

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA

AZ ALAPÍTÁS ÉVE

1867

Ladányi Andor: Az egyházak és a felsőoktatás a dualizmus korában

Honvári János: A mezőgazdasági nagygépek állami monopóliumának kialakulása

Demény Lajos: Veress Endre a román-magyar közös múlt kutatásának szolgálatában

Egresi Katalin: Viták a társadalompolitika elméletéről és gyakorlatáról a Bethlen-érában

Tilkovszky Loránt-Weidinger Melinda: Magyar memorandum és német válasz. A Duna-medencei kisebbségi problematikáról, 1931-ben II.

Janek István: Károlyi Mihály a csehszlovák-magyar viszony és a lakosságcsere rendezéséért 1945-48 között

Handwritten signature or initials.

Tisztelt Olvasóink!

2002. évi személyi jövedelemadójukból a Századok Alapítvány számára felajánlott 1%-ából szerkesztőségünk szoftvereket vásárolt, 215.537 Ft értékben.

Az Önök által felajánlásra kerülő — következő — „1”%-ból további (nélkülözhetetlen) kiegészítő programokat szeretnénk beszerezni. Ehhez kérjük támogatásukat.

Köszönettel és tisztelettel:

Pál Lajos
felelős szerkesztő

A Századok Alapítvány adószáma:

19657985–1–41

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA
SZERKESZTŐSÉG: H-1014 BUDAPEST, I. ÚRI U. 53.
TELEFON/FAX: (36-1) 355-77-72
138. ÉVFOLYAM 2004. 1. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BLAZOVICH LÁSZLÓ, BONA GÁBOR, FEITL ISTVÁN, FONT MÁRTA, GERŐ ANDRÁS, GYARMATI GYÖRGY, HILLER ISTVÁN, IZSÁK LAJOS, KALMÁR JÁNOS, KÓNYA SÁNDOR, KOSÁRY DOMOKOS, KUBINYI ANDRÁS, MONOK ISTVÁN, NIEDERHAUSER EMIL, PAJKOSSY GÁBOR, PÁLFFY GÉZA, PRITZ PÁL (a szerkesztőbizottság mb. elnöke), ROMSICS IGNÁC, SIPOS PÉTER, SZÁSZ ZOLTÁN, SZENDE KATALIN, VIDA ISTVÁN, ZSOLDOS ATTILA

Szerkesztők: PÁL LAJOS (felelős szerkesztő), PÁLFFY GÉZA, URBÁN ALADÁR, ZEIDLER MIKLÓS, ZSOLDOS ATTILA

E-mail: h5944pal@ella.hu

TANULMÁNYOK

- Ladányi Andor:* Az egyházak és a felsőoktatás a dualizmus korában 3
Honvári János: A mezőgazdasági nagygépek állami monopóliumának kialakulása 39

KÖZLEMÉNYEK

- Demény Lajos:* Veress Endre a román-magyar közös múlt kutatásának szolgálatában 89
Egresi Katalin: Viták a társadalompolitika elméletéről és gyakorlatáról a Bethlen-
érában 119
Tilkószky Loránt–Weidinger Melinda: Magyar memorandum és német válasz. A
Duna-medencei kisebbségi problematikáról, 1931-ben II. 159
Janek István: Károlyi Mihály a csehszlovák–magyar viszony és a lakosságcsere ren-
dezéséért 1945–48 között 207

FIGYELŐ

- Vofkori Mária:* Imreh Istvánról 223
Pályázati felhívás Habsburg kutatási ösztöndíjra (001) 241
Pályázati felhívás Habsburg kutatási ösztöndíjra (002) 242

TÖRTÉNETI IRODALOM

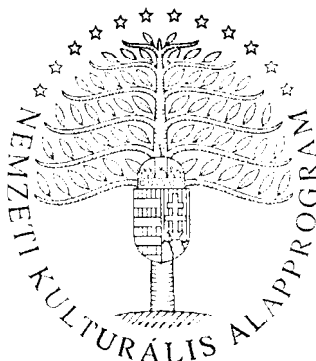
- Held József:* Csillagok forradalma. Nyugat-Európa szellemi fejlődése Kopernikustól
Locke-ig (Ism.: *Kontler László*) 245

Le Livre Noir du Colonialisme. XVI ^e – XX ^e siècle: de l'extermination à la repentance (Ism.: <i>J. Nagy László</i>)	247
<i>Markó Árpád</i> : II. Rákóczi Ferenc csatái (Ism.: <i>Bánkúti Imre</i>)	250
<i>Berend T. Iván</i> : Kisiklott történelem. Közép- és Kelet-Európa a hosszú 19. században (Ism.: <i>Gunst Péter</i>)	251
Documents d'Archives Français sur L'Histoire du Bassin des Carpates 1918–1932. Vol. IV. Janvier 1922 – décembre 1927. (Ism.: <i>Kecskés Gusztáv</i>)	253
<i>Salacz Gábor</i> : A főkegyúri jog és a püspökök kinevezése a két világháború között Magyarországon (Ism.: <i>Gergely Jenő</i>)	256
<i>Yves Denéchère</i> : Jean Herbertte (1878 – 1960). Journaliste et ambassadeur (Ism.: <i>J. Nagy László</i>)	261

E számunk a Nemzeti Kulturális Alapprogram támogatásával jelent meg

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG
MINISZTERIUMA

Ladányi Andor

AZ EGYHÁZAK ÉS A FELSŐOKTATÁS A DUALIZMUS KORÁBAN

A magyarországi egyházak tevékenységének a dualizmus korában jelentős és növekvő súlyú részét alkotta az oktatás, ezen belül a felsőoktatás. A katolikus egyház — amely elvesztette államegyház jellegét, a polgári fejlődés követelményeihez csak nehezen tudott alkalmazkodni, és a kiegyezés utáni években a kormányzat liberális politikájával gyakori összeütközésbe került — befolyását, pozícióit jelentős mértékben az oktatás terén kívánta erősíteni. A protestáns egyházak, elsősorban a református egyház viszont a korábbi törvényekben — így az 1791. évi XXVI. és az 1848. évi XX. törvényben — biztosított egyenjogúságuknak, oktatási autonómiájuknak erőteljes érvényesítésére törekedtek. Az egyházak ezirányú törekvései ugyanakkor ismételten ellentétbe kerültek a kormányzat oktatáspolitikájával; ismeretes, hogy a kormányzat a felvilágosult abszolutizmus kora óta az oktatásügyet állami irányítás alá szándékozott helyezni. („Az iskola politikum és az is marad”, hangsúlyozta Mária Terézia 1770-ben.) Problémák forrását jelentették a törvényi szabályozás hiányosságai is: nem volt olyan organikus felsőoktatási törvény, amely az intézmények létesítésének és működésének feltételeit, a hatásköröket egyértelműen meghatározta volna, a vallás ügyéről szóló 1791. évi XXVI. törvény 5. cikkelye pedig csak általános jellegű rendelkezéseket tartalmazott. (Mint utóbb Trefort mondotta: az 1791. évi törvények alkotói „böles férfiak voltak s koruk műveltsége színvonalán álltak; de nem voltak practicus államférfiak, mert csak az elveket rakták le a törvényekben s azok formulációját a jövő nemzedékekre bízták, minek következtében folytonos surlódások jöttek létre a kölcsönös jogok értelmezése iránt”.) Még bonyolultabbá tette a helyzetet, nehezítette az egyes problémák megoldását az oktatáspolitikai mellett az egyházpolitika alakulása és annak belpolitikai összefüggései is.

E téma körébe tartozó kérdésekkel több neveléstörténeti, intézménytörténeti, egyháztörténeti munka foglalkozott, széleskörű forráskutatáson alakuló összefoglaló feldolgozására azonban még nem került sor. Tanulmányomban — az adott terjedelmi keretek között — ezt kívántam elvégezni.¹

¹ E korszak felsőoktatás-történetére lásd: *Antall József-Ladányi Andor: A magyar felsőoktatás az abszolutizmus és a dualizmus korában. Felsőoktatási Szemle 1968. 9. sz. 536-546.; Ladányi Andor: A magyarországi felsőoktatás a dualizmus kora második felében. Felsőoktatás-történeti kiadványok. 1. Budapest, 1969.; Ladányi Andor: A magyar felsőoktatás a 20. században. Budapest, 1999. 9-31. E periódus egyháztörténetére: *Hermann Egyed: A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig. München, 1973. 444-512.; Salacz Gábor: Egyház és állam Magyarországon a dualizmus korában. München, 1974.; Szántó Konrád O.F.M.: A katolikus egyház története. II.k. Budapest, 1984. 409-414, 492-512, 572-574.; Bucsay Mihály. A protestantizmus története Magyarországon. 1521-1945. Budapest, 1985. 206-232.**

A pesti egyetem jellege

Az első kérdés, amellyel foglalkozunk, a pesti (majd budapesti) egyetem jellege, amely hosszú évtizedeken át vita tárgyát képezte. Ismeretes, hogy a Pázmány Péter által alapított és a jezsuita rend vezetésére bízott nagyszombati egyetemet 1769-ben Mária Terézia „a magunk és magyar királyi utódaink különleges és kegyes pártfogásába és igazgatásába” vette, s a továbbiakban királyi egyetemnek (Regia Universitas) nevezett intézményt 1777-ben Budára helyezte, az áprilisi törvények sorába tartozó, a magyar egyetemről szóló 1848. évi XIX. törvény pedig azt „egyenesen a közoktatási minister hatósága alá” rendelte.²

A szabadságharc leverése utáni időszakban azonban a katolikus klérus az egyetem katolikus jellegének érvényesítésére törekedett. Ennek érdekében szeretne volna, ha az 1855. évi konkordátumban az egyetem katolikus jellegének helyreállítása is szerepeljen, ezt azonban nem sikerült megvalósítania. Csak annyit tudott elérni, hogy Rauscher bécsi hercegérsek a szentszéki pronounciushoz intézett levelében a császár nevében megígérte, hogy a pesti egyetemre — annak egyházi alapítványi eredetére tekintettel — a jövőben csak katolikus tanárokat fognak kinevezni. Ennek ellenére a 60-as években is néhány esetben protestáns személyek egyetemi tanári kinevezésére, ill. magántanári habilitációjára került sor, kiváltva a klérus ismételt tiltakozását.

Így pl. Scitovszky János hercegprímás a Helytartótanácsához intézett 1864. szeptember 16-i levelében „ünnepélyes óvást” tett két nemkatolikus személy orvoskari magántanári habilitálása ellen: „Elég volt elnézni, eltűrni az egyetem kat. jellegén már eddig is ejtett sérelmeket” — írta, és kilátásba helyezte, hogy e magántanári képesítések megerősítése esetén „az Egyház jogának megőrzése céljából” kénytelen lesz a legfelsőbb helyhez fordulni. Ezt egy egyetemi tanár jelölésével kapcsolatban, az egyetem katolikus jellegére hivatkozva 1865. január 28-án meg is tette (ami azonban nem járt eredménnyel). 1866. június 15-én a prímás az egész püspöki kar nevében tiltakozott egy evangélikus vallású tudós bölcsész-kari kinevezése ellen.³

A kiegyezés után mind a liberális kormányzat, mind az egyetem világi karai — elsősorban a bölcsészeti és az orvosi — tanárainak többsége az egyetem állami jellege mellett foglalt állást. Ezzel kapcsolatban Róder Alajos, az egyetem rektora 1868. január 23-án Simor János érseknek a következőket írta: „Amitől féltém [...] az immár bekövetkezett, t.i. izraeliták is kívánnak egyetemi tanárok lenni. Az orvoskari tanártestület habilitálta magántanárságra Böke Gyulát, és jövő csütörtökön az egyetemi tanácsban fog az ügy tárgyalatni. Mitévő legyen most mint rector? Sokkal jobban ismerem az egyetemi tanács tagjait, hogy sem magam azon reményben ringathatnám, miszerint ők az egyetem katolikus jellege mellett föl fognak szólani. Magam küzdjek tehát az áramlat ellen? [...] A 'Concordatum'

² Régi magyar egyetemek emlékezete. Válogatott dokumentumok a magyarországi felsőoktatás történetéhez. 1367–1777. Budapest, 1985. 214–217.; Magyar Törvénytár. 1836–1868. évi törvények. Budapest, 1896. 243.

³ Pesti Hírlap 1856. márc. 19. 2.; Religio 1866. II. k. 179.; *Gábor Adriányi*: Die Stellung der ungarischen Kirche zum österreichischen Konkordat von 1855. Roma, 1963. 120–121.; MOL D 189 2191/1865., 3081/1865., 3572/1865., 8855/1865, 11080/1865.; EPL Scitovszky Cat 41. 3935/1864, 522/1865., 732/1865., 2559/1866., 3995/1866.; *Sashegyi Oszkár*: Iratok a magyar felsőoktatás történetéből. 1849–1867. Felsőoktatástörténeti kiadványok. 3. Budapest, 1974. 350–353.

törvényszerűségét nem ismerik el kormányférfiaink, annál kevésbé azon 'levelét', mely a concordatum mintegy kiegészítője levén egyetemünk jellegét közelebbről meghatározza". Az érsek nem válaszolt e levélre.⁴

Ez évben két broszúra igyekezett az egyetem katolikus jellegét bizonyítani. Schopper György, a hittudományi kar tanára (utóbb rozsnyói püspök) nyomtatásban is megjelentette még 1866-ban Tömöri álnéven a Religio-ban közölt cikksozozatát. Ebben hangsúlyozta, hogy az egyetem „katholikus volt eredetében”, „katholikus volt fejlődésében” és „katholikus maradt újjáalakításában is”, az 1848. évi XIX. törvényről nem téve említést. A másik, névtelen szerzőtől származó füzet a történelmi előzményeket Schopperhez hasonlóan ismertette, azt állította, hogy Mária Terézia és II. József intézkedései „tiszteletben tartották az egyetem kath. jellemét”. E broszúra viszont nem feledkezett meg az 1848. évi törvényről, megállapította, hogy a törvényhozás „ignorálta az egyetemnek kath. vallásfelekezeti jellemét”, e törvény „az egyetemet megfosztja kath. vallásfelekezeti jellegétől, azt egyenesen országos, vagyis állami intézetnek declarálja”. A szerző szerint ezért a katolikusok megvárják, hogy a vallásfelekezetek autonómiájáról alkotandó törvény az egyetemet a katolikus vallásfelekezet tanintézetei között nyíltan megnevezze, és az 1848. évi törvényt hatályon kívül fogja helyezni.⁵

1868 novemberében a képviselőházban egyes képviselők az egyetem egyházi alapítására és arra hivatkozva, hogy a Mária Terézia által nyújtott dotáció „ezen universitas természete felett nem változtat” – tiltakoztak az egyetem céljaira 50 ezer Ft-nek az 1869. évi költségvetésbe való felvétele ellen. A képviselők többsége azonban az egyetem állami jellege mellett érvelt. A képviselőház állásfoglalásában jelentős szerepe volt Deák Ferenc nevezetes november 13-i felszólalásának.

„Nem a Pázmány és Szelepcsényi által határozottan kath. célokra alapított egyetemről, nem az említett érsekek által e célra adott vagyonról van szó — mondotta —, hanem a jelenleg Pesten fennálló magyar királyi egyetemről, mint állami tanintézetről. [...] Nem arról van itt tehát kérdés, hogy valamely alapítvány, mely jogilag a kath. egyházat illeti, attól s annak céljaitól elvonassék, hanem egyenesen arról, hogy a magyar királyi egyetemet állami tanintézetnek tekintvén, megszavazzuk-e azon 50.000 frt-ot. [...] Ettől különvált kérdésnek tartom a vagyonjövendelmeknek és alapítványoknak kérdését [...] szükségesnek látom határozat által a közoktatásügyi ministeriumot odautasíttatni [...] terjessze elé részletesen a magyar királyi egyetem állapotát, fejtse ki vagyoni állását, és érintkezvén e célból a kath. egyházzal, hozza tiszttába, mik azok a javak, jövendelmek és alapítványok, melyek az egyetem jelen vagyonából, mint tisztán római katolikus célokra tett alapítványok, a római katolikus egyházat illetik, mik azok, melyek annak, mint állami tanintézetnek, tulajdona gyanánt tekinthetők és mik a netalán kérdésesek?”

Javaslatára a képviselőház határozatában kimondta, hogy „a pesti m.kir. egyetemet állami tanintézetnek tekinti”, elfogadta az 50 ezer Ft-nek a költségve-

⁴ EPL Simor Arch. Secret. 8/1868.

⁵ Mily jelleggel bír tehát voltaképp a magyar tudomány-egyetem? Pest, 1868.; A pesti magyar királyi egyetem katolikus jelleme. Pest, 1868.

tesbe való felvételét, és egyúttal felhívta a minisztert az egyetem vagyona-ra vonatkozó kimutatás elkészítésére.⁶

Ötvös ennek 1869-ben eleget is tett, majd a képviselőház 1870 márciusában héttagú bizottságot küldött ki az egyetemi alap jogi helyzetének megállapítása érdekében a vonatkozó okmányok megvizsgálására. E bizottság azonban érdemi munkát nem végzett, és 1874-ben feloszlott, a képviselőház pedig a vallásalap és a tanulmányi alap jogi természetének megvizsgálására kiküldött bizottságot bízta meg az egyetemi alap megvizsgálásával is. A bizottság e kérdésben nem tudott egységes álláspontot kialakítani, a szakvélemény adására felkért kincstári jogügyi igazgató és a közalapítványi kir. igazgató véleménye nagymértékben eltérő volt. Az ügy érdemét tekintve: az egyetem ingó törzsvagyonának egy része — elsősorban Pázmány, Lippay és Lósy érsekek alapítványai — kétségkívül katolikus jellegű volt, másik, nagyobb része viszont felekezeten kívüli magánalapítvány. Az ingatlan-vagyont a Mária Terézia által adományozott, zömmel jezsuita uradalmak alkották; a problémát azok tulajdoni helyzete jelentette (donacionális vagy haszonélvezetre átengedett birtokok voltak-e). E kérdésnek, az egyetemi alap „jogi természetének” tisztázására a továbbiakban sem került sor.⁷

Ennek ellenére az egyetem felekezeten kívüli állami jellege mindinkább elfogadottá vált. „Az egyetem katolikus jellege [...] egyre jobban elhomályosodott” – írta Salacz, hivatkozva a világi karokra „aránytalanul nagy számban kinevezett” protestáns és zsidó tanárookra, akik „a katolikus és keresztény szellemet [...] száműzték az egyetem falai közül”, és megemlítve, hogy a tanári kar és az ifjúság hagyományos húsvéti szentáldozása egyre szűkebb körre szorult. (1884-ben pl. a világi karok professzorai közül mindössze négyen vették magukhoz a keresztet.) Salacz rámutatott arra is, hogy az egyre emelkedő állami hozzájárulás következtében „eleve sikertelenségre voltak kárhóztatva az egyetem rekatolizálására irányuló szándékok”. Az egyetem költségvetési támogatása ugyanis fokozatosan, különösen a 90-es évek elejétől — a jelentős beruházásokat is figyelembe véve — igen nagy mértékben növekedett, jóval meghaladva az egyetemi alapból származó bevételt, amelyet 1870-től az állami költségvetésben is feltüntettek. (Az egyetemi alap bevételei az egyetem kiadásainak 1871-ben még 51,3, 1881-ben 42,7, 1891-ben már csak 26,3, 1901-ben 16,4, 1911-ben pedig 11,7%-át fedezték.)

A főrendiházban a püspöki kar valamelyik tagja, a képviselőházban pedig, a 90-es évektől elsősorban a néppárt egyes képviselői ugyan a költségvetés tárgyalása során évről évre sztereotíp jelleggel tiltakoztak az egyetemi alapnak a költségvetésben való szerepeltetése ellen, amelyre a vallás-és közoktatásügyi miniszterek következetesen ugyanazt a választ adták, elismerve az egyetemi alap részben egyházi eredetét, ugyanakkor hangsúlyozva az egyetem állami jellegét. E miniszteri válaszoknak ezen túlmenő eleme csak Csáky Albinnak a képviselőház

⁶ Az 1865-dik évi KN X.k. 285–296.

⁷ *Szepessy Mihály*, a m.kir. kincstári jogügyek igazgatójának a vallás, tanulmányi alap és egyetemi alap jogi természete iránt az ezen ügyben kiküldött képviselőházi bizottság albizottságához beadott jogi véleménye. Budapest, 1875.; *Hamar Pál* közalapítványi királyi igazgató, mint a Szent Korona egyik ügyészének véleménye a budapesti egyetemi alap jogi természete kérdésében. Budapest, 1875.; *Melichár Kálmán*: A katolikus autonomia Magyarországon. Budapest, 1907. 406–411.; *Magyary Zoltán* (szerk.): A magyar tudománypolitika alapvetése. Budapest, 1927. 170–172.

1893. március 21-i ülésén elhangzott nyilatkozata volt: „A magam részéről igen kívánatosnak tartom — mondotta —, hogy ezen kérdés végre-valahára tisztázassék. Azt gondolom, a legcélszerűbben úgy lehetne ezt elérni, hogy e tisztán katolikus alapítványok hasíttassanak ki s fordíttassanak a theologiai facultás fentartására, hogy a többire nézve azután semmi kétség se férhessen az intézet jellegéhez.” A Szentszék ismételten felhívta a magyar püspöki kar figyelmét a budapesti egyetem „visszaszerzésére”; így XIII. Leó 1886. augusztus 22-i, „Quod multum” kezdetű levelében, majd 1893. szeptember 2-i levelében, 1896. május 28-án pedig a pápa utasítására Verga bíboros levelében azt írta: hassanak oda a püspökök, hogy a budapesti egyetem „adassék vissza a katolikusoknak s a püspökök fennhatósága alatt kormányoztassék”.

A század utolsó évtizedében az egyetem katolikus jellegét hangoztató állásfoglalások közül még kettőt kell megemlítenünk. Az egyik: Winkler Józsefnek Doctor Romanus álnéven 1888-ban írt 44 részből álló, még abban az évben könyv alakjában is kiadott cikksorozata volt. Ennek célja, a könyv előszava szerint: „ki-mutatni, hogy ezen jogilag kath. egyetem tényleg dekatholizált és dekrisztianizált”, amelyet a tanárok szelleme és előadásai bizonyítanak. Szerinte a szabad kutatás és szabad vizsgálódás frázisainak alapján „ott nemcsak minden olyan tan van képviselve, amely, mint a darwinizmus, kantianizmus, pozitívizmus, szkepticizmus, teljesen keresztényellenes irányban mozog, hanem üldözve, száműzve van a keresztény tudomány is”. A másik: az 1894. január 16-i katolikus nagygyűlésen Zichy Jánosnak Hogyan fogjuk fel a tan- és nevelésügyet katolikus szempontból c. előadását követően elfogadott határozat, amely szerint „A katolikus Pázmány-egyetemet kívánjuk bírhatni, hogy az egyetemi katolikus alapítványok katolikus egyetemnek szolgáljanak.” Mindezeknek azonban a század utolsó évtizedeiben nagyobb hatása nem volt.⁸

A 20. század elején időlegesen ismét előtérbe került az egyetem jellegének kérdése a néppárttal kapcsolatban álló konzervatív-jobboldali diákok által megindított kereszt-mozgalom során, 1900. június 29-i memorandumukban az egyetem valamennyi tantermében kereszt kifüggesztését kívánva. A memorandum szerint az 1848. évi XIX. törvény „az egyetemnek a közoktatásügyi miniszter alá való helyezésével annak addig fennállott jogi állapotán és keresztény jellegén mit sem változtatott. Az alapítás ténye katolikus célzattal bírt, tehát rendeltetése a keresztény eszmék szolgálata.” A memorandum hivatkozott arra is, hogy az egyetemi alap „minden része magánjogi eredetű, kath. tulajdonból származik”.

Az egyetem rektora az egyes karok véleményét kérte a memorandummal kapcsolatban. A hittudományi kar pártolta a kereszt kifüggesztését, az orvosi kar viszont egyhangúlag, a bölcsészeti kar pedig egy ellenszavazattal a memorandum-ban foglaltak elutasítását javasolta. A jogi kar — Concha Győző véleményes jelentése alapján — a kereszt kifüggesztésére irányuló kérést nem találta teljesíthetőnek, szükségesnek látta azonban a doktorrá avatásokra tekintettel az aulában, a tanári és egyéb eskütelekre tekintettel pedig a tanácsterem asztalán a

⁸ Az 1887. évi KN X. k. 300–301.; *Doctor Romanus*: A mi dekatholizált egyetemünk. Budapest, 1888.; Katolikus nagygyűlés Budapesten 1894. január 16-án. Budapest, 1894. 64–72.; *Tomsányi Lajos S. J.*: A katolikusok némely sérelmének orvoslása. Budapest, 1920. 35.; *Salacz*: i. m. 63–65.

feszület elhelyezését, továbbá az egyetemi hitszónoki állás visszaállítását, valamint a bölcsészeti karon a keresztény religió bölcselete tanszék betöltését. Az egyetemi tanács 1900. december 13-i ülésén elutasította mind a keresztnek a tantermekben való kifüggesztését, mind pedig — két szavazat többséggel — a jogi kar javaslatát, és e határozatát a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium (a továbbiakban: VKM) is jóváhagyta. Szóba került e kérdés 1901 februárjában a képviselőházban is, a memorandumban, ill. a jogi kar javaslatában foglaltak teljesítését követelő néppárti felszólalásokkal szemben Wlassics Gyula miniszter megismételte az egyetem állami jellegére vonatkozó állásfoglalását, helytelenítve, hogy a kereszt jelvénye „a napi politikai küzdelmek porondjába vették”.

A jogi kar javaslata azonban a koalíciós kormány idején jórészt megvalósult: az egyetemi tanács 1906. november 16-i határozata alapján a feszületet az aulában elhelyezték (a tanácsteremben ez már korábban megtörtént), és 1908-ban visszaállították az egyetemi hitszónoki állást. Az egyetemi tanácsnak a keresztény neveléstan bölcsészkarra vonatkozó 1905. évi határozatát azonban e kar — hivatkozva arra, hogy e tárgy előadása ellenkezne az 1848. évi XIX. törvényben biztosított tanszabadsággal — visszautasította, és állásfoglalásával a VKM is egyetértett (azzal, hogy e tárgyat a hittudományi karon adják elő).⁹

A következő években az egyetem jellegének kérdése háttérbe szorult, az egyetemi alapnak a költségvetésbe való felvétele elleni szokásos „óvások” mellett csak a katolikus sajtó néhány cikke foglalkozott ezzel. A katolikus egyházi körök törekvései ezidőtájt elsősorban egyetemi pozícióik erősítésére, a katolikus egyetemi tanárok számának növelésére irányultak. Ennek alátámasztására a katolikus sajtóorgánumok részletes statisztikákat közöltek az egyes tanári karok felekezeti összetételéről, az „akatólikus” tanárok nagy számáról, és a katolikus professzorok esetében is olykor több kategóriát alkalmazva (megkülönböztetve a „névleges”, a „közömbös” és a „hitvalló” katolikusokat). E törekvések Apponyi és Zichy minisztersége idején az egyetemi tanári kinevezések során számos alkalommal — az esetek nagyobb részében a tudományos-szakmai követelmények rovására — eredményre is vezettek. A tanári karok felekezeti összetételének kérdését a katolikus egyházi körök nemcsak a budapesti, hanem a kolozsvári egyetemre vonatkozólag, majd a háború előtti években a két új egyetemre történő professzori kinevezésekkel kapcsolatban is felvetették. Ez utóbbiakat illetően Csernoch János hercegprímás 1914. május 6-án levélben fordult Jankovich Béla miniszterhez.

„Kötelességemnek tartom [...] figyelmedet fölhívni arra az izgatottságra — írta —, amely a katolikusok táborában újabban a pozsonyi és debreczeni egyetemek tanári állásainak küszöbön álló betöltése körül észlelhető. Nap-nap után kapom a legkülönbözőbb helyekről a leveleket, amelyek kifejezik az aggodalmat, hogy a két egyetemnél betöltésre váró 43 tanári állásra 4 katolikus jelöltet leszámítva csupa protestáns embernek van kilátása. [...] Jól tudom, hogy e kombinációk koraiak, mert az Általad megbízott bizottság, amely a jelöléseket fogja esz-

⁹ Religio, 1900. II.k. 50.sz. mell. 1–4.; ELTE L BK 1900. nov. 30-i ülés jkv., JK 1900. nov. 21-i ülés jkv.; az 1896. évi KN XXIII. k. 341–342., 345–352.; AUB anni 1907/08. Fasc. I. 242–244., 272–274.; Szabó Miklós: Az 1901-es egyetemi „kereszt-mozgalom”. Történelmi Szemle 1970. 4. sz. 489–491.

közölni, még nem készült el a munkájával. De igen előkelő helyeken tudni vélik a jelölendőknek már az egész névsorát. [...] hangsúlyozni akarom, hogy a katolikusok elvárják e tömeges kinevezésnél [...] a lakosság számarányának tekintetbe vételét és igen rossz néven vennék, ha tényleg föltűnő módon mellőznék a kinevezésnél a katolikusokat”.

Jankovich e levélre rövidesen megnyugtató választ adott. Említést érdemel, hogy az egyik „informátor” ez ügyben a bécsi apostoli nunciushoz is fordult, aki még 1914. május 4-én felhívta erre a prímás figyelmét. Csernoch aggodalmai egyébként a pozsonyi egyetemi tanári kinevezéseket illetően alaptalanoknak bizonyultak; a debreceni tanszékek betöltésének alakulására a későbbiekben még vizsztatérek.¹⁰

A katolikus egyetem gondolata

A budapesti egyetem „rekatolizálásának” irreális voltára tekintettel a dualizmus korában ismételten felmerült külön katolikus egyetem létesítésének gondolata. Katolikus egyetem felállítására már a 18. század ötvenes-hatvanas éveiben tervek születtek Egerben; Barkóczy Ferenc püspök 1754-ben háromkarú, utóda, Eszterházy Károly pedig már négykarú egyetem kiépítésére tett javaslatot.¹¹

Több mint száz év múlva, az 1870-es évek elején vetődött fel ismét katolikus egyetem — Pécselt történet — szervezésének gondolata, majd 1882-ben, a harmadik egyetem felállítására irányuló törekvésekkel összefüggésben Eszterházy István pozsonyi főispán azt javasolta Simor érseknek, hogy a Pozsonyban létesítendő egyetem katolikus jellegű legyen. A prímás válaszlevelében közölte, hogy e szándék „amely magasztos és nagyszerű magában véve, éppannyi nehézséggel kellene majd a gyakorlati kivitel pillanatában megküzdnie, nehézségekkel, melyek részint magának az eszmének ellenségeitől, részint pedig, s nem a legkisebb mértékben azon roppant költségekből származnak, melyekkel ily tudományos intézetnek felállítása s a kor színvonalán tartása jár”. Ezért egyelőre csak az általános alapelvek megtárgyalását tartotta célszerűnek, végül nyomatékosan hangsúlyozta azt is, hogy „megváltozhatatlan meggyőződéseim szerint van Magyarországnak egyeteme, mely eredetileg egészen katolikus volt, és ha az újabb korban történt toldásoktól eltekintünk, még most is tulnyomólag az, – s ez a budapesti Tudományegyetem, melynek szép alaptökéje tisztán katolikus eredetű s melyhez a magyar katolikusoknak kétségbevonhatatlan elvülhetetlen joguk van”. A főispán javaslatáról és Simor érsek válaszáról a pozsonyi, majd a fővárosi napilapok is hírt adtak, Trefort pedig a főispánhoz intézett leiratában leszögezte: „Valamint állami, úgy felekezeti egyetemet is csak törvény útján és a törvényhozás hozzájárulásával lehet létesíteni, csak a törvényhozás határozhatja meg azon feltételeket, melyek alatt nem állami egyetemek felállítása megengedendő”, majd az érsek levelével

¹⁰ EPL Csernoch Cat 41. 2942/1914.; Alkotmány 1914. máj. 7. 1–2, jún. 3. 1–2.; Magyar Kultúra 1914. 11. sz. 481–492.

¹¹ *Soós Imre*: Az egri egyetem felállításának terve. (1754–1777.) Az Egri Tanárképző Főiskola füzetei. 434. Eger, 1967.

kapcsolatban úgy nyilatkozott, hogy nem teheti magáévá a hercegprímásnak a budapesti egyetem katolikus jellegére vonatkozó nézetét.¹²

Katolikus egyetem szervezésére újabb javaslat jó tíz év múlva született: az esztergomi esperesi kerület lelkészkedő papsága 1893. október 18-i ülésén elhatározta, hogy a hercegprímáshoz fordul katolikus egyetem létesítése érdekében. Vaszary érsek 1894. február 24-i válaszában megdicsérte buzgalmukat, helyeselte törekvéseiket, és biztosította őket, hogy „ezen ügy a főpapok tanácskozásának tárgyát képezte”. Ezt követően az esperesi kerület tagsága körlevélben kért az egyházmegyéktől a felállítandó katolikus egyetem számára anyagi és erkölcsi támogatást; ennek azonban nem volt különösebb visszhangja. Rövidesen azonban felmerült e kérdés a második, 1897–1902 között tartott katolikus autonómiai kongresszus tárgyalásai során. A katolikus autonómiaira vár a feladat — írta Szemnecz Emil 1897. október 1-jei cikkében —, hogy a leszámolást az egyetemi alapból az állami célokra felhasznált összegre és az épületekre megejtse, „mert e leszámolás után mi sem állja útját egy kath. egyetem felállításának”. A „Magyar Állam” cikkírója szerint is: „A kath. egyetemnek évek óta vajudó kérdése a leszámolással megoldást nyerne, [...] mert azzal a reménységgel le kell számolnunk, hogy a budapesti egyetemet visszakaphassuk”. A püspökök közül elsőként Steiner Fülöp székesfehérvári püspök javasolta a katolikus egyetemi alapnak az autonómia részére való átadását és a katolikus egyetem felállítását: „A budapesti [...] egyetem katolikus jellegének elvitatása egy kath. egyetem felállítását teszi nemcsak kívánatossá, de sürgőssé. Ennek létesítése az autonómia egyik legfőbb és legszebb hivatása.” A katolikus egyetem felállítását Ivánkovits János rozsnyói püspök is sürgette. A kormány 1898 januárjában terjedelmes emlékiratban fejtette ki álláspontját a katolikus autonómiával kapcsolatban. Ebben leszögezte, hogy a kormány „az egyetemi alap kérdését az autonómiával kapcsolatba hozandónak nem tartja”, a katolikus egyetemről pedig az emlékirat nem tett említést. A püspöki kar a katolikus egyetem létesítését illetően eleinte még nem foglalt állást. Csak az 1900. március 3-i tanácskozásán nyilvánított véleményt ez ügyben; az autonómia szervezeti szabályzatának tervezetével kapcsolatos állásfoglalás kidolgozására bizottságot küldött ki, útmutatásul az alábbi határozatot hozva: „A budapesti egyetem katolikus alapja adassék ki az autonómiának egy általa létesítendő kath. egyetem céljaira”. Lényegében ezt ismételte meg a bizottság által készített, nyilvánosságra hozott állásfoglalás is. A katolikus egyetem létesítését az autonómia szervezeti szabályzatának valamennyi tervezete tartalmazta, az 1902. március 10-i végleges változat szerint: „Az országos kath. gyűlés a katolikus egyetemet az e célra létező alapok fölhasználásával létesíti.” (A VKM ezzel kapcsolatban ismételten rámutatott arra, hogy az egyetem létesítéséhez az országgyűlés hozzájárulása is szükséges, de észrevételeit nem vették figyelembe.) A szervezeti szabályzat azonban — az első autonómiai kongresszuson 1871-ben el-

¹² EPL Simor Cat 41. 4420/1882.; Pressburger Zeitung 1882. aug. 29. 1., aug. 30. 1–2., szept. 19. 2, szept. 20. 1–2.; Budapesti Hírlap, 1882. aug. 27. 5., aug. 28. 2., szept. 21. 2.; *Lukinich Imre*: Az egyetem alapításának története. Pécs, 1933. 13.; *Szögi László*: Katolikus egyetemelapítási törekvések Magyarországon. Fejezetek az Eötvös Loránd Tudományegyetem történetéből. 13. Hittudományi fakultások és tanintézetek a XX. századi magyar egyetemeken. Budapest, 1991. 17–18., 38.

fogadott szabályzathoz hasonlóan — nem nyert királyi jóváhagyást, és így a katolikus autonómia nem alakult meg, a másfél évtized múlva, 1917 decemberében a katolikus autonómiáról az országgyűlés elé terjesztett törvényjavaslatban pedig a katolikus egyetem létesítése expressis verbis már nem szerepelt.¹³

A második autonómiai kongresszussal egyidejűleg a katolikus egyetem felállításának kérdése napirendre került az 1900. és 1901. évi országos katolikus nagygyűléseken. Mihályfi Ákos cisztercita hittudományi főiskolai tanár — aki 1898. évi tanulmányában részletesen ismertette a külföldi katolikus egyetemek kialakulását és helyzetét — az 1900. augusztus 17–19-i országos katolikus nagygyűlésen beszédet tartott a katolikus egyetemről. Előadásában hangsúlyozta: „mi nem nyugodhatunk meg abban, hogy az állami egyetemek tanárai tudós férfiak, a mi ifjúságunk szelleme csak akkor lesz biztonságban, ha a tudós tanárok egyszersmind hithű katolikusok is! Sajnos, erre mindeddig nem gondoltunk s ez volt nagyrészt oka annak, hogy a katolikus intelligenciát úgyszólván elvesztettük. [...] addig nem szabad nyugodnunk, míg a katolikus ifjúságot [...] az egyetem kathedráin katolikus szellemben nem nevelik és tanítják [...] míg olyan főiskoláink nem lesznek, amelyekben minden tudomány összhangban van az Isten által kinyilatkoztatott vallással”.

A nagygyűlés ennek alapján úgy határozott, hogy „a magyar kath. intelligencia megmentésére egy katolikus egyetem felállítását szükségesnek és elodázhatatlannak tartja”. Ezért a nagygyűlés felkérte a püspöki kart egy katolikus egyetemet építő bizottság kinevezésére, amely „a kath. egyetem érdekében országos mozgalmat indítson s egyáltalában e nagy mű mielőbbi megvalósításán fáradozzék”. E határozatot az 1901. évi országos katolikus nagygyűlés is megismételte; a javasolt bizottság kiküldésére azonban nem került sor, a püspöki kar érdeemben nem foglalkozott e kérdéssel.

1903-ban Hanuy Ferenc pécsi hittudományi főiskolai tanár háromkarú katolikus egyetem Pécsen történő létesítésére tett javaslatot, ugyanabban az évben az erdélyi római katolikus státus igazgatótanácsa Gyulafehérvárott szintén háromkarú egyetem fokozatos kiépítését vette tervbe. E kezdeményezések meglehetősen irreálisak voltak, egy magas színvonalú, az állami egyetemekkel versenyképes katolikus egyetem létrehozásához ugyanis mindkét esetben hiányoztak a szükséges anyagi és szellemi feltételek. Mihályfi már az 1900. évi katolikus kongresszuson tartott szakosztályi előadásában hangsúlyozta, hogy a katolikus egyetem alapítása „napjainkban óriási sok áldozatot és nagy körültekintést igénylő mű”, a jogi és orvosi fakultásokra tanári kart nehezen lehetne összehozni. Ezért 1903-ban élesen bírálta Hanuy tervét, amely „a katolikus egyetemet provinciális színezettel és provinciális korlátok között akarja megalkotni”. Feltehetőleg a katolikus egyetem létesítéséhez szükséges feltételek biztosítása nehézségeinek felismerése is motiválta a püspöki kar feltűnő passzivitását ez ügyben. Mihályfi elsősorban katolikus tudósok nevelését tartotta fontosnak, emellett a következő

¹³ EPL Vaszary Cat 41. 1710/1894.; MOL K 721 1897–1/a, 1898–1/a, 1899–1/a, 1901–1/a.; Autonomia 1897. okt. 1. 1–2.; Magyar Állam 1897. okt. 16. 1., 1898. jan. 9. 1.; EPL Püspöki értekezletek jegyzőkönyvei és nyomtatványai. 1892–1908.; Tiszántúl 1900. ápr. 24. mell.; Hanuy Ferenc: Hetvenéves küzdelem az autonómiáért. Budapest, 1918.

években tartott kongresszusi szakosztályi előadásában hangsúlyozta: „meg kell tennünk mindent, hogy az állami egyetemeken is mi katolikusok műveltségünk, tudományunk és számarányunk szerint képviselve legyünk a tanári karokban; sőt meg kell követelnünk, hogy azon tárgyakból, melyeknek egész irányzatára befolyással van az előadó vallási meggyőződése [...] parallel katedrákat állítsanak, hogy ily módon a katolikus világnézet is képviselve legyen az egyetemen”.

A katolikus egyetem szervezésének ügye fokozatosan háttérbe szorult; 1911 márciusában ugyan felmerült, hogy amennyiben a harmadik egyetemet Pécssett állítanák fel, az katolikus egyetem legyen; ennek azonban nem sok realitása volt (már csak azért sem, mert a harmadik egyetemért versengő városok között Pécs meglehetősen esélytelennek számított). A katolikus egyetem létesítése helyett — mint arról az előzőekben már említés történt — az egyetemeken a katolikus pozíciók erősítése került előtérbe. Csernoch — akkor még kalocsai érsek — ezzel kapcsolatban a főrendiház 1912. június 17-i ülésén azt fejtegette, hogy „az egyházak és felekezetek nem önmaguktól állítanak egyetemeket, hanem csak akkor, mikor őket kényszerítik álláspontjuk védelmére. Méltóztassanak gondoskodni azok, akiknek az egyetemek vezetése a kezére van bízva, hogy olyan tanárokat kapjunk, akik nem ellenségei a keresztény világnézetnek, akkor a felekezetek nem fognak iparkodni külön egyetemeket felállítani.”¹⁴ Említést érdemel még, hogy az egyház törekvéseinek megfelelően a hallgatók katolikus szellemű nevelését szolgálta a két budapesti Szent Imre Kollégium 1902-ben, ill. 1910-ben történt létrehozása is.

Protestáns egyetem létesítésének terve

A dualizmus korában nemcsak katolikus egyetem létesítésére voltak törekvések, hanem protestáns (ill. református) egyetem szervezésének terve is ismételtelen felvetődött. Ennek előzményei is visszanyúltak a 18. század hatvanas éveire, 1761-ben a bécsi udvarban terv született — elsősorban a nagyarányú peregrináció csökkentése érdekében — állami protestáns egyetem létrehozására; ezzel Mária Terézia is egyetértett, és a későbbiek során is többször felmerült e kérdés, a reformkorban azonban inkább protestáns főiskola felállítása került előtérbe.¹⁵

A dualizmus korában a protestáns (ill. református) egyetem létrehozásával kapcsolatos törekvések alapvetően a debreceni református kollégiumnak, pontosabban e kollégium főiskolai tanszakainak egyetemmé fejlesztését célozták. Ennek történeti alakulását Sz. Kun Béla munkáiban részletesen ismertette, és ezért e légséges a protestáns egyetem létesítésére irányuló több évtizedes erőfeszítések főbb állomásainak az áttekintése.

¹⁴ A magyar katolicizmus kilencszázados jubileuma alkalmából tartott Országos Katolikus Nagygyűlés Budapesten 1900. augusztus 17–19-én. Budapest, 1901. 71–78. 282.; A magyar katolikusok második országos katolikus nagygyűlése Budapesten 1901. november 4–7-én. Budapest, é.n. 180–189., 266–269.; *Hanuy Ferenc*: Katolikus egyetem Pécssett. Pécs, 1903.; *Mihályfi Ákos*: A katolikus egyetem kérdése hazánkban. Budapest, 1912.; Az 1910. évi FN I. k. 238.; *Szögi*: i.m. 11–14., 20–25.

¹⁵ *Klein Gáspár*: Az állami protestáns egyetem eszméje a Habsburgok alatt a XVIII. és XIX. században. *Theologiai Szemle* 1930. 1–3. sz. 443–501.

1874-ben a tiszántúli egyházkerület közgyűlése — a főiskola tanári karának javaslatára — határozatot hozott egy protestáns egyetem Debrecenben való felállítására; ennek érdekében anyagi áldozatot is vállalva. A közgyűlés ez ügyben a többi egyházkerülettel folytatandó tárgyalásokra küldöttséget választott, azzal a megbízással, hogy „ha netalán a közel jövőben nem volna létesíthető a teljes magyar protestáns egyetem: munkáljanak azon, [...] hogy legalább annak egy része, mint alapintézmény, egy önálló bölcsészeti tanfolyam egybeköttetésben tanárképezdével [...] mielőbb életre hívassék”. E kezdeményezés azonban nem vezetett eredményre, a protestáns egyetem létesítése iránt az egyházkerületek érdeklődését nem sikerült felkelteni.

Négy év múlva viszont a dunántúli egyházkerület közgyűlése három fakultással rendelkező protestáns egyetem szervezését indítványozta, majd 1880-ban azt javasolta, hogy amennyiben ezidőszert a kellő anyagi erő hiánya miatt az egyetemet nem lehetne létrehozni, addig is tanárképezdével összekötött bölcsészeti tanfolyam közös erővel való felállítása lenne célszerű. Emellett foglalt állást az egyetemes tanügyi bizottság, majd az egyetemes konvent is, a bölcsészeti tanfolyam felállítását a zsinat legsürgősebb teendői közé sorozva. Ezt követően az országos zsinat 1881. november 23-i ülésén a következő határozatot hozta: „A zsinat belátva szükségét annak, hogy a magyarországi reformált egyháznak egy magasabb tanintézete legyen, ezennel kimondja, hogy egy teljes bölcsészeti, természettudományi, valamint theologiai facultás alapíttassék.” A zsinat megbízta a konventet, hogy az egyházkerületek véleményének figyelembe vételével a kellő lépéseket tegye, és a zsinat elé kimerítő javaslatot tegyen.

Ezután egy évtizedig semmi sem történt, pontosabban csak annyi, hogy 1886 októberében a konvent felhívta a tiszántúli egyházkerületet a bölcsészeti fakultás ügyében részletes javaslat tételére, és midőn a püspök ezzel kapcsolatban azt jelentette, hogy ezidőszert a fakultás létesítése érdekében újabb anyagi áldozat nem várható, a konvent 1889 márciusában úgy határozott, hogy ez ügyben a további tárgyalások napirendre tűzését „azon remélhetőleg bekövetkezendő jobb időkre halasztja, midőn az anyagi segédforrások tetemesebb gyarapodása nagyobb áldozatok hozatalát lehetővé teszi”.

Az újabb állomást az 1892. április 2-i zsinati határozat jelentette, amely szerint a zsinat „a debreczeni főiskolával kapcsolatban álló teljes bölcsészeti fakultás mint középiskolai tanárképző intézet” és egy — esetleg a kolozsvári egyetemmel is kapcsolatba hozható — teológiai fakultás felállítását „egyetemes egyházunk elsőrendű szükségéi közé sorozza, s ezek együttes létesítésére az előkészítő lépéseket megtenni és annak alapját lerakni már most kívánja”. A zsinat az erre a célra rendelkezésre álló alapok és alapítványok számbavételére, a költségvetési szükségletek megállapítására, valamint a két fakultás szervezetének körvonalazására Tisza Kálmán elnökletével 15 tagú bizottságot küldött ki. Ennek jelentését a zsinat 1892. december 1-jei ülésén elfogadta, és kisebb létszámú előkészítő bizottságot alakított, továbbá úgy határozott, hogy a két fakultás felállítása érdekében önkéntes adakozásra ad ki felhívást. Az adakozási felhívás ugyan eredményes volt, az összegyűlt összeg azonban a bölcsészeti fakultás létrehozására korántsem volt elégséges, s így annak kiépítésére nem kerülhetett sor. (A kolozsvári

teológiai akadémia azonban, mint arra a következőkben még visszatérek, 1895 őszén megkezdte a működését.) Pozitív lépés volt viszont az, hogy Debrecen városa — az egyházkerület megkeresésére — 1892. szeptember 30-i közgyűlésén elhatározta: a debreceni főiskola egyetemmé fejlesztése s e végből egyelőre bölcsészeti szakkal való gyarapítása érdekében vállalja két jogi és két bölcsészeti tanszék felállítását, azok fenntartását.

Újabb, ezúttal közel tízéves „szünet” után a tiszántúli egyházkerület megtárgyalta ama indítványt, hogy a harmadik tudományegyetemet Debrecenben a magyar református egyetemes egyház állítsa fel, s albizottságot küldött ki az egyetem és a tanárképző intézet programjának kidolgozására. Az 1903. novemberi közgyűlés az elkészült programot elfogadta, és megalakította a debreceni egyetem központi bizottságát, 1904 novemberében pedig megvitatta a létesítendő bölcsészeti fakultás szükségleteire vonatkozó részletes kimutatást, s megállapította, hogy az évi szükséglet csak mintegy 40%-ára van fedezet. A konvent 1905 júniusi közgyűlésén foglalkozott az egyházkerület erre vonatkozó felterjesztésével, és utasította a tanügyi bizottságot részletes jelentés kidolgozására. 1906 márciusában az országos zsinat is megtárgyalta e kérdést, és úgy határozott, hogy „habár a magyarországi ref., esetleg a magyarországi két protestáns egyház végső törekvési célját csak egy, Debrecenben felállítandó ref. vagy protestáns egyetem létesítése képezheti”, a kedvezőtlen politikai viszonyokat figyelembe véve — ezidőtájt még tartott az alkotmányellenesnek nyilvánított „darabont-kormány” ellen meghirdetett nemzeti ellenállás — jelenleg csak a bölcsészeti fakultás ügyét vegye a konvent újabb tárgyalás alá, „vegye fontolóra, minő módon és mérvben volna az egyetemes egyház anyagi ereje eme nagy cél elérésénél igénybe vehető”. Ezt követően a konvent úgy döntött, hogy megkeresi az evangélikus egyház egyetemes gyűlését: hajlandó volna-e a debreceni főiskolán felállítandó bölcsészeti fakultás, „mint protestáns tanárképző intézet” létrehozásához és fenntartásához hozzájárulni, továbbá ötagú bizottságot küldött ki az egyetemes egyház anyagi ereje igénybevételeire vonatkozó javaslat kidolgozására. Az evangélikus egyház válasza elutasító volt, a többi református egyházkerület anyagi hozzájárulása ügyében pedig konkrét intézkedés nem történt. Így azután a konvent 1907. áprilisi ülésén a debreceni bölcsészeti fakultást illetően „az érdemleges döntést ezúttal elodáztatván”, ismét halasztó határozatot hozott.

Ezzel egyidejűleg azonban Debrecenben a helyi erőforrások felhasználásával, több új tanszék szervezésével megkezdődött a bölcsészeti fakultás fokozatos kiépítése, amely azután 1908-ban — szerény keretekben — ténylegesen is megalkult. „A bölcsészeti fakultásért hosszú időn át eredménytelenül folytatott küzdelem, és végül is tisztán helyi tényezők közreműködésével elért eredmények meggyőzhette Debrecen és az egyházkerületet — írta utóbb Sz.Kun Béla —, hogy sokkal kevésbé számíthat az egész magyar protestantizmus vagy akár csak az egész magyar református egyház támogatására, semhogy protestáns vagy református egyetem megvalósítását belátható idő alatt remélni lehetne.”¹⁶

¹⁶ A protestáns egyetem tervére: A magyarországi református egyház országos zsinatának 1881. nov. 14-i, 1892. ápr. 2-i, dec. 1-jei és 1906. márc. 28-i ülésének jegyzőkönyve; A magyarországi református egyház egyetemes konventje 1881. márc. 13-i, 1883. jan. 25-i, 1886. okt. 23-i, 1889. márc.

Az anyagi korlátok mellett azonban nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt sem, hogy mi volt a kormányzat — és a mértékadó egyetemi körök — álláspontja általában felekezeti egyetem létesítése kérdésében. Eötvös József - a heidelbergi egyetemen tanulmányokat folytató fiának írt 1870. április 29-i leveléből kitűnően - veszélyesnek tartotta a katolikus egyetemek működését (véleménye szerint a löweni katolikus egyetem hozta létre az ultramontanizmust Belgiumban).

Trefort viszont, a felsőoktatás kérdéseit átfogóan rendezni szándékozó, „a főtanodai oktatásról” szóló 1873. évi törvényjavaslatában — a magyarországi liberalizmus oktatáspolitikájának e jelentős dokumentumában — lehetővé kívánta tenni nem állami, köztük felekezeti egyetemek és más felsőoktatási intézmények felállítását. A törvényjavaslat indokolása szerint „a tanítási szabadság követeli, hogy [...] ennek értelmében főtanodát állíthassanak mások is, u.m. hitfelekezetek, vármegyék, községek s e célra alakult társulatok, sőt egyesek is”. A törvényjavaslat a nem állami főtanodák szervezetének és tanrendszerének megállapítását, a tanárok alkalmazását, az intézmények igazgatását és vagyonkezelését a fenntartó hatáskörébe utalta, de biztosítani kívánta az oktatásügy általános érdekeit is, „melyek megszabják a feltételeket és kellékeket, melyek mellett ily tanintézetek felállíthatók, s melyek nélkül a közéletre kiható tevékenységük folytán feladatuknak meg nem felelhetnének vagy éppen károsak lehetnének”. (E feltételek közé tartozott az orvosi, a jogi és az egyéb közszolgálati pályákra előkészítő tanulmányok esetén az állami felsőoktatási intézményekkel azonos előképzettség és képzési idő, a karok és a tanszékek száma, továbbá a tanárok kinevezésének követelményei.) Nem állami egyetem felállítását — a szükséges feltételek megléte esetén — az országgyűlés törvény hozatalával engedélyezi, és a törvényjavaslat előírta azt is, hogy orvosi, ügyvédi, tanári és egyéb közszolgálatra képesítő szigorlatokat vagy államvizsgákat csak a kormányzat által kinevezendő vizsgabizottságok eszközölhetnek. E törvényjavaslat országgyűlési tárgyalására azonban nem került sor. Ugyancsak Trefort 1880. évi, a harmadik egyetem létesítésére vonatkozó felségfelterjesztésében, bár egyértelműen Pozsony mellett foglalt állást, de Debrecen is alkalmasnak tekintette egy protestáns egyetem székhelyéül, és a tervezett pozsonyi egyetem katolikus jellegével kapcsolatban is — mint említettem — csak a törvényhozási hozzájárulás szükségességét hangsúlyozta. Utódai közül Csáky Albin, Eötvös Loránd és Wlassics Gyula nem foglaltak állást e kérdésben (megemlítendő azonban, hogy 1892-ben a VKM Debrecen városának a négy tanszék szervezésére vonatkozó említett határozatát ama megjegyzéssel hagyta jóvá,

---

27-i, 1905. jún. 15-i, 1906. ápr. 25-i és 1907. ápr. 11-i ülésének jegyzőkönyve; A magyarországi ref. egyház egyetemes tanügyi bizottságának 1879. nov. 26-i és 1891. júl. 2-4-i ülésének jegyzőkönyve; A tiszántúli református egyházkerület 1874. okt. 1-4-i, 1879. ápr. 19-22-i, 1880. júl. 19-22-i, 1881. máj. 2-7-i, 1892. aug. 23-27-i, 1903. nov. 4-i, 1904. nov. 29-dec. 1-jei, 1905. máj. 24-26-i, 1906. máj. 15-17-i, 1907. máj. 28-30-i és nov. 20-22-i közgyűlésének jegyzőkönyve; A debreczeni ref. főiskola állami egyetemmé alakítása. *Finkey Ferenc* jogakadémiai szakelőadó előterjesztése a ref. egyház egyetemes tanügyi bizottságának 1912. március 26-i ülésére. Pápa, 1912.; *Kun Béla*: A debreczeni egyetemért. A tiszántúli református egyházkerület emlékkönyve a debreczeni magy.kir. tudományegyetem létesítésének történetéről. Debrecen, 1917.; *Szentpéteri Kun Béla*: Az egyetemmé alakulás története, a Kollégiummal való kapcsolatok továbbélése az egyetemnek mint egységnek életében. A Debreceni Kollégium története. Első kötet. II. rész. Debrecen, 1941.

hogy „azzal a hitfelekezetek egyetem-állítási jogának elvi kérdése eldöntöttnek egyáltalán nem tekinthető”).

Berzeviczy Albert: Közművelődésünk és a harmadik egyetem c., 1894-ben megjelent alapvető munkájában részletesen foglalkozott a felekezeti egyetem kérdésével. A protestáns felekezetek egyetemlétesítési jogát illetően megjegyezte, hogy azt az 1791. évi XXVI. törvény *expressis verbis* ugyan nem tartalmazta, de nem is zárta ki; ezzel kapcsolatban Treforthoz hasonlóan ő is a törvényhozási intézkedés szükségességére utalt. A tervezett debreceni protestáns egyetemmel kapcsolatban rámutatott — különösen az orvosi fakultás, továbbá a természettudományi tanszékek szervezése esetében — a jelentős költségekre, de a legfontosabb kérdésnek azt tekintette, hogy „vajon a hazai tanügynek, a tudomány érdekének, a nemzeti érdekeknek jó szolgálatot teszünk-e azzal, hogy a felekezeti oktatást s [...] a felekezeti szellemet is egy oly térre visszük be, a hová eddig hazánkban befogadva nem volt: az egyetemi oktatás terére?” Kitért arra is, hogy ha felállítanák a debreceni protestáns egyetemet, akkor e példa nem fog sokáig követés nélkül maradni, létrejönne a katolikus egyetem, sőt nem lehetne megtagadni görög-keleti román egyetem megalakítását sem (amelynek szelleme „a magyar állameszme iránti rokonszenv terjedésének nem kedvezne”). Fejtegetéseit a következőkkel zárta: „Kívánatos-e tudományos szempontból, kívánatos-e politikai szempontból, hogy ebben a nemzetiségileg, társadalmilag úgyis annyira széttagolt [...] országban immár a tudományba is belévitessék a felekezeti s előbb-utóbb a nemzetiségi *particularismus*?”

A harmadik egyetem létesítésére irányuló több mint negyedszázados törekvések az 1910-es évek elején végre a megvalósulás stádiumába érkeztek. A Felső Oktatásügyi Egyesület 1911 májusában négynapos ankétet rendezett az új egyetemek alapításáról; ezen Berzeviczy bevezető előadásában, valamint a világi professzorok többsége a létesítendő egyetemek állami jellege mellett foglalt állást. (Schneller István szerint: „Egyetemet csak az állíthat fel, s tarthat fenn, aki maga is a tanszabadság elvét, a lelkiismeret szabadságának elvét vallja. [...] Felekezeti tudományegyetem *contradictio in adjecto*.”) Felekezeti egyetem létesítését csak a budapesti egyetem három teológus és két jogászprofesszora támogatta. Az ankét befejezése napján, május 19-én Zichy János vallás- és közoktatásügyi miniszter — akinek politikai útja a néppárttól az alkotmánypárton át vezetett a munkapárthoz — képviselőházi expozéjában egyértelműen a felállítandó egyetemek állami jellegét hangsúlyozta. Az 1911. december 1-jén a debreceni és a pozsonyi tudományegyetem felállításáról az országgyűlés elé terjesztett törvényjavaslat miniszteri indokolása szerint: „összes egyetemi tervezetéseimnél az az irányító eszme vezetett, hogy csakis állami egyetemek felállítására szabad törekednünk”. Ezt azonban — e kérdés jogi és oktatáspolitikai vonatkozásait nem érintve — kizárólag az anyagi-pénzügyi feltételekkel indokolta: „A nélkül, hogy azt a bonyodalmas jogi kérdést elemezném, mely a felekezeteknek u.n. egyetemállítási jogával kapcsolatos, ki kell jelentenem, hogy felekezeti egyetemek létesítését időszerűnek nem tartom. Minden egyéb érvet mellőzve, csak azon nagy feladatokra utalok, a melyek a felekezetekre az alsóbb fokú iskolaügy terén nehezednek. E feladatoknak a felekezetek ma is csak nagyfokú állami támogatással tudnak megfelelni, úgy

hogy helytelen volna, ha erejüket messze meghaladó vállalkozásokba — mint a minő egyetemek felállítása és fentartása — bocsátkoznának.”¹⁷

E kitérő után a debreceni egyetem ügyének alakulására visszatérve: 1906 őszétől Debrecenben mindinkább erősödött az a vélemény, hogy nem protestáns, hanem állami egyetem létrehozására kell törekedni. Ehhez hozzájárult az is, hogy a koalíciós kormány megalakulását követően ismét felvetődött a harmadik egyetem felállításának kérdése (sőt Apponyi már több új egyetem létesítésére vonatkozó terv kidolgozására adott megbízást). A számításba jöhető városok közé tartozott Debrecen is, amelynek törvényhatósági bizottsági közgyűlése 1906. november végén egyetemi bizottságot alakított. E bizottság 1908 elején kidolgozott javaslatára Debrecenben négykarú állami egyetem állítandó fel, „amelynek magva azonban [...] a Kollégium volna”. Ezzel az egyházkerület által rendezett 1908. március 5-i értekezlet is — egyhangú állásfoglalással — egyetértett: „nagy fontosságúnak tartjuk, hogy Debrecenben egy teljes, azaz négykarú egyetem létesítessék”, hozzátéve azonban azt is, hogy „ennek körében főiskolánk és református egyházunk érdekei biztosíttassanak”. Az egyetem felállításának céljára a város törvényhatósági bizottságának közgyűlése jelentős felajánlást tett, az egyházkerület 1908. május 20–22-i közgyűlése pedig határozatában kimondta, hogy „a nagy cél érdekében kész a maga részéről is az áldozatokra; de csak azon feltétel alatt, ha eminens s létfenntartását érintő érdekei biztosíttassanak s a kérdés megoldása körül természetszerűleg felmerülő jogviszonyok minden kétséget, félremagyarázást és bizonytalanságot kizáró világossággal szerződészerűleg, előzetesen, kölcsönösen és közmegegyezésre rendezve lesznek”.¹⁸

A debreceni állami egyetem és az egyházi érdekek

Az új egyetemek szervezése az évtized utolsó éveiben — az elhúzódozó belpolitikai válság következtében — egyidőre háttérbe szorult, az 1910. júniusi választások után azonban ismét előtérbe került; az országgyűlést megnyitó trónbeszéd az új egyetemek felállításának előkészítését a kormány és a törvényhozás sürgős feladatként jelölte meg. Az előzetes tárgyalások 1911 februárjában kezdődtek meg, és május közepén már valószínűsíthető lehetett, hogy az új egyetemek egyike Debrecenben lesz. Az előkészítő tárgyalások során a tiszántúli egyházkerület törekvései az új egyetem protestáns jellegének, „kálvinista szellemének” biztosítására irányultak. Ezt a városi tanács és az egyházkerület a létesítendő egyetem alapítási okmányában is deklarálni kívánta, a „protestáns szellemű nevelés” követelményének beillesztésével, ami a kormányzat számára természetesen elfogadhatatlan volt. Ezért Balogh Jenő, a VKM politikai államtitkára 1911. július 21-i, a polgármesternek írt levelében közölte:

„Az egyetemi oktatásnak legjellemzőbb és elválaszthatatlan alkatrésze a tanítás szabadsága, amely magában foglalja azt, hogy az egyetemi tanár előadá-

¹⁷ Irodalomtörténeti Közlemények 1930. 65.; Az 1872. évi KI VII. k. 355–359, 371.; Az 1910. évi KI XIV. k. 270.; *Berzeviczy Albert: Közművelődésünk és a harmadik egyetem.* Budapest, 1894. 66–80.; Vélemények új egyetemek alapításáról. Budapest, 1911.

¹⁸ A tiszántúli reform. egyházkerület 1908. május hó 20–22-i napjain Debrecenben tartott közgyűlésének jegyzőkönyve. Debrecen, 1908. 8., 82–88.; *Szentpéteri Kun.: i. m.*

sának irányát és tartalmát semmiféle cenzúrának alávetni nem lehet. [...] én mint protestáns ember, a tanítás protestáns keresztyén szellemét csak előnynek tartatom, de ez az óhajom és meggyőződés nem menthet fel annak az igazságnak kiemelésétől, hogy az egyetemi tantárgyak nagy tömegénél a legnagyobb nehézségbe ütközik annak megítélése, hogy mi egyezik meg igazán a protestantizmus szellemével? Különösen a jogi és természettudományi tárgyaknál ez a pont állandó mindennapi összeütközésnek és a legkellemetlenebb szellemi harcoknak volna kétségtelen okozója.” - Az alapító levél e részét ennek megfelelően módosították.

A protestáns szellem érvényesítése fő tényezőjének — a hittudományi kar működése mellett — a világi karok tanszékeinek betöltésénél az egyházkerület befolyásának érvényesítését, a kollégium jogi és bölcsészeti fakultásai tanárainak egyetemi kinevezését tekintették. Ezzel kapcsolatban Balogh Jenő Tisza István-
nak írt 1911. augusztus 5-i levelében arról számolt be, hogy Degenfeld József főgondnok „legújabb levelében is feltétlenül ragaszkodik ahhoz, hogy a világi karoknál is öt általa megjelölt tanszék (pl. jogbölcselet, magyar nyelv és irodalomtörténet) csak ref. tanárokkal legyen betölthető. [...] Ezért kértem a gróf urat, hogy [...] a mai püspök beiktató közgyűlésen ne hozzanak olyan határozatot, a mely a világi karokra nézve is lekötne az egyházkerületet.” A tárgyalásokba ezidőtájt bekapcsolódó, a református egyházban fontos tisztségeket betöltő Tisza István — aki nagy aktivitást fejtett ki annak érdekében, hogy Debrecen egyetemét kapjon — egyrészt az egyházkerület vezetőit igyekezett meggyőzni az egyetem állami jellegéből következő realitások figyelembe vételéről, másrészt pedig a kormányzatot rávenni az egyházkerület kívánságainak lehetséges teljesítésére.

A VKM és az egyházkerület hivatalos tárgyalására 1911. szeptember 22-én került sor, az ott született, Balogh Jenő által megszövegezett megállapodásokat Zichy — miután a minisztertanács elfogadta a debreceni és a pozsonyi egyetem felállításáról szóló törvényjavaslatnak az országgyűlés elé terjesztését — november 7-i leiratában közölte Degenfelddel. Ezek elsősorban az egyetem teológiai fakultására vonatkoztak: annak tanárai csak lelkészi minősítésű egyének lehetnek, az egyházjog és a bölcsészet tanárait kivéve (azok jogi, ill. bölcsészeti kari végzettséggel is kinevezést nyerhetnek); a tanszékek betöltésénél jelentős szerepe lesz az egyházkerület e célra alakított bizottságának; a kar lelkészi tagjai „mindazon cselekményekért vagy mulasztásokért, melyek az egyházi törvények szerint fegyelmi vétségnek állapítanak meg, az egyházi fegyelmi hatóság alá tartoznak” (ami a Zoványi Jenő elleni 1910. évi fegyelmi eljárás tanulságai alapján a tanítás szabadságának nagyfokú korlátozását jelentette), és a lelkészi minősítést az egyházkerület teljesen önmagának tartja fenn. A megállapodások értelmében — mint-hogy a világi karok tanszékeit az állami költségvetés terhére fogják szervezni és dotálni — az egyházkerület az egyetem céljaira felajánlott alapítványi összeg fennmaradó részét a tanárjelöltek részére építendő internátus felállítására és fenntartására fordítsa, „amely a debreceni egyetem bölcsészeti karával fog kapcsolatba hozatni”. A megállapodásokban szerepelt az is, hogy az egyetemi tanév elején a megnyitó és a tanév végén a záró ünnepséget megelőző istentiszteletet „a teológiai tanári kar egyik tagja a debreceni ref. nagytemplomban tartja s azon az egyetem rektora és tanácsa, mint hivatalos funkcionáriusok részt vesznek”. Se-

bestyén Jenőnek A debreceni egyetem és a kálvinista jelleg c. cikke szerint az állam ezzel „legalább külsőségekben” igyekezett az egyházkerület óhajtásait honorálni. A megállapodások e pontját evangélikus részről is kifogásolták: „Ebben a pontban rendkívül érdekes módon jut kifejezésre a ref. egyház hatalmi befolyása” – írta Pröhle Károly, aki szerint a helyes eljárás az lenne, hogy az istentiszteleteket az egyes felekezetek külön-külön rendezzék.

Az egyházkerület november 23-i közgyűlése a megállapodásokat elfogadva kifejezte — „a teljesítés biztos reményével — azt az óhajtását és kérését, hogy a jelenleg működő minden szakbeli akadémiai tanárok közül azok, kik a szolgálatképesség teljes mértékét megütik, az egyetemi megfelelő tanszékekre kineveztesse”. A közgyűlés továbbá kifejezte azt az óhajtását is, hogy a debreceni egyetem felállításáról rendelkező törvény meghozatala után a kollégium három fakultásának „egyetemi karokká szervezve való átvétele lehető legrövidebb időn megtörténjék”, és ennek érdekében az új egyetemi épületek elkészültéig felajánlotta e fakultások jelenleg használt kollégiumi helyiségeit. (A közgyűlési határozat e pontjával kapcsolatban megjegyzendő, hogy abban a főiskolai karok „átvétele” kifejezés szerepelt, Degenfeld pedig közgyűlési megnyitó beszédében a jogi és a bölcsészeti kar „átadásáról” szólt.) E megállapodásokhoz 1912. április 26-i ülésén az egyetemes konvent is hozzájárult. Ugyanakkor az egyházkerületet e megállapodás, a kollégium főiskolai karainak „feláldozása” miatt a többi egyházkerület részéről — de Debrecenben is — sok támadás érte.

A megállapodásokban a jogi és a bölcsészeti tanszékek betöltéséről nem történt említés; a szakmai közvéleményt pedig különösen ez a kérdés foglalkoztatta. Az új egyetemek felállításáról szóló törvényjavaslatról a Felső Oktatásügyi Egyesület által 1912 májusában rendezett háromnapos ankétjának az egyik fő témája éppen ez volt. Medveczky Frigyes, az egyesület elnöke megnyitójában hangsúlyozta: „az új egyetemek tudományos versenyképessége [...] a meghívandó vagy kinevezendő tanerők minőségétől függ [...] az új egyetemek ügyében folytatott tárgyalások során azt a benyomást is nyerhettük vagy legalább szélesebb körben az a látszat keletkezett, mintha a Miniszter az új tanerők kinevezésénél nem biztosíthatna magának teljesen szabad kezét”. Több felszólaló is kifejezte ezzel kapcsolatos aggodalmait; egyikük szerint „egészen határozottan felmerült az a hír, mintha a kormánynak megállapodásai lennének a debreceni egyetem tanárainak kinevezése tekintetében oly irányban, hogy nemcsak az első alkalommal, de később is állandóan a városi és illetőleg egyházkerületi tényezőknél nemcsak a teológiai tanszékek betöltésénél, hanem a többiekénél is valamelyes befolyás biztosíthatnék”. Az egyesület két állandó előadója — Magyar Géza és Grósz Emil — ezt cáfolta, az elnöklő Medveczky szerint pedig „mutakoztak ilyen törekvések és a kormánynál történtek is lépések ebben az irányban, amelyek azonban a kívánt eredményre nem vezettek”, a felmerült kívánalmakhoz a VKM nem járult hozzá. Zárszávában Medveczky ismételtén rámutatott a működő akadémiai tanárok egyszerű átvételének veszélyére; ez „az új főiskolák felvirágzását és tudományos versenyképességét esetleg hosszú időkre kiterjedőleg illuzóriussá tenné”. Szóba került e kérdés a törvényjavaslat tárgyalása során a képviselőházban is; Berzeviczy természetesnek tartotta a teológiai fakultás esetében a felekezeti főhatóság bizo-

nyos befolyását, de a többi szakkal kapcsolatban arra kérte a minisztert, hogy „az ügy érdekében, az egyetemek érdekében, egyáltalában szabadítsa fel magát mindennemű helyi, felekezeti vagy egyéb szemponttól [...] csakis egy valódi érteket ismerjen: a tudomány érdekét”.

Nos, ami a lényegét illeti: írásos megállapodás a világi karok tanszékeinek betöltését illetően nem volt, nem is lehetett. Hogy szóbeli ígérek a kormányzat részéről történtek-e, az sem bizonyítható. Tény azonban, hogy a kollégium főiskolai karainak 21 tanára közül ketten idős koruk miatt nem pályáztak, a többiek azonban valamennyien egyetemi tanári kinevezést nyertek (tizenheten még 1914-ben, ketten valamivel később). A VKM 1916 előtti levéltári anyagának megsemmisülése miatt nem állapítható meg, hogy az egyes tanszékekre kik pályáztak, mellőztek-e esetleg a kollégium tanárainál tudományos-szakmai tekintetben érdemesebb személyeket. A kinevezésekkel kapcsolatban mind a polgári radikális, mind a katolikus orgánumokban olvasható bírálatok nem kevés túlzást tartalmaztak, kétségtelen azonban, hogy a kinevezett kollégiumi tanárok között számos, az egyetemi katedrára minden tekintetben méltó szakember mellett jónéhány közepes képességű személy is volt (ami a későbbiek során az egyetem egyes szakterületein az oktató és a tudományos kutató munka színvonalát kedvezőtlenül befolyásolta).

Az egyetemi tanári kinevezések lehetséges befolyásolása mellett az egyházkerület az egyházi érdekek, a protestáns szellem érvényesítését egyes intézmények létesítésével is biztosítani kívánta. Mint Mitrovics Gyula, a bölcsészeti kar tanára a református tanárképző szervezésére vonatkozó, Degenfeld megbízása alapján készített emlékiratában kifejtette: a cél az, hogy „a hivatásukat betöltött kollégiumi fakultások helyébe lépő állami egyetem lehetőleg minden oldalról körül legyen véve olyan református célú és jellegű intézményekkel, melyek annak szellemét [...] predestinálják”.

Ezek egyike volt a megállapodásokban is szereplő református tanárképző intézet és internátus szervezése. Az egyetemes konvent 1912. április 26-i határozatában ezzel kapcsolatban felhívta az egyházkerületet, hogy „a tanárjelölteknek református szellemben való képzése céljából az egyetem mellett egy református tanárképző intézet létesítésére teljes erővel törekedjék. Ez a tanárképző-intézet a tiszántúli református egyházkerület vezetése alatt álljon és az egyházkerület önkormányzati jogának sérelme nélkül hozassék a debreczeni egyetem bölcsészeti karával kapcsolatba.” A VKM-ben tárgyalások folytak a Debrecenben felállítandó állami tanárképző intézet és a református tanárképző egymáshoz és az egyetemhez való viszonyáról, az egyetemi tanács viszont, a bölcsészeti kar állásfoglalása alapján 1915. február 10-i ülésén — hivatkozva arra, hogy a tanárképzés állami feladat — ellenezte a református tanárképző intézet felállítását, és csak az internátus létesítésével értett egyet. A tanárképző intézet megszervezése azonban ekkor még nem volt időszerű, és az ténylegesen csak egy évtized múlva, a húszas évek közepén alakult meg. A másik intézmény, a lelkészképző intézet viszont 1914 őszén megkezdte a működését. A harmadik intézmény a kollégium felsőoktatási intézete volt, amelynek az lett volna a funkciója — Kun Béla előterjesztése szerint —, hogy „a kollégium akadémiai tanszakainak a változott viszonyok közt is ma-

radjon utóda”, amely magában foglalná a debreceni egyetem mindazon hallgatóit, „akik református egyházunk érdekkörébe kapcsolódva a kollégium anyagi és szellemi támogatását igénybe kívánják venni”. Konkrét feladatait azonban az intézetnek nem határozták meg, és az a kitűzött céljának megfelelő érdemleges tevékenységet nem fejtett ki. Hasonlóképpen formális jellegű kezdeményezésnek bizonyult a kollégium közös tanári gyűlése új szervezeti szabályzatának a kidolgozása is (eszerint a kollégium közös tanári gyűlésének az egyetem olyan református vallású tanárait is tagjai lennének, akiket az egyházkerület közgyűlése erre felkér), valamint kollégiumi felsőoktatási tanács alakítása. Mindezeket utóbb Sz.Kun Béla „halvaszületett intézményeknek” minősítette.

A fentiekből kitűnően tehát az egyházi érdekek megőrzésére irányuló törekvések részleges eredményekre vezettek. E törekvéseket értékelve méltányolni kell, hogy az egyházkerület — amely az egyetem létesítése érdekében a kollégium három karának megszüntetésével, anyagi hozzájárulással és a nagyerdei egyetemi épületek elkészültéig a három egyetemi fakultás elhelyezésének lehetővé tételével jelentős áldozatokat hozott — érthető módon, mintegy „ellenszolgáltatásként” a tanári karok összetételében, az egyetem szellemiségében a református érdekek érvényesítésére törekedett. Ugyanakkor az is kétségtelen, hogy egy felekezeten kívüli állami egyetem jellegével, a tanszabadság követelményeivel bármely egyház, felekezet befolyása, meghatározó szerepe elvileg nem volt összeegyeztethető.¹⁹

A hittudományi kar(ok) kérdése

Az egyetemek jellegével is összefüggött a hittudományi kar, ill. karok kérdése; az ezzel kapcsolatos vélemények, tervek a dualizmus korában többször is felmerültek. 1867-ben az ország akkor egyetlen tudományegyetemén katolikus hittudományi kar működött. 1869-ben a katolikus autonómiai mozgalom vitái során a liberális katolikus irányzat képviselői kívánatosnak tartották e karnak az egyetemről való kiválását, de olyan nézetek is voltak, hogy a többi felekezet számára is teológiai fakultásokat kellene szervezni. Ez utóbbit tartalmazta Eötvös 1870. évi, „a pesti királyi magyar egyetem újból szervezése” tárgyában az országgyűléshez benyújtott törvényjavaslata, amely szerint az egyetemnek három — római katolikus, görög-keleti és protestáns — hittudományi kara lenne. A tör-

¹⁹ Az egyházi érdekek érvényesítését célzó törekvésekre: A magyarországi református egyház egyetemes konventje 1912. ápr. 26-i, 1914. máj. 15-i és 1916. máj. 26-i ülésének jegyzőkönyve; A tiszántúli református egyházkerület 1911. máj. 16-i, nov. 22–24-i, 1914. jún. 3–5-i és 1918. febr. 5–7-i közgyűlésének jegyzőkönyve.; Magyar Református Egyház Zsinatának Levéltára 44. f.; Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára I. 1. f. 17. doboz; *Finkey*: i.m.; *Szentpéteri Kun*: i.m.; *Pölsökei Ferenc*: Tisza István. Budapest, 1985. 144–145.; *Verzár Frigyes*: Tisza és a debreceni egyetem. Tisza-Emlékkönyv gróf Tisza István halálának 10. évfordulójára. Debrecen, 1928. 3–9.; Evangélikus Órálló 1911. 48. sz. 448–451.; Budapesti Hírlap 1911. nov. 26. 47.; Debreczeni Protestáns Lap 1911. 47. sz. 734–737., 1912. 13. sz. 195–198., 14. sz. 213–217., 43. sz. 681–682.; Protestáns Egyházi és Iskolai Lap 1912. 1. sz. 2–3.; A debreczeni és a pozsonyi egyetemről szóló törvény. Szakvélemények. A Felső Oktatásügyi Egyesület által rendezett enquete tárgyalásai. Budapest, 1912.; Az 1910. évi KN XVI. k. 462.; Debreczeni Képes Kalendárium. 1915. 19–22.; Debreceni Egyetem Irattára ET 1915. febr. 10-i, 1918. ápr. 8-i és máj. 10-i ülés jkv.; *Varga Zoltán*: A debreceni tudományegyetem története. I. 1914–1944. Debrecen, 1967. 22–27.

vényjavaslat indokolása szerint a keresztény hitfelekezeteknek a törvényekben biztosított egyenjogúságára, valamint a Deák Ferenc által indítványozott képviselőházi határozatra tekintettel a hittudományi karok csak két módon szervezhetők: „vagy úgy, hogy semmi theologiai facultás ne legyen, tehát a most létező theologiai facultás is szüntettessék meg, [...] vagy pedig minden törvényesen bevett s egyenjogu hitfelekezetek számára állíttassanak theologiai karok”. Az első módozat szerint az egyetemi vagyonszerzés célú részét át kellene az egyháznak adni, ami „roppant nehézségekkel járó, hosszas és bonyolódott munka volna”. Ezért célszerűbb a második mód alkalmazása, figyelembe véve a németországi egyetemek példáját, ahol a különböző teológiai karok működése nem akadályozza a tudomány szabad művelését, továbbá remélhető, hogy az ország fővárosában és egyetemén tanuló ifjaknak, más karok előadásait is hallgatva „nagyobb alkalmuk leendő magukat több oldalról kiművelni, mint a kizárólag seminariumokban képezett papnövendékeknek”.

Eötvös indokait a katolikus hittudományi kar egyetemen maradását ellenző fiának írt említett levelében részletesebben is kifejtette: „mint tudod, személyesen nem nagy hajlamot érzek ezen uri emberek iránt s részemről nem sajnálnám, ha velők az egyetemen nem találkozom”, de tekintetbe kell venni, hogy a katolikus teológiai fakultásnak az egyetemről való kizárása esetén nem akadályozható meg, hogy minden püspök papjait szemináriumában nevelje, „és hogy a Catholicusok a löweni egyetem mintájára egy külön catholicus egyetemet állítsanak”, már pedig „a püspöki seminariumok mindenütt az ultramontanismus iskoláinak bizonyultak”. Ezzel szemben hivatkozott a német egyetemek teológiai fakultásaira: „a szabadabb lendület, mely századunkban a catholicismus körében is észrevehető, a német egyetemek körében támadt”, az infallibilitási dogma elleni oppozíciót a német teológiai karok készítették elő. Eötvös arra is felhívta fia figyelmét, hogy amennyiben a pesti egyetemen nem állítanák fel a hittudományi karokat, nemcsak a katolikusok, hanem a protestánsok és a görög-keletiek is külön intézetekben fogják papjaikat nevelni, amit a protestánsok esetében sem tartana kívánatosnak, a görög-keletiek esetében pedig az egyenesen nemzetellenes irányú lenne. Végül megnyugtatta fiát: „Attól, hogy a theologiai facultások itt Pesten veszélyesek lehetnének ne félj. Működésük veszélyes lehet, de csak ott hol az homályban történhetik, mint bizonyos növények úgy az ultramontanismus különböző nemei csak sötétben tenyésznek, és a középkor scolasticája ellen nincs jobb óvszer mint a nyilvánosság, mely egyetemeinken létezik.”

A törvényjavaslat e része élénk vitát váltott ki, még a napilapok hasábjain is. Az egyetem karai közül az orvosi és a bölcsészeti közös emlékiratot terjesztett az országgyűlés elé, amely szerint kívánatos a teológia tudományos művelése, „bár kételkedünk benne, hogy e művelés, mely a tételes vallás természeténél fogva változatlanokul felállított hitelvekre van utasítva, a szabad búvárkodás szellemével összeférhessen. [...] a tanítási és tanulási szabadság a theol. karoknál alig volna valósítható”, a több hittudományi kar „az egyetemi beligazgatás egyensúlyát megzavarná [...] az egyetemet vallásbeli érdeksurlódások helyévé s általában papi színezetűvé tenné, mi a tudományos haladás érdekében teljességgel nem óhajtható”. Ezért javasolták a katolikus hittudományi karnak az egyetemtől való

elkülönítését és azt, hogy az ország vallásfelekezetei Pesten állítsák fel teológiai karaikat, „melyeknek növendékei azután egyszersmind az egyetem polgárai is lehetnek”. Az egyetem magántanárai is emlékiratukban úgy foglaltak állást, hogy „az eddig fennállt katolika teológiai kar választassék el az állami tudományegyetem kebeléből”, a katolikus célokra szolgáló alapokat és a teológiai kart adják át a megalakítandó katolikus autonómiának. E törvényjavaslat képviselőházi tárgyalására — mint ismeretes — nem került sor. Ugyancsak papíron maradt Eötvösnek a kolozsvári egyetem felállítása tárgyában előterjesztett törvényjavaslata is, amelyben a létesítendő egyetem karai között a hittudományi kar nem szerepelt; a miniszteri indokolás szerint új egyetemről lévén szó, „itt nincsen semmi a multból származó oly sajátságos viszony, mely a pesti egyetem körülményeihez hasonlóan igényelné a teológiai karok felállítását; s ennélfogva itt sokkal czélszerűbbnek látom ezuttal a lelkészképzést az illető felekezetek teendőjeül hagyni fenn”.

A kolozsvári egyetem felállításáról szóló törvényjavaslatot Trefort átdolgozott formában 1872-ben ismét az országgyűlés elé terjesztette, amely azt elfogadta; az 1872. évi XIX. törvénnyel létrehozott egyetem hittudományi karral nem rendelkezett. Még ez év októberében Trefort, „a főtanodai oktatásról” szóló, említett törvényjavaslatának kidolgozása előtt többnapos szakértekezletet tartott. Ezen a pesti egyetem teológiai fakultásának (ill. fakultásainak) kérdéséről hosszas vita folyt. Néhányan — lényegében Eötvös érvelésével összhangban — több hittudományi kar működése mellett szóltak. (Toldy Ferenc szerint az állam „ne vesse oda [...] a püspököknek s az ultramontanizmusnak az ifjú papnövendékeket”.) A többség azonban úgy foglalt állást, hogy az egyetem vagyoni kérdéseinek rendezéséig a katolikus hittudományi kar maradjon meg az egyetem szervezetében, de — mint Hoffmann Pál mondotta — „bizonyos elkülönüléssel, úgy hogy a többi karokra befolyást ne gyakorolhasson”. Trefort ez utóbbi véleményt tette magáévá, és az országgyűlés elé terjesztett törvényjavaslata azt tartalmazta, hogy a teljes tudományegyetem rendszerint négy karra oszlik, s ezek között a hittudományi kar nem szerepelt, a budapesti tudományegyetemen azonban a négy karon kívül „kivételesen és a törvényhozás további intézkedéseig, az ott fennálló katolikus hittudományi kar is fenntartatik”. A törvényjavaslat indokolása szerint: „A hittudományi kart nem vettem fel az egyetem tagozatába, mert a hittudomány oktatása, a mennyiben e tudomány művelése változatlanokul felállított hitelvekre van utalva, nem az állam, hanem minden egyes hitfelekezet jogai és kötelességei közé tartozik; a mennyiben pedig a hittudomány szabad művelésének enged tért, s a tudomány magasabb fejlesztését eredményezheti, egyetemi képviseltetése a bölcsész-történelmi és a jog-államtudományi karban is biztosítva van.” A budapesti egyetemen azonban, az egyetem vagyonában levő katolikus alapítványok ügyének törvényhozási rendezéséig a teológiai fakultás továbbra is fennmarad.

1873 után a hittudományi kar(ok) kérdése jóideig lekerült a napirendről, majd 1883-ban, a harmadik egyetem felállításával kapcsolatos viták során merült ismét fel, akkor is csak elvi jelleggel. A képviselőház közoktatásügyi bizottsága a harmadik egyetem létesítésével összefüggő kérdések megtárgyalására albizottságot küldött ki, amely 1883 májusában ez ügyben többnapos ankétot rendezett. Az ankét egyik kérdőpontja az volt, hogy teljes egyetem állítandó-e fel, vagy esetleg

elhagyható-e valamely kar? Az anketén csak kevesen pártolták a felállítandó egyetemen hittudományi kar szervezését, és az anketé eredményei, valamint az albizottság javaslata alapján a közoktatásügyi bizottság 1884. február 8-i ülésén úgy foglalt állást, hogy „a theologiai kar kérdése egyelőre függőben tartandó”.

A harmadik egyetem létesítéséről tovább folytatódtak a viták, az egymást követő miniszterek véleménye lényegesen eltért e kérdésben. Berzeviczy Albert 1894. évi, említett munkájában foglalkozott a teológiai fakultások ügyével is. Véleménye szerint az nem lehetséges, hogy „mi a papképzést bármely felekezetre nézve egészen és kizárólag az egyetemekre összpontosítsuk”. Szükségesnek tartotta azonban, hogy a papság elitje magasabb színvonalú képzésben részesüljön, megszüntetve „azt a ma fennálló anomáliát, hogy a hittani szakban a legmagasabb academiái fokozatot csak egyetlen egyház papjai nyerhetik el”. Konkrétan azt javasolta, hogy a budapesti egyetemen maradjon meg a katolikus hittudományi kar, protestáns teológiai fakultás létesüljön a kolozsvári egyetemen (beolvasztva abba a szerveződő református teológiai akadémiát). A harmadik egyetem szerinte egyelőre felállítható volna teológiai kar nélkül is, de kívánatos, hogy később azon is katolikus hittudományi kart szervezzenek, illetőleg — amennyiben Debrecenben jönne létre a harmadik egyetem — protestánst (akkor viszont a kolozsvári egyetemen nem lenne protestáns teológiai fakultás). Görög-keleti hittudományi kar létesítését — a budapesti vagy a kolozsvári egyetemen — „csak a távolabbi jövő feladatának” tekintette. (Kolozsvárott egyébként 1895 őszén megalakult a református teológia, annak az egyetemmel való kapcsolatát azonban csak az jelentette, hogy tanulói heti 10 órát az egyetemen hallgathattak.)

Trefort utódai közül a 90-es években csak Wlassics vázolta álláspontját — lényegében Eötvös és Berzeviczy véleményének megfelelően — a teológiai fakultások kérdésében. „Én igen nagy súlyt helyezek arra is — mondotta a képviselőház 1897. február 27-i ülésén —, hogy az állam magára a papképzésre is befolyjon, hogy lehetővé tegye azt, ne csak az elszigetelt szemináriumokban, hanem igenis az egyetemeken megtalálja minden vallásfelekezetet a magasabb egyetemi képzését.” Szerinte a budapesti egyetemen katolikus és görög-keleti szerb, a kolozsvárin pedig protestáns és görög-keleti román teológiai fakultás lehetne. Wlassics eme véleménye azonban csak gyakorlati jelentőség nélküli elvi nyilatkozatnak volt tekinthető.

Az evangélikus zsinati bizottság még 1892-ben kívánatosnak tartotta a budapesti egyetemen protestáns teológiai fakultás felállítását, kezdeményezésének azonban nem volt visszhangja. 1900-ban azután az evangélikus egyház egyetemes közgyűlése javasolta e kar létesítését. A református egyetemes konvent 1900. áprilisában ezzel kapcsolatban úgy foglalt állást, hogy „a különböző egyházak jogviszonyait rendező és az egyházak jogi állására vonatkozó országos törvények értelmében a protestáns egyházak is jogosan kívánhatják az állami egyetemen protestáns theologiai fakultás felállítását”, minthogy azonban e kérdés kellően előkészítve nincs, a konvent ezzel kapcsolatban az egyes egyházkerületek véleményét kérte. E vélemények nagymértékben eltérőek voltak, a tiszántúli egyházkerület nem is közölte észrevételeit, és ezért az országos zsinat 1906. március 27-i ülésén „az állami theol. fakultáshoz való törvényes jogunk elvi fentartása és hangsúlyo-

zása mellett” e kérdést levette a napirendről. (Közben 1904 januárjában a két protestáns egyház a miniszterelnöknek küldött, az 1848. évi XX. törvény végrehajtásával foglalkozó emlékiratában azt is sérelmezte, hogy a protestáns egyházaknak nincs az egyetemen teológiai fakultása; ez azonban inkább formális jellegű nyilatkozat volt.)

1911 tavaszától, az új egyetemek létesítésével összefüggő konkrét tárgyalások megkezdésével természetesen felvetődött az a kérdés is, hogy azokon szervezzenek-e teológiai (elsősorban protestáns teológiai) fakultást. A protestáns közös bizottság 1911. április 27-i ülésén — Tisza István indítványára — állást foglalt az új egyetemeken felállítandó protestáns hittudományi kar mellett, olyan módon, hogy a meglévő teológiai akadémiákat illesszék be az új egyetemek szervezetébe. (Hogy az 5 református és a 3 evangélikus teológiát hogyan lehet majd két egyetem szervezetébe illeszteni, az állásfoglalásból nem tűnt ki.) A Felső Oktatásügyi Egyesületnek 1911 májusában az új egyetemek alapításáról rendezett, az előzőek során említett ankétján az előadó Berzeviczy kívánatosnak tartotta, hogy minden felekezet papjai állami egyetemen nyerhessék el képesítésüket, mert — mint mondotta — „csak ezen az úton vélem a felekezeti egyetemek létesítését elkerülhetni”. Az ankéten hozzászólók egyetértettek az új egyetemeken teológiai fakultás létesítésével.

Amikor már híre terjedt, hogy az új egyetemek egyike Debrecenben lesz, evangélikus részről felvetették, hogy a felállítandó egyetemnek közös protestáns teológiai fakultása legyen. A tiszántúli egyházkerületben ez korántsem találkozott egyetértéssel, a Lelkészegyesület hasábjain élénk vita folyt e kérdéstről. Volt, aki eleve csak református hittudományi kar szervezését tartotta helyesnek, mások pedig a közös fakultáson csak két evangélikus tanszék — a dogmatikai és a gyakorlati teológiai — szervezésére láttak lehetőséget, míg az evangélikusok e karon a „teljes paritásra” törekedtek. 1911 őszére azután a debreceni közös protestáns teológiai fakultás kérdése — minthogy a kormány és az egyházkerület említett megállapodása református hittudományi kar létesítését tartalmazta — tárgytalanná vált.

Ezért Prónay Dezsó egyetemes felügyelő és Baltik Frigyes püspök, az egyetemes közgyűlés egyházi elnöke 1912 februárjában a VKM-hez intézett felterjesztésükben azt kérték, hogy „részünkre a theologiai fakultás állami költségen a budapesti egyetemen állíttassék fel. Ha azonban célunkat, hogy mielőbb evang. theologiai fakultást kapjunk könnyebben érhetjük el akkép, hogy megelégszünk azzal, ha ez a fakultás a pozsonyi egyetemen fog felállíttatni, ezzel és beérnök”. A minisztérium a budapesti megoldás lehetőségével érdemben nem foglalkozott, az új egyetemeken hittudományi karok felállítását egyébként is ellenző egyetemi ügyosztálya pedig a pozsonyi megoldást sem javasolta. Véleménye szerint a város „erős katolikus jellege” miatt az egyetemen csak katolikus és evangélikus hittudományi kar együttes szervezése lenne lehetséges, a klérus — különösen Csernoch hercegprímás — azonban nem óhajtotta újabb katolikus teológiai fakultás létrehozását. Ezért az ügyosztály olyan megoldást tartott volna célszerűnek, hogy a pozsonyi evangélikus teológiai akadémia egyetemi jellegű intézménnyé alakuljon, doktori fokozatot is adhasson, tanárai egyetemi tanári jelleggel bírnak, és hall-

gatói egyes egyetemi előadásokon is résztvehessenek. A VKM-ben az egyház felterjesztését — választ nem adva — ad acta tették.

Az 1912. november 6–9-i egyetemes közgyűlés határozata alapján Prónay és Baltik december 20-án azzal a kérelemmel fordultak a miniszterhez, hogy „mél-tóztassék az új pozsonyi egyetemen ág.hitv.ev. theologiai fakultás felállítását el-rendelni, azt állami költségen szervezni”. A VKM-ben e felterjesztést is ad acta tették. Némileg bonyolultabbá tette e kérdést az, hogy a tiszai egyházkerület — amely már 1910-ben javasolta az eperjesi kollégium teológiai és jogi akadémiajá-nak egyetemi fakultásokká szervezésével kétkarú csonka egyetem felállítását — e fakultást Eperjesen kívánta létrehozni. Az evangélikus egyház vezetői — az 1913. október 15–18-i egyetemes közgyűlés határozata alapján — november 25-én újabb felterjesztésben kérték a pozsonyi egyetemen az evangélikus teológiai fa-kultás felállítását. Az egyetemi ügyosztály megismételte korábbi javaslatát, Jan-kovich pedig 1914. február 4-i leiratában közölte az egyház vezetőivel, hogy az állam pénzügyi helyzetére, valamint az új egyetemeken a legsürgősebb és legfon-tosabb építkezések költségeire tekintettel nincs abban a helyzetben, hogy kérésük teljesítését ezidőszert kilátásba helyezhesse.

Az evangélikus egyház a háború idején is további erőfeszítéseket tett a teológiai fakultás létesítésére. Az 1916. november 8–11-i egyetemes közgyűlésen ugyan felmerült az — a VKM egyetemi ügyosztályának javaslatával lényegében megegyező — megoldási lehetőség, hogy a pozsonyi egyetemmel csak „külső kap-csolatban álló”, egyetemi jogú teológiai fakultást kellene szervezni, de a közgyűlés szerint ez „elkerülhetetlenül magán viselné a jogokról való lemondás jellegét”, s ezért az egyház vezetői 1916. november 21-i felterjesztésükben — sürgetve a mi-nisztérium hivatalos válaszát — hangsúlyozták, hogy az egyház csak olyan hittu-dományi kar létesítését fogadja el, amellyel a katolikus és a református egyház rendelkezik. Jankovich e felterjesztésre azt válaszolta, hogy készséggel vesz tár-gyalás alá „oly irányú újabb előterjesztést, amely ennek megvalósítására, különö-sen pedig arra vonatkozik, hogy e fakultás valamely meglevő egyetemmel [...] mily viszonyban legyen”. (E leirat fogalmazása azt tükrözte, hogy a miniszter az egyetem szervezetén kívüli teológiai fakultás létesítését is lehetségesnek tartotta.)

Az evangélikus egyház ezt követően a további tárgyalásokra bizottságot kül-dött ki, amelynek megalakulását a VKM 1917. július 25-én – már Apponyi mi-niszterségének idején — tudomásul vette, és Tóth Lajost, az egyetemi ügyosztály vezetőjét bízta meg azzal, hogy e bizottsággal tárgyaljon. E bizottság szeptember 26-án Tóth Lajos elnökletével tartott ülésén konkrét javaslat született arra vo-natkozólag, hogy az evangélikus teológiai fakultás „vagy a pozsonyi vagy a buda-pesti egyetembe kapcsolassék be”, és megszervezése lényegében a debreceni re-formátus hittudományi karral azonos módon történjék. A VKM erre halogató választ adott, és a javaslatban foglaltak megvalósítása érdekében e korszakban érdemi intézkedések már nem történtek.

Így e periódus végén Magyarországon csak két — egy-egy katolikus és re-formátus — egyetemi hittudományi kar működött. Ezekkel kapcsolatban meg-jegyzendő, hogy a budapesti egyetem — korábban meglehetősen alacsony színvo-nalú — teológiai fakultása a 90-es évek második felétől a fejlődés képét mutatta,

és bár a professzorok „fluktuációja” nem szűnt meg — egy-két éves tanári működésük után pl. Glattfelder Gyula csanádi, Prohászka Ottokár székesfehérvári, a kiváló történész Karácsonyi János pedig nagyváradi kanonok lett — e karra több kitűnő képességű tanár (így Székely István és Schütz Antal) nyert kinevezést, és az ötéves tanulmányi időnek 1913-ban történt bevezetése, új tanszékek szervezése a hallgatók alaposabb képzését tette lehetővé. A debreceni református hittudományi kar e korszakbeli négyéves működéséről nem lehet értékelő megállapításokat tenni; tanárai közül kiemelendő Zoványi Jenő, az egyháztörténet, a szabadelvű teológia nagy tudású művelője és Erdős József, a konzervatív irányzat elismert képviselője. A református teológiai oktatással kapcsolatban — korábban és a későbbiekben is — gyakran felmerültek a gyakorlati lelkesítő tevékenységre való felkészítés problémái.

A nagyszámú — negyvennél több — főiskolai szintű teológiai intézmény színvonaláról nem tudunk képet alkotni. A katolikus főiskolákkal kapcsolatban figyelmet érdemel Trefort 1888. január 4-i, Simor érsekhez intézett levele, amelyben kifejtette, hogy azok nem képesek a papképzés és az általános közművelődés követelményeinek eleget tenni, mert a tananyag nem felel meg a kor követelményeinek, az alacsonyan dotált tanárok pedagógiai felkészültsége elégtelen és az új tudományos eredményekben tájékozatlanok. Mindezek „tudományos és pedagógiai tekintetben tespedést és elmaradást hoznak”, aminek következménye a papi nemzedék hanyatlása; s ezért felvetette a kisebb papnöveldék összevonásának kérdését. Az érsek keményhangú válaszában hangsúlyozta, hogy a papnevelés az egyház „legbensőbb ügye”, amelybe a miniszter nem szólhat bele, és rámutatott arra, hogy az egyházmegyei szemináriumok tanárai közül igen sokan kiterjedt publikációs és szerkesztői tevékenységet folytatnak, míg az egyetem hittudományi kara tanárainak többsége önálló irodalmi munkásságot nem fejt ki.²⁰

A középiskolai tanárképzés és a szerzetesrendek

A protestáns egyetem tervével kapcsolatban már említés történt arról, hogy a református egyházi körök különösen fontosnak tekintették a tanárképzés ügyét, „a tanárképző intézettel összekötött” bölcsészeti fakultás létesítését. De nagy súllyal vetődött fel e kérdés a katolikus egyházban is, elsősorban a szerzetesrendek középiskolai tanárainak képzését illetően, a középiskolai törvény munkálatai során.

²⁰ A hittudományi karok kérdésére: Századunk 1869. júl. 22. 1.; Szabad Egyház 1869. aug. 14. 1.; Az 1869-dik évi KI IV k. 262-270.; Az 1872. évi KI VII. k. 346-347, 361.; A pesti magyar királyi tudomány-egyetem javaslatai ezen egyetemnek újból szervezése tárgyában. Budán, 1870. 15-17., 34-35.; Irodalomtörténeti Közlemények 1930. 64-66.; Magyar Tanügy 1873. 54-58.; *Vértesy Miklós*: Három hittudományi kar vagy egy sem. Eötvös József 1870-es törvényjavaslata a pesti egyetemről. Világosság 1975. 11. sz. 687-690.; Az 1881. évi KI XXI. k. 210-212.; Az 1896. évi KN IV k. 269-270.; *Berzeviczy*: i.m. 90-94.; A magyarországi református egyház egyetemes konventjének 1900. ápr. 25-i, 1904. jún. 6-i és 1906. ápr. 25-i ülésének jegyzőkönyve; A magyarországi református egyház országos zsinata 1906. márc. 28-i ülésének jegyzőkönyve; Protestáns Egyházi és Iskolai Lap 1911. 24. sz. 387-389.; Lelkészegyesület 1911. 23. sz. 9-10., 24. sz. 7-8., 26. sz. 5-7., 29. sz. 8., 30. sz. 2-4.; MOL K 636 1911/1928.; A magyarországi ágostai hitv. evangélikus egyház 1911. nov. 8-11-i, 1912. nov. 6-9-i, 1913. okt. 18-i és 1916. nov. 8-11-i ülésének jegyzőkönyve; A bécsi Pázmáneum. Budapest, 2002. 212-213.

E törvény — amely több mint egy évtizedes erőfeszítések, „hosszú vajúdás”, többszöri átdolgozás után végül is 1883-ban nyert elfogadást — szabályozta a középiskolai tanárok képzését és képesítését is. Az előzetes tárgyalások során a szerzetesrendek főnökei egyrészt a négyéves egyetemi tanulmányok előírását sérelmezték, ami „elviselhetetlen terhet” róna a tanítórendekre, másrészt pedig a képesítő vizsgálatoknak állami tanárvizsgáló bizottság előtt való letételét. A törvényjavaslat ügyében a szerzetesrendek főnökei 1880-ban és 1881-ben értekezletet tartottak, Haynald Lajos kalocsai érsek pedig a püspöki kar megbízásából 1882. február 2-án beadványt intézett a képviselőház közoktatásügyi bizottságához. Ebben többek között arra hivatkozott, hogy az egyetemi tanárok között „sokan lehetnek olyanok, a kiknek meggyőződése, elvei s előadásai a katolikus hit és egyház tanaival nem ritkán homlokegyenest ellenkeznek”. Ezért szükségesnek tartotta, hogy a katolikus egyháznak joga legyen tanárképző tanfolyamot létesíteni, és ezzel a tanári képesítő vizsgálat tartását is lehetővé tenni. Haynald — öt püspökkel együtt — 1882. február 28-án javasolta is Simor érseknek a fővárosban „a középiskolai tanárok képzésére rendelt tanfolyamnak és egy képesítési vizsgálati bizottságnak” a felállítását (a primás azonban azt válaszolta, hogy a törvényjavaslat meg fog bukni, s ezért e kérdés nem sürgős). A tanítórendek főnökei 1882 júniusában újabb, bizalmas értekezletet tartottak, és szeptember 26-án Trefortnak emlékiratot adtak át.

Trefort a törvényjavaslat elfogadása érdekében a középiskolai tanárképzés kérdésében is hajlandó volt a kompromisszumra: már az 1880. március 19-i törvényjavaslata szerint is „a hitfelekezetek jogosítva vannak tanárképző intézeteket szervezni”, 1881. október 6-i törvényjavaslatában pedig azt is lehetővé kívánta tenni, hogy a hitfelekezetek tanárképző intézeteikben középiskolai tanárképesítő bizottságokat alakíthassanak (együttal meghatározva a tanárképző intézetek létesítésének feltételeit). Lényegében ugyanezt tartalmazta az 1882. évi törvényjavaslat is. A képviselőház közoktatásügyi bizottsága 1883. február 17-én a törvényjavaslat e részét azonban úgy módosította, hogy csak az állami egyetemeken szervezett középiskolai tanárvizsgáló bizottságoknál lehet képesítő vizsgát tenni, tanári oklevelet szerezni.

Ennek megfelelően a törvényjavaslat végleges szövege szerint középiskolai tanárságra képesítést az nyerhet, aki igazolja, hogy „egyetemen vagy műegyetemen vagy más felsőbb iskolai tanfolyamon” négyéves tanulmányokat folytatott, a képesítő vizsgát pedig az egyetemeken szervezett tanárvizsgáló bizottságoknál kell letenni. A törvényjavaslat képviselőházi tárgyalása során Trefort május 5-i felszólalásában hangsúlyozta: „Minthogy [...] a tanítás sikere a tanítás minőségétől, ez pedig a tanárok minőségétől van feltételezve s az állam a törvényjavaslat szerint a tanári képzést mindenkire bizza s tanárképző intézeteket mindenkinek megenged”, a képesítést azonban „magának tartja fenn és kezéből ki nem bocsátja”. A törvényjavaslat főrendiházi vitáján Kruesz Krizosztón pannonhalmi főpát kifogásolta a kötelező négyévi tanulmányokat, „melyre de regula nincs szükségünk, mely viszonyaink közé nem is illik, mely anyagi és szellemi megrontásunkra válnék”. Erre válaszolva Trefort közölte, hogy a törvényjavaslat „a szerzetes ta-

nároktól nem követeli, hogy négy évig egyetemre menjenek, hanem csak azt kívánja, hogy felsőbb tanfolyamot végezzenek, s ezt végezhetik Pannonhalmán is”.

Ez meg is valósult Pannonhalmán (ahol már az 1870/71. tanévtől folyt szervezett tanárképzés). A rend főiskolájának tanárképző intézete a csekélyszámú hallgató számára rendszeres szaktárgyi és pedagógiai oktatást, a korabeli egyetemi képzésnél hatékonyabb képzést nyújtott. A középiskolai tanáregyesület folyóiratának cikkírója szerint e főiskola tanárképző intézetében „8 tanár készített elő 17 tanárjelöltet a vizsgákra. Hogy ezek a tanárjelöltek jól megállják a vizsgát, bizton hiszem, mert Kármán és Beöthy nem győzik dicsérni a bencés jelöltek készülségét”.

A többi tanítórend tanárképző intézetei is fokozatosan létrejöttek: 1889-ben a cisztercitaké előbb Zircen, majd Budapesten (utóbb Bernandinum elnevezéssel) a premontreieké — a Norbertinum — 1894-ben, ugyancsak 1894-ben a piarista Kalazantinum Kolozsvárott, 1895-ben pedig Budapesten (1916-ban e két intézmény összevonva a fővárosban működött tovább). E tanítórendek tanárjelöltjei — a bencésektől eltérően — az egyetemi előadásokat kötelesek voltak hallgatni, Trefort azonban 1888. június 20-i rendelkezésével lehetővé tette, hogy ők a teológiai végzettség megszerzése után a nyelvi és történelmi szakokon kétéves, a matematikai-természettudományi szakokon hároméves egyetemi szaktanulmányok után tehessenek tanári képesítő vizsgát.

A katolikus tanárképzés ügye a szerzetesrendek tanárképző intézeteinek kialakítását követően is néha felmerült; így pl. az autonómia-mozgalom során Steiner püspök említett javaslatában azt kívánta, hogy „addig is, míg teljes egyetemet létesíthetünk, a kath. tanárok képzése céljából a bölcsészeti szak mihamarább létesíttessék”.²¹

A felekezeti jogakadémiák problémái

Az utolsó téma, amellyel foglalkoznunk kell, a felekezeti jogakadémiák kérdésköre. A jogakadémiák a magyar felsőoktatás sajátos, unikális intézményei voltak. (Ausztriában a hasonló intézményeket még 1810-ben megszüntették, és azokat Magyarországon is a neoabszolutizmus idején az 1855. évi Thun-féle reform csak átmeneti jellegűeknek tekintette, addig, amíg az általános műveltségi színvonal emelkedése lehetővé fogja tenni, hogy valamennyi joghallgató teljesértékű, egyetemi képzésben részesüljön.)

A jogakadémiák a 60-as években és a 70-es évek első felében — figyelembe véve azt a körülményt, hogy Magyarországon hosszú ideig csak egy egyetem mű-

²¹ Az 1875. évi KI XIV. k. 146., XV. k. 140.; Az 1881. évi KI I. k. 48–51., XIV. k. 27., 42–44., XV. k. 336–388.; Az 1881. évi KN X. k. 304.; Az 1881. évi FN I. k. 431–432.; EPL Simor Cat. 41. 4503/1882.; ELTE L. 14/e. 201/1883–84., 313/1987–88.; Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota ezeréves fennállásakor. Az 1896. évi ezredéves kiállítás eredményei. IX. k. Budapest, 1898. 580–581.; *Berzeviczy Albert*: Trefort Ágoston emlékezete. A Magyar Tudományos Akadémia elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszédek. XVII. k. 14. sz. Budapest, 1917. 17–20.; Országos Középiskolai Tanáregyesületi Közlöny 1903/04. 649.; A Pannonhalmi Főapátsági Főiskola Évkönyve az 1910–1911-iki tanévre. 10–40., 78–90.; *Horváth Konstantin*: A Hittudományi és Tanárképző Intézet története. 1889–1939. Budapest, 1939. 5–28.; *Balanyi György-Bíró Imre-Bíró Vencel-Tomek Vince*: A magyar piarista rendtartomány története. Budapest, 1943. 221–226.

ködött, a kolozsvárin pedig az első joghallgatók csak 1876-ban végeztek — jelentős szerepet játszottak a jogi szakismeretek terjesztése, elsősorban a közigazgatási tisztviselők képzése terén. Színvonaluk azonban — különösen az októberi diploma után, a 60-as években újjászervezett felekezeti jogakadémiákon — meglehetősen egyenetlen volt, részben a tanárok száma, a tanári karok heterogén minőségi összetétele, részben pedig nagy részüknek rövid tanulmányi ideje következtében. (Míg a nagyszebeni királyi jogakadémia 11 oktatóval rendelkezett, a nagyenyedi református jogakadémia csak kettővel, a tanulmányi idő pedig a kolozsvári és a nagyszebeni királyi jogakadémiákon négy, az eperjesi evangélikus és a nagyenyedi jogakadémián két év volt.) Ezért a kiegyezés utáni években a jogászképzésről folytatott viták során a jogakadémiákat — főleg a felekezetieket — igen éles bírálatok érték. Így az 1870. évi jogászgyűlésen Dárday Sándornak a sok kisebb jogakadémia megszüntetésével két vagy három „egyenjogú jog- és államtudományi fakultás” szervezésére vonatkozó indítványát a hozzászólók többsége támogatta, és végül is a gyűlés elfogadta a IV. szakosztálynak azt a határozati javaslatát, hogy „jogiskolákat csak is az állam állítson fel, [...] a vidéki jogiskolák az egyetem jogi és államtudományi facultásával egyenlősíttessenek, és [...] alsóbb minőségű, silány jogiskolák az országban sehol se tűressenek” (ill. csak a „silány” jelzőt hagyták ki a határozatból). Három református kollégiumban meg is szűnt a jogi oktatás (Nagyenyeden 1869-ben, Marosvásárhelyen és Székelyudvarhelyen 1870-ben.) Így 1870 után két katolikus joglíceum működött (Egerben és Pécsen), öt református (Debrecenben, Kecskeméten, Máramarosszigeten, Pápán és Sárospatakon) és egy evangélikus (Eperjesen).

A fenti bírálatokat is figyelembe véve a kormányzat 1874-ben — ideiglenes jelleggel — szabályozta az állam közvetlen felügyelete alatt álló jogakadémiák és katolikus joglíceumok szervezetét, úgy rendelkezve, hogy azok „négy évi tanfolyammal ellátott, teljes jog- és államtudományi karokká alakíttatnak át, egyedüli kizártaival a jogtudorozási és a magántanárrá való képesítetési jogositványnak”. E rendelkezést Trefort azzal indokolta, hogy a jogakadémiák és joglíceumok tanulmányi rendszere összhangban legyen a tudományegyetemek jog- és államtudományi karáival, és hogy „együttal az érintett jogtanodák tanműködésük eddigi szűk köréből kiemelkedve, oly tanszervezeti alapra fektetessenek, melyen nemcsak egy szakiskola feladatának, hanem a főiskola azon magasabb rendeltetésének is, miszerint a gyakorlati élet követelményein kívül egyszersmind művelője és terjesztője legyen magának a tudománynak is, s e szerint hazai ifjúságunk alaposabb kiképzetésében a két magyar egyetemmel egyenlőbb versenyre kelhessenek”.

Trefort egyidejűleg közölte a jogakadémiákat fenntartó protestáns egyházkerületek püspökeivel, hogy a jövőben csak azok a hallgatók bocsáthatók államvizsgára, akik a királyi akadémiák és a joglíceumok szabályzatában foglalt feltételeknek megfelelnek, ami viszont a jogakadémiák ennek megfelelő átszervezését igényli; és erre vonatkozólag jelentést kért a püspököktől. A protestáns egyházak sérelmesnek tekintették a leiratot; a legélesebben arra a tiszántúli egyházkerület reflektált, az 1874. októberi közgyűlés határozata szerint „a miniszternek azon jogát, hogy szabályrendeletek által intézi és szabályozza tanügyeinket, s így [...] országos törvényekben gyökerezendő önkormányzati jogainkat egészen mellőzi és

figyelmen kívül hagyja, egyházkerületünk törvényesnek el nem ismerhetvén: eljárása és intézkedése ellen határozott óvástételét jelenti ki”. Az oktatás terén a protestáns autonómia egyoldalú — az állam szerepét, jogkörét figyelmen kívül hagyó — értelmezését tükröző elvi állásfoglalás ellenére az egyházkerületek igyekeztek alkalmazkodni a VKM rendelkezéséhez. Ennek során a fő problémát az anyagi feltételek, a képzési idő felemelésének, a tanárok száma növelésének költségei jelentették. A tiszai evangélikus egyházkerület közölte is, hogy az eperjesi jogakadémia átszervezéséhez az erkölcsi támogatáson kívül egyéb támogatást nem tud adni. Ezért e jogakadémián több évig szünetelt az oktatás, és csak 1878-ra tudták a négyéves képzés feltételeit megteremteni.

Az 1874. évi reform lehetőséget teremtett a jogakadémiák fejlődésére, színvonaluk emelésére. Helyzetüket azonban a 70-es évek közepétől lényeges mértékben befolyásolta az a körülmény, hogy az 1874. évi XXXIV. és XXXV. törvények az ügyvédi és a közjegyzői működés előfeltételeként csak az egyetemeken szerezhető — és tudományos grádusból minősítő jellegűvé vált — doktorátust jelölték meg. Emiatt a jogakadémiák, köztük a felekezeti jogakadémiák hallgatólétszáma a 90-es évek elejéig számottevő mértékben csökkent. Ugyanakkor a jogakadémiák legjelesebb tanárai sorra egyetemi tanári kinevezést nyertek, és jöllehet a későbbiekben is sok kiváló, értékes tudományos munkát is végző tanár oktatott a jogakadémiákon, a közepes (vagy a közepesnél is gyengébb) tanárok kinevezése, működése kedvezőtlenül befolyásolta a jogakadémiák, különösen a felekezetiek színvonalát.

A tanári kinevezésekkel kapcsolatban az 1889. évi jogászgyűlésen elhangzott, hogy a pécsi jogliceumban a legfontosabb tantárgyak egyikét olyan tanár adja elő, akinek nincs jogi doktori fokozata, egy másik tanszékre pedig olyan tanárt neveztek ki, aki csak az első doktori szigorlatot tette le, a másodikon megbukott. 1908-ban a Jogtudományi Közöny cikkírója arról tett említést, hogy az egyik kisebb protestáns jogakadémián egy év alatt három egészen fiatal, sem tudományos munkássággal, sem gyakorlati tapasztalattal nem rendelkező személy „családi összeköttetések révén” nyert tanári kinevezést. Concha Győző, a tekintélyes katolikus jogtudós pedig 1915-ben arról írt, hogy a felekezeti jogakadémiákon a tanári kinevezés „igen sok esetben nem az oktatás és a tudomány kívánalmai, hanem idegen tekintetek szerint történt [...] előfordult, hogy katonai szolgálat, orgonálóképesség, vallásos buzgóság, jámborság, befolyásos családoknál töltött nevelősködés vagy velük való rokonság szolgáltak egyedüli alapul a betöltéseknél.”

A jogakadémiák problémái napirendre kerültek a jogi szakoktatás kérdéseiről 1878/79-ben rendezett tanácskozáson is. Ezen a Trefort által előterjesztett egyik vitakérdés a következő volt: „Az országban feles számmal létező jogakadémiák megfelelnek-e mai szervezetökben a jogtanulás követelményeinek? Nem szolgálnak-e némileg a jogi képzés színvonalának alább szállításához? Van-e szükség általában ennyi jogakadémiára, a mennyi jelenleg fennáll? S nem volna-e célszerűbb és kívánatosabb, azok egynémelyikének megszüntetésével inkább még egy egyetemet állítani föl?” A felszólalók közül többen — köztük olyan tekintélyes protestáns személyiségek, mint Szász Károly és Kerkápoly Károly — a felekezeti jogakadémiák csökkentése mellett foglaltak állást.

E tanácskozás eredményeit figyelembe véve Trefort 1880. július 8-án leiratban fordult a jogakadémiával rendelkező egyházak vezetőihez, amelyben hivatkozva egyrészt arra, hogy a jogakadémiákon „a jogi szakképzés nem áll a kor színvonalán”, másrészt pedig a jogi pályára készülők „aggasztóvá váló” nagy számára, arra, hogy a két tudományegyetem és a 13 jogakadémia „hazánk e részbeni szükségletét messze túlhaladja”, „a baj orvosságát legközvetlenebbül a fennálló tizenhárom jogakadémia egy részének megszüntetésében, vagy kevesebb számú, de magasb színvonalú jog- és államtudományi karokba összeolvasztásában vélem keresendőnek”. Közölte, hogy a közvetlen rendelkezése alatt álló — akkor már állami — nagyszombati jogakadémiát, valamint a négy királyi jogakadémia egy részét hajlandó lenne megszüntetni, ill. összevonni, ha nem tartana attól, hogy az „a jogi pályára tóduló ifjakat nem más pályára, nem is az egyetemekre, hanem a [...] felekezeti jogakadémiákba fogja terelni”. Ezért tisztelettel felhívta a püspököket (ill. az egri érseket), nyilatkozzanak arra vonatkozólag, hogy hajlandók volnának-e a főhatóságuk alatt álló jogakadémiát vagy megszüntetni vagy valamely királyi jogakadémiával jog- és államtudományi karrá egyesíteni. Végül kijelentette, hogy valamennyi felekezeti jogakadémia megszüntetését nem sürgeti, törekvése „csak az intézmények és az országos szükségletek közötti helyes arány” kialakítására irányul.

Az érdekelt egyházi vezetők kivétel nélkül elutasító választ adtak, közülük Samassa József egri érsek polemikus válaszában készségét fejezte ki „valamely feloszlatandó királyi kath. jogakadémia alapjának átvételére és a lyceum alapjával való egyesítésére”. Hasonló jellegű — de kevésbé gúnyos hangú — volt a pécsi püspök válasza is: készséggel fogadja a miniszter azon ajánlatát, hogy a pécsi joglíceum alapja valamely királyi jogakadémia alapjával egyesíttessék, de azzal a feltétellel, hogy „e jogakadémiának mindenestre Pécsen kellend lennie”. A protestáns egyházkerületek egyöntetűen ragaszkodtak jogakadémiáik fenntartásához. Csak a pápai jogakadémia szűnt meg 1885-ben, de nem Trefort leiratának hatására, hanem annak következtében, hogy az egyházkerület egyéb, növekvő kiadásaira tekintettel nem tudta vállalni az évről évre csökkenő hallgatólétszámú jogakadémia költségeit. A jogakadémiák esetleges átalakításának kérdése a képviselőház közoktatásügyi bizottságának albizottsága által szervezett, az előzőekben említett 1883. májusi ankéten is napirendre került; a közoktatásügyi bizottság 1884. május 8-i jelentése ezzel kapcsolatban csak annyit tartalmazott, hogy a jogakadémiák „jelenlegi helyzetükben változatlanul meg nem hagyhatók”. Trefort miniszterségének utolsó éveiben azonban a jogakadémiák helyzetének rendezése érdekében — a nagyszombati jogakadémia 1887-ben történt megszüntetésén kívül — további lépésekre nem került sor.

A miniszteri székben Trefortot követő Csáky a jogakadémiák egy részének csonka egyetemmé fejlesztését tartotta volna kívánatosnak, Wlassics véleménye pedig az volt, hogy az életképes jogakadémiákat fejleszteni, az egyetemek színvonalához közelíteni kell, míg „az életképtelen nem érdemes pártolásra”. A jogakadémiák helyzetének, jövőjének megítélése szorosán összefüggött a jogi oktatás reformjának a 80-as évek vége óta hosszú ideig napirenden szereplő kérdéscível. Az 1889. évi jogászgűlés ezzel kapcsolatban azt a határozatot hozta, hogy: „A

jogi szakoktatás reformja föltétlenül szükséges, de az úgy a tudomány, mint a gyakorlati élet igényeinek megfelelően csak egyetemi rendszer és tanszabadság alapján eszközözlendő” (ami gyakorlatilag a jogakadémiák elleni állásfoglalást jelentette). 1892 és 1904 között e tárgyban négy törvényjavaslat is készült (amelyek az egységes államvizsga bevezetésével és a doktorátus tudományos fokozattá tételével előnyösek lettek volna a jogakadémiák számára). E törvényjavaslatok azonban nem kerültek az országgyűlés elé, elsősorban a budapesti egyetem jogi karának ellenállása, a felekezeti jogakadémiák elleni állásfoglalása miatt. E kar-nak az 1902. évi törvényjavaslattal kapcsolatos véleménye szerint „a magyar állam a jog- és államtudományi oktatás terén az egyházfelekezetekkel szemben [...] túlment az általában elfogadható engedékenység határán. Úgy látszik, hogy az egyházfelekezetiesség az államiság, a vallás, a jog fölé fog kerekedni”, ezért e kar hangsúlyozta, hogy a minősítési vizsga joga az államot illeti meg, a jogakadémiák csak alapvizsgát tarthatnak, és javasolta egyik-másik protestáns jogakadémia állami kezelésbe adását. A felekezeti jogakadémiák ellen foglalt állást a budapesti egyetemen Láng Lajos is 1905. szeptember 15-i rektori beszédében, megállapítva, hogy a legfelsőbb oktatás „minden kulturállamban a világi állam feladata”. Tényleges változás azonban a jogakadémiák helyzetében 1910-ig csak annyi történt, hogy még 1892-ben a győri királyi jogakadémiát megszüntették.

Az új egyetemek létesítése azonban a jogakadémiák helyzetének alakulását is több tekintetben befolyásolta. A két új egyetem felállításával a debreceni és a pozsonyi jogakadémia megszűnt (bár utóbbit illetően felmerült Szegedre helyezéseinek lehetősége is). De ezen túlmenően várható volt, hogy az új egyetek elszívó hatása következtében csökkenni fog a megmaradó jogakadémiák hallgatóinak száma, és élesebben vetődött fel az a probléma, hogy négy egyetemi jogi fakultás mellett szükség van-e 8 — köztük 6 felekezeti — jogakadémiára. Mitrovics Gyula 1911 november végi cikkében ezzel kapcsolatban azt írta: „ha a tervbe vett egyetek megépülnek, ütött a vidéki jogakadémiák végső órája. Rövidebb, hosszabb sorvadás után, mint hivatásukat betöltött s immár fölösleges szervek, lefordulnak nemzeti kulturánk organizmusáról. [...] az áldozatok között, mint anyagilag gyengébbek, a protestáns akadémiák fognak első helyen szerepelni.” A legveszélyeztetettebb helyzetben levő, csekély hallgatólétszámú sárospataki jogakadémia már 1912 januárjában előterjesztéssel fordult a tiszáninneni egyházkerület közgyűléséhez, javaslatokat téve a jogakadémia versenyképességének biztosítására (majd 1916-ban, megállapítva, hogy „a sárospataki akadémia a korszellem által lassú haldoklásra van kárhozthatva”, a teológiai akadémiával együtt a fejlődésképtelen Sárospatakról Miskolcra való helyezését javasolta). 1912. áprilisi ülésén az egyetemes konvent is foglalkozott a jogakadémiák problémájával, határozatában felkérte a minisztert a jogi oktatás gyökeres, a jogakadémiák alárendelt helyzetét megszüntető reformjának megvalósítására, valamint felhívta az egyházkerületeket, hogy „az új egyetek felállítása által a jogakadémiákra bekövetkező válságos helyzetre” tekintettel jogakadémiáik megerősítése és versenyképességük biztosítása érdekében minden lehető kövessenek el. Mindezeknek azonban gyakorlati jelentősége nem volt, sőt a jogakadémiák helyzete tovább romlott annak következtében, hogy az 1912. évi VII. és az 1913. évi LIII. törvény a bírói és az

ügyészi kinevezésekre is kiterjesztette a doktori oklevél megszerzésének követelményét.

A következő években maguk a jogakadémiák is felismerték az átszervezés szükségességét. A Jogtanárok Országos Egyesülete 1913. december 4-i közgyűlésének határozata szerint a jogi oktatás végleges reformja oly módon oldandó meg, hogy „a jogakadémiák egyetemi fakultásokká vonassanak össze a jogi szakoktatás egyetemes érdekei által megkívánt számban és a leghelyesebb geográfiai elhelyezés mellett”; ezt tartalmazta 1914 februárjában a VKM-hez felterjesztett memorandumuk is. Lényegében ugyanezt ismételte meg az egyesület 1917. november 29-i felterjesztésében is, a reform egyedül lehetséges megvalósítása alapjának a jogakadémiák egyetemi rangú fakultássá emelését tekintve, elvileg valamennyi jogakadémia esetében „mindazáltal megfontolás tárgya lehet a hasonló szervezetű és egyazon felekezetű jogakadémiáknak alkalmas székhelyen egy fakultássá való egyesítése”. E felterjesztésekre a minisztériumtól nem érkezett válasz, a jogakadémiák problémája megoldatlan maradt; a kassai jogakadémia dékánjának 1918. februári felterjesztése szerint a jogakadémia „ elvesztve életképességének alapfeltételeit, lassankint egy élni nem tudó, meghalni nem képes halódó intézménnyé alakul át”.²²

Külön kategóriát alkottak a tanulmányi alapból fenntartott királyi jogakadémiák. Az 1780-ban létesített tanulmányi alap „jogi természetéről” évtizedeken át vita folyt, idővel azonban elismerték annak katolikus jellegét. A tanulmányi alapot azonban mindvégig a VKM kezelte, és a királyi jogakadémiák is a minisztérium közvetlen rendelkezése alatt álltak. Salacz megállapítása szerint: „Elhomályosult korszakunkban [...] a tanulmányi alapból fenntartott jogakadémiáknak [...] katolikus jellege”. Elnevezésük már csak „királyi” volt, a katolikus jelző nélkül, csupán a nagyváradi nevezte magát a 90-es évek közepétől 1914-ig királyi katolikus jogakadémiának. E jogakadémiák közül a győrit, mint említettük 1892-ben megszüntették, a kassait pedig — hivatkozva arra, hogy a tanulmányi alap a jogakadémiai tanárok fizetésének felemelése miatt növekvő kiadásokat nem tudja

²² A felekezeti jogakadémiák problémáira: *Sashegyi*: i.m. 7., 46–48., 242–247.; *Mezey Barna*: A jogakadémiák 1874. évi reformja. Jogtörténeti Értekezések. 14. sz. A jogászoktatás a magyar felsőoktatás rendszerében. Budapest, 1984. 103–119.; *Szabó György*: Jogi oktatás Pápán. A pápai református jogakadémia története. (1832–1885.) Uo. 126–139.; *Nagy Sándor*: A jogi oktatás és szervezete a debreceni református kollégiumban. 1742–1914. Uo. 171–189.; A magyar jogászgyűlés évkönyve az 1870. évre. Pest, 1871. 21–22., 71–72., 75–77., 81–88., 243–247., 314–326.; Magyarországi Rendeletkötet Tára. 1874. Budapest, 1875. 366–384.; A tiszántúli református egyházkerület 1874. okt. 1–4-i és 1881. aug. 20–25-i közgyűlésének jegyzőkönyve; *Hörk József*: Az eperjesi ev. ker. Collegium története. Kassai, 1896. 244–245., 250–251., 255–256., 261.; *Kopcsányi Károly*: A pécsi jogakadémia múltja és jelene. Pécs, 1897. 51.; *Udvardy László*: Az egri érseki jogliceum története. (1740–1896.) 442–448., 469–473., 903–904., 919–922.; Az 1881. évi KI XXX. k. 211.; A magyar jogászgyűlés évkönyve az 1889. évre. Első kötet. Budapest, 1889. 190–235. Második kötet. Budapest, 1890. 207–271.; Jogtudományi Közlöny 1908. 359–360.; *Concha Győző*: A jogakadémiai tanárok egyetemi magántanári habilitációjára. Jogállam 1915. 165–172.; A budapesti magyar királyi tudomány-egyetem jog-és államtudományi karának véleményes jelentése az elméleti jog- és államtudományi államvizsgáról és a jogi oktatásról szóló újabb előadói tervre. Budapest, 1902.; AUB anni 1905/06. 257–258.; Budapesti Hírlap 1911. nov. 26. 47.; A magyar református egyetemes konvent 1912. ápr. 26-i ülésének jegyzőkönyve.; Jogakadémiai Szemle 1913. 1–2. sz. 6–10., 1914. 1. sz. 3–4., 7–13., 1917. 2–4. sz. 19.; MOL K 500 195051/1917.

fedezni — 1894-ben államosították. A századforduló körül Wlassics tervbe vette a pozsonyi és a nagyváradi jogakadémiák államosítását is, de ez nem valósult meg.

Az 1897–1902. évi autonómia-mozgalom során előtérbe került a királyi jogakadémiák irányításának a katolikus autonómia hatáskörébe utalásának kérdése. Vaszary érsek már 1897. május 3-án úgy foglalt állást, hogy az autonómia hatáskörébe tartozna a tanulmányi alap által fenntartott jogakadémiák tantervének megállapítása, a tankönyvek előírása, az igazgató, a tanárok és a szolgaszemélyzet kinevezése, valamint ezek esetében a fegyelmi jogkör gyakorlása. A VKM viszont ragaszkodott a fennálló statusquohoz, a minisztérium rendelkezési jogának fenntartásához, az állami hatáskörök érvényesítéséhez. Csak arra az engedményre volt hajlandó, hogy az autonómia biztosokat küldhessen ki e jogakadémiákra, az oktatás katolikus szempontból való ellenőrzésére, de rendelkezési jog nélkül. Az autonómia szervezeti szabályzatának 1902. márciusi szövege a VKM állásfoglalásával szemben azt tartalmazta, hogy az autonómia igazgatótanácsa állapítja meg — az állami törvények rendelkezéseinek figyelemben tartása mellett — a királyi katolikus jogakadémiák tanulmányi és vizsgaszabályzatát, tanrendjét, megválasztja igazgatóit és tanárait (a kinevezéseket megerősítés végett a VKM útján a királyhoz felterjesztve), megállapítja az igazgatók, a tanárok és a hallgatók fegyelmi szabályzatát, gyakorolja a fegyelmi jogkört. Az igazgatótanács továbbá „felügyel arra, hogy a királyi katolikus jogakadémiák mint kath. iskolák fõntartassanak, azok katolikus jellege megóvassék, e célból biztost küldhet, ki bármely előadási órán megjelenhet, megfigyelheti, vajjon a tanítás módja, az előadás szelleme nem sérti-e az intézet katolikus jellegét”.

A katolikus autonómia azonban, mint említettük, nem alakult meg, és pápíron maradt a katolikus önkormányzatról szóló 1917. decemberi törvényjavaslat ama általános rendelkezése is, hogy a katolikus önkormányzatnak átadandó a vallás- és a tanulmányi alap, valamint az azokból fenntartott katolikus közép- és főiskolák. Ily módon a királyi jogakadémiák helyzetében és irányításában tényleges változás nem történt, s minthogy a pozsonyi jogakadémia az egyetem létesítésével megszűnt, a dualizmus kora végén már csak egy királyi jogakadémia — a nagyváradi — működött.²³

* * *

Befejezésül legalább rövid összegzést kellene adni az egyházak felsőoktatási tevékenységének, törekvéseinek fél évszázadáról, bár ennek szükségességét kétségesse teszi az a körülmény, hogy a „történet folytatódik”; a közeljövõben két újabb tanulmányban kívánom feldolgozni a tárgyalt kérdések további — a Horthy-korszakra, az államszocialista periódusra, majd a rendszerváltozás utáni idõszakra kiterjedõ — alakulását.

Annyit azonban talán megállapíthatunk, hogy az egyházak felsőoktatási tevékenysége eredményes volt, amennyiben az egybeesett az országos, az állami társadalmi érdekekkel, hozzájárult a műveltségi színvonal emelkedéséhez, a „kimű-

²³ MOL K 721 1897–1/a, 1898–1/a, 1899–1/a, 1900–1/a, 1901–1/a, II/e tétel.; EPL Vaszary Cat. 4.b. 2618/1897.; Hanuy: Hetvenéves; Salacz: i.m. 65.

velt emberfők”, a felsőfokú végzettséggel rendelkezők számának növekedéséhez. Problémát jelentett viszont az a körülmény, hogy az egyházi érdekek, törekvések olykor nem estek egybe az országos érdekekkel, a kulturális fejlődés követelményeivel (különösen a minőségi követelményekkel) az egyházi felsőoktatási intézmények heterogén színvonala következtében. De ezek esetében is tulajdonképpen csak vélt egyházi érdekekről volt szó; valójában milyen érdeke fűződött az egyházaknak ahhoz, hogy számos, csekély hallgatólétszámú, részben alacsony színvonalú, fejlődésképtelen felsőoktatási intézményt tartsanak fenn? Mint Concha Győző említett írásában hangsúlyozta: „a jogakadémiák tanszékeinek nem szakszerű betöltése azokat az illető egyház szellemi inferioritásának melegágyává teszi”.

További problémát jelentett a tanítás szabadságának érvényesítése az egyházi felsőoktatási intézményekben, elsősorban a jogakadémiákon. Köztudomású, hogy a magyar liberális oktatáspolitikai egyik fő alapelve — a korábbi egyházi és abszolutisztikus állami kötöttségekkel szemben — a tanszabadság, a tanítás szabadságának biztosítása volt. Ezt tartalmazta már az 1848. évi XIX. törvény, Eötvös és Trefort említett törvényjavaslatai, és az oktatáspolitikai ezt a dualizmus korában lényegében mindvégig tiszteletben tartotta. A felekezeti jogakadémiák elleni támadások egyik érve — különösen a kiegyezés utáni években — éppen az volt, hogy az egyházi irányítás, a vallási doktrinák következtében a tanítás és a tudományos kutatás szabadsága ezekben az intézményekben csak korlátozott mértékben érvényesíthető. Az ezzel kapcsolatos bírálatok nem voltak alaptalanok.

A pécsi püspöki jogliceum 1881. évi szabályzata értelmében az intézmény élén a prodirektor (egy kanonok) áll, aki köteles „a tanárok előadásain megjelenni, azoknak mind pontos megtartását, mind szellemi irányát lehetőleg ellenőrizni”; a tanárok ellen felmerülő minden vád és panasz felett a prodirektor intézkedik; a tanárok kötelezettek a hitszónok által tartott istentiszteleteken megjelenni, az ünnepi körmeneteken résztvenni; a nagyobb mérvű kötelességmulasztást, hanyagságot, a hivatásukkal ellenkező erkölcsi viseletet tanúsító, „avagy hit- és államellenes tanokat” hirdető tanárokat a prodirektor felfüggesztheti, és eltávolításukra a püspöknek előterjesztést tehet. E szabályzatnak a tanári kar ülésén tartott kihirdetésekor a jogliceum egyik tanára közölte: „Ezen rendelet ellen a tanári tekintély és lelkiismereti szabadság nevében óvással élnék, ha annak a rendelet jogszerűsége mellett helye lehetne. Így csak kijelentem, hogy e rendelettel szemközt a szabad elhatározás jogát magamnak fentartom”; majd másfél hónap múlva lemondott állásáról. A jogakadémia történetírója is másfél évtized múlva úgy értékelte a szabályzatot, hogy az „legtöbb pontjaiban egyenesen a hazai törvényekkel, államjogunk egyes tételeivel, királyi rendeletekkel, a tanárok magánjogi igényeivel ellenkezően, egyrészt a tanári tekintély csorbításával a jogakadémia beléletében visszas állapokat idézett elő, másrészt alkalmas lett volna a pécsi jogakadémia romba döntésére is”.²⁴

A századforduló után a tanítás és a tudományos kutatás szabadságának megsértése néhány esetben nagyobb visszhangot váltott ki; így ugyancsak a pécsi jogliceum egyik tanára, Bors Emil ellen a Huszadik Században megjelent tanul-

²⁴ *Kopcsányi*: i.m. 53., 166-169.

mánya miatti támadás, Somló Bódog, a nagyváradi királyi katolikus jogakadémia tanára ellen pedig a Társadalomtudományi Társaságban tartott előadása veszélyesnek ítélt tartalmára hivatkozva a tanári kar többségének Wlassics-hoz intézett denunció jellegű felterjesztése. Ismeretes továbbá az is, hogy a Pikler Gyula elleni akciók hátterében a néppárt és a katolikus sajtó állt.

Mindezek ellenére e jelenségek azonban — a korszak egészét tekintve — a katolikus jogakadémiák működését nem jellemezték, a protestáns jogakadémiákon pedig hasonló esetek — tudomásunk szerint — nem fordultak elő, és a teológiai akadémiákon is csak — széleskörű tiltakozást kiváltva — sárospataki tanársága idején Zoványi Jenő esetében. E korszak történetéhez, a kormányzat oktatáspolitikájához azonban az is hozzátartozik, hogy Somló Bódog 1905-ben a kolozsvári, Zoványi Jenő pedig 1914-ben a debreceni tudományegyetemre nyert professzori kinevezést.²⁵

A JEGYZETEKBE HASZNÁLT RÖVIDÍTÉSEK

AUB = Acta Reg. Scient. Universitatis Hung. Budapestinensis

ELTE L = Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára

EPL = Esztergomi Prímási Levéltár

Az 1865-dik évi = Az 1865-dik évi december 10-dikére hirdetett Országgyűlés

Az 1869-dik évi = Az 1869-dik évi április 20-dikére hirdetett Országgyűlés

Az 1872. évi = Az 1872. évi szeptember 1-jére hirdetett Országgyűlés

Az 1875. évi = Az 1875. évi augusztus 28-ára hirdetett Országgyűlés

Az 1881. évi = Az 1881. évi szeptember 24-re hirdetett Országgyűlés

Az 1887. évi = Az 1887. évi szeptember 26-ára hirdetett Országgyűlés

Az 1896. évi = Az 1896. évi november 23-ára hirdetett Országgyűlés

Az 1910. évi = Az 1910. évi június 21-ére hirdetett Országgyűlés

FN = Főrendiházának Naplója

KI = Képviselőházának Irományai

KN = Képviselőházának Naplója

MOL = Magyar Országos Levéltár

THE CHURCHES AND THE HIGHER EDUCATION IN THE PERIOD OF THE DUALISM

by *Andor Ladányi*
(Summary)

An important part of the activity of the Churches in the period of the so-called dualism (1867–1918) was education. Their efforts were directed at strengthening and partly extending their positions within the Hungarian higher education.

The Catholic Church tried to emphasise the Catholic character of the university once established by archbishop Péter Pázmány in 1635, which, however, had become a secular institution in the meantime and was transferred to the capital. Yet these efforts were futile, for the parliament and the government supported the secular character of the university. Consequently, the Church considered the foundation of a separate Catholic university, a plan which aborted because of the absence of the necessary personal and material conditions.

²⁵ *Ladányi: A magyarországi 211–217.*

In the same period the idea of establishing a Protestant, or Calvinist, university also emerged, by developing the departments of theology, law and arts of the Calvinist College of Debrecen into a university. Yet, as the necessary financial conditions likewise failed, a state university was established at Debrecen, and the abovementioned departments of the Calvinist college were abolished. The Calvinist Church tried of course to safeguard its interests and secure its influence in the new institution. Its efforts were partly successful, especially as regards the activity of the Faculty of Theology and the transference of most of the professors of the College to the University.

Throughout the period the faculties of theology were the subject of long debates. Their result was the establishment of a single Faculty of Calvinist Theology at the University of Debrecen alongside the already existing Faculty of Catholic Theology at the University of Budapest. The University of Kolozsvár had no faculty of theology, nor did a Faculty of Lutheran Theology at the University of Pressburg. Another problem was the role of the Churches, and especially that of the monastic orders in the instruction of secondary school teachers. The problem was finally settled in the 1880s.

Finally the study addresses the problem of the Ecclesiastical Academies of Law. The Academies of Law, of varying intellectual niveau, constituted a special aspect of the Hungarian higher education. They gradually lost their previous importance and became increasingly anachronistic. The government accordingly tried to increase the scientific level of the Academies and at the same time to limit their number. (In the early 1870s 6 state-run and 8 ecclesiastical academies functioned in Hungary.) The Churches protested against the measures of the government and insisted on maintaining their institutions. Consequently, the problem of the Academies of Law remained unsolved in this period.

A MEZŐGAZDASÁGI NAGYGÉPEK ÁLLAMI MONOPÓLIUMÁNAK KIALAKULÁSA

Az állami nagy gép-monopólium Magyarországon fokozatosan alakult ki. A „fordulat” évétől eleinte csak az új, később az összes mezőgazdasági gép (traktor és cséplőgép, valamint traktorvontatású munkagép) a gépállomások, kisebb részben az állami gazdaságok tulajdonába ment át. Egyéni gazdáknak és termelőszövetkezeteknek nem adtak el többé gépeket.

Az állami nagy gép-monopólium fenntartását az 50-es években alapvetően politikai megfontolások tették szükségessé. A gépállomások ugyanis a pusztai technikai segítségnyújtáson túl széles körű irányító szerepet tölthettek be a termelőszövetkezetek és egyének gazdálkodásában. Az egyik korabeli tankönyv úgy fogalmazott, hogy a gépállomás olyan „szervező erő”, amelynek segítségével az állam az „egész társadalom érdekeinek megfelelően befolyásolni és szabályozni tudja mind a szövetkezeti gazdaságok, mind pedig az egyéni gazdálkodók termelési tevékenységét”.¹ Az államnak természetesen számos eszköz állt rendelkezésére e két szektor „tervszerű befolyásolására”. A kormányzat bőségesen élt a szigorú szankcionálás lehetőségét is magában rejtő rendeleti szabályozással, kihasználta a termelési szerződésekben rejlő lehetőségeket, és bizonyos anyagok (műtrágya, növényvédő szerek, ipari eredetű anyagok) kiutalásával is az általa elképzelt irányba terelte a mezőgazdaság nem állami szektorainak termelését.²

De nemcsak a termelés *irányának*, hanem módjának, eljárásainak, technikájának, szervezésének a szabályozását is elengedhetetlennek tartották. Az állam a maga eszközeivel (kötelező vetéstervezés, beszolgáltatás, ár- és hitelszabályozás stb.) a termelés irányát hatékonyan tudta alakítani. A termelési technikák, határidők, eljárások betartásának ellenőrzéséhez azonban olyan szervezetre volt szüksége, amely fizikailag is állandóan jelen van. Az állami gépmonopólium révén kiszolgáltatott helyzetbe kerülő termelőket a gépállomások sokkal hatékonyabban irányíthatták, ellenőrizhették.³ A gépmonopólium és a kötelező beszolgáltatás szo-

¹ A gépállomások munkájának tervezése. KJK Budapest, 1956. 1.

² 1950 nyarán pl. a 16 069/1950. (VI. 15.) F. M. számú rendelet a kalászosok és egyéb növények betakarítása után kötelezte az állami gazdaságokat, termelőszövetkezeteket és csoportokat, egyéni gazdálkodókat, hogy az aratás után a rendeletben előírt határidőn belül végezzék el a tarlóhántást. Ugyanebben az évben hasonló jogszabály (a 16 088/1950. (VIII. 6.) F. M. számú) írta elő, hogy a gazdák kötelesek az előírt határidőig a vetéstervnek megfelelő mennyiségű kenyér- és takarmánygabonát elvetni, az őszi mélyszántást december 15-ig az előírt mélységben elvégezni. Búzából holdanként legalább 100 kg, rozsból és őszi árpából pedig legalább 90 kg tisztított, csávázott magot kellett vetni. A rendeletek megszegőit 6 hónapi elzárással és 24 ezer Ft-ig terjedő pénzbírsággal lehetett büntetni.

³ Soós Gábor: A gépállomások szerepe a mezőgazdasági termelés fellendítésében. Társadalmi Szemle, 1954. 10. sz. 77.

rosan összetartozó elemei voltak az 50-es évek agrárpolitikájának. Az állam ugyanis a magasra srófoltt — és rendszerint természetben fizetett — gépállomási munkadíjakon keresztül (is) elvonta a mezőgazdaságban megtermelt jövedelem egy részét, amit a vas és acél országa víziójának megvalósítására fordítottak. A falusi „tőkés-kulák” tulajdonviszonyokat és a „kapitalizmust nap mint nap szülő” kisárutermelést — bár nem teljesen ugyanazokkal a módszerekkel — rövid idő alatt fel akarták számolni. Ezt a két szektort nem akarták azzal „erősíteni”, hogy nagygépeket adnak el, vagy nagygépeket tarthatnak.

Az 1970-es évek elejéig bizalmatlanul tekintettek a rendszer saját szülőttére, az állami („össznépi”) tulajdonformánál „alacsonyabb” fokúnak minősített „csoporttulajdonra” is. Az 1967. évi IV. törvény megjelenéséig a tsz-eknek (jelentéktelen kivételtől eltekintve) földtulajdona sem lehetett.⁴ A nagy gép-monopólium feladásától azért félték, mert úgy gondolták, hogy a traktorokat, cséplőgépeket üzemeltető közös gazdaságok a bérmunka révén ki fogják „zsákmányolni” a gyengébb szövetkezeteket, megindul a tsz-ek differenciálódása, és kialakulnak a kapitalista viszonyok. Azt, hogy a tsz-ek nem kapnak nagygépeket, a propaganda természetesen nem ezzel, hanem a közös gazdaságok szegénységével, a gépi technika beszerzésének magas költségeivel magyarázta. Azzal érveltek, hogy a tsz-ekben hiányoznak a nagygépek üzemeltetésének a feltételei, nincsenek traktorosok, tárolóter, javítóház. Ha a közös gazdaságok a gépállomások gépeit használják, több pénz jut az építkezésekre, az állatállomány fejlesztésére és ily módon az akkor még nagyon kevés traktort is jobban ki lehet használni.⁵ Az „új szakasz” meghirdetése után a termelőszövetkezetek életébe történő gépállomási beavatkozás nem hogy csökkent, ellenkezőleg: a kihelyezett agronómusok révén még ki is szélesedett. Változás legfeljebb annyiban volt tapasztalható, hogy immár hangsúlyozták: az irányításnak olyannak kell lennie, hogy azt a tsz-ek maguk is elfogadják.⁶

1. A FÖLDMŰVES-SZÖVETKEZETI GÉPEK KISAJÁTÍTÁSA

Ismeretes, hogy 1945-ben a mezőgazdaság legfontosabb termelési eszköze, a termőföld (az erdők, legelők és néhány tízezer hold egykori kincstári birtok kivételével) teljes egészében paraszti tulajdonban ment át.⁷ A földreformról szóló rendelet értelmében igénybe vették a megváltott (vagy elkobzott) birtok élő és holt felszerelési tárgyait, gazdasági épületeit, fellelhető készleteit (vetőmag, takarmány) és a kisüzemi keretek között hasznosítható eszközöket az új birtokosok között szétosztották. Túlnyomórészt az egykori nincsteleneknek adtak át 160 ezer

⁴ 1968-ban a mezőgazdasági szövetkezetek használatában lévő földek 0,09%-a (5 481 485 ha-ból 5169 ha) volt szövetkezeti, 27,75%-a állami, 72,16%-a tagi (és velük azonos jogállású személyek) tulajdonában. (Szakács Sándor: Reform? az agrárszektorban. Aula, 1992. 2. sz. 74.)

⁵ Varga Domokos: Mezőgazdaságunk gépesítése. Budapest, (é. n.) 57.

⁶ Soós Gábor id. mű 77.

⁷ A 600/1945. M. E. számú rendelet (Magyar Közlöny, 1945. március 18. 10. sz.) 15. §-a értelmében a nemzeti ellenállási mozgalomban és a németellenes szabadságharcban kimagasló érdemeket szerzett földbirtokosokat 300 holdig mentesíteni lehetett a kisajátítás alól. Az a néhány tucat személy, aki ily módon 300 holdat tarthatott meg, a fenti megállapítás lényegét nem érinti. A legelők és a 10–100 holdas erdők (állami ellenőrzés mellett) községi tulajdonba, a 100 kat. holdnál nagyobb erdők állami tulajdonba maradtak vagy kerültek.

kisebb talajművelő gépet, eszközt, valamint 250 ezer egyébfajta kisgépet.⁸ Az elkobzott és kisajátított birtokokhoz olyan felszerelési tárgyak, nagy értékű gépek, gazdasági épületek és ipari üzemek tartoztak, amelyeknek a szétesztása irracionális lett volna, ugyanis kisüzemi keretek között ezeket vagy egyáltalán nem, vagy gazdaságosan semmiképpen sem lehetett kihasználni. A 600/1945. M. E. számú rendelet 30–31. §-a az ilyen termelési eszközöknek a zömét a földhöz juttatottakból alakított földműves-szövetkezetek, kisebb részét a községek, illetve az állam használatába vagy tulajdonába adta. Elvettek több mint 1500 kastélyt és kúriát valamint 65–70 millió léghöbméternyi épületet. Szövetkezeti és közületi kezelésbe került 160 szeszgyár, 228 malom, 210 egyéb mezőgazdasági ipari üzem, 175 különböző kisüzem (szikvízgyár, bognár- és kovácsműhely stb.). A földműves-szövetkezetek kaptak továbbá 6950 traktort és gőzekét, valamint 6000 cséplőgépet. A földhivatal számítása szerint az így juttatott javak értéke mintegy 18–20 millió mázsa búza értékének felelt meg, vagyis minden új birtokos (közvetlenül vagy közvetve) a földön kívül még mintegy 35 mázsa búza értékének megfelelő eszközjuttatásban is részesült.⁹

A földműves-szövetkezetek megalakításáról szóló, 1945. szeptember közepén megjelenő földművelésügyi miniszteri rendelet az új szövetkezeti forma céljai között külön említette az igénybevett birtokokhoz tartozó, azokkal együtt kisajátított, de egyéni juttatás céljára fel nem használható üzemek és gépek átvételét és a szövetkezetek tagjai javára történő hasznosítását.¹⁰ Az állatállomány rendkívüli mértékű csökkenése és a mezőgazdasági gépek óriási hiánya miatt a Nemzeti Parasztpárt 1945. január 14-i földreform-javaslatában az igaerő és gépek közös szövetkezeti vagy községi használatát szorgalmazta és ezzel általában más pártok is egyetértettek.¹¹ A földosztás után tehát a magyarországi nagygépek (traktorok, cséplőgépek, elevátorok stb.) mintegy felét közvetlenül közösségi formában hasznosították.¹²

⁸ Számok és tények 1944–1954. Adatok hazánk tízéves gazdasági fejlődéséről (II. A földreform számokban). Közgazdasági Szemle, 1955. január. 99.

⁹ Uo.

¹⁰ A földművelésügyi miniszter 131 000/1945. F. M. számú rendelete a földműves-szövetkezetekről. Magyar Közlöny, 1945. szeptember 15. 129. sz.

¹¹ Káposztás István Az ipari eredetű eszközök, anyagok térhódítása az átszerveződő mezőgazdaságban. In.: Tanulmányok a szocialista mezőgazdaság kialakulásáról. (Szerk.: Orbán Sándor – Pölöskei Ferenc.) Budapest, 1988. 241. Az MKP – többek között – azért szorgalmazta a földműves-szövetkezetek megalakítását, mert a nagy igaerőhiány a megmaradt állat- és gépállomány közös hasznosítását tette szükségessé. (Föglein Gizella: A szövetkezeti kérdés a felszabadulás után a kommunista sajtóban. Elmélet és Politika. Információs Szemle, TIT 1981. 1. sz. 99.) Az FKGP 1945. elején, tehát még a földosztás megkezdése előtt kidolgozott programtervezete a parasztbirtok nagyságát 500 holdban kívánta megállapítani. Azzal érveltek, hogy legyenek olyan „erőteljesebb birtokok” is, „ahol a modern gépeket” be lehet állítani, működésüket a gyakorlatban bemutatni, hogy abból okulva a „kisebb birtokosok is talán szövetkezeti alapon” beszerezhessék és közösen használhassák a mezőgazdasági gépeket. (Balogh Sándor – Izsák Lajos: Pártok és pártprogramok Magyarországon 1944–1948. Tankönyvkiadó, Budapest 1977. 172.)

¹² A mezőgazdasági gépek közös használatára számos példát találunk a háború előtt is. A közös hasznosítást nemcsak a magas, egyes gazdák által sokszor elő sem teremthető beruházási költség, hanem a gépek racionális kihasználása is indokolta. A kisméretű üzem és a nagy gépek kapacitása közötti ellentmondást gépi szolgáltatás igénybevételével, vagy mezőgazdasági eszközök közös vásárlásával (bérlésével, használatával) lehet feloldani. A géptársulás gondolata nagyon korán megjelent

A háború után alakult földműves-szövetkezet termelő-kereskedő tevékenységének beindítását 1945–1947 között számos tényező akadályozta: alig részesedtek az újjáépítési hitelekből, akadozott cégbejegyzésük, nehezen jutottak a kereskedés megindításához szükséges engedélyekhez.¹³ A tulajdonukba került tekintélyes mértékű ingó és ingatlan vagyon nagy része olyan állapotban volt, hogy a nyereséges hasznosítás helyett inkább vitte a pénzt. Bár a sajtóban az fmsz-ek tevékenységében megmutatkozó „kapitalista veszély” eltűlése és az ezzel szemben megfogalmazott „harc” csak 1948 őszén kapott nyilvánosságot, az ingyen kapott eszközök felhasználási körét már jóval korábban korlátozták.¹⁴ A földművelésügyi miniszter bármikor ellenőriztethette, hogy a szövetkezetek a tulajdonukba adott vagyontárgyakat „a mezőgazdasági termelés illetve a szövetkezeti tagok” érdekének megfelelően használják-e, ellenkező esetben a vagyontárgyat elvehette és a FOK¹⁵ kezelésébe adhatta.

Az egységes falusi szövetkezetek kialakításakor (ami a háború előtt alakult szövetkezetek földműves-szövetkezetekbe való beolvasztását és a régi, „kulák-kapitalistának” minősített vezetők teljes lecserélését jelentette) a szövetkezeti mozgalom állítólagos „kapitalista veszélye” elleni fellépés még inkább a forgalmi szféra felé terelte az egyre szűkülő lehetőséggel bíró fmsz-eket.¹⁶ A falusi szövetke-

---

Magyarországon, ugyanis már Pethe Ferenc is ajánlotta a parasztnak, hogy kis csoportokba tömörülve vásároljanak mezőgazdasági eszközöket. (Lásd: Barbarits Lajos A vetés gépesítésének kezdeti és elterjedése Magyarországon. Mezőgazdaságtörténeti Tanulmányok 2. Magyar Mezőgazdasági Múzeum, Budapest 1965 77.) Nagyon hamar kialakult az egyesületi alapon történő gépkölcsönzés és a bérért végzett gépi munka gyakorlata is. (Lásd. uo. 193. és 220–221.) 1928-ban a 100 holdnál kisebb területen gazdálkodókból alakult gépszövetkezetek a traktor beszerzési árából dotációt kaptak, ha vállalták, hogy új birtokosoknak 12–15 pengős holdankénti díjért évente legalább 100 holdat felszántanak. (Lásd: A m. kir. kormány 1928. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv. Budapest, Athenaeum 1930. 85.)

¹³ *Szakács Sándor*: A népi demokratikus agrárfejlődés kezdeti Magyarországon 1945–1948. Gazdaságtörténeti Értekezések 6. Akadémiai Kiadó, Budapest 1971. 209–234.

¹⁴ A szövetkezetek a földreform során kapott ingatlanait, ipari üzemeket, nagyobb gépeiket 1947 elejétől a földművelésügyi miniszter hozzájárulása alapján adhatták bérbe, amit a földművelésügyi miniszter – a FOK javaslatára – akkor engedélyezett, ha az fmsz annak „részletes indokait is” megjelölte. (A földművelésügyi miniszter 175 100/1947. F. M. számú rendelete a földműves-szövetkezetek részére átadott vagyontárgyak (ipari üzemek) megfelelő kezelésének biztosítása, továbbá a földműves-szövetkezetekre vonatkozó egyes kérdések rendezése tárgyában. Magyar Közlöny, 1947. február 2. 27. szám.) Néhány hónap múlva – immár az államosítás közvetlen előkészítéseként – újabb rendelet jelent meg, amely a földműves-szövetkezeteknek megtiltotta, hogy ingatlanait engedély nélkül 10, felszereléseiket, gépeiket stb. 5 éven belül eladják, megterheljék, zálogba adják. (175 900/1947. F. M. sz. rendelet a földműves-szövetkezetek tulajdonába (birtokába) adott vagyontárgyak elidegenítésének és terhelésének tilalma tárgyában. Magyar Közlöny, 1947. május 7. 102. sz.)

¹⁵ Földművesszövetkezetek Országos Központja

¹⁶ A szövetkezeteket a kulákoktól és a lenini frazeológia szerinti kisárutermeléstől igyekeztek megóvni, ami a korabeli felfogás szerint „nap mint nap szüli” a kapitalizmust. Az egyik legnagyobb „veszélynek” azt tartották, amikor a szövetkezeti tagok csak „eszköznek tekintik a szövetkezést ahhoz, hogy maguk is kulákká legyenek”. (Szabad Nép, 1948. október 22.) Lőcsei Pál és mások szerint a „kapitalista veszélyt” az jelenti, amikor a szövetkezetek a tagok munkája helyett bérmunkást alkalmaznak, illetve amikor a kulákok, kapitalisták szerzik meg a vezető pozíciókat. (Szabad Nép, 1948. szeptember 19.) Hegedüs András később úgy nyilatkozott, hogy a földműves-szövetkezetek áruforgalmi tevékenységének „nem egyetlen és nem is főcélja a haszonszerzés”. (Szabad Nép, 1949. augusztus 7.) A SZÖVOSZ megalakulásáról szóló kormányrendelet elvetette a korábbi szövetkezeti központ „öncélú, haszonra törő kereskedelmi vállalkozási jellegét”, és az új centrum legfon-

zetek biztatóan induló termelőtevékenysége egyre szűkül, sorra veszítették el a földosztás során kezükbe került ipari üzemeket.¹⁷ Ebbe a sorba illeszkedett az is, amikor a földműves-szövetkezetek és termelőszövetkezeti csoportok 1950-ben — központi nyomásra — ingyen „felajánlották” a birtokukban lévő összes mezőgazdasági traktort, traktoros munkagépet, cséplőgépet, elevátort stb.¹⁸ A Nép gazdasági Tanács 1950. március elején „tudomásul vette” a SZÖVOSZ bejelentését, miszerint az fmsz-ek tulajdonában lévő üzemek működtetése „nem illik bele” a földműves-szövetkezetek általános feladatkörébe. Üzemeltetésük az esetek többségében „teherként jelentkezik”, amellet „nincs biztosítva népgazdaságunk iparpolitikai irányelveinek megfelelő szakszerű vezetésük” sem.” Ezért az NT a szövetkezetek „ismételt kérésének” eleget tett és „hozzájárult” a nem szövetkezeti feladatkörbe tartozó mezőgazdasági üzemek (szeszgyárak, malmok, daráló, fűrészüzemek, téglagyárak és mészégetők, nagyobb szikvízüzemek, magtisztítók stb.) ingyenes átvételéhez.¹⁹

A párt központi napilapja szerint ezzel teljesült a földműves-szövetkezetek „régóta kívánsága”, mivel állítólag az fmsz-ek többségében „a mezőgazdasági nagy gépek üzemben tartása igen komoly ráfizetést” jelentett.²⁰ Az valóban előfordult, hogy néhány földműves-szövetkezet megvált teljesen elhasznált, óriási költséggel

---

tosabb feladatát a földműves-szövetkezetek és földbérletcsoportok közös gazdálkodást folytató táblás csoportjainak megalakításában és fejlesztésében jelölte meg. A tszcs-k az önálló termelőszövetkezetek megalakításáig jogilag a földműves-szövetkezetek keretében működtek, irányításukat azonban az első pillanattól kezdve a párt- és tanácsi apparátus, illetve az FM vette át. Ezért a SZÖVOSZ tagszervezeteinek be kellett érniük a falusi bolthálózat működtetésével és az állami begyűjtés helyi lebonyolítói szerepkörével. (4050/1949. (V. 22.) sz. kormányrendelet a Szövetkezetek Országos Szövetségének alakulásáról. Magyar Közlöny – Rendeletkötet Tára, 1949. 109. sz.)

¹⁷ Az fmsz-eket kötelezték, hogy 1948. május 1-jével a Szeszgyedárusági Igazgatóságnak adják át azokat a szeszfőzdeket, amelyeknél az Igazgatóság véleménye szerint „a saját kezelésben való üzembentartás előfeltételei nincsenek biztosítva”. (A földművelésügyi miniszter 56 000/1948. számú rendelete a földműves-szövetkezetek részére juttatott mezőgazdasági szeszfőzdek megfelelő kezelésének biztosítása tárgyában. Magyar Közlöny – Rendeletkötet Tára, 1948. 80. sz. április 4.) Minden bizonnyal nem volt egyedi az, ami Oroszlányban történt, itt ugyanis a földműves-szövetkezet a pékségeit adta át a Tatabányai Kenyérgyárnak. (MOL XIX-K-1-ai 17. doboz.) Az FM és a SZÖVOSZ elnökének 347/1953. sz. együttes utasítása alapján az utolsó jelentősebb termelőeszközeitől is megfosztották a földműves-szövetkezeteket, ugyanis a tulajdonukban lévő darálókat azokban a községekben, ahol volt géppálmás, a géppálmásoknak, másutt pedig a termelőszövetkezeteknek kellett átadniuk. A termelőszövetkezetek feloszlását azzal is igyekeztek megelőzni, hogy abban az esetben, ha a községben géppálmás és tszcs is működött, de a termelőszövetkezeti csoport igényt tartott a darálóra, akkor azt a szövetkezetnek juttatták. Olyan döntés, ami az állami üzemmel szemben a termelőszövetkezetet preferálja, egy évvel korábban még elképzelhetetlen lett volna. (MOL XIX-K-1-x 133. doboz. Az FM és a SZÖVOSZ együttes utasítása a földműves-szövetkezetek tulajdonában vagy kezelésében lévő darálóüzemek géppálmások, illetve termelőszövetkezetek számára történő átadása tárgyában. Tervezet, 1953. október 17., illetve uo. 178. doboz. Nógrád Megyei Tanács VB MGO 1954. február 9-i levele az FM-nek.) A vagyonátadás ingyen történt, a szövetkezetek legfeljebb az üzemek helyreállítására, felújítására érdekében felmerült költségek megtérítésére tarthattak igényt.

¹⁸ Néhány helyen nem vártak a központi utasításra, hanem önkényesen, a magántulajdon konfiskálásához hasonló módon vették el a géppálmáson hiányzó eszközöket a szövetkezetektől. (MOL XIX-K-1-x 10. doboz. Az ÁMG központ a kaposvári alközpontnak, 1949. június 24.)

¹⁹ 150/9/1950. N. T. számú határozat. Nép gazdasági Tanácsi Határozatok Tára, 1950. március 2. 9. sz. 96–97.

²⁰ Szabad Nép, 1950. március 4.

javítható gépeitől.²¹ A gépállomások megalakulása után arra is találunk példát, hogy egyes fmsz-ek gépállományuk, javítóműhelyük egy részét vagy egészét átadták az állami üzemeknek.²² Általánosságban azonban a szövetkezetek nem *szabadulni*, hanem kijavítani és *hasznosítani* akarták a tulajdonukba juttatott nagygépeket.

1949 őszén az Állami Mezőgazdasági Gépüzem (ÁMG) központjában még úgy döntöttek, hogy az egyre szaporodó, a SZÖVOSZ megyei központjai által ekkor már szorgalmazott gépfelajánlásokkal a gépállomások nem foglalkoznak, a szövetkezetek adják át traktoraikat és munkagépeiket a területüket ugrásszerűen bővítő állami gazdaságoknak.²³ Néhány hónappal később azonban a Népgazdasági Tanács utasítására megalakultak a megyei mezőgazdasági gépbizottságok, amelyek átvették a földműves-szövetkezetektől az „önként felajánlott mezőgazdasági nagygépeket” és „az igénybevétel, vagy egyéb címen az ÁMG birtokába került használt mezőgazdasági traktorokat és cséplőgépeket”.²⁴

Az átvétel lebonyolítására vonatkozó belső szabályozás kimondta, hogy a földműves-szövetkezetektől csak traktorokat, traktoros talajművelő gépeket, cséplőgépeket, gőzgépeket, stabil motorokat, 21 soros és annál nagyobb traktoros vetőgépeket és gépi meghajtású szecskavágókat, szártépőket, silótöltőket lehet átvenni. A mezőgazdasági gépbizottságok csak „egészen kivételes” esetekben javasolhattak az átadó részére térítést, általában akkor, ha a földműves-szövetkezet a gépet saját erejéből vásárolta, vagy a gép kijavítására nagyobb összeget fordított, ami még nem amortizálódott és az ellenszolgáltatást kifejezetten kérte.²⁵ A gépet

²¹ MOL XIX-K-1-x 78. doboz. A Győrasszonyfai Földműves-szövetkezet 1948. március 4-i kérvénye a földművelésügyi miniszterhez. Néha azzal a szándékkal kérvényezték a roncsraktort eladását, hogy annak árából a többi kijavításához szükséges alkatrészeket be tudják szerezni. (MOL XIX-K-1-u 22. doboz. A Somogyicsói Földműves-szövetkezet 1948. február 5-i kérvénye.)

²² Nádudvaron pl. az fmsz traktorokat, cséplőgépeket, ekéket, tárcsákat és kovácsműhelye teljes berendezését stb. átadta a helyi gépállomásnak. (MOL XIX-K-1-x 6. doboz. 1949. január 4-i jegyzőkönyv és a nádudvari gépállomás 1949. június 1-jei levele az ÁMG központnak.) Az fmsz gépeire az állami gazdaságok is igényt tartottak, ami időnként konfliktushoz vezetett a két állami üzem között. (MOL XIX-K-1-x 10. doboz. ÁMG központ 1949. július 15-i levele a kaposvári alközpontnak.)

²³ 1949 őszén alközpont-vezetői értekezleten közölték, hogy a gépállomások az fmsz-ek gépeit a továbbiakban nem veszik át, ezeket az állami gazdaságok kapják. (MOL XIX-K-1-x 9. doboz. Budapesti alközpont 1949. november 4-én az ÁMG központnak. Lásd még uo. 11. doboz. Szentesi alközpont az ÁMG központnak, 1950. február 1.)

²⁴ A rendelet megjelenése után „spontán módon” elindult a földműves-szövetkezetek „új mozgalma”, amelynek során mezőgazdasági nagygépeiket önként felajánlották az államnak. A földműves-szövetkezetek – írta a Szabad Nép 1950. március 31-i száma – megvizsgálták, hogy különböző üzemaik „rentábilisan működnek-e” és „megállapították, hogy a mezőgazdasági nagygépek a földműves-szövetkezeteknél nincsenek jól kihasználva, ezért elhatározták, hogy gépeiket felajánlják a gépállomásoknak. Így a traktorok, cséplőgépek és más nagy mezőgazdasági gépek a gépállomásokon keresztül szolgálják majd a dolgozó parasztságot”. Az fmsz-ektől átvett nagygépek zöme a gépállomások, kisebb része állami gazdaságok, kivételesen egyéb állami üzemek tulajdonába ment át. A javíthatatlan, roncs állapotú gépeket a Vas- és Fémhulladék Nemzeti Vállalatnak adták át ócskavasként. (MOL XIX-K-1-x 29/a doboz. FM Tervgazdasági Főosztály és Gépesítési Osztály körlevele a megyei tanács VB elnökeinek, 1950. szeptember 7.)

²⁵ Az FM utasítása pontosan előírta a traktorok évi amortizációját is, ami a lóerő függvényében 2000–4250 Ft-ig terjedt. A bizottság által alaposan megvizsgált és ellenőrzött költségtérítést is csak akkor lehetett a szövetkezetnek kifizetni, ha köztartozása nem volt. (MOL XIX-K-1-x 29/A doboz.

terhelő javítási hitelt az állami üzem átvállalta. Ha a szövetkezet a gépet nem hitelből, hanem saját erőből újította fel, akkor az állam a beruházási költségből levonta az üzemeltetésből származó hasznot, és csak a különbözetet térítette meg.²⁶ A szövetkezeti üzemeket, berendezéseket az állami vállalatok általában zökkenőmentesen átvették, vitás ügyek elvéve a költségtérítés körül adódtak.²⁷

A SZÖVOSZ 1951 nyarán egy konkrét ügy kapcsán általánosságban kifogásolta, hogy a földműves-szövetkezetektől „leválasztott” nagygépek pénzügyi rendezése nem a vonatkozó Népgazdasági Tanácsi és Földművelésügyi Minisztériumi határozatok szellemében történik. A szövetkezeti központ bejelentette, hogy panaszával az Állami Ellenőrző Központhoz fordult, és javasolta, hogy a földműves-szövetkezetektől átvett „üzemek és nagygépek végleges pénzügyi rendezésére nézve” hozzanak létre tárcaközi bizottságot.²⁸ Az átvett szövetkezeti gépekért járó térítés összegét a megyei tanácsok végrehajtó bizottságainak kellett volna megállapítaniuk, azok azonban „elhanyagolták ezzel kapcsolatos feladatukat”, ezért nem fordult elő, hogy a gépállomások fizettek volna az fmsz-ektől elvett gépekért.²⁹ A SZÖVOSZ és az AMG közötti vitát az FM Földbirtokrendezési Főosztály javaslata végérvényesen lezárta, a főosztály ugyanis 1952 augusztusában azt indítványozta a földművelésügyi miniszternek, hogy a szövetkezetek gépállomásokkal szemben fennálló követelését kapcsolják össze a földreform során juttatott vagyontárgyakért járó megváltási ár rendezésével. A SZÖVOSZ — illetve az elődje — ugyanis az 1945-ös juttatásokért megváltási árat nem fizetett. A két fél közötti hallgatólagos megállapodásnak az volt a lényege, hogy a SZÖVOSZ továbbra sem fizet a kezelésébe került volt uradalmi vagyontárgyakért, ennek fejében eláll az AMG-nek átadott gépek után járó követeléseitől. Mindenesetre ebben az időben „a mezőgazdaság szocialista építése során keletkezett nagymérvű változásokra tekintettel” a földműves-szövetkezetek a földreform során kapott vagyontárgyaiknak már csak töredéke fölött rendelkeztek. A vagyont 1951-ben

---

FM Tervfőosztály – Gépesítési Osztály 1950. március 2-i körrendelete valamennyi mezőgazdasági igazgatónak megyei mezőgazdasági gépbizottság létesítéséről.)

²⁶ A gép üzemeltetéséből származó hasznot nem a beruházás időpontjától, hanem a gépnek a földműves-szövetkezethez történő kiutalásától számították.

²⁷ A Törökbálinti Földműves-szövetkezet igazgatója a pátyi gépállomás főgépészének, aki egy állami tulajdonú, de a szövetkezet által bérelt traktort akart a gépállomásra bevonatni, kijelentette, hogy „nem a gépállomásnak, de még az atyaistennek magának sem” adja ki a traktort addig, amíg a javításra fordított összeget ki nem fizetik. (MOL XIX-K-1-x 6. doboz. A Pátyi Gépállomás főgépészének 1949. március 7-i levele az alközponthoz.) Néhány ügy döntőbizottság elé került, ahol a földműves-szövetkezetek a Népgazdasági Tanács határozatára hivatkozva követelték, hogy az állam vállalja át a mezőgazdasági nagygépek javítására felvett OSZH hitelek és kamatok törlesztését, illetve fizesse ki a gépek helyreállítására, javítására fordított saját erő értékét. (MOL XIX-K-1-x 29/a doboz. A Kerületi Döntőbizottság 1951. április 13-i ülésének jegyzőkönyve. Lásd uo. 29. doboz. A Fejér Megyei Szövetkezetek Szövetségének 1951. június 2-i levele az AMG Fejér megyei alközpontjának.)

²⁸ A konkrét ügy a Pesthidegkúti Földműves-szövetkezet ügye volt, amely a szentendrei gépállomásnak átadott traktoráéért, ekéjéért – a szövetkezet megkérdezése nélkül – megállapított 8000 Ft-ot nem fogadta el és a Közületi Döntőbizottsághoz fordult jogorvoslatért. A szövetkezet legfőbb kifogása az volt, hogy a gépek vásárlásakor felvett OSZH hitelt az állam nem vállalta magára. (MOL XIX-K-1-x 29/a doboz. SZÖVOSZ 1951. július 6-i levele az AMG-hez.)

²⁹ MOL XIX-K-1-ah 11. doboz. Borka Attila AMG főosztályvezető 1952. augusztus 2-i jelentése Erdei Ferencnek.

újraeltárolták, amiből kiderült, hogy a 210 935 360 Ft-ra értékelt vagyontárgyból már csak 59 341 434 Ft értékű van a birtokukban.³⁰

2. TERMELŐSZÖVETKEZETI MEZŐGAZDASÁGI NAGYGÉPEK

Olyan jogszabállyal nem találkoztam, amely tételesen tiltotta volna, hogy a termelőszövetek nagygépeket vásároljanak. Sztálin nyomán azonban 1956-ig a magyar gyakorlatban is axiómának számított, hogy „nem dobják be” a mezőgazdasági gépeket „az ingadozó” termelőszövetkezeti csoportokba. A mezőgazdasági gépek állami monopóliuma a Szovjetunióban fokozatosan alakult ki. 1930-tól közel három évtizeden keresztül alapelveként vált, hogy a mezőgazdasági nagygépeket kizárólag a szocialista tulajdon „legfejlettebb formáját” megtestesítő gépállomásoknak és állami gazdaságoknak adnak át, az „alacsonyabb rendűnek” minősített szövetkezeteket kizárták a traktorok, cséplőgépek, kombájnok birtoklásából.³¹

Sztálin egyik utolsó, a *Társadalmi Szemle* 1952. októberi számában magyarul is megjelenő (az „udvari” közgazdászok által egekbe emelt) írásában „elméletileg” az állami és a szövetkezeti tulajdonforma különbségével magyarázta a mezőgazdasági nagygépek-monopólium fenntartásának szükségességét.³² A szocializmusbeli árutermelés okát Sztálin az állami és a szövetkezeti tulajdonforma létével magyarázta. Egyes szovjet közgazdászokkal (pl. Alekszandr Iljics Notkinnal) ellentétben Sztálin az állami vállalatok egymás közötti termékcserejét a belső forgalomban nem tekintette áruforgalomnak, szerinte az állami vállalat terméke áruvá csak export esetén válik. Árucseréje ezen túl az „össznépi” tulajdonban lévő ipar és a csoporttulajdonú kolhoz között is. Mindaddig, amíg fennmarad a két tulajdonforma, „a város és a falu, az ipar és a mezőgazdaság gazdasági összefogása érdekében bizonyos ideig fenn kell tartani az árutermelést (az adásvétel útján történő cserét), mint a várossal való gazdasági kapcsolatnak a paraszt számára egyedül elfogadható formáját”.³³ Szerinte az árutermelés és pénzgazdálkodás akkor tűnik el a szocializmusban, amikor „a két fő termelési szektor, az állami szektor és a kolhozszektor helyén megjelenik egy mindent felölelő termelési szektor, amelynek joga lesz arra, hogy az országban minden fogyasztási cikkel rendelkezék”. Ehhez az szükséges, hogy a szövetkezeti tulajdont „a kolhozok számára és következésképpen az egész társadalom számára előnyösen végrehajtott fokozatos átmenetek útján” *össznépi tulajdonná* változtassák, ezzel együtt az *áruforgalmat* „szintén fokozatos átmenetek útján” a *termékcsere* rendszerével váltsák fel.³⁴

Sztálin nem értett egyet azokkal, akik a kolhoztulajdont államosítással akarták az „össznépi tulajdon színvonalára” emelni, mondván, a kolhoz bár nem

³⁰ MOL XIX-K-1-ah 11. doboz. Az FM Földbirtokrendezési Főosztály 1952. augusztus 15-i jelentése Erdei Ferencnek.

³¹ Magyarország gazdaságtörténete a honfoglalástól a 20. század közepéig. Második, részben átdolgozott kiadás. (Szerk: Honvári János) Budapest, Aula Kiadó 1996. 522.

³² Az írás egyik méltatását lásd: *Friss István*: Sztálin elvtárs „A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban” c. műve a marxista-leninista elmélet kimagasló alkotása. *Társadalmi Szemle*, 1953. 1. sz. 11–37.

³³ *Sztálin, J.V.*: A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban. *Társadalmi Szemle*, 1952. október 10. sz. 896–897.

³⁴ *Sztálin* id. mű 898. és 929.

össznépi, de azért mégiscsak szocialista, ezért nem lehet vele szemben ugyanazt a módszert alkalmazni, mint a tőkésekkel szemben.³⁵ A kolhoztulajdont és az ebből fakadó árutermelést 1952-ben és a „közeli jövőben” Sztálin hasznosnak tartotta, de hosszú távon az árutermeléssel együtt a megszüntetendő kategóriák közé sorolta. A csoporttulajdont és az ebből fakadó árucserét a szovjetunióbeli termelési viszonyok két olyan területének tartotta, ahol a „termelőerők-termelési viszonyok” összhangja leginkább megbomlik, vagyis ahol a termelési viszonyok elmaradnak a termelőerőktől.³⁶ A kolhoztulajdon azonnali államosítását tehát elvetette, az ellen azonban tiltakozott, hogy a hosszú távon felszámolásra ítélt „alacsonyabb fokú” tulajdonformát a mezőgazdasági nagygépek eladásával erősítsék. „Megbocsáthatatlan vakság volna azonban, ha nem látnók, hogy ezek a jelenségek ugyanakkor már most is fékezni kezdik termelőerőink erőteljes fejlődését, mivel akadályozzák az állami tervezést abban, hogy az egész népgazdaságot, különösen a mezőgazdaságot teljesen átfogja. Nem lehet kétséges, hogy minél tovább haladunk, ezek a jelenségek annál jobban fogják fékezni országunk termelőerőinek további növekedését. A feladat tehát az, hogy ezeket az ellentmondásokat felszámoljuk, mégpedig oly módon, hogy a kolhoztulajdont fokozatosan össznépi tulajdonná változtatjuk és az áruforgalom helyett ugyancsak fokozatosan bevezetjük a termékcserét.”³⁷

Két szovjet közgazdász, A. V. Szanyina és V. G. Venzser az 1950-es évek elején azt javasolta, hogy az állam adja el a kolhozoknak a gép- és traktorállomások eszközeit, vagyis az állam spórolja meg a mezőgazdaság gépesítésének költségeit, a kolhozok maguk viseljék a gépek vásárlásának és fenntartásának terheit. Azzal érveltek, hogy: 1. az állam most is ad el kéziszerszámok, kismgépeket a kolhozoknak, miért ne lehetne ezt megtenni a nagygépekkel is; 2. 1930 elején a KB maga hozott olyan határozatot, hogy a gép- és traktorállomásokat át kell adni a kolhozoknak, amelyek az ellenértéket 3 év alatt fizessék ki. Ennek a döntésnek akkor nem lehetett érvényt szerezni, mivel a kolhozok nagyon szegények voltak. Ma más a helyzet, a kolhozok anyagilag megerősödtek, most már el lehet nekik adni a gépeket.

Sztálin azért utasította el ezeket a javaslatokat, mert nézete szerint ebben az esetben nem hogy közelítenék, hanem egyenesen távolítanák egymástól a két tulajdonformát, kiszélesítenék az áruforgalom körét, ami gátolná a kommunizmus felé való haladást.³⁸ A kolhozok ugyanis még az állami vállalatokhoz képest is kivételes helyzetbe kerülnének, tulajdonosai lennének a legfontosabb termelőeszközöknek, amikkel viszont még az állami vállalatok sem rendelkeznek.³⁹ „Szanyina és Venzser elvtársak legfőbb hibája az — írta Sztálin —, hogy nem értik, mi az áruforgalom szerepe és jelentősége a szocializmusban, nem értik, hogy az

---

³⁵ Uo. 942.

³⁶ Ennek alapján fogalmazott Friss István úgy, hogy az állami tervezés mindenhatóságát leginkább a kolhoztulajdon és az árutermelés akadályozza. (*Friss István*: id. mű 32.)

³⁷ *Sztálin*: id. mű 930.

³⁸ Uo. 944–945.

³⁹ A kor felfogása szerint az állami vállalatok nem tulajdonosai, csak használói az osztálytársadalmi tulajdonban lévő termelési eszközöknek.

áruforgalom összeegyeztethetetlen a szocializmusból a kommunizmusba való átmenet távlatával.”

A kolhoz sem a földnek, sem az alapvető termelési eszközöknek nem tulajdonosa, egyedül csak termékeinek, ezek kerülnek piacra. „Az a helyzet, hogy e termelés jelentős része, a kolhoztermelés feleslege piacra kerül és ily módon bekapcsolódik az áruforgalom rendszerébe. Éppen ez az a körülmény, amely jelenleg akadályozza azt, hogy a kolhoztulajdont az össznépi tulajdon színvonalára emeljük.” Az áruforgalmat ugyanis Sztálin szerint a szocializmusból a kommunizmusba való átmenet érdekében teljesen ki kell iktatni. „A szocializmusból a kommunizmusba való átmenet és a termékek szükségletek szerinti elosztásának kommunista elve kizár mindennemű árucserét” „Ahhoz, hogy a kolhoztulajdont az össznépi tulajdon színvonalára emelhessük, a kolhoztermelés feleslegeit ki kell rekeszteni az áruforgalom rendszeréből és be kell kapcsolnunk az állami ipar és a kolhozok közti termékcseré rendszerébe. Ez a lényeg.”⁴⁰

Az MDP vezetése valamikor 1949 tavaszán döntött úgy, hogy mezőgazdasági nagygépek nem kerülhetnek termelőszövetkezeti tulajdonba.⁴¹ Új traktorokat, cséplőgépeket a szövetkezetek tehát nem vásárolhattak, de régi, használt nagygépekkel (bár egyre csökkenő és nagyon korlátozott számban) a politikai vezetés minden erőfeszítése ellenére mindvégig rendelkeztek. A gépek egy része földalapi juttatásból származott, másokat a tagok azért vittek be magukkal a közös gazdaságba, hogy így mentesítsék az államosítás alól.⁴² A földalapi juttatásból származó nagygépeket az 1950-es évek elején elvették és a gépállomásokra vontatták,⁴³ a tagoktól származó nagygépekhez azonban csak nagyon óvatosan nyúlhattak, mert az erőszak ebben az esetben a nagy nehézségek árán összehozott termelőszövetkezetek feloszlásához vezethetett. A gépállomási megyeközpontok vezetőinek 1950. október 18-án olyan utasítást adtak, hogy „felvilágosító munkával, de a legcsekélyebb erőszak nélkül” vegyék rá a tsz-eket a tulajdonukban lévő erő- és traktoros munkagépek átadására. „A megyeközpont különös tekintettel legyen arra, hogy a felajánlás valóban meggyőzős eredménye legyen. A központ tervosztálya nyomtatékosan felhívja a megyeközpontot, hogy a legcsekélyebb kényszert se alkalmazza, mert ez különösen sértené Pártunk politikáját.”⁴⁴

⁴⁰ Sztálin: id. mű 946.

⁴¹ Simon Péter: A párt agrárpolitikája a szocializmus alapjai lerakásának időszakban. In.: Agrárpolitika és agrárátalakulás Magyarországon. (1944–1962) (Szerk.: Balogh Sándor és Pölöskei Ferenc) Akadémiai Kiadó, Budapest 1979. 23–24.

⁴² Egykori uralági traktor és cséplőgép került pl. az 1949-ben alakult Dunaszentpáli Egyetértés III-as típusú tszcs tulajdonába. A Miskei Táncsics Tsz 1949-es alakulás óta birtokolt egy HSCS 30/35-ös traktort, a hozzá való cséplőgépet már saját erőből vásárolták. (MOL XIX-K-1-x 80. doboz. A Miskei Táncsics tsz 1952. június 13-i levele az FM Gépesítési Főosztályának.) Bár az FM Termelőszövetkezeti Főosztály szerint a közös gazdaságnak csak a traktorra van szüksége, a tsz-től a cséplőgépet sem vették el. (Uo. az FM Termelőszövetkezeti Főosztály 1952. július 1-jei állásfoglalása és az FM Gépesítési Főosztály 1952. július 3-i levele a Bács-Kiskun Megyei Tanács VB MGO-jának.)

⁴³ MOL XIX-K-1-x 25. doboz. Az ÁMG központ 1950. október 18-án utasította a székesfehérvári megyeközpontot, hogy a Baracscai Vörös Csillag tsz traktorát vontassák be a gépállomásra.

⁴⁴ A felhívás öt megyeközpont vezetőjéhez szólt, amelynek területén 6 termelőszövetkezet rendelkezett egy-két traktorral, cséplőgéppel, pótkocsival. (MOL XIX-K-1-x 16. doboz. Az ÁMG Tervosztály 1950. október 18-i körlevele a budapesti, a szombathelyi, a székesfehérvári, a veszprémi és a miskolci megyeközpontok vezetőinek.)

A szigetújfalusi gépállomás — már az 1953. júliusi új kormányprogram meghirdetése után — arról a „nem mindennapi esetről” tájékoztatta felettes hatóságát, hogy a körzetéhez tartozó Ráckevei Rákóczi Tszcs saját cséplőgépe mellé beszerzett egy régi típusú traktort is. A csoport korábban még gépállomási traktorral és cséplőcsapattal, de saját cséplőgéppel csépel, 1954-ben már csak cséplőszíjat kért a gépállomástól, ráadásul saját maga szervezte a cséplőcsapatot is. Amikor a gépállomás afelől érdeklődött az ÁMG Főosztálynál, hogy joga van-e a tszcs-nek saját traktort tartani és cséplőcsapatot szervezni, akkor az illetékesek válasza úgy hangzott, hogy a tszcs-nek a cséplőgépet „már régen át kellett volna adnia a gépállomásnak. Az átadást azonban erőszakolni nem lehet, de nyomatékosan fel kell rá hívni a figyelmet”.⁴⁵ Mindenesetre a tsz-ek gépesítése 1957-ig egészen kis méretű volt, teherautót is csak 1952-től vásárolhattak nagyobb számban. Tsz tulajdonban csak egyszerűbb fogatos eszközök és az állattenyésztés takarmány-előkészítő gépei voltak.

*A fontosabb gépek számának alakulása a termelőszövetkezetekben,
1950–1953*⁴⁶

Év (december 31.)	Traktorok	Cséplőgépek	Tehergépkocsik
1950	120	90	-
1951	200	92	190
1952	100	80	305
1953	48	68	323

*Egy másik kimutatás szerint 1952 májusában a termelőszövetkezetek tulajdonában az alábbi gépek voltak:*⁴⁷

Megnevezés	db
Kéveköttő aratógép	318
Marokrakó aratógép	72
Cséplőgép	67
Traktor	116
Cséplőgép meghajtó motor	11
Kazalozó	12

⁴⁵ Mivel az 50-es években a tszcs-k – speciális szakemberek, pl. dinnyések kivételével – idegen munkaerőt nem alkalmazhattak, kötelesek voltak minden munkát saját tagjaikkal elvégezteni, ezért természetesen cséplőcsapatot sem szervezhettek, de saját tagjaikkal csépelhettek a saját cséplőgépükkel, a géprészt azonban a közös gazdaságnak is be kellett adni. (MOL XIX-K-1-x 170. doboz. A szigetújfalusi gépállomás 1954. május 20-i levele az FM ÁMG Főosztályának, illetve a központ 1954. július 5-i válasza.)

⁴⁶ *Orbán Sándor*: Két agrárforradalom Magyarországon. Demokratikus és szocialista átalakulás. Akadémiai Kiadó, Budapest 1972. 229.

⁴⁷ MOL XIX-K-1-x 80. doboz. Az FM Gépesítési Főosztály XVII/63/M/444/1952. sz. rendelete. (Hajdú-Bihar megye adatai hiányoznak, de egyébként is vannak olyan megyék, amelyek nem bontották külön a magántulajdonban és a tszcs kezelésében lévő gépeket.) Csak azokat a gépeket tüntették fel, amelyeket 1952-ben üzemeltetni akartak. Egy 1952. június 5-i kimutatás szerint a tsz-ek tulajdonában 63 cséplőgép és 553 aratógép volt. (MOL-M 276. f. 93/407. őe. Az FM 1952. június 5-i jelentése az MDP KV MGO-nak.)

A termelőszövetkezetek kisépeket (takarmányőrleket meghajtó belső égésű és villanymotorokat, lógereblyéket, fogatos fűkaszákat, öntözőberendezéseket stb.) elvileg vásárolhattak, de az 1950-es évek elején az egyébként nagyon alacsony mezőgazdasági gépberuházásokon belül is *kirívóan kevés beszerzési forrást juttattak* a közös gazdaságoknak, amelyek sok esetben — eszközök hiányában — még ezekhez sem mindig juthattak hozzá.⁴⁸ Jellemző, hogy a tsz-ek gazdasági megerősítése érdekében hozott 1951. évi minisztertanácsi határozat gépek vásárlására egyetlen fillér állami hitelt sem bocsátott a közös gazdaságok rendelkezésére és a majorokban használt takarmány-előkészítő gépek meghajtásához szükséges motorokat roncskocsikból kiserelt erőforrásokkal akarta megoldani.⁴⁹ A tsz-ek a behozatalhoz szükséges deviza hiányában még kerti traktorokhoz sem juthattak ebben az időben.⁵⁰ Néhány lóerős kerti traktorból 1955-ben mindössze 6 volt Magyarországon, ezeket is kísérleti céllal hozatta be az FM. A fogatos aratógépek, kaszálógépek mellett a tsz-ek kis számban elektromotorokkal, szivattyúkkal, kalapácsos darálókkal, tejhűtővel, tejüzemi gépekkel, vetőgépekkel, permetezőgépekkel és kevés számú teherautóval rendelkeztek.⁵¹ A szövetkezeti teherautókat — amikhez jobbára 1952 után, akkor is kizárólag „egyedi miniszteri engedéllyel” jut-

⁴⁸ A termelőszövetkezetek 1951. évi tervezett állami gépi beruházása mindössze 17 525 ezer Ft-ot tett ki, amiből az import gépbeszerzés összege (fejő- és nyírógépek stb.) még a 300 ezer Ft-ot sem érte el. Az ötéves terv ütemezése szerint 1951-ben a mezőgazdaság gépesítésére 556,6 millió Ft-ot szántak. Vagyis a közös gazdaságok gépesítésére előirányzott összeg a mezőgazdaság gépesítésére tervezett összegnek alig valamivel több, mint 3%-át tette ki, miközben a szántóterületből való részesedésük 9%-ra nőtt. Ténylegesen ebben az évben országosan csak 411,4 millió Ft-ot fordítottak gépesítésre, vagyis a tervezett összeg 74%-át. A tsz-ek gépesítésének tervteljesítését nem ismerjük, de minden bizonnyal itt sem lehetett ennél magasabb a terv teljesítése. A tsz-ek saját erőforrásból megvalósítandó beruházását is az FM tervezte, ennek előirányzott összege 4636 ezer Ft volt. A csoportok kizárólag kézi eszközöket, kisépeket (morzsolókat, háti permetezőket stb.) vásárolhattak. (MOL-M 276. f. 93/346. öe. 1951. január 6-i kimutatás a tsz-ek tervehitelből megvalósuló beruházásairól.) A csoportok és egyének azonban mezőgazdasági kisépekhez 1951–1952-ben alig jutottak hozzá, ezért az FM többször szorgalmazta a lókapák, tolókapák, szecskavágók, lógereblyék, daralók, boronák gyártását az OT elnökénél, Vas Zoltánnál – kevés eredménnyel. (MOL XIX-K-1-ah 9. doboz. Az FM Tervgazdasági Főosztály 1952. december 4-i feljegyzése Erdei Ferenc részére.)

⁴⁹ Állami hiteleket elsősorban a közös állatállomány elhelyezésére szolgáló istállók és ólak építésére adtak. (A minisztertanács 1.012/1951. (V. 20.) sz. határozata a tsz-ek gazdasági megsegítéséről. Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye. I. Törvények, törvényerejű rendeletek és miniszteri rendeletek 1951. Budapest, 1952. 388–390.)

⁵⁰ Az egyik egri tszcs 24 holdas kertészete számára szeretett volna egy cseh gyártmányú kerti traktort beszerezni, mert a kertészetben csak 8 női munkás dolgozott és semmiféle géppel nem rendelkeztek. 1952 májusában kérvényezték az FM Gépesítési Főosztályától a 15 ezer Ft-os gép beszerzését, amit azonban importkeret hiányában nem lehetett megvásárolni. (MOL XIX-K-1-x 78. doboz. Majoros Béla 1952. május 5-i levele az FM Gépesítési Főosztályának és uo. a főosztály május 10-i válasza.)

⁵¹ MOL XIX-K-1-x 216. doboz. 1955. évi kimutatás a tsz-ek tulajdonában lévő motoros gépekről. 1957. december 31-én, amikor már másfél éve megszűnt a mezőgazdasági nagygépek monopóliuma, a tsz-ek tulajdonában még mindig nagyon kevés kisép volt. Az önitató 15 db százás istállóban könnyítette meg a gondozók munkáját, volt még 58 fejőgép, 2554 kalapácsos daráló, 1376 gépi répavágó, 1805 szecskavágó, 833 gépi kukoricamorzsoló, 1619 takarmányfüllesztő, 666 tejszeparátor, 313 tejhűtő, 1297 MIA és MIB motor, 838 robbanó- és 3693 villanymotor. Vagyis minden második, harmadik szövetkezetbe jutott egy-egy. (MOL-M 288. f. 28/1957/7. öe. A mezőgazdaság gépesítésének 3 éves terve, 1957. szeptember 12.)

hattak — sem használhatták szabadon. Bérfuvarozást más tsz-ek, magánosok és vállalatok számára pl. csak a telephelyük 50 km-es körzetén belül végezhettek.⁵²

Egyes adatok szerint az 1953-as kormányprogram kidolgozásával foglalkozó munkabizottságok javasolták, hogy a *közös gazdaságok vásárolhassanak mezőgazdasági nagygépeket*.⁵³ Szőke Máttyás, aki 1953-tól miniszterhelyettesként felügyelte a gépállomásokat, egyik 1955-ben megjelent munkájában megerősítette az ilyen „eretnek” gondolatok létezését.⁵⁴ Erre akkor nem került sor, bár néhány szövetkezet az „új szakasz” liberálisabbnak tűnő gazdaságpolitikája idején megpróbált daráló, öntöző szivattyú stb. meghajtására szolgáló, szántásra már nem alkalmas ún. álló gépállomási traktorhoz jutni.⁵⁵ Hiába kértek a tsz-ek körfűrész, motoros permetezőt és más egyéb gépet, a válasz 1956-ig elutasítót volt mondván, a tsz-ek ezeket a gépeket nem tudják racionálisan kihasználni.⁵⁶

⁵² 1.055/1954. (VIII. 6.) sz. kormányhatározat a mezőgazdasági termelőszövetkezetek által üzemben tartott tehergépjárművek forgalmának szabályozásáról. Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye 1954. Budapest, 1955. 330.

⁵³ Pál József: A „szövetkezeti kérdés”. In.: Magyarország agrártörténete (Agrártörténeti tanulmányok). (Szerk.: Orosz István, Für Lajos, Romány Pál) Mezőgazda, Budapest 1996. 496.

⁵⁴ „Az utóbbi másfél évben (1953–1954) nálunk is lábra kaptak az olyan jobboldali nézetek, amelyek kétségbe vonták a gépállomások szerepét a mezőgazdaság szocialista átszervezésében és a mezőgazdasági termelés fejlesztésében. Azt akarták, hogy a traktorokat adjuk át a termelőszövetkezeteknek és a gépállomás csak a javításokat végezze, vagyis a gépállomások szerepét – amelyek már egyre inkább irányítói a termelőszövetkezeti gazdálkodásnak – gépjavító vállalatok szerepévé akarták szűkíteni.” (Szőke Máttyás: A gépállomások szerepe a mezőgazdaság szocialista átszervezésében és a mezőgazdasági termelés fejlesztésében. Szikra Kiadó, Budapest 1955. 19.)

⁵⁵ A kérést rendre elutasították, mert egy 1953. évi FM rendelet megtiltotta, hogy a gépállomás tsz-eknek erőgépeket adjon el. A szövetkezetek bérbé kaphattak daráló stb. meghajtására géppállomási traktorokat, ám azokat bármikor más munkára irányíthatták át. A tsz-ek tehát a bizonytalanság miatt szerettek volna saját gépekhez jutni. (MOL XIX-K-1-x 175. doboz.) A Szegvári Haladás zöldségtermelő csoport az egyik tagjától 1952-ben elvett, a gépállomásra szállított, de ott üzemen kívül álló R 50/5-ös erőgépét szerette volna visszakapni. Többek között arra hivatkoztak, hogy a derekegyházi gépállomás a csoport 110 kh zöldségtermelő területét a megkötött őszi mélyszántási szerződés ellenére is csak részben szántotta fel. Miután ezt a kérésüket elutasították, nem szántásra, hanem csak állómunkára kérték a roncs állapotban lévő, egyébként kihasználatlanul álló traktort. A tsz hajlandó lett volna a tetemes javítási költséget is kifizetni, a minisztérium azonban nem adta át a gépet a tsz-nek. Hiába fenyegetőzött a csoport azzal, hogy ha az ócskavasak közé kidobott gépet nem kapják meg, akkor „működési engedélyüket beadják és a tsz-t feloszlattják”, a gépesítésért felelő miniszterhelyettes hajthatatlannak bizonyult. Szőke Máttyás utasította a Csongrád Megyei Mezőgazdasági Gépesítési Igazgatóságot, hogy a gépet csak bérbé szabad adni, eladni nem lehet. (MOL XIX-K-1-x 178. doboz. A Szegvári Haladás zöldség termelőcsoport 1954. február 3-i levele a földművelésügyi miniszter „kartárshoz”. Lásd még uo. 165. doboz.)

⁵⁶ A Hajósi Új Élet Tsz pl. az istállóépítés költségét úgy akarta csökkenteni, hogy a gerendákat stb. saját maga szerezte volna felfűrészelni. A kérést az FM Gépesítési Főosztálya azzal utasította el, hogy a tsz-ek „üzemkörébe nem tartozik a körfűrész üzemeltetése és a házi építkezésekkel kapcsolatban szükséges fűrészelés költsége sokkal kisebb, mint a körfűrész vételárának összege”. (MOL XIX-K-1-x 195. doboz. A Hajósi Új Élet Tszcs 1954. január 29-i kérelme illetve az erre adott 1954. február 6-i válasz.) A Hodászi Petőfi Tsz 20 hold gyümölcsösét szerette volna saját motoros permetezővel megvédeni a kártevőktől, mivel 2 db háti permetezőjüket alkatrész hiányában nem tudták megjavítani. Az ipar által ezután gyártandó jobb minőségű permetezőgépeket azonban – szóló az elutasító válasz – a gépállomások fogják megkapni, mert ők hivatottak arra, hogy „a tsz gyümölcsösében a motoros permetezési munkát ezekkel a gépekkel elvégezzék”. (MOL XIX-K-1-x 195. doboz. A Hodászi Petőfi tsz 1954. április 14-i kérvénye, illetve az arra adott 1954. április 16-i válasz.)

Az egyik hódmezővásárhelyi tsz-tag 1954-ben azzal a javaslattal fordult a Földművelésügyi Minisztériumhoz, hogy a tsz-ek kizárólag saját igényeik kielégítésére (és semmiképpen sem mások számára végzendő bér munka céljából) tartassanak legalább egy szántótraktort és egy pótkocsis vontatót. Molnár Imre azzal indokolta javaslatát, hogy a gépállomások annyira túl vannak terhelve, hogy a munkákat „csak késedelemmel” tudják elvégezni. Az FM Gépesítési Főigazgatóság elutasító válaszában azzal érvelt, hogy a tsz-ek gépi kiszolgálására a gépállomások hivatottak, és a közös gazdaságok gépesítésének célját nem érnék el akkor, ha a mezőgazdasági nagygépeket a tsz-ek kapnák, mert a tsz-ek „a nagy erő- és munkagépeket nem tudják megfelelően kihasználni”.⁵⁷

A gépállomások azonban időnként, minden tiltás ellenére, titokban mégis adtak el traktorokat és más gépeket a termelőszövetkezeteknek, amelyek malacokkal, borral stb. fizettek.⁵⁸ Ha komplett traktorokkal, nagygépekkel nem is, de vetőgépekkel, munkagépekkel és főleg alkatrészekkel — szintén titokban — magángéptulajdonosokkal is kereskedtek a gépállomások.⁵⁹

Az FM Kollégium 1955. május 15-i ülésén szokatlanul heves, időnként egymás sértegetésének határát súroló vita alakult ki a termelőszövetkezetek gépesítésével kapcsolatban. A kérdést a tisztázás szándékával Erdei Ferenc vetette fel, akire — saját bevallása szerint — „kínosan nyomasztóan nehezedett” néhány probléma, pl. vásárolhatnak-e a tsz-ek teherautót, kerti traktort, használt mezőgazdasági gépeket, és hogyan oldják meg a belső szállításaikat. A résztvevők határozottan elleneztek, hogy a tsz-ek teherautón és kisgépeken (főleg a majormunkák során használt takarmány-előkészítő gépeken) kívül más gépeket kapjanak. A gépesítést felügyelő miniszterhelyettes, Szőke Mátyás úgy fogalmazott, hogy a tsz-ek gépekkel való felszerelésével „nagyon óvatosan” kell bánni. Szőke szerint a gépállomás nem „önmagáért”, hanem a tsz-ekért való intézmény, ide kell koncentrálni az ún. tanácsi szektor⁶⁰ mezőgazdasági gépállományának legalább 90%-át, a tsz-ek kezében legfeljebb a gépi állomány 10%-a maradhat. Ez is csak abban az esetben, ha a vásárlásba, javításba, felhasználásba a gépállomásnak beleszólási lehetősége lesz. Kökény Mihály miniszterhelyettes még a 6–7 lóerős, egytengelyes kerti traktorok juttatását is „veszélyesnek” tartotta, szerinte teherautót is csak készpénzért adnak el a tsz-eknek, hitelt — méltányosságból — legfeljebb a miniszter engedélyezhet. A tsz-ek vontatóval való ellátását egyedül Soós Gábor ÁMG főigazgató-helyettes támogatta. Azzal érvelt, hogy a teherautó túlságosan drága, a vontató üzemeltetése olcsóbb és azt a tsz jobban ki tudja használni. Legmesszebb

⁵⁷ MOL XIX-K-1-x 192. doboz. Molnár Imre hódmezővásárhelyi tsz-tag dátum nélküli levele az FM Gépesítési Igazgatóságának, ill. uo. a GI 1954. február 3-i válasza.

⁵⁸ Az albertirsai gépállomás úgy adott át egy R 50/55-ös erőgépet a Karcagi Szabad Ifjúság Tsz-nek, mintha a roncs gépet a MEH-nek adták volna át. Egyes gépállomások valóságos roncsbontók voltak, tehát súlyban a gép nem hiányzott. A tsz a gépért malacokkal fizetett. Hasonló eset történt a Dánszentmiklósi Micsurin Tsz-nél is, itt a gépállomási Fordson és Cormick traktorokért borral fizetett a tsz. (MOL XIX-K-1-ah 21. doboz.)

⁵⁹ Ily módon pl. kiselejtezett traktoros vetőgépek is magánosok tulajdonába kerültek. (XIX-K-1-c 40. doboz. FM Kollégium 1955. május 15-i ülése.)

⁶⁰ Tanácsi szektor alatt a nem állami (szövetkezeti és egyéni) gazdaságok kezelésében lévő földterületeket értették.

Hont János ment, aki szorgalmazta, hogy az állam kedvezményes hitellel támogassa a tsz-ek kisgép-, stabilmotor- és fogatoseszköz- vásárlását. Támogatta a zöldség-, szőlő- és gyümölcsstermesztéssel foglalkozó közös gazdaságok kertiaktor- vásárlását is. A magyar járműipar egyik exportcikkének számító teherautót viszont azoknak a tsz-eknek akarta juttatni, amelyek olyan exporttermékeket adnak át az államnak, amellyel kitermelik az így elveszített devizát.

A termelőszövetkezetek gépesítéséről folyó vita konklúzióját Erdei Ferenc abban foglalta össze, hogy a tsz-ekben a munkafolyamatok gépesítése „alapjaiban és döntően a gépállomásokon nyugszik”. Annak alapelveit, hogy a termelőszövetkezetek milyen saját gépi felszereléseket vásárolhatnak, a következő (II.) ötéves terv kidolgozása során döntsék el. Erdei mindenesetre már 1955-ben amellelt foglalt állást, hogy bizonyos munkafolyamatokat a tsz-ek saját tulajdonú gépi eszközeikkel maguk gépesítsenek. Arról döntöttek, hogy teherautót általában hitelbe nem vásárolhatnak a tsz-ek, egyedi esetben a miniszter engedélyezhet hitelt erre a célra. Az FM tulajdonában lévő 6 kerti traktorral a tudományos intézetek folytassanak kísérleteket és ennek függvényében döntsenek további gépek beszerzéséről.⁶¹

A szokatlanul hosszú és heves vita végén meghozott határozat kimondta, hogy „a termelőszövetkezeti gazdaságok gépesítése alapjaiban és döntően a gépállomásokon nyugszik. Ezért a gépállomásokra összpontosítani kell mindazokat a gépeket, felszereléseket, amelyek a nagyüzemi növénytermelés és állattenyésztés legfontosabb munkafolyamatainak elvégzéséhez szükségesek. Ugyanakkor azonban a termelőszövetkezetek részére biztosítani kell azokat a kisebb gépeket — elsősorban stabilgépeket —, amelyek munkáját a gépállomások nem tudják elvégezni, de a termeléshez szükségesek.” Ezeknek a gépeknek a beszerzését az 1956. évi és a következő ötéves tervben a gépállomásokkal egyeztetve és közösen kell betervezni. A Kollégium utasította a Gépesítési Igazgatóságot, hogy 1955. június 30-ig dolgozza ki a termelőszövetkezetek gépesítésének alapelveit.⁶²

3. A MAGÁNTULAJDONÚ GÉPEK KISAJÁTÍTÁSA

A földosztás után magántulajdonban maradt mezőgazdasági nagygépek (erőgépek, cséplőgépek, vetőgépek, elevátorok, aratógépek, traktoros munkagépek) tulajdonviszonyaiban 1948 nyaráig alapvető változás nem következett be.⁶³ Az

⁶¹ A Kollégium határozatának megfelelően a kísérleti célokat szolgáló importált kerti traktorokat 1955. május 23-án átadták a Kísérletügyi és Propaganda Igazgatóság és a Szakoktatási Főigazgatóság kutatóintézeteinek, tan gazdaságainak, oktatási intézményeinek. Az nem derül ki, hogy milyen országból származtak ezek a gépek. Más forrásokból tudjuk, hogy csekély számban szovjet kerti traktorok dolgoztak Magyarországon. Kísérleti céllal behoztak egy francia kistraktort is. (MOL XIX-K.1.x 190. doboz.) Mindenesetre a szövetkezetek ez irányú igényét nem elégitették ki, ti. 1957-ben a tsz-ek egyetlen egytengelyű kerti traktorral sem rendelkeztek. (MOL-M 288. f. 28/1957/7. óe. A mezőgazdaság gépesítésének 3 éves terve.)

⁶² MOL XIX-K-1-c 40. doboz. FM Kollégium 1955. május 15-i ülése. A tsz-ek gépesítésének alapelveit a Gépesítési Igazgatóság határidőre nem tudta elkészíteni. Brett József főmérnök 1955. június 29-én kért a feladat megoldására újabb határidőt.

⁶³ A II. világháború semmivé foszlott a magántulajdon biztonsága. Különösen jellemezték a rendezetlen tulajdoni viszonyok a mezőgazdasági traktorokat, amelyek „mint könnyen gördülő gépek” a háborús események következtében nagyrészt kikerültek az eredeti tulajdonosok birtokából. Sok erőgépet ismeretlenek (valamely hadsereg vagy menekülők) hoztak az országba. (MOL XIX-K-1-v

1949-es alkotmány társadalmi rendről szóló II. fejezete a társadalmi tulajdon abszolút dominanciája mellett még tartalmazta a termelési eszközök magántulajdonának elvi lehetőségét.⁶⁴ Azzal azonban, hogy az alkotmány csak a „munkával szerzett” tulajdont ismerte el és kimondta, hogy a „magántulajdon és magánkezdeményezés a köz érdekeit nem sértheti”, a központi és helyi politika alakítóit felhatalmazta a „magántulajdon és magánkezdeményezés” határvonalainak kikövekelésére.⁶⁵ És valóban, az 1949-es alaptörvény elfogadásakor már jó egy éve gőzerővel folyt a kulákgazdaságoknak és a kapitalizmust „nap mint nap szülő” mezőgazdasági kisárutermelésnek, mint a magyarországi kapitalizmus utolsó bástyáinak felszámolása.

A magángépek üzemeltetésének feltételei 1948-tól nagyon megnehezedtek. A magántulajdonú traktorok szántási kötelezettségét a „fordulat” éve után is rendre előírták mindaddig, amíg létezett magántulajdonú traktor.⁶⁶ A szántási kötelezettség előírásának változtatásával a hatalom tetszés szerint játszadozott. Hol csökkentette, ha az volt a célja, hogy a magángépek ne teremtsenek konkurenciát a gépállomásoknak, hol növelte, ha az volt a feltett szándéka, hogy a teljesíthetetlen mértékű srófolt szántási kötelezettséget használja fel ürügyül a gépek kártalanítás nélküli elvételére.

Az 1948. évi szabályozás a szigorítás jegyében született, ugyanis ebben az évben a magántraktoroknak — teljesítménytől függően — 330–510 kh-t területet kellett középnyelven megszántaniuk. A magántraktorok tulajdonosaira kirótt szántási kötelezettség — amelynek? -a tavasszal,? -a ősszel vált esedékessé — olyannyira túlzott volt, hogy azt a vadonatúj erőgépekkel felszerelt, egész évben kizárólag ezzel foglalkozó, az üzemeltetés (alkatrészellátás, javítóbázis, gázolaj, kenőanyag stb.) tekintetében összehasonlíthatatlanul jobb helyzetben lévő állami traktorokkal sem lehetett teljesíteni, bár rájuk ez az előírás természetesen nem vonatkozott.⁶⁷ Az ellenőrzés is szigorodott, a magántraktorok és más gépi talajművelő eszközök kontrollját és irányítását az ekkor létrehozott községi (városi)

1–3. doboz.) Az FM Gépesítési Ügyosztálya keretében a II. világháború után létrehozott Állami Mezőgazdasági Gépszolgálat egyik fontos feladata a háború következtében összekuszálódott tulajdoni viszonyok rendezése és az eljárás keretében állami tulajdonba kerülő erőgépek hasznosítása lett. (Honvári János: A mezőgazdasági vonóerő a második világháború után 1945–1948. Agrártörténeti Szemle, 2001. 3–4. sz. 375–466.)

⁶⁴ A 4. §. (1) bekezdése ugyanis kimondta, hogy „A Magyar Népköztársaságban a termelési eszközök zöme társadalmi tulajdonként az állam, a közületek vagy szövetkezetek tulajdonában van. Termelési eszközök magántulajdonban is lehetnek.”

⁶⁵ 1949. évi XX. törvény. A Magyar Népköztársaság Alkotmánya. In.: Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye 1949. Budapest, 1950. 1–8.

⁶⁶ A szabályozás természetesen nemcsak a talajművelés, hanem az összes mezőgazdasági munka elvégzésére kiterjedt. A tavaszi vetéstől az aratásig, a tarlóhántástól a másodvetésig és a hörcsögirtásig, a vetéstervtől a fák kivágásáig mindent részletesen előírtak és számon is kértek a terület irányítóit.

⁶⁷ A gépállomási traktorok 1948-ban egész évben átlagosan 192 nh munkát teljesítettek, igaz, jobbra csak ősszel dolgoztak. Az 1949. tavaszi teljesítmény 76, az őszi 242 nh volt. 1951-ben az egész idényben dolgozó 30/35 LE-s traktorral átlagosan 154 nh teljesítményt értek el, ami 1951 tavaszára 3 normálholddal csökkent. (MOL-M 276. f. PB/938. Film. A PB 1950. május 25-én tartott ülésének jegyzőkönyve, uo. 276. f. 93/344. öe. 1951.május 31-i jelentés a PB számára a gépállomásra vonatkozó párhuzamok végrehajtásáról a tavaszi munkák tapasztalatai alapján.)

és járási traktorbizottság végezte.⁶⁸ Ha a tulajdonos a rendeletekben megszabott szántási kötelezettségének nem tett eleget, akkor a bizottságok az erő- és munkagépeket térítés nélkül akár véglegesen is igénybe vehették.⁶⁹ A nem tisztázott tulajdonú traktorok mellett a gépállomások részére 1948 végétől véglegesen is térítés nélkül azokat az erőgépeket is igénybe lehetett venni, amelyeket a tulajdonosok nem a „mezőgazdasági termelés érdekének megfelelő tevékenységre” használt. Ez a nagyon is sokféle értelmezésre lehetőséget adó megfogalmazás számos esetben vált alapjává a magáneszközök kisajátításának.⁷⁰

A traktorok 1949. évi szántási kötelezettségét előíró rendelet szokatlan módon csökkentette a szántási penzumokat. Ebben az évben a rendelet készítőit az vezérelte, hogy mindenképpen biztosítsák a nagy veszteséggel dolgozó gépállomási traktorok jobb kihasználását. Ezért a traktorbizottság elsőként a gépállomási, majd a földműves-szövetkezeti, harmadsorban a más kereseti forrással nem rendelkező magántraktorosok, és csak végül a többi magántraktorost osztotta be a felszántandó területekre.⁷¹ Hasonló megfontolások vezérelték a rendeletalkotókat a következő években is.⁷² Egyes helyeken a gépállomási traktorok foglalkoztatását úgy biztosították, hogy egyszerűen megtiltották a magángépek igénybe-

⁶⁸ A traktorbizottság elnöke a gazdajegyző, vagy a helyi termelési bizottság elnöke, tagjai a gépállomás, az Újgazdák és Földhözjuttatottak Országos Szövetsége (UFOSZ), a Földmunkások és Kisbirtokos Országos Szövetsége (FEKOSZ), az fmsz, és a Magyarországi Bércséplok és Géptulajdonosok (MABÉGOSZ) egy-egy képviselője közül kerültek ki. A bizottság – amelynek határozata ellen jogorvoslattal nem lehetett élni – kijelölte a magántraktorok szántási kötelezettségét, majd ellenőrizte, hogy a tulajdonos eleget tett-e ennek. Egyáltalán nem mellékesen a tulajdonos akkor is köteles volt a rendeletben előírt szántási kötelezettséget teljesíteni, ha a bizottság nem jelölt ki számára szántandó területet. A traktorbizottság átcsoportosíthatott, átmenetileg igénybe is vehetett és másoknak átadhatott traktorokat és felszerelési tárgyakat, ha azokból helyben fölös mennyiség volt. A bizottság ellenőrizte azt is, hogy a géptulajdonosok a rendeletekben előírt határidőre kijavították-e gépeiket. Szükség esetén az esedékes talajmunkák elvégzésére a vármegyei gazdasági felügyelő a megye egész területére, a földművelésügyi miniszter pedig az ország egész területére kirendelhetett mezőgazdasági gépeket. A mezőgazdasági gépbizottság döntött arról is, hogy a felajánlott, illetve elkobozott traktorok, céplőgépek közül mi kerüljön a gépállomásokra, mit bontsanak szét alkatrészekre és melyeket kell egyenesen a kohókba küldeni. (MOL XIX-K-1-x 19/a doboz. FM Tervefőosztály és Gépesítési Osztály 1950. március 2-i körrendelete valamennyi Mezőgazdasági Igazgatónak a megyei mezőgazdasági gépbizottság létesítéséről.)

⁶⁹ 228.700/1948. F. M. sz. rendelet a mezőgazdasági traktorokkal és traktorekkel való szántási kötelezettség szabályozása tárgyában. Magyar Közlöny – Rendeleték Tára, 1948. 190. sz. 1849–1852. A rendelet végrehajtásával kapcsolatos 45. számú, 1946. augusztus 26-i ÁMG körlevelet lásd: MOL XIX-K-1-x 17. doboz.

⁷⁰ 12.080/1948. sz. Korm. rendelet a 8 130/1946. sz. M. E. sz. rendelet egyes rendelkezéseinek módosításáról. Magyar Közlöny – Rendeleték Tára, 1948. november 26. 266. sz. 2488. A vármegyei gazdasági felügyelő igénybevétel kimondó határozata ellen a földművelésügyi miniszterhez fellebbezéssel lehetett élni, a tárca irányítója azonban az esetek döntő többségében jóváhagyta az elkobozást kimondó elsőfokú határozatot.

⁷¹ 15.014/1949. sz. F. M. sz. rendelet a traktorok kötelező szántásáról. Magyar Közlöny, 1949. 183. sz. 1440–1442.

⁷² Az 1950. évi tavaszi talajmunka-kötelezettséget előíró rendelet a magántraktorosokat az erőgép teljesítményétől függően 180–300 kh tárcsázására vagy kultivátorozásra kötelezte. A jogszabály szerint azoknak a területeknek a megmunkálása, amelyet a tulajdonos saját eszköz hiányában nem tud megművelni, elsősorban „a gépállomások feladata”. (16.027/1950. (III. 10.) F. M. sz. rendelet a traktorszántási kötelezettség szabályozásáról és a tavaszi talajmunkák elvégzésének biztosításáról. Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye II. Miniszteri rendeletek 1950. Budapest, 1951. 979–980.)

vételét.⁷³ A téti gépállomás dolgozói a magántraktorost egyszerűen „elzavarták a munkából”, annak ellenére, hogy Győr-Sopron megye elmaradt a mélyszántásban.⁷⁴ A magántraktorok munkalehetőségét az is csökkentette, hogy 1948/49-re a lovak és ökrök száma jelentősen nőtt és számos egyéni gazda saját igásállataival szántott.⁷⁵

Mint ismeretes, 1948-tól — minden egyéb feltételtől függetlenül — kuláknak számított az, akinek mezőgazdasági nagygépe volt.⁷⁶ Számos rendelkezéssel — amelyekkel egyáltalán nem titkolva a falusi „kizsákmányoló” korlátozását és likvidálását készítették elő — csökkentették a bérszántás és bércséplés jövedelmezőségét.⁷⁷ Gazdasági főtanácsi határozat maximálta az igaerővel és traktorral végzett munkák díját, amelynek megállapításánál gondosan ügyeltek arra, hogy a magánosok jövedelmezősége kisebb legyen, mint az állami üzemeké.⁷⁸ Az FM Gépesítési Főosztálya külön felhívta a gazdasági felügyelők figyelmét, hogy a megállapított díjak betartását ellenőrizzék, és ha szabálytalanságot, visszaélést tapasztalnak, akkor azt „az illetékes rendőrhatalósággal haladéktalanul” közölgék, mert ez „bűncselekmény”.⁷⁹ Az 1948. évi erős progressziót mutató általános jövedelemadó azoknak is fizetni kellett, akik mezőgazdasági gépekkel rendelkeztek.⁸⁰ 1948 februárjától a magánosok számára megszüntették a kedvezményes kenőanyag-juttatást, majd néhány hónappal később az üzemanyag szabad forgalmát. A jegyre adagolt üzemanyaggal sakkban lehetett tartani a magángép-tulajdonoso-

⁷³ Mivel a tervhez képest szinte valamennyi mezőgazdasági munka vonatkozásában állandó lemaradásban és késésben voltak, ezért a Szabad Nép 1950. október 28-i vezércikke elítélte ezt a gyakorlatot. Több helyen előfordult – olvashatjuk az újságban –, hogy „egyesek akadályozták a magántulajdonban lévő traktorok részvételét a szántásban. A bicskei járás MGO-ja egyenesen „megtiltotta, hogy magántulajdonban lévő traktorok szántsanak”. Az ilyen intézkedés „hibás és megengedhetetlen. Nekünk nemcsak a gépállomásokat, hanem a magánkézben lévő traktorokat is fel kell használnunk a mélyszántás elvégzésére”.

⁷⁴ A gépállomás ezt ugyan tagadta, azt azonban elismerte, hogy felvetődött: osszák be olyan helyre a magángépet, ahol az a gépállomás erőgépeit „munkájukban nem zavarja”. (MOL XIX-K-1-x 47. doboz. Az AMG a Győr megyei központnak, 1950. december 15.)

⁷⁵ A kormányzat az igásállatok szántási kötelezettségét továbbra is előírta, így 1948 őszén minden kettős ló- és ökrfogattal minimum 20, tehénfogattal minimum 10 kh-t kellett őszi vetés alá megmunkálni. (245.300/1948. F. M. sz. rendelet az 1948. őszi mezőgazdasági munkálatok biztosítása tárgyában. Magyar Közlöny – Rendeleték Tára, 1948. 186. sz. 1816–1818.)

⁷⁶ Nagygéptulajdonos természetesen nem lehetett tagja az 1948 nyaratól alakuló földbérli szövetkezetnek és földműves-szövetkezeti táblás csoportnak. (12.00/1948. Korm. sz. rendelet a földbérli szövetkezetekről szóló 8000/1948. Korm. sz. rendelet egyes rendelkezéseinek módosításáról, illetőleg kiegészítéséről. Magyar Közlöny – Rendeleték Tára, 1948. 247. sz. 2368–2374.)

⁷⁷ Szabad Nép, 1948. szeptember 29.

⁷⁸ Magánosok könnyű és középkötött talajon végzett szántásért centiméterenként 2 Ft-ot, a gépállomások 2,50–2,90 Ft-ot kérhettek az egyéni gazdától. (Lásd: GF főtítkárának 81 070/1948. Á. H. sz. rendeletét a traktorral végzett munkák legmagasabb díjának megállapítása tárgyában. Magyar Közlöny – Rendeleték Tára, 1948. 217.sz. 2177. A gépállomási traktorok egyéniéi számára 1948 őszén végzett gépi munkák díjtételére vonatkozóan lásd: Szabad Nép, 1948. október 23.)

⁷⁹ MOL XIX-K-1-x 18. doboz. Az FM 321.601/1948. V. I. úo. 1948. október 27-i körrendelete a gazdasági felügyelőknek.

⁸⁰ Traktor és cséplőgép esetén a tiszta jövedelem után, egyéb mezőgazdasági gép esetében a gép súlya alapján fizették a gazdák az adót. (13.400/1948. (1949. I. 7.) sz. Korm. rendelet az általános jövedelemadó tárgyában. Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye II. Minisztertanácsi és miniszteri rendeletek 1949. I. kötet. Budapest, 1950. 150–158.)

kat.⁸¹ 1951. január 1-jétől a magánosok a mezőgazdasági célú üzemanyagot is teljes áron (és természetesen jegyre) vásárolhatták.⁸² Traktorokat eladni, szétbontani, állandó telephelyüket megváltoztatni a tanácsok felállítása után csak a megyei tanács VB előzetes engedélye alapján lehetett. A részletes — és mindenre kiterjedő — nyilvántartás alapján a hatóság a mezőgazdasági gépek mozgásáról, állapotáról tudomással bírt, és ha a gépállomásnak szüksége volt valamilyen gépre, a helyi tanácsok azonnal naprakész felvilágosítással szolgáltak arra nézve, hogy hol lehet a szükséges eszközt „beszerezni”.⁸³

Az egyre romló üzemeltetési feltételek és növekvő terhek miatt sokan már 1948/49-ben megvételre vagy ingyen, minden ellenszolgáltatás nélkül felajánlották az államnak üzemképes mezőgazdasági gépeiket. Elsősorban a háború miatt átmenetileg vagy véglegesen magukra maradt asszonyok, illetve a nem mezőgazdasági foglalkozásúak kényszerültek erre a lépésre, akiknek a gépek kijavítása, üzemeltetése megoldhatatlan problémát jelentett.⁸⁴ A magántraktorosok egy része ahhoz a feltételhez kötötte erőgépeik ellenszolgáltatás nélküli átadását, ha a gépállomás traktorosként alkalmazza őket.⁸⁵ A föld és egyéb eszközök felajánlása egyre szaporodott, ezért 1949-ben kormányrendelet jelent meg „a felajánlásokkal kapcsolatos jogügyletek gyors lebonyolítása érdekében”. A kormány álszent módon kijelentette, hogy „az állam csakis minden kénysztől mentes és szabad akaratelhatározásból eredő felajánlás alapján köt jogügyletet”. A tulajdonos az ingatlant vagy/és felszerelést eladhatta, haszonbérbe adhatta és ingyen felajánlhatta az államnak. Az ígéret szerint az ingatlan szabad egyezkedés tárgyát képező vételárának 35%-át 1 éven belül, a maradékot 4 év alatt, az eszközök vételárát 5

⁸¹ 114.016/1948. Ip. M. sz. rendelet a mezőgazdaság céljára kiszolgálásra kerülő motor (traktor-) olaj legmagasabb fogyasztói árának megállapításáról szóló 104.041/1947. Ip. M. sz. rendelet hatályon kívül helyezése tárgyában, Magyar Közlöny – Rendeletek Tára, 1948. március 7. 56. sz. Az üzemanyag jegyre történő adagolására nézve lásd: 43.900/1948. Ip. M. sz. rendelet a mezőgazdasági gépek üzemanyag-ellátásának szabályozása, valamint az adó- és kincstári részesedés mentes mezőgazdasági üzemanyag forgalmának és felhasználásának szabályozásáról szóló 59.400/1946. Ip. M. sz. rendelet kiegészítése tárgyában. Magyar Közlöny – Rendeletek Tára, 1948. április 27. 96. sz. 923.

⁸² 18.011/1951. (I. 24.) F. M. sz. rendelet. Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye II. Miniszteri rendeletek 1951. Budapest, 1952. 628.

⁸³ 16.084/1950. (VII. 25.) F. M. számú rendelet a mezőgazdasági traktorok elidegenítésének, állandó telephely-változtatásának és nyilvántartásának szabályozásáról. Közli: Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye II. Miniszteri rendeletek 1950. Budapest, 1951. 1028.

⁸⁴ Pick Jenőné és Boskovitz Imréné győrvári (Vas megyei) gazdálkodók igen magas, 30 ezer Ft-os vételáron ajánlottak fel megvételre egy 20 LE-s Cormick traktort a hozzávaló munkagépekkel együtt. (MOL XIX-K-1-x 20. doboz. 1948. augusztus 25.) Sike Antal azért ajánlotta fel cséplőgépét az ÁMG-nek megvételre, mert hajtóerő hiányában az előző évben majdnem vesztéses lett a vállalkozása. (Uo. 20. doboz, 1948. november 4.) Dr. Mihály Lajos kömlői lakos rokonaival közösen örökölt egy cséplőgépet, amelynek a kijavítására kötelezték az örökösöket. Mivel ennek nem tudtak eleget tenni, ezért ingyen és bérmentve felajánlották az államnak. (MOL XIX-K-1-x 6. doboz. Dátum nélkül.) Hasonló eset történt Nagykölkeden is, itt is – minden bizonnyal testvérek által – örökölt cséplőgépet ajánlottak fel ingyen a körmenői gépállomásnak. (MOL XIX-K-1-x 4. doboz. 1949. május 15-i nyilatkozat.) Sági Károly ceglédi lakos azért ajánlotta fel traktorát az abonyi gépállomásnak, mert – mint írta – „nem vagyok abban a helyzetben, hogy azt megjavítsam, hogy amennyiben használni lehetséges, ne álljon kihasználatlanul”. (MOL XIX-K-1-x 1. doboz. 1949. február 6-i felajánlás.)

⁸⁵ MOL XIX-K-1-x 6. doboz. Halasi József traktorellenőr 1949. január 18-i levele a tápiószelvi gépállomás vizsgálatáról.

év alatt egyenlő részletekben az állam kifizeti a felajánlónak. A rendelet tartalmazott egy olyan passzust (azt ti., hogy a vételárból le kell vonni az állammal vagy más intézménnyel szemben fennálló terheket), amely a későbbiek során lehetővé tette a vagyontárgyak ingyenes konfiskálását. Egy idő után ugyanis a „megfelelő mértékű” adóteher és hátralék kialakítása pusztán adótechnikai kérdéssé degradálódott.⁸⁶

Az önkéntes felajánlásokkal természetesen a több ezer traktor, cséplőgép, traktoros munkagép magántulajdonát nem lehetett rövid idő alatt felszámolni. Ezért 1949-től kezdve megkezdődött a nagygépek törvénytelen kisajátítása. A gépek egy részét arra hivatkozva vették el, hogy gazdájuk *nem teljesítette az előírt szántási kötelezettséget, vagy nem gondoskodott időben a kijavításukról.*⁸⁷ 1949 tavaszán két olyan kormányrendelet született, amely — a korábbi, feltételesen fogalmazó hasonló rendeletektől eltérően — immár *kötelezte* a törvényhatóság első tisztviselőjét, hogy a ki nem javított, vagy a szántási kötelezettséget nem teljesítő gépeket térítés nélkül, véglegesen kobjozza el és adja át a gépállomásoknak.⁸⁸ A magánosok tulajdonában igen sok öreg, elhasználódott, külföldi mezőgazdasági gép volt, amelyeknek a javítása, üzemeltetése meglehetősen költséges volt, a nyugati (legtöbbször már nem is gyártott) gépekhez pedig a hidegháború éveiben jóformán semmilyen alkatrészhez nem lehetett hozzájutni. A magángépek műszaki állapotát jól jellemzi az alábbi táblázat.

1951. május 4-i kimutatás a magángépek műszaki állapotáról (db)⁸⁹

Gépek megnevezése	Felülvizsgálva, kijavítva	Javítási határidő meghosszabbítva	Eljárás alatt*	Roncsá nyilvánítvá	Összesen
Cséplőgép	5600	1102	305	739	7746
Traktor	4809	543	215	523	6090
Kazalozó	1333	1923	18	78	3352
Aratógép	91	96	–	2	189

*Ez a korabeli frazeológiában azt jelentette, hogy ezeket a gépeket rövid határidőn belül elkobjozták

⁸⁶ 4.091/1949. (VI. 16.) Korm. sz. rendelet a mezőgazdasági ingatlanok és azok felszerelésének felajánlásáról. Magyar Közlöny – Rendeletek Tára, 1949. 125–126. sz. 881–882. A végrehajtási utasítás szerint az állam elsősorban az ellenszolgáltatás nélkül felajánlott javakat veszi át, a haszonbérbe felajánlott ingatlanokat és egyéb eszközöket csak legutolsó sorban. (15.003/1949. (VIII. 3.) F. M. sz. rendelet a mezőgazdasági ingatlanok és azok felszerelésének felajánlásáról szóló 4.091/1949. (VI. 16.) Korm. sz. rendelet további végrehajtásáról. Magyar Közlöny – Rendeletek Tára, 1949. 161. sz. 1269–1270.)

⁸⁷ A cséplőgépeket és az azok meghajtására szolgáló erőgépeket 1949. április 20-ig (vagyis az akkori alkatrész-mizériára való tekintettel igen rövid határidőn belül) kellett kijavítani. A magángép-tulajdonosok az alkatrészhiány miatt kénytelenek voltak irreálisan magas áron pótalkatrészeket vásárolni a gépállomásoktól (egyébként szabálytalanul), mert különben gépeiket az azonnali kisajátítás veszélye fenyegette. Egyes gépállomási vezetők kihasználták a magánosok szorult helyzetét és saját zsebre kerestek az alkatrészekkel. (MOL XIX-K-1-x 40. doboz. A Békéstarhosi Gépállomáson 1951. november 19-én felvett jegyzőkönyv.)

⁸⁸ 1.140/1949. Korm. sz. rendelet egyes mezőgazdasági traktorok igénybevételének szabályozása tárgyában. Magyar Közlöny – Rendeletek Tára, 1949. 28. sz. Közli: Földművelésügyi jogszabályok gyűjteménye II. kötet. Készítette a földművelésügyi miniszter megbízása alapján működő munkaközösség dr. Szórfy S. György és dr. Zolnay Kálmán irányításával. Budapest, 1949. 73–74. Lásd még: 2.050/1949. (III. 5.) Korm. sz. rendelet a cséplőgépek felülvizsgálatáról. Közli: Törvények és Rendeletek Hivatalos Gyűjteménye II. Minisztertanácsi és miniszteri rendeletek 1949. I. kötet. Budapest, 1950. 235.

⁸⁹ MOL-M 276. f. 93/372. öe. FM Gépesítési Osztály 1951. május 4-i kimutatása.

A nagygépek műszaki állapotát a mezőgazdasági munkacsúcsok megkezdése előtt bizottságok vizsgálták felül, amelyek a kijavíthatlan (leginkább azonban annak minősített) gépeket a tulajdonosoktól elkobozták és a gépállomásokra szállították.⁹⁰ 1949–1950-ben még csak a traktorokat és cséplőgépeket, 1951-ben már az összes motoros meghajtású mezőgazdasági gépet határidőre ki kellett javítani a tulajdonosoknak.⁹¹ Esetek sokasága bizonyítja, hogy a felülvizsgálatokat a gépállomások gépparkjának kiegészítésére használták fel. A gépállomásokon 1949/1950-ben a traktorok számához képest kevés volt a cséplőgép, ezért a tavaszi gépszemlék idején leginkább a cséplőszekrényekre „szálltak” rá. Ezzel a módszerrel annyi gépet vettek el, amennyire a gépállomásoknak aktuálisan szükségük volt. Az ÁMG központi lapja 1950 tavaszán felszólította a gépállomásokat, hogy a cséplőgépek számát legalább annyival növeljék, hogy a traktorok 70%-a részt vehessen a nyári cséplésben. Írott malaszt maradt azonban a figyelmeztetés: „Nyomatékosan hangsúlyoznunk kell itt, hogy cséplőgépparkunk növelésénél semmiképpen sem szabad gondolni a magángépek kisajátítására. Ez homlokegyenest ellenkezne Pártunk politikájával s az ellenség malmára hajtaná a vizet.”⁹²

A gyakorlat azonban egészen más lett. A Nógrád megyei gépállomások pl. 1950 nyarán 81 cséplőgépet kívántak üzemeltetni, de tavasszal még csak 36-tal rendelkeztek, ami a földműves-szövetkezeti „felajánlott” gépekkel együtt is csak kb. 52 db-ot tett ki. A tervhez képest hiányzott tehát még mintegy 30. Ezért felkérték az FM-et, hogy „a magáncséplőgépek felülvizsgálatára vonatkozó rendeletét a lehetőséghez képest mielőbb adja ki. Feltétlenül szükséges ugyanis, hogy a magáncséplőgépek felülvizsgálatával és a *szükséghez képest* a gépeknek a gépállomáshoz való beutalásával még oly időben legyünk kész, hogy a gépekkel még a rayonírozás előtt biztosan lehessen számolni”.⁹³ Ebből egyértelműen kiderül, hogy a felülvizsgáló bizottságok annyi és olyan fajtájú gépet találtak „hibásnak”,

⁹⁰ A gépek műszaki állapotát a községi népi bizottságok, a vármegyei közellátási bizottság és a elsőfokú iparhatóság és a gépállomás küldötteinek bevonásával ellenőrizték. Az igénybevétel kiterjedt a cséplőgép összes tartozékára és a meghajtó motorra, erőgépre is. Térítés nélkül igénybe vette a bizottság azokat a cséplőgépeket is, amelyeknek tulajdonosa ellen cséplési büncselekmény gyanúja miatt eljárás indult. (A rendelet szerint ha a bíróság a gyanúsítottat felmentette, az ideiglenesen igénybe vett cséplőszekrényt a tulajdonosnak vissza kellett adni, kártérítés azonban elmaradt haszon címén az illetőnek nem járt.) 2.050/1949. (III. 5.) Korm. sz. rendelet a cséplőgépek felülvizsgálatáról. Közli: Törvények és Rendeletek Hivatalos Gyűjteménye II. Minisztertanácsi és miniszteri rendeletek 1949. I. kötet. Budapest, 1950. 235.

⁹¹ Ekkor már a községi tanács VB-je ellenőrizte, hogy a mezőgazdasági erőgépeket (vontató, szántótraktorok), a traktoros munkagépeket (eke, tárcsa, kultivátor, vető- és műtrágyaszóró gép, traktoros és fogatos aratógép), cséplőgépet és tartozékait (herefejtő, bab, és borsócséplő, kazalozó), cséplőgépek meghajtására szolgáló erőgépeket, gépi meghajtású magtisztító és takarmányfeldolgozó gépeket (szecs kavágó, szártépő, silótöltő, répavágó) stb. a tulajdonos 1951. március 1-jéig üzemképes állapotba hozta-e vagy sem. (16.152/1950. (XII. 20.) F. M. sz. rendelet a mezőgazdasági gépek kötelező kijavításáról. Közli: Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye II. Miniszteri rendeletek 1950. Budapest, 1951. 1088–1089.

⁹² Gép- és Traktorállomás, 1950. május. Az újság a gépállomási cséplőgépek számának növelését a földműves-szövetkezeti cséplőgépek átvételétől, továbbá a felajánlott magáncséplőgépek kijavításától remélte.

⁹³ MOL XIX-K-1-x 51. doboz. Nógrád megye közigazgatási bizottsága gazdasági albizottsága 1950. április 20-i határozata. (Kiemelés tőlem – H. J.)

amennyire és amilyenre a gépállomásoknak, állami gazdaságoknak éppen szükségük volt. Íme néhány konkrét eset.

A Vas megyei alispán 1949 tavaszán ideiglenesen igénybe vette Németh László cséplőgépét, ti. a felülvizsgáló bizottság jegyzőkönyve szerint a vasvári bér-cséplő gépe nem volt kijavítva. A tulajdonos fellebbezésében előadta, hogy a „nem szakértőkből álló bizottság lakásomon megjelenve azonnal a leltár felvételéhez kezdett, ahelyett, hogy a jogszabálynak megfelelően gépemet megvizsgálta volna. A felvett jegyzőkönyvben (a bizottság – *H. J.*) hibákat sorol fel, amelyeket minden vizsgálat nélkül önkényesen állapított meg.” Vagyis nem bajlódtak a szemrevételezéssel, meg sem nézték a gépet, látatlanban sorolták fel a cséplőgép „hibáit”. Németh állításainak igazolására „egy szakértőkből álló bizottság” kirendelését kérte, naivul abban reménykedve, hogy ez majd megállapítja azt, amivel feltehetően mindenki tökéletesen tisztában volt: gépe kijavítva, üzemképesen várja a cséplési munkálatok megkezdését. A miniszter az illető vagyoni viszonyairól és politikai meggyőződéséről kért jelentést. Ezekből megállapította, hogy Németh kulák és „klerikális befolyás alatt áll”, ezért a fellebbezést elutasította, s a gépet immár véglegesen igénybe vette.⁹⁴

Nagy Imre Tass, szenttamáspusztai lakos 1938-ban 5 fiútestvérével és a szülőkkel közösen vásárolt egy cséplőgépet. (Különösen a háború alatti konjunktúra idején volt jellemző az, hogy földdel egyáltalán nem rendelkező, vagy a marxista terminológia szerinti kis- és középparasztok összefogva, közösen vásároltak cséplőszekrényt, és abból éltek, hogy a környék gazdálkodóinak bér-cséplést végeztek. Az ötvenes években a munkásosztály szövetségeseit ugyanúgy kisajátították, mint a kapitalistákat.⁹⁵) Nagy Imre a testvérek részét apránként megváltotta, így 1949-ben már egyedüli tulajdonosa volt a gépnek. A *kifogástalan* gépet a felülvizsgáló bizottság igénybe vette, mert szerintük a gép javításra szorul. „A véghatározatban foglaltak (ti. hogy nincs a gép kijavítva – *H. J.*) már csak azért sem felelnek meg a valóságnak, mert amikor a gépállomás emberei megjelentek az elvontatásra, megkérdeztem az egyik jelenlévőt, aki a felülvizsgálatnál is jelen volt, hogy miért viszik el, mire azt a választ kaptam, hogy »azért mert jó«”. A 3 hold (!) saját és 25 hold kishaszonbérleten gazdálkodó bér-cséplő fellebbezésében arra hivatkozott, hogy a nagy létszámú, szorgalmas család kitartó munkával és nem kizsákmányolással szerezte a gépet. Nagy Imre ekkor még bízott — a nagy-

⁹⁴ A vasvári járás főjegyzőjének 1950. január 15-i jelentéséből kiderül, hogy Németh családjának földtulajdona a 350 arany koronát ugyan nem érte el (267 arany korona volt), de a 25 holdas kulákhatarát mintegy 3 holddal túllépte. Hiába ajánlott fel a tagosítás során annyi földet a vasvári tsz-nek, hogy birtoka kikerüljön a kulákhatar alá, az MDP Járási Pártbizottság a cséplőgép visszaadását nem javasolta. (MOL XIX-K-1-x 51. doboz.)

⁹⁵ A II. világháború alatt a traktorok és a cséplőgépek száma leggyorsabban az 5 holdnál kisebb birtokokon nőtt, tulajdonosaik kihasználták a bérszántás és bér-cséplés iránt növekvő keresletet. 1935-ban a 100 hold alatti birtokokon volt a cséplőgépek 66,4%-a, 1942-ben már 77%-a. (Estók János: Mezőgazdasági munkagépek elterjedése Magyarországon, 1920–1944. Statisztikai Szemle, 1995. augusztus-szeptember 743–744.) Hasonló tendencia figyelhető meg a traktorok esetében is, ti. 1925-ben az erőgépek negyede, 1935-ben fele, 1942-ben már 70%-a a 100 holdnál kisebb birtokkategóriához tartozott. Különösen gyorsan nőtt a traktorok száma az 5 hold alatti kisgazdaságokban, 1942-ben már e birtokkategóriához tartozott az összes erőgép közel 40%-a. (Estók János: A mezőgazdasági erőgépek elterjedése Magyarországon, 1920–1944. Statisztikai Szemle, 1995. december 1023–1024.)

betűkkel írt — Magyar Demokráciában, „amely a kisembereket nem sújtja, hanem felemeli, hogy részemre igazságot szolgáltat”. A helyi közigazgatás javaslata alapján azonban az FM a fellebbezést elutasította, a gépet a kunszentmiklósi gépállomásnak adta.⁹⁶

Teljesen jó cséplőgépet szállítottak a kapuvári gépállomásra özv. Péntek Kálmánné szárföldi (Sopron megye) lakostól is. A tanító özvegyének és vele együtt élő fiának összes vagyona 19 hold föld volt és a lakás, amiben laktak. Ennek ellenére Szárföld községi elöljárósága úgy jellemezte a családot, hogy „vagyoni helyzetük a kulákokra jellemző kizsákmányolásra képessé teszi őket”. Nyomatékosításképpen még hozzáfűzték, hogy „politikai beállítottságuk, burzsoá vagyoni helyzetük miatt a népi demokrácia szempontjából reakciónak minősülnek”. Az FM erre való tekintettel a tanító özvegyének fellebbezését elutasította.⁹⁷

Az egyik bércséplő cséplőgépet cséplésre alkalmatlannak találták. A bizottság nem is kertet, nyíltan kijelentette, hogy „muszaj benne hibát találni, mert a deszki gépállomásnak szüksége van a cséplőszekezényre”.⁹⁸

Nyíri Dániel abonyi lakosnál 1950. június 10-én jelent meg a felülvizsgáló bizottság, amely a cséplőgépet üzemképtelennek minősítette és a tulajdonost ráadásul azzal is megvádolták, hogy „szabotálja” a kijavítást. A kifogás az volt, hogy a gépben nincsenek benne a rosták. Hiába bizonyította, hogy a rostákat külön ládában, a lakásán tárolja, nehogy ellopja valaki, a gépet ennek ellenére elvitték. A cséplőszekezényhez tartozó traktort is üzemképtelennek találták, mondván hogy nem dupla-szikrafogós. Ez valóban igaz volt, de a gépet *gyárilag* így készítették. Nyíri kijelentette, hogy „ha kívánják, ott rögtön tesz bele egy másik szikrafogót, mert az sem időbe, sem összegbe nem kerül”. A fellebbezés során a Pest Megyei Tanács MGO-ja elismerte, hogy a gépek hibátlanok, de mivel az illető „kulák, ki többek állítása szerint a felszabadulás előtt az alkalmazottait vasvillával és egyéb dolgokkal verte”, a gép visszaadását nem javasolta.⁹⁹

Cséplőgépeket gyakran koboztak el „feketecséplésért”, közellátást veszélyeztető „büntett” miatt. Nagy Jánost azért tartóztatták le, mert állítólag bizonyos mennyiséget nem írt be a cséplőgépkönyvbe és ezért a gazdaktól mázsánként 10 Ft-ot kapott. A Nagykanizsai Uzsorabizottság a cséplési visszaélés büntette alól felmentette, mert a körzeti cséplési főellenőr teljesen szabálytalanul, mérlegelés nélkül, mérőszalag edénybe való dugásával „mérte” meg az elcsépeelt gabonát és így állapította meg a „hiányt”. Nagy a bíróság felmentő ítéletére hivatkozva csép-

⁹⁶ MOL XIX-K-1-x 51. doboz. Nagy Imre Tass, szenttamáspusztai lakos 1949. június 12-i fellebbezése az FM-hez cséplőgépe igénybevétele miatt. Zámbo István páli (Somogy megye) lakos 40 éves koráig dolgozott a Győri Vagonygyárban lakatos csoportvezetőként. Összekuporgatott pénzén vásárolt egy cséplőgépet, amit az 1949. évi felülvizsgálat során elvettek. Fellebbezését elutasították, részint azért, mert 7 hold (!) földje volt, de leginkább azért, mert megállapították róla, hogy politikailag „passzív”. (Uo. Zámbo István páli lakos 1949. június 14-i fellebbezése cséplőgépeinek elkobzása miatt.)

⁹⁷ MOL XIX-K-1-x 51. doboz. Özv. Péntek Kálmánné szárföldi lakos (Sopron megye) 1949. június 20-i fellebbezése cséplőgépe igénybevétele miatt.

⁹⁸ MOL XIX-K-1-x 51. doboz. Hévíz község elöljáróságának 1950. május 11-i levele az FM Gépesítési Osztályának

⁹⁹ MOL XIX-K-1-x 51. doboz. Nyíri Dániel abonyi lakos 1950. június 12-i fellebbezése az FM-hez.

lőgépe visszaadását kérte a földművelésügyi minisztertől. A keszthelyi járási pártbizottság nem javasolta a gép visszaadását, szerintük az a Hévízi Földműves-szövetkezetnél jobb helyen lenne. Legfőbb érvük az volt, hogy Nagy János „demokratikus szempontból nem tanúsít megfelelő magatartást”.¹⁰⁰

Deli Elek egyeki lakost a Nyiregyházi Megyei Bíróság 7 havi börtönre, 500 Ft pénzbírságra, 500 Ft vagyoni elégtételre és 3 évi jogvesztésre ítélte közellátási bűncselekmény miatt. Deli mint cséplőgép-tulajdonos 1950 nyarán 5 gazdánál 1–1 kg (!) búzával kevesebbet írt be a cséplési naplóba, ti. az előző évben a valóságnak megfelelő adatokat könyvelt el és a mérés pontatlansága, valamint porlódás miatt a beszolgáltatandó cséplőrészt saját fejadagjából kellett kipótolnia. „Ennek megelőzése végett írt be minden gazdánál 1–1 kg-mal kevesebbet a cséplési naplóba. Mikor azonban az ellenőr őt figyelmeztette, a továbbiakban a könyvelést szabályszerűen végezte.” Az elsőfokú bíróság egy ilyen súlyú ügy miatt szabta ki a fenti súlyos börtönbüntetést és vagyoni kártérítést, mert szerintük a vádlott mint cséplőgép-tulajdonos „a falusi kizsákmányoló osztályhoz tartozik, személye a társadalomra veszélyes”. Az ügy fellebbezés folytán került a Legfelsőbb Bíróságra, amely megállapította, hogy nem bűnügy, „csak” szabálysértés történt, ezért 15 napi elzárásra és cséplőgarnitúrájának elkobzására ítélte.¹⁰¹

Az újságok tele voltak „feketecséplésen” rajtakapott és „szabotálás” miatt „leleplezett” kulákokról szóló hírekkel. A „leleplező” cikkek szerint „tudatosan” rosszul állították be a cséplőgépet, hogy minél nagyobb legyen a szemvesztés, direkt beszorították a cséplőgép csapágát, hogy az indulás után azonnal kiolvadjon, majd utána „szándékosan” olyan helyekre szaladgáltak alkatrészeért, ahol azokat „nem lehetett beszerezni”, megvesztegették a cséplési ellenőröket, a tanácsi tisztviselőket stb. és így vontak el gabonát a közfogyasztás elől. A „szabotázsért” kiszabott súlyos, 5–10 éves börtönbüntetéseket szinte kivétel nélkül teljes vagyonekobzás kísérte.¹⁰² Nem számított a rejtett, csak munka közben kiderült géphiba, sem a gyakori üzemanyaghiány, a felelősséget mindig a cséplőgép-tulajdonosok nyakába varrták.¹⁰³ Baranya megyében 1949 őszén 7 kulák traktorát kobozták el, mert különféle „ürügyekkel” „szabotálták” a munkát, használatlanul „hevertették” a gépeket.¹⁰⁴

A járási-megyei tanácsok nem nézték jó szemmel, ha a helyi tanácsok és gépállomások káderei „öntevékenyen” cselekedtek. Ez történt pl. Abonyban, ahol a helyi gépállomás igazgatója egy cséplőgarnitúrát azért vett el a tulajdonostól, mert az illető „a kulákok szövetségese”, a másikat meg azért, mert szerinte a tulajdonos „szabotált”.¹⁰⁵

¹⁰⁰ MOL XIX-K-1-x 51. doboz. 1949. július 26-i jegyzőkönyv.

¹⁰¹ MOL XIX-K-1-x 29. doboz. A Legfelsőbb Bíróság 1951. február 12-i ítélete.

¹⁰² Lásd pl. Szabad Nép, 1950. június 5., július 19., 1951. augusztus 22., november 30. stb.

¹⁰³ MOL XIX-K-1-x 35. doboz. A Székesfehérvári Járási Bíróság 1950. július 21-i határozata.

Lásd még uo. 51. doboz. Özv. Cs. Nagy Sándorné fellebbezése a földművelésügyi miniszterhez, dátum nélkül.

¹⁰⁴ Szabad Nép, 1949. november 24.

¹⁰⁵ Az abonyi gépállomás igazgatója ellen fegyelmi eljárás indult, mert „alapos ok nélkül a rendeletekkel ellentétben” igénybe vett két cséplőgépet, holott jól tudta, hogy ezt csak a felsőbb tanácsi VB határozat alapján és a gépállomások megyei központjának jóváhagyására tehetné volna. (MOL XIX-K-1-x 51. doboz.)

Azt ma már nem lehet eldönteni, hogy előbb a gépeket szemelték ki és ezt követően kerestek valami mondvascinált ürügyet az elkobzáshoz, vagy pedig a mezőgazdasági munkák „szabotálásáért” kiszabott börtönbüntetést tetézték teljes vagyoneklobzással. Valószínűleg mindkét eset előfordult. Mindenesetre tény, hogy az éber helyi szervek szállították az információkat az elkobozható gépekről.

1949. március 21-én a Zala megyei Földművelésügyi Igazgatóság helyettes igazgatója egy ÁVO-s főhadnagy és az *Új Zala* szerkesztője kíséretében „ellenőrzést” tartott Nagy Mihály kulák gazdaságában, ahol sok erő- és munkagépet fedél nélkül talált, „tudatosan” kiteve az időjárás viszontagságainak. (Mintha a gépállomásokon nem ugyanez lett volna a helyzet!) Emiatt az igazgatóhelyettes azt javasolta, hogy a gépeket „kártérítés nélkül” kobozzák el és a tulajdonost kötelezzék, „saját költségén” szállítsa be azokat a gépállomásra. A vármegye alispánja a gépeket részint annak alapján vette igénybe, hogy a tulajdonos nem tett eleget szántási kötelezettségének, részint pedig azért, mert a gépek „pusztulásnak vannak kitéve”. Nagy Mihály a döntés ellen fellebbezést nyújtott be a földművelésügyi miniszterhez. A fellebbezéshez csatolt mellékletekkel hivatalosan igazolta, hogy a szántási kötelezettségnek önhibáján kívül nem tudott eleget tenni, „mert úgy a járási felügyelőség, mint a környék Term(elési) Bizottságánál történő többszöri bejelentésemre és kérésemre szántási munkát biztosítani nem tudtak”. Egy másik dokumentummal azt is igazolta, hogy a fűkaszákat és egyéb munkagépeket azért tárolta átmenetileg a szabad ég alatt, mert pajtáját a földhözjuttatottak kérésére átengedte takarmánytárolás céljára. Ahogy a pajta ürült, úgy rakta fedél alá a gépeket.¹⁰⁶ A helyi körjegyző írásban igazolta, hogy Nagy Mihály állítása mindenben megfelel a valóságnak. Az elkobzott traktor visszajuttatását mégsem javasolta, ellenben kérte, hogy adják azt a Zalaszentgyörgyi Földműves-szövetkezetnek, mert ott azt „gazdaságosabban tudnák kihasználni”. A „volt földesúrnak”, okleveles gazdásznak vagyoni helyzete folytán esélye sem volt arra, hogy neki adjanak igazat.¹⁰⁷ A földművelési miniszter a fellebbezést elutasította, bár a *formákra* gondosan ügyeltek. Ugyanis szántási kötelezettség elmulasztása miatt csak a traktort lehetett igénybe venni, ezért az alispánnak azt javasolta, hogy a többi mezőgazdasági gépet *valamilyen más* rendelet alapján vegye igénybe, sőt ötletet is adott erre vonatkozóan, amit a Zala megyei alispán meg is fogadott.¹⁰⁸

Sokakat ítéltek el népi demokrácia elleni izgatás miatt. A mondvascinált ürügyek alapján megrendezett büntetőperekben kiszabott börtönbüntetéseket teljes vagyoneklobzás kísérte. A cséplőgép konfiskálásához már az is elég volt, hogy

¹⁰⁶ Az ellenőrök rosszindulatát bizonyítja, hogy kifogást emeltek teljesen roncs, évtizedek óta használaton kívül lévő gépek szabad ég alatt történő tárolása miatt is. Említést tettek pl. egy gőzkazánról, amit 1944-ben kivontak a használatból és a 60 éves matuzsálem értékesebb alkatrészeit ismeretlen tettesek már régen leszerelték.

¹⁰⁷ A jelentés szerint nevezettnek 108 hold földje, 3 cselédje, 4 lova, 12 szarvasmarhája, 4 sertése, 3 malaca, sok mezőgazdasági gépe, darálója, 2 hintaja, 3 szekere és egy négyszemélyes DKV személygépkocsija volt.

¹⁰⁸ A minisztérium azt javasolta, hogy a traktoron kívüli mezőgazdasági gépeket a 8880/1946. M. E. sz. rendelet alapján, vagyis a közellátás érdekét veszélyeztető cselekedet alapján vegyék el. A Zala megyei alispán 1950. április 24-én ennek megfelelő újabb határozatot hozott. (MOL XIX-K-1-x 51. doboz. Zalavármegye Földművelésügyi Igazgatóságának 1949. március 22-i jelentése az alispánhoz.)

ha valaki — az alispán megítélése szerint — „mint kizsákmányoló kulák” a demokrácia további fejlődésével „osztályhelyzeténél fogva” nem értett egyet.¹⁰⁹ Ifj. Bihari János bércséplőt és bérszántót azért ítelték börtönre, politikai jogvesztésre, gépeinek elkobzására, mert amikor egy agitátor felkereste, hogy jegyezzen tervkölcönt, úgy válaszolt, hogy „Engem nem segít a demokrácia semmivel sem, most is 100 forint egy rossz ing és egy heti keresetemből sem tudom azt megvenni. A múlt rendszerben sokkal jobb volt, akkor az ember tudott magának ruhát vásárolni. A tervkölcönnel is azt fogják csinálni, amit a nyáron a búza begyűjtéssel csináltak, a búzát begyűjtötték és most a szolnoki papírgyárat fűtik fel. Majd a sok összegyűjtött pénzzel is valamelyik vezető meg fog szökni.”¹¹⁰ Oláh Józsefet, akinek mindössze 1200 négyszögöl földje volt és testvérével közösen birtokolt egy cséplőgarnitúrát, a Legfelsőbb Bíróság kolhoz elleni izgatás miatt ítelt el két év börtönre, politikai jogainak 10 évre történő felfüggesztésére és gépeinek elkobzására. Azt állította ugyanis, ami a valóság: „Olyan ez a demokrácia, hogy a paraszt embert megnyúzza csak, és különféle rendeletekkel ezek a naplopók akarnak bennünket irányítani”.¹¹¹ A legélesebben megtorolták a gépállomás elleni agitálást is.¹¹²

A traktorokat és traktoros munkagépeket arra való hivatkozással kobozták el, hogy a tulajdonos nem teljesítette a rendeletekben előírt szántási kötelezettséget.¹¹³ Kuklics Farkast 6 havi börtönre és traktorának elkobzására ítélte a Szegedi Megyei Bíróság, mert 1950 őszén 90 kh helyett csak 59 kh-t szántott és „nem jelentette a tanács mezőgazdasági osztályának, hogy nincs több munkája”. Pedig ha jelentkezett volna, akkor „a mezőgazdasági osztály minden esetben biztosított volna részére munkát.”¹¹⁴ A bíróság megállapította, hogy „osztályhelyzeténél fogva a társadalomra veszélyes, nála a károkozó szándék feltételezendő”. Vagyis nem *feltételezhető*, hanem egyenesen *feltételezendő*!¹¹⁵

¹⁰⁹ MOL XIX-K-1-x 51. doboz. Simicskó János végegyházai lakos dátum nélküli fellebbezése a földművelésügyi miniszterhez cséplőgépe elvétele miatt.

¹¹⁰ MOL XIX-K-1-x 29. doboz. A Szegedi Megyei Bíróság 1950. október 27-i, illetve a Legfelsőbb Bíróság 1951. április 28-i ítélete.

¹¹¹ MOL XIX-K-1-x 29/a doboz. A Szegedi Megyei Bíróság 1950. október 4-i ítélete

¹¹² Hajdúböszörmény környékén néhány traktortulajdonos illegális „szövetkezet ellenes munkaközösséget alakítottak s a kisembereket a gépállomás ellen lázitottak”. Az ÁVH a vizsgálat során letartóztatta a „kulák-kapitalista szervezkedés tagjait” és traktoraikat azonnal átadták a gépállomásnak.

¹¹³ 1948 végén, 1949 legelején a Földművelésügyi Minisztérium a helyi hatóságok legszélsőségesebb túlkapásait szociális szempontokra való tekintettel korrigálta, és néhány gépet visszaadott tulajdonosának. (MOL XIX-K-1-u 29. doboz és uo. 6. doboz.) Sőt, egy 1949. május 1-i FM körrendelet utasította a gépállomásokat, hogy a javítási kötelezettség elmulasztása miatt ideiglenesen igénybevett, az állomások által kijavított mezőgazdasági gépeket a javítási költség megtérülése után adják vissza a tulajdonosoknak. 1949 nyaratól elvett gépek visszaadásáról azonban már nincs tudomásom. (MOL XIX-K-1-x 6. doboz. FM 32 550/1949. V. 1. sz. körrendelete.)

¹¹⁴ Ez természetesen nem így volt, pl. Komáromban a bérszántók csak a polgármesteri hivatal közvetítésével vállalhattak 1949 tavaszán munkát. A szántásra jelentkeztek azonban a hivatal nem a magántraktorosokhoz közvetítette ki, így önhibájukon kívül nem tudtak eleget tenni a szántási kötelezettségnek. (MOL XIX-K-1-u 29. doboz. A MABÉGOSZ 1949. március 25-i levele az FM-hez.)

¹¹⁵ Kuklics vagyona 20 kh 624 öl szántó, 3 kh szőlő, 1 ház és egy 20 LE-s Cormick traktor volt. (MOL XIX-K-1-x 29/a doboz. A Szegedi Megyei Bíróság 1951. június 29-i ítélete.)

A konfiskálást a gépszövetkezetek sem kerülték el. A 21 tagú feldebrői gépszövetkezet traktorát is elvették, mert őszi szántási kötelezettségének nem tett eleget. Arra hivatkoztak, hogy régi típusú erőgépük elromlott, amelynek javítását rövid határidőre senki sem vállalta. A helyi közigazgatás igazolta, hogy a gépszövetkezet mindent megtett a gép kijavítása érdekében. „Érthetetlen — írták a földművelésügyi miniszternek —, hogy annyira ráfeküdtek a tulajdonunkat képező traktorunkra.” Hiszen bizonyítani tudták, hogy a községben mindössze 20 holdat akartak traktorral szántatni, miközben Feldebrón még három üzemképes traktor volt, amelyek szántottak és még többet is szántottak volna, ha jelentkező lett volna. A rosszindulatú feljelentők a 3–12 holdas kisbirtokosokból álló gépszövetkezeti tagokat „módos” gazdáknak nevezték, holott senki sem volt közöttük, aki az akkori „kulák” fogalmat akár csak megközelítette volna. Sokan hitelt vettek fel annak idején, hogy beléphessenek a gépszövetkezetbe. Naívan arra kérték a minisztert, hogy küldjön ki a gépszövetkezet költségén miniszteri biztost az ügy kivizsgálására.¹¹⁶

Volt, akinél előbb megvárták, hogy több ezer forintért kijavíttassa a gépet, és csak aztán vették el.¹¹⁷ Teljes mértékben érthető azoknak a gazdáknak az elkéserevése, akik évtizedek vagy generációk kemény munkájának és kitartó szorgalmának eredményeként, a paraszti gazdálkodás megkoronázásként megszerzett nagygépeket ilyen módon veszítették el.¹¹⁸

Nem véletlen, hogy 1949-től sokan — a termőföldhöz hasonlóan — valószínűleg szabadulni igyekeztek a csak bajjal és gonddal járó gépektől.¹¹⁹ A „kulák” bérszántóknak, bércséplőknek a gépek közvetlen eladását már nem engedélyezték, ezért egyesek az alkalmazottaik közvetítésével próbálták meg vagyonuk maradványát megmenteni. Az éber közigazgatás azonban rendre leleplezte a színlelt eladásokat és megakadályozta a kulákvagyon átmentését.¹²⁰

¹¹⁶ A szövetkezet hiába mellékelte három igazolást is, amelyek bizonyították, hogy a traktorhoz nincs alkatrész, nem lehet megjavítani, az FM a fellebbezést elutasította, az elkobzást jóváhagyta, mert szerinte módjukban állt volna a traktort kijavítani. (MOL XIX-K-1-x 37. doboz. A feldebrői gépszövetkezet 21 tagjának 1949. január 6-i fellebbezése a földművelésügyi miniszterhez a Heves megyei Állami Gazdasági Felügyelőség 175/1948. sz. határozata ellen.)

¹¹⁷ Id. Fazekas Pál azért nem tett eleget szántási kötelezettségének, mert Deutz-dízel gyártmányú traktorát még az erre szakosodott géppárak sem tudták kijavítani. A kisajátítás „jogi” alapja a szántási kötelezettség elmulasztása volt, de a gépet csak akkor vitték el, amikor a bérszántó sok utánjárás és nehézség után 2000 Ft-ért megjavíttatta. Hiába volt a tulajdonosnak gyári igazolása arról, hogy a gépet saját hibáján kívül nem sikerült kijavítani, az FM a fellebbezést elutasította, sőt a traktorral együtt elszállítottak egy 5-ös ekét, pedig az nem is Fazekas traktorának tartozéka volt, hanem a fiáé. (MOL XIX-K-1-x 37. doboz. Id. Fazekas Pál dátum nélküli fellebbezése a földművelésügyi miniszterhez.)

¹¹⁸ Egy kitűnően gazdálkodó, ezüstkalászos gazda címet kiérdemlő fiatal kenderesi kulákot azért ítélte halálra a statáriális bíróság, mert miután szántási kötelezettség „elmulasztása” miatt traktorukat lefoglalta a hatóság, bosszúból meglazította a kunhegyesi vasúti pályatest sínrogzító csavarjait. Baleset nem történt, mert a pályaoőr észrevette a hibát és időben megállította a vonatot. (Szabad Nép, 1949. április 1., és 3.)

¹¹⁹ A Hajdú-Bihar Megyei Tanács VB 1952. január 23-án azt jelentette az FM Gépesítési Főosztályának, hogy a megye területén a magángép-tulajdonosok tömegesen ajánlják fel cséplőgépeiket, mivel az 1951. évben a cséplésre „nagyon ráfizettek, valamint a gépjavítást sem tudják anyagilag biztosítani.”

¹²⁰ Az Orosházi Járási Mezőgazdasági Osztály szerint színlelet adásvétel történt, amikor Németh János és Székács József orosházi kulákok korábbi cselédjeik közvetítésével szerették volna traktorukat harmadik személynek átjatszani. A 20 LE-s erőgépet átírták ugyan két korábbi mun-

A magántulajdona azonban azoknak sem volt többé biztonságban, akik gondosan betartották a jogszabályok minden előírását. Sok esetben a gépállomások, termelőszövetkezetek, állami gazdaságok egyszerűen „kölcsönvettek” vagy „bérbevettek” magántulajdonban lévő eszközöket, amit „elfelejtettek” visszaadni, vagy bérleti díjat fizetni utánuk.¹²¹ Balányi Dezső darálóját egy szezonra vette kölcsön a kiskunmajsai gépállomás és még 1954 őszén sem adta vissza.¹²² A „bérbevételről” rendszerint szabályos átvételi elismervényt állítottak ki azzal, hogy az aratási-cséplési munkák befejezése után a „kölcsönkért” eszközöket haladéktalanul visszaszállítják az illető portájára.¹²³ A kölcsönkért cséplőgéptartozékokat (mázsa, szijazat, vonórúd stb.) a gépállomások rendszerint úgy tartották meg maguknak, hogy mondvacsinált ürügyekre (pl. a gép határidőre történő kijavításának elmulasztására) hivatkozva elkobozták a cséplőgépet is. A rendelet szerint ugyanis a konfiskálás a gép összes tartozékára vonatkozott.¹²⁴

---

kavállalójuk nevére, de az új „tulajdonosok” a gép árát nem fizették ki, nem is tudták volna. Az akció célja az volt, hogy rajtuk keresztül juttassák el Bakos Jánosnak, aki 2200 Ft előleget már át is adott az eredeti tulajdonosoknak. A kerülő útra azért volt szükség, mert a hatóságok éppen arra készültek, hogy az előző évi szántási kötelezettség elmulasztása miatt igénybe vegyék a traktort. A miniszter úgy döntött, hogy a traktort írják vissza Székács és Németh nevére, hogy így azt azonnal el lehessen kobozni. (MOL XIX-K-1-x 37. doboz. Az Orosházi Járási Mezőgazdasági Osztály 1950. március 16-i levele a Földművelésügyi Minisztériumhoz.) Hasonló esetet „lepleztek” le Szegeden is, ahol Répás Jánost vádolták azzal, hogy színleg vásárolta meg munkaadójától, a Faludi Testvérektől annak cséplőgépét. Az ellenőr feltételezését azzal támasztotta alá, hogy Répás keresete az 1946/47-es gazdasági évben nem haladta meg az 5000 Ft-ot és ez „tényleg alátámasztja azt (sic!) a gyanút, hogy a Faludi Testvérek cséplőgép-garnitúráját nem megvásárolta, hanem azt (sic!) munkaadójának próbálta átmenteni”. Répásról azt is kiderítették, hogy 1945-ben politikai magatartása miatt megfosztották a szavazati jogtól. (MOL XIX-K-1-x 51. doboz. 1949. december 30-i jelentés.)

¹²¹ A Szabad Nép néhány esetben elítélte azt az újságíró által sajátos gépállomási „öntudatnak” nevezett jelenséget, amely oda vezetett, hogy a gépállomások traktorosai, ha tönkrement, vagy hiányzott valamilyen alkatrész a gépről, egyszerűen bementek a kulák udvarába és leszerelték azt, amire éppen szükségük volt. „Az ilyen visszaélések – írta a párt napilapja – ellenkeznek a dolgozó parasztság igazságérzetével: pártellenes cselekedet.” (Szabad Nép, 1950. április 19.)

¹²² MOL XIX-K-1-x 163. doboz.

¹²³ Weigel Henrik esztergapadját 1950. szeptember 16-án új évig vette „bérbe” a gépállomás, amiről írást is csináltak. Egy év múlva az ekéjére került sor, majd 1952 tavaszán a Tolna Megyei Mezőgazdasági Gépjavitó Vállalat emberei „egy írást hoztak az itteni Tanács Titkártól”, hogy adja át a traktorát és a villanymotorját. Néhány nap múlva a nagydorogi gépállomás emberei „egy írást mutattak fel” és elvitték a cséplőgépét is. Végül konfiskálták gép- és kovácsműhelyét is. Mindezért természetesen 1954-ig semmit sem fizettek. A vizsgálatból kiderült, hogy a tulajdonos a felvásárló bizottság előtt megtagadta az „adás-vételi” szerződés aláírását, ezért a tanács „vette meg”, pontosabban adóhátralék fejében lezálogolta a gépeket. A Tolna Megyei Tanács VB MGI szerint „a felvásárlás jogosan történt”, mivel a tulajdonosnak adótartozása volt, és az átvett gépekről záloglási jegyzőkönyvet vettek fel. Az esztergapadra a gépállomásnak továbbra is szüksége volt, ezért azt utólag megvették (azért nem fizettek visszamenőleg bérleti díjat, mert az „csaknem megegyezik a pad árával”). Az amúgy is elhasználdott és elavult két a gépállomás visszaadta a gazdának. (MOL XIX-K-1-x 166. doboz.)

¹²⁴ A nagyszénási gépállomás özv. Ambrus Jánosné orosházi lakostól előbb a cséplőgép kiegészítőit vette „kölcsön” az 1950. évi cséplés idejére, majd néhány hónap múlva lakóbódéjára is szemet vetett. Az eszközök visszaadását azzal hiúsította meg, hogy 1951. szeptember 11-én elkobozta a cséplőgépét is.

A helyi, járási és megyei tanácsok a „szocialista szektor” pillanatnyi érdekének megfelelően gátlástalanul változtatgatták saját korábbi határozataikat.¹²⁵ A nyilvánvaló törvénytelenégekről a felsőbb párt- és állami szervek tudomással bírtak, sőt a legtöbb esetben hallgatólagosan elnézték, vagy maguk kezdeményezték azokat. A politikai szükségletek hullámmzásának megfelelően időnként születtek utasítások a „kulákság korlátozását szolgáló hatósági intézkedések helyes végrehajtásáról”. A Minisztertanács pl. 1950 tavaszán elrendelte, hogy a kulákoktól ingatlant, élő és holt felszerelést a jövőben csak a mezőgazdasági igazgatók előzetes jóváhagyása után lehet igénybe venni. Az utasítás hatálya még az „önkéntesen” felajánlott vagyona is vonatkozott.¹²⁶ A szigorúan bizalmas rendelet kiadásának időszakában indítottak néhány nyilvános fegyelmi vizsgálatot a mezőgazdasági termelést és a városi lakosság ellátását komolyan veszélyeztető túlkapások ellen, de a bűnösök ebben az esetben is megúszták enyhe figyelmeztetéssel, megrovással.¹²⁷

A gépállomások létesítése, bővítése során „sok épületet, gépet vettek igénybe, sokszor minden kiutaló határozat és formaság nélkül is”.¹²⁸ „Bérbe vettek” pl. lakóházakat, gépeket stb. évekre úgy, hogy évi 1 Ft bért állapítottak meg, vagy még gyakrabban semmit sem fizettek.¹²⁹ Csak kényszer hatása alatt, nem szabad

¹²⁵ A Hatvani Járási Tanács 1950. október 19-én „ideiglenesen”, az őszi mezőgazdasági munkák idejére igénybe vette, és a lőrinci gépállomásnak átengedte Petik Antal apci lakos motorkerékpárját. A járási tanács 1951. június 11-én úgy határozott, hogy a motorkerékpárt vissza kell adni jogos tulajdonosának. A motort azonban akkor már a gépállomás megyei központjának dolgozói használták, akik nem akarták visszaadni. A járási tanács VB titkára arra való tekintettel, hogy Petik Antal „kulák fogalma alá eső személy”, valamint a motorkerékpárra a nyári aratási-céslési munkák ellenőrzése során is szükség lehet, korábbi határozatát megváltoztatta. Petik a motorját már csak azért sem kaphatta vissza, mert az ÁMG egri megyeközpontja időközben kiderítette, hogy a Megyei Tanács Pénzügyi Osztálya a motort a tulajdonos több mint 7000 Ft-os adóhátraléka fejében már egy hónappal korábban lefoglalta, vagyis „Petik Antal apci lakos panaszáinak helye nincs”. Ezzel az ügy ad acta került. (MOL XIX-K-1-x 29. doboz. A Hatvani Járási Tanács VB titkárának 1951. június 18-i levele az ÁMG egri megyeközpontjának. Uo. az ÁMG Főosztály 1951. augusztus 30-i levele az egri megyeközpontnak, illetve az egri megyeközpont 1951. szeptember 7-i válasza az ÁMG központnak.)

¹²⁶ A rendelkezés elsősorban azokra az esetekre vonatkozott, amikor a kulákok mezőgazdasági ingatlanát, eszközeit valamely jogszabály előírásainak megszegése (pl. önkényesen értelmezett „parlagveszély”, vagy „hanyag kezelés”, „közületek elhelyezése”) miatt kobozták el. A megyei mezőgazdasági igazgató hozzájárulása mellőzhető volt abban az esetben, ha a kisajátítást „törvényes” bírói határozat rendelte el, vagy arra adótartozás behajtása miatt került sor. Később látni fogjuk, hogy adótartozást bármikor és „szükséges mennyiségben” elő lehetett idézni, ha az állami vállalatok számára valamilyen magántulajdonban lévő eszközt meg akartak szerezni. (MOL XIX-K-1-ah 6. doboz. A földművelésügyi miniszter 1950. május 8-i körrendelete valamennyi mezőgazdasági igazgatónak.)

¹²⁷ A Szabad Nép 1950. május 7-i számában olvasható közleményből kiderül, hogy az MDP KEB a párt parasztpolitikájának „durva megsértése miatt” felelősségre vonta a volt Bihar megyei pártbizottság több tagját és funkcionáriusát, akik a tszcs-k számára „házakat, állatokat, mezőgazdasági felszereléseket és egyéb ingóságokat vettek el önkényesen kulákoktól”. A konfiskálás a helyi pártszervezetek tudtával és beleegyezésével történt, a büntetések pedig nevelésesen enyhék voltak.

¹²⁸ MOL XIX-K-1-x 249. doboz. Szőke Mátyás miniszterhelyettes 1956. október 15-i levele.

¹²⁹ Turóczy Mihályné házát pl. munkásszállás céljára vette igénybe a jászfelsőgyörgyi gépállomás. A panaszos holmiját „végrehajtó és rendőr jelenlétében kocsira rakták és a Fő út 188. sz. házhoz szállították, ahol egy szobát bocsátottak rendelkezésére”. Az idős, beteges asszony ezt nem fogadta el, ezért visszament a portájára és a régi cselédlakás egyik szobájában húzta meg magát.

elhatározásból írnak alá olyan szerződést, amelyben a tulajdonos tíz évre „bérbe” adja az államnak saját lakóházát évi 10 Ft-os „bérleti díjért”.¹³⁰ Indokolni sem kell, hogy dr. Barna Lajosné 1950. július 31-én csak „az akkori rendszer erőszakos fellépése és megfélemlítése hatása alatt” írta alá azt a bérleti szerződést, amelynek következtében kénytelen volt saját lakásából kiköltözni és a fedél nélkül maradt özvegyasszony élete hátralévő éveiben hol az egyik, hol a másik gyermekénél, ismerősénél húzta meg magát.¹³¹

A kunágotai gépállomás „rendőri asszisztenciával, erőszakkal” szállította el Marján József egyedül dolgozó géplakatos szerszámgépeit, amelyeket minden díj nélkül 699 napig használt.¹³² A nagykirályhegyesi gépállomás Fazekas Sándor tanyájának lezárt gépszínét a tulajdonos tudta és beleegyezése nélkül *feltörte* és az ott lévő kazánt és cséplőgépet a gépállomásra szállította.¹³³ Ugyancsak a tulajdonos tudta és beleegyezése nélkül, távollétében, karhatalom segítségével vitték el az egyik Somogy megyei gazda silótöltő gépét.¹³⁴ A gazdák portáján kutakodó gépállomási emberek alkalmanként a használati tárgyak egy részét saját célra ellopták.¹³⁵

(MOL XIX-K-1-x 189. doboz. Lásd még uo. 220. doboz. Kincler József 1955. október 8-i levele az Allami Ellenőrzési Minisztériumhoz.)

¹³⁰ Ez történt pl. Kiskundorozsmán, ahol az ÁMG 1949. május 1-jétől 10 évre „bérbe” vett egy házas beltelket. (MOL XIX-K-1-x 388. doboz. A Szegedi 2. sz. ÜMK 1965. január 19-i levele az FM-nek.)

¹³¹ Fennmaradt az igen tanulságos bérleti szerződés, amit az akkor már 74 éves tulajdonos 1950. július 31-én úgy írt alá, hogy az „bizonytalan ideig tart, azonban 1970. év augusztus hó 1. napja előtt egyik fél részéről sem mondható fel”. Az 1938-ban teljesen felújított, villannyal, vízvezetékekkel, vízőblítéses WC-vel ellátott lakást a bérlő „visszaállítási kötelezettség” nélkül átalakíthatta, albérletbe kiadhatta. Ezzel a lehetőséggel az ÁMG élt is, ti. lebontatta az egyik Zsolnays-csempés cserépkályhát és felszedette a parketta egy részét, hogy fürdőszobát alakítson ki. És mindezért évi (!) 20 Ft-os bérleti díjban „állapodtak” meg a felek. 1964-ben az állam a bérleti díjat havi 200 Ft-ra emelte, és visszamenőleg hajlandónak mutatkozott mintegy 9000 Ft bérleti díjkülönbözetet fizetni. Ez azonban az akkor már 88 éves, gondozásra szoruló, lakással még mindig nem rendelkező tulajdonos problémáját nem oldotta meg. Kérését, hogy a teljesen szétvert, átalakított, lakás céljára már csak nagy költségekkel visszaalakítható házat méltányos áron vegye meg az állam, elutasították. (MOL XIX-K-1-x 386. doboz.)

¹³² MOL XIX-K-1-x 165. doboz. MTVB ÁMG Igazgatóság, Békéscsaba, 1954. április 13.

¹³³ Nagy Imre kormányra kerülése után a tulajdonos – sok száz társával egyetemben – az eset kivizsgálását kérte. Mivel a gépeket a gazdája nem ajánlotta fel, a lefoglaláshoz meg semmilyen ürügyet nem tudtak kitalálni, ezért az enyhén szólva is elfogult kivizsgálás azt állapította meg, hogy „gondatlan kezelés miatti elkobzás tételezhető fel”. Miközben a gépállomásokon cséplőgépek, aratógépek és más egyéb értékes gépek százait, ezreit áztatta az eső, ette a rozsdá, a zárt, fedett gépszínből, gondosan lezsírozva tartott gépeknél látatlanban is „gondatlan kezelést” tételeztek fel. (MOL XIX-K-1-x 163. doboz. Fazekas Sándor 1954. június 15-i levele Hegedüs András földművelésügyi miniszternek.)

¹³⁴ Mivel itt az újság járt közben, ezért a gépállomás Szőke Mátyás utasítására 1200 Ft használati díjat utalt ki, a silótöltő gépet üzemképes állapotban a lakására szállították és a gépállomás 2 órai bejáratással a siló gödreit be is silózta. (MOL XIX-K-1-x 164. doboz. A Szabad Föld szerkesztősége 1954. január 26-án az FM-nek.)

¹³⁵ A veszprémi tanács elnökének jelenlétében a rendőrség és a gépállomás emberei „felnyitottak egy Amerikába költözött kulák házát. A helyiségben 1 traktort, valamint egy nagyon régi kőes darálót és több holmit találtak. Többek között egy ládát, amiben tányér, csésze és egyéb konyhai felszerelés volt.” Ennek egy részét a gépállomás dolgozói szétosztották maguk között. Az esetre fény derült, és az ÁMG utasítására az eltulajdonított eszközöket átadták át a gépállomás konyhájának. (MOL XIX-K-1-x 165. doboz. MTVB MGO GI Veszprém, 1954. január 28.)

A gépállomások telephelyének kijelölésénél, bővítésénél, áthelyezésénél Csáki szalmajaként kezelték a legjobb minőségű termőföldeket is.¹³⁶ A géppark elhelyezésére feleslegesen nagy területet vettek igénybe, illetve 20–30 holdak kisajátításával teremtették meg a későbbi bővítés lehetőségét. Mivel azonban erre sokszor egyáltalán nem, vagy csak évek múlva került sor, ezek a területek sokáig értelmetlenül parlagon maradtak.¹³⁷ A bölcskei gépállomás 32 holdas területét 1951–1953 között vették igénybe kb. 40 dolgozó paraszttól. A volt tulajdonosok kisajátított földjük helyett csereföldet nem kaptak, őket egyéb módon sem kártalanították, sőt az adót és a beszolgáltatási kötelezettséget *az igénybe vett földek után továbbra is az eredeti tulajdonosoknak* kellett teljesíteniük. 1954 tavaszáig a gépállomás a 32 holdból mindössze 8 holdon építkezett, a többi évek óta kihasználatlanul állt. A parasztok többször kérték a községi és megyei tanácsot a földkérdés rendezésére, ez azonban nem történt meg ezért 1954. április 6-án reggel mintegy 20 fő kapákkal és kaszákkal felszerelve megjelent a gépállomás irodája előtt, hogy maguk intézzék el a dolgot. A látszat ellenére szándékuk békés volt, ti. kijelentették, hogy „amennyiben a gépállomásnak építkezés céljából szüksége lesz a területre, úgy ők azt átengedik. Azonban amíg kihasználatlanul hever, ők akarják megművelni.”¹³⁸

Amikor Fóton 1952-ben a gépállomás terjeszkedni kezdett, a gépállomás emberei 7 helyi lakos ingatlanjain megjelent „és minden előzetes kisajátítási eljárás nélkül” kertjeiket elfoglalták, azokat beépítették. Egy lakót családotul a lakásából is kitétek. Az érintettek 1954 szeptemberéig nem kaptak semmiféle kártalanítást. Ekkor fordultak a fóti tanácshoz, ahol a felvett jegyzőkönyv tanúsága szerint még mindig igen türelmesek voltak. Úgy nyilatkoztak, hogy „az állam érdekeivel, a gépállomás létesítésével, annak előnyös helyen való felállításával szembe helyezkedni nem akarunk, ingatlanainkat szívesen a célra átengedjük, megyünk más helyre lakni”, csupán „teljes, egyenértékű kártalanítást” kérnek.”¹³⁹

Se szeri, se száma azoknak az eseteknek, amikor a kisajátított területért cserébe rosszabb minőségű, más művelési ágú csereingatlant kaptak a parasztok.¹⁴⁰

¹³⁶ A beledi gépállomást 1954-ig egy kastélyban helyezték el, amibe az iskola költözött. A gépállomás új telephelyét először 18 hold 27 aranykoronás földön jelölték ki. A „mind egyéni, mind népgazdasági szempontból felettébb sérelmes” döntés ellen az érintettek a Nagy Imre kormány idején már eredményesen tiltakoztak. (MOL XIX-K-1-x 163. doboz. 13 paraszt 1954. április 30-i levele a földművelésügyi miniszternek.)

¹³⁷ Néhány gépállomáson művelni kezdték a kihasználatlanul heverő földterületeket. Főigazgatói utasításra a gépállomások 1960 őszén nem hasznosított üzemi területeiket művelésére átadták az állami gazdaságoknak és tsz-eknek. A termőföldek védelméről szóló 1961. évi VI. sz. törvény alapján a gépállomásoknak legkésőbb 1965 végéig felül kellett vizsgálniuk a földek rendeltetésszerű használatát, a felesleges területet vissza kellett adniuk a termelésnek. (MOL XIX-K-1-x 339. doboz. FM GÉFŐIG 1960. szeptember 20-i levele a GI-nek, illetve uo. 359. doboz. GÉFŐIG 1962. december 6-i körlevele).

¹³⁸ A megyei tanács és a megyei pártbizottság vezetői az új kormányprogram után egyezkedésre kényszerültek. A kisajátított terület fejében csereingatlan-juttatásban, illetve az elmaradt termésért 50–60 ezer Ft kártalanításban egyeztek meg a volt tulajdonosokkal. (MOL XIX-K-1-ai 13. doboz. Feljegyzés, 1954. április 9.)

¹³⁹ XIX-K-1-x 164. doboz. A fóti tanácson 1954. szeptember 6-án 7 fóti lakos panaszja ügyében felvett jegyzőkönyv

¹⁴⁰ Jáklai Józseftől a bölcskei gépállomás 1949-ben 1051 négyszögöl gyümölcsöst vett igénybe, amiért csak 1954-ben kapott kártalanítást. Kárpótlási igényét 1964-ben azzal az indokkal utasított

„Önkéntes” felajánlással, kisajátítással azonban a magántulajdonban lévő mezőgazdasági nagygépeknek csak egy töredékét lehetett államosítani. Ez az út azoknál, akik gondosan ügyeltek a jogszabályok tételes betartására, nem volt járható. Az 1950-es évek elején még igen nagyszámú mezőgazdasági nagy gép volt magántulajdonban.

A mezőgazdasági nagygépek társadalmi szektorok szerinti megoszlása, 1951. június 11.¹⁴¹

Szektor	Cséplőgép		Kazalozó		Traktor és vontató		Aratógép	
	Kijavítva	Javítás alatt	Kijavítva	Javítás alatt	Kijavítva	Javítás alatt	Kijavítva	Javítás alatt
ÁGI	1053	126	805	–	-2234	249	948	226
AMG	4356	1148	657	606	6024	2618	768	199
Magán	6952	222	1637	21	5541	151	621	54
Összesen	12 361	1496	3099	627	13 799	3018	2337	479

Ezen felül magánkézben volt még 453 gőzgép, 241 villanymotor és 1070 stabil motor is.

A táblázat igen tanulságos, ti. nemcsak az olvasható ki belőle, hogy a magán-szektor 1951 nyarán még tetemes számú mezőgazdasági nagygéppel rendelkezett Magyarországon, hanem az is, hogy *a gépek javításával* leginkább a feltételek tekintetében sokkal jobb helyzetben lévő *az állami gépállomások maradtak le.*

1950–1952 között bizottságok kísérelték meg a még magánkézben lévő mezőgazdasági nagygépek felvásárlását. Ismereteim szerint az első felvásárlási akcióra 1950. május 12– június 6. között került sor, amikor a Mezőgép Vállalat 515 aratógépet vásárolt.

Aratógép-felvásárlás, 1950. május-június (db)

	Üzemképes	Javítandó	Roncs	Összesen
Az ÁGI kapott	103	37	8	148
Az AMG kapott	145	196	26	367

A jelentés szerint az aratógépek felvásárlását a gépekhez való általános ragszkodás, illetve az nehezítette, hogy a jobb állagú gépek egy részét „részben az érvényben lévő rendeletek alapján, részben minden jogszabály és kötelező formalitás mellőzésével” a termelőszövetkezeti csoportok igénybe vették, amelyek a könnyen szerzett gépeket „központi ellenőrzés és elszámoltatás hiányában” szakszerűtlenül, sőt kifejezetten gondatlanul kezelték, ezért a gépek egy része idő előtt tönkre ment.¹⁴² A megmaradó, túlnyomó többségében 35–45 éves, javarészt ame-

ták el, hogy a csereingatlan is gyümölcsös. A „nagy tiszteletű Minisztériumot” az nem zavarta, hogy a 49 db 7 éves, tehát éppen termőre forduló almafája helyett félig kiszáradt meggyfákat kapott cserébe. (MOL XIX-K-1-x 379. doboz. Az FM 1964. december 10-i levele Jáklai Józsefnek.)

¹⁴¹ MOL-M 276. f. 93/372. óe. FM Gépesítési Osztály, 1951. június 11-i kimutatása.

¹⁴² Lázár István hódmezővásárhelyi középparaszt aratógépét 1953-ban azért vette igénybe a megyei tanács, „hogy a termelőszövetkezetek aratási munkálatait” megkönnyítsék. A gépet 1952-ben nem tudták felvásárolni, mert már „kifutottak” az időből. Elköbözni sem lehetett, mert az

rikai típusú (Cormick, Deering, Massey Harris) aratógépektől a gazdák azért sem akartak megválni, mert az ajánlott ár egyáltalán nem volt vonzó.¹⁴³ Az akkori utasítás szerint az aratógépek felvásárlását a „legnagyobb gondossággal, minden presszió mellőzésével” kellett végrehajtani, ez azonban a vásárlást gyakran meg-
hiúsította.¹⁴⁴

A Földművelésügyi Minisztérium 1950 őszén 1000 traktort, 2500 cséplőgépet (meghajtó erőgéppel együtt) és a lehetséges számban további aratógépeket akart felvásároltatni. A tervezett vételárak — a későbbiekhez képest — még magasnak mondhatók, de a tényleges forgalmi árhoz képest már ekkor is nagyon nyomottak voltak. Traktorokért maximum 6000, cséplőgépekért 4000, traktorekéért 500 Ft-ot lehetett fizetni. A fizetési konstrukció kifejezetten kedvezőtlen: a gépek árának 35%-át fizették ki azonnal, a maradékot pedig 4 év alatt részletekben.¹⁴⁵

illető nem számított kuláknak. Ezért „csak át lett adva a szentesi Felszabadulás termelőszövetkezetnek használatra”. Az aratógépet egyetlen szezon alatt összetörték és a vasgyűtési akció során beszállították a MÉH-be. A tulajdonos semmiféle kártalanításban nem részesült. (MOL XIX-K-1-x 180. doboz.) A magánosoktól elvett és tszcs-k kiegészítésére „ideiglenesen” átadott aratógépeket, vetőgépeket felelőtlenül kezelték, az egyik tsz-ból a másikba hurcolták, ezért néhány év múlva — ha egyáltalán még megvoltak —, nem egy esetben azt sem tudták megállapítani, hogy hol találhatóak. Csulik József lajoskomáromi gazda marokrakó aratógépét 1949 nyarán utalták ki az Enyingi Béke Tszcs-nek, amit onnan egy FM rendeletre hivatkozva „valamely gépállomás” elszállította, de az elnök nem tudta megmondani, hogy hová. Az egykori tulajdonos — már az új kormányprogram után — fordult az FM-hez öt évvel korábban elvett aratógépe vételáráért, illetve használati díjáért. Teljes joggal hivatkozott arra, hogy a használati díjat nem lehet megtagadni azzal, hogy eltűnt egy gép és mivel eltűnt, „nem kell érte fizetni”, ti. Nagy Imre kormánya kilátásba helyezte a törvénytelen konfiskálás kivizsgálását és kártérítés fizetését. „Mi sem mondhatjuk azt — folytatta a károsult gazda —, hogy nincsen pénzünk, nem fizetünk adót, vagy nem termett, nem teszünk eleget a beszolgáltatásnak. Amennyiben a törvény az állampolgárookra kötelező, ugyanúgy szeretném remélni, hogy az államunk bármelyik Minisztériuma részére is törvény.” Mivel az FM Termelőszövetkezeti Főosztálya a Gépesítési Főosztály kérésére sem volt hajlandó a gép hollétét kideríteni, azt az „egyszerű” megoldást alkalmazták, hogy a Legfelsőbb Bíróság elvi döntésére hivatkozva megtagadták az aratógép visszaadását, illetve használati díj kifizetését. Hasonló esetekben egyébként — ha az illető nem volt „kulák” — 1953 után gyakran fizettek némi kártérítést. Ebben az esetben azonban az FM apparátusa nem tudta, vagy nem akarta a gép hollétét kideríteni. (MOL XIX-K-1-x 180. doboz.) Ugyancsak eltűnt Szincsik Péter etyeki lakos vetőgépe is, amit a DÉFOSZ vezetőség határozata alapján azért adták „ideiglenesen” az fmsz kezelésébe, mert Szincsik a vetőgépet „a többi dolgozó társának” nem adta kölcsön. (Lehet némi fogalmunk arról, hogyan nézhetett ki az a vetőgép, amit egymás után több tucat idegen ember használt.) A vetőgép, ami 1953-ban „igen rossz állapotban” került az Etyeki Sztahanov Tsz-be, ebben az esetben végül is előkerült. A helyi pártbizottság, a tanács és a tsz 1-1 tagjából álló bizottság 1954 márciusában úgy döntött, hogy a vetőgépet nem adja vissza jogos tulajdonosának, mert a tsz-nek „igen nagy szüksége van a gépre”, hanem a grémium saját maga (az érintett megkérdezése nélkül) 2000 Ft-ra értékelte a vetőgépet, amiből lefotógták a javításra fordított összeget és a különbözetet, 1660 Ft-ot kifizettek a sértettnek. Azt ma már nem lehet megállapítani, hogy ez az összeg mennyire volt reális. Az fel sem merült, hogy az 5 év alatt elveszített haszonért mégiscsak járna valamiféle kártalanítás. (MOL XIX-K-1-x 180. doboz.) A jobb gépekért — amelyeket az állami gazdaságok kaptak — átlagosan 1111,78 Ft-ot fizettek, a gépállomásokra szállított aratógépekért csak 830,68 Ft-ot.

¹⁴³ A jobb gépekért — amelyeket az állami gazdaságok kaptak — átlagosan 1111,78 Ft-ot fizettek, a gépállomásokra szállított aratógépekért 830,68 Ft-ot.

¹⁴⁴ MOL XIX-K-1-x 51. doboz. A Mezőgép 1950. június 20-i jelentése az aratógépek felvásárlásáról.

¹⁴⁵ MOL XIX-K-1-ah 7. doboz. Erdei Ferenc 1950. november 21-i levele Lázár Gyulának, a Tervgazdasági Főosztály vezetőjének. A nagygépek vásárlásánál a 4.091/1949 (VI. 16.) Korm. sz. rendelet vételre vonatkozó konstrukcióját alkalmazták.

A magántulajdonban lévő mezőgazdasági nagygépek felvásárlása akkor vett nagyobb „lendületet”, amikor a Népgazdasági Tanács bizalmas határozatokban írta elő a felvásárolandó gépek számát, fajtáját és átvételi árát. Az első ilyen határozat ismereteim szerint 1950. december 11-én született, amely utasította az FM-et, hogy 1950. december 15-től 1951. március 1-jéig a magánszektortól „az állami gépállomások gépállományának növelésére” mintegy 1500 traktort, 2500 cséplőgépet és egyéb gépeket vásároljon. Az FM országsszerte 30 felvásárló brigádott szervezett, az OT közel 40 millió Ft-ot különített el a vételár kifizetésére és az átvett gépek kijavítására.¹⁴⁶ A felvásárlási akciót 1951. január 6-án indították. Mivel a bizottságok egy hónap alatt a betervezett erőgépeknek csak mintegy 10, a cséplőgépeknek pedig kb. 16%-át tudták felvásárolni, időközben az azonnal kifizetendő előleget 50%-ra emelték, a törlesztési időt pedig 2 évre csökkentették. A felvásárlási akcióban részt vevő bizottságok tagjait jutalékkal és minden átvett traktor és cséplőgép után fejenként 10-10 Ft prémiummal tették érdekeltté.¹⁴⁷

*Az 1951. január 6.– február 28. közötti gépfelvásárlási akció eredménye*¹⁴⁸

Megnevezés	Előirányzott	Felvásárolt	A felvásárlások		
	db	db	összege (Ft)	az e célra engedélyezett összeg (Ft)	megtakarítás (Ft)
Traktor	1500	385	1 504 350	1 925 000	420 650
Cséplőgép	2500	1299	3 798 550	3 897 000	98 450
Munkagépek	1500	573	265 400	286 500	21 100
Aratógépek	150	3	2 300	3000	700
Összesen			5 570 600	6 111 500	540 900

A megtakarítás abból adódott, hogy az engedélyezett átlagárakat csak a cséplőgépek esetében közelítették meg, a többi gépnél attól jócskán elmaradtak.

	Engedélyezett átlagos felvásárlási ár (Ft/db)	Tényleges felvásárlási ár (Ft/db)
Traktor	5000	3907
Cséplőgép	3000	2924
Munkagépek	500	463,2
Aratógépek	1000	767

A tervezett mennyiségtől tehát jócskán elmaradtak a felvásárlást végző bizottságok. A kudarc okai között a felvásárlásra rendelkezésre álló rövid időt, a kedvezőtlen konstrukciót, a rossz időjárást, az akciót megelőző, ill. az alatt is folyó ingyenes felajánlásokat és a kulákok „ellenállását” említették az FM Kollégium 1951. március 29-i ülésén.¹⁴⁹ Egyes településeken (Hódmezővásárhely, Mezőkö-

¹⁴⁶ MOL XIX-K-1-x 30. doboz. A Belkereskedelmi Minisztérium V főosztályán 1951. január 2-án felvett jegyzőkönyv a mezőgazdasági gépek felvásárlásáról tartott tárgyalásról.

¹⁴⁷ MOL-M 276. f. 93/372. öe. FM jegyzőkönyv a gépfelvásárlási akcióval kapcsolatban, 1951. február 3.

¹⁴⁸ MOL XIX-K-1-c 28. doboz. Az FM Kollégium 1951. március 29-i ülése.

¹⁴⁹ Az akció idején a magánosok 135 traktort és 344 cséplőgépet ajánlottak fel ingyen a mezőgazdasági osztályoknak, ez csökkentette a felvásárolható gépek számát.

vesd) maguk a helyi szervek „szervezett formában akadályozták” a felvásárlást. A kulákok „ellenállása” miatt 376 traktor és 1246 cséplőgép felvásárlása hiúsult meg, a tulajdonosok ugyanis kijelentették, hogy „erőszakkal elvihetik”, de önként semmi pénzért nem mondanak le gépeikről. Az aratógépek felvásárlása gyakorlatilag kudarcba fulladt. A tulajdonosok az első felvásárlás idején, 1950 kora nyarán sokkal kedvezőbb feltételek mellett (1500 Ft-os vételár és azonnali készpénzfizetés) sem váltak meg az aratógépektől.¹⁵⁰

Az ingyenes „felajánlások”, konfiskálások, államosítások és a meginduló gépfelvásárlások következtében 1951 nyarára már érzékelhető változás következett be a mezőgazdasági gépek tulajdonviszonyaiban. 1950 nyarán ugyanis még 11 485 magántulajdonú cséplőgép dolgozott, egy évvel később már csak 7152.¹⁵¹

Az előleg felemelése és a törlesztési idő csökkentése ellenére 1951-ben a felvásárolni szándékolt gépeknek kb. a felét sikerült megvenni.¹⁵² A kudarc okát elsősorban az alacsony felvásárlási átlagárban kell keresni, amely az idő előrehaladásával tovább csökkent, hiszen előbb a használható, kis javítást igénylő gépeket vásárolták fel, később egyre rosszabb műszaki állapotú gépekre is sor került. A traktorok országos felvásárlási átlagára 1952 tavaszán 3106, a cséplőgépeké 2736 Ft volt,¹⁵³ ami 1952 őszére a traktoroknál 558, a cséplőgépeknél 525 Ft-ra csökkent.¹⁵⁴ Ezek az árak nevetségesen alacsonyak voltak. Tímár Vince használatlan is több ezer Ft-ot érő Fordsonát 500 Ft-ra értékelte a bizottság, pedig a felvásárlás előtt nem sokkal egyedül az indításhoz szükséges Bosch mágnesért 800 Ft-ot fizetett.¹⁵⁵ Ifj. Tóth Pál 20–25-ös „tisztá új üzemképes” MÁVAG traktoráért, két ekéjéért, egy hordó gázolajért és egy 26 kalapácsos darálóért összesen 1200 Ft-ot kapott, miközben a tulajdonos egyedül az egyik használt ekét 1300 Ft-ért vásárolta.¹⁵⁶ Egyes helyeken az állami gazdaságok konkurenciát teremtettek és valamivel magasabb összegekért a gépállomási felvásárló-bizottságok orra elől megvették a magángépeket.¹⁵⁷ Nógrád megyében a bizottságok nyomában megjelentek a MÉH emberei, akik a fel nem vásárolt cséplőgépeket ócskavasként vették meg.¹⁵⁸ Az akciót azért kifogásolták, mert így az egyik jelentés szerint a tulajdo-

¹⁵⁰ Ennek a felvásárlási akciónak a költsége 539 390 Ft-ra rúgott, a tényleges felvásárlás után járó 10%-os jutalék pedig 557 060 Ft-ot tett ki. (MOL XIX-K-1-c 28. doboz. Az FM Kollégium 1951. március 29-i ülése.)

¹⁵¹ MOL-M 276. f. 93/346. öe. Az FM Gépesítési Osztály 1951. július 25-i jelentése az MDP KV MGO-nak.

¹⁵² MOL XIX-K-1-ah 9. doboz. Az FM 1951. december 4-i előterjesztése a Népgazdasági Tanácshoz.

¹⁵³ MOL-M 276. f. 93/407. öe. Az FM 1952. május 12-i jelentése az MDP KV MGO-nak.

¹⁵⁴ MOL-M 276. f. 93/407. öe. Az MGO 1952. október 15-i feljegyzése a magánszektortól felvásárolt gépek állásáról.

¹⁵⁵ MOL XIX-K-1-x 178. doboz. Tímár Vince 1954. május 3-i levele az FM-nek.

¹⁵⁶ MOL XIX-K-1-x 166. doboz. Ifj. Tóth Pál panasza. 1948-ban egy új MÁVAG T 20/25-ös traktor 25 700, egy 1070 mm-es cséplőgép (ponyva és szíjzat nélkül) 28 132, egy traktoreke 4550 Ft-ba került. (MOL XIX-K-1-x 19. doboz. FM I. A 3 ü. o. 1948. május 21-i kimutatása.) 1950 végén a MÁVAG T 20/25-ös traktorjáért már kereken 32 ezer Ft-ot kellett fizetni. A Vörös Csillag Traktorgyár legfontosabb erőgéptípusainak új ára a következő volt: G 35-ös 36 048 Ft, R 30/32-es 48 532 Ft, R 20/22-es 31 141 Ft. (MOL XIX-K-1-x 25. doboz. 28. sz. Tájékoztató a Szolnok megyei gépállomások részére, 1950. november 28.)

¹⁵⁷ MOL XIX-K-1-x 61. doboz. 1952. október 31-i feljegyzés.

¹⁵⁸ MOL XIX-K-1-x 78. doboz. A Mezőgazdasági Gépjavító Egyesülés 1952. február 22-i levele az FM Gépesítési Főosztályának.

nosoknak módjukban állt a cséplőgép javítási kötelezettség alól kibújni. Vagyis azokat a roncsokat, amikkel az ÁMG már nem tudott mit kezdeni, a magánosokkal még ki akarták javíttatni. És ha nem tudták kijavítani, akkor megbüntették őket.

A gazdaságpolitika első számú irányító testülete azonban ezekkel az „eredményekkel” egyáltalán nem volt elégedett. Ezért a Népgazdasági Tanács 1951 végén és 1952 nyarán elrendelte a még magántulajdonban lévő összes mezőgazdasági nagygép felvásárlását.¹⁵⁹ Erre a célra 1952 első negyedében újabb 25 millió Ft-ot különített el újabb magángépek felvásárlására.¹⁶⁰ A Gépesítési Főosztály az akció egész évi költségét mintegy 43 millió Ft-ra becsülte.¹⁶¹ Erdei Ferenc 1952. január 5-én azt írta Keresztes Mihálynak, hogy Gerő Ernő „feltétlenül szükségesnek tartja, hogy a magángépek felvásárlását teljesítőképességünk maximumáig növeljük”. Ennek érdekében utasította a gépesítésért is felelős miniszterhelyettest, hogy állapíttassa meg a gépállomásokon, állami gazdaságokban maximumán kijavítható traktorok és cséplőgépek számát. „Az így megállapított felvásárlási tervet *összhangba kell hozni a Pénzügyminisztérium adóintézkedéseivel* abból a célból, hogy az adózási intézkedések következményeképp ne korlátlanul és bizonytalan mennyiségben kerüljenek ezek a gépek birtokunkba. Lehetne egy olyan rendszabályt alkalmazni, hogy azokra a gépekre, amelyekre nekünk szükségünk nincs, viszont jelenlegi birtokosa valószínűleg üzemeltetni tudja, bizonyos adómérséklést vagy moratóriumot lehetne adni.”¹⁶²

A tetszés szerint srófolható adóprés és a felhalmozódó adóhátralék fejében történő zálogolás 1952 januárjától vált a mezőgazdasági gépek „felvásárlásának” fő útjává. A pénzügyi apparátus 1951 végére a „kulákok” adóhátraléka fejében 12 megyében 104 traktort, 138 cséplőgépet, 18 kazalozót és 33 traktorekét zálogolt le, amelyeknek az átvétele — felsőbb intézkedés hiányában — addig még nem történt meg. A betervezett gépfelvásárlás „sikere” érdekében az MDP KV Mezőgazdasági Osztálya 1952. január 4-én azt javasolta Hegedüs András osztályvezetőnek, hogy az adóbehajtás vonalán „az eddigőtől eltérően” *gyorsítsák fel* a mezőgazdaság gépek tulajdonosainál az üzemképes vagy kis javítással üzemképesé tehető gépek *zálogolását*. Az előterjesztésből az is kiderül, hogy mindig azt transzferálták, ami az adott pillanatban a leginkább hiányzott.

Korábban a kulákok állatait, épületeit, földjeit vették el, mert a tsz-ek szervezése miatt arra volt nagyobb szükség. 1949. június 30-tól 1952 november 30-ig összesen 6450 lakóházat, 16 047 gazdasági épületet, 2567 ígás és haszonállatot,

¹⁵⁹ Lásd a 327/17/1951. és 347/1952. NT sz. határozatokat.

¹⁶⁰ A költségeknek csak a kisebb részét (10 300 ezer Ft-ot) tette ki a felvásárlási ár, a többit a javítás, a beszállítás és az akció lebonyolításának költsége tette ki. Az FM 1952 első negyedében mintegy 1000 traktor, 1200 cséplőgép, 200 kéveköto aratógép, 500 kazalozó és 300 traktoros munkagép felvásárlására látott lehetőséget. (XIX-K-1-ah 9. doboz. Az FM 1951. december 4-i előterjesztése a Népgazdasági Tanácshoz.)

¹⁶¹ A traktorok, cséplőgépek, aratógépek stb. vételáraként 17 800 ezer Ft-ot akartak fizetni, a gépek javítása a tervek szerint 21 900 ezer Ft-ba kerül majd, a 30 felvásárló bizottság és 3 ellenőrző bizottság költségei 1280 ezer Ft-ot, a gépek beszállítása 2000 ezer Ft-ot emészt fel. (XIX-K-1-x 80. doboz. FM Gépesítési Főosztály 1952. január 23-i tervezete az 1952. gépfelvásárlás konstrukciójáról.)

¹⁶² MOL XIX-K-1-ah 9. doboz. Erdei 1952. január 5-i levele Keresztes Mihálynak. (Kiemelés tőlem – H. J.)

1989 nagyobb erő- és munkagépet, 6091 gazdasági eszközt és 8841 kisebb holt felszerelést vettek el legnagyobb részt úri maradványbirtokosoktól és módosabb parasztoktól. A „termelőszövetkezeti városok és községek” 1951. évi általános tagosítása során a kulákok túlnyomó része a földjét ingyen felajánlotta, élő- és holt felszerelésüket azonban megtartotta. Ez a tsz-ekben akadályozta a tavaszi munkák elvégzését, a közös állatállomány a takarmányhiány miatt éhezett. Ezért a Földművelésügyi Minisztérium 1951. április 1-jén az általános tagosítással érintett Szolnok, Borsod és Baranya megye végrehajtó bizottságának elnökeit utasította, hogy „szorgalmazzák” a gazdag parasztok élő és holt felszereléseinek felajánlását. Ennek az eljárásnak a keretében 477 ígás- és haszonállatot, 967 jelentősebb gazdasági felszerelést (vetőgép, fűkaszálógép, tolóka stb.), ezen felül nagyobb számban egyéb kisebb gazdasági szerszámot és néhány vagon szalmát „ajánlottak” fel a kulákok átvételre. A kulákok mezőgazdasági felszerelésének döntő többségét — köztartozásuk kiegyenlítése fejében — a pénzügyi szervek vették igénybe.¹⁶³

A módszer tehát — ami, mint látjuk, nem volt új — a következő: vess ki arra, akinek van valamije, annyi adót, hogy ha akarná, se tudja fizetni, majd zálogold azt, amire éppen szükséged van, a konfiskált vagyontárgy árát pedig tudd be az illető adóhátralékába. A Pénzügyminisztérium országosan 1500–2000 főre becsülte azoknak a gazdagparasztoknak a számát, akiktől adóhátralék fejében gépeket lehetett lefoglalni. Az MGO javaslata brutális őszinteséggel fogalmazta meg ezt a variánst. „Amennyiben a fent javasolt eljárás se hozná meg a kívánt eredményt, úgy nincs akadálya annak, hogy a fuvarozókhoz hasonlóan azoknál a kulákoknál, akiknek üzemképes traktoruk, cséplőgépük, traktorekójuk, kazalozójuk van, a *szükséges mennyiségben* adóvizsgálatokat folytassunk le. Az így megállapított adóhiányok, valamint ennek alapján kivetett bírságok ellenében a kulákoknál a mezőgazdasági gépeket zálogolhatjuk s átvehetjük.” Itt a lényeg a „szükséges mennyiség”-en van.¹⁶⁴

Az előterjesztés a gyakorlatban megvalósításra került és 1952-ben már ez lett a nagygépek „felvásárlásának” fő útja. A módszert az OT Mezőgazdasági Főosztálya is támogatta. „Olyan gépek átvételét — írták 1952. augusztus 14-i előterjesztésükben — melynek legalább további 5 évi élettartama megállapítható, felvásárlással kell biztosítani. Egyébként a gépek átvételét adózásra, valamint a gépek kijavítására és karbantartására vonatkozó intézkedések *szigorú ellenőrzése és a hibák esetén a gép elkobzása útján* kell végrehajtani.”¹⁶⁵

¹⁶³ MOL XIX-K-1-ai 10. doboz. Márczis Antal 1953. január 22-i javaslata Erdei Ferencnek. A termelőszövetkezeti főosztály vezetője a jövőre vonatkozóan azt javasolta a földművelésügyi miniszternek, hogy a kulákok földfelajánlását a termelőszövetkezeti községekben csak akkor fogadják el, ha a kulákbirtokhoz tartozó „élő- és holt gazdasági felszerelését, valamint a meglévő termény és anyag készletét (vetőmagját) is felajánlja. A megállapítandó vételárat a felajánló adó, begyűjtési vagy egyéb köztartozás javára kell elsősorban elszámolni”.

¹⁶⁴ MOL-M 276. f. 93/407. öe. Az MDP KV MGO 1952. január 4-i bizalmas feljegyzése Hegedüs András részére. (Kiemelés tőlem – H. J.)

¹⁶⁵ MOL XIX-K-1-ai 8. doboz. Az OT Mezőgazdasági Főosztály 1952. augusztus 14-i előterjesztése a mezőgazdaság gépesítésének időszerű kérdéseiről.

A „felvásárlást” lebonyolító megyei mezőgazdasági gépjavító vállalatokat utasították, hogy a vételárból az adótartozás összegét „az illetékes adóhivatal, míg a vételér fele összegéből az adóhátralék levonása után fennmaradó összeget az eladó címére” utalja.¹⁶⁶ Mint korábban már láttuk, a mezőgazdasági nagygépekről a hatóságok napra kész, pontos nyilvántartásokkal rendelkeztek. A „felvásárlást” végző vállalatok a tulajdonosokról illetve a gépekről pontos címlistát kaptak. Ezt a listát az akció megkezdése előtt egyeztették az adóhátralékosok listájával, akiket a tanácsok tartottak nyilván. A felvásárlók a gép vételárból az adótartozás összegét az adóhivatalnak utalták át.¹⁶⁷

*1952. május 12-i kimutatás az I. negyedévben felvásárolt gépekről*¹⁶⁸

Megnevezés	Darab	Összes vételár	Országos átlagár
Traktor	774	2 402 091	3106
Cséplőgép	1993	5 452 529	2736
Villanymotor	25	21 700	900
Kazalozó	357	121 991	344
Eke-tárcsa	236	91 190	388
Herefejtő	15	7400	494
Lakókocsi	4	1400	366
Főszíj	2	1200	600
Összesen		8 106 101	

Az összes vételár 92%-át (kereken 7,5 millió Ft-ot) az adóhivatalnak utalták át, az eladók készpénzben azonnal mindössze 168 422 Ft-ot kaptak, a maradék összeget az OTP zárolt számláján helyezték el, amihez két év alatt jutottak az érintettek. Egy néhány héttel későbbi kimutatásból kiderül, hogy 6 megyében a tulajdonosok készpénzt egyáltalán nem kaptak, 3 megyében pedig az adóhátralék magasabb volt, mint a „felvásárolt” gépek értéke.¹⁶⁹ A vételárat tehát 1952-ben gyakorlatilag betudták a fennálló adótartozásba.¹⁷⁰

A cséplési munkáknak a 63%-át 1952 nyarán már „szocialista” géppel végezték. Ekkor magántulajdonban volt még: 2800 különféle traktor, 3500 cséplőgép, 1000 kazalozó, 1000 vegyes traktoros munkagép, 135 villanymotor (cséplőgéphez), 240 gőzkazán (cséplőgéphez), 700 vegyes (stabil) robbanómotor és 500 traktoros munkagép.¹⁷¹

¹⁶⁶ MOL XIX-K-1-x 80. doboz. FM Gépesítési Főosztály 1952. január 23-i tervezete az 1952. évi gépfelvásárlás konstrukciójáról.

¹⁶⁷ MOL XIX-K-1-x 78. doboz. Feljegyzés, 1952. március 6.

¹⁶⁸ MOL-M 276. f. 93/407. öe. Az FM 1952. május 12-i jelentése az MDP KV MGO-nak a 0045/1952. ücs. sz. FM rendelet alapján felvásárolt gépekről.

¹⁶⁹ MOL-M 276. f. 93/407. öe. Az FM 1952. május 30-i jelentése az MDP KV MGO-nak a 0045/1952. ücs. sz. FM rendelet alapján felvásárolt gépekről.

¹⁷⁰ Cseh Albert felvásárolt erőgépeinek 1000 Ft-os vételárát apja, idősebb Cseh Albert adóhátralékába tudták be. Amikor ezt az Allami Ellenőrző Központnak bejelentette, Szőke nem kevés cinizmussal azt jelentette, hogy „panaszosnak a gépek vételéből kifolyólag a vételi összeg erejéig legfeljebb édesapjával szemben lehet követelése”. (MOL XIX-K-1-x 163. doboz. Szőke Mátyás 1954. április 21-i levele az FM Bejelentési Irodájának.)

¹⁷¹ MOL-M 276. f. 93/407. öe. FM 1952. augusztus 7-i előterjesztés a tárcsa gépesítés-fejlesztéséről

A felvásárlás utolsó rohamára 1952 őszén került sor, amikor a Minisztertanács rendelkezése alapján az FM és PM szeptember 18-án olyan utasítást adott ki, amelynek alapján a még magántulajdonban lévő „összesés nagyüzemi gazdálkodásra alkalmas mezőgazdasági gépeket” felvásárolták.¹⁷² Az előterjesztők a mezőgazdasági gépek magántulajdonának teljes felszámolását a mezőgazdaság „szocialista szektorának” gyors fejlődésével indokolták. Vagyis a mezőgazdasági gépgyártás nem tartott lépést a szövetkezetesítés tempójával, és a hiányt így akarták pótolni. A javítható, „felvásárolt” gépekért maximálisan adható összegeket az alábbiakban szabták meg: traktor 2000 Ft, cséplőgép 1500 Ft, aratógép 1000 Ft, villanymotor 800 Ft, kazalozó 500 Ft.¹⁷³

A „felvásárolt” gépek átlagárai ténylegesen ennél jóval alacsonyabbak voltak, és meg sem közelítették a szabad piaci forgalmi értéket.¹⁷⁴

Az 1952. szeptember 22–október 5. között felvásárolt gépek adatai

Megnevezés	db	Vételár (Ft)	Átlagár (Ft/db)
traktor	477	266 330	558,3
motor	171	54 245	317,2
gőzgép	90	33 550	372,8
aratógép	12	1 300	108,3
cséplőgép	742	389 629	525,1
kazalozó	55	14 776	268,6
herefejtő	33	9 100	275,6
eke	53	7 290	137,5
tárca	4	750	187,5
egyéb		57 779,76	
Összes		834 749,76	

Ekkor az erő- és munkagépek árának már 95%-át az adóhátralék törlesztésére fordították, vagyis a volt tulajdonosok államosított gépeikért készpénzt gyakorlatilag nem láttak.

A tulajdonosok gépeiket a legtöbb megyében önként felajánlották az államnak, illetve a felvásárló bizottságnak. Szórványos „ellenállásra” Somogy, Vas, Nógrád, Szolnok és Szabolcs megyében került sor, ahol a gépeket nem akarták átadni és adóhátralékaik kifizetésére „néhány óra, vagy nap halasztást kértek”. A hatóságok azonban minden körülmények között konfiskálni akartak, néhány órás haladékot sem adtak, sőt a sokak egyetlen megélhetési forrását jelentő cséplőgarnitúra megmentésére tett kétségbeesett kísérletet „ellenállásnak” minősítették.

¹⁷² MOL XIX-K-1-x 165. doboz. 1954. február 26.

¹⁷³ MOL-M 276. f. 93/407. öe. Az MDP KV MGO 1952. augusztus 13-i javaslata a Titkárság számára a magántulajdonban lévő összes fontosabb mezőgazdasági gép felvásárlására.

¹⁷⁴ MOL-M 276. f. 93/407. öe. Kimutatás a Népgazdasági Tanács 347. sz. határozata alapján 1952. szeptember 22-től október 5-ig felvásárolt mezőgazdasági gépekről. A bíróságok gazdasági irodái 1956-ban sorozatos eljárásokat indítottak gépállomások ellen az elkobzott gépek árának kifizetésére. Ezekből az eljárásokból kiderül a gépek reális ára is. A székesfehérvári bíróság gazdasági irodája pl. egy elkobzott traktorért 25 ezer, egy cséplőgépért 20, egy másikért 10 ezer Ft-ot követelt ügyfelei számára. (MOL XIX-K-1-x 249. doboz. Fejér MTVB MGI az FM GÁFÓIG-nak, 1956. szeptember 12.)

Tényleges ellenszegülésre nagyon kevés helyen került sor, a Szabolcs megyei Nyírábrány községben a felvásárló bizottságot „botokkal a községből kizavarták”. Somogy megyében a „kulákok” a felvásárló bizottság elől a gépeket olyan községbe szállította át, ahol már járt a bizottság. A legtöbb helyen azonban tehetetlenül és leplezetlen dühvel tudomásul vették vagyonuk utolsó darabjának elvesztését, legfeljebb néhány gépalkatrészt, másra is használható tartozékok (hajtósíj, mérleg) igyekeztek jobb időkre átmenteni. A bizottságok legnagyobb megdöbbenésére egyes helyeken a tanácsok is védték a „kulák” géptulajdonosokat. Veréb községben (Veszprém megye) a tanácselnök egy 32 tagú „kulák” gépegyesületet szövetkezettnek tüntetett fel, így próbálta meg gépeik felvásárlását megakadályozni. A Szolnok megyei Mesterszálláson az egyik „kulák” gépét nem akarta átadni, a tanács pedig — annak ellenére, hogy az illetőnek 2000 Ft adóhátraléka volt — „megtagadta a kulák gépeinek zálogolását”. Ósagárd községben (Nógrád megye) a községi tanács nem engedte a már felvásárolt gépeket elszállítani. Egyes állami gazdaságok, erdőgazdaságok 3–5-szörös áron a gépállomások elől vásárolták fel a traktorokat és más gépeket.¹⁷⁵ Másutt a tszcs-k próbálták a felvásárlás elől menekíteni a gépeket azzal, hogy a tulajdonost eszközeivel együtt felvették a közös gazdaságba.¹⁷⁶

Ezek az utócsatározások azonban eredménytelenek maradtak, és 1952 végére Magyarországon gyakorlatilag megszűnt a mezőgazdasági magángéptulajdon, a gépek az állami szektorba kerültek.¹⁷⁷ Egy későbbi kimutatás szerint az akció technikai részleteit lebonyolító mezőgazdasági gépjavító vállalatok 3079 erőgépet, 3792 cséplőgépet, 412 aratógépet, 647 kazalozót stb. „vettek” meg összesen 18 350 000 Ft-ért (aminek természetesen a túlnyomó többségét az adóhátralékba tudták be).¹⁷⁸

1953-tól magántulajdonban csak egészen kivételes esetben maradt traktor és cséplőgép. Mindössze három olyan esetről tudok (a valóságban nyilván több lehetett), amikor magánosok nagygéppel rendelkeztek a felvásárlás, felajánlás, konfiskálás után. Mezei Lajos tiszadobi lakos a „felvásárlást” azzal kerülte el, hogy traktorát és cséplőgépét bevitte a helyi Haladás Tszcs-be. A szövetkezet 1953 nyarán feloszlott, Mezei a garnitúrát visszakarta és bércséplést végzett vele. Gépét többször megpróbálták felvásárolni, a tulajdonos azonban kijelentette, hogy „ha viszik, vigyék el úgy, de ő nem ajánlja fel megvételre, ő csépelni akar vele, mint magántulajdonos”.¹⁷⁹ Erőgéppel rendelkezett még Osváth Péter és Zságer Mihály csongrádi lakos is. Gépeik elvételét azzal kerülték el, hogy az egyik az akció alatt generáljavítás alatt állt, a másik pedig a Csongrádi Bútorgyárban szellőzőberendezést hajtott. A Földművelésügyi Minisztérium 1954-ben a nyílt konfiskálást már

¹⁷⁵ Az FM kifogásolta, hogy egyes állami gazdaságok a bizottságok orra elől, „jó pénzért” magángépeket vásároltak fel és ezzel „konkurenciát” teremtettek a gépállomásoknak. Pedig a Nép-gazdasági Tanács határozata értelmében magánkézben lévő gépeket készpénzért csak az FM gépfelvásárló csoportja vásárolhatott. (MOL XIX-K-1-x 61. doboz. 1952. október 21-i feljegyzés.)

¹⁷⁶ MOL-M 276. f. 93/407. öe. MDP KV MGO 1952. október 15-i feljegyzése a magánszektortól való gépfelvásárlás állásáról

¹⁷⁷ 1953 nyara volt az első olyan szezon, amikor magángépek már nem csépeltek Magyarországon. (Gépállomás, 1953. június 10. 6. sz.)

¹⁷⁸ MOL XIX-K-1-c 45. doboz. Az FM 1957. március 1-jei ülése.

¹⁷⁹ MOL XIX-K-1-x 163., 176., 189. doboz.

nem vállalta, csak önkéntes felajánlást tudott elképzelni. Szóke Mátyás miniszterhelyettes — aki az agrártárcánál a gépmonopólium legfőbb élharcosának számított — kijelentette, hogy „az eddig ismert esetek még nem teszik szükségessé, hogy a gépek felvásárlására jogszabályi intézkedés történjék. Fontosnak tartom ellenben, hogy bércsépésre iparendélyt ne adjanak ki, az erőgéphez pedig legfeljebb annyi üzemanyagot adjanak, amennyi az erőgéptulajdonos saját ingatlanainak megműveléséhez szükséges. Véleményem szerint ezzel elérhető, hogy a tulajdonosok a birtokukban levő erő- és cséplőgépeket a gépállomások részére önként megvételre felajánlják.”¹⁸⁰

Azt talán mondanom sem kell, hogy itt nem egyenlő felek között történő szabályos adásvétel, hanem államosítás történt. (Bár a hatalom 1953 nyara után, amikor az érintettek tömegesen kérték vissza államosított gépeiket, illetve annak valóságos árát, gátlástalanul arra hivatkozva utasította el a kártérítési kérelmeket, hogy szabályos adásvétel történt, kártérítésnek helye nincs.) Találunk olyan adásvételi szerződéseket, ahol az eladó aláírása egyáltalán nem szerepel.¹⁸¹ Ha valaki megtagadta az „adásvételi” szerződés aláírását, azzal a gép elvételét nem akadályozta meg. A bizalmas rendeletek szerint ebben az esetben a gépeket zálogolni kell és be kell tudni az adóba. 1952-re gyakorlatilag már minden gép le volt zálogolva.¹⁸²

Tímár Vince endrődi lakos egyetlen kenyérkeresőjét 1953 tavaszán úgy államosították, hogy a bizottság közölte vele: egyénileg nem dolgozhat a Fordsonnal, üzemanyagot sem kap hozzá, az ár pedig, amit fizetnek érte, az 500 Ft. Végül megfenyegették, hogy ha nem hajlandó a gépet önként „eladni”, akkor is elviszik, csak „legfeljebb karhatalommal”.¹⁸³

A felvásárolást elrendelő bizalmas Népgazdasági Tanácsi, Földművelésügyi Minisztériumi, Pénzügyminisztériumi rendeletek végrehajtására különféle szóbeli utasításokat adtak, amelyek teljes önkényeskedésre adtak lehetőséget. Annak el-

¹⁸⁰ MOL XIX-K-1-x 189. doboz. Szóke Mátyás miniszterhelyettes 1954. október 2-i jelentése Hegedüs Andrásnak. Az FM közbenjárására a kisiparosok ipargyakorlásáról szóló 1953. évi 14. sz. törvényerejű rendelet alapján bérszántásra, bércsépésre nem lehetett iparendélyt kiadni. (MOL XIX-K-1-x 190. doboz. Légrádi László mb. osztályvezető az ÁMG Tervosztályának, dátum nélkül. Lásd még uo. 163. doboz.)

¹⁸¹ A „vásárlásnak” ilyen szokatlan módját alkalmazták a Héki Kishaszonbérlok Gazdasági Csoportjával szemben is. A csoport 1941-ben alakult meg, amikor 84 agrárproletár kapott 600 hold földet a mezőhéki határban. Közösén használtak egy traktort és a hozzávaló munkagépeket, amit 1952 őszén a felvásárló bizottság az állam javára úgy „vásárolt meg”, hogy a megállapodáson a csoport részéről senkinek sem szerepelt az aláírása, az R 30/35-ös traktort 1953. február 18-án ennek ellenére elszállították. (MOL XIX-K-1-x 180. doboz. Ifj. Kocsis Mihály 1954. március 26-i levele az FM-hez.) Hasonló eset történt Séllei Ferencel is. (uo. 180. doboz. Séllei Ferenc 1954. január 14-i levele a Szabad Néphez.) E két esetre feltehetően azért derült fény, mert mindketten a Szabad Néphez (is) fordultak.

¹⁸² A gépfelvásárlásra vonatkozó rendelet előírta, hogy abban az esetben, ha a géptulajdonos az aláírást megtagadja, „mint lezálogolt vagyontárgyat az illetékes községi vagy városi Tanács Pénzügyi osztály (sic!) vezetője írja alá. Ugyanis a rendelet értelmében minden mezőgazdasági gép le volt zálogolva”. (MOL XIX-K-1-x 180. doboz. Békés Megyei Tanács VB 1954. március 24-i levele a Könyvüipari Minisztériumhoz.)

¹⁸³ MOL XIX-K-1-x 178. doboz. Timár Vince 1954. február 3-i levele, az FM 1954. április 27-i válasza, illetve Timár május 3-i viszontválasza.

lenére, hogy ezeknek a rendeleteknek az alapján elvileg csak mezőgazdasági gépeket lehetett volna igénybe venni, „a szóbeli utasítások értelmében a gépek felvásárlására (igénybevételére) alakított bizottság azt a gépet vette igénybe, amelyket akarta, és tetszés szerint állapította meg a gépek vételárát. Még a dolgozó kisembereknek tekinthető géptulajdonosokkal sem tárgyalt elfogadható módon.”¹⁸⁴ Hazler Kálmán berhidai bognár szalagfűrészét „minden kiutalás nélkül, önkényesen” vette igénybe a helyi gépállomás. „Látogatásuk” kétszer sikertelen volt, harmadszorra azonban már rendőri kísérettel érkeztek és a tulajdonos ekkor már „kénytelen volt belenyugodni” a megváltoztathatatlanba.¹⁸⁵

Az emberek 1952 őszén minden reményüket elveszítették és végső kétségbeesésükben, a létbizonytalanságtól való félelmükben ajánlottak fel eszközöket „önkéntes megvételre” az államnak.¹⁸⁶ A felvásárló bizottságok a mezőgazdasági gépeken túl államosítottak villanymotorokat, szalagfűrészeket, gattereket, benzintartályokat, szerszámokat, lakóházakat, termőföldet stb.¹⁸⁷ Egyes megyékben még a gépállomásokon semmire sem használható takarmány-előkészítő kisgépeket (szecskaavágókat, morzsolókat) is felvásárolták.¹⁸⁸ A Belügyminisztérium éber közegei számos romos, félromos épületet, kulák gazdasági épületet, istállót stb. fedeztek fel, amelyek „nincsenek kihasználva, sok esetben karbantartva sem”. A BM Titkárság javasolta a minisztertanácsnak, hogy ezeknek az épületeknek — amelyek „eltorzítják” a települések arculatát — az értékes építőanyagából létesítsenek nagyüzemi állatférőhelyeket.¹⁸⁹ A „bejelenteni, összeírni, felkutatni, ki-sajátítani” mozgalom 1952-ben a tejipari berendezéseket is elérte. Az Élelmiszeripari Minisztérium szerint a többnyire csak importból beszerezhető tejipari gépek, felszerelési tárgyak egy része „használaton kívül” magánszemélyek, közü-

¹⁸⁴ MOL XIX-K-1-x 220. doboz. Az egeri megyei gépállomási igazgató 1954. október 16-i jelentése a Gépállomások Főigazgatósága Tervosztályának.

¹⁸⁵ A szalagfűrészért a gépállomás használati díjat nem fizetett, viszont 1954 februárban a berhidai gépállomás a szalagfűrész visszazárta a tulajdonosnak. (MOL XIX-K-1-x 164. doboz.)

¹⁸⁶ Ezt tette pl. Bucusi József komádi géplakatos is, aki 70 éves korára lestrapált, 40–50 éves szerszámgépek felújításával, „keserves éjt-napot egybevető munkával”, erejét meghaladó „fáradsággal” teremtett kis géplakatos műhelyt. Egyre nehezedő feltételek, állandó anyaghiány között dolgozott 1952. szeptember végéig, amikor a faluban működő felvásárló bizottság elnöke felszólította, hogy „műhelyét és szerszámgepeit ajánlja fel, vagy adja el”. Amikor a géplakatos meglepve kijelentette, hogy nincs szándékában szerszámjainak eladására, a kiküldött a következőt válaszolta: „Nem baj, október elején ügyis államosítva lesz.” Néhány nappal később — azért, hogy helyben, mint gépállomási alkalmazott tovább dolgozhasson saját műhelyében — a tanács előtt ellenszolgáltatás nélkül felajánlotta műhelyét és annak összes berendezését. (MOL XIX-K-1-x 163. doboz.)

¹⁸⁷ A pölöskei gépállomás igazgatója 1953. augusztus 14-én „partizán módon jogtalanul minden papír és utasítás hiányában” 4 db teherautó gumikereket vitt el egy magánlakásról, mint „rendőrség által felkutatott és elfekvő guminak nyilvánított tárgyat”. A tulajdonos többször kérte, hogy a gépállomás fizesse ki a kerek árát, de 1953 nyaráig megkereséseire még választ sem kapott. (MOL XIX-K-1-x 163. doboz. Borbély Imre 1954. március 12-i levele az FM-nek, illetve MTVB MGI GI Zalaegerszeg, 1954. április 9.)

¹⁸⁸ Ez történt pl. Tokodon, ahol 50 Ft-os egységáron az összes kisgépet is felvásárolták. A vételárát betudták az adóba, a kisgazdaságokban elengedhetetlen gépeket pedig a gépállomásokon ette a rozsda. (MOL XIX-K-1-x 180. doboz. A Népszava szerkesztőségének 1953. december 22-i levele az FM-hez)

¹⁸⁹ MOL XIX-K-1-ai 3. doboz. BM Titkárság 1952. május 29-i előterjesztése a minisztertanáchoz.

letek birtokában van. A tárca azt javasolta, hogy a „felmerülő szükségletek biztosítása érdekében” „derítsék fel” és „igénybevétel útján” állítsák a „termelés szolgálatába” ezeket az eszközöket. Az előterjesztés szerint a fölözögépek „különleges elbírálást” igényelnek, ugyanis a magánosok „ezekkel a gépekkel visszaéléseket követnek el, más gazdálkodóktól összevásárolják a tejet, azt gépi úton lefölözik és a lefölözött tejet hozzák forgalomba, míg a vaját külön értékesítik és azzal üzérkednek”.¹⁹⁰

A mezőgazdasági gépek konfiskálásában mindenekelőtt praktikus szempontok domináltak. A mezőgazdaság gépesítésének az ötéves terv eredeti ütemezése szerinti tervteljesítése 1950-ben még viszonylag elfogadhatóan alakult, bár a terv teljesítése így sem érte el a 90%-ot. Az év közepén kirobbant koreai háború miatt azonban a beruházások egyre nagyobb hányadát fordították hadikiadásokra, emiatt az amúgy is alultervezett mezőgazdasági fejlesztések nagy része nem valósult meg.¹⁹¹ Az I. ötéves terv mezőgazdaság gépesítésére vonatkozó előirányzatainak teljesítésétől — különösen 1953 nyaráig — messze lemaradtak. A mezőgazdaság gépesítése szempontjából döntő súllyal bíró erőgépállomány — egységtraktorban kifejezett száma — 1950-hez képest 1951-ben stagnált, 1952-ben csökkent, és 1953-ban is jóval elmaradt az 1950. évihez képest.

*A magyar mezőgazdaság erőgépállományának alakulása 1953-ig*¹⁹²

Időpont	Traktorállomány			
	darab	1935=100	15 lóerős traktoregységben	1935=100
1935. II. 28.	7 014	100,0	6 600	100,0
1942. II. 28.	10 544	150,3	10 000	151,5
1950. XII. 31.	17 400	248,1	16 453	249,3
1951. XI. 15.	17 467	249,0	16 600	251,5
1952. XII. 31.	13 454	191,8	12 283	186,1
1953. XII. 31.	15 398	219,5	13 212	200,2

Az idézett tábla az 1953. december 31-i adatokkal kiegészítve

Megjegyzés: az 1950. és 1951. évi magas állományt a magánosok kezén lévő, később túlnyomórészt kiselejtezett traktorok adták.

1950 után jelentősen csökkent, majd 1953-ban átmenetileg teljesen leállt a HSCS kerekes traktorok gyártása, miközben az ipar lényegében nem tudta megkezdeni a nagyobb teljesítményű lánctalpas traktorok gyártását.

¹⁹⁰ A rendelettervezet kidolgozására elsősorban azért került sor, mert az állami gazdaságokban, termelőszövetkezeti csoportokban terjedő itatásos borjúneveléshez fölözni kellett a tejet. (MOL XIX-K-1-ai 3. doboz. Az Élelmiszeripari Minisztérium dátum nélküli előterjesztése a minisztertanácsához.)

¹⁹¹ Az 1950–1953-as hadigazdaságra nézve lásd pl. Nehéz esztendőkrónikája 1949–1953. Dokumentumok. (Szerkesztette és a bevezetést írta: Balogh Sándor) Go9ondolat Kiadó, Budapest 1986 22–26.

¹⁹² Adatok és adalékok a népgazdaság fejlődésének tanulmányozásához 1949–1955. KSH, Budapest 1957. 260.

Magyarországi traktorgyártás 1949–1953. szeptember 30.(db)¹⁹³

Év	R. 30-35, G-35	Egyéb	Összesen	Index 1949=100
	Darab			
1949	2405	337	2742	100,0
1950	4013	116	4129	150,6
1951	2810	505	3315	120,9
1952	2076	195	2271	82,8
1953. IX. 30-ig	-	568	568	20,7

Csak alig valamivel jobb a helyzet, ha a fenti időben a traktorgyártást egységtraktorokban kifejezve vizsgáljuk. (Az R-G 30/35-ös kerekes traktort tekintették egységnek és ehhez viszonyították a többit.)

Magyarországi traktorgyártás egységtraktorban kifejezve, 1949–1953. szeptember 30. (db)¹⁹⁴

Év	R. 30-35, G-35	Egyéb	Összesen	Index 1949=100
	Darab 15 lóerős traktoregységben			
1949	2405	389	2794	100,0
1950	4013	299	4312	154,3
1951	2810	1 262	4072	145,7
1952	2076	493	2569	91,9
1953. IX. 30-ig	-	1357	1357	48,6

Az import sem vált a mezőgazdasági gépek iránti hazai igények kielégítésének járható útjává, ti. 1949–1953 között a külkereskedelem nem javította, hanem egyenesen rontotta a mezőgazdaság traktorhelyzetét.¹⁹⁵

Év	Exportált	Importált
	traktorok száma (darab)	
1950	273	138
1951	625	70
1952	590	644
1953. IX. 30-ig	210	469

1950–1951-ben a gépállomások (és állami gazdaságok) traktorállománya még jelentős számú új erőgéppel gyarapodott. Az alábbi táblázatban eufemisztikusan „felvásárlásnak” nevezett forrás 1952–53-ban a gépállomány növekedésének döntő tényezőjévé vált.¹⁹⁶ Vagyis az történt, hogy állami források hiányában a magánosoktól elvett gépekkel próbálták meg a tervcélok legalább részleges teljesítését elérni.¹⁹⁷

¹⁹³ Uo. 263.

¹⁹⁴ Uo.

¹⁹⁵ Uo.

¹⁹⁶ 1952. december 31-én 8227, egy évvel később 10 679 traktorral rendelkeztek a gépállomások. A traktorok száma főleg a felvásárlás eredményeképpen nőtt. (MOL-M 276. f. 93/478. óe. Gépállomások 1953. évi tevékenységének kiértékelése, dátum nélkül.)

¹⁹⁷ Kelemen Zoltán: A gépállomások gazdasági tevékenysége (1950–1955). KJK Budapest, 1960. 41.

	1950	1951	1952	1953
Traktorállomány növekedése (db)	3226	2113	929	938
Ebből új (%)	84	92	48	23
Felvásárlás (%)	16	8	52	77

A többségében öreg, elhasználódott magántraktorok felvásárlása, illetve az új erőgépek felelőtlen kezelése, karbantartásának elmulasztása, az állandósuló pótalkatrészgondok, javítókapacitás-hiány miatt 1953 őszére a traktorok több mint negyede már csak állómunka végzésére volt alkalmas.¹⁹⁸

Negyedév	Szántóképes (%)	Csak állómunkára alkalmas (%)
1952. I. negyedév	90,3	9,7
II. negyedév	87,1	12,9
III. negyedév	85,4	14,6
IV. negyedév	84,6	15,4
1953. I. negyedév	82,9	17,1
II. negyedév	79,2	20,8
III. negyedév	72,4	27,6

A magántulajdonú gépek nagyarányú konfiskálása ellenére a gépek államosításával nem lehetett megoldani a mezőgazdaság gépesítésének problémáját. Annál kevésbé, mert a gépek egy részét nem is a mezőgazdaság, hanem vállalatok, intézmények stb. kapták.¹⁹⁹ A beutalt traktorok többsége öreg, nehezen javítható, gazdaságtalanul üzemeltethető volt.²⁰⁰ A magánosok kezében lévő több tucat típusú traktorból alig 4–5 olyan volt, amit a gépállomás géprendszerébe be lehetett illeszteni.²⁰¹ A nagyarányú felvásárlás beindulása előtt még magánkézben lévő 6032 traktorból 1350-et, a 6759 cséplőgépből 2770-at tartott a Földművelésügyi Minisztérium „használható” típusúnak. Tehát a hivatalos kimutatások arról szóltak, hogy a majdan felvásárolandó gépek nagy részét sem az ÁMG, sem az ÁGI *nem fogja használni* (arról pedig akkor még szó sem volt, hogy tszcs-k kapjanak

¹⁹⁸ Adatok és adalékok²⁶². Az igazsághoz hozzátartozik, hogy az ötvenes években 1948-hoz képest a szántásra (is) alkalmas traktorok aránya még így is lényegesen magasabb volt: az 1948-ban összeírt 12 804 traktorból csak 7559 db-ot (vagyis a traktorok 59%-át) használták szántásra is, a többi vagy csak állómunkára volt alkalmas, vagy valamilyen ok miatt (pl. munkagép hiányában) nem szántottak vele. (Gazdaságstatisztikai Tájékoztató, 1949. 3. sz. 143.)

¹⁹⁹ Az 1952-ben felvásárolt traktorok közül pl. 133 a KPM út-, hid-, vasút és metróépítő vállalataihoz került. Az Építésügyi Minisztérium vállalatai 76 traktort vettek át. (XIX-K-1-x 174. doboz. A KPM 1954. október 1-jei levele a Gépállomások Főigazgatóságának.) Az egyik felvásárolt benzinmotort 1954-ben pl. a Salgótarjáni Megyei Kórházban találtak meg. (XIX-K-1-x 176. doboz. A Minisztertanács Titkárságának 1954. május 3-i levele Szőke Mátyás miniszterhelyetteshez.) Néhány nagyüzem belső szállítására is magánosoktól felvásárolt öreg traktorokat használt. (Szabad Nép, 1956. július 3.)

²⁰⁰ Az 1950 nyaráig beutalt 880 üzemképes traktorból csak 300 volt képes szántani, a többi csak állómunkát (cséplés, darálás, vízszivattyúzás stb.) tudott végezni. (MOL XIX-K-1-c 25. doboz. Az FM Kollégium 1950. augusztus 31-i ülése.)

²⁰¹ A HSCS, a Lanz Bulldog, a MÁVAG, a Cormick, és a Fordson traktorokat tartották a gépállomásokon használható típusoknak. Az egyéb fajtákat csak akkor lehetett kijavítani, ha azok kis költséggel üzemképessé tehetők. (MOL XIX-K-1-x 10. doboz. ÁMG központ dátum nélküli utasítása a gyöngyösi alközpontnak.)

nagygépeket).²⁰² Vagyis a nagy akció eleve azzal a feltételezéssel indult, hogy az átvétel után a magángépek nagyobb részét — az esetlegesen használható alkatrészek kiszerezése után — ki fogják selejtezni.²⁰³

A gépállomások a beutalt gépekkel kifejezetten felelőtlenül bántak.²⁰⁴ A mezőgazdaság irányítóit elsősorban a magántulajdon totális felszámolása vezérelte. Csak ezzel magyarázható, hogy „felvásároltak” a gépállomásokon, nagyüzemekben egyáltalán nem használható, teljesen szükségtelen gépeket, olyanokat is, amelyek roncsként egyenesen a MÉH-ben, illetve a kohókban kötöttek ki.²⁰⁵ Magánkézben ezek a gépek még hosszú évekig jó szolgálatot tehettek volna a mezőgazdaság fejlesztésében, a lakosság mindennapi szükségleteinek kielégítésében.

Az új kormányprogram hangzatos szövegei után (főleg 1953 végén, 1954 elején) sokan megkísérelték törvénytelenül elvett gépeiket visszaszerezni, vagy, ha ez nem volt lehetséges, legalább némi kárpótláshoz jutni. Ez csak keveseknek sikerült, pedig a tanácsok és a megyei gépállomási igazgatóságok maguk is elismerték, hogy azok a sérelmek, amelyeket a gépállomások gépek, alkatrészek kölcsönkérésével, vagy tanácsi kiutalással okoztak, az „esetek nagy százalékában jogosak”.²⁰⁶ Még azok jártak a legjobban, akiktől csak egyszerűen „kölcson vették” az eszközöket és elfelejtették visszaadni. Ugyan a mezőgazdasági gépeket a Legfelsőbb Bíróság IX. számú elvi állásfoglalása alapján akkor sem adták vissza, ha történetesen még megvoltak valahol, de — ha az illető nem számított „kulák-

²⁰² A felvásárolt gépek javításával, kiselejtezésével foglalkozó 1952. évi OT utasítás úgy szövelt, hogy kijavítani csak azokat a gépeket lehet, amelyeknek a javítási költsége az új beszerzési ár 40%-át, (külföldi típusú gépeknél a felvásárlási ár 60%-át) nem haladja meg. Bizonyos típusokat (pl. Rába Mindenes, MÁVAG BN-40-es, Csepel és egy sor külföldi, már nem gyártott traktort) teljes egészében kiselejtezték, ti. ezekhez alkatrészeket egyáltalán nem tudtak biztosítani. A feltétlenül kijavítandó gépek köre nagyon szűk volt: a HSCS összes típusa és a MÁVAG 20/25-ös kerekes traktor tartozott ide. (MOL XIX-K-1-ah 11. doboz. Az FM 1952. augusztus 7-i javaslata a magántulajdonban lévő mezőgazdasági gépek felvásárlására.)

²⁰³ Erdei Ferenc 1952. augusztus 23-án utasította Borka Attilát, az ÁMG Főosztály vezetőjét, dolgoztassa ki a felvásárolt gépek selejtezési szabályzatát, hogy „a ténylegesen nem használható gépek javításra se kerüljenek, hanem alkatrész pótlás céljaira kerüljenek felhasználásra.” (MOL XIX-K-1-ah 12. doboz.) 1953 végén Pest megyében 27, Szolnok megyében 17, Hajdú-Bihar megyében ugyancsak 17 felvásárolt traktort selejtezték ki. Adtak át térítés nélkül vállalatoknak, tégla-gyáraknak, köztisztviselési vállalatoknak stb. ún. „elfekvő” vontatókat, erőgépeket. (MOL XIX-K-1-x 176. doboz.)

²⁰⁴ A nagyarábái gépállomáson pl. „barbár módon” szétszedett traktorroncsokat és alkatrészeket találtak szétdobálva. (MOL XIX-K-1-x 9. doboz. Békéscsabai alközpont 1949. szeptember 1-jei jelentése az ÁMG központnak.) A magánosoktól elvett gőzlokomobilok száma állandóan csökkent, ti. a gépállomásokon a fémgyűjtő akciók során a kazánokat ócskavasnak feldarabolták. Ezeket a kazánokat télen az építőipari vállalatok hő termelésére használták, amelyek attól féltek, hogy a kazánok idő előtt eltűnnek a gépállomásokról. (MOL XIX-K-1-x 40. doboz. A KPM 1951. november 6-i levele az ÁMG-hez.)

²⁰⁵ Jónás Lajos 1954 tavaszán visszakapott egy vontatót és 4 kereket, amit a járási pártbizottság a községi tanácson keresztül utaltatott ki a bólyi gépállomás részére. A gépállomás arra hivatkozott, hogy sem a vontatót, sem a kerekeket nem tudta használni. Elvételére csak azért került sor, mert Jónást kuláknak nyilvánították. (MOL XIX-K-1-x 164. doboz. Jónás Lajos Bóly, Baranya megyei gazda 1954. március 30-i levele az FM Gépesítési Főosztálynak.)

²⁰⁶ MOL XIX-K-1-x 166. doboz. MTVB Megyei Gépesítési Igazgatóság (MGI) Szolnok, 1954. április 24-én az FM Titkárságának.

nak” vagy „osztályidegennek” — kaphatott némi kárpótlást.²⁰⁷ Az 1952. január 1-je előttről származó követeléseket azonnal visszautasították, ugyanis a gépállomások akkor alakultak át költségvetési szervezetté. Az átalakulás idején az MNB nagyon rövid határidőt állapított meg a gépállomásokkal kapcsolatos követelések benyújtására.²⁰⁸ Ezzel a lehetőséggel — mint az adott politikai helyzetben teljesen felesleges lépéssel — ismereteim szerint senki sem élt. Így viszont egyszer s mindenkorra elveszítették a kártalanítás iránti jogosultságukat. Az 1952. január 1-je utáni kártalanításra nézve a Legfelsőbb Bíróság fentebb már említett elvi állásfoglalása adott iránymutatást (elsősorban a bíróságok számára, de a gépállomási apparátus is ehhez tartotta magát).²⁰⁹ Eszerint az eredeti tulajdonosnak a tőle elvett és még meglévő vagyontárgyakat *nem lehet visszaadni*, kártalanításról is csak abban az esetben lehet szó, „ha kérelmező osztályhelyzete és a népi demokratikus rendhez való viszonyulása alapján feltételezni lehet, hogy a kérelem nem ellenséges szándékból fakad és a vagyontárgyak visszatartásához fűződő érdekeket is mérlegelve a politikai szempontok a kérelem teljesítését mindenképp indokolják”. Az FM miniszterhelyettesétől származó elvi állásfoglalás alapján tehát ellenséges szándéknak minősült az, ha valaki visszakérte a sajátját, egykori jogos tulajdonát.²¹⁰ Kulákok (illetve annak minősített személyek) elkobzott eszközeik visszaadására, kártalanításra nem számíthattak.²¹¹ Az elvett eszközök egy része (daráló, fogatos vetőgép, kaszálógép stb.) a tszcs-kbe került. Ezeknek a visszaadása akkor vált reménytelenné, amikor a Politikai Bizottság határozatot hozott a meg-

²⁰⁷ Friedrich Sándortól pl. 1950 tavaszán a jászárok szállási gépállomás szelektort, villanymotort, mázsákat, súlyokat stb. vett át használatra. Mivel sem elkobzásról, sem felajánlásról nem volt szó, 4400 Ft kártalanítást fizettek neki. Az eszközök megvoltak ugyan, de azokat nem adták vissza. (MOL XIX-K-1-x 163. doboz.) Kormos Géza szerszámgépeért, benzínmotorjáért 8000 Ft kártérítést kapott. (Uo. 164. doboz. MTVB MGI Kecskemét, 1954. február 11. és Szőke Mátyás 1954. április 5-i levele.)

²⁰⁸ A gépállomásokkal kapcsolatos követeléseket 1952. április 30-ig lehetett bejelenteni a Pénzületi Központnál. (MOL XIX-K-1-x 166. doboz. MTVB MGI GI Szolnok, 1954. április 24-i levele az FM Titkárságának.)

²⁰⁹ A Legfelsőbb Bíróság IX. számú polgári elvi állásfoglalását a Mezőgazdasági Értesítő 1954. június 23-i számában is megjelentették. Az alsóbb fokú bíróságok ítélkezési gyakorlatát megszabó állásfoglalás kimondta, hogy a bíróságoknak el kell utasítaniuk azokat a kereseteket, amelyeket olyan vagyontárgy (mezőgazdasági ingatlan, épület, gép, felszerelés stb.) visszaadása iránt nyújtottak be, amelyek államigazgatási szerv intézkedése következtében kerültek a gépállomások, állami gazdaságok vagy termelőszövetkezetek tulajdonába, birtokába, használatába. A volt tulajdonosok ebben az esetben egykori vagyontárgyaik visszavételére semminemű igényt nem érvényesíthettek.

²¹⁰ MOL XIX-K-1-x 266. doboz. Az MTVB MGI GI Szolnok 1954. április 24-i levele az FM Titkárságának, illetve Szőke Mátyás miniszterhelyettes 1954. július 12-i levele.)

²¹¹ Vodinák István balatonmáriafürdői lakos az új kormányprogram meghirdetése után visszakérte szerszámgépeit. A községi tanács a visszaadást nem javasolta, mert Vodinák 1953 nyara után is kuláklistán maradt, és szerintük azért akar újból lakatosműhelyt nyitni, „hogy újra kizsákmányoló életmódot folytasson”. A gépállomás természetesen egyetértett a tanáccsal, és kijelentette, hogy a szerszámgépeket visszaadni nem tudja, mert feltétlenül szüksége van rájuk a gépjavításhoz. „Ezeken felül a gépállomásnak egyezik a véleménye a községi tanáccsal, hogy kuláknak, aki ma is jómódú, a szerszámgépeket visszaadni nem kell abból a célból, hogy a kizsákmányolást tovább folytathassa.” A gépállomások megyei igazgatósága „pénzügyi” érvekkel operált. „A gépállomás olyan embernek, akinek ma még két háza van, kártérítést nem tud fizetni, mert ha ezt bevezetnénk, akkor a kulákok alapjaiban ingatnák meg a gépállomások pénzügyi alapjait.” (MOL XIX-K-1-x 166. doboz.)

maradó tsz-ek „védelméről”, vagyis arról, hogy az egyéniek vagy kilépők meg se kísérelhessék a csoporthoz került magánvagyonuk visszaszerzését.²¹²

A régi reflexek 1953 nyara után is tovább éltek. Az új kormányprogram meghirdetése után is találunk arra vonatkozó kísérletet, hogy a gépállomások gépparkját magánosoktól történő munkagép „felvásárlással” egészítsék ki.²¹³ Magánszemélyek 1953 után sem vásárolhattak sem új, sem használt mezőgazdasági nagygépet. A Gépesítési Főosztály még attól is mereven elzárkózott, hogy a gépállomásokon kihasználatlanul rozsdásodó öreg, roncs traktorokat magánosoknak adjanak el. Az sem számított, hogy egyes falvakban — fogat hiányában — a talajmunkák elvégzése állandóan késett, illetve hogy a helyi tanács a traktor eladását indokolttnak tartotta.²¹⁴

Az igazságügy-miniszter a forradalom kitörése előtt néhány héttel a magánszemélyeket ért vagyonjogi sérelmek jóvátétele céljából rendelet kiadását tervezte. A tárcát az is sürgette az intézkedés meghozatalában, hogy 1956-ban magánszemélyek sorozatos döntőbizottsági eljárásokat indítottak gépállomások ellen elkobzott gépeik vételárának kifizetése iránt.²¹⁵ Ennek előkészítése kapcsán a minisztériumoktól adatokat, konkrét eseteket kért, illetve javaslatot a jóvátétel formájára nézve (természetbeni visszaszolgáltatás, pénzbeli kártérítés, cserevagyon-tárgy-juttatás, kegydíj jellegű juttatás stb.). A tárcáknak azt is meg kellett becsülniük, hogy a javasolt kártérítés milyen pénzügyi kihatással jár. Szőke Mátyás miniszterhelyettes október 15-i jelentésében kénytelen volt elismerni, hogy a gépállomások létesítése során igen nagy számban vettek (jogtalanul) igénybe magánosoktól (elsősorban „osztályidegen személyektől”) különféle vagyontárgyakat, de a kisajátítást szenvedettek között nagy számban volt „egyszerű dolgozó is”. Az FM a vagyontárgyak visszaadását (a Legfelsőbb Bíróság említett elvi állásfoglalására hivatkozva) általában elutasította.

²¹² MOL XIX-K-1-ai 13. doboz

²¹³ A győmrői gépállomás pl. 1954 nyarán – a járási pártbizottság javaslatára – magánosoktól akart ekéket felvásárolni, hogy az erőgépeit jobban ki tudja használni. Az FM azonban ekkor ezeket az akciókat már nem támogatta, és utasította a Pest Megyei Gépállomási Igazgatóságot, hogy felvásárlás helyett munkagépek átdiszponálásával oldja meg a gépállomás problémáját. (MOL XIX-K-1-x 174. doboz. MTVB MGI Budapest, 1954. augusztus 31-i kérelme.)

²¹⁴ MOL XIX-K-1-x 180. doboz. Abai Ádám 1954. évi kérelme az FM-hez, illetve uo. Horváth Kálmán 1954. március 10-i kérvénye az FM-hez.

²¹⁵ Az érintetteket sürgette a Minisztertanács 51/1955. MT sz. rendeletének 42. §-a, amely az ilyen jellegű követelések benyújtásának határidejét 1956. augusztus 31-ében állapította meg. A bíróságok gazdasági irodái az elkobzott traktorokért 20–25 ezer Ft-ot követeltek. A Népgazdasági Tanács 1952. augusztus 22-i 347/1952. sz. határozata a magántulajdonú traktorok felvásárlási árát 800–2000, a cseplőgépeket 500–1500 Ft közötti összegben állapította meg. Egyes megyei gépállomási igazgatók még 1956 szeptemberében is indokolatlannak tartották, hogy a Népgazdasági Tanácsi határozatban megadott irányár többszörösét fizessék ki a gépekért „csak azért, mert az nem vétel, hanem hatósági rendelkezés folytán került a gépállomás használatába”. Pedig minden bizonnyal ők is tisztában voltak azzal, hogy a „felvásárlás” nem szabad akaratból történt, hanem ugyanolyan kényszer formájában, mint az elkobzás. A Fejér megyei gépállomási igazgató egyenesen áldozatoknak tekintette a gépállomásokat, amelyek hiába javították ki nagy költségekkel a magántulajdonosoktól elkobzott gépeket, azok olyan rossz állapotban voltak, hogy sorra ki kellett selejtezni. Vagyis szerinte az átvett gépek üzemeltetése a gépállomások számára kifejezetten rossz „beruháznak” számított. Szőke Mátyás miniszterhelyettes azzal mentegette a gépállomásokat, hogy több esetben „a gépekre nem tartottak igényt, azt nem kérték, a hatóság azonban kötelezte őket az átvételre”.

Néhány nappal később az FM-nek és az ÁMG Főigazgatóságnak némileg változott az álláspontja, ekkor ugyanis már azt hangsúlyozták, hogy „a törvényes jogcím nélkül igénybevett vagyoneért az állampolgárokat kártalanítani kell”. A kártalanítás mértékét összhangba kell hozni „népköztársaságunk gazdasági helyzetével”. Ugyanakkor Szőke továbbra is maximálisan védte a gépállomások érdekét: az elvett vagyontárgyak természetbeni visszaszolgáltatását csak abban az esetben tartotta indokoltnak, „ha a gépállomások az igénybevett vagyontárgyakat nélkülözni tudják”. Gépállomási telephely céljára igénybe vett ingatlanok tekintetében — véglegesnek tekinthető telephely esetén — a kisajátítást tartotta célszerűnek, ideiglenes elhelyezés esetén a bérletet. Szőke szólt a legtöbb emberi tragédiát és sérelmet okozó gépfelvásárlásról is. Kimondta azt, amit mindenki tudott, de sokáig nem lehetett róla beszélni: a 347/1952. NT határozat alapján történő „felvásárlás” során végeredményben „államosításról volt szó és az ilyen követelések egy tekintet alá kell, hogy essenek az államosítás során igénybevett vagyontárgyak iránt támasztott igényekkel”. A kártalanítás generális rendezésére nem került sor, mert egy hét múlva kitört a felkelés, aminek leverése után a hatalomra került Kádár kormány csak az elvett ingatlanokért fizetett minimális kártalanítást, gépekért, eszközökért nem.

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

- MOL (Magyar Országos Levéltár)
- MOL XIX-K-1-ah FM Erdei Ferenc miniszter iratai
- MOL XIX-K-1-ai Hegedüs András miniszter iratai
- MOL XIX-K-1-c Földművelésügyi Minisztérium TÜK iratok
- MOL XIX-K-1-u FM Termelési Főosztály Gépesítési Ügyosztály
- MOL XIX-K-1-x FM Gépesítési Főosztály
- MOL XIX-K-1-v FM Állami Mezőgazdasági Gépszolgálat
- MOL-M 276. f. MDP és 288. f. MSZMP iratok

THE FORMATION OF STATE MONOPOLY IN THE USE OF AGRICULTURAL MACHINES

by János Honvári
(Summary)

Research in agricultural history has revealed the aggressive efforts at nationalising and collectivising the land as the basic means of agricultural production. Much less is known about the confiscation of the machines and other valuable instruments, numerically not important, which started in 1948 and was completed in a couple of years. The means used in collectivising the agricultural machines, which had generally been acquired thanks to the work and sacrifice of several generations, were more drastic than those characterising the confiscation of big farms, they concerned tens of thousands of people and left hardly curable wounds.

The state monopoly of agricultural machines was established gradually. Initially (from 1948) only the new and later all the bigger agricultural machines (tractors, threshers and tractor-drawn machines) were taken over by the machine-stations and partly by the state farms. Individual farmers and cooperatives could no more buy machines.

The equipment, valuable machines, buildings and agro-industrial factories of the large estates, split during the land distribution of 1945, which could no more be used reasonably within the limits of smaller farms, were given to the farmers cooperations, which in 1950 offered them freely, under

central pressure of course, to the state. It was sometime in the spring of 1949 that the leaders of the Communist Party decided not to allow the cooperatives to acquire agricultural big machines. They could not buy new tractors and threshers for nearly a decade, but continued to possess, although in decreasing numbers, old machines, despite constant efforts by the Party leaders. The mechanization of the cooperatives remained very limited until 1957, although they were allowed to buy some hundreds of lorries from 1952. Basically they could only possess more primitive horse-drawn machines and, in very restricted numbers, those used for the preparation of fodder.

The conditions of the use of agricultural machines (power machines, threshers, sowing-machines, elevators, harvesters, tractor-drawn machines) which remained in private ownership after the land reform became utterly difficult after 1948. The privately owned tractors were assigned obligatory ploughing work, the payment for the fieldwork with horse or tractor was maximised, the individual farmers were denied the access to special-price lubricant in 1948, and finally, the free commerce of fuel was suspended some month later.

In 1949–50 the owners were obliged to repair their tractors and threshers, and from 1951 all their engine-driven agricultural instruments by deadlines set by official orders. The mechanical condition of the bigger machines was revised by committees before the peak of agricultural activities, and the unrepaired machines (or those declared as such) were confiscated and transported to the machine-stations. In many cases the machine-stations, state farms and cooperatives simply borrowed or leased privately owned equipment, which they later „forgot” to return or failed to pay the fixed rent.

Between 1950 and 1952 other committees tried to buy up the big machines still in private ownership, but the effort yielded little result because of the limiter prices and the unfavourable paying conditions. Consequently, the Council of National Economy ordered at the end of 1951 and in the summer of 1952 the confiscation of all the remaining privately owned agricultural machines. From January 1952 the main means of the process was the pressure of taxation increased at will, and the consequent levy on account of the unpaid amounts. A proposal by the Agricultural Department of the Central Leadership of the Communist Party from 4 January 1952 reveals that always those machines were preferred whose deficiency was most conspicuous. By the end of 1952 the privately-owned machines virtually disappeared from the Hungarian agriculture, all of them having been transferred to the sector directly controlled by the state. Cooperatives were allowed again to buy tractors in 1956, whereas individuals were denied this possibility until as late as 1982.

Demény Lajos

VERESS ENDRE A ROMÁN-MAGYAR KÖZÖS MÚLT KUTATÁSÁNAK SZOLGÁLATÁBAN*

A 20. század közepéig nem volt a magyar és a román történetírásnak még egy olyan művelője, aki akkora hozzáértéssel és kitartással kutatta volna a két nép közös múltját mint Veress Endre. Hivatásnak és életcélnak tekintette ebbéli munkáját, s mert felismerte, hogy e téren sok a törleszteni valója mindkét történetírásnak, ott kezdte, ahol minden alapos kutatásnak kezdenie kell: a források feltárásával és kiadásával. Ezen a téren és három kötetes magyar-román könyvészetével¹ alkotott ő maradandót. Nem tagadjuk ezzel feldolgozásainak fontosságát és hasznát, de forráskiadása mind jelentőségénél, mind értékénél fogva túlhaladta azt, amit feldolgozásaiban nyújtott. Már pályája kezdetén a források feltárását és közlését művelte szívesebben. Korai dolgozataihoz csaknem mindig csatolt kiadatlan kútfőket, amíg egy évtizednyi fáradságos búvárkodás után első önálló forráskiadványát bocsátotta útjára. Negyven év leforgása alatt, egészen 1948-ig 40 kötetet adott ki, ami magában is ritka teljesítmény.

---

* A kéziratot csaknem három évtizeddel ezelőtt készítettem, amikor néhai Árvay Árpáddal Veress Endre román levelezése című könyvünk kiadását terveztük a Politikai Könyvkiadónál megjelenő, Bitay Ödön szerkesztette Testamentum sorozatban. Terjedelmes levelezéséből a román tudósokkal, írókkal mintegy 100 levelet választottunk ki. Az eredetileg románul írt leveleket Árvay Árpád fordította le magyarra, ő állította össze a levelezés bevezetőjét és fűzött jegyzeteket a közlésre szánt levelekhez. E sorok írójának jutott a feladat, hogy Veress Endre munkásságáról összefoglaló tanulmányt írjon. Veress Endre Pécsen élő Endre nevű fia rendelkezésünkre bocsátotta az apja által 1943-ban Szabó T. Attila felkérésére összeállított kéziratát „szépirodalmi és tudományos” munkásságáról, amelyet eredetileg az Erdélyi Múzeum-Egyesület szándékozott kiadni. A kiadás elmaradt, és Veress Endre tovább dolgozott kiadott munkáinak bibliográfiáján, kiegészítve azt beszámolójával kéziratok hagyatékáról. A cím nélküli, mintegy 75 lapnyi gépelt kéziratnak mi Veress Endre számvetése címet adtuk. Ezen a címen hivatkoztunk rá íj. Veress Endre beleegyezésével. Mint ismeretes, a Veress-hagyaték az MTA Könyvtárába, levelezése pedig a Magyar Országos Levéltárba került.

Tervezett kiadványunkat a román cenzúra betiltotta. Tanulmányom azóta is hevert íróasztalom fiókjában. Korábban nem volt kedvem kiadására, mert magán hordta a kor és a mostoha körülmények pecsétjét. Közben a kutatás nem állott helyben. Kiegészítésekre, módosításokra szorult dolgozatom is. Kihagytam belőle a csángó-magyarságra vonatkozó Veress-kutatók viszonylag részletes tárgyalását, noha ezekkel annak idején arra szerettem volna felhívni a figyelmet, hogy Romániában a hivatalos történetírás a csángók vonatkozásában a hamisítástól sem riadt vissza.

Magam Veress Endre pályafutásával már korábban is szembenéztem. 1967-ben megjelent két tanulmányomban, majd később dolgozatokat közöltem Nicolae Iorga, Ioan Bogdan, G. T. Kirileanu és I. C. Filitti román tudósokkal folytatott levelezéséről. Közben a Csatári Dániel megemlékezése (Veress Endre emlékezete. Gyula 1960) után mások is foglalkoztak a történész Veress Endrével. Itt csak Engel Károly, Kovách Géza és főleg Benda Kálmán kutatásaira utalok.

¹ Bibliografia româno-ungară de Dr. Andrei Veress. Volumul I. României în literatura ungară și ungarii în literatura română (1473-1780). București (a továbbiakban: B.) 1931. XXXII+368; Volumul II. (1781-1838). B. 1931. 398; Vol. III. (1839-1878). B. 1935. XVIII+388.

Forrásfeltárás és kiadás

Veress Endre első jelentősebb forráskiadványa 1906-ban jelent meg a Magyar Történelmi Emlékek Okmánytárának sorozatában. Ez volt az akadémiai sorozat 32. kötete. A kötethez írt előszavában levéltári kutatásairól az alábbiakban számolt be: „Tíz esztendeig gyűjtöttem már a Báthoryak² korára, vagyis Erdélyország belügyi, külföldi összeköttetései, vallási, gazdaság- és művelődés-története az 1571–1613 közti évekből: itthon, meg Bécsben, Csehország, Porosz-, Lengyel- és Oroszország levéltáraiban, midőn múlhatatlan szükségét éreztem annak, hogy gazdag gyűjteményemet kiegészítsem a vatikáni titkos levéltár vonatkozó anyagával. E forró vágyam teljesült is a Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottsága kegyes támogatásával érhettem meg, midőn 1901 legelején először mehettem Rómába s dolgozhattam levéltáraiban félévig. Főmegbízatásom volt: gyűjtésem kiegészítése, kiterjesztvén a történelem minden ágára s az élet minden megnyilvánulására, de különösen kutattam az Erdélyben élt olaszok és más idegenek leveleit és tudósításait”³. A történelemírásban sokszor emlegetnek véletlenszerű nagy felfedezéseket, olyan források feltárását, amelyek a kutatott kérdés vagy jelenség egész képét új távlataiban tárják elénk. Ez a látszat annak a szemében, aki a bűvárkodás belső titkait nem ismeri. Veress Endre rövid megjegyzése is inkább ezt a tévhitet látszik alátámasztani. „Munkálkodásom közben — írta ő — egyszer a vatikáni levéltár egyetlen kötetében Carillo Alfonz spanyol jezsuita hetvennél több erdélyi keltezésű vagy vonatkozású érdekes levélre és jelentésre akadtam”⁴. A valóságban a történészünk felderítette akták több hónapos levéltári munka után kerültek elő, miután a csomók és kötetek százait nézte át. Azonosításukhoz és jelentőségük felismeréséhez hozzájárult Erdély történetének beható ismerete. Még mielőtt kezébe kerültek volna a szóban forgó jelentések és levelek, Veress tudta milyen fontos szerepet játszott Carillo abban, hogy Báthory Zsigmond a törökellenes koalíció mellé szegődjön és részt vegyen a tizenöt éves háborúban. Ismételt és hosszú erdélyi tartózkodásai, a Habsburg-diplomácia bensőségesebb moztatórugóinak alapos ismerete, közvetítő szerepe kapcsán Carillo olyan információk birtokába jutott, melyeknek papírra vetése semmiképpen sem kerülhette el a történész figyelmét, még akkor sem, ha a tények csoportosítása és magyarázata ellentmond a más források alapján ismert összképnek.

Carillo leveleit, beszámolóit nem egyetlen levéltár őrzi. Fáradtságos munkába került az egész anyag összegyűjtése. Erről maga Veress Endre is szót ejt. „A kézirat bírálata és megjelenése közé — írta Veress — négy esztendő, meg második és harmadik római tanulmányutam esik, folyton ellenőrizvén kutatásaimat és újabbnál újabb iratokkal bővítvén gyűjteményemet mindenünnen, ahová eljuthattam vagy leveleimmel elérhettem. S hogy az ilyen munka mennyi gonddal és vesződéssel jár, azt igazában csak az méltányolhatja, aki már próbálta, mit tesz:

² Az ellentmondások elkerülése végett Veress nyomán így írtuk mi is a Báthoryak családnévét.

³ Carillo Alfonz jezsuita-ata levelezése és iratai (1591–1618) Közrebocsátja Dr. Veress Endre. Bp. 1906. XXI + 739. az V. oldal. (A továbbiakban Veress. 1906.) Itt jegyezzük meg, hogy az 1906. évi kiadványát Veress később egy új kötettel egészítette ki. Lásd: Carillo Alfonz jezsuita-ata levelei és iratai (1591–1618). Közrebocsátja Dr. Veress Endre. II. Bp. 1943. XIV+488. Ez is a Magyar Történelmi Emlékek sorozatban látott nyomdafestéket, mégpedig az Okmánytár 41. köteteként. A továbbiakban Veress 1943.

⁴ Veress 1906. V–VI.

egy XVI. századi történeti alak szétszórt iratait a világ minden tájáról összegyűjteni és bokorba fogva úgy adni, mintha csak egyetlen egy ún. leveleskönyvből, illetve valami hagyatékból hoznók napvilágra”⁵. Kutatónk az 585 Carillo levelet és jelentést 19 város 32 levéltárából, illetve gyűjteményéből szedte össze, közöttük a római vatikáni titkos levéltárból és a vatikáni könyvtár kéziratárból, a római Vellicelliana könyvtárból, a milánói Ambrosiana könyvtárból, a firenzei Medici, a római, mantovai, modenai, nápolyi és velencei állami levéltárak állagaiból, a bécsi császári udvari állami levéltárból, Spanyolországban a simancasi gyűjteményből, a Lyonban őrzött levéltárból és természetesen a Magyar Országos Levéltár megfelelő részeleiből, továbbá a kolozsvári, lőcsei, pozsonyi és esztergomi levéltárakból.

Veress Endre 1909-ben két újabb kötetleptel lepte meg a szakmát. Kiadta Giorgio Basta császári hadvezér levelezésének és iratainak el74éből⁷. E két kiadvány ömlesztzi az anyagot Erdély történetére vonatkozóan Báthory Zsigmond és Báthory András idejéből, valamint a fejedelemség kapcsolatairól a törökellenes koalíció országaival, s mindenképp a Habsburg birodalommal. A román történetírás sok új forrást ismert meg nemcsak a Mihály vajdával kötött Habsburg törökellenes szövetségről, hanem a vajda viselt harcairól, valamint Moldva történetéről és összeköttetéseiről Lengyelországgal. Mind a Basta-féle levelezésben és iratokban, mind pedig a pápai követek jelentéseiben sok és érdekes anyagot talál a kutató a 16. század végi Erdély belső viszonyaira nézve. Ezek sokszor olyan tényeket és jelenségeket örökítettek meg, amelyek a hazai kortársak figyelmét elkerülték és más kútfőkben hiányoznak.

Az összegyűjtött, gazdag, kiadatlan levéltári anyag arra serkentette Veress, hogy a kisebb kiadványaiban közölt források mellett újabb sorozatokat kezdeményezzen. Munkásságának következő évtizedében minden energiáját erre fordította. Még az első világháború mostoha körülményei sem tudták megtörni határtalan derűlátását. Köteteit egymás után publikálta, merészebbnél merészebb tervek szőtt. A nagyközönség számára hozzáférhető feldolgozásokban is jeleskedő⁸ Veress 1910 után háttérbe szorította ebbéli tevékenységét, nehogy a kútfők kiadása elakadjon. Történetírásunk Veress elgondolásai sorában tartja számon a *Fontes Rerum Transylvanicarum* mintegy ötven kötetre terjedő forráskiadványát. 1911-ben ezt nyilvánosságra is hozták⁹, s maga Veress levelezésében, minden összeköt-

⁵ Veress 1943. V.

⁶ Basta György hadvezér levelezése és iratai. Közreboicsátja Dr. Veress Endre. I. (1597–1602). Bp. 1909. 758. Pár évre rá ezt követte az újabb kötet: Basta György hadvezér levelezése és iratai. Közvetési Dr. Veress Endre. II. (1602–1607). Bp. 1913. XLIV+968. Ezekhez kapcsolódik: Basta György 1603-iki főjelentése és erdélyi kancelláriájának formula-könyve. Kiadja Veress Endre. Pótlásul a Magyar Tudományos Akadémia „Basta György hadvezér levelezése és iratai” című kiadványhoz. Bp. 1914. 64.

⁷ Erdélyországi pápai követek jelentései VIII. Kelemen pápa idejéből (1592–1600). Gyűjtötte és közreboicsátja Dr. Veress Endre. Bp. 1909. XXXVI+488+1 képmás.

⁸ Ilyen jellegű önálló kötetekben megjelent kiadványai: Izabella királyné 1519–1559. Bp. 1901. 496; Isabella regina d’Ungheria. Roma 1903; Zalánkeményi Kakas István. Bp. 1905. 168+7 illusztráció; Berzeviczy Márton, erdélyi kancellár (538–1596). Bp. 1911. 228+17 illusztráció; Gróf Kemény József (1795–1855). Kolozsvár, 1933. 118+18 illusztráció.

⁹ Erdélyi jezsuiták levelezése és iratai Báthoryak korából. Első kötet 1571–1583. Gyűjtötte és közreboicsátja Dr. Veress Endre. Bp. 1911. V. oldal; Második kötet 1575–1588. Bp. 1913. A továbbiakban: Erdélyi jezsuiták.

tesét kihasználva, népszerűsítette. Szerinte eme rangos vállalkozásának célja „új történeti anyagot nyújtani a történetírásnak”¹⁰.

Említettük az előbbiekből, hogy Veress a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából és annak hathatós támogatásával még a 20. század legelején külföldi levéltárakban kutatott, jócskán gyarapítván az akadémiai oklevélmásolatok amúgy is roppant terjedelmű gyűjteményét. Erre céloz idézett előszavában, amikor megemlíti, hogy az új forrás-sorozat megjelenését „az a rendkívüli gazdag anyag teszi lehetővé, mely sajtó alá rendezetten, gyűjteményünkben kiadásra vár”¹¹.

Veress e kezdeményezésével a 19. század végi magyar történetírás pozitívista képviselőinek, s kiváltképpen Szilágyi Sándornak felbecsülhetetlen tevékenységét szándékozott folytatni a kútfők közlése terén. E munkát Szilágyin kívül még Barabás Samu, Fejérpataky László, Szádeczky Lajos, Szabó Károly, Karácsonyi János, Beke Antal, Fraknói Vilmos, Gergely Samu és több más neves történészünk neve fémjelezte a 19. század utolsó negyedében. A Szádeczky tanítvány Veress Endre is ezek mögé kívánt felzárkózni. A 20. század elején a Fontes kiadói az egész sorozatot Veress munkájának eredményeire szándékoztak építeni. „Válalatunk — írta Fraknói Vilmos — elsősorban azt a változatos nagy anyagot kívánja közzétenni, amelyet dr. Veress Endre tanár 1891 óta — húsz esztendő munkájával és költségével — Magyarország és Európa különböző államainak levéltáraiban a Magyar Tudományos Akadémia anyagi támogatásával rendszeresen összegyűjtött”¹². Veress a lehető legnagyobb teljességre törekedett s ezért „éveken át kutatott Ausztria, Cseh-, Német-, Lengyel-, Oroszország és Románia, valamint a Vatikán és Olaszország állami és magánlevéltáraiban; ahová pedig nem juthatott el, mint például Hollandiába, Francia-, Angol-, Svéd- és Spanyolországba, mindent megszerzett levéltáraikból hiteles másolatban”¹³.

Bár az így összeszedett anyag igen változatos volt, mégis legnagyobb része Erdély nemzetközi kapcsolataira vonatkozott. „Kiadásra várnak tehát Erdély fejedelmeinek és kiválóbb történeti alakjainak vagy családjainak külföldiekkel, az Erdélyben és Magyarországon járt vagy szerepelt idegenek levelei, útleírásai és különböző könyvei. Ehhez járulnak pápai nuncziusi jelentések, külföldi egyetemeken tanult magyarországi ifjak anyakönyvei és följegyzései, ismeretlen erdélyi krónikák vagy családi levéltárak regesztái stb.”¹⁴

A rövid tájékoztatóból megtudjuk, hogy az új sorozat kötetei bőséges adatokkal szándékoztak gyarapítani Erdély gazdaság-, társadalom-, politika- és művelődéstörténetét a 16. és 17. században, a hadtörténetet, az irodalom és a tudományok fejlődését, a tartomány régészeti- és felirattanát, föld- és néprajzát. Az előirányzott kötetek sorában helyet kaptak a többi között a Kornis és Sennyei családok levéltárainak regesztái, Antonio Possevino *Transilvania*-ja, Joannes Argenti *Historia Transylvaniae*-ja Alfonz Carillo újabb levelei, Báthory Endre erdélyi fe-

¹⁰ Erdélyi jezsuiták. I. kötet. VI. oldal.

¹¹ Uo. V-VI. oldal.

¹² Uo. V. oldal.

¹³ Uo.

¹⁴ Uo.

jedelem és Berzeviczy Márton kancellár levelezése és aktái, Szamosközy István kiadatlan történelmi feljegyzései, a pápai nunciusok jelentései, Erdély, Havaselve és Moldva fejedelemskori kapcsolatainak okleveles anyaga, a moldvai és havaselvi magyarokra vonatkozó kéziratban maradt kétkötetes oklevéltára, Báthory István lengyel király levelezésének erdélyi és magyarországi vonatkozásai, Jan Zamoyski lengyel kancellár levelezése erdélyi és magyarországi kortársaival, lengyelországi pápai nunciusok erdélyi ügyeket érintő jelentései, okiratok a Báthory István korában Lengyelországban élt magyarok tevékenységéről, olasz útleírások és más írott vagy nyomtatott újságok (Avisi) erdélyi vonatkozásai, Báthory Zsigmond fejedelem levelezése és iratai, a tizenöt éves háború történetét és annak erdélyi, magyarországi, havaselvi és moldvai eseményeit, vetületeit érintő iratanyaga, levelek és akták Erdély történetéhez Csehország levéltáraiból, a kolozsvári Régeni család krónikája, Európa különböző levéltáraiban őrzött, Erdély történetére vonatkozó akták regesztái és mások.

Az indulás biztató volt, ugyanis 1913-ban Veress két kötete látott napvilágot. Maga bízva bízott abban, hogy évente két, sőt három kötetet is kiadhat, és így az előirányzott 50 kötet megvalósítható lesz. Későbbi beszámolójában Veress feljegyezte: „Életem talán legboldogabb esztendeje volt. Egy év leforgása alatt két megjelent kötet! Azt hittem, ez most így fog haladni tovább is, úgyhogy megérem az ötvenedik, befejező kötet megjelenését is”.¹⁵

Ioan Bianu román tudós és Veress magyar– román forráskiadványa

Az is bátorította a kiadványsorozat kibocsátóját, hogy a tudományos sajtó elismeréssel írt a megjelent kötetekről, biztató és dicsérő leveleket kapott barátaitól, ismerőseitől. Ez utóbbiak között találjuk Ioan Bianut, aki leveleiben melegen üdvözölte Veress Endrét a Fontes-sorozat első kötetének megjelenése alkalmából. 1912. január 2/15-én kelt levelében a román tudós értesítette a kötet kézbesítéséről: „Minden szempontból csodáltam, mind az anyag gazdagságát és értékét, mind a kiadvány nagyszerű szépségét és a szedés pontosságát. Csodáltam mindenképp a kötetek sorozatát, melybe az ötven kötet mintegy ötven világitó oszlopként sorakozik fel egymás mellé, hogy a két haza oly szoros kapcsolatban álló nehéz történelmét megvilágítsa. Az ötven kötet összességében gyönyörű emléket állít annak a fáradságot nem ismerő és rendszeres munkáséletnek, amely a tied. Azok soraiba emelnek, amelyekben Fejér¹⁶ áll. Tiszta szívből kívánok neked erőt és egészséget ahhoz, hogy az ötvenedik kötet utolsó lapjára is ráírhasd az imprimatur-t. És aztán még élj, hogy kiadhass 2–3 kötet pótlékot és néhány kötet tanulmányt, anyagod és a mások által is feltárt anyag alapján. Már mostanig szerveztem három előfizetőt az egész kiadványra, és remélem még sikerül egy néhányat szerezni. Egy kérdés: ha száz előfizetőt tudnék szerezni huszonötödiktől a hamincadikig menő kötetekre, fizetvén kötetenként /a száz példányért/ ezer koronát, tudnál-e évente egy-egy kötetet kiadni? Úgy vélem, ez megvalósítható lenne, de szükségem van válaszodra, hogy szót ejthessek róla. Szükség lenne tehát arra, hogy évente egy-egy kötetet kinyomtass ezekből, és úgy tekintsd, hogy száz

¹⁵ Veress Számvetése. 32. oldal.

¹⁶ Utalás Fejér György 19. század eleji munkásságára és a 43 kötetes *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis* című Budán 1829 és 1844 között megjelent forráskiadványára.

példányt belőlük eladtál, kötetét száz koronáért. Ha csak tehetem, megkísérlem e számot százhúszra vagy éppen százötvenre emelni”. Tudjuk, Ioan Bianu szavát állta, amikor Veress újabb kiadványa 1914-ben megjelent, négyszáz példányt rendelt meg belőle és vett át a megbeszélte áron, négyezer koronáért¹⁷.

Veress Endre arra törekedett, hogy kiadványa a forrásközlés európai mértékével mérve is megállja a helyét. Ezért hangsúlyozták a sorozat közlői: „Vállalatunk sajtó alá rendezésében azokat az oklevéltani elveket követtük, melyeket a tudomány úgy a középkori, mint az újabbkori oklevélkiadások számára zsinórmértékül megállapított, s melyek a hasonló forráskiadványokban immár általánosan kötelezővé váltak”¹⁸.

A magyar–román közös múltnak szentelt forráskiadványainak sorát tehát Erdély és Magyarország Moldvával és Havaselvével való középkori kapcsolataira vonatkozó kötetével kezdte. A kiadványt bemutató *Előszó*ban Veress jelezte, hogy kötete „eleje annak a változatos és gazdag anyagnak, amelyet — 1891 óta — egy negyedszázadon át” gyűjtött „tervszerű rendszerességgel, lankadatlan kitartással és állandó lelki gyönyörűséggel Európa könyv- és levéltáraiban, Erdélynek és Magyarországnak a vele szomszédos Moldvával és Havasalföldével való viszonya történetéhez”¹⁹. Az eredetileg három kötetnyire tervezett oklevéltár anyagát is szorgos munkával szedte össze a különböző hazai és külföldi levéltárakból, köztük a bécsi császári és királyi udvari levéltárból, Beszterce, Róma, Parma, Milánó, Nápoly, Firenze, Bártfa, Darmstadt, Drezda, Esztergom, Jászó, Kassa, Kolozsvár, Krakkó, Lemberg, Marosvásárhely, Nagyenyed, Nagyszeben, Prága, Sepsiszentgyörgy, Simancas, Sümeg, Velence és Zsély levéltáraiból és könyvtárainak kéziratáraiból. Forrásközlése tartalmát Veress a következőkben szabta meg: „Kiadványom a magyar–román érintkezések alapvető forráskönyve kíván lenni, amelyből tudósok, politikusok és nemzetgazdák egyaránt bőven meríthetnek. Állandó kiegészítője leszzen egyúttal valamennyi forrásmunkának, amely magyar–román történelmet illető okleveleket is tartalmaz; de egyszersmind a nagy Hurmuzaki-kiadványnak is, a melyet ma már senki sem nélkülözhet, a ki történelmi tanulmányaiban teljességre törekszik”²⁰. Nem véletlenül utalt Veress a Hurmuzaki-kiadványra. Ez volt a román történetírás legrangosabb forráskiadványa a 19. század végén és a

¹⁷ Veress Számvetése. 33. Veress Endre maga jegyezte fel későbbi visszaemlékezésében: „E kötetem kiadását az tette lehetővé, hogy Ioan Bianu barátom, bukaresti egyetemi tanár a Román Akadémia számára lekötött 400 példányt”. Ioan Bianu (1866–1935) irodalomtörténész, a Román Akadémia tagja, később főtitkára, majd elnöke, a Bibliografia Românească Veche három kötetének szerkesztője, kiadója, Nerva Hodoşsal. Lásd még Veress levelezését Ioan Bianuval. Magyar Országos Levéltár P. szekció Veress Endre levelezése. A továbbiakban: Bianu–Veress levelezés.

¹⁸ Erdélyi jezsuiták. I. kötet. VIII. oldal.

¹⁹ Actae et epistolae relationum Transylvaniae Hungariaeque cum Moldavia et Valachia. Gyűjtötte és közrebocsátja Dr. Veress Endre. I. kötet. 1468–1540. Bp. 1914. XII+343. Utalás a latinul közölt előszó V. oldalára. A továbbiakban: Actae et epistolae.

²⁰ *Eudoxiu Hurmuzaki*: Documente privitoare la istoria românilor című sorozat, melyből 1876 és 1944 között 42 kötet jelent meg olyan neves román történészek és tudósok gondozásában mint Nicolae Densuşianu, Ioan Slavici, Alexandru Odobescu, Grigore Tocilescu, Dimitrie. A. Sturdza, Nicolae Iorga, Ioan Bogdan, Nerva Hodoş és Ioan Nistor. 1962-ben a Bukaresti Történettudományi Intézetben Andrei Őtetea akadémikus szerkesztésében indították újjára az Új Sorozat kiadását. Ebből napjainkig öt kötet jelent meg a 18. század végi és a 19. század eleji orosz és osztrák konzuli jelentésekkel és az 1821. évi Tudor Vladimirescu-féle felkelés erdélyi visszhangjára vonatkozó kútfőkkel.

20. század elején és maradt mai napig, noha azóta sok új sorozat látott napvilágot. Sajátossága a kezdetektől abban állott, hogy a román nép történetére vonatkozó külföldi forrásokat közölte. Maga Veress is arra törekedett, hogy román vonatkozású okleveles gyűjteményének legalább egy részét e sorozatban tegye közzé. A kiadvány nagy rendszerességgel és költséggel gyűjtött anyagát nehéz volt kiegészíteni, ugyanis a Román Akadémia már megalakulása kezdetétől másoltatta a külföldi levéltárak és kézírattárak anyagát, amely a románok történetével valamilyen érintkezésben állott. Ennek ellenére Veress szorgalmas munkája sok újat hozott ezen a téren is. Bár az anyaggyűjtés és az említett Veress-kötet megjelenése között eltelt negyedszázad nem egy olyan oklevelet, amelyet történészünk fedezett fel először és másolt vagy másoltatott le, mások szerencsésebb körülmények között ki is tudtak adni, mégis az 1468 és 1540 közötti korszakra vonatkozó több mint 250 ismeretlen és kiadatlan oklevelet közölt. „Gyűjtésünkbe — írta kötete előszavában Veress — mindent felvettünk, ami román vonatkozású volt, s ami román és magyar történelmi tudásunkat előbbre viszi. Fő anyaga ugyan a *román-magyar érintkezések* köréből való, de ezt a kört sokszor kiszélesítettük valahányszor más *román érdekű* oklevélre bukkantunk kutatásaink közben, amit örök vétek lett volna figyelmen kívül hagyni. Ilyenek például a vajdai levelek, bárhol és bármiről íródtak, moldvai és havasalföldi eseményeket megvilágító jelentések, vagy bujdosó bojárok írásai stb.”²¹ Veress jól tudta, hogy munkájában segítette a román nyelv és történetkutatás legfrissebb eredményeinek beható ismerete és állandó figyelemmel kísérése. Mintegy ennek fontosságát kiemelendő, ő mutatta be talán először a magyar történetírásban a román forráskiadás fejlődését a Nicolae Bălcescu és Al. Treboniu-Laurean szerkesztette *Magazinul istoric pentru Dacia* című folyóirat megjelenésétől egészen Nicolae Iorga és más román kutatók legfrissebb kiadványaiig. A meleg hangú bemutatás nemcsak a magyar történészek számára nyújtott tájékoztatót a fontosabb forráskiadványokról, hanem lényegesen járult hozzá a két történetírás kölcsönös megismeréséhez. Többek között ezért is, fogadták Veress kötetét örömmel a román történészek. Persze nem először hallottak Veress nevéről, aki addig is rendszeresen jelentetett meg magyar szakfolyóiratokban beszámolókat a román történetírás eredményeiről, hívta fel román kollegái figyelmét az erdélyi levéltárakban fellelhető román vonatkozású oklevelekre.

A külföldi magyar egyetemjárás kútfőit gyűjtő és közlő Veress Endre

1915-ben Veress úgy döntött, hogy a *Fontes* sorozatát kettéosztja a *Fontes Rerum Transylvanicarum* és a *Fontes Rerum Hungaricarum* külön-külön sorozatára. Így született meg az új kiadvány, melynek első kötete 1915-ben Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai címmel jelent meg. Az első kötet a páduai egyetemen járt magyarországi fiatalokra vonatkozó adatokat foglalja magában²², míg az 1917-ben megjelent második kötet a római Collegium Germanicarum et Hu-

²¹ Actae et epistolae. I. kötet. VII–VIII. oldalai.

²² A paduai egyetem magyarországi tanulóinak anyakönyve és iratai (1264–1864). Gyűjtötte és kibocsátja Dr. Veress Endre. Bp. 1915. XVIII+344+24 hasonmás, a Fontes Rerum Hungaricarum sorozat I. kötete.

garicarum²³ (itt 1552-től kezdődően az első világháborúig csaknem 800 magyar diák tanult) hallgatóit illető forrásokat nyújtja. Az új terület forráskiadványának kezdeti körülményeit Veress Endre 1941-ben Pécsen kiadott népszerűsítő beszámolójában vázolta: „A magyar Tudományos Akadémia Forster-Scitovsky-féle tanulmányi alapja ösztöndíjasaként 1901. január 9-én érkeztem először Rómába kutatni. Kitűzött céлом volt a Báthoryak kora (1571–1613) részleteinek s főleg művelődéstörténeti vonatkozásainak felderítése, meg külföldi összeköttetései ismeretének kimélyítése, amikkel immár tíz esztendeje hivatásszerűen foglalkoztam. Tárgyköröm azonban munkaközben hamarosan kibővült: abban az arányban, ahogy levéltári kutatásaim folyamán (a Vatikánban s az örökváros gyűjteményeiben) mind több magyar anyagra bukkantam. Másolati kötegeim hétről-hétre gazdagodtak és váltak változatosabbakká, úgyhogy egy szép nap arra a nagy elhatározásra jutottam, hogy összegyűjtöm az *olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók* anyakönyvi bejegyzéseit és minden életrajzi adalékát, ami még olasz földön vagy egyebütt felfalálható.” Még részletesebben számol be erről kiadványa első kötetének előszavában. Megemlíti, hogy a vatikáni levéltár abban az időben, amikor ő ott járt, a csütörtöki napokon zárva volt a kutatók előtt, s ezek idejük minél előnyösebb kihasználása végett Róma többi levél- és kéziratárai felé tájékoztak, azokban dolgoztak. Az állami levéltár kézikönyvtárában Veress áttanulmányozta a páduai egyetem történetét tárgyaló irodalmat, amelyben meglepetésére viszonylag sok magyar vonatkozásra bukkant. Mindezeket kijegyezte magának, és amikor „Péter és Pál napján bezárultak a vatikáni levéltár kapui, s a kutatók nyárára elszéledtek, útban hazafelé kiszálltam Páduában és 1901 július végén az egyetem anyakönyveihez és irataihoz is hozzájutottam”²⁴. Az átnézésre váró anyag olyan gazdagnak bizonyult, hogy Veress a következő olaszországi útjai alkalmával négyszer tért vissza Páduába és dolgozott hosszabb-rövidebb ideig ott, még mielőtt kötete sajtó alá került volna. Az anyaggyűjtés arányában módosult, bővült kiadványának tervezete, ami nyilván előnyére szolgált. Nem elégedhetett meg csupán az anyakönyvi adatok lemásolásával. Átnézte a matriculákat és jegyzőkönyveket is. Összegyűjtötte a magyarországi tanulók ottani életével, munkájával kapcsolatos okleveles anyagot, a könyvek címlapjain, előszavakban vagy ajánló szövegekben fellelhető adatokat, még a sírfeliratokat is szemügyre vette, hogy figyelmét semmi lényeges el ne kerülje. A kötet tehát valóságos corpora a Páduában tanult és járt magyar fiataloknak, amely időrendben mindent magában foglalt, ami „csak páduai tanulásukról és életükről szólt és felkutatható volt”. A 12. században alakult híres egyetemen már 1231-től kezdődően tanultak magyar diákok. Számuk 1490-ig jócskán meghaladta az ötvenet, míg csupán 1490 és 1526 között már 160 magyarországi tanuló gyarapította ott tudását. A 16. század második felében nagyon sok erdélyi fiatal látogatta e neves egyetemet, köztük a Báthory család több tagja, így maga Báthory István, Erdély fejedelme és Lengyelország királya.

²³ A római Collegium Germanicum et Hungaricum magyarországi tanulóinak iratai. I. kötet. Anyakönyv (1559–1917). Kibocsátja Dr. Veress Endre. Bp. 1917. XXIV+332+60 kép és hasonmás, a Fontes Rerum Hungaricarum sorozat II. kötete.

²⁴ Olasz egyetemi városok magyar vonatkozásai. Pécs 1941. 6. Lásd még: Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai 1221–1864. Kiadja Dr. Veress Endre. Bp. 1941. CLX+704+27 illusztráció. XII–XIII. oldalai.

Sokan közülük más egyetemekről érkeztek Páduába vagy onnan mentek más egyetemekre. A rájuk vonatkozó adatokat az illető egyetemek levéltáraiból egészítette ki. „A tanulók páduai tanulására vonatkozó adatokat — írta Veress könyvének előszavában — kiegészítettem végül *academica peregrinatio*jukra vonatkozó feljegyzésekkel, vagyis akiről csak kinyomozhattam, megjegyeztem, hogy melyik egyetemről jött Páduába s onnan mikor és hová távozott. Ezek a nagy nehézséggel összegyűjtött és egymás mellé sorozott adatok nemcsak a tanulók életrajzát egészítik ki jellemzően, hanem egyúttal azt is megmutatják miként vonzott az idők folyamán a páduai egyetem, melyre a legtávolabbi közép-európai főiskolákról sereglettek a tanulók, hogy addigi tanulmányaikat kiegészíthessék. Munkám második részében pedig magyar tanulóink Páduában írt leveleit, ott nyomtatott könyveik előszavát, vizsgálataik jegyzőkönyvét, doktori diplomákat s az egyetem egyéb hivatalos iratát gyűjtöttem össze tarka változatosságban”²⁵.

Báthory István lengyel király, Erdély és Magyarország

Veress Endre ezzel a kötetével — mint jeleztük — a *Fontes Rerum Hungaricarum* harminc kötetre tervezett sorozatát indította útjára. A már említett kötetek kivül ugyancsak ebben a sorozatban jelentek meg 1918-ban a Báthory István számadáskönyveinek erdélyi és magyarországi vonatkozásai. A kötet kiadását Fraknoi Vilmos anyagi támogatása tette lehetővé, aki az ezzel járó költségeket fedezte. Veress közölte benne az 1895-ben megkezdett lengyelországi kutatásai alatt a különböző levéltárakban összegyűjtött anyagot. A kiadott kútfők közül külön érdeklődésre tarthat számot az 1578-ban összeállított zsoldos jegyzék, amelyben több mint 500, Báthory István szolgálatába szegődött magyar zsoldos katona neve található és nyilván a roppant jelentőségű 1580–1581. évi magyar hadi nótáriusok összeállította tábori könyv eredetije. Bár Veress figyelmét az erdélyi vonatkozású anyag összegyűjtése és közlése kötötte le, ez esetben is gondot fordított a moldvai és havaselvi eseményeket érintő akták lemásolására²⁶.

Báthory István rendkívüli egyénisége, erdélyi fejedelemsége és lengyelországi királysága tudományos pályájának kezdetétől haláláig vonzotta Veress Endrét. Még csak első éves egyetemi hallgató volt Kolozsváron, amikor először látott és másolt Báthory István leveleket. 1937-ben szépirodalmi igényű könyvet írt róla²⁷, és halála után megjelent dolgozatának is címe Báthory István Habsburgellenes politikája volt. Mindaddig míg levéltári kutatásokat folytathatott állandóan gyűjtötte az anyagot Báthory Istvánra és korára vonatkozóan. 1918-ban megjelent forráskiadványa után 1933-ban kiadta a nagy fejedelem és király *Reminiscentiae regis Stephani Báthory de rebus bellicis circa arcem Szatmár gestis* című Firenzében megtalált kéziratát, amelyről bebizonyította, hogy Báthory István műve. A történetíró Báthory István király című dolgozata mellékletében kiadott latin szöveg az 1562. évi hadi csatát örökítette meg, de bevezetőül megemlítette Temes-

²⁵ Uo. XIII. oldal.

²⁶ Báthory István lengyel király udvari számadáskönyveinek magyar- és erdélyországi adalékai (1576–1586). Lengyelország varsói levéltáraiban másolta és kiadja Dr. Veress Endre. Bp. 1918. XII+312, a *Fontes Rerum Hungaricarum* sorozat III. kötete.

²⁷ *Veress Endre: Báthory István király*. Bp. 1937.

vár és Szolnok elestét a hódító törökkel vívott küzdelemben 1552-ben, amelynek védelmében a későbbi fejedelem és király serdülő ifjúként vett részt. A kései humanizmus szellemében megírt beszámoló Báthory István európai műveltségéről tanúskodik.

Mindezekon túl Veress Báthory-kutatásainak legmaradandóbb alkotása a két kötetben kiadott oklevéltár.²⁸ Bár Báthory István a legnagyobb gonddal őrizte levelezését, a történetírás nagy veszteségére, ez csak töredékesen maradt az utókorra. Nagyobb része elpusztult 1602-ben Gyulafehérvár falai alatt vagy elkallódott Lengyelországban. Lankadatlan fáradság, nagy türelem és odaadó szeretet kellett ahhoz, hogy a szétszórt levelezést darabonként össze lehessen hozni. Kiadványa bevezetésében mintegy önvallomásként tett tanúságot arról, hogyan is lett a Báthoryak korának kutatója. „Ötvenkét esztendeje múlt, hogy Báthory István leveleivel először találkoztam, a kolozsvári tudományegyetem első éves hallgatójaként. Így ismerkedtem meg kiváló alakjával és jegyeztem el magam fiatalon családjá és nemzetsége változatos eseményekben gazdag története kutatásával. Ezt rendszeres terv alapján a hazai köz- és magánlevéltárakban kezdtem meg, folytatva a bécsiekben két éven át, amíg állami ösztöndíjjal az Osztrák Történetkutató Intézet tagja voltam, aztán Lengyel-, Cseh-, Német- és Oroszország levéltáraiban, fel Szentpétervárig. A tíz év alatt gyűjtött becses anyag kiegészítését a Vatikán és Olaszország egyéb levéltáraiban végeztem, midőn 1901 elején ösztöndíjas történettanárként Rómába kerültem, ahová még további hat alkalommal jutottam el folytatólag. Közben boldog nyári szünidőkben – Bukarestben is többször dolgoztam”²⁹. Veress mindenkinél jobban tudta, hogy noha soha nem lankadó kitartással végzett munkájával sikerült egy viszonylag gazdag oklevéltárat összeállítani, az mégsem tarthat igényt a teljességre. Ennek ellenére teljes egészében vagy a helyszűke miatt csak kivonatosan közölt 862 oklevél és a második kötethez csatolt bibliográfia és mutató olyan elsődleges forrásanyagot jelent, amelyet egy kutató sem kerülhet meg, aki a korabeli Erdély történetével óhajt foglalkozni. „Nem szorul bővebb magyarázatra, hogy az *oklevél publikáció* — ha majd teljessé válhatik — nemcsak Báthory István alakját ismerteti meg velünk legbensőbb mivoltában, hanem egyúttal Erdélyország földjét, népeit, települési- és birtokviszonyait, gazdasági életét, őstermelését és kereskedelmét, valamint köz- és művelődéstörténetét oly hiteles iratok alapján, melyek legtöbbször eddigelé sejtelmünk sem lehetett”³⁰.

Négy kérdéscsoport köré rendezett okleveles anyagának első része magában foglalja Báthory István köz- és magánlevelezését, nevezetesebb rendelkezéseit, beszédeit és nyilatkozatait. Közölt beszédei közül csupán a varsói országgyűlésen 1585. január 17-én elhangzottra utalunk, melyben megemlítette, hogy a történelem tanúsága szerint jeles birodalmak pusztultak el viszályok és egyenetlenség miatt, amit mutat a saját hazája, a szomszédos Magyarország sorsa is. Ez virágzó, gazdag, jó katonákban bővelkedő, szabadságokkal ékes ország volt, de mivel egye-

²⁸ Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király levelezése. I. kötet 1556–1575. Hazai és külföldi levéltárakban gyűjtötte és közrebocsátja Veress Endre. Kolozsvár. 1944. XXVI+386; II. kötet 1576–1586. X+390. A továbbiakban: Báthory levelezése.

²⁹ Báthory levelezése. I. kötet VI. oldal

³⁰ Uo. VII. oldal.

sek saját érdeküket nézték, nem a hazáét, a közösségét, rossz tanácsuk miatt, magukat és országukat is szolgaságba rántották. Oklevéltárához csatolta a fejedelem Beszterce város tanácsához intézett valamennyi rendeletét, amit a hajdani besztercei városi levéltárból másolt ki. Másolataiban fellelhető gazdaságtörténeti és birtokügyi iratanyagról esik szó, de közülük csak néhányat közölt ízelítőül mindaddig, „míg egész anyagom megjelenhetik”³¹.

A második rész Báthory István erdélyi és lengyelországi kancelláriájának birtokadományozási s a velük szoros kapcsolatban álló törvénykezési, közigazgatási és általánosabb jellegű iratanyagából jött össze. Benne sok a család- és településtörténeti vonatkozás. Ezt az anyagot Veress, kiadványának szűkre szabott keretei miatt, melyekkel soha sem volt megelégedve, csak szemelvényesen és kivonatossan közölte. Így járt el Báthory lengyelországi adományleveleivel is, melyeket ha egész teljességükben másoltatott volna le, fel nem becsülhető szolgálatot tett volna a történetírásnak, ugyanis a részben Varsóban őrzött eredeti oklevelek a második világháborúban megsemmisültek.

Kiadványa harmadik részének Veress a Báthory István király levelezése az erdélyi kormánnyal címet adta. A dokumentumok legnagyobb része a gyulafehérvári fejedelmi kancellária leveleskönyvéből került ki. Jelentőségüket kiemeli, hogy kevés kivétellel mind magyar nyelven íródtak s így anyanyelvünk történetének szempontjából is roppant fontossággal bírnak.

Végül a rangos oklevéltár negyedik része a félszázad meghaladó, Báthory István adományozta címereslevelet öleli fel. Ezek mind a heraldikai tanulmányok szempontjából, mind pedig művelődéstörténeti értéküknél fogva számíthatnak a kutató érdeklődésére.

Nehéz lenne valamit is kiemelni ebből az értékes kiadványból. Megemlíjtjük mégis, hogy szép számban szerepelnek benne a román nép történetére vonatkozó oklevelek. Köztük több Erdély, Moldva és Lengyelország viszonyaira továbbá az erdélyi román könyvnyomtatás és művelődési élet más vetületeire nyújt némi felvilágosítást.

A szászokra vonatkozó fontosabb oklevelek közül kiemelendő Báthory István 1583. február 18-án kelt kiváltságlevele, melyben megerősítette a szász universitas kiváltságait és helyi autonómiájuk jogrendszerét. Miután megbízta Berzeviczy Márton kancellárt, a neves humanista jogászt a szászok előterjesztette statútumok átnézésével, Báthory engedélyezte kiadásukat és zsinórmértékül szabta a szász székek közigazgatása számára. Hogy mennyire nagy jelentőségűek voltak eme statútumok a szász autonómia és szabadságok szempontjából, bizonyítja az is, hogy 1853-ig alapját képezték a szászok és székeik önkormányzatának.

Veress Endre forráskiadói munkájában ez a kiadvány jelentős azért is, mert bevezető tanulmányában megkísérelte jellemezni Báthory István egyéniségét és tömören összefoglalni erdélyi és lengyelországi uralkodásának főbb vonásait.

Forráskiadványait folytatandó, Veress 1941-ben 850 oldalt meghaladó vas-kötetet adott ki. Valójában ez szorosan fűződött a *Fontes Rerum Hungaricarum* sorozatban megjelent kötetekhez, hiszen — mint láttuk — az olaszországi egyetemjárását egészítette ki. A korabeli szakfolyóiratokban bőven ismertetett és

³¹ Uo. VIII. oldal.

egyöntetű méltatásban részesített kiadvány tizenkét, olasz egyetemen tanult magyarországi diák adatait tartalmazza.

Röviden szót kell még ejtenünk a Veress-féle *Gyula város oklevéltáráról*. Ezt a város felkérésére állította össze. Forráskiadványának körülményeiről Veress feljegyezte: „Békésmegyei lévén, szívesen vállaltam Gyula város megbízásából e nagy munkát... Ismételten kutattam hozzá Bécsben és Münchenben, ahol elcsodálkoztam azon, hogy ott előttem járt magyar történészek nem találták meg azt a 122 levelet, amelyet még a mohácsi veszedelem előttről kelteztek. A müncheni levéltárban nyelvemlékre is bukkantam: Gyulavár őrségének 1530 február közepéről kelt, magyar nyelvű levelére! Ezt hasonmásban is bemutattam”.³²

Veress Bukarestben kiadott oklevéltára

Veress Endre mindenik forráskiadványát meghaladta a tizenegy kötetre terjedő Erdély, Moldva és Havaselve kapcsolataira vonatkozó oklevéltára, amelyet Bukarestben 1929 és 1939 között a Fundațiunea »Regele Ferdinand I.« költségén adtak ki. A 3410 oklevelet és aktát magában foglaló sorozatot a román történetírás ma is a 16–17. századra vonatkozó egyik legrangosabb forráskiadványaként tartja számon és méltán helyezi a második világháború előtt Romániában megjelent legfontosabb forrásközlések közé.

Okleveles gyűjteménye bukaresti kiadásának tervét Veress már 1900-ban felvetette a Bianuval folytatott levelezésében. 1900. november 3-án kelt válaszában a Román Akadémia Könyvtárának akkori igazgatója úgy látta, hogy erre a feltételek kedvezőtlenek, mert a Hurmuzaki-féle kiadványsorozatot állami költségvetésből fedezik, s az pedig „nagyon vékony lett”. Bár Bianu már akkor rendkívülinek tartotta a Veress-gyűjteményt és hajlandónak mutatkozott mindent megtenni a közlés érdekében, mégis kénytelen volt őszintén tájékoztatni barátját. „Gyűjteményed kiadását — írta Bianu — későbbre kell halasztani, amikor anyagi lehetőségeink jobbak lesznek”³³.

Veress később is többször visszatért a kérdésre. Többek között 1911-ben is, amikor Teleki Mihály Apafi-kori kancellár levéltárában jelentős számú havaselvi és moldvai vajdai levélre talált. Erről tájékoztatta barátját, Ioan Bianut, és újra felhozta gyűjteménye bukaresti kiadásának ügyét. 1912. május 7/20-án kelt válaszában Bianu nemcsak örömét fejezte ki az értékes felfedezés felett, hanem maga kérte fel Veress-t, hogy tegyen javaslatot a Román Akadémiának kiadványát illetően. Ha tehát arra számít, hogy a román vajdák és bojárok leveleit Bukarestben nyomtatja ki, akkor — Bianu szerint — a legegyszerűbb lenne a Hurmuzaki-sorozathoz fordulni.

A nagy tervekben akkor vajmi kevés valósult meg; ezeket is, akárcsak mennyi más tudományos kezdeményezést a viláégés beköszöntése keresztülhúzta. A háború nem kedvez a műzsáknak, az ész helyett a fegyvereké a szó. A háború után kialakult új politikai helyzetben viszont annál érthetőbbé vált, hogy az ilyen

³² Gyula város oklevéltára (1313–1800). Szerkesztette Veress Endre. Bp. 1948. XX+500+20 hasonmás. IV–V. oldalak.

³³ Bianu–Veress levelezés.

irányú törekvéseinek szálait Veress újra felvegye. Több javaslatot tett a román-magyar viszonyok javítására. Román könyvtár és művelődési központ felállítását kezdeményezte Budapesten és magyar könyvtár és művelődési házét Bukarestben. Indítvány tett a két nép irodalmi értékeinek kölcsönös lefordítására és kiadására a megismerés és megbecsülés szellemében. Bianu is ugyanezt tette, de realisabban mérte fel a meghatározó politikai és diplomáciai kapcsolatok jellegét. A Romániában hatalmon lévő Nemzeti Liberális Párt nemzetiségi elnyomó politikája a két nép közötti viszonyt csak fertőzte. A magyarországi hivatalos körök sem nézték jó szemmel kezdeményezéseit. Nicolae Iorga és Ioan Bianu tehát teljes joggal hívták fel a múlt kutatásában elmélyült és a korának nehéz körülményei közt is a megbékélés jobbját kereső Veress Endre figyelmét, hogy előterjesztett javaslataival még várni kell. Bianuval és Iorgával folytatott levelezéséből tudjuk, hogy ezek tekintélye sem tudta elmozdítani a holtpontról a Veress-féle forráskiadvány ügyét, bár ez igazában a román történetírást és a román nemzeti érdekeket szolgálta, hiszen vele a román tudomány olyan gazdag anyag birtokába jutott, amit sokkal nagyobb költség árán sem tudott volna oly rövid időn belül összehozni.

Veress 1921-ben mégis felvette kapcsolatait román kortársaival és javasolta újra okleveles anyagának romániai kiadását. Bianu is azon fáradozott, hogy Veress tervének útját egyengesse, de még 1922. november 13-án kelt levelében is csak arról tájékoztathatta, hogy a kiadás terve a Román Akadémia Történettudományi Osztályára jutott tanulmányozás céljából; ott fekszik, mert a nyomdai munkák rettenetesen drágák. Ez annak ellenére, hogy Veress levelére válaszolva, Bianu már 1921. március 16-án felkérte, tegye meg részletes javaslatát. Később — mint azt Giurescu egyetemi tanár, a Veress-sorozat gondozója megjegyezte — 1925-ben a kiadvány sorsát a román tudósok és könyvtárosok vették kezükbe, de „bizonyos körülmények és mindenképp az anyagi nehézségek miatt a kérdés sikeres megoldása megghiúsult”³⁴. Iorga is ezekre volt kénytelen hivatkozni, bár maga már régóta Veress részletes javaslatának birtokában volt. 1927. december 23-án keltezett levelében ezeket írta Veressnek: „Olyannyira értékes gyűjteménye kiadása két feltételtől függ: az egyik az, hogy belőle kiválogassa azt, ami közvetlenül érinti a románokat és országukat, a második, hogy legalább mindannyiszor külön-külön százezer lejt teremthessenek elő ahány kötet megjelenék, ami roppant nehéz. Az Akadémia leszegényedett s az állam pedig költségvetését egyensúlyozza. De akárhogy is kezdhető lenne, első leszek azok között, akik támogatni fogják”.³⁵

³⁴ Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești. Volumul I. Acte și scrisori. 1527–1572. (Erdély, Moldva és Havaselve történetére vonatkozó oklevelek. Akták és levelek). Publicate de Dr. *Andrei Veress*. București 1929. XXXI+372. Lásd C. C. Giurescu előszavát az első kötethez, annak a VIII. és XIII. oldalait. A továbbiakban: Documente.

³⁵ *Demény Lajos*: Scrisori inedite ale lui Nicolae Iorga adresate istoricului maghiar Endre Veress (Nicolae Iorga Veress Endre magyar történészhez írt kiadatlan levelei). In: *Revista istorică*. Tom. IV. 1993. 3–4. szám. 344. Veress és Iorga viszonya 1899 és 1927 között több váratlan fordulatot ismert. A többi között már 1899. március 7-én keltezett levelében Iorga szemére vetette Veressnek, hogy egyik neki ajándékba küldött kiadványa kapcsán jelezni merete az erdélyi helység- és személynevek átírásába becsúsztott hibákat. Még inkább felbőszítette a neves román tudóst Veress javaslata, hogy hasonló kiadványai esetében küldené meg neki a korrektúrát, mert ő szívesen elvégzi a megfelelő azonosításokat, Iorga ebben azt vélte felfedezni, hogy Veress cenzúrázni akarja kiadványait. „Előnyben szeretem részesíteni a nyílt szót. Nem lévén alárendeltje semmilyen értelemben, furcsá-

Midőn csaknem egy évtizednyi sikertelen kísérlet után úgy tűnt, hogy a kérdés végleg lekerül napirendről, 1928-ban kellemes meglepetés érte mind Veress, mind román kortársait. A közben már működő Fundațiunea Regele Ferdinand I, melynek „legfőbb célja a román művelődés minden megnyilvánulásának támogatása volt”, magáévá tette Giurescu professzor javaslatát, hogy Veress gyűjteményének kiadását elvállalja. Ezt maga Giurescu jegyezte meg a kiadvány első kötetéhez írt előszavában. Az alapítvány vezetősége, tekintettel a gyűjtemény román szempontból való roppant értékére, úgy döntött, hogy külön „a Hurmuzaki kiadványhoz hasonló sorozatban jelenjen meg *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești* címmel”. Megbízta egyben Giurescu professzort, nézze át a kéziratot, nehogy „az esetleges figyelmetlenség folytán, megfelelő kiadásban már megjelent oklevelek kerüljenek bele”.³⁶

Veress oklevéltára már az indulásnál a legrangosabb román forráskiadványok sorába került. Ezt emelte ki Giurescu említett előszava is, amelyben a román szerző Nicolae Bălcescu, Mihail Kogălniceanu, Bogdan Petriceicu Hașdeu, Eudoxiu Hurmuzaki, Ioan Bogdan, Nicolae Iorga forráskiadványait felsorolva, a Veress Endréét melléjük állította. Külön felhívta a kutatók figyelmét, hogy mennyire gazdag román vonatkozású anyag lappang még a külföldi levéltárakban. „Arra, hogy mi található az európai levéltárakban országunkat illetően — írta Giurescu — bizonyíték maga a jelen kötet. Összeállítóját, Veress Endre professzort történejszeink már a háború előtt ismerték oklevéltárainak kapcsán, melyeket a modern forráskritika szabályainak megfelelően és a legszebb gondozásban tett közzé. E kötetek közül meg kell említenünk mindenkifölött azt, amelyik Magyarország és a Román Fejedelemségek 1468 és 1540 közötti kapcsolatát érintik. Ez volt a *Fontes Rerum Transylvanicarum* nagy sorozat negyedik kötete”.³⁷ Giurescu bemutatta a Bukarestben kiadott első kötet tartalmát, majd rögzítette, hogy szerinte a Veress-féle sorozat megjelenése emlékezetes marad a történetírás fejlődésében.

Veress Endre az első kötethez írt bevezetőjében önéletrajzi vallomással kezdte, mint megannyi oklevéltárának előszavát. „1891 őszén elhagytam Buka-

---

nak tartom elgondolását, hogy korrektúráimat előzőleg önnek megküldjem. Nálunk — írta Iorga — az ajándékok az ön válaszától eltérő magatartást váltanak ki”. (Uo. 336.). 1909. augusztus 21-én Iorga Veress Basta levelezését tartalmazó kiadványát kérte. A Iorga által írt levelezőlapra Veress feljegyezte: „NB. oly türelmetlen dákorumánná vált az utóbbi időben, hogy megszakítván velem minden érintkezést, nem küldtem meg neki” (Uo. 342.). Ennek ellenére 1911 márciusában Iorga azt írta Veressnek, hogy érdemei elismeréseként javasolni fogja megválasztását a Román Akadémia tiszteleti tagjainak sorába (Uo. 343.). Mi több, Iorga ezt megelőzően részletesen ismertette Veresskiadványát. (Lásd: *Scrisorile lui Basta*. In: *Neamul Românesc Literar*. 1910. 241–243.). Amikor viszont az *Acta et epistolae relationum Transylvaniae Hungariaeque cum Moldavia et Valachia* című Veress kiadvány megjelent, és amelyből Bianu javaslatára a Román Akadémia 400 példányt rendelt, Iorga éles és szokatlan hangvételű elítélő jelentést terjesztett az Akadémia elé Veressről. Azzal vádolta — alaptalanul —, hogy — magyar felsőbbrendűséget bizonyítandó — egyoldalúan választotta ki a közölt aktákat és ebben a szellemben írta kiadványa előszavát is. Az igazsághoz tartozik, hogy Veress a latin nyelven írt előszót még közlés előtt mind Bianunak, mind Ioan Bogdan neves román szlavistának megküldte. Ezek pedig román szempontból nem találtak benne kifogásolni valót, és hozzájárultak közléséhez. Az igazságtalan vád annyira felháborította Veress, hogy nyilvános cáfolatra szánta el magát, de Bianu és Bogdan tanácsára eltekintett a kezébe került Iorga – jelentés megcáfolásától.

³⁶ Documente. I. kötet. IX. és XIII. oldalak.

³⁷ Uo. VIII. és XII. oldal.

restet, hol gyermekéveimet töltöttem és gimnáziumi tanulmányaimat végeztem részben román nyelven, hogy a Kolozsvári Tudományegyetem Bölcsészeti Karára beiratkozva tanulmányaim folytathassam. Ott láttam először eredeti okleveleket és magyar diákok írta vajdai leveleket és már korán elhatároztam, hogy belőlük egy másolatgyűjteményt készítek magamnak Erdély és a Román Fejedelemségek viszonyát illetően, amely a meglevő kiadványok alapján még kevésbé ismert. Midőn ösztöndíjasként Bécsbe jutottam s ott a Paleográfiai Intézetben hallgattam az előadásokat, két éven át (1894–1896-ban) a gazdag császári levéltárakban kutatva, gyűjteményem kiegészítettem; majd aztán, amikor 1901-től kezdve lehetőségem volt öt alkalommal huzamosabb ideig Rómában és Olaszország nemzetközi érdekű levéltárakkal rendelkező más városaiban tartózkodni, gyűjteményem erősen megnőtt. Később is egyre gyarapodott rendszeres kutatásaim kapcsán, amelyeket Magyarország, Románia, Ausztria, Németország, Csehország, Lengyelország és Oroszország levéltáraiban végeztem, s kiegészítőül másolatokat gyűjtöttem Angliából, Hollandiából, Spanyolországból és más országokból, ahova nem sikerült eljutnom akár időhiány, akár pedig és mindenekelőtt anyagiak hiányában”.³⁸

Ezek előrebocsátása után Veress megemlítette, hogy Erdély történetének a 16. század második és a 17. század első felére szakosította magát, s ezen belül is a Báthoryak korát tanulmányozta a legtúzetesebben. Véleménye szerint Erdély ekkor európai tényező lett, az akkori világbirodalmak csaptak itt össze. Sokan látogatták meg (a pápa és császár küldöttei, a lengyel király emberei) s még többen érdeklődtek az itteni események iránt. Báthory István lengyel királysága kihatással volt Erdély nemzetközi kapcsolataira is. Ez magyarázza, hogy az Erdélyben lezajlott események bőven tükröződtek az akkori levelezésben, diplomáciai jelentésekben és útleírásokban, feljegyzésekben Európa-szerte. Veress ezt gyűjtötte részben össze és igyekezett kiadványában értékesíteni.

Láttuk már az előbbieken, hogy miként alakult a Veress-oklevéltár sorsa, míg az első kötet 1929-ben napvilágot látott. A kiadvány megjelenésének történetéhez tartozik, hogy Constantin Hiott miniszter,³⁹ a Fundațiunea Regele Ferdinand I. alapítvány elnöke, G. T. Kirileanu⁴⁰ főtítkár, Ioan Bianu, Constantin Moisil⁴¹ a Román Állami Levéltár vezérigazgatója és Giurescu⁴² professzor támogatta. A magyar nyelvű okleveleket Avram P. Todor fordította románra a rá jellemző hozzáértéssel és lelkiismeretességgel.

³⁸ Uo. XV. és XXIII. oldal.

³⁹ Constantin Hiott (1861–1942) tábornok, a királyi palota képviselője, az I. Mihály király számára felállított külön gimnázium igazgatója, királyi miniszter.

⁴⁰ G. T. Kirileanu (1872–1960) néprajzkutató, irodalomtörténész és kritikus. Lásd: G. T. Kirileanu sau viața ca o carte. Mărturii inedite (G. T. Kirileanu vagyis a könyvbe illő élet). Ediție îngrijită și cuvânt înainte de *Constantin Bostan*. Editura Eminescu. București 1985. 316. A Veress és Kirileanu közötti terjedelmes levelezésről a kötet 150–165. oldalán számoltam be *Corespondența lui Andrei Veress și publicarea colecțiilor de documente privind istoria românilor* (Veress Endre levelezése és a románokra vonatkozó forráskiadványai) címmel.

⁴¹ Constantin Moisil (1876–1958) numizmatikus, a Román Akadémia tagja és a Román Állami Levéltár vezérigazgatója, akit különben Veress személyesen ismert és levelezett vele.

⁴² Constantin C. Giurescu (1901–1977) a két világháború közötti román történetírás kiemelkedő alakja. Megírta és kiadta a románok ötkötetes történetét és szerkesztette a *Revista istorică română* című történelmi folyóiratot.

Már a kiadvány címe is jelzi, hogy a megjelent 11 kötetben az Erdély, Havaselve és Moldva közötti kapcsolatokat érintő oklevelek kaptak helyet az 1527 és 1690 közötti korszakból. Bizonyos esetekben azonban ettől a témakörtől a kiadó eltekintett, amennyiben felvette oklevéltárába a havaselvi és moldvai vajdák és bojárok minden külföldi vagy hazai levéltárban feltárt kiadatlan leveleit vagy a rájuk vonatkozó más természetű kútfőket, úgyszintén az erdélyi románok történetét illető fontosabb okleveleket. Így aztán a témakör annyira kiszélesedett, hogy lehetőséget nyújtott a pontatlan meghatározásra, amit Veress kiadványának bírálói és méltatói fel is hoztak ellene. Így történhetett meg az is, hogy Veress második kötetében közölte például Báthory István fejedelem Nagyszeben város tanácsának 1573. március 12-én Gyulafehérváron adott kiváltságlevelét, amelyben papírmalom felállítását engedélyezte. E nagyon fontos oklevél közlése roppant hasznos volt és különösen érdekelte azokat, akik Erdély művelődéstörténetével foglalkoztak, csak éppen semmi köze nem volt a kiadvány témaköréhez.

A külföldi levéltárakból összegyűjtött gazdag anyag, annál fogva, hogy a különböző érdekeket képviselő diplomaták és küldöttek jelentései bőven tükrözik Erdély, Havaselve és Moldva nemzetközi kapcsolatait a 16. és 17. században, sok adatot nyújt a Portával való viszony alakulására, az állandó tatár veszedelem elleni nehéz küzdelmekre, a lengyel királysághoz fűződő moldvai kapcsolatokra, de talán a legtöbbet arra, miként próbálta a Habsburg-ház a térséget érdekkörébe vonni vagy legalábbis Erdélyt mielőbb bekebelezni.

Veress szemléletében a Habsburg-ellenes küzdelem Erdélyben a 16. század első feléig nyúlik vissza. Szörnyű pusztulást hozott az ország népére a sok háború, a zsoldoshadak mérhetetlen visszaélése. Jellemző adatokat közölt erre nézve Veress még 1898-ban, a Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat Évkönyvében *Déva és környéke Castaldo idejében Adatok Hunyadmegye 1551–53 közti történetéhez* címmel. Kiadta a Hunyad megyei kisnemesek 1552-ben kelt panaszlevelét, amelyben felsorolták Castaldo osztrák generális zsoldosainak pusztításait. Ezek ahelyett, hogy a török beütések ellen védték volna a vidéket, prédáltak mindenütt; 40–50 főnyi csapatokba verődve lepték meg a falvakat, erőszakkal és minden fizetség nélkül vették el a bort és gabonát a parasztoktól, elhajtották az igavonó állatokat, a fejősteheneket, juhokat, disznókat, borjúkat, szedték a tyúkokat, libákat és mindent, amit a házak körül találtak. Ha valaki, holmiját védendő, szembe mert velük szállani, helyben agyonütötték vagy kiűzték házából és a faluból. A házakat, magtárakat, kerteket és gyümölcsösöket felgyújtották, a ládákat, szekrényeket feltörték. A jobbágyok javait elvették, kifosztották őket, még az aszszonyokat is levetkőztették. Annyira elkínózták a falvak lakosságát, néhány falu már teljesen elnéptelenedett, Havaselvére kényszerült menekülni. A zsoldosok csapatostól mentek ki a mezőre, s hajtották el a parasztok birkáit, s amelyeket elhajtani nem tudták, lelőtték, szekérbe dobták és úgy vitték a városba. Ott is folyton raboltak, erőszakoskodtak; csészét, tányért, kanalat, fazekat s mindent, amit csak kéz alatt találtak, elvittek, a házak ajtait feltörték, fegyveresen rontottak rá a malmokra és kirabolták azokat is. Ez az oklevél talán az egyik legbeszédesebb forrása a sok szenvedésnek, amelyet Erdély lakosságának magyaroknak, románoknak és szászoknak el kellett viselniük.

Sok új adalékot közölt Veress okmánytárában a hírhedt Giorgio Basta generális zsoldosainak zsarolásairól. Egész országrészek néptelenedtek el; ekkor vesztett ki a Szamoshat, a Mezőség és más vidékek falvainak lakossága. A nyomor, az éhínség, a dögvész és az elpusztult települések százai hirdették mindenütt a végtelen és pótolhatatlan pusztulást. Az igazi törekvések végső célját fedte fel Basta 1603-ban szerkesztett jelentése, amelyet Veress 1914-ben adott ki *Basta György 1603-iki főjelentése és erdélyi kancelláriájának formula-könyve* címmel. Ebben a Habsburg-zsoldoshadak generálisa Erdély önállóságának teljes felszámolását javasolta. Szerinte az országgyűlés eltörlendő, s helyette az ország élére a Habsburg-ház kinevezte gubernátor állítandó. Már ekkor megszületett az erdélyi népek megosztásának gondolata, amely a későbbi századok Habsburg politikájának egyik vezérelve lett. Basta azt tanácsolta ugyanis, hogy gyarapítsák a szászok kiváltságait, és a hivatalokba „kiválóbb” szász férfiakat nevezzenek ki. Ellenben egy sor intézkedést irányzott elő az állandóan lázongó magyarok letörésére. Német telepeseket, iparosokat és bányászokat kell az országba hozni — írta —, hogy kincseit minél jobban kiaknázzák. Széles besugó hálózat kiépítésével elejét kell venni minden ellenállási szervezkedésnek. Ami a székelyeket illette, Basta azt indítványozta, hogy vezessék félre őket szabadságaik „biztosításával”, de élükre német kapitányok állíttassanak. Mivel azonban katonai szolgálatuk nélkülözhetetlen, kényszerítsék őket súlyos haditerhek viselésére. Ugyan a sorozatos székely felkelések története azt bizonyítja, hogy letörésük nehézségekbe ütközhet, ám az állandó katonáskodás majd „lecsapolja” forrongó vérüket. Nem különben kell eljárni a magyar hajdúsággal, amely mindig készen áll a lázongásra. Mindennek Basta szerint jogi alapja abban állna, hogy a császár kezére Erdély fegyver által jutott, s ezért minden jog megvonható az országtól.

Noha a román történetírás addig is előszeretettel foglalkozott a román nemzet tudatban oly fontos szerephez juttatott Mihály vajda tetteivel és korszakával, Veressnek mégis sikerült ezen a téren is sok újat hoznia. Három kötetnyire terjedt azon anyag, amelyet összegyűjtött és közölt, és amely bukaresti oklevéltára előtt ismeretlen volt a bűvárkodás számára. Veress kutatásainak eredményességét valószínűleg csak akkor érzékelhetjük, ha megemlítjük, hogy előtte Nicolae Iorga csaknem harmadfélezer oklevelet és aktát adott ki Mihály vajda korára a Hurmuzaki-sorozatban és más kiadványaiban. A magyar történészek közül Szilágyi Sándoron kívül főleg Szádeczky Lajos levéltári kutatásai járultak hozzá a korszak eseményeinek feltárásához, aki külön kötetben is megjelent tanulmányában és okmánytárában a bécsi és más ausztriai levéltárak gazdag anyagára hívta fel a román történetírás figyelmét. Iorga maga is elismeréssel szolt Szádeczky feltáró munkásságáról, és nyomdokain haladva teljes egészükben közölte a magyar történész által csak regeszták formájában ismerttetett okleveleket és aktákat. Mindezeken után érthető Veress vallomása: „Aki valaha is átérezte a történelmi források kutatóját elárasztó kimondhatatlan érzést, az jól tudja mit jelent ma Mihály vajda és kortársai kiadatlan leveleire bukkanni. Ebben áll kiadványunk értéke, amelyben három kötetnyi új anyagot gyűjtöttünk össze az 1593 és 1601 közötti korszakra, számítva azzal is, hogy az utóbbi 25–30 esztendőben a Hurmuzaki sorozat XI. és XII. köteteinek megjelenése óta majd semmi sem került kiadásra a fent

nevezett korszakot illetően... Csak az aki értékelni képes az elfogulatlan bűvár ily oklevelek összeszedésében folytatott munkáját, csak az képes megérteni az oklevelek és akták százainak jelentőségét, melyeket volt szerencsém egybegyűjteni a már említett korszakra vonatkozóan”.⁴³ Ezek sorában említendők azok, amelyeket a román történetírás a legfontosabbaknak tekint és ezeket természetesen maga Mihály vajda írta alá jellegzetes cirill betűs tollvonásával. Veress tartozott ezzel azoknak, akik kiadványát a román történetírás fejlődésének érdekében elősegítették, támogatták. Való igaz, hogy a román történetírás egyetlen idegen történetkutatóval sem bánt oly előzékenyen, mint Veress Endrével. Kötetei a legjobb bukaresti kiadó kezében voltak és a legfigyelmesebb nyomdai kivitelezésben egymás után jelentek meg. Ezt a kiváltságot még a román történészek közül is csak kevesen élvezhették. Joggal figyelmeztették a már elkényeztetett Veress Endrét román barátai (Bianu, Todor és mások), hogy szabja szerényebbre anyagi követeléseit, ugyanis egyetlen román történész sem jutott oly előnyös szerződéshez és nem kapott kiadványaiért oly jelentős összegeket, mint amelyeket neki folyósítottak. Gondolja meg, hogy az emberi gyarlóság határtalan, az irigység mindig ott leselkedik és rossz vért szül. Különbözik Veress empátiával viszonyult a román történelmi tudatban jelképpé vált Mihály vajdához, aki iránt már fiatal korában is érdeklődött. 1890-ben például lefordította románról magyarra I. Ionescu-Gion *Vitéz Mihály vajda ellenségei* című népszerűsítő könyvecskéjét, melyet 1893. október 21-én az Erdélyi Múzeum-Egyesület Bölcelet-, Nyelv- és Történettudományi Osztályának ülésén bemutatott, majd a *Kolozsvár* című lap 261–268. számában folytatásban közölte. Később ezt — ugyancsak az 1893. évben — külön könyvecske formájában tette közzé Szádeczky előszavával. Tehát Veress nem először foglalkozott a havaselvi vajda egyéniségével, miközben Bukarestben megjelent oklevél-tára.

A korszakot átfogó forráskiadásának másik figyelemre méltó vetülete a székelység és a magyar hajdúság története volt. A többi között külön román nyelvű tanulmányt közölt az 1595. évi törökellenes havaselvi hadjáratról, s benne oldalakat szentelt a székelyek és hajdúk szerepének. Kiadta Báthory Zsigmond kiváltságlevelét, melyben a Bodonyi István vezette magyar hajdúk vitézségéről szól Brăila, Târgoviște és Giurgiu felszabadításában. Kutatásai és közleményei alapján ismerkedett meg a román történetírás a Székely Mózes vezényelte négyezernyi székely és magyar had 1597-ben Havaselvéen vívott török- és tatárellenes harcaival. Jelentős számú, Veress által először kiadott oklevél vonatkozik ezekre az addig csaknem ismeretlen haditettekre.

Nem kerülhette el Veress figyelmét oklevélgyűjtése közben Mihály vajda és a Habsburg ház viszonya 1597 és 1601 között. A Bukarestben megjelent oklevél-tárában kiadott anyag is bizonyítja, hogy II. Rudolf császár a havaselvi vajdát eszközül használta Erdély bekebelezésére. A császári követeknek adott utasításából is látszik, hogy Mihályt Erdély elfoglalására ösztönözte, s csak akkor kezdett iránta bizalmatlanul viselkedni, mikor a sellemberki győzelem után a vajda maga óhajtott uralkodni a karddal megvett országban és nem mutatkozott hajlandónak a prágai udvar alávetett eszköze lenni. Mihály az 1599 februárjában kapott pénzt

⁴³ Documente. IV. kötet. VIII. oldal.

és fegyvert saját céljainak diadalra vitelére használta fel, s ezt sem Basta, sem az akkor Prágában székelő császár nem volt hajlandó megbocsátani neki. A Mihály és Basta között hol lappangó, hol nyílt összetűzést teremtő ellentét mögött tehát sokkal mélyebb érdekellentétek álltak, melyeknek szálai Prágáig és Bécsig vezettek. A versenyfutásban azonban 1599 őszétől egészen 1600. szeptember derekáig, vagyis a havaselvi vajda miriszlói vereségéig, Mihály volt előnyben, és miután mindent elvesztett, akkor is meg tudta győzni a császárt, hogy Erdélyt az ő kardja nélkül Báthory Zsigmond kezéből nem képes kiűtni. Veress oklevéltára és a Román Akadémia Évkönyveiben megjelent tanulmányai nagyban hozzájárultak a sok váratlan fordulatot ismerő viszony tisztázásához. Veress ezenkívül már a század elején alapos tanulmány közölt az Erdélyi Múzeum Egyesület (1906. évi) Évkönyvében a miriszlói csatáról, ahol az addig szövetséges Basta Mihály ellen fordult. Veress oklevéltára végül a székelyek és Mihály vajda közötti együttműködés egyes mozzanatainak megvilágításán kívül fényt vet Rudolf politikájára Mihállyal szemben, akit végülis Basta zsoldosaival Aranyosgyéresen megöletett. Gazdag gyűjteményében sokkal több lemásolt oklevél és irat volt, mint amennyi bukaresti kiadványában megjelent. Közös megegyezéssel a selejtezést valamint, az egész oklevéltár ellenőrzését Giurescu professzor végezte eléggé fáradságos munkával, hiszen egymagában a már közzé tett oklevelek válogatása hatalmas anyag átnézését tételte fel. Ez számára annál nehezebb lehetett, mivel a magyar forráskiadványok jelentős része hiányzott a bukaresti közkönyvtárakból. Bár minden elővigyázatosság ellenére, Veress oklevéltárában jelentek meg már közölt oklevelek, amit mind a magyar, mind a román bírálói igen szigorúan róttak fel a szerzőnek, a kiadvány Mihály vajda halálának évével záródó első hat kötete tagadhatatlanul értékes volt és maradt. Ezt csak az tagadhatná, aki a bizony elég sok sajnálatos átírási hibát a közölt oklevelek értéke fölé helyezi. Több esetben a hiba nem Veress számlájára írható, ő ugyanis sokszor fordult másokhoz, fizetett vagy fizettette a másolást a különböző külföldi, sőt hazai levéltárakban és kéziratárakban. Ilyenkor még az annyira nélkülözhetetlen ellenőrzés munkáját sem végezte vagy végezhetette el.

Veress a második kötethez írt bevezetőjében felhívta a figyelmet arra, hogy az önálló Erdély korában a fejedelem és a moldvai meg a havaselvi vajdák közötti levelezés magyar nyelven folyt. A levelek legnagyobb részét az erdélyi és magyarországi levéltárak őrizték meg, s kiadásukat még a 19. század derekán megkezdték. Nagy számban közöltek magyar nyelvű vajdai levelet Szilágyi Sándor, Szádeczky Lajos, Beke Antal, Barabás Samu és mások, jóval Veress Endre kiadványai előtt, de ezek jobbára hozzáférhetetlenek maradtak a román történetírás számára. Veress oklevéltára tehát azért is jelentős, mert először közölte a magyar történészek közül a levelek román fordítását is. Így az a roppant gazdag anyag, melyet a levelezés nyújt mind Moldva, mind Havaselve történetét illetően, mind pedig a velük való erdélyi és magyarországi kapcsolatok terén, hozzáférhetővé vált a magyar nyelvet nem ismerő történészek számára is. Bár az Avram P. Todor önfeláldozó munkáját dicsérő fordítás a legtöbb esetben kitűnő, mégis bírálókra talált, hiszen a kútfők fordítása egyben értelmezést, interpretációt is jelent, s ez nem mindig egyöntetű. Ebből kiindulva a bírálók közül egyesek megkérdőjelezték

magát az eljárást, hivatkozván arra, hogy a korabeli források döntő többsége magyar nyelvű. A fordítás párhuzamos közlése nagy teherterelt jelentett és nem egy esetben kétes értékűnek bizonyult. Ez szerencsére nem állt Veress oklevéltárára, és az egyedi esetektől eltekintve, teljes bizalommal használható a magyar oklevelek román fordítása.

A Veress román oklevéltárában szereplő magyar oklevelek sorát Gerdy Demeter 1543. április 16-án Fogarason kelt levele nyitja, melyben a havaselvi vajda segítségéről esik szó Majláth Istvánnak a Portáról történt kiszabadításában. A vajdai magyar levelek közül a Mircea Ciobanu havaselvi vajda 1553. május 19-én keltezett írása az első, melyben Kendy Ferenc fejedelmi tanácsost az Erdélybe menekült bojárok kiadására kérte. E levelek nyelvtörténeti értékét is tekintetbe véve, csak sajnálhatjuk, hogy Veress nem betűhív kiadásban közölte azokat. Különben abban az időben nem Veress volt az egyetlen, aki mellőzte a betűhív átírást.

Az időben előre haladva a magyar nyelvű kútfők aránya annyira megnőtt, hogy nélkülük a legelemibb történeti kutatás sem képzelhető el. Így aztán érthető, hogy a 17. század elejét érintő kötetek hazai anyagának döntő része magyar nyelvű Veress forráskiadványában is, melynek három kötete (VII–IX.) Bocskai István, Rákóczi Zsigmond, Báthory Gábor és Bethlen Gábor korát öleli fel. Veress érdeme, hogy Bocskai és Bethlen rendkívüli egyéniségét és korát először vázolta a román történetírásban. Kiadványa részben eloszlatta azt a román történetírásban uralkodó egyoldalú szemléletet, miszerint Bocskai István tevékenységét és beállítottságát a románellenesség jellemezte volna. Csaknem teljesen ismeretlen volt a román történetírásban a Bocskai zászlai alatt kibontakozott Habsburg-ellenes szabadságharc, amely Erdély és Magyarország felszabadítását és függetlenségének visszaállítását célozta. Az európai jelentőségű bécsi béke Bocskai győzelmeinek volt az eredménye.

Veress oklevéltára bizonyítja, hogy Bocskai ún. románellenességének semmi alapja nincs, hiszen még fejedelemmé választása előtt kereste a jószomszédi kapcsolatokat Havaselve és Moldva vajdáival, különösen Radu Şerbannal. Vele kötött szerződése, melyet a mai román történetírás a legpozitívabban értékel, egyaránt szolgálta a Habsburg-ellenes küzdelem ügyét és Havaselve függetlenségi harcát a Portával szemben. Bocskai nemegyszer rendelt ki székely és hajdú csapatokat Havaselvére, hogy szövetségesét, Radu Şerbant segítsék a török és tatár betörések elleni harcaiban. A havaselvi vajda is készen állott 1606 tavaszán, hogy hadaival Bocskai segítségére kelljen, amit Veress kiadványa is tanúsít. Bocskai tehát minden eszközzel azon munkálkodott, hogy a jószomszédi viszonyt Moldvával és Havaselvével ápolja. Veress közölte Bocskai 1606. március 20-án kelt levelét, melyben Rákóczi Zsigmondnak meghagyta, hogy rendeljen ki higgadt és tapasztalt embereket tárgyalni a moldvai vajda küldötteivel a felmerült határ menti egyenetlenségek békés rendezésére. „Az minemű közbenvetések estenek eddig az moldvaiak és erdélyiek között, akarjuk, hogy azok az Kegyelmed jó ítéleti és tetszése szerint mindgyárást eligazíttassanak..., és valamit jó alkuvásból eligazíthatnak, igen jó; ha miben pedig törvént kellett látniok inquirálván (= utána nézván) úgy ott az dolog felől, igazítsák törvény szerént el, és minden iniuriákat (= igazságtalanságokat) szállítsanak le, *hogy a jó szomszédtság tartassék meg panasz nélkül egymás*

között”.⁴⁴ A maga rendjén Rákóczi Zsigmond kancellár is utasította 1606. május 10-én Petki János székely generálist, hogy a Moldvából érkező követséget tiszteletesen fogadják, élést rendeljenek magok között s becsületesen gazdálkodjanak nekik. Rákóczi hivatkozott Bocskai parancsára, melynek értelmében meghagyta Petkinek, hogy „minden igyekezetivel azon legyen, mi rajtunk s Kegyelmeden ez dologban semmi el ne múljék s hátra ne maradjon, hanem mindenek ő Felsége [Bocskai] s ez hazának javára módjával és szépen le csendesedjenek, hogy ekképpen az moldvai vajda országával együtt ő Felségével tökéletes barátságát s jó szomszédságát megtartsa”.⁴⁵ Hasonló tartalmú levelet küldött Rákóczi Zsigmond Bocskai nevében a nagyszebeni bírónak, intvén őt is, hogy a havaseli küldöttséggel mindent úgy igazítsanak el, hogy „ezután az két országbeliek között állandó és tökéletes csendes békesség maradjon”.⁴⁶ Veress más okleveleket is közölt Bocskai s a moldvai és havaseli vajdák közötti baráti viszonyra vonatkozóan, az egymásnak küldött ajándékokról, a kölcsönös katonai támogatásról és egyéb ehhez hasonló összeköttetésekről.

Habsburg-ellenes szabadságharcában Bocskai Ieremia Movilă és Radu Șerban vajdát szövetségesei közé sorolhatta, s miután sikerült semlegesítenie Lengyelországot, fellépésének külső feltételei kedvezően alakultak. Katonai erejének megszilárdításával és a mozgalom társadalmi bázisának kiszélesítésével a felkelés belső előfeltételeit is megteremtette. Melléje állt az egész hajdúság több mint tízezer főnyi haddal, a székelység is melléje csatlakozott Székelykeresztúron szabadságai megerősítésének feltételével. Az Erdélyben nevelkedett Bocskai, a török szövetségét eszközül felhasználva, minden erejét a Habsburg terjeszkedés megtörésére összpontosította. A sikeres felkelés után Rudolf császár kénytelen volt elfogadni Bocskai feltételeit: Erdély önállóságának elismerését, a vallásszabadságot és másokat, s 1606. július 23-án Bécsben aláírta a békeszerződést. Bocskai közvetítésével létrejött a zsitvatoroki béke, amely véget vetett a tizenöt éves háborúnak.

Az önálló Erdély Bethlen Gábor uralkodása alatt élte aranykorát. Korának szintjén a 17. század európai méretű politikusa, diplomatája és hadvezére Erdély felvirágoztatásának, önállósága megvédésének szentelte minden erejét, tehetségét. Alig öt év leforgása alatt rendet teremtett a kincstári bevételek terén, megzabolázta a főnemesség már-már eluralkodó önkényességét, olyan gazdasági és társadalmi erőforrások ésszerű kiaknázását vezette be, amelyekkel Erdélyt az európai politika tényezői közé emelte a harmincéves háború első szakaszában. Úgyszólván mindenre — iskolák és könyvtár alapítására, fejedelmi nyomda felállítására, az ifjúság külföldi tanulásának rendszeres támogatására, a kincstári birtokok ésszerű gondozására, a kézműipar serkentésére, a bányászat és pénzverés fellendítésére, a kereskedelem jövedelmezésének fokozására, a hadsereg felszerelésére és kellő kiképzésére — kiterjedő figyelme az évszázad korszerű országépítőjére vall. Olyan gazdasági újításokat kezdeményezett, amelyek mindenképpen előre mutattak. Határozottan lépett fel a társadalmi feszültségeket gerjesztő visszaélések ellen. Ren-

---

⁴⁴ Uo. VII. kötet. 265.

⁴⁵ Uo. 271.

⁴⁶ Uo. 273.

dezte a különösen sok megpróbáltatáson átment székely társadalom különböző rétegei közötti viszonyt.

Bethlen a Porta teljes bizalmát bírta, s ez uralomra jutásának idején roppant fontosságú volt, mert az ország a hosszas háború és még hosszabb belső küzdelem során elerőtlenedett. Vigyázott viszont arra, hogy a Porta támogatása ne Erdély kárára, hanem csakis gyarapodására váljon. Nem vette le figyelő szemét a Habsburgok terjeszkedő politikájáról, amely annyi pusztulást és keserűséget hozott már addig is e kicsiny országra s népeire. Kereste a szövetségeseket, kapcsolatokat épített ki a távoli Angliával, Svédországgal, Hollandiával, tehát a Habsburgok ellenfeleivel Nyugaton, de a Moszkvai Nagyfejedelemség sem kerülte el figyelmét. Az már aztán éppen magától adódott, hogy a szomszéd Havaselve és Moldva vajdájával a békés viszonyt szilárdítsa. Együttműködött velük mind a Portával szembeni politikában, mind a bármely irányból jelentkező külső veszéllyel szemben. Ezeket a gazdasági, kereskedelmi és politikai kapcsolatokat tükrözték az addig is közzé tett oklevelek, de Veress újabb okmánytára is. A IX. kötetben először megjelent 240 Bethlen kori oklevél gazdag információban és méltán váltotta ki a román történészek érdeklődését is. Különben Veress nem a két világháború közötti bukaresti oklevéltára kapcsán foglalkozott először Bethlen Gábor rendkívüli egyéniségével és személyiségével. Már 1914-ben terjedelmes tanulmányt közölt az Erdély Múzeum folyóiratban *Bethlen Gábor fejedelem ifjúkora* címmel. A dolgozat mellékletében 36 Bethlentől származó vagy rája vonatkozó kiadatlan oklevelet tett közzé. Tanulmányában a többi között ezeket írta: „Bethlen Gábor a Maros jobb partján fekvő hunyadmegyei Illye nemesi udvarházban született 1580-ban. Illyét apja, az Erdélybe költözött Bethlen Farkas 1576 elején kapta Báthory Istvántól, a Bekes Gáspár elleni csatában való részvétele jutalmául, miután ősei jószágai, a temesmegyei Iktár és más birtoka már török kézre jutott”. Édesanyja, gyergyószárhegyi Drusiánna, miután férjét veszítette, 1592-ben az ifjú Bethlen Gábort hazavitte és Gyergyóban meg Csíkbán neveltette a székelyek között. Veress megemlítette továbbá, hogy Bethlen részt vett az 1595. évi havaselvi törökellenes hadjáratban, s a századforduló minden nagyobb változásokat hozó fontosabb eseményében. Előbb a Basta ellen vívott küzdelmekben, aztán Bocskai oldalán, majd Báthory Gábor diplomatájaként tölti közéleti pályafutását 1613-ig, amikor Erdély fejedelmévé választották. Világot látott diplomata, jó tollforgató és kitűnő hadvezér került a fejelemi székbe, akinek meglepő érzéke volt a gazdasági kérdésekhez is. Cikkében Veress a fejedelemválasztás pillanatáig kísért el hőse életútját.

Veress oklevéltárának utolsó két kötete az Erdély, Havaselve és Moldva közötti kapcsolatok történetére nyújt gazdag anyagot a két Rákóczi György, Matei Basarab, Constantin Șerban és Radu Mihnea havaselvi, valamint Vasile Lupu és Gheorghe Ștefan moldvai vajda idejéből. Bár a kiadványt nem egyszer érte — különben nem mindenben alaptalan — bírálat mind a román, mind a magyar történészek részéről az oklevelek lemásolásába becsúszott pontatlanságok miatt, elmondhatjuk, hogy a megjelent értékelések zömében elismerő kicsengésűek voltak. Veress Endre kutatói életútjának legrangosabb teljesítményét ma is a két történetírás az együttműködés kimagasló termékeként tartja számon.

A román–magyar és magyar–román könyvészetet összeállító Veress Endre

A román és a magyar nép történelmi kapcsolatainak feltárásában Veress a könyvtörténet terén is úttörő munkát végzett. Legfontosabb kiadványa a már említett háromkötetes, ugyancsak Bukarestben, 1931 és 1935 között megjelent magyar–román és román–magyar bibliográfiája. Az információkban roppant gazdag kiadvány az 1473. évvel kezdődik és 1878-ig jutott el; benne a szerző részletesen leírta mindazon magyar kiadványokat, amelyekben a románokra vonatkozó adatok találhatóak, de a magyar vonatkozású román kiadványokat is. Első kötete előszavában Veress beszámolt arról, hogy miként kezdte el még ifjú korában Bukarestben a gyűjtést és hogyan folytatta azt Kolozsváron, a neves magyar bibliográfus, Szabó Károly szakavatott irányítása alatt. Valójában a *Régi Magyar Könyvtárt* szerkesztő Szabó Károlyt, aki korának szintjén a magyar művelődéstörténet talán legfontosabb vetületéhez gyűjtötte össze az 1711-ig terjedő korszakra a kutatás továbbfolytatását biztosító anyagot és adta ki ezt a rendkívül fontos segédeszközt, Veress méltán számíthatta tanárai közé.

A román–magyar könyvtörténeti kapcsolatok terén Veress mégis csak 1910-ben közölte az első nagylélegzetű tanulmányát. A közlemény az Erdélyi Múzeum 1910. évi számában látott napvilágot *Erdélyi- és magyarországi régi oláh könyvek és nyomtatványok (1544–1808)* címmel. A román könyvnyomdászati- és könyvtörténet szempontjából Veress közleménye azzal érdemelte ki a szakkörök érdeklődését, hogy több olyan kiadványra hívta fel a figyelmet, amelyet a román könyvtörténeti bibliográfia addig nem ismert. A magyar könyvtörténet és bibliográfia számára viszont Veress közleményének értéke abban állott, hogy első ízben mutatta be mind a román könyvtörténetet, mind pedig annak kutatását. A kölcsönös megismerésnek tett ezzel elévülhetetlen szolgálatot. A cirill betűs nyomtatványok kutatásában a Ioan Bianu és Nerva Hodoş szerkesztette *Bibliografia Românească Veche*, melynek első kötete 1903-ban jelent meg, európai szinten is a legrangosabb román bibliográfia volt és maradt mai napig, mind a nyomdászati kivitelezés, mind pedig tartalmi szempontból. Veress Endre első volt a külföldi kutatók közül, aki ezt meglátta és valós érdemeként kiemelte. Szerinte „a nagy ívrétű díszes munkát” Ioan Bianu és Nerva Hodoş „annyi szaktudással, mindenre kiterjedő figyelemmel és ízléssel” állította össze, „hogy az egész világirodalomban alig van párja”. A látszólag túlzásnak tűnő értékelést Veress olyan érvekkel támasztotta alá, amelyek véleménye teljes jogosságát bizonyítják. „Korszakalkotó nagy mű — írta Veress — valósággal ideális mintaképe a tudományos könyvészetnek, mert mindent felölel, amire a modern bibliográfusnak a könyv leírásában ki kell terjesztenie figyelmét. Igen célszerű és okos mindjárt beosztása, mely egymásután időrendben ismertet minden régi könyvet, tekintet nélkül arra, hogy romániai vagy sem, román vagy idegen nyelvű”. Az említett bibliográfia „megbecsülhetetlen, mivel a kutatónak egy (s nem három helyen) kell keresnie, ha valami adatra van szüksége vagy valamely nyomtatvány meghatározásával és leírásával foglalkozik. A munka rendszerét, beosztását és tudományos módszerét tekintve, megkapjuk benne a könyvek címlapjainak pontos mását, a vörös nyomtatású szavakat ritkított szedéssel kitéüntetve s a szók végét jelző vonalakkal leírva vagy gyakran az eredeti címlapot utánzó beosztással lenyomtatva, azonkívül az ajánlólevelei,

bevezetések és zárószavak teljes szövegét, mégpedig az 1600-ig terjedő nyomtatványokét eredeti cirill betűkkel, az 1600. utániakat fonetikus átírásban, az ószláv, görög, latin vagy más nem román szövegeket meg román fordításban is és végül a fejlécek, záróvignetták, kezdőbetűk, képek és egyéb díszítések hű hasonmását, még a vörös-fekete nyomásúakét is, sok munkának meg egész lapját, pompás reprodukciókban”.

A bibliográfiai leírással kapcsolatban Veress azt emelte ki, hogy a kiadványok tudományos ismertetése „kifogástalan, mert a Bianu-féle Bibliográfia felsorolja még az egyes ívek és fogások lapszámát s azt is, hány soros”. A kutatások szempontjából oly fontos kérdésekről, mint a nyomdahibák jelzése, a nyomtatványok papírjának vízjele és a teljes szakirodalom felsorolása sem kerülte el Veress figyelmét, amikor Bianu és Hodoş munkáját ismertette. A „mű szerzői — emelte ki beszámolójában Veress — megemlítik... a nyomdász esetleges hibáit, következetlenségeit és ismertetik egyúttal a képeket; a könyvek tartalmának méltatásán kívül meddig megtaláljuk benne nemcsak a vonatkozó irodalmat, hanem gyakran az egyes példányok származása, előkerülése, esetleges hatása és elterjedése történetét is. S hogy mindez mily gonddal és részletességgel történt, megítélhető abból, hogy az 551 lapnyi könyvben mindössze 176 könyv és nyomtatvány ismertetése fért el, 282 illusztráció kíséretében”. Összegezve mindezeket, Veress így zárja meleghangú ismertetését: „Ez az ekként megcsinált s minden tudományos és művészeti igényt kielégítő *Bibliografia* oly teljességében mutatja be a benne leírt könyveket, mintha azokat az olvasó maga használná, sőt minden vonatkozó adalékot és utalást megtalál róluk benne, az így keletkező kép még annál is világosabb, melyet maguk a régi könyvek nyújtanak”.⁴⁷

Bianu és Hodoş bibliográfiája adatainak tükrében és saját kutatásai alapján Veress bemutatta a román könyvnyomtatás történetét 1508-tól a 18. század elejéig. Románia területén Târgovişte városában, a vajda akkori székhelyén, 1508-ban állította fel Macarie szerzetes az első nyomdát, melyben 1512-ig három ószláv nyelvű egyházi könyvet adott ki. A 16. század végéig egész Havaselvén, a bukaresti és târgoviştei nyomdában még hat nyomtatvány látott napvilágot, kizárólag ószláv nyelven. Moldvában csak a 17. század derekán állították fel az első nyomdát, s így a 16. századi román cirill betűs könyvek zömmel az erdélyi (szebeni, brassói, gyulafehérvári, szászsebesi és szászvárosi) nyomdákban kerültek ki. A több mint 40 nyomtatvány nagyobb része itt is ószláv nyelvű, de jelentős már a román nyelvűek száma is. Mind Bianu, mind pedig Veress többször figyelmeztetett az erdélyi magyar, román és szász nyomdászok és könyvkiadók szoros együttműködésére. A többi között arra is, hogy a 16. század végéig a kolozsvári Heltai és Hoffgreff nyomdákban több mint 200 könyv között egy latin betűkkel szedett román könyv is található, s hogy Heltai 1550-ben magyarul megjelent Mózes öt könyvét 1582-ben felhasználták a szászvárosi román Palea kiadásánál.

Veress 1910-ben megjelent tanulmánya után is többször visszatért a könyvtörténethez. Báthory Endre fejedelmi könyvtárának jegyzékét a lengyelországi levéltárakban feltárt anyag alapján tette közzé. 1926-ban a *Revista Arhivelor* első évfolyamában részletes beszámolót nyújtott az Erdélyben kiadott román nyelvű

⁴⁷ Erdélyi Múzeum. 1910. 143–144.

rendelkezésekről a 18. század derekától 1848-ig.⁴⁸ A Román Akadémia Irodalom és Nyelvészeti Osztálya számára elkészítette Gheorghe Șincai, a román Erdélyi Iskola triásza egyik tagjának levelezését.⁴⁹ Azt is tudjuk kéziratosságyatékából, hogy évtizedeken át gyűjtötte az anyagot a Budai Egyetemi Nyomda román kiadványairól. Az 1777-ben Nagyszombatból Budára költöztetett nyomda adta ki az első román folyóiratot, itt tevékenykedett cenzorként Petru Maior és Șincai. E nyomda adta ki 1812-ben Maior erősen polemikus könyvét a román nép történetéről, amely a román nemzeti tudat fejlődése és izmosodása szempontjából a legfontosabb könyvek közé tartozik. Veress egy egész vaskos kötetnyi okleveles anyagot gyűjtött össze a Budai Egyetemi Nyomda román szerzőiről és nyomtatványairól. Ennek kiadását a szerző nem érhetette meg. A kéziratot Domokos Sámuel rendezte később sajtó alá.⁵⁰

Ezek voltak az előzményei Veress Bukarestben megjelent háromkötetes bibliográfiájának, melynek célját így határozta meg: „Munkám címe »Románok a magyar irodalomban és magyarok a román irodalomban«. Célja ekként időrendben bemutatni minden magyarországi nyomtatványt vagy magyar szerző külföldön bármely nyelven megjelent oly munkáját, amelyben bármi kis román vonatkozás is van, s viszont minden román író románul, vagy bármely más nyelven bárhol megjelent munkáját, amelynek valami magyar vonatkozása is van”.⁵¹ Mindezt Veress először 1935-ben, műve harmadik kötetének megjelenése után írta, amikor még arra számított, hogy következni fognak a többi kötetek is, vagy legalább a IV. kötet, melynek összeállítása már előrehaladott állapotban volt. Visszatekintett megint a kezdetekre: „Ezen óriási célkitűzés megvalósításán diákkorom óta dolgozom, mikor még boldogemlékezetű szüleim körében, Bukarestben adatott élnem. Ez a pepecselő munkálódás második természetemmé és igen kedves foglalkozásommá vált. Ennek köszönhetem, hogy ezt a majdnem emberfeletti munkát... tisztességesen befejeztem... Bibliográfiám kezdődik a legelső hazai nyomtatvánnyal: az 1473-ból való úgynevezett budai krónikával, amelynek öt fejezete szól

⁴⁸ Veress Andrei: Orânduiei românești vechi tipărite în Ardeal. Különlenyomat. B. 1926. 30

⁴⁹ Veress Andrei: Note și scrisori șincaiene. In: Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Literare. Különlenyomat. B. 1928. 56.

⁵⁰ Lásd minderről: Typographia Universitatis Hungaricae Budae 1777–1848. Publié par Péter Király. Akadémiai Kiadó Bp. 1983. 504. Actes du colloque intitulé „Le rôle de l’Imprimerie Universitaire de Buda dans le développement culturel, social et politique des peuples d’Europe centre-orientale”. A kéziratban maradt Veress-féle dokumentumgyűjteményt Domokos Sámuel rendezte sajtó alá az alábbi címen: A Budai Egyetemi Nyomda román kiadványainak dokumentumai 1780–1848. A dokumentumokat gyűjtötte, összeállította és ismertetőkkel ellátta Veress Endre. Akadémiai Kiadó Bp. 1982. 466. Itt említjük meg, hogy 1801 és 1830 között Budán 192 román könyvet adtak ki, míg Bukarestben alig 113-at, Iași-ban 104-et, Neamț-ban 54-et, Râmnicon 18-at. Brassót, Nagyszebent és Balázsfalvát is hozzájuk adván, összesen 488 román kiadvány látott napvilágot. Ezekkel szemben a budai nyomda tehát 192 kiadvány jelentetett meg, azaz a 680 címet magában foglaló összes román kiadványok csaknem egyharmadát. A havaselyi, moldvai és erdélyi nyomdáknban a telológiai tartalmú könyvek aránya jóval meghaladta az 50 százalékot, míg a budai nyomdában ezek aránya még a 25 százalékot sem érte el. Lásd: Miskolczy Ambrus: Le rôle des publications de l’Imprimerie Universitaire de Buda dans l’évolution de la culture roumaine de la fin du XVIIIe siècle a 1830. In: Typographia. 306–307.

⁵¹ Ezeket Veress Endre 1943-ban papírra vetett számvetésében újra felidézte. Lásd még: Veress két önéletrajzát, az egyik 1950-ben véglegesített 163 lapnyi, a másik 9 gépelt oldal. MTA Könyvtár Kézirattára. Ms. 5068/93, illetve Ms. 4179/22.

a románok viselt dolgairól s fog terjedni legalább a nagy világháborúig. Így kiadványom a jóban-rosszban egymás mellett élt két nemzet kulturális érintkezésének s egymásra hatásának valóságos kódexe, ismeretlen vagy rég elfeledett adalékok olyan tömkelegét nyújtva, amely az egymásra hatást egészen új világításba helyezi s tanulmányozása örök forrásul fog szolgálni időtlen időkiig”.⁵² Így védte teljes önérzettel és nem kis meglepődéssel munkáját a bírálóktól. Ezeknek persze nemegyszer igazuk volt, de vádolhatjuk ma Veress Endrét azért, mert művét büszkén mindenkiénél jobbnak tartotta? Neki joga volt az elfogultságra, ugyanis elbizakodott meggyőződése serkentette további munkára. Válasza tehát: „lankadatlan kitartással dolgozom ezután is, tudván, hogy magasztos dolgot végzek, mert művem adatait haszonnal fogják értékesíteni még századok múlva is, kivált ha hézagait újabb könyvcímekkel és adatokkal sikerül majd gyarapítanom”.⁵³ Négy évtizednyi fáradságos és igen-igen termékeny és eredményekben bővelkedő munkájáról Veress talán először végzett számvetést. „Erdélynek és Magyarországnak a vele szomszédos államokkal való kapcsolata ismeretének elmélyítése érdekében immár negyvennégy esztendeje folytatok lankadatlanul, ismételten átkutatva fel Szentpétervárig s le Nápolyig és Bukaresttől fel Königsbergig minden számottevő könyv- és levéltárat, amely munka eddigelé 4 kötetnyi díszesen illusztrált életrajzot, 20 kötet mintaszerű oklevéltárt és számos értekezést eredményezett”.⁵⁴ Magasztos cél a népek egyetértése és baráti együttműködése, s ennek hangsúlyozása 1935-ben már magában is figyelmet keltő tettként értékelendő.

Nem lenne az igazságot valósan tükröző a kép Veress Endre román–magyar bibliográfiájáról, ha elhallgatnók azt a hozzáállást és állandó támogatást, amelyet szerzője legjobb román barátjától Ioan Bianutól kapott. Ez nemcsak a kiadvány elé gördülő nyomdai és más természetű nehézségek elhárításában nyilvánult meg, hanem a mű tartalmát érintő elvi kérdésekben is. A Veress–Bianu levelezés csak részben nyújt betekintést ebbe az igen fontos kérdésbe, hiszen az elvi problémák tisztázása terén a személyes találkozásoknak volt döntő súlyuk. Ioan Bianu nemcsak a román tudomány legnagyobb bibliográfusa, de több évtizedre menő könyvtárosi munkájával a Román Akadémia Könyvtárában olyan anyag birtokába jutott, amely Veress kiadványát szerencsésen egészítette ki. Maga is cédulákat (szabványos papírlapokra jegyzett bibliográfiai adatokat) készítettett munkatársaival Veress művéhez.

Az említett elvi kérdések közül roppant fontos volt annak tisztázása, mennyiben tekinthetők a román irodalom és művelődés szerves részének az Osztrák–Magyar Monarchia kereteiben nemzeti kisebbség életét élő erdélyi és magyarországi románság szellemi képviselőinek művei. Bianu ezzel kapcsolatban ismételt felhívta Veress figyelmét arra, hogy a nemzetiségi státus távolról sem jelenti az anyanemzettől való elszakadást. Szerinte az államhatár nem lehet ismérv az egy bizonyos nemzeti államban élő anyanemzet és a más állam kötelékeiben élő nyelvi, etnikailag és tudatában az anyanemzethez kötődő nemzetiség hovatartozásának meghatározásában. Ezt azért szögezte le, mert nyilván az erdélyi és

---

⁵² Uo.

⁵³ Uo.

⁵⁴ Uo.

magyarországi románság 1918-ig sem különült el attól a román nemzettől, melynek törzse a román nemzeti állam kereteiben élt. Mielőtt véglegesítette volna bibliográfiája első kötetét Veress többször is kikérte Bianu véleményét, ugyanis döntenie kellett a román szellemi élet olyan képviselői munkásságának cédulázása (bibliográfiai adatainak kijegyzése) kérdésében, mint Gozsdu, Todorescu, Alexics és Şiegescu „akik — mint Bianu írta 1930. február 28-án kelt levelében — a magyar államban uralkodó magyar nemzethez csatlakoztak ugyan, de azért önmagukat mégis románoknak tekintették; ezt bizonyítja, hogy nem váltak meg soha a szülők /ortodox vagy görögkatolikus/ vallásától. Következésképpen írásaik, bármilyenek legyenek azok és tartalmuk, jogosan a román–magyar bibliográfiához tartoznak”.⁵⁵ Bianu kifejtette a továbbiakban, hogy az erdélyi és magyarországi románok szellemi életének képviselői egyben az összromán nemzet kultúrájához szervesen fűződnek, alkotóelemét képezik annak, s így a román–magyar viszonyt felmérő bibliográfiában szerepelniük kell.

Szó esett az előbbieket során is arról a támogatásról, amelyben Bianu Veress bibliográfiai kutatásait részesítette. Az erre vonatkozó, Bianuval folytatott levelezésből látjuk, hogy 1927-ben a Román Akadémia Könyvtára cédulákat készített Veressnek. A kolozsvári Ioachim Crăciun is ezt a megbízatást kapta Bianutól. Ám még ezt megelőzően, Bianu 1924. június 9-én írt levelében értesítette Veressét a felajánlott bibliográfiája kilátásairól. „A bibliográfia dolga, úgy hiszem, biztos úton halad, és meg fogja kapni az óhajtott megbízást”. 1929. július 4-én Bianu már tudta, hogy az első kötet negyedrészt 1930-ra tervezték az okmánytár II. kötetével együtt. Ezzel kapcsolatban levelében az alábbiakat írta Veressnek: „Jó egészséget kívánok, hogy ennek a két nagyszabású műnek a kiadása egészségi nehézségek, hidegtelezés vagy más bajok nélkül menjen előre”.⁵⁶ Bianu mindvégig szívén viselte a két kiadvány megjelenésének ügyét, ismételten bátorította szerzőjét. 1931 márciusában, amikor a már előrehaladott életkorú Bianu egészségi állapota rosszra fordult, újabb levéllel kereste meg Veressét és kifejezte óhaját, hogy a sokat várt kiadvány első kötetét mielőbb láthatná. „Természetesen érdeklődéssel várom a román–magyar bibliográfia I. kötetét, habár kevés ideig fogok még örülni az ön munkájának, amelynek megtestesülését sok év óta óhajtom, mivel egészségem rosszabbodik és az évek súlya uralmi jogait követeli”.⁵⁷ Bianu megérte az első kötet megjelenését, amelyet 1931. nyár végén kézbe vett. 1931. október 18-án kelt levelében megköszönte Veressnek a nagyszerű ajándékot. „Alig jutok most hozzá, hogy önnek írjak és először is megköszönjem a nagyon szép Bibliografia I. kötetét, amellyel az összes európai nyelvek és országok bibliográfusai élére került. Egyelőre: haladjon előre mennél gyorsabban a befejezés felé – egyéb megérdemelt dicséret nélkül, mint az, hogy országaink és népeink számára alkotott egy ilyen ragyogó művet. Gondolom, a megérdemelt dicséretnek kelthetnek kedvezőtlen légkört a kiadványt illetően, de a folytatás a legfontosabb. A magam részéről hosszú életet és erőt kívánok, hogy befejezhesse mind a bibliográfiát, mind az oklevéltárat”.⁵⁸

⁵⁵ Bianu–Veress levelezés.

⁵⁶ Uo.

⁵⁷ Uo.

⁵⁸ Uo.

1931. október 28-án írt újabb levelében Bianu a megjelent Veress kötet rendhagyó jelentőségét hangsúlyozta. „Szavakban kifejezve sokkal gyengébben írtam meg, mit gondoltam és éreztem, milyen benyomást gyakorolt rám, amikor az ön *Bibliografia*-jának I. kötetét megláttam”⁵⁹

Négy év leforgása alatt három kötet jelent meg a ma is keresett és gyakran használt Veress-féle bibliográfiából. Már az első kötet kiadását elismerő beszámolók követték mind a román, mind a magyar folyóiratokban és a nagyközönségnek szánt hírlapokban. Még a bíráló hangvétellő részletes beszámolók is azt jelezték, hogy alapvető munkával állunk szemben, amely a két nép közötti viszony történetének kutatásán nagyot lendít előre.

A Veress kutatta román–magyar viszony, egyben az erdélyi és moldvai kapcsolatok egyik előszeretettel vizsgált vetülete a moldvai csángó-magyarság története volt. Ezen a téren is a legszorosabb együttműködésben állott a román szakemberekkel, közöttük Ioan Bianu, V. A. Urechie, Augustin Bunea, Ioan C. Filitti, Nicolae Iorga, George Călinescu, Vasile Mihordea, Iorgu Iordan és Radu Rosetti irodalmárokkal, nyelvészekkel történészekkel és közírókkal. Ebben a témakörben írt egyik legterjedelmesebb tanulmányát a Román Akadémia adta ki 1926-ban.⁶⁰

Húsz éves volt, amikor 1888-ban *Barangolás Romániában* címen első cikksorozatát közölte a *Vasárnapi Újságban* a moldvai csángókról. Ezt megelőzően két nyarat töltötte Dormánfalván a csángók között, miközben apja, Veress Sándor ott az uradalmi birtok felmérését végezte. Az egyik cikkében a Târgu Ocna (Aknaváros) vidékén élő csángók életéről értekezett. Csaknem egy egész tucatnyi cikket és tudományos értekezést tett közzé a hazai és külföldi folyóiratokban. Külföldi levéltári kutatásai közben is állandóan kereste a csángó történet forrásait, főleg római útjai alkalmával. Maga jegyezte fel: „Sok évi római kutatásom a moldvai csángókról is két kötetnyi okleveles anyagot eredményezett”⁶¹

Veress több cikket és tanulmány közzétett az erdélyi román parasztság történetéről. Dévai tanársága alatt a helyi történelmi és régészeti társulat évkönyvében felhívást tett közzé a Horea-vezette 1784. évi parasztfelkelés kútffőinek feltárására és közlésére. Maga *A Hóra-világ Hunyadmegyében* címmel kiadta Ludwig Siess Szebenből küldött tudósításait 1784. november 9-től 1785. január 3-ig. Naplójegyzeteket közzétett 1895-ben az Erdélyi Múzeum hasábjain is a Horea-felkelésről.

Déva városa és Hunyad megye története több tanulmánya, forrásközlése tárgyát képezte. Hunyad vármegye bányászatának múltja cím alatt rövid áttekintést nyújtott az arany-, vas- és kőbányászat fejlődéséről a 15. századtól a 19. század derekáig. Tanulmánya mellékletében kútffőket is közölt. Kiadta I. Rákóczi György

⁵⁹ Uo.

⁶⁰ *Veress Andrei*: Scrisorile misionarului Bandini din Moldova (1644–1650). In: *Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice*. Seria III. Tom. VI. B. 1926. 333–397. Tanulmányát V. A. Urechia kiadványa alapján készítette. Lásd: V. A. Urechia: *Codex Bandinus. Memoriu asupra scrierei lui Bandinus dela 1646 urmat de text, însoțit de acte și documente*. Uo. Serie II. Tom. XVI. B. 1893–1894. 1–335.

⁶¹ A Veress-féle gyűjtemény kiadatlan maradt, a kézirat súlyos hiányosságai miatt. Benda Kálmán és munkatársai állították össze és adták ki az 1467 és 1706 közötti időszakra vonatkozó csángó oklevéltárat Lásd: *Moldvai csángó-magyar okmánytár 1467–1706. I–II*. Gyűjtötte és sajtó alá rendezte Benda Kálmán, Jászay Gabriella, Kenéz Győző, Tóth István György. Szerkesztette, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Benda Kálmán. Bp. 1989.

utasításait Szászvárosszékhez a posták ügyében, valamint Déva vára legrégebb leltárát 1640-ből. Ez utóbbi annál érdekesebb, mert magában foglalja a város részletes leírását. Fiatalkori tanulmányai közé tartozik Geszthy Ferenc dévai várkapitányról, Déva 16. századi iskolájának alapítójáról, aki az Ószövetség 1582. évi román kiadását támogatta. 1908-ban az Erdély Múzeum hasábjain kiadta A nagyenyedi kollégium jegyzői és Nemes Oskolai tanácsa című kéziratot.

Veress román szakfolyóiratokban közölt fontosabb tanulmányai és levelezése

Veress Endre román nyelven közölt fontosabb kiadványai közé tartoznak a már említettekén kívül még Gligorașcu vajda magyarországi bujdosásáról,⁶² az 1595. évi havaselvi törökellenes hadjáratról,⁶³ a pápai nunciások erdélyi tartózkodásáról 1592–1600 között⁶⁴ Gheorghe Saul lovaskapitány történeti írásairól,⁶⁵ az erdélyi románok vándorpásztorkodásáról Moldvában és Havaselvén,⁶⁶ a régi magyar és szász történészek román vonatkozásairól⁶⁷ és Barabás Miklós festő román kapcsolatairól⁶⁸ készült írásai.

Befejezésül Veress Endrének a román szakemberekkel fenntartott szoros kapcsolatainak néhány, eddig nem részletezett vetületeiről emlékezünk meg. Szó esett már a Grigore Tocilescu vezette román küldöttség hunyadmegyei látogatásáról, de a ránk maradt Veress beszámoló olyan részleteket tárt fel, melyek rég feledésbe vesztek. Ebből tudjuk, hogy a Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat Téglás kezdeményezésére román delegációt hívott meg Dévára 1902-ben. Téglás üdvözölte a vasútállomásra érkezett román vendégeket. Tocilescu válaszában „örömét fejezte ki afelett, hogy a műveiből Európa-szerte ismert Téglás Gábort személyesen is megismerheti”. Szavaiban fellelhető a szokásos udvariasság, de valóban Téglás, az MTA tagja, a román tudományt is közelebbről érdeklő római kori Dacia régészeti leleteinek feltárásában úttörő munkát végzett. Veress beszámolója szerint a román vendégek között volt Gheorghe I. Lahovari, a Román Történelmi Társulat elnöke és a Román Akadémia rendes tagja, Grigore G. Tocilescu, a Bukaresti Tudományegyetem régészprofesszora, a Román Történelmi Társulat alelnöke és a Román Akadémia rendes tagja, Ștefan D. Greceanu, a címerteran neves kutatója, Mihai Șuțu, az éremtan elismert szakembere és a Román Nemzeti Bank kormányzója, Nicolae Gavrilescu műépítész, Argeș O. Protopopescu, a Román Történelmi Társulat titkára, Ilie Bărbulescu, a Román Állami Levéltár igazgatója és több mint húsz román egyetemi hallgató. A küldöttség három egész napon át látogatta a megye nevezetességeit: a társulat múzeumát, Vajdahunyadot és a várat, Hátszeg vidékét és Sarmisegethusa feltárt műemlékeit stb.

⁶² *Veress Andrei*: Pribeșia lui Gligorașcu Vodă prin Ungaria și aiurea. *Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice. Seria III. Tom. III-IV* 1924. Különlenyomat. B. 1924. 68 o.

⁶³ *Uő*: Campania creștinilor în contra lui Sinan Pașa din 1595. Uo. B. 1925. 66-145.

⁶⁴ *Uő*. Nunții apostolici în Ardeal 1592-1600. Uo. B. 1928. Különlenyomat 56 o.

⁶⁵ *Uő*: Istorical mare serdar Gheorghe Saul 1743-1785. Uo. B. 1931. Különlenyomat. 24 o.

⁶⁶ *Uő*: Păstoritul ardelenilor în Moldova și Țara Românească. Uo. B. 1927. Különlenyomat 104 o.

⁶⁷ *Uő*: Vechi istorici unguri și sași despre istoria românilor 1760-1787. In: *Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Literare*. B. 1927. Különlenyomat. 72 o.

⁶⁸ *Uő*: Pictorul Barabás și românii. Uo. B. 1930. Különlenyomat. 34 o. és 10 o. illusztráció.

A kölcsönös megismerés és megbecsülés szellemében folytatott látogatás megszervezésében nem kis érdeme volt Veressnek, akit a Román Földrajzi Társulat tiszteleti tagjává választottak.

A Magyar Országos Levéltárban őrzött Veress-levelezés tájékoztat Veress Endre román kapcsolatainak főbb vonásairól. A csaknem másfélezer levél bizonyítja, hogy szinte nem volt a román művelődési és tudományos életnek olyan jelentős személyisége, akivel korábban Veress ne teremtett volna kapcsolatot. Találunk Veresshez írt leveleket Nicolae Iorga, Ioan Bianu, Dimitrie Gusti, Ioan Bogdan, Grigore G. Tocilescu, Andrei Oțetea, Victor Papacostea, Constantin Daicoviciu, P. P. Panaitescu, Iorgu Iordan, Radu Rosetti, Țigara-Samurcaș, C. C. Giurescu, Avram P. Todor, Victor Chereșteșiu, Ion Lupaș, Alexandru Lapedatu és még legalább 40 román tudóstól és írótól. Veress jól ismerte a román szellemi életet, s a történetírás területén igyekezett megismertetni a magyar történészekkel a román kutatók eredményeit. Az is igaz viszont, hogy éppen tartalmuknál fogva, a román történészek mindig figyelemmel kísérték Veress tudományos munkásságát, a magyar historikusok közül az ő neve szerepelt a legtöbbet a román folyóiratokban. Cikkeiről, tanulmányairól és forráskiadványairól olyan neves román történészek értekeztek, mint Iorga, Panaitescu, David Prodan, Ion Moga és sokan mások. A román kollégákkal folytatott levelezésének hangvételét nem annyira az együttműködés szükségét hangsúlyozó szép szavak és kijelentések, hanem a mindennapi munkában való szoros együttműködés állandó ápolása jellemezte. Információt, könyvet küldött és kapott, tájékoztatott és felvilágosítást kért; az együttműködést tehát nem hirdette, hanem minden nap gyakorolta.

Egresi Katalin

VITÁK A TÁRSADALOMPOLITIKA ELMÉLETÉRŐL ÉS GYAKORLATÁRÓL A BETHLEN-ÉRÁBAN¹

Bevezetés

A szociálpolitika iránti fogékonyság a magyar politikai gondolkodásban a 19. század utolsó harmadában jelent meg. Ez egybeesett az Osztrák–Magyar Monarchia gazdaságának tőkés átalakulásával. Az ipari forradalmak következtében kialakult modern ipari társadalom mindenütt a kezdetektől fogva olyan alapvető szociális problémákkal küzdött, mint a hosszú munkaidő, az alacsony munkabérek, a női- és gyermekmunka általánossá válása, a falusi tömegek városba áramlása, a nyomorúságos lakásviszonyok, az egészségtelen munkakörülmények, illetve a munkanélküliség. A magyar kormánynak 1890-ig nem volt kidolgozott munkás- és szociálpolitikája, az 1870–80-as években csupán az iparfejlesztési törvények kapcsán történtek rendeleti intézkedések. A korszerű szociálpolitika csak az 1890-es évek elején, Baross Gábor minisztersége alatt vette kezdetét. 1891-ben születtek meg a vasárnapi munkaszünetről, valamint az ipari és gyári alkalmazottak betegség elleni biztosításáról szóló szociális törvények, 1893-ban pedig a húsz munkásnál többet foglalkoztató üzemek ipari felügyelete emelkedett törvényerőre. Ennek ellenére az I. világháború előtti magyar politika az általános kormányzati elvek és a gazdaságpolitika területén alapvetően liberális szemléletű maradt. Az állam a gazdasági folyamatoktól távol maradt, így a társadalom szociális érdekvédelmét sem vállalta fel.

Ugyanakkor a szociálpolitikai gondolkodás a magyar politikai élet számos szereplőjénél megjelent. Az ipartörvények képviselőházi vitáiban az 1880-as években az egyik függetlenségi, ellenzéki politikus Irányi Dániel a munkásvédelem kidolgozását követelte a kormánytól, a mérsékelt jobboldali ellenzék soraiban pedig Apponyi Albert 1882-ben parlamenti beszédében ún. „szociális olajcseppek”-ről beszélt, amelyek a kormány politikáját súrlódásmentesebbé tehetnék. Apponyi

---

¹ Jelen tanulmány nem törekszik a magyar szociálpolitikai gondolkodás teljes bemutatására. A hazai politikai és tudományos közélet olyan szereplőinek nézeteit kívánja —meglehetősen szelektív módon— feltérképezni, akik a Bethlen-korszakban (1921–31) a politikai rendszer szemszögéből konzervatív, vagy attól eltérő liberális szociálpolitikai nézeteket vallottak. Az egész korszak szempontjából igen jelentős baloldali, ellenzéki pártnak a Magyarországi Szociáldemokrata Pártnak is komplex szociálpolitikai programja volt, e tanulmányban azonban csupán az MSZDP-nek a konzervatív szociálpolitikai nézetekről adott bírálatát ismertetem, mivel a párt szociálpolitikáját az 1920-as években egy korábbi tanulmányban már részletesen bemutattam. Ld. Egresi Katalin: A gazdasági stabilitás szociáldemokrata politikája. Az MSZDP szociálpolitikai kezdeményezései az 1920-as években. Múltunk 2002/2. szám.

a szociális kérdések iránt érzékeny W. E. Ketteler mainzi püspököt tekintette példaképének, aki egyben a német és osztrák keresztényszocializmus kidolgozója volt.²

A szociálpolitikai gondolkodás tablójához az 1890-es években megalakult Magyarországi Szociáldemokrata Párt (MSZDP), valamint a katolikus újkonzervativizmuson belül szerveződő keresztényszocializmus is hozzájárult. Az MSZDP 1890-es Elvi Nyilatkozatában, majd az 1903. évi programjában részletes, pontosan kidolgozott szociálpolitikai követeléseket fogalmazott meg. Ezekben a programokban a párt egyfelől szociális törvényhozást, másfelől kiterjedt biztosítási rendszert sürgetett. Követelte a női és férfi munka egyenlő elismerését, a női munka korlátozását, a 14 éven aluli gyermekek foglalkoztatásának megtiltását, legalább heti 36 órás megszakítatlan munkaszünetet, valamint a mezőgazdasági munkások egyenjogúsítását az ipari munkásokkal. Ugyanakkor síkra szállt a magasabb bérek, a rövidebb munkaidő és a munkakörülmények javítása mellett.

A keresztényszocializmus XIII. Leó pápa 1891-ben kiadott „Rerum Novarum” kezdetű enciklikája következtében 1903-ban indult katolikus néppárti szerveződésből nőtt ki. Giesswein Sándor a hazai keresztényszocialista mozgalom vezetője és ideológusa ezen irányzat lényegét keresztény szellemű szociális reformok összességében látta, amely a liberalizmus individuális szemléletével és a szocializmus vallástalanságával szemben segíthet a társadalmi béke és igazságosság elérésében.

Ezek a gondolatok helyet kaptak a Társadalomtudományi Társaság 1904-ben megrendezett vitájában is, amely éppen a különböző eszmerendszerek, így a liberalizmus, a konzervativizmus, a szocializmus és az anarchizmus képviselőinek a társadalmi fejlődésről vallott nézeteit összegezte.³ Ezen a fórumon mindegyik irányzat állást foglalt a szociális kérdések felvállalása mellett, az előadók úgy vélték, hogy a modern társadalom fejlődése bármilyen eszmerendszer elfogadása mentén valósul is meg, elképzelhetetlen a társadalom szociális érdekvédelme nélkül. Ezek a gondolatok és a kormányzati politika szociális törvényei az I. világháború kirobbanásakor jelentőségüket veszítették.

A háború okozta óriási méretű emberi- és anyagi veszteségek azonban újult erővel vetették fel a szociális kérdések problémáját. Ez egyfelől a dualista Monarchia összeomlását követő polgári demokratikus forradalmak következtében megalakult Károlyi-kormány szociálpolitikai törekvéseiben, másfelől a háborút lezáró békeszerződésekben nyilvánult meg. A Károlyi-kormány a szociáldemokrácia 1903-as programját kívánta megvalósítani. Az 1918. évi IV. néptörvényben rendelkezett a munkaügyi és népjóléti minisztérium felállításáról, amelynek vezetésével Kunfi Zsigmondot bízta meg. Kunfi a Népszavának adott nyilatkozatában

² Ausztriában 1883–84-ben a Taaffe kormány megalkotta az első osztrák munkásvédelmi törvényeket. Ezeket 1887-ben a munkások kötelező balesetbiztosítása egészítette ki. Itt első ízben került sor a liberális gazdasági rendszerbe való intézményes beavatkozásba, mivel kormányzati szinten rendelkeztek, pl. az iparosok kényszertársulásáról, a munkaidő 11 órában történő maximálásáról, valamint a gyermekmunka tilalmáról. Ugyanakkor igyekeztek elejét venni a parasztbirtokok elaprózódásának is.

³ A Társadalomtudományi Társaságot az 1890-es években elmélyülő társadalmi és politikai ellentétek miatt a polgári értelmiség hozta létre 1901-ben, egy esztendővel a Huszadik Század című társadalomtudományi folyóirat megalapítása után. A Társaság szervezője és motorja egy fiatal, radikális beállítottságú szociológuscsoport volt, akik a pozitívizmus jegyében a társadalmi törvényszerűségek kimutatására és a jövő társadalmának megtervezésére vállalkoztak.

megjelölte a minisztérium legfontosabb feladatait,⁴ amely azonban ténylegesen nem működött, 1919. március 21-ig, a tanácsköztársaság kikiáltásáig a szervezés állapotában maradt. A kormány tevékenységét a különböző segélyek és juttatások folyósítása jelentette. A tanácskormány elsősorban az életszínvonal emelése és a nyomor eltüntetése érdekében adott ki rendeleteket.

Az I. világháborút lezáró Párizs környéki békék a társadalom szociális érdekvédelmét nemzetközi jelentőségű kérdéssé tették. A versailles-i (és a trianoni) békeszerződés szociálpolitikai szempontból döntő fontosságú XIII. fejezetének 355. §-a szociális alapelveket és szociális jogokat fogadott el. A XIII. fejezet rendelkezett többek között arról, hogy a munka nem áru, a társadalomban mindenkit megillet a szabad szervezkedés joga, a tisztességes megélhetést nyújtó munkabér, a 8 órás munkanap, azaz a 48 órás munkahét, és a 24 órás, megszakítás nélküli munkaszünet. Ezenkívül a gyermekmunka megszüntetését, a nők és férfiak egyenlő bérezését, a munkaviszonyra vonatkozó jogszabályok minden országban állampolgárságtól függetlenül történő alkalmazását, valamint a munkaügyi jogszabályok betartását is előírta.⁵ A békeszerződéseket követően jött létre a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet, amely a két világháború között a szociálpolitika legfontosabb, országhatárokon túlnyúló fórumává vált. Az általa összehívott munkaügyi konferenciákon számos egyezményt és ajánlást fogadtak el. Ezek az egyezmények és ajánlások iránymutatóul szolgáltak az egyes országok kormányainak a szociális törvények megalkotásában.

Az első munkaügyi konferencián Washingtonban 1919. október 29. – november 29. között hat egyezménytervezetet fogadtak el. Ezek a tervezetek a háború utáni időszak legégetőbb problémáival, így a nyolcórás munkanappal, a munkanélküliség esetére szóló biztosítással, az anyaság védelmével, a nők és fiatalok éjszakai munkájának tilalmával, és az iparban alkalmazható fiatalok alsó korhatárának törvényi szabályozásával foglalkoztak. A washingtoni konferencia határozatot hozott a Nemzetközi Munkaügyi Hivatal felállításáról is.

Magyarország 1922-ben a népszövetségi tagsággal párhuzamosan vált a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet tagjává. A Bethlen kormány azonban az 1920-as évek első felében nem foglalkozott a szociálpolitika kérdéskörével, mivel az I. világháborút követő néhány évben az infláció sújtotta magyar gazdaság nem tette lehetővé a szociális érdekvédelem kormányzati megvalósítását. A kormánypolitika csak a gazdaság stabilizálását követően fordult a szociális problémák felé. Ez a kormányzati szerepvállalás az 1926-os országos szociálpolitikai értekezlet összehívásában, illetve a második parlamenti ciklusban elfogadott szociális törvényekben és ratifikált nemzetközi egyezménytervezetekben érhető tetten.

---

⁴ *Kunfi* a legfontosabb feladatokat 1. a mezőgazdasági munkásvédelem megteremtésében, 2. az 1898. évi II. tc. és az 1907. évi XLV. tc. eltörlésében, 3. a mezőgazdasági és ipari munkásságnak a rokkantság, illetve aggkor esetére szóló biztosítás megalkotásában, 4. a fiataloké és nők fokozottabb védelmében, 5. a gyermekmunka korhatárának felemelésében, 6. a nyolcórás munkanap bevezetésében, 7. az új bányatörvény megalkotásában, 8. a szociális biztosítás teljes körű kiépítésében, 9. a táppénz felemelésében, 10. a hadirokkantak, hadiözvegyek és hadiárvaik gondozásában, 11. a közegészségügy és a rokkantügy állami szerepvállalásában látta. „A népjóléti minisztérium.” Nép-szava 1918. december 10.

⁵ *Topálovich Pál*: A Nemzetközi Munkaügyi Szervezet és a magyar szakszervezetek. Bp. 1975. 7.

Konzervatív szociálpolitikai nézetek

A Bethlen-korszakban többféle elképzelés született, amelyek leginkább a szociálpolitika tartalmi és funkcionális meghatározására tettek kísérletet. A különböző nézetek a szociálpolitika kialakulásának okait vizsgálták, annak részterületeit és feladatait rangsorolták. Mindeközben az államnak és a társadalomnak a szociális érdekvédelem területén játszott szerepével is foglalkoztak. Abban mindenki egyetértett, hogy a szociálpolitika az ipari társadalom gazdasági és szociális konfliktusaiból nőtt ki, a kapitalizmus szükségszerű velejárója. A szociálpolitika feladata a fennálló társadalmi rend keretei között ezeknek a konfliktusoknak a megelőzése, illetve kezelése. Nem vitatták azt sem, hogy a szociálpolitika a társadalmi lét olyan komplex területe, amely magában foglalja a társadalombiztosítás minden ágát (a betegség, baleset, özvegyiség, árvaság, rokkantság, öregség és munkanélküliség esetére szóló biztosítást), a munkaviszony, a munkaidő és a munkabér törvényi szabályozását, a nők, a fiatalok és a gyermekek védelmét, valamint az egészséges munka- és lakás körülmények biztosítását.

Ennek ellenére az egyes nézetek között jelentős különbségek voltak, a tudományos megközelítést sok esetben az aktuális politikának való megfelelés igénye váltotta fel. Néhányan kizárólag a szociálpolitika aktuális feladataival és az állami szerepvállalás kérdésével foglalkoztak.

A különböző szociálpolitikai nézetek vizsgálata szempontjából döntő fontosságú volt a kormányzati politika képviselőinek álláspontja. *Vass József* — aki egy személyben a Bethlen-kormány népjóléti és munkaügyi minisztere, illetve miniszterelnök-helyettese, valamint prelátus és kalocsa nagyprépost volt — a keresztény konzervatív szociálpolitika mérvadó alakjának számított. Miniszteri és egyházi pozíciója mellett az 1926. február 18-án megalakult Keresztény Gazdasági és Szociális Párt (KGSZP) tagjaként, a párt végrehajtó bizottságában meghatározó szerepet töltött be.⁶ A KGSZP az Országos Keresztényszocialista Párt és a Keresztény Nemzeti Gazdasági Párt fúziójából jött létre. (Vass saját magát 1917–18-tól kezdve kereszténydemokratának vallotta, amivel a populáris keresztényszocializmustól és a néppárti konzervativizmustól igyekezett elhatárolódni.) A KGSZP parlamenti frakciója 1926. április 17-én kiáltványt intézett az ország lakosságához, amelyben a legfontosabb feladatok egyikének az ország gazdasági és szociális újjáépítését jelölte

---

⁶ Ezek a pártok a magyarországi keresztényszocializmus meghatározó szervezetei voltak a Bethlen-korszakban. A keresztényszocializmus hazánkban nem válhatott önálló politikai diszciplínává, az országos politikát komolyan meghatározó tényezővé. Létezése szoros kapcsolatban állt a politikai katolicizmussal. Az egyes keresztényszocialista pártok azonban komoly szociális követeléseket fogalmaztak meg. Az 1923 pünkösdjén szerveződő Országos Keresztényszocialista Párt programjában 14 pontból álló „Munkásügy és szociálpolitikai intézkedések” fejezetében olyan kardinális szociálpolitikai reformokat sürgették, amelyek összhangban álltak a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet követeléseivel. Így például sikra szálltak a 8 órás munkanap és a 36 órás munkaszünet törvényi biztosítása, önálló munkaügyi minisztérium létrehozása, a munkabérek kollektív szerződések alapján történő megállapítása, a női és férfi munka egyenlő bérezése, komplex, mindenkire kiterjedő társadalombiztosítás bevezetése, illetve a női, a fiatalok és a gyermekmunka védelme mellett. Mindezt népegészségügyi követelésekkel és a köz- és magántisztviselők érdekeinek védelmével egészítették ki. Az 1923. december 18-án zászlót bontott Keresztény Nemzeti és Gazdasági Párt pedig Bethlen miniszterelnök és az Egységes Párt koalíciós partnere volt. Vass József, bár a párt vezetésében nem exponálta magát, annak egyik legfontosabb embere lett. (A keresztényszocializmusról ld. bővebben: *Gergely Jenő*: A keresztényszocializmus Magyarországon 1924–1944. Typovent kiadó, Bp. 1993.)

meg. A szociális újjáépítésben átvette az előpártok keresztény konzervatív alapon megfogalmazott szociális követeléseit.

Ezek a szempontok Vass József szociálpolitikai nézeteiben is meghatározó szerepet tölthettek be. A miniszter megnyilatkozásait parlamenti felszólalásaiból és az 1926-os országos szociálpolitikai értekezleten elmondott beszédéből ismerhetjük meg. Ezen alkalmakkor a szociálpolitika keletkezésével és feladataival foglalkozott, beszédeiben az aktuális szociálpolitikai problémákat taglalta. A miniszter nézeteit rendszerint két tényező határozta meg: a kereszténység mint ideális közösségi forma, amelynek keretében a szociális problémák igazságosan megoldhatóak, illetve a szociálpolitikának a munkásmozgalomtól való elhatárolása.

Vass az általa képviselt szociálpolitikát keresztény szociálpolitikának nevezte. A kereszténység véleménye szerint azért ideális, mert a modern társadalom önző, individuális szemléletével szemben a szociálpolitika lényegének, a közösségi szolidaritásnak a hordozója. Az 1926-os értekezleten elmondott beszédében a miniszter a keresztény szociálpolitika meghatározására tett kísérletet. Véleménye szerint bármiféle szociálpolitikai elgondolás alapja csakis ember mivoltunk azonossága lehet: „Ugyanazok az emberek vagyunk: kicsiny vagy nagy, a társadalom élén masírozó vagy a társadalom elesettje.”⁷ Ember mivoltunkhoz jogok és kötelességek tartoznak. A modern társadalomban élő egyén jogai kettősek, egyfelől a jogegyenlőséget jelentik, másfelől az élet fenntartásához szükséges eszközökhöz — a kenyérhez, az egészséghez és a kultúrához — való jogot. Ezek a jogok minden embert egyformán megilletnek. A népjóléti miniszter szerint ez nem jelent többet, mint hogy a társadalomban minden egyén számára biztosítani kell a létfenntartás, az egészséges élet és a kulturális felemelkedés lehetőségét. Ezen jogok mellett az egyén legfontosabb kötelessége a munka. Vass a jelen társadalmát a „munka társadalmá”-nak nevezte.

A munka végzés alapján szerzett tulajdon azonban magában hordozza az embereknek a legkülönbözőbb módon való differenciáltságát: „...a magántulajdon alapján álló társadalmi berendezkedés, e nagy elv, amelyet nem tudunk magunk alól kirúgni, megteremtven a maga gazdasági életformáját, szükségképpen olyan egyéni különbségeket hoz létre a társadalom berendezkedésében, amelyeket nem tudunk kiküszöbölni.”⁸ Ez a differenciáltság teremti meg a szociálpolitikát, amely keresztény értelemben nem más, mint embervédelem.

Egy későbbi beszédében⁹ a szociálpolitika feladatairól beszélt, amelyet a kapitalista gazdaság és társadalom hibáinak kiküszöbölésében jelölt meg. Az ipari társadalom fő problémáját abban látta, hogy a termelés öncélúvá válásával a hagyományos közösségi kapcsolatok helyébe az önálló individuum lépett, amely a termelés és a tőke szolgálatában állt. Ez az atomizálódott társadalom káros hatással van az emberi kapcsolatokra, ugyanis lehetővé teszi az ember kisemmizését és elsikkasztását. Ezáltal a jelen kor társadalmi fejlődése ellentmondásokkal ter-

⁷ Társadalompolitikai feladataink. Az 1926. október 24–30-ig tartott közegészségügyi és társadalompolitikai országos értekezlet munkálatai. (A továbbiakban: Társadalompolitikai értekezlet) Szerk. *Balogh Andor és Kovrig Béla*. Bp. 1927. XIV.

⁸ Társadalompolitikai értekezlet: uo. XV.

⁹ *Vass József*: A magyar szociálpolitika útjai. Záróbeszéd. Bp. 1928. Kiadja a Keresztény Kisgazda Földműves és Polgári Párt

helt, felemás fejlődés. Negatívuma a termelés öncélúsága, és az egyén anyagi kiemelésének lehetősége, pozitívuma pedig az ember jogi, kulturális és erkölcsi felemelkedése. A szociálpolitikára éppen azért van szükség, hogy az ellentmondást feloldhassuk, a társadalmi fejlődés negatív vonásait kiküszöbölhessük. Vass keresztény szellemiségű szociális törvényhozásban, illetve a szociális konfliktusok megelőzésében látta a hatékony szociálpolitika megvalósulását. Ezáltal az államnak és a társadalomnak egyaránt fontos szerepet szánt. Az államtól törvényalkotást, a társadalom tagjaitól pedig közösségi szolidaritást várt el.

Ugyanakkor a munkásmozgalommal szemben megfogalmazott fenntartása is több alkalommal megfogalmazta. Ezt elsősorban a népjóléti minisztérium költségvetési vitáiban és az 1927–28-as szociális törvényjavaslatok parlamenti vitájában hangsúlyozta. Ezen alkalmakkor azzal érvelt, hogy a szociálpolitika az egész társadalom ügye, nem sajátíthatja ki egyetlen társadalmi réteg sem.

A Népjóléti és Munkaügyi Minisztérium két tisztségviselőjének *Kovrig Bélának* és *Dréhr Imrénének* a munkássága ugyancsak meghatározta az 1920-as évek magyar szociálpolitikai gondolkodását. Kormányzati tisztviselőként, elsősorban a szociális törvényalkotásában játszottak szerepet, ennek ellenére kiváltképp Kovrig jó néhány szociálpolitikai művet is írt. Kovrig Béla szociális kérdések iránti érdeklődése már az 1920-as évek elején megnyilvánult. 1922–23-ban nyugat-európai tanulmányútján az angol és a német társadalom szociális problémáit és a szociális érdekvédelemnek a kormányzati politikához való viszonyát vizsgálta. Az 1924-ben alapított Munkanélküliség Elleni Küzdelem Magyarországi Egyesületének titkáráként, majd 1927-től a Népjóléti és Munkaügyi Minisztérium munkatársaként behatóan foglalkozott a szociális biztosításokkal. Ő szerkesztette meg az öregség, rokkantság, özvegyesség és árvaság, esetére szóló biztosítás 1928-as törvénytervezetét. Elméleti munkássága arra is kiterjedt, hogy a környező államok szociális törvényeit összehasonlítsa, így művei által komplex képet kaphatunk a korszak nemzetközi szociálpolitikai eredményeiről.

Kovrig Béla szerint a szociálpolitika „amaz eljárásoknak és törekvéseknek az összessége, amelyek lényegükben bizonyos értékszempontok szerint, közvetlenül a társadalom belső egységének tartós megtartására és fejlesztésére irányulnak.”¹⁰ Kovrig a hangsúlyt az értékszempont kifejezésre tette, véleménye szerint ugyanis ez a kérdéskör csak világnézeti alapokról közelíthető meg: „szociálpolitika annyiféle lehet, ahány világnézet, mindenki csak a maga világnézetének szociálpolitikájáról szólhat.”¹¹ Saját felfogását — ahogy a népjóléti miniszter is — keresztény szociálpolitikának minősítette, lényegi sajátosságát a védelemben jelölte meg. A keresztény szociálpolitika a védelemre szorulókat támogatja a társadalom oldaláról, lehetővé téve ezzel, hogy a társadalom minden tagja emberhez méltó életet élhessen. „Szociális intézmények csődöt szenvedhetnek, szerzett munkajogoktól tömegeket megfoszthatnak, de egy rendszer sem ejtheti el a szociálpolitikát, mert ez az ember feladását jelentené.”¹²

¹⁰ *Kovrig Béla*: Szociálpolitika. Bp. Magyar Szemle Társaság. 1936. 7.

¹¹ Uo. 8.

¹² Uo. 12.

A szociálpolitika tartalmát az egyén, a közösség és a gazdaság hármasságában értelmezte. Az egyes egyén — mint a szociálpolitika alanya — életközösségekbe tagozódik, a közösségek pedig viszonyokban realizálódnak. Ezek a viszonyok: az egyén és a család, az egyén és a hivatás, az egyén és a nemzet, az ember és az embertárs, valamint az ember és a föld (magántulajdon) viszonyai. Ezeken a viszonyokon keresztül valósulhat meg a szociálpolitikai cselekvés, amely világnézettől függően mindig előnyben részesít egyes viszonyokat mások rovására. A keresztény szociálpolitika szempontjából a legfontosabb az egyén és a család viszonya, a család ugyanis a társadalmi létre nevelés iskolája, a tekintély, az engedelmesség, a szociális magatartás és a kulturális fejlődés előfeltétele. Kovrig szerint először családfenntartó szociális törvények alkotásával, nagycsaládosok állami támogatásával kell foglalkozni. Ezt követően az egyén és a hivatás viszonyában a munka megbecsülésének fontosságát fejtegeti. A társadalmi fejlődés motorja a családi lét mellett az erkölcsi kötelességként felfogott hivatás.

A mindenkori szociálpolitikának azonban világnézettől függetlenül vannak objektív és szubjektív határai. Az objektív határok az adott állam gazdasági helyzetével vannak összefüggésben. A társadalom hatékony szociális érdekvédelme olyan tényezőktől függ, mint pl. a nemzetgazdaság tőkeereje, a termelési javak gazdagsága, az ország geopolitikai helyzete, a termelés nemzetközi versenyviszonylatban elfoglalt helye, és az ország részesedése a nemzetközi jövedelemelosztásban.

Kovrig külön tanulmányban¹³ foglalkozott a szociálpolitika és a gazdaság viszonyával. A szerző kitűnően érzékelte, hogy egy ország gazdasági teljesítőképessége egyben minden állam szociálpolitikai reformjainak határát is jelenti. Amennyiben egy ország gazdaságpolitikája a vállalkozások kibontakozását szolgálja elősegítve ezáltal a tőkeképződést, a magántőke felhalmozódását, akkor biztosítani tudja széles társadalmi rétegek megélhetését és a megélhetéshez szükséges jogok összességét is. A korszak nagy problémája éppen az volt, hogy a munkaadói szféra nagyon ódzkodott a szociális terhek viselésétől. Egy-egy szociális törvény bevezetése ellen mindig arra hivatkoztak, hogy a magyar gazdaság nem bírja el a szociális reformok anyagi terheit.

A szociálpolitika szubjektív határai ellenben azt jelentik, hogy az adott állam kormánya, vagy éppen a különböző társadalmi rétegek hogyan viszonyulnak a szociálpolitika kérdésköréhez. Ide tartoznak az alábbi tényezők: az uralkodó társadalmi csoportok szociális szemlélete, a központi hatalom birtokosainak társadalmi akarata, a közgondolkodás szociális érettsége, a társadalmi ellentétek élességének foka, a közösség érdekében szociális védelemre szorultak elkeseredettségének mértéke, a munkásmozgalom hagyománya, valamint az intellektuális elemek és a szocialista mozgalom kapcsolata. Kovrig véleménye szerint egy tőkeerős, dinamikus fejlődő gazdaság mellett egyáltalán nem elhanyagolható tényező, hogy a kormány, vagy éppen a társadalom tagjaiban milyen erős a szociális konfliktusok megoldásának igénye, illetve egy közösség milyen mértékben szolidáris és áldozatkész a szociális ellátásra szorult rétegekkel szemben. Kovrig ezzel a világháború utáni nemzetközi szociálpolitika kihívásaira igyekezett korszerű vá-

¹³ Kovrig Béla: A magyar szociálpolitika igaza a liberális és szocialista eszmerendszerek küzdelmében. Bp. Munkügyi Szemle kiadványai 8. sz. 1932.

laszt adni. A társadalom „elesettjeivel” szemben nem elégséges a jótékonyosság eseti magánakciója, hanem a közgondolkodás egészének megváltozására van szükség. Olyan közgondolkodásra, amely előkészíti a talajt a kormányzati cselekvésre, és egy kötelező, minden társadalmi rétegre kiterjedő szociális biztosítással, szociális intézményrendszer kiépítésével jóval hatékonyabban tudja kezelni a szociális konfliktusokat, mint a jótékonyosság.

Dréhr Imre a Népjóléti és Munkaügyi Minisztérium államtitkára a kormányzati politika álláspontjából csupán néhány, az általánosság szintjén maradó kijelentést vett át. Leginkább a szociálpolitikának a munkásmozgalomtól való elhatárolását hangsúlyozta. A munkahiány esetére szóló biztosítás tárgyában több alkalommal nyilatkozó államtitkár a Magyar Közgazdasági Társaság 1926. március 18-i ülésén éppen azt fejtegette, hogy a szociálpolitika nagy problémáit nem a szociáldemokrácia vetette fel, hanem a konzervatív valláserkölcsös politika részeként jelentkezett. Példaként Bismarck német kancellárt említette, aki kormányzati szociálpolitikájában a német szociáldemokrácia szociális követeléseiből csak az igazságos és jogosult kívánságokat valósította meg. Arra már nem tért ki, hogy mit értett Bismarck jogos és igazságos kívánságokon, illetve, hogy a német munkásmozgalom hogyan és miért képviselte a munkásság szociális érdekeit.¹⁴

Ezen kívül a szociálpolitika feladatával foglalkozott, amelyet a faj megerősödésének és fejlődésének intézményes biztosításában vélt felfedezni. Ő is szívesen használta az embervédelem kifejezést. Ezzel azt kívánta hangsúlyozni, hogy a szociálpolitika a társadalmi béke meghatározó eszköze. Kovrighoz hasonlóan a társadalmpolitikai alkotások eredményességének határát a gazdaság teljesítőképességében látta.

A kormányzati politika keresztény konzervatív szemléletéhez képest szélsőséges, egyfelől az olasz fasizmus eredményeit magában foglaló, másfelől a fajvédelmet is propagáló nézetek születtek. *Bikkál Dénes* az 1928-ban felállított Országos Társadalombiztosító Intézet titkáráként és a Munkaügyi Szemle szerkesztőjeként az olasz fasizmus magyarországi méltatója volt. Öt éves római tartózkodása eredményeképpen született „A fasiszta Olaszország” című művében fejt ki nézeteit a szociálpolitikáról, mindezt az olasz fasiszta állam részletes bemutatása mellett. A Mussolininek ajánlott könyv a szerző szerint azért készült el, hogy a magyar olvasóközönséget megismertesse a fasiszta állam „vívmányaival.” Célja tehát a Duce életének méltatása mellett a fasiszta alkotmány, a szociális biztosítások és az olasz gazdaság eredményeinek bemutatása.

Bikkál Dénes a szociálpolitika mintaállamának Olaszországot tekintette, s élénken sürgette az olasz fasizmus „kiemelkedő eredményeinek” magyarországi alkalmazását. Nézeteit azzal támasztotta alá, hogy az olasz társadalom szociális érdekvédelme a nemzet fennmaradását és erősödését szolgálja. A valódi szociálpolitika nem lehet más csak nemzetfenntartó, amely egyszerre képes a dolgozó társadalom anyagi védelmét és a családalapítási törekvését is szolgálni. A fasizmus a szerző szerint ezeket a feladatokat tökéletesen el tudja látni, hiszen a „fasizmus az idealizmus realizálása a földön.”¹⁵

¹⁴ *Dréhr Imre*: A munkahiány esetére szóló biztosítás. Közgazdasági Szemle. 1926/5–6.

¹⁵ *Bikkál Dénes*: A fasiszta Olaszország. (Mit alkotott a fasizmus 5 év alatt?) Bp. 1928. 8.

A nemzetek fejlődéséhez azonban — s ezen a ponton Mussolini kategóriái érhetők tetten — a társadalom együttműködése szükséges, így a társadalom minden tagja a „nagy államépítő munka”, „az új milió”, az „új haza” megteremtésén kell, hogy fáradozzon. Bikkál szerint a nemzetépítő munka akkor lesz eredményes, ha a munkás és a tőkés között nincs érdekellentét, a modern, kapitalista társadalom osztálytagozódása megszűnik. Bikkál az olasz szindikalista állam szerkezetén belül és az 1927 áprilisában megalkotott „Carta del Lavoro” (A munka alkotmánya) elemzésén keresztül látja beteljesedni ezt a nemzetfenntartó szociálpolitikát.¹⁶ A szindikalista államszerkezet megszünteti az osztályellentéteket, az atomizálódott, individualizálódott egyént a társadalom, mint egész szerves részévé teszi s ezáltal gondoskodik az egyén anyagi és erkölcsi védelméről. A munka alkotmánya pedig a munkát olyan szociális kötelességgé teszi, amely egyrészt a nemzeti össztermelés növekedését, a nemzet gazdasági és politikai fejlődését, másrészt az egyén boldogulását szolgálja.

Mindezt Bikkál a fajvédelem fogalmával egészítette ki, mivel azzal érvelt, hogy a kormánypolitika a szociális törvények megalkotásán keresztül tulajdonképpen a faj fennmaradását és védelmét is szolgálja. A fajvédelem és a szociális kérdés kapcsolatát az 1920-as évek elején a kormánypárton belül politizáló Gömbös Gyula fogalmazta meg a nemzetgyűlésben több alkalommal, majd az 1924-ben megalapított Fajvédő Párt tartotta napirenden. Gömbös Gyula 1923 januárjában egyik nemzetgyűlési beszédében fejtette ki a fajvédelem aktuális teendőit. Ekkor huszonegy lényegesnek tartott és nagyon aktuális teendőt sorolt fel.¹⁷ A fajvédelem nála elsősorban több közegészségügyi berendezés létesítését, anya- és csecsemővédelmet, az egyke-rendszer leküzdését, az alkoholizmus, a tüdővész és a vér-bajok elleni küzdelmet jelentette. Ugyanakkor sürgette a „magyar faj” kivándorlásának megtiltását, valamint a visszavándorlás megkönnyítését, amelyet földbirtokreform megvalósításával vélt elképzelhetőnek. Mindezt a zsidók bevándorlásának megtiltásával, valamint az 1914 óta bevándorolt zsidók kiutasításával kötötte össze. Gömbös a népnevelés fokozását is a fajvédelem egyik feladatának tartotta, számára azonban ez a kérdés egyet jelentett a zsidó fiatalság háttérbe szorításával és a „falú gyermekeinek” előtérbe helyezésével. További elképzelései a magyar gazdaság reformjára vonatkoztak, keresztény-agrár nagybank létrehozásával és a magyar föld magyar emberek kezébe juttatásának gondolatával.

Közel állt a kormányzati politika álláspontjához *Balás Károlynak* a Pázmány Péter Tudományegyetem tanárának két jelentős, szociálpolitikával foglalkozó műve, ám Mussolini méltatása az ő esetében is megfigyelhető. Balás szerint a szociálpolitika nem más, mint a közösségi kontextusban (az államban, a nemzetben és a társadalomban) felfogott ember lehető legnagyobb boldogságának szolgálata. Ez a „minél több ember boldogsága”-elv tulajdonképpen társadalmi érdekként, közérdekként fogható fel. A boldogság egyfelől az egyén fizikai, azaz

¹⁶ A Carta del Lavoro leszögezte a munkakötelezettséget, a szakszervezeti formában megvalósuló érdekvédelmet, az érdekek egyeztetésének szükségességét és érvényesítését a kollektív szerződések formájában, a panaszos ügyek döntőnkéül a munkaügyi bíróságot jelölte meg. Ezek tulajdonképpen olyan elvek voltak, amelyeket a korabeli tőkés államokban már ismert eljárásokként alkalmaztak. *Ormos Mária*: Mussolini. Bp. 1987. 232.

¹⁷ *Gergely Jenő*: Gömbös Gyula. Bp. 2001. 138–139.

anyagi jólétét, másfelől szellemi fejlődését, a szerző kifejezésével élve „megelégedését” jelenti.

A közérdek megvalósításához három alapvető feltétel szükséges: 1. egy jóindulatú világnézet, amely Balás Károly szerint „társadalomfenntartó etikai kultúra”; 2. minél több és jobb rendelkezésre álló szükséglet kielégítési javak; és 3. erős nemzeti, társadalmi szervezet. A három feltételt a kapitalista és kommunista társadalom szembeállításából vezette be.

A kommunista társadalomszerveződés egyik feltételnek sem tud eleget tenni, mivel egy ún. forradalmi szociálpolitikával párosul, amely a közösség hagyományos szerkezetét, az államot és a nemzetet „felrobbantja,” tehát nem rendelkezik helyes világnézettel és erős társadalmi szervezettel. Mindemellett a rendelkezésre álló javakat elosztja anélkül, hogy a felosztott termelési javak mennyiségi utánpótlásáról gondoskodna, így nem képes megfelelni a második feltételnek sem. Ezzel szemben a kapitalista társadalom előrelátó és közérdekű szociálpolitikával párosulhat. A tőkés társadalomnak vannak ugyan gyengéi „utilitarista és parazita körjelenségei,” de ezek a közérdeket hátrányosan érintő jelenségek nem indokolják a fennálló rend felszámolását, sőt a szociálpolitika feladata: „gondos előrelátással, folytonosan örködni és javítgatni a modern társadalom rendjén és szerkezetén.”¹⁸

A kapitalista társadalomban a szociálpolitika feladata éppen a három alapfeltétel biztosításában rejlik. A szerző szerint a helyes világnézet kialakítását a szociálpolitika úgy érheti el, ha a társadalom tagjaiban kifejleszti a közérdekű magatartásra irányuló erkölcs készségét. Ezen készség alapján az egyén a munkára való készséget, a kötelességtudatot, a hivatásérzetet és az eredményes munkateljesítés iránti vágyat fogja preferálni az önző, egoista, individuális szemlélet helyett. A szerző Mussolinit a korszak kiemelkedő államférfinak tartotta, mert az olasz fasizmus a kötelességteljesítés morálját oltotta bele a tömeg lelkébe.¹⁹

A szerző által vizsgált második alapfeltétel a hatékony termeléssel és a termelő munka eredményességével függ össze. A magántulajdont tiszteletben tartó tőkés társadalomban a szociálpolitika révén lehet a termelésben való részvétel és a termelési javakban való részesedés helyes arányát garantálni. Ezzel szemben a merev gazdasági egyenlősítés (a kommunista társadalom) nem serkenti a termelést sem mennyiségi, sem minőségi vonatkozásban. Balás úgy vélekedett, hogy a „szükséglet kielégítési javak minél nagyobb hányadát” csak a termelés növelésével, az ún. többtermeléssel és nem a tulajdonviszonyok radikális megváltoztatásával tudjuk biztosítani. Ezért a munka tisztelete mellett a tulajdon tisztelete is szükséges.

A harmadik alapfeltétel az individualizálódó szemlélettel szemben a közösség elsődlegességét hangsúlyozza. Balás az ipari társadalom önző, haszonelvű, egyéni érdekeket szem előtt tartó világnézetével szemben a nemzet és a faj jelentőségét hangsúlyozta. Az egyetemi tanár a népjóléti miniszter álláspontjához hasonlóan a társadalom és gazdaság újkori fejlődését éppen azért látta ellentmondásosnak, mert az negatív — önző, individuális — szemlélettel párosult. Ezt a

¹⁸ Balás Károly: A szociálpolitika fő kérdései. Bp. 1929. 9. o.

¹⁹ Balás Károly: Szociálpolitikai realitás. Közgazdasági Szemle 1926. 1. sz. 6.

negatív jelleget a szociálpolitikának kell korrigálnia, a korrigálás pedig közösségi szinten valósulhat meg. A szociálpolitika eredményességéhez a következő eszközökre van szükség:²⁰

1. honalapító, életterületet biztosító, megvédő, békét, biztonságot, s jövőt adó áldozat, erőfeszítés, munka.

2. a magántulajdon, s általában bizonyos vagyonjogok megvédése.

3. biztosítani kell minél nagyobb határok között a hatékonyabb munka jobb jutalmazását egyrészt a kizsákmányoló törekvésekkel szemben, másrészt pedig a nem dolgozni, illetőleg a munka eredményességét lerontani igyekvőkkel szemben.

4. a hatékony fajfenntartás és gondoskodás tárgyát kell, hogy alkossa minden, a maga nagy érdekeit megismerő társadalomra, nemzetre illetve államra nézve. Ez a szempont szorosan összefügg a nőkérdéssel. A nő fiziológiai és társadalmi hivatása a hatékony faj- és családfenntartás.

A konzervatív szociálpolitikai nézetek a Bethlen-korszakban meglehetősen sokszínű képet mutattak. A kereszténység tradicionális értékei mellett, amelyet az újkori politikai fejlődésben XIII. Leó pápa a „Rerum Novarum”-ában emelt a politikai párttá szerveződés alapelemeivé, az olasz fasizmus gazdasági és szociálpolitikai eredményeinek tanulmányozása és a fajvédelem kategóriája is megtalálható.

Liberális nézetek

A kormányzati politika álláspontja mellett a Bethlen-korszakban néhány liberális elmélet is megjelent. Érdekes színfoltot jelentett Papp Dezsőnek, a kereskedelemügyi minisztérium egykori államtitkárának felfogása. Papp a Nemzetközi Munkaügyi Hivatal magyarországi levelezője volt, a budapesti Műegyetemen magántanárként oktatott szociálpolitikát. Számos esetben, így például az 1926-os értekezleten is meghallgatták véleményét, mivel a munkaügy magyar szakértőjeként tartották számon. Ennek ellenére a korszak mellőzött, reformer szellemű politikusai közé tartozott. A szociálpolitikáról alkotott felfogása sokkal közelebb állt a liberális nézetekhez, mint a konzervatívokéhoz.

Papp számos kortársához hasonlóan az ipari társadalom osztálytagozódását és érdekkonfliktusait tartotta a szociálpolitikai gondolkodás mozgatórugójának, ám mégsem jutott el a kurzus hivatalos nézetének, a keresztény szociálpolitikának a támogatásához. Papp Dezső a szociálpolitikát csupán gyakorlati mivoltában ragadta meg, teoretikus vonatkozásait nem vizsgálta. A szociálpolitika nála a társadalmi béke eszköze volt. Ezt véleménye szerint a 20. században azért különösen fontos hangsúlyozni, mert a kapitalista termeléssel együtt járó munka-tőke ellentét a társadalmi béke legnagyobb akadályá. Ez az ellentét nagyon könnyen társadalmi forradalmakhoz vezethet, amely a fennálló rendet felforgatja: „A szociálpolitika a társadalmi osztályellentétek mérséklése, a munkásság megnyerése a társadalmi rend keretei között megvalósuló társadalmi fejlődésnek.”²¹ A szoci-

²⁰ Balás Károly: A szociálpolitika fő kérdései. uo. 204–208., ill. Ferge Zsuzsa: Fejezetek a magyar szegénypolitika történetéből. Bp. 1986. 103–104.

²¹ Papp Dezső: Békeszerződés és munkaügy. Bp. 1920. VI.

ális konfliktusok megoldását (azaz a társadalmi forradalmak kiküszöbölését) azonban nem a tradicionális, keresztény értékek alapján, hanem konkrét állami szerepvállalással képzelte el. Példa nélkül szállt síkra a munkaügy törvényes rendezése, a munkásság életszínvonalának emelése és a nemzetközi szociálpolitikai egyezmények ratifikálása mellett. Mindeközben szüntelenül hangsúlyozta, hogy a szociális problémák megoldásához az állam és a társadalom kölcsönös elkötelezettségére van szükség. A társadalmi fejlődésnek azonban nemcsak nemzeti, hanem egyetemes emberi keretek között is érvényesülnie kell. Papp úgy vélte, hogy az I. világháborút lezáró békerendszerek számos vonatkozásban igazságtalanok, ám a szociális jogok és alapelvek szabályozása tekintetében korszerűek, ezért mindenképpen állami szintű megvalósításra alkalmasak.

Az 1920-as évek egyik kiemelkedő gondolkodója, *Heller Farkas* egyetemi tanár, nemzetközi hírű közgazdász az aktuális keresztény konzervatív szemlélettől függetlenül, tudományos alapon közelítette meg a szociálpolitika kérdéskörét. Liberális szemlélete alkalmassá tette őt arra, hogy a magyar politikai élet bal- és jobboldali képviselőivel is szót értsen. 1922-ben részt vett a nemzetközi munkaügyi értekezleten, ő szerkesztette a korszak egyik legszínvonalasabb folyóiratát, a *Közgazdasági Szemlét*.

Heller tudományos tevékenységét elsősorban három területen fejtette ki: a közgazdaságtan elméleti fejlődésének a feldolgozásában, az elméleti és az alkalmazott közgazdaságtan (gazdaságpolitika), illetve a pénzügytan területén. A szociálpolitika a gazdaságpolitika — vagy ahogy ő nevezte: a társadalompolitika — keretei között értelmezhető. A társadalompolitika szerinte a gazdaságot egyetemes perspektívából szemléli, a gazdasági élet ugyanis társadalmi alapon, a társadalmi szervezetek keretein belül megy végbe. Az egyetemes szempont azt jelenti, hogy az egyén nem pusztán gazdasági lény, hanem annál sokkal több, ember mivolta, autonóm személyisége, azaz az egyén öncélúsága fontosabb tényező, mint a pusztán munkavégzés. Az egyén nemcsak munkája által tagja a társadalomnak, hanem ember mivolta teszi azzá.

A szociálpolitika a társadalompolitika azon területe, amely ezt az egyetemes szempontot érvényesíti a gazdasági életben. Bár az ember mivolt alapján a társadalom minden tagja egyenlő, a közösségen belüli differenciáltság a munkavégzés és a vagyon alapján elkerülhetetlen. A kapitalista társadalom alapvető hibája, hogy akuttá teszi a gazdasági szervezet és a munkás ember mivolta közötti ellentétet. Az ipari forradalom magával hozta a tőke és profitorientált nagyipari termelést, ám a modernizációval együtt járó városi élet, írni-olvasni tudás, a politikai élet fejlődése, a jogegyenlőség az ember emberként való tiszteletét fejlesztette ki. Mindeközben széles társadalmi rétegek váltak pusztán gazdasági segédeszközzé. A szociálpolitika ezen rétegek védelmében, mindig a gyengébb fél érdekében lép fel: „A szociálpolitika tehát az osztályok egymásközti viszonyába való belenyúlása a gazdasági szervezkedés oly túltengésének megakadályozására, amely egyes társadalmi rétegek tagjainak öncélúságát veszélyezteti.”²² A beavatkozás az összesség érdekében történik, ezáltal a szociálpolitika széles társadalmi rétegek jólétét és a társadalmi fejlődést szolgálja.

²² *Heller Farkas: A szociálpolitika alapja és lényege. Bp. 1920. 13.*

Heller szerint a szociálpolitika és a törvényes munkásvédelem tulajdonképpen egymást átfedő fogalmak. A szociálpolitika alapkérdései számos vonatkozásban a munkáskérdés lényegébe vágnak. A munkafeltételek szabályozása, a közegészségügy és a népművelés területei a munkásság követelése is egyben. Így a szociálpolitika közelebb áll a szocializmushoz, mint a liberalizmushoz. Heller ezzel tulajdonképpen arra hívta fel a figyelmet, hogy a klasszikus liberális eszmerendszer képviselői a 19. században nem tudtak mit kezdeni a gazdasági modernizációt kísérő szociális konfliktusokkal, mivel az egyén autonómiájának és a magántulajdon sértetlenségének alapelvei miatt nem ismerték el az állami beavatkozás jogosságát. Ezzel szemben a szocializmus eszmerendszere a társadalmi nyomor és anyagi kiszolgáltatottság következtében alakult ki, a 19. század második felében megalakult szociáldemokrata pártok szociális követelések sorozatát vették fel programjaikba.

Heller szerint a szociálpolitika bizonyos értelemben a szocializmus lépcsőfoka. „A szociálpolitika sokat átvett a szocializmus bírálatából: „bár osztályközi politikára törekszik, elismeri, hogy vannak eltérő érdekekkel bíró osztályok.”²³

Heller Kovrig Bélához hasonlóan nagyon érzékletesen megvilágította a gazdasági szféra és a szociálpolitika ellentmondásos viszonyát is. Az osztályok felett álló, az egész társadalmat képviselő szociálpolitika a fennálló rend gazdasági alapjainak fenntartására vállalkozik. Nem kívánja a magántulajdon felszámolását, de korlátozhatja azt a közösség érdekében. A gazdaság munkaadói, vállalkozói oldala azonban ódzkodik a szociális reformok megvalósításától, mert a termelési költségek növekedését és a mozgásszabadságának csökkentését látja benne. Heller szerint ezek a félelmek csak részben jogosak, mivel a hatékony szociálpolitika a termelési költségek emelkedése mellett egyúttal a termelést is tökéletesíti. A munkások életszínvonalának emelése növeli a munkakedvet és a munkaintenzitást.

Hellert a Magyar Nemzeti Szövetség elnöksége 1924-ben felkérte arra, hogy tartson előadást a szociálpolitika lényegéről. Erre azért kerülhetett sor, mert a szövetség ebben az évben a szociálpolitika aktuális kérdéseiről előadás sorozatot rendezett. A Szövetség elnöke, Perényi Zsigmond báró január 14-i megnyitó beszédében az előadássorozat ötletét azzal indokolta, hogy Magyarországon a szociálpolitika a legelhanyagoltabb területek egyike. Heller ez alkalommal is a kapitalizmus ellentmondásának felvázolására vállalkozott, ám hosszasan fejtegette a szociálpolitika, a jótékonyosság és a szocializmus közötti különbséget. „A szociálpolitika a modern állameszme kifejlesztése, amely a polgárság fogalmában mindenkiben kifejezésre juttatja az embert. A szociálpolitika nemzetfenntartó és nemzetfejlesztő tényező.”²⁴ Ezzel szemben a szocializmus egyik végletként a fennálló társadalmi rend alapjait kívánja megbontani, a jótékonyosság pedig másik végletként csupán önkéntes egyéni ténykedés a nyomor enyhítésére.

A korszak ugyancsak liberális egyénisége, *Földes Béla* politikusként és egyetemi tanárként is sokat foglalkozott a szociálpolitika kérdéskörével. Szociális érzékenységét bizonyítja, hogy 1910-ben ő alapította a Társadalompolitikai Társaságot, 1917-ben pedig a Wekerle-kormány tárca nélküli minisztereként a béke-

²³ *Ferge Zsuzsa*: i. m. 102.

²⁴ Magyar Iparfelügyelő. Iparpolitikai és Iparügyi Közlöny. 1924. január 20. 9.

gazdaságra való átment előkészítésével bízták meg. Bár egyik legjelentősebb műve, „A szociális igazságosság felé” csak 1936-ban jelent meg, a szerző mögött több évtizedes tudás és tapasztalat állt, amit az 1920-as már években több esetben is kamatoztatott. Földes az egész kérdéskört társadalomerkölcsi szempontból vizsgálta. Amennyiben a szociálpolitika helyét a tudományok között kívánjuk megtalálni, az nem más, mint „az elméleti szociáltudomány alkalmazott és politikai, közigazgatási része”,²⁵ amennyiben azonban a gyakorlati megvalósulását ragadjuk meg, akkor emberpolitika, illetve társadalometika is egyben.

A szociálpolitika etikaként való felfogása tulajdonképpen az I. világháború előtti korszakából származott. A Magyar Tudományos Akadémián 1903-ban tartott székfoglaló beszéde a „társadalomerkölcsi probléma” megvilágításával foglalkozott.²⁶ Földes már ekkor arra a következtetésre jutott, hogy a szociálpolitika alapja a társadalmat alkotó egyén közösséghez való viszonya. Az egyéni cselekedetek közösségi vonatkozásban háromféle típusba sorolhatóak: egoisztikusak, mutualisztikusak, és altruisztikusak lehetnek. Az ipari társadalom az egoizmust fokozza, az altruizmust csökkenti. A szociálpolitika feladata az ipari társadalommal együtt járó önző, individualista szemlélet átalakítása. Ez csak úgy érvényesülhet, ha a társadalom minden szférájában, így pl. a gazdasági életben etikai alapelvek érvényesülnek. „Etikai elvek természetesen érvényesülnek a társadalomban élő emberek maga iránti magaviseletében, a család iránti viselkedésében, az állam iránti viselkedésében, az egyház iránti viselkedésében.”²⁷

Egy társadalom akkor működik jól, ha az egyének, a családok, illetve a különböző társadalmi rétegek anyagi, erkölcsi, és kulturális jólétét egyaránt biztosítani tudja. Földes számára a társadalomban jelentkező — közösségi lényként felfogott egyén — szociális problémái sohasem pusztán anyagi, hanem szellemi és erkölcsi problémák is egyben. Ugyanakkor a szociálpolitikának van egy határa, amit nem léphet át. Nem biztosíthatja az emberek közötti egyenlőséget, csupán a nagy és bántó különbségeket csökkentheti: „Az embereket egyformán egyenlővé tenni, boldoggá tenni, megelégedetté tenni nem lehet. Elég, ha a szociálpolitika biztosítja a gazdasági, közigazgatási tényezők segítségével a kornak megfelelő kultúrásínvonalat, a kultúremler anyagi és szellemi szükségleteinek kielégítését.”²⁸ Ezáltal az egyének közötti fizikai, műveltségbeli, kulturális és morális különbségek is csökkenthetőek.

A szociális érdekvédelem megvalósítását Földes ugyancsak az állam, a munkaadó és a munkavállalói szféra együttes szerepvállalásában látta. Emellett igen fontosnak tartotta a szociális nevelés és felvilágosítás feladatát is, amelynek révén a szociális érzés az összes közintézményben elterjedhetne. A szociális érzés az egyén társadalommal szembeni felelősségérzetét jelenti, alappillére az emberszeretet, az emberi méltóság tisztelete.

Földes hitt abban, hogy a szociális igazságosság eléréséért a társadalom és az állam is sokat tehet. A szociális igazságosság nem más, mint az önérdek és a

²⁵ Földes Béla: A szociális igazságosság felé. Szociális breviárium, Bp. 1936. 92.

²⁶ Földes Béla: A társadalomerkölcsi probléma. Székfoglaló értekezés. In. Értekezések a Társadalmi Tudományok köréből. Bp. 1903.

²⁷ Uo. 21.

²⁸ Uo. 69.

közösségi érdek egészséges összhangja. Saját korát ebből a szempontból nem tekintette megfelelőnek, mivel számos szociális problémát vélt felfedezni. Ezeket a társadalmi rétegek között megjelenő nagy vagyoni különbségekben, az osztályharcokban, a téves ideológiákban és a beteg társadalmi és politikai struktúrában jelölt meg.²⁹

A szociális igazságosság érvényesüléséhez kidolgozta a magyar társadalompolitika rendszerének alapvonalait, ami egyben a jövőre nézve a legfontosabb tendenciák körvonalazását is jelentette.

1. A nemzet összes szociális és gazdasági életmegnyilvánulásának megfigyelése, szükség esetén korrigálása.
2. A szociális gondolkodás ébresztése, fejlesztése.
3. Az állami organizmus minden részének társadalmi szellemmel való beolvasása.
4. A közösségi és egyéni életelv harmóniájának előmozdítása.
5. Jövedelmi és vagyoneeloszlás indokolatlanul nagy diszparitásának enyhítése, bizonyos minimumok és maximumok megállapítása.
6. A fogyasztás esztelen kicsapongásának korlátozása, helyes irányú nevelés és példaadás.
7. Monopolisztikus, bürokratikus mamutvállalatok állami felügyelet alá helyezése, államosítás illetve községestítés.
8. Minden, társadalomra nézve hasznos egyén részére a kultúrfoknak megfelelő életszínvonal biztosítása.
9. Az elsőrendű szükségleti cikkek adómentessége, a másodrendűek adójának mérséklése.
10. A munka nélküli, monopolisztikus jövedelmek erősebb megadóztatása.
11. A nagy örökségek, különösen a mellékágakban erős megadóztatása.
12. A társadalombiztosítás államosítása.
13. A munkanélküliség esetére szóló biztosítás behozatala.
14. A munkásfőiskolák felállítása.
15. A társadalmi lakásügy.
16. A társadalmi népesedésügy.

Ez a társadalompolitikai rendszer tulajdonképpen az I. világháború utáni évek magyar társadalmának összes szociális problémáját felvázolta.

Földeshez hasonlóan *Hilscher Rezső*, a Budapesti Közgazdaság-tudományi Egyetem Szociálpolitikai Tanszékének tanára, és az egyetem Szociálpolitikai Intézetének munkatársa a szociálpolitikát etikai alapelvek mentén értelmezte. Hilscher azonban úgy vélte — s ezen a ponton túllépett Földes Béla nézetein —, hogy a szociálpolitikának van egy szűkebb és egy tágabb meghatározása. A szociálpolitikát szűkebb értelemben funkciói felől ragadta meg. Ebben az esetben a szociálpolitika csupán a szellemi és testi munkások szociális érdekvédelmének önálló területe, amely a fennálló társadalmi rend keretei között oldja meg a szociális konfliktusokat. Ezek a konfliktusok abból adódnak, hogy társadalomban élő egyének és csoportok nem képesek az erkölcsi, a szellemi és a fizikai „életük kiélésére, amely-

²⁹ Uo. 164.

hez minden embernek társadalmi tagságánál fogva joga van.”³⁰ Így a szociálpolitika feladata az erkölcsi, a szellemi és a gazdasági javak megfelelő elosztása, s ezáltal a társadalmi igazságosság biztosítása. A szociálpolitika legfőbb megvalósítója maga az állam. Az állam képes egyedül a szociális érdekvédelem egységes szervezetét és irányítását garantálni. A helyi közigazgatás szervezetei: a megyék, a városok és a községek, valamint a szakszervezetek és az egyesületek fontos segítői lehetnek az államnak. Hilscher azonban ennél is tovább ment és a nemzetközi szervezetekkel való együttműködést is nélkülözhetetlennek tartotta.

Tágabb vonatkozásban a szociálpolitika azonban nem csupán a társadalom minden rétegének szociális érdekvédelme; ennél jóval több: a társadalmi igazságosság letéteményese, amelynek minden területet át kell hatnia. Ebben az értelemben a szociálpolitika hat fő irányban fejti ki tevékenységét: 1. általános politikai, 2. kultúrpolitikai, 3. egészségügypolitikai, 4. népesedéspolitikai, 5. gazdaságpolitikai és 6. szociálpolitikai területek. Ezen területek mindegyike egyaránt felelős az erkölcsi, a szellemi és a fizikai javak elosztásáért, mivel ideális esetben valamennyi szférát a szociális érzés hatja át. Az általános politika területén a szociálpolitika az erkölcsi atmoszféra megteremtésért felelős, az állami szervek munkáját a közösségérzéssel itatja át. A kultúrpolitika területén a társadalmi rétegek kulturális színvonalát emeli, az egészségügypolitikában az egészséges és produktív munkaerőt biztosítja, a népesedéspolitikában az elnéptelenedés és a túlnépesedés elkerülésére hivatott, a gazdaságpolitika pedig a gazdálkodást egyetemes társadalmi céloknak rendeli alá.

Hilscher ugyanakkor bírálta a Bethlen-kormány szociális tevékenységét. Véleménye szerint a kormány szegénypolitikát folytat, szociálpolitika és a szegényügy pedig egymással ellentétes fogalmak. „A szociálpolitika, ha tökéletes berendezkedés, elsorvasztja, feleslegessé teszi a szegényügyet. Az a körülmény, hogy szegényügyre még szükség van, az emberiség szégyene.”³¹ Megfelelő szociálpolitika feleslegessé teszi a jótékonytságot. Ezt az álláspontot a szociális biztosítás mivoltával bizonyította be. Egy elesett egyénnel szemben az egyoldalú, eseti és bizonytalan jótékonytsági akció helyett a szociális biztosítás sokkal előnyösebb. „Az igazi értelemben vett szociális biztosításnál a nemzet egész társadalma átveszi a társadalom egyes tagjaiért való felelősséget, a szolidaritás legegységesebb formájában és az egyénnel a társadalommal szemben teljesített kötelesség viszonzásaképpen kiépíti a kötelességteljesítés másik irányát, amelynek a társadalom részéről az egyénnel szemben kell megnyilatkoznia. Itt nem a munkaviszony a lényeges, hanem a társadalmi tagság, s a jogok is, a kötelességek is ebből a társadalmi tagságból folynak.”³²

A liberális szociálpolitikai nézetek megfeleltek az I. világháború utáni időszakban a nemzetközi szociálpolitika felől érkező kihívásoknak, amennyiben egyértelműen az állami szerepvállalásával együtt járó, intézményes szociálpolitika megvalósítását követelték. Mindeközben — különösen Heller Farkas — rámutattak

³⁰ *Hilscher Rezső*: Bevezetés a szociálpolitikába. Bp. 1928. 9.

³¹ *Ferge Zsuzsa*: i. m. 110.

³² Uo. 110.

a gazdaság és a szociálpolitika közötti szoros kapcsolatra, s a társadalmi életben szorgalmazták a közösségi morál elősegítését.

A konzervatív szociálpolitikai elképzelések szociáldemokrata kritikája

A Bethlen-korszakban a liberális elméletek mellett a kormány legjelentősebb ellenzéki pártjaként tevékenykedő Magyarországi Szociáldemokrata Párt néhány képviselője is a szociális kérdések szakértőjének számított. Bár a párt tevékenységét a napi politikai harc és a kormány szociálpolitikájának bírálata kötötte le, s elméleti igényű szaktanulmány alig született, a szakszervezeti mozgalomban és az országos politikában is akadtak olyan politikusok, akik a korszak szociálpolitikai közéletében jelentős szerepet játszottak. A szakszervezeti vezetőség körében *Gál Benő* a korszakban egyedülállóan összegyűjtött munkabér-statisztikai adatokkal bemutatta a párt által képviselt ipari és mezőgazdasági munkásság, valamint a fix fizetésű alkalmazottak életszínvonalának alakulását. *Jászai Samu* a nemzetközi munkaügyi konferenciákon a munkavállalói érdekek képviseletében lépett fel, az 1926-os társadalmpolitikai értekezlet végrehajtó bizottságának egyik tagjává is választották. A Nemzetközi Munkaügyi Hivatal igazgatója, *Albert Thomas* 1927. februári magyarországi látogatása alkalmával személyesen méltatta *Jászai* érdemeit a szociálpolitika területén. *Propper Sándor* és *Györki Imre* a parlamenti frakció tagjaként a képviselőházi felszólalásaikban és a pártgyűléseken is a szociálpolitikai kérdések rendszeres előadói voltak. Pályafutásukat mindketten a Munkásbiztosító Pénztárnál kezdték. *Propper* a dualizmus időszakában a „Munkástisztviselők Lapjában” 20 cikkből álló sorozatot tett közzé, amely az európai országok szociális törvényeinek összehasonlítására vállalkozott. *Propper Sándor* maga is írt szociálpolitikai művet; nézeteit azonban csak az 1940-es években, az országos pártvezetésből kiszorulva vetette papírra. (Ezek a kisebb terjedelmű szociálpolitikai tanulmányok jelenleg kiadatlanok.)³³

A teljesség igénye nélkül érdemes ebből a műből a szociálpolitika meghatározására kitérni, már csak azért is, mert a szociáldemokrata párt által képviselt szociális gondolatok, meghaladták a kormány keresztény-konzervatív felfogását. „A szociálpolitika ma a legaktuálisabb kérdés helyes meghatározása: a szociálpolitika összefoglaló meghatározása törvényeknek, szabályoknak, intézményeknek, törekvéseknek, amelyek a dolgozó osztályok létét védik, szociális, egészségügyi és kulturális jólétét szolgálják.”³⁴ A szociáldemokrata politikus szerint az ipari társadalomban jelentkező szociális konfliktusok megoldását intézményes keretek között kell megvalósítani. Ezen a ponton a szociáldemokrata álláspont megfelelt a Bethlen-korszak liberális teóriáinak. A társadalom szociális érdekvédelme akkor valósulhat meg, ha a szociálpolitika minden egyén számára egyformán kötelező, megszerzett jogokon alapszik, irányítása az érdekeltek kezében van, a szociális reformok végrehajtása mentes a bürokráciától, valamint a szociális törvé-

³³ *Propper Sándor* művei: „A szociálpolitika jelentősége a háború után.”, „Iparfejlődés és szociálpolitika”, „A szakszervezetek útja és célja”, „A kölcsönös segítség ösztönétől a tudatos szociálpolitikáig”. PIL. 658. f/13. cs. 150. ó. e.

³⁴ *Propper Sándor*: A szociálpolitika jelentősége a háború után. PIL. 658. f/13. cs. 150. ó. e. 2.

nyek és alapjogok az alkotmányban is helyet kapnak. Az MSZDP ezt az álláspontot már az 1920-as években is képviselte, ennek a meghatározásnak a jegyében állította össze a Bethlen-kormánnyal szemben a párt szociálpolitikai követeléseit.

A szociáldemokrata párt minden társadalmi rétegre kiterjedő társadalombiztosítást követelt, amely magában foglalta a betegség-, a baleset-, az özvegyesség-, az árvaság-, az öregség-, és a munkanélküliség esetére szóló biztosítást. Ezt kiegészítette a munkakörülmények javításának és a munkabérnek a kérdéskörével. A párt az egész korszakban a törvényileg szabályozott nyolcórás munkanapot és a 36 órás, megszakítás nélküli munkaszünetet követelte. Sürgette a megélhetéshez szükséges munkabér biztosítását a létminimum törvényi megállapításával és a kollektív szerződések minden iparágban való alkalmazásával. Mindemellett az egészséges munkakörülményeket, a női és gyermekmunka védelmét, az iparfelügyelet reformját és a tanoncoktatás rendezését is szorgalmazta. Elképzeléseit kiegészítette a közegészségügyi és lakásvizonyok javításának a követelésével. Mindezt 1930-ban a szociáldemokrata párt agrárprogramja tette teljessé, amely a mezőgazdasági munkásság szociális érdekvédelmének felvállalását is jelentette.

Az 1926-os közegészségügyi és társadalompolitikai országos értekezlet

Vass József népjóléti és munkaügyi miniszter kezdeményezésére 1926. október 28–30. között került megrendezésre a Bethlen-korszak országos szociálpolitikai értekezlete. Az értekezlet október 24-i megnyitó ülésén a politikai és tudományos közélet számos résztvevője megjelent. Az elnöki széket Földes Béla foglalta el, a rendezvény főtitkári feladatait Balogh Andor miniszteri tanácsos és Parassin József igazgató főorvos, a titkári teendőket pedig Kovrig Béla egyetemi tanár, államtitkár valamint Gertvay György miniszteri tanácsosok látták el. A közönség soraiban megjelent József Ferenc királyi herceg, Horthy Miklósné és Bethlen István miniszterelnök, Ripka Ferenc, Budapest főpolgármestere, az egyes minisztériumok államtitkárai, a budapesti, a szegedi, a pécsi és a debreceni tudományegyetem egyetemi tanárai, egykori miniszterek, miniszteri tanácsosok – mint pl. Tellezky János vagy Hegedűs Lóránt és számos nemzetgyűlési képviselő.³⁵

Vass József megnyitó beszédében megjelölte az értekezlet összehívásának okát. A népjóléti miniszter maga is elismerte, hogy az itt elhangzott álláspontok és vélemények a szociális törvényalkotás „zsinórmértékévé” válhatnak. A rendezvény célja tehát az, hogy a kormány számára gyűjtsön anyagot. A program hihetetlenül sok témát érintett, a hazai szociális érdekvédelem minden részterületét tárgyalták.³⁶ Az egyes témaköröket néhány kiemelten fontos szociális probléma

³⁵ A résztvevők teljes névsorát számos napilap közölte. Pl. „Szociálpolitikai értekezlet.” Budapesti Hírlap 1926. október 26. 5. , vagy „Landeskonferenz für Sanitätsmessen und Sozialpolitik.” Pester Lloyd 1926. október 25. 1–2.

³⁶ Az 1926. október 28–30. között megrendezett közegészségügyi és társadalompolitikai országos értekezlet a következő témaköröket tárgyalta: 1. társadalomerkölcsi és társadalompolitika nevelés, 2. közigazgatási tisztviselők társadalompolitikai kiképzése, 3. középosztály válsága, 4. szegényügy és közjótékonyosság, 5. népesedési politika, 6. tanya problémája, 7. mezőgazdasági munkások szociális biztosítása, 8. társadalompolitikai intézet, 9. munkahiány esetére való biztosítás és a munkanélküliség megelőzése, 10. munkáslakások, 11. népelelmezés és tejröbléma, 12. gyári bizottságok és mun-

köré csoportosíthatjuk. Ezek a szociális nevelés, a középosztály válsága, a mezőgazdaság gazdasági és szociális problémái, a társadalombiztosítás — kiváltképpen a munkahiány esetére szóló biztosítás és a mezőgazdasági munkások baleset esetére szóló biztosítása —, a munkaügy, valamint a népesedéspolitikai területe.

A megnyitó ülésen Földes Béla, Bethlen István miniszterelnök és Vass József miniszter szólalt fel. Mindegyikük a szociálpolitika aktualitásáról és a legsürgősebb teendőkről beszélt. Bethlen a legfontosabb feladatok megjelölésére vállalkozott. A miniszterelnök úgy vélte, hogy a gyermekhalandóság, az egyke-rendszer, a népbetegségek (tüdővész, különféle járványok, nemi betegségek, alkoholizmus), a lakás- és élelmezési viszonyok javítása, a középosztály „megmentése,” a munkásvédelem és a munkásbiztosítási törvényhozás, valamint a közerkölcsiség és a vallásosság felélesztése tartozik a megoldásra váró szociális problémák köré. Bethlen ugyanakkor arra is felhívta a figyelmet, hogy a gazdaság stabilizálása és a pénzügyi konszolidáció után, elérkezett az ideje a szociális érdekvédelem megvalósításának. Ebben az államnak és a társadalomnak is jelentős szerepet szánt, tehát egyértelműen az állami szerepvállalás mellé állt.

Vass az értekezlet összehívásának okairól, a szociális prevenció jelentőségéről, és a szociálpolitikának a munkásosztály általi kisajátításáról beszélt. A népjóléti miniszter a szociálpolitika aktualitását az I. világháború pusztításaival magyarázta. A háború emberéleteket és anyagi áldozatokat követelt, védtelenné és kiszolgáltatottá tette az embert. A hadirokkantak, a hadiözvegyek, és a hadiárvak megjelenése, a munkanélküliség, a középosztály és a munkásosztály megélhetési gondjai a társadalom élő, ám eddig megoldatlan problémái közé tartoztak. A szociális problémák megoldásában nagyon fontos szerepet tulajdonított a megelőzésnek. Vass a társadalom szolidaritás érzékének kifejlesztését, a felvilágosítást és nevelést egyértelműen a szociális bajok hatékony megelőzésének tartotta. Ehhez a gondolatkörhöz csatlakozott a rendezvény első két előadása is, amely a társadalompolitika és társadalomerkölcs témakörében, illetve a közigazgatási tisztviselők társadalompolitikai kiképzésében adott útmutatást.

A szociális érzék és a szociális nevelés szerepe a társadalom életében

A konferencia nyitó előadásai a szociálpolitikai nézetek mindegyikében előkelő helyet foglaló szociális probléma felvázolásával kezdődtek. A konzervatív, a liberális és a szociáldemokrata teóriák egyaránt elismerik, hogy az újkori társadalmi és gazdasági fejlődés az egyén jogainak elismerését eredményezte, ám ez egyben az adott személynek a közösségen belüli túlzott individualizációjával járt együtt. Ez a folyamat a szabadversenyes kapitalizmus gazdasági szektorában éreztette káros hatását, mivel lehetővé tette az egyén anyagi tönkremenetelét. Az I. világháborút követően a bérből és fizetésből élő rétegek életszínvonala évről évre romlott, amit a munkanélküliség növekedése tett elviselhetetlenné. Így a szociálpolitikával foglalkozó tudósokban és politikusokban egyaránt felmerült a szociális

---

közösségek, 13. békéltetés és koalíciójog, 14. törvényes munkásvédelem. társadalompolitikai propaganda. 15. társadalompolitikai statisztika, 16. patronage.

problémák megoldásnak egy olyan módja, amely a közgondolkodás megváltoztatását tűzte ki célul.

A társadalomerkölcsi és társadalompolitikai nevelés témakörének előadója Kornis Gyula egyetemi tanár a szociális nevelés fontosságáról beszélt. Az előadás tulajdonképpen a kultúrpolitika és a szociálpolitika kapcsolatát taglalta. Kornis szerint a társadalomban megvalósuló szociális reformok alapköve a neveléssel és oktatással elsajátítható szociális érzék, azaz az ember közösségi lényként való tudatos felfogása. A nevelés maga is közösségi szinten zajlik, olyan kis közösségekben valósulhat meg, mint a család, az iskola és a különböző társadalmi közösségek (pl. az iskolán kívüli népművelő egyesületekben). A közösséggé szerveződés bármelyik szintje akkor működik megfelelően, ha egyrészt a szolidaritásérzés tudatosítására, másrészt az egyén fölötti értéktartalom közvetítésére vállalkozik. Kornis a népjóléti miniszter álláspontjához hasonlóan a szociális problémák megoldását azok megelőzésében vagy megfelelő kezelésében látta. A megelőzés széles társadalmi rétegek műveltségének emelésével érhető el. Egy-egy szociális probléma pedig a társadalom együttműködő-képességével könnyen orvosolható. Az előadóval nem mindenki értett egyet. Az előadáshoz hozzászóló, s azzal vitatkozó megnyilvánulások a közösségi érzés kifejesztését kevésnek találták a társadalom szociális konfliktusainak megoldásához. Az I. világháborút lezáró békerendszerek szociális alapelvei és a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet éppen abból a megfontolásból született, hogy a szociális konfliktusokat intézményes keretek között kell megoldani. Az egyik hozzászóló Kisléghi N. Dénes, a kereskedelmi akadémia tanára és a Közgazdasági Szemle segédszerkesztője a társadalomerkölcsi nevelés és a társadalompolitika (szociálpolitika) meghatározásával mutatta be az értekezlet résztvevői számára ezt a dilemmát. „Társadalomerkölcsi nevelés alatt a szó legtagabb értelmében a társadalmi életben élő erkölcsi szabályokra nevelést, az egyéni akaratnak ezen társadalmi egyének fölötti értékek szerint való formálását értjük.”³⁷ A hozzászóló tehát egyetértett az előadóval abban, hogy a szociális neveléssel kialakított közösségtudat nélkülözhetetlen, ám önmagában nem elegendő. A szociális bajok leküzdéséhez társadalompolitika is szükséges. A társadalompolitika „állami, közületi beavatkozás nagy társadalmi erkölcsi elvek alapján a társadalom tagjai, azok bizonyos sajátos csoportjai, rétegei, osztályai érdekében.”³⁸ Kisléghi a közösségi szolidaritás tudata és a szociális bajok megelőzése mellett az állami szociálpolitika híve volt.

Az értekezleten az állami szerepvállalásnak már voltak támogatói. A kormány tagjai közül a miniszterelnök, vagy a népjóléti miniszter is túllépett azon az elavult állásponton, hogy az államnak el kell határolnia magát a társadalom szociális és gazdasági érdekvédelmétől. Az 1926-os értekezlet ebben a vonatkozásban mindenképpen fordulópontot jelentett. Mióta a 19. század utolsó harmadában megjelentek Magyarországon az első szociális törvények és a szociálpolitikai gondolkodás, a kormányzat igyekezett távol maradni a gazdasági folyamatoktól. A „távol maradás vagy beavatkozás” dilemmája megjelent a Bethlen-kormány színre lépésénél is, ám az országos értekezlet összehívására éppen azért kerülhe-

---

³⁷ Társadalompolitikai értekezlet 13.

³⁸ Uo. 15.

tett sor, mert a kormányzati politika néhány képviselője felismerte, hogy a szociális bajok pusztán társadalmi szolidaritással vagy éppen segélyakciókkal leküzdhetetlenek. Ennek ellenére akadtak szép számmal olyanok is, akik nem osztották ezt az álláspontot. Ez különösen a szociális biztosítás témakörének tárgyalásánál figyelhető meg.

A második előadás, a felsőoktatási és továbbképző intézetek számára adott útmutatásokat a szociális nevelés megvalósításához. Ezzel arra hívták fel a résztvevők figyelmét, hogy a hivatalokban szociális érzékkel rendelkező és jól képzett tisztviselők végezzék az állampolgárok ügyeit.

A középosztály válsága

Igen nagy érdeklődés kísérte a harmadik előadást, amely az 1920-as évek egy lényeges, ugyancsak sokszor hangoztatott problémájának bemutatására vállalkozott. A középosztály válsága pártprogramok, parlamenti felszólalások, újságcikkek és konferenciák visszatérő problémája volt. Fontosságát hangsúlyozta, hogy ebben a témában több előadó is szerepelt, így Hegedűs Lóránt egykori pénzügyminiszter, Neményi Imre ny. államtitkár, Heller Farkas egyetemi tanár és Konkoly-Thege Gyula miniszteri tanácsos, a Magyar Királyi Statisztikai Hivatal igazgatója. Valamennyien a középosztály helyzetének feltárására törekedtek különböző szempontok alapján. Hegedűs a középrétegek anyagi helyzetével, életszínterük javításának kérdésével foglalkozott. Neményi és Konkoly-Thege az állami alkalmazottaknak és a nyugdíjasoknak a létszámát vizsgálta. Ugyanakkor a nyugdíjak összegét és az államháztartás kiadásait is taglalták. Heller Farkas előadása egyedülálló volt, mivel nemcsak az éppen aktuális kormányzati teendőkről beszélt, hanem a középosztály összetételét is vizsgálta. Rámutatott arra, hogy a középosztály kifejezés túl tág ahhoz, semhogy egységes megoldást találhassunk a problémáikra.

Hegedűs Lóránt a középosztály helyzetét a kormány gazdaságpolitikájával összefüggésben tárgyalta. Véleménye szerint a stabil valuta megteremtése, a jóvátétel kérdésének végleges rendezése, a magángazdaság hitelekkel való ellátása, az adóterhek csökkentése és a hadikölcsönök valorizálása megoldhatná a középrétegek egzisztenciális gondjait. Hegedűs rámutatott arra, hogy ezek a javaslatok összefüggnek az I. világháborút követő évek magyar gazdaságának problémáival. Az 1921–23 közötti inflációs konjunktúra a középrétegek jelentős részét igen hátrányosan érintette. A papírpénz elértéktelenedésével a fix fizetésű alkalmazottak, tehát a bérből és fizetésből élő rétegek életszínvonala jelentős mértékben romlott. Az állami alkalmazottak, a mezőgazdasági és ipari munkások béreinek emelkedése messze lemaradt az árak növekedése mögött, fizetésük meg sem közelítette a háború előtt bérek reálértékét, így a létszükségleti cikkek beszerzése is komoly gondot okozott.

Ezt két további tényező is súlyosbította. Az egyik a hadikölcsönkötvények és az infláció kapcsolatából adódott, erről maga Hegedűs beszélt részletesen. Az I. világháborúban kibocsátott kötvények, amelyekkel a Monarchia a háború rendkívüli kiadásait fedezte, az inflációs időszakban elértéktelenedtek. Azok, akik va-

lamilyen értékpapírral, takaréket-jellegű megtakarítással rendelkeztek vagy hadikölcsönkötvényt jegyezték, a pénz devalválódása következtében elvesztették vagyonukat. A háború utáni évek egyik alapkövetelése éppen ezért a hadikölcsönök valorizálása volt. A másik, egyáltalán nem elhanyagolható tényező a középrétegek arányának a megnövekedésével függött össze. Ezzel kapcsolatban Konkoly-Thege mutatott fel néhány figyelemreméltó adatot.

A trianoni határok közé szorított Magyarországon majdnem annyi állami tisztviselő élt, mint az egykori dualista Magyarországon. Az állam tényleges szolgálatában álló tisztviselők száma (azaz az összes szellemi munkát végző állami alkalmazott) az 1914/15-ös költségvetésben 46 170 fő volt. A trianoni békét követően az 1921/22-es költségvetési év adatai alapján ugyanezen réteg létszáma 43 161 főt tett ki.³⁹ Természetesen a középosztály ennél szélesebb társadalmi rétegeket tömörített, de már ez az adat is önmagáért beszélt. A békét követő időszakban majdnem annyi tisztviselőt kellett Magyarországon eltartani, mint az I. világháború előtt. Ez a két tényező az 1920-as évek elején egyértelműen meghatározta a középrétegek anyagi nehézségeit.

A szanálással egyidőben az állami tisztviselők létszámcsökkentése jelentett komoly gondot. A létszámleépítés nagy mértékben növelte a nyugdíjasok számát, a nyugdíjasok illetményei pedig jelentős mértékben növelték az államháztartás kiadásait. Ismételten Konkoly-Thege adataira hivatkozva az 1926/27. évi költségvetésben már csak 29 263 fő volt az állami alkalmazottak száma.⁴⁰ Ugyancsak az I. világháború előtti adatokkal összevetve: 1914-ben mintegy 30 ezer állami nyugdíjast tartottak számon (ebbe az üzemi nyugdíjasok köre nem tartozott bele), míg 1926/27-re ez a létszám 49 855-re emelkedett. Neményi és Konkoly-Thege is az illetmények emelését tartották szükségesnek, annak ellenére, hogy a statisztikai hivatal adatai szerint a tulajdonképpeni nyugdíjasok száma miatt az államnak 1926/27-re 45 millió aranykorona többletkiadása keletkezett.⁴¹ Sőt Konkoly Thege az állami tisztviselők bérének mérsékelt emelésére is javaslatot tett. Kimutatásai szerint az állami alkalmazottak 1926/27-ben a háború előtti fizetésüknek átlagosan kb. 63%-át kapták meg, amelyet legalább a háború előtti bérek 75%-ára kell felemelni.⁴² Javaslatukat ezen rétegek életszínvonalának elégtelenségével indokolták. Mindketten az állami költségvetéstől, költségvetési tételek átcsoportosításától várták a kérdés rendezését.

A három aktuális kérdéssel foglalkozó előadással szemben Heller Farkas a középosztály összetételét vizsgálta meg. Heller szerint a középosztály alapvetően három, egymástól eltérő érdekekkel rendelkező széles réteget jelent: 1. a szabad kereseti pályán dolgozókat, 2. a magánalkalmazottakat és 3. a fix fizetésű tisztviselőket. A szabad kereseti pályán dolgozó rétegek helyzete elsősorban a gazdaság állapotával áll összefüggésben. A kisiparos, a kiskereskedő, illetve a középiparos és a középirtokos elemek életszínvonala prosperáló gazdaság mellett fokozatosan javul. A magyar gazdaság stabilizálásával tulajdonképpen minden lehetőség adott ahhoz,

---

³⁹ Uo. 45.

⁴⁰ Uo.

⁴¹ Uo. 50.

⁴² Uo. 43.

hogy társadalmi felemelkedésük megkezdődjön, gazdasági nehézségeik csak átmeneti jellegűek lehetnek. A kormány feladata az ő esetükben nem más, mint az ország gazdasági fejlődését elősegítő gazdaságpolitika folytatása, megfelelő hitelek nyújtása, stabil valuta biztosítása és a külkereskedelem fellendítése.

Ezzel szemben a fix fizetésű tisztviselők helyzete az államháztartástól függ, és az adóterhek megállapításával van kapcsolatban. Az ő érdekük egy tudatos fogyasztóvédelmi politika bevezetése, amely a közvetlen adók emelésével (progresszív jövedelemadóval) és a közvetett adók, így pl. a fogyasztási adók és illetékek összegének csökkentésével érhető el. A külföldi kölcsön felvételét követően a lakosság fejenkénti adóteher-elosztása jelentősen megnőtt, így a fix fizetésű tisztviselők helyzete meglehetősen kedvezőtlen volt. Heller ebben az esetben a pályamódosítást javasolta. A hivatali pályákról történő jelentékeny munkaerő-átcsoportosítás azonban a munkapiac megszervezését igényelné. A közgazdász a fő problémát abban látta, hogy Magyarországon jóval többben akarnak hivatali fizetésből megélni, mint üzleti tevékenységből vagy vidéki gazdálkodásból. Megfelelő birtokpolitikával az értelmiségiek egy részét a vidéki gazdaság felé lehetne orientálni, vagy a nyelvtudással rendelkező egyéneket az állam külföldi állásokra is kiközvetíthetné. A magánalkalmazottak esetében jogviszonyaik törvényes rendezését sürgette. Heller szerint azonban van néhány közös elem, amely a középréteg minden tagját egyformán érintette. Valamennyien érdekeltek voltak a szellemi munka társadalmi megbecsülésének növelésében, a gyermeknevelés költségeinek csökkentésében, az állami lakáspolitikai fejlesztésében és egy alapvető életszemléletváltásban, amely a takarékos, önmegtartóztató fogyasztói magatartást előnyben részesíti a pazarlással szemben.

Szegényügy és közjótékonyosság

Az értekezlet első napjának egyik vitatott kérdése volt a szegényügy és a közjótékonyosság témaköre. Ennek a szociális problémának igen negatív sajtóvisszhangja volt. Liber Endre, Budapest törvényhatóságának tisztviselője vállalta az előadói szerepet. Az előadó a szegényügy adminisztratív vonatkozásaival foglalkozott és arra kereste a választ, hogy a szegénygondozást hogyan lehetne hatósági úton, állami adminisztrációval megoldani. A fő probléma ebben az esetben már a szegényügy meghatározásánál jelentkezett. A közfelfogás ugyanis a szegényügy és a szociálpolitika közé nagyon gyakran egyenlőségjelet tett. Erre maga Liber Endre sem tért ki, így az előadás számos kritikai észrevételt kapott.

Az egész szociális kérdéskör helyes megvilágítását az egyik hozzászólónak, a liberális szociálpolitika kiemelkedő alakjának Hilscher Rezsőnek a megjegyzéseivel kell kezdeni. Ő pontosan megjelölte azokat a területeket, amelyek a magyar szociálpolitikai törvényhozásban a szegényügy fogalma alá esnek. Hilscher szerint a magyar szegényügy három részre tagolható: 1. az 1886. évi XXII. tc. 145. szakasza alapján történő szegénysegélyezésre, 2. az 1898. évi XXI. tc. 8. szakasza és az 5180/1926. M. E. számú rendelet 13. szakasza alapján megvalósuló szellemi és testi beteggondozásra, valamint 3. az állami gyermekvédelemre. Így a szegényügy a szociálpolitikának tulajdonképpen egyik részterülete. Hilscher rámutatott arra,

hogy minél fejlettebb egy állam szociálpolitikája, annál kisebb a szegényügy jelentősége. Helyesen működő szociálpolitikai szervezet és jól kiépített szociális biztosítás mellett a szegénygondozás teljesen háttérbe szorulhat. Olyan területről van tehát szó, amelynek a visszaszorítására, nem pedig az adminisztratív megoldására kell törekedni. A szegényügy legfontosabb okait a munkanélküliségben, a munkaképtelenségben és a létfenntartáshoz szükséges munkabér hiányában jelölte meg. Amennyiben a szociálpolitika ezen okokat meg tudja előzni, vagy jelentős mértékben csökkenti, úgy a szegényügy kérdése kiküszöbölhető. Mindehhez teljes körű, mindenkire kiterjedő szociális biztosításra — mely magában foglalja a betegség, a baleset, a munkanélküliség, az özvegyesség, az árvaság, és az öregség esetére szóló biztosítást —, a munkapiac megszervezésére, a termelés és fogyasztás racionalizálására és családvédelemre van szükség.

Maga Liber Endre csupán részletkérdések taglalására vállalkozott. A legfontosabb feladatnak egy olyan népjóléti törvény elfogadását tartotta, amely minden, 16. életévét betöltő állampolgárnak biztosította volna a közsegélyre való jogosultságot, aki két éve valamely községben megszakítás nélkül állandóan lakik. Az 1886. évi XXII. tc. alapján a hatósági szegénygondozás alapja ugyanis a községi illetőség volt. Ez a törvény azonban idejét múlta, mivel a lakosság mobilizálódása, a nagy méretű városba áramlás miatt a községi illetékesség megállapítása alapvető nehézségekbe ütközött. Az előadói javaslat érdemi része pontosan megvilágította, hogy a szegénygondozás jellege az I. világháborút követően megváltozott. A háború után a szegényügy új területekkel bővült: „Az az idő, amikor a szegények ellátása csak felebaráti kötelesség volt és az itt-ott jelentkező nyomorgót a közelálló család, ilyen nem létében az egyház vette kizárólag gondozásba, megszűnt. Túl vagyunk azon az időn is, amidőn a szegényügy úgyszólván a koldusok és munkakerülők ellátásából állott. Ma a szegénység nemcsak egyéni, hanem társadalmi, gazdasági baj, amelyet minden rendelkezésre álló eszközzel megelőzni, és ha ez már nem lehetséges, következményeit enyhíteni kell.”⁴³ Liber a szegényügy körébe sorolta a háborút követő gazdasági helyzet károsultjait, illetve a hadiözvegyek, a hadiárva és a hadirokkantak körét.

Az előadó szélesebb körű hatósági fellépést és ügyintézkést sürgetett, alsó-, közép- és felsőfokú népjóléti hatóság felállításával. Alsó fokon járási hivatalok — amely vidéken egy-egy községet, a fővárosban egy-egy kerületet ölelnének fel —, középfokon törvényhatósági hivatalok, felsőfokon pedig maga a népjóléti minisztérium látná el a szegénygondozás feladatkörét. A hivatalok mellé alsó és középfokon ún. népjóléti bizottságokat szervezne, amelyek egy terület népjóléti munkájának összehangoló szervei lehetnének. A bizottságok az állami és társadalmi összefogás közvetítő elemeiként funkcionálhatnának, így pl. egy társadalmi egyesület munkáját össze tudnák hangolni az állami célokkal. Végül a bizottságok mellé a törvényes rendelkezések végrehajtására és ellenőrzésére állami felügyelők kirendeléséről gondoskodna.

Liber javaslatával a felszólalók zöme nem értett egyet. Az előadó ötletét sokan csak „fölsőleges hivatalszaporításnak” nevezték. Horvát István miniszteri tanácsos hozzászólásában a társadalmi összefogásra helyezte a hangsúlyt. Az ál-

⁴³ Uo. 91.

lami adminisztráció útvesztői helyett a helyi megoldást részesítette előnyben, ehhez azonban a társadalom szociális érzékének a kifejlesztését, helyi közösségek anyagi összefogását tartotta nélkülözhetetlennek. Horvát szerint a legfontosabb feladat: „szociálpolitikai intézkedésekkel megelőzni a szegénységet, a szegényt pedig munkaképesé tenni, gazdaságilag önállóvá tenni.”⁴⁴ Konkrét tizenkét pontos javaslata a témakör egyik legérdemlegesebb alkotása volt. Ő többek között munkaalkalmak teremtésével, közmunkák bevezetésével, szociálpolitikai törvényalkotásokkal, a népjóléti minisztérium számára nagyobb pénzügyi fedezet nyújtásával, hadikölcsönök valorizálásával, olcsó népszállók és szegényházak létesítésével, az alkoholizmus elleni küzdelemmel, a munkaképtelenek intézeti ellátásával, a munkakerülők és egyéb antiszociális elemek átnevelésével megoldhatónak tartotta a szegényügyet.

A népesedési politika

A szegényügyet követően egy aktuális és lényeges napirendi pont következett: a népesedési politika témaköre. Ez azonban egy komplex szociális kérdéskört ölelt fel, mivel a születések számának alakulását, a népbetegségeket, a közéletet és a lakásviszonyokat is magában foglalta. Az 1920-as évek népbetegségeként ismert tüdővész szoros összefüggésben állt a magyar társadalom demográfiai mutatóival, az egészségtelen lakásokkal és a rossz étkezési szokások miatt legyöngült emberi szervezettel. A kérdéskör fontosságát alátámasztotta, hogy a háromnapos értekezlet mindegyik részproblémával külön foglalkozott. Az előadásokat Kovács Alajos helyettes államtitkár, a KSH igazgatója és Laky Dezső műegyetemi tanár tartotta.

Az értekezlet első napján elsősorban olyan aktuális, a népesség növekedését gátló tényezőkről tárgyaltak, mint az egyke-rendszer, a tuberkulózis és a csecsemőhalandóság kérdése. Kovács statisztikai adatokkal bizonyította mindhárom probléma súlyosságát. A véleménykülönbségek azonban a megoldási javaslatokban igen élesen kiütköztek. A konferencia több résztvevője, így az előadó és a hozzászólók egy része erkölcsi és vallási alapon elítélte az egy gyermeket vállaló szülőket. Kovács és Geőcze Sarolta tanítóképző intézeti főigazgató arról beszélt, hogy a vallástalan és erkölcstelen élvhajhász életmód az oka az egy gyermek vállalásának. Az egy gyermeket vállaló nők önzősége és hiúsága a karriert és a saját élvezetet részesíti előnyben a családanyai kötelességek rovására. Geőcze a kérdés pszichikai oldalát taglalta, a testvér nélkül felnőtt gyermekek közösségi érzékének a hiányosságairól beszélt. A konzervatív keresztény politikusok többsége egyetértett ezzel az állásponttal, s a vallásos érzés elmélyítésében látta a kérdés megoldásának a kulcsát. Olyan konkrét javaslatokkal álltak elő, mint pl. az agglagényadó bevezetése, az örökösödési törvény megváltoztatása a többgyermekes családok javára, az adókedvezmények nyújtása három gyermek felett, a gyermeknevelési adó fizetése abban az esetben, ha egy házaspárnak tíz év alatt nem születik három gyermeke, a családipótlék-rendszer kiépítése, és az egykés falvak megbélyegzése.

---

⁴⁴ Uo. 97.

Az egykés településeket a konferencia résztvevői három déli országrészre: Baranya, Somogy és Tolna megyékre helyezték.

A hazai politikai közélet azonban nem feltétlenül osztotta ezt a konzervatív keresztény megközelítést. A szociáldemokrata párt — amely az értekezleten Jászai Samu által képviseltette magát — a sajtóban, a nemzetgyűlésben, a párt rendezvényein több alkalommal az anyagi nyomort tette felelőssé az egyke-rendszer terjedéséért. Az MSZDP arra hívta fel a figyelmet, hogy a megélhetéshez szükséges munkabér hiánya az oka a gyermekáldás csökkenésének. Ez a konferenciának olyan megoldatlan kérdése maradt, amelyet a későbbiekben, a szociális törvények parlamenti vitájában is újból napirendre tűztek. A vitában a gazdasági nehézségeket hangoztató szociáldemokrata párt, illetve az erkölcsi és vallási okokat előtérbe állító kormánypárt élesen szemben állt egymással.

Az egyke-rendszerrel összefüggésben a csecsemőhalandóság is foglalkoztatta a konferencia résztvevőit. Az előadó a nemzetközi összehasonlításban kedvezőtlen magyarországi halandósági mutatók mögött a csecsemőhalandóságot és a tuberkulózist jelölte meg a legfontosabb tényezőkként. Az előbbi okaként a szülői gondatlanságot és a tudatlanságot, az utóbbi okaként pedig az egészségtelen lakásvizonyokat jelölte meg. 1925-ben Magyarországon 230 061 élve születésre 38 534 halott csecsemő és 19 977 tbc-ben elhunyt ember esett. Kovács Alajos ezeket az adatokat Németalföld lakosságával vetette össze, mivel a két állam összlakossága nagyjából megegyezett. (1925-ben Magyarországon 8 319 788 fő, Németalföldön 7 358 000 fő volt a lélekszám). A statisztikai adatok megdöbbentőek: Németalföldön 178 524 élve születésre 8 765 csecsemőhalálozás, és 7 295 tuberkulózisban elhunyt személy jutott.⁴⁵ Magyarországon jóval magasabb volt a születések száma, ami az ország természetes szaporodása szempontjából igen kedvező lehetett volna, ám a halálozások adatai sokkal kedvezőtlenebbek voltak, mint Németalföldön.

Bár a csecsemő- és gyermekhalandóság aránya az 1920-as években csökkenő tendenciát mutatott — ugyanis az Országos Stefánia Szövetség védőnői hálózata jelentős eredményeket ért el az anya és csecsemővédelem terén —, a halálozások száma ennek ellenére az 1920-as években igen magas maradt. A Stefánia Szövetség az 1920-as évek közepén 62 városban építette ki szervezetét, így ezekben a városokban 1913–25 között 19%-ról 14%-ra csökkent a csecsemőhalandóság aránya, míg ez az arány a védőnői szervezettel nem rendelkező községekben már 17,7% volt.⁴⁶ A fővárosban, ahol a Szövetség 19 védőintézzettel, anyaotthonnal és tejkonyhával rendelkezett 1920 és 1926 között figyelemreméltóan csökkent a csecsemőhalandóság aránya. 100 újszülöttre 1920-ban 19,1, 1921-ben 16,1, 1922-ben 16,8, 1923-ban 16,6, 1924-ben 15,5, 1925-ben 12,6, 1926-ban 11,1 halott csecsemő jutott.⁴⁷ Ezeket az eredményeket kiegészítette a kormány 41 000/1925. M. E. számú rendelete, amely a gyermekvédelem fejlesztése érdekében a gyermekgondozás költségeit felosztotta a törvényhatóságok között, illetve a gondozottság határait kiterjesztette a 18. életévig (a korábbi 15. életévről). A rendelet értelmében

⁴⁵ Uo. 113.

⁴⁶ Uo. 114.

⁴⁷ Dr. *Melly József*: Budapest csecsemőhalandósága nemzetközi megvilágításban. Városi Szemle. 1928. 655.

a törvényhatóságok hozzákezdtek a gyermekvédelem intézményi feltételeinek megszervezéséhez.

A népességsökkenés másik fontos tényezője a tuberkulózis volt, amelyet a korszak népbetegségként tartották számon. Az előadó a tüdőbaj legfőbb okaként a földes padlózatú, egészségtelen lakásokat jelölte meg. A kormány az 1920-as években különböző törvényekkel igyekezett a lakásépítkezéseket fellendíteni, ám ezek hatása csak a Bethlen-korszak végén jelentkezett. 1920-ban a trianoni Magyarország területén összeírt 2 739 813 lakóhelyiségből 1 347 962-nek földes padlója volt. A helyzetet súlyosbította, hogy az I. világháborút követő néhány évben az építőanyagok árának állandó növekedése miatt a magántőke építkezési hajlandósága minimálisra csökkent. A kormány 1921-ben 300 millió, 1922-ben már 1 milliárd papirkoronával járult hozzá az építkezések megindításához, így 1922 novemberéig 3869 egyszoba-konyhás lakás épült.⁴⁸ Ennek ellenére 1922-ben több mint kétezer vagonban laktak emberek, a vagonlakások ügye a nemzetgyűlés elé került. A kormány 1923-ban, 1925-ben és 1926-ban több törvényben adómentességet és kedvezményeket nyújtott a lakásépítkezésekhez, a lakbéreket pedig kötött lakásforgalom viszonyai között rendeleti úton szabályozta, a lakberek növekedésének mérséklése céljából. Összességében véve 1925–27 között igen jelentős lakásépítkezésekre került sor, ám nem minden esetben a kor egészségügyi követelményeinek megfelelően.

Az értekezleten többen is fontosnak tartották, hogy az ipari és kereskedelmi alkalmazottak esetében a munkaadó gyár vagy üzem tulajdonosa, vidéken pedig a gazda építesse állami támogatással munkásainak egészséges lakásokat. Sőt az értekezlet másnapján Munkáslakások címmel külön témakörben taglalták a lakáshoz jutás feltételeinek javítását. Az előadók állami támogatással, hosszú lejáratú, olcsó kamatozású hitelek révén látták megoldhatónak a lakáskérdést. Számos gyakorlati javaslattal szolgáltak. Ezek közül a lakóháztelepek kialakítását tartották a leginkább célravezetőnek. Az ipari és kereskedelmi központokban felépíthető lakóházakat kizárólag az ipari, a kereskedelmi, a mezőgazdasági munkások, a földművesek, a magánalkalmazottak, a kisiparosok és a kiskereskedők vehetnék igénybe. Az előadók szerint a lakóháztelepek sokkal előnyösebbek, mint a családi házak, mivel építési költségük kisebb, ugyanakkor nagyobb számú ember elhelyezésére alkalmasak. A lakóházakat részvénytársasági alapon az állam, a jótékonyági intézmények, a községek, a munkaadói érdekeltségek, és a vállalatok összefogásával építenék fel. Ugyanakkor a lakbér megállapításánál javasolták a helyi kereseti viszonyok figyelembevételét.

A népesedéspolitikai témakör másik előadója, Laky Dezső a kivándorlás kérdéséről beszélt. Az előadó szerint ez kisebb jelentőségű kérdés volt, hiszen az I. világháborút követően visszaesett a kivándorló munkások aránya. A visszaesés okaként a korábbi legnagyobb befogadó országnak, az Egyesült Államoknak a bevándorlást korlátozó törvényét jelölte meg. Az előadó így a téma felvetése mellett nem tartotta szükségesnek külön intézkedések meghozatalát. A kivándorlás pontos megvilágítását és elemzését nehezítette, hogy az értekezlet nem tudott erre vonatkozóan adatokkal szolgálni, ám arra mégis jó volt, hogy felhívja a fi-

⁴⁸ *Buday László: Magyarország küzdelmes évei. Bp. 1923. 44–45.*

gyelmet a munkapiac megszervezésére és a megélhetéshez szükséges munkabér törvényi biztosítására. Ezeknek a tényezőknek a hiánya ugyanis nagyban hozzájárulhat a kivándorlók számának növekedéséhez.

A Szakszervezeti Tanács ez alkalommal beadvánnyal fordult az értekezlet résztvevőihez. A szociáldemokrata szakszervezeti mozgalom vezetősége már 1925 januárjában felkereste a kormányt azzal az ötlettel, hogy a külföldön munkát vállalni szándékozó munkások érdekében kössön egyezményeket különböző államokkal. Az egyezmények ugyanolyan jogokat biztosíthatnának a hazai munkásoknak külföldön, mint itthon, így az esetleges munkaerőfölsleget az ország gazdasága könnyen levezethetné. 1925 elején a Szakszervezeti Tanács megkeresése eredménytelen maradt, így az értekezleten újból megismételték kérésüket. A Tanács felajánlotta, hogy a magyarországi szakszervezetek az ügy érdekében felhasználják külföldi összeköttetéseiket is. A beadvány megvitatására azonban az értekezleten nem került sor.

A népesség alakulását meghatározta egy további fontos tényező is, amelynek megvitatására az értekezlet második napján került sor. A közélet és tejprobléma című előadás a lakosság kereseti viszonyainak és az ezzel összefüggő táplálkozási szokásoknak a bemutatására vállalkozott. Az itt kapott eredmények ugyancsak lehangolóak voltak. Az előadó Gratz Ottó a magyaróvári magyar királyi tejkísérleti állomás igazgatója szerint a magyar társadalom jelentős része az egészséges táplálkozás követelményének két ok miatt nem tudott eleget tenni. Egyrészt nagyon magasak a létszükségleti cikkek — így a tej — árai másrészt a lakosság zöme nincs tisztában a tej táplálóértékével. A tej mint az egyik legkalóriadúsabb és legegészségesebb táplálék számos család mindennapi étkezéséből teljes mértékben hiányzott. Országos átlagban 1924–25-ben a fejenkénti és naponkénti tejfogyasztás csupán 0,2 liter volt. Ugyanakkor orvosi szakvélemények szerint egy gyermek testi fejlődéséhez napi 1 liter, egy felnőtt esetében napi 0,5 liter tej fogyasztása lett volna szükséges.

Az előadó országos és vidéki bizottságok felállítását tartotta célravezetőnek annak érdekében, hogy széles társadalmi rétegeket felvilágosítson a tej táplálóértékéről. Ezt Berczeller László főorvos azzal egészítette ki, hogy a közéleti viszonyok pontos feltérképezésére tudományos intézet felállítását javasolta. Ugyanakkor többen a tej minőségének a problémájával is foglalkoztak. Szigorú rendszabályokat követeltek a tejtermelők és kereskedők visszaéléseinek megakadályozására. A témakör nagy hiányosságai közé tartozott, hogy az értekezlet semmilyen pontos kimutatással nem szolgált a lakosság fizetésének és a létszükségleti cikkek árainak a bemutatására. Így nem derülhetett ki, hogy milyen társadalmi rétegeknek okozott problémát a legfontosabb élelmiszerek, köztük a tej megvásárlása.

A mezőgazdasági munkásság szociális helyzete

Az értekezlet második napján tűzték napirendre a tanya világanak és a mezőgazdasági munkások biztosításának az ügyét. A téma annak köszönhető aktualitását, hogy a magyar gazdaság a trianoni határok között is mezőgazdasági jellegű maradt. A mezőgazdaságban dolgozó rétegek pedig a társadalombiztosítás egyik típusában sem részesültek.

A magyar tanya problémájáról Sármezey Endre kormányfőtanácsos és Gesztelyi Nagy László a Duna-Tiszaközi Mezőgazdasági Kamara igazgatója tartott előadást. Mindketten azzal érveltek, hogy a tanyavilág ügye egy olyan komplex probléma, amelynek gazdasági, kulturális, oktatási, közigazgatási és egészségügyi vonatkozásai egyaránt vannak. A trianoni Magyarország területének 5,75 millió kat. holdnyi területét hálózták be tanyak, ahol az emberek egy része a korszerű műveltségtől, az orvosi és a szülésznői ellátástól, a külvilágtól teljesen elzárva élte le mindennapjait. Az értekezlet érdeme, hogy a szépirodalmi művek optimizmusával szemben bemutatta ennek a világnak az árnyoldalait és megpróbálta megtalálni az itt élők szociális problémáira a megfelelő megoldásokat.

Sármezey elsősorban a tanyasi gazdaságról beszélt, amelyet az értékesítési nehézségek, valamint a közlekedés szervezetlensége és hiányos volta miatt életképtelennek tartott. Véleménye szerint a vasúthálózat kiépítése az egész kérdéskört megoldaná, és felvirágoztatná a tanyak gazdaságát. Gesztelyi Nagy az értekezleten figyelemreméltó javaslatot nyújtott be. Elkülönítette a „pénz nélkül, belátással, jóakarattal elintézhető” problémákat, az anyagi segítséget igénylő kérdésekről. Véleménye szerint a tanyavilágban komolyabb beruházások nélkül is számos hasznos tennivaló akad. Nélkülözhetetlennek tartotta a tanya élete szempontjából a gazdakörök, a bérlőszövetkezetek, az értékesítési és fogyasztási szövetkezetek, a tűzoltóság, a mezőrendőrség, valamint a mintagazdaságok megszervezését. Sürgette a közigazgatási feladatoknak a tanya-, illetve az iskolaközpontokban történő elvégzését, havonta egyszer sertés- és kirakodópiac felállítását. Mindezek mellett az elemi iskolák korszerűbb felszerelését, a tanyasi oktatók és orvosok képzését és megfelelő díjazását, könyvtárak létesítését, felnőttoktatást, iskolai és iskolán kívüli istentiszteleteket javasolt. Anyagi beruházásokat igénylő követelése az úthálózat és a népházak kiépítésére, a posta illetve a telefonszolgáltatás biztosítására vonatkoztak. Úgy vélte, hogy a tanyákról befolyt adók egy részének visszaforgatásával, illetve közmunkák elrendelésével ezek az ötletek is megvalósíthatóak.

Egy kormányzati tisztségviselőtől ez a komplexnek tűnő, többoldalú javaslatot ígéretesnek hangzott, így a hozzászólások is ennek az előadásnak a taglalására vállalkoztak. A különbségek inkább abban mutatkoztak meg, hogy a sok felvetés közül ki mit tartott fontosabbnak. Geócze Sarolta a kulturális élet fellendítését, Hübner József népművelési előadó pedig a gyermek- és felnőttoktatás fejlesztését állította előtérbe. Hübner ezen kívül részletes programmal állt elő, amelyet öt nagy kérdéskörre osztott: szerinte a tanyak esetében 1. a műveltségi színvonal emelésére, 2. a közegészségügy javítására, 3. a közigazgatás reformjára, 4. a mezőgazdasági cikkek értékesítésére és 5. az új községek alakítására kell megoldást találni. Ezeket csak iránymutatásnak szánta, aminek keretein belül számos kisebb reform végrehajtását sürgette.

A mezőgazdaság másik sürgős problémája a munkások biztosításának ügye volt. Mayer Károly, a földművelésügyi minisztérium államtitkára előadásában a baleset, a betegség, az aggkor és a rokkantság, valamint a munkanélküliség esetére szóló biztosítás ügyét tárgyalta. A mezőgazdasági munkások az ipari és kereskedelmi alkalmazottakkal szemben hátrányos helyzetben voltak, mert korábban az 1900. évi XVI. tc. értelmében csak az aggkori és rokkantbiztosításukat alapozták

meg, ezt is csak önkéntesen, illetve ugyanezen törvény rendelkezett a gazdasági cselédek üzemi baleseteinek kötelező biztosításáról. Betegség esetén a gazdasági munkavállalók az 1898. évi XXI. tc., az 1898. évi II. tc., az 1907. évi XLV. tc. és a 4100/1925. M. E. számú rendelet alapján részesültek némi kedvezményben. Ezzel szemben az 1907. évi XIX. tc. az iparban, a kereskedelemben és a bányászásban foglalkoztatottak kötelező betegség- és balesetbiztosításáról rendelkezett.

Az előadói javaslat a kötelező biztosítás megvalósítása mellett érvelt, bár ezt inkább a balesetbiztosításra nézve tartotta célszerűnek. Ez esetben az üzemi balesetek és a foglalkozásból eredő betegségek kötelező biztosítását sürgette. A javaslat összhangban állt az 1921. évi genfi munkaügyi értekezlet egyezménytervezetével, amely a mezőgazdasági munkások üzemi balesetének kötelező biztosításáról rendelkezett, s ezt a nemzetgyűlés 1925. március 4–5-i ülése tárgyalta. Ezt követően a földművelésügyi minisztérium törvényjavaslat-tervezetet dolgozott ki a mezőgazdasági munkások balesetbiztosításáról,⁴⁹ ám további előrelépés nem történt.

A betegségi biztosítás esetében az előadói javaslat már nem volt ilyen bőkezű, az állam pénzügyi előfeltételeinek pontos feltérképezését javasolta. Ezt a biztosítási ágat az anya- és csecsemővédelem kérdésével együtt, csak a balesetbiztosítás megvalósítása után tartotta időszerűnek. Az aggkori- és rokkantbiztosítás ügyében az 1900. évi törvény bővítését javasolta. A munkanélküliséget közmunkák megindításával és a földmunkásoknak szövetkezetekbe tömörítésével megoldhatónak tartotta. A visszafogottság a hozzászólásokon is érezhető volt. Staub Elemér helyettes államtitkár a mezőgazdasági és ipari munkás közötti különbséggel magyarázta a biztosítások eltérő voltát. Szerinte egy mezőgazdaságban dolgozó embernek betegség vagy baleset esetén is megmarad a földje és a termése, egy ipari munkás ellenben teljes keresetétől elesik, ezért sokkal inkább segélyezésre szorulhat. Ugyanakkor a munkaadó tehervállalása is sokkal könnyebben megtérül az iparban, mint a mezőgazdaságban. Egy ipari üzem nyeresége csak a kereslet és kínálat törvényeitől függ, a mezőgazdasági üzem pedig ezen felül a természettől is. Ha egy ipari munkaadó a munkásbiztosítás terheinek egy részét átvállalja, attól még nem megy csődbe, ám egy gazda a járulékok fizetése mellett még ki van téve egy rossz mezőgazdasági évnek is.

A mezőgazdasági munkások biztosításának ügye a konferenciát követő években is megoldatlan maradt. Ezen rétegek a gazdasági világválság sodrába úgy

⁴⁹ A törvényjavaslat irányelvei a következők voltak:

1. Az üzemi balesetbiztosítás kötelező, és annak előnyeit mindenki egyaránt élvezzi, aki valamely gazdasági fő- vagy melléküzemben foglalkozásából kifolyóan üzemi baleseti sérülést szenved.
  2. A biztosítás a foglalkozásból eredő különleges betegségre is kiterjed.
  3. Rendeztetik a viszonyosság kérdése a külföldiekkel való viszonylatban.
  4. A segélyezés nemcsak a sérültré és annak a sérülésből származó betegsége alatt hozzátartozóira nézve terjed ki, hanem a balesetből származó halál esetén hozzátartozói is állandó segélyezésben részesülnek.
  5. A segélyezés a szakmunkásoknál a tényleges kereset alapján történik.
  6. A sérült teljes munkaképtelenség esetén — amennyiben mások segítségére szorul — indokolt esetben a rendes segélyezésen túlmenően járadékot is kaphat.
  7. Intézményesen megoldást nyer a balesetelhárítás kérdése is.
- Uo. 176–177.

kerültek bele, hogy a Bethlen-kormány nem biztosította számukra a társadalombiztosításból származó előnyöket.

A munkanélküliség és a munkahiány esetére szóló biztosítás

Az országos értekezlet legvitatottabb, legtöbb nézetkülönbséget kiváltó témaköre a munkanélküliség volt. Ebben a napirendi pontban az állam, a munkaadók és a munkavállalók szociáldemokrata részről megjelent képviselői egyaránt felszólaltak, ám a három különböző érdekeltség nézeteiben igen nagy különbségek mutatkoztak. Az előadásokat Pap Géza, a népjóléti minisztérium helyettes államtitkára, Andor Endre és Székely János államtitkár, valamint Balogh Andor miniszteri tanácsos, az Állami Munkaközvetítő Hivatal aligazgatója tartotta. Az I. világháború után a munkanélküliség nemzetközi jelentőségű szociális problémává vált. A Nemzetközi Munkaügyi Hivatal már az 1919-es alakuló ülésén egyezménytervezetet fogadott el a munkanélküliség tárgyában. A tervezet alapján az egyes államoknak kötelezniük kellett magukat a munkanélküliségre vonatkozó adatok összegyűjtésére, illetve a munkaadók és a munkavállalók paritásos választmányával együttműködő munkaközvetítői rendszer kiépítésére. Ezenkívül az értekezlet ajánlotta az egyes államoknak a kötelező biztosítás bevezetését is, amit 1924-ig számos országban törvénybe iktattak. Így Ausztria, Nagy-Britannia, Észtország, Lettország, Litvánia, Finnország, Bulgária, Csehszlovákia, Románia, Lengyelország, Olaszország, Spanyolország, Hollandia, Franciaország és Németország alkott munkanélküliség esetére szóló biztosítást.

Magyarországon a munkanélküliség az 1920-as években komoly méreteket öltött. Pontos statisztikai adatokkal a magyarországi szociáldemokrata szakszervezetek kimutatásai szolgáltak, bár ezek is csak a szakszervezeti tagok körében vizsgálták a munkanélküliség arányát. A Szakszervezeti Tanács kimutatásai alapján 1921-ben 24 956, 1922-ben 27 287, 1924-ben 33 059, 1925-ben 32 508 fő volt munka nélkül. (ez a szakszervezeti tagság 7,1, 7,4, 17,3, illetve 17,1%-a).⁵⁰ A munkanélküliséget súlyosbította, hogy a munkanélküliek több mint a fele az 1920-as évek elején 3 hónapnál hosszabb ideig volt munka nélkül. Ezt kiegészítette a szellemi munkát végzők tábora. Az 1920-as évek közepén a magánalkalmazottak körében 20–25%-os munkanélküliség jelentkezett. A magyar kormány ennek hatására 1924 januárjában döntött a munkahiány esetére szóló törvényjavaslat elkészítéséről. A munkahiány esetére szóló törvényjavaslat 1926 elejére elkészült. A javaslat kötelező biztosítás keretében előírta, hogy minden biztosított után járulékot kell fizetni, amely a biztosított alkalmazott napibérének 4%-át nem haladhatja meg. A jogosultság alapja a munkahiány megállapítása és a két éves biztosítás volt. A járulékfizetés alapjaként a napibér 40%-a, eltartottak esetében pedig a 60%-a szolgált. A segély a tervezet szerint 13 héten át vehető igénybe. Kártalanítást vagy segélyt nem vehet igénybe az a munkás, aki munkabeszüntetés vagy kizárás miatt veszítette el munkáját, de 7 hét után a segélyre ő is jogosulttá válik.

⁵⁰ Varga Lajos: Munkaközvetítés, munkanélküliség, a munkanélküliség esetére szóló biztosítás és a szakszervezetek Magyarországon 1945 előtt. Múltunk 1999/2-3. szám, 48.

A törvényjavaslatot a népjóléti minisztérium már az országos értekezlet előtt elküldte a szociálpolitika néhány kiemelkedő képviselőjének: Földes Bélának, Gaál Jenőnek, Navratil Ákosnak, Heller Farkasnak és Balás Károlynak.⁵¹ A véleménykülönbségek miatt néhányuk felfogását érdemes részletesebben megvizsgálni. Navratil Ákos, a budapesti egyetem tanára nem tartotta célravezetőnek a kötelező biztosítás azonnali bevezetését, véleményét azzal támasztotta alá, hogy a magyar ipar nem bírná el, ez abból származó terheket. A megoldást a kormány gazdaságpolitikájának megváltoztatásában látta. A kormány védővamos, iparfejlesztő politikával a hazai termelésnek belső piacot tudna teremteni, a termelés fokozásával pedig növelhetőek a munkaalkalmak. „Csak azért biztosítani munkátlanság esetére, mert a területileg megcsökkent Magyarország, úgy amint előbbi értelmiségét nem tudja ellátni, ipari munkáslétszámának sem tud elegendő munkát nyújtani, rosszul alkotott orvosszernek, céltévesztettnek és az ipar szempontjából kockázatosnak tartanám.”⁵² Hasonló véleményen volt Balás Károly is. A kötelező biztosítás ellen két érvet hozott fel. Egyrészt a magyar gazdaság teherbíró képességét, másfelől a szakszervezetek és a szocialista–forradalmi tendenciák felerősödését. Véleménye szerint a munkahiány esetére szóló biztosítás az állam általi eltartás jogát iktatja törvénybe, ami munkakerüléshez, majd rendbontó zavargásokhoz fog vezetni. „A munkanélküliség ellen való állami, kötelező biztosítás gyökeres megoldása lehetetlenség a munka alapján álló modern társadalomban. Fenntartó, produktív és nem aláásó, forradalmi logikával az államok a munkanélküliséget csak a munkára kényszerítésen keresztül lehet és szabad segíyezni, azontúl pedig csak rendkívüli ínségakcióknak lehet helye. Ez a törvényjavaslat éppen ellenkező irányú.”⁵³ Balás ennél is tovább megy, s véleménye szerint az a szociálpolitikai irányzat, amely ezt a biztosítást felkarolja, nem más mint a modern marxizmus megjelenése.

Ezzel szemben Földes Béla a kötelező biztosítás bevezetése mellett érvelt. Véleménye szerint a biztosítás hiánya „emberiségi”, társadalmi és politikai szempontból is hátrányos a gazdasági életre nézve. Az I. világháború és az azt követő gazdasági megszorító intézkedésekkel párhuzamosan jelentkező munkanélküliséget nem lehet figyelmen kívül hagyni. Földes is hangot adott annak, hogy a biztosítás bevezetése az állam a munkaadó és a munkavállaló szféra számára egyaránt megterheléssel jár, ám mégis több az előnye, mint a hátránya. Egyrészt csökkentheti a munkanélküliek számát, másrészt hozzájárulhat a vásárlóerő fokozásához. A gondot inkább a biztosítással való esetleges visszaélésekben, a munkakerülésben látta, ám ezt megoldhatónak vélte gondos ellenőrzéssel és pontos törvényi szabályozással. A törvényjavaslatnak Földes szerint gondoskodnia kell a biztosítottak körének megállapításáról, a segélyre való jogosultságról és a segély mértékéről, valamint az állam hozzájárulásának a mértékéről.

A véleményeket követően a munkahiány esetére szóló biztosítás tervezetét 1926. május 10–21. között a népjóléti minisztériumban összehívott ankéton is tárgyalták. Az országos társadalompolitikai értekezleten nagyjából az ankéton el-

---

⁵¹ OL. K. 166–1926 B. 1. d. 350.

⁵² OL. K. 166 – 1926 B. 1. d. 352.

⁵³ Ol. K. 166–1926 B. 1. d. 353–354.

hangzott vélemények ismétlődtek meg. Pap Géza, népjóléti államtitkár, az 1927. évi betegség- és balesetbiztosítás esetére szóló törvénytervezet szerkesztője a kötelező biztosítás bevezetése mellett érvelt, amelynek terheit az állam, a munkaadók és a munkavállalók közösen viselnék. Emellett támogatta egy egységes, központi szervezett, minden foglalkozási ágra kiterjedő munkaközvetítő hivatal felállítását is. Ugyanakkor bizonyos megszorításokra tett javaslatot, amelyek egyrészt a segélyre jogosultak körét illetően, másrészt a segély összegének megállapításánál szükségesek. Úgy vélte, hogy a munkanélküliség nem egyformán jelentkezett minden termelési ágban, ezért nem feltétlenül szükséges valamennyi foglalkozási ágra nézve alkalmazni. A segély mértéke nem érheti el azt az összeget, amely már munkakerülésre csábíthat. Hosszasan fejtegette a vétkes munkanélküliség kialakulásának körülményeit, és arra a következtetésre jutott, hogy a kötelező biztosítás azért jobb, mint a különböző jótékonyági és ínségakciók, mert a munkanélkülivé vált egyén nem kerül megalázó helyzetbe. A biztosítás bevezetésének jogosságát abban látta, hogy az I. világháborút követően a munkanélküliség oka „nem a munkás személyében, nem az ő munkaképességének és munkakészségének, nem az ő testi, lelki és erkölcsi épségének hiányában, hanem a társadalomnak, a gazdasági rendnek a betegségében keletkezik.”⁵⁴

Pap Géza szerint egy, az I. világháború utáni korszakra jellemző általános jelenséggel állunk szemben, amit sürgősen orvosolni kell. Úgy vélte, hogy a munkahiány esetére vonatkozó biztosítással szemben felhozott vádak alaptalanok. Az egyik legsúlyosabb ellenérv a magyar gazdaság súlyos helyzete volt. Pap arra hivatkozott, hogy legfontosabb külkereskedelmi partnereink: Ausztria, Németország és Csehszlovákia már sokkal előbbre tart társadalombiztosítás törvényi szabályozása terén, ezen államok gazdasága is elbírja a biztosítással járó terheket. A munkakerülésre, és a munkások elzúllására vonatkozó vádak pedig kiküszöbölhetőek, ha a segélyre jogosultság kritériumait a törvényjavaslat pontosan körülhatárolja. Pap Géza ezzel kapcsolatban három kritérium megállapítását tartotta szükségesnek: 1. Segélyt csak az igényelhet, aki a segély igénybevétele előtt huzamosabb ideig biztosításra kötelezett volt, tehát nem rövid ideig tartó látszatt munkát végzett, 2. aki a munkahiány vétlenségét bizonyítani tudja, munkaviszonyának megszüntetésének nem maga az oka, 3. valamint aki keresőképes, nem a személyében rejlő körülmények (öregség, betegség, rokkantság), hanem a munkapiac viszonyai gátolják a munkavégzésben.

Andor Endre miniszteri tanácsos, a munkanélküliség különböző fajtáiról beszélt. Úgy vélte, két fő típust és ezeken belül további két altípust szükséges megkülönböztetni. Az egyik főtípus a világháború által okozott abnormális munkahiány, a másik a foglalkozások túlnyomó részével együtt járó normális munkahiány, amely meghatározott időszakokban visszatér. Mindegyik típusban van akut munkahiány, amely teljes munka- és keresetképtelenséget hoz létre. Ez a típusú munkahiány a dolgozók keresetét a létminimum alá süllyeszti, ami egyaránt súlyos a termelésre és a fogyasztásra. Ugyanakkor beszélhetünk ún. leplezett, ideiglenes munkahiányról is.

⁵⁴ Társadalompolitikai értekezlet 201.

A megoldások Andor szerint éppen ezért az egyes típusoktól függenek. Az I. világháború következtében kialakult abnormális munkanélküliség a trianoni béke revíziójával, a stabil valuta megteremtésével, valamint a környező államokkal létrehozott, szabad munkaerő-áramlást szabályozó kölcsönös szerződésekkel oldható meg. A foglalkozásokkal együtt járó normális munkanélküliség pedig pályaválasztási tanácsadással, új munkaalkalmak teremtésével és közmunkákkal küszöbölhető ki. Abban az esetben, ha akut munkahiánnyal állunk szemben, a kormány gazdaságpolitikájának megváltoztatása szükséges. Ekkor a vám-, a hitel- és a tarifapolitika terén kell változtatásokat végrehajtani, a termelés növelése érdekében. A leplezett munkahiány a létminimum törvényi szabályozásával, a munkaidő maximumának megállapításával, a női- és gyermekmunka visszaszorításával, a munkaviszályok törvényi szabályozásával oldható meg. Ebben az esetben ezen tényezők megjelenése az oka annak, hogy egy-egy termelési ágban nem tudják a megélhetéshez szükséges munkabérek megállapítani. Balogh Andor a munkapiac megszervezéséről, valamint a munkanélküliek számának statisztikai nyilvántartásáról beszélt. Véleménye szerint a munkanélküliség megelőzhető közmunkák és közszállítások állami meghirdetésével, szociális hitelpolitikával és a hatósági pályaválasztási tanácsadás megszervezésével.

Az előadásokat követő felszólalások nagy véleménykülönbségeket tükröztek. A munkaadói szféra képviselőiben felszólalók elleneztek a munkahiány estére szóló kötelező biztosítás bevezetését. Jól példázza ezt az ellenkezést Farkas Eleknek, az Építőmesterek Országos Szövetsége elnökének és Gálócsy Árpád mérnöknek a hozzászólása. Mind a ketten azon az állásponton voltak, hogy a munkanélküliség legjobb ellenszere a munkaalkalmak megszervezése. Gálócsy élesen szembehelyezkedett Pap Géza előadásával. Nem értett egyet többek között azzal, hogy a segélyek terheit az államnak és a társadalomnak kell viselnie. Úgy vélte a biztosítás bevezetése kifejezetten hátrányosan hat a termelésre és a fogyasztásra, így nem szolgálja a gazdaság fejlődését. Az állam képviselőiben Kovrig Béla hozzászólásában a pályaválasztási tanácsadás megszervezését és a tanoncok képzésének fejlesztését sürgette. Véleménye szerint a munkanélküliség leginkább a tanulatlan munkakategóriákban jelentkezett.

A munkavállalói szféra oldaláról a Szakszervezeti Tanács lépett fel. A Tanács beadvánnyal fordult az értekezlet résztvevőihez. A szakszervezetek ebben a beadványukban korábbi javaslatukat fogalmazták meg. Az 1923. évi szakszervezeti kongresszuson felléptek a munkahiány estére szóló kötelező biztosítás bevezetése mellett, 1924-ben több alkalommal megismételték ezt a követelésüket a nemzetgyűlésben, illetve konkrét javaslatokkal fordultak a népjóléti minisztériumhoz. A Szakszervezeti Tanács a mindenkire egyformán kiterjedő kötelező biztosítás híve volt. Külön szabályozták volna a segélyre jogosult személy kritériumait, a segély összegét és folyósításának feltételeit. A segélyre jogosultság alapját az utolsó 12 hónap alatt 10 héten át fizetett biztosítási járulékból és a munkanélküliség vétlenségének a megállapításában látták. A munkanélküli segély folyósításának időtartamát 12 hétben, tartós munkanélküliség esetében 30 hétben állapították meg. A segély összege az első két héten át az utolsó hat heti munkabér 30%-a, a második héten a munkabér 40%-a, a további hetekben pedig 55%-a. A

biztosítás költségeit 1/3 részben a biztosított, 1/3 részben a munkaadó, 1/6 részben az adott város vagy község, 1/6 részben az állam fizeti.

A Szakszervezeti Tanács több alkalommal történő fellépése eredménytelen maradt. Az értekezleten megfogalmazott véleménykülönbségek már egyértelműen jelezték, hogy a biztosítási törvényjavaslat ügyét a kormány ejteni fogja. A törvényjavaslat elfogadásához szükséges közös álláspontot a kormány, a munkaadói és a munkavállalói szféra nem tudta kialakítani. Ebben a kérdésben teljes mértékben hiányzott a munkaadók részéről a szociálpolitikusok által minduntalan hangoztatott „szociális érzék.” Beigazolódni látszott Kovrig Béla és Heller Farkas szociálpolitikai nézeteiben megfogalmazott ellentmondás a gazdaság képviselői és a szociálpolitika között.

A munkaviszony törvényi szabályozása és a sztrájkjog

A munkaviszonnal kapcsolatban két másik témakörben is állást foglaltak az értekezlet résztvevői. Az egyik a gyári bizottságok és a munkaközösségek, a másik pedig a békeltetés és koalíciójog ügye volt. Az I. világháborút lezáró békeszerződések „Munka” fejezetének legfontosabb alapelvei közé tartozott a munka, s a munkavállaló személyiségének és jogainak a tiszteletben tartása. A háború utáni időszak egyik legfontosabb szociálpolitikai elve éppen az volt, hogy a munka nem tekinthető árunak, a munkás vagy az alkalmazott nem lehet a munkaadó pusztá eszköze. A munkavállalónak joga van beleszólnia a munkabér, a munkaidő, és a munkakörülményeinek megállapításába. A Bethlen-kormány számára ez a szociálpolitika kényes kérdései közé tartozott, az 1920-as években ebben a témakörben megjelent egyezménytervezetek egyikét sem fogadta el.

Az értekezleten ennek ellenére foglalkoztak vele, bár maga a témafelvetés is jelentős nézetkülönbséget okozott. Navratil Ákos előadásában csak a munkavállaló és a munkaadó között egyenlő alapon felállított gyári bizottságok rendszerét tudta elképzelni, amelynek révén a munkás a munkarend, a bérfizetések és az üzemvezetés technikai jellegű kérdéseibe szólhatna bele. Véleménye szerint a munkás a „vállalat jövedelmezőségi számításaiba” nem nyerhet betekintést, mert az a munkaadó szférájába tartozik. Álláspontját azzal indokolta, hogy a munkásság egyoldalú érdekképviselői szervei, mint például a szakszervezetek, vagy a munkásokat tömörítő üzemi tanácsok a termelés gátló tényezői. Ezen szervezetek által a munkásság ugyanis a politikai hatalom megszerzésére törekszik. Az állam feladata a paritásos, gyári bizottságok létrejöttének támogatása a szakszervezetekkel szemben. „De vitathatatlan, hogy leginkább a szakszerveztek tanította meg a munkásságot arra, hogy az üzemeken belül is szervezkezhessen vagy legalább is, hogy megkísérelhetne ilyféle szervezkedést. A szakszervezeti mozgalom erősítette a munkásságot annyira, hogy túlzólag az üzemek szocializálására, kommunizálására is gondolhasson.”⁵⁵ Az előadó az orosz forradalom és az utána következő hadikommunizmus példájával részletesen foglalkozva igyekezett a szakszervezeti mozgalom és a kommunizmus közé egyenlőségjelet tenni.

---

⁵⁵ Uo. 280.

Az előadást többen vitatták. Szabó József nemzetgyűlési képviselő a Keresztényszocialista Országos Szakegyesületek Szövetsége nevében konkrét javaslatokkal érkezett. Szerinte a munkaviszony törvényes szabályozása két alapelv tiszteletben tartása nélkül megvalósíthatatlan. A munkásoknak a munkabérek és a munkafeltételek megállapításánál szavazati jogot, az üzemvezetésben, azaz a gazdasági élet irányításában pedig részvételi jogot követeltek. Indoklásképpen a Rerum Novarumra hivatkoztak, amely elismerte a munkának az emberi életben játszott központi szerepét és a munkavállalók védelmét sürgette, olyan hagyományos értékek tiszteletben tartása mellett, mint a család, az egyház és a magántulajdon. Szabó József szerint a munkásoknak az üzemvezetésben való részvétele több szempontból is hasznos lehet. A munkavállalók gyakorlati tudása és tapasztalata hozzájárulhat az üzem hatékony működéséhez, erősíti a közösségi érzést és növeli a munkafegyelmet.

Az értekezlet végül is a paritásos alapon felállítandó üzemi bizottságok mellett döntött, megjelölve azok pontos feladatkörét. Egy ilyen típusú bizottság döntene a bérszerződésekről, a gyári rend betartásáról, az egyéni és csoportosérelmek orvoslásáról, az állami törvények betartásának ellenőrzéséről, a biztonsági és egészségügyi feltételekről, az inasügy, a gyermek- és női munka ellenőrzéséről, a technikai nevelésről, a tanfolyamok, a szórakozás és az üdülés szervezéséről.

A témához szorosan kapcsolódott a munkaviszályok törvényes rendezésének kérdésköre. Papp Dezső exállamtitkár előadása számos reformjavaslatot és ötletet tartalmazott. Papp liberális szociálpolitikusként a modern szociálpolitika alapelveihez alkalmazkodva az egyesülési szabadságjog biztosítása mellett érvelt. Papp a munkásegysületek és szakszervezetek munkájában nem romboló, politikai rendszert aláásó tényezőt, hanem a szociálpolitikai fejlődés fontos zálogát látta: „nemcsak elméleti megállapítás, hanem sokszorosan igazolt tapasztalat az, hogy igazán eredményes szociálpolitikát a közhatalom magában époly kevésbé képes kifejteni, mint ahogyan egy szárnyaló madár sem tud repülni. Fájdalmasnak tartom azt, hogy a nem Balkánállamok között Magyarország az egyetlen állam, mely e kérdésekben a Balkánállamok színvonalán marad.”⁵⁶

Az egyesületi jog törvényi garantálása révén a munkavállaló munkaviszonya és egy esetleges munkaviszály ügyében kollektíven tud fellépni, érdekeit nem ő maga személyesen, hanem a munkavállaló érdekképviselői szerve törvényesen képviselheti. Papp részletesen taglalta a munkaszabály szerződéses és a munkaviszály során alkalmazott békéltető eljárás jogi feltételeit is.⁵⁷

⁵⁶ Uo. 296, ill. 302.

⁵⁷ Papp Dezső szerint a munkaszabály-szerződéses esetében a következők alapelvek rögzítése nélkülözhetetlen: a munkavállaló részén szerződő fél csak szakegyesület lehet, a szerződés érvényességéhez kötelező legyen annak írásba foglalása és a nyilvánosság biztosítása érdekében meghatározott helyen való letétele. Meg kell állapítani a hatályának és a felmondási időnek más megállapodás hiányában érvényes leghosszabb tartalmát. A munkaszabály-szerződésbe foglalt más megállapodás hiányában a felek, illetve az azokhoz tartozó személyek, a munkaszabály-szerződésbe foglalt munkafeltételeket nemcsak egymással, hanem harmadik személyekkel szemben is kötelesek legyenek megtartani.

A békéltető eljárás feltételei pedig a következők:

1. Az olyan munkaviszályt, amely legalább tíz munkást érint, a két fél (munkaadó és munkavállaló) álláspontjának ismertetésével hatósági úton be kell jelenteni.

Az értekezleten rajta kívül nagyon kevesen ismerték el a sztrájkjog törvényi biztosítását. Ezzel szemben Bencs Zoltán, a miniszterelnökség szociálpolitikai osztályának előadója négy pontban kívánta szabályozni az egyesülési jogot.

1. Gazdasági szakegyesületek, szakszervezetek nem állhatnak politikai pártok befolyása alatt.

2. Szabad társulás útján jöjjenek létre, a be- és a kilépés szabadsága révén.

3. Az adott szervezetek anyagi erejüket csak céljaik és feladataik megvalósítására használhatják fel, vagyonuk intézményesen ellenőrizhető legyen.

4. Politikai működést nem fejthetnek ki.⁵⁸

A kérdéskör másik előadója, Jászai Samu a szociáldemokrata munkásmozgalom javaslatait fogalmazta meg. Jászai az egyesülési jog törvényi biztosítását és a szakszervezetek autonómiáját követelte. Kovrig Béla a békéltető eljárások szükségességét hangsúlyozta abból a megfontolásból, hogy a sztrájk helyett eredményesebbek, mivel az ipari termelés békéjét szolgálják. Kovrig csak abban az esetben tartotta elképzelhetőnek a sztrájkot, ha a békéltető eljárás semmilyen eredményre nem vezetett. A Szakszervezeti Tanács a felszólalások végén indítvánnyal fordult az értekezlet résztvevőihöz, amelyben az egyesülési és gyülekezési szabadságjog biztosítását és a szakegyesületek működési szabadságát követelte.

A háromnapos országos rendezvény szociális problémák és megoldási javaslatok sorozatát tárgyalta, a résztvevők sokszor nem csekély nézetkülönbségek ellenére is egyetértettek abban, hogy a szociálpolitika az ipari társadalom egyik nagyon aktuális részterülete. A magyar politikai rendszer elérkezett arra a pontra, ahonnan tovább már nem halogathatta a szociális törvények megalkotását. Ugyanakkor hangsúlyozták, hogy a szociális érdekvédelem minél teljesebb körű megvalósításához az állam és a társadalom együttes munkája szükséges.

A közegészségügyi és társadalompolitikai országos értekezlet a magyar sajtóban

Az országos értekezlet sajtóvisszhangja meglehetősen vegyes volt. A különböző politikai napilapok és folyóiratok csak abban értettek egyet, hogy az értekezlet összehívására szükség volt. A nem csekély nézetkülönbségek a konferencia eredményeivel kapcsolatban jelentkeztek. Két tudományos igényű folyóirat a rendezvényről különbözőképpen vélekedett. A *Közgazdasági Szemle* szerint az országos értekezletet nagy érdeklődés kísérte. Pozitívumának tartotta, hogy fokozta a

2. A békéltetést a hatóság köteles megindítani, ahol mind a két fél részvétele kötelező.

3. A békéltető eljárásban, ahol az egyik fél tíznél több természetes jogi személyből áll, csak képviselő útján vehet részt.

4. A békéltetést a hatóság által kijelölt személy vezeti vagy egyedül, vagy bármelyik fél által kijelölt bizalmifér(ak) részvételével. Ha bizalmifér(ak) bevonására kerül sor, a békéltető bizottságban az elnöki teendőket a hatóság embere látja el. Sem a bizottság elnöke, sem a bizalmifér(ak) nem dolgozhatnak abban a szakmában, ahol a békéltetés folyik.

5. A békéltető szerv megidézheti a feleket, tanúkat, szakértőket hallgathat meg.

6. Az eljárás lefolytatása után a békéltető szerv javaslatot tehet a vitás kérdés elintézésének módjára.

7. A békéltető eljárás a munkaviszályok fennállása alatt bármikor megismételhető.

8. Nincs helye a békéltető eljárásnak, ha a felek vitás ügyüket más szerve bizzák.

Ld. uo. 294–295.

⁵⁸ Uo. 312.

szociálpolitikai kérdések iránti érdeklődést, egyfajta „szociálpolitikai közhangulat” megteremtéséhez járult hozzá a magyar társadalomban, mindeközben pedig sor kerülhetett a legaktuálisabb szociális problémák megvitatására és konkrét javaslatok kidolgozására: „felfedte társadalmunk legfőbb bajait, megállapította orvosszereit, a kormányzatra vár, hogy a tanácstestület diagnózisa alapján végrehajtsa majd az operációt.”⁵⁹ Ezzel szemben a *Társadalomtudomány* sokkal szkeptikusabban fogalmazott. „A fényes megnyitó méltán kelthette azt a reménységet, hogy a magyar szociálpolitika Hamupipókéjének is ütött végre az órája.”⁶⁰ Az értekezlet alapvető negatívumának azt tartotta, hogy csekély érdeklődés mellett napi 5–6 témát tárgyaltak, így nem kerülhetett sor egy-egy szociális probléma részletes tanulmányozására. Számos előadás egyoldalú, haszontalan és részletkérdésekre szorító volt, a hozzászólások zöme pedig nem kapcsolódott az előadásokhoz. A folyóirat a háromnapos rendezvényből csupán a középosztály válságáról, a népesedési politikáról, és a tanya problémájáról tartott előadásokat nevezte hitelem érdemlőnek.

A napilapok zöme az egyes témakörök vázlatos ismertetésére vállalkozott, kiemelve Vass József és Bethlen István megnyitó beszédeit. A *Budapesti Hírlap* meglehetősen visszafogottan nyilatkozott, az értekezletről szóló tudósításokat a szigorú tárgyilagosság jellemezte. Már magát az értekezlet összehívását is biztató jelenségként és eredményként könyvelte el. Különös figyelmet szentelt a népjóléti miniszter beszédének, amelyet „filozófiai mélységekben gazdag összefoglaló beszédnek”⁶¹ nevezett, s méltatta a miniszter által hangsúlyozott szociális problémák megelőzésének gondolatát.

A *Pesti Hírlap* ugyancsak az eredményesség szempontjából szelektálta az egyes témaköröket, a legsikerültebbeknek a középosztály válságáról és a népesedési politikáról szóló előadásokat tartotta. A szociáldemokrata párt napilapja, a *Népszava* leginkább azt fájalta, hogy az értekezlet munkáját a hosszúra nyúló meddő viták és az elméleti fejtegetések jellemezték, holott hatékony és eredményes szociálpolitikát csak komoly kormányzati munkával, szociális reformokkal és törvényekkel lehet elérni.⁶²

A szkeptikusabb hangokkal szemben a *Magyarország* igen figyelemreméltónak és eredményesnek értékelte a szociálpolitika értekezlet munkáját: „az értekezlet nagy és érdemes munkát végzett. Ennek a munkának az értékét az se csökkenteni, hogy a kongresszus résztvevői közül is sokan szkeptikusan nyilatkoztak a gyakorlati megvalósításról.”⁶³ A konferencia munkáját a napi politikai harcoktól való elhatárolódás, a nagy szakértelem és a komoly felkészültség jellemezte. A sajtóvisszhang szempontjából különleges helyet foglalt el a *Pester Lloyd*, mivel az egész szociálpolitikai rendezvényt egy tágabb perspektívába helyezte.⁶⁴ Nemcsak

⁵⁹ Kourig Béla: Országos társadalmpolitikai értekezlet. *Közgazdasági Szemle*, 1926. 9/10. szám 616.

⁶⁰ Szombatfalvy György: A társadalmpolitikai értekezlet. *Társadalomtudomány*, 1926. október 421.

⁶¹ „A védekezés fontosabb a gyógyításnál.” Szociálpolitikai értekezlet. *Budapesti Hírlap*, 1926. október 26. 5.

⁶² „Az országos társadalmpolitikai értekezlet.” *Népszava*, 1926. október 29.

⁶³ „Véget ért a szociálpolitikai kongresszus.” *Magyarország*, 1926. október 31. 4.

⁶⁴ „Sozialpolitische Landeskonferenz.” *Pester Lloyd*, 1926. október 23. 1.

a résztvevők és előadások ismertetésére vállalkozott, hanem a szociálpolitika I. világháború utáni aktualitását is taglalta. Ebben a vonatkozásban rámutatott arra, hogy a háború előtti évtizedekben a szociálpolitika inkább osztálypolitika volt, mivel a tőkés gazdaság és ezen belül elsősorban a gyáripárban dolgozó munkások szociális érdekvédelmét igyekezett orvosolni. A középosztály az ipari munkássággal szemben gazdasági és kulturális értelemben is jobb körülmények között élt. Az I. világháború azonban alapjaiban változtatta meg a szociálpolitika jellegét. A háború pusztításait elsősorban a középrétegek sínylették meg. (Erre a következtetésre jutottak az 1920-as években megjelent munkabérek- és életszínvonalat vizsgáló statisztikák is. 1921/22-re a középosztályhoz tartozó fix fizetésű alkalmazottak, illetve tisztségviselők átlagosan békebeli életszínvonaluk négyötödét, az ipari munkásság felét veszítették el.)⁶⁵ Ezáltal a középosztály került a szociálpolitika középpontjába, így a szociálpolitika már „több” lett, mint osztálypolitika, az egész társadalom ügyévé vált. Olyan új tényezők jelentek meg, mint a hadikárosultak (özvegyek és árvák) problémája, a rokkantság és a tömeges munkanélküliség.

Ezen új problémák mellett a szociális alapelvek és jogok bekerültek a békeszerződésekbe is, így a Népszövetség kötelekeibe tartozó államok számára ezek az elvek és jogok a kormányzati szociálpolitika irányelveivé kellett, hogy váljanak. A *Pester Lloyd* három igen lényeges tényezőre hívta fel a figyelmet:

1. A szociális érdekvédelem egész kérdéskörét nem lehet nemzeti határok közé szorítani és pusztán nemzeti keretek között megoldani. A legégetőbb szociális konfliktusok minden országot egyaránt érintenek, a megoldást nemzetközi keretek között nemzetközi intézményrendszer segítségével kell kidolgozni.

2. Ez csak akkor lehetséges, ha az állam vállalja a társadalom szociális érdekvédelmét. Ebben a vonatkozásban a sajtó üdvözölte az országos szociálpolitikai értekezlet összehívását.

3. Ugyanakkor nagyon fontos, hogy a társadalom minden tagja is átérezze a szociális problémák súlyát, maga a társadalom is rendelkezzen egyfajta „szociális érzékkel.”

***

Az értekezletet követően az 1926-os parlamenti választásokon megerősödött kormánypart az 1927–31-es parlamenti ciklusban három irányban látott neki a szociális törvények megalkotásának. Az 1927. évi XXI. tc.-ben a betegség és a baleset esetére szóló biztosítást, az 1928. évi XL. tc.-ben az öregség, a rokkantság, az özvegyesség és az árvaság esetére szóló biztosítást fogadta el, illetve ugyanebben az évben 11 nemzetközi egyezményt is ratifikált. A törvények elfogadásában nagy szerepe volt a Nemzetközi Munkaügyi Hivatal vezetőjének, Albert Thomas-nak, aki 1927. február végén Magyarországra látogatott. A Hivatal vezetője tanulmányozta a magyar gazdasági és szociális viszonyokat, felkereste a Gyáripárosok Országos Szövetségét, a keresztényszocialista szakszervezeteket és részt vett a Szakszervezeti Tanács ülésein. Látogatása összefüggött a Nemzetközi Munkaügyi

⁶⁵ Erre vonatkozóan több feldolgozás áll rendelkezésre. *Dálnoki Kovács Jenő*: A megélhetés drágulása a háború kitörése óta. *Közgazdasági Szemle*, 1921. 5–6. szám, ill. *Gál Benő*: A gyáripári veszteségek kérdéséhez. *Szocializmus*, 1922. június.

Szervezet 1926-os értekezletével. Ezen a rendezvényen megállapították, hogy sok országban így hazánkban sem ratifikálták a nemzetközi egyezményeket.

A Bethlen-kormány szociális törvényeit kiegészítette a közegészségügy modernizációja, amely a csecsemőhalandóság számának csökkenésében, a százezer főre jutó orvosok számának megkétszereződésében, illetve a kórházi férőhelyek számának emelkedésében jutott kifejezésre. A kormány törvényekkel és rendeletekkel támogatta a lakóházak építését is, ennek eredményeként 1920–30 között 290 ezer lakóház épült.

Mindezt alátámasztja, hogy a magyar gazdaság szanalását követően a Vass József által vezetett népjóléti minisztérium a költségvetésben évről évre nagyobb szerepet kapott, kiadásai a feladatok bővülésével is növekedtek. Az 1924/25 és 1931/32 közötti költségvetési évek adatai jól tükrözik a kormány szociális reformok iránti nagyobb érdeklődését. Erre vonatkozóan részletes kimutatás készült a népjóléti minisztérium 1924/25–1931/32 közötti időszakának beruházásairól.

Az 1924/25 és 1931/32. közötti időszak szociális és kulturális célú beruházásainak adatai:

	Költségvetési év / ezer pengő								Összesen
	1924/25	1925/26	1926/27	1927/28	1928/29	1929/30	1930/31	1931/32	
Tanyai iskolák	236	4 795	12 084	15 470	17 132	4 647	811	499	55 674
Szakiskola	1 352	2 033	6 569	6 311	5 754	4 706	2 254	2 094	31 073
Egyetem	2 027	1 021	2 542	4 650	3 209	1 969	1 830	2 498	19 746
Kórház	149	2 417	5 639	8 744	7 382	2 243	1 532	1 649	29 755
Lakás	2 397	14 275	15 834	12 200	10 651	175	1 429	-	56 961
Egyéb	186	675	2741	6285	7602	13 224	2 109	1 601	34 423
Összesen	6 347	25 216	45 409	53 660	51 730	26 964	9 965	8 341	227 632

Hajdrik Sándor: Államháztartásunk alakulása a szanalás óta. Közgazdasági Szemle, 1933. október – november 662. old.

Ezen időszak alatt a minisztérium kiadásai 2,3 szorosára nőttek, amely 1930/31-ig folyamatos növekedést jelentett, majd a gazdasági válság következtében visszaesett. A kiadások adatain belül a beruházások típusai és összege is figyelemreméltó. A legjelentősebb kulturális és szociális célú beruházások a tanyai népiskolák, a szakiskolák, az egyetemek és kórházak építése, illetve felszerelése, valamint a munkás lakások építése terén történtek. A gazdasági világválság azonban ezeket a szociális reformokat és beruházásokat jelentős mértékben visszavetette.

Az 1920-as évek magyar szociálpolitikai elméletei, illetve az 1926-os országos értekezlet szociális témakörei azt igazolták, hogy a hazai politikai és tudományos közélet jelentős részét foglalkoztatták a társadalom szociális problémái. Számos képviselőjük a szociális kérdések iránti érzékkel megáldott, jól képzett teoretikus volt, akik a nemzetközi szociálpolitikai vívmányokkal összhangban felhívták a Bethlen-kormány figyelmét e kérdéskör jelentőségére. Ezek az elméletek az 1926-os országos értekezleten is meghatározó szerepet tölthettek be, ám a politikai rendszer csak a számára releváns érdektörekvésekhez kapcsolódó nézeteket karolta fel. Az 1920-as évek második felének szociális törvényei több hiányosságot mutattak, ami kiváltképpen a munkanélküliség kérdésének, a mezőgazdasági munkások biztosításának, a munkásszervezetek jogainak, és számos nemzetközi egyezménytervezet ratifikálásnak mellőzésében figyelhető meg.

Tilkowszky Loránt – Weidinger Melinda

MAGYAR MEMORANDUM ÉS NÉMET VÁLASZ

A Duna-medencei kisebbségi problematikáról, 1931-ben

II. rész

A NÉMET ÉS MAGYAR KISEBBSÉGEK HELYZETE, KÖLCSÖNÖS VISZONYUK; POLITIKAI CÉLJAIK CSEHSZLOVÁKIÁBAN, ROMÁNIÁBAN ÉS JUGOSZLÁVIÁBAN

Egy évtized telt el az erőszakos fordulat óta, amely révén a dunai németek és a magyar nép igen jelentős részét — akaratauk megkérdése nélkül — idegen népek uralma alá kényszerítették. Nem lenne haszontalan az egyes kisebbségi csoportok helyzetét, egymáshoz való viszonyukat közelebről szemügyre venni és megvizsgálni: vajon ezeknek a népcsoportoknak a politikája, mint ahogy ezt azok a tendenciák is mutatják, amelyek a népi alapelvek mellett ezen politika kiformalódásához meghatározók, célszerűnek bizonyulnak-e ezen kisebbségi csoportok népi sajátosságának megőrzésére, épp úgy, mint ezek kulturális és gazdasági erői megmaradásának és gyarapodásának szempontjából; továbbá, hogy vajon ez a politika és ezek a tendenciák, amelyek az előbbieken nyomot hagynak, kedvezőek-e a népcsoportok érdekeinek ama határpolitikai lehetőségek szempontjából, amelyek tényleges megvalósulására bizonyos valószínűséggel számolni lehet.

Ennél a vizsgálatnál nem hagyhatók figyelmen kívül az egyes népcsoportok településviszonyaiból eredő adottságok. Hasznos lenne továbbá bizonyos politikai előzmények előre bocsajtása az egész kérdéskomplexum objektív tisztázásához. A területi eloszlásból az alábbi adottságok következnek:

Csehszlovákia un. történelmi országaiban (Cseh- és Morvaország) az ottani német kisebbség jelentősen nagyobb része szervesen kapcsolódik német törzstársaihoz, amelyek saját nemzetállamban élnek, csak csekély töredékük képez kisebb-nagyobb enklávékat a cseh településterületen. Ami Szlovákiát, mint általánosán a régi Magyarországtól Csehszlovákiához csatolt területet illeti: csak Szlovákia délnyugati szögletében a németek egy keskeny településterülete áll közvetlen kapcsolatban a német-osztrák területtel. Szlovákiában és Kárpát-Oroszországban a németek többségét más népek széles sávja választja el törzstestvéreitől.

A román uralom alá került németiség egészében, éppúgy Jugoszláviában is, — eltekintve a nyugati határnál települt németektől, — a „sorskisebbség” nyilvánvaló jegyét viseli.

Az un. utódállamok fennhatósága alá kényszerített magyar kisebbségek esetében más a dolgok állása. Az elcsatolt magyarság nagy tömegei, maguk az erdélyi székelyek is, — ez utóbbiak mindenestre több-kevesebb földrajzi megszakítással — közvetlenül kapcsolódnak Csonka-Magyarország magyar magterületéhez.

Előzményként előrebocsájtandó lenne mindenekelőtt az a tény, hogy a csehek éppúgy, mint a szerbek, a váratlanul nagy területnövekedés ellenére semmiképp sem elégedettek. Néhány éve mindkét népnél egyre élesebb, egészen szilárdan körvonalazott formát ölt az a világosan átgondolt törekvés, amely egy szoros és tervszerű együttműködésre támaszkodik, és célul tűzte ki: a szláv településterületet nyugati és északi irányban német talajra kiterjeszteni, és egyidejűleg a magyar településteret lehetőleg bekeríteni és felmorzsolni. A szláv expanziós törekvések kétségtelenül közrejátszhatnak a közeljövő közép- és kelet-európai politikájában. Az elkövetkezendő harcokban véleményünk szerint teljes mértékben megegyeznek a Német Birodalom és a Duna-medencében megtelepült németiség érdekei a magyar érdekekkel.

Ebből következik, hogy a Duna-medencében a politikai erőjáték minden megjelenése és hatása, amely a magyarságot, ezt a ma még szilárd, ellenállóképes éket az északi és déli szlávok között, fejlődésében és akcióképességében gátolja és gyengíti, szükségképpen a Német Birodalom politikai irányvonalát is veszélyezteti. Ugyanígy a magyarság gyengítése egészen jelentős politikai hátrányokat és veszélyeket hordoz magában a Duna-medencei német kisebbségek számára. Ez a megfontolás Bismarck herceg érett és jól megfontolt Duna-politikájában a maga teljes nagyszerűségében nyilvánult meg. Legyen szabad e helyütt emlékeztetnünk Bismarcknak Bülow herceg előtt tett kijelentésére (1884): „A Duna és a Kárpátok között ott vannak a magyarok. Számunkra ez épp olyan, mintha ott németek lennének, mert a sorsuk a miénkkel összefonódott, velünk állnak vagy buknak. Ez különbözteti meg őket alapvetően a szlávoktól és románoktól. A magyar tényező a legfontosabb számunkra az egész Balkán területén, ami köztudottan a bécsi Landstrasse-n kezdődik”. (Bülow: Emlékiratok. I. kötet, 162. oldal).

Ebben az összefüggésben elégedettséggel állapítható meg, hogy az a felfogás, amely szerint a németek gazdasági és népi érdekei sokkal inkább biztosítva voltak magyar főhatóság alatt, mint 1918 óta az un. utódállamokban, mind nagyobb teret nyer. Azok a tapasztalatok, amelyek a magyarságban az 1918-as összeomlás óta politikai szemléletté értek, nem hagynak kétséget a felől, hogy Magyarország felségterületének kiterjesztése esetén a német kisebbség, a legnagyobb lojalitással és elhatározottsággal viseltetvén, minden biztosítékot megkapna, amelyek teljes mértékben szolgálnák népi létét és gyarapodását. Az előrebocsátott előzmények sorában ugyanis megemlíthető az a lehetőség is, — ámbár ez az elején jelzett kérdéskomplexum számára csak egy irányban mérvadó, — hogy a mai Magyarország területgyarapodásban részesül, ami révén bizonyos német kisebbségi csoportok ismét a magyar államhoz tartoznának.

Tárgyi és gazdaságossági szempontból is a legcélszerűbb a probléma vizsgálatát minden egyes utódállam esetében külön végezni el, és itt a köztudottan ismert tényeket egyszerűen csak megemlíteni.

Csehszlovákia

A Csehszlovákiába belekényszerített magyarság — egy céltudatosan folytatott, kifejezetten sovíniszta politikának kiszolgáltatta — az elmúlt évtized során kulturális és gazdasági szempontból is egészen rendkívül nagy veszteségeket szenvedett. A másodrangú, védtelen állampolgárok keserű kenyerére utalva, a mindenkori kormányok részéről változatlanul brutális bánásmódban részesülve, (ami a „demokratikus” felhajtás révén eltereli a felületes szemlélő figyelmét), a népi egzisztenciájában keményen fenyegetett magyarság az egyetlen lehetséges politikai védőeszközt joggal látja a legerősebb ellenzékiségben, az önrendelkezési jog követelésében, és igyekszik egyengetni Szlovákia és Kárpát-Oroszország autonómiájának útját.

Az adott esetben ez lenne az egyetlen helyes politikai célkitűzés, — nemcsak a magyar kisebbség szempontjából, sokkal inkább az általános kisebbségpolitikából is, — miközben el kell ismerni, hogy azokhoz a gyakorlati eszközökhöz és utakhoz, amelyek e célokért vannak, bizonyos hibák és hiányosságok tapadnak. Utóbbiak — kisebb részben — a politikailag iskolázott réteg jelentős elvékonyodásában keresendők, az anyagi erőforrások fokozatos kimerülésében, a magyar kisebbség általános elszegényedésében. A hiányosságok másik része, amelyet le kellene küzdeni, független azonban a magyarság helyzetétől és viselkedésétől.

A csehszlovákiai németek helyzete általánosságban kétségtelenül kedvezőbb, mint a magyaroké, és legalább részben másként alakul a történelmi országokban, mint Szlovákiában és Kárpát-Oroszországban. Kedvezőbbként jellemezhető a németek helyzete azért, mert a cseh politika — a „divide et impera” [oszd meg és uralkodj] jegyében — egyelőre és pillanatnyilag kíméletlenebbül ostromolja a magyar kisebbség állásait, másfelől, mert a németiség szilárdabb gazdasági támaszpontokkal rendelkezvén, részben ezen okból nagyobb sikerrel képes megvédeni és fenntartani az osztrák időkből átmentett kulturális intézményeit, és Németország nagyhatalmi helyzete folytán is nagyobb támaszt élvez. Szlovákiában és Kárpát-Oroszországban a németek — gazdasági és politikai szempontból — szinte minden vonatkozásban osztoznak a magyarok sorsában. Kulturális vonatkozásban, úgy tűnik, — csak a könnyen félrevezető statisztikai adatok fényében, — hogy a németiség ma jobban áll, mint a háború előtti időkben. De aki a cseh politika belső mozgatórugóit csak némileg ismeri, aligha fog kételkedni benne, hogy ezt a jelenlegi kulturális fellendülést a cseh uralom alatt, — amely a kisebbségek gazdasági támaszát már mindenhol tervszerűen szétrombolta, — csupán rövidtávú átmenetként szabad értékelni. Hiszen Csehszlovákiában az össznémetiség az utóbbi tíz évben egészen jelentős veszteségeket könyvelt el. Tények hosszú sora bizonyítja, hogy a németek népi erőtartálya — ha nem is olyan nagy mértékben, mint a magyarságé — minden oldalról fenyegetett, és mind szélesebb támadási felületeken vérzik súlyos sebekből.

A következőkben megpróbáljuk négy szakaszra osztva röviden vázolni a csehszlovákiai német kisebbségi politikát:

- a, 1918–20. A történelmi országok németjei ezekben a végzetes napokban előbb a szociáldemokrata Seliger, később dr. von Lodgman vezetése alatt kifejezetten és egészen határozottan kiálltak az önrendelkezés alapelve

mellett, és úgy hitték, a szudétanémetek jövőbeni sorsát legjobban a Német-Ausztriához (Deutschösterreich) és Németországhoz csatlakozás révén lehet biztosítani. – Szlovákia (a korábbi Felső-Magyarország) németjei egybehangzóan az István-i birodalomban maradás mellett nyilatkoztak és kötelezték el magukat.

- b, 1920–25. Az első választott nemzetgyűlésben a szudétanémetek elismert vezetője, dr. von Lodgman, az önrendelkezési jog jegyében a magyarsággal vállalva küzdött a merev, központosított „oktrojált alkotmány” és annak sovíniszta létrehozói ellen. Németek és magyarok akkoriban ugyanazon ellenzéki alapon álltak. Egyesült erővel küzdöttek nemcsak a belpolitika területén, sokkal inkább külföld felé: így a földreform kérdésében közös panaszt intéztek a Népszövetséghez. Sajnálatos, hogy mielőtt Csehszlovákia két legnagyobb kisebbsége ezt a közös és erős ellenzéki egységfrontot képes lett volna teljesen kiépíteni, és az egyesült harc gyümölcsseit beérlelni, a németsegen belül az „aktivizmus” és a „negativizmus” politikai ellentétei mindinkább kezdtek felszínre kerülni.
- c, 1925–29. A német aktivisták sikeres előrenyomulásakor az 1925-ös parlamenti választások alkalmával, dr. Lodgman — a német-magyar munkaközösségnek ez a tehetséges és lelkes politikai élharcosa — önszántából visszavonult a politikától. 1926 őszén a Gazdák Szövetsége (Bund der Landwirte), a Német Iparospárt (Deutsche Gewerbetarbei), és a Keresztényszocialista Párt német szekciója (Deutsche Sektion der ungarischen Christlichsozialen Landespartei), belépett a kormányba. A Magyar Nemzeti Párt szintén tárgyalásba kezdett Švehla kormányfővel egy kormánybarát magatartás feltételeiről. De a párt cseh részről nem talált semmi megértésre a magyar kisebbség követeléseiről. Nem akarva, hogy üres ígéretekkel kenyerezzenek le, ezért — miután a megbeszélések teljesen megghiúsultak — megmaradt korábbi ellenzéki álláspontján.

Az előbb említett német pártok belépése a kormányba súlyos következményekkel járt. Ez által a német kisebbségi fronton először is egy nagyon nem örvendetes rés keletkezett, ami eleve lehetetlenné tette valamennyi kisebbség összetömörítését, a közös politikai front hézagmentes kiépítését. A Szlovák Néppárt (Slovenska Ludova Strana) kétségtelenül e benyomás alatt cselekedett, amikor a német példát követve kormánybarát magatartást vett fel. A magyarság azt látta, hogy teljesen magára maradt a kisebbségi jogokért és az autonómiáért vívott harcában. De ez a lépés kétségtelenül minden haszon nélkül maradt még a németek számára is. A kormánybarát német pártok habozás nélkül megszavazták az állami költségvetést, a katonai előterjesztéseket, Masaryk újraválasztását, sőt még a közigazgatási reformot is, amely révén a németek elveszítették két kerületben megvolt többségüket, és a többségében német Sziléziát Morvaországgal egyesítették.

- d, 1929–30. Az 1929-es választások után sem következett be lényeges változás. A Gazdák Szövetsége felcserélte két kormánybarát testvérpártját: a Német Iparospártot a Német Munka és Gazdaság Közössége (Deutsche Arbeits- und Wirtschaftsgemeinschaft) helyettesítette, a német keresztényszocialisták helyére a német szociáldemokraták kerültek a kor-

mány táborába. De a kicsi — a mögötte álló értelmiség és gazdaság révén mégis jelentős — Német Munka és Gazdaság Közössége 1930 novemberében levonta a sikertelen kormánypolitika következményeit, és kilépett a koalícióból. Mindazonáltal ez a csoport csakúgy, mint azelőtt, az aktivista program mellett tart ki éppúgy, mint az 1929 óta ellenzéki beállítottságú Német Iparospárt és az Országos Keresztényszocialista Párt német szekciója.

* * *

Csehszlovákia tipikus nemzetiségi állam. Más okok mellett ez a körülmény is magyarázza az új köztársaság strukturális gyengeségét és szervezési fogyatékoságát. A németek részvétele a kormányzati ügyekben hatalmas külpolitikai támpillér lett a dűledező államépítmény számára. Közismert, hogy Beneš úr unostig ismételtlen kihasználja a németek kormánybarát magatartását azon állítása bizonyítására, hogy Csehszlovákia már teljesen megszilárdult, a kisebbségi problémát maradéktalanul megoldották.

Annak illusztrálására, hogy ez a politika milyen visszhangra talál a kisebbségi irodalomban, egy a kisebbségvédelemmel foglalkozó angol könyvből idézzük az idevágó részeket: „Dr. Beneš a következőket mondta 1925. december 2-án a londoni King's College-ban tartott előadásában: »Hangsúlyozni kell, hogy a csehszlovákiai nemzeti kisebbségek speciális helyzetben vannak. Csehszlovákiában a kisebbségek nem a létükért és nemzeti kultúrájuk megőrzéséért harcolnak, — ezek védelme szerepel a kisebbségi szerződésekben, — hanem a kormányzásból szeretnék kivenni részüket, sorsukról akarnak dönteni, és nemcsak a nemzetiségekről, hanem az egész országeről. Ezért mi azt kívánjuk a nemzetiségektől, hogy teljes egészében azonosuljanak az államérdekekkel, érezzék magukat a saját államukban, hiszen ennek minden szükséges feltétele adott Csehszlovákiában«. A szerzőnő ehhez még a következőket fűzi hozzá: „Csehszlovákiában a kisebbségek parlamenti képviselői először elutasították a kormánnyal való együttműködést, s állandó ellenzékben maradtak. 1926 folyamán azonban a német és a magyar polgári csoportok több intézkedésben is támogatták a parlamentet, és ugyanebben az időben javaslat született egy csehszlovák, német és magyar szocialistákból álló egységes szocialista ellenzék létrehozására. Švehla 1926 októberében megalakított polgári kormányában két miniszteri tárcát kaptak a németek: az igazságügyit és a munkaügyit. A Szlovák Néppárt 1927 januárjában ugyancsak elfogadott két tárcát, a törvények egységesítéséért felelős miniszteri posztra, ill. az egészségügyi miniszteri posztra is az ő képviselőjük került. A Szlovákiáért felelős miniszteri posztot ugyanekkor megszüntették. 1927. január 1-én a német szakszervezeteket felvették a Cseh Nemzeti Szakszervezetek Központjába. Úgy tűnik tehát, hogy Csehszlovákia túljutott a nemzeti többség és a kisebbségek között zajló éles küzdelem első szakaszán”. (L. P. Mair: The Protection of Minorities. London, 1928. 126–127. l.)

Szükségtelen ennek a politikai játéknak a birodalmi német érdekek szempontjából való jelentőségét hosszú távra felbecsülni. A napi politika többé-kevésbé

jogos kérdései, amelyek dr. Beneš ezen taktikai manőveréhez kapcsolódnak, és amelyek néhány sajtóorgánumban ilyen vagy olyan megfogalmazásban olvashatók, körülbelül a következőképp hangzanak: A német miniszterek rábírhatták-e dr. Beneš arra, hogy francia- és lengyelbarát politikáját összhangba hozza egy németbarát politikával? Megpróbálta-e a cseh külügyminiszter német kollégáira tekintettel a Magyarországon kívül Németország ellen is irányuló előkészületeket korlátozni? Stb.

De hát milyen kisebbségpolitikai hasznot húztak a történelmi országok németjei kormánybarát politikájukból? Az illető német pártok egyetlen komoly aktívumot sem képesek felmutatni. A német ellenzéki pártokkal való vitáikban csak egyvalamit hoznak fel, szokás szerint konkrét bizonyítékok nélkül: kormánybarát magatartásuk még nagyobb belpolitikai nehézségeknek veszi elejét, mint a meglévők. Hogy ez nem így van, eléggé bizonyítják a legújabban ismét elővett erdő-reformmal kapcsolatos német panaszok; továbbá az a tény, hogy az iskolaügyi minisztérium nemrégiben 270 milliós kölcsönt kapott, hogy cseh kisebbségi iskolákat létesítsenek, és előkészítsék ezen a módon a német településterületek elcsehesítését. Az 1930. december 1-i népszámlálás alkalmával elkövetett visszaélések is, és a rendzavarások, amelyek 1930 szeptemberében Prágában történtek, bizonyítják, hogy a csehek csakúgy, mint korábban, azon az úton haladnak tovább, amelyre közvetlenül az államhatalom változása után rátértek. Még gazdaságpolitikai szempontból is németellenes irányt követ a kormány. Miközben a kormány agrárpolitikai intézkedései elsősorban a többségében agrár cseh népet szolgálják, a mindjobban terjedő gazdasági válság és a szánt szándékkal Magyarország ellen indított vámháború legelsősorban a szudétanémet iparvidéket sújtja.

Sőt külsőségeiben is megaláztatást jelent a kormánybarát politika a szudétanémetek számára. Jellemző erre az az állítólagos szokás, hogy a német miniszterek — nyilvánvalóan cseh kívánságra — el szoktak utazni Prágából, mihelyt a minisztertanácsban kényes kérdéseket tárgyalnak, mint pl. szövetségi szerződések. „Si non è vero... [è bene trovato”. – „Ha nem is igaz, nagyon találó”.] Az aktivisták tehetetlensége, minden látszat szerint túlságosan alkalmazkodó politikájuk is, itt a legszembetűnőbb.

De ez a kormánybarát politika általános kisebbségpolitikai szempontból is nagy hátrányokkal jár. A Népszövetséghez való panasztétel útjának igénybevétele nézve hátráltató az a tény, hogy a prágai kormányban ugyanazon német kisebbség képviselői ülnek, akik Genfben gazdag anyagot terjeszthetnének elő, hogy bizonyítékot szolgáltatassanak: a cseh kormány könnyű szívvel túlteszi magát a kisebbségvédelmi szerződés határozatain: 1925 óta a német kisebbség egyetlen egy esetben sem fordult a Népszövetséghez, inkább a számtalan kedvező alkalmat — amelyek Prága nagyfokú gátlástalanságának köszönhetően gazdagon kínáltak számára — teljesen kihasználatlanul elszalasztotta. Sőt, a német kisebbség nemhivatalos tevékenységének is e kormánybarát politika alatt a nemzetközi-jogi kisebbségvédelmi területen gyakran súlyosan szenvednie kellett. Elég dr. Medinger szenátor tevékenységére utalni. Milyen egészen más feladatokra lenne képes a csehszlovákiai németiség, tekintve a meglévő adottságokat!

Több mint 3 és $\frac{1}{2}$ milliós lélekszámával a németiség adja kb. több mint $\frac{1}{4}$ -ét a Csehszlovák Köztársaság összlakosságának, és ezzel rögtön az ukránok után Európa számszerűleg második legerősebb kisebbsége, miközben azonban nem szabad elfelejteni, hogy az ukránok relatív száma jelentősen kisebb, mint a németeké Csehszlovákiában.

Ezen kívül nem lehet eltekinteni attól, hogy a németek Csehszlovákiában mind kulturális, mind gazdasági vonatkozásban olyan jelentős szerepet játszanak, amely abszolút és relatív számukat messze meghaladja. Sok jelentős vonatkozásban ők voltak és ma is ők az uralkodó nép tanítómesterei, és ők képezik azt a hidat, amely összeköti az uralkodó népet a nyugati kultúrával. A cseh ipar centrumai német településterületen vannak. A csehszlovákiai külkereskedelem hosszú ideje aktív mérlege a német határterületekről történő nagy exportra vezethető vissza. Az állam pénzügyi életében a németek ma is nagyon jelentős helyet foglalnak el és Nyugat-Csehország széles körben ismert gyógyfürdői is német talajon található. Végül utalni kell még arra, hogy a németeknek Csehszlovákiában a magyarokban, szlovákokban és ruténeknben, akikkel a nemzetiségiek száma az összlakosságnak több mint felét eléri, természetes szövetségesei vannak, és ezen segítő erők ügyes felhasználásával a mérleg nyelvét jelenthetnék a cseh politikában, ami a cseheket eddigi bel- és külpolitikájuk felülvizsgálatára kellene hogy kényszerítse.

Kedvező politikai pozíciójuk és kulturális, valamint gazdasági jelentőségük ellenére sem tudták sajnos kihasználni a helyzetet a szudétanémetek, bár lehet mondani, hogy ennek ők egyáltalán nincsenek tudatában. Vezetőik kevés kivétellel a régi Ausztriából átvett „asztal melletti politizálás” módszereiben éltek és éltek ki magukat, és habár közülük sokan népük pozitív kisebbségi jogainak szorgalmas és bátor élharcosai, erőiket legtöbbször részletkérdésekre pazarolják, miközben a Csehszlovák Köztársaság nagy állam- és kisebbségpolitikai központi problémái részükről szinte észrevétlen maradnak. Mialatt Észtországban a kicsiny német kisebbség az eddig szinte egyetlen kultúraautonómia létesítésében alkotóan részt vállalt, — mintegy a magyarországi görögkeleti szerbek és románok egyházi és iskolai önkormányzatának modern párjaként, — mialatt Elzászban a német autonomisták súlyos személyes áldozatokat hoznak eszméikért és Eupen-Malmedyben a németek csüggedetlenül követelnek egy új népszavazást, a szudétanémet politika folytonos visszavonulási csatározásokban merül ki, ami miatt a nép demoralizálódik, ellenállási ereje felőrlődik, és vagyona lassan, de biztosan fogy.

A csehszlovákiai németiség számára súlyos taktikai hátrány származik abból, hogy a német pártok nem tudtak megegyezni a kisebbségi kérdés tekintetében egy közös, átfogó és nagyvonalú programban.

A program vonatkozásában minden aktivista csoport előtt a kulturális autonómia észtországi példája lebeg, anélkül, hogy egy konkrét programot kidolgoztak volna, vagy az iskolaügyi miniszterrel, dr. Dérer-rel, aki kereken és világosan ezen követelések ellen foglalt állást, energikusan küzdöttek volna. A keményen ellenzéki Német Nemzetiszocialista Párt (Deutsche Nationalsozialistische Partei) területi autonómiát követel a német területnek, a Német Nemzeti Párt (Deutsche

Nationalpartei) pedig a népek önrendelkezési jogáért és a békeszerződések revíziójáért lép fel tántoríthatatlanul.

Számarányát, gazdasági jelentőségét és magasan fejlett kultúráját tekintve a csehszlovákiai német kisebbség arra lenne hivatott, hogy az európai kisebbségi mozgalomban is szóvivő legyen. Más politikai rendszer esetén a kisebbségvédelem más európai országokban is biztosan nagy lépéseket tett volna már. Ez nemcsak a csehszlovákiai németeknek válna javukra, sokkal inkább az összes európai hátramenti és külföldi németeknek, amely Európa különböző államaiban szétszórta, mint ahogy javára válna a többi kisebbségnek is.

Felesleges közelebbről kifejteni, milyen súlyosan megterheli a mai helyzet a magyar kisebbség befelé és kifelé folytatott védekező harcát. A belső kisebbségpolitikában a kormánybarát magatartás egyet jelent azzal, hogy egy egységes kisebbségi front megteremtése lehetetlen, – és ez egy olyan államban, ahol a kisebbségek a szlovákokkal együtt lélekszám szerint is felülmúlják a cseh „többséget”. Továbbá ez azt jelenti, hogy éppen a legnagyobb kisebbség egy része nyújt különösen erős morális támogatást annak a rezsimnek, e kormányzati rendszer helyzetét erősítve, mely minden akaratnyilvánításában kisebbségellenes magatartást tanúsít. A kormánybarátság továbbá azt jelenti, hogy a németiség e része, amely érdekeit csak ellenzéki táborban képes megvédeni, a magyar kisebbséget is — önvédelmi harcában természetes harcostársát — egyszerűen cserben hagyta. A szudétanémetek kormánybarát magatartása nagyban hozzájárul ahhoz, hogy a szlovákok a nyílt ellenzékiségtől visszariadnak, és hogy Kárpát-Oroszországban az autonómiáért folytatott harc eddig eredménytelen maradt.

Kifelé azt jelenti német miniszterek részvétele a kormányban, hogy Csehszlovákia bizonyos valószínűséggel tudja a külföld felé a megszilárdult belső viszonyok látszatát kelteni, különösen Genfben. Ennek következtében a csehszlovákiai kisebbségek elnyomásáról a világsajtó útján nyilvánosságra hozott hírek hihetősége is erősen befolyásolható. Nevezetesen a magyarok ellen, de az ellenzéki szellemű németek ellen is — a német kisebbség kormányhű táborára utalva — az „irredenta” vádját hozzák fel, az egész világ előtt Közép-Európa nyugalma és békéje megzavaróinak bélyegezve őket. Mindezt a kormánybarát németekre hivatkozva. Csehszlovákia látszat-konzolidációjának e „handicap”-jét a szlovák és a rutén emigránsoknak is mozgalmuk terheként kell számításba venniük.

Azon törekvések számára is, amelyek a Párizs-környéki szerződések revízióját akarják véghez vinni, egészen jelentős hátrány származik abból, hogy egyes szudétanémet pártok támogatásukban részesítik a cseh kormányt, főleg azért, hogy mind befelé, mind kifelé jóváhagyják annak a csehszlovák államnak a politikáját, amely minden eddigi kormánya révén a szó legszorosabb értelmében egy százszázalékos revízióellenes felfogást képviselt, s a párizsi békeszerződés teljes érinthetlenségét hirdette meg.

A csehszlovákiai németek és magyarok közti kapcsolat mélyreható és szakszerű ismertetésekor a Szlovákiában élő németek speciális helyzetére különös figyelmet kell fordítani. Ezek az ún. kárpátnémetek sok évszázadon át teljes összhangban éltek — mondhatni bensőséges érzelmi közösségben — a magyarokkal. Ezzel magyarázható egyértelmű állásfoglalásuk — az 1918-as összeomlás alkal-

mával — a Magyarországnál maradás mellett. A csehek ebben a kérdésben is tartották magukat a „divide et impera” alapelvéhez, ezeknek a németeknek biztosítottak és még most is biztosítanak kulturális téren bizonyos kedvezményeket a magyar kisebbség súlyos üldöztetésével összehasonlítva. Ennek ellenére Felső-Magyarország józan német népe nem hagyja magát rászedni látszatkedvezményekkel, — a kormány általános kisebbségellenes politikáját tekintve különösen gazdasági téren. Ez annál is inkább így van, kiváltképp mivel a német iskolaügy terén is megjelenik a csehek félreismerhetetlen törekvése: kulturális előőrsi állásait ebbe az irányba is mindinkább előretolni. Ezeket a tendenciákat tekintve az e földön honos német nép a sikeres védelmi harc egyetlen útját az ellenzéki politikában látja, mégpedig a magyarokkal szoros együttműködésben. A németek egy része alkotja Szlovákiában és Kárpát-Oroszországban az Országos Keresztényszocialista Párt német szekcióját. A másik részt — a szepesi németeket — a Szepesi Német Párt (Zipser Deutsche Partei) foglalja magába, amely szövetségben van a Magyar Nemzeti Párttal. Szudétánémet részről — a kárpátnémetek népi pszichéjének teljesen hibás megítélése következtében — sokféle kísérletet tettek arra, hogy a szlovákiai és kárpát-országi német kérdésbe beleavatkozzanak. Bizony nem túl szerencsés beleavatkozások! Pozsonyban létrehozták a prágai Német Politikai Munka Hivatalának egy kirendeltségét, (Deutschpolitische Arbeitsstelle), később az egyes német pártok szlovákiai munkaközösségét (Arbeitsgemeinschaft der deutschen Parteien in der Slowakei) is, és megbízták a különben szívesen látott Német Kultúrszövetség (Deutscher Kulturverband) nem idevalósi titkárait. Nem sokkal ezelőtt létrejött egy új párt, amely Kárpátnémet Pártnak (Karpatendeutsche Partei) nevezi magát, és arra törekszik, hogy az Országos Keresztényszocialista Párt német szekcióját és nyilvánvalóan a Szepesi Német Pártot is felszippantsa. A párt aktivista vizeken vitorlázik; szervezetei kiépítésénél egyike „legelőkelőbb” propagandaeszközeinek a régi magyar politika szidalmazása és gúnyolása. A csehek nem csekély öröme, akik diadalittasan a markukba nevetnek. Ezen új párt tevékenységét valószínűleg a pozsonyi német konzulátus is támogatja, bizonyára nem helytálló információk alapján. Ez egyet jelent a kisebbségi front további atomizálásával, gyengítésével, amelyet kétségtelenül súlyosan fenyeget a túlfűtött sovinizta kormányzati rendszer mértéktelen hatalmi politikája. Egy ilyen eljárás következménye lett akarva-akaratlanul, hogy ugyanaz az ellentét, amely egyfelől Szlovákia, másfelől az un. történelmi országok között Csehszlovákia létrejöttének első napjaitól fogva adott volt, valamivel enyhébb formában a szudétánémetek és a kárpátnémetek között is megjelent.

Milyen kevéssé bírtak gyökeret verni az efféle törekvések, milyen mértékben fecsérelték el haszontalanul a politikai energiakészleteket a valóságos helyzet félreismerése és a hibás célkitűzések következtében, a választási eredményekből világosan kiderül. Az 1923-as, 1925-ös, 1928-as és 1929-es választások alkalmával ezek a csoportok alig 3–400 szavazatot értek el. E nyilvánvaló csőd ellenére sem ez a csoport, sem a mögötte álló szudétánémet pártok nem akarják belátni, hogy csupán a közös ellenségek örömeire szolgálnak, ha magyarok és németek, sőt németek és németek között mesterséges ellentéteket keltenek.

Végkövetkeztetések

1. A csehszlovák politika sovíniszta célkitűzése, valamint azon eszközök és módszerek ismeretében, amelyeket szívós következetességgel használ fel politikai céljai megvalósításához, s tekintettel az eredményeiben legalábbis negatív kormánybarát politika teljes szégyenletességére a kisebbségi érdekek szempontjából, valamint tudván a revíziós törekvésekre gyakorolt kedvezőtlen hatását, nézetünk szerint komolyan mérlegelnünk kell: nem lenne-e időszerű és célszerű oda hatni, hogy a kormánybarát német pártok vizsgálják felül politikai programjukat.
2. Mindenesetre nagyon kívánatos lenne az egyes német pártok felfogását a kisebbségi kérdésben közös nevezőre hozni, vagy legalábbis egymáshoz közelíteni.
3. Nagyon kívánatos az is, hogy a kormánybarát német pártok már a köztes időszakban is — tehát addig az időpontig, amikor úgy vélik, hogy politikai programjukat alapvetően megváltoztathatják, — hogy energikus eszközöket vessenek be a kisebbségi pozíciók védelmében, és ennek megfelelően sajtójukat is hangolják át. Röviden: politikai állásfoglalásuknak nagyobb tekintettel kellene lennie a kisebbségek összérdekeire.
4. Ami a németeket Szlovákiában és Kárpát-Oroszországban illeti: érdekeiket ebben az időben a Szepesi Német Párt és a Keresztényszocialista Párt német szekciója teljes mértékben kielégítő módon képviseli és biztosítja. A Kárpátnémet Párt tevékenységét ezért be kellene szüntetni. A választási eredmények igazolják, hogy ennek a pártnak különben sincs talaja, és ahogy a saját, úgy a többi szudétanémet csoport törekvései és próbálkozásai is, hogy új német pártokat hozzanak létre, csak arra szolgálnak, hogy a német kisebbséget atomizálják és széttördeljék, ellenálási képességüket és politikai átütőerejüket csökkentsék.
5. A kérdés józan és elfogulatlan megítélésekor nem találni egyetlen német-népi vagy politikai érdeket sem, amely a cseh és német sajtó együttműködésének szükségességét megalapozná. A cseh sajtókampány jelenlegi támogatását, amely a mai Magyarországot és a régi magyar politikát nap mint nap mocskolja, nehezen lehet megérteni. Sajnos ebben az irányban is történt számos sajnálatos eltévelyedés.
6. A külföldi németek védelmét szolgáló társadalmi szervezetek tevékenysége is gyakran súlyos tévedésekhez vezet a Kárpát-országok németjeivel kapcsolatban. Véleményünk szerint az alapvető hiba nem annyira a célkitűzésekben rejlik, mint inkább az alkalmazott módszerekben. Amennyire a publikált nyilatkozatokból és konkludens tényekből megállapítható, ezen szervezetek legfontosabb célja a népi öntudat felébresztése és erősítése a Duna-medencei német kisebbségekben: kultúrájuk közelítése és csatlakoztatása a birodalmi némethez, ha lehetséges, az azzal való teljes egységesülésig. A szlovákiai és kárpát-országi német népi érdekei szempontjából e célkitűzés első részét helyeselni lehet. A kultúra maradéktalan egységesítése azonban számunkra hiábavaló kezdeményezésnek kell hogy tűnjék. Az ilyen törekvéseknél ugyanis

figyelmén kívül szokták hagyni azt a tényt, hogy a kérdéses német kisebbség sok évszázad óta bensőséges életközösségben összefonódva él a magyarsággal, hogy középhrétege vér szerint is szoros kapcsolatban áll magyar családokkal. Ebből a társadalomtörténeti tényből adódott kultúrájuk egészen specifikus színezete, politikai gondolatviláguk kialakulása, népi érzületük történelmileg és földrajzilag meghatározott karaktere. Ha most hirtelen meg akarnák változtatni népi sajátosságukat, az egyet jelentene egy olyan próbálkozással, mint ha a svájci németek népi kultúráját akarnák egységesíteni az északnémetekével. Méginkább elhibáztattak azok a módszerek, amelyeket ezeknél a próbálkozásoknál alkalmaznak. Jellemző ezekre a módszerekre az a félreismerhetetlen szándék, hogy a németeket a magyaroktól elkülönítsék, a két nép között a társadalmi, gazdasági és politikai kapcsolatokat meglazítsák, úgyszintén a történelmi kötelekeket, amelyek az egykori Felső-Magyarország németjeit évszázadok óta szoros, kölcsönös viszonyba hozták az ottani magyarsággal. Egyszóval: az az akció, amely a népiség élesebb hangsúlyozására törekszik, célját a magyarságtól való érzelmi elválasztás útján valósítja meg. El kell ismerni, hogy ez a törekvés Szlovákiában és Kárpát-Oroszországban nem ölt olyan éles formát, mint Romániában és Jugoszláviában. Ez nem kis részben az ottan honos német vezetők politikai okossága, politikai tisztánlátása érdemének tulajdonítható. Ezek a módszerek véleményünk szerint a német kisebbségpolitikai célok eléréséhez feleslegesek, amennyire ezt mi megítélhetjük. De miután ezek alkalmasak arra, hogy németek és magyarok közé éket verjenek, ezeket a módszereket kivétel nélkül meg kell szüntetni.

7. Mindkét kisebbség érdekében különösen kívánatos lenne, ha a német és magyar ellenzéki pártok között tervszerű együttműködés jönne létre
  - a/ a parlamentben,
  - b/ a sajtóban,
  - c/ azokban az akciókban, amelyeket a kisebbségvédelem érdekében nemzetközi fórumokon vezetnek (Interparlamentáris Unió, népszövetségi ligák, Nemzetiségi Kongresszus, egyházi jellegű nemzetközi szervezetek).
8. Mindkét kisebbség jelentős hasznot húzhatna a Prágai Német Munkaszervezet és a magyar ellenzéki pártok hasonló szervének szorosabb együttműködéséből, amit legutóbb szintén Prágában hoztak létre. Ezt az együttműködést részleteiben szabályozni kellene, és az összegyűjtött adatok kölcsönös kicserélésére, időről időre saját munkaprogramjuk kölcsönös megismertetésére kerülhetne sor. Ez mindkét félnek bizonyára munka-megtakarítást is jelentene.
9. Szorgalmazni lehetne, hogy a német ellenzéki pártok és a magyar pártok, mint ahogy az ezekkel együttműködő Szepesi Német Párt is, bizonyos kisebbségi panaszokat, amelyek általános jellegűek, közösen terjesszenek a Népszövetséghez.
10. Végül említsük még meg, hogy a németek és magyarok gazdasági szervei és intézményei (gazdasági egyesületek, pénzintézetek, szövetkezetek)

hasznos együttműködési alapot találhatnak. Ezt a kérdést behatóan meg kellene vizsgálni, nevezetesen az alábbi szempontokból: 1. állandó egyeztetett együttműködés, 2. konkrét feladatok, amelyek esetenként egyesített erővel volnának megoldandók.

Románia

A trianoni szerződés révén kereken 1.660.000 magyart és 550.000 németet adtak át a Régi-Magyarország lakosságából Új-Romániának, 2.800.000 románnal és 200.000 egyéb anyanyelvű, korábban magyar állampolgárral együtt. Így a magyarok és németek száma együttesen több mint 1/3-a, majdnem a fele a Romániához csatolt régi magyar területek lakosságának. A magyarság egy jelentős része közvetlenül a trianoni határ mentén települ. Ez a magyar településterület kisebb-nagyobb magyar nyelvi szigetekkel erősen teletűzdelt területsávokkal kapcsolódik a magyar kisebbség második települési tömbjéhez, az ún. Székelyföldhöz, amely Csík, Udvarhely, Háromszék és Maros-Torda megyéket öleli fel, legjelentősebb városi települését, Marosvásárhelyet is beleszámítva, a magyarság jelentős és erős települési centrumát adja. Abban a területi sávban, amely a magyar kisebbség két magterületét összeköti, megemlíthetjük a kb. 40.000 főt számláló kalotaszegi és aranyosszéki magyarok csoportját, és a még ma is jelentős magyar lakossággal rendelkező Kolozsvár városát.

A felekezetekről magyar részről készült 1927-es statisztika alapján a magyarok száma Erdélyben 1.724.309, az erdélyi németeké 588.643 lélek. Moldvában, Bukovinában és Óromániában még jelentős számú magyarság él, ezeket is beleszámítva a magyar lakosság 1.800.000 – 1.900.000 főre becsülhető.

A németek — letelepedésük kronológiai sorrendjében — a XII. század óta az ún. Szászföldön (Nagyküküllő, Szeben, Kisküküllő és Brassó megyék), mint ahogy az ettől északra fekvő Beszterce-Naszód megyében települnek. A második legjelentősebb településterületük a Bánát, amelyet átszel a román-szerb határ, és amelynek északi peremterületén a XVIII. sz. folyamán letelepített svábok érintkeznek a mai Magyarországgal.

A szűkebb és történelmi értelemben vett Erdélyen kívül, mint ismeretes, a trianoni szerződés révén a régi Magyarországnak egy ettől nyugatra elterülő területi sávja (a Körös-völgye), továbbá a Bánát keleti fele is Romániához került. Az általános publicisztikai és politikai nyelvhasználatban az „Erdély” kifejezést a régi Magyarország Romániához került egész területének a megnevezésére használják.

A helyzet megítélésakor nem szabad elfelejteni, hogy Erdély szellemi élete szinte kizárólag a magyarok, a szászok és újabb időkben a svábok révén gyarapodott és fejlődött, és hogy ez a két nép egyidejűleg a gazdasági kultúra úttörője és hordozója volt. Ennek megfelelően Erdély szellemi és gazdasági életében olyan helyet töltöttek be, amely számszerű erőviszonyaikat messze meghaladta. Ez a tény a magyarok és németek szociális rétegződésében is pontosan tükröződik. A magyar és a német lakosság értelmiségi rétege viszonylag sokkal nagyobb volt, és ma is nagyobb, mint a románoké. A két kisebbség nagy tömegei a mezőgazdasági csoporthoz tartoznak, azonban a kereskedelemben és a kisiparban sokkal nagyobb számban képviseltetik magukat, mint a románok.

Mialatt Erdély lakosságában a legszorosabb értelemben (az alábbi adatokat az 1910-es magyar statisztikából vettük) a magyarság 34,3%-kal, a németiség 8,7%-kal képviselteti magát, a magyarság aránya a városi lakosságban (29 város) elérte az 58,7%-ot, a németeké a 16,1%-ot. Az erdélyi városok magyar jellege — a német településterületen a német jelleg — még ma is élesen szembeötlő. A magyarok és németek túlsúlya a politikai, kulturális és gazdasági területen a románsággal összehasonlítva egyáltalán nem mesterséges, erőszakos beavatkozás eredménye volt. A magyarság népi sajátosságai és erényei — mivel ezer éve ezen a területen él — és az utánuk kétszáz évvel letelepült szászokéi tették ezt a két népet a szellemi és gazdasági kultúra hordozóivá és az európai civilizáció közvetítőivé a régi István-i birodalom délkeleti sarkában. Ezek az erények magyarázzák, hogy ez a két nép a románok sokkal később, fokozatosan beszívárgott, primitív pásztornépét minden területen messze felülmúlja.

Ilyen adottságok közepette áldozták fel a németeket és a magyarokat egy olyan nép uralmának, amely messze alacsonyabb kultúrszinten áll, mint ők.

Mértéktelen, vad sovinizmussal eltelve, egy Közép-Európa nyugati és északnyugati részén ismeretlen politikai és társadalmi morál eszközeivel és módszereivel élve, Nagy-Románia mai hatalmon lévői az egész államapparátust — törvényhozás, végrehajtás, igazságszolgáltatás — olyan alapelvek szerint építették fel, amit a románok politikai és etikai gondolatvilágában járatlanok egyáltalán nem érthetnek meg. A népileg majdnem teljesen homogén Órománia helyébe az erőszakos területnövekedés következtében egy szinte ugyanolyan tipikus nemzetiségi állam lépett, mint Csehszlovákia.

Sem az elsősorban a Regát politikai erőire támaszkodott liberális párt, sem a Maniu-kormány nem vonta le a megfelelő politikai következtetéseket a fent említett tényből. Mind a liberálisok, mind Maniu emberei arra törekedtek és törekednek még ma is minden erejükkel, hogy a kisebbségeket de facto kiirtsák, beolvasszák, és Nagy-Romániát Órománia példája szerint egy népileg egységes, sovinizta nemzetállam-alakulattá változtassák át.

Hogy a román önkényuralom alá került kisebbségek helyzetét a maga mellett valóságában ragadjuk meg és mérlegeljük, hogy ezeknek a kisebbségeknek a politikai céljait helyesen tűzhessük ki, a mindenkori kormányok fent említett „nemzetpolitikai” alapelveit és vezéreszméit kell mindig szem előtt tartani, annál is inkább, mivel ezek az elvek adják meg egyidejűleg szinte az egész román értelmiség politikai hitvallásának a jellegét.

Nyugat-európai szem számára — az erőviszonyok gondos felméréséhez szokva — értelmetlen utópiának tűnhet egy népileg homogén Nagy-Románia gondolata, egy effajta cél homokra épül. Az utópikus elem azonban magának a nyugat-európai politikának — főképp ha a politikába beleszóló társadalmi osztályok egy ily romantikus felfogása hatalmába keríti — nem mindenhol egészen létidegen. Mennyivel könnyebben ragadtatják el magukat teljesíthetetlen álmoktól a politikailag kevésbé iskolázott balkáni népek! A románok azonban frankomániájuk ellenére egy gátlástalan, felfelé törekvő balkáni nép minden jellemvonásával rendelkeznek.

Itt átadjuk a szót a liberálisok vezetőjének, az egykori román miniszterelnöknek, Vintila Bratianunak. A Turnu-Severin-i „kultúrházban” 1926 őszén elő-

adást tartott „Újrománia jövőbeli feladatairól”. Romániában jelenleg — fejtette ki — három rész-kultúra áll szemben egymással. Regátban a franciák által közvetített latin kultúra, Erdélyben a germán-magyar, keleten a szláv. E három kultúra helyére az életerős, ifjú román nép új kultúráját kell ültetni. A három rész-kultúra további támogatásának véget kell vetni, hogy a közös, új kultúra maradéktalanul érvényesülhessen. Csak a szükséges bátorság hiányzik, hogy elképzeljünk egy múlt nélküli állapotot, s a megelőzőket félretelva, merészen elébe menjünk az ismeretlennek, az újnak. A gazdasági és természeti előfeltételek egy ilyen bátor nekibuzdulás sikeréhez adottak. A kultúra — fejtegette V. Bratianu előadása további menetében — gazdasági alapokon nyugszik. A régi kultúrák leépítése ezért nagyon egyszerű: csak gazdasági alapjaikat szükséges szétzúzni, a régi kultúrnépeket a nyomor karjaiba kergetni, ezáltal megakadályozni azokat a további felemelkedésben; a kulturális hanyatlásnak, a társadalmi meghasonlásnak és szétesésnek kiszolgáltatni. Így a régi kultúrák elpusztulnak. Így kell egyengetni a talajt egy új, egységes kultúra számára, sőt ezt a régi romjaira építeni. Hogy az átszármazott kulturális adottságok felbomlasztása idegengyűlölettel kapcsolódik össze, teljesen jelentéktelen, – véli Bratianu.

A liberálisok vezetője ebben a beszédében briliáns politikai portréfestőnek bizonyult: élethű képét adta a nagyromániai értelmiség gondolatainak és álmvilágának. Hogy népek, amelyek fantomokat, lidércfényeket kergetnek, ugyanakkor igen könnyen, öntudatlanul sírjukat ássák, igen kézenfekvő. A közben eltelt időben azonban azok a népek, néprészek, amelyeknek a megsemmisítésére törnek a nagyhatalmak, mérhetetlen, többé nem is pótolható veszteségeket szenvednek, ha saját harcállásaikat az ellenséges erők és stratégiai végcélok kellő mérlegelése nélkül, helytelenül vagy csak taktikai szempontok szerint építik ki és védik meg.

A román kisebbségpolitika megnyilvánulásai néhányakban azt a látszatot keltik, mintha kisebbségellenességük csak a magyarság ellen irányulna, és csak erre a kisebbségre lenne hatással. Az elmúlt évtizedek során gyűjtött tapasztalatok alapján azonban kétségtelenül meg lehet állapítani, hogy a dolgok csak felszínes vizsgálata vezet ilyen eredményre: a románok nemzeti politikája alaptendenciáiban nem csupán relatív, sokkal inkább abszolút értelemben is sovíniszta beállítottságú. Éppúgy, mint a cseheké és a szerbeké. A magyar kisebbség szétmorzsolása és megsemmisítése nem egyetlen célja ennek a politikának, éppoly élesen irányul az a németek és a többi kisebbség ellen is. Különbség csak az időpont és az egyes kisebbségekkel szemben alkalmazott módszerek tekintetében van.

Ahogy a csehek és a szerbek, a románok is kisebbségpolitikájukban a „divide et impera” romboló elvét követik. A legnagyobb dühvel és lendülettel törekszik — minden más kisebbség előtt — a magyar legyűrésére, megsemmisítésére. A Balkán legbrutálisabb politikai és „adminisztratív” eszközeit vetették be és alkalmazzák még ma is: tömeges méretű kiutasítások az országból, letartóztatások, politikai- és kemperek egész özöne jellemzik a helyzetet, főképp a háború utáni első években. De nem csak ezek, más módszerek is e célt szolgálták: a magyar kisebbség soraikat megritkítani, a gazdasági hanyatlást előmozdítani. Az ún. „föld-reform” a magyar földbirtokos réteg szétdarabolását szolgálta, az egyoldalú gazdasági és adópolitika a magyar kisebbség gazdasági és pénzügyi kimerülését és

elszegényedését; kényszerű következményként a politikai ellenállóképesség csökkenését, a teljes politikai tehetetlenségig.

Ugyanakkor a hatalom új birtokosai vad mohósággal vetették magukat a magyarság kulturális intézményeire, az iskolák fenntartására szánt vagyona. Az iskolaépületek elkobzása, magyar iskolák hatóságilag elrendelt bezárása, a hihetetlen adminisztratív túlkapások, a nyilvánossági jog megvonása, tervszerű, erőszakos románosítás iskolák útján, a tisztán magyar településterületeken „törvényesen” végrehajtott iskolaakciók (kultúrzónák!), az állami támogatás megtagadása a magyar egyházak iskoláitól: ezek a fontosabb, habár még messze nem maradéktalanul felsorolt eszközök abban az elkeseredett harcban, amelynek szívesen követett célja a magyar kultúra lerombolása.

Ennek a magyarság ellen vezetett politikai, gazdasági és kulturális megsemmisítő harcnak mindhárom irányban nagy lökést adott a magyar településterületeken rövid megszakításokkal egészen Maniu kormányra kerüléséig érvényben tartott, teljesen alaptalan ostromállapot. Az ilyen viszonyokra való tekintettel nem szabad csodálkozni azon, hogy a magyarság a politikai passzivitás kényszerhelyzetébe jutott, és 1926-ig a román parlamentben szinte egyetlen képviselője sem volt.

Hogy a politikai tétlenség bénító hatását lerázza magáról, és nem utolsó sorban hogy politikai szerveit kiépítse, a magyarság az 1926-os községi választások alkalmával választási paktumot kötött a román liberális párttal, majd azután 1927-ben a németekkel egyetértésben az Avarescu-kormánnyal kötött választási egyezményt. A rövid Avarescu-rezsim után a magyar kisebbség a németekkel szövetségben közösen indult a választási harcba a kormánnyal szemben. Ez a politikai együttműködés sajnos rövid életű volt. Habár a magyar párt parlamenti csoportja a legszívélyesebb viszonyban állt a szász törvényhozókkal, a német kisebbség — különösen Rudolf Brandsch, de a sváb vezetők által is befolyásolva — a többi szász parlamenti képviselő jobb szándéka és belső meggyőződése ellenére — paktumot kötött a kormánnyal, és magyar sorstársait egyszerűen cserbenhagyta.

Összefoglalóan említsük meg itt, hogy a magyarság politikai állásfoglalásának alaptendenciája mindig az ellenzéki gondolat volt, (még ma is az), habár az elmúlt tíz év alatt a kényszerítő körülmények következtében egyes román kormányokkal egyezkednie kellett. De ez semmit sem változtat magatartása fő vonalán, politikai „vezérmotívumán”. Nem csak taktikai, pártpolitikai megfontolások követelik meg ezt az ellenzéki állásfoglalást. Sokkal inkább és elsősorban az a körülmény követeli ezt meg, hogy — tekintettel a hatalom román birtokosainak erőszakos, kisebbségellenes politikájára — csak egy méltóságteljes, öntudatos, hajlíthatatlan magyar-nemzeti magatartás felel meg a saját, de egyidejűleg az általános kisebbségpolitikai érdekeknek is, befelé éppúgy, mint kifelé.

Hogy világos képet kapjunk a német kisebbség helyzetéről s egyben politikájáról is, célszerűnek látszik az erdélyi szászok magatartását a svábokétól — legalább bizonyos vonatkozásokban — elkülönítve tárgyalni.

A szászok földrajzi helyzetük következtében kifejezetten tipikus sorskisebbség. A nyolc évszázados magyar uralom ősi kiváltságait korlátlanul érvényben hagyta. Egészen különleges közjogi helyzetük egyre szilárdabb és erősebb formát

öltött, még abban az időszakban is, amikor a mohácsi csata (1526) után Erdély a Magyar Királyságtól időlegesen különálló lett. Egy még korábbi periódusba, a XV. sz.-ba nyúlik vissza az az alkotmányjogi fejlődésmenet, amelynek tárgya a három nemzet — magyarok, székelyek és szászok — „testvéri uniója” és egyenjogúsága volt. Ez az állapot 1848-ig, ill. 1867-ig tartott. A múlt század második felében csak arról volt szó, hogy a szászok kiváltságait technikai-formális összhangba hozzák a modern államalkotmánnyal. Alkotmány- és államjogilag szilárd alapokra támaszkodva, az erdélyi szászok mindig teljes jogbiztonságot és — eltekintve a nekik megadott kiváltságoktól — teljes polgári egyenlőséget élveztek. Magasan fejlett, tisztán német kulturális intézményeket hoztak létre, messzemenő önkormányzattal rendelkeztek, amelyben kizárólag a német nyelvet használták, nagy anyagi jólétnek örvendtek, aminek köszönhetően jól megalapozott hitelszervezeteket tudtak létrehozni és kiépíteni. Az erdélyi szászok kulturális és gazdasági helyzete, politikai viszonyuk a magyar államhoz a legdöntőbb bizonyíték a túlzások és valótlanítások visszautasítására, amelyeket Magyarország nemzetiségi politikája ellen az egész világban elhintettek. Svájc kivételével Európában sem a háború előtti időkben, sem az óta nem találni másik kisebbséget, amely népi jellegének megvédéséhez és kiteljesítéséhez ilyen jogi és konkrét garanciák birtokában lett volna, mint az erdélyi szászok.

A világháború után kialakult helyzetben számolni kellett azzal a lehetőséggel, hogy a szászok nem minden esetre fognak ragaszkodni a magyar uralom fenntartásához. Mindazonáltal a magyarság számára súlyos csalódás volt, fájdalmas látvány, szemtanújának lenni a sietős elfordulásnak, amivel a szászok egyes vezetői még a területi kérdések nemzetközi jogi tisztázása előtt minden köteléket — amilyen gyorsan csak lehet — elszakítani igyekeztek maguk és a magyar nép között. Az 1919. január 9-i medgyesi határozattal rohanó léptekkel igyekeztek a román rablómadár „védelmező” szárnyai alá.

Tíz év telt el ezen elsietett lépés óta. Ez az eseménydús évtized megerősíti azt az állítást, hogy az erdélyi szászok magatartása nem csak érzelmileg megítélve nem nyújtott különösen épületes látványt, sokkal inkább haszontalan, ha nem éppen káros volt a szászok jól felfogott népi érdekei szempontjából is. Tagadhatatlan, hogy a román politika az erdélyi szászok gyors és szinte feltétlen behódolását bizonyos mértékig értékelni tudta.

A szászok érdemét kétségtelenül balkáni mértékkel mérték: „előnyben részesített”, kedvező kezelésük csak relatív értelemben bizonyul ilyennek. Szinte teljesen megsemmisült önkormányzatuk apparátusa, kulturális intézményei gazdasági bázisát majdnem teljesen elvonták, úgyhogy a szászoknak ezen intézményeknek nem csupán további kiépítéséről kellett lemondaniuk, hanem minden anyagi erejük legnagyobb megfeszítését igényelte az is, hogy a fennálló intézményeket és kultúrszervezeteket fenn tudják tartani. Meddig?

A szász magángazdaságot a bukaresti kormány egyoldalú rablógazdálkodása, kisebbségellenes adópolitikája földre tiporta. Ennek természetes következménye, hogy az erős pénzügyi alapokra támaszkodó régi szász hitelszervezeteknek, amelyek a magyar időkben nagy virágzásban voltak, most a legnagyobb erőfeszítéseket kell tenniük, hogy helytálljanak. A szászok — ez az egyetlen különbség

— tíz év után süllyedtek majdnem ugyanarra a mélypontra, amelyre az új impérium a magyar kisebbséget már 4–5 évvel ezelőtt leszorította. Az erdélyi szászok, mint a magyarok, másodrendű polgárok az új román államban. A román állam szabad zsákmánynak tekinti a sok évszázadon át megtartott, sőt megnövelt közösségi vagyonukat, miközben az agrárreform szociál- és gazdaságpolitikai jelszavát csupán „a tisztesség kedvéért” használja.

A közterhek az egekig nőnek. A rések, amelyeket az új rezsim a kisebbségek gazdasági és kulturális pozícióiban — a németekében is — ütött, egyre nagyobbak lesznek, kitöltésük lehetetlen. Igen szomorú politikai egyenlege ez az utóbbi évtized szász politikájának, amely — ha nem is mindig — vak, de mindenesetre befelé segítőkész, kifelé „kiváró” csendes eszközként adta oda magát egy olyan akciónak, amely végül a németeket is egyszerűen ki akarja söpörni az erdélyi kultúrtajáról. Erről Bratianu bevezetesként felvázolt kultúrpolitikai gondolatmenete nem hagy semmi kétséget.

A mai Románia délnyugati részén élő svábok a magyar uralom idején láthatólag nem követtek német népi, ill. kisebbségpolitikai célokat. A különösen takarékos és munkaszerető sváb falusiak teljes érdeklődése a gazdasági kérdésekre irányult. Az egykori Dél-Magyarország svábjai a gazdasági jólét magas fokát érték el, kulturális szempontból megelégedtek annyival, hogy tehetségesebb fiaiknak — más erényeik mellett német nyelvismeretüknek is köszönhetően — a közéletben (közigazgatási szolgálat, tudományos pálya) a legmagasabb hivatalok és méltóságok is elérhetőek voltak. A sváb népnek részben a falusi lakosságból kikerülő városi értelmisége egyben arról is lemondott, hogy németnépi különöntudatot ápoljon, és ezzel hivalkodjék. Szociológiailag ez többek között a mind gyakoribb német-magyar vegyes házasságokban nyilvánult meg, aminek nem csak a vér bizonyos közössége, inkább a mind szorosabb érzelem- és gondolatközösség lett a következménye.

Politikailag ez az erős szolidaritásérzés abban nyilvánult meg, hogy a sváb értelmiség sok meggyőződéses és őszinte hívet, értékes munkatársat állított ama politika mellé, amely a régi Magyarország jövőjét leginkább a magyar államlét hézag nélküli kiépítésében, és a régi Ausztriához való túlságosan erős kötődés lehetőség szerinti lazításában látta biztosítva. A magyarsággal való legteljesebb politikai egyetértésnek felel meg a svábok és magyarok közötti zavartalan összhang is a társadalmi életben. Ezeket a tényeket tekintve a svábok igazán meglepődtek, amikor megkapták a meghökkentő hírt, hogy 1919. augusztus 10-én a sváb „vezetők” gyűlése — anélkül, hogy a sváb nép bármiféle formális meghatalmazását kérte volna — állást foglalt az osztatlan Bánát Romániához csatlakozása mellett, és nem tudtak a magyar uralom igazságtalan vádolása, és a hatalom új birtokosai iránti feltűnően nagy bizalom megelőlegezése ellen fellépni.

A román kormánykörök igen hamar felismerték a „divide et impera” alapelvei nagy előnyeit. Kíméletlenül, már csírájában elfojtották a magyarság minden politikai rezdülését. Sőt még a társadalmi mozgalmakat sem engedték érvényesülni. Másfelől a svábok szervezését, akiket a magyarságtól hermetikusan el akartak zárni, sőt ellene fordítani, jóindulatúan engedélyezték, mi több: támogatták. Éppúgy a német nyelv bevezetését iskolában és templomban, még ott is, ahol jelentős

számú magyar gyerek, ill. hívó volt. Mindez magától értetődően nem abból az okból történt, mintha a tetterős német-népi célokra törekvő kisebbségi mozgalom egybevágott volna a román kormány politikai irányvonalával, hanem egyes-egyedül azért, mert ez a német akció az általános kisebbségpolitikai érdekeknek, de különösen a magyarságénak az útját keresztezte, és a mai napig is ezt teszi.

A román kormány legfőbbképpen a magyar kisebbséget célozta meg. A sváb vezetők, akik kifejezetten a magyarok ellen szálltak harcba, ezért biztosak lehettek a hatalomra jutott románok jószándékú támogatásában. Ezáltal a magyarság számára tragikus helyzet állt elő: kényszerítve látta magát, hogy védekező harcát két fronton vezesse — svábok és románok ellen egyidejűleg — anélkül, hogy rendelkezne a szervezeti tevékenység vonatkozásában bármiféle mozgásszabadsággal, amit a svábok megkaptak. Súlyos konfliktusok keletkeztek magyarok és svábok között, igen gyakran a „tertius gaudet” jegyében. [„Inter duos litigantes tertius gaudet.” – Ketten ha viszálykodnak, a harmadik örül.]

A helyzetet tovább élezte, amikor a temesvári katolikus püspök egész nyíltan segédkezet nyújtott annak a mozgalomnak, amelyik a német-népi öntudat kifejezésére az egyetlen lehetőséget a magyarsággal szembeni ellenséges magatartásban látja. Nem kétséges, hogy a sváboknak az új impériummal szemben feltétlenül gondoskodniuk kellett védállásaik kiépítéséről, és ugyanakkor nem mondhattak le a német oktatási nyelv bevezetéséről. Ezt a magyarság vezetői is elismerték. Az akkori temesvári katolikus püspök, Glattfelder, ezt belátva 1920-ban létrehozott egy német tanítóképző intézetet, és arról is gondoskodott, hogy a német nyelv a papi szemináriumban és istentiszteletkor is megfelelő mértékben érvényre jusson.

Habár semmiféle tárgyi, elfogadható alapja nincs a német népi szervezőmunka magyarellenes élének, ezt egy elkeseredett sajtókampány is kísérte, amelyhez a békeszerető sváb falusi lakosságnak szánt kalendárium rágalmozgásokkal csatlakozott, mint pl. azzal a már régen megcáfolt, mégis mindig terítékre kerülő hazugsággal, hogy Magyarország nagy, az egész világon nagyra becsült nemzeti hőse, Kossuth Lajos ezüstkanalakat és cigarettatárcákat tulajdonított el. Jellemző példa ez a gyűlölet fűtötte atmoszférára, amelyben a sváb népközösség szervezése folyik. Némely sváb vezető olyannyira hagyja magát félrevezetni meggondolatlan túlbuzgalmában, hogy a temesvári piarista gimnázium bezárása, ill. az ott kényszerűen bevezetett román tannyelv fenntartása minden látszat szerint sváb befolyásra vezethető vissza. (A román kormány kívánságára kinevezett temesvári róm. kat. püspök, A. Pacha megbízásából annak idején Rómába utazott sváb képviselőnek, Kräuternak kellett információink szerint hozzájárulását adnia, hogy azokban a rendi iskolákban, amelyekben a románt tannyelvként bevezették, ez a nyelv a továbbiakban is ezek tannyelve marad. Ez a Bánát egyetlen piarista gimnáziumára vonatkozott: a temesvárira.) Tehát sváb részről hagyták jóvá az egyetlen magyar középiskola elrománosítását azzal a jelszóval: „Bármi inkább, csak magyar ne!” Nagy tömegben létezik olyan újságcikk, amely a magyarság gyalázásában, az egykori magyar rezsim állítólag elkövetett bűneinek felfújásában kéjeleg.

A magyarellenes magatartás természetes és egyetlen lehetséges következményeként adódott, hogy politikai téren a mindenkori kormányokhoz simuljanak.

Teljes nyomatékkal hangsúlyozzuk, hogy a sváb nép széles rétegeinek ehhez a politikai irányhoz egyáltalán semmi közük nincs. Különösen a magyarság rágal-mazásával szemben áll lelkiileg idegenül ez a derék és józanul gondolkodó nép, mint ahogy azzal a törekvéssel szemben is, hogy a sváb népközösséget a magyar-gyűlölet alapján építsék ki.

Ennek következtében mind több olyan hang hallatszik, amely határozottan e politika folytatása ellen fordul. Így pl. a kisiparosok és kereskedők külön akciója, amely a svábok hivatalos pártvezetésének már 1924 januárjában komoly nehézségeket okozott. Azóta gyarapodnak a növekvő gyengeség jelei, amit a hivatalos sváb politika maga idézett elő. A magyarság nagy sajnálattal látta, hogy a sváb táborban a dolgok rosszul mennek, hogy Kaspar Muth és Franz Blaskovich — akik 1918 előtt mindketten a Magyar Függetlenségi Pártnak, Magyarország maradéktalan államjogi önállóságának hűséges hívei voltak — az új érában helyi tekintélyüket a magyarellenes propaganda cégéréül áldozták fel. Mindazonáltal a magyarok hosszú időn át meg tudták őrizni hidegvérüket, és viszonzatlanul hagyták a sváb támadásokat. Persze a magyarság az új rezsim első éveiben túlságosan gúzsba volt kötve, hogy e támadások ellen megvéddesse magát. De később sem hagyta magát félrevezetni, és mindig túl tudta magát tenni a sváb vezetők támadásain és hibás lépésein. Klasszikus példa erre a Magyar Párt magatartása az 1927-es választási harc alkalmával. A német-magyar választási paktum értelmében a magyarok átengedték az aradi kerületben nekik jutott mandátumot a sváboknak, így jutott Hans Beller képviselői helyhez. Ugyanekkor a sváb vezetés alatt álló szatmári Gauamt, — amelyre még rátérünk, — teljesen helyénvalónak és a választási paktummal összhangban lévőnek tartotta, hogy a német-magyar választási blokk magyar jelöltjei ellen dolgozzék, a liberálisok érdekében. Hogy ez így történt, Hans Otto Roth is megerősítette.

Húzzuk alá még egyszer, hogy a svábok jókora többsége — érdekeik védelmének helyes útját jobban felismerve — ettől a mozgalomtól távol áll, és többé nem hajlandó arra, hogy vezetőit vakon kövesse. A sváb nép kijózanodására jellemzők az 1930-as választások eredményei.

A kormánypárttal közösen állították fel a svábok hivatalos listájukat. Velük szemben a „Kézművesek és Parasztok” egy ad hoc csoportot képezett. A sváb választók száma Temes-Torontál megyében eléri a 48.000-t. Ebből a szavazástól tartózkodók számát (12%) levonva csak 42.000 sváb szavazat marad. Ebből (a Kronstädter Zeitung 1930. február 12-i számának adatai szerint) 4.000 a Liberális Pártra esik, a maradék 38.000 szavazatból azonban kerekén 10.000 a fenti csoportra. Az a tény, hogy a sváb nép nem helyesli politikai vezetőinek magyarellenes irányát, sok közvetlen jel mellett pl. abból is kitűnik, hogy a Temesvárer Volksblatt olvasóinak száma, mióta a kisebbségi blokk jegyében harcol, ugrásszerűen megnőtt.

Mit értek el ezzel a politikával a svábok? El kell ismerni, hogy ma több német iskola van, mint a háború előtti időben. (De ez csak akkor lenne teljes értékű bizonyíték, ha tényként lehetne mellé tenni azt a pusztá hipotézist, hogy a kérdéses területen — ha magyar uralom alatt marad — ma kevesebb német iskola volna, mint amennyi most román uralom alatt létezik.) Ezenkívül nem szabad elfelejteni, hogy a gazdasági bázis, amely nélkül a kulturális felépítmény

hosszú távon nem tartható fenn, igen jelentősen elvékonyodott éppúgy, mint az erdélyi szászoknál.

Mindenesetre felvethető a kérdés, vajon nem ugyanaz lenne-e a helyzet, ha a sváb népközösség kialakítása nem a magyarsággal szemben mesterségesen keltett ellentét szítása és nem a mindenkori kormányokkal szembeni megalkuvó előzékenység jegyében zajlott volna. Ma már mindenkinek, aki a helyzetet józanul ítéli meg és világosan érti, el kell ismernie, hogy a magyarok jobban felismerték a románok politikai céljait és módszereit, mint a németek, és hogy igazuk volt, amikor a magyarellenos magatartást a német érdekek jól felfogott szempontjából is helytelennek találták, és a német és magyar kisebbség együttműködésének szükségességét hirdették. Egy ilyen egyesült erővel folytatott politika mellett a németségnek nem lenne kevesebb iskolája, mint amennyivel most rendelkezik, és a német gazdasági érdekek, sőt a politikaiak is kisebb veszteséggel zárták volna az elmúlt évtizedet. Svábok és magyarok nem állnának most két különböző táborban. Ezen felül nem lehet túlértékelni azokat az igen jelentős taktikai előnyöket, amelyeket a román külpolitika a németség kormánybarát magatartásából szerzett, és éppúgy nem szabad elfelejteni, hogy a román nemzetállam kialakításának útját nem csekély mértékben egyengette azáltal, hogy lehetővé vált — a németség alkalmazkodásának köszönhetően — minden erejének kijátszása az egyik kisebbség ellen, anélkül, hogy a másik kisebbség szolidáris ellenállása ebben zavarná.

Hangsúlyozzuk ezen a helyen nyomatékosan, hogy ezt a politikát a politikailag összehasonlíthatatlanul jobban iskolázott, sokkal okosabb és messzebbre tekintő erdélyi szászok — Rudolf Brandsch kivételével — egyáltalán nem helyeslik.

De emellett szól az a körülmény is, hogy a szász képviselők az 1928-as őszi választások alkalmával — ismét R. Brandsch kivételével — a Maniu-kormánnyal való együttműködést a legélesebben helytelenítették. Akkoriban azonban Brandsch, kéz a kézben a sváb vezetőkkel, kész tények elé állította a németséget. A szászok és svábok közti ellentét a sajtóra is átterjedt. Egészen különlegesen jellemző bizonyíték erre Kräuter képviselő nyilatkozata (Keleti Újság 1928. 290. szám), miként dr. Hedrich szász képviselő egy cikke is (Kronstädter Zeitung 1928. 291. szám). Kräuter képviselő nyilatkozatában megpróbálja megmagyarázni és igazolni a magyaroktól való elfordulást, ahogy a németek kormánybarát politikáját is, az ún. atmoszféra-elmélet segítségével. Eszerint a németségnek azért kellett támogatnia a Maniu-kormányt, és paktumot kötni vele, mert Maniu ígéretet tett egy kisebbségi törvény megalkotására. Ehhez pedig teljesen tárgyilagos atmoszféra szükséges, mert csak ily módon lehetséges gátat vetni a politikai szenvedélyek áradatának.

Hans Hedrich a következőkben foglalja össze álláspontját:

1. Még a magyar rezsim idején a szász politikában kétféle felfogás létezett. Az egyik helyesnek tartotta, ha a szász nemzet sorskisebbségként az államhatalomra támaszkodva igyekszik védeni érdekeit. A másik felfogás szerint a kisebbségi nemzetek közös eljárása a legalkalmasabb arra, hogy a szász nemzetet is megvédje minden elnemzetietlenítő törekvéstől. Az utóbbi felfogást a magyar uralom idején kevés szász politikus osztotta. És hát ma ugyanazok, akik ezt a politikát a magyar éra alatt

helytelennek tartották, a megváltozott viszonyok közepette, mivel mi minden szempontból nagyobb veszéllyel állunk szemben, ezt a felfogást most elejtik a legmegalkuvóbb politika szolgálatában, anélkül, hogy magatartásuk hasznosságát bármely tekintetben bizonyíthatnák.

2. A tiszta választások révén megadott történelmi pillanatban elmulasztottuk az ország más kisebbségeit boldogulásukban lábra segíteni, ami révén a jövő számára létre lehetett volna hozni egy egységes védfalat. Az egységes kisebbségi blokkot felrobbantottuk, a legcsekélyebb kilátás nélkül bármiféle plusz-eredményre. Mert tudjuk, hogy Maniu kisebbségpolitikája következtében a kisebbségek jogait előre meghatározott mértékben — a kisebbségek pártpolitikai magatartását figyelmen kívül hagyva — kell biztosítani.
3. Azok, akik a német kisebbséget most kartellre vették rá, ezt a lépésüket csak a gyakran emlegetett „atmoszféra”-elmélettel tudják igazolni. De megállapíthatjuk, hogy az erdélyi románok nagy tömege a mi választási kartellünket — enyhén szólva — nem barátságosan üdvözölte. Oppor-tunista benyomakodóknak tekintettek minket, akik a kormánypárt esélyeit a választások alkalmával a román nép számára is veszélyeztetik. Az ellenpárt ezt is kihasználja szokásos lelkiismeretlenségével, és tovább folytatja uszításait.
4. Nem elég, hogy a mandátumszámok meghatározásakor még jogos követeléseink minimális mértékét sem értük el az uralkodó áramlat nyomása alatt, a választási paktum megállapodásai ellenére a megalázó legutolsó helyet jelölték ki nekünk a választási listán. Ezeket a tényeket tekintve atmoszféra-elméletünk már hajótörést szenvedett, mert a román nép szívesebben látta volna a kisebbségek önálló listáját, és ez számunkra is nagyobb tisztességet és politikai sikert biztosított volna.
5. Megállapíthatjuk, hogy a választási kartellel ezúttal egy olyanfajta rövidlátó politikát folytattunk, amely — hála Istennek — nemzetünk történetében ritkán fordul elő.

A dolgok későbbi alakulása megerősítette H. Hedrich és a magyar vezetők nézeteit. Maniu nem váltotta be ígéretét, és a mostani Mironescu-kormány is — ahogy ez egy 1930. decemberi kamarai beszédben kifejezésre jutott — egyáltalán nem gondol arra, hogy a kisebbségi kérdést szabályozza.

* * *

Ha a német és magyar kisebbség helyzetét, kölcsönös viszonyukat beszéljük meg, nehezen mellőzhető Rudolf Brandsch képviselő szerepe, mint ahogy az ún. „Szatmár-kérdést” sem lehet nem említeni.

Brandsch úr már a háború előtti években is bizonyos szerepet játszott az erdélyi szászok mozgalmában. Egyike volt azoknak a szász vezetőknek, akik kevés megértést tanúsítottak a magyar államgondolat iránt. Azokkal a nemzetiségi vezetőkkel barátkozott, (így Maniuval is), akik — akkoriban még nem nyílt sisakkal — mindent arra tettek fel, hogy az Osztrák-Magyar-Monarchia szétesését előí-

dézzék, és közbülső állomásként az úton, amely ehhez a célhoz vezetett, Ferenc Ferdinánd főherceg trialista képletét megvalósítsák. Brandsch az összeomlás után is hű maradt magyarellenes érzületéhez. A szászok medgyesi határozatának (1919. január 9.) ő és Korodi-Lutz volt a szellemi atyja és keresztszülője. Politikáját már akkor helytelenítette a régi gárda többi szász politikusa, és a szász nép is mihamar meggyőződhetett arról, hogy Brandsch álmképét kergetett, amikor abban reménykedett, hogy a szászoknak jobban menne a soruk román, mint magyar uralom alatt. A kegyetlenül kemény tények túl hamar bebizonyították, hogy Brandsch úr és az általa félrevezetett körök reménye üres tévhit volt, mindazonáltal igen keserű valósággal fűszerezve. (Korodi-Lutz úr, a német iskolaügy látszólag mindenható államtitkára a Consiliul Dirigent-ben, [ideiglenes erdélyi Kormányzó Tanács] még nagyobb tandíjat fizetett: az Avarescu- és Bratianu-kormány az államtitkár urat egy középiskolai tanár szerény posztjára utasította, a temesvári állami gimnáziumba, és amikor nem tette le a román nyelvvizsgát, nyugdíj nélkül egyszerűen elbocsájtották.)

Mindamellett Brandsch úr tudta, hogyan őrizze meg a Német Birodalommal szembeni különleges helyzetét. Mindenhol hangoztatta, hogy Maniu meg fogja oldani a kisebbségi problémát. Az a tény, hogy Maniu, hitelét a kisebbségpolitika területén külföldön bizonyos mértékben megszilárdítandó, a külföld kedvezőbb, legalábbis kiváró magatartását el tudta érni, nem kis részben Brandsch úr „érdeme”. Az ő befolyására vezethető vissza az az egyenesen groteszk magyarázat is, amit az Európai Nemzetiségi Kongresszus elnöke, Wilfan úr 1929-ben a kongresszus ülésézése alkalmával adott, és amelyben a Maniu-kormánynak mintegy Európa szeme láttára elismeréssel adózott a romániai kisebbségekkel szemben táplált jó szándékaiért. Brandsch úr volt az, aki a Maniu-választások során a német-magyar együttműködést és — Genfben adott ígéretével ellentétben — a romániai kisebbségi blokk létrejöttét is meghiúsította.

Mindezzel szemben szögezzük le azt a tény, hogy a szász nép és parlamenti csoportja Brandsch úr politikai magatartását — az olyan attitűdöt, amely a népi önérzetet szinte egészen sutba dobja — mind erősebben és éleesebben helytelenítette. Annál is inkább, mivel megalkuvó magatartása, a mindenkori román kormánnyal tűzön-vízen át tanúsított lojalitása, akkor is változatlan maradt, amikor már egészen nyilvánvaló volt, hogy Brandsch egészen tévesen ítélte meg Maniu szándékait, és éppúgy a németiség politikai lehetőségeit Romániában.

Ennek ellenére legutóbb olyan messzire ment románbarát és magyarellenes politikájában, hogy a Bukarester Tagblatt-ban „Veszélyes barátok” cím alatt megjelent cikkében a romániai magyarokat egészen nyíltan irredenta üzelmekkel vádolja, és arra a végkövetkeztetésre jut, hogy a romániai kisebbségek közül egyedül csak a németek tanúsítanak lojális magatartást az állam iránt. Ugyanebben a cikkben a románt olyan népnek aposztrofálja, amely arra törekszik, hogy a fejlődést, amit a „kegyetlen múltban” elnyomtak, minden területen előrevigye. A kisebbségek összérdekei számára — tehát a német kisebbségnek is — ökölcsapás a szeme közé ez a magyarázat. A politikai kisiklás ily fokát nem lehetett e kisebbségi vezetőről józan módon feltételezni, aki a Német Birodalomban is bizonyos tekintélynek örvend. A szászok parlamenti csoportja úgy látta, kénytelen

Brandsch urat nyilvánosan meghazudtolni. Brandsch úr politikai tájékoztatlanságát annál is inkább alá kell húznunk, mert ezzel egyidejűleg azt a kérdést is megvilágítjuk, hogy milyen „értéket” szabad tulajdonítani azoknak a helyzetjelentéseknek, amelyeket ő egy évtizeden át külföldi köröknek is rendelkezésre bocsájtott. Ezek a jelentések voltak nyilvánvalóan, legalábbis részben, az alapjai a Román Királysággal szemben a kisebbségi kérdésben követett politikának.

Már az eddig elmondottakból kiderül, mégis alá kell húznunk, hogy — R. Brandschtól eltekintve — a többi szász képviselő és politikus, Hans Otto Roth és mások, elegendő politikai éleslátással rendelkeznek ahhoz, hogy világosan felismerjék: a magyarság szorongatása végső soron a német kisebbségnek is csak árt, és hogy a magyarokkal való politikai együttműködés a romániai németek számára kétségtelenül előnyös lenne. A közös kisebbségpolitikai irányvonalnak ez a megértése bizonyosan politikai akarattá érne és politikai tettekké válna, ha a Német Birodalom érdekelt hivatalos és társadalmi tényezői a német kisebbségnek a magyarral szembeni ellentétes magatartásának véget vetnének.

A Szatmár-kérdés

Szatmár megye egy része a török harcok, főleg azonban a Rákóczi-szabad-ságharc következtében, amely 1711-ben ért véget, nagyon elpusztult és elnéptelenedett. A lerombolt községek egész sora emlékeztetett e szörnyű háborúk pusztító hatásaira. A megye legnagyobb földbirtokosa, gróf Károlyi Sándor ezért császári pátenst nyert az elnéptelentett községek újratelepítésére. Birtoka több falvába 1712 és 1743 között telepések kerültek, túlnyomórészt Württembergből, részben Bajorországból (Bamberg környékéről). Halála után belső telepítés révén kisebb mértékben folytatódott az akció, és csak 1815-ben ért véget.

A telepítés nehézségek nélkül folyt. A württembergi nép soraiban — amely a spanyol örökösödési háború miatt erősen elszegényedett, járványok gyakran látogatták, és a közszolgáltatások súlya alatt sokat szenvedett, — könnyen adódtak olyan német családok, amelyek jobb életfeltételeket igyekeztek találni egy új hazában. A kivándorlók de facto semmiképp sem voltak „a császárok és a főnemesek által hívottak”, hanem olyanok, akiknek hazájuk rossz életkörülményei adtak vándorbotot a kezükbe. A bevándorlókat részben olyan falvakban telepítették le, amelyeket magyarok is laktak. Ebből az okból, és mert ezeknek a településeknek a környéke is magyar volt, önkéntes beolvadásuk folyamata gyorsan megkezdődhetett. Az 1867-es összeírásokból könnyen bebizonyítható, hogy a svábok Szatmárban már akkoriban egyre jobban és jobban magyarosodtak. Az asszimiláció már abban az időben kezdetét vette, amikor a magyar állam és hatóságai még nem rendelkeztek teljes önrendelkezési joggal a szó tulajdonképpeni értelmében, egy olyan időben, amikor a magyarság (főleg II. József császár alatt) keményen harcolt a germanizáló törekvések ellen. A beolvadás a magyar környezettel való gazdasági kapcsolatok és a napi érintkezés természetes következménye volt, és éppoly kevésbé tulajdonítható mesterséges és erőszakos beavatkozásnak, mint esetleg a Berlinbe menekült francia hugenották teljes feloldódása a német-ségben, vagy Poroszország szláv lakossága egy részének. Ezenkívül a letelepült

svábság magyar őslakosokkal való erős vérkeveredése is végbement. Okmányyszerű bizonyítékot szolgáltatnak erre — kb. a 18. sz. közepéig — a házassági anyakönyvek. Az asszimiláció nem csak mechanikus, nyelvi asszimiláció volt, sokkal inkább a néplelket kerítette hatalmába.

A lelki beilleszkedés 1848-ra már annyira előrehaladt, hogy a magyar szabadságharc Szatmár svábjait a magyar hazafiak oldalán találta, sőt az abszolutizmus ezt követő periódusa — amelyet mélyen áthatottak a germanizáló folyamatok — sem tudta Szatmár megye magyar lakosságában felébreszteni a német nemzettudatot. Az 1867 és 1918 közti időszakban a magyarosodási folyamat — semmi esetre sem erőszakos hatalmi eszköz eredményeként, hanem egy természetes fejlődési folyamat következményeként — további előrehaladást tett, úgyhogy az új román uralom a részben sváb eredetű lakosság által lakott községekben szinte teljes asszimilációra talált.

Néhány német forrás szerint az ott letelepült svábok utódainak száma eléri a 40–70.000-et. Ezzel szemben a tények azt mutatják, hogy a kérdéses 29 községben a sváb származású lakosság lélekszáma kb. 28–29.000. De ebből azoknak a — többnyire idősebb személyeknek — a száma, akik a németet még tűrhetően beszélik, csupán 10.000. Az 1920. évi román „népszámlálást” éppen az a dühödt felbuzdulás ösztökélte, hogy a magyarság számát mindenhol leszorítsák. Így a Szatmár-vidéken is arra törekedtek, hogy a teljesen elmagyarosodott kolóniákat eltüntessék a magyar községek sorából. Így sikerült ott — a tényleges helyzet teljes meghamisításával — 35.000 németet számlálni. Felesleges egy olyan népszámlálás megbízhatatlanságát bizonyítani, amely sok helyen — így a kérdéses községek közül is több-ben — hajszálpontosan annyi németet talált 1920-ban, mint amennyi római katolikust számoltak 1910-ben, és a magyarok száma éppen a reformátusok 1910. évi számának felelt meg.

Tény, — erről mindenki saját maga személyesen meggyőződhet a helyszínen —, hogy a kérdéses községekben a lakosság túlnyomó része csak magyarul beszél és magát magyarnak vallja. A derék, szorgalmas telepes-sarjak annak a mozgalomnak az áldozatai lettek, amihez nehéz hasonlót találni a kisebbségek történetében. Sváb és szász részről ösztönözték a mozgalmat az elmagyarosodott telepek regermanizálásának céljából.

Közvetlenül 1921 után Szatmár megye közigazgatási bizottsága elrendelte, hogy ezekben a községekben vezessék be a német tannyelvet. Az egyházi főhatóság szavazást kezdeményezett, abban az értelemben, hogy a legközelebről érintettek — az iskolaköteles gyerekek szülei — nyilatkoznának a tannyelv kérdésében. Az eredmény az volt, hogy egyetlen egy község kivételével a többi mind a magyar tannyelv mellett foglalt állást. A román oktatásügyi minisztérium arra az álláspontra helyezkedett, hogy a tanítást vagy az államnyelven, vagy a gyerekek anyanyelvén kell folytatni. 1922-ben egy új szavazás következett. Az egyházi főhatóság rendelkezése szerint a szülőknek kell nyilatkozniuk saját maguk és gyermekeik anyanyelvről. Az adminisztratív hatóságok nyomását ennél a szavazásnál már némiképpen meg lehetett figyelni, de a megkérdezés eredményén ez alig változtatott valamit. (Egy további község, Alsóhomoród nyilatkozott úgy, hogy délelőt-

tönként magyarul, délutánonként németül tanítsanak.) A hatósági nyomással csupán annyit értek el, hogy a leadott szavazatok száma csökkent.

Mivel Romániáról van szó, természetesnek fogják találni, hogy az iskolahatóságok a lakosság kívánságát figyelmen kívül hagyták, és a német tannyelv bevezetését rendelték el. A lakosság felháborodottan tiltakozott ezen önkényes eljárás ellen. Az egyházi főhatóság azonban, — hogy ne szolgáltassanak ürügyet az iskolák bezárására —, arra adott utasítást, hogy a tiltakozás fenntartása mellett fokozatosan térjenek át a német tanításra. A román iskolahatóság ezzel a békülékeny magatartással sem elégedett meg, és 1923 végén 7 iskolát bezárattott. Ez a rendelkezés a lakosság megfélemlítését célozta. Az adminisztratív szervek hozzáfogtak, hogy a szülőket megdolgozzák és rábeszéljék: ha követelnék a német nyelv bevezetését az istentiszteletek alkalmával, akkor egyidejűleg újra megnyitnák az iskolákat. Csak 14 aláírást sikerült ezen a módon „felhajtani”.

Az 1926. évi román iskolatörvény szerint az iskolafenntartó határozza meg az illető intézet tannyelvét. Ennek következtében 1926-ban új szavazásra került sor. Akkoriban a Gauamt Nagykarolyban már elkezdte tevékenységét. Ez a szerv, amely 1926. február 1-je óta áll fenn, kizárólagos célként tűzte ki Szatmárban a telepések regermanizálását. Az eredmény az volt, hogy három község megszavazta a német nyelv bevezetését, egy vagy két község tartózkodott a szavazástól, a túlnyomó többség azonban most is a magyar tanítás mellett foglalt állást. Az ilyen eredményre való tekintettel a Gauamt emberei tevékenységük alapját látták veszélyeztetve, és mivel céljukat „mindenáron” el akarták érni, olyan eszközökhöz folyamodtak, amelyekről csak a leghatározottabb elutasítás hangján lehet nyilatkozni. Szövetkeztek a romániai kisebbségek mindegyikének elnyomójával: a román államhatalommal. Röplapok és emlékiratok íródtak, amelyek nélkülözik a tárgyilagosság legkisebb mértékét is. Nyilván egy ilyen memorandum alapján bocsájtotta ki a román oktatásügyi minisztérium azt az utasítást az egyházi főhatósághoz, hogy a kérdéses községekben a német tannyelvet kell bevezetni, miután a lakosság kifejezetten a német tanítás mellett nyilatkozott. Ki nyilvánította ki ezt a kívánságot, és hozta a minisztérium tudára, erről hallgat a miniszteri rendelet. 1928 januárjában hát ismét új szavazás következett. Az eredmény ugyanaz volt, mint 1926-ban.

Ez újabb sikertelenség után a Gauamt emberei hozzáláttak az egyes telepisközségekben — a jegyző segítségével — aláírások gyűjtéséhez német iskola számára. Ahogy akkoriban is hírlett, igen változatosak voltak azok az eszközök, amelyek a szülők megfélemlítését szolgálták. (Itt, a magyar határ közvetlen közelében nem szabad magyar „brigád” nevelni; a német ívet alá kell írni, mert különben nem lesz állami támogatás. A német iskolákban az állam fogja fizetni a tanítókat. Isten mentsen a magyaroktól! Ha visszatérnének, azonnal visszakövetelnék a szétosztott földet, stb.) A szegény nép belefáradt a sok zaklatásba, hagyta magát megfélemlíteni, és imitt-amott, ahol a német iskolák felállítását követelték, aláírták az íveket. Ez egyébként inkább formalitás volt, és a kormánynak csak arra szolgált, hogy néhány aláírással igazolja saját rendelkezését, és annak szükségességét hihetővé tehesse.

Még röviden megemlítjük, hogy a szatmári telepesek regermanizálásának céljából indított akciót az erdélyi és a külföldi német sajtó élénk kampánnyal kísérte, és a magyarság ellen számos mérgezett nyilat lőtt ki. Éppúgy megjegyezzük csupán, hogy a „Szatmári-Svábok Németországi Egyesülete” jelentős szerepet játszott ebben a mozgalomban, mert egy egészen hamisan és elhibázottan kitűzött célt kíván elérni. Éppen csak a teljesség kedvéért jegyezzük meg, hogy információink szerint egyes szász (Brandsch) és sváb (Kräuter) képviselők közbenjártak a bukaresti kormánynál a német tannyelvnek ezekben a községekben való bevezetése érdekében. Végül megemlítjük azt az információt, hogy a Gauamt a Vatikánhoz beadványt intézett, amely teljesen valótlan és a magyarság számára mélyen sértő állításokat tartalmazott. Ennek a beadványnak az volt a célja, hogy a Szatmár-nagyváradai római katolikus püspökség betöltésénél egy német püspököt támogassanak, habár ebben az egyházkerületben, még ha a Szatmár-terület valamennyi elmagyarosodott telepését németnek számolnánk is, a magyarok még akkor is többségben lennének. Igazán szomorú színjáték!

Már a kiindulási pont is egészen hibás. Miről is van szó tulajdonképpen? Egy kicsiny népcsoportról, amely két évszázad folyamán de facto magyarrá vált. Erről a helyszínen meg lehet győződni. A célkitűzés azonban egyenesen veszélyes az általános kisebbségi érdekek szempontjából, de német kisebbségi álláspontról is! Európa vegyes-nyelvű részeiben nem ismeretlenek az ilyen „beolvasztások és felszívások”. A Bánát egyes községeiben a svábokkal egyidőben franciák is letelepültek. A franciák a magyar „elnyomás” következtében a sváb környezetben – germanizálódtak. Mit szólna a Gauamt és a mögötte álló bel-, és külföldi körök, ha egy szép napon francia részről akciót indítanának e franciák népi visszahódításáért? Vagy milyen következményei lennének egy hasonló akciónak a felső-sziléziai germanizált lengyelek, vagy a Memel-vidéki germanizált litvánok visszaszlovosításának érdekében? Quod uni justum, alteri aequum! [Ami jogos az egyiknek, az a másikkal is méltányos!] Egyenesen elrettentően meggondolatlanok kell nevezni ezt az akciót, tekintettel arra a különösen fontos, általános alapelvre, miszerint mindenki a saját népi hovatartozását, anyanyelvét szabadon vallhatja meg. A szatmári telepesek sváb származásuk ellenére magyarnak vallják magukat. A kérdéses mozgalom kényszerítő eszközökkel akarja őket ismét németté nyilvánítani etnikai származásuk alapján. Hát nem gondolnak arra ennek az akciónak a vezetői, hogy ezzel a módszerrel más helyeken ellenfeleiknek adnak fegyvert a kezükbe, ott, ahol az össznémetiség nagy, valóban vitális érdekeiről van szó?

Német részről, nevezetesen a bánáti svábok egyes vezetői azok, akik szívvel-lélekkel és rögtön gazdaságilag is teljes egészében támogatják a mozgalmat. (A Temesvári Sváb Központi Bank Nagykárolyban fiókot nyitott, hogy a telepeket gazdaságilag kézben tartsa). A Német Párt hivatalos állásfoglalásában egészen korrektül arra az álláspontra helyezkedett, hogy: a/ „a népi hovatartozás megítélésében egyes-egyedül a szülők szabad bevallása kell hogy mérvadó legyen”; b/ „a kormány beavatkozása vitás kérdésekbe alapvetően visszautasítandó”. Ennek ellenére a kérdés megoldatlan maradt. A csak magyarul beszélő gyerekek nem használhatják anyanyelvüket az iskolában, egyszerre két idegen nyelvet kell megtanulniuk, a románt és a németet. Lehetetlen állapot! Ennek a mozgalomnak

a gyakorlati eredményére nagyon jellemző, hogy pl. Erdődön a gyerekek a fiúiskolában német tanításban részesülnek, a leányiskola rendi iskola, és mint ilyen, a román tannyelv használatára van kötelezve. Otthon a gyerekek egy harmadik nyelvet beszélnek: a magyart. Kálmánd községben az iskolafelügyelő 1795/1929. számú rendeletével bezárták a nyári otthont. Indok: a felügyelő és a gyerekek magyarul beszéltek egymással. 2–6 éves gyerekekről van szó. De még az iskolakötelesek is már román uralom alatt születtek. Ki tanította volna meg ezeknek a gyerekeknek a magyart, ha nem a szüleik? Ez a tény önmagában véve megcáfolja a vádat, mintha a katolikus papság „terrorizálná” a telepeseket a magyar iskolák érdekében. De eltekintve ettől: aki a viszonyokat ismeri, nem állíthatja komolyan, hogy román uralom alatt a magyarság részéről terror egyáltalán lehetséges lenne.

A kérdés feltétlenül megoldást kíván. Az eset komoly akadályt képez a magyarok és németek összefogása előtt; érthető, hogy egy ilyen akció nem csupán Erdélyben, de a Maradék-Magyarországon is teljes ellenszenvet ébreszt. Már utaltunk arra, hogy a kérdés megszüntetése általános kisebbségi szempontokból, de a nagy, létfontosságú német érdekek szempontjából is sürgősen szükséges. A megoldás kétségtelenül csak az önkéntes asszimiláció tényében és a regermanizációs mozgalom leállításában található meg. Minden mástól eltekintve ez a megoldás azért is sürgető, mert román részről ehhez az akcióhoz nem azért nyújtottak segédkezet, mintha a román állam készséges és hajlandó lenne arra, hogy a német propagandát állandóan támogassa. Egy mérvadó román tényező nem vonakodott a magyarzattól: a román kormány csak azért idézte elő és tartotta fenn ezt az állapotot, mert szilárdan meg van győződve, hogy előbb-utóbb az összes iskolában bevezetheti a román tannyelvet.

Véghkövetkeztetések

Annak mérlegelésekor, hogy milyen politikai céljaik vannak a román uralom alá került német és magyar kisebbségeknek, és milyen eszközöket kell felhasználniuk ezeknek a célok eléréséhez, ezenkívül az ezen kisebbségek számszerű és valóságos viszonyán, a mindenkori román kormányok kivétel nélkül sovinizta politikáján, valamint a román értelmiség hasonló lelkületéről is előljáróban elmondottakon kívül, véleményünk szerint még a következőket kell figyelembe venni:

- a/ Az új Nagy-Romániában a német és a magyar kisebbségen kívül még 9 más kisebbség él (oroszkok, ukránok, bolgárok, törökök, lengyelek, szerbek, szlovákok, tatárok és gagauzok). Mindezen kisebbségek arányszáma a hivatalos népszámlálás szerint kereken 26%-a az összlakosságnak. A valóságban azonban lélekszámuk több, mint Nagy-Románia lakosságának egyharmada. Az ún. Óbirodalom szinte teljesen román. A román állam újonnan szerzett területei — hatalmas ívben, amely a bolgár határtól Dobrudzsán át mélyen benyúlik a magyar alföldbe, — jelentős kisebbségi tömegeket ölelnek fel, miközben egyes kisebbségek településterületei szervesen összekapcsolódnak törzstársaik nemzetállamával.

b/ Órománia bizánci-levantei erkölcsai elárasztják a mai Nagy-Románia teljes államapparátusát. Ehhez kapcsolódik az a tény, hogy a román nép — az utóbbi évtized politikatörténete gazdag bizonyítékokat szolgáltat erre — képtelen bármiféle politikai és morális erőt felmutatni és gyűjteni, amelyek elengedhetetlenül szükségesek, hogy a megnagyobbodott állam kormányrúdját tartósan és szilárdan kézben tartsa. A szellemi és morális erőtartalékokkal, amelyekkel a románság rendelkezik, még külpolitikailag nyugodt egyensúlyi helyzetben is alig lenne lehetséges a legkülönfélébb és a legkülönbözőbb kulturális hagyományokkal rendelkező népeknek ezt a mesterségesen létrehozott konglomerátumát komoly veszélyek és megrázkódtatás nélkül összetartani az állam-épületben. Mennyi súlyos nehézséget jelent ez a feladat, ha egy ilyen államot idegen népek tengere veszi körül, főképp egy olyan, mint az orosz, amelynek jelenlegi rezsimje részéről egészen kiszámíthatatlan lehetőségekre is fel kell készülni.

Mindezek a körülmények arra utalnak, hogy mind a magyar, mind a német kisebbségnek egyfelől szellemi és gazdasági erői, pozíciói megtartásán és megerősítésén kell munkálkodnia, hogy azonban egyidejűleg ezzel a — mondhatni — mindennapos népi munkával, politikai döntéseinél tisztán lásson, és soha ne felejtse el, milyen anyagból építették és milyen élettartamra azt a politikai épületet, amelyet belakni kénytelenek. Továbbá élesen figyelembe kell venniük a mai idők forrongó-kavargó forgatagát, és a politika nagy irányvonalát ebből kitalálhatják. Ha erre bármilyen okból képtelenek lennének, úgy akkor épp ehhez kell őket hozzásegíteni.

Mindezekből az előrebocsajtott tényekből és megjegyzésekből adódik véleményünk szerint a szükségszerűsége annak,

1. hogy mindkét kisebbség alapos felülvizsgálat alá vonja politikai programját, mégpedig hogy megállapíthassa, nem lenne-e itt az idő a regionalizmusért nyíltan harcba szállni,
2. hogy mindkét kisebbség keresse és megtalálja az utakat és lehetőségeket, amelyek az együttműködéshez vezetnek
  - a/ politikai téren: a belpolitikai és a külpolitikai akciókban is /Népszövetségi Ligák Uniója, Interparlamentáris Unió, különböző nemzetközi egyházi szervezetek, kisebbségi kongresszusok/,
  - b/ kulturális téren,
  - c/ a sajtóban,
  - d/ mindkét oldal gazdasági szervezetei és létesítményei között.
3. Nézetünk szerint nem fér kétség ahhoz, hogy a szoros együttműködés mindkét kisebbség számára nagy létérdek. Hogy ezt a közös tevékenységet lehetővé tegyünk, mindenekelőtt az ellentéteket kellene kikapcsolni (Szatmár-kérdés, helyi villongások a Bánátban), amelyek jelentősége a politikus messzire tekintő szeméi számára igazán érdektelen.
4. Meg kellene fontolni, vajon a többi romániai kisebbség közül a politikailag érettebbeket nem lehetne-e bevonnani egy német-magyar kisebbségi

munkaközösségbe, először csak ad hoc, hosszabb időre pedig választási kampányokba.

5. A külföldi németiségért létrehozott birodalmi német szervezeteknek — véleményünk szerint — tevékenységük irányvonalait és módszereit pontos és lelkiismeretes vizsgálat alá kell vonni. Úgy tűnik számunkra, mintha a mai célkitűzések, amelyek csak a népközösség kidomborítását — és ezt mindenáron és minden eszközzel —, később a kulturális hozzáidomulást tartják szem előtt, a tényleges adottságokat, a történelmi előzményeket, a jövőbeli nagy lehetőségeket nem veszik eléggé számításba, a németiség nagynépi érdekeinek kevésbé szolgálnak, és maguknak a német kisebbségeknek is hosszú távon kevés előnyt nyújtanának. Itt is elkerülhetetlenül szükségesnek látszik a nagypolitikai irányvonalak kidolgozása.

Jugoszlávia

A régi magyar terület lakosságából kb. 565.000 magyar és 440.000 német lett kisebbséggé ebben a többszörösen megnagyobbodott balkáni államban. E két kisebbség sorsa a kisebbségek modern történelmének legszomorúbb fejezetébe tartozik.

Belgrád először a magyar kisebbség állásait ostromolta, a legnagyobb gátalástalansággal. Az ismert „földreform” a magyar birtokosokat szinte minden vagyonuktól megfosztotta. A magyar mezőgazdasági munkásokat teljesen kizárták a telek- és földjuttatásból. A magyar kereskedelmi- és hitelintézeteket nacionalizálták. A polgári és politikai jogok élvezetéből a magyarságot évekre de facto teljesen kizárták. A hatóságok és az ún. „felelőtlen elemek” példátlan terrort gyakoroltak, amely még a társadalmi egyesülések tevékenységét is lehetetlenné tette. A magyar értelmiség egy jelentős részét rövid úton eltávolították az államból; a hajuknál fogva előrangot kímkedési perek és igazi balkáni trükkök és fortélyok, államigazgatási zaklatások az otthonmaradottakat elnémították. Kifejezetten balkáni módszerekkel bénították és semmisítették meg az önkormányzat minden szervét. Az újonnan létrehozott közigazgatási szerveket kifejezetten a népi beolvasztás szolgálatába állították. A magyar iskolaügyet egy csapással földre terítették, és virágzó intézményeit szintén az erőszakos asszimiláció szolgálatába állították: a magyar felekezeti iskolákat államosították, a magyar nyelvnek alig adtak ott teret. Magyar tanítók képzéséről egyáltalán nem gondoskodtak. A névlemezés hírhedt rendszere általánosan ismert.

Egy cinikusan egyoldalú adó- és gazdaságpolitika egészíti ki ezt a rendszert, amelyet a magyarság teljes megsemmisítésére állítottak be. A magyarság összpontosított támadásnak van kitéve, amely arra irányul, hogy népi életének ütőereit felvágják. A védelmi harc, kiváltképp az első években, szinte kilátástalan volt. Súlyos erőfeszítésekbe került, míg a magyarság 1927-ben képviselőket tudott szerezni a belgrádi parlamentben — rövid időre. Aztán a diktatúra létesítésével a magyarság számára még nehezebb idők kezdődtek. Még a legprimitívebb emberi

jogoktól is megfosztva, gazdaságilag tönkre téve, lehetőség nélkül, hogy népi kultúráját ápolja és elősegítse, a magyarság a legmélyebb kétségbeesés napjait éli.

De éppenséggel a németiség helyzete sem irigylésre méltó. Pillanatnyilag mindenestre valamivel kedvezőbb, mint a magyarságé. Habár bizonyosan nem azért – és ezt némely birodalmi német körökben sajnos teljesen figyelmen kívül hagyják –, mintha a szerbek egyes-egyedül csak a magyarok ellen viseltetnének sovíniszta érzelmekkel. A csehekhez és románokhoz hasonlóan a szerbek is a „divide et impera” kisebbségpolitikai kormányzati elvet követik; mindenekelőtt a magyarokkal akarnak elbánni, hogy aztán minden erővel a németiség ellen indulhassanak.

A régi Magyarországtól elszakított sváb nép mai településterületén kb. ugyanazon időben telepedett le, mint a Maradék-Magyarország svábjai. A magyar uralom idején ezek a svábok teljes polgári és politikai jogegyenlőséget élveztek, a személyes szabadság maradéktalan védelmét és abszolút jogbiztonságot. Ezek elengedhetetlen feltételei voltak anyagi jólétüknek és kulturális fellendülésüknek. Miután a magyarság részéről sohasem és semmiféle üldöztetésnek nem voltak kitéve, a magyar állam iránt abszolút hazafias érzületet tanúsítottak, hűséget és ragaszkodást, ami odáig ment, hogy az 1848/49-es szabadságharcban a magyarsággal vállvetve harcoltak az osztrák önkényuralom ellen.

A sváb derék, józan nép. Az előző évszázad hetvenes éveiben, de különösen a nyolcvanas évek elején a német iskolaegylet megpróbálta ezen a területen meghonosítani az össznémet mozgalmat, egy akciót, amely a magyar államgondolat ellen irányult. Később az osztrák író, Adam Müller-Guttenbrunn arra törekedett tendenciózus, a magyarságot gyalázó és kigúnyoló írásaiban, hogy magyarelles hangulatot ébresszen. E század elején egy száz újságíró, Viktor Orendi-Hommenau Fehértemplomban (Weisskirchen) magyarelles lapot alapított, ezt még néhány hasonló lapalapítás követte. Ezek a próbálkozások már a kezdeti stádiumban hajótörést szenvedtek. A sváb népek a magyar időkben nyugodt, szabad, békés élete volt. Ez az érthető oka ellenálló magatartásának mindezen próbálkozásokkal szemben. Ezenfelül a bácskai svábok közvetlen közelről látták a földalatti felforgató tevékenységet, amit szláv részről indítottak a magyarság és a Dunai-Monarchia ellen; ők közvetlen szemtanúként figyelhették a szerbek felforgató szándékait. Mivel a sváboknak jó volt a megérzésük, hogy a hatalmi viszonyok esetleges változása vagy eltolódása végül az ő hanyatlásukat is jelentené, távol tartották magukat minden akciótól, amely – ha csak közvetetten is – a magyar pozíciók gyengítésére alkalmas lett volna. Ez a körülmény, – mint ahogy az a tény is, hogy az egykori Dél-Magyarország svábjai nagyrészt falusi lakosok és mezőgazdák, – magyarázza, hogy a dél-magyarországi németek a magyar uralom idején nem akarták kielezni a német nyelv kizárólagos használatával kulturális igényeik kielégítését.

Az uralomváltás után a németiség súlyos és nehéz idők elé nézett. Hosszú ideig a svábok sem akarták elhinni, hogy tartós politikai változásról van szó. Ezzel magyarázható, hogy politikai szervezeteik kiépítését nem odavalósi vezetők kezdték el. Szervezőik közül ketten Horvátországból jöttek: dr. Kraft és dr. Grassl. Mindkét vezetőnek, akik a sváb népet egy kulturális és egy politikai szervezetben igyekeztek egyesíteni, valami ismeretlen és egészen megfoghatatlan volt a németek és magyarok közötti testvéri kapcsolat, lelki összetartozásuk. A bácskai svábok

magyarbarát érzéseivel, magyarbarát mentalitásával egészen idegenül álltak és állnak még ma is szemben. E két sváb vezető szervező munkája a német-magyar kapcsolatok szomorú jelenségeihez tartozik. Itt is ugyanazok a folyamatok figyelhetők meg, mint a Bánátban. Azok, akik ezekben a szervező munkálatokban tevékenykedtek, — miként azok a körök is, amelyek ezt a munkát kívülről tartották szemmel — láthatóan nem bírták másképp elképzelni a jugoszláviai németek összehozását, összekovácsolását, mint magyarság elleni erős élel.

„Az érzések és a felfogás szükséges szétválasztása” jegyében bekövetkezett szervezés vezérmotívuma a magyarság rágalalmazása és szidása volt. Szüntelenül emlegették a gyűlöletes magyar igát, a „barbár elnyomást”, és nem tudtak betelni a sóvárgóan kívánt „felszabadulás” új rendjének dicsőítésével. Az ilyen magatartást tekintve, amely a sváb nép lelkében bosszús visszhangot keltett, a gúzsba kötött magyarságot mély elkeseredés kerítette hatalmába. Hát lehet ezen csodálkozni, amikor a német vezetők a magyarokkal szembeni ellenszenvüktől befolyásolva nem hajlottak arra, hogy politikai téren a magyarokkal kooperáljanak, bár a magyarok — a német szervező munka sértő módszereit figyelmen kívül hagyva — mindkét kisebbség közös érdekeit az együttműködés révén jobban védhetőnek találták, és ezért már ehhez keresték az utat.

Dr. Kraft az 1923-ban megtett magyar ajánlat elől azzal az indokkal tért ki, hogy a németiség érdekei ellen van, hogy az irredentizmussal vádolt magyarokkal kötendő paktum révén kompromittálódjon. 1925-ben ismét elutasító választ kapott a magyar párt. Indoklás: a Magyar Párt szervezetlensége. 1926-ban a magyar pártvezetők egyike nyílt felhívást intézett a Német Párt vezetéséhez a közeledés és a kooperációban való esetleges megegyezés érdekében. A sváb nép körében ez a felhívás lelkes visszhangra talált, azonban a német pártvezetés ezúttal is úgy vélte, az együttműködés korai lenne. Beérte a „morális szolidaritás” hangoztatásával. A jugoszláviai kisebbségek politikai életének további története is arról tanúskodik, hogy a németiség vezetőiből hiányzik a szükséges politikai és pszichológiai ösztön, hogy a tősgyökeres kisebbségek szolidaritásának magasságába emelkedhessenek. Így a német pártvezetés az 1927-es országgyűlési választások alkalmából a radikális párttal folytatott tárgyalások során olyan magatartást tanúsított, amelyben a legkevésbé sem ismerhető fel a jugoszláviai svábok és magyarok sorsközössége és érzelmi összetartozása.

Minden kétséget kizáróan a két kisebbség együttműködése nagy előnnyel járt volna. A pszichológiai feltételek adottak voltak. A sváb nép széles tömegei magyarbarát beállítottságúak voltak. Ma is azok. A német pártvezetők mereven tartózkodó magatartásának az lett a következménye, hogy a magyarságnak két fronton kellett védekező harcot folytatnia: a szláv pártok ellen és a hivatalos német politika ellen. Súlyos „handicap”-et jelentett a magyarságnak, de a kisebbségek összérdekei számára is az a körülmény, hogy a németek vezetői a mindenkori kormányokkal szemben kivétel nélkül megalkuvóan viselkedtek. Ez a magyarság teljes elszigeteltségéhez vezetett, jöllehet az irredentával való befektetések miatt ettől kezdettől fogva szenvedett. Ennek következtében a magyarok vezető rétegeinek — gazdaságilag teljesen földre terítve — ezek között a gondolhatóan legkedvezőtlenebb viszonyok között kellett védekezniük.

Ahogy a Bánát romániai része vonatkozásában, úgy Jugoszlávia tekintetében sem vitatható, hogy jelenleg több német iskola áll rendelkezésre, mint a háború előtti Magyarországon volt. Az események közepette számunkra feleslegesnek tűnik alaposabban kifejteni, milyen értéke van ezeknek a látszólagos előnyöknek. Csupán egyvalamit emelünk ki. Az a véleményünk, hogy a németiség gazdasági bázisa egyre jobban elvékonyodik, ha nem is olyan rettentően gyorsan, mint a magyar kisebbségnél. Amennyiben nem következik be a kapcsolatok átfogó megváltozása, úgy itt is érvényesül vaslogikájának kényszerítő erejével az a tézis, hogy egy nép fennmaradása és gyarapodása megfelelő gazdasági alapok nélkül tartósan nem lehetséges.

A jugoszláviai német pártvezetők úgy hiszik, megalkuvó politikájukat — egészen úgy, mint a csehszlovákiai kormánybarát német pártok és a bánáti svábok — azzal magyarázhatják és igazolhatják, hogy az ellenzéki politika még kedvezőtlenebb következményekkel járt volna. Ebben a kérdésben csak logikus, pszichológiai megfontolások alapján és a szerb népkarakter adottságainak figyelembevételével lehet állást foglalni. De egy ilyen vizsgálat arra az eredményre vezet, hogy a brutális-fiatalosan vad szerb népre előzékenységgel nem lehet hatni. A békülékeny magatartást gyengeségnek fogja fel, és ehhez szabja politikai eszközeit.

A belpolitika területén, mint ahogy a külső kisebbségpolitikai akciókban is, semmiféle együttműködés nem áll fenn a két kisebbség között. A németek eddig egyetlen egy petíció kivételével sohasem fordultak a Népszövetséghez, habár ők is panaszok hosszú listáját állíthatnák össze. A kisebbségi kongresszusok ülésezein is elővigyázatosan és félénken viselkednek, feltéve, ha ezeken egyáltalán megjelennek. A német vezetők egyetlen irányban fejtenek ki nagyobb aktivitást, energikus magatartást tanúsítva: a magyarság iránti ellenszenvben és a magyar kormány kisebbségpolitikájának kedvezőtlen megítélésében. A magyar közvélemény keserűen tartja emlékezetében azokat az újságcikkeket, — a német-magyar baráti kapcsolat megrontásának szomorú dokumentumai ezek, — amelyek szerzői Georg Grassl úr és részben dr. Stefan Kraft. Az ilyen vak harci kedvet csak azzal lehet magyarázni, hogy nevezetesen Grassl úrnak láthatóan nincs érzéke a nagy politikai vonalakhoz, és éppúgy a múlt ismeretéhez, a speciális régi magyar viszonyokhoz sem, és hiányzik a képessége, hogy a mai helyzet politikai adottságait helyesen becsülje fel.

A külföldi németiség szervezetei is több jelentős vonatkozásban helytelenül ítélik meg a helyzetet. Állásfoglalásuk a kérdéshez körülbelül ugyanaz, mint a német-cseh és a magyarországi vonatkozásban. Magatartásuk tisztán felismerhető az általuk ösztönzött sajtóközleményeken kívül a támogatásukkal Németországban tanuló bácskai sváb hallgatók viselkedésében is, akik nagy részben semmiféle megértést nem képesek tanúsítani a német-magyar barátság szükségessége, a két nép sorsközössége iránt.

Végkövetkeztetések

1. A külföldi németiség szervezeteire vonatkozóan és a birodalmi német sajtót tekintve, a Csehszlovákiáról és a Csonka-Magyarország helyzetéről szóló fejezetek idevágó megjegyzéseire utalunk. Véleményünk szerint

- a németiség jól felfogott érdeke megköveteli a jelenlegi politikai kurzus megváltoztatását.
2. Ami a júgoszláviai németek és magyarok közti kölcsönös viszonyt illeti, a jelenlegi helyzetben a belpolitikai kooperáció magától értetődően nem lehetséges. Mindazonáltal célszerű lenne a helyzet megváltoztatását abban a szellemben előkészíteni, hogy már most tisztáznák az együttműködés lehetőségeit.
  3. A sajtóban való együttműködés biztosítására már most is adott a lehetőség.
  4. Külső kisebbségpolitikai vonatkozásokban az együttműködés útjában — nézetünk szerint — semmiféle tényleges akadály nincs.
  5. Épp így, felfogásunk szerint, semmiféle leküzdhetetlen akadálya nincs annak, hogy meginduljon bizonyos együttműködés — amennyiben a körülmények engedik — a németek és magyarok kulturális, társadalmi és gazdasági szervezetei között. (A legutóbb említett intézmények magyar részről jelenleg sajnos még eléggé elmaradtak.) Legalábbis az együttműködés alapvető kérdéseit kellene alaposan megtárgyalni, amíg azok lassanként a gyakorlatban is megvalósulhatnak.

A NÉMET BIRODALMI KORMÁNY ÁLLÁSFOGLALÁSA A KIRÁLYI MAGYAR KORMÁNY MEMORANDUMÁHOZ, 1931. DECEMBER 1.

A Királyi Magyar Kormány emlékiratát — a magyarországi német kisebbség kérdéséről, valamint a német és a magyar kisebbségek helyzetéről, kölcsönös viszonyukról és politikai céljairól Csehszlovákiában, Romániában és Jugoszláviában — beható és figyelmes vizsgálat alá vettük.

A magyar kormány által kezdeményezett, német részről üdvözölt szóbeli eszmecsere előkészítéséhez a következőkben adjuk elő az emlékirat által felvetett kérdésekre vonatkozóan a német állásfoglalást:

I.

A német álláspont a nemzetiségi probléma és a kisebbségi kérdés tekintetében

Összesen 94 millió német van, ebből 63 millió a Német Birodalomban, 31 millió azon kívül lakik. Az össznémet népességnek tehát csak 2/3-át alkotják a birodalmi németek, 1/3-át a birodalom határai nem foglalják magukba. Egy népesség sincs annyira szétszóródva a világban, sem annyira függőségben idegen hatalmaktól, mint a német. Így, tágabb értelemben, németek alatt értjük mindazokat, akiket az állampolgárságtól függetlenül a nyelv és a német kultúrkör hagyománya összeköt, és a német lét különleges tendenciáját követik.

A német népesség bizonyíték arra, hogy az állami és nemzeti határok nem fedik egymást. Németországot saját történelme arra utalja, hogy olyan politikai

rendet pártoljon, amely lehetővé teszi különböző népek és népcsoportok egyenjogú együttélését az államban.

A kisebbségi kérdés, azaz a kisebbségek biztonságban tartása történelmi és etnikai alapjukon településterületeiken, a háború után a nemzetközi szerződések révén olyan kérdéssé vált, amit összeurópai kereteken belül kell megválaszolni. Ez Európa új rendjének és megbékélésének szempontjából kiemelkedő és mindenképp önálló jelentőséggel bír. Különösen hangsúlyozni kell, hogy a német kormánytól ezért tökéletesen távol áll, hogy a kisebbségi kérdést állami politikai célok eszközéül használja. Minden esetben, amikor a birodalom a versaillesi diktátum okozta veszteségeit enyhíteni vagy módosítani törekszik, a kisebbségi kérdést nem mint lényeges, sokkal inkább mint a leglényegesebb érvet használja fel.

A kisebbségi kérdésben rejlik az európai jövő fejlődésének magva, a nemzetállam továbbfejlődése olyan közösséggé, amin az összes, határain belül élő különböző nemzet egyenrangúan együttműködik. A német felfogás tehát tagadja azt az álláspontot, amely egy államon belül a különböző nemzeti elemeket nemzeti egységgé akarja összekovácsolni. A kisebbségi kérdésben Németország állásfoglalása az európai eszme fejlődését kívánja támogatni. Voltaképpen a kisebbségi kérdéshez való hozzáállás minden komoly európai gondolkodás próbaköve. Aki a közösségi eszmét szolgálja, Európát is szolgálja.

A németiségi szövetségek beállítottsága

A német népiségi szövetségek magukévá tették a német kormány álláspontját a nemzetiségi probléma és a kisebbségi kérdés tekintetében, és tevékenységükben a német népiség minden tagja szellemi összetartozásának eszményétől vezettetni magát. Messze távol állván tőlük, hogy egy idegen állam szerkezetét lazítani akarnák, népiség és állam egészséges szintézisét igyekeznek megtalálni, ahol az állam jogai nem kisebbedhetnek. Erős népiségi érzés és erős államöntudat igen jól megférhet egymással. Minden közeledés ehhez a felismeréshez, hozzájárul mindazon tényezők leküzdéséhez, amelyeket ma még mindkét oldalon zavaró tényezőnek találnak. Német részről különösen üdvözlőnék, ha a kilátásba vett megbeszélések Németország és Magyarország között hozzájárulnának a megegyezéshez ebben a felismerésben.

A magyar és német kisebbségek kapcsolata ezen nézőpontból

Ebből a szemszögből nézve az utódállamokbeli német és magyar kisebbségek kapcsolatának a magyar emlékirat által tárgyalt kérdését, ahhoz a következőket kell elmondani:

Érdekazonosság és érdekellentétek

Mind magyar, mind német felfogás szerint az utódállamokban élő német és magyar kisebbségek helyzete az államot igazgató néppel szemben igen nehéz. A magyaroknak éppúgy, mint a németeknek, rendkívüli energiát kell fordítaniuk kulturális szabadságuk és gazdasági függetlenségük megőrzésére. Innen adódik a

természetes érdekközösség. A német és magyar kisebbségek egymás közötti viszonya, minden egyes kisebbség kapcsolata az államot igazgató néphez éppúgy, mint a pártpolitikai kapcsolatok magukon a kisebbségeken belül, olyan különbözők azonban a három országban, hogy nem látszik lehetségesnek mindezen kapcsolatokat, viszonyokat és körülményeket sematikusan közös nevezőre hozni.

A politikai célkitűzés a népcsoportok ügye

A magyar emlékirat az utódállamokban élő német kisebbségek politikájának szemére veti, hogy az csupán a mindenkori külön érdekeit tartja szem előtt, és a nagypolitikai szempontokat nélkülözi. Az emlékirat továbbá felveti annak szükségességét, hogy a kisebbséget hozzásegítsük a politika nagy irányvonalának felismeréséhez, ha erre ő maga valamilyen okból nem képes. Ezzel szemben utalnunk kell a fent előadott, alapvető német álláspontra a kisebbségi kérdésben. Mint azt hangsúlyoztuk, a német kisebbség összetartozása a német anyaországgal nem politikai, hanem kulturális természetű. Ezért a német birodalmi szervek számára nem lehetséges, hogy a német kisebbségek politikai célkitűzésébe beavatkozzon. Ez sokkal inkább maguknak a kisebbségeknek legsajátabb ügye.

Az együttműködés pszichológiai feltételei

Az utódállamokban élő német kisebbségek politikájának megítélésénél nem hagyható figyelmen kívül az a tény, hogy a német kisebbségeket már mint meglévő kisebbségeket csatolták a békeszerződések egy másik államhoz, míg a magyar kisebbségek csak újonnan, Magyarország területi veszteségei révén keletkeztek. Így a német kisebbségek Közép-Európa határainak további más megállapításakor is kisebbségek maradnának. Ezért is érthető, hogy az utódállamokbeli német kisebbségek pszichológiai beállítottságát a magyarsággal szemben döntően az fogja befolyásolni, hogy a mai Magyarország hogyan bánik a határain belül élő német kisebbséggel. Ez a viszonyulás csak azáltal alakítható kedvezően, ha Magyarországon a német kisebbség számára olyan kulturális feltételek jönnek létre, amelyek az utódállamokbeli német kisebbségek számára kívánatos vívmányokként jelenhetnek meg. A magyarországi német kisebbség kulturális helyzetének minden javulása automatikusan előnyös hatást gyakorol az utódállamokban élő német és magyar kisebbségek kölcsönös viszonyára! Német részről egy ilyen fejlődést a kultúra keretében mindenesetre a legélénkebben üdvözlőnének és támogatnának, mivel a német kormánynak semmiképp sem áll érdekében, hogy a német kisebbségek az utódállamokban magyarellenesen fejlődjenek.

Nem tagadható, hogy jelenleg az utódállamokban a két népcsoport kölcsönös kapcsolatát még sajátos lelki feszültségek terhelik. A német népcsoportok elutasítják a szemrehányást, hogy ezen fejleményért az ő oldalukon van a felelősség, és hogy a német kormány a tényállás ismeretében egyetért ezzel a felfogással.

A német kisebbségek hiányolják magyar részről álláspontjuk igazságos méltánylását. Sértve érzik magukat azáltal, hogy szemükre vetik: a német népiségi mozgalmat mesterségesen, politikai agitáció révén hozták létre, és kívülről kény-

szerítették rájuk, úgyszólván saját akaratuk és valódi érzületük ellenére. Az ilyen szemrehányások, amelyeket a német kisebbség igazságtalan és tarthatatlan gyanúsításoknak érez, sokszor őszinte elkeseredettséget váltottak ki, és alkalmanként ingerült, ellenkező megnyilatkozásokat idéztek elő. Ha a magyarság egyenjogú néemetségnek nyújtana kezet kiegyezésre, úgy a fennálló ellentétek, amelyeket csupán egy idejétmúlt gondolatvilág maradványainak kell tulajdonítani, gyorsan megszűnhetnének. A német népcsoportok, ha kulturális jogaikat nem vonják kétségbe és nem sértik meg, bizonytal szívesen maradnak bensőséges kapcsolatban egy megértő magyarsággal.

A fennálló ellentéteket másfelől nem szabad eltúlozni. Említésre érdemes, hogy amilyen mértékben együttműködik Magyarország és Németország a Népszövetségben a kisebbségek védelmében, a magyar és német kisebbségek a pozitív kisebbségpolitika minden kezdeményezésének közös képviselőivé válnak a nemzetközi ülésezéseken. Amennyiben sikerül a leírt pszichológiai akadályok elhárítása, úgy az messzire egyengetheti az utat a német és magyar népcsoportok együttműködésének további kiépítéséhez ugyanezen állam keretei között is.

II.

A magyar és a német nézőpont

A magyar kormány, emlékiratának különböző helyein, a kisebbségi kérdés tárgyalásakor éles ellentétbe állítja a magyar és a német nézőpontot. A problémák magyarországi — történelmileg szerves — szemléletmódját egy mechanikusnak jellemzett németországi szemléletmóddal állítja szembe. Az emlékirat a német kisebbség magyarországi helyzetét tárgyaló rész végkövetkeztetéseiben egy helyen úgy szól, hogy az egyes kisebbségek helyzetét nem szabad mechanikusan felállított szempontok szerint megítélni, és hogy így a politikai célkitűzések is szükségképpen helytelenek. Csak az organikus szemlélet képes helyes ítéletre és helyes végkövetkeztetésekre. Majd a magyar kormány azon nézetének ad kifejezést, hogy e tekintetben azok a német politikai és társadalmi tényezők, amelyek külföldön vannak, rossz vágányon futnak. Az emlékirat egy másik helyén megállapítást nyer, hogy a különböző egyesületek és azok szervei (Németországban), amelyek a külföldi néemetséggel foglalkoznak, éppúgy, mint a sajtóorgánumok, amelyek ezek befolyása alatt állnak, a dunai németek kérdését egészen mechanikus szempontból vizsgálták, ezt a kérdéskomplexumot egyszerűen kiszakították abból a történelmi háttérből, amelyből a mai néemetség a Duna-medencébe egyenesen belenöve él. A történelmi-politikai gondolkodás nagy hiányáról tanúskodik, hogy a régi Magyarország viszonyait nem az akkor uralkodó politikai eszmék szemszögéből ítélték meg, sokkal inkább a kisebbségvédelem mai nemzetközi rendszere szolgált alapot egy történetietlen, kritikátlan visszapillantáshoz a múltba.

Ezekből a mondatokból világosan kiderül, hogy a régi Magyarország háború előtti nemzetiségi politikája képezi az emlékirat történelmi-organikus szemléletmódjának kiindulópontját, és értékmérőként ezt kellene alkalmazni nem csupán a múlt, hanem a jelenlegi állapot és a probléma jövőbeli kezelése tekintetében is. Egy ilyen szemléletmód, amely a nemzetiségi kérdés történetéből egy viszonylag rövid és már túlhaladott szakaszt szeretne a jelen és a jövő számára is mérföldkövé

tenni, nem felel meg a történelmi lét természetes fejlődési menetének, amely visszafordulást nem tűr. A világháború és az azt követő idő nemcsak a kisebbségek története számára jelent erőszakos fejlődési folyamatot, hanem általában a nemzetiségi probléma fejlődése számára is a Duna-medencében.

A magyar kormány nem lesz méltányos a fent ismertetett német álláspont iránt, ha elfogadja, hogy Németországban a kisebbségvédelmi szerződéseket tekintik a modern nemzetiségi mozgalom sarokpontjának. Németországban semmi estre sem hunynak szemet azon tény felett, hogy a kisebbségvédelmi szerződések békekötési ellenfeleink diktátumaival igen aggasztó kapcsolatban keletkeztek, és hogy tartalmuk jelentős hiányosságokat mutat. A modern nemzetiségi mozgalom a népiségi gondolat organikus kibontakozásán nyugszik, amely Európában mindenhol a legerőteljesebb fejlődésnek indult, és a meglévő jogi normák kereteit részben már túlnötte. Miután Németország és Magyarország a Népszövetségben ismételten közösen lépett fel a jelenleg érvényes jogi normák alapján a kisebbségek hatékony védelme érdekében, Németországban a közvélemény reménye a két ország egyetértése felé fordul a nemzetiségi mozgalom továbbfejlődésének Európa számára oly fontos kérdésében.

Önkéntes és kényszerkisebbségek

A magyar emlékirat lényegileg megkülönbözteti a magyarországi német kisebbséget az elcsatolt területek (többségében magyar) kisebbségeitől. A magyarországi németiség tekintetében kifejti, hogy önkéntesen bevándorolt telepések lezármazottaiból tevődik az össze, és így „sorskisebbséget” képez. Ezzel szemben a trianoni szerződés révén elvesztett területeken a népcsoportokat kényszer-elcsatolásuk következtében „kényszerkisebbségnek” kell tekinteni.

Ez a különbségtétel lényegében egybevág azzal a magyar közélet jelentékeny része által felvállalt próbálkozással, hogy a történelmi keletkezés különbözőségére hivatkozva különbséget tegyen „sors-” és „kényszerkisebbség” között. A kisebbségek ezen akadémikusnak tetsző megkülönböztetéséből azonban nem vonható le az a következtetés, hogy az önkéntes kisebbségnek nincs igénye államon belüli jogvédelemre, mert más feltételek között kezdhetné életét egy idegen népben, mint egy kényszerkisebbség. Ellenben nem meg nem érdemelt keménység és igazságtalanság-e az, amikor egy kisebbségtől, amely sok évszázados hosszú együttélésben egy más nemzetiségű államvezető néppel és vitathatatlan állampatriotizmusban fejlődött, rossz néven veszik, hogy ragaszkodik saját népiségéhez és nyelvéhez?

Az első német telepések helyzete

A magyar emlékirat a korai letelepedők szabad akaratának mozzanata mellett hangsúlyozza azt a szempontot, hogy a mai Magyarország német kisebbségének ősei szinte teljesen meg voltak kímélve attól a súlyos létküzdelemtől, amelyet a magyar lakosság saját földjének védelmében folytatott. Ez az ún. dunai svábok esetében igaz lehet, amennyiben nem olyan német katonákról volt szó, akiket a sváb körzetekben nagy számban telepítettek le, miután a háborúk, amelyekben a magyar föld felszabadításáért harcoltak, befejeződött. De ha a német törzsek összeségét tekintjük az akkori nagy magyar területen, úgy megmutatkozik, hogy pl. az

erdélyi szászok és a szepesi németek a tatár betörést és az évszázadokig tartó törökveszt is megélték, és éppúgy szenvedtek jóban és rosszban, mint a magyarok. De a dunai svábok is, akik lényegében csak a török kiűzése után kerültek Magyarországra, nem terített asztal mellé érkeztek az elpusztított országba, sokkal inkább évtizedekig kellett harcolniuk mocsár és járvány ellen, hogy egy némileg biztonságos egzisztenciát teremtsenek maguknak. A klimatikus viszonyok következtében telepesek ezrei vesztették életüket az ország megműveléséért folytatott harcukban. A legtöbb községet kétszer, sőt némelyiket háromszor is újra kellett telepíteni.

A magyar emlékirat messzemenőkéig hangsúlyozza továbbá azokat a különleges kedvezményeket, amelyekben a német telepesek részesültek. Ezen kedvezmények megadása rendszerint természetes ellenszolgáltatást jelent a letelepedőket fenyegető veszedelmek és viszontagságok kiegyenlítésére éppúgy, mint a telepítő ország érdekében való ösztönzést. Így hívták be pl. az erdélyi szászokat a magyar királyok saját érdekükben a Rajna-vidékről mostani lakóterületükre „ad retinendam coronam” [a korona fenntartására], ahogy a nekik adott szabadságlevélben áll.

Szent István a toleráns nemzetiségi politika megalkotója

Az első német telepesek számára előnyök és hátrányok lényegében egyenlő súlyban lévén Magyarországon, így találtak rá egy felbecsülhetetlen értékre az új területeken, mégpedig a valódi tolerancia szellemére, ami számukra évszázadokon át népiségük, szokásaik és kultúrájuk akadálytalan megtartását tette lehetővé. Ez az a szellemiség volt, amelynek megalkotója Szent István, s amit fiára és remélt utódjára, Szent Imrére értékes örökségül hagyott. Szent István alapelvei évszázadokon át a magyar politika alapkövét képezték a magyar földön élő idegen népcsoportokkal szemben, áldásként az országra és békés fejlődésére.

A toleráns nemzetiségi politika e hosszú időszakának végén, — amelynek jelentőségét épp a mai kor értékeli különösen a kisebbségi jogok modern felfogásával, — a magyar államművészet klasszikus periódusának nagy államférfiai, Deák és Eötvös sorakoztak fel, hogy a nagy király bölcsességét az új viszonyokhoz mértén megpróbálják új formákba önteni. De azután az évszázados tradíciót a nemzetiségi politikának egy ellentétes időszaka váltotta fel, amely a háború végéig tartott, és amelyet úgy látszik ma is — a kisebbségi kérdés nemzetközi felfogásának fejlődése ellenére is, ami a régi magyar tradícióknak megfelelő — a magyar közvélemény egy része természetes állapotnak tekint.

A háború előtti nemzetiségi politika

Miután a magyar emlékirat felvetette a német kisebbség magyarosításának kérdését, állást kell foglalnunk ahhoz.

A magyar emlékirat úgy gondolja, utalnia kell arra, hogy Magyarország mai területén a török háborúk óta a magyar érzületű elem teret nyert, de hozzáfűzi, hogy azért itt nem erőszakos magyarosítás útján történő mesterséges beolvastásról van szó, sokkal inkább csupán önkéntes, természetes fejlődés eredményeképp, ami lényegében a kapitalista termelési rend okozta gazdasági eltolódás következményének tekintendő. Ezek a szempontok azonban nem adnak elégséges

magyarázatot a Magyarországon élő idegen származású népcsoportok összezsongorodására a háború előtt. A gazdasági érv nem ad kielégítő magyarázatot arra a tényre, hogy a magyarországi németek (az erdélyi szászokat kivéve) 1872-ben még 1810 népiskolával rendelkeztek, 1874 – 1881 között azonban — tehát 7 év alatt — összesen 857 népiskolát elvesztettek. 1903-ban a hivatalos statisztika szerint Magyarországon (Erdélyen kívül) összesen csak 76 német tanításnyelvű népiskola volt.

A gazdasági érv nem nyújt magyarázatot a helységnevek rendeleti úton történt erőszakos magyarításához, és épp oly kevésbé ahhoz, hogy a századforduló körül a német kisebbség minden népi megmozdulását államellenes „össznémet” (alldeutsch) üzemekként leküzdötték, és az 1907-es iskolatörvény [1907. évi XXVII. tc.: „Lex Apponyi”] bevallottan azt célozta, hogy a kisebbségeket ne népiségük megtartásának óhaja, hanem csak magyar szándék szerint neveljék. Ezen iskolatörvény gyakorlati következménye az volt, hogy 1913-ban Magyarországon a népiskoláknak csak 2,7%-ában volt az oktatás nyelve német. Ugyanebben az időpontban Magyarországon (Horvátország és Szlavónia nélkül) a németek száma az összlakosság 10,4%-át alkotta.

Magyar hangok a nemzetiségi politikához

Itt már más erők munkálkodtak, mint kifejezetten csak gazdaságiak. Fegyelemre méltó módon legújabbán ezt a magyarság neves képviselői is nyilvánosan elismerik. A nemzetiségi politika egy oly jó és sokoldalú ismerője, mint Apponyi gróf, aki magát a magyarországi iskolák nemzeti karakterének megalapítójaként jellemzi, 1926. március 25-én a Szent Imre Kollégium egy rendezvényén tartott nagy beszédében kifejtette, hogy a bánáti németség egy részének tagadhatatlan elidegenedését lényegében a magyar népiskolák fölösleges pártfoglalása váltotta ki, amiről saját szemével győződött meg. Az Erdélyen kívüli magyarországi németségtől, ahogy azt Apponyi gróf ebben az összefüggésben megállapította, továbbra is megtagadták azokat a kedvezményeket, amelyeket az erdélyi németségnek és más nem magyar nemzetiségeknek a számukra biztosított egyházi autonómia révén elismertek, úgy hogy ezek a teljesen lojális népcsoportok hátrányban érezték magukat. A magyar emlékirat állítása, miszerint a magyarországi németek a maguk részéről lemondtak arról, hogy kulturális szervezeteik kiépítését szorgalmazzák, nem hat meggyőzően. A magyarság számos más neves képviselője is — miként tekintélyes magyar lapok is — a fentiekben említettekhez hasonló kijelentéseket tettek Magyarország háború előtti nemzetiségi politikájáról. Nem hallgatták el azt a nézetüket, hogy e politika keretei közt hibákat követtek el, amelyek folytán a nemzetiségi problémát nem oldották meg, sőt alkalmat adtak feszült hangulatra és elkeseredésre. Amennyiben Németországban az érdeklődő közvélemény nagy vonalakban hasonlóan ítéli meg a dolgokat, úgy a baráti magyar nemzetet nem vádolhatják elfogultsággal.

A vezető magyar államférfiak a tényállás bölcs felismerésével hozzáálltak az államon belüli kisebbségvédelmi törvényhozás kiépítéséhez, ahogy a magyar emlékirat is elismeri – a közvélemény nem csekély részének ellenállása ellenére.

És Magyarország legjobb koponyái követelik valamennyi nemzetiség gyakorlati egyenjogúsításának politikáját, amihez adva kell hogy legyen a lehetőség népiségük teljes kibontakoztatására az állam kereteiben.

III.

A némettség jelenlegi helyzete Magyarországon

A magyar emlékirat beható leírását adja a német kisebbség helyzetének Magyarországon. Üdvözlendő, hogy a magyar kormány alkalmat ad e kérdés tisztázására, amely Németországban ténylegesen nyugtalanságot váltott ki.

Gazdasági helyzet

Ami a némettség gazdasági helyzetét illeti Magyarországon, készséggel állapítjuk meg, hogy a magyar kormány által követett politikának, de a magyarországi némettség magyar részről is elismert rátermettségének és takarékosságának is köszönhetően, nem panaszolható fel gazdaságilag hátrányos megkülönböztetés a magyarsággal szemben. Mindenkinek el kell ismernie, hogy ebben a vonatkozásban Magyarországon a helyzet jólesően ellentétes az utódállamokbeli viszonyokkal: ezek gazdaságpolitikája a kisebbségek számára végzetes. Ha magyar nézet szerint a német közvélemény ezt a szempontot kevésbé hangsúlyozza, úgy ennek okát a következő megfontolásban kell keresni: a gazdaság szabadsága egyike annak a két alappillértnek, amelyen egy kisebbség népi léte nyugszik. A másik, ugyanolyan fontos pillér a kisebbség szabadsága kulturális saját léthez. Hogy kulturális szempontból a magyarországi németeknek megadott lehetőségek nem tartanak lépést a gazdaságiakkal, ez tény, ami sajnos tagadhatatlan.

A kulturális érdekek

Németország közvéleménye sajnos nem tekinthet el attól a tényről, hogy a törvények és rendeletek, amelyeken a magyarországi német kisebbség jogállása nyugszik, eddig csak részben vitettek át a gyakorlatba. Német részről minden további nélkül elismerik, hogy egy törvény gyakorlati végrehajtása rendszerint nem lehetséges máról holnapra. De mégis az a benyomás, hogy a végrehajtás üteme igen lassú, olyan lassú, hogy annak magyarázatához a normális gyakorlati nehézségek nem tekinthetők elégséges alapnak. Az ok inkább nagyrésztben a passzív ellenállásban vehető észre, amit az autonóm testületek — egyházak, megyék, stb. — fejtenek ki, támogatva a közvélemény egy része által. A magyar emlékirat egyébként maga sem vonja kétségbe a kisebbségi rendelet energikus végrehajtásával szembeni ellenállás tényét.

Népiskolák

Az anyanyelv megtartása és ápolása, s az örökölt népi kultúra támogatása tekintetében az iskola a legfontosabb. A magyar statisztika szerint az 1929/30-as

tanévben 454 népiskolában alkalmazták a német nyelvet. Ezek közül összesen csak 47 iskola volt „A” típusú. Így a német községeknek csak mintegy 10%-ában van olyan típusú kisebbségi iskola, amely általános felfogás szerint az egyetlen ténylegesen használható. Egyébként utalhatunk arra, hogy az itt lévő számok szerint az „A” típusú iskolák száma 1924-óta — akkor 49 volt — nem növekedett, még csökkent is 2 iskolával. Az „A” típusú állami és községi iskolák részesedése ma csak mintegy 2%, míg az összes kisebbségi iskolában való részesedése együttesen 13,2%. A „B” típus esetében hasonlóak a viszonyok.

A „B” típusú iskolák az 1929/30-as tanévre a legmagasabb számot, mégpedig 273-at, vagy az összérték 60%-át jelentik. A magyar iskolák „B” típusának már jelenlegi formája is tetemes hiányokat mutat fel. De a „C” típusú iskolák egyáltalán nem számítanak már valódi kisebbségi iskolának. Mert ennél a típusnál minden tantárgy esetében a magyar az oktatási nyelv, míg a német nyelv csak egy tantárgy, amit rendszerint már nem a legalsóbb, hanem csak a harmadik osztályban kezdenek, és csak heti két órában tartanak. A „C” típus esetében így a kisebbségi iskolások nem részesülnek német nevelésben. Ezt a kisebbségi kérdésben érdekelt mérvadó nemzetközi személyiségek által is elismert felfogást a német kisebbség vezetői mindig is hangsúlyozták iskolaköveteléseik megalapozásánál.

1927 júniusában azután a magyar kormány is megígérte egy konferencia alkalmával a németiség képviselőinek — cáfolat nélkül maradt sajtójelentések szerint is — a „C” típusú iskolák „B” típusúvá változtatását. Ennek a változásnak egy 4-5 éves időszakon belül azzal a hatással kellene járnia, hogy a „C” típus végül csak kevés, egészen kicsi magyar és német vegyesnyelvű falvakban maradna fenn. Lényegében a „C” típusnak teljesen el kellene tűnnie a német településterületeken. De sajnos a még meglévő „C” típusú iskolák magas száma azt mutatja, hogy az 1927-ben adott ígéret csak igen hiányosan valósult meg. Az 1927-es konferencián csak a következő tanévre kb. 45 „C” típusú iskola átalakítását tervezték „B” típusúvá. Valójában a konferencia óta máig eltelt időszakban a „B” típusúvá átalakított iskolák száma lényegesen elmaradt az eredetileg egy évre tervezett átalakítások száma mögött. Az utóbbi két évben az átalakítás csaknem teljesen elakadt, vagy részben csak papíron történt meg. Figyelemre méltó, hogy épp az állami iskolák esetében egyáltalán nem kezdték meg a „C” típusúak „B” típusúvá átalakítását, vagy mégis kb. 2-3 esetben, míg a felekezeti iskolák relatíve erőteljesebben, de még elégtelen módon vették ki részüket az átalakításból.

A magyar emlékirat a kisebbségi iskolák típusának megválasztásánál a szabad akaratnyilvánítás alapelveire hivatkozik. A kisebbséghez tartozók szabad akaratnyilvánításának alapelve magában véve teljesen helyeselhető, de az a feltétele, hogy befolyásolhatatlanul legyen hatékony. Magyarországon a kisebbségi iskolák nem a kisebbségi igazgatás valamely szerve alá tartoznak, hanem vagy a magyar állam, a községek, vagy a magyar egyházak alá. Így az iskolatípus eldöntését mindenekelőtt a vidéki községekben a magyar akarat-irányzatok határozzák meg mérvadóan. Ennél fogva érthető, hogy a magyarországi németiség vezetői mindig a kulturális érdekeikre káros „C” iskolatípus általános mellőzésére törekedtek. Ahogy az 1927-i júniusi konferencia is mutatja, a magyar kormány elis-

merte a „C” típus megszüntetése kívánalmának érdemi jogosultságát. Megnyugtató segítség csak a magyar kormány aktív beavatkozásától várható.

Középiskolák

Ha a magyar kormány azt állítja, hogy a magyarországi német népcsoport eddig még nem kérte a kisebbségvédelmi törvényhozásban előírányzott külön német középiskolák létrehozását, és formálisan még nem kérvényezte középiskolai német párhuzamos osztályok létrehozását sem, úgy a következőket jegyezhetjük meg: A német kisebbség számára csak akkor lenne értelme a német középiskolákra, illetve a német párhuzamos osztályokra vonatkozó kívánalmainak nyomatékot adnia, amennyiben a német népiskolák kérdése, ahonnan a középiskolába menő tanulók kikerülnek, kielégítően megoldódna. Abból, hogy ezt eddig nyilvánosan még nem tették meg, még nem következik, hogy ezt a követelést, ami minden kisebbség iskolaprogramjának része, nem képviselnék.

Német gazdasági tanfolyam

A magyar kormány által Sopronban szervezett gazdasági tanfolyamot a német kisebbség élénken üdvözi. Bár csupán a parasztok egy lokális köre számára hasznos. Ezért igen köszönetet érdemlő lenne, ha a német parasztoknak más településterületeken is tartósan alkalmat adnának ilyen tanfolyamokra.

Óvodák, ismétlőiskolák

A magyarországi német kisebbség köreiben arról panaszkodnak, hogy a kisebbségi területek óvodáiban a kormányrendelettel ellentétben általában csak magyar nyelven folynak a foglalkozások. A német települések egyházközségeinek 80 óvodájából például, amennyire itt ismeretes, 70-ben kizárólag magyar nyelven. Az ismétlőiskolák éppúgy csak kis mértékben felelnek meg nyelvi szempontból a német kisebbség kívánalmainak.

Német tanítóképzés

Egy nemzeti népcsoport szakszerű neveléséhez mindenképp elengedhetetlen alkalmas tanítóság kiképzése. Ez megnyugtató módon csak külön tanítóképző intézetekben történhet, ahol a kisebbség nyelve tanítási nyelvként szolgál. A magyar kormány arra utal, hogy az állami és a felekezeti magyar tanítóképző intézetekben tervbe vettek külön német tanfolyamokat a német származású tanítójelöltek számára. Ezzel szemben hangsúlyoznunk kell, hogy az ilyen nyelvtanfolyamok, amelyeket ráadásul csak kevés óraszámmal terveznek, aligha elegendők ahhoz, hogy kellő szak és módszertani előképzést nyújtsanak a német kisebbségi iskolák tanítói számára.

Német iskolakönyvek

A magyar emlékiratban találóan jellemzik a jó német iskolakönyvek jelentőségét a tanítás számára a kisebbségi iskolákban. Teljességgel el kell ismerni, hogy a német iskolák számára szükséges könyvek nagy részét elkészítették. Az

oktatásügyi igazgatás azonban sajnos eddig elmulasztotta a könyvek bevezetésének az egyes iskolák típusa szerinti kötelező kialakítását. E kötelezés hiányában a könyveket az alsóbb iskolahatóságok által gyakorolt ellenállás következtében eddig csak az iskolák csekély részében vezették be.

Üdvözlendő, hogy a kormány a tankönyvek kidolgozásába, ahogy különben már egyes más esetekben is, bevonta a német népművelődési egyesület egy képviselőjét.

A német nyelv az egyházi életben

Élénken panaszkodnak arról, hogy a templomban és a kisebbségi iskolák vallásoktatásában gyakran nem elégséges mértékben veszik figyelembe a német nyelvet. Az evangélikus egyházra vonatkozóan a panaszok enyhébbek, mint a katolikus esetében. Miként ismert, a katolikus községek több mint felében, ahol németek élnek, a német gyerekek magyarul és nem anyanyelvükön részesülnek vallásoktatásban. Mindezen községek 50%-ában a német népesség alkotja a lakosság többségét. Az evangélikus községekben, ahol a német gyerekek magyar nyelvű vallásoktatásban részesülnek, a közzétett számok szerint ez csak 7,5%.

A német lakosságú katolikus községek nagy részében az istentiszteletet többé-kevésbé kizárólag magyar nyelven tartják. Ezt maga a magyar memorandum is megerősíti. Eszerint 352 (evangélikus és katolikus) községben az istentiszteletre német nyelven kerül sor. De mivel a memorandumban közölt adat szerint német iskola nem kevesebb, mint 454 községben van, így magától adódik, hogy 102 német községben istentisztelet alkalmával nem a német nyelvet használják.

Német egyesületi ügy

A német egyesületi élet súlypontja a Magyarországi Német Népművelődési Egyesületben van, amely feladatának tekinti a német népiség ápolását és a német községekben a kisebbség népi megtartásán és kulturális támogatásán való munkálkodást. Sajnos ennek a magyar kormány által pénzügyileg támogatott egyesületnek, amelynek vezetését ráadásul a magyar kormánnyal együtt alakították ki, még mindig nehézségeket okoznak tevékenysége különböző területein.

A magyarországi német főiskolások Budapesten és Pécsen több évvel ezelőtt alapított egyesületét [„Suevia”] eddig a kormány nem engedélyezte.

A németiség politikai helyzete

A német kisebbség Magyarországon hálásan elismeri, hogy alapjában véve teljes politikai egyenlőséget élvez az államot igazgató néppel. Ha a magyarországi németiség más országok kisebbségeivel ellentétben eddig eltekintett egy saját párt megalapításától, az aligha tekinthető annak elegendő bizonyítékául, hogy a kisebbség teljesen elégedett a sorsával, ahogy ezt a magyar emlékirat feltételezi. A németiség eddig kétségtelenül lemondott erről, mert ezekben az években mindvégig remélte, és még mindig reméli, hogy a kisebbségi probléma és mindenekelőtt a parlamentáris képviselet kérdése a magyar kormánnyal egyetértésben megoldható.

A németiség társadalmi állása

A magyar emlékirat állítása, miszerint a magyarországi németeket nem kezelik másodrangú polgárként, csak az emlékiratban magában is jelzett megszorításokkal érvényes. A magyarországi németiség a magyar törvényhozásban megalapozott követeléseinek megvalósításakor sokszor az alsóbb kormányzati szervek kifejezetten elutasító magatartásába ütközik: ezek a kormány utasításait nem hajtják végre, vagy elodázzák. Ehhez járul még a magyar társadalom elutasító és gyakran ellenséges magatartása a németiséggel szemben. A társadalmi körök azon nézete, miszerint a kisebbség minden tevékenysége a kulturális törekvések tekintetében hazafiatalan, sőt hazaáruló, többször is kifejezésre jutott szóban és írásban a németiség vezetőivel szemben, egy rendkívül sajnálatos agitáció formájában. Ezek az események az újságokból és egyes perekből eléggé ismeretesek a magyar kormány számára. A tiszták nevének megmagyarosítását illetően kiadott rendelkezés, miként az a tény, hogy a magyar Vitézi Rendbe való felvételen csak olyanok részesülnek, akiknek magyar nevük van, további példák arra, hogy német név viselője már annak a veszélynek van kitéve, hogy társadalmilag deklasszált lesz. Hogy a hatóságok és hivatalok, valamint a társadalmi körök efféle beállítottsága nem járul hozzá az atmoszféra javulásához és a többség és kisebbség közötti ellentétek kívánatos kiegyenlítéséhez, az kézenfekvő.

IV.

Magyar bizalmatlanság a magyarországi németiséggel szemben

A magyar emlékirat arra utalva igyekszik megmagyarázni a társadalom németellenes beállítottságát, hogy Magyarországon a közvélemény nyugtalan a hazai németiség azon törekvései miatt, hogy kisebbségi intézményeit kiépítse, és hogy az autonóm testületek, egyházak, megyék stb. kétségtelenül megfigyelhető passzív ellenállása a meglévő bizalmatlanságból táplálkozik. Magyarország közvéleménye attól tart, hogy a kisebbség kulturális jogainak kiépítése csak arra lenne alkalmas — intézmények létesítése révén, amelyekben a magyarországi németiség megszervezi népiségét, és az ország többségétől elkülönülhetne, — hogy a lelki szakadékot elmélyítse, amely korábban sohasem volt magyarok és németek között, és amit csak a világháború óta hoztak be kívülről mesterségesen az országba. De remélhető, hogy ez a bizalmatlanság abban a pillanatban megszűnik, amikor a magyar közvélemény megnyugodhat afelől, hogy nem rejlenek további politikai célok a német kisebbségi szervezetek kiépítésének követelése mögött, s hogy ez nem az ország németisége magyar hazafias érzésének és nem is az országgal szembeni állampolgári tudatnak gyengítését célozza egy idegen állam érdekében, hanem éppen ellenkezőleg arra szolgál, hogy a többségi és kisebbségi nép közötti testvéri egyetértést elmélyítse.

A bizalmatlanság megalapozatlan

Ez a bizalmatlanság, amennyire a németbirodalmi szervek értesültek, indokolatlan, és enyhülni fog, minél inkább elhatározzák Magyarországon, hogy

megismerik a politikai és szellemi vezetők modern gondolkodásmódját, és a magyarországi németiség valódi céljait helyes megvilágításban nézik.

A németbirodalmi szerveknek a magyar felfogás minden érve lelkiismeretes megvizsgálása után mégis az a meggyőződése, hogy a német kisebbség minden feltételnek eleget tett e fejlődési folyamat sikere érdekében. Az állam iránt évszázadokon át bizonyított hűsége lehet a legjobb biztosíték a kisebbség és a többség közti lelki szakadék félt kialakulásával szemben.

A magyarországi németiségnek szívügye a Szent István országával való összetartozása. Ezt a német kisebbség vezetői ismételten kifejezésre juttatták. Nemzeti rendezvényeken elismerték és elismerik — fenntartás nélkül és ünnepélyes formában — törhetetlen hűségüket a magyar hazához. A németiség ezen érzülete mellett nem kell tartani attól, hogy kulturális intézményei kiépítésével a magyar állam szerkezetét veszélyeztetnék. További biztosíték rejlik abban a tényben, hogy a németiség anyagi érdekei révén is szorosan kapcsolódik Magyarországhoz. Generációk óta magyar földön él, magyar lakosság között. Nincsenek sem területi ambíciói, amelyek a magyar érdekeket veszélyeztethetnék, sem saját államiságra nem vágyik. Kívánságainak nyomatékosabb figyelembevételé meginkább erősíteni fogja az összetartást a németiség és a magyarság között, és támogatni fogja az együttműködést a magyar nép nagy céljainak megvalósításában.

A magyar emlékirat azt mondja, hogy az egyszerű sváb gazda nem képes érzékelni azt a finom különbséget, amely egyfelől a magyar állampolgárság, másfelől a német kultúrnemzethez való kizárólagos tartozás között fennáll. Valóban így van ez? Nincs-e éppen az egyszerű embernek különösen finom különbségtevő képessége az érzelmek dolgában? A népiségi összetartozás tudata elsősorban érzelem dolga, és gyökerei a lélekben vannak, nem az értelemben. A népi tudat hasonló a valláshoz, ami még sohasem akadályozta meg vagy veszélyeztette a hitvallás minden különbsége esetén sem a közös patriotizmus meglétét. Magyarországon senki sem adott ennek az igazságnak pregnánsabb kifejezést, mint maga a miniszterelnök, Bethlen gróf, aki néhány évvel ezelőtt kifejtette, hogy neki az a meggyőződése, és mindenkinek azt mondja, hogy az anyanyelvhez való hűség és a patriotizmus nincsenek egymással ellentmondásban.

Az anyanép kapcsolata külföldi törzstestvéreivel

A népiségi mozgalmat nem kívülről és nem mesterségesen hozták Magyarországra: magában az országban keletkezett. Ez a világháború felrázó élménye volt, amely a Duna-medencei német népcsoportokban kiváltotta azt a felismerést, hogy a Német Birodalomban és Európa sok más államában vannak törzstestvérei. Felismerték, hogy a térbeli elszakadás ellenére eleven belső kapcsolat áll fenn az anyanéppel és Közép-Európa csaknem minden államának német népcsoportjaival is, és hogy a nyelv, amelyet a településterületeken beszélnek, valójában több, mint csupán egy nyelvjárás, amit csak településterületük legszűkebb határai között értenek meg.

A népiségtudat ezen újraébredése nem korlátozódott csak a németiségre. Sokkal inkább általános európai jelenségről van szó.

Teljesen természetes, hogy a külföldi németeknek a hazával való szorosabb összetartozás iránt erősödő érzése a Német Birodalomban is élénk visszhangra talált, ahol a háború ugyanúgy a népiségi közösség gondolatának újraélesztője volt. Nem a közös szükség tudata-e az, hogy a német népesség minden tagja szorosabban érzi magát összekapcsolva a háború révén és a háború után?

A németégi szövetségek tevékenysége

A németégi szövetségek tevékenységének módjáról — úgy tűnik — még inkább hamis elképzelései vannak a magyar köröknek. Nem szükséges különbséget tenni a kulturális és egyházi szövetségek között ahhoz, hogy megállapíthassuk: ezeknek a különböző szervezeteknek a munkája kizárólag a kulturális kapcsolat megőrzésére és fenntartására terjed ki mindazokkal, akik a német kultúrkörhöz tartozónak érzik magukat. Más népek szervezeteivel összehasonlítva különösen ki kell emelnünk, hogy a birodalmi németégi szervezetek felelősségteljes vezetői igen következetesen tudatában vannak a politikai vonatkozású kérdések távollátása alapelveinek.

A németégi szövetségek állítólagos céljai

A magyar emlékirat utal arra, hogy Magyarországon meg kellene nyugtatni a közvéleményt, hogy a kisebbségi szervezetek kiépítése nem az állampolgári öntudat meggyengítését célozza egy idegen állam érdekében. Ebben az összefüggésben az emlékirat egy Németországban teljesen figyelmen kívül hagyott cikket idéz bizonyítékként arra, hogy egyes német körök, amelyekről az emlékirat kifejezetten elismeri, hogy sem nem hivatalosak, sem nem mérvadók, azon felfogást vallják, hogy a magyarság sorsa az eltűnés a nagynémet érdekszférában! Ezek után a memorandumban erre a nem mérvadó cikkekre hivatkozással a következőt jelentik ki: „Magyar társadalmi körökben, sőt kormánykörökben is, nehezen képesek megérteni, milyen célt szolgálhat a magyarországi németiség fáradságos egybekovácsolása egy külön, a magyarságtól elkülönített népközösségbe.” Itt egyetlen egy felelőtlen hangot általánosítanak és hoznak lehetetlen összefüggésbe a magyarországi németiség szerény és törvényileg megalapozott követeléseivel.

Ösztöndíjkérdés

A magyar emlékirat kifogásolja a birodalmi németégi szövetségek munkamódszereit, különösen magyarországi német hallgatók részére ösztöndíjak nyújtását a német főiskolákon folytatandó tanulmányokhoz. Az ösztöndíjak adományozása a magyar memorandum véleménye szerint zavaró tényezőt képez a többség és kisebbség között, s szükséges annak megszüntetése.

Egy régi, már a háború előtt is ápolta tradíció alapján a németégi szövetségek ösztöndíjai, amelyek magán jellegét egyébként nem lehet figyelmen kívül hagyni, alapvetően a külföldi németlakta területek német származású hallgatói számára érhetőek el, amennyiben e fiatalembereknek fontos, hogy tanulmányaikat

egy időre német főiskolán végezzék. Senki sem értené meg, ha éppen az államhű és a magyar érdekekhez oly szorosán kapcsolódó magyarországi németiséget kellene kizárni az ösztöndíjak adományozásából, amit a hivatásra való felkészülés lehetővé tételére juttatnak, miközben más országok németisége számára a német főiskolákra vezető út megkönnyített marad.

Az ösztöndíjak megszüntetése azonban a magyarországi németiség nyilvánvalóan hátrányos megkülönböztetését jelentené a magyarsággal szemben. Minden további nélkül világos, hogy a kisebbség érzékenyen sértve érezné magát az ösztöndíjjuttatásból való kizárása folytán, annál is inkább, mivel általánosan ismert, hogy német részről milyen előzékenységet mutatnak éppen a magyarsággal szemben a főiskola-ügyet illetően. Az ösztöndíjak elosztásakor az Alexander von Humboldt-alapítvány révén — a rendelkezésre álló pénzeszköz szűkössége ellenére is — a magyar hallgatókat más országokkal összehasonlítva rendkívüli előnyben részesítették. Ebben az összefüggésben megemlítendő az a nagy érdeklődés is, amellyel itt a Collegium Hungaricum, a Berlieni Magyar Intézet és a müncheni és lipcei magyar lektorátusok felállítását fogadták. A magyarországi németiségnek a magyar kormány által követelt mellőzése Németországban és a kisebbségnél sokkal inkább hatna szakítási momentumként a magyarság részéről, mint a német főiskolán folytatandó tanulmányok megkönnyítésének.

A magyar emlékirat semmiféle bizonyítékkal nem tud ugyan szolgálni arra, (ahogy ezt el is ismeri), hogy a fiatal magyarországi németek magyarellenes szellemenben nevelkednek a birodalomban, de mégis utal rá, hogy a németországi képzés kedvezőtlen hatásától tart a magyarságra nézve. Már az erős szimpátiákra való tekintettel is, amelyeket a birodalomban Magyarország iránt táplálnak, Németországban általánosan ügyelnek arra, hogy minden esetleges magyarellenes értelmű befolyásolás kikapcsoltassék. Igen sajnálatos lenne, ha a magyarországi mérvadó helyek besúgó ágensek fantáziája folytán ellentétes véleményre jutnának. Ha a különben gondosan kiválogatott magyarországi németek németországi tartózkodásuk alatt szorosabban összenőnek a német kultúrával, úgy értékes közvetítők lehetnek a németiség és a magyarság között. A közvetítői tevékenység annál könnyebb lesz számukra, és annál gyümölcsözőbb mindkét nép számára, minél toleránsabb beállítottságú a magyar társadalom a magyarországi németiség iránt. Legyen szabad kifejezést adnunk annak a reménynek, hogy egy szóbeli eszmecsere mindkét fél számára az ösztöndíjkérdés megnyugtató megoldásához fog vezetni.

A sajtó

A magyar emlékirat úgy véli, hogy a birodalmi sajtó érdeklődése kiváltképp a Duna-medencében és speciálisan Magyarországon élő németiség felé fordul, miközben a más országok németiségét érintő kérdéseknek — pl. a németek elleni politikai és gazdasági megsemmisítő harcnak az utódállamokban — állítólag csekélyebb figyelmet szentel. Ezt a feltevést nem támasztják alá a valóságos viszonyok. Jóllehet ez azzal magyarázható, hogy kiváltképp azokat a sajtóhangokat jelentik Magyarországra, amelyekre ott különösen figyelnek. A sajtóvélemények hiányos és nem kellően mérlegelt kiválasztása könnyen adhat egyoldalú képet. A

német közvélemény alakulásának gondos megfigyelője megállapíthatja, hogy a német nép, a németégi és egyházi szervezetek, valamint a sajtó érdeklődése is azok felé fordul, akik — az egész világon — a néptörzshöz tartoznak. Ennek védelmében megjegyzendő, hogy a magyarországi németiség felé irányuló érdeklődés valahogy kiegyenlíti a Magyarországgal szembeni ellenséges magatartást. A Németországban meglévő, Magyarország iránti szimpátiákra már utaltunk. Ezt az alapáramlatot tekintve helytelen lenne a valódi viszonyok folytán kialakult véleményeket, érdemi kritikát minden egyes esetben a magyar érzelmek szándékos megsértéseként fogni fel. Nem tűnik aggálytalannak, ha pl. a Gustav Adolf Egyesület egy képviselőjének állítólagos kritikus megnyilatkozását a kisebbségi kérdéssel kapcsolatban, az egyesület magyarelles beállítottságává értelmezik át. Általánosan ismert, hogy a Gustav Adolf Egyesület a legszorosabb együttműködésben áll a magyarországi evangélikus egyházzal. Másfelől éppoly elhibázott lenne általánosító következtetéseket levonni egyes felelőtlen személyek ügyetlen vagy tapintatlan megnyilatkozásaiból. Jelentéktelen birodalmi lapok (pl. a Heimdall) magyar sajtóban szívesen idézett kijelentései semmi esetre sem tipikusak a német felfogásra. Ha ellenben a német sajtó eltekint attól, hogy egyes magyar újságok számos németellenes cikkébe minden alkalommal belekössön, úgy ezzel tudatosan hozzájárul a Németország és Magyarország közötti barátságos kapcsolat megtartásához. Ebben az irányban hatott pl. az a visszafogottság, amelyet a magyar sajtó a Mühl-eset alkalmával tanúsított, és ezt mindenképpen el kell ismernünk. Egy német-magyar eszmecsere a sajtó mindkét oldalú jövőbeni együttműködéséről bizonyosan hasznos lenne.

Német ifjúság utazása Magyarországra

Végül, ami a német hallgatók és ifjúsági csoportok tagjainak vándorútjait illeti Magyarországra: ezek az utak — különösen a vízumkényszer megszüntetése után — nem akadályozhatók meg. Az ifjúsági szervezetek éppoly kevésbé vehetők rá arra, mint ahogy a németégi szervezetek sem, hogy utazásaikból, amelyek — nem kifogásolhatóan — az utódállamok területeire is kiterjednek, egyedül Magyarországot hagyják ki. Attól kellene tartani, hogy egy ilyen irányú próbálkozás félreértésekhez vezetne. Ha egyes fiatal elemek viselkedése aggályra ad okot, úgy azt német oldalról éppúgy sajnálják, mint magyar oldalról. Míg az ifjúsági szövetségek szervezettek, alkalmas módon befolyásolhatók, ha a meglévő panaszokról konkrét adatok állnak rendelkezésre. A szervezetlen csoportok viselkedéséért és tapintatlanságáért viszont éppoly kevésbé lehet felelősséget vállalni, mint az egyéni utazók esetében. Egy szóbeli megbeszélés talán praktikus szempontokat ad a nehézségek leküzdéséhez, de legalábbis korlátozásához.

Janek István

KÁROLYI MIHÁLY A CSEHSZLOVÁK–MAGYAR VISZONY ÉS A LAKOSSÁGCSERE RENDEZÉSÉÉRT 1945–48 KÖZÖTT¹

Károlyi Mihály 1946. május 8-án, huszonhét évnyi emigráció után tért haza Magyarországra. Károlyi a magyar történelem egyik legvitatottabb és legszínesebb alakjának számít. Pályafutása alatt volt a nemzet megváltója, majd később a nemzet árulója. Sokan őt hibáztatták a trianoni katasztrófáért. Életében kétszer lett emigráns, és kétszer rehabilitálták. Második hazatérése már csak halála után történhetett meg 1962-ben. Tanulmányomban Károlyi Mihály tevékenységének azon részét szeretném bemutatni, amelyet a csehszlovákiai magyarok érdekében fejtett ki 1945 és 1948 között.

Magyarország szomszédai közül a legrosszabb viszony Csehszlovákiával alakult ki 1945-ben, amely alapvetően a csehszlovák kormány nemzetiségi politikájára, a felvidéki magyarság üldözéseire vezethető vissza. Az Edvard Beneš által Londonban alakított csehszlovák emigráns kormány a második világháború éveiben átértékelte a nemzetiségekkel kapcsolatos politikáját. A korábbi és szerintük nem kielégítő eredményekkel járó asszimilációs politikát az idegen népcsoportoktól, a németektől és magyaroktól való megszabadulás gondolatával cserélték fel. A csehszlovák vezetés nyugati és keleti szárnyának tagjai 1945 márciusában Moszkvában tanácskoztak a Szlovák Nemzeti Tanács küldöttségével. A nyugati szárny vezére Edvard Beneš, a keletie Klement Gottwald volt. Összeállították a kormányprogramot, amelyet 1945. április 5-én Beneš elnök Kassán hirdetett ki. 1945. április 7-én jelent meg a Szlovák Nemzeti Tanács belügyi megbízottjának rendelete, amelynek értelmében a magyarok által lakott településeken nem lehetett nemzeti bizottságokat alakítani. Az említett törvények alapján magyarok nem lehettek sem politikai pártnak, sem tömegszervezetnek tagjai, ugyanekkor elbocsátották állásukból a magyar származású közalkalmazottakat is. A magyar nemzetiségűek tulajdonában lévő üzemeket, műhelyeket állami gondnokság alá vonták. A magyarok lakásait a városokban kisajátították, a városokban lakó magyarok egy részét internálták. Szlovákia különböző részein internáló táborok jöttek létre. Ennek következtében a felvidéki magyarság közül több mint 38 ezer fő hagyta el Csehszlovákiát.² A különböző korlátozó intézkedések következtében a magyar nemzetiség elesett az egészségügyi ellátástól, és a nyugdíjtól is. A 88/1945. számú dekrétum alapján a magyarokat kényszermunkára vihették a cseh országrészekbe, ahol a szudétanémetek távozása után óriási munkaerőhiány alakult ki. Egy 1946-

¹ A tanulmány az OKTK (A.1769/IX/01) számú pályázata támogatásával készült.

² Slovensky Národný Archív, Bratislava (Szlovák Nemzeti Levéltár, Pozsony) Belügyminisztérium anyaga. 2. doboz. T-1023/7-26/. szám alatt.

os felmérés szerint 254 320 főnyi munkaerő hiányzott. A németeknek és a magyaroknak, valamint a cseh és szlovák nép árulóinak és ellenségeinek megbüntetéséről összesen tizenhárom elnöki dekrétum rendelkezett. Az 1945. május 19-i keltezésű elnöki rendelet állami felügyelet alá helyezte a magyar és német vagyont. Az 1945. június 21-i 12. sz. dekrétum a náci bűnösök, árulók és segítők megbüntetéséről szólt. A kassai kormányprogram megvalósítását célzó intézkedések sorában az egyik legfontosabb az ún. 33-as köztársasági elnöki dekrétum volt, amely 1945. augusztus 2-án a csehszlovákiai magyarok döntő többségét megfosztotta csehszlovák állampolgárságától. Ez a dekrétum egyrészt igazolta a már korábban hozott diszkriminációs intézkedéseket, amelyek eredményeként a csehszlovákiai magyarság teljes gazdasági, társadalmi, politikai és kulturális jogfosztottság állapotába került. A potsdami konferencián a magyarok kitelepítéséhez a nagyhatalmak nem járultak hozzá.³ A potsdami konferencia ellenére újabb és újabb diszkriminációs intézkedések láttak napvilágot. A legjelentősebb azonban az 1945. évi 33. számú elnöki rendelet, amely a német és magyar nemzetiségű egyének állampolgárságát volt hivatott szabályozni. A magyar kormány a koalíciós pártokkal egyetértésben, több ízben is a szövetséges nagyhatalmakhoz fordult, hogy védelmet kérjen a csehszlovákiai magyarok számára, de ott nem talált megértésre, kitérő, illetve elutasító választ adtak beadványaikra.⁴

Károlyi Mihály 1945-ben a csehszlovák–magyar viszony alakulását londoni emigrációjából figyelte. Még nem tudta, mit hoz neki a sors, és nem látta a helyét az akkor kialakuló új Magyarországon. 1945. február 28-án vetette papírra a következő sorokat Edvard Benešhez írt levelében: „Én nem tudom, visszamegyek-e. Ez elsősorban a magyar néptől, másodsorban a szövetségesektől függ. De mindenképpen biztosíthatom Önt, ameddig élek, akár otthonról, akár külföldről, tovább fogok küzdeni a Csehszlovákia, Tito Jugoszláviája és Magyarország közötti mély és tartós szövetségért. Csehszlovákiát hídnak is tekintem Magyarország és Szovjet-Oroszország között.”⁵ Ugyanebben a levelében megértéssel ír Beneš azon nézetéről, amely szerint a csehszlovák kormány csak akkor bízhat meg Magyarországon, ha az leszámol a Szent István-i eszmével; csak ez lehet az őszinte közeledés előfeltétele. Tagadhatatlan, hogy huszonnégy évi távolléte után Károlyi az első hónapokban úgy tekintett a kelet-európai fejleményekre, mint egy kívülről, mivel a magyarországi belpolitikai viszonyokról ilyen hosszú idő elteltével nem voltak pontos információi.

1945. június 14-én Zdeněk Fierlinger csehszlovák miniszterelnökhöz írt levelében Károlyi kifejti, hogy akkor lesz gyümölcsöző viszony Csehszlovákia és Magyarország között, ha az ellentétek megszűnnek. „A Csehszlovákia és Magyarország közötti perlekedés gyengítené a Szovjet-Oroszország barátainak a jövő, va-

³ *Vadkerty Katalin*: A kitelepítéstől a reszlovakizációig. Kalligram, Pozsony 2001. 213.

⁴ Politikatörténeti Intézet Levéltára (továbbiakban PIL), 274. fond (f.), 10/24. őrzési egység (ó. e.)120/ res. Be. 1945. november 20. Gyöngyösi levele a Puskin szovjet, Schoenfeld amerikai, Gascoigne brit megbízottakhoz. A kérdéshez lásd még Magyar Országos Levéltár (továbbiakban: MOL), XIX-J-1-j. 30 doboz. A magyar külügyminiszter beadványa a Szövetséges Ellenőrző Bizottsághoz. 120/ res. Be. sz. alatt. 1945. nov. 17. A jegyzék az amerikai, angol és szovjet kormányhoz a csehszlovákiai magyarság helyzetének tárgyában.

⁵ Kiss Szilvia szerkesztő: Károlyi Mihály válogatott írásai 1920–1940. (továbbiakban: Károlyi válogatott írásai) Budapest 1964. 177–178.

lamint az országaink és Oroszország közötti harmónia szempontjából oly fontos tömbjét, hiszen ebből a szomszédos országok közötti párviadalból a reakció húzna hasznot.”⁶

Károlyi Czakó Ambrónak,⁷ korábbi harcostársának 1945. július 11-én írt levelében azt emeli ki a magyar külpolitika elsőrendű feladataként, hogy a környező államokban élő magyar kisebbség jogait mindenképpen szavatolnia kell az ottani kormányoknak. Károlyit mindig a Csehszlovákia és Magyarország közötti barátság és együttműködés híveként kezelték, amiről a Hubert Ripkához, Csehszlovákia külügyi államtitkárához⁸ írt levele szolgálhat bizonyítékként. Károlyi levelében kifejti, hogy a csehszlovák vezetőkkel, Benešsel, Vladimír Clementisszel és Jan Masarykkal korábban Londonban folytatott tárgyalásai nyomán leszűrt következtetései alapján úgy véli, a két ország között a megértés csak akkor válhat valósággá, ha Magyarországon gyökeres politikai változások következnek be. Mivel a Horthy-rendszer megbukott, így elérkezettnek látja az időt a politikai szemléletváltásra a magyar társadalmon belül. Sajnálatosnak tarja a csehszlovák kormány akcióját a felvidéki magyarokkal szemben és veszélyesnek a jövőt illetően a két nép viszonyában. „Meg kell értenem az Ön népének keserű érzéseit a magyarokkal szemben és a nehézségeket, melyekkel Önöknek szembe kell nézniük, ha mérsékelni akarják egy, a magyar kormányok által uszított, magyar fasiszták által üldözött és megalázott nép sovíniszta kitöréseit, mégis úgy érzem, mindkét ország általános érdeke, hogy ha már alkalmazni kell a lakosságcsere politikáját, azt legalábbis igazságos és amennyire lehet, fájdalommentes módon kellene végrehajtani.”⁹ Károlyi úgy vélte, ha a kitelepítéseket nem tudják leállítani, Magyarországon a szociális viszonyok súlyosbodnak. Véleménye szerint a magyarországi földbirtokhiány lehetetlenné teszi, hogy a szlovákiai magyarok részére elégséges földet osszanak, mivel számuk nagyobb a felosztható földterületnél, ezen a Magyarországról kitelepítendő németek által felszabaduló területek sem segíthetnek. Szerinte a 600 000 magyarországi mezőgazdasági munkás és az ehhez csatlakozó kitelepített felvidéki magyarok nagy száma csak rontana a helyzeten. Károlyi információi szerint a magyarokat Szlovákiából a határon ötkilós csomagokkal dobják át, aminek következtében ezek az emberek csak a magyar nacionalistákat fogják erősíteni, és Csehszlovákia halálos ellenségeivé válnak. Levele második felében Károlyi kifejti, hogy reméli, ezek az információk túlzóak, de ha tényleg igazak, ő nem kíván visszatérni Magyarországra, „hiszen akkor egész koncepcióm bázisát rombolták le”.¹⁰

⁶ PIL 704. f. 129. ó. e.

⁷ Czakó Ambró (1887–1974) katolikus, majd református lelkész, Károlyi híve, 1921–1923 között a Független Szemle szerkesztője, melynek betöltése után emigrált. 1928-tól Torontóban élt mint református lelkész és a Tárogató szerkesztője. 1940–1945 a kanadai Magyar Demokratikus Szövetség alelnöke.

⁸ Hubert Ripka (1895–1958) politikus, 1941–1945-ben a londoni csehszlovák kormány külügyi államtitkára, 1945–1948-ban a Csehszlovák Nemzeti Szocialista Párt elnökségi tagja, külkereskedelmi miniszter. 1948 februárjában emigrált Csehszlovákiából. A levélen nem volt keltezés, így csak valószínűsíthetjük a tartalom alapján az 1945. július 21-i dátumot.

⁹ Károlyi Mihály levele Hubert Ripkához 1945. július 21. PIL 704. f. 129. ó. e.

¹⁰ Károlyi a koncepcióján az általa elképzelt gazdasági konföderáció megvalósítására gondol. A mondat az eredeti változatban is befejezetlen maradt. A dokumentumot lásd PIL 704. f. 129. ó. e.

Károlyi a *Harc* nevű folyóiratnak adott nyilatkozatában kifejti, hogy Magyarországnak mindent el kell követnie, hogy elfeledtesse Szovjetunióval és a szomszédaival az ellenük elkövetett bűnöket, mert enélkül nincs Magyarországnak jövője, és tartós béke sem alakulhat ki a térségben. „Ez nem annyit jelent, hogy akár a Szovjetunió, akár pedig a szomszéd államok beavatkozhatnak a magyar belügyekbe, viszont nemzetközi önállóságunk megőrzése, sajátos kultúránk fejlesztése sem jelentheti az elzárkózást, vagy a régi Szent István-i és hasonló tanok felélesztését.”¹¹ Károlyi a nyilatkozat második részében a magyar nacionalisták támadását a következőképpen kommentálja: „az álhazafiak azt hirdetik, hogy aki a szomszéd népek barátja, nem lehet jó magyar”, valamint azt is terjesztették róla, hogy Beneš közbenjárására történik majd a hazatérése.¹² Károlyi ugyanott a nacionalisták szemére veti, hogy ezzel le akarják járatni és azt a benyomást akarják kelteni, mintha őt nem a magyar nép választotta volna meg nemzetgyűlési képviselőnek, hanem kényszerből tették, ami szintén nem felelt meg a valóságnak.

Károlyi 1945 júliusában Rákosinak küldött levelében felajánlotta, hogy vállalná Magyarország londoni követségének vezetését. Károlyi mindenféleképpen diplomáciai szolgálatot szeretett volna vállalni, kezdetben így akart segíteni hazája nehéz helyzetén. A magyar demokratikus pártok között egyetértés volt abban a kérdésben, hogy a fő külpolitikai cél az, hogy Magyarország mielőbb kikerüljön a külpolitikai elszigeteltségből, rendezze nemzetközi gazdasági és kulturális kapcsolatait, békét kössön visszanyerje szuverenitását. A pártok véleménye viszont megoszlott a csehszlovákiai magyar kisebbség kérdésében.

Károlyi 1945. szeptember 21-én Bölöni Györgynek¹³ írt levelében a következőket írja a csehszlovák–magyar viszonyról kapcsolatosan. Véleménye szerint eredményeket érhetne el a két állam viszonyának javításában, mivel Beneš és a többi vezető csehszlovák politikust régóta ismeri, de ehhez elengedhetetlen, hogy a magyar kormánytól valamiféle hivatalos megbízást kapjon. „Természetesen mielőtt ehhez a munkához hozzálátnék, előbb haza kell mennem, de sem Neked, sem nekem nem szabad elfelednünk, hogy 27 év óta távol vagyunk, és a magyar életet jóformán nem ismerjük. 27 év nagy idő, és amit elmulasztottunk, nem lehet egy-két hét alatt behozni. A nagy külpolitikai vonalakat azonban ismerjük, és mindketten hasznosabbak vagyunk künn, mint odahaza, legalábbis egyelőre. Lassanként majd meg fogunk ismerkedni az otthoni légkörrel.”¹⁴ Károlynak az volt az érzése, hogy a magyar kormány képviselői féltékenyek rá, mivel jelölték őt általános követnek, de valódi politikai hatalom nélkül. Úgy érezte, mintha ezzel egy „tűzoltó központ” fejevé válna, akit oda küldhetnének, ahol a magyar vezetés elrontotta a tárgyalásait, és neki kellene ott csodát tennie. Károlyi ellenjavaslatot tett: állítsanak fel neki egy hivatalt, amelynek ő lenne a vezetője, és amelynek az

¹¹ Károlyi válogatott írásai 191–192.

¹² Károlyi válogatott írásai 192. Károlyi Mihály angliai emigrációjából, majd csak 1946. május 9-én érkezik meg Budapestre.

¹³ Bölöni György (1882–1959) író, újságíró. Károlyi bizalmas munkatársa az emigrációban. 1945-ben hazatért, Károlyi elnökké választásán munkálkodott, de később együttműködésük meglazult. A Központi Bizottság tagja lett. 1957-től az *Élet* és *Irodalom* főszerkesztője volt.

¹⁴ Károlyi válogatott írásai 203.

lenne a feladata a Magyar Külügyminisztérium keretein belül, hogy megteremtse a gazdasági és politikai együttműködést Magyarország szomszédjaival.

Károlyi optimizmusa Benešsel kapcsolatban alaptalan volt. A csehszlovák politikus nézeteit a 1945. október 9-i „Bojovnik” csehszlovákiai hetilapból ismerhetjük meg a legjobban a felvidéki magyarsággal kapcsolatban: Beneš kifejti, hogy ő Csehszlovákiából egységes nemzeti államot akar építeni, amelyben nincsenek kisebbségek és így velük kapcsolatos állami kötelezettségek sem. „Ha a velük szemben gyakorolt lojális politika húsz éve alatt nem tudtak kiépíteni egy pozitív magatartást Államunkkal szemben, és felhasználták az első alkalmas nemzetközi lehetőséget arra, hogy a Köztársaságot széjjelverjék, akkor mi ma nem ismerhetünk el más jogot az övékének, mint azt, hogy tőlünk elmenjenek.” Beneš ugyanebben a cikkében nyíltan kimondja, hogy: „A világnak látnia kell, hogy a Magyarország és Csehszlovákia közötti népcserre elkerülhetetlen és a politikai, gazdasági és szociális fejlődés szerves folyamánya.”¹⁵

Károlyi korábbi harcostársait, az amerikai emigrációban élő Jászi Oszkárt és Vámbéry Rusztemet is megdöbbsentették a szlovákiai magyarokkal kapcsolatos események. 1945. szeptember 5-én írt táviratukban Károlyit arra kérik, hogy tárgyaljon a nevükben Masarykkal és Fierlingerrel és próbálja meg eddigi politikájuk megváltoztatására bírni őket. Ha békéltető missziója nem jár eredménnyel, elképzelhetőnek tartják, hogy az újonnan kialakult magyar demokrácia Csehszlovákia ellenségévé válik. A levélből az is kiderül, hogy az amerikai magyar emigránsok korábban Beneš segítségét kérték, de eddig eredménytelenül.

Károlyi 1945. szeptember 13-i levelében¹⁶ közölte Böhm Vilmossal, hogy augusztusban levelet írt Fierlingernek, Masaryknak és Ripkának, de azok nem válaszoltak, sőt amikor Angliában jártak, elkerülték a vele való találkozást. A nekik írt levélben figyelmeztette őket, hogy nagy felelősséget vállalnak magukra a magyarok kitelepítésének egyoldalú lebonyolításával. Károlyi reméli, ha hazatér Magyarországra, jobban rálát az eseményekre, és a működési területe is kibővül. Rosszallotta, hogy a magyar sajtó éles támadásokat intéz a csehszlovák kormány ellen, mivel ez elmérgesíti a helyzetet és rossz légkört teremt a kétoldalú tárgyalások számára, s mindez megint a magyar nacionalisták malmára hajtja a vizet.¹⁷

Károlyi angliai emigrációjában megpróbálta angol kapcsolatait is felhasználni a lakosságcsere ügyében, azonban angol ismerőseiben hamarosan csalatkozni kellett. 1945. november 13-án A. J. P. Taylor¹⁸ Károlyi Mihálynén keresztül a következő üzenetet küldi Károlyinak. „A csehek ügyében nem tehetek semmit, már csak azért sem, mert mindig azt tanácsoltam, hogy utasítsanak ki Csehszlovákia területéről minden magyart és németet.”¹⁹ Taylor szerint Magyarországnak

¹⁵ MOL. XIX-J-1-a -IV-64-1945-47. 42. doboz.

¹⁶ PIL 704. f. 129. ó. e.

¹⁷ Csehszlovákia londoni emigrációban lévő tagjai a háború után nem nagyon vágytak Károlyival találkozni. Ezalól egyedül Beneš volt a kivétel, aki többször is meghívta őt magához. A mellőzés oka az volt, hogy nem az történt Szlovákiában, amit ígértek neki korábban. Lásd Havas Endre Károlyi Mihálynéhoz írt levelét 1945. július 23-án. PIL 704. f. 81. ó. e.

¹⁸ A. J. P. Taylor (1906–1990) angol történész, akadémikus. Több angol egyetem tanára, ismert televíziós személyiség.

¹⁹ PIL 704. f. 81. ó. e.

el kell fogadnia, hogy elvesztette a háborút. Súlyosbítja megítélésüket, hogy Németország összeomlásáig a magyarok nem tettek semmit a szövetségesek támogatása érdekében. Taylor 1945 karácsonyán Csehszlovákiába utazott, ezen alkalomból felajánlotta, hogy elvinné Károlyi levelét vagy programját a csehszlovák vezetésnek. Taylor azt tanácsolja Károlynak, álljon a maga lábára és ne bizakodjon az angol politikai körök segítségével. Az angol álláspont megismerése után Károlyi a csehszlovákiai magyarkérdés rendezése ügyében ismételten levelezésbe kezdett a csehszlovák vezetéssel.

Károlyi 1945. december 3-án a Népszava munkatársának adott interjúban fejtette ki külpolitikai nézeteit Csehszlovákiával kapcsolatosan. Nézete szerint Csehszlovákia — más országokkal (Jugoszláviával, Romániával) ellentétben — még nem jött arra rá, hogy az új alapokon létrejött Magyarországot saját maga érdekében is támogatnia kellene. A két nép együttműködése céljából tiszteletben kell tartani a kisebbségek nemzeti jogait országaik területén belül és támogatni. „Kétségtelen, hogy keserves tapasztalatai voltak nemzetiségeivel, és nekünk magyaroknak nem szabad elfeledkeznünk, hogy mit tett a Horthy-rendszer Masaryk Tamás Csehszlovákiája ellen, de meggyőződésem, hogy közös jóakarattal a csehszlovákiai magyar kisebbség tövises problémáját is meg tudjuk oldani.”²⁰ A magyarságot félti, hogy ismét visszaesik az irredentizmusba, amely Közép-Európa fertőző bacilusa. Azt szeretné elérni, hogy amíg a nemzetiségi kérdésben nincs megoldás, a gazdasági együttműködés területein keresztül kellene közelebb kerülni egymáshoz. Károlyi úgy látja, hogy a gazdasági együttműködés előbb vagy utóbb szellemi és politikai együttműködést von maga után.

A szovjet kormány kezdetben támogatta a csehszlovák kormány magyarellenes politikáját, de a potsdami konferencia után szorgalmazni kezdte a magyar-csehszlovák kétoldalú tárgyalásokat. A potsdami konferencián a nagyhatalmak nem hagyták jóvá a magyarok kitelepítését. 1945 decemberében, csehszlovák kezdeményezésre a moszkvai és washingtoni kormányok támogatásával kétoldalú tárgyalások kezdődtek. Gyöngyösi János külügyminiszter a csehszlovák kormány meghívására Prágába utazott. A december 3–6. között lefolyt tárgyalásokon²¹ Csehszlovákiát Clementis külügyi államtitkár képviselte. A tárgyalások során Clementis kormánya nevében azt az álláspontot fejtette ki, hogy a csehszlovák vezetés a magyar kisebbséget nem azonos módon ítéli meg a némettel, de ragaszkodik a magyarok csehszlovákiai helyzetének végleges rendezéséhez. Ezzel kapcsolatban kijelentette, hogy a rendezés nem valósulhat meg határkiigazítás keretében. A magyar tárgyaló fél abban reménykedett, hogy Csehszlovákiában újjáéled a nemzetiségekkel szembeni korábban toleráns Masaryk-féle nemzetiségi politika, s majd ez és a Horthy-rendszer felszámolása, valamint Magyarország demokratizálódása kedvező légkört teremt a két nép múltjából örökölt ellentétek feloldásához. A tárgyalások megkezdése után kiderült, hogy a nemzetiségi kérdés megoldását illetően gyökeresen eltérnek a nézetek, és ezek lehetetlenné teszik a baráti viszony megteremtését. A magyar delegáció hajlott arra, hogy tárgyaljon a lakosságcsereéről

²⁰ Válogatott írások 212–213.

²¹ A jegyzőkönyv szövegét lásd Lázár György: Csehszlovák–magyar tárgyalások a lakosságcsereéről 1945 decemberében. Múltunk 1998/2. számában.

területi engedményekért cserébe, de az egyoldalú kitelepítést elutasította. Azt is el akarták érni, hogy a lakosságcsere után Csehszlovákiában maradó magyar nemzetiségű lakosság részére biztosítsák az állampolgársági és nemzetiségi jogokat. Végül a prágai tárgyalásokon nem került sor megegyezésre, mivel nem voltak azonosak a tárgyalófelek pozíciói. Clementis a támadás módszerét választotta és a győztes fél pozíciójában lépett fel a legyőzött Magyarországgal szemben. A nyomasztó léggör hatására a tárgyalások megszakadtak, mivel mindkét fél többet akart elérni, mint amennyi reális lett volna. Gyöngyösi megszakította a tárgyalásokat és hazatért. Időközben Csehszlovákiában egyre durvábban léptek fel a magyarokkal szemben. Az eseményekre reagálva a magyar kormány több tiltakozó levelet küldött a Szövetséges Ellenőrző Bizottságnak. A magyar fél az 1919. szeptember 10-én Saint-Germainben megkötött kisebbségvédelmi szerződésben biztosított kisebbségi jogokra hivatkozott. A magyar fél szerint Csehszlovákia megtagadta magyar nemzetiségű lakóitól jogaik gyakorlását, ezen túlmenően a nemzetközi jog általánosan elismert elveibe és az emberi alapjogokba is beleütköznek intézkedései. „Csehszlovákiában a természetjogban gyökerező legegységesebb emberi jogokat is megtagadják a magyaroktól és úgyszólván a fizikai lét biztosításához szükséges eszközöktől is megfosztják őket. Ilyen kormányzati intézkedésekre a náci Németországnak a zsidókkal való bánásmódjától eltekintve nem volt példa a civilizált népek történetében.”²²

Beneš és környezete viszonylag rövid időn belül felismerte, hogy kizárólag Csehszlovákia jövőbeni biztonságára hivatkozva nem győzheti meg a szövetséges nagyhatalmakat a magyar nemzetiségű lakosság kitelepítésének a szükségességéről. Éppen ezért a magyar nemzetiségnek Csehszlovákia 1938–39. évi tragédiájában játszott szerepéről már addig is hirdetett, alapvetően hamis elméletüket kibővítették. A magyarokat kivétel nélkül sovinsztáknak, irredentáknak tüntették fel, s ezt a párizsi béketárgyalások idején később ki is használták.²³

A csehszlovákiai eseményekkel párhuzamosan, 1946 elejére Károlyihoz megérkezett a hír, hogy köztársasági elnöknek jelölték őt. 1945 végétől Rákosi Mátyás és Szakasits Árpád hivatalosan is Károlyi hazatérését sürgette. 1945. december 28-án Rákosi rideg, sőt udvariatlan hangú levelet írt Károlynak. Szemrehányást tett neki, mert Fierlinger csehszlovák miniszterelnökkel küldte el a levelét, ami rendkívül kellemetlen volt neki. Ez azt a látszatot keltette, mintha ők rosszban lennének. Rákosi ugyanitt számon kérte Károlyin, hogy miért nem tért még vissza Magyarországra. „Óriási szükség lett volna Rád. Sokak számára egyszerűen érthetetlen volt, hogy miért nem jöttél még haza. Azok, akik nem szívesen látnak itthon, felvetik a kérdést, hogy mivel magyarítható távolléted.”²⁴ Károlyi londoni követté történő kinevezését Rákosi nem utasította el, de szükségesnek tartotta, hogy előtte hazajöjjön és megismerje az itthoni viszonyokat. „Sok minden megváltozott még az 1945 év folyamán is, aminek ismerete nélkül valóban bajos volna hazánkat megfelelően képviselni.”²⁵

²² PIL 274. fond 10/24. ó. e. 120/ res. Be. 1945. november 20. Gyöngyösi levele Puskin szovjet, Schoenfeld amerikai, Gascoigne brit megbízottakhoz.

²³ *Edvard Beneš: Šest let vexilu.* Praha. 1947. 232.

²⁴ Károlyi válogatott írásai. 409.

²⁵ Uo.

Hazatérésével kapcsolatosan Károlyi a következőket írta: „Elhatároztam, hogy csak abban az esetben hagyom el Angliát, ha egyhangú meghívást kapok a magyar kormánytól és a Függetlenségi Front összes pártjától. Huszonöt év alatt egy új nemzedék nőtt fel, és erre már hatással lehettek a hivatalos Horthysta propaganda rám szórt rágalmai. Úgy éreztem, nem lenne helyes, ha csupán egy kisebbség hívásának engedve hazaosonnék, kivált olyan időben, amikor a nemzeti érzelmek különféle sérelmeknek vannak kitéve. Úgy döntöttem, hogy csakis akkor térek haza, ha egy szabadon választott magyar parlament semmisnek nyilvánítja azt az 1923-as ítéletet, amely engem hazaárulásban marasztalt el.”²⁶ Az emigrációban mellette lévő harcostársai, Bölöni és Böhm, akik már hamarabb hazatértek Magyarországra, szerették volna elérni, hogy Károlyit válasszák köztársasági elnökké, hiszen ezzel rehabilitálása is méltóképpen megtörtént volna. Anglia, Franciaország, Csehszlovákia, Jugoszlávia, Lengyelország vezető körei is szívesen látták volna Károlyit a köztársasági elnöki pozícióban. 1946. február 14-én elhárult a legutolsó akadály is visszatérése elől: a nemzetgyűlés eltörölte az őt megőrző „Lex Károlyit”.

Károlyi egyre jobban csalódott a prágai vezetésben, aminek hangot is adott a magyar parlamentben 1946 tavaszán elhangzott beszédében. Kijelentette: „Sajnálattal, de azt kell megállapítani, hogy ez az ország [Csehszlovákia] nem értette meg a Duna-medence nemzeteinek együttműködését, nem tudatosítja, hogy az ilyen együttműködés nemcsak Magyarország, de a saját érdeke is.”²⁷ Időközben a magyar kormány, valamint a koalíciós pártok hiába kísérelték meg a közbenjárást a csehszlovák kormánynál a magyarkérdés megoldására. A második prágai tárgyaláson, 1946. február 10-én megállapodás jött létre a két kormány képviselői között. Végül 1946. február 27-én Budapesten került sor a magyar–csehszlovák lakosságcsere-egyezmény aláírására. Az egyezmény megkötése sem hozott végleges megegyezést a két fél viszonyában. Az egyezmény lényege ugyanis az volt, hogy ahány magyarországi szlovák jelentkezik kitelepülésre, a csehszlovák hatóságok ugyanannyi magyart telepíthetnek át Magyarországra. A fentiekén túlmenően a csehszlovák kormány kitelepíthetett még háborús bűnösnek minősített személyeket is, akiknek a száma azonban nem haladhatta meg az 1000 főt. Csehszlovákia a szlovákok áttelepülésének előkészítésére és lebonyolítására propagandabizottságot küldhetett Magyarországra. A bizottság az áttelepülés ösztönzése érdekében írásban és szóban, valamint a magyar rádió útján szlovák nyelven propagandát fejthetett ki a szlovákok körében.

1946. július második felében kiélezetté vált a viszony a két ország között, mivel a magyar közvélemény is tudomást szerzett arról, hogy Csehszlovákia a lakosságcsere-egyezménytől függetlenül — pontosabban azon felül — további 200 ezer magyart szándékozik kitelepíteni az országból, és ehhez a békekonferencia támogatását kérte. A csehszlovák kormány a potsdami egyezmény után módosította, de nem adta fel a 400 ezer magyar nemzetiségű lakos kitelepítésének gon-

²⁶ *Károlyi Mihály*: Hit, illúziók nélkül. (Továbbiakban: Károlyi: Hit...) Magvető Kiadó, Budapest 1977. 395.

²⁷ Archiv Ministerstva Zahraničnych Věcí – Praha, Prágai Külügyminisztérium Levéltára, (továbbiakban AMZV-Praha) Generální sekretariát (Kabinetiroda) 168. doboz. 345/B-47. irat.

dolatát. Az 1946 októberében megkezdődött párizsi békekonferencián ez volt a csehszlovák küldöttség legfőbb célja, ám ezt nem sikerült elérnie. A csehszlovák kormány indoklása alapján mintegy 100 ezer magyar a lakosságcsere-egyezmény alapján távozna, és így mintegy 300 ezren kerülnének át Magyarországra. A fennmaradó 200 ezer magyarnak reszlovakizálnia kellene, és ennek fejében kapnák vissza a csehszlovák állampolgárságot. Ezzel összefüggésben a szlovák belügyi megbízott 1946. július 17-i rendelete alapján kezdték meg a magyar nemzetiségű lakosság körében a reszlovakizációt, a visszaszlovákosítási kampányt. A reszlovakizációval kapcsolatosan a magyarokat választás elé állították: ha szlováknak vallják magukat, visszakapják állampolgárságukat, ha nem, el kell hagyniuk Csehszlovákiát. A kampány során több mint 400 ezer magyar nyilvánította magát szlováknak.²⁸ A reszlovakizáció megalkotói hármastól reméltek előnyt: a törvény következtében a magyarság számát statisztikailag le lehetett szorítani, másodsorban a reszlovakizáció után megmaradó magyarság kitelepítéséhez könnyebben hozzájárulhatnak a nagyhatalmak, harmadsorban a németek kitelepítése után a magyarok munkaerejét megmenthetik az ország számára.²⁹ A csehszlovákiai magyarság reménytelen helyzetében nem sok jót ígértek a Külügyminiszterek Tanácsa párizsi értekezletének (1946. április 25.–július 12.) állásfoglalásai, illetve döntései sem. A Külügyminiszterek Tanácsának intézményét a potsdami egyezmény létesítette azzal a céllal, hogy folytassa a béke rendezéséhez szükséges előkészítő munkálatokat. Feladata volt, hogy „az Egyesült Nemzetek elé való terjesztés végett megszövegezze az Olaszországgal, Romániával, Bulgáriával, Magyarországgal és Finnországgal kötendő békeszerződéseket, és javaslatokat dolgozzon ki az európai háború befejezése kapcsán felmerült megoldatlan területi kérdések rendezésére”.³⁰

Beneš 1946 júniusában meghívta Károlyit Prágába.³¹ Károlyi Beneš meghívásának nagyon örült, mert úgy érezte, ezzel „megtört a jég”, és a két ország között megindulhat a közeledés. Ő nem csak reprezentatív funkciót akart betölteni a magyarországi politikai életben, hanem a szomszéd államokkal való megbékélésen akart munkálkodni. Egy nagyobb dunai közösséget akart teremteni, amelyben Közép-Európa államai vennének részt. Véleménye szerint ezzel be lehetne kapcsolni Magyarországot egy nagyobb közösségbe, mert egyedül és elszigetelten előbb vagy utóbb el fog veszni. A magyar kormány csak részben támogatta Károlyi konföderációs elképzeléseit. Károlynak följánlották a prágai követi tisztelet, arra számítván, hogy elutasítja azt, ám ő örömmel fogadta, így a magyar kormány végül

²⁸ A budapesti Csehszlovák Áttelepítési Bizottság 1946. március 4-től július 25-ig óriási propagandakampányt fejtett ki a magyarországi szlovákok között. A bizottság abból a tényből indult ki, hogy Magyarországon mintegy 450–500 000 szlovák él. A toborzás során szétosztottak 790 000 újságpéldányt, 490 000 brosúrát, 54 000 röplapot, sok ezer szlovák nyelvű könyvet, 60 hangversenyt rendeztek, 133 községben 277 népgyűlést szerveztek és 266 előadást tartottak a budapesti rádióban. *Juraj Zvara: A nemzetiségi kérdés megoldása Szlovákiában. Pozsony 1965. 32.*

²⁹ A reszlovakizációhoz lásd Rosty-Forgách prágai magyar megbízott feljegyzését Gyöngyösi János magyar külügyminiszternek. 1946. július 3. MOL XIX-J-1-a-IV-62. 42.-doboz.

³⁰ *Halmosy Dénes: Nemzetközi szerződések 1918–1945. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Gondolat Könyvkiadó, Budapest 1983. 648.*

³¹ Gyöngyösi magyar külügyminiszter Beneš meghívása miatt megsértődött. Lásd *Hajdu Tibor: Károlyi Mihály. Kossuth Könyvkiadó, Budapest 1978. 503.*

az utolsó pillanatban megváltoztatta a döntését és Párizsba nevezte ki. Károlyi tervei megvalósítását Csehszlovákiával szerette volna kezdeni, hiszen ezzel az országgal volt a legrosszabb viszonya Magyarországnak. Kezdetben csak kisebb engedményeket akart elérni, majd a megegyezést a lakosságcsere ügyében. Beneš meghívásának pillanatában még csak mint magánember szerepelt, de időközben megkapta a magyar kormány értesítését területen kívüli rendkívüli követté és meghatalmazott miniszterré való kinevezéséről. Károlyit Prágában kedvezően fogadták, amiből arra következtetett, hogy enyhülhet a két állam viszonya. Beszámolójában kifejtette, hogy a csehek a nemzeti állam gondolatától nem tágtának. A csehszlovák vezetők mindvégig barátságosak voltak vele, ami nemcsak személyének, de véleménye szerint Magyarországnak is szólt. A szudétanémetek kitelepítése miatt óriási szakember- és munkáshiány alakult ki egyes iparágakban Csehországban. Véleménye szerint a magyarokkal szemben már óvatosabban járnak majd el a kitelepítések során. Meglátása szerint a Békés megyei szlovákok 83%-a nem akarja elhagyni jó minőségű földjét. „A presszióknak engedhet sok 10 000 és 100 000 magyar, de lelkileg egyiket sem fogják megnyerni, s így egy gerjedő tömeget kapnak.”³² Károlyi prágai útja legnagyobb eredményének azt tartotta, hogy Beneš újabb megbeszélésre hívta meg őt egy későbbi időpontra. Károlyi a lakosságcsere ügyében konkrét javaslatokat nem tett a találkozó alkalmával, mert még megbeszéléseket kívánt folytatni a magyar kormánnyal. A magyar kormány, Károlyi beszámolója szerint ha mérsékelt követelésekkel állna elő, akkor ő eredményeket tudna elérni.

Károlyi prágai tapasztalatairól Rákosi Mátyásnak is beszámolt: „Különbséget véltem felfedezni Prága és Pozsony között. A csehek sokkal simábbak a szlovákoknál. Talán nem is örülnek annyira, hogy a szlovákok ennyire magyarfalók lettek.”³³ Károlyi saját benyomásait írta meg, de a prágai politikusoktól a magyar kérdés megoldása tárgyában nem tudott jelentős eredményeket elérni. Károlyi Beneš 25 éve ismerte és nehéz tárgyalófélnek tartotta. Károlyi szemére hányt a Rákosinak, hogy Rosty-Forgách³⁴ prágai magyar megbízott csak a cseh külügyminisztérium tájékoztatásából tudta meg érkezését. A magyar külügyminisztérium baklövésének tartja azt is, hogy Rosty-Forgáchot nem informálták a magyar delegációk washingtoni, londoni, párizsi tárgyalásairól, amit ő és a megbízott is fel tudott volna használni tárgyalásai során. Ugyanebben a levélben Károlyi Gyöngyösiről azt írja, hogy rideg volt vele és külpolitikai kérdéseket egyáltalán nem érintett találkozóikon, csak a nyúltenyésztés legújabb fejleményeiről beszélgetett vele. „Ha velem külpolitikáról még csak beszélni sem akar, nincs értelme annak, hogy vele tárgyaljak”³⁵ – írja levelében Károlyi. A levél folytatásában Auer Pál magyar politikus azon kijelentésére, hogy nem folytat revizionista politikát Prágával szemben, a következő választ írja: „Egy ilyen politika súlyos hiba lenne.

³² PIL 939. f. 28. ő. e.

³³ Károlyi 1946. július 20-án írta levelét Rákosinak. PIL 274. f. 10/10. ő. e.

³⁴ Rosty-Forgách Ferenc (1892–1957) diplomata. 1946–47-ben a prágai képviselő vezetője. 1947 júniusában nyugatra távozott.

³⁵ PIL 274.f. 10/10. ő. e. eredeti.

Meg kell próbálnunk olyan egyességet kötni, hogy a határkérdés fontossága minimalizálódjék.”³⁶

Károlyi Mihály és a párizsi béketárgyalás kudarcai

Beneš és a csehszlovák vezetőség Károlyi látogatásai ellenére sem mutatott hajlandóságot a kisebbségi magyarság kitelepítésére irányuló tervének felülvizsgálatára. Károlyi már korábban jelezte Gyöngyösinek, hogy miután barátságos fogadtatásban volt része a prágai vezetők részéről, szívesen segítene a párizsi békedelegáció nehéz munkájában. Gyöngyösi valószínűleg féltékenységből visszartotta az ügyet, majd a két munkáspárt nyomására végül jóváhagyását adta.³⁷ A késlekedés miatt Károlyi a békekonferencia megkezdése után érkezett Párizsba.

A munkáspártok azért javasolták Gyöngyösit a békedelegáció élére, mert biztosítékot láttak benne, főleg a munkáspártok, hogy nem igyekszik majd kizárólag kiscgazdapárti szempontokat érvényesíteni a békekonferencián. Gyöngyösi személye ismeretlen volt a nemzetközi politikai és diplomáciai körökben, nyelvtudása sem volt tökéletes. A magyar békedelegáció első csoportja július 24-én utazott el Budapestről, Gyöngyösi külügyminiszter augusztus 8-án követte őket.

Károlyi nem a békedelegáció tagjaként, hanem tanácsadóként megbeszéléseket folytatott Párizsban, hogy előmozdítsa a magyar ügyet a békekonferencián. Magyarország vezetői között főleg a kiscgazdapártiak vélték úgy, az lenne a legjobb a párizsi béketárgyalásokon, ha azt indítványoznák, hogy a határ menti kompakt magyarságot se ki, se szét ne telepítsék, hanem csatolják vissza az anyaországhoz. Ez nem jelentene lényeges területcsökkenést Csehszlovákiának, viszont ennek megtörténte után szoros baráti kapcsolatok létesülnének a két ország között. Ennek érdekében augusztus 22-én Károlyi tárgyalta Jan Masarykkal és más államok külügyminisztereivel is, de nem tudott eredményt elérni. Ugyanaznap Szakasits Árpád is találkozott Masarykkal és határkiigazítást kért tőle a lakosságcsere kompenzálására. Masaryk elutasította ezt, és közölte, hogy ő örülne, ha Károlyit neveznék ki prágai követnek a jó viszony előmozdítása érdekében.

A Szovjetunió, amelytől Párizsban sok minden függött, Németország katonai leverése után politikai céljai szempontjából alapvető fontosságúnak tartotta a kelet-európai térséget. A háború befejező szakaszától kezdve saját biztonságának megteremtésére törekedett. Igyekezett katonailag erős, stratégiaileg előnyös határokkal rendelkező, belpolitikailag stabil és egységes nagyhatalommá válni, amelynek kelet-európai befolyási övezete van. Politikai céljai érdekében az érdekszférájába tartozó országok közötti torzsalkodást igyekezett mihamarabb megszüntetni. Így a csehszlovák–magyar lakosságcsere megkülönböztetett figyelmet szentelt, s a párizsi tárgyalásokon a csehszlovák érdekeket támogatta.³⁸

Magyarországon a Szociáldemokrata Párt vezetősége szerette volna elérni, hogy Károlyit nevezzék ki a békedelegáció vezetőjévé. Az események utólagos

³⁶ Uo.

³⁷ *Balogh Sándor*: Parlamenti és Pártharcok Magyarországon 1945–47. Kossuth Kiadó, Budapest 1975. 284–285.

³⁸ *Dalibor M. Krno*: A békéről tárgyaltunk Magyarországgal. Budapest 1992. 7.

ismeretében azt mondhatjuk, ő sem tudott volna többet elérni, mint Gyöngyösi. Károlyi személye önmagában nem javította volna azonnal a békekilátásokat, de feltétlenül kedvezőbb lehetőségeket teremthetett volna Magyarország számára. Politikailag és erkölcsileg is jobban alátámaszthatta volna a magyar békeküldöttség szereplését a békekonferencián, mint azt Gyöngyösi tehette. Károlyi megpróbálta rávenni Jan Masaryk csehszlovák külügyminisztert korábbi londoni beszélgetéseikre emlékeztetve, hogy a lakosságcserét, melyhez a csehszlovákok ragaszkodtak, némi határkiigazítással kössék össze. Károlyi erre a felvetésére azt a választ kapta, hogy győzze meg erről a szlovákokat.³⁹ Károlyinak az volt a benyomása tárgyalásai során, hogy a szlovák vezetők zsarolják a cseh vezetőséget a szlovákiai magyarság ügyében. Szerinte azzal fenyegetőztek, ha ez a kérdés nem oldódik meg, akkor a Szovjetunióhoz csatlakoznak mint önálló tagköztársaság.

A békekonferencián Gyöngyösi és a magyar delegáció tagjainak öntudatos szónoklatai rossz benyomást keltettek. Gyöngyösi beszéde lényegében a korábban elfogadott koalíciós megállapodásokon alapult. Masaryk külügyminiszter válaszában a már korábban ismertetett csehszlovák állításokat ismételte. Elsősorban azt igyekezett bizonyítani, hogy Magyarországon még mindig élnek és hatnak a revizionizmus maradványai.

A Külügyminisztériumon belül a Kertész István vezette béke-előkészítő osztály, valamint a kapcsolódó állami szervek mindent megtettek, hogy Magyarország megfelelően felkészüljön a béketárgyalásokra. Ezzel szemben a koalíciós pártok béke-előkészítő tevékenysége nagyon lassú volt, s az egységes álláspont kialakítása is nagyon sokáig elhúzódott. A magyar békecélok 1946. áprilisi moszkvai, majd júniusi washingtoni és londoni megismertetése megkésett volt és nem hozott eredményt. Gyöngyösi hiányos nyelvtudása miatt nem volt alkalmas a békedelegáció vezetésére. Ugyanakkor nem szabad elfelejtenünk azt aényt, hogy a békeszerződés ügyében végül a nagyhatalmi érdekek döntöttek. Moszkva a csehszlovákiai magyar kisebbség kérdésében korábbi nemzetközi kötelezettségei miatt nem nyújthatott olyan segítséget, amelyet a magyar kormány elvárt volna. A magyar békedelegáció 22 tagja között valamennyi párt képviseltette magát, de Auer Pál, Boldizsár Iván, Jócsik Lajos, Kertész István, Sebestyén Pál és Szegedy-Maszák Aladár kivételével ismertebb politikus, diplomata vagy szakértő nemigen volt közöttük.

Károlyi a párizsi béketárgyaláson a magyar fél részéről kifejtett tevékenységet teljesen hibásnak tartotta. A kudarc legfőbb okozóját mégsem Gyöngyösinek és a magyar delegáció rossz lépéseiben látja, hanem az anyaország elhibázott belpolitikájában. Károlyi szerint rossz fényt vetett a béketárgyalások alkalmával az a tény is, hogy a magyar kormány nem tudta bizonyítani, hogy szakított a Horthy-éra alatt folytatott „nem, nem soha” külpolitikai irányzattal. Gyöngyösi azokat a területeket követelte, amelyeket Magyarország a tengelyhatalmak segítségével kapott vissza. A nyugati sajtó elítélte ezt, amit a csehszlovák diplomaták ki is használtak. Károlyi szerint Gyöngyösi védőbeszéde a magyar nacionalistáknak szólt. Jan Masaryk Gyöngyösi beszédére azt válaszolta, hogy ezt akár gróf Bethlen István is elmondhatta volna. Károlyi többször találkozott Párizsban Jan Masarykkal, Csehszlovákia külügyminiszterével. Személyes találkozási alkalmával arra

³⁹ *Auer Pál: Fél évszázad. Washington 1971. 290.*

kérte, vesse latba befolyását a szlovákiai magyarok érdekében. Masaryk kifejtette, hogy ő nem ért egyet ezekkel az embertelen intézkedésekkel, véleménye szerint Magyarországot Párizsban Károlynak kellett volna képviselnie, ami a csehszlovák vezetést meggyőzte volna arról, hogy Magyarország politikája megváltozott irányukban.

Károlyi szerint Párizsban az angol, a francia és az amerikai diplomácia München miatt büntudatot érzett, mivel akkor nem léptek fel Németország ellen, ezért a cseh fél követeléseit messzemenően támogatták. A Szovjetunió Kárpátalja átengedéséért cserébe szintén Csehszlovákiát támogatta. A románok és a jugoszlávok is magyarellenesek voltak, mivel féltették területeik szuverenitását, ahol jelentős magyar kisebbségek éltek. Károlyi szerint ezt a vasgyűrűt csak úgy lehetett volna némileg lazítani, ha a magyar kormány állandóan és egyértelműen támadta volna Horthy politikáját.

Károlyi 1946. november 26-án ismételten levélben fordult Benešhez, ebben kérte az elnök segítségét, korábbi huszonöt éves ismeretségük és Masaryk barátságára hivatkozva. Levelében köszönetet mondott a cseh népnek és személy szerint Benešnek is, amiért emigrációja kezdetén támogatták őt. A levél második részében Károlyi arra hivatkozott, hogy mindig a két nép közötti közeledést szerette volna elérni, és sohasem támogatta a Horthy-rendszer revizionizmusát, amiért Horthyék elítélték őt. Szerinte a csehszlovák és a magyar nép jövője, akár csak a Duna-medence többi népéé, kölcsönös együttműködésük függvénye. Mint ezen népek barátja, szeretné felhívni a figyelmet arra, ami Szlovákiában a magyarokkal történik. Károlyi szerint Benešnek erről nem lehet tudomása, különben nem engedné, hogy kötelező közmunka ürügyével szórják szét a szlovákiai magyarokat, megfosztva őket javaiktól, megsértve ezzel a lakosságcserére vonatkozó, érvényben lévő egyezményt, amely szerint annak időtartalma alatt a csehszlovák kormány felfüggeszti a magyar kisebbség elleni összes megtorló intézkedését. Károlyi kétségbeejtőnek nevezte a csehszlovákiai magyarok helyzetét és nehezményezte, hogy a gyümölcsöző együttműködés helyett a két ország kölcsönös viszálykodásba süllyed, ami nemcsak tulajdon fejlődésüket gátolja, hanem valamennyi szomszédos nép életére is kihatással van. Európa keleti fele akkor lesz életképes, ha minden régi gyűlölködés eltűnik az érintett országok között, írja Károlyi. Beneš arra kéri, tegyen meg mindent annak érdekében, hogy a szlovákiai magyarok elleni megtorló intézkedéseket felfüggeszessék, illetve leállítsák. A levél elküldése után Károlyi sajtótájékoztatót tartott, ahol kifejtette, azért küldte ezt a levelet Benešnek, mert az volt az érzése, hogy szavának nagyobb súlya lesz, ha a sajtót is tájékoztatja. Beneš ismeri őt, és tudja, mennyire támogatta a két nép közötti közeledést. „A dél-szlovákiai sajnálatos események ellenére azt szeretném, ha a magyarság és a magyar sajtó megőrizné nyugalma, és gondosan ügyelne arra, hogy minden túlzás és színezés nélkül, csakis a tényekről számoljon be. Nem szabad, hogy ezek az események ürügyet szolgáltatassanak arra, hogy a magyarság hangulata ismét a »Nem, nem soha« revizionista hangulatába csapjon át.”⁴⁰

Károlyi levele előbb jutott el a kormányhivatalba és külügyminisztériumba, mint a címzetthez. Zdeněk Fierlinger a csehszlovák kormány 1946. november 29-i

⁴⁰ Népszava, 1946. november 30.

ülésén ismertette annak tartalmát. Szemére veti a levél írójának, hogy a kormány intézkedéseinek megítélésében még a nyugati sajtónál is messzebb merészkedik és azt a látszatot kelti, mintha a magyarokat Csehszlovákiában — az ő kifejezését használva — „gázkamrák várnák”. Felháborodottan jelezte, hogy Károlyi az akció leállítását kéri.⁴¹

Károlyi levele megettette a hatását és más, új taktika kidolgozására készítette a csehszlovák vezetést. Úgy határoztak, hogy „dr. Čech, a Szlovák Telepítési Hivatal elnöke a továbbiakban nem irányíthatja a magyarok csehországi mezőgazdasági munkára való behívását, mert a nevezett hivatal feladata alapján arra lehet következtetni, hogy a szlovákiai magyarok számottevő tömegének kitelepítéséről van szó Csehországban.”⁴² A párt határozata szerint Károlyi panaszát a Belügyi, a Földművelésügyi és a Szociálisügyi Minisztérium egy-egy képviselőjéből álló bizottság elemzi, s készíti el rá a választ. A válaszban, amelyet Beneš is aláírt, kifejtették, hogy az 1946. november 18-án elrendelt akció nem része a felvidéki magyarság kitelepítésének, hanem az a korábban hozott közmunkarendelet végrehajtása. A kétéves terv teljesítése érdekében 180 000 szlovák önként vállalt munkát Csehországban. A magyarok nem akartak önként jönni, ezért kényszerítették őket. Károlyi negatív értesüléseit a magyar propaganda túlzásának minősítették, egyszersmind nacionalizmussal vádolták a magyar vezetést. A konkrét atrocitásokat nem tagadták, de a felelősséget elutasították és a magyar kormányra hárították, mert szerintük az szabotálta a lakosságcsere végrehajtását. A levél azzal zárul, hogy Beneš elnök „szíve legfőbb vágya” a kérdés mielőbbi rendezése.⁴³

Károlyi külföldi újságírók előtt értékelte a csehszlovák kormány választát, amelyre reagálva kijelentette, hogy „Magyarország már demokratikus állam, teljesült Jan Masaryk csehszlovák külügyminiszter feltétele a két állam közeledésére.”⁴⁴ Károlyi nem fogadta el Beneš választát, és tovább dolgozott azon, hogy elősegítse a két állam közeledését és javítson a szlovákiai magyarok helyzetén.

Károlyi konföderációs elképzelései

Károlyi konföderációs terveihez fontos volt Beneš megnyerése, aki kezdetben szimpatizált is ezekkel. A világháború végére azonban megváltoztatta álláspontját. Károlyi erről a következőképpen ír: „Ezt nem ismerte be nyíltan, csupán került az erről való beszélgetést, azzal az ürüggyel, hogy még korai lenne belemerülni a részletekbe, amikor még a háború után kialakuló általános viszonyokat sem ismerjük. Azt tartotta, hogy homogén szláv államot kell teremteni, és ezért a nem-szláv lakosok, vagyis a németek és a magyarok kiutasítása mellett foglalt állást.”⁴⁵

⁴¹ Archív Úradu Prezidenta Republiky (Köztársasági Elnöki Hivatal Levéltára, Prága) (T. 1237/45. sz. alatt). A kormányülés jegyzőkönyvéből azt is megtudhatjuk, hogy Beneš tudott az akcióról, ugyanis a Szlovák Telepítési Hivatal elnöke ismertette vele az akciót, valamint azt is, hogy a magyar kérdés megoldására minden eszközt felhasználnak.

⁴² Štátny Ústredny Archív (Központi Állami Levéltár, Prága) Csehszlovák Kommunista Párt Központi Bizottságának 100/24 142/149. sz. alatti ülésének jegyzőkönyve.

⁴³ Archív Úradu Prezidenta Republiky (Köztársasági Elnöki Hivatal Levéltára, Prága T. 2792/46. sz. alatt)

⁴⁴ AMZV Kabinetiroda 168. doboz 233842/46. sz. alatt.

⁴⁵ *Károlyi: Hit...* 391.

Károlyi látásmódja a lakosságcserevel kapcsolatban párizsi magyar követté való kinevezése után gyökeresen megváltozott. Ettől kezdve teljes mértékben a gazdasági együttműködés szempontjából látta az eseményeket. „Meg kell nyernünk a csehszlovákokat még bizonyos magyar áldozatok árán is, nemzeti hiúságunkat háttérbe kell szorítani.” Ha a békekötés megtörténne, ezzel az utolsó akadály is eltűnne a dunai államok összefogása útjából. „Amit elvesztenénk a réven, visszanyernénk a vámon.”⁴⁶ Mielőtt elutazott volna Párizsba, Gyöngyösi-vel, Rákosival és Gerővel folytatott egyeztetés után, Károlyi Zürichben folyóiratot indított a konföderáció eszméjének terjesztésére, amit a nyugati fővárosokban terjesztettek. Károlyit ez reményekkel töltötte el, mivel Moszkva is hozzájárulását adta folyóirata indításához. Számára ez azt jelentette, hogy a Kreml is elfogadta az ő kelet-európai koncepcióját.

1948 februárjában Beneš ismételten prágai látogatásra hívta Károlyit. Károlyi Masarykkal, Clementisszel és Ripkával tárgyalt, a megbeszélések témája a szlovákiai magyar kisebbség ügye volt. Beneš korábban szélütés érte, így nem vett részt a tárgyalásokon. Károlyi benyomásairól a következőképpen ír: „Beszélgetésünket Clementis kéretlenül többször is félbeszakította. Masarykot szemmel láthatóan idegesítette Clementis jelenléte, az volt a benyomásom, hogy fél tőle. Jól tudtam, Clementis hajlíthatatlan, kezelhetetlen ember, akit hiába próbálok meggyőzni. Csakis Masaryk személyes tekintélyétől és befolyásától remélhettem a kérdés rendezését.”⁴⁷ Károlyi várakozása nem valósulhatott meg, Masaryk ugyanis két héttel találkozásuk után, máig tisztázatlan körülmények között elhunyt.

1947 tavaszán kirobbant a hidegháború, s a két világrendszer szétválásának folyamata 1948 őszére egyértelművé vált. Nyugat-Európában megkezdődött a kommunista pártok és a baloldali csoportok kiszorítása a hatalomból. Kelet-Európában lezajlott a kommunista pártok hatalomátvétele. Károlyi régi barátai sorra emigráltak. Fokozatosan háttérbe szorult, miként a Duna-konföderációs terv is, majd a belpolitikai fordulatok, elsősorban Rajk László letartóztatása után, ő is az emigrációt választotta, és Párizsban telepedett le.

---

⁴⁶ PIL 274. f. 10/10. ó. e.

⁴⁷ *Károlyi: Hit...* 436.

Vofkori Mária

IMREH ISTVÁN RÓL

Imreh Istvánról írni a 2003-as esztendőben többszörösen nehéz. Nehéz azért, mert sokoldalú munkásságát megszabott terjedelmi keretben átfogóan bemutatni majdnem lehetetlen. Nehéz azért, mert munkásságnak különböző oldalai, aspektusai — így a gazdaságtörténeti is —, olyan szervesen kapcsolódnak egymáshoz, hogy azokat szétválasztani eleve sikertelenségre ítélt feladat, hisz — hogy egy általa gyakran és szuggesztív erővel használt fogalommal éljünk — *rész-egészek*ről van szó, olyan összetevőkről, amelyek úgy munkálnak az életmű szerves egészében, mint a faluközösség a társadalomban. Végül, de nem utolsósorban nehéz azért, mert Imreh István még nagyon jelenvaló számunkra és nehezen szokjuk azt, hogy ha kevés ideje is, de átlépett már az öröklétbe.

Egykori discipulusa nehéz szívvel és a tőle tanult alázattal rója ezeket a sorokat, amelyek a teljesség igénye nélkül, de lényegi ismereteket nyújtva szeretnék bemutatni Imreh Istvánt, a gazdasági gondolkodót, Imreh Istvánt a történelezt. Már az elején el szeretnénk mondani, hogy a körülmények sajátossága folytán nem tudjuk, nem akarjuk elkerülni azt a kísértést, hogy egyfajta *portrét* bocsássunk itt a nyilvánosság elé, egy olyat, ami egyike a számos még ezután születőknek, s mint minden ilyen kísérlet, lehet tetszetős vagy kevésbé az, de mindenképpen tökéletlen.

Az egykori tanítvány minden sornál magán érzi tanárának tekintetét. Szeretné tudni, hogy ezúttal is, mint annyiszor a nem olyan régi múltban, elnyerte tetszését, hogy megfelel neki a szerkezet, amely *életrajz, módszer és művek* hármas tömbjébe fogva szeretné bemutatni egy lehetséges képét annak az életműnek, amelyet Imreh István létrehozott. Az egykori tanítvány szeretne megfelelni írásmódjában is. Szeretné fegyelmezni a lendületet úgy, hogy azért ne törjön meg, szeretné úgy alakítani a tudomány kánonjainak is megfelelni kívánó szöveget, hogy bárki érthesse azt, faluközösségben élő eleink kései utódai is.

*

Életrajz

1919. szeptember 12-én született a háromszéki Sepsiszentkirályon. Szentkirálytól és Sepsibodoktól, gyerekkora falvaitól hosszú út vezetett a saját unokája által készített honlapig, amelyen a Magyar Tudományos Akadémia külső tagjáról (1990. május 21.) megtudhatjuk a legfontosabbakat. Ezen a honlapon található a

kortárs és pályatárs Benkő Samu ihletett laudációja is, amelyet Imreh István nyolcvanadik születésnapjára írt *A múltidéző titka: az élmény és a biztos tudás* címmel. De Imreh Istvánról és műveiről az évek során nemcsak ő, hanem nagyon sokan írtak. Kortársak, pályatársak, tanítványok köszöntötték őt 60-dik, 70-dik, 80-dik születésnapján. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület emlékkönyvvel róttá le há-lóját, a Magyar Köztársaság pedig a Köztársasági Érdemrend Lovagkeresztjével. Hosszú életpályája folyamán nézeteinek voltak kritikussai, voltak szakmai vitái — bár nem sok —, amelyeket az ő részéről mindig a higgadság jellemezett. Bármit írunk most róla, úgy érezzük, ismert és ismételt lesz, mégis megpróbálkozunk egy rövid életrajzzal, csak a tényeket gyűjtve össze, és hozzájuk adva azt, ahogy mi ismertük őt.

Akárcsak Tamási Áron, ő is „székely ágon született magyarnak”, és életében mindvégig fellelhető a szülőföld gondolkodásformáló szerepe, azé a szülőföldé, amely számára nemcsak a tájat, hanem elsősorban az embert jelentette. Az apa, akitől a nevét örökölte falusi polgár volt. Pennás embernek készül, az újat szom-júhozó polgár, akinek felsőbb iskola hiányában be kellett érnie a maga szerezte műveltséggel, és akit Benkő Samu a reneszánsz embert megtestesítő Colas Breugnon regénybeli figurájához hasonlított.¹ (Nincs okunk nem hinni neki, hisz ő még ismerte id. Imreh Istvánt). Idősebb Imreh István kitűnő autodidakta volt több területen is. Cséplőgépet bírt és ő vezette az első saját tulajdonú autót (értsd személygépkocsit) a faluban. Családjára, különösen elsőszülött fiára maradandó hatást gyakorolt erős, nem szokványos egyénisége. Ifjabb Imreh István gyermek-és ifjúévei cselekedeteinek mozgatórugója volt az is, hogy apja tetszésére vagy épp ellenére cselekszik-e.

Idősebb Imreh István a nagyhírű kolozsvári Unitárius Kollégiumba adta tanulni a fiát, és nyugodt is volt felőle egészen a negyedik osztályig. „A negyedik osztály után azonban édesapám tudomására jutott *piktorkodásom*, és hogy bohémhámmá ne zülljek, a brassói református kereskedelmi iskolába íratott be” — emlékezett Imreh István.² A sokféle tehetséggel, jó művészi érzékkel megáldott gyerekek mindkét iskolában megtalálta a maga patrónusait. A kolozsvári unitárius „skóla” tanárai közül mindig szívesen emlékezett vissza Ferenczi tanár úrra, aki a természet ismeretére és szeretetére nevelte, Márkos tanár úrra, aki az irodalom olvasására tudta rávenni, s az igazi mentorra, Tóth Istvánra, aki művészpálántát látott benne s akinek az áldásos tevékenysége alól végül az atyai szigor „mentette meg”. A reformátusoknál Szécsi Sándor irányítása alá került, aki hamar „megfertőzte” népi irodalommal, szociológiával, és ráébresztette a közös-ségért munkáló ember társadalmi felelősségére. 1938-ban fejezte be középiskolai tanulmányait a „brassói keriben”, de érettségi vizsgát csak 1940-ben, a bécsi döntést követően tehetett. (Romániában külön vizsga hiányában az érettségi ké-pesítést az egyetemi felvétellel, s a román tanügyi igazgatás — hogy bizonyos ré-tegek fiainak és elsősorban a magyar diákság előmenetelének valahogy útját állja

¹ *Benkő Samu: A múltidéző titka: az élmény és a biztos tudás. Emlékkönyv Imreh István nyolcvanadik születésnapjára. Kolozsvár, 1999. 7. [A továbbiakban: Benkő: A múltidéző titka.]*

² *Igyekeztem jó tanár lenni, s igazat írni. Születésnap beszélgeté. Ir: ren István professzorral. Szabadság (Kolozsvár), 11 (1999). 218:9. [A továbbiakban: Igyekeztem jó tanár lenni.]*

— az érettségi vizsgán idegen biztosokkal sorra buktatta meg a felekezeti iskolák végzőseit.)³

Az a két év, ami a gimnázium elvégzése és az érettségi, illetve az egyetemre való beiratkozás közé esett, a gyakornokoskodás ideje volt. Azok voltak a „praxi évek” egy brassói, szász tulajdonban lévő nagyvállalatnál. Imreh István a „praxi évek”-et nem tekintette elvesztegetett időnek. Sokat és szívesen tanult, szervezést, vállalatvezetést, és hogy ezeknek az éveknél a tanulságai is beépültek az életébe, az igazolja a legjobban, hogy mindig szívesen és örömmel mesélt praxikoráról.

Két évi gyakornokság és egy sikeres érettségi vizsga után végre beiratkozhatott a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem közgazdaságtan szakára. Az egyetem a szellemi fejlődés korlátlanak tűnő lehetőségeit és egy tágabb keretet kínált minden szempontból a sepsiszéki diáknak, aki magában hordozta Sepsiszék és tágabb szülőföldje, a Székelyföld több évszázados emberformáló hagyományait. Kolozsvár a maga pezsgő szellemi életével, az egyetem a maga kitűnő oktatóival eszményi terep volt ahhoz, hogy valaki rátaláljon a saját útjára. Hogy milyen is volt ez a közeg, amelyben Imreh István útkereső időszakát töltötte, azt érzékeltesen írja le Benkő Samu, a már említett laudációjában: „...most olyan tanárok előadásait hallgathatta, mint a népesedéspolitikában kitűnő statisztikus Schneller Károly, a konjunktúrakutatásokat kezdeményező és amerikai szakkörökben is nagyra becsült Boér Elek, a gazdasági elméletek történetét kutató Kislégi Nagy Dénes, az erdélyi jogtörténet mélyrétegeibe leásó Bónis György, és figyelhetett a magántanárként időnként Kolozsvárra látogató Bibó István jogbölcseleti kollégiumában hallottakra.”⁴ A kitűnő tanári gárda mellett azonban Kolozsvár az intézményi kereteket is tágabbra nyitotta az egyetem falainál. 1940-ben Teleki Pál szorgalmazására megalakult az Erdélyi Tudományos Intézet, az ETI, melynek Imreh István először ösztöndíjasa (1943–1945), majd tanársegéde (1945. október 25.), később pedig aligazgatója lett. Az ETI sokmindenre keretül szolgált, fősége alatt folyt a Venczel József által irányított bálványosváraljai falukutatás is. Bár nem feladatunk itt részletesen bemutatni Venczel József munkásságát és annak a valamikori falukutató famulusára, Imreh Istvánra gyakorolt hatását, mégis meg kell állnunk ennél a momentumnál, mert úgy véljük, döntő hatással volt az útkereső Imreh Istvánra.

Venczel Józsefet, a szociológust, Dimitrie Gusti⁵ legjobb magyar tanítványaként tartották számon kortársai és tanítványai. Imreh István Venczelben a hagyományt teremtő, a matematikai, statisztikai látásmódja és logikája révén eredeti, töretlen utakon járó tudóst látta akkor is és évtizedekkel később is, amikor Venczel tanulmánykötete elé írt bevezetőjében tisztelgett egykori mestere és mun-

³ Benkő: A múltidéző titka. 7.

⁴ Uo. 8.

⁵ Dimitrie Gusti (1880–1955) román szociológus és filozófus, a bukaresti monografikus szociológiai iskola megalapítója. Új, monografikusnak nevezett módszerét, amelyet elsősorban a falukutatásban alkalmazott, többen átvették. Volt tanügyminiszter (1932–1933), tagja volt számos hazai és külföldi akadémiának, tudós társaságnak. Több folyóiratot is alapított, köztük a nemzetközi tekintélyt élvező „Arhiva pentru Stiinta si reforma sociala”-t is. Követői közé tartozik Venczel József és H. H. Stahl.

katársa előtt.⁶ A már akkor közfeladatokra készülő diákoknak egy lelkes csoportja szegődött a kitűnő szervezőképességű Venczel mellé, azért, hogy a Dimitrie Gusti féle monografikus szociológia elveinek megfelelően, a modern szociológia eszközeivel vizsgálják Bálványosváralját, a történelmi múltú Belső-Szolnok megyei falut. Ennek a vizsgálódásnak, kutatásnak, a maga rendjén hozzá kellett volna járulnia az erdélyi falvak korszerűsítési lehetőségeinek pontosabb körvonalazásához. Maga a bálványosváraljai falukutatás, azzal a Venczel Józseffel, aki a monográfia tárgyát, „a falut nemcsak időbeli egységként, hanem jelenbeni összefüggési totalitásként szemlélte”⁷, azzal a Venczellel, aki módszertanilag fel volt vértézve a szociológia tudományának kelléktárával, meghatározó volt az ETI berkeiben munkálkodó Imreh István életében.

Minden valószínűség szerint már jóval korábban élt benne a múlt, a történelmi előzmények megismerésének szükségessége, hisz egyetemi hallgatónak kutatott az Erdélyi Múzeum Levéltárában, a Székely Nemzeti Múzeum kéziratárában, felmérte a háromszéki Sepsibodok társadalmát, de valószínűnek tűnik, hogy a megismeréstől a felismerésig vezető út megtételéhez a bálványosváraljai kutatás adta meg a végső lökést. És a felismeréstől kezdve, ha nem is egyenes, ha kitérőkkel teljes is, de ott van, látható és járható maga az út. 1944-ben már gazdaságtörténeti témájú — a székely közbirtokossággal foglalkozó — dolgozattal, disszertációval szerezte meg doktori címét. 1947-ben pedig megjelent nyomtatásban az a műve, amelyet az Imreh István-i életmű határkövének vagy, ha zenei asszociációval szeretnénk élni, akkor az életmű alaphangjának leütéseként, megszólalásaként tarthatunk számon.

Az eredetileg az első Kelemen Lajos-emlékkönyv számára készült írás 1947-ben az ETI kiadásában önállóan látott napvilágot *Székely falutörvények* címen. Benkő Samu szerint ez volt „az első olyan nyomtatásban megjelent mű, amelyben felsejlenek Imreh István történetkutatói és írói erényei”.⁸ Demény Lajos azt írta róla, hogy „Itt (az ETI-ben) készítette és adta ki az egész életében legkedveltebb kutatói témáját elemző *Székely falutörvények* dolgozatát.”⁹ Wellmann Imre pedig egyenesen azt mondta, hogy „A döntő lépést azonban e téren Imreh István tette meg székely falutörvények rendszeres gyűjtése, közkinccsé tétele és feldolgozása révén. Már 1947-ben közreadja három háromszéki község öt XVII–XVIII. századi falutörvényét [...] megismerésük nélkül pusztán vázlatos és bizonytalan képet kapnánk a népi élet számtalan jelenségéről.”¹⁰ Mintha az elejétől fogva az életművén dolgozott volna. Mert a *Székely falutörvények* után bármit veszünk is a kezünkbe Imreh Istvántól, láthatjuk az utat, a megtettét és azt is, amit még megtenni vágyott.

Az 1944–1947 közötti évek azonban háborús és háború utáni évek voltak, olyanok, amelyek nem kedveztek kimondottan a tudományok művelőinek. A tu-

⁶ Imreh István: Venczel József öröksége. – *Venczel József: Az önismeret útján*. Bukarest, 1980. 5–25. [A továbbiakban: Venczel József öröksége.]

⁷ Ua. 18.

⁸ Benkő: A múltidéző titka.12.

⁹ Demény Lajos: A rendtartó székely falu történése. – *A hét* (Bukarest), 25(1994). 39: 11.

¹⁰ Wellmann Imre: Földközösségtől faluközösségig – kutatások és felfogások Tagányi Károlytól Imreh Istvánig. – *Ethnographia*. Budapest, 100 (1989).1–4. 291–292.

dományos pálya kezdeti szakaszán, bármennyire tisztán látszott is a szellemi út, a történelem megkövetelte, hogy mindenki járja végig az ő kitérőit. Imreh István közgazdász barátaival megszervezte Kolozsváron, a Munkások Általános Gazdasági és Ipari Szövetkezetét a MÁGISZ-t, amelyet igazgatósági tagokként ők maguk vezettek, és amelynek nem kevesebb volt a feladata, mint a város lakosságának élelemmel, ipari áruval való ellátása, a kereskedelemnek egy korszerűbb szövetkezeti forma felé való irányítása. A MÁGISZ azonban a történelem másik és egyre közeledő kitérőjének köszönhetően nemsokára Victoria névre hallgatott, és az Imrehék terveitől valami teljesen eltérőt valósított meg.

1948-ban, a román tanügyi reformot követően, pályája kevesebb kitérővel, áttekinthetőbben alakult tovább. Tanár lett a kolozsvári Bolyai Tudományegyetemen. A közgazdaság-tudományi karon gazdaságtörténetet és statisztikát oktatott, a jogtudományin pedig jogtörténetet. 1950-től 1959-ig, a különálló Bolyai Egyetem megszüntetéséig, a történettudományi karon adott elő egyetemes újkort és legújabb kort. Az egyesített Babeş-Bolyain ugyanezeknek a tárgyaknak volt a tanára, egészen 1983-ig, nyugdíjba vonulásáig.

A közel négy évtizedes oktatói pályája, amelyre voltaképpen nem is készült, hivatásnak bizonyult Imreh István számára. Úgy tanított, mintha mindig erre a pályára készült volna. Rendkívül jó, karizmatikus előadó volt és kitűnő nevelő. Képes volt kölcsönös respektuson alapuló viszonyt kialakítani bármely korosztállyal. Tanítványainak a gyerekei, unokái, sok-sok generáció járt „vissza” hozzá, szakmai eligazításért vagy sokszor egyszerűen csak emberiért. Ha megkérdezték, hogy mi a titka, a világ legegyszerűbb és legtermészetesebb választást kapták: „A titok nyitja: szeretni kell a diákokat. S én szerettem, és mai napiglan is szeretem őket.”¹¹ És közben példamutatóan felnevelte a saját gyerekeit is.

Az egyetemen eltöltött negyven évnek azonban megvoltak az árnyoldalai, mi több, a sötét oldalai is. Mert olyan volt maga a kor — egy nagy vargabetű —, ami a mindennapok egyszerű gondjaitól, a tudomány magasztosabb útjaiig és céljaiig mindenre rányomta a bélyegét. Imreh István így summázta tárgyilagos szomorúsággal a korszakot: „Jó volt a Bolyain tanárnak lenni. De azt az időszakot is át- meg átszötte, beárnyékolta a »rendszer«. Sorsomá vált, de korjelzővé is az, hogy elsorvaszott, megszüntetett intézmények kísérték utamon. A MÁGISZ-nál voltam közgazdász, a négy alapító fiatal egyike. Victoria lett és jellegét vesztette. A Móricz Zsigmond Kollégiumot diákok választotta tanárfelelősként igazgattam: megszüntették. Az Erdélyi Tudományos Intézetnek dolgoztam: szétfeszítették, elenyésztették. A Bolyai Egyetem tanára voltam, annak kapuit becsukták. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület szétverése után annak a levéltárát igazgattam, de az is „csatolódt”, „központosítódott”, „gleichschaltolódt”. A munkalehetőségeket ez is befolyásolta, nem csupán a marxi történelemszemlélet uralma.”¹²

Természetesen befolyásolta, de annál nagyobb az érdem. Mert egy ilyen korban tudott Imreh István székely történelmet művelni — ma már mondhatjuk, mert divatos ez a terminológia: *európai módra* — és tudott iskolát teremteni. Az 1989-es decemberi fordulat után is aktívan részt vett az erdélyi tudományos életben,

¹¹ Igyekeztem jó tanár lenni: 9.

¹² Uo.

az Erdélyi Múzeum-Egyesület újjászervezésében, ameddig ereje engedte. Könyvei jelentek meg, és átvehette azokat a tudományos elismeréseket, amelyek, a régiék mellett (a Magyar Néprajzi Társaság tiszteleti tagja – 1977. június 25., a Román Akadémia „Nicolae Bălcescu-díja” az *Erdélyi hétköznapiak. 1750–1850.* című munkájáért – 1981. július 16.) méltán megillették őt. 1990. május 21-én külső tagjai közé választotta őt a Magyar Tudományos Akadémia, ahol *A székely faluközösség alkonya* című székfoglaló beszédét 1992. szeptember 24-én tartotta meg. 1995. május 30-án a Budapesti Közgazdaság-tudományi Egyetem díszdoktorává avatta, 1998-ban pedig az EME tiszteleti tagja lett, és ugyanabban az évben a *Látom az életem nem igen gyönyörű* című munkájáért az EME és a Gróf Mikó Imre Alapítvány „Entz Géza-díj”-ban részesítette (1998. március 3.). 2001. február 23-án, egy nem akármilyen élet méltó megkoronázásaként átvehette a Magyar Köztársasági Érdemrend Lovagkeresztjét.

Imreh István 2003. január 31-én távozott végleg közülünk – olyan életművet hagyva maga után, amelynek az értékét ma még nem tudjuk igazán felbecsülni.

Módszer

„Elkötelezett történetíró, megvallottan az. Szóban és írásban gyakran kitér arra, hogy ő a családban a székely szülőfaluban, Sepsiszentkirályon s a második otthont adó Sepsibodokon szerzett élményei nyomán vált az emberi közösségek életének kutatójává” – írja Egyed Ákos a 75 éves Imreh Istvánt köszöntve.¹³ Így nem lehetett véletlen, mint ahogy nem is volt az, hogy Imreh teljes lendületével, tudományos arzenáljának teljes bevetésével a székely faluközösség felé fordult, és előbbre is vitte azt a „székelység-tudományt”, amelyet Egyed Ákos a hungarológia sajátos részeként jelölt meg.¹⁴ A 80 éves, étellel és pályával számot vető Imreh István, aki tudja, hogy ideje van annak is, amikor „tudni kell búcsúztatni az elvetélt álmokat”, röviden és veretesen így mondja el kérdezőjének, hogy miért épp a székely faluközösséggel lett eggyé a neve és munkássága: „Régóta vallottam azt, hogy az önismeretre törekvő ember, aki rendezni kívánja viszonyát a természettel és a társadalommal, aki elgondolkodik afölött, hogy milyen értékrend szolgálatába szegődve emberre szabott az élet – az nem menekedhet az ősökkel való párbeszédtől. Nos, nekem falusi, sepsiszentkirályi, bodoki, márkosfalvi, szolokmai székely eleimmel kellett elkezdenem a disputát. Így indultam, s kezemet fogták a sok nemzetekbéli nagy szociológusok, a kiváló magyar agrártörténészek, kollégáim és olvasóim. El is jutottam az önrendelkező, önmagukat kormányozó közösségek, s főként a székely faluközösség autonómiát építő világáig. Azokig az alakulatokig, amelyeknek, mint egy balladának, olyan szigorú a formája. De emberi számítás szerint legalább biztos, megtartó és erős. Tamási Áron szavai ezek, és azt is ő mondja, hogy a népi életformának ez az ezeréves testi és lelki szervezete, amelyben a közösség az első és legfőbb személy. Ezt a közösséget kutattam, szívtam fel magamba, s próbáltam elvesző erdélyi magyar intézményekben új táptalajhoz juttatni.”¹⁵

¹³ Egyed Ákos: Szakma és szolgálat. Imreh István köszöntése. Kelet-Nyugat (Nagyvárad), 5 (1994.) 9: 6–7.

¹⁴ Uo.

¹⁵ *Igyekeztem jó tanár lenni.* 9.

Igen, az *ősökkel való párbeszéd* — amiről ugyanez a mondat a *Rendtartó székely faluban* is elhangzik¹⁶ — az, amivel, a legtágabb értelemben és a legközérthetőbben szólva Imreh István foglalkozott. Valamivel tudományosabb szóhasználatlalt azt kell mondanunk, hogy a *hétköznapiok történetével* foglalkozott, a történelemnek egy olyan szeletével, amelyet egészen a 20. század elejéig a történetírás nem tartott igazán feldolgozásra méltó témának. A századforduló azonban világ- és hazai viszonylatban egyaránt változást hozott. A még pozitivista történetírás szellemében felnevelkedett francia történésznemzedék gondolkodását (amelynek legnevesebb képviselői nem mások, mint Marc Bloch és Lucien Febvre, az *Annales* megalapítói) már megtermékenyítették a századforduló szellemi életének más áramlatai, különösen a francia emberföldrajz és a durkheimi szociológia.

A századforduló és a 20. század első negyede volt az időszaka számos szellemi mozgalom intézményesülésének is, amelyeknek általában egy folyóirat megalapítása és a köréje való tömörülés volt az első lépése. Ilyen volt a szociológusok számára a Durkheim által indított *L'Année Sociologique*, a földrajztudomány számára az *Annales de Géographie*, a történészek számára pedig a ma már csak *Annales* néven emlegetett folyóirat, teljes nevén az *Annales d'Histoire Économiques et Sociales*. De ugyanekkor jelent meg, nemzetközi síkon is a legelső között (két évvel megelőzve az 1896-an alapított *L'Année Sociologique*-ot), a *Magyar Gazdaságtörténeti Szemle*, amely nem kevesebbet tűzött ki céljául, mint agráréletünk múltjának feltárására mozgósítani a kutatókat.

Már a folyóirat első számában egy olyan tanulmány látott napvilágot magának a szerkesztőnek, Tagányi Károlynak a tollából, amely addig járatlan, de ugyanakkor felbecsülhetetlen fontosságú utat nyitott meg a magyar gazdaságtörténet és ezen belül a magyar agrártörténet számára: *A földközösség története Magyarországon*. Azt, hogy Tagányi tanulmánya, és maga a folyóirat milyen fontossággal bírt a magyar gazdaságtörténetben, mi sem bizonyítja jobban, mint hogy egy évszázaddal később, minden általa felvetett probléma ugyanolyan időszerű volt, mint a *Szemle* megindításának pillanatában, és az időközben a magyar kutatók által bejárt utat olyan cím alatt összegezhetette Wellmann Imre, mint: *Földközösségtől faluközösségig – kutatások és felfogások Tagányi Károlytól Imreh Istvánig*.¹⁷ Egy évszázad alatt a hétköznapiok történetével, a paraszti mindennapok feltárásával való foglalkozás szükségé és — egyes vélemények szerint — divattá vált. Több, világviszonylatban is elismert történész, például Fernand Braudel munkái is bizonyították, hogy a mindennapi élet története nélkül az emberiség történelme csak hiányosan értelmezhető. Imreh István az otthonról hozott emberformáló hagyományok és tudományos eszmélése időszakának hatásai alatt — úgy tűnik — nem választhatott másként, a székely mindennapok krónikásává kellett válnia, mégpedig egyszerre székely módra (*more siculorum*) és európai módra. Munkásságát Wellmann ugyanúgy határkönek és úttörő jellegűnek tekinti, mint Tagányi egy évszázaddal ezelőtt megjelent tanulmányát: „Közel egy évszázaddal ezelőtt méltán lehetett fölfedezésként értékelni, ahogy Tagányi a magyarországi földközösség hajdani meglétét az ismeretlenség homályából a napvilágra

¹⁶ Imreh István: *A rendtartó székely falu*. Bukarest, 1973. 86.

¹⁷ Wellmann Imre: i. m. 278–301.

hozta. Napjainkban Imreh továbbhaladva ugyancsak már-már veszendőbe ment nagy értékű kútfelegyűttest óvott meg a fenyegető enyészettől, tett hozzáférhetővé és beszédessé. [...] Egészen bizalommal reméljük teljessé tévő folytatását Imreh művének, melyben a múltba néző tudomány eredményességének a földközösségtől a faluközösségig kitáruló fejlődése megragadóan, történelmet és néprajzot egyképp gazdagítva tetőződik.”¹⁸

Ez volt tehát az út, amelyet ő — hogy a tőle kölcsönzött és szívesen használt szófordulattal éljünk — nem társtalanul, de — legalábbis egy ideig — egyedül járt végig, mert ahogy találóan állapítja meg Benkő Samu, csak a Sztálin halálát követően juthattak el hozzá a modern nyugat-európai gazdaságtörténet-írás jeles művei, és azok sem a jószerencsének, hanem inkább a hű barátoknak köszönhetően.¹⁹ Akkor viszont „jóleső érzéssel vehette tudomásul, hogy az általa választott ösvény nem is esik oly messzire például attól az úttól, amelyen a francia *Annales* körének historikusai világra szóló tudományos dicsőséget szereztek maguknak.”²⁰

A paraszti mindennapok feltárása kettős kérdést vet fel: a rendelkezésre álló forrásanyag milyenségének a kérdését, és a megszólaltatásukhoz szükséges *módszerét*. Ez utóbbit tekintve az Imreh által használtat nehéz lenne egyetlen szóba, még egyetlen mondatba sűrítve is elmondani anélkül, hogy ki ne maradjon valami lényeges belőle. Talán az lesz a legszerencsésebb, ha kronologikusan, az idő folyása mentén nyomozva haladunk előre, és a menetközben megtalált részekből próbáljuk összerakni az Imreh által alkalmazott kutatói módszer építményét.

Szerencsés indulása volt, mert közzgazdászként kezdve a pályáját sajátos, a hétköznapi történetének kutatásához nélkülözhetetlen ismereteket sajátíthatott el. A Ferenc József Tudományegyetemen, amint már mondtuk, olyan tanároknál hallgathatott gazdaságtörténetet és statisztikát (módszert és tantörténetet), mint Kislégi Nagy József és Schnelller Károly. Ez utóbbit, akitől a szakma minden részletét, a történeti statisztikai kutatás teljes kelléktárát el lehetett sajátítani, olyan kérdések foglalkoztatták, hogy „mi lesz egy nemzet sajátos szellemi értékeivel, ha egyre kisebb és kisebb lesz az a réteg, amely fenntartója és továbbadója ezeknek az értékeknek?”²¹ Schnellertől meg lehetett tanulni a statisztikai kérdezéstől a reprezentatív statisztikai módszerekig sok mindent, például azt, hogy a reprezentatív felmérés mindig részleges, de a részleges felvétel nem mindig reprezentatív, de meg lehetett tanulni a statisztikai felvétel által rejtegetett veszélyeket is, azt, hogy mire alkalmazható és mire nem egy adott módszer, és hogy mire kell vigyázni a következtetések levonásánál. Imreh István megtanulta és később jó történeti statisztikushoz méltóan hasznosította ezeket az ismereteket.

Az ETI ösztöndíjasának és későbbi munkatársának szüksége is volt ezekre, hisz nemsokára elméleti, majd gyakorlati szociológiai, szociográfiai munkát vég-

¹⁸ Uo. 299.

¹⁹ Benkő: A múltidéző titka. 14–15.

²⁰ Uo. Itt meg szeretnénk jegyezni, hogy úgy véljük, ha nem is hivatalosan, jegyzetben és megjegyzetben, de azért Imreh is „iskolát teremtett”. Számosak azok a tanítványai és munkatársai, akik nemcsak a segítséget, útmutatást kértek és kaptak tőle, hanem tudatosan — vagy esetenként csak félig tudatosan — átvették a módszerét, látásmódját és tovább is vitték azt.

²¹ Idézi Imreh István: *Az 1942-es felmérés általános értékelése*. Erdélyi Múzeum (Kolozsvár), 62 (2000). 3–4. 259.

zett Venczel irányításával a bálványosváraljai falukutatáson. A társadalmi valóságkutatás, a művelődéspolitikai és az erkölcsi ideálok szintézisére vágyakozó Venczel nem véletlenül jutott el Gusti monografikus szociológiájához, hisz a professzor nemzetközi tekintélyt élvező folyóirata, az *Arhiva pentru stiinta si reforma sociala*, már címében is érzékelteti, hogy Gusti életművében nincs élesen megvonható határ a valóság megismerése és egy „új valóság megalkotása” között, mi több, a kettő között oksági összefüggés van. Venczeltől már a bálványosváraljai falukutatás során meg lehetett tanulni a Gusti által is alkalmazott módszer lényegét, amely a monográfia tárgyát, a falut egy „összefüggési totalitásként” szemlélte, nem pedig a jelenben rekedt, elszigetelt létesítményként, egy olyan társadalmi egységként, amelyben „nincs egyetlen jelenség, egyetlen életmegnyilvánulás sem, amely elszigetelt, önállóan működő és önmagában magyarázható volna.”²² A falu ugyanakkor a társadalom egészében önállósulhatott is, ami a szociológiailag atomizált társadalomszemlélethez is vezethetett volna. A bálványosváraljai falukutatóknak azonban sikerült elkerülniük ezt az elméleti-módszertani veszélyt úgy, hogy segítségül hívták a *tájkutatás* gondolatát, a vizsgálódásnak több falura, egy egész tájegységre való kiterjesztését.

Azt, hogy Imreh István alaposan megtanulta mindazt, amit Venczel Józseftől a bálványosváraljai falukutatás során és azon kívül is megtanulhatott, igazolja egyrészt az Imreh-művekben fellelhető szociológia látásmód és módszer, másrészt pedig — és ezt már említettük — a történelmi körülmények miatt késeinek mondható, *Az önismeret útján* címet viselő Venczel-kötet elé írt bevezető tanulmánya. Ebből nemcsak Venczel ifjúkoráról, szépirodalmi indulásáról, a két világháború közötti erdélyi falumunka-mozgalomról és annak jelentőségéről értesülhetünk, hanem arról is, hogy milyen volt a magát Gusti tanítványának valló Venczel szociológiai módszere, miért lehetne a Venczel társadalomszemléletében a szociológia tárgyát tekintve akár történelmi szociológia is, miért történelmi előzményekből kibomló nála a társadalmi mobilitás vizsgálata, és ennek megfelelően miért rendeződnek mindig *idősorokba*, folyamatokról árulkodó irányzatokat jelezve a statisztikai adatok.²³ Nem célunk itt részletesen bemutatni a Venczel-féle kutatási módszert, vagy akár a bálványosváraljai kutatását, ezért nem fogjuk ismertetni, hogy a munkaközösségben folyó kutatás rendjén hogyan kellett minden diszciplína képviselőjének mindig figyelmeznie arra, hogy bár előtérben a saját diszciplínájával, de azért mindig teljes összefüggésben lássa a faluélet minden problémáját, hogy miképpen alkalmazták a monografikus kutatásban a *szociológiai parallelizmus törvényét*, hogy sikerült-e elkerülniük az olyan buktatókat, hogy ne előre felállított *a priori* tételekhez gyűjtsenek bizonyító anyagot, hanem valóban hagyják beszélni a falut.

Ha végigtekintünk az Imreh-műveken, akkor valamennyiben megtaláljuk — ha egynémelyben még csak törekvésként is — a szerkezet és a funkció egyttvalóságát, azt hogy a struktúra analízise nála soha nem válik el a legfőbb erővonalak működését és szerepét feltárni igyekvő elemzésektől. Azt, hogy a struktú-

²² Venczel József öröksége. 18.

²³ Uo. 5–25.

ráltságot vizsgálva is csak dinamikus szerkezetekben érdemes gondolkodni, Imreh már itt, a „Venczel-iskolában” megtanulta.

Egyed Ákos szerint Imreh Istvánt „a szerencse kísérte akkor is, amikor már fiatalon az erdélyi magyar történetírás nagy öregjének, Kelemen Lajosnak a közelébe került az Erdélyi Múzeum-Egyesület történeti levéltárába, amelynek egy ideig igazgatója volt (1950–1953). Ez, valamint a Kelemen Lajos történeti iskolával (Szabó T. Attila, Jakó Zsigmond, Pataki József és mások) való további kapcsolatai nem maradtak hatás nélkül a munkásságára.”²⁴ Ennek a „történeti iskolának” nagy szerepe volt Imreh azon felismerésében, hogy a módszertani újítás csak felületi máz marad, ha nem párosul kitartó feltáró munkával a történelmi források terén, tehát az úgynevezett „mélyfúrásokra” elengedhetetlenül szükség van. És az is nyilvánvalóvá vált számára, hogy az új módszerek addig kevésbé használt forrástípusok bevonását igénylik. (Imreh meg is találta azokat, a falutörvénytől, a falujegyzőkönyvön át a beszédessé tett különböző conscriptiókig.)

Imreh több helyütt maga is elmondja célkitűzéseit, törekvéseit, megjelöli módszereit, mi több, igyekszik úgy elénk tárni az általa vizsgált, általa látott és értelmezett történelmi valóságot, hogy ne hagyjon bennünk túl sok kétséget a felmerülő kérdések, kérdéskörök miéртjé't illetően sem. A már említett és munkássága egészének viszonylatában határköként megjelölt 1947-es *Székely falutörvények*ben, már elmondja „ars poeticáját” a választott kutatási területet és az ahhoz szükséges *módszert* illetően is. És itt most engedtessek meg nekünk, hogy egy kicsit hosszasan, legalább egy pár bekezdés erejéig átadhassuk a szót a fiatal Imreh Istvánnak: „A történelmi ismeret és szemlélet fontosságáról, valamint a társadalomvizsgálat történelmi megalapozottságának szükségességéről győztek meg bennünket szociográfiai kutatásaink is; ezek végső fokon mind a történelemhez vezettek el. Az erdélyi paraszttársadalom történetére vonatkozó összefoglaló feldolgozások hiányában forrásközlésekhez és részlettanulmányokhoz kellett fordulnunk, hogy kérdéseinkre kielégítő feleletet kaphassunk. Ezen az úton jutottunk el a falutörvények parasztságtörténeti forrásértékének felismeréséhez. A falutörvények viszont az őket létrehozó faluközösségi szervezethez vezettek és megismertettek egy olyan népi-történeti alakulattal, amelyben számtalan mai, de történeti gyökerű társadalmi és gazdasági jelenségnek a kialakulására, múltbeli funkciójára és szívós továbbélésének okára is magyarázatot kaphattunk. A még kiadatlan falutörvények felkutatásának és az erdélyi faluközösség vizsgálatának fontosságát azonban nemcsak a faluszociográfia történeti megalapozásának szükségessége indokolja, hanem parasztságtörténeti módszertani követelmények is. A népi múlt megismeréséhez ugyanis legsikeresebben az anyagi életviszonyok feltárással juthatunk el, ha azokat szerves összefüggéseikben, tehát társadalmi alakulatokban, egységekben ragadjuk meg.”²⁵

(Itt zárójelben szeretnők megjegyezni, hogy Imreh Istvánnak, ebben az első székelyfalutörvény-közlésében nemcsak az egy életre eljegyzett kutatási terület és annak fontossága, nemcsak a vizsgálatához szükséges módszer mutatkozik meg, hanem az a Imreh-féle nyelvezet is, amely ötvözi a jelen- és múltbeli székely

²⁴ Egyed Ákos: i. m. 7.

²⁵ Imreh István: Székely falutörvények. Kolozsvár, 1947. 4.

falu ízes, sajátos fordulatokkal teli beszédmódját, az igényes és érthető szakmai terminológiával.)

Már az 1947-ben közzétett *Székely falutörvények*ből láthatjuk, hogy Imreh alapos ismerője nemcsak az erdélyi, hanem a teljes magyar nyelven íródott gazdaság- és parasztságtörténeti irodalomnak, hisz jegyzeteiben mintegy összefoglalót nyújt arról. Helyet kapnak ebben a felsorolásban Tagányi Károlytól, Domanovszky Sándortól kezdve mindazok, akiknek a társaságában, és akiknek a munkásságával együtt elemzi jó negyven évvel később az Imreh-i életmű lényegét Wellmann Imre.

Imreh István több, mint 200 tanulmányából és több, mint tucatnyi könyvből bármelyiket kiragadhatnánk, és nem volna híján az általa használt módszer rövidebb, hosszabb leírásának. Ezért — a bőség zavarával küszködve — igyekeztünk kiválasztani egy pár olyat közülük, amelyekben hosszasabban, reprezentatívabban taglalja a *módszer* kérdését, és azt illetően a saját hovatartozását. Egyik 1970-en megjelent tanulmányát²⁶ azzal indítja, hogy miképpen jutottak el az Annales köré csoportosuló historikusok Marc Bloch és Lucien Febvre nyomdokain haladva a társadalmi tudományok egységének hitvallásától az embertudományok egységének szentelt vitáig. „Ezért fogják fel napjainkban mind többen — mondja — történeti–szociológiai tudományként az agártörténetírást. A Székelyföld nem nélkülözi a múltbeli társadalom-leírásokat. Ezt Egyed Ákos kutatásai meggyőzően bizonyítják, Bözödi György pedig a *Székely bánja* nagy kísérletében eleve abból indul ki, hogy a társadalmi valóság attól is egység, hogy folyamatosság. Joggal hivatkozhatunk tehát saját hagyományainkra, amikor a szociológiai látásmódot igényeljük a történetkutatásban.”²⁷ Imreh István szerint az agrárszociológia és a falumonográfiák iránti egyre növekvő érdeklődés jó terepet kínál a történeti és a szociográfiai–szociológiai kutatások egybekapcsolására. Ugyanakkor azt is megjegyzi, hogy sajnos a társadalmi tudományok egybekapcsoltsági köréből még csak a néprajzra hivatkozhatunk, hisz ez a tudomány az, ami a jelen felől közelíti meg ugyanazt a jelenséget vagy folyamatot, amely felé a történész a régmúlt felől közelít, és így mindkettő óhatatlanul rákényszerül a másik módszereinek ismeretére és használatára. Tehát az agrártörténésznek használnia kell a szociológia módszereit, de használnia kell adott esetben a néprajzét is, a helyzet minél pontosabb felméréséhez viszont szükség lehet a természet- és agrártudományokkal (olyanokkal, mint például agrokémia, pedológia, agrármeteorológia, fitotechnika, zootechnika) való szimbiózisra. De például a munkaerő számbavételénél nem kerülhetjük el népegykegységstatisztikához való fordulást sem, hisz a „korszerű helytörténetírás a struktúrára vonatkozó alapvető számszerű felmérések nélkül elképzelhetetlen”.²⁸

Ha egyetlen szóval szeretnők kifejezni azt, hogy milyen módszert ajánl Imreh István a jelen agrártörténész, gazdaságtörténész számára, amely hozzásegítheti a kutatót ahhoz, hogy elkerülhesse tudományágának buktatóit, akkor talán azt mondhatnánk, hogy egy *interdiszciplináris* módszert, hisz „az egyes agrárgazdasági tényezők együttes vizsgálata éppen azt a célt szolgálja, hogy ne

²⁶ *Imreh István: Agrártörténetírás és a székely múlt megismerése.* – Aluta. Sepsiszentgyörgy, 1970. 157.

²⁷ Uo.

²⁸ Uo. 159–160.

csupán rögzíteni, hanem értelmezni is tudjuk a jelenségeket.”²⁹ Summázata pedig azt jelzi, hogy nincs egyszer s mindenkorra érvényes szabály, hogy a kutató, a szakember egyéni — alkotó módon való — hozzájárulásán is múlik, hogy egy adott helyzetben, egy adott kutatási területen mennyire szerencsésen tudja ötvözni a témája által megkívánt különböző módszereket, mert „nehéz egzaktságra törekedni a historiában, de kell, nehéz a helyes módszereket megtalálni, de keresni, kísérletezni szükséges, hiszen a föld és népe hagyomány és korszerűség ötvözte, és nem elég a célt látni, a már megtett utat is ismerni kell.”³⁰

Évtizedekkel később, más terminológiával, tömörebben így foglalja össze módszertani vívódásait: „Dimitrie Gusti monografikus szociológiai iskolájának egyik számottevő rendszerelméleti tézisének én is megkíséreltem gyakorlatban működtetni. Azt nevezetesen, hogy még csak egy falu életében sincs egyetlen jelenség, egyetlen életmegnyilvánulás sem, amely elszigetelt, önállóan működő és önmagában magyarázható volna. A *szociológiai parallelizmus* elvének megfelelően tulajdonítottam tehát nagy fontosságot a történelmi kerettényezőnek, majd mind szilárdabbá vált a hitem abban, hogy a történelemben a múlt szociológiáját kell látnom. A szinoptikus, a holisztikus vagy *interdiszciplináris*nak nevezett kutatás szintén olyan utakra kalauzolt, ahol „mérni és számolni”, történelmi statisztikát művelni, kvantifikálni kellett a struktúra megismerése érdekében. A módszertani, az elméleti vívódások, de legfőképpen a gyakorlati múlt-rekonstrukció mindinkább szükségessé tette a keretek tanulmányozását. Tudnom kellett az osztályok, rendek, rétegek súlyát, idősorokba kellett rendeznem adataimat, hogy tendenciákat láthassak, de mindinkább nélkülözhetetlené vált a folyamatok, a történések kereteinek, formációinak jobb megismerése, tehát az a morfológiai rekonstrukció, amely a történelmi-társadalmi alakulatok formatana lehetne. Mind bizonyosabbá vált Émile Durkheim igaza – az, hogy „minden valamelyes jelentőségű társadalmi processzus kezdetét a belső társadalmi miliő alkatában kell keresnünk.” Ugyanakkor Georg Simmel látásmódjának egyik alapigazsága is mind valóságosabbá vált, az nevezetesen, hogy a társadalmi élet mindig valamilyen csoporthelyzetben játszódik le.”³¹

Úgy tűnhet, hogy helytelen arányérzékkel, a kelletténél több idézetet iktattunk ide. Meglehet, hogy így van, de úgy véltük, hogy szükséges ez két dolog végett is: először azért, hogy minél érzékletesebbé tegye azt a módszertani, elméleti vívódást, amely végigvonult Imreh István munkásságán, és amelyet ő, magát és eredményeit újra és újra felülvizsgálva úgy tűnik, sikeresen oldott meg, úgy, hogy utat és helyet talált magának a hazai és — reményeink szerint — az európai történetírásban is;³² másodsor pedig azért, mert úgy véljük, hogy nála érzékletesebben úgysem tudnánk elmondani azt. Az Imreh által használt módszerről

²⁹ Uo. 164.

³⁰ Uo.

³¹ *Imreh István: Rendtartó, öngazgató közösségek a Székelyföldön.* In: R. Várkonyi Ágnes emlékkönyv. Budapest, 1998. 417.

³² Jelen sorok írójától Oxfordban kérdezte meg Bob Evans professzor, az Osztrák–Magyar Monarchia kutatója, (természetesen magyarul, mert beszélte a Monarchia legfontosabb nyelveit), hogy: „Hát akkor faluközösség-kutatással foglalkozik? Imreh István nyomdokain halad?” – merthogy abban a közegen sem volt ismeretlen a *Rendtartó székely falu*.

szóló jelen mondanivalónkat lezárandó, tehetünk egy kísérletet arra, hogy kulcsszavakkal elmondjuk, összefoglaljuk annak lényegét: úgy *interdiszciplináris*, hogy egy társadalmi alakulat tanulmányozása során — amely az emberrel foglalkozó tudományok egységének jegyében történik — mindenekelőtt a *szociológiához*, *szociográfiához* és *történeti statisztikához* fordul segítségül, de úgy, hogy közben egy pillanatra sem feledkezik meg tudományágának, a történettudománynak arról az alapvető követelményéről, mely szerint „mélyfúrások” nélkül, azaz a történelmi források kitarató feltárása terén végzett munka nélkül, az igazi múlt-rekonstrukció lehetetlen.

Művek

„Keresni, kísérletezni szükséges” – mondotta az az Imreh István, aki az ötvenes évek elmúltával, a hatvanas, de különösképpen a hetvenes években, már felvonultatja írásaiban az *Annales* különböző nemzedékeit, az alapító Bloch-tól Georges Dubyig. A saját útját járó Imreh, akárcsak a hírneves francia történeti iskola képviselői, észrevétlenül átlépett a pozitivistának nevezett történetírásnak a szöveges források történeti kritikájára épülő módszertanán és szűk politikatörténeti érdeklődésén, de anélkül, hogy elvetette volna annak a forrásközléssel kapcsolatos pozitívumait. Ugyanakkor szinte magától értetődően integrálta a történetírás újabb korszakának nemcsak haladó módszereit, hanem szemléletmódját, kérdésfelvetéseit, elméleti törekvéseit is. Érezte és tudta annak szükségességét, hogy a magyar és azon belül az erdélyi magyar történetírást a források pontos és fontos feltárásán, közlésén és értelmezésén túlmenően is szükséges lesz beemelni egy tágabb, európaibb keretbe, azaz szükséges egy olyan történetírást teremteni, ahol az integráció kétoldalú lesz, mégpedig úgy, hogy nemcsak az erdélyi történetírásnak lesz szükséges — de nem elégséges — feltétele az, hogy ismerje a európai vagy akár világviszonylatban fontos új iskolák, új trendek által megrajzolt utakat, irányvonalakat, elméleteket, hipotéziseket, hanem az európai történetírás számára is szükségszerűvé válik a különböző kelet-európai, és azon belül az erdélyi történetírás integrálása is, mert nélküle, sajátosságai nélkül, nem tud egy teljesebb kép kialakítására eredménnyel kecsegtető kísérletet tenni. Meg szeretnők kockáztatni azt a kijelentést, hogy Imreh Istvánnak saját életművével valamennyire sikerült ezt elérnie. *A rendtartó székely falut*, *A törvényhozó székely falut* a nyelv támasztotta korlátok ellenére is ismerik és számon tartják az európai tudomány olyan központjaiban is, mint Oxford. Imreh nemcsak az *Annales* köreihez tartozók újításait integrálta sikeresen, nemcsak őket idézte számtalanszor műveiben. A szociológia, a gazdaságtudomány, a filozófia klasszikusai szintén jelen vannak életművében Adam Smithtől Marxon át Max Weberig, olyanannyira, hogy az olvasónak sokszor az az érzése támadhat, hogy talán túl sokat idézi Weber-t, túl sokszor hivatkozik a weberi ideáltípusokra, azok megteremtésének szükségességére, pedig csak gyakoriságról volt szó, nem túlméretezettségről, rossz arányérzékről. Úgy vélte, nem lehet eléggé sokszor hangsúlyozni a jelen és jövő történései számára, hogy az elméleti megalapozottság mennyire szükségszerű velejárója egy modern, 20. századi történetírásnak, és hogy a modellalkotás ennek mennyire

szerves része. Már az eddig sokat idézett 1947-es *Székely falutörvényekben* beszél a legrégebbi falutörvények *szerveződés jellegéről*, arról, hogy azok egyfajta társadalmi konszenzus alapján jönnek létre, egyfajta „társadalmi szerződésként”. Később a tanítványai számára nyilvánvalóvá válhatott, hogy Imreh olvasta, ismerte a szerződéselmélet nagy klasszikusait, Locke-tól, Hobbeson át Rousseau-ig. Ehhez kapcsolódva tőle tanulhatták meg azt is, mert nem győzte hangsúlyozni — „békességes, de büszke öntudattal” —, hogy „az önkényuralom prototípusában, a hűbéri-rendi társadalomban van *szabadság* is, avagy másképpen szólva, itt sincs teljes szabadságtalanság. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy nincs jelen és nem működik a születési előjog, hogy hatalom és vagyon nem teremthet hierarchiát, de jelenti azt, hogy a székely mindennapokban, a létfontosságú mezőgazdasági munka nem tűrt kivételezést, még rendi előjogok címén sem. (Homoródszentmártonban a zabhatárt, például egyszerre szabadíthatta fel, ugarolhatta, legeltethette le bárki.)³³ Ugyanakkor tőle hallhatták tanítványai — a magát marxistának nevező, mindent sematizáló romániai történetírás hosszú évtizedei alatt — azt az akkor felettébb szokatlan kérdésselvetést, hogy lehet-e egyértelműen megfogalmazni a sokhelyütt nem egyértelmű valóságot? Sokakat Imreh István ébresztett rá arra, hogy a történeti valóság nem mindig és nem mindenütt gyömöszölhető sémákba, hogy az esetek többségében annyira sokszínű, hogy szétfeszíti azokat. Határkönek számító események természetesen voltak és lesznek, és szükség is van azokra mint valamilyenféle világítótornyokra, már csak a jobb tájékozódás érdekében is, de a történésznek figyelmeznie kell arra, hogy amíg egy történelmi hullámverés elér egy adott társadalom minden rétegéhez — vertikálisan és horizontálisan egyaránt (amíg például a francia forradalom szabadságeszménye elér Párizstól Sepsibodokig, a nemesi származású értelmiségtől a bodoki primipilusig vagy szolgáló emberig) —, addig tompul, és valamilyen mértékben változhat az is, amit hordoz.

Olyan összetevőjét próbáltuk eddig itt megmutatni a *művek* címszó alatt az Imreh-i életműnek, amelyeket akár a módszernél is taglalhattunk volna, mert ezek az elméleti megfontolások, valamint az integráló történetírásra, a kettős integrálásra való törekvés, finom szálként átszövik módszereit és műveit egyaránt. Megpróbáljuk ezt a gondolatkört lezárni egy olyan, csak neveket tartalmazó listával, amelyet a teljesség igénye nélkül állítottunk össze, de amely önmagában is sokat elmond Imreh Istvánról. Az általa idézett — Magyarországon kívüli — történészek, szociológusok, gondolkodók valamennyien a hatás-kölcsönhatás törvényeinek megfelelően termékenyítették meg Imreh gondolkodását: Max Weber, Iacob Grimm, Marc Bloch, Charles Morazé, A. J. Gurevics, Fernand Braudel, Georges Duby, Pierre Chaunu, Pierre Goubert, Eric Hobsbawm, Johan Huizinga, Alexis de Tocqueville, Émile Durkheim, Georg Simmel.

Ebben az írásban elsősorban Imreh Istvánról, a gazdaságtörténészről szeretünk volna szólni, de úgy véljük, hogy Imreh István, a történész leválaszthatatlan Imreh Istvánról, a gazdaságtörténészről. Tucatsznyi könyvének és több, mint kétszáz tanulmányának — amelyeket ő „tudatformáló kis írásoknak” nevezett —

³³ *Imreh István: Rendtartó Homoródszentmártoniak. „A Homoród füzes partján”*. In: *Dolgozatok a Székelyföld és a Szászöld határvidékéről*. Csíkszereda, 2000. 139.

nincs egyetlen darabja sem, amelyeknek ne volna gazdaságtörténeti, agrártörténeti vonatkozása. Az Imreh-i életművet már sok jelzővel illették, de az egyik legtalálhatóbb talán az *integer* volt. Ő valóban integer életmű birtokosa. És ezen az életművön belül mindig ott van *a gazdaság*, a termelés lehetőségeinek, legfőbb eszközei milyenségének és mikéntjének nemcsak az ismertetése, hanem a nagy kérdéseinek, a feltárt források és a kor történetírásának színvonalán történő megválaszolása is.

Bár rövid terjedelmi keretben nehéz áttekinteni az integer Imreh-i életműnek akár egyetlen szegmentumát is, mégis megpróbálkozunk valamilyenféle összefoglalóval.

A könyvek. A több mint egytucatból — egészen az 1947-ben az ETI égisze alatt megjelent és általunk már sokat idézett *Székely falutörvényektől* az 1999-es *Erdélyi eleink emlékezete* címet viselőig — kettő az, amely címe és tartalma szerint is visszhangos nemcsak a történész szakma, hanem a nagyközönség széles körében is: *A rendtartó székely falu* (1973) és *A törvényhozó székely falu* (1983). Ez természetesen nem jelenti azt, hogy fontosságában ez a két könyv döntően kiemelkedne az életmű egészéből, de talán a tévedés kockázata nélkül elmondhatjuk, jelenti azt, hogy ezekben bármely olvasó megtalálhatja az Imreh-i életmű magvát. Ezek a könyvek taglalják azokat a témákat, amelyek korábbi és későbbi művekben, más megközelítésben, más vonatkoztatási rendszert használva szintén megjelennek: a székely társadalom szerkezetét és az abban rejlő ellentéteket, a székely társadalomban munkáló szokásokat és rendeleteket, kötöttségeket és alávetettségeket, a falutörvények születésének körülményeit, megírásuknak okát és módját, a rendtartás szerződösszerűségét és elismertetését, azt, hogy rokontalan-e a székely falutörvény.

Mindkét könyvben, hosszú, külön műnek is beillő fejezet ismert meg minket ezekkel a kérdéskörökkel, a székely falutörvények világával. A bevezetők ismertetnek, választ adnak, igyekeznek kibogozni bárki számára érthetően, (mondhatnánk azt is, hogy közérthetően, ami nemcsak Imreh biztos szakmai tudásának, hanem lendületes, sokszor költői képek használatától sem visszariadó, tudós, de egyáltalán nem szikár írásmódjának is köszönhető), hogy a változó körülmények és a reájuk rótt határórzó feladatnak köszönhetően, hogy lett egyre bonyolultabb a székely társadalomszerkezet, és azon a behatárolt területen, ahol ez a nép élt, miért kívánta meg, hogyan gyöngyözött ki magából azt a rendtartást, amit írásba foglalt és törvénné tett a maga számára, azért, hogy valamilyen módon ura maradhasson saját sorsának. Hallunk itt a falusbíróról, akit maga fölé emel a falu, de akinek a funkciója és fontossága változik a múlt időben, a faluközösség gyűléséről és ítélőszékéről, a falujegyzőkönyvről, az írásbeliségről és a nótáriusról, a faluról mint a *gazdaság* rendjét biztosító *communitás*ról, a faluról, mint az erdőlők közösségéről, aki megbünteti az erdőrontókat, a *prévarikátor*okat, végül pedig számos más, a *communitás* védelmére született társulásokról, mint amilyen például a szőlőtermesztők szövetkezése, a hegyközség. Minden fejezet társadalomtörténet és *gazdaságtörténet* is egyben, de ugyanakkor politikátörténet is, hisz kiáltóan szól magáról az autonómiáról — arról az autonómiáról, ami a mai politikatudományokban oly kedvelt és gyakran használt fogalom —, amelyet a források tanúsága szerint székely eleink már évszázadokkal ezelőtt megteremtettek.

A könyvek második felében Imreh hagyja beszélni magukat a forrásokat. *A rendtartó székely faluban* tematikus válogatásban szólnak hozzánk, *A törvényhozó székely faluban* pedig kronologikusan vannak felvonultatva az 1581-es Gyergyóújfalu törvényétől egészen az 1846-os szentkatolnai tűzoltási rendtartásig. Ezek azok a néptörténet, a parasztságtörténet, a mindennapok története szempontjából felbecsülhetetlen értékű források, amelyekről az előzőekben már szóltunk, és amelyeket Imreh Istvánnak sikerült nemcsak megmentenie az enyésztől, hanem beszédessé is tennie.

Nyilván Imreh Istvánnak vannak olyan művei is, amelyek már címükben hordozzák gazdaságtörténeti hovatarozásukat. 1956-ban jelent meg a *Majorsági gazdálkodás a Székelyföldön a feudalizmus bomlásának idején*, amelynek „központjában a Mikó család székelyföldi birtokainak vizsgálata áll, kiegészülve a Nemese uradalmára és több kisebb birtokra, azok jobbágnépére vonatkozó adatokkal.”³⁴ (*A majorsági gazdálkodás* később helyet kapott az *Erdélyi hétköznapok* című 1979-es kötetben.) Ez a könyv szervesen illeszkedik a magyar történetírás Domanovszky Sándor által az 1920-as években indított mezőgazdaságtörténeti kutatásába, amely a feudális-kori nagy uradalmak gazdálkodásának történeti feldolgozására irányult.

Ugyancsak a gazdaságtörténetet gazdagítja *A fejedelmi gazdálkodás Bethlen Gábor idejében* (Erdélyi Tudományos Füzetek, 1992), amelynek már az első oldalán megfogalmazódik egy olyan törekvés, amelynek érvénye az egész Imreh-i életműre kiterjeszhető, és amelynek lényege, hogy bár a 16–17. században a fejlettség viszonylatában megállapítható egy Erdélynek nem kedvező rangsor, melynek kimunkálásán akarva-akaratlanul a hazai történészek is munkálkodtak, talán bizonyítható, hogy a helyzet, az Erdélyt beborító „középkor-alkonyi szürkület” nem volt épp olyan nagymértékű. „A XVI. században azonban hajnalosabb színek is fel-feltűntek — mondja Imreh István. — Az általános európai fellendülés függvényében ugyanis Erdélyben is megfigyelhető valaminő olyan növekedési tendencia, amely, ha nem is jelzi a termelési viszonyok forradalmasodását, tanúsítja a termelőerők körének kiszélesedését, különösképpen a mezőgazdaságban. S ha nem is ígéri a nyugathoz való ugrásszerű felzárkózást, megcsillogtatja az iparivárosi-polgári felemelkedés biztató jövőbeli lehetőségeit.”³⁵ Azért is idéztük itt ismét hosszabban Imreh Istvánt, mert több, mint érdekes olvasni évszázadokkal ezelőtti történésekkel kapcsolatban, a „nyugathoz való ugrásszerű felzárkózás” mára már szlogenné átformálódott mondatát. Imreh Istvánnak az a permanens törekvése, amit alá szeretnénk húzni, nem más, mint, hogy hátrányos helyzetünk elismerése mellett, források és módszerek sokaságának felsorakoztatásával megpróbálja megmérni, hogy valójában *mekkora* is volt az a hátrány, mert a reális önértékeléshez, a reális történeti tudathoz, reális történeti kép kell, olyan, amely ismeri ugyan a mítoszokat, tudja azok helyét és szerepét a történelemben, de tudja azt is, hogy a mítosz – nem történelem.

³⁴ *Imreh István: Majorsági gazdálkodás a Székelyföldön a feudalizmus bomlásának idején.* Bukarest, 1956. 8.

³⁵ *Imreh István: A fejedelmi gazdálkodás Bethlen Gábor idejében.* Kolozsvár, 1992. 3.

Ugyanez a törekvés figyelhető meg nála akkor is, amikor a szabad székelyek számát vizsgálva vallatja a forrásokat. „Apadt-e a XV. századtól kezdve a székely szabadok száma? Igen. Jobbágyságba süllyedt-e jó részük? Igen. Arra a kérdésre azonban, hogy teljes győzelmet aratott-e az eljobbágyosítás folyamatában a földesúr, már határozott nimmal kell felelnünk.”³⁶ Mert a folyamat valóban létezik, ismert, de fontos a *mértéke*. Az, hogy mekkora volt. Ebből a szempontból Imreh István az árnyalatok, a nüánszok történésze is, mert a történelmi valóság képe ezek nélkül az árnyalatok nélkül soha nem fog a maga valójában feltárulkozni nekünk.

Több mint egytucat könyvét egyenként elemezni itt nem feladatunk. Tudjuk viszont, hogy az eddig csak épp megemlített *Erdélyi hétköznapiak* (1979) fontos összefoglalónak tartotta, a Pataki Józseffel társszerzőségben írt *Kászonszéki krónikáról* azt tartotta, hogy kevesebb figyelmet és visszhangot kapott, mint amennyit érdemelt volna, a madéfalvi veszedelem tanúkihallgatási jegyzőkönyvét közlétevé *Látom az életem nem igen gyönyörű* költői címet viselő könyvével pedig a maga módján emléket igyekezett állítani az egykori áldozatoknak.

Egyed Ákos, aki a 80 éves Imreh Istvánt a *Korunk* 1999-es áprilisi számában köszöntötte, magától az ünnepelttől — az *Erdélyi hétköznapiakból* — kölcsönözte a köszöntője címét, a *Jelenben élő múltat*. Ez a szókapcsolat számára is azt a régi és megkerülhetetlen kérdést vetette fel újra, hogy „egyáltalán lehet-e hasznos a történetkutatás a mindenkori jelen problémáinak megoldásában, (talán még inkább kezelésében) s a jövő titkainak (ki)fürkészésében. Vajon a múlt és jelen között olyan szakadék tátong, hogy a történelem ismerete nem lehet hasznos az utódok számára?” És válaszol is rá, röviden és hosszan is, de mindenképpen az ünnepelt, Imreh István vallomását idézve, amelyet mi is érdemesnek vélünk ide iktatni: „Hinnünk kell ugyanis, hogy számtalan olyan eleme van személyiségünknek, amelyet a bennünket dajkáló, óvó, küzdelemre szoktató szülőföld hagyományos világa formált. Nem a vérség jussán, hanem a lélek, a tudat örökhagyói szerepvállalása folytán csoportosan is sajátos jellemvonások hordozói vagyunk. Vallottuk és valljuk, hogy nem csupán egy adott társadalmi szerkezet viszonyrendszerébe születünk bele, hanem annak kereteit kitöltő, ránk maradt légkörbe, a gondolkodást, a magatartást s az azt kormányzó értékítéleteket közvetítő hagyományos világba is. A jelenbe ágyazottan így él és munkál bennünk a történelem. Ezért a magunk megismerésének egyebek között jó forrása az ősök írásba foglalt szokásjogi rendje, a szavakba öltözötten megmutatkozni tudó való élet, a múlt gyakorlata, a hosszú évszázadokon át jól szolgáló, a nemzedékről nemzedékre átöröklött szabályok rendszere: a falu törvénye.”³⁷

Az Imreh István által felvetett kérdéskörök számosak. Számosak azok továbbgondolási lehetőségei is, ugyanúgy, ahogy azok az általa használt forrásfajták is, a lustráktól és különböző típusú conscriptióktól a falutörvényekig. Ezeket eddig csak jelzésszerűen említettük, mert úgy véljük, hogy szerteágazó voltuk, az Imreh általi újszerű feldolgozásuk és értelmezésük miatt külön tanulmány témáját fogják

³⁶ Imreh István: *Erdélyi hétköznapiak*. Bukarest, 1979. 9.

³⁷ Idézi Egyed Ákos: *Jelenben élő múlt Gondolatok Imreh István falutörténeti kutatásairól*. – *Korunk* (Kolozsvár), 3 (1999). 4: 102.

képezni. A használt forrásokat, vagy ahogy Marc Bloch találóan nevezi, a történelem tanúit, úgy véljük, hogy Imreh sikeresen állította elő és — mivel a tanúkat nem elég csak előállítani — sikeresen is bírta szóra őket.

Nagyon sok mindent elmondhatnánk még az Imreh-i életműről és megalakójáról. Elmondhatnánk például azt, hogy nagy hajlamot mutatott a tudományos együttműködésre, amelynek gyümölcsei a már említett Pataki Józseffel közösen írt *Kászonszéki krónika*, vagy az *Erdély változó társadalma. 1767–1821*, amelyben Csetri Elek a szerzőtársa. Pataki Józseffel és Csetri Elekkel természetesen még más közös művek is születtek, és szerzőtársa volt például az évek során Camil Muresan is. (Sokszor, sok helyen mondott köszönetet azoknak, akik közvetve vagy közvetlenül segítették kutatásaiban.) És ha rejtetten, ha címlapra odaírtan nem is, de szerzőtárs volt számos tanítványának számos államvizsga dolgozatában, doktori disszertációjában, könyvében.

Egyszer, nem is olyan nagyon régen Imreh István azt mondta nekem, hogy ha Ő már nem lesz közöttünk, csak a művei, idő múltával alkalmunk lesz elgondolkodni azoknak igazi jelentőségén, és egyet biztosan látni fogunk, azt, hogy sok helyütt megbontotta azt a bizonyos falat, ami eltakarja még előlünk a múltat. És ha belelapozunk tanulmányaiba, akkor láthatjuk, hogy mennyire igaza volt. Valóban nagyon sok helyen megbontotta a falat. Írt a székely közbirtokosságokról, a székely úrbérrendezésről és örökségről, a paraszti írásbeliségről, Gábor Áronról, a puszkaporgyártó esztelneki szerzetesekről, a földközösségről, a székely falvak törvényeiről, de írt a székely faluközösség alkonyáról, a reformkori erdélyi országotakról, a gépgyártó Rajka Péterről, hitelintézet-alapítási törekvésekről a reformkori Erdélyben, írt a falu szénafüvéről, a terméseredményekről, de írt a testre való gondviselésről, a keresztúr-fiúszéki ősről és erkölcsökről, és még hosszasan folytathatnánk a felsorolást. Valóban sok helyütt megbontotta a falat, minden téglát kivett, amelynek a megmozdításához elegendő biztos tudást tudott szerezni. Az elkötelezettség soha nem hiányzott nála. Ezért volt az, és van ma is, hogy a gazdaság- és agrártörténettől a történeti ökológiáig mindenhez tudott hozzáadni valamit.

Mégis utolsó könyvének — *Erdélyi eleink emlékezete*³⁸ — fülszövegében a következőket mondja: „Eredményként azonban rendszerint az tétetődik mérlegre, ami könyvbe foglaltatott; kevésbé vagy egyáltalán nem például a tanári, nevelői buzgalom, a szolgálattevési szándék, a jóra való konok törekedés vagy az elvetélt álom. Az e sorokban önmaga számadoltatására késztetett erdélyi ember, mindent összegezve sem zárhatja le derűs elégedettséggel *maga mentségét*. *Legfeljebb annak örülhet, hogy — mind e mai napokig — bizakodott és bizodalmat sugalmazott.*” *Mi tudjuk, hogy Ő sokkal többet tett ennél.*

³⁸ *Imreh István: Erdélyi eleink emlékezete. Budapest, 1999.*

PÁLYÁZATI FELHÍVÁS
HABSBURG KUTATÁSI ÖSZTÖNDÍJRA (001)

A Habsburg-kori kutatások Közalapítvány és a Habsburg Történeti Intézet
pályázatot hirdet

a 2004. évre **9 hónapos** kutatási ösztöndíjra

a Habsburg Birodalom és Magyarország közel négy évszázados (1526–1918
közötti)

közös története **meghatározó témaköreinek** kutatásához
és a **Habsburg–magyar**

kapcsolatok **kevésbé vizsgált problémáinak** feltárásához

Az ösztöndíjra pályázhat az a magyar vagy külföldi állampolgár, aki

- PhD (vagy ennek megfelelő tudományos) fokozattal rendelkezik, vagy már teljesítette a doktori szigorlatot (abszolutóriummal rendelkezik),
- a pályázat benyújtásának évében még nem töltötte be a 40. életévét,
- pályázati témájában már rendelkezik (elő)publikációkkal,
- vállalja, hogy ösztöndíjbeli támogatásának befejezését követő 2 éven belül megjelenteti a támogatott munkát (vagy legalább nyomdakész kéziratot mutat be),
- vállalja, hogy részt vesz a Habsburg Történeti Intézet 2004/2005. évi műhelyszemináriumain (2004. szeptember – november, szerda délután; 2005. március – május, szerda délelőtt), melyek keretében legalább egy alkalommal előadást tart kutatási eredményeiről és kutatásai módszertanáról, illetve
- ösztöndíjának időtartama alatt részt vesz a Habsburg Történeti Intézet más rendezvényein is.

Az elbírálásnál előnyt élveznek azok a történettudományi, irodalom- és kultúrtörténeti pályázatok, amelyek doktori disszertációk (esetleg egyéb jelentősebb kutatások) befejezésére irányulnak.

A támogatás jellege: A nyertes pályázók

- 9 hónapon keresztül 300 ezer forint havi ösztöndíjban részesülnek;
- hozzájárulást kapnak fénymásolási költségeik fedezéséhez (összesen 100 ezer forint összegben);
- tudományos munkájuk végzéséhez igénybe vehetik az Intézet Internet-kapcsolattal rendelkező számítógépeit;
- a pályázott témától függően kutatómunkájukhoz — kiegészítő jelleggel — néhány (legfeljebb 3) hónapos külföldi (elsősorban bécsi) kutatási ösztöndíjban részesülnek, amely fedezi szállásköltségüket is;
- amennyiben külföldiek, magyarországi szállásukra külön hozzájárulás áll rendelkezésre, viszont a szálláshelyről maguknak kell gondoskodniuk;
- legsikeresebb munkái megjelennek a Habsburg Történeti Intézet által támogatott kiadvány-sorozatban.

Az elnyert támogatás igénybe vételének időtartama: 2004. szeptember 1. – 2005. szeptember 30.

A pályázáshoz szükséges dokumentumok:

1. **Hiánytalanul kitöltött adatlap** (ld. erről a felhívás végén),
2. A pályázó *tudományos kutatási programja* (5 oldalon, a következő fejezetekben: a téma jelentősége, előzetes kutatások, előpublikációk; a tervezett kutatás részletes munkaterve; várható eredmények és ezek közlési formája),
3. *Szakmai önéletrajz*,
4. *Publikációs jegyzék* (a következő fejezetekben: önálló kötetek, könyvfejezetek, tanulmányok, recenziók, előadások, eddigi ösztöndíjak, oktatási tevékenység),
5. *Tudományos fokozat megszerzéséről szóló oklevél másolata vagy a doktori szigorlat letételét igazoló hivatalos irat*,
6. *Két (magyar és/vagy külföldi) kiemelkedő tudományos személyiség ajánlása.*

A pályázatot **5** (egy eredeti és négy másolati) **példányban** az erre a célra készült adatlap kitöltésével és a felsorolt mellékletekkel **kizárólag postai úton** lehet benyújtani az alábbi címre: Habsburg-kori Kutatások Közalapítvány, 1461 Budapest, Pf. 60.

A pályázati adatlap letölthető a Közalapítvány honlapjáról: <http://www.habsburg.org.hu>

A hiányos vagy formailag nem megfelelő, illetve késve benyújtott pályázatok elbírálására nincs lehetőség.

Pályázatokat, pályázati anyagokat nem küldünk vissza.

A pályázatok postára adásának határideje: 2004. március 22. (hétfő).

A pályázatok elfogadásáról a Habsburg Történeti Intézet tudományos tanácsadójának javaslata alapján a Habsburg-kori Kutatások Közalapítvány Kuratóriuma hoz döntést **2004. május 31-ig**. **A pályázók a döntésről legkésőbb 2004. június 15-ig** kapnak írásbeli értesítést.

PÁLYÁZATI FELHÍVÁS
HABSBURG KUTATÁSI ÖSZTÖNDÍJRA (002)

A Habsburg-kori kutatások Közalapítvány és a Habsburg Történeti Intézet
pályázatot hirdet

egyszeri, egyösszegű kutatási ösztöndíjra
a Habsburg Birodalom és Magyarország közel négy évszázados
(1526–1918 közötti)

közös története *meghatározó* témaköreinek kutatásához
és a Habsburg–magyar
kapcsolatok *kevésbé vizsgált* problémáinak feltárásához

Kutatási költségek térítésére pályázhat életkorkor szerinti megkötés nélkül az a magyar állampolgár, aki:
– állandó munkahellyel, vagy nyugdíjjal és

- PhD (vagy ennek megfelelő tudományos) fokozattal rendelkezik,
- pályázati témájában már megjelentek önálló munkái,
- vállalja, hogy benyújtott kutatási tervének befejezését követő 2 éven belül publikálja a támogatott kutatás eredményét (vagy legalább nyomdakész kéziratot mutat be),
- vállalja, hogy kutatási eredményeiről és kutatásai módszertanáról egy alkalommal előadást tart a Habsburg Történelmi Intézet egyik 2004/2005. évi műhelyszemináriumán (2004. szeptember – november, szerda délután; 2005. március – május, szerda délelőtt), illetve
- részt vesz a Habsburg Történelmi Intézet más rendezvényein is.

A támogatás jellege: A nyertes pályázók

- benyújtott kutatási tervüknek megfelelően, egy összegű (évi 1,2 millió forint) ösztöndíjban részesülnek kutatási költségeik (*utazás, szállás, fénymásolás, számítógép stb.*) fedezéséhez;
- legsikeresebb munkái megjelennek a Habsburg Történelmi Intézet által támogatott kiadvány-sorozatban.

Az elnyert támogatás igénybe vételének időtartama: 2004. szeptember 1. – 2005. szeptember 30.

A pályázáshoz szükséges dokumentumok:

1. Hiánytalanul kitöltött *adatlap*,
2. A pályázó *egyéni kutatási programja* (5 oldalon, a következő fejezetekben: a téma jelentősége, előzetes kutatások, előpublikációk; a tervezett kutatás részletes munkaterve; várható eredmények és ezek közzétételének módja),
3. *Szakmai önéletrajz*,
4. *Publikációs jegyzék* (a következő fejezetekben: önálló kötetek, könyvfejezetek, tanulmányok, recenziók, előadások, eddigi ösztöndíjak, oktatási tevékenység),
5. *Tudományos fokozat megszerzéséről szóló oklevél másolata vagy a doktori szigorlat letételét igazoló hivatalos irat*,
6. *Két* (magyar és/vagy külföldi) *kiemelkedő tudományos személyiség ajánlása*.

A pályázatot **5** (egy eredeti és négy másolati) **példányban** az erre a célra készült adatlap kitöltésével és a felsorolt mellékletekkel **kizárólag postai úton** lehet benyújtani az alábbi címre: Habsburg-kori Kutatások Közalapítvány, 1461. Budapest, Pf. 60.

A pályázati adatlap letölthető a Közalapítvány honlapjáról:

A hiányos, vagy formailag nem megfelelő, illetve késve benyújtott pályázatok elbírálására nincs lehetőség.

Pályázatokat, pályázati anyagokat nem küldünk vissza.

A pályázatok postára adásának határideje: 2004. március 22. (hétfő).

A pályázatok elfogadásáról a Habsburg Történeti Intézet tudományos tanácsadóinak javaslata alapján a Habsburg-kori Kutatások Közalapítvány Kuratóriuma hoz döntést **2004. május 31-ig. A pályázók a döntésről legkésőbb 2004. június 15-ig kapnak írásbeli értesítést.**

Held József

CSILLAGOK FORRADALMA

Nyugat-Európa szellemi fejlődése Kopernikustól Locke-ig
História, MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 2001. 204 o.

Held Józsefet, a csaknem fél évszázada Amerikában élő magyar történészt eddig a Hunyadiak korának kutatójaként, a legújabb kori közép-európai történelem szakembereként ismerhettük. Ebben a kötetben merőben más témához nyúl: a 16–17. századi „tudományos-intellektuális forradalom” történetét dolgozza fel.

Témaválasztását a szerző nem indokolja – annak jelentősége persze nem is szorul külön magyarázatra, az már azonban, hogy a kérdés könyvtárnyi irodalmát *milyen* könyvvel óhajtja gazdagítani, talán megért volna néhány mondatot. Annál inkább, mert a kifejtés Held által választott módja a tudománytörténet társadalom- és kultúrtörténeti fordulata óta egyáltalán nem magától értendő. Egyetlen példával hadd illusztráljam ezt. Ez utóbbi irány egyes képviselői megkérdőjelezik maga a „tudományos forradalom” terminus létjogosultságát – nem azért, mert a szóban forgó folyamat egyáltalán nem „forradalmi” hirtelenséggel zajlott le, hanem azért, mert a 16–17. századi természettudományt (kevésbé anakronisztikus szóhasználat: természetfilozófiát, kísérleti filozófiát) alkalmazói éppenséggel a forradalmi-felforgató folyamatokat fékező, a konfliktusokat tompító, a stabilitást és a harmóniát elősegítő kollektív kulturális-diszkurzív-kommunikatív gyakorlatként fogták fel. Vallás és tudományos gondolkodás kettőssége a Royal Society vagy a francia akadémia tagjai számára nem elsősorban sötét elmaradottság és haladás ellentétéként merült fel. Úgy vélték, míg a hitvita (legalábbis ha ihletője a vallási attitűdök két szélsőséges formájának valamelyike: a tekintélyben vakon megbízó „babonáság” vagy a személyes megvilágosodás vélt élményétől fűtött „rajongás”) elkerülhetetlenül pusztító politikai fanatizmusba torkollik, a tudományos vita — az ezakt, megfigyeléssel alátámasztható bizonyítás miatt — békés mederben tartható, mert lehetőséget nyújt a szellem embereinek számára versengő hajlamaik békés, józan „kiélésére” és ezáltal arra, hogy környezetüknek is példával szolgáljanak az ellentétek módszeresen civilizált, társias szellemű feloldására. Ezekről a törekvésekről (legalább a pontos önmeghatározás végett) talán akkor is érdemes tudomást venni, ha valakit — mint Held Józsefet — ez a fajta kontextualitás kevésbé érdekel, s inkább azt a hagyományosabb utat járja, hogy a gondolkodás maroknyi héroszának életútját és elméleteit összefoglalva magukat a kozmológiai elképzelésekben bekövetkezett átalakulásokat mutassa be. Maga is újólag rámutat e szellemóriások „konzervatívizmusára”, arra, hogy (többnyire) távolról sem szakítottak a vallással (sőt többen közülük egyházi hivatalt viseltek és teológiával is foglalkoztak) – miközben ugyancsak ismételten hangsúlyozza, hogy éppen ez különbözteti meg őket a felvilágosodástól, ami túlzó és leegyszerűsítő, hacsak nem a felvilágosodás erősen szelektív fogalmával élünk. A szellem forradalmáinak e „konzervatívizmusa” valaha zavarba ejtette a „haladó” történészeket; Held némileg reflektálatlan megértéssel fordul felé, ami ugyan jóval rokonszenvesebb, végső soron azonban mégiscsak fontos, értelmezendő és értelmezhető jelenségről van szó – s a fentiek e „konzervatívizmusnak” egy lehetséges konkrét értelmezési keretét adnák.

A könyv rövid bevezetőjét egy némileg fragmentált fejezet követi általában a forradalom problémájáról és fogalmáról, a szellemi fejlődés mozgatórugóiról, illetve az európai tudományos gondolkodás 16. század előtti fejlődéséről. A forradalommal kapcsolatban Held érdekes álláspontra helyezkedik (összhangban azzal, hogy az általa is hatalmasnak minősített szakirodalom csekély töredékét tartja „hatásosnak” – 38. o. 18. j.): az állapotok hirtelen, gyökeres, bár nem feltétlenül erőszakos megváltoztatását csak epizódnak tekinti egy hosszabb forradalmi folyamatban, melynek kezdetét és végét az ideológiai vita fellángolása illetve lanygulása jelzi. Mint a forradalom egyéb meghatározásai, ez sem problémamentes, mindenesetre a szerző számára lehetővé teszi, hogy könyve tárgyáról mint „tudományos-intellektuális forradalomról”, a reformációról mint „vallási forradalomról” (50. o.) beszéljen (kérdés marad persze, hogy ez közelebb visz-e a reformáció jelenségének

jobb megértéséhez). Ami a szellemi fejlődés problémáját illeti, Held Józsefet élénken foglalkoztatja a meg nem értett géniusz alakja és a tudományban rejlő veszedelmes, pusztító potenciál — anélkül, hogy támaszkodna a „tudás instrumentalizálásának” hátulütőit sokoldalúan felvető, Adorno és Horkheimer óta ugyancsak könyvtáryira duzzadt társadalomtudományi szakirodalmára —, és ettől a fejezettől kezdve alkalmazza a vallási és a tudományos gondolkodás között leegyszerűsítő módon felállított dichotómiát. A középkori tudományfejlődés néhány oldalas vázlata (különösen, hogy Held egyébként elismerésre méltóan igyekszik azt a társadalom, a gazdaság és az állam fejlődésének összefüggésébe ágyazni) már csak a szűkre szabott terjedelem miatt sem vehet tudomást a bemutatott folyamatokat terhelő diszkontinuitásokról; a fejezet konklúzióját teleologikus csengésű mondatok határozzák meg: „Mindezen mélyen gyökerező tételek ellenére már megkezdődött az a kutatás, amely a modern természettudományokra jellemző; elégedetlenség a bizonyítatlan magyarázatokkal, amelyek addig majdnem a nyilatkozatás erejével bírtak, az ellentmondások kimutatása és lehetséges magyarázata, valamint az új rendszerezésre való törekvés. A modern tudomány alapjainak lerakása, ha lassan is, de már megkezdődött.” (37. o.)

A továbbiakban Held József gyakran csillogtatja a történész egyik fontos, de — valljuk be — kiveszőfélben lévő erényét, a történetmesélés képességét. Kopernikusz, Luther, Tycho Brahe, Kepler, Galilei, Kálvin, Loyola Ignác, Francis Bacon, Descartes, Newton, Hobbes és Locke alakja a mindannyiuk esetében az izgalmas életút és a nem kevésbé izgalmas szellemi teljesítmény szerves egységbe dolgozott ábrázolásán keresztül elevenedik meg a könyv lapjain. Itt is akadnak sikeresebb és kevésbé sikeres megoldások. A kötet csúcspontja számomra Kepler történetének elbeszélése: az, ahogyan Held lényegre törő tömörséggel, de mégis árnyaltan mutatja be a tudós felfedezéseit a közép-európai katolikus reform által meghatározott környezetben működő értékes entellektuál egzisztenciális problémáinak, harcainak összefüggésrendszerében. Hasonlóan értékes — a Galileiről mint „udvaroncrol” egész monográfiát író Mario Biagiolinak is becsületére válna — az a rövid fejezet, amely Galilei tudósi jellemét és hozzájárulását a korabeli egyetemi struktúrák korlátjai, az udvari protekcionizmus által kínált lehetőségek és a tehetség megalkuvásokra is kész ambíciója által határolt mezőben helyezi el.

Ez a stratégia a kötetet informatív rajzolatok jobbára módfelett „olvasóbarát” füzérévé alakítja, bár a lendületes szöveg helyenként megbicsaklik. Mint egy olykor-olykor ellankadó figyelmű fordító munkájában, előfordul magyartalan terminológia (Joshua feltehetőleg Józsué, 49. o.; az „indulgencia” magyarul — ebben az esetben — búcsúédula, 57. o.; Brunswick helyett inkább a német eredeti, Braunschweig lenne helyénvaló, 70. o.; a „szocialista” helyesen szocialinusz, 180. o.), hasonlóan meghökkenítő kifejezésekhez a „csőlátású” V. Károlyról (68. o.) és fordulatokhoz — például Erasmusról, aki „mintha egy mai nőhöz hasonlóan fiatalabbnak szeretett volna tűnni a valóságnál” (66. o.) E recenzió szerzőjének kedélyét néhány bosszantó, didaktikus anakronizmus is borzolja — például amikor „a cél szentesíti az eszközt” eszméjét (megintcsak leegyszerűsítő módon) Machiavellinek tulajdonítja, a firenzei titkár egy kalap alá kerül nemcsak Loyola Ignáccal, hanem a modern fasiztákkal, kommunistákkal és terroristákkal (130. o.) vagy amikor Hobbes és Locke mint „politológus” jelenik meg a szövegben (180. o.).

Ez utóbbiakat írhatnánk annak a számlájára, hogy — mint nem a szerző, hanem az előszóíró Glatz Ferenc tudósít — „nem a szakfilozófusnak, a filozófiatörténésznek készült olvasmány ez, hanem az olyan kutatónak, tanárértelmiséginek, aki szeretné mind átfogóbban megragadni az európai szellemiség történetét” (9. o.) Ebben az esetben is kifogásolható, hogy némileg esetlenül simulnak egymáshoz a Held hőseit bemutató és a tágabb áttekintést nyújtó részek, és nem világosak a kiválasztás kritériumai. Valószínűleg lehetne olyan érveket felvonultatni, amelyek alapján meggyőző, hogy a szerző egyazon monografikus keretben tárgyalja a 16–17. századi természetfilozófia *bizonyos* kiemelkedő személyiségeit a reformáció és az ellenreformáció vezéralakjaival és a korabeli társadalomfilozófia *bizonyos* képviselőivel, miközben másokról nem emlékezik meg. Held József nem osztja meg az olvasóval erre vonatkozó megfontolásait — hacsak nem ilyen értelemben fogjuk fel azt a könyv utolsó bekezdésében tett megjegyzést, hogy más gondolkodók „kevésbé járultak hozzá az új kozmológia kialakításához” (204. o.) Luther, Kálvin és Loyola, de akár Hobbes vagy Locke tehát jeleskedtek e kozmológia kialakításában? Legalábbis az utóbbi két gondolkodó társadalomfilozófiáját persze minden további nélkül lehet kapcsolni a korabeli természetfilozófia Held könyvében is bemutatott áramlataihoz, törekvéseihez. Úgy tűnik, mintha erre a szerző is kísérletet tenne, legalábbis Hobbes esetében, aminek azonban nyomban ellentmond azzal a megállapítással, hogy „nem értették a tudományos forradalom igazi jelentőségét, de ez nem is volt fontos számukra” (179. o.). Aligha állja ez meg a helyét Hobbesról, akinek saját optikai kísérletei döntően befolyásolták

episztemológiáját, s ezen keresztül a természetjogra, a természeti törvényre, a társadalmi szerződés és a szuverén szükségességére vonatkozó elképzeléseit; vagy Locke-ról, az orvosról, Robert Boyle és a Royal Society alapító tagsága java részének személyes barátjáról. Igaz, ezek az összefüggések maguk is nehezen mérhetők fel anélkül, hogy meggondoljuk: a természetjogi gondolkodás 17. századi, többek között Hobbes és Locke (valamint a könyvben nem említett, de nem kevésbé áttűtő Grotius és Pufendorf) által fémjelzett átalakulása, a hangsúlynak a természeti törvényről a természetes jogok elsődlegességére való áthelyeződése elképzelhetetlen a 16–17. századi szkepticizmus által a természet és a természeti törvények megismerhetősége (nemegyszer pusztá létezése) iránt tanúsított kételye, e kétely kihívó, katalizáló szerepe nélkül. Erről a tradícióról a könyvben ugyan-csak nem esik említés.

Mindezekért kárpótolhatna a kötet információ- és adatgazdagsága, a korszakalkotó művek mondandójának közérthető összefoglalása. Pontatlanságok, értelmezés- és ténybeli tévedések azonban ezekkel kapcsolatban is óvatosságra intik az olvasót – íme, néhány példa. Skandináviában a reformációnak nem a kálvini, hanem lutheri változata terjedt el (136. o.). II. Károly angol király törvénytelen fia, az 1683–1685 között a majdani II. Jakabbal szemben trónkövetelőként fellépő Monmouth nem gróf, hanem herceg volt (191. o.). Már az értelmezés régiójába tartozik, hogy Descartes híres „*cogito-tétele*” nem annyira „az emberi ész felsőbbrendűségében való szókratészi hitet” állította vissza (21. o.), mint éppenséggel a szkepszis sajátos megnyilvánulása: arról szól, hogy gondolkodóként vagyok, a világot számomra egyedül a tudatomnak az érzékszerveim által közvetített képek képviselik, s — mivel ezek az érzékszervek gyarlók — Isten létezésében való hitem az egyetlen garancia arra, hogy ez a világ valóságosan is létezik. Erősen kétes, de legalábbis a közölnél bőségesebb bizonyításra vagy árnyalásra szorulna az a megállapítás, hogy Hobbes gondolkodása „korának angol belpolitikájában gyökerezett” (180. o.) – hatalmas (angol és nemzetközi) élményanyaga nyilván átszövi gondolkodását, de alapvetően inkább kifejezetten absztrakt, nem az empiriából kiinduló gondolkodóként szokás számon tartani. Locke-ot aligha tekinthetjük „az 1688-as egyezmény szellemi képviselőjének” (192. o.): a természetes jogokból kiinduló Locke minden mérséklete ellenére is túl radikális volt az Orániai Vilmosmal való kompromisszumot tető alá hozó, pusztán a II. Jakab konkrét törvénysértéseinek megismétlődésétől tartó, az „ösi alkotmányban” foglalt történeti jogokra apelláló whig vezetők számára. Locke politikai elméletét Hobbeséval szembeállítani (192. o.) a filozófiában van létjogosultsága, az eszmetörténetben ez kevésbé egyértelmű: a történészek inkább Locke explicit állításából indulnak ki, mely szerint a *Két értekezés a kormányzatról* című művet Robert Filmernek a királyok isteni jogalapú, örökletes abszolút hatalmát hirdető — akkoriban Hobbesénál sokkal nagyobb hatású — elméletének cáfolataként írta. Ez egyebek mellett az *Első értekezés*ből tudható, amely — Held József különös, a forráshasználattal kapcsolatban erősen gondolkodóba ejtő állításával (194. o.) ellentétben — nem vezett el, hanem 1689 végén a másodikkal együtt megjelent, s a mai napig rendszeresen szerepel a mű kiadásaiban (igaz, a *Második értekezést* önállóan is szokás megjelentetni).

Üdvözlendő tény, hogy a nyugat-európai eszmetörténet e fontos fejezetéről önálló monográfia jelent meg a Történettudományi Intézet gondozásában. Held József széles erudícióról tanúskodó könyvét azonban jelzett értékei ellenére is Janus-arcú teljesítménynek találok. Néhány megkapó pályarajz felvillantja a benne rejlő lehetőségeket, amelyek megvalósítását akadályozza homályos koncepciója, használhatóságát pedig a kellően alapos lektorálás elmaradása is rontja — így aligha segíti hozzá művelt olvasóját „az európai szellemi fejlődés átfogóbb megragadásához”.

Kontler László

LE LIVRE NOIR DU COLONIALISME

XVIe – XXe siècle: de l'extermination à la repentance

Marc Ferro (Ed.)

Robert Laffont 2003. 831 o.

A KOLONIALIZMUS FEKETE KÖNYVE

A XVI–XX. század: a népirtástól a megbánásig

A cím a kommunizmusról szóló Fekete könyvet juttatja az eszünkbe. Az is inspirálta a szerkesztőt, Marc Ferrót, a történelemtudomány eredményeinek magas fokú népszerűsítésében is kitűnő történész e könyv megjelentetésére, de nem elsősorban az a mű. Főként a 2001. szeptemberi események, az algériai iszlám fundamentalizmus tragikus következményei és a dél-afrikai Durban-

ben 2001-ben tartott rasszizmus elleni világkonferencia voltak azok, amelyek szinte sokkszerűen idézve fel a gyarmatosítás korát ösztönzőleg hatottak e nagyszabású, a probléma legjobb szakértőit egybegyűjtő vállalkozásra. A szerkesztő arra is felhívja a figyelmet, hogy a totalitáriánus rendszereket vizsgálók Hannah Arendt klasszikus munkáját olvasva elfeledkeznek arról, hogy a szerző a náciizmushoz és a kommunizmushoz társítja a gyarmati imperializmust, amely a rasszizmus élet-rehívója volt, s így „egészében joggal tekinthetjük a jövőendő katasztrófák előkészítő szakaszának”. (*Hannah Arendt: A totalitárianizmus gyökerei. Európa 1992. 149. o.*)

A könyv megjelentetésének okai közül nem hiányzik bizonyos politikai aktualitás sem: míg a nyugat-európaiak élen járnak a náciizmus és a kommunizmus bűneinek a leleplezésében, addig a kolonializmus sötét oldalának felidézéséről megfélelkeznek. Azzal mentegetőznek, hogy arról nem tudtak, nem tájékoztatták őket. Ez azonban nem felel meg a valóságnak, s ennek alátámasztására a szerzők dokumentumokat, újságcikkeket, sőt tankönyveket idéznek. Ugyanakkor a 29 tanulmány szerzőinek a részéről határozott törekvés nyilvánul meg, hogy a történelmi folyamatokba ágyazva teljes képet adjanak a kolonializmusról, kialakulásáról, megszűnéséről (átváltozásáról) és máig ható következményeiről. A könyv olvasásakor egyértelműen kiderül, hogy nem militáns irodalommal van dolgunk.

A monumentális munka, amelynek valamennyi tanulmányára egy ismertetés keretében lehetetlen kitérni, kronológiai-tematikus szerkesztésben tekinti át a gyarmatosítás problémáját.

Az első tanulmányok a gyarmatosításnak talán a legsötétebb korszakával, az őslakosok megsemmisítésével foglalkoznak. A szerzők a karibi, az észak-amerikai és az ausztráliai őslakosok szisztematikus megsemmisítésére törekvő folyamatot — a nemzetközi jog meghatározását alapul véve — genocídiumnak nevezik. Sőt egyes amerikai kutatók az indiánok megsemmisítésével kapcsolatban egyenesen „amerikai holokausztról” beszélnek. (57. o.). Különösen tragikus, majdhogynem reménytelennek tűnik az ausztráliai őslakosok, az obók (kb. 400 ezren vannak) helyzete. Polgárjoguk (választójog 1967-től) gyakorlásában történt előrelépés, de elrabolt földjüket eredménytelenül próbálják visszaszerezni. A konzervatív vezetésű kormányok különösen merevek ezen a területen, s ellentétben Kandával és Dél-Afrikával, még bocsánatkérésre sem hajlandók. A tanulmány szerzője, Ataire Davidson, a Swinburne-i Egyetem professzora szerint Ausztrália a volt brit gyarmatok közül a legreakciósabb és a legrasszistább (94. o.). E következtetés kapcsán felmerül egy kérdés, amelynek kifejtésével adósak maradtak a szerzők, pedig éppen e súlyos ítélet indokolta volna: mi az oka annak, hogy a brit „fehér” gyarmatokon (Dél-Afrika, Rhodézia és az Egyesült Államok is) bizonyos időszakban a rasszizmus a hivatalos kormánypolitika része volt? Más esetekben pedig (pl. India vagy Ciprus) komoly kisebbségi — etnikai, vallási — feszültségeket hagytak maguk után a kivonuló britek. Az egyes kolonializmusok összehasonlító elemzése adhatott volna erre, ha nem is kimerítő választ, de magyarázatot mindenképpen. Ez az összehasonlító elemzés kétségtelenül hiánya a könyvnek, bár a szerzők teljesen nem mellőzik. Így pl. a japán kolonializmus bemutatásakor. (Kisebb mértékben érvényesül a komparatív elemzés az orosz gyarmatosítás elemzésekor is. Erre a csecsen problémán keresztül történik — nem túl jól sikerült, az aktualitás jegyeit magán viselő — kísérlet.)

A japán gyarmatbirodalom létrehozására a 19. század végén elkezdett kísérlet az egyetlen, amelyre nem nyugati kultúrájú állam vállalkozott. A japán terjeszkedés nem tengereken, földrészekben átnyúló, hanem regionális. A befolyása alá vont területeket modernizálni (iparosítani) és brutális elnyomást gyakorolva asszimilálni igyekeztek. Ezért — állapítja meg a szerző, a tokiói francia-japán intézet igazgatója — a japán jelenlét pl. Koreában sokkal inkább hasonlítható az írországi angol jelenléhez, mint az indokínai franciához (409. o.). Az egész 20. századi japán terjeszkedés oly erősen kötődött a hadiiparhoz, hogy a világháborúban elszenvedett katonai vereség hatása alatt a japán uralom napok alatt összeomlott. Ezt azonban nem a béke, hanem a polgárháború követte (Indokínában, Indonéziában, Kinában), mivel Japán nem a gyarmatosító volt, hanem az európai gyarmatosítók gyarmatosító alternatívája.

Nem került el a szerkesztő figyelmét a köztudatban (de olykor úgy tűnik, hogy a szakirodalomban is) elég élő arab gyarmatosítás bemutatása sem. Az ománi szultán a 19. század első harmadában székelyét Zanzibárra tette át és nemcsak a szigetet, de a szemben lévő kelet-afrikai partvidéket is fennhatósága alá vonta. A szultánátus jövedelmét a rabszolgakereskedelem és a rabszolgamunkára alapozott ültetvényes gazdálkodás (szegfűszeg, cukor, gyapot) adta. Az 1830-as években 100 ezer rabszolga dolgozott az ültetvényeken, s számuk még a század végén is elérte a 40 ezret. A szultánátus 1897-ben angol protektorátus lett s ekkor szűnt meg véglegesen a rabszol-

gaság intézménye. (A rabszolgaság a legtovább Szaud-Arábiában — 1962-ig — és Mauritániában — 1980-ig — létezett hivatalosan.)

A rabszolgakereskedelemnek Afrika demográfiai helyzetére gyakorolt negatív hatásával külön tanulmány is foglalkozik, de szinte valamennyi írás érinti. A szakirodalom egybehangzó következtetései szerint a 15–19. század között mintegy 13 millió afrikai került a transzatlanti kereskedelem vérkeringésébe, fele az ültetvényes gazdálkodás fénykorát jelentő 18. században. Számítások szerint egyharmaduk volt nő, és 2 millióra tehető azoknak a száma, akik útközben veszítették életüket (106., 574. o.)

A tanulmányok nagyobb része — érthetően — a francia (Algéria, Indokína, Haiti) és a brit (India) gyarmatosítással foglalkozik, de olvashatunk a holland (Indonézia) és a belga (Kongó) kolonializmust elemző cikket is.

A sokféle érdekből és irányzatból összetevődő antikolonializmus kialakulásának történelmi folyamatát taglaló cikkek — reálisan szemlélve a 20. században mozgalommá növekvő irányzatnak a politikai erejét — rámutatnak arra, hogy a gyarmati rendszerek döntően a saját súlyuk alatt omlottak össze, „a Kiplingnek oly kedves 'fehér ember terhe' túlságosan súlyosnak bizonyult” (612. o.). Ez egyáltalán nem jelenti a gyarmatokon kibontakozott függetlenségi mozgalom — vagy háború — szerepének a lebecsülését, csupán azt, hogy ha a gyarmatosító ország biztosítani akarta a gazdasági-társadalmi fejlődést, akkor meg kellett szabadulnia gyarmataitól, és a kapcsolatoknak (függési rendszernek) más formáit kellett kialakítania. Ezért beszél a könyv Bevezető írásában Marc Ferro „multinacionális imperializmusról” (33. o.). Vagyis a függetlenné vált gyarmat már nem csupán egy, hanem több ország — vagy nemzetközi szervezet (pl. a Világbank) — számára szabad működési terület. A szerző — nemzetközi híró jogász, jogtörténész — szemléletesen érzékeltetve a gyarmatosítók felelősségét azt mondja, hogy az európaiakat, ha perre kerülne sor, két vádpontban lehetne elmarasztalni: betöréses lopásért a kezdeteknél (kolonizáció), a befejezésnél (dekolonizáció) pedig segítségnyújtás elmulasztásáért (644. o.).

A könyv aktualitása, mának szóló mondanivalója szinte valamennyi tanulmánynál kitapintható, de leginkább a *Fehér felsőbbrendűség s a fekete alsóbbrendűség posztulátuma* címűben érhető tetten. Nehéz, szinte lehetetlen minőségi sorrendet felállítani, de talán ez a legsikerültebb írás. Szerzője a nagy nemzetközi tekintélyű afrikánista, Cathrine Coquery-Vidrovitch. A felvilágosodás eszmevilágának bemutatásával és elemzésével indul a tanulmány. A rabszolgakereskedelem és ültetvényes gazdálkodás csúcspontja ez a korszak. Gondolkodói (Voltaire, Hume), éppúgy mint a következő század filozófusai (Hegel, Kant) vagy természettudósai (Darwin), akik a lineáris fejlődésemélet meggyőződéses követői, nem csupán Európa felsőbbrendűségében hisznek, de az európai (fehér) ember civilizációs küldetésében is. Az emberi jogok éharcosai szerint ez a küldetés abban áll, hogy a még „gyermekkorban” élő gyarmatosított népeket civilizálják. A népek kategorizálása, a nem fehér emberek egzotikum tárgyává tétele (a párizsi Fűvészkertben az 1870-es években ketreche zárva eszkimókat, afrikai őslakosokat mutogattak rendkívül nagy sikerrel és anyagi haszonnal) még a legnagyobb jóindulat mellett is a faji szemléletet erősítette. Ennek súlyos öröksége máig hat.

A fajelmélet virulens képviselői (Gobineau, Chamberlain), akik nem kerestek igazolást korábbi gondolkodók munkáiban, azt állították, hogy az alsóbbrendűség, a „civilizálatlanság” genetikailag meghatározott, tehát örök.

A *Ki kér jóvátételt és milyen bűnért?* c. epilógus kimondottan a mával foglalkozik. Konkrét eseteket mutat be (a vietnami háború áldozatai, az amerikai rabszolgák utódai, az ausztrál őslakosok stb. és azoknak a küzdelmét, akik nem okvetlenül anyagi jóvátételt követelnek. Nem azért fontos a bocsánatkérés, hogy kártérítést követelhessenek az utódok (akik egyébként e kérdésben nagyon megosztottak), hanem mert ez a megbánás elősegíti a megbékélést. Nem csupán az áldozatok utódaival, hanem a bocsánatkérő nemzetnek a saját múltjával is, s ez végső soron a nemzet kohézióját erősíti.

A tanulmányokat nagy számú dokumentum illusztrálja, az egész vaskos kötet kezelését pedig többféle mutató (személynév, földrajzi és tematikai index), statisztikai táblázatok, térképek segítik. E mű, a tudományos értékén túl, a napjainkban sokat emlegetett, vitatott európai identitás fogalmának a tisztázásához is hozzájárulhat. Ezért nem csupán a szakmai, de a legszélesebb közönség érdeklődésére is számot tarthat.

Markó Árpád

II. RÁKÓCZI FERENC CSATÁI

*Válogatott tanulmányok. Sajtó alá rendezte Mészáros Kálmán
Nap Kiadó, Budapest, 2003. 360 o.*

2003 a Rákóczi-szabadságharc tricentenáriumának kezdő éve, s már meg is indult a kiadványok megjelentetése, kiállítások és tudományos konferenciák rendezése. Miután a tudományos kutatásban és főleg a közvélemény alakításában nálunk az évfordulók alkalmával lezajló megemlékezéseknek hagyományosan jelentős szerepe van, recenzens különösen örül annak, hogy ez a könyv mindjárt a visszaemlékezés-folyamat elején a könyvesboltokba került. A következő években nyilván megnövekszik azoknak a száma, történészeké, helytörténet-kutatóké és érdeklődő olvasóké, akik foglalkozni vagy ismerkedni fognak a függetlenségi háború eseményeivel. Ezért feltétlenül üdvözlölni kell a Nap Kiadó jó és gyors felismerését, hogy megjelentette az e téren immár klasszikusnak számító Markó Árpád válogatott tanulmányait, amelyek nemcsak alapot, útmutatást nyújtanak tudományos feldolgozóknak és érdeklődőnek egyaránt, hanem egyben figyelemfelkeltő, sőt mondhatni izgalmas olvasmányok is, s különösen az oktatásban, tanárképzésben nyújthatnak jelentős segítséget.

Ez a kötet azonban nemcsak tudományos teljesítmény, hanem Markó Árpád személyével szemben erkölcsi kötelezettség valóra váltása is. A bevezetésben Mészáros Kálmán vázlatosan ismerteti Markó Árpád életútját, benne tudósi pályájának azt a nagy törését is, amit 1949-ben akadémiai tagságának megvonása jelentett. Markó Árpád azonban a teljesen megváltozott, súlyos és megalázó körülmények között is folytatta munkásságát, 1954-től úgyszólván haláláig ismét jelentek meg tanulmányai, forrásközlései. Akadémiai tagságát csak a rendszerváltás után állították vissza, s ma emléktábla őrzi nevét a Hadtörténeti Intézet és Múzeum falán. A tudós számára azonban az igazi rehabilitációt az jelenti, ha munkái visszakerülnek a tudomány örökké változó folyamatába, s szolgálják annak fejlődését és továbbépítését. Ez a könyv ennek a tudományos elégtételnek fontos részét képezi.

Ha majd egyszer nemzeti múltképünk alakulása tudományos feldolgozás tárgya lesz, benne a Rákóczi-szabadságharcról a kutató bizonyára meg fogja állapítani Markó Árpád maradandó érdemeit.

A Rákóczi-szabadságharc nemzeti tudatunk szerves része, de a róla alkotott kép egyúttal tükrözi mindazokat a torzulásokat is, amelyek társadalmunk múltfelfogását általánosságban jellemzik (öntúlbecsülés, önsajnálás, árulások szerepe stb.). A kuruc függetlenségi háború értékelése 300 év alatt többször is változott, nagyrészt a hatalmon lévő társadalmi osztályok és a politikai elit érdekeinek hatására. A kiegyezés után Thaly Kálmán alkotta meg a hibátlan, önzetlen és hősi fejedelem képét, amelyen az 1940–1950-es években új vonás tűnt fel: a majdnem forradalmi népvészér alakja. Ezt éppúgy politikai motiváció inspirálta, mint Thaly Rákóczijának alakját. A Rákóczi-szabadságharc katonai történetének reális képét, amely a források módszeres és objektív feltárásán és kritikai alkalmazásán alapult, tulajdonképpen Markó Árpád végezte el 1929-től, első e témájú tanulmányának megjelenésétől. És ő emelte ki a Rákóczi-felkelés és a spanyol örökösödési háború közötti lényegi összefüggéseket, tehát a függetlenségi háborút nem csupán nemzeti, hanem európai (ha nem is döntő) jelentőségű mozgalomnak tartotta.

Markó Árpád nem volt „civil íróasztal-tudós”, személyében szerencsésen egyesült a tanult és harctéri tapasztalatot szerzett katona (végigharcolta az első világháborút), valamint a képzett szaktörténész (diplomát szerzett a Pázmány Péter Tudományegyetemen.) Mindez alkalmassá tette őt arra, hogy a szabadságharc csatáiban is többet meglásson, mint amit a levéltári iratok mondanak. A háborúban a lélektani tényezőket igen jelentősnek tartotta, ezért életszerűek, mondhatni izgalmasak Rákóczi csatáinak ábrázolásai, elbeszélései. Fel tudta idézni az élő, hús-vér, érzelmekkel bíró és sokszor hibázó embert is. Mint történész fáradszomjas kutató új források után a hazai és külföldi (főleg bécsi és párizsi) levéltárakban is, a már kiadottakat pedig új szempontok alapján vizsgálta át. Így könnyen cáfolhatta és cáfolta Thaly Kálmán gyakran primitív egyszerűsítéseit és tévedéseit.

Ha a tudomány fejlődésének törvényszerűsége következtében az újabb kutatási eredmények bővítették vagy túl szárnyalták is eredményeit, a Markó által lerakott alapok megkerülhetetlenek és nélkülözhetetlenek maradnak.

Rátérve most már a kiadvány formai értékelésére, első megállapításunk a Nap Kiadó érdemének hangsúlyozása, hogy a munkához sikerült megfelelően felkészült szakembert találnia. Helyesnek tartjuk, hogy Mészáros Kálmán a terjedelem megszabott keretei közt elsősorban Markó Árpád folyóiratokban megjelent tanulmányait vette fel, azok közül is persze a legjelentősebbeket.

Ezek az immár 60–70 éves folyóiratszámok ma már csak a nagyobb központi könyvtárakban olvashatók. Így recenzius egyetért azzal, hogy az 1705. év csatái (a vág-dudvági kelepe, Pudmeric, Zsibó) nem kerültek be a kiadványba, mert azok Markó Árpád önálló kötetében, amely általában jobban hozzáférhető, jelentek meg (II. Rákóczi Ferenc a hadvezér. Bp., 1934.). Viszont a kötet végén található bibliográfia tartalmazza Markónak a témára vonatkozó valamennyi írását, az önálló kötetektől a könyvismertetésekig. A precíz személy-, földrajzinév- és alakulatmutatók szintén a kötet gondozójának munkáját dicsérik, és a kutatók számára hasznos segítséget nyújtanak.

Ugyancsak a kutatók munkáját könnyíti meg és a kötet tudományos értékét növeli, hogy Mészáros Kálmán Markó Árpád jegyzetapparátusát kiegészítette az azóta, tehát az elmúlt 50 évben megjelent munkák adataival, vagy a levéltári jelzetek időközben történt megváltozásával. A két jegyzetanyagot világosan elkülöníti egymástól, az összetévesztés tehát kizárt.

Végezetül a recenzius számára az egyértelmű elismerés mellett annak az óhajának és reményének kifejezése marad: bárcsak a tricentenárium hátrelevő éveiben a kiadó és sajtó alá rendező több ilyen kötetet jelentethetne meg!

Az érdeklődők számára az ajánlás: ezt a könyvet el kell olvasni!

Bánkúti Imre

Berend T. Iván

KISIKLOTT TÖRTÉNELEM

Közép- és Kelet-Európa a hosszú 19. században

Budapest, 2003. História-MTA Történettudományi Intézet, 277 o.

(História Könyvtár. Monográfiák 19.)

Berend T. Iván legújabb kötete tulajdonképpen két korábbi, a térséggel foglalkozó monográfia koncepciójának alkalmazása a 19. századi közép- és kelet-európai fejlődésre. Berend most is totális képet kíván alkotni, amelyben a gazdaság és a társadalom kérdései mellett a politika és a kultúra alakulásáról, hatásairól és visszahatásairól is szó esik, mégpedig nem csupán leíró módon, hanem kiemelve azokat a változásokat, amelyek a vizsgált régió társadalmait e téren átalakították. A gazdasági, társadalmi és politikai életre több kulturális irányzat gyakorolt hatást (az egész 19. század folyamán meghatározó szerepe volt a romantikának). Berend hangsúlyosan érzékelteti, hogy ezek a folyamatok különfélék, olykor egymásnak ellentmondóak is voltak.

A kötet felépítése logikus. A bevezető röviden ismerteti a korabeli nyugat-európai viszonyokat, mint egyfajta ideáltípust, amely óriási, s szinte mindenben pozitív befolyást gyakorolt a térség társadalmaira és államaira. Ezután egy viszonylag rövid fejezetben bemutatja a nyugat-európai fejlődés 16–18. században megtett útját, és Közép- és Kelet-Európa országainak a nyugati fejlődés kihívásaira adott „válaszait”. Ebben a fejezetben nyomatékkal foglalkozik a szerző a gazdaság és a társadalom változásainak bemutatása mellett a nyugati tudományos gondolkodás fejlődésével, a nyugat-európai világszemlélet új jelenségeinek a bemutatásával, külön is nyomatékot adva annak a „kettős forradalomnak”, amely a francia forradalom és az angol ipari forradalom közös, együttes eredményeként érte Közép- és Kelet-Európát. A következő fejezet a romantikának a közép- és kelet-európai nemzeti gondolat kialakulására gyakorolt különféle hatásait elemzi. A 19. század első felének (az 1848-ig tartó részének) a közép- és kelet-európai gazdasági- társadalmi átalakulást elősegítő különféle folyamatait a „Felkelések és reformok: küzdelem a modern és független Közép- és Kelet-Európáért” c. fejezet foglalja össze. Ebben helyet kapnak a lengyel felkelések-forradalmak, a Habsburg-birodalom egyes részein belül folytatott küzdelmek az átalakulásért, majd az 1848-as forradalmak idején a nemzetségek szembefordulása a magyar nemzeti mozgalommal, s a balkáni területek különféle etnikumai nemzetérválási folyamatának kezdeteit leíró, bemutató részek.

A kötet gerincét a gazdasági modernizáció 1850–1914 közötti sikereinek és kudarcainak, valamint a gazdasági átalakulás nyomán a társadalmakban bekövetkezett változásoknak a leírása nyújtja. Berend ezekben a részekben kiemeli a „kettős” és a „hiányos” társadalmak jellegzetes vonásait, foglalkozik a demográfiai forradalomtól a gazdaság egyes szektoraiban bekövetkezett átalakulásokig szinte mindennel, ami fontos és jellemző. Az áttekintést a politikai rendszerek bemutatását tartalmazó nagyobb fejezet zárja le, amelyben Berend a demokratizálódási folyamatok és az autoriter politikai rendszerek ellentéteit, az ebből a helyzetből adódó feszültségeket foglalja össze. Kétségtelenül az összefoglalás sikerét szolgálja, hogy kitűnően tudja értékesíteni részben

korábbi (Ránki Györggyel együtt írt) e tárgyú munkáit, valamint a különféle nemzetek legújabb történeti irodalmából szinte mindazt, ami fontosnak tekinthető. Külön erénye a kötetnek, s ennek nyomatközlésének szeretnék hangot adni, hogy Berend valóban totális történelmi áttekintésre törekszik, annak ellenére, hogy az adott terjedeleme leve behatárolja ennek lehetőségét. A terjedelmi korlát ellenére fő vonásokban sikerült is a maga elé tűzött célt elérnie.

Egy ilyen igényű vállalkozás természetesen nehezen elképzelhető megoldatlanul maradt kérdések, vitatott és vitatható részletek, olykor koncepcionális elképzelések nélkül. Berend könyve sem kivétel. Maga a kötet címe mindjárt két vitatott és továbbra is vitatandó kérdést vet föl. „Kisiklott történelem” a kötet főcíme, nyilván nem véletlenül. Ez azt sugallja, hogy az emberiség történelmi fejlődése nagyjából azonos vágányokon halad. Berend a kelet-európai történelmi fejlődés bemutatása kapcsán visszatér az „elkanyarodás” koncepciójához. A magam részéről azonban aligha tudnám elképzelni azt az egységes fejlődési sémát, amelyről azután a világ messze túlnyomó része „el-, vagy lekanyarodott”, „kisiklott”. Sokkal inkább valószínű, hogy a nyugat-európai fejlődés az, amelyik — több különféle tényező szerencsés egybeesése következtében — „elkanyarodott”, eltért a világ többi részétől, s amelynek gazdasági fejlődése, növekedése ennek nyomán felgyorsult, s amelyik ezután a megnövekedett gazdasági potenciál segítségével s az ebből adódó technikai fölényrel többé-kevésbé a maga által megtett út követésére készítette — vagy inkább kényszerítette — a világ többi részét. Ebben a folyamatban Kelet-Európa fejlődése bizonyult viszonylag a leggyorsabbnak és a legeredményesebbnek. (Félreértések elkerülése végett: Észak-Amerika, Ausztrália gyakorlatilag a nyugat-európai gazdasági-társadalmi szerkezetet örökölte, kisebb-nagyobb eltérésektől eltekintve tehát a nyugat-európai fejlődési séma folytatónak tekintendők.)

A másik vitatéma „Közép-Európa” és „Kelet-Európa” fogalma, vagyis az, hogy *történetileg* (tehát nem földrajzilag) mely területeket tekinthetjük e régióknak? Berend gyakorlatilag az 1914 előtti Németország és Oroszország között északról dél felé húzódó sávot tekinti annak, vagyis a Baltikumot, a lengyel, a cseh-morva, osztrák, magyar területeket és a Balkánt (lényegileg a görög területek kivételével). Olykor ugyan utal a német vagy az orosz fejlődésre, de ezek a területek, s gazdasági-társadalmi-politikai átalakulásuk igazában nem kap szerepet a munkában. Az említett területek evolúciója azonban hatalmas különbségeket rejtgette, s alighanem fontos összefüggések maradnak így ki az elemzésből. Történeti értelemben „Közép-Európának” azt a régiót tekinthetjük, amelyben a nyugati és a kelet-európai fejlődés elemei olymértékben keverednek, hogy ez a régió mindkét fejlődési séma fontos elemeit egyesíti, de egyúttal önálló fejlődési jellegzetességekkel rendelkezik, amelyek mindkét fejlődéstől elkülönítik. Az osztrák, a cseh-morva (részben a sziléziai) területek azonban egyértelműen a nyugat-európai (a kontinentális nyugat-európai, s nem az angol) fejlődés jellegzetességeit hordozzák, bár annak valóban talán a leggyengébb variációját képviselik. Erre utal — egyebek között — a német kolonizáció meghatározó szerepe (az osztrák és a szudéta területeken ez kizárólagos, a cseh-morva régióban túlnyomó), a nyugati típusú városfejlődés, beleértve a városi hálózat sűrűségét is, stb. Nem véletlen, hogy e területek iparosodása is a kontinentális nyugat-európai (azaz nem az angol) sémát követi. A lengyel, a baltikumi, a horvát és a magyar gazdasági-társadalmi fejlődés hordozza magán a tipikus közép-európai jegyeket: a nyugat-európaiktól eltérő feudális vonások fennmaradása, illetve számottevő jellege. Ide sorolható az Elbától keletre fekvő német területek gazdasági-társadalmi (és politikai) átalakulása is. A kelet-európai szerkezet jellegzetesen Oroszország (ide sorolható Ukrajna Bugtól keletre fekvő része is) fejlődésében ábrázolható, míg a Balkán népei egy sajátos, részben önálló, a kelet-európaihoz viszonyítva is attól sokban eltérő úton haladtak. A kötet azonban alig fordít figyelmet Oroszországra, amellyel csak érintőlegesen, többnyire utalásszerűen foglalkozik, s kimaradnak a keletnémet területek is. Így tulajdonképpen mind Közép- mind Kelet-Európa fejlődési folyamatainak áttekintése csónka marad.

A kötet több, pontatlannak tetsző megfogalmazást alkalmaz. Különösen a 16–18. századi fejlődést áttekintő fejezetben, de a későbbiekben is találkozhatunk ilyenekkel. A vizsgált térségre aligha alkalmazható a „második jobbágyság” fogalma, hiszen a) itt az első még nem szűnt meg (a parasztság robotkötelezettsége pl. Magyarországon 1514 előtt is megvolt, a szabadköltözés jogának korlátozása pedig csak időleges volt), b) a „jobbágyság” fogalma itt más jellegű társadalmi osztályt takart, mint azokon a területeken, amelyekre vonatkozólag annak idején ezt a meghatározást alkalmazták (elsősorban a keleti német területekről, s a Baltikum egyes részeiről volt ebben az összefüggésben szó). A paraszt a vizsgált területek nagy részén személyében nem volt a földesúrhoz kötve, föld nélkül nem adták-vették, mint pl. Oroszországban, vagy a Balkán egyes részein. (Magyarország esetében csak Erdélyből vannak ilyenre szórványos adatok, zömmel román parasztok esetében). Angliára vonatkozólag nem beszélhetünk a jobbágyság „eltörüléséről”, ez ott hosszabb

spontán folyamat eredménye volt. Anglia mellett Hollandia nagyarányú fejlődését említi a kötet, ami a 15–17. századra vonatkozólag igaz, a holland kereskedelmi tőke azonban a 18. században nem a holland, hanem az iparilag fejlettebb dél-németalföldi, vagyis a belga területeken és Angliában áramlott be az iparba, az ipari forradalomban ezért a belga területek vettek részt, s váltak sok tekintetben mintaadóvá a kontinentális Nyugat-Európa számára is. Hasonlóképpen problematikus Magyarországra vonatkozólag az a megfogalmazás, hogy a parasztok magyarul beszéltek, amikor a 18. század végén a magyar anyanyelvűek aránya még nem érte el a népesség felét sem.

A munkát egészében véve nagyon is hasznosnak tartom, nem utolsó sorban azért, mert a magyar történetírásban vékony érként jelen lévő egyetemes történeti kutatások lehetőségeire irányítja a figyelmet. Történetírásunknak nem szabadna visszariadnia az ilyen s hasonló összehasonlításoktól. A „kis nemzetek történetírása”, mint Hajnal István megfogalmazta, nem utolsó sorban éppen azzal az előnnyel rendelkezik, hogy a sajátos vonásokra hívja fel a figyelmet. Ezt a nagy nemzetek történetírása helyettünk aligha teszi meg. Berend T. Iván kötete a közép- és kelet-európai történelmi fejlődés 19. századi szakaszára vonatkozóan erre tesz összességében igen sikeres kísérletet.

Gunst Péter

DOCUMENTS D'ARCHIVES FRANÇAIS SUR L'HISTOIRE DU BASSIN DES CARPATES 1918–1932

Vol. IV. Janvier 1922 – décembre 1927.

Rédacteur en chef de la série: Magda Ádám. Ce volume a été réalisé sous la direction de Magda Ádám et Mária Ormos, avec la collaboration de Katalin Litván, avec la participation de László Borhi, István Majoros et Cécile Vrain

Budapest, Akadémiai Kiadó, 2002, 632 o.

FRANCIA LEVÉLTÁRI DOKUMENTUMOK A KÁRPÁT-MEDENCE TÖRTÉNETÉRŐL, 1918–1932

IV. kötet: 1922. január–1927. december

Az alábbiakban bemutatásra kerülő francia nyelvű dokumentumkötet a IV. része az Ádám Magda főszerkesztésében készül, a Kárpát-medence államainak 1918 és 1932 közötti történetére vonatkozó francia levéltári iratsorozatoknak. A témaválasztásnak különös jelentőséget ad, hogy a szóban forgó időszak eseményei hosszú időre, sőt sok tekintetben napjainkig meghatározzák a térség állami kereteit. A magyar közvéleményben mindmáig feldolgozatlan Trianon-szindróma, és ezzel szoros összefüggésben, Franciaországnak az első világháború után Közép-Kelet-Európa területi rendezésében játszott, gyakran még ma is heves indulatokat kiváltó szerepe okán a kötet sorozat iratai joggal számíthatnak a szűk szakmai köröknél szélesebb olvasóközönség érdeklődésére is. A dokumentumok ugyanis bepillantást engednek a térség korabeli helyzetét nagymértékben befolyásoló nagyhatalom, Franciaország külpolitikájának belső műhelytitkaiba. Így a már a kortársak számára ismert nyilvános állásfoglalásokon túl megismerhetjük a Quai d'Orsay-n megformált Közép-Kelet-Európa kép változásait is. A szilárd adminisztratív hagyománnyal és kiváló diplomáciai karral rendelkező francia kormányzat információszerzési lehetőségeit nagyban kibővítette a korszakunkban mindvégig barátnak tekintett kisantant-államokkal — Csehszlovákiával, a Szerb-Horvát-Szlóven Királysággal és Romániával — kialakított szoros együttműködés. Így a francia külügyi iratok segítségével nemcsak Franciaország álláspontjának alakulását figyelhetjük meg nagy pontossággal, hanem a régió egészének igen szövevényes politikai viszonyairól, az egyes országok és ország csoportok egymás közti kapcsolatairól, valamint a kibontakozó francia-brit-olasz-német nagyhatalmi vetélkedésről is értékes ismeretekhez juthatunk. A nemzetközi erőtér bonyolultságát érzékelve joggal állapította meg Clément-Simon, belgrádi francia követ 1922. áprilisában Párizsba küldött jelentésében: „Közép-Európa különböző országainak bizonyos érdekei megegyeznek, míg más érdekei különböznek; de bármely tényező, amely akár csak egyiküket is érinti, hatással van az összes többire is. Nem lehet, hogy figyelmen kívül hagyjuk a román ügyekben a szerb nézőpontot. Szerb ügyekben pedig nem hanyagolhatjuk el a román szempontot.” (A kötetből származó francia nyelvű idézetek a recenzio szerzőjének magyar fordításában szerepelnek.)

A kötet sorozat terve és előkészítő munkálatai az 1970-es évekre nyúlnak vissza, amikor Ádám Magda párizsi kutatásai nyomán arra a következtetésre jutott, hogy a francia levéltárak igen

értékes anyagokat tartalmaznak térségünk első világháború utáni történetére vonatkozóan. Az 1960-as években a második világháború előzményeit és a náci Németország közép-kelet-európai térfoglalását vizsgálva felvetődött számára a kérdés: hogyan váltak a régió kis államai oly könnyen a hitleri terjeszkedés áldozataivá? A válaszárt az első világháborút lezáró békerendszerrig és az 1920-as évekig nyúlt vissza. Ádám Magda levéltári kutatásainak eredményeit *A kisantant, 1920–1938* (Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1981) és *A kisantant és Európa, 1920–1929* (Budapest, Akadémiai Kiadó, 1989) című monográfiákban összegezte, melyeknek fontos célja volt „tanulással szolgálni a Duna-medence országainak, az itt élő és egymásra utalt népeknek, akik az elkövetett bűnök és hibák súlyos következményeit viselték. Hiszen kevés olyan térség volt, ahol a földrajzi, gazdasági és politikai adottságok ennyire egymásra utalták a népeket, mint az első világháború utáni Duna-medencében, s kevés olyan hely, ahol az együttműködési lehetőségeket ily könnyelműen elszalasztották” – írta Ádám Magda utóbbi könyvének bevezetőjében. A francia dokumentumkötet-sorozat kiadásának tervét felkarolta a Történettudományi Intézet korabeli vezetése is Ránki Györggyel az élén, aki korábban a hitleri Németország magyar vonatkozású dokumentumainak megjelentetését is kezdeményezte. A levéltári iratgyűjtés munkáját Ádám Magda, Litván György és Ormos Mária végezték. Az ennek során feltárt dokumentumok legnagyobb része a kötet-sorozatban jelent meg először.

Az eddig napvilágot látott három rész (az I. kötet 1918. október és 1919. augusztus, a II. 1919. augusztus és 1920. június, míg a III. 1920. július és 1921. december között keletkezett iratokat tartalmaz) nagy nemzetközi és hazai elismertségnek örvend. Erről még a számos méltató recenzió (pl. Borhi László, Lojók Miklós, Niederhauser Emil ismertetései) és a gyakori tudományos idézettel-ségnél is meggyőzőbben tanúskodnak mértékadó francia történészek elejtett szavai, akik bevallják: az első világháború utáni korszak Közép-Kelet-Európájának tanulmányozásához a levéltári kutatás helyett gyakran elégségesnek tartják, hogy leemeljék könyvespolcukról a megfelelő sötétké dokumentumkötetet. A cseh és a szlovák történészek szintén ismerik a gyűjteményt. A kiadvány jelentőségét tovább növeli, hogy az 1914 és 1932 közötti korszak francia diplomáciai iratait a francia Külügyminisztérium dokumentumkötet-sorozata (*Documents diplomatiques français*) sem dolgozta még fel. Elképzelhető, hogy a magyar kiadvány megjelentetése ezen kötetek előkészítésére is ösztönzőleg hat. A magyar történészszakma elismerését jelzi, hogy 2003 májusában Ádám Magda megkapta a Magyar Tudományos Akadémia Elnökségének Díját, melynek indoklása is kiemelte az ő főszerkesztése alatt készülő francia dokumentumkötet-sorozat tudományos értékét.

Az 1922. január és 1927. december közti periódust bemutató IV. kötet Ádám Magda és Ormos Mária szerkesztésében, Litván Katalin együttműködésével, valamint Borhi László, Majoros István és Cécile Vrain részvételével készült. A kötetben megjelent 403 dokumentum legnagyobb része a francia Külügyminisztérium Levéltárából (*Archives diplomatiques*) származik és először jelenik meg nyomtatásban. Az iratok között található a Quai d'Orsay által a francia külképviseletekre küldött utasítások, a francia nagykövetek és más meghatalmazott diplomaták által készített feljegyzések, memorandumok és kódolt táviratok, továbbá a nemzetközi konferenciák és a két- és többoldalú tárgyalások során keletkezett iratok. Ez utóbbiak közé tartoznak a trianoni határok megállapításának gyakorlati kidolgozásával megbízott Határmegállapító Bizottságok, Magyarországnak a Nemzetek Szövetségébe való belépésével és a magyar jóvátétellel kapcsolatos megbeszélésekről készített jegyzőkönyvek, valamint a Magyarország népszövetségi kölcsönével összefüggő egyeztetések iratai. Szerepelnek továbbá a nagy nemzetközi visszhangot kiváltó frankhamisítási botrányról szóló feljegyzések és levelek is.

A dokumentumok válogatásánál a szerkesztők két fő tematikus szempontot vettek figyelembe. Egyrészt olyan iratokat kerestek, amelyek közvetlenül vagy közvetve a magyar történelemre vonatkoznak, másrészt amelyek a Kárpát-medence egészének történelmi folyamatait világítják meg. Ádám Magda és Ormos Mária a kronologikus közlésmód mellett döntöttek. Ez ugyanis megkönnyíti az események összefüggéseinek bemutatását, a tárgyalások és diplomáciai döntések nyomon követését. Láttatja a dokumentumok keletkezésének körülményeit is. Az egyes rész kérdésekre vonatkozó kutatásokat és a kötetben való eligazodást elősegíti, hogy a mű elején az egyes iratok keletkezésének helyét, idejét és témáját jelző listát találunk. Az iratközlés pontosságát mutatja és a kiadvány tudományos hitelét növeli, hogy nem csak a dokumentumok eredeti iktatási számait jelzik, hanem a levéltári adatokat is a fond, a dossziészámok, sőt a főlírászámok feltüntetésével. A gondosan szerkesztett jegyzetek, továbbá az annotált személynévmutató és a helynévmutató még használhatóbbá teszik a kiadványt.

A kötet dokumentumai részletesen bemutatják Közép-Kelet-Európa nemzetközi kapcsolatainak fejlődését az első világháborút lezáró békék aláírásának és ratifikálásának korszakától, melyet

Franciaország dominanciája jellemzett, a regionális erőviszonyok fokozatos átalakulásáig. Erre az időre esett az európai status quo védelmére létrehozott közép-kelet-európai francia szövetségi rendszer kiépítése, melynek során az 1920-as évek elején Franciaország akarata ellenére létrehozott kisantant államaival kétoldali szerződések aláírására került sor. Az e paktumok előkészítésével kapcsolatos diplomáciai kötelhúzás részletesen közzétett dokumentációja rávilágít Párizs erősen behatárolt katonai és gazdasági lehetőségeire éppúgy, mint a propaganda alapján oly felhőtlennek tűnő szövetségi kapcsolatok ellentmondásosságára. Az 1924-ben megkötött francia-csehszlovák egyezményhez képest az 1926-os francia-román és az 1927-ben tető alá hozott francia-jugoszláv szerződések jóval kisebb jelentőséggel bírtak. A kötet dokumentumai bemutatják az 1925-ben aláírt locarnói egyezmény nyomán meginduló mélyreható közép-kelet-európai változásokat is. Ez ugyanis a britek által támogatott német elképzeléseknek megfelelően csak a német-francia és a német-belga határookra vonatkozóan tartalmazott nemzetközi garanciákat, Németország keleti határai tekintetében nem. Ennek következtében a Duna-medencei erőviszonyok radikálisan átalakultak. Prágának szembe kellett néznie a német terjeszkedéssel, a kisantant egysége megyengült, Franciaország első világháború utáni hegemoniája fokozatosan csökkent, a britek befolyása szintúgy. A térségben mindvégig igen aktív Olaszország politikájában az 1920-as évek közepén ugyancsak módosulás figyelhető meg. A korszak elején még a kisantant-államokat támogatta Magyarország ellenében, később azonban Budapesttel került szorosabb viszonyba. A kötetből nyomon követhetjük az optáns birtokosok kártalanításának, a Rothermere brit sajtómágnás nevéhez fűződő akciónak és a frankhamisítási botránynak a nemzetközi vonatkozásait is.

Különösen érdekes Magyarország megítélésének változása a francia külpolitikában. De Carbonnel francia követ kinevezésekor, 1924 márciusában, még erőteljesen magyarellenés instrukciókkal érkezett Budapestre: „A Franciaország és Magyarország közti normális kapcsolat fenntartásának lényegi feltétele, hogy az ország lojálisan teljesítse a trianoni béke kikötéseit. Ennek következtében az ön elsődleges feladata lesz, hogy figyelmesen felügyelje annak végrehajtását, és támogatást nyújtson az ennek ellenőrzésével megbízott szövetségesközi szervezeteknek” – írta Poincaré külügyminiszter. A miniszterelnöki posztot is betöltő politikus a közép-európai béke megőrzésének fontos és dinamikus tényezőjeként említi a Kisantantot, melynek magyarországi diplomatáival való intenzív együttműködésre biztatta az új francia követet. A de Carbonnel követő budapesti francia diplomáciai misszióvezető, de Vienne számára 1927 januárjában megfogalmazott követutasítási tervzet az 1924-es instrukciókat lényegében változatlanul hagyva egyértelműen negatív képet fest a magyar politikáról: „Immár nincs semmi kétség, hogy a békeszerződések ellen Közép-Európában állandó összeesküvés folyik, melynek Magyarország az egyik fő gócpontja, bár a magyar politikusok nagy gondalal igyekeznek elkenőzni ezt a tényt.” A Kisantant támogatásával összefüggésben a követnek továbbra is elsősorú kötelességévé tették, hogy éberrel figyelje a magyar kormányt a békeszerződések megváltoztatására irányuló próbálkozásait. De Vienne 1927. júniusi Budapestről küldött jelentésében azonban már jelentős attitűdváltás észlelhető. A francia diplomácia ugyanis pontos ismeretekkel rendelkezett a közép-kelet-európai olasz és német behatolásról: „Ha az olasz tényező veszélyes, a német még inkább azzá válhat. Ez utóbbi nem öltött még politikai formát; mindeddig főként gazdasági módszereket alkalmazott. Ez egy lassú, következetes, de biztos 'Drang'. Ami Magyarországot illeti, nem kétséges, hogy amennyiben a helyzet úgy kívánja, bele fog törődni a német hegemoniába, ha ezáltal kielégítheti ismert területi igényeit” – írta a követ. Már 1927-ben fenyegetőnek látták a német veszélyt. Ennek ellensúlyozására a budapesti francia misszióvezető felvetette egy francia támogatottságú, erős közép-európai blokk létrehozásának tervét. A főként csak a magyar törekvések megakadályozását szem előtt tartó kisantant az új kihívásokkal szemben nem tűnt hatékonyak. Az erős nemzeti tudattal és nagy vitalitással rendelkező magyarság, valamint a homogén lakosságú, erőteljes és jól szervezett Magyarország viszont a budapesti francia diplomáciai képviselő értékelése szerint a térség fontos tényezőjévé vált. A Lengyelországtól Jugoszláviáig és Ausztriától Romániáig terjedő csoportosulás egységéhez azonban szükség lett volna Magyarország megnyerésére is: „Nem érdemes ezután követelésekkel fellépni a magyarokkal szemben, inkább a barátság jeleként meg kellene egyezni az ellenféllel, amely most 'fogékony' mutatkozik egy ilyen ajánlat elfogadására, de amely olasz politikája következtében erős alkupozícióba került” – üzenté Párizsba a francia követ.

A Quai d'Orsay illetékeinek tehát módjában állt, hogy felmérjék a közép-kelet-európai befolyásukra leselkedő veszélyeket. A kötet e drámai pillanatnál ér véget. Noha fő vonalaiban ismerjük a folytatást, a könyvsorozat 1928 és 1932 közötti iratanyagot tartalmazó V. kötete még bizonyára sok izgalmas meglepetést tartogat a hazai és nemzetközi történész-társadalom számára.

Őszintén remélhetjük azonban, hogy a francia levéltárak mélyéről sok éves kutatás eredményeként előkerült és e sorozat keretében kiadott értékes dokumentumok nem csupán tudományos publikációkat fognak inspirálni, hanem azok tartalmát népszerűsítő cikkek, rádió- és tévéadások révén a téma iránt fogékony széles közvélemény is megismerheti majd.

Kecskés Gusztáv

Salacz Gábor

A FŐKEGYÚRI JOG ÉS A PÜSPÖKÖK KINEVEZÉSE A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT MAGYARORSZÁGON

(Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae XVI. Mandatu Societatis Goerresianae edidit: Gabriel Adriányi. Budapest, 2002. Argumentum, 234.)

A Bonni Egyetem egyháztörténész professzora, Adriányi Gábor által szerkesztett Dissertationes-sorozatban Salacz Gábor tollából immár a negyedik kötet látott napvilágot. Az Eötvös-kolégista és Szeckfü-tanítvány Salacz Gábor (1902–1978) tudományos kutató munkájának és publikációinak középpontjában a magyarországi katolikus egyház 19–20. századi története állt, ezen belül is elsősorban a dualizmus kori egyháztörténelem kérdéseivel foglalkozott. Salacz a tradicionális, pozitivistá történetíró-iskolához tartozott, s nem hagyott különösebb nyomot munkásságán Szeckfü Gyula szellemtörténeti hatása sem. Mint kéziratban maradt műveinek kiadója, Adriányi megjegyzi, „e munkák mindegyikének meghatározó vonása, hogy megírásukat igen alapos levéltári kutatás, továbbá a témákat érintő addigi szakirodalom eredményeinek maradéktalan számbavétele előzte meg s nem utolsó sorban az, hogy a magyar egyháztörténet addig kevésbé kutatott területei közül átfogóan mutatnak be egy-egy időszakot.” (233.) Salacz történetírói gyakorlatát minden állítását bizonyító történeti objektivitás jellemzi olyannyira, hogy az olvasó esetenként hiányolhatja a nagy tudású szerző fantáziáját, az egyháztörténet „betagolását” az adott kor köztörténetébe (politika-, társadalom- és művelődéstörténetébe).

Salacz Gábor főkegyúri jogról szóló monográfiájának érdemi anyaggyűjtését minden bizonynyal az 1940-es évek végétől kezdhetette csak el, hiszen alapforrása (amire még visszatérünk) Rómából, az ottani szentszéki követségről 1945 után szerencsésen hazakerült és az Országos Levéltárban őrzött jelentős terjedelmű irategyüttes. Miután a pécsi egyetemről eltávolították, 1951-től az Országos Levéltárban dolgozott, ám onnan is kitették, és ezt követően haláláig üzemi raktáros volt, illetve nyugdíjasként élt. Levéltárosként nyílt lehetősége a szentszéki követség iratainak, illetve a Külügyminisztérium állagának a kutatására. A Prímási Levéltárban is ekkor vagy akár később mint nem tudományos kutató is búvárkodhatott. A kutatásokat és a munka megírását valószínűleg az 1960-as évek közepén zárta le, ugyanis könyvében nincs nyoma annak, hogy tudomása lett volna Csizmadia Andor 1966-ban megjelent „A magyar állam és az egyházak jogi kapcsolatainak kialakulása és gyakorlata a Horthy-korszakban” című, ezt a kérdéskört is részletesen tárgyaló monográfiájáról. (Csizmadiával egyébként korábban együtt dolgozott a pécsi egyetemen.) A mintegy 40 évig a fiókban elfekvő kéziratot Adriányi kezdeményezésére a kiadó „porolta le” és tette alkalmassá a kiadásra.

A könyv „előéletének” azért szántunk ekkora teret, mert annak és szerzőjének sorsa jól érzékelteti a hazai egyháztörténet-írás általános problémáit. Azt is megállapíthatjuk, hogy az állami egyházjog sarkalatos kérdését képező főkegyúri jogról, annak mibenlétéről 1945-ig, s különösen a két világháború között gazdag irodalom született, ám ezt követően ha említésre is került, érdemi tárgyalására nem került sor, főként nem az új- és jelenkort illetően. Csizmadia Andor fentebb említett, ugyancsak alapos monográfiájában fontos, ám csak az egyik téma a főkegyúri jog és annak gyakorlata a Horthy-korszakban.

Óhatatlanul felmerül a lehetősége a Salacz Gábor illetve a Csizmadia Andor által írtak összehasonlításának. Szembetűnő, hogy mindkét szerző nagyjából ugyanarra az alapvető forrásbázisra támaszkodott, ám Csizmadiának, aki töretlenül folytathatta tudományos munkásságát, nagyobb lehetőségei voltak a szélesebb körű forrásfeltárára. Egyszerűbb számba venni, hogy mi az, amit egyikük sem használhatott? Nekik is nélkülözniük kellett az Apostoli Szentszék „irattermését”, a Vatikáni Titkos Levéltárnak az 1918–1945 közötti korszakra vonatkozó gyűjteménye ugyanis akkor még teljes egészében zárva volt. A hazai forrásbázisok közül kardinálisnak számító kultuszminisztériumi iratanyag nagy része pedig megsemmisült az ostrom alatt; ami ezt túlélte, az 1956-os forradalom idején pusztító tűzvésznek esett áldozatul.

Mindkét szerzőnek rendelkezésére álltak az Országos Levéltár Külügyminisztériumi Levéltárában található szentszéki magyar követségi iratok, a minisztérium általános politikai és politikai rezervált iratai, és ők messzemenően ki is aknázták ezeket. Csizmadia emellett a központi kormányzati iratok más irattermését is hasznosította. Ugyancsak nélkülözhetetlen és igen gazdag forrásokat őriznek e témakörhöz az Esztergomi Prímási Levéltár fondjai (amiket ott a Csernoch- és Serédi-levéltárakban „categoriáknak” neveznek). Szerencsére az egyháziakkal szembeni nyomozati eljárások, így főként a Mindszenty-per kapcsán ezek az iratok a „bizonyítékokat” gyűjtőket nemigen érdekelték, így őrzési helyükön maradhattak. Csizmadiának lehetősége nyílt arra is, hogy az egyházmegyei levéltárakban is kutatásokat folytasson, bár azokban Esztergomhoz képest szekunder jellegű iratokat találhatott.

Van azonban egy érdemi eltérés a két szerző, s a két könyv forrásbázisa között, ami éppen a főkegyúri joggyakorlat kapcsán nem hagyható említés nélkül. Az akkor veszprémi püspöki (ma érseki) levéltárban őrzik az egykori veszprémi kanonok, Csiszárík János almissi választott püspököknek, a monarchia szentszéki követsége kanonjogi tanácsosának, majd 1920-tól a magyar külügyminisztérium kanonjogi „tanácsosának” irathagyatékát. Csiszárík valamennyi szóban forgó ügyben valamilyen formában és szinten közreműködött, véleménye megkerülhetetlen volt, szakértelmét a kormányzat, elsősorban is a nunciussal és a Vatikáni Államtitkársággal közvetlen kapcsolatot tartó külügy nem nélkülözhetette. (A püspökkinevezések kapcsán ugyanis a három mérvadó tényező: a hercegprímás, a kultuszminiszter és a külügyminiszter volt, amibe végső soron belefolyt a kormányfő és az államfő is. A kultuszminiszternek e téren szolgálhatott „tanácsokkal” a minisztérium I., katolikus ügyosztályának főnöke, aki rendszerint egy esztergomi kanonok volt.) Csiszárík 1932-ben rendkívüli követ és meghatalmazott miniszteri ranggal nyugalomba vonult és 1936-ban elhunyt. Nyilvánvalóan a legbizalmasabb és legkényesebb iratait, amelyek a püspökkinevezések személyi vonatkozásait érintették, vihette magával Veszprémbe. Csizmadia Andor annak idején ezeket az iratokat is kutathatta, és jegyzetapparátusában számos esetben hivatkozik is rájuk. Salacz Gábornak is tudnia kellett ezen iratok létezéséről, azonban számunkra ismeretlen okok miatt nem használ(hat)ta őket. (Meggjegyezzük, hogy az 1990-es évek elején – amikor „A katolikus egyház története Magyarországon 1919–1945” című monográfiánkhoz újabb forrásokat gyűjtöttünk, megkíséreltük a Csiszárík-iratok kutatását is, ami elől azzal zárkóztak el, hogy a hagyaték „rendezés alatt” áll.)

Salacz és Csizmadia nagyrészt azonos forrásbázisra építkező könyvei a főkegyúri jog mibenlétének értelmezésében némileg eltérnek egymástól, míg a püspökkinevezések gyakorlatának bemutatása és elemzése során nem fedezhetünk fel közöttük érdemi véleménykülönbségeket. Salacz Gábor álláspontja közelebb áll a Szentszék és a „hivatalos” katolikus egyház felfogásához a főkegyúri jogot illetően, míg Csizmadia a magyar közjogi álláspont iránt mutat nagyobb megértést.

A katolikus egyházi felfogás szerint a főkegyúri jog (ius supremae patronatus) „a magyar királynak mint katolikus uralkodónak az egyház pártfogása címén az egyháztól szerzett egyházi jogi személyes kiváltsága volt. A kiváltság eredete pedig az egyházi jogterületen pártfogói szándékkal tett tényleges intézkedésekben gyökerezett. A jogkörnek a tartalma maga nem írható pontosan körül, nem határozható meg semmiféle egyházi okmánnyal vagy általános egyházi jogi szabállyal. Az általános egyházi jogban nem tárgyalt speciális magyar királyi privilégium volt tehát, mégpedig személyes s nem egyszerűen reális privilégium, mint amely a magyar királyi méltósághoz, a magyar államfői tisztséghez vagy a magyar állami szuverenitáshoz lett volna kötve A főkegyuraság kiváltság s nem szerződés, s mivel a vele járó jogosítványok az egyháztól szereztek, állandóan egyháziak is maradnak, s nem válhatnak egyszerűen visszavonhatatlan államjogokká. A kiváltságnál a megszűnés okait az adományozó egyház mondja ki és ítéli meg” – írja Salacz Lepold Antal esztergomi kanonokra hivatkozva. Egyszerűbben fogalmazva tehát a főkegyúri jog a magyar királynak mint katolikus uralkodónak az egyház pártfogása címén az egyháztól kapott egyházhatalmági személyes jellegű kiváltsága, és nem a magyar állam vagy államfő reális joga. A főkegyúri jogból fakadó jogosítványok legfontosabbika, hogy az uralkodó a Szentszéknek kinevezendő püspököt, apátot, prépostot nevezzen meg, illetve ilyen címeket adományozzon. Az egyházi felfogás szerint ezen jog nem főpap-kinevezési jog, mert az kizárólag a pápáé, hanem „bemutatósi jog” (ius praesentandi), prezentálási, javaslatélteli jog, s a kinevezés (nominatio) kizárólag a pápát illeti meg.

A konstanzi zsinat 1414-ben elismerte Zsigmond prezentálási jogát. Werbőczy Hármaskönyve pedig már arról szól, hogy a megüresedett egyházi javadalmak adományozása tekintetében a pápa semmi más jogot nem gyakorol, mint a király által történt kinevezéseket megerősíti (praeconisatio). A Habsburg uralkodók mint apostoli magyar királyok idején már nem is képezte vita tárgyát a főkegyúri jog léte, hanem csupán annak terjedelme. Mária Terézia alatt vált a legteljesebbé az

uralkodó főkegyúri joga, amikor ez magához vonta a kanonokok kinevezését is. A magyar király főkegyúri jogát az 1848-as áprilisi törvények is megerősítették. Bár Ferenc József az 1855-ös birodalmi konkordátumban — időlegesen — lemondott a főkegyúri jogról, ez magyar viszonylatban eleve érvénytelen volt, hiszen nem-alkotmányos viszonyok között történt, s a magyar országgyűlés a konkordátumot soha nem cikkelyezte be. 1867-től helyreállt a korábbi állapot, s ezen jogosítvány alkotmányos gyakorlása egészen 1918-ig zavartalanul történt. A főkegyúri jogosítványait ugyanis 1867-től az uralkodó a magyar minisztériummal egyetértésben gyakorolta, ide értve a főpapkinevezéseket is. A főkegyúri jog egyéb jogosítványait, mint pl. az egyházi vagyon, a javadalmak és alapok feletti felügyeletet a vallás- és közoktatásügyi minisztérium útján gyakorolta.

Az állam érdekeit előtérbe helyező, az állam és az egyház szoros összefonódásából adódó politikai konzekvenciákat is levonó álláspontok a főkegyúri joggal kapcsolatban 1918 után nyertek markáns megfogalmazást, amelyeket Salacz könyve végén ismertet. A különféle magyar közjogi álláspontoknak is kiindulópontja az, hogy a főkegyúri jog eredete a Szentszékhez és a pápasághoz nyúlik vissza, de azt a magyar királyok mint szerzett jogot alkotmányosan gyakorolták, s az nem személyes, hanem reális joga az uralkodónak. Így az egyúttal az állam jogosítványa, amit megteszhet a Szent Korona avagy a magyar alkotmány. A jogértelmezés jelentősége a két háború között vált súlyos egyházpolitikai kérdéssé, amikor is nem lévén államfői jogait gyakorló király, de létezett magyar királyság, a Szentszék magához vonta a főkegyúri jogot és annak szinte valamennyi jogosítványának gyakorlását, elsősorban is a főpapak kinevezését. (Ez nyert kodifikálást az 1918-ban hatályba lépő *Codex Iuris Canonice*ben is.)

A szerző az 1918-as polgári demokratikus köztársaság időszakának szentel néhány oldalt, ismertetve az új hatalom bátortalan és felemás kísérleteit a főkegyúri joggyakorlással kapcsolatos jogfenntartás érvényesítésére. Ám mivel ekkor nem volt üresedésben egyetlen főpapi szék sem, ez a kérdés nem jelentkezett akut egyházpolitikai problémaként. (VI. Pál pápa pedig lehetővé tette a vatikáni levéltárban a kutatásokat 1922-ig, így e kérdéstről ma már jóval több forrás áll a kutatók rendelkezésére.)

Az érdemi tárgyalás nem a főkegyúri jog teoretikus vagy jogi vonatkozásaival foglalkozik, de még az sem állítható, hogy a korszak általános egyházpolitikai problémáit venné vizsgálat alá, hanem kimondottan az éppen soron lévő, kronologikusan egymást követő főpapkinevezések lefolyására koncentrált. Az első a váci püspöki szék betöltése volt 1919 folyamán, amivel kapcsolatban csupán az érdemel figyelmet, hogy ez volt az első eset a főkegyúri jog gyakorlásában, a magyar állam megkérdése nélkül történő püspökkinevezésre. Az sem okozott különösebb bonyodalmat, hogy 1919-től kezdve a Szentszék a kanonoki kinevezéseket is magához vonta. A kolumnás kanonokok (a nagyprépost, az olvasó-, éneklő- és órkanonok) kinevezését a Szentszék gyakorolta, s a kinevezés előtt megkérdezte a magyar kormányt, van-e az illető ellen politikai kifogása? A mesterkanonokok kinevezése pedig a pápai engedély alapján a megyéspüspök joga lett.

Salacz Gábor részletesen foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy a kormányzói jogkört kodifikáló 1920:I. tc. miért nem tartalmazta a főkegyúri jogot? Tényként megállapítja, hogy a kormányzói jogkör többszöri kiterjesztése nyomán sem módosult a törvénynek ez a helye, csupán kiegészült a főkegyúri jog elvi fenntartásának kodifikálásával. Arra viszont nem tér ki, hogy elsősorban a Gömbös-kormány, maga a miniszterelnök és Hóman Bálint kultuszminiszter a kormányzói jogkör 1933-as kiterjesztésekor lépéseket tett annak érdekében, hogy a kormányzó is kapja meg a főkegyúri jog gyakorlásának jogosítványát. Ennek lehetőségei iránt a szentszéki magyar követnek is tájékozódnia kellett, ám Barcza György félreérthetetlenül közölte Budapesttel, hogy a kérdést nem célszerű megpendíteni sem a Vatikánban, ahol továbbra is csupán annak hallgatóságos elismerésére készek, hogy a Magyar Királyság törvényes katolikus királya — visszatérése vagy ilyen megléte esetén — esetleg gyakorolhatja eme jogot. A kérdés bolygatása a fennálló, zavartalannak mondható helyzeten — ami elsősorban az új bíboros államtitkárnak, Eugenio Pacellinek köszönhető — csak rontana.

A főkegyúri jog léte vagy nemléte, létezése esetén gyakorlása avagy a gyakorlás szünetelése körüli bonyodalmak „közjogilag” IV. Károly eckartsaui lemondó nyilatkozatával kezdődtek. Ezt követően a király valóban nem gyakorolta sem személyes, sem reális uralkodói jogosítványait, így a fentebb már idézett egyházi felfogást könnyen lehetett érvényesíteni: a főkegyúri jogot nem létezőnek tekinteni, illetve azt visszavonni. Ezt az új kódex kodifikálta is annyiban, amennyiben abban egyetlen szó sem esett a főkegyúri jogról, viszont annál egyértelműbbé tette a pápa kizárólagos főpapkinevezési jogát. Magyar közjogi szempontból ezzel kapcsolatban lehettek fenntartások, ám az 1921. novemberi trónfosztás ezeket is jogalap nélkülivé tette, hiszen ettől kezdve az „ideiglenesnek” volt magyar alkotmányos állapot a király nélküli királyság lett. Így a vita akörül folyhatott,

hogy ezzel végleg elenyészett-e a magyar király főkegyúri joga, avagy a provizórium idején annak gyakorlása csupán szünetel, egyébként integritása továbbra is fennáll, s a törvényes uralkodóval a gyakorlata is feléled.

Salacz könyvének érdeme egy, a korszakkal foglalkozó történeti irodalomban is mellőzött témának az exponálása: a főkegyúri jog gyakorlásának szünetelése idején annak nem főpapkinevezéssel kapcsolatos jogosítványait nagy részben továbbra is gyakorolta a magyar kormány, a kultuszminiszter. Ez vonatkozik a fentebb már említett vagyonfelügyeletre, de ebből fakadóan adódott belőle egy — legalábbis elméletileg erős — eszköze a magyar államnak a főpapkinevezések befolyásolására. Ez pedig úgy foglalható össze, hogy a pápa által kinevezett ordinariusnak hűségesküti kellett tennie a kormányzó (korábban a király) kezébe, és ezt követően adta át neki a kultuszminiszter a stallummal járó javadalmat. A korszakban, amikor a Szentszék a kormány kifejezett ellenzése dacára nevezett ki egyeseket magas méltóságokba, kilátásba helyezték a javadalom átadásának megtagadását. Mindez azonban még komoly fenyegetésként sem volt értelmezhető, mert sokkal nagyobb érdek volt a magyar-szentszéki jó kapcsolatok ápolása, itthon pedig az állam és az egyház egymásra utaltsága, mint egy-egy — nem utolsó sorban személyes érdekek által is motivált — konfliktushelyzet kiélézése.

Az 1920-as években a kinevezésekkel kapcsolatos vitákban az Apostoli Szentszék álláspontja kerekedett felül, ami bizonyára nem vonatkoztatható el sem a nagypolitikától, sem a Vatikánon belüli irányzatok küzdelmeitől. A trianoni Magyarország nemzetközi elszigeteltségén nem oldott a „vatikáni kapcsolat”, Rómában inkább csak szavakban méltányolták az ezeres magyar kereszténységet, az állam és egyház évezredes együttműködését, a hazai katolicizmus Európa-szerte egyedülállóan kiváltságos közjogi, vagyoni helyzetét. (Sőt inkább tapasztalható volt — amint erre a szerző a 39–40. oldalon maga is utal —, hogy a szentszéki prelátusok alig leplezett irigységgel figyelték a magyar főpapok gazdagságát, akik barokk nagyurak voltak a hivatalnok monsignorékhöz képest.) A magyar állam szinte egyedüli partnert remélt a Vatikánban a trianoni határok ideiglenességének fenntartásában: abban bízott, hogy a Szentszék nem osztja meg a politikai határok által szelt ősi magyar egyházmegyéket az új határok mentén. Ez a törekvés azonban csak részben járt sikerrel, hiszen az egyetemes egyházi érdekek azt kívánták, hogy a Szentszék tudomásul vegye a realitásokat. A Vatikánban a „francia lobbi”, élén Tisserant bíborossal, a Keleti Egyházak Kongregációjának prefektusával az utódállamok megnyerését fontosabbnak tartotta a magyar revíziós ábrándoknál. Főként az erdélyi magyar katolicizmus rovására kedvezett a román görög katolikusoknak, azt remélve, hogy így közelebb juthatnak az ortodoxia visszatérítéséhez a római egyházba. (Ami persze éppúgy illúzió volt, mint a magyar jogfenntartás és állagörzés.) A bíboros államtitkár, Pietro Gasparri, úgy is, mint Serédi mentora, a kiegyenlítés realpolitikáját követte, s a magyar félnek tett kisebb engedmények mellett az alapkérdésben keményen bonyolósította a vatikáni érdekeket.

Az 1920-as évek első felének legnagyobb bonyodalmakat okozó főpap-kinevezési ügye a kalocsai érseki szék betöltése volt. Salacz ezt napról napra, iratról iratra haladva szisztematikusan ismerteti. Az igen alapos anyagból kitűnik, hogy a magyar fél tudomásul vette: a főpapkinevezés kizárólag a Szentszék joga, a főkegyúri jog gyakorlása szünetel. A Vatikán ebben az esetben — minden állammal kapcsolatban, amellyel diplomáciai viszonya volt — diplomáciai úton érdeklődött: van-e a kormánynak a kinevezendő ellen politikai kifogása? Ha volt, akkor mibenlétének közlésére is igényt tartott. Ezt viszont a kormány érthetően a magyar belügyekbe történő beavatkozásnak tekintette, és elzárkózott a „politikai kifogások” közlésétől. Kitűnik ugyanis a személyi döntésekből, hogy a Vatikán nem volt hajlandó a kormányzati politikában részt vevő, vagy azzal azonosuló klerikusok kinevezésére, előléptetésére. Így Klebelsberg és Bethlen „állandó” püspökjelöltjéből, Vass József miniszterből soha nem lett püspök, be kellett érnie kompenzációként a kalocsai nagyrépostsággal. A kormányzat mellett magát exponáló csanádi püspök, Glattfelder Gyula sem lehetett ekkor kalocsai érsek, amint Prohászka Ottokár ide történő prezentálása sem járt sikerrel. (Bár az ő esetében a Szentszék formálisan indexre tételére, és nem politikai okokra hivatkozott.)

Az 1920-as évek második felében azonban — amint Salacz fejtegetéséből kitűnik — a Vatikán sem tarthatta fenn mereven elzárkózó álláspontját. A magyar főpapok ugyanis — eltérően más országoktól — nálunk nem csak egyházi vezetők és erkölcsi tekintélyek, hanem nemzetgazdaságilag is jelentős vagyonnal rendelkező fontos közjogi tényezők is voltak. A mindenkori magyar kormánynak közelről sem lehetett közömbös, hogy egy-egy stallum betöltésekor a vele rokonszenvező, politikáját támogató vagy legalábbis az iránt lojális személyek kerülnek-e előtérbe, avagy a rezervált, távolságot tartó legitímisták, apolitikus lekipásztorok vagy tudós professzorok az esélyes kandidátusok? A provizórikus állapotoknak megfelelő „megoldást” végül is Gasparri bíboros az 1927 má-

jusában a magyar kormánnyal jegyzék formájában is közölt levélben találta meg. (A dokumentumot „egyszerű megegyezésnek”, intesa simplicének nevezték.) Eszerint a magyar kormány tudomásul veszi, hogy a püspökök kinevezése kizárólag a Szentszék joga, és a Vatikán jelöltjeivel kapcsolatban politikai kifogásokat emelhet. A Gasparri által megfogalmazott kompromisszum értelmében azonban a Szentszék lehetővé teszi, hogy a magyar kormány illetékes közege nem hivatalosan, nem diplomáciai jelleggel, hanem „magánúton” megjelölje azt vagy azokat a személyeket, akiket az üresedésben lévő stallum betöltésekor szívesen venne. (A közlés azonban nem jelent prezentációt, a Szentszék ettől függetlenül is kinevezheti a saját jelöltjét.) A tábori püspök esetében a Vatikán kész volt figyelembe venni a vezérkari főnök véleményét is, tekintettel a tábori ordinarius különleges állására és feladataira. A megyéspüspökök kinevezésénél pedig a politikai kifogásokon túl a magyar kormány megjelölhetett egyéb akadályozó okokat is: az illető esetleges adósságait, az adott egyházmegye kormányzására való alkalmatlanságot vagy a kormány, esetleg a kormányzó iránti illojális megnyilatkozást.

A megállapodást Budapesten meglelégedéssel fogadták, de Klebelsberg úgy vélte, hogy lehetséges a magyar fél részéről a prezentáció elfogadtatása is a Vatikánnal. Hamarosan azonban csalódnia kellett, és az intesa simplicével is „az evés a puding próbája” esete állt elő. 1927 nyarán elhunyt Csernoch János bíboros hercegprímás, és a Szentszék a magyar kormány minden tiltakozása dacára Gasparri bizalmasát, Serédi Jusztinián bencés szerzetest „honorálta” esztergomi érsekséggel, a kánonjogi kódex munkálataiért az. Hogy Budapestet jobb belátásra bírják, Serédit a pápa előbb nevezte ki bíborossá, mint esztergomi érsekké. A konfliktus a szakirodalomból közismert, s ahhoz Salacz könyve sem ad névot. Mi viszont úgy véljük, Serédi kinevezésének keresztültivtele arra (is) kellett, hogy figyelmeztesse a magyar kormányt: megállapodás ide vagy oda, ha a vélemények alapvetően különböznek vagy szemben állnak, akkor a Vatikán akarata érvényesül. De az is nyilvánvaló, hogy ezzel a két legfontosabb egyházi órhelyre: Esztergomba és Kalocsára a Szentszék feltétlen bizalmát bíró főpapok (Serédi és Zichy Gyula korábbi pécsi püspök) kerültek.

Az esztergomi érseki szék körüli bonyodalmak viszonylag gyorsan megoldódtak. Serédi a magyar kormánynak is megfelelő partnernek bizonyult. A Vatikáni Államtitkárság élén pedig hamarosan változás állt be: a nyugállományba vonuló Gasparri helyében a közép-európai állapotokat jól ismerő, s a magyar egyház és a magyar állam érdekei iránt nagyobb megértést tanúsító volt berlini nuncius, Pacelli bíboros lépett. Így az 1930-as években a magyarországi főpap kinevezések zökkenőmentesen történtek, a Vatikán szinte minden esetben a budapesti személyi óhajoknak megfelelő klerikusokat emelt a püspöki méltóságokba. Még inkább így volt ez 1938–39 után, amikor az 1938-as Budapesti Eucharisztikus Világkongresszuson pápai legátusként részt vevő, és a magyar egyházzal és politikai vezetésrel igen pozitív benyomásokat szerzett bíboros a következő évben XII. Piusként lépett Péter örökébe.

Pacelli idején Rómában is jobban értékelték a magyar állam egyház iránti jóindulatát, a neki nyújtott támogatást, a szoros együttműködést. Míg az 1920-as évek közepén a budapesti nuncius hiába sürgette Csernoch hercegprímást és a püspöki kart, hogy közölje a Vatikánnal az egyházi javadalmak jövedelmét (hiszen a birtokok nagyságát ők is ismerhették), azt a püspökök többszöri sürgetésre sem szolgáltatták ki. (Az 1926. március 17-i püspöki konferencia ezzel kapcsolatos napirendi pontjára Salacz is hivatkozik a 24. oldalon lévő 17-es jegyzetben, és azt a benyomást kelti, mintha ezt követően a kért adatokat megadták volna. A további idevágó iratokból azonban kitűnik, hogy Csernoch bepanaszolta a nuncius eljárását Csizsárik révén a kormánynál, s a külügy sem helyeselte az adatok kiszolgáltatását. Kényszerűen végül is arra voltak hajlandók, hogy csak olyan adatokat adnak ki, amelyek a javadalmakra nehezedő terheket is feltüntetik. Csernoch a barátság-talan eljárásban a Szentszék erősödő centralizációs törekvésének megnyilvánulását látta.

1935-ben Hóman Bálint kultuszminiszter Pacelli államtitkárnál tett látogatásakor — immár a felhőtlennek tűnő jó viszony igazolásaként — részletes kimutatást adott át a magyar állam által a katolikus egyháznak nyújtott támogatásokról. Eszerint az állam évente költségvetésileg 1,7 millió pengő egyházi segélyt nyújtott a katolikus egyháznak. Évente kb. 20 millió pengőt fordított a katolikus iskolák fenntartására. Az apácázárdáknak és iskoláiknak 1922–1931 között 7 millió pengőt adtak. Ismertette, hogy az egyház főpapjai és szerzetesrendjei mekkora javadalmakkal rendelkeznek. A nem anyagi kedvezmények között említette a kötelező hitoktatást a népiskolákban és középiskolákban; a szerzetesek szabad betelepését és házaik adómentességét; a klerikusok mentességét a katonai szolgálat alól; a tábori lelkészek állami fizetését; az egyházközségek szabad adókievetési jogát; az állam jogsegélyt ad a párbér és a kegyúri kötelezettségek behajtásához; a megyéspüspökök hivatalból tagjai a felsőháznak; az egyházi hatóságok szabadon kormányozzák iskoláikat, amelyek

az összes iskolának majdnem a felét teszik ki. Ehhez számítandó még a vallás- és tanulmányi alapok (128 ezer kat. hold) jövedelme, amelyből a kongrua egy részét fedezik, 150 plébánia kegyúri terheit viselik, valamint a szerzetesrendek, papnevelő intézetek, középiskolák és tanítóképzők segélyezettnek. Salacz Gábor is tesz korrekciós javaslatokat a jó viszony objektív alapjaira, amelyek oly fontosá tették a magyar fél számára (is) a főpapkinevezések ügyét.

Salacz Gábor könyvének részletes lábjegyzetei méltóak egy verbeli tudóshoz és levéltárhozhoz, aki a kellő nyelvismeret — jelen esetben az itt hasznosított latin, francia és olasz — birtokában a legfontosabb hivatkozásait az eredeti nyelven is megadja a jegyzetekben. Néhány zavaró, esetenként bántó elírás, tévesztés mégis a szövegben maradt. Így például a 19. oldalon említett Friedrich-kormány idején még nem létezett nemzetgyűlés; bár ez írta ki a választásokat, maga az egykamarás nemzetgyűlés a rá következő Huszár-kormány idején zajlott le, majd ült össze 1920 februárjában az egykamarás törvényhozó szerv. A szerző — esetenként talán már a szerkesztő — egy lábjegyzetszám alatt von össze nem egybe tartozó információkat vagy hivatkozásokat, ami nem pontos, sőt zavaró lehet. Az 56. oldalon a szerző azt állítja, hogy Vass József 1918–19-es szerepe a Papi Tanácsban volt a fő akadálya későbbi püspöki kinevezésének. Ez tévedés, mert Vass nem a Papi Tanácsban vett részt, hanem a teljesen legitim módon, a hercegprímás egyetértésével alakult Országos Katolikus Tanácsban, mely a Károlyi-kormány idején jött létre. (Ebben tevékenykedett pl. Giesswein Sándor is.) A Papi Tanács egészen más, kánonilag illegitim szervezet, amelyhez előbbieknek semmi közük sem volt. Mint már utaltunk rá, Vass mellőzésének más politikai okai (és a magánéletére vonatkozó, pletyka-szinten terjedő híresztelések) voltak az okai.

A kötet végén névmutató található, amit bizonyára nem Salacz állított össze, s ez sem mentes a téves információktól. Nekünk három ilyen ragadta meg a figyelmünket: Antal István 1944-ben (nyilván a Sztójay-kormányban) nem „vallás- és közoktatásügyi, ill. propagandaügyi miniszter” volt, hanem igazságügyminiszter, akit egyidejűleg megbíztak a kultuszminiszteri teendők ellátásával is. (Propagandaügyi miniszter 1942–1944 között volt, a Sztójay-kabinetben ilyen tárca nem létezett.) Csizsárik János nem címzetes püspök, hanem választott püspök volt. Gömbös Gyula nem 1929–1932 között volt honvédelmi miniszter, hanem 1929-től 1936-ig, mert miniszterelnökként is megtartotta a honvédelmi tárcát, amelytől csak súlyos betegsége utolsó heteiben kellett megválnia.

Nem biztos, hogy a tudományos munkák kéziratára is érvényes, amit a borra mondanak, hogy az állás során érlelődik teljessé. Salacz kézírata felett sem múlhatott el az idő nyomtalanul, ám annak alapvető értékei, eredményei mégsem avultak el, és Adriányi Gábor jóvoltából nem mentek veszendőbe.

Gergely Jenő

Yves Denéchère

JEAN HERBETTE (1878 – 1960)

Journaliste et ambassadeur

PI.E. – Peter Lang Bruxelles 2003. 394 o.

JEAN HERBETTE

Újságíró és nagykövet.

Az Angers-i Egyetem fiatal docense a francia–spanyol kapcsolatok történetéről (La politique espagnole de la France de 1931 à 1936. Une politique française de rapports inégaux. L'Harmattan Paris 1999. 334. p.) írott disszertációja készítése közben találkozott a szakirodalomban nagyon leegyszerűsítő és sommásan megítélt Jean Herbette személyével. Miután egyre többet tudott meg e nem szokványos diplomatakarriert befutó emberről, a kezdeti kíváncsiság szakmai érdeklődéssé változott, s ennek a produktuma lett a francia külügyminisztérium által patronált 'Diplomatie et Histoire' sorozat könyve.

A külpolitikai újságíróból lett diplomata előbb országa első moszkvai nagykövete volt (1925–1931), majd a madridi missziót vezette (1931–1937). Mindkét fővárosban akkor teljesített szolgálatot, amikor ott az ország — s bizonyos értelemben Európa — sorsát is meghatározó események történtek. A Szovjetunióban Sztálin korlátlan hatalomra tett szert, és elkezdte a totalitáriánus állam kiépítését. Spanyolországban a monarchia bukását követő feszült évek polgárháborúba torkolltak, amelynek az eredménye szintén egy exteremista diktatúra lett. Mondhatjuk, hogy önmagában már a társadalmi–politikai környezet is, amelyben dolgozott, érdekessé teszi Jean Herbette személyét.

A három diplomával, jogi, bölcsész és természettudományi, majd egy fizikai tudományokból szerzett doktorátussal rendelkező fiatalember 1906-tól különböző politikai irányultságú lapok külpolitikai kommentátora lett, és igen nagy tekintélyre tett szert (1916-ban Poincaré elnök is kikérte a véleményét).

A világháború végétől azon kevesek közé tartozott, akik a Szovjetunió elismerése mellett foglaltak állást. Kizárólag Franciaország külpolitikai (biztonsági) érdekeit tartotta szem előtt, amikor álláspontját indokolta: ha nem ismerik el az új orosz államot, akkor az ki fog egyezni Németországgal, s a két hatalom meghatározó tényezővé fog válni a kontinensen.

Küzdelme a belpolitikai erőviszonyok megváltozásával lett eredményes. Az 1924-es választásokon a szocialisták által is támogatott baloldali kartell győzött, és Herriot miniszterelnök, aki 1922-ben járt a Szovjetunióban, a diplomáciai kapcsolatok felvétele mellett döntött, s nagykövetté személyesen a nem sokkal korábban megismert Jean Herbetet nevezte ki. Minden bizonnyal a szovjetek is figyelemmel kísérték a külpolitikai újságírói tevékenységét, mert Csicserin külügyi népbiztos már az agrément kérésének másnapján pozitívan válaszolt.

Az 1925 januárjában Moszkvába érkezett nagykövet jó ideig kedvező véleményt fogalmazott meg jelentéseiben a szovjet kül- és belpolitikáról egyaránt (pl. pozitívan ítélte meg a szovjet alkotmányt). Azt is javasolta, hogy Párizs revideálja kapcsolatait a kelet-európai szövetségeseivel („Románia nem megbízható” – írja), és közeledjen Moszkvához, akár még azon az áron is, hogy az orosz adósság kérdését nem feszegeti (132. o.). A Quai d'Orsay elvetette a javaslatát, ugyanis a Szovjetunió helyzetét gazdasági és politikai szempontból egyaránt ingatagnak tartotta.

Jean Herbet véleménye 1927-ben változott meg a Szovjetunióról. Jelentéseiben feszült és egyre romló helyzetről írt: áruhiány, a titkosrendőrség túlzott hatalma, politikai és személyi szabadságjogok hiánya jellemzi a szovjet társadalmat, amelyet „kommunista feudalizmusnak” nevezett (169. o.). Ám még mindig úgy látta, hogy jelenléte a szovjet fővárosban hasznos lehet. 1930-ban azonban, amikor szabadságra hazautazott, már feltette a kérdést: érdemes-e visszatérnie? Eddig csak a francia szélsőjobboldali sajtó (Action française) támadta, most már a szovjet lapok is. Az 1930 végén zajló ún. ipari párt perébe belekeverték a francia nagykövetség kereskedelmi attaséját is. Ez azt is jelentette, hogy a francia-szovjet kapcsolatok zsákutcába jutottak, s azokat újra kellett építeni. Ehhez pedig már új nagykövet is kellett. Jean Herbetet 1931 márciusában hazarendelték.

Furcsa utóélete volt moszkvai tartózkodásának. Jelentéseinek egy részét *Egy francia diplomata beszél a bolszevik veszélyről* címmel a Franciaországot megszálló náci propaganda-célből 1943-ban publikálták. Ehhez a már évek óta Svájcban élő Herbetnek semmi köze nem volt. Ám azt sem tudjuk, hogyan reagált a kiadványra. Az 1940 utáni irataiban — igaz, azok roppant hiányosak — nincs ennek nyoma.

Herbetnek nem volt ideje tétlenkedni Párizsban, júniusban már madridi nagykövetté nevezték ki. Megbízatásának körülményei, okai nem világosak. Az azonban egészen biztosan közrejátszott, hogy már a Moszkvából küldött jelentéseiben is gyakran írt a szovjetek spanyolországi politikájáról, arról az érdeklődésről, amelyet a Komintern tanúsított a potenciálisan forradalmi Spanyolország iránt.

Herbet nagy buzgalommal látott munkához a spanyol fővárosban. Szerette volna elérni, hogy a francia-spanyol tengely köré szerveződő mediterrán paktum („mediterrán Locarno” – ahogyan ő nevezte) jöjjön létre. Elképzelése azonban nem valósult meg. Többek között azért nem, mert Franciaország nem tartotta komoly súlyú hatalomnak Spanyolországot. S ezen a megítélésen az sem változtatott, hogy a Pireneusok mindkét oldalán baloldali pártok szövetségéből alakult népfronttömörülés került hatalomra. A Blum-kormány és nagykövete véleménye az új rendszerről azonban már a polgárháború elején lényegesen különbözött, s ez konfliktushoz vezetett. 1936 nyarán a népfront-győzelmet követő felfokozott feszült légkörben Herbet négy fő veszélyt említett: a kommunizmust, a fasizmust, az anarchizmust és a pronunciamientót (253. o.). Július 16-i táviratában pedig már csak egy veszélyre utalt: „A jelenlegi körülmények kedvezőek egy rendszerellenes puccshoz.” (259. o.) Másnap a Marokkóban állomásozó spanyol egységek fellázadtak a legális kormány ellen, elkezdődött a polgárháború.

Herbet ekkor még úgy látta, hogy a kormány ura a helyzetnek, és támogatása mellett érvelt. Két hónappal később viszont már gyökeresen másként ítélte meg a helyzetet: „lehetetlen nem észrevenni, hogy a madridi rendszer elvesztette alkotmányosságát” – írta szeptember 15-i táviratában (269. o.). Az anarchisták szélsőséges akcióinak elszaporodása okán pedig nagyon hamar szembe is fordult a köztársaságistákkal, és a lázadó kormánya mellett érvelt. Decemberben, januárban a lázadók minden lépéséért a kommunistákat és az anarchistákat okolta, mert azok „lezüllesztették a Frente populart”. Franco azért kényszerült német és orosz segítséget kérni, mert

„francia, orosz és csehszlovák stb. harcosokkal találta szembe magát” (284. o.). Itt láthatólag hamis információra támaszkodott, ugyanis egy Franco vezérkarához tartozó tiszt közlését vette alapul. A nemzetközi brigádok harcosai majd csak később érkeztek Spanyolországba. Francót, akinek győzelmet biztosra vette, afféle spanyol Napóleonnak állította be, aki nem a múlthoz való visszatéréssel, hanem az eseményeknek és saját céljainak valamiféle szintézisével zárná le a forradalmi korszakot.

Ekkor is — éppúgy, mint a szovjetek esetében — nyoma sem volt ideológiai érveknek. Itt is a német veszély motiválta az elképzeléseit: ha Franciaország nem közeledik Francohoz, akkor megtörténhet, hogy a Madrid–Berlin szövetség esetén nemcsak a Rajnánál, hanem a Pireneusoknál is harcolni kell a németek ellen.

Egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a Herbette és a Quai d’Orsay politikája közötti különbség szakadékká szélesült. A nagykövetet, aki egyre gyakrabban fordult meg lázadó tisztek és politikusok (pl. Franco öccse) körében, a hazai és a külföldi sajtó is bírálta, s a Bourbon-palotában is kritizálták a képviselők. Visszahívása, amelyet a köztársasági kormány már többször kért, akkor vált elkerülhetetlenné, amikor egy olyan francóista tiszttel került kapcsolatba, aki a szélsőjobboldali Cagoule-lal együttműködve tervezett merényletet Franciaországban. Delbos külügyminiszter 1937. október 2-án rendelkezési állományba helyezte Herbette-et.

Herbette visszavonultan töltötte élete hátralévő részét, Svájcban telepedett le. Öccsével váltott leveleket, közéleti személyiségekkel — az újévi üdvözlőlapokon túl — alig. Ezekből viszont nézeteinek változatlansága tűnik ki: továbbra is Franco elismerését tartaná helyesnek, sőt úgy véli, ezzel még Hitlert is esetleg jobb belátásra lehetne bírni Csehszlovákiát illetően. Egyre elmarasztalóbb volt a véleménye a francia politikai rendszerről, a népfrentkormány bírálatában pedig szinte a Vichy-rendszer elfogadásáig jutott el. Ennek a részleteit azonban nem ismerjük. A szerző minden lehetséges forrást felkutatott, beleértve a családi archívumot is, de a rendelkezésre álló dokumentumok rendkívül hiányosak. Az 1940-től haláláig tartó időszakról nincs használható anyag. Zárkóztottan élt feleségével, gyereke nem volt, kapcsolatokat nem ápolt. Ha üzleti teendői öccsét Svájcba szólították, felhívta telefonon, de a találkozásra mindig csak a montreux-i pályaudvar büféjében került sor. Temetésén alig néhány ember volt jelen.

Jean Herbette életútja a francia külpolitikai tevékenység egy szelete, de bizonyos értelemben megtestesíti a francia történelemet is, illusztrálja a III. Köztársaság republikanizmusát és németellenességét. Herbette láthatólag nem tudta követni a korát, a hitleri veszélyt valójában nem ismerte fel, megragadt a III. Köztársaság korai szakaszában kialakult németellenes patriotizmusnál, ahonnan igen gyakran vezetett az út a szélsőjobboldal felé. Jelen esetben is lehet erre következtetni, bár e vonatkozásban a szerző csak utalásokat tesz.

J. Nagy László

CONTENTS

STUDIES – *Andor Ladányi*: The Churches and the Higher Education in the Period of the Dualism – *János Honvári*: The Formation of State Monopoly in the Use of Agricultural Machines – ARTICLES – *Lajos Demény*: Endre Veress in the Service of the Research of Hungaro-Romanian Common Past – *Katalin Egressy*: Conservative and Liberal Views in the Hungarian Socio-Political Thinking in the 1920s – *Loránt Tilkovszky* – *Melinda Weidinger*: Hungarian Memorandum and German Response. On the Problem of Minorities in the Valley of the Danube in 1931. II. – *István Janek*: Mihály Károlyi for the Settlement of the Exchange of Population between Hungary and Czechoslovakia between 1945 and 1948 – OBSERVER – HISTORICAL LITERATURE

Kiadó: Magyar Történelmi Társulat
Nyomdai előkészítés: Paulus-Publishing Bt.
1028 Budapest, Községház utca 37.
Nyomás, kötészet: Kurucz Gábor
1025 Budapest, Vöröstorony lejtő 5.
HU ISSN 0039-8098

Következő számunk tartalmából

Thoroczkay Gábor: A székesfehérvári *rationalek*. A 14. századi magyar krónikaszerkesztmény 66. fejezetének kritikájához

Skorka Rcnáta: Pozsony gazdasági szerepe a 15. században a zálogszerződések tükrében

Bollók Ádám: „Inter barbaras et nimiae feritatis gentes.” Az Annales Bertiniani 839-es „Rhos” követsége és a magyarok

Veszprémy László: Megjegyzések korai elbeszélő forrásaink történetéhez. A 11. század történelmi emlékezete. A környezet.

Kristó Gyula: Tatárjárás előtti bencés monostorainkról

C. Tóth Norbert: Zsigmond király tisztségviselőinek itineráriuma az 1420-as évekig

E számunk munkatársai

Bánkúti Imre, kandidátus (Budapest) – *Demény Lajos*, a történelemtudomány doktora (Bukarest) – *Egresi Katalin*, PhD-hallgató, egyetemi adjunktus (Széchenyi István Egyetem, Győr) – *Gergely Jenő*, a történelemtudomány doktora, tanszékvezető egyetemi tanár (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) – *Gunst Péter*, a történelemtudomány doktora, egyetemi tanár (Debreceni Egyetem) – *Kontler László*, kandidátus, egyetemi tanár (Közép-európai Egyetem, Budapest) – *Honvári János*, kandidátus, tanszékvezető egyetemi docens (Széchenyi István Egyetem, Győr) – *J. Nagy László*, a történelemtudomány doktora, tanszékvezető egyetemi tanár (Szegedi Tudományegyetem) – *Janek István*, tudományos segédmunkatárs (MTA Történettudományi Intézete, Budapest) – *Kecskés Gusztáv*, PhD, tudományos segédmunkatárs (MTA Történettudományi Intézete, Budapest) – *Ladányi Andor*, a történelemtudomány doktora (Budapest) – *Tilkovszky Loránt*, a történelemtudomány doktora (Budapest) – *Vojtkori Mária*, PhD, múzeumigazgató (Rétközi Múzeum, Kisvárd) – *Weidinger Melinda*, történész (Pécs)

Tájékoztató

Tisztelt Szerzőnk!

1. A szerkesztőség szívesen veszi, ha kézirati szövegét számítógépes szövegszerkesztővel készíti, és lemezen adja le. Amennyiben lehetséges, használja a Word for Windows szövegszerkesztő valamelyik verzióját, a szöveget *word 2x for windows vagy rich text (*.rtf) formában mentse el*. A szöveget balra zártan írja, s a kurziválás, kövérítés és jegyzetszám-emelés kivételével azt ne formázza. Külön kérjük, hogy *a beszúrás menü szimbólum pontját ne használja*, mert az így bevitt jelek vagy betűk a konvertálás során eltűnnek. Javasoljuk viszont, hogy az egyes betűcsoportokból a „Character Map” segítségével (alt+szám) válassza ki az ön számára szükséges jeleket, betűket. Felhívjuk a figyelmét arra is, hogy *az írásjelek a szöveghez tartoznak, s azokat semmiképpen ne a jegyzetszámok után, hanem elé tegye*.

2. A kéziratban az évszázadokat — idézetek, tanulmány- és könyvcímek eredeti előfordulásának kivételével — arab számmal tüntesse fel. A kurziválandó szöveget gépelés esetén aláhúzással jelölje, ha számítógéppel készíti, használja a kurziválási lehetőséget. *(A jegyzetekben csak a szerzők nevét kurziváljuk, szerkesztőket, összeállítókat, valamint címet nem!)*

3. Kérjük arra, hogy — a jelenlegi adózási jogszabályokat figyelembe véve — *személyi adatait, vagy annak változásait* (munkahelyi és lakáscímét, telefonszámát, beosztását, tudományos fokozatát, nyelvtudását és érdeklődési körét [ez utóbbi kettő a szerkesztőség számára nyújt információt arra vonatkozóan, hogy milyen témájú és nyelvű könyvet tud ismertetni a folyóirat hasábjain]) *közölje a szerkesztőséggel*. A munkahely és a tudományos fokozat megjelölése az egyes számok munkatársi jegyzéke pontos összeállításához, az esetleges reklamációk elkerüléséhez is szükséges. *Kérjük, hogy adóazonosító és ún. TAJ-számát is adja meg, mert az adózási jogszabályok miatt csak ennek ismeretében fizethetjük ki szerzőink honoráriumát; ha rendelkezik átutalási bankszámlával, akkor számlaszámát is kérjük megadni, mert ebben az esetben honoráriumát átutalással fizetjük ki*. Szükségünk van egy olyan igazolásra is, amelyben munkaadója közli, hogy az ön Tb-járulékát rendszeresen befizeti. A honorárium kifizetésekor bekért nyilatkozat nem lehet egy hónappal régebbi. Új szerzőinknek adatlapot küldünk, hogy a fenti adatokat közöljék velünk.

4. A tanulmányokról és cikkekről, ha a szerzők ezt külön kérik, különlenyomatot készítettünk. A különlenyomatok árát a szerzők tiszteletdíjából vonjuk le.

***

Terjeszti a Magyar Posta Rt.

Előfizetésben terjeszti a Magyar Post Rt. Üzleti és Logisztikai Központja (ÜLK). **Belföldi előfizetés:** Budapesten a Budapesti Postaigazgatóság kerületi Ügyfélszolgálati irodáinál, a hírlapkézbesítőknél és a Hírlapelőfizetési Irodában (HELIR) Budapest, VIII. Orczy tér 1. **Levélcím:** HELIR 1900. **Vidéken:** a postáknál és kézbesítőknél. **Külföldi előfizetés:** Hírlapelőfizetési Irodában (HELIR) Budapest, VIII. Orczy tér 1. **Levélcím:** HELIR 1900 Budapest, e-mail: hirlapelofizetes@posta.hu Példányonként megvásárolható a Kis Magiszter könyvesboltban, 1053 Budapest, Magyar u. 40. Tel.: (06-1) 327-77-96. Külföldön terjeszti a Jóbarát '92 BT. H-1277 Budapest, Pf.: 80. Tel/fax: (00-36-1) 201-84-48 és a Batthyány Kultur-Press Kft, H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6. T/F.: (00-36-1) 201-88-91.

Előfizetési díj egy évre: 3000,-Ft

Egy szám ára: 500,-Ft

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA

AZ ALAPÍTÁS ÉVE

1867

Kiss Gergely: A Pannonhalmi Apátság egyházjogi helyzete a 11–13. században

Veszprémy László: Megjegyzések korai elbeszélő forrásaink történetéhez

Bollók Ádám: „Inter barbaras et nimiae feritatis gentes.” Az Annales Bertiniani 839. évi rhos követsége és a magyarok

Kristó Gyula: Tatárjárás előtti bencés monostorainkról

Mesterházy Károly: Lengyel – magyar kapcsolatok a 10–11. században

Thoroczky Gábor: A székesfehérvári rationalék. A 14. századi magyar krónikaszerkesztmény 66. fejezetének kritikájához

Skorka Renáta: Pozsony gazdasági szerepe a 15. század első felében a zálogszerződések tükrében

C. Tóth Norbert: Zsigmond király tisztségviselőinek itineráriuma I. Uralkodásának elejétől az 1420-as évekig

Tisztelt Olvasóink!

Megjelent a *Századok 1867–1880 CD-ROM*, valamint a *Századok 1994–2003 CD-ROM* az Arcanum Kft kiadásában.

A folyóirat hatalmas anyagából: az első CD az indulás utáni tizennégy évfolyam (1867–1880), a második pedig az utolsó tíz év (1994–2003) nyomtatásban megjelenttel megegyező anyagát tárja elektronikus formában az olvasó elé.

Az adatbázis ún. teljes szövegű keresőprogrammal készült, amellyel az összes szóra, kifejezésre vagy az írások címekre, szerzőire lehet keresni. A kiadvány tartalmazza az eredeti papírkivonat oldalait is.

A CD-ROM-ok megrendelhetők, ill. megvásárolhatók az Arcanum Adatbázis Kft.-nél. Személyesen: 1115 Budapest, Fejér Lipót u. 12. (bejárat a Halmi utcáról)

Postai megrendeléssel: 1507 Budapest, Pf. 99.

Telefonon: 481-0900

E-mailben: arcadat@axelero.hu

Interneten: www.arcanum.hu/megrendelo.htm

Az egyes CD-k ára 6250 Ft/db (az ár tartalmazza a 20% ÁFÁ-t, postai megrendelés esetén a postaköltséget az Arcanum Kft állja.

FIGYELŐ

<i>Vekerdi József</i> : Regnum unius linguae. Megjegyzések az Intelmek új fordításához	495
<i>Blazovich László</i> : A forráskiadó Ilpo Tapani Piirainen	500

TÖRTÉNETI IRODALOM

<i>Paul Stephenson</i> : Byzantium's Balkan Frontier (Ism.: <i>Kálsecz Kata</i>)	503
A keresztény századok sorozat első két kötete. <i>Török József</i> : A tizenegyedik század magyar egyháztörténete I., II. (Ism.: <i>Gárdonyi Máté</i>)	507
<i>Kapitánffy István</i> : Hungarobyzantina (Ism.: <i>Szebelédi Zsolt</i>)	509
Il Monachesimo benedettino in Friaul in età patriarcale (Ism.: <i>Mészáros Orsolya</i>)	512
<i>Szuromi Szabolcs Anzelm</i> : Egyházi intézménytörténet (Ism.: <i>Körmendi Tamás</i>)	516
<i>Kádár Zoltán-Tóth Anna</i> : Az egyszarvú és egyéb állatfajták Bizáncban (Ism.: <i>Ihász Ingrid</i>)	517
<i>Kristó Gyula</i> : Fejezetek az Alföld középkori történetéből (Ism.: <i>Horváth Richárd</i>)	520
<i>Benkő Loránd</i> : Beszélnek a múlt nevei. Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről (Ism.: † <i>Kristó Gyula</i>)	522
<i>Marie-Madeleine de Cevins</i> : Az egyház a késő-középkori magyar városokban (Ism.: <i>Fedeles Tamás</i>)	524
<i>Katona István</i> : A Kalocsai Érseki egyház története I-II. (Ism.: <i>Molnár Antal</i>)	527

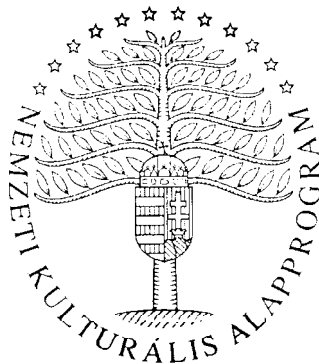
KRÓNIKA

<i>Kristó Gyula</i> (1939–2004) (<i>Makk Ferenc</i>)	531
--	-----

E számunk a Nemzeti Kulturális Alapprogram támogatásával jelent meg

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG
MINISZTERIUMA

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA
SZERKESZTŐSÉG: H-1014 BUDAPEST, I. ÚRI U. 53.
TELEFON/FAX: (36-1) 355-77-72
138. ÉVFOLYAM 2004. 2. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

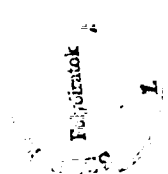
SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BLAZOVICH LÁSZLÓ, BONA GÁBOR, FEITL ISTVÁN, FONT MÁRTA, GERŐ ANDRÁS, GYARMATI GYÖRGY, HILLER ISTVÁN, IZSÁK LAJOS, KALMÁR JÁNOS, KÓNYA SÁNDOR, KOSÁRY DOMOKOS, KUBINYI ANDRÁS, MONOK ISTVÁN, NIEDERHAUSER EMIL, PAJKOSSY GÁBOR, PÁLFFY GÉZA, PRITZ PÁL (a szerkesztőbizottság mb. elnöke), ROMSICS IGNÁC, SIPOS PÉTER, SZÁSZ ZOLTÁN, SZENDE KATALIN, VIDA ISTVÁN, ZSOLDOS ATTILA

Szerkesztők: PÁL LAJOS (felelős szerkesztő), PÁLFFY GÉZA, URBÁN ALADÁR, ZEIDLER MIKLÓS, ZSOLDOS ATTILA

E-mail: h5944pal@ella.hu

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

<i>Kiss Gergely:</i> A Pannonhalmi Apátság egyházi helyzete a 11–13. században	265
<i>Veszprémy László:</i> Megjegyzések korai elbeszélő forrásaink történetéhez	325

KÖZLEMÉNYEK

<i>Bollók Ádám:</i> „Inter barbaras et nimiae feritatis gentes.” Az Annales Bertiniani 839. évi rhos követsége és a magyarok	349
<i>Mesterházy Károly:</i> Lengyel – magyar kapcsolatok a 10–11. században	381
<i>† Kristó Gyula:</i> Tatárjárás előtti bencés monostorainkról	403
<i>Thoroczkay Gábor:</i> A székesfehérvári racionálék. A 14. századi magyar krónikaszerkesztmény 66. fejezetének kritikájához	413
<i>Skorka Renáta:</i> Pozsony gazdasági szerepe a 15. század első felében a zálogszerződések tükrében	433
<i>C. Tóth Norbert:</i> Zsigmond király tisztségviselőinek itineráriuma I. Uralkodásának elejétől az 1420-as évekig	465

Kiss Gergely

A PANNONHALMI APÁTSÁG EGYHÁZJOGI HELYZETE A 11–13. SZÁZADBAN (EXEMPTIO ÉS PROTECTIO)*

Közel száz éve annak, hogy a magyar Benedek-rendi apátságok történetének monumentális összefoglalása napvilágot látott.¹ E jelentős vállalkozás kimerítően tárgyalta az egyes kolostorok történetét, ezáltal mérföldkövet jelentett a rendtörténeti kutatásokban.² Ennek ellenére, illetve részben ennek következtében is, a magyar szakirodalom összehasonlítva a nemzetközi kutatások termésével³ szem-

* Köszönettel tartozom Török Józsefnek és Koszta Lászlónak munkámhoz adott hasznos tanácsaikért, kritikai észrevételeikért.

¹ A Pannonhalmi Szent-Benedek-rend története I–XII. Szerk. Erdélyi László, Sörös Pongrác. Bp. 1902–1916. (a továbbiakban: PRT).

² Az egyházi jogi helyzet leírása általában egyetlen mondatban összegződik: „Királyi apátság lévén, exemptiora tett szert s így a megyés püspök főségétől menten az esztergomi érsek joghatósága alá tartozott.” I. PRT I. 41–42., 56–111., 117–128., 135–176.; II. 8–11. 43–62., 69–84., 93–98. (Pannonhalmi); VII. 58–64., 469–470. (Zalavár); VIII. 42–47., 57–84., 230–233., 261–264., 331. (Bakonybél); X. 20., 26–29., 41., 49., 51–52., 55–58., 101–107., 110–111., 120–122. (Tihany); XII/B. 143. (Szentjobb), 75. (Kolozsmonostor), 14., 20. (Pécsvárad), 156. (Somogyvár), 102. (Garamszentbenedek), 123. (Báta), 167., 169. (Földvár), 53. (Szekszárd).

³ Az egyes egyházak (főként kolostorok) egyházi jogi helyzetének, a pápasághoz fűződő kapcsolatoknak kiterjedt nemzetközi szakirodalma van, amelynek túlnyomó része sajnálatos módon Magyarországon nem ismert. L. *Blumenstok, A.*: Der päpstliche Schutz im Mittelalter. Innsbruck 1890.; *Fabre, P.*: Etude sur le Liber Censuum de l'Eglise Romaine. Paris 1892.; *Pfaff, V.*: Sankt Peters Abteien im 12. Jahrhundert. Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Kanonistische Abteilung 57. (1971) 154–156.; *Schreiber, G.*: Kurie und Kloster im 12. Jahrhundert. Studien zur Privilegierung, Verfassung und besonders zum Eigenkirchenwesen der vorfranziskanischen Orden vornemlich auf Grund der Papsturkunden von Paschalis II. bis auf Lucius III. (1099–1181) I–II. Stuttgart 1910.; *Letonnelier, G.*: L'abbaye exempte de Cluny et le Saint-Siège. Etude sur le développement de l'exemption clunienne des origines jusqu'à la fin du XIIIe siècle. (Archives de la France monastique 22.) Ligugé-Paris 1923.; *Sackur, E.*: Die Cluniacenser in ihrer kirchlichen und allgemeingeschichtlichen Wirksamkeit bis zur Mitte des elften Jahrhunderts I–II. Halle an der Saale 1892–1894.; *Tellenbach, G.*: Libertas: Kirche und Weltordnung im Zeitalter des Investiturstreits. Leipzig 1936.; *Thamer, F.*: Über Entstehung und Bedeutung der Formel: Salva sedis apostolicae auctoritate in den päpstlichen Privilegien. Wien 1872.; *Berlou, R. K.*: Spiritual immunity at Vézelay (Ninth to Tenth Century). Catholic Historical Review 62. (1976) 573–588.; *Berzdorf, F.*: Autonomie und Exemption der kanonischen Lebensverbände. (Münchener Theologische Studien III. Kanonische Abteilung Bd. 49.) St. Ottilien 1995.; *Bouchard, C. B.*: Merovingian, Carolingian and Cluniac Monasticism: Reform and Renewal in Burgundy. Journal of Ecclesiastical History 41. (1990) 365–387.; *Constable, G.*: Cluny in the Monastic World of the Tenth Century. In: Il secolo di ferro: Mito e realtà del secolo X. Spoleto 1991. 391–448.; *Cowdrey, H. E. J.*: The Cluniacs and the Gregorian Reform. Oxford 1970.; *Dubois, J.*: Esenzione monastica. In: Dizionario degli istituti di perfezioni. Roma 1973. III. 1295–1306.; *Feine, H. E.*: Kirchliche Rechtsgeschichte I. Die katholische Kirche. Köln–Wien 1972.; *Fogliasso, E.*: Exemption canonique, Exemption des religieux. In: Dictionnaire du droit canonique V. 637–646., 646–666.; *Hallinger, K.*: Gorze-Kluny: Studien zu den Monastischen Lebensformen und Gegensätzen im Hochmittelalter. Rom 1950–1951.; *Hallinger, K.*: Zur geistigen Welt der Anfänge Klunys. Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters 10. (1954) 417–445.; *Hirsch, H.*: Untersuchungen zur Geschichte des päpstlichen Schutzes. Mitteilungen des Österreichischen Instituts für Geschichtsforschung 54. (1942) 363–433.; *Hirsch, H.*: Die Klosterimmunität seit dem Investiturstreit. Untersuchungen zur Verfassungsgeschichte des deutschen Reiches und der deutschen Kirche. Köln–Graz 1967.; *Iogna-Prat, D.*: Agni immaculati. Recherches sur les sources relatives à saint Maïeul

beötlően keveset foglalkozott a kolostorok egyházjogi helyzetével. Ha csak a királyi alapítású benedeki regulát követő apátságokat vesszük tekintetbe, még nyilvánvalóbb hiányérzetünk támad. Noha egyes kérdésekben több jelentős publikáció is született, sőt olyan eset is akadt, ahol valóságos *bellum diplomaticum* bontakozott

de Cluny (954–994). Paris 1988.; *Jakobs, H.*: Zu den Fuldaer Papsturkunden des Frühmittelalters. Blätter für deutsche Landesgeschichte 128. (1992) 31–84.; *Kay, D. J.*: Exemption. Origins of Exemption and Vatican Council II. (Excerpta ex dissertatione ad doctoratum in Facultate Iuris Canonici Pontificae Universitatis Gregorianae) Romae. 1990.; *Lemaître, J.-L.*: Exemption. In: Dictionnaire historique de la Papauté. Ed. Levillain, Ph. Fayard, Paris [1994] 659–662.; *Lemarignier, J.-Fr.*: Étude sur les privilèges d'exemption et de juridiction ecclésiastique des abbayes normandes depuis les origines jusqu'en 1140. (Archives de la France monastique 44.) Paris 1937.; *Lemarignier, J.-Fr.*: L'exemption monastique et la réforme grégorienne. In: À Cluny, congrès scientifique Dijon 1950. (Extrait des travaux des congrès de Cluny). Dijon 1951. 288–340.; *Lemarignier, J.-Fr.*: Structures monastiques et structures politiques dans la France de la fin du Xe et des débuts du XIe siècle. In: Settimane di Studio del Centro Italiano di Studi sull'alto medioevo IV. Il monachismo nell'alto medioevo e la formazione della civiltà occidentale. 8–14 aprile 1956. Spoleto 1957. 357–400.; *Lübeck, K.*: Exemption des Klosters Fulda. (Studien und Mitteilungen zur Geschichte des Benediktiner-Ordens) München 1937.; *Mordek, H.*: Libertas monachorum. Eine kleine Sammlung afrikanischer Konzilstexte des 6. Jahrhunderts. Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Kanonistische Abteilung 72. (1986) 1–16.; *Mostert, M.*: The political theology of Abbo of Fleury. A study of the ideas about society and law of the tenth century monastic reform movement. Middleeeuwse Studies en Bronne / Medieval Studies and Sources / II. Hilversum 1987.; *Mostert, M.*: Die Urkundenfälschungen Abbos von Fleury. In: Monumenta Germaniae Historica Scripten Bd. 33. IV. (Fälschungen im Mittelalter. Internationaler Kongress der Monumenta Germaniae Historica. München, 16–19. September 1986.) Teil IV. Diplomatische Fälschungen (II). Hannover 1988. 287–318.; *Mostert, M.*: The political Ideas of Abbo of Fleury. Theory and Practice at The End of The Tenth Century, Francia. Forschungen zur westeuropäischer Geschichte. Deutscher Historischer Institut Paris. Sigmaringen 16/1. (1989) 85–100.; *Müller, L.*: La notion canonique d'abbaye nullius. Revue du droit canonique 6/1. (mars 1956) 115–144.; *Pfaff, V.*: Die päpstlichen Klosterexemtionen in Italien bis zum Ende des zwölften Jahrhunderts. Versuch einer Bestandaufnahme. Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Kanonistische Abteilung 72. (1986) 76–114.; *Pitz, E.*: Papstreskripte im frühen Mittelalter. Diplomatische und rechtsgeschichtliche Studien zum Brief-corpus Gregors des Grossen. (Beiträge zur Geschichte und Quellenkunde des Mittelalters 14.) 1990.; *Plöchl, W.*: Geschichte des Kirchenrechts I–II. Wien–München 1960–1962.; *Pugliese, A.*: Privilegium exemptionis. In: Dictionarium morale et canonicum III. 795–799.; *Püza, R.*: Exemption. In: Lexikon des Mittelalters IV. col. 165–166.; *Rathsack, M.*: Die Fuldaer Fälschungen. Eine rechtshistorische Analyse der päpstlichen Privilegien des Klosters Fulda von 751 bis ca. 1158 I–II. (Päpste und Pasttum 24/1–II) Stuttgart 1989. (eredeti szövege: Fuldaforfalsknin-gerne. En rehtshistorisk analyse af klostret Fuldas pavelige privilegier 751 – ca. 1158. København 1980.); *Rosenwein, B. H.*: La question de l'immunité clunisienne. Bulletin de la Société des Fouilles Archéologiques et des Monuments Historiques de l'Yonne n° 12. (1995) 1–12.; *Santifaller, L.*: Liber Diurnus. Hrsg. von H. Zimmermann. (Päpste und Papstum Bd. 10) Stuttgart 1976.; *Schäferdiel, K.*: Das Heilige in Laienhand. Zur Entstehungsgeschichte der fränkischen Eigenkirche. In: Vom Amt des Laien in Kirche und Theologie. Festschrift für G. Krause zum 70. Geburtstag. Berlin–New York 1982. 122–140.; *Scheuermann, A.*: Die Exemption nach geltendem kirchlichen Recht mit einem Überblick über die geschichtliche Entwicklung. (Görres-Gesellschaft Veröffentlichungen der Sektion für Rechts- und Staatswissenschaft 77. Heft). Paderborn 1938.; *Scheuermann, A.*: Exemption. In: Lexikon für Theologie und Kirche (1959) III. 1295.; *Scheuermann, A.*: Exemption. In: Theologische Realenzyklopädie (1982) X. 696–697.; *Schieffer, Th.*: Cluniazensische oder gorzische Reformbewegung? (Bericht über ein neues Buch). Archiv für mittelrheinische Kirchengeschichte 4. (1952) 24–44.; *Schmidt, T.*: Die älteste Überlieferung von Cencius' Ordo Romanu. In: Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken. Deutscher Historischer Institut 60. Tübingen 1980. 511–522.; *Schwarz, W.*: Iurisdicio and Condicio. Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Kanonistische Abteilung 45. (1959) 34–98.; *Szabó-Bechstein, B.*: Libertas ecclesiae. Ein Schlüsselbegriff des Investiturstreits und seine Vorgeschichte 4–11. Jahrhundert. (Studi Gregoriani XII.) Ed. A. M. Stickler, O. Capitani, H. Fuhrmann, M. Maccarone. Rom 1985.; *Szaivert, W.*: Die Entstehung und Entwicklung der Klosterexemption bis zum Ausgang des 11. Jahrhunderts. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 59. (1951) 265–298.; *Valous, G. de.*: Le monachisme clunisien des origines au XVe siècle I–II. Ligugé–Paris 1935., 1970.²; *Violante, C.*: Il monachismo Cluniacense di fronte al mondo politico ed ecclesiastico (secoli X e XI). In: Convegni del Centro di studi sulla spiritualità medievale II (Spiritualità cluniacense). Todi 1960. 155–242.; *Falkenstein, L.*: La papauté et les abbayes françaises aux XIe et XIIe siècles. Exemption et protection apostolique. (Bibliothèque de l'École des Hautes Études Sciences Historiques et Philologiques 336). Champigny, Paris 1997.; *Appelt, H.*: Die Anfänge des päpstlichen Schutzes. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 62. (1954) 101–111.

ki (Pannonhalma),⁴ e témában a múlt század első két évtizede óta eltelt jó emberöltőnyi időben nem készült igényes összefoglalás.⁵

⁴ A pannonthalmi oklevéllel kapcsolatos viták összefoglalását l. *Fejérpataky L.*: A pannonthalmi apátság alapító oklevele. Bp. 1878.; újabban: *Thoroczkay G.*: Szent István pannonthalmi oklevelének historiográfiája. In: Mons Sacer 996–1996. Pannonhalma 1000 éve I–III. Szerk. Takács I. Pannonhalma 1996. I. 90–109.

⁵ A pannonthalmi rendtörténeti monográfiát megelőző időszakból kiemelhető Fuxhoffer Damján munkája (Czinár Mór átdolgozásában): *Damiani Fuxhoffer* benedictini Pannonii Monasterologiae regni Hungariae libri duo. Recogovisit Maurus Czinár. Pestini 1858–1860. (a továbbiakban: MRH) I. 32–54., 60. (Pannonhalma), 158–164. (Bakonybél), 165–173. (Tihany), 179–186. (Pécsvár), 187–193. (Zalavár), 193–195. (Zobor), 208–210. (Koloszmonostor), 211–213. (Szekszárd), 217–220. (Garamszentbenedek), 222–228. (Somogyvár), 228–231. (Báta), 232–234. (Szentjobb), 234–237. (Földvár). Az egyes apátságok egyházjogi helyzetével a 19–20. század fordulóján a szakirodalom alig foglalkozott, egy-egy utalást találunk az egyes apátságok történetét tárgyaló munkákban, monográfiákban, l. pl. *Fraknói V.*: A szekszárdi apátság története. Bp. 1879. 12.; *Bunyitay V.*: A váradi püspökség képtalanai és monostorai a püspökség alapításától 1566. évig. (A váradi püspökség története III.) Nagyvárad 1883. 322–340., 329–333., 341–343.; *Knauz N.*: A Garam melletti szent-benedeki apátság I. Bp. 1890. 14–15., 41–42., 63–80.; *Balics, L.*: A római katolikus egyház története Magyarországon I–II/2. Bp. 1885–1890. II/2. 162–164. (Bakonybél), 164–165. (Báta), 170–171. (Földvár), 171–173. (Garamszentbenedek), 179–190. (Koloszmonostor), 189–199. (Pannonhalma), 199–200. (Pécsvár), 201–203. (Somogyvár), 203–204. (Szekszárd), 205–206. (Szentjobb), 211–213. (Tihany), 215. (Zalavár), 216–217. (Zobor); *Sörös P.*: „Nullius” terület volt-e a bakonybéli apátság? Különnyomat a Magyar Sion 1900. évi évfolyamából. Esztergom 1900.; *Sörös P.*: A pécsváradai bencés apátság. Katolikus Szemle 1905. (különösen: 865–868., 873.); *Erdélyi L.*: A tihanyi apátság kritikus oklevelei. (Értekezések a történeti tudományok köréből XXI/3.) Bp. 1906. A rendtörténet megjelenését követően sem lendültek fel az ezirányú kutatások, egy-egy kisebb összefoglalás készült, l. pl. *Csomor L.*: A kolozsmonostori bencés apátság és birtokai (1556-ig). Kolozsvár 1912. 13–20.; *Haiczl K.*: A garamszentbenedeki apátság története. Bp. 1913.; *Kiss Sz.*: A bakonybéli apátság. Pápa 1925.; *Follajtár E.*: A zobori bencés apátság története. (A Nemzeti Kultúra ismerettára 2.) Komárom 1934.; *Horváth J.*: A szerzetesrendek exemptioja. Temesvár 1911. 5–17., 66–70., 96–108., 157–158., 30–36. (Pannonhalma), 40–50. (királyi apátságok általában, illetve Pécsvár, Zalavár és Bakonybél). Két komolyabb, nyugati szakirodalmat is felhasználó kutatás ismeretes a korszakból: *Schermann E.*: A szerzetesrendek exemptiojának kialakulása és a Szent-Benedek-Rendnek úgynevezett «nullius»-apátsá-gai. In: A pannonthalmi főapátsági főiskola évkönyve az 1915–1916-diki tanévre. Pannonhalma 1916. 57–133., különösen: 67–75., 76–99. (Montecassino), 99–118. (Subiaco), 118–133. (S. Paolo); *Schermann E.*: Szerzetesjog. Pannonhalma 1927.; *Schermann E.*: A szerzetesjog elemei. Pannonhalma 1939.; *Szentpétery I.*: Szent István király pécsváradai és pécsi alapítólevele. (Értekezések a történeti tudományok köréből XXIV) Bp. 1918. A későbbi munkákban általában a rendtörténet eredményei ismétlődnek, l. pl. *Holub J.*: Zala megye története a középkorban I. Pécs 1929. különösen 331–404. (Zalavár, Tihany, Bakonybél); *Mihályi E.*: Szent István monostorai. In: Emlékkönyv Szent István halálának kilencszázadik évfordulójára I–III. Szerk. Serédi J. Bp. 1938. (a továbbiakban: SzIEml) I. 363–385., 367–372. (Pannonhalma), 374–377. (Bakonybél), 377–380. (Zalavár), 380–382. (Pécsvár), 382–383. (Zobor); *Szentpétery I.*: Szent István oklevelei. In: SzIEml II. 133–202. (különösen 160–167.); *Csónka J. L.*: Szent Benedek fiainak világtörténete I–II. Bp. 1970. I. 429–432., II. 586–591.; *Szakály F.*: A szekszárdi konvent hiteleshelyi és oklevéladó működése 1526-ig. Tanulmányok Tolna megye történetéből I. Szekszárd 1968. 9–60., 10. (10. sz. jegyz.); *Kozák K.*: A szekszárdi apátság és a megyeháza története. Tanulmányok Tolna megye történetéből VI. Szekszárd 1974. 339–383., 342., 348.; *Vass E.*: Szekszárd az apátság alapításától a török kiveréséig. In: Szekszárd város történeti monográfiája. Szerk. K. Balog J. Szekszárd 1989. 47.; *Sipos G.*: A kolozsmonostori konvent hiteleshelyi működése. In: Művelődéstörténeti tanulmányok. Szerk. Csetri E., Jakó Zs., Tonk S. Bukarest 1979. 33–36. (különösen: 34–35.); *Sümegei J.*: Báta a középkori és törökkori forrásokban 895–1686. In: Báta évszázadai. Emlékkönyv a bátai apátság alapításának 900 éves évfordulójára. Szerk. Kápolnás M. Báta 1993. 19–33.; *Sümegei J.*: Adalékok Báta, Cikádor és Zebegény monasteriológiájához. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok 1993/1–2. Bp. 1993. 143–154.; *Mezősíné Kozák E.*: Adatok a duna-földvári bencés apátságról. In: Entz Géza nyolcvanadik születésnapjára. Tanulmányok. [Bp.] 1993. 138.; *Veress D. Cs.*: Bakonybél története. Veszprém 1993. 22., 26.; *Kiss, G.*: La fondation d’une abbaye bénédictine de Somogyvár. In: Les Hongrois et l’Europe: conquête et intégration. Textes réunis par Sándor Csernus et Klára Korompay. Université de Szeged (JATE) – Paris III – Sorbonne Nouvelle (CIEH) – Institut Hongrois de Paris. Paris–Szeged 1997. [1999.] 327–341.; *Kiss G.*: A somogyvári bencés apátság alapítása és francia kapcsolatai. Egyháztörténeti Szemle II/1. (2001) 43–60. Az újabb irodalomból kiemelhető *Solymosi L.*: Exemptio. In: Korai magyar történeti lexikon (9–14. század). Főszerk. Kristó Gy., szerk. Engel P., Makk F. Bp. 1994. 206.; *Erszegi G.*: Szent István pannonthalmi

Az apátságok egyházi jogi helyzetének egyik sarokköve a püspöki joghatóság volt, hiszen az *exemptio* éppen ez alól adott mentességet. Nem helyes azonban pusztán *csak* püspöki joghatóságot emlegetni általában, meg kell különböztetnünk egyes elemeit. A püspöki joghatóság három részre bontható: tanítói, szentelő és kormányzati hatalomra (*potestas magisterii, ordinis, iurisdictionis*).⁶

A püspököknek mint az egyházmegye vezetőjének biztosítania kellett az ott élők — egyháziak és laikusok — megfelelő hitéletét.⁷ Ennek következtében reá hárult az a feladat, hogy az egyháziak tanításáról gondoskodják, egyházmegyéjében iskolát szervezzen. Ellenőriznie kellett az egyházmegyei papság hitbéli képzettségét, amely jelenthette mind az iskola feletti szigorú felügyeletet, mind a papság és a laikusok lelki életét helyes irányba terelő kiadványok, könyvecskék, breviumok közzé tételét, terjesztését. Számos olyan forrás ismeretes, amely azt mutatja, hogy erre a püspökök nagy gondot fordítottak: az egyházakat ellátták megfelelő könyvekkel, vezeklési útmutatókkal, iskolát szerveztek, egyházmegyei

oklevele. In: Mons Sacer 996–1996 Pannonhalma 1000 éve I–III. Szerk. Takács I. Pannonhalma 1996. I. 47–89.; A pannonhalmi monostor kiváltságlevele (ford. Piti F.). In: Az államalapítás korának írott forrásai. Az előszót írta, a szövegeket válogatta, a kötetet szerkesztette Kristó Gy. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 15.) Szeged 1999. (a továbbiakban: AKÍF) 37–45., különösen 42. (100–102. sz. jegyzetek); Kiss G.: Jobbiztosítás a pécsváradai bencés monostorban a 12–13. században. Adalékok a magyarországi exemptio történetéhez. In: Történeti tanulmányok VII. Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae. Series historica LI. Debrecen 1999. 33–49.; Kiss G.: Jobbiztosítás a pécsváradai bencés monostorban a 12–13. században. Sic itur ad Astra 1999/2–4. 237–262.; Kiss G.: A pécsváradai bencés kolostor birtokainak és egyházi jogi kiváltságainak biztosítása a 12–13. században. In: Tanulmányok a középkori magyar történelemről. Az I. Medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 1999. július 2.) előadásai. Szerk. Homonnai S., Piti F., Tóth I. Szeged 1999. 49–64.; Kiss G.: Exemptio. Módszertani szempontok a magyarországi királyi alapítású bencés kolostorok vizsgálatához. In: Magyarország a (nagy)hatalmak erőterében. Tanulmányok Ormos Mária 70. születésnapjára. Szerk. Fischer F., Majoros I., Vonyó J. Pécs 2000. 367–381.; Szuromi Sz. A.: A püspökökre vonatkozó egyházfegyelmi szabályok az *Anselmi Collectio canonum*ban. (Bibliotheca Institutii Postgradualis Vris Canonici Universitatis Catholicae de Petro Pázmány nominatae IV. Dissertationes 1.) Bp. 2000.; Szovák K.: A bencés szerzetesség korai századai Magyarországon. In: Paradisum plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon. Benedictine Monasteries in Medieval Hungary. Szerk. Takács I. Pannonhalma 2001. 35–47.; Hervay F. L.: A bencések és apátságok története a középkori Magyarországon (Bencés élet a középkori Magyarországon, A bencés apátságok, az apátos monostorok és a puszta monostorok története). In: uo. 461–547.; Kiss G.: „Talem concessimus libertatem, qualem detinet monasterium Sancti Benedicti in Monte Cassino” Pannonhalma és a montecassinói szabadság (libertas). In: Középkortörténeti tanulmányok. A III. Medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2003. május 8–9.) előadásai. Szerk. Weisz B. Szeged 2003. 63–78. Az apátságok okleveleiről összességében Györffy György alapvető munkája ad tájékoztatást: *Diplomata Hungariae antiquissima accedunt epistolae et acta ad historiam Hungariae pertinentia I.* (ab anno 1000 usque ad annum 1131). *Edendo operi praeuult Georgius Györffy, adiuuuerunt Johannes Bap. Borsa, Franciscus L. Hervay, Bernardus L. Kumorovitz et Julius Moravcsik.* Budapestini 1992. (a továbbiakban: DHA I.) 25., 26–39. (Pannonhalma), 63–72. (Pécsvárad), 86–91., 17., 98–100. (Zalavár), 113–118. (Bakonybél), 145–149., 153–154., 164–165. (Tihany), 166–167. (Szekszárd), 176. (Kolozsmonostor), 204–205., 206–212. (Garamszentbenedek), 222. (Pécsvárad), 247–250., 256–258. (Bakonybél), 264. (Tihany), 266–267., 270., 275. (Somogyvár), 278–282. (Tihany), 291–293. (Báta), 295–298. (Pannonhalma), 302–303. (Szentjobb), 306. (Pécsvárad), 310–311. (Kolozsmonostor), 312–315. (Zalavár), 331–333., 335. (Pannonhalma), 382., 384., 391–392., 397–399. (Zobor), 404. (Tihany), 417–418. (Garamszentbenedek).

⁶ A püspöki hatalom e hármas felosztását — vagy legalább a rendi és kormányzati megkülönböztetését — majdnem minden mérvadó külföldi szerzőnél megtaláljuk, így részletes felsorolásuktól eltekinthetünk.

⁷ Feine, H. E.: *Kirchliche Rechtsgeschichte* i. m. I. 213.

zsinatokon tárgyalták a hit kérdéseit, stb. A papság tanultságának fenntartása biztosítékot adott a laikusok helyes életvitelének megvalósulására.⁸

A püspöki joghatóság másik fontos eleme a szentelő hatalom volt. Számos elemét megkülönböztethetjük, egy azonban közös ezekben: mindegyik a papi hivatáshoz kötődött. A püspök mint a papi rend képviselője, illetve mint egyházmegyéjének vezetője jogosult volt a szentségek kiszolgáltatására, a papi rendek feladására, papok felszentelésére, illetve ennek megerősítésére.⁹ A rendi hatalomhoz tartozott továbbá a keresztelés, a bérmálás, a különböző egyházi épületek, templomok, kápolnák és oltárok felszentelésének joga is. Ezen felül a püspök rendi hatalmához kötődött a chrisma és a szent olajok kiszolgáltatása, illetve a különböző egyházi szerelvények, edények felszentelése is. Végül, de nem utolsósorban ide tartozott az apát vagy apátnő megáldása (*benedictio*) is.¹⁰ A püspök rendi hatalma tehát a diocesisben minden egyházi (a világi papság és a szerzetesek) felett érvényesült.

A püspöki hatalom harmadik, egyben leghangsúlyosabb eleme a kormányzati hatalom volt. Ennek is több összetevőjét megkülönböztethetjük meg. Ide tartozott általában a felügyelet és ítélkezés joga az egyházmegyei intézmények felett. A kormányzati hatalom gyakorlásával tudta a püspök fenntartani az egyházi intézmények helyes kormányzatát, az egyházfegyelmet. Az ordinarius rendelkezhetett az egyházi vagyon felett: az ő engedélye kellett az elidegenítéshez, cseréhez, stb.¹¹ A püspököt illette minden olyan esetben a döntés joga, amely egy-egy intézmény helyzetében változást okozott. Püspöki engedély kellett az egyházi intézmény alapításához, az egyháziak életvitelét szabályozó rendelkezések érvényesítéséhez, az egyházi intézmények átalakításához (például világi kanonoki közösség átalakítása reguláris testületté), megreformálásához.¹² Ő engedélyezte valamely pap felvételét az istentisztelet elvégzésére.¹³

A vagyon feletti rendelkezésnél sokkal nagyobb súlyú volt a püspök bírósági joga. A püspök volt az egyházmegye legfőbb bírója, az egyházmegyén belül keletkezett viszályok, az elkövetett egyházi bűnök megítélése tartozott illetékes-

⁸ Magyar vonatkozásban I. I. István II. törvénykönyvének első paragrafusát (*Závodszy L.: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. Függelék a törvények szövege. Bp. 1904. 153.*), I. László király I. dekrétumának 7. cikkelyét (uo. 159.), az első esztergomi zsinat 6., 27., 37., 59. és 66. cikkelyét (Uo. 198., 201., 202., 204., 205.). Vö.: *Madzsar I.: Szent István törvényei és az ún. symmachusi hamisítványok. In: SzIEml II. 231.; Bónis Gy.: Egyházjog és egyházi bíraskodás az Árpád-kori Magyarországon. Vigilia 36. (1971) 521.; Kiss G.: Állam és egyház a 11–12. századi törvényalkotásban. In: A magyar államiság első ezer éve. A Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának Jogtörténeti és Római Jogi Tanszéke és Bölcsészettudományi Karának Középkori és Korajkori Történeti Tanszéke szervezésében azonos címen 2000. december 15-én megrendezett konferencia anyaga. Szerk. Font M., Kajtár I. Pécs 2000. 96–97.*

⁹ Itt említhetjük meg I. László első dekrétumának 21. cikkelyét (*Závodszy L.: Törvények i. m. 161.*) és az első esztergomi zsinat 40. cikkelyét (uo. 202.).

¹⁰ *Feine, H. E.: Kirchliche Rechtsgeschichte i. m. I. 213.; Kumorovitz L. B.: A zselicszentjakabi alapítólevél 1064-ből. „Pest” legkorábbi említése. Tanulmányok Budapest múltjából 16. (1964) 73–74.; Solymosi L.: Püspöki joghatóság Somogyban a XI. században. Turul 72. (1999) 101.; Falkenstein, L.: La papauté et les abbayes françaises i. m. 107.*

¹¹ Magyar vonatkozásban I. István első dekrétumának 2. cikkelyét említhetjük meg (*Závodszy L.: Törvények i. m. 143., magyarul: ÁKÍF 49–50.*). Itt említhetjük meg I. László I. dekrétumának 8. cikkelyét is (*Závodszy L.: Törvények i. m. 199.*).

¹² *Schreiber, G.: Kurie und Kloster i. m. I. 188–190.*

¹³ L. az első esztergomi zsinat 72. cikkelyét (*Závodszy L.: Törvények i. m. 206.*).

ségi körébe. A bíraskodás jogát az egyházi bíróságon — püspöki széken — vagy az egyházmegyei zsinat keretében gyakorolta.¹⁴ A zsinat azonban nemcsak bírósági fórum volt, hanem az egyházmegye igazgatásának egyik legfontosabb intézménye. Két fontos feladatkör világosan kirajzolódik. Az egyik a kánoni szabályok, általános rendelkezések, tartományi zsinati határozatok bevezetése és érvényesítése, a másik a belső, egyházmegyei határozatok megalkotása (*statuta, decreta*) volt. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy ezekben a kérdésekben a püspök háttérbe szorult volna: az ő ítéletei, kormányzati törekvései voltak az elsődlegesek és meghatározóak már csak azért is, mert a zsinatokon ő elnökölt és az előterjesztések zöme is tőle származott.¹⁵ Ez lényegében azt jelenti, hogy a püspöknek a kormányzati hatalom részeként törvényhozó joga is volt az egyházmegyében.¹⁶

A püspök az egyházmegyei zsinat térnyerése ellenére is a legfőbb bírónak számított az egyházmegyében, még akkor is, amikor ezt a feladatát — a 11. századtól egyre több helyen — a főesperesek vették át.¹⁷ A püspök ilyenkor is megmaradt felsőbb bírónak, fellebbviteli fórumnak, illetve súlyosabb kérdésekben ő ítélkezett.¹⁸ A püspök bíraskodási illetékessége igen széles volt. Nemcsak a lelki ügyekre (*spiritualia*) terjedt ki, hanem a vagyoni kérdésekre (*temporalia*) is.¹⁹ Az egyházmegyében elkövetett vétkek szankcionálására különböző fenyítékeket alkalmazhatott (*excommunicatio maior, e. minor, anathema interdictum, suspensio ab ordine, s. ab officio, s. a beneficio, privatio beneficii, degradatio*). Ezt az igen kiterjedt ítélkezési jogkört szokás *püspöki bannum*nak nevezni.²⁰

A püspöki igazságszolgáltatásnak azonban semmi foganatja nem lett volna, ha az ordinariusnak nem lett volna lehetősége megismerni az esetlegesen felme-

¹⁴ L. az első esztergomi zsinat 2. cikkelyét (uo. 184.).

¹⁵ A püspök meghatározó szerepére utal, Kálmán király első dekrétumának 2. és az első esztergomi zsinat 24. cikkelye (uo. 184., 200.).

¹⁶ *Feine, H. E.*: Kirchliche Rechtsgeschichte i. m. I. 215., 375–376.; *Schreiber, G.*: Kurie und Kloster i. m. I. 215–221. Hozzá kell tennünk, hogy ez utóbbi szerző elsősorban az exempt és nem exempt kolostorok és a zsinati kötelezettség viszonyát tárgyalja, azaz elsősorban azzal foglalkozott, milyen feltételek mellett nyerhettek egyes egyházi intézmények ez alól mentességet.

¹⁷ A magyar törvényekből kiemelhetjük Kálmán király első törvénykönyvének 6., illetve az első esztergomi zsinat 66. cikkelyét (*Závodszy L.*: Törvények i. m. 184., 204.), vö. *Fügedi E.*: Középkori település és egyházi szervezet az egykori nyugati Felvidéken. Regnum. Egyháztörténeti Évkönyv 1944–1946. 126., 138–139.; *Fügedi, E.*: Kirchliche Topographie und Siedlungsverhältnisse im Mittelalter in der Slowakei. Studia Slavica Scientiarum Hungaricae 1959. 382.; *Bónis Gy.*: István király. Bp. 1956. 128.; *Györffy Gy.*: A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az országig I–II. Századok 92. (1958) 30–31.; *Györffy Gy.*: István király és műve. Bp. 1977. 186.; *Mályusz E.*: Egyházi társadalom a középkori Magyarországon. Bp. 1971. 17., 19., 23.; *Mezey L.*: Deákság és Európa. Irodalmi műveltségünk alapvetésének vázlata. Bp. 1979. 94–95.; *Kristó Gy.*: A vármegyék kialakulása Magyarországon. (Nemzet és Emlékezet) Bp. 1988. 214–221.

¹⁸ L. I. László első dekrétumának 4. cikkelyét (*Závodszy L.*: Törvények i. m. 159.).

¹⁹ L. I. István első dekrétumának 13. cikkelyét (uo. 145., magyarul: ÁKÍF 55.).

²⁰ *Feine, H. E.*: Kirchliche Rechtsgeschichte i. m. I. 122., 124., 216–220., 436–440.; *Falkenstein, L.*: La papauté et les abbayes françaises i. m. 107–109. (különösen 108., a 33.–35. sz. jegyzetek további irodalommal); *Schreiber, G.*: Kurie und Kloster i. m. I. 194–209. Schreiber itt is azokat a tényezőket kereste, amelyek rést ütöttek a püspök kormányzati hatalmán, és esetleg felhasználhatóak az exemptio megragadására. A püspök kormányzati hatalmára összefoglalóan l. még *Kumorovitz L. B.*: Zselicszentjakab i. m. 73–74.; *Solymosi L.*: Püspöki joghatóság i. m. 101. Arra, hogy például az excommunicatio eszközeivel a magyar püspökök is éltek, l. az első esztergomi zsinat 34. cikkelyét (*Závodszy L.*: Törvények i. m. 201.).

rülő visszasságokat, vétkeket. Ezt a célt szolgálta az egyházmegyei szervezetbe tartozó egyházak rendszeres látogatása, a *visitatio*, amely a püspök egyik legfontosabb kötelessége volt.²¹ A püspök ilyen alkalmakkor tájékozódott az adott egyházi intézmény belső életéről, fegyelmi viszonyairól, és orvosolta a hibákat, visszasságokat. Szükség esetén megreformálhatta az adott egyházi intézményt, élve bírói jogával.²²

A püspök kormányzati hatalmának sajátos kifejeződése volt az alárendelt egyháziak, így különösen az apátoktól a *benedictio* során vett engedelmisségi fogadalom, eskü.²³ Az apát megáldása nem pusztán egy a rendi hatalomhoz kötött ceremónia volt, hanem jogi tartalmat hordozhatott, hiszen a megválasztott személynek gyakorta engedelmisségi esküt (*obedientia professus*) kellett tennie az ordinarius előtt.²⁴ Ez alól természetesen lehetett mentességet szerezni, de ehhez mindenképpen kiváltság elnyerése volt szükséges.²⁵

A püspök kormányzati hatalmának gyakorlása számos terhet rótt az alárendelt egyháziakra. A püspöki igazságszolgáltatás következményeként bírságpénz megfizetésének kötelezettsége terhelte őket, természetben vagy pénzben (*circatura, comestio, servitium*).²⁶ A legtöbb nehézséget azonban a rendszeres vizitációhoz kapcsolt ellátás teljesítése jelentette. A látogatás alkalmával el kellett szállásolni a püspököt és kíséretét, gondoskodni kellett ellátásukról is. Hasonlóképpen kiadást jelentett a zsinati részvétel (*procuratio canonica, cathedraticum, synodaticum*) is. Ez a tehertétel különösen a plébániaegyházak esetében érvényesült, így külön érdekesség, hogy exempt apátságok is fizettek *cathedraticum*ot saját, de nem exempt plébániáik után. Sajátos esetet képezett az, amikor egy-egy püspök kinevezésekor, a püspöki székvárosba való bevonulásakor külön illetéket követelt.²⁷

A püspök tehát tanítói, de különösen rendi és kormányzati hatalmánál fogva egyházmegyéjében a hatalom teljességével bírt. Természetesen ennek ereje időben változó volt. A püspöki hatalom megerősödése, kikristályosodása a 8–9. századra tehető. A Karoling uralkodók egyházpolitikája a püspöki hatalom megerősítésére irányult, a világi hatalom igen hasznos és hathatós támaszt látott benne. Éppen ezért következetesen a püspöki hatalom teljessége mellett foglalt állást, és nem támogatta a különböző, mentesség szerzésére irányuló törekvéseket. Nem vélet-

²¹ *Falkenstein, L.*: La papauté et les abbayes françaises i. m. 108–109.

²² *Falkenstein, L.*: La papauté et les abbayes françaises i. m. 108–109. Magyar vonatkozásban utalhatunk I. László első dekrétumának 21. cikkelyére (*Závodszy L.*: Törvények i. m. 161.).

²³ *Falkenstein, L.*: La papauté et les abbayes françaises i. m. 107.

²⁴ *Schreiber, G.*: Kurie und Kloster i. m. I. 126–128., 141–144.

²⁵ Ennek a lehetőségnek az elnyerése az exemptio tartalmánál különösen érdekes. G. Schreiber három módozatát különítette el a mentességnek: 1) pápai *benedictio*, 2) a *benedictio* kérése tetszőleges püspöktől, 3) megyéspüspök által végzett *benedictio* engedelmisségi fogadalom nélkül, I. *Schreiber, G.*: Kurie und Kloster i. m. I. 128–137.

²⁶ *Feine, H. E.*: Kirchliche Rechtsgeschichte i. m. I. 217–218.

²⁷ *Schreiber, G.*: Kurie und Kloster i. m. I. 225–236.; *Feine, H. E.*: Kirchliche Rechtsgeschichte i. m. I. 217–218.; *Falkenstein, L.*: La papauté et les abbayes françaises i. m. 117–120. A vizitációhoz kapcsolódó kötelezettségek, terhek álltak általában a püspökök és az apátok viszályainak háttérében. Ez a probléma már az 5. század óta számos esetben konfliktusokhoz vezetett, hiszen igen gyakran a püspökök túlzott követeléseket támasztottak a szerzetesekkel szemben.

len, hogy a korszakban keletkezett kánoni gyűjtemények sokat foglalkoztak a püspöki hatalom kérdésével, megerősítésével.²⁸

Az egyes egyházi intézmények, így a bencés apátságok egyházzogi helyzetének megragadásához világosan látnunk kell a püspöki hatalomhoz való viszonyt. Ez jelenti a kulcsot a püspöki hatalom alóli mentesség (*exemptio*) értelmezéséhez, ezért a továbbiakban röviden bemutatjuk e sajátos jogintézmény tartalmát, kialakulásának és fejlődésének a történetét.

A szerzetesség intézménye már az ókeresztény időkben felvetette azt az igen fontos kérdést, hogy az egyházi hierarchia mely szereplője lássa el a felügyeletet. Ez annál is inkább fontos volt, mert a korai időkben az egyik sarkalatos kérdés a dogmatikus alapelvek tisztázása, az eretnek tévtanok felszámolása volt. Az elvonult életet élő szerzetesek felügyelete ezért hamar az érdeklődés középpontjába került. Tisztázni kellett a szerzetesség viszonyát a kiépülő egyházi hierarchiával, meg kellett határozni ki és milyen módon jogosult felügyelni a hitéletet, fegyelmet, stb.

Erre első alkalommal a 451. évi chalcedoni zsinaton került sor. Az egyetemes zsinat a város püspökének engedélyéhez kötötte a monastorok építését, a szerzeteseket egyértelműen hatalma alá rendelte.²⁹ Ez az alárendelés feltehetőleg minden területre kiterjedt, mind rendi, mind kormányzati értelemben, ahogy ez a későbbi rendelkezésekből kiderül. 465-ben a vannes-i zsinat gyakorlatilag megismételte a 451. évi chalcedoni határozatokat, megerősítette a püspöki hatalmat a kolostorok felett.³⁰ Néhány évtizeddel később az agde-i zsinat (506) hasonlóan rendelkezett: a püspök nevezhette ki az apátot, rendelkezhetett a kolostor belső ügyeiben, birtokai kezelésében, a püspök engedélye kellett az alapításhoz is.³¹ Az 511. évi orléans-i zsinat ezekhez még hozzátette, hogy a püspök — a *potestas*

²⁸ A teljesség igénye nélkül néhány példa: az ún. „Capitula episcoporum” (750–850 között), Benedictus Levita gyűjteménye, a Capitula Angilrammi, a Pseudo-Isidorus gyűjtemény, Regino, prümi apát bíráskodási kézikönyve, vagy a Collectio Anselmo Dedicata. Ide vonatjuk még a 11. század második felében keletkezett Anselmi Collectio Canonum-ot is, ez utóbbról, éppen a püspökökre vonatkozó rendelkezések kapcsán nemrég kiváló elemzés jelent meg, l. *Szuromi Sz. A.*: A püspökökre vonatkozó egyházfegyelmi szabályok i. m.

²⁹ C. 4. „Qui vere et sincere singularem sectantur vitam, competenti honore digni habeantur. Quoniam veri quidam utentes habitu monachi ecclesiastica negotia civiliaque conturbent, circumstantes indifferenter urbes necnon et monasteria sibi instituere praesumentes, placuit nullum quidem usquam aedificare vel oratorii domum praeter conscientiam civitatis episcopi. Monachos vero per unamquamque civitatem aut regionem subiectos esse episcopo et quietem diliger et intentos esse tantummodo ieiunio et orationi, in locis quibus renuntiaverunt saeculo, permanentes. [...] Transgredientem vero hanc definitionem nostram, excommunicatum esse decrevimus, ne nomen Dei blasphemetur. Verum tamen episcopum convenit civitatis competentem monasteriorum providentiam gerere.” – Conciliorum oecumenicorum decreta. Szerk. Alberigo, Rosetti, Perikle, Leonardi, Prodi. Bologna 1973³. 89. A zsinat további három kánonja foglalkozott még a szerzetesekkel. A 8. kánon megismételte a szerzetesek alárendeltségét a püspökkel szemben, a 16. kimondta a szerzetesek nőtlenségét, és végül a 24. kánon kimondta, hogy a kolostor és annak vagyona nem választható el egymástól, l. *Hefele, C. J. von*: Conciliengeschichte I–VII. Berlin 1855–1874. II. 502. Ez utóbbi rendelkezésnek hamarosan igen nagy jelentősége lett, ugyanis éppen ezen a ponton került leggyakrabban szembe egymással a püspök és a kolostor, l. *Szaivert, W.*: Die Entstehung und Entwicklung der Klosterexemption i. m. 267–268., vö. még *Szabó-Bechstein, B.*: Libertas ecclesiae i. m. 29–30.

³⁰ *Hefele, C. J. von*: Conciliengeschichte i. m. II. 594.; *Szaivert, W.*: Die Entstehung und Entwicklung der Klosterexemption i. m. 268.

³¹ *Hefele, C. J. von*: Conciliengeschichte i. m. II. 654.

iusisdictionis részeként — büntető hatalommal bír a kolostorok felett, sőt még azt is meghagyta, hogy a szerzeteseknek évente egyszer a püspök által meghatározott helyen össze kell gyűlniük.³² Ebben szintén a kormányzati hatalom érvényesülését láthatjuk. Sajátos intézkedéseket hoztak az 517. évi epaoni és az 515–523 között tartott agaunumi zsinatokon. Az első esetben arról értesülünk, hogy amennyiben vita támadna az apát felfüggesztése körül, a püspök az ügyet köteles az érsek elé terjeszteni.³³ Nem lehet vitás, hogy a felfüggesztés (*suspensio*) a püspök döntése volt, a kormányzati hatalom gyakorlását jelentette. A másik határozat nehezebben értelmezhető. Itt ugyanis úgy döntöttek, hogy a Szt. Móric apátság szükség esetén jogorvoslatért a pápához fordulhat.³⁴ 533-ban egy újabb orléans-i zsinat úgy határozott, hogy a püspök, a rendelkezését be nem tartó apátot kiközösítheti.³⁵ Az 554. évi arles-i zsinat a chalcedoni rendelkezésekhez tért vissza,³⁶ míg az 573 és 606 közé tehető auxerre-i gyűlés azt is kimondta, hogy azt az apátot, aki a szerzetesek vétségeit nem jelenti a püspöknek vagy a főesperesnek, el kell távolítani a kolostor éléről, és máshová kell áthelyezni.³⁷ Ezekben az esetekben is a püspök kormányzati hatalmának érvényesülését tapasztalhatjuk. Úgy tűnik tehát, hogy az 5–6. századi zsinati határozatok következetesen úgy foglaltak állást, hogy a kolostorok a püspöki hatalomnak — mind rendi, mind kormányzati értelemben — alá vannak vetve.³⁸

E határozatok mellett azonban megfigyelhetők olyan zsinati döntések is, amelyek bizonyos önállóságot biztosítottak a monostoroknak. Az első ilyen jellegű határozatra négy évvel Chalcedon után került sor. A 455. évi arles-i zsinaton ugyanis megvitatták Fréjus püspökének, Theodornak és Lérins apátjának, Faustusnak a vitáját. Az ellentét alapja a papi rendekre bocsátás és a chrisma szentelése volt, valamint az idegen papok befogadása a kolostorba. A zsinat határozata szerint a püspök csak a klerikus szerzeteseket szentelhetette fel, míg a laikus testvéreket a püspök nem szentelhetette fel önhatalmúlag, csak az apát engedélyével.³⁹ Mindezt J.-Fr. Lemarignier úgy értékelte, hogy itt a püspöki joghatóság megszűn-

³² Monumenta Germaniae Historica, Concilia, Concilia aevi Merovingici [511–695]. Hrsg. von F. Maassen. Hannoverae 1893. (Nachdruck: 1989) — a továbbiakban: MGH Conc. I. — 6. A püspök és az apát viszonyának alapvetése a zsinat rendelkezése szerint az volt, hogy a szerzetesek „pro humilitate religionis in episcoporum potestate consistant et si quid contra regulam fecerint, ab episcopis conrigantur”. L. még Szabó-Bechstein, B.: *Libertas ecclesiae* i. m. 30.; Schwarz, W.: *Iurisdictio und Condicio* i. m. 44.

³³ MGH Conc. I. 24.

³⁴ Hefele, C. J. von: *Conciliengeschichte* i. m. II. 671.

³⁵ MGH Conc. I. 64.

³⁶ „Ut monasteria vel monachorum disciplina ad eum pertinet episcopum, in cuius sunt territorio constituta”. Idézi Schwarz, W.: *Iurisdictio und Condicio* i. m. 44.

³⁷ MGH Conc. I. 118., 178.

³⁸ Vö. Szaivert, W.: *Die Entstehung und Entwicklung der Klosterexemption* i. m. 268–269.

³⁹ „[...] Hoc enim et rationis et religionis plenum est, ut clerici ad ordinationem episcopi debita subiectione rescipiunt, laica vero omnis congregatio ad salam ac liberam abbatis proprii, quem sibi ipsa elegerit, ordinationem dispositionemque pertineat. Neque ex ea sibi episcopus quidquam vindicet.” Itt arra gondolhatunk, hogy a püspöknek megtiltották, hogy önhatalmúlag rendelkezék a laikus testvérek felett. Az ordinatio és a dispositio kifejezések együttes használata talán arra utalhat, hogy itt általában a szerzeteseket hátrányosan érintő püspöki túlkapasok korlátozásáról van szó, l. Schwarz, W.: *Iurisdictio und Condicio* i. m. 38.; Hefele, C. J. von: *Conciliengeschichte* i. m. II. 583., vö. Szabó-Bechstein, B.: *Libertas ecclesiae* i. m. 30–31.; Berzdorf, F.: *Autonomie und Exemption* i. m. 16.

tesével találkozunk.⁴⁰ Más vélemény szerint azonban mindössze a püspök túlzott követeléseinak megakadályozásáról volt szó: a fréjus-i püspököknek be kellett érnie elődei jogaival, azaz övé maradt a papszentelés joga (*potestas ordinis*), viszont nem zaklathatta a szerzeteseket.⁴¹ Ez utóbbi véleménnyel érthetünk egyet, hiszen a kérdéses zsinat csak a püspök rendi hatalmát érintette, sőt, megerősítette a kolostor felett, hiszen még arra sem adott lehetőséget, hogy a felszentelést a területileg illetékes püspök mellőzésével végeztessék el. A püspök kormányzati hatalma viszont szóba sem került. Ide vonhatjuk az 524. évi leridai zsinat határozatát is, amely kimondta — a 455. évi arles-i zsinathoz hasonlóan —, hogy a püspök önhatalmúlag nem szentelhet fel szerzetest.⁴² Sajátos csoportot alkotnak az afrikai zsinatok. Itt merült fel először komolyabban a kolostorok szabadságának kérdése. Erre a helyi egyházszervezet sajátos „lazarása” adhatott indítást. Az 525. évi karthágói zsinat tárgyalta Péter apát ügyét a byzancenai érsekséggel szemben (ez az Africa Proconsularistól délre eső terület, a mai Tunézia területén). Az apát az egyik szerzetes felszentelését nem az illetékes, hanem szabadon választott főpaptól kérte, mivel az ordinarius által történő felszentelés véleménye szerint veszélyeztette volna a kolostor önállóságát. A zsinat, úgy tűnik, elfogadta az apát érvelését és úgy határozott, hogy „*omnia omnino monasteria a conditione clericorum libera*” legyen, biztosította a monostorok számára vagyonuk szabad kezelését, a belső fegyelmi ügyek önálló intézését.⁴³ Még tovább ment az 535. évi karthágói zsinat. Egyrészt kinyilvánította, hogy a korábbi zsinat rendelkezéseit meg kell tartani, másrészt újjakkal toldotta meg azokat. A kolostoroknak teljes szabadsággal (*ipsa libertas plenissima perfruantur*) kell rendelkezniük: a püspök csak az apát kérésére végezheti a szerzetesek pappá szentelését, és ezért nem követelhet ellenszolgáltatást, az apát halála után a közösség választja meg az új apátot, ha ebben esetleg vita támadna, akkor a legközelebbi apát ítél a kérdésben, elhúzódó vita esetén pedig az ügyet a tartományi érsek elé kell terjeszteni. A szerzetesek közötti nézeteltérések elrendezése az apát feladata, a püspök nem állíthat fel bírói széket (*cathedra*) a kolostorban. Ha nem sikerül a vitákat rendezni, az érsekhez kell fordulni.⁴⁴

A két afrikai zsinat jelentős többletet tartalmazott a korábbi engedményekhez képest. A püspök rendi hatalmát érintő felszentelést csak a rendelkezések egyik része említette. A belső ügyek intézése az apát jogkörébe tartozott, vitás esetekben pedig olykor kizárták a püspököket, ami már annak kormányzati hatalmát érintette. Ugyanígy értelmezhető az a rendelkezés is, hogy megvonták a püspök jogát arra, hogy ő állítson vezetőt a kolostor élére. Mindez kedvező alapot terem-

⁴⁰ Lemaignier, J.-Fr.: Étude sur les privilèges d'exemption i. m. 1.

⁴¹ Scheuermann, A.: Die Exemption i. m. 37.; Szaivert, W.: Die Entstehung und Entwicklung der Klosterexemption i. m. 269.

⁴² Scheuermann, A.: Die Exemption i. m. 37–41.

⁴³ Hefele, C. J. von: Conciliengeschichte i. m. II. 714; Mordek, H.: Libertas monachorum i. m. 2–3., 13.; Schwarz, W.: Iurisdictio und Condicio i. m. 38–41. A „*conditio clericorum*”-ot érintő szabadság itt nem a püspök kormányzati joghatóságának megszüntetését jelenti, hanem a túlkapasok (pénzbeli ellenszolgáltatás, szolgálat követelése) megakadályozását.

⁴⁴ Hefele, C. J. von: Conciliengeschichte i. m. II. 760.; Scheuermann, A.: Die Exemption i. m. 37–41.; Mordek, H.: Libertas monachorum i. m. 6., 13.; Szabó-Bechstein, B.: Libertas ecclesiae i. m. 30.; Schwarz, W.: Iurisdictio und Condicio i. m. 38–41.

tett az *exemptio* kialakulásához, amelynek legfontosabb összetevője ezek szerint a kolostor és a püspök kormányzati hatalmának viszonya volt.⁴⁵

Egyes törekvések visszhangra találtak. Így megemlíthetjük az 567. évi tours-i zsinatot, amely azt a határozatot hozta, hogy a püspök az apátot nem teheti le önhatalmúlag, tekintettel kell lennie az egyházmegye többi apátjának tanácsára, ami egyfajta zsinatot jelenthetett.⁴⁶ A 641. évi párizsi zsinat pedig azt írta elő, hogy a jogtalanul elmozdított apát a gyűléshez fordulhat jogorvoslatért.⁴⁷ A két utóbb idézett rendelkezésben megállapított fórum azonban a későbbiekben kivette a rendelkezésekből, és helyette a püspöki joghatóság ismételt megerősödésének lehetünk tanúi.

Ezek a változások a Karoling-kori egyházpolitikának a következményei voltak. Ismeretes például a Bonifác-féle zsinati határozat-gyűjtemény állásfoglalása, amely szerint a fegyelmi kérdésekben a püspöké a döntő szó, ha ennek nem lenne foganatja, akkor az ilyen ügyeket a császár elé kell terjeszteni.⁴⁸ A 755. évi verneuil-i gyűlés a fegyelmi ügyek tárgyalást a zsinat hatáskörébe utalta, amelyet évente kétszer kellett tartani, továbbá előírta azt, hogy a királyi kolostorok a királynak, a püspökiek a püspöknek tartoznak beszámolni fegyelmi ügyeikről.⁴⁹ A 794. évi frankfurti zsinat úgy foglalt állást, hogy fegyelmi ügyekben első renden a püspök illetékes, a fellebbezéssel az érsek, illetve a király foglalkozik. Meghatározta továbbá, hogy a király csak akkor járhat el az apátválasztás kérdésében, ha ehhez az illetékes püspök beleegyezést adott.⁵⁰ Hasonlóképpen rendelkezett a 773. évi neuchingi zsinat is, amikor kimondta: az apát és a szerzetesek vitáiban a püspök jogosult ítélni.⁵¹ A többi korabeli zsinat is általában a püspöki hatalom megerősítésére törekedett.⁵²

Az *egyházi szokásjog* e zsinatok alapján tehát úgy tartotta, hogy a kolostor minden tekintetben a püspök hatalma alá tartozik. Hamar feltűnt azonban, hogy egyes apátságok ennek az állapotnak a megváltoztatására törekedtek, igyekeztek csökkenteni, korlátozni, esetleg meg is szüntetni a püspök főségét. A fő kérdés az volt, miben állt az ilyen törekvések nyomán kialakuló egyházbizalmi helyzet.

A nyugati szerzetességre a legnagyobb hatást nursiai Szent Benedek gyakorolta. Az általa kialakított szabályrendszer, a Regula az egyes különálló kolostorok önállóságát hangsúlyozta, ugyanakkor nem vonta ki azokat az egyházmegyei szervezetről, a püspök hatalma alól. A Regula 64. fejezete szabályozta az apátválasztást, amely a közösség feladata volt, a teljes közösség vagy a bölcsőbbik fél javaslata

⁴⁵ Vö. Szaivert, W.: Die Entstehung und Entwicklung der Klosterexemption i. m. 269–271.

⁴⁶ MGH Conc. I. 121.; Hefele, C. J. von: Conciliengeschichte i. m. III. 12., vö.: Scheuermann, A.: Die Exemption i. m. 37–41.

⁴⁷ MGH Conc. I. 187.; Hefele, C. J. von: Conciliengeschichte i. m. III. 68.

⁴⁸ Szaivert, W.: Die Entstehung und Entwicklung der Klosterexemption i. m. 269–271.

⁴⁹ Hefele, C. J. von: Conciliengeschichte i. m. III. 588.

⁵⁰ Monumenta Germaniae Historica, Concilia, Concilia aevi Merovingici [742–842]. Hrsg. von A. Werminghoff. 1.: 742–817., 2.: 819–842. Hannoverae 1906., 1908. (a továbbiakban: MGH Conc. II.) 166.; Hefele, C. J. von: Conciliengeschichte i. m. III. 691.

⁵¹ MGH Conc. II. 104.

⁵² Például a heristali (779) és két aacheni zsinat (789, 802). Hefele, C. J. von: Conciliengeschichte i. m. III. 623., 664–670., 742.

alapján választották meg az apátot.⁵³ Az apát ellen felmerülő vádak esetében a területileg illetékes püspök a szomszédos apátok és keresztény hívők tanácsával döntött.⁵⁴ Az egyes kolostorok belső önállóságát éppen a Regula biztosította, de ettől még nem kerültek ki a püspök tanítói, rendi és kormányzati hatalma alól. Erre csak kiváltság szerzésével volt lehetőség, amely esetről-esetre szabályozta az apátság és az ordinarius viszonyát.

Más volt a helyzet az ír szerzetességgel. Kolumban az 590-es években már a kontinensen is több kolostor is alapított (Annegray, Luxeuil, Fontaine), ahol éppen azt a sajátos szervezetet igyekezett megvalósítani, amely az írek körében élt. Ott a püspökségi szervezet alapját a kolostorok alkották, a püspöki jogokat az apát és szerzetesek gyakorolták. Érthető, hogy a kontinensre átkerülve ez a törekvés nem talált kedvező fogadtatásra a püspökök körében, akik leginkább veszélyeztetve érezhették magukat. Kolumban végül Itáliába távozott, ottani legjelentősebb alapítása éppen Bobbio lett, az *exemptio* — hagyomány szerint — „első iskolapéldája”. Kolumban és az ír szerzetesség hatása, a püspöki hatalomtól való függetlenedés azonban csak a 7. században teljesedett be. Ennek egyik jó példája, hogy Luxeuil oltárát nem a megyéspüspök, hanem Aidus, egy ír főpap szentelte fel.⁵⁵

A kolostorok és a püspök viszonyának kérdésében azonban nem elsősorban a zsinati határozatok és a szervezeti sajátosságok játszottak szerepet, hanem az egyes apátságoknak szóló privilégiumok. Ezek háttérben a legtöbb esetben a világiak, illetve az egyháziak és különösen a püspökök által elkövetett visszaélések állnak. Ebből fakadóan a legfontosabb kérdés, amely az oklevelekben rendre előfordult, a kolostori vagyon biztonsága, az apátválasztás szabadsága, a belső önállóság volt.

E tekintetben különös figyelmet érdemel I. Gergely pápa tevékenysége. A pápa több levelében és oklevelében foglalkozott a benedeki regulát követő kolostorok helyzetével. Egy 601-ben kelt, Agapithoz írt levelében az apát panaszának megvizsgálását a megyéspüspökre bízta.⁵⁶ 598-ban a ravennai érsekhez, Marini-enhez intézett levelet, amelyben az apátválasztás kérdése került előtérbe. A pápa úgy foglalt állást, hogy az apátot a szerzetesek közössége válassza meg — a Regula előírása szerint — a *benedictiot* pedig a püspöktől kellett kérni, aki azonban ezért nem követelhetett ellenszolgáltatást. A püspök és a kolostor közötti nézeteltéréseket egy harmadik fél bevonásával (*apud electos a partibus*) kell elrendezni.⁵⁷ Egy másik fontos dokumentum a Szt. András és Tamás kolostor ügyében Rimini püspökéhez, Castoriushoz írt levél. A pápa kifogásolta, hogy a püspök a kolostori vagyont saját belátása szerint kezelte, körmenetet tartott a kolostorban, stb. Az

⁵³ „ut hic constituentur quem sibi omnis concurs congregatio secundum timorem Dei sive etiam pars quamvis parva congregationis saniori consilio eligerit.”

⁵⁴ „Quod si [...] et vitia ipsa aliquatenus in notitia episcopi ad cuius diocesim pertinet locus ipse, vel abbatibus aut vicinis Christianis claruerint, prohibeant pravorum praevalere consensum [...]”

⁵⁵ Lemarignier, J.-Fr.: Étude sur les privilèges d'exemption i. m. 2–5.

⁵⁶ Idézi Lemarignier, J.-Fr.: L'exemption monastique i. m. 292.

⁵⁷ Gregorii I papae Registrum epistolarum, Libri I–VII., VIII–XIV (MGH Epistolae 1–2.) Hrsg. von P. Ewald und L. M. Hartmann. Hannoverae 1887–1891., 1892–1899. (a továbbiakban: RGI) VII. 17.

apát panaszára — akit a püspök nem volt hajlandó megáldani — a pápa meghagyta a püspöknek, hogy tartózkodjon a kolostorba való belépéstől, ott ne tartson nyilvános istentiszteletet, amely a betóduló tömeg miatt megzavarná a szerzetesek nyugodt életét. Megparancsolta továbbá, hogy ne vonakodjék az apátot megáldani.⁵⁸ I. Gergely a ravennai Szt. Apollinaris ügyében meghagyta az érseknek, hogy papjai pusztán imádkozás céljából lépjenek be a kolostorba, de csak akkor, ha erre az apáttól engedélyt kértek.⁵⁹ A pápa számos privilégiumot adott, amelyek mind a kolostorok feletti indokolatlan püspöki beavatkozást korlátozták, így például az arles-i Szt. Trophisme (599), Autun (602),⁶⁰ stb. esetében. Mindezekből a megnyilatkozásokból világosan kiderül, hogy a pápa nem a kolostorok megyéspüspöki hatalom alóli mentessége mellett foglalt állást, azaz nem lehet szó *exemptioról*. A pápai döntések és parancsok minden esetben a püspökök részéről tapasztalható túlkapásokat igyekeztek orvosolni, megelőzni. Az idézett megnyilatkozásokban nem találjuk annak nyomát, hogy I. Gergely megszüntette vagy akár csak korlátozta volna a püspök kormányzati hatalmát. Minden esetben arra az álláspontra helyezkedett, hogy a túlkapásokkal szemben fenn kell tartani a kolostorok belső életének háborítatlanságát, vagyonuk épségét.⁶¹

⁵⁸ Regesta pontificum Romanorum ab condita ecclesia ad annum post Christum natum MCXCVIII. I–II. Edidit Philippus Jaffé, editionem secundam correctam et auctam, auspiciis Guilelmi Wattenbach curaverunt S. Loewenfeld, F. Kaltenbrunner, P. Ewald. Lipsiae 1885–1888. [JK = F. Kaltenbrunner: Von den Anfängen bis zum Pontifikat Pelagius' II. (590); JE = P. Ewald: Vom Pontifikat Gregors I. (590) bis zum Pontifikat Johannes' VIII (882); JL = S. Loewenfeld: Vom Pontifikat Marinus I. (882) bis zum Pontifikat Celestins III (1198)] JE 1362. „Pro qua re fraternitatem tuam hortamur, ut obeunte abbate monasterii ipsius ecclesia tua in describendis providendis que acquisitis acquirendisque eiusdem monasterii rebus nulla se occasione permisceat. Abbatem vero eidem monasterio non alium, sed quem dignum moribus atque aptum disciplinae monasticae communi consensu congregatio tota poposcerit, ordinare te volumus. Missas autem illic publicas per episcopum fieri omni modo prohibemus, ne in servorum dei recessibus popularibus occasio praebatur ulla conventibus et simpliciores ex hoc animas plerumque, quod absit, in scandalum trahat frequenter quoque mulieris introitus.” – RGI V. 49., 348–349.; Lemarignier, J.-Fr.: L'exemption monastique i. m. 292.; Schwarz, W.: Iurisdicio und Condicio i. m. 57.; Falkenstein, L.: La papauté et les abbayes françaises i. m. 41–42.

⁵⁹ RGI VI. 24. Idézi: Lemarignier, J.-Fr.: L'exemption monastique i. m. 292.

⁶⁰ JL 1875., 1876., 1877. Autun apátja, Lupus szembekerült püspökével, a vita rendezését a pápa a tartományi zsinat elé utalta, l. Lemarignier, J.-Fr.: L'exemption monastique i. m. 292.

⁶¹ Ennek hangsúlyozása különösen fontos, mert számos kutató éppen I. Gergely leveleiből és privilégiumaiból kiindulva állította, hogy ezek az exemptio első kézzelfogható jelei, l. pl. Lemarignier, J.-Fr.: Étude sur les privilèges d'exemption i. m. 2–5.; Letonnelier, G.: L'abbaye exempte de Cluny i. m. Véleményüket részben arra alapozták, hogy a pápa által használt formulák megegyeznek az ún. Liber Diurnus három fontos formulájával (LD 32., 77., 86.). E tekintetben a későbbi kutatás azonban új eredményeket hozott, hiszen kiderült, hogy ezeket a formulákat a későbbi, 10–11. századi források eredeti összefüggésükből kiszakítva alkalmazták, vö. Hirsch, H.: Untersuchungen zur Geschichte des päpstlichen Schutzes i. m.; Pitz, E.: Papstreskripte i. m. 147.; Mordek, H.: Libertas monachorum i. m. 8. sk., 15. sk.; Szaivert, W.: Die Entstehung und Entwicklung der Klosterexemption i. m. 282–285.; Schwarz, W.: Iurisdicio und Condicio i. m. 57.; Pfaff, V.: Die päpstlichen Klosterexemptionen i. m. H. Appelt hívta fel a figyelmet arra, hogy a pápa megnyilatkozásaiiban nincs egységes rendezőelv, rendszer, döntései mindig egyedi esetekre korlátozódnak. A pápa célja egyfajta védelem, oltalom biztosítása volt, amely nem sértette a kolostorok püspöki alávetettségét, csupán a jogtalan püspöki beavatkozást korlátozta, l. Appelt, H.: Die Anfänge des päpstlichen Schutzes i. m. 104–105., vö. még Szabó-Bechstein, B.: Libertas ecclesiae i. m. 32.; Falkenstein, L.: La papauté et les abbayes françaises i. m. 43.

A korszak egyik sokat vitatott forrása a bobbioi apátság I. Honorius pápától nyert privilégiuma. Ennek hátterében az állt, hogy Bertulf apát sérelmesnek ítélte Probus püspöknek a kolostor feletti hatalmi törekvését, és ezért a pápától kért segítséget. I. Honorius 628. június 11-én kelt privilégiuma az apátságot mentesítette minden joghatóság alól, és közvetlenül az Apostoli Szék alá rendelte. Megtiltotta, hogy bármely püspök vagy pap hatalmat (*ditio*) tulajdonítson magának az apátságban, az apát engedélye nélkül nem végezhettek ott istentiszteletet.⁶² A legtöbb kutató ezt a kiváltságlevelet tekintette az *exemptio* első példájának, hiszen az apátság mentesült minden egyházi joghatóság (*iurisdictio*) alól és a pápának lett alárendelve.⁶³ Más vélemény szerint a kiváltság csak a pápa által adott oltalomnak fogható fel.⁶⁴

A pápai iratokban felmerülő nehézségek — kolostori vagyon sérelme, apátválasztás szabadságának semmibe vétele — igen elterjedtek voltak a 6. századi Egyházban. Ennek oka elsősorban a germán magánegyházi felfogásban gyökerezett, ami lényegében azt jelentette, hogy az adott egyházi intézmény teljesen ki volt szolgáltatva urának — legyen az akár világi, akár egyházi személy. A 7. század közepétől figyelhető meg a püspöki privilégiumok elterjedése, amelyek mellett számos királyi kiváltság is fennmaradt a korszakból.⁶⁵ Eligius püspök például az általa alapított solignac-i kolostornak 631-ben olyan kiváltságot adott, amelyben megtiltotta, hogy a püspök vagy bárki más akár a birtokok igazgatásába, akár a

⁶² „[...] quatinus sub iurisdictione sanctae nostre ecclesie constitutum, nullius ecclesie iurisdictionibus submittatur. [...] Et ideo omnem cuiuslibet ecclesie sacerdotem in prefatum monasterium ditionem quamlibet auctoritate extendere atque sua auctoritate nisi a preposito monasterii fuerit invitatus, missarum sollempnitate celebrare omnimodo inhihemus. [...]” – *Cipolla, C.*: Codice diplomatico del monasterio di S. Colombano di Bobbio fino all’anno MCCVIII. Vol. I. Roma 1918. 102.

⁶³ *Szaivert, W.*: Die Entstehung und Entwicklung der Klosterexemption i. m. 285–286.; *Lemarignier, J.-Fr.*: Étude sur les privilèges d’exemption i. m. 2–5.; *Lemarignier, J.-Fr.*: L’exemption monastique i. m. 293.; *Scheuermann, A.*: Die Exemption i. m. 37–41.; *Kay, D. J.*: Exemption i. m. 10–11., 12. Ez utóbbi szerző véleménye igen plasztikus: „special protection and liberation from any other jurisdiction [...]. In this way, Bobbio was the first monastery to be placed directly under the authority of the Apostolic See and enjoy as full an exemption as it required for a peaceful existence”, l. még *Schreiber, G.*: Kurie und Kloster i. m. I. 2. Megfontoltabb ugyanakkor *W. Pfaff*, aki az exemptiot csak a 12. század második felétől látja teljesen bizonyíthatónak, l. *Pfaff, V.*: Die päpstlichen Klosterexemptionen i. m. 77–78., 94. n. 10.

⁶⁴ *W. Schwarz* szerint a korábbi értelmezések félreértésen alapultak, mivel a szövegben szereplő iurisdictionot joghatóságnak értelmezték. A szerző korabeli források analógiája alapján arra jutott, hogy a kérdéses fogalom birtoklási jogot jelent. A pápai oklevél kiállításának oka szerinte az volt, hogy a tortonai püspök egyszerűen igényt formált a kolostorra és birtokaira. Erre utal egy korabeli, igen jól értesült forrás, *Jonas*, aki szerint a püspök arra törekedett, hogy a kolostor „ut subiectum sibi praefatum abbatem cum caenubii supplementum faceret, omni nisu intendebat”. A pápai rendelkezés erre azzal válaszolt — megint *Jonas*-t idézve —, hogy „quatenus nullus episcopus in prefato coenobio quolibet iure dominare conaretur”. Ebből, és más korabeli oklevelek tanúságából azt a következtetés vonta le, hogy a iuris dicio, dominare, ditio birtokjogi értelemben szerepelt. További nehézségnek tartja, hogy a diplomában a pápa alá rendelésről szóló rész nem a megfelelő helyen áll, illetve maga az egész oklevél csak 10. századi átiratban ismert, l. *Schwarz, W.*: Iurisdicio und Condicio i. m. 57–65. *H. E. Feine* éppen ezért már óvatosabban fogalmazott, csak a kolostor önállóságának biztosítékát látta benne, l. *Feine, H. E.*: Kirchliche Rechtsgeschichte i. m. I. 87.; *Berzdorf, F.*: Autonomie und Exemption i. m. 17. *Schwarz* felfogását osztja *L. Falkenstein* is, l. *Falkenstein, L.*: La papauté et les abbayes françaises i. m. 43–44.

⁶⁵ *Szaivert, W.*: Die Entstehung und Entwicklung der Klosterexemption i. m. 274–275.

belső ügyekbe, személyi kérdésekbe beavatkozzék.⁶⁶ 635-ben I. Dagobert egyszerre négy kolostornak is királyi oltalmat, szabad apátválasztást és immunitást adott.⁶⁷ Ezt a rendelkezést egy évvel később, 636. március 1-én Burgundofaro meaux-i püspök megismételte, illetve maga is oltalmat biztosított a rebais-i apátságnak. Megerősítette a szabad apátválasztást, lehetővé tette, hogy az apát megáldását és a szerzetesek egyházi rendekre bocsátását, a szenteléseket tetszőleges püspöktől kérjék, valamint azt is előírta, hogy püspök csak az apát vagy a konvent engedélyével léphet be a kolostorba.⁶⁸ Egy évvel később Faron, Meaux püspöke adott privilégiumot Rebais számára.⁶⁹ 659-ben Emmo, Sens püspöke — miután lényegében megismételte az 535. évi karthágói zsinat rendelkezéseit — biztosította a Szt. Colomba kolostornak a szabad apátválasztást, birtokai védelmét, illetve azt a lehetőséget, hogy a szerzetesek szükség esetén más kolostorból hívjanak apátot.⁷⁰ Audomar, Théroouanne püspöke is ehhez hasonló módon intézkedett a Szt. Bertin de Sithia apátság érdekében.⁷¹ Berthefrid, Amiens püspöke 664-ben adott terjedelmes privilégiumot Corbie-nak.⁷² Itt említhetjük meg még Dreuscusius

⁶⁶ „nullam potestatem, nullumque ius episcopus vel qualibet alia persona in praefato monasterio neque in rebus neque in personis nisi tantum gloriosissimus princeps penitus sit habiturus [...]” – idézi: *Szaivert, W*: Die Entstehung und Entwicklung der Klosterexemption i. m. 276.

⁶⁷ „[...] iuxta constitutiones pontificum, per regalem sanctionem, monasteria sanctorum Aganunensium, Lirinensium, Luxoviensium immoque et monachi domni Marcelli sub libertatis privilegio videntur constituere [...]” (Agaune, Lérins, Luxeuil, St. Maurice-en-Valais). *Szaivert, W*: Die Entstehung und Entwicklung der Klosterexemption i. m. 276.

⁶⁸ *Szaivert, W*: Die Entstehung und Entwicklung der Klosterexemption i. m. 276. és uo. 68. sz. jegyz.

⁶⁹ *Lemarignier, J.-Fr*: Étude sur les privilèges d'exemption i. m. 5-7.; *Falkenstein, L*: La papauté et les abbayes françaises i. m. 46.

⁷⁰ A püspök elvként szögezte le, hogy „omnia semper monasteria in quibus regulariter vivitur, libera fuisse a conditionibus clericorum”. Idézi: *Szaivert, W*: Die Entstehung und Entwicklung der Klosterexemption i. m. 276.

⁷¹ *Szaivert, W*: Die Entstehung und Entwicklung der Klosterexemption i. m. 277.

⁷² „[...] Ergo omnes unius conspiratione consensum antedictis principibus postulationem socialibentissime annuentes, sic ab omnibus decretum est, ut quicquid predicti monasterii vel monachis sub libertate euangelica regio munere seu a quibuslibet christianis in agris, mancipiis, vineis, silvis, aurum argentumve, vestibus vel quibuslibet speciebus ad praedictum monasterium pertinentibus a quibuslibet conlatis aut deinceps conlatura sunt saepedictus monasterius vel monachi ibidem degentes, vitae nostrae temporibus seu successorum suorum nec ego nec ullus sibi pontifex aut aliquis ex ordine clericorum, ordinator Ambianensis ecclesiae suis usibus usurpare aut minorare aut ad civitatem aliquas species deferre praesumat, sed sub omni libertate vel emunitate saepedictus monasterius vel monachi ibidem consistentes possideant. [...] Altaria ad saepedictum monasterium vel tabulae, si defuerint, episcopus Ambianensis ecclesiae in Dei nomine benedicat et chrisma sanctum conficiat, annis singulis, pro reverentia sanctorum sine ullo premio muneris causa concedat. [...] Et quod ad ipsum monasterium in Dei nomine fuerit oblatum vel a quocumque, Dei inspirante, transmissum, nihil sibi exinde pontifex aut eius archidiaconus aut quislibet ordinator ecclesiae audeat vindicare. [...] Nec ad praefatum monasterium accedere nec in agris ipsius convivia ego vel pontifices successores nostri vel archidiaconus vel aut quislibet ordinator ecclesiae Ambianensis praeparare praesumat, nisi ab abbate saepedicti monasterii spontanea voluntate fuerit rogatus. [...] Et cum abbas fuerit de isto evocatus, quem unanimiter congregatio ipsius monasterii ex semet ipsis bonum et dignum elegerint, data auctoritate a praefato principe vel eius successoribus, a nobis vel successoribus nostris absque ullo commodo secundum sanctos canones ordinetur. [...] Neque ulla alia potestate in ipso monasterio, ut diximus, neque in rebus seu ministerium aut ornamentum [...] nec episcopus nec archidiaconus aut quislibet alia persona, ordinator ecclesiae Ambianensis aut quocumque de eodem monasterio sicut de reliquis parrochias usurpare aut commutare aut aliquibus

püspök Soissons (666), Aredius, vaison-i püspök Grasseau, vagy Bertoëndus, châlons-i püspök Montier-en-Der részére adott privilégiumát (692).⁷³

Ezek a püspöki oklevelek általában nem érintették a püspök rendi hatalmát, hiszen a legtöbb esetben az apát megáldását és a szerzetesek egyházi rendekre bocsátását továbbra is az ordinariustól kellett kérni. Néha azonban megadták annak a lehetőségét, hogy tetszőleges püspököt kérjenek fel erre. Így kívánták elejét venni annak, hogy az ordinarius túlzott követeléseket támasszon az apátságokkal szemben. Az apátválasztás szabadsága biztosította a kolostor önállóságát, a Regula kívánalmainak megfelelően. Ez azonban nem jelentette azt, hogy a püspöki hatalom megszűnt volna az apátság felett. A birtokok védelme nem kevésbé volt fontos. Mint láthattuk a püspök jogosult volt diocesisé egyházi intézményeinek vagyona felől gondoskodni. Az a visszatérő rendelkezés, amely megtiltotta a kolostori vagyon sérelmére elkövetett visszaéléseket, vagyis például azt, hogy a püspök vagy papjai az egyházi vagyont saját hasznukra fordítsák, nem állt ellentétben a püspök kormányzati hatalmával, mivel csak a rossz használatot (*abusus*) tiltották, éppenséggel meghagyták a kánoni — az Egyház szokásjoga szerinti — rendelkezési jogot. Így tehát ezek a privilégiumok nem csökkentették a kolostorok feletti rendi és kormányzati hatalmat, mindössze a túlkapásokat, visszaéléseket igyekeztek megelőzni, oltalmat biztosítva a kolostoroknak ezekkel szemben. Az ilyen rendelkezéseket nevezhetjük *emancipation*nak. Mindez természetesen jó alap volt a későbbi exemptio kialakulásához, de annak csak kiindulópontja lehetett.⁷⁴

Az idézett püspöki privilégiumokban szereplő engedményeket gyakorta a *libertas* kifejezéssel illették. Ez a szabadság alapvetően három dolgot jelentett: 1) a kolostori vagyon háborítatlan birtoklását, az apát rendelkezését e felett; 2) a püspök távoltartását a kolostortól („*introitus*” tiltása); 3) a szabad apátválasztást, a püspöki felszentelés ingyenességét. A privilégiumokban emlegetett *libertas* tehát itt a püspöki hatalommal való visszaéléssel szembeni védettséget fejezi ki. A püspök belépésének megtiltása, illetve a felszentelést végző püspök tetszőleges megválasztása ugyanakkor már túl is mutat az emancipáción, hiszen ez a kiinduló-

---

rebus auferre vel species, quae ad ipsum monasterium sunt conlate, deferre ad civitatem audeat. [...] Et si aliquis de ipsis monachis contumax fuerit, ab abbate praedicti monasterii secundum canonicam institutionem emendetur.” – *Falkenstein, L.*: La papauté et les abbayes françaises i. m. 98–100., vö.: *Lemarignier, J.-Fr.*: Étude sur les privilèges d'exemption i. m. 5–7.

⁷³ *Lemarignier, J.-Fr.*: Étude sur les privilèges d'exemption i. m. 5–7.; *Szaivert, W.*: Die Entstehung und Entwicklung der Klosterexemption i. m. 277–278.; *Falkenstein, L.*: La papauté et les abbayes françaises i. m. 46.

⁷⁴ *Falkenstein, L.*: La papauté et les abbayes françaises i. m. 45–49. Nem véletlen, hogy több püspöki privilégium is későbbi pápai exemptio kiváltság alapjává vált, különösen a 11. század közepétől. Itt említhetjük Bertheфриd püspök 664. évi privilégiumát, amelyet III. Benedek és I. Miklós pápa is átírt és megerősített (855, 863), amelybe már belevették a Rómához való fellebezés jogát. (JE 2663., 2717., idézi: *Falkenstein, L.*: La papauté et les abbayes françaises i. m. 100., 21. sz. jegyz.). IX. Leó pedig tovább bővítette ezt 1050. április 18-i bullájában. (JL 4212., idézi *Falkenstein, L.*: La papauté et les abbayes françaises i. m. 101–105.), vö. még *Szaivert, W.*: Die Entstehung und Entwicklung der Klosterexemption i. m. 273–278.; *Scheuermann, A.*: Die Exemption i. m. 44.; *Müller, L.*: La notion canonique i. m. 116–117.; *Schwarz, W.*: Iurisdicio und Condicio i. m. 70–74., 79–83.

pontja annak — különösen az első elem miatt —, hogy a kolostorok teljesen kikerüljenek a püspöki hatalom alól.⁷⁵

A *libertas* már igen korán, az 535. évi karthágói zsinat rendelkezései között felbukkant a szerzetesekkel kapcsolatban. Az itt szereplő *libertas plenissima*, akárcsak későbbi, 6–7. századi előfordulásai azonban nem jelentették az adott intézmény feletti püspöki joghatóság megszüntetését, pusztán a kolostori vagyon épségét, a püspöki túlkapások korlátozását szolgálták. A korszakban gyakran találkozunk püspöki privilégiumokkal is, amelyek általában szintén csak oltalmat biztosítottak, és ezt lehet elmondani a királyi, illetve pápai oklevelekről is.⁷⁶ A *libertas* oltalom jellege nem sokat változott a Karoling időszakban sem, rendre olyan értelemben jelent meg, mint az előző korszakban.⁷⁷ Sajátos variáns az ún. *libertas romana*. A *libertas ecclesiae romanae* kifejezés elsőként I. Miklós pápa idején jelent meg, itt jelentése a világi uralommal szembeni sérthetlenséget fejezte ki.⁷⁸ A *libertas* az Ottók korabeli birodalmi egyház keretei között is számos alkalommal megjelent: az uralkodó oltalmába vette az adott kolostort, garantálta birtokai sérthetlenségét és a szabad apátválasztás fenntartását. Ily módon arra a következtetésre juthatunk, hogy a *libertas* fogalmát az uralkodó által adott oltalom, immunitás kifejezésére alkalmazták. Emlegetése tehát nem volt más, mint a birodalmi egyházhoz kötődő szabadság. A korabeli pápai privilégiumok ezt a szabadságot erősítették meg, anélkül, hogy változtattak volna a jogi helyzeten.⁷⁹ A korai időszakban (6–11. század) tehát a *libertas* alapvetően az egyházi vagyon sérelmére elkövetett vétkek, túlkapások elhárítására szolgált, megfelelő ellentétpárjai a *dominatio*, *ditio*, *potestas*, *iuris ditio* voltak, így nem meglepő, hogy gyakran kifejezetten immunitás és oltalom értelemben szerepelt.⁸⁰

Változások következtek viszont VII. Gergely idején. Privilégiumaiban egyfelől továbbra is megtalálható volt az oltalom adományozása, megerősítése, ugyanakkor feltűnt a *libertas* olyan értelmezése is, amely már minden más hatalom alól, legyen az püspöki, világi, ki akarta vonni az adott egyházi intézményt. Ez az *exemptio* értelemben használt *libertas* az 1070-es évek végén és főleg az azt követő évtizedtől egyre gyakrabban jelent meg a forrásokban. Ez azonban már

⁷⁵ Szaivert, W.: Die Entstehung und Entwicklung der Klosterexemption i. m. 279–281. A *libertas* jelentésével kapcsolatban érdekes nézetet fogalmazott meg Szabó-Bechstein. Véleménye szerint az itt idézett püspöki privilégiumok egy részében (például Rebais, Soissons) a teljes *exemptio* érhető tetten, míg másokban (például Emmo és Berthefrid püspökökében) csak a püspöki hatalom korlátozásáról volt szó. Mindezekben általában az I. Dagobert-féle oklevelet idéző, Burgundofaro által kiadott privilégium szövegét követik, éppen ezért nem világos, miként következtetett ezekből a kutató két eltérő jogállapotra, l. Szabó-Bechstein, B.: *Libertas ecclesiae* i. m. 33–34.

⁷⁶ Szabó-Bechstein, B.: *Libertas ecclesiae* i. m. 27–38.

⁷⁷ Szabó-Bechstein, B.: *Libertas ecclesiae* i. m. 38–47. Egy sajátos használata azonban kimutatható, igaz ez általában a papság és a világiak viszonyára vonatkozott. Ez az ún. *libertas sacerdotalis* (vagy *episcopalis*) lényegében a laikus-egyházi elkülönítésére utalt, s tipikusan olyan forrásokban jelent meg, ahol a világiak Egyház feletti uralmát vitatták a klerikusok, l. Szabó-Bechstein, B.: *Libertas ecclesiae* i. m. 47–55.

⁷⁸ Szabó-Bechstein, B.: *Libertas ecclesiae* i. m. 55–58.

⁷⁹ Szabó-Bechstein, B.: *Libertas ecclesiae* i. m. 58–101.

⁸⁰ Fabre, P.: Etude sur le Liber Censuum i. m.; Pfaff, V.: Sankt Peters Abteien i. m. 154–156., vö.: JL 3716., 3722., 3800., 3827., 3900., 4028., 4201., 4319., 5160., 5279., 5701., 5542., 5545., 7250.

az Egyház szabadságának (*libertas ecclesiae*) megteremtésén munkálkodó egyházpolitika egyik eleme volt.⁸¹

Sajátos esetet képezett az, amikor valamely egyház évi adót (*cenzust*) fizetett a pápaságnak. E kapcsolat történhetett átadás (*traditio, recommendatio*), vagy a pápai oltalom alá vétel útján, amelynek eredményeképpen az adott egyházi intézmény a pápaság tulajdonává vált. Az egyházak és az Apostoli Szék közötti kapcsolat jellemzésére több fogalmat is használtak, ezek közül a leggyakrabban a *protectio, tuitio* és a *libertas* szerepelt.⁸² Mint láttuk, a 11. század második felében a *libertas* jelentése átalakult, a pápaság arra törekedett, hogy az általa adott oltalom kizárólagos legyen, igyekezett erőteljesebben érvényesíteni tulajdonjogát (*proprietas*).⁸³ Ez egyes esetekben a korábbi jogállapot megváltozását, az *exemptio* elnyerését jelentette, különösen VII. Gergely, illetve II. Orbán idején.⁸⁴ Nem lehet véletlen, hogy éppen ez utóbbi pápa vezetett be új formulát a *cenzus* és a *libertas* összekapcsolásával.⁸⁵ Ez azonban nem bizonyult jó megoldásnak, mivel ettől nem szűnt meg a *libertas* használata az *exemptiotól* eltérő jogi tartalommal (oltalom), sőt a későbbiekben még nagyobb zavart támadt.⁸⁶

Az így felmerült nehézségek felszámolására III. Sándor pápa tett kísérletet. A rendteremtés leginkább a *cenzust* fizető egyházak körében járt sikerrel, ezeknél ugyanis a pápa határozott — és a későbbiekben véglegesen rögzült — különbségtételt alkalmazott. A pápa a *cenzust* fizető egyházakat két csoportra osztotta: az egyes egyházak vagy 1) az Apostoli Széktől elnyert oltalomért (*protectio*), vagy 2) a pápától kapott szabadságért (*libertas*) fizettek évi adót. A pápa ugyanakkor azt

⁸¹ Szabó-Bechstein, B.: *Libertas ecclesiae* i. m. 102–193. (különösen 176–192.).

⁸² Fabre, P.: *Etude sur le Liber Censuum* i. m. 71.; Pfaff, V.: *Sankt Peters Abteien* i. m. 152–153.

⁸³ Az új formula, a *libertas Romana* lett, amely már 995-ben, XV. János pápa egyik oklevélben felbukkant (JL 3857.), de csak IX. Leó, II. Viktor és VII. Gergely idején jelent meg tömegesen, l. pl. JL 4221., 4347., 4368., 4397., 4630., 5068., 5167. A fogalom eredetére l. Szabó-Bechstein, B.: *Libertas ecclesiae* i. m. 55–58. A pápai tulajdont hosszasan, bár kissé formálisan elemezte G. Schreiber, l. Schreiber, G.: *Kurie und Kloster* i. m. I. 10–23.

⁸⁴ Vö.: JL 5395., 5432., 5542., 5545., 5572., 5590., 5673., 5732., 5787.; 4951., 5072., 5511., 5563., 5572., 5732., vö. Schreiber, G.: *Kurie und Kloster* i. m. I. 32–40.; Fabre, P.: *Etude sur le Liber Censuum* i. m. 93–96.

⁸⁵ Az „ad indicium autem perceptae huius a Romana ecclesia libertatis exsolvere” formula elsőként 1089. május 19-én fordult elő a Szt. Jean de Ripoll-nak adott privilégiumban (JL 5395.).

⁸⁶ Egyrészt gyakran előfordult, hogy egy-egy intézménynél a 12. század közepén a pápaság már nem tudta megjelölni a *cenzus* fizetésének okát, másfelől megmaradt a korábbi fogalmi következetlenség, ami esetenként még súlyosabbá vált. Jellegzetes példák: Schirren (II. Callixtus, JL 7027. – III. Jenő, JL 8747.), Baumburg (II. Paszkál, JL 6434. – II. Honorius, JL 7397.; II. Ince, JL 7969.), Raitenbach (II. Orbán, JL 5428., 5459. – III. Jenő, JL 9471.), Weiblingen (II. Paszkál, JL 5694. – II. Honorius, JL 7252.). Dőlt betűvel szerepelnek azok az esetek, ahol a *cenzus* eredete már nem volt világos, l. Fabre, P.: *Etude sur le Liber Censuum* i. m. 96–97. A fogalmi zavarokra jó példa az, hogy az 1140-es években a *protectio* kifejezést alkalmazták a *libertas* helyett, esetenként pedig az 'oltalom' jelentésű *tuitio* a *libertas* mellett áll egy-egy oklevélben. Az előbbire l. JL 8158. (Szűz Mária, Párma, 1141. november 7.), JL 8250. (Rott, 1142. december 6.), JL 8485. (Szt. Julien, Tours, 1144. január 27.), JL 8496. (Stromberg, 1144. február 19.), JL 8631. (Szt. Lorenzo, Asso, 1144. május 26.), JL 8744. (Szt. Miklós, Pisa, 1145. április 29.), JL 8512. (Volterra, 1144. március 3.), JL 8557. (Szt. Ambrus, Firenze, 1145. május 12.), JL 8341. (Engelberg, 1143. január 21.), JL 9753. (Notre-Dame, Saintes, 1153. október 24.); a másodikra: II. Honorius, 1126. március 28. (JL 7251., *cenzus*: „ad indicium tuitionis et libertatis”), l. Fabre, P.: *Etude sur le Liber Censuum* i. m. 99–100., vö. Schreiber, G.: *Kurie und Kloster* i. m. I. 32–40.

is hangsúlyozta, hogy pontos ismereteket csak a privilégiumok vizsgálatával lehet szerezni.⁸⁷ A pápai megnyilatkozás több fontos tanulsággal szolgál. Az első és legfontosabb ezek között, hogy nem minden exempt egyház fizetett cenzust. Ezeket a pápa, az éppen általa bevezetett új formulával, *specialiter beati Petri iuris*-t élvező egyházaknak nevezte. Továbbá, az évi adót fizető egyházak közül csak a második csoportba tartozók tarthattak igényt az *exemptiora*, az első csoport pusztán oltalomban részesült, amely nem járt együtt a püspöki hatalom megvonásával. Így tehát a pápa azokat az egyházakat tekintette exemptnek, amelyek a) bár nem fizetnek cenzust, de egyéb módon mentesülnek a püspöki hatalom alól; b) fizetnek évi adót *ad inditium percepte libertatis* és „különleges módon Szent Péter jogához”, azaz kizárólag a pápa alá tartoznak (*ecclesie que specialiter beati Petri iuris existunt*). Ezzel a különbségtétellel azonban a cenzust nem fizető egyházak esetében még nem volt megoldott a probléma, hiszen itt az évi adó hiánya megfosztotta az Apostoli Széket egy egyszerű és hatékony kritérium alkalmazásától.⁸⁸

A korábban említett, 7. század közepi törekvések mögött az ír hatás egy újabb hulláma állt.⁸⁹ Ez a folyamat azonban a 8. század közepétől jelentősen lefékeződött a Karoling uralkodók egyházpolitikájának köszönhetően. A 742., illetve a 744. évi zsinatok egyértelműen felléptek a püspöki hatalom alól magukat kivonni szándékozó apátságok ellen. A korabeli privilégiumok általában jobbra a püspöki joghatóság fenntartását hangsúlyozzák, az egyetlen „engedmény” a szabad apátválasztás és a kolostori birtok védelmére vonatkozó rendelkezés volt. Ezt a felfogást tette magáévá Anianei Szent Benedek is, aki éppen püspöki segít-

⁸⁷ „Alexander III A. de Summa subdiacono nostro, apostolice sedis legato. Recepimus litteras quas pro ecclesiis nostris censualibus contra venerabilem fratrem nostrum B[onifacium] Novariensem episcopum direxisti, et earum tenore perpendimus, qualiter ad iura nostra servanda vigil existas. Ceterum discretionis tue volumus non latere, quod, sicut non omnes ecclesie que specialiter beati Petri iuris existunt, annuatim apostolice sedi censum exsolunt, ita nec omnes censuales ab episcoporum subiectione habentur immunes. Inspicienda sunt ergo privilegia ipsarum ecclesiarum et ipsorum tenor diligentius attendendus, ut si fuerit deprehensum, quod ecclesia que censum exsolvit, specialiter beati Petri iuris existat et ad inditium percepte libertatis census annuus conferatur; non immerito poterit speciali prerogativa gaudere. Si vero ad inditium percepte protectionis census solvitur, nichil ex hoc iuri diocesani episcopi videtur subtractum. [Kiemelés – K.G.] Cum igitur constet presbiterum Sancti Zenonis prefato episcopo obedientiam promississe in ordinatione sua, sicut in iure confessus asseritur, nolumus, quod cum vel alios qui similem causam habent contra prefatum episcopum vel alios tueraris, quia sicut iustitiam nostram a fratribus et coepiscopis nostris nobis volumus conservari, ita iura sua custodire nos convenit illibata.” – JL 14037., idézi: *Falkenstein, L.*: La papauté et les abbayes françaises i. m. 22–23., vö.: *Fabre, P.*: Etude sur le Liber Censuum i. m. 101.

⁸⁸ A másik (b) esettel hozhatjuk összefüggésbe a Liber Censuum összeállítását (1192), amelynek alap gondolata a pápai tulajdon volt, ahogy azt maga Cencius Savelli is kifejezte: „in ius et proprietatem beati Petri consistentes”, l. *Fabre, P.*: Etude sur le Liber Censuum i. m. 113. A szerzőre, a mű keletkezésére forrásaira l. *Fabre, P.*: Etude sur le Liber Censuum i. m. 2–25. A munka később is használatban volt erre mutatnak például III. Ince 1199. január 26-i (Regesta pontificum Romanorum inde ab anno post Christum natum MCXCVIII ad annum MCCCIV I–II. Edidit Augustus Potthast. Berolini 1874–1875. Új kiadása: Graz 1957. — a továbbiakban: *Potthast* — 578.), 1205. május 2-i és 3-i (*Potthast* 2482., 2485.), 1215. április 10-i (*Potthast* 4971.), III. Honorius 1218. május 26-i (*Potthast* 5816.), IV. Orbán 1264. március 21-i, IV. Márton 1282. március 7-i (*Potthast* 21862.), IV. Miklós 1289. október 3-i, 1290. szeptember 13-i (*Potthast* 23399.) oklevelei, idézi: *Fabre, P.*: Etude sur le Liber Censuum i. m. 5–6.

⁸⁹ *Lemarignier, J.-Fr.*: Étude sur les privilèges d'exemption i. m. 5–7.; *Falkenstein, L.*: La papauté et les abbayes françaises i. m. 46–47.

séggel látott hozzá a bencés apátságok reformálásához. Elképzeléseit több világi uralkodó is felkarolta, például Jámbor Lajos, valamint I. és II. Aquitániai Pipin.⁹⁰ Aligha beszélhetünk tehát *exemptioról* a 9. században, és ehhez nyilván az is hozzájárult, hogy a korszak egyik legjelentősebb kánonjogi gyűjteménye, a pseudo-isidori-gyűjtemény heves támadást intézett a mentességek ellen a püspöki hatalom érdekében.⁹¹

Természetesen pápai privilégiumok is vannak ebből az időszakból, amelyek általában I. Gergely leveleiből merítenek — így előszeretettel felhasználják a pápa Marinienhez írott levelét —, de ezek száma alacsony. I. Honorius Bobbionak szóló okleveléről már szoltunk. III. Benedek és I. Miklós Corbie apátságának adtak privilégiumot (855, 863). Ebben a pápák megerősítették Berthefrid oklevelét, és ezt megtoldották azzal, hogy megengedték az apátnak, hogy az apátválasztás körüli vita esetében a tartományi érsek (Reims) hozzon ítéletet püspöktársaival pápai *excommunicatio* terhe mellett (III. Benedek), illetve azt, hogy első renden az amiens-i püspök, utána a reimsi érsek járjon el az ügyben, s ha így sem sikerülne rendezni a kérdést, az apát az Apostoli Székhez fordulhat (I. Miklós).⁹² Ez utóbbi pápa személye azért is érdekes, mert sok későbbi, 11. századi hamisítvány kelt a nevében *exemptios* tartalommal. További fontos pápai privilégiumok Zakariás és II. István pápa Fuldának (751, 753),⁹³ illetve II. István, I. Adorján és III. Leó Szt. Denis számára (757, 786, 795 k., 798) adott kiváltságai.⁹⁴ Ezeket az okleveleket — hasonlóan I. Honorius 628. évi okleveléhez — a kutatók nagy része *exemptionnak*, éppenséggel a bobbioi privilégium egyenes folytatásának tekintették.⁹⁵ Mások ezt a kiváltságot csak pápai oltalomként értékelték.⁹⁶ St. Denis kap-

⁹⁰ *Lemarignier, J.-Fr.*: Étude sur les privilèges d'exemption i. m. 7–9.

⁹¹ „Monasteria sub potestate episcoporum suorum sint” – idézi *Schwarz, W.*: Iurisdicio und Condicio i. m. 44–45., vö.: *Feine, H. E.*: Kirchliche Rechtsgeschichte i. m. I. 154–156.

⁹² JE 2663., 2717., idézi: *Falkenstein, L.*: La papauté et les abbayes françaises i. m. 100. (21. sz. jegyz.), vö.: *Szaivert, W.*: Die Entstehung und Entwicklung der Klosterexemption i. m. 291–295.

⁹³ JE 2291., 2293, JE + 2319. (753–755!), vö. *Schwarz, W.*: Iurisdicio und Condicio i. m. 90–98.

⁹⁴ JE 2331. (757), JE 2443. (786), 2491. (795 k.), JE 2499. (798), l. *Lemarignier, J.-Fr.*: Étude sur les privilèges d'exemption i. m. 5–7.; *Scheuermann, A.*: Die Exemption i. m. 51–53. I. Adorján pápa oklevele hamisnak bizonyult — a JL 2293. alapján készült — így aligha lehet az exemptio bizonyítására felhasználni, l. *Szaivert, W.*: Die Entstehung und Entwicklung der Klosterexemption i. m. 290. és uo. 154. jegyz., vö. *Schwarz, W.*: Iurisdicio und Condicio i. m. 90–98.

⁹⁵ *Schreiber, G.*: Kurie und Kloster i. m. I. 2–3.; *Fogliasso, E.*: Exemption i. m.; *Scheuermann, A.*: Exemption i. m.; *Dubois, J.*: Esenzione monastica i. m.; *Scheuermann, A.*: Exemption (1982) i. m.; *Puza, R.*: Exemption i. m.; *Lemaître, J.-L.*: Exemption i. m.

⁹⁶ Bonifác a fuldai kolostor védelmére kért privilégiumot Zakariás pápától, aki megerősítette az apátság birtokait és pápai oltalmat biztosított. Bonifác halála után az új apát összetűzésbe került a mainzi érsekkel, aki ki akarta terjeszteni hatalmát a kolostor fölé. Itt azonban nem joghatósági kérdéstről volt szó, akárcsak Bobbio esetében, mert Fulda nem az érsek, hanem a wüzburgi püspök egyházmegyéjében volt. Ezt tükrözi Pippin oklevele is, amely felmentette az érsek hatalmi törekvései alól a kolostort (absolutam ab omni dominio Lulli episcopi). Ismeretes továbbá, hogy IV. Leó pápa éppenséggel megerősítette a püspök számára az oltárszentelés jogát, illetve az apát Otgar mainzi érsekhez írott levelében emlékeztetett arra, hogy a szerzetesek nem az érsek, hanem a püspök joghatósága alá tartoznak. I. Ottó immunitást és oltalmat adott Fuldának, ami nem volt ellentétes a pápai privilégiummal, inkább kiegészítette azt. Ezekből, illetve II. Henrik és II. Konrád későbbi rendelkezéseiből kiderül, hogy sem a 751., sem a 757. évi pápai oklevél nem adott exemptiot Fuldának, csak pápai oltalmat, l. *Schwarz, W.*: Iurisdicio und Condicio i. m. 90–93., vö. *Szaivert, W.*: Die Entstehung und Entwicklung der Klosterexemption i. m. 291–295. A fuldai oklevelek hitelessége

csán is hasonló felfogásbeli különbségekkel találkozunk.⁹⁷ A további pápai privilégiumok vizsgálata rámutat arra, hogy ezekben — egyetértve az újabb kutatások eredményeivel — csak a pápai oltalom megadása szerepelt, nem pedig *exemptio*.⁹⁸ Különösen érdekes Montecassino esete, amelynek korai oklevelei nem állták ki a kritika próbáját, így *exemptio*ja nem vezethető vissza Zakariás pápa 748. évi privilégiumára, hanem csak I. Miklós 859. évi kiváltságlevelére.⁹⁹ Fontos megemlí-

ellen súlyos támadást intézett 1980-ban Mogens Rathsack, aki nem csak az itt idézettek, de további diplomákat is koholtak nyilvánított. Könyve, amely eredetileg dánul íródott, 1989-ben válhatott ismertté német nyelven a szélesebb szakmai közönség előtt., l. *Rathsack, M.*: Die Fuldaer Fälschungen i. m. E munkára nem sokkal később Hermann Jakobs válaszolt, részletesen elemezve a hamisítványok keletkezési körülményeit, l. *Jakobs, H.*: Zu den Fuldaer Papsturkunden i. m. (l. különösen az „Überlieferung der Fuldaer Papsturkunden bis 1167” táblázatot!) Vö. még *Lübeck, K.*: Exemption des Klosters Fulda. Studien und Mitteilungen zur Geschichte des Benediktiner-Ordens. München 1937.; *Csóka J. L.*: A pannonhalmi alapítólevél interpolálása. Levéltári Közlemények 32. (1961) 83–99., 86.

⁹⁷ *Schreiber, G.*: Kurie und Kloster i. m. I. 3. szerint II. István oklevele Fulrad apát számára (JE 2331.) exemptiot biztosított, mivel az Apostoli Szék kizárólagos joghatóság alá vette az apátságot. Ezt a véleményt más kutatók is osztották, l. *Fogliasso, E.*: Exemption i. m.; *Scheuermann, A.*: Exemption i. m.; *Dubois, J.*: Esenzione monastica i. m.; *Scheuermann, A.*: Exemption (1982) i. m.; *Puza, R.*: Exemption i. m.; *Lemaître, J.-L.*: Exemption i. m. Más véleményt fogalmazott meg W. Schwarz. A 757. évi pápai oklevelet csak pápai oltalomnak tekintette, akárcsak Bobbio vagy Fulda privilégiumait. Alap gondolata az volt, hogy az ezekben szereplő iurisdiction / ius et ditio stb. nem a püspöki joghatóságra, hanem a birtokjogra vonatkozik. Véleménye szerint St. Denis az exemptiot csak II. Paszkál idején érte el, aki már a püspök kormányzati joghatóságát is megvonva rendelte az apátságot az Apostoli Szék alá. Az első említésre érdemes oklevél 654-ben kelt Landrich párizsi püspöktől — ezt II. Klodvig is megerősítette —, amely egy tipikus püspöki emancipációs privilégium volt. A Landrich és II. Paszkál közötti időszakban kelt pápai privilégiumok csak a püspöki túlkapásokat igyekeztek orvosolni, így semmiképpen nem tekinthetők exemptios kiváltságleveleknek, l. *Schwarz, W.*: Iurisdicio und Condicio i. m. 94–98., vö.: *Appelt, H.*: Die Anfänge des päpstlichen Schutzes i. m. 100–111.; *Szaivert, W.*: Die Entstehung und Entwicklung der Klosterexemption i. m. 291–295.

⁹⁸ További példákat l. 678–680 k.: Agatho Wearmouth-nak (JE 2106.), Hexamnak és Riponnak, 679: Canterbury-nek (Szt. Péter, JE +2105a, hamis); I. Sergius Malmesbury-nek, 701 k.: (JE 2140); I. Konstanin Bernondsey-Woking-nak (JE 2148.), III. Leó Abingdonnak (JE 2508.). Az angol példák arról tanúskodnak, hogy a felhasználók a bobbioi oklevél szövegezését, amely megegyezik a Liber Diurnus 32. és 77. formulájával, l. *Schwarz, W.*: Iurisdicio und Condicio i. m. 65–70.; *Szaivert, W.*: Die Entstehung und Entwicklung der Klosterexemption i. m. 291. További esetek: 705: VII. János Farfa-nak (JE 2144. = IP II. 59. n. 1.), I., II., vagy III. Gergely Benevento-nak (JE 1926.), 930: VIII. István Vincenzo a Volturonnak (JL 3581.), 931, 938: XI. János és VII. Leó Cluny-nek (JL 3584. = PL 132. 1055., JL 3605.), 968: XIII. János Gandersheimnek (JE 3721.), l. *Szaivert, W.*: Die Entstehung und Entwicklung der Klosterexemption i. m. 291–295.; *Appelt, H.*: Die Anfänge des päpstlichen Schutzes i. m. 107–109.; *Schwarz, W.*: Iurisdicio und Condicio i. m. 83–90.; I. Pál S. Salvator di Brescia-nak adott privilégiuma (762: JE 2350.) kétes hitelű. *Szaivert (Szaivert, W.*: Die Entstehung und Entwicklung der Klosterexemption i. m. 291.) szerint exemptio, ezzel szemben Schwarz (*Schwarz, W.*: Iurisdicio und Condicio i. m. 83.) felfogásában ez csak pápai oltalom. Ez utóbbi szerző az általa ismerttetett példák mindegyikéből azt a következtetést vonta le, hogy azok csak pápai oltalmat adtak a püspökök túlkapásaival szemben. *Szaivert* ezzel ellentétben nem döntött egyértelműen, hol exemptiot, hol csak pápai oltalmat emleget. *H. Appelt* úgy foglalt állást, hogy e privilégiumok a kolostorok önállóságát szavatolják az ordinariussal szemben, anélkül, hogy megbontanák az egyházmegyei szervezetet, azaz nem tekinthetők exemptionnak. Ezt a felfogást osztja legújabban *L. Falkenstein* is, l. *Falkenstein, L.*: La papauté et les abbayes françaises i. m. 43–45.

⁹⁹ A 748. évi oklevelet (JE +2281., +2283. = IP VIII. 121. n. +22., +24.) a kutatás hamisnak minősítette és több korai diplomát is (JE 2858., JE 3381., JL 3790., 3791.) gyanúsnak vélt. Az első hiteles pápai oklevél I. Miklósé 859-ből (IP VIII. 125., n. 33.), amely már nem csak oltalmat ad,

tenünk a vézelay-i apácakolostort. I. Miklós pápa 863 májusában privilégiumot adott ki, amelyben megemlékezett arról, hogy az alapítók, Girart de Vienne és felesége, Berthe a pápaság oltalma alá helyezték azt, és cenzus fizetését vállalták. A pápa ígéretet tett arra, hogy sem ő, sem utódai nem idegenítik el vagyont, nem cserélik el, nem adják oda senkinek *beneficium*ként. A pápa meghagyta azt is, hogy a püspök az apát engedélye nélkül nem tarthat ott misét, nem rendelkezhet a belső ügyekben, nem támaszthat igényt ellenszolgáltatásokra (*paratas aut mansionaticos*).¹⁰⁰ E privilégium azután utat talált más kiváltságlevelekbe is, így például VIII. János pápa többször is felhasználta, de még VII. Gergely és II. Orbán idejében is felbukkant. Sőt ezen túlmenően alapvető szerepe volt a *Liber Diurnus* idézett formuláinak kialakulásában is.¹⁰¹

A pápai oklevelek megjelenése nem véletlen: a kolostorok gyakorta kerestek itt védelmet a laikusokkal és egyháziakkal szemben, mert a királyi oltalom a 9. század közepén már nem volt képes ezt a feladatot mindenütt betölteni. A világi uralkodók — mint láthattuk — maguk is támogatták a kolostorok önállóságát, vagyonuk biztonságát, ennek megfelelően általában a kolostori vagyon sérthetlenségét (*immunitas*) és az apátválasztás szabadságát hangsúlyozták okleveleikben. Ez a garancia azonban a Karoling birodalom felbomlásával sokszor formálissá vált, különösen a nyugati területeken. A keleti részeken, legalábbis a 10. század közepétől, ismét nagyobb számban találkozunk királyi, utóbb császári oltalomlevelekkel.¹⁰² Ugyanez a helyzet a püspöki emancipációs oklevelekkel, hiszen a birodalom felbomlása nemcsak a világi struktúrákat zilálta szét, hanem súlyos hatással volt az egyházfegyelemre is. Nem meglepő tehát, hogy a pápaság — amely eleinte a korábbi királyi és püspöki okleveleket írta át és erősítette meg — fokozatosan kialakította a *pápai oltalom* intézményét a káros befolyás kivédésére.¹⁰³

---

hanem egészében megvonja a püspöki joghatóságot, és csak a pápáét ismeri el, azaz exemptiót biztosít, l. *Szaivert, W.*: Die Entstehung und Entwicklung der Klosterexemption i. m. 291., 293.; *Appelt, H.*: Die Anfänge des päpstlichen Schutzes i. m. 109–111.; *Schwarz, W.*: Iurisdicio und Conditio i. m. 85.

¹⁰⁰ *Falkenstein, L.*: La papauté et les abbayes françaises i. m. 37–38.; *Hirsch, H.*: Untersuchungen zur Geschichte des päpstlichen Schutzes i. m. 367–373. *Hirsch* azt is megállapította, hogy I. Miklós privilégiumában felhasználta I. Gergelynek az autun-i egyházmegye két apátjának és egy apátnőjének írt levelét, annak formuláit alkalmazta, l. uo. 363–364.

¹⁰¹ *Hirsch, H.*: Untersuchungen zur Geschichte des päpstlichen Schutzes i. m. 374–405.; *Falkenstein, L.*: La papauté et les abbayes françaises i. m. 41–43. Hozzá kell tennünk, hogy nem csak a vézelay-i oklevél töltötte be ilyen szerepet. I. Gergely Castorius-hoz, Rimini püspökéhez írt levelének a püspök kolostoron belüli misézéstől való eltiltására vonatkozó része rendre visszaköszön a 9. századi, sőt a 11. századi pápai privilégiumokban is. Ezen felül bekerült a 11. századi *Diversorum patrum sententie siue Collectio in LXXIV titulos digestaba* is (39. fejezet). Ez utóbbi azért jelentős, mert ez volt az első kánonjogi gyűjtemény, amely a kolostorok kiváltságolt helyzetéről értekezett, l. *Falkenstein, L.*: La papauté et les abbayes françaises i. m. 42–43., 74. és a 2. sz. jegyz., vö. *Feine, H. E.*: Kirchliche Rechtsgeschichte i. m. I. 157–158.; *Lemarignier, J.-Fr.*: L'exemption monastique i. m. 288., 290–291.; *Brundage, J. A.*: Medieval Canon Law, (The Medieval World) London–New–York 1997.³ 37.

¹⁰² *Lemarignier, J.-Fr.*: Structures monastiques i. m. 357–385.

¹⁰³ A korabeli, 9–10. századi, pápai oklevelekben rendre a következő kifejezéseket találjuk: „tutela”, „protectio”, „defensio”, „munimen”. Ez, ahogy korábban is, elsősorban a kolostori vagyon sérthetlenségét, a szabad apátválasztást és a nyugodt szerzetesi élet fenntartását volt hivatva biztosítani. Ezzel azonban a pápa még nem vonta meg a püspök kormányzati hatóságát, hiszen a legtöbb esetben a kolostorral szemben támasztott anyagi jellegű követeléseket tiltotta meg, megengedve

Ez a törekvés éppen a kolostorok belső reformtörekvéseinek hatására erősödött fel. Ez utóbbiak a 10. század második felében két földrajzilag is jól meghatározható területen jelentkeztek, a burgundiai Cluny-ben, és annak hatására a Capeting monarchia egyre több vidékén, illetve Lotaringiában (Gorze), majd onnét kelet felé terjedve a Német-római birodalomban. A két irányzat között jelentős különbségek mutatkoztak. A Cluny-reform az erőtlen királyi hatalomtól nem sok segítséget remélhetett, amit csak súlyosbított a világi egyházszervezet élén álló püspökök morális és fegyelmi válsága. Nem meglepő tehát, hogy a pápától reméltek segítséget, amelyet meg is kaptak. Erre jó alapot adott az alapítólevél, hiszen ebben Aquitániai Vilmos úgy rendelkezett, hogy a maga és rokonai nevében lemond minden jogáról, és azt átadja (*traditio*) Szent Péternek, az apátság pedig ezentúl ötévente tíz solidus cenzust fizet.¹⁰⁴ Ez teremtett lehetőséget arra, hogy az apátság a későbbiekben minden téren kivonja magát a máconi püspök hatalma alól, és mint közvetlenül az Apostoli Székhez tartozó apátság, exemptioban részesüljön.¹⁰⁵ A Cluny-reform szakított az egyes apátságok elszigeteltségével, és

például a tetszőleges püspök megválasztását a szükséges szentelésekhez. Ez fejeződik ki az oklevelek formuláiban is, ahol igen gyakran megtaláljuk a következő fordulatot: „salva sedis apostolicae auctoritate et diocesani episcopi canonica iustitia” vagy „salva diocesani episcopi canonica iustitia et reverentia”, vö. *Scheuermann, A.*: Die Exemption i. m. 44–51.

¹⁰⁴ *Fabre, P.*: Etude sur le Liber Censuum i. m. 53–54.

¹⁰⁵ 931-ben XI. János pápa helybenhagyta az alapító, Vilmos rendelkezését, amellyel átadta a kolostort az Apostoli Széknek. Megtiltotta, hogy valamely király, gróf, püspök, vagy az alapító rokonai beavatkozzanak a kolostor belső ügyeibe. (JL 3584., Papsturkunden 896–1046 I–III. Ed. *Zimmermann, H.* Wien 1988–1989. (a továbbiakban: PU – I. 107–108.) 938-ban VII. Leó, majd 951-ben II. Agapét pápa is megerősítette ezt, illetve különösen hangsúlyozták a szabad apátválasztás fenntartását. (JL 3605., PU I. 137–138., JL 3648. [949!], PU I. 229–231.) 968-ban XIII. János pápa körlevelet intézett a galliai püspökökhez, amelyben a kolostori vagyron sértetlenségére hívta fel a figyelmet, és megismételte: az apátság pápai oltalom (*protectio*) alatt áll (JL 3744., PU I. 372–373.). V. Gergely pápa 998-ban megtiltotta az ordinariusnak, hogy az apát engedélye nélkül szerzeteseket szenteljen fel, a kolostorban misézzen. A pápa megerősítette az apátválasztás jogát, és lehetővé tette, hogy az apát megválasztásán bárhol, bármely püspöktől kérje (JL 3895., PU I. 676–679., JL 3896., PU I. 682–686.). Az apát és máconi püspök viszonya nem sokkal később elmeresedett. 1024-ben XIX. János pápa megerősítette az apátság különböző jogait. Ezek között új elemként szerepel a kiközösítés- és az interdictum-tilalom bármely püspök számára (JL 4065., PU II. 1052–1054.). 1025-ben Odiló apát a szerzetesek felszentelését a vienne-i érsektől kérte. Gauzlin, a mácon-i püspök erre panaszt tett az anse-i zsinat előtt, és azzal vádolta az érseket, hogy jogtalanul járt el, mivel nem kérte ki az ő beleegyezését. Az érsek azzal védekezett, hogy ő Odiló kérésére szentelte fel a szerzeteseket. Az apát arra hivatkozott, hogy privilégiuma alapján — itt V. Gergelyére utalt — a felszentelést tetszőleges főpaptól kérheti. Ennek ellenére elítélte a zsinat, mire az apát a pápához fordult. XIX. János új privilégiumában (1027) megerősítette V. Gergely kiváltságlevelét, és hozzátette, hogy a püspök nem élhet a kolostorral szemben az excommunicatio és az interdictum eszközével, panasz esetén a pápához kell fordulni. (JL 4079., *Cowdrey, H. E. J.*: The Cluniacs and the Gregorian Reform i. m. 268–269., PU II. 1083–1085.). Itt tehát már nemcsak a püspök rendi joghatóságának korlátozásáról van szó, hanem a potestas iurisdictionis egyik legfontosabb elemének, az egyházi fenytékek alkalmazásának megvonásáról, joggal tekinthetjük tehát ezt a rendelkezést exemptionnak. A pápa egyúttal meghagyta II. Róbert királynak, hogy segítsen az apátság megvédésében, ugyanakkor megfedtte Gauzlin püspököt, valamint Burchard lyoni érseket is alárendeltje cselekedetéért (JL 4081., PU II. 1086–1087.; JL 4082., PU II. 1088.; JL 4083., PU II. 1089.). Ezzel természetesen a vita nem zárult le az apátok és a máconi püspök között. A későbbi pápai bullák és zsinati határozatok tanúskodnak erről. Megállapítható, hogy az apátság püspök által vitatott jogállása kérdésében rendre vesztett a szerzetesekkel szemben, viszont azokban az esetekben, ahol a Cluny-nek reformálás céljára adott kolostorok státusáról volt szó, a pápa nem mindig döntött az apátság javára, tekintettel volt az

ennek helyébe egy tényleges szervezet, a kongregáció lépett, amelyben intézményi kapcsolatok jöttek létre az eredetileg különálló monostorok között. Ez azonban nem jelentette azt, hogy az egyes alárendelt apátságok, obedienciák és cellák automatikusan ugyanazokat a kiváltságokat élvezték volna, mint az anyakolostor. A reform elsősorban a mai Franciaország és Spanyolország területén éreztette hatását, német területen csekély befolyással bírt.¹⁰⁶

A másik jelentős reformközpont a lotaringiai Gorze volt. A cél alapvetően itt is a reguláris élet helyreállítása volt, ez azonban nem párosult a püspöki hatalom alóli függetlenedési törekvésekkel. Jellemző, hogy a legtöbb esetben éppenséggel a püspök és a világi hatalmasságok támogatását kérték a reform megvalósítása érdekében. Nem véletlen, hogy e központok általában püspöki székhelyeken alakultak meg.¹⁰⁷ Gorze kisugárzása igen nagy volt, Trier és Magdeburg közvetítésével gyökeret vert bajor, svájci és osztrák területen is.¹⁰⁸ Érdemes külön is

---

esetleges püspöki jogokra. Ennek hangsúlyozása különösen fontos, hiszen éppen ebből derül ki, hogy az apátság saját egyházi jogi helyzete nem terjedt át a neki alárendelt intézményekre. Ha azok püspöki joghatóság alatt álltak, akkor ezt Cluny-nek is tiszteletben kellett tartania, l. még VIII. Benedek (1021–1023: PU II. 1007–1010., 1023: PU II. 1030.), IX. Leó (1049), II. Viktor (1055), IX. István (1058), II. Sándor (1063) [Patrologia cursus completus. Series Latina I–CCXXI. Éd. Migne, *J.-P* Parisii 1841–1864. (a továbbiakban: PL) CXLIII. 607–609., 658–659., 803–809., 879–894., CXLVI. 1293–1295.], VII. Gergely (1075: JL 4974., PL CXLVIII. 661–666.), II. Orbán (1088, 1095, 1097: PL CLI. 291–293., 488–489., 493–494.), II. Paszkál (1109: PL CLXIII. 51–53., 56–58., 204–205.) II. Lucius (1144), III. Sándor (1178), stb., vö. *Letonnelier*, G.: *L'abbaye exempte de Cluny* i. m. 23–42., 89–106.; *Lemarignier*, J.-Fr.: *L'exemption monastique* i. m. 325–326.; *Valous*, G. de: *Le monachisme clunisien* i. m. II. 134–135.; *Cowdrey*, H. E. J.: *The Cluniacs and the Gregorian Reform* i. m. 16–21., 33–36., 44–62.

¹⁰⁶ A kongregáció szervezetére jó összefoglalást adott G. Letonnelier, G. Valous és H. E. J. Cowdrey, l. *Letonnelier*, G.: *L'abbaye exempte de Cluny* i. m. 147–152.; *Valous*, G. de: *Le monachisme clunisien* i. m. II. 1–25.; *Cowdrey*, H. E. J.: *The Cluniacs and the Gregorian Reform* i. m. 8–15., 67–111., 191–252. A reformra l. még *Hallinger*, K.: *Gorze-Kluny* i. m.; *Schieffer*, Th.: *Cluniazensische oder gorzische Reformbewegung* i. m.; *Hallinger*, K.: *Zur geistigen Welt der Anfänge Klunys* i. m. (különösen 111–124.); *Violante*, C.: *Il monachesimo Cluniacense* i. m.; *La France de l'an mil*. Eds. Delort, R.–Iogna-Prat, D. Paris 1990. A Cluny-szellem általános eluralkodása mellett kardoskodott Galla Ferenc (*Galla F.*: *A clunyi reform hatása Magyarországon*. Pécs 1931.), amit azonban komoly kritikában részesített Csóka J. Lajos (*Csóka J. L.*: *Cluny szellemű volt-e a magyar egyház a XI. században?* *Regnum. Egyháztörténeti évkönyv 1942–1943.* 141–176. Ez utóbbi szerző később is elválasztotta egymástól a különböző reformközpontokat és irányzatokat, l. *Csóka J. L.*: *Szent Benedek fiai* i. m. I. 148–179. Cluny hatása német területen igen korlátozott és ártételes volt, hiszen mindössze a peterlingeni apátságot szervezték közvetlenül Clunyból, illetve a hirsau reform mutat kapcsolatokat a burgundiai kolostorral. Ugyanakkor ismeretes, hogy Maiolus apát Adelhaid császárné révén jelentős befolyással volt II. Ottó egyházpolitikájára. Itt említhető meg, hogy Cluny immunitást biztosító oklevelei (910, 927, 939) hatással voltak, például egyes német uralkodók okleveleire (913, I. Konrád: Lorsch, 1007, II. Henrik: Bamberg). Erre a kérdésre l. *Csóka J. L.*: *Szent Benedek fiai* i. m. I. 154.; *Hirsch*, H.: *Die Klosterimmunität* i. m. 19–22.

¹⁰⁷ 933-ban például Adalbero metzi püspök Gorze-t adta Einold apátnak, 934-ben Gislebrecht herceg bízta rá a trieri Szt. Maximinus apátságot Hugó apátra. 937-ben Brúnó kölni érsek a magdeburgi Szt. Móric apátságot trieri szerzetesekkel népesítette be, l. *Csóka J. L.*: *Cluny szellemű* i. m. 151–154.; *Csóka J. L.*: *Szent Benedek fiai* i. m. I. 166–168.

¹⁰⁸ Magdeburg utóbb fontos közvetítő szerepet játszott Wolfgang idején a bajor kolostorok (Salzburg, Tegernsee, Niederaltaich) reformjában. Jelentős hatással volt a német területeken Richárd, Szt. Vanne apátja, aki maga is a gorze-i szellem képviselője volt. Tanítványa, Poppo olyan jelentős apátságokba közvetítette ezt, mint Szt. Vaast, Stablo-Malmédy, Limburg, Echternach, Hirsau, Weisenburg, Szt. Gallen, l. *Csóka J. L.*: *Cluny szellemű* i. m. 151–154.; *Csóka J. L.*: *Szent Benedek fiai* i. m. I. 168–170.

megemlíteni az ún. hirsau-i reformot, amely a 11. század végén teljesedett ki Vilmos apát vezetése alatt.¹⁰⁹

Sajátos alakultak a reformok Normandia és Anglia területén, ahol a korábbi szerzetesi hagyományok hatásaként sokkal erősebben élt a kolostorok önállóságának gondolata. A normandiai hercegek, I. és II. Richárd támogatásával olyan kolostori központok keltek (újra) életre, mint Fécamp, Mont-Saint-Michel, Bec, Jumièges. E munkában tűnt ki St. Gérard, Guillaume de Volpiano. Az angliai normann hódítás utat nyitott a szigetország területe felé is, ahol Lanfranc és Anzelm a normandiai elképzeléseket honosították meg (Bury, Canterbury), amelynek lényege abban állt, hogy a kolostori önállóság, *exemptio* mellett lelkipásztori tevékenységet is folytattak, sőt olyan saját joghatósági terület létrehozását célozták meg, ahol maguk is püspöki jogokat gyakoroltak.¹¹⁰

Fontos megemlékeznünk az *exemptio* első teoretikusáról, Abbon de Fleury-ről, aki a St. Benoît-sur-Loire (Fleury) apátjaként heves vitát folytatott a területileg illetékes orléans-i püspökkel. Az ordinarius, a reimsi érsek (Arnulf) letétele miatt kialakult konfliktusban heves támadást intézett Abbon ellen, aki apátsága jogai érdekében több vitairatot is összeállított (*Liber Apologeticus*, 994; *Collectio Canonum*, 994–996), illetve több levelében is határozottan a kolostorok szabadsága mellett foglalt állást. Ezen túlmenően jogait, *exemptio*ját pápai privilégiummal igyekezett megerősíteni, e célból kérte V. Gergely pápát, hogy egy korábbi — IV. Gergely nevében kelt — privilégiumot erősítsen meg, amit a pápa teljesített is.¹¹¹

¹⁰⁹ A reform sok tekintetben a Cluny-ben megfogalmazott törekvéseket mintázta (kolostori önállóság, függetlenség a megyéspüspöktől, stb.), bár nem párosult kongregáció szervezésével. Jellemző eleme volt a Vogt-rendszer szabályozása, a pápai oltalom megszerzése. Hirsau jelentős hatással volt Szt. Gallen, Szt. Blasien, Schaffhausen apátságokra is, l. *Csóka J. L.*: Szent Benedek fiai i. m. I. 170–171.; *Hirsch, H.*: Die Klosterimmunität i. m. 4–17., 26–57.

¹¹⁰ Általánosságban l. *Csóka J. L.*: Szent Benedek fiai i. m. I. 160–165. Az említett sajátosságokra l. *Lemarignier, J.-Fr.*: Étude sur les privilèges d'exemption i. m.

¹¹¹ *Lemarignier, J.-Fr.*: Étude sur les privilèges d'exemption i. m. 10–12. Abbon munkáiban a kolostorok szabadsága párosul a római primátus gondolatával. A *Liber Apologeticus*ban tételesen felsorolja és meg is válaszolja a püspöki túlkapásokat (PL CXXXIX. col. 462–472.). Másik művében, amelynek elkészítését már az előző munka bevezetésében szükségesnek tartotta, saját szempontjai szerint válogatta össze a kolostorok szabadságát alátámasztó kánonokat. Ezek: 2. De defensoribus ecclesiarum 5. De privilegiis ecclesiae et possessionum eius 14. De electione abbatis 15. De ordinatione abbatis et de accessu episcopi ad monasterium 16. De abbate, quod sacerdos esse debeat 17. De accusatio abbate quid sit agendum 20. De rectoria Floriacensi 21. De sacerdotio monachi 23. De clericis qui monachi volunt fieri et de insolentia episcoporum in monachos 25. De possessionibus ecclesiae in quibus clerici aedificant 28. De episcopis inuasoribus praetermissa synodo 31. De episcopo, quid habere debeat de ecclesia 35. De avaritia sacerdotum 36. De injuste excommunicationis 46. De hiis, qui contra episcopum habent causam 47. De accusatis episcopis (PL CXXXIX. col. 474–508.). Forrásai zsinati határozatok, egyházatyák megnyilatkozásai, pápai döntések voltak. Ezek mellett Abbon számos levelet írt, amelyben rendre az apát és a kolostorok jogállását tárgyalta, és következetesen az önállóság, függetlenség gondolatát képviselte (különösen: epistolae 5., 8., 10., 11., 12., 14., 16., 17.: PL CXXXIX. col. 419–462.). Fleury exemptiojának alátámasztására több hamis oklevél is készült, ezek közül a legjelentősebb az, amelyik IV. Gergely pápa nevében szólt (829 április: JE +2570., PL CXXIX. 995.). Ezt erősítette meg V. Gergely pápával (JL 3872., PU II. 655–657. [996-ra datálva!]). A hamisítványok közül egyedül ez volt Abbon munkája. A többi — VII. Benedek 980. évi (1. JL 3803., PU I. 507–509.; 2. PU I. 509–511.) és VIII. János 878. évi (JE 3182.) — bulla hamisítása nem hozzá köthető, l. *Fournier, P. – Le Bras, G.*: Histoire des collections canoniques en Occident depuis les Fausses Décrétales jusqu'au Décret de Gratien I. De la réforme carolingienne à la réforme grégorienne. (Bibliothèque d'histoire du droit) Paris 1931. I. 320–330.; *Lemarignier, J.-Fr.*:

Cluny törekvéseinek és Abbon de Fleury munkásságának jelentős hatása volt a kolostorok és a pápaság kapcsolatára. Egyfelől továbbra is megfigyelhető a püspöki és királyi oltalom, elsősorban a német területeken, másfelől viszont egyre nagyobb hangsúlyt kapott az egyes kolostorok és az Apostoli Szék közötti kapcsolatok szorosabbá, kizárólagossá tétele. Egyre gyakoribbá vált ugyanis, hogy az alapítók vagy a kegyurak a kolostori élet szabadságának biztosítása végett apát-ságaikat átadták a pápaságnak, amely azokat cenzus fizetése ellenében oltalma alá fogadta, illetve exemptiót adott nekik.¹¹²

Mint azt korábban láthattuk, a *census-libertas-protectio/exemptio* körüli zavarok megoldása III. Sándor pápa idején került nyugópontra. A pápai állásfoglalás azonban nem adott választ a cenzust nem fizető egyházak jogi helyzetére, pápasághoz fűződő kapcsolatára. Ez az igény állhat annak háttérében, hogy III. Sándor idejétől új formulák jelentek meg a pápai privilégiumokban. Az egyik ezek közül a már említett *specialiter* formula. Ez a 11. század közepe táján jelent meg az oklevelekben, és igen sok alkalommal használták, de csak III. Sándor idején vált az *exemptio* biztos kritériumává a „*beati Petri iuris*” beiktatásával.¹¹³ Igen jelentős volt, hiszen éppen III. Sándor azonosította az *exemptio*val.¹¹⁴ Emellett, mintegy kiegészítésként szerepelt egy másik formula, a *nullo medio / nullo mediante*.¹¹⁵ Ritkábban jelent meg maga az *exemptus* kifejezés, amely nyilvánvalóan

---

L'exemption monastique i. m. 304.; *Mostert, M.*: The political theology of Abbo of Fleury i. m. 45–64.; *Mostert, M.*: The political Ideas of Abbo of Fleury i. m.; *Mostert, M.*: Die Urkundenfälschungen Abbos von Fleury i. m. 288–309. A szerző ez utóbbi munkájában bizonyította M. Rathsackkal szemben, hogy csak egy hamisítás köthető Abbon nevéhez, vö. *Rathsack, M.*: Die Fuldaer Fälschungen i. m. passim. V. Gergely oklevelének szövegét l. *Mostert, M.*: Die Urkundenfälschungen Abbos von Fleury i. m. 309–318.; PU II. 655–657. L. még VII. Leó (938: JL 3606., PU I. 140–142.; 938–939: JL 3610., PU I. 157–160. [hamis!]), VII. Benedek (981: JL +3801., PU I. 514–517. [hamis!]), XVIII. János (1077: JL 3958., PU II. 837–839.), vö. *Amanieu, A.*: Abbon de Fleury. Dictionnaire du Droit Canonique. Paris 1953. I. col. 71–76.

¹¹² A cenzus és a libertas kapcsolatára és az ezzel kapcsolatos problémákra ld. a fentebb írtakat!

¹¹³ Első előfordulásai: 1059. február 17. [október 14.: Szt. Péter, Peruggia (JL 4395. = PL CXLIII. 1301.) JL 4413. = PL CXLIII. 1324.], 1092. május 7.: Szt. Lőrinc, Aversa (JL 5466. = Italia Pontificia. Congessit *P. F. Kehr*, 1. *Roma*, Berlin 1906. 2. *Latium*, Berlin 1907. 3. *Etruria*, Berlin 1908. 4. *Umbria, Picenum, Marsia*, Berlin 1909. 5. *Aemilia sive Provincia Ravennas*, Berlin 1911. 6. *Liguria sive Provincia Mediolanensis*, 1. *Lombardia*, Berlin 1913. 2. *Pademontium, Liguria maritima*, Berlin 1914. 7. *Venetiae et Histriae*, 1. *Provincia Aquileiensis*, Berlin 1923. 2. *Respublica Venetiarum, Provincia Gradiensis, Histria*, Berlin 1925. 8. *Regnum Normannorum, Campania*, Berlin 1935. 9. *Samnium, Apulia, Lucania*. Ed. *Holtzmann, W.* Berlin 1962. 10. *Calabria, Insulae*, Ed. *Girgensohn, D.* Zürich 1975. (a továbbiakban: IP) VIII. 289.), 1095. március 31.: Szt. Agáta, Cremona (JL 5558. = *Pfaff, V.*: Die päpstlichen Klosterexemptionen i. m. 105. n. 102.), 1096. szeptember 9.: Fruttaria (JL 5669. = IP VI/2. 152.). 1152-ig 15 alkalommal, ezt követően még többször fordult elő oklevelekben. Például: 1103. május 22.: S. Maria di Bantia (JL 5945. = PL CLXIII. 114.), 1105. április 9.: Corbie (JL 6111.), 1110. április 27.: Szt. Gervais-lez-Fos (JL 6267.), 1120. február 13.: Octavio (JL 6814. = PL CLXIII. 1159.), 1131. október 28.: Szt. Márton, Tours (JL 7492.). *Pfaff, V.*: Sankt Peters Abteien i. m. 156.; *Pfaff, V.*: Die päpstlichen Klosterexemptionen i. m. 82–83.; *Falkenstein, L.*: La papauté et les abbayes françaises i. m. 156–160., vö.: *Schreiber, G.*: Kurie und Kloster i. m. I. 47–55.

¹¹⁴ A pápa Romagno kolostora kapcsán megjegyezte: „ecclesiae, quae specialiter ad Romanam ecclesiam respectiunt, sunt exempta” – *Pfaff, V.*: Die päpstlichen Klosterexemptionen i. m. 84.

¹¹⁵ III. Sándor idejétől az előző *specialiter* formula általában elegendő volt az exemptio kifejezésére így ez utóbbi csak hozzátétel volt. Erre jó példa III. Sándor András, arrasi püspökhöz írt levele a szt.-vaast-i kolostor ügyében: „Inde est quod fraternitatem tuam monemus atque mandamus,

teljesen egyértelmű volt.¹¹⁶ Különösen érdekes továbbá a *salva iuris sedis apostolice auctoritatis* formula, amely VII. Gergely idején tűnt fel, és eleinte elszórta alkalmazták II. Ince koráig, később azonban igen elterjedté vált. Eredetileg a pápai tulajdonhoz kapcsolódó fenntartási jogra utalt, III. Sándor pápa korától azonban egyértelműen az *exemptio* kifejezésére szolgált. Jellegzetes variációja volt a *salva iuris sedis apostolice auctoritate et episcopi / archiepiscopi canonica iustitia / reverentia*, amely bizonyos püspöki jogok meghagyására utalt az adott egyház esetében.¹¹⁷ Ezzel kapcsolatosan hangsúlyoznunk kell, hogy különösen birtokösszeírásokban gyakori az *et diocesanorum episcoporum canonica iustitia* kitétel, amely arra utal, hogy az egyes intézményekhez tartozó alárendelt egyházak feletti püspöki joghatóság továbbra is érvényesült.¹¹⁸

Az itt említett, biztosnak tekinthető kritériumok mellett természetesen vannak más lehetőségek is, azonban ezeknél van egy súlyos nehézség: mind *exemptus*, mind nem *exemptus* intézményeknél előfordulhatnak, így önmagukban nem adnak biztos támpontot az adott egyház jogállapotát illetően.¹¹⁹

quatenus honores et libertates et iura monasterii Sancti Vedasti quod nullo mediante ad iurisdictionem beati Petri et nostram proprie ac specialiter pertinet, nulla ratione minuere vel disturbare presumas [...]”. Idézi: *Falkenstein, L.: La papauté et les abbayes françaises* i. m. 160. (34. sz. jegyz.). Maga a kifejezés valószínűleg egy korábbi — a 9. századtól feltűnő — változatra, az ún. „nulli-nisi” alakra megy vissza (általában: „nulli alii nisi Romano pontifici subiectur”). Például: 872, 1156: Bagno di Romagna (*Pfaff, V.: Die päpstlichen Klosterexemptionen* i. m. 93. n. 3., PL CLXXXVIII. 1472.). III. Sándornál elsőként 1168-ban tűnt fel (Szt. Victorinus, Benevento: PL CC. 479.), l. *Pfaff, V.: Die päpstlichen Klosterexemptionen* i. m. 82., 83–84., vö.: *Schreiber, G.: Kurie und Kloster* i. m. I. 55., 68–69.

¹¹⁶ 1167: S. Trinitas, Mileto (*Pfaff, V.: Die päpstlichen Klosterexemptionen* i. m. 98. n. 36. = IP X. 147.), 1186: Bernate (IP VI/1. 133.), 1194: S. Maria de Parvo Ponte, Brindisi (IP IX. 398.).

¹¹⁷ Friedrich Thaner a VII. Gergelytől (1073–1085) IV. Adorjánig (1154–1159) terjedő időszakot vizsgálta, tehát közvetlenül a III. Sándor előtti periódust, és arra jutott, hogy II. Incéig (1130–1143) 63 esetben, III. Celesztintől (1143–1144) viszont 314 esetben fordul elő a formula, eleinte változatos alakokban (ius, iustitia, auctoritas, reverentia), l. *Thaner, F.: Über Entstehung und Bedeutung der Formel i. m. 8.; Schreiber, G.: Kurie und Kloster* i. m. I. 58–62.; *Falkenstein, L.: La papauté et les abbayes françaises* i. m. 175–177. Például: JL 4847., 5093., 5125., 5282., 5366., 5446., 5512., 5564., 5572., 5688., 5716., 5845., 5858., 5867., 5940., 5945., 6012., 6013., 6015., 6075., 6088., 6119., 6137., 6157., 6647., 6657., 6845., 6849., 6931., 6932., 6984., 7023., 7038., 7064., 7154., 7157., 7166., 7193., 7205., 7223., 7411., 7420., 7468., 7565., 7572., 7576., 7603., 7612., 7621., 7654., 7655., 7656., 7825., 7830., 7840., 7985., 8111., 8209., 8227., 8454., 8489., 8490., 8499., 8515., 8520., 8521., 8560., 8562., 8583., 8593., 8602., 8603., 8604., 8662., 8734., 8739., 8769., 8949., 9470., 9549., 9702., 10147.

¹¹⁸ Ez különösen fontos, mert rávilágít arra, hogy egy adott egyházi intézmény jogi státusa nem azonos a neki alárendeltekével (kápolnák, oratoriumok, plébániaegyházak). Erre a problémára már G. Schreiber felhívta a figyelmet, és ezt a kérdést maga is külön tárgyalta monográfiája második kötetében, l. *Schreiber, G.: Kurie und Kloster* i. m. II. (különösen 2–92., 180–206.), vö. *Schreiber, G.: Kurie und Kloster* i. m. I. 58–59.; *Pfaff, V.: Sankt Peters Abteien* i. m. 157.; *Falkenstein, L.: La papauté et les abbayes françaises* i. m. 177.

¹¹⁹ Itt kell megemlítenünk a következő rendelkezéseket a) a püspök által az egyházakban tartott nyilvános istentisztelet tiltása, b) az Apostoli Székhez fordulás jogorvoslat céljából, c) az excommunicatio- és interdictum-jog, d) a chrisma, szent olajok vétele, felszentelés, benedictio. Az első a püspök rendi joghatóságával kapcsolatos túlkapasokat gátolta, előfordul nem exemptus intézményeknél is (1057: JL 4367., 1131: JL 7468., 1119: Papsturkunden in den Niederlanden (Belgien, Luxemburg, Holland und Französisch-Flandern). Ed. *Ramackers, J.* (Abhandlungen der Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen. Phil.-Hist. Klasse, 3. Folge, 8–9.) Göttingen 1934. — a továbbiakban: PUN — 103–106., vö. *Schreiber, G.: Kurie und Kloster* i. m. I. 66., 191–193.; *Falkenstein, L.: La papauté et les abbayes françaises* i. m. 161–163.). A második nem csak exemptusoknál jelenik meg, sőt,

Az *egyházi szokásjog* alapvetően a kolostorok felett a püspöki joghatóság érvényesülését tartotta kívánatosnak. Ettől csak akkor tértek el, ha az ordinarius, jogaival visszaélve, a szerzetesi közösség önállóságát veszélyeztette. Természetesen ez nemcsak a püspökök oldaláról fenyegetett, jellemzőbbek voltak a világiak részéről elkövetett sérelmek. Ennek hatására a világi hatalmasságok, a püspökök és később a pápák is oltalmat (*protectio*) biztosítottak egyes apátságoknak, amelyeknek rendre visszatérő eleme volt a kolostori vagyon védelme, az apátválasztás szabadsága, a püspökök által gyakorolt rendi hatalom túlkapásainak korlátozása. Ezeknek az elemeknek a megléte az egyes privilégiumokban — függetlenül a

elmondható, hogy a 12. században szinte természetessé vált a Rómához fordulás vitás esetekben, perekben (pl. JE 2331., JL 4212., 4367., 4632., 6255.). Schreiber ezt még az exemptio kritériumának tartotta, tévesen. (Schreiber, G.: Kurie und Kloster i. m. I. 204–205.; Falkenstein, L.: La papauté et les abbayes françaises i. m. 163–166.). A harmadik eset igen ritkán fordult elő, nagyon nehéz behatárolni az ilyen kiváltság pontos okát (Falkenstein, L.: La papauté et les abbayes françaises i. m. 166–167.). A negyedik esetben egyértelműen a potestas ordinis-ről van szó. Itt a pápai kiváltságelvek két módozatot engedélyeztek: vagy az ordinariustól kellett kérni azokat, vagy tetszőleges püspöktől. A püspökökkel szemben alapvető elvárás volt, hogy a szenteléseket „gratis ac sine pravitate” végezzék el, maga a püspök pedig akkor voltak alkalmas, „si tamen catholicus et communionem / gratiam apostolicae sedis habuerit”. Ez a feltételrendszer gyakran feltűnt a 11. század közepétől, később formulává vált, l. Fabre, P. Etude sur le Liber Censuum i. m. 92–93.; Falkenstein, L.: La papauté et les abbayes françaises i. m. 167–175. W. Pfaff egész rendszert dolgozott ki az exemptio kritériumaira, amelyek nagyrészt megegyeznek L. Falkenstein rendszerével. Pfaff vizsgálataiban a negyedik esettel hosszabban foglalkozott, az exemptio lehetséges kritériumának tartotta. Véleménye szerint sajátos helyzetet eredményeztek azok az esetek, amikor a pápa — a tulajdonra hivatkozva — magának tartotta fenn az apát megáldásának a jogát (pl. Farfa, 823, Bagni di Romagna, 872, Val di Ponte, 969, Szt. Petrus in Coelo, Pavia, 987.). Ezt vagy maga végezte el, vagy egy erre általa felhatalmazott személy (pl. Lecce, Morbano, Mileto, Sambuciana, Gallinaria, Farlate, Lepia). Ezek az esetek azonban csekély számban fordultak elő, a pápa általában az említett feltételekkel meghagyta ezt a jogot az ordinariusnak. Nem volt ritka azonban, különösen a 12. század közepétől, hogy ezt a pápa meg-, ill. visszavonta, fenntartva magának az apát megáldásának a jogát (pl. Szt. Petrus di Cremona: 1051–1145, Martura: 1068–1135, Monte Amiata: 1127–1144, Szt. Leucius di Todi 1051–1145, Szt. Sixtus di Piacenza 1121–1154), l. Pfaff, V.: Die päpstlichen Klosterexemptionen i. m. 84–88. L. még Szt. Salvator di Brescia, Plavi, Susa, Pomposa, ezek tetszőleges püspököt választhattak a felszenteléshez. A chrisma-t, szent olajokat — az általa vizsgált intézmények közül — hétben kérhették bármely püspöktől (Novara, Carpi, Guastalla, Martua, Sacigliano, Sesto, Torremaggiore), a többi esetben ez a megyéspüspök joga volt, az említett feltételekkel. Összességében három kategóriát alakított ki az exemptus intézmények között: I.: 1) teljesen független intézmények: püspöki büntető hatalom megvonása, zsinati kötelezettség alóli mentesség, 2) nulli - nisi, ill. egyéb formulák megléte, 3) apát megáldása a pápa által, 4) cenzus fizetése. II.: 1) apát megáldása a pápától, 2) egyéb kisebb jogok, akárcsak az I. esetében; III.: ugyanazon jogok, mint az I. esetben, leszámítva 3) pontot. Pfaff elképzelése szerint az I. csoportba 64, a II. 21, a III. 77 intézmény tartozott, amelyek összlétszáma így 162-t tesz ki, l. Pfaff, V.: Die päpstlichen Klosterexemptionen i. m. 92–111. Korábban a szerző arra tett kísérletet, hogy a cenzust fizető egyházak között különbséget tegyen. Hangsúlyozta, hogy a cenzus többféle jogállapotot is takarhat (oltalom, exemptio). A cenzus fizetésének oka azonban közös, mégpedig a pápai tulajdon. Így összességében arra jutott, hogy voltak 1) egyszerű pápai tulajdonú, 2) Cluny alá tartozó, 3) exempt, 4) exempt és pápai tulajdonú kolostorok. Ez utóbbi megfigyelés döntő, hiszen elsőként állapította meg azt, hogy önmagában a pápai tulajdon nem jelent exemptiot, l. Pfaff, V.: Sankt Peters Abteien i. m. Az exemptio kialakulása és elterjedése kapcsán később egyébként három korszakot különböztet meg: A exemptio létesítésének első hulláma a II. Sándor (1061–1073) és II. Paszkál (1099–1118) közötti időre tehető. Ezt követően visszaesés tapasztalható, nagyjából 1153-ig. A 12. század hátralevő részében emelkedő tendencia bontakozik ki. Pfaff, V.: Die päpstlichen Klosterexemptionen i. m. 77–78., vö. még Schreiber, G.: Kurie und Kloster i. m. I. 126–146., 172–181.

kiállító személyétől — nem jelentett *exemptiot*, mert hiányzott belőle két elem: a *püspök kormányzati hatalmának megszüntetése* (részben vagy egészben), és egy *magasabb hierarchikus szint* — leggyakrabban a pápa — *alá rendelés*. Éppen ezért egyes korai privilégiumok (Bobbio 628, Fulda 751, St. Denis 757) — amelyeket a kutatás régebbi vonulata feltétlenül *exemptio* első előfordulásaiként kezelt — csak oltalmat biztosítottak. Ténylegesen *exemptio*val legkorábban Montecassionnál számolhatunk (859). Biztos fogódzóink azonban csak első ezredforduló tájától akadnak, hiszen Fleury-ben már megjelennek a teoretikus alapok (Abbon de Fleury), Cluny esetében pedig már ténylegesen van adatunk az *exemptiora*. Az ezt követő időszakban, különösen a gregorián reform korától, már gyakrabban találkozhatunk a mentesség intézményével. Ugyanakkor maga a pápaság is, amely forrása volt e sajátos jogállapot kialakulásának, fogalmi nehézségekkel küszködött az oltalom és az *exemptio* elhatárolásában. A kép csak a 12. század végén kezdett tisztulni, amikor III. Sándor pápa a korábbi formulás törekvéseket felhasználva és átalakítva igyekezett egyértelmű és világos kritériumokat alkotni a jogi helyzet megállapítására.¹²⁰

Egy másik nem kevésbé fontos kérdés az *exemptio* jellegét érinti. Az eddigiek során csak kialakulásával foglalkoztunk. Az *exemptio* különböző fajtákra osztható: 1) tartalma szerint lehetett *teljes* vagy *részleges*, attól függően, hogy a püspöki kormányzati hatalmat egészében, vagy csak bizonyos elemeiben szüntette meg. 2) A kiterjedés szempontjából nézve ismét több fajtája lehetett. Az *exemptiot* alapvetően az apát és a szerzetesek mint fizikai és morális személyek nyerték el, tehát személyre vonatkozott, azonban már igen hamar inkább helyre vonatkoztatva használták fel. Így értve a fogalmat az *exemptio* általában csak a kolostorra terjedt ki, amit *passzív exemption*nak nevezünk. Ritkább esetben az *exemptio* már nem csupán a monostorra, hanem minden hozzá tartozó területre, népre kiterjedt, de ez továbbra is az egyházmegye keretein belül maradt. Ez volt az *aktív exemptio*. A harmadik lehetőség, amely egyébként nem jellemző a középkorban, az ún. *nullius-apátság*, *nullius-kiváltság*, amikor a kolostorra és a hozzá tartozó egységekre kiterjedő *exemptio*val rendelkező intézmény kikerül az egyházmegyei szervezet kötelekéből, önálló joghatósági területté alakul.¹²¹

*

Az alapos kutatások hiányának köszönhetően a hazai királyi alapítású Benedek-rendi apátságok egyházbírói helyzetének kutatása nem nélkülözhetette a külföldi eredmények figyelembe vételét és hasznosítását. A pannonhalmi apátságnak a megyéspüspökhöz, illetve az esztergomi érsekhez és a pápasághoz fűződő viszonyát, a jogállásban bekövetkezett változásokat egy összetett vizsgálati módszer alapján lehet — amennyire e tanulmány keretei megengedik — bemutatni.

Külföldi példákat felhasználva három vizsgálati csoportot állítottunk össze, amelyek mindegyike további szempontokat tartalmaz, összesen tizenhatot. Ezek

¹²⁰ Ld. a 86–87. és a 113–118. sz. jegyzeteket!

¹²¹ Fogliasso, E.: Exemption i. m.; Scheuermann, A.: Exemption i. m.; Pugliese, A.: Privilegium exemptionis; Scheuermann, A.: Exemption (1982) i. m.

a következők: I. csoport: a megyéspüspök szentelő hatalma (*potestas ordinis*), szempontok: a) az apátválasztás szabadsága, az apát megáldása (*benedictio*) és a szerzetesek (magasabb) egyházi rendekre bocsátása a megyéspüspök által; a') az apátválasztás szabadsága, az apát megáldása (*benedictio*) és a szerzetesek (magasabb) egyházi rendekre bocsátása bármely püspök által; b) a chrisma, a szent olajok kérése a megyéspüspöktől; b') a chrisma, a szent olajok kérése bármely püspöktől; c) a nyilvános misézés tiltása. II. csoport: a megyéspüspök kormányzati hatalma (*potestas iurisdictionis*), szempontok: d) mentesség a zsinati kötelezettség alól; e) vizitáció; f) mentesség az egyházi fenyítékek alkalmazása, ítélkezés alól. III. csoport: a pápai oklevelek formulái, szempontok: g) „*protectio*”; h) „*ad ius et proprietatem apostolice sedis*”; i) „*nullo medio / nullo mediante*”; j) „*salva sedis apostolice auctoritate*” birtokjogi értelemben; k) „*salva sedis apostolice auctoritate*” jogviszony értelemben; l) cenzus „*ad inditium protectionis*”; m) cenzus „*ad inditium libertatis*”; n) *libertas* (Montecassino) formula.

I. Az apátságok és a püspökök szentelő hatalma (*potestas ordinis*)

Az apátválasztás, az apát benedictiójára és a szerzetesek felszentelésére vonatkozó rendelkezések

A pannonhalmi alapítólevéllel kapcsolatos hosszú vitában kikristályosodott, hogy a ma ismert diploma nem eredeti, hanem egy annak alapján készült interpolált oklevél.¹²²

Az oklevél sokat vitatott egyes szám első személyben fogalmazott része — a „*Singulare namque*” szavaktól egészen a „*missam celebret*” kifejezéssel záródó mondatig — hozza egy kivételével (montecassinoi szabadság) az összes egyházi kiváltságot. Itt szerepel a — somogyi tized mellett — az apátválasztás szabadsága, az a jog, hogy az apát megáldását tetszőleges püspöktől kérjék, a szerzetesek a rendeket bárhol, bármely püspöktől felvehessék, továbbá a kápolna- és szándálkiváltság.¹²³ Ezek közül most elsősorban az apátválasztásra, az apát megáldására és a szerzetesek felszentelésére vonatkozó rendelkezések érdekesek számunkra. A kérdés az, hogy e két kiváltság összefüggésbe hozható-e az exemptioval.

A kolostor vezetőjének megválasztására vonatkozó rendelkezés igen sokszor szerepel királyi és császári, valamint püspöki és pápai privilégiumokban.¹²⁴ Is-

¹²² *Szentpétery I.*: Magyar oklevéltan. A magyarországi középkori okleveles gyakorlat ismertetése. (A magyar történettudomány kézikönyve II/3.) Bp. 1930. 36.; *Szentpétery I.*: Szent István oklevelei i. m. 179–183.

¹²³ *Adhuc autem subiungens dico, sit id ipsum monasterium ab omni inquietudine semotum, habeantque monachi post transitum sui cuiusque abbatis alium abbatem securiter eligendi [facultatem/potestatem] et a quocumque velint episcopo consecrandi eum; sitque illis licitum ordines accipere quovis loco et a quocumque episcopo. Ante neminem vero abbatum capella incedat, nisi ante patrem eiusdem monasterii propter reverentiam et sanctitatem ipsius loci moreque episcopi in sandalis missam celebret - DHA I. 40. A „*facultas*” vagy a „*potestas*” nyelvtanilag kívánatos lenne, hiányát az eredetiről történő másolás okozhatta, l. *Szentpétery I.*: Szent István oklevelei i. m. 160–162. A jeles kutató szerint tehát ez a rész az eredetiben is megvolt, csak a másolás során rontották el, hagyták ki belőle ezt a szót.*

¹²⁴ A teljesség igénye nélkül például Berthefrid, amiens-i püspök oklevele Corbie-nak (664): „*Et cum abbas fuerit de saeculo isto evocatus, quem unanimiter congregatio ipsius monasterii ex semet*

mételt hangsúlyozásával arra törekedtek, hogy az a benedeki előírás (Regula, c. 64.) szerint történjék, kizárva a káros külső befolyást. Ez azonban csak a kolostor önállóságát biztosította, önmagában nem jelentette a püspöki hatalomtól való függetlenséget. Az apát megáldására és a szerzetesek felszentelésére vonatkozó rendelkezés a területileg illetékes püspök rendi hatalmára vonatkozott. Az a lehetőség, hogy az apát megáldását, illetve a szerzetesek felszentelést tetszőleges püspöktől kérhessék, egyáltalán nem érintette az ordinarius kormányzati joghatóságát. Mivel ez utóbbinak a megvonásáról ebben a részben nem lehet szó, így az említett rendelkezés alapján nem állítható, hogy Pannonhalma exemptiot nyert volna.¹²⁵

Ezzel kapcsolatban még egy további nehézség van, nevezetesen az, hogy II. Paszkál pápa 1102. december 8-án Beneventóban kelt bullája e tekintetben egészen másként rendelkezett.¹²⁶ Tette ezt annak ellenére, hogy I. István rendelkezéseit erősítette meg.¹²⁷ A pápa az apátválasztás tekintetében a királyi rendelke-

---

ipsis bonum et dignum elegerint". Idézi: *Falkenstein, L.*: La papauté et les abbayes françaises i. m. 99. (18. sz. jegyz.). Ezt a rendelkezést megerősítette III. Benedek (855: JE 2663.), I. Miklós (863: JE 2717.) és IX. Leó (1050: JL 4212.) is. Világi uralkodók okleveleiben is találkozunk az apátválasztás szabadságának biztosításával, például III. Ottónál: „Concedimus quoque fratribus, quando quilibet abbas de hoc saeculo migraverit, liberam per se alium substituendi licentiam”. (Monumenta Germaniae Historica. Diplomata regum et imperatorum Germaniae II/2. Ottonis III. Diplomata. Bearbeitet von Theodor Sickel. Hannover 1893. (München 1980.) (a továbbiakban: DO III. - n. 90.); Corvey, 995: „concessimus nostraque auctoritate renovavimus, precipue, ut potestatem habeant, cum necessitas venerit, abbatem eligendi” - DO III. n. 169.; Kornelimünster: „post discessum vero abbas prescripti Lantfridi, si quis inter eos aptus reperitur qui eis preesse ac prodesse sciret, secundum institutam normam eligere sibi liceret abbatem” - DO III. n. 239.; Seon, 999: „Monachis quoque inibi regulariter commorantibus liberam arbitrii potestatem secundum regulare decretum beati Benedicti abbas sibi abbatem eligendi concedimus” - DO III. n. 318.; Gernrode, 999: „vel alie sibi et in eius locum succedentes abbatisse huius seculi homine exuerint, ipsius monasterii sanctimoniales alteram abbatissam eligant idoneam talemque hoc agere abbatissam vero eligere licenciam ius et fas obtineant, qualem usque in hodiernum diem precipua nostri imperii monasteria detinent, videlicet Quitelingeburc, Asinetum et Ganderesheim” - DO III. n. 326.; S. Salvator di Pavia, 1000: „Sancimus insuper et hac nostra imperiali [auctori]tate concedimus, ut si contigerit, quod sepe accidit, quatinus abbas prenominati monasterii huius lucis habitaculum deserat, liceat monachos ac sinu eiusdem ecclesiae quem meliorem viderint eligere in patrem, omnium episcoporum vel omnium mortalium contradictione remota” - DO III. n. 375.; S. Maria Pomposa, 1001: „Qui de suis qualem voluerint abbatem eligant [...]” - DO III. n. 416.

¹²⁵ Ezzel szemben Érszegi Géza az exemptio jelének tekintette az alapítólevél elemzése során: „A monostor zavartalan működését a pápai kiváltságok (privilegium protectionis). Azonban a szabad apátválasztás, az apátnak, valamint a szerzeteseknek bármely püspök által történő felszentelése, továbbá az apát püspöki díszben való misézése egyértelműen mutatják, hogy Pannonhalma olyan kiváltságot kapott, mellyel kikerült a helyileg illetékes püspök joghatósága alól (*privilegium exemptionis*)”, l. *Érszegi G.*: Szent István pannonthalmi oklevele i. m. 55–56.

¹²⁶ 1102: Obeunte vero te nunc loci ipsius abbate vel quocumque successorum tuorum nullus ibi eligatur violentia vel aliqua subreptionis astutia, sed quem fratres communi consensu elegerint vel pars fratrum senioris consilii. Statuimus, ut abbas et monachi eiusdem monasterii, qui sunt ad sacros ordines promovendi, consecrationes quoque ecclesiarum seu altarium, chrisma et oleum sanctum ab episcopis, in quorum diocesi sunt, petant, si gratiam Apostolicę Sedis habuerint, et gratis ac sine pravitate aliqua dare voluerint, sin alias, ad quem maluerint catholicum vadant - A Pannonthalmi Bencés Főapátság Levéltára (a továbbiakban: PBFL), lad. 1. n. 6. (Capsa 39. J.), Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Fényképgyűjtemény (a továbbiakban: DF) 206 804., kiadása: DHA I. 333–334. A továbbiakban a DF-szám és a kiadás alapján hivatkozunk a Pannonthalmi Bencés Főapátság Levéltárában őrzött oklevelekre.

¹²⁷ secundum preceptum beate memorie Stefani pii regis per presens privilegium confirmamus atque statuimus, ut - DHA I. 333.

zést ismételte meg szabatosabb formában, ami arra utal, hogy ez a rész talán megvolt I. István eredeti oklevelében is. A *benedictiora* és a szerzetesek felszentelésre nézve azonban úgy határozott, hogy — ellentétben a királyi rendelkezéssel — azt a megyéspüspöktől kell kérni, amennyiben az bírja az Apostoli Szék kegyét, és nem támaszt indokolatlan követeléseket a kolostorral szemben. Ha ez utóbbi feltétel nem teljesült, akkor, de csak akkor, az apát és a szerzetesek tetszőleges püspökhöz fordulhattak. Ezt a püspökökkel szemben támasztott kívánalmat szinte szó szerint megtaláljuk a korabeli pápai oklevelekben, a formula a 11. század közepétől alakult ki és terjedt el.¹²⁸

A királyi oklevél és a pápai bulla között tehát ellentét mutatkozik, meg kell tehát vizsgálnunk más ide vonatkozó forrásokat is, ahhoz, hogy a királyi rendelkezés eredetiségét, vagy éppen interpolált voltát megállapíthassuk.¹²⁹

Az első, vizsgálat alá vonható forrásunk III. Sándor pápa 1175. december 16-án Anagninban kelt bullája.¹³⁰ Ebben a pápa megerősítette az apátság számára a veszprémi, győri és esztergomi egyházmegyében levő egyházait. Emellett a pápa védelmébe vette az apátságot, felsorolta egyházi kiváltságait, megerősítette I. István, illetve II. Paszkál pápa rendelkezéseit. Az apát megáldására és a szerzetesek felszentelésére vonatkozólag meghagyta elődje és I. István rendelkezését, amely szerint azt az illetékes megyéspüspöktől kell kérni, az említett feltételekkel.¹³¹ Ugyanezen pápa 1181. január 5-én Tusculanumból írt levele meghagyta a magyarországi érsekeknek és püspököknek, hogy tartsák tiszteltben az alapító király által adott és az Apostoli Szék által megerősített kiváltságokat. Ezeket sajnos a levél nem részletezte, csak általánosságban emlékezett meg a királyi rendelkezésről és II. Paszkál privilégiumáról. Annyi azonban kiderül belőle — mivel saját egykori (1175) bullájára is hivatkozik —, hogy korábbi ide vonatkozó rendelkezését is helybenhagyta.¹³² A pápa még ebben az évben, 1181. január 12-én, *Similis apát kérésére megújította saját 1175. évi privilégiumát, amelyben ismételten azt találjuk, hogy az apát *benedictioj*át és a szerzetesek felszentelést a megyéspüspöktől kell kérni.*¹³³ Nem tért el ettől III. Orbán sem, aki 1187. május 8-án meg-

¹²⁸ *Fabre, P.*: Etude sur le Liber Censuum i. m. 92–93.; *Falkenstein, L.*: La papauté et les abbayes françaises i. m. 167–175.

¹²⁹ Vö. PRT I. 116. és 7. sz. jegyz., uo. 137.

¹³⁰ DF 206 824. (PRT I. 606–607.).

¹³¹ 1175: *Crisma [vero] et oleum sanctum, consecrationes altarium seu basilicarum, ordinationes monachorum et clericorum vestrorum qui ad sacros ordines fuerint promovendi, a dyocetano suscipi[etis] episcopo si quidem] catholicus fuerit et gratia atque communionem apostolice sedis habuerit et ea gratis et absqua praviate aliqua vobis voluerit exhibere, alioquin liceat vobis quemcumque malueritis adire antistitem, qui nimirum nostra fultus auctoritate, quod postulatur, indulgeat.* - DF 206 824. (PRT I. 606.).

¹³² 1181: *sancte memorie rex Stephanus monasterium Sancti Martini de Pannonia donaverit libertate; et que illi temporibus felicis recordationis Paschalis pape et nostro privilegia Apostolica Sedes indulserit libertatem, quem rex prefatus concessit et Sedes Apostolica confirmavit observe-tis*” - DF 206 826. (PRT I. 609.), vö. PRT I. 119.

¹³³ 1181: *Crisma vero et oleum sanctum, consecrationes altarium seu basilicarum, ordinationes monachorum et clericorum vestrorum qui ad sacros ordines fuerint promovendi, a diocetano suscipietis episcopo si quidem catholicus fuerit et gratia atque communionem apostolice sedis habuerit et ea gratis et absqua praviate aliqua vobis voluerit exhibere, alioquin liceat vobis quemcumque malueritis adire antistitem, qui nimirum nostra fultus auctoritate, quod postulatur, indulgeat* - DF 208 291. (PRT I. 610.), vö. PRT I. 119., 137–138.

erősítette az apátság számára a veszprémi, győri és esztergomi egyházmegyében lévő egyházait, követve III. Sándor 1181. január 12-i privilégiumát. A pápa láthatólag nem változtatott elődei rendelkezésén, nincs okunk tehát feltenni, hogy az említett kérdésben módosulás következett volna be.¹³⁴

Az első változás III. Kelemen idején jelentkezett. A pápa 1189. március 11-én Lateránból keltezett bullájában több kiváltságot is biztosított a pannonhalmi apátság számára.¹³⁵ Fontos megjegyeznünk, hogy nemcsak ezek tartalma tért el a korábbi privilégiumokban szereplőktől, hanem itt már elmaradt az elődökre való hivatkozás, leszámítva I. Istvánt.¹³⁶ Az apát megáldására és a szerzetesek felszentelésére vonatkozólag a pápa úgy rendelkezett, hogy az tetszőleges püspöktől kérhető, amennyiben a választott személy katolikus, és bírja az Apostoli Szék kegyét.¹³⁷ A bulla nem érintette az apátválasztás kérdését, amit vélhetőleg az magyaráz, hogy ez megvolt már István rendelkezésében is, így nem kellett külön hangsúlyozni.

Az apát megáldására és a szerzetesek felszentelésére utaló rendelkezés tehát csak III. Kelemen idején változott meg, és jelent meg abban a formájában, ahogy azt a pannonhalmi „alapítólevél”-ben ma is olvashatjuk. Ez utóbbi pápai oklevélben csak 1215-ben bukkant fel először teljes terjedelmében, hiszen első alkalommal 1212-ben III. Ince pápa előtt fordult meg I. István oklevele, igaz csak II. András átiratában.¹³⁸ Az első teljes átirás II. Andrástól származik, 1213-ból.¹³⁹ Ezt követte III. Ince 1215. július 28-án kelt bullája, amely az első pápai oklevél, amely I. István oklevelét átirta.¹⁴⁰ Mindezt figyelembe véve arra kell gondoljunk, hogy az „alapítólevél” ma ismert szövegének ide vonatkozó része a tetszőleges püspök megválasztásáról utólag került bele a diplomába, és így őrizte meg II. András 1213., és III. Ince 1215. évi átirata. *Nem valószínű ugyanis, hogy ez volt az eredeti rendelkezés, amelyet II. Paszkál a rá vonatkozó megerősítés ellenére*

¹³⁴ 1187: Crisma vero et oleum sanctum, consecrationes altarium seu basilicarum, ordinationes monachorum et clericorum vestrorum qui ad sacros ordines fuerint promovendi, a diocesano suscipietis episcopo si quidem catholicus fuerit et gratia atque communionem apostolice sedis habuerit et ea gratis et absqua praviate aliqua vobis voluerit exhibere, alioquin liceat vobis quemcumque malueritis adire antistitem, qui nimirum nostra fultus auctoritate, quod postulat, indulgeat - DF 206 828. (PRT I. 612-613.), vö. PRT I. 120., 138.

¹³⁵ Csak másolatokban ismert: 1) II. András, (1225): DF 206 867.; 2) Liber Ruber, n. 44., 88-90. (DF 208 291.); győri káptalan, 1322: DF 206 829. (PRT I. 613-614.).

¹³⁶ 1189: Libertates quoque et iura, dignitates predicti monasterii a sancto Stephano rege eidem monasterio concessas ratas habemus et firmas - PRT I. 613., vö. PRT I. 120., 138.

¹³⁷ 1189: Crisma vero, oleum sanctum, consecrationes altarium seu basilicarum, ordinationes monachorum, qui ad sacros ordines fuerint promovendi, a quo vultis, recipiatis episcopo, si quidem catholicus fuerit et gratiam sedis apostolice atque communionem habuerit - PRT I. 613., vö.: PRT I. 120., 138.

¹³⁸ III. Ince oklevele 1212. március 3-án kelt Lateránban. Másolata az Archivio Segreto Vaticano, Registri Vaticani vol. 8. fol. 84v-85v alatt található meg [DF 291 403.], kiadása: Monumenta romana episcopatus Vespreniensis. A veszprémi püspökség római oklevéltára I-II. Közrebocsájta a Római Magyar Történeti Intézet. Budapestini 1896-1898. (a továbbiakban: MREV) I. 23-26., vö. *Érszegi G.*: Szent István pannonhalmi oklevele i. m. 63.

¹³⁹ Két példány ismert, az egyik pecsétes (DF 206 845.), a másik pecsételetlen (DF 206 844.) volt.

¹⁴⁰ *Pothast* n. 4986. Eredetiben nem ismert csak átiratokban és másolatokban 1) 1216 körül: DF 206 852.; 2) II. András, (1225): DF 208 867.; 3) Liber Ruber, n. 54., 138-141. (DF 208 291.).

*ügymond visszavont volna 1102-ben, majd III. Kelemen ismét visszatért volna a korábbi szabályozáshoz.*¹⁴¹ Elfogadhatóbb volna az a magyarázat, hogy az eredeti rendelkezés megegyezett II. Paszkál pápáéval, és a tetszőleges püspök megválasztásának jogát ténylegesen csak III. Kelemen idejétől bírta az apátság, amely azután utat talált az „alapítólevél”-be is az interpoláció során. Elég erős ugyanakkor a gyanú, hogy az eredeti I. István-féle oklevél semmilyen rendelkezést sem tartalmazott az apát megáldására és a szerzetesek felszentelésére vonatkozólag, csak az apátválasztást illetően, hiszen ilyen még az egyébként szoros mintának tekintett császári oklevelezési gyakorlatban sem lehet kimutatni, viszont a pápai oklevelekben — különösen azokban, amelyek oltalmat biztosítottak — rendre megtaláljuk ezt a kitételet.¹⁴²

III. Ince pápa 1212. március 3-án kelt ítéletlevelében már felfigyelt a III. Kelemen és az I. István-féle elődei rendelkezése között feszülő ellentmondásra. Végül úgy döntött, hogy a korábbi szabályozást hagyja jóvá, azaz a pannonhalmi apát megáldását és szerzetesek a felszentelést a megyéspüspöktől kellett kérni.¹⁴³

¹⁴¹ Vö. *Szentpétery I.*: Szent István oklevelei i. m. 163–164. A szerző éppen ezt használta fel az interpolált másolat keletkezési idejének meghatározásához, amelyet 1209 és 1212 közé helyezett, l. uo. 184.

¹⁴² Így például JL 4984. (St. Omer, 1076), JL 5158. (St. Cyprien de Poitiers, 1080). Kiemelhetjük III. Jenő pápa 1150. december 17-én a Szt. Geneviève apátságának kelt privilégiumát, amelynek ide vonatkozó rendelkezése szinte szó szerint egyezik a III. Kelemen-féle bulla szövegével: „Chrisma, oleum sanctum, consecrationes altarium seu basilicarum, ordinationes clericorum qui ad sacros ordines fuerint promovendi, a quocumque malueritis, suscipietis episcopo, si quidem catholicus fuerit et gratiam atque communionem apostolice sedis habuerit” - JL 9426. További példák: JL 7671. (Corbie, 1135), JL 8254. (Corbie, 1142), JL 11903. (Corbie, 1171.), vö. *Falckenstein, L.*: La papauté et les abbayes françaises i. m. 75–76., 167–175. Corbie esete kitűnő példa arra, hogyan bővíülhet ez a jog a tetszőleges felszentelő püspök jogának elnyeréséig. L. még a 124. sz. jegyzetet is!

¹⁴³ 1212: Innocentius, etc.... Nos autem intellectis per venerabilem fratrem nostrum Hugonem Hostiensem episcopum, quem partibus concessimus auditorem, que proposita fuerant coram eo, obiectiones propositas ab episcopo contra privilegia predictorum Paschalis pape ac sancti regis Stephani, quibus abbas sufficienter respondit, invalidas esse decrevimus, ut eis non obstantibus privilegia ipsa valida reputentur, si autenticum predicti regis tale repertum fuerit, quale nobis rescriptum ipsius sub bulla karissimi filii nostri [Andree] Hungarorum regis illustris extitit presentatum. Quantum tamen ad fundendam intentionem abbatis preficiat, oportuno tempore decernimus; interim autem nichil circa statum monasterii super perceptione decimarum, quas idem monasterium possidet immutetur. Crisma vero, oleum sanctum, consecrationes altarium, seu basilicarum, ordinationes clericorum qui ad sacros ordines fuerint promovendi, clerici ecclesiarum, vel capellarum ipsius monasterii, que sunt in Vesprimiensi diocesi constitute, a Vesprimiensi episcopo postulabunt, si quidem catholicus fuerit et gratiam atque communionem apostolice sedis habuerit, et ea gratis et sine pravitare aliqua voluerit exhibere, alioquin ab alio, quem maluerint, catholico presule suscipiendi ea liberam habeant facultatem, sicut in privilegiis predicti Paschalis et bone memorie Alexandri pape predecessorum nostrorum respeximus contineri; non obstante privilegio felicis memorie Clementis pape, qui mentionem non fecit de predictis predecessorum suorum privilegiis, sed de privilegio sancti Stephani regis, cui quantum ad hoc capitulum, per sepefatos Romanos pontifices extitit derogatum, presertim cum ipse Clemens privilegium illud concesserit salvis institutionibus non solum Romane ecclesie sed ipsius etiam legatorum; nec obstante prescriptione, quam idem abbas in suum subsidium opponerebat, quia si consumata erat prescriptio, quando abbas sancti Martini ab Alexandro papa privilegium impetravit, iuri prescriptionis renunciassse videtur, presertim coram nobis privilegio illo sit usus, quod sue intentioni, quantum ad hunc articulum, contradicit; si vero nondum consumaverat prescriptionem, sed erat prescribendo post impetratum huiusmodi privilegium, bonam fidem non habuit, et ideo secundum canones non prescriptis - MREV I. 23–26. (Vatikáni Levéltár, Reg. Vat. vol. VIII. fol. 84.), vö. PRT I. 138.

Ez az átmeneti helyzet azonban nem tartott sokáig, mert ugyanezen pápa 1216. június 23-i bullájában már úgy rendelkezett, hogy az apát megáldását és a szerzetesek felszentelését tetszőleges főpaptól lehet kérni.¹⁴⁴ Ugyanígy intézkedett III. Honorius 1225. május 26-án¹⁴⁵ és IX. Gergely pápa is 1232. június 23-án.¹⁴⁶

Az apátválasztás kérdésében egyértelműen leszögezhető, hogy ennek joga a konvent kezében volt. Ilyen rendelkezés természetesen szerepelhetett I. István hiteles eredeti oklevelében is, amint arra a német párhuzamok rávilágítanak.¹⁴⁷ A későbbi pápai oklevelek is egyértelműen megerősítik ezt. Sőt, vannak adataink konkrét esetekre, igaz, csak csekély számban. Így például Rafaélról tudjuk, hogy választott apát volt, éppen akkor került az apáti székre, amikor Martirius esztergomi érsek (1151).¹⁴⁸ Favus egykori pécsváradi apátot a pannonhalmi konvent választotta apáttá. IV. Ince pápa ugyanis 1252. december 19-én Perugia-ban kelt levelében értesítette a szerzetesek közösségét, hogy bár korábban helytelenítette a konvent választását, azt most jelen levelével helybenhagyja.¹⁴⁹ 1308. december 11-én Budán kelt oklevelében Gentilis presbiter-kardinalis, pápai legátus megerősítette János korábbi szentmártonhegyi szerzetes, *procurator* apáttá választását. Az előző, választott apát, Jakab¹⁵⁰ halála után a dékán és a konvent az akkori szerzetest és *procurator*t, Jánost választotta apáttá, aki személyesen kérte megerősítését a legátustól. Ez vizsgálatot rendelt el, amelynek eredményeképpen nyilvánította, hogy János egyik szemének hibája nem akadályozza teendőiben, így elismerte apáttá választását, és meghagyta a pécsi püspöknek a *benedictio* elvégzését.¹⁵¹ Különösen fontos adat ez, hiszen nemcsak az apátválasztás gyakorlatáról értesülünk, hanem arról is, hogy az apát megáldását nem a megyéspüspök, hanem egy erre külön kijelölt főpap végezte el. Néhány évvel később, 1320. február 14-én

¹⁴⁴ *Pothast* n. 5123. (1216. június 13.!) Eredetiben nem ismert csak másolatban: Liber Ruber, n. 51., 123–127. (DF 208 291.); átírata: II. András, (1225): Crisma vero, oleum sanctum, consecrationes altarium seu basilicarum, ordinationes monachorum, qui ad sacros ordines fuerint promovendi, a quocumque malueritis, recipiatis episcopo, si quidem catholicus fuerit et gratiam sedis apostolice atque communionem habuerit - DF 208 867. (PRT I. 641.), vö. PRT I. 138.

¹⁴⁵ DF 208 291. (PRT I. 670., hiányos), vö. PRT I. 138.

¹⁴⁶ DF 208 291.; átírta: II. András, 1234: DF 206 946. (PRT I. 711., hiányos), vö. PRT I. 138.

¹⁴⁷ L. a 124. sz. jegyz-et!

¹⁴⁸ 1151: anno quo Martyrius archiepiscopus electus est abbatu Sancti Martini Raphaeli, qui eodem anno in abbatu electus atque benedictus - DF 206 817. (PRT I. 600.), vö. PRT I. 117–118.

¹⁴⁹ 1252: Innocentius episcopus, etc. Dilectis filiis conventui monasterii Sancti Martini de Pannonia ad Romanam ecclesiam nullo medio pertinentis, ordinis sancti Benedicti Iauriensis diocesis salutem et apostolicam benedictionem. Electione, que per vos de dilecto filio Favo, quondam abbate monasterii Waradiensis ordinis sancti Benedicti, Quinqueecclesiensis diocesis, in vestro monasterio, tunc abbas destituto regimine, celebrata fuerat, ipsius electionis duntaxat vitio per sedis apostolice iudicium irritata, nos postmodum attendentes, quod vos vestra direxeratis desideria in eundem tamquam in virum, per cuius credebatis industriam vos et idem monasterium salubriter gubernari, considerantes etiam laudabile testimonium, quod de ipso super meritis vite et conversatione honesta a fide dignis accepimus, ipsum prefato monasterio vestro prefecimus in abbatem - PRT II. 289. (Vatikáni Levéltár, Reg. Vat. Anni X. ep. 298.; *Pothast* n. 14812.), vö. PRT II. 70., XII/B. 17.

¹⁵⁰ Vö. DF 207 121. (PRT II. 353.), l. a következő jegyz-et is!

¹⁵¹ 1308: per obitum bone memorie fratris Jacobi, electi in abbatem decanus et conventus eiusdem monasterii Johannem, tunc monachum et procuratorem eiusdem monasterii in suum et ipsius monasterii abbatem concorditer elegerunt, ipseque nobis huiusmodi electionis decretum infra tempus a iure statutum personaliter presentare curavit petentes humiliter, ut electionem ipsam confirmare canonice dignemur - DF 207 122. (PRT II. 354–355.), vö. PRT II. 50., 70–71.

XXII. János pápa meghagyta az esztergomi érseknek, hogy a szentmártonhegyi apátság apátválasztásában járjon el. A korábbi apát, [II.] Miklós ugyanis csak a maga hasznára kormányozta az apátságot. Megválasztását a pápával nem erősítette meg, az apátság jövedelmeit, birtokait felélte, díszes kegytárgyakat tulajdonított el, világiakkal, nőekkel mutatkozott, végül ismeretlen helyre távozott az apátságból. A konvent ekkor összegyűlt, és szavazással a Kalocsa egyházmegyei Dombó apátját, [III.] Miklóst választotta meg apáttá, és Tamás dékán útján tájékoztatták. Miklós *procurator*a révén értesítette a konventet, hogy elfogadja az apáti tisztelet, továbbá személyesen kérte pápai megerősítését. A pápa megparancsolta az érseknek, hogy vizsgálja meg Miklós alkalmasságát. Ha az apát az áldást még nem bírná, az érsek vagy valamely alárendeltje végezze el, s minderről zárt pecsétetes oklevélben számoljon be a pápának.¹⁵² 1333. április 14-én XXII. János pápa értesítette Hamer Vilmos szentmártonhegyi szerzetest, hogy engedélyezi apáttá választását annak ellenére, hogy a konvent Miklós apát halála után a szokott módon egybegyűlvén választotta őt meg apáttá, és ő maga személyesen kérte megerősítését a pápától. Bár a pápa jogtalanságot vélt — hiszen Vilmos előbb domonkos, majd ciszterci szerzetes volt — érdemeire való tekintettel mégis kinevezte apáttá.¹⁵³

Chrisma, szent olajok, templom- és oltárszentelés

Az apátválasztás és felszentelés mellett általában találunk még olyan elemeket, amelyek az apátságok és a püspökök rendi hatalmának viszonyrendszerében relevánsak. Ezek egy része az adott egyházi intézményekben végzett liturgikus cselekményekhez elengedhetetlen volt (chrisma, szent olajok), más részük (templom- és oltárszentelés) pedig megkövetelt feltétele volt a rendes működésnek, hiszen például misézni csak felszentelt helyen lehetett. Erre egy-egy egyházmegyében annak vezetője, a püspök volt jogosult. Ebből következőleg ennek korlátozása, megszüntetése — amennyiben sor került erre — a püspök rendi hatalmát (*potestas ordinis*) érintette.

A pannonhalmi apátság okleveles anyagában igen kevés alkalommal találunk olyan rendelkezéssel, amely ezt a kérdést érintené. Ez annál is inkább meglepő, mert általában a chrismára, szent olajokra, stb. vonatkozó előírások az apát megáldására és a szerzetesek felszentelésére vonatkozó passzussal egy mondatban szerepeltek.

Így nincs meg például az interpolált I. István-féle pannonhalmi oklevélben, viszont feltűnik II. Pászkal 1102. december 8-i bullájában. A pápai privilégium

¹⁵² Vatikáni Levéltár, Reg. Vat. Anni IV. ep. 975; *Theiner*, A.: *Vetera monumenta historica Hungarum sacram illustrantia I–II*. Romae 1859–1860. (a továbbiakban: *Theiner*) I. 464.; PRT II. 360–361. E tárgyban keletkezett Berengarius Portuensis et Sancte Rufine kardinális és Gasbertus Massiliensis pápai kincstárnok levele az esztergomi érseknek (Vatikáni Levéltár, *Solutiones Servitorum Communium*, 1316–1323, tom. V. fol. 109–110., PRT II. 358–359.). A megválasztott apát meg is jelent a pápa előtt megerősítés végett, vö. *Collectio Diplomatica Benedictina*. A Pannonhalmi Bencés Főapátsági Levéltár középkori oklevelei (CD-ROM). Szerk. Dreska G. Nagykanizsa 2001. (a továbbiakban: CDB) II/111.; PRT II. 372–373., vö. PRT II. 51–52., 72–73.

¹⁵³ 1333: DF 207 144. (PRT II. 376–377.), vö. PRT II. 374–375. (DF 207 143.), PRT II. 377–378. (Vatikáni Levéltár, *Joannis XXII. Regesta Bull. Vol. 105. Ann. 17. Past. II. ep. XV.*), vö. PRT II. 73.

azt írta elő, hogy a templomok és oltárok felszentelését, valamint a chrismát és a szent olajokat a megyéspüspöktől kell kérni, amennyiben bírja az Apostoli Szék kegyét és nem támaszt követeléseket a kolostorral szemben. Ha ez nem így történne, lehetőség van arra, hogy más katolikus püspököt kérjenek fel erre.¹⁵⁴ Fel kell hívnunk a figyelmet arra, hogy a szöveg itt több püspökre utal (*ab episcopis, in quorum diocesi sunt*), ami tökéletesen érthető, hiszen az oklevél kiállítójának nyilvánvalóan számolnia kellett azzal, hogy az apátságnak éppenséggel más egyházmegyében is voltak templomai, oltárai (gyakrabban inkább kápolnái), amint az az oklevél egy másik részéből kiderül. III. Sándor 1175. december 16-án, illetve 1181. január 12-én kelt bullái meghagyták a korábbi pápai rendelkezést.¹⁵⁵ III. Orbán is hasonlóképpen járt el: 1187-ben az elődje, III. Sándor 1181. évi privilégiumában foglaltakat vette át szóról szóra.¹⁵⁶ III. Kelemen — ahogy azt korábban láthattuk — jelentősen változtatott az ide vonatkozó rendelkezésen, hiszen ő már lehetővé tette, hogy a templom- és oltárszentelést, a chrismát és a szent olajokat a szerzetesek tetszőleges püspöktől kérjék, ha az katolikus és bírja az Apostoli Szék kegyét.¹⁵⁷ A későbbi pápai oklevelekben is ezt az előírást találjuk meg. III. Ince ugyan ezt 1212-ben hatályon kívül helyezte,¹⁵⁸ ám ugyanő 1216. június 13-án

¹⁵⁴ 1102: Statuimus, ut abbas et monachi eiusdem monasterii, qui sunt ad sacros ordines fuerint promovendi, consecrationes quoque ecclesiarum seu altarium, chrisma et oleum sanctum ab episcopis, in quorum diocesi sunt, petant, si gratiam Apostolice Sedis habuerint, et gratis ac sine pravitate aliqua dare voluerint, sin alias, ad quem maluerint catholicum vadant - DF 206 804. (DHA I. 333–334.).

¹⁵⁵ 1175. december 16.: Chrisma [vero] et oleum sanctum, consecrationes altarium seu basilicarum, ordinationes monachorum et clericorum vestrorum qui ad sacros ordines fuerint promovendi, a dyocesano suscipi[etis] episcopo si quidem catholicus fuerit et gratia atque communionem apostolice sedis habuerit et ea gratis et absqua pravitate aliqua vobis voluerit exhibere, alioquin liceat vobis quemcumque malueritis adire antistitem, qui nimirum nostra fultus auctoritate, quod postulatur, indulgeat - DF 206 824. (PRT I. 606.; CDB I/18.); 1181. január 12.: Crisma vero et oleum sanctum, consecrationes altarium seu basilicarum, ordinationes monachorum et clericorum vestrorum qui ad sacros ordines fuerint promovendi, a dyocesano suscipietis episcopo si quidem catholicus fuerit et gratia atque communionem apostolice sedis habuerit et ea gratis et absqua pravitate aliqua vobis voluerit exhibere, alioquin liceat vobis quemcumque malueritis adire antistitem, qui nimirum nostra fultus auctoritate, quod postulatur, indulgeat - DF 208 291. (PRT I. 610–611., hiányos; CDB I/21.).

¹⁵⁶ 1187: Crisma vero et oleum sanctum, consecrationes altarium seu basilicarum, ordinationes monachorum et clericorum vestrorum qui ad sacros ordines fuerint promovendi, a dyocesano suscipietis episcopo si quidem catholicus fuerit et gratia atque communionem apostolice sedis habuerit et ea gratis et absqua pravitate aliqua vobis voluerit exhibere, alioquin liceat vobis quemcumque malueritis adire antistitem, qui nimirum nostra fultus auctoritate, quod postulatur, indulgeat - DF 206 826. (PRT I. 612–613., hiányos; CDB I/24.).

¹⁵⁷ Crisma vero, oleum sanctum, consecrationes altarium seu basilicarum, ordinationes monachorum, qui ad sacros ordines fuerint promovendi, a quo vultis, recipiatis episcopo, si quidem catholicus fuerit et gratiam sedis apostolice atque communionem habuerit - PRT I. 613.

¹⁵⁸ Eredetije nincs, másolata az Archivio Segreto Vaticano, Registri Vaticani vol. 8. fol. 84v-85v alatt. - 1212: Crisma vero, oleum sanctum, consecrationes altarium, seu basilicarum, ordinationes clericorum qui ad sacros ordines fuerint promovendi, clerici ecclesiarum, vel capellarum ipsius monasterii, que sunt in Vesprimiensi diocesi constitute, a Vesprimiensi episcopo postulabunt, si quidem catholicus fuerit et gratiam atque communionem apostolice sedis habuerit, et ea gratis et sine pravitate aliqua voluerit exhibere, alioquin ab alio, quem maluerint, catholico presule suscipiendi ea liberam habeant facultatem, sicut in privilegiis predicti Paschalis et bone memorie Alexandri pape predecessorum nostrorum perspeximus contineri - DF 291 403. (MREV I. 23–26.), vö. *Érszegi G.*: Szent István pannonhalmi oklevele i. m. 63.

Perugia-ban kelt privilégiumában — amely újból felsorolta és megerősítette az apátság birtokait, egyházi kiváltságait, hivatkozva az alapító diplomájára is — már a III. Kelemen pápa-féle rendelkezést ismételte meg.¹⁵⁹

Különös jelentőséget nyert mindez az 1220-as évek közepén. Pontosan nem ismert időpontban, kevéssel 1225 előtt, ugyanis leégett az apátsági templom, amelyet Uros apát építtetett újjá.¹⁶⁰ Erről tanúskodik az az oklevél, amelyben II. András király 1225-ben újabb adományt biztosított az apátság számára,¹⁶¹ és maga Uros apát is megemlékezett az újjáépítésről 1226-ban készült számvetésében.¹⁶² Az újjáépített templom felszentelése azonban nem lehetett problémáktól mentes, erre utal II. András király egy már korábban említett, 1225-ben kelt oklevele. Az uralkodó III. Honorius pápához intézett levelében átírta III. Ince 1215. július 28-i oklevelét, illetve III. Kelemen 1189. március 11-i bulláját, valamint III. Ince pápa 1216. június 13-i privilégiumát, amelyek felsorolták az apátság kiváltságait és javait, köztük azt, amelyik lehetővé tette, hogy a templomok felszentelését tetszőleges püspöktől kérjék. Uros apát ezeket azért mutatta be a király, illetve Accontius pápai követ előtt, hogy igazolja: jogosan döntött, amikor a felszentelést a váci, a nyitrai és a zenggi püspöktől kérte.¹⁶³

¹⁵⁹ Eredetije nincs, csak másolatai: 1) II. András, (1225): DF 208 867., 2) Liber Ruber 123–127. (DF 208 291.): „Crisma vero, oleum sanctum, consecrationes altarium seu basilicarum, ordinationes monachorum, qui ad sacros ordines fuerint promovendi, a quocumque malueritis, recipiatis episcopo, si quidem catholicus fuerit et gratiam sedis apostolice atque communionem habuerit.” - PRT I. 640–642. II. András király átíratában szerepelt egyúttal I. István interpolált oklevele III. Ince pápa 1215. július 28-i átíratában, ill. III. Kelemen 1189. évi bullája is.

¹⁶⁰ PRT I. 125–126.

¹⁶¹ DF 206 883. (PRT I. 671–672.).

¹⁶² DF 206 888. (PRT I. 680–682.). Az oklevél dátumsorában uralkodási év van feltüntetve, nyilván azért, mert királyi megerősítésre készült (vö. PRT I. 682; Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke I–II. Szerk. Szentpétery I., Borsa I. Bp. 1923–1987. 430. sz.), ami be is következett még abban az évben, l. DF 206 887. (PRT I. 682.). Utóbb IX. Gergely pápa is megerősítette ezt a diplomát, l. DF 206 889. (PRT I. 682–683.), vö. PRT I. 127–128.

¹⁶³ „Sanctissimo in Christi patri ac domino H[onorio] divina favente gratia sacrosancte Romane ecclesie antisti, Andreas, eadem gratia suus devotus filius, Rex Hungarie, tam debitum, quam devotum famulatum in omnibus. Noverit vestre sanctitatis paternitas, quod cum ecclesie Beati Martini de Sacro Monte Pannonie, que antiquitus combusta a funditus destructa fuerat et per Vriam eiusdem ecclesie abbatem reedificata fuerit, idem ad consecrationem illius ecclesie Briccium Waciensem episcopum et ad celebrationem festi consecrationis invitasset et cum alias michi ex officio debito incumbere interesse debere, quia iure patronatus fungor in ea, sicut in omnibus aliis ecclesiis abbatiarum regalium ite illuc accedandi arriperam, et dum in quadam villa, que vocatur Hre, cum domino legato Acconcio existerem, abbas iam dictus illuc accedens coram domino legati tria privilegia sua, primum sancti regis Stephani et alia dua predecessorum vestrorum, scilicet Clementis et Innocenti, in quibus iura et libertates ecclesie sue continebantur, fecit publicari, ne propter ignoranciam diocesanus episcopus crederet sibi fieri iniuriam. In quibus privilegiis continebantur, quod oleum et chrisma et consecrationes altarium seu basilicarum a quocumque mallet episcopo reciperet. Episcopus autem diocesanus nichilominus se opposuit et allegavit pro se ius commune et iniuriam sibi fieri dixit in eo, quod non deberet fieri consecratio per alium, nisi per ipsum. Abbas ex adverso respondit, hoc ne esse verum, nec cessavit uti iure suo dicens, quod iuris executio nemini facit iniuriam. Et per supradictum episcopum B(riccium) Waciensem et Iacobum Niriensem et episcopum Scenensem ecclesiam suam fecit consecrari. Et quia privilegia iam dicta ad presentiam vestre sanctitatis debebant propter hoc et propter alias causas deferri, timens propter distantiam et periculum viarum amissionem privilegiorum, tenorem eorundem de verbo ad verbum transcriptum sub aurea bulla mea et sigillis supradictorum trium episcoporum roboratum ad maiorem fidem vobis faciendam ad vos destinavi.” - DF 208 867. (PRT I. 653–655.), vö. *Fejérfaltay L.*: A pannonthalmi apátság alapító oklevele i. m. 12–13.; PRT I. 126. Ez az eset nem volt egyedi.

Még ugyanebben az évben, 1225. május 26-án, Uros apát személyesen esközölte ki III. Honorius pápánál birtokainak és jogainak megerősítését, amelynek alapja III. Ince 1216. június 13-i bullája volt.¹⁶⁴ Ez az eset néhány évvel később megismétlődött: az apát maga kereste fel IX. Gergely pápát Spoleto-ban, aki teljesítette kérését, és 1232. június 23-án megerősítette birtokait és jogait, hivatkozva III. Honorius és III. Ince pápák említett rendelkezéseire.¹⁶⁵ Az 1225. és 1232. évi privilégiumok tartalmából következőleg immár azzal számolhatunk, hogy a chrisma, szent olajok kiszolgáltatását, illetve a templomok, oltárok, stb. szentelésének jogát a pannonhalmi apát tetszőleges püspöktől kérhette.¹⁶⁶

Ezt a megállapítást szemléletesen alátámasztja néhány további oklevél, jóllehet azok Veszprém egyházmegyei apátságokra és prépostságokra vonatkoznak. III. Ince egy 1212-ben kelt oklevelében ugyanis elrendelte a Veszprém egyházmegyei apátoknak és prépostoknak és más *exemptus* (!) egyházak főpapjainak, hogy a chrismát, a szent olajokat és az egyházi rendeket a veszprémi püspöktől kérjék, hacsak nem rendelkeznek mentességet biztosító kiváltsággal. A parancs érvényesítését pedig a szentgotthárdi és cikádori apátokra, valamint a csongrádi főesperesre bízta.¹⁶⁷ Az elmondottakat támogatja Pelagius albanói püspök és István a római Tizenkét Apostol presbiter-kardinálisának 1216. február 1-én kelt ítéletle vele János esztergomi érsek és Róbert veszprémi püspök ügyében. A pápai delegált bírák biztosították a veszprémi püspök számára a királynék koronázási jogát, valamint azt is előírták, hogy a Veszprém egyházmegyei királyi prépostságok és apátságok a chrisma-t, szent olajokat, stb. a megyéspüspöktől kötelesek megkapni, akárcsak a ciszterci szerzetesek.¹⁶⁸ Az 1212. évi pápai levél külön is megemlítette

---

Jóval korábban, 1137-ben ugyanis Dávid apát a leégett, majd általa helyreállított templomot a király jelenlétében Felicián esztergomi érsekkel és más püspökökkel szenteltette fel: „Quondam etenim eadem ecclesia divino iudicio combusta nostro vero tempore studioso labore et impensis David a nobis constituti eiusdem abbatis reparata, meliorata et amplificata cum me iubente, me presente reconsecratur ab archiepiscopo Feliciano aliisque episcopis” - DF 206 810. (PRT I. 596.), vö. PRT I. 117.

¹⁶⁴ Eredetije nincs, másolata: DF 208 291. (PRT I. 670.).

¹⁶⁵ Eredetije nincs, másolata: DF 208 291. (PRT I. 711.). 1234-ben a pápa oklevelét átírta II. András király: DF 206 946. (PRT I. 736.).

¹⁶⁶ Hozzá kell tennünk azonban, hogy itt is *általában* a templomokról és oltárokról volt szó, de ezek közül csak az egyik volt maga az apátsági templom. Az egyéb egyházak, templomok és kápolnák helyzetével a jelen munkában nem foglalkozunk, részben terjedelmi okok miatt, részben pedig azért, mert ezek jogállása nem volt feltétlenül azonos az apátsági templomokéval, oltárokéval.

¹⁶⁷ „Innocentius episcopus servus servorum Dei dilectis filiis abbatibus, prepositis et aliis exemptarum ecclesiarum prelatiis in Vesprimiensi diocesi constitutis salutem et apostolicam benedictionem. Volentes Vesprimiensi episcopo in iure suo, sicut tenemur, adesse, auctoritate vobis presentium districtius inhibemus, ne sacros ordines, chrisma et alia ecclesiastica sacramenta, que suscipere debeatis ab ipso, quamdiu gratiam apostolice sedis habuerit et ea vobis gratis et sine pravitate aliqua voluerit exhibere, ab aliis episcopis recipere presumatis, nisi hoc forte alicui vestrum ex speciali sedis apostolice privilegio sit indultum, neque contra tenorem privilegiorum vestrorum in preiudicium Vesprimiensi ecclesie usurpare vobis aliquid temere attemptetis. Alioquin noveritis, nos dilectis filiis Sancti Gotardi et de Sekodor abbatibus Quinqueecclesiensis et Geuriensis diocesum et archidiacono de Cheringrad Waciensis nostris dedisse litteris in mandatis, ut vos ab huiusmodi presumptione, sicut iustum fuerit, appellatione remota, compescant” - DF 230 073. (MREV IV 305.).

¹⁶⁸ „a Vesprimiense ecclesia presentantur omnia ecclesiastica sacramenta illud idem de abbatiis et praeposituris regalibus observetur, sicut et hactenus observatum. [ ] Adiciamus quoque, ut abbates, monachi abbatiarum Cisterciensis Ordinis secundum suorum privilegiorum tenorem recipiant omnia ecclesiastica sacramenta [ab episcopo Vesprimiense] super quod Strigoniensis [archiepiscopus] nul-

az *exemptus* egyházakat, de itt is meghagyta az ordinarius rendi hatalmának érvényesítését, a négy évvel későbbi ítéletével pedig lényegében helybenhagyta azt. Sőt, III. Honorius pápa 1220. december 18-án újból megerősítette a veszprémi püspök jogait, hivatkozva az 1212. és 1216. évi oklevelekre.¹⁶⁹ Ebből pedig az következik, hogy az exempt státus eléréséhez nem volt elengedhetetlen feltétel a chrisma, szent olajok elnyerésére, stb. vonatkozó privilégium.

A püspök által végzett nyilvános istentisztelet (missa publica) tiltása

A pannonhalmi apátság okleveles anyagában viszonylag ritkán szerepelt az a rendelkezés, hogy a püspök az apát engedélye nélkül nem celebrálhat nyilvános istentiszteletet a kolostorban. A püspök elvileg bármely felszentelt helyen misézhetett, természetesen elsősorban egyházmegyéjében, ami alkalmanként jelentős terhet rótt az egyes egyházi intézményekre, így az apátságokra is, hiszen a főpap gyakorta kisebb-nagyobb kísérettel érkezett, amelynek elszállásolását és ellátását a vendéglátónak kellett biztosítania. Ezen túlmenően az ilyen látogatás azzal a veszéllyel járt, hogy — a nagy, sokszor laikusok hadát vonzó tömeg miatt — megzavarja az egyház nyugalalmát, esetleg a püspök beavatkozik annak belső életébe. Éppen ezért nem meglepő, hogy a külföldi forrásokban rendkívül gyakran találkozunk a püspöki szentelő hatalom ezen elemének tiltásával.¹⁷⁰

latenus opponat” - Monumenta Ecclesiae Strigoniensis I–III. Ed. F. Knauz, C. L. Dedek, Strigonii 1874–1924. (a továbbiakban: MES) I. 209–210.

¹⁶⁹ „Honorius episcopus etc. venerabili fratri Vesprimiensis episcopo, salutem, etc. Ea que concordia vel iudicio terminantur, firma debent et illibata consistere, et ne in recidive conventionis scrupulum relabantur, apostolico convenit presidio communiri. Ex parte suiquidem tua fuit nobis humiliter supplicatum, ut diffinitivam sententiam, quam venerabilis frater noster P[elaginus] Albanensis episcopus apostolice sedis legatus, et dilectus filius S[tephanus] basilice Duodecim Apostolorum presbyter cardinalis quos bone memorie I[nnocentius III] papa predecessor noster tibi et venerabili fratro nostro Strigoniensi archiepiscopo concesserat auditores, super iure coronationis et inunctionis reginarum Ungarie, abbatii et preposituriis regalibus Vesprimiensis diocesis et rebus aliis pro te contra eundem archiepiscopum rationabiliter promulgarunt, apostolico dignamur munimine roborare. Nos igitur tuis iustis precibus inclinati, sententiam ipsam iustitia exigente prolata, auctoritate apostolica confirmamus, et presentis scripti patrocinio communimus” - Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár 3115. (MREV I. 51.).

¹⁷⁰ Például I. Gergely pápa Castoriushoz, Rimini püspökéhez írt levelében (JE 1362.), I. Miklós pápa Vézelaynek adott privilégiumában. A Liber Diurnus 32., 77. és 88. formuláiba is bekerült ez a rendelkezés: 32. (Cod. Vat. Fol 17v-18r): „Pro qua re piis desideriis fauentes hac nostra auctoritate id quod exposcitur effectui mancipamus et ideo omnem cuiuslibet ecclesie sacerdotem in prefato monasterio dicionem quamlibet habere hac auctoritate preter sedem apostolicam prohibemus. Ita ut nisi ab abbate monasterii fuerit inuitatus nec missarum ibidem solemnitate quispiam presumat omnimodo celebrare, ut profecto iuxta id quod subiecti apostolici priuilegii consistunt inconcusse ditandum permaneat”, vö. LD, F 32, Cod. Claromont. Fol 4vb, Cod. Ambr. 16v; F 77, Cod. Vat. Fol. 61v, Cod. Claromont. Fol. 20ra, Cod. Ambr. 126r-126v; F 86, Cod. Vat. Fol 88v, Cod. Ambr. Fol 109v (117v). Az ünnepi miséhez legtöbbször körmenet (processio) kapcsolódott, amely roppant zavaró lehetett különösen a szerzetesek számára, nem beszélve az elszállásolás (statio) terheiről. Ez a rendelkezés megjelent az exemptus és nem exemptus egyházak esetén is. Ez utóbbira jó példa II. Viktor pápa 1057. május 13-án Saint-Bertin kolostorának adott privilégiuma: „Stationes autem illic publicas per episcopum fieri omnino prohibemus, ne is servorum dei recessibus, popularibus occasio prebeatur ulla conventibus, ac simpliciores ex hoc animas plerumque, quod absit, in scandalum trahat” - JL 4367. (PL CXLIII. col. 829–831.); vagy II. Ince 1131. április 26-i bullája Lobbes-nak: „Stationes etiam publicas a Leodiensi episcopo in eodem fieri coenobio eundemque episcopum ibidem

Pannonhalma esetében elsőként II. Paszkál pápa 1102. december 8-i bullájában találunk ilyen tiltó rendelkezést. A pápa meghagyta, hogy egyetlen püspök sem szentelhet fel önhatalmúlag szerzeteseket, nem tarthat nyilvános, azaz laikusokat is befogadó istentiszteletet a kolostorban, hacsak az apát erre fel nem kérte.¹⁷¹ A későbbi pápai privilégiumok — 1175. december 16.,¹⁷² 1181. január 12. (III. Sándor),¹⁷³ 1187 (III. Orbán),¹⁷⁴ 1216. június 13. (III. Ince),¹⁷⁵ 1225. május 26. (III. Honorius),¹⁷⁶ 1232. június 23. (IX. Gergely)¹⁷⁷ — is említik ezt a kiváltságot. III. Kelemen pápa 1189. március 11-én kelt bullája viszont nem tartalmazza.¹⁷⁸ Itt említhető meg, hogy 1247-ben IV. Ince — István esztergomi érsek panaszának orvoslása végett — figyelmeztette Salamon pannonhalmi apátot, hogy körmenetben járuljanak az odalátogató érsek elé, és tegyék lehetővé, hogy szabadon, palliumban misézheszen a kolostorban.¹⁷⁹ Ez azonban nem jelentette azt,

---

aliquando venire vel aliquod adventu suo gravamen inferre, nisi ab abbate et fratribus vocatus fuerit, omnino prohibemus" - JL 7468. (PUN n. 13., 103–106.). Vö. *Schreiber, G.*: Kurie und Kloster i. m. I. 66., 191–193.; *Falkenstein, L.*: La papauté et les abbayes françaises i. m. 161–163.

¹⁷¹ „Decernimus etiam, ut nulli episcoporum liceat in iam dicto monasterio ordinationes facere seu publicas missas celebrare, nisi ab abbate invitatus fuerit” - DF 206 804. (DHA I. 334.).

¹⁷² „Nulli quoque episcoporum liceat in iam dicto monasterio ordinationes facere seu publicas missas celebrare, nisi ab abbate invitatus fuerit” - DF 206824. (PRT I. 607.). Másolata: 1) Liber Ruber, n. 41., 78–81 (DF 208 291.); 2) 16. századi egyszerű másolat: PBFL Capsa 72. I.

¹⁷³ „Nulli quoque episcoporum liceat in iam dicto monasterio ordinationes facere seu publicas missas celebrare, nisi ab abbate invitatus fuerit” - DF 208 291. (PRT I. 610–611., hiányos; CDB I/21.).

¹⁷⁴ „Nulli quoque archiepiscoporum vel episcoporum liceat in iam dicto monasterio ordinationes facere seu publicas missas celebrare, nisi ab abbate invitatus fuerit” - DF 206 828. (PRT I. 612–613., hiányos; CDB I/24.); JL 15968. Másolata: Liber Ruber, n. 43., 84–87.

¹⁷⁵ Eredetije nincsen, csak átíratva, I. II. András, (1225): „Insuper auctoritate apostolica inhibemus, ne quis archiepiscopus vel episcopus ad monasterium vestrum accedat causa ordines vel missas publicas celebrandi, nisi fuerit ab abbate invitatus” - DF 206 867. (PRT I. 641.). Másolata: Liber Ruber, n. 51., 123–127. (DF 208 291.).

¹⁷⁶ „Insuper auctoritate apostolica inhibemus, ne quis archiepiscopus vel episcopus ad monasterium vestrum accedat causa ordines vel missas publicas celebrandi, nisi fuerit ab abbate invitatus” - *Pothast* n. 7413. Eredetije nincs, másolata: Liber Ruber n. 50., 119–123. (DF 208 291.), 1234: DF 206 946. (PRT I. 670., hiányos; *Theiner* I. 56.; CDB I/80.).

¹⁷⁷ „Insuper auctoritate apostolica inhibemus, ne quis archiepiscopus vel episcopus ad monasterium vestrum accedat causa ordines vel missas publicas celebrandi, nisi fuerit ab abbate invitatus” - Eredetije nincsen, másolata: Liber Ruber, n. 55., 141–145. (DF 208 291.), átíratva: II. András, 1234: DF 206 946. (PRT I. 711., hiányos; CDB I/127.).

¹⁷⁸ Eredetije nincs, csak másolatokban ismert: 1) II. András, (1225): DF 206 867.; 2) Liber Ruber, n. 44., 88–90. (DF 208 291.); győri káptalan, 1322: DF 206 829.

¹⁷⁹ A pápa értesítette az apátot, hogy az ügy vizsgálatát a pilisi cisztercita apátra és perjelre, illetve az egri prépostra bízta. „Innocentius episcopus servus servorum Dei dilectis filiis... abbati et conventui monasterii sancti Martini de Pannonia, Jauriensis diocesis, salutem et apostolicam benedictionem. Ex parte venerabilis fratris nostri... archiepiscopi Strigoniensis nobis est oblata querela, quod cum ipse ac predecessores eius consuerint in monasterio vestro tamquam metropolitanus professionaliter recipi et in eodem monasterio cum palleo celebrare, vos spiritu rebellionis assumpto, ei super hoc iniuriosi estis plurimum et molesti. Volentes igitur, ut corrigatis excessum huiusmodi per vos ipso, universitatem vestram rogamus attentius et monemus, per apostolica vobis scripta mandamus, quatinus eundem archiepiscopum cum ad monasterium vestrum accesserit, prout consuevistis hactenus, professionaliter admittentes, eum celebrare ibidem cum palleo libere permittatis. Alioquin dilectis filiis... abbati et priori de Pelys, Cisterciensis ordinis, Vesprimiensis diocesis, et... preposito ecclesie Agriensi litteris nostris iniungimus, ut partibus convocatis, audiant causam et appellatione

hogy az érsek bármilyen jogi igényt támaszthatott az apátsággal szemben, amint az III. Kelemen pápa rendelkezéséből kiderül.¹⁸⁰

II. Az apátságok és a püspökök kormányzati hatalma (*potestas iurisdictionis*)

Mentesség az egyházmegyei zsinaton való részvétel alól

A püspöki kormányzati hatalom gyakorlásának egyik legfontosabb fóruma az egyházmegyei zsinat volt. A diocesis kormányzását és az egyháziak fegyelmi ügyeinek tárgyalását emelhetjük ki a számos funkció közül. Ahogy azt korábban láthattuk, az egyházmegye minden klerikusa, a székeskáptalanok tagjaitól a plébániaegyházak papjain át a kolostorok apátjaival bezárólag mind kötelesek voltak itt megjelenni. Ez fejezte ki — többek között — a püspök hierarchikus felsőbb-ségét, joghatóságát az egyházmegye klerikus társadalmá felett. Éppen ezért különösen fontos az *exemptio* szempontjából a zsinati részvétel alóli mentesség tanulmányozása.

Ezzel a kiváltsággal elsőként II. Paszkál már többször idézett, 1102. december 8-án Pannonhalmának adott bullájában találkozunk. A pápa meghagyta, hogy egyetlen püspöknek sem szabad az apátot vagy a szerzeteseket zsinatra hívnia, megjelenésre köteleznie.¹⁸¹ 1175. december 16-án III. Sándor pápa — hivatkozva elődje, II. Paszkál rendelkezésére — majdnem szóról szóra egyező módon rögzítette ezt a kiváltságot. Lényegében csak egy apróbb változtatást eszközölt: pusztán annyit iktatott be, hogy egyetlen püspök sem kötelezheti megjelenésre *saját* zsinatán az apátot és a szerzeteseket.¹⁸² Hat évvel később, 1181. január 12-én, a pápa „átírta” saját korábbi bulláját, amelyben természetesen szóról szóra benne van az előbbi rendelkezés is.¹⁸³ 1187. május 8-án III. Orbán megújította III. Sándor 1181-es privilégiumát, amelynek szövegén kisebb változtatásokat eszközölt. Így az ide vonatkozó rendelkezésben már nemcsak a püspököknek, hanem az érsekeknek is tilalmazta az apát és a szerzetesek zsinatra hívását.¹⁸⁴ Az itt említett négy pápai bullától eltérően fogalmazta meg ezt a kiváltságot III. Kelemen

remota, canonico fine decidant, quod decreverint, per censuram ecclesiasticam firmiter observari.” - DF 248 968. (*Pothast* n. 12640.; MES I. 368.), vö. PRT II. 78.

¹⁸⁰ „Archiepiscopus per quovis loco sue provincie facienti transitum aut ad ea forsan declinati divina officia etiam in pontificali celebrari duximus concedendum. Sic tamen, quod praetextu concessionis huiusmodi in locis ipsis exemptis nullam aliam iurisdictionem idem archiepiscopus exercent, nec personis exemptis vel privilegiis molestiam inferat vel gravamen, nullumque exemptioni vel privilegiis eorundem aliud praeiudicium generetur, nec archiepiscopo ius aliud quomodolibet acquiratur” - Capitulum II. de privilegiis in Clementinis. Idézi: PRT II. 78. (6. sz. jegyz.).

¹⁸¹ „Decernimus etiam, ut nulli episcoporum liceat ad synodum vocare aut abbates vel monachos” - DF 206 804. (PRT I. 593.; DHA I. 334.), vö. PRT I. 139.

¹⁸² „Nulli quoque episcoporum liceat abbatem et monachos ad synodum suam vocare” - DF 206 824. (PRT I. 607.). Másolata: 1) Liber Ruber, n. 41., 78–81. (DF 208 291.), 2) 16. század: DF 208 823.

¹⁸³ „Nulli quoque episcoporum liceat abbatem et monachos ad synodum suam vocare” - DF 208 291. (PRT I. 610.). A rendtörténet közlése rendkívül hiányos, csak számokkal jelezte a korábbi bullától való eltéréseket, és így az oklevél szövegét csonkán közölte, vö. CDB I/21.

¹⁸⁴ „Nulli quoque archiepiscoporum vel episcoporum liceat abbatem et monachos ad synodum suam vocare” - DF 206 828. (PRT I. 612.). Másolata: Liber Ruber, n. 43., 84–87. (DF 208 291.). A rendtörténet közlése rendkívül hiányos, csak számok jelezik a korábbi bullától való eltéréseket, és így az oklevél szövegének közlése csonka, vö. CDB I/24.

pápa 1189. március 11-én kelt privilégiuma. Szövegezése nem vezethető le a többiből, azoktól független, amit már más tekintetben is megfigyelhettünk.¹⁸⁵

A későbbi pápai bullák már nem tartalmazzák ezt a kiváltságot, így hiányzik III. Ince 1216. június 13-án kelt privilégiumából,¹⁸⁶ illetve III. Honorius pápa 1225. május 26-án kelt okleveléből,¹⁸⁷ valamint IX. Gergely 1232. június 23-i bullájából,¹⁸⁸ amely hivatkozik a két előző oklevélre.

Az apátság tehát igen korán, már 1102-től kezdve élvezte ezt a kiváltságot, ami részleges mentességet biztosított az ordinarius kormányzati joghatósága alól. Sőt, 1187-től kezdve az apát és a szerzetesek már egyetlen érsek zsinatán sem voltak kötelesek megjelenni. Ezt még inkább megerősítette az 1189. évi kiváltságlevél, amely a zsinatra hívást kizárólag a pápának, illetve oldalkövetének tartotta fenn. Ez természetesen nem zárta ki a tartományi vagy országos zsinatokon való részvételt, ami konkrét példákkal is igazolható.¹⁸⁹

¹⁸⁵ „Illud autem privilegii presentis auctoritate statuimus, ut nemini liceat abbatem vel monachos [...] ad speciales synodos convocare, nisi Romano pontifice vel legato ab eius latere destinato” – Eredetije nincs, csak másolatai: 1) II. András, (1225): DF 206 867., 2) Liber Ruber, n. 44., 88–90. (DF 208 291.), 3) győri káptalan, 1322: DF 206. 829. (PRT I. 613.).

¹⁸⁶ Eredetije nincs, csak másolatai: 1) II. András, (1225): DF 206 867., 2) Liber Ruber, n. 51., 123–127. (DF 208 291.), PRT I. 640–642.

¹⁸⁷ Eredetije nincs, csak másolata: Liber Ruber, n., 119–123. (DF 208 291.), PRT I. 670.

¹⁸⁸ Eredetije nincs, csak másolata: Liber Ruber, n., 141–145. (DF 208 291.), PRT I. 711.

¹⁸⁹ A szabolcsi zsinat szövegének bevezető része általában utal az apátok, így talán a pannonhalmi kolostor vezetőjének zsinati részvételére: „Regnante creatore et salvatore domino nostro Jesu Christi anno incarnationis eius millesimo XCIIo XIII kalendas Junii in civitate Zabolch sancta sinodus habita est, presidente christianissimo Hungarorum rege Ladislao cum universis regni sui pontificibus et abbatibus, necnon cunctis optimatibus, cum testimonio totius cleri et populi.” – *Závodszy L.*: Törvények i. m. 157. 1103-ban Szerafín esztergomi érsek egyezséget hozott létre a pannonhalmi apát, Péter és a veszprémi püspök, Mátyás között. A megbékélést hozó tárgyalásban (disceptatio) részt vett Ugolin, a kalocsai, Sixtus, a váradi, és Arduinusz, a győri egyház főpapja: „Seraphinus archiepiscopus Strigoniensis simulatus inter Matheum episcopum Wesprimiensem et Petrum abbatem. S. Martini de Monte Pannoniae amicissime conponit, cui disceptationi intererant Ugolinus Colocensis, Sixtus Varadiensis et Arduinus Geuriensis episcopi. Anno Domini MCIII.” – Árpádkori új okmánytár I–XII. Közzé teszi Wenzel Gusztáv. Pest–Bp. 1860–1874. (a továbbiakban: ÁÚO) I. 45., MES I. 71., vö. *Waldmüller, L.*: Die Synoden in Dalmatien, Kroatien und Ungarn. Von der Völkerwanderung bis zum Ende der Arpaden (1311). (Konziliengeschichte, Hrsg. von Brandmüller, W. Reihe A: Darstellungen) Paderborn – München – Wien – Zürich 1987. 167. A szerző nem foglal állást egyértelműen, óvatosan döntőbíráskodást (Schiedsgericht) említ. Az 1252. évi esztergomi zsinat, kifejezetten egy apátság, a zalavári ügyében gyűlt össze. Az apát, Balázs és a veszprémi püspök, Zelandus ugyanis összetűzésbe került tizenkét plébániaegyház joghatósága miatt. Bánca István esztergomi érsek Szent Lukács evangélista ünnepére zsinatot hívott össze, ahol megjelent a tartomány minden apátja, prépostja és papja. A zalavári apát és a veszprémi püspök kölcsönösen előadták álláspontjukat a vitatott joghatósági kérdésben, az érsek pedig az elmondottak alapján az apát javára ítelt: „Nos Stephanus, Dei gratia archiepiscopus Strigoniensis, etc. significamus omnibus per presentes litteras, quod in synodali nostra congregatione in die festi Sancti Luce evangeliste universis abbatibus, prepositis et clero nostre dyccesis solemniter celebrata, vir religiosus frater Blasius abas (!) monasterii de Zala de medio aliorum surgens querulosa et lamentabili voce nobis et universis abbatibus atque clericis retulit in hunc modum, [quod] venerabilis in Christo pater dominus Zlaudus episcopus Wesprimiensis... Quibus sic auditis iam dictus venerabilis pater dominus Zlaudus episcopus Wesprimiensis similiter in eadem nostra congregatione coram nobis astans, contra eundem abbatem respondit [...] Datum tertio die congregationis nostre annotat ” - DF 249 066. (PRT VII. 460–461). Azt sajnos nem tudjuk, hogy a királyi apátságok vezetői vagy szerzetesei közül kik voltak jelen a zalavári apátan kívül, hiszen az érsek csak „összes” apátot említ. A zsinati határozatok első kiadója Péterffy Károly egész sor apátot szerepeltetett ezen a zsinaton. Szerinte jelen volt — mások mellett — Favus pannonhalmi, György garamszentbenedeki, Jakab bakonybéli apát. Ezt a megállapítást azonban Batthyányi Ignác szigorúan elutasította, és az ő hatására a későbbiekben ez a felvetés már nem is jelent meg többé.

Mentesség a püspöki vizitáció alól

Az ordinarius kormányzati hatalmának egyik legerősebb eleme az egyházmegyei intézmények rendszeres látogatása, vizitációja volt. Ezen alkalmakkor tájékozódott az egyháziak fegyelmi életéről, az esetleges vétkekről és kihágásokról, és szükség esetén — élve a büntető hatalmához kapcsolódó fenyítékekkel — orvosolta azokat. A két elem tehát szoros kapcsolatban állt. A rendszeres vizitációkat a magyar egyházi törvénykezés is — legalábbis a szabolcsi zsinat rendelkezése óta — kívánatosnak tartotta, és nincs okunk kételkedni az intézmény működé-

A zsinat dátuma egyes kutatók szerint (Sacra concilia ecclesiae Romano-Catholicae in Regno Hungariae celebratae ab anno Christi MXVI usque ad annum MDCCXV Accedunt Regum Hungariae & Sedis Apostolicae legatorum constitutiones ecclesiasticae ex mss. Potissimum eruit, collegit, illustravit P. Carolus Péterffy e Societate Jesu. Pars prima in qua concilia & constitutiones ab anno Christi MXVI usque ad annum MDXLIV prodeunt. Posonii 1741. — a továbbiakban: *Péterffy* — I. 87.; MRH I. 80.; *Balics, L.*: Egyháztörténet i. m. II/2. 11–12.; PRT VII. 461–462.) 1256, de *Knauz* Nándor (MES I. 394.) és *Fejér* György (Codex diplomaticus Regni Hungariae ecclesiasticus ac civilis I–XI. Stud. Et op. G. Fejér. Budae 1828–1844. — a továbbiakban: *Fejér* — IV/2. 153.) nyomán Waldmüller 1252-re tette, l. *Waldmüller, L.*: Die Synoden i. m. 176–177. Felmerülhet elvileg, hogy itt egy Esztergom egyházmegyei zsinatról volt szó, de ennek ellentmond, hogy sem a zalavári apátság, sem a vitatott plébániák nem az esztergomi egyházmegyébe, hanem a veszprémibe, magasabb szinten természetesen az érseki egyháztartományba tartoztak. Erre tekintettel sorolhatjuk az országos zsinatok közé, vö. *Waldmüller, L.*: Die Synoden i. m. 177–179.; *Péterffy* I. 87–88.; PRT II. 45., VIII. 57.; *Balics, L.*: Egyháztörténet i. m. II/2. 12.; *Knauz N.*: Garamszentbenedek i. m. 68. A Péterffy-féle listáról igen szemléletesen írt Batthyányi: „non tam ex coniecturis quam hallucinationibus Peterffianis conflatum fuisse”, l. *Batthyány, I.*: Leges ecclesiasticae regi Hungariae. Claudiopoli 1627. II. 391. IV. Orbán pápa 1263-ban Magyarországra küldte Angelus nevű káplánját azzal az utasítással, hogy tárgyalja meg a magyar főpapokkal egy esetleges Bizánc elleni fellépés lehetőségét, valamint a tatár-kérdést. 1261-ben ugyanis Alexios Strategopoulos visszafoglalta VIII. Palaiologos Mihály számára Bizánc városát, ami miatt szembekerült a pápával. Ez tükröződik IV. Orbán 1263. október 14-én a kalocsai érsekhez intézett levelében: „a sventionne praestanda Imperio Constantinopolitano, pro quo dilectum filium Angelum clericum capellae nostrae ad partes regni praefati transmisimus”. A pápa tehát elsősorban azért küldte legátusát, hogy a magyar főpapi kar az ő emberét, Balduint támogassa, vö. *Waldmüller, L.*: Die Synoden i. m. 181. A pápai követ Budára hívott össze egy országos zsinatot. A fő téma mellett itt került sor Fülöp esztergomi érsek és Jób pécsi püspök viszáljának rendezésére. Ez utóbbi ügy kapcsán értesülünk a fontosabb résztvevőkről. Az esztergomi érseknek kívül megjelent ugyanis a zsinaton Amadé győri, Lampert egri, Fülöp váci, Pál veszprémi, Vince nyitrai püspök, valamint Pál pannonhalmi, ill. a pécsváradi, szekszárdi és a somogyvári apát. A pécsi, a szerémi és az erdélyi püspököt, valamint a kalocsai érseket prokurátorok képviselték, jelen voltak továbbá egyéb apátok, prépostok, főesperesek és plébániaegyházi papok is. A zsinat összehívásáról és az ügyről Amadé győri püspök oklevele ad tájékoztatást: „Nos O[m]modeus [a] divina miseratione episcopus Iauriensis, de provincia Strigoniensi, significamus, quod quum anno domini millesimo ducentesimo sexagesimo tertio, indictione sexta, quarto die exeunte Aprilii essemus apud Budam ad convocacionem magistri Angeli, clerici capelle domini Pape et nuncii eiusdem in partes Ungarie, et consideramus una cum praenominato magistro Angelo et reverendo archiepiscopo Strigoniensi domino Philippo metropolitano nostro in ecclesia praepositali exhibitis nobis litteris et mandato apostolicis” - *Fejér* IV/3. 172–174.; MES I. 484., vö. *Koller, J.*: Historia episcopatus Quinqueecclesiarum I–VII. Posonii – Pesthini 1782–1812. II. 172.; MRH I. 82; *Franzóni V.*: Szekszárd i. m. 15.; *Balics, L.*: Egyháztörténet i. m. II/2. 197–198.; PRT XII/B. 18., 54.; *Vass E.*: Szekszárd i. m. 50.; *Waldmüller, L.*: Die Synoden i. m. 182. Ez utóbbi szerző járatlanságát mutatja, hogy váradai és sümegi apátról ír pécsváradi és somogy(vár)i helyett. Az 1279-ben Fülöp fermói püspök, pápai legátus által összehívott budai zsinat résztvevőit megint csak általánosságban nevezték meg. A felsorolás ugyanis neveket és intézményeket nem említ csak azt, hogy a zsinaton részt vettek az érsek, püspökök, az apátok, prépostok, stb. Az apátoknál csak annyit jegyzett meg, hogy „monasteria per prelatos” képviseltették magukat, l. *Waldmüller, L.*: Die Synoden i. m. 196. A zsinat határozataira l. *Péterffy* I. 106–126., vö. PRT II. 13–14. Ugyanez vonatkozik az 1292., 1294. és 1296. évi esztergomi zsinatokra, ill. az 1298. évi pesti gyűlésre is. 1292-ben például: „nec non coram venerabili capitulo Strigoniensi et universis prepositis et abbatibus ac prelatibus in hoc sancto provinciali concilio congregatis” - *Péterffy* I. 130., vö. *Waldmüller, L.*: Die Synoden i. m. 201–208. Ezzel szemben arra van adatunk, hogy (I.) Miklós pannonhalmi apát részt vett a Nicolao Bocassini pápai követ által összehívott budai zsinaton, 1301: „Exponente pridem nobis in pleno concilio de mandato nostro Bude solempniter congregato abbate monasterii Sancti Martini de Sacro Monte Pannonie” - DF 283 847. (PRT II. 347–348.), vö. uo. 48–49.

sében. Sajnos azonban a rendelkezésre álló forrásokban ennek alig lehet nyomát találni.¹⁹⁰

Az egyházi szankciók alkalmazásának tilalma

A püspöki büntető hatalom gyakorlásáról, illetve korlátozásáról több adatunk van. Az alább idézendő források tanúsága szerint egy olyan kiváltság-csoport mutatkozik, amely az ordinarius kormányzati hatalmát — azon belül a büntetés jogát — szüntette meg. Ez leggyakrabban a kiközösítés (excommunicatio), ritkábban egyéb egyházi fenytítek (felfüggesztés, interdictum) alkalmazásának tiltása volt. Ezeket az elemeket azonban csak csekély számú pápai privilégiumban találjuk meg.

Az első adat II. Paszkál 1102. december 8-án kiadott bullája. A pápa megtiltotta ugyanis, hogy valamely püspök az apátot, a szerzeteseket, vagy a monostornak alávetett egyházak papját kiközösítse.¹⁹¹ Majdnem szóról szóra ugyanezt a rendelkezést olvassuk III. Sándor 1175. december 16-án kelt privilégiumában,¹⁹² illetve később, 1181-ben is.¹⁹³ Ez utóbbit ismételte meg III. Orbán pápa is 1187-

¹⁹⁰ A kevés példa közül az egyik IX. Gergely pápának 1235. november 20-án az esztergomi provincia egyházi előljáróhoz intézett levele, amelyben meghagyta, hogy az érseket a vizitáció alkalmával szívesen fogadják: „Gregorius episcopus [servus servorum Dei] venerabilibus fratribus episcopis et aliis ecclesiarum prelatibus, et dilectis filiis clericis provincie Strigoniensis salutem [et apostolicam benedictionem]. Ad obedientiam et reverentiam vestris superioribus exhibendam devotionem vestram apostolicis litteris tanto sollicitus invitamus, quanto fortius ad id teneri vos novimus nostris etiam tacentibus per ipsos. Hinc est, quod universitatem vestram monendam duximus attente et hortandam mandantes, quatenus venerabilem fratrum nostrum Strigoniensem archiepiscopum, cum ad vos causa visitationis accesserit, benigne recipere ac honeste tractare curetis, in litisque ad correctionem pertinenti officii sui debitamente exercere ipsum libere permittentes, alioquin sententiam, quam idem rite tulerit in rebelles, ratum habemus” – *Theiner* I. 140. Ez párhuzamba állítható a IV. lateráni zsinat azon rendelkezésével, amely a bencés vizitátoroknak előírta, hogy püspökeiknek jelentsenek, az pedig intézkedjék: „Denuntiet episcopo proprio, ut illum amovere procuret”. Idézi: PRT II. 8. (4. sz. jegyz.). A kevés ismert magyarországi példa közé tartozik a kapornaki apátság esete, amely hevesen tiltakozott a veszprémi püspök gyakori látogatásai miatt, ill. azért, mert ezek ürügyén az ordinarius jelentős követeléseket támasztott az apátsággal szemben. Az apát végül felázadt püspöke ellen, aki viszont erre kiközösítette. Az ügy IX. Gergely pápa elé került, aki ugyan nem vonta kétségbe a püspök kormányzati joghatóságát a kolostor felett, ám arra kötelezte, hogy hagyjon fel a túlzott követelésekkel, együttal a feleket az Apostoli Szék elé rendelte: „... Dilecti filii... abbas et conventus monasterii Sancti Salvatoris de Caparnuch ordinis sancti Benedicti, Vesprimiensis diocesis, gravem ad nos transmissere querelam, quod venerabilis frater noster... Vesprimiensis episcopus, non considerato prudenter, quod prelatum suis subditis non solum preesse convenit, verum etiam et prodesse, monasterium ipsum indebitis exactionibus aggravans et molestans singulis annis unum equum ab eis contra iustitiam exigit et extorquet, et quotiens vult in anno visitationis vel alia de causa monasterium idem accedens, trahensque moram ibidem cum personarum et evectionum multitudine et frenata, bona monasterii pro sua voluntate consumit, ita quod fratres in eo degentes vix habent unde valeant sustentari” – *Theiner* I. 154.; MREV I. 107., vö. PRT VII. 59–60.

¹⁹¹ „Decernimus etiam, ut nulli episcoporum liceat in ecclesiis eidem monasterio subiectis sacerdotem excommunicare, vel ad synodum vocare aut abbates vel monachos” – DF 206 804. (DHA I. 334.).

¹⁹² „Nulli quoque episcoporum liceat in ecclesiis eidem monasterio subiectis sacerdotem excommunicare, vel abbates vel monachos ad synodum suam vocare” – DF 206 824. (PRT I. 607.; CDB I/18.). Másolatai: 1) *Liber Ruber*, n. 41., 78–81. (DF 208 291.), 2) 16. század: DF 208 823.

¹⁹³ „Decernimus etiam, ut nulli episcoporum liceat in ecclesiis eidem monasterio subiectis sacerdotem excommunicare, vel abbates vel monachos ad synodum vocare” – DF 208 291. (PRT I. 610–611., hiányos; CDB I/21.).

ben.¹⁹⁴ Ezeknél az általános rendelkezéseknél már sokkalta világosabban fogalmazott III. Kelemen 1189. március 11-én kelt bullája. A pápa ugyanis meghagyta, hogy senki más nem függesztheti fel, közösiheti ki az apátot és a szerzeteseket, nem helyezheti őket interdictum alá, csak a pápa, vagy oldalkövete.¹⁹⁵ Rendelkezése nemcsak egyértelműbben adta elő a korábbi kiváltságot — hiszen itt már csak az apát és a szerzetesek szerepelnek —, hanem egyúttal ki is terjesztette más egyházi fenytékek irányába. Ezzel a püspökök, köztük elsősorban Pannonhalma területileg illetékes megyéspüspöke, a győri egyházmegye vezetője, elvesztette két legsúlyosabb és egyben leghatékonyabb büntető eszközét az apátság fellett, a kiközösítés és az interdictum jogát.

A pápai privilégium további sajátossága, hogy a felfüggesztés, a kiközösítés és az interdictum jogát kifejezetten a pápának, illetve oldalkövetének tartja fenn. Ez a kitétel mindenképpen új elem, amely III. Sándor idejétől kezdve terjedt el a külföldi pápai privilégiumokban. Ez igen jelentős változás volt, hiszen így közvetlen kapcsolat létesült az apátság és a Szentszék között, minden közbeeső fórum kiiktatásával.¹⁹⁶

A későbbi pápai privilégiumok, amelyek az apátság több egyházi jogi kiváltságát is felsorolták — így III. Ince 1216. június 13-i, III. Honorius 1225. május 26-i és IX. Gergely 1232. június 23-i bullája¹⁹⁷ —, már nem hozzák ezt a rendelkezést.

Itt említhetjük meg azokat a rendelkezéseket, amelyek a szerzetesek feletti ítélkezésre vonatkoztak. Elsőként II. Paszkál 1102-es bullájában találunk erre adatot. A testvérek (fratres), azaz a konvent ugyanis szabadon befogadhatott olyan klerikusokat, akik szerzetesi életre áhítoztak, továbbá ítélkezhetett a szerzetesek, valamint a monostornak alávetett apácák felett.¹⁹⁸ Ugyanezt a rendelkezést tartalmazta, kisebb változtatásokkal, III. Sándor 1175. december 16-án,¹⁹⁹ illetve

¹⁹⁴ „Nulli quoque archiepiscoporum vel episcoporum liceat in ecclesiis eidem monasterio subiectis sacerdotem excommunicare vel abbatem vel monachos ad synodum vocare.” - DF 206 828. (PRT I. 612–613., hiányos; CDB I/24.). Másolata: Liber Ruber, n. 43., 84–87. (DF 208 291.).

¹⁹⁵ Illud autem privilegii presentis auctoritate statuimus, ut nemini liceat abbatem vel monachos eiusdem monasterii suspendere, interdicere aut excommunicare vel ad speciales synodos convocare, nisi Romano pontifici vel legato ab eius latere destinato - PRT I. 613. Eredetije nincs csak átiratai: 1) II. András, (1225): DF 206 867.), 2) győri káptalan, 1322. január 22.: DF 206 829.), másolata: Liber Ruber, n. 44., 88–90. (DF 208 291.).

¹⁹⁶ Erre jó példa egy 1169. évi, a Saint-Sernin de Toulouse kanonokjainak adott bullája, amely hasonlóképpen fogalmazott: „Sancimus preterea ut nemini liceat ecclesiam vestram interdicto supponere aut in fratres vestros aliquam sententiam promulgare, nisi de mandato Romani pontificis aut legato ipsius ab eius latere destinato” - JL 11621a. Idézi: *Falkenstein, L.*: La papauté et les abbayes françaises i. m. 113. (44. sz. jegyz.), vö. *Schreiber, G.*: Kurie und Kloster i. m. I. 199. 2. sz. jegyz.

¹⁹⁷ 1216: eredetije nincs, csak másolatai: 1) II. András, (1225): DF 206 867., 2) Liber Ruber, n. 51., 123–127. (DF 208 291.), PRT I. 640–642.; 1225: eredetije nincs, csak másolata: Liber Ruber, n. 50., 119–123. (DF 208 291.), PRT I. 670.; 1232: eredetije nincs, csak átirata: 1234: DF 206 946., másolata: Liber Ruber, n. 55., 141–145. (DF 208 291.), PRT I. 711.

¹⁹⁸ „Decernimus etiam, ut fratribus eiusdem cenobii liceat clericos cuiuscumque ordinis secundum traditionem sanctorum patrum recipere ad monachium habitum suscipiendum absque quorumlibet episcoporum interdictione, monachos etiam et sanctimoniales eidem monasterio subiectas sine cuiuscumque prohibitione eis liceat iudicare” - DF 206 804. (DHA I. 333.).

¹⁹⁹ „Monachos etiam et sanctimoniales eidem monasterio subiectas sine cuiuscumque prohibitione vobis liceat iudicare” - DF 206 824. (PRT I. 607.).

1181-ben kelt privilégiuma,²⁰⁰ sőt III. Orbán pápa 1187. évi bullája is,²⁰¹ a későbbi, már említett pápai kiváltságlevelek (III. Kelemen, III. Ince, III. Honorius, IX. Gergely) viszont már nem említették. Az ítélkezési gyakorlat azonban, úgy tűnik, fontos volt az apátság számára, hiszen 1180 decembere előtt követség útján tájékoztattak a montecassinoi apátság ezirányú szokásairól, amelyekről Péter apát készségesen felvilágosítást adott Similis szentmártoni apát részére.²⁰² Később pedig, 1231. május 7-én, IX. Gergely pápa terjedelmes kiváltságot biztosított Pannonhalma részére azon szerzetesek esetében, akik simonia vétkébe estek, feloldozás nélkül egyházi rendeket vettek fel, isentisztelet végeztek.²⁰³ Ezzel a rendelkezéssel párhuzamba állítható a IV. Sándor pápa 1256. október 10-i bullájában meghatározott kiváltság, amely a kiközösített szerzetesek feloldozásának jogát — a pápa helyett, bizonyos feltételekkel — az apát számára biztosította.²⁰⁴

²⁰⁰ „Monachos etiam et sanctimoniales eidem monasterio subiectas sine cuiuscumque prohibitione vobis regulariter liceat iudicare” - PRT I 610–611. (hiányos); CDB I/21. Eredetije nincs, másolata: Liber Ruber, n. 42., 81–84. (DF 208 291.).

²⁰¹ „Monachos etiam et sanctimoniales eidem monasterio subiectas sine cuiusquam prohibitione vobis regulariter liceat iudicare” - DF 206 828. (PRT I. 612–613., hiányos; CDB I/24.). Másolata: Liber Ruber, n. 43., 84–87. (DF 208 291.).

²⁰² DF 206 826. (PRT I. 608–609.).

²⁰³ „Ex parte tua, filii abbas, fuit nobis propositum, quod nonnulli monachi eiusdem monasterii, quod immedietate apostolice sedis subest, pro iniectioe violentia manuum in seipos in canonem inciderunt sententie promulgate, quidam vero symoniacum habuerunt ingressum in monasterio memorato, quorum aliqui absolutionis beneficio non obtento celebrare divina et ad sacros ordines sunt promoti. De ipsorum itaque salute sollicitus, postulasti, ut cum eos venire ad sedem apostolicam oporteret, et metuas, ne vagarentur veniendo ad ipsam et salutis, cuius causa venirent, incurrerent detrimentum, cum ipsis agere misericorditer dignemur. Nos autem plenam de discretione tua fiduciam obtinentes, considerantes quoque, quod religionis favore agendum est mitius cum eisdem, devotioni tue presentium auctoritate concedimus, ut huiusmodi manuum iniectoribus, nisi eorum difficilis fuerat et enormis excessus, propter quem merito ad sedem apostolicam sint mittendi, possis iuxta formam ecclesie absolutionis beneficium impettrari, facturus cum symoniacis, prout in constitutione generalis concilii continetur. Super eo vero, quod dicti excommunicati per simplicitatem et iuris ignorantiam celebravere divina et sacros ordines receperunt, iniuncta eis penitentia competenti cum ipsis tibi liceat, prout secuti eorum expedire cognoveris, dispensare. Si autem prefati excommunicati scienter in contemptum ecclesiastice discipline talia presumpserunt, eis per biennium ab ordinum executione suspensis et iniuncta penitentia competenti cum eis postmodum, si fuerint bone conversationis et vite, auctoritate nostra dispensare valeas, sicut videris expedire” - DF 206 911. (PRT I. 703.).

²⁰⁴ „Exhibita nobis tua petitio continebat, quod nonnulli monasterii monachi eiusdem et conversi pro violatione iniectioe violentia manuum in se ipsos et quidam pro detentione proprii, alii etiam pro denegata tibi et predecessoribus tuis obedientia seu conspirationis offensa in excommunicationis laqueum inciderint, quorum monachorum quidam divina celebrarunt officia et receperunt sacros ordines sic ligati. Quare super his eorum providere soluti a nobis humiliter postulasti. De tua itaque circumspeditione plenam in Domino fiduciam obtinentes, presentium tibi auctorita (!) concedimus, ut eosdem excommunicatos hac vice huiusmodi excommunicationum sententiis absolvas iuxta formam ecclesie vice nostra, iniungens eis, quod de iure fuerit iniungendum, proviso, ut manuum iniectores, quorum fuerit gravis et enormis excessus, mittas ad sedem apostolicas absolvendos cum illis autem, qui absolutionis beneficio non obtentu facti immemores vel iuris ignari receperunt ordines vel divina officia celebrarunt, iniuncta eis pro modo culpe penitentia competenti, eaque peracta, liceat tibi de misericordia, que superexaltat iudicio, pro eorum salutis expediri videris, dispensare. Si vero prefati excommunicati non tantum in contemptum clavium scienter talia presumpserunt, eis per biennium ab ordinum executione suspensis et imposita eisdem penitentia salutari, eos postmodum, si fuerint bone conversationis et vite, ad gratiam dispensationis admittas. Proprium autem, si quid habent dicti monachi et conversi, facias in tuis manibus resignari in utilitatem ipsius monasterii convertendum” - DF 207 038. (PRT II. 296–297.).

A pápai oklevelek formulái és az exemptio

A pápai kiváltságlevelekben a rendelkező részben szereplő jogi tények mellett — mentesítés a püspök rendi vagy kormányzati hatalma alól — megjelentek olyan formulák is, amelyek utaltak az adott egyház jogállására, az exemptiora vagy a protectiora.

II. Paszkál 1102. december 8-án kelt bullájában a kiállítás indoklásaként azt találjuk, hogy a pannonhalmi apát, Péter arra kérte a pápát, vegye oltalma alá az apátságot. A pápa ezt teljesítette is, és hivatkozva István király oklevelére, megerősítette a kolostor birtokainak háborítatlanságát.²⁰⁵ Ez a rendelkezés tökéletesen megfelel a pápai oltalomlevelek szövegezésének, amelyekben egy-egy korábbi királyi, császári diplomát erősítettek meg.²⁰⁶

Ezt követően a pápa — elhagyva az alapító rendelkezésére való utalást — megerősített kilenc egyházat.²⁰⁷ Ezután hozta, szintén önálló rendelkezésként, hogy senki sem háborgathatja a szerzeteseket és birtokaikat,²⁰⁸ majd a Decernimus etiam kifejezéssel áttért a már korábban említett egyházjogi kiváltságokra (papok befogadása, szerzetesek és a monostornak alávetett apácák feletti ítélkezés joga, apátválasztás szabadsága, apát megáldása és szerzetesek felszentelése, egyházak és oltárok szentelése, chrisma, szent olajok vétele a megyéspüspöktől megfelelő feltételek esetén, keresztelési jog, ünnepi mise, vendégeskedés csak az apát hívására, excommunicatio és zsinati kötelezettség alóli mentesség).²⁰⁹ A rendel-

²⁰⁵ „Postulavit itaque dilectio tua, dilectissime frater Petre, ut monasterium Sancti Martini situm in Monte supra Pannoniam, quod tanto patrone congaudet, sub tuitione Romane Ecclesie susciperemus. Et quia huiusmodi vota minime excludenda videntur, secundum preceptum beate memorie Stefani pii regis per presens privilegium confirmamus atque statuimus, ut nulli regum, nulli comitum, nulli episcoporum, nulli cuiquam alii de rebus, que iamdicto monasterio collate sunt et concessae vel in posterum canonice conferende liceat minuere vel auferre seu ablatas retinere” - DF 206 804. (DHA I. 333.).

²⁰⁶ Ebben az esetben forrásként nyilvánvalóan I. István eredeti oklevelére gondolhatunk, hiszen a pápai bulla szövege két helyen is utalt a királyi rendelkezésre. A magyar kutatás azt is megállapította, hogy több olyan névalak is van a pápai diplomában (Stefani regis, Stefanus rex, ecclesia Sancti Michahelis), amely pontosan így szerepel az államalapító uralkodó ma ismert interpolált oklevelében is. Ebből többen arra következtettek, hogy ez utóbbit már bemutatták a pápa előtt. Ezzel szemben az oklevél más részeinek vizsgálata (például az apátválasztás, az apát megáldására és szerzetesek felszentelésére vonatkozó rendelkezések) arról győz meg bennünket, hogy nem a ma ismert oklevelet láthatta a pápa, hanem az eredeti királyi diplomát, vö. PRT I. 64–65.; *Szentpétery I.*: Szent István oklevelei i. m. 163.; *Érszegi G.*: Szent István pannonhalmi oklevele i. m. 60–63.

²⁰⁷ Ezek: 1) a veszprémi egyházmegyében a kőröshegyi Szt. Márton, a tardi Szt. Megváltó, a tepeji Szűz Mária, 2) a győriben a sabariai Szt. Márton, a (ravazdi) Szt. Willibald, a kápolnai Szűz Mária, a füzitői Szűz Mária, a varsányi Szt. Adalbert, 3) az esztergomi érsekség területén a vági Szűz Mária egyház: „Inter que nominatim eidem monasterio confirmamus in episcopatu Uesprimiensis ecclesiam Sancti Martini in villa Caurisi constitutam, ecclesiam Domini Salvatoris in villa Tardi, ecclesiam Sancti Marie in ville Toppe cum universis earum pertinentiis, in episcopatu Jauriensi ecclesiam Sancti Martini in Sabaria et ecclesiam Sancti Wilibaldi, ecclesiam Sancte Marie Capelle, ecclesiam Sancte Marie in Fizic, ecclesiam Sancti Adalberti in villa Uuasciana cum omnibus earum appendiciis, in archiepiscopatu Strigoniensis ecclesiam Sancte Marie Uuaga” - DF 206 804. (DHA I. 333.).

²⁰⁸ „Preterea statuimus, ut nulli liceat cenobium illud temere perturbare vel inquietare seu vexationibus servis Dei fatigare, nec eius possessiones auferre, sed omnia integrum conserventur eorum usibus, pro quo sustentatione ac gubernatione concessa sunt omnimodis profutura” - DHA I. 333.

²⁰⁹ „Decernimus etiam, ut fratribus eiusdem cenobii liceat clericos cuiuscumque ordinis secundum traditionem sanctorum patrum recipere ad monachicum habitum suscipiendum absque quorumlibet episcoporum interdictione, monachos etiam et sanctimoniales eidem monasterio subiectas

kező rész zárásaként a pápa megerősítette István király tized-adományát a veszprémi püspök ellentétélezésével, illetve a többi királyi engedményt is.²¹⁰

A pápai oklevél tehát két jól elhatárolható részre tagolódik; István király rendelkezése mellett új elemként tartalmazza a pápai oltalom kifejezését, illetve az egyházi kiváltságokat. Ez utóbbiak között két elem akad, amely exemptiora utal (az excommunicatio és zsinati kötelezettség tilalma), és ezek látszólag ellentmondanak a protectio kinyilvánításának. Ez a kettősség a későbbi pápai bullákban is megvan, úgy véljük azonban, hogy az exemptiot kifejező rendelkezések a döntőek, hiszen ezek szerepelnek az oklevél lényegi rendelkező részében (dispositio).

A következő vizsgálat alá vonható forrásunk III. Sándor 1175. december 16-i bullája. Ebben a pápa az apát és a konvent kérésére oltalma (protectio) alá helyezte a kolostort. Ezt követően megerősítette minden birtokát, és külön felsorolta az apátság egyházait, imahelyeit, majd II. Paszkálra és I. Istvánra hivatkozva kinyilvánította az apátság birtokainak háboríthatlanságát.²¹¹ Ezt követték az egyházi kiváltságok, az előző pápai bullától eltérő sorrendben (chrisma, szent olajok elnyerése, oltárok és egyházak, szerzetesek és papok felszentelése a megyéspüspöktől bizonyos feltételek mellett, szabad és feloldozott emberek befogadása a szerzetesek közé, a szerzetesek és a monostornak alárendelt apácák feletti ítélkezési jog, keresztelési jog, nyilvános mise és vendégeskedés csak az apát hívására, püspöki excommunicatio és zsinatra hívás tiltása). A somogyi tized biztosításával folytatja az oklevél, itt megemlíti, hogy azt a király adományozta az apátságnak, amely 40 éve háboríthatlanul bírja ezt a jogot. Teljesen új rendelkezés a püspöki süveg (mitra), a pásztorbot és a gyűrű, illetve egyéb főpapi jelvények viselésének engedélyezése, amelyeknél ismét csak a 40 éves birtoklásra hivatkozott a pápa. Ezt követi az apátválasztás szabadságára vonatkozó rendelkezés, amelynek szövegezése nagyjából II. Paszkál bullájának ide vágó részét követi. Végül a szerzetesek nyugalmát, a birtokaik épségét szolgáló rész következik, ismét a korábbi pápai oklevél szavait felhasználva. E mondat végén azonban egy jelentős kiegészítés

---

sine cuiuscumque prohibitione eis liceat iudicare. Obeunte vero te nunc loci ipsius abbate vel quocumque successorum tuorum nullus ibi eligatur violentia vel aliqua subreptionis astutia, sed quem fratres com[muni] consensu elegerint vel pars fratrum sanioris consilii. Statuimus, ut abbas et monachi eiusdem monasterii, qui sunt ad sacros ordines promovendi, consecrationes quoque ecclesiarum seu altarium, chrisma et oleum sanctum ab episcopis, in quorum diocesi sunt, petant, si gratiam Apostolice Sedis habuerint, et gratis ac sine pravitate aliqua dare voluerint, sin alias, ad quem maluerint, catholicum vadant. Baptisma quoque per ecclesias illas fieri concedimus, in quibus ex more soliti sunt facere. Decernimus etiam, ut nulli episcoporum liceat in iamdicto monasterio ordinationes facere seu puplicas missas celebrare, nisi ab abbate invitatus fuerit vel in ecclesiis eidem monasterio subiectis sacerdotem excommunicare vel ad synodum vocare aut abbates vel monachos” - DHA I. 333-334.

²¹⁰ „Decime vero quas pie recordationis Stefanus rex ab ecclesia Sancti Michahelis emit et alie concessionis, quas pro tuitione patrie, pro statu regni, pro augmento fidei Beato Martino concessit, firme et illibate permaneant” - DHA I. 334.

²¹¹ „Eapropter, dilecti in Domino filii, vestris iustis postulationibus clementer annuimus et prefatum monasterium, in quo divino estis obsequio mancipati sub Beati Petri et nostra protectione suscipimus et presentis scripti privilegio communimus inprimi siquidem statuantes, ut ordo monasticus, qui secundum Deum et Beati Benedicti regulam in eodem monasterio institutus esse dinoscitur, perpetuis ibidem temporibus inviolabiliter observetur” - DF 206 824. (PRT I. 606.; CDB I/18.).

szítés szerepel: *salva sedis apostolice auctoritate*.²¹² A pápai fenntartás itt egyértelműen birtokjogi jellegű, ami arra utal, hogy az apátságot immár pápai tulajdonként értelmezték. Ez azonban önmagában nyilván nem jelentett exemptiot, azt más elemek — itt éppen kettő — fejezték ki. III. Sándor pápa bullája tehát tartalmazta mindazokat az elemeket, amelyeket elődjéé is, helyenként kisebb eltérésekkel, illetve más sorrendben. Jelentős újítása volt ugyanakkor, hogy elsőként fejezte ki az apátság feletti pápai tulajdont.

Ugyanezen pápa néhány évvel később, 1181. január 12-én, újabb bullát bocsátott ki Pannonhalma számára. Ezt általában úgy értelmezik mint az előző kiváltságlevél átírását vagy megerősítését.²¹³ A két bulla szövege valóban majdnem teljesen megegyezik, eltéréseket csak az arengaban, a *dispositio* elején és utolsó harmadában találunk. A pápa, akárcsak néhány évvel korábban, oltalmába vette az apátságot,²¹⁴ megerősítette minden birtokát, külön is felsorolva egyházait. Ezt követően, ahogy korábban is, II. Paszkálra és I. Istvánra hivatkozva kinyilvánította a birtokok sérthetetlenségét. Ezután áttért az egyházi kiváltságok ismertetésére, a már ismert sorrendben. Itt azonban a zsinati kötelezettség alóli mentességet követően, egy új mondatot iktatott be a pápa, a montecassinoi apátsággal egyező szabadságot.²¹⁵ Innentől kezdve az oklevél hátralevő részei, kisebb eltérésekkel, megegyeznek az előző pápai bulláéval, itt is szerepel a pápai fenntartásra, tulajdonra utaló *salva sedis apostolice auctoritate* kitétel.²¹⁶

Ezzel szinte teljesen megegyező bullát adott ki III. Orbán pápa 1187. május 8-án. Ez tartalmazta az apátság pápai oltalom alá helyezését,²¹⁷ a montecassinoi

²¹² „Decernimus ergo, ut nulli omnino hominum liceat prefatum monasterium temere perturbare aut eius possessiones auferre vel ablatas retinere, minuere aut quibuslibet vexationibus fatigare, set omnia integra et illibata serventur eorum pro quorum gubernatione ac sustentione concessa sunt, usibus omnimodis profutura, salva sedis apostolica auctoritate” - PRT I. 607.; CDB I/18.

²¹³ Például Erdélyi László megfogalmazása szerint ebben az esetben „III. Sándor pápa Similis szentmártoni apát és konventje számára átírja saját 1175. december 16-i bulláját”, l. PRT I. 610.

²¹⁴ „Eapropter, dilecti in Domino filii, vestris postulationibus clementer annuimus et prefatum monasterium Sancti Martini in monte supra Pannoniam siti, in quo divino estis obsequio mancipati sub Beati Petri et nostra protectione suscipimus et presentis scripti privilegio communimus inprimi siquidem statuantes, ut ordo monasticus, qui secundum Deum et Beati Benedicti regulam in eodem monasterio institutus esse dinoscitur, perpetuis ibidem temporibus inviolabiliter observetur” - DF 208 291. (PRT I. 610–611., kihagyásokkal; CDB I/21.).

²¹⁵ „Sed ea libertate gaudeat, quam monasterium Casinense gaudere dinoscitur” - PRT I. 610–611. (kihagyásokkal); CDB I/21. Ennek a rendelkezésnek oka Erdélyi László szerint az volt, hogy Mikulin győri püspök lefoglalta a fényi Szt. Kereszt obedienciat, amelyet Theobald pápai követ szerzett vissza Similis apátnak (1184–1186), l. PRT I. 120., vö. uo. 611.

²¹⁶ „Decernimus ergo, ut nulli omnino hominum fas sit prefatum monasterium temere perturbare aut eius possessiones auferre vel ablatas retinere, minuere seu quibuslibet vexationibus fatigare, set omnia integra et conserventur eorum pro quorum gubernatione ac sustentione concessa sunt, usibus omnimodis profutura, salva sedis apostolica auctoritate” - PRT I. 610–611. (kihagyásokkal); CDB I/21.

²¹⁷ „Eapropter, dilecti in Domino filii, vestris postulationibus clementer annuimus et prefatum monasterium Sancti Martini in monte supra Pannoniam siti, in quo divino estis obsequio mancipati sub Beati Petri et nostra protectione suscipimus et presentis scripti privilegio communimus inprimi siquidem statuantes, ut ordo monasticus, qui secundum Deum et Beati Benedicti regulam in eodem monasterio institutus esse dinoscitur, perpetuis ibidem temporibus inviolabiliter observetur” - DF 206 828. (PRT I. 612–613., kihagyásokkal; CDB I/24.).

szabadságra való utalást, illetve a pápai fenntartást, tulajdont rögzítő kitélt is.²¹⁸ Ezek közül csak a bencés őskolostoréval azonos kiváltság megfogalmazása tér el annyiban, hogy nem új mondatban szerepel, hanem a zsinati kötelezettség alóli mentességet biztosító rendelkezéshez csatlakozik.²¹⁹

Az eddig ismertetett négy pápai bulla formuláit tekintve azt kell mondanunk, hogy azok szinte azonos formában tartalmazták a pápai oltalom alá vételt (*protectio*) és — III. Sándortól kezdve — a pápai fenntartás, azaz a pápai tulajdon kifejezését. Ezek önmagukban még nem jelentettek exemptiot, azt csak az oklevélben másutt előforduló egyházi jogi kiváltságok, jelesül az *excommunicatio* és a zsinatra vonatkozó rendelkezések biztosították.

Nem egészen két évvel III. Orbán bullája után Pannonhalma — III. Béla közbenjárásával — III. Kelemtől újabb privilégiumot eszközölt ki (1189. március 11.), amely tartalmilag szembetűnően elüt az eddigiektől. Formuláit tekintve hasonlít a korábbiakhoz: itt is első helyen áll a pápai *protectio*,²²⁰ illetve az oklevél *dispositio*jának végén szerepel a pápai tulajdonra utaló fenntartás.²²¹ Tartalmát illetően azonban több ponton is jelentősen eltér a korábbiaktól. Az első ilyen szembeszökő különbség, hogy elhagyta a korábbi rendelkezésekre való utalást: kimaradt a II. Paszkál pápára történő hivatkozás, helyette közvetlenül Szt. István áll. Az ő rendelkezéseit is meglehetősen általánosan említi meg a bulla, illetve hivatkozik arra, hogy ezek (II.) Géza idején is érvényben voltak. Ezek megerősítése új elemmel bővült: az oklevél itt is megemlíti a pápai fenntartás tényét, de nemcsak a birtokra nézve, hanem az apátság jogállására vonatkoztatva is, hiszen az alapító király által adott szabadságok és jogok mellett is ott áll ez a formula.²²² Ezt követően találjuk meg a tizedszedésre vonatkozó kiváltságot, amely 40 éves háborítatlan birtoklásra hivatkozik, de kimaradt belőle — ellentétben a korábbi bullákkal — a Szent István-i adományra való utalás. Majd jogi szempontból az egyik legfontosabb elem, az apát és a szerzetesek felfüggesztését, tilalom alá helyezését és kiközösítését, valamint zsinatra idézésüket tiltó rendelkezések, azaz, a püspöki kormányzati hatalmát megszüntető kiváltságok szerepelnek, amelyeket

²¹⁸ „Decernimus ergo, ut nulli omnino hominum fas sit prefatum monasterium temere perturbare aut eius possessiones auferre vel ablatas retinere, minuere seu quibuslibet vexationibus fatigare, set omnia integra et conserventur eorum pro quorum gubernatione ac sustentione concessa sunt, usibus omnimodis profutura, salva sedis apostolica auctoritate” - PRT I. 612–613. (kihagyásokkal); CDB I/24.

²¹⁹ „ad synodum vocare, sed ea libertate gaudeat, quam monasterium Cassinense gaudere dinoscitur” - PRT I. 612–613. (kihagyásokkal); CDB I/24.

²²⁰ II. András, (1225): „Eapropter, dilecti in Domino filii, preciens eiusdem regis, cui sicut catholico principi et Christianissimo regi, secundum Deum pro suo devotionis fervore prompta volumus voluntate deferre clementer (inducti) et officii nostri debito provocati, monasterium vestrum, in quo estis divino obsequio mancipati, sub Beati Petri et nostra protectione suscipimus et presenti scriptis privilegio communimus, statuentes, ut...” - DF 206 867. (PRT I. 613.; CDB I/25.).

²²¹ „Decernimus ergo, ut nulli omnino hominum fas sit prefatum monasterium temere perturbare aut eius possessiones auferre vel ablatas retinere, minuere seu quibuslibet vexationibus fatigare, set omnia integra et conserventur eorum pro quorum gubernatione ac sustentione concessa sunt, usibus omnimodis profutura, salva sedis apostolica auctoritate” - PRT I. 613–614.; CDB I/25.

²²² „Libertates quoque et iura dignitates predicti monasterii a Sancto Stephano rege eidem monasterio concessas et ab aliis etiam regibus indultas, usque ad tempus illustris Geysse regis servatas, ratas habemus et firmas, easque salvis Romane ecclesie legatorum eius institutionibus perpetuis temporibus illibatas manere sancimus” - PRT I. 613.; CDB I/25.

ez a pápai bulla, amint arra utaltunk, sokkal egyértelműbben fogalmazott meg, mint a korábbiak. Sőt hozzátette, hogy ezeket a jogokat egyedül a pápa vagy annak erre felhatalmazott oldalkövete gyakorolhatja.²²³ A chrismára, szent olajra és szentelésekre vonatkozó engedményt követően új elem kapott helyet a pápai bullában: az interdictum kiváltság.²²⁴ Ezt követően, a rendelkező részt a már megszokott, kolostori birtokok, vagyon sérelmét tiltó passzus zárja a *salva sedis apostolice auctoritate* kitételrel.

Mindent összevetve, III. Kelemen bullája jelentősen túllépett elődei privilégiumain, hiszen azok formuláit (*protectio, salva sedis apostolice auctoritate*) is felhasználva lényegében új rendelkezéseket alkotott, amelyek egyértelműen kifejezték a püspök rendi és kormányzati hatalma egyes elemeinek megszüntetését. Egyrészt új kiváltságokat (tetszőleges püspökhöz való fordulás a *benedictio* és szentelések terén, *interdictum* engedmény) iktatott be, másrészt azoknál is, amelyek már korábbi pápai bullákban megjelentek, kínos pontossággal egészítette ki a pápai fenntartás gondolatával. Ez egyfelől a birtokokra vonatkozott, azaz a pápai tulajdonra, másfelől arra a szoros, elválaszthatatlan jogi kapcsolatra, amely az Apostoli Szék és az apátság között létrejött.²²⁵ Úgy véljük, hogy az oltalom biztosításával a pápa — amellyel elsőként II. Paszkál 1102. évi bullájában találkozunk — az apátságot az Apostoli Szék tulajdonának tekintette, ám ennél tovább az 1175–1187 közötti pápai bullák nem mentek. Az áttörést III. Kelemen kiváltságlevele jelentette, amely már nem pusztán a pápai tulajdon tényét hangsúlyozta, hanem ezen túllépve, világosan megerősítette az apátság és az Apostoli Szék között közvetlen jogi kapcsolatot. A korábbiakhoz képest vitathatatlan pontossággal, mondhatni, tételesen felsorolta azokat a pontokat, ahol megszűnt a püspök kormányzati, illetve rendi joghatósága, sőt, a már megszerzett és élvezett jogait is csak azzal a feltétellel ismerte el, hogy azok nem sértik az Apostoli Szék jogait. E két utóbbi esetben alkalmazott fenntartási „záradék” tehát már az apátság és a pápaság közötti viszony rendszerében mozog, világosan utal az apátság *exemptus* egyházjogi helyzetére. Pannonhalma tehát, legalábbis III. Kelemen bullájától számítva feltétlenül *exemptus*, a pápaságnak alárendelt apátság volt.

Ezt a helyzetet a későbbi pápai privilégiumok is megerősítették, olyan további formulákat alkalmazva, amelyek még jobban kiemelték az apátság *exemptio*-ját és pápai alárendeltségét.

Jó példa erre III. Ince 1216. június 13-án kelt bullája, amely újból összefoglalta az apátság jogait, kiváltságait. Tartalmi szempontból nézve az oklevél először a birtokok megerősítését tartalmazza, külön is felsorolva — az eddigiektől eltérő sorrendben — az apátság egyházait, kápolnáit, illetve bizonyos birtokait. Ezt kö-

²²³ „Illud autem privilegii presentis auctoritate statuimus, ut nemini liceat abbatem vel monachos eiusdem monasterii suspendere, interdicere aut excommunicare vel ad speciales synodos convocare, nisi Romano pontifici vel legato ab eius latere destinato” - PRT I. 613.; CDB I/25.

²²⁴ „Cum autem generale interdictum fuerit terre, liceat vobis clausis ianuiss, exclusis excommunicatis et interdictis, non pulsatis campanis suppressa voce divina officia celebrare” - PRT I. 613.; CDB I/25.

²²⁵ Az apátságokat és általában az egyház tagjait a pápával összekötő kapcsolatok tudatos ártrendeződéséről igen szemléletesen írt G. Tellenbach: „egy szokatlanul erős kényszerítő működött a jogi kapcsolatok létrehozására és a morális köteleknek jogi kötelekkelé történő átalakítására”, l. Tellenbach, G.: *Libertas* i. m. 186.; magyar idézet: Gerhard, D.: *A régi Európa*. H. é. n. 36.

vetik a Szt. Istvántól nyert szabadságok és jogok, a tizedszedési jog megerősítése, a szerzetesek befogadására és fogadalomtételére, a chrismára, szent olajokra, a templomok-, oltárok és szerzetesek felszentelésére, az interdictum alóli mentes-ségre, a szerzetesek és apácák feletti ítélkezésre, a keresztelésre, az ünnepi misére, a kolostori birtokok védelmére, a montecassinoi szabadságra, a főpapi jelvények használatára és az apátválasztásra vonatkozó rendelkezések. Mindezek az elemek II. Paszkál, III. Sándor, III. Orbán, illetve III. Kelemen pápák bulláiban is meg-voltak, a legtöbbet az 1175–1189 között kelt privilégiumokból vett át, különösen III. Kelemenéből.

III. Ince pápa oklevele tehát lényegében az addig megismert privilégiumokat foglalta össze, két új formulával egészítve ki azokat. Mindkettő a dispositio elején, a pápai oltalmat biztosító rendelkezésnél található meg. Itt a pápa, elődeitől eltérően a szokásos bevezető szavak és az oltalom kinyilvánítása közé beiktatott egy mellékmondatot, amely befejezett jogállapotként közölte, hogy az apátság az Apostoli Szék jogába és tulajdonába tartozik, mégpedig minden közbeeső fórum nélkül.²²⁶ Mint azt már III. Kelemen bullájában is láthattuk, a pápaság az oltalomba vett apátságot tulajdonának tekintette, amelyet itt nemcsak a birtokok háborítatlanságát védő rendelkezések végén álló pápai fenntartás fejezett ki,²²⁷ hanem az ad... proprietatem apostolice sedis formula is. Ennek a párja a pápához fűződő jogi kapcsolat közvetlenségének, kizárólagosságának kifejezése, amely egy-részt a Szt. István által adott szabadságok és jogok megerősítésének feltételeként szerepel,²²⁸ másfelől a dispositio elején alkalmazott ad ius... apostolice sedis formulában. Ezt csak megerősíti, a jogi kapcsolat közvetlen jellegét hangsúlyozza a *nullo pertinens mediante* kifejezés.²²⁹

Kilenc évvel később, 1225. május 26-án kelt III. Honorius bullája, amelyben a pápa ezt a két formulát szóról szóra megismételte, sőt az iránt sem hagyott kétséget, hogy forrása III. Ince imént idézett, 1216. évi bullája volt,²³⁰ jogi tar-

²²⁶ „Eapropter, dilecti in Domino filii, vestris postulationibus clementer annuimus et prefatum monasterium Sancti Martini in monte supra Pannoniam situm, ad ius et proprietatem apostolice sedis nullo pertinens mediante, in quo divino estis obsequio mancipati, *ad exemplar felicitis memorie Paschalis, Alexandri et Clementis predecessorum nostrorum* sub Beati Petri et nostra protectione suscipimus et presentis scripti privilegio communimus inprimi siquidem statuentes, ut ordo monasticus, qui secundum Deum et Beati Benedicti regulam in eodem monasterio institutus esse dinoscitur, perpetuis ibidem temporibus inviolabiliter observetur” - Átirata: II. András, (1225): DF 206 867., másolata: Liber Ruber, n. 51., 123–127. (DF 208 291.). A *-gal jelölt rész csak a Liber Ruberben fennmaradt másolatban olvasható (PRT I. 640.)!

²²⁷ „Decernimus ergo, ut nulli omnino hominum fas sit prefatum monasterium temere perturbare aut eius possessiones auferre vel ablatas retinere, minuere seu quibuslibet vexationibus fatigare, set omnia integra conserventur eorum pro quorum gubernatione ac sustentione concessa sunt, usibus omnimodis profutura. Salva sedis apostolica auctoritate, ac in ecclesiis non exceptis diocesanorum episcoporum canonica ratione” - PRT I. 641.

²²⁸ „Libertates quoque et iura dignitates prededicti monasterii a Sancto Stephano rege vel ab aliis regibus pie a(c) provide monasterio vestro concessas ratas habemus et firmas, easque salvis Romane ecclesie legatorum eius institutionibus illibatas manere sanctimus” - PRT I. 640.

²²⁹ Vö. PRT II. 74–75. Sörös Pongrácz és Villányi Szaniszló a formula megjelenésének idejét 1241. január 18-ra tették.

²³⁰ „Eapropter, dilecti in Domino filii, vestris postulationibus clementer annuimus et prefatum monasterium Sancti Martini super Pannoniam situm ad ius et protectionem apostolice sedis nullo pertinens mediante, in quo divino estis obsequio mancipati, ad exemplar delicias recordationis Inno-

talma tehát megegyezett azzal. Ugyanezt mondhatjuk IX. Gergely 1232. június 23-án kelt bullájáról, amely majdnem szóról szóra megismételte a III. Ince, illetve III. Honorius által alkalmazott két formulát, név szerint is hivatkozva elődjére.²³¹

A későbbiekben a kettő közül a második, az ún. *nullo medio* formula végérvényesen rögzült a pápai oklevelekben, hol a címzésben, hol az arengában tűnt fel, vagyis a pannonhalmi apátság jogi helyzetének állandó jelzőjévé vált. Ez a változás nagy jelentőséggel bír, hiszen immár nem volt szükség a pontos jogi tartalom tételes felsorolására, megisméltésére, ami arra utal, hogy a kolostor és az Apostoli Szék — és ezen keresztül a megyéspüspökhöz fűződő viszony is — nyugvópontra jutott.

Példaként említhetjük IX. Gergely pápa egy másik oklevelét (1232. május 7.), amely részletesen szabályozza az apát ítélkezi jogát a vétkes szerzetesek felett. E diploma narratiojában a pápa azt is megjegyzi, hogy a monostor közvetlenül az Apostoli Szék alá tartozik,²³² amelyet tovább erősít az a kitétel, amely szerint az ilyen szerzeteseket az Apostoli Székhez kellene elküldeni ítélelhozatal végett.²³³

A *nullo medio* formula, pontosabban az *ad Romanam ecclesiam nullo medio pertinens / pertinentis*, stb. alakú megfogalmazás a 13. század közepétől a pápai oklevelek zömében megtalálható, de már nem a *contextus*ban, hanem általában a *protocollum* részeként. Így például IV. Ince pápa 1247. január 18-i bullájában is, amelyben 40 napi bűcsút engedélyezett azok számára, akik a felszentelés vagy Szent Márton napján felkeresik a pannonhalmi apátságot.²³⁴ Három nappal később a pápa IV. Bélához intézett levelében a király pártfogásába ajánlotta az apátságot, amely az Apostoli Székhez tartozik minden közbeeső fórum nélkül. Hozzátette azt is, hogy e különleges kapcsolat alapja a Szentszéknél tett felajánlás volt.²³⁵ Néhány évvel később, 1252. december 19-én, IV. Ince megerősítette Favus

---

centii pape predecessoris nostri sub Beati Petri et nostra protectione suscipimus et presentis scripti privilegio communimus" – Másolata: Liber Ruber n. 50., 119–123. (DF 208 291.), PRT I. 670. (hiányos); *Theiner* I. 56. Az itt szereplő „ad ius et protectionem” kifejezés utolsó szava valószínűleg tollhiba eredménye.

²³¹ „Eapropter, dilecti in Domino filii, vestris postulationibus libenter annuimus et prefatum monasterium Sancti Martini super Pannoniam situm ad ius et proprietatem apostolice sedis nullo pertinens mediante, in quo divino estis obsequio mancipati, ad exemplar delicias recordationis [Innocentii] et Honorii predecessorum nostrorum sub Beati Petri et nostra protectione suscipimus et presentis scripti privilegio communimus, inprimis siquidem statuentes, ut ordo monasticus inviolabiliter observetur” – Másolata: Liber Ruber n. 55., 141–145. (DF 208 291.), PRT I. 711.

²³² „Ex parte tua, filii abbas, fuit nobis propositum, quod nonnulli monachi eiusdem monasterii, quod immedietate apostolice sedis subest” - DF 206 911. (PRT I. 703.).

²³³ „De ipsorum [sc. monachorum eiusdem monasterii] itaque salute sollicitus, postulasti, ut cum eos venire ad sedem apostolicam oporteret” - PRT I. 703.

²³⁴ „Cupientes igitur ecclesiam monasterii vestri ad Romanam ecclesiam nullo medio pertinentis ob Beati Martini merita frequentari” - DF 207 013. (PRT II. 285.).

²³⁵ „Gratum Deo exhibemus famulatum, si personas et loca religiosa pro illius reverentia non solum diligere, set defensare niteremur. Licet igitur virorum ecclesiasticorum credamus te tamquam catholicum principem amatorem [esse], tamen dilecti filii abbas et conventus monasterii Sancti Martini de Pannonia, quod ad Romanam ecclesiam nullo medio pertinet, te sibi favorabiliorem sentiant nostris monitis et precibus excitatum, regalem excellentiam rogamus et monemus actente, quatinus ipsos et dictum monasterium habens pro divina et apostolice sedis ac nostra reverentia propensius commendatos, non permittas eos, quantum in te fuerit ab aliquibus indebite molestari, ita quod ipsi protectione regia gaudeant se munitos esse et tu per secularem potentiam, seculorum Domino placeas, nosque devotionem tuam merito commendamus” - DF 207 014. (PRT II. 285–286.).

egykori pécsváradi apát szentmártoni apáttá választását — bár korábban helytelenítette azt, mivel nem kérték ki az Apostoli Szék véleményét. A pápa oklevelében formulánk első alkalommal fordul elő a címzésben.²³⁶ Ez később egyre gyakrabban előfordult, így például IV. Sándor pápa 1256. október 10-én kelt oklevelében — amely IX. Gergely 1232. május 7-i diplomájához hasonlóan, szintén a szerzetesek feletti ítélkezés kérdésében rendelkezett — is ezen a helyen találjuk.²³⁷ IV. Sándor egy még ugyanazon a napon kiállított bullájában felhatalmazta a szentmártoni apátot, hogy a tatárok pusztítása miatt Magyarországon nagy nyomorúságba jutott bencés monastorokat három hithű apát kiválasztásával, a rend generális káptalanjának tanácsával és beleegyezésével meglátogassák, és a hibákat orvosolják.²³⁸ Öt évvel később, 1261. október 5-én IV. Orbán pápának a győri éneklőknonokhoz intézett parancslevelének elbeszélő részében találjuk meg a *nullo medio* formulát.²³⁹ Ugyanezen a napon egy másik mandátumában — amelyben a váci püspököt, az esztergomi Szent Tamás prépostját és a győri éneklőknonokot bízta meg a pannonhalmi apátság és a veszprémi püspökség között bizonyos tizedek és más dolgok tárgyában kialakult ügyének elrendezésével — ugyanott bukkan fel ez a kifejezés.²⁴⁰ A pápa október 5-én egy harmadik parancslevelet is küldött, éspedig megint a győri éneklőknonoknak, hogy az apátság és a fehérvári társaskáptalan ügyében járjon el. A formula itt is azonos helyen, azonos megfogalmazásban szerepelt.²⁴¹

Az Árpád-kor hátralevő négy évtizedében feltűnően ritkán találkozunk pápai oklevelekkel. 1301-ig mindössze három ismeretes, ebből kettőben nem találtuk meg az említett formulát.²⁴² A harmadik VIII. Bonifác oklevele, amelyben meghagyta az esztergomi érseknek, hogy az egykori Henrik bán fiai, rokonai és más nemesek részéről Pannonhalmát ért sérelmek ügyében járjon el. Itt viszont ismét

²³⁶ „Innocentius, episcopus servus servorum Dei dilectis filiis conventui monasterii Sancti Martini de Pannonia ad Romanam ecclesiam nullo medio pertinentis, ordinis sancti Benedicti, Iauriensis diocesis, salutem et apostolicam benedictionem” - Vatikáni Levéltár, Reg. Vat. Anni X. ep. 298. (PRT II. 289.).

²³⁷ „Alexander, episcopus servus servorum Dei dilectis filiis... abbati et conventui monasterii Sancti Martini supra Pannoniam ad Romanam ecclesiam nullo medio pertinentis, ordinis Sancti Benedicti, Jauriensis diocesis, salutem et apostolicam benedictionem” - DF 207 038. (PRT II. 296–297.).

²³⁸ „Alexander episcopus, servus servorum Dei, dilectis filiis abbatis et conventui monasterii Sancti Martini supra Pannoniam ad Romanam ecclesiam nullo medio pertinentis, ordinis Sancti Benedicti, Jauriensis diocesis, salutem et apostolicam benedictionem” - DF 207 037. (PRT II. 297–298.).

²³⁹ „Querelam dilectorum filiorum abbatis et conventus monasterii Sancti Martini supra Pannoniam ad Romanam ecclesiam nullo medio pertinentis ordinis Sancti Benedicti recepimus continentem” - DF 207 065. (PRT II. 313.).

²⁴⁰ „Querelam dilectorum filiorum abbatis et conventus monasterii Sancti Martini supra Pannoniam ad Romanam ecclesiam nullo medio pertinentis ordinis Sancti Benedicti recepimus continentem” - DF 207 064. (PRT II. 314.).

²⁴¹ „Querelam dilectorum filiorum abbatis et conventus monasterii Sancti Martini supra Pannoniam ad Romanam ecclesiam nullo medio pertinentis ordinis Sancti Benedicti recepimus continentem” - DF 207 063. (PRT II. 313–314.).

²⁴² 1) IV. Orbán, 1264. január 2. (*Pothast* n. 18761., ÁÚO I. 258.); 2) X. Gergely, 1274. június 1. (*Pothast* n. 20839., PRT II. 342.).

megtaláljuk a *nullo medio* formulát, mégpedig az utóbb említett oklevelekhez hasonlóan a narratióban, jelentéktelen szövegszerű eltéréssel.²⁴³

A formula a 14. századi pápai, illetve a pápa nevében legátusai által kiállított oklevelekben is rendre előfordult, ezek részletes ismertetésétől azonban, terjedelmi okok miatt eltekintünk.²⁴⁴

Egyetlen igen érdekes formula, pontosabban rendelkezés maradt hátra, amely csak Pannonhalmi esetében jelentkezik. Ez pedig a montecassinoi szabadság megadása. Összesen hat alkalommal fordul elő az apátság Árpád-kori pápai és királyi okleveleiben. Lényeges azonban a két forráscsoporton belüli előfordulás aránya, amely 5:1 a pápai diplomák javára. Királyi oklevélben csak egy alkalommal, mégpedig I. István interpolált kiváltságlevelében fordul elő.²⁴⁵ A pápai oklevelek közül II. Paszkálé nem említi, pedig maga hivatkozik arra, hogy az I. István oklevelében foglaltakat erősíti meg! Ugyanígy hiányzik III. Sándor 1175. évi bullájából. Első alkalommal e pápa másik, 1181-ben kelt privilégiumában bukkan fel.²⁴⁶ Jól látszik azonban, hogy itt nem az alapító király rendelkezésének megerősítéséről van szó, hanem új kiváltságról, hiszen a pápa korábbi bullájában (1175) az ide vonatkozó szöveghely a *nulli episcoporum ad synodum vocare* mondat után rögvést áttért a somogyi tizedekre.²⁴⁷ Ugyanígy hozza III. Orbán 1187. évi oklevele, viszont III. Kelemen 1189-ben kelt bullája nem említi ezt a kiváltságot. III. Ince 1216-ban ismét megerősítette, sőt hozzátette, olyan kiváltságról van szó, amelyet elődei adtak az apátságnak.²⁴⁸ Ezt követően III. Honorius és IX. Gergely pápák említik még 1225-ben és 1232-ben.²⁴⁹

²⁴³ „Querelam dilectorum filiorum abbatis et conventus monasterii Sancti Martini de Sacromonte Pannonie ad Romanam ecclesiam nullo medio pertinentis” - DF 207 113. (PRT II. 345–346.).

²⁴⁴ Příklad Gentilis presbiter-kardinális, pápai legátus, 1308. december 11. (DF 207 122., PRT II. 354–355.), Berengarius Portuensis, kardinális és Gasbertus Massiliensis pápai kincstárnok, 1319. július 31. (Vatikáni Levéltár, Solutiones Servitiorum Communium, 1316–1323, tom. 5. fol 109–110., PRT II. 358–359.), XXII. János pápa, 1320. február 14. (Vatikáni Levéltár, Reg. Vat. Anni IV ep 975., PRT II. 360–361.), XXII. János pápa, 1320. április 28. (DF 207 127., PRT II. 361.), XXII. János pápa, 1332. június 22. (DF 207 140., PRT II. 370–372.), XXII. János pápa, 1332. június 27. (*Féjér VIII/3.* 631–634.), XXII. János pápa, 1333. április 14. (Vatikáni Levéltár, Joannis XXII Regesta Bull. Vol. 105. Anni 17. Past II. ep. XV, PRT II. 376–377., 377–378.), XXII. János pápa, 1333. június 26. (DF 207 145., PRT II. 378–379.).

²⁴⁵ „talem concessimus libertatem, qualem detinet monasterium Sancti Benedicti in Monte Cassino” - DF 206 927. (DHA I. 39.).

²⁴⁶ „Nulli quoque episcoporum in iam dicto monasterio liceat ordinationes facere, seu publicas missas celebrare, nisi ab abbate invitatus fuerit vel in ecclesiis eidem monasterio subiectis sacerdotem excommunicare vel abbatem ad synodum vocare. Sed ea libertate gaudeat, quam monasterium Cassinense gaudere dinoscitur” - DF 208 291. (PRT I. 610–611.; CDB I/21.).

²⁴⁷ „Nulli episcoporum liceat in iam dicto monasterio ordinationes facere seu publicas missas celebrare, nisi ab abbate invitatus fuerit vel in ecclesiis eidem monasterio subiectis sacerdotem excommunicare vel abbatem vel monachos ad synodum suam vocare. Decime vero Sumoniensis territorii, quas ex concessione predicti [regis monas]terium vestrum per quadraginta annos tenuit, et alie concessionis, quas pro tuitione patrie, pro statu regni, pro augmento fidei Beato Martino concessit, firme vobis et [monasterio vestro] et illibate permaneant” - DF 206 824. (PRT I. 606–607.).

²⁴⁸ „sed ea monasterium ipsum gaudeat libertate, qua gaudet Cassinense sicut a predecessoris nostris eidem monasterio est indultum” - eredetije nincs, másolata: II. András, (1225): DF 206 867. (PRT I. 640–642.).

²⁴⁹ 1225. május 26.: „set ea monasterium ipsum gaudeat libertate, qua gaudet Cassinense sicut a predecessoris nostris eidem monasterio est indultum” - eredetije nincs, másolata: 1) Vatikáni

Pannonhalma és Montecassino kapcsolatára, illetve a *libertas* tartalmára visszatérve, Erdélyi László azzal érvelt, hogy a bencés őskolostor kiváltságai folytán minden érseki és püspöki joghatóság alól ki volt véve és egyedül az Apostoli Széknek volt alávetve. Ehhez társult még az, hogy az apátsághoz tartozó terület papsága és népei felett az apát püspöki joghatóságot gyakorolt. Ez utóbbi lényegében az ún. *nullius*-kiváltság volt. Ennek alátámasztására Erdélyi Montecassino privilégiumait hozta fel.²⁵⁰ Felfogását később Schermann Egyed fejlesztette tovább, aki számos példát hozott a bencés őskolostor *nullius*-kiváltságára.²⁵¹ Nincs okunk kételkedni abban, hogy Montecassino ténylegesen élvezte ezt a kiváltságot. Ettől azonban még az I. István-féle oklevélben szereplő rendelkezés problémás marad.

Igencsak szokatlan ugyanis, hogy világi uralkodó ilyen súlyos egyházi jogvetkezmenyekkel járó kiváltságot adományozzon egy apátságnak. Az ilyen jellegű rendelkezés a pannonhalmi oklevél mintájának tekintett német gyakorlatban sem ismeretes. A *libertas* természetesen itt is megjelenik, sőt még a mondat szerkesztése (*talem qualem*) is több királyi és császári oklevélből ismeretes. Az I., II. és III. Ottó korában kelt oklevelek vizsgálatából arra következtethetünk, hogy e kifejezés rendre a királyi/császári oltalomhoz, illetve *immunitashoz* kapcsolódott, ezekkel forrt össze, és egyetlen olyan példa nem akad, amikor egyházi értelemben használták volna.²⁵²

Levélár, Reg. Vat. Vol. 13. Fol. 62v; 2) Liber Ruber n. 50., 119–123. (DF 208 291.), PRT I. 670.; CDB I/80; 1232. június 23.: „sed ea monasterium ipsum gaudeat libertate, qua gaudet Cassinense sicut a predecessoris nostris eidem monasterio est indultum” – eredetije nincs, másolata: Liber Ruber n. 55., 141–145. (DF 208 291.), PRT I. 711.; CDB I/127.

²⁵⁰ PRT I. 13–137. – A szerző itt hivatkozott Zakariás pápa 748. évi bullájára, továbbá arra, hogy XII. János a capuai érsekség felállításakor, 968 körül, az apátság területét nem sorolta az érsekségéhez. További példái XV János 989. évi és VIII. Benedek 1014. évi bullája. (Ezek szövege: PU n. 302., 586–588., n. 489., 927–929.). Ezekon túlmenően több olyan pápai privilégiumot is találunk a 9–11. századból, amelyek ezt az álláspontot erősítik meg: IX. János, 899. március (PU n. 90. 18–20.), III. Sergius, 904–911 között, (PU n. 18. 32.), II. Marinus, 944. január 21. (PU n. 103., 181–183., interpolált, de jórészt hiteles szöveggel), XII. János, 962 (PU I. n. 151., 275–277. interpolált, de jórészt hiteles szöveggel), VII. Benedek, 971. május 30. (PU I. n. 244., 482–484.), XV János, 985. november 11. (PU n. 287., 557–559. interpolált, de jórészt hiteles szöveggel), XV János, 989. november 11. (PU n. 302. 586–588. interpolált, de jórészt hiteles szöveggel), XV János, 992 vagy 994. január 19. (PU n. 310., 601–603.), VIII. Benedek, 1014. március 13. (PU n. 489. 927–929. interpolált, de jórészt hiteles szöveggel), VIII. Benedek, 1023. július 1. (PU n. 545., 1034–1036. interpolált, de jórészt hiteles szöveggel), IX. Benedek, 1038. július 1. (PU n. 611., 1151–1153. interpolált, de jórészt hiteles szöveggel).

²⁵¹ Schermann E.: A szerzetes rendek exemptiojának kialakulása i. m. 57–133., 79–85.

²⁵² Így például I. Ottó 936. október 17-én kelt oklevele, amelyben Corvey apátság birtokait és jogait sorolta fel. Itt azt olvassuk, hogy „Folmarus venerabilis abbas Nouae Corbeiae rogavit, ut eidem monasterio talem concederemus libertatem qualem ab antecessoribus nostris Francorum regibus accepisse dinoscitur” – Monumenta Germaniae Historica Die Urkunde der deutschen Könige und Kaiser (Diplomata regum et imperatorum Germaniae) 1. Die Urkunden Konrad I., Heinrich I. Und Otto I. Bearbeitet von Theodor Sickel. Hannover 1879–1884. (München 1997.) – a továbbiakban DO I. - n. 3., 92. Ezután egy immunitás-formula következik. Ugyanezt találjuk a 937. június 30-án a hamburgi egyháznak adott oklevélben: „talem libertatem et tuitionem monasteriis in eius episcopio consistentibus, qualem cetera per nostrum regnum monasteria noscuntur habere” - DO I. n. 11., 98. III. Ottó oklevelei közül kettőt emelhetünk ki. Az egyik a 994. december 22-én Waldkirch részére adott kiváltságlevél, amelyben a következőket olvassuk: „talem donamus atqua largimur libertatem, qualem Augea, Corbeia aliaque monasteria habent nostro regni” - DO III. n. 157., 569. A másik

Az eddigi vizsgálatok alapján nem állíthatjuk, hogy az apátság *nullius-kiváltsággal* rendelkezett volna, hiszen nem tudjuk adatokkal alátámasztani, hogy saját „egyházmegyéje” (*quasi-diocesis*), lett volna Somogyban, amint azt sem, hogy itt az apát ténylegesen püspöki jogokat gyakorolt volna.²⁵³

A montecassinoi szabadság értelmezésénél figyelembe kell venni azt a sajátosságot, hogy I. István oklevelében és a pápai bullákban eltérő értelemben szerepel. A királyi oklevél ma ismert szövegében a montecassinoi kiváltság után nem sokkal következik az egyes szám első személyben írt rész, amelyet a legtöbben interpolációnak tartanak. Ha ezt elhagyjuk — természetesen csak a feltételezés kedvéért — a szöveg éppen az *immunitas* biztosításával folytatódik. Elképzelhető tehát a két rendelkezés (a montecassinoi szabadság és az *immunitas*) olyan összekapcsolása, ahogy a német példákban láthattuk. A pápai bullákban ezzel szemben mindig azonos helyen az egyházi jogi kiváltságok között szerepelt a montecassinoi szabadságra utaló kitétel.²⁵⁴ Az utalás tökéletesen érthető, hiszen a Pan-

---

1000. május 18-án kelt az oedingeni apácakolostor részére: „talemque libertatem quali cetera nostri monasteria regni Asnidi scilicet Quidilingoburg aliaque utuntur, sibi perdonavimus” - DO III. n. 363., 792. Ez utóbbi kettő mellett Győrffy György hivatkozott még III. Ottó egy másik, 1000. április 30-án Helmarshausen-nek szóló piactartási kiváltságra is, de ebben a libertas elő sem fordul, vö. DHA I. 38.; DO III. n. 357., 786. Az említett rendelkezések mellett minden esetben az immunitás és/vagy az oltalom megfogalmazása áll a császári oklevelekben. Ez arra utal, hogy ezekben az oklevelekben a libertas a kolostori vagyon biztonságát biztosító immunitas-formula egyik kelléke volt, nem pedig egyházi jogi kiváltság.

²⁵³ Ebből a szempontból aligha hathatós érv a somogyi tizedadomány. A tized birtoklása, bár elsősorban a püspöki tiszttel fonódott össze — ilyen értelemben szerepel a korai magyar törvényekben is — önmagában még nem jelentette egy adott terület, egyházmegye feletti püspöki joghatóságot. Így arra kell hagyatkoznunk, hogy a pannonhalmi apát ténylegesen gyakorolt-e püspöki jogokat Somogyban. Ezt azonban egyetlen adattal sem tudjuk alátámasztani. Sőt, mind 1061-ben a zselicszentjakabi, mind 1091-ben a somogyvári apátság alapításánál a veszprémi püspök gyakorolta a püspöki jogokat, vö. DHA I. 172. (Zselicszentjakab), I. 268. E kérdésben újabban vita alakult ki a szakirodalomban, l. *Solymosi L.*: Püspöki joghatóság Somogyban a XI. században. Turul 72. (1999) 100–107.; *Solymosi L.*: Püspöki joghatóság a somogyi régió felett Szent István korában. Turul 74. (2001) 38–43.; *Kristó Gy.*: Joghatóság Somogy felett Szent István korában. Turul 73. (2000) 1–5.; *Kristó Gy.*: Néhány vármegye kialakulásának kérdéséhez. Századok 136. (2002) 469–484.; *Zsoldos A.*: Somogy megye korai történetének forrásairól. Turul 74. (2001) 44–50.; *Zsoldos A.*: Somogy és Visegrád megye korai története, valamint a „várelemek spontán expanziója”. Századok 136. (2002) 679–690.

²⁵⁴ III. Sándor, 1181: „Nulli quoque episcoporum in iam dicto monasterio liceat ordinationes facere, seu publicas missas celebrare, nisi ab abbate invitatus fuerit vel in ecclesiis eidem monasterio subiectis sacerdotem excommunicare vel abbatem ad synodum vocare. Sed ea libertate gaudeat, quam monasterium Cassinense gaudere dinoscitur” – Liber Ruber n. 42., 81–84. (DF 208 291.), PRT I. 610–611.; III. Orbán, 1187; „Nulli quoque episcoporum in iam dicto monasterio liceat ordinationes facere, seu publicas missas celebrare, nisi ab abbate invitatus fuerit vel in ecclesiis eidem monasterio subiectis sacerdotem excommunicare vel abbatem ad synodum vocare, sed ea libertate gaudeat, quam monasterium Cassinense gaudere dinoscitur - DF 206 828. (PRT I. 612–613.); III. Ince, 1216: „Precipimus autem, ne quis populus ad monasterium vestrum vel eis ecclesias accedere aut eius beneficia, que voluerint ex caritate largiri, prohibere presumat, sed ea monasterium ipsum gaudeat libertate, qua gaudet Cassinense sicut a predecessoris nostris eidem monasterio est indultum” – másolata: II. András, (1225): DF 206 867. (PRT I. 640–642.); III. Honorius, 1225: „Insuper auctoritate apostolica inhibemus, ne quis archiepiscopus vel episcopus ad monasterium vestrum accedat causa ordines vel missas publicas celebrandi, nisi fuerit ab abbate invitatus. Precipimus autem, ne quis populus ad monasterium vestrum vel eis ecclesias accedere aut eius beneficia, que voluerint ex caritate largiri, prohibere presumat, sed ea monasterium ipsum gaudeat libertate, qua gaudet Cassinense sicut a

nonhalma részére adott pápai kiváltságlevelekben az inkriminált kitétel a kiközösítésre és a zsinati megjelenésre vonatkozó rendelkezést követi, amely pontosan egyezik a Montecassinonak adott kiváltságokkal. Ezen túlmenően a pápák minden alkalommal megemlítették és meg is erősítették az alapító, illetve utódai rendelkezéseit. Itt azonban nyoma sincs egyházi kiváltságnak, az első két esetben (III. Sándor, III. Orbán) a szöveg lényegében a birtokok védelmével folytatódik, a másik három pápa bullájában pedig meglehetősen általános a megfogalmazás, de semmiképpen nem egyházi értelmű.

Mindebből pedig az következik, hogy I. István pannonhalmi oklevele a *libertast immunitas* értelemben használta, míg a pápai bullák, ettől eltérően, ugyanazt a fogalmat egyházi kiváltság gyanánt, a püspök szentelő és kormányzati hatalma alóli mentesítésként alkalmazták.²⁵⁵

*

Pannonhalma egyházi helyzete az elmondottak alapján a következőképpen alakult. Az első magyarországi bencés apátság esetében az egyházi helyzet alakulásában meghatározó elemek megjelenése a 12. század elejére tehető. Ha végigtekintünk azon az öt pápai bullán, amelyeket Pannonhalma 1102 és 1189 között elnyert, világosan kirajzolódik egy tendencia. Az alap II. Paszkál 1102. évi bullája volt, amely az oltalom mellett még csak zsinati kötelezettség és a fegyelmi eszközök alkalmazását vette ki az ordinarius kezéből. III. Sándor mindezeket kibővítette a pápai tulajdonra utaló formulával (1175), illetve a montecassinovai azonos szabadsággal (1181). Jelentősebb változást III. Kelemen bullája hozott, amely egyfelől elsőként korlátozta a püspök rendi hatalmát, másfelől kifejezte a közvetlen jogi alárendeltséget a pápának. Pannonhalma tehát a 12. század végére bizonyíthatóan egy csak az Apostoli Széknek alárendelt, exempt apátsággá vált. Ezt követően ezt az állapotot még markánsabb jelek erősítették tovább. Így III. Incénél megjelent a *nullo medio* és az *ad ius et proprietatem apostolice sedis* formula. Ide illeszthetjük be I. István interpolált „alapítólevelét”, amelyet helyesebb kiváltságlevélnek nevezni. Jól látható, hogy az apátság egyházi helyzetét az 1230-as évektől egyre kevesebb támadás érte, valószínűleg ennek tudható be, hogy a későbbi pápai oklevelek általában már nem a jogi státus kérdésével foglalkoztak, hanem más fontosabb problémákkal, és elegendőnek tartottak csak annyit megjegyezni, hogy a kolostor közvetlenül az Apostoli Székhez tartozik (*nullo*

---

predecessoris nostris eidem monasterio est indultum” – másolata: 1) Vatikáni Levéltár, Reg. Vat. Vol. 13. Fol. 62v; 2) Liber Ruber n. 50., 119–123. (DF 208 291.), PRT I. 670.; IX. Gergely, 1232: „Insuper auctoritate apostolica inhibemus, ne quis archiepiscopus vel episcopus ad monasterium vestrum accedat causa ordinis vel missas publicas celebrandi, nisi ab abbate fuerit invitatus. Precipimus autem, ne quis populum ad monasterium vestrum vel eius ecclesias accedere aut eius beneficia, que voluerint ex caritate largiri, prohibere presumat, sed ea monasterium ipsum gaudeat libertate, qua gaudet monasterium Cassinense, sicut a predecessoribus nostris eidem monasterio est indultum.” – másolata: Liber Ruber n. 55., 141–145. (DF 208 291.), PRT I. 711. A három utolsó esetben, amelyek eltérő szövegezést adnak, a pápák világosan utalnak arra, hogy e szabadságot olyan formában adják meg az apátságnak, amint azt elődeik tették.

²⁵⁵ E kérdésről bővebben: Kiss G.: *Talem concessimus libertatem i. m.*

medio formula). Egyedi sajátosság a montecassinoi szabadság, amely a pápai bulákban még inkább hangsúlyossá tette az egyházi kiváltságokat.

Ha az egyházi kiváltságok kiterjedését nézzük, azt kell mondanunk, hogy maga az apátság azáltal, hogy a megyéspüspök kormányzati hatalmának minden eleme alól mentességet nyert, és kizárólag, közvetlenül a pápa joghatósága alá tartozott, ezzel *teljes exemptiot* nyert. Ez azonban csak *passzív* volt, mivel csak magára az apátságra terjedt ki.

THE CANONICAL POSITION OF THE ABBEY OF PANNONHALMA IN THE 11TH TO 13TH CENTURIES (*Exemptio* and *Protectio*)

by Gergely Kiss
(Summary)

The present study examines a problem which has hitherto hardly been explored. The analysis is based on the royal and papal charters of Pannonhalma and takes into account more criteria than before. Foreign analogies are also put to use. The first part of the study introduces the basic conceptions (episcopal jurisdiction, *exemptio*, *protectio*) which are needed for the reconstruction of the abbey's canonical position. Then follows the analysis of the three major groups of charters along sixteen criteria: I.: *the ordaining authority (potestas ordinis) of the diocesan bishop*, criteria: a) free election of the abbot, the benediction of the abbot and the possibility for the monks to be ordained for the higher orders by the diocesan bishop; a1) the freedom to elect the abbot, the benediction of the abbot and the possibility for the monks to be ordained for the higher orders by any bishop; b) the petition of the chrism, the holy oils from the diocesan bishop; b1) the petition of the chrism, the holy oils from any bishop; c) the inhibition of public mass. II.: *the jurisdictional authority (potestas iurisdictionis) of the diocesan bishop*, criteria: d) exemption from synodal obligation; e) visitation; f) exemption from canonical punishment, justice. III.: *the formulae of the papal charters*, criteria: g) „*protectio*”; h) „*ad ius et proprietatem apostolicae sedis*”; i) „*nullo medio/nullo mediante*”; j) *salva sedis apostolicae auctoritate*” in terms of land law; „*salva sedis apostolicae auctoritate*” in terms of legal relationship; l) „*census ad inditium protectionis*”; m) *census ad inditium libertatis*”; n) *libertas* (Montecassino formula).

The analysis revealed that – as opposed to earlier opinions – the canonical position of Pannonhalma was not settled for all at the time of its foundation. It was not even based on the charter of Saint Stephen but developed gradually through papal privileges. Some elements of episcopal jurisdiction (*potestas ordinis* and *iurisdictionis*) were already limited by pope Paschalis II. This position was completed under Alexander III and Urban III by the papal protection and by the reference to papal ownership. Clement III considerably enlarged the abbey's privileges, which were consequently confirmed by Innocent III and Gregory IX. This meant that the abbey was exempted from episcopal jurisdiction and subordinated to the pope, that is, enjoyed complete exemption, which was only passive, however.

MEGJEGYZÉSEK KORAI ELBESZÉLŐ FORRÁSAINK TÖRTÉNETÉHEZ

1. A 11. század történelmi emlékezete. A környezet.

Hosszadalmas és magától értetődően nehezen megnyugvó viták keresztjében áll a magyarországi elbeszélő források keletkezésének első két évszázada, amelyet nyugodtan nevezhetnénk „sötétnek”, hiszen az utókor csak igen bizonytalanul tapogatózik benne¹. Első pillantásra akár lehangolóknak is tűnhet az eredmény, amikor kísérletet teszünk a hazai írásbeliség egyes fennmaradt emlékeinek áttekintésére. Ugyanakkor, ha az összehasonlítást nem a fejlett nyugat- és közép-európai térségek között végezzük el, hanem a 10–11. században Európa periferiáján megszülető államokra korlátozzuk, az összehasonlítás korántsem annyira lehangoló, teljesen más eredményre jutunk. Skandinávia, Cseh- Lengyelország írásbelisége hasonlóképpen lassú léptekkel, igen visszafogott mennyiségi mutatókkal indul fejlődésnek, s közel azonos menetrendet tartva gazdagodott és járta át e társadalmakat egyre mélyebben az írott szó a 13. század végéig.

Az összehasonlítás a hasonlóságok megrajzolásán túl még meglepő eredményre is vezet, ti. Magyarország a térség államalakulataival szemben bizonyos előnnyel is rendelkezik, mind a műfajok sokszínűségét mind az összesített számbeli eredményeket tekintve. Legutóbb Anna Adamska, majd Font Márta szembe-

---

¹ A tanulmány a T 038205. sz. OTKA pályázat keretében készült. A teljes, de még egy megközelítő teljességű bibliográfiái tájékoztatás is reménytelen lenne. Ezért leginkább csak a legutóbbi évtizedekben megjelent historiográfiai alapmunkákra hivatkozom:

Források: Szentpétery Imre (szerk.): *Scriptores rerum Hungaricarum*. 1–2. Bp. 1937–38, továbbiakban SRH), *Galántai Erzsébet-Kristó Gyula-Mályusz Elemér: Chronica Hungarorum* 1–3. Bp. 1985–89. Faksimile kiadása: Bp. 1986. Fordítás: *A magyarok krónikája*. Ford. Horváth János, Bp. 1978. A magyar vonatkozású forrásokat változatlanul Gombos Ferenc Albin kiadásából szokták idézni: *Catalogus fontium historiae Hungariae*. 1–3. köt. Budapest, 1937–38., modern fordításuk pedig megtalálható: Kristó Gy. (szerk.): *Az államalapítás korának írott forrásai*. Szeged, 1999. (továbbiakban ÁKÍF). Irodalom: *Repertorium fontium historiae mediæ aevi*. (Roma 1967, 1970, 1990), 2. k. 357–59., 3. k. 301–302, 322–23, 409–411., 6. k. 608–9.; *Gunst Péter: A magyar történetírás története*. Debrecen 1995; *Kristó Gy.: Magyar historiográfia I. Történetírás a középkori Magyarországon*. Bp. 2002; *Kristó Gy.: A történelmi irodalom Magyarországon a kezdetektől 1241-ig*. Budapest 1994; *Norbert Kersken: Geschichtsschreibung im Europa der „nationes.” Nationalgeschichtliche Gesamtdarstellungen im Mittelalter*. Köln, Weimar, Wien 1995, *Gerics József: Legkorábbi gesta-szerkesztéseink keletkezésrendjének problémái*. Bp. 1961; *Szovák Kornél: L’historiographie hongroise à l’époque arpadienne*. In Csernus Sándor és Korompay Klára (szerk.): *Les hongrois et l’Europe: conquête et intégration..* Párizs-Szeged 1999, 375–384. *Szovák K. és Szakács Margit*, in *Magyar Kódex I–II*. Bp. 1999, 193–196, 150–155., *Klaniczay Gábor: Az uralkodók szentsége a középkorban*. Bp. 2000.

sította úttörő jelentőségű értekezésében e ténnyel a hazai tudományos közvéleményt².

Az okleveles forrásokat tekintve Lengyelországban 1200 előttről 71 oklevélről van tudomásunk, ami közül közel 40 tekinthető hitelesnek.³ Az első eredetiben fennmaradt oklevelet Vladislav Herman adta ki 1087 és 1095 között a bambergi székesegyház javára. Korábról csak a híres „Dagome iudex”-féle oklevél kivonata ismert. Az előbb említett hiteles oklevelekből 30 1150 és 1200 közötti, ami megfelel a magyar, sőt a nyugat-európai trendnek is. Itt is nyugodtan utalhatunk arra az általánosan érvényesülő jelenségre, hogy miként a 11. században a császári udvarral, úgy a későbbiekben a pápai udvarral, illetve a legátusokkal fenntartott okleveles kapcsolatok pozitív, normalizáló hatással voltak az oklevelek formuláira, kancelláriasiszerűségük fejlődésére.⁴

Csehországban is hasonlóan nehézkesen indult az oklevelezés. Ismét hasonlóan a pannonthalmi alapítólevélhez, a pápa, XV. János által 993-ban kiadott papiruszra írott Břevnovi alapítólevél is többszörös interpolációval terhesen, 13. századi átírásban maradt ránk.⁵ Az itteni kolostori könyvtárból alig valamivel több maradt fenn eredetiben, mint Pannonhalmán, három-négy kötet⁶. A sokat utazó és levelező Szent Adalbert maga is hozzájárulhatott az írásbeliség terjedéséhez, miközben saját személyes pecsétjét használta. A litomericei társaskáptalan alapítólevele 1057–1058 közötti évekből a következő mérföldkő a cseh diplomatika történetében, mégha az oklevélnek csak egyes részei vezethetők vissza az eredeti dokumentumra. Az első cseh király, II. Vratislav uralkodása alatt (1061–1092) megnő ugyan az oklevelek száma, hitelességük azonban vitatott, s gyanút keltően hasonló a szövegezésük. A VII. Gergely pápától érkezett tucatnyi levél azonban kétségtelen nyomát mutatja az írásbeliség megindulásának. Külön hely illeti meg a fejlődésben Henricus Zdík, olmüci püspököt (1125–1150), aki kimagasló műveltsége és világlátottsága révén is tisztában lehetett az oklevelezés kulturális jelentőségével. Nem véletlen, hogy négy oklevél is fennmaradt tőle.⁷ Jelentőségét bizonyítják a neki címzett pápai és császári levelek is, s különösen III. Konrád

² *Font Márta*: Kényszerpályák és választási lehetőségek a keresztény nagyhatalmak árnyékában. (Közép- Kelet-Európa a 10–12. században). MTA doktora disszertáció. Pécs, 2001.; *Anna Adamska*: Le passage à l'écrit dans les pays de l'Europe Centrale (Bohême, Pologne, Hongrie). Előadás Cambridge, 1998-ban.

³ *Anna Adamska*: „From memory to Written Record” in the Periphery of Medieval Latinitas: The Case of Poland in the Eleventh and Twelfth Centuries. In *Charters and the Use of the Written Word in Medieval Society*. Ed. Karl Heidecker. (Utrecht Studies in Medieval Literacy). Turnhout 2000, 83–100.

⁴ *A. Adamska*: *From Memory* im., és vö. *Bullarum Poloniae*, vol. I. 1000–1342. Ed. I. Sulowska és S. Kuras. Roma 1982.

⁵ *Ivan Hlavacek*: The Use of Charters and Other Documents in Premyslide Bohemia, In: *Charters and the Use of the Written Word*, 133–144.; vö. *J. Žemlička*: K hodnověrnosti listiny Jana XV pro klášter v Břevnově (31.V993), In *Ivan Hlaváček – Marie Bláhová* (szerk.): *Milénium břevnovského kláštera, 993–1993*. Sborník statí o jeho významu a postavení v českých dějinách. Praha 1993, 25–39.

⁶ I. Hlaváček a kolostori könyvtár korai történetéből, In *Milénium břevnovského kláštera* im. 53–66., amiből kiderül, hogy három fennmaradt, részben Pannonhalmáról is ismerős, kézíráttal számolhatunk (Hrabanus Maurus, Amalarius és Izidor, Lektionarium).

⁷ *I. Hlavacek*: *Use of Charters* im. 137.; vö. *J. Bistriczky*: Studien zum Urkunden-, Brief- und Handschriftenwesen des Bischofs Heinrich Zdík von Olmütz. *Archiv für Diplomatik* 26, 1980, 135–258.

oklevéléről gondolja a kutatás, hogy mintaként szolgált a morva főpap későbbi oklevelei számára.⁸

Mindez azzal a következtetéssel is jár, hogyha a térség államaiban az írásbeliség nagyon lassan, fokozatosan terjedt, a kancellária csírái is csak a 12. század végén jelentek meg, a magyarországi első krónikaszerkesztés kérdésében is nagy óvatossággal kell eljárni. Nem véletlen, hogy Magyarországon is egybeesik az első eredeti formájában fennmaradt krónika megszületése, Anonymus műve a kancellária megszerveződéssel, s a külföldi tanulmányi lehetőségek terjedésével. Lengyelországban egyébként, hasonlóan Magyarországhoz, 1200 körül születik meg a következő nagy krónikás alkotás, amelyet a később boldogként tisztelt kancelláriai gyakorlattal rendelkező, Franciaországban tanult és rendkívüli latinos műveltségéről híres krakkói püspök, Vincentius Kadlubek alkotott.⁹ Magyarországon a 11. század vonatkozásában mindenesetre helyesebbnek tűnik „krónika” helyett „történeti feljegyzésekről”¹⁰ beszélni, amelyeket persze egy később időpontban, a hazai kutatók „communis opinio”-jával egyezően, legkésőbb Kálmán uralkodása alatt valóban hasznosítottak a magyar krónika (krónikaszerkesztés) megszerkesztésekor. Amint köztudomású, a korai feljegyzések és krónikaszerkesztések stílus alapján való egyértelmű és mindenki számára meggyőző azonosítását nagyban megnehezíti ill. lehetetlenné teszik a krónika későbbi tudatos, mint Kristó Gyula meggyőző érvekkel bemutatta, legkésőbb a 13 század első negyedében bekövetkező átstilizálása¹¹. Sőt, ezt tovább gondolva Kristó a 11–12. századi magyar történet 1192–1210/12 körüli papírra vetését is valószínűsíti¹².

A Szent István alatt az országban kifejtett élénk oklevélkiadás az egész periférián példa nélkül áll, sőt még inkább szembeszökő, ha összehasonlítjuk Skóciával, Írországgal¹³ és a skandináv területekkel.¹⁴ Témánk szempontjából látszólag távolabb vezet, de valójában szorosán ide tartozik az uralkodói „kancellária” kialakulásának kérdésköre. Köztudomású, hogy az udvar még a szinte pangó oklevelezés időszakában is rá volt utalva írástudó klerikusok munkájára, akik leginkább a királyi kápolna papságából (capellani curiae) állhattak össze. Itt nem csak a külföldi levelezés jöhet szóba, hanem a belföldi gyakorlati írásbeliség feladatai is, amit manapság a szakirodalom a „pragmatikus írásbeliség” elnevezéssel illet. Éppen Szent László vásár-törvényei, ill. Kálmán királynak a zsidókról szóló törvénycikkelye figyelmeztet arra, hogy az szóbeliség évtizedeiben is bizonyos

⁸ H. Zatschek: Ein deutsches Vorbild für die mährische Urkundenschrift. Zeitschrift für Sudetendeutsche Geschichte 2, 1938, 176–182.

⁹ *Magistri Vincentii dicti Kadlubek: Chronica Polonorum*. Ed. M. Plezia. Kraków 1994. (MPH Series Nova, vol. 11.)

¹⁰ Vö. 81. jegyz.

¹¹ Kristó Gy.: A történeti irodalom im. 74–97., *Szovák K.: L' historiographie* im. 378–380.

¹² Kristó Gy.: A történeti irodalom im. 99.

¹³ D. Brown Skóciáról, In *Charters and the Use of the Written Word* im.; M. T. Flanagan: The Context and Uses of Latin Charters in Twelfth-Century Ireland, In *Literacy in Medieval Celtic Societies*. Ed. H. Pryce. Cambridge 1998, 113.

¹⁴ I. Larsson: Nordic digraphia and diglossia. In *Spoken and Written Language: Relations between Latin and Vernaculars in the Early Middle Ages*. Ed. M. Garrison. (Utrecht Studies in Medieval Literacy). Turnhout 2002, N. Damsholt: Kingship in the Arengas of Danish Royal Diplomas. *Medieval Scandinavia* 4, 1970, 78.

helyzetekben az írás, feljegyzések használata elkerülhetetlen volt¹⁵. Ennek Európai párhuzamait, a teljes írástudatlanság és az írásbeliség teljes negligálásának mítoszát M. T. Clanchy cáfolta meg híres könyvében, majd Olivier Guyotjeannin finomította tovább.¹⁶ A 12. század folyamán az írásbeliség terjedésének fontos eseményei a „sigillum authenticum” fogalmának és gyakorlatának jelentkezése, a világiak által kiállított oklevelek számának növekedése (Lengyelországban először 1131–1155 között, majd az első világi pecséthasználat 1192-ből bizonyítható). Sajátos, de nem feltétlenül egyedülálló jelensége a lengyel írásbeliségnek, hogy a szóbeli adományozások során először egy rövid, emlékeztető feljegyzést (notitia) állítottak ki, amit azután a későbbiekben egy „szabályos” formájú oklevéllel szerkesztettek át. Ezt jól bizonyítja a breszlai (Wroclaw) premontrei kolostor alapító okirata, amely mai formájában két részből áll: az először készült bizonyos „notitia”-ból, majd magából az oklevélből.¹⁷

Az elbeszélő források tekintetében Norbert Kersken hasonlította össze a térség országainak elbeszélő irodalmát, tudatosan a hasonlóságokat keresve és az azokra helyezve a hangsúlyt. Helyesen emeli ki, hogy az általa „új Európának” nevezett térségben a kereszténység felvételével teremtődtek meg a feltételei az írásbeliség kultúrájának a meghonosítására, a hagyományteremtés és történeti emlékezet formáinak a meggyökereztetésére.¹⁸ Nem kevésbé lényeges aspektusát jelenti a római klasszikusok, az antik történeti irodalom ismeretének, recepciójának kérdése¹⁹. Az első krónikák megszületése akár a cseh Kozma (Cosmas), akár a lengyel Gallus Anonymus²⁰ esetében elképzelhetetlen lett volna a klasszikus minták követése és felhasználása nélkül. Kozma esetében ez olyan jól sikerült, hogy az 1300-as évekig kiegészítéseivel ez maradt az elfogadott cseh történeti mű. Eltekintve a Szent István-i *Intelmek* e térségben párját ritkítóan bőséges klasszi-

¹⁵ *Kumorovitz L. Bernát*: Szent László vásár-törvénye és Kálmán király pecsétes cartulája. In: Mezey László (szerk.): *Athleta patriae*. Szent László tanulmányok. Bp. 1980, 83–110.

¹⁶ *M. T. Clanchy*: *From Memory to Written Record in England 1066–1307*. London 1993 (második kiad.); *Olivier Guyotjeannin*: „Penuria scriptorum”. *Le mythe de l’anarchie documentaire dans la France du Nord. (X^e-première moitié du XIe siècle)*. In: *Pratiques de l’écrit documentaire au XIe siècle*. Ed. O. Guyotjeannin, L. Morelle és M. Parisse. Paris 1997, BEC kiadványai 155), 13.

¹⁷ Id. *A. Adamska*: *From Memory* im. 96. Vö. *Schlesisches Urkundenbuch*, vol. 1: nr. 19. 1139–1149 közötti évekből. A magyarországi notitiára *Kumorovitz L. B.*: Szent László vásár-törvénye im.

¹⁸ *Norbert Kersken*: *Mittelalterliche Geschichtsentwürfe in Alt- und Neueuropa*, In *Subsidia Historiographica I. Die Geschichtschreibung in Mitteleuropa*. Szerk. Jaroslaw Wenta. Torun 1999, 111–134., itt 117.

¹⁹ *Lars Borje Mortensen*: *The Texts and Contexts of Ancient Roman History in Twelfth-Century Western Scholarship*, in *The Perceptions of the Past in 12th-Century Europe*. Ed. Paul Magdalino. London-Rio Grande 1992, 99–116.

²⁰ *Kiadása: Gallus felhasznált kétnyelvű kiadása: Paul W. Knoll és Frank Schaer (szerk.): Gesta principum Polonorum. The Deeds of the Princes of the Poles*. Bp.-New York, 2003.; Összefoglalóan: *N. Kersken*: *Geschichtschreibung* im. 491–498., 573–582. A Gallus-irodalmat legutóbb értékelően áttekintette *Bagi Dániel*: Remény a királyságra. A gnieznói találkozó „koronázási jelente” a lengyel ősgesztában és a mű kapcsolata a Könyves Kálmán-kori magyar belpolitikával. *Századok* 137, 2003, 349–380. A klasszikus historiográfiai minták hatására *Jacek Banaszkiewicz*: *Note sur le theme du siege tripartite: Capitoles, Narbonne et Glagów*. *Annales ESC* 39, 1984 776–782, Titus Livius és Florus példáira. Hasonló összehasonlításra magunk is tettünk kísérletet a „Gesta Roderici” vonatkozásában: *Veszprémy L.*: *Középkori forrástanulmányok. Hadtörténelmi Közlemények* 104, 1991. 58–79. A nyelvi közeg miatt nem érintjük a szintén 1100 körüli Orosz őskronikát.

kus nyelvi reminiscenciáitól, a század végéről, az 1090-es évek fejlődéséről tanúskodik a pannonthalmi könyvjegyzék, amely ha történetírókat nem is, a történeti tárgyú irodalom olyan klasszikusát, mint Lucanus már tartalmazta²¹. A fennmaradt kéziratok közül joggal hivatkozhatunk a zágrábi káptalani könyvtár 13. századi kézírataira, köztük Eutropius históriájára²², vagy a 12. századi, ma Bécsben őrzött, Vitéz János gyűjteményből származó gyűjteményes kötetre (Jordanes: *Gethica*, Dares Phrygius, *Historia Appollonii Tyrii*). A történeti feljegyzéstől és „évkönyvtől” ugyanis a krónikát (többek között) a szerkezet és keret, a klasszikus és részben kortárs mintaképek tudatos követése különbözteti meg, amelyek pl. a magyar Anonymus számára alapvetően a Trója-regények és a Nagy Sándor-történetek voltak²³. Az antik és késő-antik művelődés és írásbeliség csúcstermékének legalább részleges recepciója alapvető feltétele volt a nyugat-európai színvonalon álló önálló történetírói alkotások megszületésének, aminek nyomai még a feltételezett, legkorábban a Salamon-kori, legkésőbbben Kálmán-kori krónika esetében is csak nehezen ismerhetők fel²⁴.

Elbeszélő források szempontjából olyan fejlett és korai íráskultúrájú ország, mint Anglia esete is elgondolkoztató. A krónikák megszületése ugyanis nem következett be azonnal a normann megszállás (1066) után, hanem csak a harmadik király, I. Henrik (1100–1135) uralkodása alatt.²⁵ Ebben természetesen nem az 1100 körüli évszám az érdekes, hanem a tény, hogy a történeti visszapillantás igényének a megfogalmazódásához évtizedekre volt szükség. Az első művek közé sorolható Durham-i Simeon helyi egyháztörténete (1104/8), Eadmer művei Canterburyben, illetve Winchesteri Florentius alkotása. A nagyobb történeti alkotások majd csak a 12. század közepén születnek meg: így Henry of Huntingdon „*Historia Anglorum*” c. munkája, az Angolszász krónika „E” szerkesztése, a már említett Simeon és John of Hexham művei, vagy éppen a „*Gesta Stephani*”. Norbert Kersken hívja fel egyébként a figyelmet, hogy a krónikák papírra vetése szempontjából Európa-szerte bizonyos periodicitás figyelhető meg, s éppen az 1100 körüli évek ilyenek számítottak Európa-szerte.

²¹ *Veszprémy L.*: A pannonthalmi apátság könyvtára, In Takács Imre (szerk.): *Mons sacer*. Pannonthalma ezer éve. 1. k. Pannonthalma 1996, 327–382.; *Nemerikényi Előd*: Latin klasszikusok középkori könyvtárakban: Magyarország a 11. században. *Magyar Könyvszemle* 119, 2003, 1–16.

²² *Csapodi Csaba-Csapodiné Gárdonyi Klára*: *Bibliotheca Hungarica*. Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt. 1–3. Bp. 1988–1994. 2. Nr. 2865., Bécsre uo. 1: Nr. 56.

²³ Ld. Gabriel Silagi (kiad. Veszprémy Lászlóval): *Die „Gesta Hungarorum” des anonymen Notars*. Sigmaringen, 1991. és Anonymus, *Magyarok cselekedetei*. Kézai Simon: *Magyarok cselekedetei*. Ford.-bev. Veszprémy L. –Bollók János. Bp. 1999 (Milleneumi magyar történelem). A normann és magyar történetírás hasonló múlt-képére és a klasszikus irodalmi előképek követésére ld. *Veszprémy L.*: „The Birth of Hungarian Identity in the Historiography of the Middle Ages”, In Piroska Nagy (szerk.): *Conquête, acculturation, identité: des Normands aux Hongrois*. Les traces de la conquête. Rouen 2001, 93–109.

²⁴ Idézi Mályusz Elemér és Györfly György igen lehangoló véleményét az ősgeszta szerkesztőjéről *Kristó Gy.*: *Magyar historiográfia I im.*, 135.

²⁵ *N. Kersken*: *Geschichtlose Zeiten. Vom Verstummen der Historiographie im Mittelalter*, In *Manipulus florum*. Aus Mittelalter, Landesgeschichte, Literatur und Historiographie. Festschrift für Peter Johanek. Münster, New York, München, Berlin 2000, 9–29., kül. 16.

2. Történetírói alkotások

Az elbeszélő források kronológiáját tekintve Magyarország kényes helyzetben van, hiszen a magyar „öskronika” ellentmondó datálási javaslatok közismertek, amit csak tovább bonyolít az a tény, hogy a legkorábbi fennmaradt szövegművek sorát az 1200/1210 körüli Anonymus nyitja, s a „nemzeti krónikának” kéziratai majd csak a 14. századtól maradnak ránk²⁶. Ám e téren sem kell szégyenkezünk, hiszen a periféria országaiban mindenütt jó száz évnek, vagy inkább még többnek kellett eltelni a kereszténység felvétele után, hogy az első krónikás alkotások megszülessenek. E szempontra újabban joggal hívta fel a figyelmet Norbert Kersken és Kristó Gyula²⁷. Csehországban az első krónika a 12. század második-harmadik évtizedében alkotó Prágai Kozma († 1125) nevéhez kapcsolódik. Dániában valamivel később, a 12. század második negyedében jön létre az ún. Roskilde-krónika. Norvégiában csak a 12. század 60-as éveiben vetik meg a historiográfiai alkotás alapjait.²⁸ A máig bizonytalan kilétű lengyel krónikás, Anonymus Gallus az 1110-es években vetette papírra krónikáját.

Az első krónikák kézirati hagyománya már némileg eltérő képet mutat: míg Gallusnak három 14–15. századi kézírata maradt fenn, Kozma krónikáját folytatták, alapműnek tekintették s 15 meglévő kéziratban olvasható, Kadlubek krónikája pedig, páratlanul magas, 32 kéziratban hagyományozódott, igaz ezt retorikai tankönyvként való használatának is köszönhette. Ismét hasonló, bár a hazainál kiterjedtebbnek tűnik a korai évkönyvirodalom hagyományozódása az említett országokban, mégha azok eredeti formájukban egyik országban sem maradtak fenn. Hipotetikusan léteznek a 10. századtól az ún. Prágai, ill. břevnovi évkönyvek, miként a Nagy-lengyelországi, majd a krakkói, illetve a Szentkereszti, amelyek folyamatos vezetése csak a 12. századtól bizonyítható. Ugyanakkor nem meglepő, hogy a német évkönyvirodalom egyes alkotásait mindhárom országban ismerték és felhasználták²⁹.

Anonymus Gallus esetében különös jelentőséget kap az a körülmény, hogy Nyugat-Európából (Észak- vagy Dél-Franciaországból, kisebb valószínűséggel Itáliából) érkezvén éppen Magyarországon át vezetett az útja 1100 körüli esztendőben, Kálmán király uralkodása alatt, valamikor 1091-et követően. Újabban meggyőző érvekkel valószínűsítik, hogy volt alkalma betekinteni a frissen elkészült

²⁶ A Geszta szerkesztésének első lehetséges időpontjaként I. András király (1046–60) uralkodása jöhet szóba, mint az I. István halálát követő trónharcokat követő konszolidáció időszaka (Dománovszky S., ifj. Horváth J.). Szerkezetileg ezt a 91. fejt. közepén elhelyezkedő kronológiai összegzés zárta volna. Egy Salamon-kori (1063–74) szerkesztés mellett szól, hogy Salamon koronázásáról és I. Béla idején történetekről kettős szövegeztést őriz meg a szöveg, ami a 101. fejt. kronológiai összegzése előtt végződhetett (Gericz J.). I. László király uralkodása (1077–95) mellett a szenttéavatásokkal párhuzamosan megújuló történetírói-hagiográfusi tevékenység szólhat, illetve László-Géza harcainak részletező leírása (Hóman B., C. A. Macartney). Abban már bizonyos egyetértés uralkodik, hogy a magyar történelem első szintézisének legkésőbb Kálmán király (1095–1116) uralkodása alatt létre kellett jönnie (R. Fr. Kaindl, Györffy Gy.).

²⁷ Kristó Gy.: Magyar historiográfia I. im. 32.–195.

²⁸ B. és P. Sawyer: Medieval Scandinavia. From Conversion to Reformation, circa 800–1500. Minneapolis-London 1993, 218 skk, 226 skk.

²⁹ N. Kersken: Geschichtsschreibung im. 484–486, 566–569.; Marie Bláhová: Bischöfliche Beamte als Geschichtsschreiber im Ostmitteleuropa des frühen und hohen Mittelalters. Die Diplomatik der Bischofsurkunde vor 1250. Innsbruck 1993, 187–195.

Hartvik-féle Szent István-legendába, s talán a magyar krónika elkészült, vagy méginkább készülő félben lévő szerkesztését is volt alkalma forgatni. Minderre abból lehet következtetni, hogy lengyel krónikájában hasznosítani látszik mindazt, amit a magyar írástudók kidolgoztak az ország szuverenitásának és a diasztia legitimitásának az igazolása érdekében³⁰.

Anélkül, hogy a részleteket és érveket számba vennénk, most csak röviden utalunk arra, hogy a névtelen Gallus koronatanúnk László király politikai tiszteletére a Kálmán-kori Magyarországon, ráadásul a királyi előd és rokon, nagybátyja „idoneista” értékelésének is egyértelmű és kétségbevonhatatlan bizonyosságát őrizte meg³¹. Ezen a ponton nem érintjük a hazai történetírásban kibontakozott vitát a Kálmán alatti László-tiszteletéről vagy éppen megbecsüléséről, illetve a Kálmán alatt kétségkívül megalapozott „legitimista” színezetű István-kultusz kapcsolódási pontjairól³². Annyi bizonyosnak tűnik, hogy Kálmán idején a kérdéskör bonyolultabb és árnyaltabb annál, amint az egy „idoneista” és „legitimista” szemlélet ütköztetéseként általában sommásan feltűnik a különböző cikkekben és utalásokban³³. Mint arra legutóbb Thoroczky Gábor³⁴ is utalt, I. László személyének Kálmán-kori negligálása, a sokat emlegetett, s a jelek szerint döntő fontosságú II. Orbán pápa-féle levélben³⁵ megfogalmazott pápai bírálatok szó nélkül hagyása magának Istvánnak a szentségét veszélyeztette volna. 1096 után nem tehetett mást az udvari propaganda-gépezet, hogy úgy produkálta minden idők legszínvonalasabb és legátfogóbb legitimista argumentációját, hogy abban Lászlónak, és nem Salamonnak juttatott helyet. Az udvari propagandában Salomonnak, különösen Álmos 1098-as pártütése után, az utóbbi kifejezett és forrásokkal is bizonyítható német barátsága miatt amúgy sem volt sok keresnivalója.

Az Anonymus Gallus és a magyar krónika közötti valószínű és lehetséges érintkezési pontok közül különösen érdekes a megfogalmazás hasonlósága István és a lengyel krónika főhőse, Boleszló halála és temetése között. A filológia párhuzam érdekességét éppen az adja, hogy a szöveg hely a magyar krónikából nem

³⁰ *Bagi D.*: Remény a királyságra im.

³¹ *Gallus*: *Gesta principum* im. 96. *Bagi D.* (im. 374.) is kiemeli, hogy messze a legtöbbet emlegetett magyar király László (hatször), míg Könyves Kálmán neve csak négyszer, Szent Istváné és Salomoné csak kétszer fordul elő (igaz István fontosságát mutatja, hogy Boleszló Somogyvár mellett az ő sírjához is elzarándokol, s egyébként is az ő ünnepnapján született).

³² *Gerics József*: Legkorábbi gesta-szerkesztéseink im.; *Kristó Gy.*: Legitimitás és idoneitás. (Adalékok Árpád-kori eszmetörténetünkhez) Századok 108, 1974, 585–620., *Klaniczay Gábor*: Szent László kultusza a 12–14. században, In: *Klaniczay G.-Nagy Balázs* (szerk.): *Történeti tanulmányok Sz. Jónás Ilona tiszteletére. A középkor szeretete.* Bp. 1999, 357–374.; *Gerics József-Ladányi Erzsébet*: A Szent László-ábrázolás forráskérdései legendájában és a krónikában. *Magyar Könyvszemle* 118, 2002, 1–9. (ugyanitt bő tekintés a korábbi szakirodalomra).

³³ *Kristó Gy.*: *Magyar historiográfia I* im., 34., itt a Kálmán-kori legitimitásról.

³⁴ *Thoroczky Gábor*: Egyháztörténeti és forrástanulmányok a XI. századi magyar történelemtől. PhD értekezés, Szeged, és utó: *Megjegyzések a Hartvik-féle Szent István-legendához* datálásának kérdéshez, In *Piti Ferenc-Szabados György* (szerk.): „Magyaroknak eleiről”. Ünnepi tanulmányok a hatvan esztendő Makk Ferenc tiszteletére. Szeged 2000, 569–591.

³⁵ *Györffy Gy.* (szerk.): *Diplomata Hungariae antiquissima*. 1. köt. Bp. 1992. Nr. 109. II. Orbán pápa levelének kiemelkedő fontosságát illetően közmegegyezés uralkodik a hazai történetírásban. Ugyanakkor arra is lehet utalni, hogy a Géza korától megélnéklő pápai és császári levelezés nyilván a hazai írásbeliség fejlődésére is kedvező, megtermékenyítő hatással volt, miként azt I. Hlaváček cseh viszonylatban gondolja.

került be István-legendába, illetve István liturgikus lectio-iba, ami pedig nehezen elképzelhető, ha e részletet a magyar krónika akkor már meglévő szövege tartalmazta volna³⁶. (Mint ismeretes, a gyász közel azonos, Galluséval rokon szavakkal való leírása végül mind Szt. István mind Szt. László halálakor lejegyzésre került a krónikába, s onnan végül László liturgikus olvasmányaiba találta meg az útját)³⁷. Nem nehéz arra gondolni, hogy a szöveg-részlet megszületése valamiképpen összefüggthetett Gallus Anonymus magyarországi tartózkodásával, illetve a magyarországi forrásokban való tájékozottságával. Talán éppen egy ilyen „ujjgyakorlattal” villantotta fel, egyébként saját krónikájából egyértelmű pazar íráskészségét, aminek eredményét Magyarországon rövidesen beillesztették a krónika egyébként is egyetlen István-fejezetei közé. Az idegen írástudók közreműködése a kultusz szempontjából fontos írásművek csinosításában egyébként a térségben nem lenne példanélküli. Ilyenről olvashatunk Arnoldus, regensburgi szerzetes 1030 körüli esztergomi utazása kapcsán, ahol is a regensburgi szerzetes a nyitrai patrónus Szent Emmerám életírásának a tökéletesítésében vett részt³⁸. Ha persze Gallus mégiscsak egy már meglévő magyar forrásból merítette, akkor ismételtelen csak Szent István iránti megkülönböztetett figyelmének adta tanúbizonyságát.

Anonymus Gallus utazásának egyébként a hazai krónikaszerkesztés datálása szempontjából sem lebecsülhető a jelentősége, hiszen eszerint a magyar királyi udvarban még látogatása idején is folyhattak a krónika szerkesztési munkálatai. Ez kétségkívül egy, a szövegtől függetlenül nyert időpont a hazai krónikaszerkesztés kezdeteihez. A hazai történeti feljegyzések relatív kronológiája szempontjából egy még fontosabb „terminus ante quem” a krónika 1051-es német támadást leíró szavainak egyértelműen másodlagos felhasználása István és Konrád császár csatájának (1030) ábrázolásakor István király Nagyobb legendájában³⁹. A Nagyobb legenda keltezésétől függően az 1051-re vonatkozó lejegyzésnek az 1080-as évek körül vagy az általános felfogás szerint még 1083 előtt meg kellett születnie⁴⁰, amit egyébként a krónikás feljegyzés kortárs információkban való gazdagsága is alátámaszt. Arról a tényről, hogy korabeli (1058) békeszerződés nyomait őrizte-e

³⁶ A lectiókat kiadta *J. Fodor Adrienne*: Szent István-legendák a középkori magyarországi breviáriumban, In *Török József* (szerk.): *Doctor et apostol. Szent István-tanulmányok*. Bp. 1994, 141–170. Tekintettel arra, hogy a hazai forrásokban a legendák általában a krónikaszcveg ismeretében készülnek, valóban meggondolandók azok az esetek, amikor egy szöveg hely a legendában nincsen meg (de jellegénél fogva bekerülhetett volna), de a krónikában mégis megvan. (vö. *Klaniczay G.*: Szent László kultusza im. 361., bár az ott említett példák inkább egy, a korai krónikával párhuzamos (szöveg/orális) hagyomány meglétére látszanak utalni.

³⁷ Az István és László halálának hasonló szavakkal való leírására felfigyelt és utalt *Kristó Gy.*: *A történeti irodalom* im., 99.

³⁸ *Veszprémy L.*: Anastasius esztergomi érsek műveltségéről. *Magyar Könyvszemle* 101, 1985, 137–141.

³⁹ Vö. SRH 1:347–49, SRH 2: 389–390. *Gerics József*: *Domanovszky Sándor, az Árpád-kori krónikakutató úttörője*. Századok 112, 1978 235–248 és újra közölve uő: *Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban*. Bp. 1995, 8–23.

⁴⁰ Áttekinti a Nagyobb legenda datálásának problémáját SRH reprint kiadásának (Bp. 1999) bibliográfiai függeléke (a vonatkozó rész Szovák K. munkája), 771–776, utal arra is, hogy újabban *Kristó Gyula* későbbi, azaz Kálmán-kori keletkezését is elképzelhetőnek tartja: *Kristó Gy.*: *A nagyobik és a Hartvik-féle István-legendája szövegkapcsolatához*, In *Uő*: *Írások Szent Istvánról és koráról*. Szeged 2000, 175–194. (megjelent először 1990)

meg a magyar krónika, a kutatók véleménye mindmáig megoszlik⁴¹. Amennyiben persze egy különálló feljegyzésnek tekintjük az 1051-es év eseményeinek leírását, akkor az 1051-es krónikahelyre vonatkozó időrendi tanulság sem vonatkoztatható automatikusan a krónikaszerkesztés korára. Tekintettel arra, hogy az epizód a német-magyar viszonyt és konfliktusokat leíró fejezetekbe szervesen látszik illeszkedni, valószínűleg lejegyzésük is azonos, vagy közel azonos időben történhetett, még valamikor a sokak által feltételezett Kálmán-kori szerkesztés, ill. átszerkesztés előtt.

Nem kevésbé jelentős magyar szempontból Prágai Kozma (Cosmas Pragensis)⁴² cseh krónikája. Az 1045 körül született szerző a prágai káptalan klerikusai közé tartozott, majd külföldön, kora elismert oktatási központjában, a lüttichi székesegyházi iskolában tanult 1075 és 1082 között. Miután 1091-re hazatért, európai, így például Mantovába tett utazások szélesítették a látókörét, míg 1099-ben Magyarországon is megfordult, sőt Szerafin esztergomi érsek maga szentelte az akkor már nős Kozmát pappá. Jellemző, hogy miközben Kozma elsőként papírra veti a csehek mitikus őstörténetét, az abban leírtakat nem kevés távolságtartással és szépszissel szemlélte. A nemzeti történet és különösen az „őstörténet” megalkotása mind a lengyelek mind a csehek esetében nem kis szellemi teljesítmény volt, amire csak alapos és hosszabb idejű tanulmányok készíthették fel a potenciális szerzőket. A pogány múlt és a pogány szokások még élő emlékezete próbára tette az első történetírókat, akiknek mindenütt kevés forrás állt a rendelkezésükre, s ráadásul mindazt a keresztény üdvtörténet szempontjából kellett megírniuk. Kozma talán a prágai és břeňnovi évkönyveket, Adalbert és Vencel életrajzát s a későbbi magyar szerzők által is használt Reginót hasznosította. Jellemző, hogy a kereszténység önálló, némiképpen német ellenes hazai kezdetei mennyire hangsúlyosak Kozmánál. Ugyanis az előzményeket elhallgatva Borivojt (akinek unokája Szt. Vencel) teszi meg az első keresztény fejedelemnek, keresztységét pedig egy fiktív, 894-es évszámhoz, valamint felrúgva a kronológia rendjét Metod és Szvatopluk személyéhez köti. Kozma krónikája egyúttal arról is tanúsodik, hogy Regino példánya közkezen forgott a közép-európai országokban, s a szerzőknek, ha akartak, módjukban állt közvetlenül a műből meríteni. A döntő irodalmi mintát azonban a klasszikusok és a biblia jelentették, Kozma esetében Sallustius és Boethius. A forráshasználat Gallus esetében is hasonló, az elveszett lengyel évkönyvek és Adalbert életírása mellett a klasszikusok (Sallustius, Boethius, Cicero, Lucanus stb.). Egy Kozmához vagy Gallushoz fogható egyéniség sajnos nem sejlik fel a 11. századi magyar krónika korai fejezetei mögül, (amit persze így nem is lehet az említett cseh és lengyel alkotásokhoz hasonlítani), annál inkább a Salamon és László-történet mögött sejthetünk hasonlót, aminek datálása azonban mindmáig vitatott a hazai történetírásban, az 1100 körüli évektől egészen a 13. század elejéig ingadozva⁴³.

⁴¹ Erre ld. *Gerics József*: A krónikakutatás és oklevéltan határán. (A 90. krónikafejezet kritikájának egyes módszertani vonatkozásairól). Irodalomtörténeti Közlemények 1974, 281–287.; *Kristó Gyula*: Történeti irodalom im. 58–59.

⁴² Ld. *N. Kersken*: *Geschichtsschreibung* im.; *Marie Bláhová*: *Funktion der heiligen in früherer böhmischen Geschichtsschreibung*. Konferenciaelőadás, Bergen, 2003 november, megjelenés alatt.

⁴³ Bollók János egy igényes görög irodalmi mintát valószínűsített (Herodotosz) a *Gesta Ladislai* mögött, s azt nem keltezte a 12. század elejénél későbbre. *Bollók J.*: *Ladislaus*. Egy középkori

Ha Gallus kapcsán szóba került lehetséges kapcsolata a hazai történeti hagyománnyal, ez Kozma kapcsán, már említett magyarországi útján túl is, valószínűsíthető. Jól ismert, s talán legutóbb Makkay János foglalkozott a Kozmánál megőrzött zabori Szvatopluk-hagyománnyal⁴⁴. Kétségtelenül csábító a Makkay János által képviselt felvetés, hogy Anonymus ismerte a zabori Szvatopluk-hagyományt, s azért vezeti Zobor vezért ugyanarra a helyre. Több jelből, s különösen Benkő Loránd kutatásaiból biztosan tudjuk, hogy a sokat utazó Névtelen éppen a Felvidéket kerülte el, ami elég bizonyosságot nyújt arra vonatkozóan, hogy fogalma sem volt Szvatoplukról és hozzá tapadó zabori hagyomány részleteiről (vagy ha éppen volt, hát nem gyűjtötte fel a fantáziáját). Változatlanul legnagyobb valószínűsége annak van, hogy a Névtelen Zobor vezér nevét az általa helyszíni ismeretek nélkül is jól ismert 'Zobor' helynévből alkotta meg. Továbbá kézenfekvő, hogy maga Kozma akkor értesülhetett a Szvatopluk mondakör zabori továbbéléséről, amikor Esztergomban járt, s mivel tisztában volt Szvatopluk fontosságával, azt be is illesztette krónikájába. A hasonlóság kétségkívül megvan Szvatopluk és Salamon király élete utolsó szakasza között: mindketten eltűnnek kísérőik szeme elől, kérdéses jogosságú tetteikért vezekelnek, s haláluk előtt szerzetesnek állnak. Nem elképzelhetetlen, hogy a magyar krónikában később leírt Salamon hagyomány a Szvatopluk-motivumok felhasználásával bővült s került be a krónikába a 12. század folyamán, értelemszerűen még László szentté avatása, 1192 előtt⁴⁵.

Meglehet, hogy látszólag igen korai a lengyelek első, kiforrott krónikája Anonymus Gallus tollából, mégis akkor járunk el helyesen, ha ezt a művet inkább az importművek csoportjában említjük. Az állam- és egyházszervezést követő évtizedekben magától értetődő, hogy a periféria államai rákényszerültek arra, hogy az állam és egyház napi működésének a biztosítása céljából vagy kész műveket (kéziratosokat, képzőművészeti tárgyakat, stb.) importáljanak, vagy olyan mestereket, írástudókat nyerjenek meg maguknak, akik személyükben jeleníteték meg és képviselték a nyugaton évszázadok alatt felhalmozódott keresztény kultúrát. A magyar művelődésben magától értetődően ide tartozik - amint már neve is elárulja - Hartvik, a leghíresebb István-legenda szerzője. Hasonlóképpen ide sorolhatjuk a Szent Istvánnak tulajdonított *Intelmek* íróját, aki magától érte-

etimológia és tanulságai, In Draskóczy István (szerk.): *Scripta manent*. Ünnepi tanulmányok a 60. életévét betöltött Gerics József professzor tiszteletére. Bp. 1994, 63–74.

⁴⁴ Makkay János: Árpád vezér győzelme és Pannónia földje. Bp. 2003, 22–23. Kozma helyére Betold Bretholz (kiad.): *Die Chronik der Böhmen des Cosmas von Prag*. MGH SS Nova series 2. München 1980, 32–34.

⁴⁵ A Salamon-hagyomány jelentőségére leginkább Gerics József és Rokay Péter figyelt fel. Az európai mondai háttérre vö. *Paul Gerhard Schmidt*: *Veritas naufragatur*. Das Leben und die Taten König Haralds von England nach 1066, In *Fälschungen im Mittelalter*. Teil. 1. Hannover 1988, 189–204. MHG Schriften 33,1., Boleszló állítólagos remete életére ld. *Gesta principum Polonorum* im. 100.) azonban szépen igazolja, hogy elhalálozott uralkodók életben tartása és az egyházi hagyományban való áttemelése, ezáltal utólagos erkölcsi elégtétel nyújtása számukra, nem éppen példa nélküli az európai historiográfiában. Mindebből következik, hogy Salamonnak a mondakör kialakulásához nem kellett ténylegesen életben maradnia, mint Rokay Péter vélte, hanem a „comunis opinionak” megfelelően, a német forrásokkal egyezően elhalálozhatott, s talán még sokáig meglévő frakciójának, majd a „legitimista vonal” híveinek hatására a mondaképződés útjára léphetett. Vö. *Gerics J.*: Legkorábbi gesta-szerkesztéseink im. 109–112.; *Gerics J.- Ladányi E.*: A Szent László-ábrázolás im. 4.; *Rokay P.*: Salamon és Póla. Újvidék 1990.

tődő természetességgel veti papírra, nyilvánvalóan fejből, az alapvetően biblikus körben mozgó, de számos klasszikus reminiscenciát és a Karoling-kori királytükörök szerkezetét és ideálját megőrző művét. A mű hosszú ideig kétségkívül idegen test lehetett a hazai írásbeliségben, hiszen királytükörre a hazai politikai köröknek még hosszú évszázadokig nem volt szüksége. Befogadását sem elsősorban mondanivalójának köszönhetette, hanem annak a ténynek, hogy sorsa egybekapcsolódott az első király személyével. Abban a pillanatban, hogy a hazai uralkodó dinasztia hatalmának autoritását az első királyhoz, s annak ereklýeihez, uralkodói jelvényeihez kötötte, a mű már önmagában is felértékelődött, s bekerülvén a Szent Istváni törvények közé, fejezet címeit beillesztve a Nagyobb Szent István-legendába, valamint a liturgikus könyörgések sorába, megkerülhetetlen helyet kapott a hazai történeti emlékezetben. Befogadhatóságát természetesen az is előmozdíthatta, hogy a nagy Karoling-kori programadó írásokhoz képest bizony szerény színvonalú, terjedelmét tekintve is rövid, ami egy frissen megtért, a nyugati kultúrával még éppen csak ismerkedő országban nem kis előnynek számíthatott. Persze, azt a tényt, hogy a térség államaiban nálunk született meg egyedül egy latin hagyományokon alapuló királytükör mégsem tekinthető a véletlennek⁴⁶.

A hazai írásbeliségnek a környező államokéhoz viszonyítva relatív gyors megindulása és mozgékonyasága véleményünk szerint magyarázatra szorul. Ebben nagy valószínűséggel a későn érkezők előnye fogalmazódhatott meg. A cseh és lengyel területeken sokkal korábban, egy, illetve majdnem fél évszázaddal korábban megkezdődött a keresztény térítés, amelynek intenzitása azonban változó volt, a pogány és keresztény kulturális elemek és frakciók sokkal tovább éltek egymás mellett. Ezt jól mutatják a cseh vértanúk, Vencel meggyilkolása, valamint Adalbert hányattatásai. Ezzel szemben István uralkodása alatt, a szerény Géza-kori kezdeményekre építve egy rendkívül intenzív, gyors térítés és egyházszerzés vette kezdetét, aminek eredményei a század végére egy kétségkívül szilárd és időtálló szerkezetű állam- egyházszerzés kiépítéséhez vezetett. Példanélküli a térségben az első évtizedek hegemonisztikus német kulturális befolyása, amit a kiemelkedő nem-német személyiségek valószínűleg csak színesíteni tudtak, de arányaiban módosítani nem. Talán lotaringiai az *Intelmeket* szerző főpap, kétségkívül itáliai Gellért, szlávok lehetnek az Adalbert köréből bejött papok. A királyi udvarban tevékenykedők, a főpapok, a liturgikus könyvek és oklevelek, az írás- és zenekultúra jelentős részben a királynő kíséretéhez tartozókból illetve az ő hatásukból eredeztethető. Nyilván ez áll az István-kori, említésből ismert okleveleknek a térségben „elképesztő” magas száma mögött, amit a hazai éppen csirázó írásbeliség aligha indokolt volna. Részben ez magyarázza a törvények írásba foglalását, a pénzverés megindítását, ami, amennyiben tényleg nem 12. századi emlékpénzéről van szó, még az arany solidus verése is kiterjedt⁴⁷. A törvények meghozatalában persze az a körülmény is szerepet játszott, hogy a térségben Magyarország volt az egyetlen „szuverén” ország, aminek elismeréséhez a kortársak szemében is hozzá tartoztak a törvények. Nyilván a nyugati példák követése tette

⁴⁶ Az összehasonlításra ld. Font Márta hivatkozott disszertációját, itt kiderül, hogy Kijevben a bölcséleti irodalom műfaja lényegesen gazdagabb volt.

⁴⁷ Összefoglalóan Kovács László: A kora Árpád-kori pénzverésről. Bp. 1997.

egy dinasztikus kultuszhely, temetkezőhely kialakítását szükségessé, aminek szimbolikus jelentőségét, különböző okokból, még néhány generációig maguk a királyok sem ismerték fel. Amennyiben azoknak van igazuk, akik még egy Kálmán-koránál korábbi krónika-szerkesztéssel számolnak, akkor e szerkesztés a német hatás alatt működő írástudók egyik utolsó alkotása. Nem szoktuk külön kiemelni, mert természetesnek vesszük, de a koronázási szertartás meghonosítása is rendkívüli jelentőségű. Részben azért, mert a szomszédos területeken a politikai viszonyokból következően még koronázásra sem nagyon kerül sor (Csehország: 1085, 1158, Lengyelország: 1025-től). Ugyanakkor például Norvégiában majd csak a 12. században honosodik meg francia hatásra a koronázási szertartás, amit korábban egy egyszerű egyházi felkenési szertartás helyettesített⁴⁸. Nálunk a tanácsadók tudták, hogy egy „ideális” államhoz mi tartozik hozzá, s abból István rendkívüli hosszú uralkodás alatt sok mindent megvalósítottak.

Azt, hogy a Szent István-i alapokból mit romboltak le a Péter és Aba-kori zavaros, polgárháborús viszonyok, majd azt követő pogány felkelések, csak találgatni lehet. Mindenesetre az 1060-as évektől egy újabb egyházszervezési hullám vehette kezdetét, aminek eredménye a századforduló politikai és egyházi konszolidációja, a hazai kulturális élet félreismerhetetlen megpezdülése. 1095-től nem egyszerűen egy írástudó, a külföld, köztük a pápa által elismert kánonjogi tudással rendelkező uralkodó országglásáról van szó, hanem a hazai írásbeliséget tudatosan fellendítő kulturális program megvalósításáról⁴⁹. Ennek szemmel látható eredményei a legendák, a Kálmán-kori törvények, közöttük a zsidókkal való adás-vételek kapcsán kötelezően előírt írásos bizonylatok használatáról, az oklevelezés terjedéséről. Éppen a *Pozsonyi évkönyvet* megőrző Pray-kódexben maradtak fenn Kálmán törvényeinek 12. század közepi másolata, ami arra utalhat, hogy azokat az országban nagyobb számban köröztették, legalábbis eljutottak a nagyobb egyházi központokba, pl. Pozsonyba⁵⁰. Talán nem véletlen, hogy a veszprémvölgyi apácáknak még Szent István által adott görög és latin nyelvű, zárt oklevelet ekkor, 1109-ben nyitják fel, majd készítenek egy Kálmán által megerősített másolatot róla. Mindezek alapján egy Kálmán-kori krónika-szerkesztés, mások szerint át-szerkesztés mellett kétségtelenül komoly érvek szólnak⁵¹.

3. Az *Évkönyvek* problémája. Az *Altaichi évkönyv*.

Az elbeszélő források korai története kapcsán óhatatlanul felmerülnek terminológiai kérdések. Ha végigtekintünk a 11. századi írásbeliség termésén, úgy látszik, hogy a legendáknak voltak adottak azok a műfaji keretei, amelyeket a század második felében már hazai szerzők, pl. Mór pécsi püspök is ki tudtak tartalommal tölteni.

⁴⁸ Sverre Bagge előadása a Közép-Európa egyetemen, 2003 augusztus.

⁴⁹ *Font Márta*: Könyves Kálmán és kora. Szekszárd 1999, 24–35.

⁵⁰ A törvények sokszorosítására *Jánosi Mónika*: Törvényalkotás a korai Árpád-korban. Szeged 1996, 89. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár, 9.). Európai kitekintésre *Rosamond McKitterick*: *The Carolingians and the Written Word*. Cambridge 1989, 23–59.

⁵¹ A Kálmán-kori „ösgeszta” melletti érveket összegyűjti *Kristó Gy.*: Magyar historiográfia I, 32.

Sokkal nehezebb a helyzet a történeti jellegű források, az évkönyvek és krónikák, geszták esetében. Utóbbiak a 11. századra a maguk kora középkori „tiszta” formában ekkora már eltűntek, s ennek megfelelően mintát sem tudtak nyújtani a megszülető új államok írástudóinak. Nem véletlen, hogy a krónikák/geszták születtek meg az elbeszélő műfajok közül a legkésőbbben. A királyságnak először is történelmének kellett lennie, hogy abból kiválaszthassák az emlékezetre méltó eseményeket és adatokat. Hiába lehetett élő, és minden bizonnyal az is volt, a mondai emlékezetben a magyarok vándorlásához kapcsolódó mondakör, ha annak csekély aktualitása volt a 11. századi politikai és művelődési viszonyok között.

A történeti feljegyzések tárgyaként persze magától értetődően az uralkodók és főpapok életrajzi adatai, templomalapítások évszámai adódnak, miként egyetlen Árpád-kori évkönyvünkben, az ún. *Pozsonyi évkönyvből* szépen kiviláglik. Az évkönyvek és krónikák műfajának éppen a „nyitottság”, a „lezáratlanság” a legfőbb jellemzőjük. Ezt jól mutatja, hogy a népnyelvű Angol-szász krónika előzményébe évkönyveket illesztettek be, vagy, hogy az évkönyvek esetében sokszor üres oldalakat hagynak ki, arra gondolva, hogy az utódok a pillanatnyi emlékezetkiesést, a hiányzó éveket majd pótolni fogják. Hasonló, olykor meghökkentően új eredményekre vezetett a német évkönyvirodalom újabb vizsgálata, ahol például a Fuldai Évkönyvekről derítették ki, hogy eredetileg a maitól gyökeresen eltérő szövegálapotot tükrözhetett⁵².

Nem nagyon hisszük, hogy jóval 1100, de legalábbis Salamon-kora előtt egy egyszer megirt, vagy éppen folyamatosan vezetett „krónika/geszta” létrejöttének túl nagy valószínűsínűséget adhatnánk. Sokkal inkább történeti feljegyzések csoportjairól beszélünk, amelyek valószínűleg nem álltak egymással szerves kapcsolatban, érintkezésük csak alkalmoszerű lehetett. Meglehet, hogy 1050/1060 körül aktuálissá válhatott a megélenkülő István-tisztelet miatt az Istvánra vonatkozó ismeretek összegzése⁵³, de hogy ez valóban megtörtént-e, s ha igen, milyen formában, nem tudjuk. Ma ennek, úgy látszik, csak a Koppány lázadására vonatkozó fejezeteit bírjuk, abban a megfogalmazásban, interpolációktól terhesen, ahogy későbbi lejegyzésekben fennmaradt. Bizonyos elveszett 11–12. századi legenda-krónikaváltozatok meglétével számol a hazai kutatás egy része, mégha azokat illetően egyetértésről nem is igen lehet beszélni.⁵⁴

Az Istvánra vonatkozó fejezetek, s általában a személyéhez és uralkodásához kapcsolható információk megrostálása persze jól érthető 1100 körül, amikor egy hivatalos, reprezentatív István-képet alakítanak ki. Semmiképpen nem maradhatott a krónikában olyan megállapítás, ami ellentétes lett volna az állami irat szint-

⁵² *Richard Corradini: Zeiträume – Schrifträume. Überlegungen zur Komputistik und Marginalchronographie am Beispiel der Annales Fuldenses antiquissimi*, In Walter Pohl, Paul Herold (szerk.): *Vom Nutzen des Schreibens. Soziales Gedächtnis, Herrschaft und Besitz im Mittelalter*. Wien, 2002 (ÖAdW Phil.-hist. Kl. Denkschriften 306.) 113–166.

⁵³ Vö. Leodvin feljegyzéseit: *ÁKÍF* 226–228.

⁵⁴ A teljesség igénye nélkül: László-hagyományra *Gerics J.-Ladányi E.: A Szent László-ábrázolás* im. 4., a krónikára *Zsoldos Attila*, amit kétségbe von *Kristó Gy. vö. a Somogy megyére vonatkozó vitájuk során felhozott érveket: Veszprémi László* (szerk.): *Szent István és az államalapítás*. Bp. 2002, 431–481. Az István-legendák elveszett változatát cáfolja *Körmendi Tamás: Szent István király Nagyobb legendájának nyelvezete*. FONS 10, 2003, 65–118., kül. 77–80., korában ugyanarra *Gerics J.: Legkorábbi gesta-szerkesztéseink* im. 18.

jére emelt Hartvik-legendával szemben. Esetleg éppen ellenkezőleg, azt várhatnánk el, hogy a legenda szövegéből pótolták volna ki a krónikát. Ezt sem tették meg, s ez eredményezi azt a furcsa helyzetet, hogy a magyar krónika szót sem ejt a koronaküldésről, (egy rövid félmondattól eltekintve⁵⁵) koronázásáról s az első érsekekről.

A magyar évkönyvirodalom köztudomásúlag igen szegényes. Érdekes módon, már a 11. században bizonyítható módon közvetlen érintkezésbe kerültek a magyar írástudók a nyugati évkönyvekkel, vagy évkönyv jellegű krónikákkal, amit a magyar krónikába az *Altaichi évkönyvből* bekerült hosszas átvételek bizonyítanak. Lényegesen kevesebbet tudnánk a magyarországi 11. századról, ha az említett évkönyv szerkesztőjének figyelme nem terjedt volna ki a térség politikai történetére, Magyarország mellett cseh hercegségre és bajor (osztrák) területre. Ebben Alphons Lhotsky szerint⁵⁶ az évkönyvíró tudatos szerkesztői ambíciói érhetőek tetten.

A lejegyzett eseményeket illetően azonban egyetértenek a magyarországi kutatók, hogy a magyar krónikairódalomba az adatok 1046-ig mindenképpen rendkívüli részletességgel kerültek át. Ha azoknak van igazuk, akik még későbbi adatokat is azonosítani vélnek a magyar krónikában, akkor megállapításunk úgy módosítandó, hogy az *Évkönyv* adatait összefüggően és tendenciózusan 1046-ig vették át⁵⁷. Még ebben az esetben is igaz, hogyha a magyar krónikát az *Évkönyv*-ben olvasható magyarországi események 1046 után is érdekelték, noha ezen időpont után radikálisan lecsökken a hasznosított magyar információk száma: 1046 után kétségbevonhatatlanul teljesen megváltozik a két forrás közötti kapcsolat⁵⁸. Nehezen lenne ugyanakkor kétségbe vonható a legutóbb Kristó Gyula által idézett hasonlóság az *Altaichi évkönyv* 1063. évi és a magyar krónika 1044. évi Fehérvárra vonatkozó mondata között⁵⁹. Ez ismét nyilvánvalóan azt mutatja, hogy a magyar krónikást az 1044. évi trónra ültetés jogossága megkülönböztetett módon érdekelte, s nem általában az *Évkönyv* magyar vonatkozású adatainak a kijegyzetelésére törekedett. Határozottan az az érzésünk, hogy a magyar szerkesztő, már amennyiben egyáltalában módjában állt, kevesellte azt, amit Salamon intronizációjáról 1063-nál a német forrásban olvasott⁶⁰. A magyar krónika 97. fejezetében szükségesnek érezte az *Évkönyvhöz* képest többletként az „atyai trónus”, „egész Magyarország beleegyezést és felkiáltását”, a városba érkeztekor ismét „egész Magyarország klérusának és népének tiszteletteljes fogadását” hangsúlyozni. Az ebben fejezetben leírtak teljes mértékben egybehanganak a krónika 77. fejezetében leírtakkal, sőt egy, a magyar olvasó számára látszólag érdektelen megjegyzést (ti. Fehérvár az ország első/fejedelmi városa) még át is emeli az 1063 évtől

⁵⁵ „postquam regie celsitudinis coronam divinitus est adeptus”. SRH 1:314 (65. fej.)

⁵⁶ A. Lhotsky, In MIÖG 1963, 173.

⁵⁷ A kérdést több oldalról áttekinti *Gerics József*: Domanovszky Sándor, az Árpád-kori krónikakutatás úttörője. Századok 112, 1978, 235–248 és újra közölve úo: Egyház, állam és gondolkodás, Magyarországon a középkorban. Bp. 1995, 8–23. cikkének II. fejezetében.

⁵⁸ Gerics J.: Legkorábbi gesta-szerkesztéseink im. 46–54.

⁵⁹ Kristó Gy.: A történeti irodalom im. 101.

⁶⁰ A korábbi elterjedt felfogás is megállapította, hogy az *Altaichi évkönyvek* írója András- és Salamon-párti. Vö. Kristó Gy.: Legitimitás im. 589.

az 1044 évhez. Fenn kell tartanunk azonban annak a lehetőségét is, hogy a magyar krónika összeállítója tényleg nem fért hozzá az 1046 utáni annalisztikus tudósításokhoz, vagy ha igen, arra az időszakra már más forrásokkal is rendelkezett, s nem volt a német évkönyvre szorulva.

Közelebb kerülünk a szöveg értelmezéséhez és a szöveg további hazai sorához, ha megállapítjuk, hogy a szöveg német-barát szemlélete, legalábbis elfogultsága kitapintható, mégha nem is teljesen egyértelmű. Pártállása jól észrevehető, amikor pl. mentegeti a németek szerepét. Eredeti forrásában ugyanis a magyar előkelők a „német” jog (scita Theutonica) megerősítését kérték Pétertől, amit jellemző módon a fennmaradt hazai krónikásváltozat már a „magyar” jog megerősítéseként rögzítette. Észre kell azonban venni, hogy a német-szimpatia nem korlátlan, és nem jellemző a német beavatkozás alatti évtizedek történetének az egészére, amit a „német őrjöngés” (furor Theutonicus) megemléstése félreírt-hetetlenül jelez⁶¹. A hangsúlyozott részek határozottan Péter és Salamon hatalmának német segítséggel történt megalapozására és jogi érvényességére vonatkoznak.

Hasonlóképpen a magyar változat szempontjából korjelző értékű Péter király fehérvári koronázásnak és intronizációjának leírása. A német változattól eltérően a magyar krónikás verzió hangsúlyos eleme, hogy a szertartás külsőségeiben minél jobban igyekezett az István-korihoz hasonlítani: „Péter királyt a királyi koronával jogainak csorbítása nélkül visszahelyezte a királyságba: Szent István király szent jelvényeivel királyi módon földíszítve saját kezűleg a királyi trónhoz vezette, s Isten dicsőséges szülőanyjának, a mindörökké Szűz Máriának bazilikájában a királyi trónra ültette”⁶². Amint más független forrásból, mégpedig Leodvin püspöknek az I. András trónra léptéhez kapcsolódó megjegyzéseiből tudjuk, a magyar királyok közül András volt az első, aki tudatosan kerestette az első királyhoz kapcsolható jelvényeket és ékszereket⁶³. Ez pedig értelemszerűen kijelöli a magyar változat legkorábbi lejegyzésének lehetséges „post quem”-jét is, azaz I. András trónra lépését (1046).

A trónra ültetés elbeszélésben egyébként a magyar krónika ismét német forrását követi, hiszen az sem mulasztotta megemlíteni, hogy a császár „regiis fascibus vestivit” és „manu sua ducens in sede sua restituit”, Szűz Mária templomában, az előkelők jelenlétében, ám azokon lényegi pontokon — mint láttuk — figyelemre méltó módon változtatott. Amennyiben a magyar forrás szerzőjének érdekében állt volna a szertartás jogszerűségének megkérdőjelezése, azt nyugodtan megtehetette volna, kifogásokat emelhetett volna a német segítséggel hatalomra kerülő király trónra ültetése és a birodalmi beavatkozás jogtipró voltát illetően, sőt akár az egész szakaszt kihagyhatta volna. Ezzel szemben szövegét a magyar szokásjognak megfelelően átdolgozta, s a magyar szemléletnek megfelelően úgy bővítette ki, hogy Péter uralma formai szempontból ne legyen támadható. Mindebből azonban az is nyilvánvaló, hogy nem lehet közvetlenül következtetni az 1046 előtti időszakra vonatkozó szövegazonosságból illetve szöveg hasonlóságból

⁶¹ *Gerics J.*: Legkorábbi Gesta-szerkesztéseink im. 71–73.

⁶² SRH 1: 333 (77. fejt.). Bollók János fordításában. Megj. alatt. Bp. 2004.

⁶³ ÁKÍF 226–228.

a magyar „ösgeszta” I. András-kori keletkezésére, miként azt pl. Domanovszky Sándor vélte.

A német szemlélet az átdolgozás után is átszűrődik a mondatokon, amire a magyar változatba beszúrt „tradunt autem teutonici”⁶⁴ távolságtartó kifejezés jól utal, egyúttal az általa használt forrásra is határozott utalást tartalmaz. Meglehet, hogy a szöveg, vagy annak egy része propaganda-iratként ismert maradt Magyarországon. A szöveg, különösen ebben a megközelítésben akkor nyerhetett újra aktualitást, amikor egy magyar koronás király ismét német segítségre szorult, illetve német segítséggel, a német császár autoritásából akarta hatalmát megtartani. Ennek lehetősége András uralmának attól a szakaszától adott, amikor a németekkel békét kötve fiát, Salamont összeházasítja a német császár, IV. Henrik leánytestvérével. Nagy valószínűséggel éppen Salamon uralkodása alatt tartották szükségesnek a szöveg magyar, „nemzeti” változatának az elkészítését, ami végül mégiscsak azt sugallja, hogyha egy király az ország szokásjogát tiszteletben tartja, elismeri a német császár főhatalmát, erős német támogatással jogosan és nyugodtan léphet a trónra. Sőt, a szövegből az is kiolvasható, hogy a német támogatás igénybevételének Szent István haláláig visszanyúlóan van történeti hagyománya⁶⁵. Nem kevésbé fontos az a gondolatmenet, ami szerint az 1050-es évek történetében kitapintható kronológiai tévedések már bizonyos időbeni távolságot tételeznek fel az eseményektől, s az 1060-as évek második felére utalnak⁶⁶.

Nem bizonyítható többek, így György János vagy Csóka J. Lajos feltételezése, hogy valamely magyarországi írott munka szolgáltathatta a forrásanyagot az *Évkönyv* számára, a szóbeli informátornak nagyobb a valószínűsége⁶⁷. Amennyiben figyelembe vesszük, hogy az *Évkönyv* alapvetően német-barát beállításban tárgyalja az eseményeket, joggal merül fel annak a lehetősége, hogy a magyarországi német udvari klerikusok köréből került ki a szöveg lejegyzője, illetve informátora, akiknek számos alkalmuk volt arra, hogy a híreket német földre eljuttassák. Az *Évkönyv* magyar forrásainak döntő része legkésőbb I. András király 1060-ban német földre menekült özvegye révén és kíséretében kerülhetett el az országból, amit azután még kiegészítettek a következő évekre vonatkozó hírányaggal.

Az elmondottakból következik, hogy a német beavatkozással szembeszálló uralkodók alatt nem igen volt valószínűsége a történetnek a magyar történeti feljegyzések közé való beemelése, legalábbis arra teljesen más „szemléletben” került volna sor. Mivel a német támogatást élvező Salamon ellenfele László, Álmosé pedig Kálmán királyok voltak, nagy valószínűséggel László Salamon feltételezett halála, legalábbis pozsonyi kapitulációja, 1082 a lejegyzés lehetséges „terminus ante quem”-je. Álmos bukása után többé közvetlen német katonai beavatkozásra nem kerül sor, így az Álmos időszakánál későbbi lejegyzést nehezen tud-

⁶⁴ SRH 1: 331 (76. fej.).

⁶⁵ A krónikában éppen azért maradhattak bent a német-barát fejezetek, mert a Kálmán-kori államszuverenitás gondolat megfogalmazása után a német császár segítséggel való hatalomra kerülés menthetetlenül negatív megvilágításba került. Erre utal a krónika 127. fejezetének megjegyzése, amire Gerics József és Ladányi Erzsébet is utal: Szent László „csodás tettei” im. 23–24.

⁶⁶ Gerics J.: Legkorábbi gesta-szerkesztéseink im. 75.

⁶⁷ A szakirodalom korábbi nézeteire ld. Kristó Gy.: Legitimitás im. 587.

nánk elképzelni, persze jelen ismereteink szerint már Álmos sem került olyan helyzetbe, hogy befolyással lehetett volna a krónika szerkesztésére⁶⁸.

Egyébként itt érdemes kitérni a magyar kutatás által feltűnő módon mellőzött kérdésre: az *Évkönyv* szövegahagyományára. Alphons Lhotsky megjegyzése rendkívül fontos, miszerint az *Évkönyv* a középkorban jószerével ismeretlen maradt, kézirati másolatai sem keletkeztek, csak egy kései átirata ismeretes. A humanizmus idején a bajor Aventinus az, aki ismét felfedezi, s az *Évkönyv* első modern kiadása, az átirat ismertté válása előtt, még Aventinus munkája alapján történt. Ha valóban így áll a dolog, ez ismét egy nyomos érv lehet amellett, hogy a magyar történetírásba való bekerülése időben nem kerülhetett az eseményeket 1073-ig tárgyaló évkönyv egészének a keletkezéstől túl távolra, hiszen hamarosan bajor földön is a feledés homálya borult a műre.

A Pozsonyi évkönyv (997–1203)

Teljesen más a szövegahagyománya az egyetlen fennmaradt Árpád-kori évkönyvnek, amely az 1200 körüli (1192–1195) Pray-kódexben maradt ránk. A történeti feljegyzések egy hagyományos típusú misekönyvben, ún. szakramentáriumban maradtak ránk, amely értelemszerűen jóval korábbi kéziratosokat és forrásokat hasznosított⁶⁹.

Az *Évkönyv* datálását látszólag megkönnyíti az a tény, hogy szövegét a kódex fő részét másoló kéz írta, azaz a lejegyzés időpontja megegyezik a szakramentáriuméval, azaz szintén 1200 körül (véltetően 1192–1196 között) íródott. Tekintettel arra, hogy az *Évkönyv* utolsó, már más kézzel írott bejegyzése 1203-ból származik, az *Évkönyv* keletkezésének is ezt az évet szokták megadni, ami alapjában helyes. Szerencsére azonban a kódex másolója szemlátomást anélkül vette át a korábbi bejegyzéseket, hogy azokon bármit is változtatott volna. Ennek számos bizonyítéka gyűjthető össze a fennmaradt kéziratból. A liturgikus részben tudjuk, hogy benne maradtak a korábbi székesegyházi liturgia emlékei, miként eredeti helyén maradt a mintapéldányban már mindenképpen benne lévő magyar nyelvemlék, a híres „Halotti beszéd”. Szendrei Janka találóan fogalmaz akkor, amikor a korabeli magas kultúra többször megcsillanó emlékeit véli felfedezni a kódexbe másolt „tudományos”, ismeretterjesztő szövegekből, amikkel nyilván nem egy eldugott vidéki bencés monostorban egészítették ki a kéziratot, hanem korábbi, valószínűleg egy püspöki székhelyen kerülhettek be a műbe.

Meglepő módon az *Évkönyv*nek a kódexben elfoglalt helyét és tagolását alig vizsgálta a korábbi kutatás. Az elbeszélő források kutatásában pedig egyre inkább teret nyer az a törekvés, hogy egy szöveg kritikai kiadásán túl azok kodikológiai jellemzőiből, szövegrendezésükből is tartalmi következtetéseket vonnak le. Márpedig az *Évkönyv* a kéziratban két különböző fólióra (9., 16.) másolva található.

⁶⁸ Kristó Gyula úgy gondolja, hogy a magyar krónika 13. század elejei (1230-as évekbeli) átdolgozója rendelkezésére állt az *Évkönyv* szövege, s ő dolgozza be az ott talált magyar vonatkozású információkat. *Kristó Gy.: Magyar historiográfia I. im. 36, 47. Az Évkönyvből a magyar krónikába kölcsönzött kifejezésekre Kristó Gy.: A történeti irodalom im. 128–129.*

⁶⁹ *Kristó Gy.: Magyar historiográfia I, 28, utalással a hagyományos nézetekre, köztük Hóman véleményére.*

Jelen forrás, a *Pozsonyi évkönyv* esetében joggal gondolhatunk arra, hogy egymással szervesen összefüggő egységet alkottak a Pray-kódex 9. rektón és 9. verzón olvasható 997–1115 közötti események. Az *Évkönyv* a 16. rektó oldal közepén, egy betoldás-jel után a „Quid est annus?” párbeszédészlet után folytatódik az 1117. évnél. A „Quid est annus?” párbeszéd Alkuin „Pipini regalis et nobilissimi iuvenis disputatio cum Albino scholastico” c. művéből való részlet, ami tartalmánál fogva jól illik a kódex időszámítással kapcsolatos részei közé⁷⁰. Az *Évkönyv* két része között a húsvéti határnapok, az 1151 és 1300 (kitöltve 1183-tól), ill. 1171–1276 közötti húsvéttábla, embolismusok következnek⁷¹. Valószínűleg már a mintapéldányban (azaz abban a kéziratban, amelyről jelen másolat készült) is megszakadt a bejegyzések folyamatossága, s azt csak oldalakkal később folytatták. Ezt a Pray-kódex másolója megszüntethette volna, de nem tette. Nyilván a szövegek szétválasztása meghaladta a másoló szellemi kapacitását, s nyilván igényeit is, hiszen a hiányzó eseményeket (III. Béla hazaérkezése, Szt. László kanonizációja, III. Béla halála) nem az *Évkönyv* megfelelő helyére jegyezte be, hanem a második húsvéttábla margójára, azaz nem is állt szándékában folytatni a már korábban inkább nekrológiummá átalakuló „Évkönyvet”. Az előbbiekből következik, hogy az értelemzavaró nyelvtani hibákat sem korrigálta a másoló, ha azokhoz éppen ő maga nem járult hozzá újabbakkal. Az oldal elejére beszúrt „Quid est annus?” párbeszédet másoló kéz nem tűnik azonosnak a főkézzel, de mivel különböző írásszintek lejegyzéséről van szó, katagórikusan nem zárható ki. Annyi bizonyos, hogy az *Évkönyvet* másoló kézzel közel egykorú⁷², s jól példázza, hogy egy másodlagosan bekerült szöveg milyen kitartóan megőrzi a főszövegtől való elkülönülést.

Arra a kérdésre, hogy miként kerültek be az idegen bejegyzések az *Évkönyv* részei közé, egyszerűen megadható a válasz. A középkori gyakorlatnak megfelelően, ahol az évkönyvek lejegyzése megszakadt, ott üres helyet, akár üres oldalakat hagytak ki. Ez esetben is így történhetett, mivel a másoló nyilván azt hitte, hogy Kálmán király még soká fog uralkodni, s hasonló bőségben érkeznek majd a lejegyzésre méltó hírek. A kódex korábbi példányaiban az akkori másoló is így tett. Rosszul számított, hiszen 1114 után már csak néhány, mára meglehetősen összekuszálódott bejegyzés került az *Évkönyv*be: először a király halála 1115 helyett 1117-re datálva. Eszerint az *Évkönyv* jelen formájának első szerkesztése Kálmán király idején történt.

⁷⁰ Vö. *Zalán Menyhért*: A Pray-kódex forrásaihoz. *Magyar Könyvszemle* 33, 1926, 271–272., kiadása: uo, ill. *Patrologia Latina* 101: 795 C.980. Fordítása: *Finánczy Ernő*: A középkori nevelés története. Bp. 1926, 139–143. (reprint Bp. 1985).

⁷¹ Vö. *Zalán M.*: Pray-kódex im., *D. Polycarpus Radó*: Libri liturgici manuscripti bibliothecarum Hungariae et limitropharum regionum. Bp. 1973, 52.

⁷² Bizonyos időnek el kell telni ahhoz, hogy a bejegyzések teljesen beolvadjanak a főszövegbe. Erre vonatkozóan tanulságos a Halotti beszéd magyar szövegének teljes felolvasása a latin írástechnikában. Ld. *Mezey László*: A Pray-kódex keletkezésének problémái. *Magyar Könyvszemle* 87, 1971, 120–121.; *Veszprémy L.*: A Halotti beszéd és Könyörgés viszonya a Pray-kódexben. *Magyar Nyelv* 80, 1984. 329–330.; *Madas Edit*: Középkori prédikációirodalmunk történetéből. Debrecen, 2002, 116–120. A Húsvéttáblák kezdő évszámai alapján, a nyelvészek által javasoltnál valamivel korábban, valamikor a 12. század közepén kerülhetett a kódexbe a magyar szöveg.

Az *Évkönyv* első részének eredetét joggal keresik a kutatók a középkori Magyarország valamely egyházi ill. világi központjában, püspöki székhelyén vagy esetleg valamely nagyobb monostorában, káptalanjában. Éppen azért, mert hiányoznak a helyi jellegű bejegyzések, a lokalizálás is problémás. Legutóbb Kristó Gyula érvelt meggyőzően, felelevenítve Friedrich Kaindl régi, feledésbe merült vélekedését, az 1081-évnél bejegyzett „*crux Domini fulgure percussa est*” mondatnak a Krónikaszerkesztés egy híradásával való kétségbenvonhatatlan hasonlóságáról⁷³. Ám, mivel a hír kapcsán az esemény „fehérvári” megjelölése csak a krónikában olvasható, arra utalhat, hogy egy adott időpontban mind az évkönyvek mind a krónika vezetése egy helyszínen történhetett. A két szöveghelyet összekapcsolja továbbá az a körülmény, hogy mindkét helyen az László és Salamon békekötésével egy évben történik, nyilván - kimondatlanul is - baljóslatú égi jelként értékelve megtörténtét. Kristó Gyulának hasonlóképpen igaza van, amikor Kálmán 1099-i kunokkal szembeni vereségekor, Koppány és Lőrinc püspökök halála kapcsán az *Évkönyv* jól értesültségét emeli ki, ami ismét arra utal, hogy Kálmán idejében a szerzőnek pontos, a krónikánál is pontosabb információi lehettek⁷⁴. A krónika egyébként nem látszik az *Évkönyvet* hasznosítani, évszámai közül olyanokat sem vesz át, amelyekről mind a mai napig az itteni adatok egyedüli forrásaink. Inkább fordítva, az *Évkönyv* másolója tarthatta fontosnak egyházi környezetben a hírt, s tulajdonított kevesebb jelentőséget a helyszín megjelölésének. Igaz, mivel az 1143-as Széplaki felszentelésig hazai helynév - eltekintve a Szent István-i alapításoktól - nem tűnik fel, az *Évkönyv* dinasztikus jellegét a városnév említése nélküli fehérvári adat csak kiemeli. A feljegyzések régiségére, többszöri átmásolására utal néhány bejegyzés erősen romlott, nyelvtanilag már szinte értelmetlen formája, pl. 1071 vagy 1083-ban, illetve annak valószínűsége, hogy minden egyes átmásoláskor csúszhattak az éveket jelző római számok és a szövegek, ami ismét alátámasztja a feltételezést, hogy az utolsó másoló alakítólag nem nyúlt bele az *Évkönyv* szövegébe.

1143-ban Széplak emlegetése arra látszik utalni, hogy a feljegyzések folytatását már talán valamely észak- vagy kelet magyarországi egyházi központban, püspökségben folytatták. E munka valamikor III. Béla uralkodásának az elején, 1187 körül szakadhatott meg. Ezt támasztja alá az *Évkönyv* írásának - 1186-ban már egyértelműen - megváltozott írásképe, ami ismét egy eltérő eredetű forrás megjelenésére, kiegészítésre utal. Az *Évkönyv* két része közé bemásolt időszámításra vonatkozó szövegek, illetve Húsvéttáblák is arra utalnak, hogy a történeti feljegyzések ott maradtak, ahol eredetileg is helyet kaptak és gyarapodtak. A húsvéttáblák 1151 illetve 1171 évekhez kapcsolt megkezdése arra utal, hogy a kézirat történetében a 12. század második felében több fordulat is bekövetkezhetett, s különösen az a tény, hogy a húsvéttáblát a 10. rektón 1183. évtől kezdték kitölteni, illetve az *Évkönyv* 1187-ben tud utoljára országos jelentőségű történeti eseményt lejegyezni. Ennek az úrnek köszönhető, hogy ide, a Húsvéttáblára jegyezték be a deáki templomfelszentelést s a magyar királyok uralkodási időtartamait. A kódex

⁷³ Raimund Friedrich Kaindl: Studien zu den ungarischen Geschichtsquellen. Teil. 5. Archiv für Österreichische Geschichte 84, 1898, 505–517., Kristó Gy.: Magyar historiográfia I, 28–29.

⁷⁴ Kristó Gy.: Magyar historiográfia I. im. 128–129.; uő: A történeti irodalom im. 124–127.

1200 körüli használói jól érezték hogy fontos események hiányoznak az *Évkönyv*-ből: ezért illesztettek be néhány III. Bélára ill. Szt. Lászlóra vonatkozó adatot: 1171: „Adventus Bele r.”, 1192: „Elevatio s. Ladyzlai” (kétszer!), 1196: „(obiit) Bela rex”. A bejegyzések apró betűs, dictamen-jellegű írása miatt szinte lehetetlen megállapítani, hogy hány kéztől származnak. Az azonban bizonyos, hogy a főkéz másolásával közel egykorúak.

A kódex lokalizálása segíthetne az *Évkönyv* sorsának nyomozásában is, de a kódex „termőhelyét” illetően mindmáig bizonytalanságban vagyunk. Ebben a szempontból biztos támpontunk a szakramentáriumot használó egyházi közösség Keresztelő Szent János patrocíniuma, illetve, hogy a kódexbe kétszer is beírták az 1203-as évhez a boldvai monostor leégésének tényét. Mezey László merőben gyakorlati megfontolások alapján gondolt Boldva helyett a közeli Jánosi monostorára. Ugyanő vetette fel liturgiátörténeti érvek alapján, hogy a kódex korábbi őrzési helye Vác lehetett, amit az *Évkönyv* annyiban támogat, hogy egy püspöki székhely, székeskáptalan megfelelő környezetet biztosított annak vezetéséhez (s a város templomainak védőszentjei is megfelelnek a kódexben előfordulóknak). Újabban Szendrei Janka ismét visszatér és kitart Boldva mellett, s a korábbi őrzési helyül, igen visszafogottan, még Eger lehetőségét is felveti⁷⁵.

A kódex 1203 után sorsa sokkal biztosabb. 1228-ban másolták be a Pozsony megyei Deáki templomának felszentelésére vonatkozó sorokat, majd 1241-ben a Pozsonyhoz kapcsolható Csukarokról egy rövid bejegyzés. Ám még inkább az 1200-as évekhez közelíti a deáki felszentelés mellé bemásolt magyar királynévsor, amely II. András 6 uralkodási évével nem mutat 1210 utáni lejegyzésre. Ez inkább csak véletlen egybeesés lehet, az Antikrisztus-szöveg jóslata is az 1210-es évvel zárul. Ebben a pillanatban nem tudjuk, hogy az 1869-ben Pesten kutató Wilhelm Wattenbachnak a kódex sorsáról adott információk milyen forrásokon alapultak. Tény, hogy úgy tudták, talán maga Mátray Gábor, hogy a kódex a Budai káptalan birtokába jutott, majd Pázmány Péter szerezte meg, s tőle került a Pozsonyi káptalanhoz⁷⁶.

Összefoglalva: az *Évkönyvet* alapvetően két részre és rétegre tagolnánk, egy udvari, dinasztikus és egy helyi rétegre. A hírek tömörsége sajnos nem teszi lehetővé egyértelműen sem fehérvári sem esetleg - miként mások javasolták - pannonhalmi eredeztetését, ám a krónikával rokonítható helyi bejegyzés inkább Fehérvár mellett szól. A beírt híreket olvasva megdöbbenő, hogy milyen kevés helyi eredetű hírt tartottak a kortársak lejegyzésre méltónak, amikor folyamatosan történetek lélegzetelállítóan izgalmas bel- és külpolitikai események. Meglepő, hogy 1187 után nem vállalkoztak a krónika folytatására, meglehet azért, mert olyan kis közösségbe került a kézirat, ahova nem jutottak el a „nagypolitika” hírei, s a legfontosabb esemény egy apát vagy pap halála, vagy éppen egy kolostor tűz volt. Hasonló érvelést olvashatunk Madzsar Imrének a kiadás bevezető tanulmányában is⁷⁷. Közvetlen, szövegszerű összefüggéseket az *Évkönyv* és a krónikaszer-

⁷⁵ Wehli Tünde: Pray kódex, In Takács Imre (szerk.): Paradisum plantavit. Pannonhalma 2001.; Szendrei Janka: A „mos patriae” kialakulása 1341 előtti hangjegyes forrásaink tükrében. Akadémiai doktori értekezés. Bp. 2002 (kézirat), 195–258.

⁷⁶ Wilhelm Wattenbach: Chronicon Poseniense. Archiv für Österreichische Geschichte 42, 1870, 495–506.

⁷⁷ SRH 1: 122.

kesztés között nem látunk bizonyíthatónak, mégha számos esemény tekintetében a kölcsönhatást joggal tételezhetjük fel⁷⁸. Amennyiben összevetjük a 15. századi somogyvári formuláskönyvben olvasható három évkönyvvel a Pray-kódexbeli változatot, azt találjuk, hogy a 11. század vonatkozásában mindnyájan igen szűkszávuak, s a válogatásban még némi hasonlóság is felfedezhető⁷⁹.

A magyar történetírás némileg mindmáig tanácstalanul áll a jelenséggel, hogy miért nem bontakozott ki fejlettebb évkönyvírói tevékenység az ország nem kis számú székesegyházi, káptalani vagy monostori helyén. Norbert Kerskennek a megállapítását persze mindenben osztani lehet, miszerint az európai periférián a bencés monostorok hálózata az 1000 utáni időkben már nem vívta ki ugyanazt a kulturális, és a múlt emlékezetének ápolásában elfoglalt centrális helyet, mint az a koraközépkorban az általános volt. E kolostorok már nem a kultúra önálló szigetei, a királyi és püspöki hatalmától jórészt függetlenül fejlődő kis birodalmi voltak, hanem a kereszténység erőltetett ütemű kiépítésének termékei, amelyek az első évszázadban éppen olyan labilis alapokon nyugodtak, mint az új „establishment” maga is.

A kérdés persze nem kerülhető meg, hiszen ezek között is többen, pl. a székesfehérvári káptalan, a pannonhalmi apátság vagy az esztergomi káptalan erős stratégiai pozíciókat tudhatott maga mögött, s a történelmi viharok ellenére elvárható lett volna, hogy a felhalmozott kulturális javak, könyvtár és levéltár birtokában legalább egy szerény mértékű történetírói tevékenységet folytassanak. Jelen pillanatban ennek egyetlen emléke a „Pozsonyi évkönyv”, amelyek 1114-ig terjedő részét joggal eredezteti a kutatás e központok valamelyikéből, nagy valószínűséggel éppen Fehérvárból. Magától értetődő lenne, hogy ott, ahol a 11. század közepe óta a koronázási ékszerek mellett az ország ereklyéit is őrizték, rövid történeti feljegyzésekben őrizték meg a tudomásukra jutott eseményeket. Az „Évkönyv” alapján ez bizony igen rövidre sikeredett, de még inkább az a meglepő, hogy a kezdeti igyekezett nem virágzott tovább, s úgy tűnik hamvaiban hunyt ki. Éppen a Pray-kódex példája bizonyítja, hogy a szövegek bizonyos terjedésével is számolhatunk, hiszen ezeket magától értetődő módon beilleszthették a liturgikus könyvek kalendáriumának húsvét számítási táblázatai közé, s így, ahogy azokat egyházi használatra számtalan alkalommal lemásolták, a történeti feljegyzések is többszöröződtek. Sőt, amint láttuk, egyes bejegyzései romlottakká váltak, évszámait tekintve pedig elcsúsztak. Az országban is számtalan helyen lehet számolni hasonló jellegű, esetleg valamivel szerényebb évkönyvjellegű feljegyzések meglétével, amelyekben túltenghettek a helyi jellegű halálozási, természeti eseményekre vonatkozó feljegyzések. Az országos jellegű és fontosságú események feljegyzésének elmulasztása nem is a kis, vidéki bencés apátságok lelkiismeretét terhelhette, mint például ott, ahol a Pray-kódexet 1192 után őrizték, hanem azokét, amelyek vezetői akár maguk is személyesen kapcsolatot tartottak az udvarral, részt vállaltak a kormányzati munkában. Más, távolabb vezető kérdés, hogy a 12. század végétől kezdve, amikor a magyar írástudók európai utazási rendszeressé váltak,

⁷⁸ SRH 1: 122–123.

⁷⁹ Marosvásárhely, Bolyai Könyvtár MS 374 (mikrofilmje az OSzK-ban), vö. *Csapodi Cs.-Csa-podiné Gárdonyi K.*: Bibliotheca Hungarica im. 2: Nr.1978.

s alkalmuk nyílt - akarva-nem akarva- a külföldi irodalom megismerésére, miért nem tettek kísérletet az abban talált Magyarországra vonatkozó események beolgozására a hazai történeti munkákban. E sorból talán Regino alapvető munkája az egyetlen kivétel, amelyet úgy tűnik a krónikások sora használt, valószínűleg egy Magyarországon meglévő példány vagy éppen példányok alapján. Érdekes, hogy a bizonyíthatóan világlátott Kézai Simon is a hun krónikától eltekintve a klasszikus magyar történeti részhez szinte semmit sem tett hozzá, sőt a magyar krónikának egy tömörített, már-már lélektelenül kivonatolt vázával tölti ki műve fő részei közötti hiátust, a hun történet és IV. László kora, illetve a jövevényeket tárgyaló rész között. A cseh és lengyel párhuzamok részben alátámasztani látszanak az előbb elmondottakat⁸⁰, de e történetírói feladatból ott sokkal többet váltak magukra a világi egyházi központok, s azért születtek ott jelentős évkönyvszerű feljegyzések.

Az előbbi fejtegetéssel szemben a királyi udvar meghatározó szerepe az újonnan kereszténnyé vált területeken magától értetődő. Egy személyben voltak patrónusok, megrendelők és közönsége, befogadói a történeti írásbeliségnek. Ez mindenképpen igaz a magyar krónikára, amelynek dinasztikus jellege letagadhatatlan, de általában a többi ország historiográfiai alkotásaira is. A Roskilde-krónika szerzője például a lundi érsek, Eskil, a „Historia Norvegiae” a Dorntheimi érsekséghez kötődik, Anonymus Gallus III. Boleszló udvarában vetette pergamentre urát favorizáló sorait, Kadlubek II. Kázmér udvarában működött, mielőtt sandomiri prépost, majd krakkói püspök lett volna, Kozma a prágai székeskáptalan dékánja volt. E rövid felsorolás egyúttal arra is utal, hogy a történetíráshoz szükséges íráskultúra és műveltség leginkább jelentős egyházi stallumok birtokosainak állt a rendelkezésére, amit a helyhez kötött, külföldre alig eljutó egyháziak nehezen, vagy semmiképpen sem tudtak megszerezni. Ennek látszólag ellentmondani látszik, hogy a monostori könyvtárak váltak mindenütt a kultúra legnagyobb letéteményesei közé, elég ha pannonhalma vagy a krakkói könyvtára utalunk. Ugyanakkor az igaz, hogy ezekben a történeti jellegű munkák száma elenyésző volt, vagy egyáltalán nem is volt ilyen bennük. E könyvtárak alapvető feladat is más volt, az egyházi tevékenységekhez kapcsolódó művelődési háttérrel kellett biztosítaniuk, amit Cerbanus szavai a pannonhalmi könyvtár esetében szépen bizonyítanak is.

4. Összegzés

A környező országok írásbeliségére, történeti irodalmára való kitekintés Norbert Kersken, Font Márta és Kristó Gyula, és által megkezdett folyamatát érdemes tovább folytatni. Úgy látjuk, hogy a korábbi magyar történetírásban az „őskrónikára” vonatkozó sok vitát kiváltó, egymásnak sokszor ellentmondó datálási javaslatok egy része feloldható a „történeti feljegyzések” terminusának⁸¹ a bevezetésével, fenntartva, hogy egy európai hagyományokhoz igazodó krónika átszer-

⁸⁰ N. Kersken: Mittelalterliche Geschichtsentwürfe im. 132–133.

⁸¹ Tulajdonképpen ugyanazt értjük rajta, mint amit Gerics József „krónika-jellegű forrás”-ként említ. Gerics J.: Legkorábbi gesta-szerkesztéseink im. 22.

kesztés, ill. más vélemény szerint az első krónikaszerkesztés az, ami az 1100 körüli években megszülethetett. Amit a 11. századból fenn maradt nem sok, ismét csak néhány történeti feljegyzés, amit a nagy valószínűséggel a Fehérváron írásba foglalt „Pozsonyi évkönyv” őrzött meg. A fennmaradt példány kéziratos fólióinak elrendezése alapján lehet egy szintén 1114 körüli, Kálmán király korabeli lejegyzésre következtetni, amit azután különböző helyeken bővíthettek tovább. Az *Altaichi évkönyv* magyarországi ismeretének és használatának mi is kiemelkedő jelentőséget tulajdonítunk, amiről feltételezzük, hogy a magyar-német konfliktusok idején, vélhetően 1108 előtt, császárpárti álláspontot támogatva került hazai át-dolgozásra és lejegyzésre.

REMARKS ON THE HISTORY OF EARLY HUNGARIAN NARRATIVE SOURCES

by *László Veszprémy*
(Summary)

The author thinks that in examining the early historical literature of Hungary the method of using foreign (Polish, Czech) analogies, initiated by Norbert Kersken, Márta Font and Gyula Kristó should be followed. The many diverging and partly contradictory attempts to date the hypothetical (), which have led to endless debates, can at least partly be resolved by introducing the term of „historical notes”, maintaining, however, that it was the remodeling of a chronicle according to the European traditions, or, as others think, the redaction of the first chronicle itself, which happened in the years around 1100. All that has come down to us from the 11th century is some historical notes preserved by the „Annals of Presburg”. The order of the manuscript folios of the existing copy gives some new ideas on the birth of the Annals. It is possible to conclude to a note from the reign of king Coloman, from around 1114, which was consequently enlarged in different places (until 1203). The author is also aware of the influence and use in Hungary of the other basic source of the period, the Annals of Altaich. He thinks that it was reworked there during the Hungaro-German armed conflicts, possibly before their end in 1108, and from an imperial point of view.

Bollók Ádám

„INTER BARBARAS ET NIMIAE FERITATIS GENTES”

Az Annales Bertiniani 839. évi rhos követsége és a magyarok

*Nagybátyám, Bollók János
emlékének*

Immáron több mint két évtizede, hogy Györffy György a következőket írta: „A magyarok a 830-as években lépték át a Dnyepert, amire két adatból következtethetünk. Az Annales Bertiniani a 839. évnél beszél el, hogy Konstantinápolyból Lajos német császárhoz a bizánci követekkel olyan normann ruszok érkeztek, akik barbárok megjelenése miatt nem tudtak visszatérni északi hazájukba [...]. Ezek a ruszok *bizonyosan* a Dnyeper víziútján közlekedtek Bizánccal, s útjukat *nyilván* a magyarok zárták el. Összhangban van ezzel, hogy a magyarok a bolgárok hívására 836 és 838 között jelentek meg az Al-Dunánál.” (Kiemelés tőlünk – B. Á.)¹

Jelen írásunk az első forrásra koncentrálna. Bár Györffy használja a *bizonyosan* és *nyilván* kifejezéseket, semmilyen konkrétummal nem támasztja alá őket. Megfigyelése azóta több helyen és több szerzőnél feltűnik a szakirodalomban² — sőt, a honfoglalás korának legújabb forrásgyűjteményébe is bekerült³ —, de mindezek *nyilvánvalóságának* alátámasztásával ők is adósok maradtak. Dolgozatunkban arra próbálunk választ találni, hogy valóban kapcsolatba hozható-e az *Annales Bertiniani* 839-nél feljegyzett adata a magyarokkal, s ha igen, valóban azt bizonyítja-e a forrás, aminek alátámasztására idézni szokták.

Először is lássuk, mit mond az Évkönyv szövege:

„Megérkeztek a görögök Theophilus császár által küldött követei, tudniillik Theodosius calcedoni metropolita és Theophanius spatarius [kardhordozó], akik egy levelet hoztak a császárhoz méltó ajándékokkal együtt. A császár a június kalendáját megelőző tizenötödik napon tiszteletteljesen fogadta őket Ingulenheimben. Követjárásuk az egyezés,

---

¹ Györffy György: Levedia és Etelköz kérdéséhez. Magyar Nyelv 80. (1984) 388.

² A teljesség igénye nélkül néhány kiragadott példa: Kristó Gyula: Magyar honfoglalás, honfoglaló magyarok. Bp. 1996. 34–35.; Polgár Szabolcs: Sarkel. In: A Kárpát-medence és a steppe. Szerk.: Márton Alfréd. Bp. 2001. 116. Ugyanakkor — Györffytől függetlenül — a nemzetközi kutatásban is többen jutottak hasonló következtetésre, l. pl. Vasiliev, A. A.: The Russian Attack on Constantinople in 860. Cambridge–Massachusetts. 1946. 11.; Zuckerman, C.: Les hongrois au pay de Lebedia: une nouvelle puissance aux confins de Byzance et de la Khazarie ca 836–889. In: Byzantium at war. (9th–12th c.) The National Hellenic Research Foundation. Institute For Byzantine Research. International Symposium 4. Athens. Goulandri-Horn Foundation. 1997. 55.

³ A honfoglalás korának írott forrásai. Olajos Teréz, H. Tóth Imre és Zimonyi István közreműködésével szerkesztette Kristó Gyula. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 7.) Szeged 1995. (a továbbiakban: HKIF) 183–184.

a béke, mégpedig mindkét császár és alattvalóik közti örökös barátság és nagyrabecsülés megerősítését célozta; azokkal a győzelmekkel kapcsolatban pedig, amiket az idegen népekkel folytatott háborúskodásban égi segítséggel vívtak ki, hálájukat és az Úrban való ujjongásukat juttatták kifejezésre. Theophilus egyúttal kérte, hogy a császár és alattvalói szívvvel-lélekkel adjanak hálát Istennek, minden győzelem szerzőjének. Küldött még a követekkel bizonyos embereket, akik azt állították, hogy őket, illetve népüket rhusoknak hívják, és chacanusnak nevezett királyuk — ahogy ők is megerősítették — baráti szándékkal küldte őket hozzá. Azt kérte említett levelében, hogy ameddig a császár jóindulata terjed, legyen lehetőségük és segítségük a birodalmán át való hazatérésre, mivel azokat az utakat, amiken keresztül Constantinopolisba mentek, barbár és különös vadságú, rettenetes népek tartják kezben, s nem akarta, hogy ezeken át térjenek haza, nehogy véletlenül veszélybe kerüljenek.

A császár pedig jövetelük okát figyelmesebben megvizsgálva rájött, hogy a sueonusok népéből valók. Úgy gondolta, hogy inkább Theophilus, illetve a mi országunk kikémlelői, s nem barátságot kérni jöttek, ezért úgy ítélte meg, hogy addig őrizetben magánál tartja őket, míg valóban ki nem derül, hogy vajon becsületes szándékkal érkeztek-e vagy sem. Azt pedig Theophilusszal az említett követek és levél útján nem mulasztotta el közölni, hogy őket az iránta érzett szeretete miatt fogadta szívesen, és amennyiben becsületesnek bizonyulnának, és lehetőség adódna veszedelem nélküli hazatérésükre, kísérettel hazaküldi őket. Ha pedig másféléknek bizonyulnának, a mi követeinkkel együtt az ő színe elé küldessenek vissza, hogy — amit az effélékkel tenni kell — ő maga hozzon döntést.” (Lakatos Bálint fordítása).⁴

Theophilus ezek szerint saját követeivel küldi a *rhosok*at; a nyugatiak számára ismeretlen vendégek egy Jámbor Lajoshoz intézett bizánci követséggel együtt érkeztek Ingelheimbe, amely az Évkönyv tanulsága szerint egyébként tőlük

⁴ *Annales Bertiniani* s. a. 839.: Venerunt etiam legati Grecorum a Theophilo imperatore directi, Theodosius videlicet Calcedonensis metropolitanus episcopus et Theophanius spatarius, ferentes cum donis imperatori dignis epistola; quos imperator quinto decimo Kalendas Iunii in Ingulenheim honorifice suscepit. Quorum legatio super confirmatione pacti et pacis atque perpetuae inter utrumque imperatorem eique subditos amicitiae et caritatis agebat, necnon de victoriis, quas adversus exteris bellando gentes caelitus fuerat assecutus, gratificatio et in Domino exultatio ferebatur; in quibus imperatorem sibi subiectos amicabilem Datori victoriarum omnium gratias referre poposcit. Misit etiam cum eis quosdam, qui se, id est gentem suam, Rhos vocari dicebant, quos rex illorum chacanus vocabulo ad se amicitiae, sicut asserebant, causa direxerat, petens per memoratam epistolam, quatenus benignitate imperatoris redeundi facultatem atque auxilium per imperium suum toto habere possent, quoniam itinera, per quae ad illum Constantinopolim venerant, inter barbaras et nimiae feritatis gentes inmanissimas habuerant, quibus eos, ne forte periculum inciderent, redire noluit. Quorum adventus causam imperator diligentius investigans, comperit, eos gentis esse Sueonum. Exploratores potius regni illius nostrique quam amicitiae petitores ratus, penes se eo usque retinendos iudicavit, quoad veraciter inveniri posset, utrum fideliter eo necne pervenerint; idque Theophilo per memoratos legatos suos atque epistolam intimare non distulit, et quod eos illius amore libenter susceperit, ac, si fideles invenirentur, et facultas absque illorum periculo in patriam remeandi daretur, cum auxilio remittendos; sin alias, una cum missis nostris ad eius praesentiam dirigendos, ut, quid de talibus fieri deberet, ipse decernendo efficeret. — Monumenta Germaniae Historica. Scriptores Rerum Germanicarum. Ed. G. Waitz. Hannoverae 1883. 19–20.

függetlenül is útra kelt volna. Az indoklás látszólag világos: Theophilos nem akarta, hogy a barbár és igen vad népek között kelljen hazatérniük, így biztonságosabb utat keresvén, nyugatra irányította őket. Kérdés tehát, hogy kik voltak ezek a *rhosok*, akikért a bizánci császár ennyire aggódott?

„*Gentem suam, Rhos vocari dicebant*”

Először néhány szót a *rhos* névről. Az *Annales Bertiniani*ban található *Rhos* forma egyértelműen egy bizánci [*Oi*] ‘Ρως alakból magyarázható,⁵ amit a bizánciak kezdetben a kelet-európai skandinávokra alkalmaztak, s csak később ment át az uralmuk alatt álló szlávok megjelölésére is.⁶ Eredetéről és jelentéséről könyvtárnyi irodalom született; véleményünk szerint talán skandináv eredeztetése tűnik a legelfogadhatóbbnak,⁷ ám mivel e nyelvészeti probléma tárgyalása nem tartozik szorosan témánkhoz, eltekintünk tőle. Annyit mindenesetre megjegyeznénk, hogy nem tartjuk kellően megalapozottnak azon vélekedéseket, melyek szerint a *rusz* / *rhos* kifejezés a legkorábbi időktől kezdve a kelet-európai szlávok egyes csoportjainak megnevezése lett volna.

A kelet-európai rusz történelem kezdeteiről viszonylag kevés írott forrással rendelkezünk. Ezek sem világítják meg a ruszok e tájra való érkezésének okait és idejét. Ezért ezzel kapcsolatban a régészethez kell fordulnunk.

A legkorábbi település, ahol a skandinávok — még a viking kor előtt — a mai Észak-Oroszországban megtelepedtek, Sztaraja Ladoga volt. Az ásató, O. I. Davidan szerint jelenlétük a település legkorábbi korszakától kimutatható — nagyjából a 750-es évektől —, az viszont nem bizonyítható, hogy ők is alapították volna azt.⁸ Sztaraja Ladoga 8. századi helyzetének interpretálása nem egyértelmű, abból azonban, hogy egyéb skandináv típusú leletek mellett előkerült egy szintén skandináv típusú ötvösműhely a 760-as évekből, arra következtethetünk, hogy egyes csoportok nem sokkal a település alapítása után állandó jelleggel meg is telepedtek itt.⁹ E skandinávok Sztaraja Ladoga vidékére egyrészt a Baltikum felől érkezhettek, ahonnan régészeti leleteik a 7. századtól ismertek, másrészt közvetlenül Skandináviából.¹⁰ Annak megállapítása, hogy mikor hatoltak be Észak-O-

⁵ Schramm, Gotfried: „Gentem suam Rhos vocari dicebant” In: Ostmitteleuropa. Berichte und Forschungen. (Haustein, U. – Strobel, G.W. – Wagner, G.). Stuttgart 1981. 2.

⁶ Obolensky, D.: The Byzantine sources on the Scandinavians in Eastern Europe. Scando-slavica. Supplementum I. Varangian Problems. (1970) 152. A *rusz* szó jelentésének problematikájára: Melnikova, E. A. — Petrukhin V. J.: The Origin and Evolution of the Name Rus’. The Scandinavians in Eastern-European ethno-political processes before the 11th century. Tor 23. (1990–91) 203–234. A szó kettős — etnikai és társadalmi — jelentéséről fejtegetéseiket pont az *Annales Bertiniani* 839. évi adatával kapcsolatban nem tudjuk teljes mértékben elfogadni.

⁷ Melnikhova — Petrukhin: The Origin and Evolution of the Name Rus’ i. m. 207–208.

⁸ Davidan, O. I.: Contacts between Staraja Ladoga and Scandinavia (on the evidence of archaeological material from Zemljanoe gorodišće). Scando-slavica. Supplementum I. Varangian Problems. (1970) 91. A 750-es datálás a szakirodalomban széles körben elterjedt. Így nyilatkozik pl.: Noonan, Th. S.: Why the Vikings First Came to Russia. Jahrbücher für Geschichte Osteuropas NF. 34. (1986) 333.; Schramm, G.: Sechs warägische Probleme. Jahrbücher für Geschichte Osteuropas NF. 34. (1986) 363.; Franklin, S. — Shepard, J.: The Emergence of Rus 750–1200. 1996. 12.

⁹ Noonan: Why the Vikings i. m. 339.

¹⁰ A kérdéssel kapcsolatban l. Callmer, J.: Verbindungen zwischen Ostskandinavien, Finnland und dem Baltikum vor der Wikingerzeit und das Rus-Problem. Jahrbücher für Geschichte Osteuropas NF. 34. (1986) 357–362.; Noonan: Why the Vikings i. m. 327–330.; Franklin, S. — Shepard, J.: The Emergence of Rus i. m. 9.

roszország erdős belső területeire, szintén nem könnyű feladat. A Ladogától délre fekvő, Novgorod mellett található Rurikovo gorodiscse (a továbbiakban Gorodiscse is) — ami a régészeti kutatások szerint megelőzte Novgorodot, melynek legkorábbi rétege a 930–950-es évekre tehető¹¹ — az 1970–80-as évek ásatási eredményei alapján, az ásatásokat végző Noszov szerint a 9. század közepén már létezett, s talán valamivel korábban alapíthatták.¹² Sajnos azonban a 9. század közepi, vagy még korábbi kezdetek nem támaszthatóak alá pozitív érvekkel:¹³ a két 9. századi pénzlelet közül a 8. századi kwárezmi érme valószínűleg inkább csak a 10. században került Gorodiscsébe.¹⁴ Theophilos császár (829–842) érméje szintén kerülhetett később is a településre — ám erre témánk kapcsán később még bővebben visszatérünk. Skandináv típusú leletek innen is ismertek a korai rétegekből.¹⁵

Az erdőövben, a Volga felső folyásától 50 km-re délre, a Nero-tótól délre található egy másik korai település, ahol a skandinávok állandó jelenléte kimutatható: Szarszkoje gorodiscse. Datálása az 1920-as évek hiányosan dokumentált ásatásai miatt szintén bizonytalan. Az azonban mégis valószínűnek látszik, hogy a helyi finnugor lakosság alapíthatta valamikor a 6. században vagy a 7. század elején. A skandinávok jelenléte néhány 9. századra keltezhető lelet alapján már a korai időktől valószínűsíthető, ám míg Sztaraja Ladogából és Gorodiscséből ezek nagyobb mennyiségben ismertek, addig Szarszkoje gorodiscséből kevesebb adathozható, ami — jóval a skandinávok előtti alapítását figyelembe véve — arra mutat, hogy itt csak néhány kereskedő telepedett le a 9. században. Őket a már korábban kialakult kezdetleges piachely vonzotta.¹⁶

A régészeti adatok így arra mutatnak, hogy a 9. század az az időszak, amikor egy skandináv anyagi kultúrával rendelkező népesség behatol az északnyugat-oroszországi erdőövébe, s több helyen meg is telepszik. Egybevág ezzel a nyelvészeti adatok tanúsága, miszerint a különböző nyelveken rhos/rūs formában visszaadott név e skandinávokat jelölte. Arra a kérdésre, hogy mi mozgatta e behatolást, többen többféle választ próbáltak már adni. Azt azonban nem tarthatjuk véletlennek, hogy a Kelet-Európából származó első dirhemkincsek is a 8–9. század fordulója tájáról származó záróvereteket tartalmaznak. S az sem lehet véletlen, hogy a legkorábbi biztosan datálható erdőövi dirhemkincs Sztaraja Ladogából került elő (786/787-es záróverettel),¹⁷ illetve, hogy Szarszkoje gorodiscséből ismert

¹¹ *Nosov, E. N.*: New Data in the Rurik Gorodishche near Novgorod. *Fennoscandia archaeologica* IV. (1987) 76.

¹² *Nosov*: New Data in the Rurik Gorodishche i. m. 76.

¹³ Ehhez nagyban hozzájárul, hogy Gorodiscse frekvenciánál helyzeténél fogva állandóan lakott volt, s mindig újabb és újabb épületek kerültek a régiek fölé. Ez erőteljesen megrongálta az alul elhelyezkedő rétegeket. Így Noszov szerint a legkorábbi (a 9. század utolsó évtizedeit megelőző) rétege(ke)t a Sziverszov csatorna építése során pusztították el teljesen. *Nosov*: New Data in the Rurik Gorodishche i. m. 75.

¹⁴ Nyikityin és Gajdukov véleményét idézi *Noonan, Th. S.*: Khwārazmian Coins of the Eighth Century from Eastern Europe: The Post-Sasanian Interlude in the Relations between Central Asia and European Russia. *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 1986[1988] 250., aki feltételelesen ugyan, de elfogadja érvelésüket.

¹⁵ *Nosov*: New Data in the Rurik Gorodishche i. m. 79–82.

¹⁶ *Franklin, S.* — *Shepard, J.*: The Emergence of Rus i. m. 22–24.

¹⁷ *Noonan, Th. S.*: Nine-Century Dirham Hoards from European Russia: A Preliminary Analysis. In: *Viking Age Coinage in the Northern Lands. The Sixth Oxford Symposium on Coinage and*

egy 811/815-ös és egy 820-as évekből származó záróveretű dirhemkincs is.¹⁸ A nemzetközi szakirodalomban mára igen elterjedt az a nézet, hogy a vikingeket a muszlim világból észak felé áramló ezüst vonzotta, amelynek leglátványosabb lecsapódását ma a dirhemkincsekben látjuk.¹⁹ Az ezüst iránti nagy érdeklődésüket fokozta, hogy ekkoriban sem Skandináviában, sem a mai Oroszország európai területén nem működtek ezüstművek, miközben az ezüst a korban igen széleskörűen használt és elfogadott érték volt. Többek között ezen dirhemkincsek alapján határozta meg J. Callmer 1976-ban a viking kor kezdetét kb. Kr. u. 800-ban.²⁰

Első pillantásra kérdésesnek tűnik, hogy azok a viking-rusok, akiknek egyik telepén való tartós megtelepedése régészeti nyomaik alapján legkorábban csak a 9. század elejétől mutatható ki az oroszországi erdőövbén, azonosak lehetnek-e azokkal a rhosokkal, akiket Theophilos császár küldött Jámbor Lajoshoz 839-ben.

„*Rex illorum chakanus vocabulo*”

A levélben, amit Theophilos követői magukkal vittek, az állt, hogy a ruszok királyát *chakanus*-nak nevezik. A kutatás már a kezdetek kezdetén megállapította, hogy ez az alak a török *qayan* szó latin átírása.²¹ Ezzel kapcsolatban megkerülhetetlen a kérdés: hogyan került a skandináv eredetű ruszokhoz a *qayan* cím, s hol éltek azok a ruszok, akiknek a királya ezt viselte.

Az *Annales Bertiniani*n kívül több későbbi forrás is szól a rusz uralkodó *qayan* címéről. Ibn Rusta szerint királyukat „*hāqān rūs*”-nak nevezik;²² ugyanezt a megnevezést használja Gardizi, a *Ḥudūd al-‘Ālam* és egy névtelen perzsa gyűjtemény 1126-ból. Igen valószínűnek tűnik, hogy ez az információ al-Ġayhānī elvesztett művéből került a fenti forrásokba, s így a 9. századra megy vissza. Annál szembetűnőbb, hogy az oly jól értesült Ibn Ḥordādhbeh, aki műve első változatával valószínűleg 846–847-ben készült el, nem tud a „*hāqān rūs*”-ról, pedig mind a *rūs*-okat, mind a *qayani* címet viselő uralkodókat ismeri.²³ A *qayan* cím a ruszokkal kapcsolatban ismert lehetett Bizáncban is. Egy levél tanúsítja ezt, melyet II. Lajos császár küldött I. Basileioshoz 871-ben. Ebben a nyugati uralkodó — válaszolva a bizánci császárnak — azt állítja, hogy sem a kazár, sem a normann uralkodó nem viseli a *qayan* titulust. Ebből logikusan következik, hogy Basileios levelében szerepelt a *qayan* méltóság e két néppel kapcsolatban. S bár történt kísérlet arra,

Monetary History. (Ed. M.A.S. Blackburn — D.M. Metcalf) 1981. 117.; Callmer, J.: *Oriental Coins and the Beginning of the Viking Period*. Fornvännen 1976. 182.

¹⁸ Noonan: *Nine-Century Dirham Hoards* i. m. 117.

¹⁹ Példaként említhetjük: Noonan: *Why the Vikings* i. m. 340.; Franklin, S. — Shepard, J.: *The Emergence of Rus* i. m. 9–12. Sajnos a magyar szakirodalomba ez a megállapítás tapasztalataink szerint nemigen ment át.

²⁰ Callmer: *Oriental Coins* i. m. 183.

²¹ *Annales Bertiniani*. Ed. G. Waitz. 1883. 20. (1. sz. jegyz.).

²² *Kmoskó Mihály*: *Mohamedán írók a steppe népeiről*. Földrajzi irodalom. I/1. Szerk. Zimonyi István. (Magyar Östörténeti Könyvtár. 10.) Bp. 1997. 212.

²³ *Kmoskó*: *Mohamedán írók a steppe népeiről* I/1. i. m. 122. (a *rūsokról*), 95. (a *qayan* címet viselő uralkodókról), vö. Golden, P.: *The Question of the Rus' Qaghanate*. Archivum Eurasiae Medii Aevi 1982. 82–83.

hogy ez alapján elvitassák a ruszoktól e cím használatát,²⁴ mégis valószínű, hogy rájuk vonatkozik.²⁵ A fentiek mellett rendelkezünk még néhány késői, kijevi kútfővel, amelyek Oleg, Szvjatoszlav, Vlagyimir és Jaroszlav „qayan”-ságát említik. Ezek az utalások azonban minden valószínűség szerint csak a későbbi helyzet visszavetítései a múltba, tekintve, hogy Kijev a 9. században még nem rusz központ, mint erről alább részletesen szólunk.

Arra a kérdésre, hogy mit keresett ez a jellegzetesen steppei cím a ruszok között, többféle válasz is született. A. A. Vasziljev a 20. század közepén arra gondolt, hogy a qayan méltóság a 9. század közepéig a Dnyeper középső folyására is kiterjedő kazár befolyás emlékeként élt tovább Kijevben.²⁶ G. Vernadszki szerint a ruszok a kazároktól való függetlenedésüket kívánták jelezni e cím felvételével.²⁷ P. B. Golden helyesen mutat rá mindezzel szemben, hogy a qayan nem egy bárki által elérhető méltóság. Ahhoz, hogy a steppén valaki e címet birtokolja: (1) szoros kapcsolatban kellett állnia a karizmatikus klánnal, ami a kazárok esetén a türk Ašina háztól vette eredetét²⁸ (ahogy Czeglédy Károly fogalmazott: „a szakrális királyságban [amilyen a kazár is volt – B. A.] voltaképpen csak egy szakrális király van, maga a földönjáró isten, a dinasztia.”),²⁹ hiszen „a Kaganátus nem egy személy, hanem egy nemzetség tulajdona”,³⁰ (2) birtokolnia kellett a szent erdőket, hegyeket, folyókat és sikeresnek kellett lennie tetteiben, ugyanis ezzel bizonyította, hogy bírja az Ég támogatását. (Az orhoni feliratok szerint az Ég kegyéből uralkodott).³¹ Mindezek nélkül a qayani cím nem érhető el a nomád világban. Az sem képzelhető el, hogy valaki e steppei méltóságot a steppén kívülről, „önhatalmulag” felvegye: „Maga a kagáni cím kettős jelentéssel bírt az orhoni feliratokon. A steppék hegemon urain kívül így nevezték a türkök a magukkal egyenrangúnak tekintett birodalmak uralkodóit is, Kínaét, Koreáét és Tibetét. Ugyanakkor — s ez az ujgur szövegekből is jól kiviláglik —, az Ötükentől származtatott kagáni hatalom fölött nem alkudoztak senkivel.”³² Ezért nehezen képzelhető el, hogy a ruszok mintegy „függetlenedésül” királyukat qayannak kezdték nevezni, s a kelet-európai steppe urai, a kazárok nem léptek fel ez ellen. Sokkal inkább arról lehetett szó, hogy a kazárok emelték a rusz uralkodót e pozícióba, azaz vazallusuknak e címet adományozták, amint ez ismert volt a türkök körében is.³³

²⁴ *Riasanovsky, A. V.*: The Embassy of 838 Revisited: Some Comments in Connection with a „Normanist” Source on Early Russian History. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* NF. 10. (1962) 2–4., ill. 11. és 13. sz. jegyz.

²⁵ *Golden*: The Question of the Rus’ Qağanate i. m. 81–82. (16. sz. jegyz.); *Vasiliev*: The Russian Attack i. m. 10. Azon adatával, miszerint 1928-ban egy 1946-ig kiadatlan feliraton is felfedezték volna e címet a kijevi Szent Szófia templomban — egyéb ismeretek híján — nemigen tudunk mit kezdeni.

²⁶ *Vasiliev*: The Russian Attack i. m. 9–10.

²⁷ *Vernadsky, G.*: Ancient Russia. 1952. 282.

²⁸ *Golden, P. B.*: *Khazar Studies. An Historico-Philological Inquiry into the Origins of the Khazars.* Vol. I. Bp. 1980. 59.

²⁹ *Czeglédy Károly*: Szakrális királyság a steppék népeknél (a kazároknál és a magyaroknál). *Magyar Nyelv* 70. (1974) 15.

³⁰ *Dobrovits Mihály*: Az avar kérdés és az *apar* népnév az orhoni feliratokon. In: *A Kárpát-medence és a steppe.* Szerk. Márton Alfréd. Bp. 2001. 99.

³¹ *Golden*: The Question of the Rus’ Qağanate i. m. 85–86.

³² *Dobrovits*: Az avar kérdés és az *apar* népnév i. m. 101–102.

³³ *Golden*: The Question of the Rus’ Qağanate i. m. 87–89.

E szempontból nem mellékes, hogy hol uralkodott a rusz qayan. S ezzel elérkeztünk ahhoz a ponthoz, hogy honnan érkezett a 838–839. évi rhos követség Bizáncba. A történeti kutatás erre sem tudott mindeddig egyértelmű választ adni. Vegyük sorra a lehetőségeket!

a. Tmutarakany

A tmutarakanyi rusz központ kezdeteiről alig tudunk valamit. Golden talá-
lóan jegyzi meg, hogy „eredete és története az egyik legbonyolultabb kérdés a
rusz történelemben”.³⁴ Az 1946-ig felmerült elképzelésekről A. A. Vasziljev ad jó
áttekintést.³⁵ Kiemelni csak G. Vernadszki munkáját érdemes, aki Rjaszanovszkij
szerint is a legjobb összefoglalását adta a 9. századi tmutarakanyi ruszok hipoté-
zisének.³⁶ Vernadszki a rhos/rüs-okról szóló, 9. századra keltezhető adatokat a
Tamany-félszigetre vonatkoztatta, s feltételezte, hogy a vikingek 739. körül (!)
jelentek meg az Azovi-tenger vidékén, miután Ivar svédországi birodalmából egy
unokája, Harald alatt kitört felkelés után menekülniük kellett.³⁷ Érvelése több
ponton erőltetett – a ruszok ilyen korai déli feltűnése mai tudásunk szerint pedig
meglehetősen irreális elképzelés. A magyar szakirodalom részben még mostanáig
is kitart a 9. századi Tmutarakanyi Rusz mellett: „a magyar törzsszövetség je-
lenléte miatt valószínűleg annak az álláspontnak van igaza, amely a 860. évi varég-
rusz támadást Bizánc ellen Tmutarakanyból eredezteti”.³⁸ Eme Vernadszkitól
eredő ötlet cáfolatát részben már Vasziljev megadta,³⁹ továbbá az alább vázolandó
magyar–rusz viszony is valószínűtlenné teszi azt. Valószínűtlennek tartja e déli
rusz létét Polgár Szabolcs is.⁴⁰ C. Zuckerman ennél élesebben fogalmaz.⁴¹ Úgy
tűnik, hogy a tmutarakanyi rusz hercegség a 10–11. század fordulója körül alakul
ki, de, mint ezt Vasziljev is megállapította, erre a Krímen és a Tamany-félszigeten
keletkező új helyzet nyújtott lehetőséget.⁴² A 11. században az orosz–bizánci ke-
reskedelmi kapcsolatokban már valóban fontos szerepet játszik.⁴³ Talán felvethe-
tő, hogy a 10. századi Mas’ūdī (†956), amikor a Fekete-tengert „Rüs tenger”-nek
nevezi (mert szerinte rajtuk kívül senki sem hajózik rajta), s arról beszél, hogy

³⁴ „its origin and history constitute one of the thorniest question in Rus’ history.” Golden: The Question of the Rus’ i. m. 92. (56. sz. jegyz.). Hasonlóan *Obolensky, D.*: A Bizánci Nemzetközösség. Kelet-Európa 500–1493. Bp. 1999. 255: „furcsa helyzete, bizonytalan múltja és 11. századi hirtelen előtérbe kerülése...”

³⁵ *Vasiliev*: The Russian Attack i. m. 169–173.

³⁶ *Riasanovsky*: The Embassy of 838 Revisited i. m. 9.

³⁷ *Vernadsky*: Ancient Russia i. m. 278–286. Ivar „nagy svéd birodalmának” reális értékelését l. *Lund, N.*: Scandinavia, c. 700–1066. In: The New Cambridge Medieval History. Vol. II. c. 700–c. 900. (Ed. R. McKitterick) 1995. 202. és *Noonan*: Why the Vikings i. m. 325–328.

³⁸ *Font Márta*: Oroszország, Ukrajna, Rusz. Bp.-Pécs 1998. 27.

³⁹ *Vasiliev*: The Russian Attack i. m. 173.

⁴⁰ *Polgár*: Sarkel i. m. 111.

⁴¹ „No scholars would defend nowadays the existence of a Russian principality of Tmutorokan’ in the first half of the tenth century.” — *Zuckerman, C.*: On the Date of the Khazars’ Conversion to Judaism and the Chronology of the Kings of the Rus Oleg and Igor. A Study of the Anonymous Khazar Letter from the Genizah of Cairo. *Revue des Études Byzantines* 53. (1995) 258. 79. sz. jegyz.

⁴² *Vasiliev*: The Russian Attack i. m. 174. (17. sz. jegyz.).

⁴³ *Obolensky*: A Bizánci Nemzetközösség i. m. 255.

„a rüs-ok e tenger partvidékének egyikét lakják”,⁴⁴ Tmutarakanyra gondol. De ezen adat egyrészt 10. századi, amikorról egyéb információink is vannak a ruszok növekvő déli aktivitásáról, másrészt nincs benne szó semmiféle hercegségről, s főleg nem kaganátusról. Ha Mas'ūdī valóban e területről beszél, az itteni rusz megtelepedés visszavezethető lehet a 10. század első felére, ami által a 11. századi fontos szerep is érthetőbbé válik.

Ha a fentebb mondottakat esetleg figyelmen kívül is hagynánk, a 838–839. évi követség tmutarakani kiindulópontját akkor is egyértelműen cáfolná az a tény, hogy a ruszokat Theophilos császár Ingelheimbe küldte.⁴⁵ Márpedig Bizánc és Tmutarakany között van rövidebb és biztonságosabb tengeri út is.

b. Kijev

Az, hogy az Ingelheimbe érkező rusz követek úti célja Kijev volt, széles körben elterjedt nézet. A 20. század közepén az orosz tudósok a kijevi állam kialakulását a 840-es évekbe helyezték: szerintük ekkor rázták le a Dnyeper-vidéki keleti szlávok a kazárok igáját, s ennek az eseménynek az emlékét jegyezte fel a Poveszty vremennih let (a továbbiakban PVL) a 862. év alatt. Ennek szellemében Vasziljev szerint: a követség tagjai „nem csak jöhettek Kijevből, de valójában onnan is jöttek”.⁴⁶ Rjaszanovszkij ugyanezt állítja azon az alapon, hogy szerinte csak a kijevi (szláv!) herceg viselte a qagan címet, így csak ő lehetett a követség elindítója.⁴⁷ G. Schramm szerint is Kijev volt a 838–839. évi követség kiindulópontja, ugyanis a normannok itt a 9. század első felében egy preurbánus központot találtak, ahol megtelepedtek, s bekapcsolódtak a távolsági kereskedelembe.⁴⁸

Kérdés azonban, hogy tényleg megtelepedtek-e a normannok a 9. században Kijevben? A régészeti leletek tanúsága szerint nem. „A Dnyeper-vidék eseményeibe valamikor 839 előttől kezdve a ruszok (*rhos*), vagyis a svéd vikingek is beavatkoznak, azonban tartós jelenlétükre utaló régészeti nyomaik a 9. századi Kijevből egyelőre nincsenek. [...] Az ma már bizonyosnak látszik, hogy nem az őskronika 6390. = 882. évében jöttek, amikor a késői krónikások az akkor még nem létező Novgorodból (el kell fogadnunk a legkiválóbb, tárgyilagos orosz régészekről, hogy 900 előtti régészeti leletek nem kerültek elő az »Újváros« területén) Kijevbe költöztetik át Helgi/Oleget. Arra azonban mégiscsak jól emlékeztek a krónikások adatközlői, hogy Oleg nem engedte sem a radimičeknek, sem a severjanoknak, hogy továbbra is a kazároknak fizessenek adót, helyettük ő hajtotta be a prém- és pénzadót. Persze nem a 6392. = 884–6393. = 885. évben, hanem évtizedekkel később”⁴⁹ (Kiemelés az eredetiben.)

⁴⁴ Mas'ūdī In: *Kmoskó Mihály*: Mohamedán írók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom. I/2. Szerk. Zimonyi István. (Magyar Óstörténeti Könyvtár 13.) Bp. 2000. 173.

⁴⁵ Ezt már *Riasanovsky*: *The Embassy of 838 Revisited* i. m. 10–11. és *Golden*: *The Question of the Rus' Qaghanate* i. m. 92. (56. sz. jegyz.) is felismerte.

⁴⁶ „they not only could come from Kiev but they actually did.” (kiemelés az eredetiben) *Vasiliev*: *The Russian Attack* i. m. 9.

⁴⁷ *Riasanovsky*: *The Embassy of 838 Revisited* i. m. 5., 12.

⁴⁸ *Schramm*: *Sechs warägische Probleme* i. m. 366.

⁴⁹ *Bóna István*: *A magyarok és Európa a 9–10. században*. Bp. 2000. 23.

Összevág ezzel az írott források tanúsága is. Az ókairói zsinagóga genizájának gyűjteményének nagyobbik részével együtt a Cambridge-i Egyetem gyűjteményébe került⁵⁰ egy ismeretlen nevű kazár zsidó által írt levél, melynek címzettje minden valószínűség szerint Haszdai ibn Saprut volt. E levél elmondja, hogy Romanos bizánci császár nagy ajándékokkal rávette „HaLGü”-t (HLGW), „RüSiYä” királyát, hogy az támadja meg a kazárokat.⁵¹ A szöveg szerint tehát Oleg rusz herceg élt I. Romanos Lekapénos császársága (920–944) idején, míg a PVL szerint már 912-ben meghalt. Ennek ellenére a „genizai levél” hitelessége egyre biztosabbnak látszik,⁵² s keletkezési ideje is közel áll az eseményekhez, akár a 949. évi,⁵³ akár a 955–961 közötti datálását⁵⁴ fogadjuk el. A megoldás szerintünk nem abban keresendő, hogy József trónralépését 912 elé helyezzük, mint Róna-Tas András tette,⁵⁵ (mivel a levél szerint Oleg támadása József kazár kagán uralkodása idején történt),⁵⁶ hanem Oleg uralkodásának későbbre datálásában: Oleg e szerint 911–941 között uralkodott, míg Igor 941–945 között.⁵⁷ Sokkal valószínűbbnek tartjuk ugyanis Zuckerman érvelését, aki számunkra igen meggyőzően bizonyította a korai orosz krónikák összeszerkesztésekor keletkezett mesterséges kronológiai rendszer létrejöttének okait és körülményeit, s így megnyugtató magyarázatot adott a kortárs „genizai levél” és az évszázadokkal később összeszerkesztett orosz krónikák közötti ellentmondásra.⁵⁸ Így nem szükséges kétségbe vonni az orosz hagyományt Aszkoldról, Dirról, Olegről és Igorról, mindössze későbbre kell datálni tevékenységüket.

Az al-Ġayhānīra visszamenő források — Ibn Rusta, Gardīzī — tudósítása, miszerint a ruszok országa egy szigeten van, amit egy tó vesz körül, s a sziget „három napi járőföld, csupa erdő és bozót; a sziget maga miazmás és vizenyős”,⁵⁹ illetve „sok városuk van”,⁶⁰ szintén nem teljesen illik Kijevre.

A fentiek értelmében úgy látjuk, hogy a ruszok 9. századi kijevi jelenlétét sem régészeti, sem írásos források nem támogatják. Így a 838–839. évi követség kiindulópontját sem kereshetjük Kijevben, még akkor sem, ha egyébként a Kijev – Krakkó – Regensburg kereskedelmi út már ebben az időben is létezhetett, tehát meglebbe az ok, hogy miért Ingelheim felé vették útjukat a követek.

c. *Arġānīya*

Létezett az al-Ġayhānīra visszamenő hagyományon kívül egy másik, amely a ruszok lakóhelyéről tudósított. Ezt al-Iṣṭahri, Ibn Ḥauqal és al-Bakrī szövege

⁵⁰ A szakirodalomban „genizai levél”-ként vagy a Cambridge-i Névtelenként is emlegetik.

⁵¹ Folio 2 recto 17–18. A szöveg magyar fordítása: *Hunyadi László*: A Schechter-féle szöveg: egy névtelen kazár zsidó levele Haszdai ibn Sapruthoz. In: *Források a korai magyar történelem ismeretéhez*. Szerk. Róna-Tas András. Bp. 2001. 167–170., Halguról: 169.

⁵² *Róna-Tas András*: Magyarok korai történelmünk forrásaiban. In: *Források a korai magyar történelem ismeretéhez*. Szerk. Róna-Tas András. Bp. 2001. 19.; *Hunyadi*: A Schechter-féle szöveg i. m. 162–164.; *Zuckerman*: On the Date of the Khazars' Conversion i. m. 239–240.

⁵³ *Zuckerman*: On the Date of the Khazars' Conversion i. m. 241.

⁵⁴ *Róna-Tas*: Magyarok korai történelmünk forrásaiban i. m. 22.

⁵⁵ Uo.

⁵⁶ Folio 2 recto 15–18. In: *Hunyadi*: A Schechter-féle szöveg i. m. 169.

⁵⁷ *Zuckerman*: On the Date of the Khazars' Conversion i. m. 269.

⁵⁸ Uo. 259–269.

⁵⁹ Ibn Rusta. In: *Kmoskó*: Mohamedán írók a steppe népeiről i. m. I/1. 211–212.

⁶⁰ Uo. 212.

is fenntartotta számunkra. Al-Išṭahri munkája két változatban készült el, az első 933, a második 951 körül. Ibn Ḥauqal 943–973 között utazta be az iszlám világot, s művét — mely gyakorlatilag al-Išṭahri művének átdolgozása, bővítése — 987 előtt készítette el.⁶¹ Al-Bakrīnak a ruszok lakóhelyére vonatkozó leírását részben al-Išṭahritól és Ibn Ḥauqaltól vehette, részben pedig az al-Ġayhānī-hagyományra támaszkodott.⁶²

E hagyomány három rusz területről tud: (1) Kūyāba központtal (Kijev), (2) aš-Šalāwīya (novgorodi ruszok), (3) al-Artāniya, királyuk Artāban székel.⁶³ Kérdéses, hogy ezeket az adatokat ebben a formában lehet-e a 9. század első felére vonatkoztatni. Véleményünk szerint nem. Ugyanis (1) mint fentebb láttuk, Kijev rusz központként való szereplése kizárja ezt. A Kūyāba név is ez ellen szól. Egyet kell értenünk ugyanis Bónával: „Amikor azonban a magyar honfoglalás utáni időktől kezdve az arabok a várost új néven: *Kūyāba* [...] *kezdik emlegetni (amelyből majd a Kyev-Kijev kialakul)* már a normann ruszok voltak az erőd és a környéke új urai.”⁶⁴ (Kiemelés az eredetiben.) Tehát a Kūyāba alak is leghamarabb a 10. század elejére mutat. (2) Az al-Ġayhānira visszamenő hagyomány tűnik a régebbinek, abban pedig csak egy rusz központról volt szó. Alátámasztja ezt, hogy Ibn Rustanál Kijev neve még Wāxix alakban szerepel.⁶⁵ (3) Logikusnak látszik, hogy a ruszok kereskedelmi tevékenységük folytatása közben csak fokozatosan telepedtek meg a délebbi területeken. Láttuk, hogy Szarszkoje gorodiscsében már a 9. század első felében kimutatható a korai rusz jelenlét. Ettől 70 km-re északra fekszik néhány nagyobb kiterjedésű település: Bolsoje Tyimerevo, Mihailszkoje, Petrovszkoje. Egyedül Tyimerevóból ismert egy olyan hamvasztásos sír, amely a 9. század első felére keltezhető, ám ezenkívül mind itt, mind a másik két településen a 9–10. század fordulója tájára tehető a ruszok megjelenése és megtelepedése.⁶⁶ Ekkoriban tűnnek fel itt többek között a Thor kalapácsát ábrázoló amulettek a vas nyakperekkel együtt, amelyek skandináv kapcsolataihoz kevés kétség férhet.⁶⁷ Szinte biztos, hogy ezeket a ruszokat a Középső-Volgánál kialakult piacok vonzották a Volga-Kotoroszl, majd a Volga-Kljazma vidékre. Mindez egy újabb — szintén nem nagy népességet megmozgató —, északnyugat felőli bevándorlással járt együtt.⁶⁸ A Volga mentén, némileg délebbre találkozott Ibn Faḍlān 921–922-es útja során ruszokkal. Kitűnő, életszerű leírása⁶⁹ bizonyítja, hogy tényleg valódi élmények állnak mögötte, s ezzel megkérdőjelezhetlenné teszi, hogy a volgai bolgárok piacait a 10. század első felében valóban felkeresték a rusz

⁶¹ *Róna-Tas András*: A honfoglaló magyar nép. Bp. 1999. 70.; *Kmoskó*: Mohamedán írók a steppe népeiről i. m. I/1. 74–76.

⁶² *Kmoskó*: Mohamedán írók a steppe népeiről i. m. I/2. 258. (244. sz. jegyz.).

⁶³ al-Išṭahri In: *Kmoskó*: Mohamedán írók a steppe népeiről i. m. I/2. 32.; Ibn Ḥauqal In: *Kmoskó*: Mohamedán írók a steppe népeiről i. m. I/2. 80.; Al-Bakrī In: *Kmoskó*: Mohamedán írók a steppe népeiről i. m. I/2. 258.

⁶⁴ *Bóna*: A magyarok és Európa i. m. 23.

⁶⁵ Ibn Rusta In: *Kmoskó*: Mohamedán írók a steppe népeiről i. m. I/1. 209.

⁶⁶ *Franklin, S.* — *Shepard, J.*: The Emergence of Rus i. m. 36–37., 65–66.

⁶⁷ *Novikova, G. L.*: Iron neck-rings with Thor's hammers found in Eastern Europe. *Fornvännen* 87. (1992) 73–87.

⁶⁸ *Franklin, S.* — *Shepard, J.*: The Emergence of Rus i. m. 66–67.

⁶⁹ Részleteket magyar fordításban l. *Brondsted, J.*: A vikingek. Bp. 1983. 236–239.

kereskedők, akik szerzónk tanúságtétele szerint hosszabb-rövidebb ideig nagy faházakban ott is laktak, majd üzletük végeztével továbbálltak. Persze voltak, akik huzamos időre meg is telepedtek itt.⁷⁰ De jelentheti-e ez azt, hogy már a 9. században is éltek ruszok Volgai Bolgáriában?

Nem valószínű. A volgai bolgár piacok fellendülése ugyanis a 10. század elejére tehető. Th. S. Noonan szerint a 9. századi kelet-európai dirhemforgalomnak két olyan virágzó időszaka volt — 770–810 és 850–860 között —, amikor a beáramlás nagyon intenzívnek mondható, s ezek mellett két visszaesési periódus látható: 820–849 között és 869 után.⁷¹ Míg az első visszaesési periódus a korabeli iraki és iráni pénzverés csökkenésével magyarázható, addig a 869 utáni esetben másnak kell a jelenség hátterében állnia, hiszen a közel-keleti pénzverésben nem mutatható ki komolyabb törés.⁷² Valami történt az ^cAbbāsida Kalifátusban vagy Kelet-Európában (esetleg mindkét helyen), ami a Közel-Kelet – Kaukázus – Kazária – Kelet-Európa útvonalat (ami a 8–9. század fordulójától a 860-as évek végéig a direhembeáramlás fő útvonala volt) szétszakította,⁷³ s ami miatt új kereskedelmi útvonal(ak) után kellett nézni. A 10. század elejétől megfigyelhető, hogy szinte kizárólag sāmānida dirhemek érkeznek Kelet-Európába – közvetlenül Transoxániából és Kwārezmből. A muszlim kereskedők pedig mind a numizmatikai, mind az írott források tanúsága szerint Volgai Bolgáriába utaznak, hogy ott cseréljék el dirhemjeiket Észak értékes áruira.⁷⁴

A fentiek ismeretében valószínűnek tűnik, hogy az ezüst (dirhemek) után kutató ruszok is csak akkor jelentek meg nagyobb számban, s viszonylag állandó jelleggel Volgai Bolgáriában, mikor e virágzó piac kialakult: a 10. század első felében. Márpedig al-Artāniya-val kapcsolatban véleményünk szerint a Volga menti ruszokról van szó, éljenek azok Volgai Bolgáriában vagy attól északabbra. A muszlim írók leírásából pedig arra következtethetünk, hogy itt egy északibb – északnyugatibb népességről van szó. (1) A források szerint: „soha sem hallottam valakitől azt említeni, hogy az idegenek közül valaki oda bejutott volna”.⁷⁵ Ez azzal lehet összefüggésben, hogy a mohamedán kereskedők nemigen mentek északabbra Volgai Bolgáriánál, mivel nem volt értelme behatolniuk az erdőövbé. Az, hogy a ruszok mindenkit megölnek, inkább topikus elemnek tekinthető, bár valószínűleg nem örültek azoknak, akik kikapcsolhatták volna őket az ezüstforrást jelentő kereskedelemről. (2) A muszlimok jellegzetesen erdőövi termékek forrás-helyének írják le al-Artāniyat. (3) „vízen leszállva kereskednek”⁷⁶ – al-Ištāhri és Ibn Hauqal az *Atilt* (Volga) úgy jellemzi, mint ami a ruszok felől folyik Kazária-

⁷⁰ Vö. az előző jegyzetben id. leírással.

⁷¹ Noonan, Th. S.: Khazaria, as an Intermediary between Islam and Eastern Europe in the Second Half of the Ninth Century: The Numismatic Perspective. *Archivum Eurasiae Medii Aevi V.* (1985[1987]) 182. Még némileg eltérően: Noonan: Nine-Century Dirham Hoards i. m. 79.

⁷² Noonan: Khazaria, as an Intermediary i. m. 182–183.

⁷³ Noonan: Khazaria, as an Intermediary i. m-ben (202.) több lehetőséget is felvet, de feltételesen a besenyő vándorlással hozza ezt kapcsolatba — valószínűleg tévesen.

⁷⁴ Noonan: Khazaria, as an Intermediary i. m. 198.; Noonan, Th. S.: What does Historical Numismatics suggest about the History of Khazaria in the Ninth Century? *Archivum Eurasiae Medii Aevi III.* (1983) 270–271.

⁷⁵ Ibn Hauqal In: *Kmoskó*: Mohamedán írók a steppe népeiről i. m. I/2. 80.

⁷⁶ Uo.

ba,⁷⁷ sőt al-Išṭahrī azt is megmondja, hogy „az Atil [...] ar-Rüst átszelve Bulgār, majd Burtās mentén halad el, mígnem a Kazár-tengerbe szakad”.⁷⁸ Tehát ar-Rüst Bulgártól északra – északnyugatra helyezi.

Golden is a Volga mellé lokalizálja al-Artānīyat: (1) Az arab-zsidó források a Volgát „Arṭa”-nak hívták, az onnan származó bőröket pedig „artī”-nak. (2) Az arab al-Artānīya alak szerinte egy *Rutānīya alakot ad vissza, hisz a *ro-/ru-* kezdetű szavak gyakran alakulnak át így az arabban idegen nyelvi átvétel esetén (pl.: Armānīs < Ρωμανός).⁷⁹

Ezek után úgy látjuk, hogy az al-Išṭahrī — Ibn Ḥauqal — al-Bakrī hagyomány egy Volga menti, Volgai Bolgáriától északra – északnyugatra fekvő rusz területről beszél, ám egyértelműen egy 10. századi helyzetet mutat. Ezért nem érthetünk egyet Golden azon nézetével, miszerint a 838–839. évi rusz követség innen ment volna Bizáncba, s abban sem, hogy ez lett volna a források által a 9. században említett Rusz Kaganátus.⁸⁰ Földrajzi helyzeténél fogva azt sem látjuk valószínűnek, hogy a magyarok vándorlása pusztította volna el a 9. században, sőt, úgy tűnik, akkoriban még nem is létezett.

d. Rurikovo gorodiscse

Végigtekintve azon a néhány északnyugat-oroszországi településen, ahonnan a 9. század első feléből régészeti adatunk van a skandinávok jelenlétéről, szintén nem találunk túl sok bizonyítékot arra, hogy az *Annales Bertiniani*ban említett *rhos chacanus* ott székelt volna. A követség Ingelheimbe irányítása egy északi helyre mutat, ám ez nem zárja azt ki, hogy a célpont egy óriási kerülővel akár Dél-Oroszország is lehetett. Ha az északi településeket vizsgáljuk, először Sztaraja Ladogára kell gondolnunk, hisz innen a 8. század második felétől ismert a skandinávok jelenléte. Arra azonban, hogy itt a 9. század első felében egy hatalmi központ lett volna, semmi sem mutat. Első erődítési periódusa az ásások szerint csak az E₂ réteg fölött mutatható ki (miután a településen a 9. század utolsó harmadában nagyobb tűz pusztított – a körülményekből ítélve nem magától), s fegyverek sem kerültek elő az alsó rétegekből. Nem ismert olyan épület sem, ami uralkodói rezidenciára utalna, bár a kiterjedt külső területeken eleddig nem végeztek ásást.⁸¹ Így semmilyen pozitív bizonyíték nincs arra, hogy a korban Sztaraja Ladoga uralmi központ funkcióját töltötte volna be.

A másik korai település Szarszkoje gorodiscse a Felső-Volga vidékén. Mint fentebb láttuk, itt egy nagyobb finnugor népességbe betelepülő kis skandináv közösséggel van dolgunk. A környékről majd csak a 9. század végén mutathatóak ki újabb skandináv telepések. S bár valószínűnek tarthatjuk, hogy körülbelül ezt

⁷⁷ al-Išṭahrī In: *Kmoskó*: Mohamedán írók a steppe népeiről i. m. I/2. 27., 29.; Ibn Ḥauqal In: *Kmoskó*: Mohamedán írók a steppe népeiről i. m. I/2. 74.

⁷⁸ al-Išṭahrī In: *Kmoskó*: Mohamedán írók a steppe népeiről i. m. I/2. 29.

⁷⁹ Golden: The Question of the Rus' Qağanate i. m. 94. A Golden példájában idézett névalak: Mas'ūdi In: *Kmoskó*: Mohamedán írók a steppe népeiről i. m. I/2. 183.

⁸⁰ Golden: The Question of the Rus' Qağanate i. m. 95–97.

⁸¹ Davidan: Contacts between Staraja Ladoga i. m. 89.; Franklin, S. — Shepard, J.: The Emergence of Rus i. m. 19., 32–33.

a vidéket ismerik a 10. századi muszlim források al-Arṭāniya néven, ez a 9. századi állapotokra nem vetíthető vissza fenntartások nélkül.

J. Shepard felveti annak lehetőségét, hogy talán a közép-svédországi Birkáról is szó lehetne a *rhos chacanus* székhelyeként, ám ezt ő sem tartja igazán elfogadhatónak.⁸² Egy kortárs forrás, Rimbertus *Vita Anskariija* említést tesz egy Birkában uralkodó *rex*ről,⁸³ ám nem szól arról, hogy a *qaṣan* címet viselte volna. Pedig szinte biztos, hogy Rimbertus ezt nem hagyta volna említés nélkül.

Utolsó lehetőségként Rurikovo gorodiscse marad. Shepard úgy látja, hogy ennek a legnagyobb a valószínűsége. Előkerült ugyanis Gorodiscséből egy bronzérme, mely Theophilos bizánci császárhoz kötődik.⁸⁴ Ahhoz a Thephiloszhoz, aki a *rhos*okat Jámbor Lajoshoz küldte! Ráadásul nem csak Gorodiscséből ismert Theophilos-érme. Találtak egy Theophilos-follist Hedebyben (kibocsátása 830/31–842 közé tehető), egy Theophilos-miliaresiont (830–40-es évekbeli veret) és két Theophilos-follist (a hedebyivel egyező típus) Birkában, egy Theophilos-follist és egy szintén 830/831–842 közé datálható bizánci rézermét Styrnäsban.⁸⁵ Kérdés, hogy mekkora valószínűséggel köthetők a fenti érmék a 838–839. évi *rhos* követéséhez?

Az *Annales Bertiniani* nem mondja meg, hogy mi lett a *rhos* követek sorsa, miután Lajos lefogatta őket. Ha ezen érméket lehetne úgy interpretálni, hogy a követek hazafelé vezető útját jelölik ki, akkor bizonyítást nyerne, hogy Lajos nem találta bűnösnek kémkedésben, s útjukra bocsátotta „vendégeit”. Shepard szerint a bizonyosság szintjére emeli az érméknek a követéshez kapcsolását az a tény, hogy Svédországban a 9. századi bizánci pénzérmék rendkívül ritkák.⁸⁶ De szintén ritkák-e Kelet-Európában, ahol Gorodiscse fekszik?

A válasz egyértelműen igen. Kelet-Európából — 1980. évi adat szerint — 32 olyan 9–12. századi kincslelet ismert, amelyek bizánci pénzérméket tartalmaztak. Ez összesen 89 érmét és 4 pénzutáncatot jelent, míg a 32 lelet ezek mellett további 20 500 egyéb érmét (dirhem, nyugat-európai érme, stb.) tartalmazott.⁸⁷ Mindebből csak 3 db miliaresion került elő 9. századi dirhemkincsből. Zavalasinóból IV. Leó és fia 775–780-as verete, Mojszejevkából és Kitrovkából III. Mihály (842–67) verete ismert.⁸⁸ Tehát sehol egy Theophilos-érme. Sőt, a 9–12. századi — kincsletelekből ismert — érmék közül egy sem volt Theophilos-erme!⁸⁹ A volt Szovjetunió területéről 1962-ig összesen három Theophilos-érem volt ismert (ekkor a Rurikovo gorodiscsei még nem került elő): Tamanszkaja Sztanicából (a-

⁸² Franklin, S. — Shepard, J.: The Emergence of Rus i. m. 31–32.

⁸³ Rimbertus: Vita Anskarii. c. 11., 19.

⁸⁴ Nosov: New Data in the Rurik Gorodishche i. m. 76.

⁸⁵ Shepard, J.: The Rhos guests of Louis the Pious: whence and wherefor? Early Medieval Europe 4. (1995) 48–51.

⁸⁶ Shepard: The Rhos guests of Louis the Pious i. m. 53.

⁸⁷ Noonan, Th. S.: The Circulation of Byzantine Coins in Kievan Rus'. Byzantine Studies/Études Byzantines 7. (1980) 148.

⁸⁸ Kropotkin, V.V.: Kladi vizantijszkih monyet na tyerritorii SSSR. Moszkva. 1962. 12. (1. sz. táblázat). Adatait átveszi: Noonan: The Circulation of Byzantine Coins i. m. 177.; Noonan: Nine-Century Dirham Hoards i. m. 86–87, 108. Itt a 64. oldal táblázatában a zavalasinói lelet kapcsán tévesen szerepel a bizánci érmék száma (2 db 1 helyett). E cikkében nem említi a kitrovkai bizánci érmét.

⁸⁹ Noonan: The Circulation of Byzantine Coins i. m. 168.

ranyérme), Gnyezdovóból (aranyérme a 47. kurganból) és Bolgariból (részérme).⁹⁰ Tehát szempontunkból egyedül a bolgari-i lelet jöhetne szóba.

Érdekes továbbá, hogy Shepard szerint Skandináviában különösen II. Basileios (976–1025) és VIII. Kónstantinos (1025–1028) érméi gyakoriak.⁹¹ Ugyanakkor Kelet-Európában I. Jóannés Tzimiscés (969–976) és II. Basileios (976–1025) érméi képezik az összes 9–12. századi bizánci érme 53,4%-át!⁹² Ez arra mutat, hogy e bizánci érmék valószínűleg ugyanazon az úton érték el Skandináviát, mint a dirhemek a 9. század elejétől – s mivel Kelet-Európában a bizánci érmék gyakorta dirhemkincsekből kerültek elő, az is megkockáztatható, hogy a dirhemekkel együtt jöttek.⁹³ Így Theophilos említett érméi minden valószínűség szerint más úton jutottak el földbe kerülésük helyére.

Van ezzel kapcsolatban még egy kérdés, amire figyelmet kell fordítani. Nonon a 800–950 közötti korszakot a bizánci érmék sporadikus „forgalmú” korszakának tartja a Kijevi Rusz-ban (bár nem igazán szerencsés sem 800-tól „Kijevi Rusz”-ról, sem „pénzforgalom”-ról beszélni). Ennek konkrét okát nem adja meg, de szerinte a leletek nincsenek összefüggésben a bizánci–oroszl kapcsolatok minőségével. Ennek ellentmondani látszik az a megállapítása, hogy a bizánci pénzek 975–1050 közötti nagy mennyisége összefüggésben van a bizánci kereszténység felvétele utáni megélnkülő kapcsolatokkal.⁹⁴ Kérdés, hogy ennek a sporadikuságnak a kapcsolatok rossz minősége, netán hiánya volt-e az oka, vagy a bizánci gazdaság belső nehézségei.

Bóna István a kárpát-medencei avar temetkezésekben megfigyelhető, a 7. század második felétől bekövetkező bizánci érmezámcsökkenés okait kutatva hívta fel a figyelmet arra, hogy a bizánci pénzek nemcsak itt, hanem a Bizánci Birodalmon belül is szinte eltűnnek. Pergamonban például a 668–886 közötti időszakból 9 (491–668: 199 db), az athéni Agoráról 685–811 közöttől 71 (602–685: 1127 db) db érme került elő. A British Museum bizánci pénzgyűjteményében a 685–829 között időszakból 423 db (602–685: 1134 db) pénzt tartanak számon. Mindennek okát abban látja, hogy az arab hódítás miatt a birodalom elvesztette gazdasági bázisát, s a „megmaradt területeken a későantik városi gazdálkodás katasztrofálisan lehangyollik, lényegében falusi szintre esik vissza a 670-es évektől. A krízisből csak a IX. században a fríg és a makedon dinasztia alatt emelkedik ki az új közép-bizánci állam.”⁹⁵ Így az még érthető, hogy miért olyan ritkák a 9. század eleji bizánci érmék a későbbi Kijevi Rusz területén, de nem magyarázza a hiány 950-ig tartó elhúzódását. A rossz bizánci–ruszl kapcsolatokról pedig csak

⁹⁰ Kropotkin: Kladi vizantijiszkih monet i. m. 23., 28., 31.

⁹¹ Shepard: The Rhos guests of Louis the Pious i. m. 53.

⁹² Noonan: The Circulation of Byzantine Coins i. m. 168.

⁹³ Noonan: The Circulation of Byzantine Coins i. m. 162. hasonló megállapítást tesz, bár álláspontját nem támasztja alá adatokkal.

⁹⁴ Noonan: The Circulation of Byzantine Coins i. m. 154., 157., 152–153.

⁹⁵ Bóna István: Avar lovassír Iváncsáról. Archeologiai Értesítő 97. (1970) 258. A Bóna által Kazsdan és Kropotkin alapján összeállított teljesebb adatsort l. uo. Ugyanezt már 1964-ben megfogalmazta a konkrét adatok ismertetése nélkül, l. Bóna István: I. Kovrig: Das awarenzeitliche Gräberfeld von Alattyán. Archeologiai Értesítő 91. (1964) 131–132. Kropotkin teljes összeállítására, l. Kropotkin: Kladi vizantijiszkih monet i. m. p. 13. 3. tábla.

a Konstantinápoly elleni 860. évi támadástól kezdve értesülünk megbízható forrásokból.

A minket érdeklő Theophilos-érmék azonban még a válságidőszak végére, illetve a kilábalás kezdetére esnek. Azok a fenti kép szerint valóban minden valószínűség szerint egyszerre kerültek északra, mégpedig többé-kevésbé közvetlenül a bizánci világból, ám nem azon az úton, mint a dirhemkincsek.

Ezen érmék alapján Shepard megpróbálta felrajzolni a *rhos* követek útját. Így nagyon valószínűnek tűnik, hogy miután Jámbor Lajos elengedte őket, a jól ismert Hedeby – Birka útvonalon jutottak el Közép-Svédországba, ahonnan aztán a skandinávok által használt Birka – Sztaraja Ladoga – Gorodiscse úton érkeztek el oda, ahol az utolsó Theophilos-follis előkerült.⁹⁶

Mindez nem jelenti azt, hogy a 838–839. évi *rhos* követség végső úti célja Rurikovo gorodiscse volt. Innen akár tovább is mehettek dél felé a vikingek által használt kereskedelmi utakon. Ám Shepard szerint több egyéb körülmény is arra mutat, hogy Gorodiscse volt a *rhos chacanus* székhelye: (1) Nagy kiterjedésű település; leletei egy elsőrendű fontosságú skandináv kereskedelmi emporiumra és központra utalnak; (2) a korai időktől kezdve erődítve volt; (3) környékén több kisebb skandináv település ismert a 9. század első felétől; (4) a legkorábbi írott források hercegi központként említik. A PVL szerint itt a 10. században egy politikai központ létezik, a *De administrando imperio* (DAI) 9. fejezete által említett 10. századi rusz központ (*Nemogardas*) pedig Shepard szerint talán azonosítható Gorodiscsével. Mindez esetleg visszavetíthető a korábbi időkre is. (5) A Holmgård elnevezést csak később vitték át Novgorodra, eredetileg Gorodiscsét hívták így a skandinávok. Noszov szerint — Melnyikovára hivatkozva — e név jelentése 'a szigettelepülések földje', ami arra utal, hogy a skandinávok tavasszal érték el e területet, amikor a folyók áradása miatt az egy szigetvidéknek tűnt.⁹⁷ A Holmgård név jelentése alapján Shepard szerint feltehető, hogy az al-Ġayhānīra visszamenő hagyomány azon értesülése, miszerint a ruszok egy szigeten laknak, erre a településre utal.⁹⁸ Mindezek mellett Shepard is megjegyzi, hogy sajnos nincsenek pozitív bizonyítékok sem a régészeti, sem az írott forrásokban arra, hogy Holmgård-Gorodiscse lett volna a *chacanus* székhelye, sőt még arra sem, hogy egyáltalán létezett volna a 9. század első felében. Talán korai létezését valószínűsíti az a körülmény, hogy Gorodiscséből előkerült néhány, a 9. század végét megelőző időszakra keltezhető skandináv típusú tárgy is.⁹⁹

Shepard érvei közül az első három mindenképpen elfogadható, s arra mutatnak, hogy valóban egy komoly központtal van dolgunk. Nem véletlenül szól az al-Iṣṭahri – Ibn Ḥauqal hagyomány aṣ-Ṣalāwīyaról (általában a Novgorod-vidékkel azonosítják) mint a ruszok egyik fontos területéről a 10. században. A későbbi írott forrásokra való hivatkozásnak nem sok bizonyító ereje van a 9. század első felére nézve. A Holmgård névvel hihetőleg valóban Gorodiscsét jelölték először, de ez sem jelenti azt, hogy az al-Ġayhānī hagyományban szereplő sziget azonos

⁹⁶ Shepard: *The Rhos guests of Louis the Pious* i. m. 54.

⁹⁷ Nosov: *New Data in the Rurik Gorodishche* i. m. 85.

⁹⁸ Érveit l. Franklin, S. – Shepard, J.: *The Emergence of Rus* i. m. 33–41.

⁹⁹ Stalsberg, A.: *The Scandinavian Viking Age finds in Rus'*. BRGK. 69. (1988) 458.

lenne a Volhov – Ilmeny-tó vidékével. Ezen azonosítás mellett szólna talán az, hogy Ibn Rusta a ruszok kellemetlen adottságú szigetéről szólva (amely melleleg az oroszországi erdőövben többé-kevésbé minden vízparti vidéket jellemezhetett) megemlíti, hogy „sok városuk van”.¹⁰⁰ Márpedig a régészeti feltárások tényleg több erődített és erődítetlen települést mutatnak Gorodiscse vidékén, még ha ezek nem is városok a szó valódi értelmében.¹⁰¹ Mindenesetre Ibn Rusta leírása jobban illik a Volhov – Ilmeny-régióra, mint a pillanatnyi tudásunk szerint emellett egyedül esélyes Szarszkoje gorodiscsére és vidékére. Azt azonban, hogy Ibn Rusta, tisztában lévén a Holmgård szó jelentésével, lefordította volna az eredeti forrásban szereplő alakot,¹⁰² igen nehezen tartjuk elképzelhetőnek. Végezetül visszatérve a qayan címre, jelenlegi ismereteink szerint nem tudjuk megmondani, hogyan kerülhetett ez a jellegzetesen török cím a Gorodiscsében székelő rusz fejedelemhez. Mint fentebb láttuk, ehhez csak a kazár qayan által juthattak volna valamiképp. De Gorodiscse túl messze van a Kaganátustól, hogysem ezt esetleges újabb adatok nélkül megmagyarázhatnánk.

Végeredményben azt talán elfogadhatjuk, hogy — amennyiben Noszovnak igaza van, és Rurikovo gorodiscse legkorábbi, a 9. század első felét reprezentáló rétegét azért nem találták meg, mert azt teljesen elpusztította a későbbi ráépítés, amit a körülmények ismeretében nem zárhatunk ki — a 838–839. évi *rhos* követség Gorodiscsébe, vagy Gorodiscsén keresztül tért haza. Hogy hogyan kerülhetett a qayan cím ide, az erdőövbe, vagy esetleg a Volga–Nero régióba, jelen pillanatban nem tudjuk. Az viszont szinte biztosnak látszik, hogy a déli területeken — ahova a qayan mutatna — nem számolhatunk 9. századi rusz központtal, hacsak nem egy olyan kis kolóniára gondolunk, mint amelyről a későbbi források tudósítanak Itilből.¹⁰³ De egyrészt ez az értesülés is csak 10. századi, másrészt ellentmondásba kerülnék az al-Ġayhānī-hagyomány teljes leírásával.

„*Inter barbaras et nimiae feritatis gentes*”

Ha a *rhosok* Észak-Oroszországba tértek haza az Ingelheim – Hedeby – Birka – Rurikovo gorodiscse úton, felmerül a kérdés: miért ezt az utat választották? Az *Annales Bertiniani* látszólag egyértelmű választ ad: veszélyes lett volna a barbár és vad népek jelenléte miatt arra visszamenniük, amerről jöttek. Azzal azonban, hogy nem nevezi meg az említett népeket, a történeti kutatást nehéz helyzetbe hozza. Hogy már Theophilus levelében sem szerepelt konkrét név, vagy csak az évkönyv bejegyzéseit 835–861 között készítő Prudentius hagyta ki a neki nem túl jelentős népe(ke)t, sohasem tudjuk meg biztosan. Mindenesetre a Prudentiust az udvarhoz fűző kapcsolatok ténye és mindezek melletti kritikussága jól ismert,¹⁰⁴ s az évkönyvben szereplő *Rhos* alak — mint már utaltunk rá — egy írott bizánci formára mutat.¹⁰⁵ Valószínű tehát, hogy Prudentius — ha Theophilus

¹⁰⁰ Ibn Rusta In: *Kmoszó*: Mohamedán írók a steppe népeiről i. m. I/1. 212.

¹⁰¹ *Nosov*: New Data in the Rurik Gorodishche i. m. 83.; *Franklin, S. – Shepard, J.*: The Emergence of Rus i. m. 33–35.

¹⁰² *Franklin, S. – Shepard, J.*: The Emergence of Rus i. m. 40–41.

¹⁰³ Al-Mas‘ūdī In: *Kmoszó*: Mohamedán írók a steppe népeiről i. m. I/2. 171.

¹⁰⁴ *Prelog, J.*: Annalen von St-Bertin. In: Lexikon des Mittelalters. I. 1980. 662.

¹⁰⁵ Lásd az 5. sz. jegyzetben!

levelét magát nem is látta — hozzájutott egy írott dokumentumhoz, ami annak legalább tartalmát összefoglalta (erre utal, hogy Theophilos üzenetét is igen pontosan ismerte).¹⁰⁶ Így valószínűsíthetjük, hogy a barbár és igen vad népekről szóló fordulat Theophilos levelében is szerepelhetett. A forma első ránézésre igen semmitmondó, mintha csak egy régi toposzt rángattak volna elő Bizáncban (netán a frankoknál) a vad és kegyetlen északi, illetve steppei népekről. Abban ugyanis nincs okunk kételkedni, hogy a *rhos*oknak a steppén keresztül kellett volna hazatérniük. Kérdés mármost, hogy milyen úton érkezhettek 838-ban Bizáncba, s milyen lehetőségek előtt álltak, mikor a hazatérésről kellett dönteniük.

Arról, hogy Kelet-Európa és a Közel-Kelet, illetve a Kelet-Mediterraneum között már a 6–7. században is voltak kereskedelmi kapcsolatok, a Káma-vidék bizánci és sásánida érméi és ezüstedényei tanúskodnak.¹⁰⁷ A kötelékek a 7. század második felétől meglazultak (mivel a kazárok és az arabok állandó háborúi veszélyeztették a békés kereskedést), de nem szűntek meg. A fennmaradó szálak a 8. században Közép-Ázsiát (főképp Kwārezmen keresztül) kötötték össze Kelet-Európával.¹⁰⁸ Az arab–kazár viszony rendeződése után a Közel-Kelettel is újraindult a kereskedelem, immáron minden korábbinál nagyobb méretekben. Ennek idejét a kelet-európai dirhemkincsek alapján a 8–9. század fordulójára tehetjük.¹⁰⁹ A dirhemek nagy része a Közel-Keletről került a Kaukázuson át Kazáriába, majd innen északra, egészen a Ladoga-tó vidékéig, ahonnan azután előbb igen gyorsan elérte a Baltikumot, végül Skandináviát.¹¹⁰ A 9. században tehát feltehetőleg több kereskedelmi út is élt párhuzamosan. Ezek használatáról az írott források egy-két említése mellett a régészeti leletekből nyerhetünk képet, főleg az elásott kincsekre támaszkodva. Minket elsősorban azok az utak érdekelnek, amelyeket a ruszok is ismerhettek.

Ibn Ḥordāqbeh *Az utak és országok könyve* című művében leírja azt az útvonalat, amit a rüs kereskedők megtettek. E szerint először a Római-tenger felé mennek, ahol „Rüm fejedelme” szed tőlük tizedet, majd a Tanaïson hajózva eljutnak a kazárokhoz, akiknek uralkodója ismét tizedet vet ki rájuk. Innen a Ğurgān-tengeren (Kaspi-tenger) hajóznak Ğurgānba, ahonnan „olykor” tevéken egészen Bagdadig mennek.¹¹¹ Ez alapján az Észak – Fekete-tenger – Don – Alsó-Volga – Ğurgān – Bagdad útvonal rekonstruálható.¹¹² Arra egyértelmű választ adni, hogy Ibn Ḥordāqbeh fenti leírása a 9. századon belül pontosan mikorra vonatkozik, nem lehet. Széles körben elfogadott nézet, hogy művének első változata 846–847-ben készült el, s valószínűsíthető az is, hogy a ruszok útvonalának leírása már abban is szerepelt, így az a 9. század első felének állapotait tükrözheti. Kérdés továbbá, hogy mikor kezdték használni a fenti útvonalat. Korábban láttuk, hogy

¹⁰⁶ *Shepard*: The Rhos guests of Louis the Pious i. m. 42.

¹⁰⁷ *Noonan*: Nine-Century Dirham Hoards i. m. 53.

¹⁰⁸ *Noonan*: Khwōrazmian Coins of the Eighth Century i. m. 253–254.

¹⁰⁹ *Noonan*, *Th. S.*: When and How Dirhams first reached Russia — A numismatic critique of the Pirenne theory. *Cahiers du Monde russe et soviétiques* XXI. (1980) 401–403.

¹¹⁰ *Noonan*: When and How Dirhams i. m. 404–448.; *Noonan*: Why the Vikings i. m. 340–347.

¹¹¹ Ibn Ḥordāqbeh In: *Kmoskó*: Mohamedán írók a steppe népeiről i. m. I/1. 122.

¹¹² *Pritsak*, *O.*: An Arabic Text on the Trade Route of the Corporation ar-Rūs in the Secound-Half of the Ninth Century. *Folia Orientalia* 12. (1970) 241–259.

a dirhemek a 8–9. század fordulóján jutottak el nagy mennyiségben Kelet-Európába, 800 körül már megjelentek Sztaraja Ladogában az ott talált 786/787-es záróveretű kincslelet alapján, majd ezután szinte azonnal beindult exportjuk a Baltikum felé. Mindez arra mutat, hogy a ruszok 800 körül tudomást szerezhettek arról, hogy a délebbi vidékeken ezüsthöz lehet jutni. A kezdetek meghatározásában talán segítségünkre lehet a Peterhovból (Szentpétervár környéke) előkerült 804/805-ös záróveretű kincslelet. Ebben ugyanis 20 (+1) db feliratos érmét is találtak: két darabon arab, négyen kazár, egyen görög, tizenhárom skandináv (rúna) felirat vehető ki (illetve az egyiken egy kereszt). Ha elfogadjuk azt a logikus feltevést, hogy minden érmére a saját népéből származó egyén véste a jeleket, akkor ezen pénzek kirajzolnak egy iszlám világ – Kazária – Bizánci Birodalom (valószínűleg a Krím vidéke) – Észak (Sztaraja Ladoga vidéke) utat. Márpedig Ibn Hordāqbeh szerint a rüs kereskedők éppen ezt tették meg. Felvethető persze, hogy ezek véletlenül kerültek egy kincsbe, ám az a tény, hogy a 200 000 kelet-európai és baltikumi dirhem közül mindössze 101 feliratos érmét ismerünk, s ennek 20%-a (!) a peterhovi leletből származik, arra mutat, hogy „a peterhovi kincs feliratos dirhemeit csak szándékosan gyűjthették össze.”¹¹³ Figyelembe véve, hogy a volgai bolgár piacok majd csak a 10. század elején élénkülnek meg, s Kazáriától északra nem ismerünk a 9. század első feléből olyan nagyobb központot, amely megfelelő „infrastruktúrá”-val rendelkezett volna észak népei és a mohamedán kereskedők közötti üzletek lebonyolításához, érthetővé válik, hogy a ruszoknak miért kellett délre utazniuk legalább Kazáriáig, de sokszor továbbhaladva az ezüst forrásának irányába.¹¹⁴ A peterhovi lelet 804/805-ös záróveretével arra mutat, hogy a ruszok már a 810–820-as években megtehették az Ibn Hordāqbeh leírásából ismert utat.

A 9. századi dirhemkincsekből további utakra is következtethetünk. Oroszország európai területén 3 olyan régió van, ahol nagyobb dirhemkoncentráció mutatható ki: (1) a Dnyeper-vidék, (2) a Felső-Volga medencéje, (3) a Ladoga–Ilmeny-vidék. Az első kettő a dirhemek északra hatolásának útjait mutatja, a harmadik pedig a Baltikum, illetve Skandinávia felé áramló érmék lecsapódása. Az is valószínűnek látszik, hogy a dirhemek *elsősorban a Volgán* haladtak délről északra.¹¹⁵ A 820/821-es záróveretű elmedi kincs egyik dirhemén talált „S” rúna arra vall, hogy a 9. század első felében a varég-ruszok már használhatták a volgai vízi utat Kazáriába vezető expedícióik során. Erre mutatnak a Felső-Volga-régió dirhemkincseinek 820–840-es évekből származó záróveretei is.¹¹⁶ Golden is úgy véli, hogy a korai időkben a Volga volt a főbb út a déli kereskedelemben.¹¹⁷ A magyarázat is kézenfekvőnek tűnik. Azt már fentebb, Szarszkoje gorodiscse esetében láttuk, hogy a Felső-Volga-vidéken a helyi finnugor népesség — ha közvetlen is, de — már feltehetőleg a vikingek érkezése előtt bekapcsolódott a Közel-

¹¹³ Noonan, Th. S.: When did Rüs/Rus' Merchants first visit Khazaria and Baghdad? Archivum Eurasiae Medii Aevi VII. (1987–1991) 217. „The dirhams with graffiti in the Peterhof hoard can only have been deliberately collected.”

¹¹⁴ Noonan: When did Rüs/Rus' Merchants i. m. 215–217.

¹¹⁵ Noonan: Why the Vikings i. m. 342., a kérdéskomplexumra: uo. 341–343.

¹¹⁶ Noonan: When did Rüs/Rus' Merchants i. m. 218–219.

¹¹⁷ Golden: The Question of the Rus' Qaganate i. m. 93.

Kelet felé irányuló kereskedelembe: Kazáriába a muszlim kereskedők az erről a tájról származó bőrökért utaztak. Nyilvánvaló az is, hogy maguk, helyismeret híján, ekkor sem hatoltak be mélyen az erdőöbve. Kazáriába annak tudatában mentek, hogy a kazárok már korábban is valamiféle kapcsolatot tartottak az erdőöv népeivel. Nyilván átvették a 6–7. században létező kereskedelmi hálózatot, csak sokkal kisebb intenzitással működtették, mivel kizárólag saját szükségleteik fedezésére szolgált. A legkorábbi fázisban valószínűleg a kazárok szerezték be a bőroket a tőlük északra élőkől, majd továbbították azokat az iszlám világ felé. A skandinávokat ez vonzotta Szarszkoje gorodiscse környékére. Néhányan betelepültek e helyi központba, majd lassacskán egyre nagyobb részt vettek át a déli áruforgalomból. Az elsődleges út tehát minden valószínűség szerint a Ladoga-tó – Volhov – Ilmeny-tó – Felső-Volga – Kazária vonal lehetett. Ezek után az Ilmeny-tótól a Dnyeperen át délre vezető utat is hamar használni kezdték (vö. peterhovi lelet, illetve Ibn ̄ordāḡbeh leírása), de csak a vikingek Bizánc felé fordulásával vette át a vezető szerepet a ruszok kereskedelmében. A Dnyeper-úttal kapcsolatban Boba Imre már 1967-ben érdekes megfigyelést tett: kimutatta, hogy az írott forrásokban a 9. század első felére nem lehet egyértelmű bizonyítékot találni a Dnyeper kereskedelmi szerepére.¹¹⁸ Hasonló irányba mutat, hogy a kijevi régióban nem kerültek elő skandináv típusú tárgyak ebből az időből.¹¹⁹ Így az sem zárható ki, hogy Ibn ̄ordāḡbeh adata nem vonatkoztatható a Dnyeperre, s szerzőnk leírásában különböző útvonalak összemosódásával állunk szemben. Mindezen bizonytalansági tényezők figyelembevételével azonban mégis megkockáztathatónak tartjuk, hogy a Dnyeper-út — ha nem is különösebben nagy intenzitással, de mégis — használatban lehetett már a 9. század első felében. Ugyanakkor a Volga még a 10. században is a legfontosabb út lesz a muszlim–volgai bolgár kapcsolatokban.¹²⁰ Látva, hogy az Ilmeny–Volhov összefolyás környéke ellenőrzi a Baltikum és Skandinávia felé tartó kereskedelmet — mely a 9. század első negyedétől már létezett — felvetődik, hogy a skandinávok bizonyára létrehoztak itt egy ellenőrzőpontot: Rurikovo gorodiscsét. Ez pedig — bár csak indirekt bizonyítékként — mintha Noszov datálását erősítené.

Létezett még egy út, amely részben összefüggött a másik kettővel. A dirhemkincsek nagy számban jelennek meg a Don forrásvidéke és az Oka déli partja közötti területen.¹²¹ Shepard ezt azzal magyarázza, hogy itt az erdős steppe beékelődik az erdőöbve, s északi határa megközelíti az Okát is. Így a vidék jó találkozási pont volt a steppe és az erdőzóna lakói számára.¹²² A ruszok hamar felfedezhették ezt az útvonalat, egyrészt mert az Ibn ̄ordāḡbehnél megőrzött hagyomány szerint a Don alsó folyásánál jutottak át a Fekete-tengerről Kazáriába, másrészt mert az Oka-vidék igen fontos szerepet játszott a felső-volgai kereskedelemben is. Létezett tehát egy út, amely a Kaukázusból nem a Volga, hanem a Don és a Donyec völgyein keresztül jutott el északra, majd az Oka folyónál ágazott el a Dnyeper vagy a Volga irányába.

¹¹⁸ Boba, I.: Nomads, Northmen and Slaves. The Hague 1967. 18–38.

¹¹⁹ Stalsberg: The Scandinavian Viking Age i. m. 458.

¹²⁰ Vö. a 10. századi kereskedelem átrendeződéséről mondottakkal!

¹²¹ Vö. Noonan: Nine-Century Dirham Hoards i. m. 57. (térkép)!

¹²² Franklin, S. — Shepard, J.: The Emergence of Rus i. m. 24–25.

Módszertani szempontból azonban nem tartjuk szükségtelennek feltenni a kérdést, hogy a dirhemkincsek valóban alkalmasak-e arra, hogy útvonal-rekonstrukcióra használjuk őket? Bálint Csanád ugyanis meggyőzően bizonyította, hogy a gyakran hangoztatott elképzelés, miszerint a dirhemkincseket az arra utazó kereskedők ásták volna el, nem tartható.¹²³ Szintén felhívta a figyelmet arra, hogy azokon a területeken, ahonnan írott források bizonyítják a kereskedelmet, nem kerültek elő nagyobb mennyiségben dirhemkincsek. Szerinte a „pénzt csak akkor lehet »értelmes« ilyen holt anyaggá változtatni, ha azt a mindennapi életben nem használ(hat)ták bármiféle fizető-értékmérő, vagy valamilyen váltóeszközként.” Majd a törtezüstleletek kapcsán megállapítja, hogy azok „aligha képviselhettek egyebet, mint amik: ezüst nyersanyagok.”¹²⁴ Igen hasonlóan látja a helyzetet Thomas S. Noonan is.¹²⁵ Mindebben igazuk is van. Ami miatt az adott szituációban — korlátozott mértékben ugyan, de — mégis alkalmasnak tartjuk a dirhemkincseket a nagyobb útvonalak egy részének kimutatására, az a következő.

Bálint maga bizonyítja, hogy a kincsek elrejtői átlagos emberek voltak. A korszak nagy ezüstbeáramlását és a befektetési lehetőségek hiányát látva az is „jobbán érthető, hogy Észak-Európában a könnyen szerzett nemesfémből annyi ékszer készülhetett; hogy I. Mieszko akkora aranykeresztet csináltatott, mely a testsúlyának háromszorosát nyomta; s hogy észak- és kelet-európai emberek tömegei önmaguk megkárosítása nélkül megválhattak (l. eladások s az azt szorgalmazó vallási képzet) olyan értéktömegektől, melyek Európa más tájain komoly értéket, mondjuk így, tőkét képviseltek.”¹²⁶ Azonban ezeknek az egyszerű embereknek valahogyan hozzá kellett jutniuk az érmékhez (némelyik az Ibériai-félszigetről származott!). Egyetértünk Bálinttal abban, hogy a kereskedelmi kapcsolatok léte nem magyarázza a kincselrejtések gyakorlatát,¹²⁷ de az érmékhez — ebben a mennyiségben — csak valamiféle kereskedelem útján juthattak elásóik. Az egyszerű emberek pedig nem maguk indultak útnak — a kincseknek a parasztkereskedőkhöz kötését Bálint is kizárja¹²⁸ —, hanem közvetítő útján kerültek az érmék birtokába. Ez természetesen nem jelent pénzforgalmat! Pusztán annyit, hogy a muszlim kereskedő magával hozta az érmét — ha a ruszok nem utaztak Bagdadba —, elcserélte az északi kereskedőkkel, akik erre nem pénzként, hanem ezüstként tekintettek.¹²⁹ Az arab források is leírják, hogy a „rüs” kereskedők a 10. században a volgai bolgár piacokon áruikat pénzért (dirhemért) cserébe adták el.¹³⁰ Majd ezen északi kereskedők (köztük a ruszok is) továbbvitték ezt északra,

¹²³ *Bálint Csanád*: Az európai dirhem-forgalom néhány kérdése. Századok 116. (1982) 10–12.

¹²⁴ *Uo.* 14., 20., 25.

¹²⁵ *Noonan, Th. S.*: Fluctuations in Islamic Trade with Eastern Europe during the Viking Age. Harvard Ukrainian Studies 16. (1992) 239–240.

¹²⁶ *Bálint*: Az európai dirhem-forgalom i. m. 29.

¹²⁷ *Bálint Csanád*: A Káma-vidéki ezüstkincsekről. In: Magyarok térben és időben. Nemzetközi Hungarológiai Konferencia, Tatabány-Esztergom 1996. május 28–31. Tata 1999. 69.

¹²⁸ *Bálint*: Az európai dirhem-forgalom i. m. 11–12.

¹²⁹ Ez magyarázza a Bálint által felfedezett dirhem-értékviszony eltéréseket Kelet-Európában. Ezzel kapcsolatban Bálint is úgy nyilatkozik, hogy a dirhem maga is áru (ezüst) volt! *Bálint*: Az európai dirhem-forgalom i. m. 8–10.

¹³⁰ *Ibn Rusta* In: *Kmoskó*: Mohamedán írók a steppe népeiről i. m. I/1. 212.; *Ibn Fadlān* In: *Brondsted*: A vikingek i. m. 237–238.

s egy részét a helyi prémvadászoknak adták át — akik erre szintén ezüstként, azaz áruként tekintettek — a többit pedig saját haszonként megtartották, s vagy nyersanyagként használták fel, vagy maguk is elásták valahol. Így, bár a kincsek elrejtésének oka tisztázatlan,¹³¹ azt mégis jól jelzik, hogy ezeken a területeken dirhemhez (ezüsthöz!) lehetett jutni. A belső áruforgalom hiánya miatt azonban ezek egy részét elásták. Megfigyelték azt is, hogy a dirhemek nem kopottak. Ez is a pénzforgalom ellen szól,¹³² illetve jelzi, hogy miután a prémvadász megkapta az érmét a bőrt délre szállító kereskedőtől, hazavitte, majd valamilyen okból egy részét elásta – közben pedig nem járt kézről kézre. De igen valószínű az is, hogy volt egy közbülső állomás a rusz kereskedők és a prémvadászok között. A ruszok feltehetőleg sokszor nem maguk keresték fel a legvadabb erdőségeket, ahonnan a bőrök egy jelentős része származott, hanem a helyi központokban — amilyen Szarszkoje gorodiscse is volt — szereztek be árujukat olyan helyi „kiskereskedőtől”, akik járták a prémvidéket, s begyűjtötték a bőrt a vadászoktól. Talán hipotetikus felvethető, hogy a folyókhoz közeli dirhemkincseket az út mentén letelepedett ruszok és a kisebb helyi kereskedők áshatták el, míg az utaktól távolabbiakat lehetne a nyersanyag „előállítóhoz” kötni. Mindez persze nem bizonyítható. Bálint arra is felhívta a figyelmet, hogy Gotlandon rengeteg kincselet van annak ellenére, hogy semmilyen exportálható termékkel nem rendelkeztek.¹³³ Az esetleges magyarázatokat nehezíti, hogy Gotland korabeli kereskedelmi funkcióját alig ismerjük.

Ha elismerjük, hogy léteztek kereskedelmi kapcsolatok Skandinávia és a Közel-Kelet között a 9. században Kelet-Európán keresztül, amelybe a vikingek is bekapcsolódtak, akkor logikai alapon talán azt is valószínűnek tarthatjuk, hogy a vikingek errefelé is zömében vízi utakon közlekedtek. Az általunk fentebb valószínűsített utak ebbe a kategóriába tartoznak. Az is hihetőnek tűnik, hogy amennyiben lehetett, olyan folyókat választottak, amelyekben minél hosszabb távolságokat tudtak megtenni anélkül, hogy hajóikat a szárazon kellett volna vonatniuk (Volga, Don, Dnyeper).¹³⁴

Ezek alapján úgy véljük, hogy nem követünk el komoly hibát, ha a dirhemkincsek által is jelzett útvonalakat élőnek tartjuk a 9. század első felében. A módszer nem alkalmazható minden korszakkal és minden területtel kapcsolatban, de a 9. századi Kelet-Európára valószínűleg igen.¹³⁵ Ha ezek az utak valóban léteztek, s a ruszok használták is őket a 9. század első felében, akkor felmerül a kérdés: ki lehetett vagy kik lehettek az(ok) az ismeretlen ellenség(ek), akik miatt a *rhos* követség 838–839-ben nem tudott hazatérni Kelet-Európán keresztül? A kor kelet-európai népei közül kettő jöhet reálisan számításba: a kazárok és a magyarok.

*

¹³¹ *Bálint*: Az európai dirhem-forgalom i. m. 27.; *Noonan*: Fluctuations in Islamic Trade i. m-ben (240) több okot is lehetségesnek tart, ami által véleménye közelít Bálint Csanádéhoz.

¹³² *Bálint*: Az európai dirhem-forgalom i. m. 19.

¹³³ *Bálint*: Az európai dirhem-forgalom i. m. 28.

¹³⁴ A szakirodalomban a vízi utak használatát ritkán kérdőjelezzik meg. Shepard megtette ezt Ibn Hordādbeh leírásával kapcsolatban. *Franklin, S. — Shepard, J.*: The Emergence of Rus i. m. 41–43.

¹³⁵ Hasonlóan foglalt állást *Noonan*: Khazaria, as an Intermediary i. m. 198.

A 9. századi kazár–rusz viszonyról nem sokat tudunk. Írott forrásaink közül Ibn Hordāqbeh már többször idézett leírása azt mutatja, hogy a rüs kereskedők ebben az időben megfizették a tizedet a kazár uralkodónak, s ezek után békésen kereskedhettek Kazária területén. A Fekete-tenger vidéki rusz aktivitás első fél évszázadából nem rendelkezünk olyan megbízható adattal, amely a ruszokat támadólag fellépő népként jellemezné. Van két életrajzunk, amely talán erre utalna, de ezek forrásértéke vitatott. Az egyik *Szurozsi Szent István élete*, amely szerint a Krím-félszigeten fekvő Szurozst egy Bravlin nevű rusz herceg támadta meg, aki Novgorodból érkezett (a város ilyen korai említése teljesen anakronisztikus!). Az életrajz szerint Bravlint szélütés érte, mikor betört István templomába. A másik életrajz, Amastrisi Szent György is csodás eseményekről számol be: ruszok támadtak Amastrisra, de György sírja mellett a fosztogató barbárok elvesztették erejüket.¹³⁶ Mindkét szent a 8. században élt: István 767-ben halt meg, míg György halálát 802–807 közé tehetjük. A probléma az, hogy mindkét életrajz jóval későbbi kéziratban ismert. Szurozsi Szent Istváné csak egy 16. századi szláv nyelvű kéziratban maradt fenn, a benne szereplő történetben pedig „minden kétséges”.¹³⁷ Az Amastrisi Szent György-életrajz görög nyelvű párizsi kéziratát a 10. századra datálják. Vasziljevskij ennek eredetijét annak alapján teszi 842 elé, hogy nincs benne szó ikonokról, tehát a második ikonoklaszta periódus alatt (820–842) készülhetett. Vasziljev szerint a legenda a 941-es Bizánc elleni hadjárat leírását tartalmazza, hisz a két hadjárat útvonala megegyezik, ami alapján Vasziljev kijelenti: „most már teljesen meg vagyok róla győződve, hogy az Amastrisi Szent György Életrajzban elmondott történet Igor 941-es expedíciójával foglalkozik”.¹³⁸ Ezek alapján nem következtethetünk arra, hogy a bizánci–rusz, vagy a kazár–rusz viszony ellenséges lett volna.¹³⁹

A kazár–rusz viszony megromlásáról csak a 10. századból vannak forrásaink. Mas'ūdī leír egy történetet, amely szerint rüs-ok vonultak át a kazár uralkodó engedélyével Kazárián, és megtámadták a Kaspi-tenger partján élő muszlimokat. Visszatértükkor átadták a kazároknak a zsákmányból a kialakult részt (!), de a Kazáriában élő muszlimok — bosszúból a hittestvéreiken esett sérelem miatt — megtámadták és megverték őket. Mas'ūdī szerint ettől kezdve a ruszok nem tettek kísérletet hasonló támadásokra.¹⁴⁰ A kazár–rusz viszony végleges megromlása innen datálódik. A támadás idejét Ibn Isfandiyār krónikája 297/910–298/911-re teszi, míg Mas'ūdītól annyit tudunk meg, hogy 300/912 után történt.¹⁴¹ Tudunk egy másik rusz támadásról is, amely 941-ben kifejezetten a Kaganátus ellen irányult.¹⁴² A fentebb tárgyalt „genizai levél” szerint „Romanos, a gonosz” nagy

¹³⁶ A történetekre l. *Vasiliev: The Russian Attack* i. m. 81–86., *Vernadsky: Ancient Russia* i. m. 280.

¹³⁷ *Vasiliev: The Russian Attack* i. m. 81–82. (az idézet: 82.).

¹³⁸ *Vasiliev: The Russian Attack* i. m. 83–87. (az idézet: 87.).

¹³⁹ A történetek hitelességét Vasziljev mellett Obolensky is elveti (*The Byzantine sources on the Scandinavians* i. m. 150.), István esetén Vasziljevre hivatkozva ugyanígy Golden (*Khazar Studies* i. m. 77.). Hasonlóan: *Polgár: Sarkel* i. m. 110–112.

¹⁴⁰ Mas'ūdī In: *Kmoskó: Mohamedán írók a steppe népeiről* i. m. I/2. 174–176.

¹⁴¹ *Kmoskó: Mohamedán írók a steppe népeiről* i. m. I/2. 176. (148. sz. jegyz.).

¹⁴² *Zuckerman: On the Date of the Khazars' Conversion* i. m. 255–257.

ajándékokkal megnyerte „HaLGü”-t, „RüSäYä” királyát, hogy támadja meg „SMKRYŸ”-t.¹⁴³ A két nép viszonyában bekövetkezett változás okairól sajnos nem rendelkezünk konkrét forrással, így hipotézisekre vagyunk utalva. Már szövegünk arról, hogy a 10. század elején átrendeződtek Kelet-Európa piacai. Miután a dirhemforgalom a Közel-Kelet – Kaukázus – Kazária útvonalról a Közép-Ázsia – Kwärezm – Volgai Bolgária útra tevődött át, a kazárok nem engedték át a ruszokat az iszlám világ felé, mint ezt József válaszlevelének rövid változata is említi. Ezzel azt akarták elérni, hogy a kereskedelem útjai Itilen és Volgai Bolgárián át haladjanak, a ruszokat pedig kikapcsolják a szállításból.¹⁴⁴ Ezek után a ruszoknak nem volt létérdekük a kazárokkal való jó kapcsolat. Nem véletlen, hogy a Mas^udi által leírt vállalkozásra a rusz csapatokat csak úgy engedte át a kazár uralkodó, ha azok a zsákmányból részt adnak neki. Az akció Mas^udi szerint is konkrétan katonai céllal indult!¹⁴⁵ Ennek fényében talán az sem véletlen, hogy Ibn Isfandiyâr már említett művéből értesülünk a rüs-ok első Kaspi-vidéki betöréséről, amely valamikor 250/864–270/883 közé tehető.¹⁴⁶ Nem lehetetlen, hogy ez összefüggésben volt azzal a ténnyel, hogy 869 után Kelet-Európában elkezdődik az a periódus, amit Noonan „az első nagyobb ezüstkrízis”-nek¹⁴⁷ nevez.

Röviden talán nyugodt szívvel mondhatjuk azt, hogy a kazár–rusz viszony a 9. század első felében nemhogy ellenséges lett volna, hanem a közös gazdasági érdekeltségek miatt baráti lehetett. Nincs tehát okunk azt feltételezni, hogy a kazárok miatt kellett a ruszoknak nyugat felé hazatérniük.

A 9. századi magyar–rusz viszonyról ennyit sem tudunk. Valószínű azonban, hogy hasonló lehetett a kazár–rusz viszonyhoz. A ruszok, mikor áthaladtak a magyar területeken, adót fizethettek a magyaroknak. Ahhoz ugyanis, hogy az Ibn Hordâdbeh által leírt utat megtehessek (ha nem több útvonal összemosódásáról van szó), át kellett haladniuk azon a vidéken, amit a magyarok fennhatóságuk alatt tartottak, akárhová is helyezzük a magyarság ekkori lakóhelyét. (Annak, hogy ez a Dnyepertől jóval nyugatabbra helyezkedett volna el, nem sok esélyét látjuk, mint ahogy nem tartjuk különösebben valószínűnek a Volga menti „Levediát” sem.)¹⁴⁸ Az arab szerzőknél csak egy rövid tudósítás található az ellenségeskedésről. Gardizî szerint a magyarok „a szlávokat és az oroszokat megrohanják”.¹⁴⁹ Hogy a tudósítás mikorra vonatkozik, nem tudjuk pontosan meghatározni. Valószínűleg azonban a 9. század második felére, illetve végére. Gardiziről nem mutatható ki ugyanis, hogy ismerte volna Ibn Hordâdbeh művének 846-os verzióját.¹⁵⁰ Ha a 830-as évek végén ellenséges viszonyt tételezünk fel, két kérdést kell megválaszolnunk: (1) miért engedték át a ruszokat Bizánc felé menet? (2) ha

¹⁴³ A rusz hadjárat leírása: folio 2 recto 15 — folio 2 verso 10. In: *Hunyadi: A Schechter-féle szöveg* i. m. 169–170.

¹⁴⁴ Noonan: *Khazaria, as an Intermediary* i. m. 202–204.

¹⁴⁵ Mas^udi In: *Kmoskó: Mohamedán írók a steppe népeiről* i. m. I/2. 175.

¹⁴⁶ *Kmoskó: Mohamedán írók a steppe népeiről* i. m. I/2. 176. (148. sz. jegyz.).

¹⁴⁷ Noonan: *Khazaria, as an Intermediary* i. m. 183.

¹⁴⁸ A Volga menti „Levediá”-ról l. *Vékony Gábor: Levedia meg Atel és Kuzu. Magyar Nyelv* 82. (1986) 46–47.; *Várady, L.: Revision des Ungarn-Image von Konstantinos Porphyrogenetos. Byzantinische Zeitschrift* 82. (1989) 26.

¹⁴⁹ *Kmoskó: Mohamedán írók a steppe népeiről* i. m. I/1. 209. (832. sz. jegyz.).

¹⁵⁰ *Harmatta János: A honfoglalás mai szemmel. Magyar Nyelv* 94. (1998) 138.

átengedték, miért nem engedték vissza? Mindenképpen megfontolandónak tartjuk ezzel kapcsolatban, hogy (1) tudjuk a magyarokról, hogy „Karh”-ban¹⁵¹ kereskednek a rómaiakkal: „a rabszolgákat átadják nekik és római brokátot, pokrócokat és egyéb római holmit kapnak.”¹⁵² Bár ez a tudósítás sem datálható pontosan, az egyértelmű, hogy nem a Kárpát-medencébe költözött magyarságra vonatkozik. Ibn Rusta talán közvetlenül is használta Ibn Ḥordāḏbeh művének 846–47-es kiadását,¹⁵³ így nem tűnik lehetetlennek, hogy ez az adat a 9. század első felére (is) vonatkozik. (Erre mutat, hogy Gardizínél ez a mondat csak nagyon rövidített formában szerepel: rabszolgákat „a rümhöz viszik és eladják.”)¹⁵⁴ Ha ez nem is igaz, annyit azonban megállapíthatunk, hogy a magyarok — a 9. század második felében mindenképpen, de talán korábban is — jó kereskedelmi kapcsolatokat igyekeztek kialakítani a környező népekkel. (2) A ruszok ebben a korban csak „átutazók” voltak a kelet-európai steppén. Született olyan felvetés, hogy a magyar–rusz kapcsolatok a DAI. 2. fejezete alapján ismert rusz–besenyő kapcsolatok mintájára képzelhetőek el.¹⁵⁵ Ez azonban kevésbé valószínű, mivel a rusz–besenyő ellenségeskedés alapja a szomszédi viszony volt. (Így a magyarokkal kapcsolatban Gardizí adata is erre az esetre vonatkoztatható). Ez a magyar–rusz viszonyban nem állt fenn — a 9. század első felében semmiképp —, hiszen Kijev akkor még nem volt rusz központ. Így nem volt értelme egymás „megrohanásának” sem. A ruszoknak is megérte, hogy adót fizettek, amiért cserébe békében kereskedhettek. Ha nem így lett volna, elkerülhették volna a magyar területeket: léteztek utak a Dnyeperen kívül is. A ruszok fekete-tenger-vidéki katonai aktivitása is csak a 10. századra ölt komoly méreteket, mikor déli településeik létrejönnek. A 860-ban Bizáncre támadó ruszokat is valószínűleg úgy engedték át a magyarok, ahogy azt megtették Mas‘ūdī szerint a kazárok a 910-es évek első felében. A 10. század első felének Bizánc elleni rusz hadjáratait sem akadályozta meg a besenyők steppei jelenléte.

Úgy véljük tehát, hogy a magyar–rusz viszony a 9. század első felében nem volt ellenséges. Sőt általánosan talán az is megfogalmazható, hogy a ruszok kelet-európai jelenlétének első szakaszára — a 9. század első felére — egyáltalán nem volt jellemző a szomszédokkal szembeni ellenségeskedés. Igyekeztek minél békésebb viszonyt kialakítani azokkal a népekkel, akik lehetséges kereskedelmi partnereik voltak, vagy az általuk megteendő utak mentén éltek. A nagy változást majd a kereskedelem viszonyainak átrendeződése hozza a 9. század második felében, s főleg a 10. század elején. A ruszok elvesztik keleti érdekeltségeik egy részét, így egyre inkább nyugatra fordulnak: Bizánc felé. Egy részük közelebb is költözik Bizánchoz, ti. Kijevbe, ahogy a 9–10. század fordulóján Szarszkoje gorodiscse vidékén létrehozott új településeik révén közelebb költöznek a volgai bolgár piacokhoz. Ez okozza a ruszok egyre szaporodó ellenséges fellépését délen. És még valami: Sztaraja Ladogában kb. 863–871 között tűz pusztít (E2 réteg), majd

¹⁵¹ Legújabbban Bóna mutatott rá igen helyesen, hogy nem Kercsről, hanem Chersonról van szó, l. Bóna: A magyarok és Európa i. m. 12–13.

¹⁵² Ibn Rusta In: *Kmoszkó*: Mohamedán írók a steppe népeiről i. m. I/1. 209.

¹⁵³ *Harmatta*: A honfoglalás mai szemmel i. m. 138.

¹⁵⁴ *Kmoszkó Mihály*: Gardizí a törökökről. Századok 61–62. (1927–1928) [1927. 4–6. szám] 166.

¹⁵⁵ *Font*: Oroszország, Ukrajna, Rusz i. m. 28.

felépül az első ismert erődítés. Ezzel nagyjából egy időben tűz pusztít Rurikovo gorodiscsében, s a PVL új nagyurak érkezéséről tudósít (PVL s.a. 862. Rurik és társai érkezéséről), megőrizve valamit a valós eseményekből. A régészeti leletek is új betelepülöket jeleznek északon.¹⁵⁶ Ezzel a 9. század utolsó harmadában lejátszódó bevándorlással, úgy látszik, egy új koncepció is megjelent Kelet-Európa ruszai között. A vikingek nagy formátumú támadásai Nyugat-Európában a 841–875 közötti korszakban történnék: ez az az időszak, mikor akár néhány száz hajós viking flották portyázzák végig Nyugat-Európát, melyeken belül igen nagy a fluktuáció.¹⁵⁷ Nem lehetetlen, hogy egy ilyen nyugatról érkező csapat „lefoglalására” indították el a 860. évi Bizánc elleni támadást (200 hajóval!), melyhez csatlakoztak a „helyi” vikingek is.¹⁵⁸ Mindezt nem tudhatjuk biztosan, de a viking magatartásban — tehát szemléletükben — bekövetkező változás egyértelműen érzékelhető a 9. század utolsó harmadától.

Pozitív bizonyítékok hiányában tehát nem zárhatjuk ki egy esetleges magyar–rusz ellenségeskedés lehetőségét 838–839-ben, bár általános ismereteink ezt nem teszik valószínűvé.

Bizánc 838–839-ben

Theophilos császár (829–842) uralmának nagy részét az arabok elleni háborúskodással töltötte. Bizáncnak a 9. század első negyedében nagyon jól jött, hogy az ^cAbbāsida Kalifátus komoly belső gondokkal küzdött. Al-Ma^cmūn kalifa (813–833) csak uralkodása végén tudta annyira megszilárdítani helyzetét, hogy Bizánc ellen támadhasson. Akadt gondja azonban Bizáncnak is: nyugaton az arabok állandóan fenyegették állásait, így nem tudott kellő erőt fordítani Kis-Ázsia védelmére, mikor a 830-as évek elejétől az ^cAbbāsidadák újra támadásba lendültek. A helyzet azonban al-Ma^cmūn testvérének, al-Mu^ctašimnak (833–842) az uralomra kerülésével fordult válságosra. Ő a belső lázadások letörése után, 838-ban úgy döntött, szakít elődje stratégiájával, azaz a határ menti összetűzésekkel, s egy nagy hadjáratot indít. Három hadsereggel támadott Kis-Ázsiára, s elfoglalta Ankyrát és Amoriont.¹⁵⁹ Bizánc ezzel jelentős kis-ázsiai területek felett veszítette el az uralmat, s maga Konstantinápoly is veszélybe került. Így Theophilos nem tehetett mást, szövetségesek után kellett néznie. Az nyilvánvaló volt, hogy a kétoldali arab fenyegetésből csak az egyikkel veheti fel a harcot, s azt is látta, hogy csak nyugaton kaphat segítséget. Így a Földközi-tenger muszlimjai ellen igyekezett egy koalíciót szervezni.

A muszlimok fokozódó aktivitása a Földközi-tenger medencéjének szigetein a 8. század második felében kezdődött. 760-ban megszerezték Szardíniát, 798-ban a Baleárokot, 827-től megindult a harc Szicíliaért. 828-ban elfoglalták Agrigentum-

¹⁵⁶ Franklin, S. — Shepard, J.: The Emergence of Rus i. m. 56–59.

¹⁵⁷ Coupland, S.: The Vikings in Francia and Anglo-Saxon England to 911. In: The New Cambridge Medieval History. c. 700 – c. 900. Vol. II. 1995. 193–198.

¹⁵⁸ Hasonlóra gondol Shepard is, l. Franklin, S. — Shepard, J.: The Emergence of Rus i. m. 55–56.

¹⁵⁹ Ostrogorsky, G.: A bizánci állam története. Bp. 2001. 185.; Bury, J. B.: Mutasim's march through Cappadocia in A.D. 838. JHS. 29. (1909) 120–129.

mot, 831-ben Palermót. Közben folyamatosan pusztították a partvidék településeit. A dél-itáliai államok egymás elleni harcai is segítették őket.

836-ban Nápoly és Beneventum között tört ki háború. Nápoly — mivel sehonnan sem várhatott támogatást — a szicíliai muszlimokhoz fordult segítségért, akik megragadva az alkalmat, Nápolyba küldtek egy flottát, s a beneventumi uralkodót, Sikardot visszavonulásra készítették. 838-ban a szicíliai arabok elfoglalták Brindisit, majd Sikard elől — Brindisi felgyújtása után — visszatértek Szicíliába. Ám amikor Sikardot 839-ben meggyilkolták, az arabok újra támadásba lendültek: most Calabria és Apulia vidékén pusztítottak. Ezek az események — a háttérben az amorioni vereséggel — sarkallták Theophilost, hogy követséget indítson Velencébe Theodosios patrikios vezetésével. A követek 840-ben érték el célállomásukat. Theodosios rávette Pietro Tradonico dózsét egy arabok elleni ös-szefogásra: Velence 60 hajóból álló flottát állított fel és indított útnak Taranto felé, ahol azonban az arabok szétverték azt, majd az Adrián északra hajózva pusztították a partvidéket.¹⁶⁰

De nem ez volt Theophilos egyetlen próbálkozása. 839 novemberében szintén bizánci követség érkezett II. Abd al-Rahmān (822–852) hispániai Omayyad emír¹⁶¹ cordovai udvarába. Theophilos itt is szövetséget ajánlott. Azt javasolta II. Abd al-Rahmānnak, hogy intézzenek támadást az ^cAbbāsida Kalifátus ellen, s állítsák vissza az Omayyad hatalmat keleten, illetve, hogy az emír támadja meg az Aghlabida Abū Muhammad Ziyādat Allāhot, Ifrikiya emírjét (838–841). (Az Aghlabidák — főleg Abū ^cIkal al-Aghlab emír alatt — vezető szerepet játszottak Bizánc szicíliai birtokainak elhódításában.¹⁶²) Kilátásba helyezett egy közös akciót Kréta muszlim hódítói ellen is, akik Hispániából vándoroltak ki, s egy évtizeddel korábban ragadták el a szigetet Bizánctól. De Theophilos követsége itt sem járt túlzott sikerrel. II. Abd al-Rahmān ugyan elküldte Konstantinápolyba bizalmasát, al-Gazzált, aki ígéretet is tett a segítségre, amint azt a belső nehézségek lehetővé teszik. A belső bajok azonban nem szűntek, így az emír nem teljesíthette ígéretét.¹⁶³

A fentiek után nem csodálkozhatunk, hogy egy harmadik nyugati nagyhatalomhoz, a Karoling Birodalomhoz is követség érkezett 839-ben. Mint az *Annales Bertiniani* bejegyzéséből tudjuk, Jámbor Lajos május 18-án Ingelheimben fogadta a követség tagjait, akik egy levelet hoztak magukkal. Theophilos Lajostól szintén segítséget kért: egyrészt arra bízta a frank császárt, hogy intézzen támadást az arabok afrikai pozíciói ellen, hogy ezzel eltereljék Mu^ctašim figyelmét és megosszák erőit, másrészt nagyobb sereg keletre küldésében reménykedett.¹⁶⁴ Azon-

¹⁶⁰ Vasiliev, A. A.: *Byzance et les Arabes. I. La Dynastie d'Amorium (820–867)*. Bruxelles 1959. 2 177–183.

¹⁶¹ Bár a szakirodalom gyakran nevezi II. Abd al-Rahmānt kalifának, a valóságban a hispániai Omayyad uralkodók közül először III. Abd al-Rahmān veszi fel a kalifa címet, vö. *Enciklopédie de l'Islam. I. 1960. 85!* Az adatra előadásom után Fehér Bence hívta fel a figyelmem. Segítségét ezúton is köszönöm.

¹⁶² Az Aghlabidákra röviden l. *Enciklopédie de l'Islam. I. 1960. 255–258.*

¹⁶³ Vasiliev: *Byzance et les Arabes i. m. 185–187.*, *Shepard: The Rhos guests of Louis the Pious i. m. 44.*

¹⁶⁴ Vasiliev: *Byzance et les Arabes i. m. 184.* A követség fogadását hibásan június 17-re datálja.

ban gyanakvásra ad okot, hogy a levélben Theophilos győzelmeiről van szó!¹⁶⁵ Kérdésünk szempontjából ennek igen nagy jelentősége van. Milyen győzelmeiről beszél Theophilos 839-ben?

Zuckerman az ellentmondást azzal magyarázza, hogy a követség még 838 nyarának közepe előtt elindult Konstantinápolyból, ezért nem esik szó az amorioni vereségről. Így a levél szerinte a 837 nyarán aratott győzelmekről emlékezik meg.¹⁶⁶ Vasziljevnek is feltűnt a probléma, ám némileg más megoldást javasol. Véleménye szerint egyrészt a 838-ban Szicíliában aratott, másrészt a 837 nyári, kis-ázsiai diadalokra gondolhatunk.¹⁶⁷ Ez azonban nem magyarázza meg, mi lehet a császár oka arra, hogy elhallgassa a 838 nyarán bekövetkezett súlyos vereséget. Ugyanakkor Vasziljev azt sem tartja elképzelhetőnek, hogy Lajos ne tudott volna erről 839 májusában.¹⁶⁸ Kérdés, hogy mennyi idő kellett a bizánci követeknek, hogy eljussanak Ingelheimbe.

Ennek megbecsléséhez több kortárs adattal is rendelkezünk. Az egyiket az *Annales Fuldenses* őrizte meg számunkra. Arnulf keleti frank király 892 novemberében követséget menesztett Vlagyimir bolgár cárhoz. „A követek pedig Szvatopluk fejedelem ármányai miatt szárazföldön nem mehetvén, Braszlav országából egészen a Gulpáig az Odagra folyón, majd a Száva folyó vizein hajózva jutottak el Bulgáriába. Ott a király tisztelettel fogadta őket, majd május hónapban ajándékokkal visszatértek ugyanazon az úton, amelyen érkeztek”.¹⁶⁹ Ha azzal a lehetőséggel számolunk, hogy a követek nagyjából 1 hónapot töltöttek Bolgáriában, akkor az utat átlagosan mintegy 3 hónap alatt tették meg. Odafelé nyilván gyorsabban haladhattak, hiszen lefelé utaztak a folyón, visszafelé arányosan lassabban. A DAI. 42. fejezete szerint a Duna torkolatától Sarkelig (a Donon felfelé hajózva) 2 hónapig (60 napig) tartott az út. A két adat hasonló eredményt mutat. A kérdés az, hogy az Ingelheimbe tartó bizánci követség milyen utat választott. A térképre nézve valószínűnek kell tartanunk, hogy legalább részben hajón tették meg útjukat (ez a lassabb megoldás a korban): (1) ha a Dunán hajóztak fel, akkor kb. 3 hónap alatt érhatték el a Frank Birodalom keleti határát, majd még egyszer ennyi idő alatt juthattak el Ingelheimbe; (2) ha Konstantinápolyból a Balkán-félszigetet megkerülve az Adrián hajóztak el Velencéig, majd onnan Ingelheimbe, ez mintegy 5 hónapot vehetett igénybe. A Dunán való felhajózás ellen szól, hogy így át kellett volna kelniük egész Bolgárián, ami a Philippi elleni bolgár támadás és a makedón foglyok 836–838 közé datálható kiszabadítása után nem tűnik túl szerencsés gondolatnak.¹⁷⁰ Az adriai utat a muszlimok fenyegették – de ez a fenyegetés sokkal

¹⁶⁵ J. Shepard szerint a bizánci követség gratulált Lajosnak az idegen népek felett aratott győzelme miatt. (*Shepard: The Rhos guests of Louis the Pious* i. m. 41.). Az *Annales Bertiniani* szövegében azonban ilyesmiről nincs szó. Shepard tévedésére helyesen mutat rá C. Zuckerman is, l. *Zuckerman: Les hongrois au pay de Lebedia* i. m. 54. (10. sz. jegyz.).

¹⁶⁶ *Zuckerman: Les hongrois au pay de Lebedia* i. m. 54.

¹⁶⁷ *Vasiliev: Byzance et les Arabes* i. m. 184. (4. sz. jegyz.). Véleménye mellett 1946-ban is kitart, l. *Vasiliev: The Russian Attack* i. m. 7. (10. sz. jegyz.).

¹⁶⁸ *Vasiliev: The Russian Attack* i. m. 7. (10. sz. jegyz.).

¹⁶⁹ *Annales Fuldenses* s. a. 892. Fordítása: HKÍF. 188–189. (Ford.: Géczy Lajos). A vonatkozó rész: 189.

¹⁷⁰ *Wozniak, F. E.: Byzantine Policy on the Black Sea or Russian Steppe in the late 830's. Byzantine Studies/Études Byzantines* 2. (1975) 56.

könnyebben kikerülhető. (3) A legkézenfekvőbb lehetőség azonban minden valószínűség szerint az ókor óta használt *Via Egnatia* volt, amely Konstantinápolyból indulva Thessalonikén keresztül jutott el Dyrrachionba. Onnan hajóval már viszonylag könnyűszerrel el lehetett érni Velencét, ahonnan pedig egyenes út vezetett Ingelheimbe. A magunk részéről ezt az útvonalat tartjuk a legvalószínűbbnek. Azok a vidékek ugyanis, amelyeken a *Via Egnatia* áthaladt, a 9. század első felében már a bizánci thema-rendszer részét képezték, ami egyértelműen mutatja, hogy a terület a birodalom tényleges uralma alatt állt.¹⁷¹ Ha tehát a követek valóban ezt a lehetőséget választották, akkor csak a Dyrrachiontól Velencéig tartó hajóutat kellett ellenséges fenyegetésnek kitett területen megtenniük, ami a valószínű helyzet ismeretében nem lehetett elhanyagolható szempont.

Végeredményben azt mondhatjuk, hogy nagy hibahatárral becsülve — rossz esetben — nagyjából hat-hét hónapos utazással számolhatunk. Ha tehát a követtség 839 májusában jutott el Ingelheimbe, akkor legkésőbb 838 november-decemberében kellett indulnia Konstantinápolyból. Elképzelhető természetesen, hogy a követek huzamosabb időt töltöttek valahol útjuk közben (például a tél miatt), de a Bizánc körül szoruló gyűrű bizonyára arra ösztönözte őket, hogy minél hamarabb teljesítsék küldetésüket. Ha a Zuckerman által ajánlott nyár közepe előtti indulást fogadjuk el, útjuk majdnem egy évet vett volna igénybe! Másrészt a bizánci források értesítenek arról, hogy Theophilos segítséget kért Lajostól. Ennek pedig szintén inkább Amorion után van értelme, s mint láttuk, ezzel beilleszkedett egy bizánci követségsorozatba, amely több uralkodónál is ugyanazt akarta elérni: Bizánc tehermentesítését a nyugati fronton, s esetleges támogatást keleten. Erre utal, hogy Lajos 840. évi halála után Theophilos szinte azonnal követséget mentesített Lajos fiához, Lotharhoz, s itt már szóba került Theophilos lányának és Lothar fiának, Lajosnak az eljegyzése is, ami nem kis jelentőségű lépés a keleti császárság részéről. A bizánci uralkodó Lothartól is azt kérte, mint apjától: katonai segítséget a nyugati muszlim erők ellen. Ám a tárgyalások Theophilos 842. január 20-i halála miatt megszakadtak.¹⁷²

Theophilos a 838. évi amorioni vereség után tehát érthető okokból egy nagy-szabású diplomáciai offenzívát indított a nyugati arab érdekeltségek ellen. Ezt látva, továbbá tudva, hogy a két császár között aktív szövetség volt a 830-as évek végén, Shepard felteszi, hogy Theophilos szerepet szánt ebben a szövetségben a skandinávoknak is.¹⁷³ Ezt a korabeli normann–frank viszony nem is zárja ki. Tudjuk, hogy Anskar első — nem túl sikeres, de már jelzés értékű — birkai útja 829–831 között zajlott le. 831–832-ben IV. Gergely pápa felszentelte a hamburgi egyházmegyét, melynek céljával a skandináv népek térítését jelölte meg.¹⁷⁴ A dán uralkodó, I. Horik (827–854), akin a térítés sikere állt vagy bukott, többször is

¹⁷¹ *Ostrogorsky*: A bizánci állam története i. m. 176., ill. a 122. sz. jegyz. (196–197.)

¹⁷² *Vasiliev*: Byzance et les Arabes i. m. 185.; *Shepard*: The Rhos guests of Louis the Pious i. m. 46–47.

¹⁷³ *Shepard*: The Rhos guests of Louis the Pious i. m. 47.

¹⁷⁴ *Lund*: Scandinavia, c. 700–1066 i. m. 209–210.

küldött követséget Jámbor Lajoshoz a béke ügyében.¹⁷⁵ Horikkal ugyanakkor konfliktusai is voltak Lajosnak: 838-ban például a dán király Frízföld és a szláv obodriták feletti uralmat követelte a császártól ellenszolgáltatásként, amiért ki-vegeztetett néhány viking vezért, akik a birodalmat támadták.¹⁷⁶ Nem volt tehát felhőtlen a viszony a frankok és a dánok között, de a két ország közeledése egyértelműen látszott. Ha a pápa 831–832-ben püspökséget szentel fel, melynek kifejezetten a skandinávok térítése a hivatása, erről Bizáncban is értesülnek. Ezek után nem lenne meglepő, ha a szorult helyzetben levő bizánciak ezt az utolsó kártyát is megpróbálnák kijátszani. Próbát tesznek, hátha sikerül a normann-ruszokat is bevonni a frankokkal alakuló koalícióba. Első pillantásra a skandinávok túl távolinak tűnnek, ám ha figyelembe vesszük, hogy öt évvel az ingelheimi követjárás után normannok támadják meg Sevillát Hispániában, kételyeink oszlanak egy kicsit. 858–859-ben a vikingek nemcsak megtámadták Hispániát, de a telet is a Rhône deltájában töltötték egy szigeten.¹⁷⁷ 860-ban a normannok már Pisát rohanták le,¹⁷⁸ s a *Chronicon de Sebastian de Salamanca*, illetve Ibn al-Kūtiya szerint Bizáncot is megtámadták.¹⁷⁹ Tisztában vagyunk vele, hogy mindez összefüggésben áll egy egyébként is változó tendenciával. A nyugat-európai viking aktivitás második korszaka 841-ben indult, amikor is a viking portyák és résztvevőik száma megszorodott, az általuk megtett távolságok megnöttek, a flották nem tértek haza évente az akciók közben.¹⁸⁰ Ennek ellenére mindezen körülmények talán demonstrálják, hogy a normannoknak nem okozott áthidalhatatlan akadályt hasonló távolságok megtétele. Így láthatták ezt a bizánciak is, akik a 838–839. évi követségről annyit minden bizonnyal tudtak, hogy a messzi északra érkezett, tagjai pedig skandinávok. Olyan skandinávok, akik már talán két-két és fél évtizede járták az Ibn Hordāqbeh által leírt utat – adót fizetve Bizáncnak is.¹⁸¹ Talán nem tévedünk nagyot, ha nem tételezzük fel a bizánciakról sem azt, hogy járatosak lettek volna az északi erdőöv pontos viszonyaiban, sem azt, hogy komoly különbséget láttak volna az általuk ekkor még csak hírből ismert, Nyugat-Európában portyázó skandinávok és a ruszok között. Látva, hogy a skandináv világon belül milyen kapcsolatokkal számolhatunk (lásd pl. a dirhemek északra vándor-

¹⁷⁵ *Annales Bertiniani* s. a. 831.: „Necnon missi Danorum eadem (i.e. in Theodonis-villa) exorantes venerunt, et foedere firmato, ad propria repedarunt” (i. m. 3.), s.a. 836.: „Horich rex Danorum per legatos suos in eodem placito amicitiae atque oboedientiae condiciones mandans” (i. m. 12.)

¹⁷⁶ *Annales Bertiniani* s.a. 838.: „Ubi etiam missi Horich venientes, pyratarum in nostros fines dudum irruentium maximos a se ob imperatoris fidelitatem captos atque interfici iussos retulerunt, petentes insuper dari sibi risianos atque Abodritos.” (i. m. 16.)

¹⁷⁷ *Annales Bertiniani* s.a. 859.: „Pyratae Danorum longo maris circuitu, inter Hispanias videlicet et Affricam navigantes, Rodanum grediuntur, depopulatisque quibusdam civitatibus ac monasteriis, in insula quae Camarias dicitur sedes ponunt.” (i. m. 51.)

¹⁷⁸ *Annales Bertiniani* s.a. 860.: „Dani qui in Rodano fuerant Italiam petunt et Pisas civitatem aliasque capiunt, depraedantur atque devastant.” (i. m. 54.)

¹⁷⁹ *Vasiliev*: The Russian Attack i. m. 20–22.

¹⁸⁰ *Coupland*: The Vikings in Francia i. m. 193–198.

¹⁸¹ Boba Imre — Marquart és Lewicki nyomán — utalt arra is, hogy a skandinávok keleti útjaik során nem egyszer nyugati utakon tértek haza északi hazájukba, hiszen ez számukra így egyszerűbb volt, l. *Boba*: Nomads, Northmen and Slaves i. m. 37. Ezek alapján az sem zárható ki, hogy a 839-es ingelheimi „Rhos” követség is hasonló céllal érkezett nyugatra, bár Lajos gyanakvása és az *Annales Bertiniani* egész bejegyzése ez ellen szól.

lását, a frank típusú kardok erdőövi elterjedtségét,¹⁸² a csont- és agancsfésűk hasonlóságát¹⁸³), nem is tévedhettek olyan nagyot. A mai Északnyugat-Oroszország területén élő ruszoknak sem volt ismeretlen Birka, s Hedeby aktív birkai kapcsolatai alapján valószínűleg Hedeby, a dánok és a frankok sem.

Arra nézve, hogy a bizánciaknak nem ez volt az egyetlen kísérletük a skandinávokkal való kapcsolatfelvételre, egy másik nyommal is rendelkezünk. Hedebyből előkerült egy gyűrű, melynek tulajdonosa a felirat szerint egy Theodosios nevű patrikios volt. A felirat betűi hasonlítanak Theophilos aranyérméire; a publikáló több érv alapján 820–860 közé datálta. Shepard nagy valószínűséggel helyesen azonosította a gyűrű tulajdonosát azzal a Theodosiosszal, aki 840-ben Velencében, majd 842-ben Lothar udvarában járt Theophilos követeként (eme második útjához kapcsolódhat a gyűrű is).¹⁸⁴ Lothar és I. Horik között 841-ben létre is jött egy megállapodás a két hatalom flottáinak együttműködéséről.¹⁸⁵ Lothar már korábban is szövetkezett egyes viking vezérekkel (mindenek előtt Harald egykori dán királlyal apja ellen, majd földet is juttatott szövetségeseinek hatalomra kerülésekor).¹⁸⁶

*

Ha a fenti elképzelés helyes, akkor a 838–839. évi rusz követség Ingelheimbe irányításának nem csak az lehetett az oka, hogy egy rejtélyes ellenség elzárta a ruszok keleti útját. Ez ellen szól szerintünk, hogy a ruszok nem csak *egy* utat választhattak hazatérésükhöz. A Dnyeperen éppúgy eljuthattak északi hazájukba, mint a Donon felhajózva az Okáig, vagy a Volgán. Legvégső esetben a Fekete-tengerről a Kaukázustól északra fekvő kazár területen keresztül (pl. Kubán folyó) kijuthattak volna a Kaspi-tengerre vagy a Volgához. A kazár–bizánci és a kazár–rusz viszony ekkoriban jó (vö. Sarkel építése!), a Kaukázuson áthaladó kereskedelmi utak ismertek voltak.¹⁸⁷ A ruszok pedig, ha kellett, tévére vagy lóra szálltak (vö. Ibn Hordādbēh adatát a Bagdadig tevén utazó ruszokról). A 9. század első feléből nem ismerünk olyan népet, amely mindezen utakat egy időben képes lett volna elzárni a skandinávok elől. Kivéve talán a kazárokat, de az ő „közreműködésükre” semmi sem utal.

Azt, hogy a bizánciak ne tudtak volna arról, hogy a frankoknak a 9. század első évtizedeiben komoly gondot okoztak a vikingek, nem tartjuk elképzelhetőnek. Így számíthattak arra is, hogy Lajos gyanakvással néz majd az idegenekre (amint ez be is következett). Ugyanakkor tudtak a két nép viszonyának javulásáról is, s ez reményekre jogosította fel őket. Nem sejtették viszont, hogy Lajos gyanakvásához különösen jó táptalajt szolgáltathat egy ekkoriban érkező angliai pap jóslata,

¹⁸² Kirpičnikov, A.N.: Connections between Russia and Scandinavia in the 9th and 10th centuries, as illustrated by weapon finds. Scando-Slavica. Supplementum I. (1970) 50–76. A kardok közül csak néhányat tart a 9. századra datálhatónak.

¹⁸³ Franklin, S. — Shepard, J.: The Emergence of Rus i. m. 56.

¹⁸⁴ Shepard: The Rhos guests of Louis the Pious i. m. 55–58.

¹⁸⁵ Uo. 58–59.

¹⁸⁶ *Annales Bertiniani* s. a. 841.: „Herioldo, qui cum ceteris Danorum pyratis per aliquot annos Frisiae aliisque christianorum maritimis commoda tanta sui causa ad patris iniuriam invexerat, Gualacras aliaque vicina loca huius meriti gratia in beneficium contulit” (i. m. 26.)

¹⁸⁷ Vö. Noonan: When and How Dirhams i. m. 403–448.

amely keresztényeket pusztító pogányok feltűnését jövendölte.¹⁸⁸ A korban e leírásból a frankoknak minden bizonnyal a vikingek jutottak eszükbe.

Végeredményben azt mondhatjuk, hogy (1) nem látunk különösebb okot arra, hogy az *Annales Bertiniani* „*barbaras et nimiae feritatis gentes*” kifejezését a magyarokra vonatkoztassuk; (2) Sheparddel egyetértve valószínűbbnek tartjuk, hogy a bizánciak a vikingeket is be akarták vonni egy muszlimok elleni koalícióba. Erre a felek belső nehézségei miatt ugyan nem került sor, de a normannok néhány éven belül mégis megjelentek a Földközi-tenger medencéjében. Nem lehetetlen, hogy a bizánciak többszöri (így a rusz követek általi) biztatása is hozzájárult eme útirányválasztáshoz. Mikor ugyanis a 844. évi, Sevilla elleni támadás után II. Abd al-Rahmān béketárgyalás céljából 845-ben elküldte a Konstantinápolyból nemrég hazatért al-Gazzált északra, azt egy nagy szigetre¹⁸⁹ vitték a normannok, ahonnan csak húsz hónap után tért haza Cordovába. A távolság és egyéb körülmények alapján Vasziljev Jutlandra helyezi al-Gazzál találkozását a normann királlyal (I. Horik).¹⁹⁰ A sors iróniája, hogy a cordovai Omaiyyad kalifát többek között az akadályozta meg a Bizáncnak nyújtandó segítségben, hogy a normannok pusztították országát.

Az *Annales Bertiniani* 839. évnél bejegyzett eseményét tehát nem árt óvatossággal kezelni, amikor a 9. századi magyar szállásterület rekonstruálására használjuk. Nem lehetetlen, hogy a levél, amit a bizánci követség magával vitt, egy klasszikus toposzt tartalmazott a vad és kegyetlen északi népekről, így a vizsgált részlet történeti értéke meglehetősen korlátozott. Mindenesetre jó magyarázatnak tűnhetett a gyanakvó frankoknak, hogy miért kell ezeknek a „svédeknek” az ő birodalmukon keresztül utazniuk.

Fenti eszmefuttatásunk természetesen maga is csak hipotézis, mint ahogy hipotézis a „*barbaras et nimiae feritatis gentes*” mögött a magyarokat látni. Nem tagadható, hogy mi is csak az adatokból kiolvasható lehetőségek egyikét képviseljük. Ugyanakkor a kérdés vizsgálatát több szempontból is érdekesnek tartottuk. A forrásból ugyanis messzemenő következtetéseket szoktak levonni a 9. századi magyar szállásterülettel kapcsolatban. A fentihez hasonló elemzések szerintünk akkor sem haszontalanok, ha adott esetben az ellenkező álláspont igaza bizonyosodik be, mert egyrésztől átgondolásra késztet, másrésztől újból és újból ráirányítja figyelmünket tudásunk bizonytalanságára. Mindemellett jól mutatja ez az eset, hogy a magyarság korai történetét jóval több összetevő alakította az általunk ismert irányba, mint amennyivel általában számolni szoktunk.*

¹⁸⁸ *Annales Bertiniani* s. a. 839.

¹⁸⁹ Az arabban nincs külön szó a félszigetre, így azt is a 'sziget' jelentésű szóval jelölik.

¹⁹⁰ *Vasiliev: The Russian Attack* i. m. 44–45.

* Előadásként elhangzott a Bollók János Emlékkonferencián 2003. november 9-én. A Konferencián való részvétel lehetőségéért ezúton is köszönetet mondok Horváth Lászlónak. A dolgozatban hivatkozott, de Magyarországon általam el nem ért cikkek tanulmányozásának lehetővé tételéért Horváth Lászlónak és Polgár Szabolcsnak tartozom köszönettel.

EURÓPA A 9. SZÁZADBAN

A térképét Nagy Béla készítette

LENGYEL – MAGYAR KAPCSOLATOK A 10–11. SZÁZADBAN

Még éppen csak feltűntek a Kárpát-medence nyugati végein a honfoglaló magyarok, máris megemlékeztek róluk a krónikások. Amikor Bizánc érdekkörében voltak a Fekete-tenger melléki pusztákon, vagy valahol az Al-Duna mentén, akkor sem mulasztották el feljegyezni viselt dolgaikat. De hogy mi történt a Kárpátoktól északra, jártak-e arra egyáltalán vagy nem, ezt senki sem tartotta szükségesnek írásba foglalni. 10. századi történelmünk e fehér foltját leginkább a régészet segíthet felszámolni.

A magyar–lengyel kapcsolatok legkorábbi emléke valószínűleg a lengyelek népneve a magyar nyelvben,¹ ami bizonyára a 9. századi etelközi szomszédság idejéből kelteződik. Mindjárt ezt követi egy rejtélyes forrásadat Bíborbanszületett Konstantinnál (30. c.), amely arról tudósít, hogy kétféle horvát nép él: az egyik Dalmáciában, a másik, a fehér horvátok, viszont határosak a magyarokkal, és „Szászország nagy királyának alattvalói, keresztelelnek, összeházasodnak a türkökkel s velük jó barátságban élnek”.² Földrajzilag Kis-Lengyelország területére kellene lokalizálni e horvát népcsoportot, s a kutatók egy része valóban így is értelmezi e forráshelyet. A baj ott kezdődik, hogy a Bajor Geográfus, a Metód-életrajz és a Nagy Alfréd-féle földleírás szerint ugyanezen a területen, a Visztula felső folyásának vidékén a viszlánok népe él. Tudásunk mai szintjén — írja Gerard Labuda — a fehér horvátok „kislengyel” teóriája tudós konstrukciónak látszik, amely nélkülözi a történelmi tények támpontját.³

Az elmúlt száz évben a magyar történészek Paulertől Györffyig és Kristóig a fehér horvátokat a viszlánokkal azonosították és az adatot a korai magyar–lengyel kapcsolatok bizonyítékának tekintették.⁴ A Labuda által felhozott ellenérv súlya pedig menten csökken, ha arra gondolunk, hogy a szláv törzsek ránk maradt nevei zömmel földrajzi helyzetükkel kapcsolatosak, és ez azt jelenti, hogy másodlagosak. Ha tehát a viszlánok a Visztuláról kapták nevüket, ez nem zárja ki, hogy

¹ *Benkő Loránd*: Név és történelem. Bp. 1998. 62–63.

² Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. Összegyűjtötte, fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Moravcsik Gyula. Bp. 1984. 39.

³ *Gerard Labuda*: Chorwacja Biala. In: *Slownik starozytnosci slowianskich I*. Szerk. Wladyslaw Kowalenki, Gerard Labuda, Tadeusz Lehr-Splawinski. Wroclaw – Warszawa – Kraków 1961. 255–56. — Jellemző, hogy a probléma Magna Moravia fekvésével együtt szerepel, l. *Georg Vernadsky*: Great Moravia and White Chrobatia. *Journal of the American Oriental Society* 65. (1945) 257–59.

⁴ *Pauler Gyula*: A magyar nemzet története Szent Istvánig. Bp. 1900. 15., 137.; *Györffy György*: István király és műve. Bp. 1977. 88., 145., 220.; *Uő.*: Magyarország története a honfoglalástól a tatárjárásig. In: *Magyarország története I/1*. Szerk. Székely György, Bartha Antal. Bp. 1984. 638.; *Uő.*: Polnisch–ungarische Beziehungen zur Zeit der Formierung beider Staaten Südostforschungen 47. (1988) 1–16); *Kristó Gyula*: A magyarok és a lengyelek kapcsolatai a 10–12. században a források tükrében. *Történelmi Szemle* 42. (2000) 1–3.

eredeti törzsi megnevezésük a horvát volt. A 10. század folyamán aztán a történeti források szinte hallgatnak is a kapcsolatokról. A Géza fejedelem lengyel házasságáról szóló későbbi híradások hitele vitatott, illetve cáfolt,⁵ viszont Vitéz Boleszló egy — talán — Árpád-házi hercegnőt vett feleségül, akit azonban hamarosan vissza is küldött fiával együtt.⁶ Ezt követően csak Szent István uralkodása idejéből (1008) hallunk, szintén Thietmar merseburgi püspök révén, Gyula-Prokuj lengyelországi menedékkéréséről.⁷ Ekkor (1013–1017) történhettek meg a lengyel-magyar ellenségeskedések Vitéz Boleszló uralkodása idején.⁸ Ezeket aztán Anonymus Gallus megfelelő módon felnagyította, s elbeszélését ma rendkívüli méretű lengyel hódoltatás rekonstrukciójára használják fel. A béke 1018-ban jött létre Vitéz Boleszló és Szent István között,⁹ s ez a rövid időszak aligha volt elegendő lényeges és tartós változásokra.

Az írott forrásoknak a 10. századra vonatkozó hallgatásával szemben a régészet mindkét oldalról számos bizonyítékkal rendelkezik a kapcsolatok időrendje, jellege és intenzitása kérdésében. A legjellemzőbb hazai forráscsoportot az ún. törtezüst leletek (*Hacksilberfunde*) kárpát-medencei feltűnése jelzi. Kezdve a Kárpátok vonulatától északnyugatra, egészen a Keleti Kárpátok déli szakaszáig széles ívben jelentkezik egy időben is széthúzódó „kincshorizont”, amely területenként változó összetételű és minőségű, főleg ezüstkincsekből áll. E kincsekre már a 19. század végén felfigyeltek,¹⁰ és Magyarországon is megállapították jelenlétüket (1897, 1904).¹¹ Az 1930-as években a leletek rendszerezése nagy lendületet vett,¹² és az egyes kincsek összetétele alapján 15 csoportot sikerült megfigyelni. Közülük a Kárpát-medencével határos 3 nagy tömb érdemli a legtöbb figyelmet, mert a Kárpát-medence 10–11. századi régészeti anyagának velük van a legszorosabb kapcsolata.

A három kincs-csoport Jakimowicz számozása, illetve megnevezése szerint az I-es — amely a jelenlegi Nagy- és Kis-Lengyelországot, valamint Pomerániát foglalja magába¹³ —, az V-ös — a mai Cseh- és Morvaország területén — és a

⁵ *Vajay Szabolcs*: Géza nagyfejedelem és családja. Székesfehérvár évszázadai I. Szerk. Kralovánszky Alán. Székesfehérvár 1967. 72–73.; *Györffy Gy.*: Magyarország története i. m. 739.; *Új: István király* i. m. 63.; *Kristó Gy.*: A magyarok és a lengyelek kapcsolatai i. m. 8.

⁶ *Catalogus fontium historiae Hungariae aeo ducum et regum ex stirpe Arpad descenduntium ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCC I–III*. Collegit Albinus Franciscus Gombos. Budapestini 1937–1938. (a továbbiakban: *Cat. font.*) III. 2203.; *Thietmari episcopi Merseburgensis Chronicon*. Monumenta Germaniae Historica. Scriptores Rerum Germanicarum. Nova Series. Hrsg. Robert Holzmann. München 1996. 198. lib. IV 58. (37.); *Vajay Sz.*: Géza nagyfejedelem és családja i. m. 85.; *Györffy Gy.*: Magyarország története i. m. 739.; *Kristó Gy.*: A magyarok és a lengyelek kapcsolatai i. m. 5.

⁷ *Cat. font.* III. 2003.; *Thietmar Chron.* Lib. VIII. 4., i. h. 496.; *Györffy Gy.*: István király és műve i. m. 60–63., 175., 220–221., 281.; *Kristó Gy.*: A magyarok és a lengyelek kapcsolatai i. m. 10.

⁸ *Cat. font.* I. 488.; *Györffy György*: István király i. m. 281–83.; *Új: Magyarország története* i. m. 810–11.; *Kristó Gyula*: A magyarok és a lengyelek kapcsolatai 10.

⁹ *Cat. font.* III. 2004.; *Thietmar Chron.* Lib. VIII. 32., i. h. 530.

¹⁰ *Wilhelm Grempler*: Ueber Hacksilberfunde. Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft (Wien) 19. (1889) 123–24.; *Ernst Friedel*: Hacksilberfunde aus der Oder-Gegend. Zeitschr. f. Ethn. 27. (1895) 144–45.

¹¹ *Kövér Béla (Hampel)*: Újabb adatok az ötvösség történetéhez hazánkban. *Archaeologiai Értesítő* 17. (1897) 237.; *Kugler Alajos*: A darufalvi ezüstlelet. *Archaeologiai Értesítő* 24. (1904) 41–47.

¹² *Roman Jakimowicz*: O pochodzeniu ozdób srebrnych znajdowanych w skarbach wczesnohistorycznych. *Wiad. Arch.* 12. (1933) 103–126.

¹³ *Jakimowicz, R.*: i. m. 114.

XIII., amelybe Nyugat-Ukrajna és Volhinia tartozik.¹⁴ A kincs-horizont azonban csak az I. csoport területén nevezhető törtezüstnek. Már Cseh- és Morvaország területén is főleg ép ékszerekből állnak a kincsek,¹⁵ nem is beszélve a sírletelekről, a XIII. csoport területéről pedig nem is ismerünk törtezüstöket, csak az elnevezésük maradt meg.¹⁶

A törtezüstök a fellendülő társadalmi és gazdasági élet pénzverést megelőző, illetve a korai pénzveréssel jellemezhető időszakának jelei a szlávok lakta területen. Attól az időszaktól, amikor a nagy kelet-nyugati és észak-déli kereskedelmi útvonalak mentén megindult a kontinentális méretű kereskedelem,¹⁷ így a radania és a varég-rusz kereskedés az iszlám világgal, valamint Bizánccal — melynek legfontosabb árucikke mindenekelőtt a rabszolga volt, de általános európai igény volt a mézre, a viaszra, továbbá a prémekre is —, szükség volt a pénzre, illetve a nemesfémre mint értékmérőre. Mivel azonban a pénzverés szintjét e népek még nem érték el, az áruért mindenféle pénzt és mindenféle nemesfémet elfogadtak. Az áruért ezüstöt kaptak és teljesen mindegy volt, hogy az milyen pénzből vagy milyen ékszerekből állt. Az ezüstöt súlyra mérték és ebben az esetben az ékszerek „húzták a rövidebbet”, hiszen, ha a vevő nem tudta egész ékszerekben kimérni a kívánt súlyt, akkor azokról egyszerűen letörte vagy hozzájuk rakta a szükségtelen, illetve szükséges mennyiséget. A számtalan árucserre során óriási mennyiségű ékszert törtek így össze.

A törtezüstnek mondott, valójában azonban egyáltalán nem törött ezüstről, sőt, néha nem is csak ezüstről, hanem aranyból (nálunk pl. Zsennye) álló kincsek természetesen nem mindenhol és nem is mindig keletkeztek azonos okból. Ahhoz túlságosan is nagy területre jellemzőek és túl sokáig képződtek. Nálunk például a legkésőbbi e körhöz számítható lelet az Etyek-Richard pusztai ezüstkincs, amely több okból sem nevezhető törtezüstnek, annak ellenére, hogy van benne igazi törtezüst is.¹⁸ A szláv területeken használt ékszerek túlnyomó többsége ezekből a kincsekből ismert. A Kárpát-medencébe, ha nem is túl nagy számban, de mégis eljutottak. Először Hampel Józsefnek tűnt fel, hogy a kelet-európai ezüstkincsek egyik-másik ékszertípusa nálunk is előfordul. Ekkor, 1897-ben, még „vagdalékos ezüstök” néven nevezi meg e csoportot, melyhez a tokaji és királyföldi kincs több darabját is hozzásorolta. 1904-ben pedig, amikor a darufalvi kincset Kugler Alajos

¹⁴ *Jakimowicz, R.*: i. m. 115–16.

¹⁵ *Rudolf Turek*: Zur Herkunft der böhmisch-mährischen Hacksilberfunde. Vznik a počatky slovanů 6. (1966) 223–45.

¹⁶ *Koruhina, G. F.*: Russkie klady. Moszkva 1954.

¹⁷ Szőke Béla ezt Ibrahim ibn Jakub értesítése alapján a 960-as évekre keltezte (*Szőke Béla*: A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei. Régészeti Tanulmányok 1. (1962) 100–101.; *Renate Rolle*: Archäologische Bemerkungen zum Warägerhandel. Bericht der Römisch-Germanischen Kommission 69. (1988) 472–529.; *Wladyslaw Filipowiak*: Handel und Handelsplätze an der Ostseeküste Westpommerns. Bericht RGK 69. (1988) 690–720.; *Hans Wilhelm Hausig*: Praxis und Verbreitung des jüdischen Handels in Südrussland. In: Untersuchungen zu Handel und Verkehr der vor- und frühgeschichtlichen Zeit in Mittel- und Nordeuropa. Teil VI. Göttingen 1989. 31–37.

¹⁸ A kincshorizont körüli problémákra l. *Bálint Csanád*: Az európai dirhem-forgalom néhány kérdése. Századok 116. (1982) 30.; *Uő*: Einige Fragen des Dirhem-Verkehrs in Europa. Acta Archaeologica Hungaricae 33. (1981) 105–131.; *Bartha Antal*: A IX–X. századi magyar társadalom. Bp. 1968. 35–36., 47–48.

közölte, egyértelműen a *Hacksilberfunde* csoportjába sorolták a hasonló leleteket, csak a Szőke Béla által megalkotott végleges magyar műszó váratott sokáig magára.¹⁹ Természetesen nem ezek voltak e „kincshorizont”-nak a legkorábbi leletei Magyarországon, illetve a Kárpát-medencében. Nagy valószínűséggel a galgóci sír nyakperecét kell a legelsőnek tartani (1868).²⁰ Ezt követték az oroszvári fülbevalók 1890-ből,²¹ és a tokaji kincsből is ismert fülbevalók (1896, 1897), valamint később párhuzamaik Vácról, Szobról, stb.²² Majd a nagy, mindmáig közöletlen Etyek-Richard pusztai, törtezüstöt is tartalmazó kincs következett 1899-ben.²³ A nevezetes leletek sorát a zsenyeyi kincs zárta le 1925-ben.²⁴ Magukkal a magyarországi törtezüst leletekkel előbb Szőke Béla (1962) és Bóna István, majd Anton Točík és Szőke Béla Miklós foglalkoztak.²⁵

A nemzetközi — skandináv, német, lengyel, cseh, orosz — kutatás az elmúlt száz évben több száz leletet közölt, dolgozott fel és rendszerezett.²⁶ Lassan elérkeztünk ahhoz az időhöz, amikor új szempontok (pl. a struktúra) szerint újra vizsgálják a kincsek egyes tárgyait (pl. kosaras függőket).²⁷ A zárt kincseket már említettük (Darufalva, Etyek-Richard pusztai, Királyföld, Tokaj, Zsenyey). A sírleletekből azonban számos olyan ékszerfajta került elő, amelyek a törtezüst kincsek valamelyikében is előfordulnak. Jelen alkalommal ezeket kívánjuk ismertetni, főleg azokat, amelyekkel az ásató régészek és a leletek közlői eddig nem foglalkoztak, vagy fel sem ismerték, esetleg rosszul határozták meg őket. A legszámosabbak a különböző fémgyöngyök.

¹⁹ Szőke Béla: A bjelobrdoi kultúráról. *Archaeologiai Értesítő* 86. (1959) 42.

²⁰ Rómer Flóris: Galgóc. *Archaeologiai Értesítő* 1. (1868–1869) 105.; Rómer Flóris: A galgóci ezüstdísz lelet. *Archaeologiai Értesítő* 4. (1871) 165–166.

²¹ Szőke Béla: A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei. *Régészeti Tanulmányok* 1. (1962) 50.

²² Mesterházy Károly: A ún. tokaji kincs revíziója. *Folia Archaeologica* 43. (1994) 193–239.

²³ Fehér Géza – Éry Kinga – Kralovánshy Alán: A közép-Duna-medence magyar honfoglalás és kora Árpád-kori sírleletei. *Régészeti Tanulmányok* 2. (1962) No. 305.

²⁴ M. Poll Katalin: A zsenyeyi kincs. *Archaeologiai Értesítő* 46. (1932–33) 62–84.

²⁵ Bóna, István: Der Silberschatz von Darufalva. *Acta Archaeologica Hungarica* 16. (1964) 151–169.; Točík, Anton – Paulik, Jozef: Mohyla z mladšej doby bronzovej a kostrové pohrebisko z 11. storočia v Čapore. *Slovenska Archeológia* 17. (1979) 87–120.; Szőke Béla Miklós – Vándor László: Pusztaszentlászló Árpád-kori temetője. *Fontes Archaeologici Hungariae*. Bp. 1987. 75–76.

²⁶ Marten Stenberger: Die Schatzfunde Gotlands in der Wikingerzeit 2. Lund 1947., 1. Stockholm, 1958.; Helmut Preidel: Der Silberschatz von Saaz. *Mannus* 31. (1939) 538–589.; Heinz Knorr: Die Hacksilberfunde Hinterpommerns, der Grenzmark und der Neumark. *Mannus* 28. (1936) 160–224.; Jacek Slaski – Stanislaw Tabaczynski: Wczesnosredniowieczne skarby srebrne Wielkopolski. Warszawa-Wrocław 1959.; Teresa i Ryszard Kiersnowscy: Wczesnosredniowieczne skarby srebrne z Pomorza. Warszawa-Wrocław 1959.; Ryszard Kiersnowski: Wczesnosredniowieczne skarby srebrne z Polabia. Wrocław-Warszawa-Kraków 1964.; Anatol Gupieniec – Teresa i Ryszard Kiersnowscy: Wczesnosredniowieczne skarby srebrne z Polski Srodkowej, Mazowsza i Podlasia. Wrocław-Warszawa-Kraków 1965.; Marian Haisig – Ryszard Kiersnowski – Janusz Reyman: Wczesnosredniowieczne skarby srebrne z Malopolski, Slaska, Warmii i Mazur. Wrocław-Warszawa-Kraków 1966.; Rudolf Turek: Zlomkoveho stříbro z Kelčského nálezu. *Numizmatický Sborník* 7. (1962) 83–113.; Uő: České hradištní nálezy datované mincemi. *Slavia Ant.* 1. (1948) 485–534.; Eduard Fiala: Nalez Čištěvesky. *Pamatky Arch.* 17. (1896–1897) 255–258.

²⁷ Maria Dekówna: Zausznice koszyczkowate — przyczynek do badan nad pochodzeniem wczesnosredniowiecznych ozdób srebrnych występujących na terenie Polski. *Archeologia Polski* 37. (1992) 89–122.

1. *Bashalom I. 2.(c) sír*, (Szabolcs m.). Gyermeksír mellékleteként került elő három töredékben egy ovális alakú, hosszában barázdált ezüstgyöngy. A bordák száma a töredékből nem állapítható meg, mert mindkét vége töredékes.²⁸

2. *Bashalom II. 10. sír*, (Szabolcs m.). Az „*in situ*” kiemelt koponya állcsontja alatt a homokban egy ezüstgyöngy rejtőzött. Amikor hosszú évek múlva a kiállításhoz kiemeltük a koponyát, az szétesett, és az ezüstgyöngy láthatóvá vált. Két hosszanti (vízszintes) félből álló, kettős piramis alakú, vagy inkább kettős csonka gúlát formázó gyöngy, de a gúla alapja nem négyszög, hanem kerekded. Épen egy hosszanti fél maradt. A lemez belső oldalán mikroszkóp alatt látható volt a forrasztás nyoma, és a lemez éppen a forrasztó varrat mentén törött el. A hosszanti illesztés felett két sor granuláció van. A két csonka gúla külső oldalát négy-négy granulációból alakított háromszög díszíti, a háromszögekben egy-egy kisebb háromszöggel. A nagyobb háromszögek csúcsa között egy-egy rombusz van. A két fél között három sor granulációból álló erősítő pánt van. A gyöngyök végén sima drót gyűrű és ezen belül garnuláció gyűrű védi a lyukakat. Restauráláskor más alakot kapott.²⁹ Jó párhuzama van az obranowai és a Radzików II. kincsben.³⁰

3. *Csabacsúd* (Békés m.). Sírlelet, szórvány, női sírból. Dudoros díszű ezüstgyöngy, csak egyik fele van meg. A tojás alakú gyöngy a 2+2 soros díszítésű változatba tartozik, de a kisebbik tengely mentén a dudorok sűrűn, egymás mellett helyezkednek el, összesen 10 darab. A második sorban csak négy dudor volt. A dudorok közti felületet granulációs háromszögek és rombuszok töltik ki. Közöletlen.³¹

4. *Csápor 2. sír*. (Nyitra m., ma Čapor, Szlovákia). A köznépi temető 11. század közepére keltezhető sírjából kétféle gyöngy került elő. Az egyik fajta egy ovális (makk) alakú lemezgyöngy volt, hasonló az egyik ducói (Nyitra m., ma Ducové, Szlovákia) gyöngyhöz, melyet hosszanti granulációs sávok díszítettek. Bár a rekonstrukciós rajzon nem látszik, valószínűleg 4 domború, szem alakú mezőre volt felosztva a felület, melyeket granuláció keretezett, és a mezők belsejében is granuláció volt. A másik gyöngy gömbölyded, és két félgömb alkotja a vázát. A félgömbök bizonytalan számú (12?) szíromlevélből állnak, melyeket talán filigrándrótból készítettek. A szíromlevelek érintkező felülete felett egy-egy ezüst gömböcske, granula ül. A lemezgyöngyből egy volt, a kosaras gyöngyből hat darab, nyaklánc részei voltak.³²

5. *Darufalva* (Sopron m., ma Drassburg, Ausztria). Az 1902-ben talált kincsben három gerezdelt nodussal tagolt ezüstlemez nyakperec, egy tömör négyélű

²⁸ *Dienes, István*: Un cimetiére de hongrois conquerants à Bashalom. Acta Archaeologica Hungaricae 7. (1956) 55. (3. tábla); *Uő*: A bashalmi (Szabolcs-Szatmár m.) honfoglaláskori magyar temető. Archaeologiai Értesítő 84. (1957) 24–37.

²⁹ *Dienes István*: Honfoglalóink halottas szokásainak egyik ugorokori eleméről. Archaeologiai Értesítő 90. (1963) 108–111.

³⁰ *Slaski-Tabaczynski*: i. m. XV. tábla; *Haisig-Kiersnowski-Reyman*: i. m. No. 38., XII. t. 51.

³¹ *Jankovitch B. Dénes - Mahkay János - Szőke Béla Miklós*: Békés megye régészeti topográfiaja. A szarvasi járás. Magyarország Régészeti Topográfiája 8. Bp. 1989. 103., 2/2 lh.

³² *Anton Točík*: Čabaj-Čapor. In: Vyznamné slovanské náleziská na Slovensku. Szerk. B. Chropovsky. Bratislava 1978. 41., 13. sz. kép, 10., 11., 2. és 14., 16–20.; *Točík - Paulík*: Mohyla z mladšej doby bronzovej i. m. 87–120. 17. sz. kép 7., 17. sz. kép 6.; *Kristína Musianowicz*: Przyczynki do osadnictwa mazowieckiego na Podlasiu w XII.-XIII. wieku. Swiatowit 21. (1955) Taf. 3., 9., 216.; *Dariusz Krasnodebski*: Medieval Borderland inhabitants. In: Pipeline of Archeological Treasures. Ed. Marek Chlodnicki, Lech Krzyzaniak. Poznan 1998. 131. sz. kép.

karperec, 29 harang alakú csüngő, 9 gömbölyded csüngő, 3 db három felé hasított köpenyű gyöngy (a lengyel szakirodalomban: *typ paciorki lukowaty*),³³ két darab ovális gyöngy, és négy darab karneol gyöngy volt. A leletet először jól sorolta be Kugler Alajos a törtezüst kincsek közé, Fettich Nándor jóval korábbra keltezte, majd Bóna István dolgozta fel példamutatóan.³⁴

6. *Doboka* (Doboka m., ma Dăbica, Románia). A földvár ásatásakor talált harang alakú csüngő, amelynek pontos párhuzamát a darufalvi kincsből ismerjük.³⁵

7. a. *Ducó 533. sír* (Nyitra m., ma Dučové, Szlovákia). A temető leggyakrabban idézett nyaklánc, amely 9 db kosaras fémgöngyből készült. A két sima drótból készült lyukvédő karika között két félgömbből álló kosarak 8–8 filigrándrót szíromlevélből állnak, de az nem látszik, hogy egy-egy félkosár egyetlen drótból van-e hajtogatva, vagy minden szíromlevél külön készült és ezeket forrasztották össze. A szíromlevelek érintkezési pontjai felett kis sima drótkarikákban garnulák ülnek. A sírban Szent László (1077–1095) pénze volt.³⁶ Lengyelországi párhuzama sok van, ott aszurgöngyöknek (*paciorki azurowe*) is nevezik őket, bár nem áttörtek.³⁷ Többnyire későiek, 12–13. századiak. Előfordulnak az orosz törzsek anyagában is, például a volinjanoknál.³⁸

7. b. *Ducó 205. sír*. Nyakláncban fluorit és üvegpaszta gyöngyök között egyetlen filigrán kosaras gyöngy, kerek, mindkét fél hat-hat szíromlevélből áll, az érintkezési pontok felett granulákkal. Átmérő: 1,3 cm.³⁹

7. c. *Ducó 942. sír*. Nyakláncba foglalt egyetlen ovális (makk) alakú ezüst lemezyöngy négy szem alakú mezőre tagolt, a díszített felületek granulációval kereteltek. A mezők belsejében is granulációs díszítés van. Hossza: kb 2 cm.⁴⁰

7. d. *Ducó 905. sír*. Nyakláncban egyetlen filigrándróból készült kosaras gyöngy, két félből készült, mindkét félen hat-hat szíromlevél.⁴¹

8. *Esztergom-Kovácsi* (Esztergom m.). 1954–1955-ben Zolnay László ásatásán kerültek elő a dudoros gyöngyök (*typ paciorki z guzami, typ Borucin*).⁴² Tojás alakú ezüst lemezyöngy, jobb és bal oldalán is négy-négy lemezes dudorral, me-

³³ *Sylwia Malachowska*: Srebrne ozdoby z wczesnosredniowiecznego skarbu z Góry Strekowej, gm. Zawady, woj. łomżyńskie. Wiad. Arch. 53. (1993–1994) 35–45.

³⁴ *Fettich, Nándor*: Archäologische Studien zur Geschichte der späthunnischen Metallkunst. (Archaeologia Hungarica 31.) Bp. 1951. 182.; *Bóna, István*: Der Silberschatz i. m. 151–169.; *Szegedy, Emil*: Beiträge zur Metalltechnik der IX–XI. Jahrhunderte in Ungarn. Acta Archaeologica Hungaricae 12. (1960) 299–330.

³⁵ *Stefan Pascu – Mircea Rusu – Petre Jambor – Nicolé Edroiu*: Cetatea Dabica. Acta Mus. Napocensis 5. (1986) 153–202.; *Bóna István*: Doboka. Archaeologiai Értesítő 97. (1970) 232–33.

³⁶ *Alexander Ruttkay*: Stredoveké umelecké remeslo. Bratislava 1979. 37. (15. sz. kép); *Jan Dekan*: Moravia Magna, Grossmähren — Epoche und Kunst. Bratislava 1976. 172. t.; *Europas Mitte* um 1000. Katalog. Hrsg. Alfred Wiczorek, Hans-Martin Hinz. Stuttgart 2000. 151.

³⁷ *Musianowicz, K.*: i. m. 249., 1. t. 4.; *Hanna Kóčka Krenz*: Bizuteria pólnocno-zachodnio-słowianska we wczesnym sredniowieczu. Univ. im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Ser. Archeologia 40. (1993) 100–101.

³⁸ *Sedov, V. V.*: Vostočnye slavjane v VI–XIII. vv. Arh. SSSR. (1982) 200., 26. t. 34.

³⁹ *Ruttkay, A.*: i. m. 129. (17. sz. kép).

⁴⁰ *Ruttkay, A.*: i. m. 129. (19. sz. kép).

⁴¹ *Ruttkay, A.*: i. m. 129. (22. sz. kép).

⁴² *Kostrzewski, J.*: i. m. 180.; *Helena Zoll-Adamiková – Maria Dekówna – Elżbieta Maria Nosek*: The Early Mediaeval Hoard from Zawada Lanckoronska (Upper Vistula River). Warszawa 1999. 52.

lyek a sima lemezre rá vannak forrasztva. A dudorok tövében granulációs koszorú takarja a forrasztást. A dudorok között granuláció háromszögek vannak. A rövidebb tengely mentén és a felfűzésre szolgáló lyukak körül erősítés céljából és díszítő szándékkal sima drótkarikákat és granulációgyűrűket forrasztottak.⁴³ Jó párhuzama Sejkowicéről ismert.⁴⁴

9. *Halimba-Cseres* (Veszprém m.). A nagy köznépi temető harmadik fázisából (11. sz. közepe–második fele), a 406. és 631. sírból egy-egy lemezes fémgyöngy került elő. A 406. sír gyöngyét, amely töredékes, és így szerkezete jobban vizsgálható, két préselt hosszanti félből forrasztották össze. Felületén négy domború ovális mező közt négy homorú, díszítetlen felület maradt. A hosszanti metszet úgy szeli át a granulációval díszített ovális mezőket, hogy egy ép mezőt két fél mező fog közre, tehát két szemben levő mező ép, a másik kettő pedig felezve van. Ezért a Szilágyi Katalin által adott szerkezeti rajz (jobb és bal fél) nem állja meg a helyét.⁴⁵ A díszített, fűzfalevél alakú mezők kerete kétsoros granuláció, belül pedig a csúcokban granuláció háromszögek között öt pár granulációsor látható. Hossza eredetileg kb. 3 cm volt, jelenleg 2,6 cm. A 631. sír gyöngye nagyon töredékes, összeállítása nem sikerült.⁴⁶ Az ovális gyöngyök legjobb párhuzamai, ahogy már Török Gyula is megállapította, Lengyelországból ismertek.⁴⁷

10. *Ibrány 255. sír* (Szabolcs m.). A kérdéses gyöngy mellett a női sírban még egy pár szőlőfürtös fülbevaló (Denis-i típus) is volt.⁴⁸ A töredékesen előkerült gyöngyről rekonstrukciós rajzot ad a szerző. Ennek alapján az ovális gyöngyök közé tartozik. Egyetlen ép lapjának díszítése három egymás mellett álló granulációs rombusz, a csúcok között háromszögekkel, és mindkét oldalt három-három granulációs háromszög zárja le a díszítést. Hasonló és egyben legközelebbi párhuzamnak a darufalvi kincs „ovális” gyöngyei kínálkoznak. Azok három nagy gerezdből állnak. Alakjuk valójában csak Gömöri János rajzos táblájáról látszik. Így az ibrányi töredék inkább azok szerint egészítendő ki.⁴⁹ A szerző szerint — a temetőben elfoglalt helyzete alapján ítélve — a sírt 10. század harmadik negyedében ásták meg.⁵⁰

11. a. *Karos-Eperjesszög II. 45. sír* (Zemplén m.). Gömbölyded, a pólusok felé megnyúlt ezüst lemezgyöngy. A függőleges tengely mentén összeforrasztott két félgömbből készült, a forrasztás felett filigránhuzal szolgált takarásra. Mindkét félen folyamatos, kigyózó filigránhuzal fut körbe. A két félgömböt préseléssel

⁴³ *Zolnay László*: Pénzverők és ötvösök a román-kori Esztergomban. *Archaeologiai Értesítő* 92. (1965) 3. (3a. kép).

⁴⁴ *Maria Dekówna – Ewa Stattlerówna*: Wczesnosredniowieczny skarb srebrny z Sejkowicz, pow. Gostynin. Wrocław 1961. 9. (t. 2–3.).

⁴⁵ *Szilágyi, Katalin*: Perlentypen aus dem X–XII. Jahrhundert in Ungarn und ihre archäologische Bedeutung. *Pamatky Arch.* 85. (1994) 75–110., no. 52. Abb. 2.

⁴⁶ *Török, Gyula*: Die Bewohner von Halimba im 10. und 11. Jahrhundert. (*Archaeologia Hungarica* 39.) Bp. 1962. 104–105., 78. t.

⁴⁷ *Kóčka-Krenz, H.*: i. m. 96–97.

⁴⁸ *Zoll-Adamiková, H.*: i. m. 108.

⁴⁹ *Gömöri János*: Castrum Supron. Sopron vára az Árpád-korban. Sopron 2002. 40. (15. sz. kép: 4. 9.).

⁵⁰ *Istvánovits Eszter*: A Rétköz honfoglalás és Árpád-kori emlékanyaga. Nyíregyháza 2003. 110., 195., 111. t.

alakították ki egyszerű kerek lemezből, közepét pedig kivágták. H: 1,5 cm, sz: 1,4 cm.⁵¹ Párhuzamát Borucinból⁵² és Ozorkowáról ismerem.⁵³

11. b. *Karos-Eperjesszög II. 49. sír.* Kettős csonkagúla alakú lemezgyöngy négy-négy trapéz alakú oldallappal (*typ paciorki dwupiramidalne*).⁵⁴ A két gúla érintkező alapvonalra felett két-két filigránrótt szolgálja a takarást, rajtuk pedig laza granulációsor van. Az oldallapokat három-három granulációháromszög díszíti, melyeknek csúcsai a gyöngy két vége felé néznek. A két lyuk szegélyét sima dróthuzal karika fogja körül. H: 2,3 cm. A nagyított oldallapon látszik, hogy a gúlát egyetlen lapból alakították ki. Míg tehát a kettős csonkagúla alakú gyöngyök két függőlegesen osztott félből (jobb és bal oldal) állnak, az ovális gyöngyök két vízszintesen vágott félből (alsó-felső fél) készültek. A sírban volt egy másik hasonló gyöngynek a fele is.⁵⁵ Párhuzamaik Lengyelországban és Csehországban is előfordulnak: Radzików II. pow. Dzierzoniow,⁵⁶ Psary, pow. Ostrow,⁵⁷ aranyból Borucin, pow. Aleksandrów Kujawski,⁵⁸ Olesnica, pow. Lodz,⁵⁹ stb. A karosi fémgyöngyök a 10. század első harmadából valók, az első honfoglaló generáció halottai viselték őket.

12. „*Királyföld*” / *Königsboden* (ma Románia). A kincsletben hat tojásalakú, dudorokkal díszített fémgyöngy volt (*paciorki z guzami typ Borucin*).⁶⁰ Valamennyi a négy sorban 24 dudorral díszített változathoz tartozik. Elrejtésük kora a 10. század vége esetleg a 11. század eleje.⁶¹

13. *Nagykövesd* (Zemplén m., ma Velky Kamenec, Szlovákia). Valószínűleg sírleletből származó, elveszett fémgyöngy fele, melynek formáját a leltárkönyvbe berajzolt vázlat megőrizte. Ennek alapján a kettős csonkagúla és ovális alakú gyöngyök formáját egyesíti, négy-négy trapéz alakú oldallal, filigrán és granulációs dísszel. A fél gyöngyön a trapéz formát az elválasztó négy granulációsor biztosítja, és e négy mezőben egy-egy nagyobb háromszögben egy-egy kis rombusz alakú granulációs díszítés van. A két gúlát összekötő középső sávban sima drótot közrefogó granulációsor ismétlődik meg. A sírlethez ezüst karperec, granulációs díszű pántgyűrű és Denis-i típusú szőlőfürt díszes fülbevaló tartozik (Magyar Nemzeti Múzeum ltsz.88/1913.4.).

⁵¹ Révész László: A karosi honfoglaláskori temetők. Miskolc 1996. 24., 59. t. 1–2.

⁵² Lechoslaw Rauhut: Wczesnosredniowieczny skarb ze wsi Borucin, pow. Aleksandrów Kujawski. Wlad.Arch. 22. (1955) 9. t. 12.,14.

⁵³ Andrzej Mikolajczyk: Wczesnosredniowieczne skarby srebrne w Polsce (Przewodnik po wystawie czasowej) Łódź 1982. 15. sz. kép.

⁵⁴ Kostrewski, J.: i. m. 184., és paciorki dwustozkowate: *Kočka-Krenz, H.:* i. m. 99–100.

⁵⁵ Révész L.: i. m. 25., 68. t. 6–7.

⁵⁶ Haisig – Kiersnowski – Reyman: i. m. 12. t. 49.

⁵⁷ Slaski – Tabaczinsky: i. m. 20. t.

⁵⁸ Rauhut, L.: i. m. 9–10. t.; *Gupieniec – Kiersnowscy:* i. m. 1. t.

⁵⁹ *Gupieniec – Kiersnowscy:* i. m. 10. t.

⁶⁰ Kostrzewski, J.: i. m. 180.; *Zoll-Adamiková, H.:* i. m. 52.

⁶¹ Hampel József (Kövér Béla): Újabb adatok i. m. 242.; *Bóna István:* Daciától Erdőelvéig. A népvándorlás kora Erdélyben. Erdély története I. Szerk. Makkai László, Mócsy András. Bp. 1986. 231. (41. t.); *Mesterházy Károly:* A királyföldi kincs és kapcsolatai. In: A magyar honfoglalás korának régészeti emlékei. Szerk. Wolf Mária, Révész László. Miskolc 1996. 57–64.; *Zoll-Adamiková, H.:* i. m. 101.

14. a. *Pusztaszentlászló 202. sír* (Zala m.). Egy 17 év körüli leány nyakláncában ezüst filigránkarikákból összeforrasztott ún. málnaszem alakú fémgyöngyök (4 db) kerültek elő. A karikák felett granuláció is volt. A rendkívül kis filigránkarikáknak csak nagyító alatt látszott a szerkezete, a filigránkosár szerkezete azonban sem a rajzból, sem a leírásból nem derült ki egyértelműen. Csupán az látszik, hogy a filigránkarikák sorokat alkotnak, de számuk ismeretlen. Főleg orosz, illetve keleti-szláv területen találkozunk hasonló formájú gyöngyökkel.⁶²

14. b. *Pusztaszentlászló 113. sír*. A halott nő nyakláncának egyetlen fémgyöngye a kettős csonka gúla alakú típus változatai közé tartozik. A vékony ezüstlemez töredékeken a szerkezet jellegzetes elemei jól látszanak: a két végen a két csonka gúla négy lapja, rajtuk granulációs háromszögekkel, és a két részt összekapcsoló sima elem. A sírban Szent László pénze volt.⁶³

15. *Sorokpolány 43. sír* (Vas m.). Fémlemezről préselt gyöngy, két hosszanti félből készült. A töredékes darabon a forrasztás lenyomata látszik. Az ovális gyöngyök közé tartozik, de díszítése a kettős csonka gúla gyöngyökével azonos. A két végen levő sima huzalkarikát granulációs gyűrű kíséri, ez után mindkét félen négy-négy háromszög alakú mező következik, kétoldalt egy-egy keretező granuláció sorral. A háromszögek belsejében granulációs rombuszok vannak. A két csonkagúla közt kétszer ismétlődik egy granuláció — sima drót — granulációsor díszítés. Tulajdonképpen abba a gyöngytípusba tartozik, mint a bashalmi II. temető 10. sírjából és a nagykövesdi sírból való ezüstgyöngy is. Mind Csehországban (Předmostí), mind Lengyelországban gyakori típus.⁶⁴

16. *Szabolcs-Petőfi u. 375. sír* (Szabolcs m.). Kovács László említi, hogy ezüstlemezről készült gyöngyöt találtak a sírban, amely azonban a feltárás alatt elpusztult. Formájáról semmit sem tudunk.⁶⁵

17. *Zsitvabesený 125. sír* (Bars m., ma Bešeňov, Szlovákia). A kérdéses tárgy fémgyöngynek látszik, ovális formájú, rajta négy barázda között, négy fűzfalevél alakú díszített mező, amit granulációsor keretez. A töredék éppen a gyöngy lyuk körüli részéről való, a lyuk szélének sima drótkarikával és granulációval keretelt és megerősített végéről. A másik töredék egy majdnem ép, keretelt fűzfalevél alakú mezőt mutat.⁶⁶

18. *Zsitvafödemes* (Nyitra m., ma Úľany nad Žitavou, Szlovákia). Szórványos leletként találtak egy kosaras függőről való gyöngyöt, de lehet, hogy nyaklánc díszje volt. Szerkezete nem teljesen világos. Fényképe szerint kétszer nyolc filigrán-

⁶² Szőke Béla Miklós – Vándor László: Pusztaszentlászló Árpád-kori temetője. Fontes Archaeologici Hungariae. Bp. 1987. 44. (79. sz. kép: 1–3., 5., 8.); Musianowicz, K.: i. m. 268.

⁶³ Szőke B. M. – Vándor L.: i. m. 28. (62. sz. kép: 2.).

⁶⁴ Kiss Gábor: Vas megye 10–12. századi sír- és kincsleletei. Szombathely 2000. 155., 199., 203–204., 62. t.; Bořivoj Dostal: Slovanská pohřebiště ze střední doby hradišni na Morave. Praha 1966. 34. t. 11.

⁶⁵ Kovács, László: Das früharpadenzeitliche Gräberfeld von Szabolcs. Varia Archaeologica Hungarica 1994. 115.

⁶⁶ Ludmilla Kraskovska: Vyskum v Bešenove roku 1950. Slovenská Archeológia 6. (1958) 429. (7. t.: 3.).

ránból készült szíromlevél alkotja a félgömböket, amelyekből a „kosár” áll. Az érintkező drótszakaszok felett granulák ülnek.⁶⁷

19. *Ismeretlen lelőhely.* A Magyar Nemzeti Múzeumban újraleltározott ezüst lemezgyöngyök, kettőskúposak, középen rövid, hengeres összekötő résszel. Ezen a középső szakaszon két vékony filigrángyűrű között sima, vékony ezüsthuzal karikák vannak, a kúpokon hat-hat megnyúlt, csepp alakú áttörés (azaz valódi azsúrmunka), melyeket kettős filigrán keretez. Négy darab van belőlük. H: 2,8 cm. (MNM ltsz. 61.20.1–4.B.). Főleg keleti, oroszországi leletekből ismert, 12–13. századi gyöngytípus.⁶⁸ Csehországból is ismerjük jó párhuzamát a Roudnice nad Labem-i kincsből. Ott a 10–11. századra kelteznek.⁶⁹

A következő tárgycsoport, ami gyakoriságát és rokonságát tekintve is szoros kapcsolatban van a fémgyöngyökkel, a kosaras fülbevalók. A fülbevalók kosárkái gyakorlatilag bizonyos gyöngyökből alakultak, vagy szerkezetük, felépítésük azonos, de mindenképpen szoros kapcsolatban állnak egymással. Először a bizonyosan törtezüstnek tekinthető típusokat és helyi utánezataikat vesszük sorra.

20. *Ducó 533. sír* (Nyitra m., ma Ducové, Szlovákia). Abból a sírból, amelyből a 9 db filigrán kosaras gyöngy is származik, egy kosaras fülbevalópár is előkerült. Az S végű karikára 7 filigrán kosár van felforrasztva. A kosarak közül, a fénykép alapján, a középső szerkezete egyáltalán nem ismerhető fel, a többi hat kosár valószínűleg 6–6 szíromlevélből épül fel. Úgy látszik, mintha egyetlen huzalból hajlították volna a félkosarakat. M: 2,8–3,2 cm. Szent László pénze keltezi.⁷⁰

21. *Ducó 430. sír.* Ezüst kosaras fülbevaló, S végű karikára felhúzott három filigrán kosár, melyekből egy már hiányzik. Szerkezete a felvétel alapján nem állapítható meg.⁷¹

22. *Eger – Vár, 313/i sír* (Heves m.). A vár területén létesült 10–11. századi temetőben feltárt gyermek sírból egy töredékes, háromkosaras ezüst fülbevaló került elő. A kosarak S végű karikára vannak felhúzva, a szélső kosarak gömbölyűek, a középső tojásdad alakú. Szerkezete a közleményből nem derül ki, de rajza alapján azonos lehet az ószéplaki (Nyitra m., ma Krásno, Szlovákia) fülbevalóval, azaz négy-négy filigrán karikából áll a kosár. A középső kosáron hiányzik a felső spirálkúp. A sírban Kálmán (1095–1116) pénze volt.⁷²

23. *Esztergom-Kovácsi* (Esztergom m.). 1952-ben a Szt. János evangélista tiszteletére szentelt templomnál, a feltárt sírok egyikéből kosaras függőpár került

⁶⁷ Zora Liptákova: Slovenské pohrebisko z X–XI. storočia v Úľanoch nad Žitavou. Slovenská Archeológia 11. (1963) 11.; Bohuslav Chropovský: Vyznamné slovanské náležíška na Slovensku. Bratislava 1978. 111. (6. sz. kép).

⁶⁸ Rybakov, B. A.: Russkoe prikladnoe iskusstvo X–XIII. vekov. Moszkva 1971. 27–30. sz. képek.

⁶⁹ Jiří Militky: Schmuckhort. In: Europas Mitte um 1000. i. m. 114.; Michal Lutovsky: Raně středověké šperky ruského původu v Čechách. Časopis Národního Muzea 155. (1986) 2–7., 7. sz. kép. A kincsen volt még két gömb alakú áttört lemezgyöngy is, az áttörések felett kettős filigránkarikával. Hasonló gyöngyök Magyarországon is előkerültek szórványosan (pl. Mindszent-Könnű János földje), l. Széll Márta: Elpusztult falvak, XI–XII. századbeli régészeti leletek Szentes határában. Dolgozatok a Szegedi Tudományegyetem Régiségtudományi Intézetéből 18. (1942) 131. (9. t.: 16–17.).

⁷⁰ Ruttkay, A.: i. m. 128. (21. sz. kép); Europas Mitte um 1000. i. m. 150–51.

⁷¹ Ruttkay, A.: i. m. 129. (16. sz. kép: a bal oldalon).

⁷² Kozák Károly: Az egeri vár Árpád-kori temetőjének feltárása III. Agria 22. (1986) 9., 18., 14. sz. kép.

elő I. András (1046–1060) pénzével. Fettich Nándor rajzáról csak annyi derül ki, hogy az épebb fülbevalón filigrán kosár volt, de a pontos szerkezetet nem mutatja. Nagyító alatt látszik, hogy az egyes gyöngyöket (kosarakat) két félkosárból forrasztották össze, ezeket pedig három volutából illetve perecből állították össze. A voluták bepödrött végei két karikát képeznek és egy négyszöget, rombuszt zárnak közre. A sima dróton sűrűn felforrasztott, egészen apró karikák, és bennük granulák ülnek (MNM, ltsz.: 52/1925.4–9.)⁷³. A fülbevaló jó párhuzama a Žateci (Saaz) kincsben is előfordul.⁷⁴

24. *Nyáregyháza-Pusztapótharaszti* (Pest m.). Kincslelet egyetlen kosaras fülbevalója, ezüst S végű karikára erősített három tojásdad kosárral. A két szélső kosár kisebb és fekvő, a középső álló alakú és nagyobb, miközben a felfűzésre szolgáló lyukak felett sima ezüsthuzalból készült spirálkúp van, felül kisebb, alul dupla nagyságú. Az alsó spirálkúpon négy sorban granulák ülnek, nagyobb gömböcske zárja a kúpok végét is. A kosarak négy-négy filigrángyűrűből vannak összeforrasztva, a karikák érintkezése felett szintén kis gömböcsök ülnek. M: 6,1 cm. A kincsben 1756 db pénz is volt. A lelet elrejtési ideje a tatárjárás (1241). A fülbevaló formai mintadarabja az ószéplaki (Nyitra m., ma Krásno, Szlovákia) temető 177. sírjában talált bronzfülbevalónak, azzal a különbséggel, hogy az ószéplaki utánpótlás 100 évvel korábbi (ami azt mutatja, hogy az előképek valójában sokkal korábbiak is lehetnek)!⁷⁵ A törtezüst kincsek területéről nem ismerem megfelelőjét de a kosarakhoz csatlakozó spirálkúp az ún. csillag alakú fülbevalónak is alkatrésze és más fülbevalókon is előfordul.⁷⁶

25. *Nyitrasárfő* (Nyitra m., ma Nitrianska Blatnica, Szlovákia). Alexander Ruttkay közöl egy háromkosaras fülbevalót, amely szinte hasonmása az előbbi fülbevalónak. Anyaga bronz, erre utal mérete is (M: 5,6 cm). Az alapékszer egy S végű hajkarika, mindhárom kosár négy-négy kettős filigrándrótból van kialakítva. A karikák érintkezési pontja felett kis sima huzalgűrűkben ül a granula. A középső kosár lyukai felett filigránból készültek a spirálkúpok, melyeket alul négy, felül egy gömböcs zár le. A kosarakat egy oldalról a karika S vége, más oldalról a karikára tekercselt drót fogja közre és rögzíti.⁷⁷

26. a. *Ószéplak 177. sír* ((Nyitra m., ma Krásno, Szlovákia). Bronz fülbevaló, mindkét végén S alakú karikán helyezkedik el a három kosárka. A két szélső tojás fekvő helyzetű, a középső álló, alul és felül egy-egy kúpos spiráltekercsel a felfűzésre szolgáló lyukak helyén. A fekvő kosarak mindkét félgömbje hat-hat filigrán-

⁷³ Zolnay L.: i. m. 3. kép: 1., 2.; Horváth István – H. Kelemen Márta – Torma István: Komárom megye régészeti topográfiája. Esztergom és a dorogi járás. Magyarország Régészeti Topográfiája 5. Bp. 1979. 177., 178.

⁷⁴ Preidel, H.: i. m. 550., 578.; Rudolf Turek: Zur Herkunft der böhmisch-mährischen Hack-silberfunde. Vznik a počátky slovanů 6. (1966) 234–235.

⁷⁵ Parádi Nándor: Pénzekkel keltezett XIII. századi ékszerek. A Nyáregyháza-pusztapótharaszti kincslelet. Folia Archaeologica 26. (1975) 176. (2. sz. kép: 3., 3. sz. kép: 7.).

⁷⁶ Pl. Psary, pow. Ostrów, l. Slaski – Tabaczynski: i. m. 20. t.; Lisówek pow. Rzepin, l. uo. 11. t.; Sejkowice, pow. Gostynin, l. Gupieniec – Kiersnowski: i. m. 18. t.; Maria Dekówna – Ewa Statterówna: Wczesnosredniowieczny skarb srebrny z Sejkowicz, pow. Gostynin. Wrocław 1961. 22. t.

⁷⁷ Ruttkay, A.: i. m. 129. (16. sz. kép: középen).

ból készült szíromlevélből áll. A sírban 11–12. századi magyar anonym denárok voltak.⁷⁸

26. b. *Ószéplak 995. sír.* Bronz fülbevaló, S végű hajkarikára húzott filigránkosár, amely fekvő tojás alakú. Mindkét fél (jobb és bal) hat-hat szíromlevélből áll, egyetlen huzalból hajlítva. Kora 12. század vége, 13. század eleje.⁷⁹

27. *Budapest-Rákospalota 89. sír* (Pest m.). Ezüst S végű hajkarikára felfűzött egyetlen kosár, amely alul és fölül négy-négy kettős karikából van összeforrasztva. A kettős karikákat egyetlen sima huzalból kétszer tekerték, a sima drótot pedig rovátkolták. Alul négy nagyobb gömböcsből álló gúla zárja a kosarat. M: 3,8 cm. A temető 11. század végi részéből származik. A fülbevaló a kosaras gyöngökkel díszített önálló típust képviseli.

28. *Gyöngyöspata 1. sír* (Heves m.). F fiatal nő koponyájának mindkét oldalán volt egy kosaras fülbevaló. A karika valószínűleg S végű volt, erre volt egy rövid pánton függesztve a négy-négy kettős, egymásba illő filigrán karikából álló kosár, melynek sima drótból készült spirálkúp és kis gömböcs zárta le az alját. M.: 2,5 cm.⁸⁰

29. *Nagykamarás-Bánkút* (Békés m.). Feldúlt sírból származó bronz fülbevaló kosaras gyönggyel. Szokatlanul kis karikán pántra erősített kosaras csüngő, amely négy-négy fémkarikából áll. Az alsó fémkosárhoz egy vízszintes pálcára forrasztott három hengerke csatlakozik (mint egy antenna). A karikák technikája a közleményből nem derül ki. Kétségtelenül az előbbi fülbevalók egy variációja.⁸¹

30. *Nyitra-Zoboralja 130. sír* (Nyitra m., ma Nitra-amfiteater, Szlovákia). Háromdobos fülbevaló (*kolczyk typ z 3 paciorkami cylindrycznymi*),⁸² ezüst karikájának egyik vége bepödrött. Ez akadályozza meg a három henger alakú dísz, hogy elcsússzon. A dobok fedele domború, az alsó lapja sima, és filigránnal szegélyezett. A hengerpalástokon két-két S alakú filigrán huzal van, a dob középvonalában egyszerű, sima huzalból választó vonalat forrasztottak fel. A dobok Á: 6 mm, a karika Á: 2 cm.⁸³

31. *Oroszvár 41. sír* (Moson m., ma Rusovce, Szlovákia). Ezüst félhod alakú fülbevaló lánccsüngőkkel. Karikájának alsó íve pánntá szélesül, melyet granuláció szegélyez. A karika belső ívéhez köszelet alakú körlemez csatlakozik, rajta hat granulációs háromszög áll csúcsával lefelé. A lemez felső szegélyére fekvő hullámlemez forrasztottak. A karika alsó ívén négy granulációval szegélyezett sima drótkarika szolgál fülek gyanánt, melyekről láncon kacsaláb alakú csüngő lóg. Ma már mindegyik fülbevalóról két-két lánc hiányzik, a csüngőkből is csak egy van meg. M: 7–8 cm, Sz: 2,8 cm.⁸⁴ A fülbevaló érdekessége, hogy átmenetet képez a

⁷⁸ *Oldrich Krupica*: Pohrebište z XII–XV. stor. v Krasne na Slovensku. Arch.Rozhl. 5. (1953) 103. sz. kép.; *Uő*: Stredoveké Krásno. Zapadne Slovensko 5. (1978) 211–212., 22. t. 4–5.

⁷⁹ *Krupica, O.*: Stredoveké Krásno i. m. 248., 3. t. 8.

⁸⁰ *Szabó János Győző*: A gyöngyöspatai Szent Péter templom. Agria 21. (1985) 22., 43. (19. sz. kép: 11.) és 36a. sz. kép.

⁸¹ *Bálint, Csanád*: Südungarn im 10. Jahrhundert. (Studia Archaeologica 11.) Bp. 1991. 241., no. 180., 62. t. 7.

⁸² *Kostrzewski, J.*: i. m. 154.

⁸³ *Pavol Čaplovič*: Slovenské pohrebište v Nitre pod Zoborom. Slovenská Archeológia 2. (1954) 21., 12. t. 4.

⁸⁴ *Szóke B.*: A honfoglaló és kora Árpád-kori i. m. 50., 9. t. 12.

finom, aranyból készült bizánci áruk⁸⁵ és a törtezüst leletekben előforduló, egészen leegyszerűsödött változatok között. Az oroszvári függők példája utalhat arra, hogy milyen átmenetek léteztek a kincsleleteket alkotó egyéb ékszerek esetében is. Egyben arra is rámutat, hogy a mintaképek valóban a bizánci ékszervevényből származtak, mégha közbülső minőségű darabok jelenleg hiányoznak is. Pontos párhuzamát ugyan nem ismerem, de hasonló láncos fülbevalók számos lengyelországi leletben is előfordulnak.⁸⁶

32. *Karos-Eperjesszög II. 49. sír* (Zemplén m.). A már említett gyöngy mellett találtak egy felfűzve használt tárgyat, amely kaptorgának határozható meg (*typ kaptorgi prostokatne*).⁸⁷ A két hengerből álló, egybeszabott csüngő egyik végén zárt, a másik lezáratlan. A lezárt vég ezüstlapjai filigránnal kereteltek, középen kis filigrán koszorú foglal helyet, benne ezüst gömböcs ül. A kettős henger egyik oldala, a hátlap, tagolatlan sima ezüstlap. Az előlap a hengerek képzeletbeli érintkezési vonalán be van mélyítve. Az előlap bemélyítésében lapjára fektetett kígyózó ezüstszalag van felforrasztva, ennek két oldalán laza granulációsorral. A hengerek mindkét végénél és a hengerek hosszában is több sávban két-két azonos irányban csavart filigrándrótt fut körbe szegély és osztósvá gyanánt. Rajtuk granulációs sor van. Az öt hosszanti sávra tagolódo előlapon garnuláció háromszögek vannak, a középfelé nézően három-három, a külső sávokban kettő-kettő. A felső szélen van a felfüggesztésre szolgáló két lyuk. H: 23 mm, Sz: 10 mm, M: 20 mm.⁸⁸ Jó párhuzama van a Poznan I. kincsben.⁸⁹ A kaptorgák (német *Kapselberlock*) tulajdonképpen ereklyetartók, illetve maguk is amulettek. Korai arany változataik könyv alakúak és kisméretűek. Az új, barbár környezetben anyaguk ezüstre vált, méreteik jelentősen megnőnek.⁹⁰

A törtezüstök köréhez számos nyakperec típus is tartozik. A gyöngyök és fülbevalók után ezek a leggyakoribb tárgyak. A magyar sírleletek közül legkorábbi a galgócói, de bizonyos nyakpercek készítése kora ennél korábbi is lehet.

33. *Etyek-Richard puszta* (Pest m.). A máig közöletlen törtezüst lelet legjellemzőbb leletei az S végű hajkarikák, több féle ezüsthuzal, nyak- és karperecek töredékei, darabjai, köztük ún. *Fuchsschwanzkette* maradványai. A lelethez 39

⁸⁵ Kecel, Páty, l. *Tettamanti Sarolta*: A honfoglalás és államalapítás kora. In: Kincseink. Szentendrei Képtár 2000–2001. 23. (19. sz. kép); Sárrétudvari-hízóföld, l. *M. Nepper Ibolya*: Hajdú-Bihar megye 10–11. századi sírleletei I–II. Bp.-Debrecen. 2002. I. 323–324., II. 279. t.; Versecvát, Konstantinápoly, l. *Ernst Kitzinger*: Handbook of the Byzantine Collection in Dumbarton Oaks. Washington 1967. 64. no. 231.; *Mesterházy Károly*: Bizánci és balkáni eredetű tárgyak a 10–11. századi magyar sírleletekben I. Folia Archaeologica 41. (1990) 92–94.

⁸⁶ Piaski Dromino, pow. Kamien Pomorski, l. *Kiersnowscy, T i R.*: i. m. 80., 121. 13. t. 2., 14..t. 2.; Alexanderhof, Kr. Prenzlau, l. *Kiersnowscy, T i R.*: i. m. 21., no. 1. 2. t.; Wielonek, pow. Szamotuly, l. *Slasky – Tabaczynski*: i. m. 70. no. 143. 23. t.; *Kostrzewski, J.*: i. m. 157–160.

⁸⁷ *Kostrzewski, J.*: i. m. 196.

⁸⁸ *Révész L.*: A karosi i. m. 25., 68. és 141..t.

⁸⁹ *Slasky – Tabaczynski*: i. m. no. 97. 18. t.

⁹⁰ *Wladislaw Duczko*: Birka V. The filigree and granulation work of the Viking Period. Stockholm 1985. 61–63.; *Michael Corsten*: Die Buchförmigen Anhänger des frühen Mittelalters. Fornvännen 86. (1991) 183–189.; *Ingo Gabriel*: Hof- und Sakralkultur sowie Gebrauchs- und Handelsgut im Spiegel der Kleinfunde von Starigard/Oldenburg. Bericht der Römisch-Germanischen Kommission 69. (1988) 181–184., Abb. 31. 1–2.; *Tatiana Štefanovičova*: K otazke vyznamu predmetu ako amuletu. Sbornik Praci Filozofické Fakulty Brněnské Univerzity. Studia Minora 5. (2000) 113–117.

ezernél több érme tartozik Kálmántól (1095–1116) IV. Béláig illetve a tatárjárásig (1241). Nyilván ez is oka volt a feldolgozatlanságnak. Az ékszerek és töredékek súlya 586 g (MNM Ltsz.25/1899.1–102, 11/1904.1–102).⁹¹

34. *Galgóc* (Nyitra m., ma Hlohovec, Szlovákia). A 10. század első harmadának végére keltezhető sírból (Nasr ibn Ahmed dirhemje 918/919-ből) került elő egy összesen hat ezüst drótból sodort nyakperec. A három pár, páronként is csavart huzal a kapcsolószerkezet felé elvékonyodik, sodrása sűrű lesz, és két lapos fűzfalevél alakú, mindkét végén kampóban végződő lemezzé van elkalapálva. Á: 12,5–13,5 cm.⁹² Hasonló nyakpercek számos kincsből ismertek az Oderától nyugatra és keletre egyaránt.⁹³

35. *Letkés-téglaégető 2. temető* (Pest m.). A szórványleletek között van egy nyaklánc töredéke. Az egy szál láncosan hurkolt nyaklánc anyaga ismeretlen (bronz?), csak rajzát mutatja be az ásató.⁹⁴

36. *Nyitra-Zoboralja 27. sír* (Nyitra m., ma Nitra-Amfiteater, Szlovákia). Nyaklánc finom bronzszáלבól hurkolva, a láncszemek ötoldalas fonatot adnak ki. Ennek a nyakláncnak a zárószervezete volt az a két fűzfalevél alakú kapocs, amit az ásató Pavol Čaplovič önálló tárgyként közölt. A tévedést már Szőke Béla javította.⁹⁵

37. *Sorokpolány 150. sír* (Vas m.). A gyermeksírban a szegycsonton nyakperec darabjai voltak. A két kis töredék mikroszkópos vizsgálata alapján egyetlen vékony bronzhuzalból láncosan hurkolták. Így eléggé laza, négyoldalas csövet kaptak.⁹⁶

A nyakláncok díszítésére, olykor a teljes nyaklánc kialakításához félhold alakú csüngőket használtak. Két fő típusuk van: az aranyból vagy ezüsből készült lunulák filigrán és granuláció díszítéssel, lemezes kúpos rátétekkel, vagy bronzból, ólomból öntött utánzataik.⁹⁷ A Kárpát-medencében csupán egyetlen ezüst lemezes példányt találtak. Kralovánszkynál nem szerepel.⁹⁸

⁹¹ Fehér G. – Éry K. – Kralovánszky A.: i. m. 305. sz. tétel. Hibás adattal, l. *Leena Tomanterä: Jewellery or Technology imported? The late Iron Age and relate problems. Memoires de la Societé Finno-Ougrienne* 194. (1986) 272.; jó adattal, l. *Leena Tomanterä: Braid, Weawe and „Foxtail”*. *Iskos* 4. (1984) 70–71.

⁹² Römer F.: *A galgóc* i. m. 165–166.; *Hampel József: A honfoglalási kor hazai emlékei*. In: *A magyar honfoglalás kútfői*. Szerk. Pauler Gyula, Szilágyi Sándor. Bp. 1900. 533.; *Anton Točík: Alt-magyarische Gräberfelder in der Südwestslowakei*. Bratislava 1968. 26., 17. t. 7.; *Fettich Nándor: A honfoglaló magyarság fémművészete. Die Metallkunst der landnehmenden Ungarn*. (Archaeologia Hungarica 21.) Bp. 1937. 77., 51. t.; *Szőke B.: A honfoglaló és kora Árpád-kori i. m. 92.; Europas Mitte um 1000. i. m. 319.*

⁹³ Rügen szigetén Hiddensee, arany nyakperec, l. *Peter Paulsen: Der Goldschatz von Hiddensee*. Mannus 26. (1934) 87–88, Abb. 1–2.; *Joachim Herrmann – Peter Donat: Corpus Archäologischer Quellen zur Frühgeschichte*. Lief. 2. Berlin 1997. lh. 41/221.; Schwaan, Kr. Bützov: *Herrmann Joachim szerk. Die Slawen in Deutschland*. Berlin 1985. 29. t.; Psary, pow. Ostrów, l. *Slaski – Tabaczynski*: i. m. 24., 9. sz. kép.; Lubowo, pow. Szamotuly, l. *Slaski – Tabaczynski*: i. m. 39., 12. sz. kép, stb.

⁹⁴ *Bakay Kornél: Honfoglalás- és államalapítás kori temetők az Ipoly mentén. Studia Comitatus* 6. (1978) 55. t. 6.

⁹⁵ *Pavol Čaplovič: Slovenské pohrebište v Nitre pod Zoborom. Slovenská Archeológia* 2. (1954)10., 8. t. 1.; *Szőke B.: A honfoglaló és kora Árpád-kori i. m. 93–94.*

⁹⁶ *Kiss G.: Vas megye i. m. 167., 67. t.*

⁹⁷ *Sylvia Malachowska: Wczesnosredniowieczne zawieszki półkieszycowate znalezione na terenie ziem polskich. Archeologia Polski* 43. (1998) 37–127.

⁹⁸ *Kralovánszky Alán: Adatok a Kárpát-medencei X–XI. századi félholdalakú csüngők kérdéséhez. Archaeologiai Értesítő* 86. (1959) 76–82.

38. „*Királyföld*” / *Königsboden* (ma Románia). Ezüst lemezlunula. A már megvásárlásakor is erősen csonka példányt fel sem ismerték.⁹⁹ Azóta pedig tovább is pusztult, töredezett a felszíne és a széle is. Csupán a függesztőfüle ép. Típusa és díszítése a Zawada Lanckoronska-i lunulával egyezik (*Gnesdowo typ*). A leletben levő szőlőfürtös fülbevalók (Denis-i típus) kelteznek.¹⁰⁰

A ruházat összekapcsolására szolgáltak állítólag a fűzfalevél alakú páros kapcsok (*klamry*), melyeknek egyik vége kampóban végződik, a másik pedig kétfelé pödörődő huzalban, nyilván a felvarrás miatt. Előfordulnak azonban mindkét végükön ellenkező irányban behajló kampós megoldások is. A mi példányaink az utóbbi változathoz, az egytagú típushoz tartoznak, melynek fő elterjedési területe az Oderától nyugatra van. Anyaguk is bronz, mint az egytagú típusnak általában. Szerepük bizonytalan.¹⁰¹

39. *Gyula-téglagyár 79. sír* (Békés m.). Egy darab bronz fűzfalevél alakú kapocs. Felvarrásra szolgáló vége hiányos. H: kb. 5 cm.¹⁰²

40. *Székesfehérvár-Sárkeresztúri út 12. sír* (Fejér m.). A valószínűleg női sírban a jobb könyök mellett találtak egy fűzfalevél alakú bronz lemezt, mindkét vége azonos irányba visszahajlott. Egyik vége keskeny kampóban végződik, a másik gyűrűsen bepödrott. Előlapját poncolt hálós minta díszíti. H: 5,75 cm.¹⁰³

A törtezüst kincsekben, de a lengyel temetkezésekben is gyakran fordulnak elő fonott gyűrűk.¹⁰⁴ Magyarországon azonban olyan számban kerülnek elő a 11. századi temetőkből, hogy fel kell tételeznünk: a mintadarabokat hamarosan hazai készítményekkel váltották fel. Leginkább azokban az esetekben számolhatunk igazi importáruval, ha különösen ritka és szép fonású darabokkal találkozunk. Ilyeneket ismerünk Székesfehérvárról és Ducórol (236. sír) sodrott,¹⁰⁵ illetve Tiszalúc-Sarkad pusztáról fonott változatban.¹⁰⁶

⁹⁹ Hampel József (Kövér Béla): Újabb adatok i. m. 242.

¹⁰⁰ Mesterházy K.: A királyföldi kincs i. m. 60.; Zoll-Adamiková, H.: The Early Mediaeval Hoard i. m. 96., 108.; Korzuhina, G. F.: Russkie klady. Moszkva 1954. 8. t.

¹⁰¹ Heinz Knorr: Westslawische Gürtelhaken und Kettenschliessgarnituren. Offa 27. (1970) 42–104.; Gabriel, I.: Hof- und Sakralkultur i. m. 207–209.; Koszrzewski, J.: i. m. 193–196.

¹⁰² Bakay K.: Honfoglalás és államalapítás kori temetők i. m. 64. t. 14.

¹⁰³ Marosi Arnold: Székesfehérvár honfoglaláskori temetői. Archaeologiai Értesítő 39. (1920–1922) 1. sz. kép: 7.; Bakay, Kornél: Gräberfelder aus den 10–11. Jahrhunderten in der Umgebung von Székesfehérvár und die Frage der fürstlichen Residenz I. Alba Regia 6–7. (1965–1966) 63., XLV t. 9.

¹⁰⁴ Jiři Slama: K Česko-polským stykům v 10. a 11. století. Vznik a počátky slovanů 4. (1963) 253. Lengyel kincsekben: Malczkowo, pow. Slupsk, magyar pénzsekkel, l. Kiersnowscy, T. i. R.: i. m. 65., 10. t. 1., 4.; Lupawa, pow. Slupsk, l. Kiersnowscy, T. i. R.: i. m. 64–65., 9. t. 1.; Slupsk II., l. Kiersnowscy, T. i. R.: i. m. no. 154., 96–97., 20. t. 2.; Nederlandin bei Angermünde, l. Mechthild Schulze-Dörrlamm: Das Reich der Salier. Katalog. 170–171. Temetőkből: Strzemieszyce Wielkie, pow. Bedzin, l. Helena Zoll Adamiková: Wczesnosredniowieczne cmentarzysko szkieletowe Malopolski I. Wroclaw-Warszawa-Kraków 1966. 23. t. 4.; Jozef Marciniak: Cmentarzysko szkieletowe z okresu wczesnosredniowiecznego w Strzemieszycach pow. Wegrów; Kristina Musianowicz: Granica mazowiecko-drehoviicka i. m. 1. t. 6.; Lutomiersk 94. sír, l. Andrzej Nadolski – Andrzej Abramowicz – Tadeusz Poklewski: Cmentarzysko z XI. wieku w Lutomiersku pod Lodzia. Łódź 1959. 103. t. 2., 63. t. 8., 103. t. 1., 63. t. 7. (93. sír), 63. t. 10. (96. sír). Eredetük a skandináv leletek szerint északon keresendő, ahol arany változataik sem ritkák, l. Jan Zak: „Importy” skandinawskie na ziemiach zachodnioslowianskich od IX do XI wieku (czeszc analiticzna). Poznan 1967. 223–225.

¹⁰⁵ Marosi A.: Székesfehérvár honfoglaláskori temetői i. m. 26. (1. sz. kép: 7.); Ruttkay, A.: i. m. 12.

¹⁰⁶ Kovács László: A Tiszalúc-Sarkadpusztai (Borsod-Abaúj-Zemplén m.) 11. századi magyar temető (előzetes jelentés). Archaeologiai Értesítő 111. (1986) 221.

Magyarország a törtezüst kincsek elterjedésének déli peremén fekszik. Szóke Béla Miklós egyenesen e kincsek külön csoportját keresi a Kárpát-medencében.¹⁰⁷ A kincsek mindenhol az adott terület ékszeranyagából állnak össze (lásd Jakimowicz csoportjait),¹⁰⁸ amelyhez járulnak még a pénzek. Mivel azonban maguk az ékszerek is pénz-funkciót tölthettek be, a pénzekhez hasonlóan nagyobb területre kerültek el, mint ahol divatban voltak. Így kerültek messze földre teljesen idegen ékszerek, és készültek ezek mintájára több-kevesebb számban utánzatok. Magyarországon azonban nem képződtek törtezüst kincsek, mert az értékmérő vagy a bizánci solidus volt, vagy a marha, a tinópénz, amiről Szent István törvényei tanúskodnak.¹⁰⁹ Ennek ellenére a magyarországi sírleletekben is előfordulnak olyan ékszerek, amelyeket típusuk és anyaguk alapján közéjük számítunk, még akkor is, ha a törtezüst leletek elterjedési területén nem találkozunk velük. Ilyenek az egyetlen kosaras gyönggyel díszített fülbevalók (Ószéplak), a csüngőként használt kosaras gyöngyök (Budapest-Rákospalota, Gyöngyöspata, Bánkút), a háromkosaras fülbevalók egy csoportja (Nyáregyháza, Esztergom, Nyitrasárfő, Eger). Számolnunk kell azzal a lehetőséggel, hogy a Balkánról vagy Bizánctól hozzánk eljutott ékszerek utánzatairól van szó, amelyek cseh, lengyel vagy orosz területen már újra más formában készültek.

A törtezüst kincsek összetételében jelentős szerepe van a bennük lévő ékszerek időrendjének. Ezt az időrendet általában a kincsekben levő pénzek alapján dolgozták ki. A sírleleteket nem vették figyelembe, mert a kincsek elterjedési területén, a szláv lakóterületeken nincsenek 10. századi csontvázas temetők, a hamvasztásos sírokban pedig nincs ékszer. A magyar sírokban talált ezüstgyöngyök és más ékszerek viszont fontos időrendi támpontot adnak a törtezüst kincsek keltezéséhez.¹¹⁰ Mindazok a sírok, amelyekben a honfoglaló magyarok első generációjához tartozó halottak lehetnek (pl. Galgóc, Karos, Csabacsúd, Bashalom) azt bizonyítják, hogy a velük eltemetett ékszerek legalább a 10. század első harmadában már használatban voltak. Így bizonyos, hogy mintegy 50 évvel korábbiak, mint a pénzzel keltezett kincsekben való feltűnésük. Ezek a típusok a dudorrátétes gyöngyök (Csabacsúd), a kettős csonka gúla vagy másként kettős piramis alakú gyöngyök és az ovális gyöngyök (Karos, Bashalom), az egyszerű kaptorgák (Karos), a gyulai kapocs, a galgóci nyakperec. A következő csoportot a volhiniai fülbevalókkal együtt talált ékszertípusok jelenthetik (Nagykövesd, Ibrány, Sorokpolány, a királyföldi kincs). Ezek többnyire továbbélő változatok, vagy egyszerűen értékmérőként tovább használt ékszerdarabok. A temetőben más tárgyakkal előkerült oroszvári fülbevalók is a korábbi időre keltezhetők (morva díszgombbal együtt kerültek elő). Már inkább a 11. század elejére keltezhető a dobokai csüngő,

¹⁰⁷ Szóke B. M. – Vándor L.: A pusztaszentlászlói i. m. 75–76.

¹⁰⁸ Jakimowicz, R.: i. m.

¹⁰⁹ Szóke Béla szerint a marha és a prém töltötte be a pénz szerepét, l. Szóke B.: A honfoglaló és kora Árpád-kori i. m. 101.; *Hóman Bálint*: A magyar pénzverés Szent István korában. Századok 50. (1916) 126.

¹¹⁰ A magyar temetkezésekben előforduló törtezüst ékszerekkel egyáltalán nem számoltak. Jellemző, hogy H. Kóčka-Krenz összefoglaló munkájában 651 tételből áll a felhasznált tanulmányok jegyzéke, de egyetlen magyar adat sincs közöttük, l. *Hanna Kóčka-Krenz*: Bizuteria pólnocno-zachodnio-slowianska we wczesnym sredniowieczu. Poznan 1993.

a darufalvi kincs, a letkési, sorokpolányi és nyitrai hurkolt huzalú nyakpereg, a nyitrai háromdobos fülbevaló. A 11. század közepét képviseli a halimbai ovális gyöngy, az esztergomi kosaras fülbevaló, valószínűleg a csápori gyöngyök, a zsitvabesenyői gyöngy. A 11. század utolsó negyedére és a következő évtizedekre jellemzőek a háromkosaras fülbevalók (Ducó, Zsitvafödemes, Nyitrasárfő, Eger), amelyeknek néhány példánya még a 13. század elején is előfordul kincsben (Nyáregyháza). Ezeket a helyi mesterek utánozzák is, és bronz másolataik is feltűnnek (Ószéplak). A kosaras gyöngy-csüngős fülbevalókkal és a bronz nyakperecekkal együtt alkotják a kárpát-medencei törtezüst-horizontot, amely ezen a területen természetesen nem törtezüst.

A felsorolt 31 lelőhelyről származó ékszerek Magyarországra döntő többségükben Lengyelország felől érkeztek. Erre mutat időrendjük. Amikor a 920–930-as években feltűnnek a honfoglaló magyaroknál, akkor sem Morva-, sem Csehországban még nem ezek voltak az ékszertípusok. Más szempontok alapján ugyanerre az eredményre jutott Eligia Gassowska és Krzysztof Wachowski.¹¹¹ Ezért kétséges, hogy milyen fokú, és eredményességű volt az a morva hatás, ami kétségtelenül kimutatható a lengyel és cseh fémművéségben,¹¹² de amelynek értékelése hullámzó.¹¹³

A törtezüst kincsek ékszereinek kialakulásában eddig is komoly szerepet szántak a bizánci ötvösségnek.¹¹⁴ A magyarországi leletek alapján néhány összefüggésre kell a figyelmet felhívni. A sejkovicei kincs egyik ezüst gyűrűje¹¹⁵ a honfoglalás kori magyar sírok bizánci aranygyűrűinek változata.¹¹⁶

Mechthild Schulze-Dörrlamm hívta fel a figyelmet arra, hogy a kereszt alakú csüngővel díszített fülbevalók, amilyenek például a Néderlandin-i (Brandenburg) kincsben is előfordulnak, valószínűleg bizánci eredetűek. Az esztergomi staurotheka egyik zománcképén, amely Ilona (Helena) császárnőt ábrázolja, a császárnő fülében láthatunk ilyen vagy hasonló fülbevalót.¹¹⁷ A kosaras fülbevalók ezüst és bronz változatainak előképe is Bizáncban keresendő. E tekintetben Dekówna kutatásai új lehetőséget mutatnak a kosarak szerkezetének felderítésével. Míg a morva arany és ezüst fülbevalók kosarain három-három pereg vagy voluta alakú filigrán az alapegység, amiből a félkosárt, illetve a kosarat összeforrasztják, addig a törtezüstök fülbevalóin ez a szerkesztés nem fordul elő. Tehát más műhelyhagyományokból merítették példáikat a lengyel ötvösök.¹¹⁸ Ez a közvetlen

¹¹¹ *Eligia Gassowska*: Bizancjum a zieme polnocno-zachodnio-slowianskie we wczesnym sredniowieczu. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdansk 1979. 169.; *Krzysztof Wachowski*: Ziemia Polska i Wielkie Morawy. Studium archeologiczne, kontaktów w zakresie kultury materialnej. Przegląd Archeologiczny 29. (1981) 190.

¹¹² *Slama, J.*: i. m. 261.

¹¹³ *Wachowski, K.*: Ziemia Polska i. m. 190–196.; *Zoll-Adamiková, H.*: The Early Mediaeval Hoard i. m. 111., 115.

¹¹⁴ *Gassowska, E.*: Bizancjum a zieme i. m. 169–170.; *Wachowski, K.*: Ziemia Polska i. m. 178–182.

¹¹⁵ *Dekówna, M. – Statlerówna, E.*: Wczesnosredniowieczny skarb i. m. 29. t. 4.

¹¹⁶ *Mesterházy K.*: Bizánci és balkáni eredetű tárgyak a 10–11. századi magyar sírleletekben II. *Folia Archaeologica* 42. (1991) 157–160.

¹¹⁷ *Mechthild Schulze-Dörrlamm*: Slawische Hacksilberfunde des 11. Jahrhunderts. In: *Das Reich der Salier*. Katalog. Sigmaringen 1992. 168–171.

¹¹⁸ *Dekówna, M.*: Zausznice koszyckowate i. m. 113.

hatás Bizáncból indult ki, és egyik útja a Kárpát-medencén át vezetett. Ezért a magyarországi anyagban valahol fel is kell találni ezeket a nyomokat. Az egyik ilyen mintadarab a Novi Banovci-i arany fülbevaló. A Hampel által bemutatott rajza a fő vonásokat árulja el magáról.¹¹⁹ Annyi látszik, hogy bordázott S végű arany karikára van a három kosár felerősítve, s minden kosár négy-négy filigránkarikából áll. A középső kosár alját 4 gömböcsből álló gúla zárja le. Kitűnő színes felvétel látható róla viszont az arezzoi kiállítás katalógusában.¹²⁰ Egy-egy karika háromszor körbetekercselt filigránhuzalból áll, a filigrántekercseket hálósan szerkesztett filigránrácsba helyezték el.

Valódi meglepetés volt a Dunaújvárosban, a régi Dunapentelén talált arany kosaras fülbevaló. Bár közlése már 1991-ben megtörtént,¹²¹ a helytörténeti kiadványban nem figyeltek fel rá. A fülbevaló természetes nagyságú rajza sem mond sokat, mert a kosarak szerkezetét még szabad szemmel sem könnyű megfigyelni. A kosarak filigrándrótból készültek, minden kosár két félkosárból, és minden félkosár négy filigrángyűrűből áll össze. A karikák kettősek, de egyetlen szálból tekercselték őket kétszer, és a drótot rejtetten átvezették a következő karikához. Bár a filigránt nem tudtuk folyamatosan követni, mégis úgy látszik, hogy a félkosarak alul és felül két-két nyolcas alakú drótgűrűből készültek. A középső kosár felső részét spirálkúp zárja, a végén egy nagyobb gömböccsel, alján pedig öt kisebb gömböcsöt forrasztottak fel. M: 3,2 cm, Sz: 2,9 cm, súly: 7,36 g.

Ez a szerkezet merőben idegen a morva készítményekétől, és bizonyára bizánci provinciális műhely terméke, talán a 11. század elejéről. Dunapentele neve (Szt. Pantaleon) és görög monostora erre engednek következtetni.¹²² Hasonló fülbevalók lehettek az előképei az ószéplaki, a nyitrasárfői, az eгри és a nyáregyházi fülbevalóknak. Ezt mutatja a kosarak felépítése, a spirálkúpok alkalmazása a középső kosáron. A rákospalotai fülbevalón a filigránkarikák elkészítése is a dunapentelei mintát követi. A különbség abban mutatkozik, hogy a mintadarabon még nem S végű hajkarikára szerelték fel a kosarakat, hanem egyszerű, bepödrött végű karikára. Ennek oka a készítés ideje és a déli származás egyaránt lehet. Ilyen fülbevalók lehettek a törtezüst kincsek fülbevalóinak mintái is. Összekötőkapcsok a filigránkarikák egyező száma a kosarakon, a kosarak alapegységeinek, a drótkarikák huzaljának megszakítás nélküli átvitele a másik karikára, a spirálkúpok alkalmazása, a karika végének bepödrött lezárása.

A háromdobos fülbevalók kialakulási helyét az északkelet-csehországi Vyra-va-i¹²³ arany fülbevaló alapján délen keresték, értve ez alatt morva területet. A Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményében azonban van egy ilyen fülbevaló karika nélküli része, több mint 150 éve. A darabot sokszor közölték, még idegen nyelveken is, szinte mindig díszes albumokban vagy művészeti kiadványokban, mindig

¹¹⁹ Hampel József: Újabb tanulmányok a honfoglalási kor emlékeiről. Bp. 1907. 176–177.

¹²⁰ Tesori nazionali della Croazia. Capolavori dei musei di Zagabria Arheoloski Muzej. Arezzo 1991. no. 291. 191. p.

¹²¹ Bóna István: Dunapentele története. Dunaújváros 1991. (2. kiadás: 1997.).

¹²² Bóna István: Dunapentele története i. m. (1997) 5–7.; 43–44.; 3. sz. kép.

¹²³ Jan Filip: Pravěké Československa. Praha 1948. 48. t. 1.

lelőhely nélkül, és mindig a székesfehérvári királysírok anyagával együtt.¹²⁴ Ennek oka az, hogy az arany dobfedélen és fenéken ugyanolyan díszítés van, mint a koronázási jogaron: szívpalmetta. Valószínűleg még Hampel válogatta össze az azonos díszítésű tárgyakat, de ő még tudta, hogy a nevezett ékszer a Jankovich-gyűjteményből való, és le is írta a jelzetét: Orn. Jank. 62.¹²⁵ A gyűjtemény leltárából kitetszik, hogy lelőhelye Sirmium, és az eszéki aranyművestől vásárolták.¹²⁶ A három dob nem különálló, hanem a lóhere leveléhez hasonlóan a három körlap egymást vágja. A dobok végein szívpalmetta van, a henger palástján pedig összetett filigrán minta látható. Oldala horpadt, és a karika áttörésének megfelelően lyukas, de a felfüggesztése egy kis pánton keresztül történt. M: 1,5 cm, súly: 4,55 g. Az idők során számavesztett tárgyat újra leltározták (MNM ltsz. 58.65.B.). Hasonló szerkesztésű fülbevalót a Lubien-i (pow. Piotrków Trybunalski) temető 39. sírjában is találtak.¹²⁷ Általában véve a 10. század közepe tájáról és végéről valók a legkorábbi párhuzamok, köztük a Piaski-Dromino-i kincs 950 utáni időből.¹²⁸

A sirmiumi lelet, bár pontosabban keltezni nem tudjuk, mégis jól mutatja, hogy a Jakimowicz féle I. csoport egyik vezérlelete honnan származik.

A több mint 30 lelőhelyről származó ékszer a magyar–lengyel kapcsolatok intenzitását is jelzi. Bevezetőnkben említettük, hogy a magyarok és a fehér horvátok összeházasodtak. Most a régészeti leletek is jelzik a korai kapcsolatokat. Hogy a nevezett tárgyak hogyan, miként kerültek a magyarokhoz, pontosan nem tudjuk. A leletek beáramlása a Kárpát-medencébe — talán a 11. század legelejét leszámítva — egyenletes, ez a körülmény inkább a kereskedelmi, illetve a békés kapcsolatok mellett szól. Az Anton Točik által korábban észlelt két nagy beáramlási hullám a leletek számának gyarapodásával összemosódik, fokozatosan eltűnik.¹²⁹ Legfeljebb a 11. század első harmadában érezhető némi bizonytalanság, amire a fonott gyűrűk késői megjelenése, a 11. század 40-es, 50-es éveit utalnak.¹³⁰ Ugyanakkor a Szent István-pénzek elterjedése Lengyelországban azt mutatja, hogy a megtorpanás nem volt tartós.¹³¹ A kezdeti időben az előkelők viseletében találkozunk a törtezüstök körébe tartozó ékszerekkel (Galgóc, Karos, Bashalom, stb.) Később olyan rétegeknél is előfordulnak, amelyek legfeljebb a középréteghez, vagy a köznép módosabbjaihoz tartoznak (Sorokpolány, Ibrány, Oroszvár, Nyitra,

¹²⁴ *László Gyula*: Adatok a koronázási jogar régészeti megvilágításához. In: Emlékkönyv Szent István halálának kilencszázadik évfordulójára I–III. Szerk. Serédi Jusztinián. Bp. 1938. III. 545., 5. t. 10–10a.; *Kovács Éva*: Árpád-kori ötvösség. Bp. 1974. (Németül: Romanische Goldschmiedekunst in Ungarn.) 16., 46., 14. sz. kép.

¹²⁵ *Hampel József (Kövér Béla)*: Újabb adatok i. m. 242–244.

¹²⁶ „Vasculum odoriferum aureum, fors greci operis, e tenuiori, lamella confectum, et labore filigrano ornatum. In rudibus urbis Syrmienensis detectum atque ab aurifabro Eszekienisi redemptum. Ponderat aureum unum et sex decimas sextas (1 6/16).”

¹²⁷ *Eva i Andrzej Wojcikowie*: Cmentarzysko wczesnosredniowieczne w Lubieniu, pow. Piotrków Trybunalski. *Prace i Mat. Lodz* 20. (1973) 18. t. 7–8.

¹²⁸ *Kostrzewski, J.*: O pochodzeniu ozdób i. m. 157.

¹²⁹ *Točik, A. – Paulik, J.*: Mohyla z mladšej doby bronzovej i. m. 115.

¹³⁰ *Gabriel Fusek*: Gräber mit Arpadenmünzen aus dem Gräberfeld von Šindolka in Nitra. *Slovenská Archeológia* 46. (1998) 107.

¹³¹ *Huszár, Lajos*: Der Umlauf ungarischer Münzen des 11. Jahrhunderts in Nordeuropa. *Acta Archaeologica Hungaricae* 19. (1967) 181.

Halimba, stb.). A 11. századtól a gazdagokat a kincsek jelzik és a sírokban található ékszerek legfeljebb utalnak az idegen áru jelenlétére. A módosság mértékét azonban nem mutatják. A leletek elterjedéséből azt láthatjuk, hogy az ország északi felében volt kereslet rájuk. A mai Budapesttől délre eső területeken már csak nyomokban fordulnak elő.¹³² A nagy, kivételes helyzetű leletek — mint a királyföldi kincs — összetétele alapján inkább keletről érkező árunak látszik, és nem lehetetlen, hogy ebbe a körbe tartozik a zsenyei kincs is.

A beáramlás valószínűleg két útvonalon keresztül zajlott: egyrészt kelet felől, másrészt pedig északról, Krakkó tájáról. Az előbbit a Przemysl körüli magyar leletek bizonyítják, a másikat a Krakkó körzetében levő szórványos lelőhelyek. A Konstantinos által említett összeházasodásnak eddig, sajnos, nincs régészeti nyoma. A legkorábbi időszak divatjának megfelelő magyar sírok hiányoznak Krakkó körzetéből. Egyedül a Czechowice-i (woj. Slaskie) szablyával és fokossal eltemetett halott jöhetne számításba, de ennek körülményei ismeretlenek.¹³³ Olyan településtörténeti fogódzóink sincsenek, mint amit a naszacowicei (Nowy Sacz körzet) földvár, illetve lakóépületei pusztulási rétegei jeleznek, s melyeket egy honfoglaló magyar kisszíjvég alapján a magyarok betörésével hoznak kapcsolatba.¹³⁴ A környéken talált magyar lovasfelszerelési tárgyak (pl. Tyniec Mały, woj. Dolnoslaskie: berakásos, vállas kengyel, illetve oldalpálcás zablák töredékei Legnicából, Rzymówkából, woj. Dolnoslaskie, Niedowból, woj. Dolnoslaskie)¹³⁵ megítélése nem könnyű. A magyar leletek egy részét Elzbieta Dabrowska nem kereskedelemmel, hanem inkább jelenléttel magyarázta.¹³⁶ Ez a Przemysl környéki szórványos leletekre minden bizonnyal el is fogadható, hiszen a przemysli magyar temető feltárásával e feltételezés igazolást is nyert.¹³⁷ Talán a Wrocławban (Ostrów Tumski, N és R réteg) talált íjmarkolatcsontok is magyar íjász jelenlétére utalnak.¹³⁸ A lutomierski 5., 7. és 55. sír magyar kengyele¹³⁹ azonban inkább azt

¹³² Mesterházy Károly: Régészeti adatok Magyarország 10–11. századi kereskedelméhez. Századok 127. (1993) 456–457., 3. sz. kép.

¹³³ Andrzej Nadolski: Studia nad uzbrojeniem polskim w X, XI i XII wieku. Łódź 1954.; Krzysztof Wachowski: Elementy rodzime i obce w uzbrojeniu wczesnosredniowiecznym na Śląsku. Acta Univ. Łódzianensis, Folia Arch. 23. (2001) 153–176. (13. sz. kép. f.).

¹³⁴ Jacek Poleski: Naszacowice. In: Europas Mitte um 1000. i. m. 267–269. Az itt jelzett lengyel alapírodalomhoz nem értem hozzá.

¹³⁵ Wachowski, K.: Elementy i. m. 13. sz. kép.: b-e.; Krzysztof Wachowski: Ziemia polskie a Wielkie Morawy. Problemy kontaktów ideologicznych i politycznych w świetle archeologii. Przegląd Arch. 30. (1982–1983) 170.

¹³⁶ Wojciech Szymanski – Elzbieta Dabrowska: Awarzy, Węgrzy. Warszawa 1979. 235.

¹³⁷ Andrzej Koperski – Michał Parczewski: Das altungarische Reitergrab von Przemysl (Südostpolen). Acta Archaeologica Hungaricae 30. (1987) 213–230.; Andrzej Koperski: Przemysl (Lengyelország). In: A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus. Szerk. Fodor István. Bp. 1996. 439–448.; Elzbieta Dabrowska: Éléments hongrois dans le trouvaillies archeologiques au Nord des Carpates. Acta Archaeologica Hungaricae 31. (1979) 341–356.

¹³⁸ Jozef Kazmierczyk – Janusz Kramarek – Czesław Lasota: Badania na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu w 1978 roku. Silesia Antiqua 22. (1980) 156. (36. sz. kép); Jozef Kazmierczyk et al.: Badania na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu w 1977 roku. Slavia Antiqua 21. (1979) 148. (23. sz. kép).

¹³⁹ Nadolski, A. – Abramowicz, A. – Poklewski, T.: Cmentarzysko z XI wieku i. m. 60–61., 45. t.: c-d., 47. t.: c-d.; Mechthild Schulze-Dörrlamm: Bestattungen in den Kirchen Großmährens und Böhmens während des 9. und 10. Jahrhunderts. Jahrbuch des Römisch-Deutschen Zentralmuseums 40. (1993) 601.

jelzi, hogy a varég druzsina jó felszerelés beszerzésére törekedett. Egy-egy magyar nyílhegy pedig portyázás emléke is lehet (Drohiczyn, pow Siemiatycze 2. lh.),¹⁴⁰ Opole-Ostrowek,¹⁴¹ Bruszczewo, pow. Koscian (deltoid alakú nyílcsúcs a földvorból).¹⁴² A 11. század elejétől számolhatunk a köznépi ékszerek északi kiáramlásával is, de ezek felkutatása még sokkal nehezkesebbnek tűnik. A Jan Zak által jelzett néhány darab¹⁴³ ugyanúgy nem tekinthető teljes gyűjtésnek, mint ahogy a klasszikus honfoglaló emlékek egy része is lappang a lengyel gyűjteményekben.

A régészeti és történeti adatokból kiolvasható eredmények még nincsenek szinkronban egymással. Az összes elérhető régészeti adat azért talán mégis segített a kétoldalú kapcsolatok terén meglévő homály oszlatásában.

---

¹⁴⁰ *Iwaszkiewicz, M.*: Szczatki ryb w materiale wykopaliskowym gradu i osady podgradowej w Drohiczynie, pow. Siemiatycze. *Materialy Wczesnosredniowieczne* 6. (1969) 42. t. 5.

¹⁴¹ *Krzysztof Wachowski*: Sredniowieczni bron miotajaca na Slasku w swietle znalezisk z Ostrowka w Opolu. *Arch. Polski* 27. (1982) 187. (13. sz. kép).

¹⁴² *Michal Brzostowicz*: Pfeilspitze. In: *Europas Mitte um 1000*. i. m. 312.

¹⁴³ *Jan Zak*: Die Handelsbeziehungen der protopolnischen und frühpolnischen Stammesgruppen auf dem Hintergrund des Handels der Westlawen. In: *Untersuchungen zu Handel und Verkehr der vor- und frühgeschichtlichen Zeit in Mittel- und Nordeuropa*. Teil III. Ed. Klaus Düwel, Herbert Jankuhn, Harald Siems, Dieter Timpe. Göttingen 1985. 452–453.

† *Kristó Gyula*

TATÁRJÁRÁS ELŐTTI BENCÉS MONOSTORAINKRÓL

A neves lengyel egyháztörténész, Jerzy Kłoczowski megállapítása szerint Közép- és Kelet-Európában „kevés a püspökség, ezért az egyház a kolostorok és a plébániák hálózatát fejleszti annak érdekében, hogy átfogja a lakosságot. De e pillanatban a kutatások jelenlegi helyzete miatt nem vagyunk képesek a szükséges pontossággal a folyamat egészét bemutatni”.¹ Az egyik fő akadály az egy-egy rendhez tartozó kolostorok pontos számának megállapításában tapasztalható bizonytalanság. Ami a jelen dolgozat tárgyát képező magyarországi bencéseket illeti, itt viszonylag szerencsés helyzetben vagyunk, hiszen a 20. század elején készült nagy bencés rendtörténet elvégezte az adatok összegyűjtését és kritikai megrostálását. Ennek eredményeképpen több tucat monostorról derült ki, hogy fennállása egészében vagy egy szakaszán a bencésekhez tartozott,² és erre alapozva írta 1943–1944-ben Mályusz Elemér azt: „ma 81 magyar monostorról tudjuk biztosan, hogy bencések számára alapították. Valószínű, hogy néhányal több is volt, azonban a reájuk vonatkozó írott feljegyzések, megbízható forrásadatok elvesztek vagy nem ismeretesek”.³ Fügedi Erik szerint „a monostorok számának megállapítása amúgy sem könnyű feladat. A legnagyobb nehézségre éppen az első és legelterjedtebb rendnél, a bencéseknél akadunk”. Fügedi a bencés monostorok 80 körüli számából levonta a már korán más rend birtokába került monostorokat, és így 68 bencés rendházzal számolt.⁴

A közelmúltban F. Romhányi Beatrix tollából megjelent *monasteriologium*⁵ minden korábbi próbálkozásnál több alapot nyújt ahhoz, hogy a bencés monostorok számáról és keletkezési idejéről megbízható képet alkothassunk. A kolostorok létesítéséről a legbiztosabb útbaigazítással az írott források szolgálnak, főleg — természetesen — a szilárd dátumot adó alapítólevelek. Fontos kronológiai tanulságokat hordoznak a fennmaradt építészeti emlékek. Noha például Ajtony- és Ellésmonostort írott forrásból csak a 14. század első évtizedeiből ismerjük, az ott végzett ásások évszázadokkal korábbi építésüket teszik bizonyossá. Több más esetben nem ekkora az építészeti kormeghatározás és az első írásos előfordulás

¹ *Jerzy Kłoczowski*: A civilizáció fejlődése Közép- és Kelet-Európában a XIV. és XV. században. Aetas, 1994/1. 171.

² *Sörös Pongrácz*: Az elenyészett bencés apátságok. A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története XII/B. Szerk. Erdélyi László–Sörös Pongrácz. Bp. 1912.

³ *Mályusz Elemér*: Egyházi társadalom a középkori Magyarországon. Bp. 1971. 212.

⁴ *Fügedi Erik*: Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorról. Bp. 1981. 59–61.

⁵ *F. Romhányi Beatrix*: Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon. Katalógus. Pytheas 2000. — A jelen dolgozat további adatainak túlnyomó része e munkából való, így szükségtelen, hogy minden esetben külön hivatkozzam rá.

közti különbség. Csoltmonostort, Szeret és Dombót a 13. század első felében említik először oklevelek, létesítésük ugyanakkor ásatási megfigyelések alapján legalább száz (vagy még több) évvel korábban történt. Sokkal kevésbé állnak szilárd talajon — de semmi esetre sem eleve elvetendő hitelűek — azok a hagyományok, amelyek egy-egy kolostor alapításáról szólnak. Ennek alapján lehet első előfordulásánál jó néhány évtizeddel korábbi időre keltezni Dömölk és Hahót rendházát.

Már ebből is világos, hogy nem egyszerű feladat a bencés monostorok létesítésének idejéről szólni. Mindenképpen el kell kerülni a hiperkritikát, amely olyan vélemény formájában jelentkezik, amely csakis az első biztos írásbeli előfordulás közvetlen időbeli környezetében (alig egy-két évtizeddel azt megelőzően) tudja elfogadni a monostoralapítás tényét. Forrásokkal jól ellátott időszakban ez természetes követelmény. Hiperkritikává azáltal válik, hogy kútfőkben hallatlanul szegény korszakra eröltet későbbi időben érvényesíthető elvet. A 11–12. században jórészt esetleges, hogy miről készült és maradt fenn oklevél, illetve hogy miről emlékeztek meg az elbeszélő források. A monostorok régészeti feltárása pedig még korántsem haladt előre oly mértékben, hogy sok ponton tudna segíteni a keltezésben.

Módszertani szempontból szerfelett tanulságos, ha századonként áttekintjük azon bencés monostorokat és létesítési időpontjukat, amelyek alapításáról biztos vagy nagyjából biztos írásos információkkal rendelkezünk. A 10–11. század apátságainak listája ekként fest: Pannonhalma: 1002 előtt (996 ?), Pécsvárad: 1015, Zalavár: 1019, Bakonybél: 1020 körül, Csanád: 1030 előtt, Csanád 1030–1046 között, Sár: 1044 előtt, Tihany: 1055, Szekszárd és Zselicszentjakab: 1061, Százd: 1067 körül, Garamszentbenedek: 1075, Bökénysomlyó (apácakolostor): 1083 előtt, Szentjobb: 1083–1093, Somogyvár: 1091, Tata: 1093–1095. E 16 monostor mellé különböző megfontolások alapján még további rendházakat tehetünk, mint amelyek — ha nem is egészen bizonyosan, de — meglehetősen valószínűséggel léteztek már a 11. században.

A legbiztosabb ez Zobor esetében, amelyről 12. század eleji oklevél említette, hogy Szent István látta el adománnyal, és az ekkori hagyomány első apátját is megnevezte.⁶ 14. századi diplomák említéséből tudjuk, hogy Báta monostorát (amelynek egyébként első biztos nyoma 1211-ből maradt ránk) Szent László király alapította, és 1093-ban megadományozta.⁷ Szent László hivatkozott oklevele azonban interpolált vagy hamis. Vásárhely (Torna) apácakolostorára 1212-től vannak adataink, ám 14. és 16. századi adatok szerint Szent István király alapította.⁸ Az erdélyi Kolozsmonostor (első előfordulása 1222-ből való) létesítőjeként több 11. századi királyt (Szent Istvánt, I. Bélát, Szent Lászlót) is említett a különböző korokban lejegyzett hagyomány:⁹ közülük Szent Lászlónak van a legnagyobb valószínűsége. A Nyitra megyei Kolos (legelőször 1230-ban szerepel) alapítóját a

⁶ Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV Bp. 1963–1998. IV. 490–491.

⁷ Diplomata Hungariae antiquissima I. Edendo operi praeftuit Georgius Györffy. Budapestini 1992. 291.

⁸ Lukcsics Pál: A vásárhelyi apácák története. (Közlemények Veszprémvármegye múltjából 1.) Veszprém 1923. 12–14.

⁹ Györffy Gy.: Tört. földr. i. m. III. 353–354.

kései emlékezet Szent Lászlóban látta.¹⁰ Ugyancsak Szent Lászlóhoz kapcsolta a hagyomány az oklevelesen csak 1234-től ismert hahóti apátság felállítását, amit az a feltevés is gyámolít, amely szerint a 11. század utolsó évtizedeiből való, ún. Hahóti Kódex itt készült. Mogyoród kolostorára az első adat 1235. évi, de ez összekapcsolható azzal a fogalommal, amit Szent László tett egyház alapítására az 1074. évi mogyoródi csatát megelőzően, vagyis az apátság alkalmasint Szent Lászlónak köszönheti létét.¹¹ A fentiekben túl régészeti szempontok szólhatnak több, írásban később előforduló rendház 11. századi megléte mellett. Az oklevelekben 1219 után szereplő Debrőt régészeti feltárása datálja a 11. századra (ha nem is feltétlenül Aba Sámuel alapításaként), az 1225-től adatolt Bodrogmonostort egy 11. századi kőfaragvány keltezi, még biztosabb nyomok szólnak a csak 1315 óta szereplő Ajtonymonostor kialakulási idejéről, friss ásatások 11. századi emlékműanyagot tártak fel. Sárvármonostorról nem bizonyos bencés volta, de 11. századra valló régészeti leletei alapján csakis mint bencés rendház vehető számba. Már itt fel kell hívnunk a figyelmet arra, hogy az imént említett — nem csekély valószínűséggel 11. századi alapítású — kolostorok első biztos említése az 1211–1315 közötti időszakból való, vagyis legkorábbi adatuk másfél-két és fél évszázaddal későbbi, mint ahogy megszülettek. Ezt a megfigyelést a későbbi vizsgálatok során is hasznosítani lehet. A nagyjából biztosan 11. századra datálható 16 monostor mellé még — bár némileg kevesebb alappal — a most említett 11-et állíthatjuk, és így a 11. századi bencés apátságok számát 27-ben állapíthatjuk meg.

Ha hasonló eljárás révén tekintjük át a valamilyen módon 12. századnak tekinthető bencés apátságokat, a következő képet kapjuk. Biztos írásos információk alapján 1108 előtti Meszes, 1117. évi alapítású Almád, 1124–1132 közötti Bozók, 1134 előtti Pásztó, 1135 előtti Bény, 1138–1141 közötti Csatár, 1141–1146 előtti Esztergom,¹² 1142–1163 közötti Bánmonostor, 1143-ban létesült Széplak, alkalmasint 1145-ben Madocsa, 1145–1156 között Kapornak, 1146 előtti Vérteskeresztúr, 1157. évi Németújvár, 1170–1186 közötti Ercsi, 1177 előtti Eperjes, 1181 előtti Cégény és Mindszent, 1183 előtti Bizere és Szenttrinitás, 1190–1198 közötti Telki, 1192 előtti Derzs, Szentgergely és Szőreg, 1192–1198 közötti Bátormonostor, 1198–1205 közötti Rosdsziget apátsága (közülük az esztergomi apácakolostor). Valószínű, bár nem igazolható, hogy ezek egyikének-másikának alapítása visszamehet a 11. századra. Hagyomány alapján lehet 1132-höz kötni a pozsonyi apácakolostort. Régészeti feltárás (tárgyi emlékműanyag) révén datálható a 12. századra az 1222-ben oklevélben megjelenő Csoltmonostor, az először az 1233. évben szereplő Szer, az 1237-ben elénk kerülő Dombó, az 1248-tól emlegetett Kács, az 1256-ban jelentkező Jásd, az Árpád-korból írásban nem regisztrált Ákos (Közép-Szolnok megye) és a csak 1326-ban felbukkanó Ellésmonostor. A 12. században létezett bencés monostorok száma 33.

Az 1200–1241. évi időszakban feltűnően sok bencés apátság jelentkezik első ízben írásban. Ez nyilván összefügg azzal, hogy a magyarországi írásbeliség a 13. század elejétől kezd elterjedni, és megnő az oklevelek száma. E négy évtized alatt

¹⁰ Györffy Gy.: Tört. földr. i. m. IV. 410.

¹¹ Györffy Gy.: Tört. földr. i. m. IV. 532.

¹² Györffy Gy.: Tört. földr. i. m. II. 284–285.

létüket bizonyító bencés apátságok a következők: 1203: Boldva, 1206: Szentgergely, 1208: Lébény és Szkalka, 1212: Baracska és Pélmonostor, 1214: Ákos (Pest megye) és Egyed, 1215: Szentjános, 1217: Pankota, 1219: Ittebe, Pornó, Poroszló, Tapolca és Tereske, 1220: Szentimre, 1221: Torda és Zám, 1222: Koppánmonostor, 1223: Ják, 1225: Berzéte és Bulcs, 1231: Keresztúr és Nagyolaszi, 1234: Garáb, 1235: Szentlászló (Pécsvárad perjelsége), 1237: Béla és Dorozsma, 1238: Almás, 1240: Kána.¹³ Itt vehetjük számba Deákit, Pannonhalma perjelségét, ahol már 1102-ben kápolna állt. 41 év alatt 31 bencés apátság (perjelség) létrehozásán nyertünk adatokat, tehát csaknem minden év egy-egy, addig nem szerepelt bencés apátsággal ismert meg bennünket. Ezek nagy része bizonyára 12. századi alapítás, de még az sem kizárt, hogy 11. századi is akadhat köztük. Ságról nem bizonyos bencés volta, de felteszik azt. Írott forrásból csak 1335-ből ismert monostorát építészettörténeti megfontolások miatt keltezik a 13. század első felére.

Az úgyszólván bizonyosra vehető, hogy az 1242 utáni egy-két évtizedben felbukkanó bencés rendházak visszavezethetők a tatárjárás előtti időre, hiszen nehezen hihető, hogy mindjárt a tatárok kivonulása után futotta volna az erőből új alapításokra. Ennél fogva bizonyosan 1241 előttieknek tekinthetjük Szakál (első előfordulása 1247),¹⁴ Szerencs (1247), Mágocs, Tárnok és a Baranya megyei Zebegény (1251), Dömölk (1252), Lekér (1256), Gerla (1259) és Gétmonostor (1261) apátságát. A még később előforduló kolostorok közül F. Romhányi Beatrix különféle megfontolások alapján tatárjárás előttiként minősítette Rudinát (1279), (Felső-) Adorjánt (1299) és Jánosit (1397). A teljesség kedvéért kell megemlítenünk, hogy talán-talán bazilita monostorból vált bencéssé a 12. században Tihany-Oroszkó, a 13. század elején Visegrád, esetleg ugyanekkor a Nógrád megyei Zebegény. A tatárjárás előtt meglehetősen valószínűséggel már fennállott bencés rendházak száma a fentiek alapján 107.

E szám azonban két irányból is növelhető. Egyrészt számos olyan monostort vehetünk számba, amelyeknek rendi hovatartozása ismeretlen, de talán a bencésekhez köthető (a fentebb említett 107 közül is akad néhány, ahol a bencés rendhez tartozás nem áll teljesen vitán felül). Ezek első előfordulásának dátuma a következő: Hodosmonostor és Bátormonostor: 1177, Kenézmonostor: 1192, Ugra: 1214, Zenta: 1216, Gáborjánmonostor: 1217, Pétermonostor: 1219, Ohat: 1220, Rohonca: 1232, Kanizsa: 1237. F. Romhányi Beatrix ugyancsak feltételesen bencésnek vette számba, és a tatárjárás előtti időre datálta Sápót, Császlómonostort, Harinát, Aracsot és Gyerőmonostort. Ha ezeket bencésnek könyveljük el, a rend 1241 előtt létezett monostorainak szám 122-re nő. Az alábbi vizsgálatok e 122 apátságra terjednek ki.

Nem haszon nélküli azonban annak megemlítése sem, hogy 1261 után fordul elő első ízben egy sor további bencés monostor. Ezek a következők: Kaplonymonostor: 1267, Kompolt: 1280, Szerepmonostor: 1283, Beszterec: 1289, Hanva: 1293, Búdmonostor: 1321, Iván: 1326, Csaholymonostor és Ludány:¹⁵ 1327, (Alsó-) Adorján: 1340, Babócsa: 1348, Prügy: 1352. Ezek közül akár több is tatárjárás

¹³ Györffy Gy.: Tört. földr. i. m. IV. 571.

¹⁴ Györffy Gy.: Tört. földr. i. m. IV. 294.

¹⁵ Györffy Gy.: Tört. földr. i. m. IV. 421.

előtti alapítású lehet. Aranylábúbácsot 1267-ben, Stólát 1314-ben alapították. Ismeretlen időből való Privigye. A bazilitáktól került a bencések kezére Oroszlámos és Szávaszentdemeter, a ciszterciektől Cikádor. Ezekkel együtt a valaha bencések kezén volt apátságok száma felmegy 140-re. Fontos azonban tudni, hogy ezek nem egyazon időpontban, hanem öt évszázadra összesítve értendők. A bencés apátságok közül több különböző időkből rendet váltott, és más rend tulajdonába került. Így lett például Pornóból ciszterci, Almásból pedig premontrei rendház. Az eddig összefoglaló munkákban közkezen forgott 80 körüli számot tehát majdnem a duplájára kell emelnünk. Ez nem csupán mint egyház- és művelődéstörténeti tény érdemel figyelmet, hanem általános történeti szempontból is. Cseh-, Lengyel- és Magyarország középkori viszonyainak összehasonlításakor Kłoczowski azt hangsúlyozta: „a kolostorok sűrűsége közötti különbség értékes adattal szolgál számunkra az érintett területek fejlődésére [értsd: fejlettségére] vonatkozóan”.¹⁶

A továbbiakban a fentebb felsorolt 122 bencés apátság adatai alapján három kérdést teszek vizsgálat tárgyává. Az egyik a monostorok területi elhelyezkedése. Fügedi Erik úgy vélte: a bencés rendházak földrajzi elhelyezkedése „a XI. század végének állapotát őrizte meg”.¹⁷ E megállapítás revízióra szorul. A bencés monostorok alapításának fénykora nem szorítkozik a 11. századra, hanem a 12. századnak legalább az első fele (vagy még inkább első kétharmada) ilyenek tekinthető. Az első premontrei prépostság 1130-ban (?), az első ciszterci apátság 1142-ben létesült, az előbbi II. István, az utóbbit II. Géza király hozta létre. Az első alapítást mindkét rend esetében évtizedekkel utóbb követte a második (a premontrei esetében 1171 előtt a garábi, a ciszterci rend esetében 1179-ben az egresi monostor), így a bencés rend kvázi-hegemóniája valójában a 12. század második harmadának végéig tartott. Meg merem kockáztatni: a bencés monostorok túlnyomó része 1180 (legfeljebb 1200) előtti alapítás. A 13. század elejétől már sokkal ritkábban, a tatárjárást követően pedig elvértve alapítottak a bencések számára monostort. Ha tehát a bencés rend 122 kolostorát (amelyből nem szűrhetők ki az 1180–1200 előttiak) egységes tömbként kezeljük, azok földrajzi elhelyezkedéséből semmi esetre sem a 11. század végi, hanem a 12. század végi állapotok rajzolódnak ki.

A mellékelt térkép több tanulságot hordoz. Egész országrészekben nincsenek bencés monostorok, illetve rendkívül gyéren vannak képviselve. Feltűnő a hiány Nyugat-Magyarországon, ahol Sopron megyében egyetlen rendház sincs, Pozsony megyében magát Pozsonyt és Deákit, valamint Mosonban Lébényt és Győrben Pannonhalmát leszámítva hiányoznak monostorok. Figyelmet érdemel, hogy Deáki másodlagos fejlemény, Pozsony kétes hagyomány szerint II. Béla király alapítása, míg Lébényt a 13. század elején hozták létre. Vagyis az egyetlen Pannonhalmát leszámítva a 12. század első harmadáig (vagy még esetleg azon túl is) a Duna két partján elterülő ezen térség bencés monostorok szempontjából szinte teljesen üres.

¹⁶ Kłoczowski, J.: i. m. 174.

¹⁷ Fügedi E.: i. m. 63.

Észak-Magyarországon a Szkalka–Kolos–Bozók–Jánosi–Széplak vonaltól északra egyetlen bencés monostor sincs, vagyis üresen tátong Árva, Liptó, Turóc, Zólyom, Szepes, Sáros és Torna megye területe. Az is kitapintható, hogy a legtöbb ponton e vonal elérése csak a 12. század első negyede utáni előretörés következménye. E monostorok közül egyedül Kolos mehet vissza 11. század végére, míg Bozókot 1124–1132 között, Széplakot 1143-ban alapították, Szkalkát 1208 előtt, Ludány és Jánosi létesítésének időpontja bizonytalan. Északkelet-Magyarországon a Széplak–Cégény–Császlómonostor–Meszes vonaltól északkeletre hiányoznak a rendházak, azaz Bereg, Ung, Ugocsa megyében és Zemplén megye túlnyomó területén a Tiszához közeli kis résztől eltekintve.

Erdély hatalmas térségei lefedetlenek. Néhány észak-erdélyi monostor képviseli itt a bencéséget, közülük egyedül a kolozsmonostori nyúlhat vissza a 11. század végére. Északon Szolnok megyében nincs rendház, Dél-Erdély egészében (Küküllő, Torda, Fehér és Hunyad megyében) teljességgel hiányoznak. A dél-erdélyi helyzet folytatódik a Maros–Tisza–Duna közén, ahol a Maros és a Tisza mentét leszámítva egyedül Ittebén volt bencés kolostor. Temes és Krassó megyében sem találtak otthonra a bencések. A Tiszántúlon, a Maros és a Felső-Tisza között nagy üres foltok vannak, bencés kolostorokkal csak a két folyó mentén, valamint szigetjelleggel a Körösök vidékén találkozunk.

A Duna–Tisza köze — ha kivesszük innen Pétermonostort — teljesen üres, rendházak csak a folyókhoz simulva találhatóak. A Duna másik partján Fejér megye középső és déli részén tűnik fel a bencések hiánya, de több más kisebb dunántúli térségről is hasonló mondható el (például Somogyinak a Balaton és Dráva közti térségéről, valamint Zala megye Mura vidéki részéről). Úgyszólván nincsenek bencések Szlavóniában.

Munkahipotézisként felvethető: a 12. század végi (durvábban fogalmazva: tatárjárás előtti) bencés monostorok földrajzi elhelyezkedésének alapvető motivációja településtörténeti. Érdekes, hogy ott nincsenek bencés monostorok, ahol a 12. századtól idegen etnikumok jelentek meg.¹⁸ A Felvidékre szlávok és németek, Északkelet-Magyarországra szlávok, Dél-Erdélybe (és kisebb mértékben Észak-Erdélybe) németek (szászok), Dél- és Kelet-Erdélybe székelyek, majd Dél-Erdélybe és a azzal nyugatról szomszédos hegyvidékre románok, a Maros–Tisza–Duna közére kunok és szlávok, a Tiszántúl és a Duna–Tisza köze bizonyos részeire kunok, Pozsony megyébe németek, a Fertő-tó vidékére besenyők, Fejér megyébe besenyők és kunok telepedtek be. A nem magyar etnikumok itteni megszállása azért volt lehetséges, mert jórészt lakatlan vagy gyéren lakott térségek voltak, és emiatt nem létesültek ott bencés monostorok sem.

A másik vizsgálati szempont az apátságok alapítójára vonatkozik. Az Árpád-házi magyar uralkodók — kevés kivétellel — Géza fejedelemtől III. Béláig létesítettek bencés apátságokat. Gézához Pannonhalma, Szent Istvánhoz Pécsvárad, Zalavár, Bakonybél, Zobor, Vásárhely (Torna), I. Andrásához Tihany, I. Bélához Szekszárd, I. Gézához Garamszentbenedek, Szent Lászlóhoz Szentjobb, Somogyvár, Bába, Kolozsmonostor, Kolos, Hahót, Mogyoród, II. Bélához Földvár, Pozsony

¹⁸ *Kristó Gyula: Nem magyar népek a középkori Magyarországon. (Kisebbségkutatás Könyvek) Bp. 2003.*

(?), III. Bélához talán Boldva és Dömölk (?) kapcsolható. A királyi rokonságból Álmos Meszest, Belos Bánmonostort alapította, Aba Sámuel viszont nem itt, hanem a nemzetségek között veszem számba. Ez a lista is azt jelzi, hogy bencés monostorokat a 12. század közepéig (esetleg ritkán a század végéig) hoztak létre uralkodóink. Ennek a megállapításnak az ellenpróbája, hogy II. Istvántól kezdve a királyok előszeretettel vetették meg más rendi monostorok alapját. II. Istvánnak köszönheti létét a premontrei Váradelőhegy, II. Gézának a ciszterci Cikádor, III. Bélának az ugyancsak ciszterci Egres, Szentgotthárd, Zirc, Pilis és Pásztó, ugyancsak III. Bélának a premontrei Jánoshida, Imre királynak a ciszterci Kerc, II. Andrásnak a ciszterci Toplica, valamint a premontrei Buda-Nyulak szigete és Ócsa.

Ha összesítjük azokat az adatokat, amelyek az 1241 előtti időre valószínűsített bencés monostorok világi alapítóira vonatkoznak, a következő eredményt kapjuk. Négy-négy monostort mondhatott magáénak az Aba (Debrő, Sár, Százd, Széplak) és a Gutkeled (Csatár, Dombó, Egyed, Sárvármonostor), hárm-at-hárm-at a Becsegergely (Bátmonostor, Kána, Pétermonostor), a Hontpázmány (Bény, Bozók, Szentjános), a Haraszt (Adorján, Tárnok, Zenta) és a Káta (Császlómonostor, Jánosi [?], Zám), kettőt-kettőt az Ákos (a két Ákos nevezetűt), a Bárkalán (Ellésmonostor, Szer), a Borsa (Almás, Bátormonostor), a Csolt (Csolt, Gerla), a Győr (Lébény, Zselicszentjakab), a Ják (Ják, Pornó), a Kán (Mindszent, Szenttrinitás), a Szentemágocs (Cégény, Mágocs) és a Tibold (Béla, Garáb), egyet-egyet az Ajtony (ugyanezen a néven), az Atyusz (Almád), a Bánca (Derzs), a Baracska (hasonló néven), a Bogátradvány (Szerencs), a Borics (Rudina), a Bikács (Mado-csa), a Csák (Vérteskeresztúr), a Csanád (Kanizsa), a Dorozsma (e néven), a Gyovád (Gáborjánmonostor), a Hahót (Keresztúr), a Héder (Németújvár), a Hodos (saját néven), a Kacsics (Lekér), a Kadar (Kapornak), a Katapán (Koppánmonostor), a Majs (Pélmonostor), a Monoszló (Kenézmonostor), a Miskolc (Tapolca), az Őrsúr (Kács), a Rosd (Rodsziget), a Rátót (Pásztó), a Sártványvecse (Poroszló) és a Záh nemzetség (Ság), a Mikola (Gyerőmonostor), a Szatai család (Ugra) és Gug fiainak családja (Gétmonostor), valamint Tamás nádor (Ercsi), Mika ispán (Telki) és András (Pankota). Gellért csanádi püspök műve a csanádi alapítás, a váradi püspöké Szentimre, a nyitrai püspöké Szkalka apátsága. Az ellenpróba itt is érvényes: a világiak és a püspökök a 12. század utolsó évtizedei óta nagyobb számban ciszterci (például Borsmonostort Domonkos bán, Bélháromkutat Kilit egri püspök) és premontrei monostort (például Kőkényest a Kőkényesradnótok, Pályit az Ákosok, Majkot a Csákok, Leleszt Boleszló váci püspök) alapítottak.

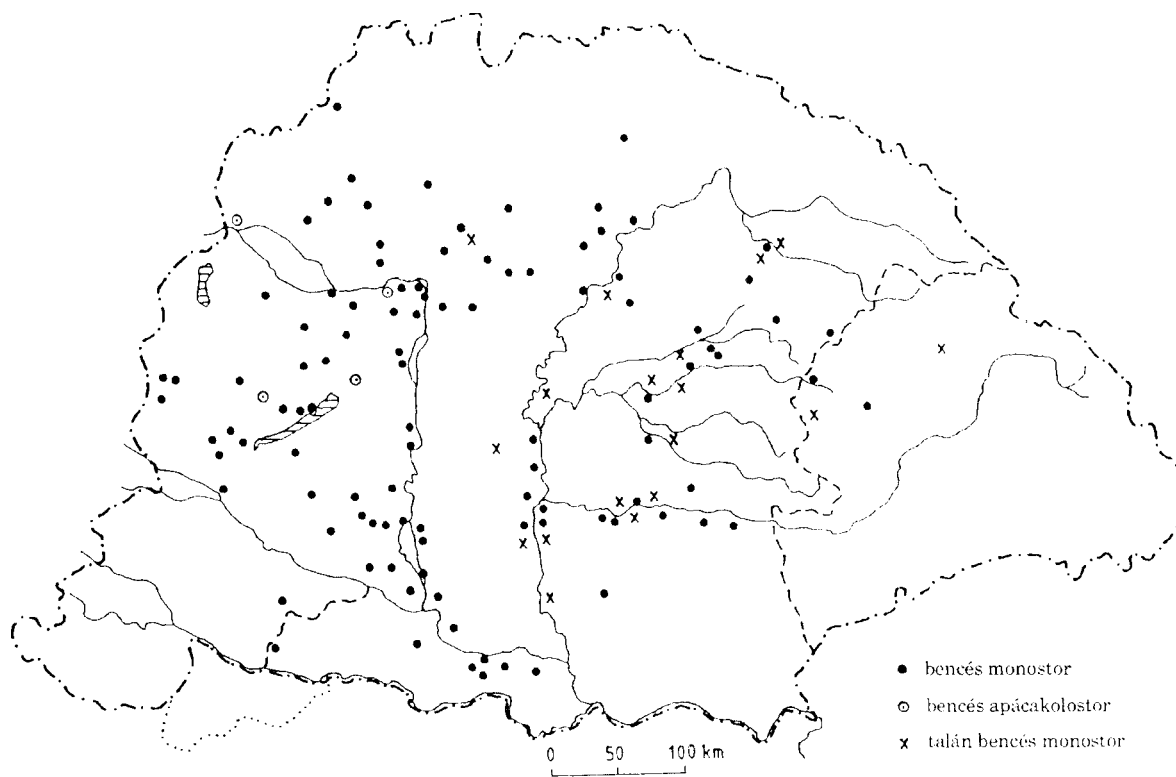
A nemzetségi alapítások listája tarthat különös érdeklődésre számot. Mivel a tatárjárás előtti időre valószínűsített bencés monostorok túlnyomó többsége bizonyonnyal már 1200 (sőt jó része talán 1150) előtt megvolt, az alapítók listája egyfajta nemzetségi erőssorrendet is jelenthet azon korai időszakból, a 11–12. századból, amikor nem hogy ilyenről nincsenek máshonnan adataink, de még a nemzetségek léteéről is alig-alig.¹⁹ Bár a nemzetség tehetőségét és a bencés monostorok számát bizonyára nem lehet túl mereven párhuzamba állítani, de nyilván okának kell

¹⁹ Erre l. *Kristó Gyula*: A magyar nemzet megszületése. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 8.) Szeged 1995. 229–245.

lennie annak, ha egy *genus* négy monostort alapított, egy másik meg egyet vagy éppen egyet sem. A lista élén álló Abák és Gutkeledek helye nem meglepetés. Az Abák királyt adtak az országnak, a Gutkeledek — főleg a 11. században Vid révén — nagy politikai befolyással rendelkeztek. Ugyancsak nem szúr szemet az, hogy három monostort alapítottak a Hontpázmányok, hiszen a 11–12. században — elég Hont ispánra vagy Lampert ispánra gondolnunk — folyamatosan a csúcson voltak. Meglepő viszont a Harasztok és a Káták előkelő helye. Ugyanakkor más nemzetségek — feltételezhető súlyukhoz, erejükhez képest — kevés (mindössze egy-egy) bencés monostort alapítottak vagy még egyet sem. Az egy apátságig jutottak közül érvényes ez a Csákokra, a Csanádokra, a Rátótokra. A Héderek túl későn (a 12. század közepén) jöttek Magyarországra ahhoz, hogy egynél több apátságot hozhassanak volna létre. A bencés monostorral nem rendelkező nemzetségek közül a Rádokat kell feltétlenül említenünk, hiszen a Koppányt legyőző Vecelintől származó *genus* befolyását az egész 11–12. században igen magasra takálhatjuk.

Végül az utolsó szempont, amit vizsgálat tárgyává teszek, a bencés patrocíniumok. Ebben meglehetősen nagy a változatosság, hiszen összesen 30 különféle szent szolgált templomcímként. Mégis azt lehet mondani, hogy a legjellegzetesebb bencés patrocínium Szűz Mária, az ismert titulusú bencés templomok közel egy-negyede viselte ezt, szám szerint 24. A továbbiakban Szent Péter 8, Szent Mihály 7, Mindenszentek 6, Szent Kereszt, Szent Margit, Szent Megváltó, Szent Miklós 5–5, Keresztelő Szent János, valamint Szent Péter és Pál 4–4, Szent György és Szent Márton 3–3, Szent András, Szent Gergely, Szent Ipoly, Szent István király, Szent Jakab 2–2, míg Szent Adorján, Szent Anyos, Szent Benedek, Szent Egyed, Szent Fülöp, Szent Háromság, Szent Imre, Szent István első vértanú, Szent Lampert, Szent László, Szent Lélek, Szent Mária Magdolna, Szent Móric 1–1 bencés templomnak adott nevet.

A fenti rövid áttekintés az adattárak fontosságára hívja fel a figyelmet. A nagyobb áttekintő kérdések felvetése és megválaszolása csak teljességre törekvő adatbázis alapján lehetséges. A bencések esetében így nyílt mód arra, hogy meghatározzam az összes bencés — vagy a lista összeállítója szerint annak tekintett — apátság (és ezen belül a vélhetően tatárjárás előttiék) számát, amiről az eddigi, mérvadónak tekintett magyar szakirodalomban jóval kisebb szám forgott közkézen, és ez jutott be a történettudomány nemzetközi vérkeringésébe is. Ugyancsak az adattár alapján ezeket térképre vittem, és ebből elsősorban településtörténeti következtetést vontam le, majd a biztos vagy valószínű alapítók szemrevételezését követően nemzetségek közötti erősorrendet állapítottam meg a 11–12. századra vonatkozóan, végül pedig képet rajzoltam a bencés templomcímekről. Mindez a módszertani tanulságok mellett némi hozzájárulást jelent a 11–12. századi magyarországi (és jelesül a bencés) viszonyok jobb megismeréséhez is.

BENCÉS APÁTSÁGOK MAGYARORSZÁGON A TATÁRJÁRÁS ELŐTT

Thoroczkay Gábor

A SZÉKESFEHÉRVÁRI RATIONALÉK

(A 14. századi magyar krónikaszerkesztmény 66. fejezetének kritikájához)*

Az ószövetségi szentírás részletesen foglalkozik azokkal az utasításokkal, amelyeket az Úr adott Mózesnek a zsidó vallás megalapításakor. A szentélyre vonatkozó előírások között találkozunk a papi öltözkéhez tartozó *efod* és *khosen* (melltáska) említésével (Kiv 25,7), majd részletesen is megismerkedhetünk mindkét dísszel. Az *efod* aranyból, bíborból, karmazsinból és lenből készült, gazdag hímzéssel, és valójában egy összefűzött vállpánt volt. A vállpántokba Izrael hat-hat fiának nevét hordozó vésett köveket helyeztek (28, 6–14). A kinyilatkoztatás melltáskájának az *efod*hoz hasonló anyagokból kellett készülnie, négyszögletes alakú, arasznyi széles tartóként. Négy sorba rendezett tizenkét drágakövet illesztettek rá, szintén Izrael tizenkét fiának szimbolizálására. A táskába helyezték a sorsvetés és jóslás eszközeit, az *urimot* és *tummimot*. A Biblia szerint bonyolult módon, többek között láncocskákkal rögzítették az *efod*hoz (28, 15–30). E két ruházathoz még mások mellett a felső köntös járult, amelynek szélein csengőcskék voltak, hogy a szentélybe vonuló főpap mozgását követni lehessen (28, 31–35). Mózes kérésére (35, 1–29) a zsidók elkészítették a ruhákat, a fent ismertetett részletes leírás pedig ennek kapcsán — bizonyos új elemekkel gazdagítva — megismétlődik a szentírásban (39, 2–26). A főpapi ornátust Áron és fiai viselték mint a zsidó vallás első papjai (Lev 8, 6–9).

A bibliai öltözet sokáig a zsidó főpapok ruházatának része lehetett, erről antik és ókeresztény szerzők (mint például Josephus Flavius, a bibliafordító Szent Jeromos és Szent Ágoston) is tanúskodnak. A kereszténység kialakuló latin terminológiája, amelyet jórészt a Jeromos-féle bibliafordítás, a Vulgata határozott meg, a fent bemutatott ruhadarabokra is állandó kifejezéseket kezdett alkalmazni. A Jeromos előtti régi bibliafordításokban még *oraculum*ként (görögül *logion*ként) emlegetett melltáska a *rationale* megjelölést kapta, míg az *efod* a *superhumerales*, *humerales* átültetésben szerepelt. A máig nem teljesen tisztázott jelentésű *urimot* és *tummimot* a Vulgatában a *doctrina* és *veritas* szavakkal adták vissza.

A bibliai főpapi ruházat pontos ismeretére kutatásaik során nemcsak a szentírástudomány képviselőinek van szüksége, hanem a koraközépkor egyház-, liturgia- és művészettörténészeinek is. A fenti szentírási leírásban szerepeltetett főpapi díszekhez kísértetiesen hasonló ornátusdarabok ugyanis a 10. századtól kezdve egészen a korai újkorig, sőt, néhány esetben napjainkig is szerepelnek a katolikus

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

egyház püspökeinek szertartási öltözetei között. A 20. század elejének nagy liturgiátörténésze, Joseph Braun jezsuita szerzetes máig mérvadó monográfiájában¹ már külön fejezetet szentelt a *rationalé*knak, s bő negyedszázaddal ezelőtt egy paderborni kutató, Klemens Honselmann önálló monográfiát állított össze a bibliai távlatokba visszanyúló főpapi dísz történetéről, összegyűjtve az öltözet történetéről szóló forrásokat, valamint számos képi ábrázolást.²

Először a fogalmakkal kell megismerkednünk. A miseruha felett viselt középkori díszített, textilből való, vagy textilanyagra rávarrt aranyhímzéses válldísz német területeken nevezték elsősorban *rationalenak*, Franciaországban a bibliai szóhasználatnak inkább megfelelő *superhumerales* kifejezést alkalmazták rá. Ott a szentírási mintának megfelelően a melltáskát megjelenítő ereklyetartó vagy ékkövekkel kirakott aranylap viselte a *rationale* nevet, ezt később *pectorale*ként említették a források. Az ereklyetartók *phylacterium* vagy *capsa* néven is előfordultak. Mindezeket Németországban szintén a *rationale* szóval illették, tehát ott két különböző tárgyat egy kifejezéssel határoztak meg.³

A középkorban is alkalmazott bibliai eredetű főpapi díszről az írásos hagyományon kívül számos képi ábrázolás, sőt néhány eredetiben is fennmaradt válldísz-*rationale* is tanúskodik. A legfontosabb képi emlékek a németországi főpapok sírkövei, valamint pecsétjei, a melldísz-*rationale*kat pedig elsősorban franciaországi székesegyházak püspök- és pápaszobrain tanulmányozhatjuk. Ez utóbbiakból eredeti példány sajnos nem maradt fenn. Kódexekben is megőrződött jó néhány képi ábrázolás a *rationale* különböző formáit viselő püspökökről.⁴

A *rationale* eredeténél manapság a bibliai minta követését hangsúlyozzák (így tesz Honselmann is), de az elmúlt évszázadokban több teória is napvilágot látott mintáiról. Létezett olyan vélemény, amely egy római tunikaszegélyből eredeztette, mások a miseruha (kazula) fejnyílásnál lévő széles, gallérszerű díszítéséből származtatták, megint mások a pápa fánom nevű liturgikus ruhadarabját tették meg előképnek, míg végül egyesek egy 6. században említett galliai püspöki pallium (tulajdonképpen stóla) példaadó szerepét emlegették.⁵ Joseph Braun az ótestamentumi minta követésénél is fontosabbnak tartotta a válldísz viszonyát az érseki palliumhoz. Nézete szerint a püspöki ornátusdarabok között a *rationale*val annak ellenpárját hozták létre, ruházata díszesebbé tétele végett számos olyan főpap viselni kívánta, akinek nem járt az érseki vállszalag. Fontos különbségek is voltak azonban a két liturgikus ruhadarab között: míg a pallium hatalmi-szagrális *jelvény* volt, amely a metropoliták joghatóságát és a pápához való kötődését jellemezte, addig a vállruha és a mellpajzs csupán *díszként* értékelhető, amellyel sem joghatóság, sem *exemptio*, sem más püspökök előtti rangelsőség nem járt. Olyan érsekek, pátriárkák is viselheték a *rationale*t, akiknek palliumuk is

¹ Joseph Braun: Die liturgische Gewandung im Occident und Orient (nach Ursprung und Entwicklung, Verwendung und Symbolik). Freiburg 1907.

² Klemens Honselmann: Das Rationale der Bischöfe. Paderborn 1975. — Egy korábbi monográfia: Ludwig Eisenhofer: Das bischöfliche Rationale, seine Entstehung und seine Entwicklung. (Veröffentlichungen aus dem kirchenhistorischen Seminar München II/4.) München 1904.

³ Honselmann, K.: Das Rationale i. m. 16–17.

⁴ A legfontosabb a 11–16. századi eichstätti püspökök képeit fenntartó ún. Gundekarianum, l. uo. 14–22. kép.

⁵ Az eredeteteóriákra l. Braun, J.: Die liturgische Gewandung i. m. 694–695.

volt: ezek akkor használták, amikor a vállszalag alkalmazása tiltott volt a liturgikus szabályok szerint.⁶

A Szentírásen kívül a későantik és ókeresztény hagyományból megismert *rationaleról* szóló legkorábbi biztos nyugati híradás két püspök levélváltása a 10. század végéről: a tanítás és az igazságosság jelképének (*altaris speciale donum, doctrine videlicet et veritatis rationale vocatum*) használatát kérte a metzítől a halberstadti főpap. Az előbbi ennek a 10. század közepe óta pápai engedélyből birtokában volt.⁷ II. Agapitus pápa (955–946) beleegyezésének emlegetése fontos abból a szempontból, hogy a főpapi dísz használatának joga bizonyára pápai hozzájáruláshoz volt kötve, amit néhány fennmaradt forrás is megerősít.⁸

A 11. század első feléből már egy válldísz is fennmaradt: a híres bambergi *rationale*. Állandó viseléséből fakadó elhasználódása miatt már a 15. század folyamán egy harang alakú kazulára varrták fel, de még a 17. század közepén is használták ilyen formában. Jelenleg a bambergi dómmúzeum egyik legféltettebb kincse.

A bambergi válldísz aranszalagból van kihímezve és egy mell- és hátlapból, az azt övező szalagokból, valamint a két részt összetartó vállkorongokból áll. (A vállkorongok közötti rész szolgált fejnyílásul, amelyen át a püspök felölthette a *rationalet*). A mell-lapon Salomonnak az Énekek énekéből ismert díszágyát ábrázolják, az új Salamon, Krisztus megjelenítésével és az egyház allegorikus szerepeltetésével. A gazdag szimbolikájú kompozíción számos apostol- és szentalak sorakozik, valamint jó néhány feliratot is el lehetett olvasni. Ezek között szerepel a *doctrina* és a *veritas* is. A háti részen a fő tematikát az apokalipszis báránya szolgáltatja, ezen ábrázolás felett — eredetileg a váll felső részét és a nyak hátsó részét takarva — a világ bírója ül angyaloktól körülveve. Az oldalszalagokon elől és hátul is három-három apostol félalakos képe van. A vállkorongokon két-két, egymással csókot váltó asszonyalak van kihímezve, az ó- és újszövetség jelképeként, s a bibliai *efod* példájára ezeket hat-hat mellkép veszi körül Izrael tizenkét törzsét ábrázoló (1–2. kép).

Az évszázadokig használt *rationale* valószínűleg az első bambergi püspök, I. Eberhard (1007–1040) számára készült, talán még II. Henrik (német király 1002–1024, császár 1014-től) korában. A helyi székesegyház püspöksírain azonban nemigen ábrázolták, ennek oka a bambergi püspök által 1053-ban rendkívüli kiváltsággént elnyert pallium használata volt, hiszen ez az insignium jelentőségben megelőzte a válldíszet, s így azt faragták ki az emlékműveken. A bambergi *rationale* azonban példaként szolgált a fennmaradt textil- és aranyhímzéses, 14. századi regensburgi válldísz (3. kép), illetve egy későbbi, ma Münchenben őrzött példány számára is.⁹

⁶ L. pl. Poppo aquilejai pátriárka esetét (1027): *Honselmann, K.*: Das Rationale i. m. 107. (24. sz. forrás). A palliumra magára l. Braun magyarul is megjelent összefoglalását: *Braun József*: A főpapi ruhák története nyugaton. Temesvár 1901. 207–276.

⁷ *Honselmann, K.*: Das Rationale i. m. 106–107. (23. sz. forrás).

⁸ L. pl. Poppo pátriárka esetét: 6. sz. jegyz. II. Ince pápa a *rationale* viselésének jogát adja a paderborni püspöknek (1133): *Honselmann, K.*: Das Rationale i. m. 119–120. (41. sz. forrás). Ugyanezen pápa a *rationale* viselésének jogát adományozza a lüttichi (liègei) püspöknek (1135): uo. 120–121. (43. sz. forrás).

⁹ A bambergi *rationale*ra l. *Braun, J.*: Die liturgische Gewandung i. m. 688–689.; *Honselmann, K.*: Das Rationale i. m. 1. és 2. képhez tartozó leírás; *Renate Baumgärtel-Fleischmann*: Rationale der Bamberger Bischöfe. In: Kaiser Heinrich II. (1002–1024). Hrsg. v. Josef Kirmeier et alii. Stuttgart 2002. 386–387.; *Marosi Ernő*: Szent István király és Gizella királyné székesfehérvári casulája. In: A

A minket különösen is érdeklő 11. század első feléből még két kortárs, a bambergitől eltérő *rationale*ábrázolás maradt fenn: mindkettő Sigebert minden püspöké (1022–1036). A főpap egy *lectionarium* dedikációs képén egy vállszalaggal feldíszítve ül, amelyen két vállkorong, s azokból kiinduló szalagok látszanak. Itt tehát nem az egész mellet és hátat beborító díszruháról, hanem egy, azokat a palliumhoz hasonlóan csak körbevevő szalagról van szó. Ugyanez a *rationale* látszik a könyv elefántcsontból készült tábláján, ahol annak díszítése is felismerhető, s a függőleges szalagok bojtokba végződnek (4–5. kép).¹⁰

Számos püspökség esetében csak a fennmaradt pecsétekből tudjuk meg, hogy rendelkeztek a mell- vagy válldísz viselésének kiváltságával.¹¹ Ezek száma igen nagy, a német egyházmegyék közül huszonöttről mutatható ki a 11–14. században a *rationale* használata. A főpapok között érsekek is voltak, ők a pallium felett viselték a nyakhoz igen közelálló mellpajzsot vagy ereklyetartót (8. és 10. kép), de válldíszük is lehetett. Az ornátusdíszet ábrázolták az egyes püspökségek patrónusainak képein vagy szobrain, s egyes egyházmegyékben különféle legendás elemekkel átszőtt történetek is terjedtek a váll- vagy melldísz elnyerésének körülményeiről. (Eichstätt például a mainzi egyháztartomány első szuffragáneus püspökségének tekintette magát, s a főpapi díszet történetietlenül magával a Germániát megtérítő Szent Bonifáccal hozta kapcsolatba).

A válldísz-*rationale*k három fő típusba sorolhatók: voltak a hát felső részét és a mellet beborító, vállkorongokkal összefogott, szélein oldalszalagokkal kiképzett, az *efod* (*superhumeralis*) bibliai leírását hitelesen megvalósítani kívánó példányok (mint amilyen a bambergi vagy a regensburgi, de a valóságban Eichstättben is ilyet használhattak). Ezeket olykor széleiken drágakövekkel, keresztekkel és apró csengőkkel díszítették (ez utóbbival bibliai mintára, a felső tunika szentírási leírására emlékeztetve), erre jó példát nyújt a csak 17. századi rajzból ismert 12. századi paderborni válldísz. Felirataik között a szentírási *urimot* és *tummimot* jelentő *doctrina* és *veritas* szavak is gyakran előfordultak (a paderborni példány rajzára l. a 7. képet).¹² A második típusba az Y-formájú palliumra emlékeztető, csak annál rövidebb és szélesebb mellső szalaggal rendelkező válldíszek sorolhatók (l. az eichstätti *Gundekarianum* első lapjának bal felső püspökábrázolását: 6. kép). A harmadik fajtát a Sigebert minden püspök által viselt típus képviseli: T-formájú palliumra hasonlítva a felsőkart és a mell, valamint a hát felső részét övezte, s nem középen, hanem oldalt volt két lecsüngő, rövid szalagja.

A nagy értékű ornátusdarabok évszázadokig használatban lehettek, ennek azonban ellentmondani látszik az ábrázolások sokfélesége a síremlékeken, pecséteken és a könyvfestészeti emlékeken (az eichstätti *Gundekarianum*ra l. a 6. képet). Ezt a sokféle, a valóságnak nem mindig megfelelő ábrázolást a kérdés szakértői, Braun és Honselmann a művészi szabadsággal és a variációs kényszerrel magyarázzák.

magyar királyok koronázó palástja. Szerk. Bardoly István. (a továbbiakban: Koronázó palást) Bp. 2002. 89–116., különösen 108.

¹⁰ A minden *rationale*ra l. Honselmann, K.: Das Rationale i. m. 13. és 29. képhez tartozó leírás.

¹¹ A *rationale*t is említő püspökpecsétekre l. uo. 73–90.

¹² L. még Honselmann, K.: Das Rationale i. m. 26. képhez tartozó leírás.

A váldísz-*rationale* egy kelet-közép-európai püspökségbe, Krakkóba is eljutott. Az itteni példányt a 14. század végén adta a helyi főpásztornak Hedvig királynő. Kiképzése erősen különbözik a nyugat-európaiaktól: két, a vállon fekvő szalagból áll, amely aranyozott tárcsák formájában összeér a mellen és a háton is. Az Isten báránya ábrázolást hordozó tárcsákból két-két keskenyebb, aranybojtos, lecsüngő szalag indul ki. Az ornátusdarabon mások mellett a *veritas* és a *doctrina* szavakat olvashatjuk.¹³

A püspöki váldísz használatának hanyatlása már az érett középkor századaiban megkezdődött, de viselése igazán a reformáció és ellenreformáció idején szorult vissza, ekkor tűnt el például Bambergből vagy Regensburgból. Ma már csak azokban a püspökségekben használják, amelyek a koraujkorban vagy a 19. században ismételt pápai megerősítést nyertek a viselés jogához (Eichstätt, Nancy–Toul), vagy amelyeknél a középkori darab jó állapotban érte meg napjainkat (Krakkó). Érdekes módon a manapság is *rationalet* használó négy főpap közül kettő érsek-metropolitai rangot szerzett a 20. században (Paderborn, Krakkó), így váldíszüket a palliummal konkuráló módon viselik a megengedett egyházi ünnepeken. A ma is használt ornátusdarabok közül három egyébként az újkorban vagy egyenesen a modern korban készült.¹⁴

A főpapi ruha történetének monográfusa, Honselmann a váldísz-*rationale*khöz hasonló jelentőséget tulajdonít a melldísz (-pajzs)-*rationale*knak is. Mint láttuk, ezek felelnek meg valójában a bibliai értelmű melltáskának, s a Vulgata csak ezekre alkalmazta a *rationale* megnevezést. Az aranyból való, drágakő-díszítéses ereklyetartók a zsidó főpapi ornátusok utánzásának idején, tehát a 10–11. században gyakran mell-lap formát öltöttek, s olykor együtt szerepeltek a vállruhákkal (mint például a halberstadti püspöknél, aki a 11. században mindkettő birtokában volt),¹⁵ míg máskor olyan német püspökségekről hallunk, amelyekben bizonyosan használtak ilyeneket.¹⁶ Az értékes mellpajzsok nemcsak Nyugat-Európából származhattak: Gebhard salzburgi érseknek (1060–1088) bizánci ajándékként volt birtokában egy nagyértékű, aranyláncon függő, arannyal és drágakövekkel díszített *rationale*, amely sajnos korán elveszett.¹⁷ Az is bizonyos, hogy a

¹³ A krakkói *rationale*ra l. Braun, J.: Die liturgische Gewandung i. m. 685.; Honselmann, K.: Das Rationale i. m. 6. és 7. képhez tartozó leírás.

¹⁴ A váldísz-*rationale*kra l. Braun, J.: Die liturgische Gewandung i. m. 676–697.; Honselmann, K.: Das Rationale i. m. 11–29., 41–63.

¹⁵ II. Burchard halberstadti püspök „abiectoque superhumerali et rationali” palliumot kezdett használni, ahogy arról a mainzi érsek tudósít 1063-ban a pápához írt panaszlevelében, l. Honselmann, K.: Das Rationale i. m. 110. (29. sz. forrás).

¹⁶ A speyeri püspökségben 1054-ben volt egy „rationale auro et gemmis ornatum”, l. uo. 110. (28. sz. forrás).

¹⁷ Egy admonti krónikás írja a 12–13. század fordulóján az 1090-es évek investitúraküzdelmének eseményeiről: „Rex Heinricus Perhtoldum quendam sui erroris consentaneum in cubile Salzpurgensis ecclesiae ingressit, qui et eiusdem ecclesiae thesaurum ditissimum dissipavit, et multa nostrae Admuntensis ecclesiae ornamenta cum nonnullis sanctorum pignoribus diripuit, ipsum vero locum nostrum fere ad solitudinem redegit. Inter cetera preciosa quae tunc temporis idem intrusus seu exepiscopus nobis abstulit, *rationale unum ex auro et gemmis preciosissimis intextum, aureis catenulis dependens, pene mille marcarum precio estimatum*, quod imperator Graeciae fundatori nostro Gebehardo archiepiscopo, dum legatione cesaris illo functus filium eius baptizasset, pro munere donaverat, iussit prefatus Perhtoldus exponi militibus suis hoc largiturus” — Monumenta Germa-

váldísz mellett a franciaországi Reims érsekei, a francia királyokat koronázó főpapok sokáig használtak láncon függő, tizenkét drágakővel ékesített mellpajzs-*rationalet* is, írott források tanúsítják, hogy a 16. század elejéig két ilyen — egy nagyobb és egy kisebb — főpapi dísz állt alkalmazásban a katedrálisban.¹⁸ A melldíszeket később *pectoralenak* kezdték nevezni, ilyen néven a 14. század közepén előkerülnek avignoni pápai kincstári jegyzékekben és prágai inventáriumokban is.¹⁹

A 11. század eleje óta ábrázolásokon is szerepelnek a melldíszek: számos alkalommal találkozunk olyan pápaszobrokkal francia katedrálisokban vagy éppen Bambergben, ahol a főpapokat tizenkét drágakővel ékesített, láncon lógó arany mellpajzs-*rationaleval* ábrázolják (9. kép). Ugyanígy angol székesegyházak püspökszobrainál is feltűnik a *pectorale*.²⁰ A Honselmann által összegyűjtött németországi püspökpecsétek java részén is — a váldísz-*rationale* mellett, vagy inkább helyett — melldísz figyelhetünk meg, nagy formai gazdagságban. Ezeket legtöbbször nem láncon lógva ábrázolták, hanem a nyakhoz közel rögzítve, de a láncon felfüggesztésre is találhatunk példákat (10. kép). Németországban könyvfestészeti emlékeken is előkerül a nyakhoz közel elhelyezett melldísz (8. kép). Feltételezik, hogy a főpapi ornátus fejlődése során a melldísz-*rationalek*, *pectoralek* voltak a közvetlen elődei, előképei a késő középkorban feltűnő, s később általános elterjedt püspöki mellkereszteknek. Eredeti példány a drága ékszerekből nem maradt fenn.²¹

A nemzetközi kutatás térségünkben csak a krakkói ornátusdísz és a prágai *pectorale*-említéseket tartja számon, és, úgy látszik, nem tud a legfontosabb középkori magyarországi elbeszélő forrás, a 14. századi krónikaszerkesztmény *rationalekat* említő passzusáról. Ennek 66. fejezetében olvashatjuk, hogy Szent István a bolgárok és szlávok hercege, Keán legyőzése után annak kincstárát is megszerezte, s „e sokféle kincsből Szent István király igen meggazdagodva az általa alapított fehérvári bazilikát aranyoltárokkal, keresztekkel és kelyhekkel, tiszta arannyal és nagyon értékes kövekkel ékesített főpapi ruhákkal gyarapította és látta el. Egyebek között e fehérvári egyháznak örök emlékezetre méltó adományokat tett, tudniillik két *rationalet*, amelyek mindegyike 74 márka tiszta arannyal és drágakövekkel átszőtt szegélyt tartalmazott. Ezeket Szent Benedek, a római szentegyház főpapja Szent István király kérésére a hatalom olyan kiváltságával látta el, hogy aki a mise végzésekor ezeket használja, törvényesen felkenheti, megkoronázhatja és karddal övezheti a királyt”.²²

niae Historica. Scriptorum (a továbbiakban: MGH. SS.) IX. 39. (Kiemelés tőlünk — T. G.). Idézi: Honselmann, K.: Das Rationale i. m. 111. (31. sz. forrás).

¹⁸ Uo. 126. (48. sz. forrás), 142. (68. sz. forrás).

¹⁹ Uo. 132–139. (59–64. sz. forrás), 140–141. (65. sz. forrás).

²⁰ Uo. 53–55. sz. kép.

²¹ A melldísz-*rationalek*ra l. Braun, J.: Die liturgische Gewandung i. m. 697–700.; Honselmann, K.: Das Rationale i. m. 29–37., 64–72.

²² „Ex hac itaque gaza multiplici sanctus rex Stephanus plurimum locupletatus Albensem Basilicam, quam ipse fundaverat, aureis altaribus, crucibus quoque et calicibus, indumentis etiam pontificalibus contextis auro purissimo et lapidibus pretiosissimis copiavit ac ditavit. Inter cetera vero dedit eidem Albensi ecclesie quedam donaria sempiternae memoriae digna, duo scilicet rationalia, quorum utrumque habebat oram contextam septuaginta quatuor marcis auri purissimi et lapidibus

A fehérvári egyház kincseivel először az 1070–1090-es évek táján keletkezett nagyobbik Szent István-legenda foglalkozott: Gizelláról írva az egyházaknak adott keresztokról, edényekről és csodásan szótt paramentumokról esik szó, a fehérvári bazilika kincsei között pedig az oltárdíszekről, az edényekről, a bazilika liturgikus teréről, faragott szentélyrekesztőkről, márványpadozatról, nemesfém oltárburkolatokról, valamint az oltár feletti cibóriumról olvashatunk.²³ A *Legenda maiort* követően íródott kisebbik Szent István-legenda gyöngyökkel díszített, szinarany ereklyetartókról (*philacteria*) emlékezett meg a fehérvári egyház kapcsán.²⁴ A 11. század legvégén, esetleg a 12. század legelején létrejött Hartvik-féle Szent István-legenda pedig a nagyobbikat követte a bazilika leírásában, jócskán kibővítve azt a fehérvári egyházi kiváltságok részletezésével.²⁵ A művészettörténeti kutatás megállapításai szerint a krónikaszerkesztmény az István-legendák által hagyományozott képet örökítette tovább, a *rationale*kről szóló elbeszéléssel újabb részletet fűzve a toposzszerű felsoroláshoz.²⁶ A filológiai kutatás is felhívta a figyelmet a krónikaszöveg és a nagyobbik István-legenda közötti szövegszerű kapcsolatokra,²⁷ sőt volt, aki a 66. krónikafejezet egészét a magyar középkorkutatásban „fantomként” elő-előtűnő ún. elveszett Szent István-legendára vezette vissza.²⁸

A *rationale*kat emlegető krónikarészről Hóman Bálint még úgy vélekedett, hogy az az általa Szent László király (1077–1095) korára tett ősgesta részét képezte,²⁹ ám a 20. század közepétől egyre inkább megerősödött az az álláspont, amelyik a 66. fejezet egészét — vagy legalábbis annak fehérvári vonatkozású egyházi híreit — az V. István (1270–1272) korában a magyar krónikatörzset saját koráig folytató, illetve bővítő, egykor fehérvári örkanonokként és kincstárnokként (1248–1251) tevékenykedő Ákos mesterre vezette vissza.³⁰ Csóka J. Lajos tagadta

---

pretiosis, que Beatus Benedictus sancte Romane ecclesie pontifex ad preces Sancti Stephani regis tante auctoritatis privilegio insignivit, ut quicumque in celebrando missam eis uteretur, legitime posset regem inungere, coronare et gladio accingere” — *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum I–II. Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery*. Budapestini, 1937–1938. (a továbbiakban: SRH) I. 316. A jelentéktelen módosításokkal közölt fordítást l. *Kristó Gyulától*: Az államalapítás korának írott forrásai. Szerk. Kristó Gyula. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 15.) Szeged 1999. (a továbbiakban: ÁKÍF) 373–374.

²³ SRH II. 385., 385–386.; ÁKÍF 285–286., 287.

²⁴ SRH II. 396.; ÁKÍF 306–307.

²⁵ SRH II. 417–418., ÁKÍF 328–329.

²⁶ *Marosi Ernő*: Szent István korának képe a művészettörténet-írásban. In: Szent István és az államalapítás. Szerk. Veszprémy László. (Nemzet és emlékezet) Bp. 2002. 306–348., különösen 307–311., 335.

²⁷ *Csóka J. Lajos*: A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI–XIV. században. (Irodalomtörténeti Könyvtár 20.) Bp. 1967. 597.

²⁸ *C. A. Macartney*: *The Medieval Hungarian Historians. (A Critical and Analytical Guide)*. Cambridge 1953. 123.

²⁹ *Hóman Bálint*: *A Szent László-kori Gesta Ungarorum és XII–XIII. századi leszármazói*. (Forrástanulmány). Bp. 1925. 97.

³⁰ *Györffy György*: *Krónikáink és a magyar őstörténet*. Bp. 1948. (Új kiadása az alábbi alcímmel: *Régi kérdések — új válaszok*. Bp. 1993.) 155–161.; *Horváth János*: *Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái*. Bp. 1954. 341–342.; *Mályusz Elemér*: *Az V. István-kori gesta. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 58.)* Bp. 1971. 15–18.; *Johannes de Thurocz*: *Chronica Hungarorum. II. Commentarii. I. Comp. Elemér Mályusz adiuv. Julio Kristó*. Bp. 1988. (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum. Series Nova VIII.) 256–258.; *Kristó Gyula*: *Magyar historiográfia I. Történetírás a középkori Magyarországon. (A történettudomány kézikönyve)*

ezt a kapcsolatot,³¹ míg mások a 12. század második felére keltezték a vonatkozó híradás létrejöttét.³² Megint mások általánosságban említettek Árpád-kori krónikás interpolátort a vonatkozó szakasz szerzőjeként.³³

Az utóbbi évtizedek hazai kutatása nemcsak a vonatkozó krónikahely datálásával próbálkozott meg, hanem kísérletet tett a *racionale*kat említő passzus magyarázatára is. Közel négy évtizeddel ezelőtt Kovács Éva fejtette ki álláspontját. Ő arra hívta fel a figyelmet, hogy ilyen dísz csak püspököknek, püspökségeknek volt szokás adományozni, s Székesfehérvár csak prépostság volt. Kétkelkedett — említés és rokon emlék hiányában — a drágakövekkel díszített aranszövet létezésében is. Végül is elfogadta a vállruha egykori létezését, de használatát csak az esztergomi érsekről tudta elképzelni.³⁴

Néhány évvel később — Ákos mesterről szóló monográfiájában — Mályusz Elemér foglalkozott a *racionale*kkal. Nézete szerint „jogi igényei igazolására” a szerző „hivatkozik a múltra ott is, ahol a történelem nem igazolja törekvéseit. Nem családi érdekek ösztönözték a tények módosítására, hanem egyházi tisztségéből származók”. Székesfehérvár kapcsán az egykori posztjához, az örkanonokihoz kapcsolódó valós vagy elferdített tényekről szolt. Mályusz — valószínűleg a korábbi magyarországi liturgiai irodalmat félreértve — szabatos leírását adja a válldísz-*racionale*knak, azonban ezek másik neveként tünteti fel a *pectoralet*. A krónikabeli leírásból a Benedek pápára vonatkozó részeket, állítólagos privilégiumának meglétét nem tartotta valósnak, de a szerepét felértékelendő szentnek nyilvánított főpapot VIII. Benedekkel (1012–1024), vagy IX. Benedekkel (1032–1045, 1047–1048) vélte azonosíthatónak. Véleménye szerint a *racionale*khöz kapcsolódó állítólagos kiváltság leírásával Ákos mester „saját egykori királykoronázó hatáskörének gondolatával játszik”. Végző soron a vonatkozó leírással a krónikaíró „a saját tekintélyének növelésére alkalmas állítást kockáztatott meg”.³⁵

A Szent István királyról (1001–1038) nagyszabású alkotást közzé tévő Györfly György, Ákos mester egykori „felfedezője” is állást foglalt a fehérvári egyház állítólagos díszruháival kapcsolatban. Ő is — hibásan — a *pectoralet*val azonosította a válldísz-*racionale*kat, de mindemellett érdekes véleményének adott hangot: „egy 15 kiló súlyú kincses racionále azonban már közelebb áll a bizánci uralkodóház tagjai által viselt loroszhoz, illetve thorakionhoz, így bizánci ajándékot sejtet.” Györfly elfogadta egy VIII. Benedek pápához köthető kiváltságlevél

Bp. 2002. 68. stb. A 66. krónikafejezet egészének datálására l. *Kristó Gyula*: A feudális széttagolódás Magyarországon. Bp. 1979. 101–103.

³¹ L. 27. sz. jegyz.

³² *Kristó Gyula*: I. István és családja Árpád-kori történetírásunkban. In: Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica 40. (1972) 51–74., különösen 60., 62. (Megjelent még: *Uő*: Írások Szent Istvánról és koráról. Szeged 2002. 195–227.).

³³ *Gerics József*: Az állam- és törvényalkotó Szent István. In: Művészettörténeti Értesítő 39. (1990) 76–81., különösen 78. (Megjelent még: *Uő*: Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban. Bp. 1995. [METEM-könyvek 9.] 51–61.).

³⁴ *Kovács Éva*: A székesfehérvári királyi bazilika XI. századi kincsei. In: Székesfehérvár évszázadai 1. (1967) 157–164., különösen 157–158. (Megjelent még: *Uő*: Species modus ordo. Válogatott tanulmányok. Bp. 1998. 105–111.).

³⁵ *Mályusz E.*: Gesta i. m. 15., 16–18. (az idézetek: 15., 18.).

létét, csak azt tagadta, hogy a *rationale*-kiváltság ebben szerepelt volna. Véleménye szerint „inkább Ákos kapcsolta össze a tárgyat a kiváltságlevéllel”.³⁶

Több mint egy évtizeddel később Gerics József nyilvánított véleményt a *rationale*kat említő krónikaszakasszal kapcsolatban. A díszruhákhoz kapcsolódó koronázási kiváltságról kifejtette, hogy kétségtelen, hogy „itt a fehérvári káptalan számára csak igényelt felhatalmazásról van szó, amely mindenek előtt az esztergomi érsek jogát csorbította volna”. A „miseruhákhoz” fűződő állítólagos királyavató privilégium mintáját a francia Saint-Denis-i apátság Nagy Károlyra visszavitt, 1165 utáni korlátlan egyházi és világi jogigényeiben kereste. Szent Benedek pápa említését pedig II. Henrik császár egyik 12. századi *vitájából*³⁷ vélte eredeztethetőnek, ahol felváltva fordul elő VIII. Benedek pápa és Szent Benedek apát, s „a krónikás interpolátor Henrik életrajzát olvasva, összetévesztette őket, és tette meg szentnek az apát helyett a pápát”.³⁸

Az addigi magyar szakirodalomnál részletesebben tárta fel — Mario Righetti olasz tudós munkája alapján³⁹ — a *rationale* mint liturgikus ruhadarab történetét Érszegi Géza. Ő valóságosnak fogadta el a fehérvári vállruhák létezését, s nézete szerint „talán az sem lehet kétséges, hogy első királyunk kérésére ezt Benedek pápa engedélyezte”. Ő azonban VIII. helyett IX. Benedekre gondolt, aki az 1030-as évek során adományozhatta az akkor elkészülő fehérvári bazilikának a liturgikus dísz viselésének jogát. (Az első pápai adományozás egyébként is csak 1027-ben történt az aquileiai pátriárkának).⁴⁰ A két *rationale* azonban a fehérvári egyházé, s nem a préposté lett, s a területileg illetékes veszprémi püspök, valamint a bazilika felett joghatóságot gyakorló esztergomi érsek hordhatta a király és királyné koronázásakor.⁴¹

Komoly figyelmet érdemelnek Marosi Ernő megnyilatkozásai a fehérvári ornátusdíszekkel kapcsolatban. Kovács Éva egyik 1988-as írásából derült ki, hogy az egykoron zárt, harang alakú kazulaként létrehozott koronázási palást mellrészen lévő négyzetes képről (amelyet a miseruha széthasítása jórészt megsemmisített, csak a keretezése maradt meg az ornátusdarabon) Marosi úgy vélekedett, hogy az „ószövetségi főpap ruházatának egyik részéből származó rationalera utalhat”.⁴² Tóth Endre szerint a négyzetes képmezőben keresztábrázolás volt látható, és így „nem hozhatjuk összefüggésbe a főpapi viselet rationaléjával”.⁴³ 2002-ben Marosi Ernő azonban már úgy foglalt állást, hogy a krónika szövegében szereplő *rationale*knak nem feleltethető meg a kazulán lévő négyzetes kép, hiszen

³⁶ Györffy György: István király és műve. Bp. 1977. 317.

³⁷ MGH. SS. IV. 807.

³⁸ Gerics J.: Az állam- és törvényalkotó i. m. 78.

³⁹ Mario Righetti: Manuale di storia liturgica I–IV. Milano 1955.

⁴⁰ L. 6. sz. jegyz.

⁴¹ Érszegi Géza: A székesfehérvári Boldogasszony-egyház kiváltságairól. In: A székesfehérvári Boldogasszony Bazília történeti jelentősége. Szerk. Farkas Gábor. (Közlemények Székesfehérvár város történetéből III.) Székesfehérvár 1996. 115–142., különösen 124–126. Idézet: 125.

⁴² Kovács Éva: Iconismus casulae Sancti Stephani regis. (Vázlat). In: Szent István és kora. Szerk. Glatz Ferenc–Kardos József. Bp. 1988. 133–144., különösen 141. 13. jegyz. (Megjelent még: Kovács É.: Species modus ordo i. m. 401–414.)

⁴³ Tóth Endre: István és Gizella miseruhája. In: Századok 131. (1997) 3–74., különösen 27.

„amikor a kérdéses passzus a krónika szövegébe került, a palástról ezt a részletet már eltávolították”.⁴⁴

Ugyanebben az írásában azonban más vonatkozó gondolatokat is közölt: a paláston lévő „Christus victor-mandorla mintegy a nyakban függ, éppúgy ahogyan a mellen — szinte mellkeresztet vagy enkolpiont alkotva — a négyzetes Kereszt-refeszítés-lap. A vállrészek egy ezzel derékszöget bezáró tengely mentén, legyezőszerűen csatlakoznak. A képi dísz hasonló elrendezésére középkori racionálékon találunk.” Nézete szerint a bambergi váldísz és rokonai „igen erősen emlékeztetnek a székesfehérvári miseruhára, amelynek a bambergi példány hímzéstechnikában, stílusban, a feliratok szövegében és ductusában is közeli fiatalabb rokona. Az egyezés nem tökéletes; mindenesetre a tizenkét apostol s a próféták a miseruhán is jelen vannak”. A középkori *racionale*-ábrázolások ismerete nagy szerepet játszhatott a kazula képi programjának megalkotásakor. „Ez az elrendezés olyan nevezetes lehetett, hogy a krónikaszövegbe is bekerült. Véleményünk szerint a *racionale* elnevezés ráillik a palástra, amely így az egyik olyan nevezetes főpapi öltözék, amelyhez a királykoronázás privilégiuma fűződik. Palásttá alakításának talán az az előnye is meglehetett, hogy ne bárkinek, csakis az esztergomi érseknek legyen lehetősége királyt koronázni”.⁴⁵

Rövid szemlénkből kiderülhet: a kutatás nem jutott egységes álláspontra a fehérvári ornátusdarabok kapcsán. Voltak, akik az egész Ákos mester-féle történetet hamisnak, idegen mintákból származóknak vélték, s voltak, akik a *racionalek* létezésében nem kételkedve, azokat hol a fehérvári egyházhoz, hol egyszersmind valamelyik püspöki rendű magyar főpaphoz (általában az esztergomi érsekhez) kapcsolták. Az utóbbi években pedig tekintélyes képviselőt nyert a(z egyik) fehérvári főpapi dísz és a koronázási palást azonosíthatósága is. Mindezek után ideje rátérni arra, hogy magunk hogyan képzeljük el a szerintünk bizonyosan létező ornátusdarabokról tudósító krónikaszakasz értelmezését. Ehhez először annak híryanagát különítjük el, s egyenként vizsgáljuk meg a közölt információk valóságtartalmát:

Szent István király korában Szent Benedek pápa olyan kiváltsággal látta el a fehérvári egyháznak adott racionalekat, hogy abban bárki királyt kenhet fel és koronázhat. Ebből az utolsóként említett információ, a bárki általi királlyá felkenés, illetve koronázás nyilvánvalóan a krónikás, Ákos mester túlzása, valószínűleg az esztergomi érsek szerepét akarta csökkenteni, viszonylagossá tenni. Ismeretes, hogy éppen Ákos fehérvári örkanonoki és kincstárnoki (1248–1251) működése idején alakult ki súlyos viszály Bánca István esztergomi érsek (1243–1253) és a fehérvári prépostság között, hiszen a királyi főegyházban nem engedték az érseket palliumban misézni, s nem vettek részt tartományi zsinatán sem. 1250. július 9-én IV. Ince pápa (1243–1254) maga elé idézte a prépostot és a káptalant, hogy Bánca István feljelentésére eljárásukra magyarázatot adjanak.⁴⁶ Ez a konfliktus mély nyomokat hagyhatott a krónikaszerzőben, s talán ezért vitatta el a koronázás

⁴⁴ Marosi E.: Szent István király casulája i. m. 93.

⁴⁵ Uo. 108–109.

⁴⁶ Monumenta Romana episcopatus Vesprimiensis I–IV. Bp. 1896–1908. I. 129. Az ügyre l. Sebestyén József: A székesfehérvári prépostság és káptalan egyházi kiváltságai. In: Századok 59. (1925) 376–395., 60. (1926) 462–497., különösen 390.

jogát az esztergomi főpaptól. Benedek pápa szentté nyilvánítása pedig éppen felértékelése miatt volt fontos, s nem hisszük, hogy itt idegen forrásra támaszkodott volna.

Kovács Éva nézetét osztjuk a ornátusdarabok tulajdonosának kiléte tárgyában: mivel az egyháztörténetben nincs arra példa, hogy püspöknél alacsonyabb rangú egyházi méltóság, püspökségnél jelentéktelenebb egyházi intézmény jutott volna a *racionalek* birtokába, így annak birtokosát jogosan láthatjuk az ország egyházfőjében, az esztergomi érsekben, s nem a fehérvári egyházban. Az érsek a pallium helyett használhatta a Fehérváron őrzött ornátusdarabot a királykoronázás szertartásánál, ahol az érseki vállszalag alkalmazása valószínűleg nem volt lehetséges.⁴⁷

A *racionalek* Szent István korában történő, VIII. vagy IX. Benedek általi adományozása azonban könnyen a valóságot tükrözheti. Említettük, hogy a bambergi püspökség 1007. évi alapítása után hamarosan elnyerhette a főpapi dísz viselésének kiváltságát, a Bamberggel szoros kapcsolatokat ápoló, az egyházmegye létrehozásánál (1007),⁴⁸ a székesegyház felszentelésén (1012)⁴⁹ is résztvevő As(e)rik-Anasztáz esztergomi érsek — királyi kéréssel megtámogatva — könnyen az ott megismert *racionale* birtokába juthatott a pápa jóvoltából. Magunk a *terminus post quem*et nem tennénk 1027, az aquileiai pátriárka vonatkozó kérésének teljesítése utánra, hiszen már korábban is feldíszíthették a vállruhával a magyar érseket. Erre példának okáért jó alkalmat szolgáltatathatott a bambergi Szent István-templom 1020. április 24-i felszentelése, ahol VIII. Benedek pápának 72 püspök segédkezett.⁵⁰ Ez jóval nagyobb szám, mint a birodalomban tevékenykedő főpásztorok összlétszáma, tehát külföldi püspökök jelenléte is bizonyos, s valószínű, hogy — mint minden addig lezajlott nagyobb bambergi egyházi eseményen — magyar egyházi küldöttség is jelen volt.

Két rationale volt, amelyke mindegyike 74 márka tiszta arannyal és drágakövekkel átszőtt szegélyt tartalmazott. A híradás a 74 márkáról (= 17 kilogramm) krónikás túlzás, mely nyilvánvalóan a válldíszek értékét akarta még jobban ki-domborítani. Ha elfogadjuk a fentebbi hipotézist — ti. hogy Magyarországra még Szent István idejében, esetleg II. Henrik császárra, vagy Bambergre visszamenő kapcsolatok útján⁵¹ jutott egy *racionale* —, akkor a leírás drágaköveket említő eleme zavart okoz. A 11. századból ismert válldíszek — az aranyhímzéses bambergi példány (1–2. kép), illetve a Sigebert minden püspökhöz kötődő ornátusdarab (4–5. kép) — ugyanis nem volt kövekkel ékesítve a szélén. Joggal írhatta Kovács Éva, hogy „drágakövekkel díszített aranszővet sincs azok között az em-

⁴⁷ Arra, hogy az érsekek a korai középkorban csak rendkívül kevés egyházi ünnepen viselheték palliumukat l. Braun J.: A főpapi ruhák tört. i. m. 231–237.

⁴⁸ *Diplomata Hungariae Antiquissima* I. (1000–1131). Edendo operi praefuit Georgius Györffy. Bp. 1992. 43.

⁴⁹ ÁKÍF 106.

⁵⁰ Az eseményre l. Tóth E.: István és Gizella miseruhája i. m. 24., 57. (182. sz. jegyz.). VIII. Benedek németországi tartózkodására, s ott az általa püspökségeknek adott privilégiumokra még l. Klaus-Jürgen Herrmann: *Das Tuskulanerpapsttum (1012–1046)*. (Benedikt VIII., Johannes XIX., Benedikt IX.). (Pápste und Papsttum 4.) Stuttgart 1973. 32–35.

⁵¹ A jogar II. Henriktől való eredete éppen a közelmúltban bizonyosodott be. Minderre l. Tóth Endre: A magyar koronázási jogar. In: „Magyaroknak eleiről”. Ünnepi tanulmányok a hatvanesztendő Makk Ferenc tiszteletére. Szerk. Piti Ferenc. Szeged 2000. 593–616.

lékek között, amelyek Istvánnal kapcsolatosak, sőt tágabb körben az ezekkel rokon német emlékek között sem.”⁵²

A 12. század első harmadából azonban rendelkezünk ilyen leírásnak megfelelő *rationale*val, igaz, nem eredetiben, hanem képi ábrázoláson (7. kép). Az első paderborni vállruha 1:1 arányú rajza a Vatikáni Könyvtárban maradt ránk 1666-ból. A minden bizonnyal aranyhímzéses darab széleit lecsüngő harangocskák, gemmák, kameák és keresztek díszítették. A válldísz klasszikus *rationale*, vállkorongokkal, elől és hátul párhuzamosan lelógó szalagokkal, mell- és hátrésszel, valamint a *doctrina* és *veritas* szavakkal.⁵³ Ennélfogva elképzelhető, hogy maga az esztergomi érseknek jutott kiváltság István-kori, de az Ákos mester által egykor őrzött ornátusdísz(ek) valamivel későbbi(ek) volt(ak). Második lehetőségként elképzelhető, hogy kiváltság 11. század eleji mivolta esetén egy, a bambergihez hasonló, gazdag szimbolikájú, aranyhímzéses darabot (amely Németországban, illetve a koronázási kazulát kibocsátó itthoni műhelyben is készülhetett) később díszítettek fel ékkövekkel. Mivel a krónikában két ornátusdíszről van szó, lehetséges, hogy az egyik István-kori, a másik a paderbornihoz időben, kidolgozásban közel álló példány lehetett. Ha Magyarországon készítették el a vállruhákat, akkor a mintát minden időben német földön kereshették, hiszen igazán ott terjedt el a főpapi dísz.

E helyen kell állást foglalnunk a fehérvári *rationale* és a koronázási palást azonosíthatóságának tárgyában. Fentebb bemutattuk a Braun által felállított tipológiát, ezek egyikének sem felel meg a palást, sem eredeti kazula formájában, sem későbbi átalakított mivoltában. A válldíszek sajátosságai: a vállkorongok, oldalszalagok, felirataik, avagy a palliumhoz hasonló kiképzés egyike sem jellemzi. A palástot ezen kívül sohasem díszítették ékkövekkel, tehát ebben is különbözik a krónikás leírás főpapi ruháitól. Végül a palást a 13. század második felében már bizonnyal a *megkoronázandó* felöltöztetésére szolgált, s nem a *koronázást végző* viseletéhez tartozott.⁵⁴ A *rationale* és a kazulából átalakított palást azonban eredetileg valószínűleg egy együtteshez, az egyedül a koronázásnál használt fehérvári liturgikus paramentumokhoz, a Szent Istvánhoz joggal vagy alaptalanul kötött szakrális ruházatokhoz tartozhattak.⁵⁵ Ez adhatja magyarázatát annak, hogy az esztergomi érseknek, talán már István kortársának és hosszú évtizedekig munkatársának, As(e)rik-Anasztáznak készült *rationale* Székesfehérvárra kerülhetett, s ott őrizték a kincstárban.

Kérdés, hogy Magyarországon csupán válldísz-*rationale* léteztek-e? Régióta ismeretes a magyar tudományosságban, hogy a prágai dóm kincstárában 1355-ben Szent István magyar király kardját (*gladius beati Stephani regis Ungarorum cum manubrio eburneo*) őrizték. A fegyver a mai napig fennmaradt. A cseh főváros székesegyházi inventáriumában szereplő kard a kutatás általánosnak tekinthető állásfoglalása szerint 1270-ben kerülhetett Prágába, Anna macsósi her-

⁵² Kovács É.: A székesfehérvári királyi bazilika kincsei i. m. 158.

⁵³ L. 12. sz. jegyz.

⁵⁴ A palástra összefoglalóan l. Marosi E.: Szent István király casulája i. m.; Lovag Zsuzsa: A magyar koronázási palást kutatástörténete. In: Koronázó palást i. m. 9–20.

⁵⁵ Erre l. Marosi E.: Szent István király casulája i. m. 89–93.

cegné jóvoltából, aki bátyja, V. István trónralépte után — apja jóvoltából — számos kincset vitt magával vejéhez, II. Ottokár cseh királyhoz (1253–1278).⁵⁶

Az 1355. évi kincstári jegyzékben azonban egy másik magyar vonatkozású adat is szerepel: „Szent István magyar király ezüst*pectorale*ja görög betűkkel, amelyben Szent István első vértanú ujperce és az Úr keresztfájának egy darabkája van”.⁵⁷ Bár a kincsjegyzék nem az *insignia pontificalia* között sorolja fel, a mell-dísz-*rationalek* történetéről fentebb mondottak alapján kevés kétségünk lehet a felől, hogy a fogalom ráillik az István nevéhez kötött ereklyetartóra. Hogy az államalapító király szerette az ereklyéket, azt kortárs forrás bizonyítja, miként azt is, hogy a nevéhez kapcsolt tárgyakat harmadik utóda, I. András király (1046–1060) uralkodása elején összegyűjteni rendelte.⁵⁸ De az is elképzelhető, hogy 11. századi magyar főpaprak küldött bizánci ajándékról van szó — ennek párhuzamát ismerjük a 11. századból⁵⁹ —, s csak régisége miatt kapcsolták Szent István nevéhez még eredeti őrzési helyén.

A legelső prágai inventárium, az 1354. évi egyébként a székesegyházi kincstár birtokában két *rationale*t említ: egy gyöngyökkel díszített püspököt, s egy gyöngyökkel ékesített diakónusit.⁶⁰ A macsói hercegné által kivitt ékességek a *Continuatio Vindobonensis* szerint „aranyból készült két koronát és királyi jogart, egy csodálatos szépségű, egész felületén igazgyöngyökkel ékesített arany edényt, továbbá sok más aranytárgyat” foglaltak magukban,⁶¹ míg az *Annales Praedicatorum Vindobonensium* a fentihez hasonló részletek mellett „összes kincsről és ornátusról” beszél.⁶² A kard valószínűleg a tényleges koronázási kard lehetett, a koronák megítélése vitatott, de nem tartjuk lehetetlennek, hogy István király *pectorale*ja és az „ornátushoz” tartozó két említett *rationale* (amelyeket a későbbi, 1355-ből és 1387-ből való dómjegyzékek szerint *ex antiquo* javítottatott meg a prágai érsek)⁶³ is Székesfehérvárról került Macsói Anna jóvoltából a cseh fővárosba.⁶⁴

⁵⁶ *Josef Deér*: Die heilige Krone Ungarns. (Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-Historische Klasse. Denkschriften 91.) Wien 1966. 266–267.; *Szűcs Jenő*: Az utolsó Árpádok. (História Könyvtár — Monográfiák 1.) Bp. 1993. 140–141.; *Fodor István*: Szent István prágai kardja. In: Koronák, koronázási jelvények. Szerk. Bende Livia-Lőrinczy Gábor. Ópusztaszer 2001. 49–72.

⁵⁷ „Pectorale argenteum cum graecis litteris beati Stephani, regis Ungarorum, in quo est articulus digiti beati Stephani protomartyris et particula de ligno domini”. Idézi: *Honselmann, K.*: Das Rationale i. m. 140. (65. sz. forrás).

⁵⁸ A namuri Szent Albán-egyház alapítása: ÁKÍF 226–228.

⁵⁹ L. 17. sz. jegyz.

⁶⁰ „Rationalia duo cum perlis, unum episcopale, alterum diaconale”. Idézi: *Honselmann, K.*: Das Rationale i. m. 140. (65. sz. forrás).

⁶¹ „duas coronas aureas et scepra regia, ac preciosissimam ammphoram auream nobilissimis gemmis undique adornatam mire pulchritudinis, et alia quam plura clenodia aurea” — *Catalogus fontium historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descendentium ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCC I–III. Collegit Albinus Franciscus Gombos. Budapestini 1937–1938.* (a továbbiakban: G.) 785. Magyar fordítása: Kun László emlékezete. Szerk. Kristó Gyula. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 5.) Szeged 1994. 91.

⁶² „omnem thesaurum et ornatum” — G. 183.

⁶³ A 14. századi prágai kincstári jegyzékek *rationale*kat és *pectorale*kat említő adataira l. *Honselmann, K.*: Das Rationale i. m. 140–141. (65. sz. forrás). A válddíszek azonosítását azonban nehezíti, hogy a krónikaszőveg drágaköves díszítéséről szól, míg az inventáriumok gyöngyökről beszélnek.

⁶⁴ Deér József a királyá avatásokon használt korona és kard, azaz eredetileg Székesfehérváron őrzött tárgyak Prágába kerülését állította (*Deér, J.*: Die heilige Krone Ungarns i. m. 252–267. L.

Ha a székesfehérvári *rationalek* valóban 1270-ben tűntek el a magyar koronázási kincsek közül, akkor az is nyilvánvaló, hogy a róluk szóló krónikás bejegyzés még a korábbi évek terméke, s nem az V. István uralkodását jelentő bő két esztendőé. Györffy György szerint a krónikaíró Ákos mester, a margitszigeti domkos apácakolostor gondnoka és védnöke az ott élő Margit hercegnő számára állíthatta össze az 1250–1260-as években (egyik) magyar történetét.⁶⁵ Ekkor születhetett meg az ornátusdarabokról szóló krónikarész is.

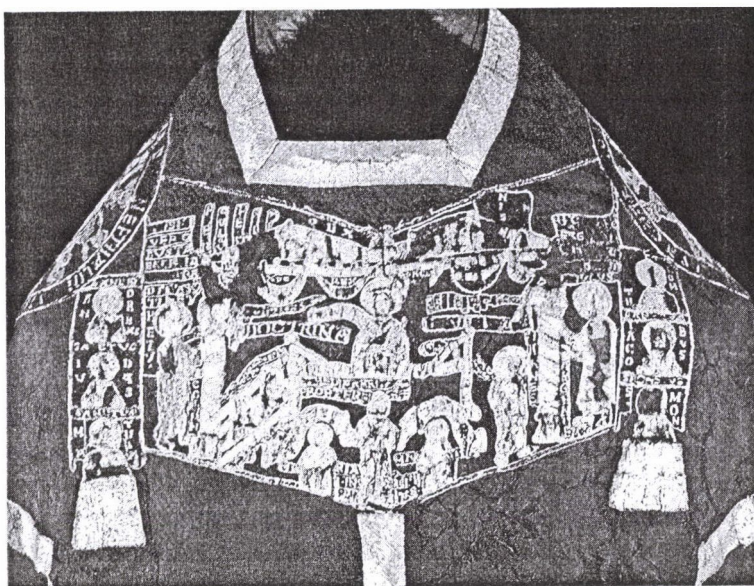
A fentieket összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a 14. századi krónikakompozíció 66. fejezetének egy 1250–1270-es évekből származó bejegyzésében szereplő, minden bizonnyal létező két aranyhímzéses fehérvári *rationale* egyike talán már a 11. század elején elkészült, az azt pápai privilégiumból birtokló esztergomi érseknek. A magyar egyház német kapcsolatait is figyelembe véve ez esetben rokoníthatjuk a korszakból fennmaradt aranyhímzéses bambergi válldísszel. Problémát okoz a krónikában leírt drágakő díszítése, de 12. századi német emlékek bizonyítják, hogy léteztek ilyen vállruhák is. Az egyik ornátusdarab avagy mindkettő Szent István nevéhez vagy korához kötődött, ezért vált a koronázásnál használt főpapi ruhaegyüttes részévé, s került a királyi bazilika kincstárába. Egy újonnan felfedezett prágai adat (1355) szerint létezett egy mellen hordott ereklyetartó is, amely bizánci eredetű volt, s Szent István királyé vagy egy korai magyar főpapé lehetett. Ez utóbbi esetben melldísz-*rationaler*ről van szó. Az ereklyetartó valószínűleg 1270-ben került Anna macsói hercegné jóvoltából a cseh fővárosba. Elképzelhető, hogy a két székesfehérvári válldísz-*rationale* is ugyanekkor Prágába jutott, s az ottani kincstár birtokában volt még a 14. században is.

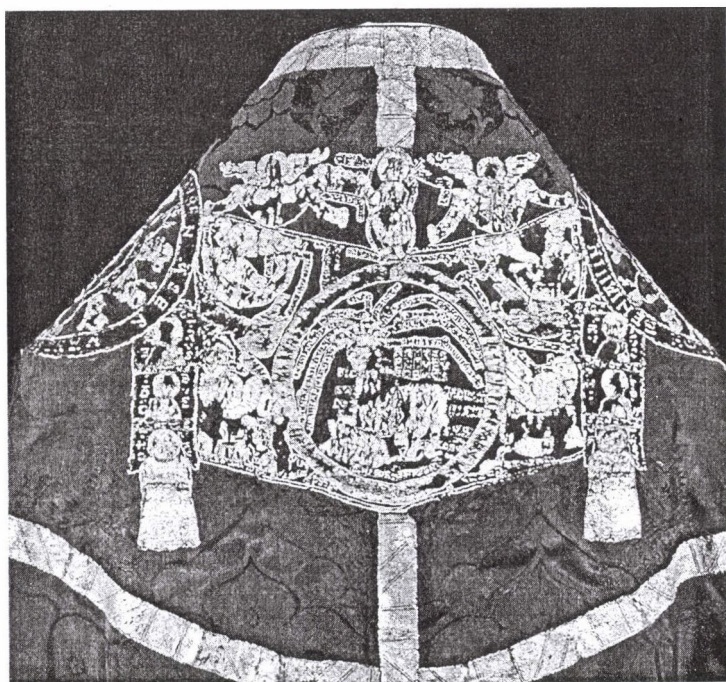
még Bertényi Iván: A magyar Szent Korona. Bp. 1996. 64–66.), Szűcs Jenő viszont a Zágráb feletti Medvevárból származó, Anna hercegné fiának, az 1269-ben elhunyt Béla hercegnek a tulajdonába lévő jelvényegyüttes kivitelét hangoztatta. (Szűcs összekeveri IV. Béla hasonló nevű, 1269-ben meghalt fiát Anna hercegné 1272-ben meggyilkolt, szintén Béla nevű gyermekével.) A kardot azonban ő is a régi koronázási fegyverrel azonosította (Szűcs J.: Az utolsó Árpádok i. m. 140–141.).

⁶⁵ Ákos mester krónikaírói tevékenységének keltezésére l. Györffy Gy.: Krónikáink és a magyar őstörténet i. m. 193–201. = *Uő*: Az Árpád-kori magyar krónikák. In: Századok 127. (1993) 391–412., különösen 400–406.

KÉPEK

1. kép Az 1020–1050 között keletkezett, aranyhímzésű, később egy harang alakú kazulára rávarrt bambergi rationale mellrészé. Lelőhely: Honselmann, K.: Das Rationale i. m. 1. kép

2. kép A bambergi rationale hátrészé. Lelőhely: Honselmann, K.: Das Rationale i. m. 2. kép

3. kép A bambergi rationale 14. századi regensburgi másolatának mellrésze. Lelőhely: Honselmann, K.: Das Rationale i. m. 4. kép

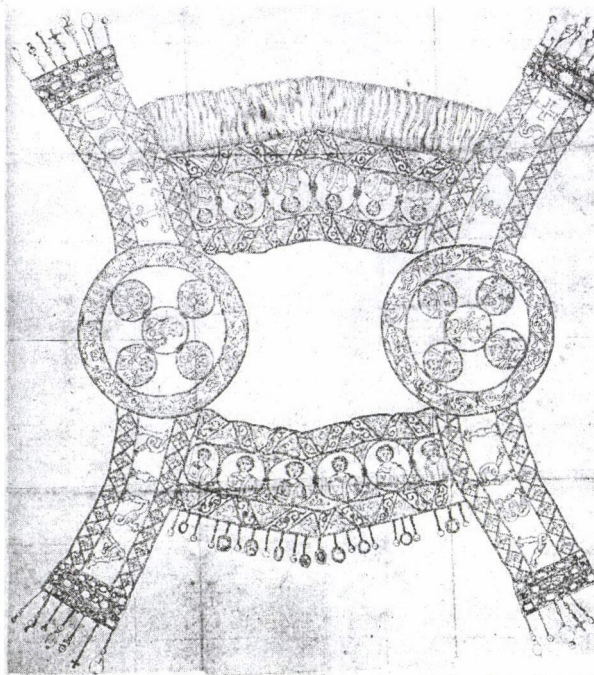
4. kép Sigebert minden püspök (1022–1036) palliumra emlékeztető, vállkorongokkal, s azokból kiinduló rövid szalagokkal ellátott rationalében egy lectionarium dedikációs képén (11. század első fele). Lelőhely: Honselmann, K.: Das Rationale i. m. 13. kép

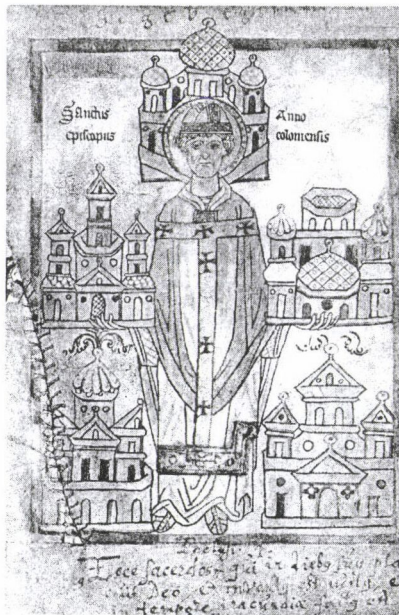
5. kép Sigebert minden püspök a 4. képen bemutatott rationalét viseli egy elefántcsontból készült könyvtáblán (11. század első fele). Lelőhely: Honselmann, K.: Das Rationale i. m. 29. kép

6. kép Az eichstätti püspökök képeit tartalmazó Gundebaranum egy 12. század végi ábrája, amelyen az 1075 után tevékenykedő főpapok láthatók fiktív válldísz- és melldísz-rationalékkal felékesítve. Lelőhely: Honselmann, K.: Das Rationale i. m. 14. kép

7. kép I. Bernhard paderborni püspök 1133-ból származó, szélein drágakövekkel, keresztekkel és csengőkkel díszített rationaléjának a Vatikáni Könyvtárban őrzött, 1666-ból való rajza. Lelőhely: Honselmann, K.: Das Rationale i. m. 26. kép

8. kép Szent Anno kölni érsek (1056–1057) palliummal és nyakában mellpajzs-rationalével (pectoraléval) ábrázolva (1200 körül). Lelőhely: Honselmann, K.: Das Rationale i. m. 40. kép

9. kép A palliummal és láncon függő mellpajzs-rationalével ábrázolt II. Kelemen pápa (1046–1047) síremléke a bambergi dómban (1200 körül). Lelőhely: Honselmann, K.: Das Rationale i. m. 43. kép

10. kép Arnold mainzi érsek pecsétképe nyakban függő mellpajzs-rationaléval és palliummal (XII. század közepe). Lelőhely: Honselmann, K.: Das Rationale i. m. 27. pecsétábra

Skorka Renáta

POZSONY GAZDASÁGI SZEREPE A 15. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN A ZÁLOGSZERZŐDÉSEK TÜKRÉBEN

Pozsony egyik legkorábbi városkönyve, a *Protocollum Actionale* 1402–1512 között keletkezett.¹ A tematikailag vegyes ítélezési könyv 515 feljegyzéséből 489 1457-ig terjedő időszakban készült, míg a második ötvenöt évre csupán 26 tehető. Magyarázható mindez azzal, hogy a 15. század második felében újabb városkönyv típusok jelentek meg. A második pozsonyi telekkönyvben, illetve a rendszeresen vezetett számadáskönyvben az elkövetkezendőkben minden feljegyzésfajta megtalálhatta a saját helyét.

A *Protocollum Actionale* dokumentumait tartalmuk szerint a következő tizenkét csoportba soroltam: kölcsönökre vonatkozó kötelezettségek okiratai (227 db); a polgárok egymás közötti peres eljárásai és kiegyezései (102 db); ingatlanok és ingóságok birtokjogának megváltoztatása (23 db); követelések elutasításai, azoktól történő önkéntes lemondások, illetve azok alóli felmentések (44 db); szolgáltatások, haszonbérletek, örökjádékok, vagyonmegváltások (5 db); *Ruegun-gok*, azaz ingatlanok ügyében benyújtott igénylések (37 db); végrendelezések, vagyonösszeírások (12 db); letiltások és jogsegély kérvények (14 db); házasság, illetve házassulandó felek közötti szerződések, jegyajándékok (14 db); bizonyítási eljárások (8 db); bűnügyek (11 db); a fentiekben nem differenciált egyéb bejegyzések (18 db). A „legnépesebb” kategóriát tehát a pozsonyi polgárok üzletkötéseire vonatkozó kölcsönszerződések képviselik. A hitelügyletekre vonatkozó kontraktusok egy részében a pozsonyiak partnereiként hazai kereskedők tűnnek fel, másik részében azonban a hitelező, illetve üzlettárs személyében külföldi nagyvállalkozókat találunk. A külföldi hitelügyletek elemző bemutatásával nemcsak a pozsonyi polgárok kereskedelmi vállalkozásairól kaphatunk képet, hanem azok rendszerességéből, volumenéből Pozsony nemzetközi gazdasági szerepére is következtetni tudunk.

Pozsonyt földrajzi fekvése predesztinálta arra, hogy a Nyugat-Európa és Magyarország között folytatott kereskedelmi kapcsolatok központja legyen. A magyar várostörténeti kutatás is a kereskedővárosok között tartja számon:² Pozsony — Sopronnal és Nagyszombattal együtt — a nyugati határszélen zajló kereskedelmi ügyletekben játszott fontos szerepet. A város III. Andrástól 1291-ben kapta első

¹ A *Protocollum Actionale* legkésőbbi bejegyzésének datálásával kapcsolatban több álláspont is született. Az 1512. évet mint végső határt — tudomásom szerint — eddig még senki nem fedte fel. Mivel azonban a könyv 347–348. főlőin három feljegyzés is ebből az évből származik, indokoltnak tartom az ítélezési könyv létrejöttét az 1402 és 1512 közötti periódusra tenni.

² *Fügedi Erik*: Középkori magyar városprivilegiumok. In: *Uő*: Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Bp. 1981. 35.

árucsere-forgalommal kapcsolatos kiváltságát, melyben területileg korlátozott vámmentességhez jutott: „a város polgárai mind személyükre, mind az általuk behozott, vagy kivitt árukra és értékekre nézve, a pozsonyi réven Hainburg felé, a csallói réven Szöllősnél, a Morva réven s Pozsony megye összes révén vámmentességet élveznek”.³ Még ezen mentesség birtokában sem tartozott a 13. század gazdaságilag leginkább privilégizált városai (Fehérvár, Nagyszombat, Győr, Zólyom, Korpona, Pest, Torda) közé; azok ugyanis teljes vámmentességet élveztek. A nyugati határvidék Dunától északra lévő piackörzetében Nagyszombat tehát kezdetben szélesebb kiváltságokkal rendelkezett Pozsonynál. Az országos vásárlást, amely az osztrák–magyar kereskedelem lebonyolítását kívánta elősegíteni, a város nem egészen száz évvel később, 1344-ben kapta meg.⁴ Ez arra utal, hogy Pozsony jelentősége a 14. századtól kezdett növekedni. Még ugyanebben az évben I. Lajos privilégiumban részesítette a kölni, huy-i és más Rajna-vidéki kereskedőket, tudniillik ugyanazon kiváltságot adományozta nekik, mint korábban cseh vagy morva társaiknak.⁵ Nyilván ez is elősegítette a nyugati kereskedők és áruik Magyarországon történő mielőbbi megjelenését. A 14. század végén a királyi határozat a harmincadhelyet Győrből a nyugati határhoz közelebbi Pozsonyba helyezte át. Ez annyit jelentett, hogy a nyugati határszakaszon a Duna folyásától északra Magyarországra érkező kereskedő portékájával Pozsony városába ment,⁶ hogy ott kézhez kapja a vámnyugtát, amely igazolta a külkereskedelmi vám megfizetését. Zsigmond 1402-ben tovább növelte Pozsony gazdasági jelentőségét azzal, hogy az év elején, január 22-én, az árumegállítási jogával ruházta fel, pontosabban: megerősítette a korábban, 1291-ben III. Andrástól kapott, de ténylegesen kevésbé érvényesített jogot,⁷ amelyet azonban nem sokkal később, október 1-én, vissza is vont.

Pozsony beemelése a kiemelkedő piacközpontok sorába tehát a 14. század első felében indult el. Jól látható: I. Lajos és Zsigmond egyaránt arra törekedtek, hogy a város a Nyugat-Európa és Magyarország közötti távolsági kereskedelem lebonyolításában elsősorú szerephez jusson. Az idegen kereskedőnek vonzó és közel egyenrangú partnert kellett látniuk a pozsonyiakban, hiszen a város jelentette a Kárpát-medence kapuját. Pozsony piaci felvevőképességét nem csak a városban élők lélekszáma határozhatta meg, hanem az a széles gazdasági háttér is, amely mögötte állt. A pozsonyi kereskedők kapcsolatai ugyanis a nyugat-magyarországi, alsó-ausztriai, Szudéta-vidéki, alföldi területekre is elértek.

A pozsonyiak nyilvánvalóan már az előző században is bekapcsolódtak egy bizonyos mértékig a külkereskedelmi forgalom lebonyolításába, hiszen különben nem lenne benne az 1291. évi kiváltságban a vámmentesség Hainburg (és ezen keresztül Bécs), valamint Morvaország felé. Az is biztos azonban, hogy az ekkor

³ III. András oklevelét I. Vysady miest a mesteèiek na Slovensku (1238–1350). Zostavovateľ L'ubomír Juck. Bratislava 1984. 77.

⁴ Ebben a 13. századi, két hétig tartó vásárformában 1257-ben elsőként Fehérvár, majd 1287-ben Buda, 1344-ben pedig Pozsonnyal együtt Sopron is részesült. Az országos vásárok ideje: Sopron: jún. 13–27., Pozsony: aug. 3–17., Fehérvár: aug. 14–28., Buda: szept. 1–15., l. *Fügedi E.*: i. m. 332.

⁵ *Szende Katalin*: Otthon a városban. Urbanizáció, társadalom és anyagi kultúra a késő-középkori Sopronban és Pozsonyban a végrendeletek tükrében. Bp. 1999. (kézirat) 21.

⁶ Feltéve, hogy a bevált kereskedelmi útvonalak közül a Bécs – Pozsony – Esztergom – Buda irányt választotta.

⁷ *Király János*: Pozsony város joga a középkorban. Bp. 1894. 207.

folyó áruforgalom mennyiségi mutatói messze elmaradtak a száz évvel későbbtől. Ez pedig azt jelenti, hogy Pozsony — és Magyarország — a 14. században egyszerűen döntő fontosságú szerephez jutott Nyugat-Európa gazdasági életében. Ennek magyarázatát a magyarországi arany kitermelésben találjuk meg.⁸

Az ezüstdénár, mely Európa-szerte elsőszámú fizetési eszköz volt, már a 12. század elején a válság jeleit mutatta. A pénzrontás és az évenkénti új kibocsátás miatt elvesztett hitelét reformkísérletek sorozatával próbálták helyreállítani, a kérdés megoldását azonban végül az aranypénzverés kialakulása jelentette.⁹ 1252-ben Firenzében verték az első aranypénzt, Kováts megállapítása szerint Afrikából beszerzett aranyból.¹⁰ Az aranypénz hamarosan, az itáliai kereskedelmi kapcsolatok révén, egész Európában elterjedt. Az aranynak köszönhetően a felső-olaszországi városok elindultak a vállalatszerű nagykereskedelem útján. Az afrikai nemesfém beáramlásnak nem a muzulmán hódítás vetett véget, amint azt Kováts feltételezte. A szudáni arany beáramlása a Mediterráneumba ugyanis folyamatos volt a kései középkor folyamán.¹¹ Az itáliai nagyvállalkozók 14. századi elszegényedésének a magyarázatát a félsziget belső válságaiban kereshetjük.¹² Ezen válságot használták ki a német kereskedők, akik természetesen immár nem nélkülözhatték kereskedelmi tevékenységükben az aranyat. Számukra pedig éppen kapóra jön a 14. század során feltárt magyarországi bányák igen gazdag aranykészlete. A magyarországi arany gyors és igen nagy arányú, az elsődleges lelőhelyekre koncentráló kitermelésének korszaka a 14. század közepéig lezárult, a másodlagos területeket érintő, mélyebb zónáig hatoló, kockázatosabb és drágább aranytermelés az 1350-es években indult el, és az általunk vizsgált időszakban is ezen utóbbi kondíciók érvényesültek.¹³ A csehországi, sziléziai 100–100 kg évi aranytermeléssel szemben Magyarország egyedül 1000 kg-ot termelt, ami az európai aranyszükséglet több mint 80%-át fedezte.¹⁴ Az első firenzei mintájú magyar pénzérmét Károly Róbert 1323-ban verette, azonban ahhoz, hogy ez a nemzetközi kereskedelem meghatározó tényezőjévé váljon jó hatvan évnek kellett eltelnie.¹⁵ Az *ungarische Goldgulden* az tette vonzóvá, hogy rendkívül hosszú időszakon át csaknem 24 karátos (23 1/4 – 23 3/4) aranyból készült és állandó súllyal verték.¹⁶

A legfrekvenciáltabb útvonal, amelyen a Rajna vidékétől a keletre irányuló áruforgalom már a kora középkortól bonyolódott, Köln és Mainz városát kötötte össze a Rajnán, majd Mainzból az árut Regensburgba szállították: a dunai „*via*

⁸ Kováts Ferenc: A magyar arany világtörténelmi jelentősége és kereskedelmi összeköttetések a nyugattal a középkorban. *Történelmi Szemle* 11. (1922) 111.

⁹ Gedai István: Pénztörténet. In: A történelem segédtudományai. Bp. 1998. 244.

¹⁰ Kováts F.: A magyar arany i. m. 107.

¹¹ Braudel, Fernand: A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában I–III. Bp. 1996. II. 511.

¹² A gabonahiány okozta éhínség, járványok, és azon politikai változás, amely során a városok egymás elfoglalásával igyekeztek növelni saját területeiket, hogy aztán Firenzéből Toscana, Velencéből Terra Ferma, Milánóból Milánói Hercegség váljék, l. Braudel, F.: i. m. I. 366.

¹³ Paulinyi Oszkár: Nemesfémtermelésünk és országos gazdaságunk általános alakulása a bontakozó és a kifejllett feudalizmus korszakában (1000–1526). *Századok* 106. (1972) 852–853.

¹⁴ Gedai I.: i. m. 245.

¹⁵ Kováts Ferenc: Handelsverbindungen zwischen Köln und Pressburg im Spätmittelalter. Sonderabdruck aus dem 35. Hefte der „Mitteilungen aus dem Stadtarchiv von Köln“. Köln 1914. 9.

¹⁶ Kováts F.: Handelsverbindungen i. m. 10.

Regensburg” Pozsony előtti utolsó állomása Bécs volt. A kölni kereskedők, illetve cégük képviselői (*Faktor, Diener*) vagy megbízottjai (*Kommissionäre*) a 13. századtól kimutathatók Bécsben, a 14. századtól pedig már állandó „bázis”-sal rendelkeztek, ezt nevezték „*Köllnerhof*”-nak. Az útvonal kedveltségének azonban 1312-től sokat árthatott, hogy Bécs árumegállító-jogát megerősítették. Ráadásul a Bécsbe utazó pozsonyi kereskedő sem érintkezhetett közvetlenül az idegen (nem bécsi) kereskedőkkel, hiszen az üzletkötés kizárólag bécsi polgárok vagy hivatalok felügyelete mellett mehetett végbe. Az ítélezési könyv egyik 1410. évi bejegyzése szerint az adósságlevelet Jost Laspot pozsonyi polgár Jorig Kunczelman dinkelsbühli kereskedővel szembeni, 111 aranyforintra (továbbiakban: aFt) rügő tartozásáról a bécsi kamarairnok pecsétjével is ellátták.¹⁷

Ezen bécsi előjogokkal szemben próbál fellépni a cseh, a lengyel és a magyar uralkodó 1335-ben. Az általuk privilegizált útvonalat általában a nürnbergi kereskedők használták, akik portékájukat Prágán és Brünnön keresztül jutatták el Újvárra, ahonnan Nagyszombat – Sempte – Farkashida – Udvard – Esztergom érintésével juthattak el Budára. Újvárról azonban Malackán és Somfán keresztül Pozsonyt is elérhették. Ez utóbbi kereskedelmi út hosszabb, lassúbb és kevésbé biztonságos volt, mint a már megszokott „*via Regensburg*”. Az az előnye azonban megvolt, hogy a kereskedő közvetítők nélkül jutott hozzá a magyar aranyhoz, és Bécs nem tudott élni a beváltási kényszerével, amely során a magyar guldent bécsi dénárra (*pfenning*) kellett váltani. Ennek ellenére, úgy tűnik, a rajnai kereskedők nem igen tértek le a megszokott dunai útról. Hogy miért maradtak mégis a jól bevált „*via Regensburg*”-nál, azt magyarázhatja, hogy a középkorban az üzletkötéseknél ritkán szerepelt készpénz, sokkal inkább bizonyos határidőre szóló kölcsönügyletekről beszélhetünk.

Kováts hangsúlyozza, hogy a nyugati (kölni, augsburgi, regensburgi, nürnbergi) kereskedők áruikkal nem lépték át a magyar határt, azokat csupán Bécsig vitték,¹⁸ ott pedig kiállították az adósságlevelet a pozsonyi kereskedő kölcsönügyletéről. Megfigyeli Kováts továbbá a *Haymbach-féle cessio*¹⁹ alapján azt is, hogy az idegen kereskedők (vagy megbízottjaik) csak azért mentek Pozsonyba, hogy követeléseiket behajtsák, vagy azt megsürgessék.

A fenti jelenség magyarázata kézenfekvő: ha egy kölni kereskedő a pozsonyi piacra kívánta szállítani áruját, nyilván az olcsó, gyors és biztonságos „*via Regensburg*”-ot használta szinte kizárólagosan. Ebben az esetben viszont, az árumegállító jog következtében, mindenképpen piaci forgalomba kellett helyezni áruját Bécsben. A Pozsony és Bécs közti kicsiny távolság miatt viszont nem biztos, hogy megérte a bécsi piac után lehajózni a pozsonyig. Különösen, ha figyelembe vesszük egyrészt azt a tényt, hogy Bécsben már kiépült „fészkük” volt, a „*Köll-*

¹⁷ A *Protocollum Actionale* (a továbbiakban: Prot. Act.) bejegyzéseire történő hivatkozás módja: Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Fényképgyűjtemény (a továbbiakban: DF) 286 772. Prot. Act. 42. (1410. jún. 11.), ahol is az utolsó szám a fóliót jelöli, amelyiken a bejegyzés található, zárójelben a bejegyzés kelte.

¹⁸ Kováts F.: A magyar arany i. m. 141.

¹⁹ Ezen dokumentum a kölni Haymbach-cég magyarországi követeléseit tartalmazza az 1418 és 1421 közötti időszakra vonatkozóan, amit Hans Werthaim kölni kereskedőre ruháztak át a Haymbach örökösök, i. Kováts F.: A magyar arany i. m. 133. és 139.

nerhof’; másrészt azt, hogy a pozsonyi piac nagyjából a Kárpát-medence igényeit látta el, amit viszont a kis távolság miatt megtehetett a bécsi is. Sőt, Bécsben esetleg még számolhattak cseh- és morvaországi, stájer és karintiai vásárlókkal is. Úgy gondolom tehát, a német kereskedőknek egyszerűen nem érte meg elhajtani a pozsonyi piacig, ezért nem jelentek ott meg áruikkal, ahogy Kováts felfedte. Ha azonban az üzlet a pozsonyi és kölni kereskedők között Bécsben kötött meg, be kellett váltani a magyar aranypénzt bécsi pfenningre. Ez azonban sem a pozsonyi, sem a kölni kereskedők pénztárcájának nem kedvezett túlságosan, hiszen az egyik nem akart beváltási illetéket fizetni, a másik pedig nem akart az értékálló arany helyett gyorsan inflálódó ezüstdénárt kapni. Így érthető, hogy mindkét fél számára megfelelt a kölcsönügylet megkötése, és az adósságlevél kiállítása. Hiszen ezzel a pozsonyiak hosszú haladékokat kaptak a fizetésre, olykor több évet is: nem ritka, sőt, inkább átlagosnak mondható, hogy a 400 aFt feletti összegek esetében 2–3 évet is váratják hitelezőiket.²⁰ A hitelező fél számára ellenben azért lehetett vonzó kölcsönt nyújtani, mert kamatostul kaphatta vissza az adósságot, mégpedig az általa kikötött pénznemben. Ezt a gyakorlatot ugyanakkor a pozsonyi kölcsönügyletekre vonatkozó bejegyzések nem igazolják maradéktalanul. Hiába terjedt el a 15. századi Magyarországon általában az évi 10%-os kamat,²¹ ezt a tényt csupán egy bejegyzéssel tudjuk igazolni. 1414-ben a pozsonyi tanács egy örökség ügyében döntve megállapította, hogy a felperesnek az alperesek 270 aFt-ot tartoznak fizetni három éven belül, évi 27 aFt-os kamattal.²² A külföldi tartozások mellett azonban a kamat soha nincs megjelölve.

Minél nagyobb vagyon állt rendelkezésére egy-egy polgárnak, annál nagyobb hitelhez tudott fedezetet nyújtani, és annál nagyobb volumenű vállalkozásba kezdhett. Ezért elsősorban a városi patriciusok számára adódott lehetőség a nagykereskedelemben való részvételre. A 14. századra, az európai kereskedelmi kapcsolatoknak köszönhetően, Pozsonyban is kialakult egy nagykereskedő-réteg. Az új lehetőség természetesen itt is elsősorban a városlakók felső rétegét, a már eddig is tehetősnak mondhatókat tette gazdagabbá. Hiszen a város kormányzásában tevékenyen résztvevő, jómódú — négy-öt szőlővel és egy-két házzal bíró —, már eddig is kereskedéssel foglalkozó pozsonyi polgár számára igencsak vonzó lehetett egy nagyobb vállalkozás beindításának ötlete. A hazájához igen közel eső Bécsbe vagy Brünnbe utazott, hogy ott idegen kereskedőkkel kössön üzletet, amely után a beszerzett portékát hazájába maga importálhatta. Az üzletfelek által megkötött hitelügyletről adósságlevelet (*Schuldbrief*) állítottak ki, amely a hitelezőnél volt, s amelyben rögzítették, hogy az adós a felvett összeget mely időpontban, illetve időpontokban, hol, kinek, milyen összegekben és pénznemben fizeti majd vissza. Az adósságlevél tartalmazta továbbá azt a vagyontárgyat, amelyet a kölcsönösszeg fedezetéül az adós a fent meghatározott időszakra zálogul lekötött hitelezőjének. A fedezet tárgyát képezhette ingó vagy ingatlan vagyon, termés, állatállomány egyaránt. Ezen zálogból a hitelező a kölcsön összegéig szabadon megválasztott módszerek

²⁰ A városkönyv leghosszabb ideig húzódó hitelszerződése Eberhart Windeckéhez és feleségéhez kötődik, akik 440 aFt kölcsönüket 1411 előtt vették fel és még 1415-ben sem törlesztették abból.

²¹ *Granasztói György: A középkori magyar város.* Bp. 1980. 171.

²² DF 286 772. Prot. Act. 84. (1414. ápr. 18.).

szerint egyenlíthette ki követelését, ha adósa a kitűzött napig nem fizetett. Nézzük ennek jellegzetes megfogalmazását a pozsonyi *Protocollum Actionale*ből:

„Es sein fur uns kumen In unsern Rat dy Erbern lewet Huppel Janusch und Elspet sein hawsfraw, und haben bekant, das se schuldig sein und gelten schollen dem Erbern Purkart Pesler und seinen prüdern und Iren erben vyer und vyerczyg gulden in golt, derselben geloben se In zu geben und zu bezalzen czwen und Czwaynyzig gulden In golt auf petronelle am nechsten kunftig, und darnach auf sant Giligen tag Ayndlef gulden yngolt, und auf sant kathrein tag darnach am ersten kunftig Ayndlef gulden in golt unvorczogentleich. Tetten se des nicht, So schölln dy obgenenten Purkart und seine prüder und Ire erben graiffen zu des ebenanten Huppel Janusch und Elspeten seiner hausfrawn güter, und ganzen gewalt und recht haben dyselben zu vorseczen, vorkauffen und damit thun und lassen als mit Iren derlangten pfanden zu einer volkumleicher bezalung Irer obgenanten geltschult an allen Irsal krieg und widerrede.”²³

Érdekes lenne megfigyelni, mit vásároltak a pozsonyiak, vagyis milyen portékákat importáltak a hazai piac számára. Erre a kérdésre azonban a kölcsönügyletek bejegyzései alapján sajnos még csak megközelítőleg sem tudunk válaszolni. Egy 1411. évi és egy 1413. évi bejegyzésben találunk konkrét utalást arra, hogy a pozsonyiak posztó (*tuch*) miatt tartoztak, egyrészt 360, másrészt 202 aFt értékben.²⁴ Kováts az 1400/1401. és az 1401/1402. évi passauai vámjegyzékek alapján megállapította, hogy a 15. század első felében évenként körülbelül 8500 darab posztót szállítottak a Dunán lefelé Bécsbe azért, hogy utána annak nagy része Magyarországra kerüljön.²⁵ A pozsonyi harmincadkönyvnek csupán az 1457/1458. évre vonatkozó adatai maradtak fent, amelyekből megtudjuk, hogy ezen pénzügyi évben 9296 darab posztót vámoltak el Pozsonyban. Vagyis a század elejének és közepének posztóbehozatala között ezen a határszakaszon nincs szembetűnő mennyiségi különbség. A harmincadkönyvből megtudjuk azt is, hogy a posztóimport közel 25%-át a kölni posztók jelentették.²⁶ Azok a kereskedők, akikkel a pozsonyiak a 14. század vége óta kapcsolatba léptek, kivétel nélkül posztókereskedők voltak,²⁷ így tehát egyértelműnek látszik, hogy a *Protocollum Actionale* megfelelő bejegyzéseiben a pozsonyiak kizárólag posztókereskedőktől, posztó vásárlása okán vettek fel kölcsönt. A magyarországi piac nagyfokú posztóigényét magyarázza a kézművesipar fejletlensége, amely nem volt képes kielégíteni a jó minőségű textíliák iránti keresletet.

*

²³ DF 286 772. Prot. Act. 196. (1427. febr. 12.). — Huppel János és felesége, Erzsébet 44 aFt-tal tartozik a nürnbergi Burkhart Peslernek és fivéreinek valamint örököseiknek. Kötelezték magukat, hogy az összeget három részletben (22 aFt-ot máj. 31-én, 11 aFt-ot a rákövetkező szept. 1-én, 11 aFt-ot a soron következő nov. 25-én) fizetik meg. Ha ezt elmulasztanák a hitelezők adósaik javaiból, mint törvényes zálogukból minden ellenszegülés nélkül, azok eladásával, megterhelésével kielégítetik magukat a fenti összeg erejéig.

²⁴ DF 286 772. Prot. Act. 45/2. (1411. ápr. 17.), ill. uo. 74. (1413. ápr. 5.).

²⁵ Kováts F.: A magyar arany i. m. 126.

²⁶ Kováts Ferenc: A nyugat-magyarországi áruforgalom a XV. században a pozsonyi harmincadkönyv alapján. Bp. 1902. 110–111.

²⁷ Kováts F.: A magyar arany i. m. 126.

Ha a pozsonyi ítélezési könyvről beszélünk, magától értetődően fogalmazódhat meg a kérdés, miért éppen ide jegyezték be a gazdasági jellegű kölcsönügyleteket. A magyarázat nem kézenfekvő, de könnyen megvilágítható. Ha a fentebb idézett bejegyzésre gondolunk, megállapíthatjuk, hogy abban egyetlen speciális vagy egyedi szófordulat sem található. Lényegében az összes kölcsönügyletre vonatkozó feljegyzés adott szerkezet szerint épül fel, vagyis három fő elemet tartalmaz: ki, kinek, mennyivel tartozik; mikor, hogyan *fizeti vissza*; mit köt le *zálogul*, és mi lesz a zálog sorsa, ha nem teljesül a visszafizetés. Sem az első, sem a második elem nem magyarázza az ítélezési könyvbe való feljegyzés tényét, de a harmadik mindenképpen. Tudniillik ez a része a bejegyzésnek a zálogjogra vonatkozik, amely a tulajdont illető jogok sorában másodikként szerepel a pozsonyi jogkönyvben.

A zálogjog már a római időkben is fontos része volt a hitelgazdaságnak. A német *Pfand* 'zálog' szó is latin gyökerekre vezethető vissza, és érdeklődésünkre azért is számot tarthat, mivel a latin *pannis*ből ('posztó') ered. Ez is bizonyítja, hogy már a kora középkori adásvételi ügyleteket is a posztópénz (*Tuchgeld*) mozgatta.²⁸ A 13. században a zálog a biztosítás, illetve a kielégítés jellegét öltötte magára, vagyis a tartozás kielégítésének biztosítékát képezte a zálog. A zálogszerződés önkéntes, törvényes keretek között, a bíróság előtt kötött. A zálogjog akkor lépett életbe, amikor az adott (ingó vagy ingatlan) zálogtárgy zálogba adása megtörtént. Magát a zálogba adás aktusát pótolta a zálogszerződés feljegyzése az ítélezési könyvbe, majd későbbiekben a telekkönyvbe.²⁹ A zálogjog akkor ért véget, amikor az adós a zálogösszeget kifizette: ezt hívjuk zálogkiváltásnak (az ítélezési könyvben általában erre találunk példát), illetve akkor, amikor az adós a fizetésre meghatalmaz egy harmadik személyt, aki a kölcsön megtérítésével a zálogot megszerzi magának: ezt nevezük zálogmegváltásnak³⁰ (erre egyetlen példát találunk könyvünkben).³¹ Természetesen mind a kiváltásnak, mind a megváltásnak a szerződésben meghatározott időpontig meg kellett történnie, különben a hitelező a kölcsönösszeg erejéig szabadon rendelkezett a zálogtárggyal,³² kivéve ha a fizetés határidejét meghosszabbították.³³ A kölcsönügyletek tehát nem mint gazdasági bejegyzések, hanem mint jogi szerződések kerültek be az ítélezési könyvbe, ennek ellenére, mint azt fentebb hangsúlyoztam, fontos tanúként szolgálnak a kereskedelmi élet jellemzőinek kutatásakor. Ebből a tényből azonban az is következik, hogy azok a kereskedelmi ügyletek, amelyek nem foglaltak magukba zálogjogot, vagyis amelyeknél a pozsonyi beszerzők azonnal, egy összegben fizettek — ha voltak egyáltalán ilyenek —, nem kerültek be forrásunkba, így ezekről beszámolni sem tudunk. Feltételezhető továbbá az is, hogy az üzlet megkötésekor egyes pozsonyi kereskedők a posztó árának egy bizonyos részét kifizették, és csak a fennmaradó összegre kaptak hitelt. A feljegyzett kölcsönügyletek — vagy lega-

²⁸ *Sprandel, R.*: Pfandleihe. In: *Lexikon des Mittelalters I–IX*. München – Zürich 1980–1998. (a továbbiakban: *LexMA*) VI. 2019–2020.

²⁹ *Király J.*: A nyugat-magyarországi i. m. 149–150.

³⁰ *Weyhe, L.*: Pfandschaft. In: *LexMA* VI. 2020–2021.

³¹ DF 286 772. Prot. Act. 202. (1426. okt. 7.).

³² DF 286 772. Prot. Act. 36/1. (1408. okt. 23.); uo. 96. (1415. ápr. 10.); uo. 97. (1415. ápr. 10.); uo. 140. (1418. jún. 22.).

³³ DF 286 772. Prot. Act. 190. (1425. febr. 17.); uo. 225. (1432. máj. 15.).

lábbis egy részük — tehát vélhetően nem tükrözik pontosan az árucserre valós nagyságát. Azt is meg kell jegyeznünk továbbá, hogy az első tartozásra utaló bejegyzések az 1403. évből valók, az utolsó pedig 1438-ból,³⁴ ám ez korántsem jelenti azt, hogy az említett időpontok előtt, illetve után ne vásároltak volna a pozsonyiak posztót, és ne vettek volna fel miattuk hiteleket. Az egyértelmű, hogy 1439-től ezek a szerződések, amint azt az imént megjegyeztük, a telekkönyvbe kerültek, azt azonban, hogy az 1403 előttiakat hol gyűjtötték, nem tudni. Elképzelhető például, hogy az 1379-től vezetett, de napjainkra elveszett első telekkönyvbe vezették be ezeket a feljegyzéseket. Ha ez valóban így történt, akkor feltételezhető, hogy az első telekkönyvet a 15. század kezdetén már nem használták Pozsonyban.

A *Protocollum Actionale*ban fennmaradt, idegen kereskedőkkel kötött kölcsönügyleteket három csoportra osztottam fel, annak megfelelően, hogy a hitelező, illetve posztókereskedő származása szerint mely gazdasági-földrajzi körzethez kapcsolható. Így különböztethető meg a *Rajna-vidékiek* csoportja, ahonnan mindössze két város képviselteti magát: Köln, illetve Mainz; a *Duna menti városok* csoportja, amely a legváltozatosabb halmaz, hiszen ide soroltam a Nürnbergből, Dinkelsbühlből, Regensburgból, Augsburgból, Bécsből, Hainburgból felvett kölcsönöket; végül a harmadik kategóriát *cseh-morva* elnevezéssel illetem, mivel a pozsonyiak Prágából, Olmützből, Brünnből is vásároltak posztót, így az itteni posztókereskedőkkel szemben is felhalmoztak némi tartozást.

Az ítélezési könyvbe bejegyzett szerződések között tartalmuk szerint megkülönböztetünk *újonnan kötötteket*. Beszélhetünk a zálogkölcsönök *megerősítéséről* is, amelyek egy régebben lejegyzett szerződést ismételnék meg eredeti formában. Megkülönböztetjük a *meghosszabbításokat*, amelyek az eredeti szerződésben foglalt lejárat idejét halasztják későbbi időpontra. Végül találkozunk *részleges törlesztésekkel*, amelyek a kölcsönösszeg egy részének megtérítése után születtek, és meghatározzák a fennmaradó adósság összegét.

Az alábbiakban az elemzés elsődleges szempontja a hitelezők gazdasági-földrajzi térségenkénti elkülönítése. Elsőként a Rajna-, majd a Duna menti, végül a cseh-morva kereskedőkkel folytatott posztókereskedelmet vizsgálom meg, hiszen a textíliák népszerűségének szempontja is ezt a sorrendet diktálja. A legjobb minőségű, és egyben a legdrágább posztók ugyanis Kölnből és Nürnbergből érkeztek, a harmincadkönyv tanúsága szerint ezeknek volt a legdrágább (1/2 aFt) a vám-szabása.³⁵ Ám, mint korábban láttuk, a pozsonyiak ebből importálták a legtöbbet. Ezeket követték a mainzi, dinkelsbühli szövöszékek termékei 1/3 aFt vámtarifával. Az ide tartozók nem csupán árfekvésük, de minőségük tekintetében is a közepes jelzővel illethetők. Végül a legalsó kategóriába sorolhatók a brünni, olmützi posztók, amelyek a lengyelekkel együtt szintén kedveltek voltak a pozsonyiak körében,

³⁴ Ismert azonban egy 1444-ből is: DF 286 772. Prot. Act. 286. (1444. dec. 7.).

³⁵ A harmincadkönyv alapján megállapítható, hogy a legdrágább európai posztókat Angliában és Lombardiában készítették, ill. ide tartoztak még a németalföldi textilipar termékei. A közepes árfekvésűek között legdrágább az aacheni volt, ezt követték az alsó-rajnai városok termékei és a nürnbergiek, majd a felső-rajnai városoké és a dinkelsbühliek; végül a legolcsóbbaknak a cseh- és morvaországi, valamint a lengyel textíliák számítottak, l. *Kováts F.*: A nyugat-magyarországi áruforgalom i.m. 102.

bár ezt az ítélkezési könyv bejegyzéseivel, mint látni fogjuk, nem támaszthatjuk alá. Ezek az 1/4–1/6 aFt közötti vámkategóriába estek.

A Rajna-vidéki kereskedelmi kapcsolatok

A Rajna-vidékiek csoportjában két város kereskedői képviseltetik magukat. A pozsonyi ítélkezési könyv zálogszerződései szerint 54 olyan feljegyzés sorolható ide, melyekben kölni kereskedők bocsátottak hitelt a pozsonyi polgárok rendelkezésére, és csupán 1 olyat találunk, amelyben a hitelező Mainzból való. Mivel a Pozsonyba importált posztók 25%-a Kölnből érkezett, aligha lepődhetünk meg azon, hogy a legtöbb zálogkölcsönt is kölniek adták.

Az a körülmény, hogy Pozsony olyan komoly gazdasági partnerre tudott szert tenni, mint Köln, önmagában is rámutat a városnak a nemzetközi kereskedelem-ben betöltött kiemelkedő szerepére. A Rajna-parti város a kontinens valamennyi kereskedővárosa között igen előkelő pozíciót tudhatott magáénak. Gazdasági életében számottevő erőt képviselt a tekintélyes teljesítőképesseggel bíró kézműves-ség, amely egyaránt képes volt ellátni a mindennapok használati cikkeit igénylő polgárságot, és a luxustermékek iránt érdeklődő érseki háztartást. A kölni ipar produktivitását azonban semmi sem tükrözi jobban a város jelentős mértékű exportjánál. Kivitelében első helyen természetesen az igen jó minőségű posztó állt, de nem sokban maradtak el mögötte a szőrmetermékek, a kardok és a fémmű-vesség egyéb készítményei. A város nemcsak fontos ipari központ, hanem kiemel-kező fontosságú vásárhely is volt. Köln felemelkedését is kedvező földrajzi fekvé-sének és fontos gazdasági kiváltságainak köszönhette. Itt metszette egymást a Rajnán haladó észak–déli irányú, valamint a Flandriától Szászország felé tartó, nyugat–keleti irányú kereskedelmi útvonal. Ennek következtében Köln már a 10. században példaértékű vásárjoggal (*Marktrecht*) rendelkezett, amihez a későbbi-ekben az árumegállító jog (*Stapelrecht*) társult, amely révén a város igen tetemes haszonra tett szert. A virágzó kereskedelmi élet következtében Kölnben már a 12. századtól kezdett kifejlődni a zálogjog (*Pfandrecht*) rendszere. A város gazda-sági kapcsolatai messze szétágaztak a kontinensen. 1175-ben Londonban kiváltságot kaptak a kölniek II. Henriktől egy londoni kereskedőház, a *Stalhof* megalakítására. A továbbiakban Németalföldön (Brüge, Antwerpen), Skandináviában, a Balti-tenger térségében, a Duna-medencében, a Felső-Rajna vidékén (Strass-burg, Basel), Itáliában, a Mosel-medencében, a champagnei vásárokon, valamint az Ibériai-félszigeten is érdeklőségre tettek szert a kölni polgárok.³⁶

Köln és Pozsony gazdasági fejlődése között számos hasonlóságot találunk, ennek ellenére Pozsony gazdasági fejlettségét a kölnihez hasonlítani sem a 15. századra, sem előbbi, sem későbbi időszakra vonatkozóan nem érdemes, nem is ez a célunk. Azt mindenesetre leszögezhetjük, hogy a pozsonyiak európai mércével mérve is nagyon előkelő partnerre akadtak a kölni kereskedőkben.

A kölni posztókereskedőkkel kapcsolatos zálogszerződések az ítélkezési könyv kölcsönügyletei közül a legkorábbiak. Már 1403-ban találunk kettőt, s bár a hitelező személye mindegyikben ugyanaz a Cristan Greffrat, az egyiket érdekes

³⁶ Groten, A.: Köln. In: LexMA, V. 1254–1261.

módon latinul jegyezték be.³⁷ A többi szerződésről német nyelvű feljegyzés készült. Az utolsó kölni polgárt érintő tétel 1425-ben bukkan fel. Az egyetlen mainzi vonatkozású adat igen korai időpontból, 1404-ből maradt fenn.

A kölni üzletek huszonnégy évnyi periódusát vizsgálva megállapíthatjuk, hogy viszonylag egyenletesen oszlanak el a kölcsönügyletek (l. *I. táblázat*), illetve azok megerősítései: mindössze két évet (1409., 1424.) lehet kimutatni, amelyhez nem köthető bejegyzés. A kimaradt évek nem vetítik előre annak árnyékát, hogy a kölniekkel ápoltságok 1425 után megszakadnak majd. Utal erre azonban más, hiszen nem lehet véletlen, hogy az utolsó négy év (1421., 1422., 1423., 1425.) mindegyikében csupán egy-egy szerződés szerepelt, bár ezek mindegyike újonnan kötött, és közülük a leghosszabb határidejű 1423-ban készült, és 1426. november 25-ig érvényes. Az utolsó négyet megelőző időszakban csak négy olyan év (1404., 1408., 1413., 1416.) fordult elő, amelyben egy szerződés született. Ezek egy kivételével újak, tehát nem megerősítések. Az 1413. évi viszont a férjről az özvegyre szálló tartozást erősítette meg. Két ügylet ismert az 1403., az 1406., az 1407., az 1411. és az 1412. évből: mind a tíz szerződés újonnan kötött. Az egyetlen megújításról³⁸ alább bővebben szólok. Négy esztendőhöz köthető három bejegyzés (1405., 1410., 1417., 1418.). Ezek közül tizenegy újonnan született. A 1405. év egyik bejegyzése³⁹ és a korábban említett 1407. évi megújítás⁴⁰ úgy keletkezhetett, hogy az ezekben szereplő pozsonyi polgárok eredetileg valószínűleg a nürnbergi Hainrich Reknek tartoztak, csakhogy Rek és Braun von Leichnick, kölni kereskedő között létezett egy olyan megállapodás,⁴¹ miszerint a nürnbergi a kölnivel szembeni tartozását úgy törlesztette, hogy átadta a neki adós pozsonyiak zálogszerződéseit. 1414-ben a négy ügyletből három új, egy pedig megerősít egy két évvel korábbi zálogkölcsönt. Az 1419. évre is négy szerződés vonatkozik: kettő új és két megerősítés. 1420-ban hét feljegyzést találunk: öt újat, egy zálogtárgyból való kielégítést és egy megerősítést. 1415. évből kilenc kölcsönügylet származik, ezek többsége új. Egy viszont olyan megerősítés, amelynek nem ismerjük az első változatát, három pedig felhatalmazza a hitelezőt, hogy kielégítse magát jogos zálogából.

Az 1403–1425 közötti időszakban tehát a legtöbb hitelügylet, azaz a legnagyobb áruforgalom az 1414. és 1415. esztendőben és 1420-ban figyelhető meg: ekkor négy-öt újonnan született bejegyzéssel számolhatunk évente. Az időszak végén ritkábbá és kisebb értékűvé váló szerződések vetítették előre a kölniek eltávolodását a pozsonyiaktól. A megerősített bejegyzések és végzések közül csupán egynek ismerjük az eredeti változatát, ez arra utal, hogy léteztek olyan szerződések, amelyek az ítélezési könyv keletkezése előtt születtek.

A következőkben azt vizsgáljuk, hogy az említett periódus bizonyos időszakaiban milyen összegű kintlévőségei voltak a kölni polgároknak Pozsony városában. Kováts véleménye szerint a 300 aFt-os üzletet már jelentősnek lehet tekinteni, s nincs ok kételkedni állítása igazában. Ennek következtében jelentős kint-

³⁷ DF 286 772. Prot. Act. 4. (1403. jan. 10.).

³⁸ DF 286 772. Prot. Act. 34. (1407. ápr. 20.).

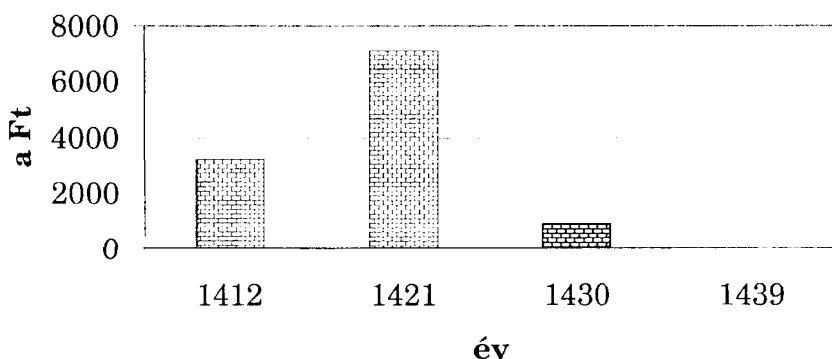
³⁹ DF 286 772. Prot. Act. 25/2. (1405. jún. 19.).

⁴⁰ L. a 38. sz. jegyz.

⁴¹ DF 286 772. Prot. Act. 25/1. (1405. jún. 19.).

lévőségekről árulkodnak az 1410. (1465 aFt), az 1411. (860 aFt), az 1414. (1825 aFt), az 1415. (2314 aFt), az 1419. (769 aFt), az 1420. (1695 aFt), az 1422. (367 aFt) és az 1423. (500 aFt) évek dokumentumai. Annak érdekében azonban, hogy a kölniek hitelei összehasonlíthatóvá váljanak a pozsonyiak többi kereskedelmi partnere által nyújtottakkal, minden év minden feljegyzett tartozását egységes elemzési rendszer alá kell vetnünk. Ugyanezen megfontolás miatt ki kell tágítanunk a vizsgált időszakot 1439-ig, hogy a *Protocollum Actionale* minden zálogügylete feltérképezhető legyen. Az alábbi grafikonon az 1403 és 1439 közötti periódust négy egyenlő részre osztottam, s a kilenc évet magába foglaló intervallumok tartozásait a függőleges tengelyen aranyforintban jelöltem.⁴²

A kölniekkel kötött üzletek nagysága

Az első időszakban fennálló kölcsönök összege 3216,5 aFt-ra rúgott, ennek több mint duplája (7106,5 aFt) esett a második kilenc évre. 1421 után csupán három esztendő adatát ismerjük, ám az ide tartozó 917 aFt mindhárom évben jelentős üzletre utal. A vizsgált 22 év alatt tehát 11240 aFt tartozást halmoztak fel a pozsonyi polgárok a kölniekkel szemben. Ez annyit jelent, hogy ezen időszak folyamán mindvégig jelentős kintlévőségekkel rendelkeztek Pozsonyban a kölni kereskedők. A legmagasabbra természetesen azokban az években ugranak a mutatók, amelyekben a legnagyobb áruforgalom bonyolódott le, és a legtöbb hitelügylet kötött. Figyelemre méltó azonban, hogy még akkor is jelentős hitelügyletek születtek, amikor egyre kevesebb kölni kötött üzletet a pozsonyiakkal.

Ha a Pozsonyban megjelenő tizenkilenc kölni kereskedő személyét vizsgáljuk, megállapíthatjuk, hogy Pozsony legnagyobb posztószállítója Hainrich von Hil-

⁴² A bejegyzések nagy része aranyforintban határozza meg a hitelösszeget. Ritkábban használják a bécsi pfenninget, vagyis dénárt. A kettő közti átváltásnál két munkára támaszkodtam. Az 1402. évben 1 aFt = 150 wPf (*Engel Pál: Pénztörténeti problémák a 14. században. Századok 124. (1990) 52.*); 1424 és 1441 között 1 aFt = 180 wPf (*Kováts Ferenc: Über die Nachmünzung den Wiener Denare in Pozsony um die Mitte des 15. Jahrhunderts. Wiener Numismatischen Zeitschrift 1902/XXIV. 172.*). Ezek alapján az 1410 és 1420 közé eső időszakra az 1 aFt = 165 wPf arányt alkalmaztam.

den volt, aki mind önállóan, mind társával, Herman von Windsperggel együtt kereskedett pozsonyiakkal. Jelenléte csupán 1414–1415-től mutatható ki, ekkor társával három különböző pozsonyinak 1463 aFt értékben nyújtott hitelt, illetve szállított posztót. Önálló üzletemberként azonban egészen késő időpontig (1423.) üzletel a pozsonyiakkal. A tőle vásárló nyolc különböző pozsonyi polgár 1968 aFt-tal tartozott neki, ezzel Hilden jelentette a legfontosabb kölni kapcsolatot. 1909 gulden kintlévősége volt hat különböző pozsonyi polgártól Hans Werthaimnek⁴³ 1414 és 1419 között. Mind Hilden, mind Werthaim azok közé tartozott, akik szabadon érvényesíthették zálogjogukat egy-egy ingatlanon, mivel adósaik nem egyenlítették ki tartozásukat. Ezer forint kintlévőség köthető Hainrich Gotschalk nevéhez 1414–1420 között négy pozsonyitól: ő, hasonlóan a fentiekhez, szintén kielégíthette követeléseit a zálogtárgyakból. Jacob Possel, aki a legkésőbb megjelenő kölni posztókereskedő, 1420-ban, 1422-ben és 1425-ben három pozsonyival 817 aFt-ra rúgó szerződést kötött. A többiek lényegesen elmaradtak az említettekől: Hans von Dikch két adóssal és 773 aFt-tal (1410–1411.), Jacob Bischoff három adóssal és 698 aFt-tal (1408–1413.), Hans Swynd egy adóssal, 589 aFt-tal (1410–1415.) szerepel. A jelentős hitelezők közé tartozott még a legkorábban feltűnő kölni kereskedő, igaz, ő jóval kisebb összeget fektetett be. 1406-tal zárulnak azon ügyletek, amelyek Cristan Greffrat 345 aFt-ot kitevő hiteleit tartalmazták. A fentiekben kiszámított 11240 aFt-nyi forgalomból tehát az említett kilenc kereskedő összesen 9580.5 aFt-tal részesedett. Ez azt jelenti, hogy a többi tíz kölni fejenként átlagosan 166 aFt hitelt nyújtott, ami a jelentősnek mondható üzletek szintjétől elmarad ugyan, mégsem tekinthető elhanyagolhatónak, hiszen ez összeg is — az 1403. évi borárfolyamon számítva — valamivel több mint egy *ternarius* bor árával egyezik meg.⁴⁴

Összefoglalva elmondhatjuk, hogy egyetlen kölni nagykereskedő sem volt folyamatosan jelen Pozsony kereskedelmi életében. Az 1403 és 1412 közötti időszak kiemelkedő hitelezői Hans von Dikch, Jacob Bischoff és Hans Swynd voltak. Ők egyrészt számukat, másrészt kintlévőségeiket tekintve jóval nagyobb súlyt képviseltek, mint a végső periódus (1421–1425) egyetlen nagykereskedője, Jacob Possel. Azt a korábban megfogalmazott feltevésünket, hogy a kölniekkel folytatott kereskedelem az 1414 és az 1415 közötti évek jelentették a csúcspontot, az is igazolja, hogy ezekben az években tapasztalhatjuk új befektetők jelentkezéseit. Egy más szempontból támasztja alá a hipotézist, hogy közülük többen (Werthaim/Haymbach, Windsperg) utóbb, 1420 után már elmaradtak. Egyetlen olyan kereskedő említhető, aki ekkor tűnt fel és 1426-ig el is kötelezte magát Pozsony mellett. Ő volt a város legtehetősebb kölni kapcsolata: Hainrich von Hilden.

Az első kilenc évben — mind a szerződések száma, mind az üzleti forgalom, mind pedig a nagyvállalkozó jelenléte szempontjából — igen jelentős gazdasági kapcsolat mutatható ki a pozsonyiak és a kölniek között. Ez a második kilenc esztendőben kiemelkedővé vált, hiszen sem a bejegyzések, sem a nagyvállalkozók

⁴³ Hans Werthaimról tudjuk, hogy a kölni Haymbach cég dienera volt.

⁴⁴ DF 286 772. Prot. Act. 6. (1403. márc. 14.). — Spiczter Pál a 60 dénárfontnyi (= 144 aFt) adósságát egy *ternarius* borral váltotta ki, ami — mivel 1 *ternarius* = 20 akó (*Kováts F.*: Nyugat-Magyarország árufogalma i. m. 124.) — körülbelül 6 hl bornak felelt meg.

száma nem változott — csak a kölni kereskedők személye cserélődött ki —, a forgalom ugyanakkor másfélszeresére nőtt. Az utolsó kilenc évből csak három esztendő vizsgálhattunk. Ezt az időszakot a szerződések szórványossá válása, a nagyvállalkozók körén belül újabb személycserék — valamint számuk bizonyos fokú (háromról kettőre történő) csökkenése —, továbbá az üzlet forgalmának jelentéktelen visszaesése jellemzi. 1403 és 1425 között tehát a pozsonyi kereskedelmi kapcsolata a kölniekkel mindvégig és minden szinten jelentősnek mondható. Ennek ellenére figyelemre méltó, hogy a virágzó kapcsolatoknak 1425-ben vége szakadt, és azok a későbbiekben sem folytatódtak. A jelenség okát bizonyos Duna menti városok felemelkedésével, közvetítő szerepével magyarázom.

A Duna menti kereskedelmi kapcsolatok

A Duna menti kereskedő városok csoportjába hat település tartozik. Ezek a Duna közelsége miatt kereskedelmük lebonyolításához alkalmasint a folyam kínálta gyors, biztonságos és rövid utat vették igénybe. A nürnbergiek, dinkelsbühliek, augsburgiak Regensburgban szálltak hajóra, hogy áruikkal Bécsig eljutva üzletet és zálogszerződést kössenek a pozsonyi kereskedőkkel. 12 szerződés ismert regensburgi és pozsonyi üzletfelek között, 11 esetben dinkelsbühliek voltak érdekeltek, 21-ben nürnbergiek,⁴⁵ 12 köthető bécsihez,⁴⁶ és 1–1 jut hainburgira, illetve augsburgira. Ez összesen 58 szerződést jelent a hat város esetében, ami — egyes városokra lebontva — jóval elmarad a Kölnhöz köthető 54-től. Vagyis a Duna-medence városaival folytatott pozsonyi kereskedelmi kapcsolat egyes esetekben még, más esetekben már nem mondható olyan intenzívnek a 15. század első felében, mint a Rajna-vidékkel.

Az ide tartozó városok között különbséget kell tennünk aszerint, hogy gazdasági életük mely szálai kapcsolódtak össze a pozsonyi kereskedőkkel. *Regensburg*ról tudjuk, hogy igazi fénykora a 14. század végéig tartott. Ez a virágkor azonban nem hasonlítható Köln gazdasági berendezkedéséhez, hiszen itt nem beszélhetünk olyan stabil termelői háttérrel, amelynek termékeit a város kereskedői továbbszállíthatták, hiszen Regensburg ipara saját környékének ellátásán túl nem volt képes exportra termelni. Ez elsősorban annak tulajdonítható, hogy a város az Itáliából az Alpokon túlra tartó áruk számára biztosított elosztóhelyet. A tranzitkereskedelemben való részvétel busás haszonnal kecsegtette a városba költöző egyre szaporodó kereskedőket, akik kiterjedt kereskedelmi kapcsolatokat építettek ki a birodalom délkeleti peremétől minden irányba, így természetesen kelet felé is. Regensburg gazdasági jelentőségének csökkenéséhez két igen fontos város felemelkedése vezetett. A meggazdagodott kereskedők az egykor tizenötezer lelket számláló városból sorra költöztek át Nürnbergbe és Augsburgba.⁴⁷

⁴⁵ 1501. jan. 15-ről található egy bejegyzés, amelyben nürnbergi kereskedőnek tartoznak pozsonyi polgárok, de nem tudni mennyivel: DF 286 772. Prot. Act. 345. (1501. jan. 15.). Az adatot a továbbiakban nem veszem figyelembe.

⁴⁶ A tizedik számú zálogszerződés 1444. dec. 7-éről való (DF 286 772. Prot. Act. 286. (1444. dec. 7.).

⁴⁷ *Kitzinger, M.*: Regensburg. In: *LexMA* VII. 563–569.

Dinkelsbühl soha nem tartozott a legjelentősebb német városok közé. Érzékelhető ez abból is, hogy városi kiváltságaihoz — német viszonylatban, de sok tekintetben még magyarokhoz képest is — kifejezetten későn jutott. Csak 1305-ben kapta meg ugyanis az ulmi jogot, 1360-tól már évente háromszor tarthatott vásárt. A városnak virágkorában, a 14–15. század fordulóján, is csupán négyezer lakója volt, ami a jelentősebb magyarországi városokkal összehasonlítva sem számít kiemelkedően nagy számnak.⁴⁸ *Dinkelsbühl* fontos közlekedési csomópont volt a Nürnberg és Ulm, valamint az Augsburg és Würzburg közötti útvonalon. Az 1425-ig tartó fejlődést elsősorban a barchentkészítésnek köszönhetette, ennek hanyatlása a század további részében a város stagnálásához vezetett. Egyéb iparágak termékeivel (kasza, sarló) kizárólag szűk környékét volt képes ellátni. Így a távolsági kereskedelemben való részvétele sem jellemző.⁴⁹

Nürnberg gazdasági berendezkedése hasonló Kölnéhez: termelékeny ipar és vállalkozó szellemű kereskedelem egyaránt jellemezte. Gazdasági előnyökhöz azonban, ellentétben Kölnnel, először csak a 13. század elején jutott, ekkor kapta meg a Regensburgtól Passauiig terjedő Duna-szakaszra érvényes vámmentességét. A város exportra szánt termékeinek (a fémmegmunkáló-ipar vasból gyártott huzaljainak, fegyvereinek, sárgaréz lábasainak, mozsarainak, mérlegeinek, bronz lövegeinek) célállomásai kezdetben a champagnei vásárok voltak. A kelet felé irányuló kereskedelem kiépülése után azonban Nürnberg hamar átvette az irányító szerepet az európai kereskedelmi hálózatban, köszönhetően a kiváló minőségű flandriai és angliai posztók szállításának. A nürnbergi textilipar fejlettsége a kezdeti időkben elmaradt a fémművesség mögött, ám, amint azt a pozsonyi harmincadkönyv alapján kijelenthetjük, minőségében hamarosan konkurenciát jelentett a kölninek.⁵⁰

Augsburg felemelkedése fél évszázaddal későbbre tehető, mint Nürnbergé. A város gazdasági súlyának megalapozását a hosszú életű kereskedőtársaságoknak köszönhetette, amelyek már igen korán éltek a hitelrendszer kínálta lehetőségekkel. Ennek tulajdonítható a későbbiekben megszerzett igen komoly gazdagság. A kereskedők gazdasági súlyából fakadó politikai jelentőségére utal az a tény, hogy az 1368 és 1548 közötti időszakban százhuszonhatszor töltötte be gildetag a polgármesteri posztot. Augsburgban is jelentősnek számított a szövőipar, hiszen a város legnépesebb céhe a posztószövőké volt.⁵¹

Bécs város fejlődése a korai időszakban hasonló Regensburgéhoz, amennyiben a bécsi polgárok is a kereskedelmi pozícióik erősítésében látták gazdasági létük legfőbb alapját. Míg azonban Regensburg képtelennek mutatkozott arra, hogy szemléletváltással átmentse a dél-német területeken kivívott vezető szerepét, addig Bécs megértette, hogy a rajta átfolyó megnövekedett kereskedelmi forgalom megtartása érdekében a szabályok árnyaltabb kezelésére van szükség, hiszen ez a „könnyűvérű, lustácska nép”, ahogy Kováts fogalmazott, a megszerzett gazdag-

⁴⁸ Pozsonynak 1434-ben 4300–4800, 1452-ben 5100–5600 lakója lehetett; Budának 1437-ben 7900–8000. Bártfának 1438-ban 3800 lakosa volt, l. *Szűcs Jenő*: Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon. Bp. 1955. 40–43.

⁴⁹ *Fahlbusch, F.B.*: *Dinkelsbühl*. In: *LexMA* III. 1067.

⁵⁰ *Wendehorst, A.*: Nürnberg. In: *LexMA* VI. 1315–1322.

⁵¹ *Zorn, W.*: Augsburg. In: *LexMA* I. 1211–1217.

ságot és fényűzést, nem a gyérszámú kézműves alacsonyfokú termelékenységének köszönhető. A bécsi polgárok kereskedelemben betöltött szerepe a 13. század folyamán, illetve a 14. század első felében pusztán arra korlátozódott, hogy a városukba betelepülő, vagy a keleti piacok felé tartó kereskedőkkel szemben minél teljesebben érvényesítsék árumegállító jogukat. Igyekeztek minél erősebben kezükben tartani a Duna és a Mura közötti határszakasz ellenőrzését, hogy tudtuk és közreműködésük nélkül áru ne lépjen át magyar területekre. Így, ha vendégkereskedő érkezett Bécsbe, hogy egy ott lévő másik vendégkereskedőtől vásároljon, kizárólag bécsi polgároktól vagy bécsi polgárok közvetítésével vásárolhattak, amint erre fentebb már példát is hoztam. A 14. század második felében a helyzet azonban gyökeresen megváltozott, köszönhetően a magyarországi aranytermelés és az európai aranyigény növekedésének. Bécsnek nem szolgálhatta érdekét, hogy jogaihoz mereven ragaszkodva a cseh-morva útvonalra⁵² terelje a kelet-nyugati kereskedelmi mozgást. Így a város fokozatosan engedett az árumegállítás gyakorlatán, sőt, olykor még azt is elnézte, ha a vendégkereskedők között közvetlen üzlet létesült. A bécsi kereskedelem kilépett addigi passzivitásából, és a bécsi kereskedők megkezdték saját terményeik — elsősorban a bor — nagyarányú exportját.

A fenti városok gazdasági helyzetének néhány vonását ismertetve feltételezhetjük, hogy a pozsonyi ítélkezési könyv zálogszerződésai éppen azt az időszakot fedték le, amelyben ezen városok gazdasági szerepe átértékelődött: akkor tudniillik, amikor — igaz, csökkenő arányban — még jelen voltak a regensburgi és dinkelsbühli kereskedők a pozsonyiak hitelezőiként, illetve partnereiként, de már megjelentek az újonnan feltörekvő városok nagyvállalkozói is. Ez utóbbiak „érkezési” sorrendje, és üzleti fontossága jól kimutatható a szerződések vizsgálata alapján.

Az egy-egy városra vonatkozó zálogkölcönök számát megvizsgálva (l. *1. táblázat*) a következőket állapíthatjuk meg. Regensburg esetében az első bejegyzés 1407-ből, az utolsó 1424-ből maradt fenn. A kérdéses tizenhét év folyamán kétszer — az 1408 és 1413, valamint az 1419 és 1423 közé eső időszakokban — tapasztalunk nagyobb hiátust: ekkor egyetlen kölcsönszerződés sem született. 1407-ben és 1424-ben egy-egy ügylettel találkozunk, az előbbi újonnan készült, az utóbbi megerősítése egy általunk ismeretlen szerződésnek, amely alkalmasint hosszabb időre szól, hiszen a regensburgi hitelező 200 aFt kölcsönéhez csak második igénylőként juthatott hozzá.⁵³ Élénkebb kapcsolatokra utaló rendszeres üzletkötést tapasztalunk 1414 és 1418 között. Ekkor egy-egy hitelügylet született 1414-ben és 1416-ban (szintén mindegyik új); kettő bukkan fel 1417-ben és 1418-ban (az előbbieket újak, az utóbbiak régiek). Az 1418-ban bejegyzett megerősítések közül az első az egyik 1417. évi újította meg részleges törlesztés miatt, a másik egy korábbi, közelebről nem ismert szerződés eredményeként hatalmazta fel a hitelezőt zálogjogának érvényesítésére. A legtermékenyebb évnek, hasonlóan a kölniek esetéhez, 1415 tekinthető a maga négy feljegyzésével, amelyek közül egyetlen szá-

⁵² Cseh- és Morvaországon keresztül, Prága és Brünn érintésével haladó útvonal, amely privilegiálásáról az 1335. évi visegrádi királytalálkozó óta beszélhetünk.

⁵³ DF 286 772. Prot. Act. 185–186. (1424. szept. 28.).

mít újnak, a többi korábbi, de ismeretlen eredetű. Ezt figyelembe véve tehát a tizenkét bejegyzés fele új, fele régi. Ez a kiegyenlítettség azonban rögtön felborul, ha választóvonalnak tekintjük azt az évet (1415), amely a legtöbb feljegyzéssel rendelkezett. Mert az ettől számított kilenc éven belül csupán négy új üzletet kötöttek, míg a többi hat már korábban megkötöttekre utal.

Dinkelsbühli polgár számára az első tartozást 1410-ben, az utolsót 1418-ban jegyezték fel. Ebben az esetben egy olyan időszakot vizsgálunk, mely még a regensburginál is rövidebb. A nyolc év folyamán azonban 11 feljegyzés született. Négy esztendőhöz (1411., 1412., 1413. és 1415.) nem köthetünk egyet sem, ebből az első három nagyjából egybeesik a regensburgi első hiátussal, és további egyezést jelent, hogy — miként ott — itt sincs 1418 után adat. Egyetlen esztendő említhető (1417.), amikor csupán egy újonnan keletkezett szerződésre találunk. 1410-hez, 1414-hez köthető két-két záloghitel, ezek közül három részleges törlesztésre utal, míg egy újonnan született. 1416-ban és 1418-ban három-három kölcsönügyletről értesülünk, ezek közül az egyetlen új 1416-ban szerepel, amit 1418-ban meg is erősítettek. Ugyanezekben az években megújítottak és meghosszabbítottak egy-egy régebbi szerződést is. 1418-ban még megerősítették az 1417. évit, és beszámolhatunk egy részleges törlesztésről is, amelynek előzményeit nem ismerjük. Az összesen 11 szerződésből tehát három tekinthető új üzletkötésnek a nyolc év alatt, az összes többi 1410 előtti vagy 1410 és 1415 között felvett kölcsönökre vonatkozik.

A „feltörekvő városok” képviselői közül elsőként a nürnbergi kereskedőkre vonatkozó adatokat vesszük szemügyre. Összesen 21 feljegyzés tartozik ide, 1408-ból található az első,⁵⁴ az utolsó pedig 1432-ből. A kérdéses 24 évben 10 esztendőhöz (1409., 1419–1422., 1426. és 1428–1431.) nem kapcsolódik bejegyzés. Ennek ellenére 1410-től 1418-ig lényegében folyamatos üzleti kapcsolatokról számolhatunk be. Ez esetben is tapasztalható visszaesés 1418 után, azonban a nürnbergiek jelenléte nem szűnt meg, hiszen még az 1430-as években is írásos nyoma van nürnbergi kereskedővel kötött üzletnek az ítélezési könyvben; erre eddig egyetlen más városnál sem volt példa. A szerződések eloszlása sokkal egyenletesebb, mint az eddigiekben. Egyszer sem találunk háromnál többet egy évben, azonban ne felejtjük el, hogy az üzletkötések hosszú cikluson át folyamatosak. Sok esetben (1408., 1410., 1413., 1415., 1416., 1423–1425., 1427. és 1432.) csak egyetlen bejegyzést találunk. Ezek közül hat régi hitelügyletet újít meg, a hatból azonban csak háromnak nem ismerjük előzményét. Két-két kölcsön kerül elő 1411-ben, 1412-ben, 1414-ben és 1418-ban: az első esetben egy új és egy régi ügyletről⁵⁵ van szó. A régi ismeretlen múltú, de ugyanarra a tartozásra vonatkozik, mint az 1415. évi,⁵⁶ és ez egyben a városkönyv leghosszabb „futamidejű” hiteltörlesztése. A továbbiakban még három új és három régi zálogkölcsönt találunk, az utóbbiak közül kettő eredetijét nem ismerjük, az egyetlen meghosszabbítását viszont igen. 1417-ben három újonnan született bejegyzés szerepel. Összességében tehát a 21

⁵⁴ Már 1405-ben feljegyezték, hogy Rek nürnbergi polgár pozsonyi tartozásait átadta Leich kölni polgárnak a saját tartozásai fejében. Két ilyen polgárt találtunk, de őket a kölniek vizsgálata során figyelembe vettük. Itt jelzem azonban, hogy 1405 előtt is kötöttek a pozsonyiak nürnbergiekkel üzleteket.

⁵⁵ DF 286 772. Prot. Act. 44. (1411. jún. 17.).

⁵⁶ DF 286 772. Prot. Act. 95. (1415. márc. 20.).

feljegyzés közül 12 új: ezek legnagyobb része az 1410 és 1418 közötti időszakban keletkezett. Az 1415-ig számon tartott megerősítések, meghosszabbítások és végrehajtások az 1408 előtti időszakra vonatkoznak, az 1424 utáni meghosszabbítás és részleges törlesztés pedig csak 1420 után keletkezett ügyleteket takarhat.

A felemelkedő városok közül a második helyre Bécs sorolható.⁵⁷ A bécsiek esetében 36 esztendő alatt mindössze 12 szerződésről tudunk, ami mutatja, hogy a bécsiek messze elmaradtak a kapcsolatok élénksége terén a nürnbergiek mögött. Az ügyletek sorát egy 1405. évi zálogszerződés nyitja meg, s egy 1438. évi, négy bécsi kereskedőre vonatkozó hitelszerződés zárja le. Ismeretes ugyan 1444-ből egy további bejegyzés is, amelyet szórványnak tekinthetünk, lévén ekkor már a telekkönyv adott helyt a zálogszerződéseknek. Az említett 36 év adataiból, arra következtetünk, hogy a bécsiek jelenléte Pozsony város kereskedelmi életében a 15. század első felében csupán nyomokban érzékelhető. 1405-ben, 1411-ben, 1415-ben, 1418-ban és 1434-ben egy-egy zálogkölcsönt jegyeztek be a városkönyvbe. Ezen öt ügyletből egyetlen vonatkozik részleges törlesztésre, a többi újonnan született. 1420-ban és 1421-ben két-két szerződés kerül elő. Az előbbi évben két újat, az utóbbiban egy visszafizetést és egy 1420. évi szerződés megerősítését találjuk. 1438-ból három szerződés ismert; ezek is újonnan keletkeztek. Mivel az ítélezési könyv utolsó, 1438. évi zálogbejegyzései újak, bécsi kereskedőkhöz kötődnek és mennyiségileg felülmúlják az eddigieket, arra következtetünk, hogy a század második felében Bécs az addigiaknál nagyobb szerepet játszott Pozsony gazdasági életében.

Végezetül az Augsburg városát képviselő kereskedők üzletkötéseit vizsgáljuk meg. A többes szám használata azonban itt nem indokolt, hiszen a városkönyvben csupán egyetlen hitelügylet vonatkozik rájuk. Ez is 1424-ben, tehát az általunk vizsgált — 1403 és 1439 közötti — időszaknak a második felében keletkezett. Természetesen nem utal semmi arra, hogy ez a kapcsolat ne lenne véletlenszerű. Ha azonban figyelembe vesszük, hogy Augsburg gazdasági felemelkedése későbbi időpontra tehető a nürnberginél, van némi esély arra, hogy a telekkönyvben több augsburgi kereskedőre vonatkozó üzletkötésre lelhetünk.

A 17 éves periódusra korlátozódó regensburgi kapcsolatokról megállapítottuk, hogy 1415 után új üzletek (utolsó 1417-ben) jóval kisebb arányban kötődnek, inkább csak a régiek meghosszabbításáról, végrehajtásáról és részleges törlesztéséről beszélhetünk. Dinkelsbühli kereskedő 1410 után mindössze három esetben üzletelt pozsonyival, 1417-ben történt ez utoljára, akárcsak Regensburg esetében. A többi bejegyzésnél csakúgy, mint az előbbi esetben, megerősítésről, részleges törlesztésről, illetve meghosszabbításról van szó. Nürnberg szerepét az teszi kivételessé, hogy szinte folyamatosan egyenletes esetükben a kapcsolattartás a pozsonyiakkal, amely úgy tűnik, a század elejétől az 1420-as éveken át egészen 1430-as évek elejéig nyomon követhető. A bécsi kapcsolatokból nem derül ki túl sok az ítélezési könyv alapján. Az mindenesetre bizonyos, hogy az első pillanattól az utolsóig élt velük kereskedelmi kapcsolat. Azért tesszük a feltörekvő városok közül a második helyre, mert jóval kevesebb üzletkötést hoztak létre a pozsonyi-

⁵⁷ Mivel Hainburg városából egyetlen kereskedő képviselteti magát, ezért ezt a 1421. évi szerződést — DF 286 772. Prot. Act. 160–161. (1421. jan. 16. — a bécsiekkel összevontan elemzem.

akkal, mint a nürnbergiek, és jelenlétük sem mondható olyan rendszeresnek. Mivel azonban legkésőbbi tételünk bécsi vonatkozású, feltételezhető, hogy szereplésük érdemleges folytatására találunk a telekkönyvben. Augsburg esetében egyetlen megjelenésről számolhatunk be, amiből következtetést levonni kockázatos vállalkozás lenne.

Elkövetkezendőkben vizsgálat tárgyává teszem, hogy a fentebb feltérképezett üzletkötések, amelyek, mint tudjuk, a pozsonyiak részéről egyben hitelfelvelek is voltak, milyen méreteket öltöttek az egyes Duna menti városok esetében. Ezúttal is a Kölnnél már meghatározott négy periódust alkalmazzuk az elemzésnél. 1227 aFt-ra rúg az az összeg, amelyet a regensburgi kereskedők a teljes időszakra vonatkozóan hiteleztek a pozsonyiaknak. Ha az egyes kölni nagykereskedőkre gondolunk, akik önállóan, egy-egy év alatt kötöttek ilyen méretű üzletet, akkor csalódást keltően alacsonynak tűnik ez a summa. Az első kilenc évben mindössze 55 aFt-os üzletet találunk, ami természetesen nem jelentős. A második kilenc esztendőben tizenhatszerez emelkedés tapasztalható, itt azonban meghatározhatjuk, hogy az újonnan kötött szerződések 577 aFt-ot tesznek ki, ami — mivel öt különböző partner esik — ugyancsak nem tekinthető jelentősnek, míg a korábbi, s ekkor csak megerősített üzletekre 395 aFt utal. A harmadik időszakban már nem találunk új üzletet, csupán egy 200 aFt-ot kitevő tartozást. Vagyis a kérdéses harminchat év alatt 1227 gulden értékben vásároltak a pozsonyiak regensburgi polgároktól. A friss üzletek nagy része (lényegében a fent említett 577 aFt-ot teljes egészében) az 1414 és 1417 közötti időszakra esik, 1417 után már kizárólag régebben kölcsönzött összegekről szerzünk tudomást.

Dinkelsbühlnnek a dél-német területeken betöltött gazdasági szerepét, mint azt a fentiekben láttuk, nincs okunk túlbecsülni. Éppen ezért tarthatjuk kivételesnek a pozsonyi ítélezési könyv alapján felvázolható tevékenységüket. A vizsgált időszakban nagyobb méretű áruforgalmat tapasztalunk az esetükben, mint a regensburgiaknál. Figyelemre méltó ez az összességében 1342.5 aFt abban a tekintetben is, hogy a dinkelsbühliek jelenléte csak az első és a második kilenc évre koncentrálódik, és számszerűen is kevesebb ügyletről van szó. Az is említést érdemel, hogy az előbbi összegből mindössze 439 aFt jelent új üzletkötést, s mivel ez három különböző partnerrel született, kijelenthetjük, hogy nem tekinthető jelentősnek a pozsonyiak áruforgalma Dinkelsbühlllel ebben az időben. 903 gulden meghosszabbítás miatt került be a városkönyvbe. Ebből azonban arra következtethetünk, hogy a dinkelsbühliek igazi kereskedelmi kapcsolatai a pozsonyiakkal nem erre a harminchat évre tehetőek, és nem is az utána következő időszakra. Hiszen az új üzletkötések 1417-ig itt is megtörténnek, utána csak a régi kölcsönök behajtásával törődnek. Így 1403 és 1412 között csupán 234 aFt-ot találunk, a második periódusra pedig 1108.5 aFt (ebből 780 aFt korábban megkötött üzletet takar) esik.

A Duna medencéjének öt városa közül Nürnberg esetében várjuk a legnagyobb üzleti forgalmat a pozsonyiakkal, legalábbis a fentiekben vázolt rendszeres jelenlét alapján. Elmondhatjuk, hogy nürnbergi kereskedők — elsőként az eddig vizsgáltak közül — mind a négy periódusban elkönnyelhettek valamennyi kintlévőséget. 1403 és 1412 között jóval nagyobb tartozásokat halmoztak fel a pozso-

nyiak a nürnbergiekkel szemben, mint azt Regensburg vagy akár Dinkelsbühl esetében kimutattuk. 678.5 aFt-ot tesznek ki az első kilenc évben az ekkor újonnan kötött üzletek, 968 aFt vonatkozik azonban korábbiakra. Ez arra utal, hogy már a század elejétől indokolt igen komoly kereskedelmi kapcsolatokat feltételezni Pozsony és Nürnberg között. A fentiekből okulva bizonyosan állíthatjuk, hogy a második kilenc esztendő — mint eddig mindig — ez esetben is magasabb összeget foglal magában. Ebben a periódusban viszonylag kiegyenlítettek az újonnan megkötött és a régebbi üzletkötésekre vonatkozó összegek, hiszen az előbbinél 863 aFt-tal számolhatunk, míg az utóbbiakat 984 aFt-ra tehetjük, amelynek a fele biztosan a század első felében keletkezett, mert már az előbbi periódusban is követelték visszafizetését. Figyelemre méltó még az is, hogy az újonnan kötött üzletek mindegyike jóval elmaradt a 300 aFt-ra tehető „jelentős üzletkötés”-től. A harmadik periódusban beszélhetünk az egyetlen 300 aFt-nál magasabb összegű kereskedelmi szerződésről (493 aFt),⁵⁸ amelyből két év alatt mindössze 14 aFt-ot fizettek vissza,⁵⁹ így 479 aFt kintlévőséggel számolhatunk. Ehhez csatlakozik még egy 44 aFt-ot kitevő új szerződés. Tehát a harmadik kilenc éves ciklusban az új üzletkötések túlsúlyát tapasztaljuk. A negyedik periódusra mindössze egyetlen 96 aFt-ot tartalmazó kölcsönügyletet hosszabbítanak meg, amelynek valós kötési idejét nem tudjuk, mindazonáltal az összeg nem utal jelentős forgalomra. Harminchat év alatt a teljes áruforgalom 4112.5 aFt-ra tehető. Összességében tehát a nürnbergiek a vizsgált harminchat esztendő során folyamatosan kereskedtek ugyan a pozsonyiakkal, a forgalom volumene mégis csak ritkán érte el a jelentősnek mondható értéket.

A bécsi kereskedők esetében is szórványos, bár a legtovább érzékelhető jelenlétről beszélhetünk. Sőt, egyetlen részleges törlesztés és egy visszafizetés mellett csupán új üzletkötéseket állapítottunk meg. Az 1403 és 1412 közé eső első időszakban 69 aFt-os üzletekről szólhatunk, ami önmagában nem haladja meg a „jelentős”-nek mondható forgalom egy hatodát. A második periódusra eső négy kölcsön összesen 785.5 aFt-ot tesz ki, ami megint csak nem sorolható a jelentős üzletek sorába. A harmadik kilenc esztendőben nem találunk üzletkötést, de a negyedikben újra elkönnyvelhetünk a bécsiek oldalán 389 gulden kintlévőséget, ami, mivel öt hitelezőre esik, újra nem igazol számottevő kereskedelmi kapcsolatot. A teljes időszakra vonatkoztatva adataink 1270.5 aFt-os forgalmat mutatnak. A bécsiekkel folytatott kapcsolatok értéke tehát megközelíti, sőt, meg is haladja a regensburgiakkal, illetve a dinkelsbühliekkel folytatott üzlet mértékét.

Augsburggal kapcsolatban meg kell elégednünk azzal, hogy a harmadik kilencéves periódusban, minden messzemenő következtetés nélkül beszámolunk egy 60 aFt-ra rúgó kölcsönügyletről, amely természetesen új kölcsönügyletet takar, és az összeget figyelembe véve, nem mondható komoly kapcsolatnak.

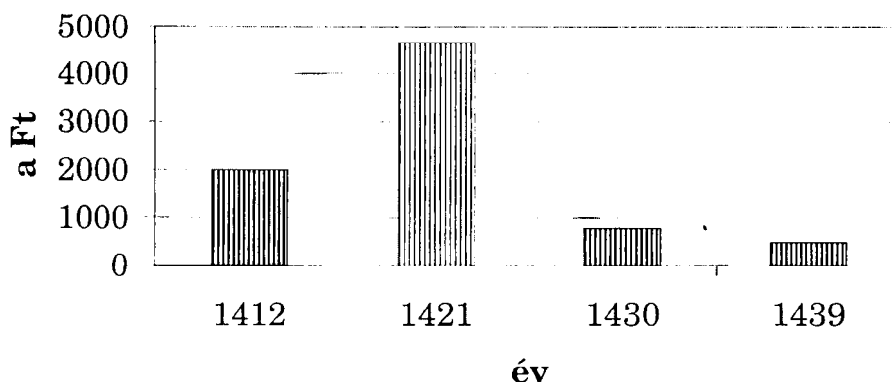
Az alábbi grafikon a négy periódusra lebontva összesíti a fenti városok kintlévőségeit. Segítségével megállapíthatjuk, hogy az első kilenc esztendőben a Duna menti városok kereskedőinek összesen 2004,5 aFt-tal tartoztak a pozsonyi polgárok, a másodikban ennek több mint kétszeresével, 4662 guldennel, a harmadikban

⁵⁸ DF 286 772. Prot. Act. 171–172. (1423. jún. 18.).

⁵⁹ DF 286 772. Prot. Act. 190. (1425. febr. 17.).

783 aFt-tal, végül a negyedikben 485 aFt-ról számolhattunk be. Ez azt jelenti, hogy Kölnhöz hasonlóan itt is a második volt a legaktívabb korszak, azonban egyetlen időszakban sem érik el ezen városok kintlévőségei a kölni kereskedőkéét, még akkor sem, ha több városról, több hitelszerződésről és hosszabb jelenlétről beszélhetünk. A teljes üzleti forgalom, amely a fenti harminchat év alatt született, 7935,5 aFt volt.

A Duna menti városokkal kötött üzleti kapcsolatok nagysága

Eddigi megfigyeléseink alapján a következőket állapíthatjuk meg. A vizsgált időszakban a Duna-medence kereskedővárosai közül Nürnberggel folytatta Pozsony a legnagyobb mértékű kereskedelmet. Összességében ez sem mondható kiemelkedő áruforgalomnak a két város között, ám mivel rendszeresebb és pénzforgalmában is messze magasabb, mint a bécsi, ezért a „feltörekvő városok” közül ismét az első helyre tehetjük. Regensburg és Dinkelsbühl jelentőségének csökkenését tanúsítja, hogy számottevő értékű áruforgalmat ebben az időszakban már nem könyvelhettek el, a bejegyzések leginkább korábbi kölcsönök visszafizetését sürgetik. Ugyanerre utal, hogy 1417 után egyetlen új üzletet sem létesítettek Pozsonnyal. Azt viszont megállapíthatjuk, hogy a kérdéses periódusban Regensburg (632.5 aFt) és Dinkelsbühl (439 aFt) kevesebb összegben kötött üzletet Pozsonnyal, mint Bécs (1270.5 aFt). Bécs oldalára billenti a mérleget az is, hogy az utolsó pillanatig képviseltette magát új kölcsönügylettel a városkönyvben, amint arról már többször szó esett.

Vajon találunk-e olyan nagyvállalkozókat a Duna menti kereskedők között, mint Köln esetében? Regensburg városának képviselőjében olyanokat tudunk csupán kiemelni, akik hitelösszege nem haladja meg a 300 aFt-ot, Regensburg vonatkozásában mégis ők számítanak nagyvállalkozóknak. Három nevet említhetünk meg: Chunrad Chunigét, Friedrich Friesheimerét, valamint Ulrich Paumgartnerét. Kintlévőségeikről az 1415 és 1424 közötti időszakot vizsgálva a következőket állapíthatók meg. A kérdéses kilenc esztendőre jellemző egyfelől, hogy a

kereskedők hol egymással együttműködve, hol önálló hitelezőként léptek fel, másrészt pedig jelenlétük nem érzékelhető a ciklus egészében. Friesheimer tevékenysége az 1415 és 1417, Chunigé az 1415 és 1418, Paumgartneré pedig az 1416 és 1424 közötti időszakokra esik. Chunig Chunrad 1415-ben, 1417-ben és 1418-ban három különböző pozsonyival vette fel a kapcsolatot, és összesen 298 aFt-ra rúgó üzletet kötött. Ugyanó Friedrich Friesheimer társaként 1415-ben 99 aFt hitelt könyvelhetett el. Ulrich Paumgartner egymaga 1416-ban és 1424-ben jelent meg az ítélezési könyv bejegyzéseiben. Ezen két alkalommal, két pozsonyinak 275 aFt kölcsönt nyújtott, Friedrich Fieshaimerrel közösen 1417-ben 176-ot. Vagyis a fentebb kimutatott 1227 aFt-nyi regensburgi kintlévőségből 848 köszönhető a három legjelentősebb nagyvállalkozónak. Közülük Ulrich Paumgartnert tehetjük első helyre a hitelösszegek alapján, bár nem sokkal marad le tőle Chunrat Chunig sem. Friedrich Friesheimer ugyanakkor mindvégig csupán üzlettársként lépett fel az előbbi két kereskedő oldalán.

Dinkelsbühl esetében ismét kivételes tapasztalatokra tehetünk szert, hiszen az 1342.5 aFt kintlévőséget csupán egyetlen nagyvállalkozóhoz, Jorig Kunczelmanhoz köthetjük. Ezzel az összeggel Kunczelman a harminchat év egyik legnagyobb hitelezője Pozsonyban, hiszen csak a kölni Hainrich von Hilden és Hans Wethaim kölcsönösszegei előzték meg. A bejegyzésekből kimutatható, hogy a század elején már biztosan fennállt a kapcsolat közte és a pozsonyiak között. A hozzá kapcsolható utolsó, 1418. évi bejegyzés⁶⁰ szerint meghosszabbította a fizetési határidejét egy év és egy napra adósának. Vagyis 1419. június 23-ig még biztosan fenntartotta összeköttetéseit a pozsonyiakkal.

A pozsonyiakkal való folyamatos kapcsolattartásnak és a kiemelkedően nagy áruforgalomnak köszönhetően Nürnbergből több nagyvállalkozót is kiemelhetünk. A már Köln esetében is alkalmazott eljárás szerint kizárólag a jelentős hitellel bíró kereskedőket vettem figyelembe. Így került első helyre Hans Ulmstat és Fritsch Meyr cége, akik egyetlen alkalommal,⁶¹ 1412-ben kerülnek elő, ekkor is egy részleges törlesztés miatt. Adósuk tudniillik visszafizetett 922 aFt-nyi tartozást, és még fennmaradt 108 gulden. Vagyis az Ulmstat-Meyr cég 1412 előtt minimum 1030 aFt kölcsönt nyújtott egy pozsonyi polgárnak. Őket Hans és Mathes von Ach követi 860 aFt kintlévőséggel 1408-ból, illetve 1411-ből. Mathes von Ach-hal kapcsolatban azt is megfigyelhetjük, hogy öt évvel később⁶² már mint prágai polgár tűnt fel pozsonyiak hitelezőjeként. Pozsony esetében is tapasztaljuk a városi lakosság fluktuációját.⁶³ A nyugatról bevándorlók szívesen telepedtek meg a cseh és a morva területeken, illetve Magyarország nyugati határvárosaiban, ezekről a területekről pedig ugyancsak tapasztalható elvándorlás kelet felé.

Folytatva nürnbergi nagyvállalkozók sorát, harmadik helyen Friedrich Sikselscherert találjuk, aki 538 aFt-ot kölcsönzött két ízben (1411-ben, illetve 1418-ban) pozsonyi polgároknak. Az ő tevékenysége tehát már a második periódusba is átnyúlt. Egészen késő időpontra, 1423-ra tehető a Knebl-testvérek megjelenése.

⁶⁰ DF 286 772. Prot. Act. 139. (1418. jún. 22.).

⁶¹ DF 286 772. Prot. Act. 61. (1412. dec. 14.).

⁶² DF 286 772. Prot. Act. 113. (1416. febr. 4.).

⁶³ *Kováts Ferenc*: A pozsonyi városgazdaság a középkor végén. Pozsony 1918. 13.

Egyetlen feljegyzett kölcsönügyletükben 493 aFt hitelt nyújtottak. Hans Trosperkch kétszer, szintén a vizsgált korszak első felében (1410., 1412.) könyvelhetett el 434,5 aFt értékű kölcsönt. Őket követi a sorban még egy testvérpár, Caspar és Gerhart Vetter, akik két pozsonyinak a második korszakban (1417., 1418.) 357 guldenet kölcsönöztek. Utolsóként említhető Hans Ortel, akit üzleti ügyei a második korszakhoz kötnek. Három pozsonyi polgárnak 343 aFt-nyi hitelt nyújtott (1413-ban és 1417-ben). A nürnbergiek teljes, 4112,5 aFt-ra tehető kintlévőségéből tehát 3133,5 gulden esetében szerepel az említett néhány nagykereskedő. A nagyvállalkozók közül a legnagyobb hitelezők a vizsgált időszak első negyedéhez köthetők, a hitelezők száma ugyanakkor egyenlően oszlik meg (3,5–3,5)⁶⁴ az első kilenc és a második kilenc esztendő között. Figyelemre méltó, hogy az itt vizsgált hét kereskedő esetében tapasztalható leginkább az, hogy nem önállóan, hanem társsal jelentek meg: ez négy esetben fordul elő. Ez arra enged következtetni, hogy a keleti piacra „betörő” Nürnberget a század első felében egyelőre nem az igazi nagyvállalkozók képviselték, hanem kisebb tőkével rendelkező társaságok.

Bécs esetében nem beszélhetünk jelentős üzletkötésekről. Hat hitelezőt emelhetünk csak ki, akik 100 aFt feletti összegben kötöttek üzletet. A legjelentősebb, 485 aFt-nyi kintlévőséggel Cristen Kremerin rendelkezett. A többiek ettől messze elmaradtak. 1418-ban Hans Potingdarfer 164,5 aFt-ot adott kölcsön, 1421-ben Stephan Schenhayner pedig 109-et. 1434-ben keltezték azt a részleges törlesztést, amely szerint Hans Swabeleinnak 104 aFt-tal tartoztak pozsonyi polgárok, és amelyből ekkor már csak 80 aFt maradt fenn. Végül 1438-ban Hans Kantarffer 103 és Stephan Awer 115 aFt összegben nyújtott hitelt pozsonyiaknak. Látható, hogy ezek az összegek a jelentős üzletkötések értékének felét sem teszik ki, valamint azt is megfigyelhetjük, hogy a jelentékenyebb hitelek csak 1418 után jelentek meg. Az is szembetűnő továbbá, hogy még nem található olyan nagyvállalkozó, aki bizonyos rendszerességgel, akár egyszerre több pozsonyi polgárral is tetemes összegű üzletet bonyolított volna le.

Augsburgról ismét csupán a teljesség kedvéért beszélünk, hiszen erre a városhoz fokozottan vonatkozik az, amit az imént Bécsnél említettünk. A várost képviselő egyetlen kereskedő, Eglef Flossenknecht 60 aFt hitelt nyújtott.

Tapasztalataink szerint — mind számukban, mind az általuk folytatott áruforgalom értékében — a Duna mentiek közül a Nürnberg városát képviselő kereskedők játszották a legnagyobb szerepet Pozsony gazdasági életében. A nürnbergiek esetében találtuk a legtöbb tetemes hitelt nyújtó, társasághoz kapcsolódó polgárt, jóllehet a pozsonyiak legnagyobb hitelezőjének a dinkelsbühli Kunczelmant tekinthetjük. Megállapítást nyert továbbá az is, hogy mind Regensburg, mind Dinkelsbühl kereskedelmi jelentősége a század elején csökkenésnek indult. Erre három bizonyítékot találtunk: (1.) a két városhoz vonatkozó bejegyzések az első két vizsgált periódusra esnek, míg a nürnbergiek és a bécsiek a későbbiekben is jelen voltak; (2.) 1417 után pozsonyiakkal nem kötöttek új üzletet sem regensburgiak, sem dinkelsbühliek, ezzel szemben viszont a bécsi hitelek 1418-tól kezdtek 100 aFt fölé emelkedni; (3.) a korszakra tehető új dinkelsbühli, illetve regens-

⁶⁴ Heinrich Sikelscherer egy-egy alkalommal mindkét periódusban jelen van.

burgi szerződések hitelösszege nem érte el a „feltörekvő” bécsi kereskedők által nyújtott új kölcsönökét.

Kimutatható továbbá azt is, hogy a keleti piacon erősödő városok közül Nürnberg mögött Bécs, végül Augsburg állt. Hiszen ezeknél vagy alig, vagy egyáltalán nem tapasztaltunk rendszeres jelenléteket, jelentős üzletkötéseket és Pozsonnyal rendszeresen kapcsolatot tartó nagyvállalkozókat.

Azt is leszögezhetjük, hogy az ítélezési könyvből 1403 és 1439 között bejegyzett zálogszerződések a nyugat-keleti kereskedelmi kapcsolatok átrendeződésének azt a korszakát dokumentálják, amikor Köln, Regensburg és Dinkelsbühl szerepe csökkenő tendenciát mutatott, és helyettük új városok tűntek fel a kereskedelmi életben. A feltörekvők közül Nürnbergnek már a század első felében sikerült érvényre juttatnia gazdasági érdekeit e térségben, igaz, egyelőre nem olyan maradéktalanul, mint a későbbiekben, hiszen a piacon ekkor még osztoznia kellett korábbi időszak legnagyobb szereplőivel: Regensburggal, Dinkelsbühllal és természetesen Kölnnel. Bécs jövőbeli jelentőségére csak következtethetünk.

Az 1439 utáni kereskedelmi kapcsolatokról a telekkönyv zálogszerződésai alapján nyerhetünk képet. Kováts Ferenc⁶⁵ vizsgálta meg a pozsonyi Grundbuchot ebből a szempontból. Kimutatásai alapján 1439 és 1459 között a 49 bejegyzett zálogkölcsönből 21-et bécsiekkel, 13-at nürnbergiekkel kötöttek, ezután következik München 4, Augsburg 3 és Ravensburg szintén 3 kölcsönszerződéssel.⁶⁶ A dél-német városok közül tehát Dinkelsbühl és Regensburg gazdasági hanyatlása bekövetkezett, Kölnnél ugyanez tapasztalható: mindhárom város lemondott a pozsonyiakkal való közvetlen kereskedésről. Szerepüket újonnan megerősödött dél-német városok (München, Ravensburg, Nürnberg) vették át. Hozzájuk kapcsolódott a gazdasági szerepvállalását új alapokra helyező, s a távolsági kereskedelemben immár aktív szereplőként résztvevő Bécs.

Cseh- és morvaországi kereskedelmi kapcsolatok

Ezen csoportba tartozó három városról — Prágáról, Brünnről és Olmützről — az előbbi két térségtől függetlenül kell beszélnünk. Ezek a kereskedővárosok elsősorban nem a nyugati területek áruival látták el a magyar piacot, hanem lengyelországi, sziléziai, csehországi és morvaországi termékekkel. A keleti posztók minőségükben, mint már fentebb említettük, elmaradtak a nyugati szövőipar termékeitől.

A pozsonyi kereskedők is bizonyosan előnyben részesítették a nyugati ipar termékeit a keletivel szemben, ez magyarázza, hogy csak 4 olyan zálogszerződést ismerünk, amelyek a cseh–morva kapcsolatok meglétét igazolják. A hitelszerződések számának alacsony voltát az is indokolhatja, hogy mivel olcsóbb, és kevésbé népszerű posztókról van szó, a pozsonyi kereskedők kevesebbet vásároltak belőle, és talán szükségtelen volt hitelt igénybe venni kifizetésüknél. Prágai kereskedőhöz köthető 2 zálogszerződés, olmützihez és brünnihez pedig 1–1.

⁶⁵ Kováts F.: A magyar arany i. m. 134–136.

⁶⁶ Boroszlóra, Briegre, Sankt Gallenre, Hainburgra, Landsbergre jut egy-egy.

Prága Csehország közigazgatási központja volt, Észak-Morvaországé Olmütz, délre Brünn. Fejlődésük sok hasonlatos vonást mutat. Mindhárom város gazdasági életében komoly szerepet játszott a kereskedelem. Megegyezik a továbbá az is, hogy a várak lábánál elterülő védett piacok nagyszámú német kereskedőpolgárt vonzottak az említett városokba. Tudjuk, hogy Prágában — az egymástól sokáig külön fejlődő régi és új városban — Regensburgból, illetve Nürnbergből⁶⁷ érkezett kereskedők adták a lakosság többségét, sőt az Újváros eredetileg kizárólag német népességű volt. Az itt letelepedett kereskedők hamarosan részt vettek a távolsági kereskedelemben is, ami gazdagságuk és politikai súlyuk megalapozója lett. Így ezen városok mindegyikére érvényes, hogy a német lakosság távolsági kereskedelemben komoly szerepet játszó rétegének tagjai alkották az adott város szűk patríciátusát, akik igyekeztek kezükben tartani a város igazgatását is. 1419-ben a husziták kerültek hatalomra Csehországban. Addig a cseh-morva területekről kizárólag német származású kereskedők (Mathes von Ach; Haynrich Saxeufeld; Richard Geysler) vették fel a kapcsolatot pozsonyiakkal. 1418 után nyolc évig nem tapasztalható kereskedelmi mozgás északi irányból. Ez nyilván magyarázható azzal, hogy a német kereskedők súlyának lecsökkenése után némi időbe telt, míg a távolsági kereskedelemben addig szerepet nem játszó cseh polgárok átvehették a helyüket. Tény mindenesetre, hogy 1426-ban Pozsony kereskedelmi életében már a kevésbé németes nevű Hager és Danyk brünni polgárok jelentek meg. Az 1426 utáni újabb hiátust magyarázhatja, hogy 1428 és 1434 között Észak-Magyarországra is áttevődtek a huszita támadások. Először csak Pozsonyig hatoltak, de a 1430-as évek elején feldúlták a Vág folyó völgyét, majd a Szepességet is.⁶⁸ Ilyen körülmények között természetesen nem kínálkoztak megfelelő feltételek az áruforgalomra. 1434-ben ugyan végső vereséget mért Zsigmond a táboritákra, de a felbomlott kapcsolatok helyreállításához nyilván hosszabb időre volt szükség, ezért a továbbiakban csak a harmincadkönyvből és a telekkönyvből mutathatók ki cseh-morva kereskedők.

Az ide sorolható első szerződés 1411-ből, az utolsó 1426-ból maradt fenn. Az általunk vizsgált negyedik kilenc éves periódusban tehát nem találunk feljegyzést, nyilván az előbb említett okok miatt (l. 1. táblázat). A négy szerződés közül egy, 1418-ból, részleges törlesztésre utal, a többi (1411-ből, 1416-ból és 1426-ból) újonnan keletkezett. A bennük foglalt kölcsönök ritkán utalnak tekintélyes üzletre, kivétel ez alól az 1416. évi,⁶⁹ amely 582 aFt hitelt tartalmaz.⁷⁰ A részleges törlesztést tartalmazó szerződés hitele még meghaladhatta a 100 aFt-ot, hiszen itt, az elszámolás után, további 88 aFt tartozásról esik szó. A többi hitelügylet azonban még a 100 aFt-ot sem éri el. Az alábbi grafikon mutatja a cseh-morva

⁶⁷ Gondoljunk a fentiekben említett Mathes von Achra!

⁶⁸ *Kristó Gyula – Engel Pál – Kubinyi András: Magyarország története 1301–1526.* Bp. 1998. 164–165.

⁶⁹ L. a 62. sz. jegyz.

⁷⁰ A cseh-morva üzletek nem aranyforintban, hanem beheimischer groschenbe, azaz cseh garasban kötetnek. A következő átváltást alkalmaztam: 1402-ben 1 aFt = 20 garas (*Engel P.*: i. m. u. o.) valamint 1457-ben 1 aFt = 30 garas (*Kováts Ferenc*: Pénzérték viszonyok Pozsonyban. *Magyar Gazdaságtörténeti Szemle* 7. (1900) 448.), így 1420-ig 1 aFt = 20 garas; 1420–1438: 1 aFt = 25 garas; 1438–1457: 1 aFt = 30 garas átváltást alkalmaztam.

		Köln	Regens- burg	Dinkels- bühl	Nürnberg	Bécs	Augsburg	Prága	Brünn	Olmütz
1427	ú				1					
	m									
	k									
1428	ú									
	m									
	k									
1429	ú									
	m									
	k									
1430	ú									
	m									
	k									
1431	ú									
	m									
	k									
1432	ú				1					
	m									
	k									
1433	ú									
	m									
	k									
1434	ú					1				
	m									
	k									
1435	ú									
	m									
	k									
1436	ú									
	m									
	k									
1437	ú									
	m									
	k									
1438	ú					3				
	m									
	k									
1439	ú									
	m									
	k									

*ú: újonnan kötött üzletek; m: korábbi üzletek megerősítése; k: kielégített szerződések

A pozsonyi kereskedők

Figyelmet érdemelnek azon pozsonyi kereskedők, akik a fent említett idegen nagykereskedőkkel folyamatos üzleti kapcsolatban álltak. Pozsony gazdasági fel-
emelkedésének taglalása során már említettem, hogy a magyar arany és az ural-
kodói kiváltságok jutottak főszerephez abban, hogy a városnak sikerült bekapcsol-
lódnia a nemzetközi kereskedelem véráramába, s így létrejöhett a pozsonyi nagy-
kereskedők rétege. A továbbiakban nagyvállalkozóknak azokat a pozsonyi polgá-
rokat tekintem, akik viszonylagos rendszerességgel, jelentős méretű üzletek kö-
tésével, akár egyszerre több idegen nagyvállalkozóval is kapcsolatban álltak. Az
ő nevüket és adósságaikat tartalmazza a 2. táblázat első fele. Azon pozsonyi pol-
gárok, akiknek fő gazdasági tevékenysége az iparhoz kötődött, de „mellékfoglal-

kozás''-ként esetenként, egy-egy jelentéktelenebb üzlet erejéig bekapcsolódtak a kereskedelembe a táblázat második felében található.

2. táblázat: A pozsonyi kereskedők üzletkötései 1403–1439 között

Nagykereskedők	Rajna vidéki üzletek		Duna menti üzletek		Cseh, morva üzletek	
Ulrich Dauher	1404.	64 aFt				
	1406.	*162 aFt				
	1410.	565 aFt;	327 aFt	1412.	76,5 aFt	
	1415.		262 aFt			
	1418.		93 aFt			
	1419.		480 aFt			
Eberhart Windecke	1420.		400 aFt			
	1411.		500 aFt	14?-1415.	440 aFt	
Gulden Jorig	1415.		440 aFt			
	1406.		*162 aFt			
Friedrich Habersdorfer	1415.		700 aFt	1415.	78 aFt	
	1411.		360 aFt	1416.	212 aFt;	75 aFt
	1408.		113 aFt	1417.	211 aFt	1418.
Janusch Huppel			113 aFt	14?-1412.	1030 aFt	90 aFt
				1427.	44 aFt	
Hans Sesselman	1420.	593 aFt;	540 aFt			
Nicklas Chaumperger	1415.		62 aFt	1418.	250 aFt;	294 aFt
Ulrich Hircz	1414.		564 aFt			
Kézművesek						
Ulrich Lederer	1417.		136 aFt	1416.	*40 aFt	
	1418.		48 aFt			
Ulrich Letzelter	1418.		*20 aFt	1417.	88 aFt	
Friedrich Scherer						1426.
Lorencz Nuczl	1425.		50 aFt			73,5 aFt
Katherina Gurtlerin	1407.	56 aFt;	32 aFt			
Kuncz Leynwaterin				1421.	30 aFt	
Jorig Chursner	1412-1414.		10 aFt			

* üzlettársukkal együtt vették fel a kölcsönt

A legjelentősebb pozsonyi nagyvállalkozó, Ulrich Dauher volt, akinek kölcsönösszegei 2429,5 aFt-ra rúgtak korszakunkban. A tevékenységének nagy része a Rajna-vidék posztóiparához kötődött. Egyszerre több kölni és nürnbergi kereskedőtől is vásárolt. Üzletkötéseinek nagy része a fenti vizsgálataink során alkalmazott négy periódus közül az első kettőre esett. A kereskedők a hitelügyleteknél, mint már korábban említettük, annyi kölcsönt kaphattak, amennyire vagyonukkal fedezetet tudtak nyújtani. Így egy-egy polgár vagyoni helyzetére könnyen következtetünk, ha szemügyre vesszük zálogtárgyait. Szerencsésen alkalmazható ez a módszer ebben az esetben is, hiszen az egyik szerződésben Dauher minden vagyonát lekötötte zálogul, vagyis: két házat és hat szőlőjét. A négy-öt szőlővel rendelkező polgár a város legnagyobb adózói közé tartozott, így Dauher két házával és hat szőlőjével, valóban Pozsony város legtehetősebb polgárainak csoportjába sorolható.

Friedrich Habersdorfer ismert kölcsöneinek összege 1670 aFt-ot tett ki. Ő az egyedüli, aki mindhárom körzettel kereskedelmi kapcsolatban állt. 1416 folyamán párhuzamos ügyleteket bonyolított le két különböző térség kereskedőivel is. A tevékenysége inkább a második periódusra esik. Megállapítható, hogy a cseh-morva kereskedőkkel kötötte legnagyobb üzleteit, azaz ő az egyetlen nagyvállal-

kozó, aki nagy mennyiségben vásárolt kelet-európai posztót. Habersdorfer esetében ugyanakkor hiába próbálnánk megvizsgálni a zálogtárgyakat, a feljegyzésekből nem kapunk pontos képet vagyoni helyzetéről. Zálogul legtöbbször „minden ingó és ingatlan” vagyont⁷¹ kötötte le, de az, hogy ez egy — egyetlen alkalommal említett — házon, illetve szőlői összes termésén⁷² túl mit takart, arról közelebbi nem derül ki. Egy alkalommal⁷³ például prágai üzletfeleinek úgy törlesztett adósságából, hogy 4,5 schock groschen értékben, azaz megközelítőleg 12aFt-ért, átadott egy lovat (*Ros*), és egy nyeretget (*Satel*), továbbá teljes ellátmányt (*Zerung*) hozzá Prágáig.

Az Eberhart Windecke⁷⁴ által felvett hitelek összege 1380 aFt. Esetében is csak nyugati kereskedelmi partnereket, elsősorban kölnieket említhetünk meg. Egyszerre több üzletet is kötött. Nevéhez fűződik az ítélezési könyvbe bejegyzett leghosszabb „futamidejű” adósság is. Nürnbergi tartozását először 1411-ben, majd 1415-ben hosszabbították meg, mint arról már korábban beszámoltam. Ezért mondhatjuk azt, hogy tevékenysége az első és a második periódus közepéig mutatható ki. Windecke és felesége vagyona egy házra és három szőlőre becsülhető.

Ezer aranyforint feletti kölcsönt könyvelhetünk el Janusch Huppel polgárnak, aki elsősorban nürnbergi kereskedőkkel állt kapcsolatban. Üzletei, ha nem is folyamatosan, 1424-ig nyomon követhetők. Kimutathatóan Huppel az egyetlen olyan pozsonyi polgár, aki egy alkalommal ezer aranyforintnál nagyobb üzletet kötött. Egy ízben házáat adta fedezetül,⁷⁵ máskor kétszáz ökröt, aminek csak fele volt saját tulajdona.⁷⁶ Egyik zálogszerződéséből továbbá az is kiderül, hogy valamennyi szőlővel és majorsággal is rendelkezett.⁷⁷

Kizárólag kölni kereskedelmi partnerei voltak Guldein Jorignak, aki 940 aFt-nyi adósságot halmozott fel. Tevékenysége az első két periódusban figyelhető meg. A zálog alapján becsülhető vagyona egy ház és három szőlő.⁷⁸

Nicklas Chaumpergert szintén Nürnberghez kötötték kereskedelmi érdekeltségei, amelyek a második periódus végére esnek. 606 aFt-os áruforgalom fűződik a nevéhez. A vagyoni helyzetéről nem tudunk meg semmit.

A második periódus végén jelent meg Hans Sesselman, akinek kizárólag kölni üzlettársai voltak. Vagyontát egy ház és öt szőlő alkotta.⁷⁹

⁷¹ L. a 62. sz. jegyz., ill. DF 286 772. Prot. Act. 45/2. (1411. ápr. 17.).

⁷² DF 286 772. Prot. Act. 139. (1418. jún. 15.).

⁷³ DF 286 772. Prot. Act. 144–145. (1418. dec. 22.).

⁷⁴ 1393-ban Mainzban született, patricius család sarja, 1402-ben Bécsbe megy és innen a nürnbergi Stomerek megbízottjaként vette fel a kereskedelmi kapcsolatot a magyar városokkal. 1406-ban Budán lakik, majd 1409-ben már pozsonyiként kap polgárjogot egy tehető özvegy új férjeként. 1413-ban bukott választási küzdelmek miatt távozott Pozsonyból, Zsigmond király szolgálatában szegődött, feladata itt is a királyi udvartartás anyagi forrásainak előteremtése volt. Emlékirata Zsigmond korának értékes forrása, l. *Mályusz Elemér*: Zsigmond király uralma Magyarországon 1387–1437. Bp. 1984. 177–179.

⁷⁵ DF 286 772. Prot. Act. 35. (1408. márc. 14.).

⁷⁶ DF 286 772. Prot. Act. 70. (1412. dec. 10.).

⁷⁷ DF 286 772. Prot. Act. 148. (1419. júl. 19.).

⁷⁸ DF 286 772. Prot. Act. 103. (1415. ápr. 18.).

⁷⁹ DF 286 772. Prot. Act. 151–152. (1420. márc. 04.).

Nem kifejezetten indokolt Ulrich Hirczet a pozsonyi nagyvállalkozók sorában számon tartani, hiszen egyetlen hitelügyletet kötött a második periódus elején. Am tehetősége alapján — ház és négy szőlő — talán indokolt feltételeznünk, hogy több olyan kereskedelmi ügyletet is lebonyolított, amelyekről feljegyzés nem született.

A pozsonyi nagyvállalkozók tevékenysége — az egyetlen Janusch Huppel kivételével — nem nyúlt az 1420-as éveken túl, valamint elsősorban a nyugati ipar területeihez kötődtek. Öten közülük leginkább kölni kereskedőkkel álltak kapcsolatban, ketten Nürnberggel, és egyetlen olyan polgárt találtunk, aki a cseh-morva térség termékeit részestette előnyben. Gazdasági tevékenységük alapja elsősorban a tulajdonukban lévő ingatlanokon nyugodott. Legalább egy ház, három szőlő, vagy nagyobb méretű állatállomány állt rendelkezésükre ahhoz, hogy idegen kereskedőktől annyi posztót vehessenek hitelbe, amennyinek eladásából megélhetésüket biztosították, illetve visszafizethették a kölcsönt.

A pozsonyi kézművesek üzletkötései nagyságrendjükben különböztek a nagykereskedőkétől. Az általuk felvett kölcsönök ritkán érték el a jelentősnek mondható összeget. A legnagyobb forgalmat lebonyolító tímár, Ulrich Lederer, valamint a második helyen álló mézesbábkészítő, Ulrich Letzelter, 224.5 illetve 108 aFt értékében vásároltak árut nyugati kereskedőktől. Csupán kettejükről lehet elmondani azt, hogy két térség kereskedőivel is tartották a kapcsolatot. Az előbbi elsősorban kölniekkel, az utóbbi pedig regensburgiakkal üzletelt. Míg Ledererről tudjuk, hogy tulajdonosa volt egy háznak és két szőlőnek, addig Letzelter esetében csak egy házat említenek. A további kézművesek már csak egy-egy térséghez kapcsolódtak, és 100 aFt alatt vásároltak. Az egyetlen cseh-morva területeken érdekelt posztónyírnak, Friedrich Scherernek, egy házból és egy szőlőből állt a vagyona. Lorencz Nuczl molnár malmát és szőlőjének termését kötötte le zálogul kölni üzletfelének 1425-ben, ez egyébként az utolsó olyan szerződés az ítélezési könyvben, melyben kölni a hitelező. Jorig Chursner szücs a kézművesek között kiemelkedő vagyonra támaszkodhatott, hiszen háza mellett három szőlővel is rendelkezett, így valószínű, hogy az a 10 aFt-nyi tartozás, ami több éven keresztül a rovásán volt, csupán egy részleges törlesztés során maradhatott vissza. Végezetül a pozsonyi kézművesfeleségek kölcsöneiről is beszélnünk kell. A posztószövő Kuncz Leynwater özvegye férje halála után vállalta adósságuk megfizetését bécsi hitelezőjüknek; vagyoni helyzetéről sajnos nem kapunk tájékoztatást. Egy bizonyos Katherina asszony elhalálozott férje övkészítő volt, és két kölni polgárral is üzleti kapcsolatban állt. A férj az egyiknek zálogul szőlőt kötött le, halála után az özvegy vállalta a tartozás kiegyenlítését.

Azok a pozsonyi kézművesek tehát, akik ipari termelésük kiegészítésére kereskedelmi vállalkozásba is kezdtek, jóval jelentéktelenebb áruforgalmat mondhattak magukénak, mint nagykereskedő társaik. Az ilyen volumenű üzletek lebonyolításához is szükség volt ingatlan tulajdonra, de elegendő volt az előbbi ingóságok töredéke (egyetlen ház vagy egyetlen szőlő) is. Az azonban bizonyos, hogy a kézművesekből is csak a tehetősebbek vállalkozhattak kereskedésre. Szücs Jenő a leggazdagabb iparosoknak a tímárokat, mészárosokat, molnárokat, vargákat tartotta.⁸⁰ Vé-

⁸⁰ Szücs J.: i. m. 59.

lekedését alátámasztja, hogy a fentebb felsorolt kézművesek nagy része éppen ezen mesterségeket űzte.

A *Protocollum Actionale*ban feljegyzett zálogkölcsonök bejegyzései kivételes forrásanyagul szolgálnak abban a korszakban, amikor az Európa kereskedelmi útvonalain közlekedő nagykereskedők látószögébe kerültek a nyugat-magyarországi városok. A szerződések fontos dokumentumai továbbá annak a korszaknak is, amikor a nyugat-európai kereskedővárosok között súlyponteltolódás ment végbe, és az egykor jelentős városok hanyatlani kezdtek, míg az addig jelentéktelenek felemelkedtek. A feljegyzések fontos támpontokat tartalmaznak arra vonatkozóan, hogy a huszita háborúk miként befolyásolták a Magyarország és a cseh-morva területek közötti kereskedelmi kapcsolatokat. A szerződések segítségével közelebbről megismerhettük Pozsony város nagyvállalkozóinak és kézműveseinek kereskedelmi tevékenységét is.

C. Tóth Norbert

ZSIGMOND KIRÁLY TISZTSÉGVISELŐINEK ITINERÁRIUMA I.*

(Uralkodásának elejétől az 1420-as évekig)

Éppen húsz éve már annak, hogy a közelmúltban elhunyt történész, Engel Pál megjelentette a Századok hasábjain Hunyadi János kormányzó itineráriumát.¹ A tanulmány bevallott célja a figyelem felkeltése volt az eladdig a magyar történészek által igen elhanyagolt segédletkészítés szükségességére. Engel ugyanakkor azt is leszögezte, hogy a magyar forrásviszonyok között a politikatörténet kronológiai vázának megteremtésére egyetlen lehetőség van: „a királyi oklevelek és a belőlük összeállítható uralkodói itinerárium”.² Engel Pál maga is tett azért, hogy ez az áldatlan állapot megváltozzon. 1987-ben közzétette Zsigmond király vázlatos itineráriumát,³ sőt, kéziratban ránk maradt I. Károly és I. Lajos, továbbá Zsigmond király bővített itineráriuma is.⁴ 1995-ben két külföldi kutató sietett a magyar középkorászok segítségére: a német Jörg Hoensch Zsigmond király és császár,⁵ egy lengyel kutató, Stanislaw Sroka pedig I. Ulászló király⁶ tartózkodási helyeit gyűjtötte össze és jelentette meg.

Magam úgy gondolom, hogy a politikatörténeti váz megírásához nemcsak a királyok, hanem a királynék és tisztségviselők itineráriumaira is szükség van. Így a királyi, királynéi és tisztségviselői itineráriumok összevetésével több eredményt is elérhetünk: 1) az egyes itineráriumok hiányzó adatai kiegészíthetők lesznek; 2) a fontos politikai eseményben résztvevő személyek pontosabban meghatározhatóak lesznek; 3) a király döntéseinél jelenlévők és ezzel együtt befolyást gyakorlók köre — a királyi tanácsüléslisták hiányában is — könnyebben összeállíthatóvá válnak.

Mit kell tudni a tisztségviselői itineráriumok készítéséről? Egyrészt tartalmazták azokat a helyeket, ahol a tisztségviselő személy saját nevében adott ki oklevelet, másrészt a keltezési hellyel ellátott királyi oklevelek *relatios* jegyzetében

* A tanulmány elkészítését az MTA–MOL Zsigmondkori Oklevéltár kutatócsoport támogatta.

¹ Engel P.: Hunyadi. – A rövidítve idézett munkák bibliográfiai adatait l. az adattári rész végén, a Rövidítések-ben.

² Engel P.: Hunyadi 975.

³ Engel Pál: Az utazó király: Zsigmond király itineráriuma. In: Művészet Zsigmond király korában 1387–1437. Szerk. Beke László, Marosi Ernő, Wehli Tünde. Bp. 1987. 70–92.

⁴ Engel Pál: Királyitineráriumok. Bp. 1995. (kézirat)

⁵ Itinerar König und Kaiser Sigismunds von Luxemburg 1368–1437. Unter Mitarbeit von Thomas Kees, Ulrich Niess und Petra Roscheck eingeleitet und hg. von Jörg K. Hoensch. Fahlbusch Verlag, Warendorf 1995.

⁶ Sroka, Stanislaw: I. Ulászló itineráriuma (1440–1444). Történeti Tanulmányok IV. Debrecen 1995.

szerepelnek és végül olyan oklevelek adatait, amelyeknél nagy biztonsággal feltételezhető, hogy — például királyi adománynál — jelen volt az illető. Az alábbi itineráriumok még bővíthetnek, mivel, bár tartalmazzák az összes tisztségviselőként kiadott oklevélkeltezési helyet, de — főleg az 1387–1410-es évek közötti időszakra vonatkozóan — a *relatios* jegyzetekből még minden bizonnyal tucat-számra fognak előkerülni ilyen jellegű adatok. Mindezek fényében a most és a közeljövőben megjelenő itineráriumok nem tartanak igényt a teljességre.

A jelen munkában az erdélyi vajdák (1426-ig), a tárnokmesterek (1419-ig) és Zsigmond király főtámaszának és bizalmas tanácsadójának, Ozorai Pipo ispánnak a tartózkodási helyeit találhatja meg az érdeklődő. Joggal merülhet fel azonban a kérdés, hogy a tisztségviselők közül miért nem a három legfontosabbnak, a nádornak, az országbírónak és a főkancellároknak készült el az itineráriuma. Ennek magyarázata abban keresendő, hogy a két előbbi tisztségviselő tartózkodási helyeit, illetve a nevükben kiadott bírósági oklevelek keltezési helyeit jelen ismereteink szerint nem tudjuk szétválasztani. (E feladat elvégzéséhez legalább az okleveleken szereplő pecséteteket kellene ismernünk.) A főkancellárok közül Eberhard zágrábi püspöké már megjelent,⁷ Kanizsai János esztergomi érsek itineráriumának elkészítése pedig már folyamatban van.

Az itineráriumok után 5 térkép található, amelyek közül 4 egy-egy évben — 1406-ban, 1411-ben, 1412-ben és 1416-ban — ábrázolja az egyes tisztségviselők mozgását az országban. Az ötödik térkép (1393) az itineráriumok adatainak további felhasználására ad példát: mivel az egyes tartózkodási helyeket utak kötik össze, így lehetőség nyílik olyan térképek és útvonalak elkészítésére, amelyek már nemcsak pontszerűen ábrázolják az egyes állomásokat, hanem az oda vezető útvonal is láthatóvá válik.

A jelen munka célja továbbra is a figyelem felkeltése a téma iránt, valamint a politikatörténeti váz több lábra állítása, illetve támasztékokkal való ellátása.

*

I. AZ ERDÉLYI VAJDÁK ITINERÁRIUMA (1387–1426)

LOSONCI LÁSZLÓ (Dezső fia)

(1386. márc. 26. – 1392.)⁸

	1387.	
máj. 28.	Gyula ⁹	nov. 25. Buda ¹⁰
	1388.	
dec. 8.	Buda ¹¹	

⁷ C. Tóth Norbert: Hiteleshely és a királyi különös jelenlét. Századok 135. (2001) 415. (52. sz. jegyz.) és 416. (55. sz. jegyz.).

⁸ Hivatalviselésükre l. Engel P.: Archontológia I. 13–14.

⁹ ZsO I. 81.

¹⁰ ZsO I. 301., relatio.

¹¹ ZsO I. 822., relatio.

1389.			
jan. 20.	Buda ¹²	ápr. 29.	Szentiván ¹³
1390.			
febr. 5.	Hátszeg ¹⁴	febr. 24.	Szentiván ¹⁵
márc. 15.	Kolozsvár ¹⁶	okt. 23.	Küküllővár ¹⁷
dec. 11.	Küküllővár ¹⁸		
1391.			
márc. 16. k.	Szeben ¹⁹	ápr. 2. u.–25.	Torda ²⁰
ápr. 29.	Hunyad ²¹	máj. 16.	Torda ²²
máj. 21.–28.	Gyulafehérvár ²³	jún. 1.	Génye ²⁴
szept. 26.	Eger ²⁵	nov. 8.	Torda ²⁶

BEBEK IMRE

(1392. márc. 5. – 1393. szept. 26.)

1392.			
márc. 5.	Buda ²⁷	ápr. 25.	Kolozsvár ²⁸
máj. 6.–11.	Torda ²⁹		
1393.			
ápr. 13.–16.	Torda ³⁰	júl. 10.	Déva ³¹
júl. 10. u.	Torda ³²	aug.	Déva ³³

¹² ZsO I. 888., relatio.

¹³ DL 73 783. – Küküllő megye (a továbbiakban: m.), ma Sintioana, Románia (a továbbiakban: Ro.).

¹⁴ *Ortway*: Temes 187. – Hunyad m., Hațeg, Ro.

¹⁵ DL 62 747.

¹⁶ DF 255 153. – Kolozs m., Cluj-Napoca, Ro.

¹⁷ ZsO I. 1703. – Küküllő m., Cetatea de Baltă, Ro.

¹⁸ DF 253 668.

¹⁹ ZsO I. 1947. – Szeben szék, Sibiu, Ro.

²⁰ DL 27 137., ZsO I. 1970–2000. – Bihar m., Turdaș, Ro.

²¹ ZsO I. 2011. – Kolozs m., Huedin, Ro.

²² ZsO I. 2043.

²³ ZsO I. 2057–2058. – Fehér m., Alba Iulia, Ro.

²⁴ ZsO I. 2065. – Bihar m., elpusztult.

²⁵ *Ortway*: Temes 211.

²⁶ ZsO I. 2264.

²⁷ ZsO I. 2414., márc. 4-i kelettel.

²⁸ ZsO I. 2510.

²⁹ ZsO I. 2505., DL 26 762., 28 124., 26 991.

³⁰ ZsO I. 2896., DL 27 137.

³¹ ZsO I. 3008. – Hunyad m., Deva, Ro.

³² DF 277 306., de aug. 22-e előtt.

³³ ZsO I. 3107.

SZÉCSÉNYI FRANK

(1393. okt. 4. – 1395. szept. 20.)

1393.

dec. 8. Medgyes³⁴

1394.

máj. 1. Kolozsvár³⁵ nov. 24. Hátszeg³⁶
dec. 7.– Torda³⁷

1395.

–jan. 13. Torda³⁸ febr. 24.–27. Brassó³⁹
ápr. 18. Gyulafehérvár⁴⁰ ápr. 18. u.–máj. Arad⁴¹
szept. 17. Szeben⁴²

STIBORICI STIBOR

(1395. okt. 9. – 1401. ápr. 27.)

1395.

dec. 8. Kassa⁴³

1396.

máj. 28. Kolozsvár⁴⁴ jún. 1. Sink⁴⁵
aug. (Havasalföld)⁴⁶ nov. 13. Szelindek⁴⁷

1397.

jan. 31. Kolozsvár⁴⁸ máj. 2. Buda⁴⁹
okt. Temesvár⁵⁰ dec. 9. Fogaras⁵¹
dec. 27. Sink⁵²³⁴ ZsO I. 3237. – Szeben szék, Mediaş, Ro.³⁵ ZsO I. 3400.³⁶ ZsO I. 3721.³⁷ ZsO I. 3748., relatio; DL 65 391.³⁸ ZsO I. 3773–3786., DL 28 122., DF 257 803.³⁹ ZsO I. 3841., relatio; 3845. – Brassói kerület (a továbbiakban: ker.), Braşov, Ro.⁴⁰ ZsO I. 3925.⁴¹ ZsO I. 3936., 3985. – Arad m., Orod, Ro.⁴² ZsO I. 4083.⁴³ ZsO I. 4183. – Abauj m., Košice, Szlovákia (a továbbiakban: Szl.).⁴⁴ ZsO I. 4411.⁴⁵ ZsO I. 4418., az oklevéltárban hibásan Sempte, de az oklevélben *Schintauine*. – Küküllő m., Cincşor/Cincu, Ro.⁴⁶ Kronológia I. 234.⁴⁷ ZsO I. 4553. – Szeben szék, Slimnic, Ro.⁴⁸ ZsO I. 4621.⁴⁹ *Kóta Péter*: Regeszták a vasvári káptalan levéltárának okleveleiről (1130) 1212–1526. (Vas megyei levéltári füzetek 8.) Szombathely 1997. 209. sz., relatio.⁵⁰ DRH 157. – Temes m., Timişoara, Ro.⁵¹ *Wenzel*: Stibor 89., relatio. – Brassói ker., Făgăras, Ro.⁵² DL 105 385., az újkori másolatban *Sche* és egy nazális rövidítés szerepel.

1398.

máj. 21.	Lippa ⁵³	jún. 2.	Kolozsvár ⁵⁴
okt. 27.–30.	Hátszeg ⁵⁵	nov. 15.	Szeremlyén ⁵⁶
dec. 31.	Szeben ⁵⁷		

1399.

jan. 1.	Szeben ⁵⁸	jan. 17.–febr. 1.	Torda ⁵⁹
ápr. 18.	Visegrád ⁶⁰		

1400.

szept. 8.	Trencsén ⁶¹	okt. 6.	Pozsony ⁶²
nov. 27.–dec. 2.	Ostrau mellett ⁶³		

1401.

febr. 28.	Pozsony ⁶⁴		
-----------	-----------------------	--	--

SZÉCSÉNYI SIMON*(1401. aug. 31. – dec. 20.)***1401.**

aug. 31.	Pata ⁶⁵	dec. 20.	Szécs ⁶⁶
----------	--------------------	----------	---------------------

CSÁKI MIKLÓS ÉS MARCALI MIKLÓS*(1402. jan. 21. – 1403. szept. 25.)***1402.**

	márc. 29.	Szeben ⁶⁷	
	ápr. 10.	Brassó ⁶⁸	
júl. 9.	Gyulafehérvár ⁶⁹	aug. 28.	Csanád ⁷⁰
szept. 22.–25.	Csák ⁷¹		

⁵³ ZsO I. 5326. – Temes m., Lipova, Ro.⁵⁴ ZsO I. 5344–5345.⁵⁵ ZsO I. 5539., 5545.⁵⁶ ZsO I. 5587. – Bodrog m.⁵⁷ ZsO I. 5630.⁵⁸ Wenzel: Stibor 31.⁵⁹ ZsO I. 5671–5693.⁶⁰ ZsO I. 5809.⁶¹ ZsO II. 489. – Trencsén m., Trenčín, Szl.⁶² Wenzel: Stibor 118. – Pozsony m., Bratislava, Szl.⁶³ ZsO II. 655. és 668–669., mindhárom relatio. – Morvaország (a továbbiakban: M.), ma Csehország (a továbbiakban: Cs.).⁶⁴ ZsO II. 908.⁶⁵ ZsO II. 1218. – Somogy m.⁶⁶ ZsO II. 1346. – Gömör m., Rimavská Sec, Szl.⁶⁷ ZsO II. 1534., kancelláriai jegyzet: „Propria dominorum commissio vaivodarum.”⁶⁸ ZsO II. 1560.⁶⁹ ZsO II. 1772., DL 26 763.⁷⁰ ZsO II. 1863. – Csanád m., Cenadu, Ro.⁷¹ ZsO II. 1918., 1932. – Temes m., Ciacova, Ro.

		1403.	
febr. 1.	Várad ⁷²		
	febr. 19.	Esztergom ⁷³	
		ápr. 22.	Ötvény ⁷⁴
	júl. 21.	Várad ⁷⁵	
	szept. 10.–18.	Nagyhatvan ⁷⁶	
	szept. 25.	Heves ⁷⁷	

TAMÁSI JÁNOS ÉS SZÁNTÓI LACK JAKAB

(1403. okt. 16. – 1409. szept. 18.)

		1403.	
		okt. 26.	Fehérvár ⁷⁸
		nov. 30.	Visegrád ⁷⁹
		dec. 14.	Buda ⁸⁰
		1404.	
	jan. 13.–18.	Déva ⁸¹	
	márc. 22.	Rozsnyó ⁸²	
	ápr. 6.	Kolozsvár ⁸³	
	ápr. 11.	Torda ⁸⁴	
	ápr. 22.	Beszterce ⁸⁵	
	máj. 11.–17.	Brassó ⁸⁶	
	máj. 22.	Hermány ⁸⁷	
	jún. 23.	Kolozsvár ⁸⁸	
		szept. 1.	Nagyszombat ⁸⁹
		dec. 6.	Brassó ⁹⁰

⁷² ZsO II. 2242. – Bihar m., Oradea, Ro.

⁷³ ZsO II. 2278.

⁷⁴ ZsO II. 2378–2380. – Temes m., Utvin, Ro.

⁷⁵ ZsO II. 2548.

⁷⁶ ZsO II. 2609., 2618.

⁷⁷ ZsO II. 2628.

⁷⁸ ZsO II. 2668., relatio.

⁷⁹ ZsO II. 2806.

⁸⁰ ZsO II. 2846., relatio.

⁸¹ ZsO II. 2926–2933.

⁸² ZsO II. 3064. – Brassói ker., Risnov, Ro.

⁸³ ZsO II. 3098.

⁸⁴ ZsO II. 3113.

⁸⁵ DF 252 881. – Beszterce ker., Bistrița, Ro.

⁸⁶ DF 255 016., ZsO II. 3180.

⁸⁷ ZsO II. 3191. – Brassói ker., Hărman, Ro.

⁸⁸ ZsO II. 3277.

⁸⁹ HO II. 170., relatio. – Pozsony m., Trnava, Szl.

⁹⁰ ZsO II. 3523.

		1405.	
ápr. 2.	Bálványos vár ⁹¹		
	ápr. 26.	Kolozsvár ⁹²	
		jún. 7.–21.	Buda ⁹³
		aug. 24.	Kolozsvár ⁹⁴
		aug. 30.–szept. 2.	Torda ⁹⁵
		szept. 24.	Szeben ⁹⁶
		1406.	
		jan. 7.–13.	Buda ⁹⁷
febr. 28.	Torda ⁹⁸		
	ápr. 21.	Torda ⁹⁹	
máj. 24.	Apold ¹⁰⁰		
		kora nyár	(Lengyelország) ¹⁰¹
júl. 19.	Torda ¹⁰²		
		aug. 31.	Felkenyér ¹⁰³
	okt. 6.–7.	Kene mellett ¹⁰⁴	
		okt. 12.–16.	Várad ¹⁰⁵
	okt. 29.–nov. 2.	Szolnok mellett ¹⁰⁶	
		nov. 13.	Temesvár ¹⁰⁷
		1407.	
		jan. 3.	Déva ¹⁰⁸
		jan. 12.	Szeben ¹⁰⁹
márc. 10.	Buda ¹¹⁰		
		ápr. 12.–18.	Buda ¹¹¹
máj. 11.	Szeben ¹¹²		
		jún. 2.	Bálványos ¹¹³

⁹¹ ZsO II. 3768. – Belső-Szolnok m., Unguraş, Ro.

⁹² Z–W III. 337.

⁹³ ZsO II. 3946.; Z–W III. 339., relatio.

⁹⁴ DF 253 795.

⁹⁵ DL 62 767., DF 277 447., ZsO II. 4132., DL 28 770.

⁹⁶ ZsO II. 4163.

⁹⁷ ZsO II. 4370., 4373., DF 254 828., mindhárom relatio.

⁹⁸ DL 30 756.

⁹⁹ ZsO II. 4665.

¹⁰⁰ DL 30 411., az oklevélben *Ippold*. – Szerdahely szék, Apoldu, Ro.

¹⁰¹ ZsO II. 4742.

¹⁰² ZsO II. 4882.

¹⁰³ ZsO II. 4957. – Felkenézlő, Szabolcs m.

¹⁰⁴ ZsO II. 5044., DL 65 395.; Szolnok megye közgyűlése. – Közép–Szolnok m.

¹⁰⁵ Z–W III. 414., relatio, ZsO II. 5057., 5062.

¹⁰⁶ DF 250 230., ZsO II. 5086.

¹⁰⁷ ZsO II. 5111.

¹⁰⁸ DF 257 918.

¹⁰⁹ ZsO II. 5232.

¹¹⁰ ZsO II. 5357.

¹¹¹ ZsO II. 5427., 5438., mindkettő relatio.

¹¹² ZsO II. 5481.

¹¹³ ZsO II. 5532.

		jún. 13.	Gyulafehérvár ¹¹⁴
		jún. 23.	Hátszeg ¹¹⁵
	okt. 5.	Orbász folyónál ¹¹⁶	
		1408.	
	márc. 7.–31.	Torda ¹¹⁷	
	máj. 10.–13.	Torda ¹¹⁸	
		júl. 9.	Tövis ¹¹⁹
júl. 10.	Bács ¹²⁰		
		1409.	
	jún. 12.	Hátszeg ¹²¹	
		aug. 29.	Buda ¹²²
	szept. 9.	Buda ¹²³	

STIBORICI STIBOR

(1409. szept. 15. – 1414. jan. 27.)

		1409.	
szept. 15.	Eger ¹²⁴	okt. 23.	Buda ¹²⁵
		1410.	
febr. 5.–11.	Buda ¹²⁶	máj. 11.	<i>in Banowiste</i> ¹²⁷
aug. 8.	<i>Przedmirs</i> ¹²⁸	szept.–okt.	(lengyel hadjárat) ¹²⁹
dec. 8.	Leibic ¹³⁰		
		1411.	
márc. 31.–ápr. 2.	Igló ¹³¹	ápr. 16.–21.	Kassa ¹³²
jún. 3.	Beckó ¹³³	júl. 3.–6.	Prága ¹³⁴

¹¹⁴ ZsO II. 5569.

¹¹⁵ ZsO II. 5583.

¹¹⁶ ZsO II. 5754.

¹¹⁷ ZsO II. 5973–6030.

¹¹⁸ ZsO II. 6094–6099.

¹¹⁹ ZsO II. 6206. – Fehér m., Teius, Ro.

¹²⁰ ZsO II. 6213. – Bács m., Bac, Szerbia (a továbbiakban: Sz.).

¹²¹ ZsO II. 6833.

¹²² ZsO II. 7007.

¹²³ ZsO II. 7043.

¹²⁴ ZsO II. 7061.

¹²⁵ ZsO II. 7147.

¹²⁶ ZsO II. 7319., relatio, ZsO II. 7322., 7338.

¹²⁷ DL 34 969. – Lengyelország (a továbbiakban: L.).

¹²⁸ ZsO II. 7826. – L.

¹²⁹ Kronológia I. 243.

¹³⁰ ZsO II. 8078. – Szepes m., Lubica, Szl.

¹³¹ ZsO III. 289., 299., relatio. – Szepes m., Spisská Nová Ves, Szl.

¹³² ZsO III. 357., 373., 375., mindhárom relatio.

¹³³ ZsO III. 517. – Trencsén m., Beckov, Szl.

¹³⁴ ZsO III. 645., 659–660. – Praha, Cs.

aug. 3.–26.	Visegrád ¹³⁵	okt. 2.–19.	Pozsony ¹³⁶
nov. 3.–23.	Visegrád ¹³⁷		

1412.

jan. 12.	Buda ¹³⁸	febr. 18.	Ófalu ¹³⁹
márc. 9.–15.	Lubló ¹⁴⁰	ápr. 25.	Böszörmény ¹⁴¹
jún. 12.–15.	Szeben ¹⁴²	júl. 10.–14.	Torda ¹⁴³
júl. 19.–30.	Beszterce ¹⁴⁴	aug. 16.	Kóhalom ¹⁴⁵
szept. 1.–7.	Brassó ¹⁴⁶	szept. 14.–18.	Szeben ¹⁴⁷
szept. 27.	Déva ¹⁴⁸	szept. 30.	Gyulafehérvár ¹⁴⁹

1413.

ápr. 13.	Pozsony ¹⁵⁰	máj. 1.	Galis ¹⁵¹
máj. 24.	Péterfalva ¹⁵²	júl. 13.–18.	Buda ¹⁵³
okt. 22.	Trencsén ¹⁵⁴		

1414.

jan. 1.	Sempte ¹⁵⁵	jan. 15.–16.	Buda ¹⁵⁶
---------	-----------------------	--------------	---------------------

CSÁKI MIKLÓS

(1415. jan. 13. – 1426. jan. 24.)

1415.

szept. 23.–25.	Szeben ¹⁵⁷	okt. 14.	Tövis ¹⁵⁸
nov. 3.	Hátszeg ¹⁵⁹		

¹³⁵ ZsO III. 790., 820., 855., mindhárom relatio, ZsO III. 856.¹³⁶ ZsO III. 1006., 1085.¹³⁷ ZsO III. 1133., 1262., relatio.¹³⁸ HO II. 194., relatio.¹³⁹ ZsO III. 1767. – Szepes m., Spisská Stará Ves, Szl.¹⁴⁰ ZsO III. 1839.; Magyar békeszerződések 169. – Szepes m., Stará Lubovňa¹⁴¹ ZsO III. 2017., relatio. – Szabolcs m.¹⁴² ZsO III. 2273., 2289.¹⁴³ ZsO III. 2412–2428.¹⁴⁴ ZsO III. 2443–2485.¹⁴⁵ ZsO III. 2542. – Küküllő m., Rupea, Ro.¹⁴⁶ ZsO III. 2602–2636.¹⁴⁷ ZsO III. 2681–2699.¹⁴⁸ ZsO III. 2733–2734.¹⁴⁹ ZsO III. 2738.¹⁵⁰ ZsO IV. 435.¹⁵¹ ZsO IV. 511., az oklevélben *Galicz*. – Szeben szék, Galeş, Ro.¹⁵² DL 25 900. – Szeben szék, Petreşti, Ro.¹⁵³ ZsO IV. 847., Z–W. III. 572., relatio.¹⁵⁴ ZsO IV. 1215.¹⁵⁵ ZsO IV. 1522., az oklevélben *Schinte*.¹⁵⁶ ZsO IV. 1578., 1585.¹⁵⁷ ZsO V. 1078–1081.¹⁵⁸ ZsO V. 1125.¹⁵⁹ ZsO V. 1178.

		1416.	
márc. 11.	Brassó ¹⁶⁰	máj. 22.	Várad ¹⁶¹
jún. 7.	Déva ¹⁶²	nyár	(Havasalföld) ¹⁶³
aug. 11.	Székelyvásárhely ¹⁶⁴	szept. 24.	Kolozsvár ¹⁶⁵
		1417.	
júl. 15.	Buda ¹⁶⁶	szept. 24.	Hátszeg ¹⁶⁷
nov. 26.	Várad ¹⁶⁸		
		1418.	
máj. 22.	Torda ¹⁶⁹	jún. 7.	Küküllővár ¹⁷⁰
jún. 12.	Gyulafehérvár ¹⁷¹	aug. 5.	Várad ¹⁷²
okt. 3.	Küküllővár ¹⁷³		
		1419.	
márc. 13.	Fehérvár ¹⁷⁴	máj. 22.	Kassa ¹⁷⁵
júl. 28.	Küküllővár ¹⁷⁶	nov. 8.	Brassó melletti tábor ¹⁷⁷
dec. 6.	Temesvár ¹⁷⁸		
		1420.	
ápr. 10.	Küküllővár ¹⁷⁹	jún. 27.	Küküllővár ¹⁸⁰
szept.	(Vaskapu) ¹⁸¹	okt. 26.	Kentelke ¹⁸²
		1421.	
ápr. 28.	Várad ¹⁸³	jún. 8.	Várad ¹⁸⁴
aug. 7.	Körösszeg ¹⁸⁵	dec. 20.	Medgyes ¹⁸⁶

¹⁶⁰ ZsO V. 1657.¹⁶¹ ZsO V. 1916.¹⁶² ZsO V. 1985.¹⁶³ ZsO V. 1711., 1862.¹⁶⁴ ZsO V. 2196. – Maros szék, Tîrgu Mureş, Ro.¹⁶⁵ ZsO V. 2322.¹⁶⁶ Csáky I. 304.¹⁶⁷ ZsO VI. 951.¹⁶⁸ ZsO VI. 1175.¹⁶⁹ ZsO VI. 1941–1942.¹⁷⁰ ZsO VI. 2025.¹⁷¹ ZsO VI. 2036.¹⁷² ZsO VI. 2220.¹⁷³ ZsO VI. 2388.¹⁷⁴ ZsO VII. 185.¹⁷⁵ Z–W. IV. 87., relatio.¹⁷⁶ ZsO VII. 818.¹⁷⁷ ZsO VII. 1080.¹⁷⁸ ZsO VII. 1130.¹⁷⁹ ZsO VII. 1599.¹⁸⁰ ZsO VII. 1898.¹⁸¹ Kronológia I. 248. – Hunyad m., Poarta de Fier a Transilvaneiei, Ro.¹⁸² ZsO VII. 2278. – Doboka m., Chintelnic, Ro.¹⁸³ ZsO VIII. 458.¹⁸⁴ ZsO VIII. 648.¹⁸⁵ ZsO VIII. 851. – Bihar m., Cheresig, Ro.¹⁸⁶ ZsO VIII. 1256.

		1422.	
ápr. 19.–20.	Küküllővár ¹⁸⁷	ápr. 23.	Torda ¹⁸⁸
jún. 5.–7.	Várad ¹⁸⁹	jún. 9.	Debrecen ¹⁹⁰
nov. 20.	Pozsony ¹⁹¹		

		1423.	
jan. 18.	(Szász)sebes ¹⁹²	febr. 4.	Torda ¹⁹³
febr. 7.	Küküllővár ¹⁹⁴		

		1424.	
jún. 28.	Buda ¹⁹⁵		

		1425.	
szept.–okt.	(Havasalföld) ¹⁹⁶	okt. 14.	Apold ¹⁹⁷

* * *

II. A TÁRNOKMESTEREK ITINERÁRIUMA (1387–1419)

ZÁMBÓ MIKLÓS

(1385. okt. 2. – 1388. ápr. 9.)¹⁹⁸

		1387.	
máj. 8.	Buda ¹⁹⁹	jún. 20.	Buda ²⁰⁰
dec. 6.	Buda ²⁰¹		

		1388.	
jan. 5.	Buda ²⁰²	febr. 26.	Kassa ²⁰³

¹⁸⁷ ZsO IX. 441., 445.¹⁸⁸ ZsO IX. 468.¹⁸⁹ ZsO IX. 601., 622., mindkettő relatio.¹⁹⁰ ZsO IX. 635.¹⁹¹ ZsO IX. 1159.¹⁹² DL 29 231. – Szeben szék, Sebeş, Ro.¹⁹³ Z–W IV 181.¹⁹⁴ DL 73 998.¹⁹⁵ DL 11 529. (Kiadását l. *Petrovics István*: Oklevelek Szeged középkori történetéhez. Acta Universitatis Szegediensis De Attila József Nominatae. Acta Historica. Tomus LXVI. Szeged 1979. 61–64.)¹⁹⁶ DL 92 679., Gelicich 309.¹⁹⁷ DL 28 188.¹⁹⁸ Hivatalviselésükre l. *Engel P.*: Archontológia I. 38–39.¹⁹⁹ ZsO. I. 60.²⁰⁰ ZsO I. 122.²⁰¹ ZsO I. 332.²⁰² ZsO I. 380., relatio.²⁰³ ZsO I. 684. – Az oklevél dátuma hibás: az „ad kathedre Petri” helyett „ad vincula Petri” került a keltezésbe, és az oklevéltár is így közli, hibásan.

KANIZSAI MIKLÓS

(1388. ápr. 28. – 1398. márc. 17.)

		1388.	
máj. 8.	Visegrád ²⁰⁴	máj. 22.	Visegrád ²⁰⁵
		1389.	
jan. 2.	Visegrád ²⁰⁶	jan. 31.	Esztergom ²⁰⁷
máj. 11.	Kassa ²⁰⁸	nov. 6.	Barbacs ²⁰⁹
		1390.	
febr. 27.	Buda ²¹⁰	márc. 17.	Buda ²¹¹
márc. 24.	Buda ²¹²	máj. 24.	Ikervár ²¹³
nov. 6.	Barbacs ²¹⁴	dec. 24.	Buda ²¹⁵
		1391.	
febr. 22.	Buda ²¹⁶	márc. 7.	Buda ²¹⁷
jún. 3.	Visegrád ²¹⁸	okt. [25.]	a Száva Zymand-i révjénél ²¹⁹
		1392.	
jan. 10.–febr. 2.	Kismarton ²²⁰	febr. 19.	Buda ²²¹
máj. 12.	Zágráb ²²²	nov. 29.	Buda ²²³
dec. 7.–14.	Buda ²²⁴		
		1393.	
jan. 3.	Bér ²²⁵	jan. 13.	Somogyvár ²²⁶

²⁰⁴ DF 239 070.²⁰⁵ ZsO I. 562.²⁰⁶ DF 238 473. – A dátum után írva: „absentibus sigillis nostris, domini Stephani regni Hungarię palatini presens fecimus consignari.”²⁰⁷ ZsO I. 923.²⁰⁸ ZsO I. 1017.²⁰⁹ ZsO I. 1738. – Sopron m.²¹⁰ ZsO I. 1379.²¹¹ ZsO I. 1404., relatio.²¹² ZsO I. 1415.²¹³ ZsO I. 1513. – Vas m.²¹⁴ DF 201 918.²¹⁵ ZsO I. 1814.²¹⁶ ZsO I. 1902.²¹⁷ ZsO I. 1921.²¹⁸ ZsO I. 2070.²¹⁹ ZsO I. 2257., relatio.²²⁰ ZsO I. 2353–2376., 2-án relatio. – Sopron m., Eisenstadt, Ausztria (a továbbiakban: A.).²²¹ ZsO I. 2396., relatio.²²² ZsO I. 2514. – Zágráb m., Zagreb, Horvátország (a továbbiakban: Ho.).²²³ ZsO I. 2700.²²⁴ ZsO I. 2710., relatio; 2719., 2727–8.²²⁵ ZsO I. 2760. – Veszprém m., ma Kisbér, Komárom m.²²⁶ ZsO I. 2781.

jan. 19.	Győr ²²⁷	febr. 23.	Buda ²²⁸
ápr. 15.	Kismarton ²²⁹	máj. 9.	Vasvár ²³⁰
szept. 7.	Szeben ²³¹	nov. 25.	Győr ²³²
1394.			
ápr. 28.	Buda ²³³	okt. 8.	Esztergom ²³⁴
okt. 23.–nov. 3.	Szeged ²³⁵	dec. 24.	Torda ²³⁶
1395.			
nyár	(Franciaország, Itália) ²³⁷		
dec. 20.	Buda ²³⁸		
1396.			
jún. 18.	Buda ²³⁹	szept. 8.	Nagy-hatvan ²⁴⁰
1397.			
márc. 4.	Körös ²⁴¹	máj. 30.	Buda ²⁴²
jún. 21.	Borostyán ²⁴³	jún. 23.	Pozsony ²⁴⁴
júl. 23.–25.	Nagyszombat ²⁴⁵		

(KUSALYI) JAKCS GYÖRGY*(1398. márc. 11. – 1401. nov. 15.)*

1398.			
aug. 27.–30.	Visegrád ²⁴⁶	dec. 27.	Esztergom ²⁴⁷
1399.			
júl. 22.–28.	Kálló ²⁴⁸		

²²⁷ ZsO I. 2788.²²⁸ ZsO I. 2846., relatio.²²⁹ DF 266 404.²³⁰ ZsO I. 2923.²³¹ ZsO I. 3065.²³² ZsO I. 3222.²³³ ZsO II. 6740.²³⁴ ZsO I. 3649.²³⁵ ZsO I. 3674., HO II. 158., mindkettő relatio.²³⁶ ZsO I. 3747.²³⁷ Kronológia I. 233.²³⁸ ZsO I. 4193.²³⁹ ZsO II. 7040.²⁴⁰ ZsO I. 4514.²⁴¹ ZsO I. 4656. – Körös m., Kríževci, Ho.²⁴² ZsO I. 4795., relatio.²⁴³ ZsO I. 4839. – Pozsony m., Borinka, Szl.²⁴⁴ ZsO I. 4843.²⁴⁵ ZsO I. 4889–4891.²⁴⁶ ZsO II. 1306., DL 67 740.²⁴⁷ ZsO I. 5629.²⁴⁸ ZsO I. 5980–5990.; 22-én DL 53 033.

		1400.	
márc. 16.	Esztergom ²⁴⁹	jún. 23.	Körmöcbánya ²⁵⁰
dec. 6.	Ostrau ²⁵¹	dec. 29.	Nagyszombat ²⁵²
		1401.	
júl. 26.	Székesfehérvár ²⁵³	aug. 4.	Buda ²⁵⁴
aug. 31.	Pata ²⁵⁵	nov. 15.	Visegrád ²⁵⁶

(NEVNAI) TREUTEL MIKLÓS*(1402. ápr. 20. – 1408. nov. 15.)*

		1402.	
ápr. 20.	Prága ²⁵⁷	aug. 26.	Visegrád ²⁵⁸
okt. 5.	Pozsony ²⁵⁹	nov. 16.	Bécs ²⁶⁰
		1403.	
júl. 10.	Diakó ²⁶¹	aug. 24.	Buda ²⁶²
nov. 4.	Székesfehérvár ²⁶³	dec. 9.	Buda ²⁶⁴
		1404.	
jan. 3.	Körös ²⁶⁵	jún. 9.–18.	Buda ²⁶⁶
		1405.	
febr. 17.	Visegrád ²⁶⁷	máj. 13.	Sárvár ²⁶⁸
		1406.	
aug. 15.	Szalatna ²⁶⁹		
		1407.	
márc. 7.–jún. 5.	Buda ²⁷⁰	jún. 25. e.	Nekcse vár ²⁷¹

²⁴⁹ ZsO II. 140.²⁵⁰ ZsO II. 359. – Bars m., Kremnica, Szl.²⁵¹ ZsO II. 681., relatio.²⁵² ZsO II. 731.²⁵³ ZsO II. 1177.²⁵⁴ ZsO II. 1177.²⁵⁵ ZsO II. 1218.²⁵⁶ ZsO II. 1306.²⁵⁷ DF 249 448., kinevezése.²⁵⁸ ZsO II. 1859.²⁵⁹ ZsO II. 1959.²⁶⁰ ZsO II. 2065., relatio. – Wien, A.²⁶¹ ZsO II. 2535. – Valkó m., Óakovo, Ho.²⁶² ZsO II. 2584.²⁶³ ZsO II. 2704.²⁶⁴ BTOE III. 370.²⁶⁵ ZsO II. 2904.²⁶⁶ ZsO II. 3240–3270.²⁶⁷ ZsO II. 3656.²⁶⁸ ZsO II. 3880. „in insula seu civitate Saar.”²⁶⁹ ZsO II. 4928., relatio. – Zólyom m., Zvolenská Slatina, Szl.²⁷⁰ ZsO II. 5347–5546.²⁷¹ ZsO II. 5587. – Baranya m., Našice, Ho.

1408.nov. 15. Buda²⁷²**SZÉCSI MIKLÓS***(1408. dec. 12. – 1410. febr. 10.)***1408.**dec. 21. Buda²⁷³**1409.**ápr. 17. Buda²⁷⁴

aug. 12.

Buda²⁷⁵szept. 9. Buda²⁷⁶

szept. 29.

Buda²⁷⁷**1410.**jan. 15. Kassa²⁷⁸

febr. 7.

Buda²⁷⁹**(PELSŐCI NAGY) BEBEK JÁNOS***(1410. márc. 28. – 1419. máj. 25.)***1410.**jún. 7. Buda²⁸⁰

okt. 14.

Ozora,
Szrebrenyica vár
mellett²⁸¹**1411.**jan. 25.–26. Buda²⁸²

febr. 19.–22.

Buda²⁸³márc. 31. Igló²⁸⁴

ápr. 14.

Kassa²⁸⁵máj. 12. Várad²⁸⁶

jún. 11.–18.

Buda²⁸⁷nov. 9. Buda²⁸⁸

nov. 19.

Ófalu²⁸⁹²⁷² ZsO II. 6423.²⁷³ ZsO II. 6485.²⁷⁴ ZsO II. 6740.²⁷⁵ ZsO II. 6975.²⁷⁶ ZsO II. 7043.²⁷⁷ ZsO II. 7094.²⁷⁸ DF 270 104.²⁷⁹ ZsO II. 7326.²⁸⁰ ZsO II. 7670.²⁸¹ ZsO II. 7984. – Bosznia–Hercegovina.²⁸² ZsO III. 82–86.²⁸³ ZsO III. 164–176.²⁸⁴ ZsO III. 289–291.²⁸⁵ ZsO III. 348.²⁸⁶ ZsO III. 458., relatio.²⁸⁷ ZsO III. 573–603.²⁸⁸ ZsO III. 1182.²⁸⁹ ZsO III. 1236.

		1412.	
jan. 6. –11.	Buda ²⁹⁰	febr. 18.	Ófalu ²⁹¹
márc. 9.–15.	Lubló ²⁹²	máj. 5.	Buda ²⁹³
jún. 27.	Buda ²⁹⁴	júl. 26.	Buda ²⁹⁵
		1413.	
márc. 9.	Szentpéter ²⁹⁶	máj. 25.	Szentpéter*
		1414.	
febr. 15.	Visegrád ²⁹⁷	ápr. 12.	Eger ²⁹⁸
jún. 9.	Visegrád ²⁹⁹	dec. 31.	Pelsőc ³⁰⁰
		1415.	
jan. 4.	Buda ³⁰¹	ápr. 20.	Buda ³⁰²
szept. 2.	Visegrád ³⁰³	nov. 10.	Buda ³⁰⁴
		1416.	
márc. 6.–27.	Buda ³⁰⁵	ápr. 29.	Buda ³⁰⁶
jún. 15.–16.	Buda ³⁰⁷	júl. 26.	Buda ³⁰⁸
aug. 12.	Vasvár ³⁰⁹	szept. 4.	Pécs ³¹⁰
okt. 13.	Gönc ³¹¹	okt. 31.	Sajószentpéter ³¹²
		1417.	
jan. 7.	Sopron ³¹³	nov. 20.–dec. 13.	Buda ³¹⁴
dec. 18.	Börzsöny ³¹⁵		

²⁹⁰ ZsO III. 1515–1534.; 11-én relatio.

²⁹¹ ZsO III. 1767.

²⁹² ZsO III. 1839.; Magyar békeszerződések 169.

²⁹³ ZsO III. 2081., pecsétje.

²⁹⁴ ZsO III. 2350.

²⁹⁵ ZsO III. 2475., pecsétje.

²⁹⁶ ZsO IV. 290. – Ma Sajószentpéter, Borsod m.

* ZsO IV. 649.

²⁹⁷ ZsO IV. 1683.

²⁹⁸ ZsO IV. 1848.

²⁹⁹ ZsO IV. 2093–2094.

³⁰⁰ ZsO IV. 2818. – Gömör m., Plesivec, Szl.

³⁰¹ ZsO V. 11.

³⁰² ZsO V. 527.

³⁰³ ZsO V. 995.

³⁰⁴ ZsO V. 1208.

³⁰⁵ ZsO V. 1642–1695.

³⁰⁶ ZsO V. 1829.

³⁰⁷ ZsO V. 2017–2020.

³⁰⁸ ZsO V. 2144., 2200., relatio (júl. vége – aug. eleje).

³⁰⁹ ZsO V. 2198.

³¹⁰ ZsO V. 2255.

³¹¹ ZsO V. 2362.

³¹² ZsO V. 2388.

³¹³ ZsO VI. 17.

³¹⁴ ZsO VI. 1130–1240.

³¹⁵ ZsO VI. 1257. – Hont m.

1418.febr. 3. e. Buda³¹⁶ dec. 3. Buda³¹⁷

* * *

III. OZORAI PIPO*aradi, csanádi, csongrádi, kevei, krassói, temesi, zarándi és sókamara ispán*³¹⁸ *itineráriuma (1399–1426)*³¹⁹**1399.**jún. 10.–15. Esztergom³²⁰ nov. 5. Szokolca³²¹**1400.**szept. 2. Marót³²²**1401.**jan. 21.–febr. 1. Pozsony³²³ ápr. 28. Buda³²⁴
máj.–okt. Esztergom³²⁵**1402.**szept. 21. Bécs³²⁶ okt. 4. Pozsony³²⁷
okt. 29. Bécs³²⁸**1403.**okt. 30.–nov. 9. Székesfehérvár³²⁹ dec. 1. Visegrád³³⁰
dec. 6. Buda³³¹ dec. 18. Vác³³²**1404.**febr. 5. Kassa³³³ febr. 15. Lőcse³³⁴
márc. 3. Lubló³³⁵ aug. 25.–szept. 14. Nagyszombat³³⁶³¹⁶ ZsO VI. 1457.³¹⁷ ZsO VI. 2591.³¹⁸ Hivatalviselésére l. *Engel P.*: Archontológia I. 98., 122., 125., 139., 145., 204., 240.³¹⁹ Vö. *Engel P.*: Ozorai 57.³²⁰ *Engel P.*: Ozorai 57.³²¹ ZsO I. 6112–6113. – Nyitra m., Skalica, Szl.³²² ZsO II. 474. – Esztergom m.³²³ ZsO II. 831–850., mindkettő relatio.³²⁴ *Engel P.*: Ozorai 58.³²⁵ *Engel P.*: Ozorai 58., fogság.³²⁶ *Fejér X/4.* 137.³²⁷ ZsO II. 1954.³²⁸ ZsO II. 2017., relatio.³²⁹ ZsO II. 2680–2765.³³⁰ ZsO II. 2807.³³¹ Z-W III. 302., relatio.³³² Az Abaffy család levéltára (1247–1515). A Dancs család levéltára (1232–1525). A Hanvay család levéltára (1216–1525). Ila Bálint kézírata alapján sajtó alá rendezte és szerkesztette Borsa Iván. Bp. 1993. 133/161. sz., relatio.³³³ *Mihályi*: Máramarosi 127., relatio.³³⁴ ZsO II. 2994., relatio. – Szepes m., Levoča, Szl.³³⁵ ZsO II. 3024–3026., relatio.³³⁶ ZsO II. 3371., DF 255 016., mindkettő relatio.

		1405.	
ápr. 18.–jún. 19.	Buda ³³⁷	júl. 29.–30.	Mezősomlyó ³³⁸
aug. 30.–szept. 4.	Temesvár ³³⁹	szept. 15.–19.	Csanád ³⁴⁰
szept. 24.	Temesvár ³⁴¹	szept. 25.	Csanád ³⁴²
okt. 4.–8.	Arad ³⁴³	okt. 20.	Ér(d)somlyó ³⁴⁴
		1406.	
jan. 1.–3.	Buda ³⁴⁵	márc. 5.	Temesvár ³⁴⁶
márc. 23.–jún. 10.	Buda ³⁴⁷	aug. 14.	Dés ³⁴⁸
szept. 8.–nov. 19.	Temesvár ³⁴⁹	dec.	Bobovac vár ³⁵⁰
		1407.	
febr. 3.–9.	Szeged ³⁵¹	márc. 2.–24.	Buda ³⁵²
jún. 2.	Buda ³⁵³	szept. 8.	Bobovac vár ³⁵⁴
dec. 5.	Szentgyörgy ³⁵⁵	dec. 7.	Kapronca ³⁵⁶
		1408.	
jan. 16.	Buda ³⁵⁷	márc. 7.–31.	Torda ³⁵⁸
ápr. 8.	Szeben ³⁵⁹	ápr. 29.	Temesvár ³⁶⁰
júl. 10.	Bács ³⁶¹	szept. 30.	Dobočac ³⁶²
okt. 21.	Pozsegavár ³⁶³	okt. 30.	Valpó ³⁶⁴
nov. 7.	Pécs ³⁶⁵	dec. 29.	Buda ³⁶⁶

³³⁷ ZsO II. 3810–3982., 18-án és máj. 6-án (ZsO II. 3856.) relatio.

³³⁸ ZsO II. 4069–4071. – Krassó m., Şemlacu Mare, Ro.

³³⁹ ZsO II. 4124–4139.

³⁴⁰ ZsO II. 4155., 19-én DL 87 735.

³⁴¹ ZsO II. 4164.

³⁴² DL 87 736.

³⁴³ ZsO II. 4175–4188.

³⁴⁴ ZsO II. 4210. – Krassó m., Vršac/Versec, Sz.

³⁴⁵ 1-jén (HO II. 171.) relatio; 3-án ZsO II. 4359.

³⁴⁶ ZsO II. 4509.

³⁴⁷ 23-án (ZsO II. 4561.), máj. 30-án (ZsO II. 4767.), 9-én (*Pesty*: Oláh kerületek 54.) és jún. 10-én (ZsO II. 4807.) relatio.

³⁴⁸ ZsO II. 4925. – Belső-Szolnok m., Dej, Ro.

³⁴⁹ ZsO II. 4976–5119., nov. 19-én: relatio.

³⁵⁰ *Engel P.*: Ozorai 65., 82/116., jegyz. – Bosznia.

³⁵¹ ZsO II. 5272–5283.

³⁵² ZsO II. 5335–5397.; 20-án (ZsO II. 5384.) relatio.

³⁵³ ZsO II. 5528., relatio.

³⁵⁴ ZsO II. 5721., relatio.

³⁵⁵ ZsO II. 5828. – Körös m., Őurőevac, Ho.

³⁵⁶ ZsO II. 5832. – Körös m., Koprivnica, Ho.

³⁵⁷ *Házi I/2.* 6., relatio.

³⁵⁸ ZsO II. 5973–6030., congregatio generalis az erdélyi nemesek részére.

³⁵⁹ ZsO II. 6040.

³⁶⁰ ZsO II. 6070.

³⁶¹ ZsO II. 6209., pecsétel.

³⁶² ZsO II. 6347., relatio. – Bosznia.

³⁶³ ZsO II. 6375., relatio. – Pozsega m., Požega, Ho.

³⁶⁴ ZsO II. 6384. – Baranya m., Valpovo, Ho.

³⁶⁵ ZsO II. 6400., relatio.

³⁶⁶ *Ortvay*: Temes 398., relatio.

1409.

jan. 29.–febr. 2.	Keve ³⁶⁷	febr.–márc.	(hadjárat a török ellen) ³⁶⁸
júl. 20.	Csanád ³⁶⁹	júl. 23.	Simánd ³⁷⁰
aug. 23.	Mezősomlyó ³⁷¹	dec. 8.	Visegrad ³⁷²

1410.

jan. 20.	Temesvár ³⁷³	febr. 10.–márc. 22.	Buda ³⁷⁴
máj. 14.	Nagyszombat ³⁷⁵	jún. 23.	Firenze ³⁷⁶
aug. 3.	Bologna ³⁷⁷	nyár	Velence ³⁷⁸
nov.	Racsa ³⁷⁹	dec. 13.	Diakó ³⁸⁰

1411.

jan. 26.	Buda ³⁸¹	febr. 9.	Vác ³⁸²
máj. 26.	Lippa ³⁸³	jún. 3.–17.	Temesvár ³⁸⁴
júl. 13.–14.	Buda ³⁸⁵	júl. 25.	Esztergom ³⁸⁶
aug. 25.	Visegrad ³⁸⁷	nov.	Civiale ³⁸⁸
dec. 6.	Udine ³⁸⁹	dec.	Friaul tartomány ³⁹⁰

1412.

jan. 3.	Seravalle ³⁹¹	febr. 12.	Civiale ³⁹²
febr. 26.	Kapronca ³⁹³	márc. 15.	Lubló ³⁹⁴

³⁶⁷ ZsO II. 6567–6576. – Keve m., Kovin, Sz.

³⁶⁸ ZsO II. 6583.

³⁶⁹ DL 13 661.

³⁷⁰ ZsO II. 6918. – Arad m., Şimand, Ro.

³⁷¹ ZsO II. 6996., Krassó megye közgyűlése.

³⁷² ZsO II. 7214., relatio.

³⁷³ ZsO II. 7296.

³⁷⁴ 10-én (ZsO II. 7236.), 16-án (ZsO II. 7352.), márc. 9-én (ZsO II. 7411.) és 22-én (ZsO II. 7443.) relatio.

³⁷⁵ ZsO II. 7587.

³⁷⁶ Engel P.: Ozorai 54. – Itália, Olaszország (a továbbiakban: O.).

³⁷⁷ ZsO II. 7806. – Itália, O.

³⁷⁸ ZsO II. 7892. – Itália, O.

³⁷⁹ ZsO II. 8019., török hadjárat. – Valkó m., Sremska Rača, Ho.

³⁸⁰ Z-W III. 500., relatio.

³⁸¹ ZsO III. 83–84.

³⁸² ZsO III. 124.

³⁸³ ZsO III. 491.

³⁸⁴ ZsO III. 518–590., 17-én relatio.

³⁸⁵ ZsO III. 692–697., mindkettő relatio.

³⁸⁶ ZsO III. 751., relatio.

³⁸⁷ ZsO III. 854., relatio.

³⁸⁸ ZsO III. 1293. – Itália, O.

³⁸⁹ ZsO III. 1320. – Itália, O.

³⁹⁰ ZsO III. 1338. – O.

³⁹¹ ZsO III. 1491. – Itália, O.

³⁹² ZsO III. 1736. – Itália, O.

³⁹³ ZsO III. 1759., az itinerárium alapján a levél kelte biztosan 1412.

³⁹⁴ Magyar békeszerződések 169.

márc. 31.	Kassa ³⁹⁵	ápr. 13.–17.	Várad ³⁹⁶
jún. 12.–15.	Szeben ³⁹⁷	júl. 12.–14.	Torda ³⁹⁸
aug. 11.–24.	Buda ³⁹⁹	szept. 9.	Buda ⁴⁰⁰
szept. 22.	Visegrád ⁴⁰¹	szept. 29.	Buda ⁴⁰²
okt. 28.	Zágráb ⁴⁰³	dec. 8.	Udine ⁴⁰⁴
1413.			
jan.–	(velencei háború)	ápr. 9.	Ariis mellett, Friaul ⁴⁰⁵
ápr. 14.	Ariis vár alatt ⁴⁰⁶	ápr. 28.	Udine ⁴⁰⁷
máj. 21.–22.	Udine ⁴⁰⁸	jún. 2.	Belluno ⁴⁰⁹
okt. 6.	Karán(sebes) ⁴¹⁰	nov.	(Szerbia, hadjárat) ⁴¹¹
1414.			
febr. 6.	Székesfehérvár ⁴¹²	máj.	Ozora ⁴¹³
jún. 29.	Buda ⁴¹⁴	aug. 17.	Erdőd ⁴¹⁵
szept.–okt.	(Bosznia) ⁴¹⁶	nov. 21.	Ikervár ⁴¹⁷
1415.			
febr. 4.–júl. 13.	Konstanz ⁴¹⁸	júl. 25.	Bázel ⁴¹⁹
aug. 5.	Buda ⁴²⁰	aug. 29.	Esztergom ⁴²¹
szept. 6.	Ozora ⁴²²	szept. 19.	Esztergom ⁴²³

³⁹⁵ Altmann I. 206.

³⁹⁶ ZsO III. 1968–1985., 17-én relatio.

³⁹⁷ ZsO III. 2273–2289.

³⁹⁸ ZsO III. 2424–2428.

³⁹⁹ ZsO III. 2523–2563.

⁴⁰⁰ Z–W. III. 548., relatio.

⁴⁰¹ ZsO III. 2712.

⁴⁰² *Házi* I/2. 64., relatio.

⁴⁰³ ZsO III. 2842., relatio.

⁴⁰⁴ ZsO III. 3051., relatio.

⁴⁰⁵ ZsO IV. 412., relatio. – Itália, O.

⁴⁰⁶ Z–W. III. 565., relatio.

⁴⁰⁷ *Ortvay*: Temes 474., relatio.

⁴⁰⁸ ZsO IV. 619–630., 21-én relatio.

⁴⁰⁹ ZsO IV. 684., relatio. – Itália, O.

⁴¹⁰ ZsO IV. 1161. – Temes m., Caransebeş, Ro.

⁴¹¹ ZsO IV. 1255.

⁴¹² ZsO IV. 1658.

⁴¹³ ZsO IV. 1953. – Tolna m.

⁴¹⁴ ZsO IV. 2192.

⁴¹⁵ ZsO IV. 2379. – Valkó m., Erdut, Ho.

⁴¹⁶ ZsO IV. 2528., hadjárat.

⁴¹⁷ ZsO IV. 2722. – Vas m.

⁴¹⁸ febr. 4-én *Engel P.*: Ozorai 81/105., jegyz.; ápr. 7-én (ZsO V. 455.), 15-én (ZsO V. 501–506.),

júl. 13-án (ZsO V. 852.) relatio. – Svájc.

⁴¹⁹ ZsO V. 893., relatio. – Svájc.

⁴²⁰ ZsO V. 924.

⁴²¹ ZsO V. 968.

⁴²² ZsO V. 1046.

⁴²³ ZsO V. 1072.

		1416.	
febr. 1.	Temesvár ⁴²⁴	ápr. 10.	Buda ⁴²⁵
máj. 16.	Szeged ⁴²⁶	júl. 26.–aug. 13.	Buda ⁴²⁷
szept. 4.	Pécs ⁴²⁸	nov	(Bosznia) ⁴²⁹
dec. 21.	Lippa ⁴³⁰		

		1417.	
jan. 2.	Lippa ⁴³¹	febr. 28.–márc. 11.	Buda ⁴³²
jún. 23.	Temesvár ⁴³³	jún. 27.	Ozora ⁴³⁴
júl. 7.	Lippa ⁴³⁵	szept. 9.	Temesvár ⁴³⁶
nov. 22.	Tiszavarsány ⁴³⁷	dec. 13.	Buda ⁴³⁸
dec. 18.	Börzsöny ⁴³⁹		

		1418.	
jan. 13.–márc. 7.	Temesvár ⁴⁴⁰	máj. 3.	Konstanz ⁴⁴¹
máj. 28.	Bern ⁴⁴²	jún. 15.–20.	Szeged ⁴⁴³
dec. 8.	Várad ⁴⁴⁴		

		1419.	
febr. 10.	Pozsony ⁴⁴⁵	febr. 24.–25.	Trencsén ⁴⁴⁶
márc. 11.–13.	Székesfehérvár ⁴⁴⁷	ápr. 11.–máj. 5.	Visegrád ⁴⁴⁸
máj. 11.	Nagyhatvan ⁴⁴⁹	máj. 25.–jún. 24.	Kassa ⁴⁵⁰

---

⁴²⁴ ZsO V. 1491.

⁴²⁵ ZsO V. 1759., relatio.

⁴²⁶ ZsO V. 1900–1901.

⁴²⁷ ZsO V. 2144–2200., aug. 13-án relatio.

⁴²⁸ ZsO V. 2255.

⁴²⁹ ZsO V. 2421.

⁴³⁰ ZsO V. 2521.

⁴³¹ ZsO VI. 3.

⁴³² ZsO VI. 182–209., 11-én relatio.

⁴³³ ZsO VI. 595., kétséges, mivel nincsen kelte.

⁴³⁴ ZsO VI. 611.

⁴³⁵ ZsO VI. 651., az oklevélnek nincs évszáma, a kelte: „f. IV. p. visit. Marie”.

⁴³⁶ ZsO VI. 909.

⁴³⁷ ZsO VI. 1141. – Külső–Szolnok m.

⁴³⁸ ZsO VI. 1238–1240.

⁴³⁹ ZsO VI. 1257.

⁴⁴⁰ ZsO VI. 1363–1603.

⁴⁴¹ ZsO VI. 1856–1861. – Svájc.

⁴⁴² ZsO VI. 1960–1961. – Németország.

⁴⁴³ ZsO VI. 2048–2072.

⁴⁴⁴ ZsO VI. 2609.

⁴⁴⁵ *Mihályi*: Máramarosi 225., relatio.

⁴⁴⁶ ZsO VII. 137–140., mindkettő relatio.

⁴⁴⁷ ZsO VII. 171–185.

⁴⁴⁸ 11-én (ZsO VII. 298.), 24-én (ZsO VII. 346.) és máj. 5-én (ZsO VII. 401.) relatio.

⁴⁴⁹ ZsO VII. 430., relatio.

⁴⁵⁰ 25-én (ZsO VII. 510.), jún. 7-én (ZsO VII. 611.) és 24-én (ZsO VII. 695.) relatio.

aug. 11. szept.–nov.	Buda ⁴⁵¹ (Al-Dunánál a török ellen) ⁴⁵³	szept. 4. dec. 21. Buda ⁴⁵⁴	Szeged ⁴⁵²
1420.			
jan. 4. ápr. 21. júl. 6.	Lippa ⁴⁵⁵ Schweidnitz ⁴⁵⁷ Prága mellett táborban ⁴⁵⁹	márc. 3. máj. 16. k. aug. 16. okt.	Temesvár ⁴⁵⁶ Königgrätz ⁴⁵⁸ Kuttenberg ⁴⁶⁰ (török elleni háború) ⁴⁶²
aug. 20.	Buda ⁴⁶¹		
1421.			
márc. 27. ápr. 20.	Brünn ⁴⁶³ Hradište ⁴⁶⁵	márc. 30. máj.–szept.	Znaim ⁴⁶⁴ (Csehországban harcol) ⁴⁶⁶
okt. 18.	Olmütz előtt táborban ⁴⁶⁷		
1422.			
jan. 16. ápr. 19.	Hradište ⁴⁶⁸ Küküllővár ⁴⁷⁰	febr.–márc. jún. 4.–5.	Csehország ⁴⁶⁹ Várad ⁴⁷¹
1423.			
jan. 20. márc. 12.–15.	Pozsony ⁴⁷² Késmárk ⁴⁷⁴	febr. 2. márc. 30.	Trencsén ⁴⁷³ Ófalu ⁴⁷⁵

⁴⁵¹ ZsO VII. 850., relatio.⁴⁵² ZsO VII. 938.⁴⁵³ Zsigmond királlyal együtt, vö. *C. Tóth Norbert: Az esztergomi szék üresedése 1418–1423 között. Századok* 137. (2003) 894.⁴⁵⁴ ZsO VII. 1162.⁴⁵⁵ ZsO VII. 1227.⁴⁵⁶ *Wenzel: Ozorai* 424.⁴⁵⁷ *Házi* I/2. 179., relatio. – Szilézia, Świdnica, L.⁴⁵⁸ ZsO VII. 1746., relatio. – Hradec Králové, Cs.⁴⁵⁹ ZsO VII. 1939., relatio.⁴⁶⁰ ZsO VII. 2090. – Kutná Hora, Cs.⁴⁶¹ ZsO VII. 2094.⁴⁶² ZsO VII. 2206.⁴⁶³ ZsO VIII. 334., relatio. – Brno, Cs.⁴⁶⁴ ZsO VIII. 348., relatio. – M., ma Cs.⁴⁶⁵ ZsO VIII. 429., relatio. – M., ma Uherské Hradiště, Cs.⁴⁶⁶ ZsO VIII. 561–927.⁴⁶⁷ ZsO VIII. 1062.⁴⁶⁸ ZsO IX. 50., relatio⁴⁶⁹ *Ortvay: Temes* 575.⁴⁷⁰ ZsO IX. 441.⁴⁷¹ Z-W IV. 163–164, mindkettő relatio.⁴⁷² DL 11 310., relatio.⁴⁷³ DL 11 313., relatio.⁴⁷⁴ Zsigmond királlyal együtt II. Ulászló lengyel királlyal és Vitold litván nagyfejedelemmel tárgyalnak.⁴⁷⁵ Altmann I. 5493.

ápr. 30.–jún. 3.	Kassa ⁴⁷⁶	jún. 15.	Diósgyőr ⁴⁷⁷
jún. 25.	Eger ⁴⁷⁸	júl.–okt.	(Havasalföld)
dec. 6.	Csákvár ⁴⁷⁹	dec. 11.–12.	Tata ⁴⁸⁰
1424.			
márc. 17.–22.	Temesvár ⁴⁸¹	máj. 27.–júl. 28.	Buda ⁴⁸²
aug. 6.	Csepel sziget ⁴⁸³	aug. vége–szept.	Orsova vidékén a török ellen, Havasalföld ⁴⁸⁴
okt. 16.	Szörény vár ⁴⁸⁵	okt. 27.	Szörény vár előtt táborban ⁴⁸⁶
nov. 7.	Temesvár ⁴⁸⁷	nov.	Szörény vidékén a török ellen ⁴⁸⁸
1425.			
márc. 19.	Tata ⁴⁸⁹	jún. 22.	Buda ⁴⁹⁰
júl. 25.	Ozora ⁴⁹¹	szept. 4.	Miháld ⁴⁹²
szept.–okt.	(Havasalföld, török ellen) ⁴⁹³		
1426.			
ápr. 22.	Ozora ⁴⁹⁴	ápr. 27.	Szeged ⁴⁹⁵
máj. 8.–18.	Tata ⁴⁹⁶	júl.–aug.	(török elleni háború) ⁴⁹⁷
szept. 8.	Orsova ⁴⁹⁸	nov. 5.	Lippa ⁴⁹⁹

⁴⁷⁶ Z–W IV. 189.; máj. 8-án (*Wenzel*: Ozorai 222.); DL 11 367., mindhárom relatio.

⁴⁷⁷ DL 67 305., relatio.

⁴⁷⁸ DL 89 851., relatio.

⁴⁷⁹ *Házi I/2*. 254., relatio.

⁴⁸⁰ *Házi I/2*. 255–256., mindkettő relatio.

⁴⁸¹ *Ortvay*: Temes 580., *Pesty*: Krassó III. 302.

⁴⁸² *Ortvay*: Temes 581.; jún. 1-jén (Z–W IV. 212.) relatio; 21-én (*Ortvay*: Temes 583.); júl. 28-án Zala vm. II. 439., relatio.

⁴⁸³ DL 11 473.

⁴⁸⁴ Zichy VIII. 197.; DL 102 028. – Ro.

⁴⁸⁵ HO I. 317. – Szörényi bánság, Drobeta–Turnu Severin, Ro.

⁴⁸⁶ DL 87 979., „in descensu nostro campestri ante castrum Zeurinií.”

⁴⁸⁷ *Wenzel*: Ozorai 428.

⁴⁸⁸ Zichy VIII. 588.

⁴⁸⁹ *Gyárfás* III. 583., relatio.

⁴⁹⁰ DL 87 983.

⁴⁹¹ *Wenzel*: Ozorai 430. (DL 87 996.) „presentibus nostrum maius et autenticum sigillum duximus appendendum.”

⁴⁹² DL 31 129. – Temes m., Mehadia, Ro.

⁴⁹³ DL 84 377., 79 978., 92 679.; *Gelcich* 309.

⁴⁹⁴ *Wenzel*: Ozorai 616. (DL 87 989.).

⁴⁹⁵ *Wenzel*: Ozorai 618.

⁴⁹⁶ Z–W IV. 251., relatio; *Wenzel*: Ozorai 613.

⁴⁹⁷ DL 89 876., Zichy VIII. 272., reg.

⁴⁹⁸ *Wenzel*: Ozorai 434. (DL 87 996.) „presentibus nostrum maius et autenticum sigillum duximus appendendum.”

⁴⁹⁹ Székely oklt. III. 40.

nov. 20.
dec. 27.

Siri⁵⁰⁰
Lippán (meghal)⁵⁰²

dec. eleje
Várad⁵⁰¹

RÖVIDÍTÉSEK

- Altmann = Regesta imperii XI. Die Urkunden Kaiser Sigmunds (1410–1437). Verzeichnet von Wilhelm Altmann. Bd. I-II. Innsbruck 1896–1900.
- BTOE = Budapest történetének okleveles emlékei III. (1382–1439). Összeállította Kumorovitz L. Bernát. Bp. 1987.
- Csáky = Oklevéltár a gróf Csáky család történetéhez I. 1–2. rész. Bp. 1919. (A körösszegi és adorjáni gróf Csáky család története I. Oklevéltár.)
- DF = Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Fénykép-gyűjtemény.
- DL = Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár.
- DRH = Decreta Regni Hungariae 1301–1457. Collectionem manuscriptam Francisci Döry additamentis auxerunt, commentariis notisque illustraverunt Georgius Bónis, Vera Bácskai. (Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 11.) Bp. 1976.
- Engel P.* : Archontológia = *Engel Pál*: Magyarország világi archontológiája 1301–1457 I–II. Bp. 1996
- Engel P.* : Hunyadi = *Engel Pál*: Hunyadi János kormányzó itineráriuma (1446–1452). Századok 117. (1984) 974–997.
- Engel P.*: Ozorai = *Engel Pál*: Ozorai Pipo. In: Ozorai Pipo emlékezete. Szerk. Vadas Ferenc. Szekszárd 1987.
- Gelcich* = Diplomatarium relationum reipublicae Ragusanae cum regno Hungariae. Összeállította Gelcich József. Bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Thallóczy Lajos. Bp. 1887.
- Gyárfás* = *Gyárfás István*: A jász-kunok története I–IV. Kecskemét 1870–1885.
- Házi* = *Házi Jenő*: Sopron szabad királyi város története I/2. Sopron 1923.
- HO = Hazai okmánytár I–VIII. Kiadják Nagy Imre, Paur Iván, Ráth Károly és Véghely Dezső. Győr–Bp. 1865–1891.
- Magyar békeszerződések = *Köblös József – Süttő Szilárd – Szende Katalin*: Magyar békeszerződések 1000–1526. Pápa 2000.

⁵⁰⁰ *Ortvay*: Temes 601. – Zaránd m., Şiria, Ro.

⁵⁰¹ *Engel P.*: Ozorai 76.

⁵⁰² *Ortvay*: Temes 604.

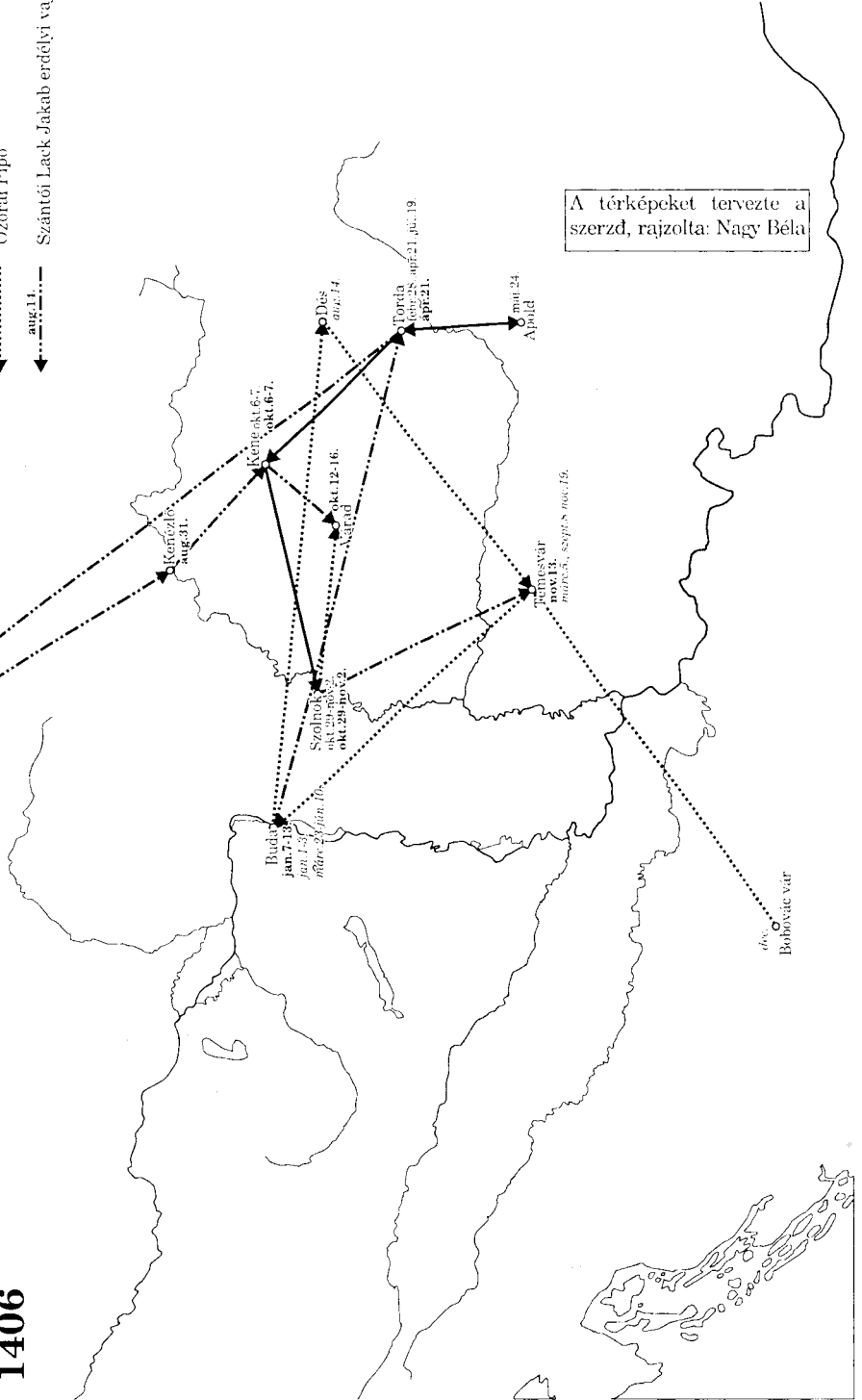

- Mihályi*: Máramarosi = Máramarosi Diplomák a XIV. és XV. századból. Egybegyűjté és jegyzetekkel kísérve kiadta apasai Mihályi János. Máramaros-sziget 1900.
- Ortvay*: Temes = Oklevelek Temesvármegye és Temesvár város történetéhez I. Másolta és gyűjtötte Pesty Frigyes. Sajtó alá rendezte Ortvay Tivadar. Pozsony 1896.
- Pesty*: Krassó = *Pesty Frigyes*: Krassó vármegye története III. Bp. 1882.
- Pesty*: Oláh kerületek = *Pesty Frigyes*: A Szörény vármegyei hajdani oláh kerületek. Bp. 1876. (Értekezések a történelmi tudományok köréből. V/3.)
- Székely oklt. = Székely oklevéltár I–VII. Szerkesztette Szabó Károly és Szádeczky Lajos. Kolozsvár 1872–1898.
- Wenzel*: Ozorai = *Wenzel Gusztáv*: Okmánytár Ozorai Pipó történetéhez. Történelmi Tár 1884. 1–31., 220–247., 412–437., 613–627.
- Wenzel*: Stibor = *Wenzel Gusztáv*: Stibor vajda. Életrajzi tanulmány. Bp. 1874. (Értekezések a történelmi tudományok köréből. IV/2.)
- Zala vm. = Zala vármegye története. Oklevéltár I–II. Szerkesztik Nagy Imre, Véghely Dezső és Nagy Gyula. Bp. 1886–1890.
- Zichy = Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vásonkeő VIII. Szerk. Kamerer Ernő. Bp. 1895.
- Z–W. = Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. III–IV. Von Franz Zimmerman, Carl Werner und Georg Müller; Gustav Gündisch. Hermannstadt 1902–1937.
- ZsO = Zsigmondkori oklevéltár I–IX. Összeállította és szerkesztette Mályusz Elemér, Borsa Iván, C. Tóth Norbert. (Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 1., 3–4., 22., 25., 27., 37., 39. és 41.) Bp., 1951–2004.

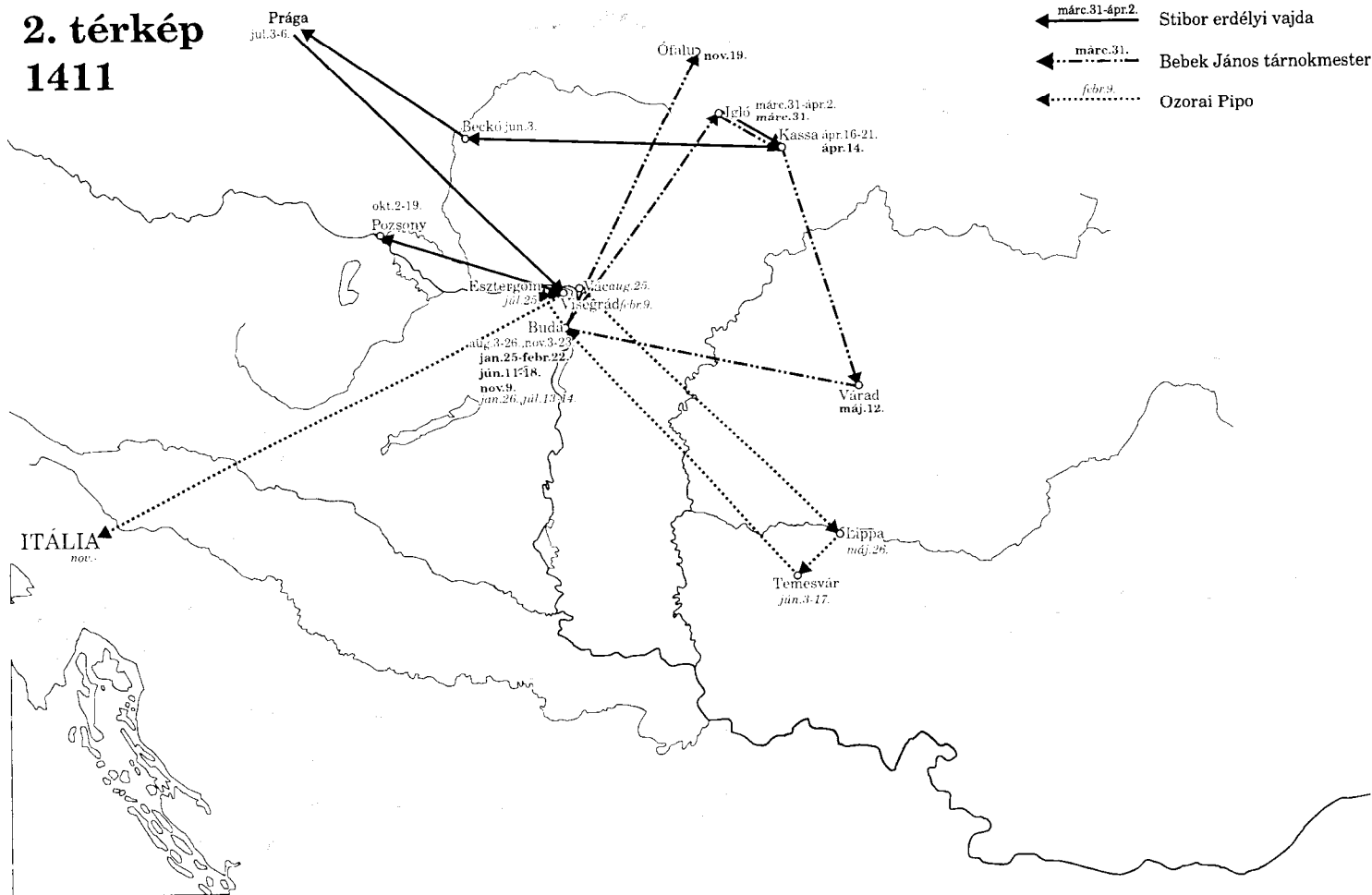
1. térkép 1406

LENGYELORSZÁG
kora nyár

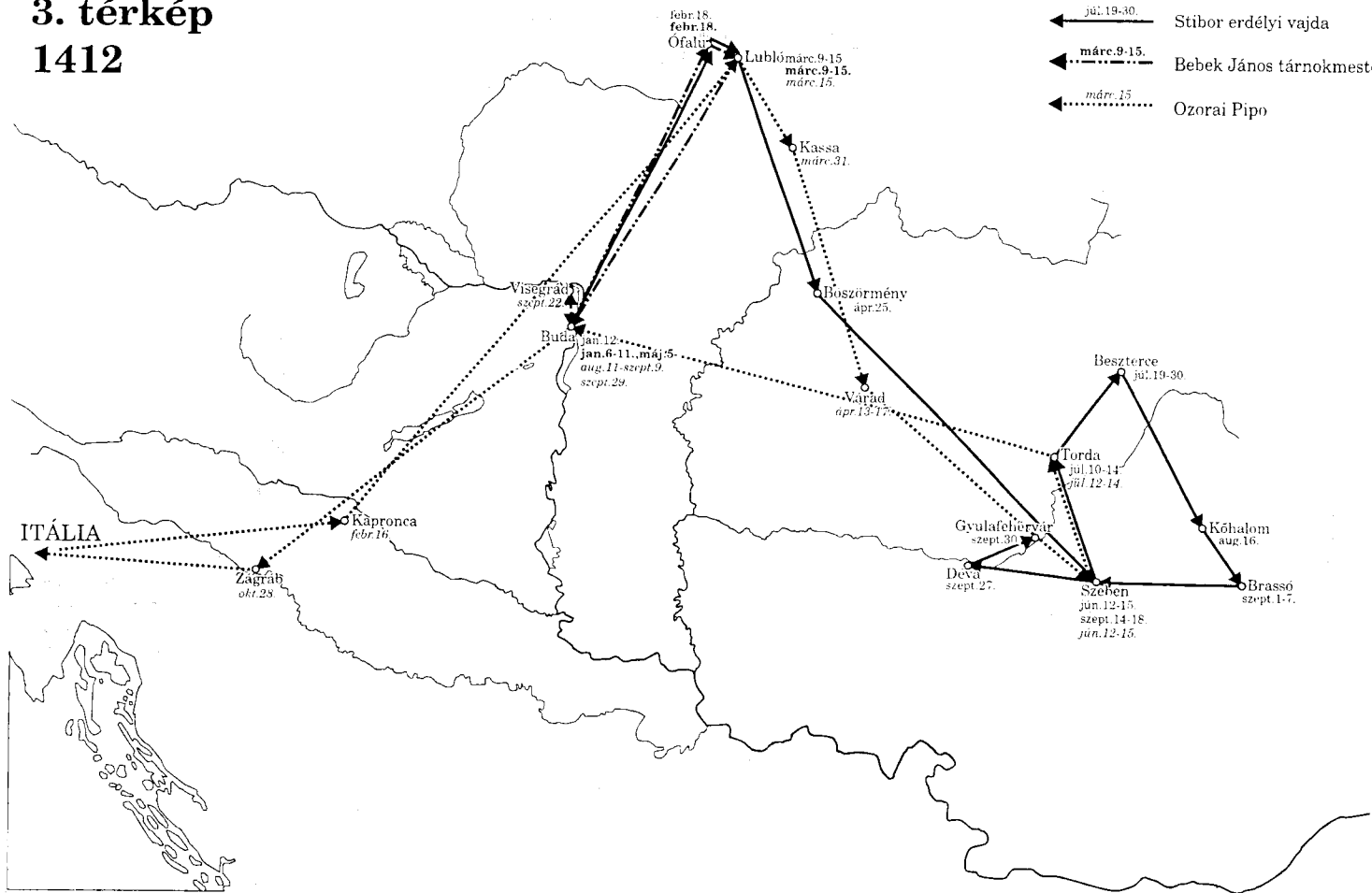
- ← okl.29-nov.2 Tamási János erdőlyi vajda
- ← ocl.6-7 Ozorai Pipo
- ← aug.14 Szántói Lack-Jakab erdőlyi vajda

2. térkép 1411

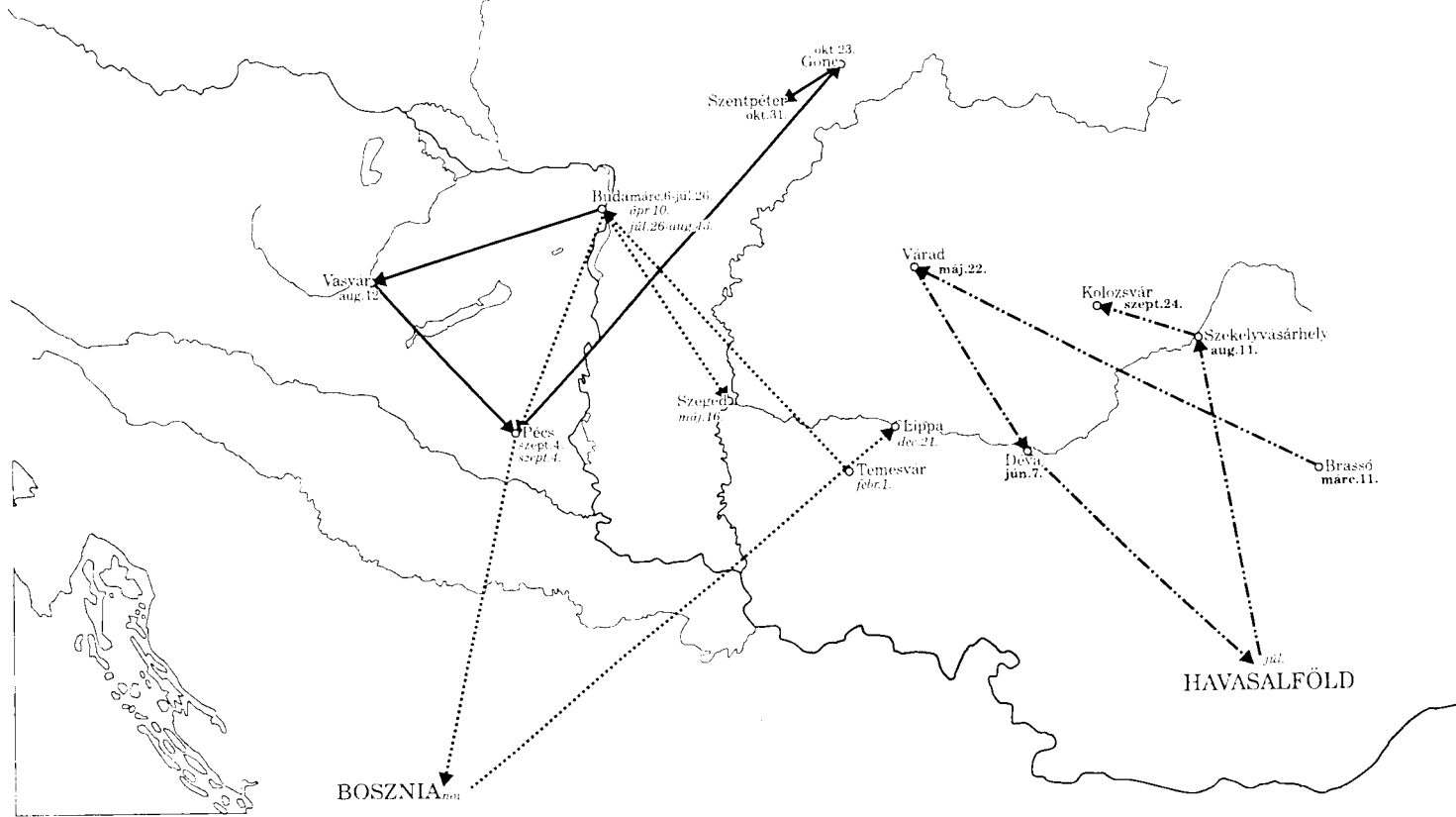

3. térkép 1412

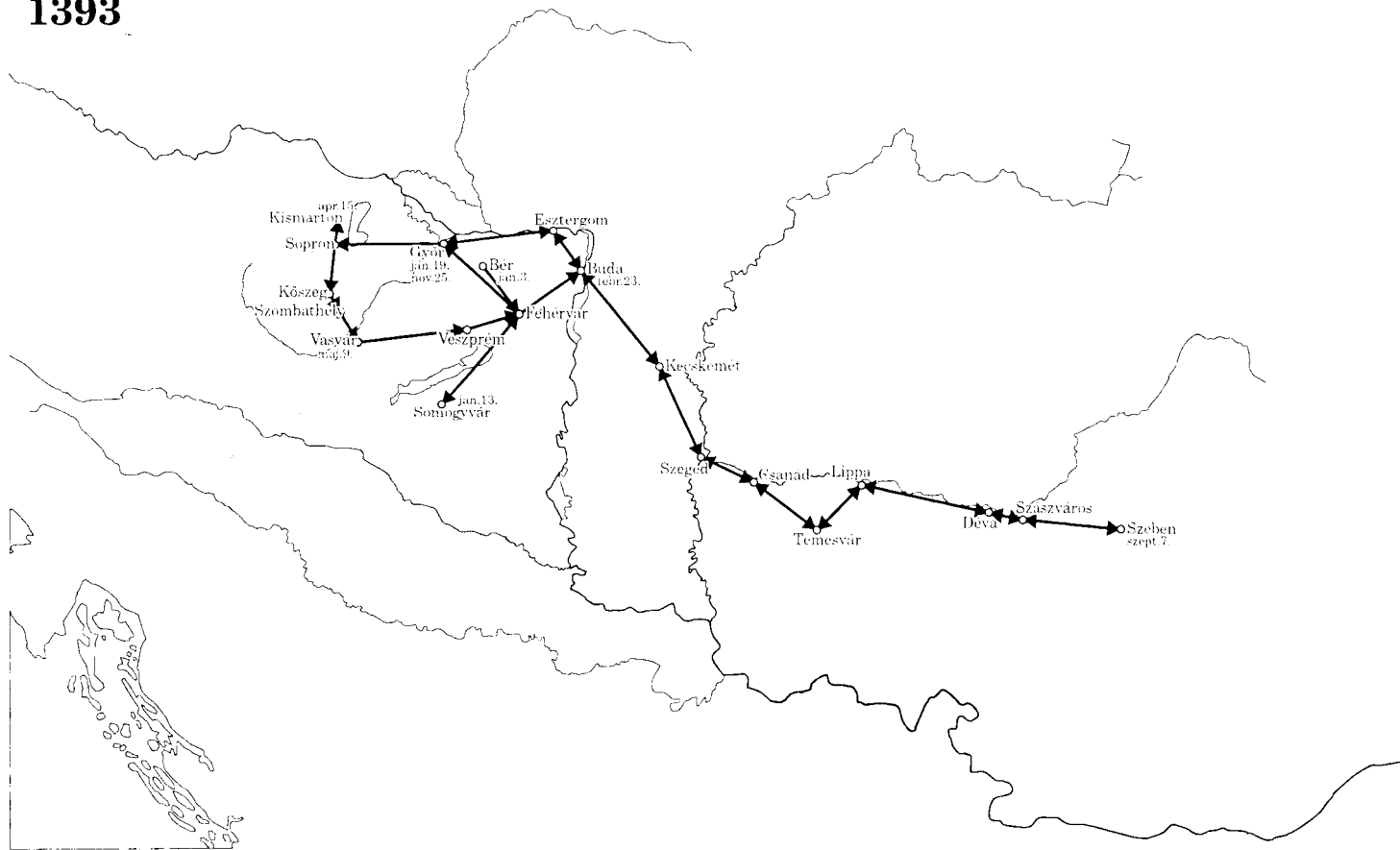
4. térkép 1416

- ← okt.31. Bebek János tárnokmester
- ← máj.16. Csáki Miklós erdélyi vajda
- ← aug.11. Ozorai Pipo

5. térkép 1393

← febr.23. Kanizsai Miklós tárnokmester

Vekerdi József

REGNUM UNIUS LINGVAE

Megjegyzések az Intelmek új fordításához

Szent István Intelmei új fordításban jelentek meg a Szent István Könyvek sorozatban.¹ Bollók János fordítása kiválóan sikerült. A latin szöveget pontosan és világosan értelmezi, szép magyar stílusával valamennyi eddigi fordítást felülmúlja. A legutóbbi fordítástól — Kurcz Ágnes szintén nagy gonddal és művészi igénnyel készült munkájától — stiláris szempontból az különbözteti meg, hogy Kurcz Ágnes némileg archaizál, hogy magyarul is érzékeltesse a latin szöveg stílusfordulatait, míg Bollók — anélkül, hogy változtatna a latin szövegfogalmazáson — simán folyó, mai magyar stílust alkalmaz.

Bollók fordításában döntő jelentőségű, hogy elsőnek szakít az Intelmek néhány alapvető gondolatának félreértelmezésével, mindenekelőtt az „egynyelvű ország gyenge” közmondásossá vált, Szent Istvánnak tulajdonított téveszméjével. Mályusz Elemér már 1939-ben rámutatott, hogy a VI. fejezetben szereplő *unius lingue uniusque moris regnum inbecille et fragile est* mondatban a *regnum* szó nem 'ország' értelmű, hanem a király környezetét, kíséretét jelenti, mert ebben a korban még nem alakult ki az ország mai politikai értelemben vett fogalma nemzetiségi elkülönüléssel. Hasonlóképpen Gyórfy György is hangsúlyozta, hogy a középkorban nemzetiségi kérdés még nem volt.² Ennek ellenére mind a szakirodalomban, mind a köztudatban változatlanul él a téves értelmezés, különböző politikai elképzelésektől támogatva. A kiegyezés korában a soknemzetiségű monarchia egybetartozását kívánták alátámasztani vele, napjainkban a bevándorló külföldiekre vonatkoztatják. A latin szöveg stilisztikai elemzése Mályusz megálgapításának helyességét igazolja.³

Az Intelmeknek mind a tíz fejezete a királyi környezet szervezésére vonatkozik, nem az ország egészére. Ez utóbbiról a két Törvénykönyv (*Decreta*) rendelkezik, így a két mű mintegy kiegészíti egymást. Ennek megfelelően az Intelmekben a következő kifejezések szerepelnek a VI. fejezet *regnum* szavának szinonimáiként: leggyakrabban, így a szóban forgó fejezet elején is, *regalis dignitas*, továbbá *regia dignitas*, *regalis corona*, *corona regum*, *regale palatium*, *regia*, *re-*

---

¹ Szent István király Intelmei és Törvényei. Fordította: Bollók János (Intelmek) és Kristó Gyula (Törvények). Bp. 2000, Szent István Társulat. 67 o.

² Mályusz először Századok 73 (1939), 448, részletesebben uo. 75 (1941), 113–139. Gyórfy, István király és műve, 3. kiad. 2000, 509.

³ A kérdés legújabb összefoglalását lásd: Kubinyi András: Nemzetiségi és vallási tolerancia a középkori Magyarországon. In: Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon. Bp. 1999, 123–127.

gium solium, regimen, trhni honor, aula, tribunalia regum, és ezeknek az egyértelműen a királyi udvarra (nem az országra) vonatkozó kifejezéseknek a megfelelője a szöveg számos helyén szereplő, ugyanabból a tőből származó *regnum*. Nem véletlen, hogy a szóban forgó helyen is ezt a királyi udvarra utaló szót használja a szöveg, nem az Intelmek más helyein és a Törvényekben is szereplő, tágabb értelmű *monarchia* szót, amely nem a közvetlen királyi környezetet, hanem általában a király hatalma alá eső területet jelöli. Bollók végre szakít a téves értelmezéssel, és 'egy nyelvű királyság' alakban fordítja a szövegrészt. A meggyökereedett tévedés eloszlatása kedvéért nem ártana külön felhívni rá a figyelmet, hogy itt a 'királyság' szó nem azonos az *ország* fogalmával; esetleg 'királyi környezet' vagy 'királyi udvar' kifejezést lehetne használni.⁴

Hasonlóképpen félreértést eloszlató a VI. fejezet címének fordítása Bollóknál, amelyet — szintén politikai célzatosság érdekében — mindeddig 'A vendégek befogadása' alakban fordítottak (*De detentione et nutriumento hospitem*). Bollóknál helyesen: 'A vendégek marasztalásáról és ellátásáról'. A *detentio* 'feltartóztatás, visszatartás' latin szó sohasem jelent 'befogadás'-t; ezt a latinban — így a Vulgatában is — a *receptio* szó fejezi ki.⁵ A cím is világosan mutatja, hogy a fejezetben nem az ország idegen elemekkel való felduzzasztásáról, hanem a királyi környezet erősítéséről van szó, amint azt a továbbiakban kifejti: az átutazóban lévő, máshová készülő tudós papok és érdemes lovagok visszatartását javasolja ('hogy szívesebben maradjanak nálad, mint hogy máshol lakjanak'). Talán még pontosabb volna 'magadnál tartásáról' kifejezést alkalmazni. Ennek a gyakorlatnak ismeretes példája a máshová készülő Gellért rábeszélése az István udvarában maradásra.⁶

Néhány további megjegyzés a fordításhoz, nem annyira helyesbítés, mint pusztán értelmezés kedvéért.

Az első fejezetben a *fides* 'hit' szó kettős értelemben szerepel, ami a magyarban nehezen adható vissza. Jelenti általánosságban a keresztény vallást, azonban a középkori egyházi latinságban igen gyakran az úgynevezett apostoli hitvallás (*Credo, Hiszekegy*) megjelölésére használják, pl. a papoktól megkövetelik minimálisan a *Pater noster* és a *Fides* tudását. Az Intelmek első fejezete rövidítve idézi a Hiszekegyet, előre bocsátva: 'A hit (*fides*) pedig, amelyről beszélek, a következő'. Itt talán lehetne a 'hitvallás' terminust használni, különös tekintettel arra, hogy a korabeli bogumil eretnokség fő vétke éppen ennek az athanasiusi hitformának az elvetése volt. A Hiszekegy különös *in extenso* idézése feltehetőleg úgy értelmezhető, hogy ez a passzus az Intelmeket írásba foglaló, hitbuzgó főpap egyéni ötlete, nem István gondolata, ugyanúgy, mint a bevezetés igen nehézkes szövegezésű és főlegesen antecipiáló első mondata és méginkább főlegesen középső része, míg a bevezetés záró szakasza, ahol a király arról beszél, hogy egész élete hadjáratok és különböző népek támadásai között őrlődött, nyilvánvalóan

⁴ *Kubinyi*, i.h. 16. jegyz. kétféle értelmet tulajdonít a fejezet végén kétszer szereplő *regnum* szónak: 1) 'királyság', 2) 'kíséret'. Magam a gondolat folyamatossága miatt mindkét esetben kíséretnek értelmezem a szót.

⁵ Eppen a 'lakóhelyre befogadni' értelemben: Lukács 16:9 *ut recipiant vos in aeterna tabernacula* 'hogy befogadjanak benneteket az örök hajlékokba'.

⁶ Ugyanígy a Korai magyar történeti lexikon, 1994, 283: „A *hospes* itt nem telepest, hanem beköltöző idegen papokat és lovagokat jelent”.

közvetlenül István szavait idézi. Ez a kettősség az egész Intelmek létrejöttének mikéntjét is példázhatja: a lényeges gondolatok Istvántól származnak, ezek kegyeskedő tanításokkal és bibliai idézetekkel való megtoldása, a „mennyei seregek tíz kará”-hoz hasonlóan tíz fejezetre osztása, stb. nyilván az írásba foglaló, tudós pap ötlete.

Ugyanilyen kettősségre mutat egy feltűnő szerkesztési különbség. A IV., VI. és VIII. fejezet kivételével minden fejezet (még inkább a három bevezetés) bővelkedik bibliai utalásokban, míg ebben a három fejezetben egyetlen bibliai idézet vagy hivatkozás sem fordul elő. Éppen ez a három fejezet az, amely nem általános erkölcsi elveket tartalmaz kegyességről, igazságosságról, hitbuzgalomról, papok tiszteletéről, hanem konkrét, gyakorlati államvezetési tanácsokat ad a haderő szervezéséről, a királyi udvar szakértő főekkel való erősítéséről, és a hagyományos (azaz Árpád-házi) uralkodói módszerek követéséről.⁷ Ezekben a fejezetekben is bőségesen kínálkoznék alkalom bibliai hivatkozásokra, pl. a VIII. fejezet („A fiak kövessék elődeiket”) a Példabeszédek könyvének számtalan idézetével volna támogatható, amivel a többi fejezetben bőségesen él a szerző.⁸ A IV. fejezetben a *nil elevat, nisi humilitas* mondat szinte evangéliumi közhely.⁹ Ez a szembeötlő fogalmazási különbség aligha magyarázható mással, mint azzal, hogy ezekben a legfontosabb fejezetekben kifejezetten a király utasításait tolmácsolta a főpap, csupán a nyelvi megformálás, az Intelmek egységes stílusú, gyakran rímekkel díszített prózája az író sajátja.

A VIII. fejezetben lényeges gondolatot ad vissza helyesen Bollók értelem-szerű fordítása: 'Nehéz lesz megtartani királyi hatalmat ezen a vidéken, ha nem fogod utánozni az előtted uralkodó elődeidet' (*ante regnantium regum*). Itt a *regum* többszám félreérthetetlenül az Árpád-házi fejedelmekre utal, a nemzeti hagyományok őrzését, az elődök sajátos magyarországi (*huius climatis*) politikájának folytatását tanácsolja, annak ellenére, hogy ezek az elődök pogányok voltak. Ez a tanács semmiképpen sem lehet a keresztény főpap ötlete, és rávilágít István nemzeti hagyománytiszteletére, amelyet a hagiográfia hallgatással mellőz. A mondat folytatása szintén a nemzetben gondolkozást mutatja, amire az Intelmek kapcsán nem szoktak felfigyelni. Bollóknál: 'Hiszen melyik görög kormányozhatná a latinokat görög szokások szerint?' A *regeret* coniunctivust a szokásos 'kormányozná' feltételes mód helyett először Bollók adja vissza ható igével, ami érzékelteti a gondolatot: a görögöket görögöknek, a latinokat latinoknak kell kormányozniuk, nem idegen uralkodóknak – tehát a magyarokat magyaroknak.¹⁰

⁷ Vö. *Szűcs Jenő*: Szent István Intelmei: az első magyarországi államelméleti mű. In: Szent István és kora. Szerk. Glatz F.–Kardos J. Bp. 1988, 44: „míg az Intelmek az egyházi szférát illetően általában megmarad a Karoling-kori modellnél – addig a világi szféra valamennyi lehetséges pontján – az ezredforduló pannoniai valóságára reflektált”.

⁸ A fejezet címében a kézirati hagyomány ingadozik: *De executione filiorum* és *De obedientia filiorum*. Bollók ez utóbbit fordítja: 'A gyermekek engedelmisségéről'. Az *executio* szó kétségkívül pongyola szóhasználat: a klasszikus latinságban nincs sem 'követés', sem 'engedelmisség' értelme.

⁹ Máté 23:12 *qui se humiliaverit, exaltabitur*. – N.b., a IV. fejezetben téves a kritikai kiadás utalása a *regis filius* kapcsán Máté 5:9 versre. Az evangéliumban nem *regis filius*, hanem *filius dei* szerepel, sőt éppen a *beati pacifici* 'boldogok a békességre igyekvők'-re vonatkoztatva, míg az Intelmekben a katonaságról van szó az adott helyen, amelyre aligha illik a *pacificus* kívánalom.

¹⁰ *Ifj. Horváth János* szerint a *regum* többes pusztán a megelőző *regnum* szóval való rím kedvéért áll, azonban az Intelmek megfogalmazója következetesen homioiptotonokat, ragrímeket

A VI. fejezetben, ahol arról beszél István, hogy a király környezetébe érkező idegenek fegyveres erőt jelentenek, és ezáltal *perterritant exterorum arrogantiam*, az *arrogantia* szó többféle értelmezési lehetőséget enged meg. Bollók megtartja az eddigi 'pökhendiség' fordítását, tehát a megszokottabb *superbia* 'gőg, dölly' szinonimájaként értelmezi a szót. Azonban 'dölly, pökhendiség' jelentésű főnév mellett teljesen szokatlan a *perterritare* 'visszaretteneni' ige. E szókapcsolat miatt az *arrogare* 'magának követelni, követelőzni' alapige jelentéséből kell kiindulnunk, és 'követelőzés' jelentéssel kell értelmeznünk a főnevet, ahogyan a VII. fejezetben az *arrogans* melléknevet Bollók is 'követelőző'-nek fordítja. Így a szöveg értelme az, hogy a király fegyveres környezetének erősítése visszaretteníti a hódító szándéktól a „keresztény Európa” erre mindig kész, szomszédos államait. Ez a figyelmeztetés ismételtén visszatér a szövegben. Már bevezetesként arról beszélt István, hogy állandó háborúskodásra kényszerült, sőt az egyáltalán nem idevágó IX. fejezetben is azza indokolja az imádkozás fontosságát (*De observatione orationis*), hogy ezzel is elhárítja az ellenségek támadásait (*securus ab omni incursione adversariorum*), ahol az *incursio* 'betörés' szó mutatja, hogy konkrét fegyveres támadásról van szó a külföld részéről.

A VI. fejezet teljes egészében az *aula* 'királyi udvar', *corona* 'királyi korona', *regalis dignitas* 'királyi méltóság' erősítéséről szól, ezért nem indokolt a fejezet végén kétszer szereplő *regnum* szót 'ország'-nak fordítani, mint az előző fordításokhoz hasonlóan Bollók is teszi: (he lerombolod, amit építettem) 'óriási kárt szenved majd országod. Hogy ez ne következzen be, napról-napra gyarapítsd országodat' (*tuum quottidie auge regnum*). Mindkét esetben 'királyi hatalmad' a szó értelme, és az *auge* nem napról-napra történő területi hódítást jelent — ami távol áll az Intelmek szellemétől —, hanem az adott szövegösszefüggésben 'erősít' jelentésű: 'erősítsd udvarodat', 'emeld udvarod méltóságát'. Ugyanilyen értelemben szerepel az ige a II. fejezetben: *augebant ecclesiam* 'az egyház tekintélyét erősítették'.¹¹

Az *augere*, *augmentare* igével kapcsolatban ugyanez a félrevezető értelmezés szerepel a régebbi fordításokban a IV. fejezetben, ahol arról van szó, hogy a királyi haderő az uralkodó fő támasza, és a katonák *augmentatores marciarum*. Kurcz fordításába: 'a határok gyarapítói'. Bollók 'a határtartományok erősségei' alakban fordítja a szövegrészt. Azonban az *augere*, *augmentare* ige csak átvitt értelemben bír 'erősít' jelentéssel (lásd fent), területre vonatkozólag valóban 'gyarapít, kiterjeszt' jelentése volna. Itt egyszerű téves olvasatról van szó. A Thuróczy-kódexben és az azt követő kritikai kiadásban olvasható *marciarum* helyén az Ilosvay-kódexben és az 1581. évi *editio princeps*ben *monarchiarum* áll, ami helyes értelmet ad: a katonák 'a birodalmak (vagy: az uralkodói hatalom) erősségei, támaszai'. A *monarchiarum* szó abbreviált alakjának téves olvasataként jött létre a *marciarum*

használ, itt pedig eltérő esetragok vannak: sing. acc. és plur. gen. (Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái. Bp. 1954, 128–130.) Egyébként a második mondatban is többeszszámú *reges* áll, ahol nincs rim. – Igen különös *Szücs Jenő* véleménye, aki szerint Imre elődei, *antecessores*, *ante regnantes* *reges* Izráel és Róma királyai voltak (i.m. 35. – „ezen a vidéken” ?!)

¹¹ Bollók fordításában: 'az Egyházat gyarapították'. Itt a félreérthető 'gyarapít' ige nem az egyház területi terjesztését jelenti. Ezt az egyházi terminológiában a *propagatio fidei* fejezi ki.

szó. A *marchia* 'örgrófság' jellegzetes Karoling-birodalmi fogalom, Magyarországon a 11. században nem szerepel.¹²

A kritikai kiadás másik téves olvasata szintén a téves 'ország' értelmezést eredményezi valamennyi fordításban, így Bollóknál is. A VI. fejezetben az olvasható, hogy a külföldről érkező tudós papok, nemes lovagok 'díszére válnak az országoknak (*regna ornant*), emelik az udvar tekintélyét'. Itt azonban ismét az Ilosvay-kódex és az *editio princeps* adja a helyes olvasatot: *regiam ornant* 'a királyi palotát ékesítik'. A *regiam varia lectio* helyességét bizonyítja, hogy jellegzetes chiasztikus stílusfordulatról van szó: *regiam ornant — magnificent aulam*, főnév+ige — ige+főnév, ahol nem állhat *regna* többes az *aulam* eggyessel szemben. Tehát itt sem az ország külföldiekkel való benépesítéséről van szó.

Feltűnő, hogy ebben a fejezetben és a rokon jellegű nyolcadikban történelmi hivatkozás olvasható (másutt nem). Említi, hogy Rómát az Aeneas-családból származó királyok tették nagygyá, sok nemes és bölcs férfiú magukhoz hívásával. Az Aeneas-dinasztia hasonlat csak az Árpád-házra vonatkoztatható, és nyilvánvalóan magától Istvántól származik. Tehát rejtett alakban ismét a hazai hagyományok tiszteletét sugalmazza a szöveg.¹³

A királyi környezet többnyelvűsége kapcsán egy különös távoli párhuzamra érdemes figyelni. Ez a gondolat az európai királytükörökben ismeretlen. Ellenben szerepel és részletesen indokolva van a legrégebb keleti állambölcseleti kézikönyvben, az időszámításunk kezdete körül keletkezett, szanszkrit *Kautilija-arthasasztra* „királytükörben”. A szerző kifejti, hogy a királynak azért kell nyelveket tudó embereket és külföldről hozzá érkező, megbízható híveket maga körül tartania, hogy országán (a soknyelvű Indián) belül besúgóként tájékoztassák a közhangulatról, a szomszédos országokba pedig kémeik és hamis hírek terjesztői gyanánt küldhesse őket. Ez pontosan megfelel annak a taktikának, amelyet maga István, majd I. András alkalmazott Konrád (ill. Henrik) támadásakor, amikor német lovagjaik a császár nevében hamisított üzenettel szólították fel visszatérésre a német sereget. Nem lehetetlen, hogy honfoglalás előtti időből, Keletről hozott hagyományok az emléke bukkan fel a „*regnum unius linguae fragile*” intelemben.

Bollók fordításának egyetlen apró szépséghibája az, hogy a bibliai idézeteket Káldi György közismerten magyartalan és nem ritkán pontatlan fordításában idézi, arra való tekintettel, hogy az Intelmek latin szövegében az idézetek a Vulgatából valók, és Káldi a Vulgatát ültette át, míg Károlyi a görög (ill. héber) eredeti alapján dolgozott. Ez szerencsére nem érinti a szöveg érdemi részét, amelyért elismerés illeti a fordítót.

¹² Legkorábban László-kori oklevelekben fordul elő, azonban nem 'határtartomány', hanem 'birtokhatár' jelentéssel.

¹³ *Balogh* nyomán a fordítások jegyzetei (beleértve Bollók fordítását) Sallustius Catilinájára gondolnak a hasonlat forrásaként. Azonban Sallustiusnál (c. VI.) nem az Aeneas-utódookról, Rómáról és nemes férfiakról van szó, hanem a jóval Róma alapítása előtt Itáliába érkező és ott vad, szabados csöcseléket találó Aeneasról. A nem egészen világos hivatkozás forrása valószínűleg Livius, a legtöbbet olvasott latin auctor. Talán a Rómát alapító Romulus asylum-nyitására, vagy utódai hasonló politikájára céloz a szöveg.

Blazovich László

A FORRÁSKIADÓ ILPO TAPANI PIIRAINEN

Az eddigi munkássága során 25 könyvet és 160 tanulmányt közzé tevő kiváló germanistát, Ilpo Tapani Piirainen professzort, akit egész élete során végig kísért a centrum és periféria közötti ingázás és mindkét világ titkait ismeri, 2001-ben 12 ország 45 tudósa köszöntötte a 60. születésnapjának tiszteletére Münsterben rendezett konferencián. A koraujfelnémet nyelvten és nyelv tudós kutatója és a 14–18. századi német kancelláriai nyelv jeles szakértője 10 kötetet és 50 tanulmányt szentelt a felső-magyarországi, ma szlovákiai német nyelvű, kéziratban lévő források kiadásának és nyelvészeti jellegű magyarázatának. E munka során új és bő áramot adott a vékony patakban csörgedező szlovák középkori forráskiadásnak, amelynek Richard Marsina, Vincent Sedlak, Lubomir Juck és Ondrej R. Halaga által közreadott kötetait a magyar kutatók is ismerik és gyakran forgatják. Kevésbé mondható ez el Piirainen kötetéről.

Mielőtt Piirainen professzor munkásságának bennünket érdeklő részét bemutatnánk, néhány szóval magyarázatát adjuk, miként került a finn származású, már hosszú ideje a münsteri Wilhelms Universitát oktató professzora a felvidéki városok középkori német írásbeliségével kapcsolatba. Az Észak-Karéliából (Kiihtelyswaara) érkezett, 1941-ben született ifjú az érettségi után germanisztikát, esztétikát, általános nyelvészetet, pedagógiát és anglistikát tanult a helsinki, münsteri és prágai egyetemeken. 1968-ban készítette el első jelentősebb munkáját,¹ amelyben matematikai módszereket alkalmazott nyelvészeti vizsgálataiban; e metódust ma is alkalmazzák a koraujfelnémet nyelvészeti kutatásban. Fiatalon, 1972-ben lett professzor a finnországi Vaasa-ban a gazdasági főiskolán és a münsteri pedagógiai főiskolán, majd 1980-tól az egyetemen. Az eltelt időben elismert nemzetközi tekintély lett az általa művelt tudományágban. Igazi európerként járja a világot a német nyelvészet nagykövete-ként Finnországtól Oroszországon át Kínáig és Japánig. Kiemelt figyelemmel tekint a Németországgal szomszédos országokra. Nyelvekhez vonzódására jellemző, hogy kutatásainak megkönnyítése céljából tanult meg szlovákul. Az említett országokban vendégprofesszorként is oktatózott. Mindezen teljesítmények mellett megmaradt közvetlen, szeretetre méltó embernek. Prágai tudóstársai hívták fel a figyelmét a szlovákiai levéltárakban rejtőzködő német nyelvű kéziratokra, és a szlovák levéltárosok, elsősorban a lőcsei Ivan Chalupecký segítségével tárta fel és adta ki azokat.

1969 óta minden évben a nyári szünet idején egy hónapot töltött a szlovákiai levéltárakban. Munkája első eredményeként 1972-ben jelentette meg Zsolna város jogkönyvét.² Az 1378-ban keletkezett zsolnai jogkönyvben írásba fektetett szokás-

¹ Graphematische Untersuchungen zum Frühneuhochdeutschen (Studia Linguistica Germanica 1.) Berlin 1968.

² Das Stadtrechtsbuch von Sillein. Einleitung, Edition und Glossar, Quellen und Forschungen zur Sprach- und Kulturgeschichte der germanischen Völker. N. F. 46. Berlin–New York 1972.

jog, mint szerzőnk bizonyította, Korponáról származott. E jog a Szász tükör és a magdeburgi jog alapján született, mint ismeretes, teljes artikulusokat tartalmaz a Tükörből, a Weichbildchronik részlete képezi a mű bevezetőjét, szabályokat tartalmaz a magdeburg-boroszlói és a magdeburg-görlicz-i jogból. Egyúttal számos artikulust foglal magában a keletkezése idején Zsolnán hatályos szokásjogból. A jogkönyv részletes jogtörténeti és textológiai elemzése a jövő kutatóira vár.

A szlovákiai koraujfelnémet nyelvi kutatásainak folytatását jelzik az 1980-as évek elején megjelent kötetei.³

Három év múlva tette közzé a Wenzel Gusztáv által már kiadott Selmeci jogkönyvet. A nyelvész azonban nem elégedett meg egy kézirat megjelentetésével, tízet adott közre kötetében a finnországi oului egyetem vendégtanáraként.⁴ A Selmeci jogkönyv jelentőségét az adja, hogy az iglauri (Jihlava) jog ismeretében született alkotás hatott az alsó-magyarországi bányavárosok jogára. Az iglauri jog — mint általában az átvett jog a jogkönyvekben — csak szubszidiárius, másodlagos szerepet játszott a selmeci jogban, azaz olyan esetekben vették át artikulusait, amelyekre vonatkozóan nem találtak helyi szabályt.

Több mint tíz évet szánt rá professzorunk, hogy a Zipser Willkürnek, a Szepesség jogának a kézíratait összegyűjtse és kiadja. Az első közlés két kötetben tizenhárom kéziratot tartalmaz; 1992-ben Maria Popsonová-val közösen jelentette meg.⁵ Két újabb kéziratot 2001-ben jelentetett meg,⁶ majd 2003-ban még egyet.⁷ Ez utóbbi kötetben nem pusztán a Zipser Willkür szerepel, hanem számos leírás, amelyekből — többek között a tanács ülésétől a piaci rendtartáson és a bíróválasztáson át gyógyszer- és tinta-receptig — sokféle adat található az 1552 és 1680 közötti időből. A rendkívül vegyes tematikájú kötet anyagát eddig alig hasznosították a történészek. A Zipser Willkür 16 kéziratának kiadása, akárcsak a Selmeci jogkönyv 13 példányának megjelentetése, a koraujfelnémet nyelvet és annak írásbeliségét nagy lelki erővel és elhivatottság érzéssel kutató tanár tudósi attitűdjének bizonyítéka.

Tanítványaiából idővel munkatársi gárda szerveződött, melynek tagjait bevonta forráskiadói tevékenységébe. Jörg Meierrel adta ki Svedlér városkönyvét,⁸ Arne Zieglerrel pedig az 1628-ból származó szepesszombati jogkönyvet,⁹ valamint az első fennmaradt késmárki bírósági jegyzőkönyvet jelentette meg.¹⁰ Ez utóbbi remekül egészíti ki a Zipser Willkür anyagát, mert a benne fennmaradt jogesetek

³ Das Iglauer Bergrecht nach einer Handschrift aus Schemnitz. Untersuchungen zum Frühneuhochdeutschen in der Slowakei. (Studien zum Frühneuhochdeutschen 4.) Heidelberg 1980.; Das Stadt- und Bergrecht von Kremnica/Kremnitz. Untersuchungen zum Frühneuhochdeutschen in der Slowakei. (Studien zum Frühneuhochdeutschen 7.) Heidelberg 1983.

⁴ Das Stadt- und Bergrecht von Banská Štiavnica/Schemnitz. (Untersuchungen zum Frühneuhochdeutschen in der Slowakei). Oulu 1986.

⁵ *Ippo Tapani Piirainen - Maria Popsonová: Das Recht der Spi/Zips. Texte und Untersuchungen zum Frühneuhochdeutschen in der Slowakei. 2 Bde. (Veröffentlichungen der Germanistischen Instituts der Universität Oulu 8.) Oulu 1992.*

⁶ Nachträge zum Zipser Recht. Verlag Polypress. Levoča 2001.

⁷ Das Rechtsbuch der XI. Zipser Städte. Verlag Polypress. Levoča/Leutschau 2003.

⁸ Das Stadtbuch von Schwedler/Svedlár. Texte und Untersuchungen zum entstehenden Neuhochdeutsch in der Slowakei. Leutschau/Levoča 1993.

⁹ Collectane alerlay nutzlicher vnnnd nothwendiger Regeln des Rechtens. Ein deutsches Rechtsbuch aus dem Jahre 1628 aus der Slowakei. Verlag Modry Peter, Leutschau/Levoča 1985.

¹⁰ Das älteste Gerichtsbuch der Stadt Käsmark/Kežmarok aus den Jahren 1533–1553. Leutschau/Levoča 1998.

a mindennapi élet bírósági eljárások során lejegyzett történetéből vett adataikkal bizonyítják, hogy a Willkür nem pusztán írott malaszt volt, hanem a gyakorlatban alkalmazott hatályos jogként működött Késmárkon, és ebből következően a szépségi városokban.

Szerzőnk Jörg Meierrel közösen kiadta a Kassai Sváb Tükör kéziratát is,¹¹ mely egyrészt bizonyítja joganyagának használatát Kassán, másrészt felhív annak továbbkutatására. A szerzők a mű grafénimiai jellemzőin kívül és formai bemutatásán túl annak tartalmi elemzésébe nem bocsátkoznak.

Piirainen professzor hosszú évtizedekre visszatekintő munkássága során alakította ki azt a sajátos struktúrát, amelyben a forrásokat nyilvánosságra hozza. Mindenekelőtt a település vagy terület rövid történetét adja, ahol az illető forrás keletkezett, majd röviden jellemzi magát a forrást, és leírja a kiadást vezérlő szempontokat. Ezek után maga a forrás következik, amit a meghatározott funkcióval rendelkező írásjegyek, a grafémák vizsgálata követ, valamint a vizsgálat eredményeként levonható következtetés. A közzétett szöveg könnyebb megértését segíti elő a szójegyzék, az adott forrásban előforduló azon szavak gyűjteménye, amelyek alakja vagy jelentése eltér a közsavakétól, illetőleg amelyek sajátosan a korafelnémet nyelvre jellemzőek. A köteteket a kutatási eredmények összefoglalója és irodalomjegyzék zárja, amelyet nemcsak a nyelvészek, hanem a történészek is nagy haszonnal forgathatnak. Minden műben közreadja a vonatkozó szakirodalom általa összegyűjtött teljes jegyzékét is.

A kötetekben a forrásszövegeket kísérő apparátus nem tartalmazza a forrás részletes történeti szemléletű bemutatását, a filológiai, történeti és jogtörténeti tényekre utaló jegyzetapparátust, valamint elmaradnak a tárgyi összevető elemzések is. A szerző nem törekszik a forrás teljeskörű feldolgozására, ennek elvégzését átengedi a szaktudományok képviselőinek. A források közzététele után bő lehetőség nyílik a szaktudósok számára a szövegrészek filológiai összehasonlító elemzésére, az egyes, jogkönyvekben leírt szabályoknak az élő jogban, a joggyakorlatban egykor volt használata kimutatására. Mindezen nem lepődhetünk meg, ha ismerjük Piirainen professzor munkásságát, amely a számítógép nyelvészeti kutatásban való használatának a kezdeményezésétől a szaknyelvek szövegvizsgálatán át a generatív nyelvészetig terjed, amint az műveinek gazdag bibliográfiájából kiderül. A minket érdeklő források kiadása — a szó legnemesebb értelmében vett hobbiként — nyelvészeti érdeklődésének csak egyik területe.

A szerző, akinek érdeklődése az utóbbi időkben mind intenzívebben fordul a Lengyelországban található koraujfelnémet kéziratok felé, az egykori Felvidéken, a mai Szlovákiában fennmaradt német nyelvű kéziratokkal összefüggően a jövőt illetően még két feladatot lát maga előtt. Munkatársaival és a szlovák levéltárosok segítségével szeretné elkészíteni a szlovákiai koraujfelnémet kéziratok katalógusát, továbbá egy összesített szójegyzéket (Glossar), azaz szótárt szeretne összeállítani. Mindkettővel további nagy szolgálatot tenne, mások mellett, a magyar kutatók és kutatás számára. Kívánjuk, hogy munkáját siker koronázza.

---

¹¹ Der Schwabenspiegel aus Kaschau. Weidler Buchverlag, Berlin 2000.

Paul Stephenson

BYZANTIUM'S BALKAN FRONTIER

A Political Study of the Northern Balkans, 900–1204
Cambridge University Press, Cambridge, 2000. XII + 352 o.

BIZÁNC BALKÁNI HATÁRVIDEKE

Politikatörténeti tanulmány az Észak-Balkánról, 900–1204

Az elmúlt ötven évben számtalan bizantinológiával, illetve a Bizánc Birodalom politikatörténetével foglalkozó munka jelent meg idegen nyelveken, az utóbbi időszakban elsősorban angolul. Ezek nagy része általában Bizánc történetével, vagy Bizánc történetének egy szeletével foglalkozik, de betartva a politikatörténetírás hagyományait, mindig a kronologikus szempontok dominálnak. Paul Stephenson műve azonban az eddiektől eltérően, más oldaláról világítja meg a Bizánc Birodalom történetének 900–1204 közötti szakaszát. Egy téma köré csoportosítja ezt az időszakot. A mű rendező elve Bizánc balkáni (északi) határvonala és határvidéke, illetve annak változásai a fent említett időszakban. A könyv kilenc fejezetre tagolódik: *Bulgaria and beyond: the Northern Balkans (900–963)*; *The Byzantine occupation of Bulgaria (963–1025)*; *Northern nomads (1025–1100)*; *Southern Slavs (1025–1100)*; *The rise of the west, I: Normans and Crusaders (1081–1118)*; *The rise of the west, II: Advancing the frontier: the annexation of Sirmium and Dalmatia (1156–1180)*; *Casting off the 'Byzantine Yoke' (1180–1204)*. Továbbá, huszonekét darab térkép és ábra, bibliográfia, illetve név- és tárgymutató gazdagítja a művet.

Jelen munka PhD disszertációként készült, s szerzője 1996 áprilisában védte meg a benne megfogalmazott tételeket a Cambridge-i Egyetemen. A könyv megszületéséhez a Brit Akadémia posztdoktori ösztöndíja segítette hozzá Paul Stephensont az Oxfordi Egyetem (Keble College) szerzesi keretein belül.

A szerző Georg Ostrogorsky azon megállapításából indul ki, miszerint a Bizánc Birodalom határai a 900 és 1204 közötti időszakban kiterjedtek és „összementek” annak megfelelően, hogy a birodalom történetének éppen melyik (csúcspont avagy szétesés) időszakát élte. Ez az elmélet azonban nem az észak-balkáni bizánci igazgatással foglalkozik, hanem szó szerint a birodalom itteni határvonalának helyzetével. Ugyanis az utóbbi magában foglalja az előbbit: a Bizánc Birodalom határainak kiterjesztése magával vonta a közigazgatás kiterjesztését is az alávetett népekre. A birodalom határai összehúzódásának következményeképpen az alávetett balkáni népek lerázták „a bizánci igát” („Byzantine Yoke”). Az utóbbi kifejezés nem alkalmas a bizánci uralom pontos leírására a Balkán északi részén, hiszen nem volt egységes módszere a birodalmi igazgatásnak, amely mind a belső, mind pedig a külső határokon alkalmazható lett volna. A balkáni bizánci jelenlét mértéke elsősorban attól függött, hogy Konstantinápoly milyen mértékben volt képes biztosítani a birodalom belső területeinek integritását a különböző belső és külső fenyegetések tükrében (1–17. o.).

900 és 1204 között a bizánci császárok megpróbálták biztosítani a birodalom perifériáinak stabilitását (nyugaton Thesszália Thesszaloniki központtal és keleten Thrákia, amely Konstantinápoly háterszága), így megpróbálták ellenőrzésük alá vonni azokat a gazdasági szempontból fontos balkáni területeket, amelyek biztosították Bizánc legfontosabb városainak (elsősorban Konstantinápoly) ellátását: fekete-tengeri kikötők, Kherszon, Via Egnatia, a Nagy Morava folyó menti területek [Niš, Belgrád, Braničevo (Barancs)] stb. Ez volt a bizánci külpolitika legfontosabb eleme. A fent felsorolt területek elsődlegessége aszerint változott, hogy a birodalmat melyik irányból érte vagy fenyegette támadás. A 10. században a bolgárok és a magyarok, a 11. században a besenyők, a 12. század végén pedig a bolgárok és a vlachok gyakoroltak erős nyomást a birodalom hatáira. A 11. század elején Samuel cár fenyegette a Dyrrachion–Thesszaloniki tengelyt lekötve II. Baszileiosz figyelmét, míg I. Alexiosznak a normann invázióval kellett szembesülnie. A 12. század kö-

zepétől a nyugati hatalmak növekvő beavatkozása vezette Manuét a Nagy Morava mentén a Szerémségbe és Dalmáciába.

A 10. században a birodalom stabilitására nézve a fő fenyegetést Bulgária (az Első Bolgár Császárság) jelentette. Bizánc nagy erőfeszítéseket tett, hogy biztosítsa a Bulgárián túli letelepedett és nomád népek támogatását, akik Bizánccal közösen léptek fel, amikor Bulgária szembe került a birodalommal. Ezzel egy időben a császár az adózás és a kereskedelem területén koncessziókat, illetve birodalmi címeket ajánlott a bolgár uralkodóknak, hogy biztosítsa békés kapcsolatukat Konstantinápolyal. A 10. század utolsó éveiben a drámaian megváltozott helyzet Bulgária annekttáláshoz vezetett, amely egyúttal járt a helyi hatalmi struktúra elnyelésével és tisztek, illetve bizánci helyőrségek telepítésével a Haemus (Balkán-hegység) és az Al-Duna között (18–79. o.).

A 11. század közepén a legerőteljesebb nyomást a Duna Bizánccal szembeni oldalán lakó nomádok (elsősorban a besenyők) gyakorolták a birodalom határait. A nomád portyák semlegesítéséhez leghatékonyabb módszernek olyan békés kereskedelmi lehetőségek biztosítása bizonyult, amelyek által a Bizánc elleni rablóhadjáratok kiiktathatók. A nomádok szolgálatait sokkal inkább a határok védelmével, semmint azok megtámadásával lehetett biztosítani úgy, hogy a birodalom megvásárolta őket. A határvédelmi rendszer másik eleme: kis helyőrségek fenntartása és számos fontos várban (*kastra* vagy *phouria*) hivatalnokok alkalmazása volt, akik mind a helybelieket, mind pedig a nomádokat megfigyelték. A határvonal stabilizálásában döntő szerepet játszott a helyi elit, amelynek a lojalitása elengedhetetlen volt a rendszer működtetése szempontjából, s akiken keresztül a nomádok szolgálatait megvásárolták. Csak akkor szűnt meg az északi határvonal stabilitása, amikor a helyi elit lojalitása is megszűnt (az 1070-es évek elején). Ezután az ún. *mixobarbaroi* támogatásával a besenyők parisztrioni bázisokról a Haemustól délre eső bizánci területek ellen vezettek rablóhadjáratokat (80–116. o.).

Hasonló stratégiát alkalmaztak annak érdekében, hogy az észak-adriai partvidéket és az Észak-Nyugat Balkánt uraló szláv hatalmasságok hűségét biztosítsák. Lojalitásuk biztosítéka volt annak, hogy megelőzzék a bizánci Thrákia, Makedónia és Thesszália ellen indított szláv támadásokat, és a 11. század végén külső hatalmak beavatkozásait (Magyarország, Velence és a normann Szicília, később a Német Császárság) (117–186. o.).

A Nyugat felemelkedése II: magyarok és velenceiek (1100–1143) – *The rise of the west II: Hungarians and Venetians (1100–1143)* című fejezettől válik a magyar olvasó számára igazán érdekessé Stephenson munkája. Többek között azért, mert a nyugati szerzők által írt értekezések közül ez egyike azon kevés munkáknak, amely meglepő részletességgel foglalkozik Magyarországgal és Bizánc kapcsolatával. Fontos azonban megemlíteni, hogy A. B. Urbansky *Byzantium and the Balkan Frontier* (New York, 1968.) címmel már jóval korábban publikálta hasonló témában írt politikatörténeti művét, mely sajnálatos módon, nem szerepel Stephenson könyvének bibliográfiájában. Bármennyire becsülendő az, hogy a szerző a szokásosnál nagyobb hangsúlyt fektet a Magyar Királyság a balkáni térségben betöltött szerepére, illetve az, hogy magyar kutatók (Makk Ferenc, Mesterházy Károly, Tóth Sándor László, Kubinyi András, Györffy György) néhány idegen nyelven írt tanulmányát felhasználta, a recenzió írója mégis számos pontatlanságot fedezett fel a könyv olvasása közben.

Az első alfejezet a 11. század végi magyar-bizánci határról szól. Első fontos politikai eseményként Stephenson VII. (Dukász) Mihály császár 1075. évi koronaküldését említi. Kijelenti, hogy ez az aktus I. Géza magyar király bizánci császárnak való alárendeltségét, tőle való függését volt hivatva kifejezni (188. o.). Hiányoljuk, hogy a szerző nem tett említést arról, hogy ez a Bizánctól való „függés” jelképes volt csupán, inkább a császár szándékát fejezte ki a jogigény érvényesítésére. Tehát nem járt nyílt behódolással. Éppen ez volt az oka annak, hogy I. Géza Bizánc felé fordult, hiszen ez a kapcsolat sokkal kedvezőbb volt a Magyar Királyság számára, mint a korábbi német és pápai törekvések, melyek tényleges vazallusi alávetéssel jártak volna. Nem értünk egyet a szerző azon állításával sem, hogy a koronaküldés garantálta Magyarország jogát Szerémvárra és a Szerémség területére (189. o.). Ellenkezőleg, a koronaküldés lezárta az 1072. évi ellenségeskedéseket Magyarország és Bizánc között. Ennek eredményeként a Bizánci Birodalomhoz került vissza Szerémvár (Nándorfehérvárral együtt), s nem fordítva. Mindazonáltal egyet kell értenünk a szerző azon megállapításával, miszerint a koronaküldés a Dunától északra fekvő szuverén keresztény királyság elismerését jelentette.

Ezután Stephenson rátér Szerémvár (*Sirmium*) régészeti leírására. A 190. oldalon közöl egy térképet a magyar-bizánci határvonal szerémségi szakaszáról. Sajnálatos módon a térkép földrajzi névhasználata zavaros. A Maros és a Temes magyarul, a Karas románul (Carașul), a Duna angolul

szerepel. A Tiszát *Tisa*-ként tünteti fel. Arad városa rosszul, *Avad* néven tűnik fel, míg a Vaskapu angolul (Iron Gates). Később a szövegben (193. o.) a Vaskaput szerb nyelven is megadja (*Djerdjap*), rosszul. A Vaskapu szerb neve helyesen: *Derdap*. A recenzió írója hiányolja, hogy sem a Vaskapu, sem pedig a Duna-Száva vonaltól északra fekvő földrajzi nevek nem szerepelnek magyarul, holott ezek a területek a Magyar Királyság részét képezték.

A magyar-bizánci (só)kereskedelem és a dalmát városok belső kereskedelmi szabályozásának tárgyalása után tér rá a szerző a Magyar Királyság dalmáciai hódításának ismertetésére. Kálmán dalmát hódításainak egyedüli okát a magyar királyi bevételek (a dalmát városok jövedelmével való) nagyarányú növelésében látja (197. o.). A szerző ezen kijelentése a recenzió írója számára elfogadhatatlan. Tudjuk, hogy Kálmán I. (Szent) László terveit folytatta, amikor Dalmácia meghódítása mellett döntött. Nagyon sajnálatos módon Stephenson említést sem tesz I. László horvátországi hódításáról, s az 1097. évet adja meg Horvátország Magyar Királyság általi meghódításának időpontjaként. Valószínűleg kereskedelmi szempontok nem játszottak szerepet Kálmán adriai hódításaiban. Egyrészt, mert Kálmán nem rendelkezett tengeri flottával, s az Adriát Velence hajói uralták. Másrészt, Magyarország sem a 11–12. század fordulóján, sem később az Árpád-kor folyamán nem kereskedett a dalmát városokkal, sem pedig Dalmácián keresztül Velencével, vagy más balkáni területtel. A kereskedelmi előnyök Velence számára voltak igazán fontosak adriai kereskedelmi útvonalának zavartalan biztosítása miatt. Kálmán hódításának leginkább politikai-diplomáciai jelentősége volt.

A szerző Horvátország 1097. évi elfoglalásának ismertetése után a velencei doge és Kálmán között megkötött szerződést elemzi. Stephenson 1098-ra keletezi a szóban forgó szerződést. Megemlíti (198. o., 41. sz. jegyz.), hogy a dokumentum keletkezésének időpontjával kapcsolatban vita alakult ki a kutatók között. Nem említi meg azonban ennek az okát, hogy a *Codex Trevisanus*, amely megőrizte ezt a szerződést, nem tartalmaz pontos dátumot. A szerző a dokumentum normann-ellenes elét emeli ki, holott az semmilyen szempontból nem hozható kapcsolatba a normannokkal. A *conventio amicitiae* egyetlen célja Velence és Magyarország érdekszférájának elhatárolása volt a pillanatnyi status quo alapján. A téma szempontjából fontos lett volna, de Stephenson meg sem említi, hogy Kálmán a szerződésben kétségbe vonja a doge jogát a *Horvátország és Dalmácia hercege* cím használatára. Ugyanis ez a mozzanat jelezte előre Kálmán további szándékát (ti. hogy nem elégszik meg Horvátország meghódításával). Kálmán 1102. évi horvát királlyá koronázásával kapcsolatban megállapítja, hogy a koronázásra azután került sor, miután Kálmán elfogadta a *Pacta Conventat* (199. o.). A szerzőnek sajnos nincs tudomása arról, hogy a *Pacta Conventa* néven ismert irat, bár tartalmaz valós elemeket, egy 14. század közepi hamisítvány, így nem tekinthető hiteles forrásnak. A szerző azon megállapítása sem állja meg a helyét, miszerint 1102-ben Kálmán felvette a Horvátország és *Dalmácia* királyi címet. A Dalmácia királyi cím csak Dalmácia meghódítása után, 1105-től került a magyar királyi titulusok sorába.

A Dalmácia meghódítását közvetlenül megelőző események legfontosabbika Joannész Komnénosz és Piroška házassága. A házasságkötéssel kapcsolatban I. Alexiosz Komnénosz császár indítékaként a szerző megállapítja, hogy a baszileusz Kálmán normannokkal való szövetségkötésétől tartott (199. o.). Stephenson megállapításával ellentétben a magyar-normann szövetség már létezett attól kezdve, hogy Kálmán feleségül vette a szicíliai normann Roger gróf leányát. Piroška és Joannész házasságának a kronológiája is kérdéses. Makk Ferenc részletesen foglalkozik ezzel a kérdéssel „A Kálmán-ági királyok külpolitikájának néhány kérdése” című tanulmányában (In: *Uő: A turulmadártól a kettőskeresztig. Tanulmányok a magyarság régebbi történelméről. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 1998. 177–198. 177–180.*) Ezt követően a szerző, Kálmán dalmát hadjáratainak ismertetése után, hosszasan elemzi Kálmán 1108. május 25-én Trau (Trogir) városának adott privilégiumlevelét. Az értekezés a magyar hódításra adott velencei válasszal folytatódik (az 1112-re tervezett, de 1115-ben kivitelezett velencei hadjárat).

A fejezetet az 1127–1129. évi magyar-bizánci háború zárja, melynek menetét a szerző részletesen ismerteti (205–210. o.), de szót sem ejt a háború okairól, hogy a császár 1116-ban Dalmácia kérdésében Velencét támogatta; súlyos sérelem érte a magyar kereskedőket, akiket a bizánciak ki akartak szorítani a levantei kereskedelem balkáni útvonaláról; s végül a fő ok: a császár udvarába fogadta a trónkövetelő Álmos herceget. A recenzió írójának véleménye szerint ezen tények ismerete elengedhetetlen a magyar-bizánci háború megértése szempontjából.

A következő fejezet I. Manuél Komnénosz nyugattal való konfrontálódásáról szól [*Manuel I Comnenus confronts the West (1143–1156)*]. Mire Manuél Komnénosz trónra került (1143) az észak-balkáni területeken kicsúszott az ellenőrzés Bizánc kezéből. Dalmácia kizárólag Magyarország és

Velence hadszínterévé vált. Az észak-balkáni szláv területeket és a Szerémséget teljes mértékben Magyarország vette birtokba (211. o.). A szerző meg sem említi, hogy pontosan mikor kerültek Magyarország birtokába a közép-dalmát területek (II. Béla 1135–1136. évi hadjáratáról van szó), s melyek voltak azok az észak-balkáni szláv területek, amelyeket a Magyar Királyság elfoglalt (Ráma, 1136–1137). Miközben a császárnak a normann támadásokkal és a második keresztes hadjárat megindításával kellett szembenéznie nyugat felől, Balkánon a magyar király támadásai fenyegették nemcsak Dalmáciában és a Szerémségben, hanem szerb területeken (Raška) is.

A szerző a ráskai szerb lázadással, majd az ezt követő magyar-bizánci háborúval (1149–1155) kapcsolatban is pontatlan (224–238. o.). Részletesen leírja a háború menetét, de nem világítja meg a háború hátterét. Nem ejt szót a háború kijeji–halicsi vonatkozásairól, Géza Vlagyimirko elleni hadjáratairól sem. Noha tudjuk, hogy Vlagyimirko az egész Európát megosztó szövetségi rendszerben Bizánc oldalán foglalt helyet, míg II. Géza támogattotta (s egyben sógora) Izjaszláv a Bizánc ellenes, normannok által vezetett koalícióban volt (ugyanúgy, ahogy VII. Lajos francia király, VI. Welf herceg, vagy II. Uroš szerb nagyuzsupán). Az 1150–1155 közötti periódusban Stephenson alapvetően harmonikusnak ítéli a magyar-bizánci kapcsolatokat (229. o.). Ebben Makk Ferenc és mások (itt a szerző által meg nem nevezett kutatókról van szó, s a lábjegyzetben sem hivatkozik rájuk) álláspontját támadja. Véleményünk szerint nem lehet harmonikusnak nevezni két ország kapcsolatát, ha hat év alatt (1149–1155) hat alkalommal csapnak össze az említett országok seregei.

A következőkben visszatér II. Béla dalmát hadjáratára, Dalmácia egyházkormányzati viszonyainak megváltozására, illetve Észak-Dalmácia velencei igazgatására.

Manuél uralkodásának 1156–1180 közötti időszakában, legalábbis ennek kezdetén a Bizánci Birodalom fennhatósága meggyengült. Két hatalom, Magyarország és Velence, „betolakodtak” Bizánc érdekszférájába (részben) a helyi uralkodók támogatásával. Mire Manuél felismerte ezt a helyzetet, Dalmácia tengerparti városaiban és a Zetától északra fekvő balkáni területeken már nem érvényesült Bizánc fennhatósága. A két császári hatalom (Bizánc és a Német Császárság) arra törekedett, hogy megszerezze az ellenőrzést a birodalmiak között fekvő területek felett. 1156–1160 között a két császárság közötti együttműködés megszűnt. A szerző Paul Magdalino fogalmát kölcsönzi a helyzet leírására (241. o.): megkezdődött egyfajta „hidegháború” (cold war), amelyben mind Itália, mind pedig Magyarország a két császár küzdőterévé vált (239–241. o.).

1156 és 1160 között Manuél nagy erőfeszítéseket tett arra, hogy újjáépítse a Duna menti bizánci erőrendszert (Nándorfehérvár, Barancs). A Raška feletti bizánci ellenőrzés visszaállítása után Manuél beavatkozott a magyar trónöröklésbe (II. László és IV. István trónra jut(tat)ása III. Istvánnal szemben, III. Béla Bizánchba küldése, s „atyi öröksége”). A szerző úgy véli, hogy Manuél célja elsősorban a magyar király lojalitásának biztosítása volt, s ezáltal egy útközállam létrehozása a Német Császárság és Bizánc között. Manuél céljai közt nem szerepelt Magyarország hűbéri alávetése semmilyen szempontból (247. o.). Vitakoznunk kell a szerző ezen megállapításával. Bizáncnak éppen Magyarország hűbéri alávetése volt a célja elsősorban. Másodsorban pedig a Magyar Királyság déli területeinek megszerzése, s egy hozzá hű magyar király trónra juttatása által, Magyarország Bizánchoz csatolása.

II. László és IV. István korszakáról szólva a szerző az *úr–urum* szó értelmezésével kapcsolatban (249. o.) Moravcsik Gyula (és más szerzők pl. Ostrogorsky, Obolensky, Urbansky stb.) elméletét fogadja el Makk Ferencel szemben, miszerint az *úr–urum* szó a korabeli magyar szóhasználatban (kizárólag) a trónörökös jelölte. A szerző Kinnamosz egy kijelentésére alapozza ezen véleményét anélkül, hogy ismerné a korabeli (nyomtatásban megjelent) magyar okleveles forrásanyagot. Nem értünk egyet a szerző azon kijelentésével, hogy a II. László által IV. Istvánnak adományozott hercegség Magyarország déli részén helyezkedett el (249. o.). Tudjuk, hogy a szóban forgó dukátus azt a területet jelentette, amit még 1048 körül I. András király és Béla herceg küzdelme hívott életre. Ezt Kálmán 1107-ben megszüntette, s II. László újította fel 1162-ben. A szóban forgó különkormányzatnak két központja volt, Nyitra és Bihar. Tehát, semmiképpen sem az ország déli részén helyezkedett el.

A szerző ismerteti a Szerémség és Dalmácia Bizánc általi elfoglalását. Majd rátér a perszonális unió vagy feudális alávetés problematikájára. Kifejti, hogy Moravcsik Gyula véleményével ellentétben, a baszileusz nem akarta Magyarországot alávetni, sokkal limitáltabb területi ambíciói voltak (257–259. o.). A szerző jelen kijelentését fentebb már megcáfoltuk. Az 1166–1167. évi háborúk és az azt követő béke, s Dalmácia bizánci igazgatásának leírását követően, rátér Manuél utolsó éveinek ismertetésére (266–269. o.), Stephenson azt fejtegeti, teljesen egyet értve Paul Magdalinoval, hogy III. Béla uralkodása alatt, hatalomra kerülésétől Manuél haláláig, Magyarország Bizánc kliensállama

volt (268. o.). Valóban, Manuél haláláig Magyarország erősen kötődött Bizánchoz. A Bizánci Birodalom Magyarország legfontosabb szövetségese volt, de semmi sem bizonyítja, hogy Bizánc vazallusa lett volna. A szerző hasonló megállapításra jut a bizánci birodalmi eszme és az államok hierarchiájának elemzése kapcsán. Stephenson szerint lényegesen nagyobb volt Bizánc beavatkozása a magyar belpolitikába a koronaküldés időszakában (1075), mint Manuél idejében (271. o.). A recenzió írója nem ért egyet ezzel, hiszen, mint már fentebb említettük, a koronaküldés semmilyen bizánci beavatkozással nem járt, míg Manuél célja 1166–1167-ig egyértelműen Magyarország hűbéri alávetése volt. Jól alátámasztják ezt a baszileusz magyar trónöröklésbe való beavatkozásai, illetve a Magyarország ellen indított bizánci háborúk. A recenzens szerint emelte volna a munka színvonalát, ha a szerző térképen is ábrázolja a magyar-bizánci háborúkat.

A fejezet lezárásaként a szerző — helyesen — megállapítja, hogy Manuél nem érte el fő célját, az (újra)egyesített keresztény birodalom megeremtését (*renovatio imperii Romani*). Sikertelen azonban kiterjesztenie a birodalma határait északon a Duna vonaláig erőszakos diplomácia és katonai erő alkalmazásával. Az utódainak azonban nem sikerült biztosítani a bizánci fennhatóságot, melynek eredménye a második Bolgár Császárság létrejötte, Szerbia függetlenedése (Nemanja István) lett. Manuél halála után III. Béla király is visszafoglalta a Bizánc által megszállt területeket (Szerémség, Horvátország egy része, Dalmácia), „atyai örökségét” (271–274. o.).

Manuél halála (1180) után a birodalomnak nem volt olyan császára, aki fenn tudta volna tartani a kényes egyensúlyt külső és belső erők, tényezők és problémák között. A császárok nem akarták rábízni az alapvető erőforrásokat a perifériára, figyelmük a központra irányult, ahol a rokonságuk egyéni ambíciói sorozatos államcsínyekhez vezettek. A birodalomnak nagyon rövid ideig uralkodó császárokat kellett elviselnie, kiknek regnálását lázadások szakították meg. A balkáni hatalmasságok nem látták értelmét annak, hogy olyan császárokhoz kössék érdekeiket, akik képtelenek ellenőrizni rokonságukat. Ez a trend nem változott meg. A szerb nagyzsupán az éppen uralkodó bizánci császár leányát, a bolgárok és vlachok uralkodója pedig a Konstantinápolyból küldött pátriárkát és birodalmi diadémot utasította vissza, előnyben részesítve a Rómából küldött uralkodói jelvényeket. Végül, a nyugati hatalmak észak-balkáni beavatkozása azon balkáni területek szuverenitásához vezetett, amelyek 900 és 1204 között a Bizánci Birodalom balkáni határvonalát alkották (275–315. o.).

Összefoglalóan elmondható, hogy Paul Stephenson munkája alapos és részletes. Mind a források, mind pedig a felhasznált szairodalom mennyisége megfelelő. Külön érdeme, hogy a régészet eredményeit is beépítette munkájába, felhasználva magyar, horvát, szerb, bolgár és román régészek, történészek tanulmányait. Munkája hasznos szakirodalomként szolgálhat a 10–12. századi Balkán történetéhez, illetve a balkáni területek és Bizánc kapcsolatához.

Kálsecz Kata

A KERESZTÉNY SZÁZADOK SOROZAT ELSŐ KÉT KÖTETE

Török József: A tizenegyedik század magyar egyháztörténete I.

(Keresztény Századok) Mikes Kiadó, Budapest, 2002. 223 o.

Török József: A tizenegyedik század magyar egyháztörténete II.

(Keresztény Századok) Mikes Kiadó, Budapest, 2002. 231 o.

Az elmúlt évszázadban két tekintélyes pap-történész vállalkozott arra, hogy átfogó igénnyel megírja a Magyar Katolikus Egyház történetét. Karácsonyi János, rövid ideig a budapesti Hittudományi Kar egyháztörténelem tanára, majd nagyváradi kanonok, később nagyprépost 1906-ban jelentette meg *Magyarország egyháztörténete főbb vonásaiban 970-től 1900-ig* című munkáját. A könyv a maga korában nagy sikert aratott, és további kiadásokat ért meg (1915, 1929), sőt 1985-ben reprintben is megjelentette Gazda István a Tudománytár sorozatban. A premontrei Hermann Egyednek, a szegedi egyetem 1949-ben kényszernyugdíjazott tanárának kéziratban maradt monumentális művét Adriányi Gábor adta ki 1973-ban, majd utánnomásként 1982-ben Münchenben *A Katolikus Egyház története Magyarországon 1914-ig* címmel. Mindkét szerző arra törekedett, hogy kora történettudományának eredményeit — tegyük hozzá: az adott kor teológiai pozíciójának megfelelően — tárja az olvasók elé, ami Karácsonyi esetében a 19. század második felének, Hermann posztumusz könyvénél pedig a 20. század első felének kutatásait jelenti. Így időszerűnek és hiánypótlónak mondható Török Józsefnek, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Hittudományi Kara egyháztör-

ténelem professzorának vállalkozása, amely a Mikes Kiadó gondozásában *Keresztény századok* sorozatcím alatt a legújabb kutatási eredmények figyelembe vételével kívánja bemutatni a Magyar Katolikus Egyház elmúlt ezer évének történetét. Az évezredet századokra bontott bemutatása már a Pannonica Kiadó *Magyar századok* sorozata esetében is sikert aratott, s remélhetőleg sokan forgatják majd ezeket az egyháztörténeti szempontú könyveket is, melyekből 2002-ben a 11. és 12. századot tárgyaló kötet jelent meg. Török professzor e munkái azonban nem előzmény nélküliek, hiszen — mint maga is utal rá az első kötet előszavában — már a nyolcvanas években lehetővé tette egy-egy jelesebb évforduló, hogy tanulmányai révén megjelenjen a sajátos egyháztörténeti szemlélet a szakmai nyilvánosságban, mindenekelőtt a középkori liturgia és szerzetesség témakörében. Majd az utóbbi években sorra dolgozta fel egy-egy egyházmegye múltját (Székesfehérvár, Kalocsa, Vác), a milleniumra pedig megírta *A Magyar Egyház évezrede* című reprezentatív kötet nagyobb lélegzetű történeti áttekintését.

Mindazonáltal szükséges tisztázni, hogy miben is áll a fent említett sajátos egyháztörténeti szemlélet, s milyen szempontokkal járulhat ez hozzá a magyar történettudományhoz. Amint a szakterület jeles német képviselője, Hubert Jedin kifejtette, az egyháztörténet-írás előtt kettős feladat áll: alkalmaznia kell a történettudomány aktuális módszereit, egyszersmind meg kell felelnie a katolikus teológia támasztotta követelményeknek. E kettős kihívás támasztotta nehézséget konstatálja Török József is, amikor így ír: „Az Egyház viszont, mint egyszerre természetfölötti alapítású meg rendeltetésű/célú, ugyanakkor a történelem országútján egymást követő társadalmakban jelenlévő, egyszerre lelki-szellemi és intézményes valóság, amely az emberben ver gyökereket és törekszik a transzcendencia felé, nehezen tárja föl a legszakavatottabb kutatók előtt is igazi történelmét” (A tizenegyedik ... 6.). Arra a kérdésre pedig, hogy az egyháztörténész kétirányú elkötelezettsége mivel járulhat hozzá a mai magyar történetíráshoz, úgy válaszolhatunk, hogy leginkább a hagyományosan elsődlegesnek tekintett pusztá intézménytörténet meghaladásával. Most megjelent könyveiben Török József ezt úgy valósítja meg, hogy a középkori magyar egyházzól kiváló szaktudósok által kialakított képet kiegészíti a liturgikus élet emlékeinek alapos feltárásával, ami azért megkerülhetetlen, mert a liturgia nemcsak az egyház legsajátosabb, konstitutív megnyilvánulása, hanem benne a mindenkori hívő hite is tükröződik.

A 11. századot tárgyaló kötet majd Szent István egyházszervező tevékenységének bemutatása teszi ki, nagy figyelmet szentelve a jelenleg is vitatott részproblémáknak (29–105.). Ami a szerző módszerét illeti, megállapítható, hogy a források értelmezése során többnyire a tradicionális álláspontot részesíti előnyben, vagyis alapvetően a legendák közléseit fogadja el a forráskritika figyelembe vételével, ugyanakkor elemzi azokat a véleményeket is, amelyek más természetű forrásoknak esetleg nagyobb hitelt tulajdonítanak, néha pedig maga is az újabb kutatási eredmények pártjára áll. E megállapítás igazolására álljon itt néhány példa. A könyv Asztrik esetében elfogadja a koronát hozó szerzetes, a pécsváradi apát, Kalocsa első püspöke és az esztergomi érsek azonosítását, bár Kalocsa érseki címének azon magyarázatát, mely Asztrik ideiglenes esztergomi „helyettes-érseki” ténykedésére vezeti vissza, csak feltételesen említi (30–31., 34–35., 95–96.). Veszprém vagy Esztergom időbeli elsősege kérdésében arra az álláspontra helyezkedik, hogy a két püspökség szervezése párhuzamosan történt, s elveti azt a nézetet, amely a két székhely és a két egyházmegye területi elhelyezkedésének elemzése alapján Veszprém korábbi szervezését feltételezi. A Somogy feletti joghatóság kérdésében viszont, amelyben a kutatók véleménye nagyjából fele-fele arányban oszlik meg, egyértelműen azt mondja, hogy a szentmártonhegyi apátságot csak a tizedek illették meg, a joghatóság kezdetétől a veszprémi püspöké volt (33–34.). Esztergom és Kalocsa érsekségi rangját nem a fehér és fekete magyarok teóriája alapján értelmezi, inkább arra hajlik, hogy Esztergomot a korábbi keresztény előzményekkel rendelkező területek központjaként, míg Kalocsát missziós érsekségként magyarázza (35–41.). Az ehhez kapcsolódó későbbi probléma, Kalocsa és Bács vizsnya esetében viszont — elismerve, hogy e kérdésben a fentieknél is több a bizonytalanság — fenntartással említi a felmerült megoldási kísérleteket, amelyek két, egymástól függetlenül alapított püspökség egyesítését, vagy a székhelynek Kalocsától Bácsra történt áthelyezését, vagy Kalocsa latin és Bács görög jellegét feltételezik. Inkább arra a véleményre hajlik, miszerint Bácsot a keleti angolokkal létesítendő kapcsolat miatt alapították (131–138.).

Az a módszertani alapállás, amely a legendák közléseit tekinti — kellő forráskritika után — mérvadóknak, s amely aztán a más természetű forrásokra, illetve a források hiányára hivatkozó történészek álláspontját ezen adatokhoz viszonyítva mérlegeli, a legnyilvánvalóbban a Szent István által alapított egyházmegyék számának, illetve a térítések erőszakos voltának kérdésében mutatkozik meg. A Nagy Legenda a szent királynak tíz püspökség alapítását tulajdonítja ugyan, ám Bihar

és Vác esetében a késői okleveles említés megnehezíti ennek a közlésnek a verifikálását. Török József hosszasan elemzi a pro és kontra érveket, végül mindkét püspökség létrejöttét Szent István utolsó éveire teszi. Legrészletesebben azt az elképzelést cáfolja, amely szerint az elsőként alapított, nagyobb kiterjedésű egyházmegyéket osztották volna fel egy későbbi fázisban, s így, hosszabb folyamat eredményeként alakult volna ki a „Szent István-i” egyházszervezet. Elutasító álláspontját a 10. század második feléből ismert hasonló német törekvések (a magdeburgi és bambergi püspökség alapítása korábbi egyházmegyéek területéből) egyházi nehézségeivel támasztja alá, s inkább azt feltételezi, hogy a korábbi püspöki székek főpapjai nem teljeskörű joghatóságot, csupán missziós tevékenységet fejtettek ki a később alapított egyházmegyéek területén (46–60.). A térítések kapcsán felmerülő kényszer vagy önkéntesség kérdésében elkerüli az apológiát, s számba veszi az egymásnak ellentmondó forrásokat, ám ezek közül a Gellért-legenda békés meggyőzésről szóló passzusát tekinti „élelsruének”, s ezért elsődleges módszernek, míg az erőszakot ehhez képest csak másodlagosnak (154–158.).

A könyv nagy teret szentel a szerzetesség hazai kezdeteinek (89–105., 142–146., 182–189.), illetve Székesfehérvár, mint az Árpádok szakrális központja kialakulásának és topográfiájának — talán azért is, mert a szerző fehérvári egyházmegyéés pap (63–76., 85–88.). A mű második fele a Szent István halálát követő „nyugtalan évtizedek” eseménytörténetét adja (107–124.), és részletesen foglalkozik Szent Lászlónak elődje művét — a szenttéavatások és a törvénykezés révén is — stabilizáló uralkodásával (125–150.). A hit átadása és befogadása címet viselő fejezet a már említett térítés-problematikán kívül összefoglalja mindazt, amit az igehirdetés metódusáról, a liturgia külső kereteiről, vagyis a korabeli székesegyházakról és templomokról, valamint a bennük zajló istentiszteleti életéről tudunk (151–189.). Az első könyv a bizánci kereszténység magyarországi hatásának felvázolásával zárul (191–195.).

A 12. század egyháztörténetének bemutatása során a szerzőnek lényegesen kevesebb részproblémát kell elemeznie, ezért e második könyv fejezetei világos kronológia szerint épülnek egymásra, s kettős vezérfonalat követnek: egyrészt a magyar királyok egyházzal kapcsolatos tevékenységére koncentrálnak, másrészt az új típusú szerzetes- és lovagrendek hazai megjelenése kapcsán ezen intézmények történetébe nyerünk bepillantást. Így Kálmán uralkodásából leginkább a törvénykezésre irányul a figyelem, s külön hangsúlyt kap a király kánonjogi jártasságának tükröződése jogalkotásában (28–38.). A II. Istvánnal foglalkozó fejezethez csatlakozik a premontrei rend kezdeteinek ismertetése (42–55.), II. Géza tevékenysége pedig alkalmat ad a johanniták, a templomosok, a stefaniták, általában a lovagrendi eszmény, a kanonoki közösségek és a ciszterci rend bemutatására, de szóba kerül a bencések gyarapodása is (59–100.). III. István, II. László, IV. István zavaros éveivel, majd III. Béla uralkodásának elejével kapcsolatban a szerző figyelme elsősorban Lukács esztergomi érsek személyére és tevékenységére irányul (103–128.). III. Béla nevéhez fűződik I. László szenttéavatása, s Török József ehhez az eseményhez fűzi a szenttéavatások fejlődésének, illetve a lovagkirály ideáljának elemzését (131–137.). A könyv utolsó negyede az egyházi társadalom 12. századi fejlődésével és ismét nagy terjedelemben az istentiszteleti élettel foglalkozik, ez utóbbi rész számba veszi a magyar törvények és kódexek liturgikus vonatkozásait, a premontreiek és a ciszterciek liturgiáját, a magyar szentek és az ereklyék tiszteletét, végül röviden ismerteti a középkori liturgikus öltözékeket (143–189.). Mindkét könyv szövegét alapos bibliográfia kíséri, és olvasmányos, közérthető stílus jellemzi.

Gárdonyi Máté

Kapitánffy István

HUNGAROBYZANTINA

Bizánc és a görögység középkori magyarországi forrásokban

Typotex Kiadó, Budapest, 2003. 217 o.

Kapitánffy István munkájának középpontjában a bizánci–magyar kapcsolatok állnak a honfoglalástól egészen Konstantinápoly 1453-as elestéig. A könyv két nagy szerkezeti egységből áll. Az első részben Kapitánffy öt fejezetből álló kandidátusi értekezését, a második részben pedig öt, már korábban megjelent tanulmányát olvashatjuk. Mindkét egységben a bizánci, illetve a magyar írott források elemzésével próbál választ találni politikátörténeti problémákra.

A kandidátusi értekezés I. fejezetében (*Christiani orientales*, 17–37.) Kapitánffy azt a kérdést vizsgálja, hogy a *Libellus de institutione morum*-ban szereplő *Greci* népnév kikre utalhat. A kutatók eddig kétféleképpen értelmezték a *Grecus* szót. Az egyik értelmezés szerint az ókori görögökre, a másik szerint Bizánc lakosaira vonatkozik. Kapitánffy mindkét elméletet elveti, mert szerinte, ha az ókori görögökről lenne szó, akkor a *Libellus* 8. fejezetében szereplő *Greci* ellentétpárjaként *Latini* helyett, *Romanit* várnánk, továbbá ez az értelmezés nem felel meg a történelmi tényeknek sem. A másik hipotézisre vonatkozóan rámutat arra, hogy figyelembe véve a korabeli források szóhasználatát, a *Grecus* szó nem egyszerűen a bizánci lakosokra, hanem a keleti keresztényekre általában vonatkozik. A fejezetben meggyőzően érvel amellett, hogy a műben szereplő *mores/consuetudo* eltérő felfogása kapcsolatba hozható a *Vita Sancti Adalberti*-ben olvasható szemlélettel, így elképzelhető, hogy a *Libellus* szerzője Szent Adalbert egyik tanítványa.

A II. fejezet központi kérdése (*Magistra gentium*, 39–53.), hogy milyen mértékben hatott a bizánci műveltség Magyarországon a 11–12. században. Az eddigi kutatás számos bizánci hatást vélt felfedezni az építéset és az irodalom terén, továbbá megkísérelték az ortodoxia elterjedését a templomok védőszentjei nyomán megállapítani. A szentek kultuszával kapcsolatosan a Kapitánffy arra figyelmeztet, hogy a források szűkössége miatt egyértelmű állításokra nincs lehetőségünk. Szerinte a bizánci építészeti elemei nem közvetlenül, hanem közvetve, a velence-aquileiai térségből érkeztek Magyarországra. Az irodalomra vonatkozóan megállapítja, hogy nem bizonyítható a bizánci irodalom közvetlen hatása a magyar kultúrára. Mindent egybevetve Kapitánffy arra világít rá, hogy abban az esetben, ha nem tudjuk megfelelő bizonyítékokkal alátámasztani a témában tett kijelentéseinket, azok csupán hipotézisek, nem tudományos tételek, ezért nem szabad rájuk újabb hipotézist építeni.

A III. fejezetben (ΠΙΣΤΟΣ ΚΡΑΛΕΣ ΤΥΡΚΙΑΣ, 55–80.) Kapitánffy azt bizonyítja, hogy a magyar politika a 11. század végén és a 12. század elején nem keresztezte a bizánci érdekeket, még akkor sem, amikor a birodalomnak nem állt módjában fegyverrel megvédenie érdekeit. Ennek alátámasztására a kor nemzetközi helyzetére vonatkozó ismereteinket használja fel. Az első részben a bizánciak által küldött koronának (*Corona Graeca*) a jelentőségét abban látja, hogy ezzel a császár elismerte I. Géza uralkodását. A szakirodalomban általánosan elterjedt nézet, hogy Szent László hódítása Dalmáciában súlyosan sértette Bizánc érdekeit és ez tartósan megrontotta a két ország viszonyát. A fejezet hátralévő részében ezzel a nézettel szemben hoz fel érveket. Kapitánffy szerint Szent Lászlónak nem voltak Dalmáciában hódító szándékai, ezt támasztja alá, hogy unokaöccsét, Álmost csak Horvátország királyának koronáztatta meg és nem használták a *rex Croatiae atque Dalmatiae* címet. A magyar terjeszkedés már csak azért sem sérthette súlyosan Bizánc érdekeit, mert számára sokkal hátrányosabb lett volna, ha Dalmáciában a normannok vagy Velence veti meg a lábát. A jó viszony Kálmán király uralkodása alatt is megmaradt Magyarország és Konstantinápoly között, amit az a tény is alátámaszt, hogy 1107-ben magyar csapatok segítették a bizánci sereget Apuliában Bohemond ellen. Kapitánffy a források szűkösségét bizánci oldalról azzal magyarázza, hogy Konstantinápoly számára Magyarország mindig másodlagos volt. Magyar részről pedig az írott emlékek hiánya a krónika keletkezéstörténetével magyarázható. A kötet III. tanulmánya (*Magyar-bizánci kapcsolatok Szent László és Kálmán idején*, 153–169.) ugyanezt a problémát vizsgálja; lényeges különbség a két írás között, hogy Kapitánffy a magyar források szükségszerűségének okát abban látja, hogy a forrásaink végső formájukat a 14. században kapták, amikor a görögök már szakadárnak számítottak. Ezért nem meglepő, hogy a korabeli szerzők nem szívesen beszéltek a konstantinápolyi udvar és a szent királyok között fennálló jó viszonyról.

A IV. fejezetben (*Imperium Constantinopolitanum*, 81–98.) a Kapitánffy azt az elméletet cáfolja, hogy Anonymus tudott görögül. Horváth János három tételt sorolt fel Anonymus görög nyelvtudásának bizonyítékaként. Ezek a következők: 1. Anonymus a *Sobamogera* szót a görög nyelvből vette át. 2. Az *arpalice* szót görög szótöbblől alkotta, az *embola* kifejezés is Anonymus görög nyelvtudását igazolja. 3. Találunk a Gestában néhány olyan szóösszetételt, amely görög kifejezés tükörfordításnak tekinthető. Kapitánffy az első tétellel kapcsolatban csak azt látja bizonyítottnak, hogy Anonymusnak volt alkalma görögül beszélő embertől tudakozódnia. A második tétel állítását, az *arpalice* szó tekintetében azzal cáfolja, hogy Horváth nem vette észre, hogy ez a szó kétszer is előfordul egy latin nyelvű középkori Trója történetben és így a latin határozószót nem görög szóból alkotta a Névtelen. Az *embola* szó pedig a korábbi krónikából is kimutatható, és innen kerülhetett a Gestába. Az utolsó felvetéssel szemben konkrét példákkal érvel. Kapitánffy szerint tehát nincsenek meggyőző bizonyítékok arra nézve, hogy Anonymus tudott volna görögül, azonban ismeretekkel rendelkezett a bizánci politikai törekvésekről. Ehhez a problémakörhöz kapcsolható a második rész

V. tanulmánya (*Anonymus és az Excidium Troiae*, 194–203.) ahol Kapitánffy az *Anonymus Gesta Hungarorum* 49. fejezetében olvasható *arpalice* szó jelentését fejté meg, továbbá feltárja az *anonymusi historia Troiana* az *Excidium Troiae* közötti kapcsolatot. Kapitánffy szerint a fő oka annak, hogy a kutatóknak nem sikerült meggyőzően megfejtetniük sem az *arpalice* szó jelentését, sem annak eredetét, az, hogy eddig latin mitológiai vagy görög nyelvi kapcsolatokat tételeztek fel. A kutatás nem vette figyelembe a korabeli latin irodalmat, ugyanis az *arpalice* kétszer is előfordul egy középkori Trója történetben és egy ahhoz szorosan kapcsolódó Aeneis kivonatban (*Excidium Troiae*), amelyek kapcsolatba hozhatók a Névtelen alkotásaival. Az *arpalice* mindkét szövegben a vadászással kapcsolatos, tehát figyelembe véve hogy az *-e* a latinban jellegzetes adverbium-képző, az *arpalice* „vadászként, vadászosan” fordítható. A továbbiakban a szerző kimutatja a kapcsolatot *Anonymus* Trója története, valamint egy firenzei és egy bambergi kódex között. Ezen kéziratok szövegét *Anonymus* fölhasználhatta, bár nem közvetlenül.

Az értekezés V. fejezetben (*Propugnacula Christianitatis*, 99–119.) Kapitánffy a magyar bizánci kapcsolatokkal foglalkozik Konstantinápoly bukásának idején. A központi kérdés az, hogy a bizánci főváros ostromakor jelenlévő magyar követek miért voltak a török táborban és miről tárgyaltak. Erről az eseményről három, kortárs szerző tudósít bennünket. Két bizánci történetíró, Dukas és Sphrantzés, valamint egy itáliai humanista, Umberto Pusculo. Moravcsik Gyula Umberto és Sphrantzés információinak hasonlósága alapján arra a következtetésre jutott, hogy Hunyadi egy nagyszabású hadjáratot készült indítani a törökök ellen Konstantinápoly felmentésére. Kapitánffy viszont arra hívja fel a figyelmet, hogy Hunyadi nem állt rendelkezésére megfelelő haderő arra, hogy megtámadja a törököket, továbbá forrásainkból is az olvasható ki, hogy szó sem lehetett a török elleni hadjáratról, mivel az 1451-ben kötött béke továbbra is érvényben volt. Kapitánffy rámutat arra is, hogy a források tükrözik a szerzők álláspontját abban a kérdésben, hogy ki a felelős Konstantinápoly elestéért.

A könyv második részében olvasható öt tanulmány közül kettőről már volt szó, az alábbiakban a fennmaradó három tanulmányt ismertetem.

Az I. tanulmány (*Konstantinos magyarokra vonatkozó tudósításainak forrásai*, 139–144.) középpontjában Biborbanszületett Konstantin *De administrando imperio* (DAI) című művének a magyarokra vonatkozó 38. fejezete áll. Kapitánffy arra a kérdésre keresi a választ, hogyan került bele a munkába ez, a megírás korban már minden aktualitását elvesztett egység. Az eddigi kutatás azt feltételezte, hogy Konstantin a DAI megszerkesztésekor a közelmúltban hallottak alapján írta meg a 38. fejezetet. Kapitánffy arra is felhívja a figyelmet, hogy a kutatók bizonyított tudományos tételek helyett hipotézisekre építkeztek. Kapitánffy merőben új szempont szerint vizsgálja a problémát. Elveti Deér „naiv elbeszélő”-t feltételező hipotézisét, továbbá más kutatók azon álláspontját, hogy Konstantin az információkat valamelyik, a bizánci udvarban követségben ott tartózkodó magyar előkelőtől (Termaclu, Bulcsu) hallotta. Szerinte a DAI 38. fejezetének adatai az ott leírtakkal egykorú feljegyzésen alapulnak, tehát ez a rész a DAI szerkesztésénél (952 körül) 100–120 évvel korábban keletkezett és addig ezeket a bizánci levéltárakban őrizték. Ezt arra lehet alapozni, hogy a bizánci udvar mindig különös figyelmet szentelt azoknak a népeknek, amelyek a birodalom számára fontos területen éltek. Figyelembe véve, hogy a császár milyen részletes információkkal rendelkezett a besenyőkről, akik DAI keletkezésekor ugyanott éltek, ahol korábban a magyarok, feltételezhető, hogy annak idején a magyarokról is ilyen részletes ismeretei voltak az udvarnak. Következésképpen a császár vagy a DAI szerkesztője ezeket a régi feljegyzéseket összegyűjtötte és kisebb változtatásokkal bemásolta a műbe.

A II. tanulmányban (*Pseudo-Dionysios latin fordításának töredéke a budapesti Egyetemi Könyvtárban*, 145–152.) Kapitánffy Mezey L. 1983-ban publikált elméletével szemben érvel. A budapesti Egyetemi Könyvtár egyik ősnymotványából bontották ki Pseudo-Dionysios Areopagita egyik műve Eriugena által készített latin fordításának egy részletét. Ebből a fragmentum közreadója (Mezey L.) arra következtetett, hogy a töredék egy magyarországi kódexből, egy Psalteriumból származik, amelynek darabjait Pozsonyban használta fel egy könyvkötő. Az említett ősnymotványt 1639-ben kötött állapotban kapta meg a pozsonyi jezsuita könyvtár. A töredéken a fordítás mellett lévő marginális glossza szerzőjeként Mezey szerint két személy jöhet szóba: Gellért püspök, illetve az esztergomi székesegyházi iskola magisztere. Ha Mezey következtetése helyes, akkor ez nemcsak azt jelentené, hogy a középkorban létezett Magyarországon egy latin Pseudo-Dionysios kódex, hanem még további két kézirat meglétét is bizonyítaná a 11. században. Kapitánffy ezt a hipotézist megalapozatlannak tartja. Először azt valószínűsíti, hogy a Psalteriumot nem Magyarországon kötötték. A lapszéli glosszával kapcsolatban pedig bizonyítja, hogy azt valószínűleg nem a kódex egyik ma-

gyarországi használója írta, hanem a másolási folyamat részeként írták bele. A glossza szóhasználata arra enged következtetni, hogy Anastasios pápai könyvtáros a jegyzet szerzője.

A IV. tanulmányban (*Cerbanus és Maximus-fordítása*, 170–193.) Kapitánffy fő célkitűzése egyrészt Cerbanus személyének megismertetése, másrészt a Maximus-fordítás szöveggyománynak tisztázása, továbbá, hogy segítséget adjon az archetípus helyreállításához és a szövegjavításhoz. A kutatók egy része Cerbanust azzal a velencei klerikussal azonosította, akitől fennmaradt egy munka Szent Izidor ereklyéinek *translatio*járól. A *Translatio* vizsgálata megerősíti azt a nézetet, hogy annak írója és a Maximus-fordító azonos személy, Cerbanus velencei klerikus. A fordító a középkorban használatos *de verbo ad verbum* módszert alkalmazta. A fordítás szöveggyománynak vizsgálata után Kapitánffy arra az eredményre jut, hogy az archetípus két kézirat, az admonti és a müncheni kódex alapján állapítható meg. A hibákból következtethetünk az archetípus állapotára, és az ismert kéziratok bizonyos helyein, ahol az eredeti görög szavakhoz két latin változatot is olvashatunk, ott magának a fordítónak a munkáját sejtethetjük, tehát ezen esetekben fordító variánsokról van szó.

Összességében elmondhatom, hogy Kapitánffy minden egyes fejezetben merőben új szempontból vizsgálja a bizánci–magyar kapcsolatokkal foglalkozó forrásokat. Hipotéziseit az írott források elemzésével meggyőzően bizonyítja és ezzel számos kérdés tekintetében új megvilágításba helyezi a korszakra vonatkozó ismereteinket. A könyvet a történelem iránt érdeklődő olvasókon kívül, az egyetemi hallgatóknak különösen ajánlom.

Szebelédi Zsolt

IL MONACHESIMO BENEDETTINO IN FRIAUL IN ETÀ PATRIARCALE

Atti del Convegno Internazionale di Studi

Udine – Rosazzo, 18–20 Novembre 1999 a cura di Cesare Scalco

Forum, Udine, 2002. 342 o.

BENCÉS SZERZETESSÉG FRIAULBAN A PATRIARKÁTUS KORÁBAN (11–14. SZÁZAD)

A 2002-ben Udinében kiadott tanulmánykötet egy három évvel azelőtt, 1999 novemberében megrendezett nemzetközi egyháztörténeti konferencia eredményeként látott napvilágot. Noha a 11–14. századi friauli bencésességre vonatkozó írott források bőségesek, eléggé elfeledett témának számít az itáliai egyháztörténeti kutatáson belül. Pedig a friauli szerzetesség fénycora épp erre az időszakra tehető. Elég fellapoznunk a bencés monostorok 1977-ben Pietro Zovatto által összeállított repertóriumát (Pietro Zovatto: *Il monachesimo benedettino del Friaul*. Quarto D'Altino 1977.), máris szembeötlök, milyen sok bencés apátság állt ezen a területen a középkorban. Többségük azonban mára, sajnos, elenyészett. Minden bizonnyal ez a hanyatlás az oka a tudományos érdektelenségnek. A téma elhanyagoltsága azonban nem jelent szükségszerűen teljes feledésbe merülést, épp ennek elkerülésére, a történeti kutatások ösztönzésére került sor a konferencia megrendezésére.

A kötet a Pio Paschini Intézet gondozásában jelent meg, s a háromnapos ülés lebonyolítása is az intézménynek volt köszönhető. A Pio Paschini Intézetet 1982-ben hívták életre, hogy Friaul régió egyháztörténeti kutatásait fogja össze. Mindenekelőtt a megye egyházi vonatkozású levéltári forrásainak feldolgozását tűzték ki célul, így rendszeresen jelentetnek meg forráskiadványokat, de monografikus jellegű feldolgozásokat is. Az Intézet szorosan együttműködik az Udinei Egyházmegyei Arta Sacra Múzeummal, melynek gyűjteménye — a levéltári kútfők mellett — további forrássanyagként szolgál, de emellett figyelmet fordítanak a friauli nyelvjárás egyháztörténeti vonatkozásaira is. Az Intézet kapcsolatai széleskörűek, túlnyúlnak a régió határain, amit a jelen kötet szerzői együttese is szépen bizonyít.

A tanulmánykötet Friaul egyháztörténeti sorozatának harmadik tagjaként jelent meg. Az első két kötet megjelenése között több mint 10 év telt el; az 1988-ban megjelenő munkában az Aquileia és Gorizia közötti ma is álló emlékeket vették sorra, az 1999-ben megjelent kötet pedig Friaul korai kereszténységről szóló tanulmányokat tartalmaz. Az egyháztörténeti kutatások biztató megindulását jelzi, hogy a harmadik, jelen kötet viszonylag gyorsan látott napvilágot, s témáját tekintve is sok újdonságot hozott. A bencés szerzetesség ugyanis jelentős helyet foglalt a középkori Friaul történetében, ezért alaposabb ismerete a megye szempontjából elengedhetetlen.

Milyen időszakot ölel fel szűkebben véve a címben megjelölt időszak? A patriarkátus koráról, nevezetesen az aquileiai püspök (pátriárka) vezetése alatt álló önálló friauli állam időszakáról van szó, azaz az 1070-es évektől az 1420-as évekig tartó időszakról. Ez az időszak tekinthető a bencések fénykorának is, amikor szoros politikai kapcsolatban álltak a patriarkátussal.

A tárgyalt korszak forrásadottságai meglehetősen jók, Friaul 11–14. századi forrásainak egynegyedét a bencésekre vonatkozó adatok alkotják, ezért ezek teljes feldolgozása a régió alaposabb megismerését is segítené. Földrajzi helyzetéből adódóan különbségek tapasztalhatóak Itália többi részével szemben, itt északon ugyanis több nyelvi és etnikai régió határán vagyunk. Számos összefüggés fedezhető fel szlovéniai és ausztriai területek között, ezért a fejlődés némileg másképp alakult, mint délebbi szomszédainál. A konferencia ennek a jól megfogható időszaknak megismerését tűzte ki célul, hogy egy olyan általános képet adjon a középkori friauli bencés szerzetességről, mely alapja lehet a későbbi kutatásoknak is, beleolvonva az eddigi nemzetközi (ausztriai és szlovéniai) eredményeket is.

A kötet első szerzője, Reinard Härtel a bencés szerzetesség és a történelmi emlékezet kapcsolatát vizsgálja, lényegében a régió forrásadottságait és forrástípusait tekinti át, s hasonlítja össze az osztrák-bajor területek történeti irodalmával. Megállapítja, hogy az aquileiai patriarkátus 13. század közepéig tartó időszakából több mint 3000 írott emlék maradt fenn, s ennek jó egynegyede a bencésekkel kapcsolatos. Mégis az egyetlen, bencésekre is vonatkozó elbeszélő forrás az a 14. századi krónika, melyet egy rosazzo-i bencés szerzetes, Ossalco szerkesztett. Az elbeszélés a 13. század végétől veszi kezdetét, mely kezdetben önéletrajzi jellegű, majd a szerzetes személye fokozatosan háttérbe szorul, s a rosazzo-i apátság és az itt eltemetett goriziai grófi család története veszi át az elbeszélés fonalát. A krónika a német krónikák mintáját követi, azokét, melyek egy-egy család, apátság történetét dolgozzák fel, az alapításra és az eredetre fektetve a hangsúlyt. A bencés irodalomban a krónikán kívül gyakori a szentek életével foglalkozó munka, továbbá jellemzőek még a kalendáriumok és nekrológok, az annales azonban teljességgel hiányozó műfaj. A szerző végül megállapítja, hogy az elbeszélő és okleveles kútföket tekintve van hasonlóság az osztrák-bajor és friauli területek között, noha a forrásadottságok közel sem azonosak. Friaulban például az annalesen kívül hiányzik a gesta abbatum, valamint az alapítók genealógiáját taglaló munkák. Véleménye szerint nem különíthető el egy kifejezetten erre a régióra jellemző bencés látásmód, történeti megközelítés, azonban a terület bencésének története mégis rekonstruálható más jellegű források, inkább okleveles adatok, mint a krónikairadalom alapján.

Härtel tanulmányához szorosan kapcsolódik az ezt követő cikk Ivonne Zenarola Pastore tollából. A szerző röviden végigvezet a fellelhető forrástípusokon, megjelölve, hogy mely intézmények őrzik ezeket. A levéltári források száma korántsem hanyagolható el: bőséges az alapítólevelek, az adományok, hagyatékok, végrendeletek, gazdasági és jogi aktuális kapcsolatos iratok száma. Sőt, politikai jellegű iratok is előfordulnak, hiszen a monostorok politikai hatalommal is bírtak azáltal, hogy a parlamentben harmadik tagként voltak jelen, s hűséggel tartoztak a pátriárkának. A legfontosabb bencésekre vonatkozó okleveleket többek között az Udinei Városi Könyvtárban, a Cividalei Régészeti Múzeumban, és San Daniele Guarneriana könyvtárban lelhetjük fel. A szerző felsorol több más őrzési helyet is, bár sem a kutatástörténet, sem a dokumentumok őrzési helyének megjelölésénél — úgy tűnik — nem törekedett teljességre.

Giordano Brunettin a pátriárka fennhatósága alá eső 12. századi bencés intézményekkel foglalkozik. Egyfelől azt vizsgálja, mennyiben befolyásolta az aquileiai püspökség fennhatósága és irányítása a helyi szerzetesi élet fejlődését, másfelől a lotharingiai területekről kiinduló bencés megújulási mozgalommal való kapcsolatot tanulmányozta. Ez utóbbinál a szerző megkülönbözteti az egyházi fegyelem megújítására vonatkozó reformokat, valamint a gregorián mozgalomhoz való csatlakozást. A 12. század elején a pátriárkák ugyanis komoly aggodalommal figyelték a bencés monostorok új, főleg politikai jellegű törekvéseit, attól tartva, hogy püspöki joghatóságukat elveszítik a monostorok fölött. A német megújulási modellt követve arra törekedtek, hogy ne veszíthessék el teljesen területi befolyásukat. Ennek az eredménye, hogy Friaulban a bencés megújulás nem közvetlenül a ciszter modellt követte, ez csak később jelent meg. A majdnem egy évszázadon keresztül tartó lassú átalakulás következményében a 12. század végére az aquileiai pátriárka befolyása és területi fennhatósága mégis megtört, a bencés monostorok közvetlenül a pápa fennhatósága alá kerültek, s a monostorok nem ütköztek többé a püspökök ellenállásába.

Donata Degrassi a monasztikus rendek 13–14. századi földbirtokaival és azok kezelésével foglalkozik. A 12. század második felében a pénzgazdálkodás a mezőgazdaságban is megjelenik, s ez a bencések gazdaságát is átalakítja. A jövedelem már nem csupán a földbirtokból származik, a

pénz is bevételi forrás lesz, amit tovább növelnek az adományok és hagyatékok. A fokozatos gazdagodás, és a pénzgazdálkodás kezdetben problémákat okoz, nem beszélve arról, hogy a földi javakban való gyarapodás a lelki életre is kihatással van. A problémákat pedig tovább nehezíti a pápai adózás.

Gerhard Jaritz a szerzetesi élet anyagi kultúráját vizsgálja. A szerző véleménye szerint a test és lélek gondozása, a cura corporis és cura animarum elválaszthatatlan egymástól, elég például az ima és böjt közötti kapcsolatra gondolni, ezért ennek megismerése nem mellőzhető a bencésesség kutatásakor. Szent Benedek Regulájából kiindulva, és egyéb, főként ausztriai források alapján célja olyan szempontok, elvek felismerése, melyek alakították, befolyásolták a szerzetesi életet. Főképp a 12–13. századdal foglalkozik, az élelmezés, öltözködés, higiénia, betegellátás kérdéseivel. Noha a friauli monostorok anyagi életére vonatkozó forrásokból is válogat, nem fektet hangsúlyt az osztrák és friauli régiók közötti hasonlóságokra, különbségekre. Érdeemes lenne pedig az egymással szoros (földrajzi és/vagy jogi) kapcsolatban álló apátságok anyagi kultúráját összevetni. Hiszen ebből érdekes gazdasági, társadalmi kérdések, illetve a kulturális és lelki élettel is kapcsolatos megfigyelések származhatnak.

Mindamellettt jól kapcsolódik Jaritz tanulmányához, az anyagi és lelki élet kettőségéhez, valamint az azt megelőző anyagi javak kezeléséről szóló feldolgozáshoz Flavia De Vitt tanulmánya, aki a lelki gondozásról, a kolostorok plébániajogairól elmélkedik. A téma sajnos csak kevésbé feldolgozott, mert nem tartozik szorosan a szerzetesség kérdésköréhez. Látszólag. Friaulban ugyanis a késő-középkorban, amikor a források bőségessé válnak, igen gyakran megfigyelhető, hogy kápolnák, plébániák bencés monostoroktól függenek, s ez nemcsak Friaulban, hanem az aquileiai érsekséghez tartozó más egyházmegyékben, így Karintiában, valamint nyugat-szlovéniai tartományokban is megfigyelhető. Már Gratianus bolognai egyházjogász 1140 körül megírt *Decretum*-ában említ olyan eseteket, amikor plébániák monostorok gondozásában vannak, amit majd a 13. században az *incorporatio* fogalma fog jelenteni. Az *incorporatio* mértéke változó, az egészen egyszerű adminisztrációs feladatoktól a gazdasági bevételek fölötti teljes ellenőrzésig terjedhetett. De Vitt az általános megállapításokon túlmenően olyan friauli monostorokat vizsgál és mutat be, ahol forrásokkal támasztható alá a plébániajogok valamilyen formában való gyakorlása. Vizsgálódásaiban valamivel túlmegy a korszakhatáron, még a 15. század végén is hoz példát a jelenség továbbélésére.

A bencések jelenléte nemcsak a szűken vett Friaulban volt érezhető. Johann Tomaschek a rosazzo-i elhunytak anyakönyveit vizsgálva fedezi fel, hogy Rosazzo jóval a régió határain túl is jó kapcsolatokat ápol. Főként a nekrológok és a *libri confraternitatum* szolgálnak adatokkal az apátságok kapcsolatairól. A összeköttetések jóval túlnyúltak Friaul határain: egyrészt az aquileiai egyházmegyéhez tartozó monostorokkal ápoltak intenzív kapcsolatokat, de ausztriai és délnémet területekkel is (Salzburg, Passau). A confraternitas révén kapcsolataik Itália délebbi részei felé is terjedtek természetesen, Rosazzo például Padovával ápol igen szoros kapcsolatot, minden év március 31-én a padovai Santa Maria di Porciglia kolostor halottjaiért mondtak misét, míg Padovában a rosazzói kolostor szerzeteseiért. S hogy valóban ilyen erős kapocs volt a monostorok között, azt a zene és a liturgia egyetemessége is bizonyítja, hiszen a zene összekötötte a friauli monostorokat (főként Rosazzót és Moggiót) a Hirsau, St. Paul-i, Milstatti, Sankt-Galleni kolostorokkal, ahogy ez Angelo Rusconi és Giacomo Baroffio tanulmányából kiderül. Az aquileiai gregorián zene egyébként igen sokszínű álttal, hogy a gregorián földrajzi választóvonalán húzódik, ötvözve a déli, keleti-bizánci és az északi (Alpokon túli) zenei elemeket. Emellett megőrzi egyéni arcát is, melynek belső variánsait legfőképpen a kódexekben fennmaradt dallamokban lehet felfedezni. A kódexekben fennmaradt dallamvilág azonban már egy rögzült képet mutat, hiszen a lejegyzett dallamok épp álttal vesztették el tarkaságukat, hogy immár nem a szájhagyomány továbbította őket, hanem leírt formulákká merevedtek.

A zenei motívumok és liturgia elemzése közben nem hagyható figyelmen kívül Andrea Tilatti tanulmánya sem, aki a 13. századi női szerzetességgel foglalkozik. A szűkebb korszak, csupán egy évszázad megjelölése szándékos, ugyanis erre az időszakra tehető a női monostorok számának ugrásszerű megnövekedése. Az 1200-as évek elején még csupán két bencés regulájú női monostorról tudunk Friaulban, azonban a 13. század végére ez a szám már tizenegyre emelkedik. A gyarapodás ellenére az egyes női szerzetesközösségek létszáma igen változó. Az átlag létszám 5–20 fő között mozog, de lassan inkább a húszhoz közeli létszám lesz a jellemző. Ez Friaul népsűrűségéhez képest magasan számít, noha Itália délrebb területeivel összevetve bizony nem sok. A 13. századi fellendülés egyébként nemcsak a bencésekkel van szoros kapcsolatban, hanem a koldulórendekkel, főleg a ferencesek térnyerésével is.

Rudolf Flotzinger a középkori kéziratok készítési helyét vizsgálja a zenetudomány szemszögéből. A kódexeket a paleográfia és zeneelmélet módszereivel vizsgálja, s ezek alapján felvázolja a készítési műhelyek, az apátságok scriptoriumainak kapcsolatait, egymásra hatását. Friaulban a moggio-i apátságban működhetett scriptorium, amely – véleménye szerint – a 13. században még nem bírt komoly jelentőséggel.

Joe Mlinarič az északkelet-szlovéniai bencések helyzetét, Itáliával, Ausztriával való kapcsolatokat elemzi. A 11. századi nagy monostor-alapítási hullám szintén elérte Szlovéniát, bár inkább csak közvetve: a szomszédos ausztriai területeken gyarapodó apátságok Szlovénia, és a Dráva-vidék területére is kihatással voltak. Több ilyen apátságnak földbirtokai voltak ezeken a területeken, így jelenlétük gazdaságilag erősen érezhető volt. Azonban nemcsak gazdasági súlyuk volt jelentős, hiszen az apátságok plébániajogokkal itt ugyanúgy rendelkezettek, mint ahogy azt De Vitt Friaulban kimutatta. Egyes ausztriai monostorok Szlovéniában újabb egyházi intézményeket (többnyire kápolnákat) alapítottak, s plébániajogot gyakoroltak az egyházi intézmények felett. A monostorok így befolyásukat kiterjeszthették szlovén területekre is, noha több esetben az általuk alapított kápolnák azután plébániajogot nyertek.

A zárótanulmány Hans Zotter tollából származik, aki a stájerországi St. Lambrecht monostor középkori könyvtáráról tudósít. A könyvtár gazdag kéziratárát tárja az olvasó elé, s hangsúlyozza, hogy a könyvtár anyagának feldolgozása digitális formában is zajlik.

Összefoglalva, a kötetben megjelenő tanulmányok igen szerteágazóak és alaposak, így számos új eredmény látott napvilágot. A kutatók nem az egyes monostorokra koncentráltak, igyekeztek inkább átfogó képet adni a régióról. Betekintést nyerhettünk a friauli bencesség forrásadottságaiba, képet kaptunk a szerzetesség növekedéséről, a lelki gondozásról, a bencések gazdasági, politikai és kulturális szerepéről. A szomszédos ausztriai és szlovéniai politikai és egyházi kapcsolatokon túlmenően a konferencián azt is vizsgálták, hogy az Európa-szerte lejátszódó bencés megújulási mozgalom mennyiben érte el, és jellemezte a friauli apátságokat. Milyen volt a bencés lelkiség, s hogyan illeszkedett bele az általános európai és itáliai képbe – bár ez utóbbit leginkább a zene és a liturgia egyetemességén keresztül közelítették meg. Mindamellett érdekes lenne az egyetemes bencés kultúrát más rokonterületeken is vizsgálni (ha már az alapos zenei elemzések is némi kitekintést jelentenek a szűk értelemben vett történeti kutatások köréből), például a kisművészetek terén, akár az illuminátorok, vagy az ötvösök tevékenységét és maradó alkotásait tekintve. Természetesen ezen a szálon továbbhaladva számos egyéb területet is be lehetne vonni, legyen szó a bencés monostorok építészetéről, falfestészetéről, régészeti emlékekről. Az ezekben való elmélyedés azonban már elengedhetetlenné tenné, hogy az egyes friauli kolostorokat közelebből is vizsgálják, illetve anyagukat katalógus-szerűen közöljék. Mindez csupán továbbgondolása a jelen kötetnek, hiszen a konferencia célkitűzése az írott források feltárása és feldolgozása volt, nem pedig egy mindenre, avagy specifikusan valamilyen tárgyi anyagra vonatkozó kutatás volt.

A kötetben megjelent tanulmányokat gazdag jegyzetanyag kíséri. Az itt felsorolt munkák bibliográfiai adatai alaposak, de a könnyebb visszakereshetőség érdekében talán hasznos lett volna a kötet végén egy bibliográfiai mutatót is összeállítani. Személy- és névmutató azonban megtalálható az utolsó oldalakon, mely bizonyos mértékben magába foglalja a szakirodalmat is, ugyanis nemcsak az előforduló történeti nevek és személyek vannak feltüntetve, hanem a hivatkozásokban említett szerzők és munkájuk is.

A sok pozitívum mellett mégis felróható, hogy a monostorok társadalmi képéről kevés szó esett, leginkább talán csak a női szerzetesség kérdéskörén belül tért ki erre a kutató. Érdemes lett volna továbbá az európai kitekintést tágabb régiókban is megfogalmazni, Itália nyugatibb és délibb tájaival összefüggéseket keresni, illetve a sokszor emlegetett salzburgi és passauai érsekséggel való kapcsolatot is alaposabban kiaknázni. Vagy akár Dalmáciával és Horvátországgal is hasznos lett volna az összevetés (a magyar kutatónak mindenképp). Mindenesetre a konferencia ilyenformán is szép példáját mutatja nemzetközi kutatásnak és együttműködésnek. Valószínű, hogy a kötetet több nemzet kutatói is forgatni fogják, ezért érdemes lett volna az egyes tanulmányok végén angol, vagy francia esetleg német nyelvű összefoglalót közölni (a tizenhárom szerző között egyébként is öt németajkú szerepelt).

A felsoroltak hiánya azonban mit sem von le a tanulmányokért értékből. Örömmel állapíthatjuk meg, hogy az észak-itáliai egyháztörténeti kutatás újabb kiváló munkával gazdagodott, s bízunk benne, hogy a munka egyre nagyobb intenzitással, s ugyanilyen színvonalon fog tovább folyni.

Szuromi Szabolcs Anzelm

EGYHÁZI INTÉZMÉNYTÖRTÉNET

(Bibliotheca Instituti Postgradualis Iuris Canonici Universitatis Catholicae de Petro

Pázmány nominatae I. Institutiones 5.)

Szent István Társulat, Bp., 2003. 237 o.

Szuromi Szabolcs Anzelm, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Kánonjogi Posztgraduális Intézetének professzora korábban is számos nagyfotosszerű tanulmányt tett közzé, elsősorban a középkori egyháztörténet és a kánonjog-történet határterületeiről, s az utóbbi években két monográfiája is megjelent *A püspökökre vonatkozó egyházfegyelmi szabályok az Anselmi Collecti Canonumban* (Bp., 2000.) illetve *A temetésre vonatkozó egyházfegyelme a XII–XIII. században* (Bp., 2002.) címmel. Új kötetének jelentőségét az a körülmény is növeli, hogy magyar nyelven korábban soha nem született összefoglaló munka az egyházi intézménytörténetről; de a Szuromi által megalkotott, rendkívül széleskörű szakirodalmi bázisra épülő szintézis ettől függetlenül is méltán tarthat számot az egyháztörténészek és a jogtörténészek figyelmére, és megjósolható, hogy nemcsak tankönyvként, de tudományos kézikönyvként is fontos segítsége lesz a szakmának.

A kötethez sorozatszerkesztőként Erdő Péter bíboros, esztergom–budapesti prímás-érsek írt Előszót (IX–X.). A felhasznált források és szakirodalom imponálóan gazdag jegyzéke (XI–XLVII.) után a tulajdonképpeni mű az egyházi intézménytörténet fogalmát és tárgyát meghatározó rövid Bevezetés (1.) után négy nagy korszakra tagolja a témát. Az első fejezet (2–45.) a Nyugat-Római Birodalom bukásáig tárgyalja az egyházi hierarchia kialakulását és első változásait, illetve a szentségi fegyelme történetét. A második fejezet a középkornak a gregoriánus reformokat megelőző időszakával foglalkozik (96–161.): anyagából idehaza hiánypótló adatközlésnek számítanak a pápa és a bíborosi kollégium viszonyát, a Szentsek központi szereit, illetve a metropoliták és prímások hivatalát bemutató passzusok. Az investitúra-harc kezdetétől a tridenti (trentói) zsinatig tartó érett középkorról szól a harmadik fejezet (96–161.), amely különös figyelmet szentel az ekkoriban megjelenő új intézménytípusnak, az egyetemnek; végül a negyedik fejezet a modern egyház időszakát mutatja be (162–216.). A Függelékben (217–232.) hat dokumentum latin, illetve olasz nyelvű szövegét olvashatjuk: a legkorábbi ezek közül a koholt konstantini adománylevél, a legfrissebb pedig az 1929. évi lateráni egyezmény. A kötetet Név- és tárgymutató (233–237.) zárja. A könyv fejezetbeosztása elsősorban Jean Gaudemet alapvető fontosságú kánonjogtörténeti kézikönyvének (*Église et cité. Histoire du droit canonique*. Paris 1994.) hatásáról árulkodik; arányai magabiztosan rendezettek, legfeljebb a keresztény temetkezés kora középkori fejlődését bemutató rész hosszabb az általában megszokottnál (75–92.), amit viszont a szerző eddigi munkássága indokol. Tankönyvként való használatát nagyban meg fogja könnyíteni, hogy a fejezetek belső szerkezete a lehetőségekhez képest állandó: a szerző minden történelmi korszakon belül önálló kapitulumot szán pl. az egyházi hierarchia fejlődésének, az egyház égisze alatt kialakuló új intézményeknek és a krisztushívők életállapotainak bemutatására. A könyv stílusa és terminológiája egyenletes, a nem kimondottan jogász felkészültségű olvasó számára is világos és jól érthető; legfeljebb egy-két kevésbé ismert fogalom rövid magyarázatát hiányolhatjuk, pl. az adopcionizmusét (64. — istenfiuság).

A kötet természetesen az egyház egyetemes intézménytörténetét foglalja össze, de éppen mert magyar nyelven hasonló témájú könyv még soha nem jelent meg, talán nem lett volna haszontalan rendszeresen is szólni az egyes jelenségek hazai előforulásáról és változatairól is. A szerző több helyütt meg is teszi ezt: a kanonizációs eljárás pápai központosítását pl. a korai magyarországi szentéavatások, István és László király példáján mutatja be (74.), és utal az 1563. évi, *Tametsi* kezdetű bullával elrendelt új házasságkötési formula lassú hazai recepciójára is (199–200.). Hasonlóképpen meg lehetett volna említeni, hogy a székesegyházi vagyon felosztását püspöki és káptalani tulajdonra (69.) Magyarországon is kivételesen korai forrás: az 1079-re keltezett Guden-féle oklevél igazolja. A közjegyzői intézményről (145–146.) szólva pedig érdemes lett volna kitérni arra, hogy idehaza a magánjogi írásbeliség igényeit túlnyomórészt a hiteleshelyek látták el, nem pedig a Magyarországon elsősorban egyházi ügyekben közreműködő és csak a 14. század elején megjelenő *notarius publicusok* (hiteleshelyekről a kötetben csak a tridentin állapotokat tárgyaló fejezetben esik említés [205.], és ott sem egyértelmű, hogy nem Európa-szerte elterjedt intézményről van szó). Más esetben viszont talán szerencsésebb lett volna eltekinteni attól pregregoriánus magyar példától, amellyel a szerző a VII. Gergely-féle reformokkal kezdődő érett középkorra vonatkoztatott megállapítását illusztrálja: „az egyházmelegyek alapítása egyértelműen a pápának van fenntartva” (107.).

Szuromi véleménye, amely szerint Szent István a pápától kapott eseti felhatalmazás alapján látott volna a magyarországi egyházszerkezéshöz, nem egyezik a modern szakirodalom által elfogadott állásponttal. Elegendő talán Gerics József eredményeire, illetve az általa is idézett, 11. század közepi szerző, Brémai Adám tanúságára utalnunk a *defensor ecclesie / Christianitatis* minőségében püspökségeket alapító és egy adott terület fölötti főhatalmát ezzel hangsúlyozó keresztény uralkodó eszményképéről (Szent István királlyá avatása és egyházszerkezése Theotmar krónikájában. In: *Gerics József: Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban*. Bp., 1995. [METEM-könyvek 9.] 37–42.); de általában az apostoli királyság kérdésével kapcsolatban Szuromi által egyedülként hivatkozott Karácsonyi János mellett érdemes lett volna a Karácsonyi eredményeit több ponton meghaladó Deér József és Váczy Péter munkásságát is figyelembe venni.

Az egyes fejezetek élére illesztett köztörténeti bevezetők mértéktartó tömörséggel foglalják össze az adott korszakkal kapcsolatos legfontosabb tudnivalókat, s a kötet általában véve is igen fegyelmezett szerkesztésű: mindvégig ragaszkodik az egyházi intézménytörténet legszorosabb értelemben vett tárgyköréhez, s nem terheli oda nem illő, felesleges adatokkal az olvasót. Hiányérzetet ez csak ritkán okoz: pl. ott, ahol a szerző I. (Római Szent) Kelemen pápával kapcsolatban Vanyó Tihamérra és Erich Casparra utalva szóvá teszi, hogy az a pápai listákon hol a harmadik, hol a negyedik helyen szerepel Szent Péter utódainak sorában (23., 67. sz. jegyz.): hiányzik azonban a hivatkozás Louis Duchesne-re, aki a *Liber pontificalis* mérvadó szövegkiadásához fűzött magyarázataiban (I–II. Paris 1884–1892. I. LXIX–LXX., 2–3., 52–53.) kimutatta, hogy az ősegyház pápai között több listán két külön püspökként, a második és harmadik római apostolulódként szereplő Klétosz (Kilit) és Anaklétosz valójában egy és ugyanazon személy, így Linus és Anaklétosz után Kelemen sorrendben a harmadik főpásztor volt Róma egyházának élén. Duchesne érvelését a szaktudomány mérvadó vonulata is elfogadta, amit jól mutat, hogy az újabb pápaságtörténeti kézikönyvek már egyetlen papának tekintik Klétosz-Anaklétoszt, az ettől eltérő nézeteket pedig legfeljebb historiográfiai érdekességként említik (vö. *Battista Mondin: Pápák enciklopédiája*. Ford. R. Vida Ilona. Bp. 2001. 13–14.). A magyar szakirodalomban sajnálatosan elterjedt, hibás adat, hogy Párizsban már a 1170-es években egyetem működött volna (154.): az ottani *universitas* a nyugati szakirodalom szerint csak a 12–13. század fordulóján alakult ki, tényleges meglétének első bizonyítékait pedig az intézmény 1215-ben összeállított legkorábbi statutumai jelentik (vö. *Jacques Verger: Paris. D. II. Die Entstehung der Universität*. In: *Lexikon des Mittelalters*. VI. 1718–1719. coll.). A könyv igazi értékét azonban ezek a kisebb hiányosságok nem csökkentik, mint ahogy az az apró figyelmetlenség sem, hogy az irodalomjegyzékben hibás címmel szerepel Fügedi Erik tanulmánykötete (*Koldulórendek, polgárok, nemesek* [XXIX.] — helyesen: *Kolduló barátok, polgárok, nemesek*. Bp., 1981.).

Szuromi munkássága révén a magyar egyháztörténet-írás és kánonjogi kutatás újabb jelentős művel gyarapodott. A kötet kézikönyvként és tankönyvként is messzemenően megállja a helyét, köszönhetően gazdag tartalmának, fegyelmezett szerkezetének és szabatos stílusának. Biztosak lehetünk benne: Szuromi újabb könyve a történész szakmában és azon belül a medievisztikában is sokat idézett, nagy becsű művé fog válni.

Körmendi Tamás

Kádár Zoltán–Tóth Anna

AZ EGYSZARVÚ ÉS EGYÉB ÁLLATFAJTÁK BIZÁNCBAN

Typotex Kiadó, Budapest, 2000. 169 o.

A kötet hátlapján olvasható rövid tartalmi összefoglalás azt ígéri, hogy a könyv az állatvilág bizánci elképzelésével ismerteti meg az olvasót, gazdag zoológiai, irodalmi és művészettörténeti ismeretek kíséretében. A munka a teljes bizánci kort felöleli, a kezdetektől egészen a birodalom bukásáig nyomon követi az állatokkal foglalkozó képzőművészeti és irodalmi alkotásokat. A munka írott forrásai zoológiai művek, vadászati és állattartási útmutatók, mese- és álmoskönyvek, utálfások, szentlegendák és -beszédek, valamint törvényszövegek.

Bár „a bizánci szerzők beszámolóí ritkán tudományosak”, a könyv szerzői mégis elsősorban természettudományos (zoológiai-rendszertani) szemszögből közelítenek a bizánci művekhez, s egyes fejezetekben az ígért érdekes és értékes kultúrtörténeti szempont háttérbe szorul (a művészettörténeti ismeretekről nem is beszélve). A morális-szimbolikus értelmezés — mely számos bizánci műnek központi eleme — sok esetben csak mellékes szerephez jut.

A kötet sajnos nem tartalmaz sem bevezetést vagy előszót, sem pedig utószót. A szerzők, főleg Tóth Anna szerepe nem tapintható ki, ugyanis sem a tartalomjegyzékben, sem az egyes fejezetek elején nincs feltüntetve a szerző neve.

A munka három nagyobb egységre tagolódik: I. *Az antik zoológia hagyományai* (1–3. fejezet); II. *Állat és ember viszonya a bizánciak felfogásában* (4–11. fejezet); III. *Teológia és zoológia* (12–14. fejezet). A könyv — viszonylagos rövidsége ellenére — számos érdekes kérdéssel foglalkozik. Az utolsó antik, első bizánci állattani író, Timotheos művével, az aristotelési-theophrastosi zoológia örökségével, a klasszikus állattrendszertan hagyományával. Bemutatja a konstantinápolyi Nagy Császári Palota padlómozaikját és az egzotikus tájak állatait. Szól a halászatról, vadászatról, madarászatról; a Hippodromosról, sőt még a császár kertjének vadjairól is. Kitér az állatok tenyésztésére és ápolására. A kötet különösen jól sikerült darabja a selyemgubó titkáról szóló (9.) fejezet. A selyemhernyóval kapcsolatos zoológiai fejtegetések mellett Kádár Zoltán az állat származási helyéről és szimbolikus jelentéséről is ír. Helyet kap a könyvben az állati eredetű orvosi anyagok és mérgek tárgyalása is. Az állatok viselkedésével: „jellemével”, családi életével, egymáshoz és az emberhez való viszonyával foglalkozó (11.) fejezetet szentlegendákból, állatmesékből és egy eposzparódiából vett szemelvények teszik különösen színessé. Az utolsó nagyobb egységben a teremtés képi ábrázolásai és a teológusok „állattani” fejtegetései mellett olvashatunk a Physiologusról, annak keletkezéséről, vélt szerzőiről, szöveg-hagyományáról, az ábrázoló művészetre gyakorolt hatásáról. A záró fejezet összegzés, mely feleleveníti a korábban tárgyalt legfontosabb témákat, műveket és tanulságokat. Végül röviden áttekinti a bizánci állatábrázolások tudományos értékének változását Nagy Konstantintól a birodalom bukásáig.

Ha a tárgyalt témák mennyiségét összevetjük a kötet hosszával, egyértelművé válik, hogy egyik kérdéskörben sem számíthatunk részletekbe menő elemzésre. A munka inkább csak az érdeklődés felkeltésére alkalmas. (A népszerűsítő jellegre egyébként már a könyv külső megjelenése is utal.)

A kötet végén a források szövegkiadását, illetve a válogatott modern irodalom jegyzékét találjuk; sajnos ez utóbbiban a bizánci *történelem* iránt érdeklődők kevés útmutatást kapnak.

A szerzők — ahogyan a fenti rövid összefoglalásból is kiderül — a bizánci állatábrázolások és -leírások minél teljesebb bemutatására törekedtek, ám az óriási anyag vizsgálata óhatatlanul maga után vonja, hogy egyes részletekben tévedéseket, pontatlanságokat találhatunk.

Gyakori a pontatlanság a kronológiát és az uralkodók „számozását” illetően. A Komnénosz-dinasztia nem a 12–13. század fordulóján került trónra (24. o.), hanem 1081-ben. Apáczai Csere János *Magyar Enciklopédiája* nem 1665-ben (26. o.), hanem 1653-ban jelent meg. Konstantinos Manassés a 12., és nem a 13. században élt (74. o.). I. Theodosios sem 374-ben lépett trónra (84. o.), hanem 379-ben. IX. Konstantin uralkodásának végét célszerű lenne egységesen — 1055 — feltüntetni (54. és 85. o.). A szöveghagyományból úgy tűnik, mintha Michaél Palaiologos 1257-ben Konstantinápolyban vezetett volna körbe az Etiópia királyától kapott zsiráfot (85. o.), holott a Várost csak 1261-ben sikerült visszafoglalni a latinoktól; ráadásul Michaél ekkor még nem is volt császár. Iulius Caesar Kr. e. 25-ben már nem élt, így nem nevezhette ki II. Iubát Numidia és Mauretania királyává (124. o.). (Caesar egyébként valóban kapcsolatban állt a későbbi II. Iubával: miután legyőzte hasonló nevű apját Kr. e. 46-ban Thapsosnál, az ifjú Iubát Rómában neveltette.) A teljes Septuaginta csak Kr. e. 150 k. született meg, II. Ptolemaios Philadelphos csupán a Tóra görög nyelvű fordítását készítette el (137. o.). Az első Palaiologos császár VIII. és nem I. Michaél volt (122. o.), az utolsó bizánci császár pedig XI. és nem XII. Konstantin (159. o.).

A források pontatlan ismerete vagy félreértése is tévútra viheti az olvasót. Így például VII. Konstantin a császári ruhák (és koronák) megőrzésére inti a fiát, nem pedig a selyemszövő titkáknak kiadásától óvja (107. o., vö. DAI 13. c.). Prokopios pedig az Anekdota 30. fejezetében a lovak hírközlés- és futárszolgálatbeli szerepéről ír, nem pedig a tevékéről (99. o.).

A bibliai helyekre történő utalások sajnos szinte minden lehetséges változatban előfordulnak (Kol 2. 8.; Róm 8, 21; Lev. 11, 19; Máté 15. 32–39; Ter. II. 19 stb.), ráadásul sok esetben pontatlanok is. A második kiadásban ezeket mindenképpen egységesíteni és javítani kell. Az 5. fejezetben szereplő 286. zsoltár természetesen Zsolt 28,6. A 6. fejezetben Szent Pál levelének idézett helye 1Kor 15,39; Péter és András „halászok voltak, s épp hálót vetettek a tengerbe” Mt 4,19. (Egyébként érdekes, hogy Kádár Zoltán a hal- és kenyérszaporítást nevezi Jézus „leglátványosabb” csodájának ...) A 8. szakaszban a Zsidókhoz írt levél hivatkozott passzusa 11,38 (nem 58). A 12. fejezetben is akad néhány pontatlanság, ezek javítása: Ter 1,20–25; Ter 2,19–20; ApCsel 28,5; Ter 6,5–7; Ter 7,2–3. Végül a 13. fejezetben szereplő Királyok „III.” könyvének hivatkozott éneke 1Kir 5,13.

Fel kell hívnom a figyelmet néhány rendszertani tévesztésre is. A *Chadriiformes* mint a lilealkatúak családja szerepel (32. o.), holott létezik egyrészt a *Charadriiformes*, a lilealkatúak rendje, másrészt — ezen belül — a lilefélék családja (*Charadriidae*). A vörös vércse neve nem *Falco tinniculus* (33. o.), hanem *Falco tinnunculus*. A hegyikecske (pontosabban a pödrött szarvú kecske) neve pedig *Capra falconeri*, nem *Capra falconieri* (42. o.). Az okapi *Okapia johnstoni*, nem *Okapia Jonstani* (52. o.); a drill *Mandrillus leucocephalus* (53. o.) helyett *Mandrillus leucophaeus*. A viziló helyesen *Hippopotamus amphibius*, nem pedig *Hippotamus amphibius* (56. o.). A mezei nyúl *Lepus europaeus*, nem *Lepidus europaeus* (99. o.). Kellemetlenebb hiba, hogy a halak mint „csoport” szerepel (34–35. o.), holott a halak — köztudottan — osztály. A skinkosról (szkink) pedig sajnos csupán annyi derül ki (17. o.), hogy hulló (a gyíkok alrendjébe tartozik).

A gondolatmenetben és a mondatszerkesztésben is előfordulnak hibák: kétes értékű következtetések, következtelenségek. Így például abból, hogy Timotheos forrásai között ókeresztény írók is voltak, nem következtethetünk a szerző céljára (hogy ti. etológiai-morális munkát kívánt írni; 12. o.). Hasonlóképp: a *Historia Animalium* szerzője olykor Aristotelés, máskor Pseudo-Aristotelés, ami azért mégsem mindegy. Vagy: Ailianos munkája ugyan lehet „rendszer nélküli kompiláció”, de nem azért, mert szerzője egzotikus állatokról ír, holott nem hagyta el Itália földjét (122. o.). Hasonló a helyzet a rendszerezéssel is: csak a szerző tartja azt alapkérdésnek (pl. 29. o.), a könyv alapján egyre világosabbá válik, hogy a bizánciak inkább etológiai és morális szempontokat vettek figyelembe. S végül — ellentmondva korábbi kijelentéseinek — meg is állapítja, hogy „a bizánciakat általában jobban foglalkoztatta az állatok viselkedése, mint anatómiájuk vagy rendszerezésük” (122. o.). A következtelenség akár (tragi)komikussá is válhat, pl. „A császárok általában jó lovasok voltak: I. Bazileiosz is lovon ült, midőn 886. augusztus 29-én halálos baleset érte.” Vagy: a császári palota padlómozaikján többek között egy párduccal küzdő férfi látható. Az ezt követő mondat: „Az állatok küzdelme igen gyakori téma (...)” (45. o.). Szintén nem szerencsés, hogy a szerző olyan — állítólag már említett — részekre hivatkozik, amelyek valójában még nem fordultak elő, illetőleg többször is felidéz egyes epizódokat, igencsak hasonló megfogalmazásban. A kötet tartalmának végső összedolgozására — úgy tűnik — már nem jutott idő.

A munka tudománypeszerítő jellegéből adódóan célszerű lett volna az egyes szerzők műveinek és a középkori kódexeknek a teljes címét közölni, nem csak a rövidített változatot (a megcélzott olvasók zöme valószínűleg egyes rövidítéseket „feloldhatatlannak” talál). Nem a legszerecsébb megoldás a lapközi jegyzetek használata. A lapalji vagy végjegyzetek alkalmazását a választott műfaj ugyan nem teszi indokolttá, de egy előszóban — a szerzők szándékának bemutatása mellett — ezt a kis „ellentmondást” is el lehetett volna simítani.

Szintén hiányként említendő, hogy számos helyen nincsenek megmagyarázva az ókori eredetű helynevek, illetőleg jóval első előfordulásuk után tisztázódnak (Paiónia, Bistonía, Líbia, Aithiopia stb.). Olykor a görög szavak (pl. khitón, khiméra, monodia) magyar megfelelői vagy körülírásai sem szerepelnek.

Nem következetes a görög (latin) szavak és nevek átírása (Ioannész – Ióannész – Jóannész, Leo – León, Jusztinianosz – Iustinianus, Hérakliosz – Hérakleiosz, Anna Komnéné, Nazianszoszi Szent Gergely – Nazianszi Szent Gergely, paioniai – paióniai, redactio – redakció, kaisareai, diptychon, python, libyai – libüai stb.). Meg kell említeni néhány elírást is: Max Wellmann Wellmanként (12. o.) is előfordul, G. Cuvier Guvier (52. o.) lett, Karsay Orsolya pedig Karsaira (124. o.) „változtatta” a nevét.

Meglepő az egyes fejezetek besorolása a három (főleg a II. és III.) nagyobb egység valamelyikébe. Néha érthetetlen, hogy mi miért kerül egyes fejezetekbe (pl. a II. részben szereplő állatszimbolikának a III. egységbe kellett volna kerülnie), szintén nem világos a fejezetek sorrendjének oka. A fejezetek élén látható képek általában nem kapcsolódnak a szakaszok tartalmához, és forráshelyük több esetben nincs pontosan megadva (pl. „Bronztál, Konstantinápoly”).

Összegzőképpen mégis megállapíthatjuk, hogy a könyv, minden következtelensége és számos — többnyire valószínűleg elírásból származó — tárgyi tévedése ellenére, alapvető céljának megfelelően feltárja a bizánciaknak az állatokról alkotott elképzelését, s fontos zoológiai ismereteket tartalmaz. A művészettörténeti szempontot ugyan kevésbé domborítja ki, de a bizánci irodalom állatokkal foglalkozó fejezeteibe, s a bizánciak gondolkodásmódjába is betekintést ad. A kötetben szereplő szemelvények, s a hozzájuk fűzött magyarázatok tehát nem csupán a természettudományos érdeklődésük számára nyújtanak érdekes olvasmányt.

Kristó Gyula

FEJEZETEK AZ ALFÖLD KÖZÉPKORI TÖRTÉNETÉBŐL

Dél-alföldi évszázadok 20.

Csongrád Megyei Levéltár, Szeged, 2003. 187 o.

„... helytörténeti kutatásunk hátramaradottsága nemcsak gazdaság- és társadalomtörténetünk fejlődésére káros, hanem ólomsúlyal nehezedik politikai történetírásunk fejlődésére is.” E sorokat Mályusz Elemér vetette papírra a Századok 1924. évi folyamában megjelent, *A helytörténeti kutatás feladatai* című dolgozatában. Iménti mondatai ma ugyancsak időszerűek, mert napjaink uniformizálódó világában a kisebb, helyi közönségek mind gyakrabban keresik gyökereiket múltjuk megismerésében és feltárásában, ami által az efféle kutatások értékeremtő, közösségmegtartó erejét különösebben nem kell hangsúlyozni. Fontosak lehetnek e gondolatok azért is, mert úgyszintén Mályusz fentebb idézett tanulmánya nyomán talán nem kockázatos a kijelentés: nem létezik kétféle, ún. „országos” és „helyi” történetírás, csak jó és rossz történetírás. A helyinek, helytörténetinek nevezett, alapos forrásfeltáráson, kritikán és feldolgozáson nyugvó kutatómunka — lett legyen szó akár politikátörténetről, akár egyháztörténetről vagy társadalomtörténetről — elengedhetetlen alapja, forrásbázisa az elemző összefoglalásoknak és monográfiáknak. Az „országos” események mechanikusan kronologikus, a lokális témára sablonszerűen ráöntött máza csekély eredménnyel kecsegtet és biztos állíthatjuk, hogy a célközönség, az érintett régió érdeklődő olvasói sem érzik igazán magukénak. Ráadásul magas szinten művelt, részkérdéseket kimunkáló helyi történetírás nélkül könnyen ingoványos talajra tévedhet a kutatás. Bizonyosan nem szorul magyarázatra, hogy városmonográfiák nélkül a honi várostörténet, egyházi-intézményi archontológiák és forráskiadványok nélkül az egyháztörténet, vagy akár vár- és tisztségviselői adattárak és/vagy feldolgozások nélkül a politikátörténet csak gúzsba kötve, ezért csak korlátozott eredményekre jutva művelhető. Csakhogy ilyesforma, magas színvonalú munkák számukkal sajnos nem kényeztetik az érdeklődőt.

Kristó Gyula egyik legújabb, alább ismertetendő könyvét olvasás közben hamarjában az utóbbi kisebb számú, de annál értékesebb csoportba érdemes sorolnunk. Hamar előre kell bocsátanunk, hogy Kristó könyve nem klasszikus helytörténeti monográfia, hanem válogatott tanulmánygyűjtemény. Korábbi, zömében 1970-től kezdődően az elmúlt harminchárom esztendő során napvilágot látott, az Alföld városaival, az itt elterülő vármegyékkel foglalkozó tanulmányait köti egy csokorba, ezeket egy újabb, a vidék történeti regionalitását elemző tanulmányával egészítve ki. A klasszikus gyűjteményes kötetekhez képest azonban újszerű megoldással is szolgál: szöveletes zárójelek közt, tehát jól elkülöníthetően, a kutatások, illetőleg a szakirodalom legfrissebb eredményei is fel-feltűnnek az egyes tanulmányokban, így téve üdévé a csokrot. Minthogy azonban a dolgozatok nagyobb részét már régtől fogva ismertek lehetnek az érdeklődők előtt, ennél fogva a recenzens kezét is bilincs köti: mindössze erősen vázlatos ismertetésükre szorítkozhat.

A kötet tanulmányai jól megragadhatóan négy csomópont körül csoportosulnak. Ezek sorában az első Szeged városa. A *Város és történelem*, illetve *A helytörténetírás irányai* című munkák a Szeged-monográfia sorozat munkálatai során felgyülemlett módszertani, szerkesztői tapasztalatok sommázatát, illetőleg a megelőző munkák és a végeredmény, a várostörténeti sorozat kapcsolatát foglalja össze. Utóbbi írásában Kristó áttekinti a korábbi helytörténetírás szemléleti irányzatait, bemutatja, hogy ezekből mit vettek át, s mit szabtak feladatuk, a Szeged-monográfia testére. A későbbiekben hasonló feladatra vállalkozók számára is megszívlelendő az a következtetés, mellyel az előzetes — főként középkori — forrásfeltárás, illetőleg sajtószemle készítése folyt.

Ugyanezen szegedi vonatkozású körbe sorolható a *Szeged kialakulása* és *A szegedi hospes-kiváltság kelte* című két írás is. Előbbi a város és szűkebb környékének betelepülését, továbbá várossá szerveződését mutatja be. Részletesen szól a város nevének eltérő eredetmagyarázatairól, az írott forrásokban 1183-tól fogva felmutatható adatmorszákról, valamint a város világi igazgatásban elfoglalt helyéről. Ez utóbbi fejtegetésekből egyértelművé válik, hogy a 11. század első évtizedeiben a város Bács megye határvidékén feküdt, s csak valamikor 1030–1271 között került át, az egyre délebbre „terjeszkedő” Csongrád megyébe.

A város hospes-kiváltságát tárgyaló írásában a szegedi vendégtelepek meglehetősen kései, 1498. évi említésből ismert, IV. Béla által kiadott kiváltságoló oklevelének kelte utánj nyomozás tanúi lehetünk. Kristó leszögezi: minthogy a kérdést perdöntő bizonyossággal megvilágító kútfőink nincsenek, így analógiákat kell segítségül hívni. IV. Béla hospes-kiváltságoló politikájának áttekintése (pl.: a szepesolaszi és zólyomi hospesek 1243. évi megadományozása, 1242: zágrábi vendégeknek

juttatott földbirtok, 1248: nyitravári hospesek kiváltságolása), illetve e politika földrajzi felbukká-
 násai véleménye szerint mintegy „időben alulról keltezik” a szegedi kiváltságolást nagyjából 1242
 utánra, melyet „felülről” egy 1465. évi átírásból ismert 1247. évi, a szegedi hospeseket megadomá-
 nyozó oklevél zár. Így aztán meglehetősen biztonsággal állíthatja, hogy a városi vendégtelepesek királyi
 kiváltságolására hozzávetőlegesen 1244 körül kerülhetett sor, amely dátum szervesen illeszkedik
 az eddig megismert királyi privilegizálási koncepcióba.

A tanulmányok második tematikus csoportját — ezek sorolhatók leginkább a hagyományos
 helytörténet műfajába — hat alföldi település korai történetét bemutató írás alkotja. Az *Anonymus*
 és *Szer* sokat sejtető cím alatt tárgyyszerű elemzésben igazolja Kristó, hogy e konkrét esetben is
 bizonyítható: a Névtelen szeri országgyűlése valójában csak az írói fantázia szüleménye. Ettől
 gyökeresen eltérő, névtani fejtegetéseket tartalmaz a *Nyíregyháza neve és első előfordulása írott*
kütfőhben címet viselő munka. Györffy György korábbi tételét: az egyháza utótagú helységnevek
 alapvetően a tatárjárás előttre mutatnak, számos okleveles adattal veszi kritika alá. Tétélesen
 elemzi a 13. század első és második felében ily utótaggal megjelenő településnevek arányát, a
 falupusztásodás folyamatát és ezek alapján állítja: pusztán névtani, analogikus módon nem hatá-
 rozható meg egy-egy település kialakulásának szűkebb időszaka. Ilyen kérdésben csak a perdöntő,
 egyedi források tanúsága vehető figyelembe. Vizsgálatait ezek szűk körére is kiterjeszti. Ehhez
 felhasználja a Váradi Regestrumban fennmaradt Nyr említéseket, melyekről meggyőzően bizonyítja,
 hogy egytől egyig kizárhatóak, mint Nyíregyháza korai írásos említései. Kristó eredménye: a várost
 először, hiteles forrásunk csak 1326-ban említi.

Négy tanulmány egy-egy alföldi helység korai históriájának ad teret. Ezek a következők:
Tápé, Békéscsaba, Vésztó, Kalocsa. Mindegyikük az első írott források megjelenésétől a török hó-
 doltság tekinti át a kérdéses település históriáját, sőt Kalocsánál a Kubinyi András által kimunkált
 városhierarchiai pontrendszer vonatkozó adatsoraira is rálehetünk.

Harmaidik tematikus egység gyanánt több, az Alföldön elterülő megye létrejöttét tárgyaló
 írásól kell szót ejtenünk. Ezek sorában az első, *Az alföldi megyék kialakulása* címet viselő, Szent
 Istvántól a 14. századig követi nyomon az Alföld területén létrejött megyék sorsát. Hosszasan elemzi
 a területiség elvének a nemzetiségi elvet felülíró folyamatát, szól a korai megyehálózat és az ettől
 elválaszthatatlan egyházszerkezet összefonódásáról. Széles teret szentel vármegye és vár kapcsola-
 tának is. Ehelyütt — engedtessek meg, hogy a recensens szűkebb érdeklődését egy szemvillanásra
 kiengedje a kötelező önkorlátozás palackjából — említhető meg, hogy az ispánsági várakról ejtendő
 szót, dolgozatában többször találkozhatunk Kristónál a „földvár” kifejezéssel (előfordul a Csongrád
 megyét bemutató tanulmányban is: „Ennek a földből való erősségnek a területén épült fel Szeged
 első temploma ...”). E terminus technicusról, elsősorban Bóna István (*Bóna István: Az Árpádok*
 korai várai. Debrecen 1998.² 22–23. Bóna könyvére az általa tett kiegészítések közt maga Kristó
 is hivatkozik) kutatásai nyomán mára már jól tudjuk, hogy helytelen szemlélet eredménye, s talán
 pontosabb helyette fa-föld szerkezetű várakról beszélni. Ugyancsak nehezen kezelhető fogalomnak
 látszik, jóllehet a szakirodalomban széleskörűen elterjedt, a Szent István-i megyék esetében közi-
 gazgatásról írni. Első olvasatra ugyanis e fogalom kissé anakronisztikusan hathat, hiszen alapvetően
 modern és főleg kétirányú kapcsolatot feltételez a hatalom és a helyi népesség között. Jelen sorok
 írója számára — minden bizonnyal vitatható módon — némileg értelmezhetőbbnek tűnik e korra
 vonatkoztatva az igazgatási vagy még inkább az uralmi egység megnevezés (vö. pl. *Engel Pál: Szent*
István birodalma. Budapest 2001. 38–40.)

Két esettanulmány egy-egy megyét dolgoz fel. A *Békés megye* cím alatti munkában a kezde-
 tektől a török hódoltságig tekinthetjük át a megye vázlatos históriáját. Képet kapunk kialakulása
 előtt a vidéken élt népek összetételéről, hatalmi-, „állami” viszonyairól, majd az államalapítást kö-
 vető, Atjony leverése után bekövetkezett eseményekről. A szerző korábbi — az Árpád-kori megye-
 alakulásokat feldolgozó monográfiájában (*Kristó Gyula: A vármegyék kialakulása Magyarországon*.
 Budapest 1988.) kifejtett — álláspontjához hasonlóan továbbra is nyitva hagyta a megye pontos
 kialakulásának kérdéskörét. A kései középkort bemutató részben a megye igazgatási és birtokszerve-
 zetének vázlatos történetével ismerkedhetünk meg, egészen a török berendezkedésig. Hasonló
 szerkezetű összefoglalás a másik dolgozat, mely a *Csongrád megye* címet viseli. Ehelyütt is először
 a földrajzi, népességi viszonyokról értesülhetünk, majd az ún. királyi megye kialakulásának ösz-
 szefoglalása következik, illetőleg ennek átalakulása a nemesi megyeservezetté. E két dolgozat
 újraközlése amiatt bír jelentőséggel, mert az elmúlt esztendőben ismét fel-fellángolni látszik a
 korai megyék kialakulása kapcsán a 20. század első harmadában-felében nyugvópontra jutni látszott
 vita (ezzel összefüggésben legfrissebben a fontosabb irodalmak összefoglalásával l. *Zsoldos Attila:*

Somogy és Visegrád megye korai története, valamint a „várelemek spontán expanziója.” Századok 136. (2002) 679–685. és *Kristó Gyula: Rendszerjelleg a korai középkor kutatásában.* Uo. 686–690.)

A két utolsó — tematikusan már a negyedik csoportba helyezhető — tanulmány, némi szubjektivitást megengedve, talán a legizgalmasabb. Nem csak amiatt, mert a korábbi dolgozatok meg lehetőségen régen ismertek voltak a szakirodalomban, hiszen ez utóbbiak egyike is napvilágot látott már, hanem szemléletmódja miatt. Kristó *A Dél-Alföld történeti helye a középkori Magyarországon* című írásában hitet tesz amellett, hogy nem volna haszontalan kissé eltávolodni a honi történetírásban régtől fogva meggyökeresedett, közjogi hatást mutató ún. igazgatás-központú helytörténetírástól, jóllehet hozzá kell fűznünk, hogy a ránk maradt Mohács előtti források többsége ezt korlátozva engedi meg. Részben külföldi példákra (G. Duby), illetve hazai előzményekre (Engel P.) alapozva sorolja elő azokat az adatokat (pl. útleírásokat, követi jelentéseket), amelyek az Alföld, mint egységes régió léte mellett tanúskodnak. Mindezt a terület földrajzi adottságainak és településhálózatának összevetésével teszi teljesebbé. A kötet egyetlen új, nyomtatásban először megjelenő tanulmánya a *Régiók a középkori Alföldön*. Ebben a szerző bevezetésképpen tisztázza, hogy a középkori Magyarországon nem voltak modern értelemben vett régiók. Így például a Felföld vagy Alföld kifejezések sem középkori eredetűek. Ugyanakkor voltak olyan területek, melyek határozott szervezeti, közjogi vagy más szempontú különállást mutattak, pl. Erdély vagy Szlavónia. Ezeknél — bár a királyi akarat, illetőleg az igazgatási szempontok voltak az előbbrevalók — idővel bizonyos gazdasági regionalitás is kimutatható. Többek közt e gazdasági, pénzügyigazgatási nézőpontok egybevetése (pl. kamarai kerületek szervezete) mellett Kristó arra a következtetésre jut, hogy az Alföldön szintén királyi akaratból létrejött macsósi bántság, illetve temesi ispánság (majd 1478-tól az Alsó Részek főkapitánysága) bizonyos előrehaladást mutatott a tartományválasztás útján (a témakör korábbi érintőleges említéséhez vö. *Kristó Gyula: Tájszemlélet és térszervezés a középkori Magyarországon.* [Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 19.] Szeged 2003. 148., 162. térképek). Véleménye szerint ezt elsősorban katonai okok, az egyre szorítóbb oszmán-török fenyegetés törte meg. Az alföldi régió (és központja: Szeged) kialakulását tovább erősíti azon vizsgálata, miszerint a Kubinyi András által kidolgozott, már idézett városhierarchiai rendszer alkotta központnak nevezhető városok és I. Károly kamarai központjai feltűnően egybeesnek. Bár kétségtelen tény, Kristó felvetése a déli régió(k)ról — köztük az általa feltételezett temesvárival — javarészt elméleti konstrukció eredménye, azonban elvitathatatlan az a jelentősége, hogy a hazai középkori kutatásokban (Kubinyi András utóbb megjelent, alföldi városhálózati-adattárát nem tekintve) oly sokszor elhanyagolt, némelykor „forrásszegénynek” titulált, alföldi területeket is újra bekapcsolta a nem csupán egy-egy településre kiterjedő kutatások vérkeringésébe.

Összegzésképpen elmondható, hogy a külsejében is elegáns és időtálló kötetben logikusan egybeszerkesztett tanulmányokat találhatunk, melyek újraközlése vitathatatlan haszna a kutatásnak. Befejtésül a recenzióknak csak arról kell megemlékeznie, hogy a sajtóhibák száma a megszokottnál talán kicsit magasabb, némelykor oldalanként több is akad. Ez a periférikus tény azonban mit sem von le a kötetben szereplő tanulmányok értékéből. S ha némelyik e dolgozatok közül még további vitára is ösztönzést ad, akkor a fentebb említett *lucrum* már kétszeres.

Horváth Richárd

Benkő Loránd

BESZÉLNEK A MÚLT NEVEI. TANULMÁNYOK AZ ÁRPÁD-KORI TULAJDONNEVEKRŐL

Akadémiai Kiadó, Budapest 2003. 208 l.

Maga Benkő Loránd utal kötete bevezető soraiban arra, hogy írásainak e gyűjteménye „folytatása vagy legalábbis hasonló jellegű párja a Név és történelem címen 1998-ban közzétett tanulmánykötetnek”. Előljáróban le kell szögeznünk, hogy mind a magyar történettudomány, mind a magyar nyelvtudomány hálás lehet a szerzőnek, hogy vállalkozott szanaszét szórta megjelent, de egyazon témakörbe tartozó dolgozatai kötetekbe rendezésére, az Akadémiai Kiadó pedig azok közzétételére. A Név és történelem című kötet 19, a Beszélnek a múlt nevei címet viselő gyűjtemény 18 tanulmányt tartalmaz. Bizonyos tematikai átfedések szükségszerűen vannak a két kötet között, mindkettőben markánsan van jelen Anonymus és a korai székely történelem. Ez nem csodálható,

hiszen az illusztris szerző névtani vizsgálódásainak homlokterében évtizedek óta — természetesen sok más, névtanon túl mutató téma mellett — e két kérdéskör áll. Míg azonban az 1998. évi kötet hangsúlyosan ad helyet Anonymusszal kapcsolatos írásoknak, addig a 2003-ban napvilágot látott összeállításban erőteljesebben van jelen a településtörténet, éppen ezért történészek érdeklődésére is fokozottabban igényt tarthat.

Egy rövid ismertetés nem ad alkalmat arra, hogy tanulmányról tanulmányra haladva tegyük meg észrevételeinket, meg kell elégednünk néhány általános benyomás közreadásával. Ezek sorából talán a legfontosabb az a filológiai akribia, az egykori mesterek magas szintű képzettségén iskolázott szakmai felvérteztség, amelynek legnagyobb dicséretéül az mondható el, hogy képes volt az ötven-hetven évvel ezelőtti igen magas szint meghaladására. Miközben Benkő elismeréssel adózik a nagy elődök (mindenekelőtt Melich János) ragyogó eredményeinek, nem mulasztja el felhívni a figyelmet arra, hogy mekkora szakmai károkat okozott e nemzedék egyes tagjainál a Trianon igazságtalansága ellen a nyelvtudomány eszközeivel megvívandó harc vállalása, illetve hogy ennek kapcsán a magyarság történeti jogaiban való hit, az ötletgazdagság, a szárnyaló képzelet nem egyszer vitt túlzásokhoz, és torkollott tévedésekbe. Az érdemek elismerése mellett kritikával illeti azt az irányzatot is, amely más történeti korszakban a tudományos romantika szemléleti körében vitte tovább a nevek megítélésének, történeti tanulságának ügyét (168–169.). Műve más helyén Benkő e nemzeti romantikusnak minősített felfogást mint „Anonymus meséjét követő irreális kombinálás”-t említi (175.).

Benkő Loránd legnagyobb érdeme az: volt bátorsága és képzettsége ahhoz, hogy határozottan leszámoljon régi és újabb keletű nyelvészeti legendákkal és tévedésekkel, amelyek helyenként azzal találtat kutatásunkba is. Ennek magától értetődő oka volt: a forrásanyag hiánya, illetve gyér volta a névtani anyagot „mint termékenyítő segédtudományi anyagot szinte magától értetődően” (68.) fogadta el és tette alapelvévé, főleg megfogalmazóik tudományos tekin-télye miatt. Ezzel szemben Benkő teljesen új szemlélet alapján — nem fukarkodva a kritika fegy-verével — egy reális, valóság-hű tabló megrajzolására tett eredményes kísérletet. Ennek kapcsán számos olyan alaptételt szögezett le, amit a jövőbeni kutatásoknak első renden kell figyelembe venniük. Ilyennek tekinthető az a megállapítása, hogy „ha magyar neveket vizsgálunk, magyará-zunk, akkor ennek igen szoros, elengedhetetlen magyar nyelvészeti vonzatának kell lennie” (9.). Vagy: „mennyi tévedést, botlást meg lehetett volna, illetve meg lehetne takarítani, ha a nevekhez már maga a nyelvész is nem csupán mint átlagos, szokványos nyelvi anyaghoz közeledne, hanem tekintetbe venné a tulajdonneveknek a nyelvi rendszerben való különleges helyzetét, kialakulási és változási sajátosságaiknak, társadalmi-történeti beágyazottságuknak igen sajátos, a köznevektől jelentékeny vonásokban eltérő voltát” (10.).

Ha valaki a fentiek alapján arra gondolna, hogy Benkő Loránd elvi alapvetésekkel teliszűfolt, teoretikus tanulmánykötetet publikált, alaposan téved. A részletek, az apró megfigyelések, a leg-különbözőbb helyekről összeszedett adatok tömegével találkozhatunk az egyes írásokban, hogy az argumentáció gazdagsága már-már zavarba ejt. Így pl. Anonymusszal kapcsolatban nemcsak annak kimondásáig jut el, hogy geszta megkomponálásában személyes mozzanatok játszottak szerepet (környezete, felettesei, ismerősei törekvései, vágyai, továbbá saját és családja érdekei), hanem arra is rámutat, hogy a névtelen jegyző az ő-zést saját nyelvjárásaként használta, ebből pedig az következik, hogy „területi nyelvi hovatartozását a korabeli magyar nyelvterületnek főként nyugati és/vagy déli részeihez köthetnénk” (159.). Nagyon megszívlelendő tanácsot ad a jövőbeni kutatóinak Benkő akkor, amikor arra figyelmeztet: „Az úri nemzetségek történetéhez, főként tudati és jelölési megalapozásuk kérdéséhez sok fontos, nemegyszer meglepő adalékot nyújthatna, ha valaki venné a fáradságot, hogy a téma elméleti közelítései mellett konkrétan, filológiai utánjárással végigvizsgálná az azokra a nemzetségekre és ezeket takaró személynevekre vonatkozó forrásanyagot, amelyek Anonymus gesztájában megjelennek” (63.).

A recenziens, miközben nagy elismeréssel adózik a tudományos teljesítménynek, amit Benkő könyve felmutat, néhány ponton fenntartásait, aggályait kénytelen hangoztatni. Nem tekinthető evidenciának, hogy a különféle székely csoportoknak már a mai Székelyföldre telepítésük előtt magyar lett volna az anyanyelvük. A nyelvészet lehetőségeinek túlbecsülését jelenti annak kategorikus leszögezése, hogy arra a kérdésre: „laktak-e és kik laktak a két szék [Maros- és Udvarhelyszék] területén, természetesen egyedül a földrajzi nevek adnak feleletet” (109.). Az ott lakás tényét illetően döntő súllyal esik latba a régészet. Vitathatónak vélem a szerző azon állítását, hogy -i képzős nevek a 12. század elején túl már nem keletkeztek, ennél fogva ezek korhatároló értékét sem vonnám meg ilyen szűk időközben. Nem látom igazolva azon feltevés indokoltságát, hogy Anonymus 1215 táján vagy még azt követően készítette el munkáját, kivált nem alkalmasak erre

azok a fejtegetések, amelyek a névtelen jegyző és az ittebei bencés monostor kapcsolatait taglalják. Bár szellemesnek tartom, de fenntartással fogadom, hogy Anonymus a *ciuiles* közzszóval Polgár települést jelölte; az, hogy „produkált a Mester fantáziája ennél sokkal komplikáltabb asszociációkat is” (191.), aligha elégséges magyarázat.

Benkő Loránd 2003-ban megjelent gyűjteményes kötete (és annak 1998. évi párja) egyszerre értékes gyarapodása a magyar nyelv- és történettudományoknak. A benne foglalt tanulmányok a nyelvtudományból kiszakadt (leágazott), valamint az igen erős szálakkal a történettudományhoz kapcsolódó névtan (névtudomány) klasszikus alkotásai. Mindenkinnek, akit érdekel a névtan, Benkő e kötetain kellene megtanulnia e szép jövő előtt álló, sokra hivatott tudományág elméleti és gyakorlati kérdéseit. S hogy az olvasónak emellett nyelvészeti látóköre tágulna, történeti ismeretei gazdagodnának, csak hasznára válna. A történeti névtan kettős megalapozottságára ugyanis Benkő tanulmánykötetei hosszú időre érvényes és maradandó példát nyújtanak.

† Kristó Gyula

Marie-Madeleine de Cevins

AZ EGYHÁZ A KÉSŐ-KÖZÉPKORI MAGYAR VÁROSOKBAN

Szent István Társulat, Budapest, 2003. 257 o.

Az elmúlt esztendő decemberében látott napvilágot az alább ismertetésre kerülő munka, amely a szerző a Sorbonne Egyetemen megvédett doktori értekezésének (*L' Eglise dans les villes hongroises aux XIVe XVe siècles*. Paris 1995.) rövidített és átdolgozott változata (franciául is megjelent: *L' Eglise dans les villes hongroises a la fin du Moyen Age vers. 1320–1490*. METEM, Szeged-Budapest–Paris 2003.). Marie-Madeleine de Cevins neve bizonyára nem ismeretlen a magyar egyháztörténészek körében, hisz e monográfiáját megelőzően is jelentek meg publikációi Magyarországon (pl. A világi papság és a koldulórendi szerzetesek kapcsolatai a magyar városokban a késő-középkorban: Sopron példája. Soproni Szemle 1998:3. 196–208., A Szegények és a betegek gondozása a középkor végi magyar városokban. Korall 11–12., 2003. 47–74.). Túlzás nélkül állítható, hogy e könyvével olyan kiváló munkák sorát gyarapította, mint pl. Pásztor Lajos: A magyarság vallásos élete a Jagellók korában (Bp., 1940 [reprint: 2000.]), Házi Jenő: Sopron középkori egyháztörténete (Sopron, 1939.), Mályusz Elemér: Egyházi társadalom a középkori Magyarországon (Bp., 1971.), vagy Csukovits Enikő, szintén 2003-ban megjelent, Középkori magyar zarándokok c. könyve stb.

A vizsgálatot az 1320–1490 közötti intervallumra terjesztette ki Cevins, és 25 várost (referencia-városok: Bártfa, Beszterce, Besztercebánya, Brassó, Buda, Debrecen, Eger, Esztergom, Győr, Gyula, Kassa, Kolozsvár, Körmöcbánya, Lőcse, Nagyszeben, Nagyszombat, Pécs, Pest, Pozsony, Selmecbánya, Sopron, Szeged, Újlak, Várad, Zágráb) vett analízis alá. A kiválasztás során a rendelkezésre álló forrásanyag és szakirodalmi feldolgozások nyújtotta lehetőségeken túlmenően elsősorban azt tartotta szem előtt, hogy az említett települések az ország összes városát reprezentálják, azaz: „a magyar városok egészének jellegzetességeit tükrözik, a városok egy sajátos csoportját (nagy kereskedővárosok, bányásztelepülések, püspöki városok, félig falusi jellegű települések), ill. a királyság egy jellegzetes régióját alkotják.”

A három részből álló könyv bevezetésében a munka során felhasznált forrásokat ismerteti röviden a szerző, amelyek nagy részét a pápai kancellárián kiállított iratok képezik: *supplicatiok*, rezervációs bullák, az 1320-as és az 1330-as évek tizedjegyzékei, az *annatákról* készített jegyzékek. Üdvözlendő, hogy Cevins — az interdiszciplinaritást szem előtt tartva — az archeológia és az ikonográfia eredményeit is felhasználta dolgozatában.

Az első fejezet a városi plébániaszervezetet tárgyalja. A vizsgált városokban a jelzett időszak során átlagosan 2–3 plébánia működött, amelyeknek átlagosan 3000–4000 hívő pasztorációját kellett ellátniuk. Ezzel szemben Nyugat-Európában, valamint Cseh- és Lengyelországban ennél kedvezőbb volt a helyzet, hisz ott átlagosan 10–15 plébánia működött a városokban és kb. 1000 hívő tartozott egy-egy parókiához. A differencia fő okait Cevins a következőkben látja: a magyar városok fejlődési üteme 1320–1490 között lassult, valamint a koldulórendi kolostorok jelenléte is visszafogta a plébániahálózat bővülését. A plébániák alacsony számának ellenpólusát jelentette, hogy a települések frekvenciájában (főter, piacok, városkapuk) helyezkedtek el. A plébániákon a vizsgált időszak

kezdetén kb. 15, míg a végén 20–25 pap gondoskodott a hívek lelki gondozásáról. A 15. századtól a prédikátorok működése állandósult, valamint az oltárigazgatók száma növekedett.

A második fejezetben a városokban működő koldulórendek kerülnek bemutatásra. A vizsgált időszakban a referencia-városokban átlagosan 1–2 kolostort működtettek az említett rendek, amely kb. megfelel a francia városokban működők számának. Magyarországon az egy kolostorra jutó hívek száma nem haladta meg a 3000 főt, amely kedvezőbb volt pl. a francia helyzethöz. A koldulórendek és a városfejlődés kapcsolatát, amelyet már Fügedi Erik kimutatott, Cevins munkája is igazolta. A püspöki városokban sok kolostoruk működött, mivel a 13. században érkeztek, amikor a városok virágkorukat élték, valamint általában a püspökök is támogatták működésüket. A kolostorok általában, ahogy nyugaton is, a város peremén, távol más egyházi intézményektől és általában a forgalmasabb helyeken épültek fel. Az egyes kolostorokban átlagosan 15 szerzetes élhetett. A legnépesebbek a ferences rendházak voltak, majd a domonkosok és az ágostonosok kolostorai következtek, ami arányaiban megfelelt a nyugati gyakorlatnak.

A következő egység a karitatív intézményeket veszi sorra. A magyar kórházi hálózat kialakulása minimum másfél évszázaddal elmaradt a nyugat-európai mögött, viszont megelőzte a lengyel városi ispotályok létrejöttét. A szóban forgó városokban átlagosan kevesebb, mint 2 kórház működött a 15. század végén, ezzel szemben pl. Franciaországban ezen intézmények száma 10–15 volt a városok többségében. A magyar ispotályok mind méretükben, mind pedig a rájuk eső lélekszámban jelentősen alatta maradtak a nyugat-európai intézményeknek. Az ispotályok általában a városfalakon kívül helyezkedtek el, különösen érvényes ez a *leprosorium*okra, valamint a lovag- és ispotályos rendek intézményeire. A 14. században a 25 város ismert kórházainak fele szerzetesrendek kezében volt, és háttérbe szorulásuk csak a 15. században következett be. A középkor végén a világi papság kórházai, karitatív intézményei kerültek többségbe, mely háttérben a szerzetesrendi intézmények hanyatlása mellett jelentős szerepet játszott a laikus alapítványok hiátusa. A leprakórházak az egyéb karitatív intézmények kb. 1/10-t alkották, létrejöttük 1420–1490 közé helyezhető. Az ispotályok személyezte általában 6 (világi papság) és 10 (szerzetesrendi intézmény) fő lehetett.

Az első rész utolsó fejezetének címe: „Egyéb egyházi intézmények a városokban”. Elsőként a püspök és segítői városukhoz fűződő kapcsolatát mutatja be a szerző. Magyarországon a püspökök többnyire távol tartózkodtak székvárosuktól, így segítőik (ritkán a *coadiutor*, *vicarius*, *officialis*) nagyobb hatást gyakoroltak a városra.

Az elemzés alá vett városokban működő székeskáptalanok 30–40 stallummal rendelkeztek, így az országban ezek voltak a legnépesebbek. Cevins szerint ezek összevetve a nyugat-európai intézményekkel, átlagos méretűek voltak, „közel álltak az itáliai vagy dél-franciaországiakhoz, ugyanakkor sokkal kisebbek voltak a német, angol, vagy észak-franciaországi székeskáptalanoknál”. Ezen összevetésnél véleményem szerint kissé árnyaltabban kellett volna fogalmazni, hisz az angol (világi) székeskáptalanok közül csak a három legnagyobb (Lincoln, Salisbury, Wells) rendelkezett 50-nél több stallummal, míg Chichesterben, Lichfieldben, Londonban és Yorkban 30, vagy azt némileg meghaladó, Exeterben és Herefordban pedig ennél kevesebb (24, ill. 28) javadalom volt. Ami a kb. 50 német székeskáptalan létszámát illeti a következő testületekben működött 40-nél több javadalmas a vizsgált korszakban: Lüttich (60), Würzburg (54), Halberstadt (52), Mainz (42), Münster (41); a nagyobb magyar káptalanokkal kb. megegyező számú kanonok élt Augsburgban (40), Trierben (40), Lübeckben (39–40), Kölnben (39, azonban a 13. században még 72!), Bambergben (34), Speyerben (35); olyan jelentős egyházi központokban, mint pl. Passau, Regensburg és Salzburg csak 24–25 kanonoki stallum állt rendelkezésre.

A kanonokok a 13. századtól kezdve helyetteseket (prebendáriusok, karpapok) kezdtek alkalmazni, azonban az adatokból úgy tűnik, hogy — a nyugat-európai gyakorlattól eltérően — kevesebben voltak a kanonokoknál. A püspöki alapítású társaskáptalanok, melyek prépostja egyben a székeskáptalan tagja volt, létszáma jelentősen alatta maradt a székeskáptalanokénak.

A kanonokok a *vita communis* megszűnését követően saját házakba, házrészekbe költöztek. Győr kivételével a kanonokok kúriái általában egy utcában álltak.

A magyar városokban a monasztikus-, lovag- és ispotályos rendek kevés rendházzal rendelkeztek, ellentétben a nyugati praxissal. A szerző kiemelte a korszakban a pálosok dinamizmusát, azonban a szerzetesrend, amint nevéből is kitűnik (*Ordo Fratrum S. Pauli Primi Eremitae*), állításával ellentétben nem tartozott a monasztikus rendek közé.

Jóllehet az apácázárdák a vizsgált városokban kimutathatóak, azonban a város életére gyakorolt hatásuk elenyésző volt.

A második rész első fejezete az egyházak vagyonát veszi górcső alá. A magyar püspökök vagyonának döntő hányadát, akárcsak nyugat-európai társaikét, a földbirtok alkotta. Ezekon kívül bevételeik származtak a vámokból, malombérletekből és az egyházi jövedelmekből (pl. a tizedből). A kereskedelembe nem kapcsolódtak be, mint pl. itáliai „kollégáik”. A székeskáptalanok vagyona is főként a birtokok jövedelméből állt, de szintén jelentős bevételekre tettek szert a különböző vámokból, bérletekből és az egyházi jövedelmekből. A káptalan és a püspök közösen birtokolták a székvárost. A káptalan tulajdonát képezték továbbá a városi ingatlanok (kanonoki házak) is. A társaskáptalanok vagyona is hasonló elemekből állt.

A plébániák anyagi javakkal szerényebben voltak ellátva, mint a káptalanok. Ezek általában a városon belül helyezkedtek el, és a plébános házán kívül általában bérházakból, valamint a várost övező dombok szőleiből álltak. Az egyházi jövedelmek közül a tized a városi plébániák esetében csekély összeget jelentett (20–25 Ft). A stóladíjból származó jövedelmek, valamint a végrendeletekből és hagyatékokból származó bevételek jelentősebbek voltak.

A székesegyházakban, plébániákon alapított oltárokat is gazdagon dotálták, nem egy esetben házakat, malmokat rendeltek hozzájuk.

A szerzetesrendek kezelésében lévő ispotályok gazdag földbirtokokkal rendelkeztek, míg a világi ispotályok elsősorban adományokból (ingatlan, pénz stb.) a városok támogatásaiból biztosították működésüket.

A koldulórendi kolostorok is rendelkeztek földbirtokokkal, ám ennek jelentősége a 15. század második felében, elmszőr az obszerváns ferenceseknél, visszaszorult. Ettől kezdve az adományozók inkább pénzt és természetbeni ellátást hagytak a rendházakra.

A hatodik fejezet a városokban élő egyháziak társadalmi helyzetét tárgyalja a már klasszikusnak számító mályuszi tipológia alapján. A legfelső rétegbe tartoztak a püspökök, valamint ide sorolandók a vikáriusok, főesperesek, a káptalanok *dignitariusai* (és nem tisztségviselői!), valamint a kollegiális egyházak prépostjai.

A püspökök a vizsgált korszakban általában az arisztokrácia sorából kerültek ki. Sokan közülük külföldi egyetemeket látogattak, így „az ország intellektuális elitjéhez számítottak”. Általában az uralkodó szolgálatában voltak, így keveset időztek egyházmegyéjükben. Nyugati társaikhoz hasonlóan nagyobb gondot fordítottak a reprezentációra (fogadások, építkezések), mint a hívek lelki gondozására.

A káptalanok méltóságviselői közt is többségben találjuk a nemesi származásúakat, jóllehet a polgárság jelenléte sem elhanyagolható. Bevételeik kényelmes életmódot biztosítottak számukra. Egyesek — elsősorban a nagyprépostoknál figyelhető meg — a királyi udvarban teljesítettek szolgálatot, így csak ritkán tartózkodtak székhelyükön. Többen közülük több javadalmat tartottak egyszerre kezükben.

A középső réteget a székeskáptalanok mesterkanonokjai, a társaskáptalanok tagjai, az ispotályigazgatók és a plébánosok alkották.

A székesegyházi kanonokok általában polgár- és nemesi családok leszármazottjai voltak, az arisztokraták és a jobbágyok száma jóval kevesebb volt, továbbá külföldiek is rendelkeztek stallumokkal. Bevételeik (70–80 Ft a 15. század végén) „egy átlagos méretű uradalmi nemesi birtokosainak” jövedelmével volt azonos. A kanonokok közül többen folytattak egyetemi tanulmányokat, ám számuk messze alulmarad a német, francia, angol káptalanok esetében tapasztaltaktól.

A szórványos adatok arra engednek következtetni, hogy a plébánosok — a nyugat-európai városok gyakorlatához hasonlóan — a városi patriciusfamiálékól kerültek ki. Kevesen folytattak közülük egyetemi tanulmányokat, többségük a székesegyházi, városi iskolában megszerezhető műveltséggel rendelkezett. Bevételeik általában magasabbak voltak a kanonoki stallumok nyújtotta jövedelemnél, ám egyszersmind nagyobb anyagi terhet jelentett pl. a káplánok fizetése által.

A városok alsópapságát a kanonokok helyettesei, a szerényebben dotált plébánosok, a plébániák, ill. ispotályok káplánjai, valamint az oltár- és kápolnaigazgatók alkották. Az alsópapság és a középréteg határán helyezkedtek el a plébániákon és az ispotályokban működő prédikátorok.

A városokban működő szerzetesrendek sokkal homogénebb egységet alkottak, mint imént ismertetett világi papság.

A harmadik rész két fejezete a laikusok (hívek) vallásosságával foglalkozik. A céhes alapon szerveződött *confraternitasok* száma a vizsgált településeken átlagosan 2–3 volt (kivéve Sopront: 8–10). Ez jóval alacsonyabb arányt mutat, mint a nyugat-európai városokban tapasztalható. Fejlődésük a városok 15. század végi hanyatlásával hozható összefüggésbe. A testvérületek taglétszáma elmaradt a nyugat-európaiakétól, 50–100 főre tehető. E társulatokat évente választott (vagy koop-

tációval betöltött) személy, vagy néhány fős testület irányította. Vagyonuk általában földekből, szőlőkből, rétekből, halastavakból, városi ingatlanokból állt, melyeket a hagyatékokból, adományokból, továbbá a belső bevételekből (belépési, ill. tagdíj, büntetés) nyertek. Kiadásaik nagy részét az oltár(ok) fenntartása (díszítés, gyertya, javadalmas) és a szentmisék bemutatása (plébános, káplán, orgonista stb. fizetése) jelentették. Cevins megállapítása szerint a közhiedelemmel szemben „az ájtatos társulatok kevés körmenetet szerveztek a középkorban”.

A városi papság és a laikusok közt néhány esettől eltekintve nem voltak éles konfliktusok az anyagiak tekintetében. Az egyházi személyek általános tiszteletnek örvendtek a polgárok körében, amelyet bizonyít, hogy több esetben a plébánost kérték fel vitás ügyeik eldöntésére.

Az egyházak titulusait a sokféleség jellemzi. Leggyakoribbak a Szűz Mária és az Oltáriszentség titulusok, majd nagy lemaradással következnek az Árpád-ház szentjei (mindenekelőtt: Szt. István, Szt. László és Szt. Erzsébet). Kiemelendők még a Szt. Miklós, Szt. Mihály patrocíniumok.

A városiakok vallási szokásaiból Cevins az egyház javára tett adományokat, *peregrinatio*kat és az oratóriumok alapítását emelte ki.

A eretnekségek közül a vizsgált városokban a valdens és a huszita tanok jelentek meg. A magyar városokban e korszakban még nem mutatható ki a *devotio moderna* jelenléte.

Az összefoglalást követő Függelékben táblázatok teszik szemléletessé a szöveg főbb adatait. A szemléltetést szolgálják a városokat jelölő térkép, valamint a településekről közölt alaprajzok. A munkában való könnyű tájékozódást segíti a személy-, tárgy- és helynévmutató.

Két formai hiányosságra hívnám fel a figyelmet. Az első, hogy az impresszumban nem tüntették fel a magyar fordítás készítőjét, így csak az előszóból derül fény a fordító, Kiss Gergely, személyére. A másik hiányosságot a névirásban tapasztaltam, ugyanis a jegyzetekbe a magyar szerzők nevei annak ellenére rossz alakban kerültek (pl. Malyusz, Timar, Mezo), hogy az irodalomjegyzék a helyes névalakokat tartalmazza.

A néhány kritikai észrevétel természetesen nem von le az egyháztörténet-írásunkat gazdagító munka értékéből.

Fedeles Tamás

Katona István

A KALOCSAI ÉRSEKI EGYHÁZ TÖRTÉNETE I-II.

Fordította Takács József. A fordítást szakmailag ellenőrizte és sajtó alá rendezte, a kiegészítő jegyzeteket írta Thoroczky Gábor (I.) és Tóth Gergely (II.) Az előszót írta Thoroczky Gábor. Szerkesztette Romsics Imre és Thoroczky Gábor. A hely- és személynévmutatót összeállította Romsics Imréné.

Kalocsai Múzeumbarátok Köre, Kalocsa, 2001–2003. 303 o. + XVI t., 376 o. + XVI t. + 2 térkép.

A hazai történettudomány részterületei közül a rendszerváltás egyik legnagyobb nyertese kétségkívül az egyháztörténelem lett. Ez a diszciplína a nyugat-európai történetírásban a 18. század óta szilárdan tartja megbecsült helyét, és az elmúlt évszázadban a szakma egyetemes fejlődésének részesévé válva, a gazdaság-, társadalom- és kultúrtörténet új irányzatainak felhasználásával bizonyos korszakok vizsgálatában kifejezetten preferált helyzetbe került. A magyar történetírás adósságai tehát nem csekélyek ezen a területen. Ezek pótlásához a forrásfeltáráson alapuló és széles nemzetközi kitekintéssel készült feldolgozások mellett kétségtelenül szükség van a magas színvonalú forráskiadásokra is. Ez utóbbiak esetében természetesen elsősorban levéltári dokumentumok közzétételére gondolunk, de nem kerülhető meg a tudományterület szakmai alapjainak lerakásában fontos szerepet játszó történeti munkák kiadása sem. Ennek a munkának a szükségességét senki sem vitatja, elég legyen itt csupán a világi történetírás területéről a Bibliotheca Historica sorozat köteteire, Bél Mátyas Notitiájának számos részletfordítására, vagy éppen a több tucatnyi történeti témájú reprint kiadványra utalni.

Ebben a tekintetben (is) nem egy európai, sőt szomszéd ország jóval előttünk jár. Itt csak a Horvát Történeti Intézet által publikált sorozatra hívom fel a figyelmet, amelyben többek között Giovanni Lucio, Pavao Ritter-Vitezović, Kercselics Ádám Boldizsár vagy Rátkay György művei láttak napvilágot latinul és horvát fordításban. Ezeknek a kiadványoknak a történettudomány számára nemcsak, sőt sokszor nem is elsősorban adataik miatt van jelentőségük, hiszen azok nem

egyszer pontatlanok, elavultak, ellenőrzésre szorulnak. Historiográfiai szempontból viszont ezek a művek valóban forrásértékűek és ezért megkerülhetetlenek. Egy történeti részdiszciplína mai kutatója ugyanis nem nyúlhat hitelesen szakterülete problémás kérdéseire, ha nem ismeri az általa vizsgált kérdés historiográfiai kontextusát. A félévszázados szünet miatt az egyháztörténelemre mindez fokozottan érvényes.

Az itt ismertetett munka ebből a szempontból is igen öröndetes és úttörő teljesítmény. Katona István egyházmegye-történetének sajtó alá rendezői ugyanis elsőként vállalkoztak egy, a tudományos történetírás kialakulásának idején keletkezett egyháztörténeti munka kiadására. Így nemcsak a forrásközlés általános nehézségeivel kellett megküzdeniük, hanem ki kellett alakítaniuk egy olyan módszertani rendszert is, amely ezt a munkát (a jövőbeni kiadások számára példamutató módon) éppen a fentebb említett historiográfiai szempontból kontextualizálja.

A választás, még ha külső körülmények miatt is, szerencsés módon esett éppen Katona művére. Katona István (1732–1811) a jezsuita historikusok harmadik generációjának Pray György mellett a legjelentősebb személyisége volt. Jezuista szerzetes és gimnáziumi tanár, majd a nagyszombati egyetemen az egyházi ékesszólásban, később a történelem professzora lett, tisztét a rend feloszlatása után is megőrizte. 1784-ben bekövetkezett nyugdíjazása után Esztergomban, majd 1790-től Kalocsán élt, ahol a főegyházmegye papjaként a szemináriumban tanított és az érseki könyvtár igazgatói tisztét is ellátta. Több tanítási segédletnek minősíthető kompilatív munka mellett megalkotta a magyar történelem monumentális szintézisét. A negyvenkét kötetes *Historia critica regum Hungariae* az államalapítástól 1810-ig kronologikus rendben haladó, forrásközléssel vegyes feldolgozása Magyarország történetének.

Életének utolsó nagy vállalkozása a kalocsai érsekség története, amelyet főpásztor, Kollonich László ösztönzésére írt és jelentetett meg két kötetben 1800-ban. Ha Katona művét elhagyzzuk korának egyházmegye-történeti irodalmában, biztos megállapíthatjuk: a kiadók választása igen szerencsésnek tekinthető. Az esztergomi, egri, váci, váradi, veszprémi, erdélyi és csanádi egyházmegyék nagyjából hasonló terjedelmű históriáinál ugyanis Katona műve minden szempontból magasabb színvonalú alkotás. Egyedül Koller József pécsi püspökség-története helyezhető Katona műve elé, viszont ennek a hétközpontos monumentális munkának a magyar fordítása igencsak költséges és időigényes vállalkozás lett volna.

Katona könyvének magyar fordítása nemcsak a korabeli egyháztörténet-írásban elfoglalt helye, hanem a főegyházmegye historiográfiája szempontjából is indokolt. Bármilyen meglepő: Esztergom után rangban a második magyarországi egyházmegye történetének Katona óta nem látott napvilágot eredeti forrásfeltáráson alapuló összefoglaló története. Az érsekség intézményeiről és bizonyos történeti korszakairól (elsősorban a középkorról) megjelent magas színvonalú rész tanulmányok és kötetek nem pótolják az elmaradt 19–20. századi monográfiát, amellyel más, szerencsésebb egyházmegyék rendelkeznek.

A jelen publikáció alapjául szolgáló magyar fordítást a Kalocsai Városi Tanács megbízásából az 1960-as években egy kalocsai latin tanár és irodalomtörténész, Takács József készítette. Kéziratát a kalocsai Viski Károly Múzeumban őrizték, kiadásának terve az 1990-es évek végén merült fel Romsics Imre múzeumigazgató részéről. Ehhez talált alapos és a téma iránt elkötelezett segítő társat Thoroczkay Gábor, az Eötvös Loránd Tudományegyetem tanársegédének személyében, míg a második kötet sajtó alá rendezését a Thoroczkay által kialakított szempontok szerint Tóth Gergely PhD-hallgató, az Országos Széchényi Könyvtár munkatársa végezte.

Katona életét és munkásságát, a kalocsa-bácsi érsekség historiográfiáját, a mű kiadásának történetét és szempontjait, valamint az érsekség történetének máig legvitatottabb kérdését: az alapítás és a bácsi székhely kialakulásának problémáját Thoroczkay Gábor harminc oldalas előszavából ismerhetjük meg. A teljes vonatkozó irodalmat mozgósító írás jóval többet nyújt, mint a hasonló kiadványok bevezetői általában. A tanulmányból nemcsak a 18. századi hazai tudományos történetírás egyik kulcsfigurájának életművét ismerhetjük meg, hanem mindenre kiterjedő historiográfiai áttekintést nyerhetünk az érsekség történeti szakirodalmáról. Az ilyen jellegű összefoglalásoknak más egyházmegyék történetét illetően is igen nagy hasznát vehetné a kutatás. Hasonlóképpen önálló tanulmányként is maradandó az érsekség korai történetét tárgyaló fejezet. Ebben a szerző a korábbi ellentétes vélemények ütköztetése után a püspökség alapítását 1002 körülre teszi, az első érsek személyét As(è)rik-Anasztázban jelöli meg, a püspökség érsekséggé való emelését pedig valamivel 1010 előttre datálja. A bácsi székhely kialakulásának kérdésében Kristó Gyula álláspontjához csatlakozva az 1080-as évek második felét tartja a legvalószínűbb időpontnak.

A sajtó alá rendezők munkájának legnehezebb részét a fordítás ellenőrzésének minuciózus és hálátlan munkája mellett kétségtelenül a közzététel, pontosabban a jegyzetapparátus formájának és tartalmának elvi kialakítása és következetes alkalmazása jelentette. Katona ugyanis ebben a művében is a *Historia critica* kötetekben alkalmazott, és már saját korában is meglehetősen elavultnak tekinthető módszert használta, vagyis az általa felhasznált források zömét eredeti szövegében közzétette, tartalmukat az összekötő szövegekben csak kisebb mértékben elemezte. Az első kötetben találjuk a főegyházmegye földrajzi leírását (9–16), a magyar államalapítás előtt itt élt népek (jazigok, hunok, gepidák, avarok, bolgárok és magyarok) bemutatását (17–39), az egykori egyházi intézmények (40–52) és a korabeli plébániák ismertetését (52–77). Ezt követi a korszak egyháztörténet-írói elvei alapján az egyházmegye történetének értelmezett érsek-életrajzok sorozata: az I. kötetben a mohácsi vészben elesett Tomori Pál (78–296), majd a II. kötetben 1527-től egészen Kollonich Lászlóig (7–252). Katona munkájának végén közli az érsekség 18. századi kanonokjainak és papjainak életrajzi adattárát (253–305). Míg a munka középkori része több tekintetben meghaladott forrásközléseket és megállapításokat tartalmaz, a török kori fejezetek pedig az érsek távolléte miatt igazából nem kapcsolódnak magának az egyházmegyének a történetéhez, addig a 18. századi életrajzok az egyházmegye újjászervezéséről és működéséről máig komoly forrásértékkel bírnak.

A munka magyar fordítása csak akkor töltheti be hivatását, ha a kiadók elhelyezik azt az érsekség történetírásának egészében, tehát a kétszáz esztendővel ezelőtt megjelent történeti munkát saját historiográfiai kontextusában olvashatjuk. A két sajtó alá rendező ezt a feladatot példamutató tárgyilapossággal és módszertani következetességgel oldotta meg. A Katona által közzétett forrásokat minden lehetséges esetben azonosították, és közlik az újabb kiadások bibliográfiai adatait. A szerző valamennyi állítását szembesítették az elmúlt két évszázad kutatásainak eredményeivel, az egyes érsek-életrajzok végén pedig lábjegyzetben hozzák a főpap rövid modern életrajzát is. Az így létrejött több mint két és félezer jegyzet gyakorlatilag az érsekség Katona által megírt történetének mai értelmezése, és így egyfajta párhuzamos érsekség-történetként értelmezhető. Ezzel a hatalmas munkával a két sajtó alá rendező szinte társszerzővé lépett elő, és remélhetőleg követendő példát mutatnak a jövőben megjelenő hasonló vállalkozások számára. A két kötet tehát nemcsak fordítás, hanem immár az eredeti helyett használható (használandó!) kritikai kiadás.

A kötet használatát az idézett művek rövidítéseinek jegyzéke (I. 297–303. II. 311–317.), a mintaszerűen összeállított hely- és névmutató (II. 321–369), végül egy angol és egy horvát nyelvű összefoglaló (371–376) könnyíti meg. Külön ki kell emelni a második kötet függelékeként napvilágot látott két térképet. Az egyik a kalocsai érsekségnek K. Pávai Sámuel által tervezett és Karacs Ferenc által rézbe metszett 1801. évi mappájának igen jó minőségű hasonmása; a másik pedig a kalocsa-bácsi érsekség középkori állapotát bemutató térkép, amelyet Thoroczky Gábor tervezett és Nagy Béla rajzolt. Ez utóbbi a magyar egyháztörténeti földrajz alig túlbecsülhető nyeresége, hiszen Ortvy Tivadar klasszikus munkája óta hasonló munkák alig készültek. A térkép a vonatkozó szakirodalom és Engel Pálnak a középkori Magyarország településeit tartalmazó CD-romja alapján ábrázolja az érsekség középkori határait, egyházigazgatási beosztását, szerzetesi intézményeit és településeit.

Összességében elmondhatjuk, hogy ez a majd hétszáz oldalas munka a hozzátartozó térképekkel és illusztrációkkal nemcsak egyháztörténet-írásunk nagy nyeresége, hanem fontos eredmény az Alföld közép- és kora újkori történetének kutatásában is. Köszönet érte mindazoknak, akik ezt az alapvető könyvet fáradságot és időt nem sajnálva a magyar történettudomány és az érdeklődő szélesebb olvasóközönség számára hozzáférhetővé tették.

Molnár Antal

<p>KRISTÓ GYULA (1939—2004)</p>
--

2004. január 24-én súlyos betegség következtében életének 65. évében elhunyt Kristó Gyula egyetemi tanár, történész akadémikus.

Kristó Gyula 1939. július 11-én Orosházán született. Sem külön gyerekszoba, sem nevelőnő, sem több nyelven beszélő szülő, sem könyvtár nem volt a falu végén lakó munkáscsaládban. Élete során gyakran mondogatta: „Mélyről jöttem, első generációs értelmiségi vagyok.” Az orosházi Táncsics Mihály Gimnázium emi-nens tanulójaként nyert felvételt 1957-ben a szegedi Bölcsészkarra, ahol 1962-ben magyar-történelem, 1969-ben pedig latin szakos tanári diplomát szerzett. Ebben az időszakban a szegedi történeiszképzés rendkívül szerény színvonalú volt. Szegeden a dogmatizmus 1956-ot legalább egy évtizeddel túlélte. Az egyetem az osztályharc egyik legfőbb színterének számított, az oktatásban a történelem a politikát és az ideológiát szolgálta. A tanulmányi kötelezettségek kiváló teljesítése során felfigyeltek Kristó Gyulára, munkáskáder fiaként kiemelték, és a középkor felé irányították. 1959-től kezdve egy életre eljegyezte magát a középkori magyar históriával.

1962 nyarától 2004 január végéig, csaknem 42 éven át a szegedi Tudományegyetem Bölcsészkarán dolgozott. Végig járta a teljes oktatói ranglétrát. 1978-ban nevezték ki egyetemi tanárrá. Hűséges volt az egyetemhez, első és egyetlen munkahelyéhez. Pedig nem egyszer itt súlyos sérelmek is érték. Közel két évtizedig tartalékpályára kényszerítették: segédtudományi foglalkozásokat és történeti szemináriumokat vezethetett csak, időnként megengedték neki, hogy speci-álkollégiumokat tartson, de történeti főkollégiumokat nem bíztak rá 1981-ig, noha már nagydoktor és professzor volt. Eközben minden tudományos fokozat nélküli oktatók tanították a magyar középkort Szegeden! Szépen gyarapodó írásai végül is kiemelték őt a szegedi karanténból, ebben nagyhírű pesti professzorok: Elekes Lajos és Mályusz Elemér támogatása is jelentősen segítette őt. Mindenekelőtt azonban saját munkássága eredményezte azt, hogy az 1970-es években a szakma élvonalába került. 1968-ban a kandidátusi, 1977-ben a történettudomány doktora tudományos fokozatot szerezte meg.

Fáradhatatlanul és rengeteget dolgozott, óriási tehetsége, nagy szorgalma, hallhatatlan munkabírása nyomán sorozatban kerültek ki keze alól a szakmunkák. Hihetetlen gyorsan tudott írni, legkiérleltebb műveiben természettudósokra jellemző tömör, lényegretörő és világos stílusban fejezte ki magát. A legtermékenyebb magyar történetírónak minősül, de Európában is szinte páratlan teljesítményt mutatott fel. Életében 101 könyvet, könyvjellegű munkát jelentetett meg önállóan, illetve kisebb részben társszerzőként, 25 kötetet szerkesztett, s több mint 600 cikket, tanulmányt publikált 12 nyelven. Több könyvét kiadták külföldön: Franciaországban, Németországban, Szlovákiában és Ukrajnában. Jelenleg is számos

tanulmánya és kötete van sajtó alatt, 3 befejezetlen könyvének végleges megformálását örökségként hagyta munkatársaira, tanítványaira.

Kristó Gyula munkássága nemcsak kivételesen gazdag, hanem egyedülállóan sokoldalú is volt. Szakmai tevékenysége felölelte az uráli őskortól a mohácsi csatavesztésig terjedő hatalmas korszakot. Ekkora időszakot számottevő magyar történész kutatásai még soha nem fogtak át. Különösen az Árpádok kora állt hozzá közel, s legtöbb írását e kornak szentelte, de szívesen foglalkozott a magyar őstörténettel és a vegyesházi királyok évszázadaival is. Tematikailag szintén igen változatos képet mutatnak alkotásai. Politikatörténeti, állam-, intézmény-, ideológia-, társadalom-, egyház-, művelődés- és hadtörténeti írások egyaránt megtalálhatók könyvei és tanulmányai között. Munkáiban Kristó Gyula a forrásokon alapuló, igényes mikrofilológiai elemzéseknek és a nagyívű elméletek alkotásának igazi mestere volt. A néppé válásról, a honfoglalásról, a honfoglalók életmódjáról és létszámáról, az államfejlődésről, a kalandozásokról, a vármegyékről, a területi kormányzati intézményekről, a szétagulódásról, a középkori nemzetfogalom kialakulásáról, az idegen etnikumokról és más fontos kérdésekről kialakított elméletei mindig nagy érdeklődést váltottak ki. Tudományos koncepciói védelmében a legkeményebb vitákat is felvállalta, s ezek valóságos élményszámba mentek a szakmabeliek körében. Korának legnevesebb szakemberei voltak vitapartnerei. Karizmatikus egyéniség volt. Szakmai körökben feltétlen tekintélynek és tiszteletnek örvendett. Felkészültségét, nagy tudását és szakmai tisztességét ellenfelei is mindig készséggel elismerték.

Kristó professzor a klasszikus történettudomány mellett kiváló szakemberként mozgott számos segéd- és rokondiszcplína területén is. Az őstörténetet és a középkort kutató régészetre, lingvisztikára, folklorisztikára, irodalomtörténetre, művelődéstörténetre, demográfiára, diplomatikára és historiográfiára gondolok elsősorban. Bátran polemizált külföldi szakemberekkel is, hiszen a korai és középkori magyar történelmet soha nem önmagában, hanem mindig nemzetközi — főleg kelet-közép-európai — összefüggésekben vizsgálta. Ennek során szándékosan soha nem kerülte el a tudósi megmériközést a külföldi kollégákkal, még azokban az időkben sem, amikor a „Ne bántsuk mások érzékenységét!” jelszó volt érvényben. Kristó Gyula — Thukydides nyomán — azt vallotta, hogy számára az igazság kutatása a fontos s nem az aktuálpolitika vagy az ideológia védelme. Ciceró alapelvének megfelelően soha nem félt igazat írni, és soha nem akart hamisat írni. A történeti igazság kutatása, megalkuvás nélküli bemutatása miatt olykor durva és nemtelen támadások érték itthon és külföldön is. Különböző jellegű írásokban gyakran ragasztották neve mellé a nemzetietlen, hazaáruló, gyökértelen, moszkovita vagy éppenséggel a nacionalista, revizionista és irredenta jelzőket.

Ez azt mutatja, hogy ugyanazon munkáit a különböző indíttatású kutatók és szakmán kívüli személyek egészen ellentétesen ítélték meg. Ennek magyarázata abban rejlik, hogy Kristó Gyula szuverén egyéniség volt, senkinek a kegyét nem kereste. Nem érdekelték az izmusok. Kezdetben ugyan bevallottan marxista történészként publikált, de később eltávolodott ettől a történetfelfogástól. Ezután már teljesen a maga öntörvényű útját járta. Több nyilatkozatában úgy fogalmazott, hogy amit ő csinál, az reáltörténelem, ő maga pedig reáltörténész. Ennek

lényege az a gondolat, hogy az igaz, reális történelem megismeréséhez a tényeken keresztül vezet az út, a valóságos tényeket pedig egyedül a források révén állapíthatjuk meg. Ezért minden történeti kérdésben mindig vissza kell térni a megfelelő kútfőkhöz, amint azt a humanista Petrarca „ad fontes” elve is tanította. Nem dogma, ideológia vagy preconcepció alapján kell tanulmányozni a magyarság és az emberiség múltját, mert az konstruált történelemhez, azaz történelemhamisításhoz vezet. Csak a kritikailag megvizsgált hiteles kútfők alapján szabad történelmet írni, amint azt a kitűnő ókorász, Niebuhr is a 19. század elején megfogalmazta. Csak azt szabad megírni, amit a források megengednek. Kristó professzor képletesen ezt az egyik cikkében úgy fejezte ki, hogy őt a források folyama sodorja magával, és csupán a kútfőknek engedelmeskedik. Egy másik helyen azt írta: „Forrásról forrásra araszolva keresem az igazságot.” Szakmai hitvallása, történési ars poetica-ja szerint a történelem éppen olyan ténytudomány, mint bármelyik természettudományos diszciplína.

A források meghatározó értékének, a hiteles kútfők elsődlegességének hirdetése egy olyan korszakban, amidőn egyik oldalon a források lebecsülése, másik oldalon viszont a laza forráskezelés (a különböző értékű kútfők egybemosása) volt jellemző, nagy jelentőségű szakmai állásfoglalásnak bizonyult, amely a magyar medievisztikában a fiatal középkorkutatók számára is követendő példa gyanánt szolgált.

Kristó Gyula feltétlen forrástisztelete abban is kifejezésre jutott, hogy munkássága fontos részének tekintette a forráskiadást, amely évtizedekig hálátlan feladat volt, mivel tudományos fokozatot nem lehetett vele szerezni. Ma már egészen másként van, s ez döntő mértékben Kristó professzor áldozatos munkájának és határozott kiállításának köszönhető. Forráspublikációit Csák Máté történetére vonatkozó oklevelek közzétételével kezdte, folytatta — Mályusz Elemér munkatársaként — a Thuróczy-krónika kritikai editiójával, amihez kétkötetes latin nyelvű kommentáranyag járult. Legnagyobb tette kétségtelenül az Anjoukori Oklevéltár munkálatainak megszervezése és beindítása volt.

1990-től 16 regesztakötet jelent meg, ebből 7 kötet Kristó Gyula munkája. A mintegy 50–60 kötetre tervezett oklevéltár a magyar történeti forráskiadás legnagyobb vállalkozásának tekinthető, amely szilárd alapot biztosít majd a mostohán kezelt 14. század kutatásához itthon és külföldön egyaránt – tekintettel az Anjou-dinasztia korabeli európai jelentőségű szerepére. Hamarosan befejeződik a Károly Róbert korabeli rész, Nagy Lajos ideje már az utódokra marad. Az eredeti, latin nyelvű kiadások mellett számos könyvben — tetemes jegyzetapparátus kíséretében — magyar nyelven jelentette meg a középkori kútfőket. Különösen jelentős ezek közül két mű, amelyeket munkatársaival együtt állított össze a magyar honfoglalás és az államalapítás korának írott forrásairól (1995, 1999). Mindkét gyűjtemény a korabeli história tanulmányozásához gyakran forgatott kézikönyvnek számít.

Kristó professzor a totális történelem művelésének volt a híve. Tudatosan törekedett arra, hogy a források segítségével a részletektől eljusson a nagy egészig, a szintézisalkotásig. Ugyanakkor fontosnak tartotta a helytörténetírást is. Szeged, illetve a dél-alföldi régió egésze és egyes települései középkorának vizsgálatával bizonyította, hogy a lokáltörténelmet szívügyének tekintette.

Mintegy 70 szakember bevonásával készült el többéves munka eredményeként a Szeged-monográfia, amelynek főszerkesztője és első kötetének szerkesztője Kristó Gyula volt. Gondos és igényes szerkesztői tevékenysége nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy a város történiáját a kezdetektől 1944-ig tárgyaló ötkötetes mű ma a legjobb magyar várostörténeti monográfiák közé tartozik.

Közismert, hogy Mályusz Elemér akadémikus az 1930-as években néhány esztendőt Szegeden töltött. A kiváló történészprofesszor sem az egyetemet, sem a várost — megfelelő könyvtár, levéltár és szakmai közeg híján — nem szerette. Ezért az első alkalommal a fővárosba távozott. Kristó Gyula ezzel szemben óriási akarattal és elszántsággal mindvégig arra törekedett, hogy bebizonyítsa: Szegeden is lehet a tudományt magas színvonalon művelni, és vidéken is lehet nemzetközi hírű tudományos műhelyt teremteni. Saját szakmai tevékenységével és fáradhatatlan tudományszervező munkásságával teljes mértékben megvalósította célját. Klasszikus értelemben vett igazi iskolateremtő egyéniségként dolgozott minden hivalkodás nélkül, hiszen puritán ember volt.

1983-ban — újkorral foglalkozó kandidátus elődjét felváltva — került végre a Középkori és Korai Magyar Történeti Tanszék élére, amelyből néhány év alatt szakmailag elismert, igazi középkori tanszék formált. A Történeti Segédtudományok Tanszéki Csoportból, ahová 1975-ben a helyi erők „számúzték”, az ő segítségével jött létre — az országban másodikként — 1984-ben a Történeti Segédtudományok Tanszék. Mindkét tanszék munkatársainak többségét Kristó-tanítványok teszik ki. A szegedi főiskolán, levéltárban és egyetemen dolgozó középkorkutatókból 1992-ben létrehozta a Szegedi Középkorász Műhelyt, amely jelenleg 20 fős kutatói gárdát fog össze, de néhány vidéki kolléga is csatlakozott hozzá. Ez a műhely ma már nemcsak Magyarország, hanem Európa egyik legjelentősebb középkortudományi műhelye, tudósképző iskolája. A műhely mellett beindította a Szegedi Középkortörténeti Könyvtár sorozatát, amely a medievisztikában egyetlen sorozat e hazában és a kelet-közép-európai világban. Eddig a sorozat keretei között 19 önálló kötet, a sorozaton kívül pedig 13 önálló szakkönyv jelent meg zömmel a műhelyhez tartozó kollégák tollából. 1993-ban az országban elsőként a szegedi egyetemen indult be a medievisztikai szakképzés. 1994-ben az országban ugyancsak elsőként Szegeden kezdődött el a középkori PhD-képzés. Kristó professzor 2003 végéig vezette a történettudomány egészére kiterjedő Történész PhD-iskolát.

Kristó professzor tudományszervező tevékenységének egyik kiemelkedő bizonyítéka a Korai Magyar Történeti Lexikon, amelyet az Akadémiai Kiadó 1994-ben jelentetett meg. Kristó Gyula főszerkesztésében 170 szerző közreműködésével készült el a 2050 címszót tartalmazó lexikon, amely a magyarság és a Kárpát-medence múltját i.sz. 800-tól 1400-ig mutatja be korrekt formában és magas tudományos színvonalon. A kollektív alkotás méltán aratott komoly elismerést hazánkban és külföldön is. A 170 szerző munkájának megszervezése, irányítása hihetetlen türelmet, önfegyelmet és munkabírást igényelt tőle. Mindemellett igen kiterjedt szakmai kapcsolatokat tartott fenn külföldi intézményekkel, szerkesztőségekkel és kollégákkal.

A tanítványnevelés nehéz, fáradságos munka, ezért sok kiváló elme nem is vállalja. Kristó Gyula kezdettől fogva nevelt tanítványokat. Idősebb és fiatalabb tanítványai ma már nemcsak Szegeden, hanem Budapesten, Pécsen és Szombathelyen is a középkori tanszékek erősségei, közöttük már tanszékvezető professzor is van. Az általa nevelt szakemberek közül ketten — mint professzorok — akadémiai doktori címet, hatan kandidátusi, illetve PhD-fokozatot szereztek, több tanítványa pedig a habilitált doktor cím birtokosa lett. Bizton állíthatom, hogy Kristó Gyula munkássága révén Szeged a középkorkutatás európai hírcentrumává lett. Amit az is erősít, hogy 1999-ben egyetemünkön vezetése alatt jött létre a Magyar Tudományos Akadémia egyetlen medievisztikai kutatócsoportja, amely azóta is eredményesen dolgozik.

Az oktatás, a kutatás, a tudományszervezés és a tanítványnevelés mellett Kristó Gyula sok időt és rengeteg energiát fordított társadalmi és szakmai közéletre. Összes tisztségét és megbízatását még felsorolni is terjedelmes lenne. Hosszú időn keresztül dolgozott az MTA, az Oktatási Minisztérium, a Szegedi Akadémiai Bizottság, a Magyar Történelmi Társulat, Szeged, a megye és az egyetem különböző — állandó és alkalmi jellegű — bizottságaiban. Évtizedekig részt vett a tudományos minősítés testületeinek munkájában, és igen gyakran szerepelt védelmi bizottságokban is. Több szakfolyóirat (pl. Századok, Történelmi Szemle, egyetemi Acta Historica) szerkesztő-bizottságának volt tagja. Munkáját mindig lelkiismeretesen, pontosan és jól látta el. Véleményalkotásának alapja rendre a szakmai teljesítmény értéke volt. Ugyanez a vezérelv irányította őt az egyetemi közéletben. Szerette az egyetemet, és szívesen dolgozott érte. Dékánhelyettes (1978–79), rektorhelyettes (1979–82), rektor (1982–85), dékán (1987–89) és tanszékcsoportvezető (1992–93) volt. 1995-ben egyik súlyos betegsége miatt lemondott a tanszékvezetésről, de a közélet más területeiről nem vonult vissza. A szakmai közélet sajátos részének tekintette a tudománynépszerűsítést. Újságcikkei, gyakori rádió- és TV szereplései mellett ezt bizonyítja az is, hogy különböző meghívások alapján — amíg egészségi állapota engedte — fáradhatatlanul járta az országot, s élénk, élvezetes, magával ragadó előadásaival sokakat nevelt történelmi múltunk igaz megismerésére és a reális nemzeti azonosságtudat kialakítására.

Hatalmas és sokoldalú munkásságát mind a szűkebb pátria, mind pedig az országos szakmai fórumok számos kitüntetéssel ismerték el. Elnyerte Szeged és Csongrád megye Alkotódíját (1993, 1994). Tudományos kitüntetései között szerepel a Kuun Géza-díj (1986), Szent-Györgyi Albert-díj (1994) és a Szűcs Jenő-díj (1995), 2002-ben a Pécsi Tudományegyetem Díszdoktora lett. Kétségtelen azonban, hogy a legnagyobb elismerésnek az akadémikusságot tekintette. Nem könnyen jutott hozzá. Először 1985-ben ajánlották őt akadémikusnak, de csak 1998-ban választották meg az akadémia levelező tagjává. Ekkor már 66 könyve jelent meg. Az akadémikusi cím korábban megillette volna őt!

Kristó professzor soha nem a rangért, címért vagy kitüntetésért dolgozott, de bizonyos, hogy az akadémikusi cím ösztönzőleg hatott rá. A korábinál még nagyobb lendülettel vetette magát a kutatásba. Az 1998 és 2003 közti időszakban ennek eredményeként 35 könyv került ki keze alól Ezek között található olyanok is, amelyek korábbi munkái újradolgozásának foghatók fel. De hangsúlyozni szeret-

ném, hogy régebbi könyveit soha nem változtatlanul, hanem mindig jelentősen átdolgozva, kibővítve és felrészítve tette ismét közzé. Közülük mindössze egyet említek meg példaként, mert ez volt a 100. könyve (Háborúk és hadviselés az Árpádok korában. Szeged 2003.) Ugyanebben a hatéves periódusban számos új és fundamentális művet adott ki, amelyek alapkönyvek lesznek még hosszú évtizedekig a kutatás számára.

Önálló kötetben dolgozta fel a teljes Árpád-kor történelmét (1998), amely szerintem e korszakra nézve a legjobb monográfia. E művet átdolgozott formában Franciaországban is publikálták (2000). Külön könyvet szentelt a 11. századnak (1999), társszerzői monográfiában megírta a 9., illetve a 14. század történetét (2002, 1998). Hiánypótló és eredeti munkája szól a teljes középkori magyar történetírásról (2002). Monográfiát készített Szent Istvánról is (2002). Teljesen modern felfogásban tárgyalta a középkori Magyarországon érvényesülő történelmi térszervezést és tájzsemléletet (2003). A munkássága iránti nemzetközi érdeklődés fokozódását mutatja az, hogy Németországban két fontos könyvét is kiadták átdolgozott formában (1999, 2001). A magyar történelem egészét tárgyaló korszerű monográfia részeként — több mint 200 oldalon — megírta a kezdetektől népünk történetét, egészen 1526-ig (2002). Ugyancsak 2002-ben látott napvilágot Kristó Gyula Erdély könyve, amely Erdélyország korai történetét — az elérhető teljes forrásanyag alapján és korrekt hangnemben — tárgyalva egyértelműen bebizonyítja, hogy a román történetírás alapját képező dáko-román kontinuitás-elmélet a román mitológia (azaz a mesék) és nem a történelmi igazságok közé tartozik. E kivételes értékű könyv 2003-tól angolul is olvasható, és remélhetően hamarosan románul is hozzáférhető lesz. A maga műfajában szintén hézagpótló és páratlan fontosságú az a könyve, amely a magyar föld idegen népeinek történetét mutatja be a településtörténet segítségével 1526-ig. Az említett 35 könyvből 33 kötet 2003. szeptember 30-a előtt került kiadásra (2 mű ez után jelent meg). Érthetetlen módon a magyar történettudomány számára azonban 33 kötet sem volt elegendő ahhoz, hogy Kristó Gyulát 2003. szeptember 30-ig (az ajánlási idő lezárultáig) a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagjává ajánlják.

*

Minden megemlékezés egyben értékelés, méltatás, ezért természetesen vitatható. Nyilván ez az írás is. Mindenesetre én Kristó Gyulát a legnagyobb magyar középkorkutatónak tartom, aki szerintem nemcsak itthon, de külföldön is az egyik legjelentősebb történettudós volt. Halála egyaránt pótolhatatlan veszteség a szegedi medievisztikának, valamint a magyar és a nemzetközi történettudománynak.

Kristó Gyula professzor hamvait végakarátának megfelelően 2004. január 30-án csendben, szűk családi körben helyezték szülei mellé örök nyugalomra a szegedi Dugonics-temetőben.

Makk Ferenc

CONTENTS

STUDIES – *Gergely Kiss*: The Canonical Position of the Abbey of Pannonhalma in the 11th to 13th Centuries (*Exemptio* and *Protectio*) – *László Veszprémy*: Remarks on the History of Early Hungarian Narrative Sources – ARTICLES – *Ádám Bollók*: „Inter Barbaras et Nimiae Feritatis Gentes.” The Rhos embassy of the *Annales Bertiniani* of 839 and the Hungarians – *Gyula Kristó*: On the Benedictine Monasteries in Hungary before Mongolian Invasion – *Károly Mesterházy*: Polish-Hungarian Relations in the 10th-11th Centuries – *Gábor Thoroczkay*: The *Rationales* of Székesfehérvár. Critical Remarks on the 66th Chapter of the 14th-century Hungarian Chronicle – *Renáta Skorka*: The Economic Role of Presburg in the First Half of the 15th Century in the Mirror of the Mortgage Contracts – *Norbert C. Tóth*: The Itineraries of the Chief Officers of King Sigismund. I. From the Beginning of his Reign until the 1420s – OBSERVER – HISTORICAL LITERATURE – CHRONICLE

Kiadó: Magyar Történelmi Társulat
Nyomdai előkészítés: Paulus-Publishing Bt.
1028 Budapest, Községház utca 37.
Nyomás, kötészet: Kurucz Gábor
1025 Budapest, Vöröstorony lejtő 5.
HU ISSN 0039-8098

Következő számaink tartalmából

Somogyi Éva: „A képesség a döntő, a diplomáciai kar nem nemesi kaszinó.” Vezető magyar diplomaták a dualizmus korában

Vári András: Az uralom az uradalomban. Egy uradalom hatalmi viszonyai egy per tükrében az 1810-es években

Ugrai János: Európa politikai megtekintése 1825-ből

Sashalmi Endre: Tulajdonosi dinaszticizmus és államfogalom a 17. századi Oroszországban

Papp Sándor: A Rákóczi-szabadságharc török diplomáciája

E számunk munkatársai

Blazovich László, levéltárigazgató, egyetemi tanár (Csondrád Megyei Levéltár, Szeged) — *Bollók Ádám,* egyetemi hallgató (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) — *C. Tóth Norbert,* tudományos munkatárs (MTA–MOL Zsigmondkori Oklevéltár Kutatócsoport, Budapest) — *Fedeles Tamás,* történész (Pécsi Tudományegyetem) — *Gárdonyi Máté,* PhD, főiskolai tanár (Érseki Hittudományi Iskola, Veszprém) — *Horváth Richárd,* levéltáros (Egyházmegyei Levéltár, Győr) — *Ihász Ingrid,* egyetemi hallgató (Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Piliscsaba) — *Kálsecz Kata,* PhD-hallgató (Pécsi Tudományegyetem) — *Kiss Gergely,* egyetemi tanársegéd (Pécsi Tudományegyetem) — *Körmenyi Tamás,* egyetemi tanársegéd (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) — *† Kristó Gyula,* akadémikus, egyetemi tanár (Szeged) — *Makk Ferenc* a történelemtudomány doktora, tanszékvezető egyetemi tanár (Szegedi Tudományegyetem) — *Mesterházy Károly,* kandidátus, osztályvezető (Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest) — *Mészáros Orsolya,* PhD-hallgató (Debreceni Egyetem) — *Molnár Antal,* PhD, egyetemi adjunktus (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) — *Skorka Renáta,* tudományos segédmunkatárs (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) — *Szebelédi Zsolt,* egyetemi hallgató (Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Piliscsaba) — *Thoroczkay Gábor,* egyetemi tanársegéd (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) — *Vekerdy József,* a nyelvtudomány doktora (Budapest) — *Veszprémy László,* kandidátus, igazgató (Hadtörténelmi Intézet és Múzeum Hadtudományi Könyvtára, Budapest)

Tájékoztató

Tisztelt Szerzőnk!

1. A szerkesztőség szívesen veszi, ha kézirati szövegét számítógépes szövegszerkesztővel készíti, és lemezen adja le. Amennyiben lehetséges, használja a Word for Windows szövegszerkesztő valamelyik verzióját, a szöveget *word 2x for windows vagy rich text (*.rtf) formában mentse el.* A szöveget balra zártan írja, s a kurziválás, kövérítés és jegyzetszám-emelés kivételével azt ne formázza. Külön kérjük, hogy a *beszúrás menü szimbólum pontját ne használja,* mert az így bevitt jelek vagy betűk a konvertálás során eltűnnek. Javasoljuk viszont, hogy az egyes betűcsoportokból a „Character Map” segítségével (alt+szám) válassza ki az ön számára szükséges jeleket, betűket. Felhívjuk a figyelmét arra is, hogy az *írásjelek a szöveghez tartoznak, s azokat semmiképpen ne a jegyzetszámok után, hanem elé tegye.*

2. A kéziratban az évszázadokat — idézetek, tanulmány- és könyvcímek eredeti előfordulásának kivételével — arab számmal tüntesse fel. A kurziválandó szöveget gépelés esetén aláhúzással jelölje, ha számítógéppel készíti, használja a kurziválási lehetőséget. (A *jegyzetekben csak a szerzők nevét kurziváljuk, szerkesztőket, összeállítókat, valamint címet nem!*)

3. Kérjük arra, hogy — a jelenlegi adózási jogszabályokat figyelembe véve — *személyi adatait, vagy annak változásait* (munkahelyi és lakáscímét, telefonszámát, beosztását, tudományos fokozatát, nyelvtudását és érdeklődési körét [ez utóbbi kettő a szerkesztőség számára nyújt információt arra vonatkozóan, hogy milyen témájú és nyelvű könyvet tud ismertetni a folyóirat hasábjain]) *közölje a szerkesztőséggel.* A munkahely és a tudományos fokozat megjelölése az egyes számok munkatársi jegyzéke pontos összeállításához, az esetleges reklamációk elkerüléséhez is szükséges. *Kérjük, hogy adóazonosító és ún. TAJ-számát is adja meg, mert az adózási jogszabályok miatt csak ennek ismeretében fizethetjük ki szerzőink honoráriumát; ha rendelkezik átutalási bankszámlával, akkor számlaszámát is kérjük megadni, mert ebben az esetben honoráriumát átutalással fizetjük ki.* Szükségünk van egy olyan igazolásra is, amelyben munkaadója közli, hogy az ön Tb-járulékát rendszeresen befizeti. A honorárium kifizetésekor bekért nyilatkozat nem lehet egy hónapnál régebbi. Új szerzőinknek adatlapot küldünk, hogy a fenti adatokat közöljék velünk.

4. A tanulmányokról és cikkekről, ha a szerzők ezt külön kérik, különlenyomatot készítettünk. A különlenyomatok árát a szerzők tiszteletdíjából vonjuk le.

***

Terjeszti a Magyar Posta Rt.

Előfizetésben terjeszti a Magyar Post Rt. Üzleti és Logisztikai Központja (ÜLK). **Belföldi előfizetés:** Budapesten a Budapesti Postaigazgatóság kerületi Ügyfélszolgálati irodáinál, a hírlapkézbesítőknél és a Hírlapelőfizetési Irodában (HELIR) Budapest, VIII. Orczy tér 1. **Levélcím:** HELIR 1900. **Vidéken:** a postáknál és kézbesítőknél. **Külföldi előfizetés:** Hírlapelőfizetési Irodában (HELIR) Budapest, VIII. Orczy tér 1. **Levélcím:** HELIR 1900 Budapest, e-mail: hirlapelofizetes@posta.hu Példányonként megvásárolható a Kis Magiszter könyvesboltban, 1053 Budapest, Magyar u. 40. Tel.: (06-1) 327-77-96. Külföldön terjeszti a Jóbarát '92 BT. H-1277 Budapest, Pf.: 80. Tel/fax: (00-36-1) 201-84-48 és a Batthyány Kultur-Press Kft, H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6. T/F: (00-36-1) 201-88-91.

Előfizetési díj egy évre: 3000,-Ft

Egy szám ára: 500,-Ft

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA

AZ ALAPÍTÁS ÉVE

1867

Vári András: Uralom az uradalomban. A nagybirtokos, a gazdasztek és a parasztok közötti hatalmi viszonyok egy per tükrében az 1810-es években

Somogyi Éva: Magyar diplomaták a közös Külügyminisztériumban

Ugrai János: Európa politikai megtekintése 1825-ből

Pete László: Habemus Papam! IX. Pius megválasztása

Czövek István: A francia, orosz konzervatív közvélemény és a kettős szövetség

Monok István: Cara patria ac publica utilitas. Széchényi Ferenc könyvtáralapítása

lv.

Tisztelt Olvasóink!

Örömmel tudatjuk Önökkel, hogy rövidesen megjelenik a Századok internetes honlapja.

Címe: www.szazadok.hu

Tisztelettel:

Századok szerkesztősége

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA
SZERKESZTŐSÉG: H-1014 BUDAPEST, I. ÚRI U. 53.
TELEFON/FAX: (36-1) 355-77-72
138. ÉVFOLYAM 2004. 3. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BLAZOVICH LÁSZLÓ, BONA GÁBOR, FEITL ISTVÁN, FONT MÁRTA, GERŐ ANDRÁS, GYARMATI GYÖRGY, HILLER ISTVÁN, IZSÁK LAJOS, KALMÁR JÁNOS, KÓNYA SÁNDOR, KOSÁRY DOMOKOS, KUBINYI ANDRÁS, MONOK ISTVÁN, NIEDERHAUSER EMIL, PAJKOSSY GÁBOR, PÁLFFY GÉZA, PRITZ PÁL (a szerkesztőbizottság elnöke), ROMSICS IGNÁC, SIPOS PÉTER, SZÁSZ ZOLTÁN, SZENDE KATALIN, VIDA ISTVÁN, ZSOLDOS ATTILA

Szerkesztők: PÁL LAJOS (felelős szerkesztő), PÁLFFY GÉZA, URBÁN ALADÁR, ZEIDLER MIKLÓS, ZSOLDOS ATTILA

E-mail: h5944pal@ella.hu

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

<i>Vári András:</i> Uralom az uradalomban. A nagybirtokos, a gazdatisztek és a parasz- tok közötti hatalmi viszonyok egy per tükrében az 1810-es években	539
<i>Somogyi Éva:</i> Magyar diplomaták a közös Külügyminisztériumban	601

KÖZLEMÉNYEK

<i>Ugrai János:</i> Európa politikai megtekintése 1825-ből	673
<i>Pete László:</i> Habemus Papam! IX. Pius megválasztása	705
<i>Czövek István:</i> A francia, orosz konzervatív közvélemény és a kettős szövetség	719

BESZÁMOLO

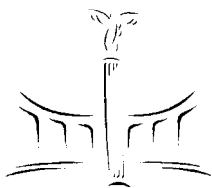
Beszámoló múzeumaink születése és jövője címmel megrendezett tudományos ülésről	739
<i>Monok István:</i> Cara patria ac publica utilitas. Széchényi Ferenc könyvtáralapítása	739

TÖRTÉNETI IRODALOM

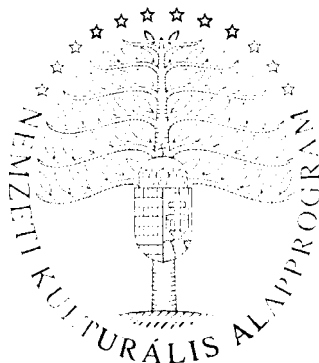
<i>Niederhauser Emil:</i> Nemzet és kisebbség, <i>Niederhauser Emil:</i> Magyarország és Európa (Ism.: <i>Arday Lajos</i>)	749
--	-----

Életünk Kelet-Európa. Tanulmányok Niederhauser Emil 80. születésnapjára. (Ism.: <i>Kurunczi Jenő</i>)	754
Kockázat, polgár, geopolitika. Borsi-Kálmán Béla munkáiról (Ism.: <i>A. Gergely András</i>)	757
<i>Bencze László</i> : Solferino (Ism.: <i>Majoros István</i>)	760
<i>Georges Duby</i> : Folytonos történelem (Ism.: <i>Gyáni Gábor</i>)	762
<i>Ladislav Deák</i> : Viedenská Arbitráž. 2. november 1938. Dokumenty I; <i>Ladislav Deák</i> : Viedenská Arbitráž. 2. november 1938. Dokumenty II. (Ism.: <i>Sallai Gergely</i>)	765
Földes története 1849-ig I. (Ism.: <i>Jeney Andrásné</i>)	768
Dokumentumok Budafok-Tétény történetéhez 1731–1950 (Ism.: <i>Hudi József</i>)	771

E számunk a Nemzeti Kulturális Alapprogram támogatásával jelent meg

**NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG
MINISZTERIUMA**

TANULMÁNYOK

Vári András

URALOM AZ URADALOMBAN

A nagybirtokos, a gazdatisztek és a parasztek közötti hatalmi viszonyok egy per tükrében az 1810-es években

1. A Károlyiak birtokai, birtokigazgatása

Noha történetünk színtere egy uradalom egyetlen ispánsága, mégis ki kell tekintenünk a bevezetőben ezen a pár falun túlra is. A történetet meghatározó egyik elem ugyanis éppen az, hogy a bemutatandó per az ország egyik legnagyobb, egy kézben összpontosuló birtokkomplexumának igazgatásában zajlott. Ez ebben az esetben a gr. Károlyi család birtokait jelenti, melyek 1810-ben az alábbi uradalmakból álltak:¹

1. táblázat. A gróf Károlyi család birtokai 1810-ben

Uradalom neve	Mezőváros, egész birtok	Falu, egész birtok	Részbirtok (mv. + falu)	Puszta
Surány-Megyer	1	3	9	9
Fót		3	1	3
Vásárhely	1	1		18
Csongrád	1			6
Szentes	1	1		2
Nagykároly	3	12	4	14
Nyirbátor	1	3	1	1
Salánk-Muzsaly		2	6	1
Fehérgyarmat	1	1	11	1
Kéc	1	1	2	
Erdőd-Bétek	2	22	2	2
Misztótfalu	1	10	10	2
Királydarác	2	3	4	
Füzér-radvány		13	1	2
Összesen:	15	75	51	61

A tizennégy uradalom zöme három nagy tömbben, Szabolcs-Szatmárban, Békés-Csongrádban és Nyitrában terült el. A három nagy tömb 1758-ra — gr. Károlyi

¹ A nagykarolyi gróf Károlyi család összes jószágainak birtoklási története. Kiadta gr. Károlyi László, összeállította Éble Gábor és Pettkó Béla, Bp. 1911 alapján összeállítva. Részbirtokként tekintettem azt a helységet, amelyet a család nem bír egészében, de ahol legalább 3 egész úrbéres teleknyi, vagy 5 házas gazda vagy 20 házas zsellérnyi vagy évi 100 Rft jövedelmet hozó birtoka volt 1827-ben. A kritériumok vaglyagosan kapcsolódnak. Az időpontot a Károlyi testvérek osztozkodása szabja meg, ekkorra vannak pontos adatok, ezekből rekonstruáltam az 1810-es állapotot, amelyet a gazdatiszti személyzeti anyaggal való összevethetőség indokol. Pusztákból csak azt tüntettem föl, ahol a Károlyiak legalább a felét birtokolták a pusztának.

Ferenc halála idejére — már kialakult, ezután csak egymás közti súlyuk változott. A 18. század második felében a szabolcsi-szatmári „külső” birtokok (Erdőd, Nyír-bátor, Fehérgyarmat, Királydaróc stb.) súlya nőtt meg a nagykárolyi uradalom rovására, később, 1798 után pedig az alföldi birtokok váltak jelentősebbé a régi központi blokk, a satmár-szabolcs-bihari uradalmakkal szemben. A súlypont eltolódást egyrészt a birtokosi sajátgazdaság (majorkodás) fejlődésének az egyes országrészenként, uradalmanként eltérő üteme okozta, másrészt a Károlyiak alföldi birtokainak 1798-as gyarapodása a Harruckern-örökség útján.²

Összességében elmondható, hogy a birtokkomplexumon a Magyarországon akkor megtalálható paraszti vagy majorsági gazdálkodási formák majd mindegyike megtalálható volt, a minőségi bort adó szőlőktől az extenzív, rideg állattartásig, a városi-bányavidéki piacra gabonát termelő majorságtól a svájceréjig, az épület-és tűzifa-eladástól az olyan erdei iparokig, mint a hamuzsír- és üveghuták.³

Mindez a gazdálkodásbeli sokféleség, csakúgy, mint a birtokosok egyéni életkörülményei, távolléte birtokaiktól, de még talán a korszellem is az igazgatás átalakítása irányában hatott. A változást a 18. század végét tekintve már Wellmann Imre is „bürokratizálódásként” jellemezte, szembeállítva azt a birtokokat korábban jellemző patriarchális függőségi rendszerrel.⁴ Ez jelenti egy korán, már a 17. században kialakult, de erősen ingadozó következetességgel alkalmazott ellenőrzési-elszámoltatási technika, eszközrendszer immáron következetes és mindenre kiterjedő alkalmazását. De jelent egy szervezeti rendet és a tisztek ahhoz alkalmazkodó viselkedését, kultúráját is. — Wellmann nagyjából éppen ezt a tényezőt látta változóban. Talán éppen ennek a tényezőnek lassabb változási tempója gátolhatta a viszonylag korán „kitalált” bürokratikus szervezési-ellenőrzési technikák gyorsabb és mélyebb alakító hatását a birtokigazgatás tényleges gyakorlatára. Mindenesetre ez az említett instrumentárium a 18. század végétől már kiteljesedett gyakorlata a magyar nagybirtoknak, így a Károlyi-birtoknak is. Ezt az irányítási modellt és gyakorlatot fedésbe hozhatjuk a bürokratikus uralom szociológiai modelljével. De az agrártársadalom történetének bármely kutatója azonnal hozzáteszi majd, hogy a kép nem teljes, ezernyi, a „bürokratikus hatalomgyakorlási modell”-nek ellentmondó jelenséggel találkozhatunk.

A birtoknagyság és a bürokratizációs folyamat mindenesetre azt eredményezték, hogy az ilyen modernizálódó irányítású nagybirtokokon egyre kevésbé lehet az igazgatási gyakorlatot az egyes uradalmak szintjén tárgyalni. Ez csak az összes uradalom, az egész birtokkomplexum vonatkozásában lehetséges. Az egységes gyakorlatot egyre részletesebben és pontosabban szabályozták. A birtokigazgatás formáinak és céljainak egységesítését, és a tisztek helyi érdekcsoportoktól való elválasztását egyaránt szolgálta a tisztek szisztematikus rotációja az egyes uradalmakon belül csakúgy, mint az egyes uradalmak között. Ez persze külön kis világokként el is szigeteli a többi igazgatási szervezettől ezeket a nagy apparátusokat, ismét csak megnehezítve az általánosító értékelést.

² Károlyi birtoktört.: II. 250.

³ Vári András: A gróf Károlyi-család nagykárolyi birtokkerületének jövedelmei és gazdálkodása, 1760–1791. (Egyetemi doktori disszertáció.) Bp. 1983.

⁴ Wellmann Imre: Mezőgazdaság-történetünk új útjai. In: Emlékkönyv Domanovszky Sándor születése hatvanadik évfordulójának ünnepére. Budapest, 1937. 684.

Másrészt nyilván igaz az is, hogy ha nem kívánunk megmaradni a modellek szintjén, akkor a hatalom közvetítőinek viselkedési rendjét és annak változásait csak a helyi történések drámáin keresztül tudjuk rekonstruálni.

Próbáljuk meg tehát kihasználni a Károlyi-birtokigazgatás egyik legnagyobb terjedelmű, több éven át zajló számadási és kártérítési perét és párhuzamosan futó „összbirtoki” igazgatási anyagait arra, hogy a konfliktus kapcsán többet tudhassunk meg a birtokigazgatás tényleges hatalomgyakorlási mechanizmusairól!⁵

2. A nagykárolyi uradalom és a vállaji ispánság

Nagykároly mezővárosa Szatmár vármegyében nemcsak a nagykárolyi uradalom, de 1788-ig az összes Károlyi-birtok igazgatási központja is volt.⁶ Ekkor Pesten állítottak fel egy központi igazgatási szervet, mellyel párhuzamosan formalizálták a birtokok már korábban is szokásos három kerületre való felosztását. A nagykárolyi kerületbe került a birtokok többsége, az északkeleti országrészben fekvő tíz uradalom. A birtokkerületeket inspektorok, az egyes uradalmakat tisztartók irányították. A nagyobb uradalmak több ispánságra oszlottak, a nagykárolyi uradalomban például már 1790-ben volt vállaji, szaniszlói, nagymajtényi ispánság. Az új szervezeti egységeket és velük az új tisztii állásokat, új ispánokat a feladatok sűrűsödése tette szükségessé. Tehát a szervezeti differenciálódás egyben üzemi sokszínűséget is takar, az ispánság többnyire majorságot, szőlőt, gulyát, kondát, juhnyájakat, malmokat, sör- és pálinkafőzdet is jelentett. A nagykárolyi uradalom az 1790-es évek elején jövedelmének nagyobb részét még kocsmáltatásból

⁵ A birtokigazgatásban kialakuló tisztségekkel már Domanovszky Sándor tanítványainak uradalomtörténeti monográfiái is foglalkoztak. A tisztségek mögötti valóságos viszonyokra leginkább *Wellmann Imre* figyelt: A gödöllői Grassalkovich-uradalom gazdálkodása, különös tekintettel az 1770–1815-ös esztendőkre. Budapest 1933. A birtokigazgatás pusztán formális szempontból tárgyaló számos munkát itt nem sorolom föl. A formális igazgatási modellt és a mögötte zajló tevékenységet először *Bán Péter* nézte egységben: A nyugat-dunántúli Batthyány-uradalmak birtokigazgatási rendszere a XVII. század első felében. Agrártörténeti Szemle, 1977. 1–2. sz. A témát címében tartalmazó monográfia, mely azonban az egyes birtokok igazgatását minden gazdálkodási sajátosságuktól, adottságuktól elszakítva tárgyalta és pusztán formális szempontok alapján rendszerezte: *Kállay István*: A magyarországi nagybirtok kormányzata, 1711–1848. Bp. 1980. Ezután többen is foglalkozni kezdtek a témával, így pl. *Fülöp Éva Mária*: A tata-gesztesi uradalom gazdasági szabályozása a XVIII. sz. első felében. Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei, 1981–83, továbbá *Vári András*: A nagybirtok birtokigazgatásának bürokratizálódása a 17–19. században. Történelmi Szemle 1990, Nr. 1–2, 1–27. Az itt fölvetett problémákhoz az uradalom és alávetett mezővárosi közösségeinek kapcsolata is releváns: *Kovács Ágnes*: A földesúri joghatóság érvényesülésének néhány kérdése a csongrádvásárhelyi uradalomban a XVIII–XIX. század fordulóján, in: *Paraszti társadalom és műveltség a 18–20. században. II. k. Mezővárosok*, Szolnok 1974, 59–74, ill. *uó*: A mezővárosi önkormányzat és a földesúri joghatóság a dél-alföldi Károlyi-uradalomban. In: *Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth Nominatae. Series Historica XXIV*). Magyar Történeti Tanulmányok X. Debrecen, 1977. 47–91. Az itt ábrázolandó konfliktushoz nagyon hasonló mutatót mutatott be *Erdmann Gyula*: Az úrbéres terhek növekedése és egy gazdatiszt-kiskirály üzelmei Békéscsabán a XIX. század elején In: *Rendi társadalom – polgári társadalom 3. Társadalmi konfliktusok*, szerk.: A. Varga László, Nógrád Megyei Levéltár Salgótarján 1991, 133–138. Egyfajta áttekintést próbált adni *Vári András*: *Der Großgrundbesitz als Konfliktgemeinschaft* – in: Jan Peters (szerk.): *Gutsherrschaftsgesellschaften im europäischen Vergleich*, Berlin 1996, 253–273.

⁶ Gróf Károlyi Antal 1788-ban állított fel először központi igazgatási szervet Pesten, a *cancelaria centralis*-t. Addig az összes birtokokat igazgató főtiszt, például Sváby Kristóf 1768–1785 között nagyobrrészt Nagykarolyból intézte a dolgokat, formális centralizáció nélkül. Károlyi birtoktört.: II. 199–200, 242.

szedte, a következő években azonban növelte majorsági szántóit. Mindez megszorította a tisztek számát és feladatait.

A vállaji ispánsághoz három falu (Vállaj, Mérk, Fábiánháza) egész birtoka, Ecsed mezőváros és négy ezer-kétezerholdas erdős puszta (Pusztaterem, Nagyfenék, Porháza, Kisecsded) tartozott. A helységek legfontosabb adatait a 2. táblázat mutatja be, összehasonlítással Nagykárolyal együtt:⁷

2. táblázat: A nagykárolyi uradalom egyes helységei az 1827. évi birtokosztály szerint

Helységnév	Szántó kir. hold/egész telek	Rét kir. hold/egész telek	Úrbéri telkek száma	Telkes jobbágyságok száma	Házasszellérek száma	Házatlan zsellérek sz.	Évi tiszta jöved. Ft	Lakosok nyelv és vallás szerint
Nagykároly	26	12	288.75	490	755	310	12421	RC, Ref, Lut, O, Ro
Vállaj	26	12	35.50	71	57	18	1842	RC-Sch
Mérk	26	12	47.88	108	60	17	1919	Ref-M, RC-Sch, O
Fábiánháza	28	12	42.75	152	14	16	1931	Ref-M, O
Nagyecsded	n.a.	n.a.	n.a.	201	0	0	288	Ref-M

Jelmagyarázat: Ecsedet nem írták össze az úrbér-rendezéskor. RC – katolikus, Ref – református, Lut – lutheránus, O – orosz, illetve görög egyesült vallású, Ro – görögkeleti, illetve román, M – magyar, Sch – sváb.

A vállaji ispánságban 1810-ig csak Vállajon volt majorsági szemtermelés. A 3. táblázat az 1827-es birtokfelmérés eredményeit mutatja. Eszerint az 1810-es években mind Mérk és Fábiánháza remanentiális (uradalmi maradvány) földjei, mind pedig a Kisecsdeden kívüli három puszta árendában voltak. Kisecsdeden 1810-ben szántottak először az uraságnak, addig az ecsediek használták, de az egész területet nyilván fokozatosan vették csak művelés alá.

3. táblázat: A vállaji ispánság az 1827. évi birtokosztály szerint

Helység neve	Összes telkek száma	Remanentiális föld, kis hold	Majorsági szántó, kis hold	Majorsági erdő, kis hold	Falu erdeje, kis hold	Major. kaszáló, kis hold	Urad. saját legelő, kis hold
Vállaj	37	0	249	307	798	50	0
Mérk	50.88	352	0	562	0	0	0
Fábiánháza	45.75	500	0	69	0	82	0
Nagyecsded	n.a.	0	0	0	0	0	0
Kisecsded p.	0	0	2776	0	0	0	0
Nagyfenék p.	0	0	0	1667	0	0	0
Pusztaterem p.	0	0	200	1617	0	71	400
Porháza p.	0	0	0	2521	0	0	0

A vidék talaja termékeny feketeföld, csak északi részén, Fábiánházánál megy át rozstermő homokos talajba. Itt viszont a gabona mellett jelentős dohánytermelés is volt. Legelőnek a falvak a pusztákat bérelték, illetve a pusztákon szükséglegelőnek az Ecsedi-lápot is használhatták.

Összefoglalóan: változatos gazdálkodású és jómódú vidéknek lehet tekinteni a vállaji ispánság vidékét. Az 1810-es évek — történetünk évei — viszont rossz

⁷ Forrás: Károlyi birtoktört. egyes helységekre vonatkozó adatai, a nyelvre és vallásra *Szirmay Antal*: Szathmár vármegye fekvése, története és polgári esmérete. I-II. Buda 1809-1810.

termésű éveknek számítanak, és az ínség a Károlyi-birtokokon is jelentkezett.⁸ Azt persze nem lehet pontosan megmondani, végeredményben milyen nyomás alatt állt, illetve a szűkösség milyen szintjén folyt e vidék gazdálkodása történetünk éveiben, azaz 1810–18 között.

3/a. Mike András ispán elleni vizsgálatok és perek, 1815–1818

Az első vizsgálatot egy, a Károlyi-birtokokat a kiskorú Károlyi-fiúk helyett igazgató gyámhoz, gróf Klobusiczky Ignáchoz intézett bejelentés, feladás (*delatio*) váltotta ki 1815 augusztusában. A feladás szerzője Schneider Mátyás, korábban Vállajon, az idő tájt már Mérken kocsmáros.⁹ A feladás írásban, részletes és konkrét adatokkal történt, az egyik első kérdésként mégis az merül fel, hogy miért kapott olyan jelentős figyelmet — a bevádolások nem voltak éppen ritkák.¹⁰ Az elrendelt vizsgálatot két főtitest, Ottrokóczy központi számvevő (centrális exactor) és Lubinszky nagykárolyi kerületi alügyész (vicefiskális) végezte 1815. augusztus 7-én és az azt követő napokon át, a helyszínen.¹¹ A vizsgálatban a következő pontokról kérdezték a tanúkat:

1. Tudja-e a tanú, hogy Mike András 1813. esztendőben a hetehegyi erdőn vágatott és urbariális erővel, vagyis a jobbágyok robotjával a vállaji udvarba behordatott épületfákból kifaragtatott gerendákat az akkoron épült nagykárolyi házához hordatta a mérki és vállaji lakosok által? Továbbá, hogy az uraság mészgödreiből Vállajról hordatott azon házához oltott meszet? Mennyit? Igaz-e, hogy 75 ezer téglát égettetett a nagykárolyi téglavetőben a somosi erdőből hordattatván azoknak égetésére az ölfát? Fizetett-e ezekért?

2. Igaz-e, hogy az ispánnak 40–50 darabból álló ménese, ugyanakkora gulyája, 500 darab juhái vannak, melyeket mindig az uraság takarmányán tartott? Hány disznaja volt?

3. Hogy szerezte az ispán ezen marháit?

4. Kicsérélte-e saját marháit az uraságéval?

5. Eladott-e az ispán 1814-ben 1300 köböl életet Ludescher Xavérius csanálói lakosnak, és igaz-e, hogy ezenfelül még 25 000 forint értékű életet árult ugyanaz évben? Vette-e azt az életet? Mennyit vett és mennyiért adta el?

6. Tudja-e a tanú, hogy az „Ispány a M. Uraság részint majorsági, részint remanentiális árendás földjeinek javát maga kaszályya, azokat urbariális erővel dolgoztattya?” Ha igen, mennyit és melyik határban?

7. Tudja-e a tanú, hogy az ispán nyolcvan köböl tengerit a serházban megmorzsoltatván, azt éjszaka idején a gazdához áthordatta, és onnan el is árultatta?

⁸ Igaz, nem elsősorban a legjobb földű nagykárolyi, hanem az erdődi és misztótfalusi uradalomban. Vö. pl.: P 407. 1816 Nr. 883, az erdődi kerületi inspectorátus 1816 márc. 20- kelti jelentésével a nyomorról és éhínségről, a lakosok gabonasegély iránti kérvényeiről.

⁹ A feladás szerzőjéről azt tudjuk, hogy a vállaji kocsmárosságra áhítozott. Másrészt egy későbbi, 1815. szeptemberi 5-ei „Mike András ellen tett vallásai Mérk Helységének” Országos Levéltár Károlyi lv., (továbbiakban OLK) P 404. Nr. 52, p. 257–263) egyebek mellett tartalmaz egy panaszt arról, hogy „ifj. Snaider Mátyásné midőn Vállajon dolgozott, a hajdú nagyon megverte, pedig az Asszony terhes volt... „ (258). Ez talán a *delator* Schneider menyével azonos. Megvertetésére tanút állítani, mint szept. 14-én a szolgabírónak kijelenti, nem tud.

¹⁰ OLK P 404. Nr. 52, p. 3. A *delatio* P 407. 1815 Nr. 1701 bejegyzésből tudható, hogy a gyám a *delatio*-ról 1815 aug. 3-án döntött, kiküldvén a vizsgáló tiszteket.

¹¹ OLK P 404. Nr. 52, p. 5–61.

8. Tudja-e a tanú, hogy az ispán az uraság boraiból, melyeket az erdői és más kocsmákra vett, a javát a nagykárolyi házánál levő pincéjébe hordatta le, a kocsmákra csak az ócska ment?

9. Tudja-e a tanú, hogy a neki dolgozó mestereket nem fizette, fáradságukért fát, szénát, életet adott?

10. Tudja-e a tanú, hogy az ispán próbacseplésre a legkisebb kénéket vette, a próbára kiszedett kénéket hányatta, rázatta, hogy belőlük a szem kihulljon? Hogy próbacseplésnél sem hiteles tanú, sem bíró nem volt jelen?

11. Tudja-e a tanú, hogy a bepanaszolt vállaji ispán felesége a vállaji mészgödörből meszet ad vajért, tojásért, aprómarháért?

12. Igaz-e, hogy az ispán tulajdon cselédjeinek, kocsisának az uraság földjébe vetést adott, azt robotosokkal dolgoztatta, „szinte a mellette lévő írnokjának is”?

Az első vizsgálatban kihallgattak 16 tanút, köztük egy tíz tanúból álló tanúcsoporthoz, akik két ember híján kiteszik Vállaj község esküdtjeinek karát. Ez összesen 26 ember, nagyobb részük vállaji, illetve mérki katolikus sváb gazda, kisebb részük vagy katolikus, vagy „orosz” vallású, illetőség megadása nélküli urasági kerülő, csikós, pásztor volt. Ezek a vádak nagy többségét konkrétan, saját személyükre, tapasztalatukra vonatkoztatva igazolták, igaz, többnyire kisebb méretekben, mint az a vádló pontokban szerepelt. Elsőre kiderült például, hogy az ispán 48 marhát, 12 lovat és öt csikót, 27 öreg és 29 fiatal sertést tartott, egy év előtt pedig még 300 darabos juhnyája is volt, csak azt a dögvész elvitte. Az is egyértelmű, hogy ezt a jószág tartást vállaji szolgálata alatt érte el.

A tanúk több-kevesebb egyértelműséggel a többi vádpontot is igazolták. Egy kivétel akadt: Rothweiler György vállaji *oeconomus* a többiektől lényegesen eltérően vallott. Ő is megerősítette a nagy jószág tartás tényeit, szerinte az ispánnak 18–19 lova van, de csak az elmúlt 1814. év óta, amikből 10 paripát a vállaji istállóban az uraság szénáján teletetett át, és szintén az uraság szénáján 34 fejős tehene van az uraság udvarán. Továbbmenve a gazda állította, hogy Mikének az első évben még csak 30-ra menő juhnyája tavalyra (1814-re) 300-ra felszaporodott. Bár többnyire ezek is a határban voltak, egyszer a gazda maga is látta, amikor az uraság takarmányát hordták nekik. Rothweiler gazda több ponton ellentmond viszont a többi vallomásnak: szerinte az állítólag eltulajdonított épületfa még a vizsgálat idején is ott áll az udvarban, csak pár darabot használtak belőle, viszont a tetőszékhez szükséges keményfát az ispán pénzért vette egy másik erdőből (Szaniszlórlól), csakúgy mint a téglaegetéshez szükséges tűzifát. A tűzifát az ispán saját szekereivel hordatta, az épületfákat házához a lakosok jóakarattal hordták. Az ács munkát is ételért és italért végezték, nem a robotba való beszámításért.

A gazda tanúságtétele nem annyira ellentétes a többi jobbagyával, mint az első pillanatra tűnik. A jobbagyok évekre visszamenőleg nagyon pontosan tudják, milyen és mennyi állat, termés, anyag honnan hová került, ki mit vitt melyik határrészbe. Azt viszont, hogy a mozgások mögött milyen jog, engedély vagy fizetség van, nem tudhatják ilyen pontosan.

A két vizsgáló tiszt azonban zárójelentésében majdnem minden pontban bizonyítottan látja az ispán bűnösségét. Noha a tanúkat csak az eredetileg meghatározott kérdésekről hallgathatták ki, jelentésük megfogalmazásánál, noha erre

konkrétan nem utalnak, már egy újabb feladás is szerepet játszhatott. Ezt a helyszíni vizsgálat másnapján fogalmazták a vállaji esküdtek, egyrészt az ispán, másrészt az eddig tanúként kihallgatott gazda, valamint az ispán írnoka, *cancellistaja* ellen.¹² Ezeket a feladásokat a vizsgáló tisztek függelékként mellékelik jelentésükhöz. A jelentés alapján a birtokigazgatást vezető gyám 1815. augusztus 18-án fölfüggeszti szolgálatából az ispánt.¹³ Augusztus 25-én a vicefiskális megbízást kap az ispán már előzőleg „letartóztatott” vagyonának leltárba vételére, és ügyeinek egy adminisztrátor kezeibe való átadására.¹⁴

Két nappal az ispán felfüggesztése után, 20-án a gyám már kezéhez vette a vádlott Mike András kérvényét is. Ebben Mike azzal érvel, hogy maga védelméhez nemcsak a vádpontok, de a teljes vizsgálat anyagának ismeretére is szüksége van, tehát a vádat alátámasztó tanúvallomásokra is, kéri tehát ezek kiadását. Azonban ez irányú kérését a gyám elutasítja.¹⁵

Ezt követően szeptemberben a gyám kérésére a vármegye közegei előtt „meghiteleztetik”, megesketik az augusztusi vizsgálat tanúit vallomásaikra. Mivel az eskü, a hit letétele alkalmával a tanúk a vallomást módosíthatják, illetve „világosíthatják”, ez szinte egy újabb vizsgálattal egyenlő. Ezen alkalommal a megye képviselői, egy szolgabíró és egy esküdt mellett a két vizsgáló főtiszt (a számvevő és a vicefiskális) van jelen, kiegészítve a gyám titoknokával, Répássyval és magával Mikével. A meghiteleztetés az első vizsgálat után egy hónappal, szeptember közepén megy végbe. Itt a tanúk nagyjából fenntartják előbbi tanúvallomásukat — Mike jelenlétében, szemébe mondva. A pontosítások és módosítások következtében Mike javára történnek, a tanúk itt vagy ott elismerik, hogy ezt vagy azt az általuk korábban állítottak közül mégsem látták, csak hallották. Egyes tanúk az ispánnal szembeni vádpontokkal az ispán helyett a gazdát terhelik. Am összességükben a változtatások nem jelentősek. Szeptember 14-én tesz jelentést a titoknok az *authenticatio*-ról, (a tanúvallomás esketéssel való hitelesítéséről, „hitelezéséről”). Ekkor a gyám az ispánt immáron véglegesen elbocsátja, egész vagyonát zár alá veteti, utódját is kinevezi.¹⁶ Ugyanaznap megbízza a gyám a főszámvevőt, aki a vizsgálatot is végezte, hogy számítsa ki az ispán által okozott károkat, és vizsgálja fölül számadásait.¹⁷

Utalni kell rá, hogy a tanúk megyei közreműködéssel történő helyszíni megesketezése vallomásaikra még csak ún. *collateralis inquisitio*t képez. Ezt a kor perjoga szerint ki kell egészíteni ugyanezen tanúk ismételt megesketésével magának a bíróságnak fórumán, ezzel az *authenticatio*val van csak bizonyító ereje. Az esketés alkalmával a tanúknak általában lehetőségük van vallomásaik kiegészítésére, „világosítás”-ára, így tehát Mike előtt még több forduló áll.

¹² Uo. 157–165.

¹³ OLK P 407. 1815. Nr. 1914.

¹⁴ OLK P 407. 1815. Nr. 2084.

¹⁵ OLK P 407. 1815. Nr. 1961.

¹⁶ OLK P 407. 1815. Nr. 2371. Mike helyébe Thanhoffer Mártont, korábban hg. Esterházy Miklós kisvárdai ispánja első ízben már augusztus 20-án kineveztetett, vö. uo. Nr. 2060. A szept. 14-i végleges kinevezés alkalmával a Mike mellett szolgáló gazda, Rothweiler helyébe is új tiszt, Széchenyi Károly addigi számvevői írnok kerül.

¹⁷ OLK P 407. 1815. Nr. 2263.

Az első vizsgálat lezárultával az ispánnak megmarad a ruha a testén, háza, házi eszközei, két tehene és egy lova, de ezek is csak egy másik tiszt kezessége mellett. Mikét utasítják viszont, hogy zár alá vett marháit adja el, és az árat fizesse be az uradalmi pénztárba, ellenkező esetben az uradalom fogja őket elárverezni.¹⁸ Számadásait azonban nem tudja egyből beadni, hiszen a beadás rendes ideje csak a következő tavasszal jött volna el. Ráadásul a főszámvevő, Ottrokóczy azt javasolja a gyámnak, hogy Mikének még az 1810. és 1811. évi számadásaira vonatkozó, a felelősség terhe alól feloldozó ún. *absolutionalis* levél kiadását is tagadják meg, és még ezeket a régi számadásokat is vizsgálják át újra. A gyám a javaslatot elfogadja, kijelöli az új, Ottrokóczy által ajánlott számvevőt annak végrehajtására, de nincs nyoma, hogy valóban végrehajtották volna a rendelkezést.¹⁹ A számadások átvizsgálása ugyanis óriási munka, végül a számvevőség (*exactoratus*) az 1814. és 1815. évi számadásokat sem tudja a tervezett fél éven belül revideálni, így aztán az úriszék számadásokat elbíráló ülése (*sedes censurae*) Mikének csak e két évi számadásaira tett kifogások és a számadó azokra adott válszainak elbírálására végül is csak 1817. április 28–29-én ül össze.

A Mike ellen feladott vádak nyomán azonban már 1816. augusztus 5-én összeül az úriszék rendes ülése, amely, bár sem keresetlevél (*libellus actionalis*), sem „*levata*”, formális perfelvétel nincsen (legalábbis a pernek az uradalmi anyagban fennmaradt, egybekötött irataiban), lényegében egy, az ispánnak az uradalmi vizsgálatban kimutatott károkozásával kapcsolatos kártérítési pert tárgyal.²⁰

A két per párhuzamos futása: egyrészt a *sedes censurae*, az úriszéknek a számadásokat elbíráló külön ülése, másrészt a rendes úriszék, sajátos helyzetet jelez. Ugyanis az állásából kimozdított ispán olyan számadásait vizsgálták, amelyek közül a korábbi évekre szólókat már felülvizsgálták és elfogadták, csak az

¹⁸ OLK P 407. 1815. Nr. 2638. Kalós József nagykárolyi kerületi főügyész 1815 október 10-én mutatja be Mike javainak vagyonleltárát, és evvel kapcsolatos kérdéseire születik a gyám határozata, amely szerint „Mikének testi ruházattya, háza, házi eszközei, két tehene, 1 ló használatyára hagyattak”. A gyám döntésének dátuma Fót, 1815 okt. 22. A leltár Szécsényi Károly akkori vállalji administrator műve augusztus 27-én, vö. OLK P 404. Nr. 52, p. 360–363. Nem terjed ki az ispán nagykárolyi házára sem pedig a vállalji ispánlakás ingóságaira, csak az állatokra, szekerekre és földekre.

¹⁹ Ottrokóczy javaslata uo. Nr. 2721, dátuma Nagykároly 1815 okt. 10. A határozat végre nem hajtásának az is oka lehetett, hogy Pukay György akkori központi számvevő 1815. febr. 1-jei, az összes tiszti számadás vizsgálatairól szóló összesítő jelentése szerint 1814 nov. 16-án Mikének már az 1812. évi számadása is átesett a cenzurális széken való végős megbíráson, az év dec. 17-re a számvevőségen pedig a „*censura in ordinem redacta*” volt. Az uradalomnak ezek után és az esetleges hiányok pótlására megítélt *convictiva*-k befizetése után a tiszteknek immáron bírósági határozattal elfogadott számadásairól *absolutionalis* levelet kellett volna adnia, de ilyen rovat nincs az összesítő kimutatásban, esetleg arra utalva, hogy azt mégsem kapták meg a tisztek. Ezzel szemben más helyen az olvasható, hogy az inspektorátusok adják ki az *absolutionalis*t, ami magyarázza, hogy miért nem adott ki a számvevőség egyetlen ilyen felmentőlevelet sem. OLK P 407. 1813. Nr. 142. (Az 1810. évi számadásokról 1813 március 11-én rendelik el *absolutionalis* kiadását.) A Mike-vizsgálat időpontjában viszont biztosan revízió alatt és *censura* előtt volt még Mike 1813. évi számadása, (ezt mutatja P 407. 1815. Nr. 3142), az, hogy végül ezt sem tették újabb per tárgyává, azt mutatja, hogy a munka rendkívül hosszadalmas volta miatt nem tudtak a régebbi számadásokkal bibelődni.

²⁰ A korszakbeli polgári perek perjogáról ld. *Bónis György, Degré Alajos, Varga Endre: A magyar bírósági szervezet és perjog története, Kézirat, Levéltárak Országos Központja Budapest 1961, 108–121, továbbá Torday Lajos: A megyei polgári peres eljárás a XVI–XIX. században. Budapest 1933.*

1813–1814. évek, és a még lezáratlan 1815. évi vártak elbírálásra. Másrészt a per tárgyát — noha keresetlevél nem volt — az *allegatiok*ból, a felek nyilatkozataiból egyértelműen kivehetően a számadásokon kívül az uradalmi tisztek vizsgálataival feltárt visszaélések miatt az ispán által okozott károk megtérítése képezte. Azonban a vizsgálatokban feltártak, tehát a kártérítési perben kereset alá vontak is évekkorábbra visszanyúló esetek, illetve állítások, amikkel szemben az ispán joggal állíthatja, hogy amikor az uradalom a számadásait egyszer már elfogadta, azokra az évekre, melyekről számot adott, őt a „felelet terhe”, a felelősség alól egyszer már fölmentette. Kérdéses tehát, lehet-e egyáltalán az uradalomnak a korábbi évekre vonatkozóan kárt kereső pert indítania. Nem egyértelmű a fórum illetékessége sem. Világos, hogy számadásai vonatkozásában Mike az úriszék elé tartozik, de más esetre ez már kérdéses, hiszen Mike nemes. Nemes volta miatt a vármegye széke elé tartozna, de mivel a vádak gazdatiszti alkalmaztatásával, szolgálatával kapcsolatban merülnek fel, ez a „szolgálati” minősége mégis az úriszék elé utalja.²¹ Látni fogjuk, ez nem jelent feltétlenül korlátlan kiszolgáltatottságot. A vármegyék ezekben az évtizedekben tovább tágitják kompetenciájukat. Képviselőjük jelenléte az úriszéki *sedes censurae*n Nagyváthy szerint törvényes kötelezettség,²² mint ahogy más, a gazdatisztek ügyeit tárgyaló úriszéki tárgyalásokon is jogszokásnak számít, sőt, az uradalmi vizsgálatokban való részvételük sem ritkaság.²³

Mikével először csak a vele szemben támasztott vádak, illetve a vizsgálatot végző két tisztnak a vádpontokat végigvevő összefoglaló jelentését ismertetik, de a vizsgálat teljes anyagát a gyám határozatának megfelelően nem kapja meg.²⁴ A vádakra az ispán, valamikor 1815. szeptember 7. és szeptember 14. között, a gyámnak írt beadványban válaszol. Ebben tagadja a terhére róttakat, az általa szigorúan fogott parasztok és a vallaji katolikus pap által igazságtalanul bevádoltak állítja be magát. Hivatkozik arra, hogy számadásait egyszer már elbírálták, de nem hivatkozik nemességére, és semmilyen módon nem vonja kétségbe a gyám, illetve a Károlyi-úriszék jogát ügyének megítélésére. Két olyan argumentum a-

²¹ Noha Mike a perben többször is kijelenti, hogy elismeri az úriszék illetékességét, majd minden nyilatkozatában tesz ellene kifogásokat is. Ezzel szemben a felperes szerint „az all-Peres ellen indított kereset vagy Pör az 1622 Esztendő 65ik czikkelyének és Mátyás király 6k Decretumának 33k Czikkelye 5k Par-ának értelmében gyökereztetik. mely az all-Peres által Számadásainak hamisan lett vezetése tekintetéből, és hiveségtelenségéből okozott kár tételeknek megtérítéseket tárgyzazza.” Uo. 480.

²² De törvényhelyet nem ad meg, és én sem ismerem.

²³ Nagyváthy János: Magyar gazdatiszt., Pest 1821, 244. Nagyváthy szerint a törvény a *sedes censurae*-n csak a szolgabíró és esküdtje részvételét írja elő, de: „1. A Törvény nem tiltja, mindazáltal illetlen, hogy a Földes Úr, mint megkárosított Felperes; és mint Földes Úr a Ráitélőszéknek Elölülője legyen. 2. Azért is minden ilyen Székekhez a Praxis szerint, a N. Vármegyék Táblabírói közül kell egy a Gazdaságban tapasztalt Urat Elölülőnek megkérni.”

²⁴ A jelentés dátuma 1815 aug. 13. Azt, hogy az ispánnak csak ez volt a kezében, onnan tudni, hogy a jelentésben a vádpontokat a vizsgálat kérdőpontjaihoz képest eggyel elcsúsztatva számozzák, Mike válasza is pontokba van szedve, és ez nem az eredetivel, hanem a tisztí jelentésével egyezik meg. Mike válasza nincs dátumozva, de a kegyre, kegyelemre és a familia szolgálatában eltöltött hosszú évekre való sűrű hivatkozás az összecsapásnak kezdeti szakaszát sejteti. Az, hogy a szeptember 14-én kezdődő szolgabírói meghitelezéseken Mike is jelen lesz majd, viszont beadványában még nem tudja, hogy kik voltak a tanúk a vizsgálatban, szept. 14. elé, Mike legkésőbből keltezett attesztációja szept. 7. utánra teszi a beadvány keltét.

zonban, mely később jelentős szerepet kap, már itt felmerül. Egyrészt úgy állítja be az ispán, hogy ő az úréhoz nem nyúlt, csak a sajátjával folytatott „spekulációt”, ami a drágulásos időkben teljesen rendjén való, és más tiszt által is űzött tevékenység. Másrészt a próbacsépléssel kapcsolatos manipulációt kategorikusan tagadva felveti, hogy a vádat bizonyító 16 tanúról, mivel vele a vizsgálatot nem ismertették, nem tudhatja, hogy azok „Tanuk-é? Vagy pedig Denunciánsok?”.

Válaszát Mike 25 írásbeli bizonyítvánnyal, *attestatio*val támasztja alá. A legtöbb ilyen bizonyítványt — dátuma szerint — Mike már 1815. augusztus végén, szeptember elején beszerzi, a legelső augusztus 21-én a tanúvallomásokban szintén terhelt szomszéd tiszttól, Draskóczy nagykárolyi ispántól. A tanúsítványok kb. felét Mike Fábiánházáról szerzi, nagyobb részt a bíraktól, kisebb részt egyes lakosoktól. Ezek mind az ispánnak történt szénaeladásokról, illetve az eladott széna jóakaratóból vagy áldomásért való házhoz szállításáról szólnak. Ezzel az ispán megkísérelte igazolni azt, hogy állatait vásárolt szénán tartja.

Mike 1815. szeptember 7–8-án leteteti védőtanúival a hitet, vagyis megesküdteti tanúit a vármegye szolgabírái és esküdtje előtt 1815. szeptember 7–8-án. A megyei szolgabíró–esküdt páros, aki Mikének hitelezte, nem azonos azzal, aki az uradalmi vizsgálatot hitelezte.²⁵

Mike jól tudja, a vállaji római katolikus pap nem barátja. Augusztus 6-án, három nappal a Mike elleni *delatio* után már másodszeri kérvénnyel fordul a gyámhoz, hogy a vállaji ócska csűr faanyagát akkor, mikor az újat építik, hadd kapja meg ő, de „egészben, a minden részeiben eshető válogatáson kívül”. Ezt az új csűrűt Mike eredetileg a kiscsedői pusztára tervezte, „projektálta”, és az ócska épület faanyagát oda hordatta volna át, vagyis Vállajon az Isten szolgája ott maradt volna faanyag nélkül.²⁶ Válaszában Mike valószínűleg helyesen származtatja a vizsgálatot a plébánosnak ellene való felindulásából.

De csak részben. Mert alig fognak a vizsgáló tisztek augusztus hetedikén Vállajon a tanúvallomások összegyűjtéséhez, másnap, nyolcadikán a vállaji *Gemeinde* 12 esküdtjének aláírásával 58 pontban, 57 tanú, illetve egy pontban az egész falu, sérelmeként, írásban adja föl az ispáni visszaéléseknek és tolvajlásoknak különböző eseteit. Már a tulajdonképpeni vizsgálat kérdőpontjaira is a jegyzőkönyvben „hetedik renden lévő tanúk”-ként megjelölt tíz vállaji esküdt kollektívan, esetleg írásban válaszolt, hitelezte alkalmával is kollektívan lépnek fel, mintegy a falut képviselve.

A lavina itt nem áll meg: a mérkiek is feladást fogalmaznak szeptember 5-én, a főbíró és hat esküdt aláírásával. Szeptember 14. előtt pedig még egypár terhelő dolog jut eszébe az egyik vállaji esküdtnek, „Sultész” Ádámnak, aki a panaszmozgalom vezetőjének tűnik. A terhelést írásban beadva, arra tanúkat is

²⁵ Előbbiben Komoróczy Lajos, utóbbiban Rápolthi Nagy György szolgabíró működik közre, előbbiben Szentlélek Mihály, utóbbiban Boer János az esküdt. Minden uradalmi vizsgálatot az előbbi páros hitelezte, ugyanők adják az összes úriszéken a törvényes bizonyítást, vagyis a megye képviseletét, viszont a megye székére fellebbezett ügy igen népes bíróságából szinte csak ez a páros hiányzik, a többi szolgabíró és esküdt, így a Mike részére tanúkat hitelezte, illetve 1817 februárjában vizsgálatot folytató szolgabíró és esküdt is ott vannak a bírák között.

²⁶ A dolog előadása Mikének a legelső úriszéki ülésre készített alperesi feleletében: OLK P 404. Nr. 52, p. 266.

állítva, a szeptember 14-én kezdődő *authentication*, vallomásaik esküvel való megerősítése alkalmával ezeket már a megye közegei jelenlétében hallgatják ki.²⁷

Az ispán azonban, úgy tűnik, mégis teljesen magára hagyatva. A fábiánháziak mentő tanúsítványai mellett különös figyelmet érdemel mind a három helység bírának közös tanúsítványa. Eszerint a majorsági táblákon termett keresztek, illetve a réteken termett szénaboglyák megolvasásánál, próbacsépléshez a keresztek kiszedésénél, a próbacséplésnél mindig jelen voltak a bírák. A tanúsítás vágya itt sem egyformán erős a községekben: Fábiánházáról az 1808 és 1815 között bíróságot viselt három személy és a nótárius írja alá, akik eddig is az attestációk egész tucatját produkálták. Mérkről az 1811 és 1815 között bíraskodott három személy és a nótárius, de Vállajon csak az 1811 és 1815 közötti két bíró írja alá, a nótárius nem. Ez még így is elég meglepő, tekintve, hogy mindkét község napokkal előtte adott be feladást Mike ellen, és bár a vállaji bírák nem, de az itt aláíró Orosz András hivatalbéli mérki bíró például a feladást is aláírta, meg most a mentő tanúsítványt is, noha persze nem ugyanazokra a pontokra vonatkoztatva. Úgyisintén változik a községi kontroll ereje az egyes munkafázisok tekintetében is. A betakarításnál és a próbacséplésnél a „kontrolléria” meglétét teljes határozottsággal állítják. A keresztek kiszedésére vonatkozóan még tódítják is a bírák az ispáni egyenesség hírért, mondván, hogy a kisebb kévéket félrevettette, csak „normális” kévéket engedett próbacséplésre. Viszont: „A csürbeli nyomtatásról pedig a Vállai és Fábiánházi Ullyabb és régibb Bírák Hit letételek után azt agyák elő,... hogy ők gyakran és többnyire jelen szoktak lenni a Csürbe a mérésen de nem mindenkor mert esik meg Nállok nélkül is.”²⁸

Talán még ennél is feltűnőbb, hogy a két, fenti kérvényt aláíró vállaji bíró arról ad bizonyoságlevelet, miszerint ők és velük helységük lakosai Mike Andrásnak „a Vállaji határon lévő Qvartély Háza után lévő mindenféle Földjeit tulajdon jó akaratunkból áldomásért szántottuk”. Ezt az esküvésnél, *authentication*ál változtatás nélkül fenntartják, de az 1816. november 4-én kezdődött úriszéken, ahol a tanúkat ismét megesketik, módosítják. Itt a régi bíró már „csak saját maga felöll, nem pedig a Hellység nevében bizonyítana”, az aktuális vállaji bíró pedig úgy világosítja vallomását, hogy nemcsak ő, de „több lakosok is dolgoztak az Ispány részére jó akaratból”.²⁹ Azt azonban itt már nem állítja, hogy ez mindenkire állna.

3/b. A tárgyalások és a Mike-ügy félfordulata

Az első úriszék előtt 1816 augusztusában fordulat következik be. Az úriszék elnöke a Károlyiak régense, gróf Klobusiczky Ignác, tagjai négy megyei táblabíró, a Károlyiak kerületi főfiscalisa és uradalmi számvevője, az úriszék jegyzője pedig nem más, mint az eredeti vizsgálatot végző kerületi alfiscalis, Lubinszky Antal. Az úriszék első napján, az úriszék legelső döntése alapján a vádlott Mike megkapja a vallomások teljes jegyzőkönyvét. Sőt, az úriszék elvi szinten szögezi le, hogy a vádakat azok „próbaival”, bizonyítékaival együtt a vádlottal mindenkor teljes ter-

²⁷ OLK P 404. Nr. 52, p. 249–252.

²⁸ OLK P 404. Nr. 52, p. 150.

²⁹ Uo.

jedelmükben előre ismertetni kell. Mikének a tanúk személyéről már korábban teljes képe volt, hiszen az 1815 szeptemberi meghitelezések alkalmával a vádakat a szemébe mondták, csak éppen neki nem volt szabad visszafelelnie vagy kérdéseket feltennie. Így az úriszék második napján Mike alperesi feleletében energikusan tiltakozik az ellen, hogy ellene tanúként hallgassák meg azokat, akik a feladásokat is szerkesztették. Mike itt már láthatóan nem remél egyezséget, és nem igen fogja vissza a nyelvét:

„A Köz Tudomány bizonyítja ..., hogy Sultész Ádám és Schneider Mátyás ellenem éjjeli titkos gyülekezeteket tartottak, a népet büntetés terhe alatt gyülekezetekre szorították és azzal fel lázasztani igyekeztek mivel éngemet, hogy 8 Napok alatt még a határból is ki fognak költöztetni, azért nem volna már tőlem félni, s a Bírót, hogy hozzájok hajlani nem akart, le tették, a petsétet erővel elvették, sőt a veréstől is nagy nehezen menekedhetett meg...”

Mindazok, akik ellenem a *delatit*ot meg tették, titkos gyűléseket tartottak, és a vezér *delatorok* szándékába megegyezvén mind a tilalmas titkos gyülekezetekben és árulásokban részt vehettek az authenticálható Tanúk sorából ki rekesztetni esedezem, azon természet és Törvény szerént való Igazságtól fogva, hogy azon egy ember *Delator* is Tanú is egyszersmind nem lehet...

Kénteleníttem továbbá... azt is kijelenteni, hogy némely Tanúk ellenem való vallomásokra és az Vádak hittal erősítésére különösen erőszakoltattak, vassal tömlöttel s veréssel fenyegettettek, hogy p. o. [példának okáért – V. A.] Rotveiler György, Hévér János, Kováts István vallomásaikat a sok fenyegetések között való félelmekben tették a Tetts [Tekintetes – V. A.] Törvény Szék színe előtt ezen Tanúk tökéletes s Törvényes Szabadságokban lévén a vallatásokban velek véghez vitt bánás módját magok is megvalthatják. Azonba hogy ezen Tanuknak a legelsőbb vallatása erőszakképpen ment a tetts Szolga Bíró Úr előtt tett vallások is mutatják, avagy csak 2. Tanúnak két rendbeli vallása egybeüttetése is szembetűnképpen mutatja.”³⁰

Mike nem áll meg a feljelentők, *delatorok* kifogásolásánál, tudatos hazugsággal vádolja vagy kényszer hatására vallónak állítja — de elmozdításukat nem kéri — azokat a tanúkat is, akik szembetűnő tárgyi tévedést követnek el. Itt valóban kiáltó ellentmondások vannak, például az általa hivatkozott 2. számú tanú, Hajner János, aki Mike mellett korábban hajdúként szolgált, első vallomásában még azt tudta, hogy Vállajon az uraság vállaji csűrénél „mintegy harminc darab tölgyfák voltak ... lerakva, melyek a Hetehegyből robotba vágattak a végett, hogy a Mságos [Méltóságos – V. A.] Uraság részére valami épület tétetődne, azok a vállaji Svábok által meg faragtatván ... a Fák onnan ingyen elhordattak, de e Tanu nem (sic!) tudja bizonyosan, hogy azon időben a Méltóságos Uraságnak semmi épület nem tétetett, következésképpen az Méltóságos Uraság részére nem használtattak.”³¹ A vallomás már az 1815 szeptemberi meghitelezésnél módosul Mike javára, de a hetehegyi tölgyerendákra vonatkozó rész még megmarad, és igazságára a tanú megesküszik. Egyidőben, vagy legfeljebb egy nappal Mike fent

³⁰ OLK P 404. Nr. 52, p. 267–268.

³¹ Uo. 8.

idézett alperesi felelete előtt,³² 1816. augusztus 5-én az úriszék előtt ugyanez a tanú már így vall ugyanerről a pontról: „Nem tudja, hogy az Hetehegyről valók lettek volna a Vallomásában említett Fák, és miként hozattak oda, mert otthon akkor nem volt, hanem Etsedben, és ámbár Mike András mellett öt Esztendőig volt Hajdú, mégse emlékezik arra, hogy azon üdö alatt az Hete Hegyen Fa vágattatott volna, jövő Ujj Esztendőben lesz két Esztendeje Szolgálatyából lett ki Lépésének, még akkor is azon mintegy 30 Darabból álló kifaragott Fa a Góré mellett állott ...Vallya továbbá, hogy nem emlékezik arra, hogy a Szolgálatya ideje alatt ennél több Fa Szállítódott volna a Uraság részére Vállajra, azt azonban tudja. hogy reánk jövő Téltől vissza fele számlálva négy esztendő előtt szállított Szaniszlórol Vállajra néhány darabb Fa nagyból készen kifaragva, mellyeket Sultész Ádám bárdolt ki”.³³ Ehhez még csak azt kell tudni, hogy Mike e tanúval egybehangzóan éppen azt állította, hogy épületfáját Szaniszlórol pénzért vette. Ezt igazolandó már az 1815. augusztusi vizsgálatra adott első igazoló jelentéséhez mellékelte a szaniszlai ispán *attestatio*ját arról, hogy ő 1813-ban 20 cserfát vett onnan.³⁴ Így tehát egy év leforgása alatt ugyanez a tanú eskü alatt homlokegyenest ellenkezőképpen, előbb az ispánt terhelve, aztán mentve vall. Jogos tehát az ispán felvetése, hogy a tanúvallomások bizonyító erejéhez kétség férhet, de ezt persze ellene is lehet fordítani. Ha feltesszük, hogy az az idézett hajdú azonos azzal a tanúval, akit Mike replikája Héuér néven említ (ilyen nevű tanú nincs, tehát esetleg a Hajnert írták el), akkor Mike saját kiemelésé szerint is a legnagyobbat azok fordítottak vallomásukon, akik korábbi alárendeltjei voltak: hajdúja, a 2. számú tanú Hajner-Hévé, gazdája, a 10. számú tanú Rottweiler és a lovait őrző csesdi csikós, a 11. számú tanú Kovács István.

Mike replikájában utoljára veszi azokat, akik neki személy szerint régi nagy haragosai, és így komoly okuk van a hazug vallomásra. Kifogásolja például azt a mérki bírót, aki szerinte elpazarolta a helység pénzét, és akit e pénz megfizetésére szorított, vagy például azt a kerület, akit tolvajságban tapasztalt, és ezért szolgálatából kitett.³⁵

E sokféle kifogás eltérő sikert arat. A vizsgálat erőszakos eszközeiről szóló kifogásokat a felperesi válaszok a per első szakaszában, az 1816. évi úriszékeken egyszerűen szemtelenségnek minősítik.³⁶ Mike ezt az argumentumot 1817 februárjában egy vármegyei esküdt közreműködésével saját kérésére és költségére véghez vitt vizsgálatlalt próbálja meg alátámasztani.³⁷

³² Mike első replikáját (OLK P 404. Nr. 52, p. 265–270.) aug. 6-áról dátumozta, a tanúvallomásokat nem datálták pontosan, csak mint az 1816. augusztus 5-én kezdett és több napon át folytatott úriszéken készületeket említik, mivel az úriszék 5-én kezdődött, Mikének egy éjszakája volt, hogy az egykori hajdújának visszájára fordult vallomására replikájának egyéb pontjai mellett, ötoldalas letisztázott írásban reagáljon. Persze nincs kizárva, hogy az úriszék előtt beszéltek egymással.

³³ OLK P 404. Nr. 52, p. 8, 63, 66.

³⁴ OLK P 404. Nr. 52, p. 107.

³⁵ OLK P 404. Nr. 52, p. 270.

³⁶ Az 1816 nov. negyedikei úriszékre készült felperesi állítás nyolc oldalon keresztül a delátorok elmozdítását támadja és a delátorok titkos éjeli gyűlésével kapcsolatban az uradalom felelősségét próbálja csökkenteni illetve kimagyarázni. Egyetlen mondatban utal csak arra, hogy Mikének vagy bizonyítania kell állítását, „hogy...némmely Tanuk Vassal, Tömlöttzel, és Veréssel kinszerittetek légyen a Vallomásra”, ellenkező esetben a sértegetés miatt ítéljen elégtételt az úriszék. OLK P 404. Nr. 52, p. 292.

³⁷ OLK P 404. Nr. 52, p. 712–722. A vizsgálat színhelye Csináros, a vállaji ispánsághoz Nagykaroly felől legközelebb fekvő nagyobb helység. Miután a tanúk vállajiak és környékbeliek, oka volt

Aki viszont vallomásában már az első úriszéken is támogatja ezt az állítást, az a gazda. A korábbi *oconomus* 1816 augusztusában az úriszék előtt az 1815. évi uradalmi vizsgálat alkalmával tett vallomása jelentős részeit módosítja, köztük egészen konkrét adatokat is. Azt vallja például, hogy 1814-ben Mike András ispánnak csak 14 lova volt, az első vizsgálat alkalmával „az investigans Urak előtt 20 darab lovat ijedtében vallott a Tanú, mivel azon Urak által fenyegettetett.” Ez bizony nem csekélység. Igaz lenne?

Rothweiler tanúságának értékét nem könnyű megállapítani, hiszen százféléképpen érintett maga is az ügyben. A birtokigazgatás és a gyám Mike cinkosaként kezeli, ezért bocsátották el. A cinkosság egyrészt magától értetődően igaz, hiszen a gazda volt Mike tetteinek legközvetlenebb végrehajtója és segítője. Az viszont, hogy ezt a szerepet hogyan értékelik, úgy, mint egy parancsnak alávetett végrehajtói szerepet vagy úgy, mint egy zsákmányban osztozó cinkosi szerepet, nem eleve eldöntött. Az első, 1815 augusztusi uradalmi vizsgálatkor a vállaji község a Mike ellen beadott vádak mellett egy „Rotweiler György Gazda ellen való be adást” is készít, a tizenkét esküdt aláírásával, melyben tizenhárom tanú tanúskodik a gazda (és kisebb részben a cancellista) vétkeiről. Augusztus kilencedikén, a beadvány keltét követő napon az uradalmi vizsgáló tisztek aláíratnak vele egy teljesen általános beismerést, majd szeptemberben az ő ellene szóló vádak tanúit is meghiteleztetik, megeskettetik a megyei közegek.³⁸ Legalábbis ebben az első szakaszban a gazda ugyanúgy célpont, mint az ispán. Logikus lenne, ha saját bőrét mentendő, megpróbálna együttműködni a vizsgálattal. Lehet ilyen együttműködés jele, hogy amikor a vállajiak által Mike ispán ellen írt feladás pontjait elébe teszik a gazdának, ő egy-két kivétellel „meg ösméri és bizonyítja” azokat.³⁹ Mindenesetre Rotweiler kooperációját, ha lehet a fenti beismerést annak nevezni, nem vagy nem eléggé méltányolják, elbocsátását nem vonják vissza, másik állást uradalmi szolgálatban nem kap. Talán ez is belejátszik a fent idézett, az uradalmi vizsgálatot merészen vádoló, az ispánt mentő tanúságtételébe a konfliktus második, úriszéki szakaszában. A vizsgálat esetleges erőszakosságait azonban erre az egy vallomásra alapozva az úriszéken nem lehet napirendre tűzteni. A megyei bíróság, ahová Mike az úriszékről fellebbez, szintén nem foglal állást Mikének ezzel az állításával kapcsolatban, dacára a közben, 1817 februárjában Mike részére e tárgyban megejtett vizsgálatnak.

Az erőszakos vallatás vádjának láthatóan reménytelen elfogadtatásánál erősebben igyekszik az ispán az általa személyes ellenfeleinek tartott tanúsoportnak

---

annak, hogy a vizsgálatot máshol tartották. A vizsgálatban kiderült, hogy a vállaji r.k. pap már régóta biztatta hol egyik, hol másik vállaji esküdtet a falu föllázítására Mike ellen. Az is bizonyos, hogy a vizsgálatot a plébánián tartották, és a tisztek eléggé szuggesztíven kérdeztek, a közvetlen fenyegetést illetve a testi bántalmazást viszont nem sikerült bizonyítani. Van ugyan, aki azt vallotta, hogy vallomástétele előtt az alfiskális kilátásba helyezte neki, hogy csak vasra verve mehet majd el a plébániáról, de az alfiskális szerint ez csak arra az esetre szólt, ha az illető nem az igazat vallaná.

³⁸ Uo. 87.

³⁹ Uo. 165. Amit Rotweiler nem ismert el, azok a pontok voltak, „amelyek a Nkárolyban eladás végett hordott Életekről” szóltak, a vallomások szerint ugyanis az ispán által Károlyba hordatott uradalmi gabonát a gazda adta ki a magtárból, padlásról. A pontok megismerése Rápolthi Nagy György szolgabíró előtt történik 1815 augusztus kilencedikén, ami a megye közegeinek figyelemre méltóan korai, az uradalmi vizsgálatnál majdnem egyidejű bekapcsolódását jelenti.

a tanúskodástól való elmozdítását elérni. Erre a pontra replikáiban mindig vizs-zatér, de — legalábbis az úriszék előtt — ez is csak egy-két esetben sikerül.

Azonnali figyelmet keltett viszont az ispánnak a vállaljaiak vádjait készítő titkos éjjeli gyülekezettel kapcsolatos előadása. Már az első, 1816. augusztusi úri-széken „az Úriszék tagjainak, különösen a jelen lévő Magisztrátualis Fő Fiscalis Úrnak kívánságára, kinek az illyes tilalmas öszve gyűlést szemmel tartani köte-lessége, ezen 5ik Tanú mint akkori Vállaji Kis Bíró megkérdeztetett a Conventi-culum tartása eránt, mellyre azt felelte, hogy igenis Ő járta fel a Hellységben a Lakosokat a Sultész Ádám parantsolatjából, azon meg hagyással hogy a Nép ne a Bíróhoz ha nem egyenesen a Sultész Ádám házához gyűljön össze késő estve, aminthogy a Tanú a Parancsolatban el is járt a Bíró pedig a Gyűlésbe meg sem jelent.”⁴⁰ Ugyanezt a kérdést hasonlóan feleli meg a hetedik rendű, tíz vállaji esküdthől álló tanúcsoporthoz is, nem jelentéktelen kiegészítésekkel. Első ezek között, hogy Schulteis a kisbíró a vizsgálat első napjának estéjén a vizsgálatot vezető fiskális nevében küldte a nép közé, mintha az hívná össze a gyűlést. Második, hogy a házánál közösen írt panaszok „solemizáltattak”, rájuk az ott lévők meg-esküdték. Harmadik, hogy a főkolompos Schulteis a gyűlés egybehívása előtt fél napig a plébános úrnál múltatta az időt.⁴¹

Feltűnő, hogy bár az úriszéknek a megyei főügyész nem volt ugyan tagja, mégis a tanúvallatási jegyzőkönyv szerint az ő sürgetésére kérdeztek rá az éjjeli öszgyűlésre. Ezen az első úriszéken az alapvizsgálat tanúival kapcsolatban már leszögezik, hogy *delator*, feljelentő tanú nem lehet. Így az úriszék nyilvánvalóan vagy a jelen lévő vármegyei főügyész, vagy a törvényes bizonyóságot alkotó szol-gabíró és esküdt nyomására fogadja el Mike kifogásait, és kérésének megfelelően *delator*nak, vádlónak minősíti, az eskütételtől elmozdítja, és hazaküldi magát az elsőnek tanúskodó Sultész Ádám vállaljai gazdát, és az ispán ellen augusztus 8-i keltezéssel írásbeli feladásokat beadó, az ugyanakkor zajló uradalmi vizsgálatban „7. számú tanú”-ként egy csoportba sorolt vállaljai gazdákat, esküdteket is. Elmoz-dítanak még az eskütől egy olyan tanút, akit az ispán 15 botütéssel büntetett és az vallomásában — egyebek között — ezt is fölpanaszolta. Nemigen tudom meg-mondani, mennyire volt a korban szokásos a *delation*nak ilyen kiterjesztő felfogása, de az biztos, hogy az uraság képviselője megpróbálta útját állni: „A Mgos Uraság részéről azon észrevétel s kívánság terjesztetett szóval az Uradalmi Szék eleibe, hogy a 7. renden kinevezett tanuk ... nem úgy állanak, mint vádlók, s panaszlók, hanem tsak mint bizonyító esküttek, kik nem a magok sérelmeket panaszolják, hanem a több lakosok panaszainak Valóságát bizonyíttják”.⁴²

Az elmozdítások ügye azonban, amint azt a megyei emberek is tudhatták, igen kényes, nehéz dolog. Az ispán „normális” igazgatási tevékenysége során — az uradalom érdekében — folyamatosan bünteti, jogosan, testi büntetéssel is, a szolgáltatásra kötelezett jobbágyokat. Büntetéseivel a falu vezetőit, sőt saját alá-rendeltjeit, például hajdúját sem igen kíméli. Ennek megfelelően alig lehet olyan tanút találni, aki ne lenne sértett fél, és így, Mike érvelése szerint egyben érintett

⁴⁰ OLK P 404. Nr. 52, p. 74.

⁴¹ OLK P 404. Nr. 52, p. 74–75.

⁴² OLK P 404. Nr. 52, p. 76.

fél is. Ha tehát az uradalom és tiszte közötti jogvitában biztosítandó jogegyenlőség érdekében csak elfogulatlan tanúk vallomása fogadható el, úgy ezt az elvet szorosán véve majd minden jobbágyot ki lehetne zárni a tanúskodásból. A helyzetet igazán az bonyolítja, hogy a tiszt nyomasztó hatalmával szemben a jobbágyok csak közösen tudnak fellépni, a közösségi szolidaritásban keresve menedéket a tiszt bosszú elől. Ezzel, mint láttuk, egyrészt lázadás gyanújába esnek, másrészt minden tekintélyes, tapasztalatokkal, vagyonnal és a falu és a majorság ügyeiről átfogó ismeretekkel rendelkező gazda, ha egyáltalában hajlandó az ellenszegülésre, akkor a renitens panaszkodók élére fog kerülni, vagyis mindenki „panaszló” lesz. Ha elfogadtatik — és ez az uradalmi vizsgálatoknál, ahol nincs vármegyei befolyás, persze nem fogadtatik el — hogy a vádló, *delator* és a tanú két külön szerep, különböző emberek kellene hozzá, akkor a falusi ellenszegülés hagyományos kollektív rendje a falu minden vezetőjét, így például esküdtjeit *delatorra* teszi, és legfeljebb a falu bolondja marad tanúnak. Itt tehát a modernizálódó, jogegyenlőség felé menő jogfejlődés úgy kerül ellentmondásba a feudális jogokon alapuló nagybirtoküzem igazgatási gyakorlatával, hogy a modernebb jogfelfogás a tolvajnak kedvez. Ennek a helyzetnek megoldása hosszabb távon, e per keretein kívül vagy az lehetne, ha deklarálnák a lemondást az uradalom és tiszte közötti jogegyenlőségről, vagy az, ha felszámolnák a jobbágyi alávetettséget, és a ezzel a tisztek büntető hatalmát is. Az úriszékek ezek közül persze egyik megoldás sem áll rendelkezésére. Így még ezen a megye által befolyásolt úriszékeken is csak azok esnek el a tanúskodástól, akik magukat „panaszlók”-nak titulálják (nem sejtve persze, hogy ezzel akciójukat diszkvalifikálják), meg az a tanú, aki maga vallja, hogy az ispán megbüntette, és ezt igazságtalannak tartja.⁴³ Erős hangsúly kerül arra, hogy maga magát minek nevezi a tanú, elég formalista módon figyelmen kívül hagyva ezáltal, hogy a dolog érdemét tekintve a tanúskodástól elmozdított tanúk mennyiben tarthatók több vagy akár kevesebb joggal sértett vagy érdekelt félnek, mint tanúskodó többi jobbágytársuk.

A következő, 1816 novemberi úriszékeken újból fölmerül az eskü letétele a tanúvallomásokra, az *authenticatio* ügye, és immáron arról is értesülünk, hogy ez a kérdés már az előző úriszékeken is „hosszas vetélkedést” okozott. Az előző úriszékeken Mike a tanúk egy részét kifogásolta. E kifogásoknak helyt adva az úriszék a tanúk egy részét ki is zárta a tanúskodásból. Az 1816 novemberi úriszékeken Mike ellenvetéseit és az előző úriszék kizáró határozatát a felperesi választ szerkesztő Lubinszky alfiskális és Ottrokóczy számvevő nagy csűrész-csavarással igyekszik támadni, továbbra is kérve a tanúk meghiteleztetését.⁴⁴ Az úriszék azonban e kérés ellenére lényegében fenntartja az előző álláspontot, és így az alap-

⁴³ Vagyis az írásbeli feljelentések fent bemutatott szerzőin, Schulteis Ádámon, a kisbíró, Pauhofer Andrásón és a tíz vallási esküdtön mint *delatorok* kívül a 12. tanú, Süveges János, az uraság encsencsi kerülője is elmozdított a tanúskodástól, miután megverettetését ok nélkülinek lenni állítja, és így „ezen képzelt sérelméért a Tanú méltán a Mike haragosának ítéltethetik”. Uo. 82.

⁴⁴ Az érvelés lényege, hogy a kifogásolt tanúk elsősorban az első, uradalmi vizsgálat tanúinak tekintendők, és a későbbi, község általi beadványt csak mintegy kényszerhelyzetben írták alá, „Földes Uraságokhoz vonso hűségéből, mind pedig esküvési kötelességekből... kéntelenek voltak az A és B betűk alatt foglalt és a Fundamentális Vád Pontokon kívül lévő visszaélések eránt tett kinyilatkoztatást neve alá írásával mint hites Esküttek fel adni...” Uo. 288–289.

vizsgálat tanúi egy részének kizárását a meghitelezetéséből.⁴⁵ Ugyancsak hevesen tagadja a felperesi nyilatkozat, hogy a vállaljak éjjeli összegyűlését az ott lévő vizsgáló tisztek maguk hívták volna egybe, vagy akár csak tudomásuk is lett volna róla. Erre nézve felajánlja a „Investigáns Tisztek” esküjét, továbbá kéri a gyűlekezetet a tisztek nevében összehívó Schultheis Ádám meghallgatását.⁴⁶ Itt lényegében megemeli a tétet az uradalom, bízva abban, hogy nem merik blöffnek állítani álláspontját. Ennek megfelelően nem kevés cinizmussal állítja, hogy a méltóságos uraság ismeri a felséges királyi rendelkezéseket a titkos és a közbátorságot megzavarható gyűlekezetekről, de a vállalji lakosok gyűlése nem ilyen volt, hiszen az a közbátorságot nem zavarhatta, és csak az árva grófi familia hasznát néző hív jobbjárok és az uradalom privátus ügyének számít, melyre a „Magistr. Fiscálisnak... ügyelleni nem szoross kötelessége.”⁴⁷ Ennél meggyőzőbb lehetett Mike állítása, miszerint „a Nép Zúdulás Gazda Tiszt ellen kezdődik, s hág felfelé, ha a legalsóbb léptső szabad, elég az ahoz, hogy a Titkos nép gyűlekeztetés akármí végre is, egy átallyába tilalmas [legyen].”⁴⁸ Az úriszék nem bocsátkozik ugyan annak firtatásába, hogy az uradalmi tiszteknek volt-e szerepük a gyűlés létrejöttében vagy volt-e arról tudomásuk, de — vélhetően ismét megyei nyomásra — nem mulasztja el, hogy a lakosok éjjeli gyűlekeztétét az uradalom mentegető igyekezete ellenére ismételten tilalmasnak bélyegezze.⁴⁹

Az eljárás rendjére nézve ugyanezen az 1816 novemberi úriszéken megállapodnak, hogy a feleknek csak két-két replikát, fel- és alperesi viszontválaszt engedélyeznek, a felek tartoznak mindennemű próbáikat, bizonyítékaikat december 11-ig, tehát kb. öt héten belül beterjeszteni. A végső ítéletet hozó úriszék időpontját 1816. december 29-re tűzik ki. A gyorsaság nyilván kölcsönös érdek. Mike vagyona ekkor már egy éve zár alatt, maga pedig kenyér nélkül van. Az uraságnak pedig csak az eddig az időpontig tartott, tehát az 1816. augusztusi és novemberi úriszékek kapcsán 1000 forint feletti perköltsége keletkezett. Ebben az uraság emberei, számvevői, írnokai tetemes munkája még nincs is beszámítva.⁵⁰

Mindezek után kéri a Méltóságos Uraság a vállalji esküdtek által az 1815 augusztusi uradalmi „alapvizsgálat” alatt, abban a bizonyos „gyűlekezetben”, augusztus 8-án készített írásbeli feladás tanúinak meghiteleztetését. Ezt az úriszék az eddig elfoglalt állásponthez híven megtagadja. Határozata szerint a „... feladá-

⁴⁵ Uo. 807–810. Kisebb jelentőségű változás, hogy az alapvizsgálatban tanúskodó, de időközben tömlöcbe zárt, és ezért esküt nem tehetett bojtárt, Vajda Jánost, aki korábban Mike marháit őrizte, miután megszabadult a tömlöcből, meghiteleztetik. Ennyi az uradalom nyeresége. Nem mozdítják el viszont a gazdát, Rothweilert, akinek újabb vallomásai nem nyervén meg az uradalom tetszését, Rothweiler gazda eskütől való elmozdítását kérte a vallomások közötti durva ellentmondásra és az időközben ellene indított vizsgálatra hivatkozva.

⁴⁶ Uo. 288–290.

⁴⁷ Uo. 292.

⁴⁸ Uo. 447. „Nr. 4. Mike András Feleletye...”, datálatlan, valószínűleg az 1816. nov. negyedikén kezdődött úriszékre.

⁴⁹ Uo. 811–812.

⁵⁰ Uo. 782–3. Az uradalom által kért perköltség a két első úriszékre 1570 Rft, a bíróság 1077 Rft-t ítél meg.

soknak bővebb bizonyítások végett újabb próbáknak és Tanuknak megszerzésekre utasítatik a ... Felperes.”⁵¹

Erre nézve az uradalom gyakorlatilag beszámoltatja az egész falut. Az eredeti feladás 58 pontjának szinte mindegyikére az eredeti mellett több új tanút is állítanak. Itt az az érdekes helyzet áll elő, hogy az addigiakban a tanúskodástól elmozdított tanúk, gyakorlatilag a villaji esküdtek tanúskodását a villaji község feladására, tehát szintén Mikét terhelő vádakra vonatkozólag az új vizsgálat, amely 1816. november 8. és 17. között készülhetett, újfent tartalmazza.⁵² A tíz, az 1815. aug. 8-i *delatio* aláírása miatt a tanúskodástól elmozdított villaji esküdt közül legalább hetet kétséget kizáróan azonosítani lehet ebben az újabb, 1816. novemberi uradalmi vizsgálatban kihallgatott tanúk között is. A szám valószínűleg még nagyobb, de a sváb nevek rettenetes kicsavarodása az írnokok tollán akadályozza az azonosítást.

Miből adódik a kizárt tanúk újbóli bekerülése? Figyelmetlenség? Az úriszék megyei ellenőreinek kifárasztási kísérlete? Vagy a helyszín adottsága, ahol a falu vélemény nyilvánítása nem gondolható el a vezetők részvétele nélkül? Nem tudjuk eldönteni.

Az uradalmi vizsgálat ez alkalommal szorososan követi a falu eredeti beadványában foglalt pontokat, így az ispán tevékenységét egy újabb perspektívából ismerjük meg. A leggyakoribb vádpont ebben a „paraszti” vádlajstromban a robotban végzett, de az ispán saját hasznát szolgáló szállítás vagy szántás volt, az esetek nagy részében kombinálva azzal az állítással, hogy a Károlyba vitt 10 köből gabona, hordó pálinka, stb. az uraságé volt, annak granáriumból, pincéjéből vették és rakták a villajiak szekereire. Szinte minden tanú, akit Mike az ispán saját hasznára vagy saját gazdaságában végzett munkájáért, szolgálatáért robotelengedéssel jutalmazott, állításaikat igazoló tanúként a kisbíróra, Pauhoferre hivatkozott, mivel ő parancsolta ki a robotosokat. A kisbíró egy-két vádpontot egyértelműen megerősít, leggyakrabban azonban azt mondja, hogy nem tud már visszaemlékezni, kit, mikor, hova parancsolt, hiszen neki állandóan ezt kellett tennie. A parasztek által hivatkozott másik bizonyíték arra, hogy nem fizetségért, hanem robotban szolgáltak, az a tény, hogy munkájukért nem kaptak semmit. Ezt viszont ennyi idő után igen nehéz bizonyítani. Vannak persze szép számmal tanúcsoportok, amelyek egymás vallomását erősítik. Másrészt Pauhofer kisbíró, noha X. és Z. tavalyelőtti fuvarját már nem tudja azonosítani, mégis tesz néhány igen súlyos kijelentést, például: „Valahányszor Élett Károlyba szállítottam, soha az napi szám készpénzben ki nem fizettetett, és így bizonyosan innét tudja, hogy napszámba [ti. robotban — V. A.] esett légyen meg az életek szállítása”.⁵³

A vádlajstromot elég meggyőzővé teszi a tanúk csoportjainak vallomása, amikor hárman-négyen tanúsítják ugyanazt a cselekményt. Ugyanígy hat a leírt dol-

⁵¹ Uo. 819.

⁵² Uo. 166–212. A vizsgálatnak van egy toldaléka, arra vonatkozólag, hogy hogyan került a falu pecsétje a bíró távollétében a *delatorokhoz* és a *delatiora*. Ennek dátuma 1816. nov. 17. A vizsgálatot Schick kerületi exactor és Lubinszky alfiskális vezették, akik a nyolcadikáig üléselő úriszék tagjai voltak, tehát csak azután vizsgálódhattak. A tanúvallomásokat nem tanúként, hanem az eredeti feladás pontjai szerint vették fel, az 1., 2., 3. és a többi pontokra hol A. hol B. hol Q. vagy éppen Z. vall, így kevésbé feltűnő a diszkvalifikált tanúk „becsűszása”.

⁵³ Uo. 171.

gok, a szállítás körülményeinek konkrétsága, és paradox módon az is, ami hiányosság, az idő pontos megadásának szinte általános hiánya. Az eredeti, igaz, a vizsgálatnál tömörebben fogalmazott feladásban az esküdtek és a nótárius egyszerűen sehol nem szolgáltak semmilyen idő megadással, még úgy se, hogy „tavaly” vagy „tavalyelőtt”. Az uradalmi vizsgálatban elmondják, hogy hány évvel azelőtt történt, amiről tanúságot tesznek, de néha csak annyit, hogy „nyári üdőben”.

Az ebben a vizsgálatban valló tanúk meghitelezését az uradalom az 1816. december 4-i úriszéken kéri.⁵⁴ Ezzel szemben Mike ismét azért folyamodik a bírósághoz, hogy a vizsgálatot még a tanúk megesketése, *authenticatio*ja előtt megismerhesse, és a tanúkkal kapcsolatos kifogásait megtehesse. Miként már az első vizsgálat kapcsán is, úgy most is kérte, hogy mivel a vizsgálatot folytató tisztek neki egyben bírái, tehát az úriszék tagjai ne lehessenek, végül, hogy az uradalom kerületi alfiskálisa ne tölthesse be a bíróság jegyzőjének tisztét. Az úriszék az első kérést — korábbi döntésével összhangban — elfogadja, a vizsgálati anyagot Mikének átadni rendeli. A második kérés elbírálását a végző ítélet hozatalának idejére halasztja, a harmadikat pedig elutasítja. Az egynapos úriszék ezzel véget is ér, Mike időt kap kifogásainak előterjesztésére.

A következő úriszék 1817. január 7-én ül össze, már az eredetileg a végítéletnek kiszabott határidőn is túl. Ennek lényegében egyetlen feladata a fent említett, a vállaji község feladását bizonyítani kívánó uradalmi vizsgálat tanúinak meghiteleztetése.⁵⁵

Ezen a ponton egyrészt nyilvánvalóvá válik, hogy a mindenkori tanúvalloság egymásnak feszülő, az úriszék mögött működő erők játékként alakulnak, másrészt hogy ez az át- meg átalakulás oly gyors és sokrétű, hogy a késői elemző alig remélheti nyomon követni. Az ugyanis várható, hogy az úriszék immáron az uradalom próbálkozásai ellenére sem fogja engedni meghiteleztetni az 1815. évi vádló feladást szerző esküdteket. Valóban, hét tanút *delator*nak minősítenek, ebből hat a *delat*iot aláírt esküdt, a hetedik elmozdítás oka nem világos. Ez érthető. De azt vajon mi indokolja, hogy 1817 januárban a község közös kezdeményezésére, az 1815 augusztusában született feladás bizonyítására, 27 tanú nem bír elmenni az úriszékre? Igaz, ebből három amúgy is *delator*nak minősülő esküdt volt. Mi ez az érdektelenség? Rossz volt az idő? Vállaj alig egy mérföldnyire van Nagykárolytól, a többi, ugyancsak vállaji tanúnak sikerült a városba való bejövétel. Másnapra a tanúk nagyobb része megjelenik, de heten továbbra is betegnek mondatnak.

Nézzünk egy pár példát a vallomások alakulására az első stációtól, az 1815. évi *delat*iotól a másodikikon, az 1816 novemberi vizsgálaton át az 1817 januári megesketésig!⁵⁶

A kilencedik pontban „Seibli Jakab” elsőre azt állította, hogy „egy hordó pálinkát bé takarított hirtelen az ispanyét robotba”. A második „fokon” ezt úgy

⁵⁴ Uo. 820–826.

⁵⁵ Uo. 826–829. Az úriszék összetétele azonos az előbbiekével. Az úriszék azért nem tárgyal más kérdést, mert Mike ismét időt kér, méltányolható okból: addigi prókátora meghalván, a terjedelmes perbe az új ügyvéd magát azonnal beledolgozni nem tudja. Kap is huszonnégy napot.

⁵⁶ Az első OLK P 404. Nr. 52, p. 157–166, a másodikikat uo. 166–212, a harmadikat uo. 212–242 találjuk. Mindhárom szövegben a vádpontok számozása egységes és egyforma, az áttekinthetőség kedvéért ezeket a vádpontokat fogom itt hivatkozni az oldalszámok helyett.

pontosította, hogy a pálinka az uraság pincéjéből adatott ki a gazda által, azt vesszővel betakarva kellett vinnie a kisbíró parancsára Spitz Salamonhoz Károlyba, és erre három tanút nevez meg a kisbíró, a gazdán és a zsidón kívül. Pauhofer kisbíró, már ezen a vizsgálaton megkérdezik, de mint rendesen, most sem emlékszik. A harmadik stáción Seibler elmegy tanúskodni, a második vallomással teljesen egyezően vall, de a három tanúját időközben kizárták a tanúskodásból, mint *delatorokat* (noha csak kettő esküdt).

A harmadiktól ötödik pontokban az eredeti beadásban három jobbágyt állította, hogy „életet fuvarozott” robotban Nagykárolyba való eladásra. A második stáción, az uradalmi vizsgálatban a három tanúvallomás egy szöveggént jegyzőkönyvezzve azt mondja, hogy mindez a kisbíró parancsára történt, a gazda mérte ki nekik az életet, a robotban történést pedig nemcsak azért állítják, mert semmit nem kaptak a fuvarért, hanem konkrétan tudni vélik, hogy „az Ispány Úr kancelláriájában az napi számaik felíratattak nekik”. Ezzel szemben a harmadik stációra az egyikőjük még harmadnapra sem bírt elmenni, beteget jelentve. A másik további részletekkel gazdagította korábbi vallomását, megadva, hogy 17 köből rozstot rakott fel a granárium alsó részéből, jelen lévő tanúként éppen azt a két esküdtet nevezve meg, akiket a fenti Seibler Jakab is, akik viszont *delatorokként* nem tanúskodhattak. A harmadik tanú, „Uhl György pedig erről az esetről semmit sem tud, hanem ötött erőltették, hogy mondaná, hogy ő is vitt Életet, ámbár ő előre mondomta, hogy ő nem vitt”. „Ezen pontra az urad. fiskális kívánságára bé hívatatván Uhl György az Búza hordás eránt megkérdeztetvén, hogy miért lenne tehát ő a többiek között felírva? vallotta: hogy ő az trágyahordás miatt íratta fel magát, az első Investigatióban, amit most sem revocál, mivel trágyát hordott.”⁵⁷

Pauhoffer kisbíró feledékenységének, mely szintén újabbkeletű, mint a vállajak *delatioja*, melynek létrehozásában még ő is részt vett, szintén okát leljük a 27–28. pontokban. A vádpontokra nézve két vállaji marhás gazda azt vallja, hogy robotban vittek egy-egy szekér tengerit az ispán földjéről be a faluba, és a tengerit éppen Pauhoffer Andrásnak a góréjába rakták. Ez bekövetkezhett átmeneti tárolóhely-hiány miatt is, de fel kell figyelni rá, hogy a gazdával kapcsolatban is gyakran említenek hasonlót, és más vizsgálatoknál is standard motívum, hogy a saját szakállukra gazdálkodó tisztek nem a saját pincéjükbe, padlásukra, vermükbe és góréjukba rakják az eredményt. Nyilván azért oda, hogy ne legyen annyira szem előtt, és az esetleges elkobzás kockázata is csökkenjen. A kisbíró feledékenysége tehát cinkosságot is rejthet. A rá is valló, az első feladásban szereplő két ígás jobbágy közül mindkettő fenntartja, és konkretizálja vallomását a második stáción is. Egyikőjük azt vallja itt, hogy nem tud további tanút állítani előadásának igazságára, a másik további tanúnak a felesbérlet nevez meg, aki az ispán földjét felesbe művelte. Ezt a vallomást az illető felesbérlet a második stáción kifejezetten megerősíti. A harmadik stációra viszont az úriszék első napjára sem egyik, sem

⁵⁷ Itt megállva és felfigyelve a „behívás” szóra, megerősödhet a vallomások nagy tömege és ebből következő időigénye által már táplált gyanú, hogy az *authenticatio* nem az úriszék plénuma előtt mehetett végbe, hanem például a vallomások világosítását más helyen (kint) és időben (előbb) végezhetette az úriszék egy vagy más tagja, és csak maga az esketés zajlott a plénium előtt.

másik ígás jobbágy nem megy el, a feles bérlő pedig itt már nem tudja, kinek vitték azon tengerit, ami elég hihetetlen. A felesbérlő annyira amnéziás lett, hogy egy másik (16.) pontra tett vallomásában egy másik felessel együtt saját felesbérléről is kerek-perec azt állította, hogy „nem tudják a fele termés kié volt”.⁵⁸ Így persze nehéz lehetett elszámolni a felesbérlőről, de vélhetőleg az ispán segítő kezét nyújtott a két együgyű szegény embernek. Az utolsó stáción a harmadik napra (1817. jan. 9.) pótlólag behívott tanúk között az eredetileg tanúskodó mindkét jobbágy ott van, kettejük vallomását egybe veszik föl, imígyen: „vallják, hogy a Pusztza Teremi földjéről az Ispáynak vittek egy szekér Tengerit á Felesnek melly nekik fél napszámban acceptáltatott”.⁵⁹ A második stációhoz képest tömörebb előadásban feledésbe merül a kisbíró, és helytelenül adják meg a tett helyét, mivel annak előtte legalábbis az egyik jobbágy még nem a Pusztateremről, hanem a nagyfenéki pusztáról tanúsította a hordást.⁶⁰

A tanúvallomások mutációira szinte tetszés szerinti példa hozható. Ez persze nem jelenti azt, hogy a vádak többségére ne maradna egy vagy több tanú az utolsó stáción is. Utoljára nézzük meg az utolsó pontját az eredeti feladásnak, az egyetlen pontot az ötvennyolcból, amelyik nem anyagi kárt jelentett fel, hanem egy személy sértését. „Reisz Vendelinnét (aki kenyeret sütött) terhes állapotban hogy mingyárt robotra meg nem jelent, az Ispány lehúzatta, és meg korbátsoltatta, melly viselős asszony 12 hétig sinlet ezen verés után és másnak kellett ötött táplálni, mivel ágyba szorulván, semmit nem érdemelhetett”.⁶¹ Ezt a vallomást a sértett férje a második stáción „bizonyította Haimer⁶² János által, aki is hajdú lévén az Ispány parantsolatyára 6 vagy 7 ütést tett úgy nem különben Pauhoffer András kis Bíróval, mellyre Pauhoffer kihallgattatván, állította, ő parantsolta az asszont robotba, de mivel kenyér sütése miatt későbben jött robottyára, azért meg is verette az Ispány, bizonyítván azt is, hogy teherbe volt az asszony akkor.”⁶³ Ezt az elég egyértelműen kiderítettnek látszó tettet a harmadik stáción tökéletesen eljelenítették. Itt Pauhoffer kisbíró egyszerűen nem emlékszik már a verésre, a hajdút pedig ismeretlen okból nem hallgatják ki ismét. Utóbbinak okát nem látom, a hajdú neve sem a tanúskodók, sem a meg nem jelentek, sem a tanúságtól elmozdítottak között nincs. A megveretés nyilvános, a betegeskedés hosszas lévén, vélhetően több tanút is lehetett volna találni, de éppen csak egy zsellér akadt, aki erre a pontra a harmadik stáción vallott, mégpedig, hogy a verés csekély volt, az asszony rendben megszült, a gyermek ma is él. Több tanút nem próbálnak meg találni, a harmadik napon, amikor már a hiányzó tanúk nagyobb része mégis csak odatalált az úriszékre, és a vádpontokat újra végigveszik, erre a pontra vissza se térnek. Elképzelhető, hogy a tettet nem minősítette az egykorú szemlélet súlyosan, ezért is hagyták utolsó pontnak. Ennek ellentmond egyrészt az, amit a kutatás a korabeli büntetésekről feltárt, különösen a vállalji gazdák vonatkozásában pedig az, hogy az eredeti *delatioban* nem fedezhető fel fontosabb és kevésbé

⁵⁸ Uo. 217.

⁵⁹ Uo. 234.

⁶⁰ 27. és 28. pont, Majer János és Svégler Antal vallomása, uo. 189–190.

⁶¹ Uo. 164.

⁶² Ez a fent idézett Hajner, Hauner, Hever névváltozatokban is előforduló hajdúja Mikének.

⁶³ Uo. 208–209.

fontos sérelmek sorba rendezése.⁶⁴ Részleges magyarázatot jelenthet a sértett személye: Reisz Vendelin és felesége zsellérek. Az viszont az eredeti *delatioban* egyértelműen észrevehető, hogy nagyrészt a nagyobb gazdák feladásait tartalmazza — részben belőlük kerülnek ki az esküdtek, részben nekik van igájuk az ispánnak való szántáshoz, fuvarozáshoz.

Nyilvánvaló persze az is, amit az eredeti uradalmi vizsgálat tanúinak az 1816 augusztusi meghiteleztetésénél is észlelni lehetett, hogy itt Mike ellentámadásban van, a tanúk vallomásaikat az ő javára módosítják, az pedig egyenesen kézzel fogható, hogy ismét felállt az ispán mellé segítőknek a gazdából, a kisbíróból, a tőle függő községi bíróból, felesbérleőkől álló csapata. Az, hogy ezt az ellentámadást milyen mértékben magyarázza a megyei tisztek, illetve közigazgatás, az uradalmi apparátus, vagy a helyi társadalom ítélete, attitűdjei Mike személyével és tetteivel kapcsolatban, nem lehet megmondani, de ennek mérlegelésére még visszatérek.

Talán nem tévedek, ha ezen kívül egy másik okát is látni vélem annak a „félfordulat”-nak, amelyet 1817 januárjáig, az alapvizsgálattól eltelt másfél évben vett Mike ügye.

Ez pedig az, hogy mind Mike és prókátora, mind az uradalmi fiskális és számvevő számára egyszerűen túl sok az a munka, feladat, idő, költség, amit az elcsapott ispán ténykedéseinek évekre visszanyúló pontos feltárása jelent tanúvallomások útján. A pontos feltárás szükségességét persze senki egyetlen szóval sem vitatja, de az ispán és fővádlója, a nagykárolyi birtokkerület alfiskálisa, Lubinszky által szerzett al- és felperesi nyilatkozatok, *allegatiok* nagy része éppen akörül forog, azzal próbálkozik, hogy az egyes vádpontoknál a bizonyítás terhét a másik félre tolja. Vélhető, hogy e makacs igyekezet nagyrészt abban leli magyarázatát, hogy a saját álláspont kielégítő, konkrét, iratokkal és tanúvallomásokkal alátámasztott bizonyíthatósága iránt maguknak is kétségeik vannak. Ez viszont annak kedvez, akinek fontosabb a saját ügye, ez itt kétséget kizáróan Mike. Valószínűleg így születhetett az 1816. augusztusi úriszéken — egy nappal azután, hogy az úriszék a komplett tanúvallatási jegyzőkönyveket kiadatta Mikének — az egyes tanúkat és vallomásaikat részletes kifogásokkal illető alperesi replika. Mike, prókátora és íródeákja alighanem egész éjszaka a szemüket nem hunyták le, úgy dolgozhattak – fontos volt nekik. A másik lehetőség, hogy valaki az uradalmi vizsgálat és az első, 1816 augusztusi úriszék között eltelt kerek egy év alatt eljuttatta Mikének a jegyzőkönyveket, ezek alapján az már korábban kidolgozta ellenvetéseit, és az úriszéki határozat csak lehetőséget adott rá, hogy azokat be-terjessze. Ez a magyarázat-variáció pusztán feltevésen alapszik, de végső soron ez is azt illusztrálja, hogy az ügy az ispánnak fontosabb, ő a hatékonyabb a bírósági összecsapásban.

⁶⁴ Vö.: *Hajdú Lajos: Büntett és büntetés Magyarországon a XVIII. század utolsó harmadában.* Budapest 1985, 195. Hajdú szerint általános gyakorlat volt már ekkor, hogy a kisebb súlyú bűncselekmények (lopás, szajhálkodás) elkövetőit nem büntették, ha terheseznek találtattak, vagy szoptatniuk kellett. A lopáshoz képest a késői kiállítás a robotra egyenesen bagatell vétség. Hajdú ugyanakkor hangsúlyozza, hogy semmit nem tudunk az alkalmazott botok illetve ostorok, korbácsok nagyságáról, súlyáról, és a gyakorlatban szélsőséges eltérések lehetségesek.

Az esélyek fordulását nyilván érzi Mike is, valószínűleg ez indokolja azt, hogy támadásba megy át: 1817. február 20-án, az ő kérésére és költségén, a megyei esküdt közreműködésével vizsgálat igyekszik tisztázni, mennyiben kényszerítették az első, uradalmi vizsgálat tanúit a vizsgáló tisztek.⁶⁵ Hasonló „szemtelenkedés” az is, amikor 1817. február 17-én beadványt intéz az úriszékhez, amelynek tárgya: a gazdálkodásban felmutatott érdemei.⁶⁶ Ebben elsősorban a vallási gazdaság bővülését tárgyalja, ami ebben a korszakban a művelés és a földesúri üzem kiterjesztését jelentvén extenzív jellegű, tehát nemigen ad módot arra, hogy bárki magát valamely agronómiai arkánium birtokosának tüntesse fel. Mike azonban mellékelni tud marhatenyésztési szakértelmét konkrétan dicsérő sorokat — az előző gyám, gróf Keglevits Ágoston tollából — nyilván a jelenlegi gyám épülésére.⁶⁷

A következő úriszék azonban csak egy fél év múlva, 1817. július 4-én ül össze, és a folyamatban lévő gazdasági munkákra hivatkozva egyből el is halasztja munkálkodásait augusztus 4-re. A júliusi ülés újdonsága az elnök személyének változása. A régens, gróf Klobusiczky Ignác helyett az úriszék elnöke bulyi Jékey Imre, volt megyei főjegyző lett.⁶⁸ Jékey bevonását a gyám már korábban is javasolta, de később elállt javaslatától, mert *convocatus* bírának meghívni túl csekély tisztesség lett volna, az elnökséget pedig nem akarta elvenni a nagy hely- és tárgyismerettel rendelkező Klobusiczkytól. Mivel azonban a régens 1816 végén nyugdíjazásáért folyamodott, Jékey vette át tisztét. Elképzelhető, hogy a féléves szünet is ezzel a váltással van összefüggésben. Mindenesetre még a tárgyalásnak júliusról augusztusra való halasztását is a sürgető gazdaságbéli tennivalók mellett az új elnökök a per tanulmányozására biztosítandó idővel indokolják.⁶⁹

Szinte már meglepetés, hogy az úriszék 1817 augusztusi ülése záró ítéletet hirdet a perben.⁷⁰ Az úriszék a kizárt tanúk ellenére mégiscsak elítéli a bevádolt ispánt szinte az összes kivizsgált vádpontban. A megítélt kártérítés nagysága az ítélet szerint jogosan elkobzott marhák értékén, továbbá néhány, az ítéletben csak természetes mértékegységben szereplő tétel (pl. hét hordó bor) ismeretlen értékén kívül összesen 18 071 Rft. Ehhez járul a Mike által fizetendő perköltség, 2 885 Rft.

Az uraságnak megítélt kártérítésekhez jönnek a számadásbeli hiányok (*convictivak*), melyeket az ispán 1814. és 1815. évi számadásaira vonatkozóan 1817. április 28. és következő napjain végre mégiscsak megtartott számvevőszéki ülésen (*sedes censurae*) 1 134 rajnai forintban határoznak meg.⁷¹

⁶⁵ OLK P 404. Nr. 52, p. 712–722.

⁶⁶ Uo. 744–750.

⁶⁷ Uo. 726–728.

⁶⁸ A szabolcsi eredetű régi nemesi család a XVIII. században több vezető tisztségviselőt adott Szatmárban. Jékey Imre 1804-ben választott főjegyzőnek, Szirmay szerint 1809-ben is ezen a poszton volt, magasabb tisztségéről nem tudunk, az úriszéki tagok fősorolásánál 1817-ben megyei tisztségét nem említik. Vö.: Szatmár vármegye nemes családjai 591, in: Borovszky Samu (szerk.): Magyarország vármegyéi és városai; Szatmár vármegye. Budapest 1896. *Szirmay Antal*: Szatmár vármegye fekvése, története és polgári esmérete. I. Buda 1809, 140.

⁶⁹ OLK P 404. Nr. 52, p. 830–834.

⁷⁰ Uo. 835–890.

⁷¹ Uo. 980–1138. A cenzurális szék elnöke a nagykárolyi birtokkerület új, a gyám által kinevezett inspektora, Török Antal, tagjai törvényes bizonyágként az összes eddigi vizsgálatban az uradalom részére hitelezhető, de a Mike-ügyet tárgyaló úriszékbe a megye által nem delegált szolgabíró, Rápolthi Nagy György és esküdte, Szentlélek Mihály, továbbá az uradalom részéről az inves-

Ez a hiány tulajdonképpen nem olyan rendkívüli. Az évközbeni hivatalátadás, lelépés igen nehezé teszi a tisztnek a járandóságok beszédését és a hiánytalan elszámolást. A cenzurális szék 158 oldalas protokollumból világos, hogy az elmúlt két évben a számvevők Mike számadásainak minden pontját sokszorosán ellenőrizték, nemcsak számszakilag, de a kiadások gazdasági indokoltságának oldaláról is. Ez a „reális” gazdálkodási folyamatokra is tekintő ellenőrzés máskor is feladata a számvevőnek, azonban aligha firtatták ilyen részletességgel a többi számadásokat, vitatták például a kocák tavalyelőtti malacozásának időpontját és az onnantól a számukra szükséges többlettakarmány mennyiségét. Mindezek fényében a tiszt által fizetendő hiány, *convictiva*, noha nagyobb, mint a szolgálatban álló, hasonló rangú tisztelnél rendszeresen megeső, de kegyelemből időnként elengedett száz-háromszázforintos *convictivak*, nekem mégis inkább csekélynek tűnik.

Mike mind a cenzurális szék áprilisi, mind az úriszék augusztusi ítéletét azonnal megfellebbezi a vármegye székére, ahova egyébként az uradalom képviselői is fellebbeznek. Mikének nem is igen van más választása: elkobzott marháinak és a megítelt kártérítésnek összes értéke meghaladja vagyoneleltára teljes értékét (31 257 Rft). Ha sikerülne összes holmijait becsértékükön eladni, és mindezt az ítélet szerinti fizetésre fordítani, akkor földönfutó lenne, nyakában a Károlyi-uradalomnak megítelt kártérítésből kb. négyezer forint hátralékkal, és a saját ügyvédek fizetendőikkel mint adóssággal (valószínűtlen, hogy a hároméves jogi összecsapás alatt az ügyvédek fizetni tudta volna).

Mike András tehát a megyéhez fellebbezett. Fellebbezésében nagy hangsúlyt helyezett a *delator*okként elmozdított tanúk szerepére, arra, hogy az ő tanúvalomlásukat az úriszék ítéletének meghozatalakor annak ellenére figyelembe vette, hogy a tanúk az eskütételtől és így a tanúskodástól elmozdítottak. Ha ez nem így lett volna, állítja Mike, akkor a legtöbb vádpontra csak egy tanú lett volna, egy tanú pedig a jogszokás szerint nem bizonyít.⁷²

Mike azt is hangsúlyozza „Motiva Appellata”-jában, hogy egész sor „vétkét” a főtisztek szeme előtt, gyakran engedelmeükkel, és az uraságnak való fizetség ellenében követte el. Ami a főtiszteket illeti, nem nevez meg egyetlen nevet sem. Az engedélyek azonban rendesen az uradalmi vezető szervek jegyzőkönyveibe jegyeztetnek be, az uradalom könnyen megtalálhatná a Mike által hivatkozott döntéseket, az olyan tételek pedig, hogy tényleg fizetett-e Mike az uraságnak például a szaniszlói erdőből vett keményfákért, a számadásokból visszakereshetők és ellenőrizhetők lennének. A kérdéses évekre a revideált számadások viszont már az uraság számvevőinél vannak. Az uraság a számadásokat nem adja ki, nem engedi bizonyítékként felhasználni, úgy érvel, hogy e pernek nem azon dolgok képezik tárgyát, amelyek a számításokban szerepelnek, hanem azok, amelyek bele sem kerültek a számadásokba, mert ellopták őket. Ez valóban a legjobb és leggyakrabban követett útja a tolvajlásnak, ebben az esetben mégsem alkalmas érv. Az is furcsán veszi ki magát, hogy az uraság, amelyik ilyen általános érvekkel viz-

---

tigator Lubinszky kerületi alfiskális és Schick Pál kerületi számvevő. Ez összességében az uradalom saját bírósága, ellentétben a Nagyváthy által kívánt méltányossággal. Ugyanakkor a központi igazgatás irataiból az derül ki, hogy ez rendes gyakorlatnak számított, a cenzurális széken általában a kerületi inspector, esetleg a régens elnökölt.

⁷² Uo. 924–963.

szautasítja a számadások bizonyítékként való fölhasználását, rögtön megváltoztatja álláspontját mihelyt a számadások az ő keresetét támogatják, s nem habozik idézni őket. Az ispán állítását, miszerint tetteit látták, ismerték és engedélyezték előljárói, az uraság nem méltatja figyelemre. Hallgatása beismeréssel ér fel, mivel valóban igen nehezen elképzelhető, hogy hogyan tudott volna az ispán heteken át tűzifát hordani, téglát égetni, azután a téglát elszállítani a nagykárolyi, tehát az uradalmi székhelyen levő tégláégetőbe, illetve tégláégetőből úgy, hogy az ottani számos tiszt ezt ne lássa, ne tudja és legalább valaki ne engedélyezze.

A vármegye széke 1818 januárjában hozza első ítéletét.⁷³ Ez az elcsapott ispán 1814. és 1815. évi számadásaira vonatkozó kifogásokat csak részben látja megalapozottnak. Ez konkrétan az úriszéken megítélt összeg egyharmadát, 486 rajnai forintot jelenti.

Ezután ugyanítt, tehát a vármegye székén külön perként felveszik a kártérítést kereső summás pert is. Ezzel a vármegye visszautasítja az ispán felfogását, miszerint őt ugyanazért a dologért két perben akarják megítélni, hiszen a számadások fölötti per és a kártérítésért indított per tárgya ugyanaz lenne. Ellenkezőleg, a vármegye is jól el tudja képzelni, hogy bizonyos dolgok a számadásokban nem jelennek meg, mert már korábban ellopták őket, így nagyon is lehet a tiszt cselekedeteket egyszer számadásbeli, másszor pedig kártérítési per tárgyává tenni. Lehet tehát a számadások fölötti pertől függetlenül kártérítési perben keresni a számadásokon túlmenő károk megtérítését, de a bíróság ez esetben is ragaszkodik a károk nagyságának és a kárt okozó cselekedeteknek teljes földérsítésére.

3/c. Tanulságok a per aktáiból

Hasznosnak bizonyulhat, ha a „szokásos” birtokosi-tisztai konfliktusokat messze meghaladó terjedelmű és komplexitású perben a bíróság iránytűnek szánt elvi kijelentéseit a mögöttes feltevések, elvek, társadalomkép felől faggatjuk! Ezt legjobban az úriszéki és a vármegyei ítélet pontjainak szembesítésével tehetjük meg. Itt most figyelmen kívül hagyjuk a kérdést, hogy lehet-e a *delatorok* vallomását használni, hiszen ezt már mérlegeltük — most más dolgokhoz szeretnénk eljutni.

Az úriszék bizonyítottan vette a hetehegyi favágást, az uraság meszesgöd-réből a mész eltulajdonítását, a kevesebb téglá beépítését a kerítésbe, és az így keletkezett többlet ellopását, az ispán saját házára fordítását. Ezt egyrészt a tanúvallomásokra, másrészt a számadásokra, harmadrészt a csűrőskert kérdésben forgó kerítésének utólag, és nem helyszíni felmérés alapján készült mérnöki ter-

⁷³ Uo. 1161. A vármegye széke 1818 január 21-én ül össze, elnöke Kisdobronyi Isaák Sámuel első vicepán, tagjai Szentlélek Antal, Tolnay Imre, Nagy István, Fekete Márton táblabírák, Szirmay Lajos főszolgabíró, Komoróczy Lajos, Ajtay Sámuel, Zanathy Ferenc, Izsák Lajos alszolgabírák, Lentsés István, Szerdahelyi József, Boer János, Radáts Antal esküdtek, Horváth Antal főfiskális és Berentzei Kováts Sándor főnótárius. Ez majdnem a megye teljes tisztikara, csak az uradalmi vizsgálatokban közreműködő és az úriszéken is tagként résztvevő szolgabíró, Rápolthy Nagy és esküdte hiányoznak, viszont a Mike védőtanúit hiteleztető szolgabíró és esküdte, Komoróczy és Boer tagjai a megyei bíróságnak.

vére, tehát „szakértői vélemény”-re hivatkozva tette. Itt ki nem mondva, de elébe helyezik a tanúkat és a szakértői véleményt a számadásnak. Hiába szerepel a számadásokban X. mennyiségű fa vagy Z. darab téglakiadása, ha a „szakértő” mérnök azt mondja, hogy kevesebb téglakellett, hogy menjen a kerítésbe, akkor az ispán az, aki bizonyítani tartozik, hová tette a többi, illetve ha a tanúk megvallják a favágást, akkor azt, hogy hová tette azokat a vallomásokban szereplő fákat. Ez annyiból reális, hogy korántsem biztos, hogy például a hetehegyi 68 fa mögött, amit a tiszt számadásaiban bevett, illetve kiadott, nem állt akár háromszor 68 másik szálfakivágása — hiszen honnan lehessen azt utólag vagy kívülről tudni, hogy a kivágott fák azonosak a számadásba bekerült fákkal? A számadások és belégek végigkísérik az egyszer már nyilvántartásba vett anyagok útját a felhasználásig vagy eladásig, de az első regisztráció neuralgikus pontja az ellenőrzésnek. A legkönnyebben ellopni a regisztrálás előtt álló dolgokat lehetett, egyszerű, és feltehetőleg gyakran alkalmazott trükk tehát, hogy az első számbavételnél a valóságosnál kisebb anyagmennyiséget vételez valaki be, az utolsó, az uradalmi gazdasági vérkeringésből való kikerülés előtti regisztrációs lépcsőben pedig a valóságosnál többet ad ki. A különbség az övé.

Ez nem valamilyen általam hozott következtetés, az iratok *expressis verbis* tartalmazzák a bizonyítás terhének ide-oda tologatását a számadásba-vétel előtti eltulajdonítás gyanújával kapcsolatban. Mivel Mike egyrészt helyszíni vizsgálatot kért annak megállapítására, hogy nagykárolyi házának fedélszéke nem puhafából, mint amilyenek a hetehegyi fák, de keményfából készült, a fedélszékhez szükséges 20 csertölgynek a szaniszlói erdőről való megvásárlásáról szóló tanúsítványt pedig mellékeli is, az uradalmi replika így érvel:

„Igenis, vett ugyan az all-Peres a nevezett erdőn Epülett Fákat, de azokat is urbarialis robot erővel szállította Vállajra, és ottan lett kifaragtatások után Nagykárolyban is — azonban az all-Peres által bebizonyított épülett fák sem az kereset alá, sem az *confiscatio* alá nem tartoznak —, mert nem az kívántatik az all-Peres által bebizonyíthatni, hogy mennyi Epülett fákat vett akárhol is, de az, hogy a 2k számú Documentummal bebizonyított Hetehegy névű Erdőben vágatott 68 darab Epülett Fákból a Tanúk egyenlő vallomásaik meg czáfolások mellett egy darabot sem vitetett légyen az akkori épült Nagykárolyi Házához, amit csak úgy mutathat meg az all-Peres, hogyha az általa bebizonyított 20 darab vett épülett Tölgyfákon felül több nem találtatna, melly ellenkező esetre a *Confiscatio* alá jön...”⁷⁴ Persze, ha az ember visszalapoz, akkor azt látja, hogy amit a felperesi replika a „tanúk egyenlő vallomások” által bizonyítottnak állít, a 68 darab Hetehegyen vágott fa Nagykárolyba szállítása, az korántsem bizonyított, csak pusztán állítás. A legelső vizsgálatban többen mondják, hogy a hetehegyi vágásból a fát Vállajba szállították, azt is többen mondják, hogy ebből kb. 30 darabot gerendának kifaragtak, de hogy ezeket Nagykárolyba szállították volna, azt egyedül a *delator* Schulteis Ádám állította, ő sem saját tapasztalatból, hely, idő és további tanúk megadása nélkül. A gazda Rothweiler legelső vallomása szerint a kifaragott kb. harminc gerendából húsz még ma is ott van a vállaji udvaron, de „nem tagadja”, hogy egynéhány fa Károlyba is vitetett, amelyeknek száma így tíznél több nem

⁷⁴ Uo. 488–489. (Replica 1ae Illmae Partis A. ad Replicam Partis I. N°. 4°.)

lehetett volna, de az 1816 novemberi úriszéki meghiteleztetésnél a gazda vallo-
másának ezt a részét is megváltoztatja, immáron egyenesen azt állítva, hogy Ká-
rolyba a hetehegyi fákból nem vitetett, az ispán a szükséges keményfát Szaniszló-
ról a fenyőfát Olcsváról vásárolta. Az utóbbi állítás nincs bizonyítva, de a hete-
hegyi fákból vágott gerendák meglétét, a szaniszlói fák vételét, kifaragását és
Károlyba szállítását még az első vizsgálatban is több tanú, köztük a vállalji esküd-
tek is megerősítik.

Azt lehet tehát mondani, hogy miközben a felperes uradalom az ispántól
kívánna valamely tett meg nem cselekvésének bizonyítását, nem átall a saját maga
által folytatott vizsgálat általa ismert eredményeivel, és így talán az igazsággal is
nyilvánvalóan ütköző állításokat tenni. Tudjuk be ezt egyelőre annak, hogy az
uradalom és az uradalom álláspontját e pontban elfogadó úriszék rendkívüli szí-
gora az uradalmi gazdálkodás gyenge pontját védi – a birtokigazgatás tárgyai,
vagyis az uradalmi erőforrások fölötti rendelkezés elválasztását az uradalmi tisz-
tek magánhasznáról. Ez indokolhatja, hogy a nagybirtoküzem rendes működésé-
nek célkitűzését az úr és alkalmazottja közti alkalmazási, sőt társadalmi viszonyok
modern jogi eszközökkel való szabályozása elébe helyezi.

Éppen fordított következtetésre lehet jutni abból, hogy a vármegye ebben a
vádponthoz a bizonyítás terhét határozottan az uradalomra hárítja. A hetehegyi
fák az adott évben benne vannak az ispán számadásában. Az uraság viszont nem
bizonyítja, hogy a számadásban szereplő fákon kívül Mike más is vágatott volna,
mely a számadásból kimaradt, és így ellopott volna, tehát Mikét az ezen a címen
fizetendő kártérítéstől a megye széke fölmenti.

Ugyanez a szemléletbeli különbség érvényesül a téglákkal kapcsolatos vád-
pont megítélésében is. Az úriszéken az uradalmi mérnökök szakvéleménye volt
a mérvadó. A megye ezzel szemben elvi jelentőséggel szögezi le, hogy számára a
kérdésben levő kerítéshez szükséges téglamennyiséget megbecsülő három kőmű-
ves mester tanúságtétele a hitelesebb, mert a mérnökök az uraság alkalmazottai,
a mesterek pedig nem. Ismét csak éllel mondja ki a megye, hogy a különböző
becslések egymásnak jelentősen ellentmondanak, ilyen kétség esetén a bevádolt
számára legkedvezőbb feltevésekkel kell élni. Nem világos, és ha csak az egész
kerítést körbe nem ásatják, nem is deríthető ki, hogy milyen mélyre megy le a
kerítés alapja, ám Mike és a mesterek is jóval mélyebb alapot tételeznek föl, mint
az uradalmi szakvélemény. Végül pedig hihetőnek tartja a megye azt is, hogy a
számadásokban a kerítés cím alatt kiadott téglák nemcsak a kerítés építésére
ment, de például a mellette levő kis hídra is, valamint egyéb tételekre. A lényeg itt
is a bizonyítás terhének megfordításán van. A megye szerint az, hogy annyi téglák
ment a kerítésre, amennyit az ispán mond, nem bizonyított ugyan, de hihető. Kárt
kereső perben a kár nagyságát konkrétan bizonyítani a felperes tartozik, mivel a
felperes e bizonyítással adós maradt, az ispánt felmentik ez alól a vádpont alól is.

A megye nyíltan kritikus az uradalommal és az úriszékkel szemben azzal
kapcsolatban, hogy az ispán a saját házához szükséges téglák égetésére uradalmi
engedély elnyerését állította, megadva a jegyzőkönyvi számokat is, de az uradalom
a hivatkozott engedélyt, illetve a vonatkozó jegyzőkönyvi bejegyzést nem adta elő,
noha ez a megye szerint kötelessége lett volna. (Engedélylevelet az ispán nem

kapott, de az engedély mégsem pusztán szóbeli, hiszen ott van a „dominiális jegyzőkönyv”-ben.) Az ilyen durva megsértését a perbeli felek jogegyenlőségének az uradalom a megyével szemben már nem meri még egyszer megcselekedni, a dominiális jegyzőkönyvben az ispán által hivatkozott engedelem megtalálhatván, a saját házára uradalmi fával, robottal stb. való téglaegetés vádja alól is földoldozák. Eddig a pontig az uradalom keresete 11 000 forintot meghaladó volt, az úriszék 2148 forint elmarasztalást, *convictivat* ítélte meg, ami alól a megye székén az ispánt immáron egészében fölmentették.⁷⁵ Ispán és prókátora valószínűleg örömujjongásba törtek ki.

Túl korán. A következő pontban ugyanis a megyei bíróság kétségen kívül jogosnak ítélte az ispán állatainak elkobzását, mégpedig tekintet nélkül eredetükre, és arra, hogy kinek a takarmányán tartotta őket az ispán. Eredetileg a felperes az állatok elkobzásának jogosságát nem is akarta ítélet alá bocsátani, mivel, mint állította, az állatokat a birtokos instrukciójának világos tilalma ellenére tartotta az ispán, a *confiscatio* tehát az instrukcióban büntetésként kiszabva lévén, ez nem kíván ítéletet. A mellékelt, gróf Károlyi Józseftől származó, datálatlan utasítás ezt az állítást alátámasztja, Mike védekezése, hogy az utasítás kibocsátásakor még nem állt uradalmi szolgálatban, később pedig ezt az instrukciót nem mutatták meg neki, enyhén szólva nem meggyőző.⁷⁶

Az uradalom keresete azt feltételezte, hogy Mike állatait folyamatosan az uraság takarmányán tartotta, az uradalom által fizetett külön bojtár vigyázása mellett, legelőbért soha senkinek nem fizetve. Noha nem tudják megállapítani Mike állatainak számát az egyes évekre, „*diametrális calculus*”-t vagyis átlagszámítást készít a számvevő, ennek alapján számolja a takarmányigényt, illetve annak árát, ezért kéri a kárpótlást az ispán marhája által megevett takarmányért is 15 475 Rft összegben.⁷⁷

Ezt már az úriszék sem tudta egészében elfogadni. Az uradalom nyilatkozata szerint ítélet alá nem bocsátott marhaelkobzást kéretlenül is jogosnak ítéli, megjelölve egyben azt is, hogy mihez nincs ítélet nélkül joga a birtokosnak, ti. alkalmazottai vagyonának elkobzásához. Jogosnak az úriszék azért ítélte az elkobzást, mert az ispán marhatartása egyértelműen ütközött az instrukcióval, továbbá, mivel az állatokat uradalmi eredetűnek és — az ispán szénavásárlásainak korábbi volta miatt — az uraság szénáján tartottnak lehet vélni.⁷⁸ Hozzáteendő, hogy a

⁷⁵ Az uradalmi kereset 11672 Rft, ld. uo. 302. Az úriszéki ítéletben (uo. 835 passim) nem látom külön kimutatva, mely tételek azok, amelyeket a felperesi kereset dacára nem ítélnek meg még itt sem, de az ötszörös különbség az uradalom által kért és kapott összeg között jelzi, milyen vastagon fogott a pert vivő két uradalmi komisszár, Lubinszky és Ottrokóczy írónja.

⁷⁶ Károlyi József instrukcióját ld. uo. 339–340, további, részleges instrukciók, melyekkel szemben Mike joggal hozza föl, hogy azok vagy csak a disznótartásra, vagy csak a tiszték állatainak külön nyájban járatására vonatkoztak, uo. 340–343.

⁷⁷ A követelt összegre ld. uo. 303.

⁷⁸ A valóságban a különböző széna vásárlások vagy jóindulatból való szénakészítések ideje, helye, mennyisége: 6. sz. tanúsítvány 5 öl széna 1810-ben Fábíánházán, 7. sz. 3 kalangya széna 1811-ben Fábíánházán, 8. sz. 1811-ben 6 szekér, 1812-ben 8 szekér széna Fábíánházán, 9. sz. 3 szekér 1809-ben Fábíánházán, 10. sz. 1814–15 telén öt kalangya széna és egy kazal árpaszalma Kéren, de csak fábíánházai nótárius bizonyítja, 11. sz. 14 szán szénát az ecsedi lápon, ecsedi lakosoktól, idő megadása nélkül, csak a fábíánházi bírák és nótárius tanúsítják, 12. sz. egy 6 öles kazal széna

marhával kapcsolatos vádpontokat erősítendő 1816. november 17-ével kezdődően az uradalmi tisztek pótlólagos vizsgálatot folytattak a pásztorok és béresek körében, amely ugyan az ispán pontos állatszámát nem tudta kideríteni, de meglehetősen egyértelműen igazolta, hogy ami széna vagy zab volt a vállaji majorságban, azt mind az ispán marhája kapta.⁷⁹ Kártérítést azonban ennek ellenére egy fillért sem ítélt az úriszék. Ha ítélt volna, az uradalom számára már lefoglalt állatállomány takarmányozási költségeit is az ispánnal fizettette volna meg, tehát dupla kártérítést adott volna az uradalomnak. Ez viszont azt jelenti, hogy az uradalom sok ezres követelése ab ovo abszurd volt.

A megye székének ítélete szerint is jogos az állatok elkobzása. Az elkobzásnak elegendő oka, hogy az instrukciók a deputátumnál nagyobb állattartást ismételten tiltották és elkobzással fenyegették. De ezt az elkobzást is csak a deputátumot vagyis az engedélyezett jószágtartást meghaladó állatszámra mondták ki, ami azonban az ispán összes vagyonának kb. harmada.⁸⁰

A megye ezen a ponton sem hagyta érintetlenül az uradalom reputációját. Miközben leszögezi, hogy egyértelműen bebizonyosodott az instrukció áthágása, és jogi értelemben ez a döntő, az ítélet szövege tartalmaz jó egypár „habár”-t is. Habár a fő tisztség és maga a *Tutor*, a gyám tudomásával történt is a marhatartás, ez nem mentség az instrukció áthágására.⁸¹ Habár a bevádolt tiszt gazdálkodásbeli érdemeit a felperes cáfolni nem próbálván elismerni látszik, és habár minden érdek „Mentségére és némely részben dicséretére is szolgálni ... tekintetét érdemelni látszanak”, ez sem menti az instrukció áthágását.⁸² Az ilyen, Mikét elítélve-dicsérő ítéletindoklás valószínű közönsége, címzettje a többi gazdatiszt lehet, vagy a Károlyi-apparátus vagy a megyebeli gazdatisztség egésze.

A marhatartás kérdésében nem pusztán az uradalom és Mike álláspontja áll szemben egymással. A saját gazdaság, különösen pedig annak az uradalom való élkösködése a gazdatisztek hagyományosan legelőnyösebb vagyon-felhalmozási lehetősége volt. Erre persze az uradalmak is idejekorán rájöttek, és például expressis verbis tiltották a tiszt saját gazdaságának roboterővel való művelését. Ám ez csak a legláthatóbb visszaélés volt. Az iga „eltévedését” a tiszt földjére vagy a tiszt terményével való megrakodását látja és — mint Mike András ispánnak saját kárán kellett megtapasztalnia — tanúsítja az egész falu. Az állattenyésztésben ennél

1812-ben a fábiánházi zsidó árendástól. Ezenkívül mind a fábiánházi, mind a mérki bírák vallják, hogy ami dohánykőrőjük csak volt, azt hivatalviselésének kezdetétől fogva ingyen odaadták Mikének, aki azon telettette ki juhait. Később ebből vádpont lesz, hiszen a helységeknek kára lett abból, hogy nem adhatták el a kórót, az úriszék előtt mind Fábiánháza, mind Mérk elengedi az ispánnak ezt a tételt, tovább fokozva a korábbi egyetértést, Vállajnak viszont megítélnék 200 Rft kártérítést. Uo. 835–890.

⁷⁹ Uo. 452–474. Az ispán állatait leginkább 12–14 ló és ugyanannyi tehén számában adják meg.

⁸⁰ Vö. a felperesi nyilatkozattal uo. 485–6, amely szerint Károlyi József instrukciója az ispánok deputátumában három ló, két tehén és két sertés tartását engedélyezi, de nem az urasági, hanem a községi legelőn. Mivel teheneinek összes becsült értéke 4810, lovaié pedig 8350 forint volt, így még akkor is tízezer forintnyi kára lett az elkobzásból, ha a deputátum szerint tartható állatok fejében a legértékesebb állatokat kapja vissza. Uo. 734–744.

⁸¹ Uo. 1178.

⁸² Uo. 1179.

sokkal finomabban és jobban rejthetően csúszik egybe a tisztí és az uradalmi gazdaság.

Az irányítási rendszerüket fejlesztő uradalmak ezért már a 18. század végén megpróbálják keresztülvinni a radikális megoldást, és mindenféle tisztí saját gazdaságot vagy állattartást tiltanak a deputátumban meghatározott, általában 1–2 holdnyi kukorica, káposzta stb. földön és egy-két tehén, illetve ló urasági legelőn való tartásán túl.⁸³ A Károlyiaknál az első határozott kísérlet a tiszték saját gazdaságainak részletes összeírására 1772-ből való.⁸⁴ Azt, hogy ezt milyen eltökéltséggel szabotálták a tiszték, mutatja, hogy az 1810-es években ismét ugyanezért kellett kampányt indítania a központi birtokigazgatásnak, legfőképpen pedig az, hogy ezt a rendelkezést még ekkor is milyen makacsul figyelmen kívül hagyták a tiszték. Az újabb tilalmak az 1810-es években már magát a gazdaság tartást is tilalmazták. Ezek kibocsátása után azonban Mike számos marhája, lovai, disznai még mindig nem számítanak kivételeknek. Sőt, népes és jó társaságban járnak, mint a vizsgálatok vallomásaiból kiderül, hol a szomszéd, királydaróci uradalom tisztartójának, hol az inspectorális írnoknak, hol a nagykárolyi pénztárnoknak (*perceptornak*) állataival együtt őrizték őket.⁸⁵ 1816-ban, egy évvel a Mike-ügy kirobbanása után, éppen annak színhelyén, a nagykárolyi inspectorátusban derül ki, hogy az inspectorátus hivatalos minőségében is tolerálja az alárendelt tiszték marhatartását.⁸⁶ Mike ebben a pontban bizonyosan maga mögött tudja az egész tisztí közvéleményt.

Másrészt a gyám és megbízottjainak elszántságát, vagy talán e ponttal kapcsolatos nekikeseredését mutatja, hogy a Mike elleni perben a marhatartással kapcsolatban prezentálják a legmesszebbmenőbb és leggyengébben alátámasztott igényeket. Mike például már a legelső vizsgálatban szabályosan lebukik, kiderül, hogy az 1812. évben az ecsedi meddő tehengulyához másik gulyából áthajtott, vágásra kijelölt, de vemhesnek bizonyult tehének borjaiból többet szekérre rakott, és elvitt magával. A váratlan esett borjazásról rendszeresen elszámolt ugyan számadásában, az összesen kilenc borjúból azonban négyről azt állítja, hogy még abban az évben elhullottak. A tanúk négy borjú eltulajdonítását tanúsítják vallomásaikban, és az 1816. november 17-ével kezdődő pótlólagos vizsgálat a lopást egyértelműen bebizonyítja, még azokat is megtalálva, akik a lopott borjú lábát fogták az ispán bélyegével való megbélyegzéskor.⁸⁷ Ekkor az uradalmi alfiskális úgy te-

⁸³ Uo. 485–486.

⁸⁴ Sváby Kristóf instrukciója: P 1531. No. 214. Vö.: P 397. 2. köt. 852. old.: „Gazdaságtartás tiltatik a tisztéknek”.

⁸⁵ Naiv kérdés, hogy miért nem hallgatták ki a többi érintett tisztet. Nevüket sem Mike ejtette el, a paraszti vallomások nevezték meg őket. A későbbiekben az ennél magasabb szinteken, a vizsgálatok összefogó jelentései, az al- és felperesi felelések, vagy különösen ítéletek szintjén soha-soha többé nem említődnek.

⁸⁶ OLK P 407. 1816. Nr. 864. „Nagykárolyi kerületi Inspectorátus feljelenti, hogy Olajosy József Lugossy Ispány a m. e. 1921.ttki sz. tilalom ellen marháit eladta, de mivel ő nyilatkoztatásában...a M. Gróf Gyám Eő Nságának szóbeli ígéretével mentegetné magát, a marhák árát utóbbi rendelkezésekig el nem foglalta. „ Erre az a határozat születik 1816 május 25-én, hogy „ Az Inspectorátus keményen megfeddett, azért, hogy az Olajosy sertései és marhái iránt 1921/1815 ttki sz. alatti rendelést tsak akkor kívánta teljesíteni, midőn Olajosy József már az Al-földre elutazott...”

⁸⁷ Uo. 459–464. Hasznos Imre, 1813-ig a pusztaferemi gulya számadó gulyása vallja, hogy 1812-ben maga is jelen volt, mikor 1812-ben Szent Mihály nap előtt a vágó tehének alól négy borjút

kinti, hogy Mike ellopta az az évi egész szaporulatát a negyvenkét tehénből álló *meddő* gulyának a fiskális számítása szerint harminchárom borjút.⁸⁸ Ez már akkor is derűltségre, vagy a tételt nézve, fejcsóválásra adhatott okot. Mike replikájában nem mulasztja el felsorolni a tények pusztá feltevésekkel kipótolta hiányait: követelni akkor lehetne, ha a *meddő* gulyával bika járt volna, ha a teheneket a bika meghágtá volna, ha azok megfogantak volna, ha megfogva meg is ellettek volna, és végül ha bizonyítva lenne, hogy ő azokat ellopta volna. Az úriszék a követelt harminchárom borjú ára helyett nyolcnak az árát ítélte meg kárpótlásként,⁸⁹ a megye széke ezt revideálva csak három borjú árában marasztalja el az ispánt. Ezt pedig azzal indokolja, hogy ennyi borjú lopását tanúsítják konkrétan és hitelesen a tanúk, és ez nem mond ellent az ispán számadásainak sem, ahol negy borjú elhullásával számolt az adott évre.⁹⁰

Az ispán gabonája az állattartásához hasonló problémákat vetett fel. Önmagában azért, mert az ispán jelentős mennyiségű földet használt, még a meglehetősen lendületbe jött Lubinszky alfiskális vagy Ottrokóczy számvevő sem követelték kártérítést. Persze, a földek használatának jogcímei szerteágazóak, nem egykönnyen tisztázhatóak.⁹¹ A két uradalmi „komisszár” azonban felperesi nyilatkozataikban Mike összes földhasználatának jogosulatlanságát állítják, hiszen a földek vagy majorságiak, akkor azért nincs hozzájuk Mikének jussa, vagy remanentiálisok, akkor meg azért nincs. A jogosulatlanul használt földnek viszont mindössze a gyümölcsét kívánják elkoboztatni. Ehhez úgy látnak hozzá, hogy Mikének egy

---

elvitetett az ispán, „mellyeket a Vállaji Uraság Udvarában maga bilyegjével bilyegezett meg, azt pedig é Tanú látta, mivel maga is fogta a lábát a borjúknak, mellyek is meg bélyegeztetvén, tsak ugyan vissza hajtották a vágó Gulya közé melly vágó Gulya ugyanazon Esztendőben Szent Mihály vásárára Debretzenben hajtattván, el is adattattak, de a 4 meg bélyegezett bornyúk idehaza maradván, az Ispány marhái közé hajtattak”. Ugyanez a tanú másik három borjú következő évi ellopását is vallja. Vallomásában megnevez egy másik tanút, akinek jelenlétében történt a borjúk elvitel, aki ezt meg is bizonyítja, de egy év alatt két ízben elvitt nyolc borjút vall, uo. 470. A hitelezéstől a számadó gulyást az 1817 januári úriszék elmozdítja, mert az ispán feljelentette pálinkalopásért, és mert jelenleg is az uraság szolgálatában van. A másik tanú vallomását engedik esküvel erősíteni.

⁸⁸ Uo. 305. A kárigényt az alfiskális úgy számolja, olyan hibával, hogy az embernek ismét arra kell gondolnia, hogy túl sok ez a teher az uradalmi igazgatás képviselőinek, lám, kapkodnak. Mert: „az Etsédi Pusztán legelt 42 Darabból álló Méltóság Mustra Teheneitől ellett Borjúk közül 8 borjút szekerre rakatván és azok közül hármat maga bélyegével meg bélyegezván, a vádolt Fél a Méltóság nagy meg károsításával el is adta, de é mellett az 42 darab Tehenek után azon Esztendő béli számadásában tsak 9 darab borjút iktatván bé, következő képpen meg 33 darab Tehén után való borjúknak hová lettelét nem bizonyítván, azoknak árát darabonként 10 Rftal felvén, öszvesen 330 Rfban megtéríteni” szoríttassék. Csak éppen, ha az alfiskális 33 borjú után kér kártérítést, ez annyit jelent, hogy ellopottnak feltételezi és téríttetni kéri a számadásokban nem szereplő, persze esetleg nem is létező harminchárom *meddő* tehén borját, de az ispánnak ajándékozza a biztosan, bizonyítottan ellopott hármat, vagy a talán ellopott, de legalább biztosan létező ötöt (nyolcból ötöt, aminek az elszállításáról van, idegen bélyeggel bélyegzéséről nincs tanúságtétel).

⁸⁹ Uo. 835–890.

⁹⁰ Uo. 1183.

⁹¹ Földjei egy részéről az ispán azt állítja, hogy azok a vállaji ispáni kvártély-ház után való földek, más részéről, hogy azokat a pusztákon bérelte, s nagy késéssel, 1817 szept. 21-i dátummal fel is mutat egy tanúságlevelet a börvelyi *oconomustól*, arról, hogy az ő árendafizetése is a nagyfenekei pusztát árendáló börvelyi lakosok árendája között volt. Uo. 964. Más földeket a helyi nótárius vagy az árendabérlő mészáros bérletébe tartozónak lenni állít, tehát ő mintegy albérlő lett volna ezeken a földeken.

a tanúk, és maga a vevő által is elismert, különösen nagyszögű (12 050 Rft) gabonaeladására vonatkoztatják a kártérítési igényt, levonva belőle azokat a gabonavásárlásokat, amiket Mike dokumentálni tud. A maradék összeget követelik kártérítésként, hiszen azt Mike az urasági földben termelt gabonáért kapta, amelyhez nem volt semmi joga. Hasonlóképpen bizonyítottnak látják a felperesi képviselők, hogy Mike mind a próbacséplésnél, mind a gabona csapott vékával való kiadásánál és púpozott vékával való beszedésénél csalt, ezért egyszerűen visszamenőleg egyharmaddal növelik azt az összeget, amiről számadásaiban számot kellene adnia.

Az úriszék a két követelést eltérően kezeli. Jogosnak ismeri el a gabonaeladásból származó bevételre vonatkozó uradalmi igényt, követve az uradalmi érvelést, hogy az ispánnak nem teremhetett jogszerűen saját gabonája, mert vagy majorsági földbe vetett, akkor olyat használt, ami nem az övé, vagy remanentiálisba, ám a remanentiális föld bérletéért az ispán által fizetett bérösszeget az úriszék az uradalmi számadásokban sehol sem talált.⁹² Az úriszék már nem tud ilyen megértő lenni az uradalomnak az ispán cséplési és egyéb manipulációival kapcsolatos követeléseivel szemben. Noha a tanúvallomásokból valóban egyértelműen kiderül, hogy az ispán a falu pecsétjét időnként magánál tartotta, illetve arra tette rá, amire akarta, ezért a próbacséplésnél, hasonló alkalmaknál a helység pecsétje alatt adott, de valójában a bírák tanúskodását nélkülöző tanúsítványok lyukas garast sem érnek, kártérítést csak a kár konkrét, bizonyított nagysága alapján lehet megítélni. Ez itt nem teljesül, az ispánt ez alól a vádpont alól már az úriszék is fölmenti, a fölmentést a vármegye is megerősíti.⁹³ A vármegye széke viszont ugyanezt az elvet már kiterjeszti az ispán saját gabonájának eladására is. Lehet, hogy a gabona a jogtalanul használt földben termelt, de lehet, hogy vette az ispán, nem lehet pusztán feltevés alapján megítélni. Sőt, a megyei bíróság elismeri, hogy önmagában már a gabonának az uraság híre nélküli nagybani eladása is az *instructio* megsértése. Ennél még egyértelmű, hogy amikor az ispán urasági gabonát saját padlásra hordatott, már nyilvánvaló vétséget követett el az instrukciók ellen, és ez okból az ispánnak az uradalmival elvegyített saját gabonáját annak idején az instrukcióban kilátásba helyezett büntetésnek megfelelően el lehetett volna kobozni. Mivel azonban ez akkor nem történt meg, a perben az uraságnak csak olyan kárát lehet megítélni, amely nagyságában meghatározható, és bizonyíthatóan az ispán okozta. Ez pedig itt nem áll fenn, így tehát a vármegye székén az ispánt az e pontban követelt, és az úriszéken megítélt 10 107 forint alól is fölmentik.⁹⁴

Nincs értelme a többi, kisebb tételt is nyomon követni, látjuk a kialakuló képet. A vármegye minden esetben elébe helyezi egyrészt a felek közötti jogegyenlőség, másrészt a konkrét bizonyíthatóság, illetve az ártatlanság vélelmének szempontjait minden más szempontnak. A bizonyíthatóság csúcsát a hiteles írásbeli dokumentumokkal vagy közvetlen tudomással bíró tanúk vallomásaival való bizonyítás jelenti. Az alakuló, igazgatását és gazdálkodását modernizálni igyekvő

⁹² Uo. 835–890.

⁹³ Uo. 835–890, ill. 1189.

⁹⁴ Uo. 1188.

nagybirtoküzem szempontjából a vármegyének ez a legalábbis ebben az esetben teljes következetességgel képviselt álláspontja rendkívüli problémákat jelentett, végső soron valószínűleg már itt érvényesülni kezdhetett egy hosszú távú bomlasztó tényező. A majorsági gazdálkodás fejlesztésének már ebben az első, a napoleoni konjunktúra idejére eső, viszonylag extenzív szakaszában is egyszerűen túl komplikált a gazdasági döntések meghozatala ahhoz, hogy a központ által kielégítően ellenőrizhető legyen. A gazdatiszt el tud bújni, kifogást tud találni. Ám önmagában a belső igazgatási, elszámoltatási módszerek fejlesztése nem gátolja meg a felelőtlen gazdálkodást vagy a hűtlen vagytonkezelést. Úgy gondolom, hogy az uradalom időnként a neveltségesség határát súroló kísérletei a kétségkívül hűtlen, saját zsebre dolgozó tisztnek bizonyult Mike százfélce váddal és vagyonát összesen kb. háromszorosan meghaladó kártérítéssel való megterhelésére minde- nek előtt példát statuálni, és egy meghaladott függési modellt konzerválni igye- keznek. Az uradalom élére lépő, szorgalmas és tehetséges gyám, gróf Waldstein- Wartenberg Emánuel, másokhoz hasonlóan úgy érzi, hatékony gazdálkodást akkor lehet folytatni, ha a gazdatiszteknek letörik a szarvát, ami kissé tudományosabban a tiszt személyes függés modelljének renoválását jelenti. Ez a személyes függés, némileg megédesített szolgai státus biztosítaná azt a többletet az ellenőrzésnek, amely a komplikálódó gazdaság bozótjában tolvajkodó vagy lustálkodó tisztet is a racionalizálódó igazgatás rendjébe szorítja. Ennek a vele egyívásúakat szolgai sorba szorító törekvésnek a jogegyenlőséget és szakszerű jogszolgáltatást pártoló me- gyei közönség alaposan útját állja.

Másrészt viszont az is igaz, hogy maga a megyei jogszolgáltatás is a csak a nagybirtok bürokratizációjának eredményeire támaszkodva tud a maga ideáljainak többé-kevésbé megfelelő módon működni. Az uradalmi instrukciók, száma- dások, egyedi írásbeli döntések azok a „zsinórmértékek”, amelyekhez döntéseit szabja, ezeket ismeri el az ispán tevékenységét szabályozó jogi keretnek. A megyei bíróság ragaszkodása jogegyenlőséghez éppen abban nyilvánul meg, hogy nem engedi az ispán vállára helyezni ártatlansága bizonyításának terhét mindazon cselekedetekre, gazdálkodásbeli dolgokra nézve, melyeket az uradalmi regula nem szabályozott. Ezen túl a tanúkkal való bizonyítás lehetőségeit is szűkíti annyiban, hogy csak konkrét, pontosan visszaadható és közvetlen tudásról szóló vallomáso- kat igyekszik tekintetbe venni, ami igen szigorú kritérium az írásbeliséggel, line- áris időfelfogással és szakaszolt időbeosztással még nem élő hagyományos kultú- rájú parasztság képviselőivel szemben. A tanúknak így inkább kiegészítő szerepük van mindazoknak a dolgoknak megvilágítására, melyeket az írásbeli uradalmi regula nem világosít meg. Az ispán állatai által a vállaljaknak okozott károk meg- térítését például kizárólag tanúvallomások alapján rendeli el előbb az úriszék, majd a megye is. Kizárólag tanúvallomások alapján ítélt meg mind az úriszék, mind a megye kártérítést az uradalomnak azért a granárium padlásáról 1815 elején elvitt 54 köből rozsrétt, melynek visszavitelét vagy uradalmi célokra való fordítását az ispán sem számadásaival, sem más módon igazolni nem tudta. Itt tehát a számadásból való kimaradás és a tanúvallomások együtt bizonyítottak. Hasonlóan komplementer módon bizonyítják az 1812. évi borjúlópást: a tanúk konkrétan bizonyítják a lopást, a számadások pedig ennek mondanak ellent az

az évi döglött borjúk számát a lopottnak állított borjúk számánál nagyobbra téve. Viszont az úriszék elítéli, de a vármegye felmenti az ispánt a sok különböző tanú által különböző időpontokra nézve tanúsított nagykárolyi gabonaszállítások vádjában. Ezek a tételek az 1815 augusztusi vállalji, ill. mérki községi feladások pontjaira épültek, és mint feljebb bemutattam, a vallomások szemképráztató mutációkon estek át. Az viszont, hogy az úriszék ezek nagy részét megítéli (1885 Ft értékben), a megye pedig semmit — nem magyarázható teljesen a vallomások fordulataival, hanem csak a megye alapbeállítódásával. A megye erre a vallomásokra épülő vádpontra, szemben az előbbi hasonlóval, már azt mondja, hogy nem elég konkrétan adja meg a kárt, nem tűnik ki belőle eléggé az ispán szerepe, és nem világos, hogy eladásra vett vagy uradalmi gabonáról van szó.⁹⁵ Véleményem szerint ki van zárva, hogy ez az értékelés az ötvennél több eset mindegyikében megállná a helyét. Itt vagy arról van szó, hogy a megye széke alapvetően szkeptikus a paraszti tanúvallomások bizonyító erejével szemben, vagy nem győzi idővel és erővel a kielégítően bizonyított tételek szétválogatását a bizonyíthatlanoktól. Így vagy úgy, de ennek az az eredménye, hogy a megyei bíróság nemigen tud megszembre merészkedni az igazság kiderítésében, mint ameddig a nagybirtok írásbeliségének fénye elvilágít.

Saját eszközei, lámpásai ugyanis nincsenek. Legelső sorban is köti a magyar perjogi hagyományban a bíróságnak kijelölt passzív szerep. Az előttünk álló perben például nagyon ritkán történik meg, hogy a bíróság saját kezdeményezéséből kiegészítő bizonyítást javasol, vagy a meghiteleztetendő tanút más kérdésre nézve is kihallgatja, mint amire nézve azt az al- vagy felperes tanúskodásra felkérte, legyen az bár ugyanazon félnek egy másik bizonyítandó állítása. Ám néha mégis előfordul ez is, így kérdeznek bele például a vállaljai éjszakai gyűléstartásába vagy abba, hogy a község pecsétjének a bírónál vagy az ispánnál volt-e? Így tehát nem csak a jogfelfogás szab gátat az aktívabb bírói szerepnek, de talán a bíróság kapacitása is. Ez egyszerűen időkérdés is: a fellebbezett *sedes censurae* jegyzőkönyvezett kifogásai a számadó tiszt válaszaival a kifogásokra és az egyes kifogásolt és megválaszolt pontokra vonatkozó ítéletekkel 158 főlíó oldalt tesznek ki, ezt kell a megye székén pontról pontra átolvasni, átszámolni, megítélni.⁹⁶ Szerintem majdnem lehetetlen feladat. De nemcsak idő nincs, hanem más segítség sem. Egy olyan görbe világban próbálnak itt igazságot osztani, ahol még egy kőfálnak is „csak” a magassága, mélysége és szélessége változik ölenként (l. a csűröskert kerítésével kapcsolatos vitát fentebb), ahol a bíróság nem rendelkezik adatokkal, regisztrált, egyértelmű ismeretekkel például az elmúlt négy év helyi gabona-áralakulásáról, de még saját közegeinek, szolgabiráinak korábbi döntései sincsenek regisztrálva vagy nem hozzáférhetőek.⁹⁷

⁹⁵ Uo. 835–890.

⁹⁶ Uo. 980–1138.

⁹⁷ Az egyik vádpont például az, hogy Mike elsikkasztotta az Erdélyből a pusztákra telelni hajtott marhákért fizetett fűbért. Ezt az első vizsgálatban nem tudják a tanúk konkrétan bizonyítani. Az 1816 nov. 17-től kezdődő kiegészítő vizsgálatban viszont a korábbi pusztateremi számadó gulyás, Hasznos Imre azt vallja, hogy 1810-ben, 1811-ben és 1812-ben is ott voltak az erdélyi marhák. A tanú kompetens és teljesen konkrétan vall, de az 1817 januári úriszék elmozdítja tanúságtételének meghitelezésétől, mivel Mike pálinkalopásért följelentette és a fiskális megbüntette a tanút. A bün-

Ha viszont ennyire korlátozott mind a bíróság, mind a felek képessége a pontos bizonyításra, akkor racionális törekvés ellenfelünket vádak halmazával támadni, hiszen majd csak lesz olyan, amit a hiányos bírói kontroll mellett nem tud háritani. A cséphadaró-szerű uradalmi vádaskodás magyarázata tehát a tisztí szolgáltság renoválásának vágya mellett az is lehet, hogy ez a vagdalkozás egyfajta racionális stratégiája is a konfliktus kedvező eldöntésének.

Ahol viszont ez a stratégia önmaga ellen fordul, az a dolog költségessége. A vádak minimálisan szükséges alátámasztása is többnapos vizsgálatokat, ezekhez pedig több tisztet, kancellistát, vármegyei törvényes bizonyágként szolgabíró és esküdtet, mindezek szállítását, szállásolását, étkezését teszi szükségessé. A vizsgálatokról nem, de az úriszékek költségeiről vannak adataink:⁹⁸

4. táblázat: A Mike-per úriszékei és perköltségei

Az úriszék ideje	Az uradalom által követelt perköltség rénus forintban	Az úriszéken megítélt perköltség rénus forintban
1816. aug. 4-7.	780	487
1816. nov. 4-8.	790	590
1816. dec. 4.	150	–
1817. jan. 7-10.	1193	512
1817. júl. 14-18.	543	501
1817. aug. 3-8.	1858	705
Summa	5062	2885

Az úriszéken az uradalom javára megítélt perköltséget a vármegye széke, mivel a perköltséget nem kérték a keresetben, nem ítéli meg az uradalom javára, azt neki magának kell fizetnie.⁹⁹ Így csak a perköltség elvitte durván a negyed-részt annak a kártérítésnek, amit az uradalom a megye fórumán megnyert. A perköltségben viszont nincs benne az uradalom saját ellenőrző szerveinek, fiskálisának és számvevőjének munkálkodása az úriszék ülésén kívül. Ez pedig hasonló nagyságrendű ráfordítást jelenthetett, mint a perköltség, hiszen bár az úriszék tagjainál kevesebb embernek, de több hétig tartó rendkívüli feladatait kellett vagy megfizetni, vagy a rendes évi tennivalók rovására ellátatni. Nem lehet tehát véletlen, hogy az 1760-tól 1815-ig a Károlyiak ügyészi hivatalának aktái között fennmaradt saját alkalmazottak elleni vizsgálatok között a Mike-ügyön kívül nincs egyetlen egy sem, amelyikkel kapcsolatban akár utalás maradt volna arra, hogy formális úriszék vagy a vármegye széke elé került volna. Ha van egyáltalán utalás az egyes ügyek további menetére, az többnyire arra mutat, hogy a bűnösnek talált tisztt az úr kegyelméhez folyamodott, illetve ha a kegyelmet el nem nyerhette,

tesis idejét nem írják. Uo. 461, 470–471. Mivel azonban a gyanút szerintem ez a tanú talán mégiscsak megalapozhatta, elképzelhető lett volna, hogy a szolgabírónál kiadott marhapasszusokban keresik vissza az Erdélyből hajtott csordákat - ha még megvan az öt évvel azelőtt kiadott marhapasszusokról a lista. Vagy nincs meg, vagy nincs idő a megkeresésre, de mind az úriszék, mind a megye ítélete a vád bizonyítatlansága miatt menti fel ebben a pontban Mikét.

⁹⁸ Uo. 782–85. Az eredetiben 1816 április 4–8. közötti úriszék szerepel, ez minden valószínűség szerint elírás, hiszen ilyen dátummal tartott úriszéket sehol máshol nem említene, viszont a költségek között nem szerepel az 1816 novemberi úriszék, holott innen datálva több irat is fennmaradt. A költségek itt adott összege a perköltség teljes összegét tartalmazza, ez az összeg szerepel az úriszéki és a vármegyei ítéletben is. Ezért változtattam a táblázatban az 1816 április 4–8-i dátumot november 4–8-ra.

⁹⁹ Az úriszék költségeinek nagyságát ld. uo. 782–785. Az úriszék ítélete 888–890.

convictivaját, vagyis a hiányt, amiben elmarasztalták befizetve, illetve elkobzott vagyonát átadva, megadta magát a sorsnak.

Az itt vizsgált konkrét bírósági összecsapás némileg kaotikus képe mögött is időnként láthatóvá válnak azok a személyes, illetve csoport-kapcsolathálók, koalíciók, amelyeket a társadalomtörténészek oly kedvvel próbálnak rekonstruálni. Nem remélvén, hogy történetünknek az institutionális formák közt zajló összecsapással szemben ez a személyes szintje lenne az igazi és értelmet adó, mégis próbáljuk meg talán kihasználni az uradalmi birtokigazgatás által a fenti jogi konfliktus szereplőiről nyújtott adatokat többé-kevésbé durva személyes profilok fölvázolására. Az események és a vizsgálatok körvonalait nagyjából megismerve, ismerkedjünk meg a bírósági dráma szereplőivel közelebről is.

4. DRAMATIS PERSONAE

4/a. *Mike András*

Mike András ispán nemesi származék, de nevét hiába keressük a szatmári famíliák között. Vannak Mikék viszont Szabolcsban. Noha a közvetlen kapcsolat nem bizonyítható, figyelemre méltó, hogy Mike karrierjét Szabolcsban a nyírbátori uradalomban, lugosi ispánként vagy gazdaként kezdte. A Károlyi birtokok tisztjei között sem 1790-ben, sem 1818-ban nem fordul elő Mike. A Mike családból tehát, ellentétben más családokkal, akik egyszerre több taggal, néha egész dinasztiákkal is képviselve voltak a tisztek között, valószínűleg csak hősünk lépett a Károlyiak szolgálatára. Noha Mike egyedül állt, sikerei voltak, sőt, az 1810-es években kiemelkedően jó helyi tisztnek számított. Persze, alkalmas helyen is szolgált, a vállalji gazdaság a napóleoni korszakban jelentősen megnőtt. Mike egyre újabb dolgokat „projektál”, de nemcsak Vállajra, javaslatai a többi tisztségre is kiterjednek. A javaslatokat mindig dicsérőleg rögzítik a legfőbb birtokigazgatási szerv, a titoknoki hivatal jegyzőkönyvei, noha persze nem mindig fogadják el őket.

Működése helyszínén mutat Mike egy másik arcot is. Erre utal például, hogy Mike bukása után jelentkezik, és segedelmet kér „a vállalji hajdúné, kinek Férje Vállaji Ispány által lett megverettetése után meghalt”. A segedelmet egy köböl búza formájában megkapta, a férje halálát pedig kivizsgálni rendelik, a vizsgálatot még nem találtam meg.¹⁰⁰ Maguk azok a tanúvallomások, melyeket a vádpontokkal kapcsolatban gyűjtöttek az „Investigáns Tisztek”, szintén tartalmaznak egy pár kegyetlenkedési esetet, noha a vádpontok között nem volt olyan nyílt kérdés, amely a parasztok ispán elleni panaszait általában kérdezte volna. Így vallja például a második, 1815 szeptemberi vizsgálat alkalmával Cziraiczter Jakab, hogy a testvérbátyját „Ispány úr részegen Etsedbe szántáskor hajánál fogva a Ló mellett hirtolta és főbe verte, melly verés után megháborodott elméjében és holta napig sinlette azon verést.”¹⁰¹ A sima hétköznapi verések elég gyakoriak, és bizonyos fokig elfogadottak lehettek, legalábbis a jobbágyok nemigen részletezik vagy kom-

¹⁰⁰ OLK P 407. 1815. Nr. 2120. A kérvényre adott határozat dátuma 1815. szept. 11.

¹⁰¹ OLK P 404. Nr. 52. 257–263. Mike András Vállaji Ispány Úr ellen t+tt Vállásai Mérk Helyiségnek 5. Sept. 1815.

mentálják őket, csak ha olyan kirívóak, mint például a halállal vagy maradandó károsodással végződők, vagy mint a terhes anya megkorbácsolása.

A kis falvak barbár kényurának és a bürokratikus igazgatás fegyelmébe illeszkedő tisztviselőnek alakja között nincs feltétlenül ellentmondás. Mike legfontosabb „projektjei” a parasztközségeknek többnyire legelőként kiarendált uradalmi pusztákra vonatkoznak. Mike már 1812-ben javasolja ezeknek visszavételét, és urasági juhnyáj, illetve ahol ez nem megy, göbölcsorda felállítását.¹⁰² Mike projektjeinek lendülete azt a látszatot keltheti, hogy korábban a marhatenyésztés terén a nagykárolyi uradalomban primitív állapotok uralkodhattak, a régens ezért magyarázkodni kényszerül.¹⁰³ Az 1812-ben a birtokokat beutazó akkori, Waldsteint megelőző gyám, gróf Keglevits Ágoston valóban meg volt győződve Mike marhatenyésztési szakértelméről. Véleményét, legalábbis kezdetben az új gyám, gróf Waldstein-Wartenberg Emánuel is osztja, 1814 elején egyenesen példának állítva Mike „gazdasági *relatio*”-ját, jelentését a többi tiszt elé.¹⁰⁴

A puszták visszavétele mindenképpen az ispán kompetenciáját tágítja, a jobbagyközségét pedig szűkíti, két értelemben is: egyrészt világos, hogy az új üzemrész az ispán által igazgatott gazdaságrészt bővíti és ezzel persze hatáskörét is. Másrészt az újonnan saját kezelésbe vett pusztákra az uradalom általában nem tud elegendő számú állatot állítani, a legelők jobb kihasználása érdekében tehát fűbérre odafogad idegen barmot is — ám, csodák csodája, még így is kevés szokott lenni a vállalkozó. Így a maguk javára persze cseppet sem tekintő tisztek kénytelenek a saját marhájukat odahajtani, csakhogy az uraságot ne érje kár. Azt, hogy milyen kemény kézzel szabályozhatták az ilyen önzetlen tisztek a legelőért folyamodó konkurensok számát, személyét, azt a verésekkel kapcsolatos helyi történetekből sejtethetjük. Ebből tehát az a tanulság, hogy a tiszt helyi erőszakosságait, igazgatáson belüli racionális gazdasági érveit és javaslatait ugyanaz a stratégia is mozgathatja, ez esetben a saját vagyongyarapításának vágya.

4/b. Gróf Waldstein-Wartenberg Emánuel

Ismerjük meg azonban előbb a dráma többi szereplőjét is!

A Károlyi-árvák gyámja az, aki a birtokos helyett eldönti a tisztek sorsát. Ezt a funkciót 1803–1813 között anyjuk, gróf Waldstein-Wartenberg Erzsébet látja

¹⁰² OLK P 407. 1812. Nr. 916, ismét 1813. Nr. 6 alatt már az előző gyám, gr. Keglevits Ágoston meghagyja a régensnek, hogy „Mike András Vállai Ispány által a Marha tenyésztés iránt tett Javallatott minden Részeiben... minél fogatosabban eszközöltesse”. Ez itt a vadai pusztá „*privatisatio*”-ját, vagyis a csinálási községtől való elvételét és a vállaji gazdasághoz csatolását, a szaniszlói gulya számára kutak létesítését, Mike korábbi állomáshelyén, a lugosi ispánságban, valamint a déli szomszédságában, vele igen jóban levő tiszt alatt levő szaniszlói ispánságban majorsági kukorica vetését, stb. jelentette.

¹⁰³ OLK P 407. 1813. Nr. 186. „Klobusiczky Ignác Régens Úr azt iparkodik megmutatni, hogy a marha tenyésztés a nagykárolyi kerületben inkább gyarapodott, mint tsökkent legyen”...mellesleg ellene mondvá a vadai pusztá elvételének a csinálásiaktól, mivel az ispánnak amúgy sem lenne elég urbárális ereje annak műveltetésére. A gyám - még mindig Keglevits - 1813 márc. 20-án jóváhagyja, hogy egyelőre hagyják meg a vadai pusztát a csinálásiaknak. Ebből derül ki, hogy ide Mike legalább részben szántót tervezett, ami némileg rapid haladást jelentett volna, ezen a pusztán még 1827-ben sincs semmi majorsági szántó vagy kaszáló.

¹⁰⁴ OLK P 407. 1814. Nr. 303. „Azon Tiszti Relációk között leghelyesebbnek találtattván a károlyi tiszttartó és a vállaji ispány Relációi, azok zsinórmértékül a többi tisztekre nézve ajánlottak, utasítás adatván egyszersmind az azokra szükséges...kitételek iránt.” Pest 1814 márc. 11.

el, 1813. január 3-án bekövetkezett halálától az év novemberig második férje, gróf Keglevits Ágoston veszi át. Ekkor viszont ő is meghal, így a király a Károlyi-árvák gyámjának az elhalt anya öccsét, gróf Waldstein-Wartenberg Emánuel nevezte ki, aki ezt a tiszttét 1821. november végéig viseli. A Waldstein-Wartenbergerek eredetileg cseh- és morvaországi család, 1635-ben ugyan indigenátust nyertek, ám csak az egyik ág 18. század végi generációja látszik elmagyarosodni: maga Emánuel gróf egy Sztáray-lányt vesz feleségül, két nővére magyar arisztokratákhoz megy férjhez.¹⁰⁵ Emánuel gróf Pesten lakik, hibátlanul ír magyarul, és nyilvánvalóan rendelkezik gazdasági ismeretekkel. Amikor 1813-ban átveszi a gyámi megbízást, az a benyomása, hogy a gyámság immáron egy évtizede alatt a birtokigazgatásban hanyagság és visszaélések ütötték fel a fejüket. Már posztja elfoglalásakor, legelső levelében keményen megfenyegeti a tiszteket: „félre kell minden tekintetet, s kedvezést tennem, s szoros fenytékkal azok iránt lennem, a kik Hivatalbéli kötelességeket megvetvén, az árvák javára nem fognak pontosan ügyelni; mert a felelet terhe, mely alá mint csak az árvák Javainak őrzője, s Gondviselője vetve vagyok, gátolnak azon engedelmségtől [ti. *engedékenységtől*], mely a Tulajdonosoknak állhat egyedül szabadságokban.”¹⁰⁶

Nemcsak a kegyelmi- és személyi ügyeket tartja fenn magának, amit általában még a gazdaságvezetés iránt kevésbé elkötelezett arisztokraták is megtesznek, hanem a gazdaságiakba is beleszólást kíván. Ennek érdekében többször is beutazza a birtokokat, és mindenkori tartózkodási helyére kéri fölküldeni a heti kétszeri „gazdálkodó székek” jegyzőkönyveit. A gazdálkodó székek a három birtokkerület élén álló inspektorátusok tanácskozásai, ennél mélyebbre nem nyúl ugyan a gyám, de külön-külön is levelez arra érdemesnek tartott tisztekkel.

A gyámnak az inspektorátusok jelentéseit, más beadványokat és kéréseket vagy egyenesen a *bonorum regens* (magyarul is csak Régens úr) terjeszti elő saját véleményével együtt, vagy a gyám adja ki a régensnek véleményezésre a közvetlenül hozzá érkezett ügyeket. A gyám és a régens között igen jelentős feszültségek keletkeznek. Lehet ugyan ebben össze nem férhetés is, de lehet a kétféle helyzet okozta nézetkülönbség — a gyám távolból, de majdnem birtokosi hatalommal, a régens közlőrl, az 1806 óta tartó szolgálat és helyszínen (Nagykárolyban) lakás által adott helyismerettel, de az aktív gyám hivatalba lépése óta alárendeltként tekint az igazgatási gyakorlatra. A két pozíció hamar ideológiai

¹⁰⁵ Nagy Iván szerint gróf Emanuel Waldstein-Wartenberg 1773-ban született, 1829-ben halt meg, felesége gr. Sztáray Mária-Teréz volt. Emánuel gróf tehát négy évvel fiatalabb öccse volt özv. gr. Károlyi Erzsébetnek, egy másik nővére, Antónia gr. Koháry Ferenchez, húga, Vilma (Wilhelmine) gr. Colloredo-Mansfeld Jeromoshoz ment feleségül. Első unokabátyja, gr. Waldstein-Wartenberg János szatmári kanonok, nagyprépost volt az 1820-as, 1830-as években, noha az adatok ellentmondóak a pontos dátumra nézve (Vö.: Nagy Iván: Magyarország családjai, XII. Pest, 1865, 21–25. Waldstein család ill. Szatmár-Németi sz. kir. város egyházi és polgári történetei. Összeszedte Sarkadi Nagy Mihály, rendszerbe üttötte s kiegészítette Bartók Gábor, Szatmár 1860, illetve *Bagossy Bertalan*: Szatmár-Németi története, in: Borovszki Samu (szerk.): Magyarország vármegyéi és városai. Szatmár vármegye. Budapest, 1896) Gróf Emánuel Nagy Iván szerint az Ung megyei vinnai uradalmat bírta, felesége, gr. Sztáray Mária-Teréz jogán. A titoknoki jegyzőkönyv rendelkezéseinek keltezési megerősítik, hogy 1814–16 között Emánuel gróf többször is időzött Vinnán. Mindent egybevetve jogos Emánuel grófról helyismeretet és gazdálkodási műveltséget föltételezni.

¹⁰⁶ P 414. No. 656. A levél kelte 1813 november 22, Pest.

töltést kap, a gyám hajlik arra, hogy a gazdatisztek karát a tulajdonos ellen összeesküvő tolvajbandának nézze, és már csak ezért is különös elszántsággal próbálja meg érvényesíteni a pontos, racionális, fegyelmezett, „mellétekintetektől mentes” bürokratikus igazgatás ideálját. A kemény fellépést lágyítani akaró Klobusiczky régensre így automatikusan, vagy talán saját ambíciójából is, a valóságos élet bonyolultságára, az uradalmi gazdálkodást meghatározó, átalakítását korlátozó tényezőkre való hivatkozás marad. A gyám egyes intézkedései persze láthatóan megalapozatlanok illetve egyszerűen szőrözöek, néha kontraproduktívok. Amikor például a gyám azt rendeli, hogy a tisztek az esetleges különbséget a próbacséplés alapján várt és a tényleg bejött gabona között saját zsebből tartoznak fizetni, mivel egyenes úton lehetetlen, hogy a tisztek a cséplés eredményeként mindig többet kapjanak, mint ami a próbacséplések eredménye lett, az ily módon elsősorban a próbacséplés meghamisításában teszi érdekeltté a tiszteket.¹⁰⁷

Abban azonban igaza van Waldstein-Wartenberg Emánuelnek, hogy egy végig nem vitt bürokratizálódás az igazgatás helyi képviselőinek egy közbülső, intermedier hatalom kiépítését, a központ és az igazgatott dolgok, valamint a személyek közé ékelését teszi lehetővé. Mike ügye, de a hozzá hasonló beosztású más tiszteknek az úriszéki és vármegyei fórumokat el nem ért, házon belül elintéztet hasonló ügyei mind az ilyen köztes hatalmi pozíciók kiépítését jelzik. Funkcióját tehát akkor tölti be jól a gyám, ha teljes erővel tovább erőlteti az igazgatás bürokratizálódásának folyamatát. Az eszközök, amelyekkel a tiszteket megfogni igyekszik, a saját gazdaságvezetés tilalma, a meglévő tisztai gazdaságok fölszámolása, a házassági és ingatlanszerzési engedélyek, valamint a „viseleti lajstromok”, káderlapok rendszerének bevezetése, a számvevők létszámának és hatalmának megerősítése, továbbá az egyes uradalmaktól távolra, Pestre költöztetése a korabeli tudás szerint alkalmas eszközök a gyám céljának elérésére.

4/c. Klobusiczky Ignác

A *bonorum regenst* 1806-ban még özv. Károlyi Józsefné nevezte ki Klobusiczky Ignác személyében. A Klobusiczky család a 17. században származott át Szatmárba, itt a század első felében alispánt, főszolgabíróként adott a megyének. Ignác generációja már országos szerepeket kap: egyik bátyja fiúmei kormányzósági helytartótanácsos, másik bátyja a szepesi városok adminisztrátora, majd szintén helytartótanácsos, a harmadikból 1806-ban egyenesen szatmári püspök lesz.

Klobusiczky Ignác előbb a tiszántúli kerületi táblánál titkár, itt megismerkedhetett gróf Károlyi Antallal, a tábla bírójával is. Személyét éppúgy csak tevékenységéből tudjuk rekonstruálni, mint a gyámét. Fennmaradt például a régens hosszú és Tartuffe-hoz méltóan szenteskedő levele az özvegy grófnéhoz, kinevezése alkalmából 1806. február 23-án.¹⁰⁸ A levélben fontoskodó álszerénységgel tisztázza a hivatalba-lépés azon mozzanatait, amelyeket az özvegy grófné ajánlata nem tartalmazott. A fizetés, deputátum benne volt az ajánlatban, ezért a hat ló tartására adott deputátum (járandóság) mellett immáron semmi mást, csak éppen maguknak a lovaknak az uradalmi ménesből való biztosítását kéri, ezentúl a bir-

¹⁰⁷ OLK P 407. 1815. Nr. 2199. Nagykaroly 1815 szept. 12-ről keltezett határozata a gyámnak.

¹⁰⁸ OLK P 397/IV. 1. Klobusiczky Ignác 1806 február 23-i levele.

tokokon való utazásokra magának és embereinek külön ellátást, Károlyban tartózkodáskor a károlyi kastélykertből zöldséggel és gyümölcscsel való ellátást kér, végül, a gyakori Pestre jövetel miatt, a pesti kétszobás lakását továbbra is üresen hagyni és számára fenntartani kéri.¹⁰⁹ Félúton meg nem állva, olyan elvi kérdések kerülnek napirendre, mint például a címé, ahol is a jövődő főtitst, bár ő aztán, mint írja, semmit nem ad a címekre, a direktor helyett mégis jobban szeretne a *regens* mellett maradni.¹¹⁰ A birtokigazgatás jövődő szerkezetéről csak később szeretne véleményt mondani, amikor — a vele kegyesen közölt elvek alapján — kidolgozza a saját magára vonatkozó instrukciót. Csak egy-két különösen fontos pontot szeretne már előre is tisztázni. Első ezek között, hogy mivel a szegényeken hathatósan segíteni csak az tud, aki a birtokokat bejárva, mindenféle emberrel találkozik, továbbá, mivel a segítség gyakran csak akkor eredményes, ha azonnali, és végül, mivel sok szegény számára még az úrnő kegyelméhez fordulás útja is el van zárva, felhatalmazást kér arra, hogy négy-öt forint készpénz, egy-két öl termény erejéig utólagos elszámoltatás, sőt beadott kérvény nélkül is oszthasson segélyt a rászorulóknak. A második pont, hogy mivel az ember Magyarországon „mind a bíróságok, mind a közigazgatás tisztségviselőit, különösen pedig a vármegyei urakat, kiknek legkisebbje is az uradalomnak éppúgy szolgálni, mint ártani képes, nyájassággal és vendégszeretettel és más lekötelezésekkel szükséges megnyernie”, és ez esetben is a szükséges eszközöknek egyik pillanatról a másikra felhasználhatóknak kell lenniük, így a grófi familia érdekében bizonyos emberek számára vadhúst vagy egyes esetekben maximum száz forintig készpénzt is ajándekozni szükséges lesz. Mivel pedig elkerülhetetlen időnként, különösen a megyegyűlések alkalmával vendégségeket is rendezni, „engedélyt kérek, hogy költségeimet vadhússal és más naturáliákkal, melyek az uradalomnak készpénzébe nem kerülnek, kipótolhassam”. A harmadik pontban pedig azt kéri, hogy bármilyen ellene beadott panasz, vád, vagy esetleg a grófnénál támadt gyanú esetében mindig hallgattassék meg ő is.

A levélből nyilvánvaló tanulság, hogy a régens az özvegy grófné személyes bizalmi embere volt, és hogy ezt a bizalmi pozíciót kihasználva igyekezett a normális elszámolási kötelezettségeit amennyire csak lehet, lazítani. Ez a törekvés a bianco-csekkek, elszámolás alól való mentességek gyűjtésére már hivatalba lépésének percében nem sok jóval bíztat az igazgatás legfőbb vezetőjének várható példamutatását illetően.

Ami a vármegyei embereknek szükséges ajándékokat illeti, az ajándékozás csakugyan szokásban volt, és azt 1813 után, az új gým alatt is folytatták.¹¹¹ Ha

¹⁰⁹ A két szoba mellé kleine Küche und Nebenzimmerl is tartozik. Nem világos, hogy ez a Károlyi-házban van vagy külön lakást jelent. Az, hogy a két szoba használatával kapcsolatban arra is engedélyt kér, hogy Pestre jöveletekor feleségét is magával hozhassa, arra utal, hogy egyfajta szolgálati lakásról van szó, ezek szerint valószínűbben a Károlyi-házban.

¹¹⁰ „A régens” címzést avval indokolja, hogy azt a Károlyi-birtokokon már korábban is használták.

¹¹¹ „Tudva vagyon Nagyságodnál hogy a mely Birák előtt a M. Familiának pórei vannak, azokat valamivel le kötelezni nem tsak illendő, hanem szükséges is. A legközelebb le folyt N. Szathmári Vármegyei fiximok {?} alatt, mind a Szuhányi, mind a Lubi és Gáspár Processusokban, ámbár nem meritoriális, de még is az Uraság részére favorábilis Sententiák hozattak, Eötvös Sándor V. Ispány, és Csoba János Szolga Bíró által...Ezeket tehát valamivel le kötelezni illendőnek ítélvén – Az elsőnek

tehát azon gondolkodtunk volna, hogy a megyének a Mike perében tapasztalható kritikus beállítódása magyarázható-e esetleg azzal, hogy Emánuel gróf takarékoságból vagy valamilyen princípiumok alapján beszüntette volna a Klobusiczky által olyannyira szükségesnek tartott „Leutseligkeit”-ot [szíveslátás – V. A.], akkor a válasz határozott nem. Az persze lehet, hogy Klobusiczky ügyesebben osztott.

Az 1806. évi levél mindenestre eszünkbe juttatja az új gyám 1814–1815-ben alig leplezett meggyőződését, hogy több tiszt is érintett az ügyben. Amikor például Mike lebukik, a helyszíni vizsgálat augusztus 13-i elkészülését követően öt nappal a gyámnak részletesen referál Ottrokóczy főszámvevő, amire a gyám válaszul elrendeli a régens útján Mike felfüggesztését, továbbá azt, hogy a régens írassa össze: hol melyik tiszt mennyi urasági földet fordított jogellenesen dohánytermesztésre.¹¹² Az inszinuáció világos: a nagykárolyi kerületben normális gyakorlatnak számít, hogy a tisztek az urasági földeket feles dohányföldrekként használják. Erre persze azt írta vissza a régens, hogy a gyám „parancsolatját” tudományul veszi, csak arra kéri ő Nagyságát, hogy méltóztasson az olyan tisztek neveit kiadatni.¹¹³ Más hasonló esetekből is világos Emánuel gróf rossz véleménye Klobusiczkyról, gyakoriak a kioktatások, sőt fenyegetések, de valamilyen okból nem tud szabadulni tőle. Ez nyilván valamilyen külső kényszerre lehetett visszavezethető, hiszen a régens protektora, az özvegy grófné már meghalt, munkaszerződést ekkor még a vezető tisztségviselőkkel sem kötnek, az írásban adott, a nyugdíjfizetésre vonatkozó ígéreteket pedig rendszerint nem tartják be, Klobusiczky esetleges elbocsátásának anyagi terhei tehát nem tűnhettek riasztónak. Legvalószínűbbnek a Klobusiczky család szerepének visszatartó ereje tűnik, a régens testvére történetünk idején szatmári püspök, a másik bátyja a szepesi városok kormányzója, a harmadik kanonok, a negyedik tiszt, az unokaöccsöket nem is számolva.

Klobusiczky szerepének felderítése mindenestre a Mike-ügy egyik nagyon hiányzó láncszeme. Hiszen a botrány kipattanásakor már kilenc éve a helyszínen szolgáló, és a rendkívül aktív gyámként tevékenykedő Emánuel gróf előtt 1806-tól 1813-ig az igazgatást ténylegesen irányító Klobusiczky aligha volt passzív szerep-

---

az az: a V. Ispánnak, kinek arra kedvét tapasztaltam, lehetne egy pár fejős bivalt ajándékozni, a másiknak, az az: a Sz. Birónak, azt itélném, hogy valami jó praetextus alatt 150 ftot lehetne ajándékban küldeni. Ezen kívül nem régen végeztetvén el szerentsessen a Gyulai Urbarialis Regulatiónak Autenticatioja, mivel mind ezen, mind pedig egész Szabolcs Vármegyei Úri Székünkben Molnár György Úr egy a leg első Szabolcs Vármegyei Tábla Birák közül, leg érdemesebb és a Károlyi Familiát leginkább Tisztelője, közönségesen Praesesnek szokott az Úri székönken lenni, s a Diurnumokat sem ez, sem az Ordinarius Szolga Bíró el venni nem szokta, az elsőnek egy pár Muzsalyi Malom követ, a másikkal pedig valami más olyas ajándékot, melly száz ftot felöl ne haladja, és mellyet én tőle jó móddal ki tudhatnék, adandónak itélnék.” Klobusiczky előterjesztését (P 407. 1815 Nr. 207. Az előterjesztés dátuma 1815. január 17.) a gyám is változatlanul jóváhagyja. A szóban forgó bíróság nem a vármegyei ítélőszék, hanem a „vármegyei Viceispányi Bíróság”. Az ajándék nem feltétlenül kötődött valamilyen kedvező döntéshez vagy fordulathoz, általában is tanácsos volt. A vásárhelyi inspectorátus javaslatára például a Csongrád vármegyei első alispán és főjegyző megajándékozását határozza el a gyám, „nem lévén a Gróf Károlyi Familiától mind eddig különös kedvezések mutatva, holott ők az Inspectorátusnak nyilatkoztatása szerint az Urasághoz vonzó hajlandóságait több ízbe kimutatták”. Így Kárász Miklós alispán egy harmadfű bikát, Bene főjegyző két fejős tehenet kap ajándékba. P 407. 1818. Nr. 881. Dátum Derekegyház 1818 május 4.

¹¹² OLK 407. 1815. Nr. 1914., dátum 1815 aug. 18. Nagykaroly.

¹¹³ OLK 407. 1815. Nr. 2127.

lője a Mike-ügy esetleges előtörténetének. A vizsgálatokra viszont vélhetően egyáltalán nincs befolyással, a két „komisszár” a gyám személyes megbízottjaként jár el. Az úriszéken viszont majdnem végig a régens elnököl.

A régens, noha a gyám nem tudja csak úgy egyszerűen elküldeni, az idő múltával mégis csak megunja a gyámi szekatúrát. A gyám 1816-ban neki is instrukciót ír vagy írat, abszolút világossá téve, hogy immáron nem az övé többé a birtokok egyszemélyi vezetése, és mindezen túl a gyám határozatában „Regens Úr is serkentetett a számára kiadatott Tiszti Oktatásnak megtartására és mindazok elmellőzésére fenyegetéssel ösztönöztetett, mellyek a gróf Károlyiak kárával és a gyámságnak megbetstelenítésével elkövettethetnek”.¹¹⁴ A régens a nyáron beadja lemondását, amelyet némi átmeneti állapot után a gyám elfogad, és megadja a régensnek a nyugdíjat is, az alkalmazásakor kapott eredeti 4500 Rft-os fizetéséhez képest viszonylag magas, 3600 Rft-os összegben.¹¹⁵

4/d. A gyám „komisszárjai”: Ottrokóczy és Lubinszky

A két embert együvé sorolják maguknak és helyzetüknek sajátosságai: mindketten újak, képzettek, a gyám veszi föl őket, és kifejezetten nyíltan bevallva, különleges ellenőri funkciót ruház rájuk. A „komisszár” megjelölés nem túlzás.

Mindkét tiszt nemesi családból származik, de Szatmárban egyik család sem játszott sem akkor, sem később szerepet. Volt egy Ottrokóczy nevű uradalmi jegyzője Károlyi Antalnak 1760-ban, de e között és a mi történetünkben szereplő tiszt között nem ismerjük az összefüggést.

Lubinszkyt az új gyám először a radványi uradalomba nevezte ki 1814 júniusában vicefiskálisnak.¹¹⁶ Ez igen furcsa állás, mert a radványi uradalmat a Károlyi-család jogügyi igazgatója, Jankovich úr bérlti, így aztán sok igazgatnivaló sincs ott, az alfiskális szerepe a közbirtokosoknak és magának a árendátornak, aki az uradalmi ügyvédek fejeként főnöke is, körmére nézni.¹¹⁷ Ezen a ponton elindul egy tréfás játék, amiben Klobusiczky aligha lehetett ártatlan: szeptember 6-án, tehát nem túl sietve, azt kérdezi a régens, hogy honnan lesz az új alügyész deputátuma kiadatva? A kérdés jogos, Radvány messze van. A gyám úgy dönt, hogy az árendás Jankovich adja ki a deputátumot ott Radványban, és cserébe a főtí Károlyi-uradalom ugyanazokat a terményeket Jankovich tápiószentmártoni házához szállíttatja.¹¹⁸ Novemberig azonban járandóságából semmit meg nem kapván, az új vicefiskális ismét a gyámhoz fordul, aki viszont a már meglevő

¹¹⁴ OLK 407. 1816. Nr. 1216. Kelt Pesten, 1816 május 19-én.

¹¹⁵ Birtoktört II, 247. Itt Klobusiczky kinevezésére nézve özv. Károlyi József grófné 1806. május 1-jei 25. sz. határozatát hivatkozzák, nyugdíjazására nézve az 1817. 4. sz. titoknoki határozatot.

¹¹⁶ OLK P 407. 1814. Nr. 663, Lubinszky köszönő levele a kinevezésért Pestről, 1814 június 20-ról keltezve. Az új alügyész csak belépése után kérdi meg fizetését, deputátumát, lakását, amire a levelére adott gyámi határozat évi 300 forintot, 12 köből búzát, 20 köből rozstot, 12 köből árpát, 40 köből zabot, öt hordó bort, 3 köből „eleséget” (hüvelyeseket), négy öl szénát, három sertést, egyebeket határoz meg, lakását Bistyén jelölve ki.

¹¹⁷ A füzér-radványi uradalom a többi uradalomtól viszonylag messze fekszik, igen sok töredék-birtokból áll, ennyiből racionális a bérbe adás, de hogy ez éppen a *jurium directornak* történt, azt nehéz az igazgatási racionalitással összeegyeztetni.

¹¹⁸ OLK P 407. 1814. Nr. 985.

határozatra utalva a régenshez utasítja.¹¹⁹ Karácsonykor a vicefiskális ismét kéri deputátumát, meg egy hajdút is maga mellé, az uraság költségén.¹²⁰ Újévkor ismét alkalma nyílik a jókívánságok mellé a deputátumának ügyét is előhozni, amire a határozat az, hogy levele „tudományul szolgál”.¹²¹

A tél végén jelenti Klobusiczky régens, hogy Jankovich azt nyilatkozta, hogy a rossz termésre tekintettel nem tudja az alfiskális deputátumát kiadni, aminek közlését, mint látjuk, nem kapkodta el. A gyám erre ezer forintot rendel kifizetni az alfiskálisnak az elmaradt múlt évi deputátumért.¹²² Sorsa látszólag így elrendeződve áprilisban az alfiskális már a neki ígért summa kifizetését kérheti újfent a gyámtól, aki erre „sürgető rendelkezéseket” tesz a régens úr fele, hiszen a nagykárolyi kerületi pénztár fölött a régens diszponál.¹²³ Júniusban a régens a fenti gyámi „rendelésben ... némely kifejezések fölötti fájdalomát jelenti”.¹²⁴ Pénzt az alfiskális az egyévi deputátumáért soha nem lát, évekkel később, amikor karrierje a Károlyi-ház szolgálataiban bevégeződik, perben próbálja meg kikényszeríteni járandóságát.

Ez az előjáték, ami után a gyám az addigi füzér-radványi alfiskalist áthelyezi a nagykárolyi birtokkerület alfiskálisává, egészen biztosan nem hangolja jóindulatra a fiskalist a régenssel és a nagykárolyi tisztikarral szemben. A nagy szervezetek minden hanyagságát, káoszát bekalkulálva is kizártnak tartom, hogy az egyéves színjáték a deputátummal véletlen lett volna, sokkal inkább hiszem, hogy üzenetet hordozott. Az üzenet aligha szólt a fiskálisnak személyesen, semmi nyoma nincs, hogy bárki ismerte volna őt korábról. Lubinszky nem a maga személyében, inkább az idegenből odarendelt ember, a külső és az ellenőr szerepében vonja magára a neheztelést és a kitolást.

Ezt a gyám és a régens közötti, a Lubinszky-féle történettel párhuzamosan zajló összeütközések kapcsán tudhatjuk. A gyám ugyanis hivatalba lépése után ragaszkodott ahhoz, hogy az üresedések alkalmával az *inspectoratus*, illetve a régens ne csak a helyi tiszteket, valamint azoknak gyermekeit javasolja a megüresedett posztokra, amely parancsot az inspektorok és a régens csak némi kommentárral teljesítettek.¹²⁵ Mikor azonban a gyám tényleg külső, morvaországi tisztet nevezett ki a megyeri uradalomba tiszttartónak, a nagykárolyi *inspectoratus* nyíl-

¹¹⁹ OLK P 407. 1814. Nr. 1452.

¹²⁰ OLK P 407. 1814. Nr. 1732. A gyám utalva az eredeti határozatra ismét megkeresteti Jankovich Imrét - aki mellesleg nem árendásként, hanem jurium directorként tekintve, az alkalmazottja - a deputátum ügyében és jóváhagyja a hajdú alkalmazását, akinek fizetését és ruháját az uraság, kosztját a tiszt adja.

¹²¹ OLK P 407. 1815. Nr. 13.

¹²² OLK P 407. 1815. Nr. 485, a határozat Pestről, 1815. március 2-ről datált.

¹²³ OLK P 407. 1815. Nr. 947.

¹²⁴ OLK P 407. 1815. Nr. 1214., az 1815. június 10-i határozat szerint a kifejezések nem a régénst illették.

¹²⁵ OLK P407. 1815. Nr. 173. A nagykárolyi inspektor 1815. január 10-én tartott gazdálkodó székéből a „Gradualis Promotio szerént legelsőbben a Gazdákból” a megüresedett józsefházi ispánságra három személyt ajánl, mivel „alkalmaztatásokra nézve az elő menetle méltók, és érett állapotott voltokra ezen statoria különösen alkalmaztathatnának”. A két húszas éve végén járó gazda, illetve az ugyanilyen korú inspectorális cancellista különböző helyeken, de mindnyájan végig a nagykárolyi inspektorátusban szolgáltak. Utána új bekezdésben még két nevet javasolnak, „mellyek itten tellyességgel eméretlenek ámbár ugyan itten /:amint fellyebb kitetetett:/ alkalmas Individuumok vannak mind azon által, hogy a kiadott rendelés tellyesíttessen nevei ide irattak.”

tan reklamálta az állítólag a Károlyi József testamentumában a tisztikarnak megígért „Graduális Promóciót”, számon kérve a már szolgáló tiszteknek és gyermekeiknek idegenekkel szembeni preferálását, valamint a saját tisztek lépcsőzetes előléptetését.¹²⁶ A gyám éles hangon kérte ki magának a dolgába való belekötőgást, de nem büntetett, illetve a levelet író nagykárolyi inspektort valamivel később áthelyezte a vásárhelyi kerület élére inspektornak. Ez nem tekinthető büntetésnek, viszont gyengítette a régens összeszokott csapatát. Ez az a helyzet, amibe Lubinszky becsőpönt, ráadásul kezdettől, tehát már füzér-radványi állomáshelyétől kezdve, nyilvánvalóan, ellenőri feladattal.¹²⁷ Úgy vélem ennek a konstellációnak eshetett áldozatul a szegény Lubinszky deputátuma is.

Lubinszky áthelyezéséről a gyám csak 1815 augusztusának végén tudósítja a régens, de már augusztus 3-án Ottrokóczyval együtt Lubinszkyt jelölik ki a Mike elleni vizsgálatok véghezvitelére.¹²⁸ Mike bukása után záporoznak a kisebb-nagyobb jelentőségű panaszok, beadványok, a megkárosítottak és Mike szorult helyzetéből maguknak hasznot remélők tollából.¹²⁹ A gyám az összes ilyen ügyet mindig a Lubinszky-Ottrokóczy párosra osztja ki vizsgálatra és véleményezésre, láthatóan távol tartva a Mike-ügytől és elágazásaitól a régi nagykárolyi tiszteket.

Lubinszky anyagi helyzete is rendeződni látszik: a régens kérdésére a fiskális fizetése iránt az éppen a helyszínen, Nagykárolyban időző gyám rögvest megadja a választ, ti. hogy az előbbi fizetésével szolgál tovább a fiskális, és ezt itt, Nagykárolyban valószínűleg rendszeren meg is kapja.¹³⁰ Egy év múltán fizetésemelésért folyamodik a gyámhoz, mivel állítólag mindenki másnak többje van, azt is megkapja.¹³¹ A régens 1816. évi visszavonulása nem erősíti meg, a Mike-per részleges kudarca nem okozza vesztét: 1818-ban is ugyanazon a helyen van, a nagykárolyi birtokkerület alfiskálisa. Nem tudom, hogy végül is mikor és milyen körülmények

¹²⁶ OLK P 407. 1815 Nr. 208. A régens gyámhoz írt levélének kelte 1815. január 17.

¹²⁷ Radványból való elhelyezése után egy bizonyos Gosztonyi István úr Hrabóczról az öccsét ajánlja e posztra kinevezettni, a gyám válasza szerint „azon all-Ügyészség...nem állandó hivatal, hanem tsak bizonyos környülállások miatt állítottatott volt fel...” OLK P 407. 1816. Nr. 193.

¹²⁸ OLK P 407. 1815 Nr. 2121. „Klobusiczky Régens Úrnak tudtára adatván Lubinszky Antal Füzér-Radványi vicefiscalisnak nagykárolyi uradalmi vicefiscalissá való kineveztetése meghagyatik az introductió és publicatio, Nagykároly, 1815. aug. 28.”, tehát hivatalosan, noha a gyám is Nagykárolyban van, csak hetekkel később közli a kinevezést a régenssel. Ugyanezt az eljárást követi majd Ottrokóczy kinevezésekor is.

¹²⁹ Ilyen például az özvegy vállalji hajdúné már idézett segélykérő levele (OLK P 407. 1815 Nr. 2220). Vö. uo. Nr. 2287.: Lubinszky jeler⁺ésével Mike telekszomszédának panaszáról, kinek állítása szerint a telekhatáron menő ösvény egy részét Mike elszántotta volna. – Lubinszky a vitás föld megfelelését javasolja. Lubinszky korábbi vizsgálati megbízásai időrendben: Nr. 1701 (az első Mike elleni vizsgálat), Nr. 1702, Nr. 1703, Nr. 2005, Nr. 2011, Nr. 2031, Nr. 2053.

¹³⁰ OLK P 407. 1815. Nr. 2284. Láthatóan az eddigiekből tanulva, a gyám specifikálja, mekkora hordó bor az, ami a fiskális deputátumában szerepel: gönci hordó, 150 iccés. Dátum Nagykároly 1815. szeptember 13.

¹³¹ OLK P 407. 1816. Nr. 2200. Lubinszky levelét a gyám Vinnán veszi 1816. aug. harmadikán, és Pesten hoz döntést 1816. aug. 22-én: Lubinszky fizetése és deputátuma 350 Ft, 24 p.m. búza, 24 p.m. kétszeres, 22 p.m. rozs, 100 p.m. zab, 6 p.m. főzelék, 40 p.m. szemes kukorica, 1000 icce bor, 6000 icce se, 60 icce vaj, 10–10 p.m. őszi és tavaszi vetés, öt hold kukorica föld, 3 db. 10 forintos sertés, 4 öl széna, 1 öl szalma, 20 öl fa. A készpénz csak ötven forinttal, a deputátuma jelentősebben nőtt, többféléből is kapott, mint korábban, ez a drágulások, rossz természetes évben feltehetően sokkal előnyösebb volt, mint a készpénzemelés.

között hagyta ott 1818 után a Károlyiak szolgálatát, és miért akarta 1824–1825-ben perrel kikényszeríteni a legalább tíz évvel azelőtről elmaradt járandóságát.¹³²

Lubinszky párja, aki mindig együtt szerepel vele, Ottrokóczy József. Az ő családja sem játszik szerepet Szatmár megyében, de említenek ilyen nevű családot vagy családokat Szabolcs, Pest és Nyitra megyében is, melyek mindegyikében voltak Károlyi-birtokok. Ottrokóczy valószínűleg herceg Esterházy birtokigazgatásából kerül át a Károlyi-birtokok igazgatásába, mint ahogy sógora, Mike utóda, Thanhoffer Márton is, továbbá másik hat fiatal tiszt és írnok is onnan érkeznek ezekben az években.¹³³

Ottrokóczy egyenesen az egyes birtokkerületek számvevői fölé kinevezett központi számvevőként kezdte szolgálatát a Károlyiaknál. 1815. április 10-én.¹³⁴ Fizetése háromszor annyi volt, mint Lubinszkyé.¹³⁵ Röviddel szolgálatba lépése után már a számadások ellenőrzése egész rendszerének „jobb rendbe hozására” kapott megbízást.¹³⁶ Ebből tehát az tűnne ki, hogy Ottrokóczy kontrollfunkciója Lubinszkyval összevetve kevésbé volt egyedi jellegű. Mégis, az első Mike elleni uradalmi vizsgálatra ketten együtt kaptak megbízást, a tanúvallomások jegyzőkönyvét is ketten írták alá.¹³⁷ Később kialakult köztük egy munkamegosztás, Lubinszky egyedül is szignált vizsgálati jegyzőkönyvet, és természetesen ő írta alá a Mike-per összes felperesi replikáit, míg Ottrokóczy a számadásbeli ellenőrzés hatalmas feladatát vette magára. Ennek ellenére a Mike-ügy irataiban mindenki összetartozónak, párosnak tekinti őket, együtt is kaptak teljhatalmat például a „Mlgos [Méltóságos – V. A.] Gróf Gyám Úr el utazása” után a „ne talán elő adandó új vádaknak Nagykárolyi kerületben leendő megvizsgálására”.¹³⁸

Am úgy tűnik, Ottrokóczynak volt érkezése arra is, hogy az ellenőrzések egységesítésén dolgozzon. 1816 elején a Károlyi-birtokokon az összes tisztségnak új instrukciókat írtak. Ezek részben nyomtatva, részben írásban az érintetteknek átadták, és az illető birtokkerület gazdasági ülésében az összes tiszt jelenlétében felolvasták.¹³⁹ Nem világos, hogy ebben konkrétan mennyi volt az új tisztek szerepe, de a terjedelmes, részletező, tabellamintákkal, az egyes tárgyakra nézve a kompetenciák és függési viszonyok részletes szabályozásával minden tisztségre kibocsátott instrukciókat nyilván nem írhatta a gyám egyedül, legvalószínűbb segítőknek az új csapat látszik.

¹³² OLK P 404. Nr. 177.

¹³³ Azt, hogy Thanhoffer Ottrokóczy sógora, maga Mike állítja az inquisitoroknak az úriszékről való kizárására irányuló kérésének indoklására az úriszékhez beadott triplikájában 1817. július 1-én. OLK P 404. Nr. 52. p. 897. „Inquisitor Ottrokóczy Úr ő maga kedves sógorát tette hivatalomba s kenyerebbe; ilyen szip inquirens bíró volt Ottrokóczy úr ellenem.”

¹³⁴ OLK P 1815. Nr. 883.

¹³⁵ Fizetését 1816 május 1-től a gyám 800 forintban állapítja meg, a határozat dátuma 1816. március 19. OLK P 407. 1816. Nr. 600. 1818-ban fizetése 1000 forint és ehhez jön még az ismeretlen nagyságú deputátum. Birtoktörténet II. 251.

¹³⁶ OLK P 1815. Nr. 1432. Az új rendszer kidolgozása kapcsán kap Lubinszky olyan parancsot a gyámtól, hogy minden tiszt és minden számvevő számadásait illetve a számadások ellenőrzésének munkálatait kívánságára neki bemutatni tartozik. Kelt Pesten 1815. július hetedikén.

¹³⁷ OLK P 404. Nr. 52. p. 61.

¹³⁸ OLK P 1815. Nr. 2117. Nagykároly 1815. augusztus 28.

¹³⁹ OLK P 407. 1816. Nr. 1215. A nyomtatott instrukciók május 19-re már kész is voltak.

Ottrokóczy a tisztek elleni vizsgálatok egységesítésére is irányelveket dolgozott ki, amelyeket a gyám jóváhagyásának elnyerése után a számadó hivataloknak adatott volna ki mint speciális utasítást.¹⁴⁰ A több politikai érzékkel rendelkező gyám azonban gyorsan átlátta, hogy a rendes ügymenetnél fontos és szükséges az egyöntetűség, de az anomáliák miatt indított vizsgálatoknak semmi esetre sem szabad egyformáknak és „mellétekintetektől menteseknek” lenniük, túlbuzgó ellenőre javaslatait „minden határozás nélkül a leveles tárba” tetette.¹⁴¹

Más nyomai is vannak az új központi számvevő talán nem mindig célra vezető buzgalmának: mind a Mike 1810., illetve 1811. évi számadásait újra felülbírálni kívánó javaslat, mind a próbacséplésnél kisebb cséplési eredményének különbségének megfizetését a tisztre hárító tervezet tőle származik.¹⁴²

Fontos funkciója, valamint az egész birtokigazgatásban — a régenst is beleértve — kb. negyedik-ötödik legmagasabb jövedelme ellenére úgy látszik, ő sem volt egészen elégedett helyzetével, belépése után pár hónappal „elő adván némi-nemű panaszait magának Instrukciót és szolgáltyából való kilépése idejére pensiót megállapíttatni kér”, de kérését nem teljesítik.¹⁴³ Mindenesetre 1819-ben már Pest vármegye kisgyűlése előtt pereskedik a neki állítólag megígért, de végül is meg nem kapott nyugdíjért.¹⁴⁴ Elbocsátása okát is egyelőre csak az ő előadásából ismerem: valamely munka másra bízását kérte, ezért csapták el.

Noha a Mike elleni összes lépésben az itt ismertetett páros járt el, említésre méltó, hogy az apparátus jó rendbe hozását nemcsak ettől a két embertől, és nemcsak ennek az egy vizsgálatnak a nevelő erejétől várták (noha per tudomásom szerint csak ebből lett). A két, szintén újonnan kinevezett kerületi számvevő, a vásárhelyi kerületben Erdélyi Károly, a nagykárolyi kerületben pedig a szintén herceg Esterházy Miklós birtokigazgatásából átjött Schick Pál is hasonló szerepet játszottak.¹⁴⁵ A régi nagykárolyi számvevő elküldésével és az új ember kinevezésével viszont újabb csoport ismertetéséhez érkeztünk: azokhoz, akik segítettek vagy fedezték Mikét.

A „komisszárok”-nak további segítők is vannak: például egy másik Thanoffer, egy József keresztnévű ifjú arra kért és kapott engedélyt, hogy a központi számvevő mellett praktizálhasson.¹⁴⁶ Egy másik ifjú, akit egyszeri megbízásként egy másik, visszaélással gyanúsított tiszt számadásainak átvizsgálásával bíztak meg, szintén szeretett volna adjunktus lenni a főszámvevő mellett, de végül nem

¹⁴⁰ OLK P 407. 1816. Nr. 217.

¹⁴¹ Uo.

¹⁴² OLK P407. 1815. Nr. 2721, Nr. 2199.

¹⁴³ OLK P 407. 1815. Nr. 2671. A Nagykárolyban, október 2-án keltezett régensi határozat szerint „Mint Felesleg és nem ide tartozó Írás, az Irományok rendjéből kihagyattatott.” Így nem tudható, mik voltak a számvevő panaszai.

¹⁴⁴ OLK P 404. Nr. 177. Szolgálatba lépésekor valóban ez a szöveg szerepelt a titoknoki jegyzőkönyvben „elhatározott fizetés mellett centrális exactornak alkalmaztatott.” OLK P 407 1815. Nr. 910.

¹⁴⁵ Schicket először egy 1815. október 15-i gyámi rendelet említi, amely az új nagykárolyi számvevő hivatalába való beiktatására ad utasítást Ottrokóczynak. OLK P 407. 1815. Nr. 2578.

¹⁴⁶ OLK P 407. 1815 Nr. 1355, az engedély dátuma 1815. június 28, alig egy hónappal Ottrokóczy kinevezését követően.

kapott állást.¹⁴⁷ Ez a fajta alkalmi megbízás többször is előkerül, úgy látszik, a gyám mintegy próbaként, vizsgafeladatként adatott feladatokat a fiatal álláskezeseknek. Mindezek alapján az Ottrokóczy-Lubinszky párost tekinthetjük ugyan az ellenőri kettősnek, de körülöttük itt is egy kis csoport alakulását láthatjuk, mely szinte alig érintkezik a régi apparátussal.

4/e. Mike segítői és tetteistársai: Csermák, Draskóczy, Pukay

A „komisszár”-páros működésének nyomainál jóval szórványosabban, de mégis van néhány jele annak is, hogy Mike nem egyedül, mindenki szeme elől rejtve garázdálkodott. Ő maga soha semmilyen alkalommal nem nevez meg senkit, sem tetteistársként, de még úgy sem, mint akinek tudomása lett volna erről vagy arról a cselekedetéről. Replikáiban csak általánosságban beszél tetteinek és magaviseletének közismert voltáról, de kihangsúlyozza, hogy a főtiszteket is beleérti azokba, akik tudtak az egyes, később kifogásolt tetteiről.

A paraszti tanúk viszont nem ilyen fegyelmezetten vallanak. Így tudjuk meg például, hogy Mike disznaival együtt jártak Csermák kancellista disznai is.¹⁴⁸ Csermák előbb az inspektorátusnál írnokoskodott, 1813 áprilisában a számvevő-séghez nevezik ki.¹⁴⁹ Csermák kancellista apja az uraság tisztje volt a megyeri uradalomban, a történet idején pensionátusként él Érsekújvárott, van némi árendált földje is. Időnként kérvényekkel fordul az uradalomhoz egyrészt árendája elengedéséért,¹⁵⁰ majd az árendás föld helyett deputátumért, és melleleg mindig fia előléptetéséért. Kéréseit mindig támogatja a megyeri főtiszt, és a gyám általában félig teljesíti is őket. Az 1813. és 1814. évi számadások 1815. évi felülvizsgálatánál, amely évben pedig Mike állattartása a legnagyobb volt, és csínyjei valószínűleg a legmesszebb mentek, Csermák már nem tudhatott Mikének segíteni. Egyrészt, mert ezeket Ottrokóczy és az ő beosztottjai revideálták, másrészt pedig akkorra már Csermák kikerült a számvevőségről, önálló tiszt lett. Ezt, hosszas szolgálatára hivatkozva, korábban többször is sürgette.¹⁵¹ Csermákot valószínűleg 1815 végén nevezték ki érkvási gazdának, *oconomus*nak a nagykárolyi uradalomba.¹⁵² 1818-ban, harmin-

¹⁴⁷ OLK P 407. 1815. Nr. 1422. Schmidt Pált a gyám Rézler Mihály derekegyházi kasznár számadásainak átvizsgálásával bízza meg 1815.

¹⁴⁸ Csermák Ferenc apja is Ferenc, Nyitra megyében Surányban született, katolikus vallású, magyarul, németül, latinul és tótul ír és olvas. Vö.: OLK P 407 1818 No. 911, No. 1444. Lehet, hogy Csermák származására nyújt adalékot: Ferenc Ágoston: Szatmárnémeti. Közigazgatás. In: Borovszky Samu (szerk.): Magyarország vármegyéi és városai; Szatmár vármegye. Budapest 1896. Eszerint volt egy Csermák Antal, ki szatmárnémeti bíró volt 1787–1788 között, egy követ 1808-ban és 1811–12-ben, polgármester 1810–11-ben és 1815-től 1836 végéig. Nyárády László: Vizszabályozás és ármentesítés, in: Borovszky: i.m. szerint 1777–78-ban gr. Károlyi Antal mint királyi biztos Csermák Antal postamester „ügyes vízépítő és földmérő”-vel dolgozott a Szamos megtisztításán.

¹⁴⁹ OLK P 407. 1813. Nr. 310. A kinevezést, más kancellistákkal és Mike első osztályú ispánnak való besorolásával együtt a régens javasolja 1813. április 19-én.

¹⁵⁰ OLK P 407. 1814. Nr. 635.

¹⁵¹ OLK P 407. 1815. Nr. 204. Ugyanazon év nyarán másodjára is folyamodik önálló tiszti beosztásért, nyolcévi addigi (írnoki) szolgálatát hozva föl. Az indoklás, bár mai szemmel nem látszik találónak, mégis az: az írnikoi státus egyfajta gazdatiszti iskolának és a legénysorban lévők kenyereinek minősült, ahonnan a legtöbben idő jártával továbbléptek. OLK P 407. 1815. Nr. 1543.

¹⁵² Külön kinevezési határozatot nem találtam, valószínűleg az 1815. dec. 15-én 2946. sz. határozat keretében nevezték ki, amely a tisztségek új rendszerét, a tiszti beosztásokat, osztályba sorolásokat, lakóhelyeket, stb. szabályozta. Az 1816. Nr. 340. alatt Csermák már köszöni kinevezését

céves korában már nyírbátori ispán. A karrierben a jó családból származás mellett képzettsége is segíti, nemcsak a gyám által elvárt filozófiai tanfolyamot (tehát a gimnáziumot követő két évet) végezte, de valahány szemeszter jogot is. Magyarul, latinul, németül és szlovákul beszélt, írt és olvasott.

Csermák talán nem csak büntárs — segítőként is hasznosnak bizonyulhatott. Mint már többször láttuk, a számadás-ellenőrzés időben is elnyúló, roppant munkaigényes folyamat, ha van egy jóakarató kolléga a számvevőségben, aki esetleg már azelőtt közli az egyes vizsgálati fázisokban felmerült kifogásokat, mielőtt azokat hivatalos megállapításként közölték volna, akkor a számadónak időben és feltűnés nélkül módja van pótlólag belégeket beszerezni, különböző anyag- és terménykészleteket átcsoportosítani, a kifogásokat hatékonyan elhárítani.

A deputátumot meghaladó állatlétszám — szabályellenes — tartása és együttes legeltetése azonban még távolról sem a visszaélések non plus ultrája, inkább gaval-lérvétségnek tűnt a tisztikar szemében. Csermákon kívül a szomszédos királydaróci uradalom tisztartójáról is konkrétan kiderült a vizsgálatokban, hogy a vallaji ispánságban Mike állataival együtt legeltette a állatait.¹⁵³ A nagykárolyi pénztáros (perceptor) is együtt telettette kétszáz juhát Mike háromszáz juhával 1812-ben.¹⁵⁴

Ennél a bocsánatos bünnél a korabeli tisztí közvélemény is valószínűleg másként ítélte meg Draskóczy József együttműködését Mikével. Draskóczy József Mikét követte a lugosi ispánságban, a szomszéd nyírbátori uradalomban, amikor Mikét onnan a vallaji ispánság élére tették. Valószínűleg 1811-ben körül lett Draskóczy szaniszlói ispán, ugyancsak a nagykárolyi uradalomban, Mike közvetlen déli szomszédjaként. Mikének ebben a minőségében adja — visszamenőleg — a tanúsítványt a Szaniszlóról a háza fedélszékéhez vett keményfákról. Őt magát már 1813 májusban áthelyezik nagykárolyi *aedilis*, tehát „épületekre vigyázó”, de — szerintem — inkább az építkezésekhez szükséges anyagokra felügyelő ispánnak. Ebben a minőségében is akadhatott dolga a Károlyban házat építő, téglát, meszet, fát szerző Mikével, de ez csak sejtés, nincs rá konkrét adatom. Azt viszont több tanú is vallja, hogy Mike gabonát, illetve pálinkát fuvaroztat velük robotba Draskóczyhoz Nagykárolyba, hogy a cimbora saját fogyasztására vagy eladásra, az nem derül ki.¹⁵⁵ Ha tehát az uradalmi vizsgálat, és később a felperesi kereset azt állapítja meg, hogy Mike lopta ezeket a dolgokat, akkor logikus módon az

---

és egy füst alatt lakhelyének kiigazítását, búzában és tűzifában fizetése javítását kéri. Kérését nem teljesítik, nem lévén elfogadható oka annak, hogy már az első évben emeljék járandóságát.

¹⁵³ OLK P 407. Nr. 52. p. 29. Süveges János kerülő első vizsgálatban tett vallomása szerint egy évben a két tiszt marháit együtt telettek Fábíánházán az uraság szénáján.

¹⁵⁴ Uo. 17. Hajner János hajdú első vizsgálatban tett vallomása.

¹⁵⁵ Az 1816. novemberi úriszék előtt a vallaji község beadványának 31. vádpontjára nézve Milán Pál megerősíti vallomását, hogy a gazda kb. fél szekérenyi szénával betakarva egy 150 iccés hordó pálinkát rakatott fel szekereére és vitetett Draskóczy ispánnak Nagykárolyba, robotban. OLK P 407. 52. p. 192. Ugyanekkor másik négy vallaji paraszt azt tanúsítja, hogy az uraság granáriumból a gazda egyenként 10–10 köből rozstot vitetett Draskóczy ispánnak, uo. 197. Az 1817. januári úriszéken, ahonnan a gazdák nagy részével együtt az eredeti tanú Melán Pál is távolmaradt, Rothweiler gazda avval igyekszik mentegetni Mikét, hogy azt a pálinkát Melán a vallaji pálinkafőző zsidótól vitte Károlyba Draskóczynak, merthogy az előtte kifőzni való élelet küldött Vállajra a zsidónak, ezt hallotta a zsidótól, uo. 220. A harmadnapra mégiscsak előkerülő Melán pontosít: a zsidótól vitte el, ám a gazda és a cancellista jelenlétében, uo. 235.

orgazdát, tehát Draskóczyt is ki kellett volna hallgatni, de erre persze semmilyen kísérlet nem történt. Ez már feltűnőbb, mint Csermák állattartása, annál is inkább, mert a Mike elleni vizsgálat idején kb. 44 éves Draskóczy pályáját addig is feljelentések és vizsgálatok kísérték. Az 1806–1808 körüli időből datálatlan, piszkozatként fennmaradt, első ellene folytatott vizsgálat tanúvallomásaiból egyértelműen kitűnik, hogy Draskóczy már mint nagyszokondi ispán sem kímélte a Károlyi-árvák vagyont, továbbá, hogy a napszaktól függően rendkívüli brutalitással bánt az alája tartozó jobbágyokkal.¹⁵⁶ Reggel és délelőtt még elviselhető volt, de délutánra berúgván, onnantól fogva már csak az öklével köszönt a szembejövőknek. A vizsgálat eredménye nem ismert, de az ispán karrierjét nyilván nem törte ketté, hiszen megtartotta állását. Következő alkalommal buzini gróf Keglevits Ágostonnak az 1812. év őszi gyámi *visitatio*jánál tűnt ki Draskóczy, mint aki — öt másik tiszttel egyetemben — alkalmatlan tisztnak bizonyult, és jövő Szent György napig feltétlenül elbocsátandónak minősült.¹⁵⁷ A régens „közben vetette magát” az elbocsátandó tisztek érdekében.¹⁵⁸ A régens az 1813. március 18-án elkészült javaslatában az öt elcsapni kijelölt tisztből kettőt meg is mentett, az egyik éppen Draskóczy volt.¹⁵⁹ Amikor Klobusiczky a részeges ispánt áthelyezni javasolja, éppen újabb vizsgálat folyik ellene, melynek eredményét, sajátos módon, éppen az addigra meghozott áthelyezési határozatra hivatkozva teszik *ad acta*.¹⁶⁰

A részeges ispán, aki, mint a többiek is, nem mindig tudja elkülöníteni a magáét az uraságétól, 1814 végére eleget halmozott föl ahhoz, hogy házvételre kérjen engedelmet — hiszen időközben hivatalba lépett az új gyám, gróf Waldstein-Wartemberg Emánuel, és a tisztek ingatlanszerzési korlátozásait újult buzgalommal igyekeznek betartani. Az engedélyt azonban nem kapja meg, mivel a házhoz föld is tartozik, „a mi a fel vett princípiumokkal ellenkezik”.¹⁶¹ Három nappal a házvételre kért engedély megtagadása után Draskóczyt újabb kellemetlenség éri: Marinkás János fehérgyarmati gazda bevádolja őt is és a nagykárolyi ispánként előtte ott szolgáló tiszttársát, Sülleyt, az „uraságnak okozott tetemes károk miatt”, mert állítólag mint „materialium felvigyázó” miattuk esett ki szol-

¹⁵⁶ OLK P 1531. Nr 1301.

¹⁵⁷ OLK P 407. 1812. Nr. 743.

¹⁵⁸ OLK P 407. 1812. Nr. 867.

¹⁵⁹ OLK P 407. 1813. Nr. 155. A másik megmenteni javasolt tiszt a misztótfalusi tiszttartó volt, akit, noha Keglevits gyám alkalmatlan gazdálkodó tisztnak tartott, egyenesen nagykárolyi kerületi vice-exactornak helyzetetett át a régens. Draskóczyt ugyanekkor javasolja a régens Szaniszlóra áthelyezni. Lehet, hogy véletlen, de mégiscsak furcsa, hogy a régens a pettyes múltú tiszt helyébe egy másik „gyanús embert” akar helyzetetni, Nagy János dédai *oconomust*. Erről a tisztről ismét csak Keglevits vizsgálta meg, hogy a dédai *oconomus* hogyan szerezte három szőlőjét olyan hirtelen, és még a jobbik esetre is, tudni illik ha semmi nem derülne ki, azt parancsolja az *oconomus*ra nézve, hogy „új esztendőre nézve más helyre tétessék, mint ezen hirtelen szerzeménye végett gyanús ember.” OLK P 407. 112. Nr. 358. Ehhez képest a régens a fenti 1813. márc. 18-i, 155. sz. rendelethez készült javaslatában a gyanús embert Draskóczy megürült helyére szaniszlói ispánnak lépteti elő. Nagy János 1818-ban is még szaniszlói helyén van.

¹⁶⁰ OLK P 407. 1813. Nr. 201. 1813. március 23-án ez a határozat születik a vizsgálatnál kapcsolatban: „El lévén a panasz az által intézve, hogy a panaszlott Ispány...más helyre tétetett légyen... az egész vizsgálat, levelek, tudományul szolgálnak.” Draskóczy közben könyörgő levelet írt, kérve, hogy addigi szolgálatában megmaradhasson. A válasz a meghozott áthelyezési határozatra hivatkozik. Nr. 194.

¹⁶¹ OLK P 407. 1814. Nr. 1671. A gyám határozatának kelte Pest, 1814. dec. 14.

gálatából.¹⁶² A Draskóczy számadása alatt levő „fászerekben” a vizsgálat 315 forintos hiányt talál. Ottrokóczy javaslata az, hogy az ispán a hiányt fizesse meg, és utána vagy helyezték át, vagy helyezzenek mellé ellenőrt.¹⁶³ Ezen kívül ellene is vannak egyesek által beadott magánpanaszok, melyek semmi eredménnyel nem járnak.¹⁶⁴

Egy harmadik tiszt, akinek a házához a vállaji parasztok vallomásai szerint terményeket szállítottak, azonos azzal, aki Mike András zár alá vett vagyonának személyes használatra nála hagyott részéért az uradalom felé kezességet vállalt. Ez pedig nem más, mint a nagykárolyi kerület volt számvevője, Pukay György.¹⁶⁵

Pukaynak nem maradt meg a személyzeti anyaga, de tudható, hogy történetünk idején már idős, legalább hatvan év körüli ember lehetett, hiszen már 1790-ben is az uradalom központi alszámvevője (vice-exactora) volt — hacsak nem apa és fia töltötték be egymás után az állást. Pukay családról ugyan tudnak a nemességi kézikönyvek Szatmárban is és Pest megyében is, de az utóbbiban a 18. században az 1810-es évekig bezárólag megyei tisztséget egy Pukay sem viselt, különösebb jelentőségük tehát nem volt. A Károlyi-birtok igazgatásban Pukay György elleni vizsgálatról vagy panaszról nem hallunk. A gyám bizalmát azonban látványosan elvesztette. 1815. szeptember 30-án ismeretlen okból felállítják helyéről, és az akkor újonnan szervezett nagykárolyi inspectorátus élére állítják.¹⁶⁶ Azt, hogy ez nem előléptetés, magának a gyámnak szavaiból tudjuk. Az újonnan felállított erdői inspectorátus élén ugyanis Pukay hatásköri villongásokba keveredik a már régebben az erdői uradalmat vezető tiszttartóval, akit nyilván nem tett boldoggá, hogy most helyben regnáló inspektort kapott az eddigi nagykárolyi helyett. A régi tiszt, Kallaschek panasszal és egyben áthelyezési kérelemmel fordul a gyámhoz, „hogy hatalma nagyon megkisebbittetett”, amire a gyám ezt a döntést

¹⁶² OLK P 407. 1814. Nr. 1707. A vádat Marinkás János fehérgyarmati gazda emeli ellenük, „minek utána mint materialium felvigyázó miattok szolgálattyból ki esett volna”. A gyám a beadványra adandó határozatot a nagykárolyi birtokok helyszíni látogatásáig elhalasztja. Kelt Pesten, 1814. dec. 17.

¹⁶³ A dolog ráért, noha a gyám már 1815 júliusban Nagykárolyban van, csak szeptember 5-én jelenti Ottrokóczy a vizsgálat eredményét, a térítendő hiány nagyságát. A gyám határozata erre az aktára furcsa módon fél évvel későbből, 1816. március 31-ről van dátumozva. P 407. 1815. Nr. 2924. A két időpont között Ottrokóczy még egyszer referálja az ügyet nov. 15-én, Pestről kelt jelentésében, ekkor javasolja a hiány megfizetésének elmozdítással való kombinálását. A gyám határozata erre csak 1816. február 10-én születik meg, nincs szó benne áthelyezésről vagy ellenőrrel, csak arról, hogy a delikvens fizesse meg a hiányt, vagy bizonyítsa be, hogy a hiányzó anyagot kiadta. P 407. 1815. Nr. 3261.

¹⁶⁴ A szaniszlói üszögulya számadó gulyása panaszkodik 1815-ben, hogy „ennek előtte 3 esztendőkkkel a nevezett Draskóczy József mint akkori Ispány nyolcz darab Szarvas Marhától minden igaz ok nélkül megfosztotta és 16 véka Tsüs Tengerijét letartóztatta”, kérvén vissza az elvetteket. Am azt a határozatot kapja, hogy vádja már 1811-ben kétszer is megvizsgáltatott és hamisnak találtatott, így ha „nyughatatlanágai” meg nem szűnnek, botot és az uradalomból való kilitást is kaphat. OLK P 407. Nr. 1938.

¹⁶⁵ OLK P 407. 1815. Nr. 2638. Kalós József nagykárolyi kerületi főügyész 1815. október 10-én terjeszti Mike aug. 27-én készült vagyonleltárát a gyám elé, aki annak egy részét „Pukay úrnak kezessége mellett” hagyja meg személyes használatra.

¹⁶⁶ OLK P 407. 1815. Nr. 2452. Ugyanebben a gyámi rendeletben nevezik ki helyére Schick Pált. Áthelyezésének időpontja nem vág egészen egybe a Mikeért való kezességvállalásáról szóló első adattal, amit a gyám október 10-én adott határozata tartalmaz. De nem is mond ennek ellent, a gyám kaphatta ezt a kezességvállalást szeptember 30. előtt is. A titoknoki jegyzőkönyvben minde-nesetre ennek nincs nyoma.

hozza: „Pukay György Erdődi Inspector Úr szorosán s Hivatallyából kegyelem nélkül való eleresztéssel lett meg fenyítettés után arra intetett, hogy érdemén kívül nyert új hivatallyába kötelességeit az új Tiszti Oktatás szerint tellyesítse, másnak Hivatallyába magát ne keverje, s Kallasch Ignátz tisztartót a tanácskozásokba is használja.”¹⁶⁷

Noha nem tudjuk, miért bukott meg Pukay, Mikéhez nyilván szoros kapcsolat fűzhető: el nem képzelhető a kezességvállalásnál egyértelműbb szolidaritásnyilvánítás. Ha a szolidaritás, amint azt a Pukay házához vitt termény jelezheti,¹⁶⁸ tettestársi szilárdságot ért el, akkor Mike valóban jelentős előnyökhöz juthatott az alszámvevővel való cimboraság kapcsán. Helyi uralmát szilárdíthatta helyi segítőivel, a gazdával, a praktikánssal, a tőle függő bírakkal, kerülőkkel, feles-bérlőkkel, a formális, sokágú, és már ekkor is elég kifinomult számadás-ellenőrzéseknél pedig az exactor tartotta felette óvó kezét, az exactorális kancellistáról nem is beszélve. Ezt a pozíciót hívják a malomjátékban csiki-csuki malomnak, minden lépésben csak az egyik fél nyer, és kívülről a pozícióba behatolni nem lehet.

Eddigi értelmezésünkben Mike segítői mint esetleges kisebb-nagyobb bűntársai jelentek meg, és a sort egy-két további esettel még bővíthetnénk is.

Van azonban egy másik lehetséges értelmezés is.

Ez jobban igyekszik kritikus távolságot tartani a szervezeti működéssel kapcsolatos mai, a szociológiai elmélet által is befolyásolt elvárásainktól, és az ezekhez az adott korban és ügyben a legközelebb álló gyám, Emánuel gróf perspektívájától. Eltávolodhatnánk a Mike-féle sikkasztásban érintett további személyek és Mike kapcsolatainak a gyám rendelkezéseiből a mi értelmező előfeltevéseink, elvárásaink segítségével rekonstruálható „leleplező” jellegű értelmezésétől. Történetünkbe illeszkedően azt lehet mondani, hogy a gyámé helyett tekinthetjük a kérdéses személyi kapcsolatokat (sőt, az egész Mike-ügyet) esetleg a régens nézőpontjából is.

Ehhez legelső sorban is fel kell tételezni a régens jóhiszeműségét, azt, hogy bár vannak más szempontjai is, központi célja mégis a birtokigazgatás egyre racionálisabb és egyre jövedelmezőbb működtetése. Láttuk, vannak zavaró momentumok a régenssel kapcsolatban. Ismételt törekvése szinte minden megtévedt tisztmentésére még egy olyan, szélsőséges értelmezésnek is teret nyújthat, miszerint a régens lenne a birtokigazgatásban történő visszaélések központja és feje. Mivel erre konkrét adat egyetlen egy sincsen, a továbbiakban ezt az értelmezési lehetőséget nem veszem figyelembe.

Ha viszont ez nem így van, akkor a régens az eredményesség szempontjaitól vezéreltetve teszi azt, amit tesz. Valószínűleg úgy véli, hogy az adott emberállománynál jobbat sehol nem kap, és a meglévő állomány sem készíthető gyökeresen másféle tevékenységi módra. Ha ez így van, nincs értelme kiszórni a részeges és brutális, de nem túlságosan a maguk zsebére dolgozó tisztek egyikét vagy másikát, mert helyette hangzatos nevek ajánlásával lényegében ugyanolyan kvalitású más tiszteket kaphat csak. A sikeres igazgatás kulcsa ebben a szemléletben a korrupció

¹⁶⁷ OLK P 407. 1816. Nr. 538. Pukay kegyesztésére más adatot egyelőre nem találtam.

¹⁶⁸ OLK P 404. Nr. 52. p. 184. Vállaji gazda Rost Sebestyén vallja, hogy az uradalmi granáriumból kimérve, robotban két szekér búzát vittek az ispán vállalji házához, „mellyet oda haza nem lévén Ispány Úr egy asszonnyal Pukay Úr sógorához vitetett, ahonnan is ismét teremi...malomba küldetett.”

egy bizonyos, korlátozott szintjének beállítása és a tisztek saját számlára történő üzelmeinek ezen a szinten való tartása volt. Ehhez kifejezetten szükséges volt a tisztek saját gazdasága és vagyona, ezt vagy ebből valamennyit lehetett a tisztek túlságos harácsolása esetén elkobozni.

Ez persze spekuláció, fogalmunk sincs, hogy realista cinizmusunkkal nem jutunk-e esetleg még ahistorikusabb képhez, mint amit az előbbi, a szervezet fejlődését középpontba állító perspektívában szemléltünk.

Az talán mégis állítható, hogy a tisztek makacs ragaszkodása saját gazdaságukhoz a tiszti kar szemében „gavallérvétség”-nek tünteti föl a tiszti gazdálkodás Mike ellen emelt vádját. Ez tetten érhető az idevonatkozó rendelkezések kitarató szabotálásában, a régens viszonylag elnéző magatartásában az összes ilyen ügyekben, de Mike érvelésében is, amely expressis verbis a csekély fizetést, az élelmi-szerek drágulását hozta fel annak indokául, hogy — a tisztek állítása szerint — szokásosan terményspekulációkba bocsátkoztak helyzetük javítására. Mintha későbbi korok argumentumait hallanánk, amelyek a bűnöző nehéz helyzetének hangsúlyozásával igyekeznek elvenni a bűn morális elítélésének életét. Mike mondhatta volna akár azt is, hogy ameddig ilyen bizonytalan helyzetben, ingadozó árak, szeszélyes, birtokaikat hol felosztó, hol bérbe adó nagyurak függésében, egyéni életükre nézve felmondási idő, nyugdíj vagy biztosítás nélkül kellett, hogy boldoguljanak, addig persze, hogy igyekeztek félretenni, amit csak lehetett. Kétségkívül sok tiszt így gondolkodott, ami felveti azt a lehetőséget, hogy Mike egyes kapcsolatait, például Pukay érte való kezességvállalása nem valamiféle zsákmánymegosztást, tettestársi viszonyt tükröznek, hanem ennél általánosabban fejezik ki a tiszti karnak Mikével érzett szolidaritását. Pukay tehát esetleg nem azért lett kezes, mert korábban is egy gyékényen árult Mikével, hanem mert többé-kevésbé áldozatnak vélhette az egyébként eredményesen dolgozó tisztet. Hiszen számvevőként pontosan tudta, hogy Mikével példát akarnak statuálni, és olyan dolgokért büntetik, amit addig, és részben azután is majd mindegyik tiszt kisebb nagyobb mértékben szintén elkövetett.

Végül annak is vannak nyomai, hogy Mike vádlóinak és ellenségeinek csoportja és a homályosan sejthető cimborák és tettestársak csoportja között nem lehetetlen az átállás egyik oldalról a másikra. Az a szolgabíró például, aki az első uradalmi vizsgálat tanúit a hely színén meghiteleztette, és így az esetleges vizsgálatbeli visszásságokat leghamarább fölfedhette volna, valószínűleg joggal tekinthető az uradalom bizalmi emberének. Rápolthi Nagy György 1815 végén földek iránti kéréssel fordult a gyámhoz. Az eredeti kérést nem találtam meg, csak az újabb levélről szóló bejegyzést, amelyben „Rápolthi Nagy György úr fájdalját jelenti azon, hogy a házához kért néhány öl földet, noha a grófi Familiának sok szolgálatokat tett, meg nem nyerhette, sőt téli időben ki kellett a szomszéd helyéből hurtzolkodnia, mire nézve azt nyilatkoztattya, hogy ennek utána a maga legszorosabb kötelességét fogja követni.”¹⁶⁹ A fenyegetés ellenére Rápolthi Nagy Györgyöt meghívták az úriszék tagjának, ottani szerepét persze nem lehet rekonstruálni, hiszen csak a tanúvallomások, al- és felperesi replikák és az ítéletek

¹⁶⁹ OLK P 407. 1816. Nr. 175, kelt Nagykárolyban 1816. jan. 19-én, megkapták Pesten jan. 31-én.

szövegeinek jegyzőkönyvei maradtak fenn, a bíróság tagjainak véleményei nem. A fellebbezés folytán a vármegyére került pert tárgyaló vármegyei bíróságból azonban szinte csak éppen Rápolthi Nagy az egyetlen jelentős vármegyei tisztségviselő, akit kihagytak.

Noha viszonylatrendszerét nem tudjuk teljességgel rekonstruálni, világos, hogy Mike egy kiterjedt kapcsolatháló közepén helyezkedett el. Ez valószínűleg kulcsfontosságú volt túléléséhez – nem csak abban, hogy esetleg segített a tisztii, illetve a szélesebb megyei közvéleményt Mike mellé állítani, az együttérzést felkelteni, de ennél konkrétabb formában is.

5. Hol lehetett Mike maradék vagyona?

Mike hároméves harcával kapcsolatban a kulcskérdés ugyanis az, hogy miből élt a három év alatt, miből fizette, ha nem is az ügyvédet, de legalább a kancellistát, vizsgálatához tanúinak oda- és visszaszállítását, a megyei kiküldöttek napiját, a bírósági összecsapás sokféle költségét. Miután vállalji ispánlakásánál és nagykárolyi házában levő javait összeírták és zár alá vették, jövedelme legfeljebb máshol fekvő birtoka után lehetett. Ez viszont legfeljebb egy-két telek vagy három-négy zsellérhely lehetett, egyrészt mert ha ennél több birtoka lett volna, akkor minek ment volna alacsony beosztású gazdatisztnak, másrészt mert Szirmay sehol sem említi még az egyes helységekből részbirtokos nemesek között sem.

Erre legelső útmutatást magának a vagyonnak szerkezetéből nyerhetünk.¹⁷⁰ Ennek fő osztályai a következők:

Megnevezés	Érték rajnai forintban
Az ispánlakásnál talált bútoraik,	
ágyneműi, házi eszközei, ruhái	1184
Összes lova (lakásánál és a pusztán)	8350
Összes tehene (lakásánál és a pusztán)	4810
Nagykárolyi háza berendezés nélkül	15487
Egyéb	1426
Összesen	31257

A leltár nyilván nem teljes, a nagykárolyi ház még valószínűleg nincs berendezve, hiszen nem rég készült el. Hiányzik belőle továbbá még az utalás is valamilyen kölcsönlevélre vagy az ispán valamilyen írásba foglalt követelésére, noha konkrétan ismert, hogy a ispán adott időnként kölcsön. A legnagyobb hiány azonban az, hogy a leltár felvétele előtt az ispán eladta hét lovát, négy csikóját és huszonöt öreg sertését. Ha ezek még meglennének, még feltűnőbb lenne az állatállomány túlsúlya (az összes érték több mint fele), Mike tőkéjének mobilitása.

A helyzet lehetséges megoldása tehát a mobilizálható tőkerészek elrejtésén, elszöktetésén alapul. Erre persze a készpénz lenne a legalkalmasabb, és noha konkrétan nem tudjuk, valószínű, hogy volt Mikének készpénz-vagyona is. Ezt támasztja alá az első felvett vagyonleltár. Ebben ugyanis az ispánlakásánál és az ecsedi pusztán összeírtakon kívül feljegyeztek eladott állatokat is. Az eladott állatok száma nem

¹⁷⁰ OLK P 404. Nr. 52. p. 734–44.

kevesebb, mint négy kanca, három herélt, négy csikó, valamint 25 öreg sertés.¹⁷¹ Úgy tűnik, ezeknek az eladott állatoknak az árát a leltározók nem tudták kézbe kaparintani, különben rögzíteniük kellett volna ha nem is az összeget, de legalább az eladottak ellenértékének zár alá vételét is.

Ugyanígy feltűnik, hogy a legelső vizsgálat tanúinak adatai jóval több állatról szóltak, mint amit a leltárakba fölvettek. Rothweiler gazda például csak az ecsedi pusztán tartott lovak számát 18–19-re tette.¹⁷² Ezt módosítja később, állítva, hogy fenyegetés hatására vallott. A lovakról számot adó csikós viszont azt vallja, hogy 1815-ben Szent György napkor a csikókon kívül 19 felnőtt lova volt a pusztán az ispánnak, a vizsgálat idején, augusztusban már csak 12 ló, két esztendő és három idei csikó. Ezeket az uradalmi vizsgálat végén az ecsedi pusztára kiszállt tisztek meg is találják. Ekkor a pusztán az ispán 17 lovát, 48 gulyabeli marháját, 27 öreg és 29 süldő sertését találják meg csak az ecsedi pusztán.¹⁷³ Az ecsedi pusztán levőkön kívül azonban a háznál tartott tíz lóról és 34 fejős tehénről is vallott a gazda, és éppen 34 marháról vall az ecsedi kerülő is.¹⁷⁴ Az augusztus 27-én szintén Lubinszky által készített leltárban viszont az ispánlakásnál csak hét lovat és négy tehént, négy borjút, valamint az ecsedi pusztán talált másik hét lovat, tizenhat tehént, nyolc két- és hároméves üszőt és tinót, tizenkét tavalyi és tizenkét idei borjút, további 3 öreg sertést és huszonkilenc süldőt írtak össze. Ha tehát az idei borjakat nem vették marhaszámba, ami bizonyosra vehető, akkor még az augusztus elején Ecseden — szintén a tisztek által összeírtakhoz képest is — legalább nyolc marhával és 24 öreg sertéssel kevesebb van, amihez hozzá kell még vennünk az augusztus 27-ai leltárban eladottként összeírt hét lovat és négy csikót. Még ha hirtelenségében nyomott áron is kényszerült eladni az állatokat (már ha tényleg eladta), Mikének biztosan van egy legalább négy-ötezer forintos tartaléka készpénzben. Vannak azonban még más lehetőségek is.

Először is a kölcsönkihelyezések. Mike kölcsönzött terményt is, pénzt is. Például 1816 májusában a mérki bírák tanúsítványt adnak, hogy Mike 1812-ben 200 köböl rozst adott „ully fejében” a szűkölködőknek. A kamat köblönként „két gyalog napi szám” volt.¹⁷⁵ A fábianháziak is művelték az ispán földjeit 200 forint kamata fejében. Ez az út nyilván később is nyitva állhatott az ispán előtt, hiszen a vizsgáló tisztek meg sem kísérelték összeírni kölcsönkihelyezéseit.

Vagy talán mégsem lehetett ez olyan egyszerű. Hiszen egy hatalmát veszített ispán csak igen nehezen találhat eszközt ahhoz, hogy az amnéziás kölcsönvevőket feledékenységükből kigyógyítsa. Az uradalomhoz, illetve az úriszékhez például

¹⁷¹ OLK P 404. Nr. 52. p. 360–363. A leltárat Lubinszky és Széchenyi Károly, az ispánság ideiglenes adminisztrátora írják 1815. aug. 27-én. Ez a leltár a későbbivel ellentétben nem tartalmazza a felvett dolgok értékét.

¹⁷² Uo. 23.

¹⁷³ Uo. 92.

¹⁷⁴ Uo. 24. A gazda határozottan azt mondja, hogy ezeket a fejős teheneket az udvarban tartották. Süveges János, az ecsedi kerülő viszont (uo. 29–30) a keze alatt levő 34 darab marha ecsedi, szamoskéri és fábianházi kitelettéséről vall 1814–15 telén.

¹⁷⁵ Uo. 280. Ugyanígyen gabonaügyletét tanúsít még Mike lugosi ispán korából az akkori lugosi vendégfogadás. E régebbi ügyletről a fogadó azt vallja, hogy Mike ősszel vett száz köböl rozst, s tavaszig tartotta, akkor a szűkölködőknek az új termésig kamatként köblönként egy vékát és egy gyalog napszámot számítva adta kölcsön. Uo. 281.

nem fordulhat. Az, hogy kölcsönvevői a megállapodott feltételek szerint fizetnek-e, nagy mértékben Mike utódján, illetve a kölcsönvevők lakhelye szerint illetékes helyi tiszteken, gazdákon és ispánokon, esetleg a magasabb beosztású tisztek hozzáállásán múlik. Mike csak akkor juthat biztosan a pénzéhez, ha kollégái vele tartanak.

Még szélesebb körű egyetértés szükséges egy harmadik vagyonmentési formához. Mike állatai, mint láttuk, időnként más tisztekével együtt, távolról sem csak a vállaji határban jártak. Disznait a szatmári Bükkben makkoltatták, a marhák a kiscsedi pusztán legeltek, a lovak Fábiánházán teleltek. Nyilván megvolt a helyismerete és kapcsolatrendszere ahhoz, hogy állatait legalább részben itt-ott elhelyezve, elkerülje az elkobzásukat. Ám ennek a manővernek a sikerét is, éppúgy mint a kölcsönök esetében, nagyrészt a tiszti közvélemény alakulása határozta meg.

Vannak azonban halvány jelei, hogy Mike már bukása előtt — messze az uradalmi társadalmon túlnyúlóan — kiépítette kapcsolatait. Ezek a mondott jelek az ecsedi marhatartás és a Rothweiler gazda által az első vizsgálatban említett 1810. évi 140 köblös vetése az ispánnak a kiscsedi pusztán. Ecsed ugyanis, röviden szólva, idegen terület, harci zóna volt.

Nagyecsed mezőváros a nagykárolyi uradalom második legnagyobb mezővárosa volt, de a láp közepén a régi vár körül szorongó kétszáz kis ház nem tekinthető az urbanizáció kiindulópontjának. Az oppidum lakói 1608-ban a várbeli katonai szolgálatért és házhelyenkénti 1 vonásforint füstpénzért mindenféle egyéb földesúri szolgáltatás és adózás alól mentességet kaptak.¹⁷⁶ Házhelyüknél egyebet nem is birtokoltak. Így, bár a felnőtt marhákat még tudták a láp egyes helyein is legeltetni,¹⁷⁷ legelőből és rétből is szükségét szenvedtek, szántójuk meg semmi sem volt. Úgy segítettek magukon, hogy a 17. század végi seregjárások közepette elpusztult, a láp túlsó szélén fekvő kiscsedi pusztta földjét árendálták, meg Fábiánházán némi szántót. Katonai jelentőségük elmúltával 1774-ben az úrbérrendezéskor a lakosokat házas zselléreknek minősítették, az ezzel járó évi 18 napos robotkötelezettséggel.

Az ecsediek 1776-ban úrbéri pert kezdtek földesuruk ellen, azt állítva, hogy Ecsed kiváltságai alapján ők az úrbéri szolgálatoktól mentesek. A vármegye törvényszékének ítéletei az 1777–1779. években azonban a mentesítést feltételhez, a várszolgálatához kötöttnek tekintették, és éppen ezért Ecsed várának elpusztulásával a kiváltságos helyzetet is megszűntnek nyilvánították.¹⁷⁸ Az urbáriális besorolás, és az ezt fenntartó vármegyei ítéletek viszont nem feleltek meg az ecsediek ügyével foglalkozó 1776. augusztus 12-i királyi parancsnak. Ez ugyanis ragaszkodott az úrbér-rendezésnek ahhoz az alapelvéhez, hogy az a jobbágyok sorsán nem ronthat. Ennek az elvnek megfelelően, mivel a vár lerombolásától az 1774-ben elkövetkezett úrbér-rendezésig az uraság nem úgy bánt az ecsediekkel, mint a többi jobbágyokkal, hanem csak a privilégiumaik szerinti csekély pénzadórt kérte tőlük, ezért a rendezés alkalmával sem nyomhatta volna le őket a zsellérek

¹⁷⁶ *Éble Gábor*: Az ecsedi százéves úrbéri per története (1776–1877), Budapest 1912, 8.

¹⁷⁷ *Morvay Péter*: Az Ecsedi-láp vidékének egykori állattartása és pásztorélete. In: *Ethnographia* 1940.

¹⁷⁸ *Éble Gábor*: Az ecsedi százéves úrbéri per története (1776–1877), Budapest 1912, 9.

szintjére, hanem az ecsediek terheit a korábbi szinten szabályozó szerződést kellett volna kötni köztük és az uraság között. A vármegyei ítéletek ennek az elvnek meg nem felelően, a helytartótanács 1782-ben visszaküldte a már befejezett pert a megyének, és elrendelte, hogy az 1776. évi királyi parancsnak tegyenek eleget. Ezért 1785-ben az úriszéken közölték a jobbágyokkal, hogy a csekély pénzbeli adózás marad, de erről semmilyen szerződést nekik nem adtak.¹⁷⁹

Mikor aztán 1792-ben, hét évvel később az uraság az akkor az ecsediek által árendált kiscsedi és szentmártoni puszták bérét egyoldalúan fölemelte, az ecsediek egyszerre panaszkodtak rendezetlen státusuk és az általuk használt földek terheinek növelése ellen. Állításuk szerint Kiscsed Ecseddel eredetileg egy községet alkotott, az uraság később önkényesen választotta le a kiscsedi pusztát, a terhek emelése is önkényes tehát. Kiscsed követelése ugyan teljesen új elem volt a perben, de az ecsediek fejében nyilvánvaló és logikus volt a kapcsolat a rendi státus és a gazdasági alap terhei között. Ezzel a panasszal előbb a vármegyéhez fordultak, utána 1796-ban úrbéri pert kezdtek az úriszéken, követelve, hogy a kiscsedi határt is vonják az 1776. évi királyi parancs érvényességi körébe, vagyis az ott használt földek után se kelljen többet fizetni a gazdánkénti 1 vonásforintnál.¹⁸⁰ Állításukkal az ecsediek a legkülönbözőbb fórumokon szenvedtek vereséget, végül 1876-ban sikerült kiegyezniük az uradalommal.

Közben azonban 1804 és 1810 között az uradalom újra meg újra megpróbálta birtokba venni az ecsediek által használt kiscsedi pusztát. Az elgondolás az volt, hogy mivel a kiscsedi puszta használata vitás, majorsági kezelésbe veszik a pusztát, kész tények elé állítva az ecsedieket.¹⁸¹ Ez 1808-ban „*brachium*”-mal, a megye által kirendelt karhatalommal történt, ami gyakorlatilag a megye közegeinek vezetésével felvonuló, de a nagykárolyi hajdúvárosi katonákból illetve a környező falvak jobbágyaiból álló csapatot jelentett. A feladat a kiscsedi puszta és Nagyecséd mezőváros közti határjelek hivatalos fölállítása, és a kiscsedi határnak az uraság részére való átadása lett volna. Karhatalom azért kellett, mert az ecsediek ellenálltak, a határjeleket széthányták, a határkijelölő megyei közegeket előző, erővel nem támogatott határkijelölő kísérleteik alkalmával egyszerűen elkergették.¹⁸² Az 1808. évi kísérletre összesen 500 embert mozgósítottak, igaz, ezek negyötöd része jobbágy volt. Az összecsapás egy halálos áldozatot is követelt az ecsediek közül.¹⁸³ De az ecsediek marháit a pusztából végleg kihajtani csak 1810 szeptemberében sikerült az uradalomnak.¹⁸⁴ Sajat állatainak odahajtásával és egy

¹⁷⁹ Uo. 12.

¹⁸⁰ Uo. 12–14.

¹⁸¹ Uo. 17–18. Az uradalom a puszta majorsággá alakítása előtt, 1808 február 12-én fölhívta az ecsedieket, hogy nyilatkozzanak, kell-e nekik az ecsedi puszta holdankénti harminc krajcár évi bérért. Tekintve, hogy a puszta ekkor még csak kis részében volt szántó, nagyrészt erdős-zizenyős legelő, az ajánlat csak akkor ítéltető meg, ha tudjuk, konkrétan melyik, mekkora részére vonatkozott ez a bértétel. Azonban már április 27-én közhírré téteti az uradalom a majorkodás kezdésére irányuló szándékát a Mike-perből is ismert szolgabíróval, Rápolthi Nagy Györggyel, intve egyben a lakosokat, hogy azt ne akadályozzák.

¹⁸² Uo. 19–23.

¹⁸³ Uo. 24–27.

¹⁸⁴ Uo. 32–33. Az első alispánnak, Eötvös Sándornak a vármegye ezúttal is teljhatalmat ad *brachium* alkalmazására, de nem világos, hogy erre ténylegesen is sor került-e?

darab föld felszántásával az uradalom ekkor kezdte a későbbiekben az egész nagykárolyi birtokkerület legnagyobb majorságává váló pusztát művelni.¹⁸⁵

Mike már ez előtt az akció előtt megkapta vállalji kinevezését, ő tartotta a kapcsolatot az ecsediekkel. A vállaljai azonban még a pusztta tényleges uradalmi birtokbavétele után sem hagytak fel az ellenállással, például tiltakoztak az ellen, hogy az uradalom vágatni kezdte a pusztában lévő 18 holdas kiserdőt, mondván, hogy ők azt „a Felség engedelméből ecclesiájuk számára ültették”.¹⁸⁶ Mike vette át és küldte tovább deklarációjukat, a dologról azt a véleményt adva a régensnek, hogy a képzelt jog kész tények általi megsemmisítése lenne a legtanácsosabb, az erdőt az uradalom egyszerre és azonnal vágassa ki. Az ügyész is ezen a véleményen volt, tehát a régens elrendelte a vágást, Mike 1810 novemberében levágatta és behordatta a kérdéses erdőt.¹⁸⁷ Decemberben újonnan azt jelentette a régensnek, hogy a kiscsedi pusztta három kerülője nem bír az ecsediekkel, ezért még egy kerülő fölvételét ajánlotta egy obsitos gránátos káplár személyében, akit föl is vettek — és aki öt év múlva tanúskodott is az őt behozó Mike ellen. De még négy kerülő sem volt elég ahhoz, hogy a villongásoknak és károkozásoknak vége szakadjon, 1813. november 5-én a nagykárolyi inspectorátus a vállalji ispán jelentését mutatta a régensnek, amely szerint az ecsediek a kiscsedi kerülőket „meglövöldözték és megvérezték”. A jelentésben Mike még további nyolc-tíz puskás kerülő felfogadását ajánlotta a régensnek. Azt nem tudni még hány új kerülőt állítottak be, de az ismert, hogy az egyiket az új kerülők közül egy nagyecsedi lakos 1815-ben agyonlőtte.¹⁸⁸

Az ecsediek ellenállását nyilván csak növelte, hogy igen szűk idők következtek rájuk, az 1811–1814 közötti csapadékos évek ház körüli földjeiket és a lápi legelőket is hasznavehetetlenné tették. Egy bizonyos értelemben még ezért is hibáztathatták a Károlyiakat, hiszen a Károlyi Antal-féle sikertelen lépécsapolás után a vízen úszó nagykiterjedésű ingólápok leragadtak a lápfenekhez, magas vízállásnál pedig víz alá kerültek, alámerítve a hátukon hordott sásos legelőket, megközelíthetlenné téve a gorondos, háttas lápközépi, értékesebb legelőket. Így aztán az ecsediek végképp árendált földre szorultak, de kiscsedi földet még árendába sem kaptak, csak az ínséges 1816. évben született olyan határozat, hogy „a felesleg maradó földekből fog a nagykárolyi inspectorátus az esedezőknek bizonyos részt a feles művelésre kiadni”.¹⁸⁹ De ezt a július elején kiadott gyámi határozatot nem hajtják végre, és az ecsediek megújított kérvényére egy hónap múlva adott újabb döntés már csak a szegényebb sorsúakat rendeli összeírni, hogy tudják őket segélyezni.¹⁹⁰

Egy szó mint száz, Mike egész szolgálati ideje alatt, és még bírósági perének tartama alatt is, az ecsediek harcban állnak az uradalommal. Nagyon is meglepő, hogy a vállalji ispán éppen ott járatta a legtöbb állatát, és ott volt vetése, ahol a harc sűrűje tombolt, noha három másik erdős-legelő pusztta is tartozott az ispán-

¹⁸⁵ Birtoktört. adatai szerint itt 1827-ben 2700 kir. hold majorsági szántót műveltek.

¹⁸⁶ Uo. 34.

¹⁸⁷ Uo. 35.

¹⁸⁸ Uo. 35–36.

¹⁸⁹ OLK P 407. 1816. Nr. 1809.

¹⁹⁰ OLK P 407. 1816. Nr. 2093.

sághoz. Még feltűnőbb az időpont, Rothweiler vallomása szerint, „midőn az Etsediektől a határ elvétetett azon Esztendőben használt az Ispány egy földet, melyben akkor 140 köböl Élettye termett.”¹⁹¹

Egyszerűen nem lehet elképzelni, hogy amikor az ecsediek ahol csak lehet rontják, vágják, tarolják a majorságivá fordított határt, akkor éppen ellenségük tisztjének vetését nem fogják letapostatni állataikkal. Itt bizony némi-nemű egyetértést joggal lehet sejteni. Ezt némileg alátámasztani látszik a pár hónappal az ispán lebukása előtt kapott gyámi dorgálás, amiért a zugkocsmáltatáson kapott ecsedi kálvinista *rector* ügyében elmulasztott személyesen nyomozni, csak írnokát küldte oda.¹⁹² Ezek persze pusztá sejtések. Az azonban talán mégiscsak hihető, hogy amit eddig Mike András ispán társadalmi kapcsolatrendszeréről sejtünk, az már ahhoz is elég lehet, hogy vagyont ne csak készpénz alakjában, de akár más községek határán idegen pásztorokkal legeltetett marhák alakjában is megóvjá, átmentse.

6. A rendszerváltó ispán

A rendszerváltásokkal kapcsolatos első kérdés az, hogy az mennyiben jelent valóban változást, a második pedig, hogy csinálja vagy elszenvedi-e valaki.

Az első kérdéssel kapcsolatban az első reakción eléggé pesszimista, hiszen látható, hogy Mike András, aki lebukása előtt sikeres tiszti működését és vagyonszerzését egyaránt egy kiterjedt társadalmi kapcsolatháló segítségével folytatta, a vizsgálatok és tárgyalások során is hasonló kapcsolatok segítik. Ráadásul Mike partnerei jelentősen különböző rendi csoportokból verbuválódtak, látható az ispán képessége a rendi árkokat áthidaló, tartós, bizalmat is igénylő együttműködések kialakítására.¹⁹³ A gyám által forszírozott bürokratizáció ebben a perspektívában átmeneti szigorúsági kampánynak látszik, melynek Mike véletlenül esik áldozatul. Megpróbálhatjuk azonban némileg módosítani ezt a perspektívát, hiszen a hazai köztudatban a weberi bürokrácia-fogalomnak egy fölöslegesen merev, túlságosan igényes változata él, amely feltételezi, hogy az apparátus teljesen személyes szempontok nélkül, tipikus esetben kizárólag a működési szabályok alapján kezeli feladatait, az igazgatás tárgyait.¹⁹⁴

¹⁹¹ OLK P 404. 52. p. 42.

¹⁹² OLK P 407. 1815. Nr. 1058.

¹⁹³ Emlékezzünk csak, Mike valószínűleg szabolcsi katolikus nemes családból való, partnerei és segítői közül Pukay György nacionálját nem ismerjük, Rothweiler gazda vállaji katolikus szabadmenetelő jobbágy, Draskóczy zempléni katolikus nemesi családból, Csermák vagy nyitrai, vagy szatmárnémeti katolikus.

¹⁹⁴ Max Weber szerint „a legális uralom a következő, egymással összefüggő képzetek érvényességén alapul. 1) hogy bármiféle... jog tételes joggá válhat, azzal az igénnyel, hogy legalább a szervezet tagjai tiszteletben tartsák;... 2) hogy minden jog lényegét tekintve elvont... *szabályok* világa, a joggyakorlat ezeknek a szabályoknak az egyes esetre való alkalmazása, az igazgatás pedig a szervezet rendje által meghatározott érdekek racionális követelése a jogi szabályok által megszabott keretek között és olyan, általánosan megadható elvek alapján, melyeket a szervezet rendje kimutathatóan helyesel vagy legalábbis nem helytelenít; 3) hogy tehát a tipikus legális úr, az »előljáró csak a jognak«, 5) *érvényes a 3) ponttal összhangban az a képzet, hogy a szervezet tagjai, amikor az úrnak engedelmeskednek, nem az ő személyének, hanem a személytelen rendnek engedelmeskednek, ennél fogva csak a rendtől kapott, racionálisan körülhatárolt illetékességen*» belül tartoznak engedelmisséggel.” „A legális uralom legtisztább típusa *bürokratikus igazgatási testületet alkalmaz...* Az igazgatási testület egésze... egyes *hivatalnokokból* áll, ellentétben a »kollégiumi formával«,”, akik 1) személyükben

Revízió alá kell azonban venni a weberi álláspontot, amely a legális uralom alapvetően személytelen jellegéből kiindulva, semmilyen szerepet nem ad a személyes kapcsolatoknak a bürokratikus hatalomgyakorlásban. A szakszerű személytelenségnek ez a képe a magyar történetírásba is bevonult. Így, ha a történész a bürokratikus szervezeteken belül személyes koalíciókat, hálózatokat talál, nem ritkán „feudális maradványok”-ként értelmezi azokat. Elfogadhatóbbnak tűnik Breton és Wintrobe álláspontja. Ők a bürokrácia normális és időálló tulajdonságának tartják, hogy a testület különböző posztjain álló személyek között nem csak a működési szabályok által előírt érintkezés folyik, hanem a kölcsönös személyes bizalmon alapuló együttműködő csoportok, informális hálózatok is létrejönnek.¹⁹⁵ E hálózatok, kapcsolatrendszerükre támaszkodva, a formális működési szabályokat figyelmen kívül hagyva, áthágva, a formális szabályok által biztosítottnál jobb vagy rosszabb teljesítményt produkálnak. Azt, hogy a többletjeljesítmény vagy a teljesítmény-visszatartás mellett döntenek-e, a bürokratikus szervezet urai vagy gazdái (*Dienstherren*) által biztosított előnyök, jutalmak, és az általuk alkalmazható büntetőrendszabályok valószínűsége és nagysága határozza meg.

Ebben a modellben már nem olyan idegen elem Mike a maga barátaival és üzletfeleivel. Elképzelhető, hogy a Lubinszky-Ottrokóczy-Schick-Thanhoffer csapatot a „Dienstherr” a szigorúbb szervezeti működés kikényszerítésére vetette be a pontatlanul adminisztráló és hűtlenül gazdálkodó helyi koalíciók ellen. Ugyanakkor a csapat nagyobb része a herceg Esterházy-féle birtokigazgatásból érkezvén, szintén egy véd- és dacsövetséget alkotnak. Vagyis egyrészt ők sem jobbak a Deákné vásnánál, másrészt ezzel együtt még képviselhetik az igazgatás fejlődésének újabb szakaszát.

Miben lenne megfogható ez az új szakasz? Három dologban. Egyrészt abban, hogy szigorúbban választják el az igazgatási apparátus tagjait az igazgatás tárgyi eszközeitől, magyarul a tiszteteknek nem lehet olyan könnyen a rájuk bízott javakat saját meggazdagodásukra fordítani. Ez a tiszttek saját gazdaságának felszámolását követeli meg, enélkül egyszerűen nem lehet útját állni, hogy a dolgok, javak áttévedjenek az uradalmi gazdálkodás köréből a tiszttek saját gazdaságaiba. Ez sem lehet teljesen végletes, de mégis, a gyámság éveiben e vonatkozásban áttörésről beszélhetünk.

A másik dolog, amiben a fejlődés megfogható, az új instrukciók, amelyek együttesen a szervezetnek az egyes tisztségekre lebontott működési szabályzatát képezik. Ez részletesebb, pontosabb és reálisabb, számon kérhetőbb az eddieknél.

A harmadik fejlődési mozzanat, amit részben az új instrukciókban írnak elő, de a gyám ezektől függetlenül is alkalomról-alkalomra tovább bővít, a tiszttek beszámolási kötelezettsége tevékenységükről. A gyám nem csak alkalomszerűen

---

szabadok; 2) rögzített hivatali hierarchiában helyezkednek el; 3) rögzített hivatali hatáskörrel rendelkeznek; 4) szerződéssel..., 5) szakképzettségük... alapján alkalmazzák őket, 6) ellenszolgáltatás-ként rögzített fizetést kapnak pénzben..., 7) hivatali teendőik ellátása egyedüli vagy fő foglalkozásuk, 8) pályafutásuk útja a hivatali »előmenetel«, a szolgálati idő vagy a teljesítmény, vagy mindkettő alapján..., 9) az igazgatási eszközöktől tökéletesen mentesen tevékenykednek. Max Weber: *Gazdaság és társadalom*. Budapest 1967. 73–74.

¹⁹⁵ *Albert Breton–Ronald Wintrobe: The Logic of Bureaucratic Conduct. An Economic Analysis of Competition, Exchange and Inefficiency in Private and Public Organizations. Cambridge, 1982.*

kéri be magának a kerületi gazdasági ülések jegyzőkönyveit, mindig megteszi ezt. Sőt, nem csak bekéri és elolvassa, de napirendi pontonként reagál rájuk, és végül nem csak utasítja így a tisztséget, de még az ülésekről való jelentés, beszámolás szabályait is egységesen előírja, megfelelő formanyomtatványok kibocsátásával.¹⁹⁶

Volt tehát rendszerváltozás, legalábbis a Károlyi-birtokokon, de valószínűleg a többi hasonló nagyságú és fejlettségű magyar nagybirtokon is. A kérdés most már az, hogy ispánunk csak elszenvedte vagy alakította-e a változásokat?

Abban az értelemben bizonyára szenvedő alany volt, hogy nem vette elég komolyan a változásokat, támadási felületet adott ellenségeinek, akik az ispán vissza nem fogott mohósága, és a gyám rendteremtési igyekezte által együttesen létre jött alkalmat kihasználva, képesek voltak elérni egy nagy uradalmi vizsgálatot, és így az ispán lebukását. Ezen a ponton azonban nyilvánvaló alternatíva kínálkozott. A legtöbb tiszt a hasonló helyzetekben — még a gyámi rendteremtés időszakában is — elismerve hibáit és bűneit, a gyám kegyelméhez folyamodott.¹⁹⁷ Mike is kegyet kért első, a gyámhoz intézett replikájában, de azt a kegyet, hogy az ellene tett vallomásokat megismerhesse és azok ellen magát védeni tudja. Tehát az ispán már a per kezdete előtt is visszabeszélt, magát igazolni kívánta, nem átalotta az uradalmi vizsgálat megállapításait vitatni, magatartásával implikálva azt a lehetőséget is, hogy szembeszáll a gyámnak az uradalmi vizsgálat alapján hozott döntéseivel. Ebben a magatartásban az is benne rejlik, hogy az ispán nem fogadja el azt, hogy a birtokos és gazdatisztje viszonyát az úr és szolgája viszonyaként értelmezzék, hanem valamiféle jogegyenlőséget feltételez kettejük között.

Ezzel az értelmezéssel az a probléma, hogy egyszerűen nem lehet tudni, hogy volt-e, s ha igen mekkora választási lehetősége Mikének, vagy esetleg valamilyen okoknál fogva az elejétől kezdve az ő számára is világos volt, hogy ügysem kaphat kegyelmet. Az első vizsgálat erre nem ad támpontot, annak terjedelme, részletessége, a vizsgálótisztek rangja nem különbözik a többi nagyobb vizsgálattól. Különbözik viszont a két vizsgáló tiszt „komisszár”-i megbízatása, és különösen a régensnek a deputátum kapcsán Lubinszkyval folytatott játéka, amely mintegy a komisszárkodást büntette.

Ha elfogadjuk azt a feltevést, hogy Mike előremenekült, vagyis elejétől fogva egy perre — lehetőség szerint vármegyei szinten folytatott perre — gondolva folytatta az összecsapást az uradalommal, akkor viszont nem lehet tőle eltagadni az aktív, alakító szerep dicsőségét. Csak éppen mást alakítottak ő meg az uradalom, élén a gyámmal: Mike a jogegyenlőségnek az úr–szolga viszonyból kinőtt gazdatiszti alkalmaztatási viszonyra való kiterjesztését igyekezett elérni. Az uradalom a gazdatiszti alárendeltség jogi eszközökkel (pl. a bizonyítás terhének áthárításával) való megerősítésén keresztül a nagybirtok-üzem bürokratizálódását, azon keresztül pedig hatékony működését próbálta biztosítani. Mindkét igyekezet

¹⁹⁶ OLK P 407. 1816. Nr. 634. 1816 március 24-én a gyám a gazdasági ülések jegyzőkönyveinek vezetésénél alkalmazandó mintákról, formulárekről dönt.

¹⁹⁷ Vö.. OLK P 407. 1815. Nr. 2925. Henyei Ignác encsencsi ispán „az ellene beadott vádak következtében Tiszti vizsgálatot tévén, tettéért engedelmet kér, hívséget fogad és magát kegyelembe ajánlja”. Beadványára a határozat az „írományok közé tétel”. A vádakra és az encsencsiek panaszára a túlröböltetés, a hátrányos reguláció és az ispán túlkapásai ellen v. N.: 1795, 1707; itt is Lubinszkyt és Ottrokóczyt bízzák meg a vizsgálatl.

és elképzelés befér a társadalmi modernizációról alkotott képzetekbe, és egyik sem valósult meg teljesen. Egymással azonban ütköztek, és a konfliktus rendezésére hivatott fórumon, a vármegye tisztségviselői és közönsége előtt a Mike által szekerébe fogott jogelveknek és az azokban tükröződő társadalmi jövőképnek volt nagyobb ereje.

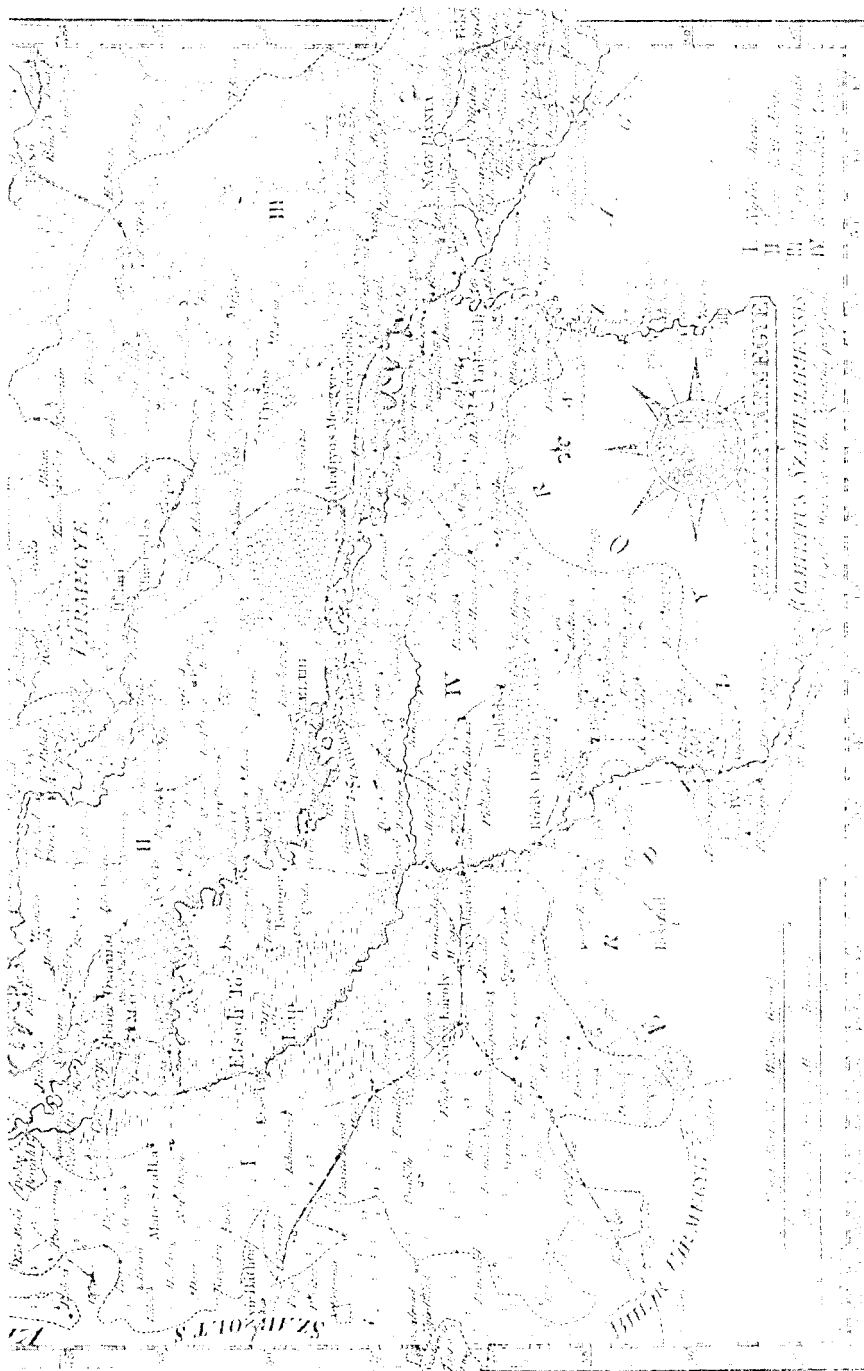
DOMINATION IN THE *DOMINIUM*

by *András Vári*
(Summary)

The paper tries to reconstruct the structures of local power on the basis of a law suit that went through several investigations and the manorial and county court as well. The estate steward of the Counts Károlyi was charged with embezzlement. Out of the investigations, witnesses' accounts the picture emerges, that the steward had fallen prey to a coalition of his local enemies. On the other hand careful reading of the investigations shows that he wasn't a lonely sinner either. His actions required the cooperation of a number of persons. Only a part of his partners were fellow-stewards, the coalitions embraced persons of different social status. One of the assumed helpers was the community of the town of Ecsed. That town was at the time in the turbulent process of being deprived by the estate administration of the Károlyi of the lease of deserted land, that provided its bread. So it seems that the steward had even had some helpers in a community that was locked in a bloody struggle with the estate administration - practically, among the enemies of his lords. This also explains, how could the sustain a legal proceedings lasting several years - his helpers stuck to him. They seem to have helped the steward in hiding a substantial part of his wealth (cattle, capital) from confiscation.

The legal proceedings have shown which were the weak points in the by that time modernized, "bureaucratized" estate administration. These were the ones that the great estate strove to defend in the legal proceedings with all its might. In the process it tried to put the burden of proof on the accused steward and inflated the charges and claims against its former employee out of all proportion. But this was neither personally motivated, nor irrational caprice. The extension of the liability of the employees' was one piece of the growing dependence of estate administrators, stewards on their employers, which in turn could be seen as a necessary step towards the difficult, but profitable bureaucratization of estate administration.

Contrary to the efforts of the great Károlyi estate the manorial court have dropped some of the charges and refused some of the claims. After its sentence was appealed, the county court did so with respect to the majority of the charges. In explaining its decisions, the county court has repeatedly referred to the valid legal principles of the age, among them, to equality before the law. The actions and principles of the county court be understood as part of the social process of modernization, but this could apply just as well to the efforts of the estate organization at bureaucratization.

Szatmár vármegye térképe (Készítette: Mező Cyrill és Zanathy Antal) Megjelent: *Görög Demeter - Márton József: Magyar átlás az az Magyar, Horvát és Tót országok vármegyéi, szabad kerületei ... közönséges és különös tábláji. Viennae 1807-1811.*

Somogyi Éva

MAGYAR DIPLOMATÁK A KÖZÖS KÜLÜGYMINISZTERIUMBAN

I. „A KÉPESSÉG A DÖNTŐ, A DIPLOMÁCIAI KAR NEM NEMESI KASZINÓ”

A Monarchia 1867-ben bekövetkezett alkotmányos és dualista átalakítása alapjában megváltoztatta a császári ház és a külügyek minisztériumának helyzetét és szerepét.¹ A dualista berendezkedés következtében a külügyminisztérium bizonyos fokig egy birodalmi miniszterelnökség szerepét is betöltötte. Oda tartoztak a közös minisztertanács, a delegációk ügyei és általában azok a dolgok, amelyek ugyan nem voltak szorosan külpolitikai természetűek, ám a Monarchia egészét érintették. Beust megszervezte a maga birodalmi kancelláriáját és bár azt később formálisan felszámolták, valamilyen formában az később is továbbélt, a Gólu-chowski érában a „Cabinet des Ministers” nevet kapta. Egyszerűen szükség volt egy olyan hivatali osztályra, amely Magyarországgal és a Reichsratban képviselt királyságokkal és országokkal, azaz Ausztriával, ill. a két ország kormányával tartotta a kapcsolatot. A szervezet változása természetesen hatott a hivatali apparátusra. A kiegyezés után a miniszterhelyettesi funkciót betöltő egy államtitkár helyett két ilyen állást létesítettek, kifejezetten azzal a céllal, hogy általuk a közös külügyminiszter állandó kontaktust tarthasson a két ország kormányával, amelyel a külügyminiszternek a törvény szavai szerint is együtt kellett működnie. A külügyminisztériumba 1867 után egy sor magyart hívtak, magasabb és alacsonyabb rangú tisztviselőket, szükség lett nyelvtudásukra, a magyar viszonyokban való jártasságukra. Amellett a magyar tisztviselők alkalmazása a dualista paritás követelménye volt. Andrássy magyar miniszterelnök az új kormányzati rendszer kialakításakor különösen hangsúlyozta annak fontosságát, hogy magyar tisztviselők meghívásával a központi kormányzat Magyarország iránt tanúsított jóindulatát demonstrálja.²

A diplomáciai testület és a Monarchia alkotmányos- dualista átszervezése

A Monarchia dualista átszervezése önmagában és egy csapásra nem érintette a diplomáciai testületet, annak átalakulása sokkal inkább egy *folyamat* volt. Hiszen a Habsburg Birodalom új külpolitikai orientációja sem egy csapásra ment végbe – bármennyire összefüggött is a belső átalakulással. Heinrich Lutz egy egész

¹ A kérdésről részletesen: Somogyi Éva, Vezető magyar tisztviselők a Ballhausplatzon. A Monarchia és/vagy a nemzet szolgálatában? In: Aetas 2001/3–4. 115–139.

² Somogyi Éva, Kormányzati rendszer a dualista Habsburg Monarchiában. A közös minisztertanács 1867–1906. (= História Könyvtár. Monográfiák 8. Budapest 1996) 26–30.

könyvet szentelt annak bizonyítására, hogy a történetírás utólagos „szükségyszerűség” koncepciójával szemben a német és a közép-európai kérdés König-grätz után még távolról sem dőlt el, hogy egyáltalán nem volt egyenes vonalú az a folyamat, amely az 1871-ben kialakult új közép-európai realitáshoz vezetett.³

Beust a kiegyezés megkötésekor és az azt követő időszakban még komolyan hitt abban, hogy az újjáalakuló Német Szövetségben Poroszország mellett a délnémet államok és a német vezetésű Ausztria egyenrangú tagok lehetnek. És valójában sohasem adta fel a három német hatalomról még szász miniszterelnökként kidolgozott koncepcióját. Ha figyelmesen olvassuk a két évtized múltán megjelent emlékiratait, érezzük, bármiként alakultak is az események később, Beust számára a Német Szövetség föderatív tradíciója mindig az európai jogrend fontos hagyománya maradt. Az emlékiratok központi gondolata, hogy a német kérdés megoldása nem Ausztrián múlott, s a Német Császárság létrejötté rendkívül károsan befolyásolta a Habsburg Monarchia belső viszonyait.⁴ Amikor Ausztria kivált Németországból — amiért semmiféle szövetség nem nyújthatott kárpoztást számára — nem pusztán arról a kitüntetett helyről mondott le, amely a német császárt hagyományosan Isten és a jog szerint megillette, nem pusztán az államjogi kapcsolatról, amely Ausztria nagyhatalmi állásának garanciája volt, „hanem egy olyan feladat természetes, biztonságos és békés megoldásáról, amely ma súlyos gondokat okoz: a monarchiai németiség kitüntetett helyzetének megőrzéséről a nem német lakossággal szemben. Mindaz, amit a németek ma állásuk igazolásaként kulturális missziójukról, arról hogy a birodalom alapítása német tett volt, meg hasonló dolgokról mondanak, a szlávoknál süket fülekre talál.” Amíg Ausztriának helye és szerepe volt Németországban addig a Monarchia szláv lakossága kénytelen volt tudomásul venni a németiség kiváltságos helyzetét. Ettől a pozíciótól fosztotta meg az osztrák-németiséget az új közép-európai rend. Tehát Beust külügyminiszter, aki végül is 1870 decemberében az uralkodónak a poroszbarát fordulatot — tehát a Monarchia alapjában új külpolitikai kurzusát — javasolja, aki keresztülviszi ezt a fordulatot, sohasem szabadult meg teljesen a nagynémet föderatív reminiszcenciáktól, elsősorban azért nem, mert a porosz vezetéssel végül is megvalósult kisméretű egységet Ausztria szempontjából végzetesnek tekintette. Az ui. Beust számára magától értetődő volt, hogy a Monarchia német vezetését meg kell őrizni. Márpedig az új közép-európai rend éppen a németiség hegemoniáját kérdőjelezte meg.

Beust közvetlen munkatársai hozzá hasonlóan gondolkodtak. Leopold Hofmann, Ludwig von Biegeleben, Otto Rivalier von Meysenburg, Max von Gagern, Roger von Aldenburg és a többiek általában éppúgy mint ő, Németországból származtak, német kultúrában és a német föderalizmus tradíciójában nőttek fel. Különbőféle politikai felfogást, vagy legalábbis a nézetek különböző árnyalatait képviselték az ókonzervatívizmustól a mérsékelt liberalizmusig, de poroszbarát egy sem akadt közöttük. Ludwig von Biegeleben, aki 1850-től 1870-ig vezette a német

³ *Heinrich Lutz*, Österreich–Ungarn und die Gründung des Deutschen Reiches. Europäische Entscheidungen 1867–1871 (Frankfurt am Main, Berlin, Wien 1979)

⁴ *Friedrich Ferdinand Graf von Beust*, Aus drei Vierten-Jahrhunderten. Erinnerungen und Aufzeichnungen, 2 Bde. (Stuttgart 1887) I. 420.

ügyosztályt, kifejezetten porosz ellenes volt és 1870-ben önként távozott állásából. Graf Felix Wimpffen, aki 1866–1871 között a berlini követség élén állt, a legnagyobb bizalmatlansággal viseltetett Bismarck iránt. Meg volt győződve arról, hogy a német kancellárnak minden másfajta kijelentése ellenére az a szándéka, hogy egész Németországot (tehát Németausztriát is) Poroszország uralma alá hajtja. Amikor 1870 végén bekövetkezik a Németországhoz való közeledés, Wimpffen erre a fordulatra, bármilyen lojális alattvalója Ferenc József császárnak, nem vállalkozhat. El kell hagynia állomáshelyét, Rómába helyezik, mert féltő, hogy személye az osztrák-német barátkozás gátja lesz.⁵ És Wimpffen korántsem volt magános különc, az egész konzervatív katolikus osztrák arisztokrácia (amelynek számos tagja töltött be fontos diplomáciai posztot) rangján alulinak érezte, hogy az ősellenségnek tekintett Poroszország felé forduljon. Helyzetét nehezítette, hogy Königrätz után Poroszország ellen, a porosz-francia háborút követően pedig azon kellett munkálkodnia, hogy a Monarchia beleilleszkedjék az új nemzetközi viszonyokba. Túl nagy volt a váltás és túlzottan gyorsan ment végbe ahhoz, hogy a magas tisztviselői kar konfliktusok nélkül alkalmazkodjék a kedve ellen való átalakulásokhoz.

A magas bürokrácia nem egyszerűen hivatalnoknak tekintette magát, hanem hitt abban, hogy a birodalom sorsának tényleges alakítója. A magyarokkal való kiegyezést is azért fogadta el, mert bízott benne, hogy a Monarchia belsőleg konszolidálva és megerősödve a délnémet államokkal szövetségben még szerepet játszhat Poroszország megfékezésében. A fordulat a diplomáciai karban, ha egyáltalán, úgy nem 1867-ben, hanem a Reichsgründung után következett be, s nem pusztán a Monarchia dualista és alkotmányos átalakulásával függött össze, hanem az új külpolitikai kurzus kényszerű tudomásulvételével.⁶

Dualista átalakulás a diplomáciai szolgálatban?

A Monarchia dualista átszervezése a külpolitikát nem érintette. Beust nagyon határozottan leszögezte: „az egyes királyságok és országok kisebb vagy nagyobb autonómiájának hasznosságáról bizonyos fokig eltérhetnek a nézetek anélkül, hogy azok veszélyeztetnék a legmagasabb államérdekeket, de a [kül]politikai rendszernek az egész államban egységesnek kell lennie... Dualizmust vagy pluralizmust ezen a ponton megengedni azt jelentené, hogy elszabadítjuk az egymás ellen törő és harcoló erőket, ami szükségképpen az állam összeomlásához vezetne”⁷ És Beust álláspontját soha senki nem kérdőjelezte meg. S — ellentétben a minisztériumi szolgálattal — legalábbis a kezdeti időszakban annak igénye sem merült fel, hogy a diplomáciai testületben törekedjenek a magyarok számának

⁵ Waltraud Hauschka-Hirsch, Felix Graf Wimpffen (1827–1882). Ein österreichischer Diplomat der franzisko-josephinischen Epoche. In: Mitteilungen des Institut für Österreichische Geschichtsforschung (MIOG) 80 (1972) 356ff.

⁶ Talán nem éréktelen az az apróság, hogy a külügyminisztérium aktáit nem 1867-ben, hanem 1871-ben kezdik új levéltári egységbe helyezni. A személyi iratoknak van egy 1850–1870 közötti gyűjteménye (alte Personalien) és egy az 1871–1918 közötti személyi iratokat (Personalakten) magába foglaló részlege.

⁷ Beust 1867. december 21-i felterjesztése Haus-, Hof- und Staatsarchiv (HHStA.), Administrative Registratur (AR) Fach 4, K. 399 ad 40/RK/1867

növelésére, a két birodalomfél paritásának megteremtésére. A jelenség magyarázata részben abban áll, hogy 18. század óta hagyományosan számos magyar szolgált a Monarchia diplomáciai karában. Zömmel nyugat-magyarországi tradicionálisan aulikus, katolikus arisztokrata családok tagjai, akik a bécsi Burg közvetlen közelében tartottak palotát, s akik legalább annyira kötődnek a birodalomhoz, mint a szűkebb Magyarországhoz; Esterházyak, Apponyiak, Zichyek, Pálffyak, Károlyiak és Széchenyiek fontos állomáshelyeken álltak missziók élén: a német államokban, a Szentszéknél. Ismeretes, hogy Londonban a forradalom előtti negyedszázadban Esterházy Pál herceg, Párizsban 1826–1848-ig Apponyi Antal gróf képviselte Ausztria császárat. Ezeknek az arisztokratáknak a pozícióját a magyar forradalom nem érintette, nem merült fel, hogy Apponyi Rudolf (Baden 1847–1849), Esterházy Móric (Szentszék 1848–1856) Esterházy György grófnak (Madrid 1848–1855) meg kellene szakítaniuk szolgálatukat pusztán azért, mert Debrecenben megfosztották trónjától a Habsburg uralkodót.⁸

Az osztrák-magyar kiegyezés nem foglalkozott azzal, hogy milyen mértékben alkalmazzanak magyar állampolgárokat a közös hivatalokban. A miniszterelnökséghez és a király személye körüli minisztériumhoz mindenféle, rendű és rangú hivatalkérők és hivatalnokot ajánlók áramlottak, s nyilvánvaló volt, hogy a dolog a politikai „diskurzusban” is szerepet kap majd.⁹ Andrássy miniszterelnök mégsem gondolt azzal, hogy szabályozni kellene a magyarok alkalmazását, ahogyan az pl. az 1868. évi horvát-magyar kiegyezésben történt. A horvátok ui. azt vallották, hogy a szakminisztériumok horvát osztályaiban és a közös minisztériumok horvátországi közegeiben a horvát „honfiaknak” horvát érdekeket kell képviselniük.¹⁰ A magyar közösügyes felfogás eltért ettől; a magyarok nem mint külön magyar érdek képviselői jelennek meg a diplomáciában. A magyar diplomata (azaz magyar honos, magyar állampolgár) ugyanazt az összbirodalmi érdeket képviseli, mint osztrák kollégája. A magyar közösügyes felfogás szerint „a birodalom diplomáciai képviseltetése a külföld irányában” a közös külügyminiszter, a közös külügyi apparátus feladata, amely egy és oszthatatlan, a külön magyar érdek, amennyiben egyáltalán van, oly módon jut érvényre, hogy a közös miniszter „mindkét fél minisztériumával egyetértésben és azok beleegyezése mellett jár el.”¹¹ A közös (birodalmi) külpolitika ilyen értelmezése teszi lehetővé, hogy a dualizmus évtizedeiben továbbél a diplomáciai kar összbirodalmi identitása, s a kiegyezés után felnevelkedett diplomata nemzedékek magyar volta és összbirodalmi küldetése harmonikusan, komolyabb konfliktus nélkül él egymás mellett.

A fentieknek nem mond ellent, hogy a magyar kormányok különösen majd a századfordulón, igényt támasztottak a magyar tisztviselők számának növelésére. Kezdetben nagyon szemérmesen, praktikus okokra hivatkozva: „nemcsak kívánatos, hanem méltányos is, hogy a k.u.k. követségeken és konzulátusokon mint

⁸ *Erich Sieder*, Österreichs Botschafter und Gesandte zwischen Wiener Kongress und Erstem Weltkriege. Versuch einer sozialhistorischen Bestandsaufnahme. (Phil.Diss. Wien 1969); *Erwin Matsch*, Geschichte des Auswärtigen Dienstes von Österreich(-Ungarn) 1720–1920 (Wien, Köln, Graz 1980).

⁹ *Somogyi*, Kormányzati rendszer a dualista Habsburg Monarchiában, 27–28.

¹⁰ Az 1868. XXX. tc. 46. § Magyar Törvénytár (Budapest 1896)

¹¹ 1867.XII. tc.8. §

közös hatóságoknál a közszolgálat érdekében legalább mindenütt egy magyarul tudó egyén legyen alkalmazva” – írja Tisza Kálmán magyar miniszterelnök Kálnoky külügyminiszternek és megkéri a jegyzékét azoknak a követségeknek és konzulátusoknak, amelyekkel magyarul lehet levelezni, vagy legalábbis az iratok mellékleteit magyar eredetiben lehet elküldeni.¹² A külügyminiszter roppant előzékeny: Tisza olyan dologra figyelmeztette, ami őt magát is régóta foglalkoztatta. Nemcsak a Monarchia dualista szerkezete, hanem a közszolgálat érdeke is megkívánná, hogy a külképviseleteken megfelelő számú magyart alkalmazzanak Ezt a szempontot az állások betöltésénél mindig is figyelembe vette. Csakhogy magyarul tudó hivatalnokokból egyelőre nincs megfelelő választék. Ha valaki tud magyarul szóban felvilágosítást adni, nem biztos, hogy írásban is képes a megfelelő jogi terminust használni. Általános a probléma, hogy ha egy hatóságnál nem intéznek el egy ügyet, mert nem ismerik a beadvány nyelvét, akkor annak politikai jelentőséget tulajdonítanak. A magyar miniszterelnök bizonyosan ismeri ezt a jelenséget, hiszen románok szoktak hasonló argumentumokkal panaszt emelni.

A sok oldalas válaszlevelet Kálnoky végül nem küldi el Tiszának. Az aktán az áll „mit Hern von Tisza besprochen – ad acta.”¹³ 1890-ben Szapáry magyar miniszterelnök elődje válaszatlanul maradt átiratára hivatkozva megismételi: gyakorta előfordul, hogy külképviseletek német fordítás hiányában visszaküldenek iratokat. Legalább a nagyobb konzulátusokon alkalmazzanak magyar tisztviselőket. Szapárynak már csak a kereskedelempolitikai osztály vezetője válaszol: kevés a magyar; a Konzuli Akadémiára is kevés magyar jelentkezik.¹⁴ A fenti esetekben valójában nem klasszikus diplomáciai, hanem konzuli szolgálatról van szó, magyar ügyfelek, magyar nyelvű iratokban konzuli ügyekben fordulnak a Monarchia külképviseleteihez.¹⁵ Az az igény, hogy a diplomáciai szolgálatban megfelelő számú magyart alkalmazzanak, politikai követelményként 1892-ben merül fel a magyar delegációban. Ennek hatására szólítja fel a külügyminiszter valamennyi külképviselet vezetőjét, tegyen jelentést arról, beosztottjai közül ki a magyar¹⁶ — nem arról tehát, hogy ki tud magyarul levelezni, kinek van magyar közigazgatási gyakorlata és ennek megfelelő nyelvismerete — mint amiről korábban volt szó, hanem, hogy ki magyar. A külügyminisztériumban a nyelvtudás, „Landeskenntnis” — amit ország vagy inkább a vidék ismeretének nevezhetünk — szokásos alkalmaztatási kritérium volt, de hogy „ki magyar”, azt eleddig senki sem kérdezte.

A misszióvezetők persze pontosan értik, nem magyar nemzetiségről, hanem magyar állampolgárságról van szó. Jellegzetes a stockholmi követ válasza: Hammerstein báró, követségi titkár „minthogy Magyarországon született, és Magyarországon vannak a birtokai, azt gondolja, hogy magyar állampolgárságra tarthat

¹² Tisza Kálmán miniszterelnök Kálnoky külügyminiszternek 1883. december 26. HHStA., AR. Fach 6, K. 44. [No. 68344/II]

¹³ Uo.

¹⁴ Szapáry Gyula miniszterelnök Kálnoky külügyminiszternek 1890. március 20. Uo. [708/ME]. A külügyminisztérium Dep.9. válasza 1890. március 31. Uo.

¹⁵ Különös jelentőséget ad a magyarul tudó konzulok tevékenységének az amerikai kivándorlók ügyében való eljárás.

¹⁶ A külügyminiszter körirata 31665/2/1892. HHStA., AR. Fach 6, K.34.

igényt.”¹⁷ Tehát a magyar állampolgárokat veszik számba. De hogy az állampolgárság számon tartandó minősítési szempont lesz, annak bevállása és akceptálása, hogy a nemzet felettinek óhajtott és hirdetett birodalmi bürokráciát mégiscsak nemzetek fiai, vagy legalábbis a két állam polgárai alkotják. A következő esztendőben a közösügyes tárgyalások fontos tényezője a magyarok alkalmazása a külképviseleteken.¹⁸ A számtalan e tárgyban folytatott polémiából egyetlen, nagyon jellegzetes esetet említenék.

1903-ban Széll Kálmán magyar miniszterelnök azzal a kéréssel fordul Gofuchowski külügyminiszterhez, hogy a romániai konzulátusokon nagyobb számban alkalmazzanak magyarokat, mert csak így érhető el siker abban a nagy akcióban, amelyet a Romániában élő magyarok megmentéséért indítottak.¹⁹ (Ez tehát a magyar kormány óhaja, s nem a delegációban feltűnni igyekvő, esetleg ellenzéki képviselőké.) Gofuchowski terjedelmes válaszát²⁰ a közös kormány elvi álláspontjának tekinthetjük²¹: Nem kívánatos, hogy bizonyos konzulátusokon csak, vagy túlnyomó többségben magyar, vagy éppen osztrák állampolgárt alkalmazzanak. „És egyáltalán nem látom célszerűnek, hogy a közös hivatalnokok állampolgárságának túlzott jelentőséget tulajdonítsunk. Tárcám hivatalnoki karának mindig is legjobb hagyományai közé tartozott, hogy valamennyi közös hivatalnokot, legyen az akár osztrák, akár magyar állampolgár, az a kötelességtudat hatotta át, hogy mindkét állam polgárainak érdekeit ugyanazzal az igyekezettel és ugyanazzal a lelkiismeretességgel kell képviselnie. Különös gonddal fogok törekedni arra, hogy a közös tisztviselők kötelességének ilyen értelmezéséhez a jövőben is szigorúan és maradéktalanul ragaszkodjunk. Másrészt azonban a legnagyobb súlyt helyezem arra, hogy a Monarchia érdekeinek a külföld irányában történő közös képviseletét nemzeti szempontok ne kérdőjelezhessék meg.”

Gofuchowski érvelésének első felében is határozott ambivalencia mutatkozik: a külkapcsolatok bizonyos szférájában adódhat olyan kérdés, amely egyik, vagy másik állam számára sajátos jelentőséggel bír. (Ezt a kereskedelem, a gazdasági külkapcsolatok terén egyébként a törvény elismerte, és Ferenc József sze-

¹⁷ Hammersteint a különböző hivatalnoki kimutatások alkalmával mindig magyarnak tekintik, valószínűleg nemcsak magyarországi birtokai, hanem anyja jogán is (Bánhid). Állampolgársága azonban korántsem volt eldöntött dolog. Hammerstein személyi iratai: HHStA., AR. Fach 4, Karton 123. A kérdéstről alább részletesen szólunk. Ld. 313. jegyzetet.

¹⁸1901 június 8-án Holló Lajos interpellációjára Szécsen Miklós osztályfőnök válaszol. A közös külképviseleteken kb. 30% a magyarok aránya. Azért nem nagyobb, mert nincsen több jelentkező. *A közös ügyek tárgyalására a magyar országgyűlés által kiküldött és ő felsége által 1901. május 20-ára Bécsbe összehívott bizottság naplója.* 1904 február 16-án a delegációs vitában Ugron Gábor interpellál a magyar konzuli tisztviselők tárgyában. Müller László azt válaszolja, nincsen elég magyar jelentkező a konzuli szolgálatra. *A közös ügyek tárgyalására a magyar országgyűlés által kiküldött és ő felsége által 1903. december 15-ére Bécsbe összehívott bizottság naplója.* Ugyanez történik május 28-án, amikor Lovászi Márton interpellál. *A közös ügyek tárgyalására a magyar országgyűlés által kiküldött és ő felsége által 1904. május 14-ére Budapestre összehívott bizottság naplója.*

¹⁹ Széll Kálmán miniszterelnök Gofuchowski külügyminiszternek 1903. április 6. HHStA., Politisches Archiv (PA.) I. K.630. V/14. 123/C.d.M. Romániai birtokvásárlásról van szó.

²⁰ Gofuchowski Széllhez 1903. április 25. Uo.

²¹ Az irat eredeti helyéről kiemelve abban a gyűjteményben található, (PA.I. K.630.) amely a nagyobb államjogi vitákat tartalmazza.

mélyesen is megerősítette)²². A konzuli vagy diplomáciai tisztviselőknek azonban e speciális érdeket is saját nemzeti, vagy állami kötöttségeiktől függetlenül kell képviselniük. A Monarchia külpolitikai kapcsolataiban nemzeti szempontok nem juthatnak érvényre, a diplomáciát egy nemzetek felett álló egységes testület irányítja.

Polgári-alkotmányos átalakulás a diplomáciai szolgálatban?

Azt mondtuk, hogy a diplomáciai kar átalakulása 1867 után egy folyamat volt: a vezető diplomaták lassan alkalmazkodtak az új külpolitikai szituációhoz. A dualista paritást a magyar politika a századfordulóig nagyon szerényen fogalmazta meg. A birodalmi kormányzat pedig akceptálva azt, ami elutasíthatatlan, teret adott a diplomáciai és a konzuli tisztviselői karban nem pusztán magyar tisztviselőknek, hanem annak az igénynek is, hogy e hivatalnokokat magyarként tartsák számon, annak hangsúlyozásával, hogy a Monarchiának csakis egy és egységes külpolitikája lehet, amelyet egy egységes diplomáciai karnak kell a külföld irányában képviselnie.

A közösügyes rendszert egykorúan és utóbb a történeti irodalom is úgy értelmezte, hogy annak szerves része az állam hatalmi gépezetének polgári átalakulása (a parlamentnek felelős kormányzati rendszer megteremtése-megerősödése a két országban és érvényre juttatása, ha igen sok korláttal is, a közös kormányzatban.) Kérdéses, hogy 1867 után ez a polgárosodási folyamat megindul-e és milyen formában a diplomácia szolgálatban?

A polgárosodás semmiképpen nem jelentette a diplomáciai kar polgárivá válását.²³ A külügyminisztérium első osztályfőnöke 1908-ban utasítást kért miniszterétől, hogy milyen szempontokat vegyen figyelembe a fiatal tisztviselők felvételénél. Ekkor mondotta Aehrenthal a címben idézettek. „Nur die Befähigung soll entscheiden, die Diplomatie des Ministeriums des Äußern ist kein Adelskasino.”²⁴ A miniszter kijelentése megütközést keltett, Ballhausplatz-szerte mindenki döbbenetben idézte a miniszter újítási vizsketegét. 1908-at írtak ekkor és a Monarchia jövődiplomáciai karát tervezték.

Akik diplomáciai szolgálatra jelentkeztek, nem ismerhették Aehrenthal bizalmas utasítását, csak a közszellemet. Ezért hivatkoztak gyakran, az egész kor-

²² Organisation des handelspolitischen Sektion des k.u.k. Ministerium des Äußern 1876. július 7. HHStA., AR, Fach 4, Karton 450. A század végén egy közjogi vita alkalmával a császár azt mondotta: nincs kizárva, hogy „kereskedelempolitikai ügyekben az egyik, vagy a másik birodalomfél érdekei jussanak kifejezésre.” „A külpolitika azonban mindenkor csak az összbirodalom politikája lehet.” Protokolle des gemeinsamen Ministerrates 1895. június 1. GMCZ.389. *Protokolle des gemeinsamen Ministerrates der österreichisch-ungarischen Monarchie 1883–1895*. Bearbeitet von István Diószegi (=Die Protokolle des gemeinsamen Ministerrates der österreich-ungarischen Monarchie 1867–1918. IV Budapest 1993.) 662.

²³ A diplomaták társadalmi összetételének elemzésére alább részletesen kitérünk.

²⁴ Heinrich Friedjung beszélgetése Kánia Kálmánnal, a külügyminisztérium sajtóosztályának vezetőjével 1909. január 30. *Heinrich Friedjung, Geschichte in Gesprächen. Aufzeichnungen 1898–1919*, hgg. von Franz Adelgasser und Margret Friedrich (=Veröffentlichungen der Kommission für Neuere Geschichte Österreichs 87. Wien, Köln, Weimar 1997) II 190. Ismeretes persze, hogy Aehrenthal gondolata nem új, egyidős a modern osztrák bürokrácia születésével. II. József rendeli el, hogy a hivatali kinevezéseknél ne a származást és a vallást, hanem a képességeket mérleljék. Vö. *Marczali Henrik, Hivatalképesség és vizsgálat*. In: *Magyar Pedagógia* 1 (1892) 13–16

szakban szinte változatlanul tanulmányaik és képességeik mellett családi hátterükre, arra, hogy régi magyar nemesi családból származnak.

Magam, amikor azt vizsgálom, hogy hogyan hatott 1867 a diplomáciai karra, valójában nem társadalmi-szociológiai változásra gondolok. Nem hiszem, hogy egy államjogi reformnak, aminek a kiegyezést értelmezem, a társadalmi átalakulásra érdemleges hatása lehetne. A polgárosodás abban az értelemben mutatkozik, hogy *a diplomáciai szolgálat hivattalá válik*; szakképzettséget igénylő, fizetéssel és egyben hivatali kötelemekkel járó polgári foglalkozássá.

1868 őszén Beust kancellár, aki szeretett elvileg megalapozott felterjesztéseket fogalmazni nagyszabású tervet dolgozott ki a diplomácia újjászervezésére, a diplomáciai rangok újraszabályozására.²⁵ Korábban — magyarázza Beust a császárnak —, nem merült fel az a kérdés, hogy a diplomáciai szolgálat milyen viszonyban van a külügyminisztériummal, vagy más hatóságokkal. A születésük és gazdagságuk által arra predestinált diplomatákat esetről-esetre látták el hivatali megbízással és a hozzájuk rendelt követségi tisztviselők tulajdonképpen nem dolgozó hivatalnokok voltak, hanem rövidebb időre külföldre küldött urak, akiknek az volt a szerepük, hogy nevük fényével emeljék a követség tekintélyét. A viszonyok fokozatosan alakultak át annak a felismerésnek következtében, hogy a diplomáciai feladatokat olyan emberekre kell bízni, akik megfelelő szaktudással rendelkeznek és akik képességeiket hosszabb időn keresztül alacsonyabb rangú diplomáciai állásokban már bizonyították. Így történt, hogy a diplomaták lassanként az állami hivatalnokok speciális osztályává váltak és fokról-fokra elkezdték őket ugyanúgy kezelni, mint a többi hivatalnokot.

A kancellár tulajdonképpen ezt a már megindult folyamatot akarja előmozdítani és kiteljesíteni. A legfontosabb intézkedése a követségek hivattalá alakítása.²⁶ 1868-ig ugyanis az a gyakorlat állott fenn, hogy a követségek beosztott tisztviselői minimális fizetést kaptak és azon túl „freie Station”-t, azaz kosztot és lakást a misszió vezetőjénél, aki köteles volt szolgálati pótlékból fedezni beosztottai ellátását. Ez a rendszer célszerű lehetett akkor, amikor a misszióvezetők kíséretük számával és fényével reprezentáltak, amikor hotelben élni és étkezni kellemetlen és alantas dolognak számított, amikor arra törekedtek, hogy a fiatal diplomatákat visszatartsák a külvilággal való mindennemű érintkezéstől, abból a megfontolásból, hogy így óvják a politikai titkokat. Ma éppen ellenkezőjére vált a közfelfogás. A legtöbb követségen összesen egy-két hivatalnok dolgozik, hivatal és születés szerint is magas állású emberek. Ma a diplomatáktól megkövetelik, hogy élénk és kötetlen kapcsolatot tartsanak a legkülönbözőbb körökkel, hogy képesek legyenek kormányukat a fontos eseményekről gyorsan és pontosan informálni.

Tarthatatlan, hogy érett emberek éveken keresztül másvalakinél bentlakó kosztosnok legyenek, napi programjukat egy másik ember kedve szerint osszák be. A követ pedig akarva-akaratlanul családjába fogadja azt, akit az állam utal ki számára, megosztja vele jó és rossz napjait. Egészen abszurd a házasemberek

²⁵ Au. Vortrag von Beust betreffend die Normierung des Rangverhältnisses des österreichischen diplomatischen Corps 1868 november 14. HHStA., AR. Fach 6, Karton 1. [KZ.4217]

²⁶ Denkschrift betreffend die Umgestaltung des Personalstatus und der Besoldungsverhältnisse der subalternen Beamten des diplomatischen Korps. o.D. [1868 novembc-]. U.

helyzete, akik főnöküknél kosztra és kvártélyra tarthatnak igényt, de csak ők maguk, feleségük abból ki van zárva. Természetes, hogy ez a korszerűtlen gyakorlat sok panaszra és tiltakozásra adott alkalmat és károsan hatott magára a szolgálatra. E régi szisztémát más országokban általában már felszámolták, legutoljára éppen Poroszországban 1866-ban. A Monarchia számára is elodázhatatlan a változás. Ezért a miniszter tervet dolgozott ki,²⁷ amely megszünteti a „freie Station” rendszerét, felemeli a beosztott tisztviselők fizetését és pótlékait, a misszióvezetők pótlékát pedig ennek megfelelően csökkenti. Az átalakítás nem növeli az állami kiadásokat, éppen ellenkezőleg, szerény megtakarítást eredményez. Az 1870. évi költségvetést a közös pénzügyminiszterrel egyetértésben már az új rendszernek megfelelően fogja összeállítani. „Nem titkolhatom el — zárja elaborátumát —, hogy az új rendszer az *alkotmányos formáknak sokkal inkább megfelel*, mint a korábbi eljárás és ezért várhatóan megkönnyíti a delegációban a költségvetés elfogadását.”

Beust elvileg is leszögezi, hogy korszerűtlen az a gyakorlat, amely nem választja el egymástól helyileg és szervezetileg a hivatalt és a magánháztartást,²⁸ a két szféra elhatárolása más országokban már megtörtént, mégpedig mindenütt hosszú fejlődés eredményeképpen. Beust tehát tudatában van annak, hogy terve több, mint pusztán hivatali fizetések rendezése. Reformja a központi apparátus 1867–68. évi nagy átalakításnak része, amely sok elemében (legalábbis megkísérelte) polgárivá és alkotmányossá tenni a Habsburgok birodalmát. Mert szimptomatikus, hogy az átszervezésre a kiegyezést követő esztendőben és hangsúlyozottan a delegáció igényeire hivatkozva kerül sor és az egész tervezet valójában egy delegációs előterjesztés részeként születik meg.

A kancellár persze csak szándékát fogalmazta meg. A diplomáciai szolgálatot nem lehetett egy rendelkezéssel polgári hivatallá alakítani. A társadalmi adottságok (hogy ti. a diplomáciai kar arisztokrata testület maradt), a tradíció és a mentalitás mindig erősebb a cselekvő politikus szándékánál. Beust elrendelhetette, hogy a követségi beosztott nem a nagy ember kísérete többé, hanem önálló felelős hivatalnok, akit csupán hivatali kötelek fűznek előjárójához, s aki rangfokozatának megfelelő fizetést kap. A diplomáciai testület polgári bürokrata szervezetté válását azonban (itt ismét hangsúlyozzuk, hogy a szervezetről van szó és nem magukról a bürokratákról) két tényező erősen és — ha csökkenő mértékben is —, az egész korszakban gátolta: 1) A misszióvezetők saját fiaikat, vagy családjuk más tagjait vitték beosztottként a követségekre. Azok helyzete sokkal inkább emlékeztetett a nagy ember kíséretére, mint a hivatali alárendeltére. 2) A költségvetés nem biztosította teljes mértékben a követ, vagy nagykövet kiadásait. A diplomaták felhasználták magánvagyonukat diplomáciai reprezentációra, ezt az állam tudomásul vette és bizonyos fokig el is várta.²⁹

Mindez általános jellemzője volt a diplomáciai szolgálatnak. Én azonban csak a magyar tisztviselők viszonyait vizsgáltam, elemzésem első megközelítésben arra

²⁷ Au. Vortrag von Beust über die Regelung der Bezüge der Beamten der diplomatischen Korps. 1868. október 11. Uo.

²⁸ Vö. Max Weber, Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai 2/3. A gazdasági, a társadalmi rend és a társadalmi hatalom formái. (Budapest 1996) 62.

²⁹ A modern bürokrácia alapvető ismérve, hogy az állam a hivatalt közpénzből tartja fenn.

a 39 személyre terjedt ki, aki magyar állampolgárként 1867 és 1914 között a Monarchia valamely követsége vagy nagykövetsége élén állt.

1) Ha számba vesszük a magyar vezetés alatt álló külföldi missziókat, feltűnő hogy a követek, nagykövetek mellett milyen gyakran teljesítenek szolgálatot fiaik, vagy a család más ifjú tagjai.³⁰ A kedvelt példa Zichy Ferenc konstantinápolyi követsége (1874–79). Zichy diplomáciai karrierjét, ha egyáltalán rendelkezett ilyennel 1849-ben alapozta meg. Ő tárgyalt ui. Szentpéterváron Ferenc József császár nevében az orosz megszállás költségeiről, amiért a cártól magas kitüntetést kapott. Utána sok mindent csinált, de a diplomáciával nem állt kapcsolatban. Ahhoz nemcsak szakképzettsége hiányzott, hanem állítólag a francia tudása is. Csakis az osztrák-orosz barátkozással lehet magyarázni, hogy az egykori muszkavezetőt Andrassy 1874-ben Konstantinápolyba küldte nagykövetnek,³¹ de ha már ott volt, bölcsen tette, hogy Berlinben szolgáló Tivadar fiát maga mellé kérte. (Tivadar mellett gyakran ott időzött József is, aki 1873 és 1875 között földművelés-ipar és kereskedelemügyi miniszter a magyar kormányban.) Mindketten jól képzett, önálló gondolkodású, amellet szeretetreméltó emberek voltak. És az a furcsa helyzet adódott, hogy nemcsak Ignatyev orosz nagykövet, hanem a szultán is úgy kezelte őket, mint a nagykövetet. Tivadart a nagyköveti fogadásokra is meghívta és kezét nyújtott neki, ami hivatali rangja szerint egyáltalán nem illette meg.³² Zichy azért sajátos példa, mert abban a családban a fiú volt a karrierdiplomata és az apa a maga módján műkedvelő.

Rendszerint azonban az történt, hogy a tekintélyes ember kérte maga mellé a többnyire csak apja kedvéért-kívánságára diplomata fiát. Apponyi Rudolf gróf,³³ akit 1871-ben nevez ki az uralkodó Párizsba nagykövetnek Sándor fiát kéri maga mellé. Sándor dolgozott ugyan a diplomáciában, de valószínűleg csak félszívvel és évekkorábban abbahagyta. Apponyi Rudolf párizsi kinevezésekor, mintegy magától értetődően kéri Andrassyt, hogy fiát követségi titkári rangban ossza be mellé.³⁴ Egy év múltán pedig — ha némi mentegetőzéssel is — fia előléptetését sürgeti: „És ha talán tölem, mint főnöktől rossznéven is vehető, hogy saját fiamat dicsérem, mégis meggyőződéssel és örömmel mondhatom, hogy képessége és képzettsége alapján, szorgalma és magatartása okán is fiam a szolgálatnak csak hasznára válhat, és nekem hasznos segítséget nyújt.” „És kérem, ne tekintse őt amatőr diplomatának, aki csak azért vállalkozott a diplomáciai szolgálatra, hogy szülei közelében lehessen, hanem törekvő, tényleges hivatalnoknak, aki szorgalmasan teljesíti kötelességét és ezért adott alkalommal éppúgy megérdemli a biztatást és

³⁰ E vonatkozásban természetesen nem volt különbség a magyar és nem magyar vezetésű követségek (nagykövetségek) között. Példáinkat természetesen az idősebb generációból hozzuk. Akik Kálnoky alatt kezdtek, minthogy rendszerint későn nősültek, 1914-ig nem volt olyan korú gyermekük, aki hivatalt vállalhatott volna. Ld. a diplomaták házassági szokásairól szóló fejezetet.

³¹ *Diószei István*, Bismarck és Andrassy. Magyarország a német hatalmi politikában a XIX. század második felében. (Budapest 1998) 183.

³² *Ludwig Ritter von Przibram*, Erinnerungen eines alten Österreicherers. 2 Bde (Stuttgart, Leipzig 1910) II 37–41. *Tibor Laky*, Graf Franz Zichys Rolle in der Balkanpolitik Österreich-Ungarn 1874–1880. (Phil. Diss, Graz 1971.)

³³ Apponyi Rudolf gróf (1812–1876) 1856–1871 londoni nagykövet, 1871–1876 parizsi nagykövet. Ebből az állásából megy nyugdíjba.

³⁴ Au. Vortrag von Andrassy. 1871. december 24. HHStA., AR. Fach 4, Karton 11.

előléptetést, mint bárki más.”³⁵ 1874 tavaszán félévi rendkívüli szabadságot kér a fiú számára, hogy az egy fontos családi birtok ügyben eljárjon. Azt írja, nem lesz szükség helyettesítésére, két beosztottja, aki közelestant visszatér állomáshelyére (Kuefstein és Khevenhüller grófok) megfelelően ellátja majd a párizsi teendőket.³⁶ Aligha kell hosszasan értelmezést fűzni a lakonikus szolgálati levelekhez: Sándor bizonyára hasznára volt apjának, de amikor a család öröklési ügyei úgy kívánták, gond nélkül, anélkül, hogy a szolgálat különösebben megsínylette volna, a család-fő-nagykövet hazaküldte.

Széchenyi Imre gróf berlini nagykövet (1879–1892) mellett is ott szolgál fia Dénes, aki 1888-ban kezdi a pályáját. Minthogy a diplomata vizsgán megbukott franciából, apja először azt gondolta Párizsban kellene tanulnia, de aztán megmásítja elhatározását és maga mellé kéri.³⁷ Széchenyi Dénes éppúgy apja mellett sajátítja el a szakma alapjait, ahogyan annak idején Széchenyi Imre is ezt tette apja, Lajos mellett 1845 és 1848 között Rómában. Ő tehát a diplomata család harmadik generációjának képviselője.³⁸

Szögyény-Marich László berlini nagykövet (1892–1914) vejét hívja a követségre. Az akkor már 34 esztendőes Somssich József 1898-ban teszi le a diplomata vizsgát és kezdi külügyi pályáját, akkor, amikor nőül veszi Szögyény Kamillát. S bár elégedetlen az előmenetelével, s Magyarországon birtok és hivatal várná, felesége szüleire való tekintettel nem hagyja el a pályát.³⁹ Egy évtizedig sikerül Berlinben, majd apósa közelében más német fővárosokban maradnia, karrierje szorosán kapcsolódik Szögyényéhez.

Úgy tűnik tehát, hogy annak a vezető diplomata generációnak, amely Andrássy-Kálnoky érában jut el pályája csúcsára, vagyis a dualista korszak első nemzedéke minden tagjának gyermeke (veje) apja (apósa) követségén kezdi. Károlyi Alajos talán a kivétel. Neki három leánya és viszonylag későn, az 1870-es években egy fia született, aki nem lett diplomata. Amúgy sem szolgálhatott volna már apja mellett. Egyik leánya viszont jóval apja halála után Berchtold, a későbbi külügyminiszter felesége lett.⁴⁰

Godsey többször idézett monográfiájában valószínűleg téved, amikor protekcionizmusnak hiszi, hogy a követ fia apja állomáshelyén szolgál, (vagy általában diplomáciai pályára lép.) Egyszerűen arról van szó, hogy még nem tűnt el a régi gyakorlat, hogy a diplomata kíséretével is növeli házának fényét. Kivel mással

³⁵ Apponyi Rudolf Andrássynak 1873. január 3. Uo.

³⁶ Apponyi Rudolf Hofmann osztályfőnökhöz 1874. április 23. Ugyanerről Andrássy külügyminiszternek 1874. április 25. Andrássy engedélyezi Apponyi Sándor szabadságolását 1874. április 30. Uo. Sándor a félévi szabadság lejártával elhagyta a szolgálatot. Hoyos, a párizsi követség ideiglenes vezetője a külügyminiszterhez 1874. október 24. Uo. Valószínűleg Apponyi Sándor a maga számára eleve átmenetinek tekintette a diplomáciát, a parlamenti politikában akart résztvenni. Vö. *Erinnerungen von Ernst Freiherrn von Plener*. I: Jugend, Paris und London bis 1873. (Stuttgart, Leipzig 1911) 97.

³⁷ Széchenyi Imre Pasetti osztályfőnökhöz 1892. január 31. HHStA. PA. XL. Karton 325.

³⁸ Széchenyi Dénes személyi anyaga: HHStA., AR. Fach 4, Karton 340. *Sieder*, Österreichs Botschafter und Gesandte zwischen Wiener Kongress und Erstem Weltkriege. 88–89.

³⁹ Somssich József Mérey Kajetánnak 1901. február 15. HHStA., Nachlaß Mérey, Karton 16.

⁴⁰ Berchtold 1893-ban vette nőül Ferdinandine Károlyi grófnőt, akkor, amikor a külügyminisztériumba lépett, s amikor Károlyi Alajos már nem élt. *Hugo Hantsch*, Leopold Graf Berchtold. Grandseigneur und Statsmann. (Graz, Wien, Köln 1963) 13.

reprezentálna, mint saját fiával? – akkor is, ha ezt a szász bürokrata Beust már 1868-ban anakronizmusnak ítélte.

2) És mit tehetett volna – az egész korszakban szokás és kíváncsi volt, hogy a nagykövet személyes vagyonát is felhasználja hivatali posztján. Igaz ugyan, hogy a modern bürokrácia kialakulásának feltétele, hogy a hivatali állásokat közpénzből tartásuk fenn. De valójában a modern bürokrácia kialakulásának folyamata ebben a vonatkozásban a Monarchia összeomlásáig nem zárult le.⁴¹ A diplomata Ferenc József személyes követe volt külföldi udvaroknál, és a császár jobban szerette ha anyagilag független emberek képviselik, mint ha fizetésükre utalt beamterek.⁴² A legendásan gazdag Károlyi Alajos minden újabb diplomáciai megbízásakor érvként merült fel nagy vagyona, amely különösen alkalmassá tette őt az éppen esedékes állás betöltésére.⁴³ Apponyi végül is joggal kért szabadságot fia számára, hogy pénzügyeit intézze, hiszen valójában a külügyminisztérium számára is fontos volt, hogy megfelelően gyarapodjon az Apponyi vagyon.

Zichy Ferenc fényűző palotáját Konstantinápolyban saját vagyonából tartotta fenn. Egy életen át, rendkívüli ízléssel és hozzáértéssel gyűjtött különlegességeket, régészeti leleteket, görög vázakat, perzsa szötteket, amelyek sajátos rendetlenségben díszítették a hatalmas ófrancia stílusú fotelekkel és gyöngyberakásos asztalokkal berendezett nagy fogadótermét. Az igazi bengáli tigris bőre mellett a padlaton világítottak sötétzöld szmirna szőnyegek. A pompához szoktatott konstantinápolyi diplomaták is megemlékeztek a Habsburg Birodalom Rue Tom Tomban fekvő palotájáról, ahol a fogadásokon különleges francia ételeket és magyarrá nemesített francia borokat szolgáltak fel.⁴⁴ Zichy hatévi konstantinápolyi szolgálata lejártával áttelepülési támogatást kért Haymerle minisztertől.⁴⁵ Amikor elvállalta a konstantinápolyi állást — írja Bécsbe —, tökéletesen tisztában volt azzal, hogy a Monarchia képviselője, különösen egy keleti országban megkívánja hogy ragyogó házat vigyen. És megbízatása alatt nem sajnálta a kiadásokat, amelyek az utolsó három esztendőben, amikor a diplomáciai testület doyenje lett, tetemesen megnövekedtek. „Természetesen nem említem, hogy tekintettel a mondottakra jelentős összeget áldoztam a sajátomból”. Konstantinápolyba költözésekor részint Bécsből, részint magyarországi birtokairól rengeteg bútort, üveget, porcelánt, ezüstöt és különféle dísz tárgyakat volt kénytelen odaszállíttatni. Ezeket most be kell csomagoltatnia és hazavitetnie, egy részüket pedig kénytelen nagy veszteséggel értékesíteni. Ezért 5000 forint költségtérítést kér a minisztériumtól,⁴⁶ s egyben kijelenti — ami teljesen szokatlan, és csak Zichy egészen speciális pályafutásával magyarázható —, hogy 35 évi hűségese Áhmi szolgálat után nem kívánja terhelni az államot, nem tart igényt a szokásos nyugellátásra. – A külügyminisz-

⁴¹ Gernot Stimmer, *Eliten in Österreich 1848–1970.* (=Studien zu Politik und Verwaltung 57. Wien, Köln Graz 1997) I 57–58.

⁴² Ernst Cormons [Emanuel Urbas], *Schicksale und Schatten. Eine österreichische Autobiographie.* (Salzburg 1951) 80ff.

⁴³ Au. Vortrag von Beust 1868. augusztus 13. HHStA., AR. Fach 4, Karton 158.

⁴⁴ Przbican, *Erinnerungen eines alten Österreichers,* 37–41.

⁴⁵ Zichy Ferenc Haymerle külügyminiszterhez 1879. december 8. HHStA., AR. Fach 4, Karton 392.

⁴⁶ Évi fizetése 84000 Gulden volt. (Ebből azonban a konstantinápolyi nagykövetnek, a régi gyakorlatot őrizve, még el kellett tartania egész házanépét, vagyis követsége fiatalabb beosztottait.) Andrassy külügyminiszter felterjesztése Zichy kinevezésekor 1874. március 8. Uo.

térium azonban nem volt túlzottan nagyvonalú.⁴⁷ Örömmel nyugtázta, hogy Zichy lemond minden további követeléséről az állammal szemben, de csak 4000 Guldent utalt ki számára az államkincstárból.⁴⁸

Nemcsak a minisztérium mérlegelte, hanem a diplomata is, megengedheti-e magának, hogy egy állást elvállaljon, meg tud-e majd felelni az anyagi elvárásoknak. 1906-ban Szécsen Miklós gróf visszautasítja a szentpétervári nagyköveti posztot, Aehrenthal egykori állomáshelyét, mert nem elegendő a magánvagyonához.⁴⁹ Még beosztott diplomatákban is felmerül az aggály, hogy egy drága város életkörülményeit vállalhatják-e.⁵⁰

1905-ben Velics Lajost, aki akkor drezdai követ, Gohuchowski külügyminiszter Münchenbe tervezi helyezni. Velics ötven felé jár akkor,⁵¹ szabályos diplomáciai pálya áll mögötte.⁵² Jó családból való, anyja Haynald érsek testvére. Az érsek vállalja Velics pályája kezdetén a szokásos és megkívánt kezességet, hogy olyan életkörülményeket biztosít unokaöcsének, amelyek diplomáciai állásának megfelelnek. A családnak Nógrádban vannak birtokai, özvegy anyja Szécsénben él. Olyanok a viszonyai tehát, amilyen egy közönséges nemesi (nem arisztokrata!) háterű tisztviselőtől elvárható. A müncheni állástól azonban megretten. Évi privátjövedelme ui. nem haladja meg a 19 ezret, ebből pedig nem lehet olyan társasági életet fenntartani a bajor fővárosban, amilyennel elődje, Zichy Tivadar gróf elkényeztette a münchenieket. Kétségbeesett levelek sorát meneszti a jó Velics Mérey Kajetának, a minisztérium első osztályfőnökének, aki alá a követségek személyi ügyei tartoznak. „Megijesztett a leveled. Nem mintha nem lennék mindig kész arra, hogy urunk és a miniszter parancsát követve bármikor Münchenbe, vagy akárhová menjek, amellet ez a megbízatás számomra megtisztelő és hízegő. De én már többször nagyon nyíltan kifejtettem, hogy a müncheni állásra nem pályázhatom, mert azt az én megcsappant jövedelmem nem engedi... Precízebben fogalmazok: kairói kinevezésemig nem ismertem a deficit fogalmát. Ott azonban már nem tudtam megfelelni a követelményeknek, hozzányúltam megtakarításomhoz és ez folytatódott Drezdában is... Szó sincs arról, hogy kényelemből, vagy a Drezda iránti különös szeretetből nem akarom elvállalni az új állást.” – Azt is tudomásul venné, ha egy nála fiatalabb embert neveznének ki Münchenbe, akinek kedvezőbbek a privát viszonyai. Ha a parancs változatlanul fennáll, megpróbálja. – S aztán levelek sokasága a berendezés gondjairól, bútorokról és ezüstről, amit talán a minisztérium rendelkezésére bocsáthatna, mert a nagy költséggel Drezdában

⁴⁷ Ebben a vonatkozásban bizonyára meg akart felelni a hasonlóképpen kicsinyes uralkodónak, aki egy alkalommal, amikor Zichy engedélyt kért, hogy privát utazásához felhasználhassa az osztrák flottának egy közeli kikötőben állomásozó hajóját, saját kezűleg írta az aktára: „Wer zahlte die Kohlen?” *Przibram*, *Erinnerungen eines alten Österreicherers*, 37–41.

⁴⁸ Au. Vortrag von Haymerle wegen Bewilligung eines Übersiedlungspauschales für den von Konstantinopel abberufenen Botschafter Franz Graf Zichy. 1879. december 18. HHStA., AR. Fach 4, Karton 392.

⁴⁹ *Rudolf Agstner*, *Das Hôtel Matignon als k.u.k. Botschaft in Paris 1889–1914*. In: *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs (MÖSTA)* 41 (1990) 240–242.

⁵⁰ Szilassy Gyula Méreyhez 1905. november 11. (Végülis elvállalja a londoni beosztást.) HHStA., Nachlaß Mérey, Karton 16.

⁵¹ 1857 Szécsen – 1917 München

⁵² Személyi anyaga: HHStA., AR. Fach 4, K.363.

vásárolt rokokó szalon nem illik a müncheni nagy fogadóterem empire darabjaihoz. „Sajnos nem vagyok abban a helyzetben, hogy megfelelőképpen bebútorozzak egy kastélyt, amelyben esetleg csak néhány évig fogok lakni, és amelynek hagyománya és stílusa az abszolút korrekt berendezést igényli.”⁵³ – A mintaszerűen törekvő Velics Lajos végül is eléri, hogy számottevő pótlékot kap a költözködés és a berendezkedés kiadásának fedezésére, s itt, Münchenben fejezi be pályáját, a diplomáciai szempontból egyre jelentéktelenebbé váló bajor fővárosban hal meg 1917-ben.

A Ballhausplatzról diplomáciai küldetésbe. Átjárás a kétféle szolgálat között.

Eredetében a minisztériumi és a külországi szolgálat élesen elvált egymástól. A Hof- und Staatskanzlei, majd 1848-tól a külügyminisztérium az egész államnak volt legfőbb orgánuma, a Ballhausplatz valami olyasmit jelentett, a Monarchia központja, ahonnan egy európai nagyhatalom nemzetközi politikáját irányítják és mellékesen magát a birodalmat. Nemcsak Metternich volt a birodalom kancellárja. A forradalmat követő évtizedekben is nehéz lett volna elhatárolni egymástól a birodalom belső szerkezetének formálását (Reichsgestaltungsproblem) és a külpolitikáját. 1867-ben pedig azt a külügyminisztert, aki a birodalom dualista újjáalakítását végrehajtotta ismét kancellárnak nevezte ki az uralkodó. S bár Beust utódai a kancellári címet nem viselték, mégis valamennyien a császári ház és a külügyek minisztereként a közös minisztertanács elnöke szerepét is betöltötték, afféle közös miniszterelnöki feladatot láttak el. Így a Ballhausplatznak funkciójából eredően mindig élénk kapcsolata volt a belső viszonyokkal.⁵⁴ Ez a tény önmagában is magyarázza, hogy a minisztériumi alkalmazás személyi feltételei eltertek a diplomáciai szolgálatétól.

A külföldi megbízatás előkelőbb volt. A diplomata az uralkodót képviselte külföldön, mégpedig rendszerint külföldi udvarokban. A Habsburg diplomáciának hagyományosan külön jelentőséget adott, hogy az uralkodó család házassági és öröklési ügyeivel foglalkozott. A külföldi missziókra a legelőkelőbb családok tagjait kérték fel, hiszen a küldetés — mint láttuk — nagy költségekkel járt, amit a császár gyakran nem térített meg követeinek.⁵⁵ A diplomata szolgálat jellege az évtizedek során, ha lassan is, megváltozott. Beust arra törekedett, hogy miután a diplomácia szaktudást igénylő, az ansziennitást⁵⁶ figyelembe vevő hivatallá vált, a diplomáciai állások is legyenek ugyanolyanok, mint a minisztériumiak. Első elemként sikerül elérnie, hogy a misszióvezetők nyugdíj jogosultságát az államhivatalnokokra általában vonatkozó előírásnak megfelelően szabályozzák.⁵⁷ 1868 végén pedig azt javasolja, hogy a diplomáciában vezessenek be ugyanolyan rang

⁵³ Velics Méreynek 1905.június 30; 1905. július 7. HHStA., Nachlaß Mérey, Karton 17.

⁵⁴ A külügyminisztérium szerepe a birodalom belső strukturájának alakításában: *Somogyi*, Kormányzati rendszer a dualista Habsburg Monarchiában, 9–13.

⁵⁵ *Heinrich Pfusterschmid-Hartenstein*, Von der Orientalischen Akademie zur k.u.k. Konsularakademie. Eine Maria-Theresianische Institution und ihre Bedeutung für den auswärtigen Dienst der österreichisch-ungarischen Monarchie. In: *Die Habsburgermonarchie 1848–1918*. Hg. von Adam Wandruszka und Peter Urbanitsch. VI/1: Die Habsburgermonarchie im System der internationalen Beziehungen (Wien 1989) 122–195. Itt: 125–127.

⁵⁶ Hivatali rangidősség, a hivatalban eltöltött évek száma.

⁵⁷ Au. Vortrag von Beust wegen Behandlung diplomatischer Missionsschefs bei ihrer Versetzung in den bleibenden oder zeitlichen Ruhestand. 1868. september 16. HHStA., AK. Fach 6, Karton 1.

és fizetési kategóriákat, mint a minisztériumokban. A diplomatáknak — az elvesztett presztízsért — Beust kárpótlást nyújt; magasabb kategóriába sorolja őket, mint a korábbi gyakorlat volt. Régen a kk. rendkívüli követ és meghatalmazott miniszter a minisztérium udvari tanácsosával volt egyenrangú, olyannyira, hogy a Hofratok, amikor diplomáciai szolgálatba kerültek, szívesen megtartották és használták minisztériumi rangjukat. Beust azonban tudomásul veszi, hogy megváltozott a dolgok rendje: a kk. rendkívüli követ és meghatalmazott miniszter (a IV. fizetési osztályban) legyen egyenrangú a minisztériumi osztályfőnökkel, az első osztályú követségi tanácsos az udvari tanácsossal, a többi követségi tanácsos a minisztériumi osztálytanácsossal, a követségi titkár pedig az minisztériumi udvari titkárral.⁵⁸

Ezzel a szabályozással a kancellár igyekezett felszámolni a két szolgálat közötti a merev határt, kétségtelenül nem is eredmény nélkül. 1869-ben, majd 1880-ban ill. 1895-ben szabályozzák a „A minisztérium belső és külső szolgálatába való felvétel feltételeit.” Az előírás főként a diplomata vizsga részleteivel foglalkozik. Ebből kitűnik, hogy a minisztériumi és a külszolgálatra jelentkezőknek lényegében azonos vizsgát kell letenniük.⁵⁹ A két szolgálat feltételei között mégis lényeges különbség marad: a külszolgálatra jelentkezőnek évi 4000 forint privátjövedelmet (járaadékat) kell igazolnia.⁶⁰ Hiába szentesítette tehát az uralkodó Beust 1868. évi javaslatait, a két szolgálat különbségét a kötelező privátjövedelem szükségképpen konzerválta. A diplomata vizsgákat szervező és felügyelő udvari tanácsos, Adolf Plason lovag évtizedeken át ostromolja feletteseit, az 1880-as években Kálnoky, majd hivatalba lépése pillanatától Gołuchowskit, hogy szüntesse meg a külszolgálatiak kötelező apanázsát. Plason idősebb, más hivatalban gyakorlatot szerzett jelentkezőket venne fel a Monarchia első hivatalába, viszont azoknak, akiket felvettek azonnal fizetett állást biztosítana.⁶¹ Ez az egyetlen lehetőség arra, — hangsúlyozza a szorgalmas hivatalnok, aki maga is hivatali szolgálatáért kapott nemesiséget —, hogy meggátolják a külügyi apparátus szakmai színvonalának hanyatlását.⁶² Plason elgondolását sohasem sikerül megvalósítani.

A két szolgálat közötti átjárás kérdése a korabeli politikai diskurzusnak is része. A politika valamennyi szereplője tisztában van annak társadalmi tartalmával és éppen ezért felfogásának megfelelően érvel mellette, vagy éppen ellene. Rüdiger Freiherr von Biegeleben, aki az 1880-as években szófiai, majd 1888–1893

⁵⁸ Au. Vortrag von Beust betreffend die Normierung des Rangverhältnisses des österreichischen diplomatischen Corps 1868. november 14. Uo.

⁵⁹ A diplomata vizsgára jelentkezőnek egy esztendei belső, vagy két esztendei külföldi közigazgatási gyakorlattal kell rendelkeznie.

⁶⁰ Az összeget 1895-ben 6000 Guldenre emelik. Erfordernisse für den Eintritt in den inneren oder äußeren Dienst des k.u.k. Ministeriums des Äußern. *Jahrbuch des k.u.k. Auswärtigen Dienstes* 1896 (Wien 1896) 261 ff. Tudni kell hogy az 1870. évi fizetésrendezés után egy követségi tanácsos, tehát az első diplomáciai beosztott évi fizetése 3–4000, míg egy kezdő attaséé 1000 forint volt, amihez még 1500–3500 forint pótlék járult.

⁶¹ Megszüntetné a fizetetlen attasé, ill. udvari fogalmazói állásokat.

⁶² Adolf Ritter von Plason memoranduma 1895 nyarán: Ausblick nach einer Reform der diplomatischen Prüfung und der Dienstzweige des Ministeriums, és cím nélküli memoranduma 1900 márciusából. Fontos megjegyezni, hogy Plason a külügyminisztérium tulzott polgárosodását úgy akarja megakadályozni, hogy a diplomáciai és a konzuli szolgálat között vonna a korábbinál is merevebb határt.

között tokiói követ, hosszú elaborátumban bizonygatta, hogy a ballhausplatzi és a diplomáciai szolgálat „szociális nívókülönbségét” különleges képességekkel ki lehet ugyan egyenlíteni, de az esetek többségében egy egyszerű bécsi, vagy különösen konzuli tisztviselő szükségképpen híjával van a diplomáciai szolgálathoz szükséges csiszoltságnak, érzéknek – tehát alkalmatlan a külszolgálatra.⁶³

Musulín altábornagy, akinek felmenői generációk óta katonák voltak a horvát határőrvidéken, szerette volna, ha fia követi a családi tradíciót. Sándornak azonban nem volt kedve a katonáskodáshoz, azt pedig a papa semmiképpen sem akarta, hogy a fiú Zágrábban maradjon, ahol a család abszolút császárhűsége a mozgalmas 1890-es években sokféle konfliktus forrása lehetett,⁶⁴ s ezért a Bécsben jogi doktorátust szerzett Sándort beajánlotta Kálnoky külügyminiszternek. 1891 őszén a fiatal Musulín diplomata vizsgára készült, s ebből az alkalomból apja egy teljesen szokásos és formális levelet írt a minisztérium személyi ügyekért felelős osztályfőnökének, Pasetti bárónak: fiamat eleve úgy neveltem, hogy diplomata pályára lépjen, s most a legnagyobb öröömre szolgál, hogy ezen a pályán indul el.⁶⁵ Pasetti gyorsan válaszol az altábornagnak. „Minden tévedés elkerülése végett szeretném felhívni a figyelmét arra, hogy a belső fogalmazói szolgálat nem azonos a diplomata, tehát a külföldi pályával. Ez két egymástól elválasztott karrier, a diplomata szolgálathoz, tehát a külföldi képviselőten betöltött álláshoz a törvények diplomata vizsgán túl másfajta követelményeket is előírnak.” Az Ön fia urának írásban és szóban is olyan ígéretet tettünk, hogy sikeres vizsga után belső fogalmazói állásba vesszük fel.⁶⁶ E szerint a század utolsó évtizedében olyan kapcsolat volt már a Ballhausplatz és a diplomata szolgálat között, hogy egy a bürokráciában nem járatlan magas rangú katonát a két szféra különbségére kellett figyelmeztetni.

Mégis 1910-ben Josef Wolfgang Dobernig a Deutschnationale Vereinigung karintiai képviselője azért emelt szót az osztrák a delegációban, hogy szüntessék meg a titkos minősítést, amelyet kizárólag a követségi tisztviselők esetében alkalmaztak. Aehrenthal azonban visszautasította a karintia politikus érveit: a külszolgálatot teljesítő hivatalnokok nem állnak a minisztérium közvetlen ellenőrzése alatt, ezért használhatóságuk, képességeik megítélésében a minisztérium rá van utalva közvetlen hivatali főnökük felelősségteljes írásbeli véleményére.⁶⁷ A missziók vezetőit időről-időre figyelmeztetik a minősítés szempontjaira, amit évente kell produkálniuk valamennyi a követséghez beosztott titkárról és attaséről. A kérdések részint szakmai jellegűek, nyelvtudásra, speciális ismeretekre vonatkoznak, valamint arra, hogy a hivatalnok mennyire képes önálló munkavégzésre; részint társadalmiak: a hivatalnok társasági magatartását, privát viszonyait, pénz-

⁶³ Biegeleben Kálnokyhoz 1891. november 25. HHStA., PA. XL, Karton 325. (Schreiben des Sektionschefs).

⁶⁴ [Alexander] Freiherr von Musulin, *Das Haus am Ballplatz. Erinnerungen eines österreichisch-ungarischen Diplomaten.* (München 1924) 24–26.

⁶⁵ Musulin Pasettinek HHStA., PA. XL, Karton 325. (Schreiben des Sektionschefs) 1891. szeptember 26.

⁶⁶ Pasetti Musulinnak Uo. 1891. szeptember 30. A „diplomáciai karriert” általában értette, beleértve a minisztériumi szolgálatot is – válaszolja az altábornagy. 1991. október 6-án. Uo.

⁶⁷ HHStA., PA. I, Karton 579.

ügyi helyzetét tudakolják. A kvalifikáció természetesen titkos, amelybe sem az érintett, sem jogosulatlan harmadik személy nem nyerhet betekintést.⁶⁸

A két szolgálat közti különbség nem a Monarchia sajátossága. A diplomata és a minisztériumi állások eltértek egymástól az erősen arisztokratikus Foreign Office esetében éppúgy, mint a nemességet felszámoló francia diplomáciában. A két szolgálat közt éppúgy társadalmi jellegű különbség volt, mint a Habsburg Monarchiában.

Ha végigkísérjük a követek és nagykövetek életpályáját, félreismerhetetlen, hogy a szabályos hivatali karrier az évtizedek során mégiscsak átalakult.⁶⁹ Az első generációból soha senkit nem hívtak a követségekről minisztériumi szolgálatra. Apponyi Rudolf négy évtizedet szolgált különböző európai udvarokban, a Ballhausplatzon azonban sohasem. Széchenyi Imre húsz évi szolgálat után a nápolyi udvar bukásával rendelkezési állományba kerül. Fel sem merült, hogy minisztériumi feladatot kaphatna. Másfél évtizedet töltött rendelkezési állomány-

⁶⁸ A külügyi tisztviselők minősítéséről: 1887. április 26; 1907. december; 1913. november 8. HHStA., AR. Fach 6, Karton 100.

⁶⁹ Diplomata generációk:

A kiegyezés előtt kezdte: gróf Apponyi Rudolf (1812–1876)

gróf Károlyi Alajos (1825–1889)

gróf Széchenyi Imre (1825–1898)

Rosty Zsigmond (1844–1893)

Beust idején kezdte: Hengelmüller László (1845–1917)

Andrássy idején kezdte: Ambró Béla (1849-?)

Burián István (1851–1922)

Eperjessy Albert (1848–1916)

Báró Hammerstein Arnold (1854-?)

Mezey Sándor (1850–1898)

Müller László (1855–1942)

Okolicsányi Sándor (1838–1905)

Pallavicini János őrgrof (1848–1941)

gróf Zichy Ferenc (1811–1900)

gróf Zichy Tivadar (1847–1927)

Kálnoky idején lépett szolgálatba: báró Ambrózy Lajos (1868–1945)

gróf Berchtold Lipót (1863–1942)

gróf Esterházy Pál (1861–1932)

gróf Forgách János (1870–1935)

gróf Hadik Miksa (1868–1921)

báró Hoenning O'Carrol Otto (1861–1926)

Kánia Kálmán (1869–1945)

Kolossa Ferenc (1869–1934)

Mérey Kajetán (1861–1931)

Musulini Sándor (1868–1947)

gróf Nemes Albert (1866–1940)

gróf Pálffy Mór (1869–1948)

gróf Szapáry Lőrinc (1866–1919)

gróf Széchenyi Dénes (1866–1934)

gróf Széchenyi Lajos (1868–1919)

gróf Szécsen Miklós (1857–1926)

báró Szilassy Gyula (1870–1935)

Szögyény-Marich László (1841–1916)

báró Thömmel Gusztáv (1831-?)

Ugron István (1862-?)

Velics Lajos (1857–1917)

Wodianer Rudolf (1859–1932)

ban, amíg 1879 januárjában egy nagy diplomáciai átszervezés során Károlyi Alajos utóda lett Berlinben.⁷⁰ Károlyi Alajos 1866-ban akkor hagyta el berlini állomáshelyét, amikor császára megszakította a diplomáciai kapcsolatot Poroszországgal. Rendelkezési állományba került. 1871-ig várt, amíg ismét nagyköveti posztot kapott a német fővárosban. Nem hivatali állásra volt szüksége. „Bismarck kifejezetten megütközésének adott hangot, hogy Károlyi, a dúsgazdag magnás, akiről az a hír járta, hogy birtokain annyi juhászt tart, mint ahány juhot mások, ismét magára akarja venni a hivatal igáját. «Nézzé — mondta neki Károlyi —, délelőtt kilovagolok, délután látogatásokat teszek és a klubomban játszom egy parti whistet, este társaságba megyek, vagy magam fogadok vendégeket. Csak déli tizenkettő és egy óra között nem tudtam mit kezdeni magammal azóta, amióta a szolgálatból visszaléptem. Ezt az órát fogom most az irodámban akták aláírásával agyonütni.»⁷¹ – S ha persze a magyarázatot Károlyi bonmottnak szánta, bizonyos, hogy ő maga éppúgy, mint Apponyi Rudolf, vagy Széchenyi Imre diplomata nagyurak, s nem beamterek voltak, őket nem lehetett egyszerűen „szolgálatátételre a minisztériumba rendelni”⁷²

Figyelemreméltó viszont, hogy ennek a generációnak nem arisztokrata tagjai sem teljesítenek minisztériumi szolgálatot; sem Hengelmüller Lászlót nem hívják Bécsbe, sem Rosty Zsigmondot, pedig ő maga ajánlkozott volna.⁷³

Andrássy megpróbált szakítani a külügyminisztériumi tradícióval. Egy sor közönséges nemes fiatalembert vitt magával Bécsbe, szükségképpen olyanokat, akik az ő miniszteri kinevezésekor húszas éveikben jártak (az 1840–1850-es években születettek generációjából). Úgy tűnik azonban, hogy ezeket a nem különösen előkelő, s nem is nagyon gazdag fiatal diplomatákat sem rendelik bécsi szolgálatra, tehát Andrássy idején még merev a határ külszolgálat és bécsi hivatal között. Ebből a társaságból⁷⁴ Okolicsányi teljesít Bécsben is szolgálatot. Andrássy mellett kezdi, a miniszter személyes stábjához tartozik, azok közé a művelt ifjak közé, akiket a magyar miniszterelnökségről Andrássy kifejezetten azzal az indokkal és annak bizonyosságával visz Bécsbe, hogy tehetséges és törekvő fiatalembereket meg lehet nyerni a közösügyes szolgálatnak. Dóczy Lajos, Vavrik Gábor, Gömörly Antal, Péchy Imre társaságában kerül Bécsbe, csak velük ellentétben már az első években is többször küldi őt a miniszter ideiglenesen külföldi állomáshelyekre. 1878-tól kezdve pedig kizárólag diplomácia állásokat tölt be. Pallavicini János őrgróf — akit szintén Andrássy fedezett fel — szabályos külszolgálati pályát fut be, mégis két ízben Bécsbe rendelik. Az 1898-as évet tölti ott, aztán egy egészen rövid, de fontos időszakot, amikor 1911 tavaszán a már nagybeteg Aehrenthal külügyminisztert helyettesíti néhány hónapig.

Gołuchowski idején lépett szolgálatba: gróf Somssich József (1864–1941)

gróf Szapáry Frigyes (1869–1935)

⁷⁰ *Diószegi*, Bismarck és Andrássy, 328; Széchenyi Imre személyi anyaga: HHStA., AR. Fach 4, Karton 340.

⁷¹ *Bernhard Fürst von Bülow*, Denkwürdigkeiten. (Berlin 1931) IV, 314.

⁷² Ahogyan a hivatalos szöveg hangzott.

⁷³ Rosty Kállayhoz [1880] október 13. HHStA., Nachlaß Kállay, PA. XL. Karton 334.

⁷⁴ Ld. 69. jegyzetet.

A pályájukat a Kálnoky-érában kezdő, az 1860-as években született generációban alapvető változás következik be. A két szolgálat között megszokottá válik az átjárás. A kor jelentős magyar diplomatái rendszerint egy ideig a Ballhausplatzon is teljesítenek szolgálatot; mégpedig a huszonnégy főből tizenöten. Csak diplomata pályát futott be a két Széchenyi gróf, Dénes,⁷⁵ valamint Lajos,⁷⁶ Hadik Miksa gróf. Nem hívták Bécsbe a konzuli szolgálatból átvett (felkapaszkodott) polgári családból származó Konzuli Akadémiát végzett Kolossa Ferencet, a hosszú konzuli szolgálat után ötvenévesen diplomatának átvett Hoenning O'Carrol Otto bárót⁷⁷ és a hasonló életkorban konzuli szolgálatból az 1912-ben létesített sziámi követség élére kinevezett egyébként zsidó Wodianer Rudolfot sem. Nem szolgált Bécsben Thömmel Gusztáv, aki az itt felsoroltaknál jóval idősebb (1831-ben született), hosszú ideig katona volt, a vezérkar Balkán szakértője,⁷⁸ s csak katonai pályafutása végeztével, hatvanévesen kerül a diplomácia testületbe, 1889–95 belgrádi követ. A szokványos diplomata karriert befutottak közül csak Velics Lajost nem rendelték minisztériumi szolgálatra.

A két szolgálat közti átjárás — mint láttuk — az egykorú politikai diskurzusban is felmerült, olyan értelemben, ahogyan a későbbi szakirodalomban: a külügyi szolgálat polgárosodása, pontosabban annak jeleként, hogy a diplomata is az állami apparátus, a bürokrácia része lesz. Nyilvánvaló, hogy az átalakulás egy hosszú folyamat volt, hogy a külszolgálat maradt az előnyösebb és kedveltebb, amellet könnyebb is, míg a minisztériumi nehezebb, kevésbé hálás.⁷⁹ Meglepő, hogy a külszolgálatiakban minden előkelőségük ellenére egy furcsa kisebbségi érzés uralkodott el (éppen a bécsi hivatal szakszerűbbé válásával egy időben); hogy a döntéseket a minisztériumban hozzák, a diplomaták ítéletét semmibe veszik. „Szerintem nem áll ama gyakran hangoztatott vád, hogy a mi diplomácia testületünk nem volna a helyzet magaslatán, — írja Somssich József — mert a mi diplomatáink kevés kivétellel igenis jók, s vannak olyan jók, mint akár a németek, akár az oroszok, konzulaink pedig egyenesen jobbak; — de ami nem jó, s amiért a mi diplomáciánk, fájdalom, oly kevés eredményt képes felmutatni, az a vezetés, s nem is annyira a miniszter, mint inkább a minisztérium, s az abban dívó, amint látszik, ki nem irtható, fene adta „Zopf”.⁸⁰

Nem kívánunk állást foglalni a két testület közti vetélkedésben. A két szolgálat közötti kapcsolat számunkra amúgy sem pusztán társadalmi vonatkozásai miatt fontos. A dualista korszak második felében, amikor természetes lesz az

⁷⁵ A már említett Széchenyi Imre berlini nagykövet fia.

⁷⁶ Széchenyi Imre 1802-ben született János nevű testvérbátyjának az unokája.

⁷⁷ Apja német, anyja prágai cseh? (vagy német: Deym-Strilez grófnő). Ő maga az 1879: L.t.c. alapján szerez magyar állampolgárságot.

⁷⁸ *Emil Palotás*, *Machtropolitik und Wirtschaftsinteressen. Der Balkan und Rußland in der österreichisch-ungarischen Außenpolitik 1878–1895.* (Budapest 1995) 17.

⁷⁹ *Musulín*, *Das Haus am Ballplatz*, 137–138.

⁸⁰ „Zopf” – vaskalaposság, maradiság. Somssich József fiatal diplomata, drezdai követségi titkár levele barátjának Thallóczy Lajosnak, 1902. szeptember 7. OSzK. Kézirattár, Fond XI/894. Somssich Szögyény-Marich László berlini nagykövet veje. Beosztását nyilván meghaladó ismeretei vannak a diplomácia testület belső helyzetéről és kapcsolatáról a ballhausplatziakkal. Éppen ellenkezőleg vélekedik Emanuel Urbas, aki Kánia Kálmán helyettese a külügyminisztérium sajtóosztályán. *Ernst Cormons* [Emanuel Urbas], *Schicksale und Schatten. Eine österreichische Autobiographie.* (Salzburg 1951) 125–126.

átjárás a két szolgálat között, kialakul egy vezető bürokrata elit, amely egyaránt otthonos követségek élén és a minisztérium vezető posztjain. Ezek a magas rangú magyar hivatalnokok a Ballhausplatzon nemcsak a Monarchia diplomáciájának vezető személyiségei, hanem olyan hivatalnokok, akiknek feladatuk, hogy a közös kormányt képviseljék Magyarország irányába.

Esterházy Pál Aehranthal nagyhatalmú magyar osztályfőnöke; Mérey Kajtán, Müller László, Szécsen Miklós Gohuchowski külügyminiszter mellett töltik be a magyar osztályfőnöki posztot, Szögyény pedig Kálnokynak nagytekintélyű magyar tanácsadója.⁸¹ Ambrózy Lajos Mérey mellett szolgál a Ballhausplatzon, kifejezetten a magyar delegációs ügyek tartoznak hatáskörébe.⁸² A szokatlanul gyors karriert befutott Szapáry Frigyes mint a minisztérium kabinetirodájának vezetője Berchtold elmaradhatatlan segítője a magyar delegációban.⁸³ Kánia Kálmán a sajtóosztály vezetőjeként, ami sajátos módon rendszerint magyar állás volt, élénk kapcsolatot tartott a magyar újságokkal.⁸⁴

A két szolgálat összekapcsolásával nemcsak a ballhausplatzi hivatalnokok, hanem a diplomáciai kar is szükségképpen elveszítette nemzeti neutralitását, ha korábban egyáltalán az jellemezte.⁸⁵ Hiszen a ballhausplatzi magyaroknak és nemcsak az itt felsoroltaknak, hanem szinte valamennyiüknek, volt nemzeti kapcsolatuk, ha nem is feltétlenül magyar identitásuk. Az a generáció, amely az 1860-as években született és az 1890-es években kezdte pályáját, s amely a természeti törvények okán egészen a Monarchia felbomlásáig uralta a külügyminisztériumot, már nem a császárról beszélt és patrióta kötelességéről, (ami a császárhűség szinonimája), ahogyan még Károlyi Alajos generációja; hanem tudatosan és bizonyos öntudattal a cs. és kir. alattvalójának tekintette magát és éppen a birodalomhoz fűződő lojalitásának részeként a magyar birodalomfél képviselőjének a közösügyes szolgálatban. Az 1890-es évektől általánosan elfogadottá válik a két birodalomfél paritásának követelménye, ami éppen a két szolgálat átjárhatósága következtében a szorosán vett diplomáciai testületbe (amelynek korábban sokkal kevesebbé volt nemzeti kontextusa) is behatol.

A diplomata az udvart szolgálja külföldi udvaroknál

Amikor a diplomáciai kar társadalmi jellegéről szólunk gondolnunk kell arra, hogy a 19. században mindenütt Európában továbbél az a korábban kialakult hagyomány, hogy a diplomata uralkodóját képviseli külföldi udvarokban. A Habsburg Birodalomban Ferenc József uralkodása amúgy is a polgári forradalom ellenére (vagy annak következtében) a monarchikus elv megerősödését hozta. Korántsem pusztán

⁸¹ A magyar osztályfőnökökről: *Somogyi*, Vezető magyar tisztviselők a Ballhausplatzon, 119–133.

⁸² Ambrózy hivatali beosztásairól: HHStA., AR. Fach 4, Karton 417 és 457 (Revirement).

⁸³ Berchtold külügyminiszter felterjesztése 1912. április 16. HHStA., AR. Fach 4, Karton 338. *Hantsch*, Leopold Graf Berchtold, 431.

⁸⁴ Uo. A sajtóosztály élén 1895-ig a budai születésű Johann Falke v. Lilienstein állt, utóda Dóczi Lajos lesz. Tőle veszi át a posztot az osztrák bürokrata Jettel, helyettese Kánia, 1910-től ő lesz a sajtóosztály vezetője. Vö.: *Franz Rottensteiner*, Das Literarische Bureau. Pressepolitik, Organisation und Wirksamkeit 1877–1918. (Phil. Diss. Wien 1967).

⁸⁵ A kérdésről alább részletesen szólunk.

formalitás volt, hogy a Kaunitz palotában, a Ballhausplatzon a *császári ház*⁸⁶ és a külügyek minisztériuma székelt. Ferenc József a diplomáciát kiváltképpen udvari hivatalnak tekintette s itt különösen érvényt szerzett felfogásának, amiről oly sokan és sokat írtak, hogy előnyben részesítette az arisztokratákat, hogy ők eleve, születésük következtében közelebb álltak hozzá, mint akár a legkiválóbb, a trónnak fontos szolgálatot tevő polgárok⁸⁷. A bécsi udvar elzárkózóbb volt a polgársággal szemben, mint az angol, vagy akár a francia, s ez a diplomáciai kar arisztokrata voltát is erősítette.

A diplomatát az uralkodó idegen uralkodók mellé rendelt követének tekintették a szó szoros értelmében. 1860 őszén, amikor II. Ferenc a szicíliai kettős királyság gyenge és a trónra alig alkalmas uralkodója Garibaldi vörösingesei elől a gaetai erődítménybe menekül, Széchenyi Imre gróf, Ferenc József követe porosz, szász és orosz kollégáihoz hasonlóan követi a királyt, majd, amikor erre ismét lehetőség nyílik, vele együtt tér vissza a szicíliai udvarba.⁸⁸ A diplomáciai ceremónia nagyon határozottan a két udvar, a két uralkodó kapcsolatáról szól, s nem a két államéről. 1871-ben Károlyi Alajost kinevezik az immár barátira váltott berlini udvarba. Nyilvánvalóan megkönnyíti a kapcsolat újraépítését, hogy Károlyi a konfliktusok előtt is Ferenc József követe volt az akkori porosz udvarban, s ugyanattól a császártól kapott megbízólevelével tért vissza 1871-ben az akkor már német császári székvárosába.⁸⁹

A kis német udvarokban fenntartott követségek a dinasztiai személyes kapcsolatának, nem az államok diplomáciai súlyának köszönhették létüket és jelentőségüket. Hiszen aligha lehetett többnek, mint udvari formaságnak tekinteni, amikor a Monarchia követe biztosította Schwartzburg-Rudolfstadt hercegét, hogy császára milyen fontosnak tartja a két udvar kapcsolatát. A drezdai követnek kellett képviselnie a Habsburg császárt és királyt kilenc kisebb német udvarban, részt venni az udvari ünnepélyeken. Valójában azonban Drezdának is mérsékelt diplomáciai súlya volt. Ám Ferenc József egy életen át személyes hálát érzett János szász király iránt azért, mert 1866 súlyos megpróbáltatásai idején mellette maradt, és emiatt a szász udvarral kitüntetett viszonyt ápolt. Így lett Drezda kifejezetten az uralkodóhoz közel álló személyek állomáshelye, vagy olyanoké, akiket valamilyen (társadalmi) ok miatt nem bocsáthattak el a diplomáciai szol-

⁸⁶ 1895-től a minisztérium a császári és királyi ház minisztériuma lesz. Gołuchowski 1895. október 4-i felterjesztése szerint az addig használt titulus nem felel meg a fennálló államjogi viszonyoknak. Ennek megfelelően születik meg a legfelső elhatározás: „Ich habe Mich bestimmt gefunden zu verfügen, daß der Minister Meines Hauses von nun an den Titel eines »Minister des kaiserlichen und königlichen Hauses« zu führen habe.” HHStA., AR. Fach 4, Karton 451. Organisation I/1.

⁸⁷ *Brigitte Hamann*, *Der Wiener Hof und die Hofgesellschaft in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts*. In: *Hof und Hofgesellschaft in den deutschen Staaten im 19. und beginnenden 20. Jahrhundert*. Hg. Karl Möckl (= *Deutschen Führungsschichten in der Neuzeit* Bd. 19, Boppard am Rhein 1987) 61–78; *Josef Schneider* (Hg.), *Kaiser Franz Joseph I. und sein Hof* (Wien 1919) 36; *Moritz Csáky*, *Adel in Österreich*. In: *Ausstellungskatalog „Das Zeitalter Kaiser Franz Josephs“* (Grafenegg 1984) I 212–219.

⁸⁸ Széchenyi Rechbergnek 1860. május 25; 1860 szeptember 24; Au. Vortrag von Beust 1867. január 27. HHStA., AR. Fach 4, Ältere Personalia, Graf Széchenyi.

⁸⁹ Vö. *Rudolf Agstner*, *Von der österreichisch-ungarischen Boltschaft zum österreichischen Generalkonsulat Berlin*. In: *MÖSTA* 45 (1992) 263–341, itt 264–265.

gálatból, de alkalmatlanok voltak valódi politikai poszt betöltésére.⁹⁰ Az ottani diplomáciai misszióknak különös szint adott, hogy bizonyos konzervatív körökben Ausztriát nem tekintették idegen államnak. Lützow drezdai követ elmeséli, hogy udvari fogadáson egy idős katonatiszt némi szégyenkezéssel mondta, hogy a szász politikát ma Berlinben csinálják, és ez talán így van rendjén, de a szászokat érzelmeik Bécshez kötik.⁹¹

A követet, vagy nagykövetet az uralkodóhoz akkreditálják, így ha az meghal, ugyanabban az udvarban ugyanannak a diplomatának új megbízólevelet kell átnyújtania. Széchenyi Imre, aki 1879-től 1892-ig tölti be a nagykövetségi posztot Berlinben, három ízben kap megbízást: 1879-ben I. Vilmos császárhoz, 1888-ban III. Frigyeshez, majd néhány hónap múlva az uralkodó halálával ez a megbízatása is érvényét veszíti. 1888 júniusában II. Vilmos udvarába akkreditálják. Ez a gyakorlat a 20. század elején sem változott. Velics Lajos Drezdában György király halála után Frigyes Ágostnak új megbízólevelet nyújt át.⁹²

Az udvari kapcsolatok exkluzív jellege és bennük az arisztokrácia domináns szerepe a diplomácia hagyományos területein tovább élt. De a Monarchia külpolitikai érdeklődése az évtizedek során alapvetően átalakult, az új balkáni államok felé fordult. Különös jelentőségüket mutatja, hogy Bukarestben Gohuchowski, Aehrenthal és Czernin, Szófiában Burián személyében olyan diplomaták tevékenykedtek, akik utóbb a Ballhausplatz élére kerültek. A bukaresti követség a Hármasszövetség megkötése után különös jelentőségre tett szert, kifejezetten ugródeszkának számított Bécs felé.⁹³ Úgy is fogalmazhatunk, az orosz és a balkáni diplomatákból lettek a külügyminiszterek, nem pedig az előkelő francia, brit, vagy német nagykövetelekből.⁹⁴ A Balkánon pedig teljesen másfajta emberekre, szakképzett, politikai és gazdasági ismeretekkel rendelkező diplomatákra lett szükség. A berlini kongresszus után függetlenné váló országok fővárosaiban a diplomata szolgálat alig hasonlított a francia, vagy a bajor udvarban betöltött pozícióhoz. A mindennapi élet olyan fajta megpróbáltatásokkal járt, amelyet az „udvari” diplomaták korábban el sem tudtak képzelni. A század végéig a külképviseleteket csak a legnagyobb nehézségek árán tudták elhelyezni. Akkorra elkészültek a követségi rezidenciák, de a külügyminisztérium egyáltalán nem volt bőkezű az építkezések finanszírozásában. Balkáni szolgálatot csak olyanok vállaltak, akikben szakmai-politikai ambíció, olyanfajta teljesítmény vágy élt, ami a hagyományos arisztokrata diplomatáktól teljesen távol állt. Aligha véletlen, hogy az 1878-ban függetlenné váló Montenegróban két évtizeden át katonatisztek töltötték be a „Ministerresident” ál-

⁹⁰ Emerich Csáky, *Vom Geachteten zum Geächteten. Erinnerungen des k.u.k. Diplomaten und k. ungarischen Außenministers (1882–1961)*. Hg. Eva-Marie Csáky (Wien, Köln, Weimar 1992) 91.

⁹¹ *Heinrich Graf von Lützow*, *Im diplomatischen Dienst der k.u.k. Monarchie*. Hg. von Peter Hohenbalken (Wien 1971) 78–82.

⁹² Au. Vortrag von Gohuchowski 1904. december 12. HHStA., AR. Fach 4, Karton 363.

⁹³ *Helmuth Rumpel*, *Die rechtlich-organisatorischen und sozialen Rahmenbedingungen für die Außenpolitik der Habsburgermonarchie 1848–1918*. In: *Die Habsburgermonarchie 1848–1918*, hg. von Adam Wandruszka und Peter Urbanitsch VI: *Die Habsburgermonarchie im System der internationalen Beziehungen I* (Wien 1989) 48–51.

⁹⁴ *Rudolf Agstner*, *Die diplomatische Präsenz der Habsburgermonarchie auf dem Balkan nach dem Berliner Kongreß. Zur Geschichte der Palais der k.u.k. Gesandtschaften in Belgrad, Bukarest, Cetinje, Durazzo und Sofia*. In: *Österreichische Osthefte* 39 (1997/1) 43–88.

lást, tehát a Monarchia diplomáciai képviselőjét: Thömmel Gusztáv, a vezérkar Balkán-szakértője, aki már 1867-ben kiváló könyvet publikál a Boszniáról,⁹⁵ majd Millinković Tivadar, vezérkari főhadnagy, aki tizenhárom esztendei cetinjei szolgálata alatt katonai rangjában altábornagyi rangig jut. Millinković szakmailag szintén jól felkészült ember, kiválóan ismeri a szerbhorvát nyelvet, és a Monarchia déli határain fekvő országok belső viszonyait. Katonákat vettek át a külügyminisztériumba, hiszen ki más vállalta volna, hogy a világ végén négy kicsi és sötét szobában tartsa fenn magánlakását és hivatalát, egy olyan épületben, amelyben patkányok szaladgálnak, s amelynek egyetlen előnye, hogy száraz és fűthető, ami ebben a városban nagy szerencsének tekinthető. „Ebben a barakszerű építményben lakom és vezetem a hivatalt, s magam sem tudom hogy hol végződnek a priváthelyiségek és hol kezdődik a hivatal.”⁹⁶ Amikor 1895-ben Millinkovićot végre visszarendelik, Gołuchowski hangsúlyozza, hogy „mindenfajta nélkülözéssel járó posztját” kitűnően látta el.⁹⁷

Bukarestet nem lehetett Cetinjehez hasonlítani és politikailag is nagyon fontos hely volt, ha formálisan nem is, jelentőségét tekintve nagykövetségnek számított. Az ottani szolgálat a diplomáciai tisztviselők számára amolyan vizsgaterep volt. Aki ott megfelelt, magasabb osztályba léphetett.⁹⁸ De azért a fiatal arisztokraták nem feltétlenül örültek az ottani állásnak. Pálffy Móric, aki Münchenben a Zichy vezette követségen szolgált, amikor lehetősége nyílt a bukaresti előrelépésre, nem lelkesedett az alkalomért. Tudta, hogy karrier szempontból Bukarest sokkal fontosabb, mint bajor főváros. „És mint minden hivatalnok, aki előre akar jutni, én is igyekszem privát szempontjaimat háttérbe szorítani.” De azért mindent elkövet, hogy késleltesse áthelyezését, mert fiatal felesége számára, aki két gyerek születése után sokat betegeskedik nehéz megfelelő orvost találni a román fővárosban.⁹⁹ Pedig Bukarest, ellentétben a többi balkáni állomáshellyel, viszonylag kellemes, élénk, franciás társasági élettel, és a szófiaihoz, vagy a cetinjeihez viszonyítva európai színvonalú mindennapi élettel.¹⁰⁰

Ha nem is állítható, hogy a balkáni államokba akkreditált diplomaták alapszabályában más társadalmi jelleget mutattak volna, mint az európai nagyhatalmakhoz kiküldöttek, mégis félreismerhetetlen, hogy a magyar diplomaták közül Bulgáriában Burián István és Müller László, Szerbiában Hengelmüller László, Thömmel Gusztáv, (eredetüket tekintve valamennyien polgárok, ill. Burián elszegényedett nemes) majd utánuk Forgách János gróf töltik be a követi posztot.¹⁰¹ Tehát sem-

⁹⁵ *Gustav Thömmel*, *Geschichtliche, politische und topographisch-statistische Beschreibung des Vilajet Bosnien, das ist das eigentliche Bosnien* (Wien 1867).

⁹⁶ *Agstner*, *Die diplomatische Präsenz der Habsburgermonarchie auf dem Balkan nach dem Berliner Kongreß*, 65 ff.

⁹⁷ Millinković kiküldése Cetinjebe: Au. Vortrag von Kálnoky 1883. június 25. Felmentésével kapcsolatos külügyminiszteri felterjesztések: 1895. október 12; 1895 november 5. HHStA., AR. Fach 4, Karton 221.

⁹⁸ *Csáky*, *Vom Geachteten zum Geächteten*, 195; *Musulín*, *Das Haus am Ballplatz*, 65.

⁹⁹ Pálffy Méreynek 1899 november 28; 1900. október 30. HHStA., Nachlaß Mérey, Karton 15.

¹⁰⁰ *Constantin Dumba*, *Dreibund – und Entente-Politik in der Alten und Neuen Welt*. (Zürich, Leipzig, Wien 1931) 62 f; *Csáky*, *Vom Geachteten zum Geächteten*, 195; *Musulín*, *Das Haus am Ballplatz*, 65.

¹⁰¹ Montegróról már szoltunk.

miképpen nem érvényes olyan arisztokrata dominancia, mint más európai posztokon. Más szóval, a balkáni diplomácia felértékelődése megkövetelte és természetessé tette a diplomáciai kar bizonyos „dezarisztokratizálódását”, ha a „polgárosodás” fogalmával nagyon óvatosan kell is bánnunk.

A diplomaták társadalmi háttere

Az eddigiekben azokat a lényegében politikai döntéseket igyekeztünk bemutatni, amelyek hatottak a diplomácia kar alakulására: a diplomáciai szolgálat szabályos hivatallá alakítását, a ballhausplatzi és a diplomáciai szolgálat merev elkülönítésének felszámolását, valamint a Monarchia külpolitikai érdeklődésének átalakulását. A következőkben azt igyekszünk megragadni, hogy e tényezők, valamint a bécsi magas bürokrácia hagyományai milyen mértékben éreztették hatásukat a diplomáciai kar társadalmi jellegének alakulásában. Ez első megközelítésben részletes elemzésünk arra a harminckilenc személyre terjedt ki, akik a dualizmus időszakában követi, vagy nagyköveti rangra jutottak. A téma ilyen leszűkítését több praktikus tényező indokolta. Túl azon, hogy az elemzésnek (egy folyamatban lévő munkáról van szó) valahol határt kellett szabni, igyekeztünk olyan mintát választani, amelyre bőséges forrásanyag áll rendelkezésre. Természetesen a hosszú pályát befutott személyekről, akik jelentős pozícióba jutottak lényegesen több információval rendelkezünk, mint azokról, akik csak néhány évet töltöttek külszolgálatban; több jelentés szól róluk és maguk is több nyomot hagytak hátra. Minthogy az a szándékom, hogy e társadalmi csoportnak nem pusztán szociális jellegét vizsgálom, hanem azt is, hogy a magyar diplomaták a testületben önálló, elkülöníthető csoportot alkottak-e; magyarok maradtak-e a közös birodalom szolgálatában, vagy birodalmi bürokratákká váltak; ők maguk hogyan ítélték meg magukról és a külvilág minnek tekintette őket; kialakult-e egy összbirodalmi elit a dualizmus korában, vagy a politikai vezető réteg formálódásában is érvényre jutott a dualizmus? – Tehát engem nem pusztán a köztudott megerősítésének szándéka vezetett, annak konstatálása, hogy a dualizmus időszakában az arisztokrata dominancia leginkább a külügyminisztériumban, ill. a diplomáciai szolgálatban érvényesült. Engem valójában és mindenekelőtt a két ország felett álló birodalom létének és jellegének problémái érdekelnek – ezért tűnt kézenfekvőnek, hogy a kutatás kezdetén (praktikus okokból is) a jól dokumentálható vezetőrétegre korlátozzam figyelmemet.

Tisztában vagyok e módszer buktatóival. 1) A dualizmus időszakában jóval több mint száz magyar töltött be diplomáciai és ballhausplatzi állást titkári ill. a feletti rangban. Nyilvánvaló hogy e társaság negyed-, vagy harmadrésze nem reprezentálja az egészet.¹⁰² 2) Ennél is fontosabb, hogy a magas rangú tisztviselők,

¹⁰² Hogy a számarányokról némi képet alkothassunk tudni kell, hogy 1892-ben 21 nagykövet, követ, követségi tanácsos és titkár közül hat töltött be legmagasabb posztot, (HHStA., AR. Fach 6, Karton 34. (összeállítás a delegáció számára a magyar honos külügyminisztériumi tisztviselőkről) – tehát az összlétszám 28%-át vizsgáltam. 1900-ban 27 magyar állampolgárságú nagykövet, követ, követségi tanácsos és titkár szolgált, ezek közül 8 fő volt követi, vagy nagyköveti állásban – tehát az összlétszám 30%-át vizsgáltam. 1907-ben 28 fő volt a fenti állásokban, ezek közül 11 a követ ill. nagykövet – tehát az összlétszám 39%-át vizsgáltam. 1917-ben 38 tisztviselő volt diplomáciai stá-

tehát akik pályájuk során a legmagasabb rangig jutottak, nem tükrözik feltétlenül az egész tömeg társadalmi jellegét és különösen nem felfogását. Eleve feltételezhetjük, hogy azok a magyarok, akik a legmagasabb posztig jutottak, bátrabban vállalkoztak és vállalták magyarságukat (ha ilyenekkel egyáltalán rendelkeztek), mint az előléptetésre Dél-Amerikában, vagy a Balkánon sokszor évekig hiába váró kollégáik.

Abból a feltételezésből kiindulva, hogy a század utolsó évtizedeiben (megközelítőleg a Gołuchowski érában) megindult a diplomáciai szolgálat polgárosodása, ám ez a folyamat az én mintafelvételemben nem juthat érvényre, minthogy azok, akik az 1870-es években születtek és az 1890-es években kezdték pályafutásukat a világháborúig nem juthattak követi rangig, úgy gondoltam, hogy a változás érzékeltetésére a Gołuchowski garnitúrából a követségi tanácsosokat is bevonom elemzésembe. Ez a bázis módosítás azonban nem járt számottevő eredménnyel; mindössze négy magyar követségi tanácsos akadt.

Alapvető forrásom a nyomtatott anyagokon túl¹⁰³ a diplomatáknak a külügyminisztériumban található személyi anyaga,¹⁰⁴ továbbá, akiknek volt ilyen, katonai minősítési iratai¹⁰⁵. Igyekeztem feltárni hőseim családi iratait, személyes levelezését és esetleges tudományos, vagy publicisztikai tevékenységét. Szándékkal nem törekedtem viszont diplomáciai jelentéseik tanulmányozására – ez ui. megvalósíthatatlan vállalkozás lett volna. Tehát tényleges diplomáciai tevékenységükre vonatkozóan csak a diplomáciatörténeti irodalomra építettem.

A vizsgált 39 követből 21 (53,9%) arisztokrata,¹⁰⁶ 18 gróf és 3 báró. A hozzájuk számított 4 követségi tanácsos közül ketten szintén grófok, egy személy

tusban, ezek közül 20 a követ ill. nagykövet – tehát az összlétszám 53%-át vizsgáltam (HHStA., AR. Fach 4, Karton 460.: összeállítások a magyar honosságú diplomatákról.) Így szó sincsen arról, hogy elhanyagolható hányadú tisztviselőt vettem volna számba. A korábbi évekre vonatkozóan csak a személyi anyagok egyenkénti átnézésével juthatunk pontos eredményre, mert 1890 előtt semmiféle kimutatás nem készült a magyar honos közös tisztviselőkről.

¹⁰³ Hof- und Staatshandbuch der österreichisch-ungarischen Monarchie (Wien 1874–1914) 40 Bde; Jahrbuch des k.u.k. auswärtigen Dienstes (Wien 1897–1917) 21 Bde.

¹⁰⁴ HHStA., Administrative Registratur, Fach 4. Personalakten.

¹⁰⁵ Kriegsarchiv, Wien, Qualifikationslisten

¹⁰⁶ Apponyi Rudolf gróf (1812–1876). Apja Antal, cs.k.követ, anyja: Nogarola Teréz grófnő.

Bechtold Lipót gróf (1863–1942). Apja Sigmund gróf, anyja gróf Trauttmansdorff-Weinsberg lány, akinek apja 1827–1849 Ausztria berlini követe.

Esterházy Pál gróf (1861–1932). Apja fraknói Esterházy Pál gróf, anyja galántai Esterházy Ilona grófnő
Forgách János gróf (1870–1935). Apja Antal gróf, 1860–61 csehországi helytartó, 1861–1864 magyar udvari kancellár, anyja Ederer Florentina prágai német zsidó családból.

Hadik Miksa gróf (1868–1921). Apja Béla gróf, anyja Barkóczy Ilona grófnő

Károlyi Alajos gróf (1825–1889). Apja Lajos gróf, anyja Kaunitz-Rietberg Ferdinandine hercegnő

Nemes Albert gróf (1866–1940). Apja Vince gróf, anyja báró Wodianer Gabriella, a Wodianer-Ullman zsidó családból

Pálffy Mór gróf (1869–1948). Apja Mór gróf, cs.kir. altábornagy, Pozsony vármegye örökös főispánja, anyja Wilczek Paulina

Pallavicini János őrgrof (1848–1941). Apja Arthur császári tábornok, anyja: zu Spaur und Flau von grófnő

Somssich József gróf (1864–1941). Apja Adolf gróf, anyja szintén Somssich lány, egy távoli unokatestvér, Teréz grófnő

Szapáry Frigyes gróf (1869–1935) Apja László gróf, altábornagy, anyja Grüne Marianne grófnő

Szapáry Lőrinc gróf (1866–1919) Apja Gyula gróf miniszterelnök, anyja gróf Festetics Karolina

Széchenyi Dénes gróf (1866–1934) Apja Imre gróf, nagykövet, anyja Sztáray-Szirmai Alexandra grófnő

pedig báró.¹⁰⁷ Nyolc diplomata (20,5%) hivatali pályája során szolgálataiért kapott bárói, ill. grófi címet: a trencsénmegyei nemesi családból származó Burián István 1900-ban, mint athéni követ, a szintén nemesi családból való Eperjessy Albert pályája végeztével 1909-ben kap magyar bárói címet. Hengelmüller László családja apai ágon 1826-ban szerez nemességet, anyja viszont bécsi zsidó bankár és nagyiparos családból való. Az alapjában polgárnak tekinthető ragyogó pályát befutott Hengelmüller 1906-ban washingtoni nagykövetsége idején emelkedik bárói rangba. A határőrvidéki katona családból származó Musulin Sándor sokévi külszolgálat után a minisztérium Balkán-osztályának vezetőjeként 1912-ben kap bárói címet. Müller László egy pesti német patikárius fia 1896-ban szerez nemességet, 1910-ben pedig, akkor éppen a Ballhausplatzon teljesít szolgálatot, emelkedik a magyar bárók sorába. A magyar nemesi családban született Szilassy Gyula francia svájci előkelő anyja döntése alapján tanulóéveit svájci és angol tanintézetekben töltve többé-kevésbé idegenként lép a külügyminisztérium szolgálatába. Több mint két évtizedes, a maga nemében sikeres pálya után 1918 májusában, néhány hónappal a Monarchia felbomlása előtt kap bárói címet. Szögyény-Marich Lászlót, aki két évtizedig képviselte császárárt Berlinben 1915-ben tüntette ki Ferenc József grófi címmel. Végül Thömmel Gustáv katonatisztként 1880-ban kap osztrák bárói címet.

Ez a hivatali szolgálata elismeréseként bárói (grófi) címet szerzett társaság nyilvánvalóan új szint jelentett a Monarchia diplomáciai szolgálatában; ők bizonyos értelemben self made maneknek tekinthetők: maguk csináltak karriert, nem hozták a családból az évszázados diplomáciai tradíciót, mint az Apponyiak, Esterházyak, Károlyiak, Pálffyak, Széchenyiek. Közülük Burián, Eperjessy, Müller László, Andrásy Gyula külügyminisztersége idején kezdte pályáját és bizonyos értelemben Hengelmüller László is.¹⁰⁸ Szögyény-Marich László — mint Kállay Béni barátja — Andrásy tágabb köréhez tartozott.¹⁰⁹ — Tehát nyolc diplomatából öt. Andrásy külügyminiszter megpróbálta megtörni a tradíciót, hogy csak aulikus katolikus arisztokrata családok fiai adják a külszolgálatot, olyanok, akik legalább annyira kötődtek a birodalomhoz, mint a szűkebb Magyarországhoz. Egy sor nemesi-értelmiségi fiatal vitt magával Bécsbe a minisztériumba és külszolgálatba is. Az itt felsoroltakon túl olyanokat is, akik pályájuk során sem szereztek mágnási címet, mint a Trencsén megyei birtokos nemesi családból való Ambró Béla, az

Széchenyi Imre gróf (1825–1898) Apja Lajos gróf, diplomata, anyja Wurmbrand Paulai Francis-
ka grófnő

Széchenyi Lajos gróf (1868–1919) Apja Sándor gróf, anyja jobaházy Döry Natália

Szécsan Miklós gróf (1857–1926) Apja Antal gróf 1848 előtt kancelláriai tisztviselő, 1860–61
tárca nélküli miniszter, anyja Franz Lamberg gróf tábornok leánya

Zichy Ferenc gróf (1811–1900) Apja József gróf, anyja Estreházy Amália grófnő

Zichy Tivadar gróf (1847–1927) Apja Ferenc gróf, nagykövet, anyja Demblin grófnő

Ambrózy Lajos báró (1868–1945) Apja Gyula báró, anyja báró Ambrózy Mára (egy unokatest-
vér). Lajos 1913-ban grófi címet nyer.

Hammerstein Arnold báró (1854–?) Apja: Adolf báró, ny. főhadnagy, anyja báró Bánhidya Johanna

Hoening O'Carroll Ottó Freiherr (1861–1926) Apja Emil Freiherr, anyja gróf Deym-Strilez Anna

¹⁰⁷ Csekonicus Iván és Brusselle-Schaubeck Bódog grófok (bár ez utóbbi anyai ágon zsidó),

Rubido-Zichy Iván pedig báró.

¹⁰⁸ Ti. magyar minisztériumban Andrásy Gyula minisztersége idején

¹⁰⁹ Somogyi, Vezető magyar tisztviselők a Ballhausplatzon 121–123.

Arad megyei Mezey Sándor, vagy a Zemplén megyei Okolicsányi Sándor. Persze a későbbi években is kerültek a diplomácia szolgálatba közönséges nemesek, mint a külügyminisztériumban és külszolgálatban is jelentős szerepet játszott Mérey Kajetán¹¹⁰, az erdélyi református nemesi családból való, eredetileg konzuli szolgálatba felvett Ugron István, vagy a Nógrád megyei Velics Lajos, sőt a 39 vezető diplomata között két polgár is akad (5,1%): Kolossa Ferenc, egy Vas megyei ügyvéd fia, valamint Kánia Kálmán egy jómódú soproni ügyvéd fia.¹¹¹ Bár a 39 vezető diplomata közül többen anyai ágon zsidó származású voltak,¹¹² tehát nagyon is távol álltak attól, hogy megfelelő számú arisztokrata elődöt igazolhattak volna, olyan azonban csak egy akadt, aki apai oldalon származott zsidó (bankár és nagyiparos) családból: maglódi Wodianer Rudolf. Wodianer konzuli akadémiát végzett és a legkülönbözőbb balkáni állomáshelyeken konzuli szolgálatot teljesített, míg 1912-ben az uralkodó diplomáciai státuszba vette és sziámi követnek nevezte ki.

A diplomaták származási megoszlása

Arisztokrata	21	(53,9%)
Arisztokrata címet szerzett	8	(20,5%)
Nemes	8	(20,5%)
Polgár	2	(5,1%)
Összesen	39	(100,0%)

Ha a fenti adatokat a Monarchia diplomáciai karának általános viszonyaival vetjük össze, az arisztokrata dominancia nem tűnik magyar sajátosságnak. A rendelkezésünkre álló vizsgálatok szerint a Monarchia diplomatáinak döntő többsége általában is nemes, sőt kifejezetten arisztokrata volt. A diplomáciai kar egészére vonatkozó elemzés ugyan Preradovich úttörő munkája óta nem született. Ő pedig kétségsbe vonta a szakirodalomban közhelynek számító tételt a diplomáciai kar arisztokrata jellegéről. Szerinte a 19. század közepén a diplomaták 28%-a polgári eredetű volt, és ez az arány a világháborúig 44%-ra növekedett.¹¹³ A kérdés szinte egyetlen monográfusa, Godsey, aki a világháború előtti évtized diplomatáiról tényleges és részletes felméréseket készített, inkább Arno Mayer felfogását erősíti, azt a nézetet, amely újraértékeli a preindusztriális európai elit szerepét a francia forradalomtól 1914-ig és mindenütt Európában nagyobb jelentőséget tulajdonít a tradicionális elitnek, tehát az arisztokráciának, mint az korábban szokás volt.¹¹⁴ Godsey nem elméleteket fejt ki, hanem nagyon is konkrét számokkal dolgozik, s azt állítja, hogy abból a 251 tisztviselőből, aki 1906 és 1914 között a külügyminisztériumban és diplomáciai szolgálatban tevékenykedett, mindössze 26 jött közepestályból és ebből a 26-ból is tízen pályájuk során nemességet szereztek, s a

¹¹⁰ Róla is részletesen írok az előző jegyzetben idézett írásomban 128–129.

¹¹¹ 1933–1938 Kánya Kálmán néven magyar külügyminiszter.

¹¹² Forgách gróf, Hengelmüller báró, gróf Nemes Albert. A kérdésről: *William D. Godsey, The Nobility, Jewish Assimilation, and the Austro-Hungarian Foreign Service in the Late Imperial Era*. In: *Austrian History Yearbook XXVII* (1996) 155–180, különösen 168. Godsey szerint az Aehrenthal-Berchtold korszak 163 diplomatájából 18 (11,04%) zsidó családi háttérrel rendelkezik. Ez megfelel a mi az egész dualista korszak magyar diplomatáira vonatkozó adatainknak (10,26%).

¹¹³ *Nikolaus Preradovich, Die Führungsschichten in Österreich und Preußen 1804–1918* (=Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Geschichte Mainz, Wiesbaden 1955) 10–11.

¹¹⁴ *Arno Mayer, The Persistence of the Old Regime: Europe to the Great War* (New York 1981). A kérdésről érdekes vita zajlott 1990-ben a *Geschichte und Gesellschaft* hasábjain. Sonderheft 13 (1990)

163 diplomatából 12 rendelkezett polgári háttérrel.¹¹⁵ (Hasonlóképpen vélekedik Winfried Baumgart is,¹¹⁶ hangsúlyozva, hogy korántsem a Monarchia „elmaradottsága” volt az oka annak, hogy a diplomáciai kar oly kevéssé vált polgárvá – hiszen Nagy-Britániában is az arisztokrácia uralta ezt a testületet.) Bár Godsey számba vette a Monarchia utolsó időszaka diplomatáit, fogalomhasználata elég bizonytalan. Nem mindig von határt arisztokrata és nemes között és elmosódott középosztály fogalma is. Egyfelől ezért, másrészt, mert Godsey vizsgálata csak az Aehrenthal-Berchtold időszakra terjed ki, az összbirodalmi és a magyar adatok számszerű összehasonlításának nem sok értelme van, a tendencia hasonlósága viszont nyilvánvaló.

Azt gondolom, hogy a diplomaták társadalmi háttérét árnyalhatja, ha a pusztán származáson túl számba vesszük a család politikai háttérét, azt, hogy az apák milyen kapcsolatban álltak a birodalommal (az udvarral) a kiegyezés előtti évtizedekben (tehát a reformkorban és az abszolutizmus idején), ill. a közös kormányzattal 1867 után. Feltűnő hogy az arisztokrata diplomaták közül 15-nek (71,4%) az apja „bécsi” szolgálatban állt: 6 diplomata,¹¹⁷ 3 magas rangú katona¹¹⁸ 6 pedig a reformkorban ill. az abszolutizmus idején kifejezetten aulikus politikai-közigazgatási szerepet játszott.¹¹⁹ Az arisztokratává válók apái között egyetlen diplomata sincsen, mégis közülük ötöt (62,5%) méltán „aulikus” embereknek tekinthetünk. Hárman katonaként szolgálták a császárt, ketten pedig hivatali rangban.¹²⁰ Ezek után feltűnő, hogy a közönséges nemesek közül csak egyetlen akad (12,5%), akit családi háttere predestinált a közös szolgálatra,¹²¹ a többi apa rendszerint közönséges megyei hivatalnok volt.

Mindez nem jelent többet, csak annyit, hogy amennyiben az 1870-es években Andrássy tudatos törekvése következtében a magyar diplomaták egy része új társadalmi közegekből jön: az egykori megyei nemesség soraiból, ez egyben azt a tendenciát erősíti, hogy nemcsak társadalmilag, hanem politikailag is lehetőség nyílik a feltétlen udvarhű hagyományoktól való eltávolodásra, és arra, hogy a diplomata tanult¹²² szakember és ne csak az uralkodó személyes követe legyen.

¹¹⁵ *William D. Godsey, Aristocratic Redoubt. The Austro-Hungarian Foreign Office on the Eve of the First World War.* (West Lafayette, Indiana 1999) 18ff.

¹¹⁶ *Winfried Baumgart, Europäisches Konzert und nationale Bewegung. Internationale Beziehungen 1830–1878.* (München, Wien, Zürich 1999) 122–129.

¹¹⁷ Apponyi Rudolf apja Antal római követ, Somssich József apósa Szögyény-Marich László berlini nagykövet, Széchenyi Dénes apja Imre berlini nagykövet, s az ő apja is diplomata. Széchenyi Imre unokaöccse a kairói követ Széchenyi Lajos gróf; Zichy Tivadar apja pedig Zichy Ferenc konstantinápolyi nagykövet.

¹¹⁸ Hammerstein Arnold apja Adolf a német hadsereg tisztje, Pallavicini János őrgróf apja Arthur (a család Genovából származik) az osztrák császárt szolgálja, amint Szapáry Frigyes apja László is.

¹¹⁹ Ambrózy Gyula apja Gyula cs.kir. kamarás, Temes vármegye főjegyzője, Esterházy Pál apja Pál cs.kir. kamarás, Forgách János apja Antal magyar udvari kancellár a Schmerling-érában, Károlyi Alajos apja Lajos kancelláriai tisztviselő, Szécsen Miklós apja Antal alkancellár az abszolutizmus éveiben, kiemelekedő magyar ókonzervatív politikus, Zichy Ferenc apja József bihari főispán.

¹²⁰ Burián István apja ugyan egyszerű nemes ember, apósa viszont Fejérváry Géza honvédelmi miniszter, Eperjessy Albert és Musulin Sándor apja katonatiszt. A Felsőausztriából származó Hengelmüller László apja Mihály váltótörvénytörvényes elnök és udvari tanácsos, Szögyény-Marich László apja Szögyény László udvari kancellár, fontos szerepet játszott magyar ókonzervatív politikus.

¹²¹ Mérey Kajetán apja Sándor közös pénzügyminisztériumi tisztviselő.

¹²² A szakképzés kérdésére alább részletesen visszatérünk.

A házasságkötés feltételei

Amikor Mária Terézia megteremtette a modern tisztikart és bürokráciát, az állam odaadó, hűséges hivatásos támaszát és gondoskodott e kiváltságos rendek olyanfajta létbiztonságról, amilyen korábban ismeretlen volt, egyidejűleg szabályozta alattvalói életének minden mozzanatát, hiszen azok egész lényüket ajánlották az állam szolgálatára. A nyugdíj intézményének, az özvegyek és árvák ellátásának állami garanciája együtt járt a házasság feltételeinek szigorú megszállásával. S ha Mária Terézia és II. József óta el is telt egy évszázad, a személyes szabadság polgári jogeszménye nem hatolt be oly mértékben a köztudatba, hogy komolyabban megkérdőjelezte volna az államnak, a mi esetünkben a külügyminisztériumnak a jogát arra, hogy előírja, hivatalnokai milyen feltételek mellett, kivel köthetnek házasságot.

1910-ben hangzott el először interpelláció az osztrák delegációban, amely kifogásolta, hogy a külügyminisztériumi tisztviselőknek engedélyt kell kérniük házasságkötésükhöz.¹²³ Akkor Aehrenthal külügyminiszter azt mondta, hogy a házassági engedély rendszerét, a minisztérium befolyását az annyira exponált tisztviselők házasságkötésére feltétlenül meg kell őrizni. „Szükség van a privátjövödelem igazolására, mert a külügyminisztériumnak nincsen módja arra, hogy a létfenntartásnak a házasságkötés következtében megnövekedett költségeit az államkasszából megfelelő mértékben fedezni tudja.”

A házassági előírások és szokások vizsgálata természetesen egyrészt a társadalmi mobilitás (vagy éppen fixáció) szempontjából lehet érdekes, tehát abból a szempontból, hogy a Monarchia magyarországi illetőségű diplomatái milyen társadalmi szférából választották hitvesüket. Másrészt nyilvánvaló, hogy a házasságok bizonyos fokig befolyásolták a diplomaták nemzeti és birodalmi identitását, tehát érdemes számba venni a hitvesek nemzeti hovatartozását is.

A diplomaták zömének, mint láttuk, nem volt sem szüksége, sem lehetősége arra, hogy házasságával társadalmi állását emelje. Viszonylag jelentős hányaduk egyáltalán nem kötött házasságot. Aki fiatalon lépett szolgálatba és szabályos pályát futott be, kezdetben nemigen nősülhetett. Bár 1868-ban formálisan megszüntették, a gyakorlatban még évtizedekig továbbélt az a gyakorlat, hogy a fiatal diplomata a követ háznépéhez tartozott, nem kapott szabályos fizetést, hanem kosztot és lakást főnöke házában. Ezt a rendszert Beust — mint láttuk — felszámolta ugyan, de azért a kezdő diplomatától elvárták, hogy ne terheljék családi kötelezettségek. A 39 vizsgált személyből 28 házasságáról vannak pontos adataink.

Nem kellett mindannyiuknak engedélyt szereznie házasságkötéséhez. Zichy Ferenc gróf 63 esztendő, amikor Andrásy Gyula külügyminiszter Konstantinápolyba küldi nagykövetnek. Évtizedekkel korábban nősült, fiai már felnőttek. Szögyény-Marich László túl a negyvenen szintén házasemberként kerül a Ballhausplatzra. Berchtold Lipót még külügyi szolgálata előtt vette nőül az akkor már elhunyt Károlyi Alajos nagykövet leányát. Akadtak arisztokrata nagyurak, akik hosszú diplomáciai pályájuk szünetében kötöttek házasságot, nekik sem kellett engedélyt kérniük Így történt ez annak idején az említett Károlyi Alajos gróffal,

¹²³ HHStA., PA. I, Karton 579. folio 546–547. Az interpelláló Josef Wolfgang Dobernig karintiai képviselő, a Deutsche Volkspartei tagja.

aki a porosz udvarnál képviselte császárat, s amikor 1866-ban a két állam között megszakadtak a diplomáciai kapcsolatok hazatért Magyarországra, Ybl Miklóssal palotát építtetett a város szélén (a Nemzeti Múzeum háta mögött) és feleségül vett egy Erdődy grófnőt, hogy aztán a németekkel való kibékülés után hitvesével visszatérjen Berlinbe. Gróf Esterházy Pál elégedetlenül előmenetelével tizenhatévi szolgálat után hosszabb szabadságot kér, majd rendelkezési állományba kerül, s 1905-ben feleségül vesz egy német grófnőt, hogy aztán Aehrenthal hívására visszatérjen a Ballhausplatzra, gyakorlatilag a külügyminiszter helyettesének.¹²⁴

A diplomaták persze tudták, kit szabad feleségül venniük és rendszerint olyan frigyhez kértek engedélyt, amelyhez meg is kapták. Csak üdvözölheti Kálnoky külügyminiszter, amikor Zichy Ferenc fia Tivadar Felix Wimpffen gróf egykori követ leányát kívánja feleségül venni.¹²⁵ A gyors karriert befutó Szapáry Frigyes, Aehrenthal jobb keze, a háború előtt szentpétervári nagykövet 1908-ban egy Windischgrätz hercegnőt vezet oltár elé, apósa az osztrák urak háza elnöke. Házasságkötése „a szolgálat szempontjából felállított követelményeknek kiválóan megfelel”.¹²⁶

Azok közül, akik pályájuk során szereztek bárói, vagy grófi rangot természetesen senki sem követett el hibát házassági stratégiájában, többük karrierjét talán párválasztásuk is segítette. Burián István ismeretesen Fejérváry Géza leányát vette nőül, a nagyműveltségű Eperjessy Albert, teheráni, lisszaboni, majd stockholmi követ egy már elhunyt porosz királyi altábornagy leányát, akinek vagyona és jó udvari kapcsolatai voltak.¹²⁷ A nagyon is „második társaságból” való Hengelmüller László washingtoni követ¹²⁸ karrierjének nyilván jót tett, hogy egy lengyel grófnőt vett nőül.

Tíz *nem arisztokrata* diplomatának lett volna elvileg lehetősége arra, hogy házasságával emelje társadalmi pozícióját. Közülük négyen a háborúig nem kötöttek házasságot. A fennmaradó hat élettörténetből aligha vonható le valamifajta társadalmi tendencia. Az egyéni életutak mégis utalnak a Ballhausplatz szellemére. A régi Trencsén megyei nemesi családból származó törekvő Ambró Béla pályája kezdetén egy Csáky nagynénje révén még számít valami örökségre. Mint-hogy elveszíti az örökösödési pert már úgy tűnik, hivatali javadalmából kell megélnie. Római szolgálata idején azonban megismerkedik Cavaletti-Rodini-Belloni márki leányával Filoménával. A menyasszony nemcsak Róma egyik legelőkelőbb családjának sarja, hanem „anyagi viszonyai olyanok, hogy a jövőndő létfeltételei minden irányban biztosítva vannak.” A Monarchia szentszéki nagykövete, Ludwig Paar gróf széleskörű és pontos információkat gyűjt a menyasszonyról és a legmelegebben ajánlja a házasságot.¹²⁹ Okolicsányi Sándor 33 esztendő, amikor a ma-

¹²⁴ Somogyi, Vezető magyar tisztviselők a Ballhausplatzon, 131–132.

¹²⁵ HHStA., AR. Fach 4, Karton 392.

¹²⁶ Au. Vortrag von Aehrenthal 1908. március 17. Uo. Karton 338.

¹²⁷ Személyi anyaga: uo. Karton 83.

¹²⁸ Hengelmüller László személyi anyaga nem található az Administrative Registraturban. Levelei Aehrenthalhoz 1899. december 12; 1900. február 19; 1900. október 6. *Aus dem Nachlaß Aehrenthal. Briefe und Dokumente zur österreichisch-ungarischen Innen- und Außenpolitik 1885–1912.* Hg. von Solomon Wank (= Quellen zur Geschichte des 19. und 20. Jahrhunderts Bd. 6, Graz 1994) 179–180; 205–207; 227–228; *Godsey, Aristocratic Redoubt* 95.

¹²⁹ Au. Vortrag von Kálnoky 1884. augusztus 13. HHStA., AR. Fach 4, Karton 8.

gyar miniszterelnökségről a Ballhausplatzra kerül. Ideiglenesen küldi őt a miniszter Szentpétervárra,¹³⁰ s itt megismerkedik Olga Lobanova-Rostovszkaja hercegnővel, akinek anyja Paszkevics hercegné, a volt marsall leánya, bátyja pedig Oroszország londoni nagykövete.¹³¹ Hivatali főnöke Langenau „minden szempontból igen kívánatosnak” tarja a frigyét. A feltűnően szép asszonnyal Okolicsányi vagyont és komoly politikai kapcsolatokat szerez, amit persze igyekszik hasznosítani, meg gondokat vesz a nyakába: egy társasági botrány miatt kénytelenek elhagyni a spanyol fővárost, de aztán a hercegnő megkomolyodik, beletörődik az európai zömmel protestáns udvari világ feszes fegyelmű mindennapjaiba.

Velics Lajos Nógrád megyei birtokos nemesi családból származik, Haynald érsek unokaöccse. Athénben szolgálva gyúl lángra a görög király kabinetirodája titkárának leánya Edith Messala iránt. Az athéni követ a legkedvezőbb információkat nyújtotta a leány társadalmi állásáról; ami pedig vagyoni helyzetét illeti: „Haynald érsek gondoskodni fog arról, hogy [Velics] életkörülményei diplomáciai állásnak megfeleljenek.”¹³²

Nem jelentette a közönséges nemesi származású diplomaták számára a házasság feltétlenül a társadalmi emelkedés lehetőségét, sőt éppen ebben a kategóriában akadnak olyan esetek, amelyek megengedhetetlenek a Ballhausplatz világában. Rosty Zsigmond Rómában követségi tanácsos, amikor beleszeret „a tisztességes, feddhetetlen életű, de teljesen vagyontalan” Reichenheim-Ulramen Bertába. Bizonyos lehet abban, hogy nem kap császári engedélyt, s ezért mielőtt elhagyná Itáliát pápai felmentvényvel rejtett (occultum), de érvényes házasságot köt, amelyből két gyermeke is születik. Szabályszerű végrendeletében vagyonát feleségére és gyermekeire hagyja. 1890-ben Rostyt Teheránba helyezik a misszió élére, (az asszony természetesen Itáliában maradt) majd 1893-ban meghal. Azt gondolhatnánk Rosty szabálytalan házasságával kizárta magát a kiváltságosok rendjéből, de nem ez történt. A végrendeletét őrző bizalmas barátja kérésére¹³³ a külügyminisztérium felkutatja az özvegyet, és számára, valamint kiskorú gyermekeinek özvegyi és árvaellátást állapít meg. – Az özvegyeknek és árváknak nem kellett a ranghoz illeniük, ők nem veszélyeztették a hivatal fényét és tekintélyét.¹³⁴

Hasonlóképpen a felvilágosult gondoskodó szerepében járt el a magas minisztérium a szerencsétlen Gáspárdy Gézával. Gáspárdy Heves megyei nemesi családból származott, anyja Okolicsányi lány. Konzuli szolgálatban kezdi pályáját, 1896-ban veszik át a diplomáciai testületbe, és mindig a világ végére helyezik.¹³⁵ 1904-ben követségi tanácsos lesz Mexikóban, ahol egy akkor 17 éves spanyol le-

¹³⁰ Au. Vortrag von Andrassy 1877. január 16. Uo. Karton 238.

¹³¹ Alekszej Boriszovics Lobanov-Rostovskij herceg utóbb (1882–1895) Oroszország bécsi nagykövete lesz. Okolicsányi Sándor Kállay Béni osztályfőnöknek 1881. október 25. HHStA., PA. XL, Karton 334. (Nachlaß Kállay)

¹³² Au. Vortrag von Kálnoky 1887. május 5. HHStA., AR. Fach 4. Karton 363.

¹³³ Rimely Károly püspök levele a külügyminiszterhez 1893 augusztus 4. Uo. Karton 292

¹³⁴ Rosty személyi anyaga: Uo. Rosty Zsigmond fivére Flórián is diplomata volt, neki sikerült egy Forgách grófnőt feleségül kapnia, aki nyilvánvalóan rossznéven vette sógora meggondolatlan érzelmeit. Rosty Zsigmond gyászjelentését Flórián és felesége Forgách Ilona grófnő adja ki a család nevében: a szegény nizzai özvegyet és az árvákat a Forgách rokonság nyilván restellte.

¹³⁵ Magyar Országos Levéltár (MOL.) K-59. Külügyminisztérium Elnöki Osztály 13. kötet.

ánytól gyermeke születik, s minthogy a gyermeket házasságkötés nélkül nem adoptálhatja, feleségül veszi a lányt. Utólag kéri házassága tudomásulvételét.

Mexikó a világ vége, amellelt köztársaság, amellelt a császárgyilkosság után a Monarchia csak néhány éve, 1900-ban vette fel ismét a diplomáciai kapcsolatot. Más szabályok érvényesültek itt, mint az európai udvarokban, vagy a nagykövet, Gilbert Hohenwart gróf volt megértő a maga dél-amerikai száműzetésében? — Ki tudja? — Gáspárdy bevallja neki a bűnét. A gróf látni akarja a spanyol asszonykát, a grófné villásreggelire hívja, majd viszonzza a látogatást. „Hohenwart gróf szerint ügyem itt Mexikóban formailag rendben van, s ezért ha majd az itteni külügyminisztérium az idegen diplomaták jegyzékét összeállítja, nőmet hivatalosan is be fogja jelenteni.” Az asszonyka egyébként Gáspárdyval együtt Mexikótól félórányira egy kisvárosban él, és „betegeskedvén” hivatalos alkalmakon nem szerepel. Gáspárdy levelek sorával ostromolja a minisztériumot, vegye tudomásul házasságát, és a követ biztatására sem meri prejudikálni Bécs határozatát, nem tesz úgy, mintha megkapta volna a magas minisztérium engedélyét. Végül 1905 október 2-án megszületik a lakonikus döntés: mexikói szolgálatából felmentve. Gáspárdy valószínűleg ezt várta. A meglepetés csak akkor érhetette, amikor decemberben Gołuchowski előléptetést kért számára, másodosztályú követségi tanácsosból kerüljön az első osztályba, „csak jó véleményt állíthat ki róla”.¹³⁶ Gáspárdy Mexikót elhagyva „megromlott egészségi állapota miatt” hosszabb szabadságra utazik, majd a magyar kereskedelmi minisztérium szaktanácsosa lesz, hogy aztán néhány év múlva, akkor már szegény Arias Joagninatól különválva, visszavegyék a diplomáciai testületbe.¹³⁷ Valójában azt hiszem arról van szó, hogy a diplomáciai kar zárt rendi jellege, amely a Monarchia felbomlásáig alig változott, a sok előírás mellett, sajátos védelmet is nyújtott azok számára, akik esetleg vétettek a szabály ellen. Ez történhetett Gáspárdy Gézával.¹³⁸

Az eddigiekből is kitűnt, hogy a diplomaták milyen gyakran hoztak külföldről feleséget,¹³⁹ az ismert 28 házasságból tizenöt esetben. Ez nem csak a magyar és magas rangú diplomatáknál volt szokásos, Godsey felmérése szerint az általa vizsgált periódusban valamennyi diplomata 44%-a kötött külföldivel házasságot. Európa szinte minden országából hozták asszonyaikat. A dolog alig igényel magyarázatot. A fiatal diplomaták állomáshelyeiken találkoztak a helyi társadalom előkelőségeivel, s egy monarchiabeli követségi tisztviselő jó pártinak számított. Arisztokrata családokban egyébként is gyakori volt a rangbeli külföldivel kötött házasság.

A nagykövetek fontos feladata lesz, hogy körültekintően tájékozódjanak a menyasszony anyagi helyzetéről, az esetleg rá váró későbbi örökségről és természetesen a család társadalmi állásáról. 1897-ben Pálffy Móric gróf, attasé feleségül

¹³⁶ Au. Vortrag von Gołuchowski 1905. december 18. HHStA., AR. Fach 4, Karton 417.

¹³⁷ Házasságának történetét Mérey Kajetán osztályfőnökhöz írt leveleiből ismerjük, aki azokban az években a személyzeti ügyek felelőse volt, s amellelt sajátos emberi kapcsolat fűzte a nála alacsonyabb rangú Gáspárdyhoz. HHStA., Nachlaß Mérey, Karton 11.

¹³⁸ A magas hivatalnoki kar rendi jellegéről: *Hans-Ulrich Wehler*; *Wie bürgerlich war das Deutsche Kaiserreich?* In: Jürgen Kocka (hg.), *Bürger und Bürgerlichkeit im 19. Jahrhundert.* (Göttingen 1987) 246–248.

¹³⁹ A Monarchia másik feléből származó (osztrák állampolgár) hölgyeket természetesen nem tekintem „külföldinek”.

akar venni egy Konstantinápolyban élő lengyel leányt Janina Suchodolskát. A nagykövet kimerítő jelentést küld külügyminiszterének. A leány apja Peter von Suchodolski mint a lengyel légió tagja részt vett az 1848 évi magyarországi harcokban, menekülnie kellett és török katonai szolgálatba állt. Húsz éve meghalt, özvegyet és két leánygyermeket hagyva. Az asszony, született Csajkowska, Muzafer pasa testvére, aki mint vezérkari főnök Plevna ostrománál tüntette ki magát, jelenleg az állami méntelep főigazgatója. Az idősebbik leány egy svájcihoz ment nőül, aki hamarosan meghalt, most újabb házasságra készül, ezúttal egy k.u.k. haditengerészeti orvossal. Hosszú özvegysege alatt viselt dolgairól különféle pletykák keringenek, amelyeknek nem kell feltétlenül hitelt adni. „Azt viszont mindenki egybehangzóan állítja, hogy a kisebbik testvér, Janina rendes, művelt és jólnevelt leány, fellépése és magatartása kifogástalan. A család anyagi helyzete viszont rendkívül szerény.”¹⁴⁰ – A külügyminiszter valószínűleg úgy ítélte, hogy Suchodolski félévszázaddal korábbi bűnei elévültek, nem terheli az uralkodót a régi történettel, egyszerűen kifelejtí felterjesztéséből előéletét, sőt a család szerény körülményeit is, annál inkább hangsúlyozza a katonai érdemeket szerzett nagybácsit, majd a lakonikusan annyit ír: „Mint hogy a menyasszony családja megbecsült (achtbar), nem emelhetek kifogást a kapcsolat ellen.”¹⁴¹

A minisztériumnak gyakran gondot okozott a diplomaták külföldi családi kapcsolata. Különösen a magasabb rangúak esetében félt, hogy a privát és a diplomáciai érdekek ellentétbe kerülhetnek. Okolicsányi igazán előkelő házasságot kötött Péterváron, de a külügyminiszter hamarosan hazarendelte.¹⁴² „Amikor orosz feleséget vettem, azt mondta Andrassy, nem maradhatok Péterváron, holott ott tudtam a legjobban megfelelni.”¹⁴³ Okolicsányi hangsúlyozta, nincsenek feleségén keresztül intim orosz kapcsolatai és minden indiszkrétciót elkerülendő soha semmilyen politikai ügyet nem beszél meg hitvesével.¹⁴⁴ Velics Lajos a görög király kabinetirodájának tisztviselőjét vezeti oltár elé. „Bár nem kívánatos — szól Kálnoky miniszter felségfolyamodványa — hogy diplomatáink idegenekkel kössenek házasságot és hozzá olyan országban, ahová akkreditálva vannak,” most mégis eltekint ettől a szemponttól és hozzájárul a házasságkötéshez.¹⁴⁵

A külföldiekkel kötött házasság problémát jelentett általában az európai diplomáciai szolgálatban. Bismarck nagyon szigorú feltételekhez kötötte, gyakorlatilag megtiltotta a német diplomatáknak, hogy külföldivel kössenek házasságot, mert félt, hogy a feleség hatására a diplomata nem képviseli majd kellő odaadással a német érdeket.¹⁴⁶ Ilyen aggály esetenként a Monarchiában is felmerült.¹⁴⁷ Ám a

¹⁴⁰ Heinrich Calice nagykövet Goluchowski külügyminiszternek 1897. március 2. HHStA., AR. Fach 4, Karton 243.

¹⁴¹ Au. Vortrag von Goluchowski 1897. március 8. Uo. Legfelső elhatározás 1897. március 17. Uo.

¹⁴² Eduard Langenau nagykövet javasolja Okolicsányi visszahívását: Langenau Andrassyhoz 1878. május 28. Uo. Karton 238.

¹⁴³ Okolicsányi Kállay Bénihez 1882. május 28. HHStA., PA. XL, Karton 334. (Interna, Nachlaß Kállay.)

¹⁴⁴ Okolicsányi Kállayhoz 1881. január 12. Uo.

¹⁴⁵ Au. Vortrag von Kálnoky 1887. május 8. HHStA., AR. Fach 4, Karton 363.

¹⁴⁶ Lamar Cecil, *The German Diplomatic Service 1871–1914* (Princeton 1976) 88–89.

¹⁴⁷ Eperjessy Méreynek 1905. április 19. HHStA., Nachlaß Mérey, Karton 10.

hasonló konfliktusok ellenére sem gondolták a Habsburg Monarchiában, hogy korlátozni kellene a külföldivel kötött házasságot. Hogyan is teheték volna? A lengyel arisztokrata Gołuchowski külügyminiszter, aki felesége Anna Murat hercegnő révén a napóleoni arisztokráciával állt rokonságban írta volna elő, hogy nem lehet nem osztrákkal (mutatis mutandis nem magyarral) házasságot kötni? Ferenc József egy drezdai látogatása alkalmából ebédközi beszélgetésen, amikor a német diplomata házassági tilalmáról esett szó, a követ Lüztow báró feleségéhez fordult, aki egy holland bárónő volt, és mosolyogva azt mondta neki: mi illet nem teszünk.¹⁴⁸ A Monarchia vezető tisztviselői között mindig rengeteg külföldi, különösen német volt, mint a Szászországból érkezett Beust külügyminiszter. Ferenc József természetesnek tartotta, hogy aki szolgálatába állt, neki tartozott hűséggel, s az minden más fajta hűségénél előbbre való volt. Mélyen rendi-feudális felfogásával összeegyeztethetetlen a nemzeti kötöttségnek a 19. században modern kategóriája. A monarchia diplomatái a császárt és a birodalmat képviselték külföldön, meghirdetett *nem* nemzeti érdeket, hogyan lehetett volna nemzeti szempontoknak éppen a házasságkötésekben teret engedni.

Szakképzettség

A diplomácia polgári hivatallá alakulása hosszú folyamat, amely nem zárult le a Monarchia felbomlásáig. A diplomaták jó része arisztokrata volt az egész korszakban. A külügyminisztérium, mint intézmény őrizte a rendi korszak hagyományát: tisztviselői ugyan rangosztályokba sorolt fizetett alkalmazottak lettek, mégis bizonyos értelemben továbbra is tulajdonuknak tekintették a hivatalt, amire saját vagyonukból is áldoztak. A diplomaták a császár személyes küldöttei, ami a korban, amikor a hivatalnokot általában „a közjó”, „az állam”, egy elvont hatalom képviselőjének szokás tekinteni, kétségtelenül anakronizmusnak hatott.

Mégis — mint az előzőkben láttuk —, a külügyminisztérium elindult azon az úton, hogy polgári hivatallá alakuljon, s ennek egyik félreérthetetlen jele, hogy a szakképzettség lett az alkalmazás előfeltétele. Nyilvánvalóan szimbolikus jelentőségű, hogy a Habsburg Monarchiában, ahol a bürokráciának meghatározó szerep jutott a modern egységállam kialakulásában és ahol a hivatalnoki karnak éppen ezért, nagy súlya és presztízse volt, éppen a forradalom után, 1851-ben írták elő, hogy a külügyminisztériumba jelentkezőnek megfelelő iskolai végzettséggel kell rendelkeznie: jogi doktorátust kell szereznie, mégpedig a Monarchia valamely egyetemén,¹⁴⁹ majd közvetlenül a kiegészítés után rendelik el, hogy az alkalmazás előfeltétele a diplomata ill. a konzuli vizsga.¹⁵⁰

A diplomata vizsga „posztgraduális” volt, jogvégzett fiatal emberek jelentkezhetek rá. Az aspiránsok először egy kvalifikációs, (elővizsgát) vizsgát tettek,

¹⁴⁸ Lüztow, Im diplomatischen Dienst der k.u.k. Monarchie, 83–84.

¹⁴⁹ Mínthogy hazai (monarchiabeli) jogi ismeretekre volt szükség, a külföldi diplomát nem fogadták el, ahogyan magyar állami hivatalba sem vettek fel bécsi diplomával.

¹⁵⁰ 1869. április 11-én, majd 1880. december 13-án szabályozza a minisztérium a felvételi feltételeket. Ez a rendelkezés marad érvényben Aehrenthal 1909. május 18-i rendeletéig. *Jahrbuch des k.u.k. Auswärtigen Dienstes 1896* (Wien 1896) 261–264; *Jahrbuch des k.u.k. Auswärtigen Dienstes 1912* (Wien 1912) 433–436.

egy két-három oldalas zárthelyi dolgozat megírásával francia nyelvtudásukat kellett bizonyítaniuk. Ha nem sikerült, megismételhették a vizsgát. Csak kancelláriai nyelvtudást követeltek a jelöltektől, beszédkészséget, vagy szövegértésüket nem vizsgálták, de azért mindenki tudta, hogy a nyelvtudás nem csak hivatali akták fogalmazására való, s ezért különösen a jobb módú fiatalemberek francia nyelvtudásukat igyekeztek tökéletesíteni.¹⁵¹

Akik megfelelték az elővizsgán próbaidőre gyakornokok lettek. Vagy belső hivatalban töltötték egy esztendő, vagy külképviseleten legalább kettőt. Ez az idő bizonyos gyakorlati ismeretek megszerzésére szolgált, meg arra, hogy az aspiránsról feljebbvalói véleményt alkothassanak. A későbbi alkalmazásnál nagy súlya volt a hivatali előjáró véleményének, amelyet a jelölt szorgalmáról, társasági magatartásáról- beilleszkedéséről, életviteléről, látható anyagi viszonyairól alkotott. A gyakornoki esztendő alatt, majd azt rendszerint meghosszabbítva néhány hónappal, esetleg esztendővel készültek fel a fiatalemberek a diplomata vizsgára, amelyre évente kétszer, májusban vagy novemberben került sor.¹⁵² A minisztérium nagy gonddal állította össze vizsgabizottságot élén a minisztérium személyi ügyekért felelős első osztályfőnökével.¹⁵³ Tagjai magas rangú minisztériumi emberek és egyetemi tanárok voltak, egy sor olyan főtitkviselő, aki hivatali munkája mellett tudományos tevékenységet is folytatott: a történész Alfred Arneth, a Staatsarchiv igazgatója, Johann Vesque báró, Adolf Plaison és Emil Jettel. Valamennyien jogi szakmunkákat írtak, kézikönyveket, amelyeket az aspiránsok a vizsgára való felkészüléshez használhattak.¹⁵⁴ A gazdasági kérdéseket külső szakember kérdezte, valami oknál fogva rendszerint magyarok: Wickenburg Márkus gróf, a magyar

¹⁵¹ A külügyminisztériumnak jó kapcsolatai voltak a dijoni egyetemmel, különösen Louis Eisenmann professzorral, az 1904-ben megjelent *Le compromis austro-hongrois de 1867 c.* nagyhírű könyv szerzőjével. Eisenmann művén dolgozva Ausztriában és Magyarországon is felkereste azokat az államférfiakat és parlamenti politikusokat, akik felvilágosítást adhattak neki a két ország államjogi kapcsolatairól. Így jutott el Gólurowski külügyminiszterhez is. Eisenmann talán viszonzásképpen segítette azokat a Monarchiából érkező fiatal diplomata-jelölteket, akik az ő egyetemén akarták tökéletesíteni nyelvtudásukat, összehozta őket a hasonló körökből és céllal érkezett angol, amerikai és birodalmi német kollégáikkal. Vö. Csáky Gusztáv gróf dijoni tanulmányairól, HHStA., AR. Fach 4, Karton 61.

¹⁵² A korszak végén a külügyminisztérium szabályos előkészítő kurzust szervez a diplomatavizsgára készülőkhöz számára.

¹⁵³ Az 1870-es években rendszerint Johann Vesque báró osztályfőnök, 1879–81-ben Kállay Béni, az 1880-as években Szögyény-Marich László és Marius Pasetti báró felváltva elnököltek, az azt követő esztendőben, minthogy gyakorta volt magyar az 1. osztályfőnök, gyakran magyar elnöke volt a vizsgabizottságnak, akinek jelentős szerepe lett abban, hogy végülis kit vettek fel a minisztériumba. A diplomatavizsgára vonatkozó anyagok: HHStA., AR. Fach 6, Karton 39.

¹⁵⁴ Vö. Plason felterjesztése a miniszterhez 1895 nyarán: *Ausblick nach einer Reform der diplomatischen Prüfung und des Dienstzweige des Ministeriums*. Kiegészítés ehhez a tervhez 1895. november 12. Uo. A vizsgáztatók fontosabb kézikönyvei: *Emil Jettel* von Ettenach, *Handbuch des internationalen Privat- und Strafrechts mit Rücksicht auf die Gesetzgebung Österreichs, Ungarns, Croatiens und Bosniens* (Wien 1902). *Johann Vesque von Püttlingen*, *Übersicht der Verträge Österreichs mit den auswärtigen Staaten von dem Regierungs-Antritte Maria Theresia's angefangen bis auf die neuste Zeit.* (Wien, 1854, 1868); *Adolf de Plason de la Woestyne*, *Recueil de traites et conventions conclus par Autriche avec les puissances étrangères depuis 1763 jusqu'à nos jours.* (Publ.) par Leopold Neumann (Adolphe de Plason) Tom 1–32, Nouvelle suite Tom 1–26. (Leipzig, Vienne 1855–1912)

kereskedelmi minisztérium államtitkára, (később a külügyminisztériumi osztályfőnöke,) Láng Lajos a budapesti egyetem közgazdaság professzora.¹⁵⁵

A nyolcórás írásbelin német és francia nyelven kellett egy-egy témát kidolgozni. A rendkívül széles témakört felölelő dolgozatokat ma is őrzik a külügyminisztérium személyi iratai között. Godsey szerint a dolgozatok alkalmasak voltak arra, hogy a jelölt politikai szimpátiájáról meggyőződjön a magas bizottság.¹⁵⁶ Akár igaza is lehet Godseynek, de aligha lehet nyomát találni annak, hogy e „szimpátia” a jelölt felvételében szerepet játszott volna. Amúgy is elég bonyolult dolog a politikai szimpátia kérdése ebben a birodalomban. Vajon mit illet válaszolni 1901-ben „A parlamenti kormányzati rendszer előnyei és hátrányai” c. esszékérdésre? Akkor — kivételesen — nemcsak Magyarországon, hanem Ausztriában is liberálisok voltak kormányon. Agenor Gołuchowski gróf volt a külügyminiszter, aki komolyan vette a parlamenti felelősséget, kénytelen volt, hiszen másként a dualista intézményrendszer nem működött. De ő maga éppúgy, mint minisztériuma vezető tisztviselői nyűgnek érezték az alkotmányos kötöttségeket. Bizonyos politikai színezete volt persze az olyan kérdéseknek is, amelyek a jelölt speciális ismereteit tudakolták, azt, amit a hivatalos minősítésekben „Landeskenntnissenek” neveznek és egyszerűen ország-ismeretnek szoktak fordítani. Az ilyen kérdések azt igazolják, hogy bármennyire „nemzet feletti” volt is a diplomácia, a külügyminisztériumban mégis számon tartották a jelöltek nemzeti kötöttségeit és abból adódó tudását. Ha a karlócai érsek azzal ajánlja szerb ortodox honfitársát a külügyminiszter figyelmébe, hogy a fiatalember jól ismeri a szláv országok nyelvét, kultúráját, belső viszonyait, akkor nyilván azért teszi, mert a jelölt szempontjából előnyösnek tartja.¹⁵⁷

A szóbeli vizsga jogi, történeti, közgazdasági tárgyakkal állt és több napig tartott.¹⁵⁸ Tartalma az évtizedek során jócskán megváltozott.¹⁵⁹ A korai években nemzetközi jogból, diplomácia történetből, különös hangsúllyal a Német Szövetség jogából, osztrák büntetőjogból és közigazgatásból kellett vizsgáznia. A 60-as évektől új téma a kereskedelem és iparpolitika, a Német Szövetség jogrendszerének oktatása pedig elveszíti jelentőségét.¹⁶⁰ 1904-ben a magyar vallás- és közoktatásügyi miniszter a kormányfővel egyetértésben nyomatékkal kéri, hogy a diplomatavizsga tárgyai közé vegyék fel az osztrák közjog mellett a magyart is. Elengedhetetlen — írja Lukács György miniszter Gołuchowskinak —, hogy azok, akik az osztrák és a magyar államok jogait a külfölddel szemben képviselni fogják ismerjék ezeknek az államoknak a jogrendszerét. Ezt a tudást a jogi tanfolyamok elvégzése önmagában nem garantálja, mert a Monarchia mindkét államának jogi főiskoláin

¹⁵⁵ Láng Lajos a diplomatavizsgákon való közreműködéséért kap 1896-ban titkos tanácsosi címet. HHStA., AR. Fach 6, Karton 39.

¹⁵⁶ Maximilian von Riedl dolgozata. *Godsey, Aristocratic Redoubt*, 44.

¹⁵⁷ Sztójaković Arsemus érsek hivatali kötelességére és a tradícióra hivatkozik, amikor Fedor Demelićet ajánlja a miniszter figyelmébe 1871. április 1-én. HHStA., AR. Fach 4, Karton 69. (Personalia Demelić). Demelić 1872-ben leteszi a diplomatavizsgát, és alkalmazzák a minisztériumban.

¹⁵⁸ Erfordernisse für den Eintritt in den inneren oder äußeren Dienst des k. und k. Ministerium des Außern. In: *Jahrbuch des auswärtigen Dienstes 1897*, 261–264.

¹⁵⁹ Erlaß des Ministerium des Außern von 6. Juni 1856. RGBl 25 (1856) 322–324.

¹⁶⁰ Leitfaden für die Candidaten der Diplomatenprüfung 1870. Vö. *Godsey, Aristocratic Redoubt* 56 ff.

csak az illető állam közjogát tanítják, a másik államról csupán a kiegészítő törvények ismertetésénél emlékeznek meg.¹⁶¹ A magyar közoktatási miniszter igénye logikusnak és egyszerűnek tűnik, valójában azonban a legkevésbé sem az. Hiszen nem pusztán a két önálló állam jogáról volt szó, hanem a közös birodalomról is, amelyet ismeretesen Ausztriában és Magyarországon egymástól eltérően értelmeztek. Nyilván a magyar kormány kezdeményezésével függ össze, hogy Thallóczy Lajos közös pénzügyminisztériumi osztályfőnök megbízást kap: állítson össze egy kézikönyvet hivatalos használatra a közös tisztviselők számára a közös kormány és a közös ügyek fogalmáról. A történész-politikus Thallóczy nagy lendülettel és őszinte küldetésstudattal látott munkához, könyve azonban ismereteim szerint sohasem készült el.¹⁶² A közös ügyekről nem lehetett olyan kézikönyvet összeállítani, amelyet egy vizsgabizottság minden tagja elfogadhatott volna. Nyilván nem volt más járható út, mint a kényes kérdéseket továbbra is megkerülni.

Pedig a diplomata vizsga komoly dolog volt, ahol a jelöltek általános műveltségéről, felkészültségéről és szellemi érettségéről kellett tanúbizonyságot tennie. Hangulatát Thallóczy naplója érzékelteti¹⁶³: „Hat ablakos, az udvarra nyíló nagy terem empire izlésben. Hosszúkás téglaveres posztóval bevont asztal. Három jelölt szurkol velünk szemben. Az első egy Dipauli nevezetű¹⁶⁴, szőke, csinos, kihevült fiatalember. Galambszín kesztyűs kezét az asztalra fekteti, s élénken figyel. Sokat olvasott, törekvő ember, aki még szerepet fog játszani. Még sebesen, gondolatait kissé összehányva beszél, de látszik, hogy lelkiismeretesen felkészült. A másik egy Grigorcea¹⁶⁵ nevű fekete, hosszú képű oláh. Ez sem rossz alak, akinek úgy látom, jó »puskázói« voltak. A harmadik a kis Morlin.¹⁶⁶ Szabályos embermajom forma, bajusztalan honfitárs, aki sokat tanult, de úgy tetszik, hogy felhalmozta és nem annyira átgűrta a tanultakat. Izgatottságában a fiatalember sárgás színt vált.

Bizony tortúra ez, erős run, ahol kiveszik az illető zsirját. Az elnök Müller Laci,¹⁶⁷ aki bizonyos jóindulattal hallgatja ill. hallgat minket. Ha rajta múltnék, rövidebbre fogná az időt. Legelőbb Fuchs¹⁶⁸ kezdi, az öreg folyton javít, s nem nagyon firtatja őket. Húsz perc kell neki. A nemzetközi jogász már magyarázva kérdez. Wickenburg barátom maga tesz vizsgát.¹⁶⁹ Majd Jettel¹⁷⁰ kerül sorra. Jól, s aktuálisokat kérdez. Sajnos, hogy nagyon kevés az általános képzettsége e fiatal

¹⁶¹ Lukács György Gołuchowskinak 1904. június 18. HHStA., AR. Fach 6, Karton 39.

¹⁶² *Somogyi*, Kormányzati rendszer a dualista Habsburg Monarchiában, 55. Később ugyanerről Thallóczy Napló, OSzK. Kézirattár Fol.Hung. 1684. 1906. évi bejegyzések

¹⁶³ Thallóczy Napló, OSzK. Kézirattár, Quart. Hung. 2459 12. kötet, 1909. május 21. A részletre Cieger András hívta fel a figyelmemet, ezúton is hálásan köszönöm.

¹⁶⁴ Leo Freiherr von di Pauli. A diplomavizsga után felveszik a minisztériumba, 1912-ben lesz követségi titkár.

¹⁶⁵ Georg Ritter von Grigorcea. Őt is felveszik a minisztériumba és hasonlóképpen 1912-ben lesz követségi titkár.

¹⁶⁶ Erwin Morlin von Szentimre 1913-ban lesz követségi titkár.

¹⁶⁷ Müller László minisztériumi osztályfőnök

¹⁶⁸ Adalbert Edler von Fuchs. 1907-ben az akkor már nyugdíjas vezető diplomatát, aki jogi ismeretein túl a statisztikában is jártas volt, meghívják a diplomavizsga bizottságba.

¹⁶⁹ Wickenburg Márk 1909-ben külügyminisztériumi osztályfőnök.

¹⁷⁰ Ld. 154. Jegyzet.

jelölteknek. A kérdések egyetemét (was darum und daran ist) nem értik meg. Látszik, hogy készültek, de nem fogtak agyukba olyat, amit hallottak, láttak. Ezért mielőbb behozandók a kurzusok.¹⁷¹ Jettel után én jövök. Ma könnyű dolgokat kérdek. A magyar a leggyöngébb, bizonyára doktorátust tett, tehát elfeledte. Osztrák kollégám kissé teoretizál, nehéz felelni neki. Jó két órát tart a kinzás, én éhes vagyok, s várom a végét.”

Nem meglepő, hogy később a diplomaták levelezésében emlékirataiban oly gyakran találni utalást diplomavizsgáljukra, fiatakoruk e nyilvánvalóan legnagyobb megpróbáltatására. Az idősebb miniszteri tisztviselők pedig pályájuk elismerésének tekintik, ha tagjai lehetnek a vizsgabizottságnak, egy kicsit maguk is vizsgát tesznek egymás előtt.

A konzuli vizsgát a Konzuli Akadémia növendékei tették le. Az Akadémia speciális intézmény volt. A 18. században jött létre, abban az időben, amikor a Monarchiának jelentős gazdasági kapcsolatai lettek a Török Birodalommal, kifejezetten keleti nyelvek tanítására. A 19. század végén megváltozik a funkciója, megnövekszik a gazdasági és kereskedelmi ismeretek súlya, általában gyakorlatibbá és szakosodottabbá válik az oktatás. Ekkor veszi fel az intézmény a Konzuli Akadémia nevet.¹⁷² Az 1880-as években a tárgyak két nagy egységre oszlanak. A filológiai tárgyakra, (tehát a különböző nyelvek), valamint a jog- és államtudományi ismeretekre. Rendkívül sok nyelvet tanítottak, nemcsak franciát, a diplomácia és a nemzetközi szerződések, olaszt, a levantei kereskedelem, törököt, a nagy muzulmán birodalom nyelvét, hanem arabot és perzsát is. 1867 után kötelező a magyar (a paritás követelménye, hogy minden konzulátushoz lehessen magyarul fordulni). 1883-ban a fakultatív nyelvek közé felveszik a szerbhorvátot, az orosz, az angolt és az újjörögöt. A jog- és államtudományhoz nemcsak a mai értelemben vett jogi tárgyak tartoztak, (tehát pl. osztrák és magyar büntetőjog) hanem közgazdasági, pénzügyi és statisztikai ismeretek is. A Konzuli Akadémia nemzetközileg elismert jó szakmai felkészültséget biztosított.

A képzettséget tanúsító oklevél lett — legalábbis elvileg — a hivatalképesség feltétele, ami kétségkívül a külügyminisztérium polgárosodásának fontos állomása. Aligha meglepő azonban, hogy a vizsgálatunkban szereplő diplomaták első generációjából senki sem rendelkezett a végzettséget bizonyító papírokkal.¹⁷³ Aki 1867 előtt lépett szolgálatba, attól azt nyilván senki sem kívánta. Apponyi Rudolf a későbbi londoni, majd párizsi nagykövet atyja Apponyi Antal (1782–1852) mellett a párizsi nagykövetségen sajátította el a szakmát,¹⁷⁴ Széchenyi Imre Rómában

¹⁷¹ A diplomavizsgára felkészítő szervezett minisztériumi tanfolyamról van szó.

¹⁷² Gohuchowski felterjesztése 1898. június 30. HHStA., Kabinettskanzlei [Kab. Kanzlei], KZ. 2624/1898; Gemeinsamer Ministerrat 1898 március 21. In: *Protokolle des gemeinsamen Ministerrates der österreichisch-ungarischen Monarchie 1896–1907*. Bearbeitet von Éva Somogyi (=Die Protokolle des gemeinsamen Ministerrates der österreich-ungarischen Monarchie 1867–1918. V Budapest 1991) 107–111. Ez a program lényegében az oktatás három önálló területét állapítja meg: a gazdasági-kereskedelmi, a jogi ismereteket, valamint az idegen nyelvek tanítását. Szakosodik az oktatás területek szerint is, egy külön osztályt hoznak létre a keleti kereskedelem oktatására és egyet a többi országok számára. *Pfusterschmid-Hartenstein*, Von der Orientalischen Akademie zur k.u.k. Konsularakademie, 160–167

¹⁷³ Id. 69. jegyzetet.

¹⁷⁴ *Frank Tibor*, Apponyi Rudolf londoni követsége (1856–1871). In: *Az Országos Széchenyi Könyvtár Évkönyve 1974–75*. 481–483.

hasonlóképpen atyja (Széchenyi Lajos) mellett még a metternichi időkben.¹⁷⁵ Apjuk tanúsította a fiuk felkészültségét, nem volt szükségük idegen emberek véleményére. Károlyi Alajos apja (Lajos) kancelláriai tisztviselő volt ugyan, de nem diplomata. Így amikor Alajos „tanulmányai befejeztével” húszévesen diplomáciai szolgálatba lépett, nem családi követségen kezdte.¹⁷⁶ Ez a generáció, még ha nem Károlyiakhoz, Apponyiakhoz vagy Széchenyiekhez hasonló patinás családból származott sem folytatott szakmai tanulmányokat. Hengelmüller László Bécsben és Pozsonyban nyilvános gimnáziumot látogatott, további végzettségéről személyi anyagában nem található adat. Rosty Zsigmond járt egyetemre, Lausanne-ban jogi diplomát szerzett, további tanulmányainak azonban nincsen nyoma.

A diplomata és az ahhoz hasonló konzuli vizsga nem pusztán a szakképzettséget biztosította, hanem a diplomáciai és konzuli tisztviselők hivatalon belüli szocializációját. A vizsgára felkészülve sajátították el a fiatal aspiránsok azt a tudást és mentalitást, azt a rendi tudatot, amit a szolgálat megkövetelt.¹⁷⁷ Ezért utasítja el a minisztérium az időről-időre felmerülő követelést, hogy a konzulok gazdasági ismereteiket nyilvános egyetemeken, nem pedig zárt, internátus jellegű tanintézetben sajátítsák el (azaz a Keleti Akadémián).¹⁷⁸ Valójában a bürokrata elitet megóvták az egyetemeken uralkodó esetleg liberálisabb nézetektől. A század elején, amikor a birodalom létét fenyegető eszmék már a bürokrácia alsóbb rétegeit is megfertőzték a diplomatavizsga előkészítő tanfolyamát is a Keleti Akadémia Habsburg tradíción nyugvó épületében és tanulmányi rendjébe iktatva tartják meg.¹⁷⁹

Az eddigiekből is nyilvánvaló, hogy az egymást követő diplomata generációk szakmai tudása és világlátása szempontjából egyaránt fontos, hogy hogyan készültek fel pályájukra. Az Andrásy-boyok, akik tehát már indulásukkor a dualista állam szolgálatában álltak, a törvényes előírásoknak megfelelően egyetemet végeztek és diplomata vagy konzuli vizsgálat után léptek szolgálatba.¹⁸⁰ A konzuli vizsga elsősorban konzuli szolgálatra képesített, de azért az évek során konzuli szolgálatból sokakat átvettek a diplomáciai testületbe.¹⁸¹ Sokan írtak arról, hogy

¹⁷⁵ Gróf Széchenyi Imre (1825–1898). Vasárnapi Ujság. 1879. augusztus 3.

¹⁷⁶ HHStA., AR. Fach 4, Karton 158.

¹⁷⁷ Minden egykori külügyi tisztviselő büszke áhitattal idézi a „Ballhausplatz szellemét”: nemcsak a már idézett Musulin, Lützow, Erb, hanem magyarok is, mint *Stephan Burian*, *Drei Jahre aus der Zeit meiner Amtsführung im Krieg* (Berlin 1923); *Julius Szilassy*, *Der Untergang der Donau-Monarchie. Diplomatische Erinnerungen* (Berlin 1921).

¹⁷⁸ *Pfusterschmid-Hartenstein*, *Von der Orientalischen Akademie zur k.u.k. Konsularakademie*, 145–152.

¹⁷⁹ *Verordnung des k.u.k. Ministeriums des k.u.k. Hauses und des Äußern vom 19.5.1909, betreffend die Erfordernisse für den Eintritt in den Konzeptdienst dieses Ministeriums oder in diplomatischen Dienst*. In: *Jahrbuch des k.u.k. auswärtigen Dienstes 1912* (Wien 1912) 433 ff. Eszerint a diplomatavizsga egyéves előkészítő kurzusát a Konzuli Akadémia igazgatóságának pedagógiai vezetése alatt az Akadémia épületében tartják. Az oktatás tárgya: osztrák és magyar államjog, heti egy-egy óra, diplomáciatörténet, heti három óra, nemzetközi jog, heti három óra, nemzetközi gazdaságpolitika, heti három óra.

¹⁸⁰ A vizsgált tíz személyből Burián István és Müller László voltak a Konzuli Akadémiai növendékei, tettek konzuli vizsgát; Buriánt 1872-ben és 1887-ben veszik diplomáciai státuszba, (HHStA., AR. Fach 4, Karton 44.) Müller 1879-ben tesz konzuli vizsgát és Kálnoky 1884-ben veszi diplomáciai szolgálatba. Ld. *Somogyi*, *Vezető magyar tisztviselők a Ballhausplatzon*, 130.

¹⁸¹ A konzuli szolgálatból a diplomáciaiba való átjárás kérdéséről külön szövegtünk.

az alkalmaztatási előírásoknak a családi kapcsolatokon épülő, rendkívül belterjes Habsburg bürokrácia körében nehéz volt érvényt szerezni. Ismeretes, hogy a hivatalban jellegzetes és visszatérő gond, hogy ha tisztviselő nem írja alá keresztnevét, nem lehet tudni, hogy a családnak éppen melyik tagjáról van szó.¹⁸² A közép-európai viszonyokat kevésbé értő naiv demokrata amerikai elemzők Zichy Ferenc példáján szoktak háborogni, akit hatvanas éveiben minden előképzettség nélkül küldött Andrassy fontos diplomáciai állásba. Zichy esete azonban az alig magyarázható (politikailag is kevésbé indokolható)¹⁸³ kivételek kategóriájába tartozott. Rajta kívül egyetlen személy akadt, aki Andrassy idején megfelelő külszolgálati előképzettség nélkül került a Ballhausplatzra: a harmincas éveiben járó (tehát már nem kezdő) Okolicsányi Sándor, akit kifejezetten azért visz a magyar miniszterelnökségről Andrassy Bécsbe, mert „a legmagasabb szolgálat érdekében állónak” tartja „hogy fiatal hivatalnokokat a magyar korona országaiból megnyerjen a közös állami szolgálatnak”¹⁸⁴ Okolicsányit eredetileg valószínűleg nem is külszolgálatra, hanem a szívesen irogató fiatalembert afféle minisztériumi sajtóreferensnek szánta, ilyesmit csinált a magyar miniszterelnökségen is. Andrassy emberei valamennyien végeztek egyetemet, vagy legalábbis jogakadémiát. (Ambrózy a pozsonyi jogakadémián, Eperjessy Nagyszébenben.). Feltűnő, hogy tíz hivatalnokunk közül csak Zichy Tivadar végzett a császárvárosban, a többiek nem a bécsi egyetemen szereztek diplomájukat. Zichy viszont a diploma megszerzését követő napon hivatalba lépett, a doktorátusra már valószínűleg nem jutott ideje. A diplomatavizsgáját 24 évesen tette le, ahogyan mások is.¹⁸⁵ A leendő diplomaták rendszerint húszas éveik első felében túlesnek a ballhausplatzi vizsgán, szükségük van rá, hiszen „rendszeresített” (systematisierte) fizetett állásba csak évek múlva kerülnek.

A követek és nagykövetek (24 fő) akik Andrassy után léptek hivatalba, természetesen szabályos hivatali pályát futottak be. Kifejezett „outsider” legalábbis végzettségét tekintve csak néhány akadt közülük: Szögyény-Marich László gróf, a Monarchia huszonhárom éven át berlini nagykövete, Somssich József és Thömmel Gusztáv. Szögyény negyvenegy esztendőskorában került a külügyminisztériumba, magyar osztályfőnöknek, majd rövid miniszterség után a berlini követség élére. Jogot tanult Bécsben. A Ballhausplatzra nem végzettsége tette alkalmassá. Magyarként, a magyar politikai viszonyok ismerőjeként, magyar osztályfőnöknek, a paritás képviselőjének hívják a császári ház és a külügyek minisztériumába.¹⁸⁶ Szögyény nagykövet viszi diplomácia szolgálatba egy évtizedes magyar belügyminisztériumi szolgálat után vejét Somssich József gróft, nyilvánvalóan azért, hogy leányát maga mellett tudhassa. A 34 esztendőskor, a korabeli felfogás szerint egyáltalán nem fiatal Somssich Bécsben szabályosan leteszi a konzuli vizsgát. A megszokottól eltérő felkészültségű Thömmel Gusztáv báró. Eredetileg katona, a ve-

¹⁸² Gohuchowski 1897-ben köriratban rendeli el, hogy az azonos nevéket megkülönböztetendő, teljes nevet kell aláírni minden aktán. HHStA., AR. Fach 4, Karton 450. Nr. 100.

¹⁸³ *Diószegi*, Bismarck és Andrassy, 183.

¹⁸⁴ Andrassy felterjesztése az uralkodónak 1871. december 12. HHStA., AR. Fach 4, Karton 238.

¹⁸⁵ HHStA., AR. Fach 4, Karton 392. Vö. Zichy Theodor felvételi kérelme 1870. október 29. és a mellékelt iratok.

¹⁸⁶ Pályájáról részletesen *Somogyi*, *Vezető magyar tisztviselők a Ballhausplatzon*, 121–123.

zérkar Balkán szakértője, így kerül ötvenévesen a cetinjei konzulátus majd a belgrádi követség élére.

A többiek valamennyien előírások végzettséggel rendelkeznek. A 24 diplomata harmada Konzuli Akadémiát végzett és konzuli vizsgát tett; mégpedig — a történetírás általános hiedelmével szemben — nemcsak polgárok, bár kétségtelen, hogy a polgári háttérrel indulók számára lényegében a Konzuli Akadémia kínálta a diplomáciai karrier elindításának szinte kizárólagos lehetőségét.¹⁸⁷ De Konzuli Akadémiát végzett Szapáry Lőrinc gróf, Szapáry Gyula miniszterelnök fia, aki számára persze nem okozott gondot, hogy a konzuli szolgálatból diplomáciaiba jusson. Története pontosan érzékelteti egyfelől a miniszterelnök fiának lehetőségeit (ezen aligha lehet meglepődni), másrészt a konzuli és diplomáciai szolgálat nehezen áthágható társadalmi különbözőségét.

Szapáry Lőrinc 1890 szeptemberében tette le a konzuli vizsgát és apja megemlégtette a külügyminiszternek, örülne, ha Lőrinc némi konzuli gyakorlat után diplomáciai beosztást kapna. 1894 elején (mindössze három évi konzuláris tevékenység után) mód nyílik erre. Kálnoky azonban, mielőtt határozná, pontosan ismerni akarja a miniszterelnök papa véleményét „különösen a pénzügyi momentumot illetően, mely e részben elsősorban irányadó.”¹⁸⁸ „Amíg a konzuláris pályán ezen szempont tekintetbe alig jön, addig a diplomátákra nézve ez egy elkerülhetetlen sine qua non, Lőrinc jelenleg mint consuláris eleve 1100 forint fizetést húz, míg mint attasé, mely rangfokozatilag az eddig viselt állásánál egy fokkal magasabb, egy néhány éven át fizetést nem húzhatna. Kálnoky gróf mindazonáltal már azon principiális szempontból is, hogy valakitől, akinek már megszabott fizetése van, azt elvenni nem méltányos, hajlandó módot találni arra nézve, hogy Lőrinc az átvétel után is a fent említett fizetést megtarthassa.

Mindezek mellett tekintettel arra is, hogy a diplomáciai alkalmaztatásban Lőrincnek többszöri áthelyeztetése szolgálati érdekből esetleg elkerülhetetlen lesz, légy szíves az iránt nyilatkozni, illetőleg válaszodban azon előírt biztosítást nyújtani, hogy fiadnak az állásnak megfelelő megélhetéshez szükséges jövedelmet juttatni (a fennálló szabványokban 4000 forint évi jövedelem van mint minimum előírva) hajlandó vagy, mely esetben az átvétel eszközölhető lesz.” Aligha szükséges hosszabb magyarázatot fűzni ahhoz, mi volt a feltétele annak, hogy valaki

¹⁸⁷ A nyolc konzuli vizsgát tett későbbi követből három valóban polgári családból jött: Kánia Kálmán jómódú soproni katolikus polgárcsaládból, Kolossa Ferenc Vas megyéből, apja Szombathelyen ügyvéd, Wodianer Rudolf talán nem is igazán polgár. Apja Béla mérnökkari tisztként szolgált a szabadságharcban. A bukás után birtokot vásárolt Maglódon, ahol mintagazdaságot létesített. 1853-ban Pesten kereskedelmi irodát nyitott, gabonakereskedelemből gazdagodott meg. A kiegyezés után bajor, württembergi, később német birodalmi konzul. 1869-ben maglódi előnévvel nemességet kapott. Természetes, hogy 1859-ben született fiát a Konzuli Akadémiára küldte. Azt is mondhatnánk, maglódi Wodiánar Rudolf magyar nemes ember volt, aki a családi tradíciónak megfelelően diplomáciai pályára lépett, csakhogy ez mégsem volna egészen igaz. Őt nemes ill. arisztokrata fiatal is konzuli vizsga után indult a pályán az 1880–90-es években.

¹⁸⁸ Cziráky Béla osztályfőnök levele Kálnoky miniszter megbízásából a magyar miniszterelnökhöz 1894. február 19. HHStA., AR. Fach 4, Karton 338. Szapáry Gyula miniszterelnök válasza Czirákynak 1894. február 21. A levélváltás szokatlan módon magyar nyelven folyt, de minthogy valójában Szapáry Gyula hivatalos nyilatkozatot tett a külügyminisztérium számára, hogy biztosítani fogja fia megfelelő ellátását, levelének német fordítását is mellékelte.

konzuli vizsgával diplomáciai álláshoz jusson. Cziráky Béla szakszerűen tájékoztatta arról a magyar miniszterelnököt. 1894 márciusában egyébként Szapáry Lőrinc követségi attasé lesz évi 1000 forint fizetéssel.¹⁸⁹

Szapáry Lőrinchez hasonlóan konzuli vizsgát tett Ambrózy Lajos báró,¹⁹⁰ akinek apja nem miniszterelnök, csak k.u.k. kamarás, Temes vármegye főjegyzője. Ő négy évi konzuli szolgálat után lesz diplomata; Hoenning O'Carroll Ottót (csak anyai ágon arisztokrata) tizennyolcévi konzuli szolgálat után (Sydneyben és New-Yorkban fejt ki nagyon fontos gazdasági tevékenységet konzuli, majd főkonzuli rangban) veszik diplomáciai státuszba. Ugron Istvánt (erdélyi református nemesi család fia) jó két évtized után Aehrenthal külügyminiszter nevezi ki első osztályú követségi tanácsosnak.¹⁹¹ Ha szélesebb palettán vizsgáljuk a konzuli akadémistákat nyilvánvaló, hogy az előkelő családból valók, mint Csáky Imre, a magyar kultuszminiszter Csáky Albin fia, Gilbert Hohenwart gróf miniszterelnök, vagy Ottó Khun hadügyminiszter báró gyermeke rövid időn belül diplomáciai szolgálatba kerül, s ezen alig van mit csodálkozni.¹⁹² Amikor egy kormánypárti magyar képviselő sürgeti, hogy vegyenek át magyarokat a konzuli szolgálatból a diplomáciaiba a külügyminisztérium magyar osztályfőnöke ezt határozottan elutasítja: a diplomata és a konzuli szolgálatnak mások az igényei. A konzulátusi kar nem is tudna megfelelni azoknak a pénzbeli igényeknek, amelyek ott megköveteltetnek. Korántsem akar úgy csinálni, mintha a konzuli és diplomata szolgálat nem két külön világ volna.¹⁹³

A mintám többi tagja, összesen 14 ember diplomata vizsgát tett. Közülük egyetlen polgár a határvidéki katona családból származó Musulin. Valamennyien a Kálnoky korszakban tették le a diplomata vizsgát.

Az 1870-es évektől általános követelmény lesz az egyetemi végzettség és a diplomata, vagy konzuli vizsga, s ha előfordulnak is (egyre kisebb számban) kivételek, a külügyminisztérium magas rangú tisztviselői és a vezető diplomaták, még a legelőkelőbb családból valók is, az előírásoknak megfelelően indulnak hivatali pályájukon.

¹⁸⁹ Kálnoky külügyminiszter felségfolyamodványa 1894. március 19. HHStA., AR. Fach 4, Karton 338.

¹⁹⁰ 1913-ban kap grófi rangot.

¹⁹¹ Aehrenthal felségfolyamodványa 1909. március 13. HHStA., AR. Fach 4, Karton 457. Még a szentpétervári nagykövet Aehrenthal figyel fel Ugron István varsói főkonzul tevékenységére. Aehrenthal elismerő véleménye Ugronról: Aehrenthal an Mérey 1905. Július 14. *Aus dem Nachlaß Aehrenthal*, 368

¹⁹² *Godsey*, *Aristocratic Redoubt*, 52.

¹⁹³ *A közös ügyek tárgyalására a magyar országgyűlés által kiküldött és ő felsége által 1899. évi november hó 30-ára Bécsbe összehívott bizottság naplója*. Szögyény Miklós osztályfőnök válasza Papp Géza kormánypárti képviselő interpellációjára 1900. január 11. 43. Ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy már 1883-ban, nyilván az okkupáció következtében is, úgy határozzák meg, hogy a Keleti Akadémia feladata, hogy szakembereket képezzen diplomáciai és konzuli szolgálatra, valamint a Bosznia-hercegovonai közigazgatási feladatok ellátására. *Die k.u.k. Konsular-Akademie von 1754 bis 1904*. Festschrift zur Feier des 150jährigen Bestandes der Akademie und der Eröffnung ihres neuen Gebäudes. Hg. von Agenor Graf Gohuchowski (Wien 1904) 30 ff.

II. A MAGYAR HONOS DIPLOMATÁK NEMZETI HÁTTERE

Egy korábbi tanulmányunkban vizsgáltuk azt a kérdést, hogy a Ballhausplatz legmagasabb rangú tisztviselői, az osztályfőnöki rangban lévő magyarok mi-ként vélekedtek önnön magyarságukról, mennyiben őrizték meg magyar voltukat a bécsi szolgálatban.¹⁹⁴ Úgy találtuk, hogy a dualizmus első felében, körülbelül az 1890-es évek közepéig a magyar osztályfőnökök magyar identitása magától értetődő volt. A külügyminiszter mellett, aki egyben a közös minisztertanács elnöke, s mint ilyen afféle birodalmi miniszterelnök volt, ők látták el a magyar tanácsadó szerepét, közvetítettek a közös és a magyar kormány között. Szoros kapcsolatban álltak a magyar politikával, onnan jöttek és oda tértek vissza.

Az 1890-es évek közepén bizonyos fokig megváltozott a helyzet. A magyar osztályfőnöki állásba olyanok kerültek, akik pályájukat a Ballhausplatzon kezdték, akiknek nem volt magyarországi politikai múltjuk, akik a Monarchia külügyi apparátusában szocializálódtak. A század végére a Ballhausplatz felnevelte a maga apparátusát, olyan magyar honos közös tisztviselőket, akiket eleve arra képeztek, eleve arra készültek, hogy ők lesznek a paritás megkövetelte magyarok a közös hivatalokban.

Összsztrák arisztokrata tradíció – bürokrata etosz

A külszolgálatban ilyenfajta változás egyik napról a másikra aligha játszódott le. 1867 a diplomáciai szolgálatban nem hozott egy csapásra fordulatot. Magyar arisztokraták mindig töltöttek be magas diplomáciai állásokat, számuk a kiegyezés után, a „paritás” követelésének hatására látványosan nem növekedett meg.¹⁹⁵ Akik a külügyben szolgáltak 48-ban, s aztán az abszolutizmus éveiben, alig vettek tudomást a Monarchia dualista és alkotmányos átalakulásáról. A császári ház és a Habsburg Monarchia megbízottai maradtak, császárukat és a birodalmat képviselték a külállamokban, a politikai változások hatására bizonyosan nem tápláltak magukban váratlan új identitást. Apponyi Rudolf, Károlyi Alajos, Széchenyi Imre grófok pályájukat az 1830–40-es években kezdték, s a dualizmus első időszakában meghatározó szerepet játszottak a Monarchia diplomáciájában. Párizsban, Londonban, Berlinben nagykövetségek élén álltak. Arisztokrata diplomaták voltak, családjukban a diplomácia szolgálat apáról fiúra szállt. Apponyi Rudolf apja, Antal gróf (1782–1852) párizsi követ volt 1826-tól 1848-ig, mellette tanulta Rudolf a mesterséget. Magyar főúr volt és osztrák diplomata, a kettő különbségét aligha mérlegelte. Párizsban kezdte pályáját és ott is végezte, tizenhat sikeres esztendő telt a londoni követség élén, éppen azt az időszakot, amelyben a Monarchia belső szerkezete és külpolitikája alapvetően átalakult. Élete nagy részét külföldön töltötte. Orosz grófnőt vett feleségül. Ha németül, vagy franciául beszélt, anyanyelveit használta. „De vajon magyar volt-e? Vagy osztrák? Vagy a francia, az angol, a német, az olasz táj láttán érezte úgy, hogy «otthon» van? Volt-e hazája és törődött-e ezzel egyáltalán? – Már ősei is inkább a birodalomhoz kötöd-

¹⁹⁴ Somogyi, Vezető magyar tisztviselők a Ballhausplatzon, 115–139

¹⁹⁵ Sieder, Österreichs Botschafter und Gesandte zwischen Wiener Kongress und erstem Weltkrieg, 36–43.

tek. Nagypaja, apja is megkapta mindazt, amit hűségés alattvalóinak a Habsburg-Lotharingiai ház meg szokott adni: mindkettő valóságos belső titkos tanácsos lett és kamarás, apja ezen felül pedig az aranygyapjas rend lovagja.”¹⁹⁶ Amikor évekel Rudolf halála után, fia Sándor császári és királyi kamarási méltóságért folyamodott, méltán idézte fel, hogy családjának tagjai a dinasztianak mindenkor hűségés alattvalói, az uralkodóháznak kegyeltjei voltak.¹⁹⁷

Károlyi Alajos nem kevésbé az arisztokrata diplomaták csoportjába tartozott. Apja kancelláriai tisztviselő, majd Nyitra megyei főispán, anyja Kaunitz-Rietberg Ferdinandiné hercegnő. Alajos 1859-ben, 34 esztendőskorában követ a porosz udvarnál. 1866-ban, amikor a Monarchia megszakítja diplomáciai kapcsolatot Porszországgal, elhagyja állomáshelyét. Rendelkezési állományba kerül, majd 1871-ben nagykövetként tér vissza Berlinbe. Nyilvánvaló, hogy számára a Monarchia belső átalakítása nem sokat jelentett. 1868-ban is császári kormányról beszélt, magát császári követnek tekintette¹⁹⁸. Ekkortájt zajlott a magyar delegációban a nagy vita a „közös”, meg a „birodalmi” kormány és hivatalok fogalmáról, a „császári” megengedhetetlen voltáról,¹⁹⁹ mindez Károlyit nyilván kevésbé érdekelte. Ferenc József 1879-ben őt szemeli ki Andrássy utódjául, de a parlamenti és a magyar politikában való járatlansága okán visszautasítja azt. 1888-ban 43 évi szolgálat után vonul nyugdíjba, a legmagasabb kitüntetéssel, Szent István renddel jutalmazza a császár. Őszinte meghatottsággal mond köszönetet, hogy szolgálhatta „őfelségét és a Monarchiát”²⁰⁰ – szó sincs hazáról, nemzetről, csak a császárról meg a közös birodalomról. A nem túl népes abszolút schwarzgelb magyarok táborába tartozott — írja róla előkelő beosztottja —, aki gyors előmenetelre számíthatott akkor is, ha csak közepes, vagy gyenge képességekkel rendelkezett. Károlyi Alajos pedig valószínűleg művelt ember és mindenképpen nagy tapasztalattal rendelkező diplomata volt, nemcsak tekintélyt parancsoló nagyúr. És minden császárhűségé, schwarzgelb volta ellenére magyar: Pesten épített palotát, Erdődy lányt vett nőül, egy osztrák anyától Bécsben született grófnőt. Élete nagy részét külföldön töltötte, de mindenkor fenntartotta kulturális kapcsolatát Magyarországgal.

Széchenyi Imre Apponyihoz hasonlóan apja mellett kezdte a diplomata pályát. Lajos gróf Római követ lévén Metternich 1845-ben követségi attasénak nevezte ki Rómába. A magyar szabadságharc nem érinti Széchenyi karrierjét, 1860-ban már követ Nápolyban. Amikor azonban 1860 őszén a Szicíliai Kettős Királyság fővárosa Garibaldi vörös-ingesei kezébe kerül, ő is kénytelen elhagyni állomáshelyét, s a nápolyi udvar bukásával rendelkezési állományba kerül.

1864 augusztusától részint Pesten, részint birtokain él. Ekkortól elég sajátos karriert fut be. Lemond diszponibilitási illetményéről és őfelsége kormánya in-

¹⁹⁶ Apponyi Rudolf kitűnő értő pályarajzát Frank Tibor írta meg, Apponyi Rudolf londoni követsége (1856–1871), 185–186.

¹⁹⁷ Apponyi Sándor gróf folyamodványa 1883. május 2. HHStA., AR. Fach 4, Karton 11.

¹⁹⁸ Károlyi Alajos Beust külügyminiszternek 1868. január 1. HHStA., AR. Fach 4, Karton 158.

¹⁹⁹ Gemeinsamer Ministerrat 1868. január 30. RMCZ 9; 1868. január 31. RMRZ. 10. In: *Protokolle des gemeinsamen Ministerrates der österreichisch-ungarischen Monarchie 1867–1870*. Bearbeitet von Éva Somogyi (=Die Protokolle des gemeinsamen Ministerrates der österreich-ungarischen Monarchie 1867–1918. I/1. Budapest 1999) 54–62.

²⁰⁰ Károlyi Alajos Kálnoky külügyminiszternek 1888. július 4. HHStA., AR. Fach 4, Karton 158.

tencióinak megfelelően elfogadja, hogy az 1865. évi országgyűlésen képviselővé válasszák, az Apponyi György, Bartal, Ürményi féle konzervatív csoporthoz tartozik. Az országgyűlési tárgyalásokon Beust kancellár szavai szerint „népszerűségét veszélyeztetve mindenkor teljes odaadással és lojalitással igyekezett a kormány törekvéseit érvényre juttatni”.²⁰¹ Széchenyi Imre a *restitutio in integrum*, tehát a 48-as törvények teljes helyreállítás előtt, a nélkül hajlandó a koronázásra²⁰². 1867 januárjában a kancellár felterjesztésére kifejezetten politikai szolgálataiért titkos tanácsosi címet kap az uralkodótól. A koronázás után Beust diplomáciai állást ajánl neki, a szentpétervári követséget. Ezt egészségi okokra hivatkozva nem fogadja el és a kiegyezés után nem vesz részt a hazai politikai harcokban sem, csak művészettel, a Nemzeti Színház szervezésével foglalkozik. 1871-ben Beust esetleges utódjaként is felmerül a neve,²⁰³ de csak 1879-ben tér vissza a diplomáciába. Károlyi helyét foglalja el a berlini nagyköveti poszton. 14 évig marad ott, magyarnak vallja magát, sokszor hivatkozik hivatalos jelentéseiben arra, hogy egyik vagy másik ügyet ő, mint magyar szükségképpen másként lát, mint osztrák kollégái. 1892-ben nyugalomba vonul és visszatér Magyarországra, a főrendiházban politizál.

A metternichi korszakban nevelkedett magyar arisztokrata diplomaták az évszázados tradíció folytatói voltak: őrizték a birodalom-szerte otthonos arisztokrata nagyúr attitűdjét, a szűkebb Magyarországon túl a Habsburg udvarhoz, sőt, az európai arisztokráciához kapcsolódtak. Az Esterházyakat, Zichyeket, Pálffyakat, Apponyiakat, Batthyányiakat generációkon át a Habsburg birodalmat átfogó sajátos patriotizmus jellemezte, és bizonyos európai tudat a szűklátókörűnek tekintett nemzeti elzárkózással szemben. Gazdagságuk és családi kapcsolataik függetlenséget biztosított számukra, nem váltak a bécsi bürokrata államgépezet részévé.²⁰⁴ Sem a dinasztia, az államot szolgáló bürokrata etosszal, sem szűkebb hazájukban honos nemzeti eszmével nem kellett maradéktalanul azonosulniuk. Önmagukat adhatták a külképviseletek élén. Mánások voltak, akik birtokaikon uralkodókat vendégeltek,²⁰⁵ felette álltak annak, hogy akár renddel (a Monarchia magas bürokráciájával), akár nemzettel (ti. a magyarsággal) maradéktalan közöset vállaljanak.

Kétségtelen, hogy 1867 után megváltozik a helyzet. Az arisztokrata diplomaták persze továbbra is őrzik az összosztrák tradíciót. A Monarchia különböző területein fekszenek a birtokaik, tartanak fenn kastélyokat, elszakíthatatlan családi szálakkal kötődnek a birodalomhoz. Az arisztokrata diplomaták jelentős részének van összmonarchia családi kapcsolata. Gondoljunk Berchtold „magyar” külügyminiszterre, aki ugyan jelentős birtokokkal rendelkezik a birodalom mindkét felében, de inkább német-cseh eredetű, magyar feleséggel az oldalán. Berchtold osztályfőnöke a nagybefolyású Forgách János apja valamikor a Schmerling érában

²⁰¹ Au. Vortrag von Beust 1867. január 27. HHStA., AR. Fach 4, Karton 340.

²⁰² Vö. 1866 február 21-én elmondott beszédét a felirati javaslat részletes vitáján. *Kónyi Manó*, Deák Ferenc beszédei 1861–1866 (Budapest 1903²) III 576.

²⁰³ *Diószegi*, Bismarck és Andrásy, 100.

²⁰⁴ Ld. átjárás a Ballhausplatzról a diplomáciába c. alfejezetet.

²⁰⁵ A már nyugalmazott nagykövet Széchenyi Imrét egyik Sopron megyei birtokán 1893-ban egy kőszegi hadgyakorlat után meglátogatja Vilmos császár.

kancellár volt²⁰⁶, anyja sajnálatosan prágai német zsidó családból származott, feleségül viszont a nagy karriert befutott osztrák diplomata, Heinrich Graf von Lützow kisebbik leányát vette.²⁰⁷ Szapáry Frigyes gróf, aki Aehrenthal idején csinál karriert, először a miniszter kabinetjének főnöke majd Berchtold alatt osztályfőnök. Az ő apja cs. kir. altábornagy, anyja a nevezetes gróf Grünne család tagja, felesége pedig Windischgrätz lány, akinek apja Alfred Fürst zu Windischgrätz az osztrák urak háza elnöke.²⁰⁸ Szécsen Miklós külügyminisztériumi osztályfőnök, szentszéki, azután párizsi nagykövet, anyja annak a Lamberg grófnak a leánya, akit 1848-ban a pesti nép felkoncolt.²⁰⁹ Zichy Tivadar stuttgarti, majd müncheni követ, felesége Felix Wimpffennek a leánya, aki 1866–71 között a Monarchia berlini követe volt, s akit a németbarát politikai fordulat után helyeznek olyan állomáshelyekre, ahol nagyosztrák felfogása nem gátolja a Habsburg diplomácia németbarát fordulatát.²¹⁰ A sort folytathatnánk.

Az arisztokrácia családi kapcsolatai, éppúgy mint korábban, kiterjedtek az egész Monarchiára. A változás abban állott, hogy a kiegyezést követő évtizedekben a legelőkelőbb diplomaták is lassan és fokozatosan beépültek a bürokrata gépezetbe, átvették az osztrák bürokrata etoszt, s minthogy ennek az 1890-es évektől része lesz a „paritás” követelménye, a magyar diplomatákban tudatosodik, hogy ők képviselik a „magyar elemet” a közös kormányzatban.

Számon tartják a nemzeti hovatartozást

Nem a tudatuk, a nemzeti kötődésük változik meg, inkább annak értéke és jelentése. A tradicionális osztrák bürokratának nincsen nemzete. Ismeretes, hogy a 19. század elején, a nemzeti ébredés korában a nemzet és a haza tiltott fogalmak a Habsburgok birodalmában. Ferenc császár 1813-ban saját kezűleg húzza ki a franciák ellen indított felszabadító háború „Az Istenért, a Császáért, a Hazáért” proklamációjából a haza szót, mert méltán tart attól, hogy a birodalom sok nemzete közül valamelyik azon kezd majd gondolkodni, hogy valójában milyen hazáért is harcol.²¹¹ Ez a helyzet a forradalom után nem változott meg. Hiszen ha valamikor, 1848-ban bebizonyosodott, hogy a nemzeti eszme a birodalom létét fenyegeti. A diplomáciai szolgálat reformját 1851-ben az a Schwarzenberg herceg miniszterelnök dolgozta ki, aki a nemzeti törekvéseknek a Monarchián belül és a közép-európai politikában a legkövetkezetesebb ellensége volt, aki mindenképpen őrizni igyekezett a nemzetek feletti Habsburg tradíciót.²¹²

²⁰⁶ 1863 márciusában ő dolgozta ki az uralkodó felszólítására az első osztrák-magyar kiegyezési javaslatot. *Stefan Malfer*, *Der gescheiterte Ausgleichsversuche vom März 1863*. In: *Oesterreichische Osthefte* 32 (1990) 404–426.

²⁰⁷ *Ludwig Bittner*, *Graf Johann Forgach*. In *Berliner Monatshefte* 13 (1935) 950–59; *Aus dem Nachlaß Aehrenthal*, 488.

²⁰⁸ Szapáry személyi iratai HHStA., AR. Fach 4, Karton 338.

²⁰⁹ Szécsen Miklósról: *Somogyi*, *Vezető magyar tisztviselők a Ballhausplatzon*, 126–128.

²¹⁰ Wimpffenről: *Hauschka-Hirsch*, *Felix Graf Wimpffen (1827–1882)*.

²¹¹ *Joseph Redlich*, *Das österreichische Staats- und Reichsproblem*. I: *Der dynastische Reichsgedanke und die Entfaltung des Problems bis zur Verkündigung der Reichsverfassung von 1861*. (Leipzig 1920) 54–55.

²¹² Legújabbán *Bertrand Michael Buchmann*, *Felix Fürst zu Schwarzenberg. Eine Karriere in der „Ersten Gesellschaft”*. In: *Ulrich E. Zellenberg* (Hg.) *Konservative F.ö.ö. Ideen und Praxis in*

Arra szoktunk hivatkozni, hogy a diplomatákról nem tudni, milyen nemzetiségűek, szolgálatba lépésükkor senki sem kérdezte, minősítési lapjukon nem tüntették fel anyanyelvüket. „A külügyminisztérium hivatalnoki kara olyan egyseges, egyöntetű és harmonikus képet alkotott, mintha egyetlen nyelvből, egyetlen törzsből vétetett volna”²¹³ – írta a horvátországi határőrvidéki katonatiszt ivadék Musulin, és sokan vélekedtek hozzá hasonlóan. A Ballhausplatznak szüksége volt ilyenfajta sok valóságos elemet tartalmazó önképre. Kétségtelen, hogy a magas rangú bürokrata egész valóját ajánlotta a császárnak, a dinasztia, a Monarchia szolgálatába szegődött, annak érdekeivel vállalt maradéktalan közösséget; az egykor szász külügyminiszter Beust éppúgy, mint a francia anyanyelvű galíciai lengyel arisztokrata Gołuchowski, vagy az 1849-es független Magyarország konstantinápolyi követe Andrassy Gyula gróf. Amikor az Osztrák–Magyar Monarchia külügyminisztere lesz Beust nem úgy szász, Gołuchowski nem úgy lengyel, Andrassy nem úgy magyar többé, mint otthon maradt, a helyi politikában tevékenykedő honfitársaik.

Ám környezetük általában számon tartotta eredetüket. Nagyon jellegzetes Beust személyi politikája közvetlenül a kiegyezés után, amikor a magyar igények kielégítése céljából nemcsak a Ballhausplatzon hajt végre lényeges változásokat, hanem a külképviseletek élén is.²¹⁴ 1868 májusában hirtelen meghal Albert Crivelli gróf, a Monarchia szentszéki nagykövete, éppen akkor, amikor a bécsi Reichsratban a német liberálisok a legelszántabban küzdenek azért, hogy a decemberi alkotmány szellemében megteremtsék a vallások egyenjogúságát, az egyház és az állam szétválasztását, ami magával vonta a Szentszékkal 1855-ben kötött konkordátum felmondását.²¹⁵ Beust úgy gondolja, hogy a Crivelli halála következtében megüresedett szentszéki posztot sürgősen be kell tölteni, mert félő, hogy különben a liberálisok, akik már az előző ülészekon is jelentős törléseket hajtottak végre a római követség előirányzatán, a poszt megüresedése okán egyszerűen az egész költségvetési tételt megkérdőjelezzik.²¹⁶ *Magyart* akar javasolni a nagyköveti posztra, amit Magyarországon kedvezően fogadnának és ha a nagyköveti állás betöltése az osztrák delegációban heves ellenállást váltana ki, akkor a kormány bizton számíthatna a magyarok támogatására. Apponyi Rudolf gróf londoni nagykövetet ajánlja Crivelli helyére, aki kitűnő ember, hosszú pályafutása során az események józan és pártatlan megítélésével tűnt ki, jól ismeri a római viszonyokat, leánya

---

der Politik zwischen FM Radetzky, Karl Kraus und Alois Mock (Graz, Stuttgart 2003) 67–102, különösen 86–87; 93–95.

²¹³ *Musulin*, Das Haus am Ballplatz, 136. A Ballhausplatz csodát művelt, „a hivatalnokok egyetlen nagy családot alkottak” – írta Klemens Erb báró, miniszteri tanácsos a Ballhausplatz történetét elsőként feldolgozó kéziratában HHStA., Nachlaß Erb, Karton 1.

²¹⁴ *Rumpler*, Die rechtlich-organisatorischen und sozialen Rahmenbedingungen für die Außenpolitik der Habsburgermonarchie 1848–1918, 68–72.

²¹⁵ 1867–68 a liberálisok nagy és sikeres támadása a konkordátum ellen rendkívüli mértékben megrontja Ausztria kapcsolatát a Szentszékkal. Vö. *Peter Leisching*, Die römisch-katholische Kirche in Cisleithanien. In: Adam Wandruszka, Peter Urbanitsch (Hg.), Die Habsburgermonarchie 1848–1918 IV. Die Konfessionen (Wien 1985) 34–49. A parlamenti küzdelmekről: *Wolfgang Rudolf*, Karl Fürst Auersperg als Ministerpräsident (1868). In: MIOG. LXXXV (1977) 119–128.

²¹⁶ Au. Vortrag von Beust 1868. augusztus 13. HHStA., AR. Fach 4, Karton 158 (Personalien Alois Károlyi). Albert Graf Crivelli 1867. december 13–1868. május 2 között, éppen a Kulturkampf tetőpontján a Monarchia szentszéki nagykövete.

egy római patriciussal kötött házasságot, s ez a körülmény növelné tekintélyét és befolyását a római társaságban. Apponyi Rudolf gróf szerepe tehát új jelentést kap. Ő, aki évtizedek óta apját követve áll a császári kormány szolgálatában, a dualista és alkotmányos átalakulás következtében, mint magyar kap új jelentőséget és súlyt, magyar volta biztosíthatja a magyar delegáció támogatását; nem ő változik meg, hanem a helyi értéke a diplomáciai apparátusban.²¹⁷

Ha a szentszéki nagykövetséget magyaroknak szánta Beust a Kulturkampfot folytató osztrák liberálisok ellenében, még inkább szükség volt magyarokra a berlini követség élén. Korábban szoltunk arról, hogyan és miért vált meg Wimpffen gróf berlini állásától.²¹⁸ Utódjául Károlyi Alajost nevezte ki a császár, hogy azután a háború kitöréséig mindig magyarok képviseljék a Habsburg Monarchiát Berlinben.²¹⁹ A magyarok egyszerűen alkalmasabbnak tűntek a berlini állásra, mint az osztráknémetek, kevésbé volt problematikus a Német Birodalomhoz való viszonyuk. Az osztrákokban – éppen a legfelső rétegekben, az arisztokráciában és a bürokrata elitben vitathatatlanul tovább élt a Habsburg Monarchia egykori nagyságának reminiscenciája, és az a gondolat hogy a németiségnek a monarchiabeli bizonytalan helyzetéért Königrätzet, a poroszokat terheli a felelősség. Állítólag Kálnoky külügyminiszter is mondott ilyesmit Bülownak.²²⁰ A két ország szoros diplomáciai szövetsége ellenére sem volt egyértelmű az osztráknémet bürokrata elit viszonya Németországhoz. S amikor Berlinben Bismarck után a Kettősszövetség új jelentést kapott, a pusztán diplomáciai szövetségen túl az újjáéledő ösztön szellem hordozója lett, az tovább terhelte a magukat „osztráknak” tekintő schwarzgelb bürokraták kapcsolatát a Német Birodalommal.²²¹ A magyaroknak viszont nem kellett a német diplomácia eszmei-érzelmi motívumait személyes problémaként megélniük. S ezzel a helyzettel Berlinben is tisztában voltak.

1871-ben Károlyi ismerősként tért vissza a német fővárosba, oda, ahol 1860-tól 66-ig követ volt. 1862-ben neki mondta el Bismarck sokat idézett próféciját (vagy fenyegetését), hogy Poroszország és a Monarchia viszonya a közeljövőben vagy javulni fog, vagy véglegesen megromlik. Ausztriának nincsen lehetősége arra, hogy „a német történelem fejlődésének gátat szabjon”. Neki beszélt a „testvérháború” lehetőségéről, arról, hogy nem szabad a német fejedelmek rokoni kap-

²¹⁷ Végülis nem Apponyi Rudolfot nevezi ki a császár Rómába, hanem Ferdinand Graf Trauttmansdorffot.

²¹⁸ Wimpffenről: *Hauschka-Hirsch*, Felix Graf Wimpffen (1827–1882).

²¹⁹ 1871. december 10.–1878. november 3. Károlyi Alajos gróf; 1878. december 27.–1892. október 10. Széchenyi Imre gróf; 1892. október 24.–1914. augusztus 4. Szögyény Marich László (1910-től gróf) a Monarchia berlini nagykövete.

²²⁰ *Friedjung* beszámolója Aehrenthalnak Bernhard von Bülow német külügyi államtitkárral (a későbbi birodalmi kancellárral) folytatott beszélgetéséről 1900. április 21. *Aus dem Nachlaß Aehrenthal*, 215.

²²¹ A kérdés rendkívül gazdag irodalmából ld.: Birgitt *Morgenbrod*, Wien-Berlin und die „deutsche Kulturnation”. In: Helmut Rumpler, Jan Paul Niedrkorn (Hg.), *Der „Zweibund” 1879. Das deutsch – österreichisch-ungarische Bündnis und die europäische Diplomatie* (Wien 1996) 27–344; *Lothar Höbelt*, *Die deutschen Parteien, das Reich und der Zweibund*. Uo. 345–364; *Wolfgang J. Mommsen*, *Österreich-Ungarn aus der Sicht des Deutschen Kaiserreiches*. In: Helmut Rumpler (Hg.), *Innere Staatsbildung und gesellschaftliche Modernisierung in Österreich und Deutschland 1866/71 bis 1914. Historikergespräch Österreich- Bundesrepublik Deutschland* 1989 (Wien, München 1991) 205–220; *Helmut Rumpler*, *Das Deutsche Reich aus der Sicht Österreich-Ungarns*. Uo. 221–233.

csolatának, „a rokoni szeretetnek” túlzott jelentőséget tulajdonítani. És főként arról, hogy Ausztria érdekeinek sokkal inkább megfelelné, ha nem Németországban keresné, hanem Magyarországra helyezné súlypontját.²²²

Természetesen Bismarck ugyanezt bárkinek elmondotta volna, aki éppen Berlinben a Monarchiát képviseli, de a magyar gróf mégis alkalmasabb médium volt a gondolatmenet meghallgatására-befogadására, mint (osztrák)-németiségükben sérített kollégái. És Károlyiban is megszilárdulhatott annak tudata, hogy nem csak császárat képviseli a német birodalmi városban, hanem szűkebb pátriáját is, amelynek jelentősége éppen a német politika átalakulása következtében megnövekedhet.

A későbbi Reichskanzler Fürst Bülow így emlékezik Károlyi berlini fogadtatására:²²³ Bismarck, aki a porosz-osztrák háború előtti kritikus években személyesen és társaságilag is baráti viszonyban maradt Károlyival, nagyon egyetértett Károlyi visszatérével. Thiele államtitkár hasonlóképpen nyilatkozott: a német külügyi vezetés különösen örül a személyi megoldásnak²²⁴. És a következő esztendőkből a legharmonikusabb a viszony Károlyi és a német kormány között. 1878 novemberében azonban nagy átszervezésre kerül sor az osztrák diplomáciában, s ennek keretében Károlyit Berlinből Londonba helyezik.²²⁵ Bismarck sajnálkozását fejezi ki, amiről akár azt is mondhatjuk, úgy illett, hogy a fogadó ország fájjalja, ha egy diplomatától, akivel sikeresen működött együtt búcsút kell vennie. Az azonban szokatlan, hogy egy már jóváhagyott nagyköveti kinevezést az uralkodó végül is visszavonjon.²²⁶ Pedig 1878 végén ez történik. Ferenc József november 3-án kinevezi Ferdinand Trauttmansdorff grótot berlini nagykövetnek,²²⁷ majd december 27-én Andrásy hivatkozva őfelsége parancsára, amely szerint Tra-

²²² A Bismarckkal 1862 decemberében folytatott négy beszélgetéséről: Károlyi an Rechberg 5.12.1862, In: *Die auswärtige Politik Preußens 1858–1871* III, Hrg. Rudolf Ibbeken (Oldenburg 1932) 100–101; *Quellen zur deutschen Politik Österreichs 1859–1866*, hrg. von Heinrich Ritter von Srbik, 5 Bde (Oldenburg-Berlin 1934–1938) hier II. 616. [Otto von] Bismarck, Gedanken und Erinnerungen (Berlin 1928) 298; *Ladislav Freiherr von Hengelmüller*, Graf Alois Károlyi. Ein Beitrag zur Geschichte der österreichisch-ungarischen Diplomatie. In: *Deutsche Revue* (38) 1913 38. Hengelmüller László nagykövet évekig dolgozott Károlyi biográfiáján, mint külügyi tisztviselőnek elsőként volt lehetősége arra, hogy az eredeti diplomáciai iratokat tanulmányozza. Ld. erre vonatkozó utalást Károlyi személyi anyagában HHStA., AR. Fach 4, Karton 158.

²²³ *Bernhard Fürst von Bülow*, Denkwürdigkeiten (Berlin 1931) IV 314.

²²⁴ *Agstner*, Von der österreich-ungarischen Botschaft zum österreichischen Generalkonsulat Berlin, 265.

²²⁵ *Díószegi*, Bismarck és Andrásy, 328

²²⁶ Nemcsak nagyhorderejű személyi ügyeket, hanem lényegében valamennyi felségfolyamodványt a miniszterek előzetesen „mündliche Vortrag” formájában az uralkodó elé terjesztettek és csak az uralkodó szóbeli hozzájárulása után készítették el a tényleges „legálázatosabb felterjesztést” oly módon, hogy mellékeltek hozzá a „legfelső elhatározás” szövegét is, amit az uralkodó csak aláírt. Tehát gyakorlatilag az is alig fordult elő, hogy az uralkodó megválaszolatlanul hagyott, vagy nem fogadott el egy felterjesztést; az hogy határozatát visszavonta, egészen rendkívülinek tekinthető.

²²⁷ Graf Ferdinand Trauttmansdorff apja is diplomata volt, 1827–1849 a Monarchia követe a porosz udvarnál, anyja pedig egy Károlyi grófnő. Berlinben kezdte a pályáját apja mellett 1847-ben, az 1850–60-as években a különböző német államokban teljesített szolgálatot, 1868–72 között pedig a Szentcséknél nagyköveti rangban képviselte Ferenc József császárt. *Agstner*, Von der österreich-ungarischen Botschaft zum österreichischen Generalkonsulat Berlin, 284–285. Miután Trauttmansdorff mint nagykövet jelölt megbukott, Andrásy ciszlajtán miniszterelnöknek ajánlja, hasonlóképpen eredmény nélkül. A bécsi német nagykövet jelentése: PA.AA. Bonn I. AA1. No.70. Bd. 1. 1879. január 22.

uttmansdorff november 23-i kinevezése érvénytelen, helyette Széchenyi Imre grófot terjeszti fel, „akinek berlini küldetése, ahogyan bizalmasan értesültem róla, az ottani kormány teljes egyetértésével találkozik”.²²⁸ Nincsen nyoma annak, hogy miért vonja vissza Ferenc József egy már jóváhagyott döntését. Ám ha Andrássy Széchenyire vonatkozó javaslatában az egyetlen érdemi mozzanat nem a jelölt személyére vonatkozik, hanem a berlini kormány egyetértésére, akkor feltelezhetjük, Trautsmannsdorff megbízását Berlin vétőzta meg. Széchenyiről a német kormánynak kevés információja lehetett, hiszen ő negyedszázada megvált a Ballhausplatztól. Hogy az ötvenes években fiatal diplomataként Frankfurtban, majd Szentpéterváron találkozott Bismarckkal, aki ott Poroszországot képviselte s „bizalmas ismeretséget” kötött vele, ezt csupán a Vasárnapi Újságból tudjuk.²²⁹ Bismarck akkor Frankfurtban bizonyosan Poroszországnak a Monarchiával való egyenjogúságáért küzdött, ami persze nem zárja ki, hogy rokonszenvet érzett fiatal osztrák kollégája iránt. 1878-ban azonban inkább az lehetett fontos Bismarck számára, hogy Széchenyi gróf személyében ismét egy konzervatív magyar arisztokratát fogadhatott, akit Andrássy ajánlott a berlini állásra.

Amikor Széchenyi nyugalomba vonulása után 1892-ben Ferenc József új nagykövetet nevez ki legfőbb szövetségese, a német császár udvarába, választásában eltér a szokásostól. Szögyény Marich Lászlónak nincsen diplomata végzettsége, egyetlen napot sem töltött külszolgálatban, nem a birodalomhoz kötődő arisztokrata családból származik, nem a Ballhausplatzon nőtt fel. Kifejezetten a magyar politikából indult, szoros magyar kapcsolatokkal. Amikor 1882–90-ig osztályfőnök a külügyminisztériumban Kálnoky magyar informátora. Orczy Béla, Kállay Béni típusú Sektionschef, azaz legalább annyira a magyar kormány képviselője a Ballhausplatzon, mint a közös miniszter követe a magyar delegációban.²³⁰ 1890–1892 között Szögyény a király személye körüli miniszter a budapesti kormányban. Formálisan tekintve tehát: Ferenc József egy magyar minisztert nevezett ki nagykövetnek a német császári udvarba, egy olyan embert, aki korábban magyar parlamenti képviselő, magyar osztályfőnök a közös minisztériumban; nem kellett sem saját magának, sem környezetének felfedeznie magyar voltát, az adott volt.

Szögyény bécsi helyzetét egy sajátos körülmény befolyásolta. 1886-ban azt a feladatot kapta Kálnoky minisztertől (és a háttérben talán a császártól), hogy rendszeres külpolitikai tájékoztatást adjon Rudolf trónörökösnek. Ez volt az első alkalom, hogy a közügyektől mesterségesen távoltartott akkor már 28 esztendő főherceg hivatalos információhoz jutott. Szögyény valószínűleg mélyebben beavatta őt a nemzetközi politikába, mint amire felkérése szolt. S bár nem értettek egyet a Monarchia szövetségi politikájának megítélésében, Rudolf gyűlölte az antiliberalis militarista Poroszországot, különösen II. Vilmos trónörököst, mégis, politikai nézeteltéréseik ellenére Szögyény azzal, hogy partnernek kezelte a főherceget, megnyerte magának rokonszenvét. Rudolf bizalma életre szólóan megha-

²²⁸ Au. Vortrag von Andrássy 1878. december 27. HHStA., AR. Fach 4, Karton 340.

²²⁹ *Vasárnapi Újság* 1879. augusztus 3.

²³⁰ Szögyény osztályfőnöki szerepéről *Somogyi*, *Vezető magyar tisztviselők a Ballhausplatzon*, 121–123.

tározhatta Szögyény pályáját.²³¹ Szögyény ott állt Rudolf teteménél Meyerlingben a kétségbeesett uralkodó oldalán. A búcsúlevél Szögyénynek szólt, nem a császári apának. És ő tudta mit kell tennie: olvasatlanul nyújtotta át az írást. Nem akarta tudni, vagy keresni az öngyilkosság okát, annak a lehetőségét is elhárította, hogy bárkit felelősség terhelne. Az első döbbenet után külpolitikai fejtegetésbe fogott, olyan magyarázatot konstruált, hogy Rudolf talán megrettent németellenes felfogása várható következményeitől, s azért vetett véget életének. Ebben a nem könnyű pillanatban bölcsőbb volt, mint ami elvárható, olyan belső és titkos szövetséget teremtett Ferenc Józseffel, amit valószínűleg még a császár is valóságosabbnak érzett minden hivatali szabályzatban előírt viszonynál.²³²

S a Rudolf kapcsolat Szögyénynek nemcsak a bécsi, hanem a berlini pozícióját is befolyásolta. Bizonyosnak látszik, hogy a Rudolftól szerzett francia diplomáciai hírekről és a trónörökös francia kapcsolatairól saját miniszterén kívül a német nagykövetnek is, akivel rendkívül jó kapcsolatot tartott fenn, rendszeresen beszámolt. Amikor az ausztriai német nacionalista mozgalmak megítélése és kezelése tárgyában az 1890-es években Bécs és Berlin között permanens feszültség keletkezett, Szögyény nélkülözhetetlenné vált. Jó volt olyan osztrák nagykövetet tudni Berlinben, aki számára a német-magyar hegemonián épülő dualista Monarchia és diplomáciai szövetségi rendszerének változatlan fenntartása abszolút szükség volt, és aki magyarként távol állt az osztrák belpolitika konfliktusaitól. 1914 augusztusáig marad Berlinben, s amikor egy ízben hosszabb szabadságra készül helyetteseül megint csak magyart tervez Berlinbe küldeni a miniszter.²³³

Nemcsak Berlinben tartották számon a követ szűkebb hazáját. Gołuchowskit azért nem küldik soha Pétervárra, mert mint lengyelt, az oroszok nem fogadnák szívesen. Mindig vitatták, hogy magyar, vagy osztrák diplomata alkalmasabb-e bukaresti követnek. A Ballhausplatz álláspontja általában az volt, hogy a román-magyar ellentétek miatt egy osztrák inkább megnyerheti a bukaresti kormány szimpátiáját.²³⁴ Amikor azonban 1899-ben Pallavicini János őrgrófot nevezi ki a császár Aehrenthal utódjának a román fővárosba, Petre Carp²³⁵ nagytekintélyű román politikus azt mondja, jó, hogy magyart neveztek ki,²³⁶ Pallavicini legalább meggyőzi a budapesti kormányt arról, hogy ő sem juthat messzebb a sajátos magyar igények érvényesítésével. Tehát nyilvánvaló lesz, eddig sem az osztrák követek jóakarató igyekezete hiányzott, hanem a magyar igények egyszerűen elfogadhatatlanok a román kormány számára.²³⁷ Pal-

²³¹ *Brigitte Hamann*, Rudolf. A trónörökös és a lázadó (Budapest 1990) 328–357; *Oskar Mitis*, Das Leben des Kronprinzen Rudolf. Mit Briefen und Schriften aus dessen Nachlass (Leipzig 1928) 131.

²³² *Mitis*, Das Leben des Kronprinzen Rudolf, 203–205.

²³³ 1912 végén Aehrenthal Mérey Kajetánt akarja ideiglenesen Berlinbe küldeni. Mérey Ambrozy-nak. MOL. P –1194 – 3. tétel. Ambrózy Lajos iratai.

²³⁴ *Musulín*, Das Haus am Ballplatz, 73–74

²³⁵ Petre Carp román diplomata és politikus; 1888–89 külügyminiszter, 1900–1901 és 1911–12 miniszterelnök.

²³⁶ Tehát Carp magyarnak tekinti Pallavicini János őrgrófot. Pallavicini valóban magyar állampolgár, de nem tud jól magyarul. Vö. *Erich Würll*, Die Tätigkeit des Markgrafen Pallavicini in Konstantinopel 1906–1914 (Wien 1951, Phil. Diss) 4–7.

²³⁷ Schönburg- Hartenstein Johann herceg, bukaresti követségi tanácsos Aehrenthalnak 1899. január 19-én Pallavicini kinevezésének bukaresti fogadtatásáról. Pallavicini Aehrenthal utóda a román fővárosban. *Aus dem Nachlaß Aehrenthal*, 157.

lavicini rokonszenvet tudott szerezni a románok körében és hosszú tárgyalások során elérte, hogy kompromisszum született az erdélyi román egyházi és iskolai alapítványok ügyében.²³⁸

Musulin, aki mindig oly nagyon hangsúlyozza a külügyminisztérium és a diplomáciai kar egységes és nemzetek feletti voltát, akit apja eleve azért ad diplomatának (ha már katona nem akart lenni), hogy a császárhoz hűséges osztrák maradjon, ne kelljen horválttá, szerbbé, németté vagy magyarrá lennie. Mégis azt írja, Szerbiában *természetesen* számon tartották horvát voltát. Könnyű volt korrekt, sőt néha szívélyes kapcsolatot kiépítenie a belgrádi kormány tagjaival és a külügyminisztérium referenseivel, mert volt közös nyelvük, (a szó szoros és átvitt értelmében is), amelyen tárgyalópartnerei önkéntelenül is többet mondtak el, jobban feltárulkoztak, mint a kinnal elsajátított német, vagy francia nyelven.²³⁹ És Aehrenthal mint pétervári követ, majd mint külügyminiszter „velem, mint született délszlávval” minden horvát meg szerb kérdést behatóan megtárgyalt.²⁴⁰ Nem lehetett nem tudomásul venni az adottat, hogy a császár alattvalóinak nemzetiségük is volt, ami ismeretet, kapcsolatot, esetenként érzelmi kötöttséget is jelentett. A külképviseleteknek azonban sohasem lett valamifajta nemzeti jellegük. Bár a nagykövetek sokszor szabadon dönthettek arról, kit visznek magukkal állomáshelyükre, nincsen nyoma annak, hogy a magyarok magyarokat akartak volna (legfeljebb, ha saját fiaikat). Arra sem találtam soha utalást, hogy egy diplomata szívesen ment volna új állomáshelyére csak azért, mert ott magyar főnöke lett, vagy ellenkezőleg, nem vágyott a követségre, mert ott nem talált honfitársakra. A század végétől a (nagy)követeknek gyakran kellett jelentést készíteniük beosztottaik nemzeti hovatartozásáról, arról, hogy vannak-e és milyen számban olyan munkatársaik, akik magyarul tudják az ügyeket vinni, de ezen túl, a főnök vagy beosztott nemzetisége a magánlevelezések intim megjegyzéseiben sem merül fel. Nem találkoztam azzal sem, hogy valaki úgy vélte volna, magyar volta miatt került hátrányos helyzetbe, vagy hogy azért nem kapott volna meg egy állást, mert oda *nem* magyart akartak küldeni.²⁴¹ Bizonyára igaza volt Bülownak, aki egy alkalommal azt mondta Friedjungnak: „Igazságtalanok lennénk Gołuchowski-val szemben, ha feltételeznénk, hogy a német-szláv viszályban az utóbbiak oldalán áll.²⁴² Gołuchowski mélyen meg van győződve a német elem döntő jelentőségéről a Habsburg Monarchiában. Ha azt gondolnánk, hogy pusztán azért mert lengyel és francia asszony a felesége bizalmatlansággal kell viseltetnünk irányá-

²³⁸ Az erdélyi román egyházi és iskolai alapítványok jövedelmük egy részét Romániából kapták. A magyar kormány az volt az álláspontja, hogy a kifizetésekkel egyidőben román propaganda is folyik Erdélyben. Annak módját kellett tehát megtalálni, hogy mentesítsék a román kormány közvetlen befolyásától a pénzüsszegek átutalását. Pallavicini elérte, hogy az alapítványok tőkésített összegét budapesti állami pénzügyintézetbe deponálták és onnan jutott el a kedvezményezetthez. *Musulin*, *Das Haus am Ballplatz*, 73–74. Vö., *Szász Zoltán*, *Politikai élet és nemzetiségi kérdés a dualizmus korában*. In: Köpeczi Béla (szerk.) *Erdély története három kötetben: Erdély története III 1830-tól napjainkig* (Budapest 1987) 1664–1669.

²³⁹ *Musulin*, *Das Haus am Ballplatz*, 125.

²⁴⁰ Uo. 165.

²⁴¹ Ennek a ténynek azért van különös jelentősége, mert a bürokraták fennmaradt egymás közti levelezésének elsődleges témája a karrier.

²⁴² A Monarchia belső viszonyairól van szó.

ban, akkor valójában Gołuchowski ítélőképességét ismernénk félre, feltételeznénk, hogy nem látja be, milyen politikai kérdések a döntőek Ausztria számára.”²⁴³ Bülow tehát, pontosan számon tartja Gołuchowski lengyel és felesége francia voltát, mégis úgy gondolja, nem ez, hanem a „Gesamtmonarchie” érdeke a meghatározó politikai cselekvésében. Bülownak minden bizonnyal igaza volt, s a külügyminiszterről tett megállapításának (az egymással jól megférő és hierarchikus rendben álló identitások tényének) általános érvényt tulajdoníthatunk.

A diplomaták „identitása” – az első generáció

Mit gondoltak önmagukról a diplomaták, mennyire volt számukra jelentősége nemzeti hovatartozásuknak? – Szokás Berchtold külügyminiszter történetére hivatkozni, aki némi meglepetéssel értesült önnön magyarságáról. A Berchtold ősök ugyanis birodalmi és csehországi németek voltak. A külügyminiszter nagyapja, a filantróp Leopold gyermekkorában sokat időzött anyai nagyanyjánál, egy magyar grófnőnél, akitől magyarországi birtokokat örökölt. Buchloui könyvtárában később értékes magyar gyűjteményt hozott össze, tehát minden bizonnyal nemcsak a vagyon kötötte a nagymama hazájához. Feleségül egy ősi cseh nemzetség sarját választotta, így került kapcsolatba a cseh arisztokráciával. Tehát egy (magyar beütésű) német gróf és egy cseh grófnő házasságából születik Sigmund Berchtold, a külügyminiszter apja. Sigmund, buchloui nagybirtokos, aktívan politizál a morva Landtagban és a Taaffe-érában Reichsrat-képviselő. Tud csehül és nagy megértést tanúsít a cseh nemzeti problémák iránt. Birtokai után tagja a magyar felsőháznak. Amikor azonban Tisza Kálmán olyan törvényt hozott, hogy a magyar felsőházi tagság összeegyeztethetetlen az osztrákkal, Sigmund habozás nélkül az osztrák mellett döntött. Egy Trauttmansdorff lányt vett feleségül, Josef Graf Trauttmansdorff-Weinsberg osztrák diplomata²⁴⁴ gyermekét.

A család birtokai német, cseh, szlovák és magyar vidékeken fekszenek, alkalmazottaik e nemzetek fiaiból valók, akikkel a mi Berchtold Lipótunknak, aki fiatalkorában gazdálkodott, volt bizonyos kapcsolata. Berchtold Lipót nem a Ballhausplatz tisztviselők szokásos életutját járta, a belső közigazgatásban kezdte, morva hivatalokban, ahová apja ajánlotta be, aki magával Taaffe miniszterelnökkel állt bizalmas barátságban. Lipót német anyanyelvén kívül jól beszélt csehül és szlovákul és szorgalmasan tanult magyarul, jól értett és idővel képes volt előkészített magyar nyelvű expozét elmondani. Az 1890-es évek elején eljegyzi Károlyi Ferdinandine grófnőt, az akkor már elhalt Alajos nagykövet leányát. Az aszszony nemcsak jelentős magyarországi birtokot hozott magával a házasságba, hanem messze ágazó kapcsolatot a magyar arisztokráciával.²⁴⁵ Lipót harmincévesen kerül a külügybe (ami akkor középkornak számított), 1894-ben teszi le a diplomatavizsgát, és példátlanul gyors karriert fut be: egy évtized múltán (1906) Ferenc József nagykövete a cári udvarban. Apjához hasonlóan tagja az osztrák Herrenhausnak és a magyar felsőháznak, ám ő, amikor a kettő között választania

²⁴³ Friedjung Aehrenthalnak 1900. április 21. *Aus dem Nachlaß Aehrenthal*, 216

²⁴⁴ 1827–1849 a Monarchia berlini követe.

²⁴⁵ *Hantsch*, Leopold Graf Berchtold, 6–10

kell a magyar mellett dönt. Nem valószínű, hogy a dekoratív magyar ruha vezette elhatározásában, bár az gyengéje volt, díszmagyarban nyújtotta át a cárnak megbízólevelét. Inkább magyar birtokai és magyar arisztokrata kapcsolata lehetett mértékadó. Külügyminiszteri kinevezésekor 1912-ben meglepetéssel hallotta, hogy a császár magyarnak tekinti őt. Kettős állampolgársággal rendelkezett, de a császárnak azt mondta, nem „teljes értékű magyar”, osztrák nevelést kapott, rosszul beszél magyarul.²⁴⁶ Nemzeti előítélet viszont nem élt benne. Amikor császára a „paritás” követelménye okán úgy kívánta, készséggel elismerte magyar voltát. Am még külügyminisztersége előtt külföldi utazása során megesett vele, hogy nemzetisége felől érdeklődtek, amit kissé furcsállt, s talán nem is értette, mit akarnak tőle, s „arisztokratának” mondta magát, valószínűleg ez volt tényleges identitása.²⁴⁷

Bármennyire tetszetős is Berchtold esete, mégis inkább kivételnek tekintetjük. A magyar diplomaták többsége sok szálon és erősebben kötődött a magyarsághoz, mint ez a jó szándékú, de feladatára aligha alkalmas miniszter. Arra a kérdésre persze, hogy mennyire voltak magyarok a magyar vezető diplomaták egyértelmű és exakt válasz aligha adható. Inkább azt érdemes vizsgálni, hogy melyik időszakban milyen tényezők befolyásolták nemzeti tudatuk, vagy nemzeti indifferenciájuk alakulását. Azokról van szó, (34 személyről), akik már a dualizmus idején kezdték pályájukat.

Andrássy a közös minisztériumok utánpótlása vonatkozásában nagyon tudatos politikát folytatott. Sohasem titkolta sem az uralkodó előtt, sem a közös kormány különböző fórumain, hogy a magyarok csak akkor fognak megbékülni a közösügyes szisztémával, ha egy új bürokrata vezető réteget sikerül kialakítani; tehetséges fiatal magyarokat meg kell nyerni a közös szolgálatra. A „magyar” közönséges magyar nemest jelentett, szemben a külügyminisztérium korábbi arisztokrata dominanciájával. Ha már most a konkrétumot vizsgáljuk: a későbbi (nagy)követek közül kilencen kerültek Andrássy idején a minisztériumba. Közülük öten középnemesi családok fiai.²⁴⁸ Valamennyien 1850 táján születtek, húszas éveikben tették le a konzuli, vagy a diplomata vizsgát és valamennyien az 1890-es évek közepén jutottak a csúcsra. Magyarok voltak a Ballhausplatzon és a külföldi szolgálatban is azok maradtak. E társaság legidősebb tagját Okolicsányi Sándort 1871 decemberében viszi Andrássy a magyar miniszterelnökségről a Ballhausplatzra, mégpedig megvallottan nem konkrét feladat ellátására, hanem mert növelni akarja a magyarok számát a közös minisztériumban.²⁴⁹

²⁴⁶ Uo. 240–248.

²⁴⁷ *Károlyi Mihály*, *Egy egész világ ellen* (Budapest 1977²) 19.

²⁴⁸ Ambró Béla, Burián István, Eperjessy Albert, Mezey Sándor, Okolicsányi Sándor és csak hárman tartoznak a történelmi arisztokráciához (Zichy Ferenc, Zichy Tivadar grófok és Pallavicini János őrgróf) tehát 30%, szemben a korszakban általában 50% feletti arisztokrata (született arisztokrata) aránnyal. A kilencedik diplomata Hammerstein Arnold báró egy német ezredes és egy magyar bárónő fia.

²⁴⁹ Au. Vortrag von Andrássy 1871. december 14. Okolicsányi és Péchy kinevezését kéri. HHStA., AR. Fach 4, Karton. 238: Péchy majd fiatalon, 38 éves korában tüdőgyulladásban meghal. A korán a Ballhausplatzra került fiatal magyarok közé tartozik Dóczy Lajos, Vavrik Gábor, Gömörly Antal – ők nem kerültek külszolgálatba, mindvégig a minisztériumban maradtak.

A kiterjedt Okolicsányi család tagjai többnyire megyei hivatalnokok, Sándor apja is az, anyai ágon viszont Széchenyiekkel, Imre gróf nagykövettel áll rokonságban. Okolicsányi kezdetben többnyire a minisztériumban szolgál, 1878-ban veszik át a diplomáciai testületbe, s amint szokás, Európa egy sor városában megfordult, rendszerint a Monarchia külpolitikája szempontjából másodrangú helyeken: Madridban, Hágában, Stockholmban, Drezdában, majd — ez már jelentős feladat —, 1886-ban a római Szentszéknél első osztályú követségi tanácsos, 1889-ben pedig követ Stuttgartban.²⁵⁰ Hágában fejezi be hivatali pályafutását.²⁵¹ Andrassy idején a miniszter magyar környezetéhez tartozik, baráti viszonyban van Kállay Béni minisztériumi osztályfőnökkel. Személyes gondjairól kendőzetlenül ír neki.²⁵² „Kedves Béni!” megszólítással ostromolja magyarnyelvű leveleivel minisztériumi főnökét, aki az aktának tekintett írásokra magyarul írja további utasításait.²⁵³ Közélről érinti Kállay közös pénzügyminiszteri kinevezése: „Osztatlan érdekekkel, de osztott érzélemmel vettem azon lehetőség hírért, hogy Szlávy utódja légy, mert ha Neked szép és kellemes passus ad personam, nekem az egyetlen hathatós támasz elvesztése, mellyel a külügyi minisztériumban bírok.”²⁵⁴ S amikor egy jó évtized múltán Mérey Kajetán lesz a minisztérium személyi ügyekért felelős osztályfőnöke, hozzá is magyarul ír, pedig ez a nála jóval fiatalabb ambíciózus és morózus bürokrata ezt valószínűleg mérsékelt örömmel vette.²⁵⁵ Vele osztja meg aggodalmait a magyar belpolitika fejleményei miatt 1905-ben. A magyar „nemzeti” követeléseket mélyen elítéli, meggyőződése, hogy a katonai kérdésben nem szabad engedni.²⁵⁶

Sohasem hívják vissza a Ballhausplatzra és sohasem tér haza, szolgálati helyén Hágában hal meg. De élete végéig nem szakad meg magyar kapcsolata. A nyolcvanas években még az is felmerül, hogy hazamegy és indul a magyar képviselő-választáson.²⁵⁷ Amikor pályája felível, erről lemond, de szociológiai és főként történeti művein (amelyeket részint a maga nevében publikál) tárgyválasztásából és érvrendszeréből egyértelműen kitetszik magyar volta.²⁵⁸

A 70-es évek közepén tesz diplomatavizsgát Ambró Béla és Mezey Sándor. Mindketten szerény presztízsű és vagyonú középnemesi családból valók, megdolgoznak hivatali karrierjükért. S a követségeken, Ambró különösen Berlinben, Mezey pedig Bukarestben magyar referens, magától értetődő a magyarságuk.²⁵⁹

²⁵⁰ A württembergi királyi, a badeni és hesseni nagyhercegi udvarnál stuttgarti székhellyel..

²⁵¹ Személyi anyaga: HHStA., AR. Fach 4, Karton.238.

²⁵² Túlságosan szép és fiatal felesége nem az udvari előírásoknak megfelelően viselkedik a spanyol fővárosban, Hágában Mülinen követtel kerül kibékíthetetlen konfliktusba.

²⁵³ Okolicsányi levelei Kállaynak HHStA., PA. XL, Karton 334 (Interna, Nachlaß Kállay).

²⁵⁴ Okolicsányi levele Kállayhoz 1882. május 5. Uo.

²⁵⁵ HHStA., Nachlaß Mérey, Karton 14.

²⁵⁶ Okolicsányi Méreyhez 1905. május 25; november 27.

²⁵⁷ Mülinen követ Kállayhoz 1881. március 24.HHStA., PA. XL, Karton 334 (Interna, Nachlaß Kállay)

²⁵⁸ Saját neve alatt jelent meg Andrassy Gyula és Lobanov Alexis jellemzése. Szociológia munkáit általában *Ein Optimist* álnéven írta. Legismertebb: *Macht und Willkür* (Wien 1880.)

²⁵⁹ Pályájukról *Szabó Zsolt*, *Der Anteil des ungarischen Adels an dem gemeinsamen österreichisch-ungarischen Außendienst 1867–1895* (Innsbruck 1967. Phil.Diss.) 284–295, 345–352. Személyi anyagukat sem a HHStA., AR. Fach 4-ben, sem a MOL. K-59-ben nem sikerült megtalálnom.

A „magyarság” olyan dolog, ami időnként kimondottan hasznos lehet a diplomata számára. Eperjessy Albert is Andrassy külügyminisztersége kezdetén a nagyszebeni jogakadémia elvégzése után a király személye körüli minisztériumból kerül a külügybe, erdélyi középnemesi családból. Berlini szolgálata idején (1878–1882) feleségül veszi egy már elhunyt porosz királyi altábornagy leányát, akin keresztül nagyon jó kapcsolatba kerül az előkelő porosz társasággal, s ezt természetesen akkor is igyekszik ápolni, amikor hivatali kötelesség más országba szólítja. Ugyanakkor mindig hangsúlyozza magyar voltát, fecsegő leveleiben „magyar diplomatának” nevezi magát. Fiát, Árpádot, akit diplomatának nevel, Magyarországon taníttatja.²⁶⁰ A 20. század elején lisszaboni követ, amikor egy nagyon jellemző incidens esik meg vele. Ahogyan feladata, jelentést tesz egy beszélgetéséről, amit német kollégájával, Tattenbach lisszaboni követtel folytatott a német császár küszöbönálló bécsi látogatásáról. Az írás Bécsben megütközést kelt: Eperjessy túlbecsüli a császári látogatás súlyát. A lisszaboni követ mentegetőzni kényszerül: Újraolvasva a jelentésemet én is úgy látom — írja felettesének, Mérey minisztériumi osztályfőnöknek kissé megszeppenve —, hogy az írás nagyon melegen várja az uralkodó látogatásának sikerét. De hát közvetlenül a Tattenbachal folytatott beszélgetésem után fogalmaztam, azt adtam vissza, amit neki mondtam és egy ilyen beszélgetésnél az ember mindig melegebben szól, mint ahogyan érez. Ennyi történt és nem több. „Hiszen én mint magyar nem érzek különösebb vonzalmat a német dolgok (Wesen) és a német politika iránt, és a németiség iránti szimpátiám sem szándékaimban, sem cselekedeteimben nem haladja meg azt a mértéket, amire a két császári udvar közeli barátsága amúgy is kötelez. Intim kapcsolatam a követtel régi barátságon épül, nem áll fenn közöttünk tudott vagy öntudatlan alárendeltségi viszony” (Gefolgschaft).²⁶¹ Azaz ő, mint magyar nem gyanúsítható túlzott német szimpátiával. Magyar voltára nem nemzeti identitásában amúgy is bizonytalan magyar kollégája előtt hivatkozik. Minthogy bizonyos benne, Mérey intése Gołuchowski iniciatívájából született, kéri, mutassa meg levelét a miniszternek, azt az írást tehát, amelyben jó osztrák voltát, császárhűségét bizonyítandó, végső érvként és evidenciaként magyar voltára hivatkozik.

Andrassy szerzeményei közül a legnagyobb karriert nyilván Burián István futotta be. Burián Pozsony megyei jószereivel ismeretlen nemesi családban született. 1872-ben végezte el a Keleti Akadémiát. Pályája a szabályoknak megfelelően indult: Alexandriában, Bukarestben Szófiában, Moszkvában töltött be konzuli állásokat.²⁶² Ez más világ volt, mint az arisztokrata ifjoncoknak fenntartott nyugati fővárosok, ahol a Burián korú fiatal emberek élvezve az életet, az előkelő társaságot, valójában semmit sem csináltak.²⁶³ Burián dolgozott, tanult és nagyon igyekezett. Egyik főnöke némi aggodalommal és ellenszenvvel írta a huszoneves kezdő konzuli tisztviselőről: „Ha jó kezekbe kerül, olyan ember vezetése alá, aki képes-

²⁶⁰ Levelei Méreyhez: HHStA., Nachlaß Mérey, Karton 10. Vö. *Przibram*, Erinnerungen eines alten österreichers II. 59.

²⁶¹ Eperjessy Méreyhez [datátlan, 1905] HHStA., Nachlaß Mérey, Karton 10.

²⁶² Kitűnő jellemzését adja *Ress Imre*, Magyarok a közös pénzügyminisztériumban. In: Fazekas István, Ujvári Gábor (szerk.) Császár és király 1526–1918 (Kiállítás az Osztrák Nemzeti Könyvtár Disztermében, Bécs 2001) 92–94. Személyi anyaga HHStA., AR. Fach 4. Karton 44.

²⁶³ *Csáky*, Vom Geachteten zum Geächteten, 91; *Musulín*, Das Haus am Ballplatz, 27.

ségét és önbizalmát kordában tartja, akkor kiváló ember lehet belőle, ellenkező esetben állandó csalódások érik majd és tökéletesen tönkre fog menni.” Főnöke egyszerűen szabadulni akart túlzottan becsvágyó fiatal beosztottjától.²⁶⁴ Burián bizonyára okult az esetből, ettől kezdve mindenki dicséri, főként persze képességeit és „szolgálati igyekezetét” (Diensteifer). „Politikai éleslátás, temperamentum, a bulgár viszonyok ismerete, kapcsolatteremtés és viselkedés szempontjából senki sem hasonlítható hozzá a konzuli társaságból” — írja Kálnoky külügyminiszter.²⁶⁵ — „Rendkívül világos eszű, minden igyekezetét a legmagasabb szolgálatnak szenteli, annak céljaival maradéktalan közösséget vállal és ezeket a tulajdonságait zárkózott egyéniség és nagy taktikai érzék egészíti ki. Mindez olyan fölényt biztosít számára, amely tökéletesen alkalmassá teszi politikai pályafutásra.”²⁶⁶ A szakmából a politikai szférába felkészültség, igyekezet, és „az államérdek maradéktalan vállalása” vezeti. Amikor 1891-ben feleségül veszi Fejérváry Géza tábornok, „Ferenc József barátja” (Krúdy kifejezése) leányát, ezzel a lépésével egy jó úton járó karriernek ad újabb lökést. 1894-ben huszonkét évi konzuli szolgálat után végre diplomáciai státuszba kerül, a Monarchia szófiai, 1896-ban stuttgarti, 1897-ben athéni követe lesz. Stuttgart kényszerű kitérő, Burián valójában a Kállay iskolához tartozó Balkán-szakértő. Thallóczyval folytatott többévtizedes levelezését olvasva, ha nem ismernénk, kutatónak gondolhatnánk, aki odaadással és érdeklődéssel igyekszik megismerni a meglátogatott országok történeti múltját, etnikai és vallási viszonyait. Szisztematikusan olvas és készül élete nagy céljára: „Nem tudom, lesz-e valamikor belőlem konstantinápolyi nagykövet, de készülök rá, s törekszem, hogy akkorra ideáim legyenek, pedig olyanok, amelyek révén valami eredményt is el lehessen érni.”²⁶⁷ Itt a hatáskör nagyon korlátolt — írja Athénből 1899-ben — megpróbálom az időt értelmesen eltölteni, és gyarapítani a görög viszonyokban való tájékozottságomat, és akkor tulajdonképpen már valamennyi Balkán-államot ismerem Crnagora kivételével, azt majd könyvből megtanulom.²⁶⁸ Gyulai Pál nagytekintélyű lapjában a Budapesti Szemlében publikál, de óvatosan vigyáz rá, nehogy írásaival akadályt gördítsen majdani diplomáciai küldetése útjába. Rendszeresen olvas magyar szépirodalmat újakat, meg klasszikusokat is, foglalkoztatja a magyar eredetmonda kérdése, a kortárs történetírók munkái, s általában a magyar történelem.

Ballhausplatzi kapcsolatai kifejezetten magyarok. Andrássy, Kálnoky, később talán Szögyény támogatását élvezi. 1890-ben, amikor magyar osztályfőnököt keresnek a Ballhausplatzra, az ő neve is felmerül.” Ez egy állás amibe nem lehet bekéredznedni, oda be kell hivatni”. „Az én jelöltségem Pesten eredt.” Amint ilyenkor szokás, hosszan latolgatja az esélyeket, tárgyal Sz[apá]ry és Sz[ilá]gyi miniszterekkel, de pusztán az elvi lehetőségekről, „magamról egy szót sem”.²⁶⁹ Hogy aztán végül

²⁶⁴ Anger konzul Kállaynak 1879. október 21. HHStA., PA. XL. Karton 333 (Nachlaß Kállay).

²⁶⁵ Au. Vortrag von Kálnoky 1887. május 2. HHStA., AR. Fach 4, Karton 44.

²⁶⁶ Au. Vortrag von Kálnoky 1888. május 4. Uo.

²⁶⁷ Burián Thallóczynak 1897. január 21. OSzK. Kézirattár, Fond XI/166

²⁶⁸ Uo.

²⁶⁹ Burián Thallóczyhoz é.n. [1890] november 5; november 22; vö. továbbá 1897 január 21. Uo.

is az osztályfőnök kiválasztásában döntő szerepet játszó magyarok miért határoznak Cziráky mellett,²⁷⁰ az nemcsak Burián számára megfejthetetlen.

1902-ben ő lesz Kállay utóda a közös a kormányban, a magyarok számára fenntartott közös pénzügyminiszteri posztot kapja. Magyar szerepet tölt be, magyarnak tekintik, s ő gondosan őrzi magyarságát. „Jó barátoknak mindig megvan a maguk különleges hatása egymásra. A tied reám főképp abban áll, hogy melegen tartod bennem a magyar lelket. Ez pedig jó segítség az egyensúly fenntartására a sok heterogén befolyás alatt.”²⁷¹

Az eddigi pályarajzokkal azt igyekeztünk illusztrálni, (ha nem is bizonyítani) hogy Andrásynak sikerült bizonyos fordulatot végrehajtani a diplomáciai utánpótlásban; magyar tudatú, középosztálybeli, tanult tisztviselőket hozni a külügyminisztériumba.

Hammerstein Arnold báró²⁷² a hadseregből jött és diplomataként is időnként aktív katonai szolgálatot teljesített. Nyilván a „birodalom” alattvalójának tekintette magát, identitása kevésbé, állampolgársága — ha kérték tőle —,²⁷³ mint személyi adat foglalkoztatta. Pallavicini János őrnagy is inkább az összmonarchia arisztokráciához tartozott. Paduában, egy garnizonban született 1848-ban, ahol az apa éppen a császárt szolgálta. A hadsereget elhagyva Sopronban telepedett le, két fiát az ottani bencésekhez járatta. János azután Bécsben tanult, a család bécsi barokk palotájában élt a belvárosi Josefplatzon. Magyarországon a Felvidéken Kassa közelében (Pusztaradványon) voltak birtokai. 1874-ben lépett diplomáciai szolgálatba, s a legmagasabb rangra jutott, 1906–1918 a Monarchia konstantinápolyi nagykövete. Magyar állampolgár volt, a két birodalomfél paritását vizsgáló kimutatásokban magyarnak számított, tudott is magyarul, a diplomáciai küldetéseiben a Monarchiát képviselte.²⁷⁴ Zichy Ferenc,²⁷⁵ akit 63 éves korában nevez ki Andrassy Konstantinápolyba nagykövetnek életkora, családjának múltja szerint sem tartozik az Andrassy kreatúrák csoportjába. Két generáció választja el az itt tárgyalt személyektől és egy egész világ. Zichy Ferenc a feltétlen aulikus birodalmi gondolkodású és identitású arisztokraták csoportjába tartozik. Személye

²⁷⁰ A kérdésről *Somogyi*, *Vezető magyar tisztviselők a Ballhausplatzon*, 124–126.

²⁷¹ Burián Thallóczynek 1886. január 9. OSzK. Kéziratár, Fond XI/166

²⁷² Egy Schwerin-Mecklenburgi Hercegségből való német ezredes és egy magyar bárónő, Bánhidy Júlianna Pesten született fia. Személyi anyaga: HHStA., AR. Fach 4. Karton 123.

²⁷³ Hammerstein állampolgárságának kérdésére később visszatérünk.

²⁷⁴ *Edina Zichy-Pallavicini*, Le Marquis Jean Pallavicini (1848–1941). In: *Nouvelle revue de Hongroi* 1941. 144–155; 244–262.

²⁷⁵ Zichy Ferenc (1811–1900) 1848-ban a kereskedelmi és közlekedési minisztériumban Széchenyi mellett államtitkár. 1848. szeptember 5-én beteget jelentett, otthagyta a kormányt és az országgyűlést, Bécsbe ment. 1848 decemberében már cs.kir. biztos Pozsony vármegyében. 1849-ben anélkül, hogy a diplomáciai karhoz tartozott volna, ő tárgyal az oroszokkal az orosz megszállás költségeiről Szentpéterváron, szolgálataiért a cártól magas kitüntetésben részesül. 1851-ben egyike a keveseknek, aki elfogadja a meghívást a bécsi Reichsratba. – Ha volt Széchenyi táborából induló az oroszokat és „Bécsset” kiszolgáló aulikus politikus, Zichy bizonyára az. Pályájáról: *Laky*, Graf Franz Zichys Rolle in der Balkanpolitik Österreich-Ungarn 1874–1880. 1861-ben Nógrád vármegye közgyűlése dermedt csenben fogadja a muszkavezető Zichy főispáni kinevezését. Ld. *Szabad György*, *Forradalom és kiegészítés választóján* 1860–61. (Budapest 1967) 167. Amikor azonban az alkotmányos éra végetér, visszavonul és konstantinápolyi követségéig (1874–1879) nem játszik közszerepet. Külügyminisztériumi személyi anyaga: HHStA., AR. Fach 4, Karton 392.

számunkra, ha egyáltalán, azért lehet érdekes, mert Konstantinápolyból a császár szolgálatából hazatérve a dualizmussal megbékélt Magyarországra öregemberként belesimult a hivatalos magyar politikába. A delegáció elnökeként azt cselekedte, amit a kormánypárt elvárt tőle.²⁷⁶ Hazafi lett, a Nógrád Megyei Múzeum Társulat egyik alapítója, Nógrád megye millenniumi története megírásának lelkes támogatója.²⁷⁷

Második fia²⁷⁸, Tivadar az Andrássy alatt kezdő karrierdiplomatak közé tartozik. 1887–1894 Párizsban követségi tanácsos. 1894–96 stuttgarti, 1896–1905 müncheni követ. Hogy mennyire volt magyar? Külföldi szolgálatában természetesen annak tekintették, s maga is magyarként levelezett újságírókkal, tudósokkal, vagy akire éppen szüksége volt.²⁷⁹ 1905-ben kissé sértődötten, mert nem sikerült nagyköveti állást szereznie nyugdíjazását kéri kifejezetten azzal a szándékkal, hogy Magyarországon politizáljon. 1906–07-ben a delegáció elnöke, alkalmas rá, komoly külpolitikai ismeretekkel rendelkezik, s ekkor már független, szabad emberként (nem hivatalnokként) fejtheti ki álláspontját. 1908-ban mint a koalícióval, (Apponyival és Andrássyval) rokonszenvező politikus egy tekintélyes német folyóiratban hosszabb írást publikál a dualizmus rendszeréről.²⁸⁰ A Deutsche Rundschau szerkesztősége kicsit mentegetőzik: nyilván vitatható nézeteket ad közre, mégis érdekes megismerni egy olyan kiemelkedő magyar államférfi álláspontját, aki őszinte szimpátiát érez Ausztria iránt.

A Deutsche Rundschau kommentárja és Zichy cikke szinte egymástól függetlenül is figyelemreméltó. A Budapesten politizáló egykori stuttgarti, majd müncheni osztrák-magyar követet a lap olyannyira magyarnak tekinti, hogy szükségnek látja leszögezni, „Ausztria barátja”. Még fontosabb azonban, hogy Zichy, aki évtizedeket töltött közös szolgálatban, hazatérve — a koalíciós kormány idején (tehát amikor a „dualizmus továbbfejlesztése” kormányprogrammá emelkedett) — a közösügyes rendszerről a Bécsben elfogadottól lényeges elemeiben eltérő álláspontot fejt ki. Zichy szerint a közös külügyminiszter Ausztria és Magyarország meghatalmazottja, sőt estenként csak az egyik, vagy a másik államé.²⁸¹ – Szó sincs tehát a két miniszterelnök felett álló birodalmi kormányról. Hosszan fejtegeti a két kiegyezési törvény egymástól eltérő voltát. A lényeges különbséget abban látja, hogy az osztrák delegáció által elfogadott költségvetési javaslat az uralkodói szentesítés után azonnal törvényerőre lép. Magyarországon viszont a közös költségvetést beépítik az országosba, és az csak a magyar költségvetés parlamenti elfogadása után, a magyar költségvetés részeként emelkedik törvényerőre. Tehát míg Ausztriában a delegációt törvényhozó hatalomnak tekintik, Magyarországon az csupán az országgyűlés különleges joggal felruházott bizottsága. A két ország törvényei közötti különbség abból ered, hogy Ausztriában a kiegyezés ellenére

²⁷⁶ Hosszú éveken át a delegáció korelnöke.

²⁷⁷ Vö. Zichy Ferenc levelezését Nagy Ivánnal. OSzK. Kézirattár, Levelestár.

²⁷⁸ Első fia, József (1841–1924) a Szlávy és a Bittó-kormányban földművelés – ipar és kereskedelemügyi miniszter.

²⁷⁹ Zichy Tivadar levelei OSzK, Kézirattár, Levelestár levelei Falk Miksának Uo. Fond IV.

²⁸⁰ Graf Theodor Zichy, Österreich und Ungarn. In: Deutsche Rundschau XXXV (1908) 77–97, 208–226.

²⁸¹ Lehetséges ui., hogy csak az egyik állam kössön szerződést idegen hatalmakkal (pl. vasúti csatlakozás, határkiigazítás vagy hasonló tárgyokban.)

tovább élnek a centralista nézetek. Ez jut kifejezésre vonatkozó osztrák törvénynek már a címében is.²⁸² Magyarország e megfogalmazásban csupán egy „tartománya” az egységesnek tekintett „Osztrák Monarchiának”. Márpedig Ausztria és Magyarország két önálló állam, amelynek saját törvényhozása és törvényei vannak, lakói vagy az egyik vagy a másik állam polgárai. A két ország nem alkot egy politikai államtestet, nem közösek a határai, csak a vámhatára, és az is csak addig, ameddig a megállapodás e tárgyban érvényben van.

Zichy tehát nem pusztán azt az ortodox 67-es álláspontot vallja, hogy a közös ügyek léte nem teremt birodalmi közösséget, hanem bizonyos fokig túllép ezen: a közös miniszterek — az ő interpretációjában — a két önálló állam, Ausztria és Magyarország meghatalmazottai. Ugyanakkor leszögezi, hogy mindkét államnak szüksége van a dualizmusban kifejezésre jutó szövetségre, mégpedig nem csupán a „közös védelem” érdekében. „A haza földjén túl létezik egy magasabb érték: a magyar nemzetállam, a magyar faj uralma.” Ennek védelme a dualizmus létének célja és értelme, még ha mindkét országban akadnak emberek, sőt pártok is, akik és amelyek módosítani akarják a rendszert. Ausztriában a kiegyezést a német liberálisok hozták létre. Azóta azonban a német pártok meggyengültek, a nemzetiségek léptek helyükre, amelyek decentralizálni akarják Ausztriát, s a politika súlypontját a Landtagokba helyezni. Magyarország irányában viszont centralista politikát folytatnak. Céljuk, hogy a delegációkat Reichsparlamentté alakítsák, ahol a Magyarországon élő szlovákokkal, ukránokkal, szerbekkel és horvátokkal egy nagy szláv pártot hozzanak létre és teljesen átalakítsák a Monarchia térképét. Magyarországon a múltban a „Függetlenségi és 48-as párt” nem akart hallani közös ügyekről és csak az uralkodó közösségét ismerte el. A párt az ellenzékben mégis pozitív szerepet töltött be: figyelt arra, hogy a kormányzati politika ne térjen el a nemzeti irányzattól. 1905-ben azonban alapvetően megváltozott a helyzet, az ellenzék többségre került a parlamentben és egy év múlva a negyvennyolcasok az alkotmánypárttal és a néppárttal koalícióban kormányra jutottak. Most már nem támadják a dualizmust, hanem tovább akarják fejleszteni. És az valóban továbbépítésre szorul: a külpolitikában a két állam paritását, a hadseregben a magyar vezényleti nyelvet kell bevezetni. (Itt kifejti az Apponyitól ismert programot: világossá kell tenni a nemzetiségek számára, hogy a magyar állam alattvalói.) Nem engedhetjük, hogy nálunk is bekövetkezzék, ami Ausztriában történt. Ott a németek fontosabbnak tartották liberális, konzervatív, klerikális vagy antiklerikális törekvéseiket, mint fajuk (Rasse) érdekeit és hagyták, hogy megfosszák őket hegemoniájuktól. Nekünk mindenkéfelett a magyar hegemoniát kell őriznünk: „régí jogainkhoz ragaszkodunk és a dualizmust támadhatatlannak tartjuk.”

Zichy Tivadar hosszú külszolgálatból hazatérve nem egyszerűen vállalta magyarságát, hanem éppen a közös ügyek, a közös külügyminiszter helyzete szempontjából olyan nézeteket hirdetett, amelyek nem voltak maradéktalan összhangban a 67-ben elfogadott törvények szellemével és betűjével. Ahhoz a magyar politikához csatlakozott, amely a dualizmus nemzeti irányú továbbfejlesztését hirdette meg.

²⁸² Törvény az Osztrák Monarchia valamennyi tartománya közös ügyeiről és azok kezelésének módjáról.

Nyilván nem lehet egységes képet alkotni a magyar diplomaták nemzetfelfogásáról. Mégis úgy tűnik hogy az a generáció, amelyet Andrassy vitt a diplomáciába, amely élete nagy részét ugyan külföldön töltötte (akkor még nem volt általános, hogy a diplomatát időnként a Ballhausplatzra rendelik) magyar volt és magyar maradt; vagy legalábbis nem élt alapjában más eszmerendszerben, mint a hazai politikai élet műveltebb, világot értő és ismerő felső rétege.

A diplomaták „identitása” – a második generáció

A dualizmuskori magyar diplomaták második generációja akkor került a Ballhausplatzra, amikor a Monarchia mindkét állama beleépült a dualizmus rendszerébe, tudomásul vette annak tartós voltát és igyekezett az adott keretek között biztosítani a maga pozícióját. A magyarok a paritásra törekedtek a közös minisztériumokban és a diplomáciai karban, és belátták, hogy annak megteremtése hosszú távú program. Az osztrák kormány sok évi halogatás után felépítette a budapesti Akadémia utcában a delegáció palotáját, mutatva, megbékélt a dolgok rendjével: az osztrák delegációnak, és a kormány tagjainak két évente „le” kell mennie a Monarchia másik fővárosban. „Osztrákok” és „közösek” tudomásul vették, hogy a *paritás* elvének elismerése a rendszer működésének feltétele.

A dolgok illusztrálására álljon itt egy apró történet a bécsi HHSa-ról. Az intézmény ha nagyobb presztízzsel rendelkezett is, mint mai szerény utóda (hiszen akkor egy nagyhatalom uralkodó dinasztiájának és működő külügyi hivatalának a levéltára volt), nem tartozott a külügyminisztérium legfontosabb osztályai közé. 1877-ben Tisza Kálmán miniszterelnök mégis a külügyminiszterhez, vagyis Andrassy Gyulához fordult, hogy a bécsi levéltárban alkalmazzanak magyar tisztviselőket.²⁸³ „Mínt hogy ezen levéltárnál jelentékeny magyar osztály létezik, mely hazánk történetére a mohácsi vészt követő időkben dús anyagot rejt, a hazai történettudomány érdekében mindenen felett kívánatos, hogy azon osztály élén magyar történész álljon. Ezt a magyar nemzet jogosan kívánhatja is, mivel nevezett levéltár költségei a közös kiadások rovatai között foglalnak helyet és az alkalmazásban lévő tizenkét hivatalnok soraiban egy magyar sem található.” A következő esztendőben Csengery Antal szólt a delegációban magyar levéltári tisztviselő kinevezése érdekében. A minisztérium személyi ügyekért felelős osztályfőnöke Orczy Béla báró egyértelműen elutasította a magyarok kívánságát, szakmailag nem látta fontosnak a dolgot, politikailag pedig megvalósíthatatlan; új magyar hivatalnoki állás létesítését nem lehet elfogadtatni az osztrák delegációval.²⁸⁴ 1892-ben már másként állt a helyzet. Addigra az egykori tüchtig gyakornok Károlyi Árpád a Keleti Akadémia professzora lett és a Staatsarchiv igazgató helyettesi

²⁸³ Tisza Andrásynak 1877. május 5. HHSa., PA. XL, Karton 326. Tisza felterjesztésében a magyar történészek kívánságára hivatkozik.

²⁸⁴ Orczy Béla Andrásynak 1878. október 18. Uo. Orczy a maga véleményét Arneth Alfred levéltárigazgató jelentésére építi. Arneth figyelmeztet arra, hogy a levéltár, mint minden hasonló intézmény kronológikus beosztású, nincsen „magyar osztálya” és ilyet nem is lehet létrehozni. Viszont van egy fiatal tüchtig gyakornokuk, Károlyi Árpád, aki idővel majd magasabb rangra jut. Arneth a külügyminiszternek 1878. október 17. Uo.

állásának várományosa²⁸⁵, a levéltárban szolgált Győry Árpád fogalmazói rangban. Ekkor Kálnoky a külügyminiszter, Marius Baron Pasetti a minisztérium személyi ügyekért felelős osztályfőnöke. Ő utasítja Arneth Staatsarchiv igazgatót, hogy még a delegáció összeülte előtt gondoskodjék intézményében a megfelelő magyar utánpótlásról.²⁸⁶ S amikor Arneth Károlyi Árpád közvetítésével hiába kér Szilágyi Sándortól, a budapesti Egyetemi Könyvtár igazgatójától, Fraknoi püspöktől, a Magyar Tudományos Akadémia alelnökétől, Thallóczy Lajostól, a közös pénzügyminisztérium levéltárának igazgatójától fiatal magyar szakembereket, gondosan összegyűjti vonatkozó levelezését, hiszen igazolnia kell magát a paritást követelő magyar delegáció előtt.²⁸⁷ Az 1890-es évektől átalakul a politikai köztudat, természetes lesz, ha nem is a paritás a közös hivatalokban, de legalább annak igénye.

A Kálnoky és Gohuchowski idején a külügyminisztériumba felvett magyar tisztviselők az első generációnál jóval népesebb csoportot alkotnak.²⁸⁸ Túlnyomó többségük az 1860-as évek végén született. Az átlagnál jóval idősebb, tehát nem tartozik az 1880–90-es években szocializálódott generációhoz, ezért elemzésünk szempontjából irreleváns Szögyény-Marich László (1841-ben született), akinek pályájáról és nemzeti identitásáról egyébként már volt szó. Thömmel Gusztáv (1831-ben született), aki valójában katona volt, s majdnem 60 esztendő, amikor átveszik a diplomáciai testületbe. Mint katona kapott osztrák bárói rangot és nyilván mérsekelt köze volt a magyarsághoz. Ugyanez nem áll az 1859-es születésű Wodianer Rudolfra, akinek apja mérnökkari tisztként részt vett a magyar szabadságharcban, az 1850-es években gabonakereskedelemből meggazdagodott, s 1869-ben szerzett magyar nemességet maglódi előnévvel. Wodianer Rudolfot három évtizedes konzuli szolgálat után veszik át a diplomáciai karba, a Monarchia szíami követsége élére.

Feltűnő, hogy a fennmaradt 22 tisztviselőnek csupán a harmada teljesített kizárólag külszolgálatot, élte le tehát életét nemcsak Magyarországtól, hanem a Monarchiától is távol.²⁸⁹ Magyar voltuk ennek ellenére nem lehetett kérdéses.²⁹⁰ A századfordulón nem pusztán a delegáció szokásos évi beszámolóit mellett talál-

²⁸⁵ 1893. július 23-án nevezik ki igazgató helyettesnek. 1909-ben majd ő lesz a Staatsarchiv igazgatója, sokévi kiváló levéltári tevékenység után mint a *magyar* tudós világ, a *magyar* szellemi élet elismert képviselője, és mint „akinek hűsége a közös haza iránt minden kétségen felül áll.” Gustav Winter a Staatsarchiv igazgatójának felterjesztése utódlása tárgyában Aehrenthal külügyminiszterhez 1907. július 4. HHStA., AR. Fach 4, Karton 417.

²⁸⁶ Arneth Pasettinek 1892. szeptember 18. Uo. Karton 325. A vonatkozó egyéb levelek uo.

²⁸⁷ Károlyi igyekezete ui. sikertelen maradt, a kiváló magyar tudósok nem tudtak megfelelő személyt ajánlani. A kudarc okát Károlyi abban látta, hogy az egyébként jól felkészült felnövekvő új generáció német nyelvtudása nem elegendő egy német nyelvű intézményben folytatandó hivatali munkához. Uo.

²⁸⁸ Ld. 69. jegyzetet.

²⁸⁹ Hadik Miksa gróf, Hoenning O'Carrol Ottó báró, Kolossa Ferenc, Széchenyi Dénes gróf, Széchenyi Lajos gróf, Somssich József gróf, Velics Lajos.

²⁹⁰ Hoenning az egyetlen személy, akinek csak állampolgársága magyar. 1879-ben Hoenning O'Carrol Ottó és János nevű testvére, aki katonatiszt, az atyai birtokok jogán szerez magyar állampolgárságot, 1910-ben pedig engedélyt külföldi bárói címe használatára (honosítására). Konzuli Akadémiát végzett igazi szakember, akinek minősítésében az áll, hogy tökéletesen tud németül, angolul és franciául, *kielégítően magyarul*, s megérteti magát több szláv nyelven. Feltűnő viszont, hogy a magyar honvédségnél szolgált, amit akár el is kerülhetett volna, hon. ec hadnagyi rangig jutott. Személyi anyaga: HHStA., AR. Fach 4, Karton 136.

ható meg a magyar honos diplomaták névsora, hanem a kor szellemének megfelelően a misszióvezetők kifejezetten kérnek magyarokat követségükre. Amikor Londonból Kairóba helyezik Széchenyi Lajos grófot, a nagykövet Albert Graf Mensdorff-Pouilly-Dietrichstein sérelmezi, hogy követségén egyetlen fiatal magyar attasé áll rendelkezésére, „és nagyon kívánatosnak tartja, hogy legalább a londoni főkonzuli állás betöltésénél előnyben részesítsenek egy magyar nemzetiségű megbízható hivatalnokot.” Müller László osztályfőnök siet megnyugtatni a londoni nagykövetet, hamarosan Londonba küldi a fiatal Csáky Imre grófot, aki kiváló ember és akiben a nagykövet a kívánt magyart is megtalálja. Az új londoni főkonzul személyéről már döntöttek, osztrák kapja az állást, de kárpótlásul helyettesének feltétlenül magyart neveznek ki.²⁹¹

Így hát a külügyi minisztérium akárcsak régi típusú arisztokrata diplomaták voltak, akik családi hagyományból és úri passzióból választották ezt az életet (mint Hadik Miksa gróf, aki jó családi kapcsolatokkal és nem túl széleskörű szakmai felkészültséggel rendelkezett;²⁹² Széchenyi Dénes gróf, Imre nagykövet mérsékelt ambíciós fia, Széchenyi Lajos gróf, Imre nagykövet testvérbátyjának az unokája, vagy Somssich József gróf Szögyény Marich László veje, aki talán sohasem döntötte el, hogy diplomatának vagy hazai politikusnak kell-e lennie,) akár hivatásukat teljesítő tanult beamterek (mint az egyszerű nemesi családból való nagyműveltségű és nagyon törekvő Velics Lajos, vagy a polgári sorból és konzuli szolgálatból magát felküzdő Kolossa Ferenc) mindnyájan eleve úgy kezdték, azt tanulták a diplomata vizsgára felkészítő külügyminisztériumi tanfolyamon, ezt értékelték gyakornokságuk idején a minisztériumban és a külföldi állomásokon, hogy ők a közös hatóságoknál szolgálatot teljesítő magyarok. Nem váltak tehát „összbirodalmi bürokratává”, „osztrákká”, már csak azért sem, mert az „osztrákság” fogalma is elég bizonytalan volt. Ha a generációk között a nemzettudat vonatkozásában átalakulás ment végbe, az minden bizonnyal két irányú volt. A második generáció kevésbé állt kapcsolatban a magyar politikával, mint az első. De az egykor arisztokrata kaszt társadalmi oldódásával bizonyosan megnövekedett a ballhausplatzi tisztviselők és a diplomaták érzékenysége a nemzeti iránt. Ezt a vonalmat erősítette a „paritás” politikai programja. Azt gondolom azonban, hogy legfeljebb nagy általánosságban mutakozó tendenciáról beszélhetünk, (mint ilyen esetekben mindig), az egyes ember pályáját, tudatának alakulását nagyon sok tényező befolyásolja.

Somssich József (1864–1941) Grazban és Pesten jogot hallgatott, 1887-ben szerzett jogi doktorátust és a magyar belügyminisztériumban kezdte hivatali pá-

²⁹¹ Mensdorff Müller László osztályfőnöknek 1909. február 5. Müller Mensdorffnak 1909. február 12. Széchenyi Lajos személyi anyagában. Uo. Karton 341. Hasonló eset gyakran előfordul. Amikor Somssich Józsefet Berliből Münchenbe helyezik, magyar utódot keresnek helyébe. Minthogy magyar a nagykövet, minden magyar hatóság magyar nyelvű leveleket küld Berlinbe. Ezért feltétlenül szükség van az egyetlen irodai titkár Töply mellett, aki a magyar fogalmazásban amúgy is gyenge, magyarul tudó hivatalnokra. Somssich József Méreynek 1901. június 7. Uo. Nachlaß Mérey, Karton 16.

²⁹² Hadik Miksa apja cs.és kir. kamarás, anyja révén öröklő meg a Barkóczy hitbizományt. Testvérei közül János magyar belügyminisztériumi államtitkár. (Személyi anyaga: MOL. K-59. Küm. Elnöki Osztály, 13. kötet; KA. Qual. Fasc.990.) Katonai minősítési lapján a nyelvtudás rovatban mindvégig a magyar, és német mellett „kielégítően franciául” szerepel.

lyáját. Csak egy évtized múltán, jóval túl a harmincon tette le a konzuli vizsgát és lépett külügyi szolgálatba, akkor, amikor elvette a berlini nagykövet Kamilla nevű leányát.²⁹³ Magyar földbirtokos volt, s pályájáról való elmékedésében sok minden felmerült, de hogy magyar volta és közös szolgálata bármilyen konfliktus forrása lehetne, bizonyára meg sem fordult a fejében. Hivatali emelkedésével mindig elégedetlenül Szécsen és Mérey osztályfőnököket ostromolja, elhagyja a pályát ha nem kap lehetőséget az előrejutásra, átveszi apja somogyi birtokát, s elfogadja Széll miniszterelnök ajánlatát a somogyi főispánságra „oly térre teszem át működésemet, hol minden készen vár rám, s tényleg csak számat kell, hogy kinyissam, hogy a sült galamb belérepüljön.”²⁹⁴ „Kétségtelen, hogy az ember mint főispán, de e méltóság nélkül is, csupán mint egy szép nagy birtok vezetője nagyobb úrnak érezheti magát, mint ha az előrehaladás komoly esélye nélkül az én koromban attasé, vagy akár követségi titkár. Nem magyar, hanem úr voltában elégedetlen elért pozíciójával és készül haza újra és újra magyar földbirtokosnak s esetleg magyar politikusnak. „Az egyedüli okos dolog volna farba rúgni az egész pályát, mint ahogy már két éve akartam Végtere mégis csak megteszem, s hogy a delegációkon majd nem kellemes dolgokat fog a nagyszájú polyák tőlem hallani, azt is tudom.”²⁹⁵ Somssich egyszerűen dühös a főnökére, aki nem részesíti olyan előnyben, amilyen Szögyény vejének kijárna. De holmi nemzeti vagy politikai tartalmat keresni lázadozásában. nem kell. Egyébként is, a józan bécsi magyarok közé tartozott, akik veszélyesnek tartották a nemzeti ellenzékieskedést. Úgy gondolta, Kállay Béni halálakor a magyar hazának kellene kondoleálnia. „Kállay halála által erőben gyarapodnak azok, kik szószegéssel és újult obstrukcióval akarják a hont megmenteni, kik nem látják, hogy ily módon a gazdasági tönk kikerülhetetlen, a tudatlanok, kik nem tudják még, hogy mai napság egyedül az az ország lehet boldog, amelynek polgárai anyagi jólétben élnek. S e mellett nem másod, de harmadrendű fontossággal bír a piros-fehér zöld zászló.”²⁹⁶ A kormányzó liberális párt 1905. januári veresége után pedig: „Fáj látni, hogy szép hazánkban még mindig nem akarják belátni az emberek, miszerint a mai korban nem a közjogi, de a közgazdasági kérdések bírnak elsőrangú fontossággal. Egyedül az a fontos, hogy egy gazdag országnak gazdag lakói legyenek, s nem az, vajon a regruta rechts um-ra, vagy jobbra átra fordul-e. Fontos azonban, hogy kereskedelmi szerződéseket köthessünk, hogy iparunk, kereskedelmünk, mezőgazdaságunk fejlődjék, hogy a haza polgárai könnyen fizethessék az adót, s hogy emellett maradjon nekik vasárnapi pecsenyékük, fontos a célirányos gazdaságpolitika által elérhető általános jólét, melyet ha elértünk, az önálló függetlenség magától következik a közjogi kérdésben.”²⁹⁷

A Nógrád megyei birtokos nemes Velics Lajos (1857–1917) Somssiccsal elentétben eleve diplomatának készült. A budapesti egyetemen jogot, majd Párizsban, az Ecole Libre des Sciences Politiques-ban, talán nagybátyja, Haynald érsek

²⁹³ Pályájáról: MOL. K-59. Küm. Elnöki Osztály, 15. kötet; HHStA., AR. Fach 4, Karton 322 (Personalia Somssich); Uo. Karton 457. Au. Vortrag von Aehrenthal 1908. november 14.

²⁹⁴ Somssich Méreynek 1901. február 15. Uo. Nachlaß Mérey, Karton 16.

²⁹⁵ Somssich Thallóczynek 1904. augusztus 26. Oszk. Kézirattár, Fond XI/894.

²⁹⁶ Somssich Thallóczynek 1903. július 15. Uo.

²⁹⁷ Somssich Thallóczyhoz 1905. március 4. Uo.

tanácsára kifejezetten diplomáciát tanult, s 1879-ben a budapesti egyetemen doktorált²⁹⁸ Önkéntesi évét a tüzérségnél szolgálta le, rendkívül ambiciózus volt, mindenképpen meg akarta előzni évfolyamtársát, egy zsidó orvos igen tehetséges fiát. S valóban ők ketten, meg egy harmadik, szintén magyar fiú lettek a legjobbak a tiszti vizsgán, olyannyira, hogy amikor a császár meglátogatta az ezredet, külön dicséretben részesítette őket. Örömét fejezte ki, hogy éppen három magyar bizonyult ilyen „tüchtignek”. A történetet két évtized múltán a már követségi tanácsos Velics beszéli el az újságíró Friedjungnak, amint azt is, hogy Edelsheim báró ott akarta tartani a hadseregben, de ő gyenge fizikai adottságaira hivatkozva megmaradt eredeti terve mellett és diplomata lett.²⁹⁹ Velics tehát már önkéntesként megtapasztalta, hogy egy „tüchtig” magyar mennyire kedves az uralkodó számára, s amilyen igyekvő volt, ezt nyilván később sem felejtette el. A diplomata Velics nem kedvtelésből végezte dolgát, mint a fiatal arisztokraták, akik arra használták a gyakran csak rövid diplomáciai pályafutásukat, hogy bemutatkozzanak a jobb európai szalonokban. Velicset a köteleességérzet (Pflichtgefühl) vezette, amit anynyira elvártak a karrierre törekvő tisztviselőktől, valószínűleg köteleességérzetből győzte le fiatalkori tévelygéseit, Kossuth rajongását³⁰⁰ és minden igyekezetét a Hivatalnak szentelte. A diplomata vizsga után nyomban Pétervárra helyezték, Kálnoky követségére. Magyar mentora és atyai barátja Kállay Béni gratulált neki, hogy Európa egyik legjobb diplomatájának vezetése alá került. Amikor Kálnoky külügyminiszter lesz nem viszi magával a Ballhausplatzra, hanem mintegy ajándékképpen Párizsba küldi, ahol elbeszélése szerint élete legszebb éveit töltötte. Athéni szolgálat alatt találta meg élete társát. Görögország után többnyire német városokban szolgált, nyolc esztendő Berlinben, Szögyény mellett, 1902-ben Drezdában, 1905-ben Münchenben lesz követ. Berlini helyzetét talán befolyásolta, hogy főnöke magyar, de az is lehet, hogy a közvetlen hang, amelyet a nagykövet használt vele, nem magyar voltának szólt, hanem Szögyény akkor már (túl a hatvanon), valamennyi beosztottjával familiáris viszonyt tartott fenn. A német városokban gyakran megfordultak magyarok, művészek, tudósok, természetes, hogy Velics velük kitüntetett figyelemmel bánik. Magyar főnökeivel, nemcsak a nagykövettel, hanem Szécsen és Mérey osztályfőnökökkel gyakran tárgyal legszemélyesebb dolgairól, négy gyermeke megfelelő magyar nevelésének gondjairól. Nemcsak saját fiát készíti fel arra, hogy mint magyar tisztviselő lépjen a magas minisztérium szolgálatába, hanem nógrádi atyafiainak gyermekeit is.³⁰¹ Kálnokytól tanulta a szakmát és Andrassy büvkörében élt.³⁰² Méltán, hiszen egy olyan külügyi apparátus tanult, felkészült lelkiismeretes magyar tagja volt, amelyet Andrassy 1867-ben megálmodott.

A bemutatott „második generáció” nagyobb része, a huszonkét tisztviselőből tizenöten felváltva szolgáltak külképviseleteken és a Ballhausplatzon.³⁰³ A két

²⁹⁸ Személyi anyaga: HHStA., AR. Fach 4, Karton 363.

²⁹⁹ *Friedjung*, Geschichte in Gesprächen I. 154–158.

³⁰⁰ Uo.

³⁰¹ Ld. Velics Lajos Thallóczy Lajosnak írt leveleit: OSzK. Kézirattár, Fond IX/706; Fond XI/1051.

³⁰² *Friedjung*, Geschichte in Gesprächen I. 154–158.

³⁰³ Báró Ambrózy Lajos, gróf Berchtold Lipót, gróf Esterházy Pál, gróf Forgách János, Kánia Kálmán, Mérey Kajetán, Musulin Sándor, Müller László, gróf Nemes Albert, gróf Pálffy Móric, gróf Szapáry Frigyes, gróf Szapáry Lőrinc, gróf Szécsen Miklós, Szilassy Gyula, Ugron István.

szolgálat közti merev határ felszámolásának társadalmi következményeiről szólnunk. Az átalakulás azonban nyilvánvalóan hatást gyakorolt a hivatalnokok nemzeti önképe alakulására is. A Ballhausplatzon érzékelhetőbb volt a Monarchia dualista szerkezete, mint a Béctől távoli követségeken. A külügyminiszter a császári ház és a külügyek minisztere volt, és amellet a közös minisztertanács elnöke, a magyar részről mindig vitatott, de facto mégis létező közös kormánynak bizonyos értelemben a miniszterelnöke. A külügyminiszter „közös” (vagy ha tesszik dualista) volta félreérthetetlenül megnyilvánult abban, hogy mindenkor állt mellette egy magyar helyettes (osztályfőnök), aki nem egyszerűen magyar állampolgár, hanem az a feladata, hogy a magyar kormánnyal, és a magyar alkotmányos testületekkel kapcsolatot tartson, hogy a külügyminiszternek magyar ügyekben tanácsot adjon³⁰⁴. Ez a funkció nem változik akkor sem, amikor a századfordulón megszorodik az osztályfőnökök száma. Berchtold a meglévő két osztályfőnöki állás mellett,³⁰⁵ újabb kettőt létesít,³⁰⁶ és ezeken a posztokon is érvényre juttatja a paritást.

Az osztályfőnökökön kívül a minisztérium politikai és adminisztratív ügyosztályaiban egy sor olyan hivatalnok volt, aki kapcsolatban állt az országos szakminisztériumokkal. Ezek a tisztviselők nap-mint nap találkoztak azzal a ténnyel, hogy ők mint magyarok szolgálnak a közös hivatalokban, magyar és összmonarchia identitásuk egysége ((vagy akár időnként jelentkező konfliktusa) hivatali szerepükből adódott.

Az osztályfőnökök nemzeti kötődését és dilemmáit külön tanulmányban elemeztük.³⁰⁷ Mellettük mindig állt egy fiatalabb tisztviselő, a minisztérium és a delegáció közötti kapcsolattartásra és a két delegáció egymással való érintkezése megszervezésére. A század elején ezt a szerepet Ambrózy Lajos báró töltötte be. Útját méltán tipikusnak tekinthetjük. Konzuli Akadémiát végzett és konzulként kezdte, majd a szokásoknak megfelelően a konzuli alkalmazásból átveszik az előkelőbb diplomáciai státuszba. Szakmai és nyelvi felkészültsége alkalmassá teszi balkáni állomásokra: Belgrádba, Bukarestbe küldik, aztán Washingtonba, Hengelmüller követ mellé. Újszerű feladatot kap: a tömeges kivándorlás problémájával foglalkozik. Valószínűleg bizonyos fokig privát szorgalomból felkeresi azokat a városokat, ahol nagyobb magyar telepek alakultak ki, tanulmányt ír a bevándorlók életkörülményeiről és jogi helyzetéről, jelentése feltűnést kelt az ilyen témákhoz éppen akkor hozzáedződő minisztériumban. Gofuchowski meghívja a Ballhausplatzra, ahol Mérey meg Tallián Dénes munkatársa.³⁰⁸ 1907-től 1910-ig ismét Washingtonban van, akkor már első osztályú követségi tanácsos és készül arra, hogy egyszer majd nagykövet lesz. A minisztériumban Mérey osztályfőnök a mentora, vele folytatott levelezésében csak akkor tér át anyanyelvére, ha illetéktelenek

³⁰⁴ A magyar osztályfőnökök szerepéről *Somogyi, Vezető magyar tisztviselők a Ballhausplatzon.*

³⁰⁵ Karl Baron Macchio az első, Wickenburg Márkus a második, a magyar osztályfőnök.

³⁰⁶ HHStA., Kab.Kanzlei 386/1912. 1912. március 30. Szapáry Frigyes grófot és Otto von Weilt nevezi ki az új állásokra.

³⁰⁷ *Somogyi, Vezető magyar tisztviselők a Ballhausplatzon.* Osztályfőnöki állást töltött be a második generációból Esterházy, Forgách, Mérey, Müller, Szapáry Frigyes, Szécsen.

³⁰⁸ Pályájáról: Au. Vortrag von Aehrenthal 1907. január 7 HHStA., AR. Fach 4, Karton 417; au. Vortrag von Aehrenthal 1909. március 13. Uo. Karton 457; MOL. K-59. Küm. 1920–1943–7/e.

kíváncsiságát akarja elkerülni. Azon kevesek közé tartozik, akinek apja, (temesi főispán) anyja és felesége is magyar. Asszonyát hazaküldi, hogy első gyermekét „otthon” hozza világra.³⁰⁹

Nem volt kifejezetten magyar állása, de nagyon is magyarnak (Tisza István emberének) számított Szapáry Frigyes gróf. A Ballhausplatzon csinált rendkívül gyors karriert. 1896-ban teszi le a diplomata vizsgát, s csak 1900-ban lép szolgálatba. Főnöke a római követségen már két esztendő múltán kiváló teljesítményére és magyar voltára hivatkozva rendkívüli előléptetést kér számára.³¹⁰ 1907-ben Aehrenthal hívja a minisztériumba. Három Szapáry szolgál akkor a Ballhausplatzon. 1909-ben a Cabinet des Ministres, a miniszterelnöki hivatal vezetője (korábban Szécsen, Mérey töltötték be ezt a hivatalt) 1912-től osztályfőnök.³¹¹ A háború előtti években Forgách János gróffal a ballhausplatzi magyarok kiemelkedő tehetőségű alakja, Aehrenthal majd Berchtold személyes tanácsadója.

Ezek a hivatalnokok magyarok voltak, annak vallották magukat. Amikor 1919-ben az egykori közös tisztviselőket nyugdíjfolyósításuk ügyében felszólítják, hogy nyilatkozzanak illetőségükről és arról, hogy mely *nemzethez* tartoznak, a korábban magyar állampolgár tisztviselők döntő többsége magyarnak mondotta magát. A kivételeket azok képezték, akiket korábban is elsődlegesen a „honosság” kötötte Magyarországhoz. A Monarchia utolsó svájci követe, az akkor Bernben élő báró dr. gomorjei Musulin Sándor 1919-ben „németosztráknak” tekintette magát.³¹² Talán egyszer majd akad valaki, aki megírja a Musulin család történetét, a horvát határőrvidéki katona, császári királyi altábornagy nagyapát, a császár feltétlen hűséges alattvalóját, Sándor fiát a jogtudós diplomatát, aki 1912-ben balkáni ismereteiért és szolgálataért magyar báróságot kap, s a harmadik generációt, Janko Musulin író, publicistát, aki a második világháborúban az osztrák antifasiszta ellenállásban játszott jelentős szerepet. Hammerstein Arnold báró követ és meghatalmazott miniszter (egy porosz katonatiszt és egy Bánhidly bárónő fia) 1906 óta rendelkezési állományban volt és a Bécs melletti Badenben élt. 1917-ben nyugdíjazták, s 1918 júliusában nyilván Arad megyei birtokaira tekintettel eleki illetőséggel magyar állampolgárságot nyert. 1918 október 31-én jelenti ezt a magas minisztériumnak. Közben azonban nemcsak a Monarchia bomlik fel, hanem — úgy tűnik — az egész világ. 1919 április 4-én Bádemből értesíti a minisztériumot, hogy állampolgárságáról szóló dokumentuma csak abban az esetben válik érvényessé, ha esküt tesz a magyar államra. Minthogy ezt elmulasztotta, kéri, hogy októberi jelentését tekintsék tárgytalannak. Badeni illetőségű és osztrák, amint korábban is volt és az alsóausztriai helytartóság döntése szerint az is marad, ha csak 1919 december 1-ig nem esküszik fel a magyar államra. Nem tudjuk, hogy megtette-e ezt valaha is Hammerstein Arnold báró, de bármiként cselekedett, feltételezhetjük, döntésében nem valamifajta eléggé megfoghatatlan „nemzeti elkötelezettség” vezette.³¹³

³⁰⁹ MOL. P -1194-3. tétel. Ambrózy Lajos iratai.

³¹⁰ Pasetti Méreynek 1902. október 17; 1903. március 5. HHStA., Nachlaß Mérey, Karton 16. Pasetti szövegében Szapáry magyarsága kifejezetten pozitív diszkriminációs tényezőnek számít.

³¹¹ Személyi anyaga HHStA., AR. Fach 4, Karton 338.

³¹² HHStA., AR. Fach 4, Karton 230. (Peronalia Musulin).

³¹³ Hammerstein személyi iratai HHStA., AR. Fach 4, Karton 123.

Bécsben maradt a felbomlás után a közélettől visszavonultan Mérey Kajetán magyar osztályfőnök. Ott halt meg 1931-ben elhagyatva, család nélkül.³¹⁴

Diplomatáink közül tizennégyen születtek 1864 után, tehát a felbomláskor olyan életkorban voltak, hogy legfeljebb 25–30 szolgálati évvel rendelkezhettek, ami nem jogosított teljes nyugdíjra. Számukra nem elsődlegesen érzelmi, hanem jórészt egzisztenciális kérdés volt, hogy mit tegyenek, amikor felszámolják a Monarchia közös külügyminisztériumát. A társaság fele, vagyis heten az új magyar külügyminisztérium szolgálatába léptek,³¹⁵ ami persze nemzetválasztás is volt. A többiek: Szapáry Lőrinc gróf, Szapáry Gyula egykori miniszterelnök fia, még az összeomlás előtt súlyos betegsége miatt nyugdíjba vonult és hónapok múlva meghalt, hasonlóképpen súlyos beteg lett és 1919-ben meghalt Széchenyi Lajos gróf. Forgách János és Szapáry Frigyes grófok a közvélemény szemében a háborúért felelős „magyar lobby” két kiemelkedő ballhausplatzi képviselője a felbomlás után visszavonultan él, Forgách Gácson (Csehszlovákiában), Szapáry (felesége Windischgrätz hercegnő) többnyire Bécsben. Hasonlóképpen visszavonultan él horpácsi birtokán Széchenyi Dénes. Musulin Sándorról az előzőkben szoltunk.

Kétségtelen, hogy a legfiatalabb generációban a magyar identitás másként merült fel, mint ahogyan azt a politikai diskurzusban a dualizmus békés évtizedeiben hagyományosan értelmezték. A világháborús generáció messzebb látó tagjai túllépnek a hagyományos dilemmán (ha ilyen egyáltalán létezett és az nem a nemzeti narrativa utólagos konstrukciója.) Meghaladják azt a kérdésfeltevést, hogy a magyar pozíciók erősítése, vagy a Monarchia nemzetközi presztízsének (nagyhatalmi helyzetének, a nagyhatalmi helyzet fikciójának) védelme szolgálja-e hatékonyabban a „nemzet érdekét”. A „dualista paritás”, mint program veszít mozgósító erejéből és jelentőségéből. Kánia Kálmán miniszteri tanácsos, a külügyminisztérium nagyfontosságú sajtóosztályának vezetője 1913-ban mint jó magyar, feladja a dualizmust, úgy gondolja, a Monarchiát csak megerősített központi hatalommal lehet életben tartani.³¹⁶ Szilassy Gyula Berchtold követi rangban lévő „kozmpolita magyar” tanácsadója viszont a két nemzet uralmán épülő dualizmust egy másfajta nemzeti politika irányában gondolja tovább építeni.³¹⁷

³¹⁴ *Maximilian Claar*, Die römische Mission des österreichisch-ungarischen Botschafters von Mérey 1910–1914. In: Berliner Monatshefte 10 (1932) 245–261. Itt 245.

³¹⁵ Ambrózy, Hadik, Kánia, Kolossa, Nemes Albert, Somssich, Szilassy. Vö. *Erwin Matsch*, Die Auflösung des österreichisch-ungarischen auswärtigen Dienstes 1918–1920. In: MÖSTA 30 (1977) 288–316. *Pritz Pál*, Az önálló magyar Külügyminisztérium kialakulása 1918–1919. In: Az állam és jogintézmények változásai a XX. század első felében Magyarországon. (= Jogtörténeti Értekezések 13. Budapest 1983) 147–161; *Uő.*, Arisztokraták a magyar külügyi szolgálatban 1918–1944. In: *Uő.*, Magyar diplomácia a két háború között. Tanulmányok. (Budapest 1995) 19–36.

³¹⁶ *Josef Redlich*, Schicksalsjahre Österreichs 1908–1919. Das politische Tagebuch Josef Redlichs, bearbeitet von Fritz Fellner, 2Bde. (=Veröffentlichungen der Kommission für Neuere Geschichte Österreichs 39/40, Graz-Köln 1953–54.) I. 190.

³¹⁷ Szilassy maga nevezte magát „kozmpolita magyarnak” nemcsak 1921-ben megjelent emlékirataiban (Der Untergang der Donaumonarchie. Diplomatische Erinnerungen von Baron J. von Szilassy ehemaligem österreichisch-ungarischen Gesandten in Griechenland und ehemaligem Gesandten der Ungarischen Republik in Bern.), hanem a század elején is, amikor csodálattal írt az Egyesült Államokról; nemcsak a nemzeteket asszimiláló olvasztótégely szerepéről, hanem arról, hogy e mellett és ezzel együtt Amerika lehetőséget nyújt a nemzetek megmaradására, identitásuk megőrzésére is. *Anatoli* [Julius Szilassy], L'Empire du travail aux Etats Unis (Paris 1905). Írói szándékáról beszár-

A paritás

A paritás 1867 eszméje volt. Deák nemzedéke a kiegyezés nagy vívmányának tekintette, hogy a közös ügyekben, pontosabban a közös költségek meghatározásában Magyarországnak, a magyar delegációnak az osztrákéval azonos súlya lett. A delegációról szóló törvény valóban egyértelműen és részletesen szabályozta, mit jelent a két ország egyenjogúsága. A végrehajtó hatalom vonatkozásában sokkal problematikusabb volt a dolog. Nem szabta meg törvény a közös kormány, még kevésbé a kormánytisztviselők „nemzeti” összetételét. Ismeretes, hogy a három közös miniszter közül 1870-től kezdve az egyik mindig magyar volt, mégpedig rendszerint a legkisebb súlyú pénzügyminiszter. A magyar tisztviselők pontos számát csak az 1890-es évektől ismerjük, amikor a közös hivatalnokok honosságáról szóló kimutatást mellékeltek a közös költségvetési javaslatához. (A magyar állampolgár persze nem jelent feltétlenül magyar nemzetiséget). Nos a magyar honpolgárok aránya a közös külügyminisztériumban és a diplomáciai karban az 1890-es évek 15–20%-áról a világháború előestéjére 26–30%-ra növekszik.

Év	Ballhausplatz	diplomáciai kar	konzuli szolgálat
1892	11,75%	27,00%	36,00%
1897	15,00%	32,00%	31,00%
1900	17,00%	30,00%	33,00%
1908	22,00%	34,75%	32,50%
1914	26,00%	34,00%	32,25% ³¹⁸

A magyar tisztviselők arányának emelkedése a központi apparátusban a leglátványosabb és ott ez a tendencia töretlen. De a diplomáciai karban is számottevő magyar növekedés mutatkozott. A statisztikai nagy átlagok jelentése azonban ismeretesen mindig bizonytalan. Nagyon más eredmény mutatkozik ui., ha azt vizsgáljuk, hogy a magyar követek és nagykövetek aránya hogyan alakult a dualizmus korszakában.³¹⁹ Hat időmetszetben néztük meg, hogy kik, ill. hány magyar állt a külföldi missziók élén.

Év	külképviseltek száma	magyar diplomaták
1868	23	2 (8,7%) ³²⁰
1878	26	2 (7,7%) ³²¹
1888	28	6 (21,5%) ³²²
1898	28	7 (25,0%) ³²³

mol Aehrenthalnak 1905. szeptember 30. *Aus dem Nachlaß Aehrenthal*, 370–371. Szilassy koncepciójának jelentőségéről elismerő méltatást írt Jászi Oszkár a Bécsi Magyar Ujságban 1921 június 23. A cikkre Litván György hívta fel a figyelmemet.

³¹⁸ A 19. század végi adatokat a HHStA., AR. Fach 6, Karton 34 névsorai, a 20. századi adatokat pedig Uo. Fach 4, Karton 460-ban található listák alapján állítottam össze.

³¹⁹ Valójában róluk, a misszióvezetőkről szól tanulmányunk, valamennyi diplomatáról és a dualizmus egész időszakáról ilyen összeállítást egyelőre nem tudunk nyújtani.

³²⁰ Gróf Apponyi Rudolf és Kállay Béni (belgrádi főkonzul).

³²¹ Gróf Károlyi Alajos és gróf Zichy Ferenc

³²² Burián István, gróf Széchenyi Imre, gróf Károlyi Alajos, Theodor Ritter von Millinković (Montenegróban Ministerräsident), báró Thömmel Gusztáv, báró Hengelmüller László.

³²³ Báró Hengelmüller László, gróf Zichy Tivadar, Mezey Sándor, Szögyény-Marich László, Burián István, Okolicsányi Sándor, Eperjessy Albert.

Év	küldfévisetek száma	magyar diplomaták
1908	30	9 (30,0%) ³²⁴
1914	32	15 (46,7%) ³²⁵

Ha tehát csak azokat a diplomatákat vesszük figyelembe, akiknek politikai súlyuk volt, akik a külpolitikai döntésekre befolyást gyakorolhattak, feltűnő az 1890-es években bekövetkezett változás. Ha az ilyenfajta vizsgálatoknak egyáltalán jelentőséget tulajdonítunk, ezek az adatok magyarázatul szolgálhatnak arra, miért beszél az osztrák történetírás olyan előszeretettel a diplomáciát uraló „magyar maffiáról” a háborút közvetlenül megelőző években, még ha nem bizonyítható is, hogy a magyar diplomaták valamifajta „magyar” külpolitikát folytattak volna.

Erdemes megvizsgálni, hogyan alakult a magyar diplomaták aránya a „fontos” állomáshelyeken, tehát a nagyhatalmak és a balkáni államok diplomáciai vezető állásaiban. Hiszen valójában ezek a személyek töltöttek be olyan pozíciókat, amelyek meghatározó jelentőségűek voltak a Monarchia külpolitikája szempontjából.³²⁶

Év	küldfévisetek száma	magyar diplomaták
1868	10	2 (20,0%)
1878	10	2 (20,0%)
1888	12	5 (41,7%)
1898	12	3 (25,0%)
1908	12	5 (41,7%)
1914	13	6 (46,2%)

Más összefüggésben szoltunk arról, hogy Németországban mindig magyar töltötte be a nagyköveti posztot, Törökországban tizenhét évig volt magyar a nagykövet, Szerbiában pedig Kállay főkonzuli megbízatása után (1868–1875) 1887-től többször magyar tölti be a követi szerepet: báró Hengelmüller László (1887–1889), Thömmel Gusztáv ((1889–1896), gróf Forgách János (1907–1911) és Ugron István (1911–1913). Tehát a magyaroknak súlyuk volt a diplomáciában (Németországban, Törökországban) akkor is, amikor számuk viszonylag csekély volt.

***

Azt mondhatjuk tehát, hogy a magyar politikai osztály megvalósította nemzeti célkitűzését? A diplomáciában, különösen a vezető és fontos posztokon elérte azt az arányt, amelyre a quota, a közös költségekhez való hozzájárulás arányában igényt tarthatott? A válasz számokban aligha ragadható meg.

Láthattuk, hogy kezdetben főként magyar minisztériumból mentek fiatalok bécsi szolgálatra, a király személye körüli minisztériumból, a miniszterelnökségről. Később olyanok, akik már a külügyminisztériumban szocializálódtak, akik tanulmányaik során arra készültek, hogy mint magyarok szolgáljanak a közös

³²⁴ Velics Lajos, gróf Széchenyi Dénes, Szögyény-Marich László, Ambró Béla, gróf Szécsen Miklós, gróf Berchtold Lipót, Eperjessy Albert, gróf Forgách János, őgróf Pallavicini János.

³²⁵ Báró Hoening O'Carrol Otto, Velics Lajos, Kolossa Ferenc, gróf Szapáry Lőrinc, gróf Széchenyi Dénes Szögyény-Marich László, gróf Szécsen Miklós, Szilassy Gyula, Mérey Kajetán, báró Müller László, Kánia Kálmán, gróf Szapáry Frigyes, gróf Hadik Miksa, Wodianer Rudolf, őgróf Pallavicini János.

³²⁶ A németországi, franciaországi, nagybritániai, olaszországi, a szentszéki, oroszországi és törökországi nagyköveteket, ill. az albániai (1914-ben) bulgáriai, görögországi, montenegrói, romániai és szerbiai követeket vettük figyelembe.

hivatalokban. És szó sincs arról, hogy Bécsbe kerülve feladták volna nemzeti identitásukat, ezt senki sem kívánta tőlük. Magyaroknak vallhatták magukat, nem kellett identitásukat feladva nemzetek feletti bürokratává válniuk, ha modern kategóriát akarunk használni: vállalhatták a többes identitást: azt ui., hogy mint *magyarok* szolgálják a közös birodalom javát. És többségük így is fogta fel küldetését. A bécsi magyarok másként ítélték meg a viszonyokat, mint az otthoniak. Elítélték a magyar különállás feleslegesnek vélt hangoztatását, a magyar jelvények erőltetését, a nemzeti tüntetéseket, a közös hadsereg nemzeti jellegű megbontását, a Kossuth-kultuszt. Úgy gondolták ez a külföld előtt rontja a Monarchia presztízsét, márpedig annak őrzése eminens magyar érdek.

E miatt a bécsi hivatalnok állandó konfliktusba került a pesti politikával. A magyar politikai közvélemény pedig csak nagy fenntartással ismerte el, hogy a közös miniszter, a magas rangú közös minisztériumi tisztviselő, a vezető diplomata a magyar politikai érdek bécsi exponense. A közös hivatalnokokat mindig fagyos távolságtartás, bizalmatlanság fogadta a pesti körökben. A „bécsi miniszterek”, „Bécs”, mint fogalom, mindig őrzött valamit a régi, a kiegyezés előtti rossz ízéből, az „idegen”, a „nem a mienk” színónimája.

A magyar politika programja a paritás, a magyar politika akarja, hogy minél több magyar legyen a bécsi hivatalokban és nem szereti azokat, akik Bécsben szolgálnak. Az ellentmondás nem valamifajta félreértésből fakadt, hanem abból az ambivalens viszonyból, amely a politikai elitet a dualista Monarchiához fűzte. Az alap dilemmát, Magyarország önállóságának összeegyeztetését „a birodalom szilárd fennállhatásával” Deák és nemzedéke egy kompromisszummal megoldotta; a probléma a politikai diskurzusban mégis tovább élt: a Habsburg Monarchia a mi birodalmunk is lett, meg nem is, vállaltuk is, meg nem is. A politikai közbeszéd mitizálta és időtlenné emelte „Bécs”, az udvari és a bürokrata centrum idegen voltát, a „közösek” lelki eltávolodását a „magyartól”. Ennek következtében a politikai elit körében egy sajátos szerep megszólás alakult ki, vagy talán nem kialakult, inkább hagyományozódott korszakokon át. Arany János Ilosvai Selymes Péter históriás énekében lelte fel az ősi ellentétet a testvérpár, az otthon maradt Toldi Miklós és az idegenné lett György között, ki Lajos királynál fenn a tányért váltja.³²⁷ A politikai elit e sajátos és nagyrészt a nemzeti ideológia konstruálta megosztottsága messze ható negatív következményekkel járt: gátolta a birodalomban elfoglalt helyünknek, a nemzeti politika lehetőségeinek reális felmérését, konzerválta nemzeti tudatunk hagyományos bizonytalanságát.

---

³²⁷ Engel Pál, Társadalom és politikai struktúra az Anjou-kori Magyarországon. In: Uő., Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok. Válogatta, szerkesztette, a jegyzeteket gondozta Csukovits Enikő (Budapest 2003) 302–319.

HUNGARIAN DIPLOMATS IN THE COMMON MINISTRY OF FOREIGN AFFAIRS

by *Éva Somogyi*
(Summary)

The study aims, on the basis of widespread archival research, to analyse the social background and national identity of the leading Hungarian diplomats. It uses, besides the printed sources concerning the high-ranking public servants of the Ministry of Foreign Affairs, their personal records preserved in the common Ministry, their military records kept in the common Ministry of Defence, but also their personal correspondence and the traces of their scientific activities.

The Author comes to the conclusion that the structural transformation of the Monarchy in 1867 did not lead to a similar reorganisation of the diplomatic corps. It was, instead, a gradual process. Its traditionally aristocratic character remained unaltered after the Compromise, but several phenomena indicated future changes. Already Minister Beust made efforts at transforming diplomatic service on the model of the other offices of the state, with a similar system of salaries and promotion. Foreign Minister Andrassy tried to put an end to the old tradition of diplomacy's being ruled by Catholic courtly families from Western Hungary, and aimed instead at creating a new, more nationalistic bureaucratic elite from the middle nobility. In the 1890s the strict distinction between service in the Foreign Ministry in Vienna and diplomatic missions (that is, between inner and outer service) is abolished. These transformations influenced of course the social character of the diplomatic corps. Moreover, the dominance of the aristocracy was reduced by the strict requirement of specific qualifications, and by the increasing number and importance of the Balkan posts, which had little attraction for the aristocratic diplomats. From the 1890s the predominantly aristocratic character of the diplomatic corps gradually diminished, although it remained strong throughout the period.

The dualistic transformation did not concern the centralised government of foreign affairs. Hungarian politicians only prudently and gradually came forward with propositions of increasing the number of Hungarians in diplomatic service and suggested that this number should be proportional to their share (quota) in the common expenses. By the turn of the century the imperial government had accepted these wishes, and, consequently, the proportion of Hungarian diplomats reached and, as regards the leading posts, was even greater than their quota. The leading Hungarian diplomats could confess their Hungarian identity and were not forced to transform themselves into supranational bureaucrats. To use a modern term, they were allowed to keep a multiple identity: they served as Hungarians the public good of a common empire. They played an important role in the foreign affairs, but without emphasising their specifically Hungarian considerations; in their minds, the maintenance of the Monarchy's status as a big power was the utmost necessity from a nationalist point of view.

Ugrai János

EURÓPA POLITIKAI MEGTEKINTÉSE 1825-BŐL

A reformkor legelején egy pályakezdő vidéki kollégiumi professzor kéziratot munkájában olyan hangnemben, és olyan szempontok szerint elemezte az európai politikai viszonyokat, mintha a forradalom napjaiban vetette volna papírra gondolatait. Csengery József, a frissen katedrára lépett sárospataki világtörténet-, oklevéltan- és latinirodalom-tanárnak az alábbiakban közölt tanulmánya érkezteti, hogy a cenzúra mellőzése esetén korántsem volt ismeretlen a tanárok részéről sem a radikális hangvétel.

A nemesi származású Csengery 1796-ban az abaúji Vily községben született. Iskoláit az elemítől az akadémiai tagozatig végig Sárospatakon végezte, egyetlen évre szakított csak meg itteni tanulmányait: 1818-ban a Szepességbe utazott, ahol németül tanult.¹ Végzős hallgatóként, 1824-ben a kollégium tanárává választották, miután az előző tanévet bécsi peregrinációban töltötte.² Ezután élete végéig a pataki iskolában szolgált, 1850 augusztusában halt meg. Nem túlzottan fordulatos élete során az 1830-as évek elején rövid ideig a kollégium vezető tanára, rector-professzora is volt.³

Csengery nem sorolható a termékeny szerzők közé, csak egy-két kisebb írás jelent meg nyomtatásban, valamint két jelentősebb önálló kötet fűződik a nevéhez.⁴ Vaskos világtörténeti összefoglalója mégis jelentős könyvnek számít, mivel a reformkorban ez volt az egyetlen, amely magyar nyelven szolgálta a történeti események tanítását a protestáns iskolákban. E közel négyszáz oldalas mű az akkori viszonyok között szokatlan arányban szól a különböző korszakokról. A bevezetést követően röviden tárgyalja az ókori és középkori eseményeket, s nagyrészt az újkorral foglalkozik. A szerző mindvégig szem előtt tartotta, hogy könyve a tanuló ifjúságnak szól, ezért tudatosan igyekezett érzelmi hatásokat kelteni, s annak pedagógiai hasznát kiaknázni. A svájci szabadságharc, az 1812-es spanyol polgári alkotmány vagy az 1830-as lengyel felkelés részletezésével is jelzi politikai véleményét.

Az európai állapotokról szóló, kevésbé tagolt tanulmánya⁵ az 1820-as években aktuális erőviszonyokat, az államok bel- és főként külpolitikai törekvéseit

---

¹ *Szinnyei József*: Magyar írók élete és munkái. II. kötet. Budapest, 1893. 267–268. hasáb.

² Tiszáninenni Református Egyházkerület Levéltára (TIREKL), Sárospatak. B. LXX. 31.803. Szinnyei egy évvel későbbre datálja a bécsi tanulmányokat.

³ TIREKL. B. LV. 23.827.

⁴ Önálló művei: Fordítói gyakorlatok magyarból diákra. Sárospatak, 1840. (Társszerző: Zsarnay Lajos.); Az egyetemes történettudomány vázlata. Sárospatak, 1843. Valamint: Somlyai Báthori Zsófia. In: Felső-Magyarországi Minerva 1831. 401–411.

⁵ Európai politika[i] megtekintése 1825-ben. Kézirat. Tiszáninenni Református Egyházkerület Kézirattára, Sárospatak. Kt. 549.

mutatja be úgy, hogy gyakran idéz jóval korábbi történeti példákat, analógiákat. A történeti visszatekintés és a jelenkori helyzet elemzésének segítségével Csengery részletesen kifejti, hogy miként vélekedik a királyság intézményéről, a köztársasági eszmékről, a forradalmakról. Az írás fő motívuma, hogy olyan változások vannak készülöben, amelyek a régi, előjogokra és a tömegek elnyomására épült rend ellen irányulnak, és amelyektől a fejedelmek is megijedtek. Úgy tűnik, Európa a fejlődés újabb fokához érkezett: a tudatlanság, a vallási hiedelmek és a barbárság legyőzése után a politikai-társadalmi igazságtalanságok megszüntetése következik. Ennek egyik formája a forradalom, amely immár — ellentétben például a francia revolúcióval — a bölcs, a felvilágosult nép, és nem a „fejszéssel felfegyverzett, hóhérok által vezetett” csőcselék mozgalma. A forradalom már nem illelhető az összeesküvés vádjával, hiszen mindig jogos sérelmek előzik meg, s ha az árulkodó jelekkel, a közvélekedéssel bárki is foglalkozna, megelőzhető lenne e veszedelmes fejlemény. Ám a nemtörődömség, a gőg s az uralkodók környezetének valóságot figyelmen kívül hagyó viselkedése miatt a királyok nemhogy megelőzni nem tudják a felkelést, hanem a kitorésének tényét is alig tudják elhinni.

Csengery többször is szól a királyokról és a királyság intézményéről. Miközben általában azt hangsúlyozza, hogy a bajokért elsősorban nem az uralkodók a felelősek, s személy szerint gyakran bátrak, jószívűek, összességében nincs jó véleményrőlük: a félelem miatt sokkal többet tettek ők, mint jóindulatból, kegyből bármit szívesen megadnak a népnek, jogait viszont nem ismerik el, leginkább a fegyveres kéréseknek engednek, iszonyodnak a néppel való együttműködéstől, örökletes jogként tekintenek az elnyomásra, arra hivatkozva, hogy elődjük is így csinálta. Miközben a királyok személyét és helyzetét az író ellentmondásosan látja, környezetüket következetesen bírálja. Azt állítja, hogy az udvar belső intrikái, kusza viszonyai, a megbízhatatlan miniszterek olyannyira elterelik az állam fejének figyelmét, megváltoztatják értékrendjét, ítélőképességét, hogy az teljesen elveszíti realitásérzékét és igazságosságát. Ebben a vonatkozásban az érdem nélküli, születési arisztokrácia és főként a katolikus egyház szerepét emeli ki a szerző. Tanulmányában a bel- és külpolitikai kérdések során egyaránt visszatérő jellemző a katolikus egyházat és a pápai hatalmat érintő kritika. Kiemeli egyrészt, hogy a vallást mindig is könnyen felhasználták az emberi sötétség kihasználására, másrészt hogy a reformáció nem más, mint a Róma elleni jogos és sikeres forradalom.

Az aktuális európai erőviszonyok tárgyalásánál mintegy kiindulópontul szolgál a Szent Szövetség megalakulása: ezt eleinte még nemes és jó célok jegyében a félelem hozta létre, de ahogy elmúlt a veszély, úgy vált egyre inkább a születési arisztokrácia végrehajtó hatalmává, az 1820-as évek dél-európai mozgalmainak felszámolójává. A fejedelmek szövetkezése, együttműködése elvileg célszerű, a korábbi háborúkhöz képest meglepő fordulat, valójában azonban annak a beismerése, hogy a forradalmi veszély nagy, és igen közeli. Ráadásul ez a merész lépés azzal is fenyeget, hogy példát mutathat a népek számára, akiknek a szoros szövetsége esetén minden addiginál nagyobb háború törhet ki.

Csengery szerint leginkább Franciaország veszített régi fényéből, európai pozíciójából. A Bourbon-restauráció a középszerűek hatalmát eredményezte, akik

nek egyetlen céljuk az alkotmányos szellem kiirtása otthon és külföldön. (A szerző többször is nyílt sajnálattal szól az 1820-as évek elejének francia- és spanyolországi eseményeiről: a párizsi ultraroyalisták Berry herceg 1820. évi meggyilkolását követő megerősödéséről s a spanyol forradalom franciák általi véres elfojtásáról.) Anglia mutat példát a kontinens országainak emberségből, jólétből, alkotmányos jogokból, külpolitikai hatalomból – tengeri hatalma miatt nem kell félnie a despota államok biztosan készülődő összeesküvésétől sem. Nagyobb veszedelmet jelent viszont két belső „fegyver”: a római eklézsia és az európai családokkal jó kapcsolatban lévő arisztokrácia. A napóleoni idők legnagyobb győztese Oroszország, amely civilizált formákba bújtatta a keleti, barbár engedelmességet, s lassan egész Európát fenyegeti. Noha Sándor cár jó uralkodó, politikai-társadalmi rendszere a szabadság csíráját sem tűri meg. Ausztria és Poroszország rövidlátó politikát folytat: a forradalmi eszmék letöréséhez inkább igénybe veszik annak a szívélyes segítségét, aki maholnap le fogja őket igázni. Ausztria a despotizmus hazája, amely legalább otthon igyekszik ezt valamilyen humánus formába önteni, és a törvények segítségével elvileg kiszámíthatóvá tenni. Ugyanakkor minden forradalmi törekvést elfojt, a tartományokat (pl. itáliai területek) pedig leigazza. Mindkettőjük külpolitikai orientációja az erőre épül; Poroszországot egyenesen egy nagy katonai táborhoz hasonlítja a szerző.

Csengery József frissen szerzett bécsi tapasztalatait, politikai élelétését — s egyes kérdésekben félreinformáltságát —, radikális felfogását, s esetenként idealista vagy ellentmondásos véleményét egyaránt tükröző írása nem teljesen ismeretlen a történetírás előtt.⁶ Megítélésünk szerint azonban a szöveg egésze megérdemli a figyelmet, mivel érzékletesen dokumentálja a politizáló elit kinevelésében oly fontos szerepet játszó sárospataki kollégiumban a reformkor elején uralkodó hangulatot. Szövegközlésünkben a központozás, a szavak egybe- és különírása, a nagy- és kisbetűk, valamint a hosszú és rövid magán- és mássalhangzók használata a mai helyesírást követi. A sűrűn előforduló latin szavakat eredeti formában hagytuk meg, csak toldalék esetén cseréltük ki az utolsó rövid magánhangzót hosszúra – annál is inkább, mivel ezt esetenként már a szerző megtette.

*Európának politika[i] megtekintése 1825-ben. Illi pro libertate,
hi pro dominatione pugnant⁷*

• Akik tudják, mennyire tökéletesíthető az ember és az emberi törvények, figyelmetes szemekkel kísérik a társaságoknak azon közönséges mozdulását, amely azokat egy, még eddig esmeretlen civilisatio felé vezet, egy oly civilisatio felé, amely éppen olyan veszedelmes azon praejudiciumokra⁸ nézve, mint amilyen kedvező azon principumokra⁹ nézve, amelyek a magát jelentő új rendnek regulákat fognak szabni. Sohase volt még a philosophyának szélesebb tárgya a gon-

⁶ Röviden ismertette: *Bajkó Máttyás*: A magyarországi és az erdélyi kollégiumok 1777 és 1848 között. H.n., é.n. 67–93.; *Bíró Sándor*: Történelemtanításunk a XIX. század első felében. A korabeli tankönyvirodalom tükrében. Budapest, 1960. 155–165.

⁷ Azok a szabadságért, ezek a hatalomért harcolnak.

⁸ Előítéletekre, jogsérelmekre.

⁹ Alapelvekre.

dolkozásra, sohasem adta még magát nagyobb és az emberek bámulására méltóbb jelenés elő; új ez a világon; ilyet a régiség nem mutatott. A civilizatióknak ezen nagy állapotja, ez az oly sok hamis okoskodásoknak, oly sok ostoba félelmeknek tárgya, amelyet sokan úgy néznek, mint a politikai testeknek ürességét, s azoknak a leeséshez való közelítését; amelyet mások úgy tekintenek, mint az emberi társaságok vétkeinek és bajainak még gazdagabb forrását, ez az annyira nehezelt, igazságtalanul vádoltatott és vakon ostromoltatott civilizatio még ezideig esmeretlen volt, és még most is igen rosszul esmertetik. Ez sem nem Memphisből, sem nem Athénből, sem nem Rómából származott. Gyanították ezt a régiségnek néhány bölcsei, akik nem tehettek azért egyebet annál, hogy azt óhajtották. Nem valamely király állította ezt fel, s nem is állíthatta, az ő léte a századoknak és az emberek közönséges relációjának¹⁰ gyümölcse, az időnek munkája, és magának az emberi nemzetnek műve; a civilizatióban egy század csak egy nap, egy ország csak egy pont.

Mihelyt a fejedelmek ezt észrevenni láttattak, azonnal azt kezdték hinni, hogy a civilizatio az ő hatalmokkal meg nem egyezhetik, erőlködtek azt megakadályoztatni, s úgy bántak azzal, mint ellenséggel. Mindazok, akik a királyokat körülveszik, akik a magok felsőségét, tekintetét a dolgok régi állapotját vezérlő régi praejudiciumoknak köszönhetik, megrémültek az azokat lerontó civilizatio előmenetelén, arra ösztönözték a királyokat, hogy azt velük együtt ostromlani és elnyomni törekedjenek. S ez az, amibe most vak magok alkalmaztatásával mindnyájan foglalatoskodnak anélkül, hogy ezen antisocialis planumnak¹¹ veszedelmes következéseit előre látnák.

Azonban a királyok nem esméri a civilizatiót. Az nekik nem ellenségek. A királyok sorsa, állapotja mindenkor nemes, mindenkor szép fog maradni, csakhogy akarják magokat az emberiséggel öszvecsatolni, s annak új rendeltetését előmozdítani. A királyok azon civilizatiót azon convulsiók,¹² azon crisiseknél¹³ fogva ítélik meg, amelyek az ő törekedéseikkel és megfundálásaival¹⁴ együtt járnak, nem ítélik azt meg példánál fogva – mert a világ még ezen tekintetben példát nem mutatott. Nem látták ők kérdésen kívül a civilizatiót a népek esmeretes historiájában, melyik nemzetnél is keresnék azt? Athénben volt némi nemű megvilágosodás e részben, de Athéné igazságtalan és barbarus¹⁵ volt, olyan dolgokat tett magának virtusokká,¹⁶ amelyek többé azok nem lesznek, olyanokat, amelyek az ő interesséből¹⁷ és passiójából¹⁸ származtak. Az első rómaiak vas virtusai egy még vad népet mutatnak, a consularis¹⁹ és imperialis²⁰ Róma civilizatiója egyedül

¹⁰ Kapcsolatának, együttélésének.

¹¹ Társadalomellenes tervezetnek.

¹² Vergődések.

¹³ Válságoknál.

¹⁴ Itt: intézkedéseivel.

¹⁵ Barbár, kultúrátlan.

¹⁶ Érényekké.

¹⁷ Érdekéből.

¹⁸ Kedvteléséből.

¹⁹ Az ókori Róma történetének köztársasági időszaka, amikor a végrehajtó hatalmat két konzul gyakorolta.

²⁰ Az ókori Róma történetének császári időszaka.

Rómára vagy igazabban szólván egy néhány római familiára²¹ volt szorítva. Ha kiment az ember Rómának kapuin, azt többé sehol sem látta. De hát a mi eleinknél keressük-e ezt? Akik a legügyetlenebb és legvadabb emberek voltak; valóban meg kell vallanunk, hogy egész az utolsó időkig a mi törvényeink, a mi erkölcsünk teljességgel nem adtak nekünk juszt²² arra, hogy atyáinkat megtagadjuk. Egyéberánt a szolgaság, a jobbágság nézettetett minden népeknél, mint az emberiségnek egy bizonyos állapotja és ez elég arra, hogy őket túltegyük azon kérdésen, amely[ek] bennünket foglalatatoskodtak.

Másrésről az egész napkelet[i] nép egyéb barbariesnél²³ senki se tudja azt az epochát,²⁴ amely előtt másképpen voltak a dolgok, senki se tudja előre, mikor fog annak ábrázatja változni, ezen szomorú tartományokban nagyobb része az embereknek csak igen kevéssel van feljebb az állatoknál, a despotizmus²⁵ és a religiók²⁶ meghomályosították ott az embereknek eredeti bélyegét. A régi Egyiptom, ez a minden dolgok kútfeje, ez az emberi társaságok első mustrája, Görögországnak ezen oskolája — amely Itáliát, amely ismét Európát tanította meg —, ez az Egyiptom egy olyan chaos volt, amelyben a világosság és setéség uralkodtak egymással, ott az emberi ész meg volt fojtva a superstitiók²⁷ temérdeksége által, mindazok a kicsapongások, amelyek az emberi lélekhez hozzáférhettek, ezen tartományból származtak, amely különben is olyan termékeny hazája volt minden csudáknak.

Ilyen a régi népeknek philosophyai históriája, ezt az egyetlenegy phisiognomica vonást²⁸ mutatja ez, az egész emberiség az erőnek van alávetette, tudatlanság és barbaries²⁹ fedezi a földnek színét. A dolgok eredetét, kezdetét nem tudjuk, annalisaink³⁰ csak a degradatióig³¹ mennek fel, mert kétség kívül az igazság megelőzte az igazságtalanságot, valamint a juss az erőszakot, különben azt kellene állítani, hogy a világ az erőszak, az igazságtalanság és bolondság kedvéért teremtett. Ilyen tehát ennek a világnak históriája egész addig, ameddig abba szeimeink széjjelláthatnak.

Égnek ugyan egynémely fáklyák ezen komor és hosszú éjszakában, egynéhány Athén és Róma omladékairól felénk csillámló sugárok hozzánk is eljutottak, és ez a gyenge világosság szülte azt a nappalt, amely ma Európa felett tündöklök, de ez a nappal nem tiszta; mindazok akik ezáltal megsértődtek, vissza szeretnék azt taszítani azon setét éjszakába, amelyből még csak alig lépett ki. Véghetetlen munkái 30 századoknak temérdek vastagságú homályát eloszlatni, s visszaadni az okosságnak azt az uralkodást, amelytől az megfosztott, de hála légyen az egeknek, a világosság ismét elválasztott a setéségtől, s a világ másodsor is újáteremtett.

²¹ Befolyásos arisztokrata családra.

²² Jogot.

²³ Idegennél.

²⁴ Korszakot.

²⁵ Önkényuralom, zsarnokság.

²⁶ Vallások, hiedelmek.

²⁷ Babonák.

²⁸ Külső vonást, képet.

²⁹ Műveletlenség, barbárság.

³⁰ Évkönyveink, történeti forrásaink.

³¹ Züllésig, romlásig.

Európa már ma emberi renchez szokott, és ami barbaries benne van, az Napkeletről jó hozzá, egyetlenegy nép van Európának végső szélén, amely óréa érdemetlen, de nem messze van az az időpont, amelyben ezen tajtékját is elveti. Európa egy közönséges civilisatio pályájába lépett be, az ő kormányai igazságtalanok lehetnek, de nem barbarusok, egyetlenegy sem hasonlít közöttök az előbbeni kegyetlen kormányokhoz. Mind a népek, mind a királyok jobbak, s a tökéletességnek ezen első grádusát³² mindnyájan egy nemesebb nevelésnek és egy mélyebb oktatásnak köszönik. Egyedül a nevelés formálja az embert, ez az, ami szüli most az új Görögország csudára méltó virtusait.³³ De éppen ezáltal, hogy az emberi szív és lélek nemesebben műveltetnek, a népek morális szükségai is nagyobbakká lettek, nem elég már az nekik, hogy a kormány ne legyen barbarus, hanem olyan szabadságot kívánnak, amely az emberi jussokon és méltóságokon fundáltasson,³⁴ nem elégszenek meg azzal, hogy az ő boldogságok az ő fejeik jóakarattól függjön, azt akarják, hogy olyan védelmező törvényekre építtessen, amelyek nem oly ingadozók, mint a királyok akaratja.

Eszerént úgy látszik, hogy Európának, amely egy ily felvilágosodott, véghetetlen mennyiségű népességgel van tele, semmi rendkívül való erőlködésre nincs szüksége avégre, hogy a maga társasági elrendeltetését elérje, bizonyosan eljut ő arra a magamenetelének természeti előadása, és a dolgok elleneállhatatlan folyamatja által is. Ebben áll az ő helyezettetésének szerencsés volta. A királyokra nézve felette veszedelmes volna, ha ők a magok állapotját ezen hatalmas előhaladás ellen intézett ellentállások által még nehezebbé tennék, és megtagadnák a népek jussait, akik bölcs óhajtások szerént nem kívánják azt, hogy a királyok boldogsága kisebbíttessen, hanem azt, hogy az övék neveltessen. Szerencsétlenségére ez az ellentállás igen is valóságos, bár a népek óhajtásai ily mérséklettek, könnyen betölthetők, sőt a királyok nagyságára, méltóságára nézve is annyira kedvezők. Mindazáltal azoknak esdekléseik visszavetettek, egy hatalmas öszveesküvés igen nagy ügyességgel organisálta³⁵ magát az új civilisatio ellen, és egy közönséges planumát állította az fel a visszafelé menésnek.³⁶ Két, egymással ellenkező értelemben lévő világ áll egymás ellenébe, a népek és a kormányok meghasonlottak egymás között, mind a két rész ellenkező interesséből dolgozik, az akaratok egymást mind a két részről ostromolják. Egy elhatározó had vagy ütközet nyílt meg a principiumok és a praejudiciumok között, de a praejudiciumok nem egyebek tévelygésnél, a principiumokat az igazság teszi, és az igazság csak akkor

---

³² Fokát.

³³ A görögök törökök elleni felkelése 1821-ben robbant ki. 1822-ben kikiáltották a függetlenségüket és liberális alkotmányt fogadtak el. A görög mozgalom a tanulmány születése körül, 1824-ben került először válságos helyzetbe – ekkor avatkozott közbe a törökök oldalán Mohammed Ali egyiptomi szultán.

³⁴ Alapuljon.

³⁵ Szervezte.

³⁶ A szerző a Szent Szövetég megalakulására utal. Az I. Sándor orosz cár, I. Ferenc osztrák császár és III. Frigyes Vilmos porosz király által 1815-ben kötött szövetség – a területi döntések mellett – elvben az örök békét, az uralkodók testvéri szövetségét, s a népek keresztény szeretetben és igazságosságban való kormányzását célozta meg. Valójában Európa reakciós uralkodóinak összefogását jelentette.

győzzetetik meg, mikor segedelme nincs; de ezen ügyben az egész civilisált Európa őmellette fog harcolni!

Mikor a praejudiciumok uralkodnak, azok bírják a társaságnak minden erejét, a praejudiciumokat lerontani annyit tesz, mint desorganisálni azt a társaságot, amelyet azok formáltak; de ezáltal nem forgattatik fel a társaság, amint állítják, a nemzetek nem olyan könnyen vesznek el. Minden popularis revolutio³⁷ a rossz rend ellen egy jobb rend kedvéért történik, mert ha a rend jobb volna, revolutio nem történne.

A popularis revolutio, amilyen volt p.o. a francia- és spanyolországi,³⁸ teljességgel nem összeesküvés; minden rosszul organisált statusra³⁹ nézve van a maturitásnak⁴⁰ egy olyan pontja, amelyről annak le kell esni. A politika[i] crisiseknek szinte úgy vannak syntómáik,⁴¹ mint a halálnak; a közönséges megalégedetlenség annak egy csalhatatlan jele. Ez a jel előzte meg a császári kormány összeomlását is. Mihelyt ezt a helyt⁴² látni lehet, a crisis bizonyos, csak annak fatális órája bizonytalan, de azt a legcsekélyebb történet is előhozhatja. A királyoknak a publica opinióra⁴³ kell leginkább figyelmeznii, az mindenre megtanít és sohasem csal. A revolutiók tehát szükségesek, s az ő megbecsülésekre még azt is meg kell vallani, hogy az ő források a nemes érzésekben, s a közjó eránt való szeretetben van. Valamint ellenben a contrarevolutiók⁴⁴ gyalázatjára igaz az, hogy azokat a személyes interessék gerjesztik. A revolutiókat a népek sohasem kombinálják, azok a kormányok hibái; a római eklesia⁴⁵ hibái szerzették a reformáta vallást. Minden rossz rend rendetlenséget szül, de ez a rendetlenség egy jobb rendre való általmenetel, ez az általmenetel kétségkívül rettenetes és igen sokba kerül, mind azoknak, akik azt ellenzik, mind azoknak, akik azon áttörnek. Egy olyan időköz ez, amelyet nyomorúságok és vétek töltenek be, és valóban nem ok nélkül mondják azt, hogy nincs oly rossz fejedelem, aki jobb ne volna a revolutiónál. A királyi paloták revolutiói nem ilyen complicaták,⁴⁶ azokat a gonoszság kezdi és végzi el, de a popularis revolutiók a közönséges bosszankodásnak köntösei, pedig ki zabolázhatja meg a nép haragját? Az első vétek után nem gondol a[z] semmivel, s csak akkor szűnik meg, midőn bosszúja kielégítettett, sokkal könnyebb a királyoknak azt megelőzni, mint a népeknek mérsékelni. De a királyság egy igen magos és mély tudomány, amely a közönséges fejedelmek tehetségét sokkal felülhaladja, pedig valamint⁴⁷ köznép van, úgy van közepszerű király is.

³⁷ Forradalom, népforradalom

³⁸ A francia forradalom 1789-ben, a spanyolországi 1820-ban robbant ki. Az utóbbi — amely Csengeryre nagy hatást gyakorolt — liberális alkotmány elfogadásához, VII. Ferdinánd uralmának alkotmányos monarchiává alakításához vezetett, de a Szent Szövetség felhatalmazásával Franciaország katonai eréllyel felszámolta e vívmányokat.

³⁹ Rosszul szervezett államra.

⁴⁰ Érettségnek.

⁴¹ Szimptomáik, tüneteik.

⁴² Jel értelemben. (U.J.)

⁴³ Közvélekedésre.

⁴⁴ Ellenforradalmak

⁴⁵ Római katolikus egyház.

⁴⁶ Bonyolultak.

⁴⁷ Miként értelemben. (U.J.)

Egyéberánt a királyok rendszeresen csalárd fénytől vannak körülvéve, ők magok nem látnak, a körülöttök lévőkötől kölcsönözik szemeiket, az udvariak prismáján által még akkor is gyönyörű képeket látnak, mikor egy kevéssé távolabbról mindenek felfordulva látszanak. Mikor 1815-ben Gróf Montmorency⁴⁸ Lyonból elutazván a francia királynak a királyi seregek elpártolását és Napóleonnak győzedelmes bemenetelét be akarta jelenteni, a király éppen aludt. Mikor felkölttetett volna, Gróf Montmorency bement és az új veszélyt tudtára adta, a király igen rosszul fogadta, s teljességgel nem akart neki hinni. Ez a históriája minden királyoknak, az előttük lévő veszedelmet nem ők, hanem a népek látják, a királyok a mélység szélén alusznak, s csak akkor serkennek fel, midőn már süllyednek. A királyoknak nem palotájok rejtekjeiben, hanem a nemzetek kebelében kellene politikus udvaraikat felállítani, az igazság nem megyen magasba ölébük, önekik kellene azt felkeresni.

Ha a királyok igazságosabb ideákat szerezvén magoknak a reájok bízott hatalom felől, szintoly jól kitanulnák az emberek szükségseit, mint a magokét esmérrik, mind az emberiséget igen sok szerencsétlenségektől, mind magokat sok veszedelmektől megkíméllenék. De ők declarálják⁴⁹ a magok jussait, de azt nem akarják, hogy a nemzetek is declarálják a magokét. Nem engednek meg ők semmi egyezséget az engedelmesség és az igazgatás között. A népek jussa a könyörgésig, az esedezésig leszáll, vakmerőség volna, ha panaszra merne fakadni. A királyok örömet akármit tesznek kegyelemből, de tartozni semmivel sem akarnak, akár mely osztály jó, mihelyt az orozzlánrésze megvan.

A dolognak ezen különös felfordultságán nemigen nagyon lehet csudálkozni. A születésnek és az isteni jussnak fellengős praejudiciumi, melyekben a királyok neveltetni szoktak, kívülteszik őket az emberiségen, nem örömet hiszik ők, hogy ahhoz tartoznának; az Istennek, nem pedig a népeknek választottjai lévén, mindent az Istennek köszönnék, nem pedig az embereknek. Eszerént mikor nekik a magok jóakarátját az emberek eránt gyakorolni tetszik, éppen semmi kötelességet nem teljesítenek, hanem kegyelmet osztogatnak, az istenségek más nyelven nem szólhatnak.

Egy király szívének felette csudálatosan kell arra formáltatni, hogy az emberek boldogságának eszközlésére magát tulajdon lelkesítésénél fogva elszánja, a példák erre oly ritkák, hogy az előhozást sem érdemlik. A királyok politikai virtusaik és jótéteményeik rendszerént csak az ő szerencsétlenségükben mutatják ki magokat. Szerencsétlenségek és veszedelmek szülték a Sz. Szövetséget,⁵⁰ a királyok, akik egymásnak mindig ellenségei, a szerencsétlenségek közt találják fel a barátságot. Az ő első szándékaik, igyekezeteik nemesek, s jóltevők voltak, a szerencsétlenség és a félelem adta azt öbeljük, emberek voltak ők ezen szempillantásban, de a szerencse megfosztja a virtust, s csak pusztá nevét hagyja meg, a Sz. Szövetségbeli fejedelmek felette messze vannak most már előbbeni gondolkozások módjától, megváltozván a szerencse, megváltoztatták céljukat.⁵¹

⁴⁸ Mathieu de Montmorency. Régi francia arisztokrata család tagja, a Napóleon-elleni, királypárti nemesség fontos vezetője, a Mária-kongregáció tagja és a Hit lovagjai társaság egyik szervezője.

⁴⁹ Kinyilvánítják, kihirdetik.

⁵⁰ Szent Szövetséget.

⁵¹ A szerző a Szent Szövetség országai által megvalósított kongresszusi politikára utal. Ennek keretében a troppai kongresszuson 1820-ban a spanyol és a portugál, 1821-ben a laibachi kongressz-

Meg kell vallani, akármely leverő, s keserű legyen is ez az igazság, hogy a félelem sokkal többet tett elejétől fogva a nemzetek javára, mint a királyok jóindulatja. A népek mindenkor úgy traktáltak⁵² a királyokkal, mint a győzedelmesek a meggyőzettekkel, a népek által nyert kedvező egyezségek mindenkor úgy készültek, hogy azokkal a királyok soha megelégedők nem voltak. Szerencsétlenségre meg szokták azt tagadni a panasztól, amit megengednek a fenyegetésnek. Így az igazság és okosság nem mehetek arra, hogy magokban kihallgattassanak, s a história bizonyítja, hogy még eddig a királyok csak a fegyveres kéréseket hallgatták meg, de a népek sohasem mennének ki kötelességek határaiból, ha a fejedelmek tulajdon kötelességeikről meg nem felejtkeznének. A népek vakmerőségét és vigyázatlanságát egyformán lehet sajnálni.

Azonban a királyok históriájának egy igen szemléletes exceptióját⁵³ szemléltük a mi időnkben. Ama virtusos XVI. Lajos⁵⁴ a legnemesebb elszánással maga ment elébe a maga népeinek, de egyedül maga volt, aki a nemzet óhajtásainak engedni akart. A legellenségesebb ellentállások a körülötte lévőkötől származtak, s a nép a maga vak vélekedésében nem választván meg a királyt az udvariaktól, a maga haragjában öszvezavarta a királyt a nagyokkal, nem hitethette el magával, hogy egy francia király a nagyok interesséje ellen a nép interesséjére állhasson – annyira esmeretlen volt ez a jelenés az absoluta potestas⁵⁵ periódusában. De ha ez a vád igazságtalan volt ezen szerencsétlen fejedelemre nézve, valójában igen igazságos az európai fejedelmekre nézve, akik most mindenből, ami nagy, gátat formálnak minden ellen, ami nem nagy. A Sz. Szövetség, amely mindnyájoknak oltalmára és hasznára állott öszve, most már nem egyéb, mint az európai aristocratiának végrehajtó hatalma. Annak az aristocratiának, amely a jussok egyformasága ellen minden oldalról feltámadt. A Sz. Szövetség, amely mikor magát constituálta,⁵⁶ egészen másképpen beszélt, akkori maga kinyilatkoztatását mostani magaviseletével egészen visszavonja, minden[ki] tudja, mit ígért a rémülés idején, de ígéretei olyanokká lettek, mint a hajótörészkori fogadások, amelyek csak addig tartanak, míg a szélvészek.

Ez a fejedelmek egyesülésének véghetetlen plánuma,⁵⁷ amelyet Fridrik⁵⁸ gondolt ki, Sándor⁵⁹ hajtott végre, felette bátor, alkalmazatos és félelmet okozó, de egy igen nagy veszedelmet foglal magában, t.i. arra vezérelheti a népeket, hogy azok is a fejedelmek példája szerént öszveszövetkezzenek. Még eddig a fejedelmek szövetségei egymás közt és egymás ellen való coalitiók voltak, de most már a fejedelmeknek a népek ellen való coalitiójává változott által, amit a népek igen jól látnak, ami megtanítja őket, hogy jövődre nézve politikájuknak micsoda irányt adjanak.

---

szuson a nápolyi és piemonti, 1822-ben a veronai kongresszuson ismét a spanyol forradalmi mozgalom elleni fellépésről határoztak.

⁵² Tárgyaltak.

⁵³ Kivételét.

⁵⁴ XVI. Lajos francia király, 1774–1792.

⁵⁵ Abszolút hatalom.

⁵⁶ Alkotta, megalapította.

⁵⁷ Tervezete.

⁵⁸ III. Frigyes Vilmos porosz király, 1797–1840.

⁵⁹ I. Sándor orosz cár, 1801–1825.

A királyok attól féltek, hogy külön-külön revolúciós spiritus⁶⁰ által elnyomattatnak, megkettőztették tehát erejüket az egyesülés által – valósággal semmi sem állhat ellent egy oly szövetség hatalmának, amelyet ugyanazon egy értelem és cél lelkesít, hogy magát egy közveszély ellen oltalmazza. De maga ezen szövetség egyszersmind egyenes megvallása annak, hogy az a veszély véghetetlen nagy, s igen közel van. A fejedelmek mindent fenyegetnek, mert mindentől félnek, több erőt fordítanak ők egy metaphisical[i] valóság, az opinio ellen, mint a hódoltató hadiseregek ellen. Csatarendbe veszik magokat az ideák ellen, de akármi bátorságot találjanak az ő rettentő öszveszövetkezésükben, akármely erős legyen az a nyomás, amelyet a hallgató, de nem elalélt, a csendes, de meg nem alázott népekkel éreztetnek, meg ne csalja magát a Sz. Szövetség, a revolúcio folytatja a maga előmenetelét, folytatja azt a szövetség katonái, az ő regementjei és az ő papjai szemek láttára. De nem ama fejszéssel felfegyverkezett és hóhérok által vezetett és kísért revolúcio ez többé, egy rendes és csendes revolúcio ez, amely minden gyűlölségtől, minden erőszakoskodástól megszűnt s megtisztult, s csak a maga principiumának ereje által is elegendőképpen védelmezettik. Nem egyéb a többi, mint a reformatio spiritusa, amely naponként szélesebben terjed, nem egyéb az, mint az igazságnak és igazságtalanságnak esmérte, mely mindeneknek értelmét elfoglalja, nem egyéb, mint az emberi méltóságnak érzése, mely mindenek szívébe öregbedik. Maga az okosság ez, amely a maga bizodalmat meg akarja fundálni, és az igazság, amely ezentúl uralkodni kíván. A népek, akik már ma sokkal szelídebb erkölcsűek, óhajtaikra nézve megvilágosodottabbak, magokvi-seletére nézve csendesebbek, eléggé megmutatják magok mérsékletességük által, hogy ők inkább akarnának valamit szép móddal megnyerni, mint erővel venni; de ha így nem nyerhetnek, ki lesz a hibás, ha erővel vesznek? Szintoly okosság tehát, mint igazságos teljesíteni kívánságokat addig, míg kérnek, és nem várni azt, hogy kérésük parancsolatokká változzanak. Mert a népek parancsolatai veszéyekkel, felforgatásokkal vannak öszveköttetve. E[z] ma az európai népek közönséges spiritusa és egyforma politikai érzése, különösen pedig azoké, akik a revolúcio pályáját megfutották.

Az igazság azt kívánja, hogy a Sz. Szövetségbeli fejedelmek gondolkozásait hamis színekkel ne fessük; a kérdésen kívül van, hogy az ő céljaik a népekre nézve már most humanusabbak, megegyeznek ők abban, hogy az emberek boldogabbak legyenek, de ezalatt a világos feltétel alatt, hogy az ő határtalan hatalmakokat senki kérdés alá ne vegye, és hogy az ő jótéteményeik favoroknak,⁶¹ nem pedig igazságnak neveztessenek. Örömet engednek ők több boldogságot, de több juszt éppen nem, és Austriának a maximája⁶² és magaviselete szerint azt akarják, hogy a despotismus tűrhető s elfelejthető legyen, de status principiumának elesmertessen, és éppen ez a hajdani, megalacsonyított nemzetségek által elfogadott szolgaságbeli boldogság az, amit a mai felemelkedettebb nemzetségek közül akaratul megvetnek. Ez az a gyűlölség principiuma, amely ellen minden nemes vélekedések harcolnak. Nem lehet ugyan tagadni, hogy a despotismus alatt is

⁶⁰ Forradalmi szellem.

⁶¹ Kegynek, jóindulatnak.

⁶² Alapelve, vezérlőelve.

lehet valami materiális boldogságot kóstolni, de ami a népek gyermeki korában és alacsony állapotjában az emberre nézve talán jótétemény lehetett, a[z] most a civilisált emberre, a maga jussaira nézve megvilágosodott és megnemesedett emberre nézve, aki őseinek megalacsonyításában visszatérni iszonyodik, nem egyéb, mint gyalázat.

Jól tudják azt a népek, hogy a kormányozóknak és kormányozottaknak különös jussaik vannak, éppen azt kívánják ők, hogy igazgattassanak, és hogy mind a két fél oly kölcsönös egyezés által megállapított bizonyos törvény által legyen a maga kötelességeire nézve megkötve, amely szintoly hatalmasan védelmezze a királyok interesséjét, mint a népek javát. A királyok már ma csak udvaraikban imádtatnak, azokon kívül nem egyebek, mint elsők az emberek közt, fejei ők, de nem Urai a világnak. Nagy és civilisált nemzetek fejének lenni valóban még elég szép virtus a fejedelmeknek, de ez titkos kötelességeket foglal magában, amelyekről azt hiszik, hogy az Úr dispensálja⁶³ őket. A királyok iszonyodnak közösülésbe jönni a népekkel, félnek az új relatióktól, öszveköttetésektől, melyeket az idő hatalma és a dolgok természete közöttök felállít, nem örömetst térnek vissza az emberiségbe, amelyből kiléptek; de ne féljenek, legyenek több bizodalommal a népek eránt! Szintoly szép lesz emellett az ő sorsok, az ő rendeltetések ezután is, annyira vihetik ők a népek szeretetét és tiszteletét maguk eránt, amennyire akarják: elég nekik erre legjobbknak lenni, mint a legelsőek az emberek közt, elég, ha leereszkednek azokhoz, és barátjaiknak, nem rabszolgáiknak fogják őket tartani. De fájdalom, olyan a kevélység csapongása, hogy a királyok többre becsülik a tömjént, mint az áldást; s jobban szeretik, ha azért imádtatnak, mert különböző természetűek, mintha azért tiszteltetnek, mert jobbak. Haszontalan illusio olyan időben, amely minden illusiókat semmivé teszen! A bálványozás napjai elmúltak, az apotheosisok⁶⁴ a másik országába valók, a fejedelmek nem helyeztetődnek többé a csillagok közé. De szebb részt is választhatnak a királyok annál, hogy bálványok legyenek, sokkal dicsőségesebb, sokkal édesebb óreájok nézve, ha okos, értelmes népek szeretik és tisztelik őket, mintha oly buta népek által imádtatnának, amelyek szintolyan ostoba dühösséggel öszvetörök bálványait, mint amilyennel azoknak tömjéneznak.

Ha az ember Európa revolutionalis spiritusát analysálja,⁶⁵ annak végződésével csak egyetlenegy principiumot, egy óhajtást talál, t.i. a jussok egyenlőségét. Ez annak mind bázisa, mind célja, ezen egyetlenegy pont felé törekedik Európában minden. De ez a jussok egyenlősége miegyéb, mint a distributiva justitia,⁶⁶ amely minden morált, virtust, kötelességet magába foglal; ezen igazság nélkül mit lehet az emberek közt dicsérni? Micsoda különös tévelygés, s az emberiségnek micsoda fatalis romlottsága az, hogy ezt az ennyire igaz, ennyire lekötelező, s ennyire az emberi természetben gyökeredzett igazságot tagadják és ostromolják a fejedelmek, a nagyok és a papok? A fejedelmek, akik különösen minden igazságnak depositariusként⁶⁷ is osztogatói; a nagyok, akik felemelt állapotjokat éppen ennek az igazság-

⁶³ Felmenti.

⁶⁴ Dicsőítések, istenítések.

⁶⁵ Elemzi.

⁶⁶ Osztó igazság.

⁶⁷ Letéteményesként.

nak köszönik, amely az ő őseik virtusait megjutalmaztatta; a papok, akik tulajdon fundatorjoktól⁶⁸ azt a rendelést vették, hogy azt az igazságot hirdessék és fundálják meg.

Ilyen szomorú, ilyen leverő jelenést mutat ezen szempillantásban Európa. Ha megtekinti az ember az ő mozgásban lévő népeit, azt látja, hogy azok két nagy részre oszlottak; az egyik rész, amely a másikat számára érdemessé és okosságára nézve véghetetlenül felülhaladja, ezen principiumoknak szoros aplicatióját⁶⁹ kívánja; a másik rész, amely a másikinál mind számára nézve, mind minden egyéb tekintetben alábbvaló egész igyekezettel. S minden, még hatalmában lévő eszközök által erőlködik azt magától elhárítani, nem lehet előrelátni, mikor végződik el ezen harc az igazság és az igazságtalanság, a juss és az erő, a privilégium és egyenlőség között.

A fejedelmek az erővel, hatalommal való visszaélést, amelyet oly sok időtől fogva gyakorlottak, úgy nézik, mint juss. A népek azt állítják, hogy az idő ellenek nem praescribál,⁷⁰ s az erő legitimitását tudják. Itt van az az egymással ellenkező ok, amely a társaságokat a kormányok ellen, s viszont, a kormányokat a társaságok ellen fegyverbe öltöztette. Ha a fejedelmek propensiójának⁷¹ az erő fontosságát nem adna, azok az abszurdumok közé jutnának. Hogy e[z] ne történjen, a kérdést nem megfejtik, hanem kettévágják. A fegyver állításai, s követkevései ellen semmi feleletnek helye nincs: az erő ugyan nem juss, de még csillapítja a factumot,⁷² az erőnek pedig egyedül a factum a logikája. Mikor XIV. Lajosnak⁷³ szabad kény szerént elkövetett tetteit, a minden forma nélkül történt számkivetéseket, tömlöcöztetéseket s ítéleteket szemére vetették, ezt felelte, amit én teszek, azt én előttem is cselekedték, úgy éltek azzal mindig. Itt van a visszaélés és a visszaélés régiségén fundált juss. Európának fele azért [kelt] fel a maga kormányai ellen, hogy elvesztett vagy tőle elragadozott jussait visszaszerezze. Szerencsétlenségre a revolúciók céljokra nézve menthetők, de az eszközökre nézve ritkán. A francia revolútiót azért kárhoztatták, mert annak eszközei erőszakosok voltak. Ez a revolúció meg is bukott a vádak alatt, de az ő spiritusa tovább élt magánál, az ő munkálkodása megszűnt, de a principiuma máig is él, s ez a principium nem egyéb volt, mint a jussok egyenlősége. Megszoríthatatik, elnyomattathatik ez egy darabig, aminthogy ezen szempillantásban el is nyomattatott, de több ereje van, mintsem az elnyomó kezek közül ki ne szabadulhatna. Három esztendőnél fogva hihetetlen dühösséggel üldözi a francia ministerium a constituionalis spiritust,⁷⁴ annak semmivé

⁶⁸ Alapítójuktól.

⁶⁹ Alkalmazását.

⁷⁰ Rendel, előír.

⁷¹ Hajlamának.

⁷² Valóságot, tényeket.

⁷³ XIV. Lajos francia király, 1648–1715. A „Napkirálynak” elsősorban a protestánsokkal szembeni politikája említhető meg ezen a helyen: 1685-ben visszavonta az 1598 óta érvényes, a hugenot-táknak vallásszabadságot biztosító nantes-i ediktumot. Ennek következtében közel félmillió, a király részéről katonai beszállásolásokkal is folyton zaklatott protestáns menekült el Franciaországból.

⁷⁴ Az alkotmányosság szellemét. A szerző az 1820. évi és az azt követő franciaországi eseményekre utal. 1820-ban megölték Berry herceget, a későbbi X. Károly fiát. A gyilkosságot követően véget ért az addigi viszonylag engedékeny központi politika, s a liberális ellenzék illegálisításba kényszerült. A francia kormány és udvar alkotmányosság elleni fellépésének a jegyében került sor a spanyol forradalom véres elfojtására (1823) is.

tétele végett minden erejét, s a leggyűlölsegebb és legerőszakosabb módokat is elővette, és csak a vesztőhelyen állott meg. Ez igen nagy okoskodás volt benne az üldözésben, mert a contrarevolúciónak⁷⁵ nem vér a cementje, mint a revolutiónak, a célját azzal sem érte volna el, és azt el nem érvén, egy, az előbbinél sokkal tökéletesebb és elhatározottabb revolutiót gerjesztett volna. A contrarevolutio reakciója olyan erős volt, amilyen csak lehetett, az idő többet nem engedett, mert a környülállások ellentállása mérséklést parancsolt. Eszerént a ministerialis kegyetlenség nem mehetett tovább annál, könnyeket okozott, de micsoda győzedelmet nyert. Meg akarta fojtani a constitutionalis spiritust, s azért még inkább közönségessé tette azt. A nemzet egyetlenegyét sem fogadott el az ő actiói közül, kényszerítve, és úgy adta magát alá azoknak, hogy egyszersmind kárhóztatta azokat, és az ő áldozatainak könnyei olyan veteménnyé váltak, mint a marttyrok vére. Az oppositio⁷⁶ közönségessé és nyilvánvalóvá lett, elterjedt az egész népben, a constituált testekben, s minden oldalról keresztültör a maga gátjain. A pairek⁷⁷ kamarájának véletlen oppositioja egy jól meggondolt oppositiot szült a magistraturában,⁷⁸ ebben a nemes menedékhelyében a közönséges szabadságnak, amelyek meglehet, az ő erejének és mély megfontolásának segedelme nélkül elvesztek volna. Ez az egyetlenegy oltalombástya még, amely fel nem forgattatott, e[z] zabolázta meg azon résznek dühösségét, amely semmi tartalékot esmerni nem akar. Mikor az a rész, amely magát royalistának⁷⁹ nevezte, meggyőzöttetett, virtusokat és becsül[et]es érzést tett arról fel minden, és valósággal annak álorcáját is viselte, de mihelyt győzedelmeskedett, nem mutatott egyebet csalárdságnál, alacsonyságnál, haszonlesésnél. Eszerént az ő megbukásának ideje, egyszersmind az ő dicsőségének győzedelme pedig az ő gyalázatjának ideje volt.

Franciaországban egy tartós rémülés uralkodik, amelyet a Napóleon⁸⁰ kormánya okozott, amelyet a királyi kormány magában sohasem tudott volna előhozni, de amelyet a ministerek hasznokra tudtak fordítani. Franciaország az oly sok ideig hordozott vasjárom alatt meggyöngyözől, még most is azon állásban van, idő kívántatik arra, hogy felemelje. A ministerek, mint ama római libertinusok,⁸¹ akik császári módon akartak uralkodni, éppen olyan hallgatást és engedelmisséget akartak parancsolni, amilyen alatt Napóleon idejében magok nyögtek. De Napóleon nagy tettei az ő tyrannismusát⁸² nagygyá, olyanná tették, amely tekintetet parancsolt, ellenben a legalacsonyabb ministeri triumviratus⁸³ tyrannismusa egyszerűen megvettetést, megutáltatást kénytelen volt tapasztalni.

⁷⁵ Ellenforradalomnak.

⁷⁶ Ellenállás.

⁷⁷ Pair: főrend, főúr Franciaországban 1848 előtt. Pairek kamarája: a parlament felsőháza.

⁷⁸ Itt: a parlament alsóháza, ahová a képviselőket a magas vagyoni cenzus alapján jogosultak választották be.

⁷⁹ Királypártinak.

⁸⁰ Napóleon Franciaország egyeduralkodója (1799–1814), kiterjedt európai hódító politika megvalósítója.

⁸¹ Felszabadított rabszolgák.

⁸² Egyeduralmát.

⁸³ Csengery a Berry herceg meggyilkolása után reakcióssá váló, ultraroyalista kormány vezető személyiségeire utal: az első kormányt Richelieu, Armand Emmanuel Duplessis vezette. Az ő belügy-minisztere — s egyben Richelieu 1822. évi halála után a következő kormányfő — volt Joseph Villèle,

Minekutána tehát a közönséges vélekedés által megbélyegeztetett, minden felekezet által fenyegettetett, és minden nemesebben gondolkozó emberek által megvetettetett, hogy magát tulajdon omladékain feltarthassa, a legalábbvaló emberek segedelméhez, az árulókhoz folyamodott, és ezen tisztátalan elementumokból⁸⁴ formált egy ministerialis testet, így történt az, hogy a közönséges zúgolódás közt egy olyan botránkozató kormány emeltetett, amely maga sythemáját az emberek alacsonyosságán és megvesztegetésén építette. Ennek a nyomorult politikának az a szerencsétlen következése lett, hogy a királyi méltóság maga, a thronus bátorsága és a francia nemzet becsülete is compromittáltatott, mert azt hitte Európa, hogy a francia nemzet önként vetette magát alá ezen ministerialis romlottságnak, a legnagyobb sérelem pedig az volt, hogy mindenk úgy ítéltek, hogy a nemzet méltó a maga ministereire. Eszerént Francia Ország igen sokat elvesztett Európa előtt a maga tekintetéből, megalacsonyítatván a legközépszerűbb emberek által, akik rajta a félelem és megvesztegettetés által büntetlenül uralkodtak, bukott az azon magasságról, ahol oly méltóságosan állott akkor, mikor az egész Európának szemei előtt oly nemes volt a maga veszedelmei között, oly dicsőséges a maga harcaiban, és oly nagylelkű a szerencsétlenségekben. Most már hangja sincs Francia Orzágnak Európában, mert a continentalis hatalmasságok harmadik classisába⁸⁵ leesni annyi, mint rang nélkül lenni, ezt a degradatiót⁸⁶ azoknak köszönheti Francia Ország, akik az ő dicsőségére vigyázni tartoztak volna, de a magok dicsőségét abban keresték, hogy amannak erejét és geniusát megszorították. Az aristocratica rész, amelynek ők fejei egyedül, a constitutionalis rész elnyomásán és semmivé tételén dolgozik, ez egy oly házi, mindennapi foglalatosság, amely indifferenssé teszi azt minden eránt, ami kívül történik. Ezért kellett Francia Ország se-regeinek és kincsenek Spanyol Országban vesztegettetni, az ő dicsőségének ellenségei örömet feláldozták Francia Orzágnak minden nagyságát, csakhogy a királyok legyenek segítségül nekik az aristocratia vetélkedő társainak meghódításában. Ám a nemes Gróf Richelieu⁸⁷ azzal fenyegette a Sz. Szövetséget, hogy az ellen Francia Orzághoz folyamodik: az ő successorai⁸⁸ a Sz. Szövetséghez folyamodtak Francia Ország ellen.⁸⁹ Nem volt több ilyen politika a világon, amely annyira kedvezett volna az európai fejedelmek nagyságának, különösen pedig Anglia hatalma nevedésének. Úgyhogy Angliának méltán minden diplomatikai subtilitásokat⁹⁰ elő kellett venni, hogy azt a ministeriumot feltarthassa, amely éppen azon egyetlenegy

---

aki levezényelte például a szentségtörésről és a sajtóról szóló elnyomó törvények bevezetését. A triumvirátus harmadik tagjaként vélhetően François René Chateaubriand vikomt érthető. Ő a spanyolországi beavatkozást 1822-ben szentesítő veronai kongresszuson Franciaország követeként, a véres beavatkozás idején, 1823-ban pedig már külügyminiszterként működött.

⁸⁴ Elemekből.

⁸⁵ Harmadik osztályába.

⁸⁶ Lesüllyedést.

⁸⁷ Richelieu herceg XVIII. Lajos francia király miniszterelnöke, 1815–1818 és 1820–1821, a Napóleon utáni Bourbon-restauráció vezetője.

⁸⁸ Utódai.

⁸⁹ A szerző az 1818. évi aacheni kongresszus fejleményére utal: ekkor az európai nagyhatalmak visszavették a Pentarchia, a kongresszusi politikát alakító országok sorába. A szerző többször is jelzi, ezt nem Franciaország erejének, hanem a többi ország kegyének köszönheték. Richelieu utódai alatt az ezt kivívó Eile D. Decazes kormánya értendő.

⁹⁰ Éleselméjűséget.

nép ereje, tehetősége és geniusa ellen esküdt öszve, amelynek hatalma, s vetelkedése volt egyedül való szálla az ő szemében. Micsoda triumphus⁹¹ ez a méltán kevély nemzetre nézve, midőn látja, hogy azon nagy francia nemzettel, amely a világot dicsőséggel és rémüléssel töltötte be, amely még tegnap ura volt a világnak, már ma úgy bánnak vele, mint meggyőzöttetett néppel; midőn látja, hogy Francia Ország az egyesült fejedelmek hatalmától és parancsolatjától függ, nincs többé fegyvere, amelynél fogva Európa mérőserpenyőjébe valamit vethessen. Azalatt, míg Francia Ország ezen gyalázat alatt nyög, Anglia folytatja a magaslati repülését, a maga megvilágosodását, és a civilisatiót a föld legszélsőbb részeire is általvivén, örömmel szemléli, hogy az ő dicsőségének és talentomainak vetelkedőtársa külföldre szenved az ő alacsony meggyőzőinek kezek alatt, akik mintegy kölcsönös egyezés szerént azon törekednek, s abban találják kevélységeket, hogy azt a tudatlanságba, s a régi századok nevetséges állapotjába visszataszítsák. Véghetetlen mező nyílik fel a gondolkozásra, ha az ember Francia Országot 30 esztendőök lefolyta alatt maga magával öszvehasonlíttja. De hát az új országlás más sorsot hoz Francia Országára?

Az idő meg fog ezen kérdésre felelni, a feleletet már el is kezdette. A nemzetek oly teljesek reménységgel és óhajtással, hogy a popularis uralkodásnak csupa reménysége, appertinentiája⁹² már szembetűnővé teszi az ő azeránt való szereteteket. Az ő háladatosságok megelőzi a jótéteményt, a szelídebb formákba öltöztetett hatalom oly szelíd hatalomnak tetszik őnekik. Melyik uralkodásnak nem voltak egynéhány szép napjai? De az uralkodás kezdete semmit sem jelent annak folyamatjára nézve. Ez a királyi szónak első megnyílása, első mozdulása, de mikor a nemzet és király közö rossz ministerek állanak, elszaggatják ezek azon köteléket, amelyeknek kellene azokat egyesíteni, s terméketlenné teszik mind a király akaratját, mind a népnek reménységét. Egy királynak a jósága véghetetlen nagy jótétemény volna az emberekre nézve, de ezt a jóságot a király csak maga körül gyakorolja, így csak azokra nézve lesz jótéteményé, akik körülötte vagynak. A népek pedig, akik tőle távol vagynak, a ministerek kényének játéka: XIII. Lajos⁹³ jó volt, de meggátolta-e ez azon véres ítéleteket, melyek az ő uralkodása alatt történtek? XIV. Lajos jó volt, de megakadályoztatta-e ez ama 4 millió [sic!] protestánsok meggyilkoltatását és számkivetését?! XVI. Lajos jó volt, de elhárította-e az ő jósága az ő uralkodásának szerencsétlenségét? X. Károly⁹⁴ jó, de vajon az ő jósága győzedelmeskedik-e az igazságtalanság spiritusán, amely őtet körülveszi? Vajon nem mindig statusnál fogva rontják-e el a királyok szívét és maximáit? A mostani új országlás egy igen nagy jótétemény, a nyomtatás szabadsága által tette magát igen jelessé, amely már ma a királyokra nézve éppen nem veszedelmes, azonban más oldalról a statust most az administratio teszi, az administratio pedig most is az, s az is

⁹¹ Fényes siker.

⁹² Vágya (appetentiája).

⁹³ XIII. Lajos francia király, 1610–1643. Az ő minisztere, Richelieu bíboros számolta fel a protestánsok önkormányzatát, elfojtotta a főúri összeesküvéseket, központosította a közigazgatást. A XIII. Lajos idején kiépült abszolutizmus fontos ismérve, hogy 1789-ig ekkor, 1614-ben ült össze utoljára a rendi gyűlés.

⁹⁴ X. Károly francia király, 1824–1830. A szerző tévedett: az új francia király személyében is szűklátókörű, reakciós uralkodónak bizonyult.

marad, ami eddig volt. Nem egyéb az most is, mint az elnyomás és a megvesztegetés planuma, s egy felekezetnek az egész nemzet ellen való öszveesküvése, emellett Francia Ország ugyanazon járomra, ugyanazon megaláztatásra van kárhoztatva.

A megalacsonyíttatásnak ezen plánuma, úgy látszik, még inkább neveli Angliának nagyságát, amely maga az az egyetlenegy constitutionális status,⁹⁵ amelyben megvan az embernek a maga méltósága. Ezen ország mintegy tárháza az emberi jussoknak, amelybe le vagynak téve a társaságbeli emberek törvényeinek szent táblái. Anglia a maga constitutionális léténél fogva már igen nagy fontosságú Európának sorsára nézve. Fenntartván a principiumokat és maga ékesen szóló oratóri⁹⁶ székeiből proclamálván⁹⁷ azokat, megtanítja azokra a több népeket, és szavának ereje, s példájának hatalma által kimutatja azoknak a pályáját, amelyen futni kell. Ameddig az ő szava meghallik e világon, mindaddig Európában semmi tyrannismus állandó nem lehet, egy oly véghetetlen morális hatalmat gyakorol ő, amelynek ereje felszámíthatatlan, és amely egy bizonyos epochán az universalis⁹⁸ okosságot győzedelmessé teszi minden politika és religiosa superstitiók⁹⁹ ellen. Az ő hazafíui interesséjét, azt hozza magával, hogy ezt az epochát ne siettesse mindaddig, míg abban magára nézve kárt nem lát, mert ő maga arra eljutott, egy oly felsőséget szerzett magának minden más nemzetek felett, amely az ő dicsőségének és gazdagságának kútfeje. Angliának, amely a maga emberkorát elérte, az a politikája, hogy a több népeket a gyermekkorában kezeknél fogva vezetetni engedje, nem fog ő arra törekedni, hogy azok a tutela¹⁰⁰ alól kiszabaduljanak, nem segíti azokat egyébbel, hanem egyedül a maga példájával, de ez a példa véghetetlen hatalmas: Francia, Spanyol, Olasz és Németh Ország, egész Amerika hasznát vették már az ő leckéjének.

Azonban ha Anglia azt látná, hogy az ő szabadságait a fejedelmek öszveesküvése veszedelemmel fenyegeti: akkor a maga politikájának sokkal világosabb és meghatározottabb directiót¹⁰¹ adna, és minthogy az ő kezében van az a vectis,¹⁰² amely a világot megmozdíthatja, egy szempillantásban felültetni azt, segítségére szólítván Európának minden constitutionális ideáit, minden oldalról segítő hadiseregeket állítana, mivel egyrésről már megmutatta a régi Róma ama mondaságának igazságát: aki Ura a tengernek, ura a Földnek is. Öszvekötvén a morális hatalmat a természeti erővel, ezen két hatalom egyesítése által csudákat mutatna a világnak. A fejedelmek parancsolatai a nemzeteknek csak felső színét érdeklik, de a szabadság kiáltása azoknak egész massáját megmozdítja. Igen rossz volna, ha a fejedelmek oly vigyázatlanok lennének, hogy Angliát háborgatnák.

Csak ezt a kiáltást kell neki az arra várakozó Európával meghallatni, ez az ő ultima ratiója,¹⁰³ vigyázzanak erre a fejedelmek! Anglia gyanú a despoticus

⁹⁵ Alkotmánnyal rendelkező állam.

⁹⁶ Szónoki.

⁹⁷ Meghirdetvén.

⁹⁸ Egyetemes.

⁹⁹ Politikai és vallási babonák.

¹⁰⁰ Felügyelet, gyámság.

¹⁰¹ Irányt.

¹⁰² Rúd.

¹⁰³ Döntő érve.

statusok [alkotmánnyal nem rendelkező államok – UJ.] előtt, ő igen nemesen kihúzta magát a fejedelmek azon társaságából, amelyben arról volt a kérdés, miképpen lehet a nép boldogságát nevelni, anélkül, hogy rabláncaik megoldoztassanak. Nem akart ő részt venni a királyoknak azon tanácskozásában, amelyben az emberi jussok proscribáltattak.¹⁰⁴ Nincs, semmi sincs oly nagy, oly felséges, ami ezen negativa actiónak¹⁰⁵ dicsőségével mérkőzhetne, ez örök időkre megfundálta Angliára nézve a jövő generációknak eránta való háládatosságát és csudálkozását, amelyek kétségkívül jobban fognak érteni a nemes érzésekhez és a nagy dolgokhoz, mint mi. Angliának nincs mit félni sem a történetek folyamatjától. Mindaz, ami őrajta kívül van, vigyázásra kötelezheti őtet, de valóságos kárt őneki nem tehet; hanem amely veszedelemtől félhet, azt tulajdon kebelében táplálja. Egy oly római eklésia van Angliában, amely titokban ellensége a kormánvznak, és egy oly aristocratiai felekezet, amelynek nagy atyafisága van az Európában levő aristocrátiával, amely pedig oly veszedelmes a közönséges szabadságra nézve. Ez könnyen azt gondolhatja, hogy mivel az ő szabadságai körülvagynak nyírva, azoknak azt a részét is elveszítheti, ami még megmaradt. Erre kell tehát neki különös figyelmetességgel lenni; csak az ő titkos ellenségei, melyekre neki vigyázni kell. A fejedelmek csak ezen házifegyverekkel támadhatják meg Angliát, de ezek a fegyverek halálosok. Tekintsen Anglia Francia Ország szerencsétlenségére és Spanyol Ország sebeire, egy második Walpole¹⁰⁶ elveszthetné Angliát, s ha az ő példája elveszne, ki tudja mi lenne Európából? A fejedelmek úgy nézik Angliát, mint kútfejét minden szabadságoknak, amelynek óhajtása minden canalisokon¹⁰⁷ beszivárog az ő statusaikba; kérdést sem szenved, hogy ők ezt a kútfőt mindenféle módon igyekezzenek kiszárítani. De sokkal okosabb Anglia, mintsem azt hihetné, hogy ő a fejedelmek öszveesküvésének nem tárgya, sőt meglehet, igen közel van az a fatalis szempillantás, amelybe[n] tulajdon fennmaradása tekintetéből kénytelen felütni a constitutio zászlóját a continensnek minden felein.

Ezen igen terhes körülállások között haszontalan vetélkedne ővele Muszka Ország¹⁰⁸ az elsőség felett, s hiába igyekezne az ő hatalmának terjedését megállítani. Haszontalan akarná a maga brutális erejével balancirozni¹⁰⁹ azt a morális erőt, amellyel Anglia bír, s amelyet a népekből tetszése szerint kifejthet. Ez a colossális birodalom, bármely nagyon reá nehezkedett is Európára, kénytelen volna őmaga alá visszahívni magát, egy nálánál nagyobb colossus előtt, de míg ezek a nagy történetek el nem érkeznek, addig Muszka Ország tetszése szerint uralkodhatik. Muszka Ország egy főhatalmat gyakorol a continensen, a Napóleon örökségét ő tette igazán magáévá. Az ő parancsolatai egész Európát betöltik, s szintoly tiszteletben vannak Párisban, mint Petersburgban.¹¹⁰ Ő azokat nem

¹⁰⁴ Kizárattak, mellőztettek. Anglia kifejezetten ellenezte 1822-ben a veronai kongresszuson a franciák spanyolországi beavatkozását.

¹⁰⁵ Elhatárolódásnak.

¹⁰⁶ Walpole I. György uralkodása idején kétszer állt az angol kormány élén (1715–1717, 1721–1742). Posztjáról azért kellett távoznia, mert a választásokon ő rendszeresítette a vesztegetést.

¹⁰⁷ Csatornán.

¹⁰⁸ Oroszország.

¹⁰⁹ Kiegyensúlyozni.

¹¹⁰ Szentpéterváron.

fennhangon adja ki, tiltja követeinek a kevélységet, nem fenyegetődzik, nem emlegeti hadiseregeit, csak alig lehet őtet hallani is, nem látni ott egyebet, csak a Jupiter fejének mozdulását. Muszka Ország a legevilisáltabb formák alatt napkeleti engedelmisséget organisált, s a maga politikájának és az európai s asiai szokásoknak szerencsés öszvevegyítése által, új physiognomiát ad mindennek. Muszka Országot nem lehet rémülés és csudálkozás nélkül szemlélni, néhány esztendővel ezelőtt alig vette azt Európa csak észre is, most éppen olyan, mint egy feltalált új világ. Úgy látszik, mintha az ő roppant hadiseregei Északnak fellegeiből omlanának ki. Láttuk már a mi időnkben, hogy a muszka császár ugyanazon szempillantásban, amikor Párisban a francia királlyal kötött békességet, a chinai császárral is egyességet tett a maga határai eránt – határtalan nagyság!, amely bámulást, tiszteletet és rémülést gerjeszt maga eránt, amely a hatalomra, s csaknem a majestásra¹¹¹ nézve is nem kisebb, mint Róma volt a consulok és császárok alatt. Nemrégén múlt el az az idő, amikor a muszka császárok nagy-ravágyásának legfőbb óhajtása Török Ország birtoka és a görög császári titulus volt; de a Francia Császárság megbukása óta annyira ment Muszka Orzágnak szerencséje, hogy ezt a hódoltatást szintolyan indifferensnek¹¹² tartja magára nézve, mint amilyen könnyű az. Kétségkívül nagyobb dolga van neki annál, hogy a maga birodalmához Európa egy kis szelét hozzákapcsolja; a fejedelmek tanácsában ő az előlülő, önnön tetszése szerint kormányozza ő a királyi pálcákat, a continentalis Európa csak egyetlenegy akaratot esmer, ez az egy pedig az övé, a többeknek nem maradt egyéb óhajtásnál. Muszka Ország utolérte Rómának hatalmát, s annak politikáját is magáévá tette; valamint Róma, úgy ő is közbenjáróvá teszi magát a népek és fejedelmek egymással való villongásaikra nézve; mint Róma hajdan, ő is úgy gyakorolja a közbíróságot a statusok között, és fenntartván köztök a békességet, az egyiknek javasolja, a másiknak parancsolja. Mit tartoznak Muszka Orzágra Francia Orzágnak belső villongásai, s az az esztelen felekezet, amelynek ő pártját fogta? A pártját fogta ő az ellenkező félnek is, ez őreá nézve mindegy. A szabadság fája még sok ideig nem verhet gyökeret az ő birodalmában, olyan föld az, amely még arra el nem készítettett, de ezen két erők által megfundálja ő a maga hatalmát, és nevét Francia Országban is.

Muszka Ország most a maga nagyobbodásának, nevedezésének legszerencsésebb körülállásai között van. Nemcsak az, hogy az ő véghetetlen erejének kifejtődzése semmi gyanút, semmi félelmet nem láttatik gerjeszteni a fejedelmekben; hanem inkább a fejedelmek a közönséges opiniótól és a populáris erőtől tartanak, ezen veszedelem ellen őtet hívják segítségül, az ő segedelméért könnyörögnek egyedül. A magok megtartásáról gondolkozván elfelejtkeznek koronájok méltóságáról. Egy oly hatalom védelme alá adják magokat, amely ellen kevéssel ezelőtt az egész Európa irigységét fellázasztották. XIV. Lajos és VIII. Károly¹¹³ messziről sem hasonlítottak a muszka császárhoz, azonban az ő megaláztatások

¹¹¹ Méltóságra.

¹¹² Lényegtelennek, közömbösnek.

¹¹³ VIII. Károly francia király, 1483–1498. Ő indította el a közel harminc évig (1494–1526) tartó, kudarccal végződő háborút Itália megszerzéséért. XIV. Lajos megaláztatása a spanyol örökösödési háborúban (1701–1714) elszenvedett vereséggel teljesedett ki.

végezt a király megsértett kevélysége számtalan népek vérét áldozta fel. De Muszka Ország részére éppen ez a félelem kedvező, amely a királyokat elfogta, s ő maga bátorságát azoknak veszedelmében találja fel. Pártfogása alá vivén őket, azáltal egyszersmind hatalma alá veti azokat, így mindazoknak célját, mind a magáét teljesíti, függésben tartja a népeket a királyoktól, a királyokat magától. Eszerént a fejedelmeknek ugyanaz a sorsok van, ami az ő népeiknek. Mindnyájan engedelmesskednek, s csak egy van, aki parancsol. A királyok feljebb becsülik a magok szolgátságát népeik szabadságánál, s ezen szolgátság alá önmagok adták magokat, azért, hogy a népek törekedéseit, próbatételeit megbosszulhassák, s úgy jártak, mint a mesében a ló, amely az ember segedelméhez folyamodott.

De a Sándor császár karakterének meg kell adni a maga becsületét, lehetetlen nagyobb mérsékléssel élni az erővel és hatalommal élni, mint ő, és bár a philosophya méltán megvonta ezen fejedelemtől a maga örömkialtásait, mindazáltal meg kell vallani, hogy ő valóban bámulásra méltó bölcsességgel használja azt a mindenhatóságot, amellyel nagyobb része a királyoknak visszaélne. Ez valósággal igazi karaktere a nagylelkűségnek, de ez a nagylelkűség egy embernek a virtusa, egy embernek élete pedig felette rövid. A császár nem a birodalom, hanem éppen a birodalom az, amelytől félni lehet. A jelenvaló idő a Sándor kezében van, de a jövő az ő örökösei kezében. Eszerént Sándornak egy successora tizenöt-százezer katonával öntheti el holnap Európát, s egy napkeleti formára alkotott birodalmat állíthat ott fel. E[z] lenne Európának elkerülhetetlen sorsa, ha az ő még kevésbé civilisált népei visszamehetnének a szolgátság spiritusába, s abba a megalacsonyítottatásba, amelyet ez a római clerus és a francia aristocratia óhajtanak.

A burkus¹¹⁴ és austriai kabinetek elrejtik még most a magok azon való titkos nyughatatlanságokat, mely szerént ők vannak legelső, s legközelebbi öszveérésben ezen rémitő birodalommal: különben is a constitutióktól való iszonyodás meggyengíti az ő félelmeket, s édesíti a távollevő veszedelmet. Oly kedves nekik ez az iszonyodás, hogy ők arról még sokkal keményebb feltételek alatt sem tennének le, csakhogy a constitutionalis contagiótól¹¹⁵ megszabaduljanak. Egyéberánt nincs szüksége a királyoknak a jövődek fenyegetődzésein és complicatióin törődni. Az európai politika nagyon simplificalódott,¹¹⁶ annak egész spiritusa megváltozott. A régi politika szerént a népek csupáncsak eszközök voltak, már ma pedig az új politikának is a népek a tárgyai. A fejedelmeknek nincs többé egymással semmi dolgok, hanem csupán tulajdon népeikkel. Valamint csak egy a veszedelem, úgy egy a védelem is. Minden közönségessé lett a fejedelmek közt, minden a népek között. A határtalan hatalom által ellenébe áll a constitutionalis hatalomnak. Egyedül az a két politika maxima van Európában, a győzedelem egyiket fogja meghagyni. De azonban a harc kimenetele előtt szükség[es] a megfélemlített fejedelmeket megbátorítani: a constitutionalis spiritus nem republicanus spiritus. A közönséges vélekedés mélyebb vizsgálása megmutatja, hogy az európai népek sohasem voltak kevesebb ellenségei a fejedelmeknek, mint most.

¹¹⁴ Porosz.

¹¹⁵ Az alkotmányosság ragályától.

¹¹⁶ Leegyszerűsödött.

Igen oktalanul állították azt némely superficialis¹¹⁷ írók, hogy az idő lelke most a republicanus spiritus, a XV. és XVI. században uralkodott, amidőn a koronás főket veszedelembé is ejtette. Egy status sem volt, amely ezen időben ne igyekezett volna magát republicává tenni, sokan közülük elérték céljukat. Az angliai, hollandiai, svétiai [svédországi – UJ.], genevai, nápolyi, genuai revolúciók,¹¹⁸ Spanyol Ország próbatételei, az olaszországi, németországi és belgiumi pártütések, a franciaországi belső háborúk, a reformátusok projectumai,¹¹⁹ a ligának conplotjai¹²⁰ – mindezek világosan mutatják, mennyire elragadta és megzavarta akkor Európát a republicanus spiritus.

A mi időnkben Francia Ország lett respublicává,¹²¹ de az ő fundatiói sem a nevelés, sem a republicai vélekedés által nem segítettek, erő és vétkek által állították azt fel. Nem lévén ezen respublica a francia nemzet spiritusában fundálva, csak addig tartott, ameddig az ő fundálóinak hatalma és erőszakoskodása. Nem egyéb voltak, mint azon néhány emberek idélen képzelődése, akik törvények által akarták azt véghezvinni, amit egyedül az erkölcsök tehetnek. Így lett Francia Ország respublicává anélkül, hogy respublicánus lett volna, csak a neve volt respublica, s nem tartott tovább egy napnál. Ez a próba megmutatja a törvények tehetetlenségét és az erkölcsök hatalmát. Meg lehet azokat változtatni, de ellenük állani nem lehet; az erőszakos törvények sohasem elegendők arra, hogy az erkölcsöket megváltoztassák, csak az igazságos és humánus törvényeknek tulajdonságok az, hogy az időben gyökeret verhessenek, s új erkölcsöket szüljenek.

Ha Európában ezen republicanus spiritus ismét el kezdene csírázani, előhozná azokat a veszedelmeket és vétkeket, amelyek Francia Országban történtek, de elaludtak azon vérözönben, amely ezen respublicát elöntötte. Ezeknek a borzasztó vétkeknek látása után a királyságot többé senki sem kárhoztatja, megbékéltek azzal a népek, és most már bizonyos és igazságos concessiók¹²² feltétele mellett megerősödöttnek tarthatja magát. A legközelebbi történetek ezt tökéletesen megbizonyították. Az utóbbi nápolyi, piemonti, spanyolországi és portugáliai revolúciókban a királyság v. monarchia principiuma nemcsak el nem vezett, hanem inkább még a legitimitás principiuma is megtartatott. A népek nem azért kezdték ezeket a revolúciókat, hogy királyaikat meghódoltassák, hanem azért, hogy constitutionális rendet szerezzenek, ezt a kettőt nem kell egymással felcserélni, a dolgokat a magok valóságában kell mutatni. A küszködés, a tusakodás az aristocratia ellen, nem pedig a királyság ellen van, és ha valamelyik rész a monarchiát ostromolja, ez azért történik, mert az határ nélkül valóvá akar lenni, vagy pedig aristocratiait a népek jussai ellen felfegyverkezteti. Hogy ezen nagy kérdésre nézve, amely Európának minden érdekességét magába foglalja, legkisebb kétség is fenn ne maradjon, még azt is meg kell jegyezni, hogy az opiniók revolúciója nem a tulajdonképpen úgynevezett aristocratia ellen van, hanem a pri-

¹¹⁷ Felületes.

¹¹⁸ Angliai, hollandiai, svédországi, genfi, nápolyi, genovai forradalmak.

¹¹⁹ Tervezetei.

¹²⁰ Szövetségei, összeesküvései.

¹²¹ A francia forradalom 1792 szeptemberében sodorta el a királyságot. A szerző ezt követően a forradalmi terror kialakulására, az egymást váltó forradalmi elitet által okozott eszkalálódásra utal.

¹²² Engedmények.

vilégiumok aristocratiája ellen, amely öszveférhetetlen a mai civilisatióval, s amely tūrhetetlenné lett a társaság azon megvilágosodott classisára nézve, amelyek már ma mind szerencsájeknél, mind erkölcsaiknél fogva sokkal felemelkedettebbek, nemesebbek, mintsem megalacsonyító, nem pedig megérdemlett praerogativákat¹²³ tiszteljenek, s egy oly praejudiciumot tegyenek maguk közt örökössé, amelyet a törvények rosszul védelmeznek, amelytől az erkölcsök is iszonyodnak, s amely, ha az auctoritás¹²⁴ által le nem rontatott, a közönséges okosság által csalhatatlanul semmivé fog tétetni.

Itt van a politikai testeknek valóságos sebe, ebben áll a társaság nyavalyája! Nem szenvedheti a társaság az olyan aristocratiát, amely annyira távol van, annyira idegen az ő principiumától. Más, igazságosabbat és újabbat kíván, amely tisztább legyen, amelynek forrását, kútfejét őáltal láthassa. A társaság nem elégedhetik meg többé a virtusnak és érdemnek pusztá phantomjával, magát a virtust és [a] valóságos érdemet akarja tisztelni. A születést magát csak úgy nézi ő, mint hazugságot; nem foghatja azt meg, miképpen lehessen annyi előérdemek megvevésével, amelyekkel ő bővelkedik, feljebb becsülni azoknál — egy elaludt virtusnál is — egy oly érdemnek gyanús emlékezetét, amely a maradékra által nem bocsátott. Nem akarja ő a nevek méltóságát, tekintetét semmivé tenni, hanem azt kívánja, hogy azoknak méltóságát, magok legitimálják azok, akik azokat viselik; azt akarja ő, hogy a régi neveknek eltűnt fényessége jelenvaló virtusokban támadjon fel, de azt, hogy a rangok, hivatalok, méltóságok a gazdagság és status minden javai egyedül pusztán a neveknek adassanak — nem szívelheti.

Minden politikai institutiók¹²⁵ közt, kérdésen kívül a születésbeli aristocratiát a legveszedelmesebb a virtusra, az észre és a nemzetek nagyobbodására nézve; ezt a világosodást minden praeventio¹²⁶ nélkül kell megtenni; igen gyűlölséges dolog volna, ha ezen nagy kérdésben az előítéletet magát beleavatná. Minthogy ez az aristocratiát a statusnak minden tekintetét, minden tehetségét és erejét egyedül magába akarja befoglalni: ebből a[z] következik, hogy a nemzetnek véghetetlen majoritása¹²⁷ tehetetlenségre és csupa materiális életre van kárhoztatva, minden nemes csírák megvannak ezáltal fojtva, minden erők, iparkodások el vannak nyomva, és eképpen a státusok fejei megfosztják magukat mindazon erőktől, tehetségektől és virtusoktól, amelyek a megnemesült népekből kifejtődnének, ha szoros korlátjaikból kiszabadulhatnának. A tapasztalás ezen állítás valóságát bebizonyítja. Micsoda fény tündöklék már ma Olasz, Spanyol és Németh, sőt maga Francia Ország felett is, mióta az ő pályája bezárattatott? Ezek azok a tartományok, amelyekben a születésbeli aristocratiát leginkább uralkodik. Ezek mellett az egy helyben álló vagy éppen visszafelé menő statusok mellett, nézzük meg Muszka Orzágnak menetelét, nézzük meg annak nagyságát, s véghetetlen és felette sebes kifejtődését. Mióta Sándor császár ott a születésbeli aristocratiát eltörlötte, azt lehet mondani, hogy ő a legerősebb és legnevezetesebb hatalomnak

¹²³ Előjogokat, kiváltságokat.

¹²⁴ Hatalom.

¹²⁵ Politikai intézmények.

¹²⁶ Megelőzés, előzmény.

¹²⁷ Többsége.

ezen egyetlenegy cselekedete által vetette meg a fundamentomát.¹²⁸ Íme így származik egy nagy ideából egy nagy birodalom, egy nemes és bátor cselekedet így nemesít meg egy egész nemzetet. Ott az emberek azok, amire érdemesek, ott lehet az embernek bízni a maga virtusaiban, tehetségeiben, talentumában, mindazok haszontalan vagy káros tulajdonságok a privilégiumok tartományában, ott az érdem teszi a követeket, generalokat, ministereket. De egy muszka cárnak egy ilyen követje nem lehetne követje egy francia királynak. A kevélységnek ezen hazája semmi magos polcot nem enged az alacsony származásnak. A muszka birodalom emberek által praesentáltatja¹²⁹ magát – Francia Ország nevek által. Franciaországban az udvar maximái elnyomják a status maximáját, vagyis inkább ott az udvar a status. Megtetszik ez azon sok idétlenségekből, amelyek onnét származnak, s mi is származhatna onnan más egyéb? A lélek a szívet követi, és amint ez elhervad a királyi domesticitásban,¹³⁰ úgy minden nagyság, amely az udvarba belép, az ott lévő mértékhez szabja magát, s az az ember, aki egy udvari titulus által összeengedi magát húzattatni, colossus lenne, ha kívül állana. Tudta ezt XIV. Lajos jól, cardinal Richelieutól¹³¹ tanulta, megalacsonyította ő a nagyokat azáltal, hogy őket maga mellett tartotta, udvariakká és maga kezeseivé tette.

De maga Franciaország tegyen bizonyosságot ezen nagy igazság felől; nemde nem csudákkal volt-e elborítva ezen ország azon kevés idő alatt, amelyben a születésbeli aristocratia el volt törölve? A revolutio vétkeit kivéven, a nagy cselekedetek, a nagy emberek nem fejlődtek-e ki mindenütt és minden classisból? Európát nem szintúgy az ő esze, mint az ő vitézsége hódoltatta-e meg? Franciaország midőn egyforma dicsőséget, tiszteletet ajánlott és rendelt minden érdeknek, nemde nem heroizmust fejtett-e ki minden szívekből és talentomokat minden fejekből? Micsoda bőségében volna az embereknek és a dolgoknak egy nagy fejedelem, aki tudná azoknak kútfejét keresni, és használni tudna minden erőket! Valóban mely belátás fekszik Fridriknek ezen szavaiban: ha az ember akarja, az emberek sasokká válnak.

De mit várhatni már ma a római clerus és udvari emberek befolyása alatt nyögő Franciaországtól? Visszalépett az a maga közönséges sorába. Micsoda magatörekedést önthetnek abba a római papok, akik azt állítják, amit Omár¹³² mondott a Koránról, hogy nem kell egy könyvnel több a földön. Micsoda nemes igyekezetet gerjeszhetnek abban az udvariak, akik az ész munkáját úgy nézik, mint a nemtelen rendnek, a köznépnek mindennapi foglalatosságát. Egy oly igazság az, amelyet nem lehet elég hangosan kimondani, hogy a születésbeli aristocratia a maga másokat kiszorító mestersége által semmiségre kárhoztatja a népeket, elfojtja a virtust csírájában, megakadályoztatja az ész és lélek emelkedését, kiszáraztatja a statusok kútfejeit, elszegényíti a népeket és a királyokat minden tekin-

¹²⁸ I. Sándor cár uralma elején ugyan hajlott néhány haladó intézkedés meghozatalára (nem ortodox felekezetűek bizonyos szabadsága, nem nemesek földtulajdon-szerzési jogai, közigazgatási reformok), de a szerző által neki tulajdonított reformoktól elzárkózott.

¹²⁹ Képviselteti.

¹³⁰ Itt: királyi udvartartásban.

¹³¹ Richelieu bíboros, XIII. Lajos minisztere, 1624–1642. Teljhatalommal kormányozta Franciaországot, s letörte a főurak ellenállását, kiépítette az abszolút monarchia alapjait.

¹³² Omár, a második kalifa, 634–644. Az ő idején indult meg az arabok rohamos terjeszkedése.

tetben. Megmondták ezt XIV. Lajosnak, bárcsak ezen igazságnak annyi ereje lenne, hogy megjelenhetne ezen mostani napkeleti országlás előtt is, s ezen időpontban, amelyben a praejudiciumoknak legnagyobb hatalmak a legnagyobb tekintetben van.

A privilégiumok aristocratiája eszerént teljességgel nem egyez meg a királyok interesséjével, minthogy az annyira veszedelmes a nemzetek előmenetelére nézve. Ez egy megállapított, fundamentomos igazság; de van ám egy másik igazság is, amely amazt egészen haszontalanná teszi, ti. hogy a fejedelmek félnek a nemzetek előmenetelétől a szabadságnak azon spiritusa miatt, amely az ő kifejtődzésekre múlhatatlanul szükséges. Irtódnak a fejedelmek azon nagyságtól, amelyre a népeket a szabadság eljuttatja, azt hiszik, hogy az embereknek adott becsület az ő méltóságoknak megsértése, azt akarják, hogy egy egész birodalomnak, egy egész országnak minden majestása egyetlenegy homlokon tündököljön; amit a népek magok szereznek magoknak, azt magokra nézve mind veszedelmesnek tartják. De igen rosszul ítélnék a fejedelmek a népeknek új törekedéseik felől, nem tudják ők, micsoda szeretettel viseltetnek a népek őrántuk, ha ennek az ő jussaiknak első védelmezőjét szemlélhetnénk. Próbálják meg ezt a fejedelmek! Különösen a francia királyok minden veszedelem nélkül próbát tehetnének e részben. Francia Országnak az az egy imádott királya volt, aki popularis volt, a többit vagy csudálták vagy rettegték a franciák, de azt az egyetlenegy igazán szerették; meg lehet ebből ítélni, milyen király kell Francia Országnak, milyet óhajt az. A mostani királyok nem az írott törvények és az uralkodó szabadság idejében születvén és egy oly határtalan hatalomnak lévén örökösei, amely az erőnek legatuma,¹³³ nem vizsgálják a dolgot a maguk eredeteiben, principiumaikban, hanem csak abban az állapotban nézik, amelyben azokat találták. Ez jól is van a királyokra nézve, de a nemzetek, akik a dolgok természetében, s principiumaiban találják menedékhelyeiket az abusosok¹³⁴ ellen, amikor lehet, mindig a principiumokat hívják segítségül. A fejedelmek már születések alkalmasságával járom alatt találják a népeket, a szolgaságot úgy nézik, mint törvényes állapotot, az ő szemeik előtt így kell ezeknek lenni. A rendbe szedett, organisált rendtelenség öelöttök változhatatlan rend. Eszerént úgy nézvé a királyok a szolgaságot, mint a dolgok természetét, a magok hatalmát pedig mint principiumot: pártütőknek, ellenségeknek tartják azon népeket, akik vissza kívánják azon jussokat, melyektől az erőszak őket megfosztotta. Annyira megyen ezen tekintetben a praejudicium, hogy az austriai cabinet minden politikai factumaiban az engedelmes nemzeteket nevezi civilisált nemzeteknek. Valóban illik ezen cabinethez, hogy nem esmer más civilisatiót az engedelmességnél. Ez a napkeleti civilisatio, ez az egyetlenegy az, amely őhöz a legjobban illik.

Austria a despotismus valóságos hazája, az ő kormányának igazsága csak abban áll, hogy azt tűrhetővé igyekszik tenni. A despotismus principiumát szélesebbé teszi ugyan a kormány magaviselete, de egyéberánt ez a principium uralkodik ott a maga egész kiterjedésében, egy austriai császár ennél egyebet nem esmer, a despotismuson kívül minden egyéb eretnesség és sophisma¹³⁵ öelötte,

¹³³ Meghagyása, megszilárdulása.

¹³⁴ Jogtalanságok, visszaélések.

¹³⁵ Álokoskodás.

míg a fejedelmeknek a népek ellenvaló öszveszövetkezésében is austriai a legmunkásabb és intoleránsabb. Az V. Károly¹³⁶ politikája most is él Austriában, éppen olyan erőben, mint annak idejében, az azzal való élés csupán csak a körülállások öszveköttetése szerént változik. A császári hatalom minden függetlenséget úgy tekint, mint ellenségeskedést. A német statusok függetlensége szenvedhetetlen öelőtte, szintoly áldozatosan igyekszik ő annak felforgatásán, mint Roma a Carthagó eltörlésén, de az ő politikájának fundamentoma a gyűlölségben való patientiában¹³⁷ áll, semmit sem enged ő a passiónak. Azért, hogy semmit a szerencsére, a csupa történetre¹³⁸ ne bízson. Austriának az ő gondolatját nehéz az ő apparens¹³⁹ cselekedeteiből utolérni, ez valósággal a legtekervényesebb politika minden cabinetek politikája között, az olaszországi politikának minden mester-séges fogásaival öszve van ez szöve, azonban mindemellett ha az ő indítóokai titkosok is, az ő céljai gyakran láthatók. A németországi statusok sohase felejtsek azt el, hogy Austria állandó, örökös öszveesküvésben van az ő függetlenségek ellen, és hogy annak eltörlésére, ha a szükség kívánja, két századot is ráfordít. Az idő semmit se teszen az austriai kormány előtt, nem változtatja ő meg sem célját, sem maximáit, hanem császárait változtatván, a maga szerencsését a maga kinézésének állandóságába és egyezségébe helyhezteti. Ha valami cél ki van öelőtte jelölve, azon van, hogy azt akár igazságos, akár igazságtalan úton elérje; Austriának a politikája se virtust, se vétket nem esmer, egyedül csak eszközöket. Az ő magaviselete a görögök eránt igen nevezetes vonása az ő karakterének.¹⁴⁰ Meg kell vallani Austria becsületére, hogy bár az ő kormánya despotai, de nem tyrannusi, legalább az ő természete alattvalóra nézve nem az, hanem a maga nyerte tartományaival úgy bánik, mint meghódított tartományokkal, magamagának pálcával, egyszerűbb fegyverrel igazgat – Austria törvények, Olasz Ország járom alatt van.

Austria azonnal győzedelmesnek tartja magát és politikáját, mihelyt valami erőt, hatalmat akármely részen megfundálhat. Önála sokkal jobban otthon van az a maxima, hogy az erő minden dolgoknak a principiuma, mint másutt akárhol. De ő maga is olyan nevezetes resignatióval szenvedi ezen principium következéseit, amely ahhoz tökéletesen illik. Egész készséggel hódol az erőnek, legújabb példáját adta ennek a Napóleon eránt való viselete által; egy hatalmasság sem szenvedi nagyobb békességtűréssel a szerencsétlenségeket, mint Austria.¹⁴¹ Öelőtte az erő sohasem igazságtalan, nem vádolja ő azt, mikor általa meggyőzzetettnek, de azt kívánja, hogy őtet se vádolja senki, ha ő azzal győz; a bátorság és a reménység a

¹³⁶ V. Károly német-római császár (1519–1556) és spanyol király (1517–1556). Spanyol királyként igen erős központi hatalmat épített ki, felszámolta a városi polgárság felkelését és háttérbe szorította a rendi gyűlést. Császárként szigorúan üldözte a reformációt, s olyan gyarmatbirodalmat tartott össze, amelyben „sohasem nyugodott le a nap”.

¹³⁷ Tűrésben.

¹³⁸ A szerző vélhetően „csudatörténetre” helyett, tévedésből írta. (U.J.)

¹³⁹ Tényleges.

¹⁴⁰ Ausztria azon talán meglepő lépésére utal Csengery, hogy az elvileg közös ellenfél, a török ellen küzdő görögök szabadságharcát nem támogatta Bécs, sőt a felkelés egyik vezetőjét, az Erdélybe menekülő Alexander Ypsilantit épp Bécs vetette börtönbe.

¹⁴¹ A Napóleon elleni vereségek után dinasztikus házasságot hozott létre Metternich osztrák külügyminiszter a Habsburgok és Napóleon között. Napóleon 1810-ben vette feleségül Mária Lujzát, Ferenc császár lányát.

legnagyobb szerencsétlenségekben sem hagyja el Austriát, s több hasznát tudja ő venni egy elvesztett ütközetnek, mint más egy győzedelemnek. Tíz szerencsétlen harcok után azon a ponton áll ő, ahol volt, és mikor az ő hadiseregei meggyőzettek, az ő politikája még akkor is győzedelmes, valójában egy cabinet se tudja magát jobban a környüállásokhoz szabni, viszont egy sem ért jobban ahhoz, hogy azokat hasznára fordítsa.

Austria politikájának sohase volt oly szabad, oly egyenes menetele, mint most; az absolutismust a constitutionalis spiritus megtámadta, e részben többé a tettetésnek semmi helye nincs, ilyen állapotban most szól Austria legelőször világosan, és minden tétovázás nélkül nyilván proclamálja a despotismus principiumát, s azt fegyver által is justificálja.¹⁴² Nem kíméli ő ezen új ellenséget legkevesbé is, az ő fegyvere és gyűlölsége a constitutiók csapása ellen van intézve, mint amelyek egyedül való tárgyai az ő félelmének. Hogy ezeket elnyomhassa, meggyőzhesse, szövetséget köt a maga vetélkedőtársaival öszveszövetkezett Burkus Országgal.¹⁴³ Az absolutismus ügye egyesítette ezen két hatalmasságokat, akiket az érdekük ellenkezése oly sok időnkig elválasztott volt egymástól, ezt a csuda barátságot egyedül a constitutiók ellen való gyűlölség szerezte. A prussiai¹⁴⁴ cabinet ettől sokkal jobban megrémült, mint az austriai, az ő ijedtsége olyan ígérettételre vette azt, amely az ijedtséggel együtt elenyészett. A burkus nemzet e részben elég könnyen gondolkozván, megcsalta magát, mert nem volt az hihető, hogy egy katonai kormány, egy szüntelen fegyverben lévő statusban, amelynek természete a határtalan hatalomhoz közelít, egy olyan constitutiót fogadhasson el, amelyekben a hatalmak egymást mérséklék.

Micsoda garantiája lehet a népek jussainak a bajonétok monarchiájában? Burkus Országnak majd' csaknem lehetetlen más formát venni fel. Ő sem politikáját, sem kormányát meg nem változtathatja, neki fegyverben kell állani, s az országnak hadipiacnak kell lenni. Valósággal Burkus Ország Európának közepén szüntelenül táborozik, mint hajdan a rómaiak; oly készen áll ő mindenkor, mint a Pompeius¹⁴⁵ katonái; az ő minden felől kitétetett helyzetetése, méltán ezen vigyázás és félelem állapotában tartja őtet, így tartja ő fel a maga rangját az európai elsőbb hatalmasságok között azon szempillantásban, amelyben ha az ő kormánya inkább polgárvá válik, mint katonáivá – az utolsó közé fog leesni. Csaknem minden oltalom nélkül olyan hatalmasságok közé helyeztetve, amelyek őtet rettegtenek, az ő bátorsága abban áll, ha szüntelen fegyverbe van. *A jó katonák a falukat is erősségekké teszik.* [?] ezen mondását cselekedettel bizonyítja be Prussia. Ez az első rómaiak katonai systemája: az egész burkus nemzet katonai tüzzel van tele, megtetszik ez katonai magaviseletéből, amelyben annyira gyönyörködik abból a nagy passióból, mellyel a strategicum studiumok¹⁴⁶ eránt viseltetik, amelynek egész literaturája¹⁴⁷ nem egyébből áll, hanem haditörténetekből, taktikai trac-

¹⁴² Igazolja. Ausztria verte le 1821-ben a nápolyi és piemonti carbonari mozgalmat.

¹⁴³ Poroszországgal. Poroszország szentesítette a laibachi kongresszuson Ausztria itáliai katonai fellépését.

¹⁴⁴ Poroszországi.

¹⁴⁵ Pompeius Rómában az első triumvirátus (i. e. 60.) tagja.

¹⁴⁶ Stratégiai tanulmányok, tudományok.

¹⁴⁷ Irodalma, szakirodalma.

tatusokból¹⁴⁸ és olyan munkákból, amelyek a hadakozás mesterségét tanítják. A katonai spiritus és állapot teszi Burkus Országnak politika existentiáját,¹⁴⁹ ezáltal assecurálja¹⁵⁰ ő a maga rangját. Ha ő a maga spiritusát és sythemáját változtatja, azonnal csak auxiliaris statussá¹⁵¹ válik. Az ő szomszédjai respectálják¹⁵² őtet anélkül, hogy félnének tőle, minthogy ő egyenlő rangot tarthat, de felsőbbet sohasem. Minthogy Burkus Országnak kormánya katonai, minthogy Burkus Ország felette nagy erőt tart mindig készen, ez a környülállás egy azon okok közül, amelyek Európát arra fogják kényszeríteni, hogy a maga katonai állapotját megtartsa, amely oly terhes, oly veszedelmes és mind a megnyert, mind a megnyerendő szabadságokra nézve annyira fenyegető. A szabadság nem csírázik a fegyverek hazájában, avagy Prussia lehetne-e hát a közönséges szabadságoknak menedékhelye? Azonban az ő népe is igen hajlandó azokat szívesen látni, sőt kívánni, s talán nem soká exigálni¹⁵³ is. Már valósággal szert is tett a közönséges vélekedések organumára,¹⁵⁴ ez egy életprincipiuma az ő jövődő destinatiójának.¹⁵⁵ Ez a nyereség sokkal nagyobb, mint az ő kormánya gondolta, igen nagy folyóvíz származik a legcsekélyebb forrásból is. Ez a nemzet, valamint a több európai nemzetek is többnyire mind oppositióban van[nak] a maga kormányával, bejött az a közönséges néma csudálkozásba; óhajtani lehet a királyokra nézve, hogy oly szerencsés transactióra¹⁵⁶ lépjenek azokkal, amely a nyilvánóságos tusakodásnak elejét vegye.

A példákra nézve semmi fogyatkozások nincs az olyan népeknek, amelyek jussokat akarnak szerezni és gyakorolni. Burkus Ország Belgiummal határos, ezzel a szabadság második földjével Európában¹⁵⁷ – minden öszeérésnek következei vannak. A szabadság óhajtása nem lehet, hogy ne nevededjen őbenne egy olyan nemzetnek látásán, amely dicsekedhetik azzal, hogy ő szabad. Az Orániai-ház¹⁵⁸ igen termékeny szülője a nemes és nagy fejedelmeknek, az ő kormányok liberalis és szelíd, majdsaknem irigyelhető szerencse az ő védelmek alatt lenni és élni. Minden európai királyi házak között ellentmondhatatlanul ez a népek legnagyobb barátja, az igazság kívánja ezt a jegyzést, helyesen mondták London városának követei III. Vilhelmnek:¹⁵⁹ *Felséged azon házból való, amelynek dicső ősei mindenkor boldogságára voltak az emberi nemzetnek.* Nemes és egyetlenegy

---

¹⁴⁸ Tanulmányokból, értekezésekből.

¹⁴⁹ Létezését.

¹⁵⁰ Biztosítja.

¹⁵¹ Itt: mellékes, másodrangú állammá.

¹⁵² Elismerik, tiszteletben tartják.

¹⁵³ Itt: megszerezni.

¹⁵⁴ III. Frigyes Vilmos porosz király idején, a napóleoni háborúban elszenvedett vereség hatására Stein miniszter reformjai nyomán a német városok igazgatási, a polgárok pedig politikai jogokhoz jutottak.

¹⁵⁵ Rendeltetésének, céljának.

¹⁵⁶ Tranzakcióba, kapcsolatba.

¹⁵⁷ Osztrák-Németalföld Egyesült Belga Tartományok Köztársasága néven 1790-ben elszakadt Ausztriától, de függetlenségét nem tudta megvédeni. A bécsi kongresszus 1815-ben Németalföldi Királyság néven egyesítette Belgiumot és Hollandiát. Belgium csak 1830-ban vált végleg függetlenné.

¹⁵⁸ Az Orániai-ház adta az angol alkotmányos monarchia első királyát.

¹⁵⁹ III. (Orániai) Vilmos angol király, 1689–1702, az alkotmányos monarchia első uralkodója.

dicséret, mellyel a királyokat illetni kellene. A mostan élő fejedelmek közt senki sem több virtusokkal, mint az a király, aki most a belga nemzeten uralkodik, senki sem hajlandóbb betölteni a királyság minden kötelességeit, egy király, sőt egy ember sem viseltetik oly forró szeretettel az igazság eránt és nagyobb tisztelettel a törvények eránt, mint ez. Az ilyen uralkodók alatt nem tenyészik a republicanus spiritus az országban.

Azonban ezen király,¹⁶⁰ aki annyira érdemes arra, hogy a[z] legyen, nem teszi a maga nemzetének boldogságát, eltikkad az ő népe az adók terhe alatt, az ország kereskedését semmivé tette Anglia, a magáét fundálván ott meg, az ő administratiójának systemája hibás. Nem éppen orvosolhatatlan és határ nélkül való rosszak ugyan ezek, de csakugyan elegendők arra, hogy az egész nemzet szívet ellankasszák. Nem elég csak szabadnak lenni, ezt az egy boldogságot nem többeknek tökéletes feláldoztatásával kell megvásárolni, nem elég csak szabadon lélegzeni, nem kell a levegőt megfontolni és drága áron eladni. Egy fejedelemnek sem kell azt elfelejteni, hogyha kevés veszedelem forog is abban, ha a polgároknak némely classisai sértetnek, annyival veszedelmesebb az egész massának¹⁶¹ terheltetése, hogy a terhes adók mindenkor egyenes vagy melleleg való okai a revolutióknak, és hogyha nem éppen azok miatt származik is, de azoknak praetextusul¹⁶² szolgálnak.

Méltó volna a belgák bölcs királyához, hogy[ha] nem hagyja a maga successoraira azt a szerencsét és dicsőséget, hogy ezen ország sebeit azok gyógyítsák meg, hanem maga szüntetné meg a panaszoknak azon szomorú öszvehangzását, mely egy ily virtuosus fejedelem nyugodalmát kétségkívül gyakran megzavarja. Ha egykor semmi híja nem lesz is ezen ország boldogságának, de mindig fenn marad valami, amit óhajtani kell az ő méltóságára nézve. Igen gyenge lévén az őtet körülvevő nagy hatalmasságok között, elébb-utóbb kénytelen lesz engedni azok befolyásának.

A népeknek nincs az a bölcsességek, hogy a magok állapotját az öszvehaszonlítás útján ítélnék meg: ha ez így volna, melyik nemzet nem tartaná magát boldognak, ha szemeit Spanyol Országra és a vérben fordó Görög Országra fordítja? Micsoda szomorú hangok emelkednek fel ezen elpusztult tartományok felé! Az Indusok meg vannak bosszulva! De a mi időnkben mit vétett Spanyol Ország, amivel magára vonta a királyok haragját, azon nyomorúságokat, melyekkel azt azok elborították? A maga királya színt valló hívségének, s a maga feláldozásának jutalmául vissza kívánta ő a maga hajdani jussait, melyeket V. Károly és a kegyetlen II. Fülep¹⁶³ lábaik alá tapodtak. Íme ez volt az ő vétke! Ily nagy véték ez, vissza merni kérni az elragadott jussokat, s bátorkodni emlékeztetni a fejedelmet önnön ígéretére. Az új francia ligistáknak¹⁶⁴ köszönheti Spanyol Ország minden szerencsétlenségét.

¹⁶⁰ A Németalföldi Királyság uralkodója az alkotmányos reformoktól ódzkodó I. Vilmos (1815–1840) volt.

¹⁶¹ Tömegnek.

¹⁶² Úrügyül.

¹⁶³ II. Fülöp spanyol király, 1556–1598. V. Károly utódjaként a spanyol abszolútizmus kiteljesítője.

¹⁶⁴ Szövetségeseknek.

A spanyol revolutio, ezt mondták ezek, a francia revolutióból származott, ezen két csudákat tehát Spanyol Ország vérebe kell belefűllasztani, meg kell ölni a revolutiót Madridban, hogy meghaljon Párisban. Így gondolkoztak ezen hadakozásnak javaslói, amelyet egy cultusok ministere szent haddá változtatott, mysticus nevezet, mely a római eklézsia proscriptiói¹⁶⁵ számára van reserválva.¹⁶⁶ De mi lett ebből? A revolutio spiritusa még jobban megerősödött, mind Madridban, mind Párisban éled, újjászületik az, a vérben nevededik a hecatombák¹⁶⁷ alatt, azért mondta ezt így francia cancellarius¹⁶⁸ a maga idejebeli catholicusoknak: *A ti kegyetlenségetek a protestánsok ellen megszaportotta azoknak számát.*

Ezen háborúnak a szerzői a közbenjárás jussát arrogálták¹⁶⁹ magoknak, mert mikor az erőszak dolgozik mindig azt kívánja, hogy őtet jussnak nevezzék. Mikor II. Fülep a maga seregeit a Liga¹⁷⁰ segedelmére Párisba küldötte, ő is a maga közbenjárási jussát gyakorolta, íme ezek az igazságtalanságnak maximái! Austria sem múlatta el ezeket, Olasz Országgra alkalmaztatta; az ő erejének törvénykönyve igen gazdag az ilyen maximákkal. Ha a republicanus kormányok elég hatalmasok, s elég igazságtalanok volnának, hogy magok részére olyan közbenjárási juszt állítsanak fel, ennek a politika legislatiónak¹⁷¹ véghetetlen és rendkívül való következesei lennének.

Azonban mindemellett is éppen ezen a hamis fundamentomaira épült a fedelmek öszveszövetkezésének a sythemája, de ez a közbenjárási juss micsoda egyéb, mint invasio jussa? De hát ez az invasio jussa micsoda, mikor sem megsértés, sem megtámadás nincs? Az igazság egyedül a principium, soha ezen nevezetet az erőszak magára nem ruházhatja. A francia ministerek, akik 3 esztendőktől fogva egyedül passióik és factióik által kormányozták Francia Országot, ezek a ministerek kezdték ezt a gyűlölséges háborút. Úgy küldözték ezek a francia fegyvereseket Spanyol Ország ellen, mint a Sz. Szövetség testörzőit. Ilyen alacsonyagra jutottak ők, ilyenre juttatták Francia Országot is, amely ha nemesek kezére bízattatik, s eléri a maga constitutionalis destinatióját, meg fogja reszketetni magát azt a Sz. Szövetséget is, amely őtet még most szorítva tartja, de el nem rémíti.

Örömkialtásokkal töltötték be Európát ennek a hadnak hirdetői mindenfelé, a királyok ügye ez! – így szólottak azok. Az Istennek ügye ez! – azt mondták a római Sz. Egyház papjai; azonban nem egyéb volt az tyranismus ügyénél. Mely sok reménységeket helyhezettek ezek az emberek ebben a kurtás plánumban, de a kevélységnek mindezen törekvései, minden bosszúkívánások, s minden barbarus óhajtások hajótörést szenvedtek egyetlenny embernek virtusa miatt. Ekkor látván, hogy dühösségek megcsalattatott, hogy plánumaik öszveomlottak, egy még embertelenebb s vétkesebb óhajtást nyilatkoztak ki, azt kívánták, hogy bár ezen

¹⁶⁵ Elítéléseinek.

¹⁶⁶ Fenntartva.

¹⁶⁷ Öldöklések.

¹⁶⁸ Kancellár.

¹⁶⁹ Illetéktelenül követelték, kisajátították.

¹⁷⁰ A franciaországi vallásháborúban (1562–1598) 1576-ban tömörültek ligába a Guise hercegek vezette katolikusok.

¹⁷¹ Törvényhozásnak.

virtus a spanyolországi istentelen cselekedetek égre kiáltó vétkek között találná fel a maga sirját, ez itt nem valami új felfedezés, ez az óhajtás akkor igenis közönséges volt.

Az a herceg ezen istentelen óhajtásnak ama nemes tárgya, akinek kell köszönni a Spanyol Országban nyert becsületet, eltörölte a maga nemes és nagy-lelkű magaviselete mindazt, ami ezen igazságtalan megtámadásban gyűlölséges volt, egy egész megkeserített nép szívéen győzedelmeskedett ő, ami szintoly dicsőséges, mint a fegyvereken nyert győzelem. Egy könnyek nélkül való győzedelmet nyert, mint Athéné¹⁷² egykor mondotta: *az ő hadiserege, mely rontásra küldetett, azért érkezett, hogy védelmezzen.* Ha ez a hadisereg betöltötte volna az ötlet elküldő résznek barbarus óhajtásait, a francia nemzet oly vétkes lett volna a spanyolok eránt, mint hajdan a spanyolok voltak az indusok eránt. Valósággal szintoly igazságos dolog áldani azokat, akik ezen hadat elvégezték, mint amilyen méltó átkozni azokat, akik azt tanácsolták; oly sok vétkek és szerencsétlenségek theatrumává¹⁷³ tették ezek Spanyol Országot, amelyeknek végét még most ellátni nem lehet.

Spanyol Országról Görög Országra menni által annyi, mint vétekből vétekké menni, örvényből örvénybe süllyedni. Ebben az ügyben mutatja ki magát világosan a fejedelmek politikája. És a Sz. Szövetség nevezete nem egyéb, mint egy egész nemzet szemé láttára való kegyetlen kivéreztetése azoknak a keresztyéneknek, akiknek amaz emberi tigrisek által való gyilkoltatását a Sz. Szövetségbeli királyok szánakozás nélkül való szemekkel szemlélik. Azt kellene hinni, hogy egy végső kiirtással, eltöröltetéssel fenyegettetett keresztyén nép menedékhelyet talál a Xtusnak¹⁷⁴ ama zászlója alatt, amelyet a királyok kezei oly büszkén emeltek fel, de az ő csendes nyugodalmok, az ő érzéketlenségek, mellyel ezen új nemzet nyomorúságait oly hidegen nézik, egy közönséges megvallása annak, hogy ők a vallás interesséjét csupán az illendőség kedvéért pengetik. Valósággal a felséges tanácsokban a vallás sohasem ok, hanem mindenkor praetextus, s az emberi interessék csak azért veszik magukra az isteni interessék nevezetét, hogy ezáltal kedvesebben fogadtassanak. Mit csinálnak a fejedelmek az ő közbenjárói jussokkal, hiszen egyedül a hasonló esetekben lehetne talán azt igazságosan gyakorolni. De mit tartozik őreájok a görög nemzet? Nem európai vérből származott király kormányozza azt. A fejedelmek a királyok segedelmére sietnek, nem a nemzetekére.

De ha bámulni lehet a királyok vesztegléseit, mit lehet mondani Rómának hallgatásáról? A keresztyén Róma azt parancsolta Európának a hajdani századokban, hogy rohanjon Asiára, öszvegyűjtötte a Xtus zászlója alá a királyokat, a nagyokat és a nemzeteket, az ő meghívására Napnyugotnak minden országai egy szövetséggé formálják által magokat, és miért? Azért, hogy a Syriába való zarándokoskodást bátorságossá tegyék, és elfoglaljanak egy oly omladékot, mely a maga oraculumait¹⁷⁵ régen elvesztette. Nem sajnált akkor Róma egész európai generatiókat eltemetni Asiának forró homokjába azért, hogy ott a maga birodalma székét felállíthassa, Palastinából egy római parochiát csináljon,¹⁷⁶ és most ez a Róma

¹⁷² Pallasz Athéné görög istennő, Athén városában mint a város védelmezőjét tisztelték.

¹⁷³ Színházává, tárházává.

¹⁷⁴ Krisztusnak.

¹⁷⁵ Bölcsseit.

¹⁷⁶ A szerző a középkori kereszties hadjáratokra (1096–1270) utal.

néma, mikor azt látja, hogy annak kapuiban egy egész keresztyén nemzet öldös-tetik rakásra, és vérével itatja azt a híres földet, amely Európát tudóssá és paléozottá tette; azt a földet, a tudományok és vallás ezen bölcsőjét, ahol ezen vallásnak szolgálói megtartottak az evangyeliom tisztaságát és szelidségét. Róma nem forral többé keresztes hadakat a musulmánok ellen, csak a protestánsok ellen lázasztja fel azokat. Az ő hallgatásának titkát Görög Ország eltöröltetésére nézve nemigen nehéz kitalálni. A görög patriarchák sohase meg nem bocsátanak, és éppen nem kellene rajta csudálkozni, ha ezen vétek miatt kedvesebb volna előltte Constantinpoly, mint Athene. Rómának más és nagyobb gondja van, mint Görög Országnek java és megmaradása. A philosophyának végképpen való kiirtásában foglalatoskodik, a Vatican egy véghetetlen összeesküvésnek a focusa, amely Napnyugotnak minden statusait általölel; az ő titkos seregeinek fejei a királyok udvaraiban vagynak, Rómának spiritusa bemegegy a királyok tanácsába, s elhat a congressusba. Európának minden tartományában egy oly hűségés clerust igazgat ő a legnagyobb csendességben, amelyet egyesít, amely egy akaratsnak engedelmeskedik, s egy cél felé törekszik. A királyok, a fejedelmek egykor Rómának láncai között serkennek fel álmokból, ha a nemzeteknek philosophyai egyesülése, amelytől a fejedelmek annyira rettegnék, ezen egyéberánt szintoly félelmes járomtól őket megszabadítaná.

Az egész Napkelet semmit sem tartozik Rómára, minden fegyvertárjai Napnyugoton vagynak; Francia Ország az a fő hely, ahonnan ő mind támadólag, mind védelmezőleg dolgozik, látható és láthatatlan seregei vagynak ott neki, ott vagynak az ő legjobb követői, generalisai, írói, praedikatorai, magáévá tette ő ott a közönséges nevelést és tanítást, kezében tartja a fejedelmek szívét, ő ad a ministereknek parancsolatokat. Mint a régi Róma, úgy az új Róma is uralkodik a gallusokon,¹⁷⁷ ezen győzedelem között mit gondol ő a görögök ínségével? A keresztyén Görög Ország vérben úsz, de ez a Görög Ország schizmaticus,¹⁷⁸ Róma azt nem esméri, Görög Ország független, Róma pedig csak alattvalókat akar, ami neki nem engedelmeskedik, a[z] mind pártütő. A musulmánok fegyvere nem egyéb, mint az a megemészto fegyver, mely a próféták által előre megjövendeltetett. De akármik legyenek Rómának titkai és a görögök ellenségének projectumai, a Napkeleti Birodalom végtére is összeomlik. Ama híres aequilibrium,¹⁷⁹ melyet XIV. Lajos hozott be Európa mérőserpenyőjébe, elvesztette minden fontosságát, a régi politikának ezen chimerája,¹⁸⁰ ez az aequilibrium systemája elenyészett.¹⁸¹ Ezen systemának, amely annyi vérbe került Európának csak azért, hogy az erők egyformaságának valamely pontját lehessen megállapítani. Ami pedig szintoly lehetetlen, mint az Archimedes pontjának feltalálása, ezen systemának, mondom, mint amely egyedül a sokaság calculusán,¹⁸² a helyzetetésnek kiterjedésén és relatióin épült, szükségképpen össze kellett omlani egy olyan században, amely-

---

¹⁷⁷ Franciákon.

¹⁷⁸ Szakadár (schismaticus).

¹⁷⁹ Egyensúly.

¹⁸⁰ Rémképe.

¹⁸¹ Az spanyol örökösödési háborút lezáró utrechti békében (1713) jutott először érvényre az európai egyensúly elve.

¹⁸² Létszámán.

ben a népek morális hatalma a régi politikának minden segédeszközeit semmivé tette. Azelőtt a népek egyedül az ő materiális nehézségeknél fogva vétettek tekintetbe, úgy nézettettek, úgy calculáltattak, mint az impulsióknak és repulsióknak¹⁸³ is erei, nem volt egyéb tulajdonságok a mozdulásnál. Most már a mozdulás mellett gondolkozások is van, amely a mozdulásnak urává teszi magát.

Ez a gyűlölséges hatalom, amelyet a leggyalázatosabb hízelkedők, mint a legbutább engedelmességnek és a legkevélyebb kormánynak tökéletes mustráját, úgy ajánlották XIV. Lajosnak, elég sokáig kedvetlenítette a napnyugoti nemzeteket. Annak öszveomlása véghetetlen jótétemény az emberiségre nézve, legalább egy rettentő példa lesz az a királyokra nézve. XIV. Lajos irigyllette a sultanok mindenhatóságát, talán ezen gondolat nem jutott volna neki eszébe, ha ezek oly közel nem lettek volna őhozzá. Természetekre tartozik a királyoknak, hogy ne gyűlöljék a Napkelet praejudiciumait, ahol a királyok jobban imádatnak, mint az Istenek. Az ezen tartományokban uralkodó önkényes és határtalan hatalom tetszene az ő nagyravágásoknak, ha a nemzetek hajlandók volnának magokat annak alája adni, míg a legmérsékletesebb fejedelmek sem igen voltak idegenek elfogadni az isteni tiszteletet. Némely francia királyok igen hasonlítottak a napkeleti fejedelmekhez, sokan éppen olyan fortissal¹⁸⁴ voltak, mint azok, sőt azoknak hatalmát gyakorlották, úgyhogy volt olyan idő, amelyben Francia Ország nem egyéb volt, hanem egy pallérozott apa; az anglusok, akik meg tudják ítélni a kormányokat, hajdan a francia kormányt a napkeletivel hasonlították öszve; az ő mostani kormánya nem engedi, hogy ahhoz közelítsen, de akkor az egész különbség a tisztségek más nevezeteiben állott.

Egyébiránt, ha egy kegyetlen és durva nép a maga eredeti helyére visszaverettetik, ezáltal az európai civilisatióknak eggyel több garantziája lesz. És valószínűleg, ha az ember jól meggondolja, mi megvetjük Asiát, és az asiai spiritus mihozzánk Európának északi és napkeleti részéről jó; hová lenne ő, ha ezen két pontok egymással egyetértvén magokat egyesítenék őellene.

Valósággal igen különös jelenés látni azt a nemzetet, amely annyi századok folyása alatt örökössé tudta magát tenni a mesterségek, tudományok és szabadság hazájában, amely szüntelen ugyanazon erőben fenntartotta a maga tudatlanságát és szolgálai spiritusát, amely a civilisált Európa küszöbén ülven állandóul barbarus marad, s ezt az alkalmatlan barbarust a több nemzetek civilisatiójánál feljebb becsülte. Csak a vallások szülhetnek ilyen jelenéseket és az ilyenekből lehet az ilyeneket megmagyarázni.

Az európai fejedelmek majestása Constantinápolyban elveszett. A sultanok elfogadják a tiszteletet, de vissza nem adják, a királyok küldenek őhozzájuk követeket, de ők sehová se küldenek. A fejedelmek követei Konstantinápolyban nem szentek, nem sérthetetlenek, gyakran bosszúsággal illetetnek, tömlöcöztetnek, kiűzttetnek, és a fejedelmek azért bosszút nem állanak, kevéssel azután az új bosszúságokért új tisztelettel adóznak a Portának.

Nem minden sultanok viszik ugyan a kevélységet és a bosszantó büszkeséget ennyire, de az ő személyes karaktereket félregondolván, magának a birodalom-

¹⁸³ Ösztönzésnek és elutasításnak.

¹⁸⁴ Eréllyel, bátorsággal.

nak ez az egyenes politikája, ennyire megy ezen barbarusoknak megvetése az európai nemzetek ellen. Adnák az egek, hogy Görög Ország megbosszulhatná Európának, s magoknak a királyoknak gyalázatját, akik őt most magára hagyják. Egy esztendő alatt a görög kormány megváltoztatná a napkeleti dolgok ábrázatját.

A társaságoknak mostani állapotjában azon sebes mozgások, amelyek azokat magokkal ragadozzák, egy esztendő véghetetlen fontosság, a birodalmak sorában a történetek oly sebességgel kergetik egymást, amellyel a világnak mozgásban való léte világosan megtetszik. Maga ez a mozgás minden nap elevebb, s erősebb lesz, s mindaddig meg nem fog szünni, míg a nemzetek magokévé nem teszik azt a boldogságot, amelyet célul tettek, míg a kormányoktól meg nem nyerik azon jussokat, melyek őket illetik, s míg a politika harmóniába nem jön a közönséges morállal, és ahhoz a megvilágosodáshoz és civilisatiohoz nem alkalmaztatja magát, amely[hez] Európa eljutott. Az ő helyeztetése erőszakos és bizonytalan, de szűk-séges megállani azon vonásoknál, amelyeket ő mutat.

Ezek szerint Francia Ország minden bizonyos állapot nélkül a maga régi és újabb igazgatása nívojá, s hajdani praejudiciumai közé visszatétetett, Olasz Ország nyughatatlanul várja azon szempillantást, melyben az ő praejudiciumaitól megszabadulhasson, Spanyol Orzágnak civilisált fele a másik, barbarus fele által hallgatásra és kétségbeesésbe jutott. Austria folytatja a boldog szolgaság systhemáját; Burkus Ország nem tudja, miképpen egyeztesse meg a maga politikai existenciáját és polgári állapotját egymással; lengyel spiritus Lengyel Ország elmúlása után is él; Németh Ország szüntelen a népek és királyok jussaival küszködén, mindent kezd, de semmit sem végez; Muszka Ország Európát asiai engedelmességre tanítja; Török Ország öszverogyik végtére a civilisált népek kiáltásán; Görög Ország felemeli magát a maga omladékai felett a maga omladékából, és visszateszi magát a legnemesebb nemzetek sorába; Svécia [Svédország – UJ.] jó renddel és bölcsességgel folytatja a maga útját újabb rendeltetése felé; Dánia minden mozdulás nélkül áll az ingadozó társaságok közt; Belgiumnak csak egy lépésre van szüksége, hogy Európának legboldogabb státusává lehessen; a kevésbé vendégszerető Helvetiát¹⁸⁵ a maga szabadságában csak a catholikusság nyughatatlankodtatja. Izlandia annyival fanaticusabb, amennyivel boldogtalanabb. Portugália kiszabadult a királyok járma alól,¹⁸⁶ Róma üldözi a philosophiát mindenütt, ahol csak azt találja, és elborítja Európát a maga titkos seregeivel; végezetve a kevély Anglia Amerikára támaszkodván, amelynek sorsát sanctionálja,¹⁸⁷ a tengereken hanyattatott, Európa felett felemelkedvén veszedelem nélkül szemléli azon szélvészeket, melyek afelett lebegnek, és tetszése szerint oly irányt adhat ezen mozgásoknak, amely a tyrannismusra nézve halálos.

Ilyen Európa az 1825. esztendő első napjaiban.

¹⁸⁵ Svájcot.

¹⁸⁶ 1821-ben VI. János portugál király (1816–1826) elismerte, majd 1823-ban felfüggesztette a liberális alkotmányt.

¹⁸⁷ Meghatározza, szabályozza.

Pete László

HABEMUS PAPAM!

IX. Pius megválasztása

Kétségtelen, hogy IX. Pius a katolikus egyház kétezer éves történetének legjelentősebb pápai közé tartozik. Pápaságát nemcsak az teszi emlékezetessé, hogy ő állt a leghosszabb ideig (1846–1878) az egyház élén és ő volt az első pápa, akit fényképről ismerhetett a világ, hanem azok a polgári haladás, a liberalizmus és a nemzeti mozgalmak korában lezajló események is, amelyekben világi uralkodóként és egyházfőként kulcsszerepet játszott: a „népek tavaszának” itáliai fordulatai, az egységes Olaszország létrejötte és — ennek következtében és ezzel párhuzamosan — az Egyházi Állam megszűnése, valamint az I. Vatikáni Zsinat a széleskörű vitát kavarázó infallibilitas dogma kihirdetésével. Nem kevésbé összetett már maga az a helyzet és mód, amikor és ahogyan Giovanni Maria Mastai-Ferretti imolai érsekből IX. Pius pápa lett.

Az Egyházi Állam helyzete XVI. Gergely halálakor

Az 1840-es évek közepén az Egyházi Állam a darabokra szabdalt Itália legelmaradottabb és legszegényebb állama volt.

Az Egyházi Állam lényegében eszköz, illetve politikai-territoriális támasz volt a katolikus egyház számára. A római udvar felelős vezetőinek azokat az általános érdekeket kellett szem előtt tartaniuk, amelyek az egyház számára fontosak, az állami érdekek másodrangúak. E felfogás egyenes következménye, hogy nemcsak a vallási, hanem a politikai és közigazgatási vezető szerep is a klérus, helyesebben az arisztokrata családokból származó kardinálisok és preláthusok egy zárt körének kezében volt, akik a világiak teljes kizárásával gyakorolták hatalmukat. Az egyébként is rossz helyzet XII. Leó pápaságától (1823–1829) kezdve csak súlyosbodott. 1823-tól 1846-ig az Egyházi Államban nemcsak, hogy hiányzott a kormányzati szándék, amely, ha részlegesen és elégtelenül is, de megvolt a többi itáliai államban, hogy megpróbáljanak választ adni a kor kihívásaira, hanem minden téren ellenségesség mutatkozott a haladással szemben. Így aztán az Egyházi Állam válsága Itália többi területénél is jobban elmélyült.

Az arisztokrácia szűklátókörűségén és a polgárság gyengeségén túl elsősorban az elmaradott kormányzati rendszer, az egész államot irányító klerikális politikai-hivatalnoki kar alkalmatlansága akadályozta a mezőgazdaság, az ipar és a kereskedelem fejlődését. A termőföld az egyház, a Rómában élő arisztokraták, a helyi nemesség, esetleg a polgárság tulajdonában volt, de általában a nagybérlők kezelték, akik kisbérlőkkel (*mezzadria*), s — egyre növekvő számban — napszá-

mosokkal műveltették. A talajjavítás csak a legációkban (Bologna, Ravenna és Forlì környéke) fordult elő, amelyek az Egyházi Állam legfejlettebb területeit alkották: az állam hátráltató intézkedései és a század közepére jellemző visszaesés ellenére is azon a szinten álltak, amely kiindulópontja lehetett a kapitalista átalakulásnak. Jóval nagyobb mozdulatlanság jellemezte Marche és Umbria tartományokat, ahol a hegyvidéki pásztorkodás kapott jelentősebb szerepet. A legelmaradottabb tartomány pedig Róma környéke, Lazio volt, ahol az előző századhoz képest nemigen történtek változások. Az ipart és a kereskedelmet egyaránt az erős visszaesés jellemezte. A helytelenül megválasztott vámpolitika következtében a külföldi árukat csempészek terjesztették, a vegetáló üzemek helyi igényeket elégítettek ki. Kivitelre csak kén és kender, esetleg selyem került, a külkereskedelmet Ancona és Civitavecchia kikötőjében, illetve Senigallia piacán bonyolították le. 1836-tól Rómában, Bolognában és Spoletóban takarékpénztárak nyíltak, tőkájük azonban mozdulatlan maradt, leginkább pénzváltással foglalkoztak. A legsúlyosabb gondot azonban az 1828-tól egyre növekvő deficit okozta. Megoldási kísérletként az adóprésem szorítottak, ami nagy elégedetlenséget váltott ki, valamint kölcsönökhöz folyamodtak. 1836 és 1845 között hétszer éltek ezzel a lehetőséggel: ötször a párizsi Rothschild-, egyszer-egetyszer pedig a genovai Parodi-, illetve római Torlonia bankháztól vettek fel nagyobb összegeket. Éves törlesztésként az állami összbevétel harmadát voltak kénytelenek kifizetni, miközben a deficit egyre csak nőtt. A mezőgazdaság stagnálásának, az ipar és a kereskedelem hanyatlásának eredményeként a szegénység fokozódott. Növekedett a koldusok és munkanélküliek száma, akik az állami és egyházi (szerzetesrendek) szociális ellátás reményében a városba özönlöttek. Az így gyarapodó parazita proletariátus csak elmélyítette a már amúgy is súlyos gazdasági-társadalmi válságot.¹

Az Egyházi Állam politikai helyzetét is a zűrzavar jellemezte. A kialakulóban lévő polgárság és az ifjú értelmiségiek elégedetlenségét nemcsak a laikusoknak a kormányzásból való kizárása táplálta, hanem a pápa és környezetének ellenséges magatartása is a nemzeti törekvésekkel, a függetlenséggel és az egységgel szemben. Hazafiak egy csoportja e törekvéseket köztársasági keretbe ágyazta, a hozzá vezető utat pedig Giuseppe Mazzini mozgalma, a *Giovine Italia* (1831) tanításának megfelelően az egymástól elszigetelt felkelésekben látta. XVI. Gergely pápa uralkodása (1831–1846) idején az egyre fokozódó politikai elnyomás ellenhatásaként sorozatos felkelések keltettek feszültséget: 1833 – Perugia, 1837 – Bologna, 1845 – Rimini. Az agitációk és konspirációk a gazdasági ellehetetlenülés következtében eredményesek voltak, az elszigetelt felkeléseket azonban mindig elfojtották, a szervezőket és a résztvevőket súlyos börtönbüntetésre ítélték, egyre nőtt a politikai foglyok száma. A felkelési kísérletek sorozatos kudarca elbizonytalanította az összeesküvőket a mazzinista program helyességét illetően. 1844–45 táján egyre többen felhagytak a forradalmi módszerekkel és annak érdekében szervezkedtek, ami az adott pillanatban elérhetőbbnek tűnt: reformokat követeltek Rómától. Ez a váltás nemcsak a mazzinista módszer sikertelenségének, hanem inkább az olasz

¹ *Candeloro, Giorgio*: Storia dell'Italia moderna. Le origini del Risorgimento, Milano, 1994, 124–135. – *Uő.*: Storia dell'Italia moderna. Dalla Restaurazione alla Rivoluzione nazionale, Milano, 1994, 302–308.

függetlenséget és egységet alkotmányos monarchia keretében létrehozni szándékozó mérsékelt liberálisok katolikus liberális, azaz neoguelf irányzata előretörésének tudható be. Ez az irányzat a katolicizmushoz való hűséget a nemzeti hagyományok egyik legfontosabbikaként tartotta számon, az egységet nem az egyház ellenében, hanem annak támogatásával kívánta elérni. Az ideológiai alapvetést, Vincenzo Gioberti apát 1843-ban Brüsszelben megjelent nagyhatású könyve, a *Del primato morale e civile degli italiani* (Az olaszok erkölcsi és polgári elsőbbsége) jelentette, amely az egységet egy pápai vezetés alatt létrejövő konföderáció keretében képzelte el. A pápaságnak azonban e szerep betöltéséhez mélyreható reformokon kell átmennie. Kedvező visszhangot keltett még bizonyos klerikális körökben is egy másik könyv, Massimo d'Azeglio 1846-ban kiadott *Degli ultimi casi di Romagna* (A legutóbbi romagnai események) című műve. Ebben a szerző elítéli a fentebb már említett Rimini-beli eseményeket, s arra a következtetésre jut, hogy egy liberális és reformer pápára van szükség, akit ő Gizzi kardinálisban vélt felfedezni. Rendkívül megerősödtek tehát a nemzeti törekvések és elementárisra vált a reformok iránti igény.²

A pápai trónon azonban ekkor még az a XVI. Gergely ült, akinek a pápasága ugyan vallási szempontból pozitív kezdeményezéseknek nem volt teljesen híján (missziók támogatása), világi tevékenysége révén azonban a reakciós pápa prototípusaként jelenik meg előttünk. XVI. Gergely mindenáron megpróbálta elzárni államát a külső hatásoktól, mivel veszélyesnek tartotta azokat a fennálló rendre nézve. Ebben az összefüggésben érthető a vasúttal szembeni ellenállás vagy a tudományos kongresszusokon való részvétel megtiltása. Hasonlóan merev és elutasító álláspontot alakítottak ki a liberalizmussal kapcsolatban. Az egyházi vezetés nem tudott különbséget tenni az Egyházi Állam és a többi itáliai kormány megsemmisítésére törekvő radikális liberálisok (demokraták) és a mérsékelték között. Nemcsak a vallással kapcsolatos világnézeti liberalizmust vetették el, amely szerint Isten nem létezik, az ember hozza meg a maga számára kötelező erkölcsi törvényeket, de legalábbis minden vallás egyenlő, hanem annak társadalmi és politikai célkitűzéseit is, az alkotmányos rendszert, a törvény előtti egyenlőséget, a sajtó- és gyülekezési szabadságot, vagyis mindazt, ami egyébként a vallás és egyház elveivel összeegyeztethető. A pápa és köre szembekerült tehát a polgári haladás híveivel, akik szabadságot, nemzeti függetlenséget és politikai hatalmat követeltek.³

XVI. Gergely pápaságának utolsó éveire felgyülemlettek mindazok a problémák, amelyek sürgősen megoldásra vártak. Egyrészt a belső gondok, vagyis az államigazgatás, a gazdaság, a pénzügyek, a társadalom súlyos válsága, másrészt az itáliai nemzeti mozgalomhoz való viszony. Az Egyházi Államban eluralkodó feszültséget érzékletesen fejezi ki egy 1844. március 18-án kelt holland jelentés: a nép „mindenütt a pórázt mardosta, s alig várta, hogy elszakíthassa”.⁴ Egyszerűelművé vált, hogy nem lehet már várni semmit sem a több mint nyolcvanéves

² Aubert, Roger: Il pontificato di Pio IX (1846–1878), 2 voll., Torino, 1994, v. I, 23–26. – Candeloro: Storia dell'Italia moderna. Dalla Restaurazione alla Rivoluzione nazionale, id. k. 405–414.

³ Martina, Giacomo S. J.: Pio IX (1846–1850), Roma, 1974, 49–61. – Aubert: id. m. 23–24. – Szántó Konrád O. F. M.: A katolikus egyház története, Budapest, 1988, II. k., 359–360. – Gergely Jenő: A pápaság története, Budapest, 1982, 281–286.

pápától és az államtitkártól, az ultrakonzervatív, minden megújulást elutasító és a szabadságvágyat eltipró Lambruschini kardinálistól. Nem maradt más, mint a változások reményében az új pápára várni.

Sede vacante – Ki legyen az új pápa?

XVI. Gergely pápa 1846. június 1-én bekövetkezett halálával a pápai trónszék átmenetileg megüresedett (*sede vacante*). Nem került sor forradalmi megmozdulásokra az Egyházi Államban, a lakosság körében viszont nagy izgatottság uralkodott el: egy olyan pápa megválasztásában reménykedtek, aki elhozhatja a megújulást. A pattanásig feszült helyzetben a politikai tényezők váltak döntő jelentőségűvé. „Egy szót sem hallottam a környezetemben vallási kérdésekről, amelyek pedig kevéssel ezelőttig minden egyes beszélgetés fő témáját képezték. Másról sem folyt a szó, mint a Szentszék kormányának leghatározottabban világi ügyeiről” – olvasható e napokról egy francia diplomata emlékirataiban.⁵ Egy pápaválasztásra sem tekintettek még ekkora aggodalommal Rómában és az Egyházi Államban. Jó néhány városban a mérsékeltek petíciókat fogalmaztak a pápaválasztó Szent Kollégium címére, illetve a konklávéra induló kardinálisok számára, amelyekben reformköveteléseiknek adtak hangot: amnesztiát, az adminisztráció szekularizációját, az előzetes cenzúra mérséklését, vasútépítést stb. sürgettek. Bolognában a Marco Minghetti által fogalmazott petíciót 1753 polgár írta alá, Forli városáét 760-an, de jelentős volt a ferrarai és a ravennai aláírások száma is.⁶ A rómaiak felfokozott érdeklődését a pápaválasztás kapcsán készült és széles körben elterjedt satírák és gúnyiratok magas száma jelzi. A legnépszerűbb alkotásnak azonban egy két részből álló, vallásos formában öntött latin nyelvű könyörgésgyűjtemény bizonyult: „Litanie da recitarsi durante il Conclave dell’Anno 1846” (Az 1846. évi konklávé ideje alatt imádkozandó litániák.) Az első rész főbb pontjai:

„A csuhások szörnyű uralmától ... Szabadíts meg minket, Uram
Az ötvenezres hatalmas államadósságtól ... Szabadíts meg minket, Uram
A svájci zsoldoskatonáktól ... Szabadíts meg minket, Uram.”⁷

Ezt követően a XVI. Gergely pápasága idején jelentős szerepet játszó kardinálisok nevei következtek, amelyek után szintén elhangzott a „Szabadíts meg minket tőlük, Uram” könyörgés. A litániák második része reformköveteléseket tartalmazott, illetve közvetlenül a pápaválasztásra is utalt:

⁴ *Aubert*: id. m. 24.: le popolazioni „dappertutto mordevano il freno ed erano impazienti di spezzarlo”. Az idegennyelvű idézetek fordítása, amennyiben nincs külön megjelölve, e tanulmány szerzőjének a munkája.

⁵ A. De Broglie francia történész és diplomata emlékirataiból (*Mémoires*, Párizs, 1938, I, 130.) idézi *Aubert*: id. m. 25.: „Non sentivo più, attorno a me, una sola parola sulle questioni religiose, che pure fino a poco fa costituivano l’oggetto di tutte le conversazioni. Non si sentiva parlare di altro che delle questioni più decisamente temporali del governo della Santa Sede.”

⁶ *Candeloro*: *Storia dell’Italia moderna. Dalla Restaurazione alla Rivoluzione nazionale*, id. k. 425.

⁷ *Gizzi, Stefano*: *Il Conclave del 1846 e l’elezione di Papa Pio IX.* In: *Pio IX. Studi e Ricerche sulla vita della Chiesa dal Settecento ad oggi*, 25 (1996), 125–126.: „A monstrosa dominazione fratesca ... Libera nos Domine. Ab enormi debito pubblico quinquaginta millionum ... Libera nos Domine. A mercenariis Militibus Helveticis ... Libera nos Domine.”

„Hogy méltóztassál a vasútat megengedni ... Kérünk Téged, hallgass meg minket.

Hogy méltóztassál a politikai foglyoknak amnesztiát adni ... Kérünk Téged, hallgass meg minket.

Hogy méltóztassál a pápát a Szent Kollégiumon kívülről választani ... Kérünk Téged, hallgass meg minket.”⁸

Az említett litánia harmadik könyörgésében megfogalmazott óhaj nyilvánvalóan irreális volt: a pápát a Szent Kollégium kardinálisai közül választották. A nép körében, azaz a Lambruschini által képviselt régi rend ellenségei között legnagyobb rokonszenvnek „d’Azeglio pápája”, a liberális hírű Pasquale Gizzi kardinális örvendett. Gizzi 1787-ben született és jogi tanulmányai elvégzése után szinte egész életét a pápai diplomáciában töltötte. Többek között nunciusként szolgált Svájcban és Torinóban, 1844-ben pedig XVI. Gergely pápa Forli legátusává nevezte ki, ahol mérsékelt politikát folytatva csökkentette a kormányzati elnyomást, amennyire csak lehetséges volt. Megválasztását a reformeszmék iránti túlságosan is nyilvánvaló vonzódása, illetve a liberálisok nyílt támogatása több mint kétségesse tette. Ugyan kevésbé gyakran, de a szóbeszédekben feltűnt Micara kapucinus kardinális neve is, akinek az esélyeit életkora (elmúlt nyolcvan éves) és bizonytalan egészségi állapota rendkívül lerontotta.⁹

Az egyházi körökben XVI. Gergely halálát követően eluralkodott bizonytalanságról és az új pápa személyét illető kívánalmakról a jól tájékozott Ludolf grófnak, Nápoly római követének külügyminiszteréhez írott, 1846. június 4-én Rómában kelt sürgönyéből alkothatunk képet: „Jelen pillanatban lehetetlen meghatározni azokat a különféle pártokat, amelyek a pápaválasztással kapcsolatban a kardinálisok között létrejöhetnek. De a különböző befolyásos kardinálisokkal, köztük Lambruschinivel és Bernettivel folytatott beszélgetéseimből ítélve a Rómában ma jelenlévő harminc kardinális többsége azon az állásponton van, hogy egy, az Egyházi Államból származó, nem szerzetes, igen körültekintő és mérsékelt pápára van szükség. Ha semmi sem hiúsítja meg ezt a kitűnő szándékot, a konklávé nem tarthat sokáig... Alaposan számot vetve a Szent Kollégium összetételével, mindenki azt kívánja, hogy a szavazatok a következő kardinálisok között oszoljanak meg: Mastai-Soglia-Gizi-Ostini-Falconieri-de Angelis-Mai-Franzoni-Orioli.”¹⁰ Ami június 4-én még bizonytalan volt, az a következő napokban erőteljesen

⁸ Gizzi: id. m. 126.: „Ut Vias ferreas concedere digneris ... Te rogamus audi nos. Ut amnistiam delinquentibus politicis concedere digneris ... Te rogamus audi nos. Ut Pontificem Optimum, maximum, extra Sacrum Collegium eligere digneris ... Te rogamus audi nos.”

⁹ Aubert: id. m. 25–26. – *Serafini, Alberto*: Pio Nono. Giovanni Maria Mastai Ferretti dalla giovinezza alla morte nei suoi scritti e discorsi editi ed inediti, Volume I, Le vie della divina Provvidenza (1792–1846), Tipografia Poliglotta Vaticana, 1958, 1748. – *Candeloro*: Storia dell’Italia moderna. Dalla Restaurazione alla Rivoluzione nazionale, id. k. 426.

¹⁰ *Cipolletta, Eugenio* (a cura di): Memorie politiche sui conclavi da Pio VII a Pio IX, Milano, 1863, 224–225.: „In questo momento è impossibile di accennare i diversi partiti che potranno sorgere fra i cardinali per la elezione del papa, ma giudicando da’ discorsi di diversi cardinali influenti con i quali mi sono trattenuto, e fra questi Lambruschini e Bernetti, la maggior parte de’ cardinali oggi presenti in Roma, nel numero di trenta, è per un papa statista, e non Frate, di alta prudenza e moderazione. Se nulla attraverserà questa ottima disposizione il conclave non potrà durare... Considerando bene i componenti il sagro collegio si vuole da tutti che i seguenti cardinali si divideranno i voti: Mastai-Soglia-Gizi-Ostini-Falconieri-de Angelis-Mai-Franzoni-Orioli.”

körvonalazódott: a Szent Kollégium két irányzatra szakadt. A *zelanti* (buzgók) vagy *intransigenti* (meg nem alkuvók) névvel illetett kardinálisok Lambruschini mögött sorakoztak fel, akinek a személye biztosíték volt Ausztria katonai segítségére a forradalmi mozgalmak elnyomására. Lambruschini 1776-ban született, barnabita szerzetesként fiatal korától kezdve a tudománynak és a diplomáciának szentelte életét. 1819-től Genova érseke, 1827-től pedig párizsi nuncius. 1831-ben kardinális lett, 1836-tól államtitkár. Ő volt a gregoriánus kormányzat lelke. A reformokkal és a liberalizmusnak tett vagy teendő mindenféle engedménnyel merően szembenálló nagyszámú kardinális pápajelöltje. Velük állt szemben az a csoport, amelynek tagjai az eddigi népszerűtlenség tudatában úgy látták, hogy szakítani kell a külső támogatással, s engedményeket kell tenni a korszellemnek megfelelően. Elvárásaik szerint az új pápa legyen tapasztalt, nyitott a modern eszmék irányában, az emberek problémáinak jó ismerője, tehát ne a szerzetesek közül kerüljön ki, és ne legyen „külföldi”, vagyis az Egyházi Állam területéről származzon. Ugyanezek a kívánalmak köszönnek vissza Ludolf gróf fent idézett jelentésében is. A bíborosok olvasták d’Azeglio munkáit, de félték, hogy Gizzi túl radikális eszméket követ. A mérsékelték közül gyakran szóba jött Bernetti kardinális, akit Metternich herceg ellenségessége miatt XVI. Gergely pápa 1836-ban felmentett az államtitkári funkcióból, s helyébe került Lambruschini kardinális. Szintén emlegették Giovanni Maria Mastai-Ferretti kardinális, aki 1792-ben született, s 1823-tól két évet töltött chilei misszióban. 1827-től Spoleto, majd 1832-től Imola érseke, 1839-től kardinális. Liberális hírét az keltette, hogy el tudta fogadtatni magát azokban a tartományokban is, ahol a pápai kormányzat egészében gyűlöletes volt a nép szemében.¹¹

Európa katolikus nagyhatalmai és a jelentősebb itáliai államok is megfogalmazták álláspontjukat a pápaválasztással kapcsolatban. Ezek nem lehettek közömbösek, hiszen ebben az időben Ausztria, Franciaország, Spanyolország és a Kettős Szicíliai Királyság vétőjoggal rendelkezett a pápaválasztásokon. Időközben ugyan Spanyolország, Portugáliához hasonlóan, elveszítette minden befolyását a konklavé eseményeire, de a többi nagyhatalom érvényesíthette akarátát. Ez a vétőjog nem a Szentszék által engedélyezett, hanem sokkal inkább bitorolt jog volt, amit azonban az egyház mégis elismert a nagyhatalmakkal való jó kapcsolat megőrzése érdekében. Az egyes kormányok az általuk küldött kardinálisok útján a vétőjogukkal egy konklavé alatt egy alkalommal élhettek, de csak a választás befejezése előtti időszakban.¹² Ausztria álláspontját Metternich herceg fejtette ki a római osztrák követnek, Lützow grófnak. A kancellár mindenekelőtt aggodalmát fejezte ki az Egyházi Állam, különösen az itáliai osztrák tartományokkal határos legációk súlyos politikai helyzete, illetve az ebből adódó feszültség miatt, amely időnként rendzavarásban és összeesküvésekben tört felszínre. Metternich ezért, ahogy a bécsi francia követnek előadta, gyors választást szeretne és olyan pápát, aki nem a *zelanti*, hanem a korlátozott reformokra is hajló mérsékelték közül kerülne ki. A kancellár végül azt is nyilvánvalóvá tette, hogy a pápaválasztás ideje

¹¹ Lásd: 9. jegyzet.

¹² *Arcuno, Irma*: Il Regno delle Due Sicilie nei rapporti con lo Stato Pontificio (1846–1850), Napoli, 1933, 6.

alatt kirobbanó esetleges zavargások esetén Ausztria kész katonai erővel beavatkozni az Egyházi Állam ügyeibe.¹³ Guizot francia külügyminiszternek a konklávéra induló három francia kardinálishoz írt, 1846. június 8-án kelt utasításában általánosságokon kívül a következő olvasható: „... Amit a király óhajt még, az az, hogy XVI. Gergely utóda jellemére, elveire, de még botlásaira nézve is független legyen, szívből olasz, őszintén elkötelezett a félsziget államai függetlenségének ügye iránt, szükség esetén határozott annak megvédésében.”¹⁴ A függetlenség megvédésének hangoztatása mögött nem nehéz kiérezni az utasítás osztrákelles élet. Különösen nyilvánvalóvá vált ez akkor, amikor Franciaország kinyilvánította, hogy nem ismeri el Ausztria egyedüli jogaként a Szentszék fegyveres védelmét. Guizot figyelmeztette Metternichet, hogy a francia katonák partraszállnak Anconában vagy Civitavecchiában, ha az osztrákok a konklávé ideje alatt a legációkba vonulnak.¹⁵ A Kettős Szicíliai Királyságban attól tartottak, hogy az Egyházi Államban bekövetkező esetleges változások felfordulást okozhatnak saját államukban is. A válságos helyzetre való tekintettel II. Ferdinánd király legfőbb óhaja az volt, hogy minél rövidebb idő alatt válasszanak egy olyan pápát, aki képes önmagában egyesíteni mindazt, ami szükséges az összes monarchia erejét adó testvéri egyetértés megőrzésére. Scilla nápolyi külügyminiszter 1846. június 6-án Ludolf gróf nápolyi követnek írta Rómába, hogy „... őfelsége azt reméli, hogy az új pápa nem kevésbé vallásos és buzgó lesz, mint igazságszerető és békés természetű, s hogy elődei nyomdokain fog járni”.¹⁶ A folytonosság iránti igény kifejezése egyértelmű állásfoglalás is egyben a reformok ellenében. A Szárd-Piemonti Királyság álláspontját Clemente Solaro della Margarita gróf külügyminiszter instrukcióiból ismerhetjük meg, amelyeket a Rómában tartózkodó szárd miniszterhez, Broglia grófhhoz intézett. Ezekből kiderül, hogy Carlo Alberto király egyetlen vágya, hogy körültekintő, bölcs és erényes pápát válasszanak, aki képes a fennálló igen nehéz körülmények között az egyházat igazgatni. Ezen az elsősorban vallási kívánságon kívül megvolt a szándék a királyság befolyásának itáliai kiterjesztésére az osztrákok ellenében. Ez különösen akkor vált nyilvánvalóvá, amikor Carlo Alberto kinyilvánította, hogy olyan pápára van szükség, aki képes a Krisztus egyházát minden oldalról fenyegető veszéllyel szemben hatékonyan fellépni. Ha pedig az *interregnum* alatt a közrendet fenyegető cselekedetekre kerülne sor, a piemonti katonák — az osztrák és francia szándék után immár harmadikként — felkérésre rendet tennének.¹⁷ Összességében megállapítható, hogy a katolikus hatalmak az új pápa megválasztásának kapcsán nem annyira az egyház, mint inkább saját hatalmi érdekeiket tartották szem előtt.

¹³ Gizzi: id. m. 139.

¹⁴ Uo. 142.: „... Ciò che il re desidera ancora, è che il successore di Gregorio XVI sia indipendente per carattere, per principi, per i suoi trascorsi, ch'egli sia italiano di cuore, sinceramente devoto alla causa dell'indipendenza degli Stati della penisola e determinato a difenderla nell'occasione.”

¹⁵ Bianchi, *Nicomede*: Storia documentata della diplomazia europea in Italia dall'anno 1814 all'anno 1861, Torino-Napoli, 1869, 6.

¹⁶ Cipolletta: id. m. 231–232: „... vuole sperare la Maestà Sua che il novello pontefice sarà non meno religioso e zelante, che amante del giusto e di carattere conciliante, e che camminerà sulle orme de'suoi predecessori...”

¹⁷ Gizzi: id. m. 143. – Bianchi: id. m. 7.

Mindazonáltal a nagyhatalmak állásfoglalásaiban csak általánosságok találhatóak, az új pápa személyére konkrét utalás nem történik. Nem úgy a diplomáciai jelentésekben: a választás végeredménye nagyrészt visszaigazolta a jól tájékozott és éleszemű diplomaták meglátásait. Broglia gróf torinói miniszter a szárd külügyminiszternek írott, június 2-án Rómában kelt jelentésében vezető egyháznagyok körében tett látogatásáról számol be: „Arról kezdtem el beszélni, hogy kire eshet a szerencse az új pápa megválasztásakor, s noha ilyen ügyben nem nagyon lehet jósolni, mégis megnevezték Mastai kardinálist, imolai püspököt és Soglia kardinálist, Osimo püspökét.”¹⁸ Nehezen képzelhető el, hogy csupán a véletlen műve lenne az egybeesés Ludolf gróf nápolyi követ korábban már idézett, június 4-i jelentésével: a felsorolt kilenc pápajelölt közül sorrendben az első kettő Mastai és Soglia kardinálisok. Augusto de Liedekerke Beaufort gróf, római holland követ június 16-án, de még a pápaválasztás eredményének kihirdetése előtt küldte el jelentését kormányának: „... Azt gondolom hát, és ez az én politikus barátainknak is a véleménye, hogy a többség szavazata méltóságos Mastai-Ferretti kardinálisra esik, aki jelenleg Imola érseke a legációkban, ahol megszerettette magát gyengéd és mérsékelt szellemiségével.”¹⁹ Különösen érdekes a holland követ június 19-i jelentése, jöllehet ez már a pápaválasztás után történt. Ebben ugyanis arról informálja kormányát, hogy Lützow római osztrák követ már 1842-ben említette Mastai kardinálist Metternich kancellárnak XVI. Gergely pápa lehetséges utódaként: „... négy évvel ezelőtt ... Metternich herceg őméltóságának tett jelentésében közölt néhány részletet a Szent Kollégium személyi összetételéről, s a tagok közül Mastai kardinálist jelölte meg a legesélyesebbnek arra, hogy egy napon a tiszteltreméltó XVI. Gergely pápát kövesse.”²⁰

A rómaiak között, egyházi körökben és a diplomáciai jelentésekben pápajelöltként azoknak a bíborosoknak a neve tűnik fel leggyakrabban, akik valóban szóba jöttek a szavazások során. Az pedig, hogy végül is ki lett az új pápa, XVI. Gergely halála után alig két héttel már ki is derült.

A konklávé

A helyzet súlyosságára való tekintettel a római egyházi vezetők úgy döntöttek, hogy megnyitják a konklávét anélkül, hogy bevárnák a külföldi bíborosokat. A pápaválasztó gyűlés így 1846. június 14-én, vasárnap este vette kezdetét, amikor a kardinálisok a S. Silvestro-templomból a Quirinale-palotába, pontosabban a Cappella Paolinába vonultak, amelyben a konklávéra sor került. XII. Leó pápaságától

¹⁸ *Buttini, Teresa*: La morte di Gregorio XVI e l'elezione di Pio IX. In: *Rassegna Storica del Risorgimento*, 27 (1940) 46.: „Cominciai a parlare su chi cadrà l'elezione del nuovo Papa, e sebben sia cosa che non sia dato di poter presagire, tuttavia si nominano il Card. Mastai, vescovo d'Imola, ed il Card. Soglia vescovo di Osimo.”

¹⁹ *Ghisalberti, Alberto Maria*: Nuove ricerche sugli inizi del Pontificato di Pio IX e sulla Consulta di Stato, Roma, 1940, 9.: „... Je pense donc, e c'est aussi l'avis de mes amis politiques, que les suffrages de la majorité se reporteront sur le digne Cardinal Mastai-Ferretti, actuellement évêque d'Imola dans les Légations, où il s'est fait aimer par son esprit de douceur et de modération.”

²⁰ Uo. 15.: „... il y a quatre ans ... en transmettant a Son Altesse le Prince de Metternich quelques détails sur le personnel du Sacre-College, lui indiquait le Cardinal Mastai comme un des membres qui réunissait le plus des chances pour succéder un jours au vénérable Pontefice Grégoire-Seize.”

(1823–1829) kezdve tartották itt a pápaválasztást, s e helyen éppen az 1846. évi volt az utolsó. Az összesen 62 kardinálisból, akik közül 54 olasz volt, 50-en vettek részt a választáson, a külföldiek közül senki sem érkezett meg. A résztvevők közé értendő Micara bíboros is, aki betegsége miatt nem hagyta el többé a celláját, szavazatát alkalmanként az ezzel megbízott kardinálisoknak adta át.

A végeredmény kialakulásának jobb megértése érdekében vessünk egy pillantást a konklávé részletes szavazási menetére. A bíborosok naponta kétszer, reggel és este adták le voksaikat. Minden egyes szavazás előtt választottak maguk közül három betegápoló bíborost (*infirmarii*), három szavazatszámállót (*scrutatores*) és három vizsgálót (*recognitores*) oly módon, hogy ugyanazok ne tölthessék be újra ugyanazt a funkciót. A betegápolók feladata mindösszesen annyi volt, hogy az esetleg beteg bíborost felkeresték a cellájában és egy zárt urnában elhozták a szavazócéduláját. Minden kardinális kapott egy űrlapot. Ez tartalmazta az egyes szavazások pontos dátumát (év, hó, nap; reggel vagy este), az adott konklávé résztevő bíborosok előre odanyomtatott nevét, s ki-ki feljegyezte rá a különböző feladatokra választott bíborosok nevét és funkcióját. Az űrlap a konklávé végéig náluk maradt. Ezen kívül minden szavazás alkalmával kaptak szavazócédulát, amelyre ráírták a kiválasztott kardinális nevét és alul ellátták pecsétjükkel úgy, hogy a szavazócédulát két részre szakítva csak a kiválasztott neve legyen olvasható. A bíborosok lezárt szavazócédulájukat egyenként a szavazatszámállókhöz vitték. Miután mindegyik összegyűlt (a betegtől is), a szavazatok értékelésére két menetben került sor. A szavazatszámállók elkezdtek fennhangon olvasni a szavazócédulákra írt neveket, miközben a kardinálisok űrlapjukon a megfelelő nevek mellett jelölték a szavazatok számát. Így ki-ki folyamatosan figyelemmel kísérhette az erőviszonyok alakulását, s ennek ismeretében következhetett az ugyanazon szavazás második szakasza. Lehetőség volt ugyanis arra, hogy a bíborosok újragondolják szavazatukat: miközben érvényesek maradtak a már elért szavazatok, voksolhattak „senkire” (*nemini*), azaz megerősítették előző szavazatukat, vagy egy másik jelöltre szavazhattak, aki az első körben szerzett szavazatai mellé megkapta a második kör ezekkel egyenértékű, *accessus*nak vagy *accessit*nek (a latin *accedere* = hozzájárul, hozzátesz igéből) nevezett szavazatait is. A *nemini* és *accessus* szavazatok összegének természetesen meg kellett egyeznie a jelenlévő bíborosok számával. A meglehetősen bonyolult választási szisztémában ekkor került sor a vizsgáló bíborosok munkájára. A szavazatszámállók által már ismertett szavazócédulákat ellenőrizték, illetve — a titkosság szigorú megőrzése mellett — a pecsétek alapján nyomon követték az *accessus* szavazatok leadását, nehogy valaki kétszer ugyanarra a jelöltre voksoljon. (Az *accessus* szavazatokat X. Pius pápa 1904-ben eltörölte.) Minden szavazást az úgynevezett *fumata* (füst) zárt, ugyanis a szavazás titkosságának végleges megőrzése érdekében a szavazócédulákat elégették, az elért eredményeket az egyes űrlapokon őrizték tovább. Amennyiben a szavazás eredménytelen volt, a szavazócédulákhoz meggyújtás előtt néhány marék nedves szalmát tettek, így sötétszürke, fekete füst (*fumata nera*) szállt fel, míg a sikeres választást a száraz papír világos színű füstje, a fehér füst (*fumata bianca*) adta hírül. A választást akkor lehetett sikeresnek tekinteni, ha — a III. Lateráni Zsinat 1179. évi határozata értelmében — a jelenlévő bíborosok

legalább két harmadának szavazata ugyanarra a jelöltre esett. Minthogy 1846-ban 50 kardinális vett részt a konklávén, az új pápa megválasztásához minimum 34 egyöntetű szavazatra volt szükség.²¹

Az első szavazásra 1846. június 15-én reggel került sor, amit mindössze három követett még: aznap este, valamint másnap reggel és este. A négy fordulóból álló szavazás menete az alábbi táblázatban²² követhető nyomon (zárójelben a közvetlen és *accessus* szavazatok összege található):

	Június 15				Június 16.			
	1. szavazás		2. szavazás		3. szavazás		4. szavazás	
	szavazatok		szavazatok		szavazatok		szavazatok	
	közvetlen	<i>accessus</i>	közvetlen	<i>accessus</i>	közvetlen	<i>accessus</i>	közvetlen	<i>accessus</i>
Lambruschini	9	6 (=15)	8	5 (=13)	7	4 (=11)	8	2 (=10)
Mastai	8	5 (=13)	12	5 (=17)	18	9 (=27)	27	9 (=36)
Soglia	4		2		2			
Falconieri	4	1 (=5)	4		5	2 (=7)	3	1 (=4)
Patrizi	3	1 (=4)	3	1 (=4)	2	1 (=3)	1	2 (=3)
Macchi	3		3	1 (=4)	3	1 (=4)	2	
Opizzoni	3				1			
De Angelis	3	1 (=4)	4		3	2 (=5)	4	2 (=6)
Polidori	2		2					
Della Genga	2		1	1 (=2)				
Gizzi	2		2		2		1	
Fransoni	1	2 (=3)	1	2 (=3)			1	
Mai	1		1		1			
Mattei	1							
Ferretti	1		1	1 (=2)	1		1	
Pianetti	1							
Orioli	1		1		2		1	
Micara	1							
Monico			1					
Acton			2					
Altieri			1		1		1	
Alberghini			1					
Ostini						1		
Cadolini					1			
Nemini (<i>accessus</i> esetén)	34		34		31		34	
Összesen	50	50	50	50	50	50	50	50

A szavazások során összesen 24 jelölt kapott szavazatot, de már kezdettől fogva világosan látszott, hogy kettejük, Lambruschini és Mastai bíborosok közül kerülhet ki az új pápa. Különös jelentőséggel bírtak az *accessus* szavazatok, amelyek Mastai bíboros esetén, úgy tűnik, közvetlen szavazatokká alakultak át a következő fordulóban. Nem így Lambruschini kardinális esetében: a rá eső közvetlen szavazatok száma lényegében nem változott (9, 8, 7, 8), s itt látszik igazán, milyen fontosakká váltak az *accessus* szavazatok. A hagyomány úgy tartotta, hogy a végeredmény ismeretében Mastai, mások szerint Lambruschini bíboros, esetleg mindkettő, az érzelmi túlfűtöttségtől elájult. Ez a hagyomány hitelt érdemlő forrással nem támasztható alá, s nem is valószínű, hogy a második nap estéjének szavazási eredménye megrendítette volna az érintetteket: az aznap délelőtti ered-

²¹ *Serafini*: id. m. 1751–1754. – *Martina*: id. m. 540.

²² *Martina*: id. m. 539. nyomán.

mények alapján (Mastai: 27, Lambruschini: 11) sejthető volt az esti folytatás, így lelkileg mindketten felkészülhettek az eseményekre.

Miután megszületett a végeredmény, a Szent Kollégium vezetője Mastai kardinálishoz fordulva feltette az ilyenkor szokásos kérdést: „*Acceptasne electionem de te canonice factam in summum Pontificem?*” (Elfogadod-e a pápává választásodat, amely törvényesen történt?) Mastai válasza: „*Ecce indignus servus tuus, fiat voluntas tua. Accepto.*” (Íme, méltatlan szolgád, legyen meg a te akaratod. Elfogadom.) Ekkor kellett az új pápának nevet is választania, ahogyan az XII. János pápa (955–963) óta szokás. Mastai bíboros az imolai püspöki székben elődje, a későbbi VII. Pius pápa iránti tiszteletből a Pius nevet választotta, s így IX. Piusként vonult be a pápák sorába. Ezután a sekrestyében pápai díszruhába öltöztették, majd a *sedes gestatorián* (trónszék) visszavitték a kápolnába, ahol az oltár legfelső lépcsőjére helyezett széken fogadta bíborostársai hódolatát, a kézcsókot, amit az ölelés követett. Végül felhúzták a halászyűrűt az új pápa ujjára.²³

Mivel a pápaválasztás végeredménye 16-án este későn, féltizenkettőkor született meg, az új pápa nevének kihirdetésére csak másnap kilenc órakor került sor. Június 17-én reggel a Quirinale-palota előtti téren várakozó tömegnek Tommaso Riario Sforza bíboros diakónus hirdette ki az új pápa nevét a szokásos formulával: „*Annuntio vobis gaudium magnum, papam habemus Eminentissimum et Reverendissimum dominum Joannem Mariam Mastai Ferretti sacrae romanae ecclesiae cardinalem-presbyterum, qui sibi imposuit nomen Pius IX.*”²⁴ (Nagy örömet hirdetek nektek, van pápánk: Öméltósága, a Tiszteletreméltó Giovanni Maria Mastai Ferretti, a római szent egyház bíboros-presbitere, aki a IX. Pius nevet vett fel.) A tömeg, amely leginkább Gizzi bíboros nevét várta, csalódottan fogadta a hírt. Egy korabeli beszámoló érzékletesen mutatja be a 16-ról 17-re virradó éjszakán izgatottan várakozó tömeg hangulatát: „... A római nép hosszú ideje nem vett részt ilyen élénken a pápaválasztáson. A konklávé szolgálai végül a másnap sorra kerülő szertartáshoz szükséges pápai miseruhákat kérték. Abból a három méretből, amit készenlétben tartottak, vagyis nagy, közepes és kicsi, az utóbbit kérték. Ez természetesen számtalan találgatásra adott okot, és megerősítette a hírt, miszerint Gizzi kardinálist választották meg, aki különösen alacsony termetű volt. Akkora volt egy ilyen kimenetelű választásba vetett remény, hogy rögtön igaznak hitték. A kardinális szolgálai megrészegeedtek az örömtől, s hogy ezt kifejezzék, vigadalmat csaptak a házában, összetörve mindent, ami a kezük ügyébe került. A vidámság egyedi megnyilvánulása megisméltődött a kardinális szülőházában, Ceccanóban is, alighogy eljuttatta oda a téves hírt egy rendkívüli futár. A liberálisok öröme e hír felett nagy volt, de rövid. Ugyanis az éjszaka elteltével néhány óra alatt kiderült az igazság, lehullott a titkot elfedő lepel, és azokban a körökben, amelyek a nap újdonságairól és a haza jövőjéről tárgyaltak, többen megerősítették a hírt, hogy nem Gizzi kardinálist választották meg, hanem Imola püspökét, Giovanni Maria Mastai-Ferrettit.”²⁵ Csalódottan fogadták tehát a választás

²³ Füssy Tamás: IX Pius pápasága, I-III., Budapest, 1878–1880, I. k. 92–93.

²⁴ Uo. 94.

²⁵ Gualterio, Filippo: Gli ultimi rivolgimenti italiani. Memorie storiche, Firenze, 1852, vol IV 373.: „... a nessun'altra elezione di pontefice aveva da lungo tempo la popolazione romana così

eredményét, de az a tény, hogy zavargásokra sehol nem került sor, mégis azt mutatja, hogy Mastai kardinális a nép számára elfogadható jelöltek közé tartozott. Így látta ezt Rossi római francia követ is, aki közvetlenül az új pápa nevének kihirdetése után, még június 17-én írta le jelentésében a következő sorokat: „Gizzi megválasztásának híret akkora lelkesedéssel fogadta a közvélemény, hogy nem tudom, mi lett volna, ha ma reggel olyan pápa megválasztását tették volna közzé, akinek a véleménye és beállítottsága ellentétes Gizzi kardináliséval. Szerencsére a megválasztott abból a három jelöltből került ki, akiket a közvélemény megjelölt: Gizzi, Mastai és Soglia.”²⁶ Az első pillanatban hűvös és mozdulatlan tömeg lassanként megenyhült. Néhányan még emlékeztek Mastai papi munkájára, amit fiatalon (1825–1827) végzett Róma szegényebb kerületeiben. Azt egyébként, hogy Mastai bíboros neve és híre nem volt teljesen ismeretlen a római nép körében sem, az a kétsoros versike is bizonyítja, amilyenből több tucat is terjengett Rómában a pápaválasztás előtti napokban: „Ha újra látni akarjuk a Nap sugarait / legyen a pápa Mastai Kardinális.”²⁷ Másokat a viszonylag fiatal (54 éves) új pápa szeretetteljes viselkedése és meleg hangja fogott meg az első pápai áldás során, megint mások olyan információk birtokába jutottak, miszerint az új pápa liberális beállítottságú, s ez önmagában elég volt a rokonszenvhez. Így aztán, ha még csak elszórtan is, de felhangzott a tömegeből a „*Viva Pio Nono!*” (Éljen IX. Pius!) kiáltás.

A történetírásban a kortársaktól kezdve sokáig tartotta magát az a nézet, amely Mastai bíboros megválasztását általános meglepetésként mutatja be. E szerint az eredmény annak a konklávé megnyitása utáni egyezségnek a gyümölcse, amely Lambruschini kardinálissal és az általa képviselt gregoriánus irányvonallal szembenálló bíborosok között jött létre. Ezzel szemben már a konklávé megnyitása előtti napokban számos jel mutatott arra, hogy Mastai bíboros a legesélyesebb jelöltek egyike. Az a hagyomány ugyan, miszerint az Imolából a pápaválasztásra Rómába tartó Mastai bíboros hintájára egy fehér galamb szállt, jelezve — miként az Szent Fábían pápa (236–250) megválasztása előtt is történt — a kiválasztottságot,²⁸ csak a hagiográfia körébe tartozik, a korábban többször idézett követje-

---

vivamente partecipato. Finalmente degl'inservienti del Conclave furono domandati gli arredi sacri necessari alla funzione del vegnente; dei tre che di diverse dimensioni tengonsi preparati, il grande cioè, il medio e il piccolo si domandò l'ultimo. Questo dié luogo naturalmente a mille commenti, ed accreditò la voce che l'eletto fosse il Cardinale Gizzi, il quale era di statura oltremodo piccola. Il desiderio universale di quell'elezione la fece credere vera per un istante, a segno che i servi stessi del cardinale ne furono inebriati di gioia, per esprimere la quale fecero baldoria in sua casa rompendo quanto lor venne alle mani. Singolare manifestazione di allegrezza, che fu anche ripetuta in Ceccano nella casa paterna del cardinale, non appena un messo straordinario vi recò da Roma la falsa notizia. La gioia dei liberali a quell'annuncio fu grande ma breve. Conciossiaché a qualche ora della notte la verità fu palese, il velo del mistero fu squarciato, e nei circoli che s'intrattenevano delle nuove del giorno e delle sorti avvenire della patria, si ebbe da molti la certezza che l'eletto non era altrimenti il cardinale Gizzi, ma il vescovo d'Imola Giovanni Maria Mastai-Ferretti.”

²⁶ *Ledermann, László*: Pellegrino Rossi. L'homme et l'économiste 1787–1848. Paris, 1929, 332–333.: „Le bruit de l'élection de Gizzi avait été accueilli avec un tel enthousiasme par le public que je ne sais pas trop ce qui serait arrivé si ce matin on avait proclamé un Pape d'opinion et de tendance opposées a celles du Cal Gizzi. Heureusement l'élu était un des trois candidats que l'opinion publique désignait et qui étaient Gizzi, Mastai et Soglia.”

²⁷ *Gizzi*: id. m. 124.: „Se vogliam riveder del Sole i rai / Venga per Papa il Cardinal Mastai.”

²⁸ *Füssy*: id. m. I. k. 83.

lentések viszont azt bizonyítják, hogy diplomáciai és egyházi körökben Mastai bíborost a lehetséges győztesek között tartották számon.

De mi is történhetett valójában a konklávét megelőző napokban? Ezen időszak kulcsszereplője minden bizonnyal Polidori kardinális (1778–1847), akinek római háza egyes bíborosok közötti hosszú megbeszélések színhelye lett június első felében. Polidori körül az 1820-as évek Rómájában kialakult egy fiatal papokból álló társaság, amelybe Mastai is beletartozott, s amelynek tagjai közül többen 1846-ban kardinálisként a pápaválasztásra készültek. Több mint valószínű, hogy Polidori közvetítő és meggyőző tevékenységet folytatott egykori tanítványai és más kardinálisok körében az akkor még nem Rómában tartózkodó és az egészről mit sem tudó Mastai megválasztása érdekében. A határozottan reformpárti bíborosok igen kevesen voltak. Sokkal nagyobb volt a számuk azoknak, akik szükségesnek tartották Lambruschini és a hozzá kötődő főpapok félretételét és egy olyan pápa megválasztását, aki nem kompromittálta magát egyik „párttal” sem, s kész arra, hogy az Egyházi Állam súlyos válságát és az Európában történt változásokat szem előtt tartva óvatos reformpolitikába kezdjen. Ezen a véleményen volt, többek között, a Szent Kollégium dékánja, a kapucinus Micara bíboros is, akinek a személyében Polidori kardinális befolyásos támogatóra tett szert. A mérsékelt és a határozottan reformpárti irányzat összefogott: ez adhat magyarázatot a szavazatok nagy számára, amit Mastai bíboros már az első szavazástól kezdve kapott.²⁹

A konklavé az előzetes várakozásokkal ellentétben mindössze két napig tartott. (Az előző három pápaválasztás 18, 36, illetve 50 napot vett igénybe!) Mastai bíboros gyors megválasztásának okára keresett magyarázatot a kiválóan tájékozott és jó megfigyelő Ludolf gróf nápolyi követ is június 21-én külügyminiszterének küldött sürgönyében: „Lambruschini kardinális pápává választásától való félelem ... és az a szándék, hogy elkerüljék az esetleges beavatkozást azoknak a hatalmaknak a részéről, amelyek vétőjoggal rendelkeznek; ma úgy tűnik, ezek magyarázzák meg azt a csodálatos gondosságot, amellyel a kardinálisok, tiszteletre méltó módon minden személyes érdeket félretéve, megválasztották az új pápát. Ami pedig a beavatkozásokat illeti, amitől tartottak: biztosíthatom Méltóságodat, hogy sem Franciaország, sem Ausztria nem utasította erre képviselőit.”³⁰ Nagy jelentőséggel bír e jelentés utolsó mondata, mivel alátámasztja azt, hogy a Mastai elleni esetleges osztrák vétőről szóló hírek minden alapot nélkülöznek. Ugyanis a hagyomány szerint Metternich megpróbálta megakadályozni Mastai megválasztását: az osztrák vétőt a befolyásos milánói érsek, Carlo Gaysruck kardinális közvetítette volna. Ő azonban nem érkezett meg a konklavé idejére Rómába, a pápaválasztás eredményéről félúton, Firenzében értesült. E hagyomány legékezebb cáfolata az a tény, hogy június 26-án Metternich kancellár a római osztrák követ-

²⁹ *Martina*: id. m. 88–89. – Candeloro: *Storia dell'Italia moderna. Dalla Restaurazione alla Rivoluzione nazionale*, id. k. 426.

³⁰ *Cipolletta*: id. m. 235–236.: „Il timore di avere il Cardinal Lambruschini Papa... ed il voler evitare una possibile esclusiva per parte di quelle Potenze che hanno il Veto, sembra oggi spiegare la prodigiosa sollecitudine con la quale i Cardinali, mettendo onorevolmente da banda ogni personale interesse, sono venuti all'elezione del nuovo Pontefice. Riguardo però alle temute esclusive posso assicurare Vostra Eccellenza che nè la Francia nè l'Austria l'avevano manifestate a'loro rappresentanti.”

nek írt sürgönyében a választás eredményével kapcsolatban kifejezetten elégedettségének adott hangot.³¹ Annyi valóságalapja mégiscsak van ennek a hagyománynak, hogy a bécsi udvar valóban készült a vétóra, csakhogy nem Mastai bíboros ellen. Gaysruck érseknek egy olyan pápa megválasztását kellett volna megakadályozni, aki nyíltan támogatja az olasz függetlenségi törekvéseket és francia érdekeket szolgálhat. Így az esetleges vétó a francia-barát Bernetti kardinálist sújtotta volna, ugyanis Metternich kancellár nem annyira az olaszok miatt aggódott, hanem sokkal inkább a francia befolyás lehetséges itáliai kiterjesztése miatt.³² Nemcsak Metternich herceg nyilvánította ki elégedettségét, általában kedvezően fogadták a Rómából érkező híreket. A torinói nuncius június 22-én kelt jelentésében a királyi párnál tett látogatása kapcsán arról ír, hogy „nagy mértékben dicsérték az eminenciás kardinálisok magatartását, hogy ilyen gyorsan pápát adtak az egyháznak és az Egyházi Államnak, egy rendkívül jeles fejedelmet, aki képes megküzdeni azokkal a vesztes körülményekkel, amelyek között élünk”.³³ A nunciások és pápai konzulok a Nápolyból, Firenzéből, Milánóból, Párizsból, Monacóból, Luzernből, Brüsszelből, Lisszabonból és Hágából küldött jelentéseikben is arról számolnak be, hogy az említett uralkodói és diplomáciai körökben ugyanezeket a tényezőket emelik ki dicsérőleg: egyrészt a választás gyors lefolyása megakadályozta, hogy a legációkban esetleg zavargásokra kerüljön sor, másrészt az új pápa személye garancia a megfontolt és visszafogott politizálásra.³⁴

A pápaválasztás hivatalos lezárásaként június 21-én tartották meg a koronázást. A tanítói, papi és királyi hatalmat jelképező hármas korona, a tiara, a hagyományos formula kíséretében került az új pápa fejére: „*Accipe tiaram tribus coronis ornatam, et scias te esse Patrem Principum et Regum, rectorem orbis, in terram vicarium Salvatoris nostri Jesu Christi, cui est honor et gloria in saecula saeculorum. Amen.*” (Fogadd ezt a hármas koronával díszített tiarát és légy tudatában annak, hogy te a Fejedelmek és Királyok Atyja, a földkerekség kormányzója és Megváltónk, Jézus Krisztus földi helytartója vagy, akinek tisztelet és dicsőség mindörökkön örökké. Amen.) A szertartást IX. Pius pápa első *Urbi et Orbi* áldása zárta.³⁵

Tudni vélik, hogy az áldást követő ováció közepette az új pápa így szólt környezetéhez: „*Oggi comincia la persecuzione.*”³⁶ (Ma kezdődik az üldöztetés.) Valóban: az egyház és az Egyházi Állam IX. Pius pápával az élen meghatározó változásokon, elsősorban szennvedéseken ment keresztül az elkövetkező több mint három évtizedben.

³¹ Aubert: id. m. 27.

³² Martina: id. m. 87. – Aubert: id. m. 27.

³³ Zaccaria, Giuseppe OFM: La elezione di Pio IX (1846) nella corrispondenza diplomatica dell'Archivio Vaticano. In: Rivista di Storia della Chiesa in Italia 26 (1972) 426.: „... hanno altamente lodato la condotta degl'Em. mi Cardinali per aver dato sì sollecitamente alla Chiesa, ed agli Stati Pontefici un Pontefice, ed un Principe sì degno, e sì adatto nelle calamitose circostanze in cui ci troviamo.”

³⁴ Uo. 423–435. – Biachi: id. m. 9. – Martina: id. m. 94.

³⁵ Füssy: id. m. I. k. 99–100.

³⁶ Uo. 100.

A FRANCIA, OROSZ KONZERVATÍV KÖZVÉLEMÉNY ÉS A KETTÓS SZÖVETSÉG

Az európai ún. hosszú 19. század évtizedei közül méltán emelkedett ki katonai-diplomáciai sokrétűségével a nyolcadik, amely a porosz–francia háborúval vette kezdetét, s az így kialakult állapot Európa további sorsára meghatározó volt. Ez a több mint tíz év a szövetségi rendszerek át- és kialakulásával, a nagy- és középhatalmak diplomáciai ténykedésével volt kapcsolatos. Vajon tényleg igaz az, hogy az 1870–71-ben kialakult nemzetközi erőviszonyok állóképessége tette lehetővé Európa békességének többé-kevésbé csaknem ötven évig tartó létezését? Ha így is lenne, a béke a nemzetközi politikában nem jelentett, de nem is jelenthetett teljes nyugalmat, még kevésbé egyetértést. Ez teljességgel vonatkozik a fent említett évtizedre is: „Ekkor a német–francia ellentétek állandó megléte, időnkénti erősödése, továbbá a balkáni („keleti”) kérdés, valamint a gyarmatokért folyó kíméletlen versengés volt az a három fő terület, ahol a nagyhatalmi érdekek leg-erőteljesebben ütköztek.”¹

A 19. század nyolcadik évtizede tehát a francia-porosz háborúval vette kezdetét. Közel járunk az igazsághoz, ha azt állítjuk, ebben az időszakban a diplomáciai-katonai összeütközés Ottó von Bismarck kezében összpontosult. Ő az, aki nem volt érzékeny a változások szelére, konzervatív magatartása teljes ellentéte szavainak: „Soha nem éltem elveknek, hanem úgy intézkedtem és azt tettem, amit jónak láttam.”² Az is igaz viszont, amit Michael Howard állít, miszerint: „Egy ország katonai rendszere nem független társadalmi berendezkedésétől, hanem annak szerves része.”³

Az 1871-re létrejött egységes német császárság megalakulásával a nagyhatalmak létszáma nem nőtt, csak egyik vagy másik ország vagy birodalom elnevezése változott meg. Az európai szisztéma egyik fontos íratlan szabálya az lett, hogy megakadályozza bármely európai nemzet túlzott hatalmi befolyását a kontinensen. „A hegemoniára törekvő hatalommal szemben a koalíciók sora jött létre mindaddig, amíg a vezető szerepre pályázó hatalmat vissza nem szorították, s ezzel az egyensúly ismét helyre nem állt a kontinensen.”⁴ Az európai hatalmi egyensúly elvének játékszabálya volt az is a 19. században, hogy az egyezkedő

¹ Európa története. Szerk. Gunst Péter. Debrecen 1993. 309.

² Czövek István: Bismarck sajtópolitikája. Nyíregyháza 1999. 5.

³ Howard, Michael: The Franco-Prussian War. London 1981. 21.

⁴ Caron, Jean Claude: L'Europe au XIX-e siècle. Des nations aux nationalismes 1815–1914. Paris 1996. 477.

béketárgyalásokon a kompenzációk elvét érvényesítették, továbbá a legyőzött nagyhatalom újra beléphetett az európai koncertbe. Így volt ez egészen 1918-ig.⁵

Az európai hatalmi egyensúly állapotának több évszázadon keresztül rövid- és hosszú távú mozgása létezett, ez utóbbi lehetett egy megújuló kísérlet valamely birodalom létrehozására. „Európa története nem más, mint meg-megújuló kísérlet valamilyen egyetemes európai rendszer, birodalom megteremtésére.”⁶

Ha a kettős szövetség előtörténetét vizsgáljuk, feltétlenül szólnunk kell — ha csak vázlatosan is — az 1877–78-as orosz–török háború diplomáciai bonyodalmainról, amelyek a berlini kongresszussal zárultak le 1878. július 13-án, s „bár Oroszország nagyarányú győzelmet aratott a török felett, a fegyverrel elért eredményeinek túlnyomó részét a nagyhatalmak együttes nyomására a tárgyalóasztalnál volt kénytelen feláldozni.”⁷ Bizvást megállapíthatjuk: vízváltató eseménynek minősült Európa történetében, nemcsak azért, mert több mint harminc év forrongás előzte meg, hanem azért is, mert több mint harminc éves béke követte. 1913-ig egyetlen határ se változott jelentősen.

A berlini kongresszuson elnöklő Bismarck — egyes szovjet-orosz történészek szerint — tudomásul vette az orosz–német viszony megromlását, sőt ez kedvezett annak a politikájának, hogy megerősítse Ausztria–Magyarországgal az együttműködést. A magyar történészek közül Diószegi István viszont úgy gondolja: „Bismarck a berlini kongresszuson a becsületes alkusz szerepét játszotta.”⁸ Bismarck célja az volt, hogy Poroszország legyen a legelső hatalom, de azt sohasem kívánta, hogy Poroszország legyen az egyetlen nagyhatalom, továbbá a szövetségeket az európai egyensúly nélkülözhetetlen elemének tartotta. Az 1871 után létrejött hatalmi csoportok átmenetet képeztek a laza alkalmi társulásoktól a zárt politikai blokkig. A felszín még azt mutatta, hogy a hatalmak mozgását pillanatnyi célok határozták meg, s csupán a jó szemű, politikában jártas megfigyelő vehette észre, hogy ez a mozgás a gazdaság és a politika függvényében a tömbpolitika felé mutat. „Franciaország, amely három háborúban is részt vett, a többiek kirobbanását pedig elősegítette, elvesztette vezető szerepét Németországgal szemben. A meternichi rendszer erkölcsi gátjai átszakadtak. A hatalmi egyensúlypolitikára alkalmazott új szó is jelképezte: a német reálpolitika kifejezés felváltotta a francia *raison d'état*-t anélkül azonban, hogy a kifejezés jelentése megváltozott volna.”⁹

Oroszország, amely úgy érezte, hogy a berlini kongresszuson nem kapott elegendő támogatást, alaposan megneheztelt Németországra. A három császár szövetsége nem tudta elviselni a keleti válság teherpróbáját. II. Sándor a kongresszus után kijelentette, hogy nem tartja tovább érvényesnek a három császár szövetségét. A Balkán pedig újabb osztrák–magyar–orosz ellentéteket hordozott magában. Viszont tény: „akkora tekintély, erőkoncentráció, hatalom alakult ki

⁵ Az utóbbira jó példa Franciaország 1815 utáni állapota, az előbbire a berlini kongresszus, mert „Anglia és nem Ausztria–Magyarország ismerte el jogunkat Karszra és Batumra, mely területek megszerzését Oroszország közvéleménye ugyanolyan energikusan követelte, mint ahogy Németország 1870–71-ben követelte Elzász bekebelezését.” – *Hvosztov, Vlagyimir, Mihajlovics*: P. A. Suvalov o Berlinszkom kongressze 1878. g. Krasznij Archív. Moszkva 1944. t. 1. IX. 96.

⁶ *Ormos Mária–Majoros István*: Európa a nemzetközi küzdőtéren. Bp. 1998. 13.

⁷ *Tokody Gyula–Niederhauser Emil*: Németország története. Bp. 1972. 206.

⁸ *Diószegi István*: A hatalmi politika másfél évszázada. Bp. 1994. 184.

⁹ *Kissinger, Henry*: Diplomácia. Bp. 1998. 94.

[Németországban – Cz. I.], hogy a kor diplomatái joggal mondhatták, most minden út Berlinbe vezet”.¹⁰

I. Vilmos azonban nem akart szövetséget kötni a cár ellen, bár Bismarck igyekezett elhitetni vele, hogy Oroszország ellenséges magatartást tanúsít Németországgal szemben. Ezért kihasználta II. Sándor 1879. augusztus 15-én írt levelét, amelyben panaszkodott Németország berlini szerződés végrehajtásával kapcsolatos magatartására.¹¹

A levél egyes részleteire számos történész hivatkozik,¹² azonban az — véleményem szerint — önmagában nem elemezhető; s nem véletlen az sem, hogy a bonni Külügyi Levéltárban összefűzték másik két dokumentummal, nevezetesen I. Vilmos császár II. Sándorhoz írt 1879. november 4-ei levelével,¹³ valamint az orosz uralkodó nagybátyjának címzett november 14-ei írásos válaszával.¹⁴

A három levél a kettős szövetség történetének lényeges dokumentumai, amelyek vizsgálatától nem tekinthetünk el. A három írás kapcsán ugyanilyen fontos szempont az orosz és a francia közvélemény elemzése is. Azért hangsúlyozzuk ezt a tényt, mert bár a 19. század hetvenes éveiben vagyunk, s bár a parlamentarizmus, a párturalom előre tört, a monarchák véleményére még mindig oda kellett figyelni a bel- és külpolitikában egyaránt. Egyes történészek szerint II. Sándor 1879. augusztus 15-ei levele óvatlanságból született, amely a németek ellenséges gazdasági tevékenységére alapozódott, szemrehányó, fenyegető hangja segítette Bismarck Osztrák–Magyar Monarchiával kapcsolatos szövetségi tervét. A szövetség szükségessége — az említett történészek véleménye szerint — több lehetőséget is kínált: 1. esetleg a szerződés után sikerül kiengesztelni Oroszországot és a három császár szövetségét helyreállítják, 2. ha nem sikerül, akkor egy Nagy-Britanniához való közeledés lehetősége is kötvonalazódott.¹⁵

Ami természetesen közös a két uralkodó írásbeli érintkezésénél, egyfelől a rokoni hangvétel, másfelől a diplomáciai-katonai szövetség kapcsán a szuverén állásfoglalás. Az előbbire jó példa I. Vilmos aranylakodalmával összefüggő beszámoló, amely esemény alól II. Sándor kimentti magát, vagy a porosz katonai parádéről leírt gondolat. Ez a szál folytatódik Reutern orosz katonai attasé halálának közlésével, aki mindkét uralkodó bizalmát bírta. II. Sándor ígéretet tett nagybátyjának: neki is tetsző utódot fog kinevezni Berlinbe.¹⁶

Másfelől, amikor a cár rátér az orosz külpolitikát érintő igen kényes kérdésre, nevezetesen a konstantinápolyi német diplomaták orosz ellenes magatartására,

¹⁰ Kennedy, Paul: *The Rise and Fall of the Great Powers*. Fontana Press 1989. 112.

¹¹ A dokumentum megtalálható a bonni Külügyi Levéltár I. A. B. i. Rußland No 65. fondjában 10214 A 45–87 számon, valamint a *Die Große Politik der Europäischen Kabinette 1871–1914. Sammlung der Diplomatischen Akten des Auswärtigen Amtes*. Hrsg. von Johannes Lepsius, Albrecht Mendelssohn Bartholdy, Friedrich Thimme I–VI. Berlin 1922. c. munkában a III. kötetben.

¹² *Diószegi István*: Bismarck és Andrassy. Bp. 1998.; *Görtemaker, Manfred*: Deutschland in 19. Jahrhundert. Bonn 1996.; *Angelow, Jürgen*: Bismarck und der Zweibund 1879–90. Friedrichsruh 1998. stb.

¹³ Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (továbbiakban PA) Bonn I. A. B. i. Rußland No 65. 10210 2/12.

¹⁴ PA Bonn I. A. B. i. Rußland No 65. 10211 A 64–61.

¹⁵ Többek között l. *Angelow, J.*: i. m. 8.

¹⁶ PA Bonn I. A. B. i. Rußland No 65. 10214 A 45–87. 7.

majd a levél így folytatódik: „Most fejeztünk be egy dicsőséges háborút, ami nem volt hódító, hanem kizárólagosan a törökországi keresztények sorsának javítását szolgálta.”¹⁷ A cár szerint a sok vérrel kivívott katonai győzelem a berlini megállapodásba torkollott. „Bár nem arról van szó, hogy nem kell a berlini kongresszus passzusait végrehajtani, de tudatosra kell tennünk: a végrehajtásnál a lelkiismeretnek is jelen kell lennie.”¹⁸

Az orosz uralkodó ezután felvázolja a nemzetközi viszonyokban kialakult helyzetet. Szerinte Oroszország politikájával a franciák és az olaszok egyetértenek, míg a németek parancsot kaptak arra, hogy az osztrákok álláspontját támogassák minden olyan kérdésben, amely Németországot nem érinti.¹⁹ „Bocsásson meg kedves nagybátyám őszinteségemért, amit tényekre alapoztam, de úgy hiszem, feladatom felhívni figyelmét azokra a szomorú következményekre, amelyek valószínűleg válhatnak a mi jószomszédi kapcsolatunkban.”²⁰

A cár utal arra is, hogy a két ország sajtója már elkezdte a háborút, s azok csatlakoztak ehhez, akik nem tudták megemészteni a három császár szövetségét. Az orosz uralkodó egyetért Németország Ausztriához fűződő jó viszonyának fenntartásával, de nem érti, miért kell feláldozni az Oroszországgal kialakított jó kapcsolatot. Megjegyzi azt is, hogy személyes vita [ti. Gorcsakov és Bismarck polémiájáról van szó – Cz. I.] nem döntheti el a két birodalom egymás közötti sorsát a továbbiakban, hiszen 1870-ben mindkét hatalom szívességet tett egymásnak, amelyet nem lehet elfelejteni.²¹ „Nem engedtem volna meg magamnak, hogy ezekre emlékeztessenem, de a körülmények nagyon súlyossá váltak ahhoz, hogy elrejtsem Ön előtt félelmemet, amelyek foglalkoztatnak, és aminek következményei katasztrofálissá válhatnak mindkét ország számára.”²²

II. Sándor levelére I. Vilmos Bismarck és Andrássy gasteini, valamint bécsi tárgyalásait összefoglaló feljegyzés kíséretében válaszolt. A levél hangnemére Bismarck jó időben felhívta a császár figyelmét, egyértelműen a barátságos stílus mellett érvelve, mert különben a kancellár szerint orosz–török háborúval találják szemben magukat. Otto von Bismarck a figyelmeztetést az orosz katonai mozgósítással is egybekötötte, ez azért is lényeges, mert I. Vilmos főként katonai kategóriákban gondolkodott. A kancellár hivatkozott még a bizonytalan oroszországi belső állapotokra, és a németellenes hangulatra is. A német császár Andrássy gasteini útját az osztrák–magyar külügyminiszter lemondásával kapcsolatos magyarázattal indokolta. A két államférfi párbeszédet folytatott továbbá az Ausztria és Németország közötti kapcsolatokról. Egyetértettek abban is, hogy Poroszország kerül az egyesült Németország élére. A német szövetség felbomlott, Ausztria pedig nem avatkozik bele az új Németország építésébe. Andrássy szerint a haladást és a békét az utód [a német császárság – Cz. I.] súlyosan veszélyeztetheti, hiszen a bizalom nem örökös ügy. A megoldás az lehet, ha Ausztria és Németország szövetségre lép a konföderáció helyett.²³

¹⁷ Uo.

¹⁸ PA Bonn I. A. B. i. Rußland No 65. 10214 A 45–87. 9.

¹⁹ Uo.

²⁰ Uo.

²¹ Uo.

²² PA Bonn I. A. B. i. Rußland No 65. 10214 A 45–87. 12–13.

²³ PA Bonn I. A. B. i. Rußland No 65. 10210 2/12. 24–25.

I. Vilmos a továbbiakban kifejti: továbbra is a három császár szövetségét kell erősíteni, amely „1870 után oly jelentős szolgálatot tett Európának.”²⁴ A német császár is utal a sajtóra, amely az alekszandrovói találkozó után lecsendesni látszott, bár egy moszkvai lapban mégis találkozni lehetett nyíltan pánszlávista háborúról beszélő cikkel, holott a főkormányzó betilthatta volna a lapot. Majd a német uralkodó így folytatja: „Félek a nihilista párttól, amely egyetértésben a pánszlávizmussal, ellenséges hangnemben nyilatkozik a szomszédos országokról. Ha ezek a békétlen törekvések elvezetnek a kormány politikai kapcsolatainak a veszélyeztetéséig, vagy annak korlátozásáig, akkor a szomszédos országok az ellenállásban szolidárisak lesznek.”²⁵

I. Vilmos 1879. november 4-ei levelének végén meglepetésének adott hangot amiatt, hogy II. Sándor egyik beszédében hadseregének jelentős növelését hangoztatja annak ellenére, hogy Oroszország egy dicsőséges háború után van, s a békét hivatott biztosítani. „Az Ön békés akaratának határozott megnyilvánulása lecsillapíthatná a nyugtalanságot és jó útra vezetné a reményeket”.²⁶ Ezen véleményét I. Vilmos összhangba hozta Andrássy Gyula osztrák–magyar külügyminiszter lemondásával.

II. Sándor cár 1879. augusztus 15-ei ominózus levele kapóra jöhetett Bismarcknak, mert ennek sértődött hangnemét a kancellár orosz fenyegetésnek tüntette fel az öreg császár előtt. Ezt megelőzően az orosz–német viszonyt nagymértékben rombolta a németek 1879. január 31-én életbelépő vesztegzára és a gabonavám bevezetése.

A történeti irodalomból tudott tény: függetlenül attól, hogy szeptember elején Alekszandrovóban látványos kibéküléssel ért véget a két rokon nézeteltérése, Bismarck tárgyalásokat kezdeményezett egy szorosabb szövetség kialakításáról az Osztrák–Magyar Monarchiával az akkor lényegében bukott politikusnak számító Andrássyval, akinek ismert oroszellenessége garancia volt arra nézve, hogy a tárgyalások sikerre vezetnek, legalábbis Oroszországgal szemben.

Szeptember 21-én megszövegezték a megállapodást, melyből Andrássy minden franciaellenes kitévelt kirekesztett, és egyértelműen oroszellenes jelleget adott neki. Ilyen formában Bismarckra már „csak” az a feladat várt, hogy elfogadtassa uralkodójával azt. A legvégső eszközt vetette be a vasakarátú német kancellár: megnyerve a porosz minisztertanácsot tervének, kollektív lemondással fenyegették meg az agg uralkodót, aki végül engedett, és október 7-én Andrássy és Reuss herceg aláírták a szerződést.

***

Az élénk diplomáciai mozgás valódi jellegének titokban tartása Franciaország és Oroszország konzervatív közvéleménye előtt teljes egészében nem volt lehetséges.

Álláspontunk szerint a 19. század második felének közvéleménye²⁷ sajátos elméleti és történeti kategóriájának megismerésében elsődleges forrásként hasz-

²⁴ Uo.

²⁵ PA Bonn I. A. B. i. Rußland No 65. 10210 2/12. 26–27.

²⁶ PA Bonn I. A. B. i. Rußland No 65. 10210 2/12. 29.

²⁷ A 19. századi közvéleményről l. *Childs, H. Luis*: Public opinion (nature, formation and role). London 1965.; *Crotty, W. James*: Public opinion and politics. New York – London 1999.; *Gorskov, M. Konsztantyin*: Obscsesztennoje mnyenyije i jego gyejsztvityelnoszty. Polityicseszkoje szamoobrazo-

nálhatóak az újságok,²⁸ amelyek jól ismert korlátaik ellenére is alkalmasak arra, hogy betekintést engedjenek a társadalom bizonyos rétegeinek gondolkodásmódjába, a kényszerpályák hatásával is számolva. Az így kirajzolódó kép pontosítható más forrásokkal való egybevetésével is.

Kialakult az az álláspont, hogy a 19. század második felének közvéleménye, mint a politikai törekvések közege, egyben azok formálója is. A közvélemény külpolitikai kérdésekkel kapcsolatos reflexiói mintegy önálló „identitást” adnak a jelenségnek.

Amikor az orosz, francia stb. társadalom politikai gondolkodásának vizsgálatát tűztük ki célul a kettős szövetség kapcsán, mindenekelőtt le kell szögezzük, hogy a közvéleményt csak a kimondott vagy leírt értékelő ítéletekből rekonstruálhatjuk, mégpedig oly módon, hogy a vélemények bemutatásakor közöljük a társadalmi hovatartozást is. A különböző nézetekből végül leszűrhetjük az általános tendenciát.

Ez esetben a közvélemény fogalmát tehát nem szűkítjük — és nem is szűkíthetjük — le az egybehangzó vélemények fogalmára, hanem értjük rajta a közlések útján születő ítéleteket, melyek általános érdekek kifejezői, de az egyéni eltérések ellenére is közös következtetésekre vezetnek.

A politikai közgondolkodást formáló tényezők tehát főként az uralkodó osztály különböző rétegeiből kerültek ki, illetve a hozzájuk módszerüket illetően kapcsolódó, bár időnként ellentétes nézeteket valló demokrata, royalista, köztársaságpárti értelmiségből.

„Módszerek”-en elsősorban az írott szó erejének felhasználását értjük, mely azonban csak az írástudó és a sajtótermékekhez, könyvekhez hozzájutó társadalmi rétegek gondolkodására hatott, az ő arányuk az orosz társadalomban kisebb, a francia, német társadalomban jóval magasabb volt.

Így kézenfekvőnek tűnik, hogy a kettős szövetség közvéleményhez fűződő viszonyát vizsgáló kutatásnak a középpontjába Oroszországban és Franciaországban is egyrészt a közvetlen hatalommal rendelkező, az államot irányító konzervatív nemesi réteg politikai gondolkodásának vizsgálatát kell állítani, mely hatalma védelmében minden eszközt kész volt felhasználni. Ebben a tevékenységben segítette a hozzá szorosan kapcsolódó, tőle függő hivatalnok és értelmiségi réteg. Ez utóbbi azonban csak részben volt konzervatív, jelentős hányada a hatalomból részesülni kívánó polgárság oldalára állt.

Ha az orosz és a francia birodalom újságírásának helyzetét vizsgáljuk a 19. század hetvenes éveiben, annak helyzete rendkívül bonyolult és ellentmondásos volt, működésüket a hatalom igyekezett korlátozni. Az orosz újságok politikaformáló szerepével több tanulmányunkban foglalkoztunk.²⁹ Itt csak a legfontosabb

vanyije. 1981. No 4. 28–35.; *Fedotova, L. Natalja*: K isztorii isszledovanyij obszcsesztvennogo mnyenyija. Szociologiceszkije isszledovanyija. 1980. No 4. 161–169.; *Czövek István*: Hatalom és közvélemény II. Sándor korában. Nyíregyháza 1999. stb. A francia közvéleményről I. *Hatin, Emil*: Bibliographie de la presse periodique française. Paris 1965.; *Albert, Pierre – Terron, Francois*: Histoire de la presse. Paris 1970. stb.

²⁸ „A múlt század viszonylatában nincs ennél megbízhatóbb forrás. A megbízhatóságon itt persze nem azt kell érteni, hogy az újságok adatai pontosak. Hanem azt, hogy pontosan visszaadták a felső körök (vagy azok hangadóinak) a véleményét.” – *Czövek I.*: Hatalom és közvélemény i. m. 7.

²⁹ *Czövek I.*: Hatalom és közvélemény i. m.

elemek felvázolására szorítkozunk. A korlátozás mindenekelőtt a hivatalos törvénykezés szabályozóit, valamint a legkülönbélebb tiltásokat tartalmazó titkos körleveleket, a kormányzat közvetlen utasításait jelentette. Ezekhez sorolható még az 1865-ben kiadott „Vremennije Pravila o Pecsatyi” elnevezésű sajtótörvény, mely neve ellenére 1905–17-ig meghatározta az orosz újságírás helyzetét, hiszen erre épültek a sajtóval kapcsolatos jogi statútumok. A fent említett rendszabályok sem tudtak azonban százszázalékos hatásfokkal korlátozni, pedig egy-egy új lap engedélyezése előtt a Sajtóügyi Főhivatal a rendőrfőnök véleményét is kikérte, aki tehát közvetlenül is érdekelt volt abban, hogy megbízható információk birtokában nyilatkozzon.

Az orosz viszonyokkal ellentétben a 19. század második felének porosz–német, francia újságírása a pártsajtó jegyében állt. Tehát az orosz lapkiadással szemben a sajtó mögött pártok álltak, így az újságíró törekedett arra, hogy politikailag elkötelezetté váljon. Az is igaz viszont, hogy soha azelőtt politikai csoportok nem is voltak annyira érdekeltek abban, hogy egy olyan eszközt vegyenek igénybe, amely lehetővé tenné számukra, hogy gondolataikat gyorsan terjesszék, és ezáltal híveket szerezzenek.

A franciáknál, németeknél a parlamentarizmus kezdetével a politikai tömeg mobilizálódik, a nyílt vélemény mint politikai erő tűnik fel. Az újság volt a 19. század második felében az egyetlen publicisztikai médium, amellyel gyors, intenzív politikát lehetett folytatni.

A 19. századi francia sajtó történetének³⁰ egyik legfontosabb jogi cezúrája az 1868. május 11-én életbe léptetett liberális törvény. Ez valójában szentesítette az 1852. évi szabályozás felszámolását azzal a céllal, hogy egy olyan elnyomó rendszert vezetett be, melynek lényege a francia sajtó önkényes ellenőrzése, kihágásainak pedig bírósági úton történő szankcionálása. Az új törvény értelmében az újság alapításánál a korábbi teljes adminisztrációt megmozgató engedélyezési rendszert felváltotta az egyszerűsített bejelentési szisztéma.

Franciaországban a II. császárság idején az aprólékos szabályozás ellenére, mellyel a napóleoni udvar az újságok politikai befolyását kívánta csökkenteni, a francia sajtó jelentős növekedéséről, az újságírás változatosabbá válásáról beszélhetünk. A német, s különösen az orosz sajtóval ellentétben az 1860-as évek az olcsó sajtó megjelenésével hoztak forradalmi változást, aminek következtében Európában először, a napilapok az alsóbb társadalmi rétegekhez is eljutottak. Franciaországban a növekedést biztosította továbbá az a technikai fejlődés, amelyen belül a visszacsatolós rendszer, a rotációs gép, sztereotip matricák, farostú papír használata érdemel említést.

A sajtó politikai súlyának növekedését tovább befolyásolta pozitív irányban a vasúthálózat kiépítése, továbbá az 1848-ban bevezetett választójog, mert így egyfelől a legpasszívabb polgár is érdekelt lett a politikai vitában, másrészt az újság hathatós propagandaeszközzé vált. Ráadásul a legjelentősebb lapok szerkesztősegeiben ott találjuk a nagy kereskedelmi vállalatok, bankok irányítóit, bár ez nem feltétlen francia sajátosság.³¹ S akkor még nem beszéltünk a reklámról.

³⁰ ld.: *Hatin, E.*: i. m.

³¹ Erre az orosz Birzsejive Vedomosztyi esete a példa, melyet 1861-ben alapított egy K. V. Trubnyikov nevezetű bankár és melyet 1874-ben 220 000 rubelért vásárolt meg tőle V. P. Poletyika egy öntöde (!) tulajdonosa, s ez nem tekinthető kis összegnek.

Ezek után nézzük meg, hogy a kettős szövetség körüli diplomácia mozgás mennyire került a francia és az orosz újságok érdeklődésének középpontjába. A hatalmi politika valódi jellegének titokban tartása Oroszország és Franciaország előtt teljes egészében nem volt lehetséges. Oroszországban az elagott, 81 esztendő Gorcsakov helyett azonban a diplomácia irányítói a tapasztalatot ugyan nélkülöző, de határozott koncepcióval rendelkező hadügyminiszter, D. A. Miljutyin és N. K. Giers voltak. A hadügyminiszter reálpolitikus volt, és határozott véleménye szerint Oroszországnak feltétlenül békére volt szüksége, hogy mind gazdaságilag, mind pedig katonailag rendbe szedje szétzilált ügyeit, ezért nem utalt arra, hogy tudomása lenne a volt szövetségesei ellen irányuló tervekről.

Az orosz és a francia közvélemény azonban akarva-akaratlanul meghallotta nemcsak az Ausztriából és Németországból kiszűrődő ellenséges hangokat, információkat kapott arról is, hogy Európa-szerte miként latolgatták a két kancellár bécsi találkozájának, az osztrák–magyar–német szövetség demonstratív megerősítésének várható következményeit.

Az orosz periodikák közül jelen tanulmányunkban csak a konzervatív beállítottságú lapok állásfoglalásával foglalkozunk. Ezt azzal indokoljuk, hogy az általunk e kérdésben megvizsgált, a bonni Külügyi Levéltárban megtalált francia újságok is kivétel nélkül konzervatívok.

A sort M. N. Katkov³² két orgánumával kezdjük. A Moszkovszkije Vedomosztyi,³³ mint vezető moszkvai újság, nyílt érdeklődéssel figyelte a bécsi eseményeket.

Sokáig elmélkedik azon, vajon valójában védelmi vagy támadó jellegű szerződés megkötéséről van-e szó.³⁴ Azt is megjelöli, milyen forrásokra építette állásfoglalását: a Montaguevue és a Norddeutsche Allgemeine Zeitung tudósításaira, melyek kezdettől fogva nagy figyelmet fordítottak a német kancellár bécsi látogatására. A berlini lap kijelentette ugyanis, hogy a bécsi találkozó „több mint a két állam közötti intim kapcsolatok bizonyítéka, de nem jelent szakítást egyetlen irányban sem”.³⁵

Moszkvai „kollégája” ezzel szemben megállapítja, hogy a két állam közeledése „a pánszlávizmus számára mementó, ugyanis ezzel igyekeznek azt mielőbb sarokba szorítani”.³⁶ Ő maga ennek az eszmének a támogatója, bár értelmezésében sajátos hangot képvisel. „Európa szerint meg kell különböztetni a berlini kongresszus és a pánszlávizmus Oroszországát. Pedig a pánszlávizmus, melyet olyan szigorúan ítélnék meg, nem más, mint az önálló Poroszország”³⁷ – írja.

Furcsának tartja, hogy a német lapok Bismarck bécsi utazásával rendkívül sokat foglalkoznak, míg II. Sándor és I. Vilmos alekszandrovói találkozáját agyon-

³² M. N. Katkov rendkívüli befolyásra tett szert az udvarnál, sőt magára a cárra is hatott egyénisége. 1875-től Oroszország aktívabb politizálást igénylő állásfoglalásai a jobboldali ellenzék táborába sodorták az ismert publicistát. Részletesebben I. Czövek István: M. N. Katkov és II. Sándor politikája. Világtörténet 2000. tavasz-nyár: 82–88.

³³ A Moszkovszkije Vedomosztyi az 1870-es években olyan tekintélyre tett szert, hogy betiltása komoly tömegmozgalmat válthatott volna ki.

³⁴ Moszkovszkije Vedomosztyi, 1879. szeptember 11.

³⁵ Moszkovszkije Vedomosztyi, 1879. szeptember 11.

³⁶ Moszkovszkije Vedomosztyi, 1879. szeptember 11.

³⁷ Moszkovszkije Vedomosztyi, 1879. szeptember 11. Itt arról van szó, hogy Katkov az önálló Poroszországot legalább olyan veszélyes politikai hatalomnak tekinti, mint a pánszláv Oroszországot.

hallgatják.³⁸ Ez is bizonyítékul szolgált Katkovnak arra, hogy itt Oroszország elleni ellenséges lépésekről van szó. „Aki azt feltételezi — írja —, hogy Bismarck utazásának célja támadó szövetség megkötése Németország és Ausztria-Magyarország között, az inkább csökkenti, mint túlozza ennek az útnak a jelentőségét.”³⁹

Nyilvánvalóan nem hiszi a Norddeutsche Allgemeine Zeitung magyarázatát, mely szerint Bismarck háromnapos bécsi látogatásának célja „gazdasági érdekeket egyeztető kedvező megállapodás megkötése volt”.⁴⁰ Sokkal elfogadhatóbbnak ítéli az angol lapok elméleteit, melyek kifejtik, hogy a két állam a pánszláv tendenciák ellen kívánt szövetkezni egymással, ezért hagyták ki belőle Oroszországot.⁴¹

„Érvényt szerezhattünk volna érdekeinknek a Boszporusz partján, realizáltuk volna a san-stefanoi megállapodást, sőt meglettünk volna a kongresszus nélkül is, de legalábbis meg tudtuk volna hosszabbítani az okkupációt, ha nem kötött volna ennyiféle megállapodás”⁴² – írja kissé rezignáltan, de kevés politikai éleslátással a Moszkovszkije Vedomosztyi. Üres frázis, a helyzet teljes félreismerése csendül ki belőle. Éppen ezért mégis hevesen tiltakozik az ellen, hogy Oroszország újra bármilyen szövetséget kössön Németországgal. „Drágán vásárolt cselekvési szabadságunk zavarja Bismarckot, és javaslatot tesz rá, hogy adjuk el neki potom pénzért!”⁴³

Szerinte ki kell várni a kedvezőbb pillanatot erre, ami Franciaország revansista törekvéseivel együtt fog jelentkezni. „Ebben az esetben — írja Katkov — az Ausztriával való szorosabb szövetséggel sem biztosíthatja magát Oroszország ellen Bismarck, s bármennyire igyekeznek is bizonyítani Berlinben Oroszország politikai izoláltságát, magukban másként gondolkodnak”⁴⁴ – állítja.

Szívesen gúnyolódik az angol állásponton is, mely sokáig roskatag, düledező épülethez hasonlította a Habsburgok kétközpontú államát, most pedig hirtelen fordulattal kijelenti: „Ausztria ereje és függetlensége szolgál biztosításul az európai béke megőrzésére.”⁴⁵

Katkov szerint Oroszországnak ezután nem szabad csatlakoznia semmiféle olyan szerződéshez, melyet a németek ajánlanak, mert annak csak kellemetlen következményei lehetnek rá nézve. „Nincs még vége az osztrák–magyar–német szerződéssel kezdődött játéknak”⁴⁶ – írja Katkov, de közeli kibontakozást, helyesen ítélve, nem remél.

Katkov másik lapja, a Russzkije Vedomosztyi⁴⁷ szintén erre a következtetésre jutott, hiszen hasonlóak voltak a források, melyeket felhasznált.⁴⁸ A lap szerint a „pánszláv veszély elleni közös fellépést csak álcázásul használják”⁴⁹ a

³⁸ Moszkovszkije Vedomosztyi, 1879. szeptember 12.

³⁹ Moszkovszkije Vedomosztyi, 1879. szeptember 12.

⁴⁰ Moszkovszkije Vedomosztyi, 1879. szeptember 16.

⁴¹ Moszkovszkije Vedomosztyi, 1879. szeptember 19.

⁴² Moszkovszkije Vedomosztyi, 1879. szeptember 21.

⁴³ Moszkovszkije Vedomosztyi, 1879. szeptember 21.

⁴⁴ Moszkovszkije Vedomosztyi, 1879. szeptember 25.

⁴⁵ Moszkovszkije Vedomosztyi, 1879. október 9.

⁴⁶ Moszkovszkije Vedomosztyi, 1879. október 24., október 28. stb.

⁴⁷ M. N. Katkov másik, kisebbik lapja, németellenes magatartásával tüntette ki magát.

⁴⁸ Russzkije Vedomosztyi, 1879. szeptember 5., szeptember 22.

⁴⁹ Russzkije Vedomosztyi, 1879. szeptember 22.

fenygetés leplezésére, melyet Oroszországgal szemben alkalmaznak minden olyan esetben, amikor az megpróbál nemzeti érdekeinek érvényt szerezni.

Foglalkozik Katkov „kisebb lapja”, a Neue Freie Presse véleményével is, mely szerint az Alekszandrovóban zajlott találkozás csendessége rendkívül feltűnő.⁵⁰ Azt is furcsának tartja, hogy a két kancellár a találkozótól távol maradt.⁵¹ Végül egy olyan megállapítással zárja a sort, ami szerint a rendkívüli jelenségnek az a magyarázata, hogy Vilmos császár — először életében — elhatározta, kancellárja elképzeléseivel ellenkező, önálló politikát fog folytatni,⁵² de hozzáteszi azt is, véleménye szerint ez a legkevésbé sem befolyásolja Bismarckot abban, hogy a saját terveit mégis keresztülvigye. Ezt a véleményt látszik erősíteni a Russzkije Vedomosztyi berlini tudósítója is, aki úgy véli: a Világos miatt Oroszországra régóta acsarkodó magyar tábor számára nyílik kitűnő lehetőség a két állam oroszellenes szövetségének kiteljesedésére.⁵³

Foglalkozik a Russzkije Vedomosztyi a Le Soleil című lap nagy vihart kavaró interjújával is, melyet az az orosz kancellárral készített, és ebben Gorcsakovnak a franciákkal kapcsolatban tett barátságos kijelentését emeli ki. Szerinte nem csoda, ha nem veszik teljesen készpénznek az orosz kancellár közeledését, mivel nem biztosak abban, hogy Gorcsakov jelenlegi rugalmassága „nem hajlik-e más irányba a német birodalom kancellárjának vaskeze alatt”.⁵⁴ Ez a kéz nem tűr ellentmondást még saját uralkodójától sem, és az orosz lap úgy véli, hogy Vilmos alekszandrovói útja a németországi „ellenzék”, a „háborús párt” győzelme, a „diplomáciai” párté pedig Bismarck látogatása Bécsben.⁵⁵ A felajánlott csatlakozási lehetőséggel kapcsolatban elutasító álláspontra helyezkedik. „Eredeti meghívás, hogy csatlakozzunk harmadikként egy ellenünk irányuló szövetséghez!”⁵⁶

Ugyanakkor az is megjegyzendő, hogy az orosz lapok esetében a külpolitikai kérdéseknek biztosított mérsékelt szabad út mellett egyéb vonatkozásban igen erőteljesen érvényesült a központi akarat, amiről a levéltárak anyaga győz meg. Pontosan a Szankt-Petyerburgszkije Vedomosztyi egyik munkatársa, P. A. Avgusztinovics (Monteverdi) egyik levelében olvastunk igen keserű sorokat azzal kapcsolatban: „Senkit és semmit nem szabad bírálni. Micsoda undorító rendszer! És ami még ennél is borzasztóbb, hogy nincs egyetlen fényes pont, egyetlen vonzó cél a jövőre nézve sem!”⁵⁷ A cár saját kezűleg jegyezte fel a III. Ügyosztály aktájára, mely e gondolatokat őrizte az utókor számára: „Fordítsanak figyelmet erre az emberre!”⁵⁸

Bizonyos értelemben ehhez a laphoz kapcsolódik a Szin Otyecsesztva is,⁵⁹ melynek egyik alapvető gondolata, hogy nem szabad hitelt adni az orosz és német

⁵⁰ Russzkije Vedomosztyi, 1879. szeptember 9.

⁵¹ Russzkije Vedomosztyi, 1879. szeptember 9.

⁵² Russzkije Vedomosztyi, 1879. szeptember 9.

⁵³ Russzkije Vedomosztyi, 1879. szeptember 5.

⁵⁴ Russzkije Vedomosztyi, 1879. szeptember 6.

⁵⁵ Russzkije Vedomosztyi, 1879. szeptember 18.

⁵⁶ Russzkije Vedomosztyi, 1879. szeptember 16.

⁵⁷ Centralnij Goszudarsztvennij Archív Rosszii, továbbiakban: CGAR f. 109. op. 1 jegy. hrany. 1825. 1:1.

⁵⁸ CGAR f. 109. op. 1 jegy. hrany. 1825. 1:1.

⁵⁹ A reakciós irányzathoz tartozik, színtelen, de bőbeszédű újság.

kancellár közötti ellentét rosszindulatú híreinek.⁶⁰ Egyéni hangvételt abban a kérdésben is tapasztalunk, hogy kifejti, Németországnak nem kell tartani a francia közvéleménytől, mely alapvetően ellenséges Oroszországgal szemben, ami tulajdonképpen érthető is a közelmúlt nagy háborúja idején tanúsított rossz magatartás után.

Az ellenséges magatartásban vezető szerepet játszik szerinte a *Journal des Debats*, „mely sok hízelgő kijelentést adresszál Németországnak, sokkal többet, mint Oroszországnak”.⁶¹ Többek között helyesli a francia lap Németországnak azon tevékenységét is, hogy „egyetért és támogatja Ausztria lépéseit a Balkán-félszigeten, melynek célja befolyásának további növelése e térségben”.⁶²

A bécsi találkozóról a *Szin Otyecsesztva* sok anyagot közöl olvasóival, részletekbe menően elemzi szinte minden mozzanatát. Igen kellemetlenül érinti őt is a pánszlávizmus vádja, mely alól igyekszik felmenteni az orosz politikát,⁶³ és úgy véli, ha igaz az, hogy a pánszlávizmus elleni szövetkezés az indító ereje a két német állam közeledésének, „a bécsi találkozó eredményei olyanok lesznek, melyekben nem telik majd sok örömük, se nekünk, sem a Habsburg-Monarchia szláv tartományainak.”⁶⁴

Kijelenti, hogy sok akadályt kell leküzdenie Bismarck elgondolásának, míg mindkét delegáció elfogadja majd az egyoldalú németbarát orientációját, mint fő irányvonalat a dualista állam külpolitikájában.⁶⁵ Itt is elsősorban a magyarok jelentik szerinte a fő akadályt, hiszen ők valóban csak játékszerként vehetnének részt Bismarck vezérlete alatt egy Oroszország elleni háborúban.⁶⁶ Ennek a tényezőnek a túlértékelése arra a következtetésre juttatja az orosz lapot, hogy Bismarcknak minden valószínűség szerint üres kézzel kellett hazatérnie.

A pánszlávizmus vádja alól azzal az indokkal kísérli meg tisztázni Oroszországot, hogy kijelenti, senki, kiváltképp Oroszország, nem tehet arról, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia csak szláv földek felé tudott és tud terjeszkedni a jövőben is, aminek a következményei igen komolyak lehetnek.⁶⁷ Ezek között számolni kell a szlávok vonzalmával Oroszország iránt, és kijelenti, hogy „a németek minden együttes erőfeszítése ellenére nem fog sikerülni eltántorítani minket attól, hogy együttérzésünket juttassuk kifejezésre a szlávok iránt, s ebben semmi közös vonás nincs az osztrákok által követett politikai terjeszkedéssel, a Bosznia–Hercegovina megszállásához hasonló területi igényekkel”.⁶⁸ Ha a konkrét helyzetet vizsgáljuk, látjuk, hogy nem annyira az igénnyel, hanem inkább a lehetőséggel volt probléma.

Sokat foglalkozik Salisbury beszédével, amit nem tart teljesen meggyőzőnek abból a szempontból, hogy a szövetség jellegét egyértelműnek tekinti, bár kijelenti, egyre inkább hajlandó afelé hajlani, hogy elfogadja az angol politikus megállapításait.⁶⁹

⁶⁰ *Szin Otyecsesztva*, 1879. szeptember 3/13.

⁶¹ *Szin Otyecsesztva*, 1879. szeptember 5/17.

⁶² *Szin Otyecsesztva*, 1879. szeptember 5/17.

⁶³ *Szin Otyecsesztva*, 1879. szeptember 11/23.

⁶⁴ *Szin Otyecsesztva*, 1879. szeptember 11/23.

⁶⁵ *Szin Otyecsesztva*, 1879. szeptember 14/20.

⁶⁶ *Szin Otyecsesztva*, 1879. szeptember 14/20.

⁶⁷ *Szin Otyecsesztva*, 1879. szeptember 28/október 10.

⁶⁸ *Szin Otyecsesztva*, 1879. szeptember 28/október 10.

⁶⁹ *Szin Otyecsesztva*, 1879. október 11/23.

A Szin Otyecsesztva idéz német lapokat, s ezekből kiderül, valamennyien úgy vélik, hogy a két állam szövetsége Oroszország és Franciaország ellen irányul.⁷⁰ A francia Soleil félelmének is hangot ad az orosz lap, amikor közlésezi egyik megállapítását, mely szerint „félő, hogy a Bismarck kezében Kelet felé fordított fegyver Nyugat felé fog elsülni”.⁷¹ A Szin Otyecsesztva saját véleményét ezek összegzéséből alakítja ki, amikor kijelenti: „Mind az angol, mind a német-osztrák–magyar tábor Oroszország felhasználásával, véráldozatok nélkül akarja elérni célját.”⁷² A Szin Otyecsesztva itt a berlini kongresszusra utal. A „békésen hódító” politikához szerinte az első lépést a berlini kongresszus jelentette, mely főként Anglia és az Osztrák–Magyar Monarchia számára hozott kedvező eredményeket.

A polgári Novoje Vremja⁷³ hozzászól ehhez a kérdéshez, és kijelenti, hogy Bismarck is igényt tart hasonló babérokra, ezért kezdeményezte a közeledést Ausztria–Magyarországgal. „Az elmúlt évben összegyűlt nála egész Európa. Beaconsfield gróftól Suvalov grófig mindenki. Ezért tűnik különösnek, hogy a német kancellár most maga keresi a kapcsolatokat.”⁷⁴ Ebből kiindulva azonban úgy véli, hogy ezúttal inkább kereskedelmi, és nem diplomáciai kapcsolatok kiépítéséről van szó, s a találkozókat nem rejtenek magukban komoly veszélyt Oroszország számára.⁷⁵ Viszont megállapítja, hogy „nincs ma olyan bolond Európában, aki úgy gondolná, hogy ez a szövetség egyenrangú felek között jött létre. A Bécsből érkező hírek így továbbra is hűtik a német hevességet”⁷⁶ – írja a lap.

De a kapcsolatok látható szorossága két partner között az orosz közvéleményt szintén hűti, és ez felveti a kérdést: „Mit várhatunk attól a politikától, mely ilyen fordulatra volt képes akkor, amikor Oroszország a ténylegesnél gyengébbnek mutatkozott, ha egyszer valami súlyos kudarc éri?”⁷⁷

A Novoje Vremja egyébként elég hevesen fogalmazott, amivel azt érte el, hogy a cenzúra és a III. Ügyosztály erősen figyelte. Egy ágensi jelentésből kiderül, hogy nem vette komolyan ez utóbbinak tevékenységét. „A Novoje Vremja kiadója, Szuvorin — egyben a lap szerkesztője — hangosan hahotázott a Valujev közreműködésével készülő sajtótörvény tervezetén — írja az ágens —, és kigúnyolta azt a tényt, hogy irodalmárokat és kiadókat is bevontak a bizottságokba, mely emiatt — úgymond — a demokratizmus látszatát kelti a tervezet előkészítésével kapcsolatban.”⁷⁸ Szuvorin azonban lapjában ennek a véleményének nem adhat hangot.

A bonni Külügyi Levéltár I. A. B. i. Rußland No 65. fondjában 10 207 számon gyűjtötték össze azokat a francia újságokat, amelyek részletesen foglalkoznak Bismarck bécsi útjával, s kemény kritikával illetik a köztársasági Franciaország kül-

⁷⁰ Szin Otyecsesztva, 1879. október 16/28.

⁷¹ Szin Otyecsesztva, 1879. október 16/28.

⁷² Szin Otyecsesztva, 1879. október 22/november 3.

⁷³ 1868-ban alapították, A. Sz. Szuvorin kezében hamarosan a nacionalizmus, sőt a sovinizmus egyik legjelesebb szócsövéné vált.

⁷⁴ Novoje Vremja, 1879. augusztus 31/szeptember 12.

⁷⁵ Novoje Vremja, 1879. október 12/24.

⁷⁶ Novoje Vremja, 1879. október 21/november 2.

⁷⁷ Uo.

⁷⁸ CGAR f. No 109. op. No 1.

politikai kurzusát. A *Le Pays*, a *L'Estafette*, a *Gazette de Voss*, a *Le Français*, a *Le Siècle* azon számain, amelyekben az alakuló kettős szövetségről cikkeznek, begyűjtik a francia–német követségre, elemzés után megjegyzéssel látják el, és továbbítják Berlinbe.⁷⁹

Míg az orosz újságok nagyobbrészt külföldi híryanagból állítják össze cikkeiket, a francia köztársaság külpolitikájával szemben álló fent említett lapok belső hírforrásra támaszkodnak.

Kezdjük a konzervatív, korábban bonapartista, 1848 előtt alapított félhivatalos *Le Pays*-vel,⁸⁰ amelyet a párizsi német követségen tanulmányoztak át, majd Berlinbe postáztak. Az újság 1879. szeptember 28-án idézi a *Le Temps*-t⁸¹ Bismarck⁸² bécsi francia követnél⁸³ tett látogatásával kapcsolatban, ahol is a kancellár a következőt mondta: „Sietek megragadni az alkalmat Excellenciás Uram, hogy a leghatározottabban biztosítsam Önt afelől, hogy Németország és Ausztria (sic!) közötti bizalmas kapcsolatok nem kell, hogy nyugtalanítsák Franciaországot és nem kell, hogy sértődékenységet ébresszenek benne. Ez a kapcsolat nem csökkentheti és nem ronthatja meg a két ország között fennálló jó viszonyt.”⁸⁴ A *Le Pays* ezen túl értékeli a bécsi francia követet is. Az a véleménye, hogy kevésbé ügyes diplomata, mint amilyen kereskedelmi miniszter volt.⁸⁵ S ezzel kapcsolatban az újság felveti a francia diplomácia tárgyalási színvonalát, amelyet felkészületlennek tart. „Vagy hozzá kell szokjunk: a republikánus diplomácia oly rosszul tárgyal, hogy már ilyen kis dolgoknak is örvendezni kell?”⁸⁶

A *L'Estafette*⁸⁷ már 1879. szeptember 28-ai vezércikkében foglalkozik Bismarck 1879. szeptember 21–24. közötti bécsi látogatásával. Ebben kijelenti: „A köztársaságnak nincs szégyellnivalója sem Ausztria sem pedig Oroszország előtt.”⁸⁸ Ugyanakkor érdekes újságírói technikai momentum az a tény, hogy a *L'Estafette* is a *Temps*-ből kapta Bismarck bécsi tárgyalásáról a távirati hírt. Az újság szkeptikus az európai békét illetően: „Így hát ha lehet hinni annak a hírnek, amelyet néhány napja kaptunk a különböző hírügynökségektől, minden a legnagyobb rendben megy.”⁸⁹

⁷⁹ PA Bonn I. A. B. i. Rußland No 65. 10207. 1–14.

⁸⁰ Korábban liberális, protestáns lap, amelyet 1868 előtt alapítottak.

⁸¹ A *Le Temps*-t 1861. április 25-én hozták létre, és mint a francia diplomácia hangját tartják számon. Alapítója, Auguste Nefftzer (1820–1876) a strasbourg-i teológiát végezte el, és huszonhárom évesen a *La Presse*-nél dolgozik. Nefftzer nagy fontosságot tulajdonított a külföldi hírek minél gyorsabb publikálásának. Londonban Luis Blanc, Rómában Andre Erdan, Németországban Louis Seinqueret, az USA-ban Georges Clemenceau dolgozott kiküldött újságíróként. Az újság egy mérsékelt parlamenti köztársasági államforma irányába tolódott el, a katolikus koncepciók megingathatatlan ellenségeként lépett fel. A *Le Temps* keveset cikkezett Oroszországról és Törökországról, de nagy figyelemmel kísérte a német eseményeket és az Osztrák–Magyar Monarchia politikáját. A bismarcki irányvonalat szemlélve hamar rájön, hogy egy katonai vereség végzetes lehet Franciaország számára, s félredobva óvatosságát 1870-ben nyíltan szembenállt Thiers háborúba lépésével.

⁸² Bismarck 1879. szeptember 21–24. között tárgyal Béciben.

⁸³ Teisserence de Bort-ról van szó.

⁸⁴ *Le Pays*, 1879. szeptember 28. PA Bonn I. A. B. i. Rußland No 65. 10207. 1.

⁸⁵ Uo.

⁸⁶ Uo.

⁸⁷ Konzervatív, katolikusellenes újság, elsősorban a középpolgárság lapja. 1868 után alapították.

⁸⁸ *L'Estafette*, szeptember 28. PA Bonn I. A. B. i. Rußland No 65. 10207. 2.

⁸⁹ Uo.

A lap kiemeli: Bismarck kezeskedik Ausztria felől, továbbá Haymerle méltó utódja lesz Andrásynak, legalábbis ami a német–osztrák kapcsolatot illeti. Az újság diplomáciai érdekességeként fogja fel Gorcsakov berlini látogatását a cár és a császár találkozója után két héttel, hiszen ugyanazokat a biztosítékokat hallhatja, amit a bécsi francia követ tudomására hoztak már korábban.⁹⁰

A L'Estafette vezércikke kitekint Anglia diplomáciájára is az európai békét illetően, hiszen Salysbury és Waddington Dieppe-ben találkoztak, és az általános leszerelésről beszéltek. A vezércikk írója, Léonce-Détroyat kijelenti: „igazából jobban szeretek hinni a békében, mint a háborúban.”⁹¹

A L' Estafette-t és a Soleil-t 1879 szeptemberében azzal vádolták, hogy vizsályt akartak kelteni Franciaország és Németország között, de Léone-Détroyat szerint ez nincs így, hiszen „Nem vagyunk abban a helyzetben, hogy bármiféle revansot vehetnénk.”⁹²

Az újságíró azt fejtegeti: nem a szerkesztők, hanem a katonatisztek igyekeznek elhíttetni Európával, hogy a béke veszélyeztetve van. Ezzel összhangban Léonce-Détroyat hivatkozik A. D. kapitány Berlinben kiadott brosúrájára, amely szerint Bismarck a hadsereg fejlesztésére támadó háborút feltételezve félelmetes lépéseket tett. Belgium, Hollandia, Luxemburg irányában a helyőrségi csapatokat jelentősen megerősítették. Továbbá a német publicisták az Északi-tengert német tengernek nevezték el.⁹³ A. D. kapitány okfejtésében Hollandia és Belgium Németország protektorátusa kell, hogy legyen, Luxemburgot pedig Németországhoz kell csatolni. A lapban ugyancsak megjelent Lemiel tábornok brosúrája „Belgium, Hollandia, Luxemburg Franciaország és Németország előtt” címmel, s vitatkozik A. D. kapitány felvetéseivel, s arra a következtetésre jut: „Németország egy újabb francia–német háborút fog provokálni,”⁹⁴ továbbá Lemiel szerint Poroszország (sic) nagyhatalmi és agresszív utat követ. Franciaország szükségszerűen védelmi szerepre korlátozódik, így nem veszélyezteti Belgiumot, Hollandiát és Luxemburgot; ez a veszély Németország irányából jön. „A német katonai tanulmányok a semlegeség eltörlését tartalmazzák, s ez magába foglalja a belga nemzetiség [?] megszüntetését is [a fent felsorolt államok – Cz. I.] nem tudják fenntartani a függetlenséget, de egyesülve BIZONYOSAN”⁹⁵ (Lemiel kiemelése). A vezércikk megalkotója arra az álláspontra jut, hogy az agresszív írások a német lapokban mindaddig nem csitulnak, amíg a német politikában protektorátusi és annexiós tervek léteznek.⁹⁶

A L' Estafette tehát az osztrák–magyar–német kettős szövetségi megállapodást egy teljesen új megközelítésben vizsgálja, nevezetesen Németország nyugati határára koncentrál. Nem zárja ki, de nem is erősíti meg azt a lehetséges variánst, miszerint Németországnak békében kell élni Franciaországgal, bár nem nevezi meg a gasteini megállapodást, de az ott felvetett kérdések újból fontos körülménynek számítanak.

⁹⁰ Uo.

⁹¹ Uo.

⁹² Uo.

⁹³ Uo. A kapitány kilétéről sajnos érdemleges információt nem sikerült feltárni.

⁹⁴ Uo.

⁹⁵ Uo.

⁹⁶ Uo.

A Gazette de Voss⁹⁷ 1879. szeptember 27-ei vezércikkében megint egy újabb szempontot vet fel, nevezetesen a kettős szövetség gazdasági helyzetével foglalkozik leginkább. Érdekes módon azt állítja, Németország vámtarifa kedvezményeiből túlnyomó részt Franciaország profitál. Eugene Liébert a cikk szerzője idézi a német „Tageblatt”-ot, miszerint létre kell hozni egy osztrák–balkán–német vámuniót, továbbá fontos Ausztria és Németország gazdasági fejlődése, mert ez összefügg az általános békével.⁹⁸

Az újság kisebb terjedelemben, de kitér a nagyhatalmak diplomáciai határozataira is. E szerint a cár szeretné, ha a két herceg (Gorcsakov és Bismarck – Cz. I.) között tisztázódnának a félreértések. Továbbá a cár kívánságait nem lehet semmibe venni, az orosz, német újságok pedig egész Európát fenyegetik.⁹⁹

A Gazette de Voss is a Le Temps-ből idézi Bismarck herceg Teisserence de Bort bécsi francia követnél tett látogatását. E szerint Bismarck szívélyesen, sőt ömlengéssel beszélt Franciaországról. Pedig a német kancellár nyolc évvel ezelőtt Thiers-t a személyi titkára előtt gúnyolta ki, s akkor komolyan félre tudta vezetni. Az újság idézi Bismarck ravasz politikai magatartását is, ami nem egyeztethető össze az őszinteséggel. 1871-ben a porosz államférfiak olyan helyzetet teremtettek, amely nem engedi meg a francia és a német nép közötti őszinte közeledést, a frankfurti szerződést pedig felül kellene vizsgálni, aminek a realitása — teszi hozzá — vajmi kevés.¹⁰⁰

Az újság szerint fegyveres békéről van szó, de a franciák nem kívánnak háborút, a problémákat tárgyalásokkal kell megoldani. Bismarckot figyelmezteti a lap: a kés torkán van. „1871-ben a porosz államférfiak által okozott óriási hiba kijavítása nem lesz éppen kellemes”.¹⁰¹

A Le Siècle-ben¹⁰² 1879. szeptember 27-ei keltezéssel Bismarck ausztriai látogatásáról egyoldalas közlemény jelent meg. Az írás szerint a látogatás felkavarta a politikai indulatokat, s a franciáknak tisztán kell látni, „a le nem írt szövetség” pedig, ahogy a lap fogalmaz, rejteget néhány titkot. Bismarck az alkut Andrássyval kötötte meg, s a nagy kérdés az, milyen partner lesz az utód Haymerle, s mit fog tenni Ausztria császára? A közlemény szerzője szerint a szövetség gazdasági kérdéseket is felvet, de ezekre a válaszadás még hosszú időt vesz igénybe.¹⁰³

A kettős szövetség kapcsán a lap úgy gondolkozik, Németország az alkuból más államokat sem hagyhat ki, mert minden engedmény amit tesz [Ausztriának – Cz. I.], azonnal és örökre Franciaországnak kedvez. Sajátos francia konzervatív lapvélemény! S itt utal a L' Estafette cikkére, amely a szövetség gazdasági kérdéseinek megoldása körüli nehézségeire mutat, a végkifejlet csak egy osztrák–Balkán–német vámunió lehet.¹⁰⁴

⁹⁷ Konzervatív újság, 1868 után alapították.

⁹⁸ Gazette de Voss 1879. szeptember 27. PA Bonn I. A. B. i. Rußland No 65. 10207. 4.

⁹⁹ Uo.

¹⁰⁰ Uo.

¹⁰¹ Uo.

¹⁰² La Siècle korábban III. Napóleon ellenes, 1868 előtt alapították.

¹⁰³ PA Bonn I. A. B. i. Rußland No 65. 10207. 5.

¹⁰⁴ Uo.

Befejezésül a lap tanácsokat ad a francia politika vezetésnek: Bismarck Franciaország iránti szívélyességét nem kell készpénznek venni. Németországnak sem áll érdekében az európai béke felrúgása. Továbbá a hivatalos sajtóval ellentétben, nem kell az újságnak dicsérni Bismarck tevékenységét, hiszen a német államférfi a francia–német politikai viszonyt ugyanúgy értékeli, mint a német–angol kapcsolatot, pedig az újság szerint Waterloo és Sedan között jelentős különbség van.¹⁰⁵

Az 1868 után alapított párizsi *Le Français* 1879. szeptember 28-án szintén foglalkozott Bismarck bécsi látogatásával. Részletesen beszámolt a külsőségekről: a kancellárt Ausztria fővárosában majdnem olyan ceremóniával fogadták, mint egy államfőt. A szervezők mindent megtettek, hogy a találkozót különleges pompa övezze.¹⁰⁶ Majd így folytatja: „Az események különös visszatérése (ti. a bécsi látogatás – Cz. I.) hogy azt az államférfit, — aki hozzájárult a Habsburg Császárság lehanyaglásához — ilyen pompa között fogadják Bécsben, Ferenc József császár pedig szívélyesen üdvözlí azt a politikát, ami legaktívabban munkálkodott Ausztria ellen. A német kancellár csak azt gondolhatja magában, hogy ebben a században csak az érdekek politikájáról van szó, a felejtésben pedig hinni kell.”¹⁰⁷

Az újság állítja: Bismarck felejtés politikáját nem osztotta Ferenc József császár, Andrásy Gyula gr., Haymerle báró oly mértékben, mint ahogy tette Bécsben egy olyan nagy hatalom képviselője [Franciaországé – Cz. I.], akit Bismarck nehézség nélkül meggyőzött a felejtés politikájáról.¹⁰⁸

„Bismarck elment T. Bort nagykövetünkhöz és a köztársaság képviselőjét lenyűgözte a felejtés politikájával. Vajon nem arra gondolt Bismarck, hogy felébressze egy kicsit Oroszország féltékenységét. Gorcsakov herceg pedig, hogy reagáljon Németország politikájára, elejtett némi szívélyességet Franciaország irányába, Bismarck is hasonlóan viszonyult az orosz cárhoz. Nyilvánvaló, hogy minket használnak fel politikai szempontból, amely politika nélkülünk és talán ellenünk zajlik.”¹⁰⁹

A párizsi német nagykövetség figyelmét felkeltette a *La Soleil* 1879. november 20. számának cikke, amely a „*Journal de Geneve*-ben jelent meg”¹¹⁰ mondattal kezdődik, majd így folytatódik: „Létezik Berlinben egy hivatalos lap, a *Correspondance de Berlin*, hetente egyszer jelenik meg és amit ingyen küldenek meg a Berlinbe akkreditált diplomatáknak, a kormány pénzén tartják fenn és a szerkesztője a külügyminisztérium tanácsosa, így hát ez nem más, mint egy minisztériumi lap.”¹¹¹ A *La Soleil* idézi a *Correspondance de Berlin* egyik szerinte ostoba cikkét, amelyben Bismarck herceg, hogy kibékítse Németországot Oroszországgal, nemcsak a cárevics, hanem a cár berlini látogatását is követeli, valamint kiáll Gorcsakov herceg lemondása mellett, és szorgalmazza az orosz nagykövet, Oubril Berlinből történő visszahívását.¹¹²

¹⁰⁵ Uo.

¹⁰⁶ *La Français* Paris, 1878. szeptember 29. PA Bonn I. A. B. i. Rußland No 65. 10207. 6.

¹⁰⁷ Uo.

¹⁰⁸ Uo.

¹⁰⁹ Uo.

¹¹⁰ *La Soleil* 1879. november 20. PA Bonn I. A. B. i. Rußland No 65. 10207. 14.

¹¹¹ Uo.

¹¹² Uo.

A Le Soleil hangsúlyozza, ilyen hivatalos lapban ilyen közlemény „bizonyos benyomást” kelt. Olyan dolgokról van szó, amiket az ember nem fogad el Oroszország esetében. Hogyan lehetne elfogadni egy hivatalos lap közléseként azt, hogy Bismarck nem akarja Németország és Oroszország közeledését, továbbá „a kancellár keresi a módját, hogy visszavonuljon, ha akarata ellenére szemrehányások érnék vagy már nem hisz a sokszor emlegetett megbékélésben?”¹¹³

Ami érdekes a Le Soleil-lel kapcsolatban az az, hogy a párizsi német követéségen a fent említett cikkhez kézírásos megjegyzést fűztek 1879. november 29-ei dátummal, amely szerint a Journal de Geneve által idézett gondolat nem lehet a Correspondance de Berlin november 15-ei számából, valószínűleg a Tageblatt sokszorosította azt, amely lapnak a kötődése irodalmi körökkel ismert, s ha szükséges a Correspondance de Berlin következő számában helyesbítést lehetne közzé tenni.¹¹⁴

A bonni Külügyi Levéltárban ugyancsak megtalálható az e témában primér forrásként is felhasználható levél, amelyet Andrassy utóda Haymerle írt Kálnoky grófhhoz. Ezt a levelet 1879. november 19-én iktatták a német külügyminisztériumban, Berlinben.¹¹⁵

A távirat mindenekelőtt leszögezi: Jomini báró azon véleménye, hogy Andrassy és Bismarck, valamint kormányaik oroszellenesek, nem felel meg a valóságnak. A kölcsönös biztonság és béke érdekében a legbizalmasabb kapcsolatot kell fenntartani egymással. „Bár a cár visszafogott a politikában, mégis megelégedéssel vehettük tudomásul biztosítékait Oroszország békés szándékairól.”¹¹⁶

Haymerle szerint Jomini báró megjegyzésének az volt a célja, hogy Ausztria és Németország között gyanút ébresszen „és Önre hagyom, gróf, hogy reagáljon a téves ítéletekre mindenütt, ahol találkozik ezekkel.”¹¹⁷ Így arra a véleményre juthatunk, hogy a hivatalos osztrák politikában a békés szándék fenntartása fontos szempont.

Végezetül a cár 1879. november 14-ei, nagybátyjához, I. Vilmos német császárhoz írt levelével kívánunk foglalkozni.¹¹⁸

A levélben II. Sándor nagyra értékelte I. Vilmos gesztusát, hogy elküldte neki a bécsi megegyezés dokumentumait. Kitért Bismarck szeptember 21–24 közötti bécsi látogatására, s azt egybevetette az alekszandrovói találkozóval. Sándor véleménye az volt, hogy az alekszandrovói megállapodást nem tudta beárnyékolni Bismarck bécsi útja.¹¹⁹

Hangsúlyozta, hogy akaratával egyező a nagy Németország hatalmának a megerősítése, aminek ő személy szerint örül, s mindez összefügg a berlini egyezmény határozatának a felszámolásával. Kifejti, látja I. Vilmos kötődését Bismarckhoz, ami alapja lett az Ausztria–Magyarországgal megkötött szerződésnek; ez

¹¹³ Uo.

¹¹⁴ Uo.

¹¹⁵ PA Bonn I. A. B. i. Rußland No 65. 10211. 1–2.

¹¹⁶ Uo. 1856. április 15-én A. M. Gorcsakovot kinevezték külügyminiszternek. Kinevezése után átszervezte a külügyminisztérium munkáját, amiben kiváló segítőtársnak bizonyult Alekszander Genrikovics Zsomini (1817–1888), aki jó stílusú és tehetséges hivatalnok volt, ugyanakkor feltétlen híve is.

¹¹⁷ Uo.

¹¹⁸ PA Bonn I. A. B. i. Rußland No 65. 10211. A 64–61.

¹¹⁹ PA Bonn I. A. B. i. Rußland No 65. 10211. A 64–61. 17.

pedig — véleménye szerint — újból a három császár szövetségét vetíti előre, ami egyébként Európa biztonságának a záloga.¹²⁰

A személyi kérdések közül kiemeli Szaburov grófnak, az új berlini nagykövet személyének kérdését, és reméli, hogy az új diplomata kinevezése a két ország közötti kapcsolatot erősíti. Ugyanakkor sajnálja, hogy a császár a katonai intézkedéseknek fenyegető jelleget tulajdonít.¹²¹

I. Vilmos orosz pánszlávista veszélyre utaló mondatára a válasz a következő: „Néhány újságíró eltérített véleménye, akik egy többé-kevésbé széleskörű csoportnak a képviselői, de ők nem fognak soha Oroszországban jelentősebb politikai sikert elérni és ha előfordul, hogy egy sajtóelírás elkerüli kormányom ellenőrzését, ez pontosan azért van, mert az erőnek tudata enyhíti annak jelentőségét.”¹²²

Az orosz nihilista párttal kapcsolatos vilmosi felvetésre a következőt válaszolta az orosz uralkodó: „Ön tudja, nem haboztam a legerősebb eszközökhöz folyamodni, hogy legyőzzem azokat, az intézkedések nem maradtak eredmény nélkül.”¹²³ Ebből az idézetből kiderül: a cár tehát soha nem fogja tolerálni a rend és a béke megbomlására irányuló kísérleteket.

Ahogy az e témakörbe tartozó első levelében is hangsúlyozta II. Sándor, a berlini udvarba kiküldött orosz politikus személyéről a döntést a császárral megvitatva képzeli el, és örömét fejezi ki, hogy Dolgorukij herceg katonai attaséként megfelelt a császárnak. Másfelől a cár feleségének és gyerekeinek a német császárral való találkozása örömmel töltötte el az orosz uralkodót.¹²⁴

Végezetül, a dolgozat megírásának nem az volt a célja, hogy a kettős szövetség megkötésének diplomáciai lépéseit elemezze¹²⁵ vagy újabb adalékokkal szolgáljon a közvélemény tartalmát illetően. Ezt történészek nemzetközi konferenciákon, tanulmányokban, könyvekben megtették előttünk.¹²⁶ Egy egészen más, sajátos aspektusból — adalékként — az európai közgondolkodás, a közvélemény oldaláról próbáltuk az 1879. augusztus 15. és 1879 november vége közötti időszakot felvázolni. Ez két szempontból is érdekes. Egyfelől, mert a kettős szövetség tárgyalásai a közvélemény előtt többnyire rejtve maradtak, sőt magának a szerződésnek a pontos tartalmi megállapításai 1888-ig titkosak voltak. Az újságírás, amely közvetítette vagy közvetíthette az egyes diplomáciai jeleneteket, nem rendelkezett pontos forrással, ezért közvetett módon igyekezett véleményét az olvasóközönség elé tárni. Másrészt, bár Európa a parlamentarizmus felé haladt, a 19. század második felében mégis számolni kellett az uralkodók állásfoglalásával, s ezt fennen bizonyítja az általunk idézett két sándori és az egy vilmosi levél.

¹²⁰ PA Bonn I. A. B. i. Rußland No 65. 10211. A 64–61. 18.

¹²¹ PA Bonn I. A. B. i. Rußland No 65. 10211. A 64–61. 19.

¹²² PA Bonn I. A. B. i. Rußland No 65. 10211. A 64–61. 21–22.

¹²³ PA Bonn I. A. B. i. Rußland No 65. 10211. A 64–61. 22.

¹²⁴ PA Bonn I. A. B. i. Rußland No 65. 10211. A 64–61. 23.

¹²⁵ Erre utaló munkák az utóbbi időben is születtek. „A (bécsi – Cz.I.) látogatás célját az orosz ügyvivő abban látta, hogy Bismarck meg akarja ismerni az Andrássy visszalépése és Taaffe kormányalakítása folytán előállt helyzetet.” – *Díószegi István*: Bismarck és Andrássy. Bp. 1998. 345. Továbbá: *Angelow, Jürgen*: Kalkül und Prestige. Köln 2000. stb.

¹²⁶ A téma nemzetközi történész konferencián történő megvitatására l. Der „Zweibund” 1879. *Rumpler, Helmut*: Historikergespräch Österreich-Bundesrepublik Deutschland. 1994. Wien; *Shanfeldt, Gary W.*: The secret enemy. New York 1985.

Bismarck, bár zseniálisan átalakította a német külügyminisztérium hivatalnoki apparátusát,¹²⁷ s nem kis erőfeszítéssel leküzdötte a császár oroszbarát politikáját támogató német tábornoki kar ellenállását.¹²⁸ Ez azért is figyelemre méltó, mert az agg német uralkodót igazán csak katonai kategóriákban lehetett befolyásolni. Ez a két fontos szempont a közvélemény formálói, az újságírók, az újságtulajdonosok számára a kettős szövetség kapcsán az információszerzés további bonyolult lehetőségét nyitotta meg.

A konzervatív francia és orosz sajtó a vélemények bemutatásával a szövetségből kimaradt, de azt éberrel figyelő két, Németországgal rivális nagyhatalom egyfajta reakcióját helyezte előtérbe.

További kutatások szükségesek ahhoz, hogy e kérdéskörben szintén fontos szerepet játszó, a német közvéleményt alapvetően meghatározó konzervatív és liberális sajtónak a kettős szövetséggel kapcsolatos állásfoglalását feltárjuk.

---

¹²⁷ Többek között: Von Bülow, Bernhard, Ernst példa erre.

¹²⁸ Helmuth von Moltke vezérkari főnökről és Edwin von Manteuffell vezértábornagyról van elsősorban szó.

BESZÁMOLÓ

BESZÁMOLÓ MÚZEUMAINK SZÜLETÉSE ÉS JÖVŐJE címmel megrendezett tudományos ülésről

Széchenyi Ferenc halálának 200. évfordulóján, 2002. november 7-én, az MTA Filozófiai és Történettudományok Osztálya és a Magyar Nemzeti Múzeum tudományos ülést rendezett a Magyar Tudományos Akadémián.

Az ülészak résztvevőit *Ormos Mária* akadémikus, osztályelnök köszöntötte.

Előadást tartott: *Kovács Tibor*, a Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatója, „Nemzeti múzeum, tudomány, társadalom”; *Monok István*, az Országos Széchényi Könyvtár főigazgatója, „Cara patria ac publica utilitas”, *Palló Gábor*, az MTA doktora, „Az intézményesült emlékezet és tudomány”; *R. Várkonyi Ágnes*, a történelemtudomány doktora, „A múzeum gondolata a felvilágosodás korában és a reformkorban” (Megjelenik: A Hadtörténeti Múzeum Értesítője 2003. 6. sz. 15–41. o.); *Kecskeméti Tibor*, a Természettudományi Múzeum osztályvezetője, „A cabinet-től a museum rerum naturalium-ig”; *Mojzer Miklós*, a Szépművészeti Múzeum főigazgatója, „A magyar művészeti múzeumok és társadalmi környezetük” címmel.

A délutáni ülésen elnökölt és a vitát vezette *Marosi Ernő* akadémikus, az MTA alelnöke.

Előadást tartott: *Beke László*, PhD, „A múzeum, mint orvosi ló”; *Radnóti Sándor*, a filozófiai tudományok doktora, „Múzeumi emlékezés és felejtés”; *György Péter*, PhD, „Globális Múzeumok” címmel.

A vita utáni zárszavában Marosi Ernő akadémikus összegezte az ülészak és az előadásokat követő vita eredményeit.

Monok István

CARA PATRIA AC PUBLICA UTILITAS

Széchenyi Ferenc könyvtáralapítása

A magyar nemzeti könyvtár alapításának történetéről számos komoly tanulmány született az eltelt kétszáz év alatt, bár igaz, hogy az írások többsége az alapítás évfordulóinak ünnepi alkalmaihoz kötődő méltatás. A könyvtár történetének kevés számú monográfusa — Kollányi Ferenc,¹ Berlász Jenő,² Somkuti Gabriella³ — azonban nyomon követte az első évszázad gyarapodását, a könyvtár sorsát befolyásoló tényezőket. Kókay György, a felvilágosodás és reformkori irodalmunk kutatójaként több írásában kitért a nemzeti gyűjtemény megalakulása korabeli visszhangjának elemzésére is,⁴ arról a kérdésről azonban, hogy maga

¹ *Kollányi Ferenc*: A Magyar Nemzeti Múzeum Széchényi Országos Könyvtára 1802–1902. Bp. 1905.

² *Berlász Jenő*: Az Országos Széchényi Könyvtár története 1802–1867. Bp. 1981.

³ *Somkuti Gabriella*: Az Országos Széchényi Könyvtár története 1802–1918. Bp. 2002.

⁴ *Kókay György*: Könyv, sajtó és irodalom a felvilágosodás korában. Bp. 1983.

Széchenyi Ferenc miként gondolkodott a gyűjtemények (könyvtár és múzeum) alapításáról, külön elemzés nem született. Még Széchenyi monográfusa, Fraknói Vilmos is mélyen vallásos, királyhű mecénásként, „a nemzet felemelkedésén” munkálkodó, de tulajdonképpen magányos politikusként mutatta be az alapítót.⁵ A kérdés az, hogy mit érthetett Széchenyi Ferenc „nemzet”-en. Mostani tanulmányunkban megpróbálunk néhány szempontot bemutatni, amelyek a nemzeti gyűjtemények megalapítását egyik oldalról a Mohács utáni közel három évszázad magyarországi művelődésszervező törekvései természetes eredményének mutatják, másik oldalról elkülönítjük a nemzeti könyvtár és múzeum (és sok tekintetben a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára) alapítását a Kárpát-medence egyéb 19. századi központi gyűjteményeinek (román, szász, erdélyi magyar, szlovák, horvát, szerb) alapításától. Ezért röviden számba vennénk az alapítás könyvtártörténeti és tudományszervezési hagyományát, azt, hogy mit jelentett vizsgálódásunk szempontjából a nemzeti király hiánya, s végül kitérnénk arra a kérdésre, hogy vajon Széchenyi Ferenc számára létezett-e különbség a magyar és a *hungarus*-tudat között.

A könyvtártörténeti hagyomány

A magyar szakirodalomban több helyen találkozunk azzal a vélekedéssel, hogy a 18. század végi, 19. század eleji hazai olvasókörök párhuzamba állíthatóak a kortárs nyugat-európai, olvasóköröknek nevezett (Lesekreis, Lesecabinet, Cabinet des lecteurs etc.) intézményekkel.⁶ Az azonosság feltételezése azonban anakronisztikusnak mondható, hiszen Magyarországon az első ilyen olvasókörök kereskedelmi fogásként, egy-egy könyvkereskedésben jöttek létre,⁷ a kaszinók könyvtárai pedig elsődlegesen nem polgári intézmények voltak. Külön — egy mondat erejéig — érdemes megemlíteni a 18. század második felében Szokolcán megtelepedő cseh nyomdászt, Jihočech Karniclt és örököszeit, akik az ottani cseh kolóniának és a helyi szlovák olvasóknak terveztek üzletükben olvasókört. A szlovák és a cseh szakirodalom is kizárólagos kereskedelmi fogásnak tartja a — meg nem valósult — tervet, tehát nem hozza összefüggésbe valamiféle szlovák nemzeti kulturális törekvéssel.⁸ Kétségtelen azonban, hogy a 19. század első felében Magyarországon is — szűk körben a polgári rétegben, és elvi szinten a nemesség körében — jelentkezett a kultúra polgári nyilvánossága iránti igény.⁹ Ez azonban nem jelentette azt, hogy Magyarországon a könyvtári intézményrendszert a nyugat-európai polgári körök évszázadok alatt kialakított formáihoz hasonlóképpen hoz-

⁵ Fraknói Vilmos: Gróf Széchenyi Ferenc 1754–1820. (Magyar történeti életrajzok XVIII. évf. 3/5. füzet) Bp. 1902.

⁶ Csapodi Csaba–Tóth András–Vétesy Miklós: Magyar könyvtártörténet. Bp. 1987. 146–148.

⁷ Az első olvasókör Pozsonyban volt: Kókay György: Az első magyarországi kölcsönkönyvtár. Olvasókabinét Pozsonyban 1782-ben. In Kókay György: Felvilágosodás, kereszténység, nemzeti kultúra. Bp. 2000. 202–213.

⁸ Vö. Ludmila Mazalová: Česká produkce karniclových tiskárny v Uherské Skalici ve 2. polovině 18. a v 19. století. In K výzkumu zámeckých měšťanských a církevních knihoven. Čtenář a jeho knihovna. (Pour une étude des bibliothèques aristocratiques, bourgeoises et conventuelles. Le lecteur et sa bibliothèque) Ed. Jitka Radimská. Opera romanica. Vol. 3. Editio Universitatis Bohemiae Meridionalis. České Budejovice 2003.

⁹ Gáspár Gabriella: A polgári nyilvánosság kialakulásának kezdetei Magyarországon. Bp. 2003.

ták volna létre. A 19. század végén már valóban álltak a nyugat-európai közkönyvtárakhoz hasonló gyűjtemények a magyarországi olvasók rendelkezésére is, és már volt jele a porosz hagyományú és az angol public library ellentétének is.¹⁰ Ez utóbbi azt jelenti, hogy Magyarországon is létezett szabadabb könyvtárhasználat, az olvasói igények elé menő könyvtári szolgáltatás iránti igény. A 19. század második felében Apponyi Sándor gróf már fiatal korától abban a tudatban gyűjtötte könyveit, hogy az anyag majd nyilvános gyűjteményként él tovább.¹¹ Széchényi Ferenc ifjúkorában azonban még csak az volt egyértelmű, hogy a magánkönyvtárak ideje lejárt, szükség lenne olyan nyilvános közgyűjteményekre, amelyek segítségével az oktatás, a közösség művelődése és a tudományos kutatás biztos háttérrel kaphat. Széchényi számára az írott kultúra szervezett összegyűjtése és a továbbhagyományozás lehetősége volt az új szempont.

A közösségi használatú könyvtárak kialakulása Magyarországon is a 15. században kezdődött. Handó György pécsi kanonok könyvtárának megnyitása egy szűk kör számára a nyugati minták követését jelentette,¹² és annak az elméleti irodalomnak való megfelelni akarást, amely Senecától fogva¹³ Petrarcán¹⁴ át hirdette a nagy és zárt magánkönyvtárak feleslegességét. A Johann Henckel által szervezett, úgynevezett „Középkori Lőcsei Könyvtár” azonban a szükség, a könyvhiány eredményeként jött létre.¹⁵ A szepességi plébánosok azonban közös használatú gyűjteményhez jutottak ezen a módon. A reformáció térhódítása a városokban Magyarországon is kialakította a közösségi használatra szánt könyvtárakat, megmentve ezzel több középkori gyűjteményt is a gyors enyészettől. A kőszegi plébánia könyvtárát már 1535-ben „zur gemeinen Nutz” írták össze,¹⁶ és 1614-ben, majd 1660-ban¹⁷ már mint városi könyvtárat vették számba. Selmezbányán az iskolai gyűjtemények mellett már a 16. század végén „publica libraria” működött,¹⁸ Brassóban pedig az evangélikus kollégium könyvtára bírt részleges nyilvánossággal.¹⁹

¹⁰ *Csapodi Cs.–Tóth A.–Vértesy M.*: i. m. 294–298.

¹¹ *W. Salgó Ágnes*: Epizódok Apponyi Sándor Hungarica-gyűjteményének történetéből. In *Emlékkönyv a Teleki Téka alapításának 200. évfordulójára 1802–2002*. Szerk. Deé Nagy Anikó, Sebestyén-Spielmann Mihály, Vakarcs Szilárd. Marosvásárhely 2002. 450–466.

¹² *Csapodi Cs.–Tóth A.–Vértesy M.*: i. m. 133–136.; *Monok István*: „Libri in publica libraria exules scholastici”. Kísérlet egy fejléc értelmezésére, avagy a városi közösségi könyvtárak kialakulásáról Magyarországon. In *Tarnai Andor-émlékkönyv*. Szerk. Kecskeméti Gábor. Bp. 1996. 181–187.

¹³ „Vitosum est ubique quod nimium est”, Seneca: *De tranquillitate animi* 9,4–7.; „distingit librorum multitudo”, Seneca: *Epistola ad Lucilium*, 1,2.

¹⁴ *Franciscus Petrarca*: *De remediis utriusque fortunae libri II*. Lugduni 1585. 177–184.

¹⁵ *Eva Seleká Mrza*: *A Középkori Lőcsei Könyvtár*. Szerk., előszó Monok István. (Olvasmánytörténeti Dolgozatok VII.) Szeged 1997.

¹⁶ *Kőszeghy Sándor*, *Magyar Könyvszemle*, 1894, 302.; *Lesestoffe in Westungarn II. Kőszeg (Güns), Ruszt (Rust), Eisenstadt (Kismarton), Forchtenstein (Fraknó) 1535–1740*. Hrsg. von Tibor Grüll, Katalin Keveházi, Károly Kokas, István Monok, Péter Ötvös, Harald Prickler. Red. von István Monok, Péter Ötvös. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 18/2.–Burgenländische Forschungen. Sonderband XV — a továbbiakban: ADATTÁR 18/2.) Szeged 1996. 31.

¹⁷ ADATTÁR 18/2. 34–38., 58–68.

¹⁸ *Monok István*: „Libri in publica libraria exules scholastici” i. m.

¹⁹ *Lesestoffe der siebenbürgen Sachsen. 1535–1750*. Hrsg. von István Monok, Péter Ötvös, Attila Verók. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 16/4. — a továbbiakban: ADATTÁR 16/4.) Szeged 2003.

A Handó-féle humanista példa is tovább élt, Hans Dernschwam besztercebányai könyvtára a baráti kör tagjai által aktívan használt gyűjtemény volt.²⁰

A 17. században a városok könyvtárai ott gyarapodtak igazán, ahol a protestáns városvezetés ezt szívégyének tekintette. *Bibliotheca publica* elnevezéssel a legnagyobb gyűjteményt Kassáról ismerjük.²¹ Ezek a könyvtárak nemcsak nevükben voltak „publikus”-ak, hanem a város polgárai számára potenciális olvasási helyként a gyakorlatban is. Kezelésüket azonban a városok valamelyik egyházra, legtöbbször az evangélikusra bízta. A 17. század második felében lezajlott városi rekatolizáció (ahol ez megtörtént) nem kedvezett ennek a folyamatnak. A városokba visszatelepülő rendek által fenntartott iskolák ugyanis nem tudták — nem is akarták — helyettesíteni a nyilvános könyvtárakat. A gondoskodó protestáns egyház gyakran annyira kisebbségbe szorult, hogy többé már nem tudott törődni a könyvtárral, amelynek anyagát így sokszor valamelyik új katolikus iskola kapta meg. Nem véletlen, hogy a városi könyvtár éppen az erdélyi szász városokban maradt meg egészen az újkorig.²²

A magyarországi művelődési intézményrendszert a 16. század elején a török hódítás és a reformáció szétrombolta, s csak a század végére alakult újjá, immár protestáns arculatúként. A 17. században ismét megerősödött katolikus egyház a század utolsó harmadában állami segédlettel verhetette szét a már működő protestáns intézményeket, ezért a 18. század elején újra meg kellett szervezni az iskolákat, nyomdákat, könyvtárakat. Ezen változások mellett szinte csak a főnemes családok udvarai mondhatók állandónak: gondot viseltek az iskolákra, néha a nyomdákra, az udvari könyvtár pedig általában nyitott volt a család környezetében élők számára. Sok példát említhetünk arra is, hogy a főúr birtokán lelkészi szolgálatot ellátó személyek kölcsönöztek is a magánkönyvtárból. A főúri udvar ilyen funkciója Erdélyben sokáig, a 18. század közepéig megmaradt.²³ A nyugatmagyarországi területeken a katolikus egyház intézményei ezeket a művelődésszervező feladatokat korábban vették át, mint Erdélyben, ahol a magyar lakosság jelentős része református és unitárius maradt, a városok német lakossága pedig evangélikus.

Azok a főúri családok, amelyek megmaradtak valamelyik protestáns egyház támaszának, továbbra is a 16–17. századi módon támogatták az egyházuk kezelésében továbbélő művelődési intézményrendszert. Az egyik legjobb példa erre az erdélyi Teleki család. A magyarországi jelentősebb arisztokrata családok számos

²⁰ A Dernschwam-könyvtár. Egy magyarországi humanista könyvjegyzéke. Kísérőtanulmány-nyal közreadja Berlász Jenő. Sajtó alá rend. és a mutatót összeáll. Keveházi Katalin, Monok István. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 12.) Szeged 1984.

²¹ Kassa város olvasmányai 1562–1731. Sajtó alá rend. Gácsi Hedvig, Farkas Gábor, Keveházi Katalin, Lázár István Dávid, Monok István, Németh Noémi. Szerk. Monok István. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 15.) Szeged 1990. 115–187.

²² Erdélyi szász intézményi- és magángyűjtemények 1578–1750. Könyvjegyzékek bibliográfiája. Összeáll. Monok István, Ötvös Péter, Verók Attila. Szerk. Monok István. (Könyvtártörténeti Füzetek X.) Szeged 2001. 158.; ADATTÁR 16/4.

²³ Erdélyi könyvesházak III. 1563–1757. A Bethlen család és környezete. Az Apafi család és környezete. A Teleki család és környezete. Vegyes források. Sajtó alá rend. Monok István, Németh Noémi, Varga András. Szerk. Monok István. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 16/3.) Szeged 1994. [1995.], 121–167.; *Monok István: Olvasó vagy gyűjtő? A könyvgyűjtési és olvasási szokások változása a XVII–XVIII. század fordulóján.* In Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére. Szerk. Balázs Mihály, Font Zsuzsa, Keserű Gizella, Ötvös Péter. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 35.) Szeged 1997. 401–414.

tagja egyházi karriert választott magának, és a török kiűzése után meghatározó szerepet játszott a katolikus egyház újjászervezésében. A főpapságnak ez a generációja hozta létre a 18. században az egyházi könyvtárak modern rendszerét,²⁴ melynek egyik tagja, a Pécsi Püspöki Könyvtár 1764-ben, Klimó György püspök-sege idején városi nyilvános könyvtárrá vált.²⁵

A 18. század folyamán kialakultak a főúri bibliofil gyűjtemények is, amelyek közül legjelentősebb a Batthyány, a Bethlen, az Esterházy, a Festetich, az Illésházy, a Jankovich, a Nádasdy, a Ráday és a Reviczky családoké volt.²⁶ Az arisztokrata és a főpapi könyvgyűjtés eredményeként létrejött modern könyvtári kultúra kialakítóiban ekkor tudatosodott, hogy könyvtáraik nem csupán a kincsképzés eszközei, nem csupán tudós műhelyek, és nem csupán művelődésszervező központok, hanem a nemzeti kultúra írott emlékeinek lerakatai is. Olyanoknak, amelyek gyakran egyetlen megmaradt példányban, vagy csak azt pótló másolatban őrizték meg elődeik gondolatát. A központi könyvtár, az egyes kultúrák nemzeti könyvtárának alapítási gondolata ekkor érte el a Kárpát-medencét, ekkor jött létre Széchényi Ferenc adományából a magyarországi *Bibliotheca Regnicolaris*.²⁷

Egyetlen gondolat erejéig kitérnék arra a kérdésre, hogy mit alapított Széchényi Ferenc: könyvtárat vagy múzeumot? Ő ugyanis mindkét elnevezést használja az alapítólevélben. Elmondja adománytevése szándékát, indokait, s hosszan beszél a könyvtárról, majd egy ponton így fogalmaz: „*Quarto, licet Musaeo huic*”.²⁸ Tehát számára nem vált szét a könyvtár és a múzeum: a nemzeti közgyűjtemény gondolata foglalkoztatta. A múzeumok a könyvtárakon belül vagy azok mellett berendezett *studiolok*ból, majd ritkaságtárakból keletkeztek, mint ahogy nem vált szét a korai középkorban a levéltár és a könyvtár vagy a kincstár és a könyvtár. Széchényi Ferenc tehát nemzeti gyűjteményt alapított, javarészt könyvekből, kéziratokból és térképekből álló gyűjteményéből, amelynek része volt az éremgyűjtemény és az ásványok is. Ahogyan a British Library is a múzeummal egy intézményként működött évszázadokon át, úgy a magyar Nemzeti Múzeum és annak a könyvtára is egyetlen jogi személy volt 1808-tól 1949-ig.

A nemzeti tudományos intézményrendszer hagyománya

A jól felszerelt, friss könyvanyagban gazdag könyvtárak létrehozása annak ellenére sem volt öncél, hogy tudjuk, a bibliofil könyvgyűjtés is a 18. század közepén vált elterjedté a Kárpát-medencében. A sorra épülő udvarházakba sokszor

²⁴ *Szarvasi Margit*: Magánkönyvtárak a XVIII. században. Bp. 1939.; *Berlász Jenő*: Magyarország egyházi könyvtárai a XVI–XVIII. században. In Régi könyvek és kéziratok. Összeáll. Pintér Márta. Bp. 1974. 221–226.

²⁵ Vö. A Pécsi Egyetemi Könyvtárban őrzött Klimó-könyvtár katalógusa, I. rész. A könyvek szerzői betűrendes katalógusa. Összeáll. Mária Anna Móró. Bp. 2001.

²⁶ *Berlász Jenő*: Könyvtári kultúránk a 18. században. In Irodalom és felvilágosodás. Tanulmányok. Szerk. Szauder József, Tarnai Andor. Bp. 1974. 283–332.; *Kelecsényi Gábor*: Múltunk neves könyvgyűjtői. Bp. 1988.; *Kosáry Domokos*: Művelődés a 18. századi Magyarországon. Bp. 1980. 133–139., 524–562.

²⁷ *Litterae fundationis Musei Nationalis Hungariae et Bibliothecae Nationalis Széchényianae*. Hasonmás kiadás. Bev. Somkuti Gabriella. (Margaritae Bibliothecae Nationalis Hungariae) Bp. 2002.

²⁸ *Litterae fundationis* i. m. 4. pont

„à la mode” is került könyvtárszoba, és bele könyvek.²⁹ Az ambiciózusabb gyűjtők célja azonban az volt, hogy a könyvtárral az oktatást és a tudományos munkát szolgálják. A Budára, illetve Pestre helyezett egyetem számára is, miként a 18. század folyamán alapított többi felsőoktatási intézménynek, az alapítás előtt gondoskodtak könyvtárról, és volt példa arra is — Esterházy Károly esetében —, hogy csak a könyvtár jött létre, a felsőoktatási intézmény alapítása nem sikerült.³⁰

A magyar tudós társaság létrehozását szorgalmazó nemesek, értelmiségiek maguk is könyvgyűjtők voltak, és azt sem tartjuk véletlennek, hogy szinte mindannyiuk magánkönyvtára — a tulajdonos adományaként — valamelyik közgyűjteményt gazdagította: a pesti Egyetemi Könyvtárat,³¹ a Nemzeti Könyvtárat, majd az 1825-ben létrehozott Akadémiai Könyvtárat.³² Az írott kulturális hagyomány megőrzése és annak tudományos szintű feltárása tehát a könyvtárak feladata volt alapításuktól kezdődően. Széchényi Ferenc is ezért tért ki erre a kérdésre az alapítólevélben, még a könyvtári személyzet iskolai felkészültségének mértékét is meghatározva.³³

Nemzeti király, nemzeti kultúra és nemzeti gyűjtemény

A magyar arisztokrácia Mohács utáni szerepvállalása a művelődési intézményrendszer működtetésében alapvetően annak a kényszerhelyzetnek köszönhető, amelyet a nemzeti király, illetve királyi udvar hiánya jelentett. A sikeres nemzeti király, Hunyadi Mátyás és könyvtára ezért is válhatott olyan szimbólummá, amelyre a nemzet, a nemzeti kultúra feltámasztásán (vagy inkább megteremtésén) munkálkodók mindig hivatkoztak. Az az európai léptékű tett, amelyet a *Bibliotheca Corviniana* jelentett a kortársaknak — függetlenül attól, hogy ők maguk akár írástudatlanok is voltak —, majd a magyar történelem bármely korszakában élőknek, természetesen a 18. század végén is sokszor idézett példa volt. Hiszen a hírneves könyvtár történetének mindig is voltak (és vannak) a filológiai eredményeken túlmutató tanulságai is. Ahogy a 19–20. században minden komolyabb kultúrpolitikai kurzus valamilyen formában állást foglalt ezzel a könyvtárral kapcsolatban, úgy a 16–17. században a gyűjtemény széthullása az ország szétválásának is jelképe volt. A kódexek megmentésére, az egyes ókori vagy középkori szerzők műveinek, szövegvariánsainak felkutatására irányuló humanista akarat ebben az analógiában értelmezhető a politikai gondolkodás mögött meghúzódó, a mohamedán török birodalom visszaszorítására irányuló keresztény összefogás szándékaként (*unio christiana*). Ahogy a magyarországi (és erdélyi) politikai gondolkodás központi gondolata az ország újraegyesítése volt (Habsburg-párt, törökösök, önálló magyar nemzeti törekvések), úgy a *Bibliotheca Corviniana* meg-

²⁹ Monok István: Olvasó vagy gyűjtő? i. m.

³⁰ Vö. Bitskey István: Püspökök, írók, könyvtárak. Egri főpapok irodalmi mecénatúrája a barokk korban. Eger 1997.

³¹ Tóth András–Vértesy Miklós: Az Egyetemi Könyvtár története 1561–1944. Bp. 1982.

³² Örökségünk, élő múltunk. Gyűjtemények a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában. Szerk. Fekete Gézáné. (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának közleményei – Publicationes Bibliothecae Academiae Scientiarum Hungaricae 37.(112)) Bp. 2001.

³³ Litterae foundationis i. m.

mentése, újra összeállításának szándéka a magyarországi³⁴ kultúra önálló, az osztrák birodalomtól független létezésének szimbóluma lett, s egy európai szintű intézményrendszer létrehozására irányuló képességének is.

A nyugat-európai humanisták levelei, előszavai a *Corvina* egy-egy darbjának történetéről az antikvitas szövegeinek elkallódását siratják, és ehhez természetes módon csatlakozik Szamosközy István, az erdélyi magyar humanista történetíró. Számára azonban már nem csupán erről van szó. Az erdélyi fejedelmek Erdély vajdaságból fejedelemséggé válásának kezdetétől (1541) fogva törekedtek arra, hogy a magyarországi (és nem csupán erdélyi) kultúrát a nyugati kereszténység értékrendje alapján támogassák. A gyulafehérvári fejedelmi udvar művelődésszervező funkciójában méltó örököse a budai udvarnak, még akkor is, ha anyagi erejüket tekintve nem hasonlíthatóak össze. Bethlen Gábor (1613–1629) és I. Rákóczi György (1631–1648) fejedelem a Mátyás-kultuszt olyan értelemben is szerették volna feltámasztani, hogy megszerzik a *Bibliotheca Corviniana* még — hitük szerint Budán és Konstantinápolyban — fellelhető darbjait. A *Corvinat* mint a hatalmi reprezentáció eszközt tárgyalta Mikó Árpád,³⁵ a Bethlen Gábor és Rákóczi György idején felélesztett Mátyás- és Nagy Sándor-kultusz ugyancsak részletesen ismert a magyar szakirodalomban.³⁶ I. Apafi Mihály sem mondott le a *Corvina*ról, neki egy kötetet sikerült is megszereznie.³⁷

A neves könyvtár maradványának elcserélésére irányuló jezsuita törekvések hátterében — megítélésünk szerint — két gondolat húzódik. Mindkettő persze ugyanabban a körben mozog, s ez a jezsuita rend szerepének hangsúlyozása a magyar (értsd: magyar királyságbeli) kultúra intézményrendszerének helyreállításában. A *Corvina* megszerzése szimbolikus eredmény lehetett volna. A 17. század elején energikusan kibontakozó rekatolizációs törekvések alapvetően a magyar arisztokrata családokat célozták meg, tegyük hozzá, nagy sikerrel. A propaganda szintjén nagyon jól használható eszköz lett volna, ha sikerül a budai könyveket megszerezni: a jezsuiták részt vesznek a török hódoltság lakosságának lelki ápolásában, ugyanakkor „kiszabadítják” a nagy király könyveit fogságukból, részt vesznek az ország kulturális felemelésében, stb. Tovább lépve azonban megkockáztatjuk azt a feltevést, hogy ennél többről is szó lehetett.

Pázmány Péter esztergomi érsek, a magyarországi rekatolizáció motorja, maga is jezsuita volt. A kálvinista erdélyi fejedelmekkel kialakított kapcsolata

³⁴ Fontos hangsúlyozni, hogy nem magyar kultúra, hiszen a korban még nem létezett a nemzeti szempont abban a formájában, ahogy a 18. század közepén már igen. A Magyar Királyság egységéről volt szó a Habsburg, illetve a Török Birodalommal szemben, és ennek a Magyar Királyságnak nagyon sok nemzetiségű lakója volt. Létezett ugyanakkor egy egységesnek mondható „Hungarus”-tudat. Erről lásd: *Klaniczay, Tibor: Die Benennungen „Hungaria” und „Pannonia” als Mittel der Identitätssuche der Ungarn. In Antike Rezeption und nationale Identität in der Renaissance insbesondere in Deutschland und in Ungarn. Hrsg. von Klaniczay, Tibor–Németh, S. Katalin–Schmidt, Paul-Gerhardt. (Studia Humanitatis. Bd. 9.) Bp. 1993. 83–100.*

³⁵ *Mikó Árpád: Mathias Corvinus–Mathias Augustus. L'arte all'antica nel servizio del potere. In Cultura e potere nel rinascimento. A cura di Luisa Secchi Tarugi. Firenze 1999. 209–220.*

³⁶ *Vö. Tarnóc Márton: Erdély művelődése Bethlen Gábor és a két Rákóczi György korában. Bp. 1978.*

³⁷ *Jakó Zsigmond: Erdély és a Corvina. In Uő: Írás, könyv, értelmiség. Tanulmányok Erdély történelméhez. Bukarest 1976. 169–179.*

ugyanakkor pontosan jelzi, hogy politikai gondolkodásában távolról sem elfogultan Habsburg-párti. Ebből fakadóan az ország nádorával, Esterházy Miklóssal komoly vitái is voltak, Pázmány ugyanis nem helyeselte az ország egy elméletileg lehetséges olyan egyesítését, amely Erdélynek mint vazallus fejedelemségnek a megszüntetésével kezdődne, és a török ellen fordulással folytatódna. Politikailag és katonailag irreálisnak, ugyanakkor Magyarország és a magyar kultúra önállóságát is veszélyeztető megoldásnak tartotta, olyannak, amely sok magyar arisztokrata családot az uralkodó ellen fordíthat. A történelem az ő gondolkodását igazolta, hiszen a sikeres törökellenes hadjárat (1664) utáni Habsburg–török békekötést követően a magyar főurak összeesküdtek a császár ellen (1671), majd több függetlenségi harc (Thököly, Rákóczi) zárta le a 17. és kezdte meg a 18. századot.

Pázmány Péter és a magyar jezsuiták arra törekedtek, hogy az országot önálló, keresztény kultúrájú országként mutassák be a világnak, és mint ilyet emeljék fel kulturálisan. Katolikusnak természetesen. A jezsuita Melchior Inchofer (1585–1648) meg is írta Magyarország egyháztörténetét,³⁸ de kiadását az osztrák jezsuita rend (az osztrák politika) sokáig megakadályozta. Ennek a műnek ugyanis az a koncepciója, hogy a magyar kereszténység nem „filia”-ja az osztráknak, hanem egy Szent István óta önálló egyház által sikerrel terjesztett hit, kultúra.³⁹ A magyar jezsuiták továbbra is törekedtek ezen gondolat propagálására, illetve a *Provincia Austriacatol* független *Provincia Hungarica* megalapítására (ez utóbbi törekvésük sikertelen maradt).⁴⁰ Rögtön megjegyeznénk, hogy azok a magyar arisztokraták, akik nem hittek a Habsburg-hatalommal szembeni fegyveres konfrontáció sikerében, a 18. században ugyanezt a logikát követve törekedtek olyan mecenatúrát kialakítani, amely egyrészt kulturális intézményeket támogatott, másrészt a kulturálisan elmaradottabb rétegek körében katolikus, de magyar kultuszt terjesztett el. A *Bibliotheca Corviniana* megszerzésére való törekvés tehát, megítélésünk szerint, egyaránt része volt a jezsuita térítő, kulturális és hatalmi politikának.

A 18. század végén, a 19. század elején a híres könyvtár egyes darabjai már szereplői voltak az európai könyvaukcióknak, de magyarországi megszerzésükre (ahogy a korban néhányan fogalmaztak: „visszaszerzésükre”) csak későbbi időszakból ismerünk törekvéseket. A nemzeti könyvtár iránti igény megfogalmazásakor azonban többen utaltak arra, hogy ha lenne nemzeti királyunk, akkor lehetne nemzeti könyvtárunk is. Egyik legkonkrétabb megfogalmazása ennek a gondolatnak Aranka György tollából származik: „Azt szokták köz példa beszédben mondani: Megholt Mátyás király, és elmúlt az hazai vagy nemzeti tudományról való reménységünk. Az a születése felett fennjáró elméjű ritka fejedelem kezdett volt egy királyi bibliotékát állítani fel Nagy Magyarországon, a' prédává lett; ami megmaradt is nintsen egy nemzeti ezt a nevet érdemlő gyűjtemény. Ideje volna már egyszer hozzá kezdeni, és a sok drága mollyal és porral imitt amott küszködő darabokat, melyek hazánknak mintegy megannyi elásott kincsei, az haza hasznára

³⁸ *Annales ecclesiastici Regni Hungariae. Romae 1644.*

³⁹ *Dümmerth Dezső: Inchofer Menyhért küzdelmei és tragédiája Rómában (1641–1648).* In *Dümmerth Dezső: Írástudók küzdelmei. Magyar művelődéstörténeti tanulmányok.* Bp. 1987. 155–204.

⁴⁰ *Vö. Lukács László: A független magyar jezsuita rendtartomány kérdése és az osztrák abszolútizmus (1649–1773).* (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 25.) Szeged 1989.

napfényre hozni, s egybe gyűjteni, magyar és más közönséges bibliotékát állítani.”⁴¹ Ezek a gondolatok azonban a 18. században nem olyan formában jelentek meg, miszerint a magyar nemzeti könyvtárnak valóban csak a magyar kultúra írott emlékeit kellene ápolnia. Ez a vélemény későbbi fejlemény.

Hungarus-tudat és magyar nemzeti kultúra

A nemzeti gyűjtemények létrejöttét gyakran és joggal említik egy korszak lezárulásaként, és ugyanakkor kezdeteként egy olyannak, amelyben a kultúra polgári nyilvánossága majd egyre nagyobb szerepet kap. Tanulmányunk gondolatmenetét követve is meg kell állapítani, hogy Széchényi Ferenc generációja talán az utolsó, amelyet a Kárpát-medence *hungarus*-tudatú lakosságaként jellemezhetünk. Széchényi Ferenc tehát a Magyar Királyság nemzeti könyvtárát alapította meg (ahogy ő nevezte: *Bibliotheca Regnicolaris*). Az őt követő magyar arisztokrata- és tudósgeneráció már másként gondolkodott. A Magyar Tudományos Akadémia és könyvtárának létrejötte esetében például már nem mondható ki az, hogy nem hangsúlyosan a magyar tudomány művelése volt a célja (mint ahogy például egy évszázaddal korábban Bél Mátyásnak „csak” „Tudós társaság” létrehozása volt az elsődleges vágya).⁴²

Teleki József azonban egy másik hagyományt is ismert, hiszen Erdélyből származott. Külön tanulmányt érdemelne, hogy Teleki Sámuel számára, aki Széchényivel egy időben, 1802-ben alapította az erdélyi kálvinista (?) magyarok nemzeti könyvtárát, vajon mit jelentett a *hungarus*-tudat.⁴³ A balázsfalvi román iskola és könyvtár pontosan jelezte a román kultúra vágyát önálló intézményrendszer létrehozására, és az erdélyi szászok is megteremtették központi gyűjteményeiket⁴⁴ 1803-ban, Samuel Brukenthal nevéhez kötődően.⁴⁵ Fontos megjegyezni, hogy mindhárom erdélyi gyűjtemény alapítását követően szinte azonnal kötődött az adott kulturális közösség jelentős iskolájához.

A magyarországi nemzetiségek központi gyűjteményeinek megalakulása (horvát, szlovák, szerb) a 19. század első felében szintén azt jelzi, hogy ekkor már nem — a hivatalos latin nyelv ellenére sem — létezett az a *hungarus*-tudat, amely összetartotta a Magyar Királyságot. Tegyük hozzá rögtön: a Széchényi Ferenc alapította könyvtárnak legnagyobb hiányai pontosan a 19. századi erdélyi román és szász, valamint a magyarországi szláv anyagban vannak. Messzire vezetne e hiányok okát feltárni, de annyi bizonyos, hogy a könyvtár fenntartója és kezelői nem nagy gonddal törekedtek ezen kiadványkör rendszeres gyűjtésére.

A nemzeti könyvtár megalapítása tehát egy hosszú folyamat eredménye volt. Széchényi Ferenc úgy hozta létre, hogy a nemzeti kultúra (a Magyar Királyságra

⁴¹ *Aranka György*: Egy magyar Nyelvművelő Társaságnak szükségessége. Idézi *Kóháy György*: Nemzeti könyvtárunk megalapításának visszhangja a korabeli sajtóban. In *Uő*: Könyv, sajtó i. m. 191.

⁴² *Szelestei Nagy László*: Irodalom- és tudományszervezési törekvések a 18. századi Magyarországon 1690–1790. Bp. 1989.

⁴³ *Deé Nagy Anikó*: A könyvtáralapító Teleki Sámuel. Kolozsvár 1997, Erdélyi Múzeum Egyesület.

⁴⁴ *Jakó Zsigmond*: A balázsfalvi nyomda kezdetei. In *Uő*: Írás, könyv, értelmiség i. m. 252–256.

⁴⁵ *Göllner Carl*: Samuel von Brukenthal. Sein Leben und Wert im Wort und Bild. Bukarest 1977.; *Kelecsényi Gábor*: Múltunk neves könyvgyűjtői. Bp. 1988. 147–156.

vonatkozó) írott emlékeit szervezeten gyűjtse, és őrizze meg. A könyvtárnak tudományos műhelyként kell saját állományát feltárnia, és a hazai tudós közösség számára közkinccsé tennie. A könyvtárhoz mindig kötődött az az ethosz, amely összekötötte a *Bibliotheca Corviniana*, a *Bibliotheca Regnicolaris* és a nemzeti könyvtár gondolatát. Enélkül az ethosz nélkül lehetetlen lett volna a mindig elégtelen állami pénzeszközök ellenére az egyik legnagyobb és leggazdagabb európai gyűjteményt létrehozni. Az ethosz része az is, hogy ebben a könyvtárban megmaradnak a kulturális emlékek, ezért a magángyűjtők szívesen hagyják kincseiket erre a gyűjteményre, ahol biztosabban fennmaradnak, mint bizonytalan sorsú magánkönyvtárként. E könyvtáron keresztül ezek az értékek közkinccsé válnak, s mindig hozzáférhetővé a magyar nemzeti hagyomány iránt érdeklődők számára.

Niederhauser Emil

NEMZET ÉS KISEBBSÉG

Kisebbségkutatás Könyvek, Lucidus Kiadó, Budapest 2001, 338 o. (1)

MAGYARORSZÁG ÉS EURÓPA

Kisebbségkutatás Könyvek, Lucidus Kiadó, Budapest 2003, 308 o. (2)

A több mint fél évszázada Debrecenben és Budapesten generációkat oktató kutató, akadémikus összefoglaló nagy munkái, monográfiai túlnyomórészt magyarul jelentek meg, mint „A jobbagyfelszabadítás Kelet-Európában” (1962), „A nemzeti megújulási mozgalmak Kelet-Európában” (1977, angolul 1982) és a „Kelet-Európa története” (2001), valamint a társszerzőkkel jegyzett „A Habsburgok” (1977) és „A Romanovok” (2002). A kutatás és a feldolgozás folyamatában számos résztanulmány született, melyeket a szerző angolul, franciául, németül, oroszul írt és túlnyomórészt külföldi folyóiratokban jelentek meg, Cambridge-től Moszkváig, illetve nemzetközi konferenciákon hangzottak el. Saját megfogalmazásában: „az egyes tanulmányok a külföldi olvasó tájékoztatását kívánták szolgálni, a kelet-európai kontextuson belül a magyar vonatkozásokról is” (1/7. o.). Ezeket az életművet teljessé tevő és egy-egy témát részletesebben kifejtő, magyarul hozzáférhetetlen írásokat gyűjtötte össze és jelentette meg Cholnoky Győző Lucidus kiadója.

A két kötet — az eltérő címek ellenére — tematikus egységet képez, hiszen a tanulmányok zöme arról szól, ami az életműnek is vezérmotívuma: a *kelet(közép)európai nemzeti megújulási mozgalmakról*. Az olvasó számára észrevehetően különbség csupán annyi, hogy az első kötetben szereplőktől eltérően a második kötet tanulmányainak mintegy fele most jelent meg először nyomtatásban. Az első kötetben foglaltak időrendben követik egymást 1962-től a század végéig; a másodikban közöltek 42 év „termését” adják közre 2003-mal bezárólag. Az előszóiban a szerző utal arra, hogy a művek túlnyomó többsége a pártállami időszakban született, „a rendszer által megkívánt lip service-ekkel”. Nem kis meglepődöttséggel tekinthet vissza arra, hogy a Lenin nemzetiségi nézeteit elemző cikk kivételével marxista klasszikusokat nem idézett, holott ez sokáig kötelező volt (1/7. o.). A tényfeltárást, pozitívista megközelítést mellett ezért is jelenhettek meg ezek a szövegek napjainkban változtatás nélkül.

Ezt értékelve mégis az a véleményünk, hogy a szellemi diktatúra által megkívánt, a szövegekben idegenül hangzó sallangoktól meg lehetett volna szabadulni egy-két bekezdés vagy mondat elhagyásával. 1919 és 1938 között a Monarchia utódállamai közötti konfliktusokat pl. *nem* „az imperialista hatalmak szították és táplálták”, hanem az ésszerűtlen határmegvonás és az abból következő gazdasági és kisebbségi problémák (1/273. o.).

Ma már megállapíthatjuk, hogy a sztálini Szovjetunió a cári törekvéseket meghaladóan terjesztette ki uralmát Kelet-Közép-Európára (2/297. o.), így „a cári Oroszországgal történő bármilyen analógia (éppenséggel nem – AL) illuzórikus, megalapozatlan” (1/96. o.). Az 1945 utáni Duna-völgyi együttműködésről és a magyar határmegvonásról szólva egyiknél sem nyílvánult meg „a Szovjetunió egyértelműen baráti segítsége” (2/250. o.). A Balkánt, mint pejoratív fogalmat Jugoszlávia véres felbomlása újfent igazolta, annak ellenére (vagy éppen azért?), hogy „a Balkán ma (a 80-as években – AL) zömmel szocialista országokat jelent” (2/181. o.). Az orosz tanárok 1986. évi konferenciáján tartott előadás szövegét egészében kihagytam volna, több, már akkor is (Gorbacsov idejében vagyunk!) mosolyt ébresztő szófordulat miatt. („A szovjet haza felvirágzása; az orosz a szabadság és a Szovjetunió népei közötti barátság nyelve, — (mely) a békét jelenti; — lingua franca lett, és nemcsak Kelet-Európában” (2/70., 72. o.).

Másfelől a 19. század első felében Oroszországban járt magyar (Podmaniczky Frigyes, Trefort Ágoston) és francia(országi) utazók (de Custine, J. Schnitzler, P. Ancelot) beszámolóiból egy olyan *Oroszország-kép* áll össze, amely a Szovjetuniót is jellemezhetné. „Oroszország a totális abszolutizmus, a kíméletlen elnyomás földje, amely még mindig a politikai szabadság teljes hiányától szenved” (1/11–12. o.). Podmaniczky — akit Péterváron meglóptak — „sötét titkokkal teli országról” beszél (1/23. o.). 125 évvel később, 1970-ben, a moszkvai egyetemen szinte szó szerint ugyanezt hallottuk

egy bolsevik veterán szájából. De Custine szerint „itt mindig félni lehet valamitől. A legrosszabb, hogy ez a félelem megalapozott” (1/89. o.). Nem számítana, hogy vadak és civilizálatlanok, „de ez a vad sajnos löfegyvert hord, ennek a birodalomnak komoly érdeke fűződik ahhoz, hogy háborút vívjon a Nyugattal. Miután biztosan megszilárdította hatalmát Varsóban, az orosz kormány teljes súlyával Nyugatra nehezedik, így az államok legtöbbjének függetlensége igencsak veszélybe kerül” (1/94. o.). Egy orosz tiszt vélekedését, hogy ugyanis a cár jobban tenné, ha a Nyugat-Európát megjárt sereg tagjait egytől-egyig a Balti-tengerbe fojtaná (1/91. o.), Sztálin valószínűleg meg, a visszatért hadifoglyok haláltáborokba küldésével. Az áthallás nyilvánvaló, és a szerző bátorsága is. De gyanítom, hogy ez nem jelenhetett volna meg magyarul 1962–1970-ben.

Niederhauser munkái következetesen *kelet-európai* viszonyokról és fejlődésről szólnak. Kelet-Európája három élesen elkülönülő alrégióra oszlik, ezek: Oroszország, Nyugat-Kelet-Európa, azaz a Habsburg-birodalom (melyet sokan Kelet-Közép-Európának látunk) és az Oszmán Birodalomtól függetlenedő Balkán. A „*nemzetébresztők*” tevékenysége, a nemzeti megújulási-újjászületési mozgalmak két szakasza (kulturális és politikai) a két utóbbi soknemzetiségű birodalomra volt jellemző. Az oroszoknak nem kellett küzdeni sem nyelvük elfogadtatásáért, sem függetlenségükért, így ott mindvégig a gazdasági-társadalmi kérdések álltak az előtérben; az állam és az önkényuralom uralt mindent, de az nemzeti volt és pravoszláv. (Szlavofilek, zapadnyikok, dekabristák, liberálisok, forradalmi demokraták, narodnyikok, az utópikus, majd a „tudományos” szocializmus hívei.) A lengyel fejlődés — a felosztottságból következően — sajátosan egyedi, a balti parasztnépek (csonka társadalmak) pedig csak több évtizedes késéssel, a 19. század második felében „ébrednek fel”, alkotják meg nemzeti mitológiájukat, irodalmi nyelvüket, s csak a cári birodalom összeomlása után teremthetik meg nemzetállamaikat.

Az osztrák és a török birodalom népei két csoportra oszthatók: 1. a teljes társadalmat alkotó *történelmi* vagy *nemesi nemzetek*, saját középkori állammal, rendi érdekképviselettel (tartományi diéták, megyegyűlések, autonómiák): lengyelek, magyarok, horvátok, a moldvai és havasalföldi románok, az erős városi kézműves és kereskedő polgársággal rendelkező csehek, görögök és természetesen az osztrák-németek és olaszok, bár róluk nem esik szó; 2. a nemességüket és középkori államiságukat elvesztett bolgárok és szerbek csonka társadalmukkal átmenetet képeztek az *ahistorikus* vagy *paraszt népek* felé, mint az ukránok, ruszinok, szlovákok, szlovének, a magyarországi és erdélyi románok, albánok, litvánok, lettek, észtek.

A maroknyi értelmiségi „*nemzetébresztő*” — papok, tanítók, jogászok, katonatisztek, költők — szerint ezek az egykor jobb napokat látott népek alusznak, jelenük sivár. Öntudatra ébresztésükhöz szükség van az anyanyelv megújítására, az egységes irodalmi nyelv kialakítására, az ősi dicsőség megismertetésére. Fontos szerep jut ebben a javarészt ekkor kialakított nemzeti szimbólumoknak, a zászlónak, himnuszoknak. A cél: az egyéni, alkotmányos szabadságjogok és a nemzet szabadságának biztosítása, azaz a nemzeti függetlenség, saját nemzetállam megteremtése.

A nemesi nemzetek nyelvi normái nagyjából kialakultak már a 16–17. században, csak nyelvújításra volt szükség a modern fogalmak kifejezésére. A többieknek egy nyelvjárást kellett kiválasztani (ami nem is volt könnyű, hisz’ csaknem minden völgyben másként beszéltek) az *irodalmi nyelv* alapjául. Ez a bolgárnál az északkeleti, a szlováknál a közép-szlovák, a szerbnél a hercegovinai štokavština volt. Ez utóbbi válhatott — egy 1850. évi bécsi megegyezés eredményeként — a főként politikai okokból egységesnek tekintett szerb-horvát irodalmi nyelvvé. A szlovák nyelv önállósulásához szükség volt az evangélikusok által használt egyházi cseh nyelvtől való elszakadásra. Vuk Karadžić és a horvát vezetők megegyezése nyomán fejlődhetett önálló nyelvvé a szlovén, mert ha a „kai” válik a horvát irodalmi nyelv normájává (melyen Zrínyi Péter írta verseit), könnyen magába olvaszthatta volna a közelálló szlovén nyelvjárásokat (1/308. 2/30. o.). Egyes horvát értelmiségiek egyébként is „hegyi horvátok”-nak tartották a szlovéneket, és számítottak rájuk a Hárromegegy Királyságban.

A kezdetben krónikás szintről induló, jó szándékú, naiv *történetírás* (Paiszj Hilendarszkij 1762, J. Rajjić, Horvát István) az erdélyi unitus pap-triász (S. Micu-Klein, P. Maior, Gh. Şinkai), A. Naruszewicz, Karamzin, Pray György, Šafárik munkássága nyomán éri el az európai színvonalat Lelewelel, Palacký és Horváth Mihály műveiben; bennük közös az, hogy politikai tevékenységet is folytattak.

Mit tekintettek akkor a történetírás feladatának? Az *ősi dicsőség* bemutatásával a nemzethez tartozás tudatának felkeltését és megerősítését; annak bizonyítását, hogy az illető nép az őslakos az általa (is) lakott területen (míg a többiek barbár hódítók, betolakodók); saját koruk politikai törekvéseinek igazolását, s végül kedvező kép kialakítását nemzetükről és törekvéseiről a külföld

szemében. Közös vonás az európai történelemben játszott szerepük (túl)hangsúlyozása: a cseheknek ez a huszítizmussal éri el csúcspontját, míg a többieknek — a horvátoktól a lengyelekig és oroszokig — dominál a „kereszténység védőbástyája” szerep a keleti barbársággal szemben (s kimondatlanul a Nyugat hálátlansága). A dicső múlt fontos eleme a vélt vagy valós *dicső ősök* felsorakoztatása, Noé fiától a rómaiakon, hunokon, szkitákon, illíreken és szarmatákon át Bizáncig és a nehezen lokalizálható, inkább legendás, mint valós szláv birodalmakig (Samo, Nagy-Morávia). Legnépszerűbbek és legjobban feldolgozottak azok a korszakok, amikor az adott nép hatalma csúcán állt, s állama, királysága a legnagyobb kiterjedésű volt: a bolgároknál ez a 9., a szerbeknél a 14., a cseheknek és a magyaroknak a 14–15., a lengyeleknek a 16–17. század. Közös vonás még az is, hogy a *romlás, a függetlenség elvesztésének oka* hármas: 1. külső hódítás (mongol, török, osztrák-német, orosz); 2. belső meghasonlás, pártoskodás; 3. gonosz szomszédok, kikkel szemben általánosak a területi követelések.

A lengyel közvéleményt és történészeket leginkább foglalkoztató kérdés az önálló államiság elvesztésének, a felosztásnak az okai. A levert felkelések hatására alakult ki messianizmusuk: a többi nép szabadságáért is küzdenek, s Krisztushoz hasonlóan szenvednek a többi nemzet megváltásáért, felszabadulásáért.

Az egyik legrészletesebben tárgyalt kérdéskör az *osztrák(-magyar) birodalom szláv népeinek helyzete, egyenjogúságért folytatott küzdelmük. Az ausztrószlávizmus*, melynek a csehek, szlovének és horvátok között egyaránt voltak hívei (Palacký, Kópitar) (2/91., 126. o.), alapja a szlávokat is elnyelő, rabságba taszító (lengyelek, ukránok) két szomszédos birodalom, az orosz és a porosz-német fenyegetése. Ezért „ha nem létezne olyan régen az osztrák birodalom, azt Európa, sőt az egész emberi faj érdekében sürgősen meg kellene teremteni” (Palacký sokat idézett levele a frankfurti német nemzetgyűléshez 1848 áprilisában). Egy 1845-ös röpirat szerint „mi csehek egyben osztráknak is tekintjük magunkat, vagyis tagjai vagyunk a nemzetek eme közösségének, melynek fennmaradásától függ a mi létünk is. A csehek Ausztria keretén belül érték el a civilizációnak azt a magas fokát, melyen most állnak, iparuk messze túlszárnyalta minden osztrák tartomány termelését” (1/140. o.). A szláv értelmiségi elit legradikálisabb követelése 1848-ban sem léptek túl az alábbiakon: az általa lakott terület egyesítése és az egyenjogúság a birodalom más (osztrák-német, magyar, lengyel) nemzeteivel (1/317. o.).

1848-tól a birodalom felbomlásáig a rendezés lehetséges változatai között szerepelt annak *trialista átalakítása* csehek (1871) vagy a délszlávok bevonásával. Ez utóbbi megoldással Ferenc Ferdinánd is kacérokodott, s (részben) ezért kellett meghalnia Szarajevóban, mivel egy ilyen, horvát-szlovén és katolikus vezetésű délszláv állam a Habsburgok jogára alatt lehetetlenné tette volna a nagyszerb álmok megvalósítását. Kevéssé ismert, hogy ennek létezett román változata is, hiszen a román kulturális, majd politikai egységet megcélzó, nemzetegyesítő mozgalom Erdélyből indult ki, és erdélyi román vezetéssel, latin-unitus és császárhű alapon óhajtotta megteremteni nemzetállamát (1/175., 186. o.).

A *pánszlávizmus* — vagy a kollári eufemisztikus megfogalmazásban: szláv kölcsönösség — jellemzésére álljon itt két idézet: „A szlávok ébredése, nemcsak az oszmán birodalomban, de Csehországban, Magyarországon, az illír és dalmáciai tartományokban is Oroszország műve” (Schnitzler, 1/92. o.). „A csehek szimpatizálnak az oroszokkal, de nem tudjuk, és nem is akarjuk elérni azt, hogy az oroszok érdekkörébe kerüljünk” (Sáfárik, 1/60. o.).

Amihez még azt tehetjük hozzá, hogy a szlavofilek elsősorban a balkáni pravoszláv délszlávok felszabadoztatását szorgalmazták, ami egybeesett a cári udvarnak a Balkán és Konstantinápoly megszerzésére irányuló politikájával. A lengyelekre és az ukránokra nem számítottak, sőt törekvéseikkel ellenségesen szemben álltak. Ami pedig a Matica Slovenská és a szlovák gimnáziumok betiltását illeti 1874–1875-ben, a budapesti kormány túlreagált a szlovák értelmiség egy maroknyi csoportjában valóban meglévő pánszláv és oroszbarát érzelmeiket; betiltás, feloszlátás helyett ezen intézmények élére „magyarón” vezetőket, tanárokat, értelmiségieket kellett volna kinevezni, hisz ezek voltak túlnyomó többségben 1918 nyaráig.

A szláv összefogás egyik változata, a *csehszlovákizmus* már 1848-ban megjelenik Palackýnál: a német birodalomhoz etnikai alapon csatlakozó szudétánémet területek pótlására Magyarország szlovákok lakta északi megyéit kell a cseh tartományokhoz csatolni, hasonló indoklással (1/146. o.).

A dualizmus egész időszakában helytelenül látták a kortársak a *magyar nemzeti kérdést*: követeléseiket a perszonálunióért, a magyar vezényleti nyelvű hadseregért Ausztriával szemben fogalmazták meg; nem ismerték fel, hogy az *alapvető nemzeti kérdés a nemzetiségek helyzetének rendezése*, s hogy Magyarország területi integritását csak egy erős osztrák-magyar-szláv állam

biztosítja. A nemzetiségi vezetők és teoretikusok a tervezetek sokaságát dolgozták ki a birodalom föderatív átalakítására (Belvedere-kör, A. Popovici), de ekkor már javában folyt „A nemzetek harca az államért” (Karl Renner). A független szerb és román állam megjelenése után a déli határok mentén ez már az elszakadás lehetőségét is felvetette (1/200., 247., 290.).

Jó néhány megállapítása, mellyel szemben áll a hivatalos marxista és a szomszédok történetírásában kijelentettekkel, bizonyítja Niederhauser szellemi szabadságát és bátorságát. Ilyen például, hogy — bár előfordulhattak kisebb hibák és torzítások — az 1869 és 1910 közötti *népszámlálások* adatai megbízhatóak, a valós helyzetet és tendenciákat mutatják, a nemzetiségek viszonylatában is. (Ez a szemlélet érvényesült 1917–1918-ban a londoni Foreign Office-ban is, a béketárgyalásokra készülő „Peace Handbooks” összeállításánál.)

„A *Monarchia* politikai, gazdasági és szociális szempontból vizsgált eredménye nem minősíthető rossznak. A magam részéről, én még inkább pozitívnak hangúlyoznám ezt a teljesítményt. Az ügyek tényleges intézése liberálisnak és alkotmányosnak bizonyult, messze meghaladva a balkáni országokat, nem is beszélve Oroszországról. A gazdasági növekedés üteme nagyobb volt a dualizmus alatt, mint a nyugati országokban. Magyarország felosztását még a nem-magyarok is elképzelhetetlennek tartották. A rendszer liberális szelleme nem tette lehetővé a kormány közbelépését a nemzetiségek egyházi, gazdasági vagy társadalmi ügyeibe. Ily módon a különböző egyházak iskolákat tarthattak fenn, ahol anyanyelvű oktatás folyt, ipari vagy kereskedelmi vállalkozások virágoztak, a román kormány például anyagi segítséget nyújthatott a magyarországi románok oktatási és kulturális intézményeinek. (1918 után) újrateremtődött a Monarchia minden hátránya, az előnyök pedig hiányoztak” (2/92–97., 100. o.). A 80-as években ez egyértelmű kiállás és üzenet volt. Ide illik, hogy „a parasztek tulajdonában levő föld a nemzetiségek körében egyre növekedett; az 1914-et megelőző évtizedekben a magyar földtulajdonosok körülbelül 0,5 millió holdját adták el románoknak, szerbeknek stb.” (1/196. o., 1976.). Hozzátehetjük: a román, szerb, cseh, szlovák bankok akadálytalan közreműködésével. 1982-ben felhívja a figyelmet arra, hogy a politikai változásoknak és irányelveknek a történetírásra kifejtett hatása mellett tanúi lehetünk a nacionalista gondolkodás újjászületésének (1/278. o.).

1989/1990 után ez a hang felerősödik. Hangsúlyozottabbá válik a magyar nemesség és számos arisztokrata szerepvállalásának kiemelése a gazdasági, politikai és társadalmi kérdések megoldásában, melyekre „általában Kelet-Európában a nemzeti újjászületési mozgalmak nem fordítottak kellő figyelmet. A korabeli magyar nemesség kivételnek számított” (1/283., 301. o.). Marxista tabukat dönt: a csehországi arisztokrácia felerész cseh származású volt, nem egészsében idegen; az értelmiség városi, polgári eredetű s nem paraszti (1/303–304.). Manapság — írja 1998-ban — lehetetlen szerb-horvát nyelvről beszélni (1/307. o.). De a legfontosabb: „Az a szlogent, hogy a birodalom a népek börtöne volt, aligha lehet fenntartani. Ebben a korban az orosz vagy az oszmán birodalom sokkal inkább tekinthető a népek börtönének, mindkettő sok szláv népet tartott börtönben, beleértve az orosz is” (1/318. o.).

Fel-felcsillan egy-egy szellemes, ironikus megjegyzés: „a horvátok már túljutottak nemzeti tradíciójuk »illír« korszakán, így az albánok nyugodtan használhatták az illír elnevezést anélkül, hogy az veszélyes következményekkel fenyegetett volna. Minél kevésbé volt ismert egy nemzet múltja, annál nagyobb teret kapott a képzelet, és a kérdéses nemzet annál dicsőségesebb múltat szeretett volna magának tudni” (1/125. o.). Diderot szentpétervári útját Nagy Katalin fizette, de „sajnos az időpontot elég szerencsétlenül választották ki, lévén akkortájt a Pugacsov-felkelés levereése sokkal fontosabbnak számított, mint a felvilágosodásnak ezzel az elbűvölő személyiségével csevegni” (1/210. o.). Egyetérthetünk azzal, hogy a hétéves háború (1756–1763) világháború volt (inkább, mint az annak nevezett első), s már kevésbé azzal, hogy annak európai kimenetelét Oroszország döntötte el — ebben is Angliáé volt a főszerep, mint később, a Napóleón elleni háborúkban (2/122, 295. o.). Az örmények és nemzeti mozgalmuk egyrészt a balkáni (görög), másrészt a balti népek helyzetével és nemzetfejlődésével mutatnak hasonlóságot. (Gazdag város lakó-kereskedő diaszpóra, nemzetállam megteremtése orosz segítséggel — 2/33., 39., 52–53. o.) Érdekes adalék, hogy egyes bolgár vezetők már Zsivkov előtt 170 évvel kérték a bolgár lakta területeknek az orosz birodalomhoz való csatolását (2/37. o.). Az urbanizációról szólva megemlítendő, hogy térségünk városai Rigától Zimonyig és Brassóig német alapításúak voltak és a lakosság többsége német eredetű volt a 19. század közepéig—végéig, a balkániakban pedig a muzulmán-török jelleg dominált. Nemcsak Gh. Şincai, de Palacký is magyar nemesi család(ok)nál nevelősködött. Kelet-Európa egésze nem, csak annak nyugati alrégiója volt „mindig is Európa szerves része”, mert az orosz területeket a mongol, a Balkánt pedig az oszmán hódítás szakította el és vetette vissza: evszázadokra (2/137. o.).

Az Oszmán Birodalom belső szervezetének fontos eleme volt a vallási-kulturális, részben közigazgatási autonómiát biztosító millet-rendszer (2/142. o.).

A nemzeti megújulási mozgalmak kulturális és politikai szakasza össze is csúszhatott: a szerbek már 1790-ben bejelentették területi autonómia-igényüket egy szerb Vajdaságra; 1848-ban ezt egészítették ki a szoros együttműködéssel a horvát Háromegy Királysággal – ezt akár Jugoszlávia előképeinek is tekinthetjük (1/141., 2/186. o.).

Az *asszimilációt* a vallási azonosság elősegítette, míg a különbség, különösen a görögkeletiek, románok, szerbek, esetében, gyakorlatilag meghiúsította. A németek és a ruszinok Északkelet-Magyarországon nem csak magyarosodtak, hanem nagy tömegekben szlovákká váltak. A *kivándorlás* csúcspontja az 1907. év volt; a véglegesen kintmaradtak száma nem 3, hanem 1,5 millió volt; többségük — a szlovákok mellett — nem szerb, hanem ruszin és német volt (1/292. o.). R. W. Seton-Watson legismertebb munkája, melyet a béketárgyalások során megbízható forrásként használtak, az 1908. évi „Racial Problems in Hungary” (1/293. o.). A szlovákok 1848–1849-es szerepére nem a pár tíz fős Hurban-féle szabadcsapat volt a jellemző, hanem a honvédseregbe beállt több tízezer szlovák és ruszin (1/316. o.).

A cári birodalomban az orosz és a lengyel-litván arisztokrácia mellett jelentős szerepet játszottak az államigazgatásban és a fegyveres erőknél a német „balti bárók”, Finnországban pedig a svédek (2/205. o.). A magyar nemességet a franciák mellé állt lengyelek sorsa (Haiti, Spanyolország) is óvatosságra intette (2/220. o.). Az 1945–1948 közötti magyar külpolitikai elképzeléseket felvultató tanulmány sorok közötti mondanivalója: *őszinte és tartós együttműködés a szomszédokkal csak etnikai határokkal jöhet létre* (2/248–49. o.). A számunkra legkedvezőbb megoldást Bibó István és Dessewffy Gyula vázolták fel: „az *etnikai határok* helyreállítása, minden egyéb szempontot figyelmen kívül hagyva, az egyetlen tartós megoldás. Ahol kompakt magyar lakosság él az ország határain, ott a határt az etnikai elvek szerint kell alakítani, ahol szórványok vannak, ott számításba jöhet a *lakosságcsere*, ahol pedig egységes tömb él a magyar határoktól messze, ott ennek a tömbnek *autonómiát* kell kapnia” (2/252–53. o.). Ez utóbbi közel 60 év múltán sem vesztett aktualitásából. Az e tanulmányban említett „kisgazdapárti összeesküvés” és a Magyar Közösség felszámolására irányuló az első koncepciók perék egyike volt Magyarországon és a térségben. Az esztelen, véres terrort bevezető jakobinus diktatúra valóban a „szélsőségesek uralma” (2/254, 269. o.) volt, s mint ilyen, a sokkal hosszabb ideig tartó bolsevik muralom előképe, sőt mintája.

Irodalmi alkotásnak is tekinthető esszé-jellegű írás a „Duna története” (2/111–134. o.) és az önéletrajzi elemeket is tartalmazó „Pozsony a II. világháború idején” (1/319–335. o.).

Ez utóbbi kapcsán megjegyezzük, hogy a csehszlovákiai, 800 ezres magyarságot megillette volna egy anyanyelvén diplomát adó felsőoktatási intézmény. (A szakemberek az ehhez szükséges minimális népességszámot félmillióra teszik.) Az ott erős (és legális) Kommunista Pártban magas volt a zsidók és ruszinok aránya, természetesen a magyarok mellett. A békekonferencián nagy hatású cseh beadványokban a Prešpurk névváltozat is szerepelt. A történelmi Magyarország és Pozsony etnikai viszonyaira jellemző, hogy Tiso 1910-ben magyarnak vallotta magát (ezt Teleki 1938-ban megmutatta neki); az egyik kereskedőcsalád három fia németként, a negyedik magyarként élt és tevékenykedett a magyar kulturális életben.

Az 1939-től független Szlovákiában 80 ezer magyar maradt. A magyar társadalom és szervezeteik befogadtak akkor már üldözött zsidókat – ez szlovák- és német-ellenes kiállást is jelentett. Ennek ellenére került sor tömeges elűzésükre, kitelepítésükre 1945-ben.

A szóhasználat is árulkodik a korról és szellemiségéről: olvashatunk „ezeréves magyar elnyomás”-ról, s arról, hogy a szovjet csapatok április 4-én Pozsonyt felszabadították (1/319–24., 329., 334. o.).

A számos elírás nem annyira a szerző, mint az olvasószervező figyelmetlenségéről árulkodik, különösen a második kötetben: a közlés dátuma 1969, s nem 1981 (64. o.); J. Kollár a *szláv*, s nem a szerb kölcsönösség hirdetője (78. o.) a 85. oldalon Svetozar Marković-ról van szó. 1907-ben *Cisz-és nem Transzljániában* (Magyarországon) vezették be az általános választójogot (92. o.); *hevesen* helyett kevesen (97. o.); Konstantinápoly a keleti, s nem a nyugati főváros volt; Drinápoly akkor még Hadrianopolisz (113. o.); Sarno helyett *Samo* (139. o.); a *görögöknek* voltak Európa-szerte telepeik, nem az italo-albánoknak (155. o.); események helyett *eszményekben* hívók értendők; mondatrészek hiányoznak a 65. és a 90. oldalon. Az első kötetben: a Morava *szербiai*, s nem bulgáriai folyó (122. o.); *népszámlálás* helyett népszavazás áll (192. o.); a *történelmi* (s nem a mai) „Magyarország északkeleti csücskében letelepedett népszok” helyett *ruszinokról* van szó (262. o.); a II. helyett az I. világháború, unitárius állam helyett *unitáris* értendő (273–75. o.).

E két kötet utolsó tanulmányai is bizonyítják, hogy kedves professzorunk, barátunk a nyolcvanon túl is töretlenül dolgozik – várjuk újabb munkáit.

Arday Lajos

ÉLETÜNK KELET-EURÓPA

Tanulmányok Niederhauser Emil 80. születésnapjára

Szerk.: Krausz Tamás és Szvák Gyula

Budapest, 2003. Pannonica Kiadó, 326 o.

Az ELTE Ruszisztikai Központ és az MTA Történeti Ruszisztikai Kutatócsoport műhelyében készült közel félszáz tanulmányt, egy forrásközlést és Niederhauser Emil akadémikus, kutatóprofesszor műveinek 1993 és 2003 közötti bibliográfiáját (összeállította Soós István) tartalmazza. A szerkesztők előszavukban kiemelik, hogy az ünnepeltben az enciklopédikus történelemtudomány klasszikusát, az iskolateremtő, az emberszeretet szolgálatában álló, sokoldalú munkásságával (a történettudománytól a szlavisztikáig, a nyelvészettől a historiográfiáig) a hazai és a nemzetközi tudományos életben nagy hatású szakembert tisztelhetünk, akinek művein történészgenerációk nőttek fel.

A könyvben a tanulmányokat a szerkesztők szerzőik ábécé sorrendjében helyezték el. Nehéz ennyi írást még felsorolni is, nemhogy ismertetni. A Sajti Enikő primer forrásanyagot felhasználva, a Muraközre és a kisebbségi kérdésre koncentrálvá plasztikus fejlődésvonalatát adja az 1941 és 1944 közötti magyar–horvát államközi kapcsolatok alakulásának. Ádám Magda a versailles-i Európa rekonstrukciójára tett kísérleteket elemzi. Különösen fontos, amit Beneš párizsi és londoni tárgyalásairól, a belgrádi kisantant-értekezletről és a genovai konferenciáról, illetve a rapallói egyezménynek az előbbire és a nagyhatalmak és a közép-kelet-európai államok politikájára történő hatásáról kifejt. Balogh András az „indiai muszlim nemzet” felfogásának történelmi alapjait mutatja be. Lényegesnek véljük a hindu–muzulmán egymásra hatás, a muszlim politikai gondolkodás két fő irányának és megtestesítő személyisége örökségének elemzését, annak az útnak a felvázolását, amely a muzulmán különálláshoz vezetett. Barta János tanulmányából jól érzékelhető milyen tényezők hatására és hogyan változott II. Frigyes porosz király ki, hogy a 18. századi Magyarországon. Az egyoldalú értékelésekkel szemben a szerző azt emeli ki, hogy az uralkodó életében inkább népszerűtlen volt, míg azt követően átmeneti elismerést szerzett.

Benedek Gábor a 19. század második felében a magyar közigazgatásban megmutatkozó képzési előírásokat vizsgálja. Igen részletes a köztisztviselők minősítéséről szóló törvényjavaslat 1882. évi parlamenti vitájának és az 1883. évi I. törvénycikknek az elemzése. Bíró László a két világháború közötti Szerb–Horvát–Szlovén Királyság, illetve a későbbi Jugoszlávia regionális földrajzi, demográfiai és gazdasági-társadalmi eltéréseire mutat rá statisztikai adataival. A gazdasági integráció hiánya mintegy felerősítette a régiók szétválását. Bodnár Erzsébet az Orosz Birodalom 18. századi balkán-politikáját és a keleti kérdésben kifejtett diplomáciai lépéseit elemzi. A szerző rámutat a nemzetközi viszonyokhoz és a balkáni felszabadító mozgalmakhoz kapcsolódó orosz pozícióváltozásokra. Borsi-Kálmán Béla az iraki válsággal kapcsolatos amerikai–francia polémia hátterét vizsgálja meg. A szerző elemzi az 1996 utáni új amerikai geopolitikai doktrínát, a folyamat felgyorsulásának okait és a 2002/2003-as francia vonakodás, majd ellenszegülés tényezőit. Végső megállapítása szerint a polémia résztvevői csak részgazságokkal rendelkeznek.

A kötetben több neves szakember írt irodalmi, nyelvészeti és történeti irányzatú szlavisztikai tanulmányt. Így Filippov Szergej Puskin reakciójáról P. Ja. Csaadajevnek az egyházzól, az államról és az európai civilizációról a *Filozófiai levelekben* kifejtett nézeteire. Puskin az orosz históriát lényegében az államépítés előrehaladásával azonosította, míg Csaadajev történetfelfogása komplexebb, tág horizontú, nyugatos, de keresztény indíttású volt, aki 1830 után jut el addig, hogy hazája talán felülről indított reformokkal europaizálható. A bemutatott könyvben az előző tematikához kapcsolódóan fontos helyet foglal el a különböző aspektusú kontaktológiai irodalom. Miskolczy Ambrus a szépirodalom és a szabadkőművesség kapcsolatát vizsgálja Mozart: *A varázsfuvola* és Ion Budai-Deleanu: *A Cigányiász* c. művében. A tanulmányban a szerző bemutatja a román mű két változatát, Budai kapcsolatát a II. Lipót-kori Titkos Társasággal, a szabadkőműves szimbolika elemeit (pl. a piramist, a számmisztikát és a beavatást) és végül utal arra, mit parodizált Mozart és mit Budai. Nyomárkay István a 18. század végi német nyelvtanok, Szaller György 1793-as magyar

nyelvtana és szerb fordításának összehasonlító elemzését adja írásában. Zoltán András a Báthori István korabeli magyar és fehérorosz nyelvi és kulturális kapcsolatokat taglalja. A két nép folklórbeli és szókincsbeli érintkezései mellett a szerző a legérdekfeszítőbb módon Oláh Miklós: *Athila c.* munkája, annak lengyel és ófehérorosz fordításai történeti és magyar nyelvészeti érintkezési pontjait tárja fel. A magyar–orosz kapcsolattörténetből ad ízelítőt V. Molnár László Vlagyimir Bronyevszkij 1810. évi útinaplója kapcsán. Az orosz tiszt magyarországi útjáról készült itineráriumban újszerűen a korabeli társadalmi és politikai viszonyok is helyet kaptak. Zöldhelyi Zsuzsa a 19. századi Magyarországban és az Osztrák–Magyar Monarchia szláv népei körében a Turgenyev fogadtatása kapcsán megnyilvánuló párhuzamokra (hangsúlyokra, fejlődési vonulatokra) irányítja figyelmünket összehasonlító elemzésével. Fried István a Matica srpska kapcsán a közép-európai térség nemzeti mozgalmi általános és sajátos vonásait, a szerb organizáció szakaszolását, modernizációját és kapcsolati tematikáját tárgyalja.

A kötetben tág teret kap a Niederhauser Emil által preferált regionális és magyarországi nemzeti, nemzetiségi és kisebbségi problematika. Gergely Jenő árnyaltan és fejlődésükben láttatja a polgári kor magyar keresztény pártjainak nemzeti-nemzetiségi programjait. Gerő András a magyar nemzettudat történeti változását követi nyomon a 19. század első harmadától napjainkig. Fontosnak ítéljük a modern nemzet és a szabadság kapcsolatát, a történelmi események hatására bekövetkezett szűkítést, az ellenségképet és azt, hogy ma is különböző nemzettudatok élnek velünk. Glatz Ferenc Európa és a nemzeti kisebbségek jövője kapcsán már a 21. század kihívásait tárja elé. Olyan fontos kérdéseket tárgyal, mint az „uniós állampolgárság” és a nemzeti identitás, a modernizáció és az identitás pluralizálódása, az etnikai önkormányzatok szerepe. A szerző kiemeli, hogy a 21. században erősödik az etnikai sokszínűség, megváltozik a nemzeti identitás természete, a nyelvi kultúra és a kétkamarás parlamenttel lesz leginkább megoldható a civil szerveződések képviselete. Kardos József Apponyi Albertnek a nemzetiségi kérdésre adott 1926-os válaszait elemzi. Árnyalt képet kapunk az előzményekről és arról, hogy a politikus a 20-as évek közepén hogyan kapcsolta össze a kisebbségi kérdést, az új nemzetiségi politikát a békés revízióval. Manherz Károly a magyarországi német kisebbség identitásának és nyelvhasználatának 19–20. századi sajátosságait taglalja. Szól a nyugati–magyarországi regionális, társadalmi és generációs eltérésekről. Részletesen elemzi néprajzilag és nyelvészetileg a Mosonszentjánosi Kódexet. Végezetül hangsúlyozza a német kisebbség kettős identitásának értékeit. Popély Gyula primer levéltári források alapján (MOL, Miniszterelnökség) szól a szlovák népoktatás helyzetéről az 1938-ban visszacsatolt felvidéki területeken. Különösen fontosnak véljük gróf Teleki Pál miniszterelnök álláspontjának ismertetését és a viszonylag zavartalan kisebbségi oktatásról szóló záró gondolatokat. Ring Éva a nyelv és nemzet kapcsolatát elemzi a Cseh Korona országaira és a kora újkorra vonatkozóan. A Fehérhegy előtti szakasszal kapcsolatban a nép és nyelv egységét, míg azt követően az anyanyelvi oktatásért tett erőfeszítéseket hangsúlyozza. Az újjászületési mozgalom előtti cseh nemzet többféle értelmezéséről és a 18. század végi falusi népi mentalitásról, összekapcsolva a városi trendekkel és az állami politika alakulásával, a szerző jól dokumentált záró részeket tár olvasója elé. Szarka László az államhatár, a nyelvhatár és az etnikai kontaktus-zóna problémáit tárgyalja a magyar–szlovák államhatár menti területek kapcsán a tér és az identitás összefüggéseit vizsgálva. Az utóbbival kapcsolatban a magyar kisebbségnél a legfontosabb az anyanyelv használata, amit a közelmúlt és a jelen gazdasági és egyéb változásai Dél-Szlovákiában is módosítottak. A határ régióban új jelenség a vegyes etnikumú kontaktus-zóna. Történetileg a térségben az éles és sávós, majd az 1960-as évektől az elmosódó nyelvhatár típusa alakult ki. Az etnikai szerkezet és a térformáló erők 1918 és a 20. század vége között szakaszokként változtak, míg nem 1991 után több régióban sávós etnikai kontaktus-zónák alakultak ki.

A négy történeti ruszisztikai és szovjetológiai tanulmányok sorában Font Márta a 10–12. századi középső- és kelet-európai szentkultusz és a keresztény mentalitás összefüggéseit vizsgálja. Kiemeli, hogy a kultuszok megjelenése Cseh-, Lengyel-, Magyarország és a Kijevi Rusz esetében nehezen ragadható meg, de leginkább a kanonizációhoz és az első legendákhoz kapcsolhatók. A régióban a lengyeleknél volt a leglassabb a két jelenség elterjedése. A szerző vitat több, a korai szentekkel összefüggő, a szakirodalomban meglévő nézetet. Krausz Tamás írásában rámutat, hogy Lenin a lengyel–szovjet háborút a Piisudski-rendszer oroszellenessége és a lengyel munkásság forradalmi elszántsága felől közelítette meg. A szovjet vezető hatalmi politikusként és forradalmi stratégiaként úgy látta, hogy a háború révén az erő nyelvén „jeleznek” az antant felé, a védelmi háború támadóvá való átalakításával pedig a lengyel forradalmároknak. A IX. pártkonferencián a szerző szerint Lenin csak részben revidálta álláspontját (pl. a lengyel proletárok forradalmiságáról és patriotizmusáról), de ekkor még nem nézett szembe a világforrhadalom kirobbanásának korláta-

ival. Sashalmi Endre *Tulajdonosi dinaszticizmus és államfogalom a 17. században: Oroszország és a Nyugat* c. tanulmányában az új angolszász irodalom alapján összehasonlító módon alapvető módszertani megközelítéseket vázol fel. A cári hatalom nem a jogelveken, hanem az uralkodó ügyeit szolgáló tevékenységen nyugodott. 1648 és 1789 között Nyugaton a király személye és állama elkülönülést mutat. Ugyanekkor Oroszországban a cárok isteni akaratból uralkodtak, nem pedig az uralkodó személyétől leváló hivatal viselőjeként. Szvák Gyula az első Romanovok személyiségvonásait taglalja írásában. Mihail, Alekszej és Fjodor (I. Péter bátyja) személyiségrajzai újszerűek, lényegre törők és segítségükkel megérthetők a korabeli orosz história pszichikai mozgatórugói. Különösen fontosak Fjodor koncepciózus reformelképzelései, amelyek ha megvalósulnak, organikusabb átalakulást hoztak volna, mint I. Péter lépései.

A tematikus kitérők után visszatérünk a szerzők betürendje szerinti ismertetésekhez. Harányi Iván az 1957 és 1960 közötti magyar–spanyol kapcsolatok alakulásáról szól a két ország levéltári forrásai alapján. A nemzetközi és a bilaterális kapcsolatokba ágyazott körülményekről fejlődéselemzés a tanulmány legfőbb értéke. Izsák Lajos az 1947. február 10-én aláírt párizsi békeszerződés becikkelyezését megelőző ratifikációs törvényjavaslat nemzetgyűlési vitáját elemzi a Képviselőházi Napló alapján. Részletes képet kaphatunk a koalíciós és az ellenzéki pártok álláspontjáról és magáról a békeszerződésről. Juhász József az ún. nyugat-balkáni térségben 1995-ben lezajlott nemzetközi válságkezelésről (a daytoni békéről) szól írásában. Vizsgálja a válság okait, az erőviszonyok változását, magát az egyezményt, a Boszniával kapcsolatos nyitott és megoldott kérdéseket és végül az ezredfordulós kilátásokat. Klinghammer István a Kárpát-medence térképezési munkálatait tekinti át a reformkortól a 20. század elejéig. Gazdag jegyzetanyaggal ellátott tanulmányában szól az intézményekről, a térképezők munkáiról, a földtani, a vízrajzi és a geofizikai térképek tudományos színvonaláról. Magyar István Lénárd rendkívül alapos forráselemző írásában bebizonyítja, hogy az alvinci ferences krónika (1761–1775) kőrösbányai kéziratrésze nemcsak az ottani rezidencia, hanem a bolgár ferenceség történetjével is összefügg. Majoros István tanulmányában arra keresi a választ, hogy miért nyugtalanította a franciákat az első világháború végén a német Mitteleuropa-terv. A döntően a Francia Külügyminisztérium Archivuma német anyagai alapján készült írásban a szerző előzményként szól a Berlin és Bécs közötti vámunió gazdasági és politikai vetületeiről, a piaci terjeszkedésről, az említett terv révén pedig a német szupremácia kiterjesztése konkrét irányiról.

Ormos Mária tanulmányában kifejti, hogy miközben a történeti tér a 15. század végétől kiterjedt a Föld egészére, a történettudomány nemzetállami keretben maradt. A 20. század elejétől a gazdaság világgazdasággá vált és napjainkig terjedően megjelentek „az Európát fenyegető veszélyek”, ezekre azonban a nemzetközi fórumokon máig nem találtak meg az adekvát válaszokat. Orosz István írásában a szőlődézsma 1848 szeptemberi eltörlésének agrárgazdasági okait, társadalmi hátterét, parlamenti tárgyalását, a jogalkotás folyamatát és az aktus értékelését taglalja a korabeli kormánylap, a *Közlöny* alapján. Palotás Emil (időközben megjelent) Kelet-Európa történeti monográfiájából *Bulgária különútja* címmel közöl egy fejezetet. Az írásból pontos képet kapunk az 1918 és 1923 közötti, a Földműves Szövetség dominanciájával, az egypárti paraszturalommal, a Sztambolij-szki-kormány reformjaival, a földműves-szövetségi-polgári szembenállással és az autonómista-föderalista harcral jellemezhető időszakról, amely a parasztdemokrácia bukásával végződött. Papp Imre a nemesi előjogoknak a francia forradalom idején való eltörléséről írt tanulmányt. 1789 nyara után a legfontosabb az 1793. július 17-i törvény alapján az urasági jogok kártérítés nélküli eltörlése volt. Ezen és más intézkedések ellenére az exnemesesség — noha privilegizált rendként felszámolták — egy része vagyona és társadalmi presztízse révén 1799 után azonban betagozódott az új elitbe. Pók Attila Leopold von Ranke magyarországi hatástörténetét mutatja be. A német történész monumentális életművéből Szeffű Gyula nyomán a szerző kiemeli a külpolitikai prioritásokat és a történelmi korszakok egyenértékűségét, amelyeket a marxista magyar társadalomtudósok korábban bíráltak. A tanulmány írója szerint a mai értékelésre hat az, hogy a rankei historizmushoz konzervativizmus tapad, míg az ilyen felfogás szerint a 19. század közepétől vele szemben a pozitívista-liberális történetstemplélet képviseli a progressziót. Poór János Berzeviczy Gergelynek az 1802-es magyar országgyűlésről szóló német nyelvű, Göttingenben megjelent munkáját elemzi. Berzeviczy rámutat, hogy noha a rendek alkupozíciói jók voltak, a kor sorskérdései tárgyalása helyett előjogaikat bástyázták körül. Így a szerző ugyan rontotta, de nem torzította a magyarság külföldi arcképét.

Pölöskei Ferenc a magyar miniszterelnökök kiegyezés kori jogállását vizsgálja. Megállapítja, hogy a kormányzat vezetőiként fontos szerepet játszottak, másfelől azonban működésüket korlá-

tozták az uralkodó széles felségjogai. Simándi Irén a Szabad Európa Rádió megalakulásáról és 50-es évekbeli működéséről szól. Kiemelten foglalkozik a rétegműsorok szerkesztési irányelveivel. Rámutat, hogy a SZER elérte célját, mivel bemutatta a vasfüggöny mögötti valós helyzetet és a gondok okait. Somogyi Éva a magyar diplomaták 1867 és 1914 közötti házassági szokásait elemzi. A zömében arisztokrata hivatalnokok összmonarchia-identitásának a nemzeti kötődés legfeljebb sajátos szint kölcsönzött. A diplomáciai kar zárt elit jellege nem tette lehetővé, hogy a magyar politikai elitbe kerüljenek át tagjai. Soós István József nádornak az 1810-es rácvárosi tűzvész elfojtásában és a helyreállításban játszott szerepét taglalja. A nádor jól látta a kiváltó okokat és a szükséges anyagi segítség mértékét és módját. Szász Zoltán a 20. század eleji erdélyi birtokpolitikai vitákat elemzi. Rámutat, hogy már 1867 után felmerült az, hogyan tartsa meg földjét és gazdálkodjon szakszerűen az erdélyi magyar birtokosság. Ezzel párhuzamosan merült fel a nemzetiségi bankok állami ellenőrzése. A szerző a birtokpolitikai vitákat agrárius indíttatásúnak, s egyben útkeresésnek is tartja, ami elősegítette a realitásokkal való szembenézést. Székely Gábor *A Monarchia utolsó külpolitikai és katonai sikere: Andrássy és a Novi-Bazar „megszállása”* címmel írt tanulmányt a kötetbe. A szerző rámutat, hogy az 1878-as berlini kongresszus július 13-i dokumentumában szó volt a fenti területen helyőrségek létesítéséről és a török adminisztráció „alkalmatlansága” esetén „részleges megszállásról” is, azonban Andrássynak figyelembe kellett venni az orosz, a török és a balkáni érdekeket. Az aktust értékelve, elmondható, hogy a Monarchia csak viszonylagos nyugalmat tudott elérni. Székely György okleveles és historiográfiai anyagon nyugvó tanulmányában arra keres választ, ki volt Kasztrióta György, az az Szkander bég. Az albán belső viszonyokat elemezve kiemeli, hogy a 15. században a nemesi nemzetségek ügyeibe az állam nem avatkozott bele. A földbirtokviszonyokban pedig együtt voltak jelen a bizánci, a latin, a közösségi és a török birtoklási formák. Az előbbieken alapszik Szkander bég nagy hatalmú és idealizált népi hőssé vált. Székely György szerint inkább hihető, hogy ligafőnökként a szövetségesei vezére volt. Tapolcai László írásában azt bizonyítja, a ledzianok törzsi szállásterületét, életmódját és regionális terjeszkedését vizsgálva, hogy a kora feudális lengyel államot ez a törzs és nem a polánok alapították.

Urbán Aladár tanulmányában az 1848-ban Magyarországon megjelent nemzetiségi néplappal foglalkozik. Rámutat, hogy a népfelvilágosítás céljából kiindulva milyen szervek készítették elő a lapok megjelenését. A szerző részletesen elemzi a *Nép Barátja* c. lap magyar „főlapja” és a nemzetiségi nyelvű fordítások szerkesztési, engedélyeztetési és terjesztési kérdéseit. 1848 nyarától november végéig a néplapok sorsáról megbízható adatok vannak, a főváros elvesztését viszont csak a szlovák lap élte túl. A szerző a mellékelt függelékben közli a szlovák, a román, a horvát és a német változat könyvészeti és levéltári adatait, és írása végén részletes jegyzetekkel segíti a témában történő tájékozódást. Vadász Sándor az orosz-francia történeti periodikus kiadványnak, a *Francia Évkönyvnek* az MTA Könyvtárában fellelhető, 1958 és 1987 közötti 31 kötetét értékeli. Az orosz nyelvű, francia történeti tárgykörű kiadványban a következő témák szerepeltek: a francia-orosz kapcsolatok, a francia forradalom, az eszméitörténet, az agrártörténet és a Napóleonnal kapcsolatos publikációk. A historiográfiai elemzésből kiderül, hogy a két ország neves történészeit felvonultató, nívós sorozatról van szó. A bemutatott könyv végén Vida Istvánnak a forrásközlése kapott helyet A magyar külügyminisztériumi feljegyzés a béke-előkészítésről rendezett 1946. március 6-i pártközi értekezletről címmel. A szerző bevezető magyarázata és a tematikában eligazító jegyzetek között három dokumentum szerepel: a Nemzeti Parasztpárt vezetőinek levele Gyöngyösi János külügyminiszternek, az utóbbi Nagy Ferenc miniszterelnökhöz intézett átirata és a külügyminisztérium feljegyzése a címbeli pártértekezletről.

Kurunczi Jenő

KOCKÁZAT, POLGÁR, GEOPOLITIKA

Borsi-Kálmán Béla munkáiról

Már különösebben alapos szakirodalmi forrásismeret nélkül is igen szembeszökő ténynek tűnik, hogy a külgazdaság, az energetika vagy a kisebbségpolitika is rendelkezik a hazai ágazati politikák intézményeivel, ezeknek megvannak apparátusai és vezetőik is, sőt van jelentősebb politikatudományi elméleti hátterük is ... – a labdarúgásnak pedig nincsen diszciplínája. Van ugyan sportminisztérium, vannak „sportdiplomáciai” törekvések és sikerek – de nincs mindehhez alkalmazott politikatudományi tudásterület. Olimpiai aspirációink és Torgyán doktor regnálása óta

azonban a nemzeti sport mintha nem csupán a labdát űzők és szurkolóik magánügye lenne, hanem egyenesen a nemzetformálás egyik közmegítélésre érdemesített ügylete ... Akadnak még kulturális antropológusok is, akik mindezt elemezni próbálják (pl. Bali János, Vidacs Bea, akik a futball mint nemzeti szimbólumforgalmazás eszköztárát kutatták), de valahogy sehogysem akad a politika tudósai közt olyan, aki résztvevő megfigyelés vagy szurkolói identitás vállalásával tudományos igényű híradást szentelne a sportnak, vagy akár a legtöbb nézőt és érdeket, rendőrt és tőkét megmozgató focinak. (Pedig talán lennének néhányan, akik csatársort, gólarányt, percre pontos eseménymenetet is föl tudnának idézni az elmúlt évtizedek foci-krónikáját kiegészítve ...).

Mindezek okán is külön figyelemre érdemes, sőt: a magyar külpolitika historikumát is színesítően kiegészítő esemény a történetész Borsi-Kálmán Béla életművének három legutóbbi nagy opusza. A párizsi magyar diplomácia ismert képviselője ugyanis meglehetősen jellegzetes tudományos produktummal járul(t) hozzá a meccsek, gólok, sikerek és csapat-stratégiák struktúraelemzéseikhez: *Polgárosodott nemes avagy (meg)nemesedett polgár* című köteté ugyanis kivételes történetírói munka, melyben a köztörténeti, kultúr-diplomáciai és kisebbségpolitikai tematikus feldolgozások épp annyi helyet kapnak, mint a (szerényen) lábjegyzetformán csatolt kutatás- és kutató-történeti adalékok, s a romániai magyar asszimilációs folyamatokra is hasonló hangsúly kerül, mint egy budai gimnáziumi vagy egyetemi focicsapat identitásvállalásának felmutatására. Szólhatna ez itt vádiratként is, de éppen ellenkezőleg szánom. Úgy vélem, az előzőt író Fejtő Ferenc sem véletlenül hajlik arra, hogy megtisztelje a szubjektív hang megformálóját, azt, aki a köztörténet eseménymenetéből és az erről szóló tudományos disputából nem is óhajtja kihagyni azt az élő közeget, amelyben a tudományosság megszületik. Mindenki föl tudja idézni, hogyan szóal meg a szociológus Konrád György az író Konrád Györgyben, mi módon van jelen a ruszcsuki zsidó milió Elias Canetti tömegpszichológiai gondolataiban, hogyan tükröződik a hithűséget valló-vállaló ember típusa Szekfű Gyula „sterilen tudományos” műveiben, miként hallik ki a magánélet vitelének lehetősége és lehetetlensége Jászi Oszkár vagy Bibó István tudományos munkásságából ... Úgy fest, mintha a történészek mentesek lennének a magán-életvitel nyűgétől és kanyarjaitól – holott tudjuk, nincs ez így. S még kevésbé lehetne, ha kisebbségi létben, „multikulturális” közegben, szórványban, Románia és Magyarország közös periferiáján, a Bánátban növekedik fel valaki, ha amott is, majd repatriált magyarként vidéki városainkban is, később beilleszkedni és asszimilálódni próbálva budapesti diákként és tudományos kutatóként is folytonosan meg kell küzdjön a közpolitikán belüli magánlét jelentőségével és jelentésével ... A szerző, aki előző munkái egyikében már hozzájárult ahhoz, hogy a nemzetpolitikák (*Nemzetfogalom és nemzetstratégiák*) történeti elemzőjének lehessen tekinteni, ebben a kötetében is alapvetően arról szól, hogy a román és magyar viszony, a nemzeti és a szabadelvű eszméiség milyen történeti relációban vannak egymással. A konfliktus, a szakadás, a törésvonalak menti magyarázatok szinte politikai „mérközésenként” kísérik e viszony antinómiáit, hergelik vagy épp elsimítják az el-eldurvuló vitákat, olykor túlélőművészekként mutatják be az események kárvallottainak vagy organizátorainak folytonos küzdelmeit, hangos sikereit és látens megújulásait. A jelenkori európai „csatlakozási folyamat”, az esélylatolgotások ezernyi ága-boga és érdekháttere pedig nemcsak széttagolják, megosztják a tudományterületeket, de szinte kizárólagos „csatlakozási- és hűségnyilatkozatokat” várnak minden közéleti és tudósembertől. Épp ezért az, aki mindkét oldalon (avagy történeti dimenziókat tekintve: minden érintett országban) képes átlátni az érdekek rendjét, a politikai retorika cseleit és a hosszú időtartamú folyamatok jelentőségét, az csak nehezen tudja megkerülni a szenvedélyesen nem-tudományos alaphangot.

Borsi-Kálmán Béla ezt a problematikát úgy tudja vállaltan meghaladni, hogy egyfelől még szubjektívabb lesz az „objektív” viszonylatok megjelenítésében, másfelől még generálisabb kulcsfogalmak felé tereli a figyelmet, s ezzel kivételes univerzumot hoz létre. A „nemesi polgárosodás” témakörében született tanulmányaiból válogatott kötet végkicsengésében olyan politikai eszmétörténeti jelentőségű munkává válik, amelyből tisztán kitetszik, hogy a magyar társadalomfejlődés útján a korábban még vitathatatlan súlyúnak tekintett parasztság (és tegyük hozzá: az idővel még univerzálisabbnak tételezett munkásság) „makrohistoriája” egy eleddig rejtőzködő kategóriával egészül ki: a létező, de térhez sosem juttatott *felemelkedő polgárság*, illetve a morális érzékében *megnemesedő nemesség* szociális körével. Borsi-Kálmán bevezető tanulmánya sem véletlenül a francia forradalom „repciója” ürügyén indul, összevetve a polgári Franciaország jakobinus világát a nemesi Magyarhon kiművelt emberfőinek társaságával. S ahogy a korábbi, *Együtt, vagy külön utakon* oldalain már előre jelezte végkonklúzióját a román-magyar viszony kikerülhetetlenül közös megoldáskeresését illetően, vagy ahogy a *Kockázatos viszonyok* veszedelmein átívelő „csapatszellelmű” megoldásán merengett el az irodalmi és kulturális önszemlélet „bizonyosságairól”, úgy ezt a

nemesi–polgári „focicsapatot” is a mentális–kulturális kölcsönösség mentén állítja föl. Kötete a rendszerváltások közép-kelet-európai évtizedében és az európai aspirációk korában még aktuálisabb attól, hogy nem valamely politikológiai toronymagashól vagy történetési felhőkakukkvarból „teszi helyre” a folyamatokat, hanem a legszuverénebb szférából, a családi és értelmiségi milióból támasztja alá emlékanyaggal, levéltári bűvárlatokkal és fotókkal is azt a modernizációs átmenetet, amelyben a nemzetépítés alapkövei (szabadság, polgárság, köztársaság, felvilágosodott eszmeiség, egyenlőség-eszmék) és a migrációs hullámok vagy belső gyarmatosítások által kikezdett települési autonómiák oly kiábrándító harmóniában találkoznak.

A kötet egyik legkiadósabb tanulmánya a történeti Temesköz és a Bánság fővárosa, Temesvár helyének és szerepének bemutatására szolgál: historikus idők óta olyan szerb és bolgár, román és zsidó, úri középosztályi és középbirtokos rétegek heterogén szociológiai közege volt ez a város, amelyben az ideológiai és morális rend urbanizációs mintát követ ugyan, de ebben kulcsszerepe van a térség és a régió zsidóságának, a „fin de siècle” kesergő hangulatát felülmúltni képes nagyvárosi (polgár)nemességnek is. A történelem illúziói és álma, az elmúlt évszázadok veszteség-tudata és elszalasztott perspektívái egymásra rétegződnek ugyan, de „a hiábavalónak tetsző erőfeszítések egyfajta képzeletbeli *sűrűrként* is elgondolható érzelmi-tudati *lenyomataként* vagyunk mindnyájan, *kívétel nélkül*, „magyarok”, továbbra is potenciális „polgáriassult nemese” és ki tudja, leszünk talán egyszer „megnemesedett polgárok”.

Borsi-Kálmán hittel hiszi, hogy érdemes olyan embernek lenni, aki tudja, hogy egyetlen támpont a cselekvéshez „a történeti gondolkodás, és mindaz, amit már megtettünk” (Collingwood), s ez nem valamiféle utópia, hanem az embernek „saját maga emberi természetének ismeretét” jelenti és követeli meg. E követelésnek a népies–urbánus vita leágazásait, meg a nacionalizmus és a magyar értelmiség történeti konfliktusokkal teli viszonyát (megkérdőjelezett nacionalizmus) áttekintő olvasata egy francia modellt és egy kárpáti-dunai modellt körvonalazza, ezek szerkezeti sajátosságait értelmiségi szerepvállalásban éri tetten – s ez a felfogásmód lesz Borsi-Kálmán Béla sajátja, miután vidékiségét, romániaságát, haza- és otthon-fogalmakban gazdag énkeresését épp azzal az asszimiláns adottsággal teljesíti ki, amely sem a budapesti elit, sem a vidéki feltörekvők számára nem igazán sikeres, s amelynek kompenzációs tartalma mindig is gazdagabb azok körében, akik a csapatmunkát vállalják, mint azoknál, akik a geostratégiát legszívesebben nemzetállami keretben kívánják tovább játszani. Talán nosztalgikus élettények és szimbolikus társadalmi tények kócos harmóniájának tűnik ez így, de érzékenyen jelzi azt is, hogy az együttmaradás európai programja valójában csak akkor kap túlélési esélyt, ha gazdasági, politikai és mentális hátteret kínálhat „annak a sokszínű multikulturális civil társadalomnak az újraképződéséhez”, amelynek talán nosztalgiaiktól mentes rekonstruálása sem csupán egy „alanyi történeti életút hordaléka” lenne, hanem élményvilágok párhuzamainak és eredmények historikus egybevetésének mérkőzése legalább annyira. Olyasmi, amit a diplomácia- és a foci-történet egyaránt tényanyagként tekint, egyúttal olyan is, amit a foci-diplomácia sem tekintene idegenszerűnek, ha egyszer megszületne végre.

Borsi-Kálmán Béla most megjelent legutóbbi kötete (*Pillanatkép*) két írást tartalmaz a geopolitika tárgyköréből. A fókuszpont immár a „szabad világ” liberális diadalát kísérobbanások, terrorakciók és bosszúháborúk mediatisztált világába vezet, egyfajta fölvilágosult katasztrófizmussal, melyet talán „otthonról” hozott és csempészett át most a diplomácia és a politikatudomány határán. A francia államesélyességgel fölfogott Európa, az amerikai „álom”-világ és a rossz realpolitikák kavargása, amely a globalizációs–geopolitizációs stratégiákat mostanság jellemzi, olyasfajta sokmenetes „bajnokságra” emlékeztet, amelyet az előzetes élménytapszatalatra alapozott borúlátás épp annyira jellemez, mint a képzelgéses derűlátás, a szebb és jobb jövő kivetítése egy majdani győzelem esélyképletébe. A „kétpólusú nemzetközi élet” terrorisztikus egyensúlyának felbillenése, a nemzetközi szervezetek kontroll-szerepének funkciófosztása, illetve a világhatalmi játszmák és antiamerikanista terrorháború formájában jelentkező forгатокönyv-átirat immár igencsak megnehezíti, hogy népek és kultúrák, erőterek és megszokott térfelosztás egykori rendjében gondolkodjon tovább az emberiség. Borsi-Kálmán a francia érdekérvényesítési pályákat és játéktechnikákat vizsgálva olyan pozitív és negatív variánsokat sorol elő, amelyek a Bush, Villepin és Blair „csatársor” 2003. februári–márciusi beszédein alapulnak. Ha nem is tényleges epilógusként, de a kötet az Európa-köz-társaság kiötlőjének, Michel Foucher-nak a történelmek és geográfiai között zajló változás-teóriáját ismertettev kifejti, hogy amennyiben a magyar külpolitika és diplomácia nem kényszerül rá váratlan játékos-cserére, játékstratégia-váltásra, vagy az idejétmúlt „keleti ország” szerep folytatására, akkor meglehetősen nagy esélye van annak, hogy az egykori „nyugati nagyhatalmakkal” azonos elvi státusban folytathasson európai politikát és érvényesíthessen elavult kisebbségtudattól mentesülő

diplomáciát. A „katonacsizmás wilsonizmus” és az „iszlám reneszánsz” geopolitikai határain (is) lévő magyar társadalom- és politikaváltozás ekként olyan makrostratégiai középpályára kényszerül, amelyen a küzdő felek nem csupán a gólarányok szempontjából különböznek, hanem a kultúrák interferenciája szempontjából is. Borsi-Kálmán madách-i alapokra helyezett bizodalma itt találkozik azzal a regionális önismerettel, amely kevésbé a fukuyamai vagy huntingtoni jóslatra reflektál, inkább a tájegységi kultúráváltozások kispályás megoldásaira.

A szerző (bár ehelyütt is megkapta Fejtő Ferenc elfogultan kritikus előszavát) nem várja el olvasóitól, hogy besorolják, hogy történésznek, politológusnak, kisebbségpolitikusnak vagy geostratégának minősítsék. Amit ír, az műfaját tekintve nem tisztán mikrotörténelem, nem is kultúrdiplomácia-elmélet, nem minoritástörténet, sem etnogeográfia. Egyfajta történeti és politikai antropológia talán, morálhistoriával és interkulturális kommunikációval fűszerezve. Hibrid műfaj – de konzekvens, kihívó és érdekes. Sokan lesznek a történész pályatársak között, akik fujjognak majd a lelátón, de mint játszma, ez a vállalás és ez az oeuvre rendkívül következetes, küzdőképes és eredményes. Nem baj, hogy van ilyen. Olyasmi, amit olvasni és tanulni, vitatni és továbbadni egyaránt érdemes. Olyasmi, ami még nem a labdarúgás diszciplínája, de már a diszciplínák között megindult sportszerű küzdelem eredménye ...

A. Gergely András

Bencze László

SOLFERINO

Paktum Nyomdaipari Társaság, Budapest, 2001. 239 o.

Solferino említésére még a történelemben jártasabbaknak is elsősorban a Nemzetközi Vöröskereszt jut eszükbe. Pedig 1859-ben, az itáliai háború döntő csatájának lényegesen nagyobb volt a tétje. Itt és ekkor dőlt el az olasz egység kérdése, s a háború következményeként 1860 márciusában megalakult az Olasz Királyság, amely már Piemont és Lombardia mellett a közép-itáliai területeket is magában foglalta. Egy évvel később, amikor a torinói parlament II. Viktor Emánuel Olaszország királyává kiáltotta ki, már csak Velence és Róma hiányzott az egységes Európából. Bencze László könyve azonban eddig már nem megy el, kizárólag az itáliai háborúval foglalkozik, s a hadtörténész szemével nézi az eseményeket. A hadtörténelmet azonban tágan értelmezi, s az itáliai háborúról amit el lehet mondani, azt elmeséli az olvasónak. Részletes leírást ad a csataterületekről. A magentai például egy 20 km hosszú és 6 km széles ellipszis alakú plató volt, ahol a szőlőültetvények, eperfák, kukoricatáblák, s a buja növényzet, valamint a drótokon lógó szőlő-girlandok lehetetlenné tették a lovasság alkalmazását. A szerző ezért már az elején kiemeli, hogy az észak-itáliai terep nem kedvezett a tömeges lovasrohamoknak, ezért az osztrák lovasság nem érvényesíthette fölényét a piemontival szemben. S ehhez még azt is hozzáteszi, hogy a hadszíntér inkább az Algériában alkalmazott francia taktikának felelt meg, s nem a döntő csatát kereső, a tömegek bevetésére épített osztrák hadműveleti szokásoknak. Úgy tűnik, ebben a háborúban a hadászati tradíció és a terepviszonyok összhangja vagy különbözősége már az elején sejtették a végkimenetelt. Nem véletlen ezért, hogy a szerző a terepviszonyokról pontos adatokkal szolgál. Megtudjuk, hogy a csatát megelőző esőzések miatt a Ticino folyó megáradt, s 210–250 m széles akadályt képezett a csapatoknak. A vele párhuzamos csatorna 10 m széles és 2–5 m mélységű volt, és két partját hat fa- és egy vasúti híd kötötte össze. A solferinói csata egy 15x15 km-es területen zajlott le, s a szőlők, eperfák itt is akadályt jelentettek a harcolóknak, akiknek a helyzetét még a tikkasztó hőség és a vízhiány is nehezítette. S bár mindkét említett csataterület viszonylag kis területű volt, a magyar olvasónak mégis nehézséget jelenthet az észak-olasz hadszíntéren való eligazodás. A könyv végén található jól megszerkesztett térképek segítségével azonban maga elé képzelheti a részletesen leírt vidékeket. Igénység, precizitás Bencze László munkájának a meghatározó jellemzője.

A szerző nagy mennyiségű német nyelvű irodalmat és bécsi levéltári forrást dolgozott fel könyve megírásához. Érdekes lett volna persze, ha mindezt összeveti az olasz nyelvű irodalommal és dokumentumokkal, netán a franciával. Biztos, hogy egy ilyen jellegű feldolgozás árnyaltabb

leírást adott volna a háborúról, s az olvasó is vaskosabb könyvet vehetett volna a kezébe, a német nyelvű anyag alapján megrajzolt kép azonban aligha módosult volna alapvetően. A szerző ugyanis a rendelkezésére álló adatok alapján kiegyensúlyozottan mutatja be a szembenálló feleket. Érdekes ebből a szempontból a francia és az osztrák hadsereg összevetése. A francia katonát általános ismeretek megszerzésére, írni, olvasni, számolni tudásra is kötelezték a katonai kiképzéssel egyidőben, míg az osztrák hadseregben egy 1856-os felmérés szerint a legénységi állomány alig 24%-a rendelkezett alapvető ismeretekkel, a tisztí rangot pedig katonai képzettség nélkül is meg lehetett szerezni az ún. ezredtulajdonosi rendszernek köszönhetően. S ez az összehasonlítás nem csupán azért érdekes, mert már az indulásnál francia fölényt mutat, hanem azért is, mert amikor a franciák a poroszokkal kerülnek szembe 1870-ben, a helyzet megfordul, s a francia katona általános műveltsége alul marad a poroszéval szemben. Nem véletlenül mondták, hogy az 1870–1871-es háborút a porosz tanító nyerte meg. Úgy tűnik, hogy az általános értelemben vett tudás vagy annak hiánya már az 1859-es háborúban is éreztette hatását.

Bencze László könyve az ún. hadművészet taglalása mellett kitér annak hétköznapi következményére, a pusztulásra, a szenvedésre is. A sebesültekkel, a hadifoglyokkal szembeni viselkedés alapján a harcoló felek között alig lehet különbséget tenni, s a szerző adatokkal illusztrálja a 19. századi háborúk, s köztük az itáliai harcok embertelenségét. Még a történelmen edzett történészt is megdöbbeníti, hogy a lützeni csata után I. Napóleon és kíséretének kocsijai a főhadiszállást elhagyva keresztülhajtottak a saját sebesülteiken, s a kerekék darabokra szaggatták őket. A polgári demokrácia felé haladó, s a humanitás századának nevezett 19. századi Európában megszokott dolog volt, hogy a harcoló felek a saját sebesülteiket is sorsukra hagyják, az ellenfél pedig lemészárolja őket, ahogy ez az itáliai háborúban is előfordult. Mindezt tetézte, hogy a sebesültek ellátása egyik oldalon sem volt megszervezve, aminek az volt a következménye, hogy a még menthető is elvesztek az egészségügyi hálózat szervezatlensége miatt. A szerző azonban nem csupán sokkol adataival, hanem felvillantja a humanitás elemeit a háború embertelenségében. A napóleoni háborúk végén megjelenő s a bajbajutottakat segítő német asszonymozgalmakat említi, és az olasz asszonyokat, akik ugyanezt tették az itáliai háborúban. A *women's studies* művelőinek van mit kutatniuk ezen a területen is. A nők áldozatos munkája szolgált példaként arra, hogy a háborúk idején csődöt mondó egészségügyi szolgálatot ki kell egészíteni önkéntes ápolócsoportok tevékenységével. Ezek a törekvések, valamint Henri Dunant és más svájci polgárok kezdeményezése vezettek 1863-ban a Nemzetközi Vöröskereszt létrehozásához.

A szerző a háborús egészségügy mellett szükségszerűen vázolja fel a hadműveletekhez szorosan kapcsolódó diplomáciai hátteret is. Még a könyv elején hivatkozik Radetzky 1852-es emlékiratára, amelyben a tábornok figyelmeztette Ferenc Józsefet, hogy az itáliai jelenlét semmi előnyt nem jelent Bécsnek, ezért Itáliát fel kell adnia, s a kárpótlást a Balkánon kell megtalálni. Érdemes lett volna utalni arra, hogy az angol diplomácia már 1848-ban erre ösztönözte Bécset, s az osztrák külügyi vezetés éppen Radetzky katonai sikerei miatt mondott le itáliai tartományainak feladásáról. A diplomácia különösen Solferino napján kap fontos szerepet, s a szerző ezt a porosz attasé táviratával érzékelteti. Ebben Poroszország tudatta, hogy Ausztria nem gyengíthető meg annyira, hogy az európai egyensúly felboruljon, s a nyomaték kedvéért a Német Szövetség több hadteste megindult a francia határ felé. Mindehhez jött Oroszország és Anglia fellépése, majd a francia katolikusok szólították fel III. Napóleon a pápa hatalmának védelme érdekében. Ennek következménye csak a háború befejezése lehetett, előbb a Villafrancánál kötött fegyverszünettel, majd a békével, amely azonban nem július 15-én született meg, amint a könyv írja, hanem november 10-én Zürichben.

Bencze László Solferino következményeit tömören fogalmazza meg azzal, hogy „*egyik európai uralkodó sem akart kiszámíthatatlan, vak erőszakkal szembeszállni, vagy saját tömegei áldozatává válni*”. Solferino s a nyomában keletkező itáliai népi mozgalom ugyanis valóban több volt, mint az egységes Olaszország lehetősége. Egyet lehet érteni a szerzővel abban, hogy „*a nemzeti önrendelkezési jog nemcsak Ausztriát fenyegette*”, hanem a Török Birodalmat, Orosz-Lengyelországot, sőt az egész kontinenst, persze csak akkor, ha a háború folytatódik. S bár a szerző nem mondja ki, kutatásai alapján csak azt a következtetést lehet levonni, hogy a háború nem csupán a már említett diplomáciai háttér miatt ért véget, hanem azért is, mert a hadviselő felek kimerülése miatt katonailag sem lehetett folytatni. Ez Cavournak és a magyar emigrációnak persze csalódást okozott, Európa azonban megmenekült egy nagy háborútól s annak minden következményétől.

Georges Duby

FOLYTONOS TÖRTÉNELEM

Napvilág Kiadó, 2000.

A francia történészek körében kedvelt műfaj a személyes hangvételű elméleti–módszertani esszé. Hadd emlékeztessék egyebek közt Marc Bloch *A történész mestersége* című könyvére. Duby maga szintűgy többször engedett már az önreflexió csábításának. A Guy Lardreau-val folytatott beszélgetései (*Párbeszéd a történelemtől*. Budapest, 1993; az eredeti francia kiadás: 1980.) mellett megemlíthetjük az *Essais d'égo-histoire* című, Pierre Nora által szerkesztett gyűjteményes kötetbe írt szakmai éntörténetét és persze mostani kötetét szintűgy.

Duby bizonyos a legismertebb francia történész ma Magyarországon, hiszen hét könyve jelent meg ez idáig magyar nyelven. Szóban forgó, eredetileg 1991-ben publikált rendhagyó munkájában arról ad számot, hogy miként alakult történetírói szemléletmódja az idők során, milyen szellemi mozgatórugók hatottak rá, illetve milyen intellektuális környezet vette körül. Ez utóbbinak az ad különösen nagy jelentőséget, hogy Duby — az *Annales* második nemzedékének egyik meghatározó alakjaként — egy teljes tudós nemzedékről vall saját szellemi önéletrajza kapcsán. „A történet, melyet elmesélek, nemcsak rólam szól, hanem az egész francia történeti iskola elmúlt fél évszázadáról” (8. old.).

A könyvben előadott kerek történet — a szerző néhány évvel a könyv megjelenése után (1996-ban) meghalt, és az *Annales* legfényesebb korszaka is véget ért időközben — a nagy medievista tudósi ars poeticájába vezeti be az olvasót. Nagy haszonnal forgathatja tehát a művet mindenki, aki Duby történeti munkáiban kíván elmélyülni, és persze mindenki más is, aki kíváncsi rá, hogy milyen szellemi impulzusok hatására miféle átalakulásokon ment keresztül a történetírói gondolkodás a 20. század második felében.

Az utóbbi időben azért kezdtek nálunk egyesek aggodalmaskodni, mert veszendőbe látszik menni a történeti valóság objektivitásának régről táplált történetírói meggyőződése; s ezért határozottan fel is léptek a posztmodern metelye által terjesztett ismeretelméleti szkepticizmus „kiszámított” ellen. Már pusztán emiatt is fontos tehát, hogy kézbe vegyük a posztmodern fertőzéssel aligha gyanúsítható Duby e munkáját, hogy tisztán lássuk magunk előtt: milyen történetírói tapasztalatok szülik napjainkban ezt a szkepticizmust. Hiszen Duby (s ennek már a *Párbeszéd a történelemtől* című interjúkötetében is hangot adott), nem hisz többé abban a hagyományos történetész krédóban, mely szerint a történész a források gondosan összegyűjtött és általa (is) megrostált anyaga révén előbb vagy utóbb mintegy rátalál a múlt valóságára, melyet mint történelmi igazságot tárja végül az olvasó elé. Ahogy írja: „úgy gondolom, hogy a tények viszonylagosak, a lényeg az »elevenység«, tehát az a »hevület«, amelyeket a történész valójában nem »megőriz« (a forrásokból ez teljesen eltűnt), hanem maga hozza létre és tartja állandóan életben” (55. old. – kiemelés Gy. G.). Majd hozzáfűzi: kezdettől az volt a célja, hogy „nemcsak a tényeket relativizálja, hanem a pozitívizmus szent objektivitását is” (uo.).

Duby, szerencsére, azon túl, hogy kinyilatkoztat, egyúttal bizonyít is. Saját kutatói gyakorlatából vett példákkal érzékelteti, hogy mit jelent a történeti tény fogalma, és hol, illetve mi módon konstruál a történész már munkája legelején, a forráskutatás fázisában, és később is, amikor írni kezd. A munka bizonyos legérdekesebb részei ezek, mivel mindaz, amit Duby itt előad, kézzelfoghatóan hitelesíti hirdetett történetírói elveit. Mert milyen dilemmákat is vet fel elsőként a forrás történetírói értelmezése, különös tekintettel a forrásnak az általa referált valósághoz való viszonyára? Duby egy 1090 körül a Cluny kolostorban keletkezett, de csak másolatban fennmaradt oklevél interpretációja során mutatja be a helyes szövegértés buktatóit. A fő nehézséget, mint mindig, ezúttal is az jelenti, hogy mit jelentenek a szavak, melyek szótári jelentése legfőképpen csak egyik lehetséges értelmüket adja kezünkbe. Van úgy, hogy a szó tényleges (korabeli!) értelmére a szövegen belüli kontextusból lehet csupán következtetni. A *servus* szó kapcsán jegyzi meg: „Nem felejttem el, hogy a szöveggörnyezetben a *liber* szó ellentétéként jelenik meg” (47. old.). Van úgy, hogy a többi forrásból nyert ismeretek alapján kölcsönzünk a szónak egy bizonyos jelentést. Ezt az alapjában deduktív eljárást azonban nem mindig és nem feltétlenül követheti a történész, mivel ahogy „Marc Bloch is rámutat, a társadalom nem geometriai alakzat” (uo.). Van úgy, hogy a common sense segít megfejteni a forrásszövegek szavainak és kifejezéseinek különös értelmét. S végül azzal is számolnunk kell időnként, hogy az átírás, a másolás eltorzítja az eredeti textust.

A forrásszövegekben szereplő szavak (fogalmak) és a valóság közti kapcsolatot ilyenformán csupán értelmezési eljárások sokasága révén tisztázhatjuk, de még így sem lehetünk benne teljesen biztosak, hogy a hitelesség próbáján átment források közvetlenül magáról a valóságról szólnak. Ez azután idővel meg is érlelte Dubyben azt a felismerést, hogy „köztem és az igazság között függöny van, mégpedig maguk a mégly őszinte és gondosan kiválogatott források, amelyekből ismereteimet szerzem” (34. old.). Ezt a függönnyt nem lehet máshogy elhúzni, csak ha bírtokunkban van az a hipotetikus koncepció (vagy elvnyás), amely „szóra bírja”, mert meghatározott értelemmel ruházza fel az önmagában jelentés nélküli és persze mindig többértelmű forrásszöveget. „Amikor kezembe vettem a clunyi okleveleket, tele volt a fejem előzetes elképzelésekkel. Elődeim és útítársaim munkájának ismeretében már összeállítottam a programomat, kérdéseket fogalmaztam meg. Nagy részben ezektől függött, hogy mit olvasok ki a dokumentumokból — *az ember mindig azt találja meg először, amit eleve keresett*” (55. old. – kiemelés Gy. G.).

Nem ér persze véget a történész konstruáló tevékenysége akkor sem, amikor elkezd írni a múlt történetét. Ehhez azonban akkor foghat csupán hozzá, ha már maga előtt látja az egész történetet. „Először gondosan felépítem a szerkezetet, [...] egészében már követi az épület alakját, mert rögtön magam elé kell képzelnem az egész építményt. [...] Ezt követően az épület vázát pontról pontra megerősítem, megvastagítom az íveket, rátérek a részletekre, amíg ki nem feszítem a sűrű hálót, amelyben minden érvek, minden gondolatnak helye van a megfogalmazás logikus menetében” (54. old.). A történész így ahhoz a tervezőhöz válik hasonlóvá, aki némi függetlenség birtokában alkot kerek egészet a részek, a töredékek nagy halmazából. Hiszen kutatóként és történetmondóként folyton azt tapasztalja, hogy „az építőanyag hiányos, töredezett, egyenetlen”. Ezért, szól Duby vallomása: „Nem kerülhettem el, hogy itt-ott lesimítsak néhány szegélyt, egymáshoz kellett illesztenem az építőköveket, főként pedig ki kellett töltenem a köztük lévő hézagokat”. Mindez persze aligha lenne megoldható megfelelő műveltség és képzelőerő, helyesebben az általuk biztosított „tervezői függetlenség” nélkül (56. old.).

Ezen megfontolások alapján gondolja Duby, hogy a történész soha sem elégedhet meg a tények egyszerű felsorakoztatásával. A bouvines-i csatáról írt monográfiájában éppen ezért nem az események puszta rekonstrukcióját, hanem megértésüket tűzte célul maga elé, nevezetesen „hogy mit jelentett egy csata, a béke, a háború, a becsület a csatát megvívó harcosok számára”. Mindez azonban messze túlmutat már a tények szokványos világán. A megértő történetírásnak ilyenformán szinte létérdeke, hogy szakítson azzal a tartózkodó, a tárgyával szemben kellő távolságot tartó beállítódással, melyet a *sine ira et studio* eszménye jegyében mindig számon szoktak kérni a történészen. Hiszen az adott esetben: „Arra kell törekednem, hogy a dolgokat a katonáemberek szemével lássam, azonosulnom kell velük, bár már csak árnyak, és ez a megtestesítési, újraélesztési erőfeszítés megköveteli, hogy önmagamat, subjektív valómat is beleadjam” (57. old.).

Vessük össze Duby történészhitvallását (és konkrét munkamódszerét) azokkal a „posztmodern”-ként megnevezni (inkább megbélyegezni) szokott elméleti belátásokkal, melyekre ő maga nem hivatkozik ugyan, de melyekkel mégis feltűnően összhangban állnak történetírói elvei. Lássuk először tény és valóság viszonyát. Duby megkérdőjelezi, hogy a tény közvetlenül azonosítható lenne akár a történelmi eseményekkel, akár pedig a forrásadatokkal. A tény nem azonos az eseményel, állítja, mivel „egy esemény mindig csak a róla adott beszámoló révén létezik” (110. old.). De a forrás sem tény még önmagában, hiszen a korabeli tanúvallomás csupán egy lehetséges beszámoló valamely múltbeli eseményről. A forrásokat faggatva soha sem magáról az eseményről, hanem arról szerzünk tudomást, hogy milyen fogalmat alkotott magának a valamikori valóságról a tanúvallomás szerzője. Korábban, írja Duby önvallomásszerűen, „azt vártam a dokumentumoktól, hogy azoknak a tényeknek az igazságát tárják elém, amelyek emlékének megőrzése volt a feladatuk. Hamarosan észrevettem, hogy ez az igazság elérhetetlen, és a történésznek csak közvetítőn, tanún keresztül van esélye a megközelítésére, *nem a tényekre kérdezve rá, hanem arra, hogy a közvetítő hogyan számol be róluk*”. (98. old. – kiemelés Gy. G.).

Mindaz, amit Duby történétírói elveiről a könyvből eddig kihámoztunk, egyértelműen bizonyítja, hogy történésznünk könyörtelenül leszámolt a mindenható történelmi szövegkritika (magyarán: a forráskritika) dogmatizmusával. A pozitivisták ethosz jegyében, részletezi tovább, a történész hajlamos közvetlenül a forrásból következtetni az általa referált valóságra. E művelet közben két dologra figyel elsősorban: arra, amit az igazság szándékos eltorzításának, illetve arra, amit előítélet, netán tudatlanság következményének tekint. Az első esetben a forrás „hamissága” mindenekelött a szöveget létrehozó személy politikai meggyőződéséből látszik fakadni, s ezt konstatálva a historikus gyakran épp saját kora pszichológiáját és politikai attitűdjét vetíti vissza a múltba. Amikor viszont

előítéletre vagy tudatlanságra gyanakodva vonja kétségbe a forrás szavahihetőségét, rendre a tudományos, a racionális gondolkodás alapján mérleget. Ha azonban felmondjuk a 19. század eszmei hagyatékát, amely alapvetően a forráskritikára alapozza az igaz és a hamis eldöntését, magunkévá tehetjük Duby elgondolását. Nevezetesen, hogy mielőtt tisztáznánk, mik valójában a tények, azt kell kiderítenünk: mit tekintett a történeti forrásszöveg szerzője ténynek. Ezt az eljárást nevezi Jurij Lotman a forrás szemiotikai interpretációjának, melynek során „rekonstruálnunk kell a szövegalkotó által használt kódot (pontosabban: kódkészletet), majd meg kell állapítani, hogy azok hogyan korrelálnak a kutató által használt kódokkal” (*J. Lotman: A történelmi tény problémája.* in: *Uő: Kultúra és intellektus.* Bp. 2002. 120.) Vagy, ahogy Duby fogalmaz egy francia kollégájával folytatott vitájáról szólva: „Makacsul ragaszkodott a dokumentum szó szerinti szövegéhez, nem törődött az ideológiával, amelynek a dokumentum szerzője a rabja volt, amelyről szerintem előzetesen tájékozódni kell, hogy világosabban lássuk, mit rejt és mit torzít el ez az ideológia” (99. old.).

Bár Duby egyetlen szóval sem utal Hayden White történelmi trópus elméletére (kérdés, ismerte-e egyáltalán), ennek ellenére az abban foglalt elképzeléshez hasonló gondolatokra jut a történész konstruktív tevékenységét illetően. Korábban már idézett megállapítása, miszerint kizárólag csak valamiféle előzetes elképzelés birtokában remélhetjük, hogy képes lesz megszólaltatni a Clunyból származó okleveleket (l. az 55. oldalt), egybecseng a *prefigure* fogalmával, melyről azt írja White a *Metahistory*-ben: „Mielőtt a történész fogalmi apparátusát a történeti mező adataira összpontosítaná — azért, hogy bemutassa és megmagyarázza azt —, *előzetes* alakot kell adnia a mezőnek [*prefigure the field*], mondhatni, mint a mentális percepció tárgyát kell megkonstruálnia.” (Ford. Kisantal Tamás és Szeberényi Gábor. In: *Aetas 2001/1.* 156. old.) S akkor még nem is szóltunk a történetírás alapvetően konstruktivista voltáról, melyet Duby mindig is magától értetődőnek tartott (l. a történész mint tervező metaforáját).

Mi tette képessé vajon a francia medievisztát ezekre a kifejezetten éretnek elvi felismerésekre? Minden bizonnyal a mentalitástörténeti tematika és a vele szükségképpen együtt járó történeti szemlélet játszott itt döntő szerepet, ami viszont roppant sokat köszönhetett a korabeli (francia) antropológiának. Nem véletlen, hogy a német fogalomtörténet (Koselleck, Brunner, Conze), az angol (a cambridge-i) eszmetörténet (Skinner, Pocock, Dunn), valamint a francia mentalitástörténet (Duby, Le Goff, Mandrou) művelői kezdték elsőként tudatosítani a történeti ismeret (tény és narráció) nyelvi közvetítségének kivételesen nagy jelentőségét. Nem azért lehettek éppen ők egy ilyen szellemi érzékenység úttörői, mert úgymond könnyen bedőltek a szkepticista történetelméleti divatok hatásos szorgalmazóinak. Saját kutatói tapasztalataik „tanították meg” őket arra, hogy milyen hátrányokkal jár a tény pozitivistá fogalmának kritikátlan alkalmazása, valamint az, ha továbbra is kitartanak a történetírói objektivitás dogmája mellett.

A mentalitás akár mint tárgy, akár mint fogalmi eszköz előtérbe állítása segítette hozzá Duby, hogy túllépjen az anyagi tényezők kizárólagos számbavételén, belátva, hogy „sürgősen tovább kell hatolni azokhoz az erőkhöz, amelyeknek középpontja nem a dolgokban van, hanem a dolgokról alkotott képzetekben ..., amelyek valójában elkerülhetetlenül megszabják az embercsoportok szervezetét és sorsát” (87. old.). De még mielőtt a szellemtörténet bélyegét ütnénk a francia mentalitástörténetre, vegyük figyelembe Duby következő kijelentését is. „A mentalitások, melyeket a történeti kutatás új tárgyává akartunk tenni — mint ezt fáradhatatlanul hangoztattuk a »gondolat« vagy a »szellemi élet« autonóm történetének híveivel szemben — csak megtestesülve érdekesekek, s valójában csak megtestesülve léteznek, a megtestesülés elsődleges és legkonkrétabb értelmében” (88. old.).

Duby és társai nem valamilyen elméleti belátás nyomán, sokkal inkább a saját konkrét kutatási tapasztalataik alapján jutottak el tehát a jelzett történetírói elvekhez. „Nem bízom az elméletekben” — teszi egyértelművé a dolgot Duby, majd így folytatja. „De ugyanilyen határozottan leszögezem, hogy nem hiszek a történész objektívitasában, sem abban, hogy »végső soron« kiemelheti a legmeghatározóbbat azokból a tényezőkből, amelyek az emberi társadalmak fejlődését alakítják” (77., 78. old.).

Kétségbevonhatjuk-e mindezek után Georges Duby történetírói munkásságának kvalitásait? Aligha. S mondhatjuk-e továbbá, mint ahogy egyesek nálunk mostanában hirdetni kezdték, hogy a „posztmodernkedő” történeti szemlélet nem születt, mert nem is szülehet „egyetlen nagyobb lélegzetű munkát sem”; s már ezért is tanácsos, ha a történész „figyelemre méltó józansággal” lehetőleg távol tartja magát ettől a „divathullámtól” és „korszellemtől”, melynek a pusztá léte „miatt [is] mélyen szomorkodhatunk”? Duby impozáns történetírói életművét látva, nem kell különösebben töprendenünk azon, hogy mit válaszoljunk az utóbbi kérdésre.

Ladislav Deák

VIEDENSKÁ ARBITRÁŽ. 2. NOVEMBER 1938. DOKUMENTY I. (20. SEPTEMBER 1938 – 2. NOVEMBER 1938)

Matica slovenská, Martin, 2002.

Ladislav Deák

VIEDENSKÁ ARBITRÁŽ. 2. NOVEMBER 1938. DOKUMENTY II. (2. NOVEMBER 1938 – 14. MAREC 1939)

Matica slovenská, Martin, 2003.

Az első bécsi döntés problematikáját az elmúlt évtizedek során többször feldolgozó, és Szlovákiában a téma gyakorlatilag egyetlen tudományos igényű szakértőjének tekinthető Ladislav Deák ezúttal levéltári források tükrében kívánta bemutatni a kérdés összefüggéseit. A válogatott dokumentumokat tartalmazó kötetek, bár majd másfél éves különbséggel láttak napvilágot, időrendben és többnyire tematikájukban is szervesen összefüggnek egymással, ezért indokolt együttes bemutatásuk.

A szlovák nyelven, a Matica slovenská gondozásában megjelent kiadvány első kötete a müncheni egyezmény következményeinek, a München után bekövetkező eseményeknek és Magyarország Csehszlovákiával szemben támasztott határrevíziós törekvéseinek szélesebb összefüggéseinek keretében a csehszlovákiai magyar kisebbség kérdését is érintő dokumentumokat tartalmaz. Tekintettel arra, hogy a nemzetközi politikai események és a csehszlovák belpolitikai helyzet rohamos változása értelemszerűen meghatározta a magyar–csehszlovák diplomáciai viszony alakulását, a szakmai–tudományos kritériumok alapján válogatott dokumentumok a szerző szándéka szerint e rövid időszak minél több összefüggését igyekeznek reprezentálni. A kötetben, kronologikus sorrendben — 1938. szeptember 20.–1938. november 2. — található 142 dokumentum eredetije kizárólag a korabeli csehszlovák központi intézményekben keletkezett, jelenleg többnyire a Cseh Köztársaság Külügyminisztériumának Levéltárában (*Archiv Ministerstva zahraničních věcí ČR*) Prágában, a pozsonyi Szlovák Nemzeti Levéltárban (*Slovenský národný archív*), kisebb részben pedig a prágai Központi Állami Levéltárban (*Státní ústřední archiv*) található. A szerző munkája során, főként az egyes dokumentumok jegyzetapparátusához felhasználta a kérdés kutatásakor valóban megkerülhetetlen, Ádám Magda által összeállított — Zsigmond László (szerk.), Ádám Magda (összeáll.): *Diplomáciai iratok Magyarország Külpolitikájához. 2. köt.* Akadémiai Kiadó, Bp. 1965. — iratgyűjteményt is.

A második kötet, amely az 1938. november 2-tól az 1939. március 14-ig terjedő időszakot öleli fel, lényegében hasonló tematikán alapul, de az események eltérő természetéből adódóan — amíg az első kötet által érintett cselekmények elsődlegesen diplomáciai–politikai jellegű dokumentumok bemutatását teszik szükségessé, a bécsi döntőbírói ítéletet követő eseménysorozat súlypontja a „regionálisabb” forrásokra helyeződik — tartalmában és jellegében is különbözik az első kötettől. Véleményünk szerint e második, 208 dokumentumot tartalmazó összeállítás aránytalanul nagy részét teszik ki azok az iratok, amelyek – főként a területi változást követően menekülő nem magyar nemzetiségű egyének beszámolóiról felvett jegyzőkönyvek, személyes jellegű feljegyzések, csendőrpárcsnokságok helyzetjelentései stb. — Deák tendenciózusnak tűnő álláspontját — az impériumváltás tragikus, igazságtalan és értelmetlen voltát, a magyar államhatalmi szervek és az egész politikai vezetés intoloranciáját és kegyetlenségét — látszanak alátámasztani. Az iratok jelentős része ennek megfelelően a Szlovák Nemzeti Levéltár „Országos Hivatal” (*Krajinský úrad*), valamint a „Szlovák Liga” (*Slovenská liga*) szekciójából került ki. (A területváltozásból adódó kérdések megoldására létrejött magyar–szlovák vegyes bizottságok tárgyalási jegyzőkönyvei a prágai külügyi levéltárban találhatóak).

A kötetek elején egy-egy 16–17 oldalas, viszonylag részletes értekezés foglalja össze az adott időszak történéseit, bemutatva a szerzőnek az első bécsi döntés összefüggéseire vonatkozó jelenlegi álláspontját. Ezt a fejezetet követik a kiadás tematikájával kapcsolatos megjegyzések, majd az időrendi sorrendben egymás után következő dokumentumok. Az első kötetben ezután névmutató, a második esetében az iratokban előforduló településnevek jegyzéke található. Mindkét válogatást a dokumentumok szlovák és angol nyelvű kivonatai teszik formai, tematikai szempontból teljessé.

Ladislav Deák munkájában közölt dokumentumok, valamint a kérdéskör tömör, a kötetek tematikájához viszonyítva mégis részletes összefoglalásainak következtetéseit nézetünk szerint arról

tanúskodnak, hogy a szerző szemléletmódja, vagyis a tárgyalt eseménysorozat több esetben tendenciózus — és kategorikusan elítélő — megközelítése nemigen változott. Deák értelmezésében ritkán kap helyet a magyar fél egyes diplomáciai, politikai lépéseinek, célkitűzéseinek a korabeli összefüggések realizálásába ágyazott elemzése és ugyancsak eleve kritikusan szemléli a csehszlovákiai magyar kisebbségnek és politikai vezetőinek az események során tanúsított magatartását. A jelenlegi magyar szakirodalom a tárgyalt korszak történetének számos aspektusát illetően eltérő álláspontot képvisel. Ezért úgy véljük, hogy a kérdéskör néhány fontosabb szegmensének a szlovák történész által vázolt értelmezése magyarázatra szorul.

Elsőként arra hívnánk fel a figyelmet, hogy a müncheni döntés időszakában tett magyar diplomáciai lépéseknek a kötetben vázolt megítélését az újabb magyar szakirodalom vitatja. Deák álláspontja szerint ugyanis a müncheni válság során Magyarország eleve elvetette a csehszlovák féllel történő megegyezés lehetőségét, és állandóan fokozta követeléseit, amelytől pedig a nagyhatalmak óva intették. Nézetünk szerint a magyar diplomácia számára elemi érdek volt, hogy az adott nemzetközi helyzetben a szudétánémet kérdés mellett a magyar kisebbség helyzetének az „egyenlő elbánás elve” alapján történő megoldása ne sikkadjon el, vagyis egyszerűen haladt az eseményekkel. A magyar kormány békés magatartásáról ellenben számos korabeli forrás tanúskodik, a kötetben közölt 9. számú irat, amellyel a szerző az említett tételt kívánja alátámasztani ugyanakkor arról is számot ad, hogy a magyar vezetés tartott attól: a szudétánémet kérdés megoldása után a magyar kisebbséget illetően Prága ellenáll a „gyenge” Magyarországnak.

Ugyancsak az árnyaltabb megközelítés hiányára utal az a kategorikus megállapítás, miszerint a müncheni döntés megnyitotta az utat a Csehszlovákia déli területein kezdődő magyar felforgató tevékenységhez. Korábbi műveikhez hasonlóan Deák nem tisztázza, hogy pontosan mikor és hol történik ilyen tevékenység, holott számos forrás tanúskodik arról, hogy a dél-szlovákiai magyarlakta területeken — egy magyar tiszt 1938. október 5-i magánakcióját leszámítva, amelyért hadbírság elé lett állítva — nem, a kárpátaljai szakaszon pedig csak 1938. október 9-e után kezdődött felforgató tevékenység.

A szlovák történész a közölt iratok alapján hiányolja Budapestnek a „csehszlovák kormány sokkját” illető megértését, ugyanakkor az Egyesült Magyar Párt Prágával szemben tanúsított magatartását gyakorlatilag ábrulásnak minősíti.

Vitatható az a megközelítés, hogy a magyar kormány erőteljes nyomásgyakorlását hangsúlyozó tételt Deák azzal is alá kívánja támasztani, hogy a kisantant szövetségesek is figyelmeztették Prágát államberendezkedése megváltoztatásának — vagyis autonóm területek létrehozásának — szükségességére. Véleményünk szerint a szlovákoknak 1918-ban, a későbbi államfő, Tomáš Garrigue Masaryk által megígért, Kárpátaljának pedig az 1919. évi, saint-germaini békeszerződésben, és az 1920. évi csehszlovák alkotmányban garantált autonómiájának 1938-ig történt halogatása inkább arra utal, hogy a prágai vezetés csupán az államot fenyegető végveszélyben kényszerült asszimilációs nemzetiségi politikájának felülvizsgálatára.

Nem tudunk azonosulni a szerzőnek a komáromi tárgyalásokkal kapcsolatban kifejtett szempontjaival. Deák közli a tárgyalások jegyzőkönyveit és a csehszlovák delegátusok magyarok nélkül tartott „helyzetelemzéseit” is. Amíg a szlovák történész a források alapján arra a következtetésre jut, hogy a magyaroknak nem állt érdekében a megegyezés, számunkra az vált világossá, hogy éppen a csehszlovák fél folytatta e szellemben a megbeszéléseket. Minthogy a tárgyalások etnikai alapon történő területátadásról folytak, véleményünk szerint az autonómia felkínálása, illetve a különböző gazdasági és közlekedési érvek nem minősíthetők egy körvonalazódó kompromisszum lehetséges kezdetének. A tárgyalások elvi alapjának ismeretében a csehszlovák delegátusok felfogását jobban érzékelteti a kötet 62. számú, a delegátusok magyarok nélkül, október 11-én tartott rövid megbeszélését tartalmazó iratából kölcsönzött részlet, melyben az egyik küldött a többségben magyarul érkező vasútállomásának feltétlen megtartását azért tartotta szükségesnek, mert úgy mond „nekünk szükségünk van rá, a magyarok ellenben nincsenek ráutalva sem az állomásra, sem a fűtőházra.” Mire egy másik delegátus figyelmeztetett: „Javaslataink kidolgozásánál és érvényesítésénél csakis a nemzetiségi elvvel érveljünk. A többi indokot hagyjuk meg magunknak.”

Nem változott a szerzőnek a dualizmuskori „erőszakos magyarosításról”, ebből következően a történelmi Magyarország területén 1910-ben végrehajtott utolsó népszámlálás megbízhatatlanságáról alkotott álláspontja, ugyanakkor hiányoljuk, hogy az 1930. évi csehszlovák népszámlálást illetően egyetlen kritikus megjegyzés sem található az összefoglaló szakaszban, holott lassanként könyvtárnyi, nem csupán magyar ihletésű irodalma van a csehszlovák népszámlálási visszaélések kérdéskörét taglaló műveknek. (A népszéfirások ugyanis az országban élő nemzeti kisebbségek

számarányának tudatos csökkentését is szolgálták, annak a beneši célkitűzésnek a jegyében, melyet a politikus egyik nyilvános előadásában úgy foglalt össze, hogy a hamarosan bekövetkező „boldog korban 20 millió lakosa lesz a hatalmas csehszlovák birodalomnak, és ebből 15 millió a csehszlovák”).

Problematicusnak találjuk Deáknak a tárgyalási jegyzőkönyvek és egyéb források alapján levont következtetését, miszerint a magyarok *mozgósítással* kívántak hangot adni követelésüknek. A kötet 64. számú, az október 11-i plenáris ülést tartalmazó irata ennek az ellenkezőjéről tanúskodik.

Feltétlenül megemlítendő, hogy a *komáromi tárgyalásokat követő diplomáciai események elemzésekor* Deák, korábbi felfogásával részben ellentétben, figyelmet szentel a magyarokkal egyre barátságatlanabb német, valamint az igen barátságos olasz magatartásból adódó német–olasz nézetkülönség kérdésének.

A szerző számos preconcepció alapján értelmezi az 1938. október 24-i — az utolsó csehszlovák területi engedményeket tartalmazó jegyzékre adott — *magyar válaszjegyzék* tartalmát is. Budapest ebben javasolja, hogy a nem vitás területeket a csehszlovák fél adja át, a nyolc kisebb, vitás körzetben pedig döntönső népszavazás. Deák ennek alapján arra a következtetésre jut, hogy a magyar diplomácia e taktikával, a honvédséget a cseh határerődítmények mögé juttatva, bizonytalanságot kívánt előidézni a térségben, és nézete szerint Berlin éppen ennek megelőzése érdekében vállalta el a döntőbírói feladat végrehajtását. Véleményünk szerint mindezt — egyebek mellett — az 1938. október 26-i csehszlovák minisztertanácsi ülés jegyzőkönyve is cáfolja, amelynek tanúsága szerint a magyaroknak andó válaszjegyzék-tervezet első olvasatának 3. pontja még tartalmazta, hogy „a jóakarattal jelölt Csehszlovákia hajlandó bizonyos területeket kiüríteni”, továbbá a minisztertanács kikérte a hadsereg vezérkarának véleményét arról, hogy mely területeket lehetne megfelelően rövid idő alatt kiüríteni. Valószínűtlennek tartjuk, hogy a magyar kormányt ilyen szándékok vezérelték volna a jegyzék megfogalmazásakor, azt pedig még kevésbé feltételezzük, hogy a német vezetés ebben az időpontban tartott volna a Csehszlovákia elleni magyar agresszió bármilyen formájától. A döntőbírósg vállalása sokkal inkább kötődik Joachim von Ribbentrop, német külügyminiszter 1938. október 28-i római látogatásához.

A második kötetben érintett korszak hasonló történeti összefoglalása főbb téziseinek elemzése alapján elsőként arra kívánjuk felhívni a figyelmet, hogy a szerző a csehszlovákiai magyar kisebbség magatartásának megítélését illetően a korábbi műveinek szemléletmódjához képest egy árnyalattal mérsékeltbb álláspontot foglal el. E kötetben nem szerepel a magyar kisebbség „ötödik hadoszlopként” történő meghatározása, helyette az 1920. évi impériumváltozást követő korszakban a csehszlovák államhoz lojális magyar közösségről esik szó, amely úgy mond csupán a müncheni krízis után nem volt képes ellenállni a magyar nacionalizmusnak.

Elfogadhatatlan azonban Deáknak a magyarlakta területekre a csehszlovák földreform keretében letelepített kolonisták kérdését illető felfogása, a szerző ugyanis úgy véli: a telepesek az 1938-as évet megelőző mintegy húsz évben „szabad népmozgás keretében érkeztek délre”. Az e vélekedésnek teljes mértékben ellentmondó terjedelmes forrásanyag és szakirodalom tükrében ez a megállapítás akár a tények elferdítésének is tekinthető. Álláspontunk szerint a magyarlakta területek etnikai átrétegződését célul kitűző, államilag irányított, tervszerűen, a magyar nemzeti-ségű földigénylők háttérbe szorításával végrehajtott földreform keretében letelepült kolonistákat az őslakos magyar lakosság idegen elemnek tekintette.

A második kötet nagyobb részét az első bécsi döntésben megállapított területsáv Magyarországhoz csatolása után bevezetett magyar katonai közigazgatás idején, a magyar hadsereg és az államhatalmi szervek által elkövetett visszaélésekről tanúskodó források teszik ki. A valóban olykor durva atrocitásokat, és a kisebbségi sorba került szlovák nemzetiségű lakosságot súlytó hátrányos megkülönböztetést hasonló arányban és részletességgel bemutató összefoglalásában a szerző végletes és leegyszerűsített következtetéseket von le. Az átmeneti időszak — a katonai közigazgatás szűk hat hétig volt érvényben — érzelmileg motivált megközelítése azt sugallja, hogy az 1944–1945-ig tartó „magyar uralom” egésze kegyetlenül erőszakos, egyértelműen retrográd időszak volt, amely a végtelékig kiélezte Magyarország és Szlovákia viszonyát, továbbá gazdaságilag lehetetlenné tette a Szlovák Köztársaságot. Deák a nemzeti önkritikát és az árnyaltabb megközelítést olykor mellőző szemléletéből adódóan a magyar kormány és a delimitációs bizottságok magyar tagjainak az események minden összefüggésére vonatkozóan egységes rosszhiszeműségéről értekezik.

Nehezen hihető például, hogy a magyar politikai vezetés pusztán azért adta fel „hirtelen a telepesek kérdésében tanúsított radikális álláspontját” 1938. december 1-én (vagyis már három héttel az „okkupáció” után), mert a szlovákiai birtokaik kisajátításától tartó befolyásos magyar földesurak és egyházi méltóságok nyomást gyakoroltak rá.

A magyarlakta területek elvesztése érzékeny veszteséget jelenthetett Szlovákia számára, hiszen a terület részben valóban elszakadt „természetes” piacaitól. A magunk részéről azonban Bibó István felfogásával értünk egyet, aki rámutat, hogy „a határ elsősorban mint a stabilizálódás eszköze számít”. Az etnikai viszonyokat minél pontosabban tükröző határ megvonása hosszútávon hasznosabb, mint az általa okozott átmeneti gazdasági, stratégiai, közlekedési, stb. hátrányok. (Ha a trianoni békeszerződés az etnikai viszonyoknak megfelelő határvonalat állapított volna meg, a magyarság talán jóval könnyebben beletörődött volna a nem magyar lakosságú területek elvesztésébe, és nem fájlalta volna az ezer év óta többé-kevésbé változatlan formában fennállt gazdasági és földrajzi egység megszűnését, sem a „természetes piacok elszakadását”).

A delimitációs bizottságok magyar tagjainak kompromisszumképtelen magatartását taglaló sorok kapcsán emlékeztetnünk kell arra, hogy a magyar–szlovák vegyes bizottságokban születtek megegyezések, többek között ilyen volt a „kolonista egyezmény” 1939. február 18-i budapesti ünnepélyes aláírása is. A telepésekkel szembeni atrocitások árnyaltabb bemutatása érdekében pedig talán helyet kaphatott volna a kötetben néhány, a csehszlovák hatóságok által, a menekültek kihallgatásakor felvett — ugyancsak a Szlovák Nemzeti Levéltár Országos Hivatal szekciójában található — olyan jegyzőkönyv is, amelyben az érintett telepések a csehszlovák szervek kérdésére kijelentik: „a magyar szervek részéről személyemmel szemben erőszak elkövetésére nem került sor”, esetleg olyan, csehszlovák járási csendőrpárancsnok által készített feljegyzés, amely a következőkről tanúskodik: a járásba érkezett kolonisták és menekültek a kihallgatásakor kijelentették, hogy a magyar megszálló hadsereg rendszeren bánt velük és a kárukra semmilyen visszaélést nem követett el”.

Nézetünk szerint a határváltozást követő időszak zavaros viszonyai számos egymás iránti ellenséges indulatot ébresztettek a két érdekelt nemzetben. A magyar kormány sem, de a fiatal szlovák kormány még kevésbé volt hajlandó vagy képes az enyhülés elősegítésére. A magyar–szlovák egymás mellett élés feszült és kölcsönösen intoleráns jellege ezért a tárgyalat korszakban valóban tartósnak tűnt.

Ladislav Deák kétkötetes dokumentum gyűjteménye fontos hiánypótló forráskiadvány, amely számot tarthat a (korszakot elemző) magyar kutató érdeklődésére is. Amint azt fentebb érzékeltettük, a tárgyalat eseménysorozat összefüggéseit a magyar szakirodalom felfogásától eltérően értelmezi. A két kötetben olvasható összefoglalók a kérdésre vonatkozó jelenlegi szlovák szakmai álláspontot tükrözik.

Sallai Gergely

FÖLDES TÖRTÉNETE 1849-IG I.

Szerk.: Veliky János

Földes, 2002. 257 o.

Hajdú vármegye főlevéltárnokának, *Herpay Gábornak* nagy szakmai gonddal megírt *Földes község története* után 66 évvel, hatévi kutató és elemző munka eredményeképpen Veliky János szerkesztésében megjelent a két kötetesre tervezett új falumonográfia első része, felhasználva és kiegészítve a korábbi levéltári alapozás fontosabb eredményeit. A 11–12. századi megtelepedéstől 1849-ig tartó korszakot átfogó, több mint harmadfélszáz oldalas kötet megkülönböztetett figyelmet érdemel az utóbbi év(tized)ekben örvendetesen megélenkült helytörténeti irodalomban. Herpay hasonló terjedelmű könyvéhez hasonlóan, a legtöbb más helytörténeti munkánál nagyobb részletességgel foglalkozik egyes (pl. jog- és igazgatástörténeti, család-történeti) kérdésekkel, kiemelkedően gazdag az adattára: a földesi lakosok névanyagával, több száz család történetének a bemutatásával és a népesség alakulásának, mozgásának számszerű adataival.

A polgármester Péter Imre a kötet élén álló előszavában Földes múltjára emlékezve, tiszteletre és követésre méltó gondossággal a 17. századtól kezdve felsorolja születésénél vagy tevékenységénél fogva Földeshez köthető és/vagy kötődő két tucatnyi jeles személy nevét és munkásságának jellemzőit. Vannak közöttük lelkészek, tanítók és tankönyvírók, orvosok (pl. a szabadkai születésű neves író, Csáth Géza, Kosztolányi Dezső unokaöccse, aki Brenner József néven Földesen volt községi orvos), múzeum- és színházigazgató, országgyűlési képviselők és talán a legismertebb az országos hírű, filozófiai és pedagógiai író, Karácsony Sándor egyetemi tanár.

A szerkesztő, Veliky János bevezetőül rövid összefoglalást és jellemzést ad arról, hogyan lett Földes a szabolcsi várközpont szolgáltató településéből — olykor királyi udománylevél hiányában

„helyi szokásjog” révén — kuriális nemesi községgé. Kiemeli a közösség erős nemesi jogtudatát és az igazgatás fontossága iránti megértését — ami a környező jobbágyközségek fölé emelte —, a beköltözőkkel szembeni konzervativizmusát, továbbá a református egyházhoz tartozásnak a nemesi közösség öntudatát emelő hatását.

A polgármester előszava és a szerkesztő bevezetője után az első fejezetben *Módy György* — számos (főleg kelet-magyarországi) regionális és helytörténeti munkában többnyire a középkori viszonyokat bemutató tanulmány szerzője — Földes korai birtoklás- és társadalomtörténetét tárja fel. Ismerteti az 1876-ig Szabolcs vármegyéhez tartozott, majd Hajdú megyébe került Földes és környéke megtelepedésének részleteit és a község nevének írott formában való első megjelenése körüli vitát. Feltárul a folyamat, amelynek során a szabolcsi vár mint királyi vagy hercegi birtok földművelő szolgáló népe fokozatosan kuriális nemesi közösséggé alakul, és a 16. század elejére Földes egyetlen nemesek faluja lesz. A mohácsi csatavesztés után az erdélyi vajdából királlyá koronázott Szapolyai János országlása alá kerül.

A következő fejezetben *Bársony István* azokkal a küzdelmekkel, perekkel foglalkozik, melyeket a politikai határok peremére került Földes évszázadokon át folytatott nemesi kiváltságaik — szerintük — helyes értelmezéséért, azok megőrzéséért, és fáradozott azon, hogy kiváltságaik ismételt megerősítést kapjanak a legfőbb államhatalom változó képviselői részéről. Közli latinul és magyarul Szapolyai János 1537-ben kelt állásfoglalásának teljes szövegét Földes és a vármegye közötti nézetkülönbség ügyében, I. Rákóczi György erdélyi fejedelem 1645. évi védelvét a földesiek számára, I. Lipót király 1692-ben kiadott oklevelét, ismerteti Rákóczi Ferenc 1703. és 1708. évi kiváltságlevelit, III. Károly 1718. évi oklevelét a földesiek kiváltságaival kapcsolatban, a Bihar megye által 1722-ben foganatosított tanúkihallgatások jegyzőkönyvi anyagát ez ügyben. Egy többoldalas táblázatban felsorolja a földesi nemesi családokat az 1692 és 1733 közötti időszakban több mint 70 név megjelenítésével. Részletesen tájékoztat a szerző a nemesi önkormányzat összetételéről és működéséről, melynek alapjául az 1779. évi (a fejezetben ugyancsak teljes terjedelmében leközölt) szabályrendelet szolgált. Ez 1848-ig viszonylag kiegyensúlyozott időszakot eredményezett a község életében. Mindezeknek a dokumentumoknak a szövege a mintegy félszáz oldal terjedelmű fejezet jelentős részét foglalja el, és további 10 oldalt tölt meg a társadalomstatisztikai adattár. Ez a földesi lakosok névsorát tartalmazza az 1583–1678 közötti időszakból, ezen kívül megismerhetjük a község előljáróinak a nevét: az 1679–1727 közötti főbírákét, 1729-től 1849-ig a hadnagyokét, a községi jegyzőkét 1693-tól, továbbá a szenátorokét (esküdtekét) egyes kiemelt évekből. Terjedelmes az a névsor is, amely a földesi nemességet az 1722., 1723., és 1732. évben kivetett adónagyságnak csökkenő rendjében mutatja be, megjelölve az adókulcsot és a pótlék kulcsát is.

A földesi népesség számának és mozgásának alakulását a 16. századtól a jeles történeti demográfus, *Kováts Zoltán* szegedi főiskolai tanár tárja fel korábbi, több mint tíz község és város népességtörténetéről írt munkájához hasonló alaposítással. Minthogy a kiváltságos nemesek által lakott településről többnyire hiányoznak a számszerű adatokat tartalmazó porta-összeírások, dika- és dézsmajegyzékek, kezdetben csak az egyes összeírásokban szereplő családnevek összehasonlítására támaszkodhat. Az 1746-tól fennmaradt református egyházi anyakönyvek megbízhatónak tartott keresztelési bejegyzéseinek havonkénti csoportosításából visszafelé következtetve megállapítja, hogy a fogamzások Földesen is leginkább a téli hónapokban gyakoriak, amint a túlnyomóan mezőgazdasággal foglalkozó településeken végzett hasonló vizsgálatok eredményei másutt is mutatják. A hiányosabb halálozási bejegyzésekből az elhunytak életkorán és a nagy járványokon (epidemiákon) kívül a rendszeresen visszatérő, halált okozó fertőző betegségek (endémiák) és a nehezen azonosítható halálokok előfordulási gyakoriságát tudja megállapítani. A házasságkötési anyakönyvi bejegyzések feldolgozásából az tűnik ki, hogy Földesen az esketéseknél több mint 70%-a még a 19. század második felében is a téli hónapokra esett. Megállapítja, hogy minden ötödik házasságban az egyik fél nem helybeli. Ezeket az exogén házasságkötéseket az idegen felek származási helye (megyéje) szerint is feldolgozza. A születések és halálozások számának, a természetes népmozgalom alakulásának jelentősebb változásaiból következtetni tud a mechanikus népmozgalom, a vándormozgás nagyságára is. Ehhez kapcsolódva külön figyelmet szentel a zsidó lakosság folyamatos beköltözésének a 19. század elejétől. Egy 1848-ban készült összeírás alapján táblázatosan bemutatja a földesi zsidó családokat születési helyük, életkoruk, gyermekeik száma és életkora, ezen kívül a családok nagysága szerint is.

Kutatásainak fő eredményeképpen végül arra a következtetésre jut a szerző, hogy Földes népessége a 16. századtól kezdve folyamatosnak tekinthető. A lélekszám a legválságosabb időkben is elérte a 400-at, a 17. század utolsó évtizedeiben pedig a 800-at meghaladva megközelíthette az

ezer főt. A történeti demográfiai irodalomban általában elfogadott 40–45 ezrelékes átlagos születési gyakorisággal számolva 1750-től tízévenként becslésszerűen jelzi a népességszám alakulását a 19. század derekáig, majd — a kötet címében szereplő 1849-es korszak határt túllépve — tájékozódhatunk a földesi népesség lélekszámának alakulásáról az 1941. évi népszámlálásig bezárólag, összevetve a földesi népmozgalmi arányszámokat az országos adatokkal. A fejezetet záró függelék a születések és halálozások évenkénti számát havi bontásban is bemutatja az 1750–1849 közötti évszázadban.

Külön fejezetet kapott a kötetben a fáradhatatlan helytörténész, *Karacs Zsigmond* tollából a földesi kiváltságolt nemesi közösség, és az 1848–1849. évi forradalmi idők kapcsolatának leírása a Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei levéltárban folytatott elmélyült kutatások, Szabó István professzor munkái és más történelmi források nyomán. Megismerjük a kismenesség helyzetét a változások előestéjén, majd részvételüket a nemzeti küzdelemben. Feltárul Földesnek az 1848–1849-es eseményekkel kapcsolatos szerepe, a férfi lakosságnak 80%-a — egész Szabolcs megyében a legmagasabb aránya! — kiváltságos nemes volt. Közli a szerző a Honvédelmi Bizottmány és a földesi előljárók közötti levelezés szövegét, de Szabó István professzor munkájából megtudhatjuk azt is, hogy „a nép kimondhatatlanul unta a háborút, a honvédek éppúgy keserítik, károsítják, mint az ellenség”, továbbá azt is, hogy „a nemzetőrök és népfelkelők legnagyobb része még 1849 elején is kiképzetlen, hiányos fegyverű vagy éppen fegyvertelen volt”. Tájékozódhatunk arról — nevük feltüntetésével —, hogy a földesi újoncok hol, mikor, melyik honvédalakulathoz kerültek, végigkövethetjük útjukat az augusztus 13-i világsi fegyverletélig.

A kötet 160 oldalt betöltő négy fejezetéhez ugyancsak Karacs Zsigmond hangyszorgalmú munkájának eredményeképpen 70 oldalnyi — az egész kötet több mint negyedére rúg! — Függelék csatlakozik. Ez mintegy 300 földesi család rövid történetét tartalmazza, utalással a legfontosabb forráshelyekre: a nyíregyházi, debreceni, sátoraljaiújhelyi levéltárak, az Országos Levéltár iratanyagára és magánkézben lévő iratokra. A különböző (néhány soros, vagy olykor csaknem egész oldalas) terjedelmű szócikkek a családok Földeshez kötődése alapján — néhány kivételtől eltekintve — az 1693–1848 közötti másfél századnyi időt veszik figyelembe, megjelölve a községbe kerülés idejét és körülményeit. Az adózóknál elsősorban a ma is Földesen élő családokat igyekezett a Függelék számba venni. A nemesekkel kapcsolatban közli a címeres nemeslevél időpontját, és az iratok további információkkal szolgálhatnak a község történetére vonatkozólag. Mindezt még kiegészítik egyes jelentősebb családok örökösének 6–8 nemzedéket átfogó leszármazási táblái, családfájának részletei, továbbá vázlatos térképek a földesi telkek elhelyezkedéséről a 17. század közepén, valamint Földes mai belterületén található 17. századi nemesi telkekről.

Mint az eddigiekből is kitűnik Földes történetének 2002-ben megjelent kötete elsősorban a túlnyomórészt nemesi kiváltságokkal rendelkező lakosságról, jogállásukról, igazgatási és népesedési, családi viszonyairól a korábbi monográfiához hasonlóan, igyekezett gazdag, rendkívül részletes képet nyújtani. A kötet középpontjában a község mai határai között megtelepedett földesi nép áll, a történelmüket alakító, kiváltságaikért a jog eszközeivel évszázadokon át küzdő nemes emberek. Talán inkább „A földesi nép története 1849-ig” lenne a helyesebb címe a műnek. Kíváncsian várjuk a tervek szerint a 2001 karácsonyával záruló, további másfél század történetét feldolgozó második kötetet, amely a polgári jogegyenlőség kivívása és a nemesi kiváltságok megszűnése után tágabb tematikával jelenik meg. Az első rész bizonyos fokú egyoldalúságát meghaladva, és a legtöbb helytörténeti munkában sajnálatosan gyakran mellőzött vagy háttérbe szorult jog- és igazgatástörténeti, családtörténeti vonatkozások hangsúlyos szerepén túllépve foglalkozik majd a különböző gazdasági-társadalmi csoportok életmennyilvánulásaival: a mezőgazdaságot jellemző adatokkal, a lakosság társadalmi-foglalkozási tagolódásával, az egyházi, művelődési és kulturális élettel, és esetleg — a legtöbb helyismereti monográfia szerves részét alkotó — néprajzi viszonyokkal, életviteli szokásokkal, gondolkodásbeli változásokkal. Annál is inkább, mert az előző monográfia több ilyen témát is érint. Feldolgozásra és történeti elemzésre vár többek között annak a háttérére, hogy a földesi népesség hosszú stagnálás után az utolsó félévszázadban a lélekszám több mint negyedével csökkent, a korábban vallásilag csaknem teljesen homogén református községben a 2001. évi népszámláláskor kimutatott 4338 főnyi lakosságnak alig 70%-a vallotta magát reformátusnak, hogy csak egy-két demográfiai jelenségre hívjuk fel a figyelmet.

Az 1849-ig tartó földesi múlt jórészt nemesi közösségének lokálpatriotizmustól (is) fűtött, és inkább a pozitívumokat hangsúlyozó bemutatása után a falumonográfia második része bizonyára megkísérli majd fölvetni a gazdasági-társadalmi haladás pozitívumai mellett az elmúlt másfél század, s benne napjaink negatív jelenségeit is.

DOKUMENTUMOK BUDAFOK-TÉTÉNY TÖRTÉNETÉHEZ 1731–1950

Szerk.: Czaga Viktória, Garbóczy László, Szabó Csaba
Budapest történetének forrásai. Kerületek, városrészek
Budapest, 2002. 424 o.

Budapest Főváros Levéltára 1999-ben indította a főváros elődtelepüléseinek történetét bemutató forráskiadvány-sorozatot, amelynek első köteteként Kispest, másodikként (2001-ben) Újpest 19–20. századi forrásait tették közzé. Jelen, harmadik kötet a XXII. kerület létrejöttének előzményeit világítja meg Budafok város, Nagytétény nagyközség és Budatétény község levéltári forrásainak közzétételével.

A kötet három szerkesztőjének, Czaga Viktóriának, Garbóczy Lászlónak és Szabó Csabának elvileg könnyű dolga volt, hiszen az előző kötetek kiadása során kialakult szerkesztési, forrásközlési gyakorlathoz kellett igazodniuk. Ez aligha okozhatott nehézséget, hiszen Szabó Csaba a Kispesti kötet szerkesztőjeként már megfelelő tapasztalatokra tett szert. Az igazi kihívást a dokumentumok összegyűjtése és válogatása jelentette, mivel a települések levéltári anyaga csak az 1867 utáni évektől kezdve maradt fenn. A hiányok pótlására más levéltárak anyagát is hasznosítani kellett.

A kötet három fő részből áll: az előszót követően egy rövid bevezető tanulmány és időrendi áttekintés mutatja be a három település és a tétényi Baross Gábor-telep történetét Nagybudapest létrehozásáig (1950), majd forrásközlés, végül az adattár következik, mely statisztikai táblázatokkal, archontológiai adatsorokkal, fondjegyzékkel, ajánló bibliográfiával, névmutatóval segíti a célközönség (helytörténészek, kutatók, érdeklődők) tájékozódását.

Az első fő kérdés a korszakolás problémája: annak eldöntése, hogy mely korszakhatárok között keletkezett forrásokat soroljanak a kötetbe. A végpont, a települések önkormányzatának megszűntetése, s egy fővárosi kerület létrehozása, amely egybeesik a tanácsrendszer bevezetésével, aligha vitatható.

A kezdőpont meghatározása azonban jóval nehezebb, hiszen Tétény középkori település, lakossága a török uralom alatt is folyamatos volt, míg Promontor (a későbbi Budafok) Buda felszabadításokor lakatlan területnek számított. A török hódoltságot követően mindkét települést egy-egy császári tiszttel királyi adományként, tőlük vették meg az újbirtokosok, akik gondoskodtak újraterelítésükről. Tétényt Szász György királyi személynök és felesége, Daróczy Katalin kezdte betelepíteni, Promontort pedig a ráckevei uradalmat birtokló herceg Savoyai Jenő. Mindkét esetben szőlőműveléshez érő katolikus német földműveseket hívtak be a Rajna vidékéről és más dél-német tartományokból. Korszakhatárként önként kínálkozik az új birtokosok, illetőleg az új telepések megjelenése. Promontor betelepítési szerződése (1712) pl. jelképezheti az újjáépítés kezdetét. A forrásközlő rész ennek ellenére 1731-ből származó vármegye előtti tiltakozólevéllel kezdődik, ami nehezen érthető.

A bevezető tanulmány jó áttekintést ad a dél-budai települések 18. századi kialakulásáról és fejlődéséről, aminek tendenciája a hagyományos agrártelepülések fölbomlása és átalakulása, annak a folyamatnak a bemutatása, hogy „az 1730-as évek néhány száz fős lélekszámú Promontorja és hasonló lakosságú Téténye miként vált a 20. század közepére a közel 40 ezer lakosú XXII. kerületté” (20. old.). Az elsősorban szőlőművelésből s kőbányászatból élő lakosok előtt a jobbágyfelszabadítás, majd az 1856-os szőlődézsma-váltás után nyílt meg a szabad paraszti fejlődés útja, melyet megtört az 1880-as években jelentkező filoxéra, amely a hagyományos szőlőkultúra végét jelentette.

Ezt követően a kedvező fekvésű Budafok számára az ipartelepítés, a kereskedelem kínált új munkalehetőségeket, s ezzel a község megindult a várossá fejlődés útján. A település a Törley- és François-pezzgőgyárak, a Keglevich-féle konyakgyár és a Hagenmacher-sörgyár révén a magyarországi borkereskedelem és szeszgyártás fellegvárává, ipari üzemei (pl. gyufa-, festék-, kartonlemezgyára) révén a dél-budai térség ipari központjává vált. A megkésve iparosodó, elsősorban hatalmas sertéshizlaldjáról ismert Nagytétény, s a tőle 1873-ban elkülönült, sokkal rosszabb adottságú, gyümölcsstermeléséről és gombatermesztéséről nevezetes Kistétény (később Budatétény) határozott helyzetét tartósan megőrizte, s önkormányzati különállásával konzerválta. 1950-ben egymástól minőségileg különböző településrészek kezdték meg közös életüket az egyetlen magyar világváros peremén.

A szakszerű forrásközlésben összesen 121 dokumentumot olvashatunk, melyek közül a 18. században keletkezett 7, a 19. században 36, s a 20. század első felében 78. Egy-egy forrást egységes

szerkezetben (sorszám, cím, keltezés, forrásszöveg, levéltári jelzet), értelmező lábjegyzetekkel tettek közzé, olyan részletekre is figyelve, mint pl. az utca- és dűlőnevek változásai, a fogalmak magyarázata vagy az események és mértékek értelmezése. (Az utóbbiaknál egy bosszantó hiba is becsúszott: 1917-ben — a 128. lábjegyzet állításától eltérően — a segélyösszeget nem pengőben vették fel.)

Az iratok hitelesítési záradékában számos esetben találkozunk az „olvashatatlan aláírás” megjelöléssel, holott nagyobb körültekintéssel vagy egy kis utánajárással időnként megállapítható az aláíró személye. Például, hogy ki volt Pest vármegye főorvosa 1862-ben (97.) vagy Budatétény jegyzője 1933-ban – annál inkább, mivel ez utóbbit megtaláljuk az archontológiában (388.).

A források időbeli megoszlásában a szembetűnő aránytalanságot alapvetően három tényező határozta meg: a fennmaradt elsődleges levéltári források szűkössége és egyenlőtlen időbeli eloszlása, a forrásfeltárással rendelkezésre álló idő, illetőleg a dokumentumokat válogató levéltárosok (Czaga Viktória és Szabó Csaba) érdeklődési köre, amely elsősorban a 19–20. századi várostörténetre terjedt ki.

A 18. századot három vármegyei jegyzőkönyvi pont és négy egyházlátogatási forrás képviseli; hiányoznak a telepítési szerződések, úrbérrendezési iratok; sem itt, sem később nem találkozunk a ráckevei uradalom gazdasági, úriszéki irataival, melyek a mindennapi életet hozhatnák közel az olvasóhoz.

A 19–20. századi források közül kiemelkednek a községi–városi képviselőtestületi jegyzőkönyvek, melyek a legfontosabb önkormányzati döntéseket tartalmazzák. Az 1867–1950 közötti időszak közzétett forrásainak háromnegyedét (mintegy 74%-át) a testületi jegyzőkönyvi határozatok és végzések teszik ki, amelyek elsősorban a hatalmi elit szemszögéből mutatják be a történelmi eseményeket. A közzétett szövegekből érzékelhető, hogy miként viszonyult a helyi hatalom a legfontosabb településfejlesztési kérdésekhez. (Sajnos, a döntéshozó elit tagjait kevésbé ismerhetjük meg, mert a szerkesztők a dokumentumokból a jelenlévők listáját minden esetben, még a tisztújítási, városalakulási jegyzőkönyvekből is kihagyták.)

A képviselőtestületi, tanácsi jegyzőkönyveken kívül változatos forrásokat találunk a kiadványban. A községi–városi közigazgatási iratok mellett a járási szolgabírói, vármegyei alispáni hivatal iratai, a cégbírói és közjegyzői, tankerületi és iskolai iratok, egyházi levéltári források széleskörű forrásfeltáró munkára utalnak. Nyilván a terjedelmi korlátok is közrejátszottak abban, hogy nem találunk a kötetben szervezési–működési szabályrendeletet, polgármesteri jelentéseket, egyesületi iratokat, sajtóközleményeket. A tájékozódást egy térkép is segíthette volna.

A kiadvány munkatársai példás szöveggondozó munkát végeztek. A kötetben elenyésző a nyomdahiba, s a levéltári kiadványok átlagától eltérően az itt közölt fekete-fehér képek is élvezhető minőségűek. A szedést és nyomtatást végző Budapest Főváros Levéltár Nyomdája a felhasználói igényeket is figyelembe vette, amikor a terjedelmes kötet fűzése mellett döntött. Az igényes borító Katona László munkája.

A forrásközlő részt jól kiegészíti az adattár statisztikai része (Kalmár Ella munkája), amely a hivatalos népszámlálások és egyéb felmérések alapján átfogó képet ad a kistérség 1869 utáni területi, demográfiai, gazdasági–infrastrukturális változásairól, így többek között a települések aszimilációjáról (magyarosodásáról), társadalmi–felekezeti strukturájuk átalakulásáról. Alapos munkát végeztek a világi és egyházi archontológiai adatsorok összeállítói (Garbóczy László, Erdélyi Pál, Mózesy Gergely), továbbá az ajánló bibliográfia készítője (Garbóczy László).

A forráskiadvány legfőbb értéke, hogy átfogó képet ad a XXII. kerület létrejöttéről, Budapest és Budafok–Tétény kapcsolatáról és először közöl eddig másutt meg nem jelent, fontos levéltári forrásokat a dél-budai kistérség történetéből. Az információgazdag mellékletek jól kiegészítik a forrásközlést és hasznos útmutatást adnak a további kutatáshoz.

A kötet széles körű összefogás eredménye, létrehozásában Sasfi Csaba sorozatszerkesztőn és a szerkesztőkön kívül Erdélyi Pál, Horváth M. Ferenc, Jancsó Éva, Kalmár Ella, Mózesy Gergely, Rádnyé Rácz Katalin működött közre. A szakmai ellenőrzést Gyáni Gábor végezte. Reméljük, hogy a sikeres kezdetnek lesz folytatása.

CONTENT

STUDIES – *András Vári*: The Governance of a Seigneurie. The Lord, his Officers and the Tenants in the Mirror of a Lawsuit in the 1810s – *Éva Somogyi*: Hungarian Diplomats in the Common Ministry of Foreign Affairs – ARTICLES – *János Ugrai*: A Political Look at Europe from 1825 – *László Pete*: Habemus Papam. The Election of Pius IX. – *István Czövek*: The Conservative Public Opinion in France and Russia and the Double Alliance – REPORT – *István Monok*: Cara Patria ac Publica Utilitas. The Library Foundation of Ferenc Széchényi – HISTORICAL LITERATURE

Kiadó: Magyar Történelmi Társulat
Nyomdai előkészítés: Paulus-Publishing Bt.
1028 Budapest, Községház utca 37.
Nyomás, kötészet: Kurucz Gábor
1025 Budapest, Vöröstorony lejtő 5.
HU ISSN 0039–8098

Következő számunk tartalmából

- Tóth István György:* A szaggatott kapcsolat. A Propaganda és a magyarországi missziók 1622-1700.
Fodor Pál: „Hivatásos törökök” – „született törökök”. Hatalmi elit és társadalom a 15–17. századi Oszmán Birodalomban
Erdélyi Gabriella: Hatalom, vallás és mindennapok a középkor és az újkor határán: egy kolostorper története
Sashalmi Endre: Tulajdonosi dinasztizmus és államfogalom a 17. századi Oroszországban
Papp Sándor: A Rákóczi-szabadságharc török diplomáciája

E számunk munkatársai

- A. Gergely András,* kandidátus, tudományos főmunkatárs (MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest) – *Arday Lajos,* kandidátus (Budapest) – *Czövek István,* kandidátus, tanszékvezető egyetemi tanár (Nyíregyházi Főiskola) – *Gyáni Gábor,* a történelemtudomány doktora, tudományos tanácsadó (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) – *Hudi József,* kandidátus, levéltárigazgató (Dunántúli Református Egyházkerület Levéltára, Pápa) – *Jeney Andrásné,* levéltárigazgató (KSH Levéltára, Budapest) – *Kurunczi Jenő,* PhD, tanszékvezető főiskolai docens (Tessedik Sámuel Főiskola, Szarvas) – *Majoros István,* kandidátus, egyetemi docens (ELTE BTK, Budapest) – *Monok István,* kandidátus, főigazgató (Országos Széchényi Könyvtár, Budapest) – *Pete László,* PhD, egyetemi adjunktus (Debreceni Egyetem) – *Sallai Gergely,* PhD-hallgató (Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Piliscsaba) – *Somogyi Éva,* a történelemtudomány doktora, osztályvezető (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) – *Ugrai János,* PhD-hallgató (Debreceni Egyetem) – *Vári András,* kandidátus, egyetemi docens (Miskolci Egyetem)

TÁJÉKOZTATÓ

Tisztelt Szerzőnk!

1. A szerkesztőség arra kéri Önt, hogy — lehetősége szerint — kézirati szövegét számítógépes szövegszerkesztővel készítse, és lemezen adja le. Amennyiben lehetséges, használja a Word for Windows szövegszerkesztő valamelyik verzióját, a szöveget rich text (*.rtf) formában mentse el. A szöveget balra zártan írja, s a kurziválás, kövérítés és jegyzetszámemelés kivételével azt ne formázza. Külön kérjük, hogy a beszúrás menü szimbólum pontját ne használja, mert az így bevitt jelek vagy betűk a konvertálás során eltűnnek. Javasoljuk viszont, hogy az egyes betűcsoportokból a „Character Map” segítségével (alt+szám) válassza ki az ön számára szükséges jeleket, betűket. Felhívjuk a figyelmét arra is, hogy az írásjelek a szöveghez tartoznak, s azokat semmiképpen ne a jegyzetszámok után, hanem elé tegye.

2. A kéziratban az évszázadokat — idézetek, tanulmány- és könyvcímek eredeti előfordulásának kivételével — arab számmal tüntesse fel. A kiemelendő szöveget gépelés esetén aláhúzással jelölje, ha számítógéppel készíti, használja a kurziválási lehetőséget. (A jegyzetekben csak a szerzők nevét kurziváljuk, szerkesztőket, összeállítókat, valamint címet nem!) Az idegen nyelvű szöveget magyarra fordítva közöljük; eltérő értelmezés esetén mindkét nyelven.

3. Felhívjuk szerzőink figyelmét arra, hogy csak a fentiek alapján készült írásokat tudjuk átvenni közlésre, az attól eltérően formázott cikkeket javításra visszaadjuk szerzőnek.

4. Kérjük arra, hogy — a jelenlegi adózási jogszabályokat figyelembe véve — személyi adatait, vagy annak változásait (munkahelyi és lakáscímét, telefonszámát, beosztását, tudományos fokozatát, nyelvtudását és érdeklődési körét [ez utóbbi kettő a szerkesztőség számára nyújt információt arra vonatkozóan, hogy milyen témájú és nyelvű könyvet tud ismertetni a folyóirat hasábjain]) közölje a szerkesztőséggel. A munkahely és a tudományos fokozat megjelölése az egyes számok munkatársi jegyzéke pontos összeállításához, az esetleges reklamációk elkerüléséhez is szükséges. Kérjük, hogy adóazonosító és ún. TAJ-számát is adja meg, mert az adózási jogszabályok miatt csak ennek ismeretében fizethetjük ki szerzőink honoráriumát; ha rendelkezik bankszámlával, akkor számlaszámát is kérjük megadni, mert ebben az esetben honoráriumát átutaljuk. Szükségünk van egy olyan igazolásra is, amelyben munkaadója közli, hogy az ön Tb-járulékát rendszeresen befizeti. A honorárium kifizetésekor bekért nyilatkozat nem lehet egy hónapnál régebbi. Új szerzőinknek adatlapot küldünk, hogy a fenti adatokat közöljék velünk.

5. A tanulmányokról és cikkekről különlenyomatot készítettünk. A különlenyomatok mellett szerzőink egy tiszteletpéldányt is kapnak a megjelent számból.

6. Internetes honlapunk (www.szazadok.hu) beindulásával párhuzamosan arra is lehetőséget adunk szerzőinknek, hogy a Századok nyomtatott számában hely- és pénzühiány miatt nem közölt (akár színes) mellékleteket honlapunkon megjelentessék. Ugyancsak módjuk van arra is, hogy dokumentumokat, újonnan fellelt forrásokat itt közöljenek.

7. Az internetes megjelenés olvasóink számára is biztosítja a véleménnyilvánítás lehetőségét akár az egyes számok egésze, akár egyes cikkek vonatkozásában. Szerkesztőségünk kifejezetten kéri a folyóirat olvasóit, hogy kritikai észrevételeikkel is segítsék munkánkat.

Terjesztés

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Üzleti és Logisztikai Központja (ÜLK). **Belföldi előfizetés:** Budapesten a Budapesti Postaigazgatóság kerületi Ügyfélszolgálati irodájában, a hírlapkézbesítőknél és a Hírlapelőfizetési Irodában (HELIR) Budapest, VIII. Orczy tér 1. **Levélcím:** HELIR 1900. Vidéken: a postáknál és kézbesítőknél. **Külföldi előfizetés:** Hírlapelőfizetési Irodában (HELIR) Budapest, VIII. Orczy tér 1. **Levélcím:** HELIR 1900 Budapest, **e-mail:** hirlapelofizetes@posta.hu Példányonként megvásárolható a Kis Magister könyvesboltban, 1053 Budapest, Magyar u. 40. Tel.: (06-1) 327-77-96. Külföldön terjeszti a Jóbarát '92 BT. H-1277 Budapest, Pf.: 80. Tel/fax: (00-36-1) 201-84-48 és a Batthyány Kultur-Press Kft, H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6. T/F.: (00-36-1) 201-88-91.

Előfizetési díj egy évre: 3000,-Ft

Egy szám ára: 500,-Ft

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA

AZ ALAPÍTÁS ÉVE

1867

Fodor Pál: „Hivatásos törökök” – „született törökök”.

Hatalmi elit és társadalom a 15–17. századi Oszmán Birodalomban

Papp Sándor: A Rákóczi-szabadságharc török diplomáciája

Erdélyi Gabriella: Hatalom, vallás és mindennapok a középkor és újkor határán: egy kolostorper története

Tóth István György: A szaggatott kapcsolat. A Propaganda és a magyarországi missziók 1622–1700

Sashalmi Endre: Tulajdonosi dinaszticizmus és államfogalom a 17. századi Oroszországban

list.

Tisztelt Olvasóink!

Megjelent a *Századok 1867–1880 CD-ROM*, valamint a *Századok 1994–2003 CD-ROM* az Arcanum Kft kiadásában.

A folyóirat hatalmas anyagából: az első CD az indulás utáni tizennégy évfolyam (1867–1880), a második pedig az utolsó tíz év (1994–2003) nyomtatásban megjelenttel meg egyező anyagát tárja elektronikus formában az olvasó elé.

Az adatbázis ún. teljes szövegű keresőprogrammal készült, amellyel az összes szóra, kifejezésre vagy az írások címeire, szerzőire lehet keresni. A kiadvány tartalmazza az eredeti papírkiadvány oldalszámait is.

A CD-ROM-ok megrendelhetőek, ill. megvásárolhatók az Arcanum Adatbázis Kft.-nél. Személyesen: 1115 Budapest, Fejér Lipót u. 12. (bejárat a Halmi utcáról)

Postai megrendeléssel: 1507 Budapest, Pf. 99.

Telefonon: 481-0900

E-mailben: arcadat@axelero.hu

Interneten: www.arcanum.hu/megrendelo.htm

Az egyes CD-k ára 6250 Ft/db (az ár tartalmazza a 20% ÁFÁ-t), postai megrendelés esetén a postaköltséget az Arcanum Kft állja.

***

**A SZÁZADOK INTERNETES HONLAPJÁNAK
CÍME:**

www.szazadok.hu

SZÁZADOK

www.szazadok.hu

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA
SZERKESZTŐSÉG: H-1014 BUDAPEST, I. ÚRI U. 53.

TELEFON/FAX: (36-1) 355-77-72

138. ÉVFOLYAM 2004. 4. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BLAZOVICH LÁSZLÓ, BONA GÁBOR, FEITL ISTVÁN, FONT MÁRTA, GERŐ ANDRÁS, GYARMATI GYÖRGY, HILLER ISTVÁN, IZSÁK LAJOS, KALMÁR JÁNOS, KÓNYA SÁNDOR, KOSÁRY DOMOKOS, KUBINYI ANDRÁS, MONOK ISTVÁN, NIEDERHAUSER EMIL, PAJKOSSY GÁBOR, PÁLFFY GÉZA, PRITZ PÁL (a szerkesztőbizottság elnöke), ROMSICS IGNÁC, SIPOS PÉTER, SZÁSZ ZOLTÁN, SZENDE KATALIN, VIDA ISTVÁN, ZSOLDOS ATTILA

Szerkesztők: PÁL LAJOS (felelős szerkesztő), PÁLFFY GÉZA, URBÁN ALADÁR, ZEIDLER MIKLÓS, ZSOLDOS ATTILA

E-mail: h5944pal@ella.hu; pallajos@szazadok.hu

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

<i>Fodor Pál:</i> „Hivatásos törökök” – „született törökök”. Hatalmi elit és társadalom a 15–17. századi Oszmán Birodalomban	773
<i>Papp Sándor:</i> A Rákóczi-szabadságharc török diplomáciája	793

KÖZLEMÉNYEK

<i>Erdélyi Gabriella:</i> Hatalom, vallás és mindennapok a középkor és újkor határán: egy kolostorper története	823
<i>Tóth István György:</i> A szaggatott kapcsolat. A Propaganda és a magyarországi missziók 1622–1700	843
<i>Sashalmi Endre:</i> Tulajdonosi dinaszticizmus és államfoglalom a 17. századi Oroszországban	893

KISEBB CIKKEK

<i>Kuzma Dóra:</i> Nők, mint szerződő felek a 16. századi Besztercebányán	921
<i>Benda Borbála:</i> 17. század közepi éttrend a Nádasdi levéltárból	931

BESZÁMOLÓ

Beszámoló a Gyöngyösön 2004. március 26-án megrendezett Rákóczi Ferenc emlékülésről (<i>Mészáros Kálmán</i>)	957
Beszámoló a Magyar Történelmi Társulat 2004. évi gyöngyösi közgyűléséről	960

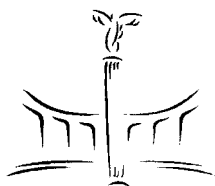
TÖRTÉNETI IRODALOM

Isztoria na Balgarite, Tom I. Ot drevnosztta do kraja na XVI vek (Ism.: <i>Bur Márta</i>)	963
Sceaux et usages de sceaux. Images de la Champagne Médiévale (Ism.: <i>Solymosi László</i>)	970
<i>Thomas Ebendorfer</i> : Chronica Regum Romanorum (Ism.: <i>Érszegi Géza</i>)	973
Frontiers of Faith. Religious Exchange and the Constitution of Religious Identities 1400–1750. (Ism.: <i>J. Újváry Zsuzsanna</i>)	975
XVI. századi uradalmi utasítások I–II. Utasítások a kamarai uradalmak prefektusai, udvarbírái és ellenőrei számára (Ism.: <i>Varga Szabolcs</i>)	979
<i>Molnár Antal</i> : Katolikus missziók a hódolt Magyarországon I. (1572–1647) (Ism.: <i>Tóth Gergely</i>)	981
Litterae Missionariorum de Hungaria et Transilvania (1572–1717) I–II. (Ism.: <i>Varga J. János</i>)	986
<i>Alfred Messerli</i> : Lesen und Schreiben. 1700 bis 1900 Untersuchung zur Durchsetzung der Literalität in der Schweiz. (Ism.: <i>Tóth István György</i>)	988
Gyulai Lajos: Naplói. A forradalom és szabadságharc korából 1848. március 5–1849. június 22. I–II. kötet (Ism.: <i>Fenyő István</i>)	990
<i>Mályusz Elemér</i> : Klio szolgálatában. Válogatott történelmi tanulmányok (Ism.: <i>Neumann Tibor</i>)	992

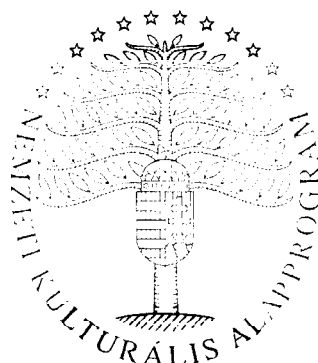
KRÓNIKA

Perjés Géza (1917–2003) (<i>Hausner Gábor</i>)	996
A Magyar Történelmi Társulat hírei	1000

E számunk a Nemzeti Kulturális Alapprogram támogatásával jelent meg

**NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG
MINISZTERIUMA**

Fodor Pál

„HIVATÁSOS TÖRÖKÖK” – „SZÜLETETT TÖRÖKÖK”

Hatalmi elit és társadalom a 15–17. századi Oszmán Birodalomban

A 16. század elején, amikor a török hadak megindultak Magyarország elfoglalására, az Oszmán-ház hatalma a tetőpontján állott. A szultán saját személyében egyesítette a törvényhozó, végrehajtó és bírói hatalmat, egyéni akarata éppoly érvényes jogforrásnak számított, mint a muszlim vallásjog (*seriat*) előírásai. „Szent”-nek, „felséges”-nek nevezett rendeletei a törvény erejével bírtak. Tőle kapták kinevezésüket az állami hivatalnokok, a vallási intézmények és a céhek vezetői, valamint a katonák. Legfőbb bíróként bárkit halálra ítéltetett, vagyonától indoklás nélkül megfoszthatott és kegyelemben részesíthetett. Ő volt a hadsereg főparancsnoka és a diplomácia feje. Udvarát (törökül: *kapu*, azaz porta) a „világ és a kalifátus menedéké”-nek tartotta, és abban a hitben élt, hogy tetszése szerint ajándékozhat békét vagy háborút az idegen uralkodóknak. Hatalmának egyedül a vallásjog szabott határt: elvben nem adhatott ki azzal ellentétes rendelkezést, vallási kérdésekben nem sajátíthatta ki a legfőbb jogértelmező szerepét (bár áttételesen ezzel is próbálkozott), és nem végeztethetett ki vallástudósokat és bírákat (valójában azonban ezt is megtette).¹

A szultánok páratlan hatalma több pilléren nyugodott. Gazdaságilag a *mir*inek nevezett földbirtok-rendszeren, ami egyszerűen kifejezve annyit jelentett, hogy a gazdagság fő forrásának számító föld és közjövödelmek több mint 80%-át az állam tartotta kezében. Politikailag a törökül *kulnak*, azaz „szolgáló-rend”-nek nevezett katonai rabszolgaság intézményén, vagyis a nem kizárólagosan, de nagymértékben rabszolga eredetű állami hivatalnokok és katonák alkotta hatalmi eliten. S végül vallásilag a szunnita vallásjogászok (*ulema*) támogatásán, valamint a keleti keresztény és a zsidó vallási „kisebbség” lojalitásán, amit a nekik biztosított részleges belső autonómia fejében tanúsítottak az állammal szemben.

Ennek a rendszernek a létrejöttéhez természetesen az elődök évszázados, szívós munkájára volt szükség. Az első szultánok kiváló hadvezéri és államszervezői képességeiknek köszönhetően kiemelkedésüket. Politikai tekintélyüket a 14. század közepétől arra használták fel, hogy az állam irányításából lassanként kiszorítsák a törzsi eredetű arisztokráciát és a népi vallásosság képviselőit, s a helyükbe olyan kádereket és katonákat ültessenek, akik a saját rabjaik vagy olyan kereszt-

---

¹ Robert Mantran (ed.): Histoire de l'Empire ottoman. Paris, 1989, 167–169. A hatalom rítusairól, a trónralépéstől a temetésig, és a szultán pozíciójának megváltozásáról a 17. sz. elejétől: Nicolas Vatin – Gilles Veinstein, Le Séraïl ébranlé. Essai sur les morts, dépositions et avènements des sultans ottomans XIVe–XIXe siècle. Paris, 2003, főleg 443–454.

tény alattvalóik voltak, akiket gyermekként, adóban (török szóval: *devsirmében*) hurcoltak el szüleiktől. A katonai rabszolgáságnak ezt a rendszerét olyan tökélyre fejlesztették, hogy a 16. század elejére az udvari zsoldoshadsereget (közéjük tartoztak a hírhedt *janicsárok*), a legfontosabb központi és tartományi hivatalokat már javarészt a szultáni iskolákban és kiképzőhelyeken nevelt rabok, *kulok* töltötték meg. Ez a gyökértelen, megingathatatlan hűségű „szolgáló rend” felbecsülhetetlen szolgálatokat tett a dinasztíának. Számos esetben mentette meg a központi hatalmat az összeomlástól, s mindenki másnál jobban ösztönözte a külső hódításokat. A szultánok rájuk támaszkodva vonhatták fokozatosan ellenőrzésük alá a társadalmat, a gazdaságot és a tulajdont. A 15. század második felétől az uralkodóház a birodalom területét és az alattvalók tömegeit már a maga családi birtokának tekintette. A *kulok* ereje a hagyományosan államellenes vallásjogászok megtörésére is használhatónak bizonyult. Az Oszmán-ház lett az a muszlim dinasztia, amelynek sikerült szinte mindenestől az államszervezet részévé tennie a vallási hierarchiát. Ezzel elérte, hogy a vallástudósok a muszlim közösség képviselőjét feladva az uralkodóházat népszerűsítsék az alattvalók körében, s hogy az oszmán társadalom mérvadó része vallási kötelességének érezze az uralkodóház iránti hűséget. Ráadásul — viszonylag türelmes valláspolitikájukkal — a szultánok elnyerték az ortodox keresztény és a zsidó alattvalók támogatását is, akik jelentékeny gazdasági erejükkel, európai kapcsolataikkal és modern ismereteikkel járultak hozzá a birodalom kiépítéséhez és konszolidációjához. Hatalmi törekvésekben a szultánoknak az is kezükre játszott, hogy a közel-keleti (iszlám, bizánci) politikai hagyományban az erős központi hatalom számított a legfőbb értéknek: ez volt a „szív” vagy „lélek”, amelynek működésétől a társadalmi szervezet jóléte függött. Az ortodox keresztények bizalmát például nagyrészt azzal nyerte el az oszmán állam, hogy hosszú századok anarchiája után képes volt rendet, elviselhető életfeltételeket teremteni.²

Az Oszmán-ház hatalmának megszilárdításában nagy szerepet kapott a tudatos dinasztikus politika. Az első másfélszáz év változatos házassági politikája után a szultánok a 15. század végétől már jobbára csak rabnőket használtak utódok nemzésére, s a legritkábban kötöttek hivatalos házasságot. A háremben nevelt rabnőket és a szultáni család hölgytagjait egyre-másra adták férjhez az uralkodó *kuljaihoz*, s így lassanként olyan kiterjedt elitet „tenyésztettek ki”, amelynek tagjait nemcsak a rabszolga állapot, a világnézet és a kultúra, hanem a rokoni kapcsolatok is eltérhetetlenül a dinasztíához kötötték. A 16. században kevés nagyvezír akadt, aki ne lett volna a szultán „veje” (*dámád*). A szultáni család mintegy magába olvasztotta a birodalmat irányító elit krémjét, vagy fordítva: a csúcseleit egy része nem volt más, mint a mesterségesen felduzzasztott uralkodói háztartás.³

Számos korabeli európai megfigyelő, különösen a jól értesült velencei diplomaták úgy látták, hogy a rabszolgák illetén alkalmazása miatt az oszmán-török politikai elitben két nagyobb csoport különböztethető meg. Általános vélemény

² A hatalomszervezetről a legújabb összefoglalás, bőséges irodalommal: *Colin Imber, The Ottoman Empire, 1300–1650. The Structure of Power.* Houndmill, New York, 2002.

³ *Leslie P. Peirce: The Imperial Harem. Woman and Sovereignty in the Ottoman Empire.* New York, Oxford, 1993, 65–77.

volt körükben, hogy a fegyveres erőket és az állami adminisztráció kulcspozícióit a keresztény eredetű „renegátok” (*rinnegati*), vagy még találóbbr megfogalmazás szerint: a „hivatásos” vagy „foglalkozás szerinti törökök” (*turcos de profesión*) tartották kezükben, míg a jogi és a vallási intézmények a „született törökök” ellenőrzése alatt álltak.⁴ A velenceiek beszámolóí indították a 20. század elején A. H. Lybyert arra, hogy megfogalmazza sok tekintetben máig ható elméletét az oszmán hatalom kettős szerkezetéről. Eszerint a birodalmat a modern államoktól eltérően nem egységes apparátus irányította, hanem lett volna egy „uralkodó intézmény”, amely a szultánt és az uralkodócsaládot, a kormányzati emberek egy részét, az udvari állandó hadsereget foglalta magába, akik a kormányzást és a hadügyeket intézték. Az intézmény fő jellegzetessége az volt, hogy tagjai döntően keresztény szülők gyermekeiből kerültek ki, s a szultán rabszolgái voltak. Másfelől az ún. „muszlim intézmény”-ben tömörültek a tanárok, „papok”, jogászok és bírók, akik a muszlim hitéletet, műveltséget és vallásjogot képviselték és tartották fenn. Az ide tartozók főleg abban különböztek az előző csoporthoz tartozó emberektől, hogy döntő többségük szabad muszlimnak született.⁵ Lybyer koncepciója később H. Gibb és H. Bowen klasszikus oszmán intézménytörténetének szemléletét is döntően befolyásolta.⁶

Az újabb kutatások több tekintetben megkérdőjelezték ennek a merev szétválasztásnak az érvényességét. Felhívták a figyelmet arra, hogy az elitcsoportok elsősorban az igazgatási ágak szerint, mondhatni „szakmai” alapon különültek el egymástól. A hagyományos iszlám felfogásnak megfelelően az Oszmán Birodalomban is egyre inkább külön szakterületnek tekintették a szoros értelemben vett katonáskodást (a „kard emberei”), a hivatalnoki munkát (a „toll emberei”) és a vallási-vallásjogászai: bírói és oktatási munkát (a „[vallás]tudomány emberei”). E három foglalkozási ágból azonban csak az elsőben jutottak túlsúlyra a rab eredetű államférfiak, tehát a szabad születésűek éppen úgy kivették részüket a „világi” kormányzati munkából, mint a vallásjog képviseléből. A másik dolog, ami a Lybyer-féle kettős struktúrának elletmondani látszik, az volt, hogy az „uralkodó intézmény”-hez sorolt főhivatalokba nemcsak a katonai vonalról, hanem mindhárom pályáról vezettek utak. A birodalmi *defterdár*ból, a pénzügyigazgatás első emberéből ugyanúgy lehetett tartományi kormányzó (*beglerbég*), mint a katonákból. Harmadsorban az elit felső szintjein nem az számított elsősorban, hogy ki honnan származott, hanem egyre inkább az, hogy rendelkezett-e személyi kapcsolatokkal a szultáni palotában vagy az ahhoz ezer szállal kapcsolódó „előkelő” (*ekábir, ümerá*) háztartások valamelyikében. Államférfiúi karrierben mindenekelőtt azok reménykedhettek (főleg a 16. századtól), akik tagjai voltak valamelyik „politikai család”-nak vagy „poli-

⁴ A *rinnegati* elnevezés számtalanszor fordul elő a korabeli európai forrásokban. A *turcos de profesión* kifejezést Diego Haëdo használta 1612-ben megjelent, Algírról szóló munkájában; ld. *Andreas Rieger*: Die Seeaktivitäten der muslimischen Beutefahrer als Bestandteil der staatlichen Flotte während der osmanischen Expansion im Mittelmeer im 15. und 16. Jahrhundert. (Islamkundliche Untersuchungen, 174.) Berlin, 1994, 356.

⁵ *Albert Howe Lybyer*: The Government of the Ottoman Empire in the Time of Suleiman the Magnificent. Cambridge, London, 1913, 36–37.

⁶ *Hamilton Gibb - Harold Bowen*: Islamic Society and the West. A Study of the Impact of Western Civilization on Moslem Culture in the Near East. I-II. London, New York, Toronto, 1950–1957.

tikai háztartás"-nak, vagyis egy olyan érdekszövetségnek, amely az elit különféle csoportjaira és a szultáni szerájra kiterjedő hálózatával mögötte állt, támogatta az állások megszerzésében és az előrelépésben. Ebben az elitek elitjében, mely az újabb szakirodalomban a „palota-osztály” elnevezést kapta (magam inkább „palota-rend”-nek nevezném), s amelynek tagjai a birodalom kulcspozícióit birtokolták, jól megfértek egymással rab eredetűek és szabad muszlimok.⁷

A kiegészítések, finomítások ellenére úgy tűnik, hogy Lybyer felosztása egy szempontból mégiscsak közel áll a korabeli valósághoz. A rabszolga származású katonák és hivatalnokok nagy tömegű alkalmazása, valamint az a tény, hogy a 15. század közepétől az államapparátus legmagasabb szintjére: a nagyvezíri és vezíri posztokra csaknem kizárólag egykori rabokat helyeztek, lassan, fokozatosan *de facto* a szabad születésűeket is szolgálhelyzetbe juttatta a dinasztíával szemben. A folyamatot jól tükrözi a *kul* szó tartalmának gazdagodása. Eredeti jelentése rabszolga, s kezdetben valóban csak a rab eredetű kádereket hívták így. A 15. század végén már valamennyi állami szolgálatban álló embert jelölte, a 16. század közepére pedig a hivatalos szóhasználatban a termelő és adófizető parasztokra, a *rájákra* is kiterjedt, ami azt fejezte ki, hogy a birodalom minden lakója a szultán (rab)szolgája.⁸ Jóllehet ebbe általánosságban a vallási szférát is beleértették, a kor hivatalos állami dokumentumai és a magánforrások a vallásjog embereit: a *fömuftit*, a két hadbíró (*kádiaszker*), a bírákat (*kádi*), a tanárokat–jogászokat (*müdeerrisz*, *mufti*) stb. mégsem nevezték *kul*nak, hanem külön fogalmat használtak rájuk: a *dáit* (jelentése: imádkozó, aki hív a vallásra, térítő). Miközben a nagyvezír a szultánnak írott előterjesztéseiben mindig a „felséged szolgája” (*bu kullari* vagy *kulunuz*) formulával utalt önmagára, a „tudomány emberei”-t sem ő, sem az érintettek, sem más nem illette a *kul*, hanem csak a *dái* szóval.⁹ A korabeli gyakorlat alapján tehát lehet azt mondani, hogy végső soron mégiscsak két nagy részre oszlott az oszmán elit: a vallással összefonódott államszervezet fenntartói önmagukat vagy a politikai (*kul*) vagy a vallási (*dái*) szektorba sorolták be. Lybyer ugyanakkor tévedett abban, hogy ez egyszersmind származás szerinti megoszlást is jelentett volna. A fentebb mondottakon túl ez könnyen belátható a következő példából. Ha élete folyamán a „tudomány” egyik, muszlim-török származású embere a kádihivatalt

⁷ *İ. Metin Kunt: The Sultan's Servants. The Transformation of Ottoman Provincial Government, 1550–1650.* New York, 1983, 33 s. A „palota-rend”-ről: *Cornell H. Fleischer, Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire. The Historian Mustafa Ali (1541–1600).* Princeton, 1986, 195–196. A „politikai család vagy háztartás”-ról ld. még: *Carter V. Findley: Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire. The Sublime Porte, 1789–1922.* Princeton, 1980, 30–40. *Suraiya Faroqhi: Crisis and Change, 1590–1699.* In: *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300–1914.* Edited by Halil İnalcık with Donald Quataert. Cambridge, 1994, 552. A *kulok*, illetve az oszmán elit rabszolga-jellegét igyekszik, kissé apologetikusan, tompítani: Gümeç Karamuk, *Devşirmelerin hukuki durumları üzerine.* In: *Söğüt'ten İstanbul'a. Osmanlı devleti'nin kuruluşu üzerine tartışmalar.* Derleyen Oktay Özel – Mehmet Öz. Ankara, 2000, 555–572.

⁸ *Kunt, i. m., 35, 41–42.*

⁹ Két példa a ruméliai *kádiaszker* 1582. évi előterjesztéseiből: *Bundan akdem yevmi yüz otuz akçe ile Lipova kadısı olan mevlana Mahmud daileri* (Mahmud, felséged dáija, aki korábban 150 akçe napi illetményrel Lipva kádija volt). Ugyanebben a szövegben a temesvári defterdár (aki feltehetőleg ugyanolyan vallási képzettséggel bírt) így szerepel: *Temesvar defterdarı kullarından arzlar... gelüb* (felséged szolgájától, a temesvári defterdártól jelentések érkeztek). A defter egy másik bejegyzésében a leendő belgrádi kádi a *Mevlana Musliheddin dailerine...*, az őt e posztra előterjesztők pedig *vezir Mesih paşa ve defterdar kulları* formában szerepelnek. Ld. *İstanbul, Müftülük Arşivi, Rumeli kadiaskeri ruznamçeleri 2, p. 16, 23.*

felcserélte mondjuk egy alkormányzói (*szandzsákbégi*) állással, akkor abban a pillanatban megszűnt *dái* lenni, s ugyanúgy *kullá* változott, mintha mindig is rab-szolga és a politikai szektor tagja lett volna. Ez történt például a szabad születésű Üvejsz pasával, aki pályáját kádiként kezdte, később birodalmi *defterdár*, majd többek között budai és egyiptomi kormányzó lett. Mikor éppen az utóbbi hivatalokat töltötte be, senkinek nem jutott eszébe másnak, mint a padisah *kuljának* címezni, jóllehet nem a szultáni szeráj rabneveldejében, hanem vidéki és fővárosi nyilvános tanintézetekben szerezte képzettségét.¹⁰

Mindezt csak azért bocsátottam előre kissé hosszadalmasan, hogy világossá tegyem: a birodalmat ténylegesen irányító, kézben tartó csúcselit (N. Itzkovitz szavaival: „az „igazi oszmánlik” rendje)¹¹ ugyan többféleképpen tagolódott, sokféle forrásból rekrutálódott, de önazonossága az említett két szektornak és az azt jelölő két fogalomnak (*kul* és *dái*) megfelelően két pillérre épült: a dinasztia és az iszlám vallás iránti lojalításra. A *kulok* kulturálisan és tudatilag mindenekfelett „oszmánlik” voltak, olyan emberek, akiket nagyjából egységes képzettség, világnézet, azonos nyelv és viselkedési szabályrendszer fűzött össze, s az a mély meggyőződés, hogy az Oszmán Birodalom a világ legjobb rendszere, s hogy rajta kívül nincs legitim állam. Miután létük kizárólag a dinasztia fennmaradásától, sikereitől függött, nem csoda, hogy amikor Lutfi pasa kiszolgált nagyvezír a 16. század közepén azt a kérdést tette fel, kalifátusnak tekinthető-e az oszmán állam, mindenféle vallási és racionális megfontolás után leghatásosabb érvként azt találta mondani, hogy a dinasztia uralma vallásilag azért legitim, mert az ország elitje senki másnak nem engedelmeskedne.¹² A *kulok* számottevő részéről ugyanakkor nem lehet elmondani, hogy bigottan vallásosak lettek volna. A kortárs muszlimok és a külső megfigyelők egyenesen lagymatagnak, szabadosnak látták őket ezen a téren, ami érthető is, ha származásukra, a keresztény rokonok sokaságára és régi környezetükkel fenntartott kapcsolataikra gondolunk. A vallási hierarchia felső rétege, a *dáik* szintén hű alattvalói, támogatói (és ahogy jeleztem: fizetett alkalmazottai) lettek az Oszmán-háznak, de legalább ilyen hangsúlyosan képviselték a szunnita ortodoxia szempontjait és érdekeit. Úgy is mondhatnánk: ők pótolták, vitték az elitbe a valóság mindazon kötelező, „hivatalos” elemeit, amelyek a *kulok*éből helyenként hiányoztak. Alkotórészeinek kevertsége, valamint a dinasztikus és a vallási komponens egymást erősítő, kiegészítő jellege folytán az oszmán elit gondolkodásmódja erősen kozmopolita, univerzalisztikus jegyeket mutatott. Egy 16. századi oszmán értelmiségi, bizonyos Musztafa Áli az egész képletet úgy írta le, mint egy nagyszerű szintézis eredményét. Szerinte a nyers fizikai alapok, a természetes erő és szépség a balkáni keresztényektől származik, az intellektus és a műveltség pedig a keleti hittudósoktól; a két elem keveredéséből jött létre az oszmán kormányzó osztály, a „szolgáló faj” (*kul dzsinszi*), a dinasztia nagy találmánya, amellyel a műveletlen muszlimokból (köztük a törökökből) és a hitetlenekből megteremtette

¹⁰ Üvejsz pályájáról: Fodor Pál: Üvejsz pasa hagyatéka. Pénzügypolitika, vagyoneklobzás és az oszmán hatalmi elit a 16. század végén. Történelmi Szemle 44:3–4 (2002 [2004]) 209–253.

¹¹ Norman Itzkowitz: Ottoman Empire and Islamic Tradition. Chicago, London, 1972, 60.

¹² Hamilton Gibb: Lutfi Paşa on the Ottoman Caliphate. Oriens 15 (1962) 294.

a kulturált oszmán társadalmat, amely a barbár török helyett az arab és perzsa elemekkel gazdagított, nagyszerű *oszmánli* nyelvet beszél.¹³

Mint az idézett kortársi vélemény is sejteti, az összetett, de felső szintjén mégis egyszínű, összetartó elit és a birodalmat létrehozó török tömegek viszonya drámaian megváltozott a 16. századra. Az állam az ortodoxia ösztönzésére és segítséggel nagy erőfeszítéseket tett a népi vallásosság és az etnikai tudat háttérbe szorítására, a hivatalos szunnita irányzat megerősítésére.¹⁴ A török szó ebben az időszakban már egyértelműen negatív fogalomként jelenik meg: a közönséges parasztot és a nomád törököt „bélyegezték meg” vele, aki tudatlan (*bi-idrâk*), faragatlan (*bi-edeb, edebsziz*), fegyelmezetlen, aki — és a hatalom szempontjából ez a leglényegesebb — alkalmatlan arra, hogy állami szolgálatba léphessen. Ezt a felfogást a *Janicsárok törvényei* (1606) c. munka ismeretlen szerzője így foglalta össze, miközben az elit utánpótlását szolgáló gyermekadó szabályait ismertette: „Erősen óvakodjanak attól, hogy török gyermekeket szedjenek össze... A háborúban az ilyen... csöcselék népség szokott megfutni. A török gyermekeket azért hasznos mellőzni, mert többségük könnyörtelen, vallása és hite csekély... A hitetlenek gyermekeinek összegyűjtése azért hasznos, mert amint áttérnek az iszlámra, vallási buzgalom jelentkezik náluk, rokonaik és hozzátartozóik ellenségévé válnak. Mikor a győzedelmes határvidékeken szembekerülnek az ellenséggel, mindegyik vitézségről és bátorságról tesz tanúbizonyságot”.¹⁵ Hogy ezek az elvek mennyire áthatalmították a vezetés gondolkodását, azt jól mutatja egy 16. század végi eset. Az uralkodónak javasolták, hogy fogadjon el vejének egy török származású kormányzót. III. Murád szultán eleinte ezt kereken elutasította, mondván, a rend az, hogy egy szultáni hercegnőnek szerájban kinevelt, egykori keresztény legyen a férje. Végül aztán beadta a derekát, mert elmagyarázták neki, hogy a vőjelöltet keresztény anya szülte, és közönséges nevelést kapott (értsd: olyat, mint a *devsirme*-gyerekek elhurcolásuk előtt).¹⁶

Az Oszmán Birodalomban is bekövetkezett tehát az, ami a korábbi török államok többségében: az országot szerző és államot szervező etnikumot lassanként háttérbe szorította a jobbára idegen eredetű, egyetemes irányultságú, dinasztikus hatalmi elit. Ennek tagjai és az uralkodók mindent elkövettek azért, hogy az alattvalók identitását a maguk képére formálják, hogy belőlük is hű oszmánlikat és jámbor muszlimokat faragjanak.

*

¹³ *Fleischer*, i. m., 253–258.

¹⁴ A módszerek a dzsámíépítéstől az „eretnekek” (az ellenzék) vad üldözésén és a kormányhoz lojális derviszrendek felkarolásán át a szultánátus és a jogrend iszlamizálásáig terjedtek. Ld. pl. *Ahmed Yaşar Ocak*, *Osmanlı toplumunda zındıklar ve mühlidler* (15.–17. yüzyıllar). (Tarih Vakfı yurt yayınları, 60.) İstanbul, 1998. *Nathalie Clayer*: *Mystiques, état et société. Les Halvetis dans l'aire balkanique de la fin du XVe siècle à nos jours*. (Islamic History and Civilization. Studies and Texts. Ed. by Ulrich Haarman, vol. 9.) Leiden, New York, Köln, 1994. *Colin Imber*: *Ebu's-su'ud. The Islamic Legal Tradition*. Edinburgh, 1997.

¹⁵ *A Janicsárok törvényei* (1606) I. Ford. Fodor Pál. Budapest, 1989, 6.

¹⁶ *Maria Pia Pedani*: *Safiye's Household and Venetian Diplomacy*. *Turcica* 32 (2000) 30. 1566-ban a Szigetvár alól visszatérő janicsárok addig nem hagytak nyugtot az őket Belgrádban váró, frissen trónra lépett II. Szelimnek, amíg el nem bocsátotta a vele érkezett, kíséretében tartózkodó „faragatlan” anatóliaikat. *Selânikî Mustafa Efendi*: *Tarih-i Selânikî*. Hazırlayan Mehmet İpsirli. İstanbul, 1989, I. 51.

Az oszmán történelem egyik izgalmas kérdése, hogy miképpen reagáltak a „született törökök” a „hivatásosok” előrenyomulására? Próbáltak-e ellenállni, védekeztek-e lehetőségeik fokozatos szűkítése ellen? Még általánosabban feltéve a kérdést: miképpen fogadta a török népesség a *devsirme*-származékok fokozatos hatalomra jutását, a rájuk építkező állam egyre erőszakosabb viselkedését? •

Egy mégoly elnagyolt válasz megfogalmazását is alaposan megnehezíti, hogy a kevés ránk maradt forrás zömét éppen a másik, az ellenérdekű fél, az állam „üzemeltetői” írták, akikről könnyen elképzelhető, hogy nem feltétlenül állt szándékukban és érdekükben a jövőnek megőrizni a felszínre törő ellenérzéseket – már ha voltak ilyenek. Ezért az utóbbi időben különös érdeklődéssel fordultam minden olyan apró adat felé, amely elárul valamit erről a „kényes” témáról. Az alábbiakban, amikor — részben a szakirodalom által már feltárt, részben elsődleges forrásokból származó — szerény gyűjtésem eredményét közrebocsátom, ezeket a ritka, kézzelfogható eseteket kívánom bemutatni, hogy némi fogalmat alkothassunk magunknak az oszmán világ e társadalomlélektanilag sem érdektelen problémájáról.

Ismeretes, hogy I. Bajezid (1389–1402) udvara, kormányzata és hadserege volt az első, amelyről az akkori törökök úgy érezték, hogy elviselhetetlen mértékben özönlötték el a rabok. Ez nem meglepetés, hiszen kétségbevonhatatlan adatok tanúskodnak a palotában tartott válogatott ifjakról (*ics ogláni*: „belső fiú”, arab szóval: *gulám*), a keresztényekre rendszeresen kivetett gyermekadóról (*pendzsik ogláni*) és a javadalmak *kulok* általi „megszállásáról”.¹⁷ A *homo novus* alakjáról és felmelkedésének okairól remekbe szabott leírást hagyott ránk Dukasz, a kortárs és jól tájékozott bizánci történetíró, aki a következőképpen rajzolta meg I. Mehmed (1413–1421) és II. Murád (1421–1451) nagyvezíre, Bajezid pasa pályáját: „Albán származású volt, akinek gyermekkorától fogva rabszolgasors jutott osztályrészül. Később Mehmed bég társa lett jó és rossz időkben egyaránt. Amikor Timur megölte Mehmed apját [Bajezid szultánt], az ifjú Mehmedet Timur és a perzsák üldözték Galatia hegyeiben, Ankara közelében, ahol a nagy csata... lezajlott. A számkivetettség és az üldözés számtalan veszélyének és nehézségének kitéve Bajezid osztozott vele örömeiben és bánatában. Miképpen tette ezt? Amint mentek együtt gyalogosan, Mehmed, aki akkor még kisfiú volt, nem bírta az út nehézségeit, és nem tudott tovább járni, mert feldagadtak a lábai. Bajezid, mint egy líbiai szamár, a vállán hordozta a hosszú napokig tartó utazás során, mígnem épségben vissza nem hozta atyja birodalmába. Bajezid gyakran megvonta magától az ételmet. Dervisnek öltözve a falvakba lopózott, és mindenhol kenyeret koldult. Ezen a módon el tudta látni Mehmedet, bebizonyította, hogy jó és hűséges szolga. Valóban senki nem volt hozzá fogható. Ezért aztán Mehmed, amikor férfvá ért és megörökölte atyja uralmát, megjutalmazta Bajezidot... Kinevezte majordomusának [nagyvezírnek] és összes földjei gazdájának... Amíg Mehmed élt és békében uralkodott, Bajezid hatékonyan, legjobb képességei szerint kormányozta az egész birodal-

¹⁷ *Halil İnalçık*: Ghulam. In: The Encyclopaedia of Islam. New ed. II. Leiden, 1983, 1086. Vassilis Demetriades, Some Thoughts on the Origins of the Devsirme. In: Elisabeth Zachariadou (ed.), The Ottoman Emirate (1300–1389). Rethymon, 1993, 28–29.

mat. Ő irányította Ázsia és Thrákia kormányzatát, valamint a hadsereggel, a hadfelszereléssel, az állammal, a békével, a háborúval és az összes katonai vállalkozással kapcsolatos teendőt. Amikor Mehmed megbetegedett, Bajezidot szólította, elmondta utolsó akarátát és testamentumát, hogy rendelkezék minden személyes vagyonáról. Isten és a prófétájuk nevében és hivatkozva a kenyérré és sóra, amit ellátására adott, buzdította Bajezidot, hogy éppen oly hű szolgálja legyen fiának, Murádnak, mint amilyen hű volt hozzá, és adja át neki öröklött birtokát, az apai ház uraként beiktatva őt.”¹⁸

Az újfajta államférfi ugyanakkor, s ezt szintén Dukasztól tudjuk, már ekkoriban meglehetősen pökhendin viselkedett. Bajezid pasa például 1421-ben a hadsereg előtt megvetően „alacsony származású töröknek” nevezte a szultán ellen lázadó Musztafa herceget, ezt megelőzően pedig Bursza népe előtt tartott hencegő, a *kulokat* magasztaló beszédet, közvetve nekik tulajdonítva az Oszmán Birodalom sikereit.¹⁹ Természetes tehát, hogy az I. Bajezid birodalmának összeomlása (1402) után kitört és hosszan elhúzódó belső harcokban, trónviszályokban a török szpáhik, a határvidéki harcosok, a népi vallásosság hívei, a talajt vesztő keresztény elitek, a falusiak és a nomádok a szultáni családnak azokat a tagjait támogatták, akikről azt gondolták, hogy kevésbé támaszkodnak majd a rabszolgákra. S innen érthető, hogy amikor 1416-ban Bedreddin sejh és társai több helyen felkelés robbantottak ki a Oszmán-ház ellen, ugyanezek a társadalmi csoportok álltak mögójük.²⁰ A hatalmas megmozdulást rendkívül összetett (vallási, társadalmi, etnikai stb.) okok váltották ki, de meghatározó eleme kétségtelenül a *kulokra* építő despotikus hatalom elleni tiltakozás volt.²¹

A felkelést leverték, a *kulok* maradtak, és a hamu alatt tovább izzott a gyűlölet parazsa. Legalábbis erre utal a már idézett Dukasz egyik érdekes története, amelynek egyik szereplője az említett Bajezid pasa, a másik pedig Dzsünejd, Izmir ura, az Ajdin fejedelmi család utolsó tagja. Dzsünejd született török volt, 1403-tól 1426-os kivégzéséig — hol ellenfélként, hol meg kényszerű szövetségesként — rengeteg borsot tört az oszmánok orra alá.²² Dukasz szerint Bajezid pasa vezír egyszer futárt küldött Dzsünejdhez a következő ajánlattal: „Ha Ionia vitathatatlan ura akarsz lenni, add nekem a leányod kezét törvényes házasság keretében; én a vejed leszek, te pedig az apósom, s ezentúl békében uralkodhatsz.’ Hogy önteltségét és gőgösségét fitogtassa a futár előtt, Dzsünejd megkérdezte jelenlévő szolgájától, Abdullahtól: ‘Kinek a rabja vagy?’ ‘Uraságodé’ – válaszolta Abdullah. ‘És melyik nemzetből származol?’ – kérdezte tovább. ‘Az albánból’ – hangzott Abdullah válasza. ‘És milyen vallású vagy?’ ‘Korábban hitetlen voltam, de most muszlim vagyok’ – válaszolta Abdullah.

¹⁸ Decline and Fall of Byzantium to the Ottoman Turks by Doukas. An Annotated Translation of „Historia Turco-Byzantina” by Harry J. Magoulias. Detroit, 1975, 128–129. Bajezid pasáról ld. még Michel Balivet: Islam mystique et révolution armée dans les Balkans ottomans. Vie du Cheikh Bedreddin le „le Halláj des Turcs” (1358/59–1416). (Cahiers du Bosphore, 12.) Istanbul, 1995, 87–88.

¹⁹ Doukas: Decline and Fall, 130–131, 140.

²⁰ *Ocak*: Osmanlı toplumdanda, 173–174, 180–185.

²¹ Halil İnalcık: The Ottoman Empire. The Classical Age 1300–1600. London, 1973, 188.

²² Ernst Werner: Die Geburt einer Grossmacht – Die Osmanen (1300–1481). Ein Beitrag zur Genesis des türkischen Feudalismus. Weimar, 1985,⁴ 195–196, 205–207, 245–248. Feridun Emecen: Cüneyd Bey (ö. 829/1426). In: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 8. Istanbul, 1993, 122.

Dzsünejd erre kijelentette nemeseinek: 'Íme, ezen a napon, mindnyájatok előtt, lányomat Abdullahnak adom törvényes feleségül. Ettől a naptól fogva szabad emberré, a vejemmé és rokonommá teszem.' Ekkor valamennyi jelenlévő megéljenezte Dzsünejdet, aki a következő szavakat intézte a küldönchöz: 'Jelents meg uradnak, Bajezidnek, hogy vejünké fogadtunk egy hozzá hasonló albánt, egy hozzá hasonló, megváltott rabszolgát, akinek gazdája épp oly hatalmas, mint ő, aki fiatalabb és bölcsőbb, mint ő.' A küldönc jól megértette a szavakban rejlő célzást, és mindent pontosan elmondott urának. Az pedig ettől fogva engesztelhetetlen gyűlöletet táplált Dzsünejd iránt.'²³ A szavakban rejlő célzás egyértelmű: a szabad ember megveti és megszegyeníti a rabszolgából lett államférfit, még ha az a lehető legmagasabb polcra küzdötte is fel magát. A verbális küzdelem aztán hamarosan véres ellenségeskedéssé fajult. Amikor Mehmed szultán serege elfoglalta Dzsünejd tartományát (1414–1415), Bajezid bosszúból kiheréltette Abdullahot, Dzsünejd felszabadított vejét. Dzsünejd 1421–1422-ben az ún. „Ál-Musztafa” — általa is támogatott — lázadása idején keményen megfizetett ezért: a foglyul ejtett Bajezidot rövid úton lefejeztette.²⁴

Ahogy láttuk, mind a Bedreddin-féle lázadás, mind Dzsünejd kétségbeesett kísérletei megbuktak, s a század folyamán a *kulok* tovább nyomultak előre. Konstantinápoly elfoglalása (1453) után II. Mehmed (1451–1481) a város irányítását először az együttműködésre kész és tapasztalt Lukasz Notarasz bizánci előkelőre bízta. Környezete nyomására azonban rövid idő múlva — fiával és sógorával együtt — kivégeztette, mert az intrikusoknak elhitte, hogy az olyan ember, aki egykor ismerte a szabadságot, előbb-utóbb szembefordul vele.²⁵ II. Mehmed egy kivételével minden nagyvezírét, a kormányzati főhivatalok és a hadsereg vezetőit nagyrészt a *kulok* közül választotta, az újonnan épített Topkapi Szerájban pedig tovább tökéletesítette a rabok képzését szolgáló palotaiskola nevelési rendszerét.²⁶

Ebből az időszakból nincsenek a Dukaszéhoz fogható, szemléletes szövegek a *kulok* és a társadalom viszonyáról. A köznép véleményéről mégis némi tájékoztatást ad az a századforduló táján keletkezett krónika, amelynek ismeretlen összeállítója a nép hangját tolmácsolta, s visszamenőleg, de egyben koráról is véleményt mondva, keményen elítélte I. Bajezid „káros” újításait. Bár a szakirodalomban sokat hivatkoztak már ezekre a helyekre, a kép teljessége érdekében nem felesleges röviden felidézni a krónikás keserű szavait: „A számadáskönyvet korábban nem ismerték. Amikor ők [a keleti hittudósok] az oszmán uralkodókhöz jöttek, kitalálták a számadáskönyvet. Ők honosították meg a pénzgyűjtést és a kincsfelhalmozást.²⁷ ... Amikor Kara Halil fia, Ali pasa lett a vezír, elhatalmaso-

²³ Doukas, i. m., 116.

²⁴ I. m., 116, 142.

²⁵ *Kritobülosz*, II. Mehmed élete. Fordította Szabó Károly. Budapest, 1875, 106–107. Részletebben ld. *Steven Runciman*, Konstantinápoly eleste 1453. Budapest, 2000, 152–153. Dukasz Lukasz Notarasznak tulajdonítja azt a híres mondást, hogy „inkább lássa a török turbánt uralkodni a város közepén, mint a latin püspöksüveget” (*Doukas*, i. m., 219.). Vö. *Runciman*, i. m., 32.

²⁶ *İnalçık*, Ghulam, 1086. *Gülru Necipoğlu*, Architecture, Ceremonial, and Power: The Topkapi Palace in the Fifteenth and Sixteenth Centuries. Cambridge, London, 1991. főleg 111 skk.

²⁷ A szövegrész a Bajezid idején elterjedt adóösszeírásokra és a súlyosbodó adókra céloz.

dott a züllés.²⁸ Kedvenc fiúkkal vette körül magát, akiket belső fiúnak (*ics ogláni*) nevezett el. Egy ideig tette, amit kellett, aztán előléptette, és magas posztokra helyezte őket. Őelőttük régi, családos emberek töltötték be a főhivatalokat, akiket nem tettek le, nem bocsátottak el, és helyükre nem állítottak senkit. Ha egy szpáhi meghalt, az állását a fiának adták. Ha nem volt fia, csak lánya vagy felesége, akkor adták *kul*hoz, nehogy megalázó helyzetbe kerüljön. Az elhalt timárját is vele adták. A belső fiút a kutyánál is kevesebbre becsülték. A belső fiút Ali pasa óta tartják nagy becsben.”²⁹

A szövegből kitűnik, hogy a hatalom szférájából kiszoruló török alattvalók nemcsak a *kul*okkal, hanem az állammal erősen összefonódott *ulemá*val is rendkívüli módon elégedetlenkedtek, bűnösnek, kapzsinak és korruptnak tartották őket. Ennek fényében még érdekesebb, hogy egy későbbi adat szerint az *ulemá* körében sem mindenkinek tetszett mindaz, ami Mehmed idején történt. Molla Güráni, az uralkodó nevelője, az egyik legtekintélyesebb vallástudós, visszautasította a neki felajánlott vezíri posztot, hivatkozva arra, hogy azt újabban az udvarban felnevelt raboknak adják. Feltehetőleg méltóságán alulinak tartotta, hogy egy szintre kerüljön velük. Molla Güráni nemtetszése abból is kiviláglik, hogy hadbíróként (*kádiaszker*) a *kul* nagyvezír megkérdezése nélkül nevezett ki embereket *ulemá* posztokra. Az idők változását jelzi, hogy az uralkodó ezért lemondatta állásáról.³⁰

Egyes vallásjogászok még a „szolgáló-rend” vitathatatlan dominanciája idején sem békültek meg teljesen a kialakult helyzettel. Egy tizenhatodik század vége felé lejegyzett történet szerint Ibn Fenári ruméliai *kádiaszker* (1523–1537) a dívánban az egyik ügy tárgyalásakor visszautasította Ibrahim pasa, Szülejmán szultán nagyhatalmú nagyvezíre (1523–1536) közreműködését, kijelentvén, a fel nem szabadított rabszolga tanúságtétele a *seriat* szerint nem fogadható el. A mélyen megsértett nagyvezír ekkor a szultánhoz fordult támogatásért. Az jogosnak ítélte a *kádiaszker* eljárását, viszont szóban azonnal felszabadította Ibrahimot. Ibn Fenári azonban mindaddig rabként kezelte Ibrahimot, amíg a szultán nem adott parancsot a szabadító levél megírására. Az iratot aztán a következő nap maga Ibn Fenári „adta át neki [Ibrahimnak] a szultáni tanács vezető tagjainak jelenlétében, s ezt mondta neki: ‘Itt van a szabadító leveled. A tanúskodásod most már elfogadható’. És ez [ti. hogy Ibrahimot megszegényítve a díván előtt nyújtotta át felszabadító levelét] még szokatlanabb merészség volt, mint az első [ti. hogy egyáltalán felvetette Ibrahim pasa státusának kérdését].”³¹

²⁸ Csandarli Ali pasáról (megh. 1406), a számos vezírt adó, híres Csandarli család tagjáról van szó, aki I. Murád, I. Bajezid és Emir Szülejmán mellett volt nagyvezír. *Münir Aktepe: Çandarlı Ali paşa*. In: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 8. Istanbul, 1993, 211–212.

²⁹ *Friedrich Giese: Die osmanischen anonymen Chroniken. Teil I: Text und Variantenverzeichnis. Breslau, 1922, 30–31. Teil II: Übersetzung. Leipzig, 1925, 42–43.*

³⁰ Igaz, később rehabilitálta és kinevezte főmuftinak. A két esetet idézi *Halil İnalçık: The Rise of the Ottoman Empire. In: A History of the Ottoman Empire to 1730. Chapters from the Cambridge History of Islam and the New Cambridge Modern History by V. J. Parry, H. İnalçık, A. N. Kurat and J. S. Bromley. Edited with an Introduction by M. A. Cook. Cambridge, etc. 1976, 46–47. Uő., Mehmed II. In: İslâm Ansiklopedisi. 7. Istanbul, 1993, 511–512.*

³¹ *R. C. Repp: A Further Note on the Devshirme. Bulletin of the School of Oriental and African Studies 31:1 (1966) 137–139. A hatalom és a hivatalos ideológia ulema-ellenzékéről bővebben ld. Ocak, Osmanlı toplumunda, 203 skk.*

A szöveget közlő Repp jogosan jegyzi meg, hogy a rabszolga eredetű államférfiak jogi helyzetét az eliten belül ekkoriban már nem volt szokás feszegetni. Ibn Fenári tette nem véletlenül megy eseményszámba, hiszen a bürokraták és a vallási hierarchia tagjai lassanként engedelmesen belesimultak a rendszerbe, és szemérmes hallgatással fogadták el azokat a megoldásokat, amelyek jogilag kérdésesek, de a rendszer egésze szempontjából nélkülözhetetlenek voltak. Ilyennek tekinthető például az, hogy a *kul* előkelők a szultán kegyéből, engedelmeivel formailag a szabadok életét élték, és maguk is nagy számban tartottak rabokat, de haláluk után (főleg a 16. század második felétől) vagyonuk és rabjaik a konfiskációkkal többnyire visszakérültek ahhoz, akitől kapták: az uralkodóhoz.³²

Ilyen körülmények között a „hivatásos törökök” iránti ellenszenv megnyilvánulásai egyre inkább a társadalom alsóbb szféráira szorultak vissza. Ez lehet az oka annak, hogy a velencei követek közül egyedül Matteo Zane írt arról 1594-ben előterjesztett nagyjelentésében, hogy „a született törökök továbbra is a legnagyobb elégedetlenséggel vannak amiatt, hogy látniuk kell: a kormányzat minden bizalmát a renegátokba helyezi”.³³ Úgy tűnik, a „születettek” elégedetlensége, ellenállása a 16. században főleg a timár-birtokos *szpáhik* és a *janicsárok* közötti helyi vetélkedésben, küzdelmekben tört a felszínre. Ennek legfontosabb okai röviden a következők lehetnek. Bár kétségtelen, hogy a szultáni udvar az idők folyamán tudatosan, nagy számban töltötte fel *kulokkal* a *szpáhik* sorait,³⁴ a korabeli szemlélet mégis őket tartotta a szabad muszlim-török társadalom oszlopainak, a birodalom létrehozóinak, a *kulok* legfőbb társadalmi ellensúlyának.³⁵ Másfelől a *kulokat* a falvakban és a városokban ekkor már döntően a janicsárság képviselte, jelenítette meg, különösen a 16. század közepe után, amikor az udvar a közbiztonság rohamos romlását vidékre telepített janicsár garnizonok, őrszolgálati posztok felállításával próbálta megakadályozni. A dolog azonban sok tekintetben a visszajára fordult, mert a janicsárok jó része a rend védelme helyett inkább annak bomlasztásával foglalkozott, másfelől pedig, kiváltságaira támaszkodva, hozzáfogott a helyi erők háttérbe szorításához, saját gazdasági bázisának kiépítéséhez.³⁶

A *szpáhik* elégedetlensége, mint láttuk, már a 15. század eleji megmozdulásokban komoly szerepet játszott. Amikor a 16. század elején az oszmán társadalom széles rétegei ismét vallási mozgalmakkal és fegyveres lázadásokkal tiltakoztak a durva központosítás ellen (mintegy a Bedreddin-féle felkelés második kiadását adva elő), a *szpáhik* sem maradtak ki belőlük. Az ismert történetirő,

³² *İbrahim Metin Kunt*: Kulların kulları. Boğaziçi Üniversitesi Dergisi. Hümaniter Bilimler 3 (1975) 27–41. Fodor, Üvejsz pasa hagyatéka.

³³ *Eugenio Albèri*: Le relazioni degli ambasciatori veneti al senato durante il secolo decimosesto. Serie III. Volume III. Firenze, 1855, 414. Angol fordításban: *Lybyer*, i. m., 43.

³⁴ *Halil İnalçık*, 1431 tarihli timar defterine göre Fatih devrinden önce timar sistemi. In: IV. Türk Tarih Kongresi. Ankara, 1948. Ankara, 1952, 136–137.

³⁵ *Ali K. Aksüt*: Koçi Bey risalesi. İstanbul, 1939, 32.

³⁶ *Şerafettin Turan*: Kanûn'nin oğlu Şehzâde Bayezid vak'ası. Ankara, 1961. *Ömer Barkan*: Edirne askerî kassam'na âit tereke defterleri (1545–1656). Belgeler 3:5–6 (1966) 47–58, 435–439. *Halil İnalçık*: Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600–1700. Archivum Ottomanicum 6 (1980) 290–291. *E. Petroszjan*: Janicsárszkie garnizonü v provincijah Oszmanszkój imperii v XVI–XVII vv. In: Oszmanszkaja imperija – szisztema goszudarsztvennogo upravlenija, szocial'nüe i etnoreligioznüe problemü. Moszkva, 1986, 66–71.

Dzselálzáde Musztafa *Szelim-náme* c. művében azt írta, hogy I. Szelim (1512–1520) még herceg korában megértette: a forrongás egyik fő oka az, hogy a „törzsökös” szpáhik elől elzárják a magas hivatalokat, s az udvari emberek a *kulok*nak osztogatják a timárokat. A szpáhikat aztán azzal nyerte meg, azzal akadályozta meg, hogy Iszmail perzsa sah oldalára álljanak, hogy megígérte: ha ő lesz a szultán, orvosolni fogja sérelmeiket.³⁷

Szelim uralkodása idején a *kulok* természetesen még a korábbinál is nagyobb szerepet kaptak, ekkor vált normává a *dámád* (vó) nagyvezír intézménye. Fia, Szülejmán ezt a rendszert, ahogy említettem, szinte tökélyre fejlesztette, és birtokadományozási politikájával egyértelműen a janicsároknak kedvezett a szpáhikkal szemben. Nem csoda hát, ha az utóbbiak csapatostól vettek részt Bajezid herceg lázadásában (1558–1559), s hogy a század végén kirobbant ún. *dzseláli*-felkelések tömegbázisát is részben ők, különösen a kisbirtokos szpáhik adták.³⁸ Ezeket a sokat tárgyalt eseményeket itt nem szükséges újra elismételni, összefoglalni. Viszont úgy hiszem, érdemes lesz részletesebben megismerkednünk néhány olyan, a nagy fellobbanások közti, „nyugalmasabb” időszakokban történt esettel, amelyek alkalomadtán mélyebb betekintést engednek a hétköznapok világába, a janicsárok térnyerése miatt kitörő helyi konfliktusokba, a janicsárok és a szpáhik között feszülő indulatok mélységeibe, mint a nyílt küzdelmek vagy a lázadások. Kilenc helyi viszályt, ügyet ismertetek a 16. század második feléből, valamennyi információ „hivatalos” forrásból, a szultáni tanács rendeleteiből származik. A szövegeket nem szó szerinti fordításban közlöm, de minden lényeges elemet igyekszem visszaadni.

1. 1564. szeptember 12-én a birodalom legfőbb kormánysszerve a következőkről tájékoztatta Arszlán budai beglerbéget. A budai janicsárok agája jelentette, hogy a közbiztonság javítása érdekében külön rendőrfőnököt (*aszeszbaszi*) és janicsár őröket (*jaszahcsi*) neveztek ki, akik rendszeresen végzik a dolgukat. Ám a Veli nevű szpáhi részegeskedik, és egyik szolgája késsel megsebesített egy janicsárt. Hiába követelték, a szolgát nem adta ki, a janicsárokat agyba-főbe szidta, így nem tudják a bajkeverőket megfékezni. Ráadásul Veli és néhány nagyjavadalmas (*zuama*) a beglerbég színe előtt azt mondta a janicsárokról, hogy „vagy ti legyetek itt, vagy mi”; ilyenformán veszekszenek szüntelenül, és akadályozzák a gonosztevők elfogását. Az aga szerint ha ez így megy tovább, előbb-utóbb lázadás törhet ki. A szultáni tanács ezért a következőket rendeli el Arszlán pasának. Állítsa elő Velit és szolgáit, és vizsgálja ki az ügyet. Ha valóban a szent törvénnyel ellentétesen beszél és cselekszik, gonosztevő szolgáit nem fegyelmezi meg, s több ziámet-birtokossal együtt szitkozódik és veszekszik a janicsárokkal, akkor Velit, szolgáit és a zavargások főkolomposait fogja el, és zárja börtönbe; jelentésében sorolja fel az érintettek neveit, birtokait és tetteit, hogy java-

³⁷ Ömer Lütü Barkan: Timar. In: İslâm Ansiklopedisi. 12/1. Istanbul, 1979, 301. Ahmet Uğur: The Reign of Sultan Selim in the Light of the Selim-nâme Literature. (Islamkundliche Untersuchungen, 109.) Berlin, 1985, 149–150.

³⁸ Turan, i. m. Mustafa Akdağ: Türk halkının dirlik ve düzenlik kavgası. Ankara, 1975, főleg 226–242.

dalmukat elvegyék, és másnak adják, az illetőket pedig majd úgy büntesse meg, ahogy azt a szultáni tanács a későbbiekben elrendeli.³⁹

2. 1591. október első felében a közép-anatóliai Rúm tartomány beglerbég-jének, valamint Akdag és Kajszeri kádijainak a következő szultáni tanácsi határozatot küldték. Az akdagi kádihelyettes jegyzőkönyve szerint a bírósági körzethez tartozó Csandar falu lakóját, Abdullah fia Hüszejn janicsárt és fivérének fiát, a Turgud nevű janicsár-újoncot (*adzsemi ogláni*) sebesülten találták. Ezért kiszálltak hozzájuk, és kifaggattak őket, mire ők az alábbiakról számoltak be. Hét nappal azelőtt a víz ügyében vitájuk támadt a falubeli Hermez bég fia Szülejmánnal, annak rabjával, Alival, szolgáljával, Hüszejnnel és az Iljász fakih fia Musztafa nevű emberrel. Ezt követően Hermez, a fia Szülejmán, a rabja Jakub, Hüszejn és Musztafa, Hermez fia Mehmed, Kara fia Bégtemür, a testvére Ömer, annak szolgálói, Hamza és Mahmud fia Haszán, a fia Ibrahim, Mehmed, Mahmud fia Ibrahim, Veli fia Sehrijár és a testvére, Turali megtámadták a janicsár házát, és összetörték az ajtaját. Egyikük karddal megvágta és megsebesítette a janicsárt, Hermez bég pedig egy jó sárga lovát kardjával megölte. Egyik fekete lovát Ferhád fia Hüszejn íjjal meglőtte és elpusztította. Feleségét elverték, és bal vállán karddal megsebesítették. Elrabolták egy gyapjúból készült és egy kincstári esőköpenyét, egy kincstári dolmányát, egy piros övét, nyolc gurusát⁴⁰ és két pár serpenyőjét. A vizsgálók megállapították, hogy Hüszejn janicsárt tényleg megsebesítették a bal kezén, nagyujja leesett, a fején négy helyen, a jobb szemöldökén és arca jobboldalán kardvágás nyoma látszik, a mellén pedig nyíl ütötte seb. Turgud janicsár-újonc bal karján a könyöktől a hónaljig kard ütötte seb látható. A vizsgálat alapján elrendelik a három illetékesnek, hogy ha a tettesek szpáhik volnának, akkor megkötözve kísértessék be őket a fővárosba, s velük együtt küldjék el a kádihelyettes végzését is. Ha nem szpáhik, akkor a szent törvény szerint helyben nyerjék el megérdemelt büntetésüket.⁴¹

3. A szultáni tanács 1592. október 13-án kelt utasítása szerint a macedóniai Koloszi (?) faluban élő Mehmed udvari janicsár a mati vallási törvényszék elé járt, és panaszt tett egy bizonyos Juszuf aga ellen, aki a fejadó összegyűjtésére érkezett lakóhelyére. Az aga erőszakkal bevezette lovát a janicsár házába, és ott kötötte meg. Mikor a janicsár ezt kikérte magának, Juszuf fivére, az ohri (ohridi) szandzsákban timár-birtokos Ali, valamint Ali fiai és emberei megütötték, elszedték 6000 akcsényi készpénzét, 3000 akcsét érő kardját, 500 akcsét érő turbánját, 2000 akcsét érő köpönyegét, 300 akcsét érő kardkötőjét és kését, reggelig láncra verve tartották, és nagyon megverték. A janicsár panaszt tett a törvényszéken, de hiába, mert a tettesek az idézésre nem jelentek meg. A kádi jelentése szerint tanúk vannak rá, hogy a janicsárt bántották és kifosztották, ezért a szultáni tanács elrendeli, hogy Ali timárját adják másnak, őt pedig a szent törvény előírásai szerint büntessék meg.⁴²

³⁹ 6 numaralú mühimme defteri (972/1564–1565) I-II. Özet – Transkripsiyon ve İndeks, III. Tıpkıbasım. Ankara, 1995, 127/61.

⁴⁰ A gurus a birodalomban forgó európai ezüstpénzek török elnevezése. Ekkoriban átlag 70–80 akcsét ért, míg az aranyért 120 akcsét adtak.

⁴¹ İstanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Mühimme defteri [a továbbiakban: MD] 68, 15/9.

⁴² MD 69, 536/271.

4. 1592. február 4-én a szultáni tanács a következő utasítást adta a kelet-anatóliai Erzurum tartomány beglerbégének, Erzurum, Erzindzsán és Terdzsán kádijainak. A beglerbég előzőleg levelében arról tájékoztatta a Portát, hogy Erzindzsán városának lakói közül az Ibrahim és Kösze Ahmed nevű szpáhik, Göle Juszuf, Molla(?) Mahmud, Hajdar, Nebi várnagy és fia Kaja, Kara Emir fia cserzővarga, Díváne Haszán, a piacfőnök fia Haszán, Emirbég fia Kürdlü Ali, Hadzsi Redzseb fia Mehmed, Emir Ali, Sah Mehmed, Elvend, Potur Kaja, Muszli és Tilki(?) Bajezid fia fegyveresen megtámadták az Erzindzsánban lakó Rüsztlem, Iszkender, Ali, másik Ali, Musztafa és Mehmed nevű udvari janicsárok és Mehmed janicsár-újonc (*adzsemi ogláni*) házait. Iszkendert megölték, a többieket megsebesítették. Rüsztlemnek elszedték 500 gurusát, ezüstözött lószerszámát, ezüstözött handszárját, három köpenyét, három turbánját, két nagyobb szőnyegét, tizenkét serpenyőjét, hat tepsijét. Iszkendernek elrabolták 292 gurusát, ezüstözött kardját, ezüstözött nyeregpárnáját, két köpenyét, két dolmányát, egy nadrágját; Alinak 400 gurusát, ezüstözött kardját, ezüstözött lószerszámát, piros köpenyét, két piros dolmányát; a másik Alinak ezüstözött kardját, 200 gurusát; Musztafának 300 gurusát, két köpenyét, három turbánját, Mehmed janicsár-újoncnak pedig 200 gurusát, öt szőnyegét, hat szövött szőnyegét (*kilim*), tizenöt serpenyőjét és egy kardját. A sértettek panaszra mentek a beglerbéghez, aki beidézte a tetteseket, de azok nem jelentek meg. Az udvar elrendeli törvényes előállításukat és az ügy igazságos kivizsgálását. Ha a támadás és a rablás ténye bebizonyosodik, az elrabolt holmikat adassák vissza, a gyilkosokat pedig kísérettel, a kádi végzésének másolatával együtt küldjék be az udvarba.⁴³

5. 1593. február 16-án a szultáni tanácsban az alábbi határozatot írták a görögországi Jenisehir (ma: Larisa) és Tirhala (ma: Trikkala) kádijainak. A tirhalai szandzsákban tartózkodó janicsárok kérelmet adtak be a Portára, amelyben az őket ért sérelmekről és támadásokról számoltak be. A Tirhala városában tartózkodó udvari csausok, ziámet- és timár-birtokos szpáhik, valamint egyes városi lakosok összegyűltek, és a janicsárok ellen lázították a lakosságot. Kikiáltatták a városban, hogy az elhaltakat ne temessék el, a janicsárok házait kerüljék el, tőlük semmit ne fogadjanak el,⁴⁴ iskoláskorú gyermekeiket ne engedjék az iskolába, és egyáltalán ne köszönjenek nekik. Az iskolából a gyerekeiket valóban kiutasították. Amikor meghalt egy öreg janicsár, és el akarták temetni, ezt gyalázatosan megakadályozták. Megölték a Szefer és Iljász nevű janicsárokat, Musztafa csaus pedig megsebesített egy öreg janicsárt. Egy másik Musztafa, az Ahmed és a Haszán nevű csausok a janicsár-újoncokat kísérő janicsárok fejéről lekapták és darabokra szaggatták a süvegüket, az illetőket meg jól elverték. A csausok közül Mehmed, a ziámet-birtokosok közül Hüszejn kethüda, Szefer, Abdi, Álemi és D...(?) sejh a gonosztevők hangadói, akik összeszövetkeztek bizonyos városiakkal. Ha valamelyik janicsár perre akar menni a törvényszéken, azt megakadályozandó istenkáromlással vádolják meg, és tanúkat állí-

⁴³ MD 69, 358/179. Az előző hetekben Erzurum lakosai szintén megtámadták és kirabolták az ottani janicsárok házait. Sérelmeik nagyjából ugyanazok voltak, mint amikkel a 8. sz. iratban találkozunk. Az erzurumiai és a janicsárok viszálya Isztambul is megrázta: a felháborodott janicsárok fellázadtak, és kikényszerítették Ferhád nagyvezír távozását. Később az erzurumi polgárok fellépését keményen megtorolták. Ld. MD 69, 436/218, 437/218. és Tarih-i Selánikí, I. 263–264, 281–282.

⁴⁴ Az írás itt nem látszik jól, így az előző mondatrész olvasata és értelme bizonytalan.

tanak ellene. A városnegyedek népét és *imám*jait arra szólítják fel, hogy ameddig hitvallásukat és házasságukat meg nem erősítik, a janicsárokat ne engedjék a házaikba. Ilyen módon a janicsárokat megszegyenítik, ügyeikben a tartomány lakosai a gazfickóktól való félelmükben nem hajlandók tanúskodni, minek folytán a pereikben nem tudnak döntést hozni. Az érintettek ezért szultáni parancsot kértek arra, hogy a megnevezett bajkeverőket az isztambuli díván elé idézzék, és ott tárgyalják meg a janicsárok panaszait. A szultáni tanács elrendeli, hogy ha lehetséges, az ügyet helyben vizsgálják ki úgy, hogy mindkét felet idézzék be a vallási törvényszék elé. Ha a janicsárok által bepanaszolt bajkeverők udvari csausok, ziámet-birtokosok és mások, akiket nem lehet a helyi igazságszolgáltatás elé állítani, akkor küldjék be őket a szultáni udvarba, hogy a díván előtt folytassák le a pert. Az udvar egy csaus személyében különmegbízottat küld ki az ügy kivizsgálására.⁴⁵

6. 1593. január 11-én a szultáni tanács a következőkről értesítette a görögországi Thesszaloniki szandzsákbégjét. Helyettese, az *alajbég*, a szandzsák szpáhijainak előljárója és az ottani udvari janicsárok viszálykodnak egymással. A tanács úgy döntött, hogy az ügyet az isztambuli udvar vallási törvényszékén kell megtárgyalni. Ezért elrendeli a bégnek, hogy Jakub alajbéget hozassa elő, és indítsa útnak Isztambulba. Jelentse, ha Jakub vonakodnék és ellenszegülne, mert akkor javadalmától megfosztják, és büntetést fog kapni.⁴⁶

7. 1593. augusztus 15-én a szultáni tanács a macedóniai Ohri (ma: Ohrid) és Manasztir (ma: Bitola) kádijainak figyelmét arra hívta fel, hogy a körzeteikben elhalt Mahmud nevű janicsár hagyatékát egy Kurd nevű szpáhi, az elhunyt Ömer janicsár hagyatékát pedig a Bajezid nevű timár-birtokos szpáhi foglalta le, és törvényellenesen magánál tartja. A hagyatékok visszaszerzésére Mehmed janicsár aga a manasztiri janicsárok parancsnokát (*bas ve bug*), Musztafát jelölte ki. Musztafa az aga pecsétes levelében meghatározott módon idézze Bajezidot a törvényszék elé, kérje rajta számon a kincstárnak járó hagyatékot. Ha vétkeisége bebizonyosodik, hiánytalanul vegyen el tőle mindent, s az egyes holmijként felvett jegyzéket a vagyon árverezéséből származó pénzzel együtt küldje be az udvarba.⁴⁷

8. 1591. június 17-én a díván a közép-anatóliai Róm tartomány beglerbégjének jelentését összefoglalva ezeket írta a beglerbégnek és a szivaszi kádinak. A tartomány ziámet- és timár-birtokos szpáhijai, a helyi előkelők és ráják közül nagy tömeg verődött össze, és panaszra ment a beglerbéghez. Elmondásuk szerint a Szivasz városában és a hini szandzsákban lakó udvari janicsárok és udvari lovasok elviselhetetlen dolgokat művelnek. A ráják törvényesen birtokolt telkeiket erőszakkal elveszik, aztán vagy maguk műveltetik, vagy a rájakkal közmunkaként végeztetik el a teendőket; a ráják ökreit lefoglalják, a maguk terményeit szállítják velük, emiatt a ráják termésének behordása télre marad, az eső tönkreteszi búzájukat, árpájukat és egyéb terményeiket, ami hatalmas károkat okoz a szpáhiknak, a kincstárnak és a vallási alapítványoknak. Más városi janicsárok meg cserzővargák, mészárosok és tűzifaárusok lettek, akik erőszakkal elveszik a városba hozott élelmiszert, majd a megszabottnál magasabb áron árulják, mások-

⁴⁵ MD 70, 194/100.

⁴⁶ MD 70, 304/155.

⁴⁷ MD 71, 485/258.

tól pedig a vizet szedik el. Bizonyos gonosztevők janicsár és udvari lovas egyenruhába bújnak, és így sanyargatják a rájákat. A beglerbég ezért azt kéri, hogy a janicsárok megfékezésére egy janicsár ezredest (*jajabasi*), az udvari lovasok megfégyelmzésére pedig a gárda egyik idős, tapasztalt tagját nevezze ki az udvar. A szultáni tanács elrendeli a kormányzónak és a kádinak, hogy ha a törvényszék még nem foglalkozott az ügygel, s az tizenöt évnél nem régebbi, akkor a törvény szerint vizsgáltsák ki, mindenkinek szolgáltatassanak igazságot, s a továbbiakban ne engedjék az alattvalókat zaklatni. Akik továbbra is ellenszegülnek, azokat név szerint, személyleírással együtt jelentsék a tanácsnak, hogy állásuktól megfosszák és megbüntessék őket.⁴⁸

9. 1593. március 15-én a szultáni tanács arról tájékoztatta az Isztambul és a dél-bulgáriai Kösztendil (ma: Kjustendil) közötti út mentén hivatalt viselő kádiakat, hogy az alábbi panaszok érkeztek a juhadót (*adet-i agnam*) és a fejadót (*dzsizje*) beszedő *kulok* tevékenységéről és a hadiadót (*avariz*) behajtásáról: az első két adónemből az előírtnál többet szednek, a hadiadót túl magasán vetik ki, a *kulok* emberei pedig, akik az adózókat terelik össze, a falvak népétől önkényesen pénzt zsarolnak ki. A tanács utasítja a kádiakat, hogy a tartomány előkelőivel együtt akadályozzák meg az adódefterekkel érkező *kulokat* abban, hogy a maguk embereit a falvakra küldjék. A falvak rájáit a saját előljáróik és szpáhijaik vezessék a kádik törvényszékére, s a *kulok* ott, az előírt mennyiségben hajtsák be a szultáni parancsokban és defterekben meghatározott juh- és fejadót. A kádik is annyi adóegységre és akkora összegben vessék ki a hadiadót, ahogy azt a központ meghatározta. Az adószedés ellenőrzésére valószínűleg titkos ügynököket fognak kiküldeni. Ha az előírtnál magasabb adót szednek, állásuk elvesztésére és kemény büntetésre számíthatnak.⁴⁹

Jóllehet a szövegek önmagukért beszélnek, nem árt röviden összefoglalni a belőlük kibomló főbb tendenciákat. Ahogy az utolsó két dokumentumból látható, a szpáhi-janicsár ellentét alapvetően a janicsárok és az egyéb udvari *kulok* vidéki térfoglalására vezethető vissza, arra, hogy az utóbbiak hozzáláttak a rája-birtokok és a szpáhiik létalapjainak, funkcióinak (birtok, adóztatás stb.) kisajátításához. Ezzel magyarázható az esetek többségében megfogható elkeseredettség, düh és kegyetlenség, a támadás a *kul* élete és vagyona ellen. Miután a szpáhiik egyre szűkösebben éltek, és feladataikat mind nehezebben tudták ellátni, a janicsárok harácsolása és vagyonosodása különösképpen ingerelhette őket. (Zárójelben jegyzem meg, a janicsárokkal kapcsolatos szultáni tanácsi parancsokban és az elhalt janicsárok hagyatéki leltáraiban mintha két egészen eltérő típus jelenne meg: az előbbiekben olykor hihetetlenül gazdag katonák, az utóbbiakban meg többnyire szegény ördögök tűnnek a szemünk elé.) Az alapvető kérdést nyilván számos szpáhi tette fel magának ugyanúgy, mint a Budáról megismert Veli: vagy mi kellünk az államnak, vagy a janicsárok. A felsorakoztatott adatok területi szórtsága arra enged következtetni, hogy birodalomszerte eleven problémáról lehetett szó.

A központi hatalom láthatólag zavarodottan fogadta az ellenségeskedésről érkező híreket. Bár társadalmi és hadügyi politikájában már régóta a janicsárok-

⁴⁸ Mühimme defteri zeyli 5, 351/112.

⁴⁹ MD 70, 309/157.

ra tett, ezt kényszeredetten leplezni igyekezett. Ezzel magyarázható, hogy miközben a janicsárok elleni támadások tetteseinek megbüntetését lehetőleg a helyi hatóságokra bízta, a szpáhi elkövetőket gyakran idézte be Isztambulba. Így kívánta elkerülni, hogy társaik vagy előljáróik felelősségre vonása miatt a tartományi szpáhi esetleg szolidaritást vállaljanak, netán csoportosan siessenek bajtársaik védelmére, s ezzel a vidéki társadalmat a központi hatalom ellen hangolják. Hogy az óvatosság nem volt indokolatlan, azt az ötödik irat bizonyítja, ahonnan világosan kiderül, hogy ha akadtak vállalkozó szellemű és jó szervező szpáhi, akkor akár az egész helyi társadalmat mozgósíthatták az agresszív *kulok* ellen.

Nagyon fontos ugyanakkor, hogy a fenti kis válogatás ne tévesszen meg bennünket. A szpáhi–janicsár ellentétéről tanúskodó adatokat több ezer szultáni parancsot átfésülve gyűjtöttem össze. Miközben százával akadtak kezembe a janicsárok visszaéléseiről, gazemberségeiről, az általuk és ellenük elkövetett gyilkosságokról szóló iratok, kifejezetten a szpáhi ellenállásáról, a janicsárokkal szembeni magatartásukról arányaiban elenyésző mennyiségű utasítás számol be. Az itt ismertetett esetek tehát sokkal inkább tekinthetők — csúnya idegen szavakkal — illusztratívnak, mint reprezentatívnek. A téma 16. századi forrásaival alapjában ugyanaz a helyzet, mint a korai időszakokéival: nagyon kevés van belőlük. Márpedig nehéz feltételezni, hogy egy olyan döntő változás, mint a *kulok* előrenyomulása, a kárvaltott társadalmi csoportok ilyen mérvű passzivitása mellett menjen végbe.

Ha ez igaz, akkor két (egymást nem kizáró, hanem inkább erősítő) lehetőséggel számolhatunk. 1. Ha a birodalom első időszakából több forrás maradt volna ránk, valószínűleg sokkal több összeütközésről tudnánk. Viszont a „szolgáló rend” túlhatalmának kialakulása után az ellenséges reakciók megritkultak, mert az állam eleinte szilárdan kézben tartotta az irányítást, később pedig a janicsárok és egyéb *kulok* tőle is függetlenül maguk alá gyűrték a vidéket. 2. A 16. században is több összecsapás lehetett, csakhogy jól érzékelhetően olyan problémáról volt szó, amit felsőbb körökben kínosnak, kellemetlennek éreztek, olyasvalaminek, amiről jobb nem beszélni. Így aztán valószínűleg igyekeztek ugyanúgy szőnyeg alá söpörni, mint azt a nagy ritkán mégiscsak napirendre kerülő (fentebb már érintett) kérdést, hogy az állam nagyjai szabadok-e vagy rabszolgák. És harmadikként hozzájárult mindehhez egy külső, az utóbbival szorosan összefüggő szempont is. Nevezetesen az, hogy oszmánok ellen kívülről, a perzsák és az arabok által folytatott propaganda szintén az elit rabszolga származását és gyenge hitét támadta elsősorban. Egy 16. század közepi, jól értesült európai forrás szerint „a Szúfi [a perzsa sah] azt állítja, hogy ő Konstantinápoly, Kairó és Trapezunt törvényes császára, és mint a legrégebb muzulmán nemzet fejedelme, ő hivatott Mohamed hitének terjesztésére és védelmezésére, meg hogy a Nagy Török [a szultán] a származása révén félig keresztény, és valamennyi renegát alattvalója is keresztények gyermeke, tehát rossz muzulmán; olyan háborúság ez, mint amelyet a császár visel a német lutheránusok ellen”.⁵⁰ Lorenzo Bernardo velencei követ 1592-ben azt írta, hogy „az arabok és a mórok azt állítják, hogy egyedül ők őrizték meg romlatlanul

⁵⁰ *Cristóbal de Villalón*: Törökországi utazás. Ford. Tomcsányi Zsuzsanna. Budapest, 1984, 455. A szöveget idézte: *István Nyitrai*: The Third Period of the Ottoman–Safavid Conflict: Struggle of Political Ideologies (1555–1578). In: Éva Jeremiás (ed.), *Irano-Turkic Cultural Contacts in the 11th–17th Centuries*. Piliscsaba, [2002] 2003, 171.

az igaz vallást, s hogy a többi görögországi törökök (ahogy ezeket Isztambulban hívják) elfajzott törökök, megromlott vallással, mivel szinte mindnyájan keresztény renegátoktól származnak, akik nem értették meg a muszlim vallást. Valóban sok renegátot ismertem meg, akiknek nincs semmilyen vallása, s akik azt mondták, a vallást emberek találták fel államérdekből.⁵¹ Minden oka megvolt tehát a központi hatalomnak arra, hogy a külső és a belső „ellenzék” érveit ne engedje összeérni, hogy a „törökök hangját” elnyomja akár erővel, akár azzal, hogy az általa ellenőrzött adminisztrációban és írásbeliségben a rendszer valódi kritikájának, a tiltakozások és a megmozdulások hiteles megörökítésének a lehető legkisebb teret engedje.⁵²

A *kulokra* és az *ulemára* támaszkodó hatalmi politika és a korabeli nyilvánosság ellenőrzése a 17. századra meghozta a gyümölcsét. Úgy tűnik, ez az a század, amikor a dinasztianak és az elitnek sikerült az akkor lehetséges mértékig „szunnitizálni” és „oszmanizálni” a népesség nagy részét.⁵³ A helyzetet jól jellemzi, hogy bár a szpáhik mellett, majd később őket felváltva, anatóliai török parasztságból származó kóbor, katonáskodó elemek (*szuhték*, *levendek* és *szezbánok*) is szívósan harcoltak a janicsárok és a központi hatalom ellen, e tartományi lázadók alapjában nem a *kulok* uralmát akarták megingatni, hanem inkább arra törekedtek, hogy közéjük léphessenek és előjogaikból részesedhessenek.⁵⁴ Az államnak sikerült olyan jól, olyan mélyen elterjesztenie, belenevelnie a lakosságba az oszmán identitást, hogy a társadalom lassanként szinte teljesen elveszítette török tudatát. Külföldi utazók a 19. század végén és a 20. század elején meglepődve számoltak be arról, hogy az anatóliai muszlimok a létező legnagyobb sértésnek vették, ha az idegenek töröknek nevezték őket, és öntudatosan „oszmánli”-nak vallották magukat.⁵⁵ Így aztán nem csoda, hogy utoljára a török nemzetiség vált nemzetté a birodalom különféle népcsoportjai közül, s hogy a törökség csak azzal menekült meg a megsemmisüléstől, hogy a század első évtizedeiben, különösen az első világháború vérzivataros éveiben, megszületett a török nemzeti gondolat, majd abból a modern török nemzet és állam.⁵⁶ Így tűntek el a színpadról a „hivatásos törökök”, és foglalták vissza régi helyüket a „született törökök”.

⁵¹ *Eugenio Albèri*: Relazioni degli ambasciatori veneti al senato. Serie III. Volume II. Firenze, 1844, 367.

⁵² Miközben a despotizmus és a kul-rendszer apológiája eluralta az oszmán politikai gondolkodást és közbeszédet. Az ezt tükröző, a korszakban virágzó királytükör-irodalomról ld. *Fodor Pál*: Állam és társadalom, válság és reform a 15–17. századi oszmán fejedelmi tükrökben. In: Benda Kálmán – R. Várkonyi Ágnes (szerk.), Bécs 1683. évi ostroma és Magyarország. Budapest, 1988, 128–153.

⁵³ Érdekes és talán nem véletlen, hogy éppen 1600 körülre egységesül a névadás az oszmán katonai és vallásjogi szférában. Míg korábban a katonák gyakran török, perzsa, illetve bibliai neveket viseltek, a 17. századtól a vallásjogászokhoz hasonlóan jobbra arab-muszlim neveket kaptak. *Í. Metin Kunt*: Ottoman Names and Ottoman Ages. *Journal of Turkish Studies* 10 (1986) 233.

⁵⁴ A 17. századi szezbán-janicsár viszállyokról: ld. *İnalçık*: Military and Fiscal Transformation, 292–303.

⁵⁵ *David Kushner*: The Rise of Turkish Nationalism 1879–1908. London, 1977, 20–21.

⁵⁶ Az oszmanizmus és az iszlám hosszan tartó, mély hatásáról ld. *Masami Arai*: Turkish Nationalism in the Young Turk Era. Leiden, New York, Kobenhavn, Köln, 1992.

"PROFESSIONAL TURKS" - "TRUEBORN TURKS". POLITICAL ELITE AND SOCIETY IN THE OTTOMAN EMPIRE IN THE 15-17TH CENTURIES

by Pál Fodor
(Summary)

The study consists of two parts. The first examines the elite-creating policy of the Ottoman dynasty, in which an outstanding role was played by statesmen of slave origin (*devsirme-kul* in Turkish). Contemporary Europeans referred to this elite, which had a decisive influence in the government of the Empire, as "professional" Turks, as opposed to the class of "trueborn" Turks. According to the classic formula of A. H. Lybyer the former constituted the "ruling institution", monopolising the political leadership, whereas the latter embodied the "religious institution" and controlled the religious sphere. New research undermined this rigid classification, and proved that the different groups of the elite were distinguished from each other not in terms of birth and origin but according to their professions. Yet Lybyer was right in stating that the official Ottoman ideology viewed the leading elite as a dual structure: the political sphere belonged to the *kul*, whereas the religion was part of the *dai*.

The second part of the study analyses the reactions of Turkish society to the emerging predominance of the slaves, to the rule of the *kul*-class. It proves with episodes taken from mainly narrative sources, dating from the 15th and the early 16th centuries, that at first the "trueborn" Turks, the middle classes and the society of the *reaya* protested with revolts against their own losing ground in favour of the *kul*. Yet by the beginning of the 16th century the religious lawyers, who had previously similarly disliked the growth of *kul* influence, acquiesced in what proved to be an unstoppable process, thus confining the antipathy towards the "professional" Turks in the lower strata of society.

The study ends with the analysis of nine case studies, all taken from the registers of the sultan's council (*mühimme defteri*), which prove that in the provinces sometimes a real struggle went on between the timar-holder *sipahi* on the one hand and the *yeniceri*, representing the *kul*, on the other, and among the motives of the *sipahi*, who can be stated to represent the Turks, the anti-*kul* feelings of the "trueborn Turks" was not the weakest. Yet the relatively small number of these cases shows that the Ottoman state successfully suppressed such emotions and their practical manifestations and had come to extend its own *osmanli* identity to the entire Turkish society by the 17th century.

Papp Sándor

A RÁKÓCZI-SZABADSÁGHARC TÖRÖK DIPLOMÁCIÁJA*

A történelmi munkák azt érzékeltetik, hogy az 1699-ben megkötött karlócai békével, mivel véget ért Magyarország török megszállása, a sok évszázadra visszavezethető történelmi kapcsolatok is megszakadtak a magyarok és az Oszmán Birodalom között. A tények azonban ennek ellentmondanak. Az oszmán állam 1717-ig megtartotta a temesvári vilájetet és a Szerémséget, így a török hódoltság még közel két évtizedig fennállt az ország déli részén, másrészt Konstantinápoly az elszenvedett területi veszteségek ellenére továbbra is meghatározó hatalom maradt a térségben, s ezt a politikai szerepét — folyamatosan gyengülő tendenciát mutatva — egészen az első világháború végéig fenntartotta. Úgy tűnik, hogy a hosszabb ideig fennálló politikai rendezéseknek azután is megmarad a hatása, amikor ezt hatalmi, katonai erőviszonyok már kevésbé indokolják. Ilyen összefüggésben kell látnunk az Oszmán Birodalom hódítása idején kialakult magyarországi, majd az ebből kibontakozó erdélyi *törökös* politikai irányvonalat, amely még a 18. század elején is az oszmán szultánok egykori közép-európai hatalmának igézetében élt, s így Konstantinápolyhoz kötötte hazánk sorsát. Ezt a kényszer szülte „szövetséget”, mely természetesen az első évektől kezdve a magyar állami szuverenitást feladva a magyar politikai érdekek érvényesítését az oszmán nagyhatalmi politika függvényévé tette, először Szapolyai János és köre hozta létre I. (Törvényhozó) Szülejmánnal. A török vazallussá váló keleti Magyar Királyság azonban nem állhatott ellent a magyar trónt szintén követelő Ferdi-

* Kutatásaimat a T 34130 és az F 030437 számú OTKA pályázatok és az Aktion Österreich Ungarn támogatta. Külön köszönetemet szeretném kifejezni a Magyar Országos Levéltár munkatársainak és Fazekas Istvánnak, a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchiv magyar delegátusának a kutatás során nyújtott segítségért. A Rákóczi-szabadságharcra vonatkozóan hatalmas mennyiségű kiadott és még nagyobb kiadatlan forrással rendelkezünk. Thaly Kálmán feltáró munkája az Archivum Rákócziánum időközben kiegészült Ráday Pál kancelláriai titkár anyagával. A forráskiadások és feldolgozások felsorolása helyett arra kívánok utalni, hogy a kép teljesebbé tétele érdekében még további anyagok áttekintése szükséges. A szabadságharc katonai, belpolitikai és nyugati irányú diplomáciai törekvései a feltárt iratanyag alapján már vizsgálhatók, míg a szintén elkerülhetetlen török kapcsolatok alig kutatottak. Az egyetlen tanulmány, amely e témát taglalja, Benda Kálmán tollából született, s 1705 végéig kíséri figyelemmel a magyar–török viszony alakulását. A szerző a hazai mellett a francia külügyi levéltárból dolgozott, és felhasználta mellé a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchiv Turcica gyűjteményét, pontosabban néhány innen származó dokumentumot. Legtöbbet a Hurmuzaki-gyűjtemény bécsi illetőségű iratküldéséből profitált. A jelen tanulmány célja az, hogy átfogó képet rajzoljon a Rákóczi-szabadságharc konstantinápolyi diplomáciájáról egészen 1711-ig. A téma természetesen ennél sokkal részletesebb feldolgozást igényel, amelyet a későbbiekben kívánok elvégezni, ha befejeztem a bécsi gyűjtemények átvizsgálását, és áttekintettem a témára vonatkozó török levéltári anyagot is. A Károli Gáspár Református Egyetem Kora Újkori Magyar és Egyetemes Történeti Tanszékén folyik a szabadságharc francia diplomáciai iratainak sajtó alá rendezése, amelyet Benda Gyula engedélyével és aktív támogatásával Benda Kálmán hagyatékából adunk ki. Várható tehát, hogy az említett kutatások elvégzésével, a Benda-féle forráskiadás anyagának teljeskörű felhasználásával a jelen tanulmányomban felrajzolt kép némileg módosulni fog.

nánd Habsburg főherceg és magyar hívei támadásának, s az ország keleti felében 1570-től — Habsburg Miksa és Szapolyai János Zsigmond közötti kétoldalú szerződéssel is megerősítve — létrejött az Erdélyi Fejedelemség. A 17. század végén meginduló visszafoglaló háborúk — melyek során az ország közepén 150 évig fennálló török megszállás Temesvár és a Szerémség kivételével megszűnt — felbontották azt a politikai fundamentumot, amely a keresztény Magyarország területét két részre osztotta. Az erdélyi rendek, melyek már többször átéltek hasonló helyzetet, biztosították magukat a másik oldal felől is, s titokban 1687-ben megállapodást kötöttek a Portával, amely szerint a korábbi jogviszonyukat nem szüntetik meg, csak felfüggesztik, s egy esetleges oszmán győzelem után ismét visszatérnek a szultánok adófizető vazallusai közé.¹ I. Apafi Mihály fejedelem halála után nem ültették trónra II. Apafi Mihályt, aki hamarosan Bécsbe került. Thököly Imre felső-magyarországi fejedelem a pár évig fennálló török vazallus fejedelemsége, az u. n. Orta Madzsar vagy Közép-Magyarország bukása után már a Balkánról tört be Erdélybe. A portai befolyás idején felnőtt generációk hagyományosan megismerték és megszokták a szultánok fennhatóságát, amely bizonyos védelmet jelentett számukra, s ez a tapasztalat — mint látni fogjuk — mozgósító erejű maradt még a 18. század elején is.

Mindezek a történelmi előzmények feltétlenül szükségesek ahhoz, hogy a II. Rákóczi Ferenc vezetésével kitört rendi mozgalom, szabadságharc török politikáját megértsük, hiszen a magyar társadalom csak azokra a hagyományokra építhetett, amelyek az elmúlt másfél évszázad alatt eresztettek gyökeret. A Habsburg-ellenes mozgalmakban két fő irányt jelölhetünk ki, melyek azonban szorosan összefonódnak egymással: a francia és a portai kapcsolatokat. A kettő a 16. század elejétől kezdve együtt jelentkezik. A 17. század végétől XIV. Lajos a magyar rendi ellenállás ügyét a török érdekek függvényeként kezelte.² A magyar rendi mozgalmak rendszerint kapcsolatot kerestek a francia udvarral. Bercsényi Miklós memoranduma, amelyet XIV. Lajosnak küldött el, megemlékezett a törökökkel kialakítandó lehetséges viszonyról is. Annyiban reálpolitikus volt mind Bercsényi, mind II. Rákóczi Ferenc, hogy érezte, az Oszmán Birodalom közvetlen támogatása nélkül nem valósíthatják meg a Habsburg-háztól való elszakadást. A magyarok be kívánták vonni a spanyol örökösödési háborúba Svédországot és az Oszmán Birodalmat. Bercsényi az emlékiratában kifejti, hogy honfitársai idegenkednek a török szövetségtől, s Thököly, a korábbi magyar rendi mozgalom vezetője is csak azért szövetségelt a Portával, mert a keresztény királyok elfordultak tőle.³ A törökkel való szövetséget a 18. század első felében még mindig kerülendőnek tartották a nyugati keresztény államok udvaraiban.⁴ Ezt a magatartást azon-

¹ Archivele Naționale României, Direcția Generală, Documente Turcești XXIX/2362, 1687. 12. 07./ 1099 safer 1. Konstantinápoly, *Guboglu, Mihail*: Catalogul documentelor turcești II. București, 1965. 197–198. Nr. 654.; *Gemil, Tahsin*: Relațiile Țărilor Române cu Poarta Otomană în Documente Turcești (1601–1712). București, 1984. 374–380.; Österreichische Nationalbibliothek (ÖNB) Handschriftensammlung H.O. 180. 6r–7r. (A fenti szöveg variációja) 8v.–10v.

² *Tóth, Ferenc*: Agents hongrois au service de la France dans la première moitié du XVIIIe siècle. In: Payet, Marie – Tóth, Ferenc (sous la dir.): Mille ans de contacts, Relations franco-hongroises de l'an mil à nos jours, (Études françaises de Szombathely II, Szombathely, 2001.) 47–59.

³ *Benda Kálmán*: II. Rákóczi Ferenc török politikájának első éve 1702–1705. Történelmi Szemle 1962. 190–191.

⁴ A törökkel való megállapodást a kereszténységgel ellentétesnek tartotta például a porosz király udvari prédikátora, Jablonski: „, sich den Türken in die Armee zu werfen.” Benda Kálmán –

ban olyanok finnyáskodásának minősíthetjük, akiket a szerencséjük távol tartott az Oszmán Birodalom határaitól. Ezek a politikai körök nem ismerték azokat a kényszerítő tényezőket, amelyek a mindennapi életet meghatározták Európának ebben a felében. Bercsényi nyilatkozata a török szövetség ellen kettős céllal íródott: egyrészt fel akarta kelteni a francia király lelkiismeretét, hogy ne dobja oda a magyar ügyet a portai politika kényéneke; másrészt azoknak a magyaroknak szólt, akik valóban megszenvedték a török hódoltságot, vagy elkerülvén azt, mindig a legrosszabbat hallották róla. Köztük valóban nem lehetett mozgósító ereje a török szövetségnek az ellen a Habsburg császár ellen, aki nemrég szabadította fel a hazájukat.⁵ Benda Kálmán, aki mintaszerű tanulmányában értékelte a szabadságharc első éveinek török kapcsolatait, nagyon jelentéktelennek érezte a magyar tervekben az oszmán elemet. Pedig Bercsényi az ország egy régiójára, Erdélyre nézve elég határozott elképzelést vetett papírra, melynek az a lényege, hogy a karlócai békeszerződés vesztese, Thököly Imre, akit név szerint is megemlítettek a megállapodásban — miszerint el kellett hagynia korábbi szálláshelyét Isztambulban, és a Márvány-tenger ázsiai oldalán, Iznikben kapott haláláig egy kis birtokot —, hallgatólagos török támogatással jöjjön vissza Erdélybe. Az emlékirat szerzője nem látta kivitelezhetőnek a szabadságharc ügyét a Porta Erdélyre, de nem Magyarországra irányuló támogatása nélkül.⁶ Rákóczi egy régi kurucot, Szentiványi Sándort küldte Thökölyhez, hogy felszólítsa a visszatérésre. Az öreg fejedelem azonban nem tartotta kivitelezhetőnek ezt, mert nem volt hozzá meg a portai szándék.⁷

Az Oszmán Birodalom belső viszonyai valóban nem nevezhetők kedvezőnek a magyar szabadságharc szempontjából. A birodalom vezetése minden külügyi konfliktust kerülni próbált. Az orosz határ a Krím-félsziget felől bizonytalan volt, bármikor kitörhetett a háború. Így aztán semmit sem kívánt jobban, mit békét a

---

Esze Tamás – Maksay Ferenc – Pap, László (Szerk.): Ráday Pál iratai 1703–1706. Ráday Pál iratai I. (továbbiakban: *Ráday I.*) Budapest, Akadémiai Kiadó, 1955. 160.

⁵ A török határvidéken álló keresztény országok, Magyarország, Lengyelország már a 14. századtól békeszerződéseket kötöttek határozott időre, míg az itáliai kereskedő-köztársaságok még korábban kereskedelmi és politikai megállapodásokat kötöttek a Portával: Papp, Sándor: *Türk-Macar Diplomatik Münebetleri Başlangıçtan Ortaçağ Macar Krallığı Düşmesine Kadar.* (Szerk.: Yard. Doç. Gökçe, Turan) İzmir, 8–10. April 1999, *Türk Ocakları İzmir Şubesi* 91–107.; *Theunissen, Hans Peter Alexander:* Ottoman Venetian Diplomats: the 'Ahdnames. The Historical Background and the Development of Category of Political-Commercial Instruments together with an Annotated Edition of Corpus of Relevant Documents. (Dok. Dissert. an der Univ. Utrecht) 1991.; *Kołodziejczyk, Dariusz:* Ottoman-Polish Diplomatic Relations (15th–18th Century). An Annotated Edition of 'Ahdnames and Other Documents. Leiden–Boston–Köln, 2000.; Papp, Sándor: Christian Vassals on the Northwest Border of the Ottoman Empire. The Turcs Tom. 3. Ottomans Ankara, Yeni Türkiye Publications 719–730.; Papp, Sándor: Eflak ve Boğdan Voyvodalarının Ahdnamelei üzerine bir inceleme: Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuzebatı Hududundaki Hıristiyan Vassal Ülkeleri. *Türkler* 10. cild. Ankara, 2002. 744–753. Yeni Türkiye Yayınları; Papp, Sándor: Keresztény vazallusok az Oszmán Birodalom észak-nyugati határainál (Diplomatikai vizsgálat a román vajdák szultáni 'ahdnáméi körül). *Aetas* 17 (2002/1) 67–96.; *Zachariadou, E.:* Trade and Crusade. Venetian Crete and the Emirates of Menteshe and Aydin. (1300–1415.) 1983. Venice; A francia király, I. Ferenc 1536-ban kötött olyan megállapodást I. Szülejmánal, melynek a kereskedés mellett Habsburg-ellenes elemei is voltak. *Matuz, Josef:* A propos de la validité des capitulations de 1536 entre l'Empire ottoman et la France. *Turcica* 24 (1992) 183–192.; A közös érdeklődést mutatja, hogy a 16. században török nyelvre fordítottak egy francia munkát, mely a korábbi francia királyok történetét mutatja be az oszmán olvasóknak. *Baque-Grammont, Jean-Louis:* La première histoire de France en turc ottoman. *Croniques des padichahs de France* 572. İstanbul, 1997. l'Harmattan 215. *Varia Turcica* XXX.

⁶ Benda, 1962. 191.

⁷ Benda, 1962. 192.

Habsburg Birodalommal. Michael Talman, aki követségi titkári megbízatással utazott Bécsből Konstantinápolyba,⁸ 1703. január 29-én küldte az első jelentését a császárvárosba Belgrádból. Ebben beszámol a nándorfehérvári pasánál tett látogatásáról és az ott elhangzottakról is. A pasa megköszönte az üdvözlést és az ajándékokat, és némi udvariassági formula mellett biztosította Talmant, hogy a Porta minden esetben be fogja tartani a békét.⁹

Az Oszmán Birodalom magatartását erősen befolyásolta, hogy II. Rákóczi Ferenc fellépésével párhuzamosan janicsárfelkelés tört ki Konstantinápolyban, mely megbuktatta II. Musztafa uralmát. A felkelés okai közé sorolható az, hogy a megbuktatott rezsim nagy területi veszteségek után megkötötte a karlócai békét. Az új szultántól, III. Ahmedtől és körétől keményebb politikai vonalvezetést vártak. Rákóczi ezért elküldte Törökországba Szőlőssy Zsigmondot, hogy Thökölyt hozza haza. Nem világos előttem, hogy Szőlőssy tárgyal-e a török méltóságokkal. Mivel a „portai forradalmak” a nagyvezérek gyors cseréjét jelentették, így nem volt meg az a biztos pont, amelyhez a magyar külpolitika igazodhatott volna. Benda Kálmán, aki a javarészt vállalta a Rákóczi Ferenc kancelláriájának titkára, Ráday Pál hagyatékának kiadásában, és a külpolitikai iratai feldolgozását 1708 végéig elvégezte, arra a következtetésre jutott, hogy a magyar felkelés 1705-ig nem rendelkezett rendszeres portai kapcsolatokkal. Ez így is van, de ez nem zárja ki, hogy Rákóczi röviddel azután, hogy valamelyest stabilizálódott a helyzete Magyarországon, rendkívüli követeket küldjön a Portára. Sajnos egyelőre nem tudunk semmit sem a követségbe ment személyekről, sem pedig a tárgyalásokról, csak az biztos, hogy szeptember elején megérkeztek a követek. Eddig a fenti eseményről az egyetlen adatot Eudoxiu de Hurmuzaki nagy forrásgyűjteményéből ismertük,¹⁰ mégpedig az angol követség jelentését, most azonban ezt erősíti meg Michael Talman, Konstantinápolyba küldött követségi titkár Nándorfehérvárról írt jelentése is: „*Gleich anjezo khombt mir von sicherer hand nachricht, das etl: hungarn von dem Ragozj an die Ottomanische Porten geschikht gewesen, Alß den 7 7tembris (septembris) abends in das Türkischen Landt angekhomen seÿend, und solle gedachter Ragozj die Ottomanischen Orte umb assistenz wider die Teutschen durch diese Gesandte implonieren.*”¹¹ A fenti adat pontosítja a

⁸ Österreichisches Staatsarchiv (ÖStA); Haus- Hof- und Staatsarchiv (HHStA) Türkei I. (Turcica) Karton 176 Konv. 1. (1701–1703) fol. 107–109. 1702. 12. 06. Wien. Supremo Vezirio Mustapha Passa Nominae Consuli aulæ Belici Praesidis: gratulált neki, hogy elfoglalhatta a nagyvezíri tiszteletet, és ugyanakkor tudatta, hogy egyelőre nem küldenek állandó követet (Internuntius) Konstantinápolyba, viszont az ügyeket az útránduló követségi titkár intézi. (latin másolat) fol. 111–112. 1702. 12. 06. Wien.; fol. 113–114. 1702. 12. 06. Wien. A belgrádi pasának: „Recomendatur zu beforderung der Reyse der nacher Constantinpel abgesenden legations Secretarius des Kayser.” fol. 114. 1702. 12. 06. Wien. „Cancellariae Hungariae: Promotoriales wegen beforderung der Reyse für Kay: legations secretarium nach der Ottomanisch. freiherrn Michael Talmann.”

⁹ „Der Seraskier (a pasa) hat sich auff diesen Vortrag mit nur allein des grüeses und praesenten bedankhet, und mich befragt, wie sich Euer hohfürslichen Gnaden befinden, sondern auf versichert, das von seiten der Ottomanischen Porten an cultivierung beständigen gueten nachbarschafft und eiffriger Beobachtung des fridens angeleichen nit das geringste würd ermanget worden ...” ÖStA Kriegsarchiv, HKR 1703. May, 217. Exp. Talman Relation. Köszönöm barátomnak, Czigány Istvánnak, hogy a bécsi Hadtörténelmi Levéltárból gyűjtött anyagát rendelkezésemre bocsátotta. A jelentés duplikátuma megtalálható: ÖStA HHStA Türkei I. (Turcica) Karton 177 Konv. 1 (1706) fol. 127–132. 1703. 02. 24.

¹⁰ Hurmuzaki, Eudoxiu, de: Documente privitoare la Istoria Românilor. IX/1. București, 1897. 403.; Benda, 1962. 195.

¹¹ ÖStA Kriegsarchiv HKR Acten Nr. 271. Exp. 1703. May. Talman Relation

Hurmuzakiból ismerteket, mely szerint a magyarok valószínű, hogy nem a Portára érkeztek szeptember 6-án, hanem csak a török állam területére. Az éppen aktuális nagyvezér, Kavanoz Ahmed pasa (1703. 08. 22. – 1703. 11. 17.)¹² érdeklődött a szabadságharc ügye iránt, segíteni azonban nem tudott, kötötte kezét a karlócai béke. Talman jelentése szerint a magyarok terve az volt, hogy Magyarországot és Erdélyt külön kezelik, az első Rákóczi, míg a második Thököly kezébe került volna.¹³ A nagyvezír azonban még Thököly hazatérését sem támogatta. Hamarosan azonban megint fordult a széljárás Isztambulban. Az új nagyvezír, Dámád Haszán pasa (1703. 11. 17. – 1704. 09. 28.)¹⁴ még kisebb engedményeket is tett a magyaroknak, bár Thökölyt nem engedte haza, de nem akadályozta, hogy a „kuruc királlyal” török területre menekültek visszatérjenek hazájukba.¹⁵

Az oszmán krónikák meglepően keveset foglalkoznak a Rákóczi-féle magyar szabadságharccal. Így nem lehet tőlük remélni, hogy azokat a hiányokat, amelyek a magyar vagy más európai forrásokból kimaradtak, innen pótoljuk. Mint általában, az információk egyik történeti munkából szinte változtatás nélkül kerültek át a másikba. Így Râşidnál azt olvassuk, hogy Lengyelország határainál kezdődtek a küzdelmek. Szerinte Rákóczi Ferenc 60 ezer főnyi sereget gyűjtött maga mellé. Azt érzékelteti, hogy a magyarok felkelésével összefüggésben erősítették meg a határokat. Belgrádba és Temesvárra 500–500 janicsárt irányítottak.¹⁶ Szári Mehmed pasa krónikájában szinte szóról szóra a fenti leírás olvasható.¹⁷ Ha küldtek is erősítést a Habsburg-határvonal két legfontosabb erődjébe, az bizonyosan nem a magyarok megsegítését célozta. Karácson Imre isztambuli kutatásai az 1900-as évek legelején néhány értékes adattal szolgáltak a határvidék katonai viszonyairól. Talán a fenti erősítés miatt volt szükség egyszerre új janicsárkaszárnnyát építeni Temesváron, ahol addig a katonák a lakosok házaiban laktak. Ugyanakkor a török elitalakulatok morálja igen alacsony lehetett, hiszen a temesvári janicsárok egy része (akiknek az egysége korábban Egerben szolgált) 1705-ben fellázadt, minek következtében az említett alakulatot fel is oszlatták. A további rendeletek a szabadságharc idejéről igen siralmas képet mutatnak, javítgatni kellett a várakat, melyekben a szükségesnél kevesebb katona szolgált.¹⁸

Az isztambuli és a határvidéki helyzet ellenére 1704 elején mégis úgy tűnt, hogy az oszmán haderő közvetlen segítséget nyújt a magyar felkelőknek. Rákóczi Thököly régi hívét, Bay Andrászt küldte Isztambulba, azonban a temesvári pasa

¹² *Danişmend, İsmail Hâmi: Osmanlı Devlet Erkânı. İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi. V. İstanbul, 1971. 51.*

¹³ „„absonderlich weil ich sichere nachricht erhalten, das zwischen dem Ragozy vnd Tököli die repartition gemachet worden, das dem ersten das Hungarn vnd dem anderen das Siebenbürgen.” ÖStA HHStA Türkei I. (Turcica) Karton 176 Konv. 1. (1701–1703) fol. 143–150.; *Hurmuzaki, Eudoxiu de: Documente privitoare la Istoria Românilor. VI. (1700–1750) Bucuresci, 1878. 20. Nr. XV.*

¹⁴ *Danişmend, 1971. 51.*

¹⁵ *Benda, 1962. 195–196.*

¹⁶ *Râşid, Mehmed: Târih-i Râşid. III. İstanbul, 128. A hírt 1115 zilkade / 1704 márciusánál mondják el a török krónikások. Râşidra hivatkozva említi az eseményt *Uzunçarşılı, İsmail Hakkı: Osmanlı Tarihi IV/1. Ankara, 1984. 114.**

¹⁷ *Sarı Mehmed Paşa, Defterdar: Zübde-i vekayiât. Tahlil ve metin. (1066–1116/1656–1704) (ed.) Dr. Özcan, Abdulkadir. Ankara, 1995. 839. Türk Tarih Kurumu*

¹⁸ *Karácson Imre: Török-magyar oklevéltár 1533–1789. Budapest, 1914. 319–332. Nr. 348–365.*

feltartóztatta. Michael Talman jelentése ugyan arról szól, hogy a követet még a szultán is fogadja, de Benda Kálmán rámutatott, hogy ez bizonyosan tévedés. Viszont Thökölyhez eljutott Szent-Andrási János, aki tárgyalt az öreg kuruc fejedlemmel. A magyar diplomáciai tervekben az szerepelt, hogy olyan fontos kérdésben, mint a katonai segítség, a francia király állandó portai rezidense közvetítésére hagyatkoznak. A nagyvezír azonban közvetlen tárgyalások megkezdését szorgalmazta. Áttekintve a Rákóczi-szabadságharc nyolc éves történetét, úgy tűnik, hogy a konstantinápolyi Habsburg-követség a legforróbb napokat 1704 tavaszán élte meg. A helyzet komolyságát mutatja, hogy időközben a Habsburg-udvar rászánta magát, hogy állandó követet küldjön a Portára. A kiválasztott személy azonban visszautasította a — jelen esetben kétesnek tűnő megtiszteltetést —, így a konstantinápolyi ügyekben már valamelyest járatosságot szerzett Talmant nevezték ki 1704 áprilisában internunciussá.¹⁹ Az oszmán fővárost lázban tartották a magyar katonai sikerek. Még senki sem tudhatta biztosan, hogy milyen irányban is indulnak el a török seregek. Három lehetőség kínálkozott: Moreában Velence ellen, a Krímen keresztül Oroszország ellen, és természetesen harmadiként a magyarországi beavatkozás. A portai pasák ugyan nyugtatgatták Talmant, hogy ez az utóbbi lehetőség nem áll fenn, ámde ő nem bízott teljesen a szavukban.²⁰ Később világossá vált, hogy a Porta Moszkva ellen fegyverkezik, ezért a követet arra utasították Bécsből, hogy a béke megőrzése érdekében kerülje a szorosabb kapcsolatot az orosz állandó követtel.²¹

Bár az Oroszország elleni török támadás lehetősége idővel nőttön nőtt, Talman mégis szükségesnek látta a Haditanács figyelmét felhívni arra, hogy a konstantinápolyi lakosság még mindig a karlócai béke felrúgásáról beszél. Így aztán további lehetőséget látott arra, hogy a magyarországi beavatkozás mégse kerüljön le a napirendről „*von krieg wider hungarn reden zum friedensbruchs wurde benötiget werden.*” Emlékeztette a Haditanácsot, hogy a legutóbbi háború idején, amikor a török seregek Magyarország ellen masíroztak, raktárokat hoztak létre Philipopolban (Philippopol = Plovdiv), Szófiában és Nissben, ahonnan hajókon felhozták a katonai felszerelést a harcoló alakulatokhoz Belgrádba. Ha újra kitör a háború, várható, hogy hasonlóan fognak eljárni.²²

¹⁹ ÖStA HHStA Türkei I. (Turcica) Karton 176 Konv. 2.(1704) fol. 49–72, 79. 1704. április Const. (Ez Talman nagykövet első jelentése.)

²⁰ „kann noch dato niemandt erfahren, die mehreste doch vermeinen, wider Morea, andere wider Moscau und andere wider Hungarn. Wiewohl die Ministri der Porten sich ale freuntlicher zeigen, vnd den geschlossenen frieden mit Ihro Kays. Mayst. genaw zuobserviren versprochen, ich aber verhoffe, das Euer durchlaucht, auch deme was der gesandte Ibrahim Effendi in commissis hat der Porten inention von selbstnen werden sondieren können.” ÖStA HHStA Türkei I. (Turcica) Karton 176 Konv. 2.(1704) fol. 1–3. 1704. 01. 03. praes. 1704. 02. 08.; fol. 4–9. 1704. 01. 19. praes. 1704. 02. 18.

²¹ „5to Gegen den Moscovitischen gesandten (mit welchem wohl auch noch mehrers zurickh zuhalten) observiert werden mueß, dahingegen derselbe mit den Engelländisch. vnd Holländischen verteuliche communication zupflegen, vnd gesambter hadt iedes mahl causam communem mit Rath, vnd thatt zubefürdern sich zubeeifernhaben wirdt.” ÖStA HHStA Türkei I. (Turcica) Karton 176 Konv. 2. (1704) fol. 10–15. Wien, 1704. 01. 24.

²² „Anbey weilen ich wehrenden Vergangenen krieg mit augen gesehen, das die Porte wider hungarn marschierende trouppen zu Phillipopol, Sophia undt Nissa veschiedene Magatzinen gehabt, vnd das für die subsitzenz der armee ein hungarn nothwendige proviant in schiffen von der miteren donau hienauf Vnendpörlich bis Belgrad hat mießten gefüchrt werden, trage ich genawe obacht ob

Talman pénzzel próbálta ellensúlyozni Ferriol ténykedését, aki minden áron háborúba akarta vinni az oszmán sereget. A felmerülő több hadszíntér közül a franciák a magyarországi beavatkozást erőltették a legjobban. Állítólag áprilisban 4000 fő janicsár indult Belgrádba és Temesvárra, bár lehet, hogy ez a szám túlzó, s az eset összefüggésben lehet a török krónikák 500–500 főnyi erősítéséről szóló adataival. A portai urak azonban nem mertek még így sem eltérni a korábbi kétarcú tevékenységüktől: bár ígérték a segítséget, de nem szegték meg a karlócai békét. Elméletileg megnyitották a lehetőséget arra, hogy szultáni alattvalók átmenjenek a magyar seregbe szolgálni, de a szervezett keretek közötti, tisztek vezetése alatt való csatlakozást — nem beszélve zászlóról, dobról és turbánról —, amelyek szervezett oszmán reguláris erőket jeleztek volna a kurucok között, szigorúan megtiltották a török katonáknak.²³

1704 májusában török futár érkezett a magyar táborba, és azt a hírt hozta, hogy Rákóczi 10 ezer katona várja a török határon, hogy csatlakozzon a magyarok harcához. A fejedelem nagyon érdekesen reagált az állítólagos török ajánlkozásra. Bár szüksége volt katonai támogatásra, mégis azt írta Bonnac márkinak, hogy kényes dolog elfogadni a segítséget, mert ez idővel hasonló függést eredményezhet, mint az osztrák megszállás.²⁴ Egy ilyen felajánkozás török részről mind a Porta korábbi, mind a továbbiakban mutatott magatartásával ellentétben állt.²⁵ Köpeczi Béla kutatásai alapján megállapíthatjuk, hogy a hírt a francia diplomácia költötte. A konstantinápolyi francia nagykövet, Ferriol tárgyalt a nagyvezírral, akiből ki akarta venni, hogy beavatkozik-e a Porta Magyarországon. A válasz nem volt egyértelmű, a török méltóság utalt arra, hogy a magyar határokhoz 10 ezer főnyi erősítés indul, amelyből a franciák a számukra legkedvezőbb hírt olvasták ki. Michel követségi titkár ezzel a hírrel Rákóczihoz indult, és oly határozottan beszélt a török támogatásról, hogy a magyar táborban egy idő után senki sem kételkedett a török segítség megérkezésében.²⁶ Rákóczi májusban a Lengyelországban tartózkodó kancelláriai titkárának, Rádaynak, a következőket írta: „*Irhatom, hogy a török resolválta magát az mellettiünk való hadakozásra, mely is az Kegyelmed instruktioját le nem rontja, mivel mind pénzen fogadott hadaim lesznek, más segítség nem lévén az körüllevő országokban csaknem naponként nevedő hadakozás miatt.*”²⁷ A követek ugyanezt adták tovább a szabadságharcot támogató porosz ud-

---

mit auch aniezo etwas dergleichen veranstaltet werden möchte,” ÖStA HHStA Türkei I. (Turcica) 176 Konv. 2. (1704)

²³ Benda, 1962. 198–200.; *Hurmuzaki*, Documente VI. 22–23. Nr. XV

²⁴ Benda, 1962. 200.; *Ráday I.*, 122:1. *Hurmuzaki*, Documente, VI. 20; *Thaly Kálmán*: Késmárki Thököly Imre napló. Budapest, 1870. 527.; Rákóczi török leveleinek másolati könyve Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár. Fol. Lat. 4056.; *Hengelmüller, Freiherr von*: Franz Rákóczi und sein Kampf für Ungarns Freiheit. Stuttgart – Berlin, 1913. 144–145. Michel követségi titkár hozza az információt.

²⁵ Mindenesetre érdekes, hogy Talman egyik jelentésében arról olvasunk: a határmenti törököket nem lehetett visszatartani attól, hogy a magyarokhoz álljanak, s így fennáll a veszélye, hogy 8–10 ezer fővel megerősödnek a rebellisek. Rákóczi kihirdette, hogy aki hozzá jön, annak jó zsoldot kínál. Bár a 10 ezer fős török segítségről s a téves hírt terjesztőkről egyelőre nincs információ, de a sereg várható nagyságát — mint látjuk — Talman is ekkorára tette. *Hurmuzaki*, Documente, VI. 22.

²⁶ *Köpeczi Béla*: A Rákóczi-szabadságharc és Franciaország. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1966. 64–69.

²⁷ *Ráday I.*, 155. Rákóczi levele Ráday Pálhoz Lengyelországba, Dunapatay, 1704. 05. 21.

vari prédikátornak, Ernest Daniel Jablonskinak.²⁸ Erre a nagy befolyással bíró protestáns pap kifejtette, hogy inkább a keresztény uralkodóval, a királyukkal köszenek békét a magyarok, minthogy Magyarországot a török fegyver alá vessék.²⁹

Rákóczi valóban félt attól, hogy a török hatalom a saját érdekeinek védelmében száll ki a harcmezőre, és megkísérli visszafoglalni azokat a magyar területeket, amelyeket az utóbbi háborúban elvesztett. Ezért a francia udvaron keresztül garanciákat kért, hogy a Porta nem magának hódít, illetve azt akarta elérni, hogy a török csapatok ne önállóan, hanem a magyar csapatok közé beosztva, magyar vezetés alatt harcoljanak. Kárpótlásként pedig felajánlotta, hogy meghatározott összegű évi ajándékot fizet mind Magyarorszáért, mind Erdélyért. Eleinte 4000–4000 főnyi janicsárt és 2000–2000 főnyi lovasságot igényelt, később egy XIV. Lajos elé terjesztett tervezetben összesen 6000 gyalogos és 2000 lovas iránti kérelmét nyújtotta be, akiknek zsoldot ígért, és kérte, hogy a hadsereg élelmiszer- és lőporellátásában segítkezzen a Porta. (A lőporellátás a török területen is gondot okozott, 1707-ben ennek orvoslására egy új lőpormalmot állítottak fel Temesváron.)³⁰ A félelem, hogy a török támogatás ára újabb magyar területek elvesztéséhez vezethet, megalapozottnak tűnt. Ismert, hogy XIV. Lajos háttérbe szorítva a magyar érdekeket, területi engedményeket ígért a törököknek a hadba lépés esetére, így Pétervárad erődjét és Bácskát.³¹

Úgy tűnik, a magyar felkelők vezérének nem kellett túl nagy lelkiismereti kérdést csinálni a török segítség elfogadásából, mert kiderült, hogy nem állomásozott semmilyen komolyabb török had a magyar határon, s csak egészen kis csoportok jöttek át harcolni, melyek létszáma valóban nem fenyegette a Porta és Bécs között megkötött békét.³²

A fentiekben két olyan elemet találunk már 1704-ben, amely a török kapcsolattrendszerben állandóan vissza fog térni: egyrészt a magyarok évi rendszeres ajándékot (valójában évi adófizetést) ígérnek a segítségért, amelynek fontos politikai következményei voltak; másrészt a szakirodalomban felbukkant az a lehetőség is, hogy mind a Habsburg-udvar, mind a franciák Magyarország területéből jutalmazták volna a török Portát, ha az ő oldalukon avatkozik be a küzdelembe.³³ Míg a francia politika ezirányú törekvése valóban végigkísérte a Rákóczi-szabadságharc küzdelmeit, addig a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchiv anyagában sem-

²⁸ *Ráday I.*, 156. Ráday Pál és Okolcsányi Mihály levele Varsóból, 1704. 07. 11.

²⁹ *Ráday I.*, 161.

³⁰ *Karácson*, 1914. 328–329, Nr. 360.

³¹ *Benda*, 1962. 202.; *Köpeczi*, 1966. 69–70.; *Legrelle*, A.: La diplomatie française et le succession d’Espagne. IV. Grand, 1892. 330.; HHStA Türkei I. (Turcica) Karton 177 Konv. 1 (1706) fol. 43–60. 1706. 09. 02. praes. die 22 detto. „was gestalten der grosse ottomanische Käyser Sultan Soliman in gleichen coniuncturen zu seiner Zeit für Frankreich sich angenomben.”

³² *Dávid Géza*: Török és tatár katonák Rákóczi seregében. Köpeczi Béla – Hopp Lajos – R. Várkonyi Ágnes (Szerk.): Rákóczi-tanulmányok. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1980. 159–168.; *Seres István*: Ludányi Bay András törökországi küldetése 1707. Rákóczi-kori tudományos ülésszak. II. Rákóczi Ferenc fejedelem és bujdosótársai, valamint Vaj Ádám hamvai hazahozatalának 90. évfordulója alkalmából. 1996. október 25. Vaja, 1997. 46–64.; *Seres István*: Egy krími tatár nemesúr II. Rákóczi Ferenc udvarában. Tanulmánykötet Heckenast Gusztáv emlékére. Miskolc, 2001. 102–119.; *Seres István*: II. Rákóczi Ferenc török katonái 1708-ban. Keletkutatás 1996 tavasz 91–98.

³³ A francia követ, Ferriol is beszámolt erről a hihetetlennek tűnő történetről, miszerint a Habsburg-kormányzat török segédhadakat kért volna a Portáról. *Benda*, 1962. 203–204.

milyen adatra sem bukkantam, amely a Habsburg-udvar ilyen irányú, különben is logikátlan, veszélyes, szinte öngyilkos lépését igazolta volna. Éppen ellenkezőleg, arra találtam adatot, hogy 1704 augusztusában a nagyvezír, Dámád Haszán pasa ajánlott fel katonai segítséget a rebellesek ellen. Mielőtt azt gondolnánk azonban, hogy a török nagypolitika is teljesen kifordult volna magából, képzeljük magunkat a nagyvezír helyzetébe. A magyar határon át folyamatosan jöttek a kisebb-nagyobb katonai kontingensek, hogy részt vegyenek a magyarok küzdelmeiben. A török katonák nagyobb része nem idegenként tért vissza, hiszen a határvidék váraiban a nemrégiben feladott magyarországi állásokból szerveződött a védőerő. A császári határvárak őrsege előtt persze ez a tény nem maradhatott rejtve, ahogy innen mind Bécs, mind Konstantinápoly jól értesült a kialakult helyzetről. Mivel vehette volna el legegyszerűbben a nagyvezír a Talman által megfogalmazott vádak élet, mint azzal, hogy diplomáciai ellentámadásként maga ajánlja fel a török katonai segítséget. Jó taktikának bizonyult, hiszen biztos lehetett benne, hogy erre nem fog igényt tartani a bécsi Haditanács.³⁴

A magyar belpolitikai helyzet 1704 közepére tovább színesedett. Beérett Rákóczi törekvése, hogy a politikailag tehetetlennek tűnő Thököly helyére magát választassa meg Erdély fejedelmének. Bár nem ment Erdélybe, hogy magához ragadja az őseitől is birtokolt trónt, de a címei közé felvette az erdélyi fejedelmi titult. A bevezető mondataimban érintettem Erdély 150 évig fennálló vazallusi viszonyát a Portával, s azt, hogy ez a kapcsolat az eltelt másfél évezredben egyre inkább megszépült a Habsburg katonai megszállás és a hatalmas összegű hadiadók miatt. Az ekkor még aktív erdélyi török párt követelte, hogy a fejedelem vegye fel a közvetlen kapcsolatot a Portával, és erősíttesse meg magát a szultánnal a trónján, ahogy a korábbi fejedelmek is tették.³⁵ Eközben a Portán újabb személyi változások történtek. 1704 szeptemberében megbukott Haszán pasa nagyvezír, s helyére a békét mindenáron fenntartó Kalajlikosz Ahmed került. Tevékenységére jellemző, hogy a hatalomra kerülése után azonnal kellemetlenkedni kezdett a konstantinápolyi francia követségnek.³⁶ Nem maradt azonban sokáig a posztján, hiszen három hónap múlva, 1704 decemberében Baltadzsi Mehmed követte a hivatalában (1704. 12. 25. – 1706. 05. 03.).³⁷ Ez utóbbi változás jó alkalomnak tűnt arra, hogy a fejedelem üdvözlő levelével keresse meg a nagyvezírt. Ekkor készítettek elő az első hivatalos követséget, Török András, a jászkunok helyettes kapitányát (*Jazigum et Cummanorum vice capitaneo*). *A követutasításában lefektetett tárgyalási elvek az elkövetkező évek alatt alig változtak. Konstantinápolyba való*

³⁴ „obwohlen der Groß Vezier zu verschiedenen mahlen nit allein versichert denen Rebellen nicht den geeignisten Vorschub leisten zulassen, undt sich ultro anerbothen einen erklecklich Secours von türkischen trouppen zu Ihre Käys. Matt. diensten wider die Hungarn so fern es verlangt wurde, zuüberlasse, (wie in meinen lezten 3 gehorsambisten relationen vntherth. berichtet worden) sondern auch beede Ill. botschafter der Englisch und Holländisch als selbige jüngsthin die durch ihre Secretarien aus Engel. undt Hollandt überschickte congratulation-Schreiben über die erhöhung des Sultans Ahmed der Porten eingehändiget, mit klarn Worten affecuriert hat, die zwischen beeden Reich versirende freundschaft genau zu observieren, vndt sich in die hungarische sachen keines wegs zumischen;” ÖStA HHStA Türkei I. (Turcica) Karton 176 Konv. 2. (1704) fol. 167–170. 1704. 08. 30. Exped. 5. 8ber. 1704. Talman’s Bericht

³⁵ Benda, 1962, 203–204.

³⁶ Hurmuzaki, Documente, VI. 24.

³⁷ Benda, 1962. 204–205.; Danişmend, 1971. 52.

megérkezése után az erdélyi házban kellett megszállnia. Ez az épület a valamikori erdélyi fejedelmek követeinek szállása volt, amely az utóbbi évtizedekben Thököly kurucainak adott menedéket Konstantinápolyban. Az utasítás szerint azonnal fel kellett keresnie a francia orátort, vagyis követet, és érdeklődnie kellett a portai viszonyokról. Kihallgatást kellett kérnie a nagyvezirtől, akit a temesvári és a belgrádi pasákon keresztül már eddig is tájékoztatott a magyar hadi sikerekről. Ki kellett fejeznie a jókívánságait a most kinevezett nagyvezírnek, s el kellett mondani, hogy Magyarország olyan bástya, amely a török birodalmat meg fogja védeni a császári támadásokkal szemben. Érdemes itt felhívni a figyelmet arra, hogy Rákóczi követei a francia, porosz és svéd udvarokban ugyanezzel a jelképpel, csak annak eredeti értelmében, úgymint Magyarország a kereszténység védőbástyája, utaltak hazánk történelmi szerepére. Ha belegondolunk, a bástya mindkét értelemben kifejezhetette a jövő önálló, illetve a Habsburg Birodalomtól elszakadó magyar államiságának helyét a hatalmi viszonyokban.³⁸ A követ feladata az volt, hogy megerősítse a Portán: Magyarországon régi ellenszenv mutatkozik Ausztriával szemben, amelyet Szapolyai János óta Báthori István, Bocskai István, Bethlen Gábor és a Rákócziak erdélyi fejedelemsége alatti küzdelmek is igazolnak. Ennek hangoztatásával Rákóczi Ferenc a mozgalmának hagyományos Habsburg-ellenes rendi jelleget adott. Felhívta a figyelmet, hogy az Oszmán Birodalom ereje úgyis a keleti, ázsiai tartományokon nyugszik, ami egyáltalán nem volt igaz. A megközelítés célja világos, le akarta beszélni a Portát egy esetleges sorsdöntő Habsburg-ellenes háborúról. Azonban igényt tartott a török állam anyagi segítségére, illetve pénzért felfogadott albán és más határvidékről származó katonák szolgálatára. Ezután rátért a követutasítás az erdélyi kérdésre. Bejelentette a fejedelem, hogy megválasztották Erdély fejedelmének, s hogy ünnepélyes követséget kíván a Portára küldeni.³⁹ A fenti diplomáciai terv mutatja, hogy a magyar fejedelmi udvar felkészült a közvetlen diplomáciai lépések megtételére. A követség indulását azonban ismeretlen okból leállították. Pápai János, aki éveket töltött Isztambulban mint Rákóczi követe, később azt állította, hogy már korábban is kijelölték portai szolgálatra, de az akkoriban elmaradt. Talán beosztottként Török András missziójának a munkatársa lehetett volna. A követküldési kísérlet eredménytelenségét eképpen magyarázta Rákóczi 1705 júniusa végén a belgrádi pasának: „Eddig is sok izben szandekoztunk az Fenyos Portát Követünk által meg találni, mind pedig Hatalmasagat, mellyet halasztanunk kellett; az mint ez előtt sokszor, ugy most is, Erdely Orszaga Fejedelemségünkben bé ültetésünket kívánnya, Isten Bennünket Erdelyben bé vivén az Fenyos Portat meg fogjuk találni, s' Hatalmassaganakis igaz baratsagunk követesevel kedveskedni, az alatt is pedig ha egessege felöl tudosit örömmel fogjuk venni.”⁴⁰

Közben a francia diplomácia sem tétlenkedett, a Porta melletti francia követ, Ferriol a követség titkárát és tolmácsát, Le Bruet és Fonet-t, Rákóczihoz küldte. Azt az üzenetet hozták, hogy a török Szilisztra mellett készíti a hadát az

³⁸ Ráday követi előterjesztése XII. Károly svéd királynak. Heilsberg, 1704. 04. eleje.; Ráday I., 135. U. e. a porosz királyhoz, Ráday I., 144, 147. Berlin, 1704. 05. vége

³⁹ Ráday I., 226. 1705. 03. Rákóczi Ferenc követutasítása Török András számára.

⁴⁰ Ráday-lt. d/2-3. Nr. 6. Rákóczi levele a nándorfehérvári pasához. 1705. 06. 24. Dani tábor. Magy. ny. tisztázat. 2.f.; Ráday I. 444:1.

oroszkok ellen. Ekkor egy nem hivatalos követ (ágens), nádonyi Horvát Ferenc indult a fejedelemtől Konstantinápolyba. Titokban utazott, és a megbízása szerint meg akarta tudni, hogy a Porta fogadja-e az erdélyiek követségét, illetve valóban háborúra készül-e a cárral. Horváth a visszatérő franciák kíséretében távozott 1705 augusztus elején a fejedelem környezetéből⁴¹, és Temesvár majd Belgrád érintésével érkezett Konstantinápolyba. Útközben a franciák nevében megkérdezte a temesvári és a belgrádi beglerbégeket, hogy szerintük fogadná-e a Porta Rákóczi erdélyi követségét. Ezt mindkét török méltóság bizonyosra vette, de mint alább látni fogjuk, erre a szintre soha sem jutott el a török–magyar diplomáciai viszony.⁴² A hivatalos kapcsolatkeresés megkezdése előtt elengedhetetlen volt a tájékozódás, hiszen a két állam közötti helyzet rendezése csak ünnepélyes követségen keresztül volt lehetséges. Ennek a természetes előfeltétele a titkos kapcsolatkeresés. Rákóczi maga is tudta, hogy ha komoly támogatást kíván a Portától, ettől nem vonhatja vissza magát. A belgrádi pasának küldött levelében ki is fejtí, hogy az elkövetkező országgyűlés után, „*azon Gyűlesből az Fenyés Portara mind Magunk s' mind az Orszagh követeit igyekezzük el küldeni, az Fényes Porta és a' Gyűzhetetlen Török Csaszar előtt kivantató dolgainknak folytatására, azon alkalmatossággal Hatalmassagodnal is fogják Követeink magokat Levelünkkel bejelenteni, el hittük az midön azok Hatalmassagod igazgatasa alatt való Földre érkeznek az jó szomszedsagos Baratsag meg mutatását meg nem vonnya töllük; sőt előre is olyan rendeleseket téssen hogy azon Követink minden bantodas nélkül mehessenek az Gyűzhetetlen Török Csaszar birodalma s' Hatalmassagod igazgatasa alatt való földre,*”⁴³ Horváth Ferenc még el sem kezdhetette diplomáciai tevékenységét, amikor megérkezett Rákóczi udvarába egy török követ, aki Ali bégnek adta ki magát, és olyan kijelentéseket tett, amelyek arra utaltak, hogy a Porta maga szorgalmazza a magyarokkal kötendő megállapodást.

Az állítólagos „török bég” kilétéről igen nagy mennyiségű forrás áll a rendelkezésünkre, amely lassan elégséges lesz arra, hogy a szereplése körülményeit feltárjuk. Erre a jelen tanulmányban sem teszünk kísérletet, hiszen messzire vezetne. Említése azonban nagyon fontos, hiszen az eset bemutatja, hogy Rákóczi udvarában miként érvényesülhetett egy bátor *tatár* kalandor. A magyar források mind Ali bégnek említik, pedig a róla szóló török és saját kezű levelekben mindig Hüszein néven szerepel. Tatár származású volt, eredetileg az új krími kán, Gázi Giráj kán levelével jött, bejelentendő a trónralépését. A moldvai, havasalföldi vajdák és erdélyi fejedelmek, s természetesen a kánok mindig követségeken keresztül tudatták a szomszédaikkal a hatalomra jutásukat.⁴⁴ Azonban a tatár követ, túllépve a meghatalmazását, Rákóczi előtt a nagyvezír agájának adta ki magát, s ebben a szerepben tetszelgett, majd pedig tárgyalásba bocsátkozott II. Rákóczi

⁴¹ *Ráday I.*, 444.; Horváth Ferenc követutasítása: Archivum Rákocziánum I. 376–377.

⁴² *Ráday I.*, 444:3.; MOL Rákóczi-szabdh. lt. I. Caps. B. 13. fasc. (Belgrád, 1705. 08. 17.)

⁴³ *Ráday-It I. d/2-3. 7. Rákóczi levele a nádorfehérvári pasához. 1705. 07. 11. Váci tábor. Magy. ny. Tisztázat. 2.f.; Ráday I.*, 444. 3. jegyzet. (A d/1–14-ből áthozva a d/2–13-ba.)

⁴⁴ *Thaly Kálmán*: Bay Mihály és Pápay Gáspár naplója tatárországi követségükről I. (1705–1706) Századok 7 (1873) 608. Őrzés helye: MOL Rákóczi-szabadságharc lt. G 15 (Az emigrációba vitt rész) I. 1. 9. doboz Caps. C. fasc. 41. fol. 1–16. A kán igazolta, hogy valóban ő küldte az üdvözlő levelet Rákóczinak: „Úgy vagyon, mi küldtük volt köszöntő levelünket a királyhoz.”; Bay Mihály követutasítása a tatár kánhoz: *Ráday I.*, 460–464. 1705. 10. 10.

Ferencsel, akinek titokban szövetségi ajánlatot tett.⁴⁵ Ennek hatására indult útnak Pápai János, akinek már Horváth Ferencnél sokkal szélesebb körű megbízatása volt. Felhatalmazta a fejedelem, hogy nemcsak tárgyalhatja, de meg is kötheti a szövetséget a Portával.

Mivel Rákóczi fejedelem minden követe számára kötelezővé tette a rendszeres naplóvezetést, illetve a külképviseltek hosszú titkosírásos levelekben számoltak be az idegen udvarokban viselt dolgaikról, az első Pápai követségről, s ebben Ali/Hüszein bégről rengeteg adatot ismerünk. A „nagyvezír” ál-követe nagyon gyanúsán viselkedett az utazás alatt. Pápai a naplójában már az első napokon arról szól, hogy miként lassítja az utazást, de a megbízólevele sem volt rendben, hiszen sehol sem akartak neki ingyen vezetéklovat és szállást adni. Pápai a gyanúját megosztotta Ferriollal, a francia követtel, aki maga is problémásnak ítélte a helyzetet. Végül arra határozták el magukat, hogy együtt játszanak a követtel. Ha az valóban a nagyvezír embere, akkor kihasználják a segítségét, ha azonban nem, akkor a tárgyalások közben biztos elárulja magát, és lelepleződik. Pápai János 1706. január elsején hosszasan beszámolt az addigi tevékenységéről. A „bég” egy szolgáját küldte hozzájuk, miszerint aznap a nagyvezír audiencián fogja fogadni a magyar követeket. Horváth Ferenc, aki Pápai megérkezése után az isztambuli magyar külképviselet második számú emberének számított, elment a béghez, aki megkérdezte, hogy a „discretiót”, vagyis a szultáni tisztviselők diszkréciójára, lefizetésére szolgáló pénzt elhozta-e? Ezt az összeget a bég bátyjának és a nagyvezír tihájájának (kethüda) kellett volna átadni, ami azonban újabb gyanút keltett a magyarokban. Így aztán azt állították a tatárnak, hogy náluk semmilyen pénz nincs, ami persze nem volt igaz, hiszen 4000 aranyat küldött Pápaival a fejedelem a portai méltóságok megvesztegetésére. A bég tovább játszotta a játékát, elkísérte a magyar követet a nagyvezír kapujához, de amikor kijött az épületből a vezír kethüdája, hogy fogadja a magyarul muftinak nevezett sejhülszlámot, a bég elbújt, hogy senki ne is lássa, majd újra előjött, azt állítva, hogy tárgyalt a kethüdával, aki azt üzeni: aznap elmarad a magyarok audienciája.⁴⁶ Bár az isztambuli magyarok már kiismerték az ál-követet, az mégis tovább folytatta az egyre veszélyesebb színjátékot, s ismét Magyarország felé fordult, hogy megkísértse szerencsését. 1706 tavaszán ismét Belgrádban látjuk, ahol azonban mint gyanús személyt Haszán pasa lezáratta, majd írt egy levelet II. Rákóczi Ferencnek, melyben beszámolt a bégről. Eszerint jelenleg is levelet hozott mind a kántól, mind a kalgai szultántól II. Rákóczi Ferencnek. Jelentette, hogy ismét a vezír agájának adta ki magát [Karán]sebesen, jogtalanul követelt magának Temesváron kocsit, és birtokában van egy levél, amelyet a temesvári pasa kethüdája nevére hamisítottak. Mivel attól tart, hogy az említett tatár levelek is hamisak, kéri a magyar fejedelmet, hogy igazolja Hüszzeit, mert addig nem engedi el.⁴⁷ Ugyanakkor a Rákóczi táborában lévő francia követnek Des Alleurs-nak is írt levelet a pasa, amely-

⁴⁵ A tatár kánhoz igyekvő követek, Bay Mihály és Pápai Gáspár 1706. január elsején a babadagi pasa, Juszuf audienciáján vettek részt, ahol részletesen beszámoltak arról, hogy a fejedelem miért küldte őket a kánhoz. A pasának elmondták, hogy a nagyvezír agáját küldte a fejedelemhez, aki erre elküldte a követét (Pápai Jánost) Isztambulba a szövetségről tárgyalni. *Thaly*, 1873. 545–550.

⁴⁶ *Ráday I.*, 520. Pápai János jelentése II. Rákóczi Ferencnek. Konstantinápoly, 1706. 01. 01.

⁴⁷ MOL Rákóczi szbh-lt. G15. 3. Caps. A/1. Literae Missilis Turciae, fasc. 19.; *Fekete Lajos*: A Rákóczi-Aspremont-Leváltár török iratai. Levéltári Közlemények 13 (1935) 132. Nr. 14.; uő. A hó-

ből kiderül, hogy Hüszein ügyében már korábban is leveleztek egymással. Őt is tudósítja, hogy Rákóczi válaszáig zár alatt tartja a béget.⁴⁸ Hüszein Rákóczinak saját kezűleg írt magyar nyelvű levelében támadást indított Rákóczi portai követei ellen, azt állítva, hogy a magyarok elsikkasztották Rákóczi pénzét, s ezért eredménytelen maradt az ő korábban sikerrel kecsegtető vállalkozása. Azt állítja, hogy amikor Pápai és Horváth Ferenc találkoztak egymással, akkor nem a fejedelem utasítása szerint kezdtek tárgyalni a Portán: Ő azonban mindent elvégzett, amit Rákóczi rábízott. „*Én megh végeztem az dolgott hogj az Fermánt ugy adgják, hogyh, 10000, Arnott, 10000 Jamánszadák, 10000 Buczaki Tatár s tíz hász Jancsárt is Babadákbul, azokhoz rendelték volt Kurt pasát, Beker pasát velek edgyüt pedigh rendeltek volt engemetis sok tatárral, s az fermányokatis mind azokra ki atták. Osztán az ki az Fejedemi ajándékokat küldött volt le az uraknak, aztat megh tagadták, s azt mondták, hogj az fejedelem semmit sem adott,*” s ezen felháborodott a Porta, és visszavonták a segítséget, széjjelszakították a kiadott parancsokat, és a követeknek kirendelt ellátmányt (tain = tayin) is, amit a hivatalos külképviseleteknek a Porta fizetett, visszavonták. A fentiek ellenére azt állította az ál-követ, hogy nem veszett el minden. Ha a fejedelem azoknak a váraknak a kulcsait, melyeket elfoglalt a Habsburgtól, s valamikor török kézen voltak, átadja, ha az egi törököket, akik akarattuk ellenére maradtak keresztény fennhatóság alatt, visszaküldi az Oszmán Birodalomba, ha kezeseket küld az urak közül a Portára, s ha levélben is kinyilatkoztatja a hűségét, mint azt az ősei is tették, akkor egy hónap alatt elrendezi a török segítség dolgát. A levél végén még egyszer kifejti, hogy mindennek az oka Pápai János, aki még a francia orátorral sem engedte, hogy beszéljen. A magyar nyelvű levél végén rövid, két soros török utóirat található: „*ben faziletlü ve muhabbetlü der-devlet dost-i huzûr-i se'âdetlerine ma'lûm ola-ki yarararı (!)'aziz dost Döbreçinli Sabô Yânôs ile sözüüm bir olmağla cenâb-i huzûrlarına ise anunla sipârûş eylemişizdür andan sù'âl eylesesiz.* [Nagyságos szeretett uram, boldogságos baráti udvarán szolgáljon tudomására, hogy jó barátommal, Debreceni Szabó Jánossal⁴⁹ egy a szavam, övele együtt voltunk megbízva, őt kérdezze!]⁵⁰ A Rákóczi mellett lévő díván efendinek, Ahmed agának⁵¹ kül-

doltság török forrásai nyomában. (Szerk.: Dávid, Géza) Budapest, 1993. 438. Budapest Oriental Reprints Series A6. Nr. 14. (Továbbiakban csak az eredeti oldalszámokat jelzem.)

⁴⁸ MOL Rákóczi szbh-lt. G 15. 3. Caps. A/1. Literae Missilis Turcicae, fasc. 19. fol. 21.; *Fekete*, 1935. 134. 21.

⁴⁹ Szabó Jánosról csak egy adatot ismerek, 1706 szeptemberében utasításokat küldött vele II. Rákóczi Ferenc Nándorfehérvárra, az ottani ügyvivőjének, Pápai Gáspárnak. *Ráday I.*, 694. Úgy tűnik, hogy a török területre irányuló levelezést szállító postaként alkalmazták, s mint ilyen, valószínű Thököly régi emberei közé tartozhatott. Mivel ő a fenti eset után is szolgálatban maradt, azután, hogy kitudódott Hüszein turpissága, bizonyára nem tartották büntársnak a tárgyalt ügyekben.

⁵⁰ MOL G 15. Rákóczi-szabadságharc lt. Gyűjteményes rész, G 27 Országos politikai iratok fol. 129–130.

⁵¹ Díván efendisi. A vezíri méltóságok mellett szolgáló írnok neve. *Pakalin, Mehmet Zeki*: Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü. I. İstanbul, 1946, 462. Ilyen értelemben a Rákóczi mellett tartózkodó török titkárra utal. Benda Kálmán nem találta nyomát, hogy 1706-tól valóban működött volna muzulmán vallású török tolmács Rákóczi udvarában. (*Ráday II*, 24.) A fenti levélváltás a török írnok, tehát a díván efendi működését igazolja. A nevét is tudjuk, Ahmed agának hívták. *Ráday I*, 571.; Seres, 2001. 119. Egy kifizetési jegyzéken fennmaradt a neve: Bende-i Ahmed bese kâtib-i král, vagyis Ahmed bese szolgál, a király írnoke.

dött török levél is hasonló tartalmú.⁵² Hogy a leírásának nagyobb nyomatékot adjon a bég, készített egy levelet a tatár kán nevében, amelyben „Gázi Giráj” tudósította a fejedelmet, hogy a küldötte továbbutazott a Portára, ahol összejártsza egy díván efendivel eltitkolta a beküldött ajándékot. A részletes tájékoztatást szóban a levél vivője, Hüszein ismerteti.⁵³ Maga Rákóczi fejedelem nehezen fogadta el, hogy egy ál-követ így rászedte. Márciusban még az volt az álláspontja, hogy Ali/Hüszein biztos nem hazudott, csak a Porta játssza el, hogy nem tud semmiről. Így akarja a korábban elkezdett barátkozást, amely feloldhatja a Habsburgokkal kötött békét, megakasztani. Tudniillik 1705. november 11-én Erdély határainál, a zsidói szorosban II. Rákóczi Ferenc súlyos vereséget szenvedett Ludwig Herbeville gróf altábornagytól, ami visszafogottabb magatartásra készítette a törököket. Hüszein valós megbízása csak annyiból állt, hogy tájékoztassa a magyar fejedelmet Gázi Giráj kán hatalomra kerüléséről. Rákóczi még 1705 végén követségbe küldte Bay Mihályt és Pápai Gáspárt a Krímbe, hogy a remélt tatár katonai támogatást biztosítsák számára.⁵⁴ A követek 1706. január 31-én tárgyaltak a kánnal, aki nagy tisztességgel fogadta őket. Megerősítette, hogy valóban ő küldött követet Rákóczi fejedelem udvarába. A tatár kalandor történetét innen nem folytatjuk tovább, hiszen csak annyiban tartozott eddig is a témánkhoz, hogy a fellépésére indította az első követséget a Portára Rákóczi Ferenc. Lezárásként megemlítenéd, hogy úgy tűnik, sikerült a megszabadulnia a belgrádi pasa fogságából, hiszen 1706 nyarán jelentkezett a Habsburg internunciussnál, Christoph Ignatzi von Quarientnél is, hogy Rákócziról információkat szolgáltatson. Azonban Quarient gyorsabban átlátott rajta.⁵⁵ Bár a kán a legnagyobb jóindulatot mutatta a magyarok iránt, s mindent megígért, világosan kifejtette: csak a szultán utasítására indulhatnak a tatár seregek a fejedelem megsegítésére.⁵⁶ Ugyanezeket két levélben is tudatta a kán a fejedelemmel.⁵⁷ Az ügy megoldásának kulcsa tehát Konstantinápolyban volt.

1705 augusztusában nagy diplomáciai manővert kezdett a magyar fejedelem, hogy a szabadságharcnak nemzetközi támogatást szerezzen. Be kívánt kapcsolódni a svéd–orosz konfliktusba, mégpedig úgy, hogy a török államot szembe akarta fordítani I. Péter cárral. Elküldte követségbe Ráday Pált XII. Károly svéd királyhoz, akinek felajánlotta a közvetítését a Porta irányába. A király nem akart

⁵² *Fekete*, 1935. 142. Nr. 45.

⁵³ MOL Rákóczi szbh-lt. G 15. 3. Caps. A/1. Literae Missilis Turcicae, fasc. 19.; *Fekete*, 1935. 129. 5.

⁵⁴ A követutasítás olvasható: *Ráday I.*, 460–464. 1705. 10. 10.; A követség részletes naplóját kiadta *Thaly*, 1873. 538–552, 603–618.

⁵⁵ ÖStA HHStA Türkei I, (Turcica) Karton 177 Konv. 2 (1706) fol. 27–41. 1706. 08–09. hónapok. Extract über an Ihre Käys. May. von dero an der Ottomanischen Porten befindlichen extraordinari abgesandten Christoph Ignatzi von Quarient; fol. 63–80. 1706. 09. 03.

⁵⁶ *Thaly*, 1873. 610.

⁵⁷ *Fekete*, 1935. 129. Nr. 6–7.; Felmerült bennem, hogy ezek a dokumentumok is hamisítványok, de a filológiai és diplomatikai vizsgálatok, a káni tugra, a pecsét kétségtelenné teszi az okmányok eredetiségét. A kán levelének jelzete: MOL Rákóczi szbh-lt. G 15. 3. Caps. A/1. Literae Missilis Turcicae, fasc. 19.; A kánra lásd: *Bennigsen, Alexandre – Boratav, Pertev Naili – Desaiue, Dilek – Lemercier-Quelquejaj, Chantal*: Le Khanat de Crimée dans les Archives du Musée du Palais de Topkapı. Paris, 1978. 366. 1704. dec.–1707. április.; fils de Hadji Selim Girây I.; ser’asker de Bujâq, nüredîn de Devlet Girây I., qalgha de Hâdji Selim Girây I., khan de Crimée (1704–1707.) 430.

nyílt szövetséget a törökkel, az azonban jól jött neki, hogy az Oszmán Birodalom is megtámadja a cárt.⁵⁸

A svéd király nem volt hajlandó ekkor az oszmán hatalommal szövetséget kötni, de hallgatólag beleegyezett abba, hogy Rákóczi bevonja a konfliktusba a török államot. Pápai János október 28-án kapta kézhez a magyar nyelvű követi instrukciót, amely nagyon körültekintő munka, s vázolja az egész régió hatalmi erőviszonyait. Pápai még aznap el is indult az Oszmán Birodalom felé.⁵⁹ Végigfutva a legfontosabb pontokon, az instrukció sok hasonlóságot mutat a korábbival, Török András 1705-ös követutasításával, viszont határozott eltérést is találunk, a franciák által támogatott Oroszország elleni török fellépés szorgalmazását. A követnek a portai ügyekben való tájékozódás után a nagyvezír audienciáján kellett bejelenteni, hogy Rákóczit megválasztották mind magyar, mind erdélyi fejedelemnek. Beszélnie kellett az oroszok elleni háború tervéről, s arról, hogy a Porta küldjön 8 ezer albán gyalogost és 4 ezer lovast a magyarok segítségére, de ne jöjjön teljes sereggel, mert ezzel ismét összefogásra készítenék az európai országokat, s azok segítséget nyújtanának a Habsburg császárnak. Ha a fentieket elfogadják a Portán, akkor kérjen olyan ahdnámét, amelyben (1) a szultán oltalma alá veszi Rákóczit, Magyarországot és Erdélyt. Ki kellett kötni, hogy ha a magyarok új királyt választanának, akkor azt is megvédi a szultán. (2) Ezenkívül megmaradnak a karlócai békében lefektetett határok. Ha a magyarokat támadás érné, akkor a török szultán katonai segítséget nyújt. (3) Ennek fejében Rákóczi Erdélyért évi 30 ezer, míg Magyarországot évi 40 ezer tallér adót ajánlott fel. (4) A török seregnek a zsoldját a török szultán fizesse, a fejedelem csak az élmezéséről gondoskodjon. Ha erre rááll a Porta, akkor meg kell ígérni, hogy (I) a magyar nemzet addig folytatja a háborút, s addig nem engedi a svédek az oroszokkal megbékélni, míg a Habsburg Birodalomtól Magyarország teljesen el nem szakad. (II) Az ajándékot minden évben beadja követein keresztül a fejedelem. (III) Ha a Habsburg Birodalom a német ellen hadakozni szándékozna, a magyarok a török mellé állnak, s addig nem békélnek meg velük, míg a szultán nem teszi ugyanazt. (IV) Mindent megtesznek a magyarok annak érdekében, hogy a francia király a Porta tudta és beleegyezése nélkül ne kössön békét. Bár nem számozták az ahdnáme pontjai közé, mégis oda kell számítanunk a követutasítás tizedik pontját, miszerint a magyar nemzet ragaszkodik a szabad királyválasztáshoz, így a Porta se támogasson olyanokat, akik bár nagyhatalmak segítségét élvezik, de a magyarok nem támogatják őket.

Nagyon érdekes az érvrendszer, amellyel Rákóczi a Portát az oroszok ellen kívánta ingerelni: mivel a török állam balkáni alattvalói, görögök, szerbek, albánok, bulgárok, moldvaiak, havasalföldiek egyaránt ortodox hitűek, egy esetleges orosz támadás esetén át fognak állni a cár oldalára. Így tehát jobb elkerülni a bajt, s az orosz terjeszkedést a Balkán felé egy preventív támadással kell visszaverni.⁶⁰

⁵⁸ Ráday I. 248–296. A svéd és lengyel követség iratai magyarul és latinul.

⁵⁹ Pápai János törökországi napló. (Válogatta, sajtó alá rendezte, előszóval és jegyzetekkel ellátta Benda Kálmán) (Továbbiakban: Pápai, 1963.) Budapest, [Magyar Századok] 1963. 43.; Eredetije: Diarium legationis Constantinopolitanae ab anno 1705 die 28 Mensis Octobris. Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Quart. Hung. 2900.

⁶⁰ Ráday I. 442–444.; Benda Kálmán: II. Rákóczi Ferenc török politikájának első éve 1702–1705. Történelmi Szemle 1962. 207.

(Ha belegondolunk, hogy a Konstantinápolyban nevelkedett Dimitrie Cantemir moldvai vajda 1711-ben a Prút melletti török–orosz összecsapásban valóban átállt a cár oldalára, akkor jogosnak érezhetjük Rákóczi diplomáciai érveit. Erre a kérdésre még alább részletesen visszatérek)⁶¹.

Pápai éppen egy hónap múlva érkezett meg titokban. Mindenben a fejedelem előírásai szerint járt el.⁶² Először azonban csak 1706. január 23-án tudta beadni a Portán a propozícióit,⁶³ erre azonban nem kapott semmilyen választ. Úgy vélte, hogy csak hosszabb döntésre számíthatnak, hiszen a Porta megvárja a legközelebbi béketárgyalások eredményeit,⁶⁴ s csak azután kezdenek komoly előkészületekhez, ha látják, hogy a magyarok erősek. Pápai ismereteit a francia követőtől, Horváth Ferenctől és a portai méltóságoktól szerezte be, helyzetértékelése tökéletes volt.

Pápai követségének legfontosabb feladata a törökökkel való szövetség létrehozása volt. Ezt a kényes kérdést nem lehetett úgy a Porta elé vinni, hogy azt előbb a francia orátorral nem tárgyalják végig. A követutasítást — mint mondtuk — magyarul szerkesztették meg, amelyet a francia követ nem értett, ezért 1705. december 9–10 között Pápai latinra fordította.⁶⁵ Bár Pápai azt állítja, hogy csak a pontokat ültette latinra, a francia orátor mégis tett kifogásokat, amelyek nem kapcsolódtak szorosan az ahdnáméhoz. Nem tetszett neki, hogy a magyar nemzet a szabad királyválasztáshoz való ragaszkodása miatt a francia király jelöltjét sem fogadná el a trónon. A követek kifejtették, hogy nem a francia királyra gondoltak, amikor bekerült az instrukcióba ez a szöveg, hanem olyan erdélyi trónkövetelőkre, akik a nemzet tudta és beleegyezése nélkül akarták a szultántól a fejedelemséget megszerezni. Azt sem javasolta a követ, hogy a szultáni kincstár által fogadott hadakat kérjen a fejedelem, hiszen az veszélyes lehet később számára.⁶⁶ Pápai egyik első jelentésében megemlíti, hogy „*communicalltam az orátorral az atnaméba inserálandó punctumokat, mind javallotta, kivéve az utolsót, kirül mondá, az királya nem léphetik rá, hogy az török híre nélkül meg ne béküllyék, holott az török most nyugszik az ő ura amíg hadakozik, még is consensusával tselekedjék.*”⁶⁷ Ez a kijelentés azon túl, hogy fényt vet a magyar diplomácia francia függésére, bemutatja, hogy a portai tárgyalások folytatása során az ahdnáme-tervezetben és az előterjesztésben milyen változtatásokat eszközölték.

Mielőtt azt ecsetelném, hogy milyen tényezők hatására változtatta meg Pápai a fejedelem nevében kiállított követutasítását, s végül is milyen pontokból álló ahdnáme-tervezet született meg a konstantinápolyi erdélyi házban, le kell szögezni, a fenti instrukció és ahdnáme pontok nem kerültek soha a nagyvezír elé. Ennél a pontnál fel kell hívnom a figyelmet egy latin nyelvű okmány-

⁶¹ *Kantemir, Dimitri (Dimitrie Cantemir): Osmanlı İmparatorluğu'nun yükseliş ve çöküş tarihi*. II. İstanbul, 1998² 865.

⁶² *Ráday I.*, 503. Pápai János levele II. Rákóczi Ferenchez. 1705. 11. 29.

⁶³ *Ráday I.*, 512–523. Pápai jelentése II. Rákóczi Ferencnek 1706. 02. 11.; Pápai, 1963. 75.

⁶⁴ A nagyszombati béketárgyalásokról tudtak a törökök, melyeket angol, holland közvetítőkön keresztül folytatott Rákóczi. A megbeszélések 1705. 10. 27-én kezdődtek és 1706. 07. 22-én eredménytelenül zárultak.

⁶⁵ *Pápai*, 1963. 57.

⁶⁶ *Pápai*, 1963. 57.

⁶⁷ *Ráday I.*, 449:3.; MOL G 15. Rákóczi-szabadságharc lt. I.1. Caps 22.

ra, melyet Budapesten a Ráday Levéltár őriz. Címe: *Puncta Athname*, s a levéltár valamikori rendezője, Benda Kálmán azt feltételezte róla, hiszen nincs rajta dátum, hogy Pápai János fent tárgyalt követutasításával egy időben, 1705. október 26-án vagy 27-én keletkezett.⁶⁸ Mivel a latin szöveg több helyen szó szerinti fordítása a tárgyalt követutasításnak, Benda Kálmán úgy vélte, hogy Rákóczi titkos kancelláriájának a terméke. Ha azonban jobban összevetjük a követutasításban lévő ahdnáme-tervezeti pontjait a latin változatai, szembetuno különbségeket lehet felfedezni: Az instrukció kilencedik pontja így kezdődik: „*Nono: Ezekre az Porta reá állván, kérjen Kegyelmetek olly athnamét, hogy Imo Bennünköt Magyar Országgal és Erdélyel óltalma alá vévén (a Porta), stb.*” s felsorolja azokat a cikkelyeket, melyeket fentebb 1, 2, 3, és 4-es pontok alatt ismerttettem. Ezután azonban az ahnâme-pontokon kívül elmondja, hogy a magyar fél mit vállal a szerződés megkötése esetére. (Ezeket a pontokat fentebb római számokkal jeleztem I-től IV-ig!) A három oldalas, sűrűn teleírt *Puncta Athname* azonban tíz pontból áll. A szöveg elemzése nélkül is látszik, hogy ha az okmány írója egyszerűen csak összemásolta volna az instrukcióból az ahdnâme-tervezet négy pontját a magyar fél vállalását tartalmazó négygel, melyek valóban elválaszthatatlanul kötődnek egymáshoz, akkor is legfeljebb 8 pontot kellett volna megalkotnia. Az első pillanatra észlelhető formai eltérés mellett a tartalmi sokkal nagyobb. A *Puncta Athname első pontja* nincs meg az instrukcióban, amelyből kiderült, hogy II. Rákóczi Ferenc az oszmán szultánhoz fordult a magyarországi és erdélyi szabadság megvédelmezése érdekében. A *második pont* részben azonos az instrukció ahdnâme-tervezetének (1) pontjával, mely arról szól, hogy ha az ország szabad választás útján valakit királlyá választ, azt is védje meg a Porta. A latin okmány *hármas pontja* nem szerepel az instrukcióban, s a királyi és fejedelmi hatalom szuverenitásáról szól. A *négyes* megegyezik az instrukcióban leírt ahdnâme-tervezet (2) pontjával, s a karlócai békében kötött határokról szól; az *ötös* pont megegyezik a (3)-sal, melyben az évi ajándékfizetést említik; a *hatos* a portai állandó magyar követség és az évi adót beszállító rendkívüli követség portai ellátásáról szól, s részben megegyezik a magyar fél vállalásaiban felsorolt (II)-es ponttal, azzal az eltéréssel, hogy ott nem szóltak a követség ellátásáról; a *hetes* pont részben megegyezik az ahdnâme-tervezet (4) pontjával, de a szövegből kimaradt az ide illő rész a magyar vállalások (I) pontjából, miszerint a magyarok mindent megtesznek, hogy a svéd és a francia király ne kössön békét a török nélkül; a *nyolcas* megegyezik az instrukció magyar vállalásait bemutató (III) pontjával, amely arról szól, hogy ha a Habsburg Birodalom a török ellen támadna, a magyarok az oszmán had mellé állnak. A *kilences* pont nem szerepel egyáltalán az instrukcióban, s az Oszmán Birodalom területén folyó szabad kereskedést említi; a *tíz* pedig a megállapodás kölcsönös betartásáról rendelkezik. Ezek alapján megállapítható, hogy a latin változat, bár elemeiben a fejedelmi instrukcióra épül, de nem azonos vele sem formájában, sem tartalmában. Ahhoz, hogy a *Puncta Athname* ki-

⁶⁸ Dunamelléki Református Egyházkerület Levéltára. Ráday család levéltára. Ráday I. Pál iratai. Kancelláriai iratai. Külpolitikai iratai. IV. d/2-13. (Diplomáciai kapcsolatok a török Portával. 1703-1710.) Ráday lt. IV. d/2-13 Nr. 10. 49-51.; Az iratról lásd: *Ráday I.*, 449:1.

létét felfedjük, vissza kell térnünk a magyar követség isztambuli tárgyalásaihoz.

A forrásokból kiderül, hogy a fejedelmi instrukciót nem lehetett az eredeti formájában bemutatni. A legfőbb probléma az „orosz kérdésben” volt. Pedig ez lett volna az az unikum, amelyet fel kívánt használni a szabadságharc diplomáciája, hogy a svéd és francia nagyhatalmak mellé felnőjön Európa meghatározó tényezőjévé. A tatár kán támogatását is ezen a ponton kívánták biztosítani, aki meg is ígérte, hogy saját követségén keresztül szorgalmazza mind a magyaroknak adandó török segítséget, mind az oroszok elleni támadást. Azonban már Gázi Giráj kán felhívta a figyelmet, hogy az orosz ügyet ne a portai tolmácson keresztül adják be propozíció formában, hanem a magyar követek egyenesen juttassák a Portára.⁶⁹ Az elővigyázatosság oka a magyar követek leveleiből és Pápai diáriumból derül ki. A portai főtolmács, Alexandru Mavrocordato, — akit a törökök Iszkerletnek, a magyarok Szkerletnek neveztek —, információkat szolgáltatott ki az Isztambulban állomásozó hatalmaknak, jelen esetben Oroszországnak. Mavrocordato, aki az oroszokkal azonos, ortodox valláson volt, — s ezzel magyarázták kettős politikai játékát — 1706. január 23-án maga ajánlkozott a magyaroknál, hogy a követi instrukcióra épülő előterjesztést, a propozíciót lefordítja törökre, s így juttatja el a nagyvezírnek. Pápai óvatosságból azonnal írt Ferriolnak, aki azt tanácsolta, hogy adja oda fordításra az okmányt a tolmácsnak. Másnap ez meg is történt, de megváltoztatták az előterjesztés szövegét, s „a muszkával való hadakozásról” szóló részt kihagyták belőle. Mavrocordato vallási elkötelezettsége mellett az volt a legfőbb érv, hogy az orosz háború már lezárult, így nem érdemes nyíltan előhozni. Mint láttuk, azt is ki kellett venni a tervezetből, hogy a francia király csak a Porta beleegyezésével kössön békét.⁷⁰ Végül Pápai diáriumból kiderül, hogy a magyar követ 1705. december 21-i elfoglaltsága „Az athname punctumi” stilizálása volt, amelybe belefoglalta a szabad kereskedést.⁷¹ Ezek az adatok azt mutatják, hogy a kérdéses *Puncta Atname* nem Rákóczi titkos kancelláriájának a terméke, hanem — Ferriol hatására az erdélyi házban —, Pápai János tollából született. Ez az okmány, illetve az instrukció elemeiből összeálló propozíció került Mavrocordatohoz, aki törökre fordítva eljuttatta azt a nagyvezírhez. Természetesen a követek beszámoltak Rákóczi fejedelemnek arról, hogy némiképpen eltértek a kiadott utasítástól, amit uruk bizonyos kérdések esetében nehezményezett is. Egyrészt a fejedelmi méltóságát sértette, hogy nem a nagyvezírnek adták át a kívánságait, másrészt az eljárásukkal kimutatták, hogy a magyaroknak nagy szüksége van a török támogatásra. Az sem tetszett, hogy eltérve a tervezettől, nem olyan török sereget kértek, amelyet Konstantinápoly fizet, hanem olyat, amelynek a zsoldját is a magyarok állják.⁷² Az oroszok elleni pont elhagyását azonban jóvá hagyta. Mindezekből úgy tűnik, hogy a *Puncta Atname* Konstantinápolyból került Rákóczi fejedelem udvarába, s mint majd alább látni fogjuk, 1709-ben még egyszer diplomáciai szerephez jutott.

⁶⁹ *Thaly*, 1873. 606, 608.

⁷⁰ *Pápai*, 1963. 76.

⁷¹ *Pápai*, 1963. 64.

⁷² *Ráday I.*, 535–537. 1706. 03. 10. Eger. II. Rákóczi Ferenc Pápai Jánosnak.

A tatár kán és a francia követ által is javasolt óvatosságra valóban szükség volt. II. Rákóczi Ferenc 1706 márciusában már arról írt, hogy a Habsburg-udvar ismeri a portai tárgyalások menetét: „*hogy már annak előtte a' török Portának protectiója alá ajánlottuk mind Erdélyt, mind Magyar Országot, midőn még armadája [a töröknek] nem is ment bé Erdélyben, annyival inkább jussát tarthattya hozzá, hogy fegyverével ernyerte;*” s azt üzenté, hogy egyelőre ne beszéljenek az orosz elleni tervről, mert az is ki fog szivárogni.⁷³

A magyarok ügye, ha nagy késséssel is, de eljutott a nagyvezír Baltadzsi Mehmed (1704. 12. 25.—1706. 05. 03.)⁷⁴ elé. Lipót császár halálának a híre (1705. 05. 05.) ismét felkavarta a különben igen tespedt indulatokat. Talman hivatalosan Bécsből csak 1706. február 18-án értesült a sajnálatos tényről,⁷⁵ de kerülő úton már tudott róla, és be is jelentette a tolmácsán keresztül a Portán. Az osztrák követ jelentése arról tanúskodik, hogy a törökök előtt ismét nőtt a magyarok respektusa. Szerinte az erdélyiek arra vártak, hogy elszakadjanak a császártól és visszatérjenek a szultán fennhatósága alá, amiért évről évre fizetni is hajlandók voltak. Talman úgy tudja, hogy a nagyvezír (Baltadzsi Mehmed) mindent magára vállalt, és senkitől sem fogadott el pénzt, — csak egyszer a franciáktól —, azért segített azonban, mert abban a reményben élt, hogy Erdély visszatéréséből sokkal több nyereséggel számolhat.⁷⁶ Bécsben is tudták, hogy a császár halála merőben új helyzetet teremthet a törökkel, hiszen addig, amíg a karlócai békét nem erősítik meg ismét, az új császár, József nevében, tulajdonképpen *ex lex* állapot állt be. Rendkívüli követként Kristof Ignaz von Guarient küldték a Portára, aki 1706 májusában még a belgrádi pasa előtti fogadásról számolt be, s az első jelentése Konstantinápolyból, pontosabban Beyoğluból augusztus elsejéről származik.⁷⁷

Közben a magyarok propozíciója mégis bekerült a nagyvezírhez, még ha kerülő úton is. A sejhülszlám (magyarul mufti) juttatta be a dívánba, amely ott tettszést aratott. Ferriol éppen bent tárgyalt a Portán, amikor a kérdés is napirendre került. A megbeszélésen jelen volt Mavrocordato fia, akit a törökök Iszkerletzadának hívtak, s rajta keresztül vált nyilvánvalóvá a magyar diplomácia terve.⁷⁸ Pápai János és Horváth Ferenc egy új memorandumot készíthetett erre az alkalomra. A orosz ügyet ugyanúgy tárgyalták benne, mint ahogy az Rákóczi fejedelem eredeti, 1705-ös tervezetében állt.⁷⁹ Természetesen ez a memorandum sem maradhatott titokban. Nem azon az úton, amelyen keresztül mindenki sejtette, hanem direkt módon, a francia követségen keresztül szivárgott ki két szövegváltozatban, olasz

⁷³ Ráday I., 116. II. Rákóczi Ferenc Pápai Jánosnak, Eger, 1706. 03. 26.

⁷⁴ Danişmend V., 1971. 52.

⁷⁵ ÖStA HKR Exp. 1705 I-VI. Acten, Hofkriegsrat July Nr. 445. Expedit. 1706. 02. 25. Talman jelentése, 1705. 06. 25.

⁷⁶ „sondern auf der hoffnung gelebet hat, das wan sibenbürgen völliġ auß Käys. handten gefallen und widerumb in türkisch. protection und Podtmessigkheith gerathen wahre, Er von selbigen Landt und Ständen wie vor diesen geschehen von Zeit zu Zeit ein grosses geldt wurde gezoehen haben.” ÖStA HHStA Türkei I, (Turcica) Karton 177 Konv. 1. (1706) fol. 245–269. 1706. 02. 26. Exp. april 1706. Talman jelentése

⁷⁷ ÖStA HHStA Türkei I, (Turcica) Karton 177 Konv. 1. (1706) fol. 278–285, 12–19.

⁷⁸ Pápai, 1963. 111. 1706. 04. 01.

⁷⁹ Hurmuzaki, Eudoxiu de: Documente privitoare le Istoria Românilor. Supplement I/1. (1518–1780) Bucuresci, 1886. 365. Nr.: DXLV. 13. 03. 1706.

fordításban. Ezeket az 1706. augusztus elsején írt jelentéséhez mellékelte Talman.⁸⁰ Kérdéseket vet fel az a tény, hogy a magyar követek miért vetették fel ismét az oroszok elleni támadás ügyét a Portán, amikor már megindultak Rákóczi tárgyalásai I. Péterrel, s a megállapodás lehetősége adott volt. Az orosz cár felajánlotta Rákóczi Ferencnek, hogy foglalja el Stanislaus Leszczyński lengyel király trónját.⁸¹ Vajon tudott-e az orosz külpolitika arról, hogy a leendő szövetséges Konsztantinápolyban még mindig úgy tárgyalhatja az ügyeket, mintha a magyarok érdekében állna az Oszmán Birodalom Oroszország elleni támadása?

A propozíciók ügye lassan haladt előre, de 1706. február első napjaiban mégis a nagyvezír elé került, aki átadta a díván titkárok vezetőjének, a reiszülküttábnak – akit a magyarok csak cancellariusnak neveztek azért, hogy az „*archivumból avagy tefterbül, mint voltanak a régi athnámék s micsoda modalitással adttattak ki, investigálván, ahhoz képest tudhasson lument adni ezen mostani propositionk iránt is.*” A nagyvezír ekkori tájékozódása arra utal, hogy mindez ideig komolyan nem kerülhetett az ügy a díván elé, így az egyéb elfoglaltsága miatt még nem tárgyalta a magyar tervezetet.⁸² Hamarosan új szerepcsere történt a birodalom irányításában, az új nagyvezír Csorlulu Ali pasa (1706. 05. 03. – 1710. 06. 16.), egy 33 éves fiatalember lett. Ez azt jelentette, hogy Rákóczi emberei eddigi részeredményei egycsapásra szertefoszlottak, újra kellett kezdeni a török hatalmasságok körbeudvarlását. A fejedelem gratulált az új nagyvezírnek, és kérte jóindulatát a nemzet ausztriai ház elleni küzdelmében, hivatkozva arra, hogy az Oszmán Birodalom és a magyarok korábbi barátsága feledésbe ne merüljön (*eski dostluk ferâmûş buyurulmayub*). A fejedelem levele szokás szerint latinul íródott, amelyet az erdélyi házban fordítottak törökre, s 1706. szeptember 20-án bevezették a szultáni díván másolati könyvébe, a mühimme defteribe is.⁸³ Ez a tény arra utal, hogy az új nagyvezír szintén napirenden tartotta a magyar ügyet a Portán.

A török birodalom passzivitása ellenére időnként olyan hírek is felröppen-tek, amelyek ideig-óráig izgalomban tartották mind a Habsburg Birodalom állandó követét, mind a bécsi politikai életet. Ilyen volt az a hamis hír, amelyet Talman 1706. október végén indított útjára. Az alábbi történet annyira regé-nyes, hogy mai szemmel érthetetlen, hogy miként adhatott neki hitelt az osztrák portai követ. Egy magyar úr állítólag nagy titokban és álruhában bejutott a nagyvezír audienciájára, aki ott levette a szegényes öltözékét, és egy kövekkal kirakott süveget vett fel. Elmondta, hogy a magyarok mindig hűek voltak a szultánhoz, és ma is azok, 400 000 tallért ígért a segítségért, és annyi aranyport és tallért hozott, hogy amikor a nagyvezír elosztotta azt, egy egyszerű ajtónálló

⁸⁰ ÖStA HHStA Türkei I, (Turcica) Karton 177 Konv 2. (1706). fol. 2–3. 1706. 03. 23. Rákóczi ágenseinek, „Papay et Horuath” Memoriale-ja a Portára. Progrettato però secondo l’opinione de quello me l’ha onfidato dall’Ambassador di Francia, col Ruzzini. *Hurmuzaki*, Documente VI. 32–33. és fol. 4–6. 1706. 04. 23. Pápay és Horváth Memoriale-ja a Portára. Francia követségből, *Huzmuzaki*, Documente VI. 34–35.

⁸¹ *Benda Kálmán – Maksay Ferenc: Ráday Pál iratai.* (továbbiakban: *Ráday II.*), Budapest, Akadémiai Kiadó, 1961. 208–274.

⁸² *Pápai*, 1963. 79. 1706. 02. 05.; 83, 1706. 02. 14.

⁸³ *Ráday I.*, 627. Ujvár, 1706. 07. 10. Ad magnum vezirium. *Refik, Ahmed: Memálíki ‘Osmániyede král Rákoçi ve tevâbi’i* (1109–1154). İstanbul, 1333 (A.H.) 14–15.; BOA Mühimme defteri Nr. 115. 716.

(Thierhütter) is 100 tallérhoz jutott. A magyar követ (der Deputierte) még aznap elment a francia követségre, onnan Mavrocordatohoz, hogy újabb instrukciókat szerezzen. A nevét nem tudta Talman, de azt állította róla, hogy tizenegynehány emberrel jött, és már korábban is látták a Portán. Másnap telhiszt (a szultánnak szóló felterjesztést) készítetett a nagyvezír, és átküldött vele 10 000 aranyat a padisahhoz, a többi ajándékot pedig elosztották az előkelők között. A szultán anyjának is küldtek a kizlar agán (a fekete eunuchok vezetőjén) keresztül egy kis pénzt, aki maga is hozzájutott néhány ezer tallérhoz. Talman titkos informátorai azt állították, hogy ezen a pénzen keresztül, amit 80 ezer aranyra tettek, megnyerték a magyarok és a franciák a Porta minden számottevő méltósága jóindulatát. Visszahívták a követet, akivel arról beszéltek, hogy Erdélyt könnyen meg lehetne szállni, ahol a várakban csak gyenge császári őrség található. Hosszasan beszéltek erről a portai miniszterek, majd döntés nélkül oszlottak fel. Néhány nap múlva (1706. 10. 8.) visszahívták a magyar urat, aki ekkor török ruhában jött. Megparancsolták, hogy úgy viselkedjen, hogy ne lehessen kifigyelni. Az ügyeket pedig a nagyvezír tihájája tartotta a kezében. Talman megkísérelte a magyarok s a franciák ügyeskedését megakadályozni, szoros kapcsolatot tartott a holland és az angol követtel. Vele, és az aleppoi angol konzullal kiegészülve, harmadikán Kurucsesménél, a Fekete-tengerből eredő csatornánál találkozott. (Feltételezhető, hogy ez nem más, mint a Boszporusz). Érdekes, ahogy megjegyzi, hogy bár maga a császári udvar nincs a legjobb viszonyban Angliával és Hollandiával, az ő kapcsolatai a Portára küldött követekkel nem is lehetnének jobbak. A nagyvezír is küldött hozzá két törököt, hogy megtudja, mi történt a kurucsesmei találkozón. Az angol követ úgy véli, hogy pénzzel vissza lehet szerezni a portai miniszterek jóindulatát.⁸⁴ Jelen esetben fellebenthető a fátyol arról, hogy mi is történt valójában. Pápai János a naplójában megemlítette, hogy 1706 októberének elején rendszeresen érdeklődtek a nagyvezír kethüdájánál (tihája), hogy a korábbi felterjesztéseikre mi a válasz. Egyszer csak egy olyan levelet kaptak a francia követtől, hogy a „*méltóságos fejedelemnek titkosan itt követei vagynak s már a minisztereknél is voltak, kénesőt is hoztak*”. Sajnos a hír nem volt igaz, Pápai elmondta, hogy csak görög kereskedők jöttek Magyarországról, akik lovat és egyéb dolgokat vettek. A francia orátor ekkor elmondta, hogy Mavrocordato meglátogatta a nagyvezír nevében az internunciust, Kristof Ignaz von Guarient, aki mérges volt a portai tolmácsra. Ebből arra következtethetünk, hogy jelen esetben a dezinformáció eszközével a nagyvezír élt, s a különben kettősügynök Mavrocordatón keresztül ültette el a félelmet a konstantinápolyi császári rezidencián.⁸⁵

Hamarosan egy újabb kérdés merült fel, az erdélyi fejedelemség jogi státusza, amely a szultáni udvart ismét válaszadásra készítette. A bevezetőben említettem, hogy az erdélyi állam a török hódítás hatására megszületett képződmény, amely az oszmán hatalom visszahúzóásával meg is szűnt. A Habsburg-kormányzat külön kezelte Magyarországtól, s a Guberniumon keresztül fenntartották a fejedelmi kor intézményeit, de közvetlenül Bécs alá rendelve, s a legtöbb ügyben a

⁸⁴ ÖStA HHStA Türkei I, (Turcica) Karton 177 Konv. 2 (1706) fol. 182–196. 1706. 10. 25. Talman relatiója. praes. 1706. 11. 18.

⁸⁵ Pápai, 1963. 188–189.

megszálló Habsburg-hadsereg parancsnoka döntött.⁸⁶ A szabadságharc alatt Erdélyben soha sem szűnt meg teljesen a Habsburg katonai jelenlét, bár időnként csak Nagyszében környékére terjedt ki. Az erdélyi kuruc érzelmű rendek II. Rákóczi Ferencet még 1704-ben megválasztották fejedelemnek, aki el is akarta foglalni a trónját, de a zsigárdi völgyben lezajlott szerencsétlen kimenetelű ütközet (1705. 11. 11.)⁸⁷ után erre jó ideig nem is gondolhatott. Ez nem jelentette azt, hogy ne használja az őseitől örökölt erdélyi fejedelmi titulust, illetve azt sem, hogy az erdélyi hívei a máramarosi Huszton összegyűlvén ne tartsanak erdélyi országgyűlést. Az erdélyi rendek nagyon fontos államjogi kérdéssel foglalkoztak, Erdély és Magyarország újraegyesítését készítették elő államszövetség formájában. Természetesnek tűnt azonban az is, hogy a saját országrészükből követséget küldenek a Portára, a fejedelmi kor hagyományaira építve. 1706 márciusában már össze is állt a három erdélyi nemzet képviselőiből álló követség, s kijelölték az új kapitányt, Gyulai Sándor személyét is.⁸⁸ Az országgyűlés határozata szólt a törökkel fennálló viszonyról is, melynek sorai igen jól tükrözik az erdélyiek vélekedését: *„Ami a’ Török állapotjában valo Szövetségbeli megh edgyezést illeti, nem lehet nehézségére a’ Nemess Magjar Országi Statusoknak, hogy Instructionk ellen az iránt most mingyárt magunktul nem resolvalhattunk (szabadíthatjuk fel), holott a’ megh nevezett Huszthi Gyűlésben a’ Titulalt Követ urak altalis az Ausztriai Ház ellen projektáltatott vala a’ Propositio, mind azon által, olly moddal adhattuk ki ebben is, a’ Nemess Erdélyi Statusoknak elméjét, hogy a’ Török Portának, jobbjóságában nem kívánnyak vetni magokat, hanem azt világossan expectorálják (szívből kívánják), hogy Késszebbek légyenek in extrenitate a’ Török Birodalma alá menni s’ hajlani, Kit a Magyar Országiak részéről is reménlenek, mint Sem a jó Békességnek nem letelével az Ausztriai Kegyetlen Házat uralni, azt mindazonáltal hozzá adván, hogy ha jövendőben a’ Magjar országi Király a’ Statusokkal edgyütt, olly szövetséget Tessen az Erdélyi Rendekkel, hogy a’ Török ellen is meg oltalmazza, semmit sem kételkedünk, hogj abbeli szövetségét meg erőssíteni Készek ne legyenek és ez irant is a’ Köz hadakozásra ne obligállyák (kötelezzék) magokat.”*⁸⁹ A sorokból tehát kiderül, az erdélyi rendek elfogadták az Oszmán Birodalom főségét, sőt ezt hagyományaikból adódóan reálisnak is tartották, semminthogy elismerjék a Habsburg-uralmat Magyarország felett. Ünnepléses követséget még sem indított a fejedelem a Portára. Ezt nem az Erdély és Magyarország között nemsokkal később írásba foglalt államközi szerződés szelleme akadályozta, hiszen ennek utolsó pontja csak azt kötötte ki, hogy a konföderált országrészek csak egymás tájékoztatása mellett kezhetnek külpolitikai lépésekhez: *„Ennekfelette állandóképpen el végeztetik, hogy az össze szövetekezet felekeknek sem a’ török nemzethez sem más akarmely potentiakhoz is követséget küldeni*

⁸⁶ *Trócsányi Zsolt*: Habsburg-politika és Habsburg-kormányzat Erdélyben. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988. 191–306.

⁸⁷ II. Rákóczi Ferenc levelet küldött a belgrádi pasának, amelyben a zsigárdi csata veszteségeit próbálja szépíteni, s a levélben tudósítja arról, hogy hamarosan ünnepléses követséget kíván a Portára küldeni. MOL G 15 Rákóczi szab.d.h.-lt. A 1. fasc. 19. fol. 39. A magyar diplomácia általánosságban csökkenteni akarta a vereség súlyát. Konstantinápolyba a Habsburg-követ közreműködése révén 1705. 12. 13-án terjedt el a vereség híre. *Pápai*, 1963. 60.

⁸⁸ *Ráday I.*, 496. 1706. 03. 15.

⁸⁹ MOL. Rákóczi-szab. lt. G 27. V.1. a. fol. 211–212.

avagy azokkal más egyéb uton tractálni és végezni egymásnak híre, akarattya és consensusa nélkül szabados ne lehessem.”⁹⁰ Sokkal inkább az, hogy bizonytalan volt, vajon elfogadják-e a hivatalos követséget a Portán.

Ennél a pontnál rövid ideig el kell időznünk, hiszen a történelmi tudat úgy tartja, hogy Rákóczi erdélyi fejedelemeként sem kereste a szorosabb török kapcsolatokat. Büszkén írja a Vallomásokban: „Fejedelemséget nem a Portától kaptam, és nem is álltam soha védelme alatt.”⁹¹ Az erdélyi trónralépése előtt, 1707 áprilisában Marosvásárhelyen találkozott az erdélyi főrangúakkal, hogy megegyezzenek a hitlevél feltételeiben, amelyre meg kellett esküdni. Itt említi a két öreg Barcsai fivért, akik az elmúlt idők régi történeteit mesélték, s nem értették meg a jelen helyzetet.⁹² Valószínűsíthető, hogy az említett két öregúr is úgy látta jónak, hogy a fejedelmi trón megszerzése után el kell ismertetni magát a Portával, ahogy az ősei is tették. Bár a fejedelem később nem kívánta a nyilvánosság elé tárni a török hatalommal fennállott viszonyát, a forrásokból világosan kitűnik, hogy ő is elképzelhetőnek tartotta Erdély visszatérését a szultánok uralma alá, s kérte a fejedelemsége megerősítését is. Az ünnepélyes erdélyi követség feladata az lett volna, hogy létrehozza a korábban fennállott vazallusi viszonyt.

A konstantinápolyi ügyvivők Mavrocordatotól kérdezték meg, hogy elfogadják-e a török udvar az ünnepélyes követséget (*solennis legatio*), melyre azt válaszolták, hogy nem, egyelőre csak titkos követ (*secretus legatus*) menjen.⁹³ Rákóczi 1707 áprilisában bejelentette a konstantinápolyi ágenseinek, hogy a nagyvezír válaszából látja, az erdélyi követség beküldését nem tartják jó ötletnek a Portán. Ezért a székely Henter Mihályt indította Konstantinápolyba titkos követként. A megbízásáról nem volt szabad senkit sem tájékoztatni, Henter csak a nagyvezír előtt fejthette ki a magyar diplomácia álláspontját. Az erdélyi *secretus legatus* elküldése egyfajta próbakönek minősíthető: ha az ekkor betérjesztett magyar terveket támogatja a Porta, akkor azonnal küldeni lehet a díszes küldöttséget is, ha nem, akkor ebből végképp elválik, hogy mennyire lehet a törökök támogatásában bízni.⁹⁴ A tárgyalások folytatása érdekében, s a nagyobb nyomaték kedvéért Rákóczi két olyan okmányt is mellékel a egyik leveléhez, amelyet a korábbi török–magyar kapcsolatok alapidokumentumainak tartottak. Ezekről feltétlenül meg kell emlékeznünk. Az első I. Szülejmán szultán Szapolyai János magyar királynak tett esküvésének a másolata magyar fordításban; a második Bocskai István 1605-ös követutasítása. A két okmány felbukkanása különleges jelentőséggel bír, hiszen az ezekre való hivatkozás is arra utal, hogy milyen viszonyt akart ki-

⁹⁰ *Ráday I.*, 534–535. Érsekújvár, 1706. 05. 19.

⁹¹ *Rákóczi Ferenc*: Vallomások, Emlékiratok. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, [Magyar Remekírók] 1979. 593.

⁹² *Rákóczi*, 1979. 352.

⁹³ *Ráday II.*, 150. II. Rákóczi Ferenc 1706. 10. 20-án és 10. 12-én írt sorait 12. 27-én kapták a követek meg, amelyben szólt az ünnepélyes követség küldéséről. A magyar követek 1707. 01. 05-én kérték Mavrocordatot, hogy szerezzen útlevelet a nagyvezírtől számukra.; Pápai, 1963. 29. 1707. 03. 29.; A követek érezték, hogy csalódást okoztak a fejedelmüknek, ezért 1707. 03. 29-én azzal vigasztalták, hogy bár a szultáni udvar nem fogadta el őket hivatalos követnek, illetve ahdnámét sem állított ki a magyarok számára, ők, a követek mégis sok ármányt el tudtak hárítani, s a török mégis jóindulatúan állt az ügyük mellett, melyet „Nagyságod athname fizetés nélkül consequentialta azt a Fényes Portán, amit néhai fejedelemek az által.” *Ráday II.*, 276–279.

⁹⁴ *Ráday II.*, 152–153. II. Rákóczi Ferenc levele a portai követekhez, 1707. 04. 12.

alakítani a fejedelem a Portával. János király I. Szülejmántól kapott állítólagos szerződéslevelével már eddig is nagyon sokat foglalkoztam, eddig csak latin példányait ismertem, ez az első magyar nyelvű változat. Korábbi munkáimban azt próbáltam bizonyítani, hogy ez az irat egy hamisítvány, amelyet valószínűleg János király magyar kancelláriáján készítettek 1530-ban az 1528-ban megkötött török–magyar szerződéslevelé szövegrészleteinek felhasználásával. Abból a célból született, hogy a magyar rendeket, melyek még mindig Habsburg Ferdinándhoz ragaszkodtak, átcsábítsák Szapolyaihoz a szultán segítségét biztosító ígérettel.⁹⁵ Bocskai István 1605-ben, a II. Rudolf császár elleni felkelés második évében követséget küldött a Portára, hogy kialakítsák a Habsburg Birodalomtól elszakadó Magyarország és Erdély új státusát. A Szapolyai-féle Magyar Királyság korábbi keretei éledtek fel, tehát az egész országra kiterjedt volna az oszmán vazallusi befolyás.⁹⁶ Benda Kálmán az illető okmányokról nem tudott,⁹⁷ s nekem is csak az egyiket sikerült megtalálnom, az állítólagos szülejmáni ahdnámét.⁹⁸ Bocskai követutasítása még mindig nem került elő, viszont ismert követeinek részletes jelentése, amelyből az utasítás tartalma szépen levezethető. Csak utalni kívánok arra, hogy magának Bocskainak a követei is magukkal vitték Szülejmán szultán ahdnáméját — vagyis a fent említett hamis iratot — a Portára. Nagy hatása természetesen nem volt, hiszen a Bocskainak kiadott szultáni szerződéslevelével nem a hamisítvány szerint készült el. Mivel a Bocskai-féle követutasítás és a szülejmáni ahdnáme 1605-ben is együtt bukkan fel, azt mutatja, hogy Rákóczi fejedelem kikutattatta a levéltárból az akkori követség iratanyagát, s azt küldte el Konstantinápolyba.

Henter Mihály novemberig nem tudott semmit sem elintézni az oszmán fővárosban, s ekkor már a visszarendeléséről írt neki a fejedelem,⁹⁹ azonban még a jövő év júniusáig kint maradt. Csak januárban tudott a portai főtölmáccsal, Mavrocordatoval egy audienciát kieszközölni, de nem a nagyvezírnél, csak annak a tihájájánál. Hiába hivatkozott az erdélyi követ arra, hogy országa továbbra is elismeri a szultáni felség jogait hazája felett, és ők hajlandók ismét visszatérni a Porta hűsége alá, s az ünnepélyes követség már készen várja az indulást, a válasz halogató s egyben elutasító volt.¹⁰⁰ Néhány hónap múlva egy újabb audiencián a nagyvezír tihájája világosan kifejtette, hogy a Porta elutasította Henter javaslatát, sőt, az egész további tárgyalást a nándorfehérvári pasa jogkörébe helyezték át, arra hivatkozva, hogy Konstantinápoly messze van Magyarországtól. 1708 májusában Rákóczi emberei még mindig csak a nagyvezír kethüdájához tudták eljuttatni az ügyet. A magyar és erdélyi követjelentések világosan mutatják a török politikai erők magatartását. A követek ismertették a fejedelemmel, hogy Talman járt a

⁹⁵ Papp, Sándor: Die Verleihungs-, Bekräftigungs- und Vertragsurkunden der Osmanen für Ungarn und Siebenbürgen. Eine quellenkritische Untersuchung. Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2003. 27–51; 149–158.

⁹⁶ Papp, 2003, 125–128.; Papp Sándor: Török–magyar tárgyalások és szerződéskötés 1605-ben. Historia Manet, Demény Lajos Emlékkönyv. București, 2001. 119–135.; Csonka Ferenc – Szakály Ferenc: Bocskai kíséretében a Rákosmezőn. Budapest, Európa Kiadó, 1988. 159–169.

⁹⁷ Ráday II., 153:2.

⁹⁸ MOL Rákóczi szbh-lt. G15. 3. Caps. A/1. Literae Missilis Turcicae, fasc. 19. fol. 28–29.

⁹⁹ Ráday II., 324. 1707. 11. 03.

¹⁰⁰ Pápai, 1963. 245. 1708. 01. 02.

nagyvezírnél, és tiltakozott a magyarok jelenléte ellen. Akkor a nagyvezír azt állította, hogy ő nem tud róluk semmit, viszont a Portának vallási kötelessége, hogy a hozzá fordulókat felkarolja. Talman kért még passust arra, hogy Rabutin, az erdélyi császári csapatok parancsnoka a török birodalom területén vonulhasson ki Erdélyből Péterváradig. Ezt nem engedték meg neki. Ezután Pápai János titkos írással a Mavrocordatoval (Scerlettel) folyt tárgyalását ismerteti, amelyben Henter megbízatására is kitért. Amikor a kethüda elé kerültek, megkérdezték Hentertől, hogy az egész Erdélyt bírja-e a fejedelem? Az erdélyi követ nem állított valótlant, bevallotta, hogy Brassóban és Szebenben Rabutin emberei vannak. De az ország hű a fejedelemhez, csak a császári sereg megjelenése miatt „*kéntelenségből engedelemeskedtek a németek,*” de a rendek „*statusok*” a fejedelem hűsége alatt vannak. Majd „*proponálta röviden Henter uram a solemnis keveteknek admissiojok iránt a Felséged s' statusok kívansagat, felelt a Tihaja a mely leveleket hoztal a Fejedelemtől s' az ország statusitól, azokban readrelegálnak, hogy szavaidnak hitelt adgyunk, Szod a volt a mint megertettuk, hogy solemnis követek jöhessenek, azt kerdem meg is, a Fejedelem birja-e egészen Erdélyt, Felelt Henter Uram, azt nem mondhatom, mert a nemet birja Brassot, Szebent, Fogarast, mi mondtuk (Pápai és Horváth), ha szabad szolnunk, bővebben ezen dologban szollunk, tudjuk jól, tudgya a F. Porta a midőn Bocskai, Bethlen Gábor, s' több Fejedelmek aztan is recuraltanak a Portához, minek előtte egresszen birtak volna is Erdélyt, s' azon varosokat a Porta annualt kívánságoknak s' protegalta. Felelt a Tihaja, most más idő vagyon, akkor más volt, mert birta a Porta Budat, a mi hitüinknek Canona azt tartya, hogy /42/ olyan Fejedelemtül acceptaljunk követeket, amely Fejedelem szabadon regnal mas compos sessiojan (saját birtokán) kívül, mert egy fejedelemség abban áll, hogy annak jurisdictiojan legyen az ország absolutum dominiuma legyen oly követeknek az ő rendes becsületeket meg kel adnunk, eleikben kel pompával küldenünk excipialnunk kell, illy állapotyan penig az orszagnak fejedelemnek jövendő követsegnek a becsületet meg nem adhatnank, melly nem illenék, mindazonáltal, minthogy Constantinapoly messze vagyon a Fejedelemtül, parancsolatya vagyon N: Fejervari Basanak, a Fejedelemmel akar szoval, akar level által correspondeallyon, közel vagynak egymashoz, Szüntelen a Portat tudosicsa, job leszen a Fejedelemnek a N. Fejervari Pasaval correspondententer lenni. Míg Isten a dolgokat is jobra adgya es mind neküink, mind a Fejedelemnek job modunk leszen a beszélgetesben, az alatt is akar titkon, akar nyilván való dolgot communicallya a Nand: Fejervari Pasaval a Fejedelem, az hol is ertyük a Fejedelemnek meg hit embere vagyon sőt ti is ha mit it proponaltok, meg halgatunk, mert ugyanis ez illy nagy dolgokban gradatim kell procedalnunk, melly a Fejedelemnek /43a/ is job leszen.”*

Ugyanakkor érdekes megjegyzést hagyott hátra Henter a tihájáról, akiről egyelőre többet nem tudunk: „*Meg tetszik hogy magyar ez a tihaja, mert ugyan latatot magához kapcsolni bennünket, adná az Isten, ne változnék, ez többet ér a vezérinél, mivel tudós ember*”. Tervezték a követek, hogy még kieszközölnék a tihájától egy titkos találkozózt. Voltak a nisándzsinál, aki megadta a tihája feleletét, miszerint „*nem absolutus Fejedelem addig, míg egészen nem birja Erdélyt, mondotta*” Nyugtatta a nisándzsi őket, hogy nem volt felesleges a fáradozásuk és a Portai kinnlétük, meglesz az eredménye. Bízának a nándorfehérvári pasában. A török császár ismerte minden eddigi felterjesztésüket (propositio), szóról szóról:

elmondták neki, és olvasta is őket. Nem fogják elfelejteni a kecskeméti casust, amelynek értelmében a német császár bontotta fel a békét, és nem a török.¹⁰¹ Hamarosan megkapta Henter az elbocsátó fermánt is, és elindult a fejedelem udvarába. Pár hónap múlva az eddigi tárgyalások motorja, Pápai János is hazatért.¹⁰² Az erdélyi házban Horváth Ferenc maradt, aki Csúzi Jakab török tolmács társaságában tovább intézte az ügyeket. A jelesebb eseményekről továbbra is tájékoztatta a fejedelem a török udvart, s ekkor a levelét törökre fordítva adták be a díván elé.¹⁰³

Az új feladatkör új embert is kívánt, s Nándorfehérváron 1708 novemberében egy új pasát neveztek ki, Karajilanoglu Alit, aki ünnepélyes levelében ajánlotta jó szomszédságát a fejedelemnek.¹⁰⁴ Pápai, Rákóczi konstantinápolyi fő ügyvivője nem időzhetett sokáig a magyar fejedelmi udvarban, hanem gróf Teleki Mihállyal új diplomáciai útra indult Nándorfehérvárra.¹⁰⁵ Hasonló helyzetben érezhette magát Rákóczi fejedelem, mint elődje, Szapolyai János, aki, mielőtt a Portára küldte volna Łaszky Jeromost, a Bibliából olvastatta ki az irgalmas szamaritanus történetéből, hogy „... *hogy az ki vele jót tíszen, az az ő atyjafia.*”¹⁰⁶ Tudta, hogy a szabadságharc katonai helyzete miatt már csak nagyon előnytelen feltételekkel szerezheti meg a török katonai segítséget. Míg János királyt a cseri barátok vigasztalták, most maga a követ, Pápai János tette meg ugyanezt: „*az én Istenem potollya ki azt az idegenek [törökök] által, amit eddig csak remenséggel tapasztalt Felséged a Keresztenyekben, ha Christus urunknak Aegiptumban volt securitasa, Davidnak előddei állapotiban Achis¹⁰⁷ király volt protectora, semmi sem praejudikál Felségednekis keresztényi vallasunknak, ha a kereszténytül persequaltatván a Philisteusoknal lel manutentiot.*”¹⁰⁸ Először a temesvári pasát kereste fel Pápai, aki talán nem tudott, vagy nem akart tudni a magyar követek isztambuli kálváriájáról, ezért azt ajánlotta, hogy Rákóczi forduljon bizalommal a Porta felé, és kérje a botot és a zászlót a fejedelemsége megerősítésére.¹⁰⁹ A nándorfehérvári pasa többször fogadta a magyarokat nyilvános audiencián, s még többször titokban. A magyar ügyszóhoz való viszonyát Pápai interpretációjában a követségi naplóból ismerjük: „*Ládd-é, Lándorfejevár oly hely, ahol a széles világ füle*

¹⁰¹ MOL Rákóczi-szabh. lt. G 15. Caps. E. (16. csomó) 109. fasciculus: Pápay János, Horváth Ferenc és Henter levelei a portáról. 1708–1709.; Pápai, 1963. 255–256. Kecskeméti casus: török kereskedőket raboltak ki és öltek meg császári szolgálatban álló rákok.

¹⁰² Pápai, 1963. 255–256.; 259.

¹⁰³ BOA (Ístanbul) Cevdet tasnifi Nr. 1096. [1120]. Zilkade 23. / 1709. 02. 3 (a Julián naptár szerint, amit Csúzi Jakab használt a fordításkor, január 23.); *Gökbilgin, Tayyib*: Rákóczi Ferenc ve tevabiine dair yeni vesikalar. Belleten 5 (1941) 577–595. Lev: CXXXI.

¹⁰⁴ Fekete, 1935. 138. Nr. 30. 1708. 10. 29. után

¹⁰⁵ *Benda Kálmán*: Ráday Pál iratai (1709–1711). Budapest, 2003. 21. Nr. 4. 1709. 02. 12. Munkács. Rákóczi levele a követeihez, Pápay Jánoshoz és gr. Teleki Mihályhoz; 24–26. Nr. 7. 1709. 04. 27. Munkács. Rákóczi levele Pápay Gáspár nándorfehérvári rezidenshez, amelyben említi az ahdnáme ügyét. Mivel a beküldött békepointok csak tárgyalási alapot képeznek, jelezze a belgrádi pasa, hogy mivel nem ért egyet: nagyobb területet kell-e ígérni Magyarországból, vagy több pénz kér-e a segítség fejében.

¹⁰⁶ Bessenyei, József (Szerk.): Memoria Rerum. [1981.] 34.

¹⁰⁷ A filiszteusok királya, akihez Dávid Saul elől menekült. Biblia: 1. Sám 27, 1–12; 28; 1–2; 29; 1 Kir 2, 39.

¹⁰⁸ MOL G 15 I. 1. 22 doboz. Caps. F fasc. 160. fol. 4. Debrecen, 1709. 02. 18.

¹⁰⁹ Pápai, 1963. 177. 1709. 02. 07.

mindent meghall; törökek megvalljuk, hogy titeket magyarokat sokkal inkább szeretünk egyéb nemzeteknél, s kivált a németnél, de a mostani időben csak a szívéinkben, belől, titkon kell benneteket szeretnünk, mert publice, világ láttára való szeretetünket most nincs egy kevés módunk benne, hogy hozzátok mutathassuk; elhiszed-é, hogy az ellenségnek régen megvitték ide való pompás érkezéseket, és hogy excipiáltak (kifigyeltek) benneteket? Tudjátok meg, hogy az ellenség eddig csak aludt az ágyában, de erre nézve felugrik a talpára, és mindkét füleire készen vagyon: ily titkos dologgal nem kellett volna annyian jönnetek.”¹¹⁰ Bár a pasának átadtak ezer aranyat, ez sem vitte előre az ügyet. Ígérte ugyan, hogy ha a magyarok közvetlen kapcsolatot alakítanak ki az Oszmán Birodalommal, s a határokon elfoglalnak néhány osztrák kézen lévő várat, akkor titkon átküldhet kisebb török csapatokat, de ennél többen nem tehetett. Pár nap múlva bemutatták a pasának a Pápai János által Isztambulban 1705 decemberében összeállított ahdnáme-tervezetet,¹¹¹ amelyet nem tartott elfogadhatónak. Mint Pápai János követi naplójából kiderül, a török hatóságok tudták, hogy a francia király már 1704-ben felajánlotta közvetlen katonai fellépés esetén a déli magyar várakat a hozzájuk tartozó területtel együtt. A belgrádi pasa szerint csak ez lehet a magyar–török viszony alapja.¹¹² Két nap múlva a török méltóság még tovább ment, kijelentette: Kanizsa és Érsekújvár messze van, ezért azt nem követelik vissza, de Budát és Egert igen.¹¹³

Az utolsó magyar felajánlkozás valóban történelmi tragédiának tekinthető, még akkor is, ha visszhang nélkül maradt a Portán. Csak nagyon elkeseredett, reményvesztett ember kapaszkodik az utolsó szalmaszálba minden mérlegelés nélkül. Pápai János 1710. január 5-én új követutasítást kapott a fejedelmétől a nándorfehérvári pasához. Rákóczi ebben, ha nem is minden követelést, de azok jó részét elfogadta, a „vásár” a török katonai segítség érdekében már az ország területi egységét veszélyeztette. Felajánlotta a Dráva–Száva közét, a Szerémséget, Eszéket, Péterváradot, Magyarországtól 100, Erdély részéről 50 ezer forint évi adót. Ha ez kevés lenne, akkor Kalocsáig a Duna–Tisza közét, de Budát nem. Ha még azt is követelné a Porta, akkor gyorsfutárral értesítse erről a fejedelmet a követ.¹¹⁴ Ez utóbbi azt jelenti, hogy maga Buda is a tárgyalás alapját képezte. A követutasítás tartalma még akkor is megdöbbentő, ha tudjuk, hogy a tárgyalt területek és várak nem tartoztak II. Rákóczi Ferenc fennhatósága alá, s elfoglalásuk csak egy koncentrált török támadással lett volna kivitelezhető. Az újabb belgrádi tárgyalások most sem vezettek, vezethettek eredményre, hiszen a pasának nem állt kompetenciájában ilyen kérdésekről dönteni.

¹¹⁰ *Pápai*, 1963. 281. 1709. 03. 09. Belgrád (Első kiadása: *Thaly Kálmán*: Történelmi naplók, 1663–1719. Budapest, 1875. 197–245. MHHS 27.); Őrzési helye: MOL Rákóczi-szabadságharc lt. G 15 I. 1. 22. doboz. Caps. F. fasc. 160. fol. 15–42.; uo. az Instructio, vagyis követutasítás: fol. 45–48.

¹¹¹ *Thaly*, 1875. 178–256. A megállapodás pontjai latinul: *Puncta Athname* 252–255. A irat szó szerint megegyezik az 1705-ös török–magyar szerződés-tervezettel; Dunamelléki Református Egyházkerület Levéltára. Ráday család levéltára. Ráday I. Pál iratai. Kancelláriai iratai. Külpolitikai iratai. IV. d/2–13. (Diplomáciai kapcsolatok a török Portával. 1703–1710.) Ráday lt. IV. d/2–13 10. 49–51. Vö.: 68. lábjegyzettel.

¹¹² *Pápai*, 1963. 287–294. 1709. 03. 12.

¹¹³ *Pápai*, 1963. 298.

¹¹⁴ *Pápai*, 1963. 420. Benda Kálmán jegyzete.; *Pápai*, 1963. 420. 1710. 01. 05.; MOL Rákóczi szbh. lt. G 15. Caps. A/1. Fasc. 22. fol. 5–6. 1710. 01. 05. Halmaj, Rákóczi követutasítása Pápai Jánosnak.

Magyarország szerencséjének tarthatjuk, hogy a Porta az eddig megszokott módon, lagymatagon kezelte a magyar ügyet. Májusban, amikor Pápai a fenti tervezetet bemutatta a nagyvezír tihájájánál, még viszonylag békés szelek fújtak. Ennek ellenére visszautasították a tervezetet. Novemberre azonban rövid időre ismét visszaköltözött a régi dicső szultánok és vezírek ideje a Boszporusz partjára. A tatár kán tiltakozására, miszerint az oroszok többször megsértették a békét, felülvizsgálták az ügyet. A díván 1710. november 18-án és 19-én a nagyvezír és a szultán jelenlétében mérlegelte az esetleges oroszországi beavatkozás esélyeit, majd egy hirtelen fordulattal felrúgta az addig álmos, tespedt politikát, és nyíltan megüzenték a háborút.¹¹⁵ Vizsgálat indult a korábbi orosz békét támogatók körében, s mindenkit megbüntettek, akiről kiderült, hogy a moszkoviták lefizették. Így csapták el a moldvai vajdát, Alexandru Mavrocordato fiát, Nicolae (Nikolaki) Mavrocordatot, aki mint apja, korábban portai tolmács volt, s nevezték ki a helyére Dimitrie Cantemirt,¹¹⁶ aki mint már említettem, a döntő csatában átállt I. Péter oldalára. Michael Talman jelentésében felidézte a huszonhét évvel korábbi eseményeket. Azt írta, hogy akkora sereg indult az orosz–török határra, mint amekkora 1683-ban Bécs ellen.¹¹⁷

Összefoglalásként a következők állapíthatók meg: II. Rákóczi Ferenc a szabadságharc első hónapjaiban felvette a határvidék pasáin keresztül a kapcsolatot az Oszmán Birodalommal. Eleinte azonban a konstantinápolyi francia követség közvetítésével folytak a tárgyalások, s csak később indított önállóan állandó rezidentet a Portára. A magyar külmiszió forrásait jól ismerjük. Így pontosan megállapítható, hogy a magyar álláspont hogyan tartotta magát 1708 végéig, s a katonai kényszerítő tényezők hatására hogyan változott számára teljesen kedvezőtlen irányba. II. Rákóczi Ferenc török politikáját a hagyományok határozták meg. Az Oszmán Birodalom fennhatósága alá kívánta tenni mind Erdélyt, mind Magyarországot, s követendő mintája a 16–17. században fennálló erdélyi fejedelemség, s azt megelőzőleg Szapolyai János Magyar Királysága volt. A vélt török katonai és politikai segítségért cserébe mindkét országból adófizetést vállalt, melyet azonban csak honoráriumnak nevezett el. A vazallusi státus felvállalása — véleményem szerint — réalpolitikáról vall, hiszen tudta, hogy a Habsburg Birodalommal szemben Magyarország nem tudott volna tartósan megállni külső hatalom aktív támogatása nélkül, s ezt a szerepet Francaország nem játszhatta el. Sokszor leírta követeinek, akik így is adták tovább, hogy az új Magyarország védőbástyája lesz a keresztény világnak, s ugyanezzel az érveléssel fordult a Portához is, miszerint megvédi a közvetlen Habsburg-támadástól. Két nagyhatalom közé szorulva valamelyest önálló politikát folytatni csak azon a módon lehetett, ahogy azt az erdélyiek, a moldvaiak és a havasalföldiek tették: elismerve Konstantinápoly uralmát, s megtartva annyit az önállóságból, amennyit csak lehet. Ebben a kés élén táncoló politizálásban egy hatalomra számítottak, a Portán is meghatározó szavú Franciaországra,

¹¹⁵ *Hurmuzaki*, Documente, Supl. I/1. 393. Nr. DLXXXIX.1711. 01. 24. Kivonat abból a szultáni parancsból, amelyben a birodalom pasáival tudatták az Oroszországgal beálló hadiállapotot.

¹¹⁶ *Hurmuzaki*, Documente, Supl. I/1. 389. Nr. DLXXXIV.

¹¹⁷ ÖStA Kriegsarchiv, Hofkriegsrat Expedit December, Nr. 300. 1710. 11. 27. Konstantinápoly, Michael Talman jelentése a haditanácsnak.

amely azonban soha sem szorította a saját érdekeit háttérbe. A szabadságharc évei alatt bizonytalan belpolitikai helyzet uralkodott az oszmán fővárosban, amelyet a nagyvezírek gyors cseréje is mutat. A Porta ilyen belső viszonyokkal nem mert, és nem akart felvállalni egy új Habsburg-ellenes háborút, amelynek sikeres megvívására esély talán csak 1704-ben volt. Nem fogadta a magyar követséget hivatalosan, nem utalt ki számára ellátmányt, csak eltúrta a működését. Soha nem fogadta a magyar felet magasabb méltóság a nagyvezír tihájájánál. Ennek ellenére nem állíthatjuk, hogy az Oszmán Birodalom ne viseltetett volna jóindulatúan a magyar ügygel szemben. A hivatalos segítségnyújtás látszatát elkerülve átengedett katonákat kisebb csoportokban a magyarok oldalán harcolni, s a szabadságharc alatt folyó külkereskedelem nagyobb része is a török területeken bonyolódott le. A hivatalos kapcsolatok kialakítását, az ünnepélyes követség küldését azonban visszautasították, ugyanígy a behódolás eleinte még a magyarok számára is elfogadható változatát, később pedig a területi engedmények ígérését is. Ha az 1710–1711-es orosz–török háború történetére figyelünk, arra a következtetésre juthatunk, hogy ha az első években nem segítettek a török hadak, jobb is, hogy az utolsó könyörgést visszautasították, hiszen az újjáéledő oszmán haderő meghosszabbította volna a szabadságharc idejét, eredményessége azonban bizonyára kétséges maradt volna. Magyarország pedig a segítség ellenszolgálatként ismét területi veszteségeket szenvedett volna el.

THE OTTOMAN DIPLOMACY OF FERENC RÁKÓCZI'S WAR OF LIBERATION

by Sándor Papp
(Summary)

Historical works give the general impression that the peace of Karlóca (1699), which put an end to the Ottoman occupation of Hungary, also marked the end of the unbroken relationship between Hungary and the Ottoman Empire which had lasted for several centuries. Yet this view is not in keeping with the facts. The Ottoman state retained the *Szerémség* and the vilayet of *Temesvár* until 1717, thus prolonging the occupation of Southern Hungary for nearly two decades. The long-term political structures remain effective even after the state of power which had conditioned their emergence has definitively collapsed. Thus, the representatives of the "törökös" (Turkish) policy in Transylvania continued to be enchanted by the former power of the Ottomans in Central Europe and consequently saw the destiny of Hungary as shaped in Constantinople throughout the 18th century.

The internal relations within the Ottoman Empire were far from favourable for the Hungarian war of liberation. The leaders of the Empire tried to avoid all sorts of foreign conflicts, especially along the frontiers with Russia and the Habsburg Empire. Nevertheless, early in 1704 it seemed as if the Ottoman army would give direct help to the Hungarian rebels. The leader of the revolt, Ferenc Rákóczi, was ambivalent in his feelings towards the Sublime Port: on the one hand, he utterly needed the military aid of the Ottomans; on the other hand, he had good reason to suppose that in case of such a help the Ottomans would try to regain all the territories they had lost in the last war. The anti-Habsburg political circles in Hungary knew that effective help against the Habsburgs could only be expected from the Ottomans, but they were equally aware that its price would be the acceptance of Ottoman supremacy and the payment of an annual tax (a "gift" in contemporary language). The dispatches of the Hungarian emissaries in Istanbul from between 1705 and 1711 show that the basis of the negotiations in 1705–1708 was a draft agreement which would have guaranteed, under the veil of a pseudo-dependence, an almost general internal autonomy to Hungary. Yet the Sublime Port refused to open an official relationship, despite the fact that the Hungarians offered further territorial concessions from 1709 on. The Ottoman army could surely have prolonged the survival of the Hungarian revolt, but its efficiency remained doubtful on the long run. And, before all, its involvement would have meant new territorial sacrifices for Hungary.

Erdélyi Gabriella

HATALOM, VALLÁS ÉS MINDENNAPOK A KÖZÉPKOR ÉS AZ ÚJKOR HATÁRÁN: EGY KOLOSTORPER TÖRTÉNETE

Tanulmányom több éves munka eredményeit foglalja össze.¹ Egy ilyenfajta összegzésre tulajdonképpen az újrakezdés lelki és szellemi feltételeinek megteremtése készítetett. Abban a szerencsés helyzetben vagyok ugyanis, hogy egy teljesen új típusú és nagy mennyiségű forrásanyag² alapján próbálhatok meg újra közelíteni az eddig is foglalkoztató, nagyobb témakörhöz, amelyet a címben szereplő három szó próbál kifejezni: hatalom, vallás és mindennapok. Az egykori mindennapi élet és a vallásosság (a kettő szoros kapcsolatát jobban megragadó kifejezéssel élve: a vallási kultúra) megközelítése jelen esetben eseményközpontú: egy különös jelenség megértésére, magyarázatára törekszem a kontextus — amelynek a hatalmi viszonyok mindig lényegi elemét alkotják — részletes rekonstruálása révén.³

¹ Vonatkozó részstanulmányok: *Erdélyi Gabriella*: „Causa Scientiae”. Egy 16. századi tanúvallatási jegyzőkönyv anatómiája. *Korall* 9. (2002) 5–31.; *Uő*: Bakócz Tamás és a szerzetesrendek. *Történelmi Szemle* 44. (2002) 21–64.; *Uő*: Gyónás és áldozás a késő középkorban. *Századok* 137. (2003) 525–548.; *Uő*: Crisis or Revival? The Hungarian Province of the Order of Augustinian Friars in the Late Middle Ages. *Analecta Augustiniana* 67. (2004) 115–140.; *Uő*: A közösség és a földesúr hitváltása (Esettanulmány). In: A MTA Irodalomtudományi Intézete Reneszansz-Kutató Csoportjának Mezőváros, reformáció és irodalom c. (Nagykörös, 2001.) konferenciájának tanulmánykötete. Szerk. Szabó András.; [*Uő*: Ágyastartó papok és parázna barátok a laikus elvárások és a reformációs propaganda keresztültüzeiben. In: A Hajnal István Kör Nők és férfiak, avagy a nemek története c. tudományos konferenciájának (Nyíregyháza, 2003.) tanulmánykötete.]; *Uő*: Obszerváns és protestáns „hitváltás”: ajánlat egy analógiára. In: Az MTA Társadalomkutató Központ által szervezett Mi végre a tudomány? c. konferencia (Bp. 2003.) tanulmánykötete.; *Uő*: Egy Bakócz-féle kolostorper története (Előszó egy kutatáshoz). *Analecta Mediaevalia* 2. (2004); *Uő*: Papa Leone X e l'Ungheria: la storia del processo ad un monastero (Questioni e Metodi), *Annuario dell'Accademia d'Ungheria. Studi e Documenti Italo-Ungheresi* 2. (2004); *Uő*: Évek, évszakok, napok, órák: a nép és az elit időérzékelése és jelölése a késő középkorban. In: A Hajnal István Kör Személyes idő – történelmi idő c. tudományos konferenciájának (Kőszeg, 2003.) tanulmánykötete. A téma monografikus feldolgoása: *Uő*: Egy kolostorper története. *Társadalom és vallás a 15–16. századi Magyarországon. Ph.D. disszertáció, ELTE* 2003. A disszertáció átdolgozott formában megjelenés alatt a Történettudományi Intézet Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok c. sorozatában. Az alapjául szolgáló apostoli szentszéki jegyzőkönyv (ld. a 4. jegyzetben) a *Collectanea Vaticana Hungariae* sorozatban kerül kiadásra.

² Az Apostoli Penitenciária (*Sacra Poenitentiaría Apostolica*) fórumához benyújtott 15–16. századi kérvényekről van szó, amelyben a kérelmezők súlyos vétkeik (gyilkosság, aposztázia stb.) és kánonjogi szabálytalanságok (házassági és papszentelési akadályok) alól kérnek feloldozást és felmentést, köztük több ezer magyarországi pap és laikus ügyével. L. *Erdélyi Gabriella*: A Sacra Poenitentiaría Apostolica hivatala és magyar kérvényei a 15–16. században (1. közlemény). *Levéltári Közlemények* 74. (2003) 33–57.

³ Az ezzel a módszerrel előszeretettel élő mikrotörténetírás módszertani irodalma gazdag. Lényegesnek tekintem a következőket: *Giovanni Levi*: A mikrotörténelemlről. In: *Történeti Antropológia. Módszertani írások és esettanulmányok*. Szerk. Sebők Marcell. Bp. 2000. 127–146.; *Carlo Ginzburg*: *Bizonyítékok és lehetőségek*. Natalie Zemon Davis Martin Guerre visszatérése című mű-

E különös jelenség a Körmend mezővárosának főterén álló kolduló rendi kolostor körüli bonyodalmakat jelenti, amely a vitába keveredő felek között szentszéki perhez vezetett. A fejleményekről a pápai utasításra a környékbeli lakosság tanúkihallgatása és ennek részletes lejegyzése mellett lefolytatott vizsgálat jegyzőkönyve tájékoztat.⁴ Ezek szerint Bakócz Tamás bíboros, esztergomi érsek, aki ekkor a mezőváros földesura és a kolostor kegyura volt, az itt lakó Ágoston-rendi remeték hanyag és botránys életére hivatkozva 1513-ban felhatalmazást kért X. Leó pápától a kolostor reformjára, amelyet friss legátusi kinevezése birtokában azonnal megkapott. A kolostor átadására 1517-ben került sor: az ágostonosoknak a vizsgálat eredményeképp távoznuk kellett, helyükre a legátus utasítására obszerváns ferencesek érkeztek a városba. Az Ágoston-rendiek azonban ekkor Rómába fellebbeztek az érsek eljárása ellen, minek következtében a Medici-pápa elrendelte az ügy helyi kivizsgálását. A nyomozás kiindulópontját adó forrás tehát a pápai rendelkezés hatására 1518 tavaszán meginduló szentszéki eljárás Rómába küldött eredeti jegyzőkönyve.

A per maga a 16. század elejének két évében zajlott. A címbeli korszak-meghatározás: a középkor és az újkor határa, azonban mégsem 1517–1518-ra utal. Ez talán meglepő, hiszen a történetírás, mégpedig mindenekelőtt természetesen a német, sokáig éppen Luther Márton fellépésében látta az újkori modernitás felé vezető folyamatok feltételeinek megteremtését és kezdetét. Az utóbb reformációnak elnevezett mozgalom tehát gyökeres változásokat elindító forradalmi jelenségnek tűnt, amely jól illett a késő középkori egyház és vallásosság általános válságáról élő negatív képbe. Ebből kifolyólag a kutatás súlya sokáig magára a reformációra esett. Az utóbbi évtizedekben azonban a hosszútávú folyamatok felé fordult a figyelem. Így az 1980-as évektől felélénkülő késő középkorkutatás, másfelől pedig a kora újkori felekezeti identitások kialakulásának új modellje, az úgynevezett konfesszionalizáció-kutatások mára alapvetően aláásták a korábbi korszakhatár érvényességét. Az újabb eredmények ugyanis egyfelől már a 15. század második felében mélyreható — népesedési, gazdasági, szellemi, vallásos — megújulási tendenciákra, és csak a 16. század második felében határozottabb formát öltő intézményi-jogi, vallásos-szellemi és társadalmi átalakulásra hívják fel a figyelmet. A „reformációból” így „protestáns reformáció”, vagyis a modern kor beköszöntét jelentő nagy változásból az 1450–1550 közötti *reformok korának* csupán egyik kiemelkedő állomása lett.⁵ Éppen erre a periódusra esik azoknak az eseményeknek a súlypontja, amelyek a kolostorper körüli történések megértése és elbeszélése szempontjából fontosak, és az alábbi tanulmány tárgyát alkotják. Ezt az évszázadnyi, átmeneti korszakot nevezem tehát a középkor és újkor határának.

vének margójára. Helikon (Mikrotörténetírás) 49. (2003) 188–209.; Natalie Zemon Davis: On the Lame. American Historical Review 93. (1988) 572–603. Az irányzat elméletének és gyakorlatának hazai recepciójába bepillantást ad a Mikrotörténelem: vívmányok és korlátok c. tanulmánykötet. Szerk. Dobrossy István. (Rendi társadalom – polgári társadalom 12.) Miskolc, 2003.

⁴ Biblioteca Apostolica Vaticana, Codices Barberiniani Latini (A továbbiakban: BAV Barb. Lat.) 2666.

⁵ A szemléletváltás és az eredmények historiográfiai áttekintését l. Heinz Schilling: Reformation–Umbruch oder Gipfelpunkt eines Tempts des Réformes. In: Die Frühe Reformation in Deutschland als Umbruch: wissenschaftliches Symposium des Vereins für Reformationsgeschichte 1996. Hrsg. von Bernd Moeller. (Schriften des Vereins für Reformationsgeschichte Bd. 199.) 13–34. Gütersloh, 1998.

A tárgy és az elbeszélés felépülése

A történeti nyomozás első lépéseként a per hátterét, a résztvevők mozgatórugóit keresem. A nagy tekintélyű bíboros-legátus érintettségén túlmenően ez azért is különösen sürgető, mert a korabeli szereplők — nyilván nem véletlenül — az eseményeket egymásnak ellentmondóan ábrázolták. Bakócz és emberei megfogalmazásában fellépésük célja a kolostor *reformatio*ja, vagyis a felbomlott vallásos közösségi élet helyreállítása volt.⁶ Az ágostonosok életét taglaló két artikulus szerint ugyanis a kolostor — az alapító király szándékaival ellentétesen — hol üresen állt, hol egy-két szerzetes lakta. Az istentiszteletek így az Ágoston-rendiek hiányosan, vagy egyáltalán nem végezték. A kolostori épületek hanyagságuk folytán romossá váltak. Emellett a fráterek kocsmába jártak, ahol parasztok társaságában ettek-ittak, részegségükben pedig nem ritkán szó- és ütésváltásba keveredtek. Végül attól sem riadtak vissza, hogy „gyanús nőkkel” érintkezzenek, akiket a kolostorba is bevittek.⁷ Ebben a helyzetben az érseket, amint jogi képviselője állította, hitbuzgósága és a nép felháborodása készítette a beavatkozásra. A delegált szentszéki bíró, Szatmári György pécsi püspök, kancellár a pápának címzett jelentésében kijelentette: Bakócz a szükséges autoritással és megfelelő eljárás keretében cselekedett.⁸

Az Ágoston-rendiek fellebbezésükben viszont azt állították, hogy ők példásan éltek, ezért eltávolításukat az érsek és a ferencesek erőszakos akciójának tekintették. Reform helyett jogtalan megfosztásról (*spolium*) beszéltek. Ezen túlmenően azt hangsúlyozták, hogy mivel rendjük kizárólag a pápa és a rend generálisának joghatósága alatt áll, vagyis az esztergomi érsek hatáskörén kívül esik, a főpap ellenük indított eljárása törvénytelen.⁹ A korabeli vita tárgya tehát röviden összefoglalva az, hogy hamis ürüggyel indított és törvénybe ütközően zajló, vagy épp ellenkezőleg, obszerváns ideáloktól ösztönzött és jogszerű kolostorreformról van-e szó. Más megközelítésben: vajon a szerzetesrendek, vagy a konventuális és obszerváns szerzetesség két nagy tábora (és külső támogatóik) közötti rivalizálással állunk szemben?

A választ egyfelől a detektív módszereivel keresem: apró nyomok, spontán részletek, ellentmondások és rendhagyó jelenségek megfigyelésével, hipotézisek felállításával és analógiák alkalmazásával próbálok meg felgöngyöltetni az ügy

⁶ „Dudum circumspectio tua nobis exposuit, quod [...], et propterea te domum ipsam modo in totum aliis cuiusvis alterius ordinis fratribus mendicantibus ac sub regulari observantia viventibus per te inibi introducendis *reformatur*, cupere tuis sumptibus ac in ea notabili exposita pecunia instaurare.” X. Leó felhatalmazása — Bakócz kérését idézve — a reformra, 1513. szept. 17., BAV Barb. Lat. 2666., f. 11^r.

⁷ Újhelyi Márton ügyvéd által összeállított vádpontok, BAV Barb. Lat. 2666., f. 16^v–17^r.

⁸ „Cum igitur clare ex sententia reverendissimi domini legati, contra quam nihil obiciebatur, idem auditor cognovisset dictos fratres heremitas non defacto, sed iuris ordine servato domo ipsa privatos [...]” – 1518. június 18., – BAV Barb. Lat. 2666., f. 1^r.

⁹ Attádi Márton pécsi segédpüspök, a tanúkihallgatás elvégzésével megbízott bíró (*iudex remissorie*) törvényszéke előtt az Ágoston-rendiek tiltakozása: „apostolos petit primo, secundo et tertio instanter [...] subiciens se et sua ac principalium suorum ipsamque ecclesiam et conventum sive monasterium Beate Marie Virginis de Kermend ordinis Heremitarum Sancti Augustini ipsamque ordinem totum tuitioni et protectioni ac manutentioni sanctissimi domini nostri et Sancte Apostolice Sedis prefatorum et protestatur de nullitate et nullitatibus et aliis omnibus et singulis in similibus solitis et consuetis etc.” – BAV Barb. Lat. 2666., f. 25^r.

hátterét.¹⁰ Ennek során ugyanakkor — a megfelelő összefüggéseket keresve-válaszolva — szálaiba bontom a körmendi kolostorperben összefutó folyamatokat és eseményeket, hogy jobban megfigyelhessük, hogy keresztződésükben mi volt csupán a véletlen műve és mi valójában a lényeges. Így a per rekonstrukciója során nagyitólencse alá kerül Bakócz és a pápaság kapcsolata, a szerzetesrendek, köztük kiemelten az ágostonosok és a ferencesek késő középkori helyzete, valamint az érsek hozzájuk fűződő viszonya. Figyelembe kell venni továbbá a kolostorok renden kívüli, világi vagy egyházi hatóságok által kivitelezett reformjának társadalmi-politikai vonatkozásait, és érdemes összevetni a körmendit a hozzá hasonló hazai és külföldi esetekkel. A történések másik dimenzióját a körmendi tanúkihallgatás három napja alkotja. Az aprólékos megfigyelés eszköze maga a jegyzőkönyv. Először tehát ennek szövegét kell alaposan megvizsgálni, hogy azután segítségével a mögötte rejlő eseményekbe — a bíró, a tanúk és a jegyző interakcióiba — pillanthassunk. A tanúk és a hatalom viszonyának megértésére ugyanakkor külső adatok bevonásával teszünk kísérletet.

Ezt követően ismét kitágul az idő és a tér: a „Mátyás király idejéig” biztonssággal emlékező tanúvallomások segítségével a kolostor válsága és reformja körüli helyi eseményekre koncentrálok. Ezzel kapcsolatban persze nem a szerzetesek — amint a kivizsgálás ténye tanúsítja: kivételes — botlásai az igazán izgalmasak, hanem az, hogy az emberek mit gondoltak erről, és a kolostori élet válsága milyen cselekvésekre ösztönözte őket. Figyelmesen olvasva tehát nemcsak a barátok, de a körmendiek és a környék lakóinak mindennapi életéről és vallási kultúrájáról is sok mindent megtudhatunk.¹¹ Ráadásul éppen akkor nyerünk bepillantást a papság és a hívek közötti kapcsolatok világába, amikor forradalmi újítások készülnek e téren: elég, ha a minden hívő papságának lutheri tézisére, vagy arra gondolunk, hogy a protestáns egyház kiiktatta a szerzetességet. Annak érdekében, hogy jobban megértsük a laikusok barátok iránti magatartását, az eseményektől elszakadva ismét messzebbre kell kalandoznunk: először a vallási kultúra korabeli rendszerét mutatom be röviden, majd egyetlen elemét vizsgálom több oldaláról. Végezetül pedig, a válság és a megoldás problémájához visszatérve, a földesúrnak a kolostor reformjában vállalt szerepét, motivációit, a közösséghez fűződő viszonyát fürkészem. Ez a problematika — miközben lezárja a körmendi nyomozást — egészen a 17. század közepéig vezet. Ugyanis ha az obszerváns kolostorreformot a közösségi papválasztás bonyolult egyeztetési folyamattal járó eseményeként ra-

¹⁰ Vö. *Carlo Ginzburg*: Fülcimpák és körök: a következtetésen alapuló paradigma gyökerei. *Café Babel* 1998. 4. 49–67.

¹¹ Kis közösségek valamely különösnek talált vallásos viselkedésének a tágabb életvilág, a mindennapi élet és konfliktusok hátterében történő értelmezésére l. pl. *David Warren Sabean*: Power in the Blood. Popular Culture and Village Discourse in Early Modern Germany. Cambridge, 1992.; *Natalie Zemon Davis*: Az erőszak rítusai. In: *Uő*: Társadalom és kultúra a kora újkori Franciaországban. Bp. 2001. 139–168.; *Robin Briggs*: Communities of Belief. Cultural and Social Tensions in Early Modern France. Oxford, 1989.; *Bruce Tolley*: Pastors and Parishioners in Württemberg During the Late-Reformation 1581–1621. Stanford, 1995.; *Jay Goodale*: Pfarrer als Außenseiter. Landpfarrer und religiöses Leben in Sachsen zur Reformationszeit. *Historische Anthropologie* 7. (1999) 197–211.; *Sara Nalle*: Popular Religion in Cuencia on the Eve of the Catholic Reformation. In: *Inquisition and Society in Early Modern Europe*. Ed. Stephen Haliczer. London, 1987. 67–87.

gadjuk meg, ezáltal az a kora újkori, protestáns és „ellenreformációs” hitváltások folyamatába illeszthető.

Az elemzés léptéke tehát a vizsgált tárgy dimenziójával együtt többször is változik. Azt remélem ugyanis, hogy a nagypolitika színpada és az egyszerű emberek hétköznapi világa között tett kirándulások által esély nyílik a konkrét esemény korabeli jelentésének, a köréje szerveződő társadalmi cselekvések logikájának felismerésére.¹² Az egyedi vizsgálata azonban nem jelenti azt, hogy le kell mondanunk az általános tendenciák megértéséről. Hiszen meggondolásra érdemes az az elképzelés, hogy a konfliktusok a társadalom működésének normális — a normák ellentmondásai mentén keletkező — jelenségei, s belőlük kiindulva magyarázható a normarendszerek változása is.¹³ Ily módon azonban, a dolgok helyett az egyéni és csoportos gyakorlatokra figyelve, olyan nehezen megragadható jelenségekbe ütközünk, mint az emlékezés, a kommunikáció, az elbeszélés és az identitás. Ezek a fogalmak a mentális-kognitív és társas-társadalmi szférában egyszerre/egyaránt zajló folyamatokra utalnak. Megértésükre és leírásukra ezért a társadalom- és humántudományok róluk alkotott feltevéseit próbálom meg alkalmazni.¹⁴ E kísérlet elsődleges terepe a tanúkihallgatás szituációja, de segítségével a körmendiek és az ágostonosok kapcsolata, vallásos rítusaik és a földesúri szerepvállalás vizsgálata során is tágíthatónak vélem a történeti megismerés hagyományos korlátait.

A gyakorlatok felől közelítve persze másként vetődik fel és bonyolultabbá válik az elit és a népi kultúra klasszikus kettősségének a problémája is. Mindezekelőtt a nagyobb távlatból egységesnek tűnő csoportképek differenciálódnak. Ez nem jelenti, hogy ne lehetne gyümölcsöző a tanúkihallgatás olyan vizsgálá-

¹² Jacques Lepetit: Építészet, földrajz, történelem. In: Társadalomtörténet másképp. A francia társadalomtörténet új útjai a kilencvenes években. Szerk. Czoch Gábor–Sonkoly Gábor. Bp. 1995. 33–50.; Jacques Revel: A mikroszintű vizsgálat és a társadalmi jelenségek konstruálása. In: Társadalomtörténet másképp i. m. 51–70.

¹³ Az olasz *microstoria* egyik leleménye, az *eccensionalmente normale* oximoronja utal a kivételes eseteknek a hétköznapit, a lehetséges határait megvilágító erejére. Értelmezéseire l. Edoardo Grendi: Micro-analisi e storia sociale. Quaderni Storici 35. [1977] 506–520, 512.; Hans Medick: Mikrotörténelem. In: Narratívák 4. A történelem poétikája. Szerk. Thomka Beáta. Bp. 2000. 53–63., 59–61. A kérdésről konkrét mikrotörténeti munkák elemzésével ír Szekeres András: Mikrotörténelem és általános történeti tudás. In: Mikrotörténelem, i. m. 20–30. A cselekvés és struktúra kettősségét áthidaló kultúra-modellek egyik központi fogalma a konfliktus. Ennek kultúranropológiai kísérletei közül fontos hatással volt a mikrotörténelemre Fredrik Barth antropológus munkássága. Paul-Andre Rosenthal: Fredrik Barth és a *microstoria*. In: Társadalomtörténet másképp i. m. 71–87. A szociológia klasszikus konfliktus-elméleteiről áttekintést ad J. C. Alexander: Szociológiaelmélet a II. világháború után. Budapest. 1996. 122–147. Végül meg kell említeni Norbert Elias társadalom és kultúra modelljét: Die Gesellschaft der Individuen. Frankfurt am Main, 1987.

¹⁴ Az emberi tudás, gondolkodás, emlékezet, kommunikáció, történetmondás konstrukción alapuló felfogására l. László János: Társas tudás, elbeszélés, identitás. A társastudás modern szociálpszichológiai elméletei. Bp. 1999.; Pléh Csaba: A narratívumok mint a pszichológiai koherenciatermelés eszközei. In: Úő: Hagyomány és újítás a pszichológiában. Tanulmányok. Bp. 1998. 365–384. A pszichoszociális identitás jelenségkörével kapcsolatos elméletekre összefoglalóan l. Pataki Ferenc: Élettörténet és identitás (Új törekvések az én-pszichológiában). Pszichológia 15. (1995) 405–434.; 16. (1996) 3–47. A csoportelbeszélés és csoportidentitás problematikájára l. Pataki Ferenc: Kollektív narratívumok és a csoportidentitás. In: Kollektív, társas, társadalmi. Szerk. Kónya Anikó–Király Ildikó–Bodor Péter–Pléh Csaba. Bp. 1999. 577–581. A hétköznapi közösségi kommunikáció általam alkalmazott funkcionális megközelítésére l. pl. Max Gluckman: Gossip and Scandal. Current Anthropology 4. (1963) 307–316.

ta, amely az írott és az orális, vagy a domináns és az alárendelt kultúra találkozásaként tekint a helyzetre. Ennek ellenére mégsem feledhetjük el, hogy a tanúk — jegyzőkönyvbe rögzített — társadalmi státusa, vagyoni helyzete és földrajzi származása igen heterogén volt. Ezt a sokféleséget ráadásul például a kulturális (pl. írástudás) és kognitív (pl. vállalkozó szellem) tőkére vonatkozó kiegészítő adatok is tovább színesítik. A „fent” és a „lent” struktúrája helyett egy több dimenziós társadalmi teret kell tehát elképzelnünk,¹⁵ hogy ezáltal magyarázni tudjuk azokat a situációkat is, amikor az általában élesen elkülönített csoportok kerülnek váratlanul egy oldalra. Körmend esetében például az együtt játszó ágostonos barátok és a pásztorok a tisztos polgárok elvárásaival kerülnek szembe, az egyszerű hívek és papjaik sok kérdésben osztják egymás felfogását a hivatalos egyházi értelmezés ellenében, és a közösség a földesúrral áll közös nevezőn a barátok megváltoztatására irányuló törekvései során. A népi kultúra felülről történő elnyomásának mára sok kritikával illetett akkulturációs — a hivatalos normák spontán vagy erőszak hatására történő befogadását valló — modelljét félretéve ezért inkább például a kulturális fogyasztás taktikáit érdemes közelebbről megvizsgálni.¹⁶ Vagyis azt próbálom megfigyelni, hogy a szereplők az adott uralmi viszonyok világában, erőforrásaik és a szokások, normák, kényszerek feszültségében hogyan konstruálják meg a konkrét cselekvésekhez kapcsolódó, számukra lehetséges, elfogadható, vagy érdekeiket szolgáló jelentéseket.

A konfliktus

A peres eljárás megfigyelésének kiindulópontja az a kérdés, hogy vajon Bakócz tényleg — amint az ágostonosok állították — kellő jogalap nélkül, erőt alkalmazva járt-e el. Ennek megértése érdekében érdemes a körmendihez hasonló korabeli vizsgálatokat szemügyre venni. Ezek közé tartoznak egyfelől azok az esetek, amikor magánföldesurak (kivétel nélkül mágnások) kérték a kegyuraságuk alatt álló kolostorok reformját Rómától, aminek hatására a konkrét ügyekre delegált bírák irányításával tanúkihallgatással egybekötött vizsgálatok zajlottak (az újlaki és szécsényi ferences kolostorok obszerváns reformjai 1448–1466 között).¹⁷ Másfelől figyelembe kell venni azoknak az itáliai legátusoknak a tevékenységét, akik a konventuális ferencesek kolostorait obszerváns rendtársaik kezére adva külön

¹⁵ Vö. N. Z. Davis elképzelésével: Társadalom és kultúra i. m. 15.

¹⁶ Az akkulturáció koncepciójának alkalmazását a protestáns reformációra l. *Robert Muchembled*: *Culture populaire et culture des élites dans la France moderne (XVe-XVIIIe siècles)*. Paris, 1978.; *Jean Delumeau*: *Le Catholicisme entre Luther et Voltaire*. Paris, 1971. A cselekvők nagyobb szabadságát és kreativitását feltételező felfogás alkalmazására l. *Roger Chartier*: *Popular Appropriations: The Readers and Their Books*. In: *Uő: Forms and Meanings. Texts, Performances, and Audiences from Codex to Computer*. Philadelphia, 1995. 83–97.; *Gyáni Gábor*: *A mindennapi élet mint kutatási probléma*. Aetas 1997. 1. 151–161., 159–161.

¹⁷ Az Újlaki Miklós erdélyi vajda kegyurasága alatt álló újlaki (Ilok) konventuális ferences kolostor obszervánsoknak való átadására 1451–1455 között l. *Magyar Országos Levéltár Diplomatikai Fényképtár* (a továbbiakban: MOL DF) 275 506. Kiadva: *Bullarium Franciscanum. Nova Series I*. Ed. Fr. Ulricus Hüntemann. Quaracchi, 1929. No. 1472. A Nógrád megyei Szécsény mezővárosában a konventuálisok üresen és romokban álló kolostorának újjáépítését és oda obszerváns barátok bevezetését kegyúrként gúti Ország Mihály nádor kérte Rómától 1466-ban. Az eljárásra l. MOL DF 275 516. Kiadva: *Bullarium Franciscanum. Nova Series II*. Ed. Fr. Joseph M. Pou Y Marti. Quaracchi, 1939. No. 1397 (1467).

pápai felhatalmazás nélkül, rendeleti úton reformálták.¹⁸ A körmendi eset tudniillik a reformok mindkét fenti típusát magába foglalja: Bakócz egy személyben testesítette meg a panaszos földesurat, a konkrét ügy végrehajtásával megbízott pápai biztost és a pápa tekintélyét tisztségétől fogva képviselő bíboros-legátust.¹⁹ Az eljárások egyes mozzanatainak az összehasonlítása arra utal, hogy Bakócz nemhogy erőszakkal, hanem inkább a szokásosat meghaladó jogi körültekintéssel járt el. Így fellépése inkább túlzott óvatossága miatt tekinthető kivételesnek. E fokozott körültekintésre a személyében testet öltő szereptorlódás mellett az készíthette, hogy a rendek közötti kolostorcserre esetén nagyobb ellenállással és a rivális rendek közötti elszántabb presztízsvédelemmel lehetett számolni²⁰ – ami az ágostonosok bátor fellebbezésével Körmenten be is következett.

Éppen ezért felmerül a kérdés, hogy mennyiben volt szükségszerű megoldás a körmendi kolostor válságának ferencesek általi reformja. Nem állt Bakócz rendelkezésére egy könnyebben kivitelezhető lehetőség is, nevezetesen a rendek közötti kolostorcserre helyett az ágostonosok hazai rendtartományával együttműködve? A magyar ágostonos provincia késő középkori története erre nem ad egyértelmű választ. Noha igaz, hogy a hazai előjárók mindvégig passzív ellenállást tanúsítottak az itáliai központú és szellemiségű reformmozgalom irányában, a 15. század első felében tapasztalt felbomlási tünetek után a 16. század eleje a rendet jó kezekben és rendezett állapotban találta.²¹ Ezután közelebről szemügyre vettem Bakócznak az egyes hazai szerzetesrendekhez (bencésekhez, premontréikhez, pálosokhoz, ferencesekhez és ágostonosokhoz), illetve reformmozgalmaikhoz fűződő viszonyát. Nem találtam azonban arra utaló nyomokat, hogy a nyíltan hangoztatott vallásos indítékok mögött személyes ellentétek, hatalmi versengés húzódtott volna, vagy akár egy nagyobb egyházpolitikai akció. Ez azért fontos, mert ugyanakkor tudjuk, hogy ilyen tényezők is szerepet játszottak az érsek somlóvásárhelyi bencés apácák elleni fellépése során 1511-ben. Ennek fényében pedig a főpap 1520-ban regisztrált haragja az ágostonosok iránt nem körmendi beavatkozása okának látszik, hanem inkább az eltávolításukba bele nem nyugvó Ágoston-rendiek római fellebbezése következményének.²²

Mindezt egybevetve a körmendi események legvalószínűbb hátterének — az ágostonosok ezzel ellentétes sugalmazásait cáfolva — az tűnik, hogy az érsek

¹⁸ Giuliano Cesarini (1443–1444) nevéhez fűződik a budai, pesti és marosvásárhelyi kolostor átadása. A sárospataki és esztergomi kolostor pedig Juan de Carvajal (1448) rendeletei útján került az obszerváns ferencesek kezére. *Karácsonyi János*: Szt. Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig. I–II. Bp. 1922–1924. I. 58–59., 331.; MOL DF 275 504.

¹⁹ Körmendi földesurasága: *Bándi Zsuzsanna*: Körmend a középkorban. Körmend, 1987. (Körmendi Füzetek) 37–41.; Megbízása a kolostor reformjára: BAV Barb. Lat. 2666., f. 11'–12'. Legátusi kinevezése: *Augustinus Theiner*: Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia. I–II. Romae, 1859–1860. II. No. 800., 802.

²⁰ A kolostor reformok gyakorlati aspektusaira l. *Reformbemühungen und Observanzbestrebungen im spätmittelalterlichen Ordenswesen*. Hrsg. von Kaspar Elm. Berlin, 1989. (Berliner Historische Studien 14. Ordensstudien VI.), a Landesherrn, städtische Obrigkeit und Ordensreform fejezet cím alatti tanulmányok, 515–570.; továbbá *Manfred Schulze*: Fürsten und Reformation. Geistliche Reformpolitik weltlicher Fürsten vor der Reformation. Tübingen, 1991. (Spätmittelalter und Reformation, Neue Reihe 2.), 80–119.

²¹ Részletesen l. *Erdélyi Gabriella*: Válság vagy megújulás? Az Ágoston-rendi remeték magyar provinciája és a rendi reform ügye a késő középkorban. *Egyháztörténeti Szemle* 3. (2002) 51–67.

²² Részletesen l. *Erdélyi*: Bakócz i. m. 44–62.

ezt a kolostort elsősorban nem főpap-politikus mivoltában, az Ágoston-rendiek ellenségeként vagy a cseri barátok szövetségeseiként reformálta. Inkább egyszerűen arról lehetett szó, hogy mint a kolostor földesura és kegyura, ismerte a kolostori élet valóban válságos állapotát, és ezen változtatni akart. Mivel tehát a körmendi kolostor reformja során a lényeges törésvonal nem a bíboros-legátus és a hazai ágostonosok között húzódott, az események háttere az országos politikától egyfelől messzebb, Rómában, másfelől közelebb, a körmendi szintéren keresendő.

Az ágostonosok fellebbezésére a pápa rendhagyó módon reagált: elrendelte a kolostor azonnali visszaadását, és magához vonta a végső döntést. Mindezzel egyértelműen a kolostort válságba sodró ágostonosoknak kedvezett. Ezen a nyomon továbbhaladva szembeötlővé válnak a körmendi reform egyedi (kései volta, Bakócz sajátos helyzete), s egyúttal a külső tényezők által kivitelezett kolostorreformok strukturális jegyei is. Értve ez alatt, hogy a pápaság, mely eredetileg az obszerváns mozgalmak természetes szövetségese volt, a 15. század utolsó harmadától kezdve az obszervánsok és helyi szövetségeseik ellenében a konventuális barátok érdekeit, és ezzel mindenekelőtt saját hanyatló tekintélyét védelmezte. Így fordulhatott elő, hogy Körmenden a pápa paradox módon saját legátusa ellen fordult. A mendikáns kolostorok feletti közvetlen pápai joghatóság a gyakorlatban azonban keveset ért: a reformok kimenetele nagymértékben a helyi erőviszonyoktól függött. Róma annak érdekében, hogy tekintélyvesztés nélkül kerüljön ki az ilyen szituációból, sokszor legfeljebb annyit tehetett, hogy a történetet, akár a fennálló kánoni jogviszonyok ellenére, utólag szentesítette. A jelek szerint ez történt Körmend esetében is. A késő középkori kolostorreformnak, akárcsak a szentek kanonizációs eljárásainak, lényeges momentuma volt tehát a periféria és a római centrum egyezkedési folyamata. A 15. századi erőviszonyok a trienti zsinat hatására azonban a 16. század második felében a pápaság javára módosulnak.²³

A római egyházpolitikai törekvések után helyi szinten kell tehát tovább folytatni a vizsgálódást, mégpedig két különböző aspektusból. Egyrészt ugyanis azt találtam, hogy a szentszéki eljárást Budán és Körmenden végző bírák, a jegyző és az ügyvéd Bakócz közvetlen környezetének tagjai voltak.²⁴ Erre bizonyára elsősorban azért volt szükség, hogy Róma és az ágostonosok érdekszövetségének erejét semlegesíteni tudják. Mégis érdemes szemügyre venni, hogy a tanúk előtt is nyilvánvaló egyenlőtlen hatalmi viszonyok milyen befolyást gyakoroltak vallo-mástételükre. Már most egyértelműnek látszik, hogy a körmendi kolostorreform története — a Róma–Magyarország tengely mellett — a barátok, a körmendi és környékbeli lakosság, valamint a földesúr mindennapjainak, egymás iránti elvárásainak dinamikájában íródott. E lokális térben keresendő a magyarázat arra az egyelőre nyitva maradó kérdésre, hogy miért maradt teljesítetlenül a kolostor felújítására tett kegyúri ígéret, ami a reform végső kudarcát, a ferencesek elköltözé-

²³ Bővebben l. *Erdélyi*: Bakócz i. m. 33–39, 42–44.

²⁴ Szatmári György pécsi püspök, kancellár, a vizsgálatra a pápa által delegált bíró, ebben a funkciójában helyettese; Vitéz Mihály székesfehérvári prépost; Attádi Mihály pécsi segédpüspök, a tanúkihallgatást vezető bíró, Újhelyi Márton deák, az Erdődyek ügyvédje, valamint Miletinczi János bírósi jogi jegyző kapcsolataira az érsekkel l. *Erdélyi*: Bakócz i. m. 39–42.

sét okozta.²⁵ De addig is, az értelmezésnek ezen a szintjén, a kegyúr hanyagsága a körmendi események nagypolitika mentességét erősítő körülmény: arra utal, hogy a reform, amelynek sikeréért Bakócz más esetben mindent megtett, Körmenden nem jelentett számára presztízskérdést.

A tanúkihallgatás

A korszakban keletkezett dokumentumokhoz hasonlóan a körmendi per jegyzőkönyve magán viseli az elit keze — pontosabban: képzetei és hatalma — nyomát.²⁶ Ez rontja annak esélyeit, hogy az egykori kulturális dialógus utólagos tanúivá válhassunk. Jóllehet a tanúkihallgatást éppen valami ilyennek, a bírák és a jegyző személyében az egyházi és világi hatalom alacsonyabb-magasabb rangú képviselői, illetve egyszerű emberek interakciójának, az Ágoston-rendiek életéről folyó párbeszédének érdemes felfognunk. Vajon az elit tudása, illetve a hatalmasok tekintélye ez esetben is végleg elnémitotta a nép hangját?²⁷

Először a hivatásos jog- és írástudók teljesítménye közötti résekben keresendő a tanúk, azaz többnyire egyszerű emberek szavai és tudása. A tanúvallatás az Ágoston-rendiek előírásai — és egyúttal a bevett gyakorlat — szerint zajlott: a bíró felolvasott a tanúnak egyet a felperes, vagyis az Erdődyek által az ágostonosok feslett életét taglaló artikulusokból. Amennyiben a tanú ezeket megerősítette, ezt követően az ágostonosok által előírt kérdések szerint faggatta őt a bíró tovább. A bíró és a tanúk közötti egykori párbeszéd rekonstruálása tehát a kezdő- és végpontot alkotó írásos dokumentumok (a felperes artikulusai, az ágostonosok kérdőíve, és a vallomások jegyzőkönyve) alapján lehetséges, a formai jegyek²⁸ és a tartalom logikájának aprólékos nyomonkövetésével.

Ily módon megállapítható, hogy a bíró előírászerűen, a vádat és a kérdőívet követve, ugyanakkor ésszerűen és célszerűen végezte a feladatát.²⁹ Ez azért fon-

²⁵ A kegyúr kolostor-felújítási ígéretére l. BAV Barb. Lat. 2666., f. 11' -12'. Az Erdődyek a ferencesek ismételt kérésére sem voltak erre hajlandók, ezért 1524. március 11-én VII. Kelemen pápa az obszerváns ferencesek provinciálisának kérésére engedélyezte, hogy a körme. ndi kolostort, tekintettel annak romos állapotára, elhagyhassák. Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából. I-V. Szerk. Bunyitay V.-Rapaics R.-Karácsonyi J.-Kollányi F.-Lukacsics J. Bp. 1902-1912. I. No. 127.

²⁶ Erre utal találón az „elnyomás archívumai” kifejezés. *Dominique Julia*: La religion - histoire religieuse, Faire de l'histoire. I-III. Ed. Jacques le Goff-Pierre Nora. Paris, 1974. II. 147. A modernnek tűnő felismerést meglepő éleslátással és tudatossággal kezelte már a 19. század végén *Acsády Ignác*: Közgazdasági állapotaink a 16-17. században. Bp. 1889. Pl. 85., 91-92.

²⁷ Vö. Ginzburg módszerével, aki a boszorkányokkal kapcsolatos népi hiedelmeket kereste az inkvizíciós feljegyzésekben, vagyis a bírói sztereotípiák mögött, a sugalmazó kérdésfeltevések és a fizikai kényszer hagyta résekben. *Carlo Ginzburg*: Az inkvizitor mint antropológus. In: Történeti Antropológia. i. m. 147-156.

²⁸ A bírói kérdésfeltevésre egyértelműen utaló szöveghely például a függő beszéd (például *interrogatus testis de nomine ... respondit*). Megbízható nyomravezető az is, ha a tanúk valamit nem tudnak (például *testis interrogatus respondit se nihil scire*). Ha ilyenkor az artikulusokban nem található a tanúk válaszába foglalt megfelelő rész, akkor nyilvánvaló, hogy ez a bíró kérdésére adott reakciónk volt.

²⁹ Ez alatt egyrészt azt értem, hogy az előírt kérdéseket többnyire feltette, de nem ragaszkodott hozzájuk mereven. Így például az elbeszélte események időpontjára és szereplőinek nevére Attádi igen következetesen rákérdezett, aminek biztos jele — a pozitív válaszok legalább egy része mellett

tos, mert az ő alaposságán és szerepfelfogásán múlt, hogy az artikulusokban sorolt szerzetesi vétkek mellett mi került felszínre a tanúk mindennapjairól. A körmendi püspök-bíró szabályszerű közömbössége, a kihallgatóterembeli (el)hallgatás és (ki)beszélés szabadsága — szemben a sokszor elszántan nyomozó inkvizítorokkal, akiket Jacques Fournier (1334-től XII. Benedek pápa) ismert alakjával példázhatunk³⁰ — ugyanakkor egyszerre előny és hátrány. Egyfelől a kihallgatás szabad légköre, ellentétben az inkvizíciós tárgyalótermekben vibráló feszültséggel, megkönnyíti az utólagos külső szemlélő dolgát: amit a tanúk elmondtak, abban továbbra sem kell szándékos torzítást gyanítanunk.³¹ Másfelől ugyanakkor a bíró személyes érdeklődése és nyomozási kedve hiányában elmaradt kérdések és válaszok betöltetlenül hagyják bizonyos részletek iránti kíváncsiságunkat.³² Ez azért is különösen bosszantó, mivel ugyanakkor időnként „felesleges”, főpapi hivatalombeli ártalomnak tekinthető szentségtani nüansszokkal fárasztotta a tanúkat, akik persze nem tudtak felelni.³³

Az viszont egyértelmű előny, hogy a jegyző is az előírásoknak megfelelő „hűséggel”³⁴ végezte munkáját. Ugyan a szokásos, általános átalakításokon (szóbeli betű, magyarból latin, párbeszédből elbeszélés)³⁵ csak ritkán tör rést az anyanyel-

— a tanúk több tucat erre vonatkozó „nem emlékszem” felelete. Így ami a szerzeteseket illeti, a tanúk összesen tizennégy keresztnévet és két vezetéknevet tudtak felemlíteni.

³⁰ *Emmanuel Le Roy Ladurie*: Montailou, egy okszitán falu életrajza (1294–1324). Bp. 1997. A motivált vizsgálóbíróra jó példa továbbá a *Natalie Zemon Davis* tollán elhíresült Jean de Coras, I. Martin Guerre visszatérése. Bp. 1999. (Osiris – Mikrotörténelem). A vádlottak stratégiáin átlátó bíró esetére I. *Michael Weisser*: *The Peasants of the Montes*. Chicago, 1972.

³¹ Néhány izgalmas mikroelemzés lapjain bepillantást kapunk az inkvizíció előtt állók változatos stratégiáiba (hallgatás, színlelés, összezavarás). L. pl. *Richard L. Kagan*: *Lucretia's Dreams, Politics and Prophecy in Sixteenth Century Spain*. Berkeley, 1990.; *Carlo Ginzburg*: *A sajt és a kukacok*. Egy 16. századi molnár kozmológiája. Bp. 1987.; *Carlo Ginzburg*: *Stregoneria e pietá popolare*. Note a proposito di un processo modenese del 1519. In: *Uő: Miti, emblemi, spie. Morfologia e storia*. Torino, 1986. 3–27.

³² Az események hátterét és a tanúk egykori és aktuális cselekedeteit megérteni igyekvő inkvizítor például biztos megkérdezte volna nemes Sibrik Benedektől, hogy miért ment a kolostorba akkor, amikor vallomása szerint diáktársaival együtt a szerzetesek déli ébredésének volt a szemtanúja, amiből Benedek méltán következtetett a délelőtti istentiszteletek elmulasztására. Továbbá minden bizonnyal azt is tudni szeretne volna, hogy mi volt például annak a vitának a tárgya, amely a körmendi plébános által felidézett kocsmái verekedésbe torkollott – BAV Barb. Lat. 2666., f. 43^v–44^r, 88^v–89^r.

³³ Több tanú is elpanaszolta például, hogy Antal fráter abban az időben, amikor egy hónapig egyedül lakott a kolostorban (1514–1515-ben lehetett), annak ellenére gyöntatott, hogy még nem volt pappá szentelve. A bíró ekkor váratlan kérdést intézett a tanúkhöz: Antal ekkor szerep vagy alszerpap volt?

³⁴ A IX. Gergely pápa-féle *Decretales* tartalmaz egy jogszabályt, amely szerint a notáriusok feladata bírósági jegyzőként az volt, hogy a per minden szakaszát „híven” feljegyezzék (*Barta István*: *Középkori közjegyzőségeink történetéhez*. In: *Szentpétery Emlékkönyv*. Bp. 1938. 37–38.). Ennek megfelelően a magyarországi szentszéki helynőkök rendszerint úgy utasították a kihallgatás végrehajtóit, hogy „a tanúk szavait és vallomásait *fideliter* írjátok össze”. Pl. MOL DL 55 798, 15 483. Vö. BAV Barb. Lat. 2666., f. 21^v: „gondoskodjatok arról, hogy a tanúk vallomásai ... híven lejegyeztessenek”.

³⁵ Miletinczi János (a szokásnak megfelelően) közjegyzői záradékában foglalta össze a *regestrum* elkészítésének folyamatát. Ez alapján úgy tűnik, hogy a tanúkihallgatás során — maga és egy írnoka által — készített gyorsjegyzetek, feljegyzések és protokollumok szolgáltak alapul a végső, Rómába küldött jegyzőkönyvhöz. Az átírás első része (budai meghallgatások) a közjegyző egy segédjének munkája, míg a körmendi vizsgálat anyagát maga Miletinczi öntötte végső formába. A kész jegyzőkönyv hitelességeért felelősséget viselő közjegyző az ennek során követett elvet „az eredetikkel való szorgalmatos egybevetés”-ként jellemezte – BAV Barb. Lat. 2666., f. 110^r.

vi szóhasználat³⁶ és a szóbeli dialógus ritmusa (gondolok az első személyben maradt idézetekre), de ennél fontosabb, hogy olvashatunk elkalandozó történeteket, önisméltéseket, párbeszédés lapsusokat, össze-vissza beszélő tanúkat, felcserélt válaszokat.³⁷ Mindez annak jele, hogy a jegyző nem cenzúrázott, javított, szerkesztett vagy pótolta, hanem szolgálai másolt. Így a többszörös transzformációk után is valószínű mintát alkotnak a felbukkanó kollokvialis kifejezések, és az időmérés, illetve jelölés népi és elit technikái.³⁸ Ennek köszönhetően pedig nemcsak a tanúk hangja, de „ideje” és tudása is elfogadható bizonyossággal beazonosítható a szövegben.

Az igazi kulturális dialógus létrejöttét persze a vádakkal szájba adott szavak és gondolatok mellett a felek egyenlőtlen hatalmi pozíciói is korlátozták. Kérdéses ugyanis, hogy amikor a tanúk a vádakat egyhangúlag megerősítették, ezzel saját tapasztalataikról és véleményükről adtak számot, vagy csupán az erősebbik fél álláspontját visszhangozták akár szándékosan, akár öntudatlanul. A kihallgatás körülményei (idézés, helyszín, időtartam, tanúk száma, sorrendje, összetétele, eskütétel stb.) megfelelnek a korabeli szokásjogon alapuló gyakorlatnak és a praktikus szempontoknak.³⁹ Az Erdődyek eljárásában nem találjuk az ágostonosokra hátrányos célzatosság, vagy a tanúk befolyásolására irányuló igyekezet jelét. A 49 tanú jegyzőkönyvbe foglalt személyi adatai és a beazonosításukat célzó kiegészítő kutatások azt mutatják ugyanis, hogy többségük az Erdődyektől jogilag független személy volt.⁴⁰ A nem-nemesek (köztük a kérdésben „szakértő” alsópapsággal) megbízhatóságuk zálogaként saját környezetük tekintélyes és vagyonos tagjainak számítottak. A nem körmendi többség a város szomszédságából érkezett, ami ugyanakkor a jól tájékozottság szokásos feltétele volt. Így egyedül a nők hiánya

³⁶ Így például megtudjuk, hogy az éjszakánként csellengő fráter „világi öltözeté” annyit jelent, hogy oldalán kardot, tonzúrás fején pedig süveget („amelyet a nép soapnak nevez”) viselt – BAV Barb. Lat. 2666., f. 85’.

³⁷ Például ha a bíró figyelmetlenségéből olyan részletre kérdezett vissza, amit a tanú már elmondott, az írnok lelkiismeretesen ezt is bemásolta a jegyzőkönyvbe.

³⁸ A lokális közösségek és társadalmi csoportok, rétegek egymás mellett létező mérési technikáira l. *Jacques le Goff*: Au Moyen Age, temps de l’Eglise et temps du marchand. *Annales E.S.C.* 15. (1960) 417–433. A tanúk például — szemben a kánoni órákhoz igazodó közjegyzői gyakorlattal — napjaikat elsősorban nem a harangszó és a zsolozsmák, hanem munkavégzésük, étkezéseik és a Nap mozgása szerint szakaszolták. Arra felelve, hogy mikor látták az ágostonosokat a kocsmában, így feleltek: „nappal és éjszaka”, „reggeltől napnyugtáig”, vagy „ebéd előtt és vecsernye után”. Részletesen l. *Erdélyi G.*: Évek, évszakok i. m.

³⁹ A megállapítás a korabeli elvárásokon (Werbőczy Hármaskönyve), illetve konkrét környékbeli vagy hasonló témájú szentszéki/világi bíróság előtt folyó vizsgálatokkal (*inquisitio*) való összehasonlításra alapul. Pl. 1562., vizsgálat a vasvári káptalan előtt az 1544-es körmendi hatalmaskodásról: a 80 tanúból 34 ugyanazon falvak lakója volt, mint az ágostonosok ügyében kihallgatottak (Österreichisches Staatsarchiv; Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Archiv Erdődy, Kt. 96. fasc. 8. no. 15.); 1499, a Körmenddel határos Kölked birtokjoga körüli per (MOL DL 58 214.); 1478, az újkéri plébános örökségének ügye (MOL DL 18 032.)

⁴⁰ Társadalmi összetételük: 18 nemes, 9 körmendi polgár, 10 falusi jobbágy és 12 pap. Közülük csupán a körmendiek voltak az Erdődyek jobbágysai, illetve a két körmendi pap állt kegyuraságuk alatt. A tanúk beazonosítását célzó levéltári kutatások során könnyű dolgom volt az előkelő nemesek esetében (3 *egregius*), de a kismemesekre (15 *nobilis*), illetve családjaikra is találtam adatokat. Rajtuk kívül három körmendi lakosra (2 *providus*, 1 *circumspectus*) és egy falusi jobbágyra (*providus*) bukkantam az okleveles anyagban.

feltűnő, ez viszont inkább az események és szereplői minél árnyaltabb megismerésére törekvő kívülről, semmint az ágostonosok számára volt hátrányos.

Az így összesereglett körmendiek és falusiak, jobbágyok, nemesek és papjaik gondolatait, érzelmeit és szavait a kihallgatás szituációja is befolyásolhatta. A tanúk helyzete annyiban mégiscsak speciális volt, hogy tiltott vagy általánosan elítélt dolgok kapcsán kellett magukról is beszélniük. Viselkedésükre az eddigiekkel ellentétes irányból, a szövegből kiindulva következtethetünk. A tanúk tárgyi-tartalmi többlettudása elsősorban az ágostonosokkal kapcsolatos, konkrét eseményeket felidéző és ábrázoló történeteikben sűrűsödik. Ezért ezek segítségével meg lehet próbálni vallomástételi stratégiák, őszinteségük vagy befolyásoltságuk további nyomozását.⁴¹ E mintegy 75 rövid elbeszélés felépítése — az emlékelőhívás mechanizmusainak valószerű tükörképeiként — arra utal, hogy a tanúk nem törekedtek az elfelejtett részletek kitalálásával hihető történetek gyártására, a bíró és a majdani olvasó meggyőzésére. A szájukon ismétlődő történetvariánsok (4 történet 35-ször) szintén valószerűnek, s ezáltal igaznak tűnnek: az emlékezés és a hallottak továbbmesélésének természete szerint a központi cselekmény stabilitását, az egyéb részletek ellentmondásait, és a nyilvános eseményhez fűződő személyes érdekelttség hatását figyelhetjük meg bennük.

Úgy tűnik tehát, hogy mindenki legjobb tudása szerint őszintén elmondta, amit tudott és gondolt. Ha azonban megkeressük az egyes vallomásokon belül és köztük lévő azon töréseket (pl. tények és vélemények ellentmondásait, figyelemelterelő anekdotálásokat, egymás leleplezéseit), ahol az elbeszélés és a valóság különbsége sejthető, kiderül, hogy nem így történt. Sokan sokféleképpen taktikáztak: miközben természetesen voltak őszintén nyilatkozók, egyesek — mégpedig épp az egykori cimborák közül — sokat beszéltek, elhatárolódtak a barátoktól, mégis kevés konkrétumot árultak el; mások sokat tudtak, mégis teljesen tudatlannak álcázták magukat. A stratégiák megválasztásában szerepet játszott, hogy az emberek barátokhoz fűződő mindennapi kapcsolata egykor változatos volt, az elutasítástól a barátságig terjedt. Az időközben kitett ágostonosok iránti hozzáállásuk sem egyformán változott. Voltak, akik utólag megsajnálták őket, mások, noha korábban cimboráik voltak (akik között főleg a környék plébánosait azonosítottuk), az új viszonyokhoz alkalmazkodva őszintén örültek távozásuknak. Talán az ő esetüket jellemezhetjük az identitás újrarendeződésének mai fogalmával. Másrészt sokféleképpen érzékelték és értelmezték a szituációt, amelyben beszélniük kellett. Néhányan a felperes, tehát az erősebbik fél elvárásaihoz igazodtak, de volt, aki nyíltan vállalta ezzel ellentétes vonzódásait. Szavaikra a hatalmi relációknál kézzelfoghatóbban hatott a kihallgatás mikrovilága. Miközben a világi tanúk szabadabban beszéltek, az alsópapság a püspök-bíró előtt elsősorban nem a barátok iránti szolidaritásból hallgatott, hanem mert szégyellte megvallani mindennapi botlásait.

Végül a történetek — mint az ágostonosokról a környéken közzsájon forgó hírek — hálózata pontosan leképezte a társadalmi viszonyokat, kijelölte a

⁴¹ A tanúk őszinte vagy befolyás alatti magatartásának, vallomásaik igazságtartalmának (a megtörtént eseményekkel és a tanúk tényleges nézeteivel, véleményével való kapcsolatának) részletes elemzését l. *Erdélyi G.*: „Causa Scientiae” i. m.

közösség és a kívülállók határát. Ez azért fontos, mivel ez szintén gyengíti az ágostonosok azon érvelését, hogy a *fama publica* csupán rosszindulatú pletyka és utólagos rágalom. A körmendiek 600–700 fős közösségében intenzívebb kommunikáció elsősorban a fráterek és barátnők történetei köré csoportosult. Azon, hogy a kocsmai epizódokat az emberek kevésbé tartották érdemesnek, fontosnak vagy szórakoztatónak elmesélni vagy meghallgatni, nincs mit csodálkoznunk: a férfiak közvéleményével állunk szemben, akik valamennyien személyes tapasztalatból ismerték a mindennapos kocsmai jeleneteket.

A kolostori élet válsága és reformja

Amint a tanúk kivétel nélkül megerősítették, a szerzetesek hanyag és kicsapongó élete a lakosságot felháborította. Haragjuk és megvetésük cselekedeteikben is megnyilvánult. A közösség szemmel láthatóan az Ágoston-rendiek megjavítása érdekében mindent megpróbált: korholt, vitázott, gúnyolt, nevetett, fenyegetett szóban és veréssel; máskor túrt, segített és jó példával járt elől, olykor pedig igyekezett kerülni a részeges frátereket. Mindennek során a válság mélypontjait a barátok nyílt elhatárolódása, tiszteletlensége, másfelől az ágostonosok elkergetésének közösségi terve jelzi.⁴²

Ne feledjük azonban, hogy ami a kihallgatás során elhangzott, az nem a normális, hanem a rendkívüli. A tanúk elejtett szavai nyomán a mindennapok másik, sokszor békés és időnként kifejezetten derűs pillanatai is felsejlenek. Az emberek viszonya a barátokhoz igen változatos volt: a főleg nem körmendieket jellemző közömbösségtől és néhányak tudatos elhatárolódásától kezdve a közös, alkalmi kocsmai beszélgetéseken át a környékbeli papságra különösen jellemző kolostori ivócimboraságig terjedt. Mindenekelőtt pedig a körmendieket igen ambivalens viszony fűzte a kolostor lakóihoz: noha a szerzetesek vétkei felháborították őket, mégis igénybe vették megmaradó liturgikus szolgáltatásaikat, illetve társaságukat. A kolostor körüli válságot ezért ingadozó folyamatként kell elképzelnünk. A közösségi eszközök és célok hol mérsékelt, hol radikális meghatározása, a közhangulat kétségbeesés és elszántság közötti mozgása a sikertörténetekre éhes mindennapi beszélgetéseken formálódott. De az is nyomon követhető, hogy a magán- vagy csoportközvélemény a helyi vezetők, így a plébánosok és várnagyok állásfoglalása nyomán emelkedett az egész közösség hivatalos vélekedésének szintjére.⁴³

Miért maradt el mégis évtizedeken át a sokszor tervezett „lázasítás”, s maradt a konfliktus és a szolidaritás dialektikáján alapuló ambivalencia a hívek és a szerzetesek kapcsolatában a meghatározó? Minden jel szerint ez leginkább a laikusok óriási papság- és szertartás iránti igényével magyarázható. A körmendiek nem szívesen mondtak le a városukban álló kolostor által potenciálisan biztosítható, a világi papsághoz képest mennyiségileg és minőségileg is többletet jelentő liturgikus szolgáltatásokról. Viselkedésük a korabeli vallásos mentalitás és mindennapi igények hátterében válik jobban érthetővé.

⁴² Bővebb kifejtését l. *Erdélyi G.*: Obszerváns és protestáns „hitváltás” i. m. A lakosság cselekedszik c. fejezet.

⁴³ Részletesen bemutatva l. *Erdélyi*: „Causa scientiae” i. m. 25–28.

A korabeli felfogás a szellemi és a fizikai összefonódásán, s a szakralitás rendszabályozó elvén alapult. E szabályozás kulcsfontosságú eszközét a keresztény dogma és liturgia alkotta.⁴⁴ Mindkettőt együttesen formálta a szentségek kizárólagos papi kiszolgáltatásában testet öltő egyházi üdvközvetítés, valamint a laikusok egyre növekvő aktivitása lelki üdvösségük és e világi boldogulásuk biztosítása érdekében.⁴⁵ A laikus igények, értelmezések, illetve az egyházi tanítások kölcsönhatását fontosnak tartom a korabeli vallásosság gyújtópontjait alkotó eucharisztikus ájtatosság és bűnbocsánati gyakorlat, a purgatóriumi szenvedések,⁴⁶ az érdemszerzés és a jócselekedetek képzeteinek kialakulásában is. Az egyház ezekkel kapcsolatban a saját életvitel, a jó tettek és a bűnbánat üdvszerző hatását hangsúlyozta.⁴⁷ A gyakorlatban azonban a fenti elképzelések a kölcsönösség és közvetítés elvén nyugvó közbenjárás intézményét és rendszerét erősítették.⁴⁸ Kölcsönös kötelességeken nyugvó kapcsolat fűzte a világi hívekhez a szakrális szférával való érintkezés közvetítőit is, akik ha kötelességeiket megsértették — legyen ez maga az Isten, a szentek vagy a felszentelt papság —, gúny és harag tárgyává válhattak. A körmendi ágostonosok elleni harag tehát mindenekelőtt a kötelességet nem teljesítő közvetítőknek szólt, mivel a barátok ezzel a közösségnek a — lelki és fizikai biztonságát segítő — kegyelmi eszköztár növelésére irányuló törekvéseit hiúsították meg. Ráadásul ezt akkor tették, amikor a hívek egyre változatosabb formákban kívántak részt venni a felszentelt papság kötelességeiben (miséin, zsolozsmáin, testvérületeiben), hogy ezáltal érdemeiben részesülhessenek.

Persze az emberek aggodalma lelki üdvükért nem választható el abbéli haragiuktól és megvetésüktől, hogy az ágostonosoktól hiába várták a mindenkire kötelező viselkedési-erkölcsi normák betartását is. Úgy vélem, a fráterek feslett életvitelére nagyrészt intézményes és társadalmi marginalitásukból eredt. Helyzetüket ugyanis összevettem a közösségekbe például rokonsági szálakon jobban

⁴⁴ Részletesen l. *Robert Scribner: Cosmic Order and Daily Life: Sacred and Secular in Pre-industrial German Society. Úő: Ritual and Popular Religion in Catholic Germany at the Time of the Reformation.* In: *Popular Culture and Popular Movements in Reformation Germany.* London, 1987. 2–16., 32–41.

⁴⁵ Ennek tüneteit és intézményeit bőséges adatokkal mutatja be *Pásztor Lajos* monográfiája a reformáció előtti vallásos életéről. A magyarság vallásos élete a Jagelló-korban. Bp. 1940. L. még újabban, a hívek intenzív vallásos tevékenysége egy-egy területének részletes bemutatásával *Csukovits Enikő: Középkori magyar zarándokok.* Bp. 2003. (História Könyvtár. Monográfiák 20.). A testvérületekről *M. M. de Cevins: Les confréries en Hongrie à la fin du Moyen Âge: l' exemple de la confrérie »Mere de Miséricorde« de Bardejov (1449–1525).* *Le Moyen Âge* 106. (2000) 347–368.

⁴⁶ A korabeli vallási rendszer e fontos területeiről monográfiák is születtek. *Rubin Miri: Corpus Christi. The Eucharist in Late Medieval Culture.* Cambridge, 1991. A fülbegyónás gyakorlatának gazdag irodalmából l. *Martin Ohst: Pflichtbeichte: Untersuchungen zum Busswesen in Hohen und Späten Mittelalter.* Tübingen, 1996. (Beiträge zur historischen Theologie 89.); *Jacques Le Goff: The Birth of Purgatory.* Aldershot, 1984. A purgatóriumhoz kapcsolódó képzetekre l. még *Eamon Duffy: Stripping off the Altars: Traditional Religion in England 1400–1580.* New Haven, 1992. 338–354. (The Pains of Purgatory)

⁴⁷ L. pl. *Temesvári Pelbárt: Sermones Pomerii.* [RMK III. passim, 1486–1521.] *Pomerium de Sanctis. Pars Hyemalis, 3, L.:* „omnis Christianus in extremo iudicio iudicabitur de operibus misericordie”. *Pomerium Quadragesimalium, I, 5, U.:* „plus facit misericordiam deus ad unicum veram penitentiam quam faceret ad intercessionem omnium sanctorum. Nam si unus homo in pecto mortali existens nollet penitere, tali deus peccata non dimitteret etiam si omnes sancti et Beata virgo pro illo intercederent.”

⁴⁸ Vö. pl. *Burgess Clive: The Parish, Church and the Laity in Late Medieval Bristol.* Bristol, 1992. (The Bristol Branch of the Historical Association, Local History Pamphlets 80.) 4–6.

beágyazódó, a kegyúr hatalma és az egyházközségek ellenőrzése alatt álló világi alsópapság iránti laikus elvárásokkal.⁴⁹ És azt találtam, hogy a plébánosok általánosnak tekinthető ágyastartását, vagyis a hivatalos egyházi normákba ütköző, de a hívek családos életéhez mégiscsak jobban hasonlító életmódjukat a hívek eltűrték, pontosabban szólva természetesnek találták.⁵⁰ A kolduló rendi szerzetesség⁵¹ — közösségi életformájából és szegénységéből adódóan — nem tudott ilyen családsterü életformát kialakítani és fenntartani. Ebből kifolyólag a barátok olyan szexuális és egyéb féle, alkalmi kihágásokba keveredtek, amelyek a városlakók békéjét és intézményeit fenyegették, és ezért a közösség nem tűrhette őket.⁵²

A körmendi konventuális barátok botránnyos életvitele mégsem tisztán erkölcsi problémaként jelentkezett. A hívek számára ugyanis például a másnapos, tehát szabályellenes misézés — amelyet a körmendi tanúk a bíró előtt felhánytor-gattak — közvetlen lelki és fizikai veszélyt (betegséget, halált) jelentett. Gondolkodásmódjukat a gyónás és áldozás laikus gyakorlatának bemutatásával érzékeltetem.⁵³ Ha számba vesszük a híveket elsősorban a nagybőjt idején érő hatásokat (prédikáció, szertartás, ima), egyfelől arról bizonyosodhatunk meg, hogy a szentségek automatikus lelki hatékonyságát valló egyházi tanítással szemben szentség-értelmezésük materiális, használatuk pedig pragmatikus volt. Konkrétan ez azt jelenti, hogy a méltatlan áldozást halálos méregnek tekintették. Az igazán izgalmas azonban az, hogy felfogásuk akár az egyházi képletes beszéd konkrét értelmezésén is nyugodhatott. A szakrális világ és ennek felkent közvetítői iránti kapcsolatukat így sajátos — szükség és félelem, segítség és ártás között ingadozó — ambivalencia jellemezte.

Az ellenségeskedésre hivatkozó húsvéti áldozás-mulasztók tipikus példái kapcsán még érdekesebb jelenségekbe ütközünk. Azt találjuk ugyanis, hogy a szentségek automatikus hatékonyságának dogmája „megsérül” a hivatalos egyházi bűnbocsánati rendszeren belül is: az isteni megbocsátás a szentáldozás feltételét alkotó szentségi feloldozással még nem, csak az adósságok kiegyenlítése, a felek megegyezése-megbékélése után következhetett be. Vannak, akik ezt a korabeli egyház tudatosan alkalmazott — a bűnbocsánati gyakorlatban összpontosí-

⁴⁹ L. részletesen *Erdélyi G.*: Ágyastartó papok i. m.

⁵⁰ Számatlan adattal tanúskodnak erről az esztergomi főegyházmegeve Oláh Miklós érsek nevéhez fűződő reformja jegyében zajló főesperesi vizitációk (1559–1562) megmaradt jegyzőkönyvei, l. *Reformné hnutie v arcibiskupstve ostrihomskom do r. 1564* (*Reformatio in archidioecesi Strigoniensi ad a. 1564*). Ed. Vojtech Bucko. Bratislava, 1939. 121–284.

⁵¹ Itt fontos különválasztani a kolduló rendi barátokat a tekintélyes javadalmakkal rendelkező monasztikus szerzetességtől. Az 1508-ban a dunántúli és felvidéki bencés apátságokban végzett vizitáció eredményei arról tanúskodnak, hogy a szeretőjével „tisztességesen” élő, családjának házat építő szerzeteseket a hívek szintén elfogadták. A pannonthalmi Szent Benedek-rend története. I–XIIb. Szerk. Erdélyi László. Bp. 1902–1912. III. 617–624.

⁵² Eképpen a mezővárosiak például azon nem ütköztek meg, hogy a barátok, mint mindenki más, betértek a kocsmákba, holott ezt az egyházi előírások még a világi papságnak is szigorúan tiltották (*Szabó István*: A középkori magyar falu. Bp. 1969. 206–207.; A veszprémi egyház 1515. évi zsinati határozatai. Kiad. Solymosi László. Bp. 1997.). Azt azonban már rossz szemmel nézték, hogy reggeltől napnyugtáig a kocsmában ültek. Ahogy a tanúk gúnyosan megjegyezték: a reggeli misét is már a kocsmában tartották (BAV Barb. Lat. 2666., f. 67^r, 57^r.) A kötelezettségek elvégzését pedig nemcsak a szerzetesektől, hanem mindenkitől elvárták. A részegeseket ezért általában véve lenézték.

⁵³ Az alábbi gondolatsor részletes kifejtését l. *Erdélyi G.*: Gyónás és áldozás i. m.

tott — fegyelmezési-ellenőrzési törekvései megnyilvánulásának, következményének tekintik. Magam a felszíni, hatalmi tényezők helyett a mélyebben rejlő okokra hívnám fel a figyelmet: szerintem inkább arról lehet szó, hogy az elit elképzelései sem vonhatták ki magukat a kölcsönösségen alapuló társadalmi és szakrális rend alapvető felfogása alól.

Az eucharisztia és a bűnbocsánat szentsége a 16. századi hitújítók kritikáinak céltábláját alkották, ami szintén a mindennapi életben játszott fontos szerepükre utal. Luther a dolgok — tanúinknál is tapasztalt — logikáját megfordította: nem a jó cselekedetek, a mindenre kiterjedő érvényes gyónás és a gyakorlati elégtétel, hanem hitünk által részesülünk az oltáriszentség kegyelmében, amely képessé tesz a megbékélésre és az igaz életre. A magukat a reformátor követőinek valló egyszerű hívek azonban — 16. század végi német példák tanúsága szerint — az áldozást továbbra is a megbékélést kinyilvánító közösségi, semmint az egyéni-lelki megnyugvást létrehozó ritusként használták, és igazságos csere nélkül továbbra sem tartották lehetségesnek a békességet.

Összességében tehát a hívek számára meghatározó tapasztalat volt a liturgia, ezért papjaiktól elvárták, hogy ennek során a földi és az égi szférák között hatékonyan közvetítsenek, aminek feltételei közé tartozott az erkölcsi normák betartása is.⁵⁴ Amennyiben papjaik ennek nem feleltek meg, a nagyon is konkrét igényekre, kérésekre várt segítség helyett — mindenekelőtt a szentségekben — közvetlen veszedelmet közvetítettek számukra. Így a szakrális világ és ennek közvetítői iránti viszonyukat sajátos ambivalencia, a segítségre és ártásra egyaránt alkalmasnak tartott démonitól alig megkülönböztethető pragmatikus használat jellemezte.⁵⁵

A körmendi eseményekhez visszatérve: annak ellenére, hogy a polgárok lelki és fizikai jólétét az ágostonosok egyre inkább veszélyeztették, egyezkedésük holtpontra jutott. A hívek annak ellenére sem tudtak a kolostori viszonyokon tartósan változtatni, hogy a hivatalos normák ellenében is mindent megpróbáltak. Egyet kivéve: ugyan időnként felmerült közöttük a barátok elkergetésének terve, és talán maguk is az obszerváns ferenceseket szemelték ki új lelkipásztoraiknak, e „lázádstól” végül visszariadtak. A jelek szerint a feljebbvalói köteletség közösségi átvállalására azért nem került sor, mert az egymást követő földesurak — alkatuk diktálta szelídséggel vagy erővel — maguk is a kolostori élet megújítására törekedtek.⁵⁶ Mégpedig úgy tűnik, hogy ezt nem is a hívek megkeresésére, hanem önálló kezdeményezésből tették. A kolostorokat reformáló uralkodókhoz hasonlóan⁵⁷ fellé-

⁵⁴ Vö. a 17. századi anglikán példával, l. *Donald A. Spaeth: Common Prayer? Popular observance of the Anglican liturgy in Restoration Wiltshire.* In: *Parish, Church and People: Local Studies in Lay Religion. 1350–1750.* Ed. S. J. Wright. London, 1988. 25–151., 131–132.

⁵⁵ Robert Scribner erre a felfogásra példaként az ártó szentekre vonatkozó képzeteket említi, l. *Scribner, R.: Cosmic Order and Daily Life* i. m. 14.

⁵⁶ A tanúk egyfelől Ellerbach János (1499) fenyegetéseiről, másfelől az Ellerbach-örökséget nagybátyja, Bakócz nevében 1505-től igazgató, majd öröklő Erdődy I. Péter ágostonosoknak tett kegyes ígéreteiről számoltak be, l. pl. BAV Barb. Lat. 2666. f. 60^v, 62^r, 70^r.

⁵⁷ Német példákra l. *Schulze:* i. m. 80–119. Magyarországon elsősorban Hunyadi Mátyás és II. Ulászló király nevéhez fűződnek hasonló lépések, vö. *Kubinyi András: Mátyás király és a monasztikus rendek.* In: *Uő: Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon.* Bp. 1999. (METEM Könyvek 22.) 239–248.; *Fraknói Vilmos: Oklevéltár a magyar királyi kegyúri jog történetéhez.* Bp. 1899. 55–56.

pésük — a magándevóció megnyilvánulásán túl — a tőlük függésben élők szakrális és e világi igényeire is figyelő feljebbvalói vallásosságként, illetve — tágabban értelmezve — magatartásként értelmezhető.⁵⁸ Vagyis a kolostorok anyagi áldozatokkal járó reformja közvetlenül a — szerzetesek és a lakosság tetteles összeütöközései nyomán felbomlott — közbékét és az ezzel összefüggő közjót állította helyre. A feljebbvalói fellépés közvetetten ugyanakkor a barátok életmódja által megkérdőjeleződő egyházi,⁵⁹ és az ezért szintén felelős földesúri tekintély legitímálásának — az engedelmesség iránti hatósági igény elfogadtatásának — szimbolikus, de annál hatékonyabb eszköze is volt.⁶⁰

Azt, hogy a körmendi földesúr fellépését valóban a lakosság felháborodása indukálta, paradox módon az a váratlan fejlemény is megerősíteni látszik, hogy a reform végül zátonyra futott: a ferencesek a romos kolostorból 1524-ben elköltöztek. Ez arra utal, hogy a közösség és a világi hatóság érdekközössége és együttműködése tovább nem működött. Ez a törés, úgy vélem, annak tulajdonítható, hogy míg a polgárok számára a városközpontban álló kolostor az önmegjelenítés fontos tárgya volt,⁶¹ a főúri szakrális reprezentáció motívumai hiányában⁶² a kolostor állapota a kegyurat a botrányok megszűnése után már nem érdekelte.

Reform és reformáció: a választás esélye

A fenti, különböző dimenziójú mikro-elemzésekkel a laicizálódás jól ismert folyamatának⁶³ helyi — talán kevésbé ismerős — színtereit és összefüggéseit igye-

⁵⁸ Miként azt a körmendi eljárás során a hatalom képviselői megfogalmazták: a földesúr „a valás és a keresztény hívek üdvössége érdekében” reformálta a kolostort. A hollói plébános száján ez így hangzott: „hogy nagyobb legyen a nép Isten iránti odaadása” – BAV Barb. Lat. 2666. f. 79^r.

⁵⁹ A körmendi Ágoston-rendiek kihágásai miatt — vallották egyhangúan a tanúk — a nép nemcsak a velük együtt élő barátokat, hanem az egész rendet, sőt az egész klérust megvetette (pl. BAV Barb. Lat. 2666. f. 71^r, 74^r). Vagyis a hívek konkrét konfliktuson alapuló szerzetesenessége általános, előítéletlen alapuló egyházellenességbe kezdett fordulni, amit a hatóságok nem néztek tétlenül.

⁶⁰ Ebben a megközelítésben, a szimbolikus uralmi tőke létrehozására irányuló eljárásként válik érthetővé, hogy késő középkori uralkodóink, mindenekelőtt a Hunyadiak, a népszerűségüket vesztő monasztikus rendek gazdag kolostorait tendenciaszerűen a társadalmi elvárásokra érzékenyebben reagáló kolduló rendek vagy pálos remeték kezére adták, noha ez jelentős anyagi veszteséggel járt számukra, vö. *Kubinyi A.*: Mátyás király és a monasztikus rendek i. m. 246.

⁶¹ Ezt jól mutatja, hogy az ágostonosok gondatlansága és tétlensége folytán — ezzel szintén a mindenkire kötelezőnek tekintett elvárástól elmaradva — pusztulásnak indult kolostorépületeket a hívek saját erejükből, vallási testvérületük szervezésében megpróbálták felújítani. A tető egy részét helyre is állították, amint erről a tanúk beszámoltak (l. pl. BAV Barb. Lat. 2666. f. 88^r). Teljes restaurációra azonban, tekintettel a kolostor méreteire és állapotára, nem futotta erejükből.

⁶² Konkrétan ez azt jelenti, hogy Erdődy Péter nem Körmenden tartotta Vas megyei rezidenciáját (hanem Monyorókeréken), és temetkezőhelyként sem szolgálták a család számára a körmendi egyházak. Ezzel szemben az összehasonlításként vizsgált esetekben, az obszervánsoknak átadott szécsényi, sárospataki és újlaki ferences kolostorok esetében a reform a kegyurak rezidencia-építési és -fejlesztési, illetve nemzetiégi monostor létrehozására irányuló törekvéseinek részét képezte. *König Kelemen*: Hatszázéves ferences élet Szécsényben. 1332–1932. Vác, 1931. 14–22.; *Kubinyi András*: Nagybirtok és főúri rezidencia Magyarországon a XV. század közepétől Mohácsig. A Tapolcai Városi Múzeum Közleményei 2. (1991) 214–217., 225.; *Détsy Mihály*: Hol állt a középkori sárospataki vár? Miskolc, 1966. (A Hermann Ottó Múzeum Évkönyve VI.) 177–197., főleg 182–184.; *Stanko Andrić*: The Miracles of St. John of Capistran. Bp. 2000. 42–43. Korábbi irodalmat az Újlaki családra és Újlakra l. uo. 51–55.

⁶³ A terminus használatára ebben a kontextusban l. *Paul L. Nyhus*: The Franciscan Observant Reform in Germany. In: *Reformbemühungen* i. m. 217.

keztem felvillantani. Másképp fogalmazva: társadalom és egyház kapcsolatában az előbbi javára történő erőeltolódás történetét alulról igyekeztem ábrázolni. Erőeltolódás alatt azt értem, hogy fokozódott az egyházi intézmények feletti társadalmi befolyás, a hitbéli és egyházzal kapcsolatos kérdésekben nőtt a laikusok öntudatosodása, bővültek választási lehetőségei. A világi papság és a régi szerzetesrendek mellé a késő középkorban többek között a kolduló rendek sorakoztak fel a maguk — mennyiségileg és minőségileg is többletet jelentő — lelki gondozói tevékenységével és új szellemiségű tanításával.⁶⁴ A 16. század elején pedig már nemcsak egy újabb papi reformgenerációval bővült a kínálat, hanem immár egymással versengő — a cselekedetet vagy a hitet középpontjukba állító — teológiai irányzatok, majd egyházak között is választhattak a hívek. A papválasztás így a késő középkori kolostorok reformjának és a kora újkori hitváltásoknak⁶⁵ is lényeges mozzanatát alkotta, és mint ilyen a laicizálódás — majd pedig a kora újkori konfesszionalizáció — folyamatának helyi eseményeként vizsgálható.

Konkrét esetek komplex elemzésére azonban csak kivételesen szerencsés forrásviszonyok közepette van lehetőség a protestáns reformáció korában is. Ez szintén arra ösztönzött, hogy a körmendi példa tanulságait e téren is kamatoztatni próbáljam.⁶⁶ A 15., illetve 16. századi történeti szituáció rövid összevetése azt mutatja, hogy a protestáns papválasztás a jogi normák, a politikai szituáció, de az anyagi és kulturális erőforrások terén is egyre tágabb lehetőséget nyújtott a közösségi cselekvésre.⁶⁷ Az 1550–1560-as évekből fennmaradt vizitációs jegyzőkönyvek pedig számos konkrét példával igazolják az egyéni hitváltás és a közösségi papállítás lehetőségét és gyakorlatát.⁶⁸ Ráadásul e forráscsoport segítségével a

⁶⁴ *Kaspar Elm*: Verfall und Erneuerung des Ordenswesen im Spätmittelalter. Forschungen und Forschungsaufgaben, Untersuchungen von Kloster und Stift. Göttingen, 1980. (Veröffentlichungen des Max-Planck Instituts für Geschichte 68, Studien zur Germania Sacra 14.) 188–238.

⁶⁵ „A Reformációt az ette teológiai ideák elvont tárháza helyett mozgalommá, hogy az emberek megpróbálták hitüket megvalósítani. A legfontosabb lépés az volt, hogy egy kegyes prédikátort szerezzenek, aki az Igét hirdeti, és részt vesz egy valamiféle életre keltett keresztény közösség létrehozásában. Éppen ezért a kis közösségek ... kegyes prédikátort találására és tartására irányuló erőfeszítései a Reformáció megértésének egyik kulcsát alkotják” – írja *Robert W. Scribner*: Preachers and People in German Towns. In: Uő: Popular Culture i. m. 124.

⁶⁶ Vö. *Erdélyi G.*: Obszerváns és protestáns „hitváltás” i. m.

⁶⁷ Ami például a jogi feltételeket illeti, a helyi világi egyházak felett a közösségek közvetlen joghatósággal rendelkeztek a késő középkorban is. Nemcsak a városok és a mezővárosok nagy része, de számos falu népe is — patrónusként vagy a magánkegyúrral közösen — maga választhatta (és bocsáthatta el) plébánosát. A választás helyenként nemcsak az esküdtek, hanem az egész egyházközség részvételével történt. Az egyházközségi önkormányzat joga és gyakorlata a liturgikus cselekmények rendjének szabályozására vagy a kívülálló hatóságokkal egyházi ügyekben zajló tárgyalásokra is kiterjedhetett. Ezt alapul véve természetesnek látszik, hogy a közösségeknek a 16. században is megvolt az elvi lehetősége arra, hogy protestáns prédikátort válasszanak maguknak, vö. *Benda Kálmán*: A mezővárosi önkormányzat és az egyházak a XVI–XVIII. században. In: Falvak, mezővárosok az Alföldön. Szerk. Novák László–Selmeczi László. Nagykőrös, 1986. (Acta Musei de János Arany nominati IV.) 301–305.; *Kubinyi András*: Plébánosválasztások és egyházközségi önkormányzat a középkori Magyarországon. Aetas 1991. 2. 26–45.

⁶⁸ Például a falusi és mezővárosi lakosság szabad hitválasztásának tüneteként értékelhetjük a vallásilag megosztott közösségek létét. Feljegyeztek ezen túl néhol olyan makacs egyéneket, akik szembeszegültek a többségi akaratnak. Szintén a közösségi akarat érvényesülésének jele, függetlenül a kegyúr felekezeti szimpátiájától (amit nem mindig lehet megállapítani), ha vegyes az egy birtokos földesurasága alá eső községek papjainak felekezeti megoszlása – a katolikus és lutheránus falvak egymás melletti léte pedig egyáltalán nem számított kivételesnek, vö. Reformné hntie i. m. passim.

földesúr–jobbágy vallási viszonyának kérdésében a mezővárosokon túl a falvak népére is kiterjeszthetjük az előttünk járók azon megfigyelését, hogy a földesúri függésben élő lakosság maga dönthetett arról, hogy melyik felekezethez csatlakozik.⁶⁹ Ezen túlmenően az események forgatókönyvének változatossága is feltárul a cselekvők alkati tulajdonságai, illetve helyzetük eltérő értelmezése és használata függvényében.⁷⁰

A körmendi kolostor körüli események, vagyis a közösségi és földesúri igényeknek eleget tenni nem tudó ágostonos barátok lecserélése e több évszázados folyamat kezdeteibe adnak bepillantást. Mivel azonban Magyarországon a 16. században, szemben a protestáns impulzusnak jobban ellenálló, dinamikus katolikus megújulást megélt vidékekkel, a protestáns reformáció vált a társadalom és a kultúra átrendeződésének elsődleges hordozójává, egyes fejezetei ennek közvetlen előzményének is tűnhetnek.⁷¹ Amint ezt néhány részterületen megpróbáltam érzékeltetni, a protestáns reformáció egy gazdag és változatos vallási kultúra közegében jelent meg a történelem színpadán, ezért elsősorban a további differenciálódás egyik fontos állomásának tűnik számomra. A társadalom minden rétegéhez tartozó egyének és a kis közösségek választási lehetőségei bővültek a bűnbocsánat, a szertartások, az egyházszerkezet, nagyobb távlatokban pedig a kultúra és a mindennapok szerveződése egymás mellett élő rendszereinek megjelenésével.

⁶⁹ A „mezővárosi reformáció” fogalmának bevezetésére — szemben a patrónusi reformáció modelljével — az új tanok hazai befogadásának 1540–1550-es évekbeli szakaszára l. *Makkai László*: Pest megye története 1848-ig. Pest megye műemlékei. I. Szerk. Dercsényi Dezső. Bp. 1957. (Magyarország műemléki topográfiája V.) 102–104.; *Klaniczay Tibor*: A magyar reformáció irodalma. In: *Uő*: Reneszánsz és barokk. Bp. 1961. (először 1956.), 64–151. Szakály Ferenc esettanulmányai meggyőzően árnyalják azt a képet, hogy a mezővárosi lakosságnak minden strukturális kényszer ellenére volt lehetősége saját igényei és érdekei szerint cselekedni a vallás kérdésében, és cselekedett is: az evangéliumi tanok hirdetőit saját szekerén hordta vásárról vásárra, l. *Szakály Ferenc*: Mezőváros és reformáció. Tanulmányok a korai magyar polgárosodás történetéhez. Budapest 1995. (Humanizmus és Reformáció 23.). A társadalmi cselekvés korabeli lehetőségének a falvak népére történő kiterjesztését Péter Katalin vetette fel. The way from the church of the priest to the church of the congregation. In: *Frontiers of Faith. Religious Exchange and the Constitution of Religious Identities. 1400–1750*. Eds. Eszter Andor and István György Tóth. Bp. 2001. 9–20., 19. L. még *Erdélyi G.*: Obszerváns és protestáns reform i. m. A mezővárosi és falusi lakosság cselekszik c. fejezet.

⁷⁰ A vizitációs feljegyzések arról tanúskodnak, hogy a hitváltás folyamata éppúgy történhetett a közösség kezdeményezésére, mint fordítva: vagyis amikor egy elhivatott prédikátor reformálta a közösséget — és ezt tehetta a kegyúr tudta nélkül vagy támogatásával, vö. *Reformné hnutie i. m. passim*. Az általam regisztrált sokféleségen túlmenve Péter Katalin tipikusan az egyszerű embereket tartja — a kegyuraknak a nép hite iránti közömbössége és a javadalmas alsópapságnak az állásszerzés tekintetében a kegyuraktól és a község igényeitől való függése következtében — a vallási változások kezdeményezőinek, l. *Péter Katalin*: A reformáció: kényszer vagy választás? Bp. 2004.

⁷¹ *Péter Katalin*: A katolikus megújulás és a protestáns reformáció. In: *Uő*: Papok és nemesek. Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból. Bp. 1995. 5–30. A konfesszionalizáció tendenciáinak európai áttekintését l. *Heinz Schilling*: Confessionalization and the Rise of Religious and Cultural Frontiers in Early Modern Europe. In: *Frontiers of Faith* i. m. 21–35.

A SZAGGATOTT KAPCSOLAT

A Propaganda és a magyarországi missziók 1622–1700

A koraujkori Európa történetének egyik meghatározó eleme a katolikus megújulás, a későközépkori válságában és a reformációban meggyengült katolikus egyház magára találása.¹ Ez a folyamat Magyarországon egészen különleges körülmények között zajlott le.² Magyarország a 17. században három részre oszlott, és a katolikus egyház helyzete, lehetőségei, a rá leselkedő veszélyek rendkívül különböztek a katolikus Habsburgok ország részében, a református fejedelmek Erdélyében, vagy a muszlim szultánok ország részében. Itt, a hódoltságban, a világtörténelemben szinte egyedülálló módon, egy, „az iszlám házához” tartozó tartományban terjedt el a reformáció, majd fejtette ki a hatását a katolikus reform.³

---

¹ A tanulmány az OTKA T 37222. sz. pályázata támogatásával készült. *Wolfgang Reinhard*: Il concilio di Trento e la modernizzazione della Chiesa. In: Il concilio di Trento e il moderno. (Ed. Paolo Prodi-Wolfgang Reinhard). Bologna 1996. 27–54. *Storia della Chiesa*. Ed. Hubert Jedin. VI. Riforma e Controriforma. Milano 1993. 602–603. *Adriano Prosperi*: Tribunali della coscienza. Inquisitori, confessori, missionari. Torino 1996. 57–116. 551–599. *Storia dell'Italia religiosa*. II. L'età moderna. Ed. Gabriele De Rosa-Tullio Gregory. Bari 1994. 36–40. *Ludwig von Pastor*: Geschichte der Päpste. IX. Freiburg 1923. 53–56. *Mario Rosa*: Per la storia della vita religiosa e della Chiesa in Italia tra il Cinquecento e il Seicento. In: Religione e società nel mezzogiorno tra Cinque e Seicento. Bari 1976. 75–144. *La Chiesa nell'età dell'assolutismo confessionale*. Dal concilio di Trento alla pace di Westfalia. Ed. Luigi Mezzadri. Roma 1986. 20–26. *Bernard Dompnier*: Continuité de la Réforme catholique. In: Histoire du christianisme. Ed. Marc Venard. IX. Paris 1997. 209–349.

² A 16–17. századi magyarországi vallás- és egyháztörténetre lásd: *Bitskey István*: Esmék, művek, hagyományok. Debrecen, 1996. tanulmányait, különösen Katolikus megújulás és a barokk műveltség. Uo. 117–133. *Péter Katalin*: A katolikus megújulás és a protestáns reformáció. In: Uő: Papok és nemesek. Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból. Bp. 1995. 5–14., és a kötet többi tanulmánya, valamint szintén tőle a reformáció új értelmezése: Magyarország története 1526–1686. Szerk. Pach Zsigmond Pál. Bp. 1985. 506–521. (Péter Katalin). *Hermann Egyed*: A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig. München 1973. 214–292. *Karácsonyi János*: Magyarország egyháztörténete. Bp. 1985. 105–209. *Szakály Ferenc*: Virágkor és hanyatlás 1440–1711. Bp. 1990. 158–166. *Zoványi Jenő*: A reformáció Magyarországon 1565-ig. Bp. 1986. 225–275. *Hiller István*: A Vatikán és Magyarország (1526–1699). In: Magyarország és a Szentcsék kapcsolatának ezer éve. Szerk. Zombori István. Bp. 1996. 153–169.

³ A hódoltsági keresztény felekezetek helyzetéről kitűnő áttekintést ad: *Fodor Pál*: „A kincstár számára a hitetlen a leghasznosabb”. Az oszmánok magyarországi valláspolitikájáról. In: Magyar évszázadok. Tanulmányok Kosáry Domokos 90. születésnapjára. Szerk. Ormos Mária. Bp. 2003. 88–99., a tanulmány egyben kritikai bibliográfiáját nyújtja az idevágó korábbi kutatásoknak. A hódoltsági missziók igen alapos, de az eseménytörténetre koncentrálnó monográfiája: *Molnár Antal*: Katolikus missziók a hódolt Magyarországon. I. (1572–1647). Bp. 2002. Vö. *Szakály Ferenc*: Katolikus hierarchia a török hódoltságban. In: Egyházak a változó világban. Szerk. Bárdos István–Beke Margit. Esztergom 1991. 245–249. Rövid összefoglalás: *István György Tóth*: Old and New Faith in Hungary, Turkish Hungary and Transylvania. In: A Blackwell Companion to the Reformation World. Ed. Ronnie Po-Chia Hsia. Oxford, 2003. 205–220.

Emiatt különleges Magyarországon a koraujkori európai egyház-, vallás-, és művelődéstörténet egyik legfontosabb fejezete, a katolikus missziók története is. Ebben az országban, amely részben a keresztény, részben pedig a muszlim világhoz tartozott, egyszerre és egymás mellett léteztek a belső és külső missziók. Igaz, az utóbbi évek kutatásai mind jobban rámutattak arra, hogy — ellentétben a korábbi felfogással — ezek a külső és belső missziók korántsem egymástól elszigetelten működtek. Éppen ellenkezőleg, a francia parasztokat Bretagne-ban vagy Auvergne-ben térítő missziók fejlődése nagyon is konkrét formában hatott a kanadai irokézok vagy kongói bennszülöttek közti francia misszionáriusok munkájára, annak eszközeire, tartalmára, irányítására.⁴ Ezek a távoli, illetve európai missziók azonban egymástól sok ezer kilométeres távolságra voltak, míg Magyarországon a hittérítők egymás közelében fekvő mezővárosokból írtak Rómába hol „németországi” (értsd a Habsburg-birodalomhoz tartozó), hol pedig „törökországi”, azaz az Oszmán Birodalom területén fekvő missziókból.⁵

Mind a belső, mind a külső missziókat világszerte az 1622-ben alapított pápai hivatal, a Hitterjesztés Szent Kongregációja (latinul *Sacra Congregatio de Propaganda Fide*) nevű bitorostanács irányította, korabeli népszerű nevén a *Propaganda*.⁶

Ha megvizsgáljuk ennek a kongregációnak és a magyar misszióknak — a század folyamán igencsak változó — viszonyát a Kongregáció megalapítása, 1622, és a század vége, 1700 között, akkor nemcsak a magyarországi katolicizmus történetének egy jelentős, de eddig csak keveset kutatott szelete tárul fel előttünk. A Kongregáció története a koraujkori hivatalok működésének is igen fontos példája.⁷ A missziós iratokból jól látszik a 17. századi világbirodalmak központi irányí-

⁴ *Dominique Deslandres*: Croire et faire croire. Les missions françaises au XVIIe siècle. Paris 2003. 332–353. *Uő*: Vincent, Adrien, François, Jean et les autres. In: Homo religiosus. Autour de Jean Delumeau. Paris 1997. 218–225. *Uő*: Les missions françaises intérieures et lointaines, 1600–1650. Esquisse géo-historique. Mélanges de l'École française de Rome 109 (1997) 2. 505–538. *Bernard Dompnier*: Mission lointaine et mission de l'intérieure chez les Capucins français 1600–1650. In: Les réveils missionnaires au XVIIe siècle. Marseille 1982. 257–281. *Marc Venard*: Missions lointaines ou/et missions intérieures dans le catholicisme française de la première moitié du XVIIe siècle. Uo. 83–89.

⁵ *István György Tóth*: Between Islam and Orthodoxy: Protestants and Catholics in Southeastern Europe. In: Cambridge History of Christianity. Vol. 6. Ed. Ronnie Po-Chia Hsia. Cambridge 2004. (s.a.), *Giovanni Pizzorusso*: La Congrégation „de Propaganda Fide” et les missions en Italie au milieu du XVIIe siècle. In: Les missions intérieures en France et en Italie du XVIe siècle au XXe siècle. Ed. Christian Sorrel-Frédéric Meyer. Chambéry, 2001. 43–61. A kötet 39 tanulmánya alapos áttekintést ad a belső missziók problémáiról a katolikus megújulás kezdetén. *Vö. Marie-Lucie Copete-Federico Palomo*: Des Carêmes après le carême: stratégies de conversion et fonctions politiques des missions intérieures en Espagne et au Portugal. Revue de synthèse 4 (1999) 359–380.

⁶ Erre lásd alábbi tanulmányaimat, és az ott idézett, itt most újra fel nem sorolt irodalmat: *Tóth István György*: Raguzai Bonifác, a hódoltság első pápai vizitátora. Történelmi Szemle 39 (1997) 3–4. 447–472., A Propaganda megalapítása és Magyarország (1622) Történelmi Szemle 42 (2000) 1–2. 19–68., Koszovóból vagy Mezopotámiából? Missziópüspökök a magyarországi török hódoltságban. Történelmi Szemle 41 (1999) 3–4. 279–329., Galántáról Japánba. Olasz misszionáriusok a 17. századi Magyarországon és Erdélyben. Századok 135 (2001) 4. 819–870., Hittérítés vallásszabadság nélkül. Olasz misszionáriusok és magyar nemesurak a 17. századi Magyarországon. Századok 135 (2001) 6. 1313–1347.

⁷ *Peter Partner*: The Pope's Men. The Papal Civil Service in the Renaissance. Oxford 1990. 82–110. *Mario Caravale*: L'ordinamento temporale dello Stato della Chiesa dopo Sisto V. In: Dopo Sisto V. La transizione al barocco. (1590–1630). Roma 1997.

tásának megannyi problémája, hiszen a pápaság ekkor egyszerre volt egy közepes európai világi hatalom és egy — persze csak eszmei — világbirodalom.⁸

A 17. századi uralkodók közül egyedül a pápa hatalma fogta át, éppen a missziók révén, az egész akkor ismert világot: Róma parancsát éppenúgy várták Peruban, mint Indiában, Portugáliában vagy Abesszíniában. A kongregáció jegyzőkönyveiből és levelezéséből jól rekonstruálható, hogy milyen volt az információ áramlása a periféria és a központ között, hogyan tájékozódott a római hivatal a távoli missziókról?⁹ Mit tudtak a távoli missziós állomásokon, Csíksomlyó vagy Máriavölgy kolostorában a római pápai kúria néha drámaian gyors változásairól?¹⁰ Mennyire volt a misszionáriusok szemében Róma egy elvont, távoli, átláthatatlan hatalmi központ, vagy éppen egy konkrét személyekkel, konfliktusokkal, hatalmi harcokkal megjelölt uralkodói udvar? Ezekre a kérdésekre igyekszem választ találni ebben a tanulmányban, egy, a Hitterjesztés Szent Kongregációja rendkívül gazdag levéltárából készülő forráskiadvány dokumentumai alapján — ennek három kötete az MTA Történettudományi Intézete és a Római Magyar Akadémia közös kiadásában már napvilágot látott, de a sajtó alatt lévő további kötetek anyagát is felhasználtam.¹¹

„A mohamedánok mocskos örültsége”

XV. Gergely pápa 1622. január 6-án alapította meg a világ katolikus misszióit irányító bitorostanácsot, a Hitterjesztés Szent Kongregációját.¹² A pápa azonban ezt ekkor még nem foglalta írásba, és a Kongregáció megalapításáról szóló bullát csak az 1622. év októberében állította ki, bár 1622. június 22-re visszadátálva. Január hatodika Vízkereszt, azaz a Háromkirályok napja, a pápa azért vá-

⁸ A. D. Wright: The early modern papacy from the Council of Trent to the French Revolution, 1564–1789. London, 2000. 25–37.

⁹ Tóth István György: Ahogy Róma látott minket. Magyarország és Erdély a Propaganda jelentéseiben a 17. században. Századok 136 (2002) 3. 547–581., további irodalommal.

¹⁰ Róma és a magyar püspökök kapcsolatának kitűnő összefoglalása: Tusor Péter: A magyar hierarchia és a pápaság a 17. században (Problémák és fordulópontok). Századok 136 (2002) 527–545. Vö. Uő: Pázmány bíboros olasz rejtjelkulcsa. C.H. Motmann „Residente d’Ungheria”. (A római magyar agetia történetéhez), Hadtörténelmi Közlemények 116 (2003) 535–581., és Uő: Pázmány állandó római követségének terve 1632–1634. In: Pázmány Péter és kora. Szerk. Hargittay Emil. Piliscsaba 2001. 151–175., és a szerző kiadás előtt álló PhD értekezése: A magyar egyházi elit és Róma kapcsolatának ismeretlen fejezetei (1607–1685). Bp. 2000. Vö. Elena Bonora: La Controriforma. Roma, 2001. 9–35.

¹¹ István György Tóth (ed.): Relationes missionariorum de Hungaria et Transilvania 1627–1707. Roma-Bp. 1994., (Bibliotheca Academiae Hungariae – Roma, Fontes 1.), (= Relationes), István György Tóth (ed.): Litterae missionariorum de Hungaria et Transilvania, 1572–1717. I–II. Roma-Bp. 2002., (Bibliotheca Academiae Hungariae – Roma, Fontes 4.), a harmadik kötet sajtó alatt.

¹² Josef Metzler: Foundation of the Congregation „de Propaganda Fide” by Gregor XV. In: Sacrae Congregationis de Propaganda Fide Memoria Rerum. 1622–1972. Rom-Freiburg-Wien 1972. Ed. Josef Metzler. (=Memoria rerum) I/1. 79–111. Kitűnő, modern összefoglalás a Propaganda levéltárának egyik legjobb ismerőjétől: Giovanni Pizzorusso: Agli antipodi di Babele: Propaganda Fide tra immagine cosmopolita e orizzonti romani (XVII–XIX secolo) In: Roma, la città del papa. Vita civile e religiosa dal giubileo de Bonifacio VIII al giubileo di papa Wojtyła. Ed. Luigi Fiorani–Adriano Prosperi. Storia d’Italia. Annali 16. Torino 2000. 479–518. Hermann Tüchle: Acta SC de Propaganda Fide Germaniam spectantia. Die Protokolle der Propagandakongregation zu deutschen Angelegenheiten, 1622–1649. Paderborn 1962. 3–17.

lasztotta ezt a napot, mert a katolikus egyház ezen a napon emlékezik meg arról, hogy a három pogány keleti király felkereste és imádta az újszülött Megváltót. A Kongregáció római palotájában a Propaganda házikápolnája is a Háromkirályok titulusát viselte. Itt tettek ünnepélyes fogadalmat tanulmányaik végén a Propaganda kollégiumának végzett növendékei, mielőtt elindultak volna szerte a világba, hogy a missziókon hirdessék a katolikus hitet és a római egyház hatalmát – a Háromkirályok név kiválasztásával a pápaság nagyon határozottan akarta hirdetni a saját primátusát a világban.

A Hitterjesztés Szent Kongregációja megalapításának közvetlen előzményeiről források híján egyelőre nagyon keveset tudunk. VIII. Kelemen pápasága alatt létezett már egy hasonló nevű, de sokkal kisebb jelentőségű, és csak rövid ideig fennállt bíboros-tanács. A spanyol király, III. Fülöp (1598-1621) ellenkezése miatt azonban VIII. Kelemen utóda, V. Pál pápa nem törekedett egy, az egész világra kiterjedő hatalmú missziós központ létrehozására. Ez nyilvánvalóan korlátozta volna a spanyol és portugál uralkodók (ekkor mindkét trónon III. Fülöp ült!) királyi kegyuraságáról szóló pápai kiváltságokat, a spanyol és portugál gyarmatokon működő missziók feletti krályi ellenőrzést. III. Fülöp halála után az új pápa, XV. Gergely — aki a spanyolok iránt sokkal kevésbé volt elkötelezett — nem habozott, meghozta az V. Pál uralkodása alatt a missziókban aktív szerzetesrendek nyomása miatt már régóta érlelődő döntést, – ez egyben a kora újkori egyház- és művelődéstörténet egyik alapvető fordulatát is jelentette.

Vízkereszt napján azonban a pápa csak szóban hirdette ki döntését a missziókkal foglalkozó Kongregációról. A fennmaradt forrásokból nem állapítható meg, hogy XV. Gergely tulajdonképpen milyen aktussal alapította meg a katolikus megújulás egyik legfontosabb intézményét. Nagyon valószínű, hogy a pápa és a bíborosok egy közös imán fohászokdáltak a missziókért. A tényleges munka egy héttel később, az új testület első ülésén kezdődött.¹³

A bíborosok a továbbiakban megvitatták az alapító pápai bulla tervezetét. A bulla szövegét a Kongregáció mindegyik tagja megkapta, hogy megtehesse a megjegyzéseit, és miután szeptemberben mindezt újra megtárgyalták, október 6-án ki nyomtatták az ünnepélyes bullát. Nem tudjuk, hogy miért éppen június 22-re datálták, valószínűnek tűnik, hogy ezen a napon nyújtották át XV. Gergely pápának a pápai audiencia keretében a szöveget.

Az *Inscrutabili divinae providentiae* (A kifürkészhetetlen isteni gondviselésnek) kezdetű bulla összefoglalta a Hitterjesztés Szent Kongregációja feladatait. „Lehetetlen könnyek nélkül megemlékeznünk arról”, írta a pápa, hogy a juhok, azaz a hívek milyen hatalmas tömege tévelyeg szétszórva, akik a katolikus egyház aklát vagy sohasem ismerhették meg, vagy pedig, bár valaha ismerték, a sátn megtevesztette őket, és elhagyták ezt a biztos aklot. Másokat pedig a mohamedánok „mocskos örültsége” vakított el, és ennek hatására „emberi természetüket majdnem állatívvá változtatták.”¹⁴

¹³ Archivio di Sacra Congregazione de Propaganda Fide, Roma (=APF), Acta SC Vol. 3. Fol. 1-2.

¹⁴ Carl Mirbt: Quellen zur Geschichte des Papsttums und des römischen Katholizismus. Tübingen 1934. 368. Memoria rerum III. 662-664. Collectanea Sacrae Congregationis de Propaganda Fide, seu decreta, instructiones, rescripta pro apostolicis missionibus. Romae 1907. I. 2-4.

Az új Kongregáció tehát a kereszténységet sohasem látott, az újonnan felfedezett földrészekén élő emberekkel is akart foglalkozni, de a fő hangsúlyt a „hazug sötétségként” jellemzett iszlám híveinek, továbbá a protestánsoknak a megtérítésére helyezte. A reformáció elleni harc különösen fontosnak tűnt XV. Gergely számára, világosan rájuk utalnak a bulla ezen sorai: Amikor „*az északi tájakon az ördög a jó vetésbe az eretnokség konkolyát hintette*”, egész országokat ragadott el Krisztustól, ezek visszaszerzése is a missziók feladata lesz. Egy évszázaddal a lutheri reformáció után a protestantizmus visszaszorítása az inkvizíció eszközeivel már joggal tűnt lehetetlennek, de legalábbis 1648-ig, a vesztfáliai békéig, a pápaság még bizakodott abban, hogy a meggyőzés eszközei, a missziók sikert érhetnek el „*az északi tájakon*” is. A bulla nem szólt külön a megtévesztett keresztények egy másik nagy csoportjáról, a görögkeletiekről vagy ortodoxokról, akiket a katolikus egyház szakadóroknak tekintett, de a 17. században, nem sokkal a bresti unió (1596) után, az ő megtérítésük is a katolikus missziók fontos feladata lett.

A Propaganda munkájában azután a súlypontok igencsak másként alakultak, mint ahogy azt az alapító bulla alapján gondolhatnánk. A misszionáriusok a 17. században a protestánsok térítésében is csak mérsékelt sikereket értek el, és csak nagyon kevés muszlimot térítettek meg. Az Oszmán Birodalom közeli és távoli tartományaiban ugyan egyaránt sikerrel misszióztak, de nem a muszlimokat térítették, hanem a katolikusokkal törődtek. A Hitterjesztés Szent Kongregációja misszionáriusai a megroppant katolikus egyházi hierarchia területein élő, megrendült hitű katolikusok megerősítésében lettek igazán sikeresek.

A felsorolt missziós feladatok megszervezésére a pápa létrehozta a bullában név szerint felsorolt bíborosok tanácsát, akik — írta elő XV. Gergely — néhány prelátussal és a titkárral együtt szorgosan tanácskozzanak a missziókról, havonta egyszer a pápa palotájában, havonta kétszer pedig a legidősebb bíboros házában.¹⁵ Valamennyi, a missziókra vonatkozó korábbi oklevél és kiváltság, legyen az akár pápai rendelet is, ezennel érvényét veszti, ha ezen bullával ellentétes lenne, rendelkezett a pápa: A Hitterjesztés Szent Kongregációja tehát roppant széles körű felhatalmazást kapott.

Közép-Európában a Propaganda megalapítása egybe esett a katolicizmus erőteljes térhódításával. 1619-ben a békülékenyebb II. Mátyás császárt és magyar királyt II. Ferdinánd váltotta fel a trónon, aki egy, a fegyveres erőt és a meggyőzést egyaránt „bevető”, modernebb, aktív és kérlelhetetlen katolikus expanziót képviselt. Ferdinánd a megválasztása előtt stájer főhercegeként ezt a vallási türemetlenséget már a gyakorlatban is kipróbálta. 1620. november 8-án pedig a fehérhegyi csatá-

¹⁵ A bíborosok kezdetben valóban a pápai, nyáron a Quirinale, míg télen a Vatikáni, palotában, illetőleg a rangidős kardinális palotájában gyűltek össze, általában Ottavio Bandini kardinálisnál. A Kongregáció azután a pápai hivatalok palotájában, a Navona tér melletti Cancellaria-palotában kapott helyet, a magyarországi misszionáriusok is ide címezték a leveleiket, a palotában lévő templomról San Lorenzo in Damaso-ként meghatározva az épületet. 1633-tól a bíborosok üléseit már a Spanyol tér közelében a Ferratini-palotában tartották, a Kongregáció ma is használta impozáns épületében, a Propaganda Kollégiumában, ahol egyben a VIII. Orbán alapította, misszionáriusokat képző Collegium Urbanum is helyet kapott. Az 1640-es évek közepén a Hitterjesztés Szent Kongregációja titkársága is átköltözött a Cancellaria-palotából a Propaganda épületébe. Ettől kezdve a magyar misszionáriusok is „Al Collegio di Propaganda” címezték a leveleiket. *Antonio Menniti Ippolito: I Papi al Quirinale. Roma 2004. 45–126.*

ban a császári csapatok szétverték Pfalzi Frigyes, a református cseh király vezette huszita-lutheránus felkelőket. A következő években a császár nemcsak a cseh rendek ellenállását törte meg, hanem a katolikus egyház is erőteljes ellenreformációba kezdett. Ezután a katolikus lett az egyetlen engedélyezett keresztény felekezet Csehországban. Az erőszakos ellenreformáció azonban Csehországban intenzív missziós munkával párosult, az újonnan épült vagy visszafoglalt kolostorokban, templomokban virágzott a korban legmodernebb itáliai manierista és barokk kultúra, a jezsuita, kapucinus, ferences misszionáriusok pedig a meggyőzés eszközeivel szereztek vissza az „eltévelyedet” lelkeket.¹⁶

Egészen más volt a helyzet Magyarországnak a Habsburg-birodalomhoz tartozó harmadában. Itt Bocskai és Bethlen hadjáratai, a bécsi és nikolsburgi békek után a protestánsok vallásszabadságát törvény — és ami még sokkal fontosabb: fegyveres erő — biztosította. Ugyanezekben az években, az erőszakos ellenreformációs kísérlet kudarcra után, mind jobban teret nyert azonban a jezsuitából lett esztergomi érsek, Pázmány Péter programja a katolikus egyház megújítására, elegendő számú, képzett, buzgó püspökkel és plébánossal, itáliai szintű katolikus iskolákkal és könyvekkel, és — nem utolsó sorban — a katolikus hitre önként áttért földesurak hathatós segítségével.¹⁷

Drámai változások Rómában 1644–1649 között

Az 1640-es évek közepére a Hitterjesztés Szent Kongregációja munkája megszilárdult. A Kongregáció mind alaposabb információkkal rendelkezett a világban élő katolikusok helyzetéről, és a korábbiaknál sokkal hatékonyabban tudta irányítani a missziókat. Az 1640-es évek derekán azonban nagyon sok minden megváltozott a Propaganda munkájában, bár a hivatali gépezet feljegyzéseit olvasva ez korántsem tűnik fel. A Kongregáció üléseinek szűkszavú jegyzőkönyvei, amelyek felsorolják az egyes üléseken részt vevő bíborosokat, és az azokon elnöklő prefektusokat, valójában nagyon is drámai eseményeket tükröznek.¹⁸

1645 körül a pápaság életében olyan alapvető változások történtek, amelyek a kihatottak a magyarországi és erdélyi missziók sorsára is. 1644-ben, 21 évi uralkodás után meghalt VIII. Orbán pápa, aki a 16–17. századi pápák közül a leghosszabb időt töltötte Szent Péter trónján — halála ezért önmagában is korszakváltást jelentett.¹⁹ VIII. Orbán a missziók ügyét és az ekkor még igencsak friss alapítású Hitterjesztés Szent Kongregációja sorsát — főleg kezdetben — a szívügyének tartotta. Ezt jól mutatja, hogy gyakran vett részt a Kongregáció ülésein, és a Hit-

¹⁶ *Olivier Châline*: La reconquête catholique de l'Europe centrale, XVIe-XVIIIe siècle. Paris 1998. 30–34. 45–48. 141–148. további irodalommal. *Olivier Châline*: L'Italie en Bohême après la Montagne Blanche. Santa Maria di Quercia di Viterbo, 2003. (előadás, s. a.)

¹⁷ *Bitskey István*: Pázmány Péter. Bp. 1986. 116–198.

¹⁸ A pápai kúriára alapvető kézikönyv: *Niccolò Del Re*: La Curia Romana. Lineamenti storico-giuridici. Roma 1998. a Propagandára: 146–160. *Paolo Prodi*: Il sovrano pontefice. Un corpo e due anime: la monarchia papale nella prima età moderna. Bologna 1982. *Antonio Menniti Ippolito*: Il tramonto della curia nepotista. Papi, nipoti e burocrazia curiale tra XVI e XVII secolo. Roma 1999. *Maria Antoinetta Visceglia*: La città rituale. Roma e le sue cerimonie in età moderna. Roma 2002. 119–164. *Sárközy Péter*: „Roma est patria omnium fuitque”. Bp. 2001. 5–30.

¹⁹ *Irene Fosi*: All'ombra dei Barberini. Fedeltà e servizio nella Roma barocca. Roma 1997. 171–200.

terjesztés Szent Kongregációja tagjai közé három, a családjából származó bíborost is kinevezett. A pápa unokaöccse, a szentszéki külpolitika egyik legfőbb irányítója, Francesco Barberini *cardinalis-nepos*, a Propaganda tagja volt, a Kongregáció élén pedig egy másik Barberini bíboros állt, Francesco öccse. VIII. Orbán a saját unokaöccsét, ifjabb Antonio Barberini bíborost nevezte ki a Kongregáció prefektusának, de a Kongregáció tagja volt a pápa bátyja, a kapucinus szerzetes idősebb Antonio Barberini bíboros is, akit megkülönböztetésül a titulusa után Sant'Onofrio kardinálisnak hívtak.²⁰

Az új pápa, X. Ince (1644–1655) kardinálisaként a Kongregáció egyik igen aktív tagja volt, aki a magyarországi missziók ügyeivel is gyakran foglalkozott: Vanoviczi János pálos hittérítő a már X. Ince pápasága alatt írt leveleiben hivatkozott is arra, hogy az ügyét az akkor uralkodó pápa még mint bíboros terjesztette elő.²¹ Pápaként azonban X. Ince már nem törődött annyira a Hitterjesztés Szent Kongregációjával, a Barberini családdal gyorsan kiéleződő konfliktusa kihatott a Kongregáció működésére is.²²

VIII. Orbán unokaöccse és bizalmi embere, a Hitterjesztés Szent Kongregációja prefektusa, Antonio Barberini 1645 októberében szabályosan elmenekült Rómából, mert — joggal — úgy érezte, hogy helyzete az új pápa alatt tarthatatlanná vált. X. Ince pápa ezután minden tisztétől megfosztotta a szökevény kardinális. Később követte Antoniót a franciaországi száműzetésébe Francesco Barberini is. Noha az idősebb Antonio Barberini kapucinus szerzetes, a néhai pápa bátyja 1646-ban bekövetkezett haláláig megmaradt a Kongregáció tagjának, azt a döntő befolyását, amelyet tiarás bátyja életében élvezett, elvesztette. 1653-ban azonban X. Ince — mivel dinasztiaépítő politikájához szüksége volt más kardinális-famíliák támogatására is — kibékült a Barberini családdal, és ismét kegyeibe fogadta az elmenekült Barberini bíborosokat. X. Ince így 1653. augusztus 15-én minden tisztességét visszaadta Antonio Barberininek, aki ismét a Hitterjesztés Szent Kongregációja prefektusa lett, egészen 1671-ben bekövetkezett haláláig. Barberini nyolc éves száműzetése alatt a prefektusi tisztet, ideiglenes jelleggel, Luigi (Aloisio) Capponi bíboros, viceprefektus töltötte be. A Kongregáció jegyzőkönyvei általában csak „eminenciás urakként” egyszerűen felsorolták az üléseken részt vevő bíborosokat, 1653 után azonban Barberinit minden alkalommal hangsúlyosan mint Antonio prefektust említik. A korábbi pápa rokona és bizalmasa, az „új rendszer” alatt bűnbaknak kikiáltott, száműzött, majd diadallal visszatért bíboros esetében szükségesnek látszott, hogy ezt külön kiemeljék.

A pápaság figyelmét az 1640-es évek második felében, X. Ince uralkodásának kezdetén, a harmincéves háború befejezése kötötte le. A vesztfáliai békét megelőző tárgyalásokon a pápai államot a kölni nuncius, Fabio Chigi kardinális, a későbbi VII. Sándor pápa képviselte, aki a kor egyik legtehetségesebb diplomatája volt.²³

²⁰ Christoph Weber-Michael Becker: *Genealogien zur Papstgeschichte*. I. Stuttgart 1999. 90.

²¹ APF SOCG. Vol. 58. Fol. 88. Acta Vol. 8. Fol. 140/v-141. Cong 167. No. 11., APF SOCG Vol. 58. Fol. 104. Acta Vol. 8. Fol. 148/v.

²² Josef Metzler: *Die Kongregation in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts*. In: *Memoria rerum* I/1. 244–305.

²³ Marie-Louise Rodén: *Fabio Chigi's observations on the practice of diplomacy in Westphalia*. Ab aquilone. *Nordic studies in honour and memory of Leonard E. Boyle O.P.* 1999. 115–148.

Ez azonban mit sem változtatott azon, hogy a pápaság azzal, hogy a vesztfáliai békének a protestánsoknak kedvező pontjait mereven elutasította, a következő évtizedekre önmagát szigetelte el az európai politikában. 1648 után Róma elvesztette azt a fontos európai szerepét, amelyet a tridenti zsinat (1545–1563) utáni hat–nyolc évtizedben az erkölcsi tekintélyében és gazdasági erejében egyaránt megerősödött, helyreállt pápaság játszott. Csökkent a pápaság súlya a világban, és a szentszéki politikán belül is kisebb figyelmet kapott a missziók kérdése, mint a 17. század első felében. Ez a változás azonban, amely a kortársak figyelmét sem kerülte el, csak viszonylagos volt, azaz a missziók — ha már nem is annyira, mint XV. Gergely alatt — továbbra is a trentói zsinatban megújult katolikus egyház egyik legfontosabb fegyverének számítottak.²⁴

Még nagyobb változás hozott a Hitterjesztés Szent Kongregációja működésében, hogy 1649. április 24-én meghalt Francesco Ingoli, aki a Kongregáció megalapítása óta töltötte be a titkári tisztelet, és ő volt a Kongregáció igazi motorja.²⁵

Ingoli a magyar egyháztörténetben is roppant fontos szerepet játszott, bár erről — a Kongregáció levelezésének és levéltárának rendkívüli titkossága miatt — a kortársak csak keveset tudtak. A hihetetlen munkabírású, a missziókért fanatikusan lelkesedő titkár valamennyi beérkező levelet átolvasott. Azok az apró betűkkel rótt feljegyzések és előterjesztések, amelyeket a Magyarországról és Erdélyből küldött misszionáriuslevelek százainak hátán olvashatunk, nagy hatással voltak nemcsak az itteni misszionáriusok és püspökök, de az egyszerű hívek sorsára is. A következő évtizedekben, mint a Kongregáció titkárait bemutatva látni fogjuk, kiderült, hogy Francesco Ingolit nem sikerült pótolni. Bár a 17. század második felében a Hitterjesztés Szent Kongregációjának kiváló titkárai is voltak, olyan, csak a misszióknak és a missziókért élő, fanatikus és karizmatikus személyiséget, mint Francesco Ingoli volt, nem találunk még egyet a Propaganda alkalmazottai között.

Kisebbségi lelkesedés, növekvő bürokrácia

A Hitterjesztés Szent Kongregációja történetében a 17. század második fele az intézményesedés korszaka. A bíborosok a Kongregáció 1622. évi megalapítását követő évtizedben a kezdeti lelkesedésükben valamennyi problémára egyszerre akartak megoldást találni. A 17. század derekától kezdve azonban a kardinálisok a missziós főhatóság feltornyosuló irathalmi láttán már korántsem voltak olyan lelkesek és derűlátók, mint korábban. Ugyanakkor azonban véget ért a kezdeti évek „tűzoltó” technikája is, amikor a kardinálisok figyelmét mindig más, éppen a legfontosabbnak vélt probléma kötötte le. A 17. század derekától kezdve a Propaganda már folyamatosan figyel egy-egy régióra. A Hitterjesztés Szent Kongregációja ügymenete az 1630-as, 1640-es években kialakult, és így ez a testület ola-

²⁴ *Adriano Prosperi*: Il Concilio di Trento: una introduzione storica. Torino 2001. 88–94.

²⁵ *Josef Metzler*: Francesco Ingoli, der erste Sekretär der Kongregation (1578–1649). In: Memoria rerum I/1. 197–243. *Francesco Ingoli*: Relazione delle quattro parti del mondo. Ed. Fabio Tosi. Roma 1999. XVII–XXX., 293–329. Dictionnaire d'Histoire et Géographie Ecclésiastiques. Paris 1995. XXV. 1150–1157. *Roberta Vicchi*: I mille volti della missione. Francesco Ingoli da Ravenna al mondo. Ravenna 1999. 2–3. *Nicola Kowalsky*: Il testamento di Monsignor Ingoli primo segretario della Sacra Congregazione „de Propaganda Fide”. Neue Zeitschrift für Missionsgeschichte 19 1963 272–283.

jozottan, de ugyanakkor sokkal nehezkesebben is működött. A Kongregáció titkára mind több irat háttára jegyezte fel érdemi döntés helyett a bíborosok határozatát: elhalasztva, vagy éppen felolvasás után mehet az irattárba.

A Hitterjesztés Szent Kongregációja működését a legilletékesebb, az ügyeket kézben tartó titkár, Francesco Ingoli írta le a csehország kapucinus misszionáriushoz, Valeriano Magnihoz címzett levelében. „Minden levél, feljegyzés és más írás a titkár (azaz Ingoli) kezébe kerül, aki a legalkalmasabbnak tűnő sorrendet választja ezek elintézésére. A titkár a Kongregáció minden ülésén referál, felolvassa az irat summázatát, vagy az egész tartalmát, és a bíborosok a kinevezésük sorrendjében szólnak minden javasolt ügyben, arról, hogy mi tűnik számukra alkalmas válasznak, döntésnek vagy határozatnak, és ahová a nagyobbik részük hajlik, az lesz a határozat, amit azután a titkár feljegyez”.²⁶ A bíborosok tehát nem szavaztak a szó mai értelmében, ez a pápaság vagy általában a koraujkori Európa testületeiben még elképzelhetetlenül modern dolog lett volna. Ingoli szavaiból kitűnik, hogy a többség akarata lett a Kongregáció határozata, de az is, hogy az egyes bíborosok súlya különböző volt a testületben – a szavazatok itt sem számláltattak, hanem mérlegeltettek. Az iratok hátoldalára írt feljegyzésekből jól látható, hogy Ingoli titkár a bíborosok vitáját követve a Propaganda ülései alatt hogyan alakította, csiszolta a Kongregáció tömör határozatait.

A hatalmas mennyiségű beérkező levél, a világ minden tájának misszióiról befutó jelentések azonban hamar illuzórikussá tették ezt a részletes és gondos ügymenetet, amelyet ez az 1631-ben készült levél leírt. Tíz évvel a Kongregáció megalapítása után a bíborosok egy-egy alkalommal már 40–50 napirendi pontot is tárgyaltak, emiatt az üléseket gyakran nem is tudták egy nap alatt befejezni, hanem azok átnyúltak a következő napra is. A pápa előtt tartott, „Coram Sanctissimo” üléseket pedig megelőzte egy előzetes összejevetel, ahol a bíborosok megtárgyalták, előkészítették a pápa elé terjesztendő aktákat, tehát ekkor is két napra volt szükségük – bár a pápa, mint abszolút uralkodó jelenléte a döntéseket meggyorsította. A 17. század második felében azután, ahogy a pápák egyre ritkábban vettek részt személyesen a Hitterjesztés Szent Kongregációja ülésein, sok kérdést az egyház feje a pápai audiencián döntött el. A missziókat illető kérvényeket, mint ez a hátoldalukra rótt sietős feljegyzésekből kitűnik, ugyancsak a pápai kihallgatásokon adták át a pápai titkárok a Hitterjesztés Szent Kongregációjának.²⁷

A magyarországi missziókból beérkező ügyek is igen gyakran tényleges döntés nélkül elaludtak a római missziós hatóságnál. Mint a világ oly sok hivatala, a Hitterjesztés Szent Kongregációja is alapvetően két módon odázta el a döntéseket: a bíborosok vagy további információkat kértek az ügyről, igen gyakran a bécsi nunciustól, vagy pedig bizottságot alakítottak.

A Hitterjesztés Szent Kongregációja jegyzőkönyveit olvasva, a 17. század közepétől mind inkább kitűnik, hogy a Kongregáció fuldoklott a rengeteg ügy terhe alatt. A döntésre előkészített és az ülésre beterjesztett iratoknak a kardinálisok csak egy töredékét tudták megtárgyalni. A levelekre gondosan feljegyezték,

²⁶ *Francesco Ingoli*: Relazione i. m. 274.

²⁷ Néhány példa: APF SOCG Vol. 384. Fol. 283. Vol. 572. Fol. 247. 8. Novembris 1642. Cong. 292. No. 23., Acta SC Vol. 15. Fol. 202/v., SOCG Vol. 403. Fol. 338., és APF SOCG Memoriali passim.

hogy milyen ülésre hányadik napirendi pont alatt kívánták beterjeszteni. A magyarországi misszionáriusok leveleinek hátára írt feljegyzésekből azonban egyértelmű, hogy gyakran nem tárgyalták őket, mert nem jutott rá idő, hanem egy egészen más ügyet vettek elő a magyar misszióknak szánt napirendi pont alatt.

A század második felében a Hitterjesztés Szent Kongregációja ezért mind gyakrabban különleges bizottságok felállításával igyekezett eleget tenni a feladatainak. Ezekbe a *congregatio particularisokba* maga a pápa nevezett ki néhány bíborost a Kongregáció tagjai közül, ezen kívül pedig teológusokat, kánonjogászokat, szakértőket hívtak meg. Néhány ilyen eredetileg csak ideiglenesnek szánt, ám fontos feladatokat tárgyaló bizottság azután állandó szervvé vált a Hitterjesztés Szent Kongregációján belül. Ilyen volt a pénzügyekkel foglalkozó bizottság, amely 1638, a megalakulása óta folyamatosan ülésezett, vagy az 1655-ban alapított, a Hitterjesztés Szent Kongregációja híres soknyelvű nyomdáját, a Poliglott nyomdát felügyelő *congregatio particularis*. Hasonlóképpen 1664 óta folyamatosan dolgozott a Kínával és Indiával foglalkozó bizottság. Ezek a *congregatio particularis* bizottságok részletesen megtárgyalták az ügyeket, és előkészítették a határozatokat, amelyeket azután a Hitterjesztés Szent Kongregációja általános ülésein hagytak jóvá, vagy a pápa elé terjesztettek. Több alkalommal foglalkozott ilyen *congregatio particularis* Magyarországgal és Erdéllyel is az 1660-as, 1670-es években, többek között megvizsgálták a pálos reform vagy — különösen hosszan — az erdélyi ferences missziók kérdéseit. 1674-ben, a majd negyedszázadon keresztül a hódoltság katolikusait irányító kiváló belgrádi missziópüspök, Matteo Benlich ferences halála után, külön *congregatio particularis* foglalkozott a belgrádi missziópüspökség helyzetével, a szóba jöhető jelöltekkel.²⁸ Más alkalommal *congregatio particularis*-ban tárgyalták a kijelölt bíborosok a magyarországi unitusok vagy az erdélyi örmények problémáit.²⁹

A pápák csökkenő érdeklődése a missziók iránt

A Kongregáció megalapítója, XV. Gergely és utóda, VIII. Orbán egyaránt nagy figyelmet szenteltek a Hitterjesztés Szent Kongregációja ügyeinek. XV. Gergely alig másfél évvel élte túl a legkedvesebb alkotását, a Propaganda Kongregációt. Utóda, VIII. Orbán pápa is kiemelt figyelmet fordított a Propagandára. Ezt mutatja az is, hogy, mint láttuk, nem kevesebb mint három bíboros ült a Kongregációban a pápa családjából, a Barberinik közül, és közülük került ki a prefektus is.

A következő pápa, X. Ince (1644–1655), és utódai számára azonban a Propaganda már lényegesen kevésbé volt központi kérdés, mint az alapító XV. Gergely és az őt követő pápa, VIII. Orbán számára. Ez annak ellenére így volt, hogy a kor több pápája még bíborosként részt vett a Kongregáció munkájában, ahol igen aktív szerepet tölthettek be. X. Ince pápa például mint Pamphili bíboros VIII. Orbán idejében a Kongregáció egyik legaktívabb kardinálisa volt, aki 11 magyar tárgyú ügyet is referált az üléseken.³⁰

²⁸ APF CP Vol. 23.Fol. 19., 56/r-v. 68/r-v.

²⁹ APF CP Vol. 29. Fol. 602–605/v. 610–618/v. 628–629. 638–640/v. 644. 647/r-v.

³⁰ Acta Vol. 8. Fol. 148/v., APF SOCG Vol. 408. Fol. 323. APF SOCG Vol. 85. Fol. 235/r-v., SOCG Vol. 403. Fol. 338. Acta SC Vol. 15. Fol. 202/v. Acta Vol. 13. Fol. 247/v-248. No. 15. APF SOCG Vol. 80.

Olyan alapvető ügyekben döntött a Hitterjesztés Szent Kongregációja Pamphili bíboros, a leendő X. Ince pápa előterjesztése alapján, mint a sztropkói székhelyű felső-magyarországi konventuális ferences misszió helyzete, Modesto a Roma római ferences hittérítő erdélyi tevékenysége, vagy Giacomo Boncarpi, a mezopotámiai címre kinevezett hódoltsági missziópüspök kudarca. Pamphili bíboros számolt be a legfontosabb magyarországi és erdélyi hittérítők leveleiről, vagy a szombathelyi domonkos misszió vezetője, Sigismondo Ferrari kéréseiről. Giovanni Battista da Terugia olasz ferences, magyarországi provinciális, Bonventura da Genova és Pietro Vallonica da Sant'Angelo da Fermo itáliai konventuális ferences misszionáriusok jelentései is Pamphili bíboros íróasztalára kerültek. X. Ince tehát igazán jól ismerte a magyarországi hittérítés ügyeit, de pápaként a missziókra már csak kevés ideje és figyelme jutott.

Francesco Ingoli kísérletet tett arra, hogy X. Ince pápa uralkodásának kezdetén újra felélessze azt a — VIII. Orbán uralmának vége felé lassan elhagyott — szokást, hogy havonta egyszer a Kongregáció a pápai palotában, „Őszentsége jelenlétében” tartott üléseket. Ezek a pápai részvétellel folyó ülések egyrészt nagyban emelték a Propaganda tekintélyét a kúriai hivatalok és a kardinálisok körében, másrészt pedig a döntéshozatalt is nagyon meggyorsították: A végső döntést mindig a pápa maga hozta, és amennyiben jelen volt, akkor bármilyen ügyben rögtön dönthetett. XV. Gergely alapító bullája szerint eredetileg havi három ülést kellett tartania a Kongregációnak, ezek egyikét a pápa előtt, ezt azonban a későbbiekben nem tartották be. Már VIII. Orbán alatt is alig több mint havi egy ülést tartott a Kongregáció: A pápa uralkodásának 21 éve alatt összesen csak 316 alkalommal üléseztek a bíborosok, évente átlag 15 alkalommal – a pápa uralmának elején gyakrabban, a vége felé jóval ritkábban.

X. Ince pápa megígérte ugyan, hogy pápaként nagy figyelmet fog szentelni a misszióknak, és megkövetelte, hogy részletesen tájékoztassák a missziók ügyeiről, a Propagandában tárgyalt jelentésekről. A valóságban azonban uralkodása kezdeti évei után X. Ince alig vett részt a Kongregáció ülésein. 1649-ben egyetlen egyszer sem, 1650-ben és 1651-ben mindössze egyszer, 1652-ben kétszer elnökölt a Propaganda ülésein, míg pontifikátusa fennmaradó két évében már egyáltalán nem hívta a palotájába a Kongregáció bíborosait. X. Ince uralkodásának 10 éve alatt 103 ülést tartott a Kongregáció, azaz átlagban havonta alig több mint egyet, és ezek közül a pápa személyesen mindössze tizenkettőt vett részt.

Akárcsak X. Ince, az utóda, VII. Sándor (1644–1655) is uralkodása kezdetén még nagy figyelmet szentelt a Propagandának, később azután, a rázúduló problémák közepette, a missziók kérdésére már alig jutott ideje és figyelme.³¹ VII. Sándor uralkodásának tizenkét éve alatt a Propaganda mindössze kilenc ülésén elnökölt, jelezve hogy a missziók ügye az európai katolikus hatalmak konfliktusai, és a török elleni háború mellett már kiszorult a pápaság figyelmének központjából.³²

Fol. 326. + 337/v. APF SOCG Vol. 157. Fol. 255. APF SOCG Vol. 79. Fol. 188., APF SOCG Vol. 79. Fol. 140.

³¹ *Hermann Tüchle*: Die Protokolle der Propagandakongregation zu deutschen Angelegenheiten, 1657–1667. Diasporesorge unter Alexander VII. Paderborn 1972. 11–19.

³² A pápa jelenlétében tartott üléseken mindig lényegesen több kardinális vett részt, mint azokon a tanácskozásokon, amelyeken a Kongregáció prefektusa elnökölt. Amikor nem sokkal a megvá-

A missziók ügye elvesztette ugyan központi jelentőségét a pápák számára, de azért továbbra is fontosnak számított. Erre utal az is, hogy VII. Sándor pápa saját unokaöccsét, a *cardinalis-nepost*, Flavio Chigit is kinevezte a Hitterjesztés Szent Kongregációja tagjává.³³ A hosszú életű Chigi bíboros 1693-ban bekövetkezett haláláig gyakran referált a Kongregáció ülésein, 1672-ben például az ő előterjesztésében tárgyalták a kardinálisok Wildt Gábor pálos hittérítő Tokajról küldött jelentését.³⁴ VII. Sándor pápa, mint látni fogjuk, átalakította a missziókért felelős bíborosok rendszerét is.

IX. Kelemen (1667–1669) pápává választása előtt — Rospigliosi bíboros néven — a Kongregáció tagja volt, és a megválasztása előtti években szinte minden ülésén részt vett, noha VII. Sándor államtitkáraként igen sok más kérdésre is figyelnie kellett. 1660-ban például Rospigliosi bíboros terjesztette a kardinálisok elé Matteo Benlich belgrádi püspök beszámolóját a hódoltságról, amely a törökök túlkapásai miatt szinte lehetetlen helyzetbe került katolikus egyház helyzetét, az inséget és a török háborút írta le, a püspök már csak abban reménykedett, hogy ennyi üldöztetés között „a földi szenvedéseik alighanem hamarosan véget érnek”.³⁵ 1661 márciusában pedig Matteo da Derventa bosnyák ferences misszionárius beszámolóját terjesztette a leendő IX. Kelemen pápa a Kongregáció elé, amelyben a szerzetes beszámolt arról, hogy saját ferences rendtársai adták a török kádi kezére...³⁶ Pápává választása után, alig két és fél éves uralma alatt azonban IX. Kelemen a missziók iránt már kevésbé érdeklődött. Ellentétben azonosnevű elődjével, X. Kelemen pápa (1670–1676) a megválasztása előtt nem volt a Kongregáció tagja, nem is lehetett az, hiszen csak pár héttel a pápává választása előtt nevezték ki bíborossá. Így már arra sem volt ideje, hogy a bíborosi kalapot ünnepélyes ceremónia keretében átvegye, hanem ehelyett mindjárt pápává koronázták.³⁷

Antonio Barberini prefektus halála után, 1671-ben X. Kelemen pápa Angelo Paluzzi degli Albertoni bíborost nevezte ki a Hitterjesztés Szent Kongregációja élére. A pápának nem volt vér szerinti unokaöccse. Ezért X. Kelemen Paluzzi bíborost, montefiasconei püspököt — akinek családjával unokahúga házassága óta rokonságban állt — az unokaöccsév fogadta. Ezután a bíboros felvette a pápa családnevét, az Altierit is, és a továbbiakban az egyházi állam a pápa utáni első emberének, a *cardinalis-neposnak* (bíboros-unokaöccs) tekintették.³⁸ Az, hogy akárcsak a Hitterjesztés Szent Kongregációját megalapító XV. Gergely idejében, most is a *cardinalis-nepos* lett a Hitterjesztés Szent Kongregációja prefektusa, mutatja, hogy X.

---

lasztása után, 1644 novemberében X. Ince a vatikáni palotájába hívta a Kongregációt, akkor 13 bíboros tartotta fontosnak, hogy részt vegyen az ülésen, míg a következő, a pápa nélkül tartott tanácskozásokon már csak 5–8 bíboros gyűlt össze, de 1646 márciusában például csak négy bíboros tanácskozott a missziókról. 1647 júliusában például egy ülésen mindössze öt bíboros tanácskozott, de amikor két héttel később a következő ülést maga X. Ince hívta össze, akkor már nem kevesebb, mint tizenegy kardinális hallgatta meg a pápa szavait. APF Acta SC Vol. 17. Fol. 450.

³³ Richard Krautheimer: *The Rome of Alexander VII, 1655–1667*. Princeton 1985. 8–14.

³⁴ *Relationes* 174–176. APF Acta SC Vol. 30. Fol. 31.

³⁵ APF SOCG Vol. 310. Fol. 107+ 110/v. Acta SC Vol. 29. (1660) No. 33. Fol. 59–60/v.

³⁶ APF SOCG Vol. 305. Fol. 149. + 152/v.

³⁷ *Enciclopedia dei Papi*. Roma 2000. III. 360–367.

³⁸ *Christoph Weber-Michael Becker: Genealogien zur Papstgeschichte*. I. Stuttgart 1999. 43–44.

Kelemen, legalábbis a pápasága kezdetén, nagy figyelmet szentelt a misszióknak.³⁹ Ahogy azonban az elődeinél, úgy nála is, az uralkodása vége felé a missziók ügye háttérbe szorult a Róma számára kedvezőtlenül alakuló európai politika kérdései mögött. Altieri bíborost, aki a gyakran betegeskedő pápa mellett az egyházi állam erős embere volt, X. Kelemen még sok más tisztre is kinevezte, így az összes többi pápai Kongregáció tagja, pápai camerlengo és brévetitkár volt, az ő kezében futottak össze a pápai politika és diplomácia szálai. A Hitterjesztés Szent Kongregációja prefektusi tisztét azonban nem hanyagolta el, noha ekkor a pápaság legnagyobb hatalmú, és valószínűleg legelfoglaltabb embere volt. Altieri a Propaganda legtöbb ülésén maga elnökölt, a X. Kelemen alatt tartott 59 ülésből csak kilencről hiányzott.⁴⁰

X. Kelemen utóda, XI. Ince (1676–1689) meg akarta reformálni a pápaságot, a megválasztásakor elfogadott 14 reformcikkely egyike a Hitterjesztés Szent Kongregációja megújítását, jelentőségének helyreállítását tűzte ki célul.⁴¹ A pápa, aki a bíborosként nem volt a Kongregáció tagja, azt akarta, hogy a Propaganda a világ összes misszióit egységesen irányítsa, és ezért a Propaganda titkárától, Urbano Cerritől egy, a világ minden misszióit bemutató átfogó jelentést kért. Ez a rendkívüli jelentőségű, titkosnak szánt dokumentum — amelyet azonban a protestánsok megszereztek és gúnyos kommentárral kiadtak —, nemcsak azt mutatja meg, hogy hogyan látták a császár és a szultán birodalmához tartozó magyar területeket Rómában, de azóta elveszett vagy lappangó jelentések kivonatát is megőrizte az utókor számára.⁴² Ugyanekkor készített XI. Ince pápa számára részletes jelentést az erdélyi katolikusok és hittérítők helyzetéről a korábbi erdélyi kusztosz és vizitátor, az ekkor Rómában élő római obszerváns ferences szerzetes, Modesto a Roma is.⁴³ A Propaganda teljes megújítása, a missziók központi, római ellenőrzése azonban ennek a nagy pápának sem sikerült.⁴⁴

A következő pápa, VIII. Sándor (1689–1691) csak másfél évet uralkodott, korábban azonban Pietro Ottoboni bíborosként két évtizeden keresztül a Kongregáció igen aktív tagja volt.⁴⁵ Mint kardinális, a Hitterjesztés Szent Kongregációja leg-

³⁹ *Andreas Kraus*: Secretarius und Sekretariat. Der Ursprung der Institution des Staatssekretariats und ihr Einfluss auf die Entwicklung moderner Religionsformen in Europa. Römische Quartalschrift für christliche Altertumskunde und Kirchengeschichte. 55 (1960) 43–84., különösen 76–78.

⁴⁰ *J. N. D. Kelly*: Oxford dictionary of Popes. Oxford 1986. 284–286.

⁴¹ *Bruno Neveux*: Episcopus et princeps urbis: Innocent XI. réformateur de Rome d'après des documents inédits. (1676–1689). In: Erwin Gatz (ed.): Römische Kurie. Kirchliche Finanzen. Vatikanisches Archiv. Studien zu Ehren von Hermann Hoberg. I–II. Roma. 1979. 597–633.

⁴² A jelentés magyarországi és erdélyi missziókra vonatkozó részei (a kéziratok római könyvtárakban őrzött változatait egybevetve) olaszul és magyar fordításban: *Tóth I. Gy.*: Ahogy Róma i. m. A kézirat sok másolatának egyike a svájci Sankt Gallen kolostorának könyvtárából a protestánsok kezébe került, és az ír szatirikus író, Richard Steele 1715-ben angol fordításban közreadta ezt Londonban. Ennek az angol kiadásnak az Erdélyre vonatkozó részét magyarra fordítva közli: *Gömöri György*: Katolikusok Erdélyben egy 1715-ös angol könyv alapján. Korunk XIV (2003) 7. 98–99. Az angol fordításban nagyon eltorzult nevek feloldása: A püspök nem Mokcsay András, hanem Damokos Kázmér, a kolostor nem Maksa, hanem Mikháza. Uo.

⁴³ Relationes 394–406.

⁴⁴ *Domenico Caccamo*: Guerra santa e guerra turca nel Seicento. In: Marco d'Aviano e il suo tempo. Porderone 1993. 396–428.

⁴⁵ *Antonio Menniti Ippolito*: „Sudditi d'un altro stato”? Gli ecclesiastici veneziani. In: Storia di Venezia dalla origine alla caduta della Serenissima. Roma, 1997. 325–365. *Thomas James Dandelot*:

több ülésén részt vett, és tagja volt annak a különbizottságnak (*particularis congregatio*) is, amely Kína és India misszióival, a távol-keleti hittérítők és a portugál és spanyol uralkodók igencsak problémátikus viszonyával foglalkozott. Bíborosként XI. Ince pápának ő referálta az esztergomi érsek budai vikáriusának, a szélhámos Luca Marunchich bosnyák ferencesnek az ügyét.⁴⁶

A 17. század utolsó pápája, XII. Ince, Antonio Pignatelli néven korábban nemcsak firenzei, de később varsói, majd bécsi nunciusként (1668–1671) is szolgált a pápaságot, így igazán jól ismerte a közép-európai katolicizmus problémáit. Pignatelli bíborosként a Hitterjesztés Szent Kongregációja tagja is volt, ám mivel igen sokat tartózkodott Rómától távol, csak nagyon ritkán vett részt az üléseken. Bíborosi kinevezése évében, 1681-ben, majd utána 1682-ben is mindössze két-két alkalommal volt jelen a Propaganda ülésin.⁴⁷ Később pedig mint faenzai püspök és nápolyi érsek, Rómától távol élt, bár a Kongregációnak tagja maradt. Pápaként azonban XII. Incének a Hitterjesztés Szent Kongregációja nem tartozott a legfontosabb gondjai közé. Először csak megkoronázása után három évvel, 1694-ben vett részt a Kongregáció ülésen, utána ugyanebben az évben még kétszer hívta palotájába a Propaganda bíborosait, több ülésen azután már a haláláig nem is volt jelen.⁴⁸ Ennek ellenére ez a nepotizmust tiltó, fontos reformokat bevezető, bár sokat betegeskedő pápa figyelt a missziókra, külön pápai érmet is veretett, amelyen a misszionáriusokat trónján ülve szétküldi a világba – ekkor azonban a pápa figyelmét már kevésbé az európai, mint inkább a távoli amerikai, kínai, indiai missziók kötötték le.⁴⁹

Magyarország helye a bíborosok térképén – az elmélet

A Kongregáció bíborosai számára már a megalapításkor nyilvánvaló volt, hogy a világ minden táján folyó missziós munka hatékony római ellenőrzése csak úgy sikerülhet, ha a testületet alkotó bíborosok mindegyike egy-egy régió speciális listája lesz, folyamatosan figyelemmel kísérve a katolikus hittérítés gondjait azon a területen. Ezért a 17. század folyamán a Hitterjesztés Szent Kongregációja négy

Spanish Rome 1500–1700. New Haven 2002. 188–210. *Antonio Menniti Ippolito*: *Politica e carriera ecclesiastiche nel secolo XVII. I vescovi veneti fra Roma e Venezia*. Bologna 1993. 144–146. 160–172.

⁴⁶ *Molnár Antal*: Az esztergomi érsek hódoltsági vikáriusának történetéhez. Magyar egyháztörténeti vázlatok. Évkönyv, Regnum 15 (2003) 1–2. 13–15. *Tóth István György*: Kéi Buda? Az esztergomi érsek és a belgrádi vikárius vitája a töröknek hódolt Budáról 1678-ban. In: R. Várkonyi Ágnes Emlékkönyv születésének 70. évfordulója ünnepére. Szerk. Tusor Péter. Bp. 1998. 251–257. *Uő*: Sarajevói dokumentum a pesti bosnyák ferencesekről (1664). Történelmi Szemle XLIV (2002) 115–133. A budai katolikusok 16. századi történetéről jó áttekintést ad: *Molnár Antal*: Ismeretlen inkvizíciós forrás a hódolt Budáról (Don Vincenzo di Augustino raguzai káplán jelentése a Szent Hivatalnak 1599-ből). Levéltári Közlemények 74 (2003) 1–2. 191–220. A cím azonban némileg félrevezető, mert a közölt irat nem jelentés, hanem gyónási kérdések felsorolása, és nem a hódolt Budáról szól, hanem általában a török uralom alatt álló Balkán katolikusairól, azok lelkiismereti problémáiról. Egy raguzai pap, aki korábban budai káplán is volt, küldte ezt Raguzából (nem pedig Budáról) Rómába, felsorolva a muszlimok közt élő hívek tipikus eseteit. Így a muszlimok és a katolikusok együttéléséről sok érdekes adatot találunk benne, a hódolt Budáról azonban semmit.

⁴⁷ APF Acta SC Vol. 52. Föl. 65.

⁴⁸ APF Acta SC Vol. 64. Föl. 25.

⁴⁹ *Pierre Blet*: Innocent XII et Louis XIV. In: *Riforme, religione e politica durante il pontificato di Innocenzo XII (1691–1700)*. Ed. Bruno Pellegrino. Galatina 1991. 335–352.

alkalommal is felosztotta a tagjai között a földkerekség tájait – ekkor intézkedtek a három részre szakadt Magyarország, az itt működő missziók irányításáról is. Az egymást követő felosztások, amelyek egy-egy régiót előbb egy, majd két, végül négy bíboros felügyelete alá helyeztek, a Hitterjesztés Szent Kongregációjának, mint hivatalnak a kudarcáról tanúskodnak.

A megalapítását követő évtizedekben, legalábbis a 17. század végéig, a Kongregáció munkájában még nem a tengeren túli gyarmatok missziói, hanem az európai országokban folytatott hittérítés állt a középpontban. Elsősorban az Európában élő katolikusokat akarták megóvni a protestáns (illetve, a katolikus egyháznak egészen XIII. Leó pápáig alkalmazott terminológiájával: eretnek) veszélyről. A protestánsok közül pedig a misszionáriusok minél többet igyekeztek megtéríteni. A gyarmatokon azonban — amelyek még csak ekkor alakultak — a Hitterjesztés Szent Kongregációja munkáját nagyon akadályozta a spanyol és a portugál királyság „királyi főkegyúri joga”, amely a Rómából küldött misszionáriusok munkáját a spanyol és portugál korona engedélyéhez kötötte. Emiatt is a misszionáriusok elsősorban Európában térítettek, és az említett felosztások is visszatükrözték a kontinens kiemelkedő fontosságát a missziós munkában. Ezért mind a királyi Magyarország, mind pedig a hódoltság és Erdély igen fontos missziós területet jelentettek a Hitterjesztés Szent Kongregációja számára.

Amikor a Hitterjesztés Szent Kongregációja alig pár héttel azután, hogy XV. Gergely pápa megalapította, kijelölte az egyes kardinálisok felügyelete alá tartozó régiókat, akkor a 13 nagy területi egységből nyolc Európában helyezkedett el. 1622. március 8-án a Propaganda felsorolta „a földkerekség tartományait”, és minden egyes terület számára kijelölt egy-egy referáló bíborost.⁵⁰

A középkori Magyarország területén ekkor három államot is találunk, az ország egy része a császár, másik fele a szultán birodalmához tartozott, míg Erdély félig önálló állam. A Kongregáció is három régióba sorolta be a Magyar Királyság területét, de merőben más felosztásban. A királyi Magyarország, akárcsak Csehország, a bíborosok számára a Habsburg-birodalomnak, azaz a német területeknek a része volt, míg kardinálisok (bár ebben, mint látni fogjuk, nem voltak következetesek) a hódoltsági vármegyékben az Oszmán Birodalom balkáni területének részét látták.⁵¹

A Kongregáció számára azonban Magyarországot nemcsak a két világbirodalom határa szelte ketté, hanem a missziók szempontjából legalább ilyen fontos volt

⁵⁰ APF Acta SC Vol. 3. Fol. 3–6. APF Miscellanea Varie Vol. XIV/a. Fol. 642. APF Miscellanea Diverse Vol. 22. Fol. 61.

⁵¹ Nem Magyarország volt azonban az egyetlen ország, amelyet ez a főként a célszerűséget szem előtt tartó felosztás több részre vágott. Így pl. a párizsi nuncius csak Franciaország északi felében felügyelte a belső missziókat, a katolikus hittérítés ügyét. Dél-Franciaország, Szavoja és Dauphinée tartományokkal és a pápai államhoz tartozó Avignonnal együtt Itáliához, a torinói nuncius felügyelete alá került. Ez jól tükrözte Kongregációnak az Itália-központú, a misszionáriusok kiküldésére figyelő szemléletét, amely ezekben a dél-francia területekben – ellentétben a ország északi részével – eretnekségektől fertőzött, és ami még veszedelmesebb, Itáliát is könnyen megfertőzni képes területeket látott. A német birodalom területe is három nuncius között oszlott meg: A nyugati és északi területek a kölni nuncius felügyelete alá kerültek, míg a dél-német tartományokat, Elzászt, Würtembergét, Svábföldet a svájci Luzernben működő nuncius felügyelte. A Német-római Birodalom többi része a bécsi nuncius, Carlo Caraffa hatáskörébe tartozott, akárcsak az osztrák és cseh tartományok, továbbá Magyarország, Erdély, Havasalföld és Moldva.

a nyelvi határ. Ezért a Kongregáció bíborosai a Magyar Királyság délszláv nyelvet beszélő melléktartományait, Szlavóniát, Horvátországot, Dalmáciát, akárcsak Boszniát a görög szigetekkel és Albániával együtt, a velencei nuncius fennhatósága alá helyezték. Ez megfelelt a Kongregáció Itália-központú szemléletének, amelyet a délfrancia területeken intézkedő torinói nuncius példáján is láthattunk: A Propaganda — és különösen az ügyeket kézben tartó titkára, Ingoli — szemében Itália a katolicizmus bástyája, amelyet egyrészt meg kell óvni a külföldről — például az alpesi völgyekből — beszivárgó eretnekségektől, másrészt pedig a katolikus expanzióban Róma főként az olaszokra támaszkodhat.

A pápaság a sok államra szabdalta Itáliában négy nunciaturát tartott fent ekkor, és mind a négy nunciatusnak voltak Itálián kívüli missziós feladatai. A torinói nuncius a dél-francia hittérítést felügyelte, míg a Velencébe küldött pápai diplomata a Földközi-tenger keleti vidékén irányította a misszionáriusokat. Bár látszólag Magyarországtól és a balkáni török tartományoktól messze, a félsziget elmentés oldalán feküdtek, a Hitterjesztés Szent Kongregációja levéltárában őrzött leveleikből kitűnik, hogy a firenzei és a nápolyi nunciatusok is fontos szerepet tölthettek be az Oszmán Birodalom Földközi-tengeri részeinek misszióiban: Nápoly és — a Firenzéhez közeli — Livorno forgalmas kikötőjén keresztül tartották a kapcsolatot a fogságba esett misszionáriusok vagy rabszolgák kiváltása ügyében, a misszionáriusok pedig a kiváltott rabszolgák és az itteni hajókon szolgáló gályarabok közül a katolikusokat lelki vigasszal látták el, míg a többieket igyekeztek megtéríteni. A livornói kikötő forgalma, az itt megforduló katolikus kereskedők szolgálata a magyarázata annak is, hogy a Propaganda a Perzsiába vagy Örményországba küldött misszionáriusok leveleinek és a nekik szánt pénzeknek továbbításával az első pillantásra nem éppen útba esőnek tűnő firenzei nunciust bízta meg.⁵²

A nunciatusok hálózata azonban a missziós területeknek éppen a legveszélyesebb részeire nem terjedt, nem terjedhetett ki. Bár a misszionáriusok vágyaiban többször megfogalmazódott egy isztambuli nunciatura terve, ez természetesen lehetetlen volt, hiszen ekkor még nemcsak a „pogány” padisah, de az európai keresztény, ám protestáns hatalmak sem fogadták a pápa követeit.⁵³ A Hitterjesztés Szent Kongregációja bíborosai ezért a Török Birodalom balkáni tartományai közül azokat, amelyeket Velencéből, tengeri úton kevésbé lehetett elérni, vagyis Trákiát, Makedóniát, Bulgáriát, Szerbiát, továbbá az ekkor Konstantinápoly környékét jelölő Romániát, a konstantinápolyi latin rítusú pátriárka helyben lakó vikáriusa alá rendelték, aki általában az isztambuli ferences vagy domonkos kolostor gvardiánja is volt. Hasonlóképpen a Török Birodalom távolabbi tartományait

⁵² *Giovanni Pizzorosso*: „Per servizio della Sacra Congregazione de Propaganda Fide”: i nunzi apostolici e le missioni tra centralità romana e chiesa universale. (1622–1660). *Cheiron XV* (1998) 201–227. *Michael F. Feldkamp*: La diplomazia pontificia da Silvestro I a Giovanni Paolo II. Un profilo. Milano 1998. 58–73. *Pierre Blet*: Histoire de la représentation diplomatique du Saint Siège des origines à l’aube du XIXe siècle. Città del Vaticano, Roma 1982. 335–352.

⁵³ *Luca Riccardi*: An outline of Vatican diplomacy in the early modern age. In: Daniela Frigo (ed.): *Politics and diplomacy in early modern Italy. The structure of diplomatic practice, 1450–1800*. Cambridge 2000. 95–107. *Daniela Frigo*: Corte, onore e ragion di stato: il ruolo dell’ambasciatore in età moderna. *Cheiron XV* (1998) 7–12.

a jeruzsálemi, antiochiai és alexandriai pátriárkák (természetesen mindig a latin ritusúak!) vikáriusai kapták.⁵⁴

A valóság azonban másként nézett ki, mint a Kongregáció tudósainak terve: A mindennapi gyakorlatban kiderült, hogy a bécsi nuncius nem tudja Moldvában vagy Havasalföldén kézben tartani az ügyeket, hasonlóképpen a velencei nuncius keveset tehet a tengertől távol fekvő Bosznia katolikusaiért. Ezért a következő években a Kongregáció a velencei nuncius helyett a mindenkori raguzai érseket bízta meg a képviselésével ebben a régióban.⁵⁵ A velencei nuncius az Itáliából Magyarországra tartó vagy visszafelé induló misszionáriusok bázisát alkotta, pénzzel, támogatólevéllel, szállással gondoskodott róluk, Iacopo Altoviti nuncius át is alakította a velencei palotája egy részét az átutazó misszionáriusok számára. Itt szálltak meg az Itáliából magyar misszióba induló vagy Magyarországról Rómába tartó hittérítők.

1645-ben, majd 1655-ben a Hitterjesztés Szent Kongregációja újból felosztotta a tagjai között a föld tartományait.⁵⁶ Aligha kétséges, hogy mindkét alkalommal egy-egy új pápa, (X. Ince, illetve VII. Sándor) trónra lépte tette szükségessé, hogy új rendszert alkossanak. Ezt az is jól mutatja, hogy az 1655-ös felosztási javaslattal VII. Sándor nem értett egyet, és ezért saját maga dolgozott ki egy másik tervet – a pápa megfellebbezhetetlen tekintélye miatt a Kongregáció, természetesen, ezt fogadta el. 1645-ben még, akárcsak az alapítás évében, 1622-ben, csak 13 bíboros között osztották el a világ régióit. Germania „tartományt”, amelyhez — a bíborosok felfogása szerint — a Habsburgok magyarországi országrésze is hozzátartozott, Casparo Mattei bíboros, a nem sokkal korábban visszatért bécsi nuncius kapta.

X. Ince pápa halála után, 1655-ben a Kongregáció elhatározta, hogy új rendszert vezet be. Ekkorra már kiderült, hogy a korábbi rendszer nem működik, mert a bíborosok nem minden ülésen vettek részt, és így nem tudta mindig egy kardinális figyelemmel kísérni a rábízott régióban a missziók munkáját. Ezért a viceprefektus, Luigi Capponi bíboros, 14 tartományra osztotta az akkor ismert világot, és mindegyik tartomány felügyeletét két-két bíboros látta volna el, így ha az egyik felelős nem volt Rómában, akkor a másik tekintette át a régió ügyeit. A 14 régióból csak három volt Európán kívüli. Magyarország helyzete nem sokat változott az újabb felosztással. Egy régió fogta össze Németország déli részét, Ausztriát, Csehországot, Sziléziát, továbbá Magyarországot, Erdélyt, Moldvát és Havasalföldet, mindezeket a tartományokat Brancazio és Azzolini bíborosok felügyelete alá helyezték. A Propaganda Horvátországot és Szlavóniát ismét a királyi Magyarországtól különálló területnek tekintette, amelyeket Dalmáciával és Boszniával, sőt Krétaig a görög szigetekkel Este és Vidman bíborosok felügyeltek volna. Az Oszmán Birodalom európai tartományait Konstantinápolyval, Kisásziával, a görög szigetekkel, a Fekete-tenger vidékével Szerbiától Tatárországig a prefektus, Antonio Barberini, és Domenico Cecchino bíborosok kapták.⁵⁷

⁵⁴ Remigius Ritzler: Die archivalischen Quellen der „Hierarchia Catholica”. In: Miscellanea archivistica. Ed. Angelo Mercati. Roma 1952. 65–66.

⁵⁵ APF Istruzioni 1623–1638. Fol. 127/v.

⁵⁶ APF Acta SC Vol. 16. Fol. 338/r-v. Vol. 24. Fol. 37–38/v.

⁵⁷ APF Acta Sc Vol. 24. Fol. 37–38/v.

VII. Sándor pápa azonban ezt nem fogadta el, és 1657-ben saját maga dolgozta ki a következő felosztást: tizenhárom helyett tíz provinciára osztotta a földkerekséget, azonban mindegyikhez most már nem kevesebb, mint négy-négy bíborost rendelt, egy-egy bíboros így több, egymástól igencsak távol fekvő régióért is felelt.⁵⁸ A pápa nyilván úgy gondolta, hogy a Kongregáció minden ülésén ott lesz a négy bíborosból legalább egy, aki így referálhat a régiójáról. Ezért pl. Rospigliosi bíboros, a későbbi IX. Kelemen pápa egyfelől a szlavóniai, horvátországi és boszniai misszionáriusokat, másfelől viszont a spanyolországi és amerikai hittérítőket felügyelte. Vidman, Costaguti, Rossetti és Melzi bíborosok feleltek Magyarország és Erdély misszióiért. Az Oszmán Birodalom európai tartományait, valamint a Magyar Királysághoz tartozó, de ismét külön kezelt Szlavóniát és Horvátországot Medici, Spada, Bragadin, és a már említett Rospigliosi bíborosok ellenőrizték. Ezt a beosztást azután, bár egy újabb, jobb felosztást többször sürgettek a Kongregáció bíborosai, a Propaganda egészen a század végéig megtartotta, míg 1698-ban Carlo Fabroni titkár nagyobb változtatások nélkül újra 13 tartományra osztotta a missziókat.

A pápa és a bíborosok tehát merőben másként néztek a középkori Magyar Királyság területére, mint a császár vagy az esztergomi érsek. Amikor a bíborosok Szlavóniát és Horvátországot a Magyar Királyságtól külön területként kezelték, akkor nyilvánvalóan a nyelvi szempont érvényesült. Rómában nagyon nehezen igazodtak el a szláv nyelvek — más európai nyelvekénél valóban közelebb — rokonságát illetően. Francesco Ingoli titkár maga is úgy gondolta, és a missziókról szóló nagy munkájában le is írta, hogy Dalmáciától Oroszorszáig, sőt szerinte Skandináviáig (!), minden szláv nyelv egy és ugyanaz.⁵⁹

Így nézett ki a magyarországi és a balkáni missziók felügyelete a Kongregációban — elméletileg. A Kongregáció jegyzőkönyvei és a levelek hátlapjára írt feljegyzések alapján azonban megvizsgálhatjuk, hogy mely bíborosok foglalkoztak valójában az erdélyi vagy hódoltsági missziókkal.

A Magyarországgal foglalkozó bíborosok – a gyakorlat

Különös módon, a Kongregáció roppant gazdag levéltárából eddig a 17. századról egyetlen olyan lista sem került elő, amely valamely évből felsorolná, hogy kik voltak a Hitterjesztés Szent Kongregációja tagjai. Az ülések jegyzőkönyvei is csak hiányosan adnak felvilágosítást arról, hogy mely bíborosok tartoztak a Propagandához. Ritkán tüntették fel azt is, hogy ha valamelyik bíboros első ízben vett részt a testület munkájában,⁶⁰ és ugyanígy nem jelezték azt sem, hogy ha valamely kardinális elhagyta a Kongregációt. A Hitterjesztés Szent Kongregációja összetételét biztosan ezért csak azokból az évekből ismerjük, 1629-től —kezdetben azonban még elég foghíjasan —, amikortól rendelkezésünkre állnak a pápai állam legrégibbi évkönyvei (Elenchus Congregationum aliorumque congressuum).⁶¹

⁵⁸ APF Acta SC Vol. 26. Fol. 125–129/v.

⁵⁹ Francesco Ingoli: Relatione 64.

⁶⁰ Pl. APF Acta Sc Vol. 23. Fol. 48. „cardinalis Costagutus pro prima vice”.

⁶¹ Christoph Weber: Die ältesten päpstlichen Staatshandbücher. Elenchus Congregationum, tribunalium et Collegiorum Urbis, 1629–1714. Rom-Freiburg-Wien 1991., lásd az egyes éveknél.

A Kongregációnak az alapításkor 13 tagja volt – ahogy Francesco Ingoli nem minden büszkeség nélkül kiemelte a Propaganda működését bemutató művében, pontosan ennyi volt a Megváltóval együtt az apostolok száma is. Később azonban — párhuzamosan azzal, ahogy a bíborosi testület létszáma is nőtt — nagyon megnövekedett a Hitterjesztés Szent Kongregációja tagjainak a létszáma is. Míg 1622-ben 13 bíborossal alakult meg a Propaganda, 1629-ben már 16, 1644-ben 20, 1657-ben pedig már 30 kardinális tagja volt. Ez a szám a század második felében tovább nőtt: 1670-ben és 1676-ban 34, míg 1699-ben 37 bíboros alkotta a Kongregációt. Igaz, az időközben elhunyt bíborosok miatt ez a szám kisebb is lehetett, 1679-ben 29, 1682-ben 27, míg 1684-ben mindössze 22 kardinális tartozott a Propagandához.

A bíborosok igen ritkán, inkább csak ünnepélyes alkalmakkor, vettek részt szinte teljes számban az üléseken. Sok kardinális csak kevés időt töltött Rómában, mert más tisztségei elszórták a városból. Ezen kívül a missziókat irányító bíborosok, ahogy ez a pápai évkönyvekből jól kiderül, a pápaság igen sok más testületében is tisztséget viseltek.⁶² Így a katolikus hittérítés feletti ellenőrzést gyakoroló két kongregáció, az Inkvizíció és a Propaganda elszánt ellentétét a történészek sokat emlegették. Ez az ellentét azonban mégsem lehetett oly nagy, hiszen a pápaság mindenkori legbefolyásosabb kardinálisait mind a két testületben megtaláljuk.⁶³ 1629-ben a Szent Hivatal, azaz az Inkvizíció kilenc bíboros tagja közül hét volt egyben a Propaganda tagja is, akárcsak 1644-ben, tizenkettőből 7, míg 1659-ben az Inkvizíció tizenegy kardinálisa közül ismét csak hét a Propagandához is tartozott. 1670-ben az Inkvizíció immár húsz kardinálisából 15 volt a Propaganda tagja. A tizenhatodikat, Decio Azzolini bíborost a pápai évkönyv ugyan nem sorolja fel a Propaganda tagjai között, de a Hitterjesztés Szent Kongregációja jegyzőkönyvei szerint mind 1670-ben, mind pedig előtte és utána sok évig a Propaganda bíborosai között találjuk.⁶⁴ A pápaság politikáját alapvetően meghatározó, legfontosabb bíborosok tehát egyik nap a Propagandának a Spanyol tér melletti, a másik nap pedig a Szent Hivatalnak a Szent Péter tér melletti palotájában ültek össze – a két testület, bár a feladatai igen különbözőek voltak, nem egymás ellenében, hanem egymást kiegészítve működött.⁶⁵

A bíborosok nagy többsége olasz volt, ezen belül is a pápai államból való.⁶⁶ Mivel a missziók a pápaság legtitkosabb ügyei közé tartoztak, érthető, hogy a külföldi államok és dinasztiák iránt elkötelezett kardinálisok csak ritkán vehettek részt a Propaganda munkájában. Ilyen kivétel volt az ifjabb Richelieu kardinális,

⁶² Egyes esetekben, ha a Kongregáció különleges ügyeket tárgyalt, akkor „külső” bíborosokat, akik tehát nem voltak tagjai a Hitterjesztés Szent Kongregációjának, is bevontak a tárgyalásba.

⁶³ *Giovanni Romeo: L'Inquisizione nell'Italia moderna.* Roma, 2002. 63–78., jó bibliográfiával a korábbi szakirodalomról: 121–133.

⁶⁴ *Christoph Weber: Die ältesten päpstlichen Staatshandbücher... lásd az egyes éveknél.* Vö. *Marie-Louise Rodén: Cardinal Decio Azzolino and the Problem of Papal Nepotism.* Archivum historiae pontificiae 34 (1996) 127–149. *Uő: Church politics in seventeenth century Rome. Cardinal Decio Azzolino, Queen Christina of Sweden, and the Squadrone Volante.* Stockholm 2000. 160–208.

⁶⁵ A római inkvizíció működésére jó összefoglalás: *Tusor Péter: Az 1608. évi magyar törvények a római inkvizíció előtt. II. Mátyás kiközösítése.* Aetas 2000. 4. 89–105

⁶⁶ *Wolfgang Reinhard: Sozialgeschichte der Kurie in Wappenbrauch und Siegelbild. Ein Versuch über Devotionswappen frühneuzeitlicher Kardinale.* In: Erwin Gatz (ed.): *Römische Kurie. Kirchliche Finanzen.* Vatikanisches Archiv. Studien zu Ehren von Hermann Hoberg. I-II. Roma. 1979. 741–772.

lyoni érsek, a Kongregáció tagja, aki, amikor 1635-ben és 1644-ben Rómában járt, megjelent a Propaganda ülésein.⁶⁷ A 17. század második felében mindössze 13 nem itáliai bíboros volt tagja a Hitterjesztés Szent Kongregációjának, bár olaszosított nevük miatt őket sem könnyű megtalálni a Kongregáció jegyzőkönyveiben. Közöttük egy „magyart”, de legalábbis magyarországit találunk, Kollonich Lipót bíborost, a bécsújrhelyi, nyitrai, győri püspököt, későbbi esztergomi érseket, aki azonban természetesen csak néhány, hosszabb római tartózkodása alatt vett aktívan részt a Kongregáció munkájában. Máskor azonban igen sok levelet küldött a Propagandának a magyarországi katolicizmusról, és a hódoltsági missziókat, egyes években egyedülként, anyagilag is támogatta.⁶⁸ A Habsburg-birodalmon belüli katolikus megújulás és ellenreformáció egy másik kulcsfigurája, a csehországi katolikus offenzíva motorja, Ernst Adalbert Harrach bíboros († 1667), szintén tagja volt a Hitterjesztés Szent Kongregációjának. Harrach kardinális azonban, aki nem kevesebb, mint 44 évig volt prágai érsek, a legtöbbször a székhelyén, Rómától távol élt, így — bár igen sok levélben tájékoztatta a Kongregációt —, csak akkor vett részt személyesen az üléseken, amikor Rómában tartózkodott, 1637-ben és 1644-ben.⁶⁹

A koraujkorra, Granvelle, Richelieu, Mazarin, Fleury korára oly jellemző bíboros-főminiszterek közül is találunk egyet a Propaganda tagjai között – de már csak a bukása és bebörtönzése után. 1625. november 24-én vett részt először a Hitterjesztés Szent Kongregációja ülésén Khlesl bíboros, a Habsburg birodalom korábbi főminisztere. Melchior Khlesl kardinális 1611 és 1618 között II. Mátyás mindenható minisztereként irányította a Habsburg-birodalmat, de az uralkodó életének utolsó hónapjaiban Ferdinánd főherceg (a leendő II. Ferdinánd császár) megbuktatta, és fogságba vetette.⁷⁰ Innen a pápa kérésére Khlesl Rómába, az Angyalvár pápai börtönébe a került, tisztas fogságba, ahonnan 1623-ben kiszabadulva, immár szabadon, római száműzetésben élt 1627-ig, amikor bécsi püspökként helyreállították a jogait. Amikor azonban Khlesl a Kongregáció tagja volt, a Habsburg-birodalom uralkodójával és kormányzatával már éppenséggel nem ápolt barátságos viszonyt. Azt azonban joggal feltételezhetjük, hogy a birodalom, és ezen belül Magyarország ügyeiről jóval tájékozottabb volt, mint a többi kardinális.

Mint láttuk, a Hitterjesztés Szent Kongregációja nagy gondossággal, hosszú viták után, több alkalommal részletesen felosztotta az egyes bíborosok között a világ régióit. Ha azonban azt is megvizsgáljuk, hogy mely bíborosok referáltak valóban a három részre osztott Magyarország misszióiról, akkor rögtön kiderül, hogy az ideális felosztás és a világ minden tájáról beérkező jelentésekkel túlterhelt Kongregáció mindennapjai igencsak távol álltak egymástól.⁷¹

⁶⁷ APF Acta SC Vol. Vol. 10. Fol. 272/v. 350. Vol. 12. Fol. 60. Vol. 16. Fol. 108. Az ülésen részt vett a lyoni érsek, Richelieu bíboros, „aki néhány nappal ezelőtt érkezett Rómába”.

⁶⁸ APF SOCG Vol. 529. Fol. 155. + 156/v.

⁶⁹ APF Acta Vol. 12. Fol. 386/v. Vol. 16. Fol. 119. *Christoph Weber*: *Senatus divinus. Verborgene Strukturen im Kardinalskollegium der frühen Neuzeit.* (1500–1800). Frankfurt am Main, 1996. 119.

⁷⁰ *Robert Evans*: *The Making of the Habsburg Monarchy 1550–1700. An Interpretation.* Oxford 43–67. *Johann Rainer*: *Kardinal Melchior Klesl 1552–1630. Vom „Generalreformatör” zum „Ausgleichspolitiker”.* Römische Quartalschrift für Geschichte und Altertumskunde 1964. 14–35.

⁷¹ Statisztikánk csak a királyi Magyarországról, a magyarországi török hódoltságból és Erdélyből küldött misszionáriuslevelekről referáló bíborosokat fogja át, a görögkeletiek uniójára vonatkozó

A fentebb ismertetett felosztások szerint, amelyeknek éppen az volt a célja, hogy minden régióról a „szakértő” kardinális referáljon, a 17. század közepén Mattei, Brancazio és Azzolini bíborosoknak, majd Vidman, Costaguti, Rossetti és Melzi kardinálisoknak kellett volna beszámolniuk a magyar ügyekről. Mattei korábbi bécsi nuncius valóban a térség felelőse lett, 18 magyarországi misszionárius ügyében terjesztette elő az iratokat, és Cristoforo Vidman bíboros is kilencszer referált magyar ügyekben. A többi illetékes bíboros azonban már csak néha-néha foglalkozott a magyar missziókkal, Costaguti négyszer, Azzolini bíboros háromszor, Brancazio kétszer, Este és Melzi — ez utóbbi szintén korábbi bécsi nuncius — csak egyszer számolt be magyar hittérítők kéréseiről, jelentéseiről, Rossetti bíboros pedig egyszer sem.

1622-től 1700-ig 48 bíboros referálta a Hitterjesztés Szent Kongregációja ülésein a királyi Magyarországról, Erdélyből és a hódoltságból jelentő misszionáriusok leveleit. Már önmagában ez a magas szám is jelzi, hogy szó sem lehetett arról, hogy mindig az adott térség állandó szakértője lett volna a *cardinale ponente*, az előterjesztő bíboros. Mint láttuk, a Kongregáció bíborosai csak ritkán, főként a pápa jelenlétében tartott üléseken vettek részt teljes vagy majdnem teljes létszámmal, a többi alkalommal a tagok kis része jelent csak meg – közülük kellett kiválasztani a jelentést tevő kardinálist.

Sok misszionárius levélén több kardinális nevét találjuk,⁷² mert az elsőnek kijelölt referáló bíboros végül mégsem tudott részt venni az ülésen, mást kellett megkérni erre. Az azonban, hogy a magyarországi missziók ügyét egy-egy bíboros hányszor terjesztette elő, nagyon nagy mértékben függött attól is, hogy hány évig volt tagja a Kongregációnak, illetve hogy milyen gyakran távozott el Rómából.

A legtöbb ügyet, összesen harmincat Pallotto bíboros referálta, őt követte Mattei kardinális 18 üggyel. Caetano 15, Capponi — a Kongregáció viceprefektusa — ugyancsak 15 ügyet referált. Bernardino Spada 13,⁷³ míg VIII Orbán pápa bátyja, idősebb Antonio Barberini 11 magyarországi missziós ügyet terjesztett elő. Ugyancsak 11 alkalommal számolt be a magyar missziókról Pamphili bíboros, a leendő X. Ince pápa. Tíz alkalommal referált az ifjabb Pamphili bíboros, X. Ince unokaöccse, kilencszer Cristoforo Vidman, és ugyancsak kilencszer Ginetti — ez utóbbi kettő a térség szakértőjének számított a Kongregációban. 23 bíboros viszont mindössze egyszer volt magyarországi ügyek előadója, ami arra mutat, hogy milyen gyakran kellett egy-egy bíborost esetlegesen felkérni valamely ügy beterjesztésére.

A kardinális-protektorok csekély szerepe

A koraujkor századaiban az egyes nemzeteknek (azaz földrajzi régióknak) és az egyes szerzetesrendeknek (és ezen kívül még a vallásos társulatoknak) kü-

---

levelek nélkül. Annyiban torzít, hogy a szintén ezzel a területekkel foglalkozó nunciusok és az innen író megyéspüspökök (köztük pl. Pázmány Péter esztergomi érsek) leveleit nem vettem figyelembe. A tendenciák azonban így is igen világosan kirajzolódnak.

⁷² Relationes 183–187. APF SOCG Vol. 440. Fol. 206–208/v. Vol. 218. Fol. 472/r-v. + 477/v. APF Acta SC Vol. 17. Fol. 78/v.

⁷³ Modern életrajza, a kúriai karriernek bemutatásával: *Arne Karten: Kardinal Bernardino Spada. Eine Karriere im barocken Rom. Göttingen 2001., különösen 159–237.*

lön bíboros-védnökeik voltak.⁷⁴ Az így kijelölt *protectoratus* befolyásukat latba vetve kellett képviselniük a gondjaikra bízott szerzetesrend vagy ország érdekeit a pápai kúriában. A protektori megbízatás élethossziglan tartott, ami egy-egy új pápa megválasztásakor konfliktusokhoz vezethetett – mivel a protektort nem lehetett leváltani, helyettessé, azaz viceprotektort, vagy éppen egyenrangú társat, comprotektort neveztek ki mellé. A protektori intézménnyel a pápák hatékony ellenőrzést gyakoroltak a szerzetesrendek felett, ezért a legfontosabb rendek védnökeit a pápák saját családjukból jelölték ki – különösen VIII. Orbán pápa családja, a Barberinik jutottak túlsúlyra e téren, szinte monopolizálva a legjelentősebb rendek protektori tisztségeit. Ha azonban nem az egyes kardinális-protektorok gondosan elkészített listáit, hanem a Kongregációban a mindennapi gyakorlatot vesszük szemügyre, megintcsak a koraiújkori államapparátusban az elmélet és a gyakorlat között meglévő, igencsak jelentős különbségre figyelhetünk fel.

A Kongregáció tagja volt például Németország két bíboros-protektora, a jegyzőkönyvekben az olaszok számára kiejthetetlen neve helyett Zollerani bíborosként szereplő Eitel Friedrich von Hohenzollern-Sigmaringen gróf és a Da Hassia bíborosként emlegetett Friedrich von Hessen–Darmstadt örgróf. Hohenzollern bíboros 1624 őszéig élt Rómában, addig a Kongregáció szinte minden ülésén részt vett, ő referált a Habsburg-birodalom és így Magyarország ügyeiről is. Ekkor azonban a Propaganda irányítása alatt működő missziók éppencsak megkezdték a munkájukat, ezért „Zollerani” valójában nem a missziókról, hanem a kollégiumokkal és Pázmány érsekkel kapcsolatos ügyekről számolt be a többi bíboros előtt. Hohenzollern kardinális azután 1624 őszén elhagyta Rómát, 1625-ben pedig fiatalon meghalt. Hessen (Da Hassia) bíboros 1666–1682 között volt Németország protektora, viszont akkor sem referált magyar ügyeket, amikor jelen volt a Kongregáció ülésein.

A Hitterjesztés Szent Kongregációja üléseinek jegyzőkönyveiből kitűnik, hogy a kardinális-protektoroknak — éppen a rendszer „ad hoc” jellegéből következően — csak csekély szerep jutott a gondjaikra bízott szerzetesrend vagy régió ügyeinek intézésében. A kardinális-protektorok fontos szerepet játszottak a szerzetesrendek életében, ők elnököltek a nagykáptalanokon és beleszóltak a rendfőnökök kiválasztásába is. A Propaganda munkájában azonban nem volt döntő szavuk. Az obszerváns ferences rend adta a magyarországi, hódoltsági és erdélyi misszionáriusok zömét. A 17. században 45 évig, 1633-tól 1678-ig, Francesco Barberini bíboros, a Kongregáció egyik legtekintélyesebb tagja volt az obszerváns ferencesek kardinális-protektora, ő mégsem referált magyar ügyekről.

Kivételes esetnek számított, amikor a szombathelyi domonkos misszió ügyében a Kongregáció — Giovanni Battista Pamphili bíboros, a későbbi X. Ince pápa javaslatára — úgy döntött, hogy a domonkos rend bíboros-protektora, ifjabb Antonio Barberini bíboros elé terjeszti az ügyet. Ekkor Sigismondo Ferrari misszióprefektus és a győri püspök konfliktusba kerültek egy, a domonkosokhoz a püspöknek tett fogadalma ellenére belépett kispap miatt. Ez esetben sem annyira Barberini bíboros-protektori tisztsége lehetett a fontos, mint inkább az, hogy ő egyben a Hitterjesztés

⁷⁴ *Martin Faber: Frühneuzeitliche Kardinalprotektorate. Ein Projekt. Römische Quartalschrift für christliche Altertumskunde und Kirchengeschichte* 94 (1999) 267–274. *Joseph Wodka: Zur Geschichte der nationalen Protektorate der Kardinäle an der römischen Kurie. Innsbruck–Leipzig. 1938. 47–69.*

Szent Kongregációja prefektusa is volt.⁷⁵ Ezt az esetet is inkább a szabályt erősítő kivételnek tekinthetjük a Kongregáció és a magyar missziók kapcsolatában.

A felső-magyarországi missziókban az olasz és lengyel konventuális ferences szerzetesek igen fontos szerepet játszottak, de Marcello Lante bíboros, aki 1608-tól 1652-ig, 44 évig őrködött a konventuális ferencesek kardinális-protektoraként a rend érdekei felett, nem volt tagja a Hitterjesztés Szent Kongregációjának. Igaz, 1633-ban Laudivio Zacchia bíboros (akit vezetékneve helyett a tituláris temploma után Szent Sixtus bíborosának hívtak), a Felvidéken térítő lengyel konventuális ferences szerzetes, Crisostomo Klus doktorátusa ügyében Lante bíboroshoz fordult. Ez azonban a sok száz, a Propagandába befutó, és a magyarországi konventuális ferences misszionáriusokkal foglalkozó levél közül csak ennél az egynél fordult elő.⁷⁶ A 17. század második felében VII. Sándor pápa unokaöccse, Flavio Chigi bíboros volt a konventuális ferencesek védnöke, aki egyben a Propaganda tagja is volt.⁷⁷ Magyarországról referálva azonban nem egy konventuális ferences, hanem egy pálos misszionárius jelentését terjesztette elő a Kongregációban, Wildt Gábor tokaji hittérítőét. Chigi kardinális fő magyarországi levelező partnere pedig egy bolgár *obszerváns* ferences misszionárius, a féktelen ambíciókkal megáldott-megvert Gabriel Thomasi volt, akit sokkal jobban érdekelték a lengyel-erdélyi-török diplomáciai fordulatok, mint a misszióban megnyerhető lelkek, ezért is fordult a missziók ürügyén saját karrierjét egyengetve, a pápai *cardinalis-neposhoz*, Chigihez.⁷⁸

Különösen jellemző ebből a szempontból X. Ince fogadott unokaöccsének, Camillo Astalli-Pamphilinek a példája. Ez a bíboros tizenegy éven keresztül, 1652–1663 között volt a konventuális ferencesek kardinális-protektora, és ugyanakkor a Propaganda tagja. (Igaz, 1653 februárjától két évig, X. Ince haláláig, nem vehetett részt a Kongregáció munkájában, mert a mind szeszélyesebb, öregedő pápa megharagudott rá, és minden tisztétől megfosztva, száműzte Rómából, még a Pamphili nevet is elvette tőle. Az új pápa, VII. Sándor azután visszahelyezte a tisztségeibe a bíborost, akit így, bár egyazon személyről van szó, a Kongregáció jegyzőkönyveiben hol Astallius, hol pedig Pamphilius bíboros néven találunk.) Korántsem mondhatjuk azonban, hogy a magyarországi missziókról beszámolva, Astalli-Pamphili főként az általa patronált rend misszionáriusaival foglalkozott volna. Igaz, két konventuális ferences misszionárius ügyében is ő volt az előterjesztő bíboros, ő referálta Alessandro Croce da Milano és Francesco Maria Spera da Narni magyarországi hittérítők beszámolóit. Ő számolt be azonban az obszerváns ferences rendhez tartozó — akiknek, mint láttuk, ekkor a Kongregáció egy másik tagja, Francesco Barberini volt a protektoruk! — olasz misszionárius, Bernardino da Flavone ügyéről, ő jelentett a belgrádi raguzai katolikus kereskedők kéréséről, pedig ott közelben-távolban nem voltak konventuális ferencesek. Ő volt továbbá Tarnóczy Mátyás világi pap, váci püspök beszámolójának a beterjesztője, és a te-

⁷⁵ APF Acta SC Vol. 13. Fol. 247/v-248. die 14. Februarii 1639. Cong. 254. No. 15.

⁷⁶ I. Gy. Tóth: Litterae missionarium i. m. I. 445.

⁷⁷ Heribert Holzapfel: Handbuch der Geschichte des Franziskanerordens. Freiburg i. B. 1909. 703. Holzapfel szerint Flavio Chigi 1672–1698 között volt a konventuális ferences szerzetesek kardinális-protektora, ám ez bizonyára nyomdahiba, mert Chigi bíboros valójában már 1693-ban meghalt.

⁷⁸ Relations 176. APF FV Vol. 6. Fol. 125., Fol. 148. + 149/v.

mesvári világi pap misszionáriusok leveleire is öt alkalommal került a neve, mint relátoré.

Semmiképpen sem mondhatjuk tehát, hogy a kardinális-protector, ahogy ezt a tiszte elvben megkívánta, a saját szerzetesrendje misszióira „specializálódott” volna. Itt is az az „ad hoc” jelleg érvényesült, amelyet a Hitterjesztés Szent Kongregációja egész ügymenetében láttunk. A titkárnak azok közül a bíborosok közül kellett előterjesztetöt választania, akik akkor számos más tisztségük mellett ráértek, nem voltak betegek, és éppen Rómában tartozkodtak.

A Propaganda jegyzőkönyveiből ugyanakkor kitűnik, hogy ellentétben a kardinális-protectorokkal, a korábbi nunciások igen fontos szerepet kaptak a Kongregáció bíborosai közt. A két messze legtöbb magyar ügyet betérjesztő kardinális, Pallotto és Mattei, korábban egyaránt egykori bécsi nunciások voltak, rajtuk kívül még Spinola, ifjabb Carlo Caraffa és Melzi, korábbi bécsi nunciások, referáltak magyar ügyeket, továbbá egyszer Francesco Nerli egykori varsói nuncius.

A nunciások fontossága

A nunciások, a pápának a katolikus államokba küldött állandó követei, a 16. században elsősorban a pápaság külpolitikájának formálásában kaptak mind nagyobb szerepet, de a trentói zsinat utáni évtizedekben az egyházi reformok keresztülvitele is fontos feladatuk volt. A nunciások kollégiumokat és kolostorokat vizitáltak, egyházi bíróságként is működtek, és nem csak az uralkodókkal, de az egyes megyéspüspökökkel is tartották a kapcsolatot. A nunciások közül a legfontosabb tisztséget a bécsi, vagy ahogy a hivatalos kúriai elnevezés mondta, a császár melletti nuncius viselte. A bécsi nunciások ezért általában a legtapasztalt pápai diplomaták közül kerültek ki. Hacsak a pápa nem volt elégedetlen a bécsi nuncius munkájával, mint ez pl. az éppen a magyarországi missziók iránt nagy figyelmet fordító Malatesta Baglioni esetében történt, akkor a császár melletti nuncius a követsége végén bíborosi rangot és fontos beosztásokat kapott, tehát a Habsburg-birodalomban szerzett ismereteit a továbbiakban a pápai állam egyik vezetőjeként kamatoztathatta. 1622-től a század végéig 14 nuncius működött Bécsben, akik közül tizenkettőt követségük végeztével a pápa bíborossá kreált, kilencen pedig a Hitterjesztés Szent Kongregációja tagjai is lettek.⁷⁹

A bécsi nunciásokhoz tartoztak a királyi Magyarországon, a hódoltságban és Erdélyben működő missziók is. A nunciások továbbították a misszióknak küldött segélyeket, a misszionáriusok pedig a leveleiket igen gyakran a bécsi nuncius futárpostájával küldték Rómába, a ferencesek általában a két bécsi kolostoruk, az obszervánsok Szent Jeromos és a konventuálisok Szent Kereszt kolostora gárdiánjainak a segítségével.⁸⁰ Vanoviczi János pálos misszióprefektus 1669-ben egye-

⁷⁹ Gerhard Müller: Nuntiaturberichte aus Mittel- und Osteuropa. Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken. 57 (1977) 163–197.

⁸⁰ APF SOCG Vol. 93. Fol. 156.+ 164/v. Cornelio Giannone da Bitunto kéri, hogy a nunciason keresztül juttassák el hozzá a leveleket. APF SOCG Vol. 96. Fol. 302. Petri Péter erdélyi misszionárius a bécsi nunciason és egy pozsonyi kanonokon keresztül várja a leveleket Rómából.

nesen a bécsi nuncius palotájában írta meg a levelét az üldöztetéseiről Federigo Baldeschi Colonnának, a Hitterjesztés Szent Kongregációja titkáranak.⁸¹

A Kongregáció megalapításakor Carlo Caraffa aversai püspök volt a nuncius, aki erősen érdeklődött a közép-európai és ezen belül a magyarországi missziók iránt. Caraffa nuncius küldte 1627-ben Magyarországra Filippo d'Alcara konventuális ferences szerzetest, a bécsi egyetem teológia-professzorát, aki Komárom környékén a török hódoltság határvidékét is bejárta, és igen érdekes jelentést küldött a magyarországi katolikusok helyzetéről és az itteni missziók lehetőségéről.⁸² Carlo Caraffa továbbította a jelentést Rómába, ahol azt a Kongregáció bíborosai többször részletesen megtárgyalták, majd az egyik Komárom megyei falu, Szend nevét Szeged várossal összetévesztve, hosszas levelezést folytattak erről Pázmány Péter esztergomi érsekkel is.⁸³

Caraffa utóda Giovanni Battista Pallotto volt, aki 1628-tól 1630-ig töltötte be a bécsi nuncius tisztét. A bíborossá kinevezett nuncius 1630 elején visszatért Rómába. Pallotto még csak 36 éves volt ekkor, és mert hosszú élettel áldotta meg a sors, még 38 évig viselhette a bíborosok kalapját. Pallotto 1630-tól a haláláig, 1668-ig nagyrészt Rómában tartózkodott. Számos kongregáció tagja volt, köztük a Hitterjesztés Szent Kongregációjáé. Amikor a Kongregáció 1645-ben felosztotta a földkerekség tartományait az egyes bíborosok között, akkor Pallotto Portugália, Brazília és Kongó ügyeinek referense lett, minden bizonnyal azért, mert korábban portugáliai nuncius is volt. 1657-ben pedig, amikor az új pápa alatt a Kongregáció újból elosztotta a bíborosok között az egyes régiókat, akkor Pallotto Egyiptomot, Etiópiát és „a maradék Afrikát” kapta, amelyről Rómában ekkor még szemmel láthatóan keveset tudtak. Ennek ellenére, mint korábbi bécsi nunciusra, sokáig ráhárult a feladat, hogy a királyi Magyarországon, a hódoltságban és Erdélyben működő missziók ügyeit áttekintse, az innen érkező jelentésekről referáljon a Kongregáció ülésein. Számos olyan, a magyar missziókból küldött levelet ismerünk, amelyet ő ismertetett. A Kongregációban a 17. században messze a legtöbb magyar missziós levelet, összesen harmincat, Pallotto bíboros terjesztette elő, noha a felosztás szerint Portugáliával, Afrikával és Brazíliával kellett volna foglalkoznia.

Hasonlóan jelentős szerepet töltött be a Kongregációban a magyar missziók szempontjából egy másik „császár melletti” nuncius, Gaspere Mattei. Nunciusként Mattei a szorosán vett diplomáciai küldetése mellett más feladatokat is kapott: A Hitterjesztés Szent Kongregációja megbízta azzal, hogy vizitálja a pápai kollégiumokat, segítse a csehországi, magyarországi és erdélyi missziókat, és buzdítsa az itteni püspököket a római *ad limina* látogatásra.⁸⁴ 1643-ban VIII. Orbán pápa bíborossá kreálta Matteit, aki visszatért Rómába, és a Hitterjesztés Szent Kongregációja tagja lett. Mattei volt a Nápolyi Királyság és Lengyelország bíboros-protektora, de a Kongregációban a világ 1645. évi felosztásakor mégsem eze-

⁸¹ APF SC Ungheria-Transilvania Vol. 1. Fol. 275. „Viennae, in palatio illustrissimi domini nuntii apostolici”.

⁸² Relationes 41–45.

⁸³ APF SOCG Vol. 147. Fol. 116. 121/v. Vol. 67. Fol. 87.

⁸⁴ A 17. századi bécsi nunciusról nagyon jó áttekintést ad: *Donato Squicciarini: Nunzi apostolici a Vienna. Città del Vaticano, Roma 1998. 113–151.*

ket a régiókat kapta, hanem mint korábbi bécsi nunciusra, Németország ügyeit bízták rá. Ez is jól mutatja, hogy — ellentétben a kortársak és a hivatali gyakorlatra nem figyelő szakirodalom véleményével — a kúriában a nunciusi tisztség sokkal fontosabb volt a feladatok *tényleges* elosztásakor, mint a kardinális-protektorok szerepe. Nunciusi tapasztalatai miatt Mattei azután gyakran referált a magyar missziók ügyeiről, a magyarországi hódoltsági és erdélyi misszionáriusok beadványai közül Pallotto után a legtöbbet Gasparo Mattei kardinális terjesztett elő a Kongregáció ülésein. Összesen 18 magyarországi misszionárius beszámolóját referálta, ami különösen nagy szám, ha arra gondolunk, hogy mindössze öt évig volt a Kongregáció tagja, mert már 1650-ben meghalt.

A pápai politika fordulatai miatt a következő bécsi nuncius csak rövid ideig lehetett tagja a Hitterjesztés Szent Kongregációjának. Camillo Melzi capuai érsek öt évig a toszkánai nagyherceg mellett volt nuncius, majd VIII. Orbán 1644-ben Bécsbe küldte, ahol 1652-ig teljesített szolgálatot. Mint VIII. Orbán embere, az elődje politikájával és embereivel szakító X. Ince alatt kegyvesztett lett, továbbá, mivel a vesztfáliai békének a katolikus egyházra sérelmesnek vélt pontjai kihirdetését nem tudta elérni a császárnál, a pápa Melzi bécsi nunciusi működését is sikertelennek ítélte. Emiatt X. Ince — ellentétben a szokásokkal — az Itáliába visszatérő Melzit nem kreálta bíborossá, így Melzi visszatért a capuai egyházmegyéjébe. Az újabb fordulatot a pályáján régi barátja és nunciustársa, a vesztfáliai béketárgyalások pápai követe, Fabio Chigi bíboros, azaz VII. Sándor pápasága hozta meg a számára. Az új pápa Melzit kinevezte bíborosnak, és egyben a pápai kúria egyik legfontosabb hivatala, a Püspökök és Szerzetesek Kongregációja titkárává. A kardinális tagja lett a Hitterjesztés Szent Kongregációjának is.⁸⁵ A jegyzőkönyvek tanúsága szerint Melzi szorgalmasan eljárta a Kongregáció üléseire, ő referált például az erdélyi bosnyák ferences misszióról.⁸⁶ Hatása azonban a Propaganda munkájára nem lehetett olyan nagy, mint elődeié a bécsi nunciusságban, Pallotto és Mattei bíborosoké, mert nem sokkal később, kevesebb, mint két évvel a bíborosi kinevezése után, 1659 januárjában meghalt.

Carlo Caraffa aversai püspökből, bécsi nunciusból kettő is volt a 17. század folyamán. Az azonos nevű unokaöccs mind a püspöki székben, mind pedig a bécsi nunciaturán követte nagybátyját, szép példájaként a 17. századi pápaságot és a katolikus egyházat (egy másik korábbi bécsi nuncius, XII. Ince szigorú reformjái) jellemző általános nepotizmusnak. 1653-ban X. Ince ifjabb Carló Caraffát svájci nunciussá nevezte ki, a következő évben pedig már a jóval fontosabb velencei nunciusi tiszttet bízta rá. 1658-ban Caraffát VII. Sándor pápa Bécsbe küldte nunciusként. Nunciusi megbízatása lejártával, 1664-ben Caraffa megkapta bíborosi kalapot. Ezután tagja volt a Hitterjesztés Szent Kongregációjának, a jegyzőkönyvek tanúsága szerint az üléseken gyakran részt vett, így pl. rá osztották ki 1674 januárjában Benkovich Ágoston pálos szerzetes, a magyarországi missziók viceprefektusának jelentését.⁸⁷

⁸⁵ Melzit 1657. április 9-én kreálta VII. Sándor bíborossá, és egy hónap múlva, május 7-én a Hitterjesztés Szent Kongregációja jegyzőkönyve feltüntette, hogy „Meltius kardinális első alkalommal” vett részt az üléseken.

⁸⁶ APF SOCG Vol. 319. Fol. 28.+ 31/v.

⁸⁷ Relationes 186.

Az idősebbik Carlo Caraffa mellett a 17. századi bécsi nunciusok közül Giulio Spinola fordította a legnagyobb figyelmet a magyarországi missziókra. Rövid, alig másfél éves nunciusi működése alatt (1665–1667) több, a magyarországi és erdélyi missziókkal foglalkozó részletes és igen alapos jelentést készített vagy készíttetett. Spinola különösen az erdélyi ferences misszió vezetőjével, Damokos Kázmérral (1606–1678) állt szoros kapcsolatban.

Spinolát hosszú nápolyi nunciusi éveit követően, 1665-ben VII. Sándor bécsi nunciussá nevezte ki, de már 1666 februárjában *in pectore* (azaz a kinevezés nyilvánosságra hozatalát elhalasztva) bíborossá kreálta. Ezt azután a pápa egy évvel később, miután Spinola Bécsből visszatért, hirdette ki. Spinola bíborosi kinevezését követően a Hitterjesztés Szent Kongregációja tagja lett, és a Propaganda egyik aktív tagjának számított.⁸⁸ 1669-ben ő referált, mint korábbi bécsi nunciust, a munkácsi unitus püspökség ügyeiről.⁸⁹ 1676-ban XI. Ince pápa Spinolát bízta meg a Hitterjesztés Szent Kongregációja zilált gazdasági ügyeinek rendbetételével.⁹⁰

Különösen hosszú ideig, 1675-től 1689-ig — a pápaság és Magyarország számára sorsdöntő esztendőekben — volt bécsi nunciust Francesco Buonvisi. Buonvisi korábban kölni és varsói nunciust is volt, tehát igen széleskörű diplomáciai tapasztalatokkal rendelkezett. Bécsi küldetése után bíborosként több kongregáció, így a Hitterjesztés Szent Kongregációja tagja is lett. Andrea da Santacroce varsói, majd bécsi nunciust (1696–1700) már a 18. században ült a Propaganda bíborosai között. Antonio Pignatelli varsói, majd bécsi nunciust pedig nemcsak a Kongregáció egyik bíboros tagja lett, de 1691-ben XII. Ince néven pápává választották; a távoli kontinensek missziói iránti figyelmét már láttuk.

A nunciustok feladatköre — ha a trentói reformot követő fél évszázad lelkesedése már el is múlt — továbbra is kiterjedt a missziók irányítására, felügyeletére. A Rómába visszatért nunciustok ezen kívül jól ismerték a korábbi állomáshelelyeket. Érthető tehát, ha a Kongregáció tagjai között igen sok korábbi nunciust találunk.⁹¹ Nemcsak a bécsi nunciustok voltak fontosak a missziók irányításában. A korábbi párizsi nunciustok közül Coelio Piccolomini, Francesco Nerli, Fabrizio Spada, Giovanni Giacomo Cavallerini és Daniele Marco Delfino kardinálisok vettek részt a Kongregáció ülésein. Varsói nunciustok voltak Pallavicini, Nerli, Santacroce, Vidoni bíborosok, és Pignatelli kardinális, a leendő XII. Ince pápa, de rajtuk kívül korábbi kölni, madridi, lisszaboni, brüsszeli nunciustok is ültek a missziókért felelős bíborosok között.

Az egyik bécsi nunciust, Sebastiano Antoni Tanara úgy lett a Hitterjesztés Szent Kongregációja tagja, hogy igazán gazdag diplomáciai pályafutás állt mögötte: 1675–1687 között, tehát szokatlanul hosszú ideig, brüsszeli internunciust, utána 1687–1690 között kölni nunciust volt, majd 1690-től 1692-ig Lisszabonban töltöt-

⁸⁸ APF Acta SC Vol. 36. Fol. 171. Vol. 37. fol. 142. 165. 294. Vol. 38. Fol. 1. 483. Vol. 39. Fol. 197. Vol. 41. Fol. 153. Vol. 44. Fol. 136. Vol. 46. Fol. 2. Vol. 48. Fol. 23. Vol. 54. Fol. 143. 163. Vol. 59.

⁸⁹ *Athanasius Welykyj* (Ed.): Acta S. C. de Propaganda Fide ecclesiam catholica, Ucrainae et Bielarusjiae spectantia. Romae 1954. II. 14.

⁹⁰ *Josef Metzler*: Die Kongregation in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts. In: Memoria rerum I/1. 290., APF CP Vol.38. Fol. 60., APF Acta SC Vol. Vol. 60. Fol. 135. 159. 184. 224.

⁹¹ *Josef Metzler*: Die Kongregation in der zweiten Hälfte... 255.

te be a nunciusi tisztet, mielőtt bécsi nuncius lett volna 1692–1696 között. Hazatérve Rómába, a Propaganda bíborosaként igen szorgalmasan eljár az ülésekre.⁹²

Különösen összekapcsolódott a bécsi nunciusi tisztség és a Hitterjesztés Szent Kongregációja munkája Mario Alberizzi esetében, aki előbb a Propaganda titkára volt, majd Bécsben lett nuncius. Ezután visszatérve Rómába immár nem titkárként, hanem kardinálisként és teljes jogú tagként vett részt a Kongregáció munkájában. Míg Alberizzi korábbi Propaganda-titkárként lett nuncius, a Kongregáció egy másik titkárát, Federico Baldeschi-Colonnát, a svájci nunciusi tisztét befejezve bízta meg a pápa a világ misszióinak irányításával, a Hitterjesztés Szent Kongregációja titkári tisztségével.

A kulcspozíció: a Propaganda titkára

Nem az üléseken csak kihagyásokkal részt vevő bíborosok, hanem a titkárok határozták meg a Kongregáció arculatát, ebből a szempontból a titkár személye még fontosabb volt, mint a bíboros tagoké, vagy akár a prefektusé.

Francesco Ingoli, a Hitterjesztés Szent Kongregációja első és máig legnagyobb hatású titkára, a Kongregáció megalapításától, 1622-től, haláláig, 1649-ig, tehát 27 éven keresztül folyamatosan irányította a Propaganda működését. Ingoli életét — bár voltak más, nem annyira jelentős tisztségei — szinte teljesen ez töltötte ki, a felajánlott más, sokkal magasabb egyházi tisztségeket nem is fogadta el. Ez korántsem mondható el Ingoli utódairól, a Propagandát a 17. század második felében irányító titkárokról. A legtöbben közülük csak rövid ideig, néhány évig töltötték be a Kongregáció titkári tisztét. Néhányan, mint például a kitűnő Urbano Cerri, nem sokkal a kinevezésük után meghaltak, a Kongregáció legtöbb titkára számára azonban a titkári poszt csak egy volt egyházi karrierjük számos állomása közül, amelyet, amint lehetett, egy magasabb grádicsot jelentő tisztségre cseréltek – korántsem voltak a missziós gondolat megszállottjai, mint Francesco Ingoli. Még ennél is hátrányosabb volt azonban a missziók hatékony irányítása szempontjából, hogy sok titkár egyszerre számos más kúriai tisztséget is betöltött, így a figyelme több kongregáció között oszlott meg.

Francesco Ingoli halála (1649. április 24.) után a Szent Hivatal, a római inkvizíció ülnöke, Francesco Albizzi (1593–1684) vette át ideiglenesen a titkári teendőket. Albizzi volt az első a Propaganda titkárai közül, akiből később bíboros lett, és ezután már szavazati joggal bíró kardinálisként vehetett részt az üléseken.⁹³ Albizit 1654-ben X. Ince pápa bíborossá kreálta, és kardinálisként harminc évig tagja volt a Propagandának.

Albizzi javaslatára nevezte ki X. Ince pápa 1649 augusztusában a fermói káptalan dékánját, Dionisio Massarit (1597–1664) a Hitterjesztés Szent Kongre-

⁹² APF Acta SC Vol. 66–70. passim.

⁹³ Míg a 16. századi bíborosok közül igen soknak voltak gyerekei, a trentói zsinat után erkölcsileg is megújult pápaságban erre már csak nagyon ritkán találunk példát. A Propaganda 17. századi bíborosai közül csak Marzio Ginetti kardinálisról és VIII. Sándor pápa unokaöccséről, ifjabb Pietro Ottoboni bíborosról tudjuk, hogy volt egy-egy törvénytelen leányuk. Albizzi bíborosnak azonban, akárcsak a Kongregáció egyik első tagjának, Teodoro Trivulzio kardinálisnak, *törvényes* gyerekei voltak, mert özvegyként lett bíboros, így Albizzi fia, Rinaldo maga is prelátus lett a pápai kúriában. *Christoph Weber*: *Senatus divinus* i. n. 43. 85

gációja új titkárává.⁹⁴ Massari kiválasztása korántsem volt olyan szerencsés, mint Ingolié. Massari úgyszólván a börtöncellából került a Kongregáció titkári posztjára, mert írországi küldetése végén, ahová régi pártfogóját, Rinuccini nunciust, kísérte el, bebörtönözték.⁹⁵

Ingolival és számos későbbi Propaganda titkárral ellentétben Massari nem volt a kúria embere, nem ismerte ki magát a pápai udvar szövevényes viszonyai között. Mielőtt Rómába hívták volna, fermói kanonok volt, utána pedig írországi diplomáciai küldetésben dolgozott – ez utóbbiban bebizonyította, hogy talpraesett diplomata, és a fogsága miatt egyfajta mártírként tisztelték. Massari minden tehetsége ellenére sem volt jó választás, mert teljesen idegenül mozgott a pápai államgépezetben, és nem rendelkezett a római kúriában nagyon fontos kapcsolatokkal sem.

Massari karrierjének, a pápai államra jellemző módon, patrónusa, X. Ince halála és az új pápa megválasztása vetett véget. Az új pápa, VII. Sándor, ellenségesen állt szemben Massarival. A kúria szokásos viszonyait tükrözte az is, hogy ebben nem annyira Massari működése játszott szerepet, mint inkább a patrónusáé, Rinuccini érseké. VII. Sándor Rinuccinire haragudott meg, és emiatt 1657 áprilisában leváltotta Massarit, aki visszaért Fermóba, ott is halt meg kegyvesztetten 1664-ben. Massarié volt az egyetlen igazi bukás a Kongregáció 17. századi titkárai között, és erről, mint látni fogjuk, még a távoli Magyarországon is értesültek a misszionáriusok.

Massari utóda Mario Alberizzi lett, aki 1657-től 1664-ig töltötte be a Propaganda titkári tisztét. Korábban kúriai hivatalnok volt, majd a pápai kikötőváros, Ancona kormányzója. Ellentétben elődjével, Massarival, Alberizzi titkári munkájával VII. Sándor nagyon elégedett volt, mint ezt Alberizzi további fényes pályája bizonyítja. Ez azonban azt is jelentette, hogy ez a rátermett, igen aktív és hatékony titkár pár év után elhagyta a Propagandát: 1664 szeptemberében VII. Sándor egy másik, a kúria értékrendjében fontosabbnak tartott kongregáció, a Püspökök és Szerzetesek Kongregációja titkárává nevezte ki. 1671-ben Alberizzit Bécsbe küldték nunciusként, majd visszatérve Rómába, a sikeres nunciusként szokásos kitüntetéseként bíborosi rangot kapott, és mint kardinális a Propaganda tagja is volt. 1676–78-ban rendszeresen részt vett a Kongregáció ülésein, bár magyar ügyekről nem referált. Alberizzi azonban nem sokáig követhette figyelemmel bíborosként annak a testületnek a munkáját, ahol korábban mint titkár készítette elő a missziókról szóló döntéseket, mert már 1680-ban meghalt.

Miután 1664-ben Alberizzi átment egy másik kongregáció titkári posztjára, a Propaganda élére két teljes évig nem sikerül titkárt találni. Ezalatt Antonio Manfroni mint ideiglenes titkár (*pro-secretarius*) irányította a Kongregáció hivatalát.

A Kongregáció következő titkára 1666–1668 között egy rendkívül művelt tudós, a vatikáni könyvtárigazgató, majd könyvtáralapító Girolamo Casanate volt. Akárcsak Francesco Albizzi és Mario Alberizzi, ő is később visszatért, immár bíborosként abba a Kongregációba, amelyet korábban mint titkár irányított.

⁹⁴ APF Acta SC Vol. 19. Fol. 266/v.

⁹⁵ Georg Denzler: Die Propagandakongregation in Rom und die Kirche in Deutschland im ersten Jahrzehnt nach dem Westfälischen Frieden. Paderborn 1969. 15–29.

Casanate nápolyi spanyol családból származott, és a Kongregáció egyik igen aktív bíborosának, Pamphili kardinálisnak, a későbbi X. Ince pápának volt a bizalmi embere. Korábban számos kúriai posztot töltött be: Éppen úgy mint Alberizzi, ő is volt anconai kormányzó, majd Máltán képviselte a pápaságot, utána a római Borgo negyed kormányzója. Casanate alig két évig volt Propaganda titkára. Ezután — jelezve, a hogy a Hitterjesztés Szent Kongregációja titkári széke immár csak egyike a kúriai karrier megannyi fokának! — IX. Kelemen pápa a Szent Hivatal, az inkvizíció ülnökévé, majd pedig — mint korábban Alberizzit — a Püspökök és Szerzetesek Kongregációja titkárává nevezte ki. 1673-ban, immár a Propaganda harmadik bíborkalapot kapott titkáráként, őt is felvették a kardinálisok közé.

Akárcsak Alberizzi, Casanate is részt vett bíborosként a Kongregáció munkájában, és egészen 1700-ban bekövetkezett haláláig igen gyakran megjelent a Propaganda ülésein.⁹⁶ Casanate előbb titkárként, majd titkári működését befejezve, a Szent Hivatal ülnökeként (így hivatalból a Propaganda tagja is volt), majd bíborosként gyakran vett részt a tanácskozásokon. Ellentétben sok más, a Kongregáció tagjává kinevezett bíborossal, Casanate Rómában tartózkodott, ezért a nevét igen sűrűn megtaláljuk a Hitterjesztés Szent Kongregációja aktáiban.

Casanate utóda, Federigo Baldeschi Ubaldi (titkár 1668–1673 között) korábban svájci nuncius volt. Baldeschi további karrierje is hasonlított az elődjéhez: 1673-ban, a bíborossá kinevezett Casanate utódeként a Szent Hivatal ülnöke lett, majd a pápa még ugyanabban az évben *in pectore* (nem kihirdetve) bíborossá kreálta. Baldeschi is részt vett titkárként is, ülnökként is és kardinális-ként is a Kongregáció munkájában, bár ez a jegyzőkönyvekből az első pillantásra nem derül ki: Kardinális-ként ugyanis, — mivel egy unokahúga révén rokonságba került az egyik legelőkelőbb római arisztokrata családdal, a Colonnákkal —, felvette a Colonna nevet. Ezért titkárként Ubaldi néven (*secretarius Ubaldus*), a Kongregáció tagjaként viszont már mint Colonna bíborost (*cardinalis Columna*) találjuk az ülések jegyzőkönyveiben.⁹⁷

A Propaganda következő titkára is egy korábbi nuncius, Francesco Ravizza (titkár 1673–1675 között), a pápaság portugáliai követe volt. (Ha megnézzük a 17. századi titkárok karrierjét, megállapíthatjuk, hogy a Propaganda titkárának tiszte a kúriai hierarchiában egy közepes nunciusi tisztséggel volt egyenértékű.) A pápa igen elégedett volt Ravizza energikus lisszaboni működésével. Aligha véletlen, hogy éppen a lisszaboni nuncius került a Propaganda élére, ezekben az években ugyanis a portugál gyarmatokon működő missziók felügyelete, a portugál királyok főkegyúri joga a missziók római irányításának egyik fontos problémája volt. Bár Erdély igen messze fekszik a portugál gyarmatoktól, a pápaság ugyanazt a megoldást alkalmazta az erdélyi püspök esetében, mint Afrikában és Ázsiában: A királyi püspökkinevező jog megkerülésével püspöki rangú apostoli vikáriust küldött a missziós területre, így lett Erdély titkos főpásztora Damokos Kázmér ferences misszionárius.

⁹⁶ APF Acta SC Vol 43. Fol. 341. Vol. 44. Fol. 170. 296. Vol. 46. Fol. 20. 177. Vol. 60. Fol. 224.

⁹⁷ APF Acta SC Vol. 39. Fol. 251. Vol. 41. Fol. 1. 153. Vol. 52. Fol. 193. Vol. 54. Fol. 33. Vol. 55. Fol. 1., Vol. 60. Fol. 135. 159. 184.

Ravizza 1673 novemberétől vette át a Propaganda irányítását, de már alig másfél évvel később, 1675 májusában meghalt. Utóda még abban a hónapban Urbano Cerri, a korábbi ideiglenes titkár (*pro-secretarius*) lett. Cerri mint a Propaganda prelátusa, bírása, majd ideiglenes titkára, igen jól ismerte már a Kongregáció gépezetét. Cerriből, levelei, írásai alapján ítélve, egy Ingolihoz hasonlóan lelkes, munkabíró, nagyhatású, a Hitterjesztés Szent Kongregációja munkáját megújító titkár lehetett volna, de igen hamar, már 1679 nyarán, váratlanul meghalt. Cerri legfontosabb műve a világ misszióiról XI. Ince pápa számára 1677–1678-ban készített nagy átfogó jelentése volt, amelynek a királyi Magyarországra, Erdélyre és a hódoltságra vonatkozó részei roppant fontosak, mert megőrizték például a temesvári misszióra vonatkozó elveszett jelentések adatait is.⁹⁸

A következő titkár, Edoardo Cibo (titkár 1680–1695 között) a pápai államtitkár, Alderano Cibo bíboros öccse volt, így igazán jó áttekintése lehetett a pápai állam működéséről. Cibo is nunciusi székéből tért vissza Rómába, svájci nuncius volt 1670-től 1679-ig, ezután a Propaganda titkári teendőit bízta rá a pápa. A Hitterjesztés Szent Kongregációja titkáráként a konstantinápolyi latin rítusú pátriárka (persze csak címzetes) tisztét is megkapta, így írta alá a magyar missziókba küldött leveleit is.⁹⁹

A titkári tisztség fontosságát növelte az is, hogy a 17. század derekától a bíborosok a Kongregáció plenáris ülésein a felhalmozódó ügyeknek csak mind kisebb részét tudták megtárgyalni. A legtöbb kérdésben egyedül a prefektus és a titkár döntött, esetleg néhány, az ügyben illetékesnek ítélt bíboros bevonásával. Ezeket a szűkkörű, hetenkénti megbeszéléseket, amelyekről jegyzőkönyv sem készült, — a mai nyelvben persze egészen mást jelentő szóval — kongresszusnak nevezték. A magyarországi és erdélyi missziók, vagy a moldvai csángók között végzett hittérítés legfontosabb dokumentumait éppen ezen „kongresszusok” számára előkészített iratok között találjuk. Bár a bíborosok úgy érezték, hogy ezek kevésbé jelentős, rövidebb tárgyalást igénylő ügyek, a későbbi korok történészei számára pontosan ezek a hívekről szóló jelentések tűnnek igazán érdekesnek.¹⁰⁰

A világ minden tájának misszióira kiterjedő munkáját a Kongregáció titkára hihetetlenül kis személyzettel végezte. Bár a levelek nagy részét, mert útjuk mindig bizonytalan volt, három példányban, más-más úton is elküldték, és így sok „körmölni valójuk” akadt, kezdetben csak két, és később is alig három-négy íródeák segítette a Kongregáció titkárát. Ezért az egyes évekből a Hitterjesztés Szent Kongregációja levéltárában fentmaradt másolatok, fogalmazványok, kivonatok alig három-négy kéz írásával készültek. A négy földrészén dolgozó misszionáriusok idegennyelvű, tehát nem latin vagy olasz iratokat is küldtek Rómába, a titkár 2–3 fordítót is alkalmazott ezek lefordítására. A Kongregáció igen nagyszámú dekrétumot bocsájtott ki, ezek hitelesítését egy jegyző végezte, továbbá számoltak azzal is, hogy a misszió mártírjairól beérkező jelentéseket egy pápai protono-

⁹⁸ Tóth I. Gy.: Ahogy Róma i. m. passim.

⁹⁹ A titkár érseki címe vezette félre az egyik forráskiadás szerzőjét, aki a „patriarcha Constantinopolitanus secretarius” szavakat félreolvasva, új titkárt vélt benne felfedezni: „Giovanni Battista Constantini titkár neve nem szerepel a kongregáció titkárai névsorában.” *Sávai János: A csiksomlyói és kantai iskola története.* Szeged 1997. 357.

¹⁰⁰ APF SC Ungheria-Transilvania, SC Moldavia kötetei.

táriusnak is hitelesítenie kell. Az ilyen iratokból azonban szerencsére kevesebb lett, mint eredetileg gondolták, bár a magyar ferences és pálos misszióknak is voltak mártírjai. A Propaganda gazdasági iratainak — az ágens felügyelete mellett — a könyvelő és a számvevő viselte gondját egy-két írnnokkal.¹⁰¹

Ez az alig néhány főből álló apparátus intézte a pápaság egyik legfontosabb hivatalának az ügyeit. A koraujkori állam hivatalai Európa-szerte, a Napkirály versailles-i udvarától a bécsi Burgig, a 19–20. századi bürokráciákhoz képest elképzelhetetlenül kevés alkalmazottal dolgoztak. A Hitterjesztés Szent Kongregációja apparátusa azonban még ezen belül is igen kicsinek mondható. Ez a néhány ember, titkár, írnnokok, fogalmazók tartották kezükben az egész világ katolikus misszióit, néhány földrajzi tévedés ellenére alapjában jól áttekintve a kongói vagy a csíksomlyói szerzetesek gondjait.

A római pénzek útja a magyar misszióig

A Hitterjesztés Szent Kongregációját megalapító XV. Gergely pápa nagyon jól tudta, hogy a jószándék vagy a pápai parancs önmagában igencsak kevés: A missziókat összefogó római hatóság csak akkor lehetett sikeres, ha szilárd anyagi alapokon állt. A pápa már az alapító bullában leszögezte, hogy tudja, a missziók sok pénzt fognak felemészteni. Ezért mind a saját magánvagyonából utalt ki erre pénzt, mind pedig a hívek adományaira számított, de emellett a pápai kamarából örökös jövedelmet is juttatott a Kongregációnak. XV. Gergely elrendelte, hogy a bíborosok aranygyűrűje után fizetendő illetekeket, az ún. *annelli cardinalizi-t*, amelyet eddig a lateráni székesegyház kapott, fordítsák a Propaganda céljaira.¹⁰² Egy-egy bíborosnak 500 arany scudót kellett fizetnie a gyűrűért, de sok bíboros ennek a kétszeresét ajánlotta fel a Kongregációnak.¹⁰³ Franz Dietrichstein olmützi püspök, Harrach prágai érsek mellett a csehországi katolikus megújulás másik vezetője, 1626-ban például ezer aranyat ajánlott a bíborosi gyűrű megváltásaként: A Kongregáció gyorsan intézkedett, hogy bár ezt a bécsi nunciának adta, ehelyett a varsói nunciának küldje, hogy közvetlenül a misszió szemináriumára fordíthassák.¹⁰⁴ Ezen kívül az alapító XV. Gergely pápa és utódai nagyvonalú adományokkal segítették a Propagandát, sok kardinális pedig ezt a Kongregációt tette meg az örökösének, így pl. az idősebb Antonio Barberini bíboros, VIII. Orbán pápa kapucinus bátyja több mint 200 ezer scudót hagyott a Kongregációra. A karmelita Domingo de Jesús Maria, a Kongregáció egyik nem bíboros rangú tagja Európa minden részén gyűjtött adományokat, és a Kongregáció szinte minden ülésén újabb és újabb összegekről számolhatott be. Ezen kívül egész Európá-

¹⁰¹ *Relationes* 57–65. 140. 144. 156. 189. 192. 195.

¹⁰² APF Acta SC Vol. 3. Fol. 2–3., 5–6. 13. APF Lettere Vol. 2. Fol. 18–19. 29. 49., APF SC Stato Temporale Vol. 1. Fol. 26. *Metzler*: Foundation In: Memoria rerum I/1. 98–102. Vö. *Wolfgang Reinhard*: Papstfinanz, Benefizienwesen und Staatsfinanz im konfessioneller Zeitalter. In: Fiskus, Kirche und Staat im konfessioneller Zeitalter. Hrsg. Hermann Kellenbenz-Paolo Prodi. Berlin 1994. 337–372. *Massimo Carlo Giannini*: L'oro e la tiara. La costruzione dello spazio fiscale italiano della Santa Sede (1560-1620). Bologna, 2003. 271–315.

¹⁰³ APF Acta Sc Vol. 3. Fol. 6., 20.

¹⁰⁴ APF Acta SC Vol. 4. Fol. 81/r-v. *Hierarchia Catholica medii et recentioris aevii* IV. Ed. Patritius Gauchat. Monasterii 1935. 264.

ban gyűjtésbe kezdtek az új Kongregáció számára, a spanyol követtől a salzburgi érsektől, az arisztokratáktól a prédikációkra összegyűlt városi szegényekig sokan adakoztak a missziók céljaira. A Magyarországon térítő olasz misszionáriusok is gyakran tartottak az itáliai városokban ilyen adománygyűjtő nagybőjti prédikációkat,¹⁰⁵ így pl. a magyar misszióba induló Sonnino és San Felice ferencesek 1635 nagybőjtjében szűkebb hazájukból, Nápolyból, Észak-Itáliába jöttek, ahol Padovában tartottak hitszónoklatokat – az ilyen alkalmakkor a prédikáció után gyűjtött pénz fontos része volt a missziók anyagi megalapozásának.¹⁰⁶

A Hitterjesztés Szent Kongregációjának végrendeletek és adományok révén számos ingatlana, házai, szőlei, földjei voltak. A Propaganda vagyonának jórésze azonban készpénz volt, amelyet zálogházakban fialtattak. Az adományok révén, amelyeket a Propaganda jótévi a missziókra hagytak, 1638-ban a Kongregációnak már több mint 261 ezer scudo tőkéje és ebből 11 ezer scudo évi jövedelme volt – a katolikus missziószervezés ekkor már szilárd pénzügyi alapokon nyugodott. Ez az összeg — igaz, a scudo értéke nem maradt változatlan — 1662-re már több mint a duplájára, 560 ezer scudóra nőtt, amely évi mintegy 22 ezer scudo kamatot hozott.

Igen jelentősek voltak azonban a Kongregáció a kiadásai is. A Propaganda saját apparátusának fenttartása mellett a misszionáriusok számára útiköltséget, a missziós püspököknek ellátást küldött, és támogatta a missziók iskoláit is. Igen sok pénzt emésztett fel a misszionáriusokat kiképző Collegium Urbanum működése, ami évente kb. ötezer scudo kiadást jelentett.¹⁰⁷ A Kongregáció 1626-tól beindította saját, soknyelvű, különleges betűkészletekkel dolgozó nyomdáját, ami — mivel a könyveket a megtérítendőkhöz ingyen, de legalábbis jelképes áron osztogatták — szintén igen sokba került.¹⁰⁸ Így azután, bármilyen gyorsan nőttek is a Kongregáció jövedelmei, az 1660-as években a Propaganda már többet költött, mint amennyi bevétele volt. 1662-ben már 18 ezer scudo volt a deficit, ami alig volt kevesebb, mint a Kongregáció tőkéjének 22 ezer scudós kamata! VII. Sándor pápa maga foglalkozott a Kongregáció pénzügyi helyzetével, és az intézkedései nyomán a Propaganda pénzügyi helyzete ismét megszilárdult: 1674-ben 610 ezer, 1680-ban 628 ezer, 1693-ban 753 ezer scudo volt a Hitterjesztés Szent Kongregációja vagyona.

Mennyi jutott ebből a pénzből a magyarországi missziókra? A Collegium Urbanum növendékei között magyarországi és erdélyi hittérítőket is találunk. Az ő ellátásukat és tanítatásukat a Propaganda fizette. A Collegium Urbanumban az első hetven évben — a növendékek származását csak nagyon hiányosan feltüntetető kimutatások szerint — 4 magyarországi és 3 erdélyi hallgatója volt. A magyar földre küldött misszionáriusok nagy részét azonban minden bizonnyal a 34 dalmáciai-ként feltüntetett között kell keresnünk.¹⁰⁹

¹⁰⁵ APF Acta SC Vol. 3. Fol. 23., 28/v.

¹⁰⁶ APF SOCG Vol. 77. Fol. 48–48/v., APF SOCG Vol. 79. Fol. 191.

¹⁰⁷ APF Acta Sc Vol 32. Fol. 49–49/v.

¹⁰⁸ *Giovanni Antonazzi*: Il palazzo di Propaganda. Roma 1979. 27–28., *Willy Henkel*: The Polyglot printing-office of the Congregation. In: *Memoria rerum* I/1. 335–340. APF SC Stamperia Vol. 1. 1622–1720. Fol. 123. Fol. 303. *Giacomo Dalla Torre*: La tipografia poliglotta „de Propaganda Fide”. *Studi e ricerche sull’Oriente cristiano*. Roma XIV (1991) 2. 173–211.

¹⁰⁹ A Collegium Urbanum működéséről kitűnő áttekintés a kollégium levéltára alapján: *Giovanni Pizzorusso*: Una presenza ecclesiastica cosmopolita a Roma: gli allievi del Collegio Urbano di Propaganda Fide). *Bollettino di Demografia Storica*. 22 (1995) 129–138.

A missziópüspököket, akiknek nem voltak birtokaik vagy jövedelmük, a Hitterjesztés Szent Kongregációja tartotta el, évi 200 scudót küldött nekik. Ennyit kapott a hódoltságot szendrői püspöki címmel 1625-től irányító Alberto Rengjich raguzai ferences, és ennyit adott a Kongregáció Rengjich utódának, a hódoltságot 1634-ig apostoli vikáriusként igazgató albán papnak, Pietro Massarecchi bari érseknek is. Ez az átváltás után mintegy 400 forintot érő római segély nem is volt olyan kevés, mert nem sokkal maradt el a 17. század elején–közepén a királyi Magyarországon élő megyéspüspökhöz a hódoltság egy-egy déli, nehezebben ellenőrizhető egyházmegyéjéből eljutó évi 200–600 forint jövedelemtől. Az is igaz persze, hogy egy „valódi”, a királyi országrészben fekvő egyházmegye sok ezer vagy tízezer forintos bevételei mellett ez neveltséges összegnek tűnhetett.¹¹⁰

A Székelyföld vizitálására küldött Benedetto Radzinski lengyel ferencesnek 1633-ban a bíborosok 50 scudo útiköltséget szavaztak meg. Ötven scudót küldtek az erdélyi egyházlátogatás céljára három évtizeddel később Gabriel Thomasi bolgár ferencesnek is. Végül azonban sem Radzinski, sem Thomasi nem végezte el a rábízott feladatát, nem vizitálta az erdélyi katolikusokat.¹¹¹

A Propaganda küldött ellátmányt is a magyarországi misszionáriusoknak, számítva arra, hogy a hívek nem tudják — vagy egyelőre még nem akarják — eltartani őket. A misszióban térítő papok, szerzetesek évi 25–30, a század végén 40 scudo ellátmányt kaptak. A Propaganda évi 30–30 scudót küldött a Temesvár melletti Krassóváron missziózó Marco Bandini bosnyák ferencesnek és a társának, akik azt írták Rómába, hogy ha a misszionáriusok pénzt kérnek a frissen megtérítettektől, akkor azzal elvesztik a rokonszenvüket. A temesvári misszióban dolgozó papok 1650 körül évi 25 scudót kaptak Rómából.¹¹² Ennyit ígért a temesvári misszióprefektus, Luca Diodati is 1651-ben egy bolgár papnak, ha elfoglalja a misszió egyik plébániáját.¹¹³ Ugyanekkor egy másik bolgár papnak, Pietro Basevichnek szintén Temesváron a missziójukat elhagyó jezsuita hittérítők évi 40 scudo fizetséget ígértek, hogy helyettesítse őket, igaz, ezzel azután végül adó-

¹¹⁰ APF SOCG Vol. 8. Fol. 391., Vol. 384. Fol. 246. APF Acta SC Vol. 3. Fol. 109–110. A 17. század végén, 1696-ban Luca Natale szerémi püspöki vikárius évi 60 scudót kapott a Propagandától. APF SOCG Vol. 529. Fol. 155. + 156/v., APF SC Ungheria Transilvania Vol. 3. Fol. 11.+ 12/v. *Szakály Ferenc*: Magyar adóztatás a török hódoltságban. Bp., 1981. passim, és *Szakály Ferenc*: A magyar jogszolgáltatás és közigazgatás a török hódoltságban. Bp. 1997. 174–211., *Uő*: Templom és hitélet a 17. századi váci egyházmegyében. In: R. Várkonyi Ágnes Emlékkönyv születésének 70. évfordulója ünnepére.. Szerk. Tuszor Péter. Bp. 1998. 223–231. *Juhász Kálmán*: A csanádi püspökség története (1608–1699). Makó 1936. 64–82. 94–98. *Tóth István György*: Mint Makó Rómától. Hódoltsági katolikusok és a Hitterjesztés Szent Kongregációja In: Ablonczy Balázs-íj, Bertényi Iván-Hatos Pál-Kiss Réka (Szerk.): Hagyomány, közösség, művelődés. Tanulmányok a hatvanéves Kósa László születésnapjára. Bp. 2002. 123–139. *Molnár Antal*: Egyház- és birtokigazgatás a váci püspökségben a török korban. Fons IX (2002) 1–3. 249–267. *Szántó Konrád*: A szegedi gvardiánok mint a csanádi megyéspüspökök helynökei és az alsóvárosi ferences kolostor előljárói. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok Évkönyv, Regnum 2 (1996) 217–266. *Szarka Gyula*: A váci egyházmegye és püspökei a török hódítás korában. Vác 1947. 67–92. *Vanyó Tihamér*: A hazai hódoltság vatikáni források tükrében. Vigilia 38 (1973) 88–97.

¹¹¹ APF SOCG Vol. 309. Fol. 201.

¹¹² APF SOCG Vol. 218. Fol. 410/r-v.

¹¹³ APF SOCG Vol. 218. Fol. 403.+ 416/v.

sak maradtak.¹¹⁴ A Rómából a misszióba hazatartó hittérítők a század közepén 10–15 scudo „viaticumot”, útiköltséget kaptak fejenként a Kongregációtól.¹¹⁵

Az erdélyi ferences misszió eszterneki iskoláját az 1670-es években a Kongregáció évi 30 scudóval támogatta, ez volt a felfogadott világi iskolamester egy évi fizetése. Ez a pénz azonban gyakran évekig nem jutott el Erdélybe, ezért a misszionáriusok a leveleikben 3–4 év felgyült hátralékát, 90–120 scudo elküldését sürgették.¹¹⁶ A 17. század végén már évi 40 scudót küldött a Propaganda ennek a missziós iskolának az iskolamester fizetésére, de ez is csak ritkán érkezett meg Erdélybe.¹¹⁷

Mindezeket az összegeket az aranyscudónál ekkor már jóval kevesebbet érő számlási pénzben (*scudo di moneta*) folyósították. A 17. század közepén, második felében a misszionáriusok egy római scudót két magyar forinttal tekintettek egyenértékűnek. A század végén azonban a misszionáriusok számítása szerint a scudo már ötödével–negyedével kevesebbet ért, a küldött római scudókat úgy váltották, hogy egy scudót két rajnai forinttal számoltak.¹¹⁸

Sok volt a Kongregáció segélye vagy kevés? A kérdésre nem könnyű a válasz. A misszionáriusok nem mindent vettek pénzért, és a jövedelmük jórésze, a missziók megindultával, a hívektől kapott természetbeli adomány volt. Modesto a Roma olasz ferences azt írta 1650 körül a felsőmagyarországi missziókról, hogy a misszióknak itt nincsen semmi jövedelmük, „hanem különböző adományokból élnek, egyrészt pénzből, másrészt gabonából és borból”.¹¹⁹ Ezért a Rómából érkezett pénzek értékét csak nehezen tudjuk megbecsülni.

Jellemző erre Jegenyei Ferenc erdélyi ferences misszionárius számítása, amelyet 1668-ban Csíksomlyóról küldött Rómába. Ahogy a ferences írta, a Hitterjesztés Szent Kongregációja rendelete szerint a mikházai malom bevételéből kell eltartaniuk a kisvárdai és a mikházai missziók iskoláit. Ebből — levonva a földesúrnak és a molnárnak járó részt — a mikházai iskolára mintegy száz mérő, azaz 18 római köből (*rubium*) jövedelem jut. Amikor a búza „közepes áron kel el”, ak-

¹¹⁴ APF SOCG Vol. 218. Fol. 456. + 463/v.

¹¹⁵ Egy évtizeddel később ugyanebben a misszióban Giovanni Desmanich bosnyák ferences évi 60 scudót kért fejenként a misszionáriusok számára, mert sokat kell utazniuk, és – mint írta - több mint háromszáz tallért adott a pasának és a kádinak, hogy misézhesen, ezt is vissza kell fizetnie. Ugyanebben a misszióban Desmanich egyik társa, Antonio Suglich ferences azt írta, hogy a Kongregáció évi 100 scudo segélyt ígért a missziójuknak, de sok évig nem küldtek semmit. Vincenzo Pinieri da Montefiascone olasz ferences missziófőnöknek a felvidéki misszió számára a Kongregáció 100 scudo segélyt ígért. További jellemző példák a magyar missziók római pénzsegélyeire: APF SOCG Vol. 72. Fol. 277. + 284/v. APF SOCG Vol. 56. Fol. 236. APF SOCG Vol. 390. Fol. 455. APF SOCG Vol. 8. Fol. 391., Vol. 384. Fol. 246. APF Acta SC Vol. 8. Fol. 174/v. APF Acta SC Vol. 3. Fol. 109–110. APF SOCG Vol. 310. Fol. 189. APF FV Vol. 6. Fol. 8. APF SOCG Vol. 309. Fol. 201. Vol. 428. Fol. 351. 354–355/v. Vol. 447. Fol. 130/r-v. Vol. 454. Fol. 156. APF SC Ungheria Transilvania Vol. 2. Fol. 77. APF SOCG Vol. 471. Fol. 175. APF SOCG Vol. 412. Fol. 129. + 130/v. Vol. 89. Fol. 64. + 68/v.

¹¹⁶ APF FV Vol. 6. Fol. 8. 20. SOCG Vol. 428. Fol. 351. 354–355. Vol. 447. Fol. 130/r-v. Vol. 454. Fol. 156. Vol. 471. Fol. 175. Vol. 514. Fol. 160–162. Fol. 158. 165/r-v. Vol. 517. Fol. 219. SC Ungheria Transilvania Vol. 2. Fol. 296–297/v.

¹¹⁷ APF SOCG Vol. 536. Fol. 190–191/v. Fol. 342. + 343/v.

¹¹⁸ Relationes 372. APF SOCG Vol. 506. Fol. 291/r-v., 289–290/v. 293/v. APF SC Ungheria Transilvania Vol. 2. Fol. 277. 296–297/v. SOCG Vol. 514. Fol. 160–163/v., 158/r-v., 165/r-v. Vol. 517. Fol. 219.

¹¹⁹ Relationes 56. 324.

kor Jegenyei számítása szerint két forintért, azaz egy scudoért, mintegy nyolc mérő búzát lehetett venni. Az így remélhető évi 12 scudo (azaz 24 forint) egy iskolamester ellátására, írta Jegenyei, semmiképpen sem elegendő, bár a mester élleméről nem kell gondoskodni, mert azt a mikházai kolostor konyhájáról ugyanúgy minden nap megkapja, ahogy maguk a szerzetesek.¹²⁰ Ha Jegenyei úgy vélte, hogy 12 scudóból az iskolamester nem élhet meg, akkor viszont valószínűnek tűnik, hogy ennek két és félszerese, 30 scudo, amennyit a közeli Csíksomlyó iskolamesterre kapott a Kongregációtól, mégiscsak elegendő volt – feltéve, ha hébe-hóba valóban beérkezett.

Kézenfekvő lenne, hogy a Propagandából a magyarországi és erdélyi misszionáriusoknak küldött ellátmány összegét a plébánosoknak a 17. századi egyházlátogatási jegyzőkönyvekben (*canonica visitatio*) igen részletesen feltüntetett jövedelmével vessük egybe. A katolikus papok jövedelme azonban igen sokszínű volt. A tizedjövödelmeket a földesurak árendálták, míg a hívek háztartásonként adtak nekik készpénzt, terményt, ezen kívül a plébánosoknak szántóföldjeik, rétjeik, szőleik, de néha még jobbágyaik is voltak, továbbá malmokból rendelték nekik jövedelmet, és természetesen a keresztelésért, esketésért, temetésért is kaptak stólapénzt, stb. A Sopron megyei Miskén 1646-ban a plébános minden háztartástól egy (az erdélyitől eltérő nagyságú) mérő gabonát kapott, ami összesen 66 és fél mérőt tett ki, – igaz, a plébánoshoz tartozó két templomnak még szőlei is voltak, és hat hold szántója. A pulyai plébános ugyanebben az évben 35 köböl — a mérő másfél-kétszerese — gabonát kapott a falu lakosaitól, de neki is voltak kisebb szántóföldjei.

A csíksomlyói kolostor iskolamesterének a Kongregáció, láttuk, évi 30 scudo ellátmányt küldött, ez Jegenyei számítását alapul véve évi mintegy 240 mérő búzára lehetett elég. A 17. századi erdélyi rendtartások a plébános bérére háztartásonként két-két kalangya őszi és tavaszi búzát rendelték, míg az özvegyek, zsellérek keverebbet adtak.¹²¹

A Sopron megyei és az erdélyi plébánosok jövedelmét nem vethetjük egybe a Kongregációtól kapott ellátmányokkal – a körtét kellene összehasonlítani, nem is az almával, de az itáliai gránátalmával. A plébánosok részletesen felsorolt sokféle jövedelméről olvasva, mégis az a nem számszerűsíthető benyomásunk támad, hogy a Kongregáció által küldött, paponként, iskolamesterenként 25–40 scudót kitevő ellátmány megfelelő volt, az így kiutalt évi kb. 50–80 forintnak megfelelő összeg tisztességes megélhetést biztosított. Bizonyára nem kis előnyt jelentett a 17. századi, jórészt nem pénzgazdálkodásban élő falvakban az is, hogy a misszionáriusok a küldött összeget készpénzben vehették át.

A Hitterjesztés Szent Kongregációjában megszavazott pénzek azonban csak nagy késsedelemmel érkeztek meg a magyarországi és az erdélyi missziókba, gyakran pedig teljesen elmaradtak. Amikor pedig a török bégeket, kádikat kellett megvesztegetni, vagy a török fogságba került misszionáriusokat kiváltani, akkor

¹²⁰ Relationes 372.

¹²¹ Tomisa Ilona: Katolikus egyházlátogatási jegyzőkönyvek. 16–17. század. Bp. 2002. 158. 162., 306. 286. 292., József Buzás: Kanonische Visitationen der Diözese Raab aus dem 17. Jahrhundert. I. Eisenstadt 1966. 107–142., Veszely Károly: Erdélyi egyháztörténelmi adatok. I. (unicus), Kolozsvár 1860. 21–27. 49–51., 347–348.

a Kongregáció segélyének a sokszorososa is kevés lett volna. A misszionáriusoknak küldött pénz normális körülmények között elegendő lehetett volna – de a török hódoltságban csak igen ritkán volt nyugodt a katolikus papok élete. Másrészt, ha a misszionáriusoknak Rómába küldött, a segélyeket gyakran sürgető és a kiutalt összegeket jóval ritkábban megköszönő leveleit áttekintjük, akkor egyértelmű, hogy a Kongregáció által kiutalt összegek csak szaggatottan, néha többéves késéssel, gyakran pedig egyáltalán nem érkeztek meg a missziókba.

A misszióknak megszavazott segélyeknek nemcsak az előteremtése, de az eljuttatása is nagy nehézséget jelentett, a távoli missziókba gyakran veszélyes utakon érkezett meg a pénz.

A Propagandának a fontosabb kikötőkben külön ágensei voltak, akik között szerzeteseket éppenúgy találunk, mint kereskedőket. A pápai állam adriai kapuja Ancona kikötőváros volt. Ide érkeztek hajóval a Magyarországról akár Velencén, akár Raguzán át Rómába igyekvő misszionáriusok. A Hitterjesztés Szent Kongregációja itteni ágensei szállásról éppenúgy gondoskodtak a misszionáriusok számára, mint helyről a kifutó hajókon. Ők továbbították a leveleket és a pénzküldemények számára is találtak megbízható közvetítőt.

A hódoltság missziópüspöke, Alberto Rengjich raguzai ferences már meglehetősen modern módon jutott a Kongregációtól kapott ellátmányához: A püspök prokurátora, azaz római ügyvivője, Marco Spudeo, Rómában a bankból váltóra vette fel a félévenként folyósított összeget.¹²² Rengjich missziópüspök 1626-ban arra kérte a Propagandát, hogy tartsák vissza ezt az pénzt, mert Rómában akar belőle vásárolni mindenféle szükséges dolgot. „Tartsák vissza a június havi ellátmányomat, és inkább a bankban legyen hitelem, mert Rómában akarok élni vele egy vásárlásra, amelyre szükségem van, és erről írok a mondott Spudeonak (a püspök prokurátora) is, hogy ne vegye fel azt a pénzt. Írok továbbá Achile Venereo úrnak is (a Kongregáció ágense), hogy ne írja meg a váltót, hanem ehelyett legyen hitelem a bankban, további utasításomig, mert nagyon fésen kell lennem, erre a kevéske pénzemre figyelve, mert nincs más, ahonnan fedezhetném a kiadásaimat, pedig sokat kell költenem most a (misszió) kezdetén”.¹²³ A következő hódoltsági missziópüspök, Giacomo Boncarpi olasz ferences, amikor még Bécsben készülődött a belgrádi útjára, azt kérte a Kongregációtól, hogy a neki szánt összeget Rómában fizessék ki azoknak a kereskedőknek, akik Béccsel üzleti összeköttetésben állnak, így hamarabb kapja meg a pénzt. Amint ez megérkezik, elindul a hódoltságba, ígérte.¹²⁴

Ekkor a hódoltsági missziópüspök még a császárvárosban volt, oda könnyebben megérkezett a Rómában folyósított összeg. Nehezebb volt azonban a pénz elküldése török földre vagy Erdélybe.

A Propaganda általában katolikus kereskedőkön keresztül juttatta el a pénzt a hódoltsági és erdélyi missziókba. Így kapta meg 1654-ben Luca Diodati temesvári misszionárius Ancona kikötőn keresztül a neki szánt 100 scudót egy Bosdari Diodono olasz–horvát nevű, minden bizonnyal dalmát (raguzai vagy

¹²² APF SOCG Vol. 56. Fol. 247–248/v.

¹²³ APF SOCG Vol. 56. Fol. 226–227/v.

¹²⁴ I. Gy. Tóth: *Litterae missionariorum* i. m. II. 1213. 1239–1241. 1243. APF SOCG Vol. 85. Fol. 235/r-v. SOCG Vol. 87. Fol. 267.

spalatói) kereskedőtől, mert, mint írta, most nincs alkalmas „levelezője” Velencében, akire ezt rábízhatnák.¹²⁵ 1668-ban Damokos Kázmér, az erdélyi misszió egyik vezetője a bécsi jezsuitáknál kapta meg a Rómából küldött váltót 45 magyar forint ellenértékéről, amelyet azután az erdélyi misszió nevében magyar pénzre átváltva felvett.¹²⁶

A 17. század végén, a nagy felszabadító háború idején, a császári sereg olasz katonatisztjei is segítettek a pénzüsszegek továbbításában. Az 1690-es években az erdélyi misszióba és a misszió iskolájába Federigo Veterani császári tábornokon keresztül érkezett meg a Rómában kiutalt segély. A Hitterjesztés Szent Kongregációja Itáliában, a tábornok rokonai számára letétbe helyezte a Csíksomlyó melletti esztelneki missziós iskolára szánt pénzt. Erről értesítették Veteranit, aki azután egyik tisztjével, Doria alezredessel elküldte a misszióba a pápai scudók rajnai német forintban számolt ellenértékét. Nagy Mózes nyújtódi plébánosnak, az esztelneki iskola vezetőjének a leveleiből kitűnik, hogy ez a rendszer több évig jól működött.¹²⁷ Ugyancsak az esztelneki iskola számára Fenyva András ferences 1695-ben Kálnoky Sámuel erdélyi katolikus arisztokrata segítségével kérte a segélyt, mert neki a közelben feküdtek a birtokai, Kálnoky pedig, mint erdélyi kancellár, Bécsben a nunciustól felvehette a Rómából remélt scudókat.¹²⁸

A Kongregáció segélyei, bár legtöbbször nagy késéssel érkeztek meg céljukhoz, fontos szerepet játszottak a missziók életében. Önmagukban azonban ezek a pénzek nem tarthatták volna fent a magyarországi missziókat. A 17. századi Franciaországban a király volt a missziók legfontosabb pénzügyi támogatója. A gallikán reformja miatt a pápasággal feszült viszonyban álló, ám az ország vallási egységét minden eszközzel helyreállítani kívánó XIV. Lajos komoly összegekkel támogatta a misszionáriusokat, sőt, a missziók által a protestantizmusból az igaz hitre visszatértett hívők is jelentős pénzügyi segélyben részesültek.¹²⁹

A Hitterjesztés Szent Kongregációja az első években pénzzel támogatta a katolizált protestánsokat, később azonban az ilyen kéréseket mindig elhárította. Magyarországon, jól tükrözve, hogy a királyi hatalom befolyása itt mennyivel kisebb volt a társadalomra, mint a Napkirály abszolutista monarchiájában, a missziók anyagi támogatása a bécsi udvar részéről egészen kivételes eset volt. Bonaventura da Genova olasz ferences misszionárius 1635-ben a soproni országgyűlés alkalmával érte el — nyilván hathatós pártfogók segítségével —, hogy a Magyar Kamara száz tallért utaljon ki a felső-magyarországi ferences misszió központja, a sztrópkói templom újjáépítésére.¹³⁰ Ez azonban csak kivételes alkalom volt, egyébként a király és udvara anyagilag nem támogatták a hittérítést. Kollonich Lipót, a magyar kamara elnöke ugyan rendszeresen segélyezte a hódoltság déli részén a missziót, főként Luca Natale szerémi vikáriust, de ezt nem

¹²⁵ APF SOCG Vol. 218. Fol. 3/r-v. + 13/r.

¹²⁶ APF FV. Vol. 6. Fol. 416.

¹²⁷ APF SOCG Vol. 506. Fol. 291/r-v., 289–290/v. 293/v. APF SC Ungheria Transilvania Vol. 2. Fol. 277. 296–297/v. SOCG Vol. 514. Fol. 160–163/v., 158/r-v., 165/r-v. Vol. 517. Fol. 219.

¹²⁸ APF SOCG Vol. 523. Fol. 332/r-v. + 334/v.

¹²⁹ *Bernard Dompnier*: Le venin d'hérésie. Image du protestantisme et combat catholique au XVIIe siècle. Paris 1985. 217–223.

¹³⁰ APF SOCG Vol. 77. Fol. 182. Vol. 80. Fol. 305. 344. 345–346/v. Vol. 83. Fol. 226/v.

mint királyi hivatalnok, hanem mint bíboros és püspök, a Hitterjesztés Szent Kongregációja tagja tette.¹³¹

Sem a Kongregáció segélye, sem a hívek adományai nem tették volna lehetővé, hogy a magyarországi missziók fennmaradjanak. A misszionáriusokat a királyi Magyarországon és Erdélyben a katolikus földesurak tartották el. A hódolt-ság földesuraitól, a török bégektől ilyen támogatást a katolikus hittérítők nem várhattak. Ott a hívek leggazdagabbjai, a katolikus kereskedők nyújtották a missziók anyagi hátterét.

A misszió pénzét elsikkasztják

A Hitterjesztés Szent Kongregációja vagyona többször jelentett kísértést az azt kezelők számára. A Kongregáció alkalmazottai ugyan kezdetben, a korai lelkesedés idején felajánlották, hogy fizetség nélkül dolgoznak,¹³² a lelkek üdvét tartva szem előtt, később azonban az ellenőrök sikkasztási ügyekre is bukkantak. 1657-ben a Kongregáció pénzügyeit intéző Ugo Serughi ágens helyettese, Alessandro d’Aste 3600 scudót sikkasztott el, mint láttuk, ez a hatalmas összeg az erdélyi ferences iskolának küldött évi segély 120-szorosa volt! A Kongregáció nemcsak a sikkasztót, de az ellenőrzést elmulasztó ágenst is elmarasztalta.¹³³

A magyarországi misszió pénzügyeit intéző hivatalnokok sem tudtak ellenállni a csábításnak. Giovanni Domenico Verusio a Hitterjesztés Szent Kongregációja egyik ágense, és egyben a magyarországi missziók prokurátora volt, ő intézte a misszionáriusok római ügyeit. Hozzá fordult pl. Giovanni Desmanich bosnyák ferences, a temesközi misszió prefektusa, hogy szerezzen számára szállást Rómában. 1644-ben pedig Marco Bandini temesközi misszionárius, majd marcianopolisi missziós érsek bírta meg Verusiót, hogy gondoskodjék számára néhány szép szentképről a moldvai és havasalföldi vajdák és püspökeik számára, mert ott akar téríteni.¹³⁴ Desmanich ezen kívül a Kongregáció által a Temesvár környéki misszió számára kiutalt segélyeket is — amelyek korábban a már említett Marco Spudeo prokurátor útján érkeztek hozzá¹³⁵ —, később Verusión keresztül kapta volna meg. A ferences misszionárius ezért — ami utólag nem kis naivitásnak bizonyult! — előre aláírt „bianco” nyugtákat, vagy ahogy a korban mondták, „cartabiancákat”. Desmanich a lippai misszióban ezeknek az üres papíroknak az aljára aláírta: a fenti összeget a misszió céljaira Verusio procuratoromtól hiánytalanul átvettem.

1650-ben a misszió egyik bolgár szerzetese, Gabriele Thomasi Rómában járt, és panaszkodott a Kongregációban. Hiába igyekszik azon, írta Thomasi, hogy megkapja két és fél évi ellátmányát, továbbá a misszió iskolájának pénzét az utóbbi három évre. Giovanni Domenico Verusio prokurátor nem akarja neki át-

¹³¹ APF SOCG Vol. 519. Fol. 51–52/v. APF SC Ungheria-Transilvania Vol. 2. Fol. 360. APF SOCG Vol. 520. F. 75–76/r. Vol. 520. F. 74. Vol. 521. Fol. 4/r-v. APF SC Ungheria Transilvania Vol. 3. Fol. 5+ 6/v.

¹³² APF Acta SC Vol. 3. Fol. 8–9.

¹³³ APF Acta SC Vol. 26. Fol. 27–30.

¹³⁴ APF SOCG Vol. 127. Fol. 413/r-v. + 434/v.

¹³⁵ APF SOCG Vol. 85. Fol. 395. + 400/v.

adni a Kongregáció által kiutalt pénzt, mondván, hogy a misszióprefektusnak, Desmanichnak már elküldte, Desmanich ezt azonban váltig tagadja.

A következő évben azután lelepleződött a csalás. 1651-ben Giovanni Desmanich, korábban a temesközi misszió prefektusa, szintén Rómába ment. Felkereste a Kongregáció könyvelőjének hivatalát, és utánaézett a Kongregáció könyvelésén a számlakönyvekben, hogy hová tűnt a segély, amelyet a bíborosok a krassóvári és lippai misszióknak szántak. Ezután Desmanich felháborodott beadványt írt a bíborosoknak. Igen súlyos ügyben fordul a Hitterjesztés Szent Kongregációjához, írta. 1647 óta Giovanni Domenico Verusio, a Kongregáció ágense és a misszió prokurátora, mindig azt írta neki, hogy a Hitterjesztés Szent Kongregációja a nápolyi háború miatt (a nápolyiak felkelése a spanyol uralom ellen) nem tud pénzt küldeni. Most azonban Rómában megtudta, hogy Verusio valójában egy előre aláírt üres lap segítségével felvette a levélíró nevében a neki járó pénzt, és azt magánál tartja.

A Kongregáció is igen súlyosnak tartotta az ügyet, amelyet Cristoforo Vidman bíboros előterjesztésében tárgyalt. A kardinálisok Verusio sikkasztását a Propaganda bírósága elé utalták. A Kongregációnak 1623 óta saját bírósága is volt, egy külön kinevezett bíróval, aki a pápa utasítása alapján minden, a missziókat illető ügyben ítélkezhetett. A Propaganda első bírója maga Ludovico Ludovisi bíboros, az alapító XV. Gergely pápa unokaöccse volt, később azonban a tényleges feladatokat hamarosan átadta egy alacsonyabb rangú, tanult római jogásznak, Cesare Montinak, aki a „substitutus iudex” címet viselte. A magyar missziók sikkasztásai ügyének kivizsgálásakor Girolamo Lanuvio töltötte be több évtizedig a Propaganda helyettes (valójában: tényleges) bírói tisztét, és e minőségében rendszeresen részt vett a Kongregáció ülésein.¹³⁶ Az ügy további részleteit nem ismerjük, de ezután Giovanni Domenico Verusio ágens valóban eltűnik a szemünk elől, további szerepet a magyar missziókban már nem játszott. Ez a sikkasztás volt — tudomásom szerint — az egyetlen alkalom, hogy a magyarországi missziók ügyében a Propaganda bíróját kellett bevonni.¹³⁷

A Kongregáció levéltára és a magyarországi misszionáriusok

A Kongregáció megalapítását követő években a levéltár gyorsan gyarapodott, és a hivatal működésével párhuzamosan a felépítése is mind bonyolultabb lett. Itt gyűjtötték össze a világ minden tájáról befutó jelentéseket és leveleket, az ülések jegyzőkönyveit, a kimenő levelek fogalmazványait, a Kongregáció dekrétumait, de itt őrizték a tájékozódáshoz nélkülözhetetlen térképeket és földrajzi könyveket is.¹³⁸ A levéltár először még elfért a titkár dolgozószobájában felállított szekré-

¹³⁶ APF Acta SC Vol. 3. Fol. 35. Lanuvio 1638. július 19-én vett részt először mint a prefektus által kinevezett helyettes bíró a Kongregáció ülésén. APF Acta SC Vol. 13. Fol. 111.

¹³⁷ APF SOCG Vol. 218. 143–144. 151. 200. 353. SOCG Vol.55. Fol. 147/r-v.+ 156/v. Vol. 89. Fol. 51+ 52/v. Vö. *Krista Zach*: Die bosnische Franziskanermission des 17. Jahrhunderts im südöstlichen Niederrugarn. Aspekte ethnisch-konfessioneller Schichtung in der Siedlungsgeschichte Niederrugarns. München 1979. 125–126. (az itt közölt forrás leőhelyeként megadott oldalszámok azonban üres lapokat jelölnek a levéltári kötetben).

¹³⁸ *Nicola Kowalsky*: L'archivio della Sacra Congregazione „de Propaganda Fide” ed i suoi archivisti. Romae 1964. passim, *Uő*: L'archivio della Sacra Congregazione „de Propaganda Fide”. Rassegna degli archivi di stato. XXV 1965. no. 1. 37–44.

nyekben, az egyre terjedelmesebb anyag egy részét azonban már alig öt évvel a Propaganda megalapítása után átvitték a Vatikáni palotába, a Vatikáni Könyvtár alatt található egyik kocsiszínbe. A levéltár végül a Collegium Urbanumban, a Propaganda palotájában talált — éppen 350 évre — megfelelő helyet. 1651-ben a nagy római építész, Francesco Borromini, megbízást kapott arra, hogy a palota átalakításakor a levéltár számára alkalmas termeket alakítson ki. A Propaganda történeti levéltára azután 2001 folyamán átköltözött a Gianicolóra, a Urbaniana-egyetem területére.

Francesco Ingoli idejében még nem volt külön levéltárosa a Propagandának, ezt a munkát is maga a titkár végezte. 1660-ban azután kinevezték a Propaganda első levéltárosát William Leslie (1619–1707) skót világi pap személyében. Leslie ekkor Rómában a skót missziók prokurátora és Francesco Barberini bíborosnak, a Hitterjesztés Szent Kongregációja tagjának titkára volt – aligha kétséges, hogy az új állását is a kardinális pártfogásának köszönhette.¹³⁹

A Kongregáció levéltára a magyarországi misszionáriusok számára korántsem volt csupán egy elvont fogalom. Igaz, ez a levéltár ebben a korban teljesen titkos volt, hogy a gyakran „illegálisban” dolgozó hittérítők biztonságát ne veszélyeztessék, és a Propaganda hadititkait ne ismerhesse meg az ellenség, azaz a protestánsok. Ezért a Kongregáció tagjain és néhány szentszéki hivatalnokon kívül az iratokba senkinek sem volt betekintése. A misszionáriusok azonban nagyon is számon tartották, hogy hol található a róluk szóló dokumentumok. A magyarországi hittérítők a leveleikben többször hivatkoztak arra, hogy ha a bíborosok nem adnak hitelt a szavaiknak, akkor a Kongregáció levéltárában utánanézhettek az ügynek, és pontosan ebben a kötetben vagy azon az oldalon megtalálják a megfelelő iratokat.

1645-ben Vanoviczi János, az első pálos misszionárius Ónodról írt a Francesco Ingolinak, a Hitterjesztés Szent Kongregációja titkárának. Mentegetődzött, hogy a „háborús vihar” —I. Rákóczi György erdélyi fejedelem hadjárata miatt — korábban nem tudott egy levelet sem küldeni Rómába, de — biztosította Ingolit — a misszionáriusi feladatainak így is eleget tett. Kérte ezért, hogy a misszionáriusi felhatalmazását bővítsék ki. A pápa által 1642. február 13-án, csütörtökön adott missziós felhatalmazásában a 246. oldalon a 8. pont alatt ezt és ezt olvashatja Ingoli – írta Vanoviczi. (A pálos szerzetes nyilván a misszióba magával vitt példányból másolta be a szöveget, de pontosan tudta, hogy hol találja meg a titkár a levéltárban az eredetit, és erre utalt is.) Vanoviczi máskor is hivatkozott erre, így 1648-ban Sátoraljujhelyről írta: „A missziós engedélyemet ki lehet keresni a regestumban a 246. folián”¹⁴⁰

1653. október 25-án a temesvári misszió prefektusa, Luca Diodati, írt levelet a Hitterjesztés Szent Kongregációja bíborosainak.¹⁴¹ Kérte, hogy küldjék meg a Temesvár közelében missziózó Antonio Suglich bosnyák ferences misszionárius ellátmányát, úgy, ahogy erről a Kongregáció határozatot hozott, ezt a határozatot a bíborosok ki is kereshetik a Hitterjesztés Szent Kongregációja archívumából.

¹³⁹ APF CP Vol. 6. Fol. 437–441/v., 688/v.

¹⁴⁰ APF SOCG Vol. 96. Fol. 291/r-v.

¹⁴¹ APF SOCG Vol. 218. Fol. 2/r-v. + 14/v.

Hasonlóképpen 1657-ben Damokos Kázmér misszionárius beszámolt az erdélyi ferences őrség (kustódia) történetéről. Ezt az őrséget 1640-ben VIII. Orbán pápa alapította, „ennek az alapításnak a bulláját regisztrálták Rómában a Propaganda Fide regisztrumában a 119. oldalon” –írta.¹⁴²

Ugyanitt Damokos saját misszóprefektusi kinevezéséről is írt. Amikor az erdélyi misszió prefektusa, Stefano a Salina meghalt, a halála előtt Damokos Kázmért (azaz a jelentés íróját magát) javasolta utódjául.¹⁴³ Damokos ezek után az erről szóló okleveleket Rómába vitte, ahol „ezeket alaposan és szorgalmasan megvizsgálta a Szent Kongregáció, és kinevezték és kijelölték őt a misszió prefektusának, ezt ki lehet keresni a dekrétumok regisztrumos kötetében 1654. május vagy június hó alatt”, írta. Magát a dekrétumot ugyanis Damokos végül nem kapta meg, amit erősen sérelmezett. 1661-ben ismét írt erről a Propaganda titkárának, mondván, hogy a kinevezéséről szóló iratokat kikeresheti a Kongregáció levéltárában.¹⁴⁴

Az erdélyi misszóban egy másik ferences, Stefano a Lopara ugyancsak arra hivatkozott — minden bizonnyal jóval kevesebb joggal, mint Damokos Kázmér —, hogy Salina prefektus a halála előtt nem mást, hanem őt jelölte ki az utódjának a misszió élére. Lopara ezért szintén jelentést küldött Rómába. „A nevezett Stefano da Salina atya halála óráján levelében ezen Szent Kongregáció számára az én személyemet javasolta, mint olyat, aki a munkában mindig a társa voltam, ahogy ez látható is a méltóságos titkár úrnál ezen Szent Kongregáció levéltárában.”¹⁴⁵

A távoli erdélyi vagy felső-magyarországi missziókban tehát a misszionáriusok nagyon is számon tartották, hogy mit írtak róluk a „regesztumos nagy könyvekben” a Kongregáció római levéltárában, hol nézhetnek utána a vélt vagy valódi jogaiknak.¹⁴⁶

A pápai kúria – ahogy a magyar misszionáriusok látták

Mit tudtak a bíborosok világáról, a római kúria változásairól a hódoltsági és az erdélyi missziókban?¹⁴⁷ Az olasz misszionáriusok és a missziók vezetői tájékozottabbak voltak a pápaság ügyeiben, míg a missziók nem Itáliából jött közkatonái gyakran kevéssé ismerték ki magukat a távoli római központ dolgaiban.

A Propaganda erős emberének, Francesco Ingoli titkárnak a haláláról, ha nem is azonnal, de a magyarországi missziókban is hallottak. Giovanni Desmanich ferences a lippai misszióban, 1650. február 24-én értesült arról, hogy

¹⁴² Relationes 296.

¹⁴³ Relationes 303.

¹⁴⁴ APF FV Vol. 6. Fol. 137.

¹⁴⁵ Relationes 287., APF SOCG Vol. 269. Fol. 83. Fol. 13.

¹⁴⁶ A 17. század végén a Kongregáció mind jobban igyekezett, hogy következetes döntéseket hozzon, és figyelembe vegye a levéltárban az egyes missziókról található korábbi határozatait. Amikor 1695-ban Luca Natale szerémi vikárius Vukovárról írt levelet Angelo Paluzzi degli Albertoni bíborosnak, a Hitterjesztés Szent Kongregációja prefektusának, akkor a Kongregáció titkára feljegyezte az irat hátára: „A levéltáros úrnak, (ekkor Giuseppe Zambecchini töltötte be e tisztelet), akinek erről be kell számolnia Öminenciájának”. APF SOCG Vol. 523. Fol. 103–104/v.

¹⁴⁷ Henry Dietrich Fernández: The patrimony of St Peter. The papal court at Rome. c. 1450–1700. In: John Adamson (ed.): The princely courts of Europe. Ritual, politics and culture under the Ancien Régime, 1500–1751. London 1991. 141–163.

Ingoli éppen tíz hónappal korábban, 1649. április 24-én meghalt, mint írta, ez a hír nagy szomorúsággal tölti el.¹⁴⁸ A római ferences, Modesto a Roma, az erdélyi misszió prefektusa és Erdély kusztosza, az erdélyi hegyek közt, a szárhegyi missziósházban készített jelentést. Ezt a misszionárius 1649. június 18-án keltezte, de a hátán — az egyébként „Eminenciás bíboros Urak!” megszólítással kezdődő beszámolót — már „Massari úrnak, a Hitterjesztés Szent Kongregációja titkárának” címezte.¹⁴⁹ Amikor Modesto atya a jelentést írta, akkor Massari nemcsak nem volt még a Kongregáció titkára, de még vissza sem érkezett Írországból Rómába, hanem félúton, a franciaországi Lyonban tartózkodott.¹⁵⁰ Massari csak augusztus 30-án vette át a Kongregáció titkári tisztét.¹⁵¹ Azt sajnos nem tudjuk, hogy Modesto a Roma végül mikor küldte el a jelentését, immár Massarinak címezve, de az bizonyos, hogy az olasz hittérítő az új titkár személyéről a gyergyói havasok közt is értesült.

Tudott Ingoli haláláról Bonaventura Bilinski lengyel konventuális ferences szerzetes is, bár egyébként kevés fogalma lehetett a Propagandáról. Bilinski 16 évig térített Felső-Magyarországon, ebből hatot mint apostoli misszionárius. Sikereit a szlovákok által jól megértett lengyel nyelvű prédikációinak, és főként az ördögűző képességének köszönhette. 1651-ben a felvidéki Sztropkóról írt Rómába. Arról a ferences szerzetes a Zemplén megyei kis kolostorban is hallott, hogy Francesco Ingoli, a Kongregáció 1649-ben elhunyt titkára már nincs az élők sorában. Bonaventura Bilinski azonban a Hitterjesztés Szent Kongregációja nevét nem tudta leírni, és ezt a testületet egyházi bíróságnak vélte. Levelét, amelyben a *néhai* Ingoli titkárról is megemlékezett, ezért az „Eminenciás, Méltóságos és Főtisztelendő bíborosoknak, ülnököknek és tanácsosoknak és többi küldötteknek a Hitterjesztés Legszentebb (!) Kongregációja bíróságán (!)” címezte.¹⁵²

A misszionáriusok jól tudták, hogy a személyes megjelenés többet jelent, mint akárhány írásos jelentés. Ezért a magyarországi hittérítők, ha teheték, különösen az 1650. évi jubileumi szentév alkalmával, elmentek Rómába, és így érkeztek ott minél több római bíborost, szerzetesrendi előljárót felkeresni.

Hiába jutott el azonban a misszionárius Csíksomlyóról vagy Temesvárról Rómába, megfelelő kapcsolatok és ajánlások nélkül nem sikerült bejutnia a bíborosokhoz vagy szerzetesrendi generálisokhoz. Andrea Stipanchich temesközi bosnyák ferences misszionárius az 1650. évi szentév alkalmával elment Rómába, de nem kapott kihallgatást a Kongregáció bíborosaitól, és így csalódottan távozott.¹⁵³ Erre panaszkodott a Temesvár környéki ferences misszió egy másik szerzetese, Francesco Vlacianich ferences is: Andrea Stipanchich, írta – hiába töltött Rómában öt teljes hónapot, a Kongregációban nem kapott kihallgatást.¹⁵⁴

Egy másik bosnyák ferences, hódoltsági misszionárius, Giovanni a Derventa, a belgrádi missziópüspök vikáriusa, szintén erre panaszkodott 1676-ban Urbano

¹⁴⁸ APF SOCG Vol. 218. Fol. 96.

¹⁴⁹ Relationes 267–270.

¹⁵⁰ Georg Denzler: Die Propagandakongregation in Rom und die Kirche in Deutschland im ersten Jahrzehnt nach dem Westfälischen Frieden. Paderborn 1969. 21.

¹⁵¹ APF Acta SC Vol. 19. Fol. 266/v.

¹⁵² APF SOCG Vol. 218. Fol. 198. + 211/v.

¹⁵³ APF SOCG Vol. 218. Fol. 28.

¹⁵⁴ APF SOCG Vol. 218. Fol. 359. + 366/v.

Cerrinek, a Hitterjesztés Szent Kongregációja titkárának: Rómából Anconába érkezve megtudta, hogy a ferences rendfőnök panaszkodott rá, mert tudta nélkül ment el Rómából. Valójában azonban két-három alkalommal is az ajtaja előtt várakozott, de nem kapott kihallgatást, mert mindig azt mondták, hogy a rendfőnök elfoglalt.¹⁵⁵

Rómában a bíborosok között éppenúgy, mint az egyszerű ferences misszionáriusok között, a pártfogók és a személyes kapcsolatok döntő szerepet játszottak – ez a patrónusok és klienseik világa volt.¹⁵⁶ A Hitterjesztés Szent Kongregációja vezetői közül különösen a Kongregáció első és egyben a legfontosabb titkára, Francesco Ingoli törekedett arra, hogy minél több misszionáriussal személyes kapcsolatba kerüljön. Ingoli mintegy közvetítőként lépett fel a bíborosok és a kérelmező misszionárius között. A hittérítők azután a magyarországi vagy erdélyi misszióba visszatérve, még évekig hivatkoztak arra, hogy ebben vagy abban az ügyben a római tartzkodásuk alatt Ingolival már beszéltek, stb.

A Rómát felkereső és ott megfelelő kapcsolatokat kiépítő misszionárius utazása után hosszabb ideig jól értesültnek számított, aki jól kiismerte magát a római hivatalok világában. Később azonban, a magyarországi misszióban élve tudása a római viszonyokról lassacskán megkopott, és már mind tájékozatlanabbnak tűnt a bíborosokról, az ottani erőviszonyokról.

Ezt a folyamatot a magyarországi pálos és az erdélyi ferences missziók két legfontosabb vezetőjének példáján szeretném bemutatni.

Vanoviczi János (1614. k.–1678) a 17. századi katolikus megújulás egyik kulcsfigurája volt. Ő volt az első pálos misszionárius, és igen sokat tett azért, hogy ez a már-már feloszlott, végső válságba került középkori remeterend, az egyetlen magyar alapítású szerzetesrend a 17. század derekán új feladatokat vállalva magára talált: A rend a misszók felé fordult, és ezután a ferences és jezsuita misszionáriusok mellett éppen a pálosok lettek a 17. századi magyarországi katolicizmus legfontosabb hittérítői.

Vanoviczit a pálos rend nagyszombati tanulmányai után, 1636-ban, Rómába küldte, ahol a Collegium Germanicum Hungaricum növendékeként a jezsuiták híres kollégiumában, a Collegium Romanumban tanult. Felszentelése után a Collegium Germanicum Hungaricum magyar gyóntatójaként szolgált. A szerzetes Itáliában jól megtanult olaszul, és megismerte a római kúria bonyolult és a kívülállók számára nehezen áttekinthető világát – érthető, hogy később roppant fontos beosztásokat kapott, előljárói visszaküldték Rómába, hogy a pálos rendet a kúriában képviselje. 1642-ben missziós meghatalmazással jött Magyarországra, ezután Felső-Magyarországon térített. 1658-ban a rendi káptalan a rend római főügyészévé (procurator generalis) választotta, visszatért tehát Rómába, és ezután főként ott élt. Vanoviczi 1667-ban, a pálosok újonnan alapított magyarországi apostoli missziója viceprefektusa, majd 1668-tól a misszió prefektusa lett, de ekkor prokurátorként Rómában élt. 1671-ben a római pálos ház megnyitása al-

¹⁵⁵ APF SC Ungheria Transilvania Vol. 2. Fol. 20

¹⁵⁶ *Gigliola Fragnito*: Cardinals' courts in Sixteenth-Century Rome. *Journal of Modern History* 65 (1993) 26–56. *Irene Fosi*: Immagine e poteri del cardinale nel Cinquecento fra tradizione e censure. In: *Per il Cinquecento religioso italiano. Clero, cultura, società*. Ed. Maurizio Sangalli. Roma 2003. 625–634.

kalmával egy könyvet adott ki Rómában a czestochowai csodatévő Madonna-szentképről és a névadó Remete Szent Pál életéről. 1675-ben, a római prokurátori megbízatása lejártával visszatért Magyarországra, és Késmárkon halt meg 1678-ban, az ottani pálos misszió vezetőjeként.

Vanoviczi hosszú pályája jól mutatja, hogy a római kapcsolatok döntőek voltak egy-egy misszionáriusi karrier alakulásában, de azt is, hogy a személyekhez kötődő „nexusok” az évek során, a távolsággal nagyon elhalványodhattak.

Vanoviczi az 1640-es években, majd utána jókora kihagyással az 1660-as évek derekától intézett nagyobb számú levelet a Hitterjesztés Szent Kongregációjához. A pálos misszionárius, mint erre leveleiben többször is utalt, igen jó kapcsolatot épített ki Francesco Ingolival. Vanoviczi a misszionáriusi felhatalmazását is Ingolinak köszönhette, és ezért is úgy érezte, kötelessége, hogy rendszeresen tájékoztassa a hittérítőként elért sikereiről.¹⁵⁷ Ingoli 1649-ben meghalt, és a Magyarországon tartózkodó Vanoviczi az utódaival: Dionisio Massari, majd az ő bukása után kinevezett Mario Alberizzi titkárokkal már nem volt olyan szoros kapcsolatban, mint Ingolival. Vanoviczi később is írt a Hitterjesztés Szent Kongregációjának, de nem személyes hangú levelet, hanem összefoglaló nagy jelentést. Azt azonban, hogy leveleivel rendszeresen felkeresse a Kongregációt, úgy tűnik, ezekben az években nem tartotta fontosnak.¹⁵⁸

Az 1660-as évek második felétől Vanoviczi és a Hitterjesztés Szent Kongregációja kapcsolatai ismét megélenkültek, a szerzetes részletesen írt a Propagandának. Vanoviczi 1668-tól a pálos rendi misszió prefektusa volt, majd egyidejűleg a pálos rend római kuriai prokurátora is. Az immár sűrűn Rómában tartózkodó Vanoviczi mind a két minőségében ismét gyakran írt a Hitterjesztés Szent Kongregációja titkáranak és bíborosainak – nem utolsósorban azért, mert tőlük remélt anyagi támogatást legfontosabb feladata megvalósításához, a pálosok római házának megvásárlásához.

Vanoviczi kapcsolatait szolgálatokkal, ajándékokkal „olajozta” meg. A czestochowai pálos búcsújáróhely csodás gyógyításairól híres Szűz Mária-kegyképe a pálosrend fontos „kincse” volt. Ennek másolataival — mint megbecsült ajándékokkal — Vanoviczi a bíborosok közt is elismerést aratott: 1658-ban Vanoviczi Rómában egy ilyen szentképet adott Rospigliosi bíborosnak, a Propaganda egyik tagjának. A bíboros ezt — legalábbis ezzel dicsekedett el a pálos misszionárius Magyarországon — annyira megbecsülte, hogy ez volt az egyetlen szentkép, amelyet még a pápaválasztó konklávéba is magával vitt. Itt pápává is választották és ezentúl IX. Kelemenként uralkodott. A szentképet a pápa — mint minderről Vanoviczi szerint maga IX. Kelemen egy kihallgatás alkalmával személyesen

¹⁵⁷ Bitskey István: Magyarországi pálosok tanulmányai a római Collegium Germanicum Hungaricumban 1602–1782. In: *Varia Paulina*. Pálos rendtörténeti tanulmányok. I. Szerk. Sarbak Gábor. Csorna 1994. 6–14., *Fazekas István*: Galla Ferenc „Pálos missziók Magyarországon” című kiadatlan munkája, Uo. 219–228. *Véghseő Tamás*: „...acció possa aiutare quei poveri catholici...” Un esponente del rinnovamento post-tridentino in Ungheria: il P. János Vanoviczi OSPPE. Roma 1999. (kézirat, Università Gregoriana).

¹⁵⁸ *Kisbán Emil*: A magyar pálosrend története. Bp. 1938. 1–2. k. passim, *Fazekas István*: Szerzetesrendek Kelet-Magyarországon a XVII. században. Acta Collegii Evangelici Prešoviensis. Miscellanea 1999. Prešov 2000. 69–75.

beszámolt neki — ezüst keretbe foglalva, nagy becsben tartotta, a lakosztályában őrizte, mert bízott az óvó erejében.

Vanoviczi nemcsak a bíborosokkal, de a magyarországi püspökökkel is igyekezett jó kapcsolatokat fenttartani: Amikor mint a pálos rend kúriai prokurátora Rómában élt, onnan is továbbította magyarországi jóakaróinak a római híreket és a pletykákat. A pápaválasztás kilátásairól, az egyes bíborosok esélyeiről éppen úgy beszámolt, mint a Krétáért a törökökkel vívott háború Rómába befutó híreiről, és a pápai vagy a velencei flotta mozgásáról. 1667 májusában, VII. Sándor pápa halála után, mint mindenki Rómában, Vanoviczi is azt találgatta, hogy kit választanak az új pápává: „Nagy frequentíával vadnak a cardinalok, igenis készölnék ehhez az electiohoz.. Közensígesen hirdetik, hogy vagy Cardinal Franciscus Barberinus, vagy Rospigliosus, vagy Farnesius,... valamelyikét pápává választanak” Nem sokkal később már arról írhatott, hogy a felsorolt bíborosok egyikét, „Rospigliosus cardinalt pápává választották,” és Vanoviczi gyorsan képet is küldött az új pápáról.

A pálos szerzetes különbséget tudott tenni az egyes hírek között azok értéke szerint: azt, hogy ki az új pápa, a patrónusa, Szelepcsényi György esztergomi érsek nyilván más forrásból már hamarabb megtudta, írta Rómából, ő azonban további részletekkel is tud szolgálni a pápaválasztásról. „Hogy Rospigliosus cardinalt 20. currentis pápává választották, eddig Nagyságod megértette, avagy előbb megérti, hogy sem mind ezen levelemet látja, azért én arrúl nem írok, hanem ime igaz képét Ő Szentségének Nagyságodnak kiköldtettem, vegye Nagyságod régi alázatos igaz szolgáljátul kegyelmessen. Holnap koronáztatik.”¹⁵⁹ A további hírek kifejezték Vanoviczi szolgálatkésztségét a patrónusa iránt, érték volt, és egyben ajándék.

Vanoviczi Magyarországra végleg visszatérve is megpróbálta fenttartani a kapcsolatait a pápaság vezetőivel. Két évvel azután, hogy visszajött Rómából, 1677. július 2-án a késmárki misszióból írt a Hitterjesztés Szent Kongregációja korábbi titkárának, ekkor tagjának, Girolamo Casanate bíborosnak. „Mint különös és nagy patrónusát”, kérte Casanate kardinálist, hogy adja át a hódolatát XI. Ince pápának, valamint nem kevesebb, mint tizenkét név szerint felsorolt bíborosnak. A felsorolt bíborosok között Carlo Caraffa és Giulio Spinola egykori bécsi nunciust, a Hitterjesztés Szent Kongregációja korábbi immár kardinális rangban lévő titkárát, Federigo Ubaldi Baldeschi Colonna caesareai érseket, és Francesco Albizzi bíborost, a Propaganda egykori ideiglenes titkárát éppen úgy megtaláljuk, mint a Kongregáció egyik legrégebbi tagját, az ekkor már 54 évi bíborossággal „veteránnak” számító Francesco Barberinit, továbbá a Propaganda prefektusát, Angelo Paluzzi Altieri degli Albertonit. Tiszteletét küldte Vanoviczi a Propaganda egy másik tagjának, a pápai kúria egyik legfontosabb kardinálisának, az ún. *squadrone volante* bíboros-csoport egyik vezetőjének, Decio Azzolini bíborosnak is.¹⁶⁰ Vanoviczi azonban ekkor már nem volt olyan jól tájékozott a ró-

¹⁵⁹ Štátny Oblastny Archív, Bratislava, Marianska Provincia Františkanov, krabic 48. cislo 430. Lad. 60. Frasc. 2. No. 3/a., 3/b.

¹⁶⁰ Gianvittorio Signorotto: The *squadrone volante*, „independent” cardinals and European politics in the second half of the seventeenth century. In: Court and Politics in Papal Rome, 1492–1700. Ed. Gianvittorio Signorotto – Maria Antonietta Visceglia. Cambridge 2002. 177–210.

mai kúria ügyeiben, mint korábban. Arra kérte ugyanis Casanatét, hogy üdvözölje Federigo Sforza bíborost is. Sforza azonban 1676. május 24-én Rómában meghalt, de erről Vanoviczi Késmárkon, a római kapcsolataitól távol, még több mint egy évvel később sem értesült.¹⁶¹

Hasonlóképpen, 1674. június 23-án a Pozsony melletti Máriavölgyről írva, Kéry János pálos rendfőnök is csak név nélkül tudta a „Hitterjesztés Szent Kongregációja titkáranak” címezni a levelét, pedig ekkor már háromnegyed éve Francesco Ravizza volt a titkár, de erről a pálos generális még szemmel láthatóan nem értesült.

Vanoviczi Jánoséhoz sokban hasonlóan alakultak a 17. századi Erdély legnagyobb hatású misszionárusa, Erdély egyetlen titkos missziópüspöke, Damokos Kázmér (1606–1678) obszerváns ferences római kapcsolatai is. A székelyföldi Damokos Kázmér 1629-ben Nagyszombatban lépett be a ferences rendbe, de a mutatóujja csonkasága miatt sokáig csak laikus testvér lehetett, így dolgozott Erdélyben mint Stefano a Salina misszióprefektus tolmácsa és titkára. 1639-ben szentelték pappá Rómában, ahová az erdélyi ferencesek küldöttként érkezett. Többször volt a csíksomlyói kolostor gvárdiánja, majd erdélyi kusztosz. 1668-ban IX. Kelemen pápa koronai püspökké, és Erdély apostoli vikáriusává nevezte ki, püspöki rangját azonban Apafi Mihály fejedelem előtt igyekezett titokban tartani.

Damokos többször járt Rómában, pappá és püspökké is ebben a városban szentelték. Jó római kapcsolatait, pontos információit a Hitterjesztés Szent Kongregációja belső fordulatairól jól mutatja az 1657. évi nagy jelentése az erdélyi missziókról, amelyet mint az erdélyi ferences őrség kusztosza készített. Damokos 1657 tavaszán Bécsben tartózkodott, ezért lehetséges, hogy az információit a bécsi nunciustól, Scipione Pannochieschi d’Elce pisai érsektől szerezte.¹⁶² A jelentést 1657 novemberében küldte el Pozsonyból a Kongregációnak. Ekkor Damokos már pontosan tudta, hogy 1657 áprilisában a Kongregáció titkára, Dionisio Massari megbukott, és a pápa leváltotta. Jelentését ennek megfelelően már az új titkárnak, Mario Alberizzinek címezte. Bár Massarinak az előző években Damokos még mint a legkegyesebb patrónusának írt leveleket, ebben a jelentésben már keményen panaszkodott Massarira, a bukott titkárra – az utódának.¹⁶³

Damokos beszámolt az erdélyi magyar és bosnyák ferences misszionáriusok többször tettelegességbe fordult viszályáról, majd így folytatta:

„Rómához fordultunk, hogy segítséget kérjünk a bajra, de a méltóságos Massari úr a mondott bosnyák atyák pártjára állt, amiatt, hogy a tisztelendő Lucio a San Justo úrral, aki az Aracoeli-kolostor ferences kúriájában az obszerváns testvérek prokurátora, szoros levelezésben és kapcsolatban állt, mert egy vidékről való, sőt az hírlik, hogy rokonok is.” Damokos tehát azzal vádolta meg a bukott titkárt, hogy mivel az obszerváns ferences „család” (akikhez, a magyar barátokkal ellentétben, az erdélyi bosnyák misszionáriusok tartoztak) római ügyvivőjének a földije, sőt rokona, ezért nem orvosolta az erdélyi misszió gondjait. Mondanunk sem kell, hogy ha Massari titkár még mindig a hivatalában van, vagy pedig a többi titkárhoz hasonlóan, titkári ideje lejártával valamely magasabb kúriai grádicson

¹⁶¹ APF SOCG Vol. 465. Fol. 210/r-v.

¹⁶² APF FV Vol. 6. Fol. 73. APF Vol. 6. FV. Fol. 72. APF FV. 6. Vol. 6. Fol. 28. APF FV. 6. Vol. 6. Fol. 28.

¹⁶³ Relationes 297.

folytatja a pályáját, akkor Damokos Kázmér aligha engedi meg magának egy hivatalos jelentésben ezt a célzást a titkár rokonai összefonódottságára egy másik kúriai tisztségviselővel. Damokos tehát Pozsonyban is pontosan értesült arról, hogy Massari karrierjének vége van. 1661-ben azután Damokos ismét panaszkodott Massarira Alberizzi titkárnak, mondván, hogy Massari hallgatott az említett Lucio a San Justóra, és ezért nem küldték el az erdélyi kusztdiára vonatkozó iratokat Rómából.¹⁶⁴

Damokos különösen jó kapcsolatokat épített ki Giulio Spinola bécsi nunciussal, aki később a Kongregáció egyik bíboros tagja lett. Spinola a többi nunciussal jóval intenzívebben foglalkozott a magyarországi és erdélyi misszionáriusokkal. 1665-ben Spinola kivizsgálta Modesto a Roma obszerváns ferences, korábbi erdélyi kusztoz nagy jelentését a magyarországi és erdélyi missziókról. Ezután, 1665 végén, a nuncius egy részletes jelentést küldött az erdélyi missziók helyzetéről a Hitterjesztés Szent Kongregációja bíborosainak. Ez a nunciusi missziós jelentés azonban szinte teljesen Damokos Kázmér műve lehetett, mint ez az erdélyi falvak Damokos helyesírására emlékeztető magyaros neveiből, (pl. Sancti Domokos Sancti Dominici helyett, stb.), továbbá Damokos többi jelentéséhez hasonló szerkezetéből jól megállapítható. Ezt a Damokos Kázmértól származó iratot toldotta meg azután a nuncius a jezsuitákra és a boszniai püspökre vonatkozó sorokkal.¹⁶⁵

Giulio Spinola bécsi nuncius hasonlóképpen részletes jelentést küldött 1666. július 24-én a hódoltsági missziókról, Gabriel Thomasi bolgár ferences misszionárius beszámolója alapján, akit Bécsbe érkezve rögtön kihallgatáson fogadott, és alaposan kifaggatott.¹⁶⁶ Spinola továbbá a Hitterjesztés Szent Kongregációja számára küldött egy külön kis kötetet is, amelyet ma az „északi missziók” sorozatban őriznek – ez nemcsak számos fontos beszámoló másolatát őrzi, de ismeretlen, elveszett vagy lappangó, a hódoltságra vonatkozó jelentéseket is megőrizte.¹⁶⁷

Minden bizonnyal Spinola bécsi nuncius ajánlásának, Damokosról kialakult és Rómába továbbított kedvező véleményének köszönhető az erdélyi misszionárius a püspöki címét is. 1668-ban IX. Kelemen pápa Damokos Kázmért a görögországi Koron városának *in partibus infidelium* titulusára püspökké, és egyben Erdély apostoli vikáriusává nevezte ki. A misszionáriust pártfogója, Spinola bíboros szentelte püspökké Rómában.¹⁶⁸

Damokos később is mindig Spinolához fordult az erdélyi misszió ügyeiben, akkor is, amikor Spinola már egy évtizede elhagyta a bécsi állomáshelyét. Spinola bíboros küldte Bécsbe az erdélyi misszióknak szánt pénzről a váltót, amelyet azután Damokos magyar forintban felvett.¹⁶⁹ Damokos szintén Spinola bíborosnak számolt be az erdélyi egyházlátogatásairól, tárgyalásairól Apafi fejedelemmel, az országgyűlés határozatairól. Nyilvánvaló, hogy Damokos számára a továbbiakban is a bécsi nunciusként megismert kardinális jelentette a pártfogót, a biztos pontot Rómában.¹⁷⁰

¹⁶⁴ APF FV Vol. 6. Fol. 137.

¹⁶⁵ Relationes 359.

¹⁶⁶ APF SOCG Vol. 309. Fol. 212–215/v.

¹⁶⁷ APF SC Germania e missioni settentrionali Vol. 1. Fol. 239/r-v.

¹⁶⁸ Relationes 403.

¹⁶⁹ APF FV Vol. 6. Fol. 416.

¹⁷⁰ APF SOCG Vol. 461. Fol. 32. 34/v. Vol. 428. Fol. 338. 339/r-v. 334/v. Vol. 433. Fol. 354. 355/v. Vol. 421. Fol. 393. 397/v. SC Ungheria Transilvania Vol. 1. Fol. 509.

Damokos azonban, aki 1657-ben olyan jól tudta, hogy Massari titkár megbukott, és lehet, sőt illik bírálni, a későbbiekben, amikor sok éve Erdélyben, a hegyek közt elzárt Csíksomlyó kolostorában élt, már korántsem volt ilyen jól tájékozott a római kúria ügyeiben. Számos, az 1670-es években írt levelében, csak mint „N. úrnak, a Hitterjesztés Szent Kongregációja titkárának”, vagy pedig „N. úrnak, N. érsekének., a Hitterjesztés Szent Kongregációja titkárának” tudta címezni a Csíksomlyóról Rómába küldött leveleit. Egy másik levelét Damokos „N. úrnak, caesareai érseknek, a Hitterjesztés Szent Kongregációja titkárának” címezte, azaz, bár azt nem tudta, hogy a Kongregáció titkára ekkor Federigo Baldeschi Ubaldi Colonna, azt egy aláírásán azért feltehetően kibetűzte, hogy a titkár a caesareai érsek címét viselte.

Ezek után nem csodálkozhatunk azon, hogy Damokos Kázmér 1671 szeptemberében Erdélyből a másfél hónappal korábban meghalt prefektusnak, Antonio Barberini bíborosnak írt levelet, mert még nem tudott Barberini haláláról.¹⁷¹

Nem tudta Baldeschi Colonna titkár nevét a magyarországi missziót szervező Daniel von Neustift osztrák kapucinus sem. 1672. október 12-én, amikor Rómába írt, már ötödik éve Federigo Baldeschi Ubaldi Colonna volt a Kongregáció titkára. A kapucinus hittérítő azonban csak így tudta megírni a címzést a levelére: „Méltóságos és Főtisztelendő Uramnak, N. N. úrnak (titulusai) a Hitterjesztés Szent Kongregációja titkárának, stb., stb.”¹⁷²

Damokos halála után a misszionáriustársa, Jegenyei Ferenc kusztosz, is 1680-ban az erdélyi Mikháza kolostorából írva csak „N. N. -nek a Hitterjesztés Szent Kongregációja titkárának” tudta címezni a beszámolóját a misszió iskolájáról. Damokos és Jegenyei, valamint missionáriustársuk, Kájoni János ferences, a híres zeneszerző, nemcsak a római titkárok neveivel, de a hódoltságban fontos szerepet játszó bosnyák püspök személyével sem voltak tisztában. A csíksomlyói kolostorból 1666-ban levelet írtak a Kongregáció bíborosainak, amit az említett római ferencessel, Modesto a Romával küldtek el. Az erdélyi ferencesek arra kérték a kardinálisokat, hogy íntsék meg a boszniai püspököt, hogy ezentúl ne avatkozzon bele az erdélyi ügyekbe. Ő ugyanis az erdélyi Mikháza kolostorát is vizitálni akarta, mivel ott is bosnyák ferencesek térítettek – erről látták is a levelét, írták a magyar szerzetesek. Feltehetően erre a levelére írt aláírását próbálták meg kisillabizálni, mert a bíborosokat arra kérték hogy „patri Michaeli N.”, N. Mihály atyának írjanak. Ekkor azonban nem volt boszniai püspök, üresedésben volt a püspöki szék, ezért az erdélyi szerzetesek minden bizonnyal valamilyen más boszniai előjáró levelét láthatták.¹⁷³

¹⁷¹ APF SOCG Vol. 436. Fol. 57–58/v. APF SC Ungheria-Transilvania Vol. 1. Fol. 356. Fol. 441.

¹⁷² APF SOCG Vol. 440. Fol. 206–208/v.

¹⁷³ A bosnyák ferencesek történetéről rövid összefoglalás a legfontosabb dokumentumok másolataival: Franjevački arhiv, Sarajevo, Samostan Sveti Anto, Prothocollum provinciae Bosnae Argentinae Vol. I. 1–8. A bosnyák ferencesekre alapvető monográfia: *Srećko M. Džaja: Konfessionalität und Nationalität Bosniens und der Herzegowina. Vöremanzipatorische Phase 1463–1804.* München 1984. Magyarországi missziós tevékenységükre: *Tóth István György: Szent Ferenc követői vagy a szultán katonái? Bosnyák ferencesek a hódoltsági misszióban. Századok 134 (2000) 747–799. Uő: Between Islam and Catholicism. Bosnian Franciscan missionaries in Turkish Hungary, 1583–1717. Catholic Historical Review 89 (2003) 409–433.*

Hasonlóképpen, 1685-ben Kájoni János és társai Csíksomlyóról szintén „N. N.-nek, a Hitterjesztés Szent Kongregációja prefektusának” írták a levelüket. Ekkor pedig nem volt változás a prefektusi tisztségben. Immár 14 éve (!) egyfolytában Angelo Paluzzi Altieri degli Albertoni bíboros töltötte be ezt a tiszteket, erről azonban a csíksomlyói ferencesek mit sem tudtak. Ekkor az erdélyi ferences misszionáriusok és a Kongregáció kapcsolata már igencsak szaggatott volt.

Összegzés

A misszióknak Közép-Európa katolikus hívei számára a 17. század első felében volt a legnagyobb jelentősége. Ekkor már lassan kibontakozott a katolikus reform, már volt fogadókészség a hittérítők munkájára, de még kevés volt a képzett, buzgó plébános, a katolikus iskola, ezért nagy szükség volt a római segítségre. A 17. század második felében azután a katolikus egyház ebben a régióban is magára talált, mind több felszentelt püspök, a trentói zsinat szellemében kiképzett, odaadó, nőtlen pap és a hívekkel törődő szerzetes foglalkozott a katolikusokkal. A királyi Magyarországon megszilárdult a katolikus püspökök tekintélye, megerősödött anyagi helyzetük, kiépült egyházmegyéjük szervezete, és ennek következtében többet tudtak tenni a hódoltságban élő katolikusokért is.

Megváltozott a missziók római irányítása is. 1648, a vesztfáliai béke után a pápaság politikai súlya jelentősen csökkent Európában, és ugyanakkor csökkent a missziók fontossága is a pápai politikán belül. A missziók ügye már nem volt központi kérdés a pápák számára, de azért továbbra is fontosnak tartották. A bíborosok kezdeti mérhetetlen derűlátását, azt a reményüket, hogy pár jól kiképzett, az életét is kockáztató, tettekre kész misszionárius visszaterelheti az akolba a csak tudatlanságból eltévedt híveket, mind inkább felváltotta a hivatal rutinja. A missziók irányítása egyre alaposabb és szakszerűbb lett, de mind jobban hiányzott belőle a dinamizmus. Egyszerűbb lett az elfekvő ügy, a kardinálisok mind több kérdésben, így a magyarországi és erdélyi missziókat érintő ügyekben is, elhalasztották az érdemi döntést. Sokkal több és sokkal alaposabb jelentés futott be a római központba, mint a Propaganda megalapítását követő években, de a Kongregáció tagjai egyre kevésbé tudták a római központból közvetlenül irányítani a kongói vagy indiai, temesvári vagy csíksomlyói missziókat. A Propaganda mind többet tudott, és mind kevesebbet tett.

A pápaság végülis nem a katolikus megújulás modern fegyverével, a missziókkal, hanem a középkori, látszólag nagyon is idejét múlt kereszteshadjárat feltámasztásával változtatta meg Közép-Európa vallási térképét. A kahlenbergi csata után, 1684-ben, csak a katolikus egyház feje, XI. Ince volt képes arra, hogy a pápaság még mindig nem lebecsülendő tekintélyét és anyagi erőforrásait latba vetve, összefogja az egymással szemben álló keresztény államokat, és megszervezze a törököt Magyarországról kiverő Szent Ligát. Ezzel az iszlám kiszorult Magyarország közepéről, és a magyar király személyében Erdélynek is katolikus uralkodója lett. Bár a belső missziók a 18. századi Magyarországon is nagyon fontosak voltak, és a Propaganda továbbra is foglalkozott, sok-sok levéltári kötetet megtöltve, a magyarországi és erdélyi misszionáriusokkal, a török kiűzésével az itteni missziók nagy korszaka lezárult.

Sashalmi Endre

TULAJDONOSI DINASZTICIZMUS ÉS ÁLLAMFOGALOM A 17. SZÁZADI OROSZORSZÁGBAN*

I

H. H. Rowen a „tulajdonosi dinaszticizmus” kifejezéssel illetve azt a nézetet, hogy az uralkodók a kora újkorban a „közhatalmat dinasztikus tulajdon” gyanánt fogták fel.¹ Ez azt jelenti, hogy a hatalmuk alatt álló heterogén területkomplexumokat, melyeket a 17. század első felében már úgy emlegettek, mint az *ő államukat*, az uralkodók a dinasztia családi birtokának tekintették.

A tulajdonosi dinaszticizmus legszembetűnőbb megnyilvánulásait a külpolitikában érhetjük tetten: az egyes területekre támasztott dinasztikus jogigények, az ezekért folytatott háborúk, majd az országok, tartományok hovatarozásának változása e háborúkat követő békék, vagy akár egy házasságba vitt hozomány, né tán örökösödési szerződés eredményeként, mind e felfogás részei, illetve következményei voltak. XIV. Lajos ún. devolúciós háborúját (1667–1668) azzal indokolta meg, hogy Spanyolország nem adta meg számára „azokat az államokat, amelyek az övéi”, mégpedig a házassága folytán őt megillető háramlási jog révén.² Ugyanakkor fontos megjegyezni, hogy az efféle „dinasztikus magas politika” egyúttal „alapvető eleme volt a kora újkori Európa államépítő elképzeléseinek”.³ A dinasztikus célok leginkább a 16–17. századi háborúkat jellemezték, bár az örökösödési háborúk nagy korszaka a 18. század volt. Mindazonáltal ezek a háborúk, „bár elnevezésükben örökösödési háborúk voltak, valójában gyakorta racionális alapon történő területi *felosztásoknak* tekinthetők”.⁴

* E tanulmány a T 043432 számú OTKA pályázat és a „Bolyai János akadémiai ösztöndíj” keretében készült. Köszönetünket fejezzük ki ugyanakkor a budapesti Central European Universitynek (CEU), mely a Special and Extension Programs keretében támogatta a kutatást. Az itt kifejtett nézetek a szerző saját véleményét tükrözik, és nem szükségszerűen azonosak a CEU nézőpontjával.

¹ Rowen, H. H.: *The King's State. Proprietary Dynasticism in Early Modern France*. New Brunswick, 1980. 169.

² Rowen 79. Valójában nem államokról, hanem tartományokról volt szó, ami az *État* jelentésének viszonylagos bizonytalanságát jelzi.

³ Greengrass, M.: Introduction: *Conquest and Coalescence*. In: Greengrass, M. (ed.): *Conquest and Coalescence: The Shaping of the State in Early Modern Europe*. London–New York, 1991. (1–24.) 10. XIV. Lajos már nem Franciaországtól távoli területeket akart megszerezni, mint annak idején a francia királyok az itáliai háborúkban (1494–1559), amelyek oka a Nápolyi Királyságra, majd a Milánói Hercegségre támasztott dinasztikus jogigény volt, hanem a Franciaország közvetlen szomszédságában levő territóriumokra tartott igényt. Greengrass szerint: „A francia korona azon stratégiája, amely kiaknáta a szomszédos területekre vonatkozó dinasztikus igények és jogcímek kombinációját, alapvető volt a francia állam expanziója szempontjából.” Uo. 10. Ugyanakkor a szerző Rowen munkájára utalva megjegyzi, hogy a dinasztikus igények és jogcímek „általánosabb értelemben is fontosak voltak a francia monarchia koncepciója számára”. Uo. 23. (50. j.)

⁴ Greengrass i. m. 3–4. II. Frigyes csak a nyilvánosság előtt hangoztatta jogát Szilézia elfoglalásának okaként, szűk körben viszont gúnyt űzött ebből, ami azt mutatja, hogy „a dinasztikus kom-

A tulajdonosi szemlélet azonban más területeken is jelentkezett: az ország(ok)nak és a tartomány(ok)nak a dinasztia tagjai közt történő felosztásában, a trónöröklés magánjogi kérdésként való kezelésében, végül pedig abban, hogy az uralkodók esetenként az alattvalók javaira úgy tekintettek mint saját tulajdonukra.⁵ A tulajdonosi szemlélet különösen erős volt XIV. Lajosnál, „mind a gyakorlatban, mind elméletben”,⁶ mégpedig az összes említett területen. Nem érdekes ehelyütt boncolgatnunk azt a kérdést, hogy valóban tőle származik-e a híres mondás, *Az állam én vagyok*, és azt sem, hogy mit értett ezen, ha valóban mondta.⁷ Akárhogy áll is a dolog, egy ilyen kijelentés nem számított különlegesnek a kor viszonylatában, amit világosan bizonyít a Napkirály rövid (kb. 150 szavas) írása, *A király mestersége (1679)*. E kurta fejtegetésben a király azt mérlegelte, elbocsássá-e Arnauld de Pomponne-t rögtön azután, hogy a nimwegeni békét (1679) megkötik.⁸ Rowen szerint e műben jól kidomborodik, hogy miként vélekedett a király saját „énje” és az „állam” egymáshoz való viszonyáról.⁹ Nos, Lajos 10 alkalommal használ egyes szám első személyt, „és csak a végén említi meg az államnak okozandó lehetséges kárt”.¹⁰ Bár Lajos azt írja, hogy „az állam érdekének kell elsőbbséget élveznie”, mégis mesterségének lényegét a *gloire*-ban látja, és konklúziójából egyértelműen kiderül, hogy ő és az állam gyakorlatilag azonosak: „Amikor az államra gondolunk, magunknak dolgozunk. Az egyik jóléte hoz dicsőséget a másik számára.”¹¹ Ez pedig összefoglaló jelleggel adja vissza a tulajdonosi szemlélet lényegét.

Ugyanígy a tulajdonosi szemléletet tükrözi a király azon kijelentése is, miszerint minden és mindenki az övé a királyságában.¹² A tulajdonosi attitűdnek ez volt az az aspektusa, amely leginkább ellenérzést váltott ki a kortársak körében. A király vélekedését tehát csak igen kevés francia jogász vagy politikai gondolkodó hagyta volna jóvá, és jellemző, hogy amikor, a fáma szerint egy francia diplomata angol kollégájának szóba hozta az említett kijelentést, az angol megkérdezte tőle: „Te Törökországban tanultad a közjogot?”¹³

A korabeli Európában ugyanis általános volt az a nézet, főként Bodin hatására, hogy Oroszország mellett az Oszmán Birodalom az élő példája annak a politikai berendezkedésnek, amelyet a politikai irodalomban despotizmusnak vagy zsarnokságnak neveznek. A despota a korabeli felfogás szerint „rabszolga-alattvalók”¹⁴ felett uralkodott, akiknek személyével, tulajdonával szabadon rendel-

---

ponens gyakran nem volt erős”. Uo. 3. Ugyanezt mutatja az is, hogy csak a háború megindítása után adott arra utasítást, hogy assák elő számára és tegyék közzé a háborút szentesítő jogalapot. *Gerhard, D.*: *Old Europe. A Study of Continuity, 1000-1800*. New York – London, 1981. 125.

⁵ Rowen i.m. 18, 22.

⁶ Uo. 76.

⁷ Erre lásd *Hahner P.*: *Az állam én vagyok!* In: *Rubicon* 1996/4-5. (24–29.) 28.

⁸ Rowen i. m. 78. A király művét csak évekkel később publikálták. Uo 78.

⁹ Uo. 78.

¹⁰ Uo. 78.

¹¹ id. Uo. 78-79.

¹² *Yanov, A.*: *The Origins of Autocracy. Ivan the Terrible in Russian History*. Berkeley-London, 1981. 44.

¹³ Uo. 44.

¹⁴ *Poe, M. T.*: *A People Born to Slavery. Russia in Early Modern European Ethnography* 1476–748. Ithaca, 2000. 4. Poe művének recenzióját lásd tőlem in: *Klió* 2003/1. (103–108.) Poe, korábban pedig N. S Kollmann rámutattak arra, hogy amikor az orosz előkelők a cár *holopj*ának, azaz

kezhetett. Nyugaton még az abszolutista szerzők is természetesnek tekintették az egyén tulajdonhoz való jogát, csak a királyi abszolutizmus legszélsőségesebb képviselői vallottak ettől eltérő, „tulajdonosi” elveket.¹⁵ A mérvadó vélekedés az abszolút hatalom teoretikusainál is az volt, hogy amivel az uralkodó bír, az *imperium*, politikai főhatalom, nem pedig *dominium*, azaz tulajdon.¹⁶ Az uralkodó a közjog alkotója ugyan, de a magánjogot tiszteletben kell tartania,¹⁷ ugyanis közjog csak ott van, ahol magánjog is van. A főhatalomnak az uralkodó kezében való koncentrálódása tehát „feltételezi és kiegészíti a dominium, tehát a tulajdon és a birtoklás szétesztottságát az alattvalók körében”, hiszen az uralkodó, bár *közszemély*, „maga is rendelkezik magánszemélyi vonatkozással, ebben a minőségében pedig ő jellegzetesen a különösen gazdag és legnemesebb földesúr”.¹⁸ Jellemző viszont, hogy Nagy Péter előtt Oroszországban ismeretlen volt a közjog (*publicsnoje pravo*) és a magánjog (*privatnoje pravo*) kifejezés.¹⁹ Ez persze nem jelentette azt, hogy nem léteztek olyan ügyek, amelyek a közjog (pl. törvénykönyvek, ukázok), illetve a magánjog (végrendelet, szerződés stb.) körébe tartoztak, de az orosz jogban csak a 17. század közepén jelent meg kifejezett formában az „uralkodói ügyek” (*goszudarevi gyela*) és a „kérelmezők ügyei” (*cselobitcsikovi gyela*) közti különbségtétel, és majd csak Péter törvényhozásában fordulnak elő első ízben, nyugati hatásra, a *publicsnij* és a *privatnij* kifejezések.²⁰

Visszatérve XIV. Lajosnak az államra vonatkozó nézeteihez, Rowen összefoglalóan így nyilatkozik e kérdésről: „Bár elfogadta az absztrakt állam fogalmát, aligha tette ezt annak tiszta formájában; túlságosan is elkötelezte magát amellett, hogy az állam eszméje megegyezik családjá illetve saját érdekeivel.”²¹ I. Pál 1797-es rendelkezése az orosz császári (cári) családról ugyanebben a szellemben fogant. A dokumentum a „császári család jólétében” látja az „állam jólétének” garanciáját.²² „Minden Állam kiváló állapotának lényegi eleme, szilárd alapja az uralkodócsalád gyarapodása...” – szól a preambulum első sora.²³ Míg azonban az

(rab)szolgájának hívták magukat, ezt nem szó szerint értették, és nekünk sem szabad szó szerint vennünk: ellentétben a moszkvai államba látogató nyugatiakkal, egyfajta ceremoniális szolgaságként kell értelmeznünk. Ezt a gyakorlatot abban kontextusban kell szemlélni, amit Poe az „alávetettség kulturális mitológiája” elnevezéssel illetett: az oroszok számára ugyanis vallási meggyőződésükből (a cár szolgálata Isten szolgálata premisszából) kifolyólag a szolgaság és az engedelmesség kifejezetten dicséretes elvek voltak. Poe i. m. 218–219.

¹⁵ Erre példaként a későbbiekben lásd Grégoire véleményét. Az abszolutista szerzők számára az isteni jog és a természetjog, mint a királyi hatalom elengedhetetlen korlátja, magában foglalta az alattvalók tulajdonhoz való jogát.

¹⁶ Poggi, G.: *The State. Its Power, Nature and Development*. New York, 1990. 45.

¹⁷ Uo. 45.

¹⁸ Uo. 45.

¹⁹ Dewey, H. W.-Kleimola, A. N., *Russian Private Law XIV-XVII Centuries*. In: *Michigan Slavic Materials No. 9*. 1973. xv-xvi. Ugyanakkor a természetjogi gondolkodás is hiányzott, amely Nyugaton viszont alapvető szerepet játszott az egyén természetes és elidegeníthetetlen jogairól szóló tanítás kialakulásában.

²⁰ Uo. xv-xvi.

²¹ Rowen i. m. 76.

²² Wortman, R. S.: *Scenarios of Power. Myth and Ceremony in Russian Monarchy from Peter the Great to the Death of Nicholas I*. Princeton, 1995. 178.

²³ *Polnoje Szobranije Zakonov No. 17.906*. 1797 április 5. 525. Az ugyancsak április 5-én kihirdetett öröklési törvény pedig, amely egy 1788-as családon belüli megállapodást emelt törvényerőre szokatlan módon két aláírást tartalmazott, Pálét és annak feleségét, Marijáját. Ez is világos bizony-

efféle megállapítások a 17. században nem számítottak különlegesnek, a 18. század végére már egyre inkább anakronisztikussá váltak Nyugat-Európában.

Rowen szerint a tulajdonosi dinaszticizmust, azaz a patrimonialis államfel-fogást a történészek „majdnem mindig úgy kezelték, mint aberrációt, nem pedig úgy, mint a kor szokványos gyakorlatát”.²⁴ M. Szeftelnek, persze, igaza van abban, hogy az állam modern fogalma szerint a „patrimonialis állam” terminus ön-ellentmondás,²⁵ és bizonyára ilyen megítélés alá esne a „dinasztikus állam”²⁶ kife-jezés is, hiszen az állam nem lehet senki tulajdona, sem egyéneké, sem pedig vala-mely családé. Az állam modern fogalma ugyanis, Q. Skinner megfogalmazásával élve, azt jelenti, hogy létezik egy személytelen, tehát mind az uralmat gyakorló személy(ek)től, mind a kormányzottaktól elkülönülő és felettük álló közhatalom, amely személytelen közhatalom a „legfőbb politikai autoritást képviseli egy meg-határozott terület felett”.²⁷ Ennek az eszmének, tehát a személytelen, elvont ál-lamfogalomnak a kialakulása és (főként) érvényesülése azonban igen lassú, hul-lámvölgyekkel teli folyamat volt, amelynek kronológiája országról országra válto-zott.²⁸ Rowen Franciaország példáján meggyőzően bizonyította, hogy a tulajdono-si dinaszticizmusról alkotott korábbi felfogást revideálni kell, és „az állam tulaj-donlásának elvét”²⁹ úgy kell elfogadni, mint a monarchiák történetének egyik fontos elemét.³⁰ Mindez viszont arra figyelmeztet bennünket, hogy R. Pipes értel-mezése, aki szerint a patrimonialis államfogalom az orosz történelem olyan saját-tossága, amely alapvetően megkülönbözteti azt a Nyugattól,³¹ erősen megkérdő-jelezhető. Márcsak azért is, mert a tulajdonosi dinaszticizmus egyik oka, az embe-ri természetben meglévő önzés mellett, a trón örökletességében, azaz az örökletes monarchia eszméjében gyökerezett.³² márpedig a 17. századi monarchiák többsége, beleértve az orosz is, ebbe a kategóriába tartozott.

Pipes könyvének előszavában kifejti: fő célja az, hogy megmagyarázza, mi-ért nem jöttek létre Oroszországban „hatékony korlátok” a politikai hatalommal szemben.³³ Világossá teszi, hogy ennek során nagy hangsúlyt helyez „a tulajdon és a politikai hatalom kapcsolatára”, ugyanis „a nem-nyugati típusú kormányza-tok” jellemzője — szerinte — az, hogy a „tulajdont a szuverenitástól elválasztó vonalak vagy nem léteznek, vagy olyannyira bizonytalanok, hogy jelentéktele-nek”.³⁴ Könyvének „központi tétele”, hogy „Oroszországban ez a szétválásztás

téka a tulajdonosi dinaszticizmusnak. Mutatja az aktus magánjogi jellegét, amit az uralkodó akarata ruházott fel közjogi jelleggel. *Wortman* i. m. 177.

²⁴ *Rowen* i. m. 169.

²⁵ *Szeftel, M.*: Two Negative Appraisals of Russian Pre-Revolutionary Development. In: Canadian-American Slavic Studies 1980/1. (74–87.) 75.

²⁶ *Gerhard* i. m. 88.

²⁷ *Skinner, Q.*: The Foundations of Modern Political Thought. Cambridge, 1978 vol. I. IX–X.

²⁸ *Dyson, K. H. F.*: The State Tradition in Western Europe. The Study of an Idea and Institution. Oxford, 1980. 29.

²⁹ *Rowen* i. m. 170.

³⁰ Uo. 169–170.

³¹ *Pipes, R.*: Russia under the Old Regime. New York, 1974.

³² *Rowen* i. m. 170, 18. Igaza van M. Szeftelnek, Pipes egyik fő kritikusanak, aki szerint „min-den örökletes kormányzati rendszerben (különösen a monarchiákban) megvan a patrimonialis elv egy komponense”, azaz a „hatalom öröklés útján való átadása”. *Szeftel* i. m. 75.

³³ *Pipes* i.m. XVII.

³⁴ Uo. XVII.

nagyon későn, és nagyon tökéletlenül ment végbe”, ezért „Oroszország *par excellence* azon államok kategóriájába tartozik, amelyeket a politikai és szociológiai irodalom hagyományosan »patrimoniálisnak« nevez”.³⁵ Pipes ugyanakkor a következő megállapítást teszi a *goszudarsztvo*, azaz az orosz nyelvben az államot jelentő szó kapcsán a 17. század közepe előtti időre vonatkozóan: „Bár a *goszudarsztvot* »államnak« fordítjuk, pontosabb megfelelője lenne a »birtok«.”³⁶ Ugyanis a 17. század közepe előtt, „amennyiben egyáltalán gondolkoztak erről”, a *goszudarsztvo* az uralkodó „személyét, saját embereit és az ő patrimoniumát jelentette” az oroszok számára, azaz a cár tulajdonát képezte.³⁷ Pipes megjegyzi, hogy a *goszudarsztvo* nélkülözi a jogi jelleget, szemben azokkal a terminusokkal, amelyek a nyugati nyelvekben az államot jelölik (*état, state, Staat, stb.*), és amelyek a jogi implikációval bíró latin *status* (jogállapot, jogállás, társadalmi állás, azaz „rend”) szóból származnak.³⁸ Az államnak mint az „uralkodótól elkülönült entitásnak az eszméje” szerinte Oroszországban a 17. század közepén jelent meg, de csak Nagy Péter alatt terjedt el szélesebb körben.³⁹ Jellemző ugyanakkor, hogy az orosz államfogalom kapcsán idézi a XIV. Lajosnak tulajdonított mondást, és megjegyzi: kétséges, hogy ilyen kijelentést tett volna valaha is a király, amely kijelentés egyébiránt „az egész nyugati tradícióval oly ellentétes érzületet tükröz”.⁴⁰ Majd így folytatja: „Sokkal jellemzőbbek, és egyben hitelesek is azok a szavak, amelyeket halálos ágyán mondott: »Én eltávozom, de az állam örökké élni fog«.”⁴¹

Ugyanez az értelmezés köszön vissza Pipes későbbi munkájában: „1905-ig Oroszországban korlátlan egyeduralkodó volt *A politikai hatalmat a dinasztia tulajdonának tekintették*,⁴² amelyet minden cár megőrzött, s kötelességszerűen tovább kellett hogy adjon — érintetlenül — az örökösének Oroszországban, miként az úgynevezett »orientális despotikus rendszerekben«, a cár nemcsak uralkodott országán, hanem birtokolta is..., saját tulajdonaként kezelte az államhatalmat.”⁴³ A korábbiakban elmondottak alapján azonban egyértelmű, hogy a tulajdonosi dinaszticizmus *önmagában* nem tekinthető olyan elemnek, amely az orosz viszonyok „különösségének” a bizonyítéka lenne. Ellenkezőleg; meggyőződésem, hogy

³⁵ Uo. XVIII.

³⁶ Uo. 78.

³⁷ Uo. 127, 78.

³⁸ Uo. 78. A franciában az *état* – *état*, az angolban az *estate* – *state* alakváltozás eredményeként. *Dyson* i.m. 27–28.

³⁹ *Pipes* i.m. 127.

⁴⁰ Uo. 127.

⁴¹ Uo. 127. A francia eredeti alapján a szövegű fordítás: „az állam örökké fennmarad”. *Collins* szerint az *állam* említése azért fontos, mert „a király mindig gondosan megválogatta szavait”. *Collins, J. B.*: *The State in Early Modern France*. Cambridge, 1996. 175.

⁴² Amikor az 1905-ös forradalom hatására a cár arra kényszerült, hogy alkotmányt adjon az országnak, az egyik nagyherceg franciául ezt az érvet állította szembe az autokrácia korlátozásával: „Oroszország a mi egész családunké.” *Cherniavsky, M.*: *Tsar and People. Studies in Russian Myths*. New Haven–London, 1960. 90. Ez volt a véleménye magának II. Miklósnak is, aki Oroszországot a „Romanov nemzetség magántulajdonának tekintette”. *Ananyjics, B. V.* (ed.): *Vlaszty i reformy v Rosszii*. Szanktpetyerburg, 1996. 396.

⁴³ *Pipes, R.*: *Az orosz forradalom története*. Bp. 1997. 24–25. (Kiemelés tőlem S.E.) Érdekes, hogy Pipes itt tulajdonképpen Rowen kifejezéseihez kísértetiesen hasonló megfogalmazásokkal él.

a tulajdonosi dinaszticizmusnak mint *saját jogán létező vizsgálati szempontnak* a bevonása révén sokkal jobban megérthető nemcsak a francia és a többi európai monarchia 19. század előtti története,⁴⁴ hanem a moszkvai és a pétervári Oroszországé is. Így elkerülhető, hogy a kora újkori nyugati monarchiákra kizárólag a modern államfogalom szemszögéből tekintsünk, ugyanakkor elfeledkezzünk olyan dolgokról, amelyek erős hasonlóságot mutatnak Oroszországgal, de amelyeket ez utóbbi esetében éppen az elmaradottság bizonyítékaiként szoktak idézni.⁴⁵ XIV. Lajosnak a halálos ágyán tett kijelentése, illetve a királyi mesterséget tárgyaló művének végkövetkeztetése kétfajta attitűdöt tükröznek; ugyanakkor leszögezhetjük, hogy a kétfajta, és számunkra végső soron ellentétes felfogás csakis együtt, egymásra vonatkoztatva adja vissza valóban a kor szellemét.

Véleményem szerint a tulajdonosi dinaszticizmus és a modern államfogalom viszonyának vizsgálatában is abból az elvből kell kiindulnunk, amelyet általános érvennyel J. Collins fogalmazott meg igen frappánsan. A kora újkori Franciaországról írt könyvének bevezetőjében (*Történelmi háttér: a francia állam fejlődése 1627-ig*) figyelmeztet: tartózkodjunk attól, hogy „a mi ellentmondásmentes eszméinket alkalmazzuk a francia Ancien Régime-re; ahhoz, hogy valaki megértse ezt, el kell fogadni az ellentmondásokat, inkonzisztenciákat, egy olyan rendszer társadalmi és politikai realitását, amely nem az ez vagy az közti választáson, hanem az ez és az egymás mellettiségén alapult”.⁴⁶

⁴⁴ Rowen i. m. 169.

⁴⁵ H. Zmora 2001-ben megjelent könyvében (amelyben egyébként Oroszország tárgyalása nem kapott helyet) Franciaország kapcsán azt írja a „kora újkori állam természetéről”, hogy „az államnak markáns patrimonialis jellege volt”. Ugyanakkor megjegyzi: bár az állam „még nem volt személytelen, de nem is egyedül csak az uralkodóhoz tartozott; kifejlesztett egy olyan létformát, amely kezdett elkülönülni az uralkodótól, mégpedig azért, mert mélyen áthatották a társadalmi érdekek”. Ezen érdekek pedig, szerinte, az örökletes állami hivatal viselői érdekeit jelentették. Zmora, H.: *Monarchy, Aristocracy and the State in Europe 1300–1800*. New York–London, 2001. 5. Korábban R. E. Giesey a „dinasztikus hivatalnokság” (dynastic officialdom) kifejezést használta arra a gyakorlatra, hogy a francia királyságban „a legtöbb hivatal esetében a hivatalviselés joga tulajdonosi jellegűvé (proprietary), vagy pontosabban eladhatóvá/örökletessé (venal-hereditary) vált”. Giesey, R. E.: *From Monarchomachism to Dynastic Officialdom*. In: Pelenski, J. (ed.): *State and Society in Europe from the Fifteenth to the Eighteenth Century*. Varsó, 1981. (163–176.) 166. Ugyanakkor a legfőbb hivattal, azaz a királysággal is az történt, hogy örökletessé vált. A „dinasztikus állam” elnevezés azért is találó, mert jól visszaadja az itt leírt kettősséget. Giesey és Zmora felfogásával egyébként teljességgel összhangban van az, amit Dyson ír az *État szó* 17. századi jelentéséről. Az *État szó* a következőket jelentette a jogászok számára: „olyan területi egységet, amely felett egyetlen szuverén uralkodik; a királyi kormányzat folytonosságát és ennek hatalmas hivatali apparátusát, amely független a halandó király életétől; egy olyan közösséget, amely az egység érzetével rendelkezik, annak következtében, hogy egy közös szuverén alatt él”. Dyson i. m. 27–28. Ugyanakkor megjegyzi, hogy az *État* még mindig tartalmazott patrimonialis, tulajdonosi vonatkozásokat, mivel az *állam* jelentése mellett még élt a régebbi jelentése is, ami nem volt más, mint a társadalomban elfoglalt örökletes pozíció, jogállapot, azaz „rend” (státus), s a királyt is úgy fogták fel, mint egy rendet. Dyson i. m. 28. Zmora és Giesey megállapításait továbbgondolva érdemes összehasonlításuképpen megjegyeznünk, hogy a moszkvai államban többek közt a hivatalok örökletességének hiánya, a hivatalnokok elmozdíthatósága is gátolta (sok más tényezővel, így pl. az univerzálisan kötelező szolgálat elvével együtt) az uralkodótól elkülönülő érdekek megjelenését, következésképpen pedig az állam fogalmának térszerűségét.

⁴⁶ Collins 4. 3. l. Hasonlóképpen, P. Goubert szerint a „Régi Rendszer” évszázados (vagy hosszabb) múlttal bíró elemek konglomerátuma volt, melynek lényegéhez tartozott az összevisszaság. Goubert, P.: *The Ancien Régime*. New York, 1969. 17. A történetiségből adódóan az új elemek (pl. intézmények) megjelenése általában nem jelentette a régiek halálát: a régi és az új egymás mel-

Ha tehát a tulajdonosi dinaszticizmus problémáját értékítélettől mentesen kezeljük, akkor lehetséges, hogy immár európai kontextusban szemléljük az orosz viszonyokat. Ezáltal világossá válik, hogy nem maga az „állam tulajdonlásának az elve”, hanem e felfogás erős volta tekinthető orosz sajátosságnak. A tulajdonosi dinaszticizmusnak főként arra az aspektusára kell koncentrálnunk, amely leginkább elfogadhatatlan volt a nyugatiak számára, az alattvalók személyével és tulajdonával való szabad rendelkezésre, és amely egyúttal leginkább akadályozta az államfogalom kialakulását az uralkodó és az alattvalók viszonylatában. Arról a mélyen gyökerező meggyőződésről van szó, amelyet M. Poe a cár „névlegesen univerzális tulajdonosi mivoltának” hív.⁴⁷ A nyugati kultúrkörben ugyanis csak kevesen képviselték az „univerzális királyi tulajdonlás” elvét, míg a moszkvai Oroszországban szinte senki nem kérdőjelezte meg, hogy a cár „minimum névlegesen tulajdonosa volt országának”:⁴⁸ annak az entitásnak, melyet a 17. században általánosan a *Moszkovszkoje goszudarsztvo* (Moszkvai „állam”) kifejezéssel jelöltek. Nyugaton ezt az igényt „állandóan vitatták mind elméletben, mind a gyakorlatban”.⁴⁹

Felvetődik a kérdés: miért éppen a 17. századot tesszük vizsgálat tárgyává? Mindenekelőtt azért, mert a *goszudarsztvo* szó jelentésében, amely szó az állam megfelelője lett az oroszban, éppen a 17. században mentek végbe igen fontos változások, mégpedig nem kizárólag a 17. század második felében, azaz a nyugati hatások erőteljesebb terjedésének időszakában. Ha a nyugat-európai viszonyok vizsgálatában a tipikusnak tekinthető francia példánál maradunk, azt mondhatjuk, hogy az *État* a 17. század elején már „fundamentális jogi fogalom” volt a francia jogászok több évszázados munkájának köszönhetően;⁵⁰ mindazonáltal nemcsak a jogászok számára bírt fontossággal, hanem a királyok számára is,⁵¹ és a nagybetűs írásmód jelezte, hogy megkülönböztetett helye volt a 17. századi francia szókészletben.⁵² Végül pedig azért fontos a 17. századra koncentrálni, mivel Nyugaton az állam éppen e század során nyerte el modern fogalmát, és vált egyúttal a politikai-filozófia vizsgálódások központi kérdésévé a 17–18. század fordulójára, arra az időre, amikor Oroszországban a nyugatosítás nagy korszaka köszöntött be.

---

lett élése volt az elfogadott gyakorlat. Ugyanez sok vonatkozásban igaz a politikai eszmékre is: még a kora újkorban is erős volt pl. az a több évszázados múltra visszatekintő felfogás, amely a királyban a legfőbb hűbérurat látta. Ez nemcsak Franciaországban volt így, ahol még a királyi hatalomról szóló 18. századi traktátusok is fontosnak tartották megemlíteni, annak dacára, hogy Bodin hatására 16. század végétől Európa-szerte már a királyi szuverenitás volt a politikai diskurzust meghatározó fogalom. A király tehát egyszerre volt legfőbb hűbérúr, akinek voltak hűbéresei, és szuverén, aki ebben a minőségében viszont alattvalók felett uralkodott. A tulajdonosi dinaszticizmus és a modern államfogalom szintén történetiségükben, egymás mellettségükben szemlélendők. Ahogy azt Rowen megfogalmazta: miközben a tulajdonosi szemlélet erős volt a kora újkori monarchiákban, ugyanakkor „egyre élesebbé és erősebbé kezdett válni az absztrakt, személytelen (vagy személy feletti) állam fogalma, amely elkülönült az uralkodó személyétől és akaratától”. Rowen i.m. 11.

⁴⁷ Poe i. m. 222–223.

⁴⁸ Uo. 222.

⁴⁹ Yanov i. m. 44.

⁵⁰ Dyson i.m. 27.

⁵¹ 1630-ban XIII. Lajos ezzel indokolta szakítását az anyakirálynéval, és foglalt állást Richelieu mellett: „Jobban el vagyok kötelezve az állam felé.” *id. Dyson* i. m. 45. 5. j.

⁵² Uo. 27.

II

A cár névlegesen univerzális tulajdonosi jogairól vallott meggyőződést sokfajta forrás támasztja alá: kezdve a külföldiek Oroszországról készített leírásaitól a közmondásokon át egészen a politikai bűncselekménynek számító ügyekig. Adam Olearius, aki a 17. század első felében követként járt Oroszországban, így ír erről: „Már fiatakoruktól fogva, szinte gyerekfejjel megszokják, hogy a cárról úgy beszéljenek és vélekedjenek, mint valami istenségről. Gyakran mondogatják: ezt csak Isten és a nagyfejedelem tudhatja. Mélységes alázatukat és alárendelt mivoltukat bizonyítandó, *kijelentik, hogy minden javuk Istent és a nagyfejedelmet illeti meg.* Meggyőződésük szerint a *nagyfejedelem minden cselekedete Isten akaratát tükrözi.*”⁵³ Az idézet jól mutatja, hogy a cár istenítésének kérdése állt a tulajdonosi felfogás háttérében, amit más, a későbbiekben idézendő források is megerősítenek.⁵⁴ A kor felfogása szerint ugyanis „Isten és a cár együtt álltak a fennálló rend élén.”⁵⁵ Az uralkodónak és Istennek szinte egymástól elválaszthatatlan párosként, egyfajta „legfelső értéként való felfogása” minden társadalmi réteg sajátja volt, amit az *Isten és az uralkodó (Bog da goszudar)* állandósult szókapcsolat elterjedtsége is bizonyít.⁵⁶ Ennél fogva a cár szolgálata egyben Isten szolgálatát jelentette,⁵⁷ a cár akaratát pedig az isteni akarat megnyilvánulásának tartották.

Ami a névlegesen univerzális cári tulajdonlásról vallott hivatalos álláspontot illeti, nos, e tekintetben különleges jelentőséggel bírnak azok a vizsgálatok, amelyek azért indultak, mert valaki megkérdőjelezte ezt az elvet. Az illető ugyanis ezáltal politikai bűncselekményt követett el.⁵⁸ 1626-ban vizsgálat indult egy mozsajszki kereskedő ellen, aki az ottani sztrelecek lovait terelvén a városba, megkérdőjelezte az egyik sztrelectől, hogy kinek a tulajdonát képezik a lovak, mivel a föld a mozsajszkiaké. A sztrelec ezt válaszolta: „A föld az uralkodóé, mint ahogy mi is az uralkodóé va-

⁵³ Adam Olearius viszontagságos útja az orosz földön át Perzsiába. Bp. 1969. 93. Az idézet utolsó előtti sora IV. Iván azon kijelentését tartalmazza, amelyet a 17. században már mint *közmondást* jegyeztek le: „Minden az Istené és az uralkodóé”. (A forrásokban a kiemelések itt és a továbbiakban is tőlem S. E.)

⁵⁴ Az örökletesség elve mellett a nyugati kultúrkörben is hasonló gyökerekből táplálkozott a tulajdonosi szemlélet. Grégoire *De republica (1596)* c. művében pl. ez olvasható: „Mivel Isten abszolút hatalommal ruházta fel a fejedelmet alattvalói felett, ezért kétség sem férhet ahhoz, hogy az alattvalók személye és javaik a fejedelemlennek vannak alávetve, és hogy a vagyon felosztása és tulajdonlása a fejedelem hatalmától függ.” Az idézet forrása: Religion, Law and Philosophy: Political Thought in Early Modern Europe, 1450-1700. Project Documentation. Budapest Workshop: 1 October – 5 October at CEU. Framework Document. („ownership of the realm” címszó alatt) Az uralkodó istenítése, talán néhány kivételtől eltekintve, azonban még Franciaországban sem volt olyan erős mint Oroszországban. E kérdés részleteit lásd főként a tanulmány végén, a királyok, illetve a cárok isteni jogalapjának részletezésekor!

⁵⁵ Kivelson, V. A.: *Autocracy in the Provinces: The Muscovite Gentry and Political Culture in the Seventeenth Century.* Stanford, 1996; 11.

⁵⁶ Lukin, P. V.: *Narodnije predsztavlenija o goszudarsztvennoj vlasztyi v Rosszii XVII veka.* Moszkva, 2000. 29–35.

⁵⁷ *Poe i. m.* 219.

⁵⁸ A politikai bűncselekményt az 1649-es törvénykönyvben (*Ulozszenyije*) a *Goszudarevo gyelo ili szlovo (az uralkodóra vonatkozó tett vagy szó)* kifejezéssel jelölték (*Ulozszenyije* II.§ 14. tc.), és már maga a terminus igen tág teret adott a szubjektivitásnak. A politikai bűncselekmény kérdésére részletesebben magyarul lásd: *Sashalmi Endre: Útban egy új hatalmi ideológia felé. A moszkvai hatalomfelfogás elemei és nyugati hatások „Avraamij szerzetes füzeteiben” (1696).* In: *Aetas* 2003/1. (78–93.) 79–82.

gyunk, csakúgy mint a nálunk levő lovak.”⁵⁹ A kereskedőt, aki más véleményen volt („A föld a miénk. Az uralkodó pedig (csak) Moszkva földje és az ottani legelők és lovak.”⁶⁰) feljelentették, és a vizsgálat lefolytatása után súlyos botbüntetésre, valamint egy hét börtönre ítélték.⁶¹ Megvolt azonban ennek az attitűdnek a maga logikája. „Az európaiaknak, politikai meggyőződésükkel összefüggő okok miatt, az volt az elképzelésük, hogy egy olyan politikai rendszerben, ahol univerzális királyi tulajdon van, ott a tulajdon bizonytalan.”⁶² Ezzel szemben az oroszok számára valószínűleg éppen a cár névlegesen univerzális tulajdonosként való felfogása garantálta az egyén vagyonát a másikkal szemben, „még ha fiktív vagy pszichológiai értelemben is”: ugyanis ha valakinek a vagyona közvetve, azaz névlegesen a cáré is egyben, akkor természetes, hogy a cár mindenki vagyonát meg fogja védeni.⁶³ Nem kell csodálkoznunk tehát, ha olyan abszurdnak tűnő, de a hivatalos álláspontot tükröző megállapítással találkozhatunk (1626/27), miszerint elvben még a cár alattvalójának a szakállja is az uralkodóé.⁶⁴

V. Kivelson számára ez utóbbi eset annak a jelenségnek az egyik megnyilvánulása, amit ő a politikai azonosság kifejezése terén a moszkvai Oroszország alapvető sajátosságának tart: ez pedig nem volt más, mint az uralkodóhoz fűződő közvetlen vertikális kapcsolat, azaz a cárhoz való tartozás erős hangsúlyozása.⁶⁵ E viszony kifejezésének voltak formuláris elemei, mint pl. a kérelmek patriarchális sztereotípiái,⁶⁶ de kifejeződhetett olyan „non-formuláris környezetben” is, mint az iménti példa.⁶⁷ Ahogy pl. az uralkodó pecsétjét, palotáit „védte a jog legkisebb sérelemtől”, úgy az uralkodó minden egyes embere (még annak szakállja is!) az uralkodó védelmét élvezte, „mint az uralkodó tulajdona”.⁶⁸ Ez a beállítódás stabilizáló hatással bírt a társadalom számára.⁶⁹

Az uralkodó tehát nemcsak tárgyak, javak, hanem az emberek tulajdonosa is volt az országában.⁷⁰ Lukin szerint ez a felfogás csak a népi elképzelések sajátja volt.⁷¹ E megállapítás azonban nem helytálló, hiszen (amint azt az iménti példák-ból is láthattuk) a vizsgálatok és az ítéletek egyértelműen mutatják, hogy ugyanez volt a hivatalos álláspont is. Már csak azért sincs igaza Lukinnak, mert, ahogy azt ő maga is írja, mindenki számára alapelv volt az uralkodó és Isten „legfelső értéként” való felfogása, s éppen ez a kulcs a névlegesen univerzális cári tulajdon-

⁵⁹ *Novombergzkij, N.*: Szlovo i gyelo Goszudarevi. Processzi do izdanyija Ulozsennyija Alekszeja Mihajlovicsa 1649 goda. Moszkva. 1911. vol. I. 29.

⁶⁰ Uo. 29.

⁶¹ Uo. 30.

⁶² *Poe* i. m. 222.

⁶³ Uo. 222–223.

⁶⁴ *Novombergzkij* i. m. 49–50.

⁶⁵ *Kivelson, V.*: Muscovite „Citizenship”: Rights without Freedom. In: *The Journal of Modern History* 2002. (465–489.) 469–470.

⁶⁶ Az előkelők a cár rabszolgájának, mások a cár árvájának nevezték magukat a cárhoz intézett kérelmekben.

⁶⁷ *Kivelson* (2002) 469.

⁶⁸ Uo. 470. *Kivelson* itt lényegében az univerzális tulajdonlás elvét fogalmazza meg, de nem hivatkozik *Poe* művének azon szövegrészére, amelyet mi az előbbieken idéztünk.

⁶⁹ *Jurganov, A. L.*: Categories of Medieval Russian Culture. In: *Kollmann, N. S.* (ed.): *Russian Studies in History. A Journal of Translations*. Winter 1999–2000. no. 3. Flirting with Postmodernism. 65.

⁷⁰ *Lukin* i. m. 28.

⁷¹ Uo. 28.

lás megértéséhez. E két dolog szoros kapcsolatát jól mutatja (Olearius idézete mellett) az az 1676-os vizsgálat is, amelynek tanúsága szerint egy ikonfestő arra kérdésre, hogy „Kinek a parasztja vagy?“, így válaszolt: „En Istennek és a nagy uralkodónak, azután pedig Fjodor Grigorjevics Plescsejev uraságnak vagyok a parasztja.”⁷²

A tulajdonosi dinaszticizmust európai összehasonlításban vizsgáló módszer kialakításában igen hasznosnak bizonyult J. H. Shennan azon felvetése, melyet a szerző a 17–18. századi Franciaország és Oroszország összehasonlításával foglalkozó művében tett. Shennan, akire erősen hatott Rowen könyve, a következő alcímekkel szemlélteti a francia királyi hatalom elemzésének szempontjait a Napkirály példáján: XIV. Lajos a „tulajdonosi uralkodó”, az „adminisztratív uralkodó”, a „legfőbb bíró”, „Isten földi helytartója”.⁷³ Shennan azonban nem aknáztá ki a felvetésben rejlő lehetőségeket az orosz viszonyok vizsgálatára. A szerző kategóriái véleményünk szerint alapvetően a királyság három aspektusára szűkíthetők le: a tulajdonosi, a hivatali aspektusra (a király mint a királyság adminisztrátorra⁷⁴), valamint az isteni jogalap kérdésére. Ugyanis nemcsak a bírói funkciónak, hanem a királyságról, mint a közjót szolgáló hivatalról vallott koncepciónak (csakúgy mint az isteni helytartóságnak) is integráns része volt az igazságosság eszméje és a jog. Az uralkodás mint hivatal és az igazságosság viszonyáról a következőképp ír Aquinói Szent Tamás *Ciprus királyának a királyságról* című művében. A lakonikus előszóban kijelenti, hogy célja azon dolgok bemutatása, „amelyek a király hivatalára vonatkoznak (*ad regis officium*)”. Majd a kormányzásról általában, függetlenül a kormányzat formájától, így nyilatkozik: „Ha tehát a szabadok sokasága a kormányzó által a sokaság közjávára (*ad bonum commune*) irányítatik, akkor a kormányzat helyes és igazságos (*regimen rectum, et iustum*) lesz, olyan, amely megfelel a szabadok számára.” Később pedig ezt írja: „Ha azonban az igazságos kormányzat (*iustum regimen*) csak egyvalakit illet, akkor őt méltán hívják királynak (*rex vocatur*).”⁷⁵

⁷² Uo. 32 Kivelson koncepcióját követve a forrást alternatív módon egyben úgy is értelmezhetjük, mint a politikai azonosság vertikális, cárközpontú, sőt hozzátéhetjük, cár- és Istenközpontú kifejeződését. Ezzel rokon véleményt fejtett ki korábban G. Hosking, aki szerint „az elsöprő hatalommal bíró, Isten által felkent cár képzete” segített abban, hogy a társadalom elfogadja a patrimonialis rendszer következményeit. G. Hosking elfogadja Pipes azon állítását, hogy a 15. századtól a moszkvai rendszer „patriarchális” volt, viszont ezt — szerinte — nem szabad úgy értelmezni, hogy az uralkodók ne ismerték volna el a bojárak, fejedelmek tulajdonjogát örökbirtokaikra (*voicsina*) illetve vásárolt birtokaikra. Hosking, G.: Patronage and the Russian State. In: Slavonic and East European Review 2000/2. (301–320.) 303–304. Poe egyébként szintén használja a patrimonialis állam kifejezést a moszkvai Oroszországra, a névlegesen univerzális cári tulajdonlás és az alattvalók által használt, már említett patrimonialis klisék miatt, és jobbnak tartja e terminust a kortársak által használt despotizmusnál, semleges jellege miatt. Poe szerint a patrimonialis állam azzal az előnnyel járt, hogy a cár szinte korlátlanul vehette igénybe a társadalom erőforrásait: többek közt tetszése szerint vehetett ki adót, hiszen tulajdonosi alapon „jogosan tartott igényt annak egy részére, ami magánkézben volt”. Poe i. m. 220, 223.

⁷³ Shennan, J. H.: Liberty and Order in Early Modern Europe: The Subject and the State 1650–1800. London–New York, 1986. 23–30.

⁷⁴ Padovai Marsilius a 14. század első felében úgy említi a királyt mint *administrator rei publicae*.

⁷⁵ A király hivatalának célja tehát a közjó szolgálata, amit az igazságos kormányzással lehet megvalósítani. Aquinói itt tulajdonképpen azt a nyugati keresztény tradíciót teljesíti ki, amely Sevil-lai Izidorral indul a 7. században, akinek óriási hatása volt a nyugati politikai eszmék későbbi fejlő-

Az említett három, egyébként egymást kölcsönösen átható aspektus analitikus kategóriaként való alkalmazása és egymáshoz való viszonyának bemutatása alapvető jelentőségű az orosz államfogalom alakulásának vizsgálatában. Ez azonban nem helyettesítheti a *goszudarsztvo* jelentésében bekövetkezett változások leírását, ami még fontosabb aspektusa egy ilyen irányú vizsgálódásnak. A tulajdonosi szemlélet jellegzetességeit az előbbieken taglaltuk; most a hivatal elvét vesszük vizsgálat alá. Shennan a 17. századi francia és orosz uralkodók hatalmának összehasonlítása kapcsán jogosan veti fel, hogy valószínűleg „nem egymáshoz hasonló dolgokat hasonlítunk össze”.⁷⁶ Álláspontja azonban éppen a kiindulópont vonatkozásában félrevezető: „Volt egy alapvető különbség a királyi hivatal kétféle koncepciója közt, amit a szembenálló jogi tradíciókra való utalással lehet legjobban szemléltetni. Míg Nyugaton a király hivatala öröklődött a jogi kötelezettségek seregével együtt, amelyek jelentős mértékben megszabták a hivatal viselőjének autoritását, addig a Moszkvai Nagyfejedelemségben a cárság kínált a hivatalban levőnek korlátlan hatalmat. Nyugaton maga az uralkodó hivatala gátolta a személyes ambíciók kielégítését, a Moszkvai Nagyfejedelemségben viszont éppen ez segítette elő. Míg a francia uralkodók hatalma elsődlegesen az öröklési törvényen alapult, a cároké magán a hivatalon függött, bárhogy jutottak is hozzá.”⁷⁷ Bár Shennannak igaza van a jogi tradíciók különbözőségének hangsúlyozásában, a probléma a moszkvai Oroszország esetében valójában éppen a hatalom végtelen személyes felfogása, az uralkodás mint hivatal elvének hiánya volt. Ennek egyik fő bizonyítéka, hogy Oroszországban nem létezett koronázási eskü, mely az uralkodás mint hivatal eszméjének következményeként jelent meg a 9. században a nyugati kultúrkörben. Éppen az uralkodó közszemélyként való felfogása, közfunkciójának hangsúlyozása képezi viszont, Poggi szerint, „a leglényegesebb különbséget a nyugati abszolút állam és a despotizmus közt”.⁷⁸

Az uralkodás mint hivatal elvének hiánya azért fontos, mert Rowen a tulajdonosi dinaszticizmus kapcsán leszögezte: ez csak egy elem volt a sok közül a kora újkori monarchiák történetében, és a „tulajdonosi elv” ritkán jelentkezett a maga „leplezetlenségében”.⁷⁹ Léteztek ugyanis nagy hagyománnyal bíró ellentétes koncepciók is: így mindenek előtt az uralkodás mint hivatal eszméje.⁸⁰ Ez azonban nem pusztán ellensúly volt a tulajdonosi elvnek, hanem egyben az „állam objektíválódása” szempontjából is különleges jelentőséggel bírt:⁸¹ az állam modern fogalma ugyanis Nyugaton alapvetően abból az évszázados fejtegetésből nőtt ki, amelyet az uralkodásnak mint közhivatalnak a kérdéséről folytattak.⁸²

---

désére. A *iustitia* volt Izidor számára az az erény, amely összefoglalóan megtestesítette a „keresztény uralkodó kötelezettségeit”. Canning, J.: A középkori politikai gondolkodás története 350–1450. Bp. 2002. 39–40.

⁷⁶ Shennan i. m. 67.

⁷⁷ Uo. 67. (Kiemelés tőlem S. E.)

⁷⁸ Poggi i. m. 44–45. Valóban, az uralkodó közfunkciójából eredően, és nem tulajdonosi mivoltánál fogva tarthatott igényt az abszolutizmus teoretikusainál az adóztatás és törvényhozás jogára.

⁷⁹ Rowen i. m. 169–170.

⁸⁰ Uo. 169.

⁸¹ Dyson i. m. 28.

⁸² Ez volt ugyanakkor az egyik forrása Nyugaton annak a gondolatnak, hogy az uralkodó és az alattvalók közti viszonyt egyfajta szerződésnek értelmezték. Kelly, J. M.: A Short History of Wes-

Az első fordulópont az volt, amikor a gondolkodás a 13. században eljutott a királyi tiszttség közjogi absztrakcióként való felfogásához. Azaz a közhatalom olyan „személyen túli”, „személy feletti” felfogása nyert teret, melynek értelmében a király által gyakorolt jogok különálló, független létezéssel bírnak az adott „uralkodó személyétől és akaratától”, azaz a testi valóságában megjelenő királytól.⁸³ Ezt fejezte ki már a 13. században a magyar, illetve az angol koronaeszme: a koronának mint halhatatlan közjogi entitásnak a gondolata, mellyel szemben az uralkodónak kötelezettségei vannak.⁸⁴ A királynak tehát mint közhivatalt viselő személynek kötelessége volt, hogy pozícióját, státusát (*status regis*) a királyság jogállapotának (*status regni*) megőrzésére használja. A hatalom személy felettségének eszméjéből alakult ki aztán a 13–17. század közt az a nézet, hogy az állam olyan „különálló entitás, amely saját jogán létezik”.⁸⁵ Ebben a második fázisban egy alapvető elmozdulás következett be: az uralkodó azon kötelezettségéből, hogy fenntartsa státusát, tehát azokat a jogokat, amelyek őt hivatalából kifolyólag megilletik, kialakult az a nézet, hogy létezik a királytól és az alattvalóktól „különálló jogi és alkotmányos rend, az államé [*status*], amelyet az uralkodónak kötelessége fenntartani”.⁸⁶ A *status regis* jelentősége az államfogalom kialakulásában egyben annak magyarázatául is szolgál, hogy miért a latin *status* (már említett) származékszavai jelölik a nyugat-európai nemzeti nyelvekben (de pl. még a csehben is) az államot.⁸⁷

A *goszudarsztvo* szóból azonban nemcsak a jogi jelleg hiányzik: mivel a *goszudar* szóból ered (ez a 15. század második felében lett a moszkvai fejedelmek hivatalos titulusa, és jogilag korlátlan ura(lkodó)t jelentett a 16–17. században), így erős személyes konnotációval is bírt.⁸⁸ Részben ezért, részben az uralkodás mint hivatal eszméjének hiánya miatt a *goszudarsztvot* (ellentétben azokkal a szavakkal, amelyek a nyugati nyelvekben az államot jelölték) a 17. század végéig nem is lehetett ellensúlyként használni az uralkodó személyével és akaratával szemben. Dacára annak, hogy az uralkodó és a *goszudarsztvo* (Pipes állításával ellentétben) jól elkülöníthetők voltak egymástól már a 17. század elején is. Míg a (*Moszkovszkoje goszudarsztvo* a „zavaros időszak” előtt mind a népi tudatban,

tern Legal Theory. Oxford, 1992. 96–97. Ez az eszme viszont idegen volt az orosz gondolkodástól. Erre lásd: *Sashalmi E.*: A szerződéselmélet és az orosz hatalmi ideológia nyugatosodása Nagy Péter alatt. In: Fischer F.–Majoros I.–Vonyó J. (eds): Magyarország a (nagy)hatalmak erőterében. Tanulmányok Ormos Mária 70. születésnapjára. Pécs, 2000. 559–567.

⁸³ Rowen i. m. 11.

⁸⁴ Kantorowicz, E. H.: *The King's Two Bodies. A Study in Medieval Political Theology*. Princeton, 1957. A koronaeszme alkotmányos vonatkozásaira lásd: 345–356.

⁸⁵ Shennan i. m. 2.

⁸⁶ Skinner i. m. vol. I. IX–X. Az „állam állapota” és „az uralkodó állapota” (*szosztjonyije goszudarsztva, szosztjonyije goszudarja*) közti világos megkülönböztetés általam ismert első oroszországi előfordulása Fonvizin egyik művében („Elmélkedés a megváltoztathatatlan állami törvényekről”, 1783) található. *Fonvizin. D. I.*: Szobranije szocsinyenyij. Moszkva, 1959. vol. II. 255.

⁸⁷ Bár alaktani szempontból nem, értelmét tekintve a magyarban is fennáll ez a szoros kapcsolat a *status* és az *állam* szavak közt, hiszen a magyar verzió a latin *status* szó (általános jelentése: állás, állapot) fordításának eredményeként jött létre, amit jól tükröz a régies alak, az *álladalom*.

⁸⁸ Hosking szerint a *goszudarsztvo* fogalma az uralkodó (*goszudar*) „személyének kivetítéséből eredt”. *Hosking* i. m. 304. Nyugaton viszont éppen a személyes vonatkozások háttérbe szorulásának folyamataként alakult ki a *status regis*-ből a *status*, illetve származékszavainak *állam* jelentése. (Vö. Dyonnak az État 17. századi jelentéséről tett megállapításaival!)

mind a hivatalos felfogásban szinte elválaszthatatlanul összeforrt az uralkodóval,⁸⁹ a „zavaros időszak” (*szmuta*) idején, illetve ezután már úgy gondolták, hogy a *goszudarsztvo* „nemcsak elképzelhető, de valóságosan létezik még az uralkodó nélkül is”.⁹⁰ A *szmuta* idején uralkodóvá váló *Moszkovszkoje goszudarsztvo* egyrészt vonatkozhatott a Moszkva hatalma alá tartozó területekre, tehát egy területi egységre, másrészt ennek lakóira, népére, sőt egyszerre mindkettőre is.⁹¹ Bár a 16. századi hatalomfelfogás, mely szerint a cár közvetlen isteni elrendelés által, isteni akaratból nyeri el hatalmát⁹² helyreállt, a *szmuta* mégsem múlt el nyom nélkül. Oroszországban tehát nem az uralkodó és hivatala közti viszony boncolgatása, hanem a cárnélküliség időszaka volt az, ami előmozdította az uralkodó és a *goszudarsztvo* közti megkülönböztetést.

Felvetődik a kérdés, hogy mely forrástípusok a legrelevánsabbak az uralkodó és a *goszudarsztvo* szétválasztásának, illetve a *goszudarsztvo* jelentésének megvilágítása szempontjából. Úgy vélem, elsősorban a *prikázok*ban készült különböző tárgyú dokumentumokat kell vizsgálni. Ennek oka az, hogy bár a hatalomfelfogás kialakításában a döntő szerepet az egyház berkeiben, a szerzetesség körében született források játszották, ezen írások nem foglalkoztak azokkal a kérdésekkel, amelyek az uralkodó és a *goszudarsztvo* szétválasztása, tehát az orosz államfogalom kialakulásának szempontjából fontosak. A hivatalos hatalmi ideológia, amit korábban „a cárok isteni jogalapjának” neveztünk,⁹³ más kérdésekre fókuszált. Középpontjában a cári hatalom eredete (a közvetlen isteni elrendelés eszméje a dinasztia adott tagjának esetében – tehát az isteni akarat és a vérségi elv ötvöződése), a cár hatalmának rendeltetése (főként az ortodoxia védelme), annak működési mechanizmusa (a cár, aki közvetlen isteni inspiráció alatt áll, Isten akaratát közvetíti az emberek felé, ezért a cár akarata – Isten akarata), valamint a cár viselkedésének, kormányzásának valláserkölcsei megítélése (a cár és a környezete közti harmónia, átítatva a tanácsadás vallási-prófétikus elvével) állt.⁹⁴ Az az eszme, mely szerint a cár akarata Isten akaratával azonos, fogalmilag zárta ki a cár esetében az egyéni és a közakarati megkülönböztetést, következésképp azt is, hogy az uralkodó (*goszudar*) egyéni akaratával valamit is szembeállítanak – adott esetben akár a *goszudarsztvot*. S. Dixon szerint, ami leginkább „szembetűnő a kormányzásról író moszkvai szerzőknél mind a formák, mind a nyelv(ezet) terén”, az főként az a jellegzetesség, hogy „milyen nagy mértékben maradtak számukra idegenek a filozófiai absztrakciók”.⁹⁵ Jelen esetben elsősorban olyan jogi-filozófiai fogalmakra kell gondolnunk, mint például az alattvaló, a közjó, a koronaeszme és persze az állam. Dixon megállapítása igaz az egyházi ber-

⁸⁹ *Kljucsevszkij, V. O.*: Kursz russzkoj isztorii. Moszkva, 1988. vol. III. 63.

⁹⁰ Uo. 63. Fontos ebből a szempontból, hogy abban a hivatalos dokumentumban, amelyet Mihail Fjodorovics Romanov trónra jutásáról adtak ki még 1613-ban, lépten-nyomon előfordul a *Moszkovszkoje goszudarsztvo!* Szövegét lásd: Belokurov, Sz. (ed.): *Utverzsennaja gramota ob izbranyii na Moszkovszkoje goszudarsztvo Mihaila Fjodorovicsa Romanova*. Moszkva, 1906.

⁹¹ *Dixon, S.*: *The Modernisation of Russia 1676-1825*. Cambridge, 1999. 191.

⁹² *Utverzsennaja gramota* 48–49, 55–56.

⁹³ *Sashalmi E.*: Autokrácia, abszolutizmus, isteni jogalap: a 16–17. századi moszkvai hatalmi ideológia főbb jellemzői és tipológiája. In: *Aetas* 1998/1. (48–66.) 66.

⁹⁴ *Mironov, B. A.*: Szocialnaja isztorija Rosszii perioda imperii (XVIII – nacsalo XX v.) Szentpétervár, 1999. vol. II. 116–117.; *Sashalmi* i. m. (2003) 83–84.

⁹⁵ *Dixon*, i. m. 190.

kekből kikerülő művekre, sőt még a *prikáz*-körökben keletkezett források jelentős részére is, és ez a jellegzetesség természetesnek tekinthető, mivel nem létezett sem jogi professzió, sem filozófiai gondolkodás a moszkvai államban.⁹⁶

Mindezen tényezők ellenére a *prikáz*okban született, illetve a *prikáz*-körökből kikerülő források esetében mindenképpen egy árnyaltabb megközelítésre van szükség. Tematikájuk miatt ugyanis nem volt szükségszerű, hogy bennük az egyházi körökben megfogalmazott hatalmi ideológia mindig, és teljes körűen jelen legyen – ami persze nem jelenti azt, hogy a *prikáz*okban dolgozó hivatalnokok ne osztották volna ezen ideológia legfontosabb elemeit. Viszont az egyházi források (fentiekben összegzett) szemléletéhez képest más megközelítésre volt szükség pl. akkor, ha olyan fogalmakat akartak definiálni, mint a politikai bűncselekmény – hogy egy korábban már említett forráscsoportnál maradjunk – vagy éppen hűségeskü-formulát kellett alkotni. Fontos megjegyezni ebben a vonatkozásban, hogy a *prikáz*ok, az uralkodó vélekedéssel szemben, erősen bürokratikus szabályok szerint, belső kézikönyvek alapján működtek: világos munkamegosztással (piszkozatok, tisztázatok készítése és ez utóbbiak másolása) és hierarchiával rendelkeztek.⁹⁷ Továbbá a *prikáz*okban használt nyelv sok szempontból (nyelvtani és terminológiai tekintetben is) más volt, mint az a nyelv, amelyen „az irodalmi és egyházi szövegek” íródtak, és amely a liturgia nyelve is volt egyben: az állami dokumentumok nyelve tehát erősen különbözött az egyházi szláv nyelvtől.⁹⁸ Míg az előbbiben gyakran előfordul a *goszudarsztvo*, az utóbbiban legfeljebb csak elvétve, hiszen nem egyházi szláv terminusról van szó. Továbbá az archaikus egyházi szláv nyelvvel szemben a *prikáz*ok nyelve sokkal közelebb állt a korabeli beszélt nyelvhez,⁹⁹ és sokkal rugalmasabb volt a mindennapi ügyek intézéséből adódóan. Ugyanakkor persze, a hivatali nyelvre jellemző „formulákat és jogi zsargont” is tartalmazott.¹⁰⁰ Az a terület pedig, amely leginkább megkövetelte a nyugati terminológia átvételét, főként a diplomáciai érintkezés körébe tartozó ügyeket jelentette, melyeket a Külügyi Prikáz (*Poszolszkij Prikaz*) intézett.¹⁰¹

Úgy gondoljuk, hogy az előbbieken elmondottak fényében a jelen vizsgálatás szempontjából, jelentős megszorításokkal ugyan, de indokolt egy olyan jellegű megközelítés, amely ötvözi G. Burgess-nek a 17. századi angol politikai gondolkodás vizsgálatára alkalmazott koncepcióját azzal a metodológiával, amelyet egy tekintélyes tagokból álló kutatócsoport dolgozott ki (ennek egyik vezetője éppen G. Burgess) a kora újkori politikai gondolkodás történetének új szempontból való vizsgá-

⁹⁶ Az 1649-es törvénykönyvben pl. egyetlen ízben sem szerepel az *alattvaló* szó, noha ekkor már ismert volt.

⁹⁷ A *prikáz*ok újszerű tárgyalására és pozitív megítélésére lásd: *Plausics, B.: Seventeenth-Century Chanceries and Their Staffs.* In: Kollmann, N. S. (ed): *Articles on Russian and Soviet History 1500–1991.* New York–London, 1992. (155–180.)

⁹⁸ *Rowland, D.: God; Tsar and People in the Political Thought of Early Modern Russia.* A CEU Workshop keretében elhangzott előadás kézirat.

⁹⁹ Uo.

¹⁰⁰ Uo.

¹⁰¹ Itt nem számított kivételes esetnek az *alattvaló* (*poddannij*) szó használata. Már a 16. század végéről vannak erre bizonyítékok. Lásd pl.: *Vipiszi iz sztatyeynovo szpizka poszolsztva Pavla Volka i Martina Szuskovo* (1592) In: Anpilogov, G. N. (ed): *Novije dokumenti o Rosszii konca XVI-nacsala XVII v. Moskva, 1967.* (21–76.) 47–48, 67. E forrásrészlet a *Poszolszkij Prikaz* 22. kötetéből való.

latához. Ez utóbbival a budapesti Central European University-n tartott, korábban már hivatkozott műhelyvita jóvoltából volt alkalmam megismerkedni. E koncepció szerint a nyugati kultúrkörben a vallás, a jog és a filozófia szolgáltatották a fogalmakat és a nyelvezetet a politikai eszmék, nézetek kifejtéséhez, tehát a teológia, a jog, a filozófia diszciplínái kell hogy jelentsék a politikai gondolkodás értelmezési „keretét”.¹⁰² Ezen kategóriákban lehetett választ adni a politikai gondolkodás olyan alapkérdéseire, hogy honnan ered az uralkodó hatalma, milyen korlátjai vannak e hatalomnak, vagy melyik kormányzati forma a legjobb, stb.

Rokon ezzel a felfogással Burgess korábban kifejtett nézete, amely szerint a 17. századi Angliában a politikai diskurzus terén 3 nyelvezet létezett: nevezetesen a teológiai nyelvezet, a common law nyelvezete, valamint a római jogi nyelvezet.¹⁰³ Fontos, hogy mindegyik használatának más volt a közege: ami az adott (cél)közönség számára elfogadható volt egy szituációban, egy adott alkalmazási területen, az nem biztos, hogy elfogadható volt egy másiknak egy másik szituációban, illetve területen.¹⁰⁴ Konkrét példával élve: míg a király és az Isten közti párhuzamok nem okoztak gondot, ha főként a teológiai munkákra korlátozódtak, addig a parlamentben már nem voltak relevánsak ezek a párhuzamok (bár pl. I. Jakab király éppenséggel ott is élt velük), mert a parlamentben, mely az angol jog egyik központi intézménye volt, a common law fogalmainak és nyelvezetének kellett érvényesülnie.¹⁰⁵ Mindazonáltal egyik koncepciót sem szabad úgy felfognunk, hogy az egyes kategóriák illetve nyelvezetek különbözősége valamiféle merev szétválasztást jelentett, s ebből következően e kategóriák, illetve nyelvezetek közt ne lett volna átjárhatóság – ezt az említett koncepciók kidolgozói sem állítják.¹⁰⁶

Persze a 17. századi Oroszországot Angliához és a nyugati kultúrkörhöz hasonlítani problematikus, különösképpen azért, mert politikai diskurzusról Oroszországban egyáltalán nem beszélhetünk – ennek legkézenfekvőbb akadályai maga a politikai bűncselekmény meglehetősen képlékeny meghatározása, az írni-olvasni tudás alacsony foka,¹⁰⁷ a jogi-filozófiai gondolkodás, az egyetemek hiánya stb. voltak. Míg tehát a nyugati kultúrkörben a vallás mellett a jog és a filozófia diszciplínái szolgáltatották a fogalmakat és a nyelvezetet a hatalomra vonatkozó nézetek kifejtéséhez, addig Oroszországban 1700 előtt gyakorlatilag csak az elsőt, az ortodox

¹⁰² CEU Workshop, Framework Document. 2–3.

¹⁰³ Burgess, G.: *The Politics of the Ancient Constitution. An Introduction to English Political Thought 1603–1642.* London, 1992. 117. Burgess szerint e nyelvezetek elkülönítésének alapjául szolgál, hogy mindegyik „bizonyos fokú koherenciával és bizonyos fokú függetlenséggel rendelkezett”, bár ez utóbbi, tehát az adott nyelvezet zártsága, „soha nem lehetett teljes”. Azonkívül, természetesen minden egyes nyelvezet sajátos, csakis rá jellemző kifejezéseket és fogalmakat kellett, hogy használjon, olyanokat, amelyek elkülönítették a másik kettőtől. Uo. 117.

¹⁰⁴ Uo. 118.

¹⁰⁵ Uo. 135–136.

¹⁰⁶ Erre a kategóriák vonatkozásában jó példa VI. (I.) Jakab, aki így ír első és egyben legjelentősebb politikai művében, mely *A szabad monarchiák igaz törvénye* címen jelent meg 1598-ban: „Először is leírom azokat az igaz alapokat, amelyekből építkezni fogok, tehát a Szentírásból azután királyságunk fundamentális törvényeiből, amely a legközelebbbről érint bennünket, harmadszor pedig a természetjogból.” In: Sommerville, J. P. (ed.): *James VI. and I. Political Writings.* Cambridge, 1994. 64.

¹⁰⁷ Erre lásd Marker, G.: *Literacy and Literary Texts in Muscovy: A Reconsideration.* In: *Slavic Review*, 1990/Spring (74–89.) Marker szerint a népesség 3-5 százaléka esetében feltételezhető alapvető, 1-2 százaléka esetében pedig közepes írni-olvasni tudás. Uo. 89.

teológiával számolhatunk.¹⁰⁸ Csakis ennek keretében lehetett feltenni azokat kérdéseket, amelyekre az előbbieken utaltunk. Pontosabban csak lehetett volna, mert az a fajta gondolkodás, logikai módszer, amely a skolasztikát jellemezte (tézis–antitézis–szintézis) ismeretlen volt. Másrészt olyan mélyen gyökereztek a cári ideológia idézett alapelvei, hogy „ezek nem is igényeltek különösebb magyarázatot”.¹⁰⁹ Mindezen okok miatt orosz szerzők által írt, nyugati értelemben vett értekezésekről nem beszélhetünk a tárgyalt időszakban.

Mégis, mindezen különbségek, hiányok ellenére azt mondhatjuk, hogy a *prikázok* fogalomkészlete egy más jellegű, bár (éppen az imént említett okok miatt) a cári hatalomról vallott teológiai premisszáktól korántsem független terület volt a hatalomra, s így a *goszudarsztvora* vonatkozó nézeteknek. A *prikázokból* és a *prikáz-körökből* kikerülő forrásokban ugyanis a jog, mint önálló diszciplína és a „jogtudó értelmiség” hiánya ellenére is fellelhetünk néhány, az uralkodói hatalomra vonatkozó jogi fogalmat. Ezek szerepét, persze, nem szabad eltúlozni. Nem álltak össze valamiféle koherens rendszerré, nem születtek glosszák az egyes fogalmak magyarázatára mégis számolnunk kell velük, már a nyugati hatások megjelenése miatt is. Különösen fontos e tekintetben az 1649-es törvénykönyv elemzése: nem utolsó sorban azért, mert pl. a politikai bűncselekmény meghatározásában egyértelműen kimutatható a litván jog hatása.¹¹⁰ Jelen tanulmányban az imént vázolt probléma érzékeltetésekére csak néhány jogi jellegű példával élünk a *goszudarsztvo* jelentésében bekövetkezett változásokat bemutatandó.

A *goszudarsztvo* és az uralkodó megkülönböztetését (de egyúttal a *goszudarsztvo* és a dinasztia örökös kapcsolatát is!) mutatja az a hűségeskü (1626/27), amelyet Mihail Romanov második házasságkötése után a cári családra tétetett le alattvalóival: „esküszöm uralkodómnak (*goszudarju*), egész Oroszország cárjának és nagyfejedelmének, Mihail Fjodorovicsnak és az ő cárnéjának, Jevdokija Lukjanovna nagyfejedelelemasszonynak, valamint az ő Cári gyermekeiknek, akiket nekik, az uralkodóknak, majdan Isten ad, hogy szolgálom őt, az én uralkodómat és az ő uralkodói egészségét mindenben megőrzöm, és az uralkodóra nézve semmiféle rossz dolgot nem gondolok ki, és uralkodómonkívvül a *Vlagyimiri és a Moszkvai államra (na Vlagyimirszhoje i na Moszkovszhoje goszudarsztvo)* és az orosz cárság összes nagy államára (na vszje velikije goszudarsztva rosszijszkovo carsztvija) más uralkodót más államokból és az orosz nemzetségek közül senkit nem akarok, és az *alatta, tehát az uralkodó hatalma alatt levő államot (goszudarsztva pod nyim, goszudarjem)* nem kívánom...”¹¹¹ Aki pedig nem fog az uralkodónak szolgálni, vagy aki árulókkal cimborál, nos, nekem ezekkel az emberekkel *uralkodómért és az ő államáért (za goszudarja szvojevo i za jevo goszudarsztvo) halálomig harcolnom kell.*¹¹²

Az általános rész után külön esküszövegek következnek a legelőkelőbb társadalmi csoportok számára, melyek közül különleges jelentőséggel bír a bojárok

¹⁰⁸ Rowland i.m. (CEU Workshop)

¹⁰⁹ Poe i.m. 224.

¹¹⁰ Tyelberg, G. T.: Ocserki polityicseszko szuda i polityicseszkih presztuplenij v moszkovszkom goszudarsztve. Moszkva, 1912. 62.

¹¹¹ A Moszkvai állam megszerzésére irányuló kísérletet az 1649-es törvénykönyv külön cikkelyben említi (II.§. 2. tc.) mint a politikai bűncselekmény egyik válfaját!

¹¹² Akti moszkovszkovo goszudarsztva. Moszkva, 1890. vol. I. 216–217.

és az *okolnyicsijek* (az első két rang a dumában) közös esküszövege, de mindenek előtt a hivatalnoki elit, az ún. *dumnij gyákok* (a negyedik, azaz legalacsonyabb duma rang) által letett eskü szövege.

„Ha pedig az uralkodónak, Mihail Fjodorovicsnak, egész Oroszország cárjának és nagyfejedelemének, úgy tetszik, hogy megparancsolja nekem, a megnevezettnek, hogy jelenjek meg /legyek nála, az uralkodónál a bojárok és *okolnyicsijek* körében és a *tanács(kozás)ban* (*i v dume*), akkor nekem az uralkodómnak, Mihail Fjodorovicsnak, egész Oroszország cárjának és nagyfejedelemének mindenben szolgálnom kell és iránta őszintén kell viseltetnem, és az ő cári tanácskozását és a bojári rendelkezés[eke]t senkinek tudtára nem adom, és az ő *különféle uralkodói és országos ügyeit* elintézem (*i jevo goszudarszkije i zemszkije gyela*), és neki, az uralkodónak, és az ő uralkodói földjeinek (*i jemu, goszudarju, i jevo goszudarevim zemljam*) jót akarok a keresztcsókkal megpecsételt eskü szerint, igaz módon, minden csalárdság nélkül, önkényesen pedig, az uralkodó tudta nélkül, semmiféle dolgot nem teszek.”¹¹³

A *dumnij gyákok* esküszövege azért érdekesebb, mert az összes speciális esküszöveg közül csak itt szerepel a *goszudarsztvo*, és nem is akármilyen kontextusban:

„Ha pedig az uralkodó, Mihail Fjodorovics, egész Oroszország cárja és nagyfejedelemé megparancsolja, hogy jelenjek meg/ legyek nála, az uralkodónál a *tanács(kozás)ban* (*bityi v dume*), és mivelhogy én az ő uralkodói ügyeiben (*u jevo goszudareva gyela*) forgok, uralkodómnak szolgálnom kell, és iránta őszintén kell viseltetnem, és neki mindenben igaz módon jót akarni; az uralkodói tanácskozásról és a bojári rendelkezésekről és az uralkodói titkos ügyekről sem orosz emberekkel, sem külföldiekkel nem beszélek és azokat tudtukra nem hozom, uralkodói parancs nélkül semmit nem teszek, külföldieknek a *Moszkvai államra és az orosz cárság összes nagy államára nézve* (*pro goszudarsztvo Moszkovszkoje i pro vszje velikija goszudarsztva carsztva rosszijszkovo*) semmiféle rossz dolgot nem mondok és ilyet nem gondolok, és a *Moszkvai államnak* (*Moszkovszkomu goszudarsztvu*) semmiféle rosszat semmiféleképpen nem akarok...”¹¹⁴ Nagy jelentőségű, hogy az 1626/27-es eskü „hagyományá vált” a Romanovok számára a 17. században, mivel a későbbiek csak apró szerkesztési változtatásokban különböznek ettől.¹¹⁵

Nemcsak az uralkodónak letett esküben, hanem egyéb jogi iratokban is számos példa található a *goszudarsztvo* és az uralkodó megkülönböztetésére. Egy 1627-es *okleveles formulában*, amely azon emberek jutalmazásának indoklásáról

¹¹³ Uo. 217.

¹¹⁴ Uo. 218. Az eskü egyben jól mutatja a *goszudarsztvo* jelentésének korabeli jellegzetességeit. Ugyanis igen gyakran használták jelzős szerkezetben, főként a *Moszkovszkoje* (moszkvai) melléknévvel, valamint többes számban is, hiszen nemcsak magára az egész országra, hanem egyes országrészekre is vonatkozhatott. Különösen gyakran használták így Szibéria és Kazany (*goszudarsztvo Szibiri, Kazanszkije goszudarsztvo*) esetében.

¹¹⁵ *Gyemidova, N. F.*: Szluzsilaja bjurokratija v Rosszii v XVII v. i jevo rol v formirovanijii abszoljutyizma. Moskva, 1987. 151. Sőt, az iménti eskü egyes részei a 17. században gyóntatói kézikönyvek formuláiként is megjelentek: „Mindez azt mutatja, hogy a gyóntatói formulák szerkesztésekor az összeállítókat nemcsak az államérdek védelme vezérelte, hanem azt is, hogy az összeállítók valószínűleg együttműködtek az államhatalom képviselőivel a szövegek kialakításában.” *Florja, B. N.*: Essays. In: Kollmann, N. S. (ed.): Russian Studies in History. A Journal of Translations. Winter 2000–2001. The Comparative Approach in Early Modern Russian History. 79.

tudósít, akik Ulászló 1617–1618-es hadjárata idején az uralkodóval, Mihailal együtt Moszkvát védelmezték, ez olvasható: Ulászló „a *Moszkvai államot* meg akarta szerezni és porig akarta rombolni, és Isten templomait be akarta szennyezni, és a mi szent, igaz, tiszta, ortodox keresztény hitünket el akarta taposni, és be akarta vezetni az ő átkozott, eretnek, latin hitét; de a nevezett személy Istenre és a szeplőtelen Szűz Máriára és az ortodox keresztény hitre és a keresztcsókkal megpecsételt nekünk tett esküre gondolván, velünk Mihail Fjodorovics cárral az ostromlott Moszkvában volt és a harcokban életét nem kímélve küzdött, és sok szolgálatot és igaz dolgot tett *nekünk és az egész Moszkvai államnak (k nam i ko vszemu Moszkovszkomu goszudarsztvu)*”¹¹⁶

Az uralkodónak és a (*Moszkovszkoje goszudarsztvonak*) tett szolgálat megkülönböztetése azért is jelentős, mert az idézett források nem a cárnélküliség időszakából valók. Bár az első esetben a *goszudarsztvora* nem tettek külön esküt a hivatalnokok (amint az egyébként majd Nagy Péter alatt szokásba jött), hanem csak az uralkodóra, mégis az uralmon levő cár mellett a *Moszkovszkoje goszudarsztvo* is lojalitás tárgya volt.

A második idézet ugyanakkor kiválóan rávilágít arra, amit N. S. Kollmann fogalmazott meg (a 17. század első feléig terjedő időszakra nézve) az orosz közösségi identitással kapcsolatban. Nevezetesen, hogy Oroszországban a nagyobb közösség vonatkozásában az alapvető szervezőelv nem politikai, hanem vallási jelleű volt: „a társadalmat vallásos keresztény közösségként festik le, nem pedig úgy, mint egy népközösség politikailag összetartozó egységét”.¹¹⁷ Amit a nyugati kultúrkörben politikai közösségnek, „politikai testnek” (*corpus politicum*) neveztek, azt az oroszok olyan „vallásos közösségként értelmezték, amelynek modelljéül a patrimoniális cári háztartás” szolgált.¹¹⁸ A *goszudarsztvo* nem volt más, mint a cári háztartás kiterjesztése, az uralkodó pedig úgy kezelte népét, mint a családfő „egy nagycsalád tagjait”.¹¹⁹ Az uralkodónak, mint Isten választottjának, és egyben névlegesen univerzális tulajdonosnak tehát gondoskodnia kellett „alattvalóiról”. Az alattvaló (*poddannij*) helyett azonban a források a század döntő részében összefoglalóan „ortodox keresztényként” említik a társadalom tagjait, akik magukat, társadalmi állástól függően, a cár „(rab)szolgáinak”, „árváinak” tekintették. A *Moszkovszkoje goszudarsztvo* tehát patrimoniális, vallási és patrióta konnotációkkal egyaránt bírt, s ez még a század második felére nézve is igaz volt.

A *politikai bűncselekmény* definíciója szintén olyan terület, amely alkalmas a *goszudarsztvo* jelentésének megvilágítására, annak ellenére is, hogy elnevezése, az *uralkodóra vonatkozó tett vagy szó*, éppen ennek ellenkezőjét sugallja hiszen nem a *goszudarsztvoból*, hanem a személyes vonatkozásra utaló *goszudar* szóból képezték. Jelzésértékű, hogy majd csak Nagy Péter alatt használják esetenként a *goszudarsztvennoje presztuplenyje*, azaz *állami bűncselekmény* elnevezést¹²⁰ a

¹¹⁶ Mjuller N. B.–Noszova, N. E. (ed.): *Zakonodatyelnie akti Russzkovo goszudarsztva vtoroj polovini XVI-pervoj polovini XVII veka*. Leningrád, 1986. 135–136.

¹¹⁷ Kollmann, N. S.: *Concepts of Society and Social Identity in Early Modern Russia*. In: Baron, S. H.–Kollmann, N. S. (eds): *Religion and Culture in Early Modern Russia and Ukraine*. De Kalb, 1997. (34–51.) 38–39.

¹¹⁸ Uo. 43.

¹¹⁹ Uo. 43.

¹²⁰ Ryan, W. F.: *The Bathhouse at Midnight. Magic in Russia*. Pennsylvania State University, 1999. 413.

régi mellett, amely továbbra is domináns maradt. Mégis, fontos fejlemények mentek végbe e téren is Péter uralkodását megelőzően. A politikai bűncselekmény 17. századi történetében központi szerepet játszott az 1649-es törvénykönyv erre vonatkozó szabályozása. A politikai bűncselekmény törvényi meghatározására a törvénykönyv II. fejezetében került sor, mely a következő címet viseli: *Az Uralkodói becsületről, és hogy miként kell az Ő Uralkodói egészségét megóvni (O Goszudarszkoj csesztyi, i kak Jevo Goszudarszkoje zdorovje oberegaty)*. Bár igaz, hogy a törvénykönyv a meglehetősen tág értelmű *goszudarevo gyelo ili szlovo* „formulát használva nem dolgozta ki alkalmazásának pontos határait”,¹²¹ mégis fontos, hogy nem kizárólag az uralkodó személye (becsülete, egészsége) ellen irányuló tevékenység minősült politikai bűncselekménynek. Elegendő, ha az első két pontot idézzük a különbség megvilágítására.

„1. Ha valaki, bármely szándékkal az Uralkodói egészség ellen irányuló (*Goszudarszkoje zdorovje*) gonosz tett (*zloje gyelo*) kigondolására vetemedik, és valaki az ő gonosz szándékáról bejelentést tesz, és e bejelentés nyomán az ő gonosz szándéka beigazolódik, hogy a Cári Felség ellen irányuló gonosz tettet gondolt ki és akart végrehajtani: az ilyen embert a vizsgálat lefolytatása után halállal büntessék.

2. Hasonlóképpen, ha valaki a Cári Felség országából a *Moszkvai államot* birtokába akarná keríteni (*Moszkovszkoje goszudarsztvo zavlagyety*) és Uralkodó akarna lenni, és e gonosz szándékának végrehajtására fegyveres erőt kezd gyűjteni, vagy ha valaki a Cári Felség ellenségeivel baráti kapcsolatot létesít és titkos levelek útján nekik tanácsokat ad, és bármilyen módon segíti őket, hogy az Uralkodó ellenségei az ő útmutatása alapján a *Moszkvai államot* birtokukba kerítsék, vagy bármilyen más rossz dolgot cselekszik, és erről valaki ellene bejelentést tesz, és ennek nyomán az ő árulása (*izmenu*) bebizonyosodik: az ilyen árulót hasonlóképpen halállal büntessék.”¹²² Tehát nemcsak az *uralkodó (goszudar)*, hanem a *Moszkovszkoje goszudarsztvo* is alanya lehetett politikai bűncselekménynek.^{122/a} Más források is mutatják azonban a felfogásbeli változásokat. Alekszej cár Jozsif pátriárka halálán keseregve (1652) ezt írta Nyikonnak: „Anyánk pedig, az egyetemes apostoli egyház, özvegyés mint ahogy a pusztában élő galamb, akinek nincs társa, ugyanígy anyánk is, akinek nincs férje, kesereg. És minden megváltozott, nemcsak a templomokban, hanem az egész államban (*nye tolko v cerkujah, no vo uszjom goszudarsztve*).”¹²³

A század második felében felerősödő nyugati hatások jelentőségét tehát részben abban látom, hogy segítették fogalmilag megjeleníteni a *goszudarsztvo* jelentésében végbemenő változásokat!¹²⁴ Jó példa az új jelenségekre a politikai bűncselekmény kategóriájában a század második felében Iván Hovanszkij vajdának és fiának,

¹²¹ Golikova, N. B.: Polityicseszkiye processzi pri Petre pervom. Moszkva, 1957. 21.

¹²² Ulozsenyije II. fejt. 1–2. §

^{122/a} E kérdés kapcsán feltétlenül szükséges egy rövid megjegyzéssel élni a nyugat-európai viszonyokra nézve. Az államfogalom fejlettsége ellenére a politikai bűncselekmény „elsődleges tárgyai” az 1770-es évek előtt (tehát „a népszuverenitás koncepciójának kifejlődését megelőzően”) Nyugat-Európában is „az uralkodók maradtak, mind politikaelméletben, mind az ítélkezési gyakorlatban”. Daly, J.: Political Crime in Late Imperial Russia. In: The Journal of Modern History 2002 (62–101.) 65.

¹²³ Szergejevics, V.: Russzkiye jurigicseszkiye drevnosztyi. Szanktpetyerburg, 1890. vol. II. 561.

¹²⁴ Lásd pl. a *közjó* és a *goszudarsztvo* összekapcsolását a később idézendő forrásokban!

Andrejnek 1682-es pere.¹²⁵ Mégpedig nem kizárólag a *goszudarsztvo* elszemélytelenedési folyamatának, hanem egyúttal az állam és az egyház elvi elkülönítésének kérdése szempontjából is. A vádpontok közt szerepelt, hogy szolgálatukkal „rossz hírbe hozták az Államot (*Goszudarsztvu*) és veszteséget okoztak neki, ugyanakkor semmit nem tettek az uralkodók nevének örök dicsőségére és az egész Állam gyarapodására (*vszemu Goszudarsztvu k pribili*)” ezenkívül Iván Hovanszkij több ízben úgy beszélt „mintha az egész Állam (*vszjo Goszudarsztvo*) csak az ő haláláig állna”, mert azután mindenki „térdig vérben fog járni Moszkvában”.¹²⁶ Ugyanakkor Iván Hovanszkij az 1682-es lázadás résztvevőit, akik az elhunyt Alekszej cárt és a pátriárkát „istenkáromló szavakkal” gyalázták, azaz „a szent Egyház és az egész Állam (*vszevo Goszudarsztva*) elleni lázadókat meg akarta menteni a büntetéstől”.¹²⁷ Végezetül pedig „lelepleződött gonosz tervük, amely az Uralkodók hatalma és egészsége ellen irányult”, valamint „mindenben világossá vált az árulásuk és az, hogy a Moszkvai Állam megszerzésére törtek (*pod Goszudarsztvom Moszkovszkim podiszkanyije*)”.¹²⁸

További fontos fejlemény az államfogalom kapcsán az államügyek kifejezés (*goszudarsztvennije gyela, gyela goszudarsztva*) megjelenése az uralkodó ügyei terminus mellett. Az államügyek kifejezés 3 ízben előfordul már az 1649-es törvénykönyvben, ebből kétszer a preambulumban. Egy ízben viszont olyan vonatkozásban szerepel, amely értelmileg közel áll az államérdekhez: „Vasárnap pedig senki felett ne ítélkezzenek, és senki ne üljön a prikázokban, és semmilyen ügygel ne foglalkozzanak, kivéve a legszükségesebb Államügyeket (*szamih nuzsnih Goszudarsztvennih gyel*).”¹²⁹ Az államügyek kifejezés a század második felében gyakoribbá válik, ugyanakkor a század végére teret nyer a *goszudarsztvo* jelző nélkül való használata, és nagyjából 1700-tól ez lesz az általános gyakorlat.

Érdeemes e két fejlemény vonatkozásban néhány szóban utalni Grigorij Kotosihin munkájára, mely a következő címet viseli: *Oroszországról Alekszej Mihajlovics uralkodása idején*. Kotosihin ugyanis az 1640-es évek közepétől az 1660-as évek elejéig a Külügyi Prikáz hivatalnok volt,¹³⁰ tehát abban a prikázban dolgozott, amelyik leginkább ki volt téve a nyugati hatásoknak. Kotosihin 1664-ben Lengyelországba menekült, majd kis kitérőkkel a svéd uralom alatt álló Narvába érkezett.¹³¹ Végül 1666-ban Stockholmba ment, ahol a svéd király szolgálatába lépett, de hamarosan halálra ítélték szállásadójának megöléséért, és 1667-ben kivégezték.¹³² Valószínűleg a svéd királyi tanács megbízásából írta meg az említett művet Stockholmban.¹³³ Feltehetően a svéd olvasóközönségnek szánta, és a mű két svéd fordítást is megélt, 1669-ben, illetve 1682-ben.¹³⁴

¹²⁵ Hovanszkij politikai szerepét lásd Szvák Gyulánál. In: *Niederhauser E.–Szvák Gy.: A Romanovok*. Bp. 2002. 49.

¹²⁶ Szobranjije goszudarsztvennih gramot i dogovorov. Moszkva, 1828. vol. 4. 460–461.

¹²⁷ Uo. 461.

¹²⁸ Uo. 462.

¹²⁹ Ulozsennyije X. 25 tc.

¹³⁰ Pennington, A. E. (ed.): *Kotosihin, G.: O Rosszii v carsztvovanyije Alekszeja Mihajlovicsa*. Text and Commentary. Oxford, 1980. 1.

¹³¹ Uo. 3–4.

¹³² Uo. 5–7.

¹³³ Uo. 6.

¹³⁴ Uo. 6, 9.

Kotosihin művének jelentőségét az adja, hogy olyan ember tollából kikerülő írás, aki hivatásából kifolyólag tudta, milyen elvárásoknak kell megfelelnie a korabeli Európában. Egy levelében, amelynek csak svéd nyelvű változata maradt ránk, Kotosihin ezt írta vállalkozásának céljáról: „bemutatni a Moszkvai államot”.¹³⁵ Megfogalmazása sokatmondó, mivel a műben is rengetegszer használja a *Moszkovszkoje goszudarsztvo* kifejezést. Igaz, a jelző nélküli változat is gyakori nála, ami az absztrakció felé történő elmozdulás jeleként értelmezhető; mégis a *Moszkovszkoje goszudarsztvo*hoz való ragaszkodás még a tradicionalizmus jele. A *goszudarsztvo* szó előfordulásai közül a következő megállapításban érvényesül leginkább az absztrakció. E passzust ugyan gyakran idézik a történészek Kotosihintől, de nem az államfogalom megvilágítására, hanem Alekszej „abszolutista” kormányzásának bizonyítékeként. Arra a kérdésre, hogy Alekszejt „Miért írják egyeduralkodónak (szamogyezsec)?”, Kotosihin ezt a választ adja a műben: „egyeduralkodónak írják, és államát saját akarata szerint kormányozza (*gszdrszto szvojo pravit po szvojej volje*), és akivel csak akar, azzal háborúzik és köt békét ... ha államának egyéb nagy és kis dolgait (*velikije i malije szvoevo gszdrszta gyela*) saját elképzelése szerint akarja intézni akkor tőle függ, hogy megtegye, azt amit akar”.¹³⁶

A moszkvai államban tehát léteztek olyan terminusok a 17. században, mint a *goszudarsztvo* vagy a *gyela goszudarsztva*, amelyek arra utaltak, hogy különbség van az uralkodó személyes hatalma és — ha nem is az „absztrakt állam hatalma”, ahogy azt M. Poe írja, de — az uralkodótól megkülönböztetett entitás hatalma közt.¹³⁷ „Mindazonáltal a kor egyetlen ismert moszkvai szerzője sem használta e terminusok egyikét sem arra, hogy egy fogalombeli megkülönböztetés alapjául szolgáljon az uralkodó hivatala és annak viselője közt.”¹³⁸ A moszkvai ideológia ugyanis a nyugati hatások beszűremlése előtt nem tudta elválasztani egymástól az uralkodó „politikai testét” annak „természetes testétől”.¹³⁹ A nyugati kultúrkörben ezzel szemben, amint láthattuk, évszázados politikaelméleti tradíciója volt az uralkodó hivatala és személye közti fogalmi megkülönböztetésnek, mely olyan terminusokban jelentkezett mint a *regnum*, *respublica*, végül pedig az *állam*.

Éppen ez a kapcsolat, a hivatal elve jelenik meg azonban a nyugati hatások eredményeként, mégpedig a *goszudarsztvo* vonatkozásában 1696-ban egy Avraamij nevű szerzetesnél (aki egyébként az egyik *prikáz*ban dolgozott, mielőtt szerzetesnek állt volna!), Nagy Péterre vonatkozó kritikájában: „szükségtelen hadjáratokba bocsátkozott, nem lörödve azzal, amint kellett volna, hogy *mindenki számára valami hasznosat tegyen* és Istennek nem tetsző dolgokat művelt, olyanokat, amelyek-

¹³⁵ Uo. 6.

¹³⁶ Uo. 139–140.

¹³⁷ Poe, M.: What Did Russians Mean When They Called Themselves the „Slaves of the Tsar?” In: Slavic Review 1998. (585–604.) 589. Poe általánosságban a *zemlja* (föld/ország), *goszudarsztvo*, *knyazsesztvo* (fejedelemség) terminusokat említi.

¹³⁸ Uo. 589–590. Rowland erről a következőképpen nyilatkozik: „Számomra csak egyetlen kísérlet ismert 1630 előtt arra, hogy elkülönítsék az uralkodó romlott személyiségét annak romlatlan trónjától, és ez a felvetés nem talált követőkre.” Rowland, D.: Ivan the Terrible as a Carolingian Renaissance Prince. In: Köllmann, N. S.–Ostrowsky, D.–Rowland, D. (eds): Rhetoric of the Medieval Slavic World. Essays Presented to Edward L. Keenan on his Sixtieth Birthday by his Colleagues and Students. Harvard Ukrainian Studies, 1995. (594–606.) 603.

¹³⁹ Uo. 603.

től neki kellett volna tiltani *alattvalóit... Felhagyván államának mindenfajta kormányzásával* megparancsolta, hogy azt egy parázna, egy megvesztegethető személy kormányozza”.¹⁴⁰ Péter 1702-es manifesztumában pedig már ez áll: „Közvetlenül trónra lépésünktől fogva minden törekvésünk és szándékunk arra irányult, hogy ezt az államot (*szim goszudarsztvom*) úgy kormányozzuk, hogy a közjóról való gondoskodás révén minden alattvalónk egyre inkább a legjobb és legkedvezőbb állapotba kerüljön.”¹⁴¹ Dixon joggal jegyzi meg, hogy a „nyugati politikai szókészlet” némely eleme már ismert volt 1700 előtt, de hozzáteszi, hogy a nyugati hatások haszna majd csak kb. 1700-tól lesz érezhető.¹⁴² Mindazonáltal az a tény, hogy a nyugati hatások térnyerése és befogadása, még ha korlátozottan is, ilyen gyorsan megtörténhetett Péter alatt, azt erősíti meg, hogy a 17. században fontos változások mentek végbe a *goszudarsztvo* jelentésében, s ezek előkészítettek a talajt az uralkodói hatalom átfogóbb fogalmi újragondolásához. G. L. Yaney megállapítása, miszerint „az absztrakt cél érzete már Péter reformjait megelőzően is létezett, különben nem lett volna egy Minyin és egy Popsarszkij”,¹⁴³ tehát helyénvaló a 17. század elejére nézve, de a század végén, amint azt láthattuk, ennél már sokkal többről volt szó.

III

Bár Nyugat-Európában az állam modern eszméjének *megjelenése* visszavezethető a (16–)17. századba, a 17–18. század politikai gondolkodását csakis ebből a szemszögből szemlélni, tehát kiragadni a modern államfogalmat a környezetéből és visszavetíteni ennek *érvényesülését* a múltba, hiba lenne. Annak ellenére, hogy 1700-ra a politikaelmélet középpontjában már az állam szuverenitásának vizsgálata állt, szemben a század elejével, amikor a szuverenitást még alapvetően

¹⁴⁰ Baklanova, N. A. (ed.): Tyetragyi sztarca Avraamija. In: Isztoricseszkiy arhiv VI. Moszkva–Leningrad, 1951.(131–155.) 145 Avraamij egyetlen esetben sem használja a *Moszkovszkoje goszudarsztvo* jelzős szerkezetet, csak egyszerűen *goszudarsztvot* ír. Erre lásd *Sashalmi* (2003) i. m. 92.

¹⁴¹ Polnoje szobranijije zakonov, vol. 4. no. 1910. Ismert, hogy a *közjó* kifejezés először 1682-ben jelent meg hivatalos dokumentumban, nevezetesen a *mesztnyicseszztvo* eltörléséről hozott rendeletben. Itt 2 ízben is szerepel *obscseje dobro* alakban, egyszer éppen a *goszudarsztvo* vonatkozásában. Fjodor cár a rendeletben először így nyilatkozik a kérdésről: „és nekünk isteni parancs szerint kötelességünkarról intézkedni és rendelkezni, hogy minden ortodox keresztény, rangra és korra való tekintet nélkül, jobb állapotba kerüljön, és hogy ez az állapot megszilárduljon; azokat a dolgokat pedig, amelyek pusztuláshoz és a *közjó* meghisebbitéséhez vezetnek, kötelességünk lerombolni és kiirtani”. Majd kijelenti, hogy a bojárokkal „az állami *közjó* érdekében folytatott tanácskozás” (*ragyi obscsevo goszudarsztvennovo dobra szoujetovanyija*) hatására döntött a *mesztnyicseszztvo* eltörléséről. Rusczkoje zakonodatjelsztvo X–XX vekov. Vol. 4. Moszkva, 1986. 38, 42. Mindazonáltal, legjobb tudomásom szerint, a kutatók nem említik, hogy a *közjó* mellett szerepelnek még ezzel rokon értelmű kifejezések ugyanebben a rendeletben. Fjodor egy ízben hivatkozik a *közhaszonra* (*obscsaja polza*), mégpedig olyan összefüggésben, hogy az *állami ügyekben* (*v goszudarsztvennih gyelah*) erre kell törekedni; Joachim pátriárka vallási pátozzsal átszőtt nyilatkozatában pedig megemlíti a nép javát: a cárnak a „keresztény lelkek megváltására, a *nép javára* (*k obscsemu narodnomu dobro*)”, „uralkodásának halhatatlan hírnevére” kell törekednie. Uo. 40, 41. L. Hughes egyébként joggal jegyzi meg, hogy a vallásos frazeológia hiányzik Péter 1702-es rendeletéből, ellentétben az 1682-es forrással. *Hughes, L.: Russia in the Age of Peter the Great*. New Haven–London, 1998. 545–546. 273. jegyzet. Ugyanakkor Péter rendelete már *alattvalókról* beszél, míg Fjodoré *ortodox keresztényekről*.

¹⁴² *Dixon* i.m. 192.

¹⁴³ *Yaney, G. L.: The Systematization of Russian Government. Social Evolution and the Domestic Administration of Imperial Russia, 1711–1905*. Urbana, 1973. 58.

az uralkodó személyéhez kötötték.¹⁴⁴ A modern államfogalomnak azonban a tulajdonosi dinaszticizmus időnként felszínre törő, ámbar erős megnyilvánulásai-val, a rendi társadalom valóságával, végül, de nem utolsó sorban a királyok isteni jogalapjáról¹⁴⁵ vallott felfogás erősségével kellett megküzdenie. Ha a tulajdonosi dinaszticizmus általában elutasításra talált is a politikai irodalomban, az isteni jogalap éppen a 17. században érte el csúcspontját. Nagy jelentősége van viszont annak, hogy az isteni jogalap és a hivatal elve Nyugaton nemhogy nem zárták ki egymást, hanem szorosán egybekapcsolódtak.¹⁴⁶ Volt azonban itt egy ambivalencia. Bár a hivatal elve a modern államfogalom irányába mutatott, az uralkodó személyét szent jelleggel és a kormányzás dolgaiba való belelátás egyedi képességével¹⁴⁷ felruházó isteni jogalap szinte elérhetetlen magasságba emelte a királyt, s ezáltal éppen a modern államfogalom hátráltatója volt. Ezt a vonalat erősítette a középkorból örökölt, de még a 18. században is széles körben elfogadott (az isteni jogalap egy aspektusának tekinthető) elképzelés, mely szerint az ideális politikai közösség mintája a család, az uralkodó pedig a nép atyja.¹⁴⁸ Ahogy azonban a

¹⁴⁴ *Spellmann, W. M.*: European Political Thought 1600–1700. London–New York, 1998. 135.

¹⁴⁵ Ennek ismérvei a következők: 1, a monarchia Istentől rendelt és egyben a legjobb kormányzati forma 2, az uralkodó hatalma közvetlenül Istentől származik, tehát mindenféle (egyházi, népi) közvetítés nélkül száll rá, mégpedig a leszármazás (vérségi elv) alapján 3, az öröklés rendjét azonban a leszármazás foka határozza meg, és ez a sorrend megváltoztathatatlan (a primogenitúra elve), bár írott törvényben nem szükségszerűen rögzített 4, az öröklés ellenére az uralkodó hatalma közvetlen isteni kijelölésen alapszik, hiszen Istentől függ, hogy kit mikor vesz ki az élők sorából, és ezáltal kit emel trónra az általa uralkodásra kiválasztott dinasztia tagjai közül, felruházván őt az uralkodás különleges képességével 5, az uralkodó felelősséggel tartozik népe kormányzásért, de az isteni megbízás miatt csakis Istennek tartozik elszámolással: azaz nem teheti le őt trónjáról semmiféle belső (az alattvalók, illetve valamely intézmény), vagy külső hatalom (pápa, császár, más uralkodó), tehát tilos vele szemben az aktív ellenállás, ami Isten ellen való véték 6, az uralkodó parancsait mindaddig teljesíteni kell, amíg azok nem ütköznek Isten törvényeibe 7, az uralkodó hatalma szent 8, az uralkodó hasonló Istenhez.

¹⁴⁶ „A királyok Isteneknek nevezetnek, mivel az Istennek trónján ülnek a földön, és neki tartoznak elszámolással kormányzatukról. *Hivataluk (office)* az, hogy Igazságot és Ítéletet szolgáltatassanak a népnek” írta VI. Jakab már említett művében. *Sommerville* i. m. 64. Ugyanakkor Jakab számára a hivatal elvéből következően különleges jelentőséggel bírt a koronázási eskü: erről megjegyzi, hogy nemcsak a skót királyok tesznek ilyet, hanem „minden más Keresztény Uralkodó” is koronázása alkalmával. Az esküben, írja Jakab, az uralkodók ígéretet tesznek: 1, az ország hitének megőrzésére annak megfelelően, ahogy azt az ország törvényei rögzítik; 2, az elődök jó törvényeinek megtartására és végrehajtására; 3, az ország minden rendjének ősi szabadságában való megtartására. Jakab szerint „összefoglalóan” ez azt jelenti, hogy „szerető Atyaként” „elősegítik a nép javát és boldogulását”, mindig szem előtt tartva azt, hogy a király rendeltetett a néprért, nem pedig fordítva; a király pedig „Istennek felelős, aki őt helytartójaként a nép fölé rendelte”. Uo. 65. Jakab tehát itt „összefoglalóan” a *közjó* korabeli értelmezését adja. Végül a koronázási esküről ezt írja: „És ez a legvilágosabb politikai és alaptörvény, mely által a király *hivatala (office)* helyesen meghatározottatik.” Uo. 65. Jakab e művének átfogó elemzését lásd *Radó B.*: VI. Jakab skót király politikaelmélete *The Trew Law of Free Monarchies* című írásában. In: Századok 2001/4. 983–1029.

¹⁴⁷ A kor *arcana imperii* néven emlegette ezt a különleges adományt, a monarchia misztériumát. Általánosítva, minden hivatalra vonatkozóan jelenik meg a hatalom és a rátermettség közti isteni relációról vallott vélekedés a következő magyar szólásban: „Akinék az Isten hivatalt ad, annak ész is ad hozzá.” (Katus László közlése.)

¹⁴⁸ *Anderson, M. S.*: Europe in the Eighteenth Century 1713–1783. London–New York, 1987. (3. kiadás) 165–166. Az atyai vonatkozásokat hangsúlyozó uralkodóképp tehát nem orosz sajátosság. Azt, hogy ez különlegesen erős volt Oroszországban, az uralkodás mint hivatal eszméjének, az ún. politikai közvetítő testületeknek a hiánya, valamint a cárok isteni jogalapjának mélyen gyökerező volta, illetve tartóssága magyarázza. Erre lásd még: *Mironov* i. m. 117–118.

„monarchia misztériuma”, valamint a patriarchális elképzelések gyengültek, úgy vált lehetővé, hogy alaposabban megvizsgálják a hatalom lényegét.¹⁴⁹ a király személye helyett tehát a királyi hivatal vizsgálata került előtérbe, s ez elősegítette a modern államfogalom érvényesülését, háttérbe szorítva egyúttal a tulajdonosi dinaszticizmust. A rendi társadalomnak a francia forradalom által történő megszüntetése természetesen nem előre megtervezett fejlemény volt. Mindenesetre erre az időre a modern államfogalom érvényesülését hátráltató egyéb tényezők sokat veszítettek korábbi erejükből. Az 1648–1789 közti időszak története igazából arról szól, hogy „az uralkodó személye és az ő »állama« miként különültek el egymástól, míg nem az előbbi majdhogynem teljesen lényegtelenné vált az utóbbival összehasonlítva”.¹⁵⁰ Ez a kronológia megint csak arra figyelmeztet, hogy ne hangsúlyozzuk túl a nyugati kereszténység és Oroszország közti különbségeket, de ennél nagyobb hiba lenne, ha megfélemedkeznénk róluk; különösképpen arról, hogy — a jogi-filozófiai gondolkodás hiánya miatt — a moszkvai államban nem volt az államról szóló diskurzus. A különbségeket a korábbiakban elmondottakon kívül jól megvilágítja az összehasonlítás harmadik aspektusa, az isteni jogalap problematikája.

Az orosz cárok hatalma egészen a 20. századig az isteni tekintélyen nyugodott.¹⁵¹ Ennek lényegét fogalmazta meg IV. Iván a *goszudarsztvora* vonatkozásán, amikor így nyilatkozott: „Mi pedig isteni akaratból vagyunk ura(lkodó)k *államunkban* (*na szvojom goszudarsztve*), és elődeinktől bírjuk azt, amit nekünk Isten adott.”¹⁵² Isten akarata és az elődökhöz fűződő rokonság a legitimáció nélkülözhetetlen elemei voltak.¹⁵³ Jelentős különbség volt azonban a királyok isteni jogalapja és a cárok hatalma (a cárok isteni jogalapja) közt,¹⁵⁴ mind a moszkvai, mind a későbbi időkben. Először is hiányzott az az elv, hogy az öröklés rendjét megváltoztathatatlanul meghatározza a leszármazás foka: a vérségi kapocs általában véve volt fontos, de nem jelölt ki valakit kizárólagos joggal az öröklésre.¹⁵⁵ Továbbá a cárok isteni jogalapja sokkal egyszerűbb volt, ha a kifejtés mikéntjét tekintjük: Nagy Péter előtt nagyrészt megmaradt az imént idézett lakonikus megfogalmazások szintjén. Ennek ellenére a cárok isteni jogalapja, Péter előtt és Péter után is, „több volt, mint a »királyok isteni jogalapja«”, mivel a cár az oroszok szemében „több volt, mint egy Isten által rendelt uralkodó”: maga volt a földi Isten.¹⁵⁶ Azaz a cár nem egyszerűen Isten földi helytartója volt, aki Isten ke-

¹⁴⁹ Shennan i. m. 30.

¹⁵⁰ van Creveld, M.: *The Rise and Decline of the State*. Cambridge, 1999. 127.

¹⁵¹ Figes, O. – Kolonitskii, B.: *Interpreting the Russian Revolution. The Language and Symbols of 1917*. New Haven–London, 1999. 9.

¹⁵² idézi Puskarjev, L. N.: *Bogoizbrannoszty monarha v mentalyetye russzkih pridvornih gyejatyelaj rubeza novovo vremenyi*. In: *Car i Carsztvo v russzkom obszcsesztvennom szoznanyii*. Moszkva, 1999. (59–69.) 68.

¹⁵³ Mironov i. m. 116–117.

¹⁵⁴ Sashalmi i. m. (1998) 63–66.

¹⁵⁵ A moszkvai államban a trónöröklést írott törvény nem szabályozta, de kötelező érvényű szokás(jog)ról sem beszélhetünk: az 1682-es trónöröklési krízis eseményei jól mutatják ezt. Először ugyanis egyedül Pétert tették meg cárnak, noha ő volt a fiatalabb, majd hamarosan létrehozták a kettős cárság intézményét, ami szintén precedens nélküli esemény volt: ennek értelmében V. Iván, Péter féltestvére lett az „első cár”, Péter pedig a „második cár”.

¹⁵⁶ Figes-Kolonitskii i. m. 9. E szempontból megint csak célszerű a francia monarchiával történő összehasonlítás, ahol a királyság misztériuma a legerősebb volt Nyugaton, és már egyfajta „király-

gyelméből, isteni jóváhagyással uralkodott, mint ahogy azt a királyok isteni jogalapja vallotta.¹⁵⁷ A cárok isteni jogalapja szerint ugyanis, a közvetlen isteni akarat által kijelölt és trónra ültetett uralkodó személyén keresztül, azaz a cár képében, közvetlenül Isten kormányozta az országot, Isten akarata a cáron keresztül érvényesült, akivel a cár bensőséges viszonyban állt.¹⁵⁸ A cárok isteni jogalapjában tehát Isten nem csak afféle végső legitimációs elem volt, mint a királyok isteni jogalapjában, hanem az ideológia *conditio sine qua non*ja: a cárok isteni jogalapja „Isten-függő” volt, azon az elven nyugodott, hogy Isten állandóan és közvetlenül részt vesz a kormányzásban – e premissza nélkül a hatalomfelfogás értelmetlen.¹⁵⁹ Nem véletlen tehát, hogy míg a királyok isteni jogalapja igen, addig a cárok isteni jogalapja Péter előtt nem tartalmazta az uralkodás, mint közhivatal gondolatát: legfeljebb a cár kötelezettségeiről beszélhetünk, de semmiképp sem az uralkodó személyétől határozottan elkülönülő hivatalról, mint jogi absztrakción.¹⁶⁰ Mindezek az okok viszont óhatatlanul a patriarchális-tulajdonosi szemlélet szélsőséges megerősödéséhez vezettek Oroszországban.

A hivatal elvének hiánya másfelől pedig azt eredményezte, hogy 1700 táján Oroszországban (nyugati hatásra) tulajdonképpen egyszerre jelentkezett, egyásra torlódott az uralkodás világi közfunkcióként való felfogása, illetve az állam

---

vallás” fokát érte el. A francia királyról, a görvélykór gyógyítójáról, aki mint egyedüli nyugati uralkodó, koronázásakor úgy áldozhatott, mint a papság, így írt P. Pithou 1594-ben: „A király szent, felkent és Isten által szeretett személy, aki mintegy az emberek és az angyalok között foglal helyet.” (E passzus közléseért köszönettel tartozom Sahin-Tóth Péternek.)

¹⁵⁷ Collins XIV. Lajos koronázási ceremóniájáról azt írja, hogy „ideális szimbólumát adja a királyi hatalom természetének”: „A király hatalma Istentől származik, bár inkább abban az értelemben, hogy a király Isten *felkentje*, mintsem Isten *kijelölt* képviselője.” Collins i. m. 80. Mironov a következőképpen ír a cári hatalom természetéről: „a cár – Isten közvetlen földi helytartója (ellentétben a nyugat-európai királyokkal, akiket csak mindössze Isten felkentjeinek tartottak)”. Mironov i. m. 116. Amellett, hogy a zárójelben levő kijelentés nem igaz, hiszen a királyokat Isten földi helytartójának is nevezték, az isteni helytartóság kifejezés lényegét fedi el Mironov, amikor ezt a cásra alkalmazza. Az isteni helytartóság ugyanis az Isten által rendelt *hivatal* gondolatát tartalmazza (lásd a Jakab királytól vett idézetet!), nem pedig Isten közvetlenül történő földi kormányzását! Márpedig a cárok esetében, amint azt Mironov helyesen állítja, éppen ez utóbbiról van szó.

¹⁵⁸ *Sashalmi* i. m. (1998) 55–59. Mironov i. m. 116–117. Hasonló, nyugati viszonylatban viszont szélsőségesnek számító felfogást Franciaországban is csak igen kevesen képviseltek. Ilyen volt a 16. század legvégén IV. Henrik néhány túlbuzgó híve: D. Du Rivault (1596) a királyi jogalkotást egyenesen az isteni joggal azonosította, „mind annak forrása, mind közvetlen hatálya tekintetében”; P. Constant (1598) szerint pedig a királyi törvények sérthetetlenségét az alkotót inspiráló isteniség biztosítja. Church, W. F.: *Constitutional Thought in Sixteenth-Century France*. Cambridge, 1941. 311. A 16. században Jozsif Volockij is az isteni törvényekkel azonosította az uralkodó törvényeit. Erre lásd *Sashalmi E.*: Egyház, jogtudat, alkotmányosság: a nyugati kultúrkör és Oroszország eltérő útjai 1150–1650. In: Hanák P.– Nagy M. (eds): *Híd a századok felett. Tanulmányok Katus László 70. születésnapjára*. Pécs, 1997. 36.

¹⁵⁹ Rowland, D.: *Did Muscovite Literary Ideology Place Limits on the Power of the Tsar (1540s–1660s)?* In: *Russian Review* 1990. 129–130., 152.

¹⁶⁰ Ez magyarázza, amint arra utaltunk, a koronázási eskü hiányát, mely oly fontos volt a nyugati kultúrkörben. Collins a 17. századi francia királyok esetében a koronázási eskünek (Jakabhoz hasonlóan) különleges jelentőséget tulajdonít. XIV. Lajos esküjének kapcsán azt írja, hogy ennek során a király tulajdonképpen egy hármas szerződést köt: nevezetesen Istennel (megtartja Isten törvényeit), a koronavazallusokkal (akik a koronázásakor hűbéresküt tesznek neki), valamint a néppel (mindenkit megtart jogaiban). Collins i. m. 80. Jellemző viszont, hogy koronázási esküvel Oroszországban Péter után sem találkozunk, ami a hivatal elvének korlátozott elsajátítását mutatja.

modern eszméjének beszüremlése. A nyugati kultúrkörben ezek ok-okozati összefüggésben levő dolgok voltak, maguk is a politikai gondolkodás évszázados fejlődésének eredményei. A modern államfogalom elsajátítása tehát már csak ezért is korlátozott maradt Oroszországban.¹⁶¹ Az isteni jogalap erősségéből, azaz a cár személyének misztériumából kifolyólag pedig, az uralkodó, és nem az állam állt a hatalomról való gondolkodás középpontjában. Nagy Péter alatt sem volt ez másként, amit jól jellemez az új ideológia legfontosabb dokumentumának (1722) címe: *Az uralkodó akaratának joga állama örökösének meghatározásában*. Ez ugyanis, bár igen röviden érinti például a szuverenitás kérdését, az állam modern fogalma helyett a korlátlan uralkodói hatalom alátámasztásával foglalkozik.¹⁶²

Péternek és ideológusainak „talán az volt a szándéka, hogy megerősítsék a monarchiát azáltal, hogy a legitimitáció forrásának további elemeként beemelik »az államot«”.¹⁶³ Péter törekvése arra irányult, hogy az uralkodó személyéhez tapadó kötelezettségek mellett, beleplántálja alattvalóiba „az államnak mint aktív politikai erőnek” a személytelen eszméjét,¹⁶⁴ amellyel szemben nemcsak az alattvalóknak, de magának az uralkodónak is kötelezettségei vannak, mégpedig egy magasabb cél, a közjó érdekében.¹⁶⁵ Mindazonáltal ő maga sem értette meg igazán az államnak ezt az új felfogását,¹⁶⁶ amely szerint az állam felette áll a partikuláris érdekeknek, beleértve az uralkodói érdeket és akaratot is. (A trónöröklés kérdésének kezelése mindennél jobban mutatja, hogy valójában mi volt Nagy Péter felfogása a *goszudarsztvoról*.¹⁶⁷)

Az állam minden tekintetben modern fogalmát Oroszországban valószínűleg I. Sándor főminisztere (1808–1812) és bizalmasa, Szperanszkij használta először, aki az orosz politika rendszert alapjaiban akarta megváltoztatni. 1809-es írásának, *Bevezetés az állami törvények lefektetéséhez (Az államberendezkedés általános tervezete)* már a címe is világossá teszi, hogy miért illeti meg Szperanszkijt különleges hely az orosz államelmélet történetében: koncepciójának középpontjában már nem az uralkodó hatalmának, hanem az állam hatalmának a vizsgálata állt. Mindazonáltal Szperanszkij államfelfogása a ritka kivételek körébe tartozott a későbbiekben is, mivel a domináns szemlélet továbbra is az maradt, amit Dixon így fogalmazott meg: „az államot nem saját jogán létező politikai szereplőként fogták fel, amely iránt az összes alattvaló állampolgári hűséggel tartozott és amelyet az uralkodónak kötelességes volt fenntartani, hanem inkább olyan dologként, mely maga is a cár uralma alatt állt; az állam az »ő« állama volt, amit úgy használt, ahogy az neki tetszett, amit fenntartott azért, hogy fenntartsa saját pozícióját”.¹⁶⁸ Ez a felfogás érvényesült az 1797-es öröklési törvényben is, melyre az írás elején utaltunk.

¹⁶¹ A modern államfogalom kialakulását akadályozó tényezőkre lásd Dixon i. m. 189–198.

¹⁶² Erre lásd: Sashalmi E.: „A cár akaratát törvény”: Az abszolutizmus és az uralkodói akarat a péteri ideológiában. In: Századok 2001/6. 1425–1431.

¹⁶³ Dixon i. m. 193.

¹⁶⁴ Uo. 191.

¹⁶⁵ Pipes i. m. (1974) 127.

¹⁶⁶ Uo. 127.

¹⁶⁷ Erre vonatkozólag lásd: Sashalmi i. m. (2001) 1420–1421.

¹⁶⁸ Dixon i. m. 196–197. (Kiemelés tőlem S.E.)

A oroszok felfogásában oly mélyen gyökerező tulajdonosi szemléletet aztán a dekabristák utasították el igen határozottan. A Nyikita Muravjov vezette Északi Társaság alkotmánytervezetében (1821) az 1. fejezet 1. pontja így hangzik: „Az orosz nép szabad és független, *nem tulajdona és nem is lehet, hogy tulajdona (prinadlezsnosztyju) legyen valamely személynek és családnak (nyikakovo lica i nyikakovo szemejsztva).*”¹⁶⁹

---

¹⁶⁹ Projekt konsztyitucii. In: Scsapov, I. Ja.–Strajh Sz. Ja. (eds) Izbrannije szocialno-polityiceszkije i filozofszkije proizvegyenyija gyekabrisztov. Moszkva, 1951. vol. I.(295–332) 296. Széljegyzetként pedig ez szerepel e ponthoz fűzve: „Nem szabad, hogy a tulajdonnak akár csak a feltételezése is felmerüljön.” Uo. 683.

Kuzma Dóra

NŐK, MINT SZERZŐDŐ FELEK A 16. SZÁZADI BESZTERCE- BÁNYÁN

Az 1500-as évek Nyugat-Európáját szemlélve egyre több adatot találhatunk arról, hogy a városi polgárasszonyok nem voltak többé csupán háztartásuk igazgatói, felügyelői, hanem részt vettek a városi üzleti élet bonyolításában is. Ezt támasztják alá Natalie Zemon Davis munkájának következő sorai is: „Majdnem minden nő részt vett így vagy úgy a város gazdasági életében. Az a kép, amelyet a reneszánsz illemtankönyvek festenek, és Robert Mandrou idézett mondata sugall — hogy a nők az otthon magányába húzódnak vissza —, igencsak eltér a bírósági dokumentumokban és magánszerződésekben fellelhető adatoktól. A tehetős jogász, a királyi hivatalnok, a sikeres kereskedő felesége felügyelte a nagy háztartás termelő tevékenységét, közben vidéki és városi birtokokat adott el vagy bérbe akár a saját, akár férje nevében, vagy özvegyként is. A kereskedők és céhes mesterek feleségei részt vettek az üzlet vezetésében, nemcsak özvegyként, hanem férjük életében is: fegyelmezték az inasokat — akik nehezményezték is, hogy kezet emel rájuk —, segítettek a nagy szövőszékek-nél a legényeknek, húst árultak, míg a férjük a vágóhídon dolgozott a munkásaival, pénzt vettek kölcsön a férjükkel nyomdai vállalkozásukhoz, és így tovább.

¹ Davis, Natalie Zemon: Társadalom és kultúra a kora újkori Franciaországban. Balassi Kiadó, Budapest, 2001. 74–75.

² Státny okresny archiv, Banská Bystrica, Fasc. 207. nro. 42 Magyar Országos Levéltár, Pozitív Filmtár, C 74. számú tekercs 246. felvétel

Ezenfelül az iparos családok és a kisemberek (menu peuple) asszonyainak jórészt saját munkája is volt. Főleg a textil-, ruha-, bőr- és élelmiszerszakmákban dolgoztak, de a lányok tűkészítő és aranyozó műhelyekben is tanulták a mesterséget. Halat és pacalt árultak, fogadót és kocsmát vezettek. Voltak köztük festők és természetesen bábák. Párizsban vásznat szőttek, Lyonban selymet. Cipőt és kesztyűt, övet és gallért varrtak. Párizsban Perette Aubertin gyümölcsöt árult az Église des Mathurins mellett egy standon, míg férje nyomdászként dolgozott. Lyonban Pernette Morilier fátlyat készített és árult, míg férje aranyművesként dolgozott. Egy Lyonnól való rendkívüli dokumentumban egy sikeres cipész bevallja, hogy gazdagságát nem annyira saját bevételének, hanem a feleségének köszönheti, aki huszonöt éve vászonkereskedőként önállóan dolgozott.¹

A fent vázolt kép részben a korabeli Magyarországon is készülhetett volna. Ha nem is minden tekintetben és minden városban, de bizonyos jogi és gazdasági nézőpontból Besztercebányán mindenképpen. A 16. században a besztercebányai nőkről sok mozaikszerű információ áll rendelkezésünkre a forrásokban. Megjelennek házassági szerződésekben², hitel-³ és zálogügyletek⁴ alanyaiként vagy kereskedelmi megállapodásokban⁵. Értelhetően nem találhatóak meg azonban

³ MOL, Pozitív Filmtár, C 74. számú tekercs 277. és 340. felvételei

⁴ MOL, Pozitív Filmtár, C 74. számú tekercs 755. felvétel

⁵ MOL, Pozitív Filmtár, C 74. számú tekercs 268., 309., 354., 583. és 715. felvételei

sem a városi, sem az országos jelentőségű politikai, igazságszolgáltatási, törvényhozási ügyekben. A „tudománnyal” is csak akkor kerültek kapcsolatba, ha rózsavizet rendeltek a patikusnál.⁶

Jelen munka azt igyekszik feltárni, hogy milyen szerződések, megállapodások, egyezségek alanyaiként léptek fel nők a korban, Besztercebányán. Gazdasággal, pénzforgalommal, kereskedelemmel kapcsolatos ügyleteket vettem vizsgálat alá, amelyeknél fontos lehet az eljáró személyek cselekvőképessége, tehát az a képesség, hogy egy személy saját érvényes jognyilatkozatával, saját magának vagy másoknak jogokat szerezhet, vagy kötelezettséget vállalhat.

Ilyen típusú szerződéseket férfiak is kötöttek, azonban semmiféle nőket érintő érvényességbeli különbség, vagy bármely, egyéb hátrányos megkülönböztetés a jogkövetkezmények szempontjából nem tapasztalható. Szerkezetüket, felépítésüket, nyelvezetüket tekintve is hasonlóak. A vizsgálat tárgyát az 1501–1555 között, a városi könyvben (*Stadtbuch*) rögzített szerződések képezik, amelyeket tartalmuk alapján 5 csoportba soroltam.⁷

Szerződéseket nem nevesítenek, de minden alkalommal szerepel egy fejléc, ahol megjelölik név szerint a peres feleket, a pertárgyat, az okot és a lejegyzés dátumát. Több esetben azonban kevert szerződésekről van szó, ahol eltérő, ám a per tárgyát tekintve összefüggő, szerződéstartalomról rendelkeznek a

felek.⁸ Az általam elkülönített csoportok a következők:

1. végrendeletek és hagyatéki iratok
2. adásvételi szerződések
3. adósságlevelek vagy elismervények
4. vagyonzárlat kérelmek
5. házassági szerződések

Jurkovich Emil a következőket írja a végrendeletekről kéziratában: „Az öröklés joga Besztercebányán tisztázva és megállapítva nem volt, ki-ki úgy intézkedett e téren amint azt jónak látta. A végrendeletek e tekintetben valóban változatosak. A házasfelek vagyona közös volt a férj életfogytáig, de aztán az özvegyre szállott a hozományul a házhoz vitt rész, s ezen felül még a férj vagyonából, a gyermekekkel egyenlő rész. Selmecebányán egy harmad illetve az özvegyet, kétharmad pedig a gyermekeket. Ha pedig a férj jutott özvegyiségre, úgy a felesége hozománya is rá meg a gyermekekre marad, de ennek kétharmadával ő szabadon rendelkezhet, egyharmad pedig már a gyermekeké volt. Gyermeektelen házasság esetén a túlélő házasság a közös vagyonnak háromnegyed részét tartja meg magának, egynegyedet pedig átenged az elhalt házasság rokonságának.”⁹

A végrendelezés szabadsága része a tulajdonjog teljességének és ezzel a teljességgel a nők is élhettek vagyonuk bizonyos részét tekintve. A vizsgált iratok között fellelhetők olyanok, amelyekben hölgyek tesznek végrendeletet,¹⁰ ahol férjük végintézkedése folytán örökössé válnak,¹¹ de olyanok is, ahol az elhunyt végakarataának végrehajtói el-

⁶ *Jurkovich Emil*: Besztercebánya szabad királyi város monográfiája. Budapest, 1922. OSZK, Kézirattár: 884. 41. jegyzet, amelynek alapja fasc. 254 nro. 7. „It mehr der frawen Rossen und Veichel Sirup 4 lott 16 den.”

⁷ A feldolgozás alapjául a MOL, Pozitív Filmtár, C 74. számú tekercsének felvételei szolgáltak

⁸ MOL, Pozitív Filmtár, C 74. számú tekercs 246., 277., 340. és 505. felvételei

⁹ *Jurkovich* i.m. 252.

¹⁰ MOL, Pozitív Filmtár, C 74. számú tekercs 255., 467–468. és 495–496. felvételei

¹¹ MOL, Pozitív Filmtár, C 74. számú tekercs 701–702.

len lépnek fel különböző követelésekkel.¹² Öröklési rendet meghatározó statútumot, előírást ebben a városban a korból valóban nem ismerünk, ennek ellenére vannak a végintézkedésekkel kapcsolatos iratoknak, de általában minden szerződéstípusnak bizonyos hasonló, sőt egyező formai sajátosságai.

A szövegekben rendre szerepel, hogy önként rendelkeznek,¹³ a tanács vagy a bíró jelenlétében készíttetik róla az iratot,¹⁴ egyaránt nyilatkoznak ingó és ingatlan javakról,¹⁵ a házastársnak, gyerekeknek és rokonoknak járó részekről.¹⁶ A megegyezésekben legtöbbször az is szerepel, hogy mindezt a későbbi veszekedések és harc elkerülése végett foglalják írásba.¹⁷ Hogy a leírtak később sem világi, sem egyházi bíróság előtt ne legyenek megtámadhatóak,¹⁸ illetve a nagyobb biztonság végett,¹⁹ emlékeztetőül a jogokra, jegyeztetik be a városi könyvbe.²⁰ A szinte kizárólag német nyelvű iratok között található egy latinul íródott végrendelet is, 1545-ből.²¹

A dátum minden alkalommal az irat címe alatt, év, hónap, nap,²² vagy egyéb időpont megjelöléssel,²³ de minden alkalommal pontosan szerepel.

Ha a férj tett végrendeletet, akkor az asszony minden esetben visszakapta az általa a házasságba vitt hozományrészét,²⁴ az elhunyt vagyonából részesültek a gyerekei, egyéb örökösök és a rokonság is.²⁵

1531 májusában, Ursula Rokotin Körmöcbányáról, elhunyt férjének fivérével egyezett meg a tanács előtt, felosztották az örökséget a feleség, a gyermekek és a testvér között.²⁶

1532-ben Schimicko Rohancz halála esetén, Dorotheára, feleségére hagyja minden ingó és ingatlan dolgát, ezeket élethosszig használhatja, de a házasságból született gyerekeknek és örökösöknek, meg kell kapniuk a részüket. A feleség más rokonait viszont kizárta az öröklésből. Ha a feleség halna meg előbb, akkor viszont a férjnek

¹² MOL, Pozitív Filmtár, C 74. számú tekercs 689., 710. és 773. felvételei

¹³ MOL, Pozitív Filmtár, C 74. számú tekercs 287., 295. és 309. felvételei 287: lásd 18–19. jegyzetek 295: „frey und ledig” 399: „frey, kwyt und ledig”

¹⁴ MOL, Pozitív Filmtár, C 74. számú tekercs

¹⁵ MOL, Pozitív Filmtár, C 74. számú tekercs 295. felvétel „alle sein habe und gutt Liegende und fahrende nichts ausgenommen...”

¹⁶ MOL, Pozitív Filmtár, C 74. számú tekercs 246. és 312. felvételei

¹⁷ MOL, Pozitív Filmtár, C 74. számú tekercs 287, 288, 295. és 311. felvételei 288: „durch anlage wieder anstoß, Span und Zwietracht zu vermeiden.” 295: „da mit zukunfftig Zweytracht Krieg und feitschafft von ihre Erben und erbsnennende nach ihre absterben vermeiden und abgestellt wurde”

¹⁸ MOL, Pozitív Filmtár, C 74. számú tekercs 287. felvétele 287: „nach Inhalt beider geistlicher und weltlich rechte hiermit an Crafft dieses ganz kwit, frey, ledig und loß und zu ewige zeitte gesagt”

¹⁹ MOL, Pozitív Filmtár, C 74. számú tekercs 287. és 295. felvételeihez lásd a 17. jegyzetet

²⁰ MOL, Pozitív Filmtár, C 74. számú tekercs 287, 288–289. és 295. felvételei 287: „Vor eine Ersame weise Ratt herein in das Stadtbuch Incorporiert und beschreibe werde” 288–289: „sonder zu besser gedechtnis und sicherheit herein ins Ires Stattbuch zu verzeichnen zugebe habe.” 295: „wir Richter und Rat der Kö. Statt Newsoll thun khundt menniglich zu nachkunfftiger gedechtnis bekenntt offentlich”

²¹ MOL, Pozitív Filmtár, C 74. számú tekercs 495–496. felvételei

²² MOL, Pozitív Filmtár, C 74. számú tekercs 287., 311., 340., 701–702., 729., stb.

²³ MOL, Pozitív Filmtár, C 74. számú tekercs 251., 269., 287., 295., stb. felvételei 251.: „1513 den Montag für Margarethe” 287.: „1531 Mai 2” 269.: „1521 Samstag aufs Tyburti” 295.: „1532 den dingstag in pffingstage” 311.: „Anno 1535 Juni 15”

²⁴ MOL, Pozitív Filmtár, C 74. számú tekercs 246.

²⁵ MOL, Pozitív Filmtár, C 74. számú tekercs 287., 311–312., 689–699. felvételei

²⁶ MOL, Pozitív Filmtár, C 74. számú tekercs 287. felvétel

kell az örökösöket és a rokonságot kifizetnie.²⁷

1549-ben Wolfgang Drahtzieher bírósági írnok, a néhai Andres Colman házát, udvarát, és minden hozzátartozó berendezési tárgyát az elhunyt sógorának, sógornőjének és azok örökösének adta.²⁸

1512-ben Anna Stemper örökösödési ügyében a következőket jegyzik be a városi könyvbe. Miután első férje, Stemper kovács meghalt, házukba költözött egy Stasko nevű kovács, akihez Anna hamarosan férjhez ment. A néhai férj azonban adósságot hagyott hátra, amelyet az új férj saját pénzéből, önként kifizetett.

Halálos ágyán, Anna tanúk előtt úgy nyilatkozott, hogy a ház legyen a gyerekei és Staskoé, amennyiben a gyerekek meghalának, akkor pedig ne a rokonságé, hanem a férjé.²⁹

Mindezen megállapodási törekvések illetve testamentumos urak jelölése ellenére többször alakult ki vita a végintézkedésekről.³⁰

1535-ben a tanácsnak kellett döntenie Soffia asszony és Margareth Künzowinzin örökösödési vitájában, ahol a tanács a feleknek előzetes meghallgatást is tartott,³¹ pedig az elhunyt Mathe szabó érvényes végrendeletet is hagyott hátra, amit Soffia asszony támadott.³² Valten Niclotsch von Rauschenbach pedig nejével, Soffiával együtt követel Fridrich Schillingtől és a többi testamentumos úrtól 50

Ft-ot, amelyet azok a néhai Francz Rottstól átvettek.³³

Végintézkedésben előírtakat teljesít Anna, Lienharth Drachßler neje. A testamentum szerint a néhai férj apjának, anyjának, fiú- és lánytestvéreinek, azok minden gyermekének és örökösének 350 Ft-ot fizetett ki a tanács előtt, 1551 februárjában.³⁴

Tehát a nők végrendelete is teljes érvénnyel bírt, nem csak a férfiaké, örökségük érdekében is teljes joggal léphettek fel, akár férfiakkal szemben is érvényre juttathatták saját vagy gyermekeik vagyoni érdekeit. Igényelheték a szerződés bejegyzését a városi könyvbe, ami a szerződéskötés biztonságát és a bizonyító erőt volt hivatott alátámasztani.

Találunk arra is példát, hogy egy nő más személyekkel együtt perel egy vagy több személyt.³⁵

1521-ben Barbarának, Christoff kovács özvegyének volt követelése az említett kovács két fiával, Merthennel és Bilgével szemben, akik ez esetben, az örökösök voltak. Mostohaanyjuknak, a szöveg szerint végül 14, míg hűguknak csak 4 Ft-ot jutattak.³⁶

A szövegek nyelvezetét tekintve rendkívül színes megnevezéseket találhatunk a feleségekre és az özvegyekre. Például: „verlassene witwe” (elhagyott özvegy), „verlassene weyb” (elhagyott asszony), „verlassene wittib” (elhagyott özvegy), „Frau Anna Lienhart

²⁷ MOL, Pozitív Filmtár, C 74. számú tekercs 295. felvétel

²⁸ MOL, Pozitív Filmtár, C 74. számú tekercs 701–702. felvételei

²⁹ MOL, Pozitív Filmtár, C 74. számú tekercs 255. felvétel

³⁰ MOL, Pozitív Filmtár, C 74. számú tekercs 311., 689–699., 710. és 773. felvételei

³¹ MOL, Pozitív Filmtár, C 74. számú tekercs 311. felvétel

³² MOL, Pozitív Filmtár, C 74. számú tekercs 312. felvétel

³³ MOL, Pozitív Filmtár, C 74. számú tekercs 688. és 689. felvételei

³⁴ MOL, Pozitív Filmtár, C 74. számú tekercs 773. felvétel

³⁵ MOL, Pozitív Filmtár, C 74. számú tekercs 269., 710. és 773. felvételei

³⁶ MOL, Pozitív Filmtár, C 74. számú tekercs 269. felvétel

Draxlerin” (Anna asszony, Lienhart Draxler neje), „verlassene wytwe”(elhagyott özvegy), „ehelich Hausfrau” (feleség), „sein Gemahl” (az ő hitvese), „Hauswirttin” (feleség) stb.³⁷ Fellelhető szinte minden ma is létező rokonsági fok megjelölése is. Például: „Großmuterteyll” (nagyanyai rész), „geschwister” (testvérek), „tochter” (a lánya valakinek), „schwager und schwegerin” (sógor és sógornő) stb.³⁸

A második ügyirat csoportba soroltam az adásvételi megállapodásokat. Ezek tárgyát főként ingatlanok, házak, házrészek vagy kertek képezik. A nőket eladói és vásárlói oldalon egyaránt megtaláljuk Jurkovich Emilnél erről a következőket olvashatjuk. „Ingatlanok eladásánál a vevő a teljes vételösszeget ősi szokás szerint 1 év és 1 nap alatt köteles lefizetni, első felét azonban köteles volt már az alku után lefizetni. A fizetés mindkét esetben a városi magisztrátus előtt történt. Ha azonban a felek hosszabb határidőben állapodtak meg, a tanácsnak az ellen sem szokott kifogása lenni. Ha azonban valakinek több joga volt az ingatlanhoz, pld. rokonok vagy szomszédok, akkor 14 nap leforgása alatt tiltakozásának ad kifejezést s egy úttal leteszi a vételösszeg felét a városi törvényszék előtt. Ha a tanács az illető jogát elismeri a vételtől az első vevőt eltiltja, s az ingatlant az utóbbinak adja át, a pénzt pedig visszaadja az elsőnek. Ha azonban 14 nap alatt senki sem jelenti be tiltakozását a vásár ellen, akkor a tiltakozás bejelentésére ugyan mindig még egy egész év volt hátra, de abban az esetben, ha tiltakozását a ta-

nács alaposnak mondott ki, a tiltakozó az egy év lefolyása után az egész vételösszeget egyszerre köteles lefizetni.”³⁹

„Az ingatlanok vételárát a bíró kezelte, a vevőnek ezt az ő kezébe kellett lefizetni; ez a bírónál marad 15 napig letétben, hogy abból esetleg az eladó hitelezőit lehessen kielégíteni, és így őket a károsodástól megóvni. Ezekről a pénzekekről a bíró maga vezetett naplót.”⁴⁰

Ezt a megállapítását a szerző azonban egy 18. századból származó tanácsjelentésre alapozza, korszakunkból erre vonatkozó adat nem áll rendelkezésünkre.⁴¹

Az egy év egy napos fizetési határidőt viszont, amire az előző idézet hivatkozik, már ebben a korszakban is tetten érhetjük.⁴²

1546. március 29-én egy végrendeleti ügy kapcsán történt házeladás iratában olvashatjuk, hogy Katherina, a néhai bíró, Georg Schaffer özvegye, vett egy házat a testamentumos uraktól. 427 Ft-ot kifizetett, a maradékot pedig, ahogy ebben a városban illő és szokásos, egy év és egy nap múlva fizet ki. Az irat alján 1547. május 31-éről származó bejegyzés szerint a hölgy a 173 Ft tartozást kiegyenlítette, amelyet az adósok és a rokonok meg is kaptak.⁴³ Az idézett irat, tekinthető egy kevert szerződési formának, hisz egy végrendelet kapcsán a végrehajtók tartozás kiegyenlítéssel kombinált adásvételi szerződést bonyolítanak. A testamentáriusok ebben az esetben gazdag, gyűrűstéri polgárok.

³⁷ MOL, Pozitív Filmtár, C 74. számú tekercs a. 310., b. 337., c. 269. és 718., d. 755., e. 359., f. 295., g. 360 és 362., és h. 710. felvételei

³⁸ MOL, Pozitív Filmtár, C 74. számú tekercs a. 261., b. 356–357., c. 314. és d. 701–702. felvételei

³⁹ Jurkovich i.m. 252.

⁴⁰ Jurkovich i.m. 252.

⁴¹ Jurkovich i.m. 266.

⁴² MOL, Pozitív Filmtár, C 74. számú tekercs 505. felvétel

⁴³ MOL, Pozitív Filmtár, C 74. számú tekercs 505. felvétel

1534 januárjából származó bejegyzés szerint, Thoma Schlosser vette meg Lucia Goltshmied házát minden tartozékával még 1532-ben, a Felső közben, amit ő a hölgynek és az ő adósainak a bejegyzés napjáig ki is fizetett, így a házát szabadon bírhatja. Eme jogát kérésére foglalta írásba a tanács.⁴⁴

1520-ban Katharina, Anton suszter felesége adott el egy házat 39 Ft-ért, az összeget azonnal átveszi és ezt biztonság kedvéért a városi könyvbe is bejegyezteti.⁴⁵

Az utazóként ismert Fugger faktor, Hans Dernschwamm⁴⁶ is kapcsolatba került egy besztercebányai hölgygel. 1546 augusztusában, mint a Fugger-ház képviselője, egy Hannus Franck nevű személlyel egy gyűrűstéri házat adnak el Dorothea Rablinnak. A vételár (800 Ft) azonnali kifizetése mellett megállapodtak arról is, hogy a hölgy a házat ezután örökjogon bírja, használhatja és élvezheti. Érdekes kitétele a szerződésnek, hogy megegyeztek a házba befutó vízvezetékcső használatáról is.⁴⁷ A nők, teljes cselekvőképességgel jártak el ezekben az ügyletekben, ha a teljes kort elérték, nem találkozunk helyettük eljáró férjjel, apával vagy gyámmal. Kötelezettséget (pl. adósságot) is saját nevükben vállaltak, férj, férfi hozzátartozó nélkül. Ez arra enged következtetni, hogy tudva lévően önálló vagyonnal vagy jövedelemmel rendelkeztek, ami a kifizetett összegeket tekintve, nem is mindig volt csekély. Igaz, a szerződő nők túlnyomó többsége férjes asszony vagy özvegy, de ők gyermekek nevében is végeznek cselekményeket.

⁴⁴ MOL, Pozitív Filmtár, C 74. számú tekercs 309. felvétel

⁴⁵ MOL, Pozitív Filmtár, C 74. számú tekercs 268. felvétel

⁴⁶ Tardy Lajos: Rabok, követek, kalmárok az oszmán birodalomról. Gondolat Kiadó, Budapest, 1977, 277–414.

A harmadik, általam ismertetett szerződésfajták körébe az adósságokkal kapcsolatos levelek, megegyezések sorolhatók. Ezek adósság követelések illetve adósság elismerések lehetnek. Ilyen esetekben is gyakoriak a contractus mixtus kategóriájú szerződések, hisz az adós gyakran ajánlott ingatlanzálogot a nem teljesített fizetés biztosítékául.

1538 júniusában Jan Zacks nyilatkozott Thoman erdész Hedvig nevű özvegyével szemben fennálló 363 rajnai forint adósságáról, amelyet eddig, egy nemrég őt ért kár miatt, visszafizetni nem tudott. Ezért 1 év és 1 napra házára és minden ingatlanára zálogot tett. Ebben a felek megegyeztek. A biztonság kedvéért nemcsak a városi könyvbe írták be mindezt, hanem mindkét fél egybehangzó másolatot is készíttetett magának az iratról.⁴⁸

1527-ben Anna, Caspar szatócs neje ismerte el jogos adósságát, 19 Ft 38 dénárt, amelyet egy éven belül kellett volna visszafizetnie, de, tűz által okozott kára miatt, ezt nem tudta teljesíteni. Kérte, hogy két év múlva fizethessen, de addig a Kórház közben lévő házát ajánlotta zálogba. Ha azt felépíteni vagy eladni akarná, ezen írás erejénél fogva, a tartozást előbb a tanács előtt ki kell fizetnie.⁴⁹

Amennyiben ingatlanról volt szó, meghatározták a városon belüli pontos helyét, még pedig az utcát, és a két szomszédos háztulajdonos nevét adták meg támpontul. Esetenként konkrét pénzbeli érték is szerepelt.

1543-ban a már idézett adásvétel esetében, Lucia házáról annyit tudunk,

⁴⁷ MOL, Pozitív Filmtár, C 74. számú tekercs 583. felvétel

⁴⁸ MOL, Pozitív Filmtár, C 74. számú tekercs 340. felvétel

⁴⁹ MOL, Pozitív Filmtár, C 74. számú tekercs 277. felvétel

hogy: „in der Oberrn Gassen zwischen Clement Berke eins und Mathey Muthanwoda andern teyls gelege.” (a Felső közben, egyik részről Clement Berke másik részről Mathey Muthanwoda között fekszik)⁵⁰

1527-ben szintén érintett ház kapcsán a következőket olvashatjuk: „hauslicher wohnung in der Spitalgassen, der statt zwischen Blassko Kalupetzky und Mikulaske Schuster gelege.” (házbeli lakás a Kórház közben Blassko Kalupetzky és Mikulaske Schuster között fekvő helyen)⁵¹

1520-ban ezt a megjelölést találjuk: „Ihr Hauß gelegen neben dem Stasko Schmied (háza Stasko kovácsé mellett fekszik)”⁵²

Mint az az előbbiekből kiderül, az adósságlevelekhez szorosan kapcsolódnak a zálogjogot, illetve vagyonzárlatot keletkeztető kérelemlevelek.

1550 novemberében Leonhardt Draxler néhai bíró özvegye, Anna, Clement Rawaß minden vagyonára zárlatot kért, nem kímélve annak Badergassen fekvő, 400 guldent érő házat sem. Az ok ismeretlen.⁵³

Éppen 1555-ből származik az a rendelkezés, amely az adósságok és zálogügyletek régóta szokásos intézésének rendjét írásban rögzíti:⁵⁴

Az adós először 14 nap haladékot kapott a fizetésre, ha ez eredménytelenül eltelt, akkor 1 év és 1 napra zálog alá kerül a háza és udvara. Meg kellett azonban esküdni, hogy sem ezüst marhája, sem pénze a fizetésre, ill. zálogba tételre nincs. Ha a határidő letelt és fizetésre nem került sor, akkor elő-

ször az adós kisebb értékeit, majd minden birtokolt dolgát, végül házat és udvarát felértékelték, és a követelést az összegből kielégítették.

A zálogos nem zárkozhatott el az adós fizetési szándéka elől és nem tehetett kárt a zálogtárgyban.⁵⁵

E két szerződéstípus vizsgálatából is az derül ki, hogy nők is bírtak illetve szereztek értékes ingatlanokat, amelyeket adott esetben elidegeníthettek vagy megterhelhettek, megkötések nélkül léphettek ilyen típusú kereskedelmi ügyletekben is.

Az utolsó szerződés csoportot a hozomány- és házassági szerződések alkotják, amelyre ilyen formában a városi könyvben csak egyetlen példát találtam, bár a házastársak közti örökösödési szerződések mindig tartalmaztak hozományra és vagyonmegosztásra vonatkozó részeket. Mivel azonban, a házasság főként anyagi és társadalmi érdekeket tartott szem előtt, feltételezhető, hogy a gyakran tetemes vagyonnal rendelkező nők valamiféle biztosítékot akartak beszerezni. Főleg megözvegyülésük esetére a férj rokonságának követeléseivel szemben. 1506-ban Gregorius Mühlstein, Breslauból pecsétes levéllel érkezett haza, és a következő kéréssel fordult a besztercebányai tanácshoz: az általa nejével, Barbarával már megkötött egyezséget itt is foglalják írásba. A hölgygel a következő dolgokban állapodtak meg: a város szokása szerint a férj minden ingó és ingatlan vagyonának fele Barbara asszonyt illeti. A férj külön em-

⁵⁰ MOL, Pozitív Filmtár, C 74. számú tekeres 309. felvétele

⁵¹ MOL, Pozitív Filmtár, C 74. számú tekeres 277. felvétele

⁵² MOL, Pozitív Filmtár, C 74. számú tekeres 268. felvétele

⁵³ MOL, Pozitív Filmtár, C 74. számú tekeres 755. felvétele

⁵⁴ *Kolosváry Sándor – Óvári Kelemen: Magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye.* Budapest MTA 1885–1904. 101–102.

⁵⁵ Uo.

liti rézbányáit is. Megegyeznek a hozomány további sorsát illetően is.⁵⁶

Ellenben ismert, bár az általam vizsgált korszaknál kicsit későbbi, 1572-es dátumozással, nem a városi könyvbe lejegyzett, hanem külön szerződési íven rögzített házassági szerződés. Veronica Heckl és Matthias Suess megegyeznek 400 Ft hozományról, 400 Ft hitberről és 200 Ft jegyajándékról, majd szerzett és hozott vagyonuk jövődéli sorsáról. Rendelkeznek bármelyik, illetve mindkét fél elhalálzásának esetéről. Akár születnek majd gyermekeik, akár nem, döntenek a vagyonrészekről.

Ha férj halna meg előbb, a hölgy hozományát és jegyajándékát visszakapja, a hitbér összegét használhatja, halála esetén azonban a férj családjáé lesz. Ha a hölgy hal meg előbb, a hitbér a férjet illeti, haláláig a hozományösszeg is, utána a feleség családját. A közösen szerzett javakat a túlélő házastárs használhatta, ám ha újra házasodott, csak egy harmad rész illette meg, kétharmad pedig a gyerekeket. Ha nem születne gyermekük, a vagyon fele a férj, másik fele pedig az asszony rokonságának járt. Mindezeket a nyilatkozatokat a tanács és tanúk jelenlétében tették, pecsétekkel hitelesítve.⁵⁷

Mivel ez esetben is csak egyetlen forrás áll rendelkezésünkre, csak arra következtethetünk, hogy vagy nem rögzítettek írásban ilyen megállapodásokat és a szokásjogra alapoztak, vagy nem a városi könyvekben rögzítették, esetleg csak nem maradtak ránk ilyen jellegű megállapodások.⁵⁸

Szót kell ejtenünk azonban ezen szerződéstípus kapcsán egy fogalmi és jogintézményi érdekességről, az úgy nevezett „Morgengabe” jelenségéről. Buda város jogkönyvében, a hitbérhez kapcsolódóan, a következő jegyzet található: „A német szövegben szereplő Morgengabe a magyar középkori női különjogokban a hitbér és a jegyajándék (dos, dotalitium és parafiernaleres) jogintézményéhez hasonló, annak nagy részben megfelelő fogalom. A német gyakorlatban a hitbért általában, de nem mindig (Budán sem), a férfi oldaláról adták a nőnek a házasságkötés alkalmával. Fogalmába tartozott egyrészt a házasság elhálása utáni reggelen adott ajándék, másrészt azon dolgok, amelyekről a házasságkötés előtt a felek megállapodtak. A hitbér több jelentéstartalmat hordozott magában: kifejezte a szüzesség árát, azt hogy a nő házastárs lett, bizonyos anyagi gondoskodást jelentett a férj korai elhalálása után, valamint hozzájárult a házasságból született gyerekek jövőjének megalapozásához. A különbség a német jog és a magyar jog gyakorlata között abban nyilvánult meg, hogy míg az előbbi esetben a felek egyezsége alapján állapították meg a hitbér nagyságát, az utóbbiban a báróktól az 50 telkes nemesekig terjedően kötött hitbért fizettek, ez alatt pedig megegyezés szerint.”⁵⁹ Ez a különbség az általam ismertett szerződésekből is egyértelműen kiderül. 400 forintot hoz Veronika Heckl a házasságba, ez a hozománya, jövődéli férjétől kapott ugyanennyit, ez a hitbér és még 200 forint illette jegyajándékként. A hozomány, a hitbér és a teljes összeg (1000 Ft) egyaránt a „Morgengabe” megjelöléssel szerepel és valóban szabad meg-

⁵⁶ MOL, Pozitív Filmtár, C 74. számú tekercs 246. felvétele

⁵⁷ Státny okresny archiv, Banská Bystrica, fasc. 207 nro. 42

⁵⁸ Jurkovich i.m. 828.

⁵⁹ Buda város jogkönyve I-II. Közreadja: Blazovich László -Schmidt József Szegedi Középkorász Könyvtár, Szeged, 2001.462-463

állapodás tárgyát képezi.⁶⁰ Mindenképpen figyelemreméltó a szerződések nyelvi felépítése, a jogi szakkifejezések árnyalt és lehetőségekhez mérten pontos használata. Különbséget tesznek például: „pfandt” és „verbot”,⁶¹ vagy „contract”, „vertrag”, „vereinigung” és „vereinbarung”⁶² között. Gondosan kizárják a végrendelet megtámadhatóságát, egyrészt a szövegben, másrészt éppen a városi könyvben való rögzítéssel.⁶³ Tanúkat alkalmaznak.⁶⁴

Olyan típusú jogszabályi hivatkozást, mint amilyen a mai szerződési elvárás, ugyan nem találunk, de mindenképp szerepel a szövegekben, hogy minden úgy történt, ahogy ez a városban szokásos.⁶⁵

Egyetlen érdekes korlátozásra hívja fel a figyelmet Jurkovich Emil idézett műve, amely így hangzik: „Nagy előrelátáson alapszik a tanács ősrégi intézkedése, hogy özvegyasszony circularis házat nem vásárolhatott, mert ezzel férfit szorított volna ki a körpolgárok sorából.”⁶⁶

Véleményem szerint azonban, ezt semmiképp sem lehet nőellenes rendelkezésként értékelni. Sokkal inkább a város elitjét alkotó német patriciusok önvédelmi mechanizmusa, az esetleges más nemzetiségű, új férjekkel szemben. Mindemellett nem szabad elfelejteni, hogy kiváltságaik is nagyrészt összefüggtek német mivoltukkal, illetve bizonyos előjogok csak német gyűrűstéri polgárokat illeltek meg. A városvezetésnek vagy a politikai életnek nők amúgy sem lehettek részesei, így az, fel sem merülhetett egy házvásárlás

kapcsán, hogy egy asszony ez által tanácsstag, horribile dictu városbíró lehessen.

Mindezeket egybevetve, Besztercebányán sem fogadhatunk el egy „Kinder-Kirche-Küche” triásza mögé rejtő, passzív, asszonyképet. Hiszen a ránk maradt polgárjogi szerződések tanúbizonyosága alapján, bírőfeleségek és szatócsasszonyok, férjzetek vagy özvegyek, alperesi vagy felperesi oldalon, adósként vagy követelőként, egyedül vagy pertársakkal, de aktív résztvevői voltak a város tág értelemben vett gazdasági életének. A teljes kort elérve az ilyen típusú jogügyletek megkötése saját vagyon terhére formailag nincs férj, atya, gyám vagy gondnok hozzájárulásához, egyetértéséhez kötve. Bár azért asszonyok esetében a házastárs elvi egyetértésére bizonyára szükség volt, az özvegyek azonban még ehhez sem kellett, hogy igazodjanak. A nők vagyonukkal is rendelkezettek és ezt a jogot, mind a házasságkötés előtt, mind a házasság fennállása alatt, mind végrendeleti úton igyekeztek saját maguk számára biztosítani. Az általam ismertetett ügycsoportokban egyenrangú félként lépnek fel a férfiakkal szemben és járnak el vagyoni jogaik védelmében. Mindez azonban a tanulás, a tanítás, a művészetek, a tudományok, a politika, a társadalom, a városvezetés, a választójog és a munkajog terén még évszázadokig várat magára.

⁶⁰ Státny okresny archiv, Banská Bystrica, fasc. 207. nro. 42

⁶¹ MOL, Pozitív Filmtár, C 74. számú tekercs 277. és 340. felvételei 277: „frey fur jedermannlich zu pfandt gesetzt...”; 340: „mit recht verpott gethan hab und uns sein Verpott und Pfaintt nach mit abschlagen möge...”

⁶² MOL, Pozitív Filmtár, C 74. számú tekercs 255., 295. és 679. felvételei

⁶³ MOL, Pozitív Filmtár, C 74. számú tekercs 246. felvétele

⁶⁴ MOL, Pozitív Filmtár, C 74. számú tekercs 255. felvétele

⁶⁵ MOL, Pozitív Filmtár, C 74. számú tekercs 246., 340. és 505. felvételei 340: „nach Statt- und landesprauch”; 505: „den übrige rest sie nach Statt prauch und gewohnheit zuzhale...”

⁶⁶ *Jurkovich* i.m. 243.; 261.

Benda Borbála

NÁDASDY-ALKALMAZOTTAK ÉTRENDJE A 17. SZÁZAD KÖZEPÉRŐL

A kora újkori táplálkozástörténeti kutatások fontos forrásai az ún. étrendek, amelyekben a régiek nap mint nap feljegyezték, milyen ételeket fogyasztottak ebédre és vacsorára (akkoriban még csak ez a két étkezés számított főétkezésnek). A 16–17. századból magyar nyelven sajnos ez ideig csupán néhány étrend ismert. Ezek közül egyet, Thurzó Szaniszló későbbi nádor egy hónapi étrendjét 1603-ból Radvánszky Béla adta ki még 1893-ban.¹ Kiadványát hosszú szünet után végül a Néprajzi Értesítőben 1958-ban Kumorovitz L. Bernát közlése követte *A Nádasdyak asztalán 1550 október havában fogyasztásra került ételek jegyzéke* címmel.²

1995-ben a Magyar Országos Levéltárban található Nádasdy család archívumában egy hosszabb, majd két évnyi időtartamot (1623. november 1-től 1625. augusztus 31-ig) átfogó étrendre bukkanok.³ Ez a Csejten keletkezett étrend a feltálat ételek mellett tartalmazza az étkezésen résztve-

vők névsorát, ami alapján egyértelművé vált, hogy a Nádasdyak csejtei uradalmában szolgáló alkalmazottak étrendjéről van szó. Ebből eddig egy három hónapnyi részlet jelent meg.⁴ További kutatásaim során az említett Nádasdy levéltárban még két rövidebb étrendet sikerült felfedezni. Ezek közül az egyik Kapuvárról származik, és elsősorban egy ottani török rabnak, valamint egy ideig ott dolgozó molnároknak készült ételek leírását tartalmazza.⁵ A másik pedig a Kumorovitz által immáron több mint negyven esztendeje megjelentetett étrend folytatása, nevezetesen annak november és decemberi hónapja. E két hónap azután segített megoldani a már megjelent október havi étrend korábban pontatlan datálásának problémáit is.

Miként közleménye címéből is láthatjuk, Kumorovitz az általa közölt Nádasdy-étrend keletkezését 1550-re tette, így az addig ismertté vált hazai étrendek sorában az volt a legkorábbi keletkezésű. Először Kisbán Eszter⁶ vetette azonban fel, hogy az étrend datálása helytelen. Állítását elsősorban a böjti napok gondos vizsgálatára alapozta.⁷ Az étrendben ugyanis jól kivehető két egymás melletti nap, amikor nem ettek húst, vagyis böjtöltek. Ha elfogadnánk az 1550. évi datálást, akkor a két böjti nap hétfőre és keddre esne a szokásos péntek és szombat helyett, tehát a datálás Kisbán megállá-

¹ „Thurzó Szaniszló étlapja Galgóc várában 1603. januárjából.” In: *Radvánszky Béla: Régi szakácskönyvek*. Bp. 1893. 321–391.

² Néprajzi Értesítő 40. (1958) 143–148.

³ Magyar Országos Levéltár, Budapest; Magyar Kamara Archívuma, E 185, Archivum familiae Nádasdy (a továbbiakban MOL E 185), Gazdasági iratok 64. csomó.

⁴ *Benda Borbála: Uradalmi étrend Csejtéről 1623–1625-ből. Történelmi Szemle* 38. (1996) 2–3. sz. 277–314.

⁵ MOL E 185 Gazdasági iratok, Kapuvár.

⁶ Kisbán Eszter néprajzkutató az 1980-as évek végén kezdett el paraszti táplálkozás mellett más rétegek étkezéstörténetével is foglalkozni. Doktori disszertációját azután 1990-ben e témában írta *Ételek és étkezés: Az újkori magyar táplálkozáskultúra kialakulása* címmel (Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára, Budapest).

⁷ *Kisbán Eszter: Egy 16. századi hazai étlap értelmezéséhez. Társadalmi közép-retegbeliek asztala egy nyugat-dunántúli Nádasdy-birtokon 1553-ban. Arrabona* 31–33. (1994) 166.

pítása szerint valóban téves. Belényesi Márta, aki *Egy XVI. századi főúri étrend kultúrtörténeti tanulságai* címmel elemzést írt Kumorovitz forráskiadása elé, ezen probléma alapján nem vonta kétségbe a történész datálását, sőt arra a következtetésre jutott, hogy a középkor végén — a reformációnak köszönhetően — átalakuláson ment keresztül a böjti napok rendje. Szerinte ilyen esetről volt szó akkor is, amikor a Nádasdyak hétfőre és keddre tették át a böjti napokat.⁸

Kisbán Eszter viszont nemzetközi analógiák vizsgálata alapján kétségbe vonta a hétfő–keddi böjti napok lehetséges voltát, hiszen szerinte ez „mind Magyarországon, mind Közép-Európában páratlan megoldás” lett volna. Sőt, a Nádasdyak 1540–1550-es évekbeli nyomtatásban is megjelent számadásait megvizsgálva,⁹ arra a megállapításra jutott, hogy a kor általános szokása szerint az ő udvarukban is pénteken és szombaton böjtöltek. Ezek után az 1550-es években keresett egy olyan évet, amikor a böjti napok péntekre és szombatra estek, majd ez alapján 1553-ra tette az étrend keletkezését.¹⁰

A Kumorovitz által közölt, és már szinte külön történettel rendelkező forrás eredetije a Nádasdy család levéltárában a 16. századi gazdasági iratok között található, évszám és helymegjelölés azonban nincsen rajta, csak egy nagy 1550-es szám, ami láthatólag egy rendezés során később került rá, és az irat egyik régi jelzete lehet (utána még egy másik No. 13 is szerepel). Gondosan megvizsgálva a forrás írásképét, megál-

lapítható, hogy az jelentősen eltér a 16. századi iratokétól, azaz röviden szólva: már tipikusan 17. századi írásképe van. Tovább erősíti az irat e századbeli keletkezését, hogy a családi archívum gazdasági iratai között megvan az októberi hónap folytatása, a novemberi és decemberi része is, amelynek szövegét a bevezető után teljes terjedelmében közöljük.

A három hónap összetartozása, vagyis egy évben való keletkezése mellett számos döntő érv hozható fel. Egyik ilyen írásképük: a novemberi rész írásképe feltűnően hasonló az októberi étrendéhez. A december hónap lejegyzőjének betűi kisebbek ugyan és kicsit „ízöbber” nyelvjárásban írottak, de a szöveg szóhasználata, a bennük előforduló ételek nevei teljesen azonosak a másik kettőjével, azaz nyilvánvalóan más lejegyzőtől, de egyértelműen ugyanarról a helyről származik. Ráadásul, és ez talán a legdöntőbb, novemberi 6-tól kezdve a novemberben és decemberben külön adnak ételt egy Páter László nevű személynek, és mindhárom hónapban ugyanazoknak a személyeknek osztanak ki heti rendszerességgel konvenciójuknak megfelelő mennyiségű húst.¹¹ De a napok egymásutánisága is egyértelműen összetartozóknak mutatja a három hónapot, azaz az bizonyosan együtt, de valamikor a 17. században keletkezett.

A pontos datálást sajnos nehezíti, hogy dátum a Nádasdy-étrend novemberi és decemberi hónapján sincs. A böjti napok azonban ezúttal is segítséget nyújthatnak. Az említett 1603. évi Thurzó-éltap szerint a protestáns

⁸ Néprajzi Értesítő 40. (1958) 133–143.

⁹ Kultúrtörténeti szemelvények a Nádasdiak 1540–1550-es számadásából. Fasc. I. Kézirat gyanánt. Az anyagot közli Kumorovitz L. Bernát és M. Kállai Erzsébet. (Történeti-néprajzi füzetek I.) Bp. 1959.

¹⁰ Kisbán: i. m. 166.

¹¹ Pintérnek 5 libra (font), sütőnek 5 libra, téglavetőnek 6 libra és Mester Hanzznak 6 libra. Októberben háromszor égetborosnak (azaz pálinkafőzőnek) is adnak 5 librát és egyszajz Baranyainának 5 librát.

Thurzók hetente egyszer, pénteken tartózkodtak a húsevéstől. Az ugyancsak a Nádasdyak birtokában lévő Csejtén 1623–1625-ben szintén péntek volt a böjti nap.¹² Ekkoriban a Nádasdyak — mint tudjuk — még protestánsok voltak. E két étrend alapján tehát úgy tűnik, hogy a magyarországi protestáns udvarokra a 17. század elején heti egy napi böjt volt jellemző. Ennek ismeretében szóban forgó étrendünk már biztosan a Nádasdyak rekatolizációját követő időszakból származik. Miután Nádasdy Ferenc 1643-ban katolizált, minden utasításában a pénteki és szombati böjti nap szigorú betartatására szólította fel tisztartóit.¹³ A sokat vitatott Nádasdy-étrend keletkezését tehát bizonyosan 1643 utánra tehetjük. Mivel pedig az első hústalan nap október 6-ra esik, vagyis e szerint a keresett évben október 6. péntek volt. Ez alapján 1643-at követően — Nádasdy Ferenc 1671. évi kivégzéséig — az alábbi esztendőök jöhetnek szóba: 1650, 1661, 1667.

A pontosabb datálásban mind-ezeknél tovább segíthet a decemberi hónapnál szereplő, az étrendtől elkülönülő marginális feljegyzés: „Anno 1655. die 10 Augusti. Volt itt benn Esterhas Mihalj uram úrnagysága. Kegyelmednek szolgálók, mint jóakaró uramnak, uramnak, uramnak, tudja azt uram, uram, nagyságos uram, kegyelmes uram. Anno 16” és utána tizenkétszer „uram”. Egy vonal alatt

¹² Benda: i. m.

¹³ Például „Böjt napokon a Catholicusok rende szerint való böjtöket megtartatsa mészárszékekben húst vágatni ne szenvedjen úgy péntek és szombat napokon is, ...” Utasítás Peti György sárvári (?) provisor részére. MOL, Családi Levéltárak, P 1322, A herceg Batthyány család levéltára, A Batthyány család körmendi központi igazgatósága (a továbbiakban P 1322), Instrukciók.

ugyanettől a kézírástól rövidebb elmélkedés is olvasható.¹⁴ Ez a feljegyzés az íráskép alapján ugyan származhat az étrend decemberi részének lejegyzőjétől, de bizonyosan nem tartozik annak szövegéhez, feltehetőleg utólag keletkezett, valaki — mondhatnánk — a későbbi időben magánlevele megszövegezéséhez fogalmazványként használta étrendünket. Ez, ha nem is teljes bizonyossággal, de azt valószínűsíti, hogy a forrás *ante quem* időpontjának az 1655. esztendőt tartjuk, aminek következtében keletkezésének időpontját 1650-re tehetjük.

Belényesi Márta az étrend októberi részét elemezve azt a 16. századi főúri táplálkozás-történet fontos forrásának tartotta. Valóban főúri étrendről van szó? Kisbán Eszter szerint bizonyosan nem, hiszen „egyrészt hiányoznak a főúri asztalt kitüntető ételek, másrészt alacsony a fogások száma.”¹⁵ Szerinte „az egyik Nádasdi-birtokon a főúr távollétében ellátott középhétegeliek” étrendjéről van szó. Megállapítását az alábbiakban saját kutatásaink adataival szeretnénk alátámasztani.

Először is vizsgáljuk meg a fogások számának kérdését. A Nádasdy-étrendben ez 4 és 10 között (átlagosan 5) váltakozik. Thurzó Szaniszló főúri étlapján viszont 6 és 20 között, attól függően, hogy az úr otthon volt, vagy sem. Nevezetesen, amikor a nagyúr eltávozott, akkor általában csak 6 tál étket főztek, ha viszont ő is otthon étkezett, akkor minimum 10-et.

¹⁴ „Nincsen neked ember maradandó helyed nincsen maradandó városod itt földön az mi várasunkat feinként keresülő etc etc ... Elmúlik mint az árnyék ember a te napod etc ... Ember emlékezzél utolsó napodrúl az te életednek kétséges voltárúl tudjad, hogy számot adsz valaha azokrúl etc. ... Úr[am] Úr[am] benned meg azon reménységem nincsen teljességgel elhagyott hito[m], noha mostan ostorival szenvedem ugyan te vagy azért...”

¹⁵ Kisbán: i. m. 167.

Mindez egyértelműen kizárja, hogy ez esetben az 1650-ben már a magyar királyi udvarmesteri címet viselő Nádasdy Ferenc személyes étrendjéről lenne szó.

A 17. században az európai gyakorlatnak megfelelően a magyarországi főúri udvarokban is úgy zajlottak az étkezések, hogy mindenki a számára az udvartartásban rangjának és tisztének megfelelően kijelölt „asztalnál” étkezett, és minden „asztalhoz” adott mennyiségű és minőségű étel járt. Fontos viszont, hogy az asztal kifejezés a korabeli rendtartásokban mint kategória jelenik meg, vagyis példának az „uraimék asztala”¹⁶ több valóságos asztalból állt, a konyhamester¹⁷ asztalához tartozók pedig egyes udvarokban a konyhán ettek.

Az első asztal természetesen mindenütt az úr (a nagyúr, földesúr) asztala volt. Itt foglaltak helyett az előkelőbb familiárisok is. Az úr asztalához nem férfi familiárisoknak külön asztaluk volt, amelyet a kor magyar nyelvű forrásai többnyire „uraimék asztalának” neveztek. Ezenkívül az udvarban élő nők és az ételkészítők számára is szinte mindenhol külön asztalt tartottak fenn (fraucimerek asztala illetve konyhamester asztala). Az udvartartás többi tagja szintén különféle asztalokhoz (deákok, pohárnokok, étekgfók, muzsikusok, lovászok stb. asztala) került gondos besorolásra.

Amikor ifjabb Rákóczi György 1640-ben váradi főkapitány lett, apja, I. Rákóczi György fejedelem rangjához méltó asztali rendtartást készíttetett

számára. Ebben ünnepi ebédre 24, vacsorára pedig 20 tál étket rendelt fia asztalára, felsorolván, hogy a különféle húsokból, halakból milyen mennyiséget használjon fel a szakács.¹⁸ Csáky István 1643-ban naponta (vagyis a két főétkezésre összesen) 50, Batthyány II. Ádám 1691-ben ebédre 16, vacsorára 12 tál étket rendelt saját asztalára. Mindezen példákban is teljesen egyértelmű, hogy egy magyarországi főúr asztalára a korban naponta jóval több tál étel került, mint amennyi a szóban forgó Nádasdy-étrendben szerepel.

Batthyány II. Ádám 1691-ben az „uraimék asztalára” ebédre 7, vacsorára 6 étket szánt.¹⁹ Nagyapja, Batthyány I. Ádám konyhamestere, Pulya György 1651-ben pedig arra panaszkodott, hogy az uraim több mint 6 étket kérnek tőle minden étkezéskor, pedig ő nekik nem tud többet adni.²⁰ A többször említett csejteji uradalmi étrendben pedig — amely szerint a tisztartó, a kulcsár és egyéb uradalmi alkalmazottak étkeztek együtt — a 17. század húszas éveiben az étkezésenkénti 3 étel volt a jellemző (általában 2 és 6 között váltakozott a tálak száma). A század közepi Nádasdy-étrend átlagosan 5 tálnyi étele alapján tehát nagy valószínűséggel azt feltételezhetjük, hogy Nádasdy Ferenc nem legelőkelőbb familiárisainak („uraimék”) és uradalmi tisztviselőinek háromhavi étrendjéről lehet szó.

Mindezek után ellenőrzésként megvizsgálhatjuk, hogy az ételek készítésekor felhasznált tehénhús mennyisége milyen társadalmi rétegre utal. Meg-

¹⁶ Az uraimék az úr környezetéhez tartozó familiárisok egy részének gyűjtőfogalma. Erről részletesebben lásd *Koltai András*: Magyar udvari rendtartás. Utasítások és rendeletek 1617–1708. (Milleniumi Magyar Történelem, Források) Budapest, 2001. 10–27.

¹⁷ A konyha élén álló, általában nemesi származású személy, aki a familiárisok közül került ki.

¹⁸ MOL, Magyar Kamara Archívuma, Archivum familiae Rákóczi (E 190), Egyéb iratok, Reverzálisok, konvenciók, összeírások.

¹⁹ MOL, P 1322, Instrukciók, No 367.

²⁰ MOL P 1322, Tisztartókkal való levelezés No. 86.

állapítható, hogy a Nádasdy-étrend adatai szerint jóval kevesebb tehénhúst használtak fel, mint egykor (1603-ban) a Thurzó- vagy ez időtájt (1651–52-ben) a Batthyány-udvarban. A tehénhúsból Nádasdyaknál 21 és 28 libra/font (11,76 és 15,68 kg) között fogyott naponta. Thurzó Szaniszlónál a főúr jelenlétében általában 50 librát (28 kg), távollétében 27–33 librát (15,12–18,48 kg) ettek. Batthyány I. Ádám saját feljegyzései szerint otthonlétékor napi 110 libra (61,6 kg) fogyasztással számolt. Az átlagos tényleges fogyasztás — mint tudjuk — nem tért el jelentősen az általa előírányszattól. Egy 1652–53-ban Rohoncon készült számadás szerint ugyanis, amikor ő is Rohoncon étkezett, átlagosan 111 libra (62,16 kg) tehénhús fogyott el, a legkevesebb pedig 50 libra (28 kg) volt. Amikor Batthyány Ádám elutazott, de familiárisai nagy része otthon maradt, akkor is 90 libra (50,4 kg) körüli volt a fogyasztás naponta. Fontos megjegyeznünk azonban, hogy a Batthyány-udvar húsfogyasztásában és a Nádasdy-étrend feljegyzésében szerepel az a húsmennyiség is, amelyet hetenként kiosztottak mindazoknak, akiknek nem főztek a konyhán, de járt nekik tehénhús (a Thurzó étlapon ezt a mennyiséget nem tüntették fel). Csejtén az uradalmi alkalmazottak (1623–25) átlagosan 3–6 libra (1,68–3,36 kg) tehénhúst fogyasztottak. Mindezek az adatok tehát azt feltételezik, hogy étrendünk egy olyan Nádasdy-birtok familiárisainak és uradalmi alkalmazottainak étkezési rendjéről nyújt alapvető tájékozta-

tást, amely nem tartozott Nádasdy Ferenc legfontosabb rezidenciái közé, azaz valamelyik kisebb váruradalmának központja lehetett.

Az étrenden szereplő két érdekesebb megjegyzés is ezt a vélekedést támasztja alá. Október 20-án azt olvashatjuk, hogy „adtam uraimék²¹ és fraucimerek asztalára túrót No. 2” és október 31-én „Kollaczyora adtam az uramék asztalára túrót No. 1., item tikmonyát No. 12 fraucimereknek is.” Sajnos több ilyen feljegyzést ugyan nem találunk, de ezek azt sugallják, hogy olyan Nádasdy-udvarról lehet szó, ahol az „uraimék” kategóriába tartozó familiárisok mellett valamilyen számban fraucimerek is éltek.

Nádasdy Ferentől számos gazdasági utasítás maradt fenn. Ezek között találunk olyanokat is, amelyekben a nagyúr az asztalok számáról is rendelkezett. Konyhamesterének, Lében Andrásnak 1648-ban Keresztúron adott ki részletes utasítást, amelyben összesen 13 asztalt²² nevezett meg. Ebben azonban a fenti két kifejezés (uraimék illetve fraucimerek asztala) nem szerepel. Itt a nők két asztalnál foglalnak helyett (leányasszonyok illetve dajkák asztala), a főuraimék (főrangú familiárisok) pedig az úr asztalánál és a hopmester (udvarmester) asztalánál, a viceuramék (alacsonyabb rangú familiárisok) a számtartó asztalánál.

1656-ban azonban már arról értesülünk, hogy többé senkinek sem tartanak Keresztúron asztalt, csak a még rövid ideig ott lakó fraucimereknek.²³

²¹ Kumorovitz az Uraik (rövidítés jellel az r fölötte) rövidítést urainknak oldja fel, Kisbán uraiméknak. A korban az uraimék volt általánosan használatban, de a rövidítés módja nem zárhatja ki teljességgel az uraink verziót sem.

²² 1. úr asztala, 2. praefectus asztala, 3. hopmester asztala, 4. leányasszonyok asztala, 5. dajkák asztala, 6. muzsikuskok asztala, 7. számtartó

asztala, 8. gyöngyfűzők asztala, 9. konyhamester asztala, 10. asztalvetők asztala, 11. sütőné asztala, 12. csatlósok asztala, 13. kocsisok és lovászok asztala. Lásd Koltai A. i.m. 195-196.

²³ Utasítás Parthly Mihály keresztúri számtartó számára. 1656. január 15.: MOL E 185, Utasítások fol. 203.

Eszerint tehát esetleg Keresztúr is lehet a keresett uradalom-központ. Van azonban egy másik település is, amely talán még inkább szóba jöhet. 1655-ben Nádasdy — ahogy maga írja — Sárváron ritkán „residált”,²⁴ de itt is tartott néhány „asztalt”, nevezetesen hármat: a porkolábok asztalát, a fraucimerek asztalát és a kocsisok és lovászok asztalát.²⁵ Egy 1660-ban a sárvári kulcsár számára készült utasításban Nádasdy konkrétan számba veszi a „sárvári uraimékat és praebendásokat”.²⁶ Ekkor az „uraimék” mellett megemlíti a fraucimereket is, összesen 5 személyt. Összevetvén ezek számát és udvaron belüli társadalmi rangját az étrendben szereplő ételek számával és az elfogyasztott tehénhús mennyiségével, igencsak feltételezhető — bár biztosan nem állítható —, hogy az étrend Sárváron készült. Ezt valószínűsítheti az is, hogy az „uraim” között szerepel a sárvári páter, aki talán azonos lehet az étrendben szereplő Páter Lászlóval. Az

utasításban is felbukkan a sütő, a pintér, a téglavető és Hanz mester, akik az étrend szerint hetente ugyancsak kaptak húst. Mindent összegezve tehát: az étrend keletkezését a 17. század közepére, legnagyobb valószínűséggel 1650-re tehetjük, és a sárvári uradalom alkalmazottjaira vonatkozathatjuk.

Összevetve a Nádasdy-étrendet a század első feléből származó, többször említett két étrenddel, a táplálkozási szokásokra vonatkozóan érdekes változásokat figyelhetünk meg. Egyik ilyen a főtt tészták, és ezen belül is a klasszikus főtt tészták nagyobb arányú megjelenése az étkezésben.²⁷ Thurzó Szaniszló asztalára 1603 januárjában egyszer sem került főtt tészta. Egyedül a „*kappan metélt lével*” elnevezésű ételnél képzelhető el, hogy valamilyen főtt tésztával készült ételről van szó, de mivel egyik szakácskönyvben sem leltük a metélt lé receptjét, bizonytalan, hogy mit értettek alatta. A csejtei uradalmi étrendben (1623–25) csikmákot (vagyis mákos metélt tésztát²⁸) összesen csupán

²⁴ Vagyis ritkán lakott, tehát Sárvár ekkor nem tartozott azon várai közé, amelyekben évente hosszabb időt töltött.

²⁵ Utasítás Fekete Péter sárvári számtartó számára. 1655. január 1.: MOL E 185, Utasítások fol. 193.

²⁶ „Sárvári uraimék és praebendások száma: sárvári pater 1 pint, fő porkoláb 1 pint, János porkoláb 1 pint, tiszttartó 1 pint, számtartó 1 pint, Eölbe János 1 pint, Horvát Márton 1 pint, Geszti István 1 pint, Komerdiener I pint, Csizmadia Miklós 1 pint, Gombkötő János 1 pint, Kasznár 1 pint. Fraucimerek: öregasszony 1 pint, két varró 2 pint, leányasszony persona 2 icce. Praebendások: Szakács György 1 pint, lovászok persona 5 1 pint, egy kocsis 1 pint, egy follajtár 1 pint. Kőművesmester Hanz konventiója szerint. Sütő konventiója szerint. Pintér icce, égetborosné [égetettborosné - pálinkafőző] icce, köfejtő icce, téglavető icce. Porkoláb két szolgálja 1 pint, számtartó szolgálja 1 icce, tiszttartó uram két szolgálja 1 pint.” Utasítás a sárvári kulcsár (claviger) számára. 1660. decembere, Pottendorf: MOL E 185, Utasítások 56. sz. fol. 174.

²⁷ A korszakban a tészták kifejezést többnyire minden tészta (tojás, liszt, tej vagy víz) felhasználá-

lásával készült ételre alkalmazták. Így a mai szóhasználatnál sült tésztáknak nevezett süteményekre (fánkra, tortára — ezek között van húsos is — bélesre, marcipánra, rétesre) és a pástétomokra (tésztába süttő valamilyen hús vagy édesség), illetve a főtt tésztákra (gombóc vagy gombota, metélt, laska) is. A főtt tésztákat elkészítési formájuk alapján további két csoportra oszthatjuk: a kevés lében főzött és a levében tálat tésztakásákra (vágott tejes étel, gombota), illetve a bő lében főzött, de leszűrt klasszikus főtt tésztákra. A csáktornyai Zrínyi-udvar 17. századi kéziratok szakácskönyvében „Tésztából egynéhányféle étel” fejezetcím alatt szerepel többek között „Tésztából csinált metélt”, „Fánkot csinálni”, „Almatortát”, „Szilvából ostyabéles”, „Mandola-torta”, „Tolyófánk”, „Marcapánt aki akar csinálni”, „Pástétomba vadhús”, „Almafánkot csinálni”, „Rétes sütni”, „Rétes torta módjára (Mandola-torta)”. Szakács mesterségnek könyvecskéje. Szerk: Király Erzsébet. Budapest, 1981. 228-236.

²⁸ Csikmák – metélt tészta, mácsik. Mákós, túrós. 2. Mákos metélt. A magyar nyelv értelmező szótára. Szerk. Magyar Tudományos Akadémia, Nyelvtudományi Intézet. I. köt. Budapest, 1959. 886.

három alkalommal²⁹ ettek a két esztendő alatt. Ennek az ételfajtának sincs konkrét nyoma a korabeli szakácskönyvekben, feltehetőleg egyfajta főtt tészta lehetett, sőt valószínűsíthetjük, hogy szűrt tészta volt, de biztosan nem állíthatjuk.

A most vizsgált Nádasdy-étrend három hónapjában viszont már számottevő arányban (az összes ételek 8%)³⁰ van jelen főtt tészta, méghozzá gombóc,³¹ metélt és laska (laska) is. Többnyire böjti napon ették vajjal, de októberben 4, novemberben 2, decemberben 4 alkalommal szerepel „tik metélttel” húsevő napon. Az ugyancsak a 17. század második feléből való kapuvári Nádasdy-étrend ételeinek majd 4% tészta: gombota³² és mácsik³³ vajjal. Itt mindig böjti napon fogyasztották. Ugyanezt a változást illusztrálja, hogy a Batthyány udvarban Batthyány I. Ádám idején a böjti praebendában (1646, 1650, 1656) még nem szerepeltek a „tésztaműből” készült ételek, unokája II. Ádáméban 1691-ben viszont már igen.³⁴

A másik szembetűnő változás, hogy néhány évtized alatt megnövekszik a vajjal készített ételek aránya. A szakácskönyvek szerint a vaj mindig is fontos szerepet játszott a főzésben. A most közzétett Nádasdy-étrendben és a

kapuvári étrendben (1661) a kifejezetten csak vajjal ízesített ételek³⁵ komoly részt képviselnek. Míg ezek a csejtei uradalmi (1623–25) és a Thurzó étrendben (1603) étrendben még csupán néhány százalékban vannak jelen, a étrendünkben már 22%-os, a kapuváriban 1661-ben pedig 18%-os aránnyal egyértelműen jelzik a böjti napok étkezésének szokásváltozását. A vajjal ízesítés szerepének megnövekedése azonban európai jelenség,³⁶ a főtt tészták elterjedése viszont még a Magyarországgal szomszédos cseh területeke főúri udvaraiban³⁷ is jóval korábbra tehető.³⁸

*

A forrást a legújabb forráskiadási szabályzatnak³⁹ megfelelően mai helyesírásra átírva közöljük. Az átírás során azonban igyekeztünk forrásunk minden eredeti hangzását, képletesen szólva minden eredeti nyelvi „ízét” megőrizni. Az étrendben gyakrabban előforduló speciális kifejezéseket, elsősorban a különféle ételek neveit a könnyebb visszakereshetőség érdekében alfabetikus szójegyzékben foglaltuk össze.

²⁹ 1623 decemberében, 1624 januárjában és márciusában.

³⁰ Októberben 8%, novemberben 6%, decemberben 8%.

³¹ „Gömbölyűre alakított, s lében főtt tészta éték.” *Czuczor Gergely-Fogarasi János: A magyar nyelv szótára*. II. köt. Pest, 1864. 1081.

³² „Borsónyi darabkákból ál tészta étel.” (néhol tarhonya) *Czuczor-Fogarasi* i. m. 1083

³³ Vagyis csíkmák, lásd a 28. lábjegyzetet.

³⁴ A klasszikus főtt tészta terjedéséről a magyar étkezési kultúrában lásd *Kisbán Eszter: A főtt tészták elterjedése Európában és Magyarországon. Közelitések néprajzi, történeti, antropológiai tanulmányok* Hofer Tamás 60 születésnapjára. Debrecen, 1992. 13–35.

³⁵ Például túrósétel vajjal, káposzta vajjal, lencse vajjal, gombóc vajjal stb.

³⁶ Lásd *Jean Louis Flandrin: Distinction through Taste*. In: *A History of Private Life. Passions of the Renaissance*. Ed. Philippe Ariès-Georges Duby. Cambridge, Massachusetts, London, 1989. 277.

³⁷ *Josef Hrdlička: Hodovní stůl a dvorská společnost. Strava na raně novověkých aristokratických dvorech v českých zemích (1550–1650)*. České Budějovice, 2000. 220.

³⁸ Bővebben lásd *Benda Borbála: Fogyasztási szokások és változásai a 17. századi főúri udvarokban*. Korall. 2002. (10) 114–136.

³⁹ *Bak Borbála: A XVI–XVIII. századi magyar nyelvű források kiadásának kérdései*. Fons (Forráskutatás és Történeti Segéd tudományok) 7. (2000) 1. sz. 91–137.

AZ ÉTREND

Die 1 novembris⁴⁰

Ebédre főzettem

- Tehénhús tormával lib 7⁴¹
- Káposztát tehénhússal lib 2
- Récét német lével No 2
- Tíkot metélttel No 2
- Tikmony költ No 3

Vacsorára pedig főzettem

- Tehénhúst kukrejtellel lib 5
- Tehénhús pecsenyét lib 4
- Répát tehénhússal lib 2
- Tíkot tiszta borssal No 2

Die 2 novembris

Ebédre főzettem

- Tehénhúst tormával lib 7
- Tehén vesét borssal lib 2
- Káposztát tehénhússal lib 2
- Tíkot német lével No 2
- Tíkot borsporral No 1
- Vacsorára pedig főzettem
- Tehénhús kukrejtellel lib 5
- Tehénhús pecsenyét lib 4
- Tehénhússal muorkont⁴² lib 2
- Tíkot kaszás lével No 2
- Tikmony költ el No 4

Die 3 novembris

Ebédre főzettem

- Káposzta vajjal
- Borsót vajjal
- Gombócot vajjal
- Kertvelt borban
- Almát rántva
- Túrós étkeket vajjal
- Tikmonyát sütve No 4
- Vaj költ el quart 3/4⁴³
- Tikmony No 11
- Túró No 1/2⁴⁴

Vacsorára pedig főzettem

- Lencsét vajjal
- Metéltet vajjal
- Mácsikot túróval vajjal
- Alma kását vajjal
- Túrós étkeket vajjal
- Répát vajjal
- Vaj költ el quart 1/2
- Tikmony No 7
- Túró No 1/2

Die 4 novembris

Ebédre főzettem

- Káposztát vajjal
- Lencsét vajjal
- Laksat⁴⁵ tiszta borssal
- Túrós étkeket vajjal
- Gombat borssal vajjal
- Körtvelt borban
- Tikmonyát sütve No 4
- Vaj költ el quar 1/4
- Tikmony No 11
- Túró No 1/2

Vacsorára pedig főzettem

- Köles kását vajjal
- Morkont vajjal
- Metéltet vajjal
- Mácsikot vajjal túróval
- Almát rántva
- Túrós étkeket vajjal
- Halat tiszta borssal
- Vaj költ el qua 3/4
- Tikmony No 7
- Túrót No 1

Latus facit az négy nap alatt való élésnek exitusa⁴⁶

- Tehénhús lib 42
- Tík No 9
- Vaj qua 13
- Tikmony No 43

⁴⁰ November 1.⁴¹ Libra.⁴² Sárgarépát⁴³ Quartale vagy véka. A vajat általában iccében vagy vannában adták meg. Középtétele 31 liter vagy 23,2 kg.⁴⁴ A túrók egyrésztét összepréslték és kis csomócskákban kiszáritották. A leltárakban és a számadásokban ezért darabszám adják meg mennyiségüket.⁴⁵ Laska⁴⁶ kiadása

- Túró No 2 1/2
 Lencse borsó cub 1/8
 Réce No 2
 Ecet pint 1 1/2
 Fejer liszt cub 1/4
- Die 5 novembris
 Ebédre főztem es az kiknek
 az húsokat ki attam hét számra
 Sütőnek, pintérnek lib 10
 Téglavetőnek, Mester
 Hanzlinak lib 12
 Item ebédre főztem
 Tehénhúst tormával lib 7
 Káposztát tehénhússal lib 2
 Récét borsporral No 2
 Tíkot tiszta borssal No 2
 Káposztát vajjal
 Borsót vajjal
 Halat káposzta lében
 Halat törött lével
- Eo die⁴⁷ ebédre kezdtem meg egy
 fazék vaját quarta 4
- Eo die vacsorára főztem
 Tehénhúst kukrejtellel lib 5
 Tehénhús pecsenyét lib 4
 Tehénhússal répát lib 2
 Tíkot német lével No 2
 Morkont vajjal
 Túró étket vajjal
 Halat német lével
 Halat rántva
 Tikmony költ el No 2
- Die 6 novembris
 Ebédre főztem
 Tehénhúst petresilommal lib 7
 Káposztát tehénhússal lib 2
 Tíkot borsporral No 2
 Tíkot törött lével No 2
 Káposztát vajjal
 Kertvelt borban
 Almát rántva
 Halat káposzta lében
 Halat sóban
 Vacsorára pedig főztem
- Tehénhúst kukrejtellel lib 5
 Tehénhús pecsenyét lib 4
 Mockont tehénhússal lib 2
 Tíkot kaszás lével No 2
- Pater László úrnak
 Lencsét vajjal
 Metéltet vajjal
 Halat német lével
 Halat rántva
 Tikmony költ el No 6
 Die 7 novembris
 Ebédre főztem
 Tehénhúst tormával lib 7
 Káposztát tehénhússal lib 2
 Ludat fekete lével No 1
 Tíkot metélttel No 2
- Pater László úrnak
 Káposztát vajjal
 Gombócot vajjal
 Halat törött lével
 Halat tiszta borssal
 Tikmony költ el No 4
- Vacsorára pedig főztem
 Tehénhúst kukrejtellel lib 5
 Tehénhús pecsenyét lib 4
 Tíkot német lével No 2
 Tíkot tiszta borssal No 2
- Pater László úrnak
 Köles kását vajjal
 Káposztát vajjal
 Répát vajjal
 Halat tiszta borssal
 Halat német lével
- Die 8 novembris
 Ebédre főztem
 Tehénhúst tormával lib 7
 Káposztát tehénhússal lib 2
 Ludat törött lével No 1
 Tíkot sütvé No 2
- Pater László uramnak
 Káposztát vajjal
 Metéltet rántva
 Halat törött lével
 Halat káposzta lében

---

⁴⁷ Ugyanazon a napon

- Tikmony költ el No 2
 Vacsorára pedig főzettem
 Tehénhúst kukrejjtel lib 5
 Tehénhús pecsenyét lib 4
 Répát tehénhússal lib 2
 Tíkot német lével No 2
- Pater László úrnak
 Kertvelt borban
 Répát vajjal
 Halat német lével
 Halat tiszta borssal
 Die 9 novembris
- Ebédre főzettem
 Tehénhúst tormával lib 7
 Káposztát tehénhússal lib 2
 Ludat törött lével No 1
 Tíkot sütvé No 2
- Pater László úrnak
 Káposztát vajjal
 Körtvelt borban
 Halat tiszta borssal
 Halat káposzta lében
- Vacsorára pedig főzettem
 Tehénhúst kukrejjtel lib 5
 Káposztát tehénhússal lib 2
 Ludat fekete lével No 1
 Tíkot német lével No 2
 Tíkot sütvé No 2
- Pater László uramnak
 Halat tiszta borssal
 Halat sóban
 Répát vajjal
 Körtvelt borban
- Die 10 novembris
 Ebédre főzettem
 Káposztát vajjal
 Lencsét vajjal
 Gombócot vajjal
 Halat éles lével
 Halat tiszta borssal
 Halat sütvé
 Tikmony költ el No 5
- Et die vacsorára kezdtem meg egy
 fazék vaját quar 10
- Vacsorára pedig főzettem
 Morkont vajjal
- Köles kását vajjal
 Mácsikot vajjal
 Halat német lével
 Halat rántva
 Túrós étket vajjal
 Tikmony költ el No 6
 Túró No 1/2
- Die 11 novembris
 Ebédre főzettem
 Borsót vajjal
 Káposztát vajjal
 Gombócot vajjal
 Körtvelt borban
 Túrós étket vajjal
 Halat káposzta lében
 Halat tiszta borssal
 Tikmony költ el No 7
 Túró No 1/2
- Vacsorára pedig főzettem
 Lencsét vajjal
 Morkont vajjal
 Alma kását vajjal
 Túrós étket vajjal
 Halat német lével
 Halat rántva es sütvé
 Tikmony költ el No 2
 Túró No 1/2
- Latus facit az egy hét alatt élésnek
 való exitussa
 Tehénhús lib 116
 Tík No 26
 Lud No 13
 Vaj qua 14
 Túró No 1 1/2
 Tikmony No 34
 Lencse es borsó cub 1/2
 Réce No 2
 Ecet pint 4
 Fejer liszt cub 1/4
- Die 12 novembris
 hét számra az kiknek az
 húsokat kiadtam
 Sütőnek pintérnek lib 10
 Téglavetőnek Mester Hanz lib
 12
 Ittem ebédre főzettem

- Tehénhúst tormával lib 7
 Káposztát tehénhússal lib 2
 Ludat törött lével No 1
 Tíkot metélttel No 2
 Bárányhúst német lével
 Eo die metszettem⁴⁸ meg bárányt
 ebédre No 1
 Pater László uramnak
 Káposztát vajjal
 Borsót vajjal
 Túrós étket vajjal
 Halat káposzta lében
 Halat spékkel⁴⁹
 Tikmony költ el No 2
 Túró No 1/4
 Vacsorára pedig főzettem
 Tehénhúst kukrejtellel lib 5
 Tehénhús pecsenyét lib 4
 Répát tehénhússal lib 2
 Tíkot tiszta borssal No 2
 Bárányhúst kaszáléval
 Tikmony költ el No 4
 Pater Lászlónak uramnak főzettem
 Répát vajjal
 Köles kását vajjal
 Körtvélt borban
 Halat tiszta borssal
 Halat rántva
 Die 13 novembris
 Ebédre főzettem
 Tehénhúst petreselmet lib 7
 Káposztát tehénhússal lib 2
 Tíkot törött lével lib 2
 Bárányhúst német lével
 Bárány májat borssal
 Pater László uramnak
 Káposzta vajjal
 Lencsét vajjal
 Halat éles lével
 Halat tiszta borssal
 Tikmonyát sütni No 2
 Vacsorára pedig főzettem
 Tehénhúst kukrejtellel lib 5
 Tehénhús pecsenyét lib 4
- Répát tehénhússal lib 2
 Tíkot német lével No 2
 Bárányhúst kaszás lével
 Tikmony költ el No 4
 Pater László uramnak
 Körtvélt borban
 Köles kását vajjal
 Almát rántva
 Halat német lével
 Die 14 novembris
 Ebédre főzettem
 Tehénhúst petresellemmel lib 7
 Káposztát tehénhússal lib 2
 Tehén májat borssal lib 2
 Tíkot tiszta borssal No 2
 Tíkot borsporral No 2
 Bárányhúst német lével
 Bárányhúst sütve
 Pater László uramnak
 Káposztát vajjal
 Körtvélt borban
 Tikmonas levest
 Halat káposzta lében
 Eo die vacsorára mecztettem meg
 bárányt No 1
 Vacsorára pedig főzettem
 Tehénhús kukrejtellel lib 5
 Tehénhús pecsenyét lib 4
 Káposztát tehénhússal lib 3
 Tíkot német lével No 2
 Bárányhúst eczettel hajmall
 Bárány májat borssal
 Bárányhúst pecsenyét sütve
 Patre László uramnak
 Répát vajjal
 Köles kását vajjal
 Almát rántva
 Halat tiszta borssal
 Die 15 novembris
 Ebédre főzettem
 Bárányhúst német lével
 Káposztát bárányhússal
 Bárányhúst pecsenyét
 Tíkot borsporral No 2

⁴⁸ Levágtam⁴⁹ Ispékkel

Tíkot tiszta borssal No 2
 Ludat törött lével No 1
 Pater László uramnak
 Káposztát vajjal
 Gombócot vajjal
 Halat sóban
 Halat fekete lében
 Vacsorára penig főzettem
 Bárányhúst kaszás lével
 Bárányhúst pecsenyét
 Répát bárányhússal
 Tíkot tiszta borssal No 2
 Tíkot sütve No 1
 Pater László uramnak
 Karórépát vajjal
 Köles kását vajjal
 Halat éles lével
 Túrós étket vajjal
 Tikmony költ el No 6
 Die 16 novembris
 Ebédre főzettem
 Tehénhúst tormával lib 7
 Káposztát tehénhússal lib 2
 Tíkot borsporral No 2
 Tíkot sütve No 2
 Pater László uramnak
 Káposztát vajjal
 Kertvelt borban
 Metéltet vajjal
 Halat tiszta borssal
 Tikmony költ el No 2
 Vacsorára penig főzettem
 Tehénhúst kukrejtrel lib 5
 Tehénhús pecsenyét lib 4
 Mockont tehénhússal lib 2
 Tíkot német lével No 2
 Pater László uramnak
 Almát rántva
 Halat sütve és rántva
 Die 17 novembris
 Ebédre főzettem
 Káposztát vajjal
 Borsót vajjal
 Tikmonyát sütve No 4

Körtvelt borban
 Fel béles vajjal es túróval
 Túrós étket vajjal
 Halat káposzta lében
 Tikmony költ el No 8
 Túró No 1/2
 Vacsorára penig főzettem
 Lencsít vajjal
 Répát vajjal
 Almát rántva
 Metéltet vajjal rántva
 Túrós étket vajjal
 Tikmonyát sütve No 3
 Tikmony költ el No 9
 Túró No 1/2
 Die 18 novembris
 Ebédre főzettem
 Káposztát vajjal
 Lencsét vajjal
 Túrós étket vajjal
 Gombócot vajjal
 Tikmonyát sütve No 4
 Keörtvelt borban
 Tikmony költ el No 11
 Túró No 1/2
 Vacsorára penig főzettem
 Répát vajjal
 Köles kását vajjal
 Lencsét⁵⁰ vajjal - Laksat
 Almát rántva
 Tikmonyát sütve No 4
 Tikmony költ el No 9
 Latus facit az egy hét alatt való
 élésnek exitusa
 Tehénhús lib 105
 Bárány No 27
 Tík No 27
 Lúd No 2
 Tikmony No 61
 Túró No 2
 Ecet pint 2
 Fejér liszt cub 1/4
 Lencse cub 1/8
 Die 19 novembris

⁵⁰ A lenczet áthúzza

- Ebédre főzettem
és az kiknek hét számra az
húsokat ki adtam
Sütőnek és pintérnek lib 10
Téglavetőnek Mester Hanznak
lib 12
- Ittem ebédre főzettem és egy
bárányt megmetszettem azon
ebédre
Tehénhúst tormával lib 7
Káposztát tehénhússal lib 2
Bárányhúst spékkel⁵¹
Bárány májat borssal
Tíkot német lével No 2
- Pater László uramnak
Káposztát vajjal
Borsót vajjal
Körtvelt borban
Halat tiszta borssal
Tikmonyát sütve No 2
Vacsorára pedig főzettem
Tehénhúst kukrajttal lib 5
Tehénhús pecsenyét lib 4
Vöröskáposztát tehénhússal lib 2
Bárányhúst ecettel hajmával⁵²
Tíkot tiszta borssal No 2
- Pater László uramnak
Vöröskáposztát vajjal
Túrós étket vajjal
Almát rántva
Halat német lével
Tikmonyát sütve No 2
- Die 20 novembris
Ebédre főzettem
Tehénhúst petresilemal⁵³ lib 7
Káposztát tehénhússal lib 2
Bárányhúst suffával
Tíkot törött lével No 2
Tikmony költ el No 4
Pater László uramnak
Káposztát vajjal
Gombócot vajjal
Halat rántva
Halat sóban
- Tikmonyát sütve No 2
Vacsorára pedig főzettem
Tehénhúst kukrejttel lib 5
Tehénhús pecsenyét lib 4
Répát tehénhússal lib 2
Bárányhúst német lével
Tíkot éles lével No 2
- Páter László uramnak
Répát vajjal
Almát rántva
Köles kását vajjal
Halat sütve
- Die 21 novembris
Ebédre főzettem
Tehénhúst tormával lib 7
Káposztát tehénhússal lib 2
Bárányhúst német lével
Tíkot tiszta borssal No 2
Récét tiszta borssal No 2
- Pater László uramnak
Káposztát vajjal
Metéltet vajjal rántva
Gombat tiszta borssal
Halat törött lével
Tikmonyát sütve No 2
- Eo die vacsorára metszettem meg
egy bárányt No 1
- Ittem vacsorára főzettem
Tehénhúst kukrejttel lib 5
Tehénhús pecsenyét lib 4
Tehénhúst mockonnal lib 2
Bárányhúst tiszta borssal
Récét német lével No 2
- Pater László uramnak
Karórépát vajjal
Laksát vajjal
Kertvelt⁵⁴ borban
Túrós étket vajjal
Tikmonyát sütve No 2
Tikmony költ el No 2
- Die 22 novembris
Ebédre főzettem
és vaját kezdtem quar 11
Tehénhúst tormával lib 7

⁵¹ ispékkel⁵² hajmával⁵³ petrezselyemmel⁵⁴ körtét

- Káposztát tehénhússal lib 2
 Tehén vesét borssal
 Bárányhúst sütvé
 Tíkot német lével No 2
- Pater László uramnak
 Káposztát vajjal
 Lencsét vajjal
 Gombócot vajjal
 Halat törött lével
 Halat rántva
 Tikmony költ el No 2
- Vacsorára pedig főzettem
 Tehénhús kukrejtelle lib 5
 Tehénhúst pecsenye lib 4
 Vöröskáposztát Tehénhússal lib 2
 Bárányhúst kaszás lével
 Récét német lével No 2
- Pater László uramnak
 Vöröskáposztát vajjal
 Túrós étket vajjal
 Mácsikot vajjal
 Halat éles lével
 Halat sütvé
- Die 23 novembris
 Ebédre főzettem
 Tehénhúst tormával lib 7
 Káposztát tehénhússal lib 2
 Bárányhúst suffával
 Bárány májat borssal
 Tíkot törött lével No 2
 Tikmony költ el No 4
- Pater László uramnak
 Káposztát vajjal
 Lencsét vajjal
 Gombócot vajjal
 Halat ég lével
 Halat sóban
 Tikmony költ el No 3
- Vacsorára pedig főzettem
 Tehénhúst kukrejtelle lib 5
 Tehénhús pecsenyét lib 4
 Répát tehénhússal lib 2
 Bárányhúst kaszás lével
 Récét fekete lével No 2
 Tíkot metélttel No 2
 Tikmony költ el No 6
- Pater László uramnak
 Karórépát vajjal
 Metéltet vajjal
 Almát rántva
 Halat éles lével
 Halat sóban
 Halat rántva
 Tikmony költ el No 3
- Die 24 novembris
 Ebédre főzettem
 Káposztát vajjal
 Lencsét vajjal
 Túrós étket vajjal
 Keszőcét tikmonnyal
 Laksat vajjal
 Halat sóban
 Halat sütvé
 Halat káposzta lében
 Túró költ el No 1/2
 Tikmony No 10
- Vacsorára pedig főzettem
 Kőles kását vajjal
 Gombócot vajjal
 Vöröskáposztát vajjal
 Túrós étket vajjal
 Halat tiszta borssal
 Halat sütvé
 Rakot sóban
 Tikmonyát sütvé No 5
 Túró költ el No 1/21/2
 Tikmony No 12
- Die 25 novembris
 Ebédre főzettem
 Káposztát vajjal
 Gombócot vajjal
 Metéltet vajjal
 Almát rántva
 Halat tiszta borssal
 Halat német lével
 Halat sütvé
 Túrós étket vajjal
 Tikmonyát sütvé No 4
 Tikmony költ el No 14
 Túró No 1/2
- Vacsorára pedig főzettem
 Kőles kását vajjal

- Vöröskáposztát vajjal
 Laksat vajjal
 Körtvelt borban
 Halat éles lével
 Halat sóban
 Halat sütve
 Tikmony költ el No 5
 Latus facit az egy hét alatt
 való élésnek exitusa
 Tehénhús lib 124
 Bárány No 1
 Tík No 16
 Réce No 8
 Vaj qua 11
 Túró No 1/2
 Lencse cub 1/8
 Tikmony No 75
 Fejér liszt cub 1/4
 Ecet pint 2
 Die 26 novembris
 hét számra az kiknek az húsokat
 kiadtam
 Sütőnek, pintérnek lib 10
 Téglavetőnek, Mester
 Hanzlinak lib 12
 Ittem metszettem meg ebédre
 bárányt No 1
 Ittem főzettem ebédre
 Tehénhúst petersilommal⁵⁶ lib
 7
 Káposztát tehénhússal lib 2
 Pacalt spékkel lib 2
 Bárányhúst német lével
 Bárányhúst sütve
 Tíkot tiszta borssal No 2
 Pater László uramnak
 Káposztát vajjal
 Gombócot vajjal
 Körtvelt borban
 Halat ég lével
 Halat tiszta borssal
 Tikmonyát sütve No 2
 Tikmony költ el No 4
 Vacsorára pedig főzettem
 Tehénhús kukrejtten lib 5
 Tehénhús pecsenyét lib 4
 Káposztát tehénhússal lib 2
 Bárányhúst ecettel, hajmal
 Kochonyát hidegen lib 5
 Pater László uramnak
 Répát vajjal
 Mácsikot vajjal
 Almát rántva
 Halat ég lével
 Halat sütve
 Tikmony sütve No 2
 Die 27 novembris
 Ebédre főzettem
 Tehénhús petresilom⁵⁶ lib 7
 Káposztát tehénhússal lib 2
 Bárányhúst német lével
 Bárány májat borssal
 Tíkot borsporral No 2
 Vacsorára pedig főzettem
 Tehénhúst kukrejtten lib 5
 Tehénhús pecsenyét lib 4
 Vöröskáposztát tehénhússal lib
 2
 Bárányhúst ecettel, hajmával
 Die 28 novembris
 Ebédre főzettem
 Tehénhúst petersilommal⁵⁷ lib
 7
 Káposztát tehénhússal lib 2
 Tíkot borsporral No 2
 Tíkot német lével No 2
 Vacsorára pedig főzettem
 Tehénhúst kukrejtten lib 5
 Vörös káposzta tehénhússal lib
 2
 Tíkot törött lével No 2
 Bárányhúst vereshajmával
 Bárány májat borssal
 Eo die vacsorára metszettem
 meg bárányt No 1
 Pater László uramnak
 Halat német lével
 Halat sütve

⁵⁵ petrezselyemmel⁵⁶ petrezselyem⁵⁷ petrezselyemmel

Tikmonyát sütvé No 2
 Die 29 novembris
 Ebédre főzettem
 Káposztát vajjal
 Lencsét vajjal
 Körtvelt borban
 Alma kását vajjal
 Gombócot vajjal
 Túrós étket vajjal
 Halat tiszta borssal
 Tikmonyát sütvé No 4
 Vacsorára pedig főzettem
 Túrós étket vajjal
 Halat sütvé
 Tikmonyát sütvé No 8
 Die 30 novembris
 Ebédre főzettem
 Tehénhúst petersilomal lib 7
 Káposztát tehénhússal lib 2
 Pacalt spékkel lib 2
 Báránghúst ecettel
 Tíkot sütvé No 2
 Pater László uramnak
 Káposztát vajjal
 Árpa kását vajjal
 Gombócot vajjal
 Halat német lével
 Tikmonyát sütvé No 2
 Vacsorára pedig főzettem
 Tehénhúst kukrejtten lib 5
 Tehénhús peccenyét lib 4
 Répát tehénhússal lib 2
 Báránghúst német lével
 Tíkot tiszta borssal No 2
 Pater László uramnak
 Vöröskáposztát vajjal
 Alma kását vajjal
 Halat sütvé
 Tikmonyát sütvé No 2
 Latus facit öt nap alatt való élésnek
 exitusa
 Tehénhús lib 107
 Bárány No 2
 Tík No 14
 Tikmony No 24
 Túró No 1 1/2

Ecet pint Nro 2
 Fejér liszt cub 1/4
 Lencse cub 1/8
 Summa sumarum facit az egy
 hónapnak alatt és élésnek való
 exitusa
 Tehénhús lib 494
 Bárány Nro 5
 Tík No 92
 Lúd No 5
 Réce No 12
 Tikmony No 237
 Túró No 9
 Vaj qua 28
 Méz qua 4
 Fejér liszt cub 1 1/4
 Ecet pint 11 1/2
 Lence cub 1/4
 Borsó cub 1/4
 Die prima xbris
 Ebédre főzettem
 Káposzta vajjal
 Lencsét vajjal
 Gombócot vajjal
 Körtvelt borban
 Alma kását vajjal
 Túrós étket vajjal
 Tikmony költ el 7
 Túró Nro No 1
 Eodem die kezdtem vajjat quart
 4
 Eodem die vacorára főzettem
 Köles kását vajjal
 Répát vajjal
 Metiltet vajjal
 Túrós étket vajjal
 Mácsikot túróval s vajjal
 Tikmonyat süttettem Nro 2
 Tikmony költ el Nro 9
 Túró költ el Nro
 Die 2 xbris
 Ebédre főzettem
 Káposztát vajjal
 Lencsét vajjal
 Lencse levét borssal
 Gombócot vajjal

- Túrós étket vajjal
Alma kását vajjal
Tikmonyat süttetem Nro 2
Tikmony költ el Nro 9
Túró költ el Nro 1/2
Eodem die vacsorára fűzettem
Vöreskáposztát vajjal
Metéltet vajjal
Túrós étkek vajjal
Almát rántva
Tikmonyat sütve Nro 6
Túró költ el Nro 1/2
Tikmony költ el Nro 15
- Die 3 xbris
Az kiknek hét számra az húsokat kiadtam
Sütőnek és pintérnek libr 10
Téglavetűnek libr Nro 6
Kőműves Mester Hanznak libr 6
- Ebédre fűzettem
Tehénhús petrezselyemmel lib 7
Káposztát tehénhússal lib 2
Báránnyhús német lível 1
Tíkot tiszta borssal Nro 2
Tíkot sütve Nro 2
- Pater Lászlónak
Káposztát vajjal
Alma kását vajjal
Gombócot vajjal
Halat borsporral
Tikmonyat sütve Nro 2
- Eodem die kezdtem vacsora egy fazék vaját quart 4
- Vacsorára fűzettem
Tehénhús kukrítel⁵⁸ lib 5
Tehénhús pecsenyét lib 4
Rípát tehénhússal lib 2
Báránnyhús kaszás lível 2
Tíkot tiszta borssal Nro 2
Tikmony költ el Nro 4
- Pater Lászlónak
Rípát vajjal
Almát rántva
- Túrós ítket vajjal
Tikmonyat sütve Nro 2
Tikmony költ el Nro 4
Túró költ el Nro 1/4
- Die 4 xbris
Ebédre fűzettem
Tehénhús petzszelyemmel lib 7
Káposztát tehénhússal lib 2
Pacalt íspekel
Tíkot német lível Nro 2
Tíkot sütve Nro 2
- Pater Lászlónak
Káposztát vajjal
Gombócot vajjal
Tikmonyas levest
Almát borban borssal
Tikmonyat sütve Nro 2
Tikmony költ el Nro 4
Eodem die vacsorára fűzettem
Tehénhús kukrattal lib 5
Vöreskáposztát tehénhússal lib 2
Tehénhús kocsonyás ecettel lib 5
Tíkot sütve Nro 2
- Pater Lászlónak
Vöreskáposztát vajjal
Metéltet túróval s vajjal
Lencsét vajjal
Tikmonyat sütve Nro 2
Tikmony költ el Nro 5
- Die 5 xbris
Ebédre fűzettem
Tehénhúst petzseliomal⁵⁹ lib 7
Káposztát tehénhússal lib 2
Tíkot türet⁶⁰ lível Nro 2
Tíkot tiszta borssal Nro 2
- Pater Lászlónak
Káposztát vajjal
Metéltet rántva vajjal
Túró ítket vajjal
Tikmonyat sütve Nro 2
Túró költ el Nro 1/4
Tikmony költ el Nro 7

⁵⁸ kukrejtvel⁵⁹ petrezselyemmel⁶⁰ törött

- Eodem die vacsorára fűztem
 Tehénhúst kukrejtten lib 5
 Tehénhúst pecsenyét lib 4
 Rípát tehénhússal lib 2
 Tíkot fekete lível Nro 2
- Pater Lászlónak
 Karórípát vajjal
 Almát rántva
- Die 6 xbris
 Ebédre fűztem
 Tehénhúst tormával lib 7
 Káposztát tehénhússal lib 2
 Tíkot türet lível Nro 2
 Tíkot sütve Nro 2
- Pater Lászlónak
 Káposztát vajjal
 Kenyér kását vajjal
 Köles kását vajjal
 Loksát⁶¹ vajjal
 Tikmonyat sütve Nro 2
 Tikmony költ el Nro 6
 Eodem die vacsorára fűztem
 Tehénhúst kukrattal lib 5
 Tehénhúst pecsenyét lib 4
 Répát tehénhússal lib 2
 Tíkot tiszta borssal Nro 2
- Pater Lászlónak
 Vöreskáposztát vajjal
 Metéltet vajjal
 Tikmonyat sütve Nro 2
 Tikmony költ el Nro 4
- Die 7 xbris
 Ebédre fűztem
 Tehénhúst tormával lib 7
 Káposztát tehénhússal lib 2
 Tíkot metélttel Nro 2
 Tíkot borsporral Nro 2
 Tikmony költ el Nro 3
- Pater Lászlónak
 Káposztát vajjal
 Karórípát vajjal
 Tikmonyas leves
 Köles kását vajjal
 Tikmonyat sütve 2
- Tikmony költ el Nro 4
 Eodem die vacsorára fűztem
 Tehénhúst kutrettel lib 5
 Tehénhúst pecsenyét lib 3
 Vöreskáposztát tehénhússal lib 2
 Nyúlhúst fekete lível
 Nyúlhúst sütve
 Tíkot tiszta borssal Nro 2
- Pater Lászlónak
 Vöreskáposztát vajjal
 Szegény vitizt rántva
 Tikmonyat sütve 2
- Die 8 xbris
 Ebédre fűztem
 Káposztát vajjal
 Lencsít vajjal
 Gombócot vajjal
 Macsakot⁶² túróval s vajjal
 Túrós íktek vajjal
 Alma kását vajjal
 Tikmonyat sütve 4
 Túró költ el Nro 1
 Tikmony költ el Nro 11
- Eodem die vacsorára kizdtem el 1
 fazík vaját qrt⁶³ 7
 Vacsorára fűztem
 Köles kását vajjal
 Vöreskáposztát vajjal
 Koro répát⁶⁴ vajjal
 Metéltet vajba rántva
 Túrós ítket vajjal
 Almát rántva
 Tikmony költ el Nro 7
 Túró költ el Nro 1/2
- Die 9 xbris
 Ebédre fűztem
 Káposztát vajjal
 Lencsít vajjal
 Gombócot vajjal
 Szegény vitizt rántva
 Almát rántva
 Halat eg lível
 Tikmonyat sütve Nro 4

⁶¹ laskát⁶² valószínűleg mácsík⁶³ quartele⁶⁴ karó

Tikmony költ el Nro 9
 Eodem die vacsorára fűzettem
 Rípát vajjal
 Köles kását vajjal
 Metéltet vajjal
 Laksát vajjal s borssal
 Túrós ítekek vajjal
 Tikmonyat sütv Nro 2
 Túró költ el Nro 1/2
 Tikmony költ el Nro 12
 Lat facit az kít hit és kít nap alatt
 való élesnek exitusa
 Tehénhús lib Nro 124
 Bárány Nro 2
 Tík Nro 14
 Tikmony Nro 64
 Túró Nro 4 1/2
 Vay quarta Nro
 Lencse és köleskása
 Ecet pint Nro
 Die 10 xbris
 Ebédre fűzettem
 Tehénhúst tormával lib 7
 Tehénhús maiat(?) borssal lib 2
 Káposztát tehénhússal lib 2
 Tíkot türet lível Nro 2
 Tíkot sütv Nro 2
 Item az kiknek hét számra húsokat
 kiadtam
 Sütőnek, pintérnek lib 10
 Téglavetűnek, Master Hanznak
 12
 Pater Lászlónak ebédre fűzettem
 Káposztát vajjal
 Almakását vajjal
 Metéltet vajjal
 Tikmonyas levest
 Halat hidegen
 Tikmonyat sütv
 Tikmony költ el Nor 7
 Vacsorára fűzettem
 Tehénhúst kukrattal lib 5
 Tehénhúst pecsent lib 4
 Rípát tehénhússal lib 2

Tíkot tiszta borssal Nro 2
 Vacsorára P.Lászlónak
 Rípát vajjal
 Köles kását vajjal
 Almát rántva
 Halat sütv
 Fánkot
 Die 11 xbris
 Ebédre fűzettem
 Tehénhúst tormával lib 7
 Káposztát tehénhússal lib 2
 Tíkot ris kásával⁶⁵ Nro 2
 Tíkot sütv Nro 2
 Vacsorára fűzettem
 Tehénhúst kukrattal lib 5
 Tehénhúst pecsent lib 4
 Vöreskáposztát tehénhússal lib
 2
 Tíkot tiszta borssal Nro 2
 P.Lászlónak Ebédre fűzettem
 Káposztát vajjal
 Metéltet vajba rántva
 Köles kását vajjal
 Tikmonas leves vajjal
 Tikmony költ el Nro 5
 Item vacsorára fűzettem
 Vöres káposztát vajjal
 Almát rántva
 Die 12 xbris
 Ebédre fűzettem
 Tehénhúst tormával lib 7
 Káposztát tehénhússal lib 2
 Tíkot ris kásával Nro 2
 Tíkot sütv Nro 2
 Eo die vacsorára fűzettem
 Tehénhúst kukrattal lib 5
 Tehénhús pecsent lib 4
 Répát tehénhússal lib 2
 Tíkot német lível Nro 2
 Die 13 xbris
 Ebédre fűzettem
 Tehénhúst tormával lib 7
 Káposztát tehénhússal lib 2
 Tíkot tiszta borssal Nro 2

⁶⁵ rizskásával

Tíkot borsporral Nro 2
 Eo die vacsorára fűzettem
 Tehínhúst kukrattel lib 5
 Tehínhúst pecsene lib 4
 Vöres káposztát tehínhússal lib
 2
 Tíkot éles lível Nro 2
 P.Lászlónak Ebédre fűzettem
 Káposztát vajjal
 Halat tiszta borssal
 Zalonnát⁶⁶ rántva
 Túrós ítket vajjal
 Tikmonyat sütve Nro 2
 Item vacsorára fűzettem
 Vöreskáposztát vajjal
 Metéltet rántva
 Halat sóba

Die 14 xbris

Ebédre fűzettem
 Tehínhúst tormával lib 9
 Káposztát tehínhússal lib 3
 Tíkot ris kásával Nro 2
 Tíkot borsporral Nro 2

P. Lászlónak fűzettem

Káposztát vajjal
 Gombócot vajjal
 Almakását vajjal
 Halat káposzta lében
 Tikmony költ el 3
 Vacsora fűzettem
 Tehínhúst kukrattel lib 6
 Rípát tehínhússal lib 3
 Ludat fekete lível Nro 1
 Tíkot tiszta borssal Nro 2
 Tíkot sütve Nro 2

P. Lászlónak vacsorára

Karo rípát vajjal
 Halat rántva

Die 15 xbris

Ebédre fűzettem
 Káposztát vajjal
 Gombócot vajjal
 Lencsít vajjal
 Alma kását vajjal

Halat tiszta borssal
 Tikmonyat sütve Nro 4
 Tikmony költ el Nro 9
 Eo die vacsorára kezdtem meg egy
 fazék vaját quaert 4
 Vacsorára fűzettem
 Vöreskáposztát vajjal
 Köles kását vajjal
 Almát rántva
 Macsakot vajjal
 Halat német lível
 Tikmonyat sütve Nro 6

Die 16 xbris

Ebédre fűzettem
 Káposztát vajjal
 Lencsít vajjal
 Gombócot vajjal
 Halat káposzta lében
 Laksat vajjal s borssal
 Tikmonyat sütve Nro 6
 Tikmony költ el Nro 16

Vacsorára fűzettem

Répát vajjal
 Köles kását vajjal
 Metéltet vajba rántva
 Halat rántva
 Tikmony költ el Nro 15
 Tikmonyat sütve Nro 11
 Almát rántva
 Tikmony költ el Nro 15

Latus facit egy hét alatt való élisnak
 exitusa

Tehínhús lib Nro
 Tík Nro
 Lúd Nro
 Vaj quarta Nro
 Tikmony Nro
 Lencse s köleskása

Die 17 xbris

Ebédre fűzettem
 Tehínhúst tormával libras 9
 Káposztát tehínhússal libras 3
 Tehín lábot hidegen libras 3
 Tíkot türet lível Nro 3

⁶⁶ szalonnát

Ludat tiszta borssal Nro 1
 P.Lászlónak ebédre fűzettem
 Káposztát vajjal
 Lencsít vajjal
 Metiltet rántva
 Halat káposzta lében
 Tikmony költ el Nro 3
 Item az kiknek hétszámra adtam húst:
 Sütőnek, pinternek libras 10
 Téglavetűnek, Master
 Honcznak 12
 Eo die vacsorára fűzettem
 Tehín húst kukrítell libras 6
 Ripat tehínhússal libras 3
 Ludat fekete lével Nro 1
 Tíkot éles lível Nro 3
 Tehín lábot hidegen libras 4
 P. Lászlónak vacsorat fűzettem
 Karó répát vajjal
 Köles kását vajjal
 Almát rántva
 Halat tiszta borssal
 Die 18 xbris
 Ebédre fűzettem
 Tehínhúst tormával libras 9
 Káposztát tehínhússal libras 3
 Bárányhúst íspékkel
 Ludát német lível Nro 1
 Eodem die metszettem egy bárányt
 P. Lászlónak ebédre fűzettem
 Káposztát vajjal
 Gombócot vajjal
 Halat káposzta lében
 Halat vajba rántva
 Tikmony költ el Nro 3
 Eodem die kezdtem meg vacsorára
 egy fazík vaját quart 6
 Vacsorára fűzettem
 Tehínhúst kukrattal libras 6
 Tehínhúst pecsent libras 5
 Vöreskáposztát tehínhússal
 libras 3
 Tíkot tiszta borssal Nro 3
 P.Lászlónak vacsorára

Vöreskáposztát vajjal
 Metiltet vajba rántva
 Halat német lível
 Die 20⁶⁷ xbris
 Ebédre fűzettem
 Tehínhúst tormával libras 9
 Káposztát tehínhússal libras 3
 Bárányhúst ecettel hajmával
 Ludat türet lível Nro 1
 Tíkot ris kásával Nro 3
 P. Lászlónak ebédre
 Káposztát vajjal
 Metiltet vajjal
 Túrós ítket vajjal
 Halat káposzta lében
 Tikmony költ el Nro 4
 Eo die vacsorára fűzettem
 Tehínhúst kukrítell libras 6
 Tehínhúst pecsenet libras 5
 Morkont tehínhússal libras 3
 Bárányhúst kaszás lível
 Tíkot fekete lível Nro 3
 Tikmony költ el Nro 4
 P. Lászlónak vacsorára
 Macsakot vajjal
 Halat német lível
 Halat vajba rántva
 Die 20 xbris
 Ebédre fűzettem
 Káposztát vajjal
 Lencsét vajjal
 Gombócot vajjal
 Almát rántva
 Mácsíkot vajjal s túróval
 Halat káposzta lében
 Halat tiszta borssal
 Tikmony költ el Nro 5
 Túró költ el Nro 1/2
 Eo die vacsorára fűzettem
 Köles kását vajjal
 Metiltet vajjal
 Halat éles lível
 Haiat rántva
 Tikmonyat sütve Nro 14

⁶⁷ téves keltezés, valójában 19

Die 21 xbris

Ebédre fűzettem
 Tehínhúst tormával libras 9
 Káposztát tehínhússal libras 3
 Bárányhúst suffával
 Ludat töret lível Nro 1

P. Lászlónak ebédre
 Káposztát vajjal
 Gombócat vajjal
 Almát rántva
 Halat káposzta lében
 Halat sóba

Eo die ötlettem meg egy domaszot
 Item egy bárányt
 Eodem die vacsorára fűztem
 Vereskáposztát bárányhússal
 Bárányhúst ecettel hajmával
 Ludat német lível Nro 1
 Bárány májat borssal
 Disznóhúst sütve

P. Lászlónak vacsorára
 Karó répát vajjal
 Halat német lível
 Halat rántva
 Tikmonyat sütve Nro 2

Die 22 xbris

Ebédre fűzettem
 Káposztát vajjal
 Lencsét vajjal
 Macsakot vajjal
 Halat német lível
 Halat tiszta borssal
 Tikmonyat sütve Nro 6
 Eo die vacsorára fűzettem
 Rípat vajjal
 Kőles kását vajjal
 Halat káposzta lében
 Halat rántva
 Metéltet vajba rántva
 Tikmony költ el Nro 5

Die 23 xbris

Ebédre fűzettem
 Káposztát vajjal
 Lencsét vajjal

Metéltet vajjal
 Almát rántva
 Halat káposzta lében
 Halat türet lível
 Halat borsó lében
 Tikmonyat sütve Nro 6
 Tikmony költ el Nro 10
 Kolatoria⁶⁸ fűzettem
 Salátát vajjal
 Tikmonyat sütve Nro 6

Latus facit az egy hét alatt való
 élísnek exitusa

Tehínhús libra Nro
 Bárányhús Nro
 Tík Nro
 Lúd Nro
 Vaj quarta Nro
 Túró Nro
 Tikmony Nro
 Lencse
 Köleskása

Die 24 xbris

Ebédre fűzettem
 Tehínhúst petrselimmel lib 10
 Káposztát szalannával
 Ludat terett lível Nro 1
 Tíkot tiszta borssal Nro 3
 Disznóhúst tormával
 Bárányhúst ecettel

P. Lászlónak fűzettem

Káposztát vajjal
 Csigát tiszta borssal
 Halat káposzta lében
 Tikmonyat sütve Nro 4
 Keczafiolat(?) német lível
 Eo die vacsorára fűzettem
 Tehínhúst kukrattal lib 6
 Tehínhúst pecsenyít lib 6
 Vöreskáposztát szalannával
 Ludat német lível Nro 1
 Tíkot éles lível Nro 3

P. Lászlónak fűzettem

Vöreskáposztát vajjal
 Metéltet vajjal

⁶⁸ collatio – böjti vacsora

Almát rántva
 Halat rántva
 Csigat tiszta borssal
 Tikmony költ el Nro 3
 Die 25 xbris
 Ebédre fűzettem
 Tehínhúst petselyemet lib 10
 Káposztát szalonnával
 Kappant ris kásával 3
 Ludat türet lível 1
 Bárányhúst német lível
 Eőzhúst gyümölcsös lével
 Pókat sütve Nro 1
 Disznó lábot tormával
 Eőzhúst pecsenye sütve
 Tikot tiszta borssal Nro 3
 Eőshúst [nem Eőzhúst, mint
 előbb? – PL.] pástítomba
 Tikmony költ el Nro 10
 Eo die kezdetem meg egy fazík
 vajjat quartas 6
 Metszettem bárányt Nro 1
 Item Nro 1
 Raboknak adtam az húsát
 Item eőzet nyúzzattam Nro 1
 Vacsorára fűzettem
 Tehínhúst kukrettel lib 6
 Oldalast sütve
 Rípát szalonnával
 Eőz húst fekete lível
 Ludat német lível Nro 1
 Tikot kaszás lível Nro 3
 Bárányhúst íspekkel
 Bárány májat tiszta borssal
 Tikmony költ el Nro 5
 Die 26 xbris
 Ebédre fűzettem
 Tehínhúst petselyemmel lib 10
 Káposztát disznó orjával
 Disznó fejét tormával Nro 1
 Ludat törett lível Nro 1
 Kappant riskásával
 Eőz húst gyümölcsös lível

Bárányhúst íspékkel
 Tikot tiszta borssal Nro 3
 Eo die vacsorára fűzettem
 Vöreskáposztát orjával
 Tehínhúst petselyemmel lib 6
 Tehínhúst pecsenít lib 6
 Nyulat fekete lível és sütve
 Disznó nyulat⁶⁹ kásával
 Tikot német lível Nro 3

Die 27 xbris

Ebédre fűzettem
 Tehínhúst petreselyemmel lib 10
 Káposztát szalonnával
 Ludat türet lível Nro 1
 Eőz húst sütve íspékkel
 Bárányhúst íspekkel
 Tikot német lível Nro 3
 Eo die vacsorára fűzettem
 Tehínhúst kukrettel lib 6
 Tehínhúst pecsenít lib 6
 Rípát szalonnával
 Bárányhúst kaszás lível
 Ludat fekete lível Nro 1
 Tikot tiszta borssal Nro 3

Die 28 xbris

Ebédre fűzettem
 Tehínhúst tormával lib 10
 Káposztát szalonnával
 Eőzhúst gyümölcsös lível
 Ludat német lível Nro 1
 Tikot metélttel Nro 3
 Kappant borsporral Nro 3
 Tikmony költ el Nro 4
 Eo die vacsorára fűzettem
 Tehínhúst kukrattal lib 6
 Tehínhúst pecsenít lib 6
 Vöreskáposztát szalonnával
 Tikot kaszás lível Nro 3
 Csigolat ecettel hajmával
 Tikmony költ el Nro 5

Die 29 xbris

Ebédre fűzettem
 Káposztát vajjal

⁶⁹ Disznó nyula, nyúlja – a disznó keresztcsontja a rátapadó izmokkal együtt. Lásd Kovács Sándor Iván szömagyarázatát (Szakács mester-

ségnek könyvecskéje. Szerk: Király Erzsébet. Budapest, 1981.)

Lencsít vajjal
 Macsíkot vajjal
 Aszalt körtvált
 Tikmonyat sütve Nro 6
 Tikmony költ el Nro 11
 Eo die vacsorára fűzettem
 Kőles kását vajjal
 Rípát vajjal
 Gombócot vajjal
 Pereg macsíkot vajjal
 Almát rántva
 Tikmonyat sütve Nro 10
 Tikmony költ el Nro 15

Die 30 xbris
 Ebédre fűzettem
 Káposztát vajjal
 Lencsét vajjal
 Gombócot vajjal
 Laksát vajjal
 Száraz halat ecettel
 Tikmonyat sütve Nro 6
 Tikmony költ el Nro 16
 Eo die vacsorára fűzettem
 Vöreskáposztát vajjal
 Metéltet vajjal
 Kőles kását vajjal
 Mácsíkot vajjal

Tikmonyat sütve Nro 6
 Tikmony költ el Nro 11

Die 31 xbris
 Ebédre fűzettem
 Tehinhúst tormával lib 10
 Káposztát szalonnával
 Ludat türett lível Nro 1
 Tikot német lível Nro 3
 Eo die vacsorára fűzettem
 Tehinhúst kukrattal lib 6
 Tehinhúst peccent lib 6
 Ludat fekete lível Nro 1
 Karó répát szalonnával
 Tikot tiszta borssal Nro 3

Latus facit az egy hét alatt való
 élisnek exitusa
 Tehin hús libra Nro
 Tik Nro
 Lúd Nro
 Kappan Nro
 Bárány Nro
 Lencse quart Nro
 Vai quarta Nro
 Póka Nro
 Tikmony költ el Nro
 Kőleskása Nro

SZÓJEGYZÉK

- borspor – sült alá való fokhagymás és borsos mártás
 collatio – böjti vacsora
 cubulus (cub) lásd köből
 csíkmák – metélt tészta, mácsik; mákos metélt (A magyar nyelv értelmező szótára. Szerk: MTA NyTI Első kötet. Bp. 1959. 886.)
 disznó nyula, nyúlja – a disznó keresztcsontja a rátapadó izmokkal együtt
 ég lé – megkocsonyásodó lé
 éles lé – savanykás-csípos ízű mártás, almával, hagymával borssal és savanyú fűszerekkel készítve
 fekete lé – az állat saját véréből készült mártás, amelyet szítán átpaszírozott fekete kenyérrel, borral, hagymával és szekfűszeggel fűszereztek
 ispékkal – szalonnával
 kaszálás – 6–7 tojás ecetben felferve
 keszőce – A keszőcét az értelmező szótárak a ciberelevessel azonosítják. Czuczor-Fogarasi szerint „savanyított korpalevélből, s holmi más vegyüleből készült böjti leves, másképp: cibere” Czuczor Gergely-Fogarasi János: A magyar nyelv szótára. Harmadik kötet. Pest, 1865. 622.

köböl – sárvári köböl 72 liter vagy 54 kg
 kukrejt – zsályás mártás
 laska – metélt tésztaféle
 libra – kb. 0.56 kg
 mácsik lásd csíkmák
 metélt – vágott tészta
 murkon – sárgarépa
 német lé – petrezselyemgyökérrel,
 vöröshagymával, sáfránnyal,
 borssal és gyömbérrel
 fűszerezett, vajás rántással
 berántott szósz (a magyar
 konyha nem használt
 ekkoriban még rántást!)

petersilom – petrezselyem
 pint – icce kétszerese, kb. 1,6 liter
 quartale lásd véka
 suffa lásd zsuffa
 tikmony – tojás
 tiszta bors – mártás, melynek egyik fő

alkotóeleme a bors,
 a fokhagyma, a gyömbér,
 a szerecsendióvirág,
 a petrezselyemlevél és
 a petrezselyemgyökér mellett.

törött lé – egyfajta tört, paszírozott
 mártás, melyben a vízben meg
 főzött vereshagymát és cipót át
 kell paszírozni, majd
 petrezselyemmel tovább főzni.
 Majd a kész lét átszűrve
 hozzáadni a halhoz és fűszerezve
 tovább főzni.

túrós éték – vajjal és tojással
 összekevert túróba apróra
 vágott vöröshagymát tettek,
 majd folytonos kevergetés
 közben megfőzték.

véka – középértéke 31 liter vagy 23,2 kg.
 zsufa – fűszeres, savanyú mártás.

BESZÁMOLÓ

BESZÁMOLÓ

A Gyöngyösön 2004. március 26-án megrendezett Rákóczi Ferenc emlékülésről

A Rákóczi-szabadságharc második esztendejének tricentenáriuma a kuruc és királyhú rendek közötti megegyezési kísérletek sorát megnyitó 1704. március 18–29-i, első gyöngyösi békeértekezlet kerek évfordulója is egyben. Ebből az alkalomból a Magyar Történelmi Társulat, Gyöngyös Város Önkormányzata és a Mátra Honvédkaszinó Kulturális Egyesület 2004. március 26-án emlékülést tartott a gyöngyösi Mátra Művelődési Központ Tanácstermében. A II. Rákóczi Ferenc fejedelem és gróf Széchényi Pál kalocsai érsek tárgyalásait felidézõ megemlékezés a Könyves Kálmán téren álló, Györfi Sándor karcagi mûvész alkotta egészalakos Rákóczi-szobor megkoszorúzásával vette kezdetét.

Ezt követõen *Kosáry Domokos*, a Magyar Történelmi Társulat elnökének távollétében *Gecsényi Lajos* ügyvezetõ alelnök nyitotta meg a tudományos emlékülést, majd *Hiesz György* polgármester üdvözölte a konferenciát, amelyet a város országgyûlési képviselõje, *Fodor Gábor* is megtisztelt jelenlétével.

A délelõtti ülésszak elnöki tisztét *Gecsényi Lajos* látta el. Elsõként *Kalmár János* egyetemi docens (Eötvös Loránd Tudományegyetem) tartotta meg „A Rákóczi-szabadságharc és Európa” címû elõadását, amelyben annak közjogi helyzetét és külpolitikai törekvéseit elemezte. Megállapította, hogy Rákóczi erdélyi fejedelmi õseinek korábbi szerzõdéseire, tehát dinasztikus alapokra hivatkozva próbálta meg felépíteni külpolitikai kapcsolatait, mindenekelõtt a franciákkal és a svédekkel. Részletesen felvázolta a spanyol örökösödési és az északi háború diplomáciai és katonai eseményeit, a szövetségi rendszerek alakulását, és kitért Rákóczi és Péter cár szerzõdésének hátterére is. Végül az utrechti és rastatti békekötés kapcsán Rákóczinak az európai diplomáciában kifejtett utolsó törekvéseit és azok kudarcát ismertette.

Barta János tanszékvezetõ egyetemi tanár (Debreceni Egyetem) elõadásában a szabadságharc társadalmi hátterét mutatta be. A török kiûzése utáni új berendezkedés kapcsán részben szükségszerû, de a magyar társadalom szinte valamennyi rétegét negatívan érintõ intézkedésekre került sor, s ez teremtette meg a szabadságharc széles társadalmi bázisát. A nemesség politikai célkitûzései, a vitézlõ rend kiváltságainak veszélybe kerülése és a jobbágyság megnövekedett terhei együttesen vezettek a fegyveres konfliktus kirobbantásához. Természetes azonban, hogy földrajzi, politikai okok és történelmi hagyományok miatt nem beszélhetünk egységes, a társadalom minden rétegére és csoportjára kiterjedõ mozgalomról, vagyis Rákóczi mögé sem sorakozott fel a rendek és a parasztság egésze. A nemzetiségek részvételét is rendi, vallási és földrajzi helyzetük határozta meg. Az elõadó utalt a nyugat-európai polgári, illetve polgárosodó és a kelet-európai rendi társadalmak különbségeire, és ebbõl fakadóan a Rákóczi-szabadságharc történelmi értékelésének problémáira is.

A délutáni ülésen *Orosz István* egyetemi tanár (Debreceni Egyetem) elnökölt. *Czigány István*, a Hadtörténeti Intézet igazgatóhelyettese a szabadságharc hadügyi kérdéseit elemezte. Elsőként ő is a kérdés társadalmi vetületét taglalta. Megállapítása szerint a török elleni harcok során erősen militarizálódott társadalom 90–100 ezer főt számláló, vagyis a katonakorú férfilakosság mintegy 10%-át kitevő fegyverviselő réteg jött létre, melynek egzisztenciális problémái a felkelés kibontakozására is jelentős hatással voltak. A kuruc hadsereg szervezési gondjai közül kiemelten foglalkozott a fegyvernemi összetétel és a regularitás–irregularitás kérdéskörével. Rákóczi hadseregének ütőképességét döntően a Habsburg-haderőn belüli munkamegosztás nyomán megörökölt, a határvédelmi és portyázó feladatokhoz alkalmazkodó, meglehetősen egyoldalú szervezeti felépítés akadályozta. A döntően könnyűlovasságból és legfeljebb a sereg 1/3 részét kitevő könnyűfegyverzetű gyalogságból álló kuruc haderő nem volt képes a kor színvonalának megfelelő tüzérségi és műszaki megoldásokra, de alapvetően a gyalogos fegyvernem megfelelő létszámú alkalmazására sem. Az előadó a kuruc függetlenségi harc sajátosságaként hangsúlyozta a hadsereg politikai szerepvállalását is, amely egyrészt a hagyományos (de lényegében az elavult társadalmi szerkezetet konzerváló) hajdú kiváltság felelevenítésének igényében, másrészt a rendi ellenállás, a békepárti követelések megfékezésében, 1708-tól pedig a kuruc állam fegyveres fenntartásának nyilvánult meg. A vitélő rend politikai súlyának jellemzésére a katonaság országgyűlési szereplését (Ónod, Sárospatak) és a vármegyei apparátustól átvett adóbehajtási jogkör gyakorlását emelte ki.

Az ülészak ezt követően helytörténeti témájú előadásokkal folytatódott. *Misóczki Lajos* nyugalmazott egyetemi tanár (Eszterházy Károly Főiskola, Eger) a Rákóczi-szabadságharc Heves–Külső-Szolnok vármegyei vonatkozásairól beszélt. Szolnok vára 1703. szeptember 21-i elfoglalását és Gyöngyös város csatlakozását követően a kettős megye a kurucok kulcsfontosságú bázisává vált, s a hadiiparban, hadellátásban, sőt a gyöngyösi és egri ispotály a hadigondozásban is kiemelt szerephez jutott. Telekesi István egri püspök — a katolikus megyéspüspökök közül egyedülként — csatlakozott Rákóczihoz, s ezzel a roppant kiterjedésű, éppen a kurucok törzsterületét jelentő északkeleti országrészben elterülő egyházmegye főpásztora nagyban hozzájárult a katolikus hívek és az ugyancsak buzgó katolikus fejedelem, valamint a jórészt protestáns rendek közötti vallási egyensúly megteremtéséhez. A megye, különösen Eger és Gyöngyös, több ízben is Rákóczi udvarának tartózkodási helye volt, s így országos szerepkörrel bírt.

Sereg József nyugalmazott iskolaigazgató Gyöngyös Rákóczi-kori történetét taglalta előadásában, melyben részletesen kitért a korabeli helyszínnek, a még fellelhető műemlékek bemutatására is. Maga a fejedelem nem csupán a nevezetes 1704. márciusi és szeptemberi békeértekezletek kapcsán, de a város egyik földesuraként is fontos szerepet tölt be a helyiek emlékezetében, tárgyalópartnere, Széchényi érsek pedig a város szülötte volt. Több más kortárs személyiség neve is összeforrott azonban Gyöngyös történelmével, így pl. a szabadságharc kezdetén innen vezette Almásy János a vármegye nemességét Rákóczi táborába, és ugyanitt, a ferencesek templomában lelt végső nyugalomra Bottyán János kuruc generális. Előbbi emlékét a kései utódról, Almásy Pálról elnevezett mezőgazdasági szakiskola, az utóbbiét pedig a ferences templomban elhelyezett kőtábla őrzi.

Jelen sorok írója (Hadtörténeti Intézet) Csajághy János brigadéros életének legfőbb állomásait mutatta be. A tollat és kardot egyaránt jól forgató, de meglehetősen szertelen, sőt marcona természetű katona a kuruc hadsereg felső vezetésének tipikus alakja volt. Gyalogezrede élén hol várostromokban és sáncharcokban tüntette ki magát, hol pedig személyes viszályokba keveredett. Nevét Gyöngyös és Heves–Külső-Szolnok vármegye történelmének lapjai is megőrizték. 1707 tavaszán ezredével a városban állomásozott, és súlyos konfliktusba került a helyi és vármegyei előjárókkal. Később, mivel egy összeszólalkozás alkalmával még saját tisztársát is leszúrta, hosszasan raboskodott Egerben. Kiszabadulása után Szolnok kapitánya lett, de 1710. október 17-én kénytelen volt feladni a várat a császáriaknak. Közreműködött a szatmári béke létrehozásában, és annak eredeti példányát ő vitte fel Bécsbe ratifikáció végett. Ezredesi címmel császári szolgálatba állt, de betegség következtében már 1712. január elején életét veszítette.

Rövid szünet után *R. Várkonyi Ágnes* nyugalmazott egyetemi tanár (ELTE) vette át az elnöklést. *Fáy Zoltán*, a Magyar Ferences Könyvtár munkatársa Rákóczi és a ferencesek kapcsolatáról tartott előadást. Miként hangsúlyozta, Szántó Konrád 1976-ban önálló tanulmányban foglalta össze a témát a *Vigilia* hasábjain, de az azóta eltelt, viszonylag rövid idő ellenére is számos új adat került elő a szerencse és a 20. század viszontagságos történelmének furcsaságai folytán. A gyöngyösi rendház feloszlata előtt elrejtett és csak 1998-ban előkerült forrásanyagból, valamint a rend országos közgyűjteményekbe került könyveinek csak az utóbbi időben felfedezett possessor-bejegyzései nyomán mindenekelőtt Bárkányi Jánosnak, a kis Rákóczi nevelőjének életútjára vonatkozó ismereteinket sikerült jelentősen kiegészíteni. A derék szerzetes pályáját immár évről évre nyomon követhetjük, Rákóczitól kapott könyvei pedig kultúrtörténeti és muzeális jelentőségű felfedezéssel váltak nemzeti kincseink értékes részévé.

Fülöp Lajos nyugalmazott egyetemi tanár (ELTE) az emlékiró Rákóczit mutatta be. A fejedelem a magyar késő barokk irodalom jelentős alakja és az emlékirók európai szintű képviselője volt egyben. Műveit retorikai és nyelvi felkészültség, műfaji sokszínűség jellemzi. Vallomásai és Emlékiratai az egyéni és nemzeti önvizsgálat igényével, ugyanakkor a külföld tájékoztatására, tehát részben politikai céllal íródtak. Fohászai egy részét a felekezeti köziség, egyfajta korai „ökumené” jellemzi. Rákóczi személye és eszmeisége mindemellát a népköltészet és a szépirodalom ihletőjévé is vált, irodalmi és történelmi öröksége így egyaránt maradandónak bizonyult.

R. Várkonyi Ágnes az emlékülés zárszavában a további kutatások fontosságát hangsúlyozta, és reményét fejezte ki, hogy a szabadságharc elhúzódó évfordulója kapcsán ehhez a lehetőségek is kedvezőbbé válnak. A rendezvény másnapján tartották meg a Történelmi Társulat éves közgyűlését. (Lásd a következő oldalakon.)

BESZÁMOLÓ

A Magyar Történelmi Társulat Gyöngyösön, 2004. március 27-én megtartott rendes évi közgyűléséről

Gecsényi Lajos ügyvezető alelnök nyitotta meg a közgyűlést, üdvözölte a megjelenteket, megállapította, hogy a közgyűlést szabályosan hívták össze. Rövid beszédében foglalkozott a társulati taglétszám alakulásával, majd megemlékezett a legutóbbi közgyűlés óta elhunyt társulati tagokról, s arra kérte a közgyűlést, hogy egyperces néma felállással tisztelegjen emlékük előtt. Az ügyvezető alelnök ezután átadta a szót a társulat főtítkárának, *Romsics Ignác*nak.

A főtítkár beszámolt a Társulatnak a tisztújító közgyűlés óta eltelt egy év alatt végzett munkájáról. A *Múltunk* kritikus kérdései című előadásorozatról elmondotta, hogy az sikeresen indult, a sajtó, a rádió és a televízió is foglalkozott az egyes előadásokkal, később azonban az érdeklődés fokozatosan csökkent. Színvonalas előadások, jó előadók továbbra is nagy létszámú érdeklődőt vonzanak, de a jövőben — amellett, hogy a sorozatot továbbra is meg kell tartani — műhelyviták, aktuális témák lehetnek az egyes rendezvények programjában, így például *Teleki Pál*, Magyarország a II. világháborúban, a történetírás lehetőségei stb.

Kiemelte — és megköszönte — Gyöngyös fogadókészségét a közgyűlés és a Rákóczi-konferencia megrendezésével kapcsolatban. Javasolta, hogy — miután már volt közgyűlés Szegeden, Pécsen, Székesfehérváron és Gyöngyösön — a 2005. évi egy- vagy két napos közgyűlés helyszíne legyen Budapest.

Beszámolója további részében elmondta, hogy a Századok szerkesztőségi munkáját elemző háromtagú bizottság (*Gecsényi Lajos*, *Romsics Ignác*, *Orosz István*) javaslatára a szerkesztőség átalakult. Felelős szerkesztő: *Pál Lajos*, szerkesztők: *Pálffy Géza*, *Urbán Aladár*, *Zeidler Miklós*, *Zsoldos Attila*. Javaslatot tett arra, hogy a szerkesztőbizottság megbízott elnökeként tevékenykedő *Pritz Pált* a közgyűlés válassza meg a Századok szerkesztőbizottsága elnökének. (A szerkesztőbizottság elnöki funkciójáról lemondott *Mucsi Ferenc* munkáját a Magyar Tudományos Akadémia főtítkára, *Króó Norbert* levélben köszönte meg. A levél szövegét lásd a beszámoló után.)

A főtítkár külön foglalkozott a Magyar Történelmi Társulat pénzügyi helyzetével. Ismertette azokat a forrásokat, ahonnan a működéséhez szükséges pénzügyi támogatásokat kapta eddig a Társulat. Döntően a Magyar Tudományos Akadémiától, a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériumától és a Parlament Társadalmi Szervezetek albizottságától kapott dotációra számíthatott mostanáig. 2004-ben úgy változott a helyzet, hogy az MTA 4 millió 900 ezer forintos átutalásán túl csak célzott (meghatározott témára benyújtott pályázati) támogatás elnyerésében bizakodhat a Társulat, amelynek ezen túlmenően csak a tagdíjak befizetéséből van bevételi forrása. A NKÖM — ebben az évben — a Századok megjelentetéséhez nyújt támogatást.

Áttérve más kérdésekre, a főtítkár a közgyűlésnek szavazásra-jóváhagyásra beterjesztette a Nőtörténelmi szakosztály megalakítására érkezett javaslatot, valamint felolvasta *Spira György* levelét, amelyben a levélíró társulati tag új forráskiadási szabályzat kidolgozását sürgette. A területi csoportok közül ismertette *Szegfű*

László elnök beszámolóját a Csongrád–Szegedi Csoport múlt évi tevékenységéről, és kiemelte a Dél-Dunántúli Csoport kitűnő működését.

A főtitkári beszámoló után Gecsényi Lajos ügyvezető alelnök felkérte a résztvevőket, hogy mondják el véleményüket a Társulat munkájáról, szóljanak hozzá a főtitkári beszámolóhoz.

Lukácsy László Csaba az iránt érdeklődött, hogy mennyi a Társulati költségvetési kerete, valamint annak a véleményének adott hangot, hogy az előadásokat, vitaesteket jobban kellene propagálni. Kifejtette, hogy fiataloknak nagyon szerény ismereteik vannak Magyarország 1900 utáni történelméről, ezért azt javasolta, hogy Károlyi Mihállyal, a földreform és a választójog kérdésével foglalkozó előadásokat rendezzenek, kifejezetten fiatalok számára.

Varga Ilona dicsérte a konferencia tudományos színvonalát, és indítványozta, hogy a következő rendezvényen — a tudományos ülés napirendjén — numizmatikai, pénztörténeti témák szerepeljenek.

Gecsényi Lajos közbevetőleg megjegyezte, hogy jó lenne a szakosztályok helyzetét és működését is áttekinteni.

Hajdú István (Kalocsa) hiányolta a részletesebb információkat, kíváncsi volt a pontos taglétszámra, kifejtette, hogy a Tanári tagozatnak foglalkoznia kell az érettségi témakörével, és megkérdezte, hogy vannak-e ilyen irányú tervek.

Szokody Sándorné röviden reagált az előtte felszólaló felvetésére, amelyben elmondta, hogy a Tanári tagozat természetesen élénken figyel minden oktatási reformra.

V. Hancsók Éva azért bírálta a Tanári tagozat munkáját, mert a felsőoktatásban lezajlott változásokra az egyáltalán nem vagy csak rosszul reagált. Ő is kiemelte, hogy az érettségi szakanyag rossz, ezért javasolta, hogy a Tanári tagozat sürgősen foglalkozzon ezzel a kérdéssel.

Ördögh Piroska szerint elkerülhetetlen a tagdíj emelése, hangsúlyozta, hogy a döntést mielőbb meg kell hozni ebben a kérdésben. Következő közgyűlés tudományos témájaként a rendszerváltás történetét javasolta.

Romsics Ignác főtitkár válaszolt a felvetett kérdésekre.

– A Társulat éves működési költségeire jelenleg a Századokkal (bérfizetés) együtt 7–8 millió forint áll rendelkezésre.

– A kritikai észrevételek miatt fontosnak tartotta, hogy a Társulat tűzze napirendre a Tanári tagozat működését.

– Maga részéről a következő közgyűlés tudományos ülése témájaként nem támogatta a rendszerváltás napirendre tűzését.

Gecsényi Lajos ügyvezető alelnök javasolta, hogy

– a Tanári tagozattal az Igazgatóválasztmány foglalkozzon – *a közgyűlés egyhangúlag elfogadta.*

– a tagdíj mértéke 2005-től évi 2000 Ft, nyugdíjasoknak és diákoknak évi 500 Ft legyen – *a közgyűlés egyhangúlag elfogadta.*

– a Századok szerkesztőbizottságának elnöke Pritz Pál legyen. (Szavazatszedő bizottság: *ifj. Barta János* elnök, *Ördögh Piroska* és *V. Hancsók Éva*.) – A közgyűlés titkos szavazással *Pritz Pált*, a Századok szerkesztőbizottsága elnökének, ellenszavazat nélkül, *egyhangúlag megválasztotta.*

Gecsényi Lajos a továbbiakban — pénzügyekről szólva — kifejtette:

– a NKÖM leépíti a pályázatokat, csak rendezvényekre lehet pályázni;

– az örökös tagság megváltásának lehetőségén (Lukácsy László Csaba ötlete) gondolkodni kell;

– a civil szféra támogatására a közelmúltban létrejött alapítványnak 7,5 milliárd forintja van évente, a Társulatnak is meg kellene próbálni ebből a forrásból támogatást szereznie.

Az ügyvezető alelnök ezt követően a Szakosztály-alapítás kérdésének megvitatását javasolta.

Szabó Ernőné nem értett egyet a kezdeményezéssel és diszkriminatívnak tartotta a külön Nőtörténeti szakosztály alapítását.

Gecsényi Lajos ismételten hangsúlyozta, hogy minden egyes szakosztály helyzetét át kell tekinteni (üzemertörténet, helytörténet, sporttörténet stb.) és meg kell vizsgálni működési lehetőségeit, majd szavazásra bocsátotta a Nőtörténeti szakosztály megalapítását indítványozó javaslatot.

Romsics Ignác aggályosnak tartotta, hogy a javaslattevők közül senki sem volt jelen, így érveiket sem fejthették ki a létrehozás mellett. Javaslatára a közgyűlés úgy foglalt állást, hogy erre más alkalommal lehetőséget kell biztosítani.

Gecsényi Lajos a következőkben Spira György beadványával foglalkozott, amely új forráskiadási szabályzat megalkotását javasolta. Elmondotta, hogy van olyan bizottság, amely ezzel a kérdéssel foglalkozik, de — szkeptikusan — megjegyezte, hogy az MTT forráskiadvány szabályzata sem megjelenésekor (Századok 1921), sem azóta nem töltötte be a hozzáfűzött reményeket, jöllehet voltak kísérletek megreformálására. Annak a véleményének adott hangot, hogy a Magyar Történelmi Társulat most nem tud ezzel a kérdéssel foglalkozni. A közgyűlés a választ *egyhangúlag elfogadta*.

Gecsényi Lajos ügyvezető alelnök zárszavában köszönetet mondott Gyöngyös városának és polgármesterének, valamint Sereg József ny. gimnáziumi igazgatónak a kitűnő szervezésért, a szíves vendéglátásért, az előadóknak a színvonalas előadásokért és valamennyi résztvevőnek az aktivitásért.

*A Magyar Tudományos Akadémia főtítkárának levele Mucsi Ferenchez,
a Századok szerkesztőbizottsága volt elnökéhez*

Mucsi Ferenc úrnak
a történettudomány doktora
Budapest

Tisztelt Professzor Úr!

Munkatársaim révén értesültem arról, hogy a közelmúltban lemondott a Századok szerkesztőbizottsága elnöki tisztéről.

Kérem, engedje meg, hogy a lap felelős szerkesztőjeként, illetve a szerkesztőbizottság elnökeként két évtizeden át, lelkiismeretesen és nagy hozzáértéssel végzett színvonalas tevékenységéért őszinte köszönetemet fejezzem ki.

További történetírói tevékenységéhez jó egészséget és sok sikert kívánok.

Budapest, 2004. február 4.

*Baráti üdvözléssel
Kroó Norbert*

ISZTORIA NA BALGARITE, TOM I.

Ot drevnosztta do kraja na XVI vek

Redaktor prof. Georgi Bakalov

Izdatelsztvo „Znanie” EOOD, Knogoizdatelszka kasta „Trud”, Szófia, 2003. 590 o.

A BOLGÁROK TÖRTÉNETE, I. KÖTET

Az őskortól a XVI. század végéig

2003 tavaszán jelent meg Szófiában „A bolgárok története az őskortól a XVI. század végéig” című, 590 oldalas munka. A kötet bemutatóját a tudományos körök, a média és a nagyközönség érdeklődése kísérte. „A bolgárok története...” megírását és kiadását a bolgár nemzeti stratégia kidolgozása céljából létrehozott tudományos intézmény, „Tudományos Központ” kezdeményezte.

„A bolgárok története” nyolc kötetből álló kiadvány lesz. Az egyes kötetek megírását — egy-egy felelős szerkesztő vezetésével — öt munkacsoport vállalta. A már megjelent első kötet tíz szakemberből álló szerzőkollektívája a Szófiai Egyetem oktatóinak köréből került ki. A tervek szerint a 17–19. századot magában foglaló korszak eseményeit a 2. kötetben tárgyalják — „A késő középkor és a bolgár újjászületés”. A következő kötet: „A felszabadulástól (1878) a hidegháború végéig (1989)”. A 2. és 3. kötet megírása a Bolgár Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének munkatársaira vár. Önálló kötetekben kerül tárgyalásra *A bolgár diplomácia története*, a bolgár hadtörténet, a bolgárok lakta területeken fejlődő-virágzó kultúrák története.

Az első kötethez írt előszavában Dr. Grigor Velez, az említett „Tudományos Központ” vezetője hangsúlyozza, hogy a nagyszabású vállalkozás célja nem a bolgár történelem újraírása. A szerzők célja, hogy a politikai és ideológiai megfontolások, követelmények nyűgétől megszabadulva, az eddig homályban tartott személyiségekre és eseményekre felhívják a figyelmet, az eddig túlhangsúlyozott történelemeket pedig reális jelentőségüknek megfelelően helyezték el a bolgár történelem folyamataiban.

Georgi Bakalov, az első kötet 681–1018-ig terjedő korszakát tárgyaló fejezetének szerzője szerkesztői bevezetőjében „A bolgárok története” létrejöttének körülményeiről ezt írja: „A nemzeti történet megírására nemcsak az újonnan feltárt tények és az egészében megváltozott nézetek felhalmozódása okán kerül sor, hanem annak szükségessége miatt is, hogy egy színre lépő generáció vagy az egy nézetet valló emberek csoportja a múltra vonatkozó vízióját megfogalmazza és nyilvánosságra hozza.”

Bakalov is elítéli a politikai célokat szolgáló történetírást. Úgy látja, hogy a bolgár historiográfiájában az ideológiai-politikai megfontolások leginkább az óbolgárok eredete és őshazája, a Duna mellékén való letelepedést megelőző államalakulat, az új hazában talált szláv lakosság és az Aszparuch kán vezetésével érkező bolgárok közt kialakult kölcsönös viszony, a kereszténység felvétele és az azt követő „nyelvi szlávosodás” kérdésének bemutatásában érvényesültek.

„A bolgárok története az őskortól a XVI. sz. végéig” és a múlt századbeli összefoglaló munkák között a legfeltűnőbb különbség a periodizációban fedezhető fel. A problémára mind Bakalov (Bevezetőjében), mind a kötet felkért recenzense, Vaszilka Tpkova (a recenzio sajtó alatt) felhívja a figyelmet. „A szerzői kollektíva — írja Bakalov — nem tartja indokoltnak a bolgár középkornak a hagyományosan elfogadott 1396-os évvel történő lezárását (a vidini cárságot elfoglalja a török). Figyelembe véve az Oszmán Birodalomnak a balkáni politikában új tényezőként való megjelenését a középkor felső határát jelentősen későbbre, 1600-ra helyeztük át.”

A szerzői kollektíva a kezdetektől a 17. század elejéig terjedő kb. másfél évezredet 1.) az ősidőktől a 7. sz. második feléig, 681-ig, 2.) 681–1018-ig, 3.) a 11–14. századig, 4.) a 14–17. századig terjedő periódusokra osztja.

„A bolgárok története...” a bolgárok eredetére, őshazájára, társadalmi berendezkedésére, kultúrájára stb. vonatkozó kérdések tárgyalásával kezdődik, s a múlt századbeli összefoglaló munkákban alkalmazott sémától eltérően, a bolgár földön élt ókori népek, a trákok, görögök, majd a szlávok történetét a második rész fejezeteiben írja le.

A szerzők, D. Popov és V. Arnaudov szerint a trák kérdés alapos tárgyalását az indokolja, hogy a bolgár, a szláv-bolgár népesség az ókori, valamint a késő-ókori trák örökséggel gazdagodva építette államát, fejlesztette kultúráját. Erdemes figyelni a recenzens, az ismert bizantinológus, V. Tpkova véleményére, aki szerint a trák államiság és cárság eszméje és példája olyan tényező, amelyet a középkori bolgár állam jellemzése, értékelése során kötelezően szem előtt kell tartani.

A bolgárok őstörténetével foglalkozó részben a szerző (Cvetelin Sztepanov) a bolgárok származásának kérdésében az e probléma megoldásával kísérletező elméletek ismertetése és gondos mérlegelése után foglal állást: „A fentebb ismertetett adatok azt sugallják — írja —, hogy a bolgárok gyökereiket tekintve nem voltak türkök, hanem a kelet-iráni etnoszhoz tartoztak. Bár őshazájukat nehéz lenne abszolút pontossággal meghatározni, úgy tűnik, hogy azt a mai Kirgizisztán területén, a mai Tadzsiszkisztán egy részén és a Pamir Hindukustól északra fekvő területeken kell keresnünk”. (31 o.) A türkökkel való keveredés, ill. a jelentősebb türk hatás érvényesülése a Nyugat felé vezető hosszú úton, valószínűleg a Kaukázustól északra fekvő területeken következhetett be. „Ezért a VI. sz. után — írja Sztepanov —, a bolgárokat már nem lehet egyértelműen az indoeurópai (s részben iráni nyelvet beszélő) vagy az altáji etnoszok közé sorolni.” (31. o.)

A bolgár etnosz formálódásában fontos szerep jutott a külvilággal való érintkezésnek, a nomád bolgárok és a letelepült földműves társadalmak, városok között kialakult kapcsolatoknak.

A bolgár törzsek századokon keresztül különböző nomád birodalmak (hun, avar, nyugati türk) keretein belül éltek, s ezek hatással voltak kulturális fejlődésükre, politikai intézményeik kialakulására.

A múlt századbeli historiográfiában nem alakult ki egységes álláspont a bolgár államszervezet születésének időpontját illetően. Sztepanov szerint a rendelkezésre álló adatok alapján a Kubrát kán vezette Nagy Bulgária létrejötte előtt nem beszélhetünk bolgár államról (7. sz. első évtizedei – 632).

A 6. sz. közepe táján bolgár törzsek éltek a Kubán folyó mentén, a Kaukázustól északra fekvő területeken. Ez a vidék lehetett a később kialakuló, Kubrát kán által kormányzott Nagy Bulgária földrajzi magja.

Az első bolgár államalakulat a 7. század hatvanas éveiben a kazárok csapásai következtében széthullott. A rövidéletű állam élete — politika, gazdaság és termelés, kultúra, vallás, életmód stb. — a rendelkezésre álló források maximális bevonásával kerül bemutatásra. A továbbiakban kötetünk szerzői a Kubrát fiak, ill. az uralkodó Dulo-nemzetség egyes tagjainak sorsát követik nyomon.

„A bolgárok története...” harmadik részében egy három és fél évszázados periódus — 681–1018 — eseményeivel ismerkedünk. Ebben az időszakban ment végbe a mai Európa egyik legrégebbi államának felemelkedése és bukása.

Kubrát kán 665-ban bekövetkezett halála után a kazárok erősödő nyomásától kényszerítve a bolgár törzsek egy része Aszparuch kán (Kubrát harmadik fia) vezetésével a Kaszpi- és a Fekete-tenger között emelkedő Egreni hegység környékén elterülő szálláshelyüket elhagyva nyugat felé indultak. A források szerint a 6. sz. hatvanas éveinek végén már a Duna torkolatvidékén, a Duna-deltától északra tartózkodtak. Tehát ez a terület tekinthető a mai bolgár állam bölcsőjének.

A bolgárok letelepedése nem váltotta ki Bizánc ellenállását. A szerzők, Georgi Bakalov és Pl. Pavlov azt feltételezik, hogy a bolgárok magukra vállalták a birodalmi határok védelmét a nomádok támadásai ellen.

A „békés együttélés” korszaka a 670-es években a Dunától délre fekvő bizánci területek ellen intézett, egyre gyakoribb bolgár támadások miatt véget ért. 680-ban, az arabokkal vívott küzdelem szünetében indított nagy bizánci ellentámadás kudarccal végződött. A következmény: 681-ben IV. Konsztantinosz bizánci császár évi adó fizetése ellenében békét kötött a bolgárokkal, elismerve ezzel az Aszparuch kán által vezetett államformációt.

„A bolgárok története...” szerzői a 7. sz. második felében, elsősorban a 680–681-ben lejátszódó eseményeket a hagyományos felfogástól eltérően értékelik. Véleményük szerint Aszparuch kán és bolgárjai Duna-melléki szálláshelyükön már államszervezet keretei között éltek, és szervezett közösségként léptek fel Bizánc ellen. Így az eddigi, általánosan elfogadott állásponttal ellentétben a 681. év nem az államalapítás, hanem egy működő, bizonyos fejlettségi fokot elért formáció elismerésének dátuma. „Lényegében — írják a szerzők, — a népesség etnikai összetételét, az intézményeket, a hagyományokat és a történelmi folytonosságot tekintve az Aszparuch kán által létrehozott, Dunán-inneni Bulgária a kubráti állam egyenes folytatása.”(186. o.)

A 7. sz. utolsó harmadában lejátsszódo események kapcsán foglalnak állást a kötet szerzői a bolgár-szláv viszony kérdésében. A szakirodalomban ismertté vált különböző vélekedések hívei két alaptételből kiindulva vitatkoznak. Az egyik tézis szerint a bolgárok leigázták, adófizetőjükké tették a Moesiában és Trákiában letelepedett szlávokat. A másik vélemény szerint szlávok és bolgárok szövetségre léptek a közös ellenség, Bizánc ellen.

„A bolgárok története...” szerzői e vitában a két nép közötti szövetségi viszony mellett állnak ki. Ugyanakkor hangsúlyozzák, hogy a bolgár-szláv viszonyt adott korszak adott körülményei között kell vizsgálni, mert vannak adatok a szláv-bolgár ellentétekre, az egyes szláv törzsek bolgár-ellenes magatartására is.

A következő fejezetek tényanyagából kiderül, hogy a kezdeti sikerek ellenére a bolgár állam és lakói életének alakulásában évszázadokon keresztül a legfontosabb tényező Bizánc maradt. A nagyhatalom érdekeit sértette az újabb és újabb területi igényekkel fellépő, újonnan alakult állam léte, s a bolgárok csakis nehéz küzdelmek árán biztosíthatták létüket, ugyanakkor Bizánc magasan fejlett anyagi és szellemi kultúrájának hatása alól nem vonhatták ki magukat.

A kötet többször idézett recenzense, V. Tpkova a harmadik rész pozitívumaként emeli ki, hogy a szerzők alaposan, szolid tényanyagra támaszkodva ismertetik a pogány kánok tevékenységét, amelyet a bolgár állam megerősödése, hatalmának növelése érdekében fejtettek ki.

A pogány kánok sorában kötetünk szerzői kiemelkedő jelentőséget tulajdonítanak Krum kán uralmának, aki (valószínűleg) 802-ben került a bolgár állam élére. Személyében egy új, 971-ig uralkodó dinasztia vette át a hatalmat. Tevékenységével kapcsolatban a bolgárok ellenőrzése alatt álló területek növelését emelik ki. Többek között Anonymusra is hivatkozva írják a szerzők, hogy Krum kán a Duna-Tisza közét is elfoglalta (*Gesta Hungarorum*, 11.), és a köztudatban ma is él Krum kán törvényhozói tevékenysége. Az említetteken kívül szerzőink még egy fontos jelenségre hívják fel a figyelmet: „Krum kán feszültségekkel teli kormányzása többek között előbbre vitte az alapvető etnikai csoportoknak — bolgároknak, szlávoknak és trákoknak — a VIII. sz. végén kezdődő konszolidálódását és fokozatos egybeolvadását.” (206. o.)

A „*Kultúra és vallás a pogány Bulgáriában*” című fejezetben a szerzők több vitás kérdésben fejtik ki álláspontjukat: A legfontosabbak: „Az a nézet, amely Aszparuch bolgárjait állattenyészésből és hadviselésből élő nomád hordaként mutatja be, nem állja meg a helyét.” (213. o.) A bolgároknak ugyanis, érvelnek a szerzők, már a Duna mentén történt letelepedés előtt városaik és erődítményeik voltak.

A pogány kori kultúra fejlődését elemezve szerzőink fontosnak tartják hangsúlyozni, hogy a bolgárok új hazájukban a helyi kultúrákból sok mindent átvettek és magukévá tettek.

A pogány kánokkal az élen a bolgár állam, ahogyan az a szerzők előadásából kiderül, két évszázad alatt az európai politika tényezőjévé vált. Ez idő alatt az ország lakóinak életében és az állam külpolitikai helyzetében végbement változások előkészítették és lehetővé tették a kereszténység felvételét. E sorsdöntő lépésre 863-ban került sor, amikor is a konstantinápolyi pátriárka küldöttei megkeresztelték Borisz kánt (a kereszttségben Mihail) és környezetét. A keresztény tanítások, maga a kereszténység sem volt ismeretlen a bolgár-szláv lakosság számára. Az uralkodó megkeresztelkedése azonban jelezte, hogy a kereszténység felvétele az állami politika rangjára emelkedett. A kereszténység felvételének pozitív következményeiről szólva szerzőink hangsúlyozzák, hogy az új hitre való áttérés meggyorsította a bolgár és szláv lakosság közeledését és összeolvadását.

A kereszténység felvételét követő évszázad a bolgár állam fénykora volt. E viszonylag rövid időszak gazdasági, politikai és kulturális életének bemutatására öt fejezetet szenteltek a szerzők. Figyelmük központjában a két nagy uralkodó, Borisz-Mihály és Simeon cár áll.

A kereszténység felvétele után a legfontosabb feladat a bolgár egyház megszervezése és kedvező nemzetközi státuszának biztosítása volt, mégpedig az állam önállóságának károsodása, csorbítása nélkül. A bolgár vezetés az európai nagypolitika függvényében — maximálisan kihasználva a keresztény egyház keleti és nyugati központja közötti feszültségeket — sikerrel oldotta meg e nehéz feladatot. Szerzőink a kötet egyik legjobb, sőt legérdekesebb fejezetében („*A kereszténység felvétele. Borisz fejedelem Konstantinápoly és Róma között*”) mutatják be a cél elérése érdekében tett lépéseket.

870-ben a Konstantinápolyban ülésező soron következő egyházi zsinat a bolgár egyházat érsekségeként ismerte el, amelynek élén a klérus által megválasztott és a fejedelem által elismert főpap állt.

Figyelemre méltó az esemény szerzői értékelése: „A IX. sz. közepéig az újonnan megkeresztelt népek körében... nincs precedens állami egyház alapítására. Bulgáriának jutott osztályrészül, hogy e tekintetben elsőként, más népek által is követett példával szolgáljon.” (229. o.)

A bolgár egyház szervezésével egy időben bontakozott ki az európai kultúrtörténet nagy alakjainak, Szent Kirilnek és Metódnak a tevékenysége. A 860–880-as években a Moráviában végzett missziós munka a nemzetközi és az egyházpolitika szereplőivé tette a két bizánci szerzetest. Életük fő műve, a szláv írásbeliség, ill. a szláv irodalmi nyelv alapjainak lerakása — tanítványaik révén — a bolgár egyház, ill. kultúrtörténet tényezőivé is avatta őket. Munkásságuk jelentősége — csupán a bolgár szempontokat figyelembe véve — abban állott, hogy a szláv liturgikus nyelv használatának, valamint a szláv nyelvű vallásos irodalom írásbeli terjesztésének lehetősége csökkentette a bizánci befolyás érvényesülését Bulgáriában. Többek között ez a körülmény is indokolta teszi, hogy a kötet szerzői részletesen foglalkoznak Konsztantin-Kiril és Metód tevékenységével, a szláv írásbeliség bulgáriai meghonosodásával és a bolgár-szláv kultúra aranykorának (9–10. század) a bemutatásával.

A szerzők szerint a szláv írásbeliség Bulgáriának, ill. a bolgár elitnek köszönhetően fejlődött ki és terjedt el, miután a Szláv Apostolok nagy műve Moráviában végveszélybe került. Tehát Kiril és Metód munkássága és a bolgár-szláv kultúra felvirágzása — aranykora — között a kapcsolat vitathatatlan.

A nemzetközi szak- és népszerűsítő irodalomban felbukkanó ellenkező véleményekről ezt olvassuk: „Minden arra irányuló kísérlet, amely a szláv írásbeliség létrehozását a Kiril és Metód működése előtti időszakra teszi, történeti szempontból tarthatatlan.” (240. o.)

„*A bolgárok története...*” részletesen tárgyalja Nagy Simeon uralkodásának eseményeit (893–927). Nagy Simeon fejedelem, majd cár fegyvereinek erejével és a diplomácia eszközeivel jelentősen megnövelte országát területét. Az ő uralkodása alatt, hangsúlyozzák kötetünk szerzői, Bulgária a kontinens nagyhatalmainak sorába emelkedett, és évtizedeken keresztül kérdésessé tudta tenni Bizánc hegemoniáját Délkelet-Európában.

Csupán e tényeket figyelembe véve — vélik szerzőink — a bolgár történetírás születésétől, tehát a 19. századtól kezdődően túlfűtött, érzelmekkel telített, egyoldalúan idealizált Simeon-képet hagyott az utókorra. „*A bolgárok története...*” rámutat Simeon uralkodásának árnyoldalaira is: hadjáratai, amelyeket nem egyszer irreális célok érdekében indított (pl. Konstantinápoly bevételére 913, 920) maximálisan igénybe vették a bolgár társadalom erejét, gazdasági tartalékait. Az ország túlságosan sebezhetővé vált, és halála után a hanyatlás jelei meglepő gyorsasággal sokasodtak. Nagy Simeon cár életművének legértékesebb része viszont, a tudatos kultúrpolitika eredményeként létrejött értékek, ma is minősítik a középkori Bulgáriát.

Péter cár Nagy Simeon halála után lépett a trónra, és kormányozta országát 970-ig. Péter cár negyven éves uralkodása alatt az ország belső helyzetét a pártoskodás, az összeesküvések és lázadások jellemezték. Ebben az időszakban terjedt el a bogumil eretnokség, amely az egyház pozícióit gyengítette. 934 és 965 között a magyar kalandozások okoztak súlyos gondokat, a 960-as évek végén pedig Bizánc támadt az országra, majd Szetvoszláv kijevi fejedelem vezetett hadjáratokat a bolgárok ellen.

„*A bolgárok története...*” szerzői megjegyzik, hogy „... mind a mai napig Péter cár... a legélesebben kritizált bolgár uralkodó. Nagy Simeon cár fiát az első bolgár cárság hanyatlásának, ... az állam 1018-ban történt összeomlásának előidézőjeként állítják be.” (268–269. o.) Péter cár és korának értékelése — s ez vonatkozik a bolgár mediavisztika klasszikusaira is — a szerzők szerint nélkülözi az objektivitást, és főleg érzelmi tényezőkön alapul, s így fontos feladatnak tartják a 10. sz. történetének objektív szellemi újraértékelését.

„A bolgárok politikai és gazdasági erejének a 10. században bekövetkező hanyatlását, részleges destabilizációját előidéző tényezők egyike az erősödő magyar katonai aktivitás volt.” (275. o.) Ez a megállapítás teszi érthetővé, hogy „*A bolgárok története...*” a források adta lehetőségeket kihasználva foglalkozik a két szomszédos ország között kialakult kapcsolatokkal. Szerzőink úgy látják, hogy a magyar támadások kivédése a bolgár uralkodó legnagyobb problémái közé tartozott, és a sokszor ismételt állítások, miszerint Péter cár és az állam e kérdésben passzív magatartást tanúsított, nem állják meg a helyüket.

A 10. századi bolgár állam jellemzése szempontjából fontos a társadalom életének központjában álló egyház helyzetének ismertetése, különös tekintettel a gyorsan terjedő bogumil eretnokségre. Az eretnekmozgalmakat szerzőink természetesen nem tekintik az „osztályharc” eszközeinek. Szerintük a bogumilizmus bonyolult jelenség, amelyet a keleti kereszténységben létező szellemi irányzatokkal, a sokféle eretnokséggel, de főleg a paulikánus nézetekkel összefüggésben lehet megérteni és jellemezni.

A „*Bolgár hőskötemény, Szamuil (Sámuel) cár. 971–1018*” című fejezettel zárul „*A bolgárok története az őskortól a XVI.-ig*” harmadik része. A szerzők valóban hősköteménynek fogják

fel és írják le a Péter cár halálát követő csaknem fél évszázad eseményeit, a bolgár állam megmentéséért vívott élet-halál harcot.

A korszak tele van tragikus eseményekkel: bizánci hadjáratok, Nagy Simeon utódainak kiszorulása a hatalomból, új dinasztia színrelépése, amelynek alapítója, Sámuel ideiglenesen sikereket is el tudott érni a Bizánc elleni küzdelemben.

Szerzőink figyelmének központjában természetesen Sámuel cár áll. Uralkodói és hadvezéri tehetségének volt köszönhető — írják — az első bolgár cárság bukásának késleltetése. Sámuel cárt a nagy bolgár uralkodók között tartják számon.

Sámuel cár külpolitikájának ismertetése során szerzőink aránylag részletesen foglalkoznak a magyar-bolgár kapcsolatok alakulásával. Ezekkel a kérdésekkel — lényegében azonos forrásanyagot felhasználva — magyar történészek is foglalkoztak. (Elsősorban Györffy Gy., *„István király és műve”*, 1983 munkájára gondolunk.) A forráselemzés során azonban a részleteket tekintve különböző eredmények születtek.

„Bulgária és a bolgárok a XI–XIV században” a címe *„A bolgárok története...”* negyedik részének, amelyben szerzőink három és fél évszázad eseményeit elemzik és értékelik. E periódus kb. másfél évszázadára esik a bizánci uralom. 1185-ben indult meg a bolgár állam önállóságának visszaállításáért folytatott sikeres küzdelem, amelynek eredményeként a bolgárok újból fontos szerepet játszhattak Közép- és Délkelet-Európa életében.

A leigázott bolgár állam státusza a Bizánci Birodalmon belül vita tárgyát képezi. Egyes források olyan feltételezéseket is lehetővé tesznek, miszerint az újonnan meghódított ország a 11. sz. végéig bizonyos fokú önkormányzattal rendelkezett. A lakosság életkörülményei — hangsúlyozzák a szerzők — jelentősen rosszabbodtak. A bolgárok lakta területeket a betörő kunok, besenyők és uzok pusztították; az emberek sokat szenvedtek a keresztes hadaktól. A Konstantinápolyban székelő császár új alattvalói számára a legnagyobb megpróbáltatást a bizánci adórendszer bevezetése jelentette. Amikor a természetbeni szolgáltatások helyett pénzben kezdték követelni az adót, Peter Delján vezetésével felkelés tört ki az országban.

Érdeemes megemlíteni, hogy kötetünk szerzői nem tartják hitelesnek Peter Deljánnak a magyar történetírásban tényként kezelt származására vonatkozó adatokat, hogy t. i. Árpád-házi hercegnőtől származó Sámuel-unoka lenne. *„A bolgárok története...”* szerint tömeg... problémáról van szó. A felkelt bolgárok számára fontos ösztönző tényezőként hatott a Peter Delján által terjesztett állítás, hogy ő Sámuel cár unokája...” (329. o.)

A több, mint másfél évszázados bizánci uralom idején számos földbirtok cserélt gazdát, és került a birodalmi kormányzatot hűségesen kiszolgáló bolgárok vagy idegenek kezére. A bolgár előkelők intézményes háttérbe szorítására azonban nem került sor. Ez a körülmény megkönnyítette, ill. lehetővé tette a bolgár állam önállóságának visszaállítására irányuló törekvések születését, kibontakozását és megvalósítását. 1185-ben a Balkán hegységtől északra fekvő területeken befolyással bíró, jelentős birtokkal és hatalommal rendelkező arisztokraták, Peter és Aszen nevű fivérek álltak a rendkívüli adók miatt felkelt lakosság élére, és a spontán mozgalmat sikerült céljuk, a bolgár cárság visszaállításának szolgálatába állítani.

Szerzőink az 1185-ben kezdődő, Bizánc-ellenes felszabadító mozgalommal kapcsolatos vitás kérdéseket sem kerülik meg; a véleménykülönbségek a két fivér származása, etnikai hovatarozása, valamint a felkelésben résztvevő lakosság népi/etnikai összetétele körül alakultak ki. A rendelkezésre álló források bolgár, kun, vlach származású résztvevőkről beszélnek. Az adatok elemzése során kialakult szerzői vélemény szerint a két fivér bolgár-kun származású volt, a felkelésben résztvevők között pedig a bolgár elem dominált.

Az önálló bolgár állam megteremtéséért folytatott szervezett harc kimenetelére az európai erőviszonyok, a keresztes hadjáratok is hatással voltak.

A bolgár állam régi határainak visszaállítása érdekében folytatott, Bizánc-ellenes harcok évekig eltartottak. 1196-ban Aszen cárt meggyilkolták, a helyébe lépő fivér, Peter összeesküvés áldozata lett. Ekkor az állam élére a legfiatalabb fivér, Kaloján került. Ezek az események jelezték, hogy a központi hatalomnak számolnia kell a helyi arisztokrácia ellenzéki magatartásával. Az új bolgár cár Bizánc ellen folytatott hadjáratának kimenetelét jelentősen befolyásolták a negyedik keresztes hadjárathoz kapcsolódó események (1202). Kaloján cár a középkori bolgár diplomácia elveihez híven maximálisan kihasználta a Róma és Konstantinápoly közötti ellentétet, és 1204-ben uniót kötött a római egyházzal. Ennek fejében III. Ince pápa elismerte a bolgár állam és a bolgár egyház függetlenségét.

„*A bolgárok története...*” szerzői Kaloján cár vitathatatlan diplomáciai sikereként értékelik ezeket az eseményeket. A pozitív következmények: „Az unió lehűtötte a magyar királyok hódító kedvét és törekvéseit, és egy időre megvédte a bolgár területeket a keresztések ellen...” (345. o.) Ugyanakkor szerzőink nyomatékosan hangsúlyozzák, hogy az unió lényegében politikai aktus volt, a bolgárok uralkodójukkal együtt hűek maradtak pravoszláv hitükhöz, szokásaikhoz.

A második bolgár cárság fénykorát II. Joan Aszen uralkodása (1218–1241) alatt élte át. A 13. sz. második felében a Kelet- és Közép-Európát súlyosan érintő tatár támadások Bulgáriában is válságot idéztek elő. A szomszédos államokkal folytatott háborúk, a bojárok részéről megnyilvánuló, egyre erősödő separátista törekvések, jelentős területek „önállósulása”, a tartományurak közötti harcok gyengítették a központi hatalmat, az államot.

„*A bolgárok története...*” ötödik része — „*Társadalom és állam*” — öt fejezetet foglal magában: „*Bulgária és a nagyvilág*”; „*A középkori Bulgária adminisztratív felépítése és intézményei*”; „*A bolgárok szomszédaiak szemével nézve*”; „*Hétköznapi és gazdasági élet a középkori Bulgáriában*”; „*A bolgár egyház a középkorban*”. Ezekben a fejezetekben a társadalmat és annak államát jellemző, minősítő adatokat, vélekedéseket találja meg az olvasó.

A bolgár állam diplomáciai tevékenységét, a „nagyvilággal” fenntartott kapcsolatait jellemzik a különböző országokkal kötött egyezmények. Az Első és Második Bolgár Cárság képviselői összesen 116 nemzetközi szerződést írtak alá. E dokumentumok többsége — összesen 78 — a Második Cárság keretei között realizálódott. Bulgária, ill. a Második Cárság partnerei sorában a Magyar Királyság a negyedik helyen állt 6 államközi szerződés megkötésével (Bizánc: 32; Szerbia: 10; Nikea: 7) (391. o.)

A bolgár államot jellemzik az uralkodót, ill. a világi hatalmat megillető jogosítványok: „Az uralkodó főhatalma, akarata érvényesült az egyházi ügyekben is... A bolgár cár nemcsak kijelölte és törvényesítette a bolgár egyház fejét, hanem joga is volt őt megfosztani pátriárkai tisztségétől...” (402. o.)

„*A bolgárok szomszédaiak szemével nézve*” című fejezet igazi újdonság. Az eddig kiadott összefoglaló munkák szerzői figyelmen kívül hagyták a források bolgárokat minősítő, jellemző adalékait. „*A bolgárok története...*” nyomon követi — elsősorban a bizánci forrásokban kirajzolódó — bolgár-kép változásait, nem leplezve a negatív értékeléseket sem. A leggyakrabban emlegetett bolgár jellemvonások a büszkeség, gőgösség és merészség.

Egy társadalom hétköznapijait, írják szerzőink, a gazdasági tevékenység függvényeként vagy a sajtószertű kultúra megnyilvánulásaként lehet bemutatni. A középkori bolgár ember mindennapjai a termelő munkával összefüggésben kerülnek bemutatásra főleg külföldiek útleírásai és a kereszties hadjáratokban részt vevő „írástudók” feljegyzései alapján.

Bár a tengeri hajózás és a tengeri kereskedelem előfeltételei adva voltak, a középkori Bulgária tipikus agrárszűz maradt, amelynek lakossága előnyben részesítette a földművelést és állattenyésztést a kézműipar és a kereskedelem rovására. A termékfelesleg viszont a középkori világgazdaság nagy központjainak — Konstantinápoly, olasz városok — szükségleteit elégítette ki. A legfontosabb kiviteli cikk a gabona volt, azután a len, a viasz stb. Az Első Bolgár Cárság számára az Erdély feletti befolyásnak köszönhetően jelentős hasznot biztosított a sókereskedelem. A középkori bolgár gazdaság állapotára, ill. fejlődésének ütemére vetnek fényt az árucserére és a pénzgazdálkodásra vonatkozó adatok. A pénzverés a 12. sz. első felében indult meg az országban. A szabályozott külkereskedelmi forgalomra vonatkozó okmányok — kereskedelmi szerződések Raguzával — szintén e korszakból valók. Ekkor kezd erőre kapni a bolgár kereskedő réteg is.

A középkori bolgár városok — köztük igen sok ókori alapítású —, mint mindenütt Európában, többféle funkciót töltek be: piacközpont, kézműves központ stb. A bolgár városokban több mint 30 féle mesterséget űztek, jelezve a munkamegosztás fejlettségének a fokát. A céhszervezetekre vonatkozó megbízható adatok azonban hiányoznak.

A városok státuszáról szólva szerzőink hangsúlyozzák: „A városokban uralkodó társadalmi réteg a bojárokból, főhivatalnokokból, magas rangú katonai tisztségviselőkből, metropolitákból, püspökökből és a kolostorok elöljáróiból tevődött össze.” (429. o.) Más szóval hiányzott a városi önkormányzat, a városi termelő és kereskedő réteg nem hallathatta szavát a város érdekeit illető kérdésekben.

A „*Társadalom és állam*” című összefoglaló részben kötetünk szerzői alaposan és viszonylag részletesen tárgyalják a bolgár egyház történetét különös tekintettel a bolgár pátriárka által kormányzott egyházmegyék sorsára.

A bolgár társadalom alig 125 évvel ezelőtt kezdhette meg független államának építését. A hajlott korú bolgárok nemzedéke még együtt élt a felszabadító háborúban az oroszok oldalán nép-

felkelökként harcoló nagyapákkal, dédapákkal. Az oszmán uralomról a köztudatban élő kép elsősorban a 19. századra jellemző érzelmek és képzetek alapján alakult ki. Ez a körülmény határozza meg „*A bolgárok története...*” hatodik, utolsó részének jelentőségét – „*A bolgár föld a XIV. sz. végétől a XVII. századig*”. A szerzők — Hriszto Matanov és Evgeni Radusev — a bolgár historiográfiában szinte kötelező sémákat félretéve igyekeznek a két évszázad eseményeit a történeti realitásoknak megfelelően bemutatni. A fejezetcímek – „*Az utolsó évtizedek*”; „*Bulgária – Bulgária után*”; „*A félhold árnyékában*”; „*A bolgárok a Pax Ottomana keretei között*” – elárulják, hogy a szerzők a történéseket, a forrásokból kiszűrhető tényeket a múltó idő folyamatában vizsgálják. A hatodik rész megírásánál a szerzők a következő, a recenzens által is kiemelt alap gondolatból indultak ki: „... hangsúlyozni kell, hogy az oszmán uralom felülkerekedésével együttjáró változások nem villámcsapásszerűen következtek be, hanem évtizedekig, sőt évszázadokig is eltartottak... Le kell mondani az oszmán birodalmi mitológia alkotóelemét képező azon felfogásról, miszerint az Oszmán Birodalom impozáns struktúra volt, amely az eredendően reá jellemző nagyság és rendezettség állapotában dermedt meg.” (490. o.)

„*Az utolsó évtizedek*” című fejezetben szükségszerűen az oszmán hódító hadjáratokkal, valamint a bolgár állam területén, ill. a Balkán félsziget különböző részein kialakult kisebb-nagyobb fejedelemségek, önállósult tartományok politikai tevékenységével kapcsolatos események kerülnek tárgyalásra. A szerzők úgy látják, hogy a 14. sz. utolsó évtizedeiben Bulgária a politikai széttagolódás állapotába került. „S ebben a politikai-állami struktúrákból összeállt konglomerátumban nyoma sem volt a reális hierarchiának vagy a politikai koordinációnak, mint ahogy az Nyugat-Európában a feudális széttagoltság időszakában megfigyelhető. Minden bolgár fejedelemségnek megvolt a saját politikája, specifikus politikai orientációja..., sőt sajátos gazdaságpolitikája...” (459. o.) Az egyházszervezet átrendeződése és szétaprózódása egészíti ki a társadalom állapotára oly jellemző képet.

Az oszmán hódítók céljaik elérése érdekében — a széttagoltság állapotát kihasználva — szerzőink szerint „sajátos eszközöket” alkalmaztak: a bolgár területek meghódításával egy időben politikai kapcsolatokat építettek ki a kis fejedelemségekkel, az uralkodókat vazallusokká tették, bizonyos mozgásteret biztosítottak számukra évi adó és az oszmán hadjáratokban való részvétel ellenében. A vazallus-rendszer kiépítéséről, működéséről, a vazallusok sorsának alakulásáról szóló alfejezet egyike a legmondosabban kidolgozott részeknek.

A szerzők — a már idézett alapgondolathoz híven — leírják a bolgár területeken bevezetett oszmán rendszert, s azt így minősítik: „... Nemcsak 1377–1378-ig, de a 14. sz. végéig is a bolgár földön működő adminisztratív és katonai struktúrák nagyon primitívek voltak.” (461.o.)

„*A szellem országa*” című alfejezetben a 14. sz. végi bolgár társadalom életének egy rendkívül fontos mozzanata kerül bemutatásra. A politikai széttagoltság, a bolgár államiság agonizálása, pusztulása időszakában egy magasán képzett, viszonylag nagyszámú elitnek köszönhetően a bolgár kultúra, elsősorban az irodalom kiemelkedő teljesítményeiről lehet beszélni. A szellemi élet központjában a korszak nagy alakja, az utolsó tirnovói pátriárka, Evtimij állt. Művei, eszméi — tanítványai közvetítésével — eljutottak szinte minden bolgár kolostorba, sőt a keleti kereszténység és egyház távoli központjaiba is. Az „idegen nemzetség” uralma alatt egyedül az egyház volt képes a bolgárok egység-tudatát fenntartani, erősíteni – természetesen a kereszténységben, a pogányok ellen.

Így, a szerzők elgondolása szerint, az elbukott bolgár állam helyét a szellem országa foglalta el, amelynek láthatatlan határai azon szerb, moldvai, orosz, bizánci központok mentén húzódtak meg, ahol a bolgár kultúra sajátos termékeit befogadták, továbbfejlesztették.

A „*Bulgária – Bulgária után*” című, aránylag rövid fejezet mondanivalójának központjában a 15. sz. első felében lezajlott, az európai történetírásban nagyon is számon tartott események bolgár vonatkozásai állnak: a mongolok győzelme I. Bajazid szultán hadai felett Ankara közelében (1402), a Hunyadi János által vezetett oszmánellenes hadjáratok, Konstantinápoly bevétele (1453).

A mongoloktól elszenvedett vereség után a Bajazid-fiak között dülő harcokat kihasználva a balkáni országokban is oszmánellenes akciókra került sor. A hódítók hatalma csak az 1420-as években stabilizálódott. Az oszmán rendszerre jellemző intézmények bevezetése térben és időben elhúzódott, a hódítók még évtizedekig a helyben talált bolgár intézményeket használták fel saját céljaikra. Tehát a bolgár állam, pontosabban a bolgár államocskák, fejedelemségek katonai megszállása és azoknak a kiépülő oszmán birodalmi rendszerbe való betagozása között szerzőink több évtizedes átmeneti korszakot látnak.

A működőképes és az egész lakosságot átfogó intézmények kiépítésére a 15. sz. második felében kerülhetett sor, miután a bolgár területek a Balkán félsziget jelentős részének meghódítása

után a birodalmi főváros, Konstantinápoly hátországának részévé váltak. A korai birodalmi intézmények leírását „*A félhold árnyékában*” című fejezetben találjuk meg. Az oszmán adminisztratív és agrár-katonai intézményekről szólva szerzőink megjegyzik: „A terminológiát tekintve ezek hangsúlyozottan a seriatot követték, és az iszlám hagyományok túlsúlyának benyomását keltik. A lényegét tekintve azonban nem álltak olyan távol a bolgár valóságtól és... párhuzamba állíthatók az oszmánok előtti intézményekkel és adottságokkal.” (507. o.)

Hogyan alakult a bolgár népesség sorsa az oszmán hódítások korszakában és az idegen uralom évszázadaiban? E kérdésekkel kapcsolatos vitákat ma sem lehet lezártnak tekinteni. Egyes szakemberek a 15. században demográfiai összeomlást látnak. Szerzőink a rendelkezésre álló források újraelemzése után alakították ki álláspontjukat. A lehetőségekhez képest számszerű adatokkal jellemzik az egyes régiók népességét. Bemutatják a településhálózatot. A hódoltság első évszázadában hat várostípust írnak le. Fontosnak tartják hangsúlyozni, hogy az évszázadok óta funkcionáló faluközösség az oszmán uralom alatt is elsőrendű szerepet játszott a falusi lakosság életében.

A bolgárok életkörülményeit a 16. században, az „oszmán klasszikus periódus” évtizedeiben többek között az a körülmény határozta meg, hogy egy világbirodalom alattvalói voltak. Kötetünk szerzői nyilván ezt a tényt tartották szem előtt, amikor a bolgár lakosság helyzetét konkrét gazdasági tevékenységének és a hatalom iránti kötelezettségeinek ismertetésén keresztül mutatják be, hangsúlyozva a birodalmi piac, a hódító háborúk szerepét a termelés és az adózás alakulásában.

Iskolai tankönyvek és tudományos összefoglaló munkák egyaránt felsorolják a „különleges szolgáltatásokkal” megterhelt lakossági csoportokat; hegyzorosok és utak őrsége, útfenntartók, hídépítők, solymászok stb. és természetesen a „vojnugánok”, a katonai szolgálatra, ill. segédszolgálatra kötelezett egységek. Az eddigiekhez képest „újdonságnak” számít, hogy szerzőink a forrásokból vett idézetekkel bizonyítják, hogy a „vojnugánok” a szénakaszáláson és a lovak gondozásán kívül tényleges katonai szolgálatot is teljesítettek adómentesség fejében. A balkáni népek fegyveres erejének részét képező martalóc egységek, amelyeket az oszmán hódítások előtti időkből bizánci mintára szerveztek, a szultánok hadseregében is fontos harci feladatokat kaptak: többek között a határok őrzésében. „... a 15–16. században a Duna alsó és középső folyása mentén, Dél-Magyarországtól Gyurgyevóig húzódó — az előretolt katonai állásokból kiépített — oszmán védvonalban (szerhad) szolgáló martalócok soraiban kizárólag keresztény harcosokat, elsősorban szerbeket és bolgárokat találunk.” (558. o.) A 16. sz. közepe táján azonban, írják szerzőink, megkezdődött a katonai szolgálatot teljesítő keresztények iszlamizációja.

„*Az iszlamizáció*” – e kérdés taglalásával zárul „*A bolgárok története az őskortól a XVI. sz. végéig*” című, tartalmát és terjedelmét tekintve is imponáló kötet. „A muszlim vallás elterjedése a bolgárok körében az oszmán uralom korszakában egyike azoknak a kérdéseknek — írják szerzőink —, amelyekkel a legtöbbet foglalkoztak történetírásunkban.” (560. o.) E sokat vitatott problémával kapcsolatos álláspontjukat szerzőink, mint más esetekben is, a már ismert és az újonnan feltárt forrásokra támaszkodva alakították ki. A forrásokból pedig az a tanulság szűrhető le, hogy az iszlám elterjedésének Délkelet-Európában sokféle oka van, s nem lehet azt csak egyetlen tényezővel, a központilag irányított erőszakkal megmagyarázni.

Bur Márta

SCEAUX ET USAGES DE SCEAUX. IMAGES DE LA CHAMPAGNE MEDIEVALE

Sous la direction de Jean-Luc Chassel. Introduction de Michel Bur et Michel Pastoureau.

Conseil Général de la Marne, Somogy Edition d'Art, Paris, 2003. 167 o.

PECSÉTEK ÉS PECSÉTHASZNÁLAT – KÉPEK A KÖZÉPKORI CHAMPAGNE-BÓL

A franciaországi Champagne-Ardenne régió három megyéje: Aube, Marne és Haute-Marne kiváló szakemberekkel vándorkiállítást rendezett, amely zömmel a régió területén őrzött gazdag pecsétanyag segítségével sokoldalúan mutatja be a középkor világát. A szervezők úgy időzítették, hogy a kiállítás troyesi megnyitója 2003 őszén egybeesik a 13. Nemzetközi Heraldikai Kollokvium, illetve a XI. Nemzetközi Diplomatikai Kongresszus ottani eseményeivel. A vándorkiállítás utolsó állomása Reims lesz 2004 őszén. A kiállítás anyagát összeadó megyei levéltárakban a pe-

cségyűjtemények kivételes gazdagságát az egyházi levéltárak épen maradásának, a reimsi érsek, a châlons-i, troyes-i és langres-i püspökök hatalmának, valamint a középkorban itt működő, nagyszámú, elsősorban ciszterci apátságok köszönhetjük.

A kiállítás készítői munkájuk során a művészi érték, a pecsét fizikai állapota és a történelmi jelentőség szempontjai vezették. Mivel a három szempont egybeesése nem szükségszerű, az összeállításhoz nyilvánvalóan kompromisszumokra volt szükség. Az eredmény azonban arányos, kiegyensúlyozott képet mutat annak ellenére, hogy a megyei levéltárakban fennmaradt pecsétek csaknem fele (43%-a) egyházi személytől, illetve intézménytől származik. A kiállításhoz pazar kivitelű katalógus és CD-ROM is készült. A 161 színes illusztrációt, egy genealógiai táblázatot és egy térképet tartalmazó kötet olvasmányos formában színvonalas szakmai magyarázatokat nyújt a nagyközönségnek és a szakembereknek egyaránt.

A bevezetőben Michel Bur áttekintést ad Champagne középkori történetéről a 9–10. századi szétszabdaltságtól, kis grófságoktól kezdve a regionális integráció útjának felvázolásán át egészen a királyságba történő 1361-es végleges beolvadásig, míg Michel Pastoureau a pecsétek jelentőségét, a középkori dokumentumok között játszott különleges szerepét méltatja. A pecsétek rengeteg, és ráadásul igen megbízható információt hordoznak, tanúsítják tulajdonosaik személyét, jogi felelősségét és hitelét, az őket hordozó oklevelek révén könnyen helyhez és időponthoz köthetőek. Fontos jellemzőjük a rendkívül széles elterjedtség, hiszen minden társadalmi osztály és kategória használta őket. Nyugat-Európában 3 millióra teszik a különböző fennmaradt pecsétek számát: ez a szám pedig már mennyiségi és statisztikai módszerek használatát is lehetővé teszi. A pecsét egyszerre tárgy és kép, ábrázolás. A pecsétnyomóval változás, kopás nélkül igen nagy számú másolatot lehetett előállítani. Használata nem korlátozódott a teológiai vagy vallási területre, hanem a jogi és társadalmi szférára is kiterjedt. A pecsét rendkívül szorosan kapcsolódott tulajdonosához. A nagyurak külön pecsétőrökkel őriztették pecsétjükét, a tulajdonosok zöme azonban pénztárcájába zárva vagy övére láncolva viselte pecsétjét. A pecsételés során a tulajdonos gyakran a meleg viasz másik oldalába mélyesztette hüvelyk- vagy mutatóujját – az így fennmaradt ujjlenyomatok tízezrei még kutatásra, elemzésre várnak. A visszaélések, csalások elkerülésére a tulajdonos halála után a pecsétet gyakran eltörték, de nem volt ritka, hogy a koporsóba helyezve a tulajdonosnál együtt eltemették.

A katalógus fejezetei a pecsétek segítségével mutatják be a pecséthasználat egyetemes és champagne-i gyakorlatát, a középkori pecsétművészetet, Champagne grófság és a királyság kapcsolatát, a grófság közigazgatását, a régió vallási életét és a pápasághoz fűződő kapcsolatát, az itt működő szerzetesrendeket, a földesurak és váraik szerepét és életét, a nagy nemzetségeket és a kereszteshadjáratokban részt vevő tagjaik sorsát, a középkori kultúra, folklór, hiedelemvilág és mentalitás szempontjait, illetve a városok és a kereskedelem fejlődését.

Amennyire széles skálát ölelnek fel az ismertetések, annyira változatosak a pecsétábrázolások. A pecséteken szereplő személyek között éppúgy találunk királyokat, királynőket, magasrangú nemeseket, egyházi vezetőket, érsekeket és püspököket, mint az alacsonyabb rangúakat képviselő apátokat, dékánokat, plébánosokat vagy éppen a városi polgárórság tagjait. Nem hiányozhat természetesen a szentek ábrázolása sem. A személyek változatos módon, trónon ülve, lovagolva, vadászva (különösen gazdag a lovaspecsét-állomány, s köztük sólyommal vadászó, lovon ülő hölgyek is megtalálhatók), gótikus baldachin alatt állva, gyalogolva, olvasóállvány előtt ülve vagy állva jelennek meg. Más pecséteken tárgyakat (kulcsokat, ereklyéket vagy ereklyetartókat), címereket, ritkán közjegyzői monogramot láthatunk. A növény- és állatvilágot idézik az oroszlános, leopárdos, rózsá- vagy egyéb növénymintás ábrázolások, a hitvilágra utaló szarvasalakok. Egyes pecsétek épületeket (várakat, vártornyokat, harangtornyokat, várfalakat) örökítenek meg.

Igen változatosak azok a pecsétek, amelyek alkotója egy-egy teljes jelenetet, eseményt próbált képen összefoglalni. Egy részük vallási témájú (Krisztus feltámadása, Angyali üdvölet, Szent Márton irgalmasságot gyakorol, a trinitáriusok rendjének tagjaival megtörtént csodás események). Más pecsétek a világi életből vett jeleneteket ábrázolnak. Láthatjuk például Jeanne navarrai királynőt és champagne-i grófnőt, amint 1305-ben megalapítja Párizsban a navarrai (később champagne-i) kollégiumot. Több pecsét a szíve hölgye előtt térdelő, kezeit összekulcsoló, szerelmet valló lovagot is megörökítette.

A sokrétű anyagból szemelgetve néhány érdekesség kívánczik ide. A királyavatás szertartásából a királykoronázásnál kevésbé látványos, de annál sokkal lényegesebb elemnek, a szentelt olajjal való fölkenésnek az eredetét ábrázolja a Szent Remigről elnevezett reimsi apátság 13–14. században használt ellenpecsétje. 496-ban Szent Remig reimsi érsek keresztelte meg Klodvig

frank uralkodót. Ezt a szertartást Hinkmar érsek a 9. században kapcsolta egybe a reimsi érsek királykoronázási jogával, amikor az olajjal való fölkenés eredetét Klodvig megkeresztelésében találta meg. Elbeszélése szerint Szent Remig az égből kapta, egy galamb hozta neki a szent olajjal teli ámpolnát, hogy vele a kereszttség szentségében részesíthesse a frank uralkodót. A csodás ámpolna története arra szolgált, hogy királykoronázó fővárosként és a keresztény frank királyság bölcsőjeként erősítse Reims szerepét. Az érsek a Nagyboldogasszony tiszteletére emelt székesegyházban avatta királlyá a frank, majd a francia uralkodókat. Érdekes, hogy sem a csodás esemény, sem a koronázás nem hagyott nyomot a reimsi székesegyház pecsétjén, amelyen a trónoló Madonna látható a gyermek Jézussal. Ezzel szemben a Szent Remig-apátság, ahol a szent ámpolnát őrizték, Hinkmar elbeszélését követve emlékeztetett pecsétjein a csodára, amelyből jórészt tekintélye származott. A kevéssel 1200 után készült és még a 14. században is használt ellenpecsét az első francia példa arra, hogy pecséten jelenetet ábrázoltak. Éppen a nevezetes eseményt örökítette meg: a szent ámpolna csodáját és Klodvig megkeresztelését. A pecsétmező közepén a keresztelődmedencéből derékig kiemelkedik Klodvig alakja, az uralkodó kezeit összekulcsolja, fejét korona díszíti. Mellette mindkét oldalon profilból két-két álló figura látható. Jobbján Szent Remig érsek áll mitrával a fején, amint az ég felé emeli kezét, hogy átvegye a galamb csőréből az ámpolnát, míg a király balján egy akolitus hosszú nyelvű keresztet tart a király felé. Mellettük még egy-egy alak asszisztál. A körirat egyértelművé teszi, hogy a jelenet Franciaország első királyának megkeresztelését ábrázolja. Az apátság 1219-től kezdődően több mint egy évszázadon át használt második pecsétje szintén utal a csodás jelenségre, noha hagyományosabb módon jeleníti meg az apátság védőszentjét. Szent Remig trónuson ül, mitrával fedett fejét dicsfény övezi, vállán érseki pallium, jobb kezét áldásra emeli, baljában pedig pásztorbot tart. Az érsek jobboldalán levő szűk térben látható az ellenpecsét jelenetének két eleme: az áldó kéz felett az égből szálló galamb, csőrében az ámpolna, lent pedig a keresztelődmedencéből kiemelkedő koronás fő. A körirat nem is tért ki ezek magyarázatára.

A reimsi érseki egyházi (*officialis*) bíróság a 13. század elejétől egészen a 18. századig olyan ellenpecsétet használt, amely egy lépegető szarvast ábrázol, és erre utal a körirat is (*cervus Remensis*). Ez a reprezentáció sokféle szimbolikus értelmezésre ad lehetőséget, de a legvalószínűbben egy konkrét tárgyra vezethető vissza, nevezetesen arra a bronzból készült szarvasszoborra, amelyet a 11. században a reimsi érsek állíttatott fel az érseki palota udvarában.

A katalógus érthető módon kiemelkedő figyelmet fordít a ciszterci rend pecséthasználataira, amely egészen a 14. század elejéig eltért a többi szerzetesrend gyakorlatától.

A városi pecsétek sorából kettőt emelünk ki. Troyes város pecsétje, melyet 1232-ben IV. Thibaud champagne-i gróftól kapott, a polgármestert és a 12 esküdtet ábrázolja bíráskodás közben. A polgármester középen ül, bírói pálcát tart a kezében, körülötte tizenkét fej jeleníti meg a testületet. A ritkaságok között is különleges értéket képvisel Fismes város pecsétnyomója a 14. század elejéről, amelyen három álló fegyveres alak testesíti meg azt a városi milíciát, amelynek megalakítására a polgároknak joguk volt. A tipáriumot egészen 1814-ig a fismes-i városházán őrizték, amikor is a porosz hadsereg hadizsákmányként magával vitte, és napjainkban a berlini Bode Múzeumban tekinthető meg.

A híres champagne-i és brie-i nemzetközi vásárok jól jövedelmeztek a champagne-i grófoknak, akik mindent megtettek, hogy a kereskedők, iparosok tevékenysége zavartalan legyen. Gondoskodtak a vásár felügyeletéről, rendjéről, jegyzőkről. Sőt, IV. Thibaud navarrai király és champagne-i gróf a vásári ügyletekről készült iratok, főleg a kötelezvények megerősítésére külön pecsétnyomót is készíttetett. Vásárpecsétje Champagne címerét ábrázolja.

A pecséteken megjelenő beszélő címerek közül különösen érdekes a három bográcstot (franciául: *chaudron*) ábrázoló címer a 13. századból. Ebben az esetben a tulajdonos neve jelenik meg az ábrázolásban, Briaucourt urát ugyanis Haimon Chauderon-nak hívták. Sajátos kapcsolat fedezhető fel a zarándokot ábrázoló pecsét esetében is. A középkorban Champagne-on keresztül vezetett azoknak a nagy számban Skóciából, Írországból érkező és a Szentföldre vagy Rómába tartó zarándokoknak az útja, akiket a népnelv „Scots” elnevezéssel illetett. Az ehhez hasonló hangzású Escos vagy Escot településnek a nevét viselő kisbirtokos földesúr ezért pecsétjére egy gyalogos zarándokot vésetett.

Az érdekes köriratok közül a Thibaud-nemzetség harci kiáltása, az ófrancia *Passavant le meilleur* (A legjobb előre!) a leginkább említésre méltó. A több köriratban olvasható felszólítást először navarrai Blanka, III. Thibaud champagne-i gróf özvegye vésette a 13. század elején ellen-

pecsétjére. Aligha véletlenül, hiszen régensként sikeresen megőrizte fia, a későbbi IV. Thibaud számára az atyai örökséget.

A katalógus értékét nagymértékben növeli a kötet végén a fejezetek rendjét követő részletes bibliográfia, amely a korral lépést tartva internetes honlapok címeit is tartalmazza. A tájékozódást mutató könnyíti meg. A kitűnő kiállítás, a szakszerű katalógus a sokszor méltatlanul mellőzött pecsétekre irányítja a figyelmet, és nem véletlenül, hiszen az előszó szerint „gyakran ezek a pecsétek az egyetlen személyes emlékek, amelyeket a középkori férfiak és asszonyok maguk után hagytak, és amelyek egészen napjainkig fennmaradtak: ezek a levéltárak csendjében őrzött kicsiny viasztárgyak meghatottságot keltenek és meghittséget árasztanak.”

Solymosi László

Thomas Ebendorfer

CHRONICA REGUM ROMANORUM

Herausgegeben von Harald Zimmermann

Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum rerum Germanicarum.

Nova series XVIII. Pars I-II.

Hannover 2003. CIV + 1249 o.

A NÉMET KIRÁLYOK KRÓNIKÁJA

Thomas Ebendorfer (1388–1464) a Felső-Ausztriai *Haselbach am Michelsberg*ben született, ahol ma is tábla figyelmeztet a szülőházára. 1408-ban iratkozott be a bécsi egyetemre. Hercegi ösztöndíjjal 1412-ben mester fokozatot, majd 1428-ban teológiai doktorátust szerez, miután 1421-ben pappá szentelik, és 1427-ben a bécsi Szent István dóm javadalmasa lesz. A bécsi egyetem teológiai karán professzor (1428), előbb rektor (1423), majd dékán (1428–1432) és az egyetem alkancellárja s ebben a minőségében részt vesz a huszitizmus problematikájával terhes bázeli zsinaton (1432–1435). Itt szembesül a zsinat és a pápa, IV. Jenő (1431–1439) konfliktusával. Mikor visszatér Bécsbe (1435), az onnan délre fekvő *Perchtoldsdorf* plébánosa lesz (1435–1464). Jár Pozsonyban és Brűnnben, ahol Zsigmond császárral (1410–1437) tárgyal, majd Székesfehérvárott és Budán is megfordul (1436). Az egyházi politikában járatos plébános az új uralkodó, III. Frigyes (1439–1444) megbízásából bejárja a fontosabb helyeket. Elkíséri uralkodóját Aachenbe (1442) a német királlyá koronázására. Jó kapcsolatot tart Enea Piccolominivel, aki II. Pius (1458–1464) néven utóbb Szent Péter trónjára kerül. S noha a „papa vagy zsinat vitában” inkább az utóbbihoz húz, jó kapcsolatuk megmarad. 1464-ben Bécsben hal meg és *Perchtoldsdorf*ban a plébániatemplomában temetik.

Síremléke ugyan megkopott, felirata alig olvasható, emléke mégis fennmaradt az általa irt történeti munkák révén. Irt a pápák történetéről (*Cronica pontificum Romanorum*, 1458), az eretnekségekről (*Tractatus de schismatibus*), Konstantinápoly elestétől inspiráltan a kereszteshadjáratokról (*Hystoria Ierusalemimana*), megírta hazája történetét (*Chronica Austriae*) és Pilgrim passauai püspök által a magyarok térítésében szerepet szánt Lorch főpapjáról (*Catalogus presulum Laureacensium*).

Mindeközben nem feledte a fő történeti művét, a német királyok krónikáját (*Chronica regum Romanorum*). Abban a ritka szerencsében lehet részünk, hogy nemcsak a szerző autográf kézirat maradt meg (Bécs), hanem annak dúszes, III. Frigyes német királynak szánt másolata is rendelkezésünkre áll (London). A mű tudományos kiadását először Alfred Franzis Pflibram (1859–1942) vállalta magára. A mű a kornak megfelelően meg is jelent (MIOG, 1890–1894, III. *Ergänzungsband*). Eljárt azonban felette az idő, s ez indokolt egy újabb kiadást, amit Harald Zimmermann, kiérdemesült tübingeni egyetemi tanár gondozott.

Harald Zimmermann az egyik legkitűnőbb forrásismerettel rendelkező középkor-kutató egyaránt otthon van mind az okleveles mind pedig az elbeszélő forrásokban. Forráskiadványai legendásan precízek, s mindig rendkívül informatívak. Akár a *Regesta imperii* sorozatban megjelent, 911–1024 között kiadott pápai oklevelek regesztáit (Papstregesten), akár a csaknem ugyanabból a korból való, 896 és 1046 között kiadott pápai oklevelek szövegkiadását (Papsturkunden) vesszük, elmondható: munkái példaadók és a korral foglalkozók számára megkerülhetetlenek. Ugyanez érvényes a pápák történetéről szóló Ebendorfer mű kiadásáról (*Chronica pontificum Romanorum*), de valamennyi tanulmányára, és kisebb-nagyobb önálló művére. A több mint egy évtizede, a 65. születésnapjára megjelent ünnepi kötetben (*Ex ipsis rerum documentis*) található

munkák listája (pedig számuk nem kevés: hetven kisebb-nagyobb közlemény, közel húsz általa írt és tucatnyi általa szerkesztett könyv, valamint tíz helyen megjelent lexikoncikk és tanulmányok) jószerével újraírható, hiszen mindegyik kategóriához jócskán tett hozzá, s valamennyiről elmondható: jelentős.

Ebendorfer latinul írott műve ajánlással kezdődik; III. Frigyes német királynak és osztrák hercegnek ajánlotta a szerző. A munka voltaképpen két megfogalmazásban: egy folyamatosan *elbeszélő* és egy a részleteket *összefoglaló*, kivonatos formában maradt fenn. Az első hat könyv a folyamatos *elbeszélésé*, a hetedik azonban a kivonatos, *összefoglalásoké* (epitome). Mint a középkori krónikaírók, ő is az Oszövetséggel kezdi történetét, majd áttér Nagy Sándor tetteinek ismertetésére, hogy végül a rómaiak történetével folytassa. A világtörténetileg is jelentős események (pun háborúk stb.) ismertetése után kezd műve második könyvébe, amely a római császárkoronázáson át eljut a harmadik könyvig, amely I. (Nagy) Konstantin (307–337) koráról szól, s ismerteti a Birodalom hanyatlását és a pápaság felemelkedését. A negyedik könyvben arról szól, miként került át a hatalom (translatio imperii) a frank uralkodókhoz, annak a legnagyobbikához, I. (Nagy) Károlyhoz (800–814). Az ötödik könyv a német császárok koráról beszél. Szó van I. (Nagy) Ottórol (961–973), s e néven a II. (972–983) és III. Ottórol (983–1002), majd II. Henrikrol (1002–1024) és így tovább a keresztes hadjáratokon át I. (Habsburg) Rudolff (1273–1291) trónraléptéig. Az ő korszaka már egy újabb, a hatodik könyvnek ad témát, mégpedig bőségesen, hiszen egészen a saját koráig, III. Frigyesig (1440–1493) írja le az eseményeket. A maga koráról már nem ír összefoglalóan; mintegy függelékként leírja urának, III. Frigyesnek a császárrá koronázását (1452) és Konstantinápoly elesztét (1453). A hetedik könyvben hat részben (epitome) összefoglalja az eddigieket a Róma alapításától III. Frigyesig. S az egész eddigiek megkoronázásául ír a császárkoronázásról (1452), V. (Postumus) Lászlórol (1440–1457) és uralkodásáról két külön részben, Konstantinápoly elesztéről (1453), a török háborúrol (1456), a nápolyi föld-rengésről (1456), a közbelső eseményekről: (Podjebrád) György cseh királyrol (1458–1471) a fejedelmek marakodásáról és kibéküléséről, valamint a bécsi birodalmi gyűlésről (1459–1460). Utolsó feljegyzései a korszak (1460–1462) kisebb-nagyobb ügyeiről, a Birodalom hanyatlásáról stb. szólnak.

Ha semmi mást nem jelentene ez a kétkötetes mű, mint műtát, miként kell eljárni az újkor hajnalán keletkezett művek pontos kiadásával, már az is érdemessé tenné az áttanulmányozását. A Monumenta Germaniae Historica, mint indulása idején, most is példát mutat (szállóigévé lett: Germania docet) abból a szempontból, hogy bármilyen kitűnő kiadás is áll rendelkezésünkre az elmúlt korok forrásaiból, nem tehetünk le arról, hogy úgy egy két-három nemzedékenként újra kiadjuk a változó kutatási szempontok figyelembevételével.

Különösen kiemelkedő a mű a szöveggondozás tekintetében, s elmaradhatatlan, hogy ne nevezük dicséretre méltónak azt a törekvést, ahogy a kiadó a közismert művekből származó (Biblia, Corpus iuris, egyéb auktorok stb.) idézetek pontos helyének meghatározását és felsorolását is megadja, s nem feledkezik meg arról sem, hogy tárgyi jegyzetekkel kísérje a szöveget, mégha főleg a más művekből kölcsönzött szövegekről is van szó. S ha mindez nem elég, álljon itt a használhatóság legkitűnőbb bizonyítéka: a névmutató és a tárgymutató szerepét betöltő szótár. A mennyiségileg is tekintélyt parancsoló mutatók a két kötet 1250 oldalából háromszázat foglalnak el, azaz a mű mintegy negyedét képezik. Nem beszéltünk akkor még a rendkívül tartalmas, többfejezetes bevezetőről, irodalomjegyzékről. Mindezen formainak tűnő értékeken túlmenően megállapítható, hogy nemcsak egy Európa-történetet tartunk a kezünkben, hanem ebbe az Európa-történetbe beágyazva olvashatunk a magyar történet legfontosabb eseményeiről.

Ezek hosszú sorát még felsorolni sem lehet egy ismertetőben, felhívni azonban a figyelmet egy-egy problematikusrészre, hogy ezáltal — mint cseppben a tengert — látni lehessen az új kritikai kiadás értékeit, azt meg lehet próbálni.

A Szent István halálát (1038) követő trónharcokról szólva Ebendorfer az V. könyv *kivonatában* megemlíti Aba Sámuel király (1042–1044), István sógora nevének *Ouo* változatát. (quendam Abam alias Ouonem 2, 743. o.), amely arra utal, hogy nem magyarországi forrást használt, hiszen az itthoni források az Aba névformát hozzák. Az Altaichi Évkönyvek viszont valóban ehhez hasonló alakban (*Obo*) adja Aba király nevét. (Gombos, I. 94. o.), illetve éppen ilyen formában találjuk a valamivel később író Bonfini művében (1.10.327). Ebből részben az következik, hogy Ebendorfer művének mindkét része: az *elbeszélő* és az *összefoglaló* önálló forrásként használható, továbbá azt is jelenti, hogy nem hanyagolható el az ismerete az Árpád-korra nézve sem. Igaz ugyan, hogy Ebendorfer már szerepel az Árpád-kori források között *Gombos* ismert katalógusában, ott azonban csak az Ausztria történetéről szóló, a magyar történelem számára valóban nagyon fontos műve szerepel (III. 2205–2223 o.), ez nem.

Másutt is jellemző Ebendorfer művére a különböző források ismerete, s az a törekvés, hogy azok információit összhangba hozza. Ismert, hogy a Habsburgok és Ausztria házasságát IV. László király (1272–1290) hozta össze azzal, hogy I. (Habsburg) Rudolfnak segítséget nyújtott II. (Přemysl) Ottokár (1253–1278) cseh királlyal szemben a morvamezei (Dürnkrot) csatában (1278). A csatáról szinte minden forrás megemlékezik a maga szemszögéből nézve a történeteket. A Képes Krónika által megőrzött szöveg szerint IV. László ölte meg Ottokárt. Ezt az állítást cáfolja Ebendorfer I. Rudolf történetének elbeszélésében mondván, a magyar krónikáiró tévesen tudja be a maga királyának mind a győzelmet mind Ottokár halálát. A magyar krónikáiró szavahihatóságát még azzal is próbálja gyengíteni, hogy szemére hányja: II. (Harcias) Frigyes osztrák herceg (1230–1246) haláláról valótlannul állít hasonlót, hiszen a herceget ugyan állon szúrták lándzsával a csatában (1246), de ki tudja, a magyar vagy az övéinek kezében volt a fegyver, meg különben is vadászaton halt meg. Ami a morvamezei csatát illeti, a Képes Krónikában megőrződött információ valóban IV. Lászlónak tulajdonítja Ottokár halálát, míg a kortárs Kézai Simon szerint a megzavarodott cseh királyt elfogták és megölték (SRH I. 186. o.). Más külhoni krónikás szerint is ott ölték meg Ottokárt (Gombos I. 129. o.), de van olyan is, amelyik szerint elfogták Ottokárt, és bosszúból egy „Kelremeister” nevű megölte (Gombos, I. 474. o.), sőt olvashatunk ennél cifrábbakat is Ottokár sorsáról (Pauler, II. 346. o.). A II. (Harcias) Frigyesel vívott csatáról szólva a Képes Krónikában fennmaradt krónikás hagyomány tényleg úgy tartja, hogy IV. Béla király (12335–1270) a Wiener Neustadtnál vívott csatában a magyarok állon szúrva ölték meg a herceget (SRH I. 468. o.). Ebendorfer más művében (Chronica Austriae) valóban azt állítja, hogy Frigyes a szemén megsebesült, de csak egy vadászaton, ahol egy nőrokonával erőszakoskodott, lelte halálát. (Gombos III. 2210. o.). A Képes Krónika kortársa Heinrich von Mügelin is — ha egyáltalán tőle származik az értesülés — csak annyit ír az esetről IV. Rudolf (1356–1365) osztrák hercegenek ajánlott krónikájában, hogy Frigyes a csatában megölték. (SRH II. 207. o.)

Szinte vég nélkül lehetne sorolni Ebendorfer krónikájának a magyar vonatkozásait, s rendre megállapítható: fontos forrás a magyar középkor-történet számára, még akkor is, ha elsősorban a 15. századi szerző értesülései elsősorban 15. századi vonatkozásban adhat sok újat a magyar történelemről. Ilyen pl. az a sejtelmes mondata, miszerint a magyar király a „de Sclauis in Gretz(e)n” lévő birtoka révén, minthogy azt *feudum*ként bírja, elismeri a Birodalom fennhatóságát. Az osztrák herceg kezén lévő birtokok magyar tulajdonlása ugyan I. Mátyás halála (1490) utáni osztrák-magyar szerződésekbén is szerepet kap, a Windisch-Grätzben bírt *feudum*ok eredete, jogi helyzete biztosan érdekes további kutatási témát adhat.

Érszegi Géza

FRONTIERS OF FAITH

Religious Exchange and the Constitution of Religious Identities 1400–1750

Edited by Eszter Andor and István György Tóth

Central European University – European Science Foundation. Budapest, 2001. 295 o.

A HIT HATÁRAI

Vallási csere és vallási identitások létrehozása 1400–1750

Az Európai Tudományos Alapítvány (European Science Foundation, ESF) huszonhárom ország hatvanhét nemzeti intézményét kapcsolja össze a tudományágak lehető legszélesebb spektrumában; egyik fontos programjának keretében — Kulturális csere Európában, 1400–1750 — rendezett nemzetközi konferenciát a budapesti Közép-Európai Egyetem 2000 tavaszán. Az Európai Tudományos Alapítvány és a Közép-Európai Egyetem (CEU) kiváló együttműködését jelzi a jól megszervezett konferencia, amelyért a Történelem Tanszék vezetőjének, *Kontler Lászlónak* külön köszönet jár – írja előszavában *Tóth István György*.

Az igen széles skálájú, színes előadásokat *Andor Eszter* és *Tóth István György* szerkesztette köteté, amely 2001-ben jelent meg Budapesten.

Nem könnyű a recenzens dolga, hiszen a kötetben huszonöt referátum jelent meg, s azok címének pontos idézése is terjedelmes részét kötné le az ismertetés terjedelmének, pedig az igazi feladat a lényeglátó összefoglalás és figyelemfelkeltés.

A két szerkesztő, *Andor Eszter* (CEU) és *Tóth István György* (MTA, TTI) a rendkívül szeretőgázó témájú referátumokat nem csoportosította, hanem — nyilvánvalóan — elhangzási sor-

rendben foglalta keretbe. Jelen írásban a recenzens megkísérli a sokféle témát - a könnyebb kapcsolódás kedvéért - geopolitikai tömbökbe csoportosítani, s úgy ismertetni benyomásait.

Robert Muchembled (Párizs, Tudományegyetem), az Európai Tudományok Alapítvány (ESF) Kulturális csere Európában, 1400–1700 (Cultural Exchange in Europe 1400–1700) c. program igazgatója Bevezetőjé-ben a határnak évszázadok során folyton változó fogalmát mutatja be. E fogalom kérdésének tisztázására Franciaországban és Németországban több kutató is szentelt egy-egy könyvet. *Heinz Schilling* (Berlin, Humboldt Egyetem) és *Tóth István György* (MTA, TTI) vezetésével egy kutatócsoport jött létre az európai kulturális kapcsolatok vizsgálatára, amelyhez a konferencia budapesti helyszíne különösen sikeres volt, hiszen ide mind Keletről, mind Nyugatról könnyen el tudtak jönni a szakemberek. Fontos, hogy Európa először a különbözőségeivel legyen tisztában, hogy azokat tiszteletben tartva, minél inkább tudjon egységessé válni. A Római Birodalom egység-gondolatától igen messze állt a középkor széttagoltsága; ez a lehető legteljesebbé ekkor vált, s ezen a felfedezés kora sem tudott változtatni. A 18. századi felvilágosodás dinamizmusából jutunk el a 21. századhoz, az „ÉN” egyeduralgó társadalmába, ahol az egyéni érdek diktál minden területen.

A fő előadást *Péter Katalin* (MTA, TTI), a CEU kutatási programjának elnöke tartotta „A pap egyházától a gyülekezet egyházáig” címmel. Adatok hiányában nem válaszolható meg az a kérdés, hogy laikusok részéről az új eszmék milyen intellektuális fogadattásban részesültek, de az tény, hogy a közember számára nehezen volt megítélhető az igaz tan és az eretnesség közötti különbség, hiszen hosszú ideig még a prédikátor hovatarozása is meglehetősen bizonytalan volt. Számatlan adat bizonyítja; a közember mindenestre szívesen vette a meghívást a vallási vitákra, és részt is vett abban. A döntés — katolikus marad-e, vagy csatlakozik az új tanokhoz — társadalmi- és lelki magatartáson, „spirituálisan ésszerű” választáson alapult.

Heinz Schilling (Berlin, Humboldt Tudományegyetem), a fent említett kutatócsoport egyik vezetője, nagy ívű előadásában az európai vallási és kulturális identitások és határok eredetét, jelentését tárgyalja a kora újkorban. A latin egyház és az állam szétválásása bizonyos mértékig megtörtént, kialakult közöttük egyfajta dualizmus, és a két szféra közötti kölcsönhatás zavartalanul működött egészen a felvilágosodás koráig. A vallási identitás (konfesszionalizálódás) gyakorta, de nem mindig esett egybe a nemzetállamok kialakulásával. Két, viszonylag tiszta példa: Spanyolország a katolicizmusra, a skandináv államok a lutheránus vallásra. A kevert, többvallású országra számtalan példa sorolható fel.

Tóth István György (MTA, TTI), a kutatócsoport másik vezetője a török megszállás alá került magyar területeken működő misszionáriusok helyzetét, működését mutatja be igen színes módon, a Római Sacra Congregazione de Propaganda Fide levéltári anyaga alapján. A szerző már évek óta kutatja és publikálja ezen kimeríthetetlen szellemi kincstár anyagát. A jórészt Itáliából jött hittérítők nem tanultak meg magyarul, s bár nem győzték hangsúlyozni, hogy itt még a parasztok és a kicsinyek is beszélnek a latin nyelvet, a prédikáció helyett — érthető módon — a képi hittérítés került előtérbe. A papoknak volt egy másik, a gyakorlati életben igen fontos szerepük: a gyógyítás, ill. az ördögűzés. E feladatára a misszionáriusokat nem csak a keresztények, hanem még a törökök is hívták. A magyarországi török uralom egy másik aspektusáról, a megszállók korlátairól írt átfogó tanulmányt *Fodor Pál* (MTA, TTI); a kondominium rendszere megakadályozta a törököket abban, hogy hatékonyan gyakorolják hatalmukat keresztény alattvalóikon, és számottevően átalakítsák azok mindennapi életét, kultúráját, vallását. Ehhez nagyban hozzájárult az, hogy a 17. század közepére a magyar hatóságok olyannyira megerősödtek, hogy az alattvalókat képesek voltak eltiltani a török állami hivatalokkal való mindenfajta érintkezéstől. A keresztények minden tekintetben hátrányos helyzetben voltak, többet is adóztak. A megszállók a katolikus egyházat és a katolikusokat túrték meg a legkevésbé. Összegzésképpen: a Török Birodalom esetében nem beszélhetünk átfogó valláspolitikáról vagy vallási türelemről, hanem inkább a vallási érdektelenség volt rá jellemző. *Eva Kowalská* (Pozsony, Szlovák Tudományos Akadémia) munkájában az egykori királyi Magyarországon élő lutheránusok helyzetével foglalkozik; a 16–17. századi viszonyok rövid összegzése után 1700–1750 között az evangélikusok lépésről-lépésre történő visszaszorulását, a piétizmus megjelenését és annak a lutheránus ortodoxiával való összeütközését elemzi. A szlovák etnikum inkább az ortodoxiához ragaszkodott. *Maria Crăciun* (Kolozsvár, Babes-Bolyai Egyetem) a kortársak által „másik hazának” nevezett Erdélyi Fejedelemség 16–17. századi vallási viszonyait tekinti át. Kérdésfeltevései között szerepel — többek között — a jezsuita misszionáriusok irányultsága; a fejedelemség lakóit vajon eretnekeknek, avagy inkább csak kényszerből, a túlélés végett áttért protestánsoknak tartották-e; a jezsuiták és a re-

formátusok elleneztek-e a vallás hagyományos formáit. (Az előbbieket nem, az utóbbiak igen.) A reformátusok a román lakosság körében akartak téríteni, s a keleti egyházat azonosították a babonával. A katolikusok inkább hajlottak engedelményekre a népi vallásosság felé. *Dávid Géza* (Budapest, ELTE) a történelmi Magyarország határait túllépve az Oszmán Birodalomba beépült Balkán vallási viszonyait, határait boncolgatja; tevéde az az állítás, miszerint a boszniai bogumilok az oszmán hódítás után mind áttértek az iszlám hitre. 1570-ben a köztendili szandzsákban a muszlimok aránya csak néhány százalék volt, míg hetvennyolc falu teljesen érintetlen maradt az iszlamizáció tekintetében. A szerző több közigazgatási egység adatait is elemzi, s csupán a Szófia környéki falvakban talált muszlim többségű lakosságot. A falvak jó részének lakossági összetétele hasonlított a szegedi szandzsákéhoz, ahol csupán az összeírások élén szerepelt egy-egy muzulmán, míg a többi keresztény maradt. *Zoran Velagić* (Bjelovar, Horvátország) munkája szorosan kapcsolódik *Tóth István György*éhez; a keresztény és a muszlim világ közé ékelődött Horvátország — földrajzi fekvése következtében is — a katolikus egyház, ill. a Szent Kongregáció előretolt bástyája volt a szláv nyelvű ortodox, illetőleg az oszmán területek felé. A 17–18. században élt egyházi szervezők egy mesterkéltsz sláv nyelven írták a katekizmusokat és egyéb, nem önálló egyházi munkáikat. A szerző munkájában e művek hosszú sorát elemzi.

Ha az adott témát földrajzilag Dél felé koncentráljuk, *Suraiya Faroghi* (München, Tudományegyetem) munkája következik: a szerző az Oszmán Birodalomban a rabszolgaság intézményének kérdéseit feszegeti a 17–18. században; az egykori szabad ember fogollyá, majd rabszolgává válásának folyamatát, annak szörnyű traumáját és az illető identitástudatának és vallásának megváltozását elemzi. A rabszolgasághoz rabszolga-kereskedőkre is szükség volt, akik erős állami felügyelet és adózás alatt céhekbe tömörültek, akár más szakmabeliek. Egy 1749-ben készült összeírás név szerint 161 elismert rabszolga-kereskedőt sorol fel: többségük isztambuli, akik a han-ban laktak, ahol a kereskedelem folyt.

Visszatérve a közép-európai régióhoz, *Peter Vodopivec* (Ljubljana, Szlovén Tudományos Akadémia) tanulmányában a reformáció és katolikus megújulás kérdését vizsgálja az Alpok és az Adria közötti térségben, Belső-Ausztriában, amely egyfelől német, másfelől itáliai hatásokat mutat. II. Pius pápa a 15. század végén e területet még barbár országnak látta, noha a századfordulón már volt számottevő humanista értelmisége. A gazdaságilag dinamikusan fejlődő térséget a reformáció hamarosan elérte, amely a Bibliának szlovén nyelvre történő fordításával és oktatás-szervezéssel jutott el a csúcspontra. A század utolsó harmadában biztosított vallásszabadságot a Habsburg-uralkodók visszavonták, s ezáltal megteremtették a katolikus restauráció feltételeit. *Martin Elbel* (Olomouc, Tudományegyetem) a zarándoklatok és keresztúri ájtatosságok történetét mutatja be a kora újkori Csehországban, amelyet nem csak a katolikusok, hanem a protestánsok is gyakoroltak. 1573-tól kezdve arisztokraták és jezsuiták rendeztek zarándoklatokat különféle kegyhelyekre, különösen a Mladá Boleslav-i Szent Szűzhöz. A szerző a Keresztút kiépítését és annak funkcióját részletesen elemzi. *Olivier Châline* (Párizs, Ecole Normale Supérieure) Csehországnak a fehérhegyi csata utáni vallási viszonyait vizsgálja. 1620 után a vallási térkép teljesen megváltozott; 1628-ig, lépésről-lépésre tiltották be a felekezetek tevékenységét, s csak két, hivatalosan engedélyezett vallás maradt: a katolikus és a zsidó. 1628-ra hivatalosan minden tolerancia megszűnt. A katolikus-protestáns határ északabbra tolódott. Az újonnan megtelepült szerzetesrendek már helyből toborozták tagjaikat, s a jezsuiták 1623-tól önálló provinciát formáltak Csehországban, akkor, amikor ugyanezt a magyarországiaknak nem sikerült elérniük. *Daniel Tollet* (Párizs, Sorbonne Tudományegyetem) a kelet-közép-európai régió északi nagyhatalmának, a Lengyel-Litván Konföderációnak kora újkori vallási viszonyait veszi részletesen számba. Lengyelország ugyan a 10. század óta a latin kereszténységhez tartozott, de mivel 1525-ben a porosz fejedelemség lutheránussá vált, ugyanakkor a Litvániával és Ukrajnával való unió az ortodox vallás jelenlétét is eredményezte, a kora középkor óta nagy számban ott élő zsidókkal együtt az ország soknemzetiségű és sokvallású országgá vált. 1572-ben a szenátus 40%-a volt protestáns vagy ortodox, de a jezsuiták megjelenésével megindult a rekatolizáció, s a fentebbi arány1632-ben már csak 5% volt. 1596-tól az ortodox vallást is illegálisnak nyilvánították, de ennek ellenére az országban nem szűnt meg a tolerancia, s így a 17. század közepéig nem került sor vallásháborúra sem. *Kateryna Dysa* (Budapest, Közép-Európai Egyetem) előadásában a boszorkányokkal szemben tanúsított magatartásformákat elemzi a felekezeti felöltébb kevert német fejedelemségekben és a keleti régióban, Ukrajnában. Mind Luther, mind Kálvin kiállt a boszorkányüldözés mellett Mózes 2. könyve alapján. (Zwingly nem értett ezzel egyet.) Brandenburgban, Bajorországban, Württembergben, Badenben és Mecklenburgban több mint százezer boszorkányt égettek meg,

szemben Angliával, ahol alig volt ilyesmi. Ukrajnában nem volt nagy a boszorkányüldözés, de az üldözési- és kínzási módszereket átvették, s azokat a zsidók ellen alkalmazták. *Alexander Lavrov* (Köln, Tudományegyetem) előadásában, ikonográfiai témában, Európa keleti felét képviseli: a nyugati festmények és metszetek hatását elemzi az orosz és ukrán vallásos ikon- és freskófestészetben. Először Dürer képei jelentettek óriási változást a keleti ikonográfiában. Dürer Apokalipszis-éről készült képeknek, főleg görög területeken, rendkívül nagy hatása volt. Oroszországba és Ukrajnába a düreri technika egy németalföldi festőn, Piscatoron keresztül jutott el. A másik hatalmas hatású kép: Matthias Zündt Apostelschiff c. festménye, amelyen a művész az egyház ellenségeit is megjelenítette. *Stefan Ehrenpreis* (Berlin, Humboldt Tudományegyetem) adatgazdag tanulmányában a Brandenburgban és a Holland Köztársaságban élő, kisebbségben lévő katolikusok iskolarendszerét 1600 és 1750 között elemzi. Hollandiában, különösen a keleti tartományokban sokan megmaradtak katolikusnak, majd a 17. században jelentősen nőtt is a számuk, mégis nélkülözniük kellett minden legális alapot. 1600-ban 70, 1638-ban már 482 papjuk volt. Noha az állam az 1580-as években deklarálta a vallásszabadságot, a hatóságok egyre ellenségesebbek lettek a katolikusokkal és egyéb vallásúakkal szemben; ez ott is így volt, ahol a reformátusok kisebbségben voltak. Önálló katolikus iskolák sem működhettek. Brandenburgban a hollandiaiainál jobban tolerálták a katolikusokat, az Alsó-Rajna vidékén jezsuiták is működtek. Elemi iskoláik illegálisan dolgoztak. A nyugati területeken a hagyományos késő középkori városi iskolahálózat rendszere fennmaradt a 18. század közepéig. *Guido Marnef* (Antwerpen, Tudományegyetem) Antwerpen két fontos korszakáról rajzol a vallási- és mentális magatartás tekintetében igen jól árnyalt képet. Alba herceg uralma alatt, illetve a város 1585. évi kapitulációja után a katolikus stratégia és az erre adott protestáns válaszok kétségtelenül sokat elárulnak a vallásos elkötelezettség természetéről a korszakban. A tömeges áttérés — amelyre a nem vallási tényezők, így a politikai- és katonai győzelem és a gazdasági nyomás is nagy hatással volt — és a még nagyobb arányú bevándorlás az egykor sokvallású, kozmopolita várost a vallási határ megépítésére kényszerítette, s arra, hogy gátként álljon a protestáns Észak ellen.

A Mediterráneum térségével foglalkozó kutatók közül *Francisco Bethencourt* (Párizs, Centre Culturel Calouste Gulbenkian) fejtegetéseiben Braudel vallási megosztottságáról vallott nézeteit ütközteti a legújabb kutatásokkal, amelyek azt sokkal inkább hosszú távú társadalmi, politikai, kulturális fejlődésbe ágyazva szemlélik. Az Ibériai félsziget keresztény rekonkviztája hat évszázadig tartott, amely alatt a kereszténység, az iszlám és a júdaizmus, ugyan politikai és földrajzi szegregációban, de mégis egymás mellett létezett. Mindez a keresztény hatalom politikai határainak megszilárdulásáig tartott, amikor is elkezdődött az inkvizíció intézményes működése. A spanyol inkvizíció egyúttal a nemzeti büszkeség helyreállítását is szolgálta. A vér tisztaságát is vizsgálták a zsidók, az arabok és egyéb „eretnekek” ellen. A jól szervezett és óriási méretűre dagadt intézmény működése a Spanyolországgal egyesített Portugáliára is kiterjedt. *José Pedro Paiva* (Coimbra, Tudományegyetem) igen érdekes írásában a 16–17. századi portugál világi papság pozícióját, erős centralizációját mutatja be, aminek köszönhető, hogy itt a reformáció nem tudott elterjedni. Portugália mindvégig a katolikus hit „igaz kertjének”, „virágos ágyának” tűnt. A kora újkorban magas volt a papság létszáma, amely a 18. század közepéig tovább nőtt. Egy 1527–1532 között készített háztartás-összeírás szerint 188–302 főt jutott egy pap. Amennyiben az alsóbb egyházi rendeket felvettük létszámát is ideszámítjuk, akkor a papság létszáma kétszer annyira tehető. A portugál főpapok már a Tridentium előtt elkezdtek az oktatás- és papképzés megreformálását, valamint az egyháziak morális felemelését. *Giovanni Muto* (Nápoly, Tudományegyetem) Nápolyt, a nagyvárost veszi górcső alá, amelynek 1650-ben már 350 ezer lakosa volt. Számátalan szent hely segítette a katolikus megújulást. A 17. század elején 643 vallási intézmény, 37 plébánia, 244 egyéb templom, ill. kápolna és számtalan, laikusokat egyesítő konfraternitás és kongregáció működött. A 17. század elején Nápoly lakosságának 3%-át tették ki a szerzetesek és nővérek. *Marie-Louise Rodén* (Svédország, Kristianstad, Tudományegyetem) munkájában VII. Sándor pápa (Fabio Chigi) életútjával, korábbi, az Alpokon túl teljesített diplomáciai küldetésével foglalkozik, észak-európai perspektívában. Fabio Chigi Münsterben, katolikus oldalról közvetítőként vett részt a béketárgyalásokon. Ez a feladat nagyban meghatározta későbbi magatartását is; nem az ő uralma alatt, de az ő hatására is történt, hogy a Vatikán protestáns államokkal is felvette az állandó kapcsolatot 1672-ben.

Az Európától mindig is elkülönülő, bizonyos elszigeteltségben élő Angliának egyik szellemi irányzatával, az angol deistáknak az iszlámhoz való viszonyával foglalkozik írásában *Kontler László* (Budapest, Közép-Európai Egyetem). A szerző a 17. század utolsó és a 18. század első har-

madában élt angol gondolkodók igen bő anyagát tekinti át meglehetősen alapos kutatás során; ennek alapján elmondható, hogy közöttük fölöttébb elterjedté vált a vallási szkepticizmus. A keresztények megosztottsága miatt, s egyúttal harcolva a papság, a térítői buzgalom és a babonaság ellen, figyeltek föl az iszlám tanítására, amelyet „mohamedán kereszténység” („Mahometan Christianity”) névvel illették. A muzulmánok vallási „toleranciáját” követendőnek tekintették. *Olga Dimitrieva* (Moszkva, Lomonoszov Egyetem) egy furcsa angol politikai kampánnyal foglalkozik, amelyet Lord William Burghley és a Privy Council talált és dolgozott ki 1587-ben, és amelynek segítségével az adminisztrációs rendszert akarták „protestantizálni”. A mozgalom a helyi közigazgatást, különösen a spanyolok által potenciálisan fenyegetettebb déli megyékben, igyekezett „megtisztítani” a katolikusoktól és szimpatizánsaiktól, de a tisztogatás nem ért cél: a politikai sémák helybéli alkalmazásuk során fokozatosan átalakultak, elvesztették eredeti céljukat, és elsüllyedtek a kisközösségi élet túlságosan összetett valóságába, amely megszokott társadalmi és hatalmi rendben, valamint lefektetett vallási preferenciák mentén szerveződött. A hagyományos társadalmi viszonyok — rokoni- és családi kapcsolatok, szomszédsági, feudális lojalitás — gátat emeltek a bürokratikus törekvéseknek, a vallási és politikai túlbuzgóságnak.

Ronnie Po-Chia Hsia (USA, Pennsylvania, Tudományegyetem) az Európán kívüli világra tesz tekintést; a kínai katolikus missziók tevékenységét elemzi Matteo Ricci, az első nagynevű misszionárius Kínába érkezésétől az 1770-es évekig. A szerző arra keresi a választ, hogy a megtérők — akik nem voltak kevesen — miért váltak kereszténnyé; mi hatott rájuk? A megtérési történetek gyakorta nem adnak erre kielégítő választ. Igen hatásosak voltak a jezsuita atyák által írt gyengéd, de fölöttébb meggyőző párbeszéddek és egyéb vallásos tárgyú könyvek, amelyek nagy számban jelentek meg, elsősorban Pekingben. Ehhez a tevékenységhez persze a misszionáriusoknak meg kellett tanulniuk kínaiul is.

A kötet huszonöt, nagy forrásanyagra alapozott, jól kidolgozott előadást, illetve azok írásbeli változatát tartalmazza. Nem csak a vallási kérdések, kapcsolatok és határok, valamint az európai két nagy szellemi mozgalom, a reformáció és katolikus megújulás iránt érdeklődő szakembereknek, hanem minden korszakos kutatónak ajánlom elolvasásra.

J. Újváry Zsuzsanna

XVI. SZÁZADI URADALMI UTASÍTÁSOK I-II

Utasítások a kamari uradalmak prefektusai, udvarbírái és ellenőrei számára

Szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta Kenyeres István

Fons Könyvek 2. Szentpétery Imre Történettudományi Alapítvány Budapest, 2002. 905 o.

A szerző e kötetben, a magyar történetírásban úttörő munkára vállalkozott. A kora újkori igazgatástörténet egyik legfontosabb forráscsoportjának, a kamarai kezelésbe vett uradalmak élére kinevezett prefektusoknak és udvarbíráknak, illetve a felügyeletekkel megbízott ellenőröknek adott utasításokat gyűjtötte fel szisztematikusan, és közölte most kettő kötetben az eredetieket és magyar fordításukat. Ezzel irányt és példát mutatott az eddig sok esetben rendszertelenül megjelentetett forráskiadások számára abból, hogyan lehet egy forráscsoportot a kutatás számára leginkább hozzáférhetővé tenni. A kötetek szerkesztése koncepciózus, jól átgondolt. Az első kötetben található terjedelmes előtanulmány megismerteti az olvasóval a vizsgált forrástípus kialakulásának körülményeit, jelentőségét. Külön fejezetben tárgyalja forrásközlésének módszereit is, amelyben a legmodernebb, a Tringli István, Oborni Teréz és Fazekas István által 1999-ben kifejett irányelveket tartja mérvadónak a szerző. A latin szövegeknél a Finály Henrik által 1884-ben megalkotott *A latin nyelv szótára* c. munkában szereplő humanista alakokat használja. Kenyeres minden rövidítést külön megjelölés nélkül felold, ezzel nagyban megkönnyíti a források olvasását, amit így nem bonyolítanak felesleges jelzések. A munka végén latin-magyar és német-magyar szójegyzék kap helyet, ami nagy könnyebbség a korabeli szakterminológiát kevésbé bíró érdeklődők számára. A vállalkozást részletes név- és tárgymutató teszi könnyen kezelhetővé, bő szakirodalom áll rendelkezésre az e témakörben jobban elmélyülni kívánók számára. Külön öröm, hogy szakértők által írt rezümék teszik a munkát csábítóvá a külföldi gazdaság-, igazgatástörténettel foglalkozók számára, de érdemes hangsúlyozni, hogy a had- és helytörténészek számára is fontos szakirodalom.

A szerző a 16. században kincstári vagy kamarai kezelésben és/vagy tulajdonba levő uradalmak tisztviselőinek küldött utasításokat gyűjtötte össze. A munka illeszkedik a közép-európai forráskiadás vonulatába, hiszen több országban a területükre vonatkozó ilyen jellegű források már megjelentetésre kerültek. Kenyeres munkája méltán tekinthető a hazai — főleg a két világ-

háború között virágzó — Domanovszky Sándor, Komoróczy György és Sinkovics István gazdaságtörténeti munkássága folytatásának, amelynek a fejlődését az 1945 utáni események sajnálatosan megtörték.

A kamarai birtokok története szorosan összefügg a török elleni védelmi rendszer kiépülésével és a kora újkori közigazgatás Magyarországra történő bevezetésével. Habsburg (I.) Ferdinánd uralma alatt (1526–1564) a fontosabb végvárok, mint Eger, Érsekújvár, Gyula, Kanizsa, Komárom, Szatmár és Sziget, királyi kezelésbe vagy tulajdonba kerültek, amelyekhez uradalmak, várbirtokok tartoztak. Tehát a várak katonai és gazdasági objektumként is funkcionáltak. A várbirtokokról befolyó jövedelmek nagy részét a végvár fenntartására fordították, ezért létfontosságúak voltak a végvárrendszer legfontosabb pontjai fenntartásának szempontjából. Az 1528-tól folyamatosan fennálló kamarai uradalmakat három fő csoportba sorolja: kincstár, kamara kezelte őket, királyi magántulajdon álltak, vagy éppen üresedésben álló egyházi birtokok voltak. A kamarai birtokok állománya párhuzamosan épült ki a végvárrendszerrel. A szerző szisztematikusan végigveszi az összes várat, amelyeknek uradalmi utasításait le is közli, de a Zrínyiektől 1563-ban kamarai kezelésbe került 13 vár későbbi sorsáról nem található adat a forrásközlések között, és a Habsburg fennhatóság alatt megmaradt szlávón területeken található erősségek is kimaradtak a munkából. Ez arra hívja fel a figyelmet, hogy a 16. századi Horvátország és Szlavónia már másfajta igazgatási rendszerbe tartozott, mint a Drávától északra elterülő királyi Magyarország területén található uradalmak.

Az újkori állam kiépülésének vizsgálata felől a forráskiadvány lehetőséget ad összehasonlító kutatások elvégzésére a többi közép-európai Habsburg tartományban végrehajtott modernizációs törekvésekkel összevetve. Ezáltal közelebb juthatunk a Habsburg-kormányzat gazdasági és közigazgatási reformelképzeléseinek megismeréséhez is. A királyi magánbirtokként és a kincstári birtokként kezelt uradalmak között a legnagyobb különbség az volt, hogy míg az utóbbi a Pozsonyi Magyar, illetve az 1567-től működő Szepesti Kamara alá tartozott, addig az előbbi az Alsó-ausztriai Kamara kezelésébe került, ami többször kiváltotta a magyar rendek ellenállását, hasztalanul. Így a pozsonyi, dunántúli — köztük a magyaróvári — harmincadok, a körmöcbányai, selmecbányai kamarák ekkor még igen busás jövedelmeire a magyar hivataloknak nem volt rálátása. Ezek az adatok kissé más megvilágításba helyezik a Szekfű Gyula által vallott nézeteket az ország teherbíró és védelmi képességeiről. Összességében megállapítható, hogy a Habsburg uralkodók a Magyar Királyság megmaradt részeiből remélhették tartományaik közül a legtöbb bevételt. Ehhez még hozzá kell számolni a váruradalmakról, közvetlenül a vár fenntartásához rendelt bevételeket, amelyek kamarai kimutatásokban szintén nem szerepeltek. Igaz, hogy az óriási összegeket felemésztő végvárrendszer finanszírozására még ez is kevés lett volna a német birodalmi segélyek nélkül.

A kamari kezelésbe vont birtokok aránya a 16. század folyamán állandóan változott. Az 1560-as évek elejére lett a legnagyobb kiterjedésű, természetesen még ekkor is eltörpült az Európa más országaiban is megfigyelt nemesi birtokok túlsúlya mellett, de ezekben az években mindenképp nagyobb volt, mint a Maksay Ferenc által megállapított 5–6%. A század végére az udvar állandó pénzhiánya miatt a védelmi szempontból kevésbé fontos uradalmakat tartozásul fejében először zálogbirtok formájában, majd újabb felemelt összegért végleg eladományozták. Ebből a század végére több mint 1,8 millió forint bevételre tettek szert.

A szerző tisztázza az uradalmak irányítását végző várnagyi (*castellanus*), udvarbírói (*provisor*) tisztség eredetét és fejlődésének menetét. Több helyen a hivatali sűrűlódások miatt a két tisztséget egy személy látta el, de általánosan elmondható, hogy a kettős gazdasági-katonai igazgatás a korszakban jellemző volt. A kamarai ellenőrzés helyi szerve az ellenőr (*contrascriba*) volt, akit az udvarbíró mellé, annak ellenőrzésére küldtek ki. A középkori birtokigazgatáshoz képest az ellenőri intézmény volt a leglényegesebb újítás.

Az uradalmi utasítások adatokban olyannyira gazdagok, hogy a gazdaság- és társadalomtörténészek számára szinte kimeríthetetlen kincsebányát jelentenek. Allattartási, halászati, növény- és gyümölcsstermesztési eljárásokra, szokásokra, az ezekből származó bevételekre, az ezekkel kapcsolatos helyi jogszokásokra egyaránt található információ a forrásokban. Jól kezelhetősege miatt a 16. századi gazdaságtörténettel foglalkozó szemináriumok hallgatói számára bátran ajánlható forrásfeldolgozás céljából és egyetemi kézikönyvnek is.

Molnár Antal

KATOLIKUS MISSZIÓK A HÓDOLT MAGYARORSZÁGON I. (1572–1647)

Balassi Kiadó, Budapest, 2002. 587 o.

Ismeretes a magyar történettudomány számára, hogy az oszmán hódítás folytán Magyarország déli területein mélyreható és visszafordíthatatlan demográfiai átalakulások történtek – a tömeges délszláv bevándorlás következtében mintegy a Balkán is „északabbra húzódtott”, melynek hatása és eredménye a visszafoglaló háborúk után is megmaradt. Az viszont már kevésbé ismert, hogy — amiként a magyar feudális intézményrendszer — a magyar katolikus egyház is elvesztette a kapcsolatot ezzel a területtel, illetve az itt élő katolikus hívekkel, s míg a hódoltság északabbra fekvő részein — főleg a 17. században — valamelyest vissza tudta állítani ellenőrzését, addig a Drávától és a Marostól délre, továbbá a Bácskában és a Szerémségben balkáni katolikus egyházi intézmények vették át a helyét, melyek a délszláv népességgel együtt észak felé terjeszkedtek. Molnár Antal könyve azt mutatja be, hogy ezek az intézmények hogyan kezdték meg misszióikkal feltérképezni e területet és hogyan építették ki ott szervezetüket, továbbá, hogy a reformpápaság, különösen az 1622-ben létrejött Propaganda Kongregáció milyen missziós tevékenységet folytatott — a balkáni katolikus egyházakkal együttműködve, vagy éppen azokkal szemben — Magyarországon déli részén.

A címben olvasható periodizáció (1572–1647) alsó határa indokolt — 1572-ben lépett a pápai trónra XIII. Gergely, aki megindította a helyi egyházak vizsgálatára irányuló apostoli vizitációkat —, a lezáró év azonban inkább kényszerű, amint a szerző is írja, ugyanis körülbelül eddig az időpontig tudta feldolgozni a forrásokat. Megjegyzi azonban, hogy az 1647-es év is korszakhatárt jelöl, mivel a bosnyák ferences rendtartománynak, a legnagyobb és legjelentősebb balkáni katolikus egyházi szervezetnek „ekkorra sikerült a hierarchia szintjén is kezükbe venni a missziók helyi irányítását” (26. o.), ugyanis két képviselője elnyerte a belgrádi, valamint a boszniai püspöki címet. Egyben a szerző jelzi azt is, hogy a hódoltsági missziók utolsó évtizedeit egy következő kötetben fogja bemutatni.

Molnár hosszú kutatások és komoly részeredmények után készítette el művét. Az irodalomjegyzékben található huszonhárom publikációja mutatja, hogy e monográfiát számos mikrovizsgálat, illetve kisebb mértékű áttekintés előzte meg. Ugyancsak imponáló a kutató levéltárak ismertetése a bevezetésben. Eszerint Molnárnak a szentszéki központi intézmények iratanyaga (Propaganda Kongregáció, Vatikáni Titkos Levéltár, Vatikáni Apostoli Könyvtár) és a Jézus Társasága római levéltára mellett a római missziószervezés egyik bázisának számító Raguzai Köztársaság ugyanott őrzött levéltárát is volt alkalma átvizsgálni, nem beszélve most a kevesebb adatot szolgáltató egyéb gyűjteményekről. Bevallja egyúttal, hogy két fontos forráscsoportot, a bosnyák ferencesek dokumentumait és a török hatóságok iratait nem tudta megvizsgálni, az előbbit a délszláv háborúk okozta károk és az okmányok sorsával kapcsolatos bizonytalanság, míg az utóbbit — egyelőre — nyelvi inkompetencia miatt.

A szerző — számolva azzal, hogy a balkáni katolicizmus nem ismert túlságosan a szakma számára sem — kötetét ennek „országunként”, vagy inkább kultúrkörönként való ismertetésével kezdi, azaz bemutatja a „szkénéit”, ahol az események játszódni fognak. Kiválóan megírt és a legmodernebb külföldi szakirodalmat felvonultató összefoglalásában (mely csaknem száz oldalt tesz ki), elsőként általános képet ad a katolikusok jogi helyzetéről az Oszmán Birodalomban. Ezután részletesen értekezik a katolikusok két legfontosabb bázisáról: egyrészt a már említett Raguzai Köztársaságról, mely a töröktől megszerzett kedvezmények révén az egész Balkánon és Magyarországon kereskedelmi hálózatot épített ki, s az így szerzett jelentős befolyással a katolikusok ügyét is felkarolta, másrészt a török hódítást túlélő, és szintén kiváltságokban részesülő bosnyák ferences rendtartományról, amely Boszniában a katolikus egyház minden funkcióját betöltötte és tevékenységét kiterjesztette más területekre is. Emellett sorra veszi a téma szempontjából kisebb jelentőséggel bíró egyházi struktúrákat is: a dalmát partvidék katolikus hierarchiáját, valamint Albánia, Szerbia és Bulgária katolikus közösségeit. Áttekintését a hódoltsági katolicizmus vizsgálatával zárja, ahol egyrészt cáfolja azt az általános vélekedést, hogy a hódoltságban a magyarság teljes mértékben csatlakozott volna a reformációhoz (jelentős katolikus foltokat mutat ki Baranyában és Észak-Somogyban, illetve kisebb szórványokat az Alföldön), másrészt alapos képet nyújt a délszláv katolikusok bevándorlásáról is, akik aztán a missziók fő „alanyai” lettek. Rend-

kívül figyelemreméltó az a gondos elemzésen alapuló megállapítása, mely szerint — szintén a történettudományi toposszá vált tézissel ellentétben — a török hatóságok nem minden esetben és nem tudatosan kedveztek a katolikusokkal szemben a protestánsoknak, döntéseiket inkább az adott körülmények és pillanatnyi érdekük szabta meg.

E gondos történeti előkészítés után tér rá a szerző a missziók ismertetésére, melyeket kronologikus sorrendben, korszakokra osztva tárgyal. Az első ilyen nagy egység az 1572–1612 közötti időszak, mely „A balkáni és hódoltságai missziószervezés kezdetei” címet kapta. Ebben egyrészt a missziókba bekapcsolódó reformpápaság, illetve a már említett XIII. Gergely pápa (1572–1585) által a Balkánra indított apostoli vizitációk történetét mutatja be. Az 1580–1587 között folyó, egymást követő vizitációk, mint Molnár írja, azért voltak fontosak, mert Róma általuk nyert viszonylag pontos képet a balkáni, illetve Bonifacije Drakolica vizitációs útja (1580–1582) során a hódolt magyarországi katolicizmus helyzetéről, melyet főként a paphiány, illetve a hívek tudatlansága és kiszolgáltatottsága jellemeztek. Molnár itt tárgyalja a bosnyák ferences és a raguzai bencés missziószervezés kezdeteit is. Mindkét egyházi intézmény megjelent már e korszakra Magyarországon — együtt mozogva az észak felé húzódó délszláv katolikusokkal —, s további terjeszkedésüket missziós munkával készítették elő, a Szentszék jóváhagyása és támogatása mellett. Molnár itt főleg a raguzai bencések szerémségi, nyugat-szlavóniai és temesközi működését, valamint vizitációikról írt beszámolóikat tárgyalja, melyekben már megjelenik a később kulcsfontosságúvá váló probléma, a raguzaiak és a bosnyákok kölcsönös ellenszenvé, mely főleg egymást keresztező érdekeiknek volt köszönhető.

A szerző az első szerkezeti egység végén a Szentszék és a két balkáni egyházi intézmény mellett a missziószervezés negyedik fő komponensének, a Jézus Társaságának a tevékenységét ismerteti, továbbá ezt folytatja a következő nagy fejezetben is (1612–1622). A jezsuita rend hamar felismerte a balkáni katolikusok gondozásának fontosságát, és már a 16. század végén kísérletet tett — Raguzát választva bázisul — egy balkáni misszió indítására. Ez 1612-ben valósult meg, ám főleg V. Pál kezdeményezésére, vagyis az ekkor meginduló szervezőmunka a szentszéki missziós politika része volt. Rögtön két központ is alakult a hódoltságban: egyrészt Belgrádban, ahol a raguzai bázisról érkezett Bartol Kašić, a magyar Szini István és az igen tevékeny, ám meglehetősen összeférhetetlen hódoltságai világi pap, Don Simone Matkovich kezdte meg a munkát (aki egyben a misszió elindításának kezdeményezője is volt), illetve Pécssett, ahol az osztrák jezsuita rendtartomány felügyeletével egy magyar jezsuita páter, Vársárhelyi Gergely rendezkedett be. A kezdetben sikeresen működő és munkáját vizitációs körutakkal Szlavóniától a Temesközéig kiterjesztő jezsuita misszió azonban hamarosan több ponton is válságba került. Egyrészt főleg Matkovich túlkapasainak köszönhetően megromlott a viszony a két központ között. A másik, igen kényes probléma, mint az Molnár elbeszéléséből kiderül, Belgrád, mint központ kérdése volt. A város az itt lévő raguzai kereskedőkolónia miatt kiváló kiindulópontként szolgált a dalmáciai városállam támogatását élvező jezsuita misszionáriusoknak. Ám a raguzaiak megbízásából a város katolikus kápolnájában működő bosnyák ferences káplánok kezdettől fogva konkurenciát láttak a jezsuiták belgrádi megtelepedésében, a város ugyanis a ferences rendtartomány számára is fontos jövedelemforrás és alapvető kiindulási pont volt a szerémségi és szlavóniai expanzióhoz. A két csoport közötti feszült viszonyt csak tovább rontotta a jezsuiták belgrádi házvásárlása, illetve hogy kérésükre a pápa prizreni püspöki címmel missziós püspököt nevezett ki Petar Katić személyében belgrádi székhellyel, aki viszont rossz döntéseivel végleg a jezsuiták ellen hangolta a bosnyák ferenceseket. A jezsuita misszió kudarcának, illetve nem sokkal ezután megszűnésének az okai, ahogy erre később Molnár rámutat, a későbbi, közvetlenül a Szentszék által indított missziók megfenekléséhez is hozzájárultak. Ilyen ok volt tehát a belgrádi központ problémája, ahol a megjelenő misszionáriusok egyrészt veszélyeztették a bosnyák ferenceseknek a kápolnában megszerzett pozícióit és ezzel magukra haragították őket, másrészt, minthogy a raguzai kereskedők segítségére szorultak, óhatatlanul belesodródtak a raguzai és bosnyák kereskedőkolónia viszályába. A másik, részben az előbbivel összefüggő ok alapvetően az volt — és ez végigkíséri az egész tárgyalat korszakot —, hogy a bosnyák ferences rendtartomány, amely a török hatósággal kiépített kapcsolatai, szervezettsége és helyismerete folytán hamarosan szinte kizárólagos szerephez jutott a hódoltságban, kezdettől fogva gyanakodva és ellenségesen viszonyult a Rómából kiinduló és kívülről jött papokból álló missziókhoz, s nem volt hajlandó velük együttműködni.

Az ezt követő korszakot Molnár beosztásában a szentszéki missziószervezés intézményes keretének, a Propaganda Kongregációnak (Sacra Congregatio de Propaganda Fide) a megalakulása és 1634-ig tartó balkáni tevékenysége tölti ki. E terület, mint ismeretes, nemcsak térítéssel, hanem a más vallásúak között élő katolikusok lelkipásztori ellátásával is foglalkozott, így felada-

tának tekintette mind a balkáni, mind a hódolt és a Királyi Magyarországon élő katolikusok gondozását is. Itt kell kitérni azonban a Királyi Magyarország és a magyar hódoltság sajátos helyzetére, s az ebből fakadó problémákra, melyekre Molnár művében nagyon jól rámutat. Claudio Acquaviva jezsuita rendfőnök már az 1612-es misszió szervezésekor kérte Forgách Ferenc esztergomi érsek és a magyarországi katolikus klérus segítségét, ám az egyházfő, bár támogatta az akciót, a királyi Magyarországon is súlyos gondot okozó paphiány miatt nem tudott papokat küldeni a hódoltságba. Ugyanígy nem járt sikerrel a Kongregáció 1622-es kísérlete, amikor a magyar katolikus hierarchiát be akarta vonni munkájába. A hódoltsági egyházmegyével rendelkező főpapok ugyanis érthető okokból elzárkóztak attól, hogy az ellenséges területnek számító hódoltságban rezideáljanak (ahogy ezt a kongregáció elvárta volna), és az is kiderült, hogy — csakúgy, mint tíz évvel ezelőtt — nem tudnak kellő számú papot biztosítani a török alatt élő hívek számára. Sőt, Carlo Caraffa bécsi nuncius, aki felvette a kapcsolatot a magyar klérussal, végül azt sem javasolta, hogy a misszionáriusok Bécsen keresztül, a királyi Magyarországból érkezzenek a hódoltságba, mert a török azonnal gyanakvással szemlélte volna őket. Így a magyar katolikus egyház együttműködésének és a Bécsen keresztül szervezendő misszióknak a tervét a Kongregáció eljuttatta, és a már hagyományosnak mondható raguzai bázison keresztül indította el a Balkánra és Magyarországra irányuló tevékenységét. Ám a későbbi missziók, bár a Szentszék egyáltalán nem mondott le a hódolt magyarországi katolikusok gondozásáról, továbbra sem terjedtek túl a Dráva és a Maros vonalán, valamint a bácskai területeken. Ennek több oka is volt. Egyrészt a misszióval megbízott délszláv klerikusoknak a Dráván túli magyar katolikusok vizitációjához nyilván nem volt kellő nyelv- és helyismeretük, illetve a délszláv katolikus egyházak számára is „terra incognita”-nak számított a hódoltság északabba fekvő része. Az 1622-ben a többek között Magyarország vizitációjával megbízott albán pap, Pietro Massarecchi sem lépte át ezt a határt. Csak a már korábban feltérképezett szlavóniai és szerémségi plébániákra látogatott el, illetve csupán azokról számolt be jelentésében, ami, mint Molnár figyelmeztet rá, igen káros volt a későbbi missziószervezés szempontjából, hiszen az így újból csak a déli területekre korlátozódott. Volt azonban — ahogyan erre Molnár később utal — egy másik oka is annak, hogy a szentszéki és ezzel együtt az egyéb (bosnyák, raguzai) missziók nem halotak feljebb a hódoltságban. A magyar katolikus egyház ugyanis — habár lényegesen kisebb tevékenységet tudott kifejteni, mint a balkáni katolikus egyházak — azért mégiscsak jelen volt, többféle módon is, a töröktől elfoglalt magyar területeken. Egyrészt léteztek a Királyi Magyarországból kiinduló intézmények, így a pécsi jezsuiták és a szegedi ferencesek, amelyek a hódoltsági püspökök (pécsi, csanádi) helynöki tisztét is ellátták, s azok támogatásával, illetve joghatóságuk védelmében útját állták a délről érkező misszióknak. Másrészt maguk a püspökök is nagyobb figyelmet szenteltek a 17. században hódoltsági egyházmegyéjükre, s még ha ez főként a megadóztatásukra irányult is, a hódoltságban működő általános helynökeik útján biztosítani tudták jogi képviselőtüket. Sőt, Pázmány Péter, ahogy Molnár figyelmeztet, igyekezett a hódoltsági egyházmegyék élére olyanokat kinevezni, akik komolyabban veszik a hívek gondozását. Ezek közül a szerző kiemeli Vinkovics Benedek pécsi püspököt, aki amellelt, hogy hathatósan támogatta egyházmegyéjét, a Kongregációval is konfliktusba került joghatósági ügyekben. Így válik tehát érthetővé, hogy a hódoltság északibb, magyarok lakta része miért hiányzik a szentszéki missziók történetéből, s egyben a kötetből is.

A Kongregáció tehát, emeli ki a szerző, a déli, raguzai utat választotta: ezt jelzi az is, hogy Magyarország missziós püspökének — szendrői püspöki címmel — egy raguzai ferencest, Albert Rengjicet neveztek ki. Az új egyházfő azonban nem sokkal megérkezése után ugyanazokkal a problémákkal szembesült, mint a jezsuita elődök. Joghatóság kérdésében azonnal összeütközött a bosnyák ferencesekkel (akik már Massarecchivel, a misszió előkészítőjével sem voltak hajlandók együttműködni), illetve képviselőjükkel, a scardonai püspök címet viselő boszniai adminisztrátorral, Toma Ivkovićtal. A bosnyák főpap ugyanis igényt tartott a szlavóniai plébániák jó részére — annak ellenére, hogy azokat a Kongregáció Rengjić működési területül jelölte ki —, s végül nagyjából sikerült is biztosítani a ferences prédikátorok számára. Mindez annak köszönhető — amint azt a szerző többször is hangsúlyozza —, hogy a Szentszék sokáig nem vette figyelembe a helyi viszonyokat és nem vonta be a bosnyák ferenceseket a missziós munkába, ami súlyos hibának bizonyult. Ugyanilyen súlyos következményekkel jár, bár érthető lépés volt a belgrádi székhely kijelölése Rengjić számára, ahol a raguzaiak támogatására szoruló missziós püspök rövidesen belekeveredett a hanyatlóban lévő raguzai és az izmosodó bosnyák kereskedőkolóniának a már említett belgrádi kápolna körül csúcsosodó konfliktusába. Az úgynevezett „kápolna-viszálynak”, melyet Molnár igen részletesen tárgyal és korábban külön tanulmányban is megírta törté-

netét, volt már néhány előzménye a belgrádi jezsuita misszió kezdeti szakaszában. Először 1612-ben szabadultak el az indulatok, amikor a kápolnában tevékenykedő bosnyák ferencesek, féltve pozícióikat, kizavarták Szini Istvánt és Don Simonét a templomból. A vizsály újabb állomása az 1618-ban kinevezett missziós püspök, Petar Katić megjelenése volt a városban. A raguzaiak között ugyanis — akik a kápolna kegyurai és fenntartói voltak —, akadtak olyanok, akik a jezsuiták és a püspök javára el akarták távolítani a ferenceseket a kápolnából. Ekkor a városállam szenátusa még kifejezetten ellenezte, hogy kereskedőik Belgrádban összetűzzenek a ferencesekkel és szigorúan utasította őket a béke megőrzésére. A húszas évekre azonban megváltozott a helyzet: ekkor már nem pusztán a kápolna volt a tét, a ferencesek mögött ott állt a bosnyák kereskedőcsoport, amely ezen a téren is érvényesíteni kívánta növekvő hatalmát régi ellenfelével szemben. A megérkezése után a bosnyák rendtartomány által kinevezett belgrádi káplánt elbocsátó Rengjić miatt kipattant háborúba — mely lényegében a körül forgott, hogy a kápolnát alapító és fenntartó raguzaiaknak, vagy a benne lelkipásztori munkát mindig is ellátó ferenceseknek van több joguk a szentély igazgatásához —, mindkét fél teljes erővel vetette bele magát, nem riadva vissza a török hatóságok lepenélésétől és a feljelentésektől sem. A kiüttalan küzdelemben természetesen hiába próbálta a magát a raguzaiak mellett kompromittáló Rengjić, vagy a tanácsalanel hol egyik, hol másik felet támogató kongregációs vezetés befolyásolni a történéseket. Ugyanígy kudarcot vallott a korábbi vizitátor, Pietro Massarecchi 1630. évi apostoli adminisztrátori kinevezése is Magyarország területére, akit a bosnyák ferencesek elődjéhez hasonlóan nem fogadtak el, továbbá a kápolna-vizsály újabb fejleményeiben szintén tehetetlennek bizonyult. Helyesen vonja le a következtetést Molnár, miszerint Rómából nem lehetett megoldani a rendkívül összetett hódoltsági egyházi problémákat, sőt a Kongregáció intézkedései sokszor csak elmélyítették azokat.

Az utolsó történeti részben (1635–1647) Molnár vizsgálódásának középpontjában a bosnyák ferences rendtartomány áll: a közösség útját mutatja be az időleges válságokon és belső töréseken keresztül a hegemoniáig. Elsőként rávilágít, hogy a ferencesek között a szentszéki missziószervezéssel való együttműködés elutasítása egyáltalán nem volt kizárólagos: létezett egy mérsékelt csoport, amely a merev tartományi vezetéssel szemben lehetségesnek látta a kooperációt. A szerző e két csoport harcával igen részletesen foglalkozik, bemutatva azt is, hová fordultak a küzdőfelek külső segítségért. A mérsékelt csoport természetesen Rómától várt támogatást, míg a „radikálisok” egy ügyes húzással a bécsi udvart célozták meg, mivel a Habsburg uralkodók magyar királyi főkegyúri jogukat hódoltsági egyházmegyéik adományozásával is előszeretettel kifejezték, így szívesen kinevezték a csoport egyes tagjait a kulcsfontosságú püspökségek élére. A radikális csoport először 1633-ban alkalmazta ezt a fogást — ekkor Toma Mrnavićot nevezették ki szendrői püspökké, hogy ezzel Massarecchit sarokba szorítsák —, a 30-as évek második felében azonban már három ilyen esetre is volt példa, amikor is a boszniai, a tinini és a scardonai püspöki címet szerezték meg ily módon. Molnár helyesen mutat rá, hogy ez súlyos vereség volt a Kongregáció számára, hiszen ezzel egy igen fontos ütőkártya, a főpapi kinevezés joga esett ki a kezéből. Ezért csak hosszas halogatás után szentesítette a magyar királyi kinevezéseket, még ha nem is fordulhatott szembe velük. Végül az 1640-es évek második felében a rendtartományon belüli két tábor vezetője, a mérsékelt Marijan Maravić és a radikális Marin Ibrišimović egyaránt főpapi címet szerzett magának. A két püspök kinevezésének Molnár által feltárt története rendkívül jól mutatja be az erőviszonyokat. Először a Róma támogatását élvező Maravić került előnybe, akit a Kongregáció a boszniai püspök utódául szánt. Ellenfele válaszul Bécshez fordult, ahol hajlandóak is voltak támogatni, de azt a pápai diplomáciának végül sikerült megakadályoznia, hogy Maravićot megelőzve boszniai egyházmegye élére neveztesse ki magát. Ehelyett Ibrišimović a budvai címzetes püspöki címet kapta meg az uralkodótól, s egyben ígéretet kapott arra, hogy Maravić gondoskodik tartományfőnöki kinevezéséről, továbbá, hogy a magyarországi missziópüspökséget is megkapja. III. Ferdinánd ezek után 1646-ban kinevezte Maravićot boszniai, Ibrišimovićot pedig budvai püspökké, egyben az utóbbit ajánlotta a Kongregációnak a belgrádi apostoli adminisztrációra. A kész helyzet elé állított szentszéki vezetés nem húzódozott, mert ekkorra már belátta, hogy a rendtartomány tagjainak vezető szerepet kell adni a balkáni misszió irányításában. Így a két újonnan kinevezett és a pápa által szentesített főpappal „negyedszázados küzdelem után a bosnyák ferencesek elérték, hogy a boszniai mellett a magyarországi missziópüspökséget is az ő soraikból töltötték be.” (364.)

A szerző, miután az általa kijelölt korszakhatár végére ért, egy új aspektusból vizsgálja meg a missziószervezés 17. század közepéig áttekintett történetét, ez pedig a Szentszék, illetve a balkáni

egyházak irodalmi programja. Alapos bemutatást nyújt egyrészt Rómának, illetve 1622-től a Kongregációnak a könyvkiadást érintő koordinációs, összehangoló tevékenységéről, másrészt az egyes balkáni katolikus intézmények (dalmát egyházi írók, bosnyák ferencesek és a jezsuita misszió) egyházi irodalmi terméséről, mely főleg liturgikus könyvek, bibliafordítások, katekizmusok és lelkipásztori segédkönyvek kiadásában nyilvánult meg. Elemzésében rámutat a szentszéki szervezés előtt álló fő nehézségekre: ez egyrészt a katolikus liturgia egységesítése, másrészt az irodalmi programhoz leginkább megfelelő nyelvjárás kiválasztása volt. Fontos — bár az eddigiek után nem meglepő — megjegyzése a szerzőnek, hogy a szentszéki missziószervezés csak a délszláv vallási irodalommal foglalkozott, a magyar az ismertetett okok miatt kívül maradt látókörén. Az igen széleskörű és átgondolt vizsgálat annyiban kritizálható, hogy talán jobb lett volna, ha a történeti rész teljes befejezése után, azaz a 2. kötetben kap helyet, hogy a korszak egészéről tudjon képet adni. Még inkább kérdéses, hogy az ezt követő fejezet, vagyis a magyar katolikus megújulás irodalmi programjának és a török hódoltság kapcsolatának a vizsgálata illeszkedik-e az eddigiekhez, hiszen Molnár kimondottan a Szentszék által indított missziókkal foglalkozik kötetében, a magyar katolikus egyház hódoltsági tevékenységét nem, vagy csak érintőlegesen vizsgálja.

A könyvet gazdag segédlet egészíti ki. A szerző először egy sematizmust ad a „hódoltsági missziószervezéssel kapcsolatos fontosabb egyházi és világi tisztségviselőkről”, vagyis az egyes püspökökről, uralkodókról, a bosnyák rendtartomány előljáróiról stb. Hasznos segítség ez a kötethez, már csak a téma újdonsága miatt is. Szintén hozzásegít a könyv tartalmának jobb megértéséhez az a 14 darab, Nagy Béla által kiválóan megszerkesztett térkép, amely a könyvben szereplő balkáni katolikus intézmények, illetve közösségek földrajzi tagozódását és központjait szemlélteti — alighanem elsőként a magyar térképészetben. A kötetet részletes személy-, valamint helynévmutató, illetve olasz és német nyelvű összefoglaló zárja.

Molnár könyvében részben kevesebbet, részben többet nyújt, mint amit a címben ígér. Annyiban kevesebbet, amennyiben csak a Szentszékről kiinduló katolikus missziókat vizsgálja — bár ezt már az előszóban közli —, amelyek viszont, mint már többször szó esett róla, különböző okok miatt csupán Magyarország délszlávok lakta déli sávjában tevékenykedtek. Így a magyar hódoltság nagyobbik része kimaradt az elemzésből. Itt viszont meg kell jegyeznünk, hogy a szerző az északabbra fekvő hódoltsági területek katolicizmusának is szakavatott kutatója — ezt jelzi számtalan e tárgyú tanulmánya mellett a szegedi ferences misszió tevékenységéről készített munkája (Püspökök, barátok, parasztok. Fejezetek a szegedi ferencesek török kori történetéből. METEM-Könyvek 41. Bp. 2003.), a dunántúli területről írt monográfiája (A katolikus egyház a hódolt Dunántúlon. METEM-Könyvek 43. Bp. 2003.), és az alföldi régiót áttekintő tanulmánykötete (Tanulmányok az alföldi katolicizmus török kori történetéhez. METEM-Könyvek 45. Bp. 2004.). Másrészt pedig e kötetében Molnár sokkal többet ad az olvasó kezébe, mint az a témamegjelölésből sejthető lenne. A Róma által végzett missziós tevékenységen keresztül ugyanis részletesen bemutatja a balkáni és a dél-magyarországi katolikus közösségek ekkori történetét és egymáshoz való szövevényes viszonyát, ami nemcsak a magyarországi egyháztörténet kutatói számára jelent fontos eredményt, hanem — részben maga a téma, részben az eddig kiadatlan és jelentős részben nem kutatott forrásanyag feldolgozása folytán — a külföldi történészek érdeklődésére is számot tarthat (ezért lenne igen hasznos valamely világnyelvre lefordítani). Emellett a szerző aprólékos és gazdag áttekintése fontos tanulsággal szolgál általában a magyar történettudomány számára is. A tárgyalt területen működő balkáni egyházi intézmények működéséből az tűnik ki, hogy az északabbra élő hódoltságiakkal ellentétben lényegében semmit sem érzekeltek a Magyar Királyság, pontosabban a magyar katolikus klérus jogigényéből, hatalmából, ezért nem is gondolkodtak úgy, hogy a középkori magyar állam egyházi és világi intézményei bármit is számítanak. Átveszik a plébániák irányítását, új egyházi testületeket és címeket alapítanak, apostoli vizitációkat tartanak, illetve felosztják egymás közt az érdekezónákat, s mindezt anélkül, hogy a középkori magyar egyházszerkezetre, vagy a királyságban élő, hódoltsági magyar egyházfők joghatóságára különösebb tekintettel lennének. Az egyházi viszonyok ilyen gyökeres átalakulása és a balkáni katolikus egyházak ilyen mértékű — még a Propaganda Kongregációt is engedményekre kényszerítő — térnyerése Dél-Magyarországon, ami Molnár könyvében kiválóan nyomon követhető, arra hívja fel a figyelmet, hogy a hódoltsági katolicizmus, sőt általában a hódoltság történetének vizsgálata nem képzelhető el a délszláv bevándorlás és következményei figyelembe vétele és további kutatása nélkül.

Molnár Antal könyve tehát több szempontból is jelentős, illetve fontos megállapításokban bővelkedő alkotás. Reméljük, hogy a 2. kötet, mely a missziók történetének befejező szakaszát fogja tárgyalni, hamarosan megjelenik.

Tóth Gergely

LITTERAE MISSIONARIORUM DE HUNGARIA ET TRANSILVANIA (1572–1717) I–II.

Edidit: István György Tóth (Bibliotheca Academiae Hungariae – Roma. Fontes 4.)
Roma-Budapest 2002. 1596 o.

MISSIONÁRIUSOK LEVELEI MAGYARORSZÁGRÓL ÉS ERDÉLYRŐL (1572–1717) I–II.

A katolikus megújulást előkészítő trentói zsinat (1545–1563) után V. Piusztól (1566–1572) V. Pálig (1605–1621) a pápák sora hozott létre ideiglenesen egy-egy ország területén működő bíboros kollégiumot az igaz vallástól eltévelyedettek megtérítésére. Maradandó sikert XV. Gergely pápa (1621–1623) ért el, amikor 1622. január 6-án megalapította a katolikus missziók munkáját az akkor ismert világ egészén összefogó szentszéki hivatalt, a Hitterjesztés Szent Kongregációját (Sacra Congregatio de Propaganda Fide). A missziókat mindenekelőtt a reformáció sikerei, továbbá a nagy földrajzi felfedezések nyomán a katolikus egyház előtt is feltáruló, a kereszténységről sohasem hallott pogányok millióinak megtérítése és a görögkeleti „szakadárokkal” szorgalmazott uniós törekvés indokolta. A testület megalapításakor 13 bíborosból állt, élén egy bíboros prefektussal. Működésének fénykora szerte a világon és Magyarországon is az 1622–1648 közötti évekre esett. A missziós területek és a Kongregáció között a diplomáciai feladatokkal is megbízott nunciások jelentették a fő összeköttetést. A hittérítők hozzájuk fordulhattak segítségért, így a magyarországi misszionáriusok a bécsi pápai követséghez, Moldvában, a jórészt magyar katolikusok között tevékenykedők, a lengyelországi nunciushoz.

A Kongregáció munkája a 17. században alapvetően az európai protestánsok és az Oszmán Birodalomban élő eretnekek megtérítésére irányult. Így a három részre szakadt Magyarországnak mind a Habsburg király, mind az erdélyi fejedelem, mind a szultán uralma alatt álló darabja a Kongregáció kiemelkedően fontos működési területe közé tartozott.

A magyarországi katolikus vallás és egyház helyzetéről és a tennivalókról Pázmány Péter esztergomi érsek a maga és négy püspöktársa nevében alapos beadványt készített 1622 nyarán XV. Gergely pápának. Pázmány szerint a törvényekben biztosított vallásszabadság nagy kárt okozott a katolikus egyháznak: a lakosságnak csupán egytizede katolikus, a többiek Luther és Kálvin tanítását követik. A szultán földjén, a Hódoltságban nagy a paphiány: néhány jezsuita térít Pécs környékén, keves ferences szerzetes tevékenykedik a gyöngyösi kolostorban, a világi papok száma mindössze húszra tehető. A hódoltsági katolicizmus megtartói a licenciátusok, azaz a félpapok. A protestáns Erdélyben a székelyföld az egyetlen katolikus vidék. Az esztergomi érsek iskolák, kollégiumok, szemináriumok és egyetemek megalapításától remélte a változást, a Hitterjesztés Szent Kongregációjától pedig pénzt várt létrehozásukhoz. A bíboros testület számos alkalommal foglalkozott a Magyar Királyság ügyével. A napirendi pontok elsősorban a bécsi Pázmáneummal, szemináriumok alapításával, anyagi alapjuk megteremtésével és a római Collegium Germanicum Hungaricum növendékeivel kapcsolatosak. Erdélyt és a hét hozzácsatolt északkeleti vármegyét illetően is ülésezett a Kongregáció, és szinte kizárólag a Pázmány beadványa szerint csaknem kihalt csíksomlyói ferences kolostorral foglalkozott. A szentszéki hivatal és az esztergomi érsek együttműködésének köszönhetően 1626-ra ismét benépeült a rendház a magyarországi szalvatoriánus rendtartomány ferencesseivel. A Hódoltság helyzetéről elsőként, 1622-ben a mohácsi plébános, a bosnyák Don Simone Matkovich és a „bácsi apát” fiktív címet viselő Paolo Torelli tudósította a testületet. Azután Pietro Massarecchi közölt adatokat a szerémségi katolikusokról, és beszámolt a Pécs környékén működő licenciátusokról. A híradások megerősítették a Pázmány beadványából kibontakozó hódoltsági képet: a paphiány miatt szinte reménytelen a hívek helyzete, itt már néhány hittérítő munkája is látványos eredményt hozhat. Az 1620-as évek második felében több misszió kezdte meg működését a török megszállta országrészben: az 1626-ban létrejött krassóvári ferences központ szerzetesei Marco Bandulaevich vezetésével vizitálták a Belgrád környéki területet, a következő évben Carlo Caraffa bécsi nuncius felkérésére Filippo d'Alarca stájerországi konventuális ferences provinciális járt Komáromban, beszámolt a jezsuiták té-

rító munkájáról és a környékbeli falvak helyzetéről, Pázmány vizitátora, Keresztési Máté gyöngyösi plébános pedig a Hódoltság középső területén végzett hasznos munkát, amikor 1630-ban Halas, Kecskemét, Kiskunhalas és Makó lakóinak lelki gondozására néhány papot és licenciátust helyezett a négy mezővárosba.

Tóth István György, miként a *Relationes missionariorum de Hungaria et Transilvania (1627–1707)* című, 1994-ben közzétett kiadványának iratanyagát, jelen munkájának dokumentumait is csaknem kizárólag a hitterjesztés Szent Kongregációja római levéltárából merítette. Fő forrását kevés számú irattal egészítette ki a Vatikáni Titkos Levéltárból, a konventuális ferences és a jezsuita rend római központi levéltárából, valamint a római Casanate Könyvtár és a Róma melletti farfai kolostor könyvtár gyűjteményéből.

A szerző — szándéka szerint — bő válogatást ad a három részre szakadt Magyarország misszionáriusainak Rómába küldött leveleiből. Az alapos forrásfeltárás ellenére nem tekinti munkáját teljesnek, mert a hittérítők jelentései többnyire nem a Magyarországra vonatkozó iratok között, hanem a bosnyák, horvát, dalmát, szlovén és a cseh vonatkozású kötetekben találhatók. Ezért — miként írja — „Aligha gondolhatjuk, hogy a Hitterjesztés Szent Kongregációja más állagaiból ne kerülnének elő még fontos, a most kirajzolódó képet minden bizonnyal igencsak módosító dokumentumok.”

A terjedelmes, beszámoló jellegű levelek és a rövidre fogott, tömör jelentések között nincs éles „műfaji” határ. Keletkezésük szerint bejövő és kimenő levelekre oszthatók, amelyek iratsorozatokot alkotnak. Közülük kilenc levéltári egységben dolgozott a szerző. Forrásait teljes egészében közli. Az iratok hátoldalára felírt summáriumot csak akkor teszi közzé, ha a levél rossz állapota indokolja a tartalmi rekonstrukciót, vagy ha a regesztát készítő írnok — félreértés miatt — jelentősen eltért a tárgytól. A beérkező levelek korábban eredeti helyükről eltávolított mellékletei is szerepelnek a kiadványban — az „abc” betűível megjelölve — a hozzájuk időben és témában legközelebb álló dokumentumok mellett. A két kötetben 588 levél és jelentés, továbbá 28 melléklet, azaz 616 darab irat kapott helyet az 1572–1647 közötti évekből.

Tóth István György most is nagy szakmai jártassággal alkalmazta Benda Kálmánnak a *Moldvai csángó magyar okmánytár* számára kidolgozott forrásközlési szabályzatát, azon csak az olasz és a latin nyelvű szövegek használatát megkönnyítő módosításokat végzett. Az olasz források helyesírását közelítette a maihoz, de megőrizte a nyelvi sajátosságokat és a jellemző hibákat, az utóbbiakra felhívta a figyelmet. Feloldotta a rövidítéseket, elhagyta a mondat közben gyakran indokolatlanul használt nagybetűket, a személy és a helynevek eredeti formáját pedig megőrizte.

A szerző azonos szerkezeti elv alapján közli a dokumentumokat. Első helyen áll az irat sorszáma, azután a keltezés, a levélíró és a címzett neve, a jelzet, az eredetiségre, sajátkezűségre, a dokumentum állapotára és a pecsét meglétére vonatkozó megjegyzések, majd az esetleges korábbi kiadásra és az irat szerzőjének életújtára vonatkozó információk következik. Végül a forrásokvetet olvashatjuk, helyenként az említett tartalmi összefoglalóval. Gazdag jegyzetapparátus zárja a sort, amely az uralkodók és a helynevek részletes magyarázata mellett filológiai megjegyzéseket is tartalmaz.

A misszionáriusok beszámolóiból kibontakozik sokrétű munkájuk. Mindenekelőtt a protestánsok és a görögkeleti „szakadárok” között végzett hittérítés, amely jelenthette akár a „bácsi apát” templomépítő tevékenységét a Hódoltságban, akár Filippo a Camengrado obszerváns ferences szerzetesnek 1633-ban folytatott hitvitáját az eretnekekkel a budai pasa színe előtt. De jelenthette a paphiánnal küzdő helységek lakóinak lelki gondozását is, ahol a hívek sok éve nem gyóntak, nem áldoztak, nem tudtak keresztet vetni, nem ismerték a miatyánkot, és világi ember keresztelte meg gyermekeiket, mint Temesvár környékén, ahol — Alberto Rengjich szendrői püspök 1627-ben kelt jelentése szerint — egy önmagát szerb papnak valló, csak az „abc” négy betűjét ismerő cigány öntötte a keresztvizet a fejükre.

Tevékenységük során megismerték egy-egy országrész lakosságának mindennapi életét is. Ezért jelentéseik nemcsak a vallás- és egyháztörténet fontos forrásai, hanem értékes adatokat szolgáltatnak az etnikai és a demográfiai viszonyok, az analfabétizmus és az iskoláztatás, a társadalmi rétegződés és a közigazgatás, a kor politikai és hadtörténeti eseményei, sőt az étkezési szokások és a kor hiedelemvilága iránt érdeklődők számára is. Csupán néhány példa e gazdag tárházból. Francisci András pálos szerzetes — maró szatíra formájában — beszámol Bethlen Gábor gyógyításáról és temetéséről. Pietro Vallonica da Sant’ Angelo da Fermo tudósít I. Rákóczi Györgynek és Bethlen Istvánnak az erdélyi trónért vívott harcáról. Ugyanő megörökíti — egy Onod környéki katonai összecsapás érzékletes leírásával — a török-magyar küzdelmek jellegzetes harcászati eljárását, a lesvetést. Marco Bandini tájékoztat a bójti étkezési szokásokról: közli,

hogy ádvent idején engedélyezik a tejtermékek fogyasztását Magyarországon, mert „ott a hal és az olaj igen ritka.” Babonákra is fény derül: Simone Matkovich bosnyák világi pap szerint, ha egy ortodox hívő meghintette magát katolikus szenteltvízzel, papjaik késsel levakarták a helyét. Olykor a ferences atyák sem jártak el felvilágosultabban: Andrea Scalimoli da Castellana misszióprefektus ereklyetartóban őrizte a feszületet ördögűzés céljából, Giovanni Battista da Fiorentino pedig olyan „hatékonyan” járt el egy alkalommal, hogy a megszállott emberből távozó gonosz — a szemtanúk állítása szerint — menekülés közben kitérte a templomablakot.

A misszionáriusok mostoha körülmények: járvány, éhség és útonállók okozta megpróbáltatás között végezték munkájukat. Gyakran szenvedtek el üldöztetést, rabságot és bántalmazást a protestánsokat támogató erdélyi fejedelemtől, az oszmán hatalomtól vagy az eretnekektől. Olykor csak szerencsével menthették meg puszta életüket.

A magyar nyelv elsajátítása, főként az Itáliából érkezett ferencesek számára, nehézséget okozott. Számos javaslatot tettek a kérdés megoldására a Kongregációnak írt leveleikben, közöttük egy év eltöltését a magyarországi szalvatoriánus provinciában, nyelvi szeminárium létrehozását Rómában, mígnem a konventuális ferences rend és a nyitrai püspök iskolát alapított Nyitrán, ahol a nyilvános logikai, filozófiai és teológiai oktatás mellett grammatikai stúdiumot is tervezetek egy, a latinban jártas magyar ifjú közreműködésével.

A misszionáriusok többsége nagy műveltségű szerzetes volt, egyik-másik magiszteri, doktori fokozattal is rendelkezett. Andrea Scalimoli da Castellana pedig kézikönyvet adott ki 1644-ben *Missionarius Apostolicus* címmel a Luther és Kálvin tanítását kevéssé ismerő hittérítők számára, hogy eredményesebben szállhassanak szembe az eretnekséggel.

A jelentések fényt vetnek emberi gyarlóságaikra is: a bosnyák ferencesek pénzért gyóntattak és áldoztattak, a lengyel szerzetesek részegeskedtek, az obszerváns ferencesek paráználkodtak — állítólag apáccákkal —, négy misszionáriust pedig halmozott bűnnel: bestialitással, részegeskedéssel, gyilkossági kísérlettel és többszörös házasságban éléssel vádolt meg Michele Magych, az antivari érsek vikáriusa.

A Hitterjesztés Szent Kongregációja által irányított katolikus missziók tevékenysége a 17. századi Magyarország egyház- és művelődéstörténetének legfontosabb fejezetei közé tartozik. Tóth István György nagy biztonsággal és a tőle megszokott szakszerűséggel kezeli és közli a rájuk vonatkozó roppant gazdag forrásokat. Érdeklődéssel várjuk az újabb kötete(ke)t, mert a jelen munka az 1647. évvel lezárul, címe viszont az 1717-ig terjedő dokumentumok közreadását jelzi. Némi hiányérzetünk csak akkor támad, amikor a borító hátlapjának tájékoztató szövegét elolvassva értesülünk, hogy a gazdag — nem egyszer az eltűnt falvakra vonatkozó — helynévanyag tanulmányozását térképek segítik elő, ám a mappákat hiába keressük, mert azok valamilyen ok miatt kimaradtak a kiadványból.

Varga J. János

Alfred Messerli

LESEN UND SCHREIBEN. 1700 BIS 1900

Untersuchung zur Durchsetzung der Literalität in der Schweiz

OLVASNI ÉS ÍRNI. 1700–1900

Az írástudás és íráshasználat svájci áttörésének vizsgálata

Niemeyer Verlag Tübingen 2002. 770 o.

A zürichi egyetem oktatója, Alfred Messerli az írástudás és íráshasználat egyik legismertebb európai kutatója, történész és etnográfus egyszerre. Az általa szervezett asconai (monteveritá-i) konferenciák Európa legkülönbözőbb tájairól gyűjtötték össze az írástudás korai elterjedését vizsgáló kutatókat: történészeket, irodalomtörténészeket, néprajzkutatókat, de a művészettörténet, a könyvtörténet és a könyvtudomány, sőt a nyelvészet és nyelvjáráskutatás művelőit is. Ezek az interdiszciplináris konferenciák, amelyek másik motorja a párizsi École des Hautes Études en Sciences Sociales tanára, Roger Chartier, már nem egyszerűen az írástudás és az analfabétizmus kérdéseit vizsgálták, hanem az írásnak, az írott kultúrának a korai társadalmakban betöltött szerepét.

Messerli most ismertető monográfiája is ilyen szélesebb értelemben közelít az íráshoz, azt vizsgálja meg, hogyan hogyan terjedt el kétszáz év alatt az írás tudása és mind gyakoribb használata Svácban.

Svájc azért is izgalmas terepet jelent az alfabetizáció kutatóinak, mert ezen a kis földrajzi térségen belül több anyanyelv és több felekezet is található, márpedig a koraujkori társadalmakban ez a két faktor igen fontos szerepet tölt be az alfabetizáció gyorsabb vagy lassabb fejlődésében. Svájcban is megfigyelhető azonban, hogy a vidéki lakosság az olvasást sokáig sokkal fontosabbnak tartotta, mint az írás elsajátítását.

Az evangélikus egyház Svájc több kantonjában már a 17. század végétől egészen a 19. század végéig rendszeresen összeírta, hogy a falvak lakói közül ki tudott olvasni. A lelkészeket természetesen az érdekelte, hogy a híveik a katekizmust és — kisebb mértékben — a Bibliát mennyire tudták forgatni. Ezek a statisztikák ezért azt is feltüntették, hogy ha valaki képes volt ugyan olvasni, de csak akadozva, vagy pedig tudott olvasni, de nem jól értette azt, amit olvasott. A statisztikai vizsgálatokra jó lehetőséget adnak az újoncokról készült felmérések is, amelyekben feltüntették azok olvasnitudását is — erre az információra a modern hadseregnek nagy szüksége volt. Míg 1879-ben még az újoncok több mint egytizede csak nagyon gyatrán vagy éppen sehogy sem olvasott, addig 1900-ban ez az arány már csak 1,9%, míg a rekruták több mint negyötöde jól vagy kitűnően olvasott. Ehhez persze hozzátehetjük, hogy az Osztrák-Magyar Monarchia vagy Oroszország toborzótisztjei — de a lengyel területein akár a porosz állam hadserege is — a negatív példaként említett korábbi adatokkal is igencsak elégedettek lettek volna.

Messerli gondosan megvizsgálja az olvasás anyagi feltételeit is: hol volt elég világos a parasztházakban az olvasáshoz, hogyan terjedt el a mesterséges megvilágítás, mikor használtak olajlámpát, petróleumlámpát, mennyibe került faluhelyen a gyertya?

A néma olvasás sokáig gyanús dolognak számított a falusiak szemében, aki tudott olvasni, az is a kezével a sorokat követve, hangosan olvasta a szöveget. Olvasás és imádkozás sokáig egyazon dolgot jelentette a svájci parasztok számára — akárcsak a magyar falvak lakóinak, tehetnének hozzá, hiszen még Táncsics Mihály is azt írta, gyermekként rengeteget olvasott, de a faluja lakói „azt csak imádkozásnak mondták”.

1700 körül a svájciaknak csak egy kisebbsége, hatalmas helyi eltérésekkel mintegy 5–25%-a, tudott írni és olvasni, míg a huszadik század elejére Svájc már joggal tekinthette magát teljesen alfabetizált országnak.

Messerli monográfiája nem elégszik meg az írástudás számszerű vizsgálatával, a statisztikák mögött meghúzódó mentalitást is feltárja. A 18. század végétől, de különösen a 19. században, az analfabéták az újságokban, almanachokban már vagy mint szánalomra méltó, vagy pedig egyenesen mint nevetséges alakok tűnnek fel. Ahogy „Az írás és olvasás hasznáról” című könyvecske 1800 körül leírta, Hans nevű fajankó hőse, mivel sajnálta az időt és a fáradságot a betűk megtanulására, igencsak pórul járt: Az adósa, aki az írnutudó hitelezőinek szabályos adóslevelet állított ki, Hansnak csak mindenféle értelmetlen szöveget körmölt fontoskodó arccal egy árkus papírosra — később Hans ezt aztán hiába is mutatta fel, pénz helyett csak gúnykacaj várta.

A svájci lelkészek, tanárok, népfelvilágosító tudósok számos kiadványban követelték a vidéken még uralkodó sötétség szétesztatását, az írni-olvasni tanítás minél szélesebb körű bevezetését. Az ellenkező hangok sem hiányoztak azonban, voltak, akik féltették a társadalmat a túlságosan jól író-olvasó nőktől. Míg sokan örültek, ha a szebbik nem képviselői regényeket, épületes olvasmányokat forgattak, mások úgy gondolták, hogy ha a kisasszonyok csak a könyveket bújják, akkor aligha fognak férjet találni maguknak. A bázeli teológiaprofesszor, Karl Rudolf Hagenbach versben fejtette ki a véleményét, mely szerint a jó feleség nem olvassa vakká a szemeit, nem kezd mindent kritizálni az olvasmányai nyomán, hanem sűrűn forgatja a — szakácskönyveket.

A 19. század a tömeges magánlevelezés korszaka Svájcban, se szeri, se száma a kezdő levelezőket segítő leveleskönyveknek, „hasznos titkároknak”, amelyeket Messerli élesszeműen elemez, jól bemutatva a svájci társadalom belőlük kibontakozó képét. Hogyan írjunk levelet a különböző társadalmi kategóriákhoz tartozó levélolvasóknak, milyen formulák segítik át a nehézségeken a gyakorlatlan levélírókat?

Az írástudás tömegessé válása nemcsak a levelezés elterjedését tette lehetővé, hanem egy másik műfaj is virágzott: a 19. század Svájcban a naplóírás nagy kora lett, falun és városon egyaránt. A svájciak mind jobban tudtak írni, és a falusiak gyakorolták is ezt az írástudást. Messerli naplók, népies költemények finom elemzésével mutatja be az ajtók belső falára felvésett, megörökített bölcsességeket, tudni valókat.

Mit olvastak a svájciak? Hagyatiéki leltárak alapján vizsgálja a szerző az almanachok, kalendariumok, népkönyvek elterjedését. Az egyházi énekeskönyv vagy a iskolakönyv gyakori ajándék családon belül, ezért viszonylag sokat tudunk róluk. Megjelenik a könyvkölcsönzés, és egyre

többen nyitják meg a magánkönyvtárukat a barátaik, kollégáik előtt – azok pedig a könyveket gyakran elfelejtik visszahozni, az erről szóló levelek azután a történész kiváló forrásai lesznek. Az újság még sokáig nagyon drága dolog, ezért sokan közösen fizetnek elő valamely lapra. Óráskok, órákészítők falusiak és órákereskedők (hiszen ez Svájc!) fognak össze lelkészekkel és a gazdagabb parasztokkal, és együtt fizetnek elő valamely „gazette” példányaira.

Messerli megvizsgálja azt is, hogy hol tartottak a svájciak a könyveiket – a gerendába vert szögről zsinóron lógó kalendáriumtól a tehetős polgárok otthonát díszítő aranybetűs, bőrkötetűes kötetekig, amelyeket a látogatók gyakran gyanúsán porosnak és kevéssé forgatottak írtak le.

A hatalmas levéltári és könyvészeti kutatásra épülő vaskos monográfia szórakoztató olvasmány is, a szerző irodalmi stílusban tárja elénk gyakran nagyon is bonyolult fejtegetéseit. Ezen kívül hatalmas mennyiségű levélrészletet, költeményt, anekdotát idéz, máshol pedig pár oldalt naplóból, versekből, ami a kötetet még érdekesebbé teszi. Egy fontos, de Magyarországon ebből a szempontból kevéssé ismert régió társadalmát mutatja be ez az alapvető fontosságú, máris sokat idézett monográfia.

Tóth István György

GYULAI LAJOS: NAPLÓI

A forradalom és szabadságharc korából 1848. március 5. – 1849. június 22. I–II. kötet.

Transylvanica Varietas-sorozat. Az ELTE Román Filológiai Tanszékének és a Központi Statisztikai Hivatal Levéltárának sorozata
Budapest, 2003. 323, 410 o.

Gyulay Lajos gróf roppant méretű naplójáról régebben is tudtunk, ha nem is sokat. Ritka ember az, aki a *száznegyven kötetnyi* írástömeg megolvasására adja a fejét, hiszen nem is igazi íróról (s nagyon „másodhegedűs” politikusról) van szó. Az egész napló közreadása könyvtári folyóméreteket töltene meg, s nem bizonyos, hogy a szellemi hozadék egyenértékű lenne a közzétételhez szükséges energiával. Csetri Elek és Miskolczy Ambrus ezért helyesen tették, hogy ezúttal csak a naplóíró gróf 1848–1849-ről szóló feljegyzéseit publikálták: hősük erre az időszakra nézve csakugyan forrásértékű tanú: sok helyen jelen volt, sok embert ismert, sok olyat jegyzett fel a magyarság e fényes korszakából, amelyet máshonnan nem, vagy nem így tudtunk.

Az erdélyi arisztokratát Kazinczy és Döbrentei Gábor személyes példaadása nevelte művelt hazafivá, liberális humanistává, a felvilágosodás és a romantika hívévé, a kor eszmeáramlatai iránt elevenen érdeklődő szellemi emberré. Ők biztatták írásra is, de Gyulay visszariadt: a tehetség és az önbizalom hiányában csak naplójának nyilatkozott meg. Amit így nyújtott, az sem kevés: tükrözni tudta általa mindazt az eszmei és erkölcsi értéket, amit reformkori szellemiségnek nevezünk. Követ volt az erdélyi országgyűléseken, az utolsó, 1848-as erdélyi rendi országgyűlésen is, részt vett képviselőként a pesti népképviseleti országgyűlésen, a debrecenin, majd az 1861. évin is. Szellemi szemei előtt példaképként Széchenyi alakja lebegett, s az sem véletlen, hogy nevelője, Döbrentei Wesselényi Miklós neveltetéséhez is közel állott. Gyulay nem volt radikális, de Kossuthért ő is rajongott, pontosabban szólva rajongva bírálta és bírálva rajongott érte. 1848–1849-es naplójának legfőbb értéke, hogy folyvást érzékelhetjük benne — Urbán Aladár találó könyvcímét kölcsönvéve — „a nagy év sodrá”-t: többek lehetünk általa magyarságunkban, emberségünkben.

Akkor is így van ez, ha a gróf feljegyzéseiben nagy szerep jut a nőknek is. Létük, lényük a legtöbbször csakugyan jótétemény az „erősebbik” nem számára, s ugyan ki venné rossznéven Gyulaytól, ha a csinosabbjában módfelett gyönyörködik. Csupán az idegesíti az olvasót, hogy rengeteg nőalak vonul fel – a gróf diszkrét ember, így álneveken jelöli őket (Zborinata, Guardalora, Linistra stb.), s e körvonalakkal jelzett nőalakok áttűnnek egymásba. A naplónak akad olyan lapja, ahol a szerző egyszerre sóvárog 56 „démon”, illetve „szende szűz” után. A kiadvány nem sérült volna, ha e felsorolásokból néhány elmarad.

Miskolczy Ambrus kötet-terjedelmű bevezető tanulmánya nagy érzékenységgel és hozzáértéssel dolgozza fel a napló szemléleti vonulatait. Éppoly szakértelemmel elemzi és értékeli a gróf lelkiségét — a jószándékú dilettáns tollforgatótól a szoknyabolondig —, mint a kor küzdelmeit. Munkája kitűnő értekezés. Sokkal többet nyújt az olvasónak, mint a naplókötetek vizsgálatát: egy új Kossuth-monográfia és egy új, 1848–1849-ről szóló összefoglalás kontúrjai is megfigyelhetőek művében. Ez azonban némiképp hátránya is: túl sok mindent zsúfol egyetlen tanulmányba, időnként nem szerkeszti meg eléggé koncentráltan anyagát. Ezt a hibáját azért nemegyszer feledteti imponáló nyelvismeretével, olvasottságával, távoli összefüggéseket felvillantó asszociációival.

Hazaszeretetet és szabadságszeretetet egyaránt lehet tanulni Gyulaytól és Miskolczytól. Azon belül pedig Erdély, az erdélyi kultúra tiszteletét. S nemzetértelmezést. A gróf számára a nemzet szabad polgárok közössége, mások emberi méltóságának és szabadságának őszinte respektusával. Hunniát legszívesebben Amerikává változtatta volna. (Ezt azonban nemcsak Bölöni Farkas Sándortól vette át, mint Miskolczy véli, hanem Toldy Ferenc fontos cikkeiből is. [Tudománytár 1834. III-IV. k.] Általában: aki a 19. századi nemesi (nemzeti) liberalizmust első kézből tanulmányozni akarja, bízást fordulhat a naplókhoz.

Miskolczy reveláló értekezéseket sző be munkájába Gyulay csillagkultuszáról, Fourier, majd Lamartine hatásáról. Különösen ez az utóbbi izgalmas, hiszen a gróf a 48-as forradalom kitörésének napjaiban olvassa a francia költő-historikus-politikus könyvét a nagy francia forradalomról. Az idősíkok, a történelem-mezők összeszokrátatása folyamatosan feszültséggel tölti fel az előadást. A *Girondiak története* segít megértenünk, hogy miért történt mindaz, ami 1848-1849-ben történt. Idővel azonban Miskolczynál a Lamartine-elemzés átvált François Furet-elemzésre, s ez már megterheli az olvasót. Úgy gondolom, érdemesebb lett volna önálló tanulmányban (tanulmányokban) dolgozni fel ezt a problémakört, s csak a konklúziókat építeni be a könyvbe. (Ugyanez vonatkozik Horváth Mihály 1864. évi korszakos művének és a Gyulay-naplónak különben kiváló összehasonlítására is.) A francia historiográfia feldolgozását megkönnyítette volna a témával régebben foglalkozó irodalomtörténetesek eredményeinek felhasználása is (pl. Lukácsy Sándor: A francia forradalom történetírása és a magyar értelmiség [1810-1849]. Valóság 1968. 6. sz.; Eszmei és irodalmi találkozások. Szerk. Kőpeczi Béla - Sötér István. Bp., 1970.; Fehér Ferenc: A megfagyott forradalom. Bp., 1992.)

A túlméretezettség mellett is e francia kitérő sikerrel világítja meg Lamartine művének óriási hazai hatását. Eugène Sue viszont — melynek recepcióját Miskolczy ugyancsak minuciózus részletességgel tárgyalja — már jóval kisebb hatást ért el. Megengedem: az 1840-es évtized a francia romantika befolyásának kora Magyarországon. Sue-t is sokan olvasták, ám a *Les Mystères de Paris* szerzője divatos, de rossz író volt és zavaros gondolkodó. Az ő ellenforradalmisága, majd szocializmusa mélyebb lelkeket tartósan aligha fogott meg. Kétségtelen, hogy az általa felvetett társadalmi-erkölcsi problémák izgatták a magyar naplóírókat, de Sue cinikus, filozófiaellenes filozófus volt, Gyulay pedig evolúcióban és progresszióban hívő, mélyen vallásos, humanista lélek. Az utóbbi a megváltást várta-remélte, Sue pedig nem hitt igazán semmiben. Miskolczy is megállapítja: „Sue nem tudott tartósan betörni Gyulay Lajos belső világába.” Akkor viszont minek róla a hosszú, a napló elemzését megakasztó kitérő?

A feljegyzésekben legtanulmányosabbak a magyarosodásra és magyarosításra vonatkozó gondolatok. Gyulay toleráns szellem volt, a belátás és a megértés embere, mindenki számára jót akart, ugyanakkor — mint annyai más nemesi liberális —, ő sem volt képes lemondani a nemzetállam és az államnemzet ideáljáról. Békében kívánt élni a románokkal, szászokkal, szerbekkel stb., ha azok is mielőbb magyarokká lesznek. Érvényes válasza a nemzetiségi kérdésre neki sem volt, az erdélyi unióról ő sem kérdezte meg a románokat, őt is hevitette a nemesi liberálisok „nagymagyar” álma. Másrészt: akarta a reformokat, de éppúgy szorongott is tőlük, mint a nemesség átlaga. S hát a helyzet Erdélyben még sokkal nehezebb volt, mint Magyarországon. Az idő tájt már-már megoldhatatlanul nehéz.

A napló és Miskolczy elemzései segítenek megérteni azt, hogy a reformer erdélyi politikának nem is két, hanem jóval több malomkö között kellett őrlődnie. Nem is szabad hibáztatnunk a 19. század közepének hazai politikai elméit: a francia példa e téren nem igazított el. Utóbb Teleki, Szemere, Klapka, Kossuth itt, Bálcesen, Brätianu és az Hôtel Lambert más román vendégei valósággal „túlnőttek” a közép-kelet-európai adottságokon, amikor a konföderáció gondolatához, előtte a *Projet de pacification*-hoz érkeztek. Átlépték a saját árnyékukat.

Nagyon érdekesen mutatja be a napló Gyulaynak Kossuthhoz való viszonyát, meglevenítve a népképviselési országgyűlés napjait. Miskolczy úgy ítéli meg — Szabad György nyomán —, hogy 1848 nyarán Kossuth is kereste az Ausztriával való megegyezés lehetőségét. Szerintem ez meglehetősen, de nem kereste eléggé. Legalábbis nem annyira, mint Batthyány, Deák, Eötvös, Széchenyi. Kossuth úgy vélhette, hogy Ausztria akkor fog velünk megegyezni, ha tovább gyengül, ha Magyarország elzárkózásával tovább rontja a birodalom fennállásának esélyeit. S bizony nemigen lehet azzal megegyezni, akit provokálnak. Kossuth intranzigens magatartásával (pénzkiadás, a *Kossuth Hírlapjában* 1848 júliusában írott vezércikkei; az 1848. augusztus 3-i országgyűlési jelenet, melyre Széchenyi a maga naplójában úgy reagált: „Elborzadok” stb.) folyamatosan elidegenítette az osztrák felet. Kossuth egyike a magyarság legnagyobb alakjainak, de politikai hibáival maga is egyik okozója lett a későbbi konfrontációnak.

Ettől eltekintve teljesen egyetértek mindazzal, amit Miskolczy Kossuthról mint „emberarcú Robespierre”-ről megállapít. Valóban: éppenséggel a néptribun politikai nagyságának fokmérője az, hogy nem lépett fel erőszakkal politikai ellenfelei ellen, nem tört személyi diktatúrára, nem helyezte törvényen kívül — mégoly veszélyek közepette sem! — a parlamentarizmust. Határozott volt, kemény, energikus, de nem vette fejét senkinek, forradalmárrá lett, amikor kellett, de zsarnokká nem. Ha elkerülhetetlen volt, egyes törvényeket áthágott, a forradalom törvényes kereteit azonban megtartani igyekezett. Az 1848. szeptemberi napok izgalmaiba élesen bevilágít a Miskolczy által közölt 1848. szeptember 17-i Gyulay-levél, a borotvaélen táncoló történelmi helyzet hiteles képe: a szorongást Kossuth szavára felváltja a lelkesedés. Egy időben él az emberekben a kettő! Kossuth egyszerre tudott — mesterien — apellálni a hatalom két komponensére: a népre és a törvényhozásra. Nagy és máig élő szó az, amit Viddinben kimondott: „Talán, ha Robespierre lettem volna. De ez lenni nem tudtam, nem akartam, s mondhatni szerencsétlenségemben is emel a gondolat, hogy kezem vértől mocsoktalan.”

A *Napló* elé Csetri Elek is írt életrajzi bevezetést. A Gyulay-napló kiadása már régi terve volt Csetri Eleknek, de a politikai helyzet sokáig nem tette lehetővé e vállalkozást. Igaz, a kolozsvári tudós több kitűnő cikkében jelzett egy-két izgalmas mozzanatot Gyulay munkásságából. A most megjelent kötet az erdélyi magyar tudományosság és a hazai transzilvánisztika gyümölcsöző együttműködésének is a dokumentuma. Csetri Elek korábbi Gyulay-tanulmányainak tanulságát összefoglalva hasznosan igazít el a naplóíró családfája, életrajza, neveltetése, utazásai vonatkozásában. A jegyzetek, a névmutató és a szótár — Csetri és Miskolczy közös munkája — kifogástalannak. Igen nagy türelmet és tárgyyszeretetet követelt tőlük ez a tevékenység. Legfeljebb annyi lehet a kívánnivalónk, hogy a névmutató egyszersmind nem adja a nevek magyarozatát is. Mentségül szolgál, hogy a szövegben nagyon sok a ma már feloldhatatlannak tűnő név. Gondosabb korrektúra viszont számos sajtóhibától megszabadíthatott volna.

A kiadvány történelemtől való tudásunk jelentős gazdagodását jelenti.

Fenyő István

Mályusz Elemér

KLIÓ SZOLGÁLATÁBAN

Válogatott történelmi tanulmányok

Társadalmi és Művelődéstörténeti Tanulmányok 30.

MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 2003. 520 o.

Az utóbbi évtizedben egyre növekvő számban jelentek meg olyan kiadványok a hazai könyvpiacon, amelyek 19–20. századi magyar történetíróink — sokszor azóta is alapműnek tekintett — monográfiáit, olykor forráskiadványait tették újra közkinccsé, vagy éppen — ma már sok esetben nehezen hozzáférhető — tanulmányaikból adtak reprezentatív válogatást. Nem feladatomban annak megítélése, hogy ezek a könyvek mekkora segítséget nyújtanak a historiográfiai tájékozódásban, a történeti–eszmetörténeti kutatásban és nem utolsósorban a felsőoktatásban, az azonban leszögezendő, hogy amíg ez a folyamat nem feszíti szét a minőségi, illetve a hasznossági korlátokat, kétségtelenül üdvözlendő valamennyi újra megjelenő kötet. Az említett minőségi korlátokon bizonyosan belül helyezkedik el *Mályusz Elemér* munkássága, akinek fő műveit — mint például az egyházi társadalomról, Zsigmond király uralmáról, a türelmi rendeletről írott monográfiái — manapság sem haszontalan forgatni, nem beszélve a Zsigmondkori Oklevéltár kötetéről, amelyek használata egyenesen elengedhetetlen. A széles látókörű történetész 1989-ben bekövetkezett halála nem zárta le életművének megjelentetését, hiszen azóta több munkája is napvilágot látott, példaként említhető a hagyatékából előkerült „Az első Habsburg a magyar trónon” című tanulmánya (az *Aetas* 1994/1. számában), vagy a „Népiségtörténet” című kötete, amely a Történettudományi Intézet „Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok” sorozatában jelent meg, akárcsak a most bemutatandó kötet is, amely az első válogatást nyújtja tanulmányaiból az érdeklődőknek. Mindezen kiadványok szövegeinek kiadásra történő előkészítése, szerkesztése egyaránt *Soós István* munkáját dicsérik.

A *Klió szolgálatában* szép kiállítású és — a bemutatás előtt megelőlegezve is megállapíthatom — jól megszerkesztett könyv, amelyben Mályusz huszonkét tanulmányát olvashatjuk, öt

nagy témakör köré csoportosítva. Soós István a bevezetőben (7–8. old.) a válogatás szempontjai-ként a következőket említi: a nehezen hozzáférhetőséget, ennek köszönhető nyilvánvalóan a II. világháború előtti években született tanulmányok túlsúlya; a már megjelenésükkor heves polémia-át kiváltó dolgozatok, amelyek nagyrészt szintén az előbb említett két évtized termékei; a Mályusz érdeklődésének sokoldalúságát bemutató írások, amelyek nem csak a középkori, hanem a 18–19. századi egyház-, társadalom- és politikatörténet témaköreit is felölelik; végül az iskolateremtő módszertani írások, amelyek részint ma is megfontolás tárgyát képezhetik. Amint Soós meg is fogalmazza, a kötetben terjedelmi korlátok miatt egyedül a rendi államot és társadalmat elemző munkák nem kaphattak helyet: jogosan tartja ezek megjelentetését is szükségesnek a közeljövőben. Az elkövetkezőkben egy-egy mondatban teszek csupán említést a kötetbe beválogatott tanulmányokról, hiszen már jó ideje ismeretesek a történeti kutatásban, a címük mellett zárójelben jelezve eredeti megjelenésük évét és a mostani kiadás oldalszámait. Nem tekintettem céloknak azt, hogy valamennyi tanulmánynak jelezzem a mai történeti szakirodalomban betöltött helyét, ennek már csak terjedelmi akadályai is lennének.

Az első és egyben legerjedelmesebb csoportban, amely a *Fejezetek a középkor történetéből* címet viseli, kilenc tanulmány kapott helyett. Közülük az elsőben (*A patrimoniális királyság*, 1933, 11–21) Mályusz vitatta a Szekfű Gyula, Hóman Bálint és Váczy Péter által a 11–12. századi magyar kormányzati formára alkalmazott patrimoniális jelző helyességét, míg a másodikban ugyanerre a karizmatikus megnevezést javasolta (*A karizmatikus királyság*, 1934, 22–44). A témát illetően, amelyben nem is a kormányzati formában, hanem annak csupán elnevezésében vitatta kortársai vélekedését, Mályusz a 20. századi történetíróink (pl. Bónis és Fügedi) körében nagy népszerűségnek örvendő Max Weber uralmi kategóriáival támasztotta alá érvelését. A *Székelység eredetéről* szóló dolgozatban (1942, 45–52) azt a — vitatható — kiindulópontot fogadta el, hogy a székely szó 'herceg népe' jelentésű. Ebből vezeti le, sokszor spekulatívnak tűnő érvekkel, hogy a székelység egy több etnikumból a Kárpát-medencében Árpád által létrehozott és fia, Zoltán hercegre (majd a későbbiekben a mindenkori hercegre) bízott törzs volt, amely egyedülálló nemzeti szervezetét sajátos határvédő szolgálatai fejében őrizhette meg. Noha a székelység eredetére irányuló kutatásban újra és újra felmerül az a — ma már talán kevésbé elfogadott — vélemény, hogy egy honfoglalást követően kialakult, főként magyar etnikumú népről van szó, Mályusz ezirányú eredményei érthetően nem nyertek elfogadást a szakirodalomban. A szerző híres vitáját Szekfű Gyulával a középkori magyar nemzetiségi politikával kapcsolatban *Az egynyelvű ország* (1941, 53–72) című válaszcikke mutatja be. Aligha hihető, hogy királyainknak a 13. század elejéig valóban lett volna „nemzetiségi politikájuk”, ráadásul olyan, amely határozottan a nem magyar népek tudatos asszimilációjára törekedett volna azok széttelepítése révén, a gondolat már Szekfű Gyula számára is — alighanem jogosan — anakronisztikusnak tűnt (a kérdésre lásd *Kubinyi András: Nemzetiségi és vallási tolerancia a középkori Magyarországon*. In: Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon. Budapest, 1999. 123–138.). 1933-ban jelent meg Mályusz kiváló tanulmánya *Árpádházi Boldog Margit* (73–107) életéről. Ő volt először az, aki a témához nem csak a Margitról szóló hagiográfiai irodalmat használta fel, hanem a korabeli Magyarország egyházi műveltségét és annak Margitra való hatását is elemezni törekedett ún. szellemtörténeti módszerekkel, és annak önértetes hangsúlyozásával, hogy a témával, bár addig nem volt illendő, protestáns történész is foglalkozhat. — Toldi Miklós leszármazottai Bihar megyében még a 16. század közepén is éltek és ezáltal Ilosvai Selymes Péter Toldijáról akár családi hagyomány is fennmaradhatott — bizonyítja Mályusz 1924-ben megjelenő, *A Toldi-monda történeti alapja* című dolgozatában (108–129), egyúttal figyelmeztetve arra, hogy az olasz levéltárak zsoldosszámadásaiban még sok adat várható a történeti Toldi itáliai ténykedésére vonatkozólag. A Galambóc 1428. évi ostrománál ismertté vált, majd egészen az 1440-es évek végéig az országos politikában jelentős szerepet játszó Tallóci Matkó — többek között — szlávón és horvát bánnak és testvéreinek, Frankónak, Petkónak és Jovánnak életútját mutatja be *A négy Tallóci fivér* című tanulmánya (1980, 130–176), amelyben Mályusz az életrajzíráson keresztül több korabeli politikai esemény — például Zsigmond király 1431–1433-as itáliai útjának — megfestésére is vállalkozott. A sokak által ismert Zsigmond-monográfia (1984) egyik előtanulmánya is helyet kapott a kötetben *Zsigmond király központosító kísérletei Magyarországon* címmel (1960, 177–205). Ebben ugyan a korról számtalan kiváló megfigyelést olvashatunk, nagy részüket azonban a szakirodalom — részint maga Mályusz is — később tovább finomította. Akárcsak a monográfiában, itt is feltűnő sajátosság az 1420-at követő évek — a korábbi évekhez képest — kevésbé árnyalt ábrázolása. Az első fejezet utolsó tanulmányában (*A magyarság és a városi élet a közép-*

korban, 1944, 206–227) végül Mályusz az ellen szólal fel, hogy a középkori Magyarország városai-ban kizárólag német vagy német-jellegű településeket lássunk. Érthető okokból leginkább Szeged, Dés, illetve Miskolc kialakulásában látta a sajátos magyar lakosságú és eredetű várostípust, és sürgette a várostörténeti kutatások intézményi alapokon történő megindítását.

A könyv második fejezete Mályusz négy, középkori krónikaíróval foglalkozó írását tartalmazza (*A középkori krónikaírási kérdései*, 229–353). Hosszas lenne ismertetni a szerző — egy tanulmányon belül is több témára kiterő — cikkeinek módszerét és következtetéseit. Egy valami azonban mind a négy dolgozatban közös: a turóci származású Mályusz Thuróczy János működése iránti érdeklődéséről tanúskodnak, ezáltal a „Thuróczy-krónika és forrásai” című monográfia (1967), illetve a Kristó Gyulával közösen megjelentetett kritikai kiadás és kommentár (1988) előtanulmányainak tekinthetők, *A Képes Krónika kiadásai* (1974, 279–297) pedig egy tudománytörténeti áttekintés, amely azonban egy-egy kiragadott példán keresztül javaslatokat is megfogalmaz egy jövődől kritikai kiadás elkészítéséhez. Itt is elmondhatjuk, miként a Soós István által írott bevezetőben is olvasható, hogy kiváló megfigyelések keverednek azóta már a szakirodalom által meghaladott, pontosított állításokkal; ez különösen a krónikakompozíció Árpád-kori összetevőivel — a legjobb példának alighanem az ősgeszta tekinthető — kapcsolatban szembetűnő.

A harmadik fejezet (*Medievisztika és forráskutatás*) első tanulmányában (*A magyar medievisztika forráskérdései*, 1967, 357–383) Mályusz — kitérve a hazai medievisztika sanyarú helyzetére — hangsúlyozza, hogy mennyire szükséges volna a külföldi szakirodalomból, illetve forráskiadványokból összegyűjteni a magyar vonatkozású adatokat. Emellett hangsúlyozza, hogy a hazai történészek feladata az, hogy a külföldi kutatók tájékozódását a hazai forrásokban megkönnyítsék. E célból egy „Archivum historicum medii aevi” megjelentetését javasolja, amely nem csak a magyar forráskiadványok címét tartalmazná, hanem azok rövid leírását is. Szokás idézni Mályusz azon megfigyelését, hogy a középkori magyar okleveles forrásanyag mennyisége ideális abból a szempontból, hogy egy nyugat-európai tartomány megismerésére fordított munkával egy egész állam működése megismerhető, de mégsem olyan elszomorító az oklevelek hiánya, mint Kelet-Európában. Ezt a gondolatot az *1526 előtti okleveleink forrásértéke* (1967, 384–396) című dolgozatában fejtette ki. Lehetőségeinket nemcsak Nyugat- és Kelet-Európával hasonlítja össze általánosságban, hanem kiemeli előnyeinket és hátrányainkat a cseh és lengyel forrásadottságokhoz képest. Példaként hosszasan elemzi a taxa extraordinaria jelenségét, amelyről azóta már kiderült, hogy Mályusz meglátásával ellentétben egyáltalán nem egyenlő a jobbágy tetszés szerinti kizsákmányolásával (lásd *Nógrády Árpád: Taxa – extraordinaria? Szeljegyzetek Kanizsai László kapuvári-sárvári számadáskönyvének margójára*. In *Memoriam Barta Gábor*. Tanulmányok Barta Gábor emlékére. Szerk. Lengvári István. Pécs, 1996. 125–149.). Felhívja a figyelmet, hogy milyen fontos lenne külön forráskiadványok szerkesztése például a céhlevelekből, számadásokból, urbáriumokból. Ezen javaslatai mind a mai napig megszívlelendők. A negyedik fejezete (*Újkori egyház- és társadalomtörténet*, 397–464) Soós István három tanulmányt válogatott be: ezekben Mályusz II. József reformintézkedéseinek filozófiai alapjait vizsgálva kiemeli Pufendorf természetjogi tanainak hatását, elemzi a II. József halálát követő eszterdői köznemesi politikai történéseit, illetve a protestáns nemesség politikába történő bekapcsolódásának és a szabadkőműves eszméknek ekkor kitapintható hatásait, végül Székfű Gyulával polemizálva a reformkor nemzedékét mutatja be.

A könyv talán legérdekesebb fejezete az utolsó, amely a *Népiségtörténet, helytörténet* címet viseli, és a fiatal Mályusz módszertani javaslatait mutatja be. A négy tanulmány 1923 és 1931 között jelent meg, és noha mindegyik a trianoni katasztrófát követő érthető elkeseredés jegyében fogant, az általa itt megfogalmazott metodikai elvárások részint még a mai napokban is időszerűek, ezért talán nem haszontalan részletesebb ismertetésük. Az *Írányelvek a magyar történelem tanulmányozásához* című székfoglaló előadásában (1930, 467–472) az olvasóközönség történeti érdeklődésének egyre inkább tapasztalható hiányát három jelenségnek tulajdonítja: a specializmusnak, azaz a rosszul megválasztott, érdektelen részlettemák megjelentetésének, a tradicionalizmusnak, azaz a némileg dicsfénybe öltötetett országos történelem preferálásának a gazdaság- és társadalomtörténettel szemben, ami nem jelezte az értelmiségnek Trianon közeledtét, végül a relativizmusnak, azaz a korszakok egymáshoz történő önkényes hasonlításának és az önálló korszakelemzések hiányának. *A népiség története* című módszertani dolgozatában (1931, 237–268) a kiindulópont szintén a „széles olvasóközönség” érdeklődésének a felkeltése. Erre a népiségtörténet a legalkalmasabb, ami nem más, mint „egy egész nép öntudatlan életét és kulturális tevékenységét” az öntudatra ébredésig bemutató, az etnikum változására koncentráló, a vidék kialakításában az itt élő nemzetiségek sok száz éves szimbolizmusát kiemelő szemlélet lenne. Mályusz felfogásában a népiségtörténet egyben nemzeti érdek is, hiszen a

szomszéd népek már hozzáláttak ahhoz, hogy az új államalakulatokban a kultúrát egységesítsék, Romániában például a székelyek román eredetének hangsúlyozásával, Csehszlovákiában a 18–19. századi szlovák-magyar nyelvhatár önkényes meghúzásával. Véleménye szerint példát az I. világháború másik nagy veszteseiről, a németekről kell venni, akik az országuktól elszakított területeken éltek, illetve a távolabb lakó németnyelvű csoportok identitásának védelmében a hangsúlyt a velük fenntartott erős kulturális kapcsolatokra helyezték. E célból intézeteket alapítottak, amelyek megeremelték a történeti kutatások és publikáció feltételeit. Magyarországon ehhez hasonlóan kell hozzálátni Erdély és a Felvidék — elsősorban újkori — népiségtörténetének a megírásához. Ehhez azonban jó *részletkutatásokra*: megye-, város- és falumonográfiákra van szükség. Mályusz szerint a magyarországi helytörténet a némettől 80 évvel maradt el, Magyarországon ugyanis a helytörténet nem jelent mást, mint cédulák naív és dilettáns, érdeklődést sorvasztó egymás mellé illesztését. A helységek igazi történetét a földrajzi objektumokra, épületekre, dűlőnevekre „mint vázra” felépített gazdaság- és társadalomtörténetben látja. Nagy szükség van „kifogástalan ítézőképességű részletkutatókra”, akik központi irányítás mellett — az anyag irtatlan tömege miatt — közösen dolgoznak. Szintén elengedhetetlen a részlettanulmányok kiadására egy új folyóirat megalapítása. Hasonló elveket fogalmazott meg már korábban is *A helytörténeti kutatás feladatai* (1923–1924, 493–512) című dolgozatában is. A gazdaság- és társadalomtörténeti részletkutatások előmozdítására és az érdeklődés felkeltésére újkori helytörténeti munkák megírását, vidéki helytörténeti társulatok létrehozását és átfogó történeti földrajz elkészítését szorgalmazta. Az új nézőpontok szerint megírt munkáknak meg kell felelniük a tudományosság kritériumainak és a közönség érdeklődésének egyaránt. A kötetet a *Falutörténet* című cikk zárja (1929, 513–518), amely talán inkább Mályusz maró gúnyt sem nélkülöző kritikai munkásságát példázza jól. Az alföldi tájék plasztikus leírását követően hozzálát a korszakban kiadott falumonográfiák „bemutatásához”. A jóakarát nem hiányzik, de a minőség annál inkább – szól az összegzés. A cikk megírásához alighanem Mezőkeresztes monográfiája szolgáltatta az ihletet. A művet egy „poeta” követte el, aki többek között a malefactort Matefácsornak olvasta, és nem áttalott V. Lászlónak magyar nyelvű címerlevelet tulajdonítani, sőt azt teljes terjedelmében közölni. Mályusz inti a közsegeket, hogy óvakodjanak az üzleti szellemű, de dilettáns monográfiák támogatásától, e jelenséget egyben a történettudomány mulasztásaként könyveli el.

A kötet tartalmának bemutatását követően érdemes megállapítani, hogy annak szerkezete áttekinthető, a végjegyzetek alkalmazása is elfogadhatónak tűnik, hiszen már ismert írásokról van szó, ahol inkább az olvasmányosságra kellett törekedni. Az áttekinthető szerkezetben kívül szintén a szerkesztő munkáját dicsérik a szövegben kapcsos zárójelek közé tett, filológiai igényességű módosítások is. Így a mai kor szóhasználatához igazít történelmi eseményeket, földrajzi és tulajdonneveket, fogalmakat (pl. 473: a[z I.] világháború, 505: a[z I.] 18|40-es évek, 108: flórenci [firenzei], 85: Julián[us]t, 510: tót [szlovák] stb.), az uralkodóknál megadja sorszámukat (pl. 116: [I.] Nagy Lajos, 422: [II.] Lipót), a mai nyelvtani szabályok szerint „modernizál” szavakat (pl. 405: ez[en] elveket, 424: hiányzó névelő beillesztése stb.). A módosításokat azonban olykor feleslegesnek éreztem, például a szövegkörnyezetből egyértelmű „századforduló” magyarázatát (74: [azaz a 19–20. század fordulóján]), Albert király neve elé pedig nem kötelező kitenni a sorszámot (153–165), mivel nem követte őt több ilyen nevű uralkodó a magyar történelemben.

Kötelességem megemlíteni ezenkívül, hogy a könyvben meglepően sok a betűhiba, két-három-négy oldalanként biztosan találunk egyet. Néhány zavaróbb példa: 85: kellett helyett keltett, 90: eszmény h. esemény, 123: Szamos h. Szemos, 142: pápánál tervezett lépése h. tetvezett, 370: uralkodó család h. család, 390: collecta h. celledta, 390: mondták h. mondák, sok helyen mondatkezdő nagy kezdőbetű előtt vessző, vagy fordítva: vessző helyett pont található (pl. 84, 100, 111). *A Toldi-monda történeti alapja* című tanulmány függelékeként közölt latin oklevélben (124–125) hemzsegnnek a hibák, jöllehet az eredeti kiadás mentes volt ezektől: így propter h. proper, continuis h. constinuis, per ipsum h. per ipum áll, az eredeti „Ladislao (!)” helyett itt „Ladislao [!]” található, ami egyfelől értelmezhetetlen, hiszen így nem romlott a szöveg, másfelől az olvasó úgy gondolja, hogy a szögletes zárójelben — mint máshol — a szerkesztő javításai olvashatók, holott jelen esetben nem erről van szó.

Ezek az apró hibák azonban mit sem vonnak le a kötet értékéből. Mályusz Elemér időtálló tanulmányait tartalmukra és a gondos szerkesztői munkának köszönhető szép megjelenésre egyaránt tekintettel minden érdeklődő figyelmébe nyugodt szívvel ajánlom.

Neumann Tibor

PERJÉS GÉZA
(1917–2003)

2003. szeptember 18-án, életének 86. évében súlyos betegség után örök nyugalomra tért a második világháború utáni magyar hadtörténetírás megújítója és legnagyobb hatású képviselője, Perjés Géza. A kilencgyermekes felvidéki család sarja hosszú, rögös utat járt be, mielőtt a társadalomtudományok ismert — bár „hivatalosan” csak a legutóbbi évtizedben elismert — kutatója lett.

Az 1917 augusztusában Trencsénben született Perjés Géza pályafutását életre szólóan meghatározta a HÁBORÚ. Még három éves sem volt, amikor az első világháborút lezáró trianoni béke a csehszlovák államra esküt tenni nem akaró családfőt és szeretteit szülőföldje elhagyására kényszerítette. A család egzisztenciájának elvesztése, a beköszöntött nagy szegénység eleve elrendelés-szerűen lökte Perjés Gézát az ingyenes képzést nyújtó katonai pályára: tízévesen katonaiskolába került, majd katonai főreálba, végül a Ludovika Katonai Akadémián fejezte be tanulmányait, s ott avatták tisztté 1939 januárjában. Fiatal, ambiciózus emberként lelkesen vetette bele magát a katonai hivatás minden csínjának-bínjának elsajátításába és gyakorlásába. Saját szavaival élve „passzionátus katona” lett, aki később, a fronton is megoldandó feladatot látott egy-egy akció megszervezésében és sikeres végrehajtásában. Innen eredt érdeklődése a hadügy elméleti kérdései iránt és páratlan katonai elemzőkészsége.

Korán föltámadt társadalomkritikai fogékonysága is. Elbeszélése szerint a Ludovika hallgatói körében a 30-as évek második felében élénk visszhangot keltettek a társadalmi problémák: rendszeres vitákat tartottak egy-egy társadalmi kérdéstről, figyelemmel kísérték a népi írók mozgalmát és a kibontakozó szociográfiai irodalmat, mindaddig, amíg az Akadémia parancsnoka, Szombathelyi Ferenc ezt le nem tiltotta. Kevéssel a kibocsátást követően azonban Perjést magával sodorta az újabb háború: csapattisztként részt vett az 1939-es kárpátaljai és az 1940-es erdélyi bevonulásban, majd az ukrainai megszállásban, végül 1944-ben az előre nyomuló szovjet erők elleni harcokban, amelynek során súlyos sebesülést szenvedett.

A „trianoni vasabroncsok” szétfeszítésére tett kísérlet kudarca, Magyarország gyászos következményekkel járó második világháborús szereplése, a német megszállás és a nyilas uralom, valamint a személyes erkölcsi traumát okozó holocaust egyaránt hozzájárult ahhoz, hogy angol hadifogságból hazatérve a történetek okait kereső Perjés figyelme a háború, a katonáskodás társadalmi összefüggései felé fordult. Régóta dédelgetett tervét valóra váltva, beiratkozott a budapesti Tudományegyetemre, ahol Szalai Sándor szociológus tanítványa lett, aki hamarosan maga mellé vette intézetébe. S bár 1948-ban, a tudományos életben megkezdett tisztogatás során Perjést „horthysta múltja” miatt elbocsátották, a Szalai Intézet pezsgő szellemi légköre, gondolatszabadsága és európai horizontja életre szóló út-

ravalót adott neki. Kapcsolata Szalaival — akit 1950-ben ugyancsak eltávolítottak az egyetemről, sőt évekre be is börtönöztek — később is megmaradt.

Mást talán megtört volna az ezt követő majd tíz év kitaszítotttsága: a Ganz-gyári és a kórházi segédmunka, de Perjés Gézát nem olyan fából faragták. A tudományból való kényszerű száműzetés éveiben kezdte összegyűjteni későbbi munkáinak anyagát. Érdeklődése akkoriban fordult végérvényesen a hadtörténelem, mindenek előtt a török kor és a Rákóczi-szabadságharc története felé, s akkoriban születtek első tanulmányai is Esztergom 1706. évi ostromairól és az ostrommal kapcsolatos hadműveletekről (1954), Balassi Bálintról, a katonáról (1955). Már közel állt a negyvenhez, amikor ezek a pályakezdő írások megjelenhettek.

A viszontagságos, elhúzódo pályakezdést követően Perjés Géza 1957-ben tért vissza a tudományos életbe. Az időközben rehabilitált Szalai Sándor támogatásával a Magyar Tudományos Akadémia munkatársa lett, majd 1962-ben a Központi Statisztikai Hivatal Könyvtárába került. Ott, a KSH menedéket jelentő falai között dolgozott egészen 1982-es nyugdíjazásáig, olyan kollégák megtisztelő érdeklődésétől kísérve, mint Dávid Zoltán és Fügedi Erik. A magányban, visszhangtalanul eltöltött évek után végre bekapcsolódhatott a történetírás és a hadtörténet hazai és nemzetközi fórumainak munkájába, s hamarosan sorra születtek jelentős munkái. Egyenes alakja, nyílt szelleme mind gyakrabban tűnt fel a Történettudományi Intézet vitáin, ahol néhány igaz barátot, de nem kevés ellenfelet is szerzett. A 60-as 70-es évek fordulóján több alkalommal részt vett a nemzetközi hadtörténész-kongresszusokon, hozzászólásai jelentős visszhangot keltettek. A *katonai döntés és a valószínűség Montecuccolitól és Zrínyitől Clausewitzig* címmel 1970-ben Moszkvában elmondott referátuma miatt azonban éles bírálatok érték szovjet és nyugatnémet részről is, aminek az lett a következménye, hogy többé nem engedték szóhoz jutni őt. Az évtized végén ki-robbant Mohács-vita nyomán véleményével itthon is egyedül maradt, és a hazai történésztársadalomban is elszigetelődött. Mindez azonban nem szegte sem vita-, sem alkotókedvét. Nyugdíjazását követően is aktív maradt, akkoriban lett tagja a *Hadtörténelmi Közlemények* szerkesztő bizottságának, s abból a megfontolásból kiindulva, hogy a dokumentumfilm a 20. század történelmének igen fontos forrása, elnöke, később tagja a Történelmi Filmalapítványnak. Megemlíten-dő, mert elkötelezettségét jól jellemzi, hogy a rendszerváltás első éveiben a Honvédelmi Minisztérium Für Lajos mellett működő tanácsadó testületét is vezette.

Élete folyamán nyolc önálló kötete és mintegy hetven tanulmánya jelent meg, utóbbiak közül több mint egy tucat angol, francia és német nyelven, rangos külföldi folyóiratokban. Mohács könyvét az angol mellett török nyelvre is lefordították. Ezek és a nemzetközi kongresszusokon elmondott referátumai hosszú időn keresztül a legismertebb magyar hadtörténésszé tették őt szerte a világban.

Történetíróként a háború előtti magyar hadtörténetírás legjobb hagyományait s kiváltképpen és vállaltan Markó Árpád kezdeményezéseit folytatta. Kezdetben érdeklődése a Rákóczi-szabadságharc eseményeire, Zrínyi katonai működéssére és hadtudományi műveire koncentrált. Korai dolgozatai közül elméleti igényességével és hatásával egyaránt kiemelkedik a Zrínyi Miklós hadtudományi munkáinak kiadása elé írt *Zrínyi Miklós, a hadtudományi író* című

nagy lélegzetű bevezető (1957) és A „*metodizmus*” és a *Zrínyi–Montecuccoli vita* címmel a *Századok* lapjain megjelent kétrészes tanulmány (1961–62). Mindkettőben Zrínyinek a magyar és az egyetemes hadtudományban elfoglalt helyét állította új összefüggésekbe, alapjaiban változtatva meg a korábbi történeti irodalom által kialakított, nemzeti elfogultságoktól sem mentes Zrínyi-képet. Ugyancsak a romantikus illúziók és a sematikus ábrázolások ellenében fejtette ki véleményét az álkuruc balladák vitájában, s a 70-es évek második felében készített szakszerű hadtörténeti elemzései az 1703. évi november–decemberi felvidéki hadjáratról (*Hadtörténelmi Közlemények*, 1976), a regularitás és a kuruc hadsereg kérdéséről, valamint a Rákóczi-szabadságharc vezetőinek a háború megvívására vonatkozó terveiről (az előbbi a Benda Kálmán szerkesztette *Rákóczi-szabadságharc* című kötet, az utóbbi a *Rákóczi-tanulmányok* lapjain jelent meg 1980-ban) hozzájárultak a Rákóczi-szabadságharc társadalmi-politikai valóságának realisabb értékeléséhez.

Az izzig-vérig katona, hadtörténész Perjés Géza legkedvesebb témája és hőse pályája során mindvégig a költő-író, katona Zrínyi Miklós maradt. Több mint egy tucat kiváló Zrínyi-tanulmánya bizonyítja ezt. Perjést kezdettől szenvedélyesen érdekelték a Zrínyi által megfogalmazott katonai problémák és Zrínyi hadvezéri működése, ráadásul mély morális rokonság fűzte annak rendíthetetlen hazaszeretetéhez. Munkásságának minden bizonnyal legmaradandóbb művét is róla írta. Az 1965-ben megjelent *Zrínyi Miklós és kora* című monográfiában korszerű hadtörténeti elemzéssel új, hiteles képet rajzolt a katona Zrínyiről, egyensúlyt teremtve nemzeti történelem és egyetemes normák között. Tágas, az életrajz műfaját az Annales-iskola törekvéseinek hatására kitágító horizontjának köszönhetően nemcsak Zrínyi hadtudományi műveiről és elveiről, hadszervezői, -vezetői ténykedéséről, de a 17. századi európai hadművészet és magyar hadügy fontos kérdéseiről (mint például a korabeli stratégiai elképzelések, az ellátás, a várak szerepe, a végvárrendszer működése, a határvédelem elemei stb.) is maradandó megállapításokra jutott, amelyek azóta beépültek a történeti-irodalomtörténeti szintézisekbe. A mű 2002-ben második, a szerző által némileg bővített kiadásban is napvilágot látott, és helyet kapott az Országos Széchényi Könyvtár elektronikus Hungarológiai alapkönyvtárában. A Zrínyi-monográfiában nyilvánvaló személyes hang, és az érezhető morális rokonság rávilágít Perjés írásai szuggesztív hatásának egyik okára is. Ars poeticaként, egy fiatalabb hadtörténész kolléga könyvét ismertetve egy ízben azt írta: a tudományos munkában a hűvös ráció mellett nélkülözhetetlen az emóció szerepe, ösztönzése, lendítő ereje, hogy csak „ész és érzelem harmóniája hozhat létre időtálló alkotásokat”. Neki sikerült.

Perjés figyelme a 16–18. századi magyar és európai hadtörténet mellett utóbb kiterjedt a 20. század, s élete végén, ha csak egy nagyobb terjedelmű tanulmány erejéig is, 1848–49 politikai és katonai eseményeire. Számos idézhető cím helyett fontosabb szólni arról a műfajról, amelyben katonai elemzőkészsége, gyakorlati tapasztalata leginkább érvényre jutott: csata- és hadműveleti leírásairól. Történész-, hadtörténész-generációk nőttek föl klasszikusnak számító Mohács- és Szentgotthárd-tanulmányain.

Munkásságának nem elhanyagolható részét képezik az európai hadművészetrel és a katonai elmélettel foglalkozó írásai. Hadtudományi érdeklődése elsősorban Zrí-

nyire és a 17. századi olasz származású császári hadvezér, Raimondo Montecuccoli, valamint a 19. századi nagy német katonai gondolkodó, Karl von Clausewitz műveire irányult. Clausewitzről írott mindkét könyve (*Clausewitz*, 1983; *Clausewitz és a háború praxeológiája*, 1988) nemzetközi összehasonlításban is számottevő.

Perjés életművét korszakokat felölelő és tematikai gazdagsága, néhány sokat vitatott elmélete mellett innovatív képessége, módszertani sokszínűsége is századunk legjelentősebbjei közé emeli. Hadtörténeti elemzéseibe kiváló intuícióval vonta be széles szociológiai és pszichológiai ismereteit, személyes katonai tapasztalatait, valamint a nemzetközi (had)történetírás legfrissebb kutatási eredményeit. Az ő művei jelezték először Magyarországon az ún. „hadügyi forradalom” elmélet által épp akkoriban leírni kezdett 16–17. századi európai hadügyi változásokat, s azok hazai hatásait.

A Központi Statisztikai Hivatalban bekapcsolódott a történeti statisztikai kutatásokba, és azok eredményeit és módszereit sikeresen alkalmazta a hadtörténeti elemzésekben is. 1963-ban, az Akadémiai Kiadó Értekezések a történeti tudományok köréből sorozatában jelent meg a *Mezőgazdasági termelés, népesség, hadsereg-élelmezés és stratégia a 17. század második felében (1650–1715)* című kötete. A még négy évtized múltán is új kutatásokat ösztönző, nélkülözhetetlen alapmű a hazai szakirodalomban elsőként hívta fel a figyelmet a hadsereg ellátásának a modern statisztikai, táplálkozás-tudománytani és logisztikai összefüggéseire. Ez és az ezt követő történeti statisztikai tanulmányai rangos helyet biztosítanak neki a tudományág hazai képviselői között.

Perjés felfigyelt a hadtörténetírás második világháború után felerősödő paradigmaváltására is, amelynek nyomán a szorosan vett katonai események harcászati, hadműveleti leírásáról a hangsúly áttevődött a háborúk társadalmi, politikai és gazdasági vonatkozásainak a vizsgálatára. Tanulmányainak visszatérő — s napjaink hazai hadtörténészei számára is megszívlelendő — gondolata, hogy a hadtörténésznek „a katonai események vizsgálata közben fél szemét állandóan a társadalmon kell tartania”.

A hadtörténeti és társadalomtörténeti vizsgálatnak az összekapcsolásából nemcsak az előbbinek származott haszna, hanem a társadalomtörténetnek is, mert Perjés merőben új problémaállításokat tett lehetővé és szükségessé. Ilyen volt például említett kismonográfiájában a gabonatermelés és népességszám, a kenyér tápértéke és kalóriatartalma, a malmok teljesítőképessége, a szállítás stb. és az élelmezés kapcsolatának felvetése. De még a történész szakma által szinte egyöntetűen elutasított Mohács-konceptiójában is akadtak ilyenek.

Ez volt Perjés életművének legvitatottabb, ugyanakkor legnagyobb hatású elgondolása, amit több önálló kötetben fejtett ki, s azután számtalan írásában védelmezett. Ennek egyik elemét, nevezetesen, hogy az Oszmán Birodalom európai terjeszkedését alapvetően befolyásolta hadseregének akciósugara, már az 1967-ben megjelent *Az Oszmán Birodalom európai háborúinak katonai kérdései (1356–1699)* című, a török korral foglalkozók számára alapvető tanulmányában megfogalmazta. 1979-ben megjelent *Mohács* könyvében ezt kiegészítette azzal, hogy az oszmán hadseregnek a hadjárati időszak és a menetteljesítés alapján kiszámolt ún. akciórádusza, hatósugara Magyarország határain innen esett, amit az oszmán hadvezetés — amelynek racionalitását feltételezte

— felismert. Ehhez az ún. akciórádiusz-elmélethez szorosan kapcsolódott *Az országút szélére vetett ország (A magyar állam fennmaradásának kérdése a Mohácstól Buda elestéig terjedő időben)* című, először a *Kortárs* 1971–72-es évfolyamában, utóbb 1975-ben önálló kötetben megjelent tanulmányában kifejtett ún. Szulejmáni ajánlat koncepciója, amely a fenti katonai racionalitás alapján azt állította, hogy Szulejmán először nem fegyverrel akarta elfoglalni az országot, hanem hódoltatással kívánta kiterjeszteni hatalmát. A döntően hadtörténeti megfontolásokon nyugvó elméletben Perjés racionális magyarázatot keresett a Mohácstól Buda elestéig terjedő időben lezajlott eseményekre, mivel pályája során mindvégig hitt a történelem és azon belül a háborút irányító katonai döntések racionalitásában. A kibontakozott, évtizedekig újra és újra föllobbanó, nemzetközi hullámokat keltő vitában a hazai történészek és turkológusok rendre cáfolták elgondolásának alapvető elemeit, kimutatták, hogy az általa számolt 180 napnál a Magyarországot érintő hadjáratok ténylegesen mindig mintegy három-négy héttel hosszabb ideig tartottak, hogy az oszmán vezetés döntéseit a katonai racionalitás helyett sokkal inkább a vallási-ideológiai megfontolások irányították, szemére vetették forráskezelését, Perjés azonban élete végéig kitartott álláspontja mellett.

A történetírók munkáinak értékét azonban — amint azt R. Várkonyi Ágnes Perjés *Seregszemle* című tanulmánykötetének bevezetőjében megfogalmazta —, nem a lezárt, megdönthetetlen vélemény, sokkal inkább az írói látásmód, az igazságkeresés elkötelezettsége, a művek logikai rendszere és továbbgondolásra készítő töltése adja. Márpedig az objektív historiográfusnak el kell ismernie, hogy Perjés Mohács-koncepciója egy sor, korábban nem kutatott új tényezőre hívta fel a szakma figyelmét (hadseregellátás, a török döntéshozók tájékozottsága, a döntéshozás mechanizmusa, az oszmán hadsereg európai háborúinak térbeli és időbeli korlátai), s sokkal többet lendített a tudományon, mint megannyi unalmas monográfia.

Perjés Géza kérdésfeltevései, éles logikával, kristálytisztá gondolatmenettel megírt művei ma is rendkívül erős hatást gyakorolnak olvasójukra. Zavarba ejtő sokoldalúsága mellett ez a másik oka, hogy immáron lezárult életművének oly nagy része volt és marad a következő generációk korszerű műltszemléletének, történelmi tudatának formálásában.

Hausner Gábor

HÍREK

A Magyar Történelmi Társulat „Műhelybeszélgetések” címmel új vitasorozatot indít

Az elmúlt évek jelentős figyelmet kiváltott előadásai után 2004. szeptemberében a Magyar Történelmi Társulat új sorozatot indít. A havi rendszerességgel jelentkező rendezvények célja, hogy a szakmai és érdeklődő közvéleményt foglalkoztató aktuális történelmi kérdéseket különböző szempontból vegyék górcső alá.

Egy-egy témáról tehát mindig többen fognak megszólalni, akik rövid előadásai után egymással és a hallgatósággal is szabadon vitatkozhatnak. A rendezvényekre mindig szerdán és mindig 17 órai kezdettel kerül sor a MTA Székházának (Roosevelt tér 9.) II. emeleti előadótermében.

A 2004–2005-ös év programja

2004

szeptember 15.: Teleki Pál

Előadók: Ablonczy Balázs, Ungváry Krisztián, Zeidler Miklós

október 13.: Thököly Imre

Előadók: Varga J. János, Papp Sándor, Czigány István

november 17.: A történetírás új irányzatai

Előadók: Klaniczay Gábor, Kövér György, Gyáni Gábor, Pritz Pál

2005

február 16.: A Honfoglalás

Előadók: Róna-Tas András, Bálint Csanád, Mende Balázs Gusztáv

március 9.: A rendszerváltás okai

Előadók: Romsics Ignác, Debreczeni József, Bozóki András

április 16.: A MTT éves közgyűlése Budapesten, Országház u. 28. (szombat) MTA Kongresszusi termében

Téma: **1945. Felszabadulás?, Megszabadulás?, Megszállás?**

Előadók: Szerencsés Károly, Ungváry Krisztián, Vida István

május 18.: Trianon okai

Előadók: Ormos Mária, Jeszenszky Géza, Zeidler Miklós

CONTENT

STUDIES – *Pál Fodor*: “Professional Turks” – “Trueborn Turks”. Political Elite and Society in the Ottoman Empire in the 15-17th Centuries – *Sándor Papp*: The Ottoman Diplomacy of Ferenc Rákóczi’s War of Liberation – ARTICLES – *Gabriella Erdélyi*: Power, Religion and Everyday Life at the End of the Middle Ages: the History of Cloister’s Reform – *István György Tóth*: The Broken Relationship. The Propaganda and the Missions in Hungary 1622-1700. – *Endre Sashalmi*: Proprietary Dynasticism and Conception of the State in 17th-Century Russia – SMALLER ARTICLES – *Dóra Kuzma*: Women as Partners of Contract in 16th-Century Besztercebánya – *Borbála Benda*: A Menu from the Middle of the 17th Century in the Nádasdy Archives – REPORT – HISTORICAL LITERATURE – CHRONICLE

Kiadó: Magyar Történelmi Társulat
Nyomdai előkészítés: Paulus-Publishing Bt.
1028 Budapest, Községház utca 37.
Nyomás, kötészet: Kurucz Gábor
1025 Budapest, Vöröstorony lejtő 5.
HU ISSN 0039–8098

Következő számunk tartalmából

Kenyeres István: A magyarországi Habsburg magánbirtokok a 16. században

Sahin-Tóth Péter: Lotaringia és a tizenöt éves háború

Pálffy Géza: Koronázási lakomák a 15–17. századi Magyarországon. Az önálló magyar királyi udvar asztali ceremóniarendjének kora újkori továbbéléséről.

Kerekes Dóra: A konstantinápolyi Habsburg követség tolmácsai a 17. század végén

Vitékné Balogh Piroška: Egy Habsburg kultúrpolitikus a 18–19. század fordulóján

E számunk munkatársai

Benda Borbála (Budapest) – *Bur Márta*, történész (Szófia) – *Erdélyi Gabriella*, PhD (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) – *Érszegi Géza*, a történelemtudomány doktora, főlevéltáros (Magyar Országos Levéltár, Budapest) – *Fenyő István*, az irodalomtudomány doktora (Budapest) – *Fodor Pál*, kandidátus, tudományos főmunkatárs (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) – *Hausner Gábor*, felelős szerkesztő (Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest) – *J. Újváry Zsuzsanna*, PhD, egyetemi docens (Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Piliscsaba) – *Kuzma Dóra*, PhD-hallgató (Pécsi Tudományegyetem) – *Mészáros Kálmán*, kutató (Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest) – *Neumann Tibor*, PhD (Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Piliscsaba) – *Papp Sándor*, tanszékvezető egyetemi tanár (Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest) – *Sashalmi Endre*, PhD, egyetemi docens (Pécsi Tudományegyetem) – *Solymosi László*, a történelemtudomány doktora, tanszékvezető egyetemi tanár (Debreceni Egyetem) – *Tóth Gergely*, PhD-hallgató (Eötvös Loránd Tudományegyetem BTK, Budapest) – *Tóth István György*, kandidátus, osztályvezető (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) – *Varga J. János*, a történelemtudomány doktora, főmunkatárs (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) – *Varga Szabolcs*, PhD-hallgató (Pécsi Hittudományi Egyetem)

TÁJÉKOZTATÓ

Tisztelt Szerzőnk!

1. A szerkesztőség arra kéri Önt, hogy — lehetősége szerint — kézirati szövegét számítógépes szövegszerkesztővel készítse, és lemezen adja le. Amennyiben lehetséges, használja a Word for Windows szövegszerkesztő valamelyik verzióját, a szöveget rich text (*.rtf) formában mentse el. A szöveget balra zártan írja, s a kurzivalás, kövérítés és jegyzetszámemelés kivételével azt ne formázza. Külön kérjük, hogy a beszúrás menü szimbólum pontját ne használja, mert az így bevitt jelek vagy betűk a konvertálás során eltűnnek. Javasoljuk viszont, hogy az egyes betűcsoportokból a „Character Map” segítségével (alt+szám) válassza ki az ön számára szükséges jeleket, betűket. Felhívjuk a figyelmét arra is, hogy az írásjelek a szöveghez tartoznak, s azokat semmiképpen ne a jegyzetszámok után, hanem elé tegye.

2. A kéziratban az évszázadokat — idézetek, tanulmány- és könyvcímek eredeti előfordulásának kivételével — arab számmal tüntesse fel. A kiemelendő szöveget gépelés esetén aláhúzással jelölje, ha számítógéppel készíti, használja a kurzivalási lehetőséget. (A jegyzetekben csak a szerzők nevét kurzivaljuk, szerkesztőket, összeállítókat, valamint címet nem!) Az idegen nyelvű szöveget magyarra fordítva közöljük; eltérő értelmezés esetén mindkét nyelven.

3. Felhívjuk szerzőink figyelmét arra, hogy csak a fentiek alapján készült írásokat tudjuk átvenni közlésre, az attól eltérően formázott cikkeket javításra visszaadjuk szerzőnek.

4. Kérjük arra, hogy — a jelenlegi adózási jogszabályokat figyelembe véve — személyi adatait, vagy annak változásait (munkahelyi és lakáscímét, telefonszámát, beosztását, tudományos fokozatát, nyelvtudását és érdeklődési körét [ez utóbbit kettő a szerkesztőség számára nyújt információt arra vonatkozóan, hogy milyen témájú és nyelvű könyvet tud ismertetni a folyóirat hasábjain]) közölje a szerkesztőséggel. A munkahely és a tudományos fokozat megjelölése az egyes számok munkatársi jegyzéke pontos összeállításához, az esetleges reklamációk elkerüléséhez is szükséges. Kérjük, hogy adóazonosító és ún. TAJ-számát is adja meg, mert az adózási jogszabályok miatt csak ennek ismeretében fizethetjük ki szerzőink honoráriumát; ha rendelkezik bankszámlával, akkor számlaszámát is kérjük megadni, mert ebben az esetben honoráriumát átutaljuk. Szükségünk van egy olyan igazolásra is, amelyben munkaadója közli, hogy az ön Tb-járulékát rendszeresen befizeti. A honorárium kifizetésekor bekért nyilatkozat nem lehet egy hónapnál régebbi. Új szerzőinknek adatlapot küldünk, hogy a fenti adatokat közöljék velünk.

5. A tanulmányokról és cikkekről különlenyomatot készítettünk. A különlenyomatok mellett szerzőink egy tiszteletpéldányt is kapnak a megjelent számból.

6. Internetes honlapunk (www.szazadok.hu) beindulásával párhuzamosan arra is lehetőséget adunk szerzőinknek, hogy a Századok nyomtatott számában hely- és pénzhiány miatt nem közölt (akár színes) mellékleteket honlapunkon megjelenessék. Ugyancsak módjuk van arra is, hogy dokumentumokat, újonnan fellelt forrásokat itt közöljenek.

7. Az internetes megjelenés olvasóink számára is biztosítja a véleménynyilvánítás lehetőségét akár az egyes számok egésze, akár egyes cikkek vonatkozásában. Szerkesztőségünk kifejezetten kéri a folyóirat olvasóit, hogy kritikai észrevételeikkel is segítsék munkánkat.

Terjesztés

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Üzleti és Logisztikai Központja (ÜLK). **Belföldi előfizetés:** Bu dapesten a Budapesti Postaigazgatóság kerületi Ügyfélszolgálati irodáiban, a hírlapkézbesítőknél és a Hír lapelőfizetési Irodában (HELIR) Budapest, VIII. Orczy tér 1. **Levélcím:** HELIR 1900. Vidéken: a postáknél és kézbesítőknél. **Külföldi előfizetés:** Hírlapelőfizetési Irodában (HELIR) Budapest, VIII. Orczy tér 1. **Lé vélcím:** HELIR 1900 Budapest, **e-mail:** hirlapelofizetes@posta.hu Példányonként megvásárolható a Kis Me gister könyvesboltban, 1053 Budapest, Magyar u. 40. Tel.: (06-1) 327-77-96. Külföldön terjeszti a Jóbar '92 BT. H-1277 Budapest, Pf.: 80. Tel/fax: (00-36-1) 201-84-48 és a Batthyány Kultur-Press Kft, H-101 Budapest, Szentháromság tér 6. T/F.: (00-36-1) 201-88-91.

Előfizetési díj egy évre: 3000,-Ft

Egy szám ára: 500,-Ft

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA

AZ ALAPÍTÁS ÉVE

1867

Pálffy Géza: Koronázási lakomák a 15–17. századi Magyarországon. Az önálló magyar királyi udvar asztali ceremóniarendjének kora újkori továbbéléséről és a politikai elit hatalmi reprezentációjáról

Kenyeres István: A királyi és királynéi „magánbirtokok” a 16. században

Sahin-Tóth Péter: Lotaringia és a tizenöt éves háború

Kerekes Dóra: A császári tolmácsok a magyarországi visszafoglaló háborúk idején

Balogh Piroska: „Comiunctio interna organica”. Schedius Lajos állam- és társadalomelmélete a kora-reformkorból

Barbarics Zsuzsa: Kéziratok Neue Zeitung-gyűjtemények a Habsburgok közép-európai tartományaiban

Tisztelt Olvasóink!

Megjelent a *Századok 1867–1880 CD-ROM*, valamint a *Századok 1994–2003 CD-ROM* az Arcanum Kft kiadásában.

A folyóirat hatalmas anyagából: az első CD az indulás utáni tizennégy évfolyam (1867–1880), a második pedig az utolsó tíz év (1994–2003) nyomtatásban megjelenttel megegyező anyagát tárja elektronikus formában az olvasó elé.

Az adatbázis ún. teljes szövegű keresőprogrammal készült, amellyel az összes szóra, kifejezésre vagy az írások címeire, szerzőire lehet keresni. A kiadvány tartalmazza az eredeti papírkiadvány oldalszámait is.

A CD-ROM-ok megrendelhetők, ill. megvásárolhatók az Arcanum Adatbázis Kft.-nél. Személyesen: 1115 Budapest, Fejér Lipót u. 12. (bejárat a Halmi utcáról)

Postai megrendeléssel: 1507 Budapest, Pf. 99.

Telefonon: 481-0900

E-mailben: arcadat@axelero.hu

Interneten: www.arcanum.hu/megrendelo.htm

Az egyes CD-k ára 6250 Ft/db (az ár tartalmazza a 20% ÁFÁ-t), postai megrendelés esetén a postaköltséget az Arcanum Kft állja.

***

**A SZÁZADOK INTERNETES HONLAPJÁNAK
CÍME:**

www.szazadok.hu

Magyarország története a 13. század második fele óta — a Babenberg család kihaltával — egyre szorosabb szálakkal kapcsolódott az osztrák területeket megszerző Habsburg dinasztia históriájához. Az ellentétektől sem mentes határ menti kapcsolat az 1526. évi mohácsi csatát követően, a Magyar Királyságnak a Habsburg Birodalomhoz történő csatlakozásával szoros, mint utóbb kiderült, évszázados együttéléssé változott. S bár a Magyar Királyság és a Habsburg Birodalom egészen 1918-ig tartó „házasságának” minden egyes évszázadban voltak pozitív és negatív momentumai, a történeti köztudat — elsősorban az 1848/49-es szabadságharc tragikus vérbefojtására emlékezve — mind a mai napig inkább az utóbbiakat tartja számon. Egy évszázadokon át tartó kapcsolatrendszer azonban helytelen lenne csupán egyoldalúan megítélni, hiszen minden történeti folyamatnak és eseménynek megvannak az előnyei és hátrányai, nyertesei és vesztesei egyaránt.

A Magyar Köztársaság Kormánya 2003. május 25-én alapította a Habsburg-kori Kutatások Közalapítványt, amely életre hívta a Habsburg Történeti Intézetet. Ez utóbbi a közel négy évszázados közös magyar–Habsburg együttélés történetének alaposabb kutatását és reálisabb megismerését kívánja támogatni. Emellett eltökélt célja, hogy Budapestet, az egykori kettős Monarchia egyik székvárosát, a Habsburg-kutatás nemzetközileg is elismert centrumává építse ki. Mindezt elsősorban különféle típusú kutatói ösztöndíjak adományozásával, workshopok és konferenciák szervezésével, kiadványok megjelentetésével és nemzetközi kapcsolatok építésével kívánja megvalósítani. Vezetői e célkitűzés jegyében határozták el, hogy a magyar történetírás gazdag múltra visszatekintő folyóiratában, a *Századok*ban teremtenek lehetőséget az Intézet évről évre legsikeresebben előrehaladó ösztöndíjasai, valamint tudományos tanácsadói számára kutatott témáik legfrissebb eredményeinek közzétételére. Jelen számunkban a *Századok* és a Habsburg Történeti Intézet közötti együttműködés első közös eredményét tarthatják kezükben a Tisztelt Olvasók.

Szerkesztőség

Pálffy Géza

KORONÁZÁSI LAKOMÁK A 15–17. SZÁZADI MAGYARORSZÁGON

*Az önálló magyar királyi udvar asztali ceremóniarendjének
kora újkori továbbéléséről és a politikai elit hatalmi reprezentációjáról**

*Az 1916. évi koronázási lakoma utolsó,
még élő szemtanújának*

1. Bevezetés

A nemzetközi történetírás az elmúlt két évtizedben egyre nagyobb figyelmet szentel a különféle európai udvarok kutatásának és összehasonlító vizsgálatának.¹ E rendkívül sokrétű témakörön belül megkülönböztetett érdeklődés irányul a kiemelkedő országos, uralkodócsaládi és egyéb udvari események (királyválasztások, koronázások, temetések, esküvők, születések, keresztelők, követhatóságok stb.) alkalmával rendezett ünnepségek (lakomák, táncmultságok, balettek, koncertek, operaelőadások, tűzijátékok, lovagi tornák stb.) és ceremóniáik tanulmányozásának. Ez alól természetesen Európa egyik legfontosabb hatalmi és kulturális központja, a magyar történelem szempontjából oly meghatározó bécsi Habsburg-udvar kora újkori története sem jelent kivételt. Az új eredményeknek hála egyre többet tudunk ezen ünnepségeknek a korabeli hatalmi törekvések kifejezésében, az udvari reprezentációban és az ezzel összefüggő művészeti programokban betöltött szerepéről.²

---

* Tanulmányunk az Oktatási Minisztérium Deák Ferenc Ösztöndíja és az Országos Tudományos Kutatási Alap (Ny. sz. F 034181) támogatásával készült. Itt szeretnénk őszintén megköszönni Ács Pálnak, Benda Borbálának, Fazekas Istvánnak, Gecsényi Lajosnak, Hegedűs Andrásnak, Király Péternek, Kiss Erikának, Koltai Andrásnak, Sunkó Attilának, Teke Zsuzsának, Tringli Istvánnak és Thomas Winkelbauernek kutatásainkhoz nyújtott segítségét és hasznos tanácsait.

¹ További bőséges irodalommal, pl. *Jeroen Duindam*: Vienna and Versailles: The Courts of Europe's Dynastic Rivals, 1550–1780. Cambridge 2003.

² A teljesség igénye nélkül (további irodalommal) *Karl Vocelka*: Habsburgische Hochzeiten 1550–1600. Kulturgeschichtliche Studien zum manieristischen Repräsentationsfest. Wien–Köln–Graz 1976. (Veröffentlichungen der Kommission für Neuere Geschichte Österreichs 65.); *Hubert Ch. Ehalt*: Ausdruckformen absolutistischer Herrschaft. Der Wiener Hof im 17. und 18. Jahrhundert. Wien 1980. (Sozial- und wirtschaftshistorische Studien 14.), különösen 116–160.; *Zeremoniell als höfische Ästhetik in Spätmittelalter und Früher Neuzeit*. Hrsg. Jörg Jochen Berns–Thomas Rahn. Tübingen 1995. (Frühe Neuzeit 25.); *Zeremoniell und Raum*. 4. Symposium der Residenzen-Kommission der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, Postdam, 25. bis 27. September 1994. Sigmaringen 1997. (Residenzenforschung 6.); *Karl Vocelka–Lynne Heller*: Die private Welt der Habsburger. Leben und Alltag einer Familie. Graz 1998.; *Beatrix Bastl*: Tugend, Liebem Ehre. Die adelige Frau in der Frühen Neuzeit. Wien–Köln–Weimar 2000., különösen 201–252.; valamint l. még a bécsi udvar történetének interneten is hozzáférhető bibliográfiáját: <http://www.univie.ac.at/Geschichte/wienerhof>, ill. *Andreas Gugler* forrásjegyzékét a 16–17. századi

Mivel a különféle országos és udvari ünnepek szintje mindegyikét imponálás nyilvános lakomák (*öffentliche Tafel, public dining*) követték, ezek vizsgálata az 1990-es évektől ugyancsak a kutatás egyik fő irányává vált. A téma — sokrétűségéből adódóan — valódi interdiszciplináris szemléletet és kutatási módot igényel. Ezt jól tükrözi, hogy míg a történészek a bécsi udvari lakomák kapcsán elsősorban a hatalmi és abszolutista törekvések kifejezésére alkalmas szertartásrendet és reprezentációt, addig a művészettörténészek mindenekelőtt az asztalra került különféle tárgyakat, a gasztronómia kutatói pedig az étkezés szokásait, a táplálkozáskultúrát és magukat a felszolgált fogásokat vonták-vonják egyre gondosabb elemzés alá.³ Sőt, miután a különféle uralkodói lakomák mintául szolgálhattak az azokon többféle minőségben résztvevő különböző nemzetiségű arisztokraták asztali ceremóniarendjéhez, az utóbbi téma újabban szintén egyre nagyobb figyelmet kap. Ez különösen igaz a cseh és magyar korona országainak területére, ahol a közös bécsi Habsburg-udvar 16. századi létrejöttével megszűnő önálló királyi udvarok kulturális szerepét nem csekély mértékben ezen arisztokraták rezidenciái vették át.⁴ Míg azonban a főúri étkezési kultúra témáját a cseh történetírásban Josef Hrdlička monográfiája néhány éve már gondosan körüljárta,⁵ az eddig szerényebb magyarországi kutatásokat elsősorban Benda Borbála, Kisbán Eszter, Kiss Erika és Koltai András írásai gazdagították.⁶

jelentősebb bécsi udvari ünnepekről: Feste des Wiener Hofes von der Mitte des 15. bis zum Ende des 18. Jahrhunderts. Bibliographie. Frühneuzeit-Info 11. (2000) Heft 1. 90–176.

³ Die kaiserliche Tafel. Ehemalige Hofsilber- und Tafelkammer Wien. Ausstellungskatalog. Red. Hildegard Hoos. Frankfurt am Main 1991.; Die Anständige Lust. Von Esskultur und Tafelsitten. Hrsg. Ulrike Zischka–Hans Ottomeyer–Susanna Bäuml. München 1993.; *Ingrid Haslinger*: Küche und Tafelkultur am kaiserlichen Hofe zu Wien. Zur Geschichte von Hofküche, Hofzuckerbäckerei und Hofsilber- und Tafelkammer. Mit einem Beitrag von Hubert Chryspolitus Winkler. Bern 1993.; *Uő.*: Ehemalige Hofsilber und Tafelkammer. Der kaiserliche Haushalt. Wien–München 1997.; Tafeln bei Hofe. Zur Geschichte der fürstlichen Tafelkultur in Europa. Sammlungsband 4. Hrsg. Ilsebill Barta–Fliedl–Andreas Gugler–Peter Parenzan. Hamburg 1998.; Die öffentliche Tafel. Tafelzeremoniell in Europa 1300–1900. Ausstellungskatalog. Hrsg. Hans Ottomeyer–Michaela Völkel. Wolfratshausen 2002., valamint példaértékű esettanulmány: *Beatrix Bastl–Gernot Heiß*: Tafeln bei Hof: Die Hochzeitsbankette Kaiser Leopolds I. Wiener Geschichtsblätter 50. (1995) 181–206.

⁴ Az eddigi cseh kutatásokra: Aristokratiké rezidence a dvory v raném novověku. Edd. Václav Bůžek–Pavel Král. České Budějovice 1999. (Opera Historica 7.), ill. a magyarokra: Magyar reneszánsz udvari kultúra. Szerk. és az előszót írta R. Várkonyi Ágnes. A szerkesztő munkatársa Székely Júlia. Bp. 1987., valamint az eddigi kutatások bibliográfiászerű számbavétele *Pálffy Géza*: A magyar nemesség bécsi integrációjának színterei a 16–17. században. In: Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére. Szerk. Fodor Pál–Pálffy Géza–Tóth István György. Bp. 2002. (Gazdaság- és társadalomtörténeti kötetek 2.) 311–312.: 19–20. jegyzet.

⁵ *Josef Hrdlička*: Hodovní stůl a dvorská společnost. Strava na raně novověkých aristokratických dvorech v českých zemích (1550–1650.). České Budějovice 2000. (Monographica historica 1.)

⁶ *Benda Borbála*: Uradalmi étrend Csejtéről 1623–1625-ből. Történelmi Szemle 38. (1996) 277–314., *Uő.*: Fogyasztási szokások és változásai a 17. századi főúri udvarokban. Korall 10. (2002) 114–136., *Uő.*: Étkezési szokások a magyar főúri udvarokban a 17. században. Ph.D.-értekezés. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Történeti Doktori Iskola. Bp. 2004.; *Kisbán Eszter*: Népi kultúra, közkultúra, jelkép: a gulyás, pörkölt, paprikás. Bp. 1989.; *Kiss Erika*: Udvari ötvösség a 17. században a királyi Magyarországon és az Erdélyi Fejedelemségben. Ph.D.-értekezés. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Művészettörténeti Doktori Iskola. Bp. 2001.; Magyar udvari rendtartás. Utasítások és rendeletek 1617–1708. Sajtó alá rendezte, jegyzetekkel ellátta és az előszót írta Koltai András. (Millenniumi magyar történelem: Források) Bp. 2001. főleg 25–26. és 33–35.; *Koltai András*: Egy főúri lakodalm előkészületei (Esterházy László és Batthyány Eleonóra menyegzője Rohoncon 1650-ben). Lybubus: Magyarságtudományi Forrásközlemények 2003, 117–135., valamint az erdélyi fejedelmek kapcsán vö. még *Várkonyi Gábor*: II. Rákóczy György esküvője. Bp. 1990. (Régi Magyar Történelmi Források 2.) különösen 29–32., ill. a régebbi irodalomból *Radvánszky Béla*: Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században. I. köt. Bp. 1986. 180–203.

Bár I. Ferdinánd uralkodása (1526–1564) alatt a közép-európai Habsburg Birodalom közös bécsi udvarának kialakulásával az önálló magyar és cseh királyi udvar szinte örökre megszűnt,⁷ mégis mind a Magyar, mind a Cseh Királyságban megmaradt az újkor folyamán egy olyan esemény, amikor az egykori magyar és cseh uralkodói udvar nyilvános lakomáinak ceremóniarendje újra meg újra életre kelhetett. Erre a magyar és cseh királykoronázás világi részét alkotó koronázási lakoma (németül *Krönungsmahl/Krönungsbankett*, latinul *prandium/convivium regale*, egykorú magyar nyelven *koronázat utáni lakodalom*⁸) teremtett lehetőséget, amely eddigi ismereteink szerint az *egyetlen olyan alkalom* volt, amikor a késő középkori önálló magyar, illetve cseh királyi udvar névlegessé vált különböző tisztségviselői (udvarmester, étkefogómester, pohárnokmester, ajtónállómester, főkamrás stb.) időről időre elláthattak valamit egykori feladatkörükből. A koronázási ebédekről maguk a kortársak is így vélekedtek, mint például Rákóczi László, aki III. Ferdinánd harmadik felesége, Mária Eleonóra királyné 1655. június 6-án Pozsonyban tartott lakomájáról a következőt írta: „Szolgáltam ebéden is udvarnál és a császár asztalánál.”⁹ Ezen ünnepségek e különleges voltuknak köszönhetően tehát még az európai udvar- és ceremóniakutatás szempontjából is figyelmet érdemelhetnek, nem beszélve a két királyság állami és rendi (nemzeti) reprezentációja szempontjából betöltött kiemelkedő szerepükről. Ennek ellenére a koronázási lakomákra a magyar és a cseh történetírás sajnos ez ideig alig fordított figyelmet, de az újkorra vonatkozó királykoronázás- vagy Szent Korona-történetek is általában pusztán néhány — többnyire sematikus — megállapítást szentelnek a koronázási szertartás utolsó eseményének.¹⁰

Jókai Mór *Útleírások* című esszé sorozatában a Ferenc József 1867. évi budapesti koronázása alkalmával tartott lakomáról az alábbiakat írta: „Következett rá a forma szerinti királyi ebéd a budai várban, melyben az ételeket csak felhordták és kivitték. Ez is a programba tartozik, s ez fejezi be az ünnepélyt. A pesti Városligetben pedig megtartották a hagyományos néplakomát, az ökörsütést és borosztogatást.”¹¹ De hasonlóan szólt néhány évtizeddel később Krúdy Gyula IV. Károly 1916. évi budai koronázási díszebédjéről, „amelyen amúgy sem evett senki

⁷ Pálffy G.: A magyar nemesség 314–315.

⁸ Legalábbis így nevezte az eseményt a neves költő, Gyöngyösi István az 1681. évi országgyűlésről Gömör vármegyei követként írott magyar nyelvű naplójában. Magyar Országos Levéltár, Budapest [a továbbiakban: MOL], Regnicolaris levéltár, N 114, Kovachich Márton György gyűjteménye, Acta diaetalia [N 114] Köt. 4. Diarium 1681: I, fol. nélkül, 1681. dec. 8. dátum alatt.

⁹ Rákóczi László naplója. Közzéteszi: Horn Ildikó. Utószó: R. Várkonyi Ágnes. Bp. 1990. (Magyar Hírmondó) 133.

¹⁰ A legfontosabb összegzéseket l. *Forray Teréz*: A magyar királyok koronázási szertartásai. Szeged 1929., a lakomára: 36–38. (18–19. századi példák alapján); *Bartonicsek Emma*: A magyar királykoronázások története. (A Magyar Történelmi Társulat könyvei IV.) Bp. 1939. (Reprint: Bp. 1987.); *Benda Kálmán–Fügedi Erik*: A magyar korona regénye. Bp. 1979.; *Bertényi Iván*: A magyar korona története. 3. bőv. kiad. Bp. 1986. (Népszerű történelem); *Stefan Holčík*: A pozsonyi koronázási ünnepek. Ford. Nagy Judit. Bratislava–Bp. 1986.; vö. még *Fraknoi Vilmos*: A magyar királyválasztások története. Bp. 1921.; Josef Hrdlička cseh kollégánk szíves közlése szerint a cseh történetírás is adós a téma részletes feltárásával. Az eddigi említésekre vö. *Josef Cibulka*: Český rád korunovační a jeho původ. Praha 1934. passim és néhány konkrét példa: *Johann Christian Lünig*: Theatrum ceremoniale historico-politicum oder Historisch- und Politischer Schau-Platz Aller Ceremonien ... Tom. II/I. Leipzig 1720. 72–89.: Nr. XLIX–LIII. (1617, 1619, 1655, 1656)

¹¹ *Jókai Mór*: Útleírások. Bp. 1996. (Jókai Mór munkái gyűjteményes díszkiadás 81.) 238.

egy falatot sem. [...] A tokaji borból is, amelyet arany kelyhekben szolgáltak fel a hatszemélyes asztalnál, amelynél a királyi pár a hercegprímással, a kalocsai érsekkel, a pápai nunciussal és Tisza Istvánnal, a nádorhelyettségel pár percig üldögélt: csupán két korty fogyott el. Az egyik kortyot itta a király a hazáért, a másik kortyot a primás a királyért.”¹²

Jelen tanulmány tehát elsősorban azt vizsgálja, mit értettek a kora újkori Magyarországon a „forma szerint” még a 20. század elején is megtartott „királyi ebéd” alatt, azaz a magyar koronázási lakomák ceremóniája miként változott a 15. századhoz képest a Mohács utáni időszakban, elsősorban a kutatásunk fő területét jelentő 16–17. században. Munkánkban tehát a témát nem táplálkozás-, hanem udvar-, politika-, ceremónia- és reprezentáció-történeti aspektusokból vizsgáljuk, és arra a kérdésre keressük a választ, hogy az önálló magyar királyi udvar megszűnte ellenére a Habsburgok 1918-ig tartó magyarországi kormányzása idején mi maradt meg a késő középkori magyar udvar (asztali) ceremónia-rendjéből, és ha voltak, akkor ebben milyen változások, s azok mikor és milyen okoknak köszönhetően következtek be.

2. Két pillanatfelvétel az önálló magyar királyi udvar végnapjaiból: *Szapolyai János és I. Ferdinánd székesfehérvári koronázási bankettje*

A mohácsi vereséget követő első magyar koronázási lakomát Szapolyai János (1526–1540) trónra lépésének napján, 1526. november 11-én Székesfehérvárott, az ottani prépost házában tartották.¹³ Az új uralkodó szállásául is szolgáló helyszín kiválasztása a késő középkori hagyományokat követte, hiszen II. Ulászló (1490–1516) 1490. szeptemberi lakomájáról pusztán azt tudjuk — de ezt, Antonio Bonfininak hála, bizonyosan¹⁴ —, hogy a neves humanista könyvgyűjtő, Kálmáncehi Domonkos fehérvári prépost házában rendezték meg, és azon az uralkodó a koronázási palástban vett részt. Szinte teljesen biztosak lehetünk abban, hogy Szapolyai ünnepi ebédjének szertartásrendje — helyszínéhez és a koronázás egész menetéhez hasonlóan¹⁵ — nagyjából Ulászló király 1490. évi, illetve utódja, II. Lajos (1516–1526) 1508. június 4-én még trónörökösként tartott fehérvári koronázási lakomáját követte.

Az 1526 végi eseményről sajnos mindössze néhány szerény, de annál izgalmasabb részletet tudunk. A nehéz politikai helyzet ellenére fényes pompával megtartott díszebédet ugyanis — ha hihetünk János király udvari káplánjának, Szerémi Györgynek — rendkívül kínos, számunkra azonban igen fontos momentumról árulkodó incidens zavarta meg. Perényi Péter koronaőr (1519–1529) addig nem volt hajlandó a királyi asztalhoz odaülni, amíg neki további megőrzésre

¹² *Krúdy Gyula*: A királyné hölgyei. In: *Uő.*: A XIX. század vizitkártyái. Portrék. Krúdy Gyula művei. Válogatta és a szöveget gondozta: Barta András. Bp. 1986. 13–14.

¹³ Szerémi György II. Lajos és János királyok házi káplánja emlékirata Magyarország romlásáról 1484–1543. Közli Wenzel Gusztáv. Pest 1857. (Monumenta Hungariae Historica II.: Scriptores I.) 139.

¹⁴ *Antonio Bonfini*: A magyar történelem tizedei. Ford. Kulcsár Péter. Bp. 1995. 934.: 4.10.125.; az irodalom általában nem ír a lakomáról, vö. pl. *Fraknói Vilmos*: II. Ulászló királylyá választása. Századok 19. (1885) 210.

¹⁵ *Bartoniék E.*: A magyar királykoronázások 112–115.

vissza nem adták a Szent Koronát. János király ugyan egykori koronaórtársa feltételén igen elszomorodott, némi habozást követően végül engedett a befolyásos nagyrú kérésének.¹⁶ Ezek szerint tehát Szapolyai koronázási lakomájának királyi asztala bizonyosan szép számú lehetett, ha annál a magyar koronaőrnek is jutott hely.

Csulai Móré László királyi étekgőgmester (1523–1526) azonban — úgy tőnik — nem volt a zene kíserte díszében jelen, feltételezhetően az Újlaky Lőrinc 1524. évi halálával magvaszakadt bírtokok ügyében Szapolyaival való igen komoly ellentétei miatt.¹⁷ János király így nyilván valamelyik nagyurat bízta meg az étekgőgmester ideiglenes helyettesítésével. Az uralkodó azonban nemcsak legelőkelőbb híveit vendégelte meg. Kamarásai és udvartartásának tagjai (és talán a királyválasztó országgyűlés más résztvevői is) további asztaloknál étkeztek, amelyeknél — mint arról az azok egyikénél helyet foglaló Szerémi tudósított — a koronázást követően szokás volt őket vendégül látni.¹⁸

Szapolyai elkeseredése a lakoma eleji kellemetlenség miatt egyáltalán nem volt alaptalan. Riválisa, Ferdinánd osztrák főherceg számára ugyanis 1527. november legelején Székesfehérvárott éppen Perényi Péter adta át a Szent Koronát,¹⁹ és tette ezzel lehetővé törvényes keretek közötti megkoronázását. Ennek egyházi és világi szertartásrendje az eddigi kutatások szerint bizonyos elemeiben eltért elődeiétől,²⁰ mégis vitathatatlanul a Durand-féle *Pontificale Romanum* ordója szerint zajlott.²¹ A koronázás világi részének (lovaggá ütés és ítélethozatal, világi eskű a magyar törvényekre, négy kardvágás, lakoma) utolsó elemét alkotó királyi ebédet azonban — hála egy, a Bajor Állami Levéltárból újra előkerült különleges forrásnak²² — Szapolyaiénál jóval alaposabban ismerjük. A német nyelvű irat rövid kísérőszöveg mellett a koronázási bankett részletes ülésrendjét mutatja be. Napjainkban a külügyi iratok között egymagában található forrás eredetileg feltételezhetően a magyar koronázásra Lajos bajor herceg, pfalzi választófejedelem (1508–1544) által küldött követ, megbízott, vagy esetleg a herceggel szorosabb kapcsolatban álló bécsi vagy magyar tisztségviselő avagy kereskedő jelentésének mellékleteként készülhetett. Hasonló forrást ez ideig a magyar királyko-

¹⁶ „Ego non sedebo ad prandium, donec ad manus meas non porrigetis coronam angelicam.” Szerémi emlékirata 139., vö. még ugyancsak Szerémi alapján *Jászay Pál*: A magyar nemzet napjai a mohácsi vész után. I. köt. Pest 1846. 170–174.

¹⁷ Szerémi emlékirata 140.

¹⁸ „Interim me vocaverunt ad prandium, ubi jam solebant comedere aulici et cubiculari[um] Regiae Majestatis...” Uo. 140.

¹⁹ *Bertényi I.*: A magyar korona 110., vö. még *Détsy Mihály*: Sárospatak vára és urai 1526-tól 1616-ig. Sárospatak, 1989. (A Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetei 28.) 7.

²⁰ Elsősorban Báthory nádor szerepének erősödésében, a koronázási jelvények átadásának sorrendjében, a neves bécsi udvari történétíró, azaz egy világi személy, Ursinus Velius mise alatti beszédének engedélyezésével, valamint az ítélethozatal és a lovaggá ütés gyakorlatának bizonyos módosulásával. *Fűgedi Erik*: A magyar király koronázásának rendje a középkorban. In: *Eszmetörténeti tanulmányok a magyar középkorról*. Szerk. Székely György Bp. 1984. (Memoria saeculorum Hungariae 4.) 258–259.

²¹ Uo. 260–261., vö. még *Bartoniek E.*: A magyar királykoronázások 115–120.

²² Bayerisches Hauptstaatsarchiv, München; Kurbayern, Äusseres Archiv Nr. 4441. (31. Okt. 1527) ld. a Függelék II. részében. A forrásra ugyan Iványi Béla már hetven éve felhívta a figyelmet (bár több hibával és rossz szerkezetben közölve az ülésrendet: München levéltári, magyar szempontból. *Levéltári Közlemények* 12. [1934] 105–106.), közlését mégsem hasznosították. A napjainkban már új jelzeten található forrást nemrég Gecsényi Lajos barátunk találta meg újra müncheni ku-

ronázások történetéből csupán egy évszázaddal későbből, III. Ferdinánd 1625. december 8-án Sopronban tartott koronázásáról ismertünk, de az is jóval sematikusabb az 1527. évinél.²³

Ferdinánd király 1527. november 3-án, délután 3 és este 8 óra között tartott²⁴ koronázási bankettje különleges jelentőséggel bír a kora újkori magyar udvar kutatás szempontjából. A budai királyi vadaspark használatára vonatkozó néhány szerény adatot²⁵ leszámítva ugyanis ez ideig ez az egyetlen olyan jelentősebb udvari esemény, amelyet az 1527. augusztus 1-től 1528. március 7-ig Magyarországon tartózkodó²⁶ I. Ferdinánd magyar királyi udvarából rekonstruálni tudunk. S bár Szekfű Gyula a 20. század első felében még úgy vélekedett, hogy a székesfehérvári koronázás után „Ferdinánd beült János helyébe a budai várakba és több hónapra át úgy rezideált ott, mint elődei, más magyar királyok,”²⁷ ez a megállapítás, úgy tűnik, kevésbé állja meg a helyét.

Az új magyar uralkodó ugyanis koronázása előtt szeptember 1-től október 29-ig valóban elődei székvárosában, Budán időzött, utána viszont november közepétől Tatát érintve (nov. 18.) az egész telet (nov. 19–jan. 27.) — talán Szapolyaitól tartva — nem az egykori királyi udvarban, hanem a biztonságosabbnak tűnő Esztergomban, nyilván Várday Pál érseki rezidenciáján töltötte. Ezt követően az 1528. január 21-re összehívott országgyűlés alkalmával ugyan még néhány hétig (jan. 20–febr. 6.) valóban Budán tartózkodott, nem sok kétségünk lehet azonban afelől, hogy ekkor komolyabb magyar udvartartás kiépítésére kevésbé gondolhatott. Ferdinándnak ugyanis az osztrák tartományok, a magyar és a cseh korona országainak új vezetőjeként ekkor már egyre inkább egy Bécs központú közös udvar létrehozásán kellett gondolkodnia; másra, reálisan nézve, nem törekedhetett. Jól jelzi ezt, hogy még magyar királlyá koronázása előtt, 1527. január 1-én új udvari rendtartást (*Hofstaatsordnung*) bocsátott ki.²⁸ Bár ez érthetően még csupán német, osztrák és spanyol udvarnokaira, azaz úgymond „német udvartartására” (*deutscher Hofstaat*) vonatkozott, magyar királykoronázására már ezek népes csoportjával érkezett — mint a kassai követek beszámolója alapján Szerémi György írta róluk:

tatásai során, és bocsátotta teljes önzetlenséggel rendelkezésünkre, amiért itt fejezzük ki őszinte köszönetünket.

²³ *Hiller István*: „Sopronból azt írhatom Méltóságodnak...” Külföldi diplomaták az 1625. évi soproni országgyűlésen. Házi Jenő Emlékkönyv. Emlékkönyv Házi Jenő Sopron város főlevéltárosa születésének 100. évfordulója tiszteletére. Szerk. Dominkovits Péter–Turbuly Éva. Sopron 1993. 265.; a rajzra már Fraknói Vilmos is utalt: *Frankl Vilmos*: Pázmány Péter és kora. II. köt. Pest 1869. 170.: 4. jegyzet.

²⁴ *Martinus Georgius Kovachich*: Solennia inauguralia serenissimorum ac potentissimorum principum utriusque sexus, qui ex augusta stirpe Habspurgo-Austriaca Sacra Corona Apostolica in reges Hungarorum, reginasque periodo tertia redimiti sunt. Pest 1790. 5., vö. még Országos Széchényi Könyvtár, Budapest [a továbbiakban OSzK]; App. H. 196. és App. H. 199. (egy egykorú francia és német nyelvű nyomtatvány)

²⁵ *Thallóczy Lajos*: Lamberg Kristóf I. Ferdinánd király fővadászmestere Budán. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle 1. (1894) 111–124.

²⁶ *Anton von Gévay*: Itinerar Kaiser Ferdinand's I. 1521–1564. Wien 1843. oldalszám nélkül.

²⁷ *Szekfű Gyula*: Magyar történet. III. köt. 2. bőv., teljes kiad. Bp. 1935. 21.

²⁸ *Thomas Fellner–Heinrich Kretschmayr*: Die österreichische Zentralverwaltung. Abt. I. Von Maximilian I. bis zur Vereinigung der Österreichischen und Böhmisches Hofkanzlei (1749). Bd. 2. Aktenstücke 1491–1681. Wien 1907. (Veröffentlichungen der Kommission für neuere Geschichte Österreichs 6.) 100–116.: Nr. 12/I/A.

„nagy cseh és német urak voltak ott.”²⁹ Szép számú utazó udvartartásából és egyúttal biztonságát garantáló fegyveres kíséretéből név szerint Georg von Auersperget, Julius Graf zu Hardegget, Joseph von Lambergget, Hoyer von Mansfeldet, Georg von Puchheimet, id. és ifj. Niklas Graf zu Salmot, Wilhelm von Truchseßt és Andreas Ungnadot ismerjük,³⁰ akik mellett Ferdinánd személyes védelmét testőrei, elsősorban az ún. *Hartschierok* biztosították.³¹ Bizalmas osztrák–német híveit, azaz német udvartartása egy részét a Habsburg főherceg magyarországi tartózkodása során sem mellőzhette, azaz önálló magyar királyi udvart, még ha ez lett volna tényleges szándéka vagy a magyar rendek akarata, valójában akkor sem tarthatott volna.

Az említett idegen személyek között ugyan Ferdinánd igen befolyásos udvari méltóságai és tanácsadói, sőt asztali szolgálói, például Andreas Ungnad étekgőgmester (*Oberststättelmeister*) és Julius Graf zu Hardegg pohárnok (*Mundschenk*) is voltak, a székesfehérvári koronázási lakoma királyi asztalánál — nem tévedés — egyiküknek sem jutott hely. Pedig az egyedülálló ülésrend szerint az asztalhoz meghívottak száma igen magas (24 fő) volt. Az asztalfőn balra maga Ferdinánd, jobbra felesége, Jagelló Anna foglalt helyet, akit másnap, november 4-én koronáztak magyar királynévá, és tartottak számára újabb ünnepi ebédet.³² A november 3-i királyi lakomán — mint forrásunk megjegyzi — valahol Ferdinánd közelében az asztalra tették a Magyar Királyság legfőbb hatalmi jelvényeit, a Szent Koronát, a jogart és az országmát.³³

A meglehetősen hosszú, kisebb asztalokból összeállított királyi asztalnál Ferdinándtól balra (megfigyelőnk szemszögéből jobbra) előbb V. Károly császárnak a magyar rendekhez küldött követe, Don Antonio de Mendoza y Pacheco (1490–1552), később „Új Spanyolország” (azaz Mexikó) első alkirálya (1535–1550) ült.³⁴ Ennek komoly jelentősége és mondhatnánk legitimációs szerepe volt, hiszen mintegy szimbolikus megerősítését jelentette a német-római császári címet is viselő Habsburg dinasztia magyar trón megszerzésére irányuló és éppen megvalósult régi törekvé-

²⁹ „ibi erant magni domini Bohemi et Germani.” Szerémi emlékirata 198., vö. még Magyar országgyűlési emlékek történeti bevezetésekkel [a továbbiakban MOE]. Szerk. Fraknói Vilmos. I. köt. 1526–1536. Bp. 1874. (Monumenta Hungariae Historica III/a.: Monumenta comitalia regni Hungariae I.) 143.

³⁰ Rajtuk kívül keresztnév nélkül tudunk egy-egy Hennenberg, Liechtenstein, Molzan és Rechenberg-családtagról is, akik részt vettek Ferdinánd székesfehérvári bevonulásán. *M. G. Kovachich: Solennia inauguralia 1–2.*; Az említett személyek azonosításához jól használható: *Heinz Noflatscher: Räte und Herrscher. Politische Eliten an den Habsburgerhöfen der österreichischen Länder 1480–1530.* Mainz 1999. (Veröffentlichungen des Instituts für europäische Geschichte Mainz, Abteilung Universalgeschichte 161., Beiträge zur Sozial- und Verfassungsgeschichte des alten Reiches 14.)

³¹ Történetükre: *Günther Rakuscha: Die Leibgarden am österreichischen Herrscherhof.* Ungedr. Phil. Diss. Wien 1981.

³² Erről azonban csupán említésszerűen tudunk: „peracto sacro mox positis bellariis ad mensam itum est.” *M. G. Kovachich: Solennia inauguralia 5.*, ill. „das mittags mal/ sampt der Königin Maria/ vnd der Bischoff/ vnd Landsherrren/ mit grossen frewden gehalten” OSzK App. H. 199.

³³ „Es ist auch der Koniglichen Majestät zu Hungarn chron, zepter und apfel auff der tafeln ge[legen].”

³⁴ *Óváry Lipót: A Magyar Tud. Akadémia Történelmi Bizottságának oklevél-másolatai. II. füzet.* Bp. 1894. 8.: Nr. 18. és 16–17.: Nr. 54., valamint legújabban *Francisco Javier Escudero Buendía: Antonio de Mendoza: comendador de la villa de Socuélamos y primer Virrey de la Nueva España.* Toledo 2003. 156–158.

sének. Őt azután magyar egyházi főméltóságok követték. Elsőként Szalaházy Tamás (1473/75–1535) veszprémi püspök (1524–1526), aki kiemelt helyét bizonyosan 1526 decemberétől viselt magyar kancellári tisztének köszönhetette. Utána Podmaniczky István nyitrai püspök (1505–1535) foglalt helyet, aki Szalkai László esztergomi érsek mohácsi halála miatt felszentelt rangidős főpapként a koronázási szertartást végezte. Harmadikként a bajor követ által tévesen pécsi püspöknek titulált Macedóniai László (1480–1536) pécsi prépost (1526–1527) következett, akit már 1526 végétől Ferdinánd magyar tanácsosai sorában találunk; majd monyorókeréki Erdődy Simon (1543†) a befolyásos zágrábi (1519–1543); Várday Pál (1483 k.–1549) egri püspök (1524–1526), a koronázás másnapján kinevezett, új esztergomi érsek; végül Újlaky Ferenc (1481/82–1555) pozsonyi prépost (1526–1555), Ferdinánd király egyik legmegbízhatóbb híve, aki már a koronázás előtt is magyar királyi titkára (*secretarius Hungaricus aulicus, Hofsekretär*) és ezáltal egyúttal a közös bécsi udvartartás tagja volt.³⁵ Az asztal legvégén négy befolyásos nagyúr, Karlovics (Korbáviai) János horvát–szlavón bán (1521–1531), monyorókeréki Erdődy I. Péter (1463–1547), enyingi Török Bálint (1504–1550) és Beriszló István (1529 után †) szerb despota (1521–1527) foglaltak helyet, akiknek neveit a bajor forrás erősen torzult alakban örökítette az utókorra (*Carlawischko, Hertelj Pettrj, Turck Valend és Dispot*).

Az asztal jobb (szemből nézve bal) oldalának összetétele sokkal vegyesebb volt. Anna királyné mellett, a spanyol követtel és az egyháznagyokkal szemben II. Lajos özvegye és egyúttal Ferdinánd húga, Mária (1505–1558) királyné ült, majd egy hercegleány és egy őrgróf következett, nevezetesen Zsófia, Konrád mazóviai herceg leánya és Báthory István nádor felesége, illetve György brandenburgi őrgróf (1484–1543) személyében. A II. Lajos nevelőjeként is ismert őrgróf mellett egy, az 1526 előtti magyar udvartartásból jól ismert udvarhölgy, a Mária királyné köréhez tartozó osztrák nemesasszony, Dorothea von Puchheim ült az asztalhoz, aki ekkor már a jó nyugati kapcsolatokkal rendelkező és a szemközti oldalon említett Erdődy Péter (második) felesége volt.³⁶ Ezután két rendkívül befolyásos világi főméltóság, bethlenfalvi Thurzó Elek (1490 k.–1543) tárnokmester (1523–1527), későbbi helytartó (1532–1543), valamint ecsedi Báthory István (1530†) nádor (1526–1530) foglalt helyet; az utóbbi tehát Erdődyhez hasonlóan ugyancsak „elkülönítve” feleségétől. Mellette — mint 1526 novemberében — ezúttal is helyet kapott a nagyravágyó koronaőr, Perényi Péter (1502–1548). Végül az asztal e vé-

³⁵ Mikó Árpád–Pálffy Géza: A pozsonyi Szent Márton-templom késő reneszánsz és kora barokk síremlékei (16–17. század). Művészettörténeti Értesítő 51. (2002) 1–2. sz. 120.

³⁶ A magyar világi és egyházi előkelőknek, valamint a nádor feleségének és Erdődynének a jelenlétét a Ferdinánd koronázásán ünnepi beszédet tartó Ursinus Velius krónikája is megerősíti: „regni optimates et antistites numero treis et triginta, insertis foeminis illustribus duabus palatini et Oerdedi conjugibus, cum rege ac reginis accubuerunt, conviviumque in multam noctem productum laute celebratum est.” *Ursinus Caspar Velius: De bello Pannonico libri X.* Ed. Adamus Franciscus Kollarus. Bécs, 1762. 38., vö. még „hatt jre May. alle Bischoff vnd andere groß herren zu gast gehabt” OSzK App. H. 199. (egykorú német nyomtatvány) ill. Uo. App. H. 196. (egykorú francia nyomtatvány); Puchheim keresztnévét az irodalom gyakran Borbálaként emlegeti (ld. pl. *Jászay P.: A magyar nemzet 421.*), de az Erdődy-levéltár adatai alapján egyértelműen Dorotheáról van szó: „domina Dorothea de Puechaim conthoralis eiusdem domini de Eberaw”. Österreichisches Staatsarchiv, Wien [a továbbiakban ÖStA]; Familienarchiv Erdődy (Depositum) D 11231. [Lad. 68. Fasc. 3. Nr. 13.] (1539. okt. 9.)

gén ismét négyen sorakoztak: a nádor testvére („*deß großgraffen brueder*”), aki egyaránt lehet ecsedi Báthory György magyar királyi lovászmester (1505–1534) vagy Báthory András későbbi tárnokmester (1527–1534); majd Zdislav Berka z Dubé cseh országbíró (1523–1533), aki már 1526 előtt is több ízben tartózkodhatott Lajos király budai udvarában; továbbá egy bizonyos, eddig azonosítatlan személy (*Schan-older Bischreck*), végül Szilézia írnoke (*Landschreiber in Schlesien*).³⁷

Az ülésrendből egyértelműen kiderül, hogy a Magyar Királyság egyházi és világi elitje szinte teljes számban ott ült I. Ferdinánd koronázási lakomájának asztalánál, azaz korántsem igaz a magyar történetírásban oly gyakran olvasható állítás, miszerint öt Szapolyaival ellentétben egy kisebbség koronázta uralkodóvá. Bár az erdélyi vajda, az esztergomi érsek és az országbíró valóban hiányoztak, Szapolyai, valamint a mohácsi csatamezőn elesett Szalkai érsek és Drágffy János távolmaradásán nem csodálkozhatunk. Az ünnepi étkezésen hasonló okból nem lehetett jelen Korlátkövy Péter királyi udvarmester és Podmaniczky Mihály, a budai királyi udvarnokok kapitánya sem, pedig rájuk a lakoma megszervezésében és az uralkodó védelmének biztosításában komoly feladatok hárultak volna. (A cseh országbíró és a sziléziai írnok jelenlétét viszont a Mohács előtti közös magyar-cseh udvartartás magyarázhatja, annak egykori legfőbb tagja, Lajos király cseh udvarmestere, Ondřej Trepka viszont úgyszintén Mohács mezei halála miatt nem ülhetett a királyi asztalhoz.)

Szapolyai díszebédjével ellentétben Móré László magyar királyi étkefogó- és pohárnokmester ezúttal megjelent az ünnepségen, sőt, mint forrásunk megjegyzte, ő adott inni az új magyar uralkodónak, és ő szeletelte fel neki előmetélőként (*Vorschneider/Fürschneider*, illetve régies magyarsággal *elő- vagy felmetélő*, vagy *firsnájder*) a sülteket-pecsenyéket.³⁸ Tisztségeiben nagy valószínűséggel ekkor járt el utoljára, hiszen november 10-én a pohárnokmesterségben Losonczy Antal, az étkefogómesteri poszton pedig tóthi Lengyel János követte,³⁹ nyilván az említett befolyásos magyar nagyurak javaslatára. De az utóbbi magyar udvari főméltóságok sem sokáig, legfőljebb 1528 februárjáig gyakorolhatták tényleges feladatkörüket (részben Esztergomban, részben Budán), ezt követően ugyanis Ferdinánd király 1542-ig nem járt Magyarországon, így e tisztségek fokozatosan csaknem üres címekké váltak. A Mohácsot túlélte egykori budai udvari főméltóságok közül a lakomán jelen volt még guti Ország Imre magyar királyi főkamara és ajtónállómester (1519–1527) is, akinek azután Ferdinánd tüstént a megüresedett magyar udvarmesteri tisztséget adományozta.⁴⁰ Így az ünnepi ebéd

³⁷ A német nyelvű ülésrend hitelességét megerősíti a koronázás latin nyelvű leírása is, miszerint „*rex assedit mensae, assidentibus ei utrinque reginis, sorore ab dextra, uxore a laeva. Positis quoque aliis ab utroque latere mensis, episcopi et praelati ad dexteram; nobiles vero mulieres ad laevam regiae mensae considerant.*” *M. G. Kovachich: Solennia inauguralia* 5.

³⁸ „*More Laslj hat der Koniglichen Majestät zu trincken geben und furgeschnitten.*“ Az előmetélő tiszté: *Die öffentliche Tafel* 208–218.

³⁹ *Bunyitay Vincef-Rapaics R[ajmund]-Karácsonyi J[ános]: Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából. I. köt. 1520–1529. Bp. 1902. [a továbbiakban ETE I.] 342.: Nr. 3+3., ill. *Fallenbüchl Zoltán: Magyarország főméltóságai 1526–1848. Bp. 1988. 91. és 87.**

⁴⁰ Nevezetesen Thuróczy Miklóssal együtt. *Martinus Georgius Kovachich: Supplementum ad Vestigia Comitiorum apud Hungaros ab exordio regni eorum in Pannonia, usque ad hodiernum diem*

összességében egyedül a Szapolyai mellett kitartó alsólendvai Bánffy János (1534 †) egykori másik pohárnokmester (1508–1526),⁴¹ valamint Brodarics István egykori kancellár (1526 †) és Werbőczy István volt királyi személynök (1516–1525), majd nádor (1525–1526) hiányával számolhatunk.⁴²

Az ülésrenddel ellentétben a nyilvános lakoma másik fontos ceremóniális eleméről, az asztal körüli szolgálatról sajnos keveset tudunk. Néhány fontos dolgot mégis elárul szűkszavú német forrásunk. Egyrészt: az uralkodónak felszolgált első fogás előtt két magyar nagyúr (a horvát bán és Báthory nádor egyik testvére, talán György lovászmester) haladt,⁴³ másrészt az első fogást egy Rogendorf családtag vitte az asztalig,⁴⁴ akin valószínűleg Wolfgang von Rogendorff, I. Ferdinánd bécsi udvartartásának étékfogóját (*Truchseß*) kell értenünk.⁴⁵ Összesen négy alkalommal tizenöt fogást szolgáltak fel, de sajnos nem tudjuk, kik és hányan voltak az étékfogók. Az étkezést különféle fúvós hangszerekből (trombiták, kürtök, sípok stb.) álló kisebb zenei együttes kísérte (feltételezhetően egy doboгон állva),⁴⁶ majd pompás táncmulatság zárta. Szapolyai ebédjéhez hasonlóan a magyar nemesség többi képviselőjét és Ferdinánd bécsi udvartartásának tagjait ezúttal sem Lőrinc prépost⁴⁷ házában, hanem másutt látták vendégül.⁴⁸

Mivel az új magyar uralkodó és idegen kísérete bizonyosan nem volt jártas a késő középkori magyar udvar asztali ceremóniarendjében, a királyi asztal ülésrendjének és a felszolgálásnak a gyakorlatát a különféle udvari rendezvényeket szervező magyar udvarmestertől⁴⁹ tudhatták volna meg. Csakhogy — mint említettük — Korlátkövy Péter holtan maradt a mohácsi csatatéren, így helyette Ferdinánd számára ezeket a lényeges információkat — a koronázási szertartás többi eleméhez hasonlóan — feltételezhetően elsősorban Báthory nádor, Thurzó Elek, Brandenburgi György őrgróf, Szalaházy Tamás, Erdődy Péter, Móré László étékfogó- és pohárnokmester, valamint Mária királyné szolgáltathatta. Az idegen nemes, Wilhelm von Rogendorff megjelenése az étékfogók sorában ugyanakkor joggal veti fel a kérdést, mennyire sikerült a magyar politikai és egykori udvari elitnek a budai magyar udvarban bevett nyilvános asztali rendtartás szokásait továbbörökítenie. Ennek megválaszolásához betekintést kell tennünk az 1526 előt-

celebratorium. Tom. III. Buda 1798. 123–124.; ETE I. 342–343.: Nr. 343. és *Fallenbüchl Z.*: Magyarország főméltóságai 85.

⁴¹ Lényeges megjegyezni, hogy Mohács előtt a fontosabb udvari méltóságokat gyakran nem egy, hanem két báró töltötte be, hiszen így könnyebb volt megoldani az éppen távollévő nagyúr helyettesítését. *Kubinyi András*: A királyi udvar élete a Jagelló-korban. In: Kelet és nyugat között. Történeti tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére. Szerk. Koszta László. Szeged 1995. 318.

⁴² Ezzel kapcsolatban vö. Nádasy Tamás összeállítását a mohácsi csatát túlélte magyar politikai elitéről: ETE I. 295–296.: Nr. 287.

⁴³ „Der groß Crabat und deß g[roß]raffen brueder seind vor dem essen gangen.”

⁴⁴ „Ainer von Rogendorff hat das erst essen getragen.”

⁴⁵ *T. Fellner-H. Kretschmayr*: Die österreichische Zentralverwaltung 150.: Nr. III/B. és *No-flatscher*: Räte und Herrscher 158.

⁴⁶ „variis instrumentis, tubis, buccinis, fistulis, cornibus ...” *M. G. Kovachich*: Solennia inauguralia 5.

⁴⁷ *M. G. Kovachich*: Supplementum Tom. III. 124.

⁴⁸ „Die andern graffen und herrn, samp[t de]n hofgesind habend [sic!] an eim andern orth gessen [sic!].”

⁴⁹ E feladatkörére *Csánki Dezső*: I. Mátyás udvara. Századok 17. (1883) 535.; *Fögel József*: II. Ulászló udvartartása (1490–1516). Bp. 1913. 59.; újabban *Kubinyi A.*: A királyi udvar 317–318.

ti félévszázad magyar koronázási és egyéb udvari nyilvános lakomáinak ceremóniáiba.

3. A késő középkori hagyományok: koronázási lakomák a Mohács előtti Magyarországon

A magyar középkorból sajnos ez ideig egyetlen magyar királykoronázási lakomáról sem rendelkezünk bővebb leírással, csupán pompás lefolyásának egyszerű említésével.⁵⁰ Ez magyarázza, hogy a koronázás-történetek szinte kivétel nélkül mellőzik a szertartás világi része utolsó mozzanatának részletesebb bemutatását. Az esemény rekonstruálását jelentősen nehezíti, hogy mind a római egyház szertartáskönyve (*Pontificale Romanum*), mind a fennmaradt egyéb koronázási ordók⁵¹ pusztán az egyházi ceremónia rendjét adják meg, a túlnyomórészt magyar eredetűnek tartott⁵² világi részről nem szólnak. Ennek elsősorban az lehet az oka, hogy az utóbbinak eddigi ismereteink szerint a középkorban nem volt külön szertartáskönyve, és kialakulását, majd fejlődését a mindenkori hagyományok és a magyar politikai elit aktuális érdekei határozták meg.⁵³ Így a lakomák ceremóniarendjét is elsősorban a királyi udvar nyilvános ünnepi étkezéseinek aktuális szokásai alapján alakíthatták ki. A német-római császárok koronázási ebédjével ellentétben ugyanis, mely esetében a Német Aranybulla (1356) szabályozta az egyes örökletes udvari főméltóságok (*Erzämter*) feladatait,⁵⁴ a középkori Magyarországon az udvari főtisztviselőknek a koronázás alatti teendőit nem határozta meg törvény vagy egyéb rendelkezés, így a díszebédeket bizonyosan a mindenkori udvari gyakorlat alapján szervezték meg.

Noha a középkori királykoronázási lakomákról ez ideig egyetlen részletesebb forrás sem került elő, ezek ceremóniáját nagyjából mégis körvonalazni tudjuk. Az 1526 előtti félévszázadból ugyanis rendelkezünk két királynéi koronázási díszebéd, nevezetesen Hunyadi Mátyás második felesége, Aragóniai Beatrix királyné 1476. évi és II. Ulászló hitvese, Candale-i Anna (Anne de Foix) 1502. évi székesfehérvári koronázási lakomája részletes leírásával, sőt Beatrix esetében — hála Peter Eschenloer boroszlói jegyző és Hans Seybold pfalzi követ alaposágá-

⁵⁰ 1440, I. Ulászló: János M. Bak: *Königtum und Stände in Ungarn im 14.–16. Jahrhundert*. Wiesbaden 1973. (Quellen und Studien zur Geschichte des östlichen Europa VI.) 189.: Anhang II. E. és Bartoniek E.: A magyar királykoronázások 40–41.; 1490: A. Bonfini: A magyar történelem tizedei 934.: 4.10.125.

⁵¹ J. M. Bak: *Königtum 165–190.*: Anhang II.

⁵² *Fügedi Erik*: Uram, királyom... A XV. századi Magyarország hatalmasai. Utószó: Érszegi Géza. Bp. 2004. [az 1974-ben megjelent kötet reprint jellegű kiadása] 58–61.

⁵³ Amint ezt Fügedi Erik ragyogóan kimutatta. *Fügedi E.*: A magyar király 269–272. és *Uő.*: Uram, királyom 55.

⁵⁴ Albert Huykens: Die Krönungsmähler im Reichssaal des Aachener gotischen Rathauses. Zeitschrift des Aachener Geschichtsvereins 66–67. (1954–1955) 43–46., vö. még Heinz Schomann: Kaiserkrönung. Wahl und Krönung in Frankfurt nach den Bildern der Festbücher. Dortmund 1982. (Die bibliophilen Taschenbücher 280.) 31–33.; Hildegard Hoos: Kaiserliches Krönungsmahl im Frankfurter Rathaus, dem Römer. In: Tafeln bei Hofe 63–64.; Bernd Herbert Wanger: Kaiserwahl und Krönung in Frankfurt im 17. Jahrhundert. Frankfurt 1994. (Studien zur Frankfurter Geschichte 34.) 122–123. és legújabban Patricia Stahl: Im großen Saal des Römers ward gespeiset in höchstem Grade prächtig. Zur Geschichte der kaiserlichen Krönungsbankette in Frankfurt am Main. In: Die öffentliche Tafel 58.

nak — ismerjük a néhány nappal később a budai udvarban tartott esküvői ebédasztali rendtartását is.⁵⁵ Mivel a királynéi lakomák későbbi és egyéb analóg példák alapján általában csaknem teljesen hasonló rendtartás szerint zajlottak az uralkodók trónra emelését követő bankettekkel, segítségül szolgálnak a nyilvános lakomák éppen aktuális asztali ceremóniarendjének megállapításához.

A nápolyi származású Beatrix királyné 1476. december 12-i fehérvári koronázását követő lakomát a királyi pár szállásán, egy feldíszített boltíves teremben tartották. A hosszúkás királyi asztalt három lépcsőnyi magasságú emelvényre állították, amelynél az uralkodópár közepén kiemelt pozíciót kapott, majd a többiek „rangfokozat szerint” foglaltak helyet: a királytól jobbra a nápolyi királyfi (Francesco), a bari érsek (Antonio d’Ayello vagy di Taranto), továbbá a nápolyi király képviselői, végül a ferrarai és a velencei követ. A királyné mellett ugyanakkor Kristóf bajor herceg, majd Lajos pfalzi választófejedelem követe, végül Ottó bajor herceg képviselőjében tanácsosai ültek. A felszolgálást forrásaink egybehangzó állítása szerint az ország legelőkelőbb főurai (mint étkefogók) végezték. Az elkészített huszonnégy fogást az idő előrehaladta miatt végül csak részben találhatták fel, hiszen még egy rövidebb lovagi torna is szerepelt az ünnepi programban.

A december 17-én a budai vár dísztermében tartott nyilvános esküvői lakoma királyi asztalának ülésrendje csaknem helyről helyre lemásolta a néhány nappal korábbi székesfehérvárit, miközben az étkefogók feladatait ekkor is kizárólag magyar főurak látták el. Figyelemreméltó azonban, hogy a király és a királyné étkei előtt Podjebrád György néhai cseh király fia, Hynek (magyarosan Hinkó), Újlaky Miklós bosnyák király, Frigyes lignitzi és János ratibori herceg, azaz négy királyi–hercegi méltóság vonult. Hasonlóan külön étke-elöljárók, magyarosan asztalnokok (lat. *antecessor fericulorum*, általában négy-négy német, cseh vagy magyar főúr) haladtak a nápolyi királyfi és a különféle követek étkeit felszolgáló magyar étkefogók előtt is.⁵⁶ S noha a kilencszintes uralkodói pohárszék legalsó ré-

⁵⁵ 1476: Eschenloer krónikájának új kritikai kiadása: *Peter Eschenloer: Geschichte der Stadt Breslau*. Hrsg. und eingeleit. Gunhild Roth. Teilband II. Münster–New York–München–Berlin 2003. (Quellen und Darstellungen zur schlesischen Geschichte 29/II.) 991–999., magyarul: Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten. 1054–1717. Összegyűjt. és jegyzetekkel kísérte Szamota István. Bp. 1891. 105–108.: Nr. X.; Seybold jelentése (eredeti szöveggel): *Borsa Béla: Reneszánszkori ünnepek Budán*. Tanulmányok Budapest múltjából 10. (1943) 44–53. és további adatok 35–37., ill. magyarul: Martius Galeot könyve Mátyás király jeles, bölcs és elmés mondásai és tetteiről. Hozzá járúl Carbo párbeszéde Mátyás dicső tetteiről, s egykoru emlékirat a király mennyegzőjéről. Közli Kazinczy Gábor. Pest 1863. elsősorban 123–124. és 128–130., valamint az irodalomból vö. még *Berzeviczy Albert: Beatrix királyné (1457–1508). Történelmi élet- és korrajz*. Bp. 1908. (a kötetet az Arcanum Kiadó által megjelentetett CD-változaton használtam) és újabban *E. Kovács Péter: Magyarország és Nápoly politikai kapcsolatai a Mátyás-korban*. In: *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére 239; 1502: Anna királyné heroldja, Pierre Choque de Bretagne jelentése (eredetiben): Marczali Henrik: Közlemények a párisi nemzeti könyvtárból. Magyar Történelmi Tár 23. (1877) 107–108.: Nr. III., ill. magyar fordításban: Régi utazások 140–141.: Nr. XIII., valamint az irodalomból vö. még *Wenzel Gusztáv: II. Ulászló magyar és cseh királynak házasa élete 1501–1506. Századok 11. (1877) 755–757.; Kropf Lajos: Anna királyné, II. Ulászló neje. Uo. 29. (1895) 706–708.; Fögel J.: II. Ulászló udvartartása 131–132.; Dobosy Tibor: Pierre Choque, Anna magyar királyné francia kísérője. Bp. 1940.; újabban *Birkás Géza: Francia utazók Magyarországon*. Szeged 1948. (Acta Universitatis Szegediensis, Sectio Philologica Tom. XVI., Ser. Nov. Tom. II.) 27–29.**

⁵⁶ Vö. *Kubinyi A.: A királyi udvar 317.; az asztalnok elnevezésre: Radvánszky B.: Magyar családelet 181. és újabban Magyar udvari rendtartás 25–26.*

szén az étkezés előtti és utáni kézmosáshoz szükséges készletek (*lavabók*) is megtalálhatók voltak, ezek használatának konkrét rendjéről hallgatnak forrásaink.⁵⁷

A királyi asztalon kívül „a magyar érsekek, püspökök és zászlósurak számára hét asztal volt elhelyezve [...] A király melletti legelső asztal a nagy grófé [guthi Országh Mihály nádoré] volt, utána következtek a kormányzó [Szapolyai István], a vajda [Pongrác János], Bánffy Miklós [pozsonyi ispán], a kalocsai érsek, az erdélyi püspök és a nagyváradai püspök.”⁵⁸ Emellett egy külön (nyolcadik) asztalnál foglaltak helyet Beatrix királyné nápolyi udvartartásának hölgytagjai és egyéb képviselői, valamint további asztaloknál a nemesség és a városok követői. A díszebédet nagy táncmultság zárta, amelyen szintén szabályozott rendben az ünnepelt uralkodópár is fellépett.

Beatrix királyné 1476. évi nevezetes lakomái azonban korántsem voltak Magyarországon szokványosak. Amint arról Antonio Bonfini részletesen tudósít, ezek a magyar királyi udvarban új asztali ceremóniarend bevezetését jelentették. Korábban I. Ulászló (1440–1444), majd Hunyadi Mátyás ugyanis — nem lévén feleségeik (kivéve az utóbbi Podjebrád Katalinnal való rövid házasságát [1461–1464]) — meglehetősen szabados udvari életet éltek,⁵⁹ ami az étkezési–asztali szokásokban is megnyilvánult. Lakomáik alkalmával a legelőkelőbb magyar nagyurakkal általában együtt, szinte családiásan és néha túlságosan bőségesen étkeztek, személyes védelmükre kevés gondot fordítottak, így az angol vagy a francia udvarhoz hasonlóan az uralkodóhoz való bejutás általában véve könnyen megvalósítható feladat volt.⁶⁰ Ez a gyakorlat viszont a sokkal szigorúbb és szabályozottabb nápolyi udvari ceremóniarenden, illetve spanyolos jellegű etiketten nevelkedett Beatrix királyné és környezete számára teljesen idegen és elfogadhatatlan volt; nem beszélve arról, hogy maga Beatrix is határozott és fegyelmezett egyéniség volt.

Noha nem lehetett könnyű feladat, az új feleség már a koronázási és az esküvői lakoma kapcsán elérte, hogy zártabb udvari gyakorlatának megfelelően a királyi asztalnál csak az európai királyi, fejedelmi és hercegi udvarok képviselői foglalhassanak helyet. A nyitott, szabados udvari életmód és asztali rendtartás helyére tehát — mint Bonfini fogalmazott⁶¹ — első pillanattól kezdve „kulturáltabb”, ugyanakkor zártabb és szabályozottabb, de előkelő reneszánsz elemekben gazdag, itáliai életvitel lépett. A magyar uralkodó így ezt követően a spanyol királyokhoz és a német-római császárokhoz hasonlóan — akiknek személyét a ceremónia és az etikett minden tekintetben felsőbbrendűnek, sőt isteni eredetűnek

⁵⁷ Pusztán azt tudjuk, hogy mind a király, mind a királyné kezét mostak, de hogy ezt mi módon tették, azt sajnos nem ismerjük.

⁵⁸ P. Eschenloer: *Geschichte der Stadt Breslau* 998. és az idézett, helyes magyar fordítás: Régi utazások 106–107.

⁵⁹ Mátyás udvarára számos adattal: Csánki D.: I. Mátyás udvara passim, valamint újabban Kubinyi András: A Mátyás-kori államszervezet. In: Hunyadi Mátyás. Emlékkönyv Mátyás király halálának 500. évfordulójára. Szerk. Rázsó Gyula–V. Molnár László. Bp. 1990. 62–69.

⁶⁰ Mindezekre: A. Bonfini: A magyar történelem tizedei 867–868.: 4.7.70–75. Erre a fontos jelenségre általánosságban több munkájában utalt már Kubinyi András is: *Kubinyi A.: A királyi udvar 331–332. és Uő.: Mátyás király*. Bp. 2001. (Tudomány – Egyetem) 110.; A késő középkori francia udvari lakomák „rendetlenségét” jól példázza VI. Károly (1380–1422) koronázási ebédje, amelyen az ülhelyek elfoglalása lökdösődésbe torkollott, miközben a rengeteg néző és vendég szinte teljes káoszt okozott. Johan Huizinga: *A középkor alkonya*. Bp. 1986. 37–38.

⁶¹ A. Bonfini: *A magyar történelem tizedei* 868.: 4.7.80–85.

mutatta — nehezebben vált megközelíthetővé, egyre méltóságteljesebb és ceremóniálisabb udvari életet folytatott, amelyben ettől kezdve különös figyelmet kapott a reneszánsz jellegű építkezés (többek között díszes ebédlőké), a művészet és a tudománypártolás. Mátyásnak pedig hamar megtetszett az új gyakorlat, ami ráadásul a magyar dinasztia-alapításra törekedő uralkodó szélesebb nemzetközi körben való elfogadását is segíthette.

E komoly változás 1476-tól tehát megmutatkozott Mátyás nyilvános lakomáinak ülésrendjében is, noha étekgőgi ezt követően is többnyire magyar nemes udvarnokai közül verbuválódtak. De természetesen nem szűntek meg a hagyományos magyar táncok és a magyar(os) viselet sem,⁶² kiváltképpen, ha ennek — például nemzetközi tárgyalások alkalmával — a Magyar Királyságot reprezentáló, kiemelt jelentősége volt. Mindezek ismeretében teljesen érthető, hogy a régi szokásaihoz ragaszkodó magyar urak miért idegenkedtek annyira az életstílusuk egyik legfontosabb részét megváltoztató Beatrix királynétól.

1476-tól Mátyás 1490. évi haláláig azonban túl kevés idő telt el ahhoz, hogy az udvar szűk köreiből alkalmazott új asztali ceremóniarend szilárd gyökeret verhessen. S bár az özvegy Beatrix királyné férje elhunyt után esztergomi reneszánsz udvarában közel egy évtizeden át még nyilván megtartotta az egykori királyi udvar szokásainak egy részét,⁶³ II. Ulászló király budai rezidenciáján fokozatosan visszaállt az 1476 előtti, kevésbé szigorú és kötetlenebb asztali rendtartás. Erről beszédesen tanúskodik II. Ulászló francia felesége, Candale-i Anna 1502. szeptember 29-én tartott székesfehérvári koronázási lakomájának rituáléja,⁶⁴ amely a hasonlóan közvetlenebb francia udvari szokásokat egyáltalán nem zavarta, sőt az utóbbi a régi magyar hagyományok helyreállítását egyenesen elő is segíthette.

A meghívottak a rendkívül hosszú asztalnak csupán az egyik oldalán és két végén foglaltak helyet, amit valószínűleg ugyancsak a nagyobb körű nyilvánossággal és nyitottsággal magyarázhatunk. Emiatt a királyi pár az asztal közepén kapott megkülönböztetett helyet, Anna királyné Ulászló balján ült. Az uralkodótól jobbra öccse, Zsigmond herceg, majd Geréb Péter nádor és a legelőkelőbb magyar főurak („*autres princes et seigneurs*”) következtek. A királyné balján ugyanakkor Péter pápai követ–reggioi bíboros, majd Bakócz Tamás esztergomi érsek–kardinalis (1498–1521), végül nagy számban a magyar főpapok („*autres prelatz a grant nombre*”) foglaltak helyet. Szemből nézve az asztal bal végén ugyanekkor az angol király és a rajnai választófejedelem, valamint Albert és György bajor hercegek követei, míg jobb végén XII. Lajos francia királynak az esküvőre küldött követe (Guerche hercege) és a velencei köztársaság képviselői sorakoztak. S bár a teremben ezúttal is egy hatalmas (kilenc polcos) pohárszék díszelgett, a kézmosás és a felszolgálás rendjéről sajnos a lakomát leíró francia herold nem tudósított. Abban mégis bizonyosak lehetünk, hogy mind ekkor, mind a néhány nappal később — Beatrix esküvőjéhez hasonlóan — a budai várban tartott nászében az étekgők feladatait továbbra is magyar főurak látták el. Befolyásuk nem csupán az or-

⁶² Balogh Jolán: Mátyás király és a művészet. Bp. 1985. 32–33.

⁶³ Berzeviczy A.: Beatrix királyné, ill. művészettörténeti vonatkozásokkal Mikó Árpád: Renezánsz. In: Galavics Géza–Marosi Ernő–Mikó Árpád–Wehli Tünde: Magyar művészet a kezdetektől 1800-ig. Bp. 2001. 232–233., 253. stb.

⁶⁴ Ld. az 55. jegyzetben idézett forrásokat.

szág igazgatásában erősödött meg a Mohács előtti negyedszázadban,⁶⁵ de megmutatkozott az egyre nyitottabbá és szabadabbá váló udvari életben, így még az asztali rendtartásban is. A szórványadatokból úgy tűnik, II. Lajos idejében a követek mellett a főpapok és az ország bárói majdnem mindig helyet kaptak a nyilvános lakomákon,⁶⁶ és újra meglehetősen szabad bejárásuk lett az udvar belső helyiségeibe. A Jagelló-kori változások irányvonalát összességében jól mutatta az udvar 1523. októberi részletesebb leírása is. Eszerint a királyi asztalnál különösebb rendet nem tartottak, mindenki szabadon járhatott-kelhetett, tréfálkozhatott és vigadhatott.⁶⁷ Nem véletlenül dolgozták ki ugyanekkor az udvar rendjének sürgős reformját,⁶⁸ ami azonban feltételezhetően nem hozott sikert.

A fentiekben elmondottak ismeretében egyértelműen megállapíthatjuk, hogy I. Ferdinánd 1527. november 3-án Székesfehérvárott tartott koronázási lakomája a Jagelló-kori hagyományt követte. Bár bizonyosak vagyunk benne, hogy a magyar udvar rendkívül kötetlen asztali rendtartása messzemenően idegen volt a spanyol etiketten nevelkedett és a burgundiai gyökerű, szigorúbb, spanyolos udvari ceremóniákhoz⁶⁹ szokott Ferdinánd főhercegtől, számára az adott pillanatban a magyar trón elnyerése és magyarországi híveinek gyarapítása sokkal fontosabb volt, mint a közte és Szapolyai között még ingadozó magyar főurakkal az asztali ceremónia-rend kapcsán felmerülő esetleges konfliktus vállalása. Ráadásul nincs kétségünk afelől, hogy a magyar urak törekvéseit jól ismerő Mária királyné és Báthory nádor mind Ferdinánd, mind osztrák–német kísérete tudomására hozhatták, hogy a Habsburg uralkodó nehezen megszerzett magyar királyságának valódi elismertése csak úgy lehetséges, ha a koronázási szertartás során ragaszkodnak a ma-

⁶⁵ További irodalommal *Kubinyi András*: A Jagelló-kori Magyarország történetének vázlata. Századok 126. (1994) 2. sz. 288–319.

⁶⁶ Vö. pl. 1525. febr. 28-án: „Eodem die ad manus Blasii viniferi Regiae Maiestatis, pro emendo malmatico ad mensam Maiestatis Suae, ex quo Sua Maiestas eo die reverendissimum dominum Laurentium legatum et cardinalem oratorem Summi Pontificis et omnes dominos Praelatos et Barones hospitavit, dedi fl. I.” *Fraknói Vilmos*: II. Lajos király számadási könyve. 1525. január 12–július 16. Magyar Történelmi Tár 22. (1877) 92. és *Kubinyi A.*: A királyi udvar 332–333.

⁶⁷ „In mensa nullus ordo, omnes passim venientes ad eius mensam comedunt, iocantur et ipsum solum publice derident.” Krzysztof Szydłowiecki kancellár naplója 1523-ból. Sajtó alá rend. Zombori István. Ford. Boronkainé Bellus Ibolya. Bp. 2004. (METEM könyvek) 121., vö. még *Zombori István*: II. Lajos udvara — Szydłowiecki kancellár naplója alapján. In: Magyar reneszánsz udvari kultúra 107–117.

⁶⁸ Krzysztof Szydłowiecki kancellár naplója 126–127.

⁶⁹ Bár a bécsi udvartartás ceremóniáinak eredetét a nemzetközi szakirodalom még teljesen nem tisztázta, az vitathatatlan, hogy a *Kaiserhof* zártságára és ceremóniarendjére az egykori burgundiai, illetve a spanyol udvar szigorú rendről és rangtiszteletről tanúskodó hagyományai nagy hatással voltak. Az eddigi eredményekből a 2–3. jegyzetben idézett munkák mellett kiemelendő (további irodalommal): *Hoffmann Christina*: Das Spanische Hofzeremoniell von 1500–1700. Frankfurt am Main–Bern–New York 1985. (Erlanger Historische Studien 8.); *Rainer A. Müller*: Der Fürstenhof in der Frühen Neuzeit. München 1995. (Enzyklopädie deutscher Geschichte 33.) 40–42.; *Andrea Sommer-Mathis*: Spanische Festkultur am Wiener Kaiserhof. Ein Beitrag zum europäischen Kulturtransfer im 17. Jahrhundert. Frühneuzeit-Info 11. (2000) Heft 1. 7–15.; *J. Duindam*: Vienna and Versailles 22–24. és 131–219.; az asztali ceremóniarend kapcsán: *Hildegard Hoos*: Zur Geschichte der Tafelkultur im Kaiserreich. In: Die kaiserliche Tafel 25–32., valamint vö. még magyarul *Kalmár János*: Hatalmi helyzet és uralkodói udvar a 18. század eleji Európában. In: Európa fejedelmi udvaraiban. Mányoki Ádám. Egy arcképfestő-pálya szereplői és helyszínei. Kiállítás a Magyar Nemzeti Galériában 2003. március 14.–augusztus 24. Szerk. Buzási Enikő. Bp. 2003. (A Magyar Nemzeti Galéria kiadványai 2003/1.) 17–20.

gyar nagyurak által elfogadott hagyományokhoz. A magyar politikai elit tagjai nyújtotta legitimáció pedig sokkal többet ért egy ilyen korántsem elsőrangú kérdésben történő komolyabb összeütközésnél. De ne feledjük azt sem, hogy Ferdinánd bécsi kísérete nem először szembesült ilyen helyzettel, hiszen 1527. február 24-én az osztrák főherceg prágai cseh királykoronázását követő ünnepi díszebéd megszervezésekor nyilván ugyanígy kellett betartani a Jagellóknak köszönhetően a budaihoz részben biztosan hasonló cseh szokásokat.

Mindezekkel magyarázható tehát, hogy Beatrix királynéval ellentétben Ferdinánd 1527 őszén nem rúgta fel a hagyományos ülésrendet, így asztalánál a teljes magyar világi és egyházi elit helyet kaphatott, noha úgy tűnik 1502-höz képest valamelyest hátrébb szorulva. Az uralkodói pár és a prelátusok közé ugyanis V. Károly követét, Anna királyné és a nádor közé pedig Mária királyné, Zsófia mazóviai hercegnő és Brandenburgi György mellett még Dorothea von Puchheim udvarhölgyet is odaültették. Ferdinánd és bécsi udvartartásának vezetői talán ezzel jelezték, hogy ők — mint egykoron Beatrix királyné és udvarnokai — távolságtartóbb és kötöttebb udvari gyakorlathoz szoktak. Teljességgel megmaradt ugyanakkor a magyar udvari főméltóságok kiemelt szerepe (köztük az étkefőgömester korábról alig ismert előmetelési feladata), az étkefőgők előtt haladó nagyurak alkalmazása, valamint az udvartartás többi tagja és a királyválasztó diétán megjelenő rendek vendégül látása is. Hasonlóan biztosak lehetünk abban, hogy az étkeket Báthory nádor, Thurzó Elek és más nagyurak javaslatára magyar felszolgálók hordták az asztalhoz, kivélt pusztán Wolfgang von Rogendorf bécsi udvari étkefőgő jelenthetett. Bár az ő szereplése kétségkívül sértette a korábbi hagyományokat és a magyar érdekeket, Ferdinánd idegen kísérei nyilván meggyőzték urukat, hogy elsősorban biztonsági okokból helyes, ha saját étkeinek felszolgálásánál ragaszkodik személyes étkefőgője alkalmazásához. Ebbe az engedménybe pedig a magyar nagyurak is könnyebben beleegyezhettek, hiszen már Mohács előtt sem számított ritkaságnak a budai udvar rendes étkefőgői között egy-egy cseh vagy német nemesifjú.⁷⁰ Az új magyar uralkodó tehát már a koronázását követő első fontosabb, magyar királyi udvari esemény ceremóniarendje kapcsán is képes volt mindkét fél számára megnyugtató kompromisszumot kötni a magyar rendek legfőbb képviselőivel.

4. *Ahol az új alapokat lerakták: az 1563. és 1572. évi koronázási lakomák*

Ferdinánd király az újabb kutatások szerint csaknem egész élete folyamán, de különösen az 1542-őt követő időszakban a magyar rendekkel meglehetősen rugalmas és engedményekre kész politikát folytatott.⁷¹ Bár vitathatatlan, hogy Buda 1541. évi eleste után mind osztrák tartományai védelme, mind bécsi székvárosa élelemellátása érdekében erre egyre inkább rákényszerült, a magyar politikai elit legkiválóbb személyiségeivel történt kiegyezés komoly eredményeket hozott. A Magyar Királyság hadszíntérré válása ellenére a közép-európai Habsburg Birodalom egyik legfontosabb területévé, nevezetesen védőbástyájává, éléskamrájává és egyik

⁷⁰ Főgel József: II. Lajos udvartartása 1516–1526. Bp. 1917. 54–55., vö. még *Fraknoi Vilmos*: II. Lajos és udvara. Bp. 1878.

⁷¹ Pálffy Géza: A bécsi udvar és a magyar rendek a 16. században. *Történelmi Szemle* 41. (1999) 3–4. sz. 331–367.

kiemelkedő jövedelemforrásává vált.⁷² Noha ez a folyamat a magyar politikai elit számára súlyos lemondásokkal járt, hiszen a Magyar Királyság szuverenitása — központi irányításának Bécsbe kerülésével — egyes államigazgatási területeken (kül-, had- és pénzügy) sérült, más út az oszmánokkal szembeni megvédélmezéséhez és az európai keresztény kultúrkörben való megmaradásához nem létezett.⁷³

Az 1526 utáni változások egyik leglényegesebbike — mint erre már utaltunk — a magyar királyi udvar történetében következett be. Ebből ugyanis — az ún. udvari huszárok (*husarones aulae regiae*) 1550-es évekig tartó fennmaradása után⁷⁴ — szervezetileg egyedül az említett egykori udvari főméltóságok maradtak meg; jóllehet fizetésüket nem politikai, hanem anyagi okokból, tényleges szolgáltatuk elmaradására hivatkozva, az 1540-es évek legvégén csökkentették.⁷⁵ S noha az 1530–1540-es években újabb szabályzatot (*Hofstaatsordnung*, 1537)⁷⁶ nyert közös bécsi udvar szervezete fokozatosan megszilárdult, Ferdinándnak pedig hosszabb ideig nem volt magyar királyi udvar- és ajtónállómestere,⁷⁷ ennek ellenére a névlegessé váló magyar udvari tisztségek megszüntetése a bécsi politikai vezetésben nem merült fel. S nem csupán azért, mert e főtisztségviselők a magyar belpolitikai életnek a bécsi udvarhoz többnyire szorosan kötődő vezetői voltak, hanem mert a *Hofburgban* tökéletesen tisztában voltak azzal, hogy ők névleges udvari tisztségeikkel uralkodójuk egyik legfontosabb, a Német-római Birodalom után „rangban” második helyen álló területét, a Magyar Királyságot reprezentálják, mégpedig elsősorban a magyar király- és királynékoronázások alkalmával.

Míg tehát a különböző államigazgatási területeken az összbirodalmi érdekek erős centralizációt követeltek, addig a politikai-hatalmi és dinasztikus reprezentációban épp a sokszínűség, a birtokolt országok és tartományok számának, szerepének és régi hagyományainak hangsúlyozása volt elsődleges. Ezzel pedig Ferdinánd legközelebbi bécsi tanácsadói teljesen tisztában voltak, hiszen osztrák, német vagy cseh viszonylatban is hasonló folyamatok mentek végbe az önálló osztrák főhercegi és a cseh királyi udvar megszűntével. De nem volt ez másként az osztrák örökös tartományoknak, a Cseh Korona országainak és a Német-római Császárságnak különböző udvari rendezvényeken, főként uralkodói koronázásokon és temetésekén való, egyre gyakoribb képviselete során sem.

Mindezek az alapvető változások szemléletesen mutatkoztak meg a 16. század két magyar királykoronázása alkalmával, 1563. szeptember 8-án és 1572. szeptember 25-én Pozsonyban tartott koronázási lakomák megszervezésének módjában és ceremóniarendjében is.⁷⁸ 1527 óta immáron közel három és fél évtized telt el,

⁷² *Uő.*: A török elleni védelmi rendszer szervezetének története a kezdetektől a 18. század elejéig. (Vázlat egy készülő nagyobb összefoglaláshoz) *Történelmi Szemle* 38. (1996) 23. sz. 163–217. és *Kenyeres István*: A királyi Magyarország bevételei és kiadásai a 16. században. *Levéltári Közlemények* 74. (2003) 1–2. sz. 59–103., különösen 92–103.

⁷³ *Pálffy Géza*: A Magyar Királyság integrációja a Habsburg Birodalomba a 16. században. Bp. 2004. (História Könyvtár: Előadások a történettudomány műhelyeiből 11.)

⁷⁴ *Uő.*: A magyar nemesség I. Ferdinánd bécsi udvarában. *Történelmi Szemle* 45. (2003) 1–2. sz. (megjelenés alatt), ill. rövidebb változata: A magyar nemesség a bécsi udvarban. *Rubicon* 2003/11–12. sz. 77–80.

⁷⁵ *R[ugonfalvi] Kiss István*: A magyar helytartótanács I. Ferdinánd korában és 1549–1551. évi leveles könyve. Bp. 1908. 373.: Nr. XXVIII. és 383–384.: Nr. XXXII.

⁷⁶ *T. Fellner–H. Kretschmayr*: Die österreichische Zentralverwaltung 116–126.: Nr. 12/I/B.

⁷⁷ *Fallenbüchl Z.*: Magyarország főméltóságai 85. és 91.

amikor 1561 márciusában az egyre betegesebb Ferdinánd és tanácsadói úgy döntöttek, Magyarországon is megkezdik a tárgyalásokat az utód, Miksa főherceg magyar királlyá koronázásának előkészítéséről. Bár ezek utóbb a királyválasztásról, az erdélyi megyék meghívásáról, a koronázásnak a diéta alatti időpontjáról, majd 1563-ban az elhunyt nádor, Nádasdy Tamás (1498–1562) utódjának kinevezéséről a rendekkel folytatott komoly közjogi viták,⁷⁹ valamint a főherceg cseh és német-római királykoronázása (1562. szept. 20. és nov. 24.), illetve Ferdinánd elfoglaltsága és betegeskedése miatt éveken át húzódtak, a politikai nézeteltérésekkel ellentétben a koronázási szertartást, azaz a Magyar Királyság legfőbb reprezentációs eseményét illetően az udvar vezetői meglehetősen nyitottak volt. E magatartásukat egyrészt az indokolta, hogy e téren felesleges volt újabb politikai ellentétek vállalása, másrészt hatalmi reprezentációs és propagandisztikus célokból kifejezetten érdekükben állt a magyar hagyományok megőrzése. Nem feledhető ugyanakkor az sem, hogy 1561-ben az öreg császáron kívül a *Hofburgban* már alig akadtak olyanok, akik egykor székesfehérvári koronázásán és ünnepi lakomáján jelen voltak.

1561. március 11-én ezért Ferdinánd Bécsbe hívott magyar tanácsosaival többek között azt is tudatta, hogy Miksát „illendő és szokott szertartással” kívánja Magyarország királyává koronáztatni, és ezért kérte őket, hogy tudassák ennek részletes rituáléját.⁸⁰ A tanácsosok ezt március 14-én kelt válaszukban meg is ígérték, majd az uralkodó két nappal későbbi újabb sürgetésére 19-én kifejtették, hogy a koronázási ceremóniának úgy kell végbemennie, ahogy az Magyarország korábbi királyai és maga Ferdinánd trónra lépésekor történt, „amelyre — mint szellemesen írták — úgy véljük, hogy Felsőgtek is emlékezhet.”⁸¹ Emellett külön felhívták a figyelmet arra, hogy Magyarországon a koronázásnak a *Pontificale Romanum* által szabályozott egyházi része mellett van egy külön világi része is, nevezetesen a koronázó templomból indulva egy másik templomig és további helyekre haladva. Mindezen ceremóniák részletes bemutatását külön beszámolóban ígérték.⁸² Ferdinánd király március 23-án a tanácsosoknak írott válaszában érdeklő-

⁷⁸ Az egyes koronázási lakomákra általunk használt források jegyzékét ld. időrendben a Függelék I. részében. A téma sokrétűségéből adódóan teljességre természetesen nem törekedhettünk. Erre egy, a kora újkori magyar koronázásokat bemutató modern monográfia lenne hivatott, amely történetírásunk nagy adóssága. Érdeemes megjegyezni, hogy ezekről Takáts Sándor már a 20. század elején tervezett egy kötetet, amely azonban nem készült el. Anyaggyűjtése (Magyar Piarista Rendtörténeti Központi Levéltára, Budapest; Takáts Sándor hagyatéka [a továbbiakban Piarista Lt., Takáts-hagyatéka], Saját kéziratok 27.) viszont tanulmányunkhoz több ízben szolgált ötletekkel és felkutatandó forrásokkal. Az eddigi eredményekre vö. még: *Š. Holčík: A pozsonyi koronázási ünnepségek.*

⁷⁹ Ezekre 1561-ből ld. MOE IV. köt. 1557–1563. Bp. 1876. [a továbbiakban MOE IV.] 371–385. és 444–478.: Nr. IV–XI., valamint a legfontosabb magyar javaslatok eredeti forrásai: ÖStA, Haus-, Hof- und Staatsarchiv [HHStA], Ungarische Akten (Hungarica) [UA], Specialia Fasz. 425. Konv. B. fol. 181–202. (márc. 16., 19. és 23.) stb.; 1563-ból MOE IV. 391–415. és 487–538.: Nr. XIV–XXV ill. ÖStA HHStA UA Allgemeine Akten [AA] Fasz. 87. Konv. B. fol. 29–31., fol. 37–39. (júl. 7. és 16.), fol. 123–124. és 127–128. (aug. 4.) és Uo. Comititalia Fasz. 380. Konv. A. fol. 10–14. és fol. 2–5. (máj. 13., Bécs: eredeti és másolat) stb., valamint vö. még *Fraknoi V: A magyar királyválasztások 186–210.*

⁸⁰ „debita consuetaque solennitate coronetur” MOE IV. 446.: Nr. IV.

⁸¹ „Ceremoniae vero servandae videntur caedem, quae tempore priorum Hungariae regum et Maies-tatis quoque Vestrae Sacrae temporibus servatae fuerunt, de quibus Maiestatem quoque Vestram recordari arbitrimur.” Uo. 459.: Nr. VII.

⁸² „Sed quum praeter eas, quae in Pontificali continentur, aliae quoque sint ceremoniae in Hungaria servari solitae, videlicet de progressu post coronacionem a primario templo in aliam eccle-

déssel sürgette ezt, és egyértelműen tudomásukra hozta, hogy a koronázási ceremóniákkal kapcsolatban a régi hagyományok betartását teljességgel elfogadja.⁸³

A magyar tanácsosok a komoly politikai–közjogi vitákat összegző javaslatukkal egyidejűleg március 26-án Bécsben benyújtották négy és fél oldalnyi jelentésüket a magyar királykoronázás régi ceremóniájáról és szokásairól.⁸⁴ Bár 1561-ből a Magyar Tanács (*Consilium Hungaricum*) pontos összetételét sajnos nem ismerjük,⁸⁵ és ekkor Bécsben tartózkodó tagjait sem tudjuk név szerint felsorolni, az mégis kijelenthető, hogy a magyar belpolitika legfőbb irányítói a „ceremónia-útmutató” összeállításakor nem voltak könnyű helyzetben. A bécsi udvar vezetőihez hasonlóan ugyanis közülük is igen kevesen akadtak, akik Ferdinánd 1527. évi (esetleg II. Lajos 1508. évi) székesfehérvári koronázásán jelen voltak, vagy ezekről legalább részletesebb információkkal rendelkeztek. A két legfőbb magyar méltóság, Oláh Miklós (1493–1568) esztergomi érsek és Nádasdy Tamás (1498–1562) nádor⁸⁶ mellett ezen „nagy öregek” közé tartozhatott például Kamarjay Tamás alnádor és magyar tanácsos, aki 1518-ban már Várday Pál, a későbbi esztergomi érsek familiárisa volt.⁸⁷

A Bécsben tartózkodó magyar tanácsosok — feltételezésünk szerint Oláh Miklós kancellár (1553–1568) vezetésével — 1561 márciusának második felében egy bő hét alatt gondos munkát végeztek. Mint beszámolójukban több helyen kifejtették, azokat a ceremóniákat vették számba, amelyekről részben az esztergomi egyház régi kiváltságlevelében, a „*Liber Pontificalis*”-ban és a magyarok krónikáiban olvastak, részben pedig hallottak, illetve amelyeket Ferdinánd király koronázásakor saját maguk láttak.⁸⁸ Tisztában voltak ugyanakkor azzal, hogy áttekintésükben mindenre nem térhettek ki, ezért szükségesnek vélték, hogy Pozsonyba visszatérve a koronázás előtt majd egyes részletekről mind magával Fer-

---

siam et inde ad alia loca etc., de his Maiestatem Vestram Sacram seorsim singulari scripto edocimus.” Uo.

⁸³ „Quin etiam de ceremoniis Maiestati Suae placet, quod omnes illae ceremoniae observentur, quae antiquitus laudabiliter observari consueverunt.” Uo. 466.: Nr. VIII.

⁸⁴ ÖStA HHStA UA Comitania Fasc. 379. Konv. B. fol. 99–101. Bár a beszámoló vitathatatlanul koronázás-történetünk alapforrásai közé tartozik, ez ideig a benne rejlő gazdag információkat egyetlen kutató sem használta. A forrásra — tudunkkal — ez ideig egyedül Fraknói Vilmos utalt, nevezetesen szinte szó szerint megegyező két rövidke említéssel (MOE IV. 384. és *Fraknói V. A magyar királyválasztások* 196.), amelyhez információja valószínűleg bécsi bedolgozójától, Károlyi Árpádtól származhatott. (Erre a lehetőségre Károlyi levelezésének tanulságai alapján Fazekas István bécsi magyar levéltári delegátus hívta fel figyelmemet, amit ezúton is köszönök.) A forrást külön közleményben kívánjuk megjelentetni.

⁸⁵ Az 1559. és 1566. évi összetételre vö. *Ember Győző*: Az újkori magyar közigazgatás története Mohácstól a török kiűzéséig. Bp. 1946. (A MOL kiadványai III.: Hatóság- és hivataltörténet 1.) 78.

⁸⁶ Ők mindketten bizonyíthatóan jelen voltak Ferdinánd 1527. évi koronázásán. *M. G. Kovachich*: Supplementum Tom. III. 124–125.

⁸⁷ *Laczlavik György*: Várday Pál esztergomi érsek, királyi helytartó Mohács előtti pályafutása. Levéltári Közlemények 75. (2004) 2. sz. 189. jegyzet (megjelenés alatt).

⁸⁸ „iuxta modum et ordinem in Libro Pontificalis [sic!] expressum”; „ex antiquissimis ecclesiae privilegiis, et eciam antiqua consuetudine, quae ex chronicorum quoque Hungarorum...”; „partim audivimus et legimus, partim vero aliqui nostrum Maiestatis Vestrae Sacrae temporibus viderunt”; „partim audivimus et legimus, partim vero Sacrae Maiestatis Vestrae tempore vidimus, et nos praelati tum ex antiquis ecclesiae Strigoniensis privilegiis, tum eciam Libro Pontificali et chronicorum quoque scriptis certi scimus”

dinánd királlyal, mind az ország rangidős nemeseivel egyeztessenek.⁸⁹ Az utóbbiak közé tartozhatott például az idős dunántúli nagyúr, Batthyány Ferenc (1497–1566) egykori horvát–szlávón bán (1525–1531) vagy az ekkor a felső-magyarországi főkapitány tisztét betöltő csömöri Zay Ferenc (1498–1570).

A magyar tanácsosok 1561. évi beszámolója egyértelműen megerősíti, hogy a késő középkori magyar királykoronázás világi részének utolsó mozzanata a nyilvános ünnepi lakoma volt. Ezzel kapcsolatban azonban a tanácsosok sajnos mindössze egyetlen mondatot jegyeztek fel, nevezetesen azt, hogy a négy égtáj felé történő kardvágást követően őfelsége „menjen a várba vagy másutt található szálláshelyére, és üljön ebédhez, az asztalra maga elé helyezve a koronát, a jogart és az országalmát”.⁹⁰ A három legfontosabb koronázási jelvénynek az ünnepi asztalra helyezése tehát, ami Ferdinánd 1527. évi lakomáján is megtörtént, kétségkívül ugyanolyan bevett szokás lehetett már a késő középkorban is, mint az, hogy az uralkodó a koronázási palástban vett részt a szertartás eseményein.

Miként a magyar rendek vezetői 1561 márciusának végén szükségesnek vélték, a további részletek (a pozsonyi bevonulás rendje, az egyes helyeken őrt álló és a Magyar Korona országainak zászlóit vivő nagyurak kijelölése stb.) egyeztetése a koronázást megelőző napokban, 1563. szeptember elején Pozsonyban valóban megtörtént. A magyar tanácsosok⁹¹ ekkor latin nyelven nyújtották át javaslatukat a koronázás idején betöltendő különféle tisztségek szétoztásáról,⁹² amelyet feltételezhetően több példányban készítettek el, és az udvar képviselői mellett tájékoztatásul az érintettek is megkaphattak. Legalábbis ezt valószínűsíti az a tény, hogy a tanácsosok beadványa fennmaradt a királyi asztalnál helyet foglaló Tiroli

⁸⁹ „Quum tamen de nonnullis nihil certi privati nostro nomine asserere possimus, de his postquam Posonium venerimus, loquendum nobis erit cum Maiestate Vestra Sacra et dominis nunc absentibus regnicolisque senioribus.”

⁹⁰ „ascendet ad arcem vel ad alium sui hospicii locum, accumbetque prandio, posita ante se in mensa corona, sceptro et pomo.”

⁹¹ Köztük ekkor ott lehettek az augusztus 4-én már Pozsonyban együtt üléselő Oláh Miklós esztergomi érsek, Báthory András országbíró, Bornemisza Pál erdélyi és nyitrai, Köves András veszprémi, Újlaky János váci püspök, valamint Desewffy János udvarmester és Mérey Mihály nádori helytartó (ÖStA HHStA UA AA Fasz. 87. Konv. B. fol. 123–124. és 127–128.) mellett az utóbb ugyanott megjelent Verancsics Antal egri, Gregoriánczy Pál győri, Forgách Ferenc váradi és Dudics András csanádi püspök, valamint Erdődy II. Péter horvát–szlávón bán, Zrínyi Miklós tárnokmester, Tahy Ferenc lovászmester, Pethő János főkamrás, Bánffy István étekgőgő- és László ajtónállómester, esetleg Dobó István, Zay Ferenc, Perényi Gábor, Dersffy István, Balassi János és Török Ferenc is. *Martinus Georgius Kovachich: Scriptorum rerum Hungaricarum minores, hactenus inediti, synchroni, aut proxime coeui...* Tom. II. Buda 1798. 146–149. és MOE IV. 405.

⁹² „Opinio dominorum consiliariorum Hungaricorum circa distributionem offitorum tempore coronationis.” Die Krönungen Maximilians II. zum König von Böhmen, Römischen König und König von Ungarn (1562/63) nach der Beschreibung des Hans Habersack. Hrg. Friedrich Edelmayer–Leopold Kammerhofer et alii. Wien 1990. (Fontes Rerum Austriacarum I.: Scriptorum 13.) 183–184. (kritikai kiadás), régebbi közlése: *Friedrich Firnhaber: Die Krönung Kaiser Maximilian's II. zum Könige von Ungern 1563. Aus einer Handschrift der Wiener Hofbibliothek. Archiv für Kunde österreichischer Geschichtsquellen* 22. (1860) 318–319., vö. még magyarul *Karl Vocelka: A beiktatás ceremóniája: Hans Habersack Miksa koronázásáról.* In: *Rubicon* 3. (1992) 6. sz. (A folyóiratot az alábbi DVD-n használtam: DVD Könyvtár III. Történelem. Arcanum Adatbázis Kft.)

Ferdinánd főherceg (1529–1595) titkárának, Hans Habersacknak a koronázásról készített, részletes német nyelvű beszámolójában.⁹³

A javaslat, noha szükségesnek, de meghatározta a magyar udvari főméltóságok lakoma alatti feladatait is. Ezeket a magyar tanácsosok pozsonyi összegyűlésükön követően bizonyosan azon idősebb tanácsos- és honfitársaiktól tudták meg, akiknek kikérdezését már 1561 tavaszán Bécsben is szükségesnek vélték, és akik vagy még maguk vettek részt I. Ferdinánd 1527. évi koronázási bankettjén, vagy — mint például Báthory András, Erdődy II. Péter, Perényi Gábor vagy enyingi Török Ferenc — apjuktól-nagybátyjuktól tudhattak arról bővebben. Mindez azt jelentette, hogy a koronázási szerződés egészéhez hasonlóan a királyi lakoma kapcsán is a Jagelló-kori, írásban még nem rögzített hagyományokhoz nyúltak vissza, azaz 1563-ban a késő középkori szokásokat próbálták továbbörökíteni. Ennek hosszú távon igen komoly jelentősége volt.

A tanácsosok javaslata szerint a magyar királyi udvarmesternek, Desewffy Jánosnak kellett felelnie a terem ajtóinak védelméért, mely feladatában néhány magyar nemes ajtónálló mellett a császári testőrök, a már 1527-ből ismert *Hartschierok* segítettek. Emellett — mint a középkorban általában — az egész ceremónia sikeres lefolyását is ő ellenőrizte. Végül feladatai közé tartozott az is, hogy az egyes fogásokat a konyhából hozó étkefgók előtt az ebédlő ajtajáig pálcájával (*scipio, baculum, sceptrum, Stab*) vezényelve haladó ajtónállómesterhez, Bánffy Lászlóhoz csatlakozzon, majd azután az étkefgókat úgy vezesse (szintén egy pálcával a kezében) az ajtótól a királyi asztalig, hogy az ajtónállómester jobbján halad.⁹⁴ Nem nehéz felismerni, hogy itt a főméltóságoknak a már a középkori lakomáknál is megismert étke-előjárók (asztalnokok) feladatait kellett ellátniuk. Sőt, talán nem túlzás ezek alapján azt feltételezni, hogy a Jagelló uralkodók kormányzása (1490–1526) alatt a nagyobb nyilvános lakomákon ezt a szerepet többnyire az udvar-, az étkefgó- és az ajtónállómester szerezhette meg magának; és Ferdinánd 1527. évi lakomáján is elsősorban Korlátkövy udvarmester halála miatt bízták ezt a feladatot más előkelőre.

Az asztalhoz érkező fogásokat azután a tanácsosok szerint Bánffy István étkefgómesternek kellett a megkoronázott trónörökös elé helyeznie, majd felvágnia, amennyiben köszvénye ebben nem akadályozza. A beteg nagyúr esetleges helyettesítésére biztonság kedvéért azonban megnevezték Balassi Jánost is.⁹⁵ Az ő jelölése korántsem volt véletlen, hiszen Balassi e tisztséget 1544-től közel egy évtizeden át ténylegesen ellátta a bécsi udvarban,⁹⁶ így jól ismerte az ottani szo-

⁹³ Az *opinió*nak ugyanakkor eddigi ismereteink szerint ez az egyetlen napjainkig megmaradt példánya.

⁹⁴ „Magister curiae, dominus Desewfi, observabit januas palatii auxilio hartscheriorum.” ill. „Magister janitorum, dominus Ladislaus Banfi, praecedet dapes cum baculo eumque a janua palatii praecedet magister curiae, dominus Desewfi, usque ad mensam.” Die Krönungen Maximilians 184.

⁹⁵ „Magister dapiferorum, dominus Stephanus Banfi, si prae podagra potest, ipse sit structor et praecisor dapium, si non potest, sit loco eius Joannes Balassa.” Uo. 183–184.

⁹⁶ 1544: ÖStA HHStA Obersthofmeisteramt [OMeA] Sonderreihe [SR] Schachtel 181. Nr. 22. fol. 12.; 1548: Uo. Nr. 25. fol. 3.; 1550: MOL, Magyar Kancelláriai Levéltár, A 57, Libri regii [a továbbiakban A 57] Köt. 2. p. 448.; 1551: ÖStA HHStA Obersthofmeisteramt [OMeA] Sonderreihe [SR] Schachtel 182. Nr. 30. fol. 10. A címet Balassi Bécsből való távozása után is viselte, ld. pl. 1554. ápr. 27-ről: „praecisor” ÖStA HHStA UA AA Fasc. 73. Konv. C. fol. 20–21.

kásokat, és Miksa főherceg számára is teljességgel elfogadható személy lehetett. Az uralkodó italainak szervírozásért ugyanakkor az országgyűlésről betegsége miatt hiányzó pohárnokmester, Batthyány Kristóf képviselőjében fia, Boldizsár felelt.⁹⁷ Az utóbbi kiválasztása is tudatos lehetett, hiszen korábban ő ugyancsak szolgált a bécsi udvarban.⁹⁸ A koronázási palástot viselő trónörökös ruhájára viszont Pethő János főkamrásnak kellett gondot fordítania,⁹⁹ akiről szintén tudjuk, hogy az 1550-es évek elején pohárnokoskodott a *Hofburgban*.¹⁰⁰

Végül az étekgógok személyére a tanácsosok kereken negyven, kizárólag magyar főurat, bárót és nemesifjat jelöltek, akiknek kiválasztása jól tükrözte a korabeli magyarországi politikai elit összetételét. Ők ugyanis szinte mindannyian a Magyar Királyság éppen aktuális országos főméltóságait, katonai és egyházi vezetőit adó familiák soraiból kerültek ki, kivételt pusztán az Alaghy család első nevezetesebb tagja (János), Regéc várának ura,¹⁰¹ valamint bajnai Both Gáspár, Büdy Mihály és Gyulay János jelentettek. Mindezek ismeretében a posztokért biztosan komoly küzdelem folyt, és valószínű, hogy az igen befolyásos Nádasdy Tamás nádor halálát (1562) követően kijelölésükben elsősorban Oláh Miklós érsek–helytartó–főkancellárnak, a magyar tanácsosoknak és a velük való kapcsolatoknak lehetett komolyabb szerepe. Talán ezzel magyarázhatjuk, hogy az étekgóg-jelöltek közé — alighanem Oláh titkára, Istvánffy Miklós javaslatára — bekerülhetett a politikai elithez nem tartozó említett Both Gáspár és Gyulay János, Istvánffy két közeli rokona is.¹⁰²

A koronázási lakoma három szemtanújának (Liszthy János királyi titkár, Istvánffy Miklós történétíró és a körmöcbányai követek¹⁰³) leírása teljességgel igazolja, hogy Ferdinánd és bécsi tanácsadói elfogadták a magyar rendek 1561. és 1563. évi javaslatait. A pozsonyi érseki rezidencián — amely a székesfehérvári préposti házhoz hasonlóan egyúttal a trónörökös szállása volt — déli 12 órától

⁹⁷ „Magistri pincernarum loco, qui est Christophorus Bathiani, sit pincerna eius filius Balthasar Bathianij.” Die Krönungen Maximilians 184.

⁹⁸ ÖStA HHStA UA AA Fasc. 87. Konv. A. fol. 24–25. (1563); ÖStA Hofkammerarchiv [a továbbiakban HKA] Familienakten Z 71. fol. 4. (1566) és Koltai András: Egy magyar főrend pályafutása a császári udvarban. Batthyány Ádám (Bécs 1630–1659). Korall: Társadalomtörténeti folyóirat 9. (2002. szept.) 58., valamint személyére (a korábbi irodalommal) legújabban vö. még *István Monok–Péter Ötvös–Edina Zvara*: Balthasar Batthyány und seine Bibliothek. Eisenstadt 2004. (Burgenländische Forschungen Sonderbd. 26.)

⁹⁹ „Magistro cubiculariorum, domino Johanni Petheu, incumbit cura vestiendi regis.” Die Krönungen Maximilians 184.

¹⁰⁰ 1551: ÖStA HHStA OMeA SR Schachtel 182. Nr. 30. fol. 10.; 1553: Uo. Nr. 32. fol. 20.; 1554: *Friedrich Firnhaber*: Der Hofstaat König Ferdinand's I. im Jahre 1554. Archiv für Kunde österreichischer Geschichtsquellen 26. (1861) 19.; 1556: ÖStA HHStA OMeA SR Schachtel 182. Nr. 36. fol. 123.

¹⁰¹ *Szabó András*: Egy elfelejtett Luther-követő főúr a 16. századból: Alaghy János. In: Tanulmányok a lutheri reformáció történetéből. Luther Márton születésének 500. évfordulójára. Szerk. Fabinyi Tibor. Bp. 1984. 209–221.

¹⁰² Istvánffy Miklós felesége Both Gáspár testvérének, Györgynek a leánya, Erzsébet volt, édesanyját pedig Gyulay Hedvignek hívták. Hrvatski državni arhiv, Zagreb; Obiteljski i osobni arhiv-ski fondovi, Arhiv Drašković, Kut. 90. Spisi drugih obitelji, Both de Bajna, 1575. és Kut. 91. Spisi drugih obitelji, Istvanffy, Both i. dr. passim.

¹⁰³ Ezek részletes bibliográfiai adataira ld. a Függelék I. részét (1563 dátum alatt), valamint vö. még *Š. Holčík*: A pozsonyi koronázási ünnepségek 21–22.

tartott koronázási lakomán¹⁰⁴ a hosszúkás királyi asztalra az új magyar uralkodó elé valóban odakerült a Szent Korona, a jogar és az országalma, mint azt a magyar tanácsosok 1561 tavaszán nyomatékosan kérték. A felszolgálás rendje ugyancsak teljesen megfelelt a magyar politikai elit akaratának, azaz az étekgfók — mint mind Liszthy, mind Istvánffy, de még a bártfai követek és egy korabeli német beszámoló is külön hangsúlyozták — csak magyar nemesifjak voltak,¹⁰⁵ ha hihetünk a körmőci követek jelentésének, akkor a javasolt negyvenből végül 24 fő. Ezek egymást a több órás étkezés alatt úgy váltották, hogy mindig csak tizenketten voltak szolgálatban. Egy-egy étket — mint a középkorban is — általában négyen hoztak be, így a körmőcbányai követek jelentése szerint összesen mindegyikükre kétszer került sor.¹⁰⁶ A tervezethez képest egyedüli különbséget az jelentett, hogy Balassi János munkájára nem volt szükség, hiszen Bánffy István köszvénye ellenére annyira összeszedte magát, hogy aranyozott fehér elefántcsont pálcájával¹⁰⁷ még az étekgfók előtti felvonulásra is kész volt.

Mindez azt jelentette, hogy Miksa király koronázási lakomája alkalmával a ceremóniarend asztal körüli szolgálatot érintő részében 1563-ban szinte teljesen életre kelt a Jagellók késő középkori budai udvarának gyakorlata. A magyar tanácsosok javaslatainak hatására tehát e téren az évtizedekkel korábbi hagyományok szilárdan éltek tovább. A ceremónia néhány más elemében azonban lényeges különbség következett be. Ezek legfontosabbika az ülésrend gyökeres megváltozása volt. A beteges Ferdinánd császár és király távollétében — aki Forgách Ferenc pozsonyi prépostnak a Szent Márton dóm szomszédságában fekvő házában étkezett¹⁰⁸ — a hosszú királyi asztalnál ugyanis az asztalfőn ülő Miksán kívül mindössze négyen kaptak helyet: az uralkodó jobbján Johann Jakob Khuen von Belassy (Belasi) salzburgi¹⁰⁹ és Oláh Miklós esztergomi érsek, balján pedig Tiroli Ferdinánd és Károly főhercegek. Bár biztosak lehetünk abban, hogy a magyar világi és egyházi elit képviselői az előző napokban tartott tárgyalásokon ez ellen tiltakoztak, ellenállásuk nem járt sikerrel. S noha a Magyar Királyság országainak zászlai az asztal közvetlen közelébe kerültek, az ülésrend átalakulása komoly változást jelzett.

Valójában ugyanaz következett be ekkor, mint Beatrix királyné 1476. évi székesfehérvári koronázási lakomáján, csak radikálisabb módon. Mivel a spanyol

¹⁰⁴ A lakomát egy korabeli német nyelvű beszámoló „*fruemall*”-nak titulálta. ÖStA HHStA UA AA Fasz. 87. Konv. C. fol. 11., vö. még nyomtatott változata: OSzK App. H. 376.

¹⁰⁵ „*Mensae inserviebat soli Hungari, et dapes adferebant filii baronum et magnates.*” *M. G. Kovachich: Solennia inauguralia* 21.; „*Epulas mensis intulere nobiles Ungari adolescentes.*” *N. Istvanfi: Historiarum* 425.; „*Inservierunt autem regi ad mensam non extranei, sed Hungari officiales.*” *M. G. Kovachich: Scriptorum rerum* Tom. I. 142.: Nr. XXII. és „*Irer Majestät haben lautter Hungern zu tisch gedient, unnd sich in allen sachen so embsig, fleissig, statlich unnd gehorsamblich gegen Irer Majestät erczaigt, das sy on allen zweifel solches von inen mit sundern gnaden vermerckht, und es gegen ir willen unerkehndt nicht lassen werden.*” ÖStA HHStA UA AA Fasz. 87. Konv. C. fol. 11., ill. OSzK App. H. 376.

¹⁰⁶ *Križko Pál: Az 1563. évi koronázási ünnepély. Századok* 11. (1877) 44.

¹⁰⁷ „*cum eburneo auratoque scipione*” — mint ez Istvánffyt megragadta: *N. Istvanfi: Historiarum* 425.

¹⁰⁸ Bár nem tudjuk, hogy kivel, de feltételezhetően néhány további családtaggal és követtel együtt. Erre a már említett források mellett vö. még OSzK App. H. 376.

¹⁰⁹ Az ő meghívását (a passauai püspök mellett) Miksa főherceg 1563. június 3-án Bécsben kelt levelében külön kérte apjától. MOE IV. 506.: Nr. XVIII.

etikettet betartó és a burgundiai–spanyol hagyományoknak megfelelően meglehetősen zárt bécsi udvartartás szokásaitól merőben idegen lett volna, hogy az új magyar király az egész magyar politikai elittel üljön egy asztalhoz, ezt a szokást ekkor megváltoztatták. Pontosabban fogalmazva: I. Ferdinánd és Miksa főherceg tanácsadói ekkor már képesek voltak ennek keresztülvételére, hiszen 1527-tel eltelésben ez legitimációs és politikai konfliktust kevéssé okozott. Azaz Hans Trautson bécsi főudvarmester (1558–1564 és 1567–1575)¹¹⁰ a magyar tanácsosokkal a koronázási szertartás előkészítéséről folytatott tárgyalásokon feltételezhetően ragaszkodott ahhoz, hogy a királyi asztal ülésrendjét ő szabhassa meg, mégpedig a bécsi nyilvános lakomák ekkori gyakorlatának megfelelően. Ezek ugyancsak kis létszámúak voltak, hiszen ez időben azoknál többnyire csupán a dinasztia tagjai, a főhercegek és főhercegnők, valamint a császár jelenléte esetén még előkelőbb hercegek és Bécsbe delegált állandó követek foglaltak helyet.¹¹¹

Trautson főudvarmester állhatatossága meghozta az eredményt. Noha a koronázás egész ceremóniája (beleértve a díszebédet is) a Habsburgok kormányozta Magyar Királyság jelentőségét, súlyát, régi hagyományait és egyúttal szuverenitását hangsúlyozta, a királyi asztalhoz mégis pusztán egyetlen magyar főméltóság, a koronázást végző Oláh Miklós ülhetett le. A világi elitet senki sem képviselte, de ez inkább a nádori poszt betöltetlenségével, mint a bécsi főudvarmester macacsságával állhatott összefüggésben. A nagyurakat végül — ha nem is a királyi asztalnál, de a középkori szokásoknak megfelelően — az országgyűlés többi tagjával együtt ezúttal is vendégül látták. Bár ennek részleteit sajnos nem ismerjük, azt tudjuk, hogy a legelőkelőbb magyar mágnások számára Pethő János főkamáránál két asztalra terítettek, ahol sokszor ittak idősebb és fiatalabb királyuk egészségére.¹¹²

A királyi lakoma helyszínének és a főhercegeknek a védelmét az ajtónállómester és a bejárat őrzésére a magyar tanácsosok által rendelt néhány magyar nemesúr mellett elsősorban a bécsi közös udvar testőrsége biztosította. Emellett a lakoma alatti muzsikát (*Tafelmusik*), majd az azt követő tánc zenéjének egy részét sem magyar lantosok, síposok és kürtösök, hanem részben bizonyosan a bécsi *Hofkapelle* adta,¹¹³ ami a késő középkorhoz képest szintén komolyabb változást jelentett. S míg az étkefogók mindannyian magyarok voltak, addig az általuk felszolgált étkeket a császári udvar Pozsonyba átvonult udvari konyhája (*Hofküche*)¹¹⁴ készítette. Végül a Liszthy János figyelmét olyannyira felkeltő pohár-

¹¹⁰ Franz Hadriga: Die Trautson. Paladine Habsburgs. Graz–Wien–Köln 1996. 52–57.

¹¹¹ Hildegard Hoos: Zur Geschichte der Tafelkultur im Kaiserreich. In: Die kaiserliche Tafel 25–32.; Ingrid Haslinger: Der Kaiser speist en public. Die Geschichte der öffentlichen Tafel bei den Habsburgern vom 16. bis ins 20. Jahrhundert. In: Die öffentliche Tafel 48–50., ill. 131–133.: Nr. 13–14.; valamint vö. még az aranygyapjas rend több Habsburg családtagnak és előkelőbb udvari főméltóságoknak való átadása kapcsán 1585 júniusában tartott nevezetes prágai lakoma („das Kayserlich Banquet”) ülésrendjét: Uo. 134.: Nr. 17. és Karl Vocelka: Rudolf II. und seine Zeit. Wien–Köln–Graz 1985. 84–85.

¹¹² Križko P.: Az 1563. évi koronázás 44.

¹¹³ Általánosságban vö. Richard Rybarič: Hudba bratislavských korunovácií. In: Európske súvilosti slovenskej hudby. Bratislava 1990. (Musicologica Slovaca 13.) 11–36. és Takáts Sándor: Régi koronázási hangversenyek. In: *Uő.*: A magyar mult tarlójáról. Bp. [1926.] 381–390.

¹¹⁴ Die Hofküche auf Reisen. In: I. Haslinger: Küche und Tafelkultur 68.

szék különféle kupái, tálai és egyéb edényei is mind a bécsi udvarból, részben V. Károly egykori gyűjteményéből származtak.¹¹⁵

A lakoma ceremóniarendjének új és hagyományos elemei összességében kiválóan tükrözték azt a különleges helyzetet, amelyet a Magyar Királyság ebben az időben a közép-európai Habsburg Monarchiában elfoglalt. Bár Bécsben sem volt senki számára kérdés, hogy Magyarország a birodalmon belül önálló államisággal rendelkező királyság, sőt, ez kifejezetten növelte a monarchia európai tekintélyét, a legalapvetőbb kérdésekben — a Ferdinánd idejében megvalósult centralizációs intézkedéseknek köszönhetően — ez időben már a bécsi udvar hozta meg a döntéseket.¹¹⁶ 1563-tól tehát ezek közé számított a magyar királykoronázási lakoma ülésrendjének összeállítása is, azaz ettől kezdve ezt már nem a késő középkori Jagelló-udvar hagyományai, hanem a bécsi közös udvar nyilvános lakomáinak gyakorlata szabta meg. A magyar rendek azonban a királyi asztalnál mindig képviseltetve voltak, még ha eleinte — nádor nem lévén — pusztán az esztergomi érsek által. Ez azonban a Cseh Királysághoz képest még mindig kedvezőbb helyzetet jelentett, hiszen ott — legalábbis 1562. szeptember 20-án Miksa király, majd másnap felesége, Mária királyné prágai koronázásán — Ferdinánd császár és Miksa király közös asztalánál a cseh előkelők közül senki sem kapott helyet; bár nyitott kérdés, hogy ezt a korábbi hagyományok mennyire befolyásolták.¹¹⁷

Ezt igazolta a 16. század további két koronázási lakomájának, Mária királyné másnap (1563. szeptember 9-én), majd Rudolf főherceg 1572. szeptember 25-én tartott bankettjeinek rendtartása is. Mária királyné díszbédje szinte teljesen lemásolta az előző napi ünnepséget. Kivételt pusztán az jelentett, hogy Miksa mellett ezúttal az asztalfőn ott ült a frissen koronázott királyné, valamint a két főherceg mellett — feltételezhetően az asztal bal oldalán — Anna és Erzsébet főhercegnők is. A rendeket ezen a napon ugyancsak vendégül látta új uralkodójuk, sőt, miután Miksa a magyar előkelők előtt megjelent, őt Zrínyi Miklós arra kérte, hogy „ősi szokás szerint egy nagy megaranyozott ezüst vederből, melyet három ember is alig bírt fölemelni, a magyar korona rendjeinek egészségére igyék”, amit ő meg is tett.¹¹⁸ E tettet a helyszínen lévő többsége követte, így a nagy vödört többször kellett utántölteni, ami sokak számára emlékezetes eseménnyé tette Mária királyné koronázását.

1572 szeptemberében Rudolf főherceg díszbédjét ugyancsak az esztergomi érsek palotájában, egyúttal Rudolf és Ernő főhercegek szállásán tartották, amelyet az esemény előkelőbbé tette érdekében 800 forintnyi befektetéssel fel is újí-

¹¹⁵ A korona kilenc évszázada. Történelmi források a magyar koronáról. Vál. és szerk. Katona Tamás. Bp. 1979. (Bibliotheca Historica) 189. (a forrás latin változataira ld. a Függelékét)

¹¹⁶ Pálffy G.: A Magyar Királyság integrációja.

¹¹⁷ I. Ferdinánd és Miksa király mellett a királyi és királynéi koronázási ebéden mindkét alkalommal még Miksa felesége, Mária királyné, valamint Albert bajor herceg és hitvese, Anna, valamint Tiroli Ferdinánd és Károly főhercegek, illetve Anna és Erzsébet főhercegnő kaptak helyet. Mindeközben „alten gebrauch nach, so bey den vorigen crönungen auch gehalten worden, noch andliff tafeln gestannden, dern ain jeder lanndtofficier gehabt...” Die Krönungen Maximilians 116–117. és 124.

¹¹⁸ Križko P.: Az 1563. évi koronázás 45., valamint újabban Péter Katalin: A királyi méltóság megjelenítése. História 25. (2003) 3. sz. 19.

tottak.¹¹⁹ Az ebédlőtermet szép falikárpitókkal borították, az uralkodó háttámlás karosszéke fölé baldachint emeltek, de a berendezések közül ezúttal sem hiányzott a bizonyosan ekkor is Bécsből érkező többemeletes, díszes pohárszék.¹²⁰

A délután 4 óráig tartó lakoma egész szertartásmenete összességében az 1563. évi, már részben megváltozott ceremóniarendet követte. Az előzetes szóbeli tárgyalások során¹²¹ — a koronázás egyes elemeihez hasonlóan¹²² — feltételezhetően ekkor is folyhattak viták az ülésrendről, miként a magyar nagyurak az étékfogók posztjaiért ezúttal is komolyabb küzdelmet vívhattak. Az ülésrendet végül ismét Trautson bécsi főudvarmester és Miksa császár tanácsai határozták meg. A feleségével együtt a várban lakó és ott is ebédelő¹²³ öreg császár a díszében ez alkalommal sem vett részt, így az asztalfőn ülő Rudolf trónörökösön kívül annak bal oldalán koruknak megfelelően négy főherceg (Károly, Ernő, Mátyás és Miksa), jobb oldalán pedig Vilmos és Ferdinánd bajor, Károly Frigyes jülichi hercegek, valamint a koronázó főpap, Verancsics Antal esztergomi érsek kapott helyett. A magyar politikai elitet — nádor továbbra sem lévén — így ismét egyedül ő képviselte. S noha az asztalnál ülők száma jóval népesebb volt az 1563. évinél, a főhercegek, a hercegek és a magyar rendek képviselőjének asztalhoz ültetése ezúttal sem tért el a korabeli bécsi udvari gyakorlattól. Érdemes végül megjegyezni, hogy a Miksa császár kíséretében Pozsonyban ugyancsak megjelent Giovanni Delfino bécsi pápai nuncius¹²⁴, de a spanyol és a velencei követek¹²⁵ sem kaptak helyet a királyi lakomán, ők ugyanis a császárral együtt a várban külön asztalnál étkeztek.

A Szent Koronát a koronázási palástot viselő uralkodó fejéről levéve ezúttal is a királyi asztal sarkára helyezték, újítást jelentett azonban, hogy a jogart és az országalmát — ismeretlen okból — már nem tették ide.¹²⁶ A felszolgálás rendje viszont továbbra is változatlan maradt: csakis kizárólag magyar étékfogók (a részben eltérő listák szerint 26–27 fő) hordták az asztalhoz a fogásokat,¹²⁷ és minden

¹¹⁹ „Zue reparierung deß erczbischhofflichen hauß zu Prespurg, darinnen heechstermellte baide Ihre Fürstlichen Durchlaucht damaln gewohnt 800 f.” ÖStA HKA Reichsakten [a továbbiakban RA] Fasz. 203. Kon. I. fol. 89.

¹²⁰ *Hilda Lietzmann*: Quellen zur ungarischen Krönung Rudolfs II. im Jahre 1572. Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs 42. (1992) 98–99.

¹²¹ A koronázás ceremóniájával kapcsolatos legfontosabb kérdések megtárgyalására a magyar tanácsosok szeptember 16-án Pozsonyból a főrendek közül Bornemisza Gergely választott váradi püspököt, és Pethő János főkamarást, a köznemesség közül pedig Melich Györgyöt és Perneszy Andrást küldték Miksa királyhoz Bécsbe (ÖStA HHStA UA AA Fasz. 99. Konv. C. fol. 33. [= MOE V. 430–431.: Nr. III.] és fol. 34–35., vö. még szept. 18.: fol. 38–39., ill. MOE V. köt. 411.), ezekről azonban konkrét információkkal nem rendelkezünk.

¹²² Úgymint a szentáldozással és a koronázási esküvel kapcsolatban. MOE V. 412–414.

¹²³ *H. Lietzmann*: Quellen 68. és 77.

¹²⁴ MOE V. 411.

¹²⁵ E két követ jelenlétéről is több forrás tudósít. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest; Egyetemi Könyvtár, Kézirattár [a továbbiakban ELTE EK Kt.], Collectio Hevenesiana Tom. IX. p. 110. (latin nyelvű beszámoló) és OSzK App. H. 453. (Firenzében 1572-ben megjelent olasz nyelvű nyomtatvány)

¹²⁶ „ist von ime die cron genommen unnd auf das egckh des tischs gestellt, der scepter unnd apffl aber bey seyts in des Khönigs chamer getragen unnd verwardt worden.” *H. Lietzmann*: Quellen 98.; „posita et in aciem mensae collocata Corona, aliis vero insigniis, sceptro videlicet et pomo in cubiculo asservatis” *M. G. Kovachich*: Solennia inauguralia 36.

¹²⁷ Jegyzéküket ld. a Függelék I. részében (1572 alatt), valamint vö. még Istvánffy Miklós leírását: „Ministravere caesari et regi simul discumbentibus illustres Ungari iuvenes, epulas mensis afferentes...”

névleges magyar királyi udvari főméltóság néhány órán át ismét elláthatta késő középkori feladatkörét. Bánffy László ajtónállómester és Pethő János főkamrás 1563-at követően ezt immáron másodszor tehetette, miközben a Miksa király lakomáján még csupán ideiglenesen pohárnokoskodó Batthyány Boldizsár ekkor — nagy elefánt-csontpálcájával dirigálva beosztottjait — az étkefogómester feladatait végezte el.

A Jagelló-kori asztali ceremóniarend tehát az asztal körüli szolgálat tekintetében rövid időre ismét életre kelt. Különösen figyelemreméltó ezzel kapcsolatban, hogy a magyar királykoronázások történetében első ízben ismerjük az ebéd előtti kézmosás és kéztörlés rituáléját is.¹²⁸ Eszerint a megkoronázott trónörökösnek Várday Mihály pohárnokmester öntötte egy aranyozott ezüst mosdókannából egy hasonlóan díszes tálra (medencébe¹²⁹) a kézmosóvizet (ez utóbbit egy nemesifjú tartotta), majd Batthyány Boldizsár étkefogómester adta át a kéztörölt. Bár sajnos nem tudjuk, hogy mindez miként történt a késő középkori budai udvarban, a felszolgálás hagyományainak szinte változatlan továbbélése alapján nem zárható ki, hogy ez már az 1526 előtti évtizedekben is hasonlóan zajlott a magyar királyok nagyobb nyilvános lakomái alkalmával.

Az asztal többi tagjának ugyanakkor Bánffy László ajtónállómester fia, Miklós öntötte a kézmosóvizet, miközben a törülközőt előkelőbb magyar nemesifjak adták át, nevezetesen Károly főhercegnek Balassi András, Ernőnek a későbbi híres Fekete Bég, Nádasdy Ferenc, míg Mátyás és Miksa főherceknek Frangepán István.¹³⁰ Az ő kiválasztásuk sem volt véletlen, hiszen Bánffy Miklós korábban a bécsi udvar magyar étkefogója (1567), majd pohárnoka (1569–1576), Balassi András pedig 1571-től egyenesen Károly főherceg kamarása volt.¹³¹ Végül az előmetélő feladatait Rudolf király jobbján — 1563. évi jelölése után ekkor már ténylegesen — Balassi János látta el, akinek ez alkalommal csupán említett bécsi szolgálatait kellett felelevenítenie. A korabeli bécsi szokásoknak megfelelően a főherceknek is külön előmetelőjük volt (és talán az asztal jobb oldalán ülő herceknek és az érseknek is), nevezetesen Thurzó II. Elek személyében. Ez a feladat neki sem okozott problémát, hiszen ő korábban Bécsben szintén teljesített nyilvános lakomákon asztali szolgálatot (1566-ban ún. *Panatier*, 1566 végétől pedig előmetelő volt).¹³²

A lakoma alatti meghitt hangulatot ezúttal is a bécsi *Hofkapelle* biztosította,¹³³ miközben az érseki palota más termeiben az uralkodó ismét vendégül látta

¹²⁸ Nevezetesen Wolf Unverzagtnek, a Birodalmi Udvari Kancellária titkára német nyelvű beszámolójának köszönhetően, amelyet Ludwig Haberstock, Albert bajor herceg titkára és bécsi ágense másolt le és küldött meg Münchenbe. *H. Lietzmann: Quellen* 98–99.

¹²⁹ Korabeli elnevezésére ld. a Függelék III. részét, valamint Kiss E.: Udvari ötvösség 48–49.; néhány szép példájuk a 16–17. századból: Die öffentliche Tafel 174–175.: Nr. 67–68b.

¹³⁰ *H. Lietzmann: Quellen* 99.

¹³¹ Bánffy – 1567: Österreichische Nationalbibliothek, Wien [a továbbiakban ÖNB]; Cod. 14458. fol. 11., 1569: Archiv der Universität Wien, Wien. Codex J 17. fol. 10., 1574: ÖNB Cod. 13621. fol. 9. és 1576: ÖStA HHStA OMeA SR Schachtel 183. Nr. 50. fol. 10.; Balassi – 1571. márc. 17.: „cubicularius serenissimi principis et domini Caroli archiducis, Austriae” MOL A 57 Köt. 3. pp. 984–986., vö. még 1573. jún. 2.: „domini Caroli archiducis cubicularius et consiliarius” Uo. pp. 1056–1060.

¹³² 1566: ÖStA HKA Familienakten Z 71. fol. 4.; 1566. dec. 15-től előmetelő: ÖNB Cod. 14458. fol. 10.

¹³³ *Richard Rybarič: Videnská cisárska kapela v Bratislave*. In: Bratislavský hudobný barok. Bratislava, 1987. 31.; Magyarország zenetörténete. II. köt. 1541–1686. Szerk. Bárdos Kornél. Bp. 1990. 25. és *H. Lietzmann: Quellen* 78.

az előkelőbb magyar rendeket és a bécsi udvartartás jelenlévő tagjait. Ők ez alkalommal hat asztalnál foglaltak helyet,¹³⁴ feltételezhetően magyar zenészek kísérete nagy vidámságban. Az étkeket ekkor is az utazó udvari konyha készítette el, amelyhez — igen komoly mennyiségről lévén szó — a Magyar Kamara által különböző helyekről rendelt szállítmányok mellett az élelem (különbéle borok, hússok, halak és zsír) egy részét Alsó- és Felső-Ausztriából biztosították.¹³⁵ Bár a lakoma költségeit külön nem ismerjük, azt tudjuk, hogy a főhercegek és udvartartásuk élelemellátására szeptember 17-től október 26-ig összesen 25 640 forintot költöttek,¹³⁶ amely összességében több mint három százaléka volt a Magyar Királyság korabeli éves jövedelmeinek, és egy jelentősebb kamarai uradalom teljes éves bevételével volt összemérhető.¹³⁷

Miként az már a középkorban, majd Ferdinánd és Miksa koronázásán is történt, a bankettet délután 4 óra tájban pompás tánc zárta. Ezen azonban Rudolf király maga nem vett részt, a főhercegekkel és a hercegekkel együtt pusztán az ebédlőterem ablakából szemlélte meg a magyar nemeseknek az érseki palota udvarán előadott táncait.¹³⁸ Ekkor mutathatta be az ifjú Balassi Bálint azon nevezetes hajdútáncát, amelyről Istvánffy Miklós utóbb krónikájában részletesebben megemlékezett.¹³⁹ Balassi személye ugyanakkor témánk kapcsán egy másik szempontból is komoly figyelmet érdemel. Ő ugyanis — nyilván apja ajánlására — szerepelhetett a szép számú magyar, étkező közt is, azaz betöltötte a megszűnt önálló magyar királyi udvar pusztán erre az alkalomra kreált ad hoc tisztségeinek egyikét. Erre a feladatára emlékezhetnek fél évtizeddel később Körmöcbánya városának lakói, amikor egyik levelükben a bécsi udvarban ismereteink szerint sohasem szolgált neves költőt „pocillator Sacrae Caesariae Regiaeque Maiestatis”-nak titulálták.¹⁴⁰ Balassi példája ezért óvatosságra kell, hogy intse a korszak kutatóit, amikor egykorú címzések alapján ruháznak fel némelyeket különböző udvari tisztségekkel, hiszen — mint látjuk — már maguk a kortársak sem voltak mindig teljesen tisztában a tényleges bécsi és névleges magyar udvari tisztségek problematikájával.

5. Állandóság és változás a 17. században

Az 1606. évi bécsi béke és az 1608. évi pozsonyi országgyűlés új fejezetet nyitott a bécsi udvar és a magyar rendek kapcsolatrendszerében. Az 1608. november 19-én magyar királlyá koronázott II. Mátyás (1608–1619) külön törvényekkel

¹³⁴ Uo. 99–100. és *M. G. Kovachich*: Solennia inauguralia 37.

¹³⁵ Alsó-Ausztriából történő hús-, bor- és zsírszállításra: ÖStA HKA RA Fasz. 203. Kon. I. fol. 20–21., fol. 22–23., fol. 52–53. és fol. 64–65., illetve felső-ausztriai halrendelésre: Uo. fol. 56–57.

¹³⁶ „Dann widerumben vom 17 Septembris biß 26 Octobris auf underhaltung heechsternerter Ihrer Fürstlichen Durchlauchten zur taglichen underhaltung aufgangen 25640 f.” Uo. fol. 89.

¹³⁷ Vö. *Kenyeres István*: A végvárok uradalmainak igazgatása és gazdálkodása a 16. században. Századok 135. (2001) 6. sz. 1390–1392.

¹³⁸ *H. Lietzmann*: Quellen 78.

¹³⁹ *N. Istvánfi*: Historiarum 531. és *Eckhardt Sándor*: Az ismeretlen Balassi Bálint. Bp. 1943. 56. Bár újabban Kőszeghy Péter több előadásában felvetette annak lehetőségét, hogy Balassi táncát Miksa 1563. évi koronázásakor járta volna el, ezt az eddigi általunk ismert források nem erősítik meg. A hajdútáncra (további irodalommal): Néptánc kislexikon. Vál. Pálffy Gyula. Bp. 1997. 60–61.

¹⁴⁰ *Eckhardt S.*: Az ismeretlen Balassi Bálint 242–243.

ben garantálta a rendi kiváltságok betartását, a szabad vallásgyakorlatot és a legfontosabb magyarországi tisztségek magyaroknak történő adományozását. Emellett 1608-tól a Nádasdy Tamás halálával (1562) fél évszázada megüresedett nádori méltóságot is újra és 1667-ig szünet nélkül betöltötték, miközben törvénycikkben rögzítették a diéta szervezetét és a Rudolf császár prágai udvarából Pozsonyba hazaszállított Szent Korona őrzésének módját is. A rendek megerősödése ellenére a Magyar Királyságot érintő legfontosabb kérdések (a had-, kül- és pénzügyek) irányítása viszont továbbra is a bécsi központi hivatalok privilégiuma maradt, noha a Magyar Tanács szerepe jelentősebben nőtt.¹⁴¹ Joggal merül fel a kérdés, mindez a rendek megerősödésével fokozott szerepet kapó rendi (nemzeti) reprezentációnak¹⁴² megfelelően megmutatkozott-e a királyi és királynéi koronázások alkalmával tartott lakomák ceremóniarendjében. Másként fogalmazva a magyar előkelők — a Hunyadi Mátyás halála utáni időszakhoz hasonlóan — képesek voltak-e megváltoztatni a díszebédek rendtartásának korábban számukra kedvezőtlenül alakult elemeit.

5. a. Koronázási ordók, világi szertartásrend, ceremónia-jegyzőkönyvek

A 17. század hat király- és öt királynéi koronázása¹⁴³ gazdag forrásanyagának hála ezekre a kérdésekre részletes választ adhatunk. A korábbi századból is ismert különféle követi beszámolók, naplók és egyéb leírások mellett 1608-tól kezdve ugyanis szinte minden alkalommal rendelkezésünkre áll a koronázás ceremóniájáról összeállított rendtartás-tervezet (*ordo/modus/dispositio/series coronationis, memoriale/modus circa coronationem* címmel).¹⁴⁴ Hangsúlyozni szükséges azonban,

¹⁴¹ *Benda Kálmán*: A Habsburg-abszolútizmus és a magyar nemesség a 16. és 17. század fordulóján. Történelmi Szemle 27. (1984) 3. sz. 445–479.

¹⁴² *S. Lauer Éva*: Náadori reprezentáció a XVII. században. Aetas 1992. 3. sz. 5–18.; Történelem – kép. Szemelvények múlt és művészet kapcsolatáról Magyarországon. Kiállítás a Magyar Nemzeti Galériában 2000. március 17–szeptember 24. Szerk. Mikó Árpád–Sinkó Katalin. Bp. 2000. passim; *Galavics Géza*: A Habsburgok mint magyar királyok és a képzőművészeti reprezentáció. In: Császár és király. Történelmi utazás: Ausztria és Magyarország, 1526–1918. Kiállítás az Osztrák Nemzeti Könyvtár dísztermében. 2001. március 8.–május 1. Katalógus. Szerk. Fazekas István–Ujváry Gábor. Bp.–Wien 2001. 9–18.; *R. Várkonyi Ágnes*: Az egység jelképei a megosztottság másfél évszázadában. In: „Kard és koszorú”: Ezer év magyar uralmi és katonai jelképei. Szerk. Hausner Gábor–Kincses Katalin Mária–Veszprémy László. Bp. 2001. (A Hadtörténeti Múzeum Értékesítője 4.) 70–74.; *Péter K.*: A királyi méltóság.

¹⁴³ Ezek jegyzékét (a rájuk vonatkozó forrásokkal és adattárral) ld. időrendben a Függelékben.

¹⁴⁴ Így előfordul, hogy egy-egy szertartásrend fejlődését is nyomon követhetjük, például szemléletesen 1618-ból, 1638-ból, 1655-ből, 1681-ből, 1712-ből (ld. a Függelék adatait). Ezen — számos levél- és kéziratárban fennmaradt — rendtartások szisztematikus összegyűjtése és modern kritikai kiadása alapvető feladat. Mind a mai napig leghasználhatóbb gyűjteményük: *M. G. Kovachich*: Solennia inauguralia passim. Egy külön kutatási programban hasonlóan fontos lenne a koronázásokon részt vett különféle követek (elsősorban a pápai, a spanyol, a velencei, a bajor és egyéb német birodalmi stb.) sajnós többnyire kiadatlan jelentéseinek összegyűjtése is. Az első háromra ld. újabban *Jan Paul Niederkorn*: Die Berichte der päpstlichen Nuntien und der Gesandten Spaniens und Venedigs am kaiserlichen Hof aus dem 16. und 17. Jahrhundert. In: Quellenkunde der Habsburgermonarchie (16.–18. Jahrhundert). Ein exemplarisches Handbuch. Hrsg. Josef Pauser–Martin Scheutz–Thomas Winkelbauer. Wien–München 2004. (Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, Erg.-Bd. 44.) 94–107., ill. egy nagyon hasznos példa az 1625. évi koronázásra: *Joseph Godehard Müller*: Carlo Caraffa Vescovo d'Aversa. Relatione dello stato dell'imperio e della Germania

hogy ez nem azonos a szertartás egyházi részét szabályozó *Pontificale Romanum* előírásaival, hanem azoknak, mondhatnánk, egyfajta különleges világi kiegészítése arról, hogy a koronázás egyes — nem pusztán templombeli — eseményei miként menjenek végbe, és ezek alatt bizonyos feladatokat kiknek, mi módon kell ellátni. Nevezetesen kik szállítsák például a koronát a várból a koronázó-templomba, kik legyenek különböző helyeken (a dómban, a díszebédnél stb.) ajtónállók, kiknek kell vinni az egyes koronázási jelvényeket, valamint Magyarország és a hozzá tartozó tartományok zászlait, kiket üssön az uralkodó lovaggá stb. Végül — ami számunkra a legfontosabb — ezekben azt is külön rögzítették, hogy kinek milyen teendője van a koronázási bankett alkalmával, többnyire *Ordo et servitium mensale, Ordo ad mensam, Modus prandium sumendi, Mensae dispositio* címmel. De önálló jegyzékben néha még azt is előírták, hogy az egyes püspököknek, prépostoknak és apátoknak az egyházi ceremónia alatt miben kell segédkezniük.¹⁴⁵

A rendtartásokat általában a Magyar Tanács tagjai — a nádor és a magyar királyi udvarmester vezetésével — az eseményt megelőző hónapokban–hetekben állítottak össze, természetesen mindig építve a korábbi koronázás rituáléjára. A szertartást megelőző napokban azután ezeket a magyar királyi titkár segítségével mind a bécsi udvar képviselőivel, elsősorban a ceremóniákért felelős főudvarmesterrel, mind a rendek időközben megérkező tagjaival részletesen megvitatták, egyeztetették,¹⁴⁶ majd a koronázási lakomán betöltendő tisztségek tekintetében is véglegesítették. Mint Mária Eleonóra királyné 1655. június 6-i szertartása kapcsán Rákóczi Pál feljegyezte: „készültünk ez nap [június 5-én] az koronázathoz, kiosztván kinek-kinek tisztí az urak közül.”¹⁴⁷ Sőt, miként azt több városi és megyei követ naplójából tudjuk, a rendtartások végleges példányát a koronázás előtti napon — többnyire a nádor szállásán — a rendeknek külön kihirdették és felolvasták, vagy akár másolatban ki is oszthatták.¹⁴⁸ Az 1681. évi soproni királynékoronázásról pe-

fatta dopo il ritorno della sua nuntiatura appresso l'imperatore 1628. Archiv für Kunde österreichischer Geschichtsquellen 23. (1860) 270–286.

¹⁴⁵ Ld. pl. 1618-ból: „Anno 1618 die 1 Julii. Ordo in coronatione serenissimi regis Ferdinandi ex statu ecclesiastico.” MOL, Magyar Kancelláriai Levéltár, A 95, Acta diaetalia [a továbbiakban A 95] 1618, fol. 37–38., vö. még egy ugyanezre koncentráló „Brevis relatio ...” 1638-ból: ELTE EK Kt. Coll. Hevenesiana Tom. IX. pp. 135–137. és Üo. Tom LXXXVI. pp. 446–455.

¹⁴⁶ A kölcsönös egyeztetésre vö. 1655-ből Mária Eleonóra királyné koronázásának előkészítését: „Cum statibus et ordinibus regni Hungariae, vel saltem cum domino palatino et curiae magistro communicato consilio, hi ritus ordinandi sunt.” ÖStA HHStA Hofarchiv, Ältere Zeremonialakten [a továbbiakban ÄZA] Kart. 5. Nr. 4. fol. 171., valamint 1681-ből Eleonóra Magdolna ceremóniájának kidolgozását: „Den 7 Decembris ist das proiect über die ganzen krönungsfuction dem herrn palatino regni von hoffsecretario zugestellet (wie solches von worte zu worte folget) unnd von ihme schier durchgesend acceptiret worden.” ÖStA HHStA Hofarchiv, Zeremonialprotokoll [a továbbiakban ZA Prot.] Bd. 4. fol. 12.

¹⁴⁷ Rákóczi László naplója 133.; vö. még: ez 1563-hoz hasonlóan természetesen 1608-ban is eként történt: „in cardinalis palatio conuenero episcopi, palatinus, et quidam ex Grandioribus, quibus Trautsonius coniunctus, de Regiae Inaugurationis die, ritibus, officiorum, ad illam Solennitatem requisitorum, distributione, consultationem habuerunt” OSzK App. H. 705/1.: *Johan[nes] Jessenius a Jessen: Regis Vngariae, Matthiae II. coronatio*. Bécs, 1609. oldalszám nélkül. 1655-ből pedig rendelkezünk a magyar udvarmester, Nádasdy Ferenc korrigált ordó-példányával is: MOL A 95, 1655. fol. 35–47.

¹⁴⁸ Néhány szemléletesebb példa: 1638: „Die 13. Februarii. Hozták alá az várból az koronát és helyeztették az posoni Szentmárton sekrestyéjében, és atták ki az koronázat felől való ordinantiát.” OSzK Kézirattár [Kt.] Fol. Lat. 3401. fol. 306. és *Komáromy Anidrás*: Berényi György naplója

dig már arra is van példa, hogy az éppen betartandó új rendtartás mintájaként az előző, nevezetesen az 1655. júniusi pozsonyi szertartás ordójának Matthaues Cosmerovius által Bécsben kinyomtatott példányát¹⁴⁹ ismertették a követekkel.¹⁵⁰

Az 1608. évi koronázási ordó nem pusztán abból a szempontból bír különös jelentőséggel, hogy prototípusává vált a későbbieknek, hanem amiatt is, hogy egykorú magyar fordítását is ismerjük.¹⁵¹ Ez elsősorban a latinban kevésbé jártas küldöttek informálását és mondhatnánk kiképzését szolgálta, hiszen többségük ekkor járt életében először efféle ceremónián, de egyfajta propagandisztikus szerepe sem zárható ki. A koronázási rendtartás kidolgozásával párhuzamosan a magyar tanácsosok (különösen egyházi tagjaik) továbbra is megkülönböztetett figyelmet fordítottak a *Pontificale Romanum* által szabályozott templomi szertartásrend betartására (ezt külön is papírra vetették),¹⁵² amihez Forgách Ferenc esztergomi érsek biztosan erősen ragaszkodott. Emellett azonban a magyar koronázások történetében eddigi ismereteink szerint először összeállították a koronázás világi részének ceremóniáit is (*Ceremonia privata regni Hungariae* címmel). Ez bizonyosan az 1563. és 1572. évi pozsonyi események előkészítő anyagára épült,

---

az 1634/35-ik soproni és az 1637/38-ik évi pozsonyi országgyűlésekről. Történelmi Tár 1885. 137., ill. „13^a Februarii. In hospitium domini palatini condicimur ad horem 8^{am}, ubi nihil publici, sed dumtaxat privati per dominum palatinum regnicolis propositum, nimirum de modo et processu coronationis reginae Mariae, filiae regis Hispaniarum, ubi praelecta sunt puncta N° 44 coronationem promoventia, quae hic commemorare inconueniens, non enim dumtaxat auditores horum, sed etiam oculati spectatores fuimus.” MOL N 114 Köt. 1. fol. 111. (a bártfai követek naplója), erre vö. még *Demkó Kálmán: Az 1637–38-iki pozsonyi országgyűlés történetéhez. Századok* 19. (1885) 321., továbbá „13^a Februarii. Univerſi status et ordines regni primo convenimus in hospitium palatinalē, ubi dominus palatinus circa coronationem Reginalis Maiestatis die crastino fiendam modos et caeremonias observandas promulgavit et edidit.” MOL N 114 Köt. 1. fol. 154. (Barna György és Szemere Pál Abaúj megyei követek diáriuma); 1655: „Die 5^a Junii convenerunt domini regnicolae, et circa coronationem augustissimae imperatricis discursus institutus, et ordinatio superinde conscripta est perfecta.” Uo. Köt. 2. Diarium 1655. fol. nélkül; vö. még a koronázási eskü és más beszédek 1608. évi szétosztása kapcsán: *Rutthay László: Jeszenszky (Jessenius) János és kora 1566–1621. Bp. 1971. 176.*

¹⁴⁹ Inavgvratio avgvstissimae Romanorum imperatricis, Eleonorae, jn reginam Ungariae, in pvblicis et solennibvs totius regni comitiis, Posenij die 6. Iunij, anni Domini M.DC.LV. celebrata, augustissimo Romanorum imperatori, Ferdinando Tertio, devotissime dedicata a Matthaео Cosmerovio Typographo Aulico, Viennae anno 1655. ÖNB 66.F.6.

¹⁵⁰ „Posthaec progressi sunt ad praescriptum templum iidem regnicolae, ac collocati ibidem universae ceremoniae mutatis duntaxat loco et personis respectu moderni temporis in functionibus infra declaratis succedentibus circa praesentem quoque modernae augustissimae imperatricis coronationem ad formam designationis sub anno 1655 quoad consimilem reginalem inaugurationem conscriptae per omnia observatae et practicae sunt, cujus designationis seu inaugurationis tenor sequitur in hunc modum: Ordo coronationis serenissimae imperatricis Eleonorae in reginam Hungariae Posenij die 6ta Junii 1655 feliciter coronatae.” MOL N 114 Köt. 5. Diarium 1681: II, fol. nélkül (a bártfai követek naplója).

¹⁵¹ „Minemű módot kelljen tartani az úfelsége koronázójában.” MOL, Erdélyi országos kormányhatósági levéltárak, Gyulafehérvári Káptalan Országos Levéltára, F 9 Miscellanea Cista 1. Fasc. 4. Nr. 4.; tudunkkal Takáts Sándor már ismerte: Piarista Lt., Takáts-hagyaték, Saját kéziratok 27., 1608–1613. A különleges forrásnak köszönhetően lehetőségünk nyílt a lakoma alatti felszolgálás terminológiájának táblázatba foglalására, amelyet a Függelék III. részében találhat meg az olvasó.

¹⁵² „De coronatione et benedictione regum Hungariae.” MOL N 114 Köt. 16. fol. 90–91.; erre természetesen későbből is van példa: „Ceremoniae de benedictione et coronatione reginae solius.” ÖStA HHStA Specialia Fasc. 268. [Krönungsakten] fol. 147–153. és fol. 155–161.

hiszen a lakomával kapcsolatban például úgy fogalmazott, hogy az uralkodó „lovon visszatér szállására az ebéd elfogyasztására, ahol az asztalra, amelynél étkezik, odateszik a koronát, a jogart és az országalmát, s neki annál Magyarország tisztségviselői, és nem más nemzetiségűiek szolgálnak fel.”¹⁵³

A magyar tanácsosokhoz hasonlóan a 17. század közepétől a bécsi főudvarmester is egyre nagyobb figyelmet fordított a királykoronázások ceremóniarendjének írásbeli rögzítésére. Noha a fontosabb udvari események ceremóniáinak hivatalos jegyzőkönyvezése (azaz ún. *Zeremonialprotokollok* vezetése) a bécsi udvartartás átfogó reformjának keretén belül végül 1652 szeptemberétől kezdődött meg,¹⁵⁴ ennek ellenére IV. Ferdinánd 1647. évi pozsonyi koronázására — a korábbi évtizedek ünnepeiről készült jelentések (*relations*) alapján¹⁵⁵ — a főudvarmesteri hivatalban már készült egy részletesebb vélemény.¹⁵⁶ Ez figyelemre méltó módon egyedül a lakoma ülésrendjét szabályozta (azt külön rajzban is), az asztal körüli szolgálat módját nem. Ez a ceremónia-tervezet azonban nem volt azonos a lakoma egyik résztvevője, Ernst Adalbert von Harrach kardinális naplójában említett *Ceremonialével*,¹⁵⁷ azon ugyanis a bíboros biztosan a koronázás egyházi részét szabályozó *Pontificale Romanumot* értette.

1652-től azután egészen az Osztrák–Magyar Monarchia 1918. évi felbomlásáig a magyar királykoronázások tényleges lefolyásának írásba foglalása egyre részletesebb formában mindig megtörtént.¹⁵⁸ Ezekből tudjuk, hogy a bécsi előkészületeknél — a rendek gyakorlatához hasonlóan — majd mindig figyelembe vették a korábbi szertartások tapasztalatait. Erre jellegzetes például szolgál Mária Eleonóra királyné 1655. júniusi koronázásának megtervezése. Ennél bizonyíthatóan átnézték az 1613. és 1622. évi királynéi, valamint az 1625. évi királykoronázás fennmaradt iratait, de használták hozzá Franz Christoph Khevenhüller neve-

¹⁵³ „Quo peracto [rex] eques revertitur in hospitium suum ad sumendum prandium, ubi in mensa, super quam prandet, deponitur corona, sceptrum et pomum, et officiales Hungariae, et non aliae nationes ministrant ei ad mensam.” MOL N 114 Köt. 16. fol. 92.

¹⁵⁴ *Mark Hengerer*: Die Zeremonialprotokolle und weitere Quellen zum Zeremoniell des Kaiserhofes im Wiener Haus-, Hof- und Staatsarchiv. In: *Quellenkunde der Habsburgermonarchie 78–80.*; *Andrea Sommer-Mathis*: *Theatrum und Ceremoniale*. Rang- und Sitzordnungen bei theatralischen Veranstaltungen am Wiener Kaiserhof im 17. und 18. Jahrhundert. In: *Zeremoniell als höfische Ästhetik 514–515.*; *J. Duindam*: Vienna and Versailles 195–196.

¹⁵⁵ Szinte szó szerinti egyezés miatt például bizonyosan használták a tervezet összeállításához az 1608. évi koronázás egyik részletes német nyelvű leírását. OSzK Kt. Fol. Germ. 1116. fol. 16–29.

¹⁵⁶ „Unvorgreifliches guettachten, wie die ungerische khönigliche crönung Ihrer Mayestät etc. Ferdinandi 4ti anzustellen.” Uo. fol. 1–14., a lakomára: fol. 11–14., az ülésrend rajza: fol. 12. A bécsi főudvarmesternek azonban — mint utaltunk rá — már 1563 óta komoly szerepe volt a magyar koronázás szertartásának előkészítésében, ami 1608 után sem változott meg, sőt talán még erősödött is. Vö. például 1608-ból: „Trautsonius, cui Ceremoniarum praefectura vnice commissa”. OSzK App. H. 705/1.

¹⁵⁷ „La Ceremonia passò tutta quasi come sta nel Ceremoniale.” ÖStA, Allgemeines Verwaltungsarchiv [a továbbiakban AVA], Familienarchiv Harrach, Hs. 477. 16. Guigno - Vienna. Itt szeretném külön megköszönni Alessandro Catalano barátomnak, hogy az általa hamarosan megjelentetendő naplónak a magyar koronázásra vonatkozó szövegét önzetlenül rendelkezésemre bocsátotta. A rendkívüli forrásértékkel bíró naplóra újabban *Alessandro Catalano*: Die Tagebücher und Tagzettel des Kardinals Ernst Adalbert von Harrach. In: *Quellenkunde der Habsburgermonarchie 781–789*.

¹⁵⁸ Ld. a részletes hivatkozásokat egészen 1712-ig az ÖStA ZA Prot. alapján a Függelék I. részében.

zetes *Annales Ferdinandeit*,¹⁵⁹ sőt még Révay Péter koronaőr (1608–1622) 1613-ban Augsburgban megjelent nevezetes koronatörténetét¹⁶⁰ is. Sőt, utóbb ezt az iratanyagot még I. Lipót harmadik felesége, Eleonóra Magdolna 1681. decemberi soproni szertartásának előkészítésekor is hasznosították.¹⁶¹ Mindezek következtében a 17. századi vizsgálatoknál már lehetőség nyílik a különféle tervezetek és a valóság összehasonlítására is. Ráadásul a század folyamán egyre szaporodik a magyar koronázásokról készült, képekkel is illusztrált, nem kis részben propagandisztikus célú nyomtatványok száma, amelyek egyike I. József 1687. évi pozsonyi ünnepi ebédjét már külön képen ábrázolta (lásd a tanulmány végi ábrát).¹⁶²

5. b. Az ülésrend szimbolikája

Mindezen források alapján egyértelműen megállapíthatóak azok a változások, amelyek a koronázási lakomák ceremóniarendjében a 17. században végbementek. Bár az ülésrendet — miként arra az 1647. évi tervezet is utalt — a magyar előkelőkkel való egyeztetés után továbbra is a bécsi főudvarmester állította össze, azaz az alapstruktúra a legfontosabb magyarországi ügyekhez hasonlóan nem változott, ennek ellenére a rendiség megerősödése szemléletesen tükröződött a királyi asztal ülésrendjében. A koronázást végző esztergomi érsek mellett ugyanis 1527 után 1608-ban újra megjelent a nádor (ekkor a bécsi béke egyik „megteremtője”, Illésházy István), akinek utódai ezt követően 1830-ig az összes pozsonyi lakomán helyet foglaltak. Ez jól tükrözte, hogy a Habsburg Monarchia keretein belül a Magyar Királyság világi elitje nagyjából visszanyerte a középkor legvégére megszerzett tekintélyes pozícióit.

Figyelemreméltó ugyanakkor, hogy a nádor általában a primás balján és az asztal kevésbé előkelő bal (szemből nézve jobb) oldalán foglalt helyet. Amennyiben mégsem egy oldalon ültek (mint például 1618-ban vagy 1625-ben), ez esetben is mindenképpen az érseket találjuk az uralkodóhoz közelebb. Ezt a főudvarmester többnyire úgy oldotta meg, hogy ha az érsek és a nádor egymással szembe ke-

¹⁵⁹ A számos kiadás részletes bibliográfiai adatai: A. Gugler: *Feste des Wiener Hofes* 132–137.: Nr. 597–617.

¹⁶⁰ *Petrus Révay: De Sacrae Coronae regni Hungariae ortu, virtute, victoria, fortuna, annos ultra DC clarissime brevis Commentarius*. Augsburg 1613.; magyarul: A korona kilenc évszázada 195–232.; Révayra és művére: *Bónis György: Révay Péter*. Bp. 1981. (Irodalomtörténeti füzetek 104.) különösen 52–61.

¹⁶¹ ÖStA HHStA ÁZA Kart. 5. Nr. 4. fol. 171–190., vö. még hasonlóan néztek mindennek gondosan utána Eleonóra Magdolna 1681. évi koronázásakor, amikor a szertartást hagyományosan végző veszprémi püspök tisztje éppen üresedésben volt. ÖStA HHStA ZA Prot. Bd. 4. fol. 8–9.: „quis Sacram regni Coronam, et quis diadema privatum augustae domus et quando reginae imponat?”

¹⁶² Mellékletünk a Hadtörténeti Múzeum Könyvtárában C 5907 jelzett alatt található *Joannes Constantinus Feigus: Wunderbahrer Adlers-Schwung Oder Fernere Geschichts-Fortsetzung Ortelii Redivivi et Continuati...* [Bécs 1693.] című kötet metszete alapján készült, amelynek rendelkezésünkre bocsátását mind a Múzeum vezetőségének, mind Kreutzer Andrea könyvtárosnak külön köszönjük. Vö. még *Tilcsik György: Újabb forrás I. József magyar királlyá koronázásáról*. Levéltári Szemle 37. (1987) 2. sz. 10. kép. Sajnos a nyomtatványok szisztematikus összegyűjtése ez ideig még nem történt meg. Figyelemre méltó eredmény a soproni koronázások kapcsán: *G. Etényi Nóra: A 17. századi soproni országgyűlések a korabeli német sajtóban*. Soproni Szemle 54. (2000) 1. sz. 32–53., vö. még *Š. Holčík: A pozsonyi koronázási ünnepek passim; valamint az anyag feltérképezéséhez óriási segítség: A. Gugler: Feste des Wiener Hofes, az egyes koronázások időrendjében haladva*.

rült volna, akkor az utóbbi és a mellette az uralkodó felé ülő személy közé egy előmetélőt állított,¹⁶³ aminek következtében a palatinus távolabb került az asztalfőtől. Mindez a korabeli rangviszonyokban egyértelműen azt tükrözte, hogy méltóságát Bécsben — egyre növekvő szerepe ellenére — a koronázási szertartást „hivatalosan” végző érsekénél valamivel kisebbre tartották. Ez még akkor is így van, ha tudjuk, hogy 1527 után (midőn Báthory István nádor már tevékenyen részt vett a koronázásban) Anna királyné 1613. március 25-én tartott szertartásától kezdve a Szent Koronát már nem valamelyik püspök, hanem a palatinus adta át a koronázó főpapnak, hogy azzal régi szokások szerint jobb vállát érintse.¹⁶⁴ Sőt, Eleonóra Magdolna szertartásán 1681-ben Esterházy Pál nádornak már azt is sikerült elérnie, hogy az érsekkel közösen fogja a koronát, és azt együtt helyezték a királyné vállára, mint az uralkodó kormányzásbeli támaszára.¹⁶⁵

Az esztergomi érsek és a nádor rangbeli küzdelméből a 17. században többször támadt bonyodalom, hiszen egy-egy befolyásos nádor nehezen viselte, hogy a bécsi és a magyar politikai elit színe előtt az asztalnál az érsek mögé szoruljon. Eleonóra Anna királyné 1622. júliusi soproni koronázását követően például az új palatinus (1622–1625), Thurzó Szaniszló hosszasan sérelmezte, hogy az asztal bal (szemből jobb) oldalán Pázmány Péter érsek balján, azaz kevésbé rangos helyen ült,¹⁶⁶ noha 1608-ban és 1613-ban étékfogóként, 1618-ban pedig II. Ferdinánd király előmetélőjeként már megtapasztalhatta az asztali szertartásrendet. A két főméltóság feszült vitájából végül Pázmány került ki győztesen, aki a korábbi hagyományokra, elsősorban az 1618. évi díszebédre történő hivatkozással — melynél Forgách Zsigmond nádornál előkelőbb helyen ült — szívoános védelmezte pozícióját. Nagy taktikai ravaszsággal még a Magyar Tanácsból való kilépését is felvetette, amikor Thurzó panaszára érseki előjogai veszélybe kerültek. Ferdinánd király ugyanis előbb a Magyar Udvari Kancelláriával külön levélben biztosította kiváltságairól a neheztelő nádort, ezt azonban hamarosan megtette az érsekkel is.¹⁶⁷ Az utóbbi azután az 1629 októberében tartott esztergomi egyházmegyei zsinaton privilégiumai rögzítésével külön deklaráltatta saját álláspontját, nevezetesen, hogy méltóságával elsőbbséget élvez a nádorral szemben.¹⁶⁸ Pázmány és utódai végül primátusukat a koronázási ebédek ülésrendjében — nyilván nem könnyen, de — még a befolyásos Esterházy Miklós és Pál nádorokkal szemben is mindvégig megőrizték, olykor talán még a pápai nunciusokat is segítségül hívva az újra meg újra feléledő hatalmi reprezentációs kérdésben.

A magyar egyházi és világi elit két legfőbb képviselőjének a koronázási lakomákon megfigyelhető komoly elismertsége más területeken is megmutatkozott. A

¹⁶³ Hasonló bécsi példára: *Bastl-Heiß*: Tafeln bei Hof 199.

¹⁶⁴ *Bartoniek E.*: A magyar királykoronázások 142.; *Lauter É.*: Nátori reprezentáció 5. és *Uő.*: Koronázás Pozsonyban. Rubicon 3. (1992) 4. sz. (mindenütt téves, 1616-os évszámmal). A nádor szerepének ilyen növekedése nem volt egyedülálló magyar jelenség, hiszen a prágai várnagy a koronaátadás funkcióját már 1438-ban megszerezte, és végig meg is tartotta. *J. Cibulka*: Český rád 139.

¹⁶⁵ *Bartoniek E.*: A magyar királykoronázások 150.; *Bertényi I.*: A magyar korona 128.; *Benda K.-Fügedi E.*: A magyar korona 178–179.

¹⁶⁶ „Ego enim auctoritatis meae palatinalis ne unicum punctum uni archiepiscopo cessurus essem.” — írta Thurzó. *Frankl V.*: Pázmány Péter 34.: 5. jegyzet.

¹⁶⁷ Uo. 35–36.

¹⁶⁸ *Tusor Péter*: Pázmány I. Péter 1616. szeptember 28.–1637. március 19. In: *Esztergomi érsek 1001–2003*. Szerk. Beke Margit. Bp. 2003. 287.

magyar főméltóságok közül a 17. századi bécsi udvarban pusztán kettőjüknek volt szabad bejárása a császárok ún. *Geheime Ratsstube*jébe, amely a fontosabb tanácskozások és audienciák színhelye volt, és ahova hasonló módon csupán a kardinálisok, a választófejedelemek, a hercegek, a legelőkelőbb követek, az udvari főméltóságok és a titkos tanácsosok, valamint a tábornagyok és a valódi kamarások juthattak be.¹⁶⁹ Ide való bejárásukat tükrözhetette az is, hogy a 17. század első évtizedeitől szinte mindig viselték a „*consiliarius intimus*” címet,¹⁷⁰ még akkor is, ha ezért az udvari fizetőmestertől (*Hofzahlmeister*) ténylegesen nem (vagy csak ritkán) kaptak rendes fizetést, és nem (vagy nem rendszeresen) vettek részt a Titkos Tanács ülésein.¹⁷¹

II. Ferdinánd 1618. évi lakomáján Náprági Demeter kalocsai érsek (1608–1619) személyében az asztalnál újabb magyar főméltóság jelent meg. Bár ennek okára jelenleg sajnos nem tudunk biztos választ adni, feltételezhető, hogy Náprági egyrészt a magyar egyházi elit rangidős tagjaként (a koronázó Pázmány érseknél hat esztendővel idősebb volt), másrészt évtizedes szolgálatának és ezzel járó befolyásának köszönhetően kaphatott az asztalnál helyet. De az sem zárható ki, hogy ebben a változásban Pázmánynak az egyházi elit pozícióinak erősítésére irányuló, sikeres törekvése mutatkozott meg. Ami biztos: Náprági hagyományt teremtett, hiszen a korabeli ceremóniarend általánosan elfogadott szabálya volt, hogy „amit egyszer bevezetnek, azt a jövőben is be kell tartani.”¹⁷² Utódai 1625-től szinte mindig ott ültek a királyi díszebéd asztalánál, nevezetesen a három magyar főméltóság sorában rangban harmadikként. Amennyiben a három magyar előkelő a bal (szemből nézve jobb) oldalon ült, akkor a kalocsai érsek a nádor balján (1655, 1681), amennyiben viszont a palatinus valamilyen okból az asztal jobb oldalára került át, akkor az esztergomi érsek balján (1618, 1625), de a szemközt ülő nádortól az asztal végéhez mindenképpen közelebb, és így az uralkodótól távolabb. Joggal írta tehát I. József 1687. december eleji bankettjéről egy német beszámoló, hogy a „nádor balján a kalocsai érsek ült volna, ha az ünnepség előtt néhány héttel nem halt volna meg.”¹⁷³ A kalocsai érsekek szerepének a lakomákon

¹⁶⁹ *Mark Hengerer*: Kaiserhof und Adel in der Mitte des 17. Jahrhunderts. Eine Kommunikationsgeschichte der Macht in der Vormoderne. Konstanz 2004. (Historische Kulturwissenschaft 3.) 221. és 239.

¹⁷⁰ A két főméltóság címviselésére Tusor Péter hívta fel a figyelmet *Pázmány és a Titkos Tanács* című előadásában, amelyet a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kara, illetve a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete rendezte, *Pázmány Péter és kora* című konferencián tartott 1998. május 23-án Piliscsabán.

¹⁷¹ Ezzel kapcsolatban vö. még *Anna Fundárková*: Tajný radca Pavol Pálfi. In: Pálfióvci v novoveku. Vzostup vyznamného uhorského šľachtického rodu. Zborník z vedeckej konferencie Bratislava 20. mája 2003. Ed. Anna Fundárková–Géza Pálffy. Bratislava–Bp. 2003. 47–62. és *Pálffy Géza*: Mellőzött magyarok? Hadikonferenciák ülésrendjei 1660–1662-ből és 1681-ből. *Levéltári Közlemények* 75. (2004) 1. sz. 47–63.

¹⁷² Mint ezt az 1681. évi soproni díszebéd még alább említendő egyik eseménye kapcsán megjegyezték: „welches nachdeme es nun einmahln introduciret, auch ins künfftige also zu observiren” *ÖStA HHStA ZA Prot.* Bd. 4. fol. 33.

¹⁷³ „zu dessen lincken sich der ertz-bischoff von Colocza würde gesetzet haben, wo er nicht etliche wochen vor dieser solennität gestorben” — ami megfelelt a valóságnak, hiszen Borkovics Márton 1687. október 31-én halt meg. *J. Ch. Lünig*: *Theatrum ceremoniale* 59.; Borkovicsra: Zagrebački biskupi i nadbiskupi. Autori: Juraj Batelja et alii. Zagreb 1995. 341–361.

is megmutatkozó növekedésével állhat összefüggésben az is, hogy a század közepe tájától őket ugyancsak egyre gyakrabban illették titkos tanácsosi címmel.¹⁷⁴

A 17. században az ülésrendben mindezekén túl még egy lényeges újítás következett be. Ez elsősorban azzal volt magyarázható, hogy III. Ferdinánd 1625. évi soproni koronázásától kezdve — 1563-mal és 1572-vel ellentétben — a trónörökös még uralkodása idején megkoronáztató császár is mindig ott ült a királyi asztalnál. Így, míg a 16. században az ünnepelt trónörökösön kívül — a császár távollétében — általában csupán a Habsburg család tagjai, a főhercegek, főhercegnők és néhány herceg kapott helyet, addig 1608-tól fokozatosan jelentek meg a legfontosabb európai hatalmaknak a császári udvarba delegált diplomatái, elsősorban a pápai nuncius, a spanyol és a velencei követ.¹⁷⁵ Őket a magyar főméltóságokkal együtt — mint későbbi példából tudjuk — a bécsi udvarmester hívta meg mind a koronázásra, mind a lakomára, ami 1527-hez képest tekintélyes változás volt, miközben a nyilvános ünnepséget néző magyar urakat a magyar királyi udvarmester invitálta meg.¹⁷⁶

1608 őszén természetesen még csupán Placido de Marra, a Mátyás főherceg mellé Bécsbe delegált nuncius ülhetett le az asztalhoz, hiszen Rudolf császár ekkor még Prágában hatalmon volt, így a rendes pápai követ, Antonio Caetani bíboros a cseh fővárosban tartózkodott. Az apostoli nuncius viszont nem a legelőkelőbb helyet kapta; Forgách Ferenc érsek és Illésházy István nádor közé ültették. Ennek az volt a magyarázata, hogy Forgách érsek 1607 óta viselt bíborosságának köszönhetően a korabeli diplomácia hierarchiájában és az udvar ceremóniarendjében megelőzte a pusztán a Melfi-Rapolla püspöki címével rendelkező nunciust. Hasonló esetre majd csak egy bő évszázaddal később, III. Károly 1712. évi díszebédjén került sor, amikor Keresztély Ágost bíboros érsek az asztal jobb (szemből bal) oldalán az uralkodóhoz legközelebb foglalt helyet, rangban megelőzve Guilio Piazza pápai nunciust.¹⁷⁷

1613-ban azután Mátyás, ekkor már egyúttal német-római császár felesége, Anna magyar királyné pozsonyi koronázásán már érthetően a bécsi spanyol követ is az asztalhoz került, akinek hivatali utódai azután a spanyol Habsburgok képvi-

¹⁷⁴ Vö. pl. Szelepcsényi György kalocsai érsek (1657–1666) kapcsán: *Tusor Péter*: Szelepcshény V. György 1666. január 22.–1685. január 14. In: *Esztergomi érsekek 304. és 309. jezyzet; a szerző szíves közlése szerint azonban már Szelepcsényi elődje, Püsky János is viselte a címet.*

¹⁷⁵ A követek 16. századi távollétének — mint erre utaltunk — elsősorban az volt az oka, hogy ők a külön ebédelő császárral étkeztek.

¹⁷⁶ Vö. 1681-ből: „Den 8 Decembris ist die veranlasBete ansage auf morgige solennität, forderist denen herren spänisch- und venetyschen pottschafttern durch den Baron Nicolaß Parauicin kayerlichen untersilbercammerer und mundtschencken, so dan denen herren ministris, rittern des guldenen vellus, geheimben räthen, cammerern und hoffcavalliren, auch den teutschen frau-zimmern geschehen, umb 9 uhr bey hoff, den frauzimmer aber in der kürche zuerscheinen, und so dan beym mittagmahle sich einzufindten. Der magister curiae substitutus comes Joannes Drascouch hat die herren Ungarn ingleichen erfordern.” ÖStA HHStA ZA Prot. Bd. 4. fol. 17., ill. 1687-ből: „Der cardinal nuntius und cardinal Kolonitsch, spanische und venediger pottschaftter seindt von dem kayerlichen truchßes Peter de Cochs absonderlich zur crönung und taffel eingeladen worden.” Uo. fol. 245., végül 1712-ből: „Denen hungarischen ständen hat der magister curiae herr graf Michael Esterhasy ansagen lasßen” Uo. Bd. 7. fol. 129.

¹⁷⁷ ÖStA HHStA ZA Prot. Bd. 7. fol. 148. és ugyanez Primási Levéltár, Esztergom [a továbbiakban PL]; *Acta Radicalia, Classis V. Nr. 479. pp. 76–77.* (német változat), ill. Uo. *Archivum ecclesiasticum vetus* Nr. 371/5. p. 32. (latin fordítás)

seletében 1689-ig mindig ott ültek a Pozsonyban vagy Sopronban tartott banqueteken. Kivételt pusztán II. Ferdinánd 1618. évi díszebédje jelentett, amelyen sem a nuncius, sem a spanyol követ nem foglalt helyet, hiszen az ünnepeltet csak bő egy esztendővel később, 1619. szeptember 9-én koronázták a Német-római Birodalom császárává, akinek udvarába ők hivatalosan delegálva voltak. A spanyol követek rangját jól jelezte, hogy az uralkodótól mindig távolabb kaptak helyet, mint a pápai nuncius, függetlenül attól, hogy éppen az asztal jobb vagy bal oldalára kerültek. IV. Ferdinánd 1647. évi díszebédjén ugyanakkor megjelent a Velencei Köztársaság követe is, aki azután — a kalocsai érsekhez hasonlóan — szintén állandó résztvevője lett a lakomáknak. Rajtuk kívül 1622-ben és 1625-ben Sopronban meghívást kapott az asztalhoz Giovanni Altoviti firenzei (mantovai/toszkán) követ is, ami teljesen érthető volt, hiszen II. Ferdinánd második felesége, Eleonóra Anna a mantovai Gonzagák hercegi familiájából származott. Ennek ellenére Altoviti — mint saját ülésrendrajza bizonyítja¹⁷⁸ — mindkét esetben a spanyol követ után, azaz a diplomaták rangsorában utolsóként foglalt helyet.

Az öreg császár- és királynak a megkoronázott trónörökös lakomáin való rendszeres részvétele még egy fontos következménnyel járt. Megjelenése esetén természetesen ő és a császárné ültek az asztalfőn, miközben az ifjú magyar király az előbbi jobbán, az asztal rangosabb, jobb (szemből nézve bal) oldalán foglalt helyet. Az ünnepelt kiemelt szerepét emellett azzal is jelezték, hogy a császárhoz és császárnéhoz hasonlóan ő is csak a legelőkelőbbnek járó, háttámlás karosszékbe ülhetett (de az előbbiekéét arany, az övét viszont „csupán” vörös színű bársonnyal vonták be), mely fölé — miként az uralkodópárnál is — arany színű díszes baldachint emeltek, amint ez I. József koronázási ebédjének ábrázolásán is látható. Amennyiben még egy-egy főherceg(nő) is meghívást kapott az asztalhoz, akkor ő trónörökös-koronázáskor a császárné balján (mint például 1687-ben Mária Erzsébet főhercegnő), királynéi koronázáskor viszont a magyar uralkodó jobbán ült (mint például Lipót Vilmos főherceg 1638-ban Mária Anna királyné ebédjén). A trónörökös vagy a főherceg(nő) kiemelt rangját gyakran azzal is jelezték (például 1625-ben III. Ferdinándét,¹⁷⁹ 1647-ben IV. Ferdinándét, 1655-ben I. Lipótét vagy 1638-ban Lipót Vilmos főherceget), hogy vele szembe senkit sem ültettek, hanem egy előmetélő odaállításával tették minden szemtanú számára világossá, hogy ő magasabb társadalmi megbecsülést élvez, mint az ennek köszönhetően az asztalfőtől távolabb került követek és magyar főmáltóságok.

A 17. században az említett személyeken kívül a korabeli bécsi udvari és diplomáciai gyakorlatnak megfelelően az asztalnál még a császári udvarban tartózkodó bíborosoknak jutott hely — mint például 1618-ban Melchior Khleslnak, 1647-ben Ernst Adalbert von Harrachnak vagy 1687-ben Kollonitsch Lipótnak. Ők ugyanis rangban közvetlenül a pápa és a világi uralkodók után következtek, és a főhercegekkel voltak egyenrangúak.¹⁸⁰ Ezt kiválóan mutatja például, hogy Forgách Ferenc bíboros-esztergomi érsek II. Mátyás 1608. évi lakomáján egyenesen

¹⁷⁸ Hiller I.: Külföldi diplomaták 265.

¹⁷⁹ „Ihre Majestäten hatten ihren eigenen Vorschneider, Nicolas Forgatschen, der neben der Kayserin, gegen dem König über stund, die sechs übrigen aber den Johann Palfi.” *J. Ch. Lünig: Theatrum ceremoniale* 51.: Nr. XLI.

¹⁸⁰ Tusor Péter: A barokk pápaság (1600–1700). Bp. 2004. 81. és 84.

Miksa főherceggel szemben ülhetett, de tíz esztendő múlva ugyancsak Miksával szemben találjuk a néhány héttel később éppen általa lefogatott Khlesl bíborost is.

Nehézséget az ülésrend összeállításában a kardinálisokkal kapcsolatban pusztán az okozhatott, ha a pápai nuncius is bíboros volt. 1647-ben ez még nem jelentett problémát, hiszen Harrach kardinálissal ellentétben Camillo Melzi capuai érsek csak jóval később (1657-ben) lett bíboros, így az asztal jobb oldalán nyugodtan Harrach jobbjára ültethették. 1687 őszén azonban komolyabb vita támadt, hogy a József főherceg magyar trónörökösnel tartandó audiencián, majd a királyi lakomán milyen sorrendben és milyen széken üljön Francesco Buonvisi bíboros–pápai nuncius és Kollonitsch Lipót bíboros–bécsújhelyi püspök. Az előbbi ugyanis sérelmezte, hogy Kollonitschcsal azonos típusú, azaz karfa nélküli, csupán háttámlás, vörös bársony bevonatú székre kívánták ültetni, amilyen a korabeli ceremóniarend szerint a következőknek és a magyar főméltóságoknak is járt. Az ezzel kapcsolatban 1687. november 10-én Ferdinand Josef Fürst von Dietrichstein főudvarmesternél tartott tanácskozás komolyabb viták után, de elutasította a büszke nuncius kérését, elsősorban arra hivatkozva, hogy rangban nem tehetnek különbséget az úgynevezett „nemzeti” és „nem nemzeti” kardinálisok között.¹⁸¹ Külön hangsúlyozták ugyanakkor, hogy ez nem jelenti azt, hogy a magyar király a bíborosok méltóságát a világi hercegeknél alacsonyabb rangúnak tekintené, hiszen azokat náluk mindig is előkelőbbnek tartották.¹⁸²

Buonvisi részben mégis sikerrel járt, hiszen a lakomán végül az asztal jobb oldalán Kollonitsch bíboros balján, azaz Lipót császárhoz és József királyhoz legközelebb ült, noha az utóbbi és a nuncius közé azért Dietrichstein főudvarmester idősebb Kéry Ferenc előmetélőt odaállította. Buonvisi egyébként már Eleonóra Magdolna királyné 1681. évi soproni koronázásakor is gondot okozott Johann Maximilian Lamberg főudvarmesternek a ceremóniarend kidolgozásában. A szeptember 1-jén tartott római konzisztóriumon kardinális címet nyert nuncius a korabeli szokásoknak megfelelően ugyanis I. Lipóttól ekkor ünnepélyes formában még nem kapta meg a birétumot,¹⁸³ ezért „*in publico*” nem volt hajlandó az asztalnál helyet foglalni. Kérésére a főudvarmester azonban biztosította, hogy a teremben egy függöny mögül titokban nézhesse végig a díszebédet. Buonvisi viszont annyira kíváncsi volt, hogy már az uralkodópár bevonulása előtt előjött „rejtekhelyéről”, és végül inkognitóját csak nehezen megőrizve tudta a nyilvános lakomát végignézni.¹⁸⁴

¹⁸¹ „die distinctio inter cardinales nationales et non nationales kan hirinfahls nicht admittirt werden, weilten iene eben sowohl alß diße filii summi pontificis sein, und also eine den andern gleich zu considerirn.” ÖStA HHStA ZA Prot. Bd. 4. fol. 280–283.

¹⁸² „serenissimus rex Hungariae declaret cardinalitiam S. R. E. dignitatem minus decorandam et inferiorem multis principibus saecularibus, quibus cardinales nunquam cesserunt, et semper praecesserunt” Uo. fol. 282–283.

¹⁸³ Ezt majd csak 1682. január 11-én kapta meg Bécsben. ÖStA HHStA ÁZA Kart. 13. fol. 1–10.

¹⁸⁴ „Obgehörtermasßen ist der herr cardinal Bonuisi nuntius apostolicus nicht in publico erschienenen, weiln er dan verlanget gehabt, dem königlichen krönungs-mahle all'incognito zu zuschauen, ist ihme solches gerne vergönnet, und durch den hoffsecretarium engedüet worden, daz er sich durch des kayserlichen herrn oberstcammers quartier, in ein neben zimmer verfüegen, alwo man einen vorhang bey der thür, und ihme gelegenheit machen wolte, die taffel zu schauen. Es ist aber der herr cardinal sambt dem abbate Spada noch vor anhebender mahlzeit in einem

Az ülésrendben a 17. században bekövetkezett változások összességében szemléletesen tükrözték mindazokat a folyamatokat, amelyek részben a bécsi nyilvános lakomák gyakorlatában és a korabeli diplomáciai szokásokban, részben a magyar rendek és az udvar viszonyában, valamint a magyar politikai elit struktúrájában végbementek. Bár olyan jelentős fordulatról nem beszélhetünk, mint amilyen Hunyadi Mátyás 1490. évi halálát követően történt, hiszen az ülésrendet továbbra is a bécsi főudvarmester szabta meg, azaz ez alapjaiban nem sérthette a császárvárosi lakomák szertartásrendjét, ennek ellenére a rendek képviselője tekintélyes mértékben növekedett. Mindez jól szimbolizálta, hogy a Magyar Királyság politikai (világi és egyházi) elitje 1608 után új erőre kapott, a rendi nemzet reprezentációs önkifejezése tetemesen felértékelődött,¹⁸⁵ még ha Magyarország továbbra is vitathatatlanul a *Hofburg* irányította Habsburg Monarchia szerves része maradt. Jóllehet az asztalnál a főudvarmesternek különféle finom módszerekkel (jobb és bal oldalra ültetés, előmetélők állítása, karosszékek fajtája és különféle színekkel való bevonása stb.) lehetőség nyílt a helyet foglalók rangjának érzékletes kifejezésére, a rendek részvételének fokozatos növekedése mégis alapvető jelentőséggel bírt. Miután ugyanis 1655-ben előbb III. Ferdinánd harmadik felesége, Mária Eleonóra (jún. 6.), majd Lipót főherceg koronázása (jún. 27.) alkalmával a bécsi ceremónia-jegyzőkönyvben rögzítették az asztali szertartásrendet,¹⁸⁶ ez ettől kezdve már a *Hofburgban* is olyan érvényt kapott, és gyorsan olyan bevett hagyománnyá vált, hogy megváltoztatni csak nagyon komoly politikai konfliktus árán lehetett volna. Ennek jelentőségét legjobban az mutatta, hogy a három magyar főméltóság még több mint 250 esztendővel később, 1916. december legvégén, az utolsó magyar koronázási lakomán, IV. Károly díszbédjén is ott ülhetett.

5. c. Változások az asztal körüli szolgálatban

Az ülésrenddel ellentétben az asztal körüli szolgálatban a 17. században pusztán néhány szerényebb, de ugyancsak beszédes változás következett be. Miként az említett 1647. évi főudvarmesteri tervezet egyértelműen elismerte, az asztal körül tevékenykedő magyar főméltóságok és egyéb tisztségviselők, valamint az étékfogók személyének megnevezése továbbra is „a magyar urak” kiváltsága maradt.¹⁸⁷ Míg azonban 1563-ban és 1572-ben — nádor nem lévén — az esztergomi érsek-helytartók vezette magyar tanácsosok véleménye volt a meghatározó, a 17. században e téren is egyre erősödött a nádor befolyása. Sőt, a század közepére bevett szokássá vált, hogy a nádor (részben az udvar- és az étékfogómesterrel együtt) írásban nevezte meg az asztal körüli szolgálatban résztvevőket, azaz a kézmosásban segédkezőket, az előmetélőket, a pohárnokokat és az étékfo-

schwartzten kurtzen klaide und mantel, doch das rothe kappel aufhabent, in die ritterstube gekhommen, und hat aldorth zue seitten gewarttet, biß Ihro Mayestäteten den ersten trunckh gethan, desßen gegenwarth aber ist dissimuliert worden.” ÖStA HHStA ZA Prot. Bd. 4. fol. 17–18. és fol. 32.

¹⁸⁵ Vö. Galavics G.: A Habsburgok 12.

¹⁸⁶ ÖStA HHStA ZA Prot. Bd. 1. pp. 501–508., ill. pp. 522–525.

¹⁸⁷ „Die jenigen cavalier, so Ihrer Mayestät zur tafel dienen, sowohl auch, die da die speisen auftragen werden, benennen die herrn Ungern.” OSzK Kt. Fol. Germ. 1116. fol. 13.

gókat.¹⁸⁸ Ezen javaslatok közül többnek fogalmazványa is fennmaradt (a legkorábbiak eddig 1618-ból valók),¹⁸⁹ amelyek egyértelműen arról tanúskodnak, hogy e posztok megszerzése a lakomák nyilvános és reprezentatív volta miatt — még ad hoc jellegük ellenére is — presztízskérdés maradt, és értük a mindenkori nádornál, az udvar- és az étkefogómesternél komoly küzdelem folyhatott.

A nádor szerepét az étkefogók kijelölésében jól jelzi, hogy 1638-ban Esterházy Miklós például öt rokonát juttatta be a harminc étkefogó közé, míg fia, Pál nádor 1681-ben három, 1687-ben kettő, 1712-ben pedig öt Esterházyval képviseltette családját a felszolgálók sorában. De nem panaszkodhattak az étkefogómeszterek és pártfogoltjaik sem. 1655 júniusában Mária Eleonóra királyné és Lipót király egymást követő koronázási ebédjein például Batthyány Ádám mindkét fiát, Pált és Kristófot is ott találjuk az étkefogók sorában,¹⁹⁰ akiknek Batthyány mellett ekkor Barkóczy László személyében még külön alétkefogómesterük (*vicemagister dapiferorum*) is volt. Ezzel ismereteink szerint egy újabb Mohács előtti magyar udvari tisztség éledt rövid időre fel.¹⁹¹ Batthyány példája ugyanakkor nem számított egyedi esetnek, hiszen 1608-ban Thurzó György, majd 1638-ban Osztrócsics István étkefogómester is kihasználta tisztét arra, hogy három rokonát és további ismerőseit protezsálja be beosztottjai közé.

Mindezekkel magyarázható, hogy a fennmaradt étkefogólisták (feltételezhetően az asztalnál ülők számától függően 20–40 fő) reprezentatív tükörképét adják a korabeli magyar politikai elitnek, pontosabban az elitnek és az abba bekerülni igyekvőknek. Különösen igaz ez az 1618. évi pozsonyi lakoma 42 tényleges étkefogójára, akiket két csoportra osztottak: 28 bárófiára és 14 felkapaszkodó középnemesre (*egregii domini*).¹⁹² Az utóbbiakat ekkor már bizonyosan az országgyűlés alsótáblája delegálta, részben katonai (például Bakos István későbbi kállói vagy nebojszai Balogh István utóbb tatai kapitány), részben vármegyei hivatali szolgálatuk (például idősebb Káldy Ferenc¹⁹³) során szerzett érdemeikre tekintettel. Ha nem is ilyen nagy számban, de ez a jelenség később is megfigyelhető, azaz a bárófiak mellett néhány felkapaszkodó köznemesi ifjú majd mindig bekerült az étkefogók közé. Ekkorra tehát a személynök vezetésével az alsótábla kiváltsága lett, hogy az étkefogók egy részét (mintegy harmadát-egyedét) maga delegálja. Ez azért is bizonyos, mert a nemesség és a városok követői ez idő tájt hasonló lehetőséget kaptak például arra, hogy képviselőket küldjenek a Szent Koronát a

¹⁸⁸ 1655: „Cum statibus et ordinibus regni Hungariae, vel saltem cum domino palatino et curiae magistro communicato consilio, hi ritus ordinandi sunt.” ÖStA HHStA ÁZA Kart. 5. Nr. 4. fol. 171. és fol. 185–186.; 1681: „welche der herr palatinus anfangs folgender gestalt benennet hatte” ÖStA HHStA ZA Prot. Bd. 4. fol. 30. és Uo. Index fol. 64. (a ceremónia-jegyzőkönyv alapjául szolgáló és a nádor által összeállított jegyzék)

¹⁸⁹ MOL A 95 1618, fol. 33., fol. 40. és fol. 41. További példákra ld. a Függelékét.

¹⁹⁰ *Fazekas István*: Batthyány I. Ádám és gyermekei. In: *Gyermek a kora újkori Magyarországon*. „adott Isten hozzánk való szeretetéből ... egy kis fraucimmerecskét nekünk” Szerk. Péter Katalin. Bp. 1996. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 19.) 102.

¹⁹¹ 1712-ben ismét felmerült kinevezése: „wäre a palatino dapiferorum vicemagister zu denominiren, so noch nicht geschehen ist” ÖStA HHStA ZA Prot. Bd. 7. fol. 131.

¹⁹² MOL A 95 1618, fol. 11–12.

¹⁹³ Pályájára *Dominkovits Péter*: *Egy 17. századi Vas vármegyei alispán: felsőkáldi Káldy Péter*. In: *Egy emberöltő Kőszeg szabad királyi város levéltárában*. Tanulmányok Bariska István 60. születésnapjára. Szerk. Mayer László–Tilcsik György. Szombathely 2003. 185–189.

várból a koronázó dómba szállító, valamint a szertartásokat követően a koronázási jelvényeket a ládába visszatevő személyek közé, de részt vehettek már a koronázási menetben is.¹⁹⁴ Mindezek azután 1916-ig ugyancsak szokásban maradtak.¹⁹⁵

Az étkefogók között tehát a 17. században egy-egy előkelőbb köznemes is megjelent, ez összességében mégsem változtatott azon, hogy a késő középkori szokások a felszolgálás terén szilárdan hagyományozódtak tovább. Mind a főméltóságok, mind az étkefogók ezentúl is kizárólag magyarok voltak, és elődeikhez hasonló módon látták el immár évszázados feladataikat. Az asztal körüli szolgálat egy másik elemében, nevezetesen az étkezés előtti és utáni kézmosás gyakorlatában azonban a 16. századhoz képest fokozatos változás következett be. Bár a lakomát megelőzően 1625-ig továbbra is szinte mindig a pohárnokmester öntötte az uralkodó kezére a kézmosóvizet, 1638-tól ez a szerepet ugyancsak végleg a nádor, Esterházy Miklós vette át. Noha az előkelő feladat megszerzésével 1618-ban már elődje, Forgách Zsigmond is kísérletezett, úgy tűnik, akkor még — bizonyára a nagyhatalmú Pázmány Péter esztergomi érsek ellenállása miatt — nem járt sikerrel.¹⁹⁶ 1622-ben ugyanakkor — egy olasz nyelvű beszámoló szerint legalábbis — a kézmosóvizet Thurzó Szaniszló nádor öntötte az uralkodópárnak, míg Pázmány adta át a kéztörölt, ¹⁹⁷ ami az ülésrend kapcsán említett konfliktusuk ismeretében el is képzelhető. 1625-ben azonban nyilvánvalóan Pázmány szilárd kitarításának köszönhetően még visszaállt a régi rend, azaz az új szokást a frissen kinevezett Esterházy nádor nem tudta megtartani. 1638-ban viszont a hatalma csúcására érő Esterházy nádornak a kézmosóvíz-öntés feladatából végleg sikerült kiszorítani Pálffy Pál pohárnokmestert. A 17. század közepétől így az a gyakorlat állandósult, hogy étkezés előtt a nádor, azt követően pedig — mivel ő az asztalnál ült — valamelyik magyar főméltóság vagy főnemes végezte el a feladatot.

Hasonlóan módosult a kézmosás után a „keszkenőt adó” személyek rendje is, ami szintén nagy megtiszteltetésnek számított, hiszen például a német-római koronázási lakomákon ezt a feladatot a választófejedelmek teljesítették.¹⁹⁸ Az étkezés előtti kéztörülésben az étkefogómester helyére már 1608-ban rögtön Illésházy István nádor lépett, így Thurzó György étkefogómester ekkor csak Miksa főhercegnek adhatta át a kéztörölt. 1613-ban Anna királyné díszebédjén ez ugyanígy történt, miközben Mátyás császár- és királynak Forgách Ferenc érsek adta át a törölkendőt. Ez a gyakorlat 1618-ban sem változott, noha ekkor már azt is tudjuk, hogy II. Ferdinándnak az étkezést követően Révay Péter udvarmester segédkezett, amiről koronatorténének átdolgozott változatában maga is megemlékezett.¹⁹⁹

¹⁹⁴ A koronázási jelvények okmányai. Szerk. Szvitek Róbert József-Tóth Endre. Bp. 2003. (Bibliotheca Humanitatis Historica XVIII.) 33–39.: Nr. 1–5. és *Benda K.-Fügedi E.*: A magyar korona 161.

¹⁹⁵ *I. Haslinger*: Der Kaiser speist 57. és A koronázási jelvények 104.: Nr. 34.

¹⁹⁶ Erről tanúskodnak az asztali kiszolgálásról készült tervezetek: MOL A 95 1618, fol. 21., fol. 29., fol. 34.

¹⁹⁷ „cui il Palatino d’Vngheria diede l’acqua alle mani, e l’Arciuescouo di Strigonia la saluietta” OSzK App. H. 802.

¹⁹⁸ *H. Hoos*: Kaiserliches Krönungsmahl 67.; *Bastl-Heiß*: Tafeln bei Hof 202–203.

¹⁹⁹ *Petrus Révay*: De Monarchia et Sacra Corona regni Hungariae centuriae septem commentarius. Frankfurt am Main, 1659. 136–137., vö. még *Bónis Gy.*: Révay Péter 35.

1625-ben ugyanez a gyakorlat élt tovább, azaz az öreg királynak (egyúttal császárnak), II. Ferdinándnak Pázmány érsek, az ünnepelt trónörökösnek, III. Ferdinándnak pedig Esterházy nádor adta oda a keszkenőt.

Miután 1638-ban Esterházy nádornak a kézmosóvíz-öntés feladatából végleg sikerült kiszorítania a pohárnokmestert, a palatinus helyére a kéztörlő átnyújtásában Lósy Imre, a frissen kinevezett esztergomi érsek lépett, aki csupán a koronázást megelőzően, február 2-án kapta meg a palliumot.²⁰⁰ Szinte bizonyos, hogy amit Esterházy belpolitikai riválisával, Pázmány érsekkel szemben nem tudott elérni,²⁰¹ azt ekkor jóval csekélyebb befolyással bíró utódjával szemben azonnal és tudatosan véghezvitte. Ezzel a hatalmi reprezentáció terén különleges kompromisszum jött létre a prelátusok és a bárók legfőbb képviselője, az esztergomi érsek és a nádor között. Míg az ülésrend tekintetében a koronázó érsek rangban továbbra is megelőzte a nádort, addig a templomi szertartásnál neki segédkező palatinus az asztal körüli szolgálatnál elsőbbséghez jutott. Mivel a kézmosás megelőzte a kéztörlést és az asztalhoz ülést, a nádor a koronázási szertartás utolsó világi eleménél reprezentatív módon primátust vívott ki magának az érsekkel szemben. Ennek szimbolikusan kiemelt jelentősége volt, hiszen a nyilvános lakoma szemlélőinek egyértelműen jelezte, hogy a Magyar Királyság világi életében az ország első embere a palatinus. Ezt ugyanakkor az érsek is elfogadhatta, hiszen az asztalhoz ülve minden jelenlévő számára gyorsan világossá vált, hogy rangban egyáltalán nem kisebb a nádornál. Ráadásul az étkezés előtti kézmosást követő asztali áldás (*Benedicite*), majd a lakomát befejező hálaadás (*Deo gratias*) elmondása is — teljesen érthetően — az ő feladata maradt; még ha az utóbbit a 17. században néhány esetben a bécsi udvar egyházi ceremóniáiért felelős²⁰² főkaplán (*Oberhofkaplan*) mondta is el.²⁰³

Ettől kezdve tehát az éppen megkoronázott magyar király- vagy királynénak étkezés előtt — a nádor vízöntését követően — már mindig az esztergomi érsek, utána pedig a magyar királyi udvarmester adta át a „keszkenőt”. Az 1638. évi ceremóniát követően 1647-ben megismételt „szokás” 1655-ben írásban is rögzített hagyománnyá vált,²⁰⁴ és — miként az ülésrend — tovább élt még a 19. században is. Mindez viszont azzal járt együtt, hogy 1647-ben IV. Ferdinánd koronázásán III. Ferdinánd császár és királynak a kézmosásban már sem a nádor, sem az esztergomi érsek nem segédkezhettek, hiszen ők az újdonsült király mellett szolgáltak. Így neki ekkor — miként Maximilian von Trauttmansdorff főudvarmester előre megtervezte²⁰⁵ — Vilmos badeni őrgóf öntötte a kézmosóvizet, majd

²⁰⁰ *Tusor Péter*: Lósy I. Imre 1637. május 1.–1642. november 7. In: *Esztergomi érsek* 292.

²⁰¹ Kettőjük ellentétére a jelentős irodalomból (a teljesség igénye nélkül): *Frankl V.*: Pázmány Péter II–III. köt. passim; *Csapodi Csaba*: Esterházy Miklós nádor 1583–1645. Bp. é. n. 72–83.; *Péter Katalin*: Esterházy Miklós. (Magyar História sorozat. Életrajzok) Bp. 1985. 180–184.

²⁰² Ezért őt gyakran emlegették *ceremoniaris*nak is. A 17. században létrejött tisztségre: *J. Duindam*: Vienna and Versailles 193–194.

²⁰³ Vö. pl. 1655: „daß Deo gratias durch den kayserlichen coemoniarium gesprochen worden” ÖStA HHStA ZA Prot. Bd. 1. p. 508. és 1681: „Der kayserliche ceremoniaris hat daz Deo gratias nach dem esßen gesprochen” Uo. Bd. 4. fol. fol. 33.; 1712-től azonban ismereteink szerint már mindig az érsek mondta a hálaadást. Uo. Bd. 7. fol. 149.

²⁰⁴ Uo. Bd. 1. p. 504. (Mária Eleonóra királyné) és p. 523. (I. Lipót)

²⁰⁵ A tervezet javításai azonban jól mutatták, hogy Trauttmansdorff és munkatársai nem voltak könnyű helyzetben a korábban írásban még nem rögzített és éppen az előző koronázás alkal-

az asztalnál is helyet foglaló Ernst Adalbert von Harrach bíboros adta át a kéztörölt. Ezt követően bizonyos átmeneti ingadozás után a 17. század végére az a gyakorlat állandósult, hogy trónörökös koronázásakor az öreg császár- és királynak, valamint feleségének is saját bécsi főudvarmestereik adták át a kéztörölt, miközben az előbbinek bécsi főkamara, az utóbbinak pedig főudvarmestere látta el a lakoma alatt a pohárnoki teendőket. Ezen nem csodálkozhatunk, hiszen mindez tökéletesen megfelelt a korabeli bécsi udvari nyilvános lakomák megszilárduló szokásainak.²⁰⁶

Mivel az asztalnál ülők száma — mint láthattuk — nem volt állandó, a többiek kézmosásának, sültjeik felvágásának és italaik átnyújtásának rendjét konkrétan nem szabályozhatták. Általánosságban mégis elmondható, hogy az uralkodópárnak és a trónörökösnek, valamint az asztal többi tagjának külön-külön mosdókészlete (*lavabo*) volt, miként az előbbieket felsőbbbségét jelezte kizárólag nekik szolgáló előmetelőjük is. Az asztal többi tagjának ugyanakkor általában csupán egy, az asztal vége felé vagy végén álló előmetelője volt. Kivételt pusztán a népesebb asztalok jelentettek, mint például 1687-ben, amikor az uralkodópárnak, József főhercegnek és Mária Erzsébet főhercegnőnek két, valamint a pápai nunciának, Kollonitsch bíborosnak, a spanyol és a velencei követnek, továbbá az esztergomi érseknek és a nádornak (azaz hatuknak) összesen szintén két előmetelője volt. Fontos szokásnak számított emellett az asztal többi tagjánál az is, hogy általában a kézmosóvizet öntők látták el az előmetelő, a kéztörölt átadók pedig a pohárnokok feladatait.²⁰⁷

Az étkefogókhoz hasonlóan mindezen asztali szolgálok szintén kizárólag magyar nemesek voltak, de igen megtisztelő feladatuk miatt csakis a politikai vezető réteg krémjéből, azaz a bárók közül kerülhettek ki. Őket is általában a nádor javasolta, és a 16. századhoz hasonlóan továbbra is elsősorban olyan nemesifjak közül, akik korábban már a bécsi udvartartásban is megfordultak. E tekintetben igen érdekes, hogy 1655. június 6-án, Mária Eleonóra királyné pozsonyi bankettjén, Lipót főherceg oldalán Esterházy Pál mint a főherceg kamarása²⁰⁸ látta el a pohárnoki feladatokat (ő szolgált egyúttal Scipione d'Elce pápai nunciának is), majd negyedszázaddal később, 1681-ben Eleonóra Magdolna királyné soproni díszbédjén nádorként már az ünnepeltnek öntötte a kézmosóvizet, majd foglalt helyet az asztalnál. Hogy a koronázási lakoma ceremóniáját és a magyar nemeseket nem ismerő idegen követeknek a kiszolgálás rendje ne okozzon problémát, 1655-ben írásban is tudatták velük, hogy kitől kapják majd meg a kéztörölt és italaikat — így például d'Elce nunciussal Esterházy Pál személyét.²⁰⁹ Sőt, 1687-ben a bécsi főudvarmester titkáráról latin nyelven pontokba szedve már lakoma alatti feladataikat is megkapták, azaz hogy milyen székbe üljenek, illetve mikor állja-

mával megváltozott ceremóniarend összeállításakor: „Herr Margraf von Baden wirdt alßdan Irer Khayserlichen Mayestät etc. das handtpeckh zum waschen, und der cardinal von Harrach das handtuech, dem khönig aber der vorschmeider herr palatinus und das handtuech der herr palatinus ertzbischoff geben.” OSzK Kt. Fol. Germ. 1116. fol. 12.

²⁰⁶ Egy remek példa I. Lipót első esküvőjéről (1666): *Bastl-Heiß*: Tafeln bei Hof 188.

²⁰⁷ „Denen übrigen haben geschencket, welche da das serviet beym waschen geraichet.” ÖStA HHStA ZA Prot. Bd. 4. fol. 32. (1681)

²⁰⁸ A frissen kinevezett Esterházy kamarási esküjét március 19-én tette le Pozsonyban. ÖStA HHStA OMeA SR Eidbücher Kart. 19. Bd. 1. p. 224. és Uo. Bd. 2. fol. 144.

²⁰⁹ ÖStA HHStA ÁZA Kart. 5. Nr. 4. fol. 222–223.

nak fel az ebéd alatt.²¹⁰ Mindez ékesen tanúskodott arról, hogy az asztal körüli szolgálat elemei fokozatosan írásban is részletesen szabályozott, szinte színházi jellegű öltő szertartásrenddé forrtak össze.

5. d. A ceremónia egyéb elemei

A 17. századtól mindezekén túl a királyi asztal szertartásrendjének további elemeit is egészen részletesen ismerjük. Függetlenül attól, hogy a koronázást Pozsonyban vagy ritkábban Sopronban (1622, 1625, 1681) tartották, a bankettek helyszínét mindig hasonló módon és egészében a bécsi nyilvános lakomák szokásainak megfelelően rendezték be. Pozsonyban 1608-tól kezdve erre már minden alkalommal a vár lovagtermében (*Ritterstube*, *triclinium equitum*) került sor, azaz az esemény helyszíne — a 16. századdal ellentétben — már nem a városbeli érseki palota volt. Sopronban ugyanakkor általában az Esterházy-palota melletti uralkodói szállás nagytermében tartották a lakomákat, melyhez — amennyiben a szép számú résztvevő számára a hely szűknek bizonyult, mint például 1681-ben — akár szobákat is hozzányithattak.²¹¹ A lakoma helyszínét ezt követően a bécsi főudvarmester irányítása alatt, de a magyar királyi udvarmester segítségével készítették elő, hiszen a császárvárosi nyilvános lakomák gyakorlatát az előbbi ismerte, miközben az utóbbi a Magyar Királyságot reprezentáló, nélkülözhetetlen kellékekről gondoskodott. Az eddig előkerült szórványadatok szerint az előkészületek költségeinek egy tekintélyes részét az Udvari Kamara és az udvari fizetőmester (*Hofzahlmeister*), másik részét a Magyar Kamara biztosította.²¹² A költségek szimbolikus megosztását jól jelzi, hogy míg a bécsi főudvarmester „marsallbotját” az Udvari, addig a magyar udvar- és étékfőmesterét a pozsonyi Magyar Kamara készítette el.²¹³

Az általában németalföldi falikárpitokkal (*Spalier*) felékesített terem végében a hosszú királyi asztalt mindig egy hosszúkás, általában háromlépcsős emelvényre állították. Ez általában a terem felét foglalta el, és díszes török szőnyegekkel borították. A 17. századtól ez korántsem számított különlegességnek, hiszen a koronázótemplom szentélyében álló uralkodói trón is egy piros-fehér-zöld posztóval díszített török szőnyegen állt, sőt 1687-ben a bécsi udvarhölgyek templombeli helyét is ez fedte.²¹⁴ Az asztalt ugyanakkor vörös posztóval takarták le, és a fentiekben már ismertetett rangjelző értékkel bíró székeket helyezték melléje, miközben az uralkodópár és a trónörökös fölé arany színű baldachint feszítettek

²¹⁰ ÖStA HHStA ZA Prot. Bd. 4. fol. 245. és fol. 271–272.: Lit. B.

²¹¹ „Unter dessen war in der ritterstuben (warzue man auß dem gräfflichen Esterhasischen in daz nebenhauß zwey zimmer zusammen gebracht) die taffel geordnet.” Uo. fol. 28.

²¹² Ezekből néhány igen érdekes példa: OSzK Kt. Fol. Germ. 652. fol. 2–28. (1681, számlák különféle élelmiszer-vásárlásokról a Magyar Kamara megrendelésére, elsősorban a bécsi *Hofkeller* és *Hofküche* szükségletére a koronázási banketthez) és Uo. Quart. Germ. 580. fol. 2–3. (1681, két számla), valamint Uo. Fol. Germ. 753. fol. 13–25. (1655, különféle számlák és listák)

²¹³ „mit ihren stäben, so man ihnen von Hoff- und der Ungarischen Cammer außgegeben.” ÖStA HHStA ZA Prot. Bd. 4. fol. 30.

²¹⁴ Uo. fol. 248. Emellett a török szőnyeg a cseh koronázási bankettekén is divatba jöhetett, hiszen 1836 szeptemberében, az utolsó cseh királykoronázás alkalmával az uralkodó karosszéke alatt szintén egy ilyen helyeztek el. *Ingrid Haslinger*: Einige Beispiele zum Tafelzeremoniell der Habsburger im 19. Jahrhundert. In: Die kaiserliche Tafel 70.

ki. A korban szintén rangjelölő és a *Hofburg*ból érkező hatalmas pohárszékeket Pozsonyban a lovagteremben, Sopronban viszont helyhiány miatt egy részüket az „előszobában” (*Antecamera*) helyezték el. Az előmetélők alkalmazásához nagyjából hasonlóan általában külön pohárszéke volt a császári párnak, külön a trónörökösnek és külön közös „kredence” az asztal többi tagjának (a követeknek és a magyar főmértóságoknak). Ezek a rangrendnek ugyancsak megfelelő távolságban helyezkedtek el a királyi asztaltól.²¹⁵ Végül mögöttük külön asztalt állítottak fel a feltalálásra előkészített fogások számára.

Hasonlóképpen önálló, többnyire vörös–fehér–zöld posztóval borított pódiumon állt a terem hátsó végében a lakoma zenei kíséretét (*Tafelmusik/Kammermusik*) általában biztosító *Hofkapelle* is.²¹⁶ A bécsi udvar zenészein kívül azonban majd mindig közreműködtek magyar muzsikusok is, többnyire különféle fúvósok és lantosok.²¹⁷ Sőt, gyakorta előfordult az is, hogy a lakoma után a bécsi udvar előkelőségei magyar táncot kívántak látni, így természetesen ezek sem maradtak el. Balassi Bálint hagyományát ezért folytathatta IV. Ferdinánd 1647. júniusi bankettjén a többször említett későbbi nádor, Esterházy Pál, aki két kivont karddal magyaros ruhában járt mesteri hajdútáncot.²¹⁸

A teremben természetesen kiemelt helyet kaptak azok a különféle tárgyak, amelyek a Magyar Királyságot reprezentálták. Elsőként mindig a királyság és csatolt (igény)tartományainak már említett zászlai érkeztek meg.²¹⁹ Ezek már a koronázás korábbi ceremóniája alatt, mind a templomban, mind a különféle menetekben is igen fontos szerepet játszottak. A festett zászlókat a Magyar Kamara — pozsonyi vagy bécsi mestereberekkel — minden koronázásra elkészíttette, a lakomát követően ugyanis azokat a szertartás alatt vivő, majd a lovagterembe behozó magyar nagyurak hazavihették.²²⁰ Az ország zászlainál még fontosabb szimbolikus erővel és ekkorra már komoly eszmeiséggel bíró Szent Korona királykoro-

²¹⁵ A pohárszékek reprezentációs szerepére: Kiss E.: Udvari ötvösség 4–7.

²¹⁶ R. Rybarič: Hudba bratislavských korunovácií; Uő.: Videnská cisárska kapela, ill. vő. még Király Péter: Magyarország és Európa. Zenetörténeti írások. Bp. 2003. 97–98.; valamint a pódiumra, ill. a korabeli zenészerkélyekre: Uo. 110–124.

²¹⁷ Vő. például 1655-ből „Den Hungarischen Musicanten, welche bey der Khönigl[ichen] Hungarischen Crönnungs Mallzeit musicirt zu recompens ... 30 fl.” Paul Nettl: Zur Geschichte der Kaiserlichen Hofmusikkapelle von 1636–1680. Teil III. In: Studien zur Musikwissenschaft 18. (1931) 25. Az adatot Király Péter szívességének köszönhetem.

²¹⁸ Esterházy Pál: Mars Hungaricus. Sajtó alá rendezte és a Mars Hungaricus latin szövegét magyarra fordította, a Visszaemlékezés, valamint a levelek jegyzeteit és az Esterházy Pál című kíséret tanulmányt írta Iványi Emma. Bevezette és szerkesztette, a Mars Hungaricus jegyzeteit Iványi Emma gyűjtésének felhasználásával írta Hausner Gábor. Bp. 1989. (Zrínyi-könyvtár III.) 312.

²¹⁹ Ezek eddig ismert legkorábbi festett ábrázolásai, amelyek alapján a zászlókat legyárthaták, nemrég akadtak kezünkbe: MOL A 95 1618, fol. 5–6., vő. még ELTE EK Kt. Coll. Hevenesia Tom. LXXXVI. pp. 398–399. [közül egykorú másolat a zászlók festett rajzainak üresen hagyásával] (Az ábrázolások kiadását egy kisebb közleményben külön tervezzük.); vő. még a II. Lipót 1790. évi koronázásakor használt zászlókat ábrázoló színes rézmetszettel: Š. Holčík: A pozsonyi koronázási ünnepségek 49.: 86. kép.

²²⁰ A zászlók időben történő elkészítését már a magyar tanácsosok 1561. évi nevezetes terveze- te is sürgette: „cum regni Hungariae primario et aliorum regnorum illis subditorum vexillis et bandieriis, quae iam nunc statim praeparare debebunt” ŐStA HHStA UA Comitania Fasc. 379. Konv. B. fol. 99.; Az 1608. évi koronázáson Thurzó Szaniszló által vitt Magyarország zászlót 1626-ban például Sempte, tíz évvel később pedig Lieteva várában őrizték. MOL, Magyar kamara Archivuma, E 156, Urbaria et Conscriptiones Fasc. 87. Nr. 30. és Fasc. 98. Nr. 4.

názás esetén az uralkodó fején, királynéi szertartáskor viszont a nádor kezében „érkezett” a terembe; legalábbis 1638-ban Mária Anna bankettjén már így volt.²²¹ Azaz a nádor ez időre ebben a funkcióban is átvette az esztergomi érsek korábbi szerepét, ami a fentiekben elmondott változások ismeretében teljességgel érthető.

Amennyiben a teremben mindent előkészítettek, először a lakomát szemlélők népes csoportjának tagjai (a bécsi miniszterek, a főbb udvari tisztségviselők, a titkos tanácsosok, az aranygyapjas lovagok, a kamarások, az udvarhölgyek és természetesen a magyar előkelők), majd az asztalhoz ülő követek érkeztek a terembe. Az éppen megkoronázott magyar uralkodó (trónörökös) általában legutoljára — a császári párt követően — a magyar udvar- és főkamarmester vezetésével és a nádor, illetve a koronaörök kíséretében vonult be a terembe. Miként ez már 1490-ben szokásban volt, a 17. században is a Szent István korából származó palástban érkezett, és ebben maradt végig a lakoma alatt is. A hatalmas palástban történő mozgásban továbbra is a főkamarmás segítette, aki emellett szükség esetén székét is mozgatta.²²² A palást alá azonban mindig magyaros ruhába öltözött, aminek szintén komoly szimbolikus jelentősége volt.²²³ A császár és a császárné ugyanakkor saját udvarmestereik kíséretében hagyományos császári ornátusaikban jöttek a terembe. Az utóbbi hatalmas uszályát udvarmesternője (*Obersthofmeisterin*) vezetésével udvarhölgyei tartották.²²⁴

²²¹ „Corona Hungariae deffertur per palatinum in hospitium Suae Maiestatis ...” MOL N 114 Köt. 1. fol. 111.

²²² Miként az 1618. és 1647. évi ordók ezt elő is írták számára: „a latere Suae Maiestatis Regiae manebit”. MOL, Magyar Kamara Archívuma, E 142, Acta Publica Fasc. 10. Nr. 9/1. és OSzK Kt. Fol. Germ. 1116. fol. 76., valamint „der cubiculariorum magister den sessl gerukht” ÖStA HHStA ZA Prot. Bd. 7. fol. 149. (1712)

²²³ Erről az irodalom eddig II. Mátyás 1608-ban és III. Ferdinánd 1626-ban készült portréja (metszet ill. festmény) alapján tudott (*Buzási Enikő*: III. Ferdinánd mint magyar király [Justus Sustermans ismeretlen műve az egykori Legánés gyűjteményből]. A Magyar Nemzeti Galéria Évkönyve 1991. 149–158.), de egészen bizonyos, hogy a magyaros ruha viselete a koronázások alatt már a középkorban is szokásban volt, hiszen 1563-ban már Miksa, majd 1572-ben Rudolf is hosszú, vörös magyar köpenyt viselt a palást alatt, miként 1608-ban II. Mátyás is dolmányba és mentébe öltözött. Sőt, amikor 1292-ben komolyan aktuálissá vált Martell Károly salernói herceg magyar királysága és megkoronázása, apja, II. Anjou Károly nápolyi király már intézkedett a herceg díszruhájának magyar módra történő elkészítéséről: „vestem vnam de samito rubeo, laboratam auro traceo ad diuersa opera, ornatam pelle vtriae ad modum Vngaricum”. Magyar diplomáciai emlékek az Anjou-korból. Szerk. Wenzel Gusztáv. I. köt. Bp. 1874. (*Monumenta Hungariae Historica* IV: Diplomáciai emlékek I.) 93.: Nr. 114. (A forrásra Zsoldos Attila hívta fel figyelmemet, amit külön köszönök.); az említett 16–17. századi adatok: 1563: „in ainem lanngen, rotten, karmesinen, enngen rockh” *Die Krönungen Maximilians 196–197.*; 1572: „ain lannger rotter hungerischer rock” *H. Lietzmann: Quellen* 94., vö. még a másnapi lovagi torna kapcsán (Rudolf és Ernő főherceg „vestiti all’Vnghera”): OSzK App. H. 453. és *Thomas DaCosta Kaufmann: Variations on the Imperial Theme in the Age of Maximilian II and Rudolf II.* New York–London 1978. 41.; 1608: „Ire Khönigliche Majestät in ungarischen klaydern, der tolman mit gulden stuckh, der mente aber von feilbraun [sic!] gemasierten samet mit zobel gefiertet” OSzK Kt. Fol. Germ. 1116. fol. 23. és ÖStA HHStA Specialia Fasc. 268. [Krönungsakten] fol. 2. ill. „Vngarico habitu preciose vestitus” OSzK App. H. 705/1., vö. még *Galavics G.: A Habsburgok 12.* és *F. Dózsa Katalin: A magyar nemesi viselet mint udvari díszruha.* In: Császár és király 23–24.

²²⁴ „Ihr Mayestät, die kaiserin war in ihrer vorigen klaydung des quard infants und ohne kron auf dem haupte, dieselbe führete der Fürst von Dietrichstain, und truge den schwaiff die obersthoffmeisterin Gräffin von Rappach.” ÖStA HHStA ZA Prot. Bd. 4. fol. 30–31. (1681)

A Szent Koronát a magyar király fejéről a kézmosást és az asztalhoz ülést követően a magyar királyi udvarmester vette le, azaz a képi ábrázolásokkal ellentétben az uralkodók sohasem étkeztek koronásan. Ezt azután 1647-ig mindig az asztalfőre, annak jobb vagy bal oldalára helyezte, nevezetesen azért, hogy ott „az étkezés alatt [a jelenlévők] megtekinthessék” — miként ezt a bártfai követek 1638 februárjában naplójukban külön hangsúlyozták.²²⁵ Nem volt ez másként a királynékoronázások esetében sem, csak akkor a koronát a nádor még az uralkodópár bejövetele előtt egy vörösbárony párnán az asztalfőig vitte, és odahelyezte.²²⁶ A korona azonban nem önmagában került az asztalra, hanem egy olyan díszes arany vagy aranyozott ezüsttálban, mint amilyent a kézmosásnál is használtak.²²⁷ A magyar tanácsosoknak a koronázás világi részéről készült 1608. évi tervezete ellenére tehát a jogar és az országalma már Mátyás koronázásakor sem volt az asztalon (azokat az *Antecamerában* hagyták),²²⁸ azaz e téren az 1572. évi gyakorlatot és nem a késő középkori hagyományt folytatták.

1655-ben azután a Szent Korona is lekerült az asztalról, noha a bankett előkészítése során még kérdéses volt, hogy hová helyezték.²²⁹ Szerepéből azonban ezzel semmit sem veszített. A német-római királykoronázásokon alkalmazott gyakorlatnak²³⁰ megfelelően ettől kezdve egy vörös bársonnyal borított és oldalt álló kis asztalra (Nebentisch, Tischlein) helyezték,²³¹ ahol a két magyar koronaőr őrizete alatt a lakomán résztvevők megtekinthették. Mellette 1655 nyarán a III. Ferdinánd császár által levetett *Kaiserhut* még egy másik külön asztalra került,²³² 1687-től kezdve azonban a Szent Koronát és a *Kaiserhut*ot már ugyanarra az asztalra tették.²³³ Bár a korona ezt követően késő középkori helyét az asztalon már soha-

²²⁵ A korona „„apponitur mensae, ut inter prandendum contempletur.” MOL N 114 Köt. 1. fol. 111., vö. még „„corona coram imperatrice in mensa locata” *M. G. Kovachich: Scriptorum Tom. I. 305.*

²²⁶ Ld. pl. 1681-ből: „welcher [ti. a nádor] die Heilige Ungarische Kron auf einem roth sammetten polster vortruge” ÖStA HHStA ZA Prot. Bd. 4. fol. 30.

²²⁷ 1608: „ist die khönigliche khron in einem neuen gulden güeßpäckhen auf dem tisch gestanden.” ÖStA HKA RA Fasz. 203. Kon. I. fol. 80. ill. „hat man die cron in ein silberen und vergoldtes bech neben Ir Majestät auf den tisch gesezt” OSzK Kt. Fol. Germ. 1116. fol. 28.; 1625: „la quale indi a poco facendo riverenza alle M. Maestà Cesaree depose in un bacile, che restò sempre sopra la mensa dalla sua destra mano.” *J. G. Müller: Carlo Caraffa 285.; 1647: „müessen hierzue [ti. a kézmosáshoz] zwey handtpeckh vorhanden sein, und das dritte, das man die cron darein legt, wans der khönig abthuet.” OSzK Kt. Fol. Germ. 1116. fol. 12. és „Paulo post coronam deponit et impelvim [sic! in pelvim helyett] auream collocabit Regia Maiestas, et ad sinistram manum ad cornu mensae ponitur.” Uo. fol. 76., vö. még helyes latinsággal: MOL A 95, 1647. fol. 6.*

²²⁸ „sceptro, gladio et pomo in secretiore cubiculo asservatis” *M. G. Kovachich: Solennia inauguralia 57. (1608)*

²²⁹ „Corona Hungarica et insignia regalia non deponantur, sed in aulam translata, juxta mensam in prandio solemniter statuuntur. Ita observatum fuit anno etc. 1613 Posonii in coronatione Annae imperatricis.” ÖStA HHStA ÁZA Kart. 5. Nr. 4. fol. 183.

²³⁰ *H. Hoos: Kaiserliches Krönungsmahl 67.; P. Stahl: Im großen Saal 62.*

²³¹ Ezt kell tehát érteni az I. József lakomájának portugál leírásában szereplő „bofete” alatt. *Bán Péter: Egy portugál szemtanú tudósítása I. József 1687. évi koronázásáról. Levéltári Szemle 35. (1985) 1. sz. 61. és 62.: 8. jegyzet.*

²³² Az ablaknál volt „2 tischl mit roth samet bedeckht, auf deren einen die ungarische cron gestanden, auf den andern aber Ihr Kayserlichen Majestät huet gelegen.” ÖStA HHStA ZA Prot. Bd. 1. p. 502.

²³³ „Das tischel, worauf die cron sambt Ihro Mayestät des kaysers hueth gelegen.” (1687) Uo. Bd. 4. fol. 271.

sem nyerte vissza, a *Kaiserhuttal* való nyilvános szereplése mégis jól jelezte, hogy a Habsburg uralkodók számára a Magyar Királyság igen komoly jelentőséggel bír.

Német hatás nemcsak a korona új helyének kijelölésében érte a magyar lakomák rendjét. 1681 decemberétől az is szokássá vált, hogy amikor az uralkodó, felesége vagy valamelyik főherceg(nő) iszik, akkor a követeknek és a magyar főméltóságoknak fel kell állniuk. Bár ezt ekkor — különösen Mária Antónia főhercegnő miatt — a követek először értetlenül fogadták, aggályukat azzal oszlatták el, hogy a birodalmi hercegeknek, köztük Lipót császár sógorának, a pfalzi hercegnek is ugyanígy kell más lakomák alkalmával a bevett szokások szerint cselekednie.²³⁴ Hogy többet ez ne okozhasson problémát, 1687-ben a követeknek adott, említett latin nyelvű útmutató már előírta a felállás rendjét.²³⁵ Hasonlóan vált szokássá 1681-ben Sopronban az is, hogy a lakoma után az uralkodói pár kézmosságát a követek és a magyar főméltóságok állva várják végig. Noha a korábbi díszebédek alkalmával ezt még ülve tették, a főudvarmester kérése mégis elfogadásra talált, mivel — miként ezt külön hangsúlyozták — a magyar előkelők semmiféle kifogást nem emeltek az új gyakorlattal szemben.²³⁶

A részletesen szabályozott ceremónia betartása persze az alapos előkészületek ellenére sem volt könnyű feladat. A bécsi és a magyar főudvarmester ugyan mind a követeket, mind a magyar szolgálattevőket egyre gondosabban képezte ki — amit jól jelzett a koronázási ordók terjedelmének fokozatos növekedése és az asztalhoz ülők írásbeli informálása —, ennek ellenére problémák mindig akadtak. 1647 nyarán például Lippay György érsek záró pohárköszöntőjének elmondása után — amelyet a szokásoknak megfelelően a többiek is felállva hallgattak — vissza kívánt ülni székére, a mögötte álló szolgáló azonban azt gondolta, hogy már nem ül vissza, így nem tette alá rögtön a széket. Emiatt a főpap egyene-

²³⁴ „Wan Ihre Mayestäten, der kayser, kayserin und der ertzherzogin Durchlaucht getruncken, haben die pottscaffter, erzbischöffe und der palatinus sich erhebt, und seind so lange gestandten, biß der trunkh vobey gewesen. Worüber die pottscaffter anfangs anstehen und zweiffeln wollen, in-soderheit wegen der ertzherzogin. Man hat ihnen aber diesen scrupulum damit benohmen, daz es die reichsfürsten nicht anderst im brauche, und sogar Ihre Majestät, des kaysers schwäger, des hertzogs zu Pfaltz Neuburg Durchlaucht aufzustehen pflüge. Die ertzherzogin seye auch des kaysers tochter, hat es also hiebey sein bewenden gehabt.” Uo. fol. 31–32.

²³⁵ „Quoties hibet Sacratissima Maiestas Sua, vel Augusta, vel Rex, in pedes erecti stabunt, donec scyphus pincernae reddatur.” Uo. fol. 272., vö. még „Wan Ihre Mayestät, der kayser, kayserin, könig und die ertzhezogin getrunckhen, so haben sich die cardinales et legati, archiepiscopus et palatinus von ihren sitz erhebt, und solang gestandten, biß der trunkh vobey wahre, auch der herrschafften gesundtheit stehendt getruncken.” Uo. fol. 262.

²³⁶ „Nachdeme nun gegen 4 uhren das confect aufgetragen, seind über kleine weile die herren pottscaffter, erzbischöffe und palatinus aufgestanden, auch also an ihrem orthe stehen verblieben, biß Ihr Kayserliche Mayestät gewaschen gehabt. Ob nun zwahr bey andern dergleichen ungarischen krönungen die pottscaffter, erzbischöffe und palatinus biß zum gänzlichen endt der mahlzeit sitzen geblieben, und so gar auch mitgewaschen, so hat man doch per modum discursus und gleichsamb informative zuverstehen gegeben, daz sie noch vor aufhebung des cõnfects aufstehen müsten, dahero endtlich die erzbischöffe und palatinus diesem exemplo alsobalden nachgefolget, welches nachdeme es nun einmahl introduciret, auch ins künfftige also zu observiren, zumahlen an ungarischer seitten weder von denen erzbischöffen, noch dem palatino ichtswas [sic!] hierwider moviret worden.” Uo. fol. 33.

sen alsófertályára esett, és annyira megütötte magát, hogy az asztalnál ülő előke-lőségeknek hosszasan kellett őt vigasztalni.²³⁷

Hasonlóan komoly hibát követett el 1687-ben az asztalnál ülők egészségére történő ivás sorrendjének megbontásával maga a frissen koronázott, kilencesz-tendő József főherceg is. Ezek rendje ugyanis meg kellett, hogy feleljen az ülés-rendben is megmutatkozó méltósággrangsornak. Csakhogy Ófelsége a két bíboros után a követek és az esztergomi érsek előtt tüstént Esterházy nádort köszöntötte, akinek — a kalocsai érsek hiányában — utoljára járt volna ez. Lipót császár ezért figyelmeztette hibájára fiát, akinek így a nádornak járó köszöntést a legvégén meg kellett ismételni, nehogy a többiek előjoga sérüljön.²³⁸ Nem számított viszont ceremoniális hibának hat esztendővel korábban Sopronban az, hogy a nyolcvan-hoz közeledő és a templomi szertartás egy részében is hordszékben vitt Szelepcsényi György érsek a királyi asztalnál is karfával ellátott hordszékében maradhatott. Ezt ugyanis előzetesen külön közölték a követekkel, hangsúlyozván, hogy ezzel semmi módon nem kívánják rangjukat megsérteni.²³⁹

Végül az asztali ceremóniarendből sem hiányozhatott a koronázás más ele-meinél is elhangzó díszlövés (*Salve*). Ezt ágyúkból és muskétákból azt követően adták le, hogy az uralkodó a lakoma legelején először emelte ivásra kupáját. A nap folyamán ez volt az utolsó (általában negyedik) ágyúszó, és ténylegesen egész lövéssorozatot jelentett. A bécsi főhadszertárnokmester (*Oberstzeugmeister*) és tüzérei ugyanis gondosan előkészítették, hogy a különféle helyeken (a város tor-nyain és falain, a várban stb.) megszólaltatott tüzfegyverek mintegy sorozatban köszöntsék az új uralkodót.²⁴⁰ Az utolsó ágyúlövésnek mindemellett még egy szempontból volt különös jelentősége. Ez jelezte a koronázást követő nagyszabá-

²³⁷ „L'Arcivescovo havendo fatto l'ultimo brindesi giusto quando ci dovevamo levare di tavola, et havendo pensato il suo servitore che si levaria immediate doppo da tavola, finito di bere non gli sottopose subito di nuovo la sedia, sì che l'Arcivescovo volendosi rimettere a sedere, casò in terra, di che si prese tanto fastidio, che non bastavamo quasi tutti a consolarlo.” ÖStA AVA Famili-narchiv Harrach Hs. 477. 16. Guigno - Vienna.

²³⁸ „Ihro Mayestät, der könig hat wider dem gebrauch auß eigenen einfall jeden denen car-dinalibus et legatis eines zuegebracht, dahero sie umb sovill mehrer dabey gestanden, und stehend alle beschaidt gethan. Wobey sich ein verstoß begabe, daß Ihro Mayestät, der könig gleich nach dem cardinal Kollonith dem palatino eines vor dem spanischen pottscaffter und vor denen übrige-n zugebracht, der doch der letzte in der ordnung war. Allso haben Ihro Kayserliche Mayestät dem könig vermahren lasßen, noch einmahl ganz auf die lezt dem palatino eines zuzubringen, umb den verstoß denen übrigen anzudeiten.” ÖStA HHStA ZA Prot. Bd. 4. fol. 266.

²³⁹ „Weile er aber unpäßlich- und schwachheit halber nicht völl stehen, weniger gehen, zu-mahlen auch des hochen, 80 iährigen alters halber auf einem stuhle nicht sitzen können, hat er sich vorhero auß der kirchen gleich zu der taffel tragen, und begehren lasßen, daß ihme seinen niedern laihn-sesßel zubehalten gnädigist vergönnet würde, so haben Ihr Kayserliche Majestät aus angeführten motiven solches allergnädigist verwilliget. Jedoch mit beschehener erinnerung und versicherung an die pottscaffter, daz hierauß kein praeiudiz oder consequenz iemandten nicht zuwachsen sollte.” Uo. fol. 29.

²⁴⁰ „signa autem explosionis ex choro in turrim, ex turri in arcem, ex arce ad moenia civitatis data fuerunt.” *M. G. Kovachich*: Solennia inauguralia 94. (1638), vö. még „bellissime salve” OSzK App. H. 802. és *Otto G. Schindler*: Von Mantua nach Ödenburg. Die ungarische Krönung Eleonoras I. Gonzaga (1622) und die erste Oper am Kaiserhof. Ein unbekannter Bericht aus der Széchényi Nationabibliothek. Biblos 46. (1997) Heft 2. 282., ill. magyarul *Uő.*: Egy „Commedia in musica” 1622-ben Sopronban – A Habsburg Birodalom első operaelőadása? *Magyar Zene* 41. (2003) 3. sz. 356.

sú népünnepély kezdetét, hiszen az új uralkodó az egész országgyűlést megvendégelte, de jelképesen még egyszerű alattvalóival is együtt étkezett. Ezt fejezte ki, hogy a pozsonyi vár *Zwinger*ében egy vadhúsokkal telítüzdelve sütött hatalmas ökör egy jókora darabját a lakoma kezdetén a magyar étékfogómeister ünnepélyesen a királyi asztalra helyezte — mint az I. József díszebédjének említett metszetén is látható.²⁴¹

5. f. A vendégül látott országgyűlés

Bár pontosan nem tudjuk, mikor vált szokássá a koronázó országgyűlés tagjainak és az ünneplő város lakosságának megvendégelése, egészen bizonyosak lehetünk, hogy ez esetben is középkori szokásról van szó. Így volt ez már Beatrix királyné 1476. évi koronázását követően is, de Szerémi György szintén általános szokásként említette Szapolyai János trónra lépéséről készített leírásában, miként I. Ferdinánd koronázása kapcsán nevezetes bajor forrásunk is. Nem volt ez azonban másként a Német-római Császárságban sem, ahol a birodalmi gyűlés vendégül látása és az ökörsütés a kora újkorban már évszázados hagyományokkal bírt.²⁴² Az utóbbi a marhatenyésztésben európai szinten is élen járó Magyar Királyságban sem lehetett a 17. században teljesen új hagyomány, noha részletebben dokumentálni 1608-tól tudjuk. Ekkor II. Mátyás koronázását követően a trónra lépésében nem kis szerepet játszó hajdúknak a *Zwinger*ben öt ökröt sütöttek és tíz asztalra terítettek, miközben a köznépnek további ökröket (összesen tizennégyet) húztak nyársra, kenyeret osztogattak, és külön erre kiépített csatornában vörös és fehér bort biztosítottak.²⁴³ Sajnos nem tudjuk, hogy az ökrök egyikéből jutott-e ekkor már egy darab az uralkodó asztalára. 1655-ben viszont I. Lipót lakomáján ezt már bevett szokásként említették.²⁴⁴ Feltételezhető, hogy hazai meghonosodását a német császárkoronázások gyakorlata is segítette.

Az országgyűlés megvendégelése ugyan tetemes összegekre (több ezer forintra) rúghatott, a korabeli hatalmi reprezentáció fontos és hatásos eszköze volt. Az idő előrehaladtával ezért gyakorlata egyre jobban megszilárdult. Míg 1572-ben a pozsonyi érseki palotában még csupán hat asztalról tudunk (de ezeknél feltételezhetően csak az előkelőbb magyar és idegen urak ültek), addig a 17. században egyre nőtt a lakomán részt vevők, így az asztalok száma is. 1608-ban a hajdúkon

²⁴¹ „g. ein Stuck v. gebratnen Ochsen wird zur Tafel bracht.” ill. „nach Gewohnheit gantz und mit allerhand kleinem Wildpret gespicket” *J. Ch. Lünig: Theatrum ceremoniale* 66. (1712)

²⁴² III. Frigyes 1452. évi koronázásától dokumentálja: *B. H. Wanger: Kaiserwahl* 125. és 131–134.

²⁴³ Mint 1647-ben erre a főudvarmester emlékeztetett: „Bey andern khrönungen ist der brauch gewesen, das man im zwinger denen heyduckhen auch was zum bösten geben, bey khayser Matthiae crönung hat man etlich vasss wein bey sechzig emer in den zwinger führen, fünff ochsen dahin bringen, und bratten, auch durch hungarische khöch andere warme speisen zu erichten, item bey sechzig lb. reiß und umb dreissig gulden brodt raichen lassen, darbey sie nun frelich gewesen, und mit den khrüegen unnd ämperln, darauß sie getrunken in des neugekhröndten khönigs gesundtheit, die khöppff einander zerschmierdt.” *ÖStZ Kt. Fol. Germ.* 1116. fol. 13. ill. „Was aber fuer jubiliern von meniglich, sowoll inn, alls ausser des schlos von den heyduggen, so da im zwinger mit zehen taffeln gespeit seindt worden, ist leichtlich zuerachten.” *ÖStA HKA RA Fasz.* 203. Kon. I. fol. 80. (1608), valamint vö. még *M. G. Kovachich: Solennia inauguralia* 58. (1608)

²⁴⁴ „unnd ist nit weniger allß andere mall der ox gebratten, unnd nachdem man ein stuckh davon auf Ihrer Majestät taffel getragen, preiß gemacht worden.” *ÖStA HHStA ZA Prot.* Bd. 1. p. 524.

kívül már mind a felső-, mind az alsótábla nagy traktát csaphatott. Míg az előbbi a bécsi udvartartás tagjaival együtt a várban mintegy hetven főnyi társaságot számlált,²⁴⁵ addig az utóbbi képviselőit külön látta vendégül az új uralkodó — miként Nabradi Ferenc pozsonyi polgár feljegyezte: „négy házban [értsd: szobában] hosszú asztalok voltak, öt pohárszék, öttünk osztán, ott vendéglett az király bennünket.”²⁴⁶ Természetesen a királyi lakoma után a magyar udvarmester meghívására az előbbiekhöz csatlakoztak az uralkodói asztalnál felszolgáló magyar főméltóságok és étekgfók is, miként ez már 1563-ban is történt. 1618-ban azután ezt már maga a koronázási ordó is előírta számukra.²⁴⁷ Ekkorra az is végleges gyakorlattá vált, hogy az uralkodó nevében az alsótábla tagjait annak elnöke, a személynök invitálta asztalhoz.²⁴⁸ Mivel ők többnyire szép számmal voltak a diétákon jelen, 1638-ig vendéglátásukra a pozsonyi városházán került sor. Ebben az esztendőben már tíz kör alakú asztalt²⁴⁹ terítettek számukra, kézmosásukról és ellátásukról a bécsi főudvarmester által kijelölt udvarnokok és előkelőbb pozsonyi polgárok gondoskodtak.²⁵⁰ Nem volt mindez másként Sopronban sem, ahol a diéta megvendéglésére mind 1622-ben és 1625-ben, mind 1681-ben általában ugyancsak a város- és az országháza szolgált.²⁵¹

²⁴⁵ „Parte alia proceres Germani et Hungario, ad septuaginta numerati, aliis mensis magna laetitia epulantur.” *M. G. Kovachich*: Solennia inauguralia 58., vö. még „in humilioribus arcis conclavibus antistites, barones, nobiles, splendide epulati” OSzK App. H. 705/1.

²⁴⁶ *Benda K.-Fügedi E.*: A magyar korona 161.

²⁴⁷ „Finito prandio domini magnates et regnicolae caeteri, qui ministrabant ad mensam Suae Majestatis, per dominum magistrum curiae deducuntur ad prandium. His ministabunt proprii famuli et servitores.” MOL E 142 Fasc. 10. Nr. 9/1. (további példányokra ld. a Függelék I. részét)

²⁴⁸ „Status et Ordines vero per dominum personalem praesentiae in peculiarem domum ad prandium invitandi et deducendi erunt.” Uo. Ezt erősíti meg Révay Péter visszaemlékezése is: „Status porro et Ordines per personalem praesentiae in peculiare hypocaustum itidem ad prandendum deducti sunt.” *P. Révay*: De Monarchia 137.

²⁴⁹ „Mi osztán az városházához bementünk. Ott egynéhány kerek asztal megterítve, tányér, általkeszkenő, zsemlye, egy-egy kés és egy kalán ezüst mindenik tányéron. Azomban mosdatának az császár szolgálai bennünköt, leültünk. Egy kerek asztalnál, az kinél én ültem, tizenöten voltunk.” MOL, Regnicolaris levéltár, N 49, Diaetae antiquae [a továbbiakban N 49], Köt. 3. p. 194.; a terítékekre vö. még a bártfai követek jelentését: „Comparemus in curia seu praetorio civitatis in convivio, excipimus quam solenniter, cuivis suus orbis stanneus, culter, coclear et sudarium, cibi opipari adferuntur, quandoquam 14 N^o, quandoquam 20^u et allapadrita omnis generis cibibus: schueter, lastanien, hienerfleis etc. In sanitatem Reginalis Maiestatis bibebatur strenue, clamore intersperso: vivat, bibat etc. Administratores erant praecipui viri, torques aureas aliqui habentes, cives item honesti.” MOL N 114 Köt. 1. fol. 111.

²⁵⁰ „Az országnak pedig az városházánál az németek gazdálkottanak, csakhogy igen kevesek voltak az statusokból jelen.” *Komáromy A.*: Berényi György naplója 137.; „Domini quoque regnicolae selectim quos [sic!] decem mensae capere poterunt, eant ad sua destinata loca et mensas.” és „Dominis regnicolis seu comitatum civitatumque et dominorum ablegatis in hospitalitate assistent domini deputandi per dominum supremum aulae praefectum.” MOL E 142 Fasc. 29. Nr. 9. 34–35. pont.

²⁵¹ Ezekről a korabeli nyomtatványok egy része is tudósít. *G. Etényi N.*: A 17. századi soproni országgyűlések 36., 41., vö. még 1625: „in altre stanze del palazzo furono convitati tutti gli Stati et Ordini d'Ungheria” *J. G. Müller*: Carlo Caraffa 286.; 1681-ben ugyanakkor az alsótábla asztalainak egyik felét a diéta tanácskozótermében, másik felét pedig a városházán állítottak fel. ÖStA HHStA ZA Prot. Bd. 4. fol. 34. Erről még a neves költő, Gyöngyösi István is tudósított országgyűlési naplójában: „Die 8^a mensis Decembris: E napnak reggeli órán kell vala ledietálni [sic!] a memorialéban vett punctumokat, melyeknek Ófelségek [sic!,-nek nélkül] való beadását az egész nemes ország nevével palatinus urunk öngysága magára vállalt vala; de nem viheti végben, mert kirakták vala a

1647-ben azután az országgyűlés vendégül látásában is komoly változás következett be. A pozsonyi vár 1635 és 1646 között — Pálffy Pál kamaraelnök és magyar királyi udvarmester irányításával — végbement felújítása²⁵² ugyanis lehetővé tette, hogy ettől kezdve mind a bécsi udvartartás idegen tagjai, mind a felső- és az alsótábla képviselői mindannyian a várban étkezzenek. A sokat idézett főudvarmesteri tervezet ezért úgy rendelkezett, hogy a felsőtábla asztalain kívül az első emelet három helyiségében az alsótábla tagjai számára tizennégy asztalt állítsanak fel, amelyek mindegyikére külön étkezőmester fordítson gondot.²⁵³ Sajnos jelenleg nem tudjuk, hogy ekkor ők kik voltak, 1655-ből viszont rendelkezésünkre áll teljes névjegyzékük, sőt a koronázási bankett — a királyi asztallal együtt — összesen 21 asztala fajtájának, helyének és az azokra elhelyezett desszertnek való csészek (*Schale mit Konfekt*)²⁵⁴ számának nyilvántartása is, miként arról az alábbi táblázat tájékoztat.²⁵⁵

	az asztal faj- tája	az asztal helye	vendégek	csészek szá- ma és anyaga	étkezőmester
1.	hosszú	lovagterem (<i>Ritterstube</i>)	uralkodói/királyi asztal, 9 fő	45, ²⁵⁶ aranyo- zott ezüst	Osztrócsics István magyar királyi étkezőmester
2.	hosszú	<i>Kammerertafelstube</i>	48 fő, a királyi asztal felszolgálói, magyar mágnások, püspökök, bécsi udvari főemberek	70, ezüst	a magyar királyi udvarmester által kijelölt személy
3.	hosszú	királynéi <i>Antecamera</i>	3-6. asztal össz. 56 ma- gyar és német előkelő hölgy, mágnásfeleségek, <i>Hofdamen</i>	3-6. asztal össz. 130. ezüst	a magyar királyi udvarmester által kijelölt személy
4.	hosszú	uo.	ugyanők		a magyar királyi udvarmester által kijelölt személy
5.	hosszú	királynéi <i>Wartstube</i>	ugyanők		a magyar királyi udvarmester által kijelölt személy
6.	hosszú	uo.	ugyanők		a magyar királyi udvarmester által kijelölt személy
7.	kerek	galéria a középső szinten	magyar kancellár és né- hány báró, előkelő	18, ezüst	Rauch Dániel szlavóniai főharmin- cados
8.	kerek	uo.	személynök, királyi táb- labírák	18, ezüst	Ordódy Imre a MK pénztárnoka
9.	kerek	uo.	vármegyei követek	18, ón	Senkvicz Mátvás a MK titkára

publica sessionának szokott helyében lévő táblákat a koronázás után leendő lakadalomban készítvén el akkoriban azon házat.” MOL N 114 Köt. 4. Diarium 1681: I, fol. nélkül.

²⁵² György Kelényi: Der Umbau des Schlosses von Preßburg im 17. Jahrhundert. In: Ex Fumo Lucem. Baroques Studies in Honour of Klára Garas. Presented on Her Eightieth Birthday. Ed. Zsuzsanna Dobos. I. köt. Bp. 1999. 353–362.; a szobabeosztásra a Paul Juvenel-féle mennyezetkép kapcsán ld. még Rózsa György: Magyar történetábrázolás a 17. században. Bp. 1973. 81–106.

²⁵³ „Wan Ir Mayestät etc. zum ersten mahl getruncken, so fühert man die geistliche herrn und magnates zu ihren tefeln, und der personalis die gesandte und andere stendt, darzue 3 grosse zimmer in dem ersten gaden im schloß deputirt, und werden der tafel 14 sein, und ain jegliche ihre stäbelmaister mit silber beschlagenen stäben in der handt, und ihre auftrager der speisen haben.” OSzK Kt. Fol. Germ. 1116. fol. 13.

²⁵⁴ Magyar megfelelőjét ld. Bethlen Gábor gyulafehérvári palotájának összeírásából: „confectumnak való csésze” (1629). Kiss E.: Udvari ötvösség 35.

²⁵⁵ ÖStA HHStA ÁZA Kart. 5. Nr. 4. fol. 241–242. és fol. 236–240.

²⁵⁶ „45 der schönen hohen verguldeten schallen, von figuren, die auß der schazcammer kommen, mit confect” Uo. fol. 236.

	az asztal faj- típa	az asztal helye	vendégek	csészek szá- ma és anyaga	étkefőgmester
10.	kerek	uo.	ugyanők	18, ón	Horváth-Kissevics György a MK tit- kára
11.	kerek	uo.	ugyanők	18, ón	Angarano Tamás pozsonyi posta- mester
12.	kerek	a főhercegi <i>Kammerdienszimmer</i> mellett a felső szinten	prépostok	18, ezüst	Palugyay Gábor győri harmincados
13.	kerek	uo.	apátok	18, ezüst	Kaspar Lauser győri harmincad- ellenőr
14.	kerek	galéria a felső szinten	vármegyei és egyéb kö- vetek kísérfői	18, ón	id. Hans Frank pozsonyi harmin- cad-ellenőr
15.	kerek	uo.	ugyanők	18, ón	id. Branik György a MK lajstromo- zója
16.	kerek	uo.	ugyanők	18, ón	id. Tamásfalvy István a MK szám- vevősegéde
17.	kerek	<i>Frauzimmertafelstube</i> a középső szinten	városok és özvegyek kö- vetei	18, ón	Martonfalvy Ádám
18.	kerek	uo.	ugyanők	18, ón	Doborgázy Balázs a MK számvevő- segéde
19.	kerek	uo.	ugyanők	18, ón	Hanula János a MK fogalmazója
20.	kerek	uo.	ugyanők	18, ón	Szelecsényi György bártfai helyettes harmincadellenőr
21.	hosszú	királynéi udvarmester szo- bája	20 fő, császári és főher- cegi kamarások	ezüst	saját étkefőgmester

Az adatok szemléletesen tanúskodnak arról, hogy a korabeli rang- és méltóságrend betartása nem csupán a királyi asztal, hanem a koronázási bankett összes asztalának szertartásrendjére jellemző volt. A felsőtábla tagjai a bécsi udvartartás képviselőivel, valamint feleségeikkel a vár legelőkelőbb termeiben — amelyek nagyjából a bécsi *Hofburg* szobabeosztását követték²⁵⁷ — vörös posztóval fedett, hosszú asztaloknál (2–5.) foglaltak helyet, hiszen ezeknél tisztségeik rangját pontosan lehetett érzékelteni. Az alsótábla képviselői ugyanakkor tizenöt fős kerek asztaloknál kaptak helyet, ezeknél az azonos rangú követek elhelyezésére ugyanis vita nélkül nyílhatott lehetőség.²⁵⁸ Az egyes asztaloknál ülők eltérő méltóságát ugyanakkor jól jelezte a számukra felszolgált desszert-csészek anyaga, sőt étkefőgmesterük rangja is, akiknek munkáját asztaloként hét-hét étkefogó segítette. Csupán feltételezhetjük, hogy a bécsi udvarmester által kijelölt korábbi, többnyire idegen étkefőgmesterek helyére miért léptek ekkor (vagy talán már 1647-ben is) a Magyar Kamara alkalmazottai. Ebben szerepet játszhatott az alsótábla már többször említett megerősödése, valamint az is, hogy a kamara alacsonyabb rangú hivatalnokai helyben, gyorsan és könnyen elérhetőek voltak, alkalmazásuk külön pénzbe nem került, miközben saját szintjükön ez a feladat számukra komoly megtiszteltetésnek számított. Munkájukért a kamara ellenőri hivatalából megkapták tisztségjelvényüket, az ezüsttel bevont pálcát („*ain staab mit einem silbern plätl*”).²⁵⁹ Ezek a pálcák — mint 1681-ből tudjuk — keményfából készültek,

²⁵⁷ További bőséges irodalommal *M. Hengerer*: Kaiserhof und Adel 218–219.

²⁵⁸ A városi követek számára ilyeneket alkalmaztak a birodalmi királykoronázási banketteken is. *B. H. Wanger*: Kaiserwahl 129.

²⁵⁹ 1655: ÖStA HHStA ÁZA Kart. 5. Nr. 4. fol. 238.

amelyeket feketére pácoltak, majd egy aranyművessel ezüsttel vontak be, és végükre egy „koronát” helyeztek.²⁶⁰

A ceremóniarend gondos kidolgozását mutatja, hogy az étekgőmestereknek a pénzügyi adminisztrációban betöltött rangja tökéletesen követte az egyre kevésbé előkelő szobákban álló asztalok rangsorbeli helyzetét. Amíg tehát a magyar kancellár asztalához Rauch Dániel szlavóniai főharmincados személyében egy tapasztalt és igen elismert hivatalnok, a személynökéhez pedig a kamara pénztárnoka jutott, addig a rangsor végén álló szabad királyi városok és özvegyek követinek egy számvevősegéddel, egy fogalmazóval és egy helyettes harmincadellenőrrel kellett megelégedniük.²⁶¹ Miként későbbi példák alapján feltételezhetjük, a nádor és tanácsadónak befolyása az ő kijelölésükben is számottevő volt (különösen a felsőtábla asztalainál),²⁶² ugyanakkor ebbe a személynöknek és a Magyar Kamara mindekorai elnökének is komolyabb beleszólása lehetett.

1655-ből mindemellett még az is rekonstruálható, hogy a Pozsonyba átvont bécsi udvari konyha (*Hofküche*) miként szervezte meg a 21 asztal egyáltalán nem könnyű ellátását. Természetesen ennek rendje is megfelelt a mindent uraló rangtisztületnek. Eszerint az udvari főszakács (*Mundkoch*) és segítői a császár személyes konyháján (*Mundküche*) az ezüst csészét használók, azaz a királyi asztal (1.) mellett az annál felszolgálók, a felsőtábla és a bécsi udvar tagjai (2–6.), valamint az alsótábláról a kancellár (7.), a személynök (8.), a prépostok (12.) és az apátok (13.), továbbá a bécsi kamarások (21.) asztalaira főzött. Az ón csészét használó, maradék tíz asztalra (9–11. és 14–20.) ugyanakkor az ún. nagy konyhában („*in der grossen kuchl*”) készítették az ételeket, miközben a kenyérsütést a bécsi *Bäckerei* egymaga végezte, a sülték elkészítését pedig a császárné olasz konyhája („*der kaiserin wellischen kuchel*”) vállalta magára.²⁶³ Mindennek azért volt különös jelentősége, mert ismereteink szerint az asztalok kiosztása és kiszolgálása 1687-ig teljesen változatlan maradt,²⁶⁴ és csupán a Magyar Királyság felszabadítását követő területi növekedéssel megszorodó követlétszám miatt 1712-ben változott meg valamelyest.²⁶⁵ Az országgyűlés vendégül látása, valamint az ökörsütés, a bor- és kenyérszotogató fémjelezte néplakoma azonban — mint Jókai tudósított róla — évszázadok múltán is gyakorlatban maradt. Noha

²⁶⁰ „14 von harten holz schwarz gebaizte stäbelmaister stäb; seindt solche von dem goldtschmidt Obenher mit silber beschlagen worden; auff jeden stab die cron zustehen” Az ezüstözés munkáját kivéve a pálcákat a Magyar Kamara megrendelésére Hans Pietenbauer „burger und träxler in Wienn” gyártotta le. Mindezek összesen 25 rajnai forint 33 krajcárba kerültek. OSzK Kt. Fol. Germ. 652. fol. 7–8.; egy a 17. századból fennmaradt, hasonló (udvarmesteri) stáb: Die öffentliche Tafel 254.: Nr. 185.

²⁶¹ A személyek azonosításához elsősorban *Fallenbüchl Zoltán* kutatásainak eredményeit használtuk: Állami (királyi és császári) tisztéviselők a 17. századi Magyarországon. Adattár. Bp. 2002. (Nemzeti téka), de köszönjük Gecsényi Lajos saját gyűjtésű adatait is.

²⁶² ÖStA HHStA ZA Prot. Bd. 4. Index fol. 64. és ÖStA HHStA ÁZA Kart. 5. Nr. 4. fol. 243.: „Nunc pro imminente coronationis actu desideratur, an quoque tot stratis mensis opus erit? Et quinam in singulis praecipui sint, caeterosque deinde ad se recipient?” (1681) és MOL N 49 Köt. 4. pag. nélkül: „Designatio fiendae inaugurationis augustissimae imperatricis Leonorae Magdaleneae Theresiae pro regina Hungariae.”

²⁶³ ÖStA HHStA ÁZA Kart. 5. Nr. 4. fol. 240.

²⁶⁴ ÖStA HHStA ZA Prot. Bd. 4. fol. 279–280.

²⁶⁵ Uo. Bd. 7. fol. 151–152. és PL Archivum ecclesiasticum vetus Nr. 371/5. pp. 37–39.

az I. világháború miatt szerényebb körülmények között, de még 1916 végén is megtartották.

6. Kitekintés a 19–20. századra: „magyarrá” való ceremóniarend

Az 1712 és 1916 közötti időszakban tartott királyi és királynéi bankettek bemutatására önálló feldolgozás hivatott. Ezt indokolja, hogy egyrészt a koronázásokat 1830 után Pozsony helyett már Budán tartották,²⁶⁶ másrészt több olyan új magyar udvari intézmény (1690-ben Magyar Királyi Udvari Kancellária, 1760-ban a bécsi magyar nemesi testőrség, 1893-ban pedig a magyar udvarnagyi hivatal²⁶⁷) jött létre, amelyek megszervezésükben vagy lebonyolításukban szerepet játszottak. Végül nem feledhetjük, hogy az egész bécsi udvartartás ellátása is komoly modernizációt élt át, elsősorban az ún. *Hofwirtschaftsamt* és a *Hofmobiliendepot* létrehozásának köszönhetően, miközben a nemzetállamok születése és a polgárosodás időszakában a magyar rendi nemzet is óriási átalakuláson ment keresztül. Ennek ellenére talán mégsem érdektelen a korabeli beszámolók és az eddigi kutatási eredmények alapján röviden megvizsgálni, mi maradt a 17. század közepétől már írásban is egyre alaposabban rögzített asztali ceremóniarendből a két utolsó koronázási ebéd, Ferenc József 1867. június 8-án és IV. Károly 1916. december 30-án tartott bankettje szertartásrendjében.²⁶⁸

²⁶⁶ 1792. június 6-án, majd 10-én ugyanakkor a magyar rendek kérésére már a budai ferences (későbbi nevén helyőrségi) templomban volt I. Ferenc király és második felesége, Bourbon Mária Terézia szertartása is. *Benda K.–Fügedi E.*: A magyar korona 198–199., további forrásokra: Budapest történetének bibliográfiája. V. köt. 1686–1950. Politika–Közigazgatás. Főszerk. Zoltán József. Szerk. Berza László. Bp. 1966. 34–35.

²⁶⁷ *Fazekas István*: A budai királyi palotára vonatkozó források a bécsi főudvarmesteri hivatal levéltárában. Tanulmányok Budapest Múltjából 29. (2001) 49.

²⁶⁸ 1867: A magyar irodalomból (a teljesség igénye nélkül): Koronázási emlékkönyv. I. Ferenc József osztrák császárnak Pesten, június 8-kán Magyarország királyává koronáztatása emlékére. Pest 1867. elsősorban 7. és 15–16.; Koronázási Emlékkönyv dicsőségesen uralkodó I. Ferenc József apostoli királyunk megkoronázásának 25-ödik évfordulója ünnepére. Szerk. Kovács Dénes–Sziklay János. Bp. [1892.] 71–72.; *Forray T.*: A magyar királyok 40–45.; *Benda K.–Fügedi E.*: A magyar korona 241.; újabban *Basics Bea*: Koronázások és koronaábrázolások. In: „Kard és koszorú” 111–112., valamint további bibliográfiai adatok: Budapest történetének bibliográfiája 35–36., vö. még bécsi források alapján *I. Haslinger*: Einige Beispiele 72–73. és Die öffentliche Tafel 169–171.: Nr. 61a–c.; 1916: A koronázás és a vele összefüggő ünnepek. Összeáll. a koronázást előkészítő bizottság. Bp. 1916. 30–32.; *Ábrányi Emil et alii*: Koronázási Album. Bp. 1917. 122–131.; *Bánffy Miklós*: Emlékeimből. Bp. 1943. (Bánffy Miklós munkái) 42–44.; A korona kilenc évszázada 335. (Kray István leírása); az esztergomi Primási Levéltár forrásai alapján: *Reisner Ferenc*: Az utolsó magyar királykoronázás. In: Egyházak a változó világban. A Nemzetközi Egyháztörténeti Konferencia előadásai Esztergom, 1991. május 29–31. Szerk. Bárdos István–Beke Margit. Esztergom 1992. 565–569., a lakomára 568.; Az utolsó magyar királykoronázás képei. Kiállítás a Budapesti Történeti Múzeum Metszettárában 1996. március 19–július 28. A kiállítást rend. és a tanulmányt írta F. Dózsa Katalin. Bp. 1996. 17. és népszerűsítő formában *F. Dózsa Katalin*: Az utolsó magyar királykoronázás képei. Rubicon 7. (1996) 4–5. sz.; *I. Haslinger*: Der Kaiser speist 57.; valamint további adatok: Budapest történetének bibliográfiája 36–37.; vö. még legújabb *István Soós*: Königskrönungen in Ofen (1792, 1867, 1916). In: Deutsche im ersten Stadtbezirk von Ofen. Red. Wendelin Hambuch. Bp. 2004. 75–85. és a 18. századi pozsonyi koronázásokra a már idézett általános összefoglalók mellett újabban *Ákos Barcsay*: Herrschaftsantritt im Ungarn des 18. Jahrhunderts. Studien zum Verhältnis zwischen Krongewalt und Ständetum im Zeitalter des Absolutismus. St. Katharinen 2002. (Studien zur Neuen Geschichte 2.), különösen 195–217. Hangsúlyozni szükséges ugyanak-

A mindkét alkalommal a budai vár nagy tánctermben megrendezett nyilvános lakoma szertartásrendje jól ötvözte az erre az időre már hallatlan részletességgel és általános alaprajzokkal is szabályozott bécsi nyilvános lakomák ceremóniáit,²⁶⁹ valamint a fentiekben felvázolt évszázados magyarországi hagyományokat. S noha a díszebéddel kapcsolatos előkészületeket már valóban modern hivatások, sőt, például az étkezés esetében korszerű porcelánmanufaktúrák végezték,²⁷⁰ a 17. század végére kialakult ceremóniarend elemei többségében mégis szinte változtatás nélkül éltek két évszázad múltával is tovább. Számottevő különbséget pusztán az okozott, hogy a nyilvános lakomák a 18. század közepétől — minden ellenállás dacára — a bécsi udvarban (is) egyre ritkább és formálisabb rendezvényekké váltak. Ennek ellenére nem szűntek meg, noha az asztalhoz ülők a 19. század első felétől már gyakran egyetlen falatot sem fogyasztottak a jelképesen feltalalt, ugyanakkor valódi fogásokból.²⁷¹ Jókai tehát tökéletesen rögzítette a magyar koronázási bankettekre is kiható markáns változást, amikor Ferenc József lakomája kapcsán „forma szerinti királyi ebédről” beszélt.²⁷² Ha hihetünk a téma legjobb osztrák kutatójának, Ferenc József budai díszebédje uralkodása egyetlen nyilvános lakomája volt, amelyet ráadásul a saját szertartása keretében megkoronázott felesége, Erzsébet királyné lakomájával együtt tartott. Mindez igaz volt IV. Károly budai koronázási bankettjére is, amelyet ugyancsak ő és hitvese (Zita királyné) Mátyás-templombeli közös koronázása után rendeztek.²⁷³

A formálissá válás ellenére mindkét lakoma komoly ceremoniális szereppel bírt, mind a bécsi udvar dinasztikus törekvései, mind a magyar politikai elit nemzeti (ön)reprezentációja és fokozatosan formálódó történeti emlékezete szempontjából.²⁷⁴ A budai vár nagytermét mindkét esetben szinte ugyanúgy rendezték be, mint a 17. század második felében a pozsonyi vagy a soproni lovagtermet. Az asztal ugyan patkóalakú volt, amilyenné a 18. század első felében megváltozott bécsi szokásokat követve a magyar uralkodókoronázások esetében először Mária Terézia 1741. június 25-én tartott pozsonyi ebédjén vált,²⁷⁵ de továbbra is háromlépcsős emelvényen állt. A királyi pár felett ekkor is ott díszelgett a hatalmas vörösbársony baldachin, a székek fajtája teljesen megfelelt a 17. századi gyakorlatnak (azaz karfás karooszéke csak az uralkodópárnak volt), és természetesen nem hiányoztak a már a középkorban használt országszászlók sem. A szép számú

kor, hogy Ferenc József kifejezetten nagyszabású, gondosan és művészen előkészített koronázását ténylegesen nem lehet összemérni IV. Károlynak a háború közepette tartott, sokkal szerényebb szertartásával.

²⁶⁹ I. Haslinger: Einige Beispiele 62–65. és az említett alaprajz: 63.: 18. ábra.

²⁷⁰ Egy szemléletes analógpélda 1814-ből: I. Haslinger: Der Kaiser speist 56–57. és Die öffentliche Tafel 225.: Nr. 144.

²⁷¹ I. Haslinger: Der Kaiser speist 54–56.

²⁷² Molnár Ferenc ugyanakkor „szimbolikus ebédnek” (Koronázási Album 122.), az események főszervezője, a Magyar Királyi Operaház intendánsa (1912–1918), Bánffy Miklós pedig „jelképes lakomának” (Bánffy M.: Emlékeimből 42.) nevezte az 1916 végi bankettet.

²⁷³ I. Haslinger: Der Kaiser speist 57.

²⁷⁴ Ezzel kapcsolatban vö. (további bőveges irodalommal): Sinkó Katalin: Ferenc József: a dinasztikus és a nemzeti reprezentáció versengése és dualizmusa. In: Császár és király 19–22. és Történelem – kép 527–722. passim.

²⁷⁵ Š. Holčík: A pozsonyi koronázási ünnepek 38.; 1712-ben III. Károly lakomáján még a régi szokásoknak megfelelő, hosszúkás asztalt használtak. ÖStA HHStA ZA Prot. Bd. 7. fol. 148.; PL Acta Radicalia, Classis V Nr. 479. p. 77. és Uo. Archivum ecclesiasticum vetus Nr. 371/5. p. 32.

magyar és bécsi szemtanút továbbra is szinte teljesen ugyanazon tisztség- és méltóságviselők (miniszterek, titkos tanácsosok, kamarások, különböző előkelőbb [lovag]rendek viselői, udvarhölgyek, magyar világi és egyházi főtisztségviselők stb.) adták, mint akik a 16–18. század folyamán. Helyüket a bécsi és a magyar főudvarmester ezúttal is szabályozták, s noha 1916-ban többségük már székeken ülhetett, ennek ellenére sokan nem tartották be a rendet, és igyekeztek olyan helyeket szerezni, ahonnan jobban láthattak.²⁷⁶ A Szent Koronát egy aranytálban — miként először 1655-ben — ismét egy kis asztalra (ekkor az uralkodópár mögé) helyezték. Rá azután az ünnepi esemény alatt továbbra is a két magyar koronaőr, valamint két királyi biztos vigyázott. A jogar és az országalma — miként ez 1572-től így volt — a lakomán már semmiféle szerepet nem kapott.

Az ülésrend — leszámítva természetesen a velencei követ eltűnését²⁷⁷ — mindkét alkalommal a bécsi hatásra 1563-tól fokozatosan kialakult és a kalocsai érsek 1618. évi megjelenésével megszilárdult gyakorlatot követte. Az asztalfőn ülő királyi pár mellett a legelőkelőbb helyen, az asztal jobb (szemből bal) oldalán az esztergomi érsek–hercegprímás foglalt helyet, jobbján a kalocsai érsekkel, míg az asztal bal (szemből jobb) oldalán a pápai nuncius és a nádort helyettesítő miniszterelnök, 1867-ben Andrássy Gyula, 1916-ban pedig Tisza István ült. Pázmány Péter utódai tehát a modern korban is megőrizték ülésrendbeli elsőbbségüket a magyar politikai elit legfőbb méltóságával szemben, és továbbra is ők mondták az asztali áldást és a lakomát záró hálaadást is. A miniszterelnökök ugyanakkor továbbra is büszkén önthették a lakoma előtti kézmosás alkalmával a király és a királyné kezére a kézmosóvizet, bár bizonyosan egyikőjük sem tudta, hogy Esterházy Miklós nádor 1638. évi állhatatosságának köszönhetik a komoly megtiszteltetést. A kéztörölt viszont mindkét alkalommal a hercegprímások nyújtották át.

Az asztal körüli szolgálat az ebéd szimbolikus volta ellenére a késő középkorból évszázadokon át továbbörökített udvari hagyományokat követte; jóllehet előmetélőkre étkezés hiányában nem volt szükség. Az asztalhoz ülést követően az étékfogómester pálcájával jelt adott az ekkor is kizárólag magyarok alkotta étékfogóknak, akik azután a közel tucatnyi fogást arany(ozott) tálcákon mind az asztalra helyezték. A nyolc étékfogót — az 1618-tól dokumentálható gyakorlatnak megfelelően — mindkét alkalommal részben a magyar országgyűlés felső-, részben alsótáblája delegálta. Ők, a többi magyar asztali főméltóság, valamint a lakoma magyar nézői magyar nemesi díszruhákban pompáztak, amelyek egy része eredeti 16–18. századi nemesi viselet, más része pedig azokból átalakított vagy historizáló változat volt. Az egyik legrégebb díszmagyart 1916-ban Esterházy Miklós herceg öltötte magára, aki egy Hunyadi Mátyás királynak tulajdonított — valójában 16. századi — mentét viselt.²⁷⁸

Az étékfogómesterhez és beosztottjaihoz hasonlóan a többi magyar királyi udvari főméltóság is mindvégig ellátta azokat a feladatokat, amelyeket a Magyar Tanács tagjai nevezetes 1563. évi javaslatuknak köszönhetően a késő középkori

²⁷⁶ *Bánffy M.*: Emlékeimből 43.

²⁷⁷ 1712-ben a velencei követ (Vettor Zane) még ott ült az asztalnál, 1741-ből viszont utódjáról már nem tudunk. Ld. a 275. jegyzetben idézett forrásokat.

²⁷⁸ *F. Dózsa K.*: A magyar nemesi viselet 23–28. (az Esterházy-adat: 26–27.) és *Uő.*: Az udvari díszruha története. Tanulmányok Budapest Múltjából 29. (2001) 95–104.

magyar udvar asztali ceremóniarendjéből sikerrel örökítettek tovább. A főudvarmester a régi szokásoknak megfelelően a kézmosás után az uralkodó fejről a Szent Koronát az említett kis asztalra helyezte, majd a király széke mögül (szemből nézve balról) felügyelte a ceremóniát. Tőle a királyné felé a főkamrás állt, aki — mint 1563-ban Miksa király ebédjén Pethő János és 15. századi elődei — az uralkodó széke mellett a koronázási palástra ügyelt, amelyet mind Ferenc József, mind IV. Károly király kedvelt huszártábornoki egyenruhájára öltött.²⁷⁹ A királynéknak ugyanakkor a leülésben saját főudvarmestereik segédkeztek.

Végül nem változott a főpohárnokmester középkori eredetű feladatköre sem, azaz a jelképes lakomán ő öntött 1867-ben Ferenc Józsefnek és Erzsébet királynénak, 1916-ban pedig IV. Károlynak és Csernoch János érseknek. Amikor az uralkodó ivott, az asztalnál ülők felálltak, követve ezzel a szertartás 1681 decemberében bevezetett új elemét. Miután az uralkodó kiürítette aranykupáját, a Gellért-hegyről felhangzott a 17. században ugyancsak hagyománnyá vált ágyúszó. Ez jelezte a teremben tartózkodó udvarhölgyeknek és egyéb előkelőségeknek saját lakomájuk, a főváros lakosságának pedig a pesti Városligetben és a budai Vérmezőn rendezett népünnepély kezdetét. (Az országgyűlés megvendégelésére 1867-ben csak másnap, június 9-én délután három órakor a Vigadóban került sor.) Az 1655-re kialakult gyakorlatnak megfelelően utolsó alkalommal 1916-ban került a népnek sültött hatalmas ökörből egy jókora darab a királyi asztalra.²⁸⁰ A kora újkori szokásokhoz képest viszont újításnak számított, hogy a terem biztonságát a bécsi magyar testőrség garantálta, és a jelképes étkezéshez szükséges étkészletet sem kellett már Bécsből leszállítani, hiszen ezt a budai királyi vár konyhájából biztosíthatták.

A legérdekesebb változást mégis talán az jelentette, miként értelmezték és magyarázták a kortársak a szimbolikus ebéd szertartásrendjének különféle elemeit, ami természetesen elsősorban az említett nemzeti emlékezet és történelem-szemlélet újabban sokat vizsgált szempontjából bír különös jelentőséggel.²⁸¹ A kor nemzeti romantikus érzelmektől átfűtött szellemiségét talán a neves írónak és publicistának, Molnár Ferencnek az 1917-ben megjelent Koronázási Albumban közzétett sorai fémjelezték leginkább: „A magyar király szimbolikus koronázási ebéde a szó szoros értelmében vett gyönyörű drámai költemény. [...] Ennél magyarabb költeményt még nem írtak. [...] Az ősmagyarok áldomása nemesedett évszázadok finomultságán keresztül elbűvölően mély jelentőségű, érzéssel teljes, kristálytiszt szimbólummá. [...] Köröskörül állva lesik és figyelik: a király éljent kiált a házára. Így, egymagában csak a királyi hatalom hideg és bizánci ragyogású kisu-gárzója volna a szertartás; elmélyültté és csodásan magyarrá az teszi, hogy az átszellemült király, akit a szent koronából kiáradó misztérium most egyesített nemzetével, ezekben az érzékeny percekben elutasít magától minden földi jót, — int és sorra eltűnnek a legpompásabb ételek. Van-e szertartás, amely csodálatosabb tökélyel tudná jelképezni a királynak a nemzet előtt való hódolatát?”²⁸²

²⁷⁹ F. Dózsa K.: A magyar nemesi viselet 26.

²⁸⁰ „Csupán az óriási sültet, mely a vérmezői népünnepélyben sültött ökörből volt kivágva, azt mutatta be a főasztalnak maga.” Bánffy M.: Emlékeimből 43.

²⁸¹ Vö. pl. Kósa László: Megjártam a hadak útját. A magyar nép történelmi emlékezete. Bp. 1980. és számos kiváló, friss tanulmány és adalék: Történelem – kép passim.

²⁸² Koronázási Album 122–123.

Az utolsó magyar koronázási ebéd résztvevői és szemtanúi tehát már a 18. század közepén bécsi hatásra végbemenő lakoma-formalizálódásban is ősi magyar szokást láttak. Ennek ismeretében nem csodálkozhatunk azon, hogy annak többi fontos részét, az ülésrendet, az asztal körüli szolgálatot és a ceremónia más elemeit is régi magyar hagyománynak tekintették. A 17. század végére megszilárdult asztali rendtartás szokásai nekik — érthetően — igen régi tradíciónak számítottak, még ha ezekből ténylegesen szinte „csak” az asztal körül szolgáló magyar főméltóságok és az étekgógok tevékenysége volt — elsősorban a magyar tanácsosok 1561–1563. évi nevezetes javaslatainak, majd a magyar rendek kitarásának hála — a késő középkorból továbbörökített elem.

A középkori önálló magyar királyi udvar asztali ceremóniarendje mellett — mint láthattuk — a koronázási lakomák szertartására a mindenkori magyar politikai elitben lezajló változások is rányomták bélyegüket: a 17. században például mindenekelőtt a világi és az egyházi elit két legfőbb képviselője, a nádor és az esztergomi érsek között lezajló hatásköri és hatalmi reprezentációs konfliktus, valamint a politikai–rendi nemzet nagyobb részét alkotó köznemesség bástyájának tekinthető alsótábla megerősödése. A 15. századból átörökített, majd a következő kétszáz esztendőben fokozatosan módosult ceremóniarend a nemzeti identitás keresésének 19. század végi évtizedeiben azonban teljesen új, az egykori valóságtól ugyan meglehetősen távol álló, de a kor történelemszemléletének és nemzeti emlékezetének megfelelő értelmet nyert. A két utolsó szimbolikus koronázási ebéd ugyanis ténylegesen annyira volt ősi magyar hagyomány, mint amennyire az 1916. évi lakomán Esterházy herceg díszmagyarja Hunyadi Mátyás király mentéje.

A díszebédek ülésrendjének és ceremóniájának számottevő része már magán hordozta azokat, a bécsi udvarból, az általa közvetített burgundiai eredetű, szigorúbb szertartásrendből és a spanyol etikettből, sőt, német földről érkező hatásokat, amelyek azzal az alapvető folyamattal jártak együtt, amelynek következtében 1526 után a Magyar Királyság a Habsburg Birodalom részévé vált. Nevezetesen az új közép-európai monarchiának olyan meghatározó tagjává, amely — mint azt 1563 májusában Miksa főherceg, az első, Pozsonyban koronázott magyar király apjának, I. Ferdinándnak megfogalmazta — „Császári Felségtek más országaival szemben kétségtelenül némi elsőbbségnek örvend”.²⁸³ Ezek a szavak szemléletesen mutatkoztak meg a Magyar Királyság legfontosabb kora újkori reprezentációs eseménye, a magyar király- és királynékoronázások, valamint azok utolsó világi eleme, a koronázási lakomák ceremóniarendjében is. A politikai–hatalmi reprezentációban ugyanis a Magyar Királyság egykori nagysága, középkori előkelő európai szerepe és súlya, valamint régi hagyományai legalább annyira fontosak voltak, mint a birodalom keleti határainak védelme és a császárváros ellátása érdekében a különböző államigazgatási területeken Magyarország szuverenitását is érintő komoly centralizációs törekvések. A kettő egyáltalán nem zárta ki egymást; a kompromisszum e téren is létrejött Bécs és a magyar rendek között.

²⁸³ „Constat enim regnum Hungariae prae caeteris Maiestatis Vestrae Caesariae regnis quadam praeeminentia gaudere.” MOE IV. 394.: 2. jegyzet.

7. Függetlenség

I.

Az 1527 és 1712 közötti koronázási lakomákon közreműködő tisztségviselők adattára

I. Ferdinánd magyar király koronázási lakomája

Időpont, helyszín: 1527. november 3., kb. du. 4 órától, Székesfehérvár, a préposti házban
 Forrás: - Bayerisches Hauptstaatsarchiv, München; Kurbayern, Äusseres Archiv (31. Okt. 1527) — a koronázási lakoma ülésrendjének rajza, rövid, német nyelvű leírással, cím nélkül = Függetlenség II.
 - M. G. Kovachich: Solennia inauguralia 5.: 50. passzus — a lakoma említése egy 1527-ben Antwerpenben megjelent, latin nyelvű nyomtatvány [Uo. 1–6.: Nr. I.] újraközlésében
 - U. C. Velius: De bello Pannonico [tanulmány 36. j.] 38. — a lakoma említése Ursinus Velius szemtanú latin nyelvű krónikájában.

További beszámolók nyomtatványok formájában a lakoma egyszerű említésével:

- OSzK App. H. 196. oldalszámolás nélkül (francia nyelvű nyomtatvány 1527-ből)

- Uo. App. H. 199. oldalszámolás nélkül (német nyelvű nyomtatvány 1527-ből)

Egyéb példányokra: A. Gugler: Katalog. Feste 77.: Nr. 22. és Nr. 24.; Kulcsár P.: A magyar történeti irodalom 745.

A királyi asztal ülésrendje:

1. I. Ferdinánd király	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	12.
13. Jagelló Anna királyné	14.	15.	16.	17.	18.	19.	20.	21.	22.	23.	24.

1. I. Ferdinánd király
2. Don Antonio de Mendoza y Pacheco, V. Károly császár követe a magyar rendekhez
3. Szalaházy Tamás magyar királyi kancellár
4. Podmaniczky István nyitrai püspök
5. Macedóniai László pécsi prépost, I. Ferdinánd tanácsosa
6. monyorókeréki Erdődi Simon zágrábi püspök
7. Várday Pál egri püspök
8. Újlaky Ferenc pozsonyi prépost
9. Karlovics (Korbáviai/Torquatus) János horvát-szlavón bán
10. monyorókeréki Erdődy I. Péter
11. enyingi Török Bálint
12. Beriszló István szerb despota
13. Jagelló Anna királyné
14. Habsburg másként Magyarországi Mária, II. Lajos magyar és cseh király özvegye
15. Zsófia, Konrád mazóviai herceg leánya, ecsedi Báthory István felesége
16. György brandenburgi őrgróf
17. Dorothea Buchheim, Erdődy I. Péter második felesége
18. bethlenfalvi Thurzó Elek tárnokmester
19. ecsedi Báthory István nádor
20. Perényi Péter koronaőr
21. ecsedi Báthory András vagy György, Báthory István nádor testvére
22. Zdislav Berka z Dubé cseh országbíró (*Landesrichter*)
23. „Schanolder Bischeck”
24. a sziléziai *Landschreiber*

Ténylegesen működő magyar királyi udvari méltóságok:

étekgőmester	csulai Mőré László
pőhánokmester	csulai Mőré László
udvarmester	Korlátkövy Péter királyi udvarmester halála miatt üresedésben
ajtonállómester	guti Ország Imre
főkamarás	guti Ország Imre

Anna (Jagelló) magyar királyné, I. Ferdinánd felesége koronázási lakomája

Időpont, helyszín: 1527. november 4., Székesfehérvár, a préposti házban

Forrás: - *M. G. Kovachich*: Solennia inauguralia 5–6. — a lakoma nagyon rövid említése egy 1527-ben Antwerpenben megjelent, latin nyelvű nyomtatvány [Uo. 1–6.: Nr. I.] újraközlésében
- *U. C. Velius*: De bello Pannonico [tanulmány 36. j.] 38. — a lakoma említése Ursinus Velius szemtanú latin nyelvű krónikájában, nagyon szűkszavú említés.

További beszámolók nyomtatványok formájában a lakoma egyszerű említésével:

- OSzK App. H. 196. oldalszámozás nélkül (francia nyelvű nyomtatvány 1527-ből)
- Uo. App. H. 199. oldalszámozás nélkül (német nyelvű nyomtatvány 1527-ből)

Mindegyik konkrét információk nélkül.

I. Miksa magyar király koronázási lakomája

Időpont, helyszín: 1563. szeptember 8., kb. 12 órától, Pozsony, az esztergomi érseki rezidencián
Forrás: - ÖStA HHStA UA Comititalia Fasc. 379. Konv. B. fol. 99–101. — a magyar tanácsosok dátum nélküli, de 1561. március 26-án kelt véleménye Miksa főherceg magyar királlyá koronázásának ceremóniarendjéről; benne a lakoma rövid említése: fol. 100.

- *F. Firnhaber*: Die Krönung 313–338. — Hans Habersack, Ferdinánd főherceg tanácsosa és titkára német nyelvű leírása, a lakomára vonatkozó rész: Uo. 319. és 335.

- Die Krönungen Maximilians II. [tanulmány 92. j.] 178–205. — Habersack jelentésének kritikai kiadása, benne a magyar tanácsosok tervezetével az egyes magyar tisztségviselők feladatairól és személyéről, a lakomára vonatkozó rész: Uo. 183–184. és 201.

- ÖStA HHStA UA Allgemeine Akten Fasz. 87. Konv. C. fol. 5–12.: „*Warhafte und khurcze beschreibung der Römischen und Behheimischen Kuniglichen Majestät etc. crönung zum hungarischen kunig den achten Septembris in der pharkirchenen zu Prespurg im dreiundsechczigisten jar ergangen.*” — német nyelvű beszámoló a koronázás tényleges lefolyásáról, a lakoma és a királyi asztal részvevőinek rövid említésével: fol. 11.

- OSzK App. H. 376.: „*Kurcze vnd Warhaffe beschreybung / der Röm. Kön. May. Einzug / sampt der Crönung zu Hungerischem König / den 8. Septembris des 1563. Jars / in der Pfarrkirchen zu Preßburg ergangen. Item / auch mit was Ceremonien Irer Röm. Kön. May. Gemahel gekrönt sey worden. Gedruckt zu Augspurg bay Mattheo Francken.*” — az előző német nyelvű beszámoló nagyjából megegyező nyomtatvány-változata a koronázás tényleges lefolyásáról, a lakoma rövid említésével.

- *Križko P.*: Az 1563. évi koronázás [tanulmány 106. j.] 27–48. — a körmöcbányai követek német nyelvű jelentése kivonatos magyar nyelvű közlésben a koronázás tényleges lefolyásáról, a lakomára vonatkozó rész: Uo. 43–44.

- *M. G. Kovachich*: Supplementum [tanulmány 40. j.] Tom. I. 137–145.: Nr. XXII. — a bártfai követek latin nyelvű jelentése a koronázás tényleges lefolyásáról, a lakomára vonatkozó rész: Uo. 142.

- *M. G. Kovachich*: Solennia inauguralia 12–21.: Nr. II. — Liszthy/Listhius János magyar királyi titkár latin nyelvű leírása a koronázás tényleges lefolyásáról, a lakomára vonatkozó rész: Uo. 21.

Liszthy leírásának további (latin) másolatai:

- ELTE EK Kt. Coll. Hevensesiana Tom. IX. pp. 90–100. „*Descriptio coronationis Hungaricae serenissimi imperatoris Maximiliani*” (a lakomára: pp. 99–100.);
- Uo. Tom. LXXXVI. pp. 309–334. (a lakomára: pp. 332–334.);

- PL Archivum ecclesiasticum vetus Nr. 95. p. 203–216. (a lakomára: pp. 215–216.); ill.

- további példányokra: *Kulcsár P.*: A magyar történeti irodalom 318.

- A korona kilenc évszázada [tanulmány 115. j.] 176–189. — Liszthy/Listhius János magyar királyi titkár leírásának modern magyar fordítása, a lakomára: Uo. 179.

- *N. Istvanfi*: Historiarum 425. — Istvánffy Miklós latin nyelvű krónikája, a lakoma rövid említésével.

További forrásokra és nyomtatványokra: *F. Firnhaber*: Die Krönung 308.; *A. Gugler*: Katalog. Feste 78.: Nr. 63.; *Kulcsár P.*: A magyar történeti irodalom 770–771.

A királyi asztal ülésrendje:

[Szent Korona, országalma, jogar]	Tiroli Ferdinánd főherceg	Károly főherceg
I. Miksa király	Johann Jakob Khuen von Belassy salzburgi érsek	Oláh Miklós esztergomi érsek

Ténylegesen működő magyar királyi udvari méltóságok:

étkefőgmester	Bánffy István
pohárnokmester	Batthyány Kristóf távollétében: Batthyány Boldizsár
udvarmester	Desseffy János
ajtonállómester	Bánffy László
főkamarás	Pethő János

A királyi asztalnál felszolgáló magyar étkefogók [*-gal a ténylegesen szolgálók a javasoltak közül]:

1. Alaghy János
2. Alapy Gáspár*
3. Alapy Miklós*
4. Bakics Pál
5. Balassi András
6. Balassi Boldizsár*
7. Balassi Farkas
8. Bánffy Ferenc*
9. Bánffy Miklós
10. Both Gáspár*
11. Büdy Mihály*
12. Czobor Imre*
13. Czobor Pál*
14. Császár (Oláhcsászár) Miklós*
15. Dobó Domokos*
16. Dóczy Gábor
17. Dóczy Miklós
18. Draskovich Gáspár*
19. Forgách Imre*
20. Gyulaffy László
21. Gyulay János
22. Homonnai-Drugeth Gáspár*
23. Homonnai-Drugeth István
24. Homonnai-Drugeth Miklós*
25. *Kartohij* János
26. Keglevics Máté
27. Keglevics Péter
28. Kerecsényi Kristóf*

29. Mágochy Gáspár*
30. Nádasdy Kristóf*
31. Perényi VII. János*
32. Perényi VIII. János
33. Révay Ferenc*
34. Révay János*
35. Révay Mihály*
36. Tahy Boldizsár*
37. Ungnad Kristóf*
38. Várday István
39. Zay Péter*
40. *Zwaiogti* Simon

Mária (Habsburg) magyar királyné, I. Miksa felesége koronázási lakomája

Időpont, helyszín: 1563. szeptember 9., Pozsony, az esztergomi érseki rezidencián

Forrás: A Miksa koronázása kapcsán említett források közül elsősorban

- *Križko P.*: Az 1563. évi koronázás [tanulmány 106. j.] 45. — a körmöcbányai követek német nyelvű jelentésének kivonatos magyar nyelvű közlése.

- *N. Istvánfi*: *Historiarum* 425. — Istvánffy Miklós latin nyelvű krónikája, a lakoma rövid említésével.

A királyi asztal ülésrendje:

Mária királyné	Tirol Ferdinánd főherceg	Károly főherceg	Anna főhercegnő	Erzsébet főhercegnő
I. Miksa király	Johann Jakob Khuen von Belassy salzburgi érsek		Oláh Miklós esztergomi érsek	

Ténylegesen működő magyar királyi udvari méltóságok:

étkefőgömester	Bánffy István
pohárnokmester	Batthyány Kristóf távollétében: Batthyány Boldizsár
udvarmester	Dessewffy János
ajtónállómester	Bánffy László
főkamarás	Pethő János

I. Rudolf magyar király koronázási lakomája

Időpont, helyszín: 1572. szeptember 25. du. 4 óráig, Pozsony, az esztergomi érseki rezidencián

Forrás: - *H. Lietzmann*: *Quellen* [tanulmány 120. j.] 84–101. — Wolf Unverzagt, a Birodalmi Udvari Kancellária titkára német nyelvű beszámolója, amelyet Ludwig Haberstock, Albert bajor herceg titkára és bécsi ágense másolt le és küldött meg Münchenbe, nevezetesen a koronázás tényleges lefolyásáról; a lakomára vonatkozó rész: Uo. 98–100.

- ÖStA HKA RA Fasz. 203. Kon. I. fol. 26–49.: „*Descriptio coronationis serenissimi principis ac domini, domini Rudolphi archiducis Austriae etc. in regem Hungariae inaugurati Posonii die vigesima quinta mensis Septembris anno Domini MDLXXII.*” — egykorú latin nyelvű jelentés a koronázás tényleges lefolyásáról; a lakomára vonatkozó rész: fol. 45–46.

További másolatai:

- ELTE EK Kt. Coll. Hevenesiana Tom. IX. pp. 100–118.: „*Descriptio coronationis serenissimi principis ac domini, domini Rudolphi archiducis Austriae etc. in regem Hungariae inaugurati Posonii die 25 Septembris anno Domini MDCXXII.*” — a lakomára vonatkozó rész: pp. 116–117.; kiadása: *M. G. Kovachich*: *Solennia inauguralia* 23–38.: Nr. IV.; a lakomára vonatkozó rész: Uo. 36–38.

- ELTE EK Kt. Coll. Hevenesiana Tom. LXXXVI. pp. 335–389.; a lakomára vonatkozó rész: pp. 384–387; ill. további példányokra: *Kulcsár P.*: A magyar történeti irodalom 779.

- *N. Istvánfi*: Historiarum 531. — Istvánffy Miklós latin nyelvű krónikája, a lakoma rövid említésével.

További forrásokra: *F. Firnhaber*: Die Krönung 308–309.; *A. Gugler*: Katalog. Feste 79.: Nr. 82.; *Kulcsár P.*: A magyar történeti irodalom 779.

A királyi asztal ülésrendje:

[Szent Korona?]	Károly főherceg	Ernő főherceg	Mátyás főherceg	Miksa főherceg
I. Rudolf király	Vilmos bajor herceg	Ferdinánd bajor herceg	Károly Frigyes júlicsi herceg	Verancsics Antal esztergomi érsek

[előmetélő állva]

Ténylegesen működő magyar királyi udvari méltóságok:

étkefőgmester	Batthyány Boldizsár
pohárnokmester	Várday Mihály
udvarmester	Thurzó Ferenc
ajtónállómester	Bánffy László
főkamarás	Pethő János

Az asztalnál ülők számára a kézmosó vizet (1) és a törülközőt átadó személyek (2), az előmetélők (3) és a pohárnokok (4):

Rudolf királynak	1: Várday Mihály pohárnokmester 2: Batthyány Boldizsár étkefőgmester 3: Balassi János 4: Várday Mihály pohárnokmester
Károly főhercegnek	1: Bánffy Miklós 2: Balassi András 3: Thurzó Elek
Ernő főhercegnek	1: Bánffy Miklós 2: Nádasdy Ferenc 3: Thurzó Elek
Mátyás főhercegnek	1: Bánffy Miklós 2: Frangepán István 3: Thurzó Elek
Miksa főhercegnek	1: Bánffy Miklós 2: Frangepán István 3: Thurzó Elek
Vilmos bajor hercegnek	1: Bánffy Miklós 3: Thurzó Elek
Ferdinánd bajor hercegnek	1: Bánffy Miklós 3: Thurzó Elek
Károly Frigyes júlicsi hercegnek	1: Bánffy Miklós 3: Thurzó Elek
Verancsics Antal esztergomi érseknek	1: Bánffy Miklós 3: Thurzó Elek

A királyi asztalnál felszolgáló magyar étekgfók:

1. Balassi Bálint²⁸⁴
2. Bakics Mihály
3. Báthory István
4. Bornemisza Boldizsár
5. Büdy Farkas
6. Choron János
7. Czobor Pál
8. Dessewffy János
9. Dobó Ferenc
10. Draskovics Gáspár
11. Forgách Imre
12. Frangepán István
13. Gyulaffy István
14. Homonnai-Drugeth György
15. Jakcsy Boldizsár
16. Krusics János
17. Mérey Imre
18. Nádasdy Ferenc
19. Nádasdy Kristóf
20. Nyáry István
21. Perényi György
22. Perényi János
23. Ráttkay Péter
24. Révay Ferenc
25. Thelekessy István
26. Varkocs Miklós
27. Zrínyi Kristóf

II. Mátyás magyar király koronázási lakomája

Időpont, helyszín: 1608. november 19., 12–13 óra körülől, Pozsony, a királyi vár lovagtermében
 Forrás: MOL*N 114 Köt. 16. fol. 55–56.: „*Modus et ordo in coronanda Sua Maiestate observatus.*”

— latin nyelvű ordó, a lakomára vonatkozó rész: fol. 55. = *Modus*, 1608.

- ÖStA HKA RA Fasz. 203. Kon. I. fol. 77–78.: „*Modi in coronanda Sua Maiestati observandi [sic!]*.” (fol. 77.: Nr. 2.), ill. „*Ad mensam prandenti Suae Maiestati hi servient.*” (fol. 78.: Nr. 4.) — az előzővel szinte teljesen megegyező latin nyelvű ordó, de a két idézett részre osztva, hiszen két mellékletként maradt fenn; a lakomára vonatkozó rész: fol. 78. = *Modi*, 1608.

- MOL, Erdélyi országos kormányhatósági levéltárak, Gyulafehérvári Káptalan Országos Levéltára, F 9 Miscellanea Fasc. 4. Nr. 4.: „*Minemű módot kelljen tartani az úfelsége coronázatjában.*” — egykorú magyar nyelvű ordó-példány, valamint ugyanitt egyúttal a gyulafehérvári káptalan erről készült, 1783. évi másolata.

- MOL N 114 Köt. 16. fol. 90–92. „*De coronatione et benedictione regum Hungariae.*” ill. „*Ceremonia privata regni Hungariae.*” — feltételezhetően a magyar tanácsosok összeállítására a koronázási ceremónia egyházi részéről a *Pontificale Romanumból* (fol. 90–91.), illetve önállóan világi részéről (fol. 92.); az utóbbiban a lakomára vonatkozó rész: fol. 92.

- OSZK App. H. 705/1. = RMK III. 1071. *Johan[nes] Jessenius a Jessen: Regis Vngariae, Matthiae II. coronatio.* Bécs, 1609. („Typis Ludovici Bonnoberger”) — latin nyelvű, részletes leírás a koronázás tényleges lezajlásáról, benne a lakomával is (oldalszámozás nélkül); a munkára és további kiadásaira: *Ruttkay L.: Jeszenszky [tanulmány 148. j.] 174–179.*

- *M. G. Kovachich: Solennia inauguralia 42–64.: Nr. V.: „Acta coronationis Matthiae II. in regem Hungariae XIX. Novembris MDCVIII. peractae.*” — latin nyelvű beszámoló a koronázás tényleges lefolyásáról, a lakomára vonatkozó részek: Uo. 57–58. és 64.

- OSZK Kt. Fol. Germ. 1116. fol. 16–29.: „*Khaysers Matthiae crönung zu khönig in Vngarn anno*

²⁸⁴ H. Lietzmann: Quellen 99.

etc. 1608.” — részletes német nyelvű beszámoló a koronázás tényleges lefolyásáról; a lakomára vonatkozó rész, az ülésrend részletes ismertetésével: fol. 27–29.

- ÖStA HHStA UA Specialia Fasc. 268. [Krönungsakten] fol. 2–5.: „*Des durchleüchtigsten großmechtigsten fürsten und herren, herrn Mathiasen, gecröndten khönig in Hungarn, designirten zum Böheimb, erczherczogen zu Österreich etc. und margraven in Mähren crönungsparticular.*” — egy az előzővel nagyjából megegyező, német nyelvű beszámoló a koronázás tényleges lefolyásáról; a lakomára vonatkozó rész: fol. 4.

- ÖStA HKA RA Fasz. 203. Kon. I. fol. 73–75. és fol. 80–83. — cím nélküli, jóval rövidebb, német nyelvű beszámoló a koronázás tényleges lefolyásáról, napló formájában, amelynek két részből álló melléklete a fent másodikként említett ordó, a lakomára vonatkozó rövid rész: fol. 80. (A mellékeletek: fol. 76–79.: Nr. 1., 2. és 4.; A Nr. 3-as melléklet, a lovaggá ütöttek jegyzéke, napjainkra elveszett.)

További forrásokra: *M. G. Kovachich*: Solennia inauguralia 9–10.; *F. Firnhaber*: Die Krönung 309.; *A. Gugler*: Katalog. Feste 81.: Nr. 166.; *Kulcsár P.*: A magyar történeti irodalom 769–770.

A királyi asztal ülésrendje:

[Szent Korona]	Forgách Ferenc esztergomi érsek, bíboros	Placido de Marra pápai nuncius	Illésházy István nádor
II. Mátyás király	Miksa főherceg	[előmetélő állva]	

Ténylegesen működő magyar királyi udvari méltóságok:

étekgógmester	Thurzó György
pohárnokmester	Dóczy András
udvarmester	megbízott személy
ajtónállómester	Istvánffy Miklós betegsége miatt
	Révay Péter
főkamarás	Draskovics János

Az asztalnál ülők számára a kézmosó vizet (1) és a törülközőt átadó személyek (2), az előmetélők (3) és a pohárnokok (4):

II. Mátyás királynak	1: Dóczy András pohárnokmester 2: Illésházy István nádor 3: Batthyány Ferenc 4: Dóczy András pohárnokmester
Miksa főhercegnek	1: Dóczy András pohárnokmester 2: Thurzó György étekgógmester 3: Batthyány Ferenc 4: Dóczy András pohárnokmester

A királyi asztalnál felszolgáló magyar étekgókok:

1. Apponyi Pál
2. Balassi Zsigmond
3. Bánffy Kristóf
4. Czobor Mihály
5. Draskovich János
6. Erdődy István
7. Erdődy Kristóf
8. Erdődy Tamás
9. Erdődy Zsigmond²⁸⁵
10. Forgách Zsigmond

²⁸⁵ Kovachich jegyzékében nem találjuk (*M. G. Kovachich*: Solennia inauguralia 64.), az ordókban és a német leírásokban viszont igen. (*Modus*, 1608. fol. 55.; *Modi*, 1608. fol. 78.; OSzK Kt. Fol. Germ. 1116. fol. 29. és ÖStA HHStA UA Specialia Fasc. 268. [Krönungsakten] fol. 4.)

11. Homonnai-Drugeth György
12. Keglevics²⁸⁶ György
13. Keglevics János
14. Kollonitsch Seifried (Szikfrid) [esetleg András]²⁸⁷
15. Liszthy (Listhius) István²⁸⁸
16. Nádasdy Tamás
17. Pálffy István
18. Széchy Tamás
19. Széchy György²⁸⁹
20. Thurzó Imre²⁹⁰
21. Thurzó Kristóf
22. Thurzó Miklós
23. Thurzó Szaniszló
24. Török István
25. Vízkelethy Tamás²⁹¹
26. Zrínyi Miklós

Anna (Habsburg) magyar királyné, II. Mátyás felesége koronázási lakomája

Időpont, helyszín: 1613. március 25., Pozsony, a királyi vár lovagtermében

Forrás: - MOL E 142 Fasc. 11. Nr. 3.: „*Ordo coronationis serenissimae reginae.*” — részletesebb, latin nyelvű ordó; a lakoma rendjének rövid leírásával. = *Ordo*

- ÖStA HHStA UA Specialia Fasc. 268. [Krönungsakten] fol. 58–61.: „*Ordo coronationis serenissimae reginae.*” — az előzővel megegyező, részletes latin nyelvű ordó; a lakoma rendjének rövid leírásával: fol. 60–61.;

- *M. G. Kovachich*: Solennia inauguralia 68–70.: Nr. VII. — Révay Péter koronaőr latin nyelvű leírása a koronázásról, amely megfelel a részletesebb ordónak; a lakomára vonatkozó rész, amely kettővel kevesebb étékfogót vesz számba: Uo. 69–70.

- ELTE EK Kt. Coll. Hevenesiana Tom. IX. pp. 128–129.: „*Modus in coronatione reginae Hungariae servatus, dum serenissima Anna, uxor Mathiae Secundi coronaretur Posonii.*”; kiadása: *M. G. Kovachich*: Solennia inauguralia 66–67.: Nr. VI. — rövidebb, latin nyelvű ordó, általában a koronázás világi része, így egyúttal a lakoma említése nélkül

További másolatai: - egy rossz dátumú másolat: Uo. Tom. LXXII. pp. 176–177.: „*Ordo coronationis imperatricis Annae et reginae Hungariae anno 1603 die 25 Martii.*”

- egy dátum nélküli változat: Uo. Tom. LXXXVI. pp. 419–423.: „*Modus in coronatione reginae Hungariae servatus, dum serenissima Anna, uxor Matthiae Secundi coronaretur Posonii.*”

További forrásokra: *A. Gugler*: Katalog. Feste 82.: Nr. 185.

²⁸⁶ A többszörösen másolt ordók a neveket igen torzítják, így lett például az egyikben Keglevicsből *Kolonith (Modi, 1608. fol. 78.)*.

²⁸⁷ A „*D. a Kolonits*”-ot Kovachich Szikfridnek azonosította, amit egy német nyelvű leírás is megerősít (ÖStA HHStA UA Specialia Fasc. 268. [Krönungsakten] fol. 4.), ugyanakkor ugyanezen leírás másik példányában egyértelműen András szerepel (OSzK Kt. Fol. Germ. 1116. fol. 29.). Az ordókban csupán: *dominus a Kollonich / Kolonith* alakot találunk (*Modus, 1608. fol. 55. és Modi, 1608. fol. 78.*).

²⁸⁸ Kovachichnál tévesen Lippay („*Lippaius*”) Istvánként bukkan fel.

²⁸⁹ Kovachich nem említi, az ordók és a német leírások viszont igen (*Modus, 1608. fol. 55.; Modi, 1608. fol. 78.; OSzK Kt. Fol. Germ. 1116. fol. 29. és ÖStA HHStA UA Specialia Fasc. 268. [Krönungsakten] fol. 4.*).

²⁹⁰ Kovachichnál nem szerepel, de az említett német leírásokban és az ordókban igen (Uo.).

²⁹¹ A *Modi, 1608*-ban nem szerepel, Kovachich jegyzékében és a német nyelvű leírásokban viszont igen (*M. G. Kovachich*: Solennia inauguralia 64.; OSzK Kt. Fol. Germ. 1116. fol. 29. és ÖStA HHStA UA Specialia Fasc. 268. [Krönungsakten] fol. 4.).

A királyi asztal ülésrendje:

[Szent Korona] Anna királyné	Forgách Ferenc esztergomi érsek	Thurzó György nádor
II. Mátyás császár és király	Placido de Marra pápai nuncius	a bécsi spanyol követ

Ténylegesen működő magyar királyi udvari méltóságok:

étekgófogó	Széchy Tamás
pohárnokmester	Forgách Zsigmond (királynak) és Homonnai-Drugeth György (királynénak)
udvarmester	Révay Péter
ajtónállómester	a beteg Istvánffy Miklós távollétében: Czobor Mihály
főkamarás	Dóczy András
az ezüst és arany étkészletek őre	Illésházy Gáspár
(„ <i>auri et argenti custos</i> ” ill. „ <i>Silbercammer</i> ” segítője („ <i>Untersilbercammer</i> ”)	Kapy Zsigmond

Az asztalnál ülők számára a kézmosó vizet (1) és a törülközőt átadó személyek (2), az előmetélők (3) és a pohárnokok (4):

II. Mátyás királynak	1: Homonnai-Drugeth György pohárnokmester ²⁹² 2: Forgách Ferenc esztergomi érsek 3: Erdődy Kristóf, és segítője mint <i>Panatier</i> : Forgách Miklós 4: Forgách Zsigmond országbíró
Anna királynénak	1: Homonnai-Drugeth György pohárnokmester 2: Thurzó György nádor 3: Erdődy Kristóf 4: Homonnai-Drugeth György

A királyi asztalnál felszolgáló magyar étekgógók:

1. Apponyi Pál
2. Bakács Sándor (*Ordo*)
3. Balassi Zsigmond
4. Czobor Imre
5. Dóczy István
6. Esterházy Miklós
7. Forgách Péter
8. Gyulaffy Kristóf
9. Jakusics András
10. Károlyi Mihály
11. Lengyel János
12. Lórántffy Mihály
13. Nádasdy Pál
14. Pethő István
15. Pográny János

²⁹² Az egyik ordóra rávezetett utólagos javítás szerint azonban „aquam praebuit imperatori Christophorus Erdeod, imperatrici dominus Homonnaij”, ill. „Manutergia praebet dominus cardinalis Zechij, imperatrici dominus palatinus Petrus de Rewa.” ÖStA HHStA UA Specialia Fasc. 268. [Krönungsakten] fol. 60.

16. Rákóczi György
17. Széchy Miklós (*Ordo*)
18. Thurzó Imre
19. Thurzó Szaniszló
20. Zrínyi György

II. Ferdinánd magyar király koronázási lakomája

Időpont, helyszín: 1618. július 1., Pozsony, a királyi vár lovagtermében

Forrás: - MOL A 95, 1618. fol. 26–32.: „*Ordo coronationis Regiae Maiestatis in anno 1618 Posonii peracta*” — ordó-fogalmazvány, számos áthúzással és betoldással, a lakomára vonatkozó rész: fol. 29–30. = *Ordo*, 1618a.

- MOL A 95, 1618. fol. 2–13.: „*Ordo coronationis serenissimi domini, domini Ferdinandi 2di regis Boemiae, archiducis Austriae etc. in regem Hungariae Posonii 1ma Julii anno MDCXVIII^o.*” — le-tisztázott ordó-példány; külön érdekessége, hogy tartalmazza a 10 koronázási országzászló festett ábráját [fol. 5v–6r.], és hátlapján a Szent Korona eddig ismeretlen ábrázolását, fol. 13v., a lakomára vonatkozó rész: fol. 11–12. = *Ordo*, 1618b.

További közel megegyező²⁹³ példányok: - OSzK Kt. Fol. Germ. 1116. fol. 50–58.: „*Ordo coronationis serenissimi principis ac domini Ferdinandi Secundi archiducis Austriae etc. in regem Hungariae, inaugurati Posonii die prima Julii anno 1618.*” — a lakomára vonatkozó rész: fol. 56–57. *Ordo*, 1618c.

- ELTE EK Kt. Coll. Hevenesiana Tom. IX. pp. 118–127.: „*Ordo coronationis serenissimi principis ac domini, domini Ferdinandi Secundi archiducis Austriae etc. in regem Hungariae inaugurati Posonii die 1. Julii anno 1618.*” — a lakomára vonatkozó rész: pp. 125–127.; kiadása: M. G. Kovachich: Solennia inauguralia 70–76.: Nr. VIII., a lakomára vonatkozó rész: Uo. 75–76. = *Ordo*, 1618d.

- ÖStA HHStA UA Specialia Fasc. 268. [Krönungsakten] fol. 46–56.: „*Ordo coronationis Regiae Maiestatis*” — dátum nélküli változat, utólag 78 pontba számozva; a lakomára vonatkozó rész: fol. 54–56. = *Ordo*, 1618e.

- ELTE EK Kt. Coll. Hevenesiana Tom. LXXXVI. pp. 390–417.: „*Ordo coronationis serenissimi principis ac domini, domini Ferdinandi Secundi archiducis Austriae in regem Hungariae inaugurati Posonii die 1 Julii 1618.*”; a lakomára vonatkozó rész: pp. 413–417.

- MOL E 142 Fasc. 10. Nr. 9/1. „*Ordo coronationis Ferdinandi Secundi in regem Hungariae die prima Julii anno 1618.*”; vö. még M. G. Kovachich: Solennia inauguralia 10.

- M. G. Kovachich: Solennia inauguralia 84.: Nr. IX. — Révay Péter koronaőr latin nyelvű rövid leírása a lakomáról.

- Az asztalnál szolgálók listájának tervezetei: MOL A 95, 1618. fol. 21., fol. 34.

- Az étkefogók listájának tervezetei: Uo. fol. 33., fol. 40., fol. 41.

További forrásokra és nyomtatványokra: F. Firnhaber: Die Krönung 309.; A. Gugler: Katalog. Feste 83.: Nr. 209.; Kulcsár P.: A magyar történeti irodalom 745.

A királyi asztal ülésrendje:

[Szent Korona]	Melchior Khlesl bíboros	Pázmány Péter esztergomi érsek	Náprági Demeter kalocsai érsek
II. Ferdinánd király	Miksa főherceg	előmetelő állva	Forgách Zsigmond nádor

Ténylegesen működő magyar királyi udvari méltóságok:

étkefogómester	a tisztség üresedésben volt, de Apponyi Pál látta el ²⁹⁴
pohárnokmester	Homonnai-Drugeth György
udvarmester	Révay Péter

²⁹³ A lakomát érintő eltéréseket jegyzetekben jelöltük.

²⁹⁴ Legalábbis az összes ordó-változat szerint.

ajtónállómester	a tisztség üresedése miatt Alaghy Menyhért, akit a következő napon ki is neveztek a tisztségre
főkamarás	a feltételezhetően távol lévő Dóczy András helyett Pálffy János
„Silberkammerer”	Balassi Péter

Az asztalnál ülők számára a kézmosó vizet (1) és a törülközőt átadó személyek (2), az előmetélők (3) és a pohárnokok (4):

II. Ferdinánd királynak	1: egyes ordóváltozatok szerint: Homonnai- Drugeth György pohárnokmester (ez a valószínűbb), mások szerint Forgách Zsigmond nádor ²⁹⁵ 2: előtte egyes ordóváltozatok szerint: Forgách Zsigmond nádor (ez a valószínűbb), mások szerint Pázmány Péter esztergomi érsek, ²⁹⁶ utána Révay Péter udvarmester 3: Thurzó Szaniszló és segítője mint <i>Panatier</i> : Thurzó Imre 4: Homonnai-Drugeth György pohárnokmester
Miksa főhercegnek	1: Széchy György ²⁹⁷ 2: Prépostváry Zsigmond [korábbi tervezetek szerint Révay Péter: 1618a. és: MOL A 95, 1618. fol. 21.] 3: Széchy György
Melchior von Khlesl bíborosnak	1: Forgách Miklós 2: Rákóczi Zsigmond 3: Forgách Miklós
Pázmány Péter esztergomi érseknek	1: Rákóczi Pál 2: Illésházy Gáspár [egy korábbi tervezet szerint Prépostváry Zsigmond: MOL A 95, 1618. fol. 21.] 3: Rákóczi Pál
Forgách Zsigmond nádornak	1: Károlyi Mihály 2: Forgách Péter [egy korábbi tervezet szerint Prépostváry Zsigmond: MOL A 95, 1618. fol. 21.] 3: Károlyi Mihály
Náprágyi Demeter kalocsai érseknek	1: Keglevics Miklós 2: Keglevics Péter [egy tervezet szerint Keglevics György: 1618a.] 3: Keglevics Miklós

A királyi asztalnál felszolgáló magyar étekgókok [*-gal a végső listába bekerülők]:

1. Bakics Péter*
2. Balassi Ferenc [két tervezet szerint javasolva volt még: MOL A 95, 1618. fol. 40. és fol. 41.]
3. Balassi Imre*
4. Bánffy Kristóf*

²⁹⁵ Homonnai: *Ordo*, 1618a., b., d., e.; Forgách: *Ordo*, 1618c.

²⁹⁶ Forgách: *Ordo*, 1618b., d., e.; Pázmány: *Ordo*, 1618c., sőt az eredeti fogalmazványban: Homonnai, akinek nevét azután Forgáchéra javították: *Ordo*, 1618a.

²⁹⁷ Egyes másolatokban tévesen Zichy vezetéknévvel, ld. pl. *Ordo*, 1618d. és ELTE EK Kt. Coll. Hevenesiana Tom. LXXXVI. p. 414.

5. Csáky VII. István fia, László
6. Csáky VII. István fia, ifj. VIII. István
7. Dóczy Pál [két korábbi tervezet szerint javasolta volt: 1618a. és MOL A 95, 1618. fol. 33.]
8. Draskovics Miklós*
9. Erdődy Kristóf*
10. Forgách Péter*
11. Gyulaffy Kristóf*
12. Horváth Ferenc, vegliai [1618a.]
13. Horváth László, vegliai*
14. Illésházy Gáspár*
15. Jakusith András*
16. Keglevics György [egy korábbi tervezet szerint javasolta volt: 1618a.]
17. Keglevics Miklós*
18. Liszthy (Listhius) István*
19. Liszthy (Listhius) János Kristóf*
20. Nádasdy Pál*
21. Nyáry István*
22. Osztrocsics István*
23. Osztrocsics János*
24. Pethe György [két tervezet szerint javasolta volt: MOL A 95, 1618. fol. 40. és fol. 41.]
25. Pográny György*
26. Pográny István*
27. Pográny János*
28. Prépostváry Zsigmond*
29. Rákóczi Zsigmond*
30. Révay Ferenc*
31. Zay András*
32. Zay Zsigmond [két tervezet szerint javasolta volt: MOL A 95, 1618. fol. 40. és fol. 41.]
33. Zrínyi György*

„*egregii domini*”

34. Babindali András*
35. Bakos István*
36. Balogh István*
37. Esterházy Dániel*
38. Esterházy Pál*
39. Káldy Ferenc*
40. Káthay János*
41. Lengyel Boldizsár*
42. Lengyel János*
43. Lónyay Zsigmond*
44. Mórocz Márton*
45. Paczoth²⁹⁸ Ferenc*
46. Soós István*
47. Újfalusy Gergely [másutt János: 1618a. és MOL A 95, 1618. fol. 33.]*

²⁹⁸ Kovachichnál tévesen *Baczor* alakban. *M. G. Kovachich: Solennia inauguralia 76.*

Eleonóra Anna (Gonzaga) királyné, II. Ferdinánd felesége koronázási lakomája

Időpont, helyszín: 1622. július 26., Sopron, a császár szállásán

Forrás: - ÖStA HHStA ÁZA Kart. 2. Nr. 3. fol. 18.: „1622 *Kayserin Eleonora kronung.*” — a koronázás rövid naplója május 18-tól július 26-ig, benne a lakoma ülésrendjén résztvevők két oszlopban történt felsorolásával.

- OSzK App. H. 802.: *Forteguerra, Sebastiano Cappellano Cesareo*: Raggvaglio Della Felicissima Coronatione Della Avgvstissima Imperatrice Eleonora in Regina d'Vngheria segvita in Edemburgh alli 26. di Luglio 1622. Al Serenissimo Signore Il Sig. Dvca di Mantova, e di Monferrato. Vienna, 1622. — olasz nyelvű nyomtatvány a koronázásról, a lakoma és ülésrendje részletesebb leírásával; legutóbb részletesen használta és idézte belőle a lakomát is: *O. G. Schindler*: Von Mantua 283. és *O. G. Schindler*: Egy „Commedia in musica” 356. [mindkettő tanulmány 240. j.]

- ÖNB *28.Q.134.: „*Aufführlicher Bericht deß Proceß vnd Verlauffs der Königlichen Crönung Der Allerdurchleuchtigsten / Großmächtigsten Fürstin vnd Frauen / Frauen Eleonoræ / Römischen Kayserin / zu Hungern vnd Böhmen Königin / Ertzhertzogin zu Oesterreich / etc. Hertzogin zu Mantua / etc. Geschehen Inn der Königlichen Statt Oedenburg in Hungern / den 26. Tag deß Monats Julij, vmb 7. Vhr vormittag / Im M. DC. XXII. Jahr.*” — 4 oldalas, német nyelvű nyomtatvány, az utolsó két oldalán a koronázási lakoma ülésrendjének és lefolyásának rövid leírásával; vö. még egy Wolfenbüttelben őrzött példány alapján újabban: *G. Etényi N.*: A 17. századi soproni országgyűlések [tanulmány 162. j.] 36., ill. egy állítólag Sopronban nyomtatott példánya („Gedruckt / In der Königlichen Stadt Oedenburg / im Jahr / 1622”) a jénai Egyetemi Könyvtárban: OSzK Kt. FM2/1910.

- ÖNB 44.290.B. Alt. Mag.: „*Aufführlicher Bericht deß Proceß vnd Verlauffs der Königlichen Crönung Der Allerdurchleuchtigsten / Großmächtigsten Fürstin vnd Frauen / Frauen Eleonoræ / Römischen Kayserin / zu Hungern vnd Böhmen Königin / Ertzhertzogin zu Oesterreich / etc. Hertzogin zu Mantua / etc. Geschehen Inn der Königlichen Statt Oedenburg in Hungern / den 26. Tag deß Monats Julij, vmb 7. Vhr Vormittag / Getruckt zu Augspurg / bey Sara Mangin Wittib / im Jahr 1622.*” — szintén 4 oldalas, német nyelvű nyomtatvány, az utolsó két oldalán a koronázási lakoma ülésrendjének és lefolyásának az előzővel teljesen megegyező rövid leírásával, de más nyomtatási formában.

További forrásokra és nyomtatványokra: *A. Gugler*: Katalog. Feste 83.: Nr. 223.; *Kulcsár P.*: A magyar történeti irodalom 742.

A királyi asztal ülésrendje:

[Szent Korona] Eleonóra Anna királyné	[állva előmetélő 1. (ÁZA)]	Pázmány Péter esztergomi érsek	Thurzó Szaniszló nádor
II. Ferdinánd császár és király	Carlo Caraffa pápai nuncius	Oñate spanyol kö- vet*	Giovanni Altoviti firenzei (toszkán) követ

* a spanyol követ teljes neve: Iñigo Vèlez de Guevara y Tassis, Conde de Oñate

Ténylegesen működő magyar királyi udvari méltóságok:

étekgógmester

pohárnokmester
udvarmester
ajtónállómester
főkamarás

Révay Péter halála után ideiglenesen megbíz-
va: Széchy György „*Maestro di Sala*” (OSzK
App. H. 802. és ÖNB *28.Q.134.)

Bánffy Kristóf
Esterházy Miklós
Alaghy Menyhért
üresedésben, de nyilván valaki
ideiglenesen meg volt bízva

Az asztalnál ülők számára a kézmosó vizet (1) és a törülközőt átadó személyek (2), az előmetélők (3) és a pohárnokok (4):

II. Ferdinánd királynak	1: Thurzó Szaniszló nádor (OSzK App. H. 802.) 2: Pázmány Péter esztergomi érsek (OSzK App. H. 802.) 3: Zrínyi György 4: Pálffy István
Eleonóra Anna királynénak	3: Draskovics Miklós 4: Esterházy Miklós
a többi személynek	3: Liszthy (Listhius) István

III. Ferdinánd király koronázási lakomája

Időpont, helyszín: 1625. december 8., Sopron, a császár szállásán

Forrás: - OSzK Kt. Fol. Lat. 3497. fol. 1–6.: „*Coronatio Ferdinandi Tertii in regem Hungariae die octava Decembris anno MDCXXVI.* [sic!]” — latin nyelvű ordó, a lakomára vonatkozó rész: fol. 5. = *Coronatio*

További szinte teljesen megegyező példányok: - MOL A 95, 1625. fol. 2–7.: „*Coronatio Ferdinandi Tertii in regem Hungariae die octava Decembris anno 1625.*” — a lakomára vonatkozó rész: fol. 5.

- ELTE EK Kt. Coll. Kaprinayana Series A. Tom. XXVI. pp. 253–261.: „*Coronatio Ferdinandi Tertii in regem Hungariae die Octava Decembris anno MDCXXV.*”; a lakomára vonatkozó rész: pp. 260–261.; kiadása: *M. G. Kovachich: Solennia inauguralia 87–92.: Nr. X., a lakomára: Uo. 92.*

- *J. Ch. Lünig: Theatrum ceremoniale 50–51.: Nr. XLI.: „Nachricht, mit was vor Ceremonien Ertz-Hertzog Ferdinandus III. zu Oesterreich zum König in Hungarn erwehlet und gecrönet worden, de Anno 1625.”* — német nyelvű leírás a koronázás tényleges lezajlásáról, az ülésrend részletes leírásával: Uo. 51. = *Nachricht*

- OSzK Kt. Fol. Germ. 1116. fol. 64–71.: „*Kaysers Ferdinandi Tertii crönung zum könig in Hungarn anno etc. 1625.*” — német nyelvű leírás az országgyűlésről, benne röviden a koronázásról és a lakomáról is, többek között az asztalnál ülők felsorolásával: fol. 70.

- *Hiller I.: Külföldi diplomaták [tanulmány 23. j.] 264–265.* — Giovanni Altoviti firenzei követ 1625. december 10-én kelt, olasz nyelvű jelentése, többek között a lakomára vonatkozó rész: 264.: 27. j., ill. az ülésrend rajza: 265.

- *J. G. Müller: Carlo Caraffa [tanulmány 144. j.] 270–286.: Carlo Caraffa bécsi pápai nuncius beszámolója az 1625. diétáról és koronázásról; a lakomára vonatkozó rész: Uo. 285–286.*

- ÖNB 560.724-B. Alt. Mag.: *Kurtze Beschreibung der Vngarischen Königlichen Krönung Deß Durchleuchtigisten / Großmächtigisten Fürsten vnd Herrn / Herrn Ferdinandi III. Zu Vngarn / Dalmatien / Kroatien / vnd Slavonien / etc. Königs / Ertzhertzog zu Oesterreich / etc., So beschehen zu Oedenburg den 8. Decemb. Anno 1625.* — 8 lapos, német nyelvű nyomtatvány, az utolsó oldalán a koronázási lakoma ülésrendjének és lefolyásának rövid leírásával; vö. még egy Brémában őrzött, német nyelvű röplap alapú, hasonlóan: *G. Etényi N.: A 17. századi soproni országgyűlések [tanulmány 162. j.] 41.*

További forrásokra és nyomtatványokra: *M. G. Kovachich: Solennia inauguralia 11.; F. Firnhaber: Die Krönung 309.; A. Gugler: Katalog. Feste 83.: Nr. 234.; Kulcsár P.: A magyar történeti irodalom 745.*

A királyi asztal ülésrendje:

Gonzaga Eleonóra császárné	[előmetélő 1. állva ²⁹⁹]	spanyol követ	firenzei (toszkán) követ	nádor
II. Ferdinánd császár és király [Szent Korona]	III. Ferdinánd király	pápai nuncius	[előmetélő 2. állva]	esztergomi érsek kalocsai érsek

spanyol követ: Francisco de Moncada Conde de Osona/ Conde de Aytona

firenzei követ: Giovanni Altoviti

nádor: Esterházy Miklós

²⁹⁹ Altoviti firenzei követ ülésrendrajzán *scalco* alakban szerepel.

pápai nuncius: Carlo Caraffa
 esztergomi érsek: Pázmány Péter
 kalocsai érsek: Telegdy János
 előmetélő 1.: Forgách Miklós (*Nachricht* 51.)
 előmetélő 2.: Pálffy János (*Nachricht* 51.)

Ténylegesen működő magyar királyi udvari méltóságok:

étékfőgömester	Bosnyák Tamás
pohárnokmester	Pálffy Pál
udvarmester	Czobor Imre
ajtónállómester	Rákóczi Pál
főkamarás	Nádasdy Pál [?]

Az asztalnál ülők számára a kézmosó vizet (1) és a törülközőt átadó személyek (2), az előmetélők (3) és a pohárnokok (4):

II. Ferdinánd császár és királynak	1: Bánffy Kristóf volt pohárnokmester, akit még II. Ferdinánd 1622-ben nevezett ki 2: Pázmány Péter esztergomi érsek 3: Osztrósics István (<i>Coronatio</i>), <i>Panatier</i> : Forgách Miklós (<i>Coronatio</i> és <i>Nachricht</i>) 4: Bánffy Kristóf volt pohárnokmester
Eleonóra császárné és királynénak	1: Frangepán Miklós 2: Telegdy János kalocsai érsek 3: Osztrósics István (<i>Coronatio</i>), <i>Panatier</i> : Forgách Miklós (<i>Coronatio</i> és <i>Nachricht</i>) 4: Frangepán Miklós
III. Ferdinánd királynak	1: Pálffy Pál új pohárnokmester, akit II. Ferdinánd 1625. október 10-én, Sopronban nevezett ki 2: Esterházy Miklós nádor 3: Osztrósics István (<i>Coronatio</i>), <i>Panatier</i> : Forgách Miklós (<i>Coronatio</i> és <i>Nachricht</i>) 4: Pálffy Pál pohárnokmester
Carlo Caraffa pápai nunciusnak	1: Draskovics Miklós 2: Esterházy Dániel 3: Pálffy János 4: Draskovics Miklós
Francisco de Moncada spanyol követnek	1: Sennyey Sándor 2: Bakács Farkas ³⁰⁰ 3: Pálffy János 4: Sennyey Sándor
Giovanni Altoviti firenzei követnek	1: Homonnai-Drugeth János 2: Pethe György 3: Pálffy János 4: Homonnai-Drugeth János
Pázmány Péter esztergomi érseknek	1: ifj. Bosnyák Tamás 2: vegliai Horváth László 3: Pálffy János 4: ifj. Bosnyák Tamás
Esterházy Miklós nádornak	1: Bánffy Miklós 2: Serényi Mihály ³⁰¹ 3: Pálffy János 4: Bánffy Miklós

³⁰⁰ Kovachichnál helytelenül *Bezzegh* személynévvel (*M. G. Kovachich: Solennia inauguralia* 92.). De biztosan Bakácsról van szó, hiszen ez időben valódi bécsi kamarás volt.

³⁰¹ Kovachichnál: *Serényi*, egy másik leírásban viszont: *Sennerij* (OSzK Kt. Fol. Lat. 3497. fol. 5.).

Mária Anna (Habsburg) királyné, III. Ferdinánd felesége koronázási lakomája

Időpont, helyszín: 1638. február 14., Pozsony, a királyi vár lovagtermében

Forrás: - MOL E 142 Fasc. 29. Nr. 9.: „*Memoriale circa coronationem serenissimae imperatricis Mariae augustae infantis Hispaniarum, consortis autem augustissimi imperatoris Ferdinandi Tertii, Posonii sub generalibus regni comitiis, die 14 Februarii anno 1638.*” — utólag 42 pontba szedett, latin nyelvű ordó; a lakomára vonatkozó rész: 24–35. pont = *Memoriale*

További szinte teljesen megegyező másolata: - ELTE EK Kt. Coll. Kaprinayana Series A. Tom. XXXVIII. pp. 111–117.: „*Memoriale circa coronationem coronationem serenissimae imperatricis Mariae augustae infantis Hispaniarum, consortis autem augustissimi imperatoris Ferdinandi Tertii Posonii sub generalibus regni comitiis, die 14 Februarii anno Domini 1638.*”; a lakomára vonatkozó rész: pp. 114–116. (24–35. pont), ill. vö. még

- MOL N 49 Köt. 3. pp. 257–258.: „*Ordo in coronatione sacratissimae imperatricis per illustrissimum comitem regni Hungariae palatinum factus est per regnicolas observatus.*” — magyar nyelvű ordó, de sajnos töredékes, hiszen csak a sekrestyéből való bevonulásig meséli el a teendőket.

- ÖStA HHStA ÁZA Kart. 2. Nr. 33. fol. 523–524. ill. fol. 525–526.: *Coronatio imperatricis Mariae consortis Ferdinandi Tertii imperatoris anno 1638.* — a királyné koronázásának rövidebb, nem ordó-jellegű, latin nyelvű, az előzőtől eltérő tervezete = *Coronatio*

További szinte teljesen megegyező másolatai: - OSzK Kt. Fol. Lat. 3401. fol. 320.: „*Coronatio imperatricis Mariae consortis Ferdinandi III. imperatoris anno 1638.*” Berényi György alnádor naplójának mellékleteként; kiadása: Komáromy A.: Berényi [tanulmány 148. j.] 142–143.

- M. G. Kovachich: Scriptoros [tanulmány 91. j.] Tom. I. 304–305.: Nr. XXXVI. „*Coronatio imperatricis Mariae consortis Ferdinandi III. imperatoris anno 1638.*”

- ELTE EK Kt. Coll. Hevenesiana Tom. IX. pp. 132–135.: „*Modus circa coronationem serenissimae imperatricis Mariae infantis Hispaniarum et Ferdinandi Tertii consortis lectissimae Posonii die 14 Februarii anno 1638 observatus.*” a lakomára vonatkozó rész: pp. 134–135.; kiadása: M. G. Kovachich: Solennia inauguralia 93–96.: Nr. XI. — a koronázás múlt idejű leírása; a lakomára vonatkozó rész: Uo. 94–96. = *Modus*

További másolatai: - ELTE EK Kt. Coll. Hevenesiana Tom. LXXXVI. pp. 437–445.: „*Modus circa coronationem serenissimae imperatricis Mariae infantis Hispaniarum et Ferdinandi Tertii consortis lectissimae Posonii die 14 Februarii anno 1638 observatus.*” — a lakomára vonatkozó rész: pp. 443–445.

- J. Ch. Lünig: Theatrum ceremoniale 52–53.: [téves cím:] „*Beschreibung mit was vor Ceremonien die Kayserin Eleonora, Kaysers Ferdinandi III. Gemahlin zur Königin in Hungarn gecrönet worden, de Anno 1655.*” — helyesen: német nyelvű leírás Mária királyné 1638. évi koronázásának tényleges lezajlásáról, a részletes ülésrend [24. pont] és a kiszolgálás [25–26.] némileg pontatlan leírásával: Uo. 51–53.: Nr. XLII. = *Beschreibung*

A királyi asztal ülésrendje:

[Szent Korona] Mária Anna királyné	[előmetélő 1.]	Malatesta Baglioni pápai nuncius	a bécsi spanyol követ	[előmetélő 2.]
III. Ferdinánd császár és király	Lipót Vilmos főherceg	Lósy Imre esztergomi érsek	Esterházy Miklós ná- dor	

Ténylegesen működő magyar királyi udvari méltóságok:

étekgőgmester
pohárnokmester
udvarmester
ajtónállómester
főkamarás

Osztroics István
Pálffy Pál
Czobor Imre
Nyáry István
Zrínyi Miklós

Az asztalnál ülők számára a kézmosó vizet (1) és a törülközőt átadó személyek (2), az előmetélők (3) és a pohárnokok (4):

III. Ferdinánd királynak	<p>1: tervezet szerint és valójában: <u>Esterházy Miklós nádor</u> (<i>Memoriale</i>), (<i>Coronatio</i>), (<i>Modus</i>)</p> <p>2: az egyik tervezet szerint: Lósy Imre esztergomi érsek (<i>Coronatio</i>), a másik tervezet szerint és valójában: <u>Lipót főherceg</u> (<i>Memoriale</i>), (<i>Modus</i>)</p> <p>3: tervezet szerint: Homonnai-Drugeth János (<i>Memoriale</i>)</p> <p>4: tervezet szerint és valójában: <u>Homonnai-Drugeth János országbíró</u> (<i>Memoriale</i>), (<i>Coronatio</i>), (<i>Modus</i>)</p>
Mária királynénak	<p>1: tervezet szerint: Homonnai-Drugeth János országbíró (<i>Memoriale</i>), (<i>Coronatio</i>), valójában <u>Esterházy Miklós nádor</u> (<i>Modus</i>)</p> <p>2: az egyik tervezet szerint: Lippay György kancellár (<i>Coronatio</i>), a másik tervezet szerint és valójában: <u>Lósy Imre esztergomi érsek</u> (<i>Memoriale</i>), (<i>Modus</i>)</p> <p>3: tervezet szerint: Homonnai-Drugeth János (<i>Memoriale</i>), valójában <u>Draskovics János</u> (<i>Modus</i>)</p> <p>4: az egyik tervezet szerint: Pálffy János (<i>Coronatio</i>), a másik tervezet szerint és valójában: <u>Pálffy Pál pohárnokmester</u> (<i>Memoriale</i>), (<i>Modus</i>)</p>
Lipót Vilmos főhercegnek	<p>1: tervezet szerint és valójában: <u>Batthyány Ádám</u> (<i>Memoriale</i>), (<i>Coronatio</i>), (<i>Modus</i>)</p> <p>2: tervezet szerint és valójában: Draskovics György győri püspök (<i>Memoriale</i>), (<i>Coronatio</i>), (<i>Beschreibung</i>)</p> <p>3: tervezet szerint: Homonnai-Drugeth János (<i>Memoriale</i>), valójában <u>Draskovics János</u> (<i>Modus</i>)</p> <p>4: tervezet szerint és valójában: Batthyány Ádám (<i>Memoriale</i>), (<i>Coronatio</i>), (<i>Beschreibung</i>)</p>
Malatesta Baglioni pápai nunciusnak	<p>1: tervezet szerint: Szunyogh [Gáspár] (<i>Coronatio</i>)</p> <p>2: tervezet szerint: Erdődy György (<i>Coronatio</i>)</p> <p>3: tervezet szerint: Forgách Ádám (<i>Memoriale</i>), valójában: <u>Draskovics János</u> (<i>Modus</i>)</p> <p>4: tervezet szerint és valójában: <u>Erdődy György</u> (<i>Coronatio</i>), (<i>Modus</i>)</p>
a spanyol követnek	<p>1: tervezet szerint: Erdődy Gábor (<i>Coronatio</i>)</p> <p>2: tervezet szerint: Forgách Ádám (<i>Coronatio</i>)</p> <p>3: tervezet szerint: Forgách Ádám (<i>Memoriale</i>), valójában: <u>Draskovics János</u> (<i>Modus</i>)</p> <p>4: egyik tervezet szerint és valójában: <u>Forgách Ádám</u> (<i>Coronatio</i>), (<i>Modus</i>)</p>
Lósy Imre esztergomi érseknek	<p>1: tervezet szerint: Esterházy Farkas (<i>Coronatio</i>)</p> <p>2: tervezet szerint: Esterházy István (<i>Coronatio</i>)</p> <p>3: tervezet szerint: Forgách Ádám (<i>Memoriale</i>), valójában: <u>Draskovics János</u> (<i>Modus</i>)</p> <p>4: tervezet szerint és valójában: <u>Esterházy István</u> (<i>Memoriale</i>), (<i>Coronatio</i>), (<i>Modus</i>)</p>

- Esterházy Miklós nádornak
- 1: tervezet szerint: Balogh István (*Coronatio*)
  - 2: tervezet szerint: Wesselényi Ferenc (*Coronatio*)
  - 3: tervezet szerint: Forgách Ádám (*Memoriale*),
valójában: Draskovics János (*Modus*)
  - 4: tervezet szerint és valójában: Wesselényi Ferenc (*Memoriale*), (*Coronatio*), (*Modus*)

A királyi asztalnál felszolgáló magyar étekgfők:

1. Balassi Ferenc
2. Barkóczy László
3. Batthyány Ádám
4. Czobor Imre, ifj.
5. Csáky István
6. Csáky László
7. Erdődy Gábor
8. Erdődy György
9. Esterházy Dániel (*Modus*)
10. Esterházy Farkas
11. Esterházy Ferenc
12. Esterházy István
13. Esterházy Pál
14. Forgách Ádám
15. Forgách István
16. Forgách László
17. Forgách Zsigmond
18. Héderváry István
19. Homonnai-Drugeth János
20. Liszthy (Listhius) János
21. Melith Péter, ifj.
22. Nyáry Bernát
23. Nyáry Lajos
24. Osztrócsics Mátyás
25. Osztrócsics Miklós
26. Osztrócsics Pál
27. Pálffy Ferdinánd
28. Palocsay Gábor
29. Serényi Pál
30. Szunyogh Gáspár

IV. Ferdinánd magyar király koronázási lakomája

Időpont, helyszín: 1647. június 16., Pozsony, a királyi vár lovagtermében

Forrás: - OSzK Kt. Fol. Germ. 1116. fol. 1–15.: „*Unvorgreifliches guettachten, wie die ungerische khönigliche crönung Ihrer Mayestät etc. Ferdinandi 4ti anzustellen.*” — feltételezhetően a főudvarmesterei hivatal véleménye a koronázás és a lakoma megszervezésének módjáról (fogalmazványban); a lakomára vonatkozó rész: fol. 11–14., ill. az ülésrend tervezetének rajza: „*Bey der tafel khendt man auf nachfolgendte weiß siczen*” fol. 12.

- MOL A 95, 1647. fol. 1–8.: „*Ordo coronationis serenissimi principis ac domini, domini Ferdinandi Quarti regis Bohemiae, archiducis Austriae etc. in regem Hungariae, inaugurati Posonii 16 Junii 1647.*” — latin nyelvű ordó; a lakomára vonatkozó rész (benne az ülésrend rajzával³⁰²): fol. 6–7., a rajz: fol. 6.; vö. még ezzel kapcsolatban: MOL N 114 Köt. 2. Diarium 1646/47: I, fol. nélkül, 1647. jún. 16. = *Ordo* 1647a.

További, közel megegyező másolatai: - OSzK Kt. Fol. Germ. 1116. fol. 72–79.: „*Ordo coronationis*

³⁰² A rajzra a nádor mellé utólag más kéz oadírta: „archiepiscopus Colocensis”, Telegdy János kalocsai érsek azonban halála miatt nem ülhetett már az asztalhoz.

serenissimi principis ac domini, domini Ferdinandi Quarti regis Bohemiae, archiducis Austriae etc. in regem Hungariae, inaugurati Posonii 16. Junii 1647. — valamivel hiányosabb ordó; a lakomára vonatkozó rész (az ülésrend rajza nélkül): fol. 76–78. = *Ordo* 1647b.

- ÖStA HHStA ÁZA Kart. 3. 16. Juni 1647.

Egyéb forrásokra és nyomtatványokra: *F. Firnhaber*: Die Krönung 310.; *A. Gugler*: Katalog. Feste 85.: Nr. 274.; *Kulcsár P.*: A magyar történeti irodalom 746.

A királyi asztal ülésrendje:

[Szent Korona] III. Ferdinánd császár és király	[előmetelő 1. állva]	Lippay György esztergomi érsek	Draskovics János nádor	[előmetelő 2. állva]
	IV. Ferdinánd király	Ernst Albrecht von Harrach bíboros	pápai nuncius	spanyol követ velencei követ

pápai nuncius: Camilo Melzi
előmetelő 1.: Esterházy László
előmetelő 2.: Pálffy Miklós

Ténylegesen működő magyar királyi udvari méltóságok:

étékfogómaster	Batthyány Ádám
pohárnokmester	Forgách Ádám
udvarmester	Nádasdy Ferenc
ajtónállómester	Csáky László
főkamarás	Erdődy György

Az asztalnál ülők számára a kézmosó vizet (1) és a törülközőt átadó személyek (2), az előmetelők (3) és a pohárnokok (4):

III. Ferdinánd császár és királynak	1: előtte Markgraf Wilhelm von Baden, utána Esterházy László (<i>Ordo</i> 1647a.) 2: előtte Ernst Albrecht von Harrach bíboros, utána Markgraf Wilhelm von Baden (<i>Ordo</i> 1647a.) 3: Esterházy László 4: Forgách Ádám főpohárnokmester
IV. Ferdinánd királynak	1: Draskovics János nádor, utána Erdődy György főkamarás 2: előtte Lippay György esztergomi érsek, utána Nádasdy Ferenc udvarmester 3: Esterházy László 4: Forgách Ádám főpohárnokmester
Ernst Albrecht von Harrach bíborosnak	1: Czobor Bálint 2: Esterházy Dániel 3: Pálffy Miklós 4: Esterházy Dániel
Camilo Melzi pápai nunciusnak (<i>Ordo</i> 1647a.)	1: Czobor Bálint 2: Forgách László 3: Pálffy Miklós 4: Forgách László
a spanyol követnek (<i>Ordo</i> 1647a.)	1: Czobor Bálint 2: Forgách István 3: Pálffy Miklós 4: Forgách István

a velencei követnek (<i>Ordo</i> 1647a.)	1: Czobor Bálint 2: Keglevics Zsigmond 3: Pálffy Miklós 4: Keglevics Zsigmond
Lippay György esztergomi érseknek	1: Széchy Dénes (<i>Ordo</i> 1647a.), Balassi Ferenc (<i>Ordo</i> 1647b.) 2: Liszthy János (<i>Ordo</i> 1647a.), Keglevics Fe- renc (<i>Ordo</i> 1647b.) 3: Pálffy Miklós 4: Liszthy János (<i>Ordo</i> 1647a.), Keglevics Fe- renc (<i>Ordo</i> 1647b.)
Draskovics János nádornak	1: Széchy Dénes (<i>Ordo</i> 1647a.), Balassi Ferenc (<i>Ordo</i> 1647b.) 2: Liszthy János (<i>Ordo</i> 1647a.), Keglevics Fe- renc (<i>Ordo</i> 1647b.) 3: Pálffy Miklós 2: Liszthy János (<i>Ordo</i> 1647a.), Keglevics Fe- renc (<i>Ordo</i> 1647b.)

A királyi asztalnál felszolgáló magyar étekgógók:

1. Balassi Bálint
2. Barkóczy László
3. Bercsényi Imre
4. Bercsényi László
5. Cziráky Ádám
6. Czobor Bálint
7. Czobor Imre
8. Esterházy Farkas
9. Esterházy Tamás
10. Esterházy Zsigmond
11. Forgách Ferenc
12. Forgách László
13. Illésházy Gábor
14. Illésházy György
15. Keglevics Zsigmond
16. Osztrosics Mátyás
17. Osztrosics Miklós
18. Osztrosics Pál
19. Palocsay Gábor
20. Petraskó Mihály [volt moldvai vajda]
21. Révay László
22. Széchy Dénes
23. Thököly István
24. Viczay Ádám

**Mária Eleonóra (Gonzaga) magyar királyné, III. Ferdinánd
harmadik felesége koronázási lakomája**

Időpont, helyszín: 1655. június 6. du. 4 óráig, Pozsony, a királyi vár lovagtermében

Forrás: - MOL E 142 Fasc. 10. Nr. 9/2. „*Memoriale circa coronationem serenissimae imperatricis in reginam Hungariae anno 1655.*” — latin nyelvű ordó = *Memoriale* a.

További másolatai: - M. G. Kovachich: Solennia inauguralia 102–107.: Nr. XIII.: „*Memoriale circa coronationem serenissimae imperatricis Mariae Eleonorae Ferdinandi III. conjugis tertiae in reginam Hungariae.*” — a lakomára vonatkozó rész: Uo. 106–107. = *Memoriale* a.

- MOL A 95, 1655. fol. 48–55.: „*Memoriale circa coronationem serenissimae imperatricis in reginam Ungariae* [más kéztől:] *in anno 1655 peractam.*” — az előző ordó már némileg módosított vál-

tozata; a lakomára vonatkozó rész, kisebb módosításokkal: fol. 54–55. = *Memoriale b.*

- ÖStA HHStA ÁZA Kart. 5. Nr. 4. fol. 217–219.: „*Memoriale circa coronationem serenissimae imperatricis in reginam Hungariae.*” — az előző ordók továbbfejlesztett másolata, a legvégén [fol. 219.] már hozzáfűzve az asztalülésrend rajza is: fol. 211–219. = *Memoriale c.*

- MOL N 114 Köt. 5. Diarium 1681: II, fol. nélkül, 1681. dec. 9. dátum alatt: „*Ordo coronationis serenissimae imperatricis Eleonorae in reginam Hungariae Posonii die 6^a Junii 1655 feliciter coronatae.*” — az előző kettőnél részletesebb, módosított és kiegészített ordó-változat, de még szintén tervezet formájában, amely utóbb mintául szolgált Eleonóra Magdolna magyar királyné 1681. december 9-ei soproni koronázásához, amint erről a bártfai követek 1681. évi országgyűlési naplója tanúskodik, amelybe bemásolták. Külön érdekessége, hogy megtalálható benne a koronázási lakoma ülésrendjének vázlatos rajza. = *Ordo*

Ez utóbbi ordó további másolatai, de az alaprajz nélkül: - MOL A 95, 1655. fol. 35–47.: „*Memoriale circa coronationem Ordo coronationis serenissimae imperatricis [más kéztől: Eleonorae] in reginam Hungariae [más kéztől: Posonii die 6 Junii 1655 foeliciter coronatae.]*”; a lakomára: fol. 39–40. (benne ceruzával berajzolva az ülésrend) — Nádasdy Ferenc udvarmester számára készült példány! = *Ordo*

- ÖStA HHStA ÁZA Kart. 5. Nr. 4. fol. 203–208.

- Uo. fol. 249–254. és

- PL Archivum ecclesiasticum vetus Nr. 217.

- ÖNB 66.F6.: „*Inauguratio augustissimae Romanorum imperatricis, Eleonorae, in reginam Hungariae, in publicis et solennibus totius regni comitiis, Posonij die 6. Junij, anni Domini M.DC.LV. celebrata, augustissimo Romanorum imperatori, Ferdinando Tertio, devotissime dedicata a Matthaeo Cosmerovio Typographo Aulico, Viennae anno 1655.*” — 13 nyomtatott oldalas, latin nyelvű nyomtatvány [a 14. hátlap üres], nevezetesen az előbbi részletesebb ordó kiadása, benne a 11. oldalon a koronázási lakoma ülésrendjének nyomtatott változatával. Az ordó címe a kiadásban a címlap és a bevezető utáni 3. oldalon: „*Ordo coronationis serenissimae imperatricis Eleonorae, in reginam Hungariae Posonij die 6. Junij, 1655 feliciter coronatae.*” = *Ordo*

- ÖStA HHStA ZA Prot. Bd. 1. pp. 486–508.: „*Crönung Ihro Mayestät, der kayserin Eleonorae Mariae zur khönigin in Ungarn.*” — a teljes koronázási ceremónia tényleges leírása, német nyelven, benne a koronázási lakoma leírásával (pp. 501–508.) és ülésrendjének részletes rajzával (p. 503.) = *ZP*, vö. még ÖStA HHStA ÁZA Kart. 5. Nr. 4. fol. 101–268.: a koronázás különböző részeinek és azok leírásaink iratai számos példányban, többek között ordók és különféle kivonatok a Zeremonialprotokollból, így a lakoma-alaprajz további másolatai: fol. 118., fol. 152., fol. 164., fol. 185., fol. 197., fol. 232.

- AVA FA Trauttmansdorff Aa 3. Varia = Kart. 120. fol. 12–13. — a Zeremonialprotokollból készült 18. századi kivonat a pp. 504–506-ról, de az étekgógök jegyzéke nélkül.

A királyi asztal ülésrendje:

Mária Eleonóra királyné	[előmetelő 1. állva]	Lippay György esztergomi érsek	Wesselényi Ferenc nádor	Püsky János kalocsai érsek
III. Ferdinánd császár és király	Lipót főherceg		pápai nuncius	spanyol követ velencei követ

[előmetelő 2., állva az asztal végén]

pápai nuncius: Scipione d'Elce

velencei követ: Giovanni Battista Nani

előmetelő 1.: Pálffy Miklós

előmetelő 2.: Csáky Ferenc

Ténylegesen működő magyar királyi udvari méltóságok:

étekgógömester

Batthyány Ádám és helyettese (*vicedapiferorum magister*), Barkóczy László

pohárnokmester

Forgách Ádám

udvarmester

Nádasdy Ferenc

ajtónállómester

Pálffy Miklós

főkamarás

Erdődy György

Az asztalnál ülők számára a kézmosó vizet (1) és a törülközőt átadó személyek (2), az előmetélők (3) és a pohárnokok (4):

III. Ferdinánd király	1: Pálffy Miklós ajtónállómester 2: előtte Lipót főherceg, utána Friedrich Wilhelm Graf von Hohenzollern (<i>Ordo</i> és <i>ZP</i> p. 504.) 3: Pálffy Miklós ajtónállómester 4: tervezet: Erdődy György főkamrás (<i>Memoriale</i> a.), a módosított tervezett szerint: az udvar által megnevezett személy ³⁰³ (<i>Memoriale</i> b.), a tovább változtatott ordó szerint és valójában: Friedrich Wilhelm Graf von Hohenzollern (<i>Ordo</i> és <i>ZP</i> p. 504.)
Mária Eleonóra királynénak	1: előtte Wesselényi Ferenc nádor, utána Erdődy György főkamrás 2: előtte Lippay György esztergomi érsek, utána Nádasdy Ferenc udvarmester 3: Pálffy Miklós ajtónállómester 4: Forgách Ádám pohárnokmester
Lipót főhercegnek	1: Pálffy Miklós ajtónállómester 2: Püsky János kalocsai érsek 3: Pálffy Miklós ajtónállómester 4: Esterházy Pál főhercegi kamarás
Scipione d'Elce pápai nunciusnak	1: talán Csáky Ferenc 2: egyes ordó-változatok szerint: Draskovics Miklós (<i>Memoriale</i> a) és <i>Ordo</i>), mások szerint és valójában: Esterházy Pál (<i>Memoriale</i> b., c. és <i>ZP</i> p. 504.) 3: Csáky Ferenc 4: Esterházy Pál
a spanyol követnek	1: talán Csáky Ferenc 2: Balassi Imre 3: Csáky Ferenc 4: Balassi Imre
Giovanni Battista Nani velencei követnek	1: talán Csáky Ferenc 2: ifj. Csáky István 3: Csáky Ferenc 4: ifj. Csáky István
Lippay György esztergomi érseknek	1: ismeretlen magyar nemes 2: Rákóczi László 3: Csáky Ferenc 4: Rákóczi László
Wesselényi Ferenc nádornak	1: ismeretlen magyar nemes 2: Illésházy György 3: Csáky Ferenc 4: Illésházy György
Püsky János kalocsai érseknek	1: ismeretlen magyar nemes 2: Wesselényi Ádám 3: Csáky Ferenc 4: Wesselényi Ádám

³⁰³ „quem ex aula determinabunt”

A királyi asztalnál felszolgáló magyar étekgógók:

1. Balassi Bálint (*Memoriale* b., c. és ZP)
2. Barkóczy Ferenc
3. Batthyány Kristóf
4. Batthyány Pál
5. Bercsényi László
6. Cziráky Ádám³⁰⁴
7. Csáky Zsigmond
8. Draskovics János
9. Draskovics Miklós (*Memoriale* b., c. és ZP)
10. Esterházy Farkas
11. Esterházy János
12. Esterházy Miklós
13. Esterházy Sándor
14. Esterházy Zsigmond
15. Keglevics Zsigmond
16. Kollonitsch Ernő [?]³⁰⁵
17. Lippay János
18. Liszthy (Listhius) László
19. Nyáry Miklós (*Memoriale* a. és Ordo)
20. Osztrocsics Mátyás
21. Révay Dániel
22. Révay Miklós
23. Sennyey Albert
24. Zay Péter (*Memoriale* a.) és (Ordo)

I. Lipót magyar király koronázási lakomája

Időpont, helyszín: 1655. június 27. du. 4 óráig, Pozsony, a királyi vár lovagtermében

Forrás: - MOL A 95, 1655. fol. 4–17.: „*Dispositio et ordo coronationis serenissimi regis Ungariae Leopoldi Primi.*” — latin nyelvű ordó-fogalmazvány (bizonyos tisztségek még nincsenek megnevezve), ill. mellette az egyes tisztségek betöltőinek tervezete (fol. 18–29.), benne a lakomára vonatkozó külön kis rendtartás: fol. 15–17.: „*Ordo et servitium mensarum tale erit.*” címmel = *Dispositio* a.

- ÖStA HHStA ÁZA Kart. 5. Nr. 6. fol. 24–33.: „*Dispositio et ordo coronationis serenissimi regis Hungariae Leopoldi Primi.*” — már letisztázott latin nyelvű ordó-változat, benne szintén a lakoma külön kis ordójával: fol. 32–33.: „*Ordo et servitium mensale tale erit.*” = *Dispositio* b.

További másolatai: - ÖStA HHStA ÁZA Kart. 5. Nr. 6. fol. 17–23.: „*Anno 1655. Dispositio et ordo serenissimi regis Ungariae Leopoldi Primi coronationis Posonii 27 Junii foeliciter peractae.*”, a lakomára vonatkozó rész. fol. 22–23.

- ÖStA HHStA UA Specialia Fasc. 268. [Krönungsakten] fol. 123–125.: „*Anno millesimo sexcentesimo quinquagesimo quinto. Introitus et processus circa coronationem moderni augustissimi.*” — egy másik, rövidebb, latin nyelvű ordó-kezdemény, amely a lakomára vonatkozó résznél („*Ordo ad mensam*”) az 1638. évi királynékoronázás adatait vette még csupán át: fol. 124.

- ÖStA HHStA ZA Prot. Bd. 1. pp. 509–525.: „*Ihro Königlichen Majestät Leopoldi ungarische crönung.*” — a teljes koronázási ceremónia tényleges leírása, német nyelven, a koronázási lakoma leírásával (pp. 522–525.), de ülésrendrajza nélkül és csak 15 étekgógó nevével (p. 523.); kevésbé részletes, mint Mária Eleonóra királynéé, hiszen nagyjából annak a rendjét követték = ZP; vö. még ÖStA HHStA ÁZA Kart. 5. Nr. 6. fol. 1–98.: a koronázás különböző részeinek és azok leírásaink iratai több példányban, elsősorban kivonatok a Zeremonialprotokollból, valamint koronázási ordók.

- MOL E 142 Fasc. 10. Nr. 9/3.: „*Extractus Prothocolli 1655.*” — közel egykorú, szó szerinti, német nyelvű kivonat az előbbi Zeremonialprotokollból a teljes szertartásról; vö. egy rövidebb kivonat

³⁰⁴ Kovachichnál tévesen Csáky („Chiaky”) Ádám alakban szerepel. *M. G. Kovachich: Solennia inauguralia* 107.

³⁰⁵ A forrásokban csak „junior Kolonich” alakban említik.

ugyaneből a kötetből a június 27-ei események utánról: ÖStA HHStA UA Specialia Fasc. 268. [Krönungsakten] fol. 120–122.

- ÖStA HHStA ÁZA Kart. 5. Nr. 4. fol. 245–248.: „*Wie es bey der crönung anno 1655 etc. ratione der taffeln gehalten worden.*” — I. Lipót 1655. évi asztal-kiszolgálásának leírása, az ülésrend rajzával (fol. 246.), valamint a többi asztal jegyzékével (fol. 246–247.) együtt, amelyet azután I. József 1687. évi koronázásakor is felhasználtak; egy másik másolat, de az ülésrendrajz nélkül: ÖStA HHStA ÁZA Kart. 5. Nr. 5. fol. 1–3.

- ÖStA HHStA ZA Prot. Bd. 4. Index fol. 48–49.: „*Wie es bey der crönung anno 1655 ratione der taffeln gehalten worden.*” — csatolmány I. József 1687. évi koronázási ceremónia-irataihoz I. Lipót 1655. évi kiszolgálásáról; az előbbi példány ülésrend nélküli változata

További forrásokra és nyomtatványokra: A. Gugler: Katalog. Feste 85.: Nr. 293. (rossz dátum alatt)

A királyi asztal ülésrendje:

Mária Eleonóra császár- és ki- rálýné	[előmetélő 1. állva]	Lippay György esztergo- mi érsek	Wesselényi Fe- renc nádor	Püsky János ka- locsai érsek
III. Ferdinánd császár és király [Szent Korona]	I. Lipót	pápai nuncius	spanyol követ	velencei követ

[előmetélő 2. állva az asztal végén]

pápai nuncius: Scipione d'Elce
velencei követ: Giovanni Battista Nani
előmetélő 1.: Pálffy Miklós
előmetélő 2.: Csáky Ferenc

Ténylegesen működő magyar királyi udvari méltóságok:

étkefőgörmester	Batthyány Ádám és helyettese (<i>vicemagister dapiferorum</i>), Barkóczy László
pohárnokmester	Forgách Ádám
udvarmester	Nádasdy Ferenc
ajtónállómester	Pálffy Miklós
főkamarás	Erdődy György

Az asztalnál ülők számára a kézmosó vizet (1) és a törülközőt átadó személyek (2), az előmetélők (3) és a pohárnokok (4):

III. Ferdinánd császár- és királynak	1: Pálffy Miklós ajtónállómester 2: előtte: Maximilian Fürst von Dietrichstein bécsi főudvarmester, utána Friedrich Wilhelm Graf von Hohenzollern 3: Pálffy Miklós ajtónállómester 4: Friedrich Wilhelm Graf von Hohenzollern
Mária Eleonóra császár- és királynénak	1: Pálffy Miklós ajtónállómester 2: előtte Maximilian Graf Fugger császárnéi főud- varmester, utána Friedrich Graf von Fürstenberg 3: Pálffy Miklós ajtónállómester 4: Friedrich Graf von Fürstenberg bécsi kama- rás
I. Lipót királynak	1: előtte: Wesselényi Ferenc nádor, utána: ter- vezet szerint Erdődy György (<i>Dispositio a.</i>), va- lójában: Illésházy György (<i>Dispositio b. és ZP</i>) 2: előtte: Lippay György esztergomi érsek, utá- na: tervezet szerint Nádasdy Ferenc udvarmes- ter (<i>Dispositio a.</i>), valójában Frangepán György leendő udvarmester (<i>Dispositio b. és ZP</i>)

	3: Pálffy Miklós ajtónállómester 4: Forgách Ádám pohárnokmester
Scipione d'Elce pápai nunciusnak	1: Csáky Ferenc 2: Draskovics Miklós 3: Csáky Ferenc 4: Draskovics Miklós
a spanyol követnek	1: Csáky Ferenc 2: Balassi Imre 3: Csáky Ferenc 4: Balassi Imre
Giovanni Battista Nani velencei követnek	1: Csáky Ferenc 2: ifj. Csáky István 3: Csáky Ferenc 4: ifj. Csáky István
Lippay György esztergomi érseknek	1: Csáky Ferenc 2: Rákóczi László 3: Csáky Ferenc 4: Rákóczi László
Wesselényi Ferenc nádornak	1: Csáky Ferenc 2: tervezet szerint: Illésházy György (<i>Dispositio</i> a.), valójában: Draskovics János 3: Csáky Ferenc 4: Draskovics János
Püsky János kalocsai érseknek	1: Csáky Ferenc 2: Wesselényi Ádám 3: Csáky Ferenc 4: Wesselényi Ádám

A királyi asztalnál felszolgáló magyar étekgókok:

1. Barkóczy Ferenc
2. Batthyány Kristóf
3. Batthyány Pál (*Dispositio* a.)
4. Bercsényi László
5. Cziráky Ádám
6. Csáky Zsigmond
7. Draskovics János
8. Esterházy Farkas
9. Esterházy János (*Dispositio* a. és b.)
10. Esterházy Sándor (*Dispositio* a. és b.)
11. Esterházy Zsigmond (*Dispositio* a. és b.)
12. Keglevics Zsigmond
13. Kollonitsch Ernő [?]³⁰⁶
14. Lippay János (*Dispositio* a. és b.)
15. Liszthy (Listhius) László
16. Nyáry Miklós
17. Osztroics Mátyás
18. Révay Miklós
19. Sennyey Albert
20. Zay Péter

³⁰⁶ A forrásokban csak „junior Kolonich” alakban említik.

Eleonóra Magdolna (Wittelsbach) magyar királyné, I. Lipót harmadik felesége koronázási lakomája

Időpont, helyszín: 1681. december 9., Sopron, a császár szállásán, az Esterházy palota mellett
 Forrás: - *M. G. Kovachich*: Solennia inauguralia Uo. 111–114.: Nr. XVI.: „*Series coronationis sacratissimae dominae, dominae Eleonorae Magdalenae Theresiae augustissimae imperatricis, nata palatinae ad Rhenum in reginam Hungariae Sopronii die 9. Decembris anno 1681. peracta.*” a koronázás 9 + 45 pontba foglalt, latin nyelvű ordója, a lakoma puszta említésével: Uo. 114.

- MOL N 49 Köt. 4. oldalszám nélkül — az előzővel megegyező latin nyelvű ordó, de befejezetlen formában, pusztán az első 9 + 30 pont, valamint a 31. lelegeje, valamint cím nélkül.

- ÖStA HHStA UA Specialia Fasc. 268. [Krönungsakten] fol. 163–164.: „*Modus circa coronationem reginalem observatus.*” — egy másik, latin nyelvű ordó-változat; a lakomára vonatkozó rövid rész: fol. 164.

További másolatai: - ELTE EK Kt. Coll. Hevenesiana Tom. LVIII. pp. 241–246.: „*Modus circa coronationem reginalem observatus.*” — a lakomára vonatkozó rész: pp. 245–246.

- ELTE EK Kt. Coll. Kaprinayana Series A. Tom. XXXIX. pp. 193–196. (fol. 85–86.): „*Modus circa coronationem reginalem observatus.*” — a lakomára vonatkozó rész: pp. 195–196. (fol. 85.)

- ÖStA HHStA ZA Prot. Bd. 4. fol. 19a–19b.: „*Series coronationis augustae imperatricis Eleonorae Magdalenae etc. in reginam Hungariae anno etc. 1681 die IX Decembris Sopronii instituendae.*” — a koronázás egy másik latin nyelvű ordó-változata, 31 pontban, a lakoma említése nélkül.

- ÖStA HHStA ZA Prot. Bd. 4. fol. 12–17.: „*Series coronationis serenissimae dominae, dominae Eleonorae Magdalenae augustae imperatricis etc. natae palatinae Rheni etc. in reginam Hungariae anno 1681 die IX. Decembris Sopronii instituendae.*” — a koronázás egy harmadik, feltételezhetően utolsó és a nádor által december 7-én elfogadott latin nyelvű ordó-változata, 9 + XIX + 36 pontban, a lakoma említése nélkül.

- ÖStA HHStA ZA Prot. Bd. 4. Index fol. 64.: „*Functiones dominorum magnatum.*” — szinte biztosan Esterházy Pál nádor javaslata az egyes tisztségviselőkre, köztük a királynéi asztalnál különféle feladatokat ellátókra. = *Functiones*

További, közel azonos másolatai: - ÖStA HHStA UA Specialia Fasc. 268. [Krönungsakten] fol. 145–146.

- ELTE EK Kt. Coll. Hevenesiana Tom. LVIII. pp. 249–251.

- MOL N 49 Köt. 4. oldalszám nélkül: „*Designatio fiendae inaugurationis augustissimae imperatricis Eleonorae Magdalenae Theresiae pro regina Hungariae.*” (december 4-én készült tervezet), a végén: „*Quibus feliciter peractis mensae sequentur tali modo.*” — a királyi asztal rendje, illetve a többi asztal felsorolása, amely azután mintájává vált a végleges asztalrendnek.

- ÖStA HHStA ZA Prot. Bd. 4. fol. 1–34. — a teljes koronázási ceremónia tényleges leírása, német nyelven, csatolt iratokkal, benne a lakomáéval: fol. 28–34. = *ZP*

- AVA FA Trauttmansdorff Aa 3. Varia = Kart. 120. fol. 13–15. — az előbbi Zeremonialprotokollból készült 18. századi kivonat, pusztán a lakoma alatti felszolgálásról, nevezetesen a fol. 31r–33v-ról.

- ÖNB 43.J.72.: *Probst, Johannes* [Suae Maiestatis Aulae Secretarius]: Comitologia Hungarica Sempronensis. Hoc est, regia inauguratio augustae imperatricis Eleonorae Magdalenae Theresiae. Cum succinta recensione eorum, quae Sempronij comitiorum tempore usque ad finem anni M.DC.LXXXI. acta, et articulis conditis transacta sunt. Bécs, 1682. pp. 120–127.: a koronázási lakoma meglehetősen részletes leírása; újabb kiadása: *M. G. Kovachich*: Solennia inauguralia 126–129.: Nr. XVIII.

- *M. G. Kovachich*: Solennia inauguralia 116. — a lakoma puszta említése a koronázás egy másik latin nyelvű leírásában: *M. G. Kovachich*: Solennia inauguralia 115–116.: Nr. XVII.

- *J. Ch. Lünig*: Theatrum ceremoniale 55.: „*Beschreibung mit was Ceremonien die Kayserin Eleonora Magdalena Theresia zur Königin in Hungarn ist gekrönet worden, de Anno 1681.*” — a lakoma rövid említése (26. pont) a koronázás egy 26 pontból álló német nyelvű leírásában: Uo. 54–55.: Nr. XLIV.

További forrásokra és nyomtatványokra: *M. G. Kovachich*: Solennia inauguralia 13.; *A. Gugler*: Katalog. Feste 87.: Nr. 352.

A királyi asztal ülésrendje:

Eleonóra Magdolna királyné	[előmetelő 1. állva]	esztergomi érsek	Esterházy Pál nádor	Széchényi György kalocsai érsek
I. Lipót császár és király	Mária Antónia főhercegnő	[üres hely]	spanyol követ	velencei követ

[előmetelő 2. állva az asztal végén]

esztergomi érsek: Szelepcsényi György
spanyol követ: Don Carlo d'Este
velencei követ: Dominico Contarini
előmetelő 1.: Kéry Ferenc
előmetelő 2.: ifj. Zichy István

Ténylegesen működő magyar királyi udvari méltóságok:

étékfogómester	Illésházy György és segítője, Kollonitsch Zsigmond (ZP fol. 30.)
pohárnokmester	a távollévő Batthyány Kristóf helyett fia, Batthyány Ádám
udvarmester	ideiglenesen megbízva Draskovics János, ³⁰⁷ aki másnap lett rendes udvarmester
ajtónállómester	Draskovics Miklós, két segítője az ajtónál: Sárkány János és Szapáry Péter
főkamarás	Erdődy György

Az asztalnál ülők számára a kézmosó vizet (1) és a törülközőt átadó személyek (2), az előmetelők (3) és a pohárnokok (4):

I. Lipót királynak	1: előtte Kéry Ferenc, ³⁰⁸ utána Kéry előmetélése miatt: Kollonitsch Zsigmond 2: előtte Mária Antónia főhercegnő, utána Draskovics János udvarmester 3: tervezet: Lippay György vagy Kéry Ferenc (<i>Functiones</i>), valójában: Kéry Ferenc 4: Friedrich Wilhelm Graf von Hohenzollern helyett Ludvig Colloredo
Eleonóra Magdolna királynénak	1: előtte Esterházy Pál nádor, utána Kollonitsch Zsigmond 2: előtte a lábfájással küszködő Szelepcsényi György esztergomi érsek helyett Széchényi György kalocsai érsek, utána Erdődy György főkamarás 3: Kéry Ferenc 4: a távollévő Batthyány Kristóf pohárnokmester helyett fia, Batthyány Ádám

³⁰⁷ „der substituirte magister curiae Hungariae herr graf Johann Draskowitz mit dem staab in der handt” ÖStA HHStA ZA Prot. Bd. 4. fol. 22.

³⁰⁸ Egy másik forrás szerint Batthyány Ádám „aquam ad lavandum praebuilt” (ÖStA HHStA UA Specialia Fasc. 268. [Krönungsakten] fol. 164.; ELTE EK Kt. Coll. Hevenesiana Tom. LVIII. pp. 245., ill. Coll. Kaprinayana Series A. Tom. XXXIX. p. 195.) Ugyanezen forrás szerint Lipótnak Szelepcsényi György esztergomi érsek adta volna át a kéztörülőt, mindezek azonban csaknem bizonyosan tévedések, hiszen a ceremónia-jegyzőkönyv — úgy tűnik — pontosabban és alaposabban rögzítette az eseményeket.

Mária Antónia főhercegnő	1: előtte Kéry Ferenc, utána Kéry előmetélése miatt: Kollonitsch Zsigmond 2: előtte Csáky István (ZP), utána Csáky István (ZP) vagy Franz Julius Breuner, a főhercegnő főudvarmestere (<i>Probst</i> , 1682. 122.) 3: Kéry Ferenc 4: Csáky István
Don Carlo d'Este spanyol követnek	1: ifj. Zichy István 2: Esterházy Ferenc 3: ifj. Zichy István 4: Esterházy Ferenc
Dominico Contarini velencei követnek	1: ifj. Zichy István 2: Czobor Ádám 3: ifj. Zichy István 4: Czobor Ádám
Szelepcsényi György esztergomi érseknek	1: ifj. Zichy István 2: Balassi Bálint 3: ifj. Zichy István 4: Balassi Bálint
Esterházy Pál nádornak	1: ifj. Zichy István 2: Széchy Péter 3: ifj. Zichy István 4: Széchy Péter
Széchényi György kalocsai érseknek	1: ifj. Zichy István 2: Zichy Pál 3: ifj. Zichy István 4: Zichy Pál

A királyi asztalnál felszolgáló magyar étekgfők:

1. Balassi Gábor
2. Batthyány Ádám
3. Cziráky Mózes
4. Esterházy Dániel (*Functiones*)
5. Esterházy Mihály
6. Esterházy Péter
7. Illésházy Miklós
8. Károlyi László
9. Keglevics Miklós
10. Koháry Gábor (*Functiones*)
11. Koháry Imre (*Functiones*)
12. Koháry István
13. Koháry János
14. Kollonitsch Ádám
15. Lippay János
16. Orehóczy István
17. Perényi János
18. Pethő Zsigmond
19. Viczay Ádám

I. József magyar király koronázási lakomája

Időpont, helyszín: 1687. december 9., du. 6 óra utánig, Pozsony, a királyi vár lovagtermében

Forrás: - MOL E 142 Fasc. 10. Nr. 9/4. „*Modus coronationis serenissimi Josephi regis Hungariae Posonii die 9. mensis Decembris anno 1687 celebratae.*”— latin nyelvű ordó = *Modus*, 1687.

További példányok: - *M. G. Kovachich: Solennia inauguralia 130–132.: Nr. XIX.: „Modus*

coronationis serenissimi Josephi I. in regem Hungariae Posonii die 9. mensis Decembris anno 1687 peracta observatus.” — a lakomára vonatkozó rész: Uo. 132.

- ÖStA HHSa ÁZA Kart. 15., 9. Dezember 1689.

- ELTE EK Kt. Coll. Hevenesiana Tom. LVIII. pp. 311–316.: „*Modus coronationis serenissimi Josephi regis Hungariae, Posonii die 9 mensis Decembris 1687 celebratae.*” — a lakomára vonatkozó rész: pp. 314–315.

- ÖStA HHStA ZA Prot. Bd. 4. fol. 243–280., ill. Index fol. 15–65. — a teljes koronázási ceremónia tényleges, részletes leírása, német nyelven (két példányban), számos csatolt irattal; a lakomára vonatkozó részek: fol. 262–271. és fol. 278–280., ill. Index fol. 34–40., fol. 46–47. ill. fol. 65. és fol. 55–56.; a koronázási lakoma ülésrendjének igen részletes magyarázat-jegyzékkel [29 számmal: *Explicatio numerorum*] ellátott alaprajza [„*Daß schema der kaysrlichen taffel bey der koniglichen ungarischen crönung*”]: fol. 270–271. ill. Index fol. 39–40.; az étkefogók jegyzéke [„*Consignatio dapiferorum.*”]: fol. 278., Index fol. 55–56. = ZP

- J. Ch. Lünig: *Theatrum ceremoniale* 55–59.: Nr. XLV.: „*Ausführliche Beschreibung der solennen Crönung Ertz-Hertzogs Josephi zu Oesterreich zum König in Hungarn, de anno 1687.*” — német nyelvű, valóban részletes leírás a koronázás tényleges lezajlásáról, az ülésrend leírásával és nyomtatott ábrázolásával (59.); a lakomára vonatkozó rész: Uo. 58–59.

- Hadtörténeti Múzeum Könyvtára, Budapest C 5907: J. C. Feigius: *Wunderbahrer Adlers-Schwung* [tanulmány 162. j.] metszettel — egykorú német nyelvű, kihajtható metszet a koronázási ünnepségek 12 képével, köztük a lakoma szemből való, kétdimenziós ábrázolása.

- Tilcsik Gy.: Újabb forrás [tanulmány 162. j.] 72. és 10. kép — az előzővel megegyező, Esterházy Pál nádornak dedikált, egykorú német nyelvű metszet (önálló, szálás nyomtatvány formájában) a koronázási ünnepségek 12 képével, köztük a lakoma szemből való, kétdimenziós ábrázolása.

- ÖNB 7.056-B.: „*Umständliche Beschreibung Der jenigen Solennitäten / Welche bey Krönung Ihro Königlichen Majestät Josephi Zum König in Hungarn / Den 9. Decemb. An. 1687. In Gegenwart bey der Kayserlichen Majestäten / Zu Preßburg merckwürdigst vorgegangen.*” — 8 oldalas, latin nyelvű nyomtatvány, I. József és a koronázási szertartás 6 jelenetét magába foglaló, kihajtható metszettel, amelyen azonban a koronázási lakoma nem látható; a 8. oldalon ellenben megtalálható a lakoma ülésrendje: „*Das Mahl nahm seinen Anfang Abends um 6. Uhr / und sassen Ihre Majestäten samt denen Legaten folgender Gestalt an der Tafel.*”

- Bán P.: Egy portugál szemtanú [tanulmány 231. j.] 57–62. — egy portugál szemtanú leírása a koronázásról; a lakomára vonatkozó rész: Uo. 61.

További forrásokra és nyomtatványokra: M. G. Kovachich: *Solennia inauguralia* 13.; F. Firnhaber: *Die Krönung* 310–311.; A. Gugler: *Katalog. Feste* 87.: Nr. 358.; Kulcsár P.: *A magyar történeti irodalom* 757–758.

A királyi asztal ülésrendje:

Eleonóra Magdolna császárs- és királyné	Mária Erzsébet főhercegnő		esztergomi érsek	Esterházy Pál nádor
I. Lipót császár és király	I. József	pápai nuncius	Kollonitsch bíboros	spanyol követ velencei követ

pápai nuncius: Francesco Buonvisi bíboros
Kollonitsch bíboros: Kollonitsch Lipót bíboros
spanyol követ: Don Imanuel d'Este
velencei követ: Frederico Cornaro
esztergomi érsek: Széchényi György
előmetélő 1.: Kéry Ferenc
előmetélő 2.: ifj Zichy István
előmetélő 3.: Csáky László
előmetélő 4.: Zichy Ádám

Ténylegesen működő magyar királyi udvari méltóságok:

étkefogómester

Illésházy György helyett mint *substitutus dapiferorum magister* id. Pálffy János (ZP fol. 264. és 270.)

pohárnokmester	Batthyány Ádám
udvarmester	Draskovics János
ajtónállómester	Zichy István
főkamarás	Erdődy György

Az asztalnál ülők számára a kézmosó vizet (1) és a törülközőt átadó személyek (2), az előmetélők (3) és a pohárnokok (4):

I. Lipót császár és királynak	1: előtte és utána id. Kéry Ferenc 2: előtte és utána Fürst Ferdinand Josef von Dietrichstein bécsi Obersthofmeister 3: id. Kéry Ferenc 4: Fürst Gundaker von Dietrichstein bécsi Oberstkämmerer
Eleonóra Magdolna császár-és királynénak	1: előtte és utána id. Kéry Ferenc 2: előtte és utána Graf Karl von Wallenstein, a császárné Obersthofmeistere 3: ifj. Zichy István 4: Graf Karl von Wallenstein, a császárné Obersthofmeistere
I. József királynak	1: előtte Esterházy Pál nádor, utána tervezet szerint: Pálffy Antal pozsonyi ispán (<i>Modus</i> , 1687. 132., vö. <i>J. Ch. Lünig: Theatrum ceremoniale</i> 58.), valójában id. Kéry Ferenc (<i>ZP</i> fol. 266.) 2: előtte Széchényi György esztergomi érsek, utána tervezet szerint: Draskovics János udvarmester (<i>Modus</i> , 1687. 132.), valójában Batthyány Ádám (<i>ZP</i> fol. 267.) 3: id. Kéry Ferenc 4: Batthyány Ádám pohárnokmester
Mária Erzsébet főhercegnőnek	1: előtte és utána id. Kéry Ferenc 2: előtte és utána Graf Maximilian von Wallenstein 3: ifj. Zichy István 4: Graf Maximilian von Wallenstein
Francesco Buonvisi pápai nunciusnak	1: talán Csáky László 2: Balassi Ádám 3: Csáky László 4: Balassi Ádám
Kollonitsch Lipót bíborosnak	1: talán Csáky László 2: Balassi Gábor 3: Csáky László 4: Balassi Gábor
Don Imanuel d'Este spanyol követnek	1: talán Csáky László 2: ifj. Kéry Ferenc 3: Csáky László 4: ifj. Kéry Ferenc
Frederico Cornaro velencei követnek	1: talán Csáky László 2: Kollonitsch Ádám 3: Csáky László 4: Kollonitsch Ádám
Széchényi György esztergomi érseknek	1: talán Zichy Ádám 2: Nádasdy Ferenc 3: Zichy Ádám 4: Nádasdy Ferenc

Esterházy Pál nádornak	1: talán Zichy Ádám
	2: Batthyány Ferenc
	3: Zichy Ádám
	4: Batthyány Ferenc

A királyi asztalnál felszolgáló magyar étekgökök:

1. Amadé Lénárd
2. Andrássy Péter
3. Berényi Ferenc
4. Berényi Pál
5. Berényi Péter
6. Comazzi, Giovanni Battista (Johannes Baptista)³⁰⁹
7. Csáky István, ifj.
8. Csáky Zsigmond
9. Csikulini János [?]
10. Draskovics Pál
11. Esterházy Dániel
12. Esterházy István
13. Fábiánkovics Ferenc
14. Forgách Ádám
15. Keglevics Péter
16. Mayr, Andreas Theobaldus
17. Nagy Zsigmond
18. Orehóczy István
19. Ráttkay-fiú³¹⁰

III. Károly magyar király koronázási lakomája

Időpont, helyszín: 1712. május 22., Pozsony, a királyi vár lovagtermében

Forrás: - MOL E 142 Facs. 13. Nr. 32.: „*Directorium seu ordo ad augustissimum Romanorum imperatorem dominum, dominum Carolum Sextum Viennae Posonium pro diaeta regni Hungariae et sui coronatione discedentem per Status et Ordines Hungariae excipiendum, salutandum et ad arcem Posoniensem introducendum.*” — latin nyelvű ordó-fogalmazvány, feltehetően 1722. ápr. 22-éről, amelyben a lakománál közreműködő tisztségviselők nevei még nincsenek megadva, azaz üresen állnak

További fogalmazvány-példányok: - ÖStA HHStA UA Specialia Fasc. 269. [Kronungsakten] fol. 8–17., ill. Uo. fol. 18–25.

- MOL A 95, 1712: Ordo coronationis (5. cs.).

- M. G. Kovachich: Solennia inauguralia 143–145.: „*Directorium seu ordo ad augustissimum Romanorum imperatorem dominum, dominum Carolum VI. Vienna Posonium pro diaeta apostolici regni Hungariae et sui coronatione descendentem per Status et Ordines Hungariae ac eidem annexarum partium excipiendum, salutandum et ad arcem Posoniensem introducendum anno 1712. die 22. Maii.*” — ez előzőknél már teljesebb ordó-fogalmazvány, nevezetesen az étekgökök névjegyzékével: Uo. 135–145.: Nr. XXI.

- ÖStA HHStA ZA Prot. Bd. 7. fol. 121–164. — A teljes koronázási ceremónia tényleges leírása [„*Coronatio Caroli Sexti imperatoris in regem Hungariae.*”], német nyelven, benne a koronázási lakoma ülésrendjének részletes rajzával [fol. 148.], az étekgökök jegyzékével [fol. 148–149.], a többi asztal leírásával [fol. 151–152.], a Szent Korona ládájának pecsétábrá-rajzával [fol. 153.], sőt első

³⁰⁹ Érdemes megjegyezni, hogy ő mint I. Lipót történetírója és az események szemtanúja utólag érdekes olasz nyelvű leírást készített a koronázásról: *Coronazione del re dell'Ungaria* Giuseppe arciduca d'Austria, celebrata in Posonia L'Anno 1687. li 9. Decembre. Vienna d'Austria, 1688. (Appresso Gio. Van Ghelen, ÖNB 38.Z.29), amelyben saját maga ferences templombeli lovaggá avatását is megemlíti (187. oldal).

³¹⁰ Szóba jöhet Ferenc, János Ádám és Zsigmond is. *Ante Gulin: Povijest obitelji Rattkay. Genealoška studija i izvori (1400–1793)*. (Djela Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Razred za društvene znanosti; Knjiga 72.) Zagreb 1995. Genealógiai tábla.

ízben a Bécsből Pozsonyba érkező, hatalmas udvari személyzet tisztség-jegyzékével, köztük a császári énekesek és zenészek neveivel [fol. 157–162.], ill. számos egyéb irattal; vö. még a koronázás előkészítésére: fol. 81–87.: „*Praeliminaria der hungarischen Crönung.*” (1712. febr. 18. és 29.) és fol. 91–93. (márc. 11.), fol. 109–112. (ápr. 14.) ill. 114–116. (máj. 2.) = ZP

- ÖStA HHStA UA Specialia Fasc. 269. [Krönungsakten] fol. 26–56.: „*Coronatio Caroli VI imperatoris in regem Hungariae anno 1712.*” — a Zeremonialprotokollból készült kivonat a teljes koronázási szertartásról; a lakomára vonatkozó rész: fol. 47–52., illetve az egész további másolata: fol. 61–91.

- AVA FA Trauttmansdorff Aa 3: Varia = Kart. 120. fol. 16–18. — a Zeremonialprotokollból készült 18. századi kivonat a fol. 149–151-ről, az étkefogók jegyzéke nélkül

- PL Acta Radicalia, Classis V. Nr. 479. pp. 1–98. — a Zeremonialprotokollból készült kivonat a teljes koronázási szertartásról; a lakomára vonatkozó rész: pp. 76–90.³¹¹

- PL Archivum ecclesiasticum vetus Nr. 371/5. pp. 1–44.: „*Series et ordo ingressus ac reliquarum caeremoniarum occasione inaugurationis imperatoris Caroli Sexti in regem Hungarorum celebratae Posonii anno 1712.*” — a német nyelvű Zeremonialprotokoll koronázási szertartásra vonatkozó részének egykorú latin fordítása; a lakomára vonatkozó rész: pp. 31–39.

- J. Ch. Lünig: *Theatrum ceremoniale* 65–66.: „*Ausführliche Beschreibung der prächtigen Crönung Kayzers Caroli VI. zum König in Hungarn, de anno 1712.*” — német nyelvű, valóban részletes leírás a koronázás tényleges lezajlásáról, az ülésrend leírásával és nyomtatott ábrázolásával [65.], valamint külön unikumként a Maria Susanna Beckerin által készített *Schauspeisen* felirataival [66–69.: „*Inscriptiones ad Epulas Hungarico-Regias, oder die Sinn-Schriften zu den Hungarisch-Königlichen Schau-Speisen*”]; Uo. 60–69.: Nr. XLVI.

További forrásokra: F. Firnhaber: *Die Krönung* 311.; A. Gugler: *Katalog. Feste* 88.: Nr. 389.

A királyi asztal ülésrendje:

			Esterházy Pál nádor	Csáky Imre kalocsai érsek
III. Károly császár és király		Keresztély Ágost esztergomi érsek-bíboros	Guilio Piazza pápai nuncius	Vettor Zane velencei követ ³¹¹

Ténylegesen működő magyar királyi udvari méltóságok:

étkefogómester	Zichy Péter
pohárnokmester	Batthyány Ferenc
udvarmester	Esterházy Mihály
ajtónállómester	Czobor Márk
főkamarás	Draskovics János

Az asztalnál ülők számára a kézmosó vizet (1) és a törülközőt átadó személyek (2), az előmetélők (3) és a pohárnokok (4):

III. Károly királynak	1: előtte Esterházy Pál nádor, utána Nádasdy Ferenc
	2: előtte Keresztély Ágost esztergomi érsek, utána Erdődy Sándor
	3: Pálffy Lipót és Nádasdy Ferenc
	4: Batthyány Ferenc pohárnokmester

Guilio Piazza pápai nunciusnak	1: talán Johann Jakob Graf von Lövenburg
	2: Nádasdy Pál (ZP fol. 150.) [más forrás szerint Zichy Károly: M. G. Kovachich: <i>Solennia inauguralia</i> 145. és J. Ch. Lünig: <i>Theatrum ceremoniale</i> 65.]

³¹¹ Hivatalos bécsi bevonulására 1712. március 30-án, császári fogadására pedig a következő napon került sor. ÖStA HHStA ZA Prot. Bd. 7. fol. 101–104., ill. fol. 105–108.

- 3: Johann Jakob Graf von Lövenburg (1709-től magyar *indigena*)
 4: Nádasdy Pál (ZP fol. 150.) [más forrás szerint Zichy Károly: *M. G. Kovachich*: Solennia inauguralia 145. és *J. Ch. Lünig*: Theatrum ceremoniale 65.]
- Vettor Zane velencei követnek
 1: talán Johann Jakob Graf von Lövenburg
 2: Zichy Károly (ZP fol. 150.) [más forrás szerint Nádasdy Pál: *M. G. Kovachich*: Solennia inauguralia 145. és *J. Ch. Lünig*: Theatrum ceremoniale 65.]
 3: Johann Jakob Graf von Lövenburg
 4: Zichy Károly (ZP fol. 150.) [más forrás szerint Nádasdy Pál: *M. G. Kovachich*: Solennia inauguralia 145. és *J. Ch. Lünig*: Theatrum ceremoniale 65.]
- Keresztély Ágost esztergomi érseknek
 1: talán Széchényi Zsigmond
 2: Erdődy József
 3: Széchényi Zsigmond
 4: Erdődy József
- Esterházy Pál nádornak
 1: talán Széchényi Zsigmond
 2: Esterházy István (ZP fol. 150.) [vagy esetleg Antal, ifj.: *M. G. Kovachich*: Solennia inauguralia 145. és *J. Ch. Lünig*: Theatrum ceremoniale 65.]
 3: Széchényi Zsigmond
 4: Esterházy István
- Csáky Imre kalocsai érseknek
 1: talán Széchényi Zsigmond
 2: Csáky Péter, ifj.
 3: Széchényi Zsigmond
 4: Csáky Péter, ifj.

A királyi asztalnál felszolgáló magyar étekgfók:

1. Amadé Antal
2. Barbo Mihály (ZP fol. 148.)
3. Barbo Zsigmond (ZP fol. 148.)
4. Barkóczy Ferenc
5. Bellovics Gábor
6. Berényi Pál
7. Berényi Tamás (ZP fol. 149.)
8. Csáky István (*M. G. Kovachich*: Solennia inauguralia 145. és *J. Ch. Lünig*: Theatrum ceremoniale 66.)
9. Erdődy Lajos (ZP fol. 148.)
10. Erdődy László (ZP fol. 148.)
11. Esterházy Ferenc, id.
12. Esterházy István, ifj.
13. Esterházy János
14. Esterházy László
15. Esterházy Sándor
16. Gillány György
17. Haller Zsigmond
18. Maholányi József
19. Makár³¹² János
20. Mednyászký Pál

³¹² Lünignél teljesen tozultva *Johann Mehi* alakban bukkan fel.

21. Nyáry Zsigmond (*M. G. Kovachich: Solennia inauguralia 145. és J. Ch. Lünig: Theatrum ceremoniale 66.*³¹³)
22. Pethő Pál (*M. G. Kovachich: Solennia inauguralia 145. és J. Ch. Lünig: Theatrum ceremoniale 66.*)
23. Révay Gáspár
24. Révay János
25. Sennyey Sándor
26. Szapáry Miklós
27. Szapáry Péter
28. Széchényi Zsigmond
29. Szirmay Tamás (*M. G. Kovachich: Solennia inauguralia 145. és J. Ch. Lünig: Theatrum ceremoniale 66.*³¹⁴)
30. Újváry Zsigmond (*ZP fol. 149.*)

*A Független I. részében többször idézett források és irodalom
rövidítési jegyzéke*

- A 95 — MOL, Magyar Kancelláriai Levéltár, Acta diaetalia
 AVA — ÖStA Allgemeines Verwaltungsarchiv
 ÄZA — ÖStA HHStA Hofarchiv, Ältere Zeremonialakten
 E 142 — MOL Magyar Kamara Archivuma, Acta Publica
 ELTE EK — Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest; Egyetemi Könyvtár, Kézirattár
 FA Trauttmansdorff — AVA Familienarchiv Trauttmansdorff
 HHStA — ÖStA Haus-, Hof- und Staatsarchiv
 HKA RA — ÖStA Hofkammerarchiv, Reichsakten
 MOL — Magyar Országos Levéltár, Budapest
 N 49 — MOL Regnicolaris levéltár, Diaetae antiquae
 N 114 — MOL Regnicolaris levéltár, Kovachich Márton György gyűjteménye, Acta diaetalia
 OSzK — Országos Széchényi Könyvtár, Budapest
 ÖNB — Österreichische Nationalbibliothek, Wien
 ÖStA — Österreichisches Staatsarchiv, Wien
 PL — Primási Levéltár, Esztergom
 UA — ÖStA HHStA Ungarische Akten (Hungarica)
 ZA Prot. — ÖStA HHStA Hofarchiv, Zeremonialprotokoll
- F. Firnhaber: Die Krönung — Friedrich Firnhaber: Die Krönung Kaiser Maximilian's II. zum Könige von Ungern 1563. Aus einer Handschrift der Wiener Hofbibliothek. Archiv für Kunde österreichischer Geschichtsquellen 22. (1860) 305–338.*
- A. Gugler: Katalog. Feste — Andreas Gugler: Katalog. Feste des Wiener Hofes von der Mitte des 15. bis zum Ende des 18. Jahrhunderts. Frühneuzeit-Info 11. (2000) Heft 1. 77–89.*
- N. Isthvanfi: Historiarum — Nicolaus Isthvanfi: Historiarum de rebus Ungaricis libri XXXIV. Köln, 1622.*
- M. G. Kovachich: Solennia inauguralia — Martinus Georgius Kovachich: Solennia inauguralia serenissimorum ac potentissimorum principum utriusque sexus, qui ex augusta stirpe Habsburgo-Austriaca Sacra Corona Apostolica in reges Hungarorum, reginasque periodo tertia redimiti sunt. Pest 1790.*
- Kulcsár P.: A magyar történeti irodalom — A magyar történeti irodalom lelőhelyjegyzéke a kezdetektől 1700-ig. Összeáll. Kulcsár Péter. Bp. 2003.*
- J. Ch. Lünig: Theatrum ceremoniale — Johann Christian Lünig: Theatrum ceremoniale historico-politicum oder Historisch- und Politischer Schau-Platz Aller Ceremonien ... Tom. I–II. Leipzig 1719–1720.*

³¹³ *Baron Sigismund Nagasi* alakban

³¹⁴ *Graf Thomas Pappai* alakban

**II. I. Ferdinánd koronázási lakomájának ülésrendje
(Forrásközlés)**

Vermerckt das koniglich pancketh, wie das [nach] der kronung konig Ferdinandi auff den letsten October anno 1527³¹⁵ zu stuel[we]isenburg gehalten, auch wie alle herrn und frauen an der koniglichen tafel gesess[en] seind. Es ist auch der Koniglichen Majestät zu Hungarn chron, zepter und apfel auff der tafel ge[legen], und nach der malzeit ain tanz gehalten worden.

R[echt] seyten

Dispot	landschreiber inn der Schlesi
Turck Valend	Schanolder Bischeck
Hertelj Pettrj	N. landrichter inn Behem
Carlawischko stathalter inn Crabaten	deß großgraffen brueder
N. probst von breßburg	Prinio Petri
N. [bi]schoff [vo]n Erl[a]ch	N. [gr]osgraf
N. bischoff von Agram	Herr Alex[ius] Thur[zo]
N. bischoff von v. kirchen	N. Frau von Buechhaim
N. bischoff von Neutra	Marggraff Georg von Brandenburg
N. bischoff von wescheprijn	N. großgraffin
Kaiser Carols botschafft	Maria geschwester konigs von Hungarn
Konig Ferdinandus zu Vngern	Koniglich Majestät gemahel Anna konigin von Hungarn

Lingk seit

Graff Francz von Pesing hat das schwert getr[agen]. More Laslj hat der Koniglichen Majestät zu trincken geben und furgeschnitten. Der groß Crabat und deß g[roß]graffen brueder seind vor dem essen gangen. Ainer von Rogendorff hat das erst essen getragen. Es [ist] allwegen zu viermaln, 15 essen virgetragen und auffgesezt worden. Die adern graffen³¹⁶ und herrn, samp[t de]n hofgesind habend [sic!] an eim andern orth gessen [sic!].

Kívül egykorú kéztől:

Designation der sessionsordnung, so bey dem zu Griechisch Weissenburg gehaltenen königlichen Banquet nach beygangener crönung Ferdinandi königs in Vngarn observirt worden.

Kívül későbbi kéztől:

1527. Designation der sessionsordnung, so bey dem zu Griechisch Weissenburg gehaltenen königlichen Planquet nach vorbeygangnen krönung Ferdinandi des königs von Vngarn observirt worden.

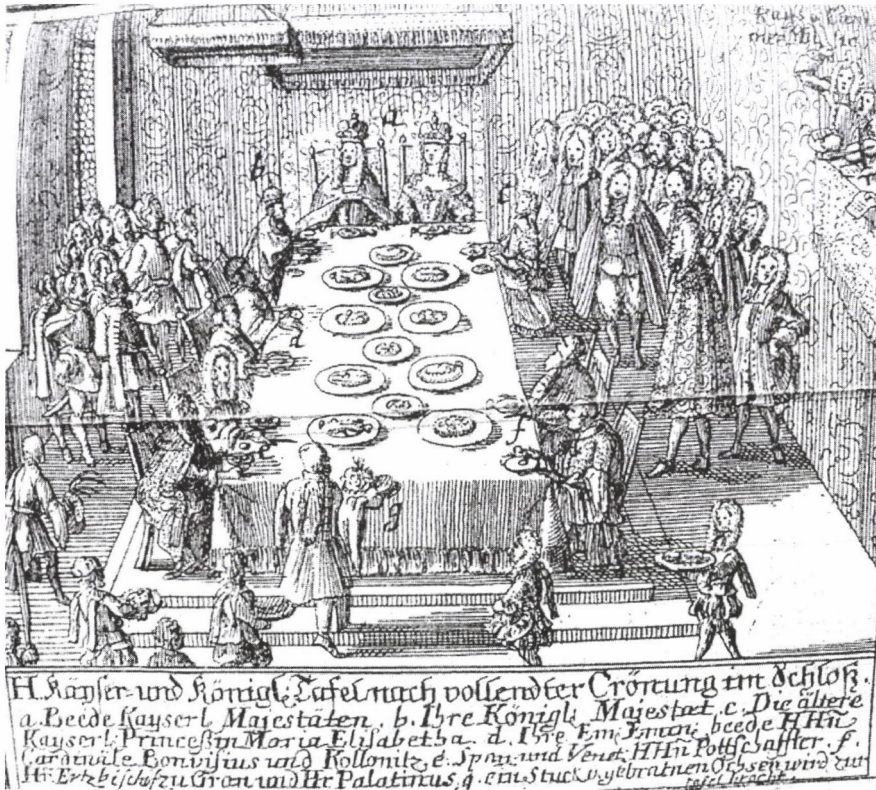
Forrás: Bayerisches Hauptstaatsarchiv, München; Kurbayern, Äusseres Archiv Nr. 4441. (31. Okt. 1527), ill. vö. *Iványi B.*: München levéltárai [tanulmány 22. j.] 105–106.

³¹⁵ I. Ferdinánd koronázásának dátumát — mint azt annak idején Ortway Tivadar már részletesen kimutatta (*Ortway Tivadar*: Mária, II. Lajos magyar király neje 1505–1558. Bp. 1914. [Magyar Történelmi Életrajzok]) — már az egykori szemtanúk és a korabeli történétírók is különféle időpontokra (okt. 28., okt. 31., nov. 1., nov. 3., nov. 5., nov. 10.) tették, noha erre kétségtelenül november 3-án került sor. MOE I. köt. 143.

³¹⁶ A szó közepi két f betűben javítás látható.

III. A koronázási lakomák felszolgálásának terminológiája

korabeli magyar	latin	német
„az mosdót tartja” (1608)	„lavacrum porriget” (1608), „aquam dat ad lavandum” (1613), „infundet aquam” (1625), „aquam ad lavandas manus administravit” (1638)	„handtwasser hat geraicht” (1572), „daß handbeckh zum waschen geraicht” (1608), „das handwasser geben” (1655)
„az keszkenőt eleibe adja” (1608)	„linteum ad abstergendas manus porrexit” (1572), „mantile subministrabit” (1608), „manutergia praebet” (1613.), „mantile porriget” (1618)	„das serviet zum handt truckhnen” (1572), „das handtuch geben/halten” (1655), „das serviet gereicht” (1681)
„eleibe metél” (1608)	„praescindet” (1608)	„fürschneider ist gewesen” (1572), „hat vorgeschnitten” (1655)
„étket fognak” (1608)	„cibos portabunt” (1608)	„truchsässen waren” (1572)

I. József magyar király koronázási lakomája

1687. december 9-én Pozsonyban

(ld. a tanulmány 162. jegyzetét)

FESTIVE CORONATION BANQUETS IN HUNGARY IN THE 15TH-17TH CENTURIES. ON THE SURVIVANCE OF THE TABLE CEREMONIAL OF THE INDEPENDENT HUNGARIAN COURT IN THE EARLY MODERN AGE AND ON THE REPRESENTATION OF THE HUNGARIAN POLITICAL ÉLITE

by Géza Pálffy
(Summary)

Under the rule of Ferdinand I (1526–1564), and parallel to the formation of a common imperial court in Vienna, the independent royal courts of Hungary and Bohemia disappeared almost for all. Nevertheless, in both kingdoms survived an event which can be regarded as a reincarnation of at least a part of the former ceremonies of the medieval courts, namely the ceremonial of the public banquets. Its existence was connected to the so-called coronation banquet (in German *Krönungsmahl/Krönungsbankett*), the last phase of the secular part of the coronation of kings and queens in medieval Hungary and Bohemia. This was the only occasion when the office-holders of the late medieval Hungarian court, whose functions had become purely nominal (such as the master of the horse, the master of the janitors, the master of the dapifers and that of the cupbearers), could discharge at least some of their former duties. The study offers a profound examination of this process, unique perhaps even from a European point of view, with regard to the period from 1476 to 1712, with a quick look at its afterlife until 1916. The author's aim is to contribute to the European research of ceremonies, representation and civilisation whose upswing began some twenty years ago.

On the basis of archival research in Vienna and Budapest it can be stated that even the coronation banquet of Charles IV in 1916 had elements of table ceremony which can be traced back to the late Middle Ages. This concerns particularly the service around the table of the titular officials of the former Hungarian medieval court as well as that of the use of occasionally appointed, exclusively Hungarian carvers (dapifers). These traditions survived for centuries virtually unaltered mainly thanks to the proposal of the Hungarian councillors in 1563, which illustrates perfectly the strength of the Hungarian political elite and its efforts at self-representation.

Yet compared to the late Middle Ages important changes occurred in the 16th and 17th centuries both in the sitting order and in the service around the table (*Tafeldienst*). Whereas the court of Wladislaw II and Louis II at Buda had been as open and licentious an institution as its English and French counterparts, the court of Ferdinand I in Vienna was characterised by a strict ceremonial of Burgundian origin and by the Spanish etiquette, just like the court of Matthias Corvinus had been, under the influence of Beatrice of Aragonia, from 1476 to 1490. This transformation manifested itself in the number of persons seated at the ruler's table during the public banquets. Although in October 1527 Ferdinand I, in order to legitimize his rule in Hungary, was obliged to seat together with the entire Hungarian ecclesiastical and lay elite, at the banquet of his son, Maximilian, which was held in 1563 at Pozsony, the Hungarian political elite was, in the lack of a palatine, represented by the only archbishop of Esztergom, who carried out the coronation. From this time on the sitting order of the banquets was prepared not by the Hungarian Master of the Court nor by the Hungarian councillors but by the *Obersthofmeister* in Vienna according to the common etiquette of the court of Vienna. The archbishop was joined after 1608 by the palatine and then by the archbishop of Kalocsa from 1618. They continued to sit at the royal table until 1916, at growing distance from the head of the table according to their rank.

Yet the appearance of the archbishop of Kalocsa also showed that the ceremonial of the Hungarian coronation banquets was not transformed entirely by foreign influences. For we have good reason to suppose that this fact was directly connected to the political struggle between the two chief figures of the Hungarian leading elite, namely the archbishop of Esztergom and the palatine, and to their consequent rivalry in the field of political representation. Although in 1618 the influential archbishop of Esztergom, Péter Pázmány, managed to preserve his leading position by inviting to the table his colleague of Kalocsa, in 1638 the likewise respected palatine, Miklós Esterházy, immediately secured for himself the privilege of pouring water onto the hands of the freshly crowned king or queen before the dinner, thereby manifesting his primacy at the first important phase of the banquet over the archbishop, who consequently handed over the towel. By this sequence of events the palatine clearly indicated to the spectators of the banquet that it was he who had the leading role in the political life of Hungary. The situation remained the same until the beginning of the 20th century. The increasing role of the palatine was also showed by the fact that from the 17th century he had the

right to nominate the Hungarian carvers, although the basic political institution of the common nobility, the lower chamber of the parliament, was also authorised to send some „representatives”. Consequently, their lists of 20-40 persons (see Appendix I) rather faithfully reflect the contemporary Hungarian political elite and its social reservoir.

The ceremonial of the coronation banquets thus incorporated, alongside its traditional elements, all the influences of Burgundian and Spanish origin channelled by the court of Vienna, which necessarily accompanied Hungary's integration into the Habsburg Empire after 1526. As a result of this process the kingdom of Hungary became a dominant member of the new Central-European monarchy, and as such, as archduke Maximilian put it to his father, Ferdinand I in May 1563, „it certainly enjoys some precedence over the other countries of your imperial majesty”. These words were reflected in the ceremonial of the Hungarian coronation banquets. For in the political representation the greatness, European importance and old traditions of the medieval Hungarian kingdom were at least as influential as the imperial efforts at centralisation in Hungary, justified by the defence of the empire's eastern frontiers and the provision of the imperial capital, which seriously affected Hungary's sovereignty. They did not exclude each other and were finally reconciled in a compromise between Vienna and the Hungarian political elite.

In the appendix of the study the author publishes I. the sitting orders of the coronation banquets from the period between 1527 and 1712 and the database of the participants; II. The German sitting order of the festive banquet held by Ferdinand I at Székesfehérvár on 3 November 1527 (Kurbayern, Auseres Archiv Nr. 4441., 31. Oct. 1527.); III. lastly the Hungarian-Latin-German vocabulary of the coronation banquets.

A KIRÁLYI ÉS KIRÁLYNÉI „MAGÁNBIRTOKOK” A 16. SZÁZADBAN*

Magyarországon már a 13–14. századtól kezdve fontos kérdés volt a várak birtoklása: mivel az nem csupán katonai létesítményt jelentett, hanem a várak köré szervezett uradalmak birtoklását, az ott élő népek feletti törvénykezési és kegyúri hatalmat is. A kettő együttesen biztosította a tulajdonos katonai és gazdasági erejét, végső soron pedig az szabta meg egy-egy tulajdonos helyét a hatalmi elitben, hogy hány várat/váruradalmat birtokolt.¹ Ebben a hatalmi struktúrában mindig fontos helyet töltött be a mindenkori magyar uralkodó által valamilyen formában birtokolt királyi váruradalom-rendszer. Mohács előtt gyakorlatilag háromféle királyi várbirtok létezett: 1) királyi „magánbirtokok”, hagyományosan ide szokták sorolni a mindenkori királynék által bírt uradalmakat is, amelyek témánk szempontjából kiemelt jelentőséggel bírnak; 2) az ún. honorbirtokok, amelyek ugyan hivatalosan királyi birtoknak számítottak, de valamilyen méltóság viselésével voltak összekötve, az adott méltóság betöltője a hivatalviselés címén (*pro honore*) bírta azokat (elegendő itt az erdélyi vajdák, a szlavón illetve horvát–dalmát bánok által bírt várakra utalnunk)²; 3) a délvidéki végvárok, többnyire pusztán vagy uradalom nélkül.³ Az alábbiakban az első kategóriába sorolt királyi és királynéi uradalmak Mohács utáni sorsával kívánunk foglalkozni, elsősorban igazgatás- és gazdaságtörténeti megközelítésből.

Már Mohács előtt megfigyelhető az a tendencia, hogy az uralkodói jövedelmek, főként az országgyűlés által megszavazott hadiadó kapcsán a rendek egyre nagyobb beleszóláshoz jutnak. Ezt jelzi az országgyűlések által a hadiadó beszedésére alkalmanként választott rendi kincstartók megjelenése, illetve a királyi kincstartók feletti rendi ellenőrzés kísérlete. Ezzel párhuzamosan azonban meg-

* A tanulmány a Habsburg-kori Kutatások Közalapítvány ösztöndíj-támogatásával készült.

¹ *Fügedi Erik*: Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon. Bp. 1977. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat. 82.) 14–15. *Engel Pál*: Honor, vár, ispánság. Tanulmányok az Anjou-királyság kormányzati rendszeréről. *Úő.*: Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok. Szerk.: Csukovits Enikő. Bp. 2003. (Milleneumi magyar történelem) 101–102. *Úő.*: Vár és hatalom. Az uralom területi alapjai Magyarországon. *Uo.*: 162–172. Természetesen nem minden várhoz tartozott uradalom (pl. a határvárok, a későbbi déli végvárok stb.) és nem minden uradalomnak volt vár a központja.

² *Vö. Engel Pál*: Honor, vár, ispánság. Tanulmányok az Anjou-királyság kormányzati rendszeréről i. m. 101–161. *Úő.*: A honor. A magyarországi feudális birtokformák kérdéséhez. *Úő.*: Válogatott tanulmányok i. m. 73–100. *Úő.*: Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban (1387–1437). Bp. 1977. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat. 83.) 14–15.

³ A Mohács előtti déli végvárrendszer és így az itt lévő várak és esetleges uradalmak alapos feldolgozásával mai napig adós történetírásunk. Mindenesetre Mohács előtti végváraink többsége esetében uradalmakkal gyakorlatilag nem számolhatunk. *Vö. Fügedi E.*: Vár és társadalom i. m. 16.

kezdődött a királyi „magánháztartás” elkülönítése az államháztartástól.⁴ Ennek alapvető elemét képezték a királyi udvartartás költségére lekötött várbirtokok, azaz a királyi „magánbirtokok”. Ezt a kifejezést ugyanakkor mindvégig csak feltételesen használhatjuk, hiszen a 16. században terminológiailag nem különíthetők el a királyi „magánbirtokok” a többi királyi uradalomtól. Ez a megkülönböztetés német területeken is csak a 17–18. század fordulóján jelenik meg a francia ‘domaine’ mintájára, ‘Domänen’, azaz magyarul a ‘koronauradalom’, latinul pedig ‘dominium coronalis’ kifejezés formájában.⁵ A megkülönböztetést — mint az alábbiakból is ki fog tűnni — sokkal inkább igazgatástörténeti megközelítésből tudjuk megtenni, illetve az uradalmak bevételeinek felhasználási módja jelenthet támpontot. Ugyanezt mondhatjuk el a királynéi birtok esetében is, amely jogilag szintén nem képezett egységes rendszert, mivel királynéink jegyajándékként, és magánjogi alapon is bírtak uradalmakat, jövedelmeket. Ezek esetében viszont a királyné személye jelent összekötő kapcsot.

A királyi és királynéi „magánbirtokok” Mohács előtt

A királyi „magánbirtokok” Mohács előtt és azok jövedelmei

Az 1514:3. tc. felsorolja a „királyi fekvő jószágokat”, jövedelmeket és „birtokjogokat”. Ezek között az alábbi uradalmakat találhatjuk: a visegrádi és az óbudai uradalmakat az azokhoz tartozó Szentendrei- és Csepel-szigetekkel, a munkácsi és a diósgyőri uradalmakat, Husztot a sókamurai városokkal, ezen kívül Erdélyben Görgényt, Törösvárt és Dévát. A törvénycikk nem említi, de nyilván bele kell érteni a zólyomi uradalmat is a Garam-völgyi bányavárosok birtoklásába. Az 1518:14. (bácsi) tc. pedig „a király konyhájára szánt jövedelmekről” rendelkezett, itt az alábbi uradalmak szerepelnek: Munkács, Tata, Komárom, a visegrádi uradalom, Óbuda, Kos és Csepel szigetek, Zsámbék, Solymár és Keszi⁶ mezővárosok, valamint a kunok és a jászok területe.⁷ Azt is megszabja a törvénycikk, hogy mely uradalmak mit szolgáltatnak a királyi udvar számára, eszerint a szalonjáról és borról Munkács, a vizákról és egyéb halakról pedig Komárom és Tata várának jövedelmeiből kell gondoskodni, ezen felül a budai és a Szerémségben levő tizedeket „a királyi asztal és udvar” számára kell fordítani. Ezeket a birtokokat — szemben a törvénycikk által a kincstartóra bízott Huszttal — külön királyi főtisztviselő: a budai udvarbíró (*provisor curiæ castri regii Budensis* vagy egyszerűsített

⁴ *Kubinyi András*: A budai vár udvarbírói hivatala (1458–1541). Kísérlet az országos és a királyi magánjövedelmek szétválasztására. Levéltári Közlemények 35. (1964) 67–69.; *Bónis György*: Ständisches Finanzwesen in Ungarn im frühen 16. Jahrhundert. In: *Csatári, D. – Katus, L. – Rozsnyói, Á.* (szerk.): Nouvelles études historiques publiées à l’occasion du XIIe Congrès International des Sciences Historiques par la Commission Nationale des Historiens Hongrois. 1. Bp. 1965. 83–103.

⁵ *Knittler, Herbert*: Habsburgische „Domänen”. Das Fallbeispiel Österreich unter der Enns im 16. Jahrhundert. Polen und Österreich im 16. Jahrhundert. Hrsg.: Leitsch, Walter–Trawowski, Stanislaw. (Wiener Archiv für Geschichte des Slawentums und Osteuropas. Bd. XVII.) Wien–Köln–Weimar, 1997. 64–65. A koronauradalom kifejezésre ld. alább.

⁶ A törvénycikk Kesztőt említ, azonban valószínűleg a visegrádi uradalomhoz tartozó Alkeszről, a mai Budakeszről van szó.

⁷ Corpus Juris Hungarici. CD-Rom.

alakban: *provisor castris Budensis*) igazgatta. Kubinyi András szerint lényegében itt a király állami és magán jellegű jövedelmeinek szétválasztására történt kísérlet.⁸

A budai udvarbíró hivatalát nem a Jagellók, hanem Hunyadi Mátyás hozta létre. Fő feladata a királyi magánuradalmak igazgatása és a budai királyi udvar ellátása volt, a befolyt összegekből kellett fedezni a királyi konyha nem csekély költségét. Mint Kubinyi András kutatásaiból ismert, a budai udvarbírói hivatal önmagában nem volt képes a vele szemben támasztott gazdasági követelményeknek megfelelni, így a konyha ellátását, mint ahogy azt a törvénycikk is előírta, részben a kincstartó pénztára fedezte. A budai udvarbíró illetékességét tekintve nem minden királyi uradalom felett rendelkezett, kezdetben csak a visegrádi-dömösi, a tatai és a komáromi uradalmak, a jászok és a kunok, valamint a királyi condicionariusok tartoztak alá. Úgy tűnik, hogy Mátyás gondolt arra is, hogy a királyi magánuradalmakat és a Hunyadi-birtokokat együttesen kormányoztassa, így saját uradalmi közül Debrecen is a budai udvarbíró alá rendelte, halála után azonban Corvin János örökölte a birtokot. A Jagelló-korban Tata és Komárom már biztosan függetlenedett a budai provizorátustól. Az idézett törvénycikkekben felsorolt uradalmak többsége — Visegrádot, Komáromot és Tatát leszámítva — királynéi uradalom volt, azonban ekkor a király özvegye miatt kormányozhatta az udvarbíró, illetve alája kívánták rendelni. Különösen érdekes, hogy olyan nagy királyi uradalmak, mint Temesvár, Pozsony vagy Szeged nem tartoztak a budai udvarbíró felügyelete alá. Temesvár, Pozsony és az 1514. évi törvénycikkben említett erdélyi várak a két megyésispán, illetve az erdélyi vajda honorbirtokai voltak. Fontos kiemelnünk, hogy a budai udvarbíró nem csak uradalmakat igazgatott és condizionárisok (királyi szakácsok, halászok, ajtónállók stb.) felett rendelkezett, hanem a budai vár fenntartására rendelt budai és szerémi bortizedek beszedését is ő intézte.

Hivatalának szervezetét tekintve a budai várban lakó udvarbírónak volt helyettese (*viceprovisor*), számvevője (*racionista*) és voltak jegyzői is. Alá tartozott a budai királyi palota konyháját ellátó sáfár. Az egyes uradalmakat, birtokrészeket a helyi várnagyok és udvarbírák igazgatták, akik a budai udvarbíró familiárisai közül kerültek ki. A budai udvarbíróhoz lehetett fellebbezni a helyi úrszékettől is. Hatáskörét tekintve a budai udvarbíró rendelkezett az uradalmak fegyveres erejével is. Érdekes módon alakult a budai udvarbíró és a budai várnagy viszonya: Kubinyi szerint az udvarbíró posztja előkelőbbnek számított, és amikor ugyanazon személy viselte mindkét tisztséget, akkor is a provizori cím került előre az intulációban. A budai udvarbíroságot tekinthetjük — funkciója alapján — a királyi magánbirtokok első központi szervének, amely nagyfokú hasonlóságot mutat az osztrák főhercegi uradalmakat és jövedelmeket kezelő *Vizedom* hivatalához és a krakkói nagyprokurátoréhoz.⁹

Ami a koronabirtokok bevételeit illeti: összevetve a Mátyás- és a Jagelló-kor adatait, szembeötlő ellentmondásba ütközünk. Míg Fügedi egy 1519. évi velencei követjelentés alapján Mátyás korában 50.000 arany Ft-ra tette a királyi birtokok

⁸ A budai udvarbírói hivatalra összefoglalóan ld. *Kubinyi A.*: A budai vár i. m.

⁹ Az osztrák Vizedom-okra (Vizedom unter der Enns, illetve ob der Enns) ld. *Kenyeres István*: A végvárok uradalmainak igazgatása és gazdálkodása a 16. században. Századok 135. (2001) 1354–1355. A krakkói nagyprokurátor kezelte azokat királyi „magán”-birtokokat és jövedelmeket, amelyek éppen nem voltak zálogban, elvben független volt a rendek által választott főkincstartótól, és az uradalmak jövedelmével a királynak számolt el. *Kubinyi A.*: A budai vár i. m. 69.

jövedelmeit,¹⁰ addig az 1494/95. évi kincstartói számadás Ember Győző-féle összegzése szerint mindössze 600 Ft jövedelem származott azokból. A legérdekesebb Kubinyi András véleménye, mivel ő becsléseiben nem számít a koronabirtokok jövedelmeire. Kubinyi a budai udvarbírótság gazdasági jelentőségének elemzése kapcsán elvetette Suriano velencei követ adatát, elsősorban arra hivatkozva, hogy a követ adatai más jövedelmek kapcsán is erősen túlzóak.¹¹ Máshol hozzátéveszi, hogy Suriano nyilván azoknak a királyi váraknak a jövedelmét is beszámíthatta, amelyek honorként valamelyik honor-birtokos, így az erdélyi vajda (Déva), a temesi (Temesvár), vagy a pozsonyi (Pozsony) ispánok kezén voltak.¹² Kubinyi idéz egy 1525–1526. körüli feljegyzést, amely szerint Mátyás idejében Ráskai Balázs udvarbíró 10.000 Ft tiszta jövedelmet adott át az uralkodónak, aki ezt olyanmire nemtetszéssel fogadta, hogy egy pálcával verte el udvarbíróját.¹³ Természetesen az anekdotaszerű adatot ugyanúgy kétségbe lehet vonni, mint az egy évtizeddel korábról származó velencei követjelentést. Kubinyi mindenesetre úgy véli, hogy a birtokok bruttó jövedelme Mátyás uralkodása idején nem haladta meg a 20–22.000 Ft-ot.¹⁴ A bevételek döntő része azonban az egyes uradalmakban került felhasználásra, főként a birtokigazgatásra és a familiárisok fizetésére, és csak a fennmaradó csekély jövedelem kerülhetett Budára. Az udvarbírói birtokokból azonban jelentős értékű naturális jövedelmekkel látták el a királyi udvartartást, elegendő itt a nagymennyiségű tűzi-, épületfa-felhasználásra és a halellátásra (főként a vizák), valamint a szerémi és a budai bordézsmból származó borra utalnunk.¹⁵ Ezek pénzben kifejezett értéke pedig nem lehetett csekély.

II. Ulászló bevételei — az 1494/95. évi kincstartói számadások alapján — éves átlagban aligha haladhatták meg a 160.000 Ft-ot (a Corvin Mátyás uralkodása alatt feltételezett egy negyedét!). Ember Győző számításai szerint a koronabirtokok bevételei elenyészőek voltak, mindössze 600 Ft bevételt könyveltek el.¹⁶ A jelentős mértékű bevételecsökkenés több okra vezethető vissza, hiszen a birtokok döntő része (a visegrádit leszámítva) ekkor zálogba illetve — Corvin János révén — magánkézre kerül.¹⁷ Hozzá kell tennünk, hogy a komáromi és a tatai uradalom ekkor már kikerül az udvarbíró hatásköréből, de továbbra is megmarad királyi kézen.

Vizsgáljuk meg, hogy az 1494/95. évi számadáskönyv adata mit is takar valójában. Az 1494. évi bevételeknél találjuk meg a hivatkozott 600 Ft-os koronabirtok jövedelmet Komárom és Tata uradalmiból *taxa extraordinaria* címén.¹⁸ Két sorral lejjebb olvashatjuk, hogy „Andras litteratus provisor Budensis”, azaz Báncai András deák budai udvarbíró¹⁹ a kunok és a jászok *taxa extraordinaria*-jából fizetett be

¹⁰ Fügedi Erik: Mátyás király jövedelme 1475-ben. Századok 116. (1982) 500.

¹¹ Kubinyi A.: A budai vár i. m. 85. 123. jegyz.

¹² Kubinyi András: A Mátyás-kori államszervezet. Hunyadi Mátyás. Emlékkönyv Mátyás király halálának 500. évfordulójára. Szerk.: Rázsó Gyula – V. Molnár László. Bp. 1990., 109., 143. (377. jegyz.).

¹³ Kubinyi A.: A budai vár i. m. 83–84.

¹⁴ Uo. 86–87.

¹⁵ Uo. 77–78., 85–86.

¹⁶ Ember Győző: A magyar királyi kamara pénzübeli bevételei és kiadása 1555–1562. Századok 116. (1982) 3. sz. 524–525.

¹⁷ Kubinyi A.: A budai vár i. m. 86–87.

¹⁸ Engel, Johann Christian: Fortsetzung der allgemeinen Welthistorie. 49. Teil. Halle, 1797. 19.

¹⁹ Báncaira ld. Kubinyi A.: A budai vár i. m. 94.

188,5 Ft-ot. Kérdéses, hogy mit értsünk *taxa extraordinariá*-n? A rendkívüli adó, a taksa, a jobbágyokra a cenzuson felül tetszés szerint kivetett adó volt, amelyet a jobbágy jövedelme arányában róttak ki, évente akár több alkalommal is.²⁰ Lehet-e bármilyen következtetést ebből az adatból az uradalmak bevételeivel kapcsolatban levonni? Szabó István bemutatta, hogy egyes helyeken a kivetett taksa a cenzus többszörösét is kitehette, akár 10-20-30 szorosát is. Nógrády Árpádnak a *taxa extraordinariá*-ra vonatkozó kutatásaiból azonban tudhatjuk, hogy annak nagysága nem terhelte meg ilyen mértékben a jobbágyságot.²¹ Ha tekintetbe vesszük, hogy a rendkívüli taksa mindenképpen meghaladta az évi cenzus összegét, akkor mindenképpen legalább az összeg kétszeresével kell számolnunk. Ehhez hozzá kell még adnunk az uradalom rovás-adó (dika, hadiadó) jövedelmét és a bérelt tizedekből származó bevételeket is, mivel ezeket a jövedelmeket a legtöbb földesúr maga tartotta kézben. A dika esetében ezt ellenőrizni is tudjuk: Butkhy Péter komáromi és tatai kapitány a maga, azaz a várak szükségleteire szedette be a Komárom megyei hadiadót, összesen 357 Ft-ot.²² Ezen adatok alapján azonban szinte lehetetlen megállapítani a királyi uradalmak bevételeit, annyi bizonyos, hogy más megyékben (pl. Pilis, Hont) a király számára szintén elengedett (!) hadiadó az uralkodó birtokaira folyt be. Így a koronabirtokok jövedelmei a Jagellók alatt minden egyéb deputált jövedelemmel még ekkor is elérhették a 3-4.000 Ft-ot, ami így is igen kevésnek tűnik a Mátyás korabeli feltételezett 20-22.000 Ft-hoz képest. Ennek nyilvánvaló oka a királyi uradalmak elzalogosítása, eladományozása volt.²³ A Hunyadi család jelentős magánvagyonra pedig, más birtokokkal együtt, Corvin Jánosra szállt, így a budai udvarbíró által kezelt uradalmak száma jelentősen megfogyatkozott. A számadás kapcsán egy másik módszertani problémával találjuk szembe magunkat: a királyi uradalmakat önálló gazdálkodó egységként fogták fel, tehát a központi számadásokban csak akkor szerepeltek az innen származó jövedelmek, amennyiben a helyi szükségletek kielégítése után maradt még befizetni való. Ez egyébként már a 15. század végétől elfogadott könyvelői gyakorlat volt más országok kincstári elszámolásainál is.²⁴ Így a kincstartói számadásokban szereplő csekély összegek nem bizonyítják a koronauradalmak bevételeinek ilyen mértékű drasztikus visszaesését. Értelmezésünk szerint ugyanis az uradalmak nettó bevételei, amelyek a birtokok igazgatása és működtetése felett megmaradtak, ugyanúgy részét képezik az uralkodói bevételeknek, mint más kincstári jövedelmek. (A kiadási oldalon viszont ugyanúgy figyelembe veendő az ezekből a birtokokból fizetett fent említett familiárisok és más tisztviselők.)

²⁰ Szabó István: A magyar mezőgazdaság története a XIV. századtól az 1530-as évekig. Bp. 1975. (Agrártörténeti tanulmányok 2.) 72–75.; újabban ld.: Nógrády Árpád: *Taxa – extraordinaria?* Szélgjegyzetek Kanizsai László kapuvári-sárvári számadáskönyvének margójára. In memoriam Barta Gábor. Tanulmányok Barta Gábor emlékére. Szerk.: Lengvári István. Pécs, 1996. 125–148. *Uő.*: A földesúri pénzáradék nagysága és adóterhe a késő középkori Magyarországon. Századok 136. (2002) 2. sz. 451–468., különösen 453–454.

²¹ Szabó I.: A magyar mezőgazdaság i. m. 73–74.; Nógrády Á.: A földesúri pénzáradék 459., 468.

²² Engel, J. C.: Fortsetzung i. m. 22.

²³ Főgel József: II. Ulászló udvartartása (1490–1516). Bp. 1913. 14–15.

²⁴ Cuawenberghe, Eddy van: Pénzügypolitika és kincstárpolitika Németalföldön a burgundiak és a spanyol Habsburgok korában. (15–16. század.) Történelmi Szemle 25. (1982) 123.

A királynéi birtokok Mohács előtt

A királynéi jövedelmekről már az Árpád-korból is van tudomásunk. Ezek nem feltétlenül birtokokban testesültek meg, hanem azok jövedelme vagy más királyi regálék haszna (pl. sókereskedés, vagy mint az Cillei Borbála esetében tudható, pl. Szlavónia nyestbőr adója) formájában. Emellett a magyar királyok biztosítottak jegyeseiknek hitbért is, amelyek már valóban uradalmak voltak. A királynék emellett „magánjogi” alapon is részesültek birtokadományokban, illetve pl. vétel útján is birtokokhoz juthattak. Egyelőre a szakirodalom még adós azzal a válasszal, hogy az Árpád- majd az Anjou-korban tételesen mely birtokok tartoztak a királynéi uradalmak közé, illetve hogy volt-e egyáltalán egy jól elkülöníthető „állandó királynéi birtokkomplexum”.²⁵

A rendelkezésre álló adatok alapján tulajdonképpen a Zsigmond uralkodásának második felére jellemző állapotokból tudunk kiindulni: ő feleségének, Cillei Borbálának, hitbér gyanánt tekintélyes, főként szlavóniai birtokokat kötött le, Szaplonca, Kis- és Nagykemlék, Kővár/Kőkapronca, Garics, Velike váruradalmi Kőrös megyében, Zágráb városa, Verőce és Pozsegavár várai az ispánsággal együtt. A szlavóniai birtoktesten kívül királynéi birtok volt Óbuda, Csepel-sziget, Kecskemét a királynéi kunokkal, Buják és Szanda várak (Nógrád vm.) és Tolnavár mezőváros. Ezen birtokok jó része minden bizonnyal már ekkor is hagyományosan királynéi birtoknak számított.²⁶ Zsigmond 1419-ben egyszerűen zároltatta a királynéi birtokokat Borbála állítólagos félrelépése miatt, azonban 1423-ban megbocsátott neki, majd 1424-ben rendezte a királynéi birtokok ügyét is. Lényegi változás volt, hogy a királyné elvesztette szlavóniai birtokait és jövedelmeit, cserében viszont tekintélyes birtokokat és haszonvételeket kapott a Felvidéken. Ezek a birtokok szempontunkból igen fontosak, hiszen ettől kezdve a mindenkori magyar királynét döntően ezen uradalmak illették meg. Ekkor kapta meg a királyné Zólyom megyét Zólyommal, az ahhoz tartozó zólyomi uradalommal, Dobronya, Lipcse (Zólyomlipcse) és Végles várakkal és azokhoz tartozó birtokokkal, Bars megyében a Garam-völgyi bányavárosokat: Körmöcbánya, Besztercebánya, Selmecebánya, Libetbánya, Újbánya, Bakabánya és az ekkor még mezőváros Fejérbánya (Bélabánya), valamint Breznóbánya és Korpona. Ugyanekkor került királynéi kézre Trencsén megye is Trencsén, Szucsá, Oroszlánkő, Beszterce, Hrussó, Sztrecseny, Óvár és Budetin váruradalmával. A bányavárosokkal együtt ekkor még nem került a királyné kezébe a körmöcbányai bányakamara, a kamara és a bányavárosok ügyei-be sem ő, sem pedig tisztjei nem szólhattak bele, a városok lényegében csak cenzust tartoztak fizetni a királynénak. Borbála ugyanakkor a neki korábban járó

²⁵ *Gárdonyi Albert*: A magyar királyné udvari kancelláriája az Anjouk alatt. Turul 33. (1915) 81–84. *Zsoldos Attila*: A királyné udvara az Árpád-korban. Századok 136. (2002) 287–288. Az Árpád-kori királynéi népekre és a királynéi birtokszervezetben betöltött szerepükre legújabban: *Uő.*: Királynéi népek az Árpád-korban. Magyar évszázadok. Tanulmányok Kosáry Domokos 90. születésnapjára. Szerk.: Ormos Mária. Bp. 2003. 42–54.

²⁶ Engel szerint Nagykemlék 1291-től, Kiskemlék 1326-tól, Kővár (Kőkapronca) 1397-től, Tolna 1395 előtt is, Óbuda (részben) a 14. század elejétől, Buják esetleg 1395-től királynéi birtok volt. Magyarország a középkor végén. Szerk.: Engel Pál. [Bp. 2002.] CD-Rom (= *Engel P.*: Mo. térképe). Óbuda és a Csepel-sziget, valamint több Pest megyei birtok királynéi birtoklására ld. *Tringli István*: Pest megye a késő középkorban. Pest megye monográfiája. I. köt. 2. rész. A honfoglalástól 1686-ig. Szerk.: Zsoldos Attila. Bp. 2001. (Pest megye monográfiája I/2.) 80–93.

szlavóniai nyestbőradó helyett a királyi urburából évi 8000 Ft-os évjáradékot kapott.²⁷ 1427-ben Zsigmond — cserébe a királynénak lekötött harmincadokért — immár ténylegesen átengedte a bányavárosokat és az urburával együtt a kamarát is (a rézjövedelem kivételével). Ekkortól már a királyné nevezhette ki a Bars és Zólyom megyei ispánokat és az illető várak várnagyait is.²⁸ Borbála kifejezetten ügyesen gazdálkodott jövedelmeivel, így nem csoda, hogy Zsigmond inkább neki adott zálogba várbirtokokat, mint a báróknak. Így került 1424-ben Ajnácskő, majd Fülek, 1431-ben Diósgyőr váruradalma — Dédes és Cserép várakkal együtt 60.000 Ft-ért — királynéi kézre. Nem tisztázott körülmények között, de további uradalmak jutottak Borbála kezére az 1430-as években, így Trencsénben Lietava és Ugród, továbbá Likava és Nagyvár Liptó megyével, valamint Torna vára Torna megyével együtt.²⁹ Látható, hogy Borbála igyekezett összefüggő birtokterületet kialakítani Trencsén megyétől Liptó, Zólyom, Bars megyéken át Nógrád és Pilis megyéig. Borbála királynéi utódainak birtokai között szinte mindegyikük esetében megtalálhatóak a Garam-völgyi bányavárosok, Zólyom megye uradalmai, Diósgyőr, valamint Óbuda birtokai és a Csepel-sziget. Ugyan Borbála élete végéig, özvegyisége idejére is — esetleges újbóli férjhezmeneteléig — kapta meg a birtokokat, azonban Albert király 1439 nyarán Borbálától elvéve, Erzsébet királynénak adományozta a Trencsén megyei birtokokat, Diósgyőrt, Tolnát és Szandát valamint Szegedet. Erzsébet jelentős járadékot kapott a szlavóniai nyestadóból, valamint a körmöcbányai kamarából (összesen 20.000 Ft értékben).³⁰ Mátyás első feleségének, Podjebrád Katalinnak (Kunigunda) 1461-ben jegyajándék gyanánt átengedte a Cillei Borbála által is bírt királynéi birtokok közül Óbudát, Diósgyőrt, a Csepel-szigetet és a királynéi kunokat, azonban a királyné korai halála (1464) után túlnyomórészt a király anyja, Szilágyi Erzsébet élvezte a királynéi uradalmak jövedelmét.³¹ Beatrix királyné csak Erzsébet halála (1483) után tudta, akkor is csak igen nehezen, lépésről-lépésre megszerezni a királynéi birtokokat: 1484-ben Óbudát, 1486-ban a bányavárosokat, majd a zólyomi, véglesi, dobronyai, saskői és a simontornyai uradalmakat sikerült megkapnia.³² 1490-ben mintegy 10 váruradalom felett rendelkezett, így a fentiekén kívül Diósgyőr és Ónod uradalmával, valamint Huszt várával és a máramarosi sókamarai városokkal is.³³ Beatrix egyébként Mátyás halála után a királynéi uradalmakat sajátjaként kezelte, és ezt a helyzetet II. Ulászlónak is el kellett fogadnia, legalábbis névleges házasságuk idejére. Beatrix a király-

²⁷ A vonatkozó 1424. évi Zsigmond-féle adománylevelek, illetve (Habsburg) Albert herceg által kiadott hozzájárulás (ez utóbbi említi valamennyi királynéi birtokadományt) kiadását ld. *Wenzel Gusztáv*: Okmányi adalék Borbála és Erzsébet magyar királyok birtokáról. Magyar Történelmi Tár 12. (1863) 274–285.

²⁸ *Mályusz Elemér*: Zsigmond király uralma Magyarországon. Bp. 1984. 72–73. *Engel P.*: Királyi hatalom i. m. 73–76., 193.

²⁹ *Engel P.*: Királyi hatalom i. m. 93., 102–103, 105–107. 112., 131., 162. *Mályusz E.*: Zsigmond király i. m. 74. Érdemes megjegyeznünk, hogy Diósgyőr 1390–95 között Mária királynő birtokában volt.

³⁰ *Wenzel G.*: Okmányi adalék i. m. 285–286.

³¹ *Teleki József*: Hunyadiak kora Magyarországon. 11. köt. Pest, 1855. 3–6. (No. CCCXVIII.) *Kubinyi A.*: A budai vár i. m. 71–72.

³² *Berzeviczy Albert*: Beatrix királyné (1437–1508). Történelmi élet- és korrajz. Bp. 1908. (Magyar történelmi életrajzok) 269–273. A Csepel-sziget birtoklására (1489) ld. *Teleki J.*: Hunyadiak kora i. m. 12. köt. 460–463. (No. DCCXCII).

³³ *Kubinyi A.*: A Mátyás-kori államszervezet i. m. 60–61. és *Engel P.*: Mo. térképe i. m.

néi uradalmakat lényegében véve magánbirtokokként kezelte és — minden bizonnyal tartozásai miatt — el is idegenített belőlük, így pl. Dobronyát a Frangepánoknak, Sasköt és Lipscét a Nagylucsei Dóczyiaknak adta el.³⁴ A bányavárosokat, Zólyommal együtt, pedig a Thurzó család szerezte meg zálogba, akik — a besztercebányai rézüzlet miatt — érdekelték voltak a bányavárosok feletti ellenőrzés megszerzésében.³⁵ II. Ulászló ezért nem köthette le jegyajándékként a szokásos birtokokat feleségének, Candalle-i Annának, aki részére 1502-ben még alig évi 8000 Ft-ot tudott biztosítani, egy-két éven belül azonban ez az összeg elérte a 30.000 Ft-ot.³⁶ Hogy ennek mi volt a forrása, azt további kutatásoknak kell tisztázni, annyi viszont bizonyos, hogy Anna 1504/1505-ben, legalábbis formálisan, a bányavárosok és Zólyom birtokához, valamint Munkács váruradalmához jutott, de feltehetőleg Óbuda és Diósgyőr is a kezén volt.³⁷

Az utolsó magyar királyné, aki királynéi birtokok felett rendelkezett, II. Lajos felesége, Habsburg Mária volt. Az 1515. évi házassági szerződésben³⁸ már kikötötték a felek a királynénak fizetendő jegyajándék összegét, illetve a „szokásos” királynéi birtokokat.³⁹ Az Innsbruckban nevelkedő Mária 1521-ben érkezett Magyarországra és bátyjai, V. Károly és Ferdinánd hathatós fellépésére végül is 1522-ben rendezték a királynéi birtokok kérdését, bár egyes adatok szerint II. Ulászló még 1515-ben átengedte a bányavárosokat menyének.⁴⁰ II. Lajos 1522. február 2-án

³⁴ Dobronyát még Mátyás életében, Sasköt és Lipscét már utána zálogosította el Beatrix. *Péchy Antal: Alsó-Magyarország bányamivelésének története.* 1. köt. Bp. 1884. 69., 74. A birtokátruházásokat 1490 novemberében erősíti meg II. Ulászló. *Berzeviczy A.: Beatrix királyné i. m.* 273. Véglest minden bizonnyal 1497-ben engedi át Beatrix a Ráskaiaknak. *Engel P.: Mo. térképe i. m.*

³⁵ *Berzeviczy A.: Beatrix királyné i. m.* 567–568. A Thurzók Zólyom várához és tartozékaihoz valószínűleg 1500-ban juthattak hozzá, mivel a vár birtokával együtt járó zólyomi ispáni tisztelet a Beatrix által kinevezett Veságh (Vesák) Péter 1492–1500 között töltötte be, 1500-tól viszont már Thurzó János is zólyomi ispánként fordul elő. *Föglein Antal: XVI. századi közigazgatástörténeti adatok Zólyom vármegyéből. Századok 58. (1924) 469–470.*

³⁶ *Wenzel Gusztáv: II. Ulászló magyar és cseh királynak házas élete, 1501–1506. Századok 11. (1877) 823–824. Fögel J.: II. Ulászló udvartartása i. m.* 37.

³⁷ A bányavárosok és Zólyom formális átvételére 1505-ben (a birtokok továbbra is a Thurzók kezelésében maradnak): *Hatvani [Horváth] Mihály: Magyar történelmi okmánytár a brüsseli-oroszországi levéltárból és a burgundi könyvtárból.* Pest, 1857. (Monumenta Hungariae Historica. Diplomataria I.) 1. köt. No. 14–15. 18–21. Munkács megszerzésére ld.: *Kubinyi András: Ernuszt Zsigmond pécsi püspök rejtélyes halála és hagyatékának sorsa (A magyar igazságszolgáltatás nehézségei a középkor végén).* Századok 135: (2001) 2. sz. 318. Mivel Óbuda és Diósgyőr uradalmait Anna halála után a királyi gyermekek fenntartására fordították, így feltehetőleg előzőleg az ő kezében lehettek. *Kubinyi András: Szalkai László esztergomi érsek politikai szereplése.* Aetas 1994. 1. sz. 104.

³⁸ Erre ld. *Hermann Zsuzsa: Az 1515. évi Habsburg–Jagelló szerződés. Adalék a Habsburgok magyarországi uralmának előtörténetéhez.* Bp. 1961. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sor. 21.)

³⁹ *Ortvay Tivadar: Mária II. Lajos magyar király neje (1505–1558).* Bp. 1914. (Magyar történelmi életrajzok.) 58–61. *Heiß, Gernot: Die ungarischen, böhmischen und österreichischen Besitzungen der Königin Maria (1505–1558) und ihre Verwaltung. Erster Teil: Überblick 1521–1548. Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs 27. (1974) 62–63.* A szerződés szövegét I. Ferdinánd 1527. évi átírásában ld.: *Hatvani M.: Magyar történelmi okmánytár i. m.* No. 34b. 54–63. A szerződésben az alábbi királynéi birtokokat nevezi meg Ulászló: a máramarosi sókamara Huszttal és a sókamarai városokkal, Zólyom vára és városa, Körmöcbánya az arany- és ezüsbányákkal és öt további várossal (*et ceteris quinque oppidis et pertinentiis*), Óbuda vára és uradalma. A birtokok éves jövedelmének elvileg 25.000 Ft-ot el kellett érnie, ha esetleg nem éri el, akkor a király más jövedelemből kell, hogy pótolja azokat. Uo. 59.

⁴⁰ *Probst, Günther: Königin Maria und die niederungarischen Bergstädte. Zeitschrift für Ostforschung 15. (1966) 621.*

Budán kiadott adománylevelében — hivatkozva az I. Miksa német-római császár és II. Ulászló magyar király közötti, majd pedig II. Lajos, illetve V. Károly és I. Ferdinánd közötti megegyezésre — az alábbi királynéi javakat engedte át Máriának: a bányavárosokat, mégpedig Körmöcbányát, Selmezbányát, Besztercebányát, Bakabányát, Fejérbányát, Libetbányát, Breznóbányát, Korponát minden arany-, ezüst- és egyéb bányáival együtt, valamint Zólyom városát és váruradalmát, Óbuda várát és városát a Csepel-szigettel és Keve (Ráckeve) városával, Huszt várát a máramarosi sókamarával és a sókamarai városokkal (Huszt, Sziget, Técső, Visk) és Róna kastéllyal, Munkács váruradalmát Beregszász és Munkács városokkal, Várilval, Diósgyőr váruradalmát Miskolccal, Muhival, Mezőkövesddel és Mezőkeresztes-sel. Ezeket a birtokokat mint „coronam reginalem eiusdemque coronae jura concernentia” illetve „bona reginalia” adományozta Máriának, minden tartozékaikkal együtt, mégpedig a magyar bárók és prelátusok hozzájárulásával.⁴¹ Mint látható, döntően azok a birtokok kerültek Mária tulajdonába, amelyeket már elődei is valamilyen formában bírtak, hiszen Óbudát és a Csepel-szigetet a 14. század elejétől bírhatták a magyar királynék, a bányavárosokat a zólyomi várbirtokkal, majd Diósgyőrt már Cillei Borbála megkapta, Huszt és a máramarosi sókamara Beatrix idején, míg a korábban Hunyadi-birtok Munkács minden bizonnyal Szilágyi Erzsébet révén kerülhetett a királynéi birtokok közé. Hozzá kell tennünk, hogy a bányavárosok birtoklása igen korlátozott volt a Thurzó-Fugger-vállalat besztercebányai rézkoncessziója miatt, sőt, magukat a városokat csak 1524-ben sikerült Mária tisztviselőinek átvenni. 1525-ben ugyan rövid időre Mária hivatalnokai vették át a besztercebányai rézkereskedelmet is, azonban 1526 áprilisában II. Lajos újfent bérbe adta a Fuggereknek a bányakamarát, Máriának csak az urburát tartotta fenn. Mária 1523-ban ugyanígy bérbe adta a máramarosi sókamarát és a munkácsi uradalmat is Ártándi Pál királyi tanácsosnak.⁴²

De ezzel még nem volt vége Mária birtokgyarapításának, hiszen 1522/23-ban megkapta az igencsak jelentős kiterjedésű Moson megye döntő részét magában foglaló magyaróvári uradalmat is.⁴³ Magyaróvár egyébként a 14. század első felében királynéi birtok volt, majd a királyi birtokok közé tartozott, azonban a 15. század elején előbb zálogbirtokként, majd véglegesen eladományozásra ke-

⁴¹ „civitates nostras montanas Cremniciensem, Semniciensem, Bistriciensem, Pukancz, Diln, Montem Regium, Lebetam, Breznan, Corponam unacum suis auri, argenti aeris, aliorumque metallorum et minerarum fodinis, deinde castrum Zoliense, castrum et civitatem Veteris Budensis, insulam Chepel, oppidum Keui ac alias ejusdem Insulae possessiones, Cameras Salium Maromusiensem, Castrum Hwzth, castellum Rona, oppida Hwzth, Ziygeth, Thechew et Wysk, castrum Mwnkach, oppida Beregszaaz, Munkach, Wary, castrum Dyosegyeur, oppida Myskolcz, Dyosgyeur, Mohy, Mezewkewesd, Kereszthes cum honoribus comitatuum dictis castris antiquis coniunctis et annexis...” Kiadását ld. *Hatvani M.*: Magyar történelmi okmánytár i. m. 1. köt. 22–23. A birtokok felsorolása több helyen is fellelhető pl. *Ortvay Tivadar*: Mária királyné i. m. 60–61.; *Heiß, G.*: Besitzungen der Königin Maria. I. Teil i. m. 63.

⁴² Husztra és a máramarosi sókamara bérletére ld. Magyar Országos Levéltár (továbbiakban: MOL) DL 32598. *Fögel József*: II. Lajos udvartartása. Bp. 1917. 24. Munkács várának bérletére csak következtetni lehet. *Heiß*: Besitzungen der Königin Maria 2. Teil. i. m. 83–85.

⁴³ A pontos dátumot egelőre nem sikerült megállapítani, ld. részletesen alább. A korábbi szakirodalom 1524-re tette a birtok megszerzését. *Heiß, Gernot*: Die ungarischen, böhmischen und österreichischen Besitzungen der Königin Maria (1505–1558) und ihre Verwaltung. Zweiter Teil: Die Besitzungen. Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs 29. (1976) 99–100.

rült.⁴⁴ Az uradalom végül a Szentgyörgyi–Bazini grófok ún. ifjabb szentgyörgyi alágának kihaltával szállt a koronára⁴⁵, és ez tette lehetővé Máriának történő adományozását. Ugyancsak a Szentgyörgyi vagyonból került Mária kezére a Pozsony megyei Vöröskő váruradalma, azonban szemben Óvárral, ezt csak igen rövid ideig bírhatta, hiszen 1522-ben már Szapolyai birtokában volt.⁴⁶ Máriának Szlavóniában is sikerült jelentős birtokokat szereznie, ugyanis 1524 októberében megvásárolta Brandenburgi Györgytől a Zágráb megyei Medvevár uradalmát, az ahhoz tartozó Lukovec várával, valamint a Kőrös megyében fekvő Rakonok és Verbovc mezővárosokkal együtt 22.000 Ft-ért, valamint Varasd várát és uradalmát 11.000 Ft-ért. Az adóslevél szerint Máriának azonnal 10.000 aranyat kellett volna lefizetnie, a fennmaradó összeget pedig, amelyből levonták az örgróf egyik tartozását, azaz 19.800 forintot pedig Alsó- és Felső-Lausitz hat városának a királynét illető adójából fizeti meg.⁴⁷ A két birtokszerzés mögött, véleményem szerint, I. Ferdinánd érdekeinek képviselője állhatott, hiszen a magyaróvári uradalom megszerzésével a Habsburgoknak sikerült egy fontos „hídfőt” szerezniük Nyugat-Magyarországon, egyúttal a legfontosabb, Bécs és Buda közötti kereskedelmi út mentén. A szlavóniai várak megszerzése pedig Stájerország védelmének biztosítása végett volt igen fontos.⁴⁸ Érdekes módon Mária nem csupán tényleges birtokokat és jövedelmeket kapott meg férjétől nászajándékkul, hanem egyes birtokokban rejlő királyi jogot is, azaz, amennyiben az adott birtok a koronára szállt volna, akkor az a királynét illeti. Talán Magyaróvár és Vöröskő is ilyen formán került birtokába.⁴⁹ Egy konkrét esetet is fel tudunk hozni, mégpedig a korábban Kinizsi-birtok Nagyvázsönyét, amely ekkor a híres törökverő vitéz özvegye, Magyar Benigna birtokában volt, igaz többen is perelték. Benigna 1519/20 körül megölette harmadik férjét, a per során azonban II. Lajos felmentette, de a vázsönyi birtokban rejlő királyi jogot feleségének, Máriának adományozta. Úgy látszik az e fajta királyi jog, amely kézzel fogható adománnyal nem járt, nem sokat érhetett, és a királyné tovább is adományozhatta: Mária 1524-ben Svetkovics Katalinnak, udvarhölgyének, Batthyány Ferenc feleségének ajándékozta.⁵⁰

⁴⁴ Engel P.: Királyi hatalom i. m. 140.; *Ernst, August*: Siedlungs- und Herrschaftsgeschichte in Mittelalter und Neuzeit. Allgemeine Landestopographie des Burgenlandes. Bd. I. Der Verwaltungsbezirk Neusiedl am See. [Eisenstadt, 1954.] 33–46.

⁴⁵ *Ila Bálint*: A Szentgyörgyi és Bazini grófok birtokainak kialakulása. Turul 1927/2. (CD-ROM)

⁴⁶ *Fógel J.*: II. Lajos i. m. 23. 3. jegyz., Szapolyai-birtoklásra ld. *Engel P.*: Mo. térkép i. m.

⁴⁷ MOL DL 38046. Mária elég szigorú feltételekkel vette meg a birtokokat, és a jelentős előleg lefizetése fejében sem vehette át az uradalmakat, hanem azok a teljes vételár megfizetéséig Brandenburgi György kezén maradhattak. Ezek a szlavóniai várak ténylegesen soha sem kerültek Mária kezére, mivel azok tulajdonjogát már 1527-ben továbbadta bátyjának, Ferdinándnak. Vö. *Heiß, G.*: Besitzungen der Königin Maria. 2. Teil i. m. 109–111.

⁴⁸ Uo. 110.

⁴⁹ Az 1515. évi házassági szerződésben foglaltakon túl a király jegyajándékként ajánlhatta fel több uradalom birtokjogát, amelyek közül azonban csak Magyaróvárt lehetett érvényesíteni. Vö. Istvánffy alapján: „Óvár is, vagy azmint az németek híják Altenburg, mely Mária királyné asszontól jegyruhai igazság szerént birattatik vala” Istvánffy Miklós magyarok dolgairól írt históriája. Tállyai Pál XVII. századi fordításában. I/1. 1–12. könyv. Sajtó alá rend.: Benits Péter. Bp. 2001. (Történelmi források 1.) 269.

⁵⁰ Az oklevélben Mária leírja a királyi jog megszerzésének körülményeit: „quod quia serenissimus princeps et dominus Ludovicus Dei gratia rex Hungarie et Bohemieque dominus ac maritus noster charissimus ex amore ac charitate singulari qua ex vinculo matrimonii erga nos afficitur

Ami a királynéi birtokok igazgatását illeti, csak felületes képpel rendelkezünk: Cillei Borbála megkapta a királynéi birtokokkal együtt öt megye (Zólyom, Trencsén, Bars, Liptó, Torna) ispánjainak kinevezési jogát, egyúttal a maga váraiba is ő nevezhette ki várnagyait, ugyanez vonatkozott a kamaragrófokra. A zólyomi ispánok kinevezési joga — úgy tűnik — hosszú távon királynéi jogkör maradt, hiszen az együtt járt Zólyom vár birtoklásával, csakúgy mint a körmöcbányai kamaragróf kinevezése is. Nem világos egyelőre, hogy volt-e a királynéi javaknak központi kezelője. Candalle-i Anna jövedelmeit Gozonói Melák János kezelte, majd halála után Szalkai László, a későbbi esztergomi érsek volt a jószágkormányzó.⁵¹ Mária jövedelmeinek kezelését Bernhard Beheim (Behem) von Friedensheim körmöcbányai kamaragrófra bízta⁵², aki a kamarán kívül lényegében a zólyomi birtokokért volt felelős, mivel a többi uradalmát bérbe adta, vagy átengedte. Ez alól csupán Magyaróvár képezett kivételt, amelyet Várkonyi Amadé István óvári kapitány,⁵³ egyúttal mosoni ispán kormányzott.⁵⁴ Amadét 1526-ban *királynéi udvarbíró*nak is említik, de hogy ezt mennyiben lehet párhuzamba állítani a fentebb vázolt budai udvarbíróssággal, azt további kutatásoknak kell tisztáznunk.⁵⁵

---

totum et omne jus suum regimini si quod in castro Wason vocato in comitatu Wesprimiensi existente in praesenciam habuisset vel in futurum qualitercumque habere sperasset aut ex quibuscumque causis viis modis rationibus suam regiam concerneret maiestatem simulcum oppidis villis possessionibus prediis porcionibus et iuribus possessionariis ad ipsius spectant ac pariter cum cunctis suis utilitatibus et pertinentiis quibuslibet maiestati nostre dedit donavit et in perpetuum contulit.” MOL DL 101582. Vázsonyra és a Magyar Benigna-ügy háttérére ld. Horváth Richárd: Várak és politika a középkori Veszprém megyében. PhD-értekezés. Debrecen, 2002. 89–94. Az adományos nevének alakja az oklevélben: Smekewycz.

⁵¹ Főgel J.: II. Ulászló i. m. 38. Ez utóbbi adatot Kubinyi egyelőre nem látja igazoltnak: Kubinyi A.: Szalkai László i. m. 113. Szalkai mindenesetre ekkor már alkincstartó volt, majd 1508–1513 között igazolhatóan a királyi gyermekek jószágkormányzójaként kezelte az óbudai és visegrádi uradalmakat. Uo. 104.

⁵² Heiß Gernot: Politik und Ratgeber der Königin Maria von Ungarn in den Jahren 1521–1531. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 82. (1974) 130.

⁵³ Mária kinevezése Várkonyi Amadé István részére „*castellanatus seu capitaneatus castris nostri Owar*”-ra, Buda, 1524. március 23. MOL DL 48761.

⁵⁴ A kinevezésben nem szerepel a mosoni ispáni cím, azonban Amadé, nyilván Mária révén ezzel a címmel is élt: Mária 1524 októberében „*Egregio Stephano Amade de Warkon comiti Mosoniensi et castellano castris nostri Owar*”-nak címzi. MOL DL 47569.

⁵⁵ Főgel J.: II. Lajos i. m. 26. II. Lajos egy 1526. június 15-én kelt adománylevelében említi Várkonyi Amadét „*castellanus castris Owar et provisor curie Serenissime Domine Marie Dei gratia dictorum Regnorum Regine*”-nak. MOL DL 25023. Véleményem szerint itt csak egy eseti kinevezésről lehetett szó, amely inkább abból adódott, hogy Máriának egyedül az óvári uradalomból volt lehetősége az udvartartásához nélkülözhetetlen élelmiszerek és takarmány beszerzésére. Erre van is adatunk: Mária 1524 novemberében azt írja Amadénak, hogy következő év Szt. György napjáig 200 mut zabra van szüksége, ezeket a Dunán szállíttassa le, a Szt. György után szükséges további 300 mutról is gondoskodjon, most erre nem tud pénzt küldeni. Továbbá arra kéri, hogy küldjön le annyi gabonát, amennyit csak tud, mivel erre is nagy szüksége van („*des wir auch notturftig sein*”), valamint zsírra és káposztára is. MOL DL 56813. [1 magyaróvári mut = 31 magyaróvári mérő = 2341,74 l illetve 1756,46 kg] Ezért úgy tűnik, hogy Amadé egyszerűen az óvári uradalom okán lehetett a királyné udvarbírója, amit igazolni látszik egy 1529. évi adat is, amikor Mária Amadét „*castellanus et provisor eiusdem arcis nostre Owar*”-nak nevezi. 1529. február 2. MOL P 694. Uchritz Amadé család levéltára 2. t. Az adatért Sunkó Attilának tartozom köszönettel.

Vajon mennyi jövedelme származhatott a magyar királynénak a birtokokból? Támpontul szolgálhatnak azok az adatok, amelyek a királynék részére megállapított éves jövedelemre vonatkoznak: ez az összeg Erzsébet királyné esetében 20.000 Ft volt, Candalle-i Anna esetében 30.000 Ft, míg II. Ulászló Máriának 25.000 Ft jövedelmet ígért biztosítani. Valószínűleg ez, az átlagosan 25.000 Ft-os összeg reális is lehetett, pl. tudjuk, hogy Beatrix királynénak csak a körmöcbányai kamarából (és az ahhoz tartozó selmecbányai és besztercebányai alkamarából) évi 18.000 Ft bevétele volt.⁵⁶ Amennyiben a királynék jól sáfárkodtak jövedelmükkel, ennél magasabb bevételre is számíthattak: Mária jövedelmeit Mohács előtt kb. évi 40.000 magyar forintra becsülték.⁵⁷

A királyi és királynéi „magánbirtokok” Mohács után

A királyi birtokok rendszere Mohács után gyökeres változásokon ment át. A két király, I. Ferdinánd és Szapolyai (I.) János, már uralkodásuk kezdetén egyfajta adományozási versenybe kezdtek, Szapolyai hatalmas latifundiumaival igyekezte megnyerni híveit, míg a Habsburg-uralkodó ellenlábasa és azok híveinek birtokait adományozta előszeretettel.⁵⁸ Buda 1541. évi eleste után a korábbi kincstári–királyi birtokok jelentős része török kézre került, ugyanígy az egykori budai udvarbírói uradalmak is egytől-egyig magán vagy török kézre jutottak. Jellemző, hogy Ferdinánd az 1530-as években mindössze Esztergom és Sáros várával rendelkezett.

Érdekesen alakult a budai udvarbírói sorsa Mohács után, hiszen azt 1541-ig folyamatosan betöltötték. I. Ferdinánd új kamaráját feltehetően éppen a budai udvarbírói sorsára kívánta alapozni 1527–1528-ban,⁵⁹ hiszen az újonnan felállított

⁵⁶ Peter Schaidler körmöcbányai kamaragróf kimutatása alapján 1486.08.01. – 1491. között 100.502,82 dukát (aranyforint) jövedelme volt Beatrixnak. *Hatvani M.*: Brüsseli okmánytár 2. köt. no. 171. 48–55. és Österreichisches Staatsarchiv (= ÖStA) Finanz- und Hofkammerarchiv (= HKA) Hoffinanz Ungarn (= HFU) rote Nummer (= RN) 1. Konv. 1275–1526. fol. 148–149. *Probszt, Günther*: Die niederungarische Bergstädte. Ihre Entwicklung und wirtschaftliche Bedeutung bis zum Übergang an das Haus Habsburg (1546). München, 1966. (Buchreihe der Südostdeutschen Historischen Kommission Band. 15.) 62.

⁵⁷ *Fógel J.*: II. Lajos i. m. 24. *Heiß, G.*: Besitzungen der Königin Maria. 1. Teil i. m. 64. 15. jegyz. Az összeg nagyságrendileg megfelelt a valóságnak, hiszen Mária később úgy nyilatkozott, hogy a bányavárosokból és a körmöcbányai kamarából az 1526 körüli években is kb. 20.000 Ft-ra, Munkács vár bérletéből 3500 Ft-ra, az óbudai–csepeli királynéi uradalomból 1200 Ft-ra, míg a máramarosi sókamarából évi 12.000 Ft-ra számíthatott, ez összesen 36.700 Ft. *Hatvani M.*: Brüsseli okmánytár 2. köt. No. 163. 32–35. A sójövedelem kissé túlzottnak tűnik, hiszen az 1523. évi bérleti szerződésben csak 7000 Ft készpénz és 1500 Ft értékű só szerepel. MOL DL 32598. Ugyanakkor a fenti összesítésből hiányzik a magyaróvári és más uradalmak bevétele, amely kitett legalább 2-3000 Ft-ot.

⁵⁸ I. Ferdinánd uralkodása kezdetén, 1527 őszén, alig két hónap alatt 110, míg a következő éven újabb 123 adománylevelet állíttatott ki: „*Exemplum registri super donatione bonorum in Regno Hungariae per Serenissimum Principem Regem Ferdinandum facta.*” ÖStA HKA HFU RN 1. Konv. 1529. fol. 102–117. Acsády ismertet egy hasonló jegyzéket 1527–1532 közötti adományokról, amely szerint közel 1142 hívét adományozta meg I. Ferdinánd, és mintegy 7-800 birtokról rendelkezett! *Acsády Ignác*: Régi magyar birtokviszonyok, 1494–1598. Bp. 1894. (Értekezések a történeti tudományok köréből XVI/3.) 53–59.

⁵⁹ Ennek a konstrukciónak az 1522-ben felállított Alsó-ausztriai Kamara lehetett a mintája, amelynek tanácsosai közé a már említett alsó-ausztriai Vizedom is bekerült. *Kenyeres I.*: A végvárai uradalmainak igazgatása i. m. 1354.

Magyar Kamara négy tanácsosa közül az egyik Ferdinánd budai udvarbírója, Pemfflinger István volt és helyet kapott köztük Nádasdy Tamás budai várnagy is.⁶⁰ Talán az sem lehetett véletlen, hogy I. János Fráter Györgyöt tette meg budai udvarbírónak 1534 előtt, aki 1535-től egyúttal kincstartó, illetve budai várnagy is volt, ezzel a késő középkor valamennyi királyi és kincstári jövedelme felett elvileg ő rendelkezhetett.⁶¹ A budai udvarbíróság fogalma egyébként Buda eleste után is fennmaradt, így pl. az akkor már Eger várához csatolt kun és jász területeket a főváros eleste után még két évtizeddel később is a budai udvarbíróshoz tartozó jövedelemként tartották számon.⁶²

Felmerülhet, hogy mi történt Mohács után az ún. honorbirtokokkal? Engel Pál szerint az Anjou-, illetve Zsigmond-korszak kormányzati struktúrájának alapját képező rendszert már Hunyadi Mátyás gyakorlatilag felszámolta, illetve a 15. század végére már csak — a horvát-szlavón bán és az erdélyi vajdán kívül — mindössze az Alsó-részek főkapitányi posztját betöltő temesi ispán és a pozsonyi ispán honor-funkciója maradt meg.⁶³ A honor-rendszer ebben a szűk értelemben Mohács után is fennmaradt. Az Alsó-részek főkapitánya, mint temesi ispán, Mohács után is biztosan bírta Temesvárt és tekintélyes uradalmát, további, főként temesközi uradalmakkal együtt, egészen Petrovics Péter kapitányságának végéig, 1551-ig.⁶⁴ Csak ekkor történt kísérlet az uradalmak kincstári kezelésbe vételére, de azt már a török foglalás miatt nem sikerült végrehajtani.⁶⁵ Az erdélyi vajda esetében a honor-rendszer szintén jóval túlélte Mohácsot, hiszen az utolsó, a király által középkori mintára kinevezett erdélyi vajda, helyesebben két vajda, Kenedy Ferenc és Dobó István is, egy-egy várat és uradalmat kapott meg hivatalviselél-

⁶⁰ A Magyar Kamara 1528. évi utasítását ld.: *Kérészy Zoltán*: Adalékok a magyar kamarai pénzügyigazgatás történetéhez. Bp. 1916. 161–172. Az utasításban Nádasdy István neve szerepel budai várnagyként, azonban ez nyilvánvaló elírás, de ez nem feltétlenül a közreadó hibája. Az utasításnak a bécsi Hofkammerarchivban fellelt egyik példánya latin és német nyelven is megtalálható, és mindkét változatban Nádasdy István szerepel. ÖStA HKA Vermischte Ungarische Gegenstände (= VUG) RN 52. A. fol. 43–66. Egy későbbi másolatán is, amelyet az 1548. évi utasítás előkészítéskor használtak fel, szintén Nádasdy István szerepel: uo. HFU RN 2 Konv. 1548. fol. 93–103. Ember Győző elfogadja a Nádasdy István-féle verziót. *Ember Győző*: Az újkori magyar közigazgatás története Mohácstól a török kiűzéséig. Bp. 1946. (Magyar Országos Levéltár Kiadványai. III. Hatóság- és hivatal-történet 1.) 119. Egyértelmű azonban, hogy mégis csak Nádasdy Tamásról van szó. Vö. *Acsády Ignác*: Magyarország pénzügyei I. Ferdinánd uralkodása alatt, 1526–1564. Bp. 1888. 48. *Kubinyi A.*: A budai vár i. m. 90. és Nádasdy, mint budai várnagy levelezését I. Ferdinánddal 1528–1529-ben: ÖStA Haus-, Hof- und Staatsarchiv (= HHStA) Ungarische Akten (= UA), Allgemeine Akten Fasc. 8–10.

⁶¹ *Kubinyi A.*: A budai vár i. m. 95.

⁶² „Quod vero ad proventus illos attinet, qui Regi[a]e Majestati a Cumanis et Philisteis (*quorum proventus ad provisoratum Budensem percepti semper peculiumque Coron[a]e fuerunt*) contribuuntur.” A Magyar Kamara utasítása Sukán János egri számvevő részére, 1558. január 14. [9.] pont. Kiadva: XVI. századi uradalmi utasítások. Utasítások a kamarai uradalmak prefektusai, udvarbírái és ellenőrei részére. Szerk. és a bev. tan. írta: Kenyeres István. Bp. 2002. (Fons Könyvek 2.) I. köt. 179. Hasonló példát idéz Kubinyi Gyuláról, ld.: *Kubinyi A.*: A budai vár i. m. 82.

⁶³ *Engel P.*: Királyi hatalom i. m. 76. vö.: *Kubinyi A.*: A Mátyás-kori államszervezet. i. m. 143. (377. jegyz.)

⁶⁴ *Fenyvesi László*: A temesközi-szörénységi végvárvidék funkcióváltozásai (1365–1718). Végvárak és régiók a XVI–XVII. században. Szerk.: Petercsák Tivadar és Szabó Jolán. Eger, 1993. (Studia A griensia 14.) 235–249.

⁶⁵ *Kenyeres István*: A temesvári udvarbíró utasítása (1552). Adalékok az 1551/52. évi temesvári és temesközi eseményekhez. Fons 4. (1997) 125–148.

se idejére, az előbbi Görgényt, míg az utóbbi Dévát. Dobó, mint Erdélyben nem birtokos, emellett — családi rezidenciául és költségei fedezésére — megkapta Szamosújvárt is.⁶⁶ A horvát–szlavón bán tisztsége — szemben az erdélyi vajdáéval vagy a temesi ispánéval — ugyan nem szűnt meg, azonban a török hódítás, valamint a 16. század közepétől kiépülő hadügyigazgatás rendszere miatt jelentősen átalakult. Annak ellenére, hogy a horvát–szlavón bán állt az újonnan kialakított kerületi főkapitányság, azaz a báni végek élén (*Banalgrenze*), a horvát–szlavón várakat a horvát (majd károlyvárosi) és a szlavón (vend, majd varasdi) végvidéki kapitányságok révén 1556-tól a Bécsi Udvari, majd 1578-tól a Belső-ausztriai Haditanács ellenőrizte, és nincs nyoma annak, hogy a báni tiszttel együtt bármilyen honorbirtok átengedésre sor került volna.⁶⁷

A Mohács előtti honor-rendszerből lényegében egyetlen alkotóelem maradt meg hosszabb távon: Pozsony és a pozsonyi ispánság. A pozsonyi uradalom ugyanis, amely a pozsonyi királyi várnak volt alávetve, továbbra is — elvileg — királyi birtoknak számított, azonban a várat és az uradalmat I. Ferdinánd rendszerint átengedte „honorként”. Mohács után — úgy tűnik — egy ideig kettévált a pozsonyi ispáni cím a pozsonyi várkapitányságtól és uradalomtól. Az utolsó, Mohács előtti mintára kinevezett Bornemisza János pozsonyi kapitány és ispán halála után (1527), ugyanis az ispáni cím az általa örökbe fogadott Kerecsényi Szalay Lászlóra „szállt”, ami azt mutatja, hogy Bornemissza egyfajta örökös ispáni címhez is hozzájutott. A pozsonyi várat azonban Ferdinánd vette át, és oda megbízható híveit nevezte ki, 1531-ben pl. Christoph Lamberg pozsonyi kapitányt, évi 1700 Ft fizetéssel.⁶⁸ A Mohács előtti rendszer felújítására így csak Szalay főispán halála után kerülhetett sor, ettől kezdve viszont a pozsonyi ispáni címet a pozsonyi várbirtokkal együtt engedte át a mindenkori Habsburg-uralkodó. 1544-ben még ugyan Ferdinánd, illetve Mária özvegy királyné megbízható híve, Zakarias Wchnitzky, kapott kinevezést a pozsonyi kapitányságra,⁶⁹ azonban 1546-tól már Niklas Graf zu Salm, Ferdinánd bizalmasa, magyarországi főhadparancsnok kapta meg a várat birtokával együtt, és sor került pozsonyi ispáni kinevezésére is.⁷⁰ Et-

⁶⁶ Ld. I. Ferdinánd király instrukcióját szentiványi Kendy Ferenc és ruszakai Dobó István erdélyi vajdák és székely ispánok részére. Sopron, 1553. május 18. Legújabb kiadása: *Oborni Teréz*: Erdély pénzügyei I. Ferdinánd uralma alatt 1552–1556. Bp. 2002. (Fons Könyvek 1.) No. 7. 164–171.

⁶⁷ Vö. *Pálffy Géza*: Horvátország és Szlavónia a XVI–XVII. századi Magyar Királyságban. In: *Fons* 9. (2002) 116–117.

⁶⁸ Szerepel I. Ferdinánd 1531. évi „fizetési jegyzékében” (Status erogationum); eredeti példányát ld. ÖStA HKA VUG 48. fol. 209–211., másolata: ÖStA HKA HFU RN 2. Konv. 1545. fol. 116–118.

⁶⁹ I. Ferdinánd instrukciója Zacharias Wchnitzky részére a pozsonyi kapitányságra, 1544. szept. 7. Bécs. Az utasítás utal arra, hogy Wchnitzky kinevezésére csak ideiglenes jelleggel került sor, mivel Salm gróf nem tudja fontos ügyei miatt ellátni a pozsonyi kapitányságot. Wchnitzky alá 32 gyalogost rendelnek, évi fizetsége 1500 rajnai Ft volt. ÖStA HKA HFU RN 1. Konv. 1544. fol. 3–6. Wchnitzky reverzálisa a pozsonyi kapitányságról uo. fol. 4.

⁷⁰ I. Ferdinánd kinevezése Niklas Graf zu Salm pozsonyi ispán és kapitány részére. Bécs, 1545. nov. 20. A rendelkezés szerint az ispáni poszt Szalay János halálával ürült meg, a vár pedig Zakarias Wchnitzky kapitánysága alatt állt, most mindkét hivatalt Salm főkamrás kapja meg. Az uralkodó a vár őrzésére 32 gyalogost rendelt, a jövedelmekről és kiadásokról a kapitány számadással tartozik, ami az uradalom átengedését is jelentette. ÖStA HKA HFU RN 2. Konv. 1545. fol. 139–143. Niklas Graf zu Salm reverzálisa a pozsonyi kapitányságról és ispánságról, amely szerint 1546. január 1-jén veszi át a hivatalt. Bécs, 1545. nov. 20. uo. fol. 136.

től kezdve a Salm család tagjai, majd 1580-ban Erdődy Pálffy Miklós kapja meg a pozsonyi „honort”, akinek sikerül örökletessé tenni (1599) a főispáni címet.⁷¹ A Mohács utáni kormányzati rendszerben különlegesnek számító pozsonyi ispánkapitányi honor fenntartását — véleményem szerint — Pozsony és a pozsonyi vár kiemelt szerepe indokolhatta. Mivel az ország új fővárosa Pozsony lett, az uralkodó gyakran fordult meg itt, és ekkor a várat használta rezidenciául, amelynek fenntartása és ellátása a pozsonyi ispánra és kapitányra hárult. A költséges építkezésekről és a várbeli katonaság élelmezéséről az uralkodó gondoskodott továbbra is, hiszen ezeket a tekintélyes terheket a pozsonyi uradalomból nemigen lehetett előteremteni.⁷²

Mária királyné birtokai és jövedelmei

I. Ferdinánd mint magyar király ugyan igényt tartott a királynéi birtokok feletti rendelkezésre, 1527-ben azonban kénytelen volt Mária igényeit, igaz közvetve, de elismerni.⁷³ Az igazán fontos kérdésben, a magyarországi birtokok sorsáról nem sikerült megegyeznie, sőt nem hogy ezeket nem tudta megszerezni Máriától, hanem — egyéb kötelezettségei miatt — további jövedelmeket kellett átengednie. Mária ugyan 1531-től németalföldi helytartóként elhagyta az országot, azonban továbbra is igényt tartott magyarországi jövedelmeire, mivel brüsszeli udvartartásának tetemes költségeit jórészt innen fedezte.

Ferdinánd felesége, Jagelló Anna mint magyar királyné ugyanakkor tétova kísérletet tett arra, hogy ő is királynéi birtokra tegyen szert: 1527-ben Ferdinándhoz intézett levelében királynéi birtokok gyanánt a felső-magyarországi bányavárosokat (Gölnicbánya, Telkibánya, Szomolnokbánya és Rudabánya), valamint stratégiaileg fontos várakat, így Murányt, Likavát és Árvát kérte életfogytig használatra.⁷⁴ Ezen birtokok megszerzésére azonban semmi esély sem kínálkozott, mint látható, olyan birtokokat szeretett volna Anna megszerezni, amelyek korábban nem tartoztak a királynéi javadalmak közé (Likava ugyan egy ideig Cillei Borbála kezében volt). Ugyan a kért birtokok egytől-egyig az ellenlábás Szapolyai birtokai voltak, így Ferdinánd akár oda is adományozhatta volna ezeket, azonban biztosan állíthatjuk, hogy ha ekkor tartósan kezére jutottak volna is, akkor sem tette volna meg, hiszen ez egyrészt a rendek ellenállásába ütközött volna, más-

⁷¹ A pozsonyi főispánokra ld. *Fallenbüchl Zoltán*: Magyarország főispánjai. 1526–1848. Bp. 1994. 92–93. Vö: I. Rudolf király Pozsony megyéhez, miszerint a pozsonyi vár kapitányságát és a megye főispáni tisztét Pálffy Miklós halála után két fia számára is odaadományozta. 1598. május 16. ÓStA HKA HFU RN 65 Konv. 1598. Mai. fol. 54. ld. még utasítás a Magyar Kancelláriának, miszerint Pozsony megye főispánságára szóló jog Pálffy Miklós két idősebb fia unokáira is kiterjesztendő. 1599. július 26. Uo. RN 66. Konv. 1599. fol. 558.

⁷² Az uradalomra ld. Urbáriumok. XVI–XVII. század. Szerk.: Maksay Ferenc. Budapest, 1959. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 7.) 175–239.

⁷³ Valószínűleg ezért is íratta át Mária Ferdinánddal az 1515. évi házassági szerződést. *Heiß, G.*: Politik und Ratgeber Maria i. m. 168. Ferdinánd viszont II. Lajos 1522. évi adományát nem erősítette meg!

⁷⁴ Die Korrespondenz Ferdinands I. Familienkorrespondenz Bd. 3. Lfg. 1–3. 1531 und 1532. Bearb. von Herwig Wolfram u. Christiane Thomas. Wien [u.a.], 1973–1978. (Veröffentlichungen der Kommission für Neuere Geschichte Österreichs, 58.) No. 141a. 718.

részt Ferdinánd, úgy tűnik, végleg meg kívánta szüntetni a magyar királynék uradalmakkal történő javadalmazását.

Könnyű belátni azt is, hogy miért kívánta Ferdinánd minden áron megszerzeni magának (és nem feleségének!) Mária birtokait és jövedelmeit. Amíg Ferdinánd új országa királyi jövedelmeiből egészen az 1540-es évek végéig továbbra is — a rendek által ellenőrzött hadiadót leszámítva — aüig pár ezer Ft jövedelmet szedett be⁷⁵, addig Mária magyarországi bevételei továbbra is igen tekintélyesek voltak. Ez annak is köszönhető, hogy az özvegy királyné ugyan politikailag megszeménően kiállt bátyja érdekei mellett, azonban ezzel párhuzamosan birtokai, jövedelmei kapcsán magánérdekeit mindig igen jól tudta képviselni. Jellemző, hogy a Szapolyai uralta országrészbe eső birtokai után sikerült kárpótlást kieszközölnie Ferdinándtól, ugyanakkor igyekezett az elvileg ellenséges területen fekvő uradalmait legalább névlég megőrizni, és akár némi jövedelemre is szert tenni azokból. A fenti kárpótlás ellentételezéseként, illetve egyéb hitelek fejében került a pozsonyi főharmincad 1526-ban, és a Sopron megyei győri püspöki tizedek jövedelmei 1527/28-ban Máriához.⁷⁶ A második esetre jó példa Munkács vára, amely a Szapolyai-párti Ártándy Pál kivégzése után 1531-ben sógorának, Büdi (Bidi) Mihálynak a kezébe került, ugyanakkor az 1530–40-es években évi bérletet fizetett Máriának.⁷⁷ Diósgyőr várát 1527-ben inkább átengedte a Habsburg család egyik fontos hívének, Pemflinger Sebestyénnek, akinek a halála után, 1537-ben, vissza is került Mária birtokába, azonban csak rövid időre, mivel 1538-ban már Szapolyai kezére jutott.⁷⁸ Mária ugyanakkor igyekezett kihasználni a kínálózó lehetőségeket: az 1530-as évek elején Christoph Thurnnal, aki ekkor Mária zólyomi ispánja és kapitánya volt, sorra elfoglaltatta Végles, Lipcse és Dobronya várait Szapolyai híveitől.⁷⁹ Véleményünk szerint Mária ekkor is tudatosan járt el: olyan várakat foglaltatott el, amelyek korábban a zólyomi királynéi uradalomhoz tartoztak. Ezek Beatrix által történt zálogosítását, illetve II. Ulászló adományozását vonta tehát kétségbe, és bízott abban, hogy bátyja segítségével meg is tudja tartani azokat.⁸⁰ Tudjuk, hogy Mária nem járt teljes sikerrel, a rendek sérelmezték ezen uradalmak elfoglalását, és többször is követelték visszaadását törvényes tu-

⁷⁵ I. Ferdinánd állítása szerint 1528-ban mindössze 7000 Ft bevétele volt az országból. Die Korrespondenz Ferdinands I. Familienkorrespondenz Bd. 2, 1. 1527 und 1528. Bearb. von Wilhelm Bauer und Robert Lacroix. [Wien] 1937. (Veröffentlichungen der Kommission für Neuere Geschichte Österreichs 30.) 187.; *Fichtner, Paula Sutter*: Ferdinand I. Wider Türkennot und Glaubensspaltung. Graz–Wien–Köln, 1986. 81. 1539–1541 között a Magyar Kamara alig 3-5 ezer Ft bevételt könyvelt el az uralkodó részére (a hadiadót leszámítva). *Kenyeres István*: I. Ferdinánd magyarországi pénzügyigazgatási reformjai és bevételei. Megjelenés alatt a Történelmi Szemlében.

⁷⁶ *Heiß, G.*: Besitztungen der Königin Maria. 2. Teil. i. m. 92–99., 106–109. fol. 5. Vö.: 1530. július 8. Bécs. Az Alsó-ausztriai Kamara Ferdinándnak a győri püspökség tizedeiről, miszerint Sopron és más kerületek tizede mindig árendában voltak, legutóbb a király parancsára Mária kapta meg, de nem tudja a kamara, hogy ez csak az előző évre szölt-e, vagy pedig hosszú távra? Eszerint 1529-től élvezhette Mária ezeket a tizedjövedelmeket. ÖStA HKA HFU RN 2 Konv. 1530. fol. 5.

⁷⁷ *Heiß, G.*: Besitztungen der Königin Maria. 2. Teil. i. m. 85. Mária királyné számadásaiban 1544-től van nyoma az évi árenda fizetésének. ÖStA HHStA Belgien Manuscripts Diverse (= MD) 15. (3739).

⁷⁸ *Heiß, G.*: Besitztungen der Königin Maria. 2. Teil. i. m. 90–91.

⁷⁹ *Föglein A.*: XVI. századi közigazgatástörténeti adatok i. m. 471–472. *Heiß, G.*: Besitztungen der Königin Maria. 1. Teil. i. m. 69., 2. Teil. i. m. 77.

⁸⁰ Végles kapcsán tudni lehet, hogy Mária 1527-ben tárgyalásban állt Ráskay Istvánnal a birtok átengedéséről. *Heiss, G.*: Politik und Ratgeber Maria i. m. 169.

lajdonosaiknak, így Dobronyát Werbőczy Imrének, az ismert nádor és jogtudós fiának, ekkor tolnai ispánnak, Véglest Ráskay István nógrádi ispánnak és Lipcsét a Nagylucesei Dóczyaknak.⁸¹ Tegyük hozzá, hogy így is jól számított, hiszen ezen uradalmakat magyarországi birtoklása végéig sikerrel meg tudta őrizni.

Ami Mária jövedelemigazgatási rendszerét illeti, a Mohács utáni időszakban lényeges fordulat állt be. Ezek a változások jórészt Mária Brüsszelbe költözésével hozhatóak összefüggésbe. A távollévő királyné ugyanis magyarországi jövedelmeinek kezelését alaposan át-, illetve újjászervezte. 1531-ben Bernat Beheim körmői főkamagróftot tette meg valamennyi magyarországi jövedelme kezelőjének, aki 1536/37-ig, bukásáig, Mária „teljhatalmú” megbízottja volt Magyarországon.⁸² A központilag beszedett jövedelmekről is ő számolt el a királyné felé. Beheim számadásai alapján tudható, hogy őhöz folytak be a körmőcbányai kamara, a pozsonyi főharmincad és a Bruck an der Leitha-i vám és *ungeld* haszna.⁸³ Magyaróvárra és Zólyomba, illetve Végles és Lipcse váraiba (a mosoni és a zólyomi ispáni címekkel) megbízható osztrák híveit nevezte ki kapitánynak, köztük elsősorban Ulrich Freiherr von Eitzing, Jacob von Stamp és Chrstoph Thurn nevét kell megemlítenünk.⁸⁴ Fontos előrelépés volt a Mohács előtti viszonyokhoz képest, hogy az uradalmakat igazgató kapitányok mellé ellenőröket is kirendelt.⁸⁵ A birtokok és jövedelmek feletti ellenőrzést pedig tanácsosaira bízta, akik egyfajta — a Magyar Kamarára emlékeztető — kollegiális testületet alkottak: ők adták ki a hivatalnokok és kapitányok hivatali instrukcióit, vizsgálatokat tartottak az uradalmak, jövedelmek kezelése kapcsán, ők engedélyezték egyes hivatalnokoknak vagy kapitányoknak az utasításokban meg nem szabott különleges kiadásokat, építkezéseket stb.⁸⁶ A tanácsosok között találjuk a Haller család több tagját, így Wolfgangot, aki egyúttal Mária udvarmestere és kincstartója lett Brüsszelben,

⁸¹ Heiß, G.: Besitzungen der Königin Maria. 2. Teil. i. m. 76–78. Téves Istvánffy azon állítása, hogy Dobronyát II. Lajos adományozta volna Werbőczy Istvánnak. Istvánffy Miklós magyarok dolgai-ról írt históriája i. m. 1. köt. 197. A váruradalom ugyanis a Frangepánoktól Perényi Istvánhoz került (aki elvette Frangepán Bernát lányát), majd 1518-ban birtokcserével jutott Werbőczy István birtokába. MOL DL 25006, DL 25007.

⁸² Heiß, G.: Besitzungen der Königin Maria. 1. Teil. i. m. 72. Beheim címét csak körülírásban adták meg általában, így pl. Mária egyik, kegydíj kiutalásáról rendelkező parancsában „*Chamergraff und unnser gefell und einkhomen unsere guter in Hungarn und Osterreich von uns verwalung handen haben*”-ként írja körül Beheim tevékenységét. ÖStA HHStA Belgien MD 11 (3733) fol. 40r.

⁸³ ÖStA HHStA Belgien MD 12. (3734).

⁸⁴ Stamp szerepelt Miksa 1519. évi Hofstaatjában, ahol 2 lóval szolgált. *Thomas Fellner – Heinrich Kretschmayr*: Die österreichische Zentralverwaltung. I. Abteilung. Von Maximilian I. bis zur Vereinigung der Österreichischen und Böhmisches Hofkanzlei (1749). 2. Band. Aktenstücke 1491–1681. Wien, 1907. (Veröffentlichungen der Kommission für neuere Geschichte Österreichs. 6.) 140. Stamp már Mohács előtt is a királynét szolgálta az udvarban, nagy valószínűséggel Máriával jöhetett Magyarországra 1522-ben. ÖStA HHStA Belgien MD 11. (3733) fol. 44v. Stamp 1532–1535 és 1543–47 között magyaróvári, 1537–1540 között pedig zólyomi kapitány. Christoph Thurn is már II. Lajos idejében apródként szolgált a királyné udvarában. Uo. 11. (3733) fol. f. 30r. Zólyomi és véglesi szereplésére ld. alább. Urich von Eitzing 1536–1543 között töltötte be a magyaróvári kapitányságot. A magyaróvári adatokra ld. alább, illetve XVI. századi uradalmi utasítások i. m. I. köt. 390–391.

⁸⁵ Uradalmi ellenőrökről Mohács előtt csak Brandenburgi György birtokairól van tudomásunk. *Kenyeres István*: A kamarai birtokok igazgatása és gazdálkodása a XVI. században. Bp. 2002. PhD-disszertáció. 48.

⁸⁶ Mária tanácsosi körére 1531-ig ld. *Heiß Gernot*: Politik und Ratgeber Maria i. m. A tanácsosok említésére számos adat: ÖStA HHStA Belgien MD No. 10 (3732) 11 (3733).

Bartholomeus Hallert, megbízható kapitányai közül Christoph Thurnt, Ulrich Eitzinget és Jacob Stampot, valamint a királynéi titkárokat, így Oláh Miklóst (a későbbi esztergomi érseket) és Peter Scharbergert.⁸⁷ Beheim bukása után, az 1540-es évek elejétől külön Bécsben székelő pénztáros, Wolfgang Kremer szedte be a magyarországi és ausztriai jövedelmeket (*Einnehmer der Einkommen in Ungarn und Österreich*). Ebből fedezte a birtokigazgatási költségeket, a királyné által kiutalt kegydíjakat, valamint gondoskodott a bevételek tekintélyes részének Máriának Brüsszelbe vagy bankárjainak Nürnbergbe, Passauba történő megküldéséről. Mind a bevételekről, mind pedig a kiadásokról gondos számadást tartozott vezetni.⁸⁸

A 1530-as évekből csak részadatokkal bírunk Mária tényleges magyarországi bevételeit illetően, az 1540-es évekből azonban már több ismeretünk van:

1. táblázat. Mária magyarországi bevételei 1543–1545-ben rajnai Ft-ban⁸⁹

Bevétel	1543 VII. – 1545. XII. között	Éves átlag	%
Körmöcbányai kamara	61751	24700	80,1
Pozsonyi harmincad	9128	3651	11,8
Munkács bérlete	6250	2500	8,1
Összesen	77129	30852	100,0
Magyar Ft-ban	61703,2	24681,28	

2. táblázat. Mária királyné magyarországi birtokainak jövedelme 1546–1548 között rajnai Ft-ban⁹⁰

Bevételek	1546	1547	1548	Éves átlagban	%
Körmöcbányai kamara	42682	17594,5	38876	33051	74,9
Pozsonyi harmincad	5429	7392	8467	7096	16,1
Magyaróvár	500	2000	2429	1643	3,7
Zólyom	0	1000	0	333	0,8
Munkács	1750	0	1875	1208	2,7
Egyéb	0	210	2116	775	1,8
Összesen	50361	28196,5	53763	44107	100,0
Magyar Ft-ban	40288,8	22557,2	43010,4	35285	

⁸⁷ Mária utasításait általában a tanácsosok testületének címezte („*unser verordnete rätin in Hungern und Österreich*”), akik utasítások kiadásakor is együttesen jártak el (ld. pl. Jacob von Stamp magyaróvári utasítását 124. jegyz.).

⁸⁸ Ezek fenn is maradtak az 1542–1550 közötti időszakból: ÖStA HHStA Belgien MD 15. (3739).

⁸⁹ Wolfgang Kremer, Mária királyné ausztriai és magyarországi bevételeinek Bécsben működő pénztárosának kimutatása az 1543. május 20. – 1545. december 31. közötti magyarországi és ausztriai jövedelmekről. ÖStA HHStA Belgien MD 15. (3739). Nem vettem figyelembe a Bruck an der Leitha-i jövedelmeket. Az ugyanitt fennmaradt legkorábbi számadásban, amely az 1542. július 18 és 1543. május 19. közötti bevételeket mutatja, összesen 10.154 rajnai Ft bevétel szerepel, azonban innen hiányzik a körmöcbányai kamara jövedelme.

⁹⁰ Wolff Kremer Mária királyné ausztriai és magyarországi bevételeinek Bécsben működő pénztárosának 1546., 1547. és 1548. évi számadásai alapján. Uo. Nem vettem figyelembe a Bruck an der Leitha-i jövedelmeket, amelyek évi 1000-1500 rajnai Ft-ra rúgtak.

Mint láthatjuk, Mária az 1540-es évek első felében 25.000, míg a második felében 35.000 magyar Ft körüli bevételre tudott szert tenni, mint említettük, a magyar király jövedelmeinek többszörösére! Hozzá kell tennünk, hogy a könyvelési gyakorlat miatt a központi számadásokban néhány tétel, így elsősorban a ténylegesen Mária által bírt uradalmak bevételei hiányoznak. A táblázatban jelzett uradalmi jövedelmek csak akkor kerültek bele ezekbe a számadásokba, ha azokat az uradalom tisztviselője utasításra befizette a központi bécsi pénztárba (ez leginkább Magyaróvár esetében fordult elő, és itt is gyaníthatólag a hadiadó befizetésére került sor). Az uradalmi bevételeket ugyanis helyben elköltötték a királyné tisztjeinek, katonáinak és a várak személyzetének fizetésére és ellátására. A kiadási tételeknél pedig kiderül, hogy miért is okozott jelentős kárt Ferdinándnak és az országnak Mária magyarországi birtoklása: 1546-ban a bevételek 92%-a, 37.119 magyar Ft (46.339 rajnai Ft), 1547-ben pedig 58%-a, ekkor „csupán” 13.190 magyar Ft (16.488 rajnai Ft) Mária brüsszeli udvartartására ment el.⁹¹ Ha tekintetbe vesszük azt is, hogy Mária elsősorban osztrák híveinek kegydíjait is a magyarországi jövedelmeiből fedezte, könnyen belátható, hogy ezeket a jövedelmeket az özvegy királyné egyszerűen kivonta az országból, és — noha beszedte Zólyom és Moson megye hadiadóját⁹² — saját várai fenntartásán kívül más kötelezettséget az ország védelme szempontjából nem vállalt.⁹³

Nem csodálkozhatunk tehát azon, hogy I. Ferdinánd trónra lépte óta óriási erőfeszítéseket tett Mária magyarországi birtokainak és jövedelmeinek megszerzésére. A közel két évtizeden át húzódó tárgyalások végére az 1548. március 7-én, Augsburgban kötött megállapodás tett pontot. A megegyezés értelmében Mária királyné évi 34.000 magyar Ft biztosítása és egy egyszeri összeg, 15.000 rajnai Ft lefizetése, valamint a 200.000 forintos kifizetetlen hozománya örökíthetősége fejében lemondott magyarországi és ausztriai birtokairól Ferdinánd javára. A megállapodás végrehajtása során 1548 tavaszán–nyarán vették át Ferdinánd biztosai Magyaróvár, Zólyom, Dobronya és Végles uradalmait, valamint az alsó-magyarországi bányavárosokat, a körmöcbányai és selmecbányai (al)kamarákat és a pozsonyi főharmincadot.⁹⁴

⁹¹ Kremer a pénzt legtöbbször közvetlenül Wolfgang Haller zu Hallerstein, Mária udvarmesterének és kincstartójának küldte el Németalföldre, vagy ahol éppen tartózkodott, illetve a Mária által főként nürnbergi vagy passzai kereskedő-bankároktól felvett kölcsönöket és annak kamatait fizette ki belőle. Uo.

⁹² Erre ld. Zólyom várának 1534–1549 közötti számadásait uo. No. 16. (3740) és Magyaróvár számadásait uo. No. 18. (3742).

⁹³ A magyar Helytartótanács ezt egyébként szóvá is tette Ferdinándnak 1545. április 13-án írt előterjesztésében: Mária királynénak, mint banderiátusnak, 600 lovast kellett volna tartania a jövedelmeiből, de ezt elmulasztotta, így a kincstárnak nagy hátránya származott, hiszen 600 huszár havi 4 Ft-os fizetésen tartva 1528 óta kb. 300.000 Ft-ba került, amely összeget Máriának kellett volna fizetnie, ezért kéri Ferdinándot, hogy vigye perre a dolgot Máriával, és kérjen számadást az elmulasztott katonatartásról. A mellékelt kimutatás szerint Mária jövedelmét 1527–1544 között 255.368 Ft-ra becsülték. ÖStA HKA HFU RN 2. Konv. 1545. fol. 92–95.

⁹⁴ Mária királyné birtokainak átadására ld. *Heiß, G.*: Besitzungen der Königin Maria.1. Teil i. m. 96–100. Ferdinánd Mária évjárdékát a besztercebányai rézvállalat bérlőivel fiztette meg. Uo. Mária lemondott azon birtokairól is, amelyekre időközben zálogosítások történtek vagy valamilyen okból nem az ő hivatalnokai tartottak kézben: Diósgyőr, Munkács, Huszt a máramarosi sókamarával. Ezen birtokokra részletesen ld. *Heiß, G.*: Besitzungen der Königin Maria.2. Teil i. m. 52–121.

A királyi birtokok a Máriával történt megegyezés után

I. Ferdinánd az 1540-es évek végétől nagyarányú birtokgyarapításba kezdett: ekkor került egy sor váruradalom különböző úton a király birtokába (fegyveres úton, cserével, magszakadás révén). A magyar királynak azonban ezen megszerzett birtokok esetében meg volt kötve a keze. A rendi jogfelfogás következtében ugyanis a királyra háramlott birtokokat lényegében véve szinte köteles volt újra eladományozni. Ez alól kivételt képeztek a végvárak és uradalmak, hiszen ezekre ekkor még nemigen akadt kandidáló, illetve általában véve a király kötelességének tartották az állami jövedelmekből a végvárak fenntartását. I. Ferdinánd tudatosan olyan váruradalmakat szerzett meg — főként cserével vagy fegyveres úton —, amelyek a végvárrendszer első vonalában feküdtek (Szigetvár, Eger, Gyula). Ezen birtokok igazgatását, ellátását az általa felállított Magyar Kamarára bízta. I. Miksa folytatta apja birtokszerző politikáját, és főként Felső-Magyarországon egy sor váruradalmat szerzett meg (Szatmár, Tokaj, Szendrő, Krasznahorka, Munkács), amelyek igazgatását az általa 1567-ben létrehozott Szepesi Kamarára bízta. Ezeket az uradalmakat tekinthetjük kamarai birtokoknak, amelyek fő feladata a végvári katonaság ellátása volt.⁹⁵ Külön típusnak tekinthetjük az ideiglenesen kamarai kezelésbe kerülő egyházi uradalmakat, amelyek fő jellemzője, hogy a kamara a már meglévő igazgatási rendszert is átvette, csupán saját tisztjeivel töltötte be azokat.⁹⁶

3. táblázat. A királyi/királynéi várbirtokok számának alakulása 1387–1590-es évek⁹⁷

Év	Váruradalmak száma	Királyi/királynéi váruradalmak száma	%
1387*	226	100	44,2
1437*	229	56	24,5
1458*	360	36	10,0
1490*	361	57	15,8
1498*	361	26	7,2
1526	339	17	5,0

⁹⁵ Összefoglalóan: *Kenyeres I.: A végvárak uradalmainak i. m. 1388–1403. Kenyeres István: A várbirtokok szerepe a 16. századi magyarországi végvárrendszer ellátásában. Katonai elképzelések az egri és a szatmári vár fenntartására. Végvár és ellátás. Szerk.: Petercsák Tivadar–Berecz Mátyás. (Studia Agriensia. 22.) Eger, 2001. 131–181. Uő: A kamarai birtokok igazgatása és gazdálkodása i. m. 187–295.*

⁹⁶ *Kenyeres I.: A végvárak uradalmainak i. m. 1357–1359. Uő: Az esztergomi főegyházmegeye birtokai és szerepük a török elleni védelmében a XVI. században. Mater et magistra. (Strigonium Antiquum) Megjelenés alatt.*

⁹⁷ A táblázatban a *-gal jelölt években a királyi és királynéi várak együttes száma szerepel, a többi évben csak a királyi várbirtokokat jelöltem. A táblázat adatainak forrásai: 1387 és 1437: *Engel P.: Királyi hatalom és arisztokrácia i. m. 207.* 1458 és 1490: *Kubinyi A.: A Mátyás-kori államszervezet i. m. 60–61.* 1498: *Engel P.: Vár és hatalom i. m. 188.* 1526: becslés Kubinyi András azon adata alapján, miszerint a várak 5%-a volt ekkor királyi kézen. *Engel Pál – Kristó Gyula – Kubinyi András: Magyarország története 1301–1526. Bp. 1998. 342.* A várak számát az 1526-ig elesett várak alapján becsültem meg. Az 1526–1590 közötti adatokat saját kutatásaim alapján állítottam össze. Vö. *Kenyeres I.: A végvárak uradalmainak i. m. 1355–1357. Uő: A kamarai uradalmak igazgatása és gazdálkodása i. m. 37–45. XVI. századi uradalmi utasítások i. m. I. köt. 26–35., illetve Maksay Ferenc: Magyarország birtokviszonyai a XVI. század közepén. I–II. köt. Bp. 1990. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai. Forrásközlemények 16.)*

Év	Váruradalmak száma	Királyi/királynéi váruradalmak száma	%
1541	280	2	0,7
1550-es évek eleje	175	18	10,3
1560-as évek vége	150	35	23,3
1580-as évek vége	150	20	13,3
1590-es évek vége	150	15	10,0

A fenti táblázat jól szemlélteti az 1550–60-as években végbement nagyarányú birtokgyarapodást. Az 1549–1550-ben készült, Maksay Ferenc által publikált dika-jegyzékek alapján a Habsburg országrészben kb. 175 jelentősebb váruradalommal számolhatunk (Zágráb, Kőrös és Varasd megyék nélkül), ebből ekkor mindössze 14 királyi/kamarai uradalmat találhatunk (ekkor már ideszámíthatuk a királynéi birtokokat). A század 60-as éveire több mint félszáz, szám szerint 56 jelentős uradalom volt ideiglenesen vagy tartósan kamarai/kinctári kezelésben (ebből egyidejűleg kb. 35 volt királyi kézen). Ez azt jelenti, hogy a Habsburg birtokpolitika következtében az 1560-as évekre számarányát tekintve nagyobb hányadot képviseltek a királyi/kinctári váruradalmak, mint Hunyadi Mátyás uralma végén. Ez a birtokgyarapítás azonban teljesen más jelleget öltött, mint a 14–15. században: nem az uralkodói hatalom megerősítését szolgálta, hanem a török elleni védelem anyagi alapjainak megteremtését, elsősorban a végváriak élelmiszerrel való ellátását. A kamarai várbirtokok és azok tisztviselői jelentős szerepet játszottak a helyi uralkodói jövedelmek, így a hadiadó és a harmincadok, vagy az ekkor már egyértelműen állami bevételnek számító tizedek adminisztrálásában. A török elleni küzdelem kihívásaival magyarázhatjuk ezt a csak a királyi Magyarországra jellemző nagyarányú birtokgyarapítást, illetve a speciális kamarai birtokrendszer kiépítését, ugyanis a Habsburgok más országaikban, tartományaikban — az európai trendeknek megfelelően — a királyi/főhercegi birtokokat rendszeresen elzálogosították, illetve különféle hitelügyleteknél hasznosították. Magyarországon nem ezt tették, de nem is tehették. Helyes kormányzati felismerés volt a kamarai birtokrendszer kiépítése, hiszen a birtokok bevételeiből, az ide utalt állami jövedelmek révén biztosítani tudták a nagy létszámú, állandó végvári katonaság ellátásának tekintélyes részét. Az 1570-es években azonban megkezdődött a kamarai birtokok nagy arányú elidegenítése, amely elsősorban a Habsburgok állandó pénzzavarával magyarázható. A század elejétől felvett hitelek halmozódása, majd a 16. század közepétől a végvárrendszer, a költséges katonai kiadások (pl. hadjáratok, várépítések stb.), a kormányzati költségek, és az igencsak költséges, de fontos szerepet játszó udvartartás finanszírozása megoldhatatlan problémát okozott, hiszen a dunai monarchia valamennyi bevétele sem volt elegendő ezekre a kiadásokra. Tegyük hozzá: ez volt a helyzet szinte valamennyi európai állam esetében: Spanyolország pl. már 1557-ben, majd 1575-ben egyaránt banksődöt jelentett.⁹⁸ A dunai Habsburg-monarchia pénzügyi helyzete a század

⁹⁸ A korabeli európai államok és a dunai Habsburg monarchia pénzügyi helyzetére ld. *Lanzinner, Maximilian: Friedensicherung und politische Einheit des Reiches unter Kaiser Maximilian II. (1564–1576)*. Göttingen, 1993. (Schriftenreihe der Historischen Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Bd. 45.) 172–182. *Rauscher, Peter: Zwischen Ständen und Gläubigern. Studien zu den kaiserlichen Finanzen unter Ferdinand I. und Maximilian II.* Wien, 2001. (Ungedr. Phil. Diss.) 317. skk.

utolsó harmadában katasztrofális volt: az 1564-ben elhunyt Ferdinánd fiaira 12 millió rajnai Ft adósságot „hagyott”,⁹⁹ 1575-ben pedig — az elzálogosított ausztriai uradalmak zálogösszegeit (*Pfandschilling*) nem számítva — az államadósság hét millió rajnai Ft-ot tett ki.¹⁰⁰ Ezzel a katasztrofális anyagi helyzettel magyarázható a kamarai birtokok elidegenítésének megkezdése; az 1590-es évek végére már csupán 15 jelentős uradalom volt kamarai kezelésben. Ezek azonban továbbra is meghatározó részét képezték a végvárrendszer finanszírozásának (elegendő itt a tokaji, szatmári, egri uradalmakra utalnunk).¹⁰¹

Ami a kincstári/királyi uradalmak bevételeit illeti, felül kell bírálnunk azokat a nézeteket, miszerint ezek nem voltak jelentősek. Ember Győző, aki feldolgozta a Magyar Kamara 1555–1562. közötti számadáskönyveit, arra a megállapításra jutott, hogy a kamarai uradalmak jövedelme 8 év alatt együttesen 18.110 Ft-ra rúgott, ami évi 2263,75 Ft jövedelmet jelentett, ami a Jagelló-korhoz képest is csekélynek tűnik, és az összbevételeknek csupán 2,3%-át tette ki.¹⁰² A Magyar Országos Levéltár egykori tudós főigazgatóját azonban ugyanaz a könyvelési gyakorlat tévesztette meg, mint amelyik a Jagelló-kor esetén is téves következtetéseket indukált. Eszerint a kamarai/kincstári birtokok bevételeit nem tüntették fel a kamarai zárszámadásokban, ott csak akkor került sor bevételi tételeik könyvelésére, amennyiben az uradalom nem használta fel valamennyi jövedelmét, és volt lehetőség a kamarai pénztárba történő befizetésre. Amennyiben a fennmaradt kamarai/kincstári uradalmak számadáskönyveit vizsgáljuk meg, akkor egyértelműen kitűnik az uradalmak által kezelt jövedelmek jelentősége. Igaz ezeket a jövedelmeket jórészt helyben használták fel, elsősorban a végvári katonaság élelmezésére és zsoldfizetésére fordították.¹⁰³ A Magyar Királyság valamennyi bevételét feltűntető kimutatások azonban jól tükrözik a kincstári/kamarai uradalmak meghatározó voltát: pl. 1574–76-ban a királyi Magyarország összbevételének mintegy 14%-a folyt be a kincstári/királyi uradalmakból, éves szinten kb. 90.000 Ft, amelyhez hozzájárult még az üresedésben lévő és a végvárrendszer fenntartására fordított esztergomi érsekség jövedelme is (41.000 Ft), így ekkor az ország jövedelmének összesen 20%-a származott az uradalmakból.¹⁰⁴

Királyi „magánbirtokok” a 16. század második felében

Most vizsgáljuk meg, hogy a kamarai/kincstári birtokokon belül elkülöníthetőek-e a Mohács előtt is megtalálható „magánuradalmak” köre. Véleményem

⁹⁹ Uo. 220–231. *Rauscher, Peter*: Kaiser und Reich. Die Reichstürkenhilfe von Ferdinand I. bis zum Beginn des „Langen Türkenkrieges” (1548–1593). Finanzen und Herrschaft. Materielle Grundlagen fürstlicher Politik in den habsburgischen Ländern und im Heiligen Römischen Reich im 16. Jahrhundert. Hrsg.: Edelmayer, Fridrich – Lanzinner, Maximilian – Rauscher, Peter. Wien–München, 2003. (Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 38.) 46.

¹⁰⁰ Az 1575. évi államadósságra ld. *Huber, Alfons*: Studien über die finanziellen Verhältnisse Oesterreichs unter Ferdinand I. Mitteilungen für Österreichische Geschichtsforschung. Erg. Band. 4. (1893) 223.

¹⁰¹ Ld. 95. jegyz.

¹⁰² Adatok: *Ember Gy.*: A magyar királyi kamara i. m. 521.

¹⁰³ *Kenyeres I.*: A kamarai uradalmak igazgatása és gazdálkodása i. m. 191–206. *Kenyeres I.*: A végvárai uradalmainak i. m. 1390–1391.

¹⁰⁴ *Kenyeres István*: A királyi Magyarország bevételei és kiadásai a 16. században. Levéltári Közlemények 74. (2003) 92–97.

szerint egyértelműen igen. A királyi „magánuradalmi” rendszer felújításának lehetőségét éppen a Mária királyné által átadott birtokok tették lehetővé. I. Ferdinánd ugyanis ezeket az uradalmakat, jövedelmeket nem rendelte a Magyar Kamara alá, amely ekkor az ország egyetlen és kizárólagosan illetékes dikasztériuma lett volna. A Habsburg uralkodó ugyanis 1548-ban úgy döntött, hogy a Máriától ténylegesen átvett Magyaróvár, Zólyom, Végles és Lipcse uradalmait, ugyanígy a körmöcbányai és selmechányai kamarákat és a bányavárosokat, valamint a pozsonyi főharmincadot a bécsi székhelyű Alsó-ausztriai Kamarára bízta. Az 1522-ben alapított és az akkori ún. Alsó-Ausztria területén (amelybe beletartozott Felső-Ausztria és Stájerország is) illetékes pénzügyigazgatási szerv már korábban is bizonyos tekintetben rendelkezett magyarországi jogosítványokkal. Ezek között említhetjük az ún. korona-zálogbirtokok igazgatását, amely alatt a radkersburgi fegyverszünet (1447), majd az 1450. évi, a bécsújhelyi (1463) és a pozsonyi (1491) békék értelmében Magyarországtól Ausztriához került, formailag elzálogosított uradalmakat, birtokokat (a 16. században Fraknó, Kismarton, Kőszeg, Kabold, Borostyánkő, Szarvkő stb.) értjük.¹⁰⁵ Ezek esetében ugyanakkor jogosnak tekinthető a külföldi kamara illetékessége, hiszen az elzálogosított terület, ha csak ideiglenes jelleggel is, de közigazgatásilag nem képezte részét Magyarországnak.¹⁰⁶ A másik terület, ahol az Alsó-ausztriai Kamara befolyásra tett szert, az Szlavónia volt: az itteni főharmincadot ugyanis I. Ferdinánd 1538-tól ennek a hivatalnak rendelte alá.

A király az 1548. évi rendelkezésével a fenti jövedelmeket tehát kivonta a magyar pénzügyigazgatás alól. Ennek több oka is lehetett, és érdemes az egyes jövedelmi ágakat külön-külön vizsgálat alá venni. A bánya- és pénzverőkamarák kivonása mellett véleményem szerint az döntött, hogy a pénzverést Ferdinánd igyekezett centralizálni, és közvetlen felügyelete alatt tartani. A pozsonyi és szlavóniai főharmincadok Alsó-ausztriai Kamara alá rendelése esetében bizonyos a centralizációs törekvés, hiszen így a határ két oldalán lévő vámhivatalok ugyanazon pénzügy-igazgatási szerv ellenőrzése alá kerültek, így könnyebb volt a visszaélések kiszűrése. Az uradalmak esetében meg kell különböztetnünk Magyaróvár és a zólyomi uradalmak (Zólyom, Végles, Zólyomlipcse) helyzetét. Az utóbbiak esetében Zólyomra nyilvánvalóan a bányavárosok és a körmöcbányai kamara és az ahhoz tartozó selmechányai és a Fuggerektől visszakapott besztercebányai alkamarák feletti ellenőrzésre volt szükség, egyúttal biztosítani kellett védelmüket a törökök ellen. Éppen ezért nem tekinthetjük véletlennek, hogy az ún. bányavárosi kapitányságot éppen Zólyom központtal hozták létre 1555-ben. Az ekkor kinevezett Balassa János zólyomi kapitányként és Zólyom megye ispánjaként

¹⁰⁵ *Ernst, August*: Zur Frage der von Ungarn an Österreich verpfändeten Herrschaften. Mitteilungen des Oberösterreichischen Landesarchivs. Bd. 5. Staat und Land. Linz, 1957. 387–412. *Gmoser, Elisabeth*: Geschichte der Herrschaft Güns als kaiserliches Kammergut unter österreichischer Verwaltung 1491–1647. Eisenstadt, 2002. (Burgenländische Forschungen Bd. 86.) 66–72. *Bariska István*: Kormányzati és önkormányzati intézmények a 15–17. századi Habsburg-zálogon lévő Nyugat-Magyarországon (1447–1648). Különös tekintettel a koronazálogra került Kőszegre, Kismarosra, Borostyánkőre és Kaboldra. Debreceni Szemle 11. (2003) 1. sz. 11–26.

¹⁰⁶ Fraknó és Kismarton alsó-ausztriai kamarai igazgatására (1571–1622) ld.: *Bauer, Heidemarie*: Studien zur cameralen Verwaltung am Beispiel der Instruktionen für das Herrschaftspersonal von Forchtenstein und Eisenstadt, 1570–1622. Wien, 1988. (Ungedr. Phil. Diss.); a többi uradalom mindvégig zálogban volt, ezek kamarai „igazgatására” ld. *Gmoser, Elisabeth*: Geschichte der Herrschaft Güns i. m. 73–82.

kapta meg kinevezését (később azonban Lévára került át a főkapitányság központja). A Habsburg királyi „magánbirtok” (*dominium*) egyik klasszikus előképének éppen a magyaróvári uradalom tekinthető, amelynek igazgatása sok mindenben az alsó-ausztriai uradalmak igazgatásával rokonítható. A fenti uradalmakon kívül még egy fontos várbirtok, a középkorban a budai udvarbírószághoz tartozó Komárom került az Alsó-ausztriai Kamara igazgatása alá.

Ezek az uradalmak nem tartoztak a legjövedelmezőbbek közé a 16. század utolsó harmadában:

4. táblázat. Az uradalmi bevételek megoszlása a kamarák között
1574–1576-ban¹⁰⁷

	Uradalmi bevétel (Ft)	%
Magyar Kamara	41721	29,9
Szepesi Kamara	84480	60,6
Alsó-ausztriai Kamara	13316	9,5
Összesen	139517	100,0

Mindez arra utal, hogy elsősorban nem anyagi érdekek vezérelték a Habsburg-uralkodókat egyes uradalmaik, azaz a királyi „magánbirtokok” Alsó-ausztriai Kamara alá rendelésében. Az okok csak az egyes uradalmak igazgatásának és gazdálkodásának vizsgálatával deríthetők fel.

A királyi/királynői „magánbirtok” modellje: Magyaróvár

Magyaróvár, mint katonai erődítmény, a Mohácsot követő polgárháborús időszakban stratégiai fontossággal bírt, elsősorban Bécs védelme szempontjából, de kiinduló támaszpontul szolgált Ferdinándnak a Szapolyai elleni küzdelemben is. Ezekben az években kezdték meg a vár megerősítését.¹⁰⁸ Győr kiépülte után azonban elvesztette stratégiai szerepét, és nem tartozott többé a valódi végvárak közé (amit az a tény is jelez, hogy nem említik egyik végvárjegyzékben sem). Az 1543–44. évi számadáskönyv a várnagyon kívül 24 gyalogost és 1 tüzért sorol fel.¹⁰⁹ 1580-ban mindössze 26 landsknecht, 1 őrmester, 1 sípos és 1 dobos szolgált a várban.¹¹⁰ Az 1580-as évekre már olyan jelentéktelennek tűnt a vár katonai

¹⁰⁷ Kenyeres I.: A kamarai uradalmak igazgatása és gazdálkodása i. m. 199.

¹⁰⁸ 1531-ben Ferdinánd a németalföldi rendektől kívánt támogatást szerezni Óvár megerősítésére, ez ekkor Mária ellenállásán bukott meg. Die Korrespondenz Ferdinands I. Familienkorrespondenz Bd. 3. i. m. 302–305. (No. 550.); 311–313. (No. 556.) 1532-ben Máriával, mint a vár tulajdonosával akarta fedeztetni az építési költségeket, amelyre a birtok hadiadóját engedte át. Uo. 503–507. (No. 620.a.) 1531-től a magyaróvári uradalom számadásaiban szerepelnek is kisebb építési kiadások. ÖStA HHStA Belgien MD. 17. (3741). 1537-ben a haditanácsosok a vár megerősítését az alábbi szavakkal javasolták Ferdinánd felé: „*Wo bemelter Flegkh Altenburg mit der wasserwell, pollwerckh und andern dermassen, wie in der gemelten commissarien beschaw beratschlagt, bevestigt, das solhes den Turkhen oder andern Eur(e) Ku(nigliche) M(ajestät) widerwärtigen in einzug der Niderösterreich Lannde, in irem furnemen ein merkliche verhinderung sein, und lanng an demselben Paß auf gehalten würden.*” ÖStA HKA Niederösterreichische Herrschaftsakten (= NÖHA) RN 4. fol. 2–5.

¹⁰⁹ Jacob von Stamp magyaróvári prefektus és mosoni ispán számadása a magyaróvári uradalom bevételeiről és kiadásairól, 1543. május 1. – 1544. január 1. ÖStA HHStA Belgien MD 19. (3743).

¹¹⁰ Erasmus Braun magyaróvári prefektus jelentése Miksa főherceg részére. ÖStA HKA NÖHA RN 4 fol. 176–177.

szempontból, hogy az Alsó-ausztriai Kamara a minimális őrség létszámát is egyharmadára akarta csökkenteni. A Haditanács azonban ehhez nem járult hozzá, mégpedig azon indokkal, hogy Magyaróvár nem csupán a török elleni védelmet szolgálja, hanem a magyarok ellen is támaszpontul szolgál.¹¹¹ Győr 1594. évi esete után Magyaróvár újra fontos szerephez jutott, mivel a kulcsfontosságú erődítmény török kézre kerültével Bécs előterében újabb védelmi övezetet kellett létrehozni. Az ún. magyaróvári-sárvári végek székhelye Magyaróvár lett, és jelentős létszámú katonaságot vezényeltek a vár falai közé. 1595–97-ben az előírt létszám megközelítette az 1300 főt (600 német gyalogos, 301 magyar gyalogos, 21 tüzér és 16 egyéb, összesen 1258 katona). Ez az időszak azonban csak epizód volt a vár életében, mivel Győr 1598-ban újfent keresztény kézre került.¹¹²

Az uradalomhoz a 15. század közepén mintegy 22 település tartozott, köztük több mezőváros: Óvár, Rajka, Nezsider és Zurány; ezek többsége Moson megyében fekszik, Sopron megyében egy jelentős birtoktest található, Ruszt mezőváros. Az uradalom lényegében véve Moson megye döntő részét egy tömbben foglalta magában. A Szentgyörgyi grófok Köpcsény és Scharfeneck uradalmával együtt jóformán az egész megyét kezükben tartották, mindössze a lébényi bencés apátság és a heiligenkreutzi ciszterci apátság bírt jelentős birtokkal.¹¹³ A magyaróvári uradalom legkorábbi, 1525-ben felvett urbáriumában hét mezőváros szerepel, a fentiekén kívül Nyulas, Rajka és Szentjános (Mosonszentjános), azonban Moson már csak a falvak között található. Az uradalomhoz ekkor 22 lakott falu tartozott, valamint 8 pusztá falu, amelyek határait a többi falu művelte, illetve legelőként hasznosították. Az urbáriumba felvették az óvári uradalom részeként a lébényi apátság volt birtokait is.¹¹⁴ Az 1566. évi urbáriumban ugyanúgy hét mezővárost tüntetnek fel, azonban Mosonszentjános helyett Halászit találjuk, 16 lakott falut és 14 pusztát írtak össze. Ez utóbbi jól mutatja a török háborúk hatását, és az uradalom nagy mérvű pusztásodását.¹¹⁵ Az 1549. évi dika-jegyzékek alapján megállapítható, hogy az akkor már királyi tulajdonban lévő magyaróvári uradalom volt Moson megye egyetlen nagybirtoka, 16 helységben 399 portát, 53 zsellért, 29 pusztá telket, 37 újonnan telepített telket írtak össze. A király birtokolta Moson megyében az adózó porták több mint felét (54,6%). (Ugyanekkor a Sopron megyei Ruszt mezővárosban 18 adózó portát és 13 szegénység miatt adómentes, valamint 1 majorsági telket írtak össze.)¹¹⁶ Az 1593. évi portális összeírás szerint a Magyaróvárhoz tartozó 21 helységben 444,5 portát írtak össze, ami 11%-os növekedést

¹¹¹ Elias Ratwitz prefektus és Andreas Teufel győri főkapitány is ellenezte a csökkentési tervet, mégpedig a vár stratégiai jelentőségén túl azzal is érveltek, hogy Óvárnak gyakorlatilag nincsenek falai, rendes erődítményei stb. Végül a három szakaszból kettőt tartanak meg 1583-ban. Ekkor jegyzik meg, hogy „ditz ortt nit allain gegen dem Türkhen sonnder auch bey sollicher zwispaltt gegen dem Hungern schier ain Grantzthauß worden.” ÖStA HKA NÖHA RN 4. fol. 175–179. és idézett hely: 337v.

¹¹² Pálffy Géza: A császárváros védelmében. A győri főkapitányság története 1526–1598. Győr, 1999. 214–220.

¹¹³ Csánki Dezso: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. 3. köt. Bp. 1897. 679–673.; Engel P.: Mo. térkép. i. m.

¹¹⁴ A magyaróvári uradalom urbáriumának 1525. évi eredeti példányát ld.: Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár Quart. Germ. 168.

¹¹⁵ MOL E 156 Magyar Kamara Archivuma. Urbaria et Couscriptiones (=E 156) Fasc. 73. No. 20.

¹¹⁶ Maksay F.: Magyarország birtokviszonyai i. m. 1. köt. 487–493. 2. köt. 672.

jelent a közel fél évszázaddal korábbi helyzethez képest. Ekkor a magyaróvári uradalomhoz tartozott a megyei adózó porták 60,7%-a.¹¹⁷ Az 1598. évi házösszeírások alkalmával a magyaróvári uradalom 20 birtokán (Moson ekkor nem szerepel az összeírásban) 725 jobbágy-, 185 zsellér- és 134 pusztaházat, összesen 1044 házat írtak össze. A megye összeírt adózóháztartásainak és pusztatelkeinek egyaránt a fele a magyaróvári uradalom területére esett.¹¹⁸ Ezek az adatok már a megyét és az uradalmat súlyosan érintő tizenöt éves háború időszakára vonatkoznak.¹¹⁹ Összességében jól látható a magyaróvári uradalom Moson megyén belüli meghatározó szerepe.

Az uradalom jelentős legelőkkel és majorsági földekkel rendelkezett, ezeken kívül az óvári, nezsideri, zurányi és rajkai vámok birtak nagy jelentőséggel. Az uradalom Fertő-tónál fekvő része pedig komolyabb szőlőművelést mondhatott magáénak, különösen Ruszt, Nezsider és Nyulas mezővárosok emelkedtek ki.¹²⁰

Az uradalom élén Mária királyné birtoklása kezdetétől egy várnagy állt, 1524-től Várkonyi Amadé István személyében. A polgárháborús időszak kezdetén Mária kinevezett Amadé mellé még egy várnagyot, ekkor Magyaróváron is a már Mohács előtt is általános két kapitányos rendszer működött, amikor is az egyik várnagy egyúttal udvarbíróként állt az uradalom élén.¹²¹ Ez azonban csak igen rövid ideig állt fenn Óváron, Amadé átpártolt Szapolyaihoz, ami a vár ideiglenes elvesztésével járt. A Mária kezére visszakerült uradalom élére ettől kezdve csak egy kapitány (*Hauptmann*) címet viselő, kivétel nélkül osztrák nemzetiségű tiszt került. Az özvegy királyné 1528-ban az örökös főispánságra is adományt nyert I. Ferdinándtól,¹²² az ő nevében és helyette azonban a mindenkori magyaróvári kapitány viselte az ispáni címet.¹²³

A Jacob von Stamp kapitánynak 1532-ben kiadott utasítás még igencsak szűkszavú, és sokkal inkább foglalkozik a kapitány katonai feladataival és jogi kötelezettségével, semmint az uradalom gyakorlati irányításával. Előírták, hogy a kapitány engedély nélkül nem hagyhatta el a várat, a királyné engedélye nélkül annak ellenségeivel nem bocsátkozhatott harcba, és nem is egyezhetett meg ve-

¹¹⁷ *Dominkovits Péter*: Moson vármegye birtokos társadalma a 16. század végén. Arrabona 39. (2001). 305. Az 1594. évi Moson megyei porta-összeírásban mezővárosként csak az alábbi településeket jelölték meg: Óvár, Moson (!), Nezsider. Dominkovits Péter szíves közlése alapján.

¹¹⁸ *Dávid Zoltán*: Az 1598. évi házösszeírás. Bp. 2001. 228–232. A Moson megyei adatokon kívül Rusztot kell még figyelembe venni, amelyet 60 házzal írtak össze Sopron megyében. Uo. 366.

¹¹⁹ 1597-ben Hans Tuschenstein óvári uradalmi számvevő azt írja, hogy 3-4 falu kivételével teljesen pusztává vált az uradalom. *Ernst, A.*: Siedlungs- und Herrschaftsgeschichte i. m. 50.

¹²⁰ MOL E 156 U et C Fasc. 73. No. 20. A 15–16. századi magyaróvári szőlőművelésre ld. *Prickler, Harald*: A szőlőművelés történetéhez Moson megyében a feudalizmus időszakában. Tanulmányok Mosonmagyaróvár és vidéke történetéhez. Szerk.: Gecsényi Lajos. Győr, 1979. 21–37.

¹²¹ Mária 1529. február 2-án nevezte ki a várnagy és udvarbíró (castellanus et provisor) Amadé mellé Leonhard Haussert („in collegam et castellanum”). A vár jövedelmeinek adminisztrálására továbbra is Amadét jelölte ki. MOL P 694 2. t.

¹²² Bécs, 1528. október 22. MOL A 57 Magyar Kancellária Levéltára. Libri Regii. (=A 57) 1. köt. p. 130–131. MOL E 227 Magyar Kamára Archivuma. Libri donationum. (=E 227) 1. köt. p. 117.

¹²³ Hogy a forrásokban szereplő „Hauptmann und Span unsers Schloss, Herrschaft und Spanschaft” kifejezés esetében a „Spanschaft Altenburg” alatt a mosoni ispánságot kell érteni, jelzi, hogy Zakarias Wochnitzky magyaróvári prefektus egyik 1548. évi levelében magát „*Span der spanschaft Wislburg und haubtman zu Hungerischen Altenburg*”-nak nevezi magát. ÖStA HHStA Belgien MD 18 (3742).

lük. Az uradalomból semmit sem hagyhatott elbirtokolni, és az alattvalókat jogtalan terhekkel nem károsíthatta meg, nem nyomhatta el. A várba rendelt katonaságnak fel kellett esküdnie a kapitánynak. Az utasítás az uradalom valamennyi bevételeinek kezelését a kapitányra bízta, de előírta a számadás-vezetési kötelezettséget. Építkezésekbe vagy nagyobb költségekkel járó munkálatokba csak a királyné vagy tanácsosai beleegyezésével kezdhetett. Az uradalmi vám élére saját emberét kellett kineveznie. A számadásokat évente tartozott a királynénak vagy tanácsosainak benyújtani, a kiadások után megmaradt jövedelmet pedig a királyné kamarásának kellett befizetnie. A kapitány 6 lovas tarthatott évi 200 rajnai Ft fizetéséből, élelmiszert és takarmányt pedig szabadon vehetett az uradalom bevételeiből.¹²⁴

Mária királyné magyarországi birtokain a korabeli viszonyokhoz képest fejlettebb birtokigazgatási rendszert találunk: az uradalom élén álló kapitány mellett egy ellenőr (*Gegenschreiber*) is tevékenykedett.¹²⁵ A kapitányi utasításban meghagyták, hogy valamennyi jövedelem beszedését és azoknak a vár és a várnép szükségleteire történő kiadását a mellé kirendelt ellenőr tudtával végezheti. A kapitány által készített és az ellenőr által ellenjegyzett számadásokat a királyné tanácsosai megvizsgálták, és ellenszámadásokat, azaz ebben az esetben a könyvvizsgáló kimutatást készítettek azokról.¹²⁶

I. Ferdinánd a Mária-javak átvételekor, 1548-ban, meghagyta a korábban kialakított igazgatási rendszert, amit az is jelez, hogy az 1547-ben kinevezett Zakarias Wochniczky prefektus a helyén maradhatott, és a későbbiekben is gyakorlatilag hasonló módon nevezték ki az uradalom vezető tisztjét.

Lényeges változást jelentett azonban az uradalom kamarai igazgatás alá helyezése, ti. 1548-tól az Alsó-ausztriai Kamara felügyelte Magyaróvár uradalmát. Az uradalom élén álló kapitány a király nevében egyúttal Moson megye ispánja maradt, legalábbis 1583-ig biztosan. Ekkor a megye igazgatását kivették a magyaróvári kapitány kezéből, és az újonnan kinevezett Hans Breiner utasításában már nem is szerepel az ispáni („Span der Spanschaft Altenburg”) cím.¹²⁷

Az Alsó-ausztriai Kamara alá rendelt kapitány — szerkezetét tekintve — hasonló utasítást kapott, mint Mária idejében, azonban jóval részletesebben szabták meg tevékenységi körét: lényegében neki kellett az uradalom valamennyi bevételeit és kiadását kezelnie, és a joghatóságot is neki kellett gyakorolnia az uradalom alattvalói felett, tehát kapitány és udvarbíró, azaz prefektus volt egy személyben.¹²⁸ Az utasításban meghagyták számára új majorság létesítését, marhák

¹²⁴ Mária királyné utasítása Jacob von Stamp magyaróvári kapitánynak és mosoni ispánnak a magyaróvári uradalom igazgatására, Brüsszel, 1532. február 24. ÖStA HHStA Belgien MD 11 (3733) fol. ff. 49v–53v. Kiadva: XVI. századi utasítások i. m. 1. köt. 392–399. Stamp hivatali utódait ld. uo. 390–391.

¹²⁵ Az ellenőr kinevezésére az első utalás Hauser kinevezésében található. 1529. február 2. MOL P 694 2. t. Az első név szerint is ismert ellenőr 1531-ben került Magyaróvárra, Andreas Sarss(on) személyében. ÖStA HHStA Belgien MD. 11 (3733) fol. 39 rv.

¹²⁶ Fennmaradtak a magyaróvári uradalom 1539 és 1543. közötti számadásairól Georg Krabat királynéi titkár által készített ellenőrző számadások (*Gegenregister*). ÖStA HHStA Belgien MD 18. (3742).

¹²⁷ Az Alsó-ausztriai Kamara tanácsosai 1583-ban írják: „*die verwaltung des obristen vicespans hievor von ime* [ti. a magyaróvári kapitány] *aufgehbt worden*”. ÖStA HKA NÖHA RN 4. fol. 336–344. Hans Breiner magyaróvári kapitányi instrukcióját (1583. október 7.) ld. uo. fol. 428–442.

¹²⁸ I. Miksa utasítása Elias Ratwitz magyaróvári kapitánynak és mosoni ispánnak, Bécs, 1566. április 30. ÖStA HKA VUG RN 52. A. fol. 271r–286v. Kiadva: 16. századi uradalmi utasítások i. m.

vásárlását és tenyésztését. A kapitány feladata volt a kocsmáltatás megszervezése is, de előírták, hogy „rossz vagy idegen bort” nem mérhet ki.

Az utasításban számos olyan rendelkezést találunk, amely egyedülálló, és inkább az alsó-ausztriai területekre jellemző. Az egyik ilyen specialitás a jobbágytelkek adás-vétele és nyilvántartása volt. Minden ház vagy telek vétele és cseréje (eladása) ugyanis csak a falu bírása előtt történhetett meg, az ügyet a végleges határozat előtt a kapitány és az ellenőr elé kellett terjeszteni, akiknek tudta nélkül semmilyen ügylet nem mehetett végbe. A betelepülni kívánó alattvalónak be kellett mutatnia elbocsátó levelét, amelynek tartalmaznia kellett, hogy hol lakott korábban, és azt is, hogy az uradalom hozzájárult elköltözéséhez. A kapitánynak ezután be kellett íratatnia a rendes urbáriumba, hogy az adott telket kitől vették, milyen áron, milyen a jószág minősége, és milyen adók és szolgáltatások tartoznak hozzá.¹²⁹

A kapitánynak és az ellenőrnek a jobbágyok, alattvalók hagyatékainak rendezése során is számos teendője akadt. Így például amennyiben egy alattvaló (jobbágy) vagy egy zsellér természetes örökös nélkül meghalt, akkor — ahogy Magyarországon máshol is szokásban volt — a telke és a hagyatéka a földesúrra, azaz az uralkodóra, illetve annak magyaróvári uradalmára szállt. Magyaróváron előírták, hogy a kapitány és az ellenőr a hagyatékot bocsúlják fel, majd adják el, és a befolyt összeggel számoljanak el. A telket pedig be kellett telepíteniük, semmiképpen sem hagyhatták lakatlanul. Amennyiben az alattvaló nagykorú örökös hátrahagyása nélkül halálozott el, akkor a kapitánynak és az ellenőrnek a hagyatékáról leltárt kellett felvenniük, és azt egy, a várban erre rendszeresített könyvbe kellett bemásolniuk. Ezt követően a hagyaték gondozója az uradalom volt, a törvényes örökös gyámja pedig, a földesúr nevében, a kapitány és az ellenőr. Amikor a jobbágy gyermeke nagykorúságát elérte, a kapitány és az ellenőr köteles volt — a haszonnal együtt — az örökséget átadni.¹³⁰

A kapitány feladatkörébe tartozott a katonai élelmezés egyik legfontosabb jövedelemforrásának, a győri püspöki és káptalani tizedek bérletének intézése is. Előírták, hogy Húsvét és Pünkösöd között nemcsak az uradalom kilenced-köteles birtokait, hanem a győri püspöktől és káptalantól bérelt tized-köteles földeket is szemlélje meg. A helyszíni bejárás után egy hozzávetőleges költségvetést kellett készítenie, hogy mennyiért lehetne a tizedet bérbe venni. Ez alapján döntött az uralkodó (illetve az Udvari Kamara) a tized bérbevételéről. A tizedek beszedése már újfent a kapitány feladata volt.

I. köt. 399–423. Hogy a váruradalmat is kezelő kapitány latin megnevezése a prefektus volt, Óvár esetében is igazolható, ld. a Magyar Helytartótanács az Alsó-ausztriai Kamarának, 1549. dec. 17. R. Kiss István: A magyar helytartótanács I. Ferdinánd korában és 1549–1551. évi leveleskönyve. Bp. 1908. 211. (No. 195.)

¹²⁹ Ugyanezt a rendelkezést tartalmazza az uralkodó által Ludwig Rainer frankenburgri *Pfleger*nek 1570. január 2-án, Prágában kiadott utasítás. ÖStA HKA Instruktionen (=Inst.) No. 195. fol. 2v–3r.

¹³⁰ Szinte szó szerint megegyezik a frankenburgri *Pfleger* utasításának vonatkozó része. Uo. fol. 3v–4r. A horni uradalom *Pfleger*ének szóló 16. század végi utasítás a hagyatékok leltározását, megőrzését és az örökösöknek történő átadását illetően ugyanezen rendelkezéseket tartalmazza. *Reingrabner, Gustav*: Eine Anweisung für den Horner Pfleger aus dem 16. Jahrhundert. Das Waldviertel 33. (44.) (1984) 7–9. sz. 131–132.

Több rendelkezés szól az uradalmi szőlők megműveléséről, miszerint karóztatni és árkolatni kellett a szőlőket, ahova szükség esetén földet is hozathattak. A szüret és az aratás idején a kapitánynak személyesen jelen kellett lennie, nem hagyhatta, hogy a jobbágyok a mustot a szabadban tárolják, hanem rögtön a pincékbe kellett hordatnia.

Az utasítás szól az erdők kezeléséről is, illetve egy uradalmi erdész kinevezéséről, aki egyúttal a tolmács funkcióját is ellátta. Az erdész feladata volt a kaszálók és aratás idején a földek felügyelete is. Az uradalom területi igazgatását ún. „alispánok” végezték, akik nem lehettek helyi lakosok, szállásuk a várban volt, de napközben az uradalmi gazdálkodást, így a majorságokat, a szántás-ve-tést, a kilenced és a tized beszedését és beszállítását tartoztak felügyelni. Minden este jelentést kellett tenniük a kapitánynak, aki kiadta számukra a következő napi rendelkezéseket.

A magyaróvári kapitány feladatai közé tartozott a magyaróvári főharmincad és fiókjainak, a nezsideri, zurányi és rajkai fiókharmincadok felügyelete is. A főharmincadot a helyi uradalmi vámokra, illetve a korábban Pozsonyhoz tartozó fiókharmincadokra (pl. Zurányra) alapozva I. Ferdinánd hozta létre Máriával egyetértésben, 1531-ben.¹³¹ A főharmincad igencsak jelentős bevételeket könyvelhetett el, az 1570–80-as években évi 70.000-80.000 Ft-ot¹³² – köszönhetően a virágzó marhakereskedelemnek.¹³³ A harmincad bevételei igen nagy jelentőséggel bírtak a bécsi udvar finanszírozása tekintetében, ugyanis az udvari pénztár 1557. és 1576. között fennmaradt számadáskönyvei (*Hofzählamtsbücher*) szerint 13 év alatt a magyaróvári főharmincadból 341 632 Ft (427 040 rajnai Ft), azaz évi átlagban 26 279 Ft folyt be. Ezzel a kamarai hivatalok közül a magyaróvári harmincad számított az egyik legnagyobb befizetőnek. [Ugyanezen időszakban a pozsonyi sóhivatalból összesen 8788 Ft (10 985 rajnai Ft), azaz éves átlagban 676 Ft került befizetésre.]¹³⁴ Azt is tudni lehet, hogy a magyaróvári főharmincadból Bécsbe utalt összegek egy részét az uralkodó gyermekeinek udvartartására fordították.¹³⁵ Nem véletlen tehát, hogy a főharmincad ellenőrzését a magyaróvári kapitányra bízták.

¹³¹ Kenyeres I.: I. Ferdinánd magyarországi pénzügyigazgatási reformjai i. m.

¹³² Kenyeres I.: A királyi Magyarország bevételei i. m. 93–94. Zimányi Vera–Prickler, Harald: Konjunktúra és depresszió a XVI–XVII. századi Magyarországon az ártörténet és a harmincadbevételek tanúságai alapján. Kitekintés a XVIII. századra *Agrártörténeti Szemle* 16. (1974) 1–2. sz. 102.

¹³³ Hogy milyen szoros összefüggés volt a harmincadbevételek és az uradalom között, jelzi, hogy már Mohács előtt is az uradalom puszta falvai legelőinek jórészt bérbe adták, minden bizonnyal, mint ahogy azt az 1566. évi urbárium is jelzi, elsősorban a marhakereskedőknek. Pl. Pfüngstmarkt/Pfinstagmarkt (Csütörtökkhely) legelőit évi 420 Ft-ért adták bérbe a marhakereskedőknek. MOL E 156. Fasc. 73. No. 20. fol. 377r. Amikor Pfüngstmarkt-ot 1584-ben horvát telepe-sek újra kívánták telepíteni, ezt az Alsó-ausztriai Kamara nem támogatta, mondván a szabad legelők csökkentése révén nem csak az uradalom esne el a jelentős legelőpénztől, hanem a harmincadbevételekre is negatív hatással lett volna. *Felix Tobler*: Horvát betelepülés Moson megyébe a XVI. században. Tanulmányok Mosonmagyaróvár és vidéke történetéhez. i. m. 61–62.

¹³⁴ A különböző hivatalok által befizetett összegek 26,5%-a, míg a Hofzählamt összebevételének 4,2%-a származott a magyaróvári főharmincadból. *Rauscher, P.*: Zwischen Ständen und Gläubigern i. m. 296–309. *Uő.*: Die Finanzierung des Kaiserhofes in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts. *Frühneuzeit-Info* 12. (2001) Heft. 2. 57. (Tabelle 5).

¹³⁵ Pl. 1569-ben az óvári főharmincadon befolyt 66.852 magyar Ft-ból az udvari pénztárba utalt 14.023 Ft-on, valamint az Alsó-ausztriai Kamara pénztárosához befizetett 16.000 Ft-on felül még további 4800 Ft-ot fordítottak a négy főherceg ellátására, de jutott pénz a bécsi császári istál-

A tisztviselői felelősségvállalásra vonatkozik az a rendelkezés, miszerint ha a kapitány engedély nélkül vesz fel kölcsönt vagy kezd építkezésekbe, akkor ennek költségeit neki kell állnia. A magyaróvári kapitány feladata volt az úriszék megtartása (*Bannteiding*), amelyről — régi szokás szerint — 14 nappal korábban értesítenie kellett az adott falu bíróját és esküdteit.¹³⁶ A kapitány mint a megye ispánja ítélkezett a megyei törvényszéken is. A kapitánynak negyedévente kivonatokat, hivatali éve végén pedig a teljes számadást kellett benyújtania az Alsó-ausztriai Kamarának. Minden főbb bevételről és kiadásról típusonként tartozott részletes számadásokat vezetni. Könyvelés-technikailag érdekes az a rendelkezés, miszerint az adómentes falubírák elvi adóterhét (pl. telekhányadát) is be kellett vezetnie a bevételek közé, majd pedig rögtön a kiadások közé kellett írnia, a mentesség jogcímével együtt. Az utasítás megszabta a raktárakban a rágcsálók és más kártevők „számlájára írható”, elkönnyelhető maximális veszteséget.

Az utasítás részletesen megszabta a kapitány és az uradalmi személyzet fizetését és természetbeni ellátmányát. (Az uradalom teljes tisztikara és személyzete ekkor 30 fő volt.) A kapitány fizetése 260 rajnai Ft-ot tett ki, és továbbra is 6 lovasra kapott fizetést. A vámos fizetése 100 Ft, az erdészé, aki egyúttal tolmács is volt, 30 Ft, az alispánoké pedig 20 Ft volt.

Az uradalmi ellenőr feladatait az alábbiakban szabályozták:¹³⁷ minden bevételnél és kiadásnál jelen kellett lennie, különösen szüret és aratás idején. Heti rendszerességgel be kellett járnia a raktárakat, pincéket, számadást kellett vezetnie az uradalmi alkalmazottakról és a törvényszéken kiszabott bírságokról. Amikor az országgyűlés megszavazta a rovásadót, azt a megyében a magyaróvári ispán, azaz a kapitány szedte be, ennek az összeírása az ellenőr feladata volt, ugyanígy a *gratuitus labor*-é is. Az ellenőr feladata volt — a kapitánnyal együtt — a helyi főharmincadnak és filiáléinak ellenőrzése. Az ellenőrnek ellenszámadást kellett vezetnie nemcsak az uradalom, hanem a harmincad bevételeiről is, és gondoskodnia kellett arról, hogy a filiálék is leadják számadásaikat. Valamennyi számadást negyedévente tartozott megküldeni az Alsó-ausztriai Kamarának. Az ellenőr 125 rajnai Ft-os fizetést kapott, valamint meghatározott természetbeni ellátmányt.

1574-től lényeges változás következett be az uradalom igazgatási rendszerében: ettől kezdve a számvevő (*Rentmeister*) igazgatta az uradalmat, és gyakorlatilag a kapitány birtokigazgatási feladatkörét vette át, aki felettese maradt. Ekkortól 3 fő tisztviselője volt az uradalomnak: az ispán-kapitány, a számvevő és az ellenőr.

A számvevő feladatköre lényegében megegyezett a kapitány udvarbírói, azaz gazdaságirányítási feladataival.¹³⁸ A számvevőnek kellett ezentúl a számadásokat elkészítenie, de a kamarához történő leadás előtt a kapitánnyal kellett felülvizs-

---

lókra is (217 Ft). Christoph Khorn magyaróvári főharmincados számadásai 1569–1570. ÖStA HKA HFU RN 20 Konv. 1570. Febr. fol. 25–103.

¹³⁶ A bíraskodást illetően is ugyanezen rendelkezéseket olvashatjuk a frankenburgi és a horni *Pflegerek* utasításaiban. ÖStA HKA Inst. No. 195. fol. 3rv.; *Reingrabner, G.*: Eine Anweisung i. m. 132.

¹³⁷ I. Miksa utasítása Hans Schubmair uradalmi és vámenőr számára, Bécs, 1574. február 12. ÖStA HKA Gedenkbuch Österreich [GBÖ] Bd. 123. fol. 76r–78v. Ld. Kiadva: XVI. századi uradalmi utasítások i. m. I. köt. 440–446.

¹³⁸ I. Miksa utasítása Michael Kober magyaróvári uradalmi számvevőnek, Bécs, 1574. február 17. ÖStA HKA GBÖ Bd. 123. fol. 68v–75v. Kiadva: XVI. századi uradalmi utasítások i. m. I. köt. 425–440.

gálatnia és lepecsételtetnie azokat. A számvevőnek havonta egy-egy kivonatot is kellett készítenie, és az Udvari illetve az Alsó-ausztriai Kamarának megküldeni. A borvétel kapcsán korábban ugyan megtiltották az uradalmon kívüli, azaz vásárolt borok kimérését, azonban 1574-től kezdve már a számvevő feladata volt, hogy amennyiben nem volt elegendő mennyiségű az uradalmi bor, a Fertő tó környékén vásárolniuk kellett, és azt tartoztak az uradalomban kimérni. A magyaróvári uradalomnak a katonai élelmezésben, illetve a bécsi udvari istállók ellátásában megfigyelhető növekvő szerepét jelzi a számvevői utasítás azon rendelkezése, miszerint az ellenőrrel együtt ügyeljen arra, hogy amint a széna és a gabona lekasználása megtörtént, azokat az alattvalókkal helyben csépeltessek ki és méressék le. Ezt követően a falvakból a zabot vitessék azonnal Bécsbe az udvari istállóba, a gabonát pedig a hainburgi katonai élelstarba, vagy oda, ahova az uralkodói parancs szól.¹³⁹ Előírták, hogy Magyaróvárton ne tároljanak a házi szükségleten túl semmit sem.

Az uradalom pénzesládáját ettől kezdve a számvevő és az ellenőr együtt kezelte, még azt is előírták számukra, hogy hetente egy adott napon, rendszerint keddenként nyissák ki a hivatali ládát, és a befolyt jövedelmet tegyék bele, míg a szükséges kiadásokra vegyék ki belőle a pénzt, majd zárják le. Amennyiben nagy tételről volt szó, annak bevételezését vagy kiadását csak a kapitány tudtával és jelenlétében intézhették. A számvevő évi fizetés gyanánt 200 rajnai Ft-ot kapott, alá tartozott a kasznár 16 Ft, a pincemester 20 Ft fizetéssel.

A magyaróvári uradalom egyfajta birtokigazgatási típusnak tekinthető, számos ausztriai párhuzamot figyelhettünk meg az igazgatási rendszerben, ezt főként a számvevő, a *Rentmeister* kinevezése testesítette meg. Ugyanakkor néhány konkrét rendelkezés is azt jelzi, hogy Magyaróvár uradalmi élete a mindennapok szintjén is sokkal inkább hasonlított az alsó-ausztriai uradalmakéhoz, mint pl. egy kelet-magyarországiéhoz. Ennek számos oka lehet, amelyben szerepet játszhatott a nagyarányú német ajkú lakosság, valamint Bécs és Pozsony, mint jelentős kereskedelmi központok felhajtóereje és piaci lehetőségei is. Az udvar borellátásában is szerepet játszott az uradalom; főként a ruszti, nezsideri és nyulasi „császári szőlőkből” szállítottak Bécsbe bort, de vásároltak is, a 16. század végén hagyományosan 12 hordó ruszti bort vettek évente az udvar szükségletére.¹⁴⁰

A magyaróvári uradalom bevételeiről Mária királyné birtoklása idejéből viszonylag sok adattal rendelkezünk:

5. táblázat. A magyaróvári uradalom pénzbevételeinek és kiadásainak kivonata, 1532–1535¹⁴¹

Év	Bevétel rajnai Ft	Kiadás rajnai Ft	Mérleg
1532. 02. 19. – 1533. 02.12.	3024	3830	-806
1533. 02. 12. – 06. 07.	1190	414	+776

* ¹³⁹ Vö. pl. 1567. nov. 17. Bécs. I. Miksa parancsa Elias Ratwitz óvári prefektusnak, hogy a felesleges gabonát szállíttassa az udvari istállóba. ÖStA HKA GB Bd. 395. fol. 148r.

¹⁴⁰ ÖStA HKA NÖHA RN 4 fol. 618–622. A császári szőlők kimutatását ld. *Prickler, H.*: A szőlőművelés történetéhez Moson megyében i. m. 29.

¹⁴¹ „Auszug Jacoben von Stamp raittung die spaan und herrschafft Altenburg sein verwaltung betreffendt von dem 19 tag Februarii des 1532 biß auf den 11 tag Julii des 1535 Jars” ÖStA HHStA Belgien MD 17 (3741).

Év	Bevétel rajnai Ft	Kiadás rajnai Ft	Mérleg
1533. 06. 07. – 09. 21.	1210	809	+ 401
1533. 09. 21. – 12. 09.	663	1390	-727
1533. 12. 09. – 1534. 05. 27.	1617	1537	+ 79
1534. 05. 27. – 09. 16.	1322,5	559	+763,5
1534. 09. 16. – 12. 16.	738	952	-213
1534. 12. 16. – 1535. 02. 17.	311	411	-100
1535. 02. 17. – 05. 19.	474	519	-45
1535. 05. 19. – 07. 11.	833	413	+ 419
összesen	11382,5	10834	+ 548,5

1532. február és 1535. július között az uradalomnak több, mint 11.000 rajnai Ft pénzbevétele volt, ami éves szinten kb. 3360 rajnai Ft-ot tett ki. A kiadások viszont gyakorlatilag elvitték a bevételeket, tegyük hozzá, hogy nem csupán az igazgatási költségek voltak jelentősek, az uradalom évről-évre tekintélyes összegeket utalt át Mária királyné szükségleteire is. A mérleg alapján látható, hogy mindent figyelembe véve nem volt egyenletes színvonalú a gazdálkodás, hiszen váltakozóan több száz forintos hiányt vagy aktívumot termelt az uradalom ebben az időszakban.

Amennyiben betekintünk az uradalomnak az 1530-as évek közepétől folyamatosan fennmaradt számadáskönyveibe, azt tapasztalhatjuk, hogy egy késő középkori, Mohács előtti uradalmi struktúra találkozott egy, már a modernebb idők igényeivel fellépő birtokigazgatási rendszerrel. Ulrich von Eitzing 1536. évi számadásai¹⁴² szerint az uradalomnak jelentős tizedbevételei voltak, amelyeket a győri káptalantól béreltek már akkoriban is. A tizedeken felül a várhoz tartozó kiemelkedő jelentőségű, később a szabad királyi városi rangot is elérő város, Ruszt nagy mennyiségű bort biztosított az uradalomnak, ugyanakkor a várnak volt saját uradalmi szőlője is. A várnak fontos bevétele volt az uradalom falvaiból származó kilenced is, illetve az óvári és nezsideri uradalmi vámokból származó só. A kapitány egyúttal beszedte a földesúr számára az uradalom területén a királyi dikát is, pl. 1542-ben 349 Ft-ot.

A kiadások között találhatjuk meg a várépítés és karbantartás tételeit: az asztalosok, ácsok bérét, az üveges- és kovácsmunka költségét, épületfa vásárlását, a felvonóhid javítását stb. A kiadások között láthatunk számos tételt az uradalmi szőlők, a major, sőt még a kertépítés költségeire vonatkozóan is. Az uradalom bevételeiből finanszírozni tudta a nem túl nagy számú uradalmi személyzetet és a katonaságot is. A fennmaradó jövedelmet pedig a földesúrnak, Mária királynénak továbbították. A magyaróvári uradalom az 1530-as évek végétől évről évre több hasznot hajtott tulajdonosának: 1542/43-ban 2305,44 Ft-ot fizetett le Eitzing Mária királyné pénztárosának, ebben az évben a magyaróvári uradalom több mint az egyharmadát (38%) hozta a nem csekély bevételt jelentő pozsonyi harmincadnak, amiből közel 6000 Ft (5963,265 Ft) jövedelme volt a királynénak. 1546-ban, Jacob von Stamp óvári kapitány 500 Ft-ot, míg 1547-ben 2000 Ft-ot fizetett le a királynénak a vár jövedelmeiből.¹⁴³

¹⁴² ÖStA HHStA Belgien MD 17. (3741).

¹⁴³ Raitungen Wolfgang Kremer Einnehmer Königin Maria in Wien 1542–1550. ÖStA HHStA Belgien MD 15. (3739)

A vár I. Ferdinánd kezére kerülése utáni időszakból sajnos nem maradtak fenn számadások. A megmaradt uradalmi levelezés, az utasítások és a bizottsági jelentések alapján azonban számos részadattal rendelkezünk.¹⁴⁴ Megemlíthetjük a majorsági gazdálkodás erőteljes szorgalmazását és ménés létesítését is.¹⁴⁵ Ebben az időszakban az uradalom egyik fő feladata volt a bécsi udvari istállók takarmánnyal történő ellátása. A másik fő feladat a katonai élelmezés számára minél több gabona biztosítása volt. Ezt egyrészt az uradalmi, főként majorsági bevételek növelése révén kívánták elérni, de a legjobb eszköz a bevételek fokozására a győri püspöki és káptalani tizedek bérlete volt, amelynek ügyintézése a magyaróvári kapitányra, majd pedig a számvevőre hárult.¹⁴⁶ A felhalmozott gabonát, lisztet és bort a katonai élelmezés céljára leggyakrabban Hainburgba, a központi élesztárba,¹⁴⁷ illetve Győrbe, esetleg más közeli várakba kellett szállítani.¹⁴⁸ Az uradalom feladatához tartozott a többi nagyobb vár, elsősorban Győr és Komárom számára a sör főzése is. A szállítás legtöbbször vízi úton történt. Érdemes idéznünk azt az adatot, amely szerint 1586 és 1591 között a magyaróvári uradalomból Hainburgba, de főként Győrbe szállított gabona, bor és sör értékét 80.464 Ft-ra tették. Ez azt jelenti, hogy éves szinten az uradalomból, illetve az uradalom közvetítésével a tizedekből évi 20.116 Ft értékű gabonát szállítottak a katonai élelmezés szükségleteire.¹⁴⁹

Az uradalom valamennyi bevételét (tehát a pénzbevételeket és a termények értékét) 1574–76 között átlagosan évi 11.477 rajnai Ft-ra tehetjük. Az igazgatási kiadásokat, valamint a csekély létszámú katonaság zsoldkötségeit leszámítva, 6510 rajnai Ft tiszta hasznot hozott az uradalom évente, amely viszonylag jelentősnek tekinthető. Egy 1593. évi számadás-kivonat szerint a várnak csak a készpénzbevétele 8887 rajnai Ft 6 kr-t tett ki, ebből a cenzus 2042 Ft 2 kr-t (23%), a vámbevételek 1400 Ft-ot (15,7%), míg a kocsmáltatás és a boreladás 4500 Ft-ot jövedelmezett (50%). A várnak jelentős gabona- és borbevétele származott a győri püspöktől 2250 rajnai Ft-ért és a győri káptalantól 250 rajnai Ft-ért bérelt dézsmakörzetekből.¹⁵⁰

Összegezve Magyaróvár jelentőségét, elsősorban stratégiai rendeltetését hangsúlyozhatjuk, amit az udvar gabona- és bor-, valamint az udvari istállók ta-

¹⁴⁴ Főként ÖStA HKA NÖHA RN 4. passim.

¹⁴⁵ Az első ménest Mária létesítette 1536-ban, ekkor Innsbruckból hozott egy „nápolyi ménest” („Neapolitanisch gestut”) Óvárra. Ld. a magyaróvári uradalom 1536. évi számadását: ÖStA HHStA Belgien MD 17. (3741). A barátokfalvai (Mönchhof/Münichhof) császári ménest 1553-ban hozták létre, mégpedig Miksa főherceg révén. Allgemeine Landestopographie des Burgenlandes. Bd. I. i. m. 259. Miksa szerepére ld. 151. jegyz.

¹⁴⁶ Pl.: ÖStA HKA Gedenkbuch Ungarn [GBU] Bd. 396. fol. 136v–137r.

¹⁴⁷ Uo. fol. 127.

¹⁴⁸ 1554. április 10. I. Ferdinánd parancsa Leopold Rueß (Ruesch) győri élelmezési tisztnak, miszerint vegyen át a magyaróvári kapitánytól 40 hordó lisztet és 250 akó bort a győri, szentmártoni és cseszneki katonaság élelmezésére. ÖStA HKA HFU RN 4 Konv. 1554. Marz-Juni fol. 28.

¹⁴⁹ „Verzeichnus was ich Hanns Tutschenstain Röm. Khay. Mt. rändtmaister der herrschafft Hungarischen Altenburg von dem 86 jahr an biß zu endt des 91. jahr von thraidt, wein unnd pier zu dem proviandwesen dargeben unnd wie sonst solche proviand in gemain versilbert khünnen werden wie volgt.” ÖStA HKA NÖHA RN 4 fol. 624–627.

¹⁵⁰ A magyaróvári uradalom évi bevételeinek és kiadásainak kivonata, 1593. január 8. ÖStA HKA NÖHA RN 4 fol. 618r–622v.

kormányellátásában, illetve a katonai élelmezés területén, valamint az udvar költségeinek finanszírozásában fontos szerepet játszó helyi főharmincad ellenőrzésében töltött be. Érdekes adalékkal szolgálhatunk arra nézve, hogy Magyaróvár már a 16. században is egyfajta Habsburg „magánbirtok”-jellegűt öltött, 1555 februárjában ugyanis Miksa főherceg azzal a kérelemmel fordul atyjához, Ferdinándhoz, hogy az engedje át neki az uradalmat. A kérelemből azt is megtudhatjuk, hogy Miksa az uradalomban, főként Magyaróváron, Feltoronyban és Barátokfalván (Münichhof/Mönchhof) egy „zimblische Wirthschafft”-ot létesített. A vár építésére és a saját gazdaság fejlesztésére pedig évi 4000 Ft kiutalását kérte a magyaróvári harmincadból. I. Ferdinánd 1555. február 19-én át is engedte a kért feltételekkel az uradalmat fiának. Tehát arra is akad példa, hogy az uralkodó család egy tagja „próbagazdálkodás” formájában átvegye az uradalom kezelését, ami mindenképpen egyfajta magánjellegűt takar.¹⁵¹ A fenti tényezők együttese magyaróvárattal szolgálhat arra, hogy miért is nem akarták a Habsburg uralkodók kienvedni a kezükből az uradalmat, sem zálogba, de még bérletbe sem voltak hajlandók kiadni a 16. században, annak ellenére sem, hogy az Alsó-ausztriai Kamara többször is javasolta Magyaróvár bérbe adását.¹⁵² A 17. században azonban többször is kénytelenek voltak zálogba adni az uradalmat, de ennek az oka az volt, hogy egyre több hitelt vettek fel az uradalom bevételeinek terhére, amit csak a hitelezőknek való átengedéssel tudtak törleszteni. Jellemző, hogy 1593-ban — az uradalomra utalt hitelek és kötelezettségek révén — évi 14.500 Ft körüli hiánnyal számoltak.¹⁵³ Ilyen úton-módon került Magyaróvár ideiglenesen a Moson megyében is birtokos Harrachok zálogbirtokába, akik először 1568-ban hiteleztek az uradalom bevételeinek terhére az uralkodónak,¹⁵⁴ majd végülis 1621/1627-ben szereztek meg zálogban az uradalmat.¹⁵⁵ A Harrachok az ekkor nem túlságosan jövedelmező uradalmat visszaváltatták, így az 1636-ban újfent uralkodói birtok lett. Ekkor egy rövid ideig az Alsó-ausztriai Kamara által kinevezett adminisztrátor igazgatta az uradalmat, majd 1644–1672 között a Draskovichok zálogbirtoka volt. A két zálogolási periódust leszámítva Magyaróvár korszakunkban végig királyi kézen maradt.¹⁵⁶

¹⁵¹ Miksa kérelme, s. d. [1555 februárjában]: ÖStA HKA HFU RN 5. Konv. 1555. Febr. fol. 115–116. Ferdinánd utasítása az Alsó-ausztriai Kamarának az uradalom átengedésére, 1555.02.19. Augsburg: uo. fol.114. Miksa 1556-ban a magyaróvári főharmincad teljes jövedelmét kapta meg: I. Ferdinánd utasítása az óvári harmincadosnak a jövedelmek átadására, 1555. szept. 18., Augsburg, uo. fol.118.

¹⁵² Pl. 1581-ben: ÖStA HKA NÖHA RN 4. fol. 152–153.

¹⁵³ Uo. fol. 618–622.

¹⁵⁴ ÖStA HKA GB Bd. 395. fol. 297v–299r.

¹⁵⁵ *Ernst, A.*: Siedlungs- und Herrschaftsgeschichte i. m. 51. II. Ferdinánd záloglevele Karl Harrach részére a magyaróvári várról és uradalomról. Prága, 1627. december 30. MOL A 57 7. köt. 719–721. p., MOL E 227 6. köt. *

¹⁵⁶ *Ernst, A.*: Siedlungs- und Herrschaftsgeschichte i. m. 51–54.; *Tobler, Felix*: Der Wandel in der nationalen Zusammensetzung der Bevölkerung der Herrschaft Ungarisch Altenburg vom Beginn des 16. Jahrhunderts bis zum Ende des 17. Jahrhunderts. Internationales Kulturhistorisches Symposium Mogersdorf 1997. (Trakošćan, 1.–4. Juli 1997.) Verfestigungen und Änderungen der ethnischen Strukturen im pannonischen Raum von 1526–1790. Zagreb, 2000. (Internationales Kulturhistorisches Symposium Mogersdorf Band. 28.) 76–77.

A zólyomi uradalom a 16. században

Lényegében két további olyan uradalmat fogunk — a területi korlátok miatt csak vázlatosan — bemutatni, amelyek Mohács előtt is a királyi/királynéi „magánbirtokok” közé tartoztak, majd pedig az Alsó-ausztriai Kamara kezelésébe kerültek: Zólyomot és a hozzá tartozó uradalmakat, valamint a komáromi várbirotkot. Ezek közül a már említett zólyomi uradalom rokonítható leginkább Magyaróvárral, ez is a „magánbirtok” kategóriába tartozott, bár teljesen más funkcióval.

A 15. században Zólyom megye területének túlnyomó része királyi birtok volt, és Zólyom központtal több uradalom tartozott hozzá: Zólyomon kívül Lipcse, Dobronya és Végles vártartományait lehet megkülönböztetni. A hatalmas birtokkomplexum élén a zólyomi ispán állt, a többi várat várnagyok kormányozták. Mint említettük, ezek a birtokok 1424/1427-től tartósan királynéi kézbe kerültek, ekkortól a királyné nevezte ki az ispánt és a várnagyokat is.¹⁵⁷ Ezen uradalmak közül kiterjedését és a birtokok számát tekintve nem a zólyomi volt a legnagyobb. A megye északi részét magában foglaló Lipcse uradalma a két fontos bányavároson, Zólyomlipcsén és Breznóbányán kívül közel 40 birtokkal rendelkezett. Végles kiterjedt uradalma Nagyszalatna mezővárossal együtt 16 falvat, míg Dobronya vártartománya — az igen fontos Bábaszék mezővárossal együtt — 12 települést foglalt magában. Maga a zólyomi uradalom Zólyom mezővárosán kívül ekkor 14 faluból állt.¹⁵⁸ Amikor 1549-ben a hadiadó okán összeírták a megye birtokait, a négy uradalomban összesen 834 adózó portát, 104-nél, illetve 223-nál több adóengedményes portát, illetve zsellért, 18 urasági telket, 19 iparost és 56 egyéb portát találtak. Ez az adózóporták tekintetében 87%-os arányt képviselt, de a zsellérek 2/3-a és az iparúzők 80%-a is királyi birtokon élt.¹⁵⁹ Az 1598. évi házösszeírásokban a négy uradalmat újfent együttesen írták össze kamarai birtokként, összesen 54 helységet, de az akkor már szabad királyi városi rangot elnyerő Zólyom és Breznóbánya nélkül. Ekkor a kamarai birtokkomplexumban 1580 házat írtak össze, ami a megye háztartásainak 56%-át tette ki.¹⁶⁰

Mária tisztjei 1524-ben csupán Zólyom várát és uradalmát tudták átvenni, hiszen a három másik birtokot már Beatrix, illetve II. Ulászló elidegenítette. Mária a körmöcbányai kamaragróffá kinevezett Bernhard Beheimet tette meg zólyomi ispánnak is, ami azt jelentette, hogy ő volt a zólyomi vár kapitánya, és az uradalmat is ő kezelte. A két cím: zólyomi várnagyi/kapitányi és a Zólyom megyei ispáni már a 15. századtól kezdve összeforrt.¹⁶¹ Mária tisztjeit mindig „Span und Hauptmann zu Altensohl”-formulával nevezte ki. Természetesen, mivel Beheim inkább a bányavárosokban tartózkodott, Zólyomban egy várnagy helyettesítette őt.¹⁶² Mohács után továbbra is Beheim viseli a kamaragrófi, az ispáni és a zólyomi kapitányi tiszteket, azonban az alapjában megváltozott, polgárháborús helyzethez

¹⁵⁷ Engel P.: Királyi hatalom i. m. 193.

¹⁵⁸ Engel P.: Mo. térképe i. m. alapján.

¹⁵⁹ Maksay F.: Magyarország birtokviszonyai i. m. II. köt. 1069–1079. Ekkor a véglesi uradalomban 7, a zólyomiban 13, a zólyomlipcseiben 22, míg a dobronyaiban 10 birtokot írtak össze.

¹⁶⁰ Sajnos Zólyom megye esetében a háztartások jobbágyházak, zsellérek vagy puszták szerinti megoszlását nem közlik. Dávid Z.: Az 1598. évi házösszeírás i. m. 658–660.

¹⁶¹ Föglein A.: XVI. századi közigazgatástörténeti i. m. 470–471.

¹⁶² Hany Mátyás, Zólyom vár várnagyának említése 1526-ból: MOL DL 25021.

igazodva még egy kapitány kinevezésére került sor, így tehát — más magyarországi uradalmak mintájára — egy ideig Zólyomban is a kétkapitányos rendszert alkalmazták.¹⁶³ Beheim, aki sokkal inkább gazdasági szakember volt, és a körmöcbányai kamara ügyleteit intézte, nyilván nem volt alkalmas katonai feladatok ellátására, ezért került sor valamikor 1531 körül Christoph Thurn kinevezésére, aki ebben az évben az általa elfoglalt Végles uradalmának kormányzására is utasítást kapott.¹⁶⁴ 1534-ig Thurn elfoglalta Lipszét és Dobronyát is.¹⁶⁵ Thurn után 1535–36-ban Ghyn Máté volt a másik kapitány.¹⁶⁶ Beheim 1537. évi bukása és elbocsátása után már kettéválik a csak ő alatta egy kézben lévő körmöcbányai kamaragrófi és zólyomi ispáni-kapitányi tisztt. 1537. december 1-jén a korábban Magyaróváron, majd Bruck an der Leithán kapitány, Jacob Stamp, került Zólyom vár és megye élére.¹⁶⁷ Stamp úgy látszik szívesebben szolgált a Bécshez közeli királynéi uradalmakban, Bruck an der Leithán és Magyaróváron, így csupán 1540-ig töltötte be zólyomi tiszttét.¹⁶⁸ Őt rövid ideig Georg von Zelking zólyomi ispán és kapitány követte.¹⁶⁹ Az 1541–1542-ben a vár és az ispánság élén álló Adam Puchwalderről tudható, hogy már 1537-től szolgált Zólyomban, kezdetben mint Stamp, majd Zelking kapitányok helyettese.¹⁷⁰ A következő ispán-kapitány, Nikolaus Prusinovszky von Witzkau, 1542–1546 között töltötte be tiszttét.¹⁷¹ A Mária által kinevezett utolsó zólyomi kapitány Wolf Freiherr von Puchheim/ Buchheim volt, egyébként kiváló katona, korábban hét éven át szolgált Mária kíséretében Brüsszelben.¹⁷²

Mária kinevezései és utasításai nagy mértékű hasonlóságot mutatnak a magyaróvári kapitányoknak kiadottakéhoz. A kapitányokat a zólyomi vár, uradalom

¹⁶³ A kétkapitányos rendszerre ld. *Kenyeres I.*: A végvárak uradalmainak i. m. 1359–1366.

¹⁶⁴ Erről tanúskodik Thurn véglesi kinevezéséről kiadott reverzálisa, amelyben átírja Mária királyné 1531. március 17-én, Linzben kelt hivatali instrukcióját. Mária királyné Thurnt „hauptman auf unnsern schloß Altensohl”-ként nevezi ki a véglesi uradalom kormányzására. ÖStA HHStA Belgien MD 11 (3733) fol. ff. 30r-32v.

¹⁶⁵ Ld. 79. jegyzetet.

¹⁶⁶ „Comes et capitaneus Zoliensis”-ként említve ezekben az években. *Föglein A.*: XVI. századi közigazgatástörténeti i. m. 471–472.

¹⁶⁷ Zólyomi kapitányi és ispáni („span und hauptman auf Alltensoll”) bestallungja Mária tanácsosaitól (Christof von Thurn, Johann Dobrawczky és Peter Scharberger), Zólyom, 1537. december 23. ÖStA HHStA Belgien MD 11 (3733) fol. 42r–44v. és fol. f. 48r–49v. Ekkortól már Christoph Thurn mint főkapitány állt a bányavidéki királynéi várak élén: „Ich Cristoff Freyherr vom Thurn und zum Creutz rath und obrister veldthauptmann Ire Königliche Majestät pergkset in Hungern”. Uo.

¹⁶⁸ Stamp 1543-tól már újfent magyaróvári kapitányként szolgált. ÖStA HHStA Belgien MD 3743.

¹⁶⁹ Föglein téves olvasatában: „Georg Henn zu Zelting Königin Mariae unser gnädigsten Frauen Oberster Span und Hauptmann des Schlosses Altensohl.” *Föglein A.*: XVI. századi közigazgatástörténeti i. m. 473. p. 8. jegyz. Valójában Georg von Zelking töltötte be a posztot. ÖStA HHStA Belgien MD 16. (3740).

¹⁷⁰ Kimutatása és kivonatos számadása a 1541. jún. 27. – 1542. máj. 31. közötti időszakról: ÖStA HHStA Belgien MD 3740. Föglein csak 1541-re említi. *Föglein A.*: XVI. századi közigazgatástörténeti i. m. 473. 1537-től Stamp kapitány mellett helyettes („leutinant auf Altensohl”). ÖStA HHStA Belgien MD 11 (3733) fol. f. 48r-49v.

¹⁷¹ Bestallungja 1542. május 8.: ÖStA HHStA Belgien MD 16. (3740). Kimutatása 1542. június 1. – december 31. uo. Föglein szerint 1542. február 13-án nevezi ki Mária Brüsszelben. *Föglein A.*: XVI. századi közigazgatástörténeti i. m. 473. p.

¹⁷² Mária 1542. május 26-án nevezte ki. ÖStA HHStA Belgien MD 16. (3740). *Föglein A.*: XVI. századi közigazgatástörténeti i. m. 473. p.

és ispánság kormányzására nevezték ki.¹⁷³ Ami az uradalom irányítását illeti, a kapitány kezelte a jövedelmeket is, így tulajdonképpen prefektusként állt a vár és uradalom élén. Melléje egy helyettest (*Leutenant*) rendeltek ki, aki minden biztonnal gazdasági és közigazgatási ügyekben volt a helyettese, a katonai funkciókat pedig egy alvárnagy („*unnder Burggraf*”) látta el. 1542-től már uradalmi ellenőr (*Gegenschreiber*) és számvevő (*Rentmeister*) alkalmazásának is van nyoma. A kapitány hivatali instrukciói szinte szóról szóra megegyeznek a magyaróváriéval: nem idegeníthetett el semmit sem az uradalomból, nem bocsátkozhatott tárgyalásokba a királyné és Ferdinánd ellenségeivel, a várat a királyné parancsára át kellett adnia vagy Máriának, vagy Ferdinándnak. Köteles volt az alattvalókat megvédeni, és az uradalom gazdálkodását hasznosan irányítani, valamint számadásokat készíteni, amelyeket neki és helyettesének is alá kellett írnia.¹⁷⁴

Miután 1548-ban a zólyomi uradalmakat I. Ferdinánd biztosai átvették, Puchheim a helyén maradhatott, sőt egy rövid ideig ő állt valamennyi zólyomi királyi birtok: Zólyom, Végles, Lipcse és Dobronya, valamint a körmöcbányai kamara élén is. Puchheim utasítása szerint kinevezhetett a várakba tisztviselőket és udvarbírákat.¹⁷⁵ 1549. január 1-jéig szóló ideiglenes megbízatása után az uralkodó Puchheimet újból kinevezte a zólyomi uradalom élére, egyúttal a dobronyai uradalmat Zólyomhoz csatolta.¹⁷⁶ Puchheim 1552-ig állt az uradalom élén, hivatali utódja Gyarmati Balassa János lett.¹⁷⁷ Balassa idején kapcsolódik össze Zólyom és az újonnan szervezett bányavárosi kapitányság, amelynek elsődleges célja a Garam-völgyi bányavárosok védelmének biztosítása volt.¹⁷⁸ Balassa szerencsétlen szécsényi vállalkozása 1562-ben ugyan főkapitányi állásába került, de megmaradt zólyomi ispánnak és kapitánynak. 1569-ben a — Dobó Istvánnal együtt — letartóztatott Balassa helyére Erdődi Pálffy Tamás¹⁷⁹ került a zólyomi várkapitányi tisztre (1570–1572), ettől kezdve viszont már nem Zólyomon székelt

¹⁷³ A kapitányok megnevezése: „Span und Hauptman auf Altensohl”, illetékességük pedig: „Schloß, Spanschaft und Herrschaft Altensohl”. Ld. a köv. jegyz.

¹⁷⁴ Az alábbi utasítások és kinevezések alapján: Jacob von Stamp 1537. december 23-i kinevezése. ÖStA HStA Belgien MD 11 (3733) fol. 42r–44v. és fol. f. 48r–49v. Nikolaus Prusinovszky kinevezése 1542. május 8.: uo. 16. (3740). Christoph Thurn zólyomi kapitány kinevezése a véglesi uradalom kezelésére, 1531. márc. 17. uo. 11 (3733) fol. 30r–32v.

¹⁷⁵ I. Ferdinánd bestallungja Puchheim részére, 1548. január 8. ÖStA HKA GBU Bd. 386. fol. 185r–188r.

¹⁷⁶ I. Ferdinánd instrukciója Puchheim zólyomi és dobronyai kapitánynak. 1549. január 08. ÖStA HKA HFU RN 2 Konv. 1549. fol. 10–23. és 26–38.

¹⁷⁷ 1552. november 12. Puchheim levele Ferdinándnak, amely szerint november 9-én kapta meg az uralkodó levelét zólyomi hivatalából történő elbocsátásáról. ÖStA HKA HFU RN 4 Konv. 1554. Juli. fol. 80–81. I. Ferdinánd kinevezése Balassának a zólyomi kapitányságra, Leoben, 1552. november 29. ÖStA HKA GBU Bd. 388. fol. 107–112. Balassa utasítása a dobronyai (döbringi) uradalom bevételeinek kezelésére ugyanakkor uo. fol. 112–114. Vö. I. Ferdinánd utasítása a kiküldött biztosoknak — miszerint a zólyomi uradalmat és várat a főkapitánysággal és ispánsággal együtt gondozásra és kezelésre („Phleg und Verwaltungweis”) Balassa Jánosnak adta, aki fizetése fejében pedig a bányavárosi területen lévő dobronyai (döbringi) uradalmat kapta meg —, hogy gondoskodjanak az inventárium szerinti átadásokról. 1552. dec. 13. Graz. ÖStA HKA GB Bd. 388. 118a.

¹⁷⁸ Pálffy Géza: A török elleni védelmi rendszer szervezetének története a kezdetektől a 18. század elejéig. Történelmi Szemle 38. (1996) 2–3. sz. 186.

¹⁷⁹ Pálffy valószínűleg csak ideiglenes kapitányi kinevezést kaphatott, mivel a megye főispánja a börtönbe kerülő, majd onnan megszökő Balassa volt 1572-ig. Föglein A.: XVI. századi közigazgatástörténeti i. m. 475–476.

az ekkor már bányavidékeinek¹ nevezett főkapitány (hanem előbb Léván, majd Érsekújváron). Az ispáni és kapitányi címet újfent 1573-tól találjuk egy kézben, mégpedig Gersei Pethő János idején.¹⁸⁰ Pethőt 1576-ban a horvát származású Barbarich György váltja fel.¹⁸¹ Korszakunk utolsó zólyomi főispán-kapitánya, 1588–1598 között, a korábban Kanizsán és Pápán szolgáló Kesselököi Majtényi László volt.¹⁸²

A zólyomi kapitány utasítása szerint egyúttal a megye ispánja, utóbb főispánja is volt, erre Mária óta ugyanazt a kifejezést használták (Span und Hauptmann über Schloss, Spanschaft und Herrschaft Altensohl). A kapitányok általában külön utasítást kaptak a dobronyai uradalom kezelésére. A kapitányok az uradalmakat jogi formulával meghatározva „gondozásra” („Pflug- und Verwaltungsweise”) kapták meg. Lényeges különbség mutatkozik viszont Majtényi kinevezése esetében, aki Zólyomot és Dobronyát már együttesen kapta meg, azonban nem „gondozásra”, hanem bérletbe („Bestandweise”), és nem kapta meg automatikusan a főispáni címet.¹⁸³ Ennek ellenére formailag ugyanolyan utasítást kapott, mint elődjei. A kapitány megkapta az uradalom valamennyi jövedelme beszedésének jogát, kivéve a bányászathoz feltétlenül szükséges erdők használatát. Az uradalomból nem idegeníthetett vagy zálogosíthatott el semmit. Az utasításban engedélyezték számára, hogy Dobronyán egy vagy két „várnagyot” (*Burggraf*) tartson a jövedelmek kezelése céljából, akiket viszont az Alsó-ausztriai Kamara nevez ki, és annak is esküsznek fel. A régóta a zólyomi várhoz beszedett Zólyom megyei tizedeket sem élvezhette a kapitány, ugyanis azokat, megfosztva ezzel az egyik legjelentősebb bevételétől az uradalmat, a besztercebányai rézvállalat szükségleteire rendelte az

¹⁸⁰ „Span und Hauptmann unnseres Schloss und Herrschaft Altsohl”-ként említve. *Föglein* A.: XVI. századi közigazgatástörténeti i. m. 477.

¹⁸¹ Barbarics (Barbarich) György kinevezése (1576. 03. 29.) és instrukciója (1573. 03. 30.) Zólyomra ÖStA HKA GB Bd. 399. fol. 123r–124v., illetve fol. 127v–132r. A zólyomi kapitányi kinevezés még egy példánya: ÖStA HFU RN 31 Konv. 1576. Marz. fol. 150–160. Dobronyai kinevezése (1576. 03. 30.) uo. fol. 124v–127r. Reverzálisa a zólyomi kapitányi kinevezéséről, valamint külön iratban a Zólyomban tartandó katonaságról. 1576.04.07. Bécs. ÖStA HKA Handschriften No. 84. fol. 17r–v., illetve 17v–18r. Reverzálisa dobronyai prefektusi kinevezéséről. „Neben der Span und Hauptmanschaft Altensohl... das Schloß unnd Herrschaft Dobring Pflug und Verwaltungsweis eingeben lassen” Uo. fol. 18r–v. Ld. még: egyezség Barbarics György zólyomi főispán és kapitány („Oberspan und Obrister zum Altensohl”) és a zólyomi uradalom alattvalói között. 1583. jan. 22. Zólyom. ÖStA HKA HFU RN 53 Konv. 1588. Februar fol. 205. Barbarics valószínűleg 1588. február előtt halálozott el. uo. fol. 207. *Föglein* A.: XVI. századi közigazgatástörténeti i. m. 477.

¹⁸² 1571-ben kanizsai főkapitány. *Pálffy Géza*: Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitány-helyettesek Magyarországon a 16–17. században. *Történelmi Szemle* 39. (1997) 2. sz. 279. 1588-ban pápai kapitány („Oberhauptmann zu Papa”) volt. ÖStA HKA HFU RN 53 Konv. 1588. Februar fol. 209–210. I. Rudolf utasítása Majtényi László zólyomi kapitánynak. 1588. 03. 17. Bécs. ÖStA HKA VUG RN 52. B. fol. 859–867. és ÖStA HFU RN 53. Konv. 1588. febr. fol. 201–212. Kiadva: *Pécs* A.: Alsó-Magyarország bányaművelésének i. m. No. 39. 493–497. p. Vö. még: *Föglein* A.: XVI. századi közigazgatástörténeti i. m. 477.

¹⁸³ Majtényi utasításában nem szerepel a Spanschaft, azaz a megye feletti rendelkezés joga („Spann unnd Hauptmann über unnsere Schloß unnd Herrschaft Alltensoll in dem hungerischen Perrlichstetten gelegen”), ami — véleményem szerint — nem elírás. Valószínűleg a bérbeadás miatt a várbirtok, hacsak ideiglenesen is, de „elvesztette” királyi jellegét, tehát nem járt vele automatikusan az ispáni cím. Ez a magyarázata annak, hogy Majtényi — tudomásunk szerint Zólyom megye történetében először — külön főispáni kinevezést kapott. Ld.: I. Rudolf király zólyomi főispáni kinevezése Majtényi László számára. Prága, 1588. június 10. MOL A 57 4. köt. 532–533. p.

uralkodó. Némi engedményt csak annyiban kapott a kapitány, hogy a parlagon hagyott földek újbóli megművelése esetén az ezekből befolyó tizedjövedelem felét megkaphatta, ezzel is érdekeltté kívánták tenni őt az üresen álló telkek megművelésében, a jobbágyok letelepítésében. Az instrukció kötelezte a kapitányt arra, hogy minden, az uradalom igazgatásával és gazdálkodásával összefüggő kérdésben tartsa magát az Alsó-ausztriai Kamara rendeleteihez. A Magyaróvár esetében már ismertetett szokásos előírásokon, formulákon kívül két lényeges, a zólyomi várbirtok speciális helyzetét tükröző előírást emelnék ki: a zólyomi kapitány és a vár személyzetének, őrségének egyik fontos feladata volt a bányavárosokban bányászott nyersarany és -ezüst, illetve a vert pénzek Törökországba (értsd: a Hódoltságba) vagy más országokba történő csempészetének megakadályozása.¹⁸⁴ A másik speciális feladat szintén a bányászattal állt összefüggésben: eszerint az uradalom alattvalói kötelesek élelmiszert és egyebeket (pl. fuvarozást) is biztosítani a besztercebányai rézvállalatnak és más bányavárosi hivatalnak. A kötelező segítség megadásáról a kapitánynak kellett gondoskodnia, csakúgy, mint a bányák szempontjából létfontosságú erdők védelméről. Az uradalom bevételeit Majtényi évi 2500 Forint bérleti díj lefizetése fejében kapta meg, amely összeget a hadipénztárba kellett befizetnie, helyesebben a körmöcbányai kamara pénztári hivatalába. A kapitánynak az uradalom bevételeiből kellett az előírt várórság (2 várnagy, 6 lovas, 4 nemes, 2 huszár és 19 gyalogos) és személyzet fizetését előteremtenie, azonban a végvári katonaság zsoldjáról az uralkodó gondoskodott.¹⁸⁵

Ami az uradalom bevételeit és gazdálkodását illeti, azokról csak részadatokkal rendelkezünk:

6. táblázat. A zólyomi (és dobronyai) uradalom készpénz-bevételei és kiadásai a 16. században, Ft-ban¹⁸⁶

Év	Bevétel	Kiadás	Mérleg
1541/42	3459,87	3422,87	+37
1543	2730,47	2842,33	-111,86
1550	2516	2728	-212

¹⁸⁴ „Es soll auch villgemelter Maitiný Laßla sein vleissig aufmerckh unnd achtung haben, auf die verfierer unnd verschwertzer der goldt unnd silber auch auf die aufwechslung unnd verfürung des gemüntzten goldts und silbers inn die Türkhey oder annderer ortten ausser lanndt” ÖStA HKA VUG RN 52. B. fol. 864r.

¹⁸⁵ A zólyomi vár katonaságát részben a körmöcbányai kamarából fizették: pl. 1580-ban 100 huszár és 295 magyar gyalogos zsoldjára 18506 Ft-ot fizettek ki, amely a bányavidéken ebben az évben a bányakamara által fizetett zsoldösszeg 37%-át tette ki. Georg Egger, a körmöci kamara pénztárosa (*Einnehmer der Kremnitzer Kammer*) kimutatása. Körmöcbánya, 1581. jan. 22. ÖStA HKA HFU RN 42 Konv. 1581. Jan. fol. 217–224. A bányavidéki végvidék zsoldjához a cseh–morva rendek is jelentős mértékben járultak hozzá. *Pálffy Géza*: A törökellenes határvédelmi rendszer fenntartásának költségei a 16. század második felében. Végvár és ellátás i. m. 205.

¹⁸⁶ Az adatok forrásai: 1541/42. és 1543. évi számadáskivonatok: ÖStA HHStA Belgien MD 16 (3740); 1550. számadás kivonata ÖStA HKA HFU RN 3. Konv. 1550. Mai fol. 16–27.; 1587: a bérleti összeg megállapításához készült kivonat a zólyomi és dobronyai uradalmak 1587. évi bevételeiről és kiadásairól ÖStA HKA HFU RN 53 Konv. 1588. Febr. fol. 231–241. 1598: a zólyomi és dobronyai uradalom pénz- és terménybevételeinek és kiadásának kimutatása MOL E 156 U et C Irr. Fasc. 7. No. 165.

Év	Bevétel	Kiadás	Mérleg
1587 (Dobronyával)	4814,45	1893,05	+2921,4
1598 (Dobronyával)	7264,3	1900	+5364,3

Látható, hogy az 1540-es években az uradalomnak 2500-3500 Ft készpénzbevétele volt, ennek döntő része a cenzusból származott (40-50%), míg a borkimérésből, a gabona és marhabőr eladásából változóan 5-20% jövedelemre tettek szert. A vár ebben az időszakban jelentős külső támogatásra szorult, amelyet a körmöcbányai kamaragróf, vagy Mária királyné kincstartója folyósított. A kiadások között a legnagyobb tétel ezekben az években a bor- és marhavétel volt, de komoly kiadást jelentett a felfogadott katonaság zsoldjának kifizetése is. Ez az utóbbi a magyarázata az uradalom deficitese működésének. Zólyom azonban ebben az időben még tetemes gabonabevételekkel rendelkezett, hiszen az 1530-as évek közepétől az 1550-es évek elejéig Zólyom megye mintegy 50 településéből Mária királyné tisztviselői szedték be a tizedet Zólyom, Végles, Lipcse és Dobronya számára, de a befolyt gabona döntő részét Zólyom kapta meg.¹⁸⁷ Az 1580-as évekből származó adatok szerint a zólyomi uradalom készpénzbevételei jelentősen megnöttek, 5-7000 Ft-ra, azonban ennek oka az volt, hogy Dobronya bevételeit is ide adminisztrálták (egy 1587. évi adat szerint 6:4 arányban oszlottak meg Zólyom és Dobronya között a bevételek). Ebben az időszakban jelentős 3-5000 ezer Ft-os hasznot is hajtott az uradalom, ami azzal magyarázható, hogy a tekintélyes létszámú végvári katonaságot nem innen fizették, de még élelemmel is a zólyomi tizedeket kezelő körmöcbányai és besztercebányai kamara látta el őket.¹⁸⁸

Zólyom szerepe tehát elsősorban a bányavárosok felügyeletére korlátozódtott, illetve a helyi kamarai szervek támogatására, az arany- és ezüstcsempészet megakadályozására. A várnak ugyan jelentős katonai szerep jutott egy ideig, azonban a katonaság fenntartásában nem játszott szerepet az uradalom. Talán a csekély bevételek és a tényleges kiadási költségek tették indokolttá az uradalom bérletbe adását, amely fokozatosan „átcsúszott” zálogbirtokba. 1595-ben Pálffy Miklós szerezte meg Zólyomot 30.000 Ft értékben,¹⁸⁹ majd a 17. században előbb Dersffy Miklós, majd Esterházy Miklós kezére került.¹⁹⁰

¹⁸⁷ Erasmus Haller kimutatása az 1542–46. között a zólyomi uradalomhoz tartozó tizedekből (*Zehent des Stuels und Herrschaft Altensol*) beszedett búza, zab, árpa és az eladott gabonából befolyt készpénzről. ÖStA HHStA Belgien MD 16. (3740).

¹⁸⁸ Vö. I. Rudolf parancsa Ygl besztercebányai rézvállalat-igazgatónak, miszerint, mivel a véglesi és zólyomi katonák arra panaszkodtak, hogy a nekik havonta járó 1 fertály gabona kiadását megtagadta, utasítja, hogy ezt azonnal adja ki számukra a szokásos módon. 1582.03.26. ÖStA HKA GB Bd. 397. fol. 393rv.

¹⁸⁹ 1595. dec. 1. Bécs. Erdődy Pálffy Miklós császári tanácsos, kamarás és dunáninni kerületi főkapitány reverzálisa Zólyom és Dobronya uradalmakra. Ebben átírja I. Rudolf záloglevelét, amely szerint a két uradalmat, amelyet eddig Barbarics György, majd Majtényi László kezelt, a Pálffy által a magyarországi hadi-fizetómesternek áruban és pénzben lefizetett 30.000 magyar Ft fejében egy (!) évre kapja zálogba, illetve a zálogösszeg visszafizetéséig. A záloglevél ugyanakkor a Majtényinak kiadott, a zálogtulajdonost erősen korlátozó instrukciót is magában foglalja. 1595. dec. 1. Bécs. ÖStA HKA Niederösterreichische Reverse. A-3. fol. 1–6.

¹⁹⁰ I. Rudolf inskripciója Szerdahelyi Dersffy Miklósnak Zólyom várára és uradalmára, Prága, 1603.07.26 MOL A 57 5. köt. 602–603. p.; MOL E 227 4. köt. 494. p.; III. Ferdinánd inskripciója Zólyomról és Dobronyáról Esterházy Miklósnak, Pozsony, 1638.03.22. MOL A 57 9. köt. 141–143. p. MOL E 227 7. köt. 85. p. Az uradalmakra először 1619-ben kapott kötelezvényt Esterházy. uo.

A komáromi uradalom a 16. században

Komárom uradalma, mint már utaltunk rá, egyike a Mohács előtt is királyi kézben lévő birtokoknak, a 15. század második felében pedig az udvarbírói uradalmak közé tartozott. A vár Mohács után — az 1529. évi török hadjárat időszakát leszámítva — Ferdinánd kezére került. Az uradalom kezdetben zálogban volt a Hartitsch családnál, akik a zálogokirat szerint „pflug- und pfandweise” bírták a birtokot, amely kifejezés az Alsó-ausztriai Kamara által kezelt kincstári birtokok bérbe adásának formulája.¹⁹¹ Tőlük az 1540-es évek végén került vissza közvetlen kamarai igazgatás alá.¹⁹²

Az uradalom Mohács előtt jelentős volt, közel 20 település tartozott hozzá, köztük — a privilégizált Komáromon kívül — Nagymegyer és Neszmély mezővárosok is. Mohács után a vár birtok helyzetét súlyosbította, hogy a bécsi hadiút mentén feküdt, így az összes nagyobb hadjáratot megszenvedte az uradalom lakossága, csakúgy mint a gyakori török portyákat. 1528–1529-ben a várnak mintegy 16 birtokból volt valamilyen jövedelme.¹⁹³ Az 1532. évi urbárium¹⁹⁴ 18 települést említ; a várnak volt saját majorsága Komáromban, több malma, és a komáromi vámon kívül további három fontos vámhelye. A vár 1546. évi urbáriuma 16 települést tartalmaz, de azok ekkor már jelentős pusztulást szenvedtek el: Nagymegyer csak faluként szerepelt, a korábban jelentős mezőváros, Szőny, teljesen leégett, és földjeit a naszádosok használták, és négy falu, közöttük a Duna-parti Füzítő és Almás már pusztaként szerepelt.¹⁹⁵ Fennmaradt egy urbárium 1548-ból is, amely tartalmazza az 1555-ig bekövetkezett változásokat.¹⁹⁶ Az 1546 óta eltelt egy évtizedben a birtok tovább pusztult: Komárom és Nagymegyer mezővárosok mellett mindössze hét faluból származott az uradalomnak jövedelme, Komáromot leszámítva tehát azokból a településekből, amelyek a vár mögött, a Csallóköz védettebb területén feküdtek; a vár közvetlen környezetében, illetve a Duna jobb partján fekvő birtokokból nem származott jövedelem. Az 1550-es évek közepétől számadások már több évből állnak rendelkezésünkre, amelyek jól mutatják az uradalom gazdasági stagnálását, Komárom város „militarizálódását”, és földesúri függésbe süllyedését.¹⁹⁷ Komárom azzal, hogy kiemelt jelentőségű végvár, és egyúttal a dunai naszádosok bázisa lett, alapvető stratégiai szerepet kapott. Ez a szerep — alapjában véve — átalakította a Mohács előtti uradalom szerkezetét. A Mohács előtt is jelentős vám hangsúlyozott szerepet kapott, a század utolsó harmadában a nagy kereskedelmi forgalom miatt már harmincad-hivatalt is felállítottak. Az uradalom birtokai a török előrenyomulással folyamatosan pusztultak, de ezzel párhuzamosan néhány hódoltsági birtokot is csatoltak a várhoz, 1569-től ugyanis a korábban Tata várához tartozó — Mohács előtt azonban jórészt a viseg-

¹⁹¹ Knittler, H.: Habsburgische „Domänen” i. m. 68–69.

¹⁹² Komárom átadása Wolf Dietrich von Hartitsch soproni ispánnak és kapitánynak 12.000 Ft-ért. 1545. 09. 25. ÖStA HKA HFU RN 2. Konv. 1545. fol. 148–159.

¹⁹³ Vö. Andreas Görtschacher kapitány számadásait: ÖStA HKA VUG 46. fol. 58–82.

¹⁹⁴ Uo. fol. 308–332.

¹⁹⁵ Uo. fol. 261–307. még egy példány: fol. 288–307.

¹⁹⁶ Uo. fol. 206–208.

¹⁹⁷ A számadásokat ld. ÖStA HKA VUG 35. A komáromi uradalom gazdálkodására ld. még: Kenyeres I.: A kamarai uradalmak igazgatása és gazdálkodása i. m. 246–259.

rádi királyi „magánuradalom” részét képező — birtokokat Komáromhoz rendelték. Ezekkel a hódoltsági birtokokkal együtt Komárom uradalma már jelentősnek volt mondható, és a birtokbővítés kompenzálta az uradalomhoz ténylegesen tartozó települések pusztulását.¹⁹⁸

Az uradalom igazgatásának főbb sajátosságait már ezen folyóirat hasábjain bemutattuk.¹⁹⁹ Komáromban, lényegében véve, teljesen speciális igazgatási formát honosított meg az Alsó-ausztriai Kamara, amely átmenetet képezett a királyi „magánbirtokok” és a Magyar vagy Szepesi Kamarai birtokok között. Csak Komáromban neveztek ki *Burggrafot* uradalomigazgatónak, aki, megnevezése ellenére (amely várnagyot jelöl), gyakorlatilag az udvarbíró (*provisor*) szerepét töltötte be. Mellé kirendeltek ellenőrt is, aki egyúttal a jelentős bevételeket hozó komáromi vám, majd az itt felállított harmincad ellenőreként is funkcionált, tehát itt is — Magyaróvárhoz hasonlóan — összefonódott az uradalom, a vám és a harmincad igazgatása.

A komáromi uradalomnak nem voltak sem jelentős készpénz-, sem terménybevételei. A készpénzbevételek 1528/29-ben 1400 Ft-ot tettek ki, az 1550-es évek közepén pedig alig 1000 Ft körül volt, ez az összeg az 1570-es évekre megduplázódott. A kiadások döntő része pedig a birtokigazgatásra, azaz az udvarbíró fizetésére ment el.²⁰⁰ Feltehetjük a kérdést, miért volt célszerű Komáromot továbbra is kamarai igazgatás alatt tartani, illetve miért ragaszkodott ahhoz az uralkodó, hogy a váruradalom az Alsó-ausztriai Kamara felügyelete alá kerüljön? Ezt minden bizonnyal két indokkal magyarázhatjuk: egyrészt a komáromi uradalom talán egyik legfontosabb feladata a császári udvar, valamint a főhercegek udvartartásának vizával és más folyami halakkal való ellátása volt,²⁰¹ de pl. Komá-

¹⁹⁸ A következő településeket csatolták ekkor a várhoz: a volt visegrádi uradalomból: Szentendre, Pócsmegyer, Budaörs, Budakeszi (a középkorban Alkeszi), Tótfalu, Bogdány, Vácsev, Torda, Kis- és Nagyoroszi, Csík, illetve a királynéi uradalom Óbuda, a Mohács előtt szintén királyi kézen lévő zsámbéki uradalomból Zsámbék, Tök és Perbál, valamint a pilis apát, illetve a fejeregyházai pálosok és budai Szent Zsigmond káptalan birtokában lévő Békásmegyer falvakat. Ezen birtokok csak cenzussal tartoztak Komáromnak. A településekkel együtt ekkor a komáromi uradalomnak 43 birtoka volt. Amikor 1575-ben felvették a komáromi uradalom új urbáriumát, a helyi lakosok tanúvallomásai alapján leírták ezen birtokok 1541 előtti jogi helyzetét: Óbuda, Budaörs, Budakeszi és Csík, Budához, azaz a budai udvarbíróséghez, Szentendre és a Szentendrei-szigeten lévő pedig visegrádi királyi várhoz, míg a zsámbékiak a helyi királyi vadászkastélyhoz szolgáltak, a két Oroszi 1541 előtt ajtonállókat tartozott adni a királyi várba. Ezeket az adatokat, tekintettel arra, hogy alig egy emberöltőnyi távoból vették fel, elfogadhatónak tarthatjuk. Urbar über die Herrschaft Comorn 1575. ÖStA HKA VUG RN 46. A. fol. 1–42. Vö. L. Gál Éva: Az óbudai uradalom a Zichyek földesurasága alatt, 1659–1766. Bp. 1988. 31–32.; Szakály Ferenc: A hódolt megye története. Pest megye monográfiája. I. köt. i. m. 420–421. Igen érdekes, hogy milyen jogcímen kapcsolták ezen birtokokat Komáromhoz, erről így ír a komáromi udvarbíró: „Mein Hansen Täckzern Römische Khayserliche Maiestät burgrafen zu Comorn beschreibung der dörrfer so zu der Cron Hungern gehörig und zum haus Tottes gediennt aber nach verliering bemelts Tottes von Höchsgedachter Röm. Khay. Maiestät zum schloss Comoren allergenedigist verordennt worden anno im neunundsechzigsten. 1569.” ÖStA HKA VUG 35. B. 5. füzet.

¹⁹⁹ Kenyeres I.: A végvárok uradalmainak i. m. 1378–1381.

²⁰⁰ A legjelentősebb bevételt a vám hozta, ez éves átlagban a jövedelmek több mint felét (50–60%) tette ki. A második helyre a kocsmáltatás került (15–20%), a harmadikra pedig a Tatától átkerült birtokok cenzusa (8%). Az udvarbíró évi 600 rajnai Ft-os bevétele az 1560–70-es évek fordulóján az uradalom bevételeinek 40%-át vitte el. Ld. 197. jegyz.

²⁰¹ Vö. Takáts Sándor: A komáromi vizahalászat a XVI. században. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle 4. (1897) 425–445., 485–509. Erre vonatkozó adatok nagy számban találhatóak a komáromi uradalom számadásaiban, illetve az Alsó-ausztriai és az Udvari Kamara által kiadott, a komáromi

romból küldetett vizát az uralkodó Albrecht bajor hercegnek (1563), vagy éppen a lengyel királyi udvarba.²⁰² A viza igen fontos szerepet játszott a bécsi udvar élelmezésében, gondoljunk elsősorban a katolikus szokások szerinti állandó böjti ételre. A másik különleges indok pedig abban rejlett, hogy Komárom, mint határvár és fontos közlekedési csomópont, a török–magyar, helyesebben a török–Habsburg diplomáciai érintkezések fontos támaszpontja volt, ezért az uradalom illetve tisztviselőinek egyik legfontosabb feladata a török és Habsburg-követségek, bizottságok ellátásának, utazásainak megszervezésére irányult.²⁰³ Véleményem szerint talán az udvar viza-ellátása mellett ez az egyedi feladat indokolta az uradalom alsó-ausztriai kamarai, és egyfajta királyi „magánbirtokként” kezelését. Ez a helyzet azonban csak a 16. század utolsó negyedéig állt fenn, ugyanis az uradalom fenntartása, működtetése indokolatlanul nagy terhet rótt a kamarára, ezért az Alsó-ausztriai Kamara 1581-ben — csakúgy mint Magyaróvár esetében — a bérbeadásra tett javaslatot. Lényeges, hogy mindezt azzal a feltétellel javasolták, hogy a vámot és a halászati jövedelmet a császári udvar szükségleteire kell visszatartani. Magyarán a két legfontosabb bevételi forrást az uralkodó magának tartsa fenn. A javaslat szerint ilyen feltételekkel csak a komáromi főkapitánynak érdemes az uradalom bérletét elvállalni. Magyaróvárral szemben Komárom esetében megtörtént a bérbeadás, mégpedig a fenti feltételek mellett: 1584-ben a frissen kinevezett Pálffy Miklós főkapitány bérelte ki az uradalmat évi 1300 Ft-ért.²⁰⁴ Ettől kezdve a 17. század folyamán a komáromi uradalomhoz tartozó birtok általában a komáromi főkapitányoknál volt zálogban, majd az uradalom nagy részét Zichy István, a Magyar Kamara elnöke, szerezte meg 1659-ben.²⁰⁵

Összegzőként annyit állapíthatunk meg, hogy I. Ferdinánd — pénzügyigazgatási reformjai keretében — sikerrel számolta fel a királynéi birtokokat, és éppen ezekre alapozva, bekapcsolva a budai udvarbírótság néhány „maradványát”, felújította a királyi „magánbirtokok” rendszerét, de teljesen új keretek között.

---

udvarbíráknak szóló rendelkezésekben. ÖStA HKA VUG RN 35. illetve GBU Bd. 388. fol. 117. Bd. 389. fol. 203b. stb.

²⁰² Utasítás viza küldésére Albrecht bajor hercegnek 14 akós hordóval, 1563. okt. 21. Pozsony. ÖStA HKA GBU Bd. 392. 107b–108a. I. Miksa parancsa a komáromi halászsoknak és vadászsoknak, hogy a fogott halakat és madarakat először a komáromi Burggrafnak, Hanns Tätzgernnek kötelesek eladásra felkínálni, mivel innen kívánják az udvar szükségleteit fedezni. 1568. jan. 21. ÖStA HKA GBU Bd. 395. fol. 195. I. Miksa utasítása a komáromi udvarbírósnak, hogy küldjön testvérének, Katalinnak, a lengyel királynénak 5 db vizát. 1568. március 18. Bécs. Uo. fol. 244v. Parancs a komáromi udvarbírósnak, hogy a királynak 40 vizát, Károly főhercegnek és a lengyel királynénak 20 beszózott vizát küldjön hordókban 1568. okt. 16. Bécs. Uo. fol. 352v. stb.

²⁰³ Fennmaradt pl. Hans Kroneder komáromi udvarbíró kimutatása egy török követség fogadásáról és utaztatásának, ellátásának költségeiről. A követeket Komáromban fogadták és Bécsig kísérték. 1581. március 20. ÖStA HKA HFU RN 43. Konv. 1581. fol. 215–230.

²⁰⁴ *Kenyeres I.*: A végváarak uradalmainak i. m. 1381. A bérbeadási javaslatot ld. ÖStA HKA NÖHA RN 4. fol. 168–170.

²⁰⁵ Pálffy után az alábbi főkapitányok zálogbirtoklásáról van adatunk (zárójelben tisztviselés ideje): Hans Dietrich von Reiffenberg (1614–1625), Ernst von Kolonitsch (1625–1639), Hans Christoph Graf von Puchhaim (Buchheim) (1639–1651), Adolph Ehrenreich Graf von Puchhaim (Buchheim) (1651–1664). Először Zichy Pál szerez meg részeket az uradalomból, majd fia, István kap rá örökadományt 57.500 Ft-ért. *Lukcsics Pál*: A gróf Zichy-család zseléi nemzeti levéltára. Levéltári Közlemények 7. (1929) 3–4. sz. 215. A főkapitányokra ld. *Pálffy G.*: Kerületi és végvidéki főkapitányok i. m. 284–285.

Ezt a keretet immáron az Alsó-ausztriai Kamara szolgáltatta. Fontos megjegyeznünk, hogy a rendek a század során sokszor tiltakoztak az idegen kormánysszervek magyarországi tevékenysége ellen, elsősorban a bányakamarák és a legfontosabb harmincadok (a magyaróvári, a pozsonyi és a szlavóniai) kapcsán fejezték ki elégedetlenségüket. Az uradalmakkal kapcsolatban azonban nemigen merültek fel hasonló kételyek. Ezek a birtokok — szemben az említett bánya- és harmincadjövedelmekkel — nem elsősorban bevételeik miatt voltak fontosak, hanem speciális feladataik voltak, így pl. a bécsi udvartartás ellátását szolgálták, a 18. században pedig egyfajta vázát képezték az immáron valódi uralkodói „magánbirtokoknak” illetve koronabirtokoknak.

A királyi/királynéi „magánbirtokok” utóélete: a koronauradalmak és az uralkodó-család magánbirtokai a 18. században

„*Notum est eam esse benignam intentionem et voluntatem nostram, ut successive universa Sacrae Regni nostri Hungariae Coronae bona a modernis possessoribus recuperentur et ad eandem Sacram Coronam reapplicentur*” – jelentette ki Mária Terézia a Zólyom és más uradalmak visszaváltása ügyében 1755-ben kiadott rendelkezésében.²⁰⁶ A resultuóióban az is szerepel, hogy a királynő Visegrád visszaváltásával már meg is kezdte a koronajavak visszaváltását. E politika jegyében történt meg a koronajavak nagyarányú felfejlesztése a 18. század közepén.

Óbuda és az idekapcsolt volt visegrádi birtokok Komárom tartozékaként kerültek a Zichyek birtokába. Mária Terézia rendelkezései nyomán 1759-ben pert indítottak az uradalom visszaszerzésére, mégpedig azzal az indokkal, hogy ezek a birtokok régi királyi jószágoknak számítanak, és csak „tévedésből” kerültek a komáromi uradalomhoz. Végülis megegyezés útján, jelentős összeg és évjáradék fizetése fejében, 1766-ban vehette át a Magyar Kamara Óbudát.²⁰⁷ Ekkoriban került vissza Zólyom is az Esterházyaktól. 1755-ben sikerült megváltani Diósgyórt az egri káptalantól, az Almássy és a Fáy családtól, és ugyanekkor került vissza Visegrád is a Stahrembergektől.²⁰⁸ 1764-ben indult per a munkácsi uradalom visszaszerzésére a Schönbornok ellenében, amely végülis 1786-ban a kincstár sikerével fejeződött be.²⁰⁹ Emellett igen fontos birtokot képzett a huszti uradalom is. Mind ezen uradalmakat „koronauradalom”, azaz „*dominium coronalis*” néven, ezentúl nem lehetett elidegeníteni, mivel a Szent Korona tartozékának nyilvánították.²¹⁰ Jól mutatja immáron az elkülönítést az is, hogy a koronabirtokokkal szemben a Magyar vagy a Szepesi Kamara által kezelt, az államháztartás szükségleteit fedezni hivatott és elidegeníthető kincstári uradalmak megnevezésére a *kamarai uradalom (dominium cameralis)* vagy *fiskális uradalom (dominium fiscalis)* kife-

²⁰⁶ Idézi: Nagy István–F. Kiss Erzsébet: A Magyar Kamara és egyéb kincstári szervek. Bp. 1995. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai I. Levéltári leltárak 9.) 523.

²⁰⁷ L. Gál É.: Az óbudai uradalom i. m. 56–59. Nagy István: A Magyar Kamara 1686–1848. Bp. 1971. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai III. Hatóság- és hivataltörténet 3.) 117.

²⁰⁸ Uo. és Nagy István–F. Kiss Erzsébet: A Magyar Kamara i. m. 520.

²⁰⁹ Uo. 515.

²¹⁰ Uo. 515–524.

jezést használták.²¹¹ Úgy vélem, nem véletlen egybeesésről van szó. A koronabirtokok visszaállításakor nem csupán a gazdasági érveket vehették figyelembe: tudatosan olyan uradalmak kerültek a koronabirtokok közé, amelyek igazolhatóan már Mohács előtt is, majd a 16. század folyamán a királyi/királynéi „magánbirtokok” közé tartoztak, és elsődleges feladatuk az udvartartás költségeinek biztosítása volt.

A 18. században történt meg a Habsburgok állami és magánjellegű jövedelmeinek valódi szétválasztása, és ekkor jöttek létre a koronabirtokok és a kamarai uradalmak mellett az uralkodócsalád magánbirtokai. Ennek első magyarországi „képviselője” nem volt más, mint Magyaróvár. Az uradalmat — a koronabirtokokkal szemben — nem kellett visszaváltani, ugyanis a 17. századi zálogolások után is kamarai kézben maradt, majd a birodalmi „állami banknak”, a bécsi *Bancónak* költötték le 2.200.000 Ft értékben. 1758-ban innen váltotta ki Lotharingiai Ferenc, aki 100.000 Ft általányt is fizetett a birtokra.²¹² Lotharingiai Ferenc 1749-ben vásárolta meg Holics és Sassin uradalmait (Nyitra megye) gróf Czobor Józseftől. A jó gazdának bizonyuló, hatalmas magánvagyonra szert tevő Ferenc császár halála után — többek között — ezekre az uradalmakra alapozta Mária Terézia és II. József a Habsburg–Lotharingiai ház „családi megélhetési alap”-ját, azaz családi magánvagyonát.²¹³ Mind Magyaróvár, mind pedig Holics az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásáig a család kezén maradt.²¹⁴

THE DEMESNE (DOMINIUM) OF THE KING AND QUEEN IN THE 16TH CENTURY

by István Kenyeres
(Summary)

The study departs from the pre-Mohács period in examining the „private estates” of the king and the queen in the 16th century. Already before 1526 a number of estates (such as Visegrád, Komárom, Tata etc.) were reserved for the provision of the royal court. These were governed from the second half of the 15th century by an official called *provisor castri Budensis*, who administered the private revenues of the ruler. The medieval rulers of Hungary handed over to their wives rich estates and towns, such as the mining towns of the Garam valley, Zólyom, Óbuda, the island of Csepel, Diósgyőr and Munkács, as part of their dower. The last pre-Mohács queen who possessed important estates by this title was Mary of Habsburg, the wife of Louis II. Although after Mohács the number of royal estates decreased considerably, the widowed Mary continued to possess most of the queen’s estates. In the 1530s and 1540s Mary, then residing in Brussels, drew some 25-35.000 Florins annually from her Hungarian possessions. It was as late as 1548 that the queen’s brother, Ferdinand I finally managed to take over the queen’s estates. At the same time, however, he revived the system of the royal demesne by subjecting the estates regained from Mary, among them Magyaróvár and Zólyom, together with other important sources of income, such as the mining chamber of Körmöcbánya and the thirtieth of Pozsony, to the Chamber of Lower Austria. The estate of Komárom was likewise subordinated to the same Chamber residing in Vienna. The study briefly presents the system of administration and the economic role of the three estates. The estate of Magyaróvár had a

²¹¹ Ld. pl. „*Praefectus coronalis domini Visegradiensis*” vagy „*Prefectoratus regio-coronalis domini Vetro-Budensis*” szemben pl. „*Dominium fiscalis Regéc et Sárospatak*” stb. Uo. 518., 520.

²¹² Ernst, A.: Siedlungs- und Herrschaftsgeschichte i. m. 55.; *Kettinger Gyula – Nagy Frigyes – Timár Lajos: A magyaróvári nagybirtok története.* Bp., 1991. 12–13.

²¹³ *Mikoletzky, Hans Leo: Franz Stephan von Lotharingen als Wirtschaftspolitiker. Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchiv* 13. (1961) 242–244.

²¹⁴ *Uő.*: Holics und Sassin, die beiden Mustergüter des Kaisers Franz I. Stephen. Uo. 14. (1962) 190–212.

key role in providing fodder for the imperial stables of Vienna and provisioning the army, while the imperial stud and vines were likewise crucial in supplying the court of Vienna. The thirtieth of Magyaróvár, administered by the local captain, was one of the main sources of income of the *Hofzahlamt* in Vienna. The estate of Komárom provided before all *viza* (the biggest fresh-water fish, today extinct), an important fasting food, for the court of Vienna, but it was also thence that the emperor sent fish to the Polish and Bavarian princely courts. Komárom, an important border castle, was at the same time a crucial element of Habsburg-Ottoman diplomatic relations, whose castellan (*Burggraf*) organised the journeys of the envoys to the Sublime Port. The estate of Zólyom, although relatively poor, was important in securing the ruler's control over the mining towns of the Garam valley. Thanks to their special economic role and their subjection to the Chamber of Lower Austria these estates were distinguished from those which were regarded as fiscal estates and consequently subordinated to institutions of the Hungarian financial administration, namely the Hungarian Chamber and that of Szepes. It was upon these „private” royal estates that the real crown estates (Visegrád, Óbuda, Zólyom, Diósgyőr, Munkács) and the family possessions of the Habsburgs (Magyaróvár) were founded in the 18th century.

LOTARINGIA ÉS A TIZENÖT ÉVES HÁBORÚ

A tizenöt éves, más elnevezéssel „hosszú török háborúban” (1593–1606) Magyarországon harcoló soknemzetiségű keresztény hadseregben a lotaringiaiak vagy a Lotaringiához (is) köthető katonaság jóval fontosabb szerepet játszott, mint azt a tartomány korabeli mérete, lakosságának száma és geopolitikai helyzete indokolná. Az alábbiakban arról kívánok áttekintést adni, milyen tényezők rejlenek e szerepvállalás mögött, s mely konkrét részletei tarthatnak számot a tizenöt éves háború története iránt érdeklődők figyelmére.¹

1. Egy határállam egyensúlypolitikája

A lotaringiai hercegek állama a 16–17. század fordulóján nem képezett összefüggő területet. Két legnagyobb alkotóeleme a tulajdonképpeni Lotaringiai Hercegség (fővárosa Nancy) és a Bari Hercegség (székvárosa Bar-le-Duc) volt.² A két hercegséget számos kisebb-nagyobb, a hercegtől elvileg független világi vagy egyházi hűbérúr hatalma alatt álló város, uradalom területe szabdalta részekre. Ezek közül kétségekívül a metzi, a toulai és a verduni püspökök világi joghatósága alá tartozók voltak a legnagyobbak és legjelentősebbek. A székvárosok maguk már évszázadokkal korábban lerázták a püspök és káptalanja fennhatóságát, és még a 14. században sikerült a császárral elismertetniük szabad birodalmi városi státusukat.³ Ugyanakkor Lotaringia és Bar hercege maga is több, a szomszédos államokba ékelődő exklávé hűbérura volt.⁴

---

¹ A tanulmány elkészítéséhez szükséges kutatások támogatásáért (azok időrendi sorrendjében) itt fejezem ki köszönetemet a Francia Köztársaság kormányának, a budapesti Európa Intézetnek, a Magyar Ösztöndíj Bizottságnak, az « Andrew W. Mellon Foundation East-Central European Research Fellows » programjának (Maison des Sciences de l'Homme, Párizs), az Országos Tudományos Kutatási Alapnak (F 6970 kutatási program), a Pro Renvoanda Cultura Hungariæ Alapítvány « Osztrák–Magyar közös múlt » szakalapítványának és végül, de nem utolsósorban a Habsburg-kori Kutatások Közalapítványának.

² Lotaringia és Bar csak 1480 után került véglegesen egy kézbe. René, majd Antal herceg végrendeletükben oszthatatlan örökségnek nyilvánították a két hercegséget és tartozékaikat. *Calmet, Augustin: Histoire de Lorraine qui comprend ce qui s'est passé de plus mémorable dans l'Arch-evêché de Trèves, et dans les Evêchés de Metz, Toul et Verdun... etc.* 6. köt. Paris, 1973. [a Nancyban 1745-ben megjelent kiadás reprintje] 395–398.

³ Mindazonáltal valódi szabad birodalmi városnak csak Metz tekinthető. Toul és Verdun bizonyos mértékig továbbra is püspöke hatalma alatt állt. *Masson, Jean-Louis: Histoire administrative de la Lorraine. Des provinces aux départements et à la région.* Paris, 1982. 37–38.

⁴ A középkori Lotaringia kialakulásáról, világi és egyházi területi felosztásáról tömör és világos áttekintés: *Masson: i. m.* 20–30. A hercegségek területi töredezettségéről a kora újkor elején lásd még *Coudert, Jean: Le siècle d'or de la Lorraine indépendante.* In: Parris, Michel szerk.: *Histoire de la Lorraine.* Toulouse, 1978. 230–231.

Hasonlóan komplikált volt a szóban forgó territóriumok hűbérjogi státusa is. A Karoling Birodalom felbomlásakor létrejövő Lotaringiai Hercegség, illetve Bari Grófság (1354-től hercegség) eredetileg a Német-római Birodalom integráns részének számított. A középkor végére azonban meglazultak a birodalomhoz fűződő szálak. Ezzel egyidőben egyre erőteljesebben érvényesült a francia monarchia befolyása a térségben. Bar grófja 1301-ben el kellett hogy ismerje a francia király hűbéri fennhatóságát minden, a Meuse (Maas) folyó bal partján fekvő birtokára (*Barrois mouvant*). Ezzel a francia uralkodó jogalapot szerzett arra, hogy tettszéze szerint beavatkozzon a két szomszédos hercegség ügyeibe.⁵ 1552-től még nyomasztóbbá vált a hatalmas nyugati szomszéd jelenléte. II. Henrik francia király (1547–1559), kiharználva V. Károly császár szorult helyzetét, a német protestáns fejedelmekkel kötött chambord-i szerződés (1552. január 15.) értelmében, ellenállás nélkül megszállta és „védelme” alá vonta a három birodalmi várost. Így gyakorlatilag lehetetlenné vált egy területileg összefüggő lotaringiai állam kiépítése.

Az egymást követő hercegek, II. René (1473/1480–1508), Antal (1508–1544), I. Ferenc (1544–1545) és III. Károly (1545–1608) abban a hatalmi konstellációban, amely egyik oldalról a Valois-k francia államával, a másiktól a német-római császári és spanyol királyi címet is birtokló Habsburgok burgundi (Németalföld és a Franche-Comté) tartományaival tette Lotaringiát szomszédossá, érthetően az óvatos egyensúly-politikában látták a túlélés zálogát. A 16. század első felében ez inkább francia orientációt jelentett, amit vélhetőleg az erősödő Habsburg-hatalommal szembeni gyanakvás motiválhatott. A lotaringiai hercegek, mint a továbbiakban erre részletesebben kitérek, a 15–16. század fordulóján jutottak abba a helyzetbe, hogy megkíséreljék jogilag is elismertetni kvázi-szuverén státusukat a császárral és a Német-római Birodalommal szemben. Ezt viszont éppen attól a Habsburg uralkodótól, V. Károlytól, kellett kicsikarnia Antal hercegnek, aki a burgundi hercegek örökösöként amúgy is fenyegető szomszédnak tűnt. A francia orientációnak számos kézzelfogható jele volt. A 16. század folyamán uralkodó három herceg Antal, Ferenc és III. Károly is a francia udvarban nevelkedtek.⁶ Antal és testvére Claude, illetve később III. Károly is a francia királyi dinasztiából házasodott.⁷ Uralkodókként is gyakran fordultak meg a francia udvarban. III. Károly 1570 és 1575 között például négy alkalommal.⁸ Antal háborúzott is a francia kirá-

⁵ *Masson*: i. m., 32–33. *Girardot, Alain*: *Entre France, Empire et Bourgogne (1275–1508)*. In: Parisse, Michel szerk.: *Histoire de la Lorraine*. Toulouse, 1978. 191.

⁶ *Calmet*: *Hist. de Lorraine...* 5. köt., 442., 468–469., 632–633 és 717–719. Igaz, hogy III. Károly gyámjait II. Henrik gyakorlatilag kényszerítette, hogy az ifjú herceget a francia udvarba küldjék. *Calmet*: *Hist. de Lorraine...* 5. köt., 668–670. *Masson*: i. m., 48–49., 50. *Duvernoy, Émile*: *Nicolas de Lorraine, comte de Vaudémont, duc de Mercoeur*. In: *Mémoires de l'Académie de Stanislas*, 186 (1935–1936), 6. sorozat, 23. köt., 11.

⁷ Antal és Claude a francia királyi család oldalágából választottak feleséget. Antal Renée de Bourbon (az esküvőre 1515. május 15-én került sor Amboise-ban), az árulása miatt elhíresült Charles de Bourbon *connétable* hűgát, míg Claude a család Vendôme-ágából származó Antoinette de Bourbon vette feleségül 1513-ban. *Calmet*: *Hist. de Lorraine...* 5. köt., 477., 480. *Constant Jean-Marie*: *Les Guise*. Paris, 1984. 21. *Lemonnier, Henry*: *Charles VIII, Louis XII et François Ier*. *Les guerres d'Italie 1492–1547*. Paris, 1982 [reprint]. In: Lavissee, Ernest szerk.: *Histoire de France des Origines à la Révolution*. 5. köt. 1. rész. [első kiadása: Paris, 1911.] 223. III. Károly nősülésére az előző jegyzetben említett körülmények nyomták rá bélyegüket. Esküvőjére Claude de France-szal, II. Henrik lányával 1559. január 22-én került sor Párizsban. *Calmet*: *Hist. de Lorraine...* 5. köt., 725.

⁸ *Poull, Georges*: *La Maison Ducale de Lorraine. Étude historique, biographique et généalogique des Branches aînée, cadettes et illégitimes de cette Maison. Les cahiers d'histoire, de biographie et de généalogie*, 3. Rupt-sur-Moselle, 1968. 42.

lyok oldalán. Személyesen vett részt XII. Lajos (1498–1515) 1509. évi itáliai hadjáratában és a Velence ellen vívott agnadellói csatában,⁹ majd mind ő, mind testvére, Claude, kitüntették magukat a svájciak elleni győztes marignanói ütközetben (1515. szeptember 13–14.).¹⁰

A Lotaringiai dinasztíának francia oldalágai is keletkeztek a 16. században. Antal két testvére, Jean de Lorraine metzi püspök és Claude de Guise is a francia udvarban futott be szép egyházi illetve katonai és politikai karriert. A püspök a francia király legbefolyásosabb tanácsadói közé számított 1530-tól 1550-ben bekövetkezett haláláig. A francia király jövedelmező beneficiumok egész sorával (9 püspökség és hat apátság, köztük a koronázó joga miatt nagy tekintéllyel bíró reimsi érseki szék illetve a lyoni érsekség) halmozta el. Egyébként 1518-ban ő kapott elsőként a dinasztíából bíborosi címet.¹¹ II. René ötödik fia, Claude de Guise (1496–1550), örökölte apja franciaországi birtokait, köztük a két legjelentősebbet, a pikárdiai Guise és Aumale grófságot. Tizenkét éves korában került XII. Lajos udvarába, és bátyjához hasonlóan a királyi dinasztia oldalágába nősült be. A marignanói ütközetben tanúsított hősiessége kivívta I. Ferenc (1515–1547) megbecsülését, majd a királyság északkeleti határainak védelmében szerzett újabb érdemeket. Az uralkodó éppen ebből kifolyólag bízta rá a kulcsfontosságú, Lotaringiával szomszédos határtartomány, Champagne kormányzói tiszttét (1524. május 18.). Ettől kezdve a 16. század folyamán Champagne, ahol uradalmak többsége feküdt, vált a Guise-ek társadalmi és politikai hatalmának bázisává három egymást követő nemzedéken át. A helyi nemesség jelentős számban csatlakozott klientéliájukhoz, mert mintaképet, igazi vezért látott bennük, akik dicsőséget és nyereséget hozó háborúba vezették, s akik békében és háborúban egyaránt hatékony patrónusnak bizonyultak a francia udvarban.¹² Claude szolgálatait I. Ferenc hercegi címmel és *pair*-i ranggal is honorálta, ami a francia királyi hercegekkel emelte egy sorba a lotaringiai hercegfít (1527.). Tekintélyét és befolyását tovább növelte, hogy lánya Mária 1538-ban feleségül ment V. Jakab skót királyhoz (1513–1542), s ezzel immár közvetlen rokonságba került egy koronás fővel. Tizenkét gyermeke, majd azok leszármazottai valóságos klánt alkottak a királyi udvarban, és a következő évtizedekben meghatározó szerepet játszottak a királyság politikai életében.¹³

A dinasztia másik francia mellékágának alapítója Nicolas de Lorraine, Vaudémont grófja (1524–1577), a mindössze egy évig uralkodó I. Ferenc herceg öccse volt. Bár a Guise-ekéhez mérhető komoly tisztségekre, politikai befolyásra nem

⁹ Calmet: Hist. de Lorraine... 5. köt., 471–472.

¹⁰ Calmet: Hist. de Lorraine... 5. köt., 477–478.

¹¹ A bíborosi cím a következő nemzedékekben is kijárt a hercegi család, illetve francia oldalága, a Guise család egy-egy ifjabb férfi tagjának. Calmet: Hist. de Lorraine... 5. köt., 583. Lemonnier: Charles VIII..., 223. Constant: i. m., 20. Jacquart Jean: François Ier. Paris, 1994. (2. kiad.) 107. A dinasztia bíborosai a 16. században: II. René herceg fia Jean (megh. 1550), Claude de Guise fiai Charles (1524–1574) és Louis (1527–1578), III. Károly herceg fia Charles (1567–1607), François de Guise (1519–1563) fia Louis (1555–1588).

¹² Bourquin, Laurent: Noblesse seconde et pouvoir en Champagne aux XVIe et XVIIe siècles. Paris, 1994. 26., 61., 68., 70. A Guise-ek birtokairól lásd még Constant: i. m., 52–53.

¹³ A „klán” feje Claude után legidősebb fia, a sikeres hadvezér François de Guise (1519–1563), majd ennek elsőszülöttje Henri de Guise (1550–1588) lett. A Guise-ek történetének legutóbbi összefoglalása: Constant, Jean-Marie: i. m., passim.

sikerült szert tennie, azt azért elérte, hogy az anyai örökségéhez tartozó, jelentéktelen Mercoeur báróságot IX. Károly (1560–1574) hercegi (1563), majd *pair-i* (1569) rangra emelje.¹⁴ Legnagyobb sikere az udvarban kétségkívül lánya, Louise de Vaudémont házassága (1575. február 15.) volt III. Henrik királlyal (1574–1589).¹⁵ Az ebből fakadó előnyöket és lehetőségeket azonban nem sokkal később bekövetkező halála miatt (1577. január 23.) már nem tudta kihasználni. Annál inkább gyermekei, mindenek előtt fia, Philippe-Emmanuel de Lorraine, Mercoeur hercege.¹⁶

Francia elkötelezettségük mellett a lotaringiai hercegek kiegyensúlyozott viszonyra törekedtek a Habsburgokkal is. René 1501-ben „jósomszédi” szerződést kötött Németalföld urával, Szép Fülöppel. Antal 1516-ban tíz évre kötött szövetséget Miksa császárral, amelybe belefoglaltatta testvére Jean metzi püspök birtokait és hűbéreseit is.¹⁷ Az 1519. évi császárválasztáskor viszont egyértelműen I. Ferenc mellé állt, és igyekezett további támogatókat is találni a francia király ügyének a birodalomban. A háborút ígérő császárválasztás után mégis gondja volt arra, hogy magát és országát lehetőleg távol tartsa a konfliktustól. Ezért 1522-ben megújította V. Károllyal az 1501-ben kötött szerződést,¹⁸ s az 1520-as és 1530-as évek Habsburg–Valois összecsapásai idején nem csupán szigorúan semleges maradt,¹⁹ de közvetíteni is igyekezett a két szemben álló fél között. III. Pál pápa felkérésére maga is részt vett a nizzai fegyverszünethez vezető tárgyalásokon (1538. június), majd a néhány héttel később a francia király és a császár között Aigues-Mortes-ban (1538. július 14.) sorra kerülő személyes találkozón betegsége miatt fia Ferenc képviselte. Egészségi állapota a következő években csak rosszabbodott. Mégis, az 1542-ben kitört újabb háború alatt maradék erejét arra fordította, hogy a két hadviselő felet tárgyalóasztalhoz ültesse. Maga már nem érte meg békéltető missziója sikerét, mert 1544. június 14-én, útban I. Ferenchez,

¹⁴ *Duvernoy*: i. m., 21–22.

¹⁵ *Mariéjol, Jean-H.*: La Réforme, la Ligue et l'Édit de Nantes (1559–1598). Paris, 1983. In: Lavissee, Ernest szerk.: Histoire de France des Origines à la Révolution. 6. köt. 1. rész. [első kiadása: Paris, 1904]. 186. *Duvernoy*: i. m., 22. *Poull*: i. m., 43. *Boucher, Jacqueline*: La cour de Henri III. Paris, 1986. 16.

¹⁶ *Duvernoy*: i. m., 22. *Sahin-Tóth Péter*: A francia katolikus ligától Kanizsáig. Henri de Lorraine-Chaligny életpályája (1570–1600). In: Klaniczay Gábor és Nagy Balázs szerk.: A középkor szeretete. Tanulmányok Sz. Jónás Ilona tiszteletére. Bp., 1999. 455.

¹⁷ *Calmet*: Hist. de Lorraine... 5. köt., 489–490. *Calmet*: Hist. de Lorraine... 6. köt., 377. Tíz évvel később Antal kérte a szerződés megújítását Ferdinándtól, aki egyetértőleg terjesztette elő a herceg kérését V. Károlynak (Speyer, 1526. augusztus 24.). A császár kizárólag egy Lotaringia és a szomszédos Habsburg-területek közti kereskedelmi és „jósomszédsági” szerződés megkötésére utasította öccsét felszólítva, hogy őt és a birodalmat ne vonja ebbe bele. Bauer, Wilhelm kiad.: Die Korrespondenz Ferdinands I. 1. köt.: Familienkorrespondenz bis 1526. Wien, 1912. (Veröffentlichungen der Kommission für neuere Geschichte Österreichs 11. Korrespondenzen österreichischer Herrscher) 435–436., 498–499. A szerződésre vonatkozólag lásd még Ferdinánd levelét Károlynak (Prága, 1527. március 14.). Bauer, Wilhelm – Lacroix, Robert kiad.: Die Korrespondenz Ferdinands I. 2. köt. 1. rész: Familienkorrespondenz 1527 und 1528. Wien, 1937. (Veröffentlichungen der Kommission für neuere Geschichte Österreichs 30. Korrespondenzen österreichischer Herrscher), 35.

¹⁸ *Calmet*: Hist. de Lorraine... 5. köt., 492. *Calmet*: Hist. de Lorraine... 6. köt., 377–380.

¹⁹ Semlegessége a szimbolikus politikai gesztusokra is kiterjedt, hogy egyik hatalmas szomszédja se érezhesse sértve magát. Jól példázza ezt ifjabb fia, a már említett Nicolas (1524–1577) keresztelője. Keresztapjával a karrierjét a francia udvarban ekkor már sikeresen építő testvérét Claude-ot, míg keresztanyjával Ausztriai Margitot, V. Károly nagynénjét, Németalföld kormányzóját kérte fel. *Duvernoy*: i. m. 9–10.

Bar-le-Duc-ben elhunyt. Az 1544. szeptember 18-án kötött crépyi béke előkészítéséből azonban fia és örököse Ferenc herceg (1544–1545) hasonló buzgalommal vette ki részét.²⁰ Később Ferenc özvegye, Dániai Krisztina fiával Károllyal és sógorával Nicolas de Vaudémont-nal a spanyol és a francia király közti háborút lezáró cateau-cambresis-i békét (1559. április 3.) előkészítő tárgyalásokon játszott hasonló szerepet. A két nagyhatalom között lavírozó kisállam — érthetően — a béketeremtést tekintette feladatának.²¹

Antal uralkodásának utolsó éveiben, ha nem is adta fel francia irányultságú semlegességét, nyilvánvaló gesztusokat tett V. Károly felé.²² Lányát, Annát 1540 augusztusában Károly egyik hadvezéréhez, René de Châlon orániai herceghez és nassauzi grófhhoz adta feleségül a császár egyetértő támogatásával, majd miután megözvegyült (1544), egy másik Habsburg-hú németalföldi főnemesi családban, a Croy dinasztiában talált számára új férjet.²³ Örökösét Ferencet pedig Dániai Krisztinával, a császár unokahúgával házásította össze 1541-ben.²⁴

Ebben az időszakban jutott nyugvópontra az az évtizedek óta húzódó vita is, amely Lotaringiának a Német-római Birodalmon belüli státusáról folyt. A francia királlyal, mint szövetségessel a hátuk mögött, a lotaringiai hercegek könnyebben halltak céljuk, a Birodalomtól gyakorlatilag független területi állam létrehozása felé. Ez nem valamiféle sajátosan egyéni törekvés volt részükről. Megfelelt a Német-római Birodalom perifériáin általánosan megfigyelhető tendenciának, amit a birodalmi intézmények 1495-ben kezdődő átalakítása csak felerősített. A svájci kantonok, de maguk a reformokat és a birodalom kohéziójának erősítését egyébként szorgalmazó Habsburg császárok sem kívánták, hogy örökös tartományaikban kivivott (kvázi-)szuverenitásukat olyan birodalmi intézmények, mint a Birodalmi Kamarai Biróság, a kerületek vagy a birodalmi gyűlés által kivetett közös adó, korlátozzák.²⁵ A lotaringiai hercegek ezirányú törekvésének érvényesítése te-

²⁰ Testvére, Jean de Lorraine bíboros, a francia király delegátusaként játszott fontos szerepet a nizzai tárgyalásokat megelőző leucate-i megbeszéléseken. *Calmet: Hist. de Lorraine...* 5. köt., 526–527. *Jacquart: i. m.*, 243. *Coudert: i. m.*, 239. Az 1542–1544-es háború alatti lotaringiai békeközvetítésről lásd még *Calmet: Hist. de Lorraine...* 5. köt., 540–541, 544, 634–635.

²¹ *Duvernoy: i. m.*, 22. *Calmet: Hist. de Lorraine...* 5. köt., 723–724.

²² Leginkább az motiválhatta, hogy érvényesítse anyja, Gelderni Filippa jogán támasztott örökösödési igényét a gelderni hercegségre. Geldern ugyanis egy vitatható adományozási szerződés révén került a császár birtokába 1538-ban. *Calmet: Hist. de Lorraine...* 5. köt., 530. *Parker, Geoffrey: Die politische Welt Karls V. In: Soly, Hugo: Karl V. 1500–1558 und seine Zeit. Köln, 2000.* 151., 172–173.

²³ Anna Philippe de Croy-hoz, Arschot hercegéhez ment másodszer feleségül. *Duvernoy: i. m.*, 13., 20.

²⁴ Ferenc és Krisztina esküvőjére 1541. július 10-én került sor Brüsszelben. *Calmet: Hist. de Lorraine...* 5. köt., 530–532. A fentebb említett Nicolas de Vaudémont francia elkötelezettsége sem egyértelmű, ha házasságait tekintjük. Az elsőt (1549) ugyanis a Habsburg-hú németalföldi arisztokrácia egyik illusztris tagjának, Egmont grófjának lányával Margittal kötötte, ami — érthetően — II. Henrik rosszállását váltotta ki. Margit halála (1554) után — pillanatnyi érdekeinek megfelelően — Nicolas immár „francia” feleséget választott magának Jeanne de Savoie Philippe de Savoie, Nemours hercegné lánya személyében (1555. február 24.). Ezzel együtt is fenn tudta tartani a jó viszonyt a Habsburgokkal, mert a metzi püspökség hűbérenek számító noményi birtokát örgrófi rangra sikerült emeltetnie II. Miksa császárral (1567. június 9.). Ráadásul 1548-tól egészen haláláig, igaz rendszertelenül, V. Károlytól, majd II. Fülöpötől évi 3000 forintnyi kegydíjat húzott titokban. *Duvernoy: i. m.*, 13., 17., 23–24.

²⁵ *Schneider, Jean: Lotharingie, Bourgogne ou Provence? L'idée d'un royaume d'Entre-deux aux derniers siècles du Moyen Âge. In: Liège et Bourgogne. Actes du colloque tenu à Liège les 28, 29*

hát — megfelelő politikai helyzetben — nem ütközött leküzdhetetlen nehézségekbe. Jogászaik jó néhány jogi és történeti érvet tudtak felvonultatni annak alátámasztására, hogy Lotaringia hercege nem hűbérese a Birodalomnak és a császárnak, s így szuverenitás-igénye teljesen jogos.²⁶ Az 1495. évi wormszi birodalmi gyűlésre népes kísérettel érkező René herceg erre az álláspontra helyezkedett, s csupán néhány általa birtokolt területet ismert el birodalmi hűbérnak. Elérte, hogy, eltérően az összes többi birodalmi rendtől — a választófejedelmeket is beleértve, akiknek ekkor még minden császárválasztás után kérelmezniük kellett, hűbéreik megújítását az új uralkodótól, majd nyilvános beiktatási ceremónián kellett megjeleníteniük és hódolniuk előtte — csak ezekre a területekre vonatkozó érvénytelenséggel kelljen hűbéresköt tennie, s azt sem nyilvános szertartás keretében, hanem külön, magánjellegű aktussal.²⁷ Utóda, Antal, fenntartva ezt az álláspontot, tovább haladt az elődje által megkezdett úton. Egyrészt meg akarta szüntetni azt a lehetőséget, hogy hűbéresei és alattvalói az 1495-ben felállított Birodalmi Kamarai Bírósághoz vagy a császárhoz fellebbezzenek, azaz teljes önállóságot követelt magának az igazságszolgáltatás terén.²⁸ Másrészt el akarta fogadtatni a császárral és a birodalmi rendekkel, hogy a lotaringiai herceg hozzájárulása a birodalmi kiadásokhoz nem kötelező érvényű, hanem önkéntes adománynak tekintendő. Ez természetesen lehetőséget adott volna számára, hogy tetszése szerint viselje a birodalmi terheket. Antal képviselői és a császár nevében eljáró I. Ferdinánd 1542. augusztus 26-án Nürnbergben végül a következő kompromisszumos megállapodásra jutottak. A császár és a Birodalom elismerte Lotaringia különállását az igazságszolgáltatás terén, azaz kivonták a Kamarai Bíróság fennhatósága alól. Ugyanakkor a hercegség teljes területe továbbra is a Birodalom védelme alatt állt, de ennek fejében rendszeresen hozzá kellett járulnia a birodalmi kiadásokhoz, mégpedig a választófejedelmek kvótájának kétharmadát fizetve birodalmi adóként.²⁹

et 30 octobre 1968. Paris, 1972. 35., 36., 42. *Wiesflecker, Hermann*: Kaiser Maximilian I. Das Reich, Österreich und Europa an der Wende zur Neuzeit. 3. köt.: Auf der Höhe des Lebens 1500–1508. Der große Systemwechsel. Politischer Wiederaufstieg. München, 1977. 220.

²⁶ *Schneider*: i. m., 39–40.

²⁷ *Calmet*: Hist. de Lorraine... 5. köt., 439–440.

²⁸ Ferdinánd például 1524. április 27-én V. Károlyhoz intézett levelében, amelyben a nürnbergi birodalmi gyűlés fejleményeiről tájékoztatta a császárt, arról ír, hogy a lotaringiai herceg sérelmezi, hogy a Kamarai Bíróság egyik ülnöke eljárást indított ellene egy a lotaringiai birodalmi hozzájárulásból fennálló adósság ügyében, amelyet a herceg teljességgel visszautasított, mondván „ő nem is tagja a Római Birodalomnak”. Bauer: Korresp. Ferd., 1., 119–120. Az 1529. évi speyeri birodalmi gyűlésen a herceg azért kérte Ferdinánd közbenjárását a császárnál, hogy a hercegi igazságszolgáltatás függetlenségét megvédhesse a birodalmival szemben. Ferdinánd támogatólag továbbította kérését. Ferdinánd Károlynak, Speyer, 1529. április 30. Bauer – Lacroix: Korresp. Ferd., 2/2., 400–402. Vö. Kühn. J. kiad.: Deutsche Reichstagsakten unter Karl V. 7. köt. 1. rész. Göttingen, 1963. (Deutsche Reichstagsakten VII.). 843., 862., 1338. Metz városa egyébként a herceghez hasonlóan elutasította a birodalmi Kamarai Bíróság joghatóságát és szintén húzódozott a birodalmi adó fizetésétől. *Schneider*: i. m., 36–37.

²⁹ A korábban kirótt összeg megegyezett a bajor hercegre, vagy a választófejedelmekre érvényes hányaddal. Steglich, Wolfgang kiad.: Deutsche Reichstagsakten unter Karl V. 8. köt. 2. rész. Göttingen, 1971. (Deutsche Reichstagsakten, Jüngere Reihe VIII.). 1091. A nürnbergi megállapodást V. Károly 1543. július 28-án erősítette meg Speyerben, a Birodalmi Kamarai Bíróság 1561. augusztus 29-én hagyta jóvá. II. Rudolf 1603. január 2-án megújította és megerősítette. *Calmet*: i. m., 537–538. *Masson*: i. m., 47. *Schneider*: i. m., 41. *Cabourdin, Guy*: Terre et hommes en Lorraine du milieu du XVIe siècle à la guerre de Trente ans. Toulous et Comté de Vaudémont. 1. köt. Lille, 1975. 75. *Coudert*: i. m., 236.

III. Károly uralma (1545–1608) idején Lotaringia viszonyát a Habsburg császárokhoz és a birodalomhoz tehát már ez az új jogállás határozta meg.

III. Károly, bár neveltetése és házassága (1575-ig)³⁰ őt is a francia monarchiához kötötték, nagyapja példáját követve igyekezett semleges maradni a Lotaringia szomszédságában kialakult konfliktusokban. Az 1580-as évek közepén azonban rokonaival, a Guise-ekkel szövetségben, nyíltan beavatkozott a francia polgárháborúba. 1584 júniusában ugyanis eldőlt, hogy a francia trón várományosa immár a hugenotta párt feje, Navarrai Henrik, amit az ország katolikus többsége elutasított. Ebben a helyzetben úgy tűnt, hogy akár maga a herceg, de legalábbis Claude de France-tól született fia és örököse Henrik sikerrel pályázhat a francia koronára.³¹ Minden támogatást megadott tehát a Guise-ek vezette katolikus Ligának, amelyhez 1588-ban maga is csatlakozott. Csapatai a champagne-i határvidéken fekvő városokat és erődöket támadtak, illetve a hugenották egyik ottani fellegvárának számító Sedant próbálták elfoglalni.³² 1589 májusában sikerült megszállniuk Toul és Verdun, de Metz elleni kísérleteik sorra kudarcot vallottak.³³ Lotaringiai katonák harcoltak a Liga seregében IV. Henrik (1589–1610) ellen a királyiak győzelmével végződő arques-i (1589. szeptember 21.) és az ivryi (1590. március 14.) csatában is. Végül 1591 októberében a szemben álló felek fegyverszünetet kötöttek, amelyet több ízben is meghosszabbítottak.

A herceg belátta, hogy a háború komolyabb eredményt nem hozhat számára, viszont súlyos terheket ró országára. Számot vetett az 1593-ban összeülő párizsi általános rendi gyűlés hangulatával is, amely elutasítóan foglalt állást a leányági örökösödési igényekkel fellépő külföldi dinasztikiakkal szemben, valamint IV. Henrik katolizálásának következményeivel. Elállt hát igényeitől, és 1593 augusztusában előbb újabb fegyverszünetet, majd 1595 decemberében békét kötött a francia királlyal.³⁴ A jó viszony, sőt a francia orientáció helyre állítását Károly örököse, II. Henrik herceg (1608–1624) és IV. Henrik húga, Bourbon Katalin házasságával pecsételték meg. Miután Katalin 1604-ben elhunyt, a jövődő lotaringiai herceg a francia királyné, Medici Mária unokahúgát, Gonzaga Margitot vette feleségül (1606). Uralkodása utolsó éveiben IV. Henrik odáig jutott a Lotaringiával kapcsolatos politikai kombinációkban, hogy a hercegi pár 1608-ban született lányát és örökösét Nicole-t a *dauphin*-nel, a későbbi XIII. Lajossal (1610–1643) akarta összeházasítani. Így akarta békésen bekebelezni a hercegséget. Henrik herceg testvére, François de Lorraine (1571–1632), illetve III. Fülöp spanyol király (1598–1621) tiltakozása, majd a francia király váratlan halála végül megghiúsította tervet.³⁵

Az időről-időre felerősödő francia nyomás ellenére III. Károly intenzíven ápolta birodalmi, illetve a Habsburgokhoz fűződő kapcsolatait is. Személyesen je-

³⁰ Esküvőjére Claude de France-szal 1559. január 22-én került sor Párizsban. *Calmet*: Hist. de Lorraine... 5. köt., 725.

³¹ Trónigénye alátámasztására a herceg nem habozott olyan genealógiai munkák kiadását támogatni, amelyek — igaz csak nőágon — egyenesen Nagy Károlyig vezették vissza a Lotaringiai dinasztiát. *Coudert*: i. m., 239–240.

³² *Mariéjol*: i. m., 367.

³³ *Pfister, Christian*: Histoire de Nancy. 2. köt. Paris–Nancy, 1909. 503.

³⁴ *Calmet*: Hist. de Lorraine... 5. köt., 852. *Mariéjol*: i. m., 367–368. *Pfister*: i. m., 503–504. *Bercé, Yves-Marie*: La naissance dramatique de l'absolutisme 1598–1661. Paris, 1992. 12.

³⁵ *Babelon, Jean-Pierre*: Henri IV. Paris, 1982. 925–926.

lent meg II. Miksa császárrá koronázásán Frankfurtban, majd 1570 novemberében Mézières-ben IX. Károly és Habsburg Erzsébet, Miksa lányának esküvőjén.³⁶ Követei továbbra is részt vettek a birodalmi gyűléseken és a felső-rajnai kerület gyűlésein.³⁷ Dinasztikus politikája is inkább a Rajnán túlra irányult. Mindkét húga és két lánya is birodalmi fejedelemhez ment feleségül.³⁸

2. Lotaringia és a török háborúk 1593 előtt: pénz és katonák

A hercegek függetlenedési törekvései ellenére a Német-római Birodalomhoz tartozás tudata, a birodalmi szolidaritás eszméje elevenen élt Lotaringiában a 16. században. Az Oszmán Birodalommal vívott háborúk élénk érdeklődést és visszhangot keltettek a hercegségben.³⁹ Ez is szerepet játszhatott abban, hogy a lotaringiai alattvalóktól 1505-től kezdődően különösebb nehézség nélkül lehetett behajtani a török elleni háborúra szedett birodalmi adót. Mindazonáltal — legalábbis a nürnbergi megállapodásig — Antal herceg nem győzte hangsúlyozni, hogy önkéntes, eseti hozzájárulásról van szó, ami a későbbiekre nézve sem kötelezi őt és utódait.⁴⁰

Ez a 16. század folyamán rendszeressé váló, és célját tekintve könnyen igazolható adó más tekintetben is jelentőséggel bírt. Kirovása és beszedése, amelyet a birodalmi gyűlés az egyes rendekre bízott, szükségessé tette, hogy territóriumaiikon belül külön intézményt építsenek ki e célra.⁴¹ Ebből kétszeresen is hasznot húzhattak. Egyrészt fokozatosan szert tettek egy állandó, a helyi rendektől független adóigazgatási szervezetre, másrészt tág terük nyílt a visszaélésekre. Túladoztathatták alattvalóikat vagy a befolyt pénzeket visszatarthatták saját céljaikra.⁴² E tanulmány kereteit túllépné annak vizsgálata, hogy a lotaringiai herceg milyen mértékben élt vagy élt vissza ezekkel a lehetőséggel. A tények azonban beszédesek: a 16. század eleje óta rendszeresen szedtek adót a török elleni háború-

³⁶ *Calmet*: Hist. de Lorraine... 5. köt., 754. A 18. századi lotaringiai történetíró úgy fogalmaz, hogy „Károly herceg igen fontos ügyek elintézése végett gyakori utazásokat tett mind francia, mind német földön”. A birodalomban még idősebb korában is megfordult, „megújította szövetségét a főbb fejedelmekkel és nagy fontosságú ügyeket intézett”. *Calmet*: Hist. de Lorraine... 5. köt., 888.

³⁷ *Cabourdin*: i. m., 74., 75. *Taveneaux, René*: Histoire de Nancy, Toulouse, 1978. 236.

³⁸ Renée (1544–1602) Vilmos bajor, Dorothea (1545–1621) II. Erik braunschweigi herceghez, míg lánya Antoinette (1568–1610) János Vilmos klevei és Elisabeth I. Miksa bajor herceghez ment nőül. Renée bajor házassága II. Miksa császár közvetítésével jött létre 1567-ben. *Calmet*: Hist. de Lorraine... 5. köt., 748.

³⁹ *Choné, Paulette*: Emblème et pensée symbolique en Lorraine (1525–1633). Paris, 1991., 68–69., 73.

⁴⁰ I. Ferdinánd 1529. május 20-án Speyerben kiadott oklevelében el is ismerte, hogy a herceg által adott 10 000 aranyforint egyszeri segély, amelyet Antal saját szabad akaratából ajánlott fel számára a török elleni védekezés céljára. Jellemző egyébként a helyzetre, hogy Ferdinánd halálából — a lotaringiai herceg érdemeire hivatkozva — el akarta érni bátyjánál, hogy mentesítse Antalt a rendes birodalmi adó befizetése alól. Ferdinánd Károlynak, Speyer, 1529. április 30. *Bauer – Lacroix*: Korresp. Ferd., 2/2., 401–402. Vö. *Turetschek, Christine*: Die Türkenpolitik Ferdinands I. von 1529 bis 1532. Wien, 1968. 54. 3. jegyz. *Schneider*: i. m., 37–38. *Cabourdin*: i. m. 75–77. *Choné*: i. m., 61.

⁴¹ *Winkelbauer, Thomas*: Österreichische Geschichte 1522–1699. Ständefreiheit und Fürstentum. Länder und Untertanen des Hauses Habsburg im konfessionellen Zeitalter. 1. köt. Wien, 2003. 510.

⁴² Az állandósuló *Türkenhilfe* szerepéről a területi államhatalom kiépítésében részletesen lásd *Schulze, Winfried*: Reich und Türkengefahr im späten 16. Jahrhundert. Studien zu den politischen

hoz való hozzájárulás címén Lotaringiában,⁴³ ám a herceg mégis az egyik legmegbízhatóbb befizetőnek bizonyult a birodalmi rendek között. Előfordult, hogy csak fenyegetésekkel, birodalmi átok kilátásba helyezésével (1577) vagy per útján (1612) lehetett rákényszeríteni kötelezettségei teljesítésére.⁴⁴ Küldöttei persze megfelelő érvekkel felfegyverkezve szálltak szembe a császár és a többi birodalmi rend sürgetéseivel, felszólításaival. Ismétlődően felemlítették a tartományukat ért sérelmeket, hogy így mentsek uruk elmaradó vagy késedelmes befizetéseit.⁴⁵ III. Károly előszeretettel hivatkozott arra, hogy a nürnbergi megállapodás értelmében hercegsége birodalmi védelem alatt áll, mégsem mozdult meg érdekében senki, amikor területein keresztül-kasul vonultak a francia polgárháborúba beavatkozó, vagy Németalföldre tartó csapatok. Drámai képet festett országa és alattvalói 1587 és 1591 között elszenvedett káraitól és a rossz gazdasági állapotokról. 1599-ben ezekre hivatkozva felmentést, máskor haladékat vagy fizetési könnyítést igényelt. Utóbbit 1603-ban meg is kapta.⁴⁶ A török segély befizetésében tehát Lotaringia nem jeleskedett. Hozzájárulása a Habsburgok magyarországi háborús és védelmi erőfeszítéseikhez ebben a vonatkozásban meglehetősen csekély értékű volt.

Pedig a keresztény hit védelmének témája központi szerepet kapott a Lotaringiai dinasztia uralmának legitimálásában és presztízisének építésében. Antal hercegnek a felkelő és a reformáció eszméire fogékony parasztok felett aratott győzelme (Saverne/Zabern, 1525) után a hercegi propaganda előszeretettel láttatta a dinasztia a katolicizmus rettenthetetlen bajnokának szerepében „az igaz hit minden ellensége ellen”. Ehhez szolgált történeti érveként és választott példaképként Jeruzsálem felszabadítója, Godefroy de Bouillon, akit egyfajta spirituális ősatyaként ábrázoltak a dinasztia dicsőítői. Ez az irányzat különösen felerősödött az 1580-as évek végén, amikor III. Károly francia trónigényét kellett megfelelő érvekkel alátámasztani.⁴⁷ A kereszteshadjáratot, mint politikai programot, a 16. században leginkább az előretörő reformációval szemben vagy a török elleni küzdelemben lehetett tettekkel alátámasztani. Míg az első közvetlenül is fenyegette a hercegséget, kézzelfogható lehetőséget nyújtva a hitvédő szerep gyakorlására, addig az oszmán terjeszkedés elleni harc frontjai jóval messzebb húzódtak. Ennek személyes vállalására V. (Lotaringiai) Károlyig (1675–1690) nem is mutatott hajlandóságot egyik uralkodó herceg sem. A dinasztiaát oldalági képviselték az

und gesellschaftlichen Auswirkungen einer äußeren Bedrohung. München, 1978. 244–301. *Schilling, Heinz*: Aufbruch und Krise. Deutschland 1517–1648. Berlin, 1998. 336–337.

⁴³ Calmet szerint a *Landfriedet* a török elleni védekezés címén 1532-ben, majd 1534-ben is beajánlották a hercegségben. *Calmet*: Hist. de Lorraine... 5. köt., 525.

⁴⁴ 1527-ben — a metzi és strassburgi püspökökhöz, illetve Metz és Strassburg városához hasonlóan — a lotaringiai herceg nem is válaszolt a török (és persze Szapolyai) ellen birodalmi segélyt kérő Ferdinánd kérésére. *Deutsche Reichstagsakten* 7/1. 9–10. 1576-ban és 1582-ben egy fillért sem fizetett be, míg 1594-ben és 1598-ban csak a rá eső rész egyharmadát. *Choné*: i. m., 61. *Cabourdin*: i. m., 75–77. *Schulze*: i. m., 340., 342., 343. *Winkelbauer*: i. m., 510. Egyébként a francia uralom alatt álló három püspökség, Metz, Toul és Verdun is a rendszeresen nemfizetők táborát gyarapította.

⁴⁵ *Cabourdin*: i. m., 76., 2. jegyz.

⁴⁶ *Cabourdin*: i. m., 76–77.

⁴⁷ A Godefroy de Bouillon-motívum a dinasztikus propagandában a 17. század végéig kitartott, sőt V. Károly herceg magyarországi szereplése még inkább felerősítette. *Taveneaux, René*: L'esprit de croisade en Lorraine aux XVIe et XVIIe siècles. In: L'Europe, l'Alsace et la France. Etudes réunies en l'honneur du Doyen Georges Livet. Strasbourg, 1986. 256–257., 259. *Schneider*: i. m., 40. *Choné*: i. m. 48–50., 54–57., 59., 62–63.

oszmánok ellen Magyarországon vagy a Földközi-tengeren küzdő keresztény seregekben. Például Henri de Guise (1550–1588), aki 1566-ban tekintélyes kísérettel, több mint száz francia és lotaringiai nemessel érkezett II. Miksa óvári táborába. Törököt ugyan nemigen látott az ifjú herceg, de a saját költségükön szolgáló önkénteseknek kijáró dicsőséggel és a bécsi udvarban aratott elismeréssel térhetett vissza Franciaországba.⁴⁸ Hasonló kalandra és babérokra vágyva csatlakozott öccse Charles, Mayenne hercege (1554–1611), a Katolikus Liga későbbi vezére mintegy 300 önkéntessel Don Juan d’Austria flottájához 1572-ben.⁴⁹

Lotaringiai katonaságot, önkénteseket, „hivatásos” tiszteket vagy zsoldosokat viszont szinte valamennyi fontosabb magyarországi török elleni hadjáratban találhatunk. Kezdve Bécs 1529. évi ostromával, amelynek védelmét egy lotaringiai származású veterán katona, az idősebb Niklas Graf zu Salm irányította.⁵⁰ Egyébként Ferdinánd a speyeri birodalmi gyűlésre készülve 1529. januárjában feljegyzést készíttetett arról, hogy melyik birodalmi rendtől milyen katonai segítséget várhat a törökkel szemben. Eszerint a lotaringiai hercegtől 600 lovast remélt egy évi szolgálatra.⁵¹ Nem állítható bizonyossággal, hogy ez a lotaringiai lovasság valóban részt is vett az 1529. évi hadjáratban. Mégis bizonyos, hogy a birodalmi csapatok soraiban voltak lotaringiaiak. Így a gyermekkorától Luxemburgi (majd V.) Károly szolgálatában álló François de Bassompierre, aki a császár egyik landsknecht-regimentjét vezette az itáliai és franciaországi háborúkban.⁵² A várható újabb török támadás kivédésére készülő Ferdinánd egy nagy, a szűkebb értelemben vett birodalmi rendek mellett a többi keresztény hatalom erőit is mozgósító sereget próbált szervezni. Az erről készített, 1531 végéről vagy 1532 elejéről származó tervezet Lotaringiát azok között a potenciális résztvevők között említi, amelyek — akár a svájciak és a „szabad lovagság” — „nem tartoznak a Birodalomhoz”.⁵³ Antal herceg 1532-ben mindenesetre küldött egy kisebb kontingenst V. Károly seregébe.⁵⁴ A Bassompierre-eknek egyébként több nemzedéke is feltűnik a török elleni hadjáratokban Magyarországon. Például az előbb említett François fia Bernard, aki a családi tradíciót folytatva több „megbecsült tisztségben” szolgált II. Miksát. Ez azonban nem akadályozta meg abban, hogy IX. Károly francia királyhoz is elszegődjön egy német gyalogezred parancsnokaként. Az 1566. évi

⁴⁸ Kíséretében a legjelentősebb személyiségek: Timoléon de Cossé-Brissac, Philippe Strozzii és Guy de Saint-Gelais de Lansac voltak *Fumée, Martin: Histoire generale des troubles de Hongrie et Transilvanie... etc.* Paris, 1608. 269–270. *Istvánffy, Nicolaus: Historia regni Hungariae, post obitum gloriosissimi Matthiae Corvinae regis, etc.* Bécs, 1758. 293. *Constant: i. m., 65. Bassompierre, François de: Journal de ma vie.* 1. köt. Paris, 1870. 19–20.

⁴⁹ Komolyabb hadicselekményekben ő sem vehetett részt, de a keresztény hit védelmezőjének járó elismerést ő is learatta. *Constant: i. m., 69. Rosières Chaudenay: Histoire de Lorraine et des choses memorables advenues en France, Germanie, Hongrie... etc. durant 63 années du règne de Charles III, duc de Lorraine.* H.n., 1630. Nancy, Bibliothèque municipale (=Bm) Manuscrit (= ms.) 152, fol. 211. *Braudel, Fernand: A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában.* Bp., 1996. 3. köt. 1174–1177 és 1190–1196.

⁵⁰ Tömör, de adatgazdag összefoglalás pályafutásáról: *Pálffy Géza-Perger, Richard: A magyarországi török háborúk résztvevőinek sírlemlékei Bécsben.* In: *Fons* 5 (1998), 2. sz. 238–240.

⁵¹ *Deutsche Reichstagsakten* 7/1., 478–479. Vö. *Turetschek: i. m., 1968. 54.*

⁵² *Bassompierre: i. m., 11–12.*

⁵³ *Turetschek: i. m., 306.*

⁵⁴ A történetíró Calmet viszont éppen azt emeli ki, hogy birodalmi fejedelemtént ez akkor kötelessége volt. *Calmet: Hist. de Lorraine... 5. köt., 525.*

magyarországi hadjáratban egy landsknecht-regiment parancsnokaként vett részt. Nem sokkal ezután Bécsben halt meg, s ha hihetünk unokaöccsének, a Szent István székesegyházban temették el.⁵⁵ Öccse, Christophe, noha még csak 17 éves volt ekkor, Bernard jóvoltából a Bassompierre-regiment első zászlóaljának kapitányaként szolgált ebben a hadjáratban. A közös élmények nyomán egy életre szóló szoros és szívélyes kapcsolat alakult ki a közel egykorú Bassompierre és Henri de Guise között.⁵⁶

Ez a néhány kiragadott példa is érzékelteti, hogy a lotaringiai nemesség korántsem volt közömbös a magyarországi török háborúval szemben, hiszen részvétele anyagi érdekei és presztízse szempontjából is haszonnal kecsegtető vállalkozásnak számított. A kicsiny hercegi udvar és hadsereg által nyújtott karrier- és jövedelemszerzési perspektívák ugyanis igen szűkösek voltak. Az ambiciózusabb nemesek ezért amúgyis külföldön próbálták szerencsét a spanyol és az osztrák Habsburgok, illetve a francia király szolgálatában. Az ilyesfajta ambícióknak szabad utat biztosított a lotaringiai lovagság (katonanemesség) azon privilégiuma, hogy tagjai külföldön is szolgálatot vállalhatnak, ha ez nem sérti a herceg érdekeit.⁵⁷ Ráadásul az 1590-es években, az évtizedek óta tartó franciaországi és németalföldi háború következtében, a Lotaringiában és a hercegség körül fegyverben álló katonaság létszáma ugrásszerűen megnőtt. Eltartásuk, kilengéseik igen nagy terheket róttak a lakosságra. A korabeli háborús időkre jellemzően általánosan megnőtt a fosztogatási kedv, ráadásul a tömegesen szélnek eresztett zsoldosok közül sokan útonállással biztosították megélhetésüket.⁵⁸ Ugyanakkor az elbocsátott katonák számára a még zajló németalföldi és a Magyarországon kirobbanó török elleni háború megfelelő munkaalkalmat, míg távozásuk megkönnyebbülést jelentett mind a hercegi kormányzat, mind a lakosság számára. A lotaringiai nemesség készsége a külföldi szolgálatvállalásra és a tömegesen rendelkezésre álló harcedzett, de hazájukban nem kívánatos katonák munkátlansága szerencsésen találkozott II. Rudolfnak azzal az igényével, hogy a Német-római Birodalom nyugati végeiről származó csapatokat szerződtessen hadseregébe.

3. Lotaringiaiak a tizenöt éves háborúban

A tizenöt éves háború idején Magyarországon szolgáló lotaringiaiak szám-bavételét rendkívül megnehezíti az, hogy a rendelkezésre álló forrásokból többnyire nem derül ki, ki is tekinthető egyértelműen lotaringiaiának a keresztény seregben. Szükséges tehát egy rövid kitérőt tennem, hogy megvilágítsam e probléma lényegét, illetve megindokoljam, miért és milyen értelemben használom a továbbiakban a „lotaringiai”, „vallon” és „francia” jelzőket.

A császári had- és pénzügyi adminisztráció terminológiájában a „francia”, „vallon”, „németalföldi”, illetve „lotaringiai” semmi esetre sem valamiféle kizárólagos nemzetiségi vagy tartományi hovatartozását jelöl. Elsősorban egy-egy alakulat toborzásának helyére, illetve a felfogadott katonák fegyverzetére és

⁵⁵ *Bassompierre*: i. m., 17.

⁵⁶ *Bassompierre*: i. m., 19–20.

⁵⁷ *Cabourdin*: i. m., 785.

⁵⁸ *Coudert*: i. m., 240. *Hiegel, Henri-Charles*: *La châtellenie et la ville de Sarreguemines de 1335 à 1630*. Paris, 1934. 147–150.

harcmodorára utal.⁵⁹ A „vallonnak”, „franciának” vagy „lotaringiaiinak” (esetleg németalföldinek) titulált egységek katonái származásukat, olykor anyanyelvüket tekintve is különböztek egymástól. Soraikban megtalálhatjuk a francia király, a lotaringiai herceg és a spanyol király alattvalóit, nem beszélve a már a toborzás idején vagy később közjük keveredő egyéb (főként német és olasz) nációkról.⁶⁰ Azt a tényt is figyelembe kell venni ebben az összefüggésben, hogy II. Rudolf, a már korábban és még jó ideig fennálló európai gyakorlatnak megfelelően, magán-személyekkel toboroztatta össze hadseregét. Ezek pedig saját belátásuk és lehetőségeik szerint fogadták fel katonáikat. A „lotaringiai” csapatok tisztikara abból a katonanemességéből származott, amely a Francia Királyság keleti és északkeleti határvidékétől (Champagne, Pikárdia) Lotaringián és Elzászon át a rajnai német territóriumokig, illetve a Liège-i Püspökségen át a délnémetalföldi tartományokig nyúló régióban volt honos. Rokoni kapcsolataik, hűbéri függőségi viszonyaik és persze anyagi érdekeltségük és becsvágyuk is arra ösztönözték e nemeseket, hogy a korabeli politikai határokon olykor átnyúlva, építgessék egyéni és családi karrierjüket. Egy-egy rangos vagy kiemelkedően tehetséges személyiség, amikor egy külföldi uralkodó szolgálatába lépett, hozta magával rokonait, klienseit, egy-egy érdekből vagy kalandvágyból hozzá csapódó nemest. Katonáit pedig saját tartományában, olykor saját vagy tisztjei alattvalói közül fogadta fel.⁶¹ Champagne keleti vidékei és Lotaringia között például egyfajta ozmózis figyelhető meg a helyi kis- és középnemesség esetében. Többen felváltva szolgálták a lotaringiai herceget vagy a francia királyt, illetve egy-egy familián belül mindkettőre akad példa. Az átjárást megkönnyítették az olyan patrónusok, mint a francia udvarban befolyásos, Champagne-ban és Pikárdiában jelentős territoriális hatalmat kiépítő, ugyanakkor lotaringiaiinak is számító Guise-ek.⁶² Ez az összefonódás — mint a következő példák is mutatják — nagy jelentőséggel bírt a tizenöt éves háború néhány kulcsszereplőjének karrierjében. Mindezt azért szükséges előrebocsátanom, hogy jelezzem, míg egyes személyek esetében több-kevesebb biztonsággal eldönthető lotaringiai eredetük vagy legalábbis kötődésük a hercegséghez,⁶³ ugyanez egy teljes gyalogos vagy lovas egység esetében lehetetlen. Nem is érdemes hát tisztán lotaringiai katonaság után kutatni a tizenöt éves háborúval kapcsolatban. Következésképpen — az eredeti jelzőket általában megtartva — a forrásokban

⁵⁹ *Kelenik József*: A kézi lőfegyverek jelentősége a hadügyi forradalom kibontakozásában. A császári–királyi hadsereg fegyverzetének jellege Magyarországon a tizenöt éves háború éveiben. In: *Hadtörténelmi Közlemények* 104 (1991) szeptember, 3. sz. 83., 85., 86–87., 102., 116. *Uő*: A kézi lőfegyverek jelentősége a hadügyi forradalom kibontakozásában. A magyar egységek fegyverzete a tizenöt éves háború időszakában. In: *Hadtörténelmi Közlemények* 104 (1991) december, 4. sz., 5–6, 7–12.

⁶⁰ A „nációk” keveredéséről a császári seregben, a jelenség okairól és jelentőségéről lásd részletesebben *Sahin-Tóth Péter*: *La France et les Français face à la „longue guerre” de Hongrie (1591–1606)*. Lille, é.n. 200–216.

⁶¹ *Corvisier, André*: *Armées et sociétés en Europe de 1494 à 1789*. Paris, 1976, 149. *Contamine, Philippe* szerk.: *Histoire militaire de la France*. 1. köt.: *Des origines à 1715*, Paris, 1992, 312.

⁶² *Bourquin*: i. m., 39., 49.; 51., 122.

⁶³ Bár ez sem mindig egyszerű, s már a kortársak számára sem volt az. Az egyszerre francia és lotaringiai Mercoeur Illésházy István flandriai hercegnek hitte, míg Istvánffy Miklós ugyan tisztában volt francia kötődésével, de tévesen gondolta, hogy a herceg korábban a spanyol király szolgálatában Németalföldön harcolt. *Kazinczy Gábor* kiad: *Gróf Illésházy István nádor följegyzései 1592–1603*. Pest, 1863. (*Monumenta Hungariae Historica, Második osztály: Írók, 7. köt.*) 88. *Istvánffy*: i. m., 463.

franciaként vagy vallonként említett katonaságot is bevontam témám tárgyalásába, ha úgy ítélem meg, hogy soraikban lotaringiaiak (is) szolgáltak, vagy az alakulat története valamilyen módon kapcsolódik a hercegséghez.

Louis de Beauvau, Tremblecourt ura, egy előkelő és a hercegi udvarban is fontos posztot betöltő lotaringiai nemes, III. Károly sógora, Vilmos bajor herceg közvetítésével már 1593 végén felajánlotta szolgálatait a császárnak azzal, hogy „tapasztalt lovas és gyalogos csapatokat” toboroz számára. II. Rudolf azonban akkor nem tartotta időszerűnek „külföldi”, vagyis nem a szorosabb értelemben vett birodalmi területről származó hadinép felfogadását. Legalábbis erre hivatkozva adott elutasító választ.⁶⁴

Minden valószínűség szerint azoknak a vallon lovas, illetve vallon és francia gyalogos csapatoknak a soraiban is szolgáltak lotaringiaiak, amelyeket Karl von Mansfeld hozott Magyarországra 1595 tavaszán. Ennek bizonyítása azonban további kutatásokat igényel.⁶⁵ Ugyanez érvényes az 1596. évi hadjáratra is. 1596 áprilisából ugyan fennmaradt egy *Bestallung*, amely egy lotaringiai nemesnek, Georges Bayer de Boppard bárónak (avagy Georg Freiherr Beyer von Boppard)⁶⁶ ad megbízást 1000 vértés lovas, illetve 2000 lotaringiai és francia gyalogos toborzására.⁶⁷ Nem valószínű azonban, hogy a báró, akinek katonai karrierje a lotaringiai herceg szolgálatában indult, eleget tett a megbízásnak.⁶⁸ Az 1596. évi hadjá-

⁶⁴ II. Rudolf Vilmos bajor hercegnek, Prága, 1593. dec. 31. és 1594. febr. 5. Österreichisches Staatsarchiv (= ÖStA) Kriegsarchiv (= KA) Prager Hofkriegsrat (= HKR-Prag) Protokolle (= Prot.) Bd. 135 (1593-96) Expedit (= Exp.), fol. n., n° 69 és 60. II. Rudolf Ernő főherceg németalföldi kormányzóknak. Prága, 1594. február 5. ÖStA KA HKR-Prag Prot. Bd. 135 (1593-96) Exp., fol. n., n° 59.

⁶⁵ Mansfeld 2000 vallon lovassal (Adolf von Schwarzenberg vezetése alatt) és 2500 gyalogossal érkezett. Utóbbiak egy 1500 és egy 1000 fős vallonnak, illetve franciának nevezett regimentben szolgáltak. *Tóth Sándor László: A mezőkeresztesi csata és a tizenöt éves háború.* Szeged, 2000. 170. *Sahin-Tóth: La France et les Français...*, 200. Azért is valószínű, hogy Mansfeld csapatainak soraiban lotaringiaiak is szolgáltak, mert az 1594 végén a toborzás ügyében folytatott tárgyalások során ő és Jean Tserclaes de Tilly, a harmincéves háború jövődő generálisa azt ajánlották fel a császárnak, hogy „Lotaringia, Liège és Jülich területén” toborozzák lovasaikat és gyalogosait. *Heischmann, Eugen: Die Anfänge des stehenden Heeres in Österreich.* Wien, 1925. 246. Vö. még alább a Jean de Nettancourt-ról írottakkal.

⁶⁶ Georges Bayer (? – 1598), Boppard bárója, Château-Bréhain, Lannoy vagy Launoy, Taintru, Latour-devant-Virton, Lusnich stb. ura régi lotaringiai lovagi családból származott. A bárói címükben szereplő Boppard városka Koblenztől délre, a Rajna partján található és a trieri választófejedelem fennhatósága alá tartozott. *Saint-Hillier, Lieut.-colonel de: Quartiers lorrains.* 1. köt. Moulins, 1932. 23-24. *Husson l'Escossois, Matthieu: Le simple crayon utile et curieux de la noblesse des duchés de Lorraine et Bar, et des Eveschés de Metz, Toul et Verdun, etc.* H. n., 1674. fol. 60. Gyermekkorára vonatkozó adatok: Chartes de la famille de Reinach, déposées aux Archives du Grand-Duché de Luxembourg. Luxembourg, 1877. (Publications de la Section Historique de l'Institut Royal Grand-Ducal de Luxembourg.) 577-78., 580. és 603.

⁶⁷ ÖStA KA Alte Feldakten (= AFA), Karton 36 1596/4/13.

⁶⁸ A lotaringiai herceg szolgálatában betöltött tisztségeiről lásd *Sahin-Tóth: La France et les Français...* i. m., 498. Unokatestvére, az alább beemlíttendő François de Bassompierre ugyan azt állítja emlékirataiban, hogy 1596 Húsvétján (azaz április 14-én) Ingolstadtban találkozott vele, s Boppard éppen Magyarországra tartott. *Bassompierre: i. m.*, 46. A francia király birodalmi rezidense, Jacques Bongars pedig június elsején arról tájékoztatta barátját, Philipp Camerariust, hogy Boppard javában katonákat toboroz a magyarországi császári seregbe. A protestáns Bongars azonban ekkor, sőt következő évi toborzása alkalmával is azzal gyanúsította a bárót, hogy a török elleni készülődés ürügyén a baden-durlachi őrgróf ellen tervezte akciót. Bongars Camerariusnak, Strassburg, 1596. jún. 1. és Frankfurt, 1597. ápr. 8. *Bongars, Jacques de: Lettres.* La Haye, 1695. 471., 564. Boppard részvé-

ratra vonatkozó források ugyanis nem említik Boppard és csapatainak részvételét a hadieseményekben.⁶⁹

Egy valószínűleg 1597 kora tavaszán kelt *Bestallung* Boppard-t egy 3000 fős francia gyalogezred élére állította, amelybe nyolc, egyenként 300 katonából álló zászlóaljot kellett toboroznia. A fennmaradó két zászlóaljot az 1595 óta Magyarországon szolgáló francia ezred maradékaiból kellett kiállítania. Emellett megbízták 500 lotaringiai lovas felfogadásával is.⁷⁰ A báró csapatai Sarralbe (Saaralben) és Sarreguemines (Saargemünd) városokban és környékükön, lotaringiai birtokai közelében gyülekeztek,⁷¹ majd útnak indultak Bécs felé, ahova valamikor július folyamán érkeztek meg.⁷² Onnan indultak tovább Miksa főherceg óvári táborába Vaubecourt alezredes parancsnoksága alatt.⁷³ Az 500 lotaringiai lovas Hugne⁷⁴ *Rittmeister* vezetésével már június közepére megérkezett Bécsbe, Miksa főhercegnek augusztus 9-én mégis sürgetnie kellett a Haditanácsot, hogy azonnal küldje őket táborába.⁷⁵ A lotaringiai katonaság derekasan kivette részét Pápa ostromából és visszafoglalásából (1597. augusztus 13–20.),⁷⁶ majd Győr szeptember 9-e és október 3-a között lezajlott sikertelen ostromából, és ott volt a hadjáratot lezáró vác-verőcei összecsapásokban (1597. november 2–9.) is.⁷⁷

---

teléről a két badeni őrgróf, Ernő és Eduárd viszályában (1594–1595) lásd *La Huguerie*: Mémoires. 3. köt. Paris, 1880. 407–416.

⁶⁹ Hacsak a Gömörly Gusztáv által Hatvan bevételénél (1596. szeptember 3.) említett 500 lotaringiai lovas nem azonosítjuk az általa toborzott csapatokkal. *Gömörly Gusztáv*: Hatvan ostroma és bevétele 1596-ban. In: *Hadtörténelmi Közlemények* 7 (1894) 97–98. Vallonok — a Mansfelddel érkezett lovas és gyalogos csapatok maradéka — viszont több, a hadjárat eseményeiről tudósító beszámolóban is feltűnnek. *Tóth S. L.*: i. m., 198., 208., 217–218., 231., 232. Viszont elgondolkodtató, hogy 1596 júniusában Ernst von Mollart személyében a császár biztost küldött Németalföldre az ott toborzandó vallon lovas és gyalogos csapatok mellé. II. Rudolf Mátyás fhg.-nek. Prága, 1596. június 14. ÖStA KA AFA, Karton 36 1596/6/21, fol. 450.

⁷⁰ A *Bestallung* keltezés nélküli. A Hans Reichard von Schönberg haditanácsosnak és császári testőrkapitánynak 1597. március 1-jén kiadott és egy 3000 fős vallon gyalogezred toborzására és vezetésére vonatkozó megbízást követi a sorban (ÖStA KA Sonderreihe des Wiener Hofkriegsrates, Bestallungen (= Best.) n° 521), míg utána Zachariás Geizkofler *Reichspfennigmeister* (1589–1604) egy feljegyzéséből készített kivonat található, amelyet az Udvari Kamara 1597. február 26-i dátumot viselő véleménye követ. A Németalföldön is birtokos (erre nézve lásd II. Rudolf Albert fhg.-nek, Prága, 1597. március 3., 1598. jún. 13. és 1600. szeptember 21. ÖStA HHStA Belgische Korrespondenz, Karton 7, Konv. 2, fol. 25.; Konv. 3, fol. 59. és Karton 8, Konv. 1, fol. 33–35.) Schönbergre bízták a lotaringiai toborzás ellenőrzését is. ÖStA KA AFA, Karton 38 1597/7/ad 9, *passim*. Vö. *Heischmann*: i. m., 247.

⁷¹ Archives départementales de Meurthe-et-Moselle (= AD M-et-M) B 2027, fol. 9^v.

⁷² ÖStA KA Wiener Hofkriegsrat (= HKR–Wien) Prot. Bd. 198 (1597) Exp., fol. 13^v. (jún. 18.), 566^r (júl. 4.).

⁷³ ÖStA KA HKR–Wien Prot. Bd. 198 (1597) Exp., fol. 566^r (júl. 4.). Vaubecourt-ról lásd alább. Rossz ellátásuk miatt azonban zendülés tört ki soraikban. Ennek lecsendesítése után újabb mustrán estek át. ÖStA KA HKR–Wien Prot. Bd. 198 (1597) Exp., fol. 338^r (júl. 23.).

⁷⁴ Lásd alább.

⁷⁵ ÖStA KA HKR–Wien Prot. Bd. 198 (1597) Exp., fol. 580^r (aug. 9.). Lásd még *Pálffy Géza*: A pápai vár felszabadításának négy száz éves emlékezete 1597–1997. Pápa, 1997. 56–58.

⁷⁶ Pápa bevételkor a vár parancsnoka, Szemender pasa fia a lotaringiai fogságába esett, akik hercegüknek adták ajándékba a gyermeket. A Károly herceg és fia, Henrik által keresztvív alá tartott, s ezért Károly Henrik névre keresztelt fiú később kamarási címet és évi 420 frankos járadékot kapott II. Henrikől. II. Henrik pátense. Nancy, 1611. január 4. AD M-et-M B 5199, fol. n. (másolat). A pápai ostrom részletes leírása: *Pálffy*: A pápai vár... i. m., 65–75.

⁷⁷ *Tóth S. L.*: i. m., 276–278.

A hadjárat végeztével a gyalogezred legénységét, mintegy 1000 főt, 5 zászlóaljba osztva Komáromban helyezték el téli szállásra.⁷⁸ Hugne 100 lovasát két kompániába vonták össze, majd hat vallon kompániával egyetemben a bányavárosokba küldték őket telelni.⁷⁹ Mind a lotaringiai gyalogság, mind a lovas kompániák komoly szerepet játszottak Győr meglepetésszerű visszafoglalásában, 1598. március 29-én.⁸⁰ Jean de Nettancourt, Vaubecourt bárója,⁸¹ a Boppard-regiment alezredese döntő részt vállalt a vakmerő akcióban. Ő és Hieronymus (Jérôme) de La Marche hadmérnök nyitottak utat a császári csapatoknak a városba egy petárda felrobbantásával.⁸² Vaubecourt feltételezhetően 1595-ben, Karl von Mansfeld csapataival érkezett Magyarországra a Charles de Lalaing parancsnoksága alatt álló francia gyalogezredben. 1596 februárjában, Lalaing távozása után már ő vezette az ezredet alezredesi rangban. Posztját Boppard kinevezése után is megtartotta és — nyilván Boppard távollétében — ebben a minőségében állt az élén a Komáromba téli szállásra vonult, majd a győri rajtaütésben részt vevő 5 zászló-

⁷⁸ *Heischmann*: i. m., 247.

⁷⁹ ÖStA KA AFA 1590/12/2, fol. 566–68 (tévesen besorolt irat: valójában a „németalföldi, lotaringiai, vallon és francia” csapatokhoz kiküldött császári biztosok 1597 végén kelt jelentéséről van szó). ÖStA KA HKR–Wien Prot. Bd. 200 (1598) Exp., fol. 488^v (febr. 25.). Az egyik kompániában 50 vértés, a másikban 50 lovas lövész szolgált egy 1597. decemberi mustrajegyzék szerint. *Heischmann*: i. m., 253.

⁸⁰ Schwarzenberg jelentésében külön is megemlékezett a lotaringiai és vallon lovasság szerepéről: ÖStA KA AFA, Karton 39 1598/3/1 1/3, fol. 64–65 és 1598/4/1, fol. 73. Lásd még *Baranyai Decsi János*: Magyar História (1592–1598). Budapest, 1982. 375.

⁸¹ Jean de Nettancourt, Vaubecourt bárója, majd 1633-tól grófja, Orne és Choiseul bárója, Bauzée, Passavent és Herpont ura stb. (megh. 1642. október 4-én). A Nettancourt familia Champagne azon régi és neves családjai közé tartozott, amelyek egyaránt (vagy felváltva) szolgálták a francia királyt és a lotaringiai herceget. A 16. század második felében a hugenottákhoz csatlakoztak, de a vallásháborúk idején végig mérsékelt magatartást tanúsítottak. *Bourquin*: i. m., 127. A Bari Hercegség területén is rendelkeztek birtokokkal. A két hercegségben a régi lovagi családok között tartották őket számon. *Rosè res Chaudenay*: i. m. fol. 751^v. Nobiliaire de Lorraine. Bm Nancy ms. 1127, fol. 29. *Circourt, A. de*: Nobiliaire de la Lorraine et de la Franche-Comté. Notes généalogiques sur les familles nobles. Év és h. n. Bm Nancy ms. 826 26. köt., fol. 329–30. *Saint-Hillier*: i. m. 126. *Husson l'Escossois*: i. m. fol. 194.

⁸² A robbantás végrehajtásáról, illetve a város ezt követő lerohanásáról lásd: *Kaltenbaeck, J. B.*: Die Belagerung Raabs durch Adolf Freiherrn von Schwarzenberg, 1598. Eine Sammlung gleichzeitiger Documente, Zeitungen, Briefe, Lieder und Gedichte. Wien, é.n. 20. (lásd ÖStA KA AFA 1598/3/1 1/3). *Pálffy Géza*: A császárváros védelmében. A győri kapitányság története 1526–1598. Győr, 1999. 221–222 (és a 222. old. 8. jegyzetében szereplő irodalom). Egyes beszámolóiban feltűnik bizonyos Cavius vagy Caujac „építőmester”, aki állítólag Vaubecourt segítségére volt a robbantásban: *Thou, Jacques-Auguste de*: Histoire universelle, avec la suite par Nicolas Rigault. 9. köt. La Haye, 1742. 121., 214. *Ens, Gaspard*: Rerum Hungaricarum Historia novem libris comprehensa etc. Köln, 1604. 361. *Cayet, P. Victor*: Chronologie septenaire de l'histoire de la paix entre les roys de France et d'Espagne, etc. Paris, 1605. 22–23. *Mohl Antal*: Győr eleste és visszavétele, 1594–1598. Győr, 1913. 54. Vaubecourt vitte meg az örömhírt a prágai udvarba, ahol lovagi címet, jelentős pénzjutalmat (összegét illetően eltérnek az egyes beszámolók) és évjáraadékat kapott a császártól. *Istvánffy*: i. m., 443. *Mohl*: i. m. 65., 69. *Jedlicska Pál*: Adatok erdődi báró Pálffy Miklós, a győri hősnek életrajza és korához, 1552–1600. Eger, 1897. 648. *Heischmann*: i. m., 247 (lásd az általa is hivatkozott ÖStA KA AFA 1598/4/ad 1.), *Kaltenbaeck*: i. m. 25. *Thou*: i. m. 121., 214. *Ens*: i. m. 361. *Cayet*: i. m. 22–23. *Circourt*: i. m. fol. 330^v. Olyan hír is lábra kapott (egy Fugger-Zeitungban), hogy Vaubecourt végzet Győr török parancsnokával, Mahmud beglerbéggel is. *Kaltenbaeck*: i. m. 25. *Reusner, Nikolaus*: Rerum memorabilium in Pannonia sub Turcarum Imperatoribus, a capta Constantinopoli usque ad hanc aetatem nostram, bello, militiamque gestarum Exegeses sive Narrationes etc. Frankfurt, 1603. 291., 300.

aljnak.⁸³ Vaubecourt minden valószínűség szerint az év hátralevő részében is alezredesként szolgált a Boppard-regimentben,⁸⁴ de a hadjárat végeztével elbocsátását kérte.⁸⁵ 1601 nyarán azonban ismét feltűnt a császári seregben. II. Rudolf 1601 júniusától igen tekintélyes, havi 500 forintos javadalmazással vétette fel a mezei sereg zsoldlistájára, de beosztásáról nincs közelebbi információ.⁸⁶ Mindenesetre nem játszhatott jelentéktelen szerepet, mert három kapitány tartozott az alárendeltségébe.⁸⁷ Székesfehérvár ostrománál (1601. szeptember) megkísérelte megismételni győri hőstettét, azaz petárdával utat törni a támadóknak a külvárosok elleni roham során, de ez alkalommal a siker elmaradt, sőt a báró meg is sebesült.⁸⁸ Úgy tűnik, hogy a hadjárat végeztével végleg hátat fordított Magyarországnak.⁸⁹ 1602. június 16-án kelt pátensével már III. Károly lotaringiai herceg fogadta szolgálatába ezredesi rangban és javadalmazással 1603. január 1-től, többek között a magyarországi török elleni háborúban szerzett érdemeire hivatkozva.⁹⁰ Jean de Nettancourt esete jó példa arra, hogyan használta ki lehetőségeit a fentebb említett határvidéki nemesség. Az egyébként a francia király szolgálatában előretűtő champagne-i família egyik tagja átmenetileg szakított a családi tradícióval, és császári zsoldba állt. Nem ismerjük indítékait, de választása hosszabb időre szólt. A császári hadseregből kilépve a lotaringiai hercegtől kapott új megbízatást. Különböző címeken és tisztségek révén egészen 1609-ig húzott jövedel-

⁸³ ÖStA KA HKR–Wien Prot. Bd. 198 (1597) Exp., fol. 566^r (júl. 4.). *Heischmann*: i. m., 247.

⁸⁴ *D'Aubigné, Agrippa*: Histoire Universelle. 9. köt. Paris, 1909. 390.

⁸⁵ ÖStA KA Prot–Wien Bd. 202 (1599) Exp., 437^r (jan. 10.) és 469^r (febr. 12.). ÖStA KA Prot–Wien Bd. 203 (1599) Reg, 315^v (febr. 12.). 1599. július 1-jén tartotta esküvőjét Catherine de Savignyvel, minden valószínűség szerint Lotaringiában. *Circourt*: i. m., fol. 330^r. *Saint-Hillier*: i. m., 126. *Bourquin*: i. m., 145.

⁸⁶ ÖStA KA Prot–Wien Bd. 206 (1601) Exp., fol. 10 (aug. 31.). Ld. még J. Bongars Boisdauphin marsallnak. Strassburg, 1601. május 25. Bibliothèque que Nationale de France (= BNF) Fonds Français (= FF) 3348, fol. 143. J. Bongars Du Plessis-Mornay-nak, Strassburg, 1601. május 25. *Du Plessis-Mornay, Philippe*: Mémoires et correspondance. H.n., 1825. 9. köt. 414–15. Husson „császári haditanácsosként” említi az 1601. év eseményeit tárgyalva. *Husson*: Discours véritable des choses qui se sont passées aux armées de Hongrie en ces dernières années mil cinq cens quatre vingts dix-neuf, six cens, six cens un, deux, trois et quatre. Angers, 1605(?), 35.

⁸⁷ Közülük az egyik, Charles D'Arandel talán már korábban is alatta szolgált, mert 1600 tavaszán a francia ezred kapitánya és strázsamestere volt (ÖStA KA HKR–Wien Prot. Bd. 207 (1601) Reg., fol. 58 (febr. 9.)) A két másik: „Paul de Belleville” és „Jean de Morront”. ÖStA Finanz- und Hofkammerarchiv (= FHKA) Hofkammerarchiv (= HKA) Hoffinanz Österreich (= HFÖ) Protokolle der Prager Hofkammer (= Prot.–Prag) Bd. 539 (1601) Exp., fol. 377^r (júl. 19.). ÖStA KA AFA, Karton 41, 1601/7/1, fol. 64. ÖStA KA Prot–Wien Bd. 206 (1601) Exp., fol. 585^r (aug. 16.) és 10^v (aug. 31.). Patrónusi igyekezetéről és lehetőségeiről árulkodik az a tény, hogy 10 vallont akart felvétetni a zsoldlistára Mercoeur kompániába, s ha ez elsőre nem is sikerült, a Haditanács nem zárkózott el teljesen kérése teljesítésétől. ÖStA KA Prot–Wien Bd. 206 (1601) Exp., fol. 551^r (júl. 6.).

⁸⁸ *Istvánffy*: i. m., 477. *Benda Kálmán*: Giovanni Marco Isolano ezredes feljegyzései a magyarországi háborúról 1594–1606. In: *Hadtörténelmi Közlemények* 96 (1983), 4. sz. 673. *Husson*: i. m., 36. Ld. még *Gömöry Gusztáv*: Székesfehérvár visszavétele 1601-ben és újbóli elvesztése 1602-ben. In: *Hadtörténelmi Közlemények*, 5 (1892). 304 és 314.

⁸⁹ A továbbiakban csak a járandósága kifizetésével kapcsolatban történik róla említés. ÖStA KA Prot–Wien Bd. 206 (1601) Exp., fol. 616^r (okt. 2.). ÖStA FHKA HKA HFÖ Protokolle der Wiener Hofkammer (= Prot.–Wien) Bd. 537 (1601) Exp., fol. 959^v (nov. 16.). ÖStA FHKA HKA HFÖ Prot.–Prag, Bd. 539 (1601) Exp., fol. 606^v (dec. 3.). ÖStA FHKA HKA HFÖ Prot.–Prag Bd. 547 (1602) Exp, fol. 199^r (ápr. 13.).

⁹⁰ A pátens szövegét lásd: *Sahin-Tóth*: La France et les Français... i. m., 632–633.

meket a hercegi udvarban.⁹¹ Végül IV. Henrik uralkodásának utolsó évében visszatért a család hagyományos francia orientációjához, s élete második felében a francia monarchia szolgálatában biztosította mind maga, mind utódai előmenetelét.⁹²

Győr visszavételét követően Boppard ezredének maradékát két zászlóaljba osztották, és az uralkodó elrendelte a létszám kiegészítését. A toborzásra és az ezred vezetésére ismét Boppard kapott megbízást 1598. április 24-én.⁹³ *Bestallung*-ja értelmében 8 új, egyenként 300 fős zászlóaljat kellett felfogadnia és útnak indítania Magyarországra, legkésőbb június 20-ig. A francia és lotaringiai katonák toborzása ismét párhuzamosan folyt Schönberg vallon ezredének feltöltésével.⁹⁴ Boppard zsoldosai ugyan már 1598 júniusában feltűntek Strassburg közelében, miközben Schönberg Köln környékén szállásolta el zászlóaljait,⁹⁵ mégis feltételezhető, hogy a lotaringiaiak csak július közepén vagy végén indultak Magyarországra.⁹⁶ Így nem valószínű, hogy részt vettek az Adolf von Schwarzenberg által vezetett hadjáratában, amelynek eredményeképp július 30-a és augusztus 12-e között sikerült visszafoglalni a töröktől Tatát, Geszttest, Vitányt, Csókaköt, Palotát, Veszprémet, Tihanyt és Vázsonyt.⁹⁷ Az év nagy hadieseménye azonban csak ez után következett. A keresztény sereg 1598 őszén Budát fogta ostrom alá.⁹⁸ A sikertelen vállalkozás végét Georges Bayer de Boppard már nem érte meg. Még az ostrom kezdetén, a budai Víziváros ellen indított és nagy véráldozattal járó rohamban, október 10-én egy ágyúgolyó végzett vele.⁹⁹

⁹¹ *Sahin-Tóth*: La France et les Français... i. m., 514–515. Házassága — felesége Catherine de Savigny, Bar-le-Duc kormányzójának és bailli-jának lánya volt — is lotaringiai elkötelezettségről tanúskodik. *Bourquin*: i. m., 145.

⁹² *Sahin-Tóth*: La France et les Français..., i. m., 515–516. Megjegyzendő, hogy Laurent Bourquin a champagne-i nemesség és a francia uralkodó kapcsolatát vizsgáló monográfiájában az ilyen típusú kitérőket inkább kivételesnek tekinti és semmiképpen sem tudatos szembefordulásnak a francia monarchiával. A helyi kis- és középnemesség felemelkedni vágyó tagjai egyszerűen igyekeztek kihasználni a századforduló nagy háborúi által nyújtott változatos lehetőségeket. *Bourquin*: i. m., 145.

⁹³ ÖStA KA Best. n° 576 (1598. ápr. 24.). *Heischmann*: i. m. 247.

⁹⁴ Schönberget a császár újfent megbízta az összes Lotaringiában, Németalföldön és a Rajna mentén folyó toborzás felügyeletével. ÖStA KA AFA, Karton 39 1598/6/2–6. ÖStA KA Best. n° 576 (1598. ápr. 24.), fol. 714'.

⁹⁵ Jacques Bongars által közvetített „magyarországi hírek”, 1598. június. BNF FF 7128, fol. 4.

⁹⁶ A báró kompániái június-július fordulóján ismét Sarralbe (Saaralben), Sarreguemines (Saargemünd), illetve Forbach városokban (utóbbiban két zászlóalj) állomásoztak. A lotaringiai herceg Boulay (Bolchen) kormányzójának, Nancy, 1598. jún. 27. AD M-et-M B 3611, fol. n. A lotaringiai herceg a dieuze-i várnagynak, Erric de Xaubourelnek, Nancy, 1598. júl. 10. AD M-et-M B 5324, fol. n. AD M-et-M B 9219, fol. 66'. AD M-et-M B 2027, fol. 9'. Schönberg jelentése és Martin Crusius tübingeni professzor 1598. augusztusi naplőbejegyzései is arról tanúskodnak, hogy az összetoborzott vallon és lotaringiai csapatok július végén indultak Magyarországra. Hans Reichard von Schönberg II. Rudolfnak. Aachen, 1598. júl. 9. ÖStA KA AFA Karton 39 1598/7/1, fol. 297'. *Crusius, Martin*: Diarium. 2. köt. (1598–99). Tübingen, 1958. 82., 90., 95.

⁹⁷ Ennek a feltételezésnek ellentmondani látszik Schwarzenberg augusztus 2-i jelentése, amely szerint hadjáratában 5–5 zászlóalj vallon és francia gyalogos és 700 vallon lovas vett részt. Idézi *Tóth S. L.*: i. m., 286–287. A lotaringiai lovasságnak július végén Bécs egyik elővárosában jelölt ki szállást a Haditanács. ÖStA KA HKR–Wien Prot. Bd. 200 Exp., fol. 609' (1598. júl. 28.).

⁹⁸ Az ostrom 1598. október 3-tól november 2-ig tartott. *Tóth S. L.*: i. m., 289.

⁹⁹ L'admirable et heureuse prise de la ville de Bude en Hongrie par l'armée Imperiale sur les Turcs, etc. Paris, 1598. 9–10. ÖStA KA AFA Karton 39 1598/10/2, fol. 549. *Reusner*: i. m. 324. *Istvánffy*: i. m. 450. *Husson*: i. m. 9. és 84. *Saint-Hillier*: i. m. 23–24. *Rambervillers, Alphonse de*:

A hadjárat végeztével az ezredéből megmaradt öt zászlóaljot Pápára küldték telelni, majd 1599 tavaszán (feltehetően májusban) Komáromba helyezték át.¹⁰⁰ Közben a távozó Vaubecourt bárótól az addig a lotaringiai lovas kompániák élén álló Jean Pouilly de Hugne¹⁰¹ vette át az ezred vezetését, sőt az elhunyt Boppard *Obrist* rangját is megkapta.¹⁰² Előléptetését feltehetően a Győr visszafoglalásánál szerzett érdemeinek, illetve Schwarzenbergnek köszönhette, akinek helyetteseként, illetve megbízott főstrázsamestereként szolgált az előző évi hadjáratban.¹⁰³ Az irányában mutatkozó bizalomról tanúskodik az is, hogy 1599 májúsában a megüresedett esztergomi kapitányi tiszti ideiglenes betöltésére jelölték.¹⁰⁴ Ezrede részt vett az 1599-ben végrehajtott kisebb, ismét a petárda és a meglepetészerű megrohanás együttes alkalmazására alapozott vállalkozásokban,¹⁰⁵ de katonái elégedetlensége zsoldhátralékuk emelkedésével egyenes arányban nőtt.¹⁰⁶ Olyannyira, hogy az esztergomi táborban 1599 augusztus-szeptemberében a francia és a valon gyalogezred is a nyílt zendülés határára jutott. Csak a *Reichspfennigmeister*, Zacharias Geizkofler, illetve az Udvari Kamara és a Haditanács erőfeszítésének köszönhető, hogy az utolsó pillanatban, még az ellenség megérkezése előtt le tudták szelni a lázongó katonákat némi pénz kifizetésével.¹⁰⁷

A minden különösebb eredmény nélkül záruló hadjáratot követően a császár 1599 decemberében úgy döntött, hogy továbbra is igényt tart a francia ezred szolgálataira. A katonák nagyobb részét, nyolc kompániából hetet (mintegy 1000-1500 főt) ismét Pápára helyezték téli szállásra, a nyolcadikat Győrbe. A regiment

Stances funèbres sur les trespas de feu magnanime seigneur, messire George Baron de Boppard, seigneur d'Albe, Teintru, etc. Colonel du Regiment des soldats Lorrains en la guerre d'Hongrie contre le Turc, occis au siège de Bude en l'an 1598. In: U.ó: Les devots elancemens du Poete chrestien, etc. Pont-à-Mousson, 1603. 278-281.

¹⁰⁰ A regiment létszáma így elméletileg 1500 fő volt, de a Haditanács 1599. március elején is csak annyit tudott, hogy „a katonák száma nagyon lecsökkent”. ÖStA KA HKR-Wien Prot., Bd. 203 (1599) Reg., fol. 319 (márc. 1.). Ezért április elején a császártól, majd július elején az Udvari Kamarától kérte a létszám kiegészítését. Erre, az 1600. évi létszámadatokból következtethetően sor is került, de az újabb katonafogadás körülményei ismeretlenek. ÖStA KA HKR-Wien Prot. Bd. 203 (1599) Reg., fol. 8 (ápr. 5.), fol. 58 (júl. 6.). A pápai teletteléssel kapcsolatban lásd ÖStA KA Prot-Wien Bd. 202 (1599) Exp., fol. 222* (jan. 2.), fol. 437* (jan. 10.); ÖStA KA HKR-Wien Prot., Bd. 203 (1599) Reg., fol. 118* (jan. 4.) és fol. 308* (jan. 9.). A Komáromba történő áthelyezésről lásd ÖStA KA HKR-Wien Prot. Bd. 203 (1599) Reg., fol. 118* (jan. 26.), 141* (jan. 26.) és 311* (febr. 26.). *Heischmann*: i. m., 248.

¹⁰¹ Minden valószínűség szerint vagy a „Hugne kapitány” néven is említett Jean de Housse-ról, vagy fiáról Charles Claude de Housse-ról van szó. A Housse családot feltehetően rokoni szálak fűzték Georges Bayer de Boppard-hoz, akinek anyja, Marie de Malberg és Jean de Housse felesége, Lucrèce de Sainte-Marie de Malberg egyazon családból származtak. *Jeanin, M.*: Manuel de la Meuse. Histoire de Montmédy et des localités meusiennes de l'ancien comté de Chiny. 2. köt. Nancy, 1863. 795., 848-54. Hugne azonosításáról részletesen: *Sahin-Tóth*: La France et les Français..., i. m., 547.

¹⁰² Hugne 1599 januárjában örökölte meg Boppard ezredesi tisztét. Cserébe le kellett mondjon a régi kompániái feletti parancsnokságról. ÖStA KA HKR-Wien Prot. Bd. 203 Reg., fol. 276*, 317* (febr. 23.). *Heischmann*: i. m., 248.

¹⁰³ ÖStA KA AFA, Karton 39, 1598/8/15, fol. 468. *Heischmann*: i. m., 248., 253.

¹⁰⁴ ÖStA KA AFA, Karton 40, 1599/5/5a, s.fol.

¹⁰⁵ Schwarzenberg 1599 áprilisának közepén Buda, majd május 9-10-én Székesfehérvár elfoglalására tett sikertelen kísérletet. *Tóth S. L.*: i. m., 299.

¹⁰⁶ ÖStA KA HKR-Wien Prot. Bd. 203 (1599) Reg., fol. 58* (júl. 10.). ÖStA FHKA HKA HFÖ Prot-Prag Bd. 522 (1599) Exp., fol. 289* (aug. 19.).

¹⁰⁷ ÖStA KA AFA, Karton 40, 1599/8/10, fol. 146*; 1599/8/12, fol. 152*-153*; 1599/9/3, fol. 199 és fol. 202*.

újjászervezésére és hátralékos zsoldjuk kifizetésére¹⁰⁸ várakozó franciák cseppet sem voltak elégedettek helyzetükkel. Kényszerű együttélésük a várórséggel, illetve a mezőváros lakosságával már az előző évben is számos feszültséghez vezetett.¹⁰⁹ A viszony azonban ez alkalommal még inkább elmérgesedett. Az idegen zsoldosok fizetlenségükön és mostoha létkörülményeiken erőszakkal, a helyi és a környékbeli lakosságot sarcolva próbálták enyhíteni.¹¹⁰ Több kérvényt is intéztek az illetékesekhez elmaradt járandóságuk kifizetését sürgetve, majd követeket menesztettek Bécsbe, hogy nagyobb nyomatékot adjanak követeléseiknek. Eredményt azonban ez sem hozott, bár a Haditanács komolyan vette a problémát. Végül május közepén az elégedetlenség nyílt lázadásba torkollott.¹¹¹ A kompániák újjászervezésére némi pénzzel érkező császári biztost, illetve a lecsendesítésükkel próbálkozó ezredesüket és tisztjeiket elűzték, s a továbbiakban nem is álltak szóba a császár képviselőivel.¹¹² Fogságba vetették a pápai várórség katonáit és a helyi lakosság nagy részét,¹¹³ majd tárgyalásokat kezdtek az ellenséggel. Felajánlották Pápa átadását, ha a szultán kifizeti hátralékos zsoldjukat, sőt szolgálataikat is felkínálták Damad Ibrahim pasa nagyvezírnek, aki minden feltételüket elfogadta. Schwarzenberg, miután értesült az alkudozásról és a megegyezésről, július közepén ostromzár alá vette a várost. A küzdelem a lázadókkal majd egy hónapig tartott, és komoly veszteségeket okozott a császáriaknak. Maga Schwarzenberg is elesett az ostromban. Végül az éhség augusztus 9-e éjszakáján menekülésre készítette a zendülőket, de szándékuk kitudódott. Üldözőik nagyobb részüket levágták, bár így is sikerült néhány száz franciának Székesfehérvárra menekülnie, ahol török szolgálatba álltak.¹¹⁴

A fogságba esettekkel rövid úton, és brutális kegyetlenséggel bántak el a győztesek. A mintegy tucatnyi főkolompost, a zendülők választott alezredesét és főtisztjeit azonban Bécsbe vitték, ahol súlyos kínvallatásnak vetették alá őket, hogy minél többet megtudjanak a lázadás lefolyásáról, de még inkább a zendülők feltételezett cinkosairól.¹¹⁵ Október közepén szabályos hadbírósi eljárás keretében

¹⁰⁸ ÖStA KA HKR–Wien Prot. Bd. 204 (1600) Exp., fol. 1^v (jan. 3. és 15.). ÖStA KA HKR–Prag Prot. Bd. 136 (1600) Reg., fol. 17^r (márc. 1.). ÖStA KA HKR–Wien Prot., Bd. 205 (1600) Reg., fol. 7^r (márc. 3.) és fol. 7^r (márc. 14.).

¹⁰⁹ ÖStA KA HKR–Wien Prot. Bd. 200 (1598) Exp., fol. 169^r (dec. 13.).

¹¹⁰ ÖStA KA HKR–Wien Prot. Bd. 203 (1599) Reg., fol. 118^r (jan. 4.), 308^r (jan. 9.).

¹¹¹ A francia zászlóaljak pápai lázadásáról a vonatkozó irodalom és források részletes ismertetésével lásd *Sahin-Tóth: La France et les Français...*, 546–601.

¹¹² Hugne, fő- és altisztei (összesen 43) és a lázadásból kimaradó néhány tucat katona (79 fő) Győrbe menekültek.

¹¹³ Sokakat közülük később át- illetve eladtak a fehérvári törököknek.

¹¹⁴ A dezertőrök maradácai egészen a háború végéig szolgáltak az oszmán seregben és jó részük 1606 után is a szultán zsoldjában állt. *Sahin-Tóth: La France et les Français...* i. m., 569–578. *Sahin-Tóth Péter: Mercenaires français au service du Grand Seigneur au début du XVIIe siècle.* In: Kalmár János szerk.: *Miscellanea fontium historié Europaeé. Emlékkönyv H. Balázs Éva történész-professzor 80. születésnapjára.* Budapest, 1997. 70–78.

¹¹⁵ ÖStA KA HKR–Wien Prot. Bd. 205 (1600) Reg., fol. 354^r (aug. 12.), 355^v (aug. 20), 132^r (aug. 24.), 25^r (szept. 28.). ÖStA FHKA HKA HFÖ Prot.–Wien Bd. 529 (1600) Exp., fol. 708 és fol. 727^r (aug. 29.). *Fugger-Zeitungen: Österreichische Nationalbibliothek (= ÖNB) Handschriftensammlung (= Hschr.) Codex (= Cod.) 8973, fol. 391^r (Győr, aug. 20.), fol. 417^r (Bécs, aug. 29.), fol. 416^r (Prága, szept. 2.).*

ben ítélték el, majd végezték ki őket a város forgalmasabb pontjain.¹¹⁶ Közben folyamatban volt egy másik vizsgálat is, amely a Pápra beszállásolt franciák fizetéséért és ellátásáért valamilyen tekintetben felelős összes személyt érintette. A Haditanács és az Udvari Kamara tisztviselőin és beosztottain kívül az eljárás kiterjedt a zendülésből kimaradó 43 francia fő- és altisztre és 79 katonára is, akik még az események kezdetén menekültek Pápáról Győrbe. Később Bécsbe mentek, hogy elérjék hátralékos zsoldjuk kifizetését. Felmerült ugyanis a gyanú, hogy a tisztek és az ezredes visszaélései is szerepet játszottak abban, hogy katonáik végső elkeseredésükben ilyen radikális lépésre szánták el magukat.¹¹⁷ Július közepén tehát házi őrizetbe vették Hugne-t és kapitányait.¹¹⁸ A szabadlábbon maradt 35 tiszttel kellett hogy tegyen, hogy további utasításig a városban maradjon a 79 közkatonával egyetemben, s megvárják hogy a vizsgálat lezáruljon.¹¹⁹ Ennek sajnos csak a végeredménye ismert. A tiszteket nem találták bűnösnek az ellenük felhozott vádpontokban, így — valószínűleg szeptember utolsó napjaiban —

¹¹⁶ ÖStA KA HKR–Wien Prot. Bd. 204 (1600) Exp., fol. 365^v (okt. 26.), 366^v (nov. 9.). *Kis Ernő*: A várórség fellázadása 1600. In: Dr. Kapossy Lucián szerk.: Pápa város egyetemes leírása. Pápa, 1905 (reprint, 1989), 62. *Fugger-Zeitung*: ÖNB Hschr. Cod. 8973, fol. 550^v (Bécs, november 1.). *Husson*: i. m., 16–18. *Rosie res Chaudenay*: i. m., fol. 771. *D'Aubigné*: i. m., 389.

¹¹⁷ Az elégedetlen katonák tolvajlásnak és rablásnak nevezték Hugne és a tisztek eljárását. Állításuk szerint a tisztek többször önkényesen kevesebb zsoldot fizettek nekik, mint amennyit a császár kiutaltatott és az élelmezés hiányosságaival is őket vádolták, mondván: a tisztek nagy mennyiségű élelmiszert saját hasznukra adtak el. Ráadásul a katonákat a mustrabiztos és a központi szervezetek ellen tüzelték, arra biztatva őket, hogy ne érjék be hátralékos zsoldjuk részleges kifizetéssel, követeljék a teljes nekik járó összeget. ÖStA KA AFA 1600/7/ad 2, fol. 258–259 és 263. Arról, hogy a főtisztek elsikkasztották zsoldjukat, a Pápa bevételekor elfogottak is panaszkodtak, így próbálván menteni példátlan tettüket. ÖNB Cod. 8973, fol. 376^v vö. *Khevenhüller Franz Christoph*: *Annales Ferdinandeis*. 5–6. rész. Leipzig, 1722, 2257.

¹¹⁸ Letartóztatásukra július 13-án vagy 14-én került sor. ÖStA FHKA HKA HFŐ Prot.–Wien Bd. 529 (1600) Exp., fol. 578 (júl. 21. és 25.). Július 15-én már az Udvari Kamara és a Haditanács protokolluma is foglyokként említi a francia tiszteket. ÖStA FHKA HKA HFŐ Prot.–Wien Bd. 529 (1600) Exp., fol. 553^v (júl. 15.). ÖStA KA HKR–Wien Prot. Bd. 204 (1600) Exp., fol. 495^v (júl. 15.). A letartóztatásról említést tesz egy július 19-i győri *Fugger-Zeitung* is ÖNB Hschr. Cod. 8973. fol. 333. A bécsi Haditanács július 16-án rendelte el az ellenük folytatandó vizsgálat megindítását. ÖStA FHKA HKA HFŐ Prot.–Wien Bd. 529 (1600) Exp., fol. 558^v (júl. 17.). A francia főtiszteket — a körülményekhez képest — tisztességgel tartották. Bizonyos Tobias Weiss házáat jelölték ki számukra tartózkodási helyül a császár további rendelkezéséig. ÖStA KA AFA 1600/7/ ad 2, fol. 233. Mátyás főherceg engedélyezte, hogy „ügyeik intézésére” ügyvédet (Stephan Berthold) fogadjanak. Két szolgálójuk vásárolhatott számukra élelmet a városban, illetve felügyelhetett lovakra, feltéve, hogy „illendő magaviseletet tanúsítanak”. ÖStA KA HKR–Wien Prot. Bd. 204 (1600) Exp., fol. 496^v (júl. 19.). Szállításuk és ellátásuk költségeihez az Udvari Kamara is hozzájárult, ami eleinte visszaélésekhez vezetett. A francia tisztek ugyanis — úgy tűnik — rabságukat bőséges étel és ital fogyasztással igyekeztek kellemesebbé tenni. ÖStA FHKA HKA HFŐ Prot.–Wien Bd. 529 (1600) Exp., fol. 559 (júl. 17.). A Haditanács végül napi 10 rajnai forintban szabta meg ellátásuk költségeit. ÖStA KA HKR–Wien Prot. Bd. 204 (1600) Exp., fol. 74^v (júl. 19.) és 75^v (júl. 23.). ÖStA FHKA HKA HFŐ Prot.–Wien Bd. 529 (1600) Exp., fol. 609^v (júl. 20.). A Kamara ezt jóvá is hagyta, illetve elfogadta Philipp Wadinger (vagy Wattinger) városi szakács ajánlatát, aki ennyi pénzért vállalkozott a foglyok élelmezésére. ÖStA FHKA HKA HFŐ Prot.–Wien Bd. 529 (1600) Exp., fol. 578 (júl. 21. és 25.). Az Udvari Kamara azonban képtelen volt rendszeresen folyósítani számára a megállapított összeget. ÖStA FHKA HKA HFŐ Prot.–Wien Bd. 529 (1600) Exp., fol. 635 (aug. 8.), 669^v (aug. 18.), 685 (aug. 22.), 734 (szept. 1.). ÖStA FHKA HKA HFŐ Prot.–Wien Bd. 533 (1600) Reg., fol. 175^v (aug. 11.).

¹¹⁹ A vizsgálatot Melchior von Redern haditanácsi elnök képviselőként Christof Freiherr von Eck haditanácsos vezette. ÖStA KA AFA 1600/7/ ad 2, fol. 233.

viSSZANYERTÉK szabadságukat.¹²⁰ Ezzel azonban az ezred zsoldhátralékának ügye, amelynek rendezését fogságuk idején is egyre sürgették, nem oldódott meg. A császári kincstár még a következő évben is adósa volt a franciáknak.¹²¹ A zsoldfizetés késleltetésében kétségkívül szerepet játszott az is, hogy sokáig nem született döntés a regiment további sorsáról. Rudolf császár csak 1600 novemberében határozta el véglegesen, hogy elbocsátja maradék franciáit. Hugne-t 1601 januárjában értesítették arról, hogy az uralkodó döntése végleges.¹²² Ez azonban korántsem jelentette azt, hogy az ezred összes katonája és tiszte távozott a császári seregből. Hugne — úgy tűnik — tényleg elhagyta Magyarországot. Több fő tisztjét viszont 1601-ben ismét felfogadták, miután a bécsi vizsgálat tisztázta őket.¹²³

A török elleni háború a Lotaringiai dinasztia egyes tagjait is Magyarországra vonzotta. A fentebb említett Nicolas de Vaudémont fiai, Philippe-Emmanuel de Lorraine, Mercoeur hercege (1558–1602), 1582 és 1598 között Bretagne kormányzója és féltestvére, Henri de Lorraine, Chaligny grófja (1570–1600) a IV. Henrikkel szemben végül alulmaradó francia katolikus Liga oldalán küzdöttek az 1590-es években.¹²⁴ A francia uralkodóval ugyan kibékültek, ambícióik érvényesítésére mégis ígéretesebb lehetőséget láttak a császár szolgálatában Magyarországon, mint a királyi udvarban. Mercoeur II. Fülöp spanyol király, Chaligny Albert főherceg németalföldi kormányzó ajánlásával keresett rangjához méltó tisztséget II. Rudolf seregében.¹²⁵ 1599 szeptemberében népes kísérettel érkeztek bemutatkozó látogatásra Bécsbe, Mátyás

¹²⁰ ÖStA FHKA HKA HFŐ Prot.–Wien Bd. 529 (1600) Exp., fol. 774 (szept. 15.) és 820^v (szept. 30.)

¹²¹ ÖStA FHKA HKA HFŐ Prot.–Wien Bd. 529 (1600) Exp., fol. 578^v (júl. 21.), 978^v (dec. 9.). A Malines kapitány (lásd alább) zászlóaljában szolgáló „Joan de Lasere” 1601 áprilisában még mindig négy havi elmaradt zsoldját kérte. A Haditanács jogosnak ítélte igényét, mivel a katona nem vett részt a pápai zendülésben. ÖStA KA HKR–Wien Prot. Bd. 206 (1601) Exp., fol. 481^r (ápr. 14.).

¹²² Mátyás főherceg már július 15-én kérte bátyját, hogy adjon utasítást a Bécsben tartózkodó francia közkatonák elbocsátása ügyében, erre mégis csak novemberben került sor. ÖStA KA AFA, 1600/7/2, fol. 224^r–225^r és fol. 231^r. *Heischmann*: i. m., 249.

¹²³ Ez történt a Vaubecourt báró kapcsán fentebb már említett Charles d’Arandel kapitánnyal, az egyik kompánia kapitányával és az ezred strázsamesterével (*Wachtmeister*) ÖStA FHKA HKA HFŐ Prot.–Prag Band 531 (1600) Exp., fol. 49^r (dátum nélkül). ÖStA KA HKR–Wien Prot. Bd. 206 (1601) Exp., fol. 10^v (aug. 31.), 628^r (nov. 23.). ÖStA KA HKR–Wien Prot. Bd. 207 (1601) Reg., fol. 58 (febr. 9.). Lásd még Guillaume Ancel levelét Boisdauphin marsallnak, Prága, 1601. május 6. BNF FF 3348, fol. 131. 1602 októberében Buda ostrománál Schönberg ezredének volt az egyik kapitánya és meg is sebesült a harcokban. *Husson*, 1605, 88. Ugyanez mondható el André de Malines kapitányról, aki a tizenöt éves háború egyik igazi veteránja. Először Schwarzenberg vallon lovasságának volt főstrázsamestere (ÖStA KA HKR–Wien Prot. Bd. 196 (1596) Exp., fol. 449^v (máj. 29.), 451^r (máj. 31.)), majd 1600 elején az egyik francia zászlóalj parancsnokaként tűnik fel a haditanácsi és kamarai iratokban. 1601-ben ismétlen felfogadták. ÖStA KA HKR–Wien Prot. Bd. 206 (1601) Exp., fol. 408 (jan. 8.), 428^r (jan. 8.), 410 (jan. 13.), 45 (jan. 20.), 424^r (jan. 31.). ÖStA FHKA HKA HFŐ Prot.–Prag, Bd. 539 (1601) Exp., fol. 55^r (febr. 3.). Szerencsétlenségére 1602-ben a székesfehérvári vallon-francia gyalogság parancsnokává nevezték ki. A város elestekor sebesülten török fogságba került (*Wathay Ferenc*: Székesfehérvár veszéséről való história (1603). Székesfehérvár, 1957. 20.), ahonnan csak 1610-ben, fogolycsere útján szabadult. Kiszabadulásáról lásd a Haditanács feljegyzését Mátyás királyhoz: Bécs, 1610. szeptember 23. ÖStA KA HKR–Wien Akten, Karton 34 (1610 September) Reg., n° 28. Még 1613-ban is Magyarországon szolgált. Itteni pályafutása további részleteiről lásd *Pálffy Géza*: Veszprém a török korban. Veszprém, 1998 151.

¹²⁴ Mercoeur és Chaligny franciaországi pályafutásáról részletesen lásd *Sahin-Tóth Péter*: *La France et les Français...*, i. m., 287–294 és *Sahin-Tóth Péter*: A francia katolikus ligától... i. m., 453–458.

¹²⁵ *Sahin-Tóth Péter*: A francia katolikus..., i. m., 459. Mercoeur már 1598. március 24-én, Bretagne-i kapitulációjával egyidőben kérte II. Fülöp közbenjárását a császárnál. Valószínű, hogy egyik bizalmi emberét már ekkor elküldte a prágai udvarba. *La Huguerie*: i. m., 417. és 419.

főherceg udvarába, majd az akkor Plzeňben időző császári udvarba utaztak. A két vizit között eltelt néhány napot, afféle terepszemleként, az Esztergom alatt állomásozó császári sereg táborában töltötték.¹²⁶ A két fivér nyilván jó benyomást keltett, illetve ajánlók véleménye is kellő súllyal esett latba. Az is feltételezhető, hogy lotaringiai hátterük előnyösnek tűnt a császár és tanácsadói számára, mert lehetővé tette az előző években kialakult toborzási gyakorlat folytatását a hercegségben és a szomszédos területeken. Mindenesetre II. Rudolf 1600. április 24-én magyarországi csapatai főhadparancsnok-helyettesévé (*Feldgeneralleutnant*), azaz lényegében a következő hadjárat tényleges irányítójává nevezte ki Mercoeurt. Emellett egy lovasezred (10 kompánia) parancsnoki tisztét is megkapta. Ennek egyik fele már addig is Magyarországon szolgáló lovasokból állt, a másik felét, 500 vértés lovas, a hercegnek kellett felfogadnia.¹²⁷ Chalignyt egy 3000 fős gyalogregiment vezetésével bízta meg a császár, amelyet a „régí” vallon ezred maradékaiból, és 1200 újonnan toborzott „vallon, lotaringiai és burgundiai” zsoldosból kellett felállítania.¹²⁸

Prágában és Bécsben ugyan jó néven vették volna, ha a két fivér és csapataik minél előbb megérkeznek,¹²⁹ ám Mercoeur csak augusztus elején kelt útra¹³⁰ s a várt

¹²⁶ 1599. szeptember 20-a körül érkeztek Bécsbe. Az Esztergom melletti táborban október elején töltöttek néhány napot. Prága érintésével utaztak Plzeňbe, ahol november utolsó, vagy december első napjait tartózkodtak. *Sahin-Tóth*: La France et les Français..., i. m., 294–299. *Sahin-Tóth Péter*: A francia katolikus..., i. m., 459.

¹²⁷ ÖStA KA Best., Karton 5, n. 655 (1600. április 24.). ÖStA, KA AFA, Karton 40, 1600/4/3. ÖStA KA HKR–Prag Prot. Bd. 136 (1600) Reg–Exp, fol. 22^v (ápr. 24.). ÖStA FHKA HKA HFÖ Prot.–Prag Bd 531 (1600) Exp., fol. 105^v (ápr. 19.). Vö. Jacques Bongars értesítésével, mely szerint Mercoeur lotaringiai és francia kúrasszirokat toboroztatott. Bongars IV. Henriknek, Strassburg, 1600. május 27. Bibliothèque de l'Institut de France (= BIFr) Collection Godefroy (= Coll. Gode- froy) 263, fol. 16–17.

¹²⁸ ÖStA KA Best. Karton 5, n. 655 és 656 (1600. április 24.) A *Bestallung* tartalmáról lásd részletesen: *Sahin-Tóth*: La France et les Français..., i. m., 331–332. Chaligny gyalogosairól a francia király úgy nyilatkozott — talán azért, hogy minden felelősséget elhárítson magától —, hogy azok mind lotaringiaiak lesznek, bár franciának próbálják kiadni magukat. IV. Henrik Bongars-nak, Párizs, 1600. május 27. BNF FF 7129, fol. 53. A francia király ilyen természetű kijelentéseit általában óvatosan kell kezelni, mert több oka is volt, hogy letagadja a császári hadseregben harcoló alattvalóit. *Sahin-Tóth*: La France et les Français..., i. m., 206.

¹²⁹ Mercoeur *Bestallung*-ja szerint az 500 kúrasszírnak július 1-jéig kellett volna Bécsbe érkeznie. ÖStA KA Best. Karton 5, n. 655, fol. 603. ÖStA KA HKR–Prag Prot. Bd. 136 (1600) Reg–Exp, fol. 25^v (ápr. 27.), 27^v (máj. 14.). A Mercoeur és lovasainak megérkezésével kapcsolatos sürgetésekre lásd ÖStA KA HKR–Prag Prot. Bd. 136 (1600) Reg–Exp, fol. 38^v (jún. 4.), 44^v (aug. 3.). ÖStA KA HKR–Wien Prot. Bd. 205 (1600) Reg., fol. 353^v (aug. 11.). A francia király, a Mercoeur indulását firtató kérdésekre — talán szándékosan dezinformálva az érdeklődőket — rendre úgy válaszolt, hogy a herceg semmi jelét nem adja annak, hogy Magyarországra készülne. IV. Henrik Bongars-nak, Párizs, 1600. május 27. és Fontainebleau, június 25. BNF FF 7129, fol. 53., 57. Késedelme a magyarországi végvidéken is köztudott volt, még a zendülő pápai franciák is értesültek róla. Továbbították is a hírt a nagyvezírnek, akit arra bízattak, hogy gyors támadással használja ki a császáriak „fejletlenségét”. Mátyás főherceg II. Rudolfnak, Bécs, 1600. június 14. Hadtörténeti Intézet Levéltára (= HIL) Török kori Gyűjtemény (= TGY), 8. doboz, 1600/4 (korábban ÖStA KA AFA 1600/6/5), fol. 12–13. J. Bongars úgy értesült, hogy a császár május végén még arra számított, hogy Chaligny 1200 katonáját már június közepén meg lehet mustálni. Bongars IV. Henriknek. Strassburg, 1600. május 27. BIFr Coll. Godefroy 263, fol. 16–17. A toborzás azonban lassabban haladt a remélnél, mert — ismét Bongars szerint — Lotaringiában és a burgundi birodalmi kerületben kevés volt ekkor az olyan katoná, aki Magyarországon akart szolgálni. Jacques Bongars Michael Lingelshheimnek, Strassburg, 1600. július 16. BNF FF 7130, fol. 37. Az alább még említendő császári biztos, Bernhard Sagmeister instrukciója is ezt erősíti meg: ÖStA KA HKR–Prag Prot. Bd. 136 (1600) Reg–Exp, fol. 36^v (jún. 26.).

¹³⁰ IV. Henrik François Savary de Brèves konstantinápolyi francia követnek, Lyon, 1600. július 31. *Berger de Xivrey, Jules* kiad.: *Recueil des lettres missives de Henri IV.* 5. köt. Paris, 1850. 268.

öt helyett két kúresszír kompániával érkezett Bécsbe augusztus 28-án.¹³¹ Lovassága még egy mustrán is át kellett hogy essen, mielőtt tovább indulhatott Magyarországra.¹³² A herceg maga szeptember 11-én szállt hajóra Bécsben, de a rossz idő miatt csak 14-én ért a győri táborba. Chaligny katonái is ekkortájt érkeztek Bécsbe, de létszámuk elmaradt a várttól, s még ők is át kellett hogy essenek egy mustrán.¹³³ A sietség pedig indokolt lett volna, hiszen Damad Ibrahim nagyvezír éppen akkor fogott hozzá Kanizsa ostromához.¹³⁴ Ráadásul Mercoeur és Chaligny csapatai nemcsak erősítették a keresztény sereget, konfliktus forrást is jelentettek. A pápai zendülés emléke még elevenen élt a táborban, így a franciák nem számítottak népszerűnek. A Haditanács ezért arra utasította Mercoeurt, hogy az „új” és a „rég”i” vallonokat és franciákat tartsa egymástól távol. Az elkülönítést azonban hamarosan megszüntették és Chaligny eredeti megbízása szerint szervezhette meg ezredét.¹³⁵ A Kanizsa felmentésére indított, de sikertelenül végződő vállalkozásban (1600. szeptember 16. – október 16.) nem vallott szégyent sem a

---

Bongars Guillaume Ancelnek, Frankfurt, 1600. augusztus 16. BNF FF 7130, fol. 77. 1600. július 26-án a herceg még a Nancy melletti búcsújáró helyen, Saint-Nicolas-de-Port-ban időzött, ha hihetünk a költemény ajánlásában szereplő dátumnak, amelyet Alphonse de Rambervillers kifejezetten erre az alkalomra írt. *Rambervillers: Les devots...* i. m., 217. *Choné:* i. m., 65. *Hennequin, Jacques: L'héroï sation du duc de Mercoeur dans l'« Histoire de Filipe Emanuel de Mercoeur »* de Bruslé de Montpleinchamp. In: *Mémoires de l'Académie Nationale de Metz.* 154 (1973), 6. sorozat, 1. köt. 112.

¹³¹ Mercoeur érkezését egy augusztus 29-i bécsi Fugger-Zeitung az előző napra, míg egy szeptember 2-iki prágai augusztus 26-ra teszi. ÖNB Hschr Cod. 8973, fol. 416^r és fol. 417^r.

¹³² *Matthey du Mont, Hannibal: Expeditionis Christiani exercitus ad Canisam Diarium anno 1600.* In: Reusner, Nikolaus: *Rerum memorabilium in Pannonia sub Turcarum Imperatoribus, a capta Constantinopoli usque ad hanc aetatem nostram, bello, militiamque gestarum Exegesies sive Narrationes illustres variorum et diversorum auctorum...* etc. Frankfurt, 1603. 326. *Husson:* i. m., 19. ÖStA KA HKR–Wien Prot. Bd. 205 (1600) Reg., fol. 362^r (szept. 4.), 363^r (szept. 7.), 364^r (szept. 9). A mustrára végül szeptember 11-én került sor és a két kompánia rögtön indult is Győrbe. A másik három kúresszír kompánia csak hetekkel később érkezett meg és a Kanizsa melletti táborban csatlakozott a már harcoló sereghez. ÖStA KA HKR–Wien Prot. Bd. 205 (1600) Reg., fol. 284^r (szept. 28.). A Mercoeur-kúresszírok élén Tilly állt alezredesi (*Obristleutant*) rangban. ÖStA FHKA HKA HFÖ Prot.–Wien Bd 537 (1601) Exp., fol. 77^r (jan. 27.). *Istvánffy:* i. m., 470–472. *Husson:* i. m., 23. Tilly helyettese és feltehetően egy másik kompánia kapitánya Jean de Berg(h)e, Trip(e)s ura, liè ge-i nemes volt. *Husson:* i. m., 23. A Haditanács protokolluma kapitányként említi még [Ernst von?] Mansfeld grófot és „Monsieur Le Grand”-t. ÖStA KA HKR–Wien Prot. Bd. 205 (1600) Reg., fol. 401^r (dec. 30.). ÖStA KA Prot.–Wien Bd. 208 (1602) Exp., f. 612^r (máj. 20.).

¹³³ ÖStA KA HKR–Wien Prot. Bd. 205 (1600) Reg., fol. 366^v (szept. 14.). Guillaume Ancel IV. Henriknek, Prága, 1600. szeptember 12. BNF FF 18989, fol. 467. *Istvánffy:* i. m. 470. Fugger-Zeitung: ÖNB Hschr. Cod. 8973 fol. 444^r (Bécs, 1600. szeptember 12.) A keresztény sereg főszállásmestere, Hans Leonhard von Jell által a hadjárat eseményeiről készített feljegyzés tanúsága szerint a felmentő expedíció szeptember 16-i megindulásakor a gróf csapatai már megérkeztek a Győr melletti táborba. ÖStA KA AFA, Karton 40, 1600/13/3, fol. 521–536. Vö. *Matthey du Mont:* i. m., 327.

¹³⁴ *Cerwinka, Günther: Die Eroberung der Festung Kanizsa durch die Türken im Jahre 1600.* In: *Innerösterreich 1564–1619. Im Auftrag der Steiermärkischen Landesregierung herausgegeben im Zusammenhang mit der Ausstellung «Graz als Residenz – Innerösterreich 1564–1619».* Redig. von Alexander Novotny und Berthold Sutter. Graz, é. n. (Joannea. Publikationen des Steiermärkischen Landesmuseums und der Steiermärkischen Landesbibliothek. Bd. III.) 419–421. Fugger-Zeitung: ÖNB Hschr., Cod. 8973, fol. 441 (Kanizsa, 1600. szept. 8. és Bécs, 1600. szept. 12.).

¹³⁵ ÖStA KA HKR–Wien Prot. Bd. 205 (1600) Reg., fol. 22^v (aug. 29.). ÖStA KA HKR–Prag Prot. Bd. 136 (1600) Exp.–Reg., fol. 48^r és fol. 50^r (szept. 7.). Husson szerint az egyesítésre szeptember 29-én került sor. *Husson:* i. m., 19.

gróf, sem regimentje. Mercoeur vérteseinek teljesítménye is elismerést váltott ki, s a herceg hadvezéri tekintélyén sem ejtett csorbát a kudarc.¹³⁶

A hadjárat végeztével Chalignyt és katonáit mégis elbocsátották,¹³⁷ Mercoeur maradék kúrasszírjait pedig három kompániába összevonva Sopron és Vas megyében helyezték téli szállásra.¹³⁸ Chaligny feltehetően november végén Bécsben, de lehet, hogy még Magyarországon, elhunyt.¹³⁹ Mercoeur megbízását és fizetését viszont még decemberben meghosszabbították a téli hónapokra,¹⁴⁰ és rövidesen megindultak a tárgyalások Mátyás főherceg, a Haditanács és a herceg között újbóli megbízatása feltételeiről.¹⁴¹ A megegyezés nem volt egyszerű, mert

¹³⁶ *Cerwinka*: i. m., 424–435. *Matthey du Mont, Hannibal*: i. m., 331–333. *Husson*: i. m., 29–31. *Fugger-Zeitung*: ÖNB Hschr. Cod. 8973, fol. 507^r (Bécs, 1600. október 12.). François de Bassompierre szerint maga IV. Henrik elismerően nyilatkozott a visszavonulásról, amikor annak híre megérkezett a francia udvarba. *Bassompierre*: i. m., 79. Mercoeur egy Mátyás főherceghez intézett részletes beszámolóban foglalta össze a hadjárat eseményeit azzal a nem titkolt szándékkal, hogy bizonyítsa, elsősorban a körülmények és az ellátás szervezetlensége okozták a balsikert. ÖStA KA AFA, Karton 40 1600/10/1, fol. 360–365. A herceg arról is gondoskodott, hogy szélesebb körben is ismertesse véleményét a hadjáratról. Titkára, Hannibal Matthey du Mont előbb idézett beszámolója még a Radkersburg melletti császári táborban íródott 1600. október 25-én. *Matthey du Mont*: i. m., 326–336. Francia diplomatak (és a feltehetően az ő értesüléseikből merítő francia király) véleménye szerint a „németek” bizalmatlansága, irigysége és ebből fakadó engedetlensége miatt nem tudott Mercoeur sikert elérni. Antoine Séguier Arnâud d’Ossat bírosnak, Velence, 1600. november 4. és december 2. BNF FF 18040, fol. 797 és 816 (másolat). A. Séguier IV. Henriknek, Velence, dát. nélk. [november 10-e előtt] BNF FF 18040, fol. 802 (másolat). IV. Henrik A. Séguier-nek, Merle, 1600. december 1. Halphen, Eugène kiad.: *Lettres inédites du roi Henri IV à monsieur de Villiers, ambassadeur à Venise (1600)*. Paris, 1886. 86. Hasonló hírek terjedtek Velencében is: *Fugger-Zeitung*: ÖNB Hschr. Cod. 8973, fol. 517^r (Velence, 1600. október 14.). Ld. még a Kanizsa elvesztésének körülményeit és visszavételének lehetőségeit vizsgáló bécsi konferencia jelentését: ÖStA KA AFA; Karton 40 1600/12/7, fol. 480–482.

¹³⁷ *Istvánffy*: i. m., 473.. *Husson*: i. m., 32. ÖStA KA HKR–Wien Prot. Bd. 205 (1600) Reg., fol. 379^r, 381^r, 383^r (nov. 7., 9., 11. és 19.). ÖStA KA HKR–Wien Prot. Bd. 204 (1600) Exp., fol. 553 (nov. 18.). Mátyás főherceg Tulln, Tulbing, Königstetten és környékük lakosságához intézett november 19-i pátense arról tanúskodik, hogy Chaligny ezredét, de legalábbis egy részét Alsó-Ausztriában, Bécs-től északnyugatra bocsátották el. ÖStA Haus-, Hof- und Staatsarchiv (= HHStA) Reichsarchiv. Gratialia und Feudalia: Mandate, Patente und Passbriefe in Kriegssachen. Konvolut 2, fol. 152.

¹³⁸ ÖStA KA HKR–Wien Prot. Bd. 204 (1600) Exp., fol. 571^r–572 (dec. 11.). ÖStA KA HKR–Wien Prot. Bd. 205 (1600) Reg., fol. 392 (dec. 15. és 16.), 394^r (dec. 19.) és 401v (dec. 30.). ÖStA KA HKR–Wien Bd 206 (1601) Exp, fol. 187 (jan. 26.). Az érintett megyék, települések és földesurak egyfolytában tiltakoztak a beszállásolás miatt: ÖStA KA HKR–Wien Bd 206 (1601) Exp, fol. 461^r (márc. 27.), 514^r (máj. 29.), 193v (ápr. 12.), 498^r (máj. 10.) és 500^r (máj. 11.). Végül Mátyás főherceg, engedve a nyomásnak 1601. májusában elrendelte, hogy a Mercoeur-kompániákat helyezték át a Csallóközbe, ahol igyekeztek fizikailag rendszeres ellátásukat is. ÖStA KA HKR–Wien Bd 206 (1601) Exp, fol. 508v (máj. 23.). ÖStA FHKA HKA HFÖ Prot.–Wien Bd 537 (1601) Exp., fol. 423^r (máj. 19.), 472^r (jún. 1.).

¹³⁹ ÖStA KA HKR–Prag Prot. Bd. 136 (1600) Exp–Reg., fol. 61^r (dec. 4.). *Istvánffy*: i. m., 473. *La Huguerie*: i. m. 420. Egy december 9-iki *Fugger-Zeitung* szerint Bécsben pestisben halt meg: ÖNB Hschr. Cod. 8973, fol. 622^r. Temetéséről és utódairól lásd *Sahin-Tóth Péter*: A francia katolikus..., i. m., 463.

¹⁴⁰ ÖStA KA HKR–Prag Prot. Bd. 136 (1600) Exp.–Reg., fol. 60^r (dec. 4.). ÖStA KA HKR–Wien Prot., Bd. 205 (1600) Reg., fol. 393 (dec. 15. és 16.). ÖStA KA HKR–Wien Prot., Bd. 206 (1601) Exp., fol. 1^r (jan. 1.).

¹⁴¹ A herceg újbóli főhadparancsnok-helyettesi megbízásáról mégis ellentmondó hírek keringtek német földön 1600 decemberében (*Crusius, Martin*: *Diarium*. 3. köt. [1600–1605]. Tübingen, 1961. 210., 218.), s ekkor a francia király is úgy vélte, hogy a kanizsai kudarc miatt a császár elbocsátja Mercoeur-t. IV. Henrik Bongars-nak, Lyon, 1601. január 2. BNF FF 7129, fol. 92. Egy 1601. február 9-i Velencéből küldött *Fugger-Zeitung* viszont január 29-i grazi hírekre hivatkozva már arról tudósít, hogy a herceg „ebben az évben is Magyarországon fog parancsnokolni”. ÖNB Hschr. Cod. 8974, fol. 21. Mercoeur érdekében egyébként ekkor is „több helyről” közbenjártak a császárnál, aki ezt figye-

Mercoeur új igényekkel állt elő. 1601. április 12-én kiadott új *Bestallung*-ja megújította főhadparancsnok-helyettesi megbízását, és javadalmazását is megemelte. Ismét 1000 lovas (felerészben kürasszírok, felerészben lovas lövészek) felett rendelkezett.¹⁴² Ugyanakkor a császár megtagadta tőle az előző évben féltestvére által vezetett gyalogezredet, illetve, hogy „kisérete” (*Aufwärtter*) fizetését a kincstár kötelező érvénnyel magára vállalja.¹⁴³ A herceg egyébként már februártól aktívan bekapcsolódott a következő hadjárat előkészítésébe. Javaslatot tett a vezérkari posztok betöltésére, és a hadsereg ellátásának jobb megszervezésére.¹⁴⁴ 1601 tavaszán ő is részt vett a törökökkel folyó békealkudozások irányításában, de feltehetően hosszabb időre nem hagyta el Bécsset.¹⁴⁵ Csalódottan vette tudomásul, hogy megosztják a rendelkezésre álló erőket, s neki várhatóan csak védekező feladat jut a Duna mentén, míg Ferdinánd főherceg pápai segélycsapatokkal megerősített serege megkísérli Kanizsa visszafoglalását.¹⁴⁶ A körülmények úgy alakultak, hogy az elkövetkező hadjáratban mégis ő aratott dicsőséget.

Mercoeur valószínűleg szeptember első napjaiban érkezett serege komáromi táborába, ahonnan Székesfehérvár ostromára indult. A várat szeptember 20-án rohammal vették be a keresztény csapatok,¹⁴⁷ majd kisebb-nagyobb ütközetekben október 10-e és 25-e között Jemisci Hasszán nagyvezír serege ellen is meg tudták tartani szerzeményüket.¹⁴⁸ A hadjárat végeztével Mercoeur haza akart utazni, de Prágán keresztül, hogy a császári udvarban megállapodjon következő évi megbízatása feltételeiről.¹⁴⁹ Némi huzavona után elérte, hogy a császár fogadja és a kihallgatás, legalábbis a francia rezidens, Guillaume Ancel, beszámolója szerint jó hangulatban zajlott, s a legszebb reményekre jogosította fel a herceget. Február 1-jén távo-

---

lembe is vette döntésénél. II. Rudolf Mátyás fhg.-nek, Prága, 1601. január 9. ÖStA KA HKR–Wien Akten, Karton 11 Reg. (Jänner), n° 147, fol. 16'. Maga a herceg ezidőtájt ki sem mozdulhatott Bécsből, mert 1601 első két hónapjában hosszan betegeskedett. Mercoeur intendánsához La Porte-hoz, 1601. február 24. BIFr Coll Godefroy 263, fol. 37.

¹⁴² Az 1000 lovas a Magyarországon telelő három régi francia és négy vallon kompániából és 300 újonnan toborzandó kürasszírból tevődött össze. Egyébként a négy vallon kompániáról 1601 végén a Haditanács megállapította, hogy Erdélyben szolgálnak, azaz sosem álltak Mercoeur közvetlen parancsnoksága alatt. ÖStA KA HKR–Wien Bd 206 (1601) Exp, fol. 649' (dec. 20.). Az őszi székesfehérvári hadjáratban tehát a herceg hat lotaringiai (avagy francia) kompániája vett részt. ÖStA KA HKR–Wien Akten, Karton 12 Exp. (September), n° 50, fol. 1–5.

¹⁴³ A Mátyás főherceg és Mercoeur közötti alkudozás részleteiről lásd *Sahin-Tóth*: La France et les Français..., i. m., 336–340. Mercoeur egyébként nem nyugodott bele, hogy igényeit csak részben teljesítették. Tovább próbálkozott, főként a gyalogezred megszerzésével, de mindhiába. Lásd U.o., 344–345.

¹⁴⁴ Részletesen lásd *Sahin-Tóth*: La France et les Français..., i. m., 340–343.

¹⁴⁵ Távollétében a Magyarországon állomásozó császári csapatokat Seyfried von Kollonitsch irányította. ÖStA KA HKR–Wien Akten, Karton 13 Reg. (Juni), n° 129, fol. 1–2. (Bécs, 1601. június 28.).

¹⁴⁶ Nicolas de Baugy (ekkor a prágai francia rezidens mellé beosztott diplomata) Boisdaphin marsallnak. Prága, 1601. május 7. BNF FF 3348, fol. 125. Mercoeur La Porte-nak, Bécs, 1601. augusztus 4. BIFr Coll. Godefroy 284, fol. 45–46.

¹⁴⁷ Az ostromról és Mercoeur szerepéről lásd *Sahin-Tóth*: La France et les Français... i. m., 350–354., illetve *Tóth S. L.*: i. m., 327–340.

¹⁴⁸ *Sahin-Tóth*: La France et les Français..., i. m., 356–359.

¹⁴⁹ A hadjárat végeztével Mercoeur Mátyás főherceg kíséretében tért vissza Bécsbe, ahol a lakosság november 12-én nagy ovációval fogadta ünnepélyes bevonulásukat. ÖStA KA AFA, Karton 41 1601/13/1, fol. 214'–215'. Az esemény visszhangjáról lásd *Sahin-Tóth*: La France et les Français..., i. m., 361–362.

zott Prágából, de a tárgyalások folytatására hátra hagyta ágensét. Nem is szándékozott visszatérni a nyár vége előtt, mondván, hogy a császári sereg ügyis képtelen augusztus 1-je előtt komoly hadműveletekbe kezdeni.¹⁵⁰ Mindennek azonban rövidesen nem volt többé jelentősége, mert a hazafelé tartó herceg Nürnbergben február 19-én valamilyen fertőző betegségben elhunyt.¹⁵¹

Mercoeur kűrasszírjait, akiknek komoly érdemeik voltak a székesfehérvári győzelemben, a hadjárat végeztével három kompániába vonták össze, és a Csallóközbe küldték telelni.¹⁵² 1602. május 7-én a császár Philippe-Otto zu Salm Wild-

¹⁵⁰ Mercoeur a főhadparancsnok-helyettesi poszt mellett ismét kérte a hat saját kompániája és a négy Erdélyben állomásozó vallon kompánia feletti parancsnokságot, illetve újfent előállt azzal az igényével, hogy kapjon egy gyalogezredet is. Az elfogott, majd Mátyás főhercegnek kényszerűen átengedett fehérvári bég után is kártérítést kért, és persze hátralekós szoldja és egyéb juttatásai kifizetését. Az 1602. január-februári alkudozásokról lásd *Sahin-Tóth: La France et les Français...*, i. m., 363–366.

¹⁵¹ Haláláról, temetéséről, a császári kincstár adósságairól a herceggel szemben, amit özvegye kitar-tóan követel ágensei révén, illetve a főhadparancsnok-helyettesi poszt betöltése körüli tárgyalásokról és vitákról Prágában és Bécsben lásd *Sahin-Tóth: La France et les Français...*, i. m., 366–378.

¹⁵² Akárcsak 1600 őszén, Tilly az 1601. évi hadjárat idején is a Mercoeur-lovasság *Obristleutnantja* volt. Emellett a gyalogság főstrázsamesteri tisztét is viselte. Mercoeur Mátyás űng.-nek a Székesfehérvár alatti táborból. 1601. szeptember 17. ÖStA KA HKR–Wien Akten, Karton 12 Exp. (Septem-ber), n° 71, fol. 1°. ÖStA KA AFA, Karton 41, 1601/13/1, fol. 180°. *Husson: i. m.*, 36. *Rambervillers: Les devots... i. m.*, 233. *Tóth S. L.: i. m.*, 332. A regiment első, parancsnoki kompániája (*cornette blanche*) a herceg egy régi, már bretagne-i kormányzósága idején szolgálatában álló, kipróbált tisztje, a Poitou tartományból származó François Jaillard, La Grange-Marronnière ura (1570 k.–1603. jan. 22.) parancsnoksága alatt állt. *Beauchet-Filleau, H. és P.: Dictionnaire historique et généalogique des familles du Poitou*. 5. köt. Poitiers, 1891. „Jaillard”. *Rambervillers: Les devots... i. m.*, 233. *Montreux, Nicolas: Histoire universelle des guerres du Turc, depuis l’an 1565 jusques a la trefve, faicte en l’année 1606... etc. Avec les exploits et hauts faicts d’armes de Philippe Emanuel de Lorraine, Duc de Mercoeur, Lieutenant General de l’Empereur, contre les mesmes Turcs*, Paris, 1608. 765–66. A három újonnan felfogadott kompániából az egyiket a kanizsai hadjárat idején is kapitányként szolgáló Trip(e)s kapitány vezette. ÖStA FHKA HKA HFÖ Prot.–Prag Bd 539 (1601) Exp., fol. 259° (május 11.). ÖStA KA HKR–Wien Prot. Bd. 206 (1601) Exp., fol. 581° (aug. 7.). M. Lingelsheim J. Bongars-nak, Heidelberg, 1601. június 22. *Bongars, Jacques – Lingelsheim, Michael: Epistolae*. Strassburg, 1660, 145–46. *Rambervillers: Les devots... i. m.*, 233. *Husson: i. m.*, 43. A másik kettő élére két előkelő lotaringiai nemes, André des Porcelets de Valhey bárót és François Mauléon de La Bastide-ot (megh. 1623. szept. 5.) állította a herceg. *Rambervillers: Les devots... i. m.*, 233. ÖStA KA HKR–Wien Prot. Bd. 208 (1602) Exp., fol. 524° (jan. 12.). Valhey 1601. február végén tért vissza Magyarországról Lotaringiába, hogy az egyik új kompániát összetobozza (Mercoeur La Porte-nak. Bécs, 1601. február 24. BIFr Coll. Godefroy 263, fol. 37. ÖStA FHKA HKA HFÖ Prot.–Prag, Bd 539 (1601) Exp., fol. 259° (máj. 11.) és 535° (okt. 23.). ÖStA KA HKR–Wien Bd 206 (1601) Exp, fol. 591° (aug. 1.[?]). L’Histoire généalogique de la noble maison des Porcelets. Extraits de chroniqueurs et d’historiens latins, espagnols et français où il est mention d’un des Porcelets. Dátum nélk. [17. sz. eleje]. Bm Nancy ms. 21, fol. 31°. Mauléon hasonlóképpen: Mercoeur La Porte-nak, [Bécs], 1601. május 27. BIFr Coll. Godefroy 263, fol. 13. AD M-et-M, B 1265 (1601. június 19.) idézi *Choné: i. m.*, 60. ÖStA FHKA HKA HFÖ Prot.–Prag Bd 539 (1601) Exp., fol. 259° (máj. 11.), 265° (máj. 15.). Kette-jükről részletesebben: *Sahin-Tóth: La France et les Français... i. m.*, 383–386. Egyébként Valhey a herceg halála után a Tilly által toborzott vallon gyalogezred alezredeseként még visszatért Magyarországra. Buda ostrománál az október 22-iki nagy rohamban súlyosan meg is sebesült. L’Histoire généalogique de la noble maison des Porcelets..., fol. 31°. Nicolas de Baugy francia rezidens jelentése, Prága, 1602. november 2. BNF FF 19899, fol. 554. Mercoeur távolléte idejére La Grange-ra bízta a kompániák vezetését. *Husson: i. m.*, 67. ÖStA KA Prot–Wien Bd. 208 (1602) Exp., fol. 616° (máj. 25.). *Sahin-Tóth: La France et les Français...*, i. m., 379. A herceg halála után La Grange is a hazatérés gondolatával foglalkozott és Mercoeur özvegyét kérte, hogy járjon közben érdekében a francia királynál egy megfelelő tisztség elnyerése érdekében. La Grange-Maronnière La Porte-nak, Bécs, 1602.

und Rheingraf-ot nevezte ki Mercoeur utódául a kompániák élére.¹⁵³ Akárcsak az előző évben a herceg, a Rheingraf is 600 kürasszír, azaz hat kompánia felett parancsnokolt. Mercoeur három régi kompániája mellé három újat kellett felfogadnia, s június 15-ig Ausztriába vezetnie. A Győrnél táborozó lovasok május közepén vagy végén egy élelem- és hadianyagszállítmányt kísértek Székesfehérvárra.¹⁵⁴ Ezt követően Johann Baptista Pezzen fizetelenség miatt lázongó gyalogosai ellen akarták bevetni őket, de erre nem került sor, mert sikerült kiegyezni a zendülőkkel.¹⁵⁵ Május utolsó napjaiban egy újabb szállítmányt és az új parancsnokot, Giovanni Marco Isolanót, kísérték Székesfehérvárra.¹⁵⁶ Végül nem sokkal a város török ostroma előtt ismét egy Fehérvárra tartó nagyobb szállítmányt biztosítottak, majd visszatértek Győrbe.¹⁵⁷ Ősszel részt vettek Buda második sikertelen ostromában, ahol komoly veszteségeket szenvedtek.¹⁵⁸ Úgy tűnik, hogy ekkor, a Buda alatti táborban csatlakozott a régiekhez a három újonnan toborzott kompánia.¹⁵⁹

A Rheingraf-lovasságot a hadjárat végeztével sem bocsátották el. Először Nyitra megyébe küldték telelni, ahol a helyi lakosság nyíltan szembeszállt a katonákkal.¹⁶⁰ 1603 februárjában a kompániákat — az ekkor úgyszintén a Rheingraf

május 15. BIFr Coll. Godefroy 263, fol. 102–103. Júliusban azonban az immár Philippe-Otto zu Salm Wild- und Rheingraf parancsnoksága alatt álló kompániák *Obristleutnantjává* nevezte ki Mátyás főherceg (az új parancsnok egyetértésével, ahogy ezt a Rheingraf Bestallungjában is hangsúlyozták). ÖStA KA Best. 722. (1602. július 28. Gehorsambrief für de La Grange). Vö. *Heischmann*: i. m., 210.

¹⁵³ Philippe-Otto zu Salm Wild- und Rheingraf a Saar-vidéken őshonos familia lotaringiai Neufville-ágából származott. Erdemei elismeréseként II. Ferdinánd 1623-ban birodalmi fejedelmi rangra emelte őt és a Salm grófságot öröklő utódait. Nancy kormányzója IV. Károly herceg uralkodása alatt. 1634-ben a nördlingeni csatában szerzett sérüléseibe halt bele. *Saint-Hillier*: i. m., 12.

G. Ancel IV. Henriknek. Prága, 1602. április 20. BNF FF 18989, fol. 505. ÖStA KA Best. n° 713. (Prága, 1602. május 7.) Vö. *Heischmann*: i. m., 255.

¹⁵⁴ *Husson*: i. m., 67. ÖStA KA Prot.–Wien Bd. 208 (1602) Exp., fol. 616^v (május 25.). *Benda*: i. m., 676.

¹⁵⁵ *Husson*: i. m., 69–70. *Heischmann*: i. m., 235.

¹⁵⁶ *Husson*: i. m., 70.

¹⁵⁷ *Ortelius Redivivus et Continuatus Oder Der Ungarischen Kriegs-Emprungen Historische Beschreibung...* etc. Frankfurt/Main, 1665. 317. *Husson*: i. m., 72., 75. *Benda*: i. m., 677.

¹⁵⁸ *Husson*: i. m., 90., 93. Az ostrom október 2-tól november 14-ig tartott *Tóth S. L.*: i. m., 352.

¹⁵⁹ *Ortelius...* i. m., 311. *Husson*: i. m., 88. La Grange-Maronnière *Obristleutnant*-ként vezette a kompániákat Buda ostrománál is. *Husson*: i. m., 93. *Veress Endre*: Buda és Pest 1602–1603-iki ostroma. In: *Hadtörténelmi Közlemények*, 1910. 411. Csak két hónappal élte túl az 1602. évi hadjáratot. 1603. január 22-én hunyt el. Testét Bécsben, szívét saját kérésére Nantes-ban temették el. *Beauchet-Filleau*: i. m. „Jaillard”. La Grange-Maronnière mellett a Buda alatti harcokban egy újabb lotaringiai nemest említ Husson egy Rheingraf-kompánia élén: Louis du Châtelet, Cirey és Saint-Amand bárója, Neuville, Pierreffite, Domjulien stb. ura (1569 előtt – 1604). *Husson*: i. m., 93. Neve már 1600 decemberében szerepel a bécsi Haditanács protokollumában. (Mercoeur tájékoztatják letartóztatásáról: ÖStA KA HKR–Wien Prot. Bd. 205 (1600) Reg., fol. 389^v; dec. 5.) 1601. június 1-től (többek között Vaubecourt-ral) szerepelt a mezei sereg zsoldlistáján havi 300 forintos javadalmazással: ÖStA KA AFA, Karton 41, 1601/7/1, fol. 64. ÖStA KA, HKR–Wien Prot. Bd. 206 (1601) Exp., fol. 537^v (jún. 27.), 582 (aug. 8.). ÖStA FHKA HKA HFÖ Prot.–Wien Bd. 537 (1601) Exp., fol. 959^v (nov. 16.). 1602 januárjában felajánlotta a Haditanácsnak, hogy lovas muskétásokat toboroz a császári seregbe: ÖStA KA HKR–Wien Prot. Bd. 208 (1602) Exp., fol. 532^v (jan. 24.).

¹⁶⁰ *Husson*: i. m., 95. Husson ugyan Morvaországot említ, de feltehető, hogy valójában Nyitra megyében helyezték el a francia lovasságot és az általa „Callise”-nak nevezett várostól két mérföldnyire eső „Cenis” mezőváros a Szakalcától (Skalica) mintegy 25 km-re található Szenicnek (Senica) felel meg. Ezt a feltételezést erősíti, hogy Husson szerint a vallon ezred is „Cenis”-ben telelt februárig. Az erősen megfogyatkozott regimént elbocsátási helyül 1602 novemberében Semptét jelölték ki,

parancsnoksága alá rendelt alsó-szászországi („braunschweigi”) lovassággal együtt — áthelyezték Körmendre, és a környező településekre, hogy más csapatokkal kiegészülve megakadályozzák a dunántúli török erődökből induló portyázók beütéseit. A Rheingraf-lovasság, a többi alakulattal egyetemben ekkor Seyfried von Kollonitsch parancsnoksága alatt állt.¹⁶¹ 1603 márciusában Kanizsa és Babócsa környékén portyáztak, és zavarták a török várak ellátását.¹⁶² Ezt követően a Mura menti Radkersburg körüli falvakban helyezték el a franciákat, ahol az élelem hiánya és fizetésük elmaradása miatt fellázadtak. A zendülés majdnem egy hónapon át tartott, s Kollonitsch már arra készült, hogy erővel veri le, amikor május elején végül mégis ki tudott egyezni a kompániákkal.¹⁶³ 1603 júniusában így a francia lovasság is részt vett abban az akcióban, amelynek során Kollonitsch elfoglalta Lakot és Bolondvárat.¹⁶⁴ 1603 májusában a prágai francia rezidens értesülése szerint a Rheingraf négy új kompániát készült toboroztatni,¹⁶⁵ s ezt igazolni látszik az a tény, hogy augusztusban II. Rudolf megerősítette ezredesi tisztében.¹⁶⁶ 1603 őszén a francia lovasság ismét részt vett a Buda és Pest körüli harcokban.¹⁶⁷ A hadjárat végeztével decemberben először a Sempte és Nagyszombat közti falvakba küldték telelni a lovasokat, majd onnan Trencsén megyébe, ahol ismét erős paraszti ellenállásba ütköztek.¹⁶⁸

Valamikor 1604 első két hónapja során a hat Rheingraf-kompanya mustrán esett át, majd Komáromba vezényelték őket. A parancs végrehajtását azonban megtagadták, és önkényesen átvonultak a Morvamezőre. Erre 1604 márciusában a Haditanács kiegyezett velük. Megkapták hátralékos zsoldjuk egy részét, majd elbocsátották őket.¹⁶⁹ Alig telt el azonban két hónap, s maradékaikból máris két vagy három

majd a szélnek eresztett vallonok közül felfogadott négy dragonyos kompanya mustráját 1603. január 20-ra Nyitra megyében egy közelebről meg nem határozott helyre tűzték ki. A Rheingraf a régi kompániák mellett 1603 januárjában e négy dragonyos kompanya feletti parancsnokságot is megkapta átmenetileg. *Heischmann*: i. m., 250., 255., 257.

¹⁶¹ *Husson*: i. m., 96–97. *Heischmann*: i. m., 255.

¹⁶² *Husson*: i. m., 96–101.

¹⁶³ ÖStA KA HKR–Wien Akten Karton 17 Exp. (1603 Április), n°. 69 (Seyfried v. Kollonitsch Mátyás fhg.-nek, Körmend, 1603. ápr. 18.). *Husson*: i. m., 101–102.

¹⁶⁴ *Husson*: i. m. 102–107. *Tóth S. L.*: i. m., 360.

¹⁶⁵ Baugy Villeroy-nak, Prága, 1603. május 24. BN, FF 18989, fol. 628–29. Cf. aussi *Heischmann*, 1925, 32, note 2.

¹⁶⁶ A *Bestallung* 1000 kürasszírt rendelt alá, amelybe a korábbi 6 kompániát is beleértették. Ugyanakkor a későbbiekben sem említenek hatnál több Rheingraf-kompániát. ÖStA KA Best. n°748 (1603. augusztus 10.). Idézi *Heischmann*: i. m., 255.

¹⁶⁷ *Husson*: i. m., 113. Kapitányaik között ekkor említi Husson (*Husson*: i. m., 116–117.) Champgaillard-t, aki La Grange-hoz hasonlóan már bretagne-i kormányzósága idején Mercœur szolgálatában állt. (Erre nézve lásd *Sahin-Tóth*: La France et les Français... i. m., 381–382.) Neve a haditanácsi bejegyzések alapján nem állapítható meg pontosan („Lubin Carre Herr zu Changailert”: ÖStA KA HKR–Wien Prot. Bd. 210 (1603) Exp., fol. 723 (júl. 28.); „Ludwig Charre Herr zu Champgaillardt”: ÖStA KA HKR–Wien Prot. Bd. 214 (1605) Reg., fol. 75 (júl. 5.) 1601-ben Mercœur környezetében tűnik fel neve. A herceg panaszkodott, hogy Champgaillard és egy bizonyos Belong kapitány túlzott anyagi követelésekkel állnak elő. Mercœur La Porte-nak, Bécs, 1601. augusztus 4. BIFr Coll. Godefroy 284, fol. 45. Cirey bárórol szintén történik említés a Pest alatti táborozás kapcsán. *Bassompierre*: i. m., 119.

¹⁶⁸ *Husson*: i. m., 116. Az itteni összecsapások kapcsán említi Husson (*Husson*: i. m., 116–117.) egy másik kapitány, Clinchamp nevét. Minden valószínűség szerint egy champagne-i nemes, II. African de Mailly, Clinchamps és Escots bárója a szóban forgó személy. Lásd *Bourquin*: i. m., 122, 161–162.

¹⁶⁹ *Heischmann*: i. m., 256. Husson szerint a tizenhét havi zsoldhátralékukból kilencet fizettek nekik ki. *Husson*: i. m., 117.

új kompániát szerveztek.¹⁷⁰ Ezek 1604 júniusában Mosonmagyaróvárott tartózkodtak, majd augusztusban — Georg Andreas Freiherr von Hoffkirchen ezredes parancsnoksága alá rendelve — Pestre küldték őket.¹⁷¹ A néhai Mercoeur herceg kompániáinak utóélete ezt követően egyre követhetlenebb. 1605 júniusának végén még bizonyosan a császár szolgálatában álltak, mert Mátyás főherceg arra próbálta ekkor rávenni a fizetlenségükre a szolgálat megtagadásával válaszoló lovasokat, hogy csatlakozzanak Basta seregéhez, és siessenek a Bocskai hajdú által szorongatott Sopron felmentésére.¹⁷² Júliusban Bruckba, azután Petronellbe vezényelték, majd elbocsátották a kürasszírokat.¹⁷³ Ami a Rheingrafot illeti, ő 1605 augusztusában Basta táborában 10 elbocsátott régi vallon kompániából 7 újat szervezett a Szentszék költségén. 1606 januárjában azonban már ugyanezek elbocsátásáról volt szó, illetve arról, hogy a hét kompániát háromba vonják össze, majd Győrbe, illetve Pápára vezényeljék.¹⁷⁴ A Rheingraf nem sokkal később az uralkodó engedélye nélkül távozott Magyarországról. Május elején már Velencében tartózkodott, ahol éppen azt latolgatta, ha hihetünk az ottani francia követ tudósításának, hogy kinek ajánlja fel szolgálatait.¹⁷⁶ Végül mégis úgy döntött, hogy visszatér a császári seregbe.¹⁷⁶

¹⁷⁰ Nemcsak a kompániák száma, de kapitányaik kiléte is bizonytalan. Husson és Bassompierre előadása szerint a három kompánia élén Champgaillard, Don Balthasar de Marradas és Gi[ov]an[ni] Paolo Rubito álltak, míg Heischmann csak két kompánia felállításáról tud, amelyeket Champgaillard (150 lovas) és Fossato Morando (100 lovas) vezettek. Husson szerint az általa említett három kapitány már az előző két évben is egy-egy Rheingraf-kompániát vezényelt. Hármukat (és Clinchamp kapitányt) egyébként Heischmann is említi azzal, hogy 1604 májusában felajánlották öt új kompánia felállítását az elbocsátott hatból. *Husson*: i. m., 118. *Heischmann*: i. m., 256. Az előbb említett Cirey bárót — ismeretlen körülmények között — a Rheingraf 1604 elején megölte. Emiatt le is tartóztatták, de júliusban reverzális ellenében szabadult és augusztusban a császár ismét „kegyébe fogadta”. *Heischmann*: i. m., 256, 848. jegyz. *Bassompierre*: i. m., 137.

¹⁷¹ *Bassompierre*: i. m., 137. *Husson*: i. m., 117–18. ÖStA KA AFA, Karton 42, fol. 178–181.

¹⁷² ÖStA KA HKR–Wien Prot. Bd. 214 (1605) Reg., fol. 445 (jún. 25.). Vö. a Peterdorf lakói által a Haditanácshoz ellenük benyújtott panasszal: ÖStA KA HKR–Wien Prot. Bd. 213/2 (1605) Exp., fol. 544 (jún. 25.).

¹⁷³ ÖStA KA HKR–Wien Prot. Bd. 214 (1605) Reg., fol. 451 (júl. 8.), 455 (júl. 16.), és 458 (júl. 21.). *Heischmann*: i. m., 256. Champgaillard viszont továbbra is a császár, majd II. Mátyás szolgálatában maradt, ahogy az 1609. május 21-én kelt jelentéséből kiderül, amelyben a Kanizsa körüli gyanús török csapatmozgásokról számolt be Hans von Molart komáromi kapitánynak. ÖStA KA HKR–Wien Akten, Karton 32 Exp. (1609 Mai), n° 17, fol. nélk. Valószínűleg néhány hónappal később hunyt el, ahogy azt számos, a hagyatékával kapcsolatos bejegyzés és irat tanúsítja: ÖStA KA HKR–Wien Prot. Bd. 222 (1609) Reg., fol. 240° (okt. 22.). ÖStA KA HKR–Wien Akten, Karton 34 Reg. (1610 April), n° 23; Mai, n° 23/1; August, n° 50; September, n° 13, 14 és 29, fol. nélk. ÖStA KA HKR–Wien Akten, Karton 35 Reg. (1610 Dezember), n° 12, 14 és 15, fol. nélk.

¹⁷⁴ ÖStA KA HKR–Wien Prot. Bd. 216 (1606) Reg., fol. 25° (jan. 12.), 387v (jan. 14.), 388 (jan. 18.), 392 (febr. 1.) és 392° (febr. 4.). A kompániák *Obristleutnant*-jaként a protokollum „Monsieur de Fresne”-t említi, akinek azonosítása további kutatást igényel.

¹⁷⁵ A velencei francia követ, Philippe Canaye de Fresne 1606 májusának első napjaiban találkozott a Rheingraffal Velencében, aki természetével és maga, illetve kísérete francia öltözkéivel — így a követ — nagy feltűnést keltett a városban. Salm arról érdeklődött a követnél, hogy a francia király nem ellenézné-e, ha meghosszabbítaná szolgálatát a császár seregében, mert további ajánlatot tett neki. Ugyanakkor bizalmatlan is a császárral szemben, mert tudja, hogy a prágai udvarban befolyásos ellenségei vannak. Egyébként is úgy látja, hogy Rudolf országai rövidesen egytől-egyig fellázadnak és Mátyás főherceg pártjára állnak. Azt is fontolgatja, hogy ne szegődjön-e velencei szolgálatba, mert erre is kapott ajánlatot. Canaye Villeroynak. Velence, 1606. május 3. *Canaye, Philippe, seigneur de Fresne*: Lettres et ambassades. 3. köt. Paris, 1636. 29. Heischmann szerint spanyol szolgálatba készült állni. *Heischmann*: i. m., 256–257.

¹⁷⁶ A prágai Haditanács protokolluma 1607. február végén is *Obrist*-ként említi. ÖStA KA HKR–Prag Prot. Bd. 136 (1600, 1606–1611) Reg. (1607), fol. 159° (febr. 28.).

4. A Rajnától Bécsig: az „osztrák út”

Amint arról az előbbieken már szó esett, a császári hadsereg francia, valon és lotaringiai katonáit a tágabb értelemben vett Német-római Birodalom és a Francia Királyság határvidékén toborozták a tizenöt éves háború idején.¹⁷⁷ Ott gyülekeztették őket, és ott került sor első mustrájukra is, mielőtt Magyarországra indultak. A katonafogadáshoz, az új alakulatok mustrájához, majd a csapatok átvonultatásához elengedhetetlen volt az összes érintett tartomány és helyi hatalom hozzájárulása. Azaz az ebben a régióban zajló császári toborzásokat diplomáciailag is elő kellett készíteni.¹⁷⁸

Elzászban viszonylag könnyű dolguk volt a császári toborzótiszteknek, hiszen a tartomány déli részét (Felső-Elzász) a Habsburgok uralták, és az Ensisheim központtal kiépített helyi kormányzat hatékonyan segíthette tevékenységüket.¹⁷⁹ Elméletileg a flamand és valon területeken folyó toborzás elé sem gördített akadályt az ottani hatalom. Németalföldön II. Fülöp spanyol király nevében Rudolf öccsei, 1594–1595-ben Ernő, majd 1595-től Albert főherceg kormányoztak. A császár természetesen őket is rendre felkérte, hogy támogassák ezredeseit és azok tisztjeit a hadfogadásban, így Boppard-t valamint Schönberget 1597-ben és 1598-ban.¹⁸⁰ A helyi spanyol katonai hatóságok mégsem fogadták rokonszenvvel őket. Vélhetően vetélytársat láttak bennük, akik veszélyeztetik a flandriai spanyol hadsereg emberutánpótlását.¹⁸¹ Megtiltották a császári hadseregbe tartó valonok távozását

¹⁷⁷ Egyetlen példa: a toborzásról Schönberg valon ezredébe 1598 tavaszán II. Rudolf úgy tájékoztatja Albert főherceg németalföldi kormányzót, hogy arra Németalföld és Lotaringia határvidékén kerül sor („an den Niderlendischen und Lottringischen Frontirn”). II. Rudolf Albert fhg.-nek, Prága, 1598. május 16. ÖStA HHStA Belgische Korrespondenz, Karton 7, Konv. 3, fol. 40. Négy nappal később pedig arra kérte testvérét, hogy engedélyezze Boppard tisztjeinek működését az uralma alatt álló területeken, ahol a báró két zászlóaljat remélt felfogadni. II. Rudolf Albert fhg.-nek, Prága, 1598. máj. 20. ÖStA HHStA Belgische Korrespondenz Karton 7 Konv. 3, fol. 45.

¹⁷⁸ Attól függően, hogy a katonák toborzására a liège-i püspökség területén vagy Lotaringiában került sor, más-más útvonalhoz kellett hozzájárulást szerezni a helyi hatalmaktól. A liège-i püspökségből érkező csapatok a jülich hercegségen, a kölni és trieri érsekségen, Nassaun, Kurpfalzon és Württembergben, illetve az ansbachi örgrófságon keresztül érték el a Dunát. Lotaringiából a strassburgi püspökségen, Breisgaun, Württembergben, kisebb sváb világi (Fürstenberg, Hohenzollern grófok) és egyházi (marchtali és zwiefalteni apátságok) rendek és szabad (Rottweil, Villingen), illetve „osztrák” (Riedlingen, Mengen, Ehingen) városok területein át vezetett az út a Dunához. Az útvonalak rekonstruálásához ld. Orpheo Galiani *Bestallung*-ját: ÖStA KA Best. n° 515 (1596. november 25.), fol. 162–63. ÖStA KA AFA, Karton 38, 1597/7/ad 9, fol. 263°. Mercoeur herceg *Bestallungja*: ÖStA KA Best. n° 655 (dátum nélk.), fol. 610–11. M. Lingelsheim J. Bongars-nak. Heidelberg, 1601. június 22. *Bongars-Lingelsheim*: i. m., 145–46. A spanyol uralkodó Itáliából Németalföldre tartó csapatainak útját hasonlóan körültekintően, a területileg érintett hatalmak jóváhagyását kikérve kellett megszervezni. *Parker, Geoffrey*: *The Army of Flanders and the Spanish Road, 1567–1659*. Cambridge, 1972. 50–79.

¹⁷⁹ A Habsburgok elzászi kormányzatának 16. századi működését a legrészletesebben bemutató újabb munka: *Bischoff, Georges*: *Gouvernés et gouvernant en Haute Alsace à l’époque autrichienne*. Strasbourg, 1982. (különösen 155–164 és 185–200). Hasznos áttekintést ad a témáról *Vogler, Bernard*: *L’Alsace du siècle d’or et de la guerre de Trente ans (1520–1648)*. Wettolsheim, 1977. (különösen 5–11 és 107.).

¹⁸⁰ II. Rudolf Albert fhg.-nek Prága, 1597. febr. 27. ÖStA HHStA Belgische Korrespondenz, Karton 7, Konv. 2, fol. 20–21. 1597. márc. 3. U.o., fol. 28. 1598. május 16. Konv. 3, fol. 40. 1598. máj. 20. U.o., fol. 45.

¹⁸¹ A toborzók közti vetélkedésről lásd *Parker*: *The Army of Flanders... i. m., 42., 213–215. Uő*: *The Military Revolution, Military innovation and the rise of the west, 1500–1800*. Cambridge, 1988. 51.

tartományukból, s a határ őrzését meg is erősítették a tilalom betartatása végett. Sőt, szigorúan büntették azokat, akik zsoldosokat akartak Schönberg tisztjehez vezetni. Így érthető az utóbbiak óvatossága, hogy inkább a semleges Liège-i Püspökség területén ütötték fel főhadiszállásukat a toborzás idejére.¹⁸² Rudolf a lotaringiai hercegtől is mindig hozzájárulást és támogatást kért a hercegséget érintő toborzások ügyében, így például 1597-ben.¹⁸³

Mustrahelyül a császári kormányzat előszeretettel választott olyan, földrajzi-közlekedési szempontból kedvező fekvésű városokat, ahonnan folyami szállításra, illetve a Rajnán történő átkelésre is lehetőség nyílt. A németalföldi toborzások esetén ilyen volt Aachen vagy Köln. 1598-ban Schönberg vallonjainak mustrajára Aachenben került sor, 1602-ben Tilly vallon regimentjének mustrahelyéül a Haditanács szintén Aachent, illetve a „trieri vagy a kölni választófejedelem területeit” szemelte ki.¹⁸⁴ A Lotaringiában és határvidékén felfogadott katonaság gyülekeztetésére és mustrajára Strassburg városa¹⁸⁵ vagy a strassburgi püspök birtokai, illetve az elzászi vagy breisgauti Habsburg-birtokok kínálkoztak a legalkalmasabb helyszíneknek. Utóbbi esetben Breisachnál adódott átkelőhely a Rajnán. 1597 tavaszán például az új vallon és lotaringiai csapatok szemléjét — az ensisheimi kormányzat engedélyével — Breisach és Colmar környékén kívánta Schönberg lebonyolítani.¹⁸⁶ Boppard lotaringiai csapatai 1598-ban Strassburg környékén gyülekeztek.¹⁸⁷ 1600 áprilisában, miután aláírta Mercoeur és Chaligny toborzási megbízását, a császár kérést intézett Charles de Lorraine bíboroshoz, metzi és strassburgi püspökhöz, hogy engedélyezze mustrahely kijelölését püspökségi területén, s hasonlóval fordult Strassburg városához is.¹⁸⁸ Ugyanakkor a prágai

¹⁸² Hans Reichard von Schönberg II. Rudolfnak. Aachen, 1598. július 9. és 11. ÖStA KA AFA, Karton 39, 1598/7/1, fol. 296^r et 305^r. Albert fgh. II. Rudolfnak. Brüsszel, 1597. február 14. ÖStA, HHStA, Belgische Korrespondenz, Karton 7, Konv. 2, fol. 14. A Liège-i Püspökség területén zajló toborzásról ld. még *Husson*: i. m., 14 et 81.

¹⁸³ De Flavigny Hochfeldernek, Strassburg város első államtitkárának. Metz, 1597. ápr. 29. *Bouteiller, E.-Hepp, E.*: Correspondance politique adressée au magistrat de Strasbourg par ses agents à Metz (1594–1683). Paris, 1882. 10.

¹⁸⁴ II. Rudolf Albert fgh.-nek. Prága, 1598. május 16. ÖStA HHStA Belgische Korrespondenz, Karton 7, Konv. 3, fol. 40. Vö. J. Bongars 1598. júniusi híreivel BNF FF 7128, fol. 4. ÖStA KA AFA, Karton 41, 1602/6/ad 5, fol. 104. (1602. június 27.). Albert fgh. II. Rudolfnak. Brüsszel, 1597. január 7. II. Rudolf Albert fgh.-nek. Prága, 1597. január 29. ÖStA HHStA Belgische Korrespondenz, Karton 7, Konv. 2, fol. 1 et 10–11.

¹⁸⁵ Strassburg kulcszerepéről a régió korabeli közlekedésében és rajnai hidjának kereskedelmi és stratégiai fontosságáról lásd *Vogler*, 1977, 61–62. *Livet, Georges – Rapp, Francis*: Histoire de Strasbourg des origines à nos jours. 2. köt. Strasbourg, 1981. 259–61. U.o., 3. köt., 6–7. J. Bongars 1597. április 8-án Frankfurtban kelt levelében — rosszallólag — arról tájékoztatta Philipp Camerariust, hogy a császár „könnyedén” megkapta a várostól a jogot, hogy újonnan toborzott csapatai átvonulhassanak a hídon. Bongars: *Lettres...* i. m., 564.

¹⁸⁶ A bázeli városi tanács a mulhouse-i (Mülhausen) városi tanácsnak, 1597. április 19. Mossmann, X.: *Cartulaire de Mulhouse*. 6. köt. (1587–1634). Strasbourg–Colmar, 1890. 371. ÖStA KA AFA, Karton 38, 1597/7/ad 9, fol. 260. Egy 1596. november 25-én kibocsátott, *Bestallung*-ban szintén Breisachot és a környékbeli „osztrák helységeket” jelölték meg a mustra helyszínéül. ÖStA KA Best. n° 515, fol. 162–63.

¹⁸⁷ Albert fgh. II. Rudolfnak. Brüsszel, 1597. január 7. II. Rudolf Albert fgh.-nek. Prága, 1597. január 19. ÖStA HHStA Belgische Korrespondenz, Karton 7, Konv. 2, fol. 1 et 10–11. Vö. J. Bongars 1598. júliusi híreivel. BNF FF 7128, fol. 4.

¹⁸⁸ ÖStA KA HKR–Prag Prot. Bd. 136 (1600) Reg–Exp, fol. 25^v (ápr. 27), 30 (máj. 5.) és 36^r (jún. 26.). J. Bongars IV. Henriknek, Strassburg, 1600. május 27. BIFr Coll. Godefroy 263, fol. 16–17.

Haditanács a felső-elzászi kormányzattal is kapcsolatba lépett Chaligny gyalogsainak mustrája és átvonulása ügyében.¹⁸⁹ A gyalogság szemlét követően — a lovasságot többnyire Ausztriában, Bécs környékén mustrálták először¹⁹⁰ — a katonák útnak indultak a Dunához. A célállomás általában Ulm volt, ahonnan hajón és tutajokon utaztak tovább Bécsig. Egy 1596 novemberében 3000 vallon gyalogos felfogadására kibocsátott *Bestallung* szerint a Haditanács úgy számolt, hogy a Rajna és Ulm közti útvonal hét nap alatt könnyen megtehető.¹⁹¹

A vallon és lotaringiai csapatok átvonulásának az érintett városok, tartomány- és földesurak, természetesen, cseppet sem örültek. Ráadásul a császár nem pusztán átvonulási engedélyt kért tőlük, hanem azt is, hogy járuljanak hozzá a katonák és lovaik élelmezéséhez, illetve szállásolják el őket „illő”, azaz mérsékelt fizetség ellenében.¹⁹² Ha a dúlást, fosztogatást sikerült is elkerülniük, még mindig fennállt a veszélye annak, hogy a beszállásolási és ellátási költségeket senki sem térítette meg nekik.¹⁹³ Nem csoda, hogy a félelem már a katonák megjelenése előtt futótűzként terjedt. Mansfeld 1595-ben Magyarországra tartó csapatai érkezésének híre például nagy nyugtalanságot váltott ki Sarrguemines-ben (Saargemünd).¹⁹⁴ A város 1597-ben és 1598-ban Boppard katonáinak beszállásolásából és ellátásából is ki kellett hogy vegye a részét, ahogyan Sarralbe (Saaralben), Boulay (Bolchen), Dieuze és Forbach is.¹⁹⁵ A Lotaringia északi és nyugati vidékein élő népesség így nem volt irigylésre méltó helyzetben. Németalföld irányában a hercegség hagyo-

¹⁸⁹ ÖStA KA HKR-Prag Prot. Bd. 136 (1600) Reg-Exp, fol. 39^r (jún. 4.) és 40^r (jún. 26.). Mercoeur kúrasszírjainak rajnai átkelésére is Breisachot jelölték ki 1600-ban. ÖStA KA Best. n° 655, fol. 610–11.

¹⁹⁰ A Mercoeur számára 1601. április 12-én kiadott *Bestallung* (ÖStA KA Best., n° 684, fol. 47.), illetve Charles de Gonzague, Nevers hercege 1602-ben kelt hasonló megbízása (ÖStA KA Best., n° 731, fol. 353.) egyaránt tartalmazta azt a kitétel, hogy lovasaik egyenként kell Bécsig utazzanak és csak ott mustrálják meg őket.

¹⁹¹ ÖStA KA Best. n° 515, fol. 162–63.

¹⁹² Sőt, akár ingyen is: „... die Inwohner den Soldaten etliche wenig Tag so Sy auf dem Muster-Platz Verharren mit nottwendiger Unnderhaltung gratis Zu hülf Khomen wolten.” Orpheo Galiani *Bestallung*-ja. 1596. november 25. ÖStA KA Best. n° 515, fol. 162–63. II. Rudolf 1600 májusában arra kérte Strassburgot, hogy könnyítse meg Mercoeur és Chaligny csapatainak áthaladását és „ésszerű áron” adjon élelmet és szállást a katonáknak. J. Bongars IV. Henriknek, Strassburg, 1600. május 27. BIFr Coll. Godefroy 263, fol. 16–17. Lásd még ÖStA KA HKR-Prag Prot., Bd. 136 (1600) Reg-Exp, fol. 30 (máj. 5. és 31.). ÖStA FHKA HKA HFÖ Prot.-Prag, Bd 539 (1601) Exp., fol. 360 (júl. 5.).

¹⁹³ Így például Rottweil városának („és másoknak”) a császári kincstár 1603-ban még mindig nem térítette meg a Mercoeur- és Rheingraf-kompániák ellátásával kapcsolatos kiadásait, sőt igyekezett rávenni az érintetteket, hogy mondjanak le követelésükről. ÖStA FHKA HKA HFÖ Prot.-Prag Bd 539 (1601) Exp., fol. 535^r (okt. 23.). ÖStA FHKA HKA HFÖ Prot.-Prag Bd. 555 (1603) Exp., fol. 353^r (júl. 14.). Örvendetes kivételnek tűnik a Schönberg által 1598 júniusában rendbontás nélkül lebonyolított mustra Aachenben. A városi tanács 1000 brabant guldenel fejezte ki háláját az ezredesnek. *Sahin-Tóth*: La France et les Français... i. m., 229–230.

¹⁹⁴ AD M-et-M, B 9213, fol. 68^r.

¹⁹⁵ Természetesen a katonák által elfogyasztott élelem és takarmány értékét a lotaringiai herceg levonatta a Birodalomnak fizetendő hozzájárulás összegéből. III. Károly herceg Boulay (Bolchen) kormányzójának, Nancy, 1598. jún. 27. AD M-et-M B 3611, fol. n. III. Károly herceg dieuze-i várnagynak, Nancy, 1598. júl. 10. AD M-et-M B 5324, fol. n. Boulay város polgármesterének és tanácsának elismervénye a Boppard csapatainak ellátására 1598. júliusban Forbachba szállított kenyérről, amihez a búzát a herceg boulayi bírájától és kormányzójától kapták: 1599. július 26. AD M-et-M B 3611, fol. n. III. Károly herceg számvevő kamarája elnökének és tanácsosainak, Nancy, 1600. márc. 22. AD M-et-M B 3611, fol. n.

mányosan felvonulási területnek számított a spanyol hadsereg számára.¹⁹⁶ Ezt tettezte, hogy 1594-től 1603-ig gyakorlatilag minden évben kisebb-nagyobb létszámú katonaság vonult Lotaringiából vagy Lotaringián át Magyarországra. A hadjárásnak kitett városok és vidékek tehát készenlétben kellett hogy álljanak, hogy a várható károk elkerülése végett óvintézkedéseiket időben megtegyék. Ezért volt nagy jelentősége az olyan híradásnak, mint amelyet Mulhouse (Mühlhausen) városa kapott a bázeli polgármestertől és városi tanácstól 1597. április 19-én. A bázeliak arról tájékoztatták „jó barátainkat és szövetségeseiket”, hogy hitelt érdemlő forrásból értesültek 6000, Németalföldről Magyarországra tartó vallon rövidesen sorra kerülő átvonulásáról vidékükön. Mivel információik szerint a katonákat Breisach vagy Colmar környékén mustrálják meg, s ebből a közeli Mulhouse-nak is kára származhat, haladéktalanul értesíteni akarták a mulhouse-iakat, s mint írták, a jövőben is minden erről szóló újabb hírt a tudomásukra hoznak.¹⁹⁷

A háború elhúzódásával tehát a Lotaringia és Németalföld felől érkező hadak vonulása évente visszatérő gyakorlattá vált. Az érintettek egyre hevesebben tiltakoztak, olykor azzal fenyegetőztek, hogy nem engedik át területükön az idegen katonaságot.¹⁹⁸ Egyébként pedig minden követ megmozgattak, hogy kivonják magukat az ezzel járó terhek vállalásából. „Egyes német fejedelmek”, akik 1600 tavaszán értesültek Mercoeur és Chaligny csapatainak várható átvonulásáról, rögtön a német birodalmi francia rezidenshez, Jacques Bongars-hoz fordultak tájékoztatásért. A pfalzi választó és az ansbachi őrgróf kifejezetten IV. Henrik közbenjárását kérte, azt remélve, hogy Mercoeur katonái így elkerülik területeiket.¹⁹⁹ Május második felében az osztrák rendek is akcióba léptek. Élénk levelezést folytattak a prágai Haditanácscsal, és nem is hiába. Elérték, hogy Mercoeur 500 lovasának mustrahelyéül Bécsset jelöljék ki. A császár utasítása szerint Mátyás főhercegnek ügyelnie kellett arra, hogy a lovasok „az ország valamelyes megkímélése végett” egyenesen Bécsbe menjenek, és ott a külvárosokban szállásolják el őket.²⁰⁰ 1602-ben Tilly vallonjainak várható átvonulása váltott ki újabb tiltakozási hullámot, de mindhiába. A birodalmi rendek úgy segítettek magukon, ahogy

¹⁹⁶ Parker: *The Army of Flanders...* i. m. 55., 59., 61.

¹⁹⁷ A levélhez a bázeliak „újságot” is mellékeltek, amelyből a mulhouse-i tanács részletesebben is tájékozódhatott a várható fejleményekről. *Cartulaire de Mulhouse...* i. m., 371. J. Bongars szerint Strassburgot ezidőtájt ugyanez az ügy, azaz a környékén meginduló toborzás tartotta félelemben. J. Bongars Philipp Camerariusnak, Frankfurt, 1597. április 8. *Bongars: Lettres...*, i. m., 564.

¹⁹⁸ 1597. április elején J. Bongars úgy vélte, hogy „a svábok” megtagadják Boppard és Schönberg csapataitól az átvonulás jogát. J. Bongars Philipp Camerariusnak. Frankfurt, 1597. április 8. *Bongars: Lettres...* i. m., 564. Schönberg azon aggódott, hogy Boppard zászlóaljai hogyan fognak eljutni Ulmig 1598 júliusában, mert úgy vélte, hogy sem Württemberg, sem más nem engedi át őket szívesen területén. H. R. von Schönberg II. Rudolfnak. Aachen, 1598. július 9. ÖStA KA AFA, Karton 39, 1598/7/1, fol. 297^r. A helyiek aggodalma be is igazolódott, mert néhány héttel később, augusztus elején vallonnak nevezett katonák 17 vagy 18 házat gyújtottak fel az Ulm melletti Pfuhlban, mielőtt hajóra szálltak volna. Két gyújtogatót fel is kötöttek. *Crusius: Diarium*. 2. k. 90., 95.

¹⁹⁹ M. Lingelsheim J. Bongars-nak. Heidelberg, 1600. március 19. és 26. *Bongars-Lingelsheim*: i. m. 111 et 113. IV. Henrik J. Bongars-nak, Paris, 1600. március 28. BNF FF 7129, fol. 33. Bongars a pfalzi választófejedelemnek, Strassburg, 1600. április 12. BNF FF 7130, fol. 19. J. Bongars Christian von Anhaltnak, Strassburg, 1600. április 16. BNF FF 7130, fol. 21–22. J. Bongars Philippe Du Plessis-Mornay-nak, Strassburg, 1600. április 23. *Du Plessis-Mornay*: i. m. 368. IV. Henrik J. Bongars-nak, Fontainebleau, 1600. április 29. BNF FF 7129, fol. 38.

²⁰⁰ ÖStA KA HKR–Prag Prot. Bd. 136 (1600) Reg–Exp, fol. 28^r és 29^r (máj. 19., 22. és 23.).

tudtak. Az okozott és a császári kincstár által meg nem térített károk ellenértékét levonták a török elleni háborúra megszavazott hozzájárulásukból.²⁰¹ A következő év májusában azok a hírek keltettek újabb riadalmat, hogy Charles de Gonzague, Nevers hercege egy francia lovasezred élén készül Magyarországra. A re-gensburgi birodalmi gyűlésen a leginkább érintett rendek — Mátyás főhercegnek panaszkodva — hangot is adtak félelmeiknek, hogy ugyanolyan károkat fognak elszenvedni, mint az előző években. Ebben a légkörben, legalábbis a prágai francia rezidens szerint, még az is kérdésessé vált, hogy a Rheingraf által toborzott négy új kompánia eljut-e Magyarországra.²⁰²

Az ismétlődő tiltakozások leszerelésére a császár időről-időre mentesített egy-egy várost vagy területet a francia vagy vallon csapatok átvonulásától. 1600 nyarán például a „kaisersheimi apátság” (valószínűleg a Donauwörth melletti kaisheimi apátságról lehet szó), illetve „néhány sváb rend” nem kellett hogy átengedje területén Mercoeur és Chaligny katonáit.²⁰³ A Haditanács más módokon is igyekezett elviselhetőbbé tenni a hadvonulást. Egyrészt külön megszabta, hogy egy-egy regiment katonái zászlóaljanként vagy kompániáinként vonuljanak az utakon, mert így kevésbé terhelik meg az útjukba eső városokat és vidékeket.²⁰⁴ Másrészt biztosokat rendelt ki a katonaság féken tartására és ellenőrzésére, élelmezésének és szállásának biztosítására.²⁰⁵ A biztosoknak a toborzás, a mustra és az utazás egész időtartama alatt támogatniuk kellett a parancsnokot a felmerülő problémák megoldásában. Megfigyelhető, hogy a vallon és francia csapatok mellett ismétlődően ugyanazok a személyek tevékenykedtek biztosként. Például 1597 márciusában a Haditanács Bernhard Sagmeister, Arnoldus Heliust és Marco Antonio Rossót delegálta Schönberg mellé.²⁰⁶ Bernhard Sagmeister azután 1599-ben Mercoeur és kísérete mellett tevékenykedett biztosként.²⁰⁷ 1600 nyarán azzal a feladattal bízták meg, hogy hangolja össze a Mercoeur és Chaligny csapataihoz kirendelt többi biztosok működését. Ellenőriznie kellett a négy gyalogzászlóalj mustráját, az első havi zsoldo kifizetését, illetve tartania kellett a kapcsolatot a felső-elzászi kormányzattal és kamarával. Abban az esetben, ha a helyi hatóságok nem rendeltek volna kísérő biztosokat a katonák mellé, neki személyesen kellett Mercoeur lovasait Bécsig kísérsenie, illetve a gyalogosokat segítőivel kísértetnie.²⁰⁸ Mindebből kiviláglik, hogy

²⁰¹ G. Ancel hírei Prágából. 1602. augusztus 10. BNF FF 18989, fol. 526. Ancel szerint a leginkább érintett sváb és frank kerületek alkalmazták ezt a fegyvert. G. Ancel Villeroy államtitkárnak, Prága, 1602. június 15. BNF FF 18989, fol. 513.

²⁰² N. Baugy Villeroy államtitkárnak, Prága, 1603. május 24. BNF FF 18989, fol. 628–29. Vö. *Heischmann*: i. m., 32., 55. jegyz.

²⁰³ ÖStA KA HKR–Prag Prot. Bd. 136 (1600) Reg–Exp, fol. 27^r, 36^r és 40^r. (1600. május 14. és június 26.). A Haditanács a melléjük rendelt két elő-ausztriai biztosnak azt is feladatul szabta, hogy Mercoeur lovasait lehetőleg tartsák távol a württembergi herceg területeitől. ÖStA KA Best. n° 655, fol. 610–11.

²⁰⁴ Lásd az Orpheo Galiani számára kiállított *Bestallung*-ot (ÖStA KA Best. n° 515, fol. 162–63.), vagy Mercoeur és Chaligny: *Bestallung*-ját (ÖStA KA Best. n° 655, fol. 603.). Vö. ÖStA KA HKR–Prag Prot. Bd. 136 (1600) Reg–Exp, fol. 38^v (jún. 4.).

²⁰⁵ ÖStA KA Best. n° 515, fol. 163.

²⁰⁶ ÖStA KA AFA, Karton 37, 1597/3/2, fol. 72. (1597. márc. 4.).

²⁰⁷ ÖStA FHKA HKA HFÖ Prot.–Prag Bd. 522 (1599) Exp., fol. 193^r (jún. 9.), 413^r (dec. 10.), és 419^v (dec. 15.).

²⁰⁸ ÖStA KA HKR–Prag Prot. Bd. 136 (1600) Reg–Exp, fol. 30^v, 38^v, 39^v, 40^v és 36^r. (máj. 5., jún. 4., 21. és 26.).

maguk az érintett helyi hatalmak is — saját jól felfogott érdekükben — biztosokat, de legalábbis megfigyelőket küldtek az átvonuló idegen katonaság mellé.²⁰⁹ Mercoeur 500 kúrasszírjának felügyeletére az Innsbruckban székelő elő-ausztriai tartományi kormánytól és kamarától kért két biztost a Haditanács, akik meg kellett hogy szervezzék a lovasok zavartalan haladását és ellátását Breisachtól Ulmig. Ugyanakkor a felső-elzászi kormánytól és kamarától is kért kíséretet ugyanezen lovasok és a gyalogzászlóaljok mellé is.²¹⁰ Úgy tűnik, hogy Sagmeister minden érintett megelégedésére végezte feladatát, mert 1601 nyarán is öt neveztek ki Mercoeur három új kompániája mellé biztosul. Segítői ismét Arnoldus Helius és Marco Antonio Rosso voltak.²¹¹

A vallon és francia katonaságot Ulmtól — ahogyan a német csapatok jelentős részét is — a Dunán szállították Bécs környékére, majd onnan Magyarországra.²¹² Ennek megszervezése a *Reichspfennigmeister*-re, Zacharias Geizkoflerre hárult, aki a jelentősebb dunai kikötők (Ulm, Donauwörth, Neuburg, Regensburg) hajózási vállalkozóival bonyolította le a műveletet. Noha ezek a megbízások komoly üzletet jelentettek a hajósoknak, a kifizetetlen számlák fennakadásokat okozhattak a csapatok utaztatásában. 1601 nyarán például átmenetileg veszélybe került Mercoeur három új kompániájának hajóútja. Miután a Haditanács utasítása értelmében Geizkofler megkezdte szokásos tárgyalásait Regensburgban és Ulmban,²¹³ május végén kiderült, hogy az ulmiai addig nem vállalják a Mercoeur-kompániák szállítását, míg az előző évben fuvarozott franciák élelmezésére fordított kiadásait meg nem térítik.²¹⁴ A vita egészen júliusig húzódott, amikor valamiféle meg egyezés született. Így július 14-re Mercoeur 300 lovasából kétszázat már be is hajóztak.²¹⁵ A Bécsbe vagy környékére érkező vallonokra és franciákra (újabb) must-
ra várt, majd megkapták első havi zsoldjukat, és tovább indították őket Magyaror-

²⁰⁹ A württembergi herceg is ezt tette 1598 júliusában, hogy biztosai „... bonis verbis protegant illam oram Ducatus qua 8 signa Wallonum transibunt, in Vngariam.” *Crusius: Diarium*. 2. k. 82. Az elzászi városok is igyekeztek együttműködni Mercoeur és Chaligny katonaságának átvonultatásában. Ezzel a céllal szerveztek találkozót június végén Hagenauban, ahol Strassburg is képviseltette magát. M. Lingelsheim Bongars-nak, Heidelberg, 1600. június 27. *Bongars-Lingelsheim: i. m.*, 129.

²¹⁰ ÖStA KA Best. n° 655, fol. 610–11. ÖStA KA HKR–Prag Prot. Bd. 136 (1600) Reg–Exp, fol. 39^r (jún. 4.), 36^r et 40^r (jún. 26.).

²¹¹ ÖStA FHKA HKA HFÖ Prot.–Prag Bd. 547 (1602) Exp., fol. 23^r (jan. 24.). Mercoeur külön kérte a Haditanácsot, hogy a székesfehérvári hadjárat idejére is rendeljék mellé Sagmeistert. ÖStA KA HKR–Wien Prot. Bd 206 (1601) Exp, fol. 594^r (aug. 31.).

²¹² A császárnak külföldi katonái dunai szállításáról is értesítenie kellett az útba eső városokat és fejedelmeket, a bajor herceg, Donauwörth és Regensburg, a kaisheimi apát és a passauai püspök. Természetesen külön értesítést kapott a katonák érkezéséről a felső- és alsó-ausztriai kormányzat is. ÖStA FHKA HKA HFÖ Prot.–Prag, Bd 539 (1601) Exp., fol. 360 (júl. 5.). Mercoeur herceg *Bestallung*-ja. ÖStA KA Best. n° 655 (1600. április 24.), fol. 610–11.

²¹³ ÖStA FHKA HKA HFÖ Prot.–Prag, Bd 539 (1601) Exp., fol. 259^r (máj. 11.).

²¹⁴ ÖStA FHKA HKA HFÖ Prot.–Prag Bd 539 (1601) Exp., fol. 305^v (jún. 5.).

²¹⁵ ÖStA FHKA HKA HFÖ Prot.–Prag Bd 539 (1601) Exp., fol. 360 (júl. 5.) és 378^r (júl. 20.). Vö. ÖStA KA HKR–Wien Prot. Bd 206 (1601) Exp, fol. 575^r (júl. 26.). Igaz, az adósság ettől még nem tűnt el, sőt az új kompániák áthaladása csak növelte. ÖStA FHKA HKA HFÖ Prot.–Prag Bd 539 (1601) Exp., fol. 535^v (okt. 23.). ÖStA FHKA HKA HFÖ Prot.–Wien Bd 537 (1601) Exp., fol. 949^r (nov. 12.). ÖStA FHKA HKA HFÖ Prot.–Prag Bd. 547 (1602) Exp., fol. 199^r (ápr. 12.), 255^r (máj. 8.) és 451^r (aug. 21.). ÖStA FHKA HKA HFÖ Prot.–Prag Bd. 555 (1603) Exp., fol. 353^r (júl. 14.).

szágra. A lovasok „saját lábukon”, a gyalogság hajón utazott Győrre, Komáromig vagy Esztergomig, attól függően, hogy éppen hol gyülekezett a keresztény sereg.²¹⁶

Mindezeket figyelembe véve talán nem túlzás — Geoffrey Parker kiváló könyvének címét parafrázálva — egyfajta „osztrák útról” beszélni a Lotaringiát, illetve a Habsburgok elzászi területeit és osztrák tartományait Breisachon, a Breisgau-n, Svábföldön, Ulmon, majd onnan a Dunán keresztül összekötő útvonallal kapcsolatban. Ennek stratégiai jelentőségével ellenfeleik is tisztában voltak. Nem véletlen, hogy két évtizeddel később, a cseh válság idején 1620 márciusában György Frigyes bádeni őrgróf mindent elkövetett az ott bonyolódó csapatmozgás megbénítására. Katonáit erődített pozícióba helyezte a Breisach és Freiburg közti úton Ihringen-nél, s így késleltetni tudta az Elzászban a csehországi háborúra toborzott csapatok útnak indulását.²¹⁷

5. Két lotaringiai önkéntes

François de Bassompierre annak a „határvidéki nemességnek” volt tipikus képviselője, amelyről fentebb már szó esett, amint arról is, hogy a két nyelvben és kultúrában gyökerező Bettstein/Bassompierre család előző generációi hogyan vették ki részüket a török elleni harcból. Az ifjú François előtt így két út állt: a család hagyományos, Habsburgok iránti elkötelezettségét követve császári vagy spanyol szolgálatban keresi az érvényesülés lehetőségét, vagy a francia udvarban próbál szerencsét. François de Bassompierre végül az utóbbit választotta, mert — saját bevallása szerint — annyira lenyűgözte IV. Henrik személyisége.²¹⁸ Életének az a fejezete, amely a jelen téma szempontjából figyelmet érdemel viszont még a végleges döntést megelőző időszakhoz tartozik, amikor a császári hadsereg és udvar vonzó alternatívát jelentett a fiatalember számára.

1603-ban nyílt lehetősége arra, hogy öccse, Jean példáját követve, ő is Magyarországra utazzon, és önkéntesként harcoljon a keresztény seregben.²¹⁹ Közlebről meg nem nevezett német rokonai is erre ösztökölték, de azt elhárította, hogy a bajor herceg támogatásával rögtön egy gyalogregiment élén kapcsolódjon be a háborúba. Megelégedett azzal, hogy „önkéntesként, a lehető legjobb felszereléssel” utazzon Magyarországra.²²⁰

Nem lehetséges és nem is szükséges itt részletesen kitérni Bassompierre hadi és egyéb kalandjaira, amelyek a Pest és Buda alatti harcok során estek meg

²¹⁶ Kivétel természetesen akadhatott. 1601 júliusában Mercoeur 3 új kompániáját hajón akarták Bécsből Győrre szállítani, „vagy még tovább lefelé a Dunán”. A Haditanács fel is szólította Leopold Wagner hajómester-helyettesét a szükséges előkészületek megtételére, majd Wagner ellenkezését látva nyomtatékosan megismételte a parancsot. ÖStA KA HKR–Wien Prot. Bd. 206 (1601) Exp., fol. 558^v (júl. 12.). ÖStA FHKA HKA HFÖ Prot.–Wien Bd 537 (1601) Exp., fol. 600 (júl. 16.) és 588^r (júl. 19.).

²¹⁷ Haselner, Günther: Geschichte der Stadt Breisach am Rhein. 1. rész: Von den Anfängen bis zum Jahr 1700. Breisach, 1969. Vö. Evans R. J. W.: The making of the Habsburg Monarchy, 1550–1700. Oxford, 1979. 160.

²¹⁸ Bassompierre: i. m., 69.

²¹⁹ Jean de Bassompierre minden valószínűség szerint Mercoeur herceg kíséretben járt Magyarországon 1599-ben. Bassompierre: i. m., 32. François de Bassompierre, tartva a francia uralkodó neheztelésétől, nem vallotta be, hogy Magyarországra készül. Lotaringiát és Németországot jelölte meg úticéljául, amikor távozott az udvarból. Bassompierre: i. m., 152.

²²⁰ Bassompierre: i. m., 98–99.

vele 1603 őszén, illetve a hadjáratot követően Bécsben vagy Prágában, s amelyeket emlékirataiban ifjúkorára visszatekintve hosszan és kedvtelven ecsetel.²²¹ Fontosabb az a tény, hogy nem lett volna ellenére, ha a következő hadjáratban immár egy rangjához illő tisztségben szolgálhat Magyarországon. Ha hihetünk beszámolójának, minden oka megvolt arra, hogy effajta reményeket tápláljon, mert a császár is fogadta Prágában, s mint írja, „igen jóindulatúan bánt velem, mondván, hogy jól ismeri családomat, amely mindig híven szolgálta királyi [sic] házát, s hogy rólam is jó híreket hallott az utolsó magyarországi hadjáratmal kapcsolatban, s ha valamilyen tisztségre pályáznék, szívesen megadja számomra.”²²² Úgy tűnt, hogy a Rheingraf-kompániák parancsnoki tiszttét kapja meg, és ha újabb lovasokat tud felfogadni, egy teljes lovasezrednek parancsolhat, akárcsak korábban Mercoeur herceg.²²³ Állítólag *Bestallung*-ot is kapott, illetve elismervényt, hogy toborzását Lotaringia birodalmi hozzájárulásának terhére finanszírozhatja. 1604. április 8-án el is utazott Prágából, hogy hozzákezdjen a katonafogadáshoz.²²⁴ Útba ejtette Münchent, ahol a bajor herceg is fogadta, és biztosította, hogy szívesen rábízná a bajor birodalmi kerület által toborzott gyalogezred vezetését a következő magyarországi hadjáratban.²²⁵ Bassompierre így máris két tekintélyes parancsnoki poszt várományosa volt, mégsem tért vissza Magyarországra. Távolléte alatt egy családját anyagi szempontból érzékenyen érintő ügyben a király a Bassompierre-ek ellen ítélt, mert azt hitte, hogy François és a sértődöttségében a flandriai spanyol sereghez szerződő Jean végleg a Habsburgok szolgálatába álltak. François-nak tehát döntenie kellett, és ő a francia oldalt választotta. „Kibékült” IV. Henrikkel, a császárt pedig értesítette, hogy magánügyei miatt nem tud szolgálatába lépni.²²⁶

Claude de Lorraine, Joinville (1612-től Chevreuse) hercege igazi „enfant terrible” számított IV. Henrik udvarában.²²⁷ Miután több párbaja és botrányos szerelmi ügye után 1602-ben kiderült, hogy gyanús kapcsolatokat tart fenn a spanyolokkal, IV. Henrik — mivel a Guise család egyik tagját ekkor mégsem lehetett lecsukni — néhány hónapos száműzetésre ítélte.²²⁸ A büntetésnek viszont tisztes színezetet kölcsönzött a (király által) választott úticél: a hercegnek Magyarországra

²²¹ *Bassompierre*: i. m., 105–143.

²²² *Bassompierre*: i. m., 136–137. /

²²³ *Bassompierre*: i. m., 137–38. Érdemes megemlíteni, mert Bassompierre beszámolójának hitelét is erősíteni látszik, La Croix nevét (keresztnevét Bassompierre nem említi), akiről azt állítja, hogy őt nevezte ki Champgaillard helyettesül az egyik kompánia élére (hozzá téve, hogy „azóta ezredes lett belőle” [ti. u.azon kompániaként]). Több mint valószínű, hogy ugyanarról a személyről van szó, azaz Jean de La Croix kapitányról („cy devant Capitaine de Chevaux legers en Hongrie”), akit II. Henrik lotaringiai herceg 1609-ben a szolgálatába fogadott. Nancy, AD M-et-M, B 1321, s. fol. (1609. márc. 14.)

²²⁴ *Bassompierre*: i. m., 143. Bassompierre előadását, de legalábbis azt, hogy számoltak vele, mint a „külföldi lovasság lehetséges parancsnokával” megerősíti: ÖStA KA HKR–Wien Akten, Karton 20 Reg. (1604 Feber), n° 91, kelt. és fol. nélkül. Lásd alább u. ezt Joinville herceg esetében is.

²²⁵ *Bassompierre*: i. m., 144.

²²⁶ *Bassompierre*: i. m., 147., 152–154.

²²⁷ Henri de Guise (1550–1588) ifjabb fia, aki 1578. június 5-én született és 1657. június 24-én halt meg. Életéről lásd *Sahin-Tóth*: La France et les Français... i. m., 442.

²²⁸ A botrányok közül a legsúlyosabbnak — legalábbis az uralkodó szemében — az számított, amikor a király egyik kegyencnőjével Verneuil márkinővel szűrte össze a levelet, s viszonyuk 1601 decemberében kitudódott. Már ekkor felmerült, hogy egy időre el kell hagynia az udvart, mégpedig úgy, hogy rokonát, Mercoeur elkíséri Magyarországra 1602-ben. Mivel a herceg közben meghalt, a király ekkor eltekintett a nevelő célzatú száműzetéstől. *Sahin-Tóth*: La France et les Français... i. m., 437–442.

(vagy Máltára) kellett utaznia, hogy ott önkéntesként harcoljon a török ellen. 1603. április elején útnak is indult Marseille-ből. Átkelt Itáliába, ahol július közepéig rmgjához méltó körülmények között utazgatott. Végül július 30-án Velencéből Prágába érkezett. Miután tisztelgett a császárnál a következő állomás Bécs volt, ahol Mátyás főherceg, és az éppen ott időző Ferdinánd főherceg fogadták. Onnan indult François de Bassompierre társaságában Magyarországra, a Buda alá készülő császári sereg táborába.²²⁹ Hermann Christoph Russworm főtábornester a születésének kijáró tisztelettel fogadta a herceget. A többi előkelő önkénteshez hasonlóan saját kíséretébe osztotta be, és meghívta a hadi tanácskozásokra is. Joinville részt vett a Pest és Buda alatt folyó csatározásokban, majd visszatért Bécsbe. Bassompierre emlékiratai szerint az 1603. év utolsó heteit vendégeskedéssel töltötték Alsó-Ausztriában és Morvaországban, a helyi arisztokrácia krémjének társaságában. Az újévben Joinville visszatért Prágába,²³⁰ ahol „az udvar főbb személyiségei erősen ünnepelték”, ám amit igazán szeretett volna, azaz, hogy valamilyen komolyabb tisztséget kapjon a magyarországi háborúban, nem érte el. Legalábbis nem volt türelme kivárni a császár döntését, és február 10-én távozott az udvarból, hogy visszatérjen Franciaországba. Majdnem egyévi távolléte — úgy tűnik — eltörölte a rossz emlékeket. Áprilisban már ismét a király szűkebb környezetében találjuk Magyarországra való visszatérése pedig egyszer s mindenkorra lekerült a napirendről.²³¹

6. Összegzés

Tanulmányom végén nem hallgathatom el, hogy az előzőekben adott áttekintés, elsősorban a terjedelmi korlátok miatt, szükségképpen elnagyolt képet ad, és több szempontból is hiányos. Nem tehettem említést számos lotaringiai önkéntesről, vagy olyan személyekről, akik jelentős szerepet játszottak Mercoeur herceg környezetében (pl. titkáraitól Hannibal Matthey du Mont-ról vagy Gaspard de Serouville-ről).²³² Nem térhettem ki külön a lotaringiai vagy Lotaringiához is köthető hadmérnökök, így a híres győri petárdázás Vaubecourt melletti másik főszereplője, Hieronymus (Jérôme) de La Marche hadmérnök császári szolgálatban folytatott tevékenységére vagy a lombardiai Orpheo Galiani szerepére, aki Firenzéből került Nancyba, és az 1590-es években a lotaringiai hercegi udvar megbecsült tagja volt. Komoly mértékben járult hozzá Nancy erődítéseinek és városképezésének megújításához, mielőtt 1601-ben Kanizsa ostrománál életét vesztette.²³³ Végül nem is említettem azokat a lotaringiai származású katonákat vagy hadügyi

²²⁹ Bassompierre: i. m., 105.

²³⁰ Bassompierre: i. m., 132.

²³¹ Részletesen lásd *Sahin-Tóth*: La France et les Français...i. m., 442–456. Neve mégis szerepel azon előkelő személyiségeké között, akikkel a Haditanács számolt 1604. februárban, mint a „külföldi lovasság” lehetséges parancsnokaival. ÖStA KA HKR–Wien Akten, Karton 20 Reg. (1604 Feber), n° 91, kelt. és fol. nélkül.

²³² Lásd *Sahin-Tóth*: La France et les Français...i. m., 388–393. Megjegyzendő, hogy Mercoeur magyarországi tevékenysége külön feldolgozást igényel, amit doktori disszertáciomban jelentős részben el is végeztem. U.o., 287–436.

²³³ Galiani esetében 1596 novemberében kiállított és többször idézett *Bestallung*-ja (ÖStA KA Best., n° 515) azt bizonyítja, hogy már ekkor szó volt arról, hogy császári szolgálatba áll. Lotaringiai tevékenységéről lásd *Pfister*: i. m., 382–388. *Taveneaux*: Hist. de Nancy... i. m., 141. Kanizsa ostromában játszott szerepéről, majd haláláról: *Fugger-Zeitungen*: Velence, 1601. aug. 10., 17., 31., szept. 21., okt. 19. ÖNB Hschr. Cod. 8974, fol. 149', 152'–153', 162', 177', 199'. *Husson*: i. m., 65. *Tóth S. L.*: i. m., 341., 343.

tisztviselőket, akik a tizenöt éves háború végeztével még hosszú időn át, a harmincéves háború első éveiben is az osztrák Habsburgok szolgálatában álltak. Így nem esett szó például a magyar történeti szakirodalomban a Bocskai-felkelés, illetve Bethlen első hadjáratainak kapcsán gyakran említett Henri Du Valról, Dampierre grófjáról (1580–1620),²³⁴ vagy Gilbert de Saint-Hilaire-ről, a bécsi Arzenál kapitányáról.²³⁵ E hiányosságok ellenére úgy vélem, hogy sikerült megfelelően alátámasztanom azt a bevezetőben megfogalmazott állítást, amely szerint Lotaringia, különösen az ott felfogadott katonaság és néhány fő tiszt fontos szerepet játszott a tizenöt éves háborúban. Különösen, ha azt is figyelembe vesszük, hogy Lotaringián vagy Lotaringiához (is) kötődő nemeseiken és fő tiszteken keresztül franciák, vallonok, sőt itáliaiak is kerültek császári szolgálatba. E jelentős részvétel és mozgósítási képesség magyarázatára, úgy vélem, több tényezőt is sikerült megragadnom. Egyfelől azokat a specifikus politikai érdekeket, amelyek a lotaringiai herceget, III. Károlyt, arra ösztönözték, hogy a Birodalom iránti lojalitását II. Rudolf toborzó tiszteinek támogatásával is kimutassa. Másrészt azt, hogy a lotaringiai nemesség számára fontos volt, hogy szűkebb pátriája határain túl, akár Magyarországon találjon maga számára „munkaalkalmat”, illetve azt, hogy ehhez akkor éppen a megfelelő „munkaerő” is rendelkezésre állt, hiszen a hercegségben és környékén viszonylag könnyen lehetett felfogadni nagy tömegben harcedzett katonákat. Ez a szerepvállalás a török elleni háborúban az osztrák Habsburgok és a nagyhatalmak közé szorult Lotaringia, illetve a lotaringiai nemesség egyes családjai között egyesek számára a régi kapcsolat megerősítését, másoknak egy új kezdetét jelentette. Többben a „hosszú háborút” követően is a Habsburg császárok szolgálatában maradtak. A harmincéves háború pedig olyan új fejezetet nyitott Lotaringia és az osztrák Habsburgok kapcsolatában, amely egyben logikus folytatása is volt ezen előzményeknek. IV. Károly hercegnek (1624–1675) súlyos árat kellett fizetnie nyíltan franciaellenes politikájáért. Országát tartósan a nagy nyugati szomszéd megszállása alá került, s ő maga — nemessége jelentős részével — száműzetésbe vonult. A spanyol és az osztrák Habsburgok segítségét remélve hatalma visszaszerzéséhez, s nem utolsósorban megélhetési szempontoktól is vezéreltetve, afféle condottiere-ként állította szolgálatukba személyét, vagyonának megmaradt részét, s főleg alattvalóit.²³⁶ A 17. század háborúiban így a nemesi családok egész sorában alakult ki a Habsburg császárok szolgálatának nemzedékről nemzedékre szálló tradíciója Lotaringiában, s ez a későbbiekben mind Magyarország, mind a Habsburgok és a hercegi dinasztia szempontjából sorsdöntő módon fonta egymásba a kis határtartomány és a dunai monarchia sorsát.

LOTHARINGIA AND THE FIFTEEN YEARS' WAR

by Péter Sahin-Tóth

(Summary)

The Lotharingians who fought in the multinational Christian army during the Fifteen Years' War (1593–1606) played a much more important role than the one justified by the size, population

²³⁴ A Du Val-Dampierre család szintén kitűnő példája a kettős kötődésű champagne-lotaringiai nemességnek. Hasznos összefoglalás pályafutásáról: *Pálffy-Perger*: i. m., 220–222., illetve lásd még a következő lábjegyzetet.

²³⁵ Rövid életrajzi összefoglaló róla és leszármazottairól: *Janko, Wilhelm Edlen von*: Heinrich Du Val Graf von Dampierre, Freiherr von Mondroville, kaiserlicher General-Feldwachtmeister, Kämmerer, Kriegsrath, Ritter des Ordens de Santa Militia und Oberst Inhaber eines Cürassier-Regiments. Ein Beitrag zur geschichte der I. Periode des 30jährigen Krieges. In: *Mittheilungen des k. k. Kriegs-Archivs* 1. (1876). 79–81.

²³⁶ *Fulain, Jean-Charles*: Le duc Charles IV de Lorraine et son armée 1624–1675. Metz, 1997.

and the geopolitical situation of contemporary Lotharingia. The present study aims to unearth the reasons laying behind this outstanding role.

The country of the dukes of Lotharingia, which was composed of a handful of different territories, existed in a state of double dependency between the Empire and the kingdom of France in the 16th century. The dukes who succeeded each other: Anthony (1508–1544), Francis (1544–1545) and Charles III (1545–1608) tried to maintain their independence by pursuing a prudent yet rather pro-French policy throughout the century. The good relationship with the French court was only temporarily broken at the end of the 1580s, when Charles III overtly turned against Henry III and then against Henry IV. After some years of hostilities the alliance was restored, however.

Nevertheless, the dukes tried to maintain good relations with the Habsburgs as well. The greatest success of this policy of balance was the Treaty of Nuremberg in 1542. This treaty secured a special status for the principality within the Empire, and practically acknowledged the almost complete sovereignty of its ruler. Despite this quasi-independence the idea of belonging to the Empire and the concept of imperial solidarity remained influential. This is proved by the Lotharingian attitude towards the fight against the Ottomans. The *Türkenhilfe* was regularly imposed in the principality, although the sum collected did not always reach its destination. The nobility of Lotharingia (such as the Bassompierre family) and the local mercenaries took part in practically all the more important anti-Ottoman campaigns of the century.

The occasion presented by the emperor Rudolph II, who from 1595 recruited soldiers in Lotharingia and the Low Countries as well, came conveniently for many a nobleman and unemployed mercenary. Already the army that Karl von Mansfeld led to Hungary in 1595 is supposed to have contained Lotharingians. Yet the first contingent evidently recruited in Lotharingia was the infantry regiment of baron Georges Bayer de Boppard together with the cavalry troops enlisted at the same time (1597). The Lotharingian troops played an important role both in the campaign of 1597 and the siege of Győr in March 1598. On the latter occasion Jean de Nettancourt, baron of Vaubecourt, who successfully exploded his petard, was the hero of the day. Boppard received a similar commission in 1598, and his soldiers continued to fight in Hungary even after the death of their commander at Buda in October 1598. Their service ended only when most of them were involved in the mutiny which broke out in the summer of 1600 at Pápa because of the lack of money and supplies.

In September 1600 new Lotharingian soldiers arrived to Hungary under the command of Philippe-Emmanuel de Lorraine, duke of Mercoeur and his brother, count Henri de Chaligny. Mercoeur served as vice-commander-in-chief and commander of a cavalry regiment, while Chaligny led an infantry regiment within the Christian army. Although in October 1600 Mercoeur failed to relieve the castle of Kanizsa, besieged by the Ottomans, both his commissions were prolonged for the coming year. He returned the favour by taking Székesfehérvár in September 1601. His military career was only ended by his unexpected death in February 1602. Nevertheless, his cavalry troops remained in imperial service until the end of the war under the command of another Lotharingian, Philippe-Otto zu Salm Wild- und Rheingraf.

The service of Lotharingians in Hungary highlights the functioning of the „Austrian route” between Alsace and Vienna at the turn of the 16th and 17th centuries, that is, the way mounted troops and infantry from Lotharingia and the neighbouring territories were recruited and transferred to the front. The whole procedure, well organised by contemporary standards, was directed by commissioners, and mainly concerned the territories under direct Habsburg rule, that is Alsace and Swabia, and the cities and lands along the Danube. Alongside the mercenaries Lotharingian volunteers also fought in the Christian army. For instance, François de Bassompierre, who followed in the footsteps of his ancestors in fighting the Ottomans, or a member of the Guise family, Claude de Joinville, whose arrival to Hungary was caused by his blunders in the French court. None of them seems to have regretted their choice, for both would have keenly accepted longer service in the imperial army.

The picture offered by the present study of the Lotharingians fighting in the Fifteen Years' War is necessarily a general one. Yet it is surely detailed enough to show that their role was outstanding, especially if we take it into consideration that French, Wallonians and even Italians came to imperial service through Lotharingia or Lotharingian noblemen and officers, and many of them continued to serve the Habsburgs for some time even after the Peace of Zsitvatorok.

Kerekes Dóra

A CSÁSZÁRI TOLMÁCSOK A MAGYARORSZÁGI VISSZAFOGLALÓ HÁBORÚK IDEJÉN*

Bevezetés

Amikor 1526. december 17-én a magyar főurak számszerűen kicsi, de tekintélyes csoportja Pozsonyban Habsburg Ferdinánd főherceget megválasztotta Magyarország királyává, vállalta azt a kockázatot, amit egy kettős királyválasztás jelent. Ezt elsősorban azzal az indokkal tehetta, hogy bízott a Habsburg-ház, ezen belül is V. Károly spanyol király és német-római császár (1516/1519–1556) támogatásában és segítségével abban a harcban, amelyet a Magyar Királyság az Oszmán Birodalom ellen folytatott. A kortársak azt remélték, hogy a nagyhatalmú császár és öccse képesek lesznek, képesek lehetnek arra, hogy I. Szulejmán szultán (1520–1566) hadait a középkori Magyarország területéről kiszorítsák, és az ország a korábban megszokott módon folytathatja életét. Ez az elképzelés azonban nem valósulhatott meg. Szulejmán szultán seregeinek erőssége és fegyvelmezettsége, a Habsburg-ház európai lekötöttségei, valamint az akkori közép-európai politikai helyzet mind-mind hozzájárultak ahhoz, hogy az Oszmán-ház tartósan meg tudta vetni lábát Magyarországon.

A 16. század második harmadában a Habsburg-ház és a hozzá csatlakozó magyar alattvalók, valamint Szapolyai János és hűséges emberei egyaránt — bár más-más eszközökkel — harcoltak az oszmán térnyerés ellen. Szapolyai János király halálát követően I. Ferdinánd mindent megtett annak érdekében, hogy — a váradi békében (1538) foglaltaknak megfelelően — egyesítse a királyi Magyarország és Erdély területét, de ez, Fráter György igyekezete és Ferdinánd zsoldosvezére, Gianbattista Castaldo seregeinek erdélyi útja ellenére, nem sikerült. A királyi hadjáratra válaszul Szulejmán szultán Erdély ellen küldte hadseregét, és annak fontosabb végvárai (Temesvár, Lippa) oszmán kézre kerültek. A helyzet tartóhatatlansága miatt 1556-ban az erdélyi rendek kérték, hogy Ferdinánd király, ha megvédeni már nem is tudja, legalább a neki tett hűségeskü alól oldja fel őket. Ezt követően fokozatosan létrejött a királyi Magyarországtól különálló, de az Oszmán Birodalommal viszonylag laza vazallusi függésben álló Erdélyi Fejedelemség.

1568 és 1591 között a század legbékésebb időszaka köszöntött a magyarországi területekre. A századforduló háborús időszaka (1591/93–1606) az oszmánok

---

* Ezúton szeretnék köszönetet mondani dr. Fazekas István bécsi magyar levéltári delegátusnak, valamint dr. Sahin-Tóth Péter tanár úrnak segítségükért és tanácsaikért, a Klebelsberg Kuno Ösztöndíjbizottságnak pedig a bécsi kutatási lehetőségek megadásáért, amelyek nélkül jelen tanulmány nem születhetett volna meg.

kiűzésének főpróbája volt, amikor az európai keresztény hatalmak összefogtak, így Magyarországon nemzetközi seregek harcoltak, és a pápa fősege alatt (valamint anyagi segítsége mellett) folytak a küzdelmek. Az 1595/1596-ban bekövetkezett fordulat, a csatavesztések és a szövetségesek közötti ellentétek felszínre kerülése azonban ekkor még nem tették lehetővé, hogy — az egyes államok érdekein túllépve — az európai politika összefogása következtében a középkori Magyar Királyság területei újra egy kézben, a keresztény, katolikus Habsburg-ház akkori uralkodója, II. Rudolf császár (1576–1608/12) kezében egyesülhessenek.

Míg a 16. század végi háborút „II. Rudolf hosszú török háborújaként” tartja számon az európai történetírás, addig a 17. századot a keleti hadszíntér tekintetében „a hosszú béke időszakának” lehet nevezni. 1606 és 1683 között csak egyszer, 1661/1663–1664-ben jártak reguláris oszmán hadak Magyarország területén. A Habsburgok (II. Ferdinánd és III. Ferdinánd császár) a nyugati fronton, míg az oszmánok (I. Ahmed, I. Musztafa, II. Oszmán, IV. Murád, I. Ibrahim, IV. Mehmed) a keleti hadszíntéren, a perzsa Szafavida-dinasztiával, valamint orosz és lengyel ellenfeikkel harcoltak. Így a magyarországi fronton a béke mindenáron való megtartása vált a legfontosabb alapelvvé. Mindez persze nem jelentette azt, hogy egyáltalán nem voltak összecsapások vagy küzdelmek a frontvonal vidékén. Mindkét oldalon foglalkoztatni kellett a katonákat, így a portyázások, a másik területére való becsapások az egész korszakban folytatódtak. Bár a budai pasa és a Haditanács sokszor panaszkodtak egymásnak a másik fél végvári katonái által elkövetett támadások, rablások, párviadalok stb. miatt, valójában egyik oldal sem tiltotta ezt a fajta hadviselést.

1683-ban I. Ferdinánd király utódja, I. Lipót császár (1657/1658–1705), és Szulejmán szultán leszármazottja, IV. Mehmed (1648–1687) ismét szembekerültek a Magyar Királyság területén. Sőt, Kara Musztafa pasa nagyvezír a Bécs elleni támadással már túl is lépett a királyság territóriumán, itt elszenvedett végzetes veresége azonban megindította a 17. század legnagyobb, európai összefogással járó, és a pápa, XI. Ince protektorátusa alatt működő szövetség, a Szent Liga harcát az Oszmán Birodalom ellen. Mindezek a küzdelmek azonban nemcsak a hadszíntereken, hanem a tárgyalóasztaloknál is zajlottak. A felek kihasználták a diplomácia által nyújtott lehetőségeket is. A 16. században, elsősorban a tényleges hadműveletek előtt és után, a 17. század végi nagy háborúban azonban már a hadműveletek idején is folytattak megbeszéléseket.

A kora újkori Habsburg-oszmán diplomácia alapvető ismérvei

A 16. század folyamán a két ágra szakadó Habsburg-ház osztrák ága a század elejétől közvetett, a mohácsi csata után pedig közvetlen kapcsolatba került a hódító Oszmán Birodalommal. 1526 és 1545 között I. Ferdinánd egy alkalommal már megpróbált fegyverszüneti megállapodást kötni I. Szulejmán szultánnal, de az 1533. évi alkalmi követség sikere igen kétes értékű volt.¹ A király és a szultán

¹ Az 1533. évi követségről: *Finlay, R.*: Prophecy and Politics in Istanbul: Charles V, Sultan Süleyman and the Habsburg Embassy of 1533–1534. In: *Journal of Early Modern History*, Vol 2, No. I., 1998/február 1–31.; *Török Pál*: I. Ferdinánd konstantinápolyi béketárgyalásai, 1527–1547. (Ertekezések a Történettudomány Köréből XXIV/12.) Budapest, 1930. 30–33.; *Petritsch, Ernst Dieter*: Der Habsburg-osmanische Friedensvertrag des Jahres 1547. In: *Mitteilungen des Österreichischen*

között 1533-tól 1541-ig fegyvernyugvás volt. Ferdinánd már 1536-ban útnak indította Sprinzenstein követet, akinek azt a feladatot adta, hogy ura ügyeit a Portán intézze, és követségének nem szabtak időhatárokat. Az Oszmán Birodalom azonban ekkor még nem engedte, hogy a „bécsi király” (*Beç kralı*) állandó követséget állítson fel Konstantinápolyban.²

1541. augusztus 29-én, napra pontosan tizenöt évvel a mohácsi csata után, I. Szulejmán szultán kardcsapás nélkül bevette a középkori Magyarország központjának számító Buda várát. A Ferdinánd király által 1542-ben a vár visszavételére indított hadjárat nem járt sikerrel, mint ahogy a szultánhoz küldött követek, Niklas Graf zu Salm és Sigismund von Herberstein sem tudtak érdemben tárgyalni az oszmán vezetőkkel. Szulejmán szultán a Buda visszavételére tett kétségbeesett kísérletre 1543 és 1544 folyamán két hadjáratral válaszolt, amelyeknek az lett a következménye, hogy ebben a két évben több kulcsfontosságú vár is oszmán kézre került. V. Károly császár ugyan megígérte testvérének, hogy mihelyt a francia háborút lezárja, segítséget nyújt neki az oszmánok ellen, de ezt az ígérését nem tudta betartani. Ennek megfelelően Ferdinánd az egyetlen lehetséges megoldást választotta: tárgyalás útján kívánt megegyezni az oszmánokkal. Eleinte a portugál követ, Eduardo Cattaneo segítségével próbálta kipuhatolni a Porta békére vagy legalább fegyverszünetre való készségét.³ 1544 végén a genovai Hieronymus Adornust (Girolammeo Adorno) küldte Konstantinápolyba, hogy a király részéről a fegyverszüneti tárgyalásokat megindítsa. Adornus titkára a bolognai származású Giovanni (Johann) Maria Malvezzi volt. A genovai azonban nem járt sikerrel, mivel a szultáni audiencia előtti éjszakán, 1545. március 15-én elhunyt, így az oszmán uralkodó kihallgatótermében (*arz odası*) Malvezzi képviselte I. Ferdinándot. Neki azonban nem volt felhatalmazása, ennek megfelelően előbb haza kellett térnie, majd pedig V. Károly tehetséges diplomatájával, Gerhard Veltwyck-kel együtt visszautazott az Oszmán Birodalomba. Végül hosszas tárgyalások és az ott tartózkodó európai követekkel való csatározások után, 1547. június 19-én Veltwycknek sikerült megállapodnia a szultán képviselőivel. Az év hátralévő részében mindhárom uralkodó (I. Szulejmán, I. Ferdinánd és V. Károly) ratifikálta a békét. A szerződés egyik következménye volt, hogy a szultán engedélyt adott egy állandó konstantinápolyi Habsburg követség felállítására. Az első állandó császári követ Johann Maria Malvezzi lett, aki 1547 és 1551/1553 között töltötte be az egyre fontosabbá váló pozíciót.⁴ A követség 16. századi fénykora az 1568. évi békekötés

Staatsarchivs 38 (1985) 51.; *Kretschmayr, Heinrich*: Cornelius Schepper császári követ 1533 tavaszán Konstantinápolyban írt naplójának töredéke. In: *Kretschmayr, Heinrich*: Adalékok Szapolyai János történetéhez I. In: Magyar Történelmi Tár 1903. 36–66.

² *Géuay, Anton von*: Urkunden und Aktenstücke zur Geschichte des Verhältnisses zwischen Oesterreich und der Pforte im 16. und 17. Jahrhundert. Band I–III. Wien, 1838–1842. Band II/2. I. 4–5.

³ *Török*, 1930. 93.; *Bárdossy László*: Magyar politika a mohácsi vész után. Budapest, 1943. (Reprint: 1992.) 287.

⁴ Minderről bővebben: *Austro-Turcica 1541–1552. Diplomatische Akten des habsburgischen Gesandtschaftsverkehrs mit der Hohen Pforte im Zeitalter Süleymans des Prächtigen*. Hrsg. Hösch, Edgar–Nehring, Karl. München, 1995.; *Charrière, Ernest*: Négociation de la France dans le Levant. New York, é.n., I–II. (reprint); *Schaendlinger, Anton C.*: Die Schreiben Süleymans des Prächtigen an Karl V., Ferdinand I. und Maximilian II. (aus dem Haus-, Hof- und Staatsarchiv zu Wien) I–II. Wien, 1983.; *Petritsch, Ernst Dieter*: Regesten der osmanischen Dokumente im Österreichischen Staatsarchiv. I: 1480–1574. Wien, 1991.; *Török Pál*: A Habsburgok első sztabuli rezidense (Malvezzi János Mária). In: Budapesti Szemle 1929/214. köt./622. sz. 413–436. és 1929/215. köt./623. sz. 87–105.; *Soysal, İsmail*: Türk–Fransız Diplomasi Münasebetlerini İlk Devresi. In: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.

után kezdődött, ez időtől fogva egészen 1593-ig folyamatosan volt állandó Habsburg rezidens Konstantinápolyban.⁵

Egy-egy nagyobb horderejű ügy, kényesebb kérdés, protokolláris látogatás esetében alkalmi vagy rendkívüli követek küldésére is sor került.⁶ Az 1593-ban meginduló „hosszú török háború” idején az oszmán fővárosban a német-római császár, II. Rudolf követsége nem működött. Az új követ, Michael Starzer csak jóval az 1606. évi zsitvatoroki béke megkötése után, 1610-ben foglalhatta el állomáshelyét. Ő azonban egészen más politikai helyzetben volt, mint elődei. A zsitvatoroki békével ugyanis új fejezet kezdődött a keleti diplomácia történetében. A „hosszú török háború” lezárása után, amint fentebb már említettem, a bécsi udvar szempontjából a keleti front másodlagossá vált, és a nyugati háború veszélye miatt az oszmánokkal a béke mindenképpen megtartása volt a cél. Ezzel a keleti diplomácia keretei megmerevedtek, és legfőbb jellemzője az állandóság lett. A Habsburg Birodalom politikai vezetői és a császár maga is a nyugati frontra, az ott zajló harmincéves háborúra koncentrálták erőiket. Ennek megfelelően keleten nem akartak semmiféle „zűrzavart”. A magyar határvillongásokat nem nézték jó szemmel, és az ebben résztvevőket többször — persze csak szóban, és az oszmánokkal való „jó barátság” kedvéért — megfeddték. Ez a mozdulatlanság azt az illúziót keltette, hogy a keleti diplomácia kiválóan működik.

Az 1610-ben Konstantinápolyba induló Michael Starzer megérkezése után ugyanazt tette, amit a velencei *bailók* már évszázadokkal korábban: rendszeresen küldött követjelentéseket, tájékoztatta a birodalom döntéshozóit a Porta politikájáról, Konstantinápoly diplomáciai életéről, az ott dolgozó külföldi diplomaták tevékenységéről. Starzer isztambuli jelenléte a császári udvarnak módot adott arra, hogy nyugati ellenfeleiről újabb információkat szerezzen, és maga is tájékoztatást nyújthasson esetleges szövetségeseinek. A császári ágensnek azonban korántsem volt egyszerű dolga. Jelenlétét a konstantinápolyi európai követések egyáltalán nem kívánták, sőt a velenceiek (állandó követségük 1282 óta működött), a franciák (1536 óta) és az angolok (1583 óta) inkább a vetélytársat, mintsem a lehetséges szövetségest látták benne. Ráadásul az előbb említett három hatalom már olyan előnyökre tett szert Starzerral szemben, amelyek a rezidens számára nehezen behozhatónak bizonyultak. Politikai helyismerettel, folyamatosan működő kapcsolatrendszerrel és sajátos érdekvizonyokkal rendelkeztek. Ebbe a körbe pedig Starzer nem tudott bekerülni, így egyfajta politikai elszigeteltségének lehetünk tanúi. Nem sokkal Starzer megérkezése után az Egyesült Tartományok első képviselője, Cornelis de Haga, is megjelent Konstantinápolyban (1612).⁷ Neki ugyanolyan nehézségekkel kellett szembenéznie, mint Starzernak,

Tarih Dergisi III/5-6 (1953) 63-93.; *Rosenberg, Manfred*: Gerhard Veltwyck. Orientalist, Theolog und Staatsmann. Phil. Diss. Göttingen, 1935.; *Kropf Lajos*: Malvezzi elfogatása. In: Századok 1896. 389-394.

⁵ Albert de Wijs (1562-1569), Carl Rhym de Estebeck (1570-1573), Ungnád Dávid (1573-1578), Joachim von Sinzendorf (1578-1581), Friedrich Freiherr von Preiner (1581-1583); Dr. Paul Freiherr von Eitzing (1583-1587), Dr. Bartholomeus Pezzen (1587-1591), Friedrich von Krekwitz (1591-1593).

⁶ Például: Michael Černović (1565), Hosszútóthy György (1565/1566, 1566/1567, 1569), Verancsics Antal és Christoph von Teuffenbach (1567/1568), Caspar Minkwitz (1569, Hosszútóthyval) stb.

⁷ Erről: *Ernstberger, A.*: Europas Widerstand gegen Hollands erste Gesandtschaft bei der Pforte (1612). In: Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Phil.-hist. Klasse, 1956.; *de Groot, A. H.*: The Ottoman Empire and the Dutch Republic. A History of the Earliest Diplomatic Relations 1610-1630. Leiden-Istanbul, 1978.

mégsem alakulhatott ki közös érdekeken alapuló szövetség a két „újonc” között. Starzer és Haga politikai érdekei ugyanis homlokegyenest ellenkeztek, és a holland rezidens az idők folyamán a Habsburg portai megbízott legfőbb ellenfelévé vált.

Ebben a korban az európai diplomáciában már mind egyértelműbben kezdett kialakulni a követi hierarchia. Ennek legmagasabb fokán az *ambasciatore* állt. Konstantinápolyban ezt az előkelő rangot ekkor még csak a velencei és a francia követ bírta. Az *ambasciatorét* követte a *residente*, amely rangot az angol követ, Cornelis de Haga, majd Starzer utódai is megkaptak. Starzer azonban még csak a hierarchia legalacsonyabb fokán álló *agente* rangját nyerte el.⁸ Az Oszmán Birodalomban az *agentét* és a *residentét* ugyanazzal a szóval, a *kapı kehayası* fogalommal jelölték. Johann Rudolf Schmid zum Schwarzenhorn rendkívüli követ 1649. augusztus 13-i leveléből tudjuk, hogy az akkori követ, Simon Reniger von Reningen már *residenteként* működhetett.⁹ Megállapíthatjuk tehát, hogy az Európában meglévő politikai ellentétek az adott államok konstantinápolyi követségei között is tapasztalhatók voltak, ugyanakkor le kell szögeznünk azt is, hogy az Isztambulban meglévő sajtáságos (politikai) klíma össze is kovácsolta az ott élő, nem túl nagy létszámú európai lakosságot. Ez tehát azt jelentette, hogy— a meglévő érdekellentétek ellenére — a közösség érzése is megvolt a Konstantinápolyban élő európai kolóniában. A követek, a kontinens fejedelmi, uralkodói udvaraiban megszokott társasági élet hiánya miatt, általában nagy létszámú kísérettel, személyzettel érkeztek az oszmán fővárosba. Pierre de Girardin francia követ 1685 és 1689 között tartózkodott XIV. Lajos követeként a Portán. Az ő kíséretéről pontosabb adatokkal is rendelkezünk. Tudjuk, hogy feleségén és fivéréen kívül „*egy intendánst, két titkárt, egy társalkodónót, két fegyvernököt, három szobalányt, három konyhai munkást, három inast, két szolgát, 16 lakájt, egy kertészt, és 15 nemesembert vitt magával; s mihelyt megérkezett, szerződtetett még két ajtónállót és három lovászt*”.¹⁰ A társasági élethez ugyanakkor az is hozzá tartozott, hogy egymással is tartották a kapcsolatot: közösen vettek részt a miséken és az istentiszteleteken, az egy felekezethez tartozók közösen ülték meg az ünnepeket, az egy-egy állam életében bekövetkezett örömteli vagy tragikus eseményeket is együtt élték át, így az uralkodó halálát, az utód megkoronázását, a trónörökös megszületését, valamely nagyobb győzelmet. Ezen túl rendszerint látogatásokat tettek egymásnál, ahol a kellemes ebéd mellett az Oszmán Birodalomban bekövetkezett változásokról, a kereskedelmi ügyekről, az otthoni kérdésekről stb. váltottak szót. Ha a követ ügyesen szőtte mondanivalóját, akár az ellenfeléből is kiszedhetett számára fontos információkat. Még inkább így volt ez, ha az oszmán politikai elit vagy a szeráj valamely alkalmas zottját hívták meg ebédre vagy vacsorára. A jó malvásiai vagy egyéb borok mellett sokszor hozzájuthattak kisebb-nagyobb jelentőségű értesülésekhez.

⁸ Hiller István: A „Titkos Levelezők” intézménye. In: R. Várkonyi Ágnes emlékkönyv születésének 70. évfordulója ünnepére. Szerk. Tudor Péter. Szerkesztőtársak Rihmer Zoltán és Thoroczky Gábor. Budapest, 1998. 205.

⁹ ÖStA Finanz- und Hofkammerarchiv [FHKA], Hofkammerarchiv [HKA] Reichsakten Fasz. 187/A fol. 681–682.

¹⁰ Duparc, Pierre: Recueil des Instructions données aux ambassadeurs et ministres de France depuis les traités de Westphalie jusqu'à la révolution Française. Paris, 1969. t. XXIX. Turquie XLI–XLII.

A Konstantinápolyban élő európaiak egymáshoz, illetve a Portához fűződő viszonya tehát ambivalens volt. Közösségi életet éltek, és gyakran kiálltak egymásért vagy egymás alkalmazottaiért az oszmán politika túlkapásai idején. Így próbálták megmenteni 1570-ben a velencei követet, Marc'Antonio Barbarót, akit a két hatalom közötti ellenséges viszony miatt (Szent Liga küzdelme) felakasztottak. Ugyanígy kiálltak Balthasar Armeno, a francia követség főtölmácsa mellett, akit 1633 decemberében szintén kötél általi halálra ítélték.¹¹ Ugyanakkor államaik háborúja idején sokszor egymással versengve próbálták megszerezni a Porta támogatását. Ilyenkor információkat, kereskedelmi árukat és stratégiai nyersanyagokat egyaránt adtak el.

A Porta és Bécs közötti hivatalos és nem hivatalos információs hálózat legfontosabb állomása Buda volt. A város számított az Oszmán Birodalom legnyugatibbi erősségének, az itt székelő legfőbb tisztviselő, a budai beglerbég sokkal nagyobb hatalommal rendelkezett, mint legtöbb rangtársa birodalomszerte. Még inkább így volt ez a zsitvatoroki békekötést követően. A 17. században a budai pasa és a bécsi udvar, valamint — elsősorban a harmincéves háború miatt — a magyar nádor közötti levelezés igen intenzív volt. A határkérdés rendezésében csak végső esetben fordultak Konstantinápolyhoz. A magyarországi területek sorsáról Bécsben és Konstantinápolyban, azaz a 17. század első felében Budán és Kismartonban, majd Buda közvetítésével döntöttek.¹² A két nagyhatalmú partner között azonban fontos és megemlíthető különbség, hogy abban az időszakban, amíg Esterházy Miklós Magyarország nádoraként (1625–1645), a magyar király megbízásából folyamatosan tárgyalt a mindenkori budai pasával, addig oszmán részről tizenhárom beglerbég váltotta egymást.¹³ Mindezek ellenére a budai pasák, ha mégoly rövid ideig is, de hasonló szellemben és egységes irányelvek figyelembe vétele mellett vezették az Oszmán Birodalom, illetve a szultán nyugati politikáját. Tartották

¹¹ „*Ein andere grober handel ist auch hie vorgeloffen den 12 Decembre, abendts zuvor hatt der bostangy bassa (welchen der französische ambassato [Henri de Gournay, Marcheville grófja – K.D.] für sein guten freündt gehalt[en]) umb den principal französisch[en] dragomano [Balthasar Armeno – K.D.] geschickht, unnd alß er hin kom[m]en denselbig[en] in die eyßen schlagen lassen. Anderen tags zue morgen ist der französische pottscaffter (den man dessen avisiert) selber zum bostangy bassi hingfahren, unnd alß er seines dragom[an]o gefahr vermerckht, gabe ers den anderen pottscafftern eylendt zue wissen hoch püttendt, umb d[a]ß sie auch wollen dorthin kom[m]en, ihme bey standt laist[en] unnd den dragom[an]o helfen erretten. Drauff ist der venedigische baylo [Pietro Foscarini di Rhenier – K.D.] allein (unnd sunst kein andere) erschienen, haben alß baldt anfangen mit deß bostangy bassi officieren (dan er selbst ließ keinen vor sich kom[m]en) umb den dragom[an]o zue marckhen, accordiert[en] auch, unnd versprache der bostangy bassi leztlich[en], daß so baldt man iene present, wuß accordiert word[en] werde hinbring[en], er unfallbarlich den dragom[an]o ergehen wölle herauß geben. In deme nun drüber mit dießer hoffnung baide pottscaffter wider nach hauß gfahren, war anderseits der unschuldige dragom[an]o an d[a]ß ort wo vor ettlich[en] jahren ein venedigischer dragom[an]o [Barisco – K.D.] hangen müessen hingfühert, unnd vor deß sultan angesicht (dan er selber verkleidter nacher geritten) auffknüpfft. Der capitan bassa, general del mare [Bosztaandzi Dzsáfer pasa – K.D.] (wider welchen der französisch ambassator, weg[en] viller empfangen unbill geklagt, unnd scharff sich resentiern wolln) solle dem gesandt[en] dießen dispect procuriert hab[en].*” Johann Rudolf Schmid a császárnak. Konstantinápoly, 1633. december 26. ÖStA Haus-, Hof- und Staatsarchiv [HHStA] Staatenabteilungen Türkei I. Kt. 112. Konv. 6. fol. 196r.

¹² *Fekete, Ludwig*: Türkische Schriften aus dem Archive des Palatins Nikolaus Esterházy. Budapest, 1932. XXIV.

¹³ Szofu Mehmed pasa (1623. október 5.–1626. augusztus közepe); Murteza pasa (1626. augusztus 29/31.–1630. február közepe); Adzsem Hasszán pasa (1630. február közepe–1631. október első de-

magukat azokhoz az elvekhez, amelyeket kinevezésükkor a szultán vagy a nagyvezír számukra előírt, vagy amelyeket egy-egy szultán trónra lépésével, illetve nagyvezír leváltásakor a szinte azonnal útnak indított csaus, müteferrika stb. hozott számukra.¹⁴ Ezzel párhuzamosan a budai pasáknak volt egy fontos feladatköre, amelyben az ő írásaik, jelentéseik váltak iránymutatóvá Konstantinápolyban: a határvidéken zajló események megítélése és az arra adott válaszok kérdése. A magyar határvidék állapotát, politikai eseményeit a szultán és a nagyvezír, valamint az államapparátus egyéb szervei, tisztviselői a mindenkori budai pasa beküldött jelentései alapján ítélték meg. A beglerbég jelentései alapján írta meg a leveleit a szultán a császárnak, a nagyvezír a Haditanács elnökének. A mindenkori konstantinápolyi császári követen pedig a beglerbég által jelzett gondokat, panaszokat, határvillongásokat, a sajátjuknak tekintett területek paraszti lakosságának megadóztatását stb. kérték számon. Szerepük fontossága és hatáskörük nagysága miatt a budai pasákat mindig gondos mérlegelést követően választották ki. A 17. században ez azért is indokolt volt, mert mindkét hatalomnak, így a szultáni szerájnak is, fontos volt a nyugati béke fenntartása. Az ide helyezett pasák többsége a budai beglerbégesség előtt végigjárta a szerájiskolát, és valamely egyéb központi adminisztráción belül betöltött pozícióját cserélte fel a tartomány-vezetői székekkel. Az Oszmán Birodalomban ugyanis nem a tartományokból vezetett az út a központ irányába, hanem pont fordítva. A II. Mehmed szultán (1451–1481) törvénykönyvébe foglaltak miatt egy janicsár-ága szívesen cserélte fel rangját egy szandzsákbégi poszttal. A törvénykönyv kimondta: „*a szandzsákbégek rangban a palota [külső részlegének] agái felett állnak.*”¹⁵

A 17. századra jellemző változás az is, hogy ekkor már Konstantinápolyból Bécsbe és Bécsből Konstantinápolyba egyaránt küldenek követeket, míg a 16. században csak a magyar király küldte el megbízottjait „*a magasságos boldogság küszöbéhez*”. A 17. századi ügyintézésnek fontos központjává vált Buda, ahová császári tolmácsok, futárok érkeztek, hogy a Haditanács, illetve a király nevében tárgyalásokat vezessenek, és ahonnan csausok, müteferrikák és néha agák mentek a császárvárosba hasonló indokokkal.¹⁶ Míg a császári államapparátusnak, így a Haditanácsnak, megvoltak a követei, akik a keleti ügyeket az oszmán fővárosban intézhették, addig az alacsonyabb szinteken zajló tárgyalásokra (béke meg-

---

kádja); Musza pasa (1631. október utolsó dekádja–1634. június 30.); Dzsáfer pasa (1634. június közepe–1635. május 28/29); Naszuhpasazáde Hüszejn pasa (1635. május 28/29.–1637. február vége); Musza pasa (1637. február vége–1638. február 23., másodszer); Tabani-Jaszi Mehmed pasa (1638. február 23.–1639. február 5.); Ipsir Musztafa pasa (1639. február 5.–1640. február 19.); Musza pasa (1640. február utolsó dekádja–1644. március 12., harmadszor); Oszmán pasa (1644. március 12.–október utolsó dekádja); Deli Hüszejn pasa (1644. október utolsó dekádja–1645. augusztus 10–12.); Nakkas Musztafa pasa (1645. augusztus 10–12.–1646. szeptember 9.) *Gévy, Antal*: A budai pasák. Bécs, 1841. 28–37.

¹⁴ *Fekete*, 1932. XXVI.

¹⁵ *Fodor Pál*: Kéi legyen Pankota? Érdekcsoportok és érdekérvényesítés az oszmán hatalmi elitben a 16. század közepén. In: *Századok* 132 (1998) 825.

¹⁶ Zülfikár (1603), Ahmed kihája (?), Mehmed csaus (1614), Ahmed pasa (1616), Kapidzsibasi Ahmed aga (1618); Redzseb Aga (1627), Rizván aga (1634); Ahmed müteferrika, Ibrahim efendi (1636), Mehmed müteferrika (1640), Oszmán aga (1643), Haszán pasa (1649), Köprülü Mehmed egyik agája (1659), Kapidzsibasi Jusuf aga, Kara Mehmed pasa, ruméliai beglerbég (1664), Zülfikár efendi (1689), Ibrahim pasa (1699).

hosszabbításának előkészítése, budai megbeszélések, tárgyalások a határvillongások megszüntetéséről stb.) nem tudtak megfelelő szakembergárdát felmutatni, így elsősorban a Haditanácsban működő tolmácsokat, néha a futárokat használták erre a célra. Egy jó tolmács azonban nem volt feltétlenül jó tárgyalópartner is. Ennek ellenére a 17. század teljes időszakában keresztül ezen a módon folytak az alacsonyabb szintű megbeszélések.

A császári tolmácsok

A tolmácsok nemcsak a határ menti ügyek megbeszélésében játszottak fontos szerepet, a portai tárgyalásoknál is nagy szükség volt rájuk. Az európai hatalmak kevés olyan követet küldtek Konstantinápolyba, mint a francia Pierre de Girardin (1685–1689) vagy a császáriak követe, Johann Rudolf Schmid (1629–1643). Girardin nemcsak beszélt a nyelvet, de írni és olvasni is tudott; Schmidnél csak a beszélt nyelvi képességről szerezhetünk tanúbizonyságot. A legtöbb követ azonban nem ismerte az oszmánli (török, arab és perzsa) nyelvet, így ura, állama ügyeinek intézéséhez elengedhetetlen volt számára a jól képzett és hűséges tolmácsok alkalmazása.

Az európai követek először a konstantinápolyi latin keresztény negyedben, a Galata–Perában lakókat kezdték tolmácsokként használni, például a Navonikat, a Grillókat, az Oliveriket és a Fornettiket.¹⁷ A Fornetti család tagjai több generáción keresztül álltak a mindenkori francia követ szolgálatában. Egy Fornetti a visszafoglaló háborúk idején Konstantinápolyban tevékenykedő két állandó francia követnek, a már említett Pierre de Girardinnek, valamint Antoine de Castagnère-nek, Châteauneuf márkijának is szolgált.¹⁸ A Grillók Velence portai tárgyalásait segítették. Ezek a tolmácsok (*dragomán, terdzsümán*) a szultán alattvalói voltak, és hivatásukat csak a szultáni kancellária hivatalos levelének (*berát*) birtokában gyakorolhatták.

A tolmácsok szerepét a 16. században a keresztény diplomaták erősen túlértékelték, mivel Európában kevés olyan ember élt, aki valamely keleti nyelvben jártas lett volna. Tudjuk, hogy a legtöbb tolmács több európai államtól is kapott szolgálataiért fizetséget, megvesztegethetőségük közismert volt.¹⁹ Ugyanakkor a követek is tisztában voltak azzal, hogy az általuk szolgáltatott információkat nem lehetett teljes mértékben tényként kezelni, azt minimum egy forrásból még érdemes volt ellenőrizni. A korabeli oszmán protokollhoz éppen annyira hozzá tartozott a magasabb és alacsonyabb tisztségeket viselők lefizetése, „megajándékozása”, ahogyan az oszmán politikai ideológiához a *müdara*, azaz színlelés politiká-

¹⁷ *Ágoston Gábor*: Az oszmán és az európai diplomácia a kölcsönösség felé vezető úton. In: Hid a századok felett. Tanulmányok Katus László 70. születésnapjára. Főszerk.: Hanák Péter, szerk.: Nagy Mariann. Pécs, 1997. 94.

¹⁸ Egy görögnek született tolmács, akit „*Furnettinek* neveznek [...], de mivel Franciaország tolmácsa, joga van sárga és kerek fejfedőt viselni, amit a többi görög nem tehet meg.” *Ambassade du M. le Comte de Guilleragues et de M. Girardin auprès du Grand Seigneur, à Paris, chez G. de Luines, au Palais, dans la salle des Merciers, à la Justice T. Girard, au Palais, dans la Grande Salle, à l'Envie et Michel Guerout, Court-neuve du palais, au Dauphin. MDCLXXXVII. 171.*

¹⁹ *Ágoston Gábor*: Információszerezés és kémkedés az Oszmán Birodalomban a 15–17. században. In: Információáramlás a magyar és a török végvári rendszerben. Szerk. Petercsák Tivadar–Berecz Máttyás. Eger, 1999. (Studia Agriensia 20.) 141.

ja.²⁰ Sőt, ha a követ nem fizette meg kellőképpen a hozzá „jó” oszmán vezetőket, nagy valószínűséggel nem tudta elvégezni a rá bízott feladatot. Ajándékok és megfelelő mennyiségű készpénz nélkül nem volt érdemes audienciát kérni. Ezzel a Portára menő követek teljes mértékben tisztában voltak. Ennek ellenére volt olyan eset, amikor — elsősorban az idő sürgetése miatt — a követ nem tudott ajándékokat és pénzt magával vinni. Amennyiben azonban a követet küldő fejedelem és a Porta érdekei egybeestek, akkor a küldött az ajándékok elmaradása mellett is el tudta intézni a rá bízott feladatot. Így történt ez 1527-ben Hieronymus Łasky esetében is, aki Szapolyai János magyar király követeként járt a Portán. Vele egy időben tartózkodott Isztambulban I. Ferdinánd király két követe, Siegmund Weichselberger és Johannes Habardanecz is. Mivel Szulejmán szultán érdekei azt diktálták, hogy Szapolyait támogassa Ferdinánd ellenében, az ajándékok és pénz nélkül érkező Łaskynak sikerült diplomáciai küldetését végrehajtania.²¹ Az évszázad első felében a követségek még nem rendelkeztek saját tolmácsokkal, hanem a szultáni szeráj alkalmazottaival dolgoztak együtt. Fontos volt, hogy olyanokat alkalmazzanak erre a posztra, akik — a nyelvtudáson túl — helyismerettel is rendelkezzenek, valamint az Oszmán Birodalom szokásai, tárgyalási módszerei terén is jártassággal bírnak. Ahogy Európa egyre jobban meg-, illetve kiismerte az Oszmán Birodalmat, a különféle államok apparátusainak dolgozói rájöttek arra, hogy a tolmácsok alkalmatlansága, nyelvismeretük és/vagy lojalitásuk hiánya jelentős problémákat okoz a követeknek. Így a kontinens országai egymás után hátrózták el, hogy országuk ifjúsága számára tolmácsok képzésére alkalmas iskolákat nyitnak Konstantinápolyban. Elsőként Velence hozott létre ilyen jellegű intézményt 1551 februárjában *giovani della lingua* névvel.²² A marseille-i kereskedelmi kamara kérésére, és Jean-Baptiste Colbert közbenjárására 1669 november-

²⁰ Már a kezdeti időktől az oszmán politika alappilléreihez tartozott a *müdara* (*mudarar*), a megtévesztés vagy kódosítás politikája. Megfigyelhettük ezt az ún. „szulejmáni ajánlat” idején, 1521-ben, hiszen a Nándorfehérvár elleni hadjáratához legkésőbb 1520 novemberében ki kellett adnia az uralkodónak a hadba hívó parancsokat, így a tárgyalás céljával Magyarországra küldött Behram csaus küldetése nem jelenthetett valós békeajánlatot. (Fodor Pál: Magyarország és török hódítás. Budapest, 1991. 73.) Ugyanígy tanúi lehetünk 1541-ben, Buda bevételekor, és számos más alkalommal. Az oszmán/iszlám erkölcs a megtévesztést vagy kódosítást nem tartotta elítélendőnek, sőt, annak tökélyre fejlesztését szinte „művészetnek” tekinthetjük. Ez próbára tette az európai, ezen belül a Habsburg konstantinápolyi állandó követek türelmét is. Az 1630-as években, amikor az európai hadszíntéren a harmincéves háború eseményei zajlottak, a nagyvezír többször hivatva az akkori állandó Habsburg rezidenst, Johann Rudolf Schmidet, hogy az elmaradó ajándékot és adót követelje. A megbízott hiába bizonygatta, hogy az adót már egy összegben húsz évre megfizette a bécsi uralkodó, az ajándékokat pedig hamarosan hozza valamely internuncius, a nagyvezír újra és újra megfenyegette magát a rezidenst, sőt, többször utalt arra, hogy a szultán — ha nem érkezik meg az ajándék — felmondja a békeszerződést. Az oszmán politikai vezetés tisztában volt azzal, hogy a birodalom belső problémái, illetve haderejének keleti lekötöttsége miatt nem keveredhet háborúba a nyugati hadszíntéren, de mindent megtettek azért, hogy erejüket, azaz erejük látszatát a császári udvar számára nyilvánvalóvá tegyék.

²¹ Két tárgyalás Sztambulban. Hieronymus Łasky tárgyalása a töröknél János király nevében. Habardancz János jelentése 1528. nyári sztambuli tárgyalásairól. Szerk. Kőszeghy Péter. A kötet összeállította Barta Gábor, a tanulmányokat és a jegyzeteket írta Barta Gábor és Fodor Pál, a dokumentumokat fordította Barta Gábor és Kun József. Budapest, 1996. 23. (Régi Magyar Könyvtár, Források, 5.)

²² Preto, Paolo: Venezia e i Turchi. Firenze, 1975. 104. (Publicazioni della Facoltà di Magistero dell'Università di Padova 20.)

rében Franciaország is létrehozta a velencei példa nyomán *enfants de langues, jeunes de langues*-nak nevezett iskoláját Perában.²³ Itt képezték a követség tisztviselőit, de az Oszmán Birodalom kereskedelmi konzulátusainak embereit is, ami lehetővé tette, hogy a közel-keleti kereskedelem felett növekedjen az állami ellenőrzés.²⁴ Egy jó tolmácsnak — ahogyan azt Venture de Paradis (tolmács Tuniszban, 1780–1786) a 18. század végén megfogalmazta — ismernie kellett saját anyanyelvét, a latint és a keleti nyelveket, de az olaszt és a görögöt is, a kereskedelmi törvényeket, az ország történetét és földrajzát, a muszlim törvényt, a birodalom szokásait, az oszmán adminisztráció mechanizmusát. Jóindulatúnak, hidegvérűnek, megbízhatónak, tisztességesnek és olyan bátornak kellett lennie, hogy nem félhetett még a pestistől sem.²⁵

A Haditanács keleti ügyekkel foglalkozó alkalmazottai is hamar felismerték a jó és megbízható tolmácsok jelentőségét. A 16. században eleinte ők is a helyben található keresztény tolmácsokkal dolgoztak, a század második felében már minden bizonnyal küldtek ki olyan ifjakat, akik a török nyelv és kultúra megtanulásának, megismerésének szentelték idejüket. A „hosszú török háború” után, a 17. század első felének kísérletei nem hoztak sikert, ez a képzés Johann Rudolf Schmid konstantinápolyi állandó követ (1629–1643) idején indult meg, de még ekkor sem szervezett keretek között.²⁶ Ugyanakkor az ő — igen hosszú — követsége alatt megkezdődött a későbbi képzési forma kialakítása. Schmid hazatérte, 1644 után egyre sűrűsödnek a feljegyzések a császári portai tolmácsképzésről, mígnem egy 1652. évi feljegyzésből már egyértelműen tudjuk, a császári diplomácia Konstantinápolyban elkezdte a megbízható ifjak, a tolmácstanoncok (*Sprachknabe*) taníttatását. 1652-ben ugyanis a Magyar Kamara rendelkezett a volt *Sprachknabe*, Ferdinand Heinrich Julius Wogin tartásáról, akit ekkor már a Haditanács keleti ügyekben illetékes tolmácsa mellé rendeltek. Fizetésére a Magyar Kamara utalt ki 30 német tallért.²⁷ Wogin — a feljegyzések tanúsága szerint — 1644-ben Hermann Czernin von Chudenitz rendkívüli császári követtel érkezett az oszmán fővárosba, és az akkori rezidens, Alexander Greiffenklau von Vollrats házában részesült nyelvi képzésben. Egy török hodzsza, azaz tanító oktatta.²⁸ A *Sprach-*

²³ *Ágoston*, 1997. 94.

²⁴ 1700-ban XIV. Lajos ösztöndíjat hozott létre a párizsi Louis-le-Grand Kollégiumban, ahová minden évben tizenkét keleti fiataalt vártak, hogy vallástudományra és latin, arab, török stb. nyelvekre oktassák őket. Országukba való visszatérésük után tolmácsokként vagy misszionáriusokként alkalmazták őket. 1721-ben módosították az ösztöndíjat, és a párizsi tanulmányok után az ifjakat kötelezték, hogy Konstantinápolyban, a kapucinus Szent Lajos Kollégiumban folytassák tanulmányaikat. *Enfants de langue et Drogmans-dil ogranlari ve Tercümanlar*. Ed. Hitzel, Frédéric. İstanbul, 1995. 17–19., 25. *Ágoston*, 1997. 94–95.

²⁵ *Hitzel*, 1995. 82. *Ágoston*, 1997. 95.

²⁶ *Meienberger, Peter*: Johann Rudolf Schmid zum Schwarzenhorn als kaiserlicher Resident in Konstantinopel in den Jahren 1629–1643. Ein Beitrag zur Geschichte der diplomatischen Beziehungen zwischen Österreich und der Türkei in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts. Bern–Frankfurt am Main, 1973. 95.

²⁷ „*ante hac Constantinopoli ad addiscendas linguas Orientales per aliquot annos intertenuimus, nuper vero exinde revocavimus et deinceps Viennae sub disciplina nostrorum Turcicorum interpretum ad faciendum ulteriorem progressum interteneri volumus*” ÖStA FHKA HKA Hoffinanz Ungarn [HFU] r. Nr. 196. fol. 74–79.

²⁸ ÖStA FHKA HKA Reichsakten Fasz. 187/B fol. 777, 781. Wogin supplikációja 1663-ból.

knabék képzésére átlagosan fejenként, évente 100 dukátot számoltak.²⁹ A század folyamán a tolmácstanoncokat folyamatosan képezték, egyszerre általában két-három ifjú tartózkodott a mindenkori állandó követ mellett. Miután képesítést szereztek, néhányan közülük Konstantinápolyban maradtak, míg mások — így például Wogin is — hazatértek, és a Haditanácsban kamatoztatták tudásukat, vagy valamely fontosabb végvárbán tevékenykedtek.

Nem sokkal később, 1637-ben a Haditanács két alkalmazottjában, Johann Rudolf Schmidben és Michel d'Asquier-ben felmerült, hogy az ifjakat már Bécsben képezni kellene, még mielőtt az Oszmán Birodalomba küldenék őket.³⁰ Így azt javasolták, hogy hívják meg a német származású, gyermekként fogságba került Ibrahim efendit Bécsbe, ahol olyan akadémiát kellene felállítani, amelyben tehetséges gyerekeket tanítanak keleti nyelvekre. Elképzelésük szerint az ifjak csak a honi képzés lezárása után kerültek volna Konstantinápolyba, a követ házába. Itt a követ élső tolmácsa (akkoriban ezt a posztot a kopt származású Josephus Barbatus³¹ töltötte be) képezte volna tovább őket.³² Ennek a javaslatnak a szellemében I. Lipót császár 1674. október 18-án parancsot adott Johann Baptist Podestának, hogy szervezze meg a Keleti Nyelvek Kollégiumát Bécsben.³³ Podestà, római, a *Sacra Congregatione de Propaganda Fide* Kollégiumában elvégzett tanulmányait követően, 1669. május 21-én állt az udvar, illetve a Haditanács szolgálatába. Az első kollégium 1674-ben meg is kezdődött, a második 1689. február 25-én indult el. Podestà több, alább bemutatandó tolmácsot is tanított.³⁴ 1691-től minden bizonnyal újra megindult a képzés, és Podestà címzése ekkor már a keleti nyelvek professzora (*Professor der orientalischen Sprachen*). Az általa alapított iskolából jött létre 1754-ben a *K.k. Akademie der Orientalischen Sprachen*. Podestà a 17. század végén és a 18. század elején képezte a keleti nyelvek tolmácsait, és több, ezekkel a nyelvekkel, illetve történelemmel foglalkozó munkát hagyott hátra.³⁵

A Haditanácsban mindig dolgoztak tolmácsok. A 17. századtól kezdve azonban munkájukat az úgynevezett császári főtolmács irányította. 1625-től 1663–1664-ig a francia származású Michel d'Asquier kapta meg ezt a rangot. A 17. század közepi oszmán háború idején — amikor azzal vádolták, hogy nem tölti be azt a funkciót, amellyel megbízták — felmentették tisztségéből, helyére pedig a szín-

²⁹ ÖStA FHKa HKA Reichsakten Fasz. 187/A fol. 278–280.

³⁰ Michel d'Asquier 1598-ban született Marseille-ben, anyanyelvén túl tudott törökül, olaszul és latinul is. 1617-től szolgált Bécsben, és 1625-től volt főtolmács a Haditanácsnál. Hiller, 1998. 208.

³¹ Josephus Barbatus eredeti neve: Jusuf ibn Abu Dhakn volt, és az 1570-es évek végén született Kairóban. Az 1590-es évek közepén került Európába, ahol az összes jelentősebb uralkodói udvarban (Róma, Párizs, London, Németalföld) járt. Több arab munkát fordított le európai nyelvekre, maga is írt műveket (*Speculum Hebraicum*, 1615.; *Historia Iacobitarium seu Coptorum*, posztumusz). Abraham Scultetus a következőket jegyezte fel róla 1611–1612 telén, Londonban: „*Iosephus Barbatus Memphis Aegyptii natus, religione Cophita, professor Arabicae linguae Oxoniae.*” Barbatus 1622. szeptember 1-jén állt a Habsburgok konstantinápolyi szolgálatába, és munkáját egészen 1664-ig végezte. Ezalatt az időszak alatt fizetése évi 400 forint volt, ami nagyon alacsonynak mondható. A ragusai szolgálatból a császári Haditanácshoz kerülő Vincenzo Brattuti éves bére 600 forint volt. ÖStA FHKa HKA HFU r. Nr. 185. fol. 214–217.; Hiller, 1998. 207.

³² Meienberger, 1973. 95.

³³ ÖStA FHKa HKA Hoffinanzprotokollband 943. Exp. 1681. január fol. 11r

³⁴ ÖStA FHKa HKA HFU r. Nr. 330. 1689. VI–VIII. fol. 416–23. (1689. július 24.)

³⁵ Az Osztrák Nemzeti Könyvtár katalógusában jelenleg 11 munkát találhatunk tőle.

tén francia származású François Mesgnien de Meninski került.³⁶ A császári főtölmács feladata sokrétű volt: az udvari hivatalok sokszor kérték véleményét, állásfoglalását török ügyekben, és jó szolgálatot tett olyankor, ha a szultán vagy a budai pasa küldötte Bécsben tartózkodott. Ennél is fontosabb, hogy az oszmán földön tartózkodó követhoz nekik volt joga futárt küldeni, akiknek munkájáért, fizetéséért, megbízhatóságáért felelt. A diplomáciai levelezésen túl ő fogalmazta meg a követutasításokat, és ő felelt a követség, a futárok és a tolmácsok pénzügyeiért is.³⁷ D'Asquier-nek és utódjának is feladata volt, hogy a „titkos levelezők” munkáját felügyelje, koordinálja,³⁸ és ő tartotta a kapcsolatot a mindenkori követtel is. Ebből következik, hogy a rejtjelezett levelek a császári és a haditanácsi utasításokkal töle indultak, és hozzá érkeztek be. A mellette dolgozó tolmácsok, írnokok kódolták és dekódolták a beküldött jelentéseket, így d'Asquier is, Meninski is hatalommal bírt. Egyrészt ismerték a keleti ügyekben használatos kódot, másrészt viszont — mivel a jelentésekből kivonatokat (*Extrakt, estratto*) készítettek — megszürték a beérkező híreket. Emiatt oszmán ügyekben jelentős befolyással rendelkeztek.

A főtölmácson kívül más tolmácsok is tevékenykedtek a Haditanácsban, a végvároknál és a konstantinápolyi követségen. A Haditanácsban elsősorban a főtölmács munkáját segítették. Itt tevékenykedett a fentebb már említett Heinrich Julius Ferdinand Wogin egészen 1694 novemberében bekövetkezett haláláig. A végvárokat tekintve csak a jelentősebbeknek volt az Udvari Kamara által fizetett, és a Haditanács felügyelete alá tartozó tolmácsa. Ilyen volt Győr, ahol Zemper 1678. évi leváltását követően Johann Heinrich Boringert vették fel.³⁹ A konstantinápolyi követség tolmácsait — mint fentebb szó volt már róla — ebben az időszakban a követ házában, egy jól tudó tolmács és/vagy egy török hodzsza képezte. Miután tolmácstanoncként bizonyították rátermettségüket, vagy a császárvárosba kerültek, vagy megmaradtak a követségen. A visszafoglaló háborúkat megelőzően Konstantinápolyban három jelentősebb tolmács működött: Marc'Antonio Mamucca della Torre, Giorgio Cleronome (mh. 1696. szeptember és 1697. március között) és J(o)an(n)aki Porphyrita. Mellettük tevékenykedett még Johann Heinrich Boringier, Johann Adam Lachewitz, Giorgio Ridolfi d'Aleppino (mh. 1681. június–november) és Pantaleone Cleronome (Giorgio testvére, mh. 1691. január–február). Tolmácstanoncként Bartholomeus Huber (1688 májusában fogságba esett), Heinrich Christoph Schwegler, valamint Christian Esaid Pezelli (mh. 1683 végén) működött. Amikor 1683–1684-ben a Szent Liga háborút indított az Oszmán Birodalom ellen, az összes tolmácsot visszahívták Bécsbe. Az idők folyamán többen közülük elhunytak, míg mások helyére újoncokat vettek fel: Leopold Mamucca della Torrét 1684. január 1-jén, Petrus Dabba de Sumagnit 1684. március 14-én, Christoph Mamucca della Torrét 1686. február 10-én, Giuseppe d'Az(z)ariát 1686-ban, Michael Tallmannt és Alvise Woldét 1691. augusztus 9-én, Wolfgang Zacharias

³⁶ Meienberger, 1973. 80–81.

³⁷ Hiller, 1998. 213.

³⁸ Teply, Karl: Johannes Diodato. Der Begründer des Wiener Kaffeehauses. In: Handes Amorya. Zeitschrift für armenische Philologie, 1974. 240.

³⁹ ÖStA HHStA Staatenabteilungen Türkei I. Kt. 164. Konv. 5. fol. 169v–170r

Cantigot és Lucas Franz Jagelskyt 1693. június 4-én,⁴⁰ végül Lucas Michalowitzot 1699. február 28-án.

A keleti ügyek szempontjából — mint fentebb szó volt róla — komoly és felelősségteljes munka hárult a 17. században két francia származású császári főtölmácsra. A visszafoglaló háborúk idején is tevékenykedő François Mesgnien de Meninski 1620-ban született Lotharingiában. Tanulmányait Rómában végezte, és itt minden bizonnyal már foglalkozott keleti nyelvekkel, stúdiumokkal. Innen 1647-ben Lengyelországba utazott, ahol 1653-ban azzal a feladattal bízták meg, hogy Bieganowski követet kísérje el az Oszmán Birodalomba.⁴¹ 1656-ig maradt Konstantinápolyban, ahol megtanulta az oszmánli nyelvet, megismerte a kultúrát. Ezután visszatért Varsóba, és a török ügyekkel foglalkozott. 1657-ben ismét a szultánhoz küldték, és innen került 1661-ben Bécsbe, ahol 1662. január 18-án — mint császári tanácsos és tolmács — I. Lipót szolgálatába állt.⁴² Éves bére ekkor 100 forint volt, amelyet fele-fele arányban a Magyar Kamara, valamint — az Udvari Hadi Fizetőmesteri Hivatal (*Hofkriegszahlamt*) által kiállított számlára — a handgrófság fizetett ki.⁴³ Az 1663/1664-es háborút követően sok feladata adódott a Walter Leslie-féle követség mellett. Őt bízta meg a haditanácsos Johann Rudolf Schmid zum Schwarzenhorn (1629 és 1643 között maga is konstantinápolyi rezidens volt) azzal, hogy készítse elő a két követség ünnepélyes kicserélését. Ennek érdekében 1655. május derekán Budára küldték,⁴⁴ majd 1666. július 15-én Meninski feladata lett, hogy az új budai pasa üdvözlésére követséget vezessen.⁴⁵ 1668 decemberében egy arany láncot, valamint 300 guldent kapott a császártól, mivel nemcsak a keleti, de a lengyel és az Udvari Kamarára tartozó ügyekben is nagy szolgálatokat tett az uralkodónak.⁴⁶ 1669-ben utazást tett Jeruzsálemben és Szíriában, és csak 1671-ben tért vissza Bécsbe. A hazafele vezető úton megállt Budán, ahol megismerkedett a török világutazóval, Evlija Cselebevivel. 1677-ben ismét Konstantinápolyba küldték. 1680-ban kiadta élete fő művét, a *Thesauri Linguarum Orientalum Turcicae, Persicae, Arabicae* című munkáját, amelyet az uralkodónak, I. Lipótnak ajánlott.⁴⁷ Ekkor három kötetet adtak ki, a negyedik csak 1687-ben látott napvilágot. Roßauban nyomtatták, és — az akkori Európában egyedülálló módon — arab karakterkészlettel látott napvilágot. A speciális arab betűket Johannes Lobminger nürnbergi betűöntő készítette. 1683-ban a

⁴⁰ Kettejük felvételénél szerepet játszott az Udvari Kamara 1693. június 22-i javaslata: [a lap-szélen]: „*Hoffcammer – Sub dato Wienn 22. Junii 693. erachtet unnöttig zu sein, das noch einiger der orientall[ischen] sprachen erfahrne subiecta aufgenohmen werden, zu mahlen dergleichen leuthe auf erforderenter fahl schonn zu behhomen, auch mehres auf össterreich[fische] landts kindter, alß auß-länd[er] zu reflectirn seye.*” ÖStA KA HKR Protokollband 391. Exp. 1693. július fol. 335v

⁴¹ ÖStA HHStA Staatenabteilungen Türkei I. Kt. 153. Konv. 4. fol. 44r

⁴² ÖStA HHStA Staatenabteilungen Türkei I. Kt. 164. Konv. 5. fol. 168r

⁴³ ÖStA FHKA HKA Reichsakten Fasz. 187/B fol. 666r, 669r (1662. január 21.) A handgrófi hivatalra lásd *Ember Győző*: Az újkori magyar közigazgatás története Moháctól a török kiűzéséig. Budapest, 1946. 224–226.

⁴⁴ ÖStA FHKA HKA Reichsakten Fasz. 187/B fol. 901r (1665. május 13.), fol. 1348r (1665. május 13.)

⁴⁵ ÖStA FHKA HKA Reichsakten Fasz. 188. fol. 92r (1666. július 15.)

⁴⁶ ÖStA FHKA HKA Familienakten M-128 fol. 1r (1668. december 17.)

⁴⁷ ÖStA Kriegsarchiv [KA], Hofkriegsrat [HKR] Protokollband 360. Reg. 1680. március 27. fol.

nyomda, a betűkészlet, sőt az addig kinyomtatott szótárak nagyobb része is tűzvész áldozata lett.

Meninski 1686-ban haditanácsosi rangot kapott.⁴⁸ A kilencvenes évek elején súlyos betegségen esett át. Felgyógyulására olyan kevés remény volt, hogy Johann Baptist Podestà már kérte a főtolmácsi állást.⁴⁹ Meninski azonban visszanyerte egészségét, és 1695-ben engedélyt kért, hogy Rómába utazhasson. Indulását — anyagi okok miatt — 1697-ig halogatta. Halálának időpontja bizonytalan, 1698. március 17. és szeptember 9. között hunyt el.⁵⁰ Felesége, Susanna Victoria, férje után özvegyi járulékként 375 forintot kapott a Haditanács utalványozására az Udvari Kamarától.⁵¹ Meninski kapcsolatban állt minden hivatalos, és a legtöbb nem hivatalos úton Konstantinápolyba küldött tolmáccsal, futárral, követtel és — 1684-ig — természetesen a titkos levelezőkkel is.

A visszafoglaló háborúk idején a császári tolmácsok két, egymástól jól elkülöníthető csoportra tagolódtak: az elsőbe azok tartoztak, akiket a Haditanács — információszerzés céljából — visszaküldött az oszmán fővárosba; a másodikba azok, akik Bécsben, illetve annak környékén maradtak, továbbra is a Haditanácsnak szolgáltak, de elsősorban a császárvárosba érkező oszmán foglyok, majd 1689-től a Bécs környékén tartózkodó szultáni követség mellett, esetleg a hadszíntéren, várakban vagy a mezei seregnél töltötték be szerepüket.

Tolmácsok Konstantinápolyban a visszafoglaló háborúk idején

Mint fentebb már szó volt róla, a visszafoglaló háborúk idején a császár konstantinápolyi állandó követsége nem működött az addig megszokott módon. A tolmácsok vagy 1682 telén, amikor Alberto Caprara embereinek egy részét hazaküldte, vagy 1683 tavaszán, illetve a hadjárat idején, alatt, után Bécsbe jutottak. Az 1684 és 1699 közötti háborús években két tolmács, Giorgio Cleronome és Janaki Porphyrita tartózkodott folyamatosan Konstantinápolyban, hozzájuk csatlakozott Leopold Mamucca della Torre, Christoph Mamucca della Torre, valamint — egy időre — édesapjuk, Marc'Antonio Mamucca della Torre is. A követ távolléte miatt a tolmácsokra sokkal szélesebb körű, nagyobb felkészültséget igénylő feladatok hárultak, mint korábban.

Mivel a jelzett időszakban nem tartózkodott állandó követ az oszmán fővárosban, a tolmácsoknak a követség addig több tisztségviselő által elvégzett feladatait is magukra kellett vállalniuk. Ráadásul nem tevékenykedhettek szabadon, hiszen a Habsburg és az Oszmán Birodalom szembenálltak egymással. 1797-ig egy európai követ konstantinápolyi életét két tényező határozta meg. Egyrészt, hogy ez ideig az

⁴⁸ ÖStA FHKA HKA Hoffinanzprotokollband 966. Exp. 1686. fol. 112r

⁴⁹ ÖStA KA HKR Protokollband 393. Exp. 1694. április fol. 198v; Exp. 1694. szeptember fol. 438v

⁵⁰ ÖStA FHKA HKA Hoffinanzprotokollband 1013. Exp. 1698. március 17. fol. 215v: Meninski kéri, fizessék ki elmaradt bérét. ÖStA KA HKR Protokollband 402–403. Exp. 1698. november fol. 583v: [a lapszálon]: „Poringer – Johann Heinrich kay[serlicher] dolmätsch der orientälisch[en] sprachen bit umb recommendation an das obrist hof marschall amt damit ihme des verstorbenen h[errn] Francisci Meninsky quartier assigniirt werd[en] möge. Beschl. der R. K. M. titl grafen von Manßfeld de meliori in fr. zu reccomendiren. Wörter (Wien, den 9. 7bris 1698)”

⁵¹ ÖStA FHKA HKA Hoffinanzprotokollband 1017. Exp. 1699. május 19. fol. 251v, 258r

Oszmán Birodalomnak nem volt állandó külképviselete Európában; másrészt, hogy az oszmánok nem ismerték a diplomáciai immunitás jogát. A diplomáciai immunitás és az extraterritorialitás joga ismeretének hiányából fakadó helyzet azt követelte meg, hogy a korábbi tolmácsok mintegy kémekként működve folytassák tevékenységüket, és ennek megfelelően szolgáltassanak híreket a bécsi udvarnak és a Haditanácsnak.

A visszafoglaló háborúk idején aktívan tevékenykedő császári tolmácsok közül Marc'Antonio Mamucca della Torre⁵² szolgált a legrégebb óta Konstantinápolyban. 1635-ben vagy 1636-ban született Hioszon, felmenői között mindkét ágon jelentős ősökkel büszkélkedhetett. Apja, Pantaleone Mamucca családja Messinából származott, onnan kerültek Hiosz szigetére.⁵³ Rokoni kapcsolat fűzte őket a szigetvilágból útnak induló két híres családhoz: a Giustinianikhoz és a Canatcuzenókhoz.⁵⁴ 1262-ben hagyta el a hioszi Mamuccák őse Messinát, és VIII. (Paleologosz) Mihály bizánci uralkodó udvarában szolgált, a bizánci flotta főparancsnoki rangjáig vitte.⁵⁵ Ekkor települt át a család Hioszra, ahol évszázadok folyamán az egyik legbefolyásosabb nemzetséggé vált, tagjai többször töltötték be a sziget kormányzójának posztját.⁵⁶ Az admirális felesége, egy előkelő genovai család sarja, hozta házasságába a *della Torre* nevet, amelyet a férj, illetve kettejük fiúgyermek, Niccolò Mamucca még nem vettek fel. Niccolò fia, Giovanni, aki 1370-ben a bizánci császárnál járt követségben, kezdte használni a *della Torrét* családi utónévként. Ezután Antonio, majd fia, Theodoro, illetve az ő fia, Giorgio, következett a család élén. Giovanni (II.) Mamucca della Torre spanyol szolgálatban állt, 1574-ben nemeslevelet kapott II. Fülöp (1556–1598) spanyol királytól, amelyben „*nobilis et magnificus*”-ként említi őt az uralkodó. Az ő fia, Michele Mamucca a genovai Giustiniani családból származó Girolamát vette feleségül, és Hiosz régenseként működött.⁵⁷ Házasságukból két fiúgyermek született. Giorgio (II.) Mamucca apja régensi funkcióját vette át. A másik fiú, Pantaleone Mamucca, Marc'Antonio apja, Niccolò Borisi di Capo d'Istria lányát, Ceciliát vette feleségül. Fiúk, Marc'Antonio Mamucca della Torre tehát görög és itáliai ősökkel büszkélkedhetett. Ennek igazolására Vincenzio Lodi Mamuccáról szóló életrajzi munkájában több ira-

⁵² Vincenzio Giulio Lodi még Mamucca életében megírta annak életrajzát: *L'immortalita del cavalier Marc Antonio Mamucca della Torre conte del Sac. Rom. Imp. consigliere attuale di guerra di Sua M. Ces. [etc.] descritta e consecrata alla Sac. Ces. e Real Maesta di Leopoldo I. Augustissimo Imperatore de' Romani [etc.] [etc.] da don Vincenzio Giulio Lodi*, Vienna d'Austria, App. Andrea Heyinger, Stamp. Accad., 1701. Maga a Mamucca név felvet néhány művelődéstörténeti érdekességet: A *mamucca* jelentése: házi manók, akik Messina közelében, Castroreale környékén élnek. Jellemző tulajdonságuk, hogy elrejtik a házban lévő tárgyakat. Néha embereket is célba vesznek, és állhatatosan törekszenek arra, hogy az illetőt lakhelye megváltoztatására kényszerítsék. Ez ellen védekezni csak úgy lehet, ha a legnagyobb közömbösséggel fordulunk a mamuccák felé. (www.bryonia.it; a letöltés ideje: 2003. október 24.) Éppen ezért érdekes, hogy a tolmács bevallása szerint ősei Messinából származtak.

⁵³ *Lodi*, 1701. A2, B; *Zedler, Johann Heinrich*: Großes vollständiges Universal-Lexikon. 2., vollst. photomechan. Nachdr. d. Ausg. Halle u. Leipzig 1732–1754. Graz, Akad. Druck- u. Verl.-Anst., 1994. XLIII. 2002.

⁵⁴ *Lodi*, 1701. B2; *Zedler*, XLIII. 2002.

⁵⁵ *Zedler*, XLIII. 2001.

⁵⁶ *Lodi*, 1701. B

⁵⁷ *Zedler*, XLIII. 2001.

tot is idéz szó szerint, amelyek Marc'Antonio előkelő származását bizonyítják.⁵⁸ Marc'Antonio Mamucca della Torrét a volt konstantinápolyi állandó, akkori rendkívüli császári követ, Johann Rudolf Schmid zum Schwarzenhorn fogadta Habsburg szolgálatba 1649–1650-ben.⁵⁹ A tolmács, saját bevallása szerint, tudott latinul, olaszul, franciául, görögül, horvátul, arabul, perzsaül, törökül és németül.⁶⁰ Ezek közül levelezésében a latin, az olasz, az arab, a perzsa, a török és a német nyelvekben való jártassága bizonyítást is nyert. Tolmácsi kinevezése 1656. szeptember 23-án kelt,⁶¹ addig tolmácstanoncként alkalmazták. Ebben az időszakban az akkori portai rezidens, Simon Reniger von Reningen első tolmácsa, Georg Hausch, tanította.⁶² 1656-tól kezdve Mamucca „igazi” tolmácsként szolgált, és folyamatosan lépett előre a ranglétrán. 1659-ben őt rendelték ki a császári internuncius, Augustin von Mayerberg mellé,⁶³ aki nagyon elégedett volt munkájával. Amikor pedig a császári szolgálatban tevékenykedő Panayoti Nicoussios Mamonas⁶⁴ portai főtölmácsi rangot nyert, Mamucca vette át az ő szerepét a konstantinápolyi követségen.⁶⁵ Az 1663–1664. évi oszmán hadjárat idején Köprülüzáde Fázil Ahmed pasa nagyvezír az állandó követet, Renigert, a rendkívüli megbízottat, Johann Goest⁶⁶ és alkalmazottaikat, kísértük tagjait magával vitte

⁵⁸ F. Rupertus, M. Ord. Ser. B. M. V. (Bécs, 1696. május 15.); Leonardo Balsarini, híoszi püspök (Híosz, 1690. március 11.); a Giustiniani-rokonság bizonyítása: Johannes Josephus de Camilli, *episcopus sebastiensis munkacziensis* (Bécs, 1693. június 17.); Francesco Enrico de Renshing (Bécs, 1693. július 26.); Georgius és Serban Cantacuzeno (Bécs, 1690. január 24.); a Mavrocordato-rokonság bizonyítása: gróf Francesco Antonio d'Anthimis (Bécs, 1696. január 15.); a Borisiók és a Mamuccák rokonságának bizonyítása: Capo d'Istria bírának és elöljáróinak, valamint az ottani metropolitának a levele (Capo d'Istria, 1687. augusztus 8.)

⁵⁹ *Lodi*, 1701. C3; Schmid internunciátúrája: *Meienerger*, 1973. 121–129.

⁶⁰ *Lodi*, 1701. C3

⁶¹ „daß dem bey dero residenten an der ottomanischen portten sich befindenten eltisten sprachknaben, nahmbens Marco Antonio umb seines gueten reusierens willen, neben dem titl dell interprete auf ein jahr lang hundert thaller zur besoldung geraicht, auch wofern er sich inß khünfftige weither wohl verhalten wurde, so dann ein mehrers außgesezt.” ÖStA FHKA Reichsakten Fasz. 187/A fol. 138r 1656. szeptember. 23.; fol. 137r 1656. szeptember. 29. „Marc Antonio ist nebst der kost mit 100 thaller des jahr und mit den titl interprete auffgenohmen worden, den 23. [Dazem]b[er] 1656” ÖStA HHStA Staatenabteilungen Türkei I. Kt. 164. Konv. 5. fol. 168v (1694. szeptember 24.) Az utóbbinál a hónapot tévesen adták meg.

⁶² *Lodi*, 1701. C5

⁶³ Augustin von Mayerberg 1659-ben Konstantinápolyban járt internunciusként. Innen tovább utazott orosz földre, ahol hosszabb időt töltött el. 1661 februárjában indult útnak Horatio Giuglielmo Clavuccio társaságában, és 1661. május 25-én érkeztek meg Moszkvába, ahol egészen 1662. május 5-ig tartózkodtak. Nemcsak nyomtatásban megjelent írásos beszámolója értékes számunkra, de az utazása során készített metszetek is, amelyek Johann Rudolf Storn nevét dicsérik. Az úti beszámoló: *Iter in Moschoviam ejusdem et Horatie Guilielmi Calavucii ab imperatore Leopoldo ad Tzarem et magnum ducem Alexium Mihalowicz anno 1661 ablegatorum cum statutis Moschoviticis ex Kussice in Latinum idisma ab eodem translatis. H. n., é. n.* Az album: *Mayerberg, Augustin von: Album Mejerberga* (russ.) Mayerbergs Album. Ansichten und Alltagsszenen aus dem Rußland des 17. Jahrhunderts. St. Petersburg, Suworin, 1903.

⁶⁴ Panayotiról ld. *Camariano, Nestor: Alexandre Mavrocordato, le Grand Dragoman. Son activité diplomatique 1673–1709.* Thessaloniki, 1970. 24–53.

⁶⁵ „D[omi]n[us] residens quondam Reniger praedicti D[omi]ni Marci Antonii opera atq[ue] assistentia uteba[ur] ipseq[ue] A[n]no [1]659 Internuntio Caesareo D[omi]no a Mayrberg interpretando adstiterit maxime vero in absentia interpretis Panajoti ad nimicus in Creta aliisq[ue] exteris patib[us] morave[ur], pro servitio Portae invigilaret” ÖStA KA Bestallungen No. 2487. 1688. május 22.

⁶⁶ Goes, Johann Freiherr von: 1662-ben Temesvárra, Ali pasához ment követségbe. Amikor 1663-ban megindult a nagyvezír hada, a pasának is csatlakoznia kellett hozzá, így a követet is magával vitte. *Zedler*, VIII. 81.

magyarországi táborába. Közöttük volt Marc'Antonio, aki Budáig jutott. Itt ugyanis a Renigertől kapott kód segítségével az oszmán csapatok mozgásáról levezetett a Haditanáccsal. Amikor kémkedés vádjával letartóztatták, csak nehezen menekült meg.⁶⁷ A tőle szerzett hírekről, illetve azok értékéről nem sokat tudunk, ugyanakkor — minden bizonnyal — fontosak lehetnek, hiszen 1664. január 14-én a Regensburgban tartózkodó Lipót császár évi 400 tallérra emelte Mamucca bérét, amelynek folyósítását a Haditanács 1665-ben még mindig csak kérvényezte az Udvari Kamaránál.⁶⁸ Mamuccát a kémkedési ügyet követően — saját biztonsága érdekében — Reniger visszaküldte Konstantinápolyba (!).⁶⁹

1665-ben I. Lipót megbízásából Walter Leslie gróf a szultáni fővárosba utazott, hogy a békekötést követő szokásos, ünnepélyes követváltás megtörténhessen.⁷⁰ Leslie tolmácsául Mamuccát nevezte ki a császár, és — amikor a követtség 1665-ben visszatért az Oszmán Birodalomból — Marc'Antonio is Bécsbe érkezett.⁷¹ Ezt és a következő évet a császárvárosban töltötte, majd 1666. június 8-án a Konstantinápolyban elhunyt Hartmann Wider helyére ismét az oszmán fővárosba küldték.⁷² Mielőtt visszatért volna keletre, újra megemelték bérét, így már évi 1000,⁷³ 1668-tól pedig évi 1200 forintot kapott.⁷⁴ Ezt követően egészen 1683-ig az Oszmán Birodalomban tevékenykedett. 1675-ben megnősült, Simeone Tarsia lányát, Giustiniát vette feleségül, így rokonságba került a velenceiek portai főtölmácsával, Tommaso Tarsiával. Házasságából összesen négy olyan gyermek született, akik megérték a felnőttkort. A legidősebb, a fiatalon meghalt Leopold, apja nyomdokait követte, sőt 1701 és 1703 között konstantinápolyi császári rezidensként működött.⁷⁵ Christoph is tolmácstanoncként kezdte, majd a háború vége után magas karriert futott be. Felesége Egon von Khuen lánya, Maria Judith volt. Marc'Antonio idősebbik lánya, Victoria a szász birodalmi herceghez, Carl Christoph von Wassdorffhoz ment nőül. Maria pedig előbb a fiatalon elhunyt, erdélyi nemesi

⁶⁷ „*Neq[ue] etia[m] abhorruit vita[m] sua[m] qua[m] sepissimo periclitabatur pro servitio caesareo consecrare uti appareret ab A[nn]o 1663 sub Buda ubi tanqua[m] explorator fuisset accusat[us], et eu[m] magno labore ac discrimine casus suu[m] mortu[m] subduxerit eode[m] etia[m] anno durante adhuc bello, certa quaeda[m] cifra (a D[omi]no residente Reninger ipsi fuit confisa) sub qua Turcorum apparat[us] transcribere fuit conat[us].*” ÖStA KA Bestellungen No. 2487. 1688. május 22. Reningen és Goes, rendkívüli megbízott ügy értesültek, hogy Mamuccát ki is végezték, ezért az oszmán táborban csendes misét celebráltak emlékére. Johann Goes levele Budáról, 1663. október 25-én. *Lodi*, 1701. D

⁶⁸ ÖStA FHKa Reichsakten Fasz. 187/B fol. 1445r 1665. április 29.

⁶⁹ *Lodi*, 1701. D5

⁷⁰ *Eickhoff, Eckehard*: Venedig, Wien und die Osmanen. München, 1970. 223.

⁷¹ ÖStA FHKa Reichsakten Fasz. 187/B fol. 1445r 1665. április 29.

⁷² ÖStA FHKa Reichsakten Fasz. 188. fol. 47r 1666. június 8.

⁷³ ÖStA FHKa Reichsakten Fasz. 188. fol. 72r 1666. június 28.; ÖStA FHKa Reichsakten Fasz. 188. fol. 32r 1666. június 30. (I. Lipót határozata)

⁷⁴ „*für den Marco Antonio ein halbe jahrs gebier per 600 f.*” ÖStA FHKa Reichsakten Fasz. 188. fol. 581r 1668. október 5.

⁷⁵ I. Lipót parancsára Leopold megkeresztelése alkalmából az Udvari Kamarának 100 dukát ajándékot kellett kifizetnie Mamuccának, amelyet az akkor Konstantinápolyba induló rendkívüli követnek, Johann Peter Hoffmann von Ankerskronnak kellett átadnia. FHKa Familienakten M-24 fol. 1r (1679. június 23.); konstantinápolyi követtsége: *Bittner, Ludwig-Groß, Lothar*: Repertorium der diplomatischen Vertreter aller Länder seit dem Westfälischen Frieden. Band I. 1648–1715. Berlin, 1976. 172.

familiából származó Kálnoky Ádám, majd a havasalföldi fejedelem, Constantin Brancoveanu felesége lett.

1676-ben Johann Christoph von Kindsberg követ „kölcsonadta” tolmácsát a Keleti Kereskedelmi Társaságnak,⁷⁶ így Mamuccának alkalma nyílt alaposabban megismerkedni a későbbi követtel, akkori konzullal, Georg Christoph von Kunizcal. Kettejüknek a visszafoglaló háborúk első szakaszában közös „vállalkozása” is lett, a titkos levelezők rendszerének felélesztése.

1678–1679-ben Johann Christoph von Kindsberg a Szilisztrában tartózkodó nagyvezír táborába küldte a tolmácsot, míg maga a szultán mellett maradt, Edirnében.⁷⁷ Ezalatt az idő alatt, illetve amikor az oszmánok európai fővárosába visszatért, Mamucca della Torre mindent megtett azért, hogy a magyarországi rebellesek dolgait kifürkéssze, ezekről a követnek, illetve az ő közvetítésével a Haditanácsnak jelentéseket küldjön. A rebellesek tevékenysége mellett a határvidéken működő bégeket is figyelte, a nagyvezír táborában folyó tanácskozásokról gyűjtött be információkat, de igyekezett a követ és a Haditanács számára minél többet megszerezni a franciák, a bujdosók, az erdélyiek, a moszkoviták és a lengyelek levelezéséből.⁷⁸ Az ekkor Konstantinápolyba érkező lengyel követség munkáját ugyanakkor segítette.⁷⁹ Szerepet játszott abban, hogy a Teleki Mihály és a francia érdekek ellen szervezkedő erdélyi nemeseket, közöttük Csáky Lászlót, akiket a Héttoronyba zártak, kiszabadítsák.⁸⁰ Kuniz alatt is szolgált, akit — mint említettem — a Keleti Kereskedelmi Társaságnál eltöltött idő folyamán alaposan megismerhetett. Karl Terlingo de Guzmán 1679. évi halálát követően az utódnak, Kuniznak, nagyon gyorsan útra kellett kelnie, így nem maradt idő arra, hogy az Oszmán Birodalomban követváltáskor szokásos díszes ajándékokat magával vihesse. Félő volt, hogy audienciája sokáig elhúzódhat, ami — a béke meghosszabbítása ügyében folyó tárgyalások miatt — nem lett volna szerencsés. Mamucca közbenjárása is segítette abban, hogy megérkezését követően hamarosan fogadta a nagyvezír, majd a szultán.⁸¹ 1683 tavaszán, amikor az oszmán seregek Bécs ellen indultak, Mamucca Kuniz kíséretében maradt. Caprara internuncius azonban még Konstantinápolyban megígérte neki, hogy — hűséges szolgálatáért cserébe — segít neki lovagi címet szerezni, fiait pedig felveszik tolmáccstanoncnak.⁸² Mivel

⁷⁶ ÖStA HHStA Staatenabteilungen Türkei I. Kt. 147. Konv. 2. fol. 132v–133r

⁷⁷ ÖStA HHStA Staatenabteilungen Türkei I. Kt. 149. Konv. 1. fol. 5r, 127r stb.

⁷⁸ ÖStA KA Best. No. 2487. (1688. május 22.)

⁷⁹ Gninsky lengyel palatinus így emlékszik meg erről 1683-ban, amikor Ernst Rüdiger von Stahremberg és Sobieski János király találkoztak Bécs ostromát követően: „*Iste est qui fuit meus Protector in Porta Ottomanica, et cujus opera et consiliis maxime in Silistria, semper usus fui cum magno fructu nostrae Reipublicae.*” Lodi, 1701. E8

⁸⁰ „*Ad mandatu[m] Sacrae Caes[ar]ae Regiaeq[ue] M[a]g[is]t[er] Magnates Transilvanos qui pro bono publico [et] fidelitate ergo eunde[m] com[m]oti contra Telekium per infidias Gallicas damnas et intentus Regno Hungariae machinantes lamentatu[m] venerat, ad eoq[ue] Septem Turrib[us] incarcerati erant, ad inuicem eliberaverit, multaq[ue] pro bono publico cu[m] magna fidelium magnatum Transilvaniae satisfactione perfecit, inte quos etia[m] erat Ladisl[us] Chiaki.*” ÖStA KA Best. No. 2487. (1688. május 22.)

⁸¹ „*Praeter more etia[m] consultu[m] Portae Ott[omanic]ae valida sua dexteritate Domino a Cuniz sine expensis ac munerib[us] solenissima[m] audientia[m] apud Imperatore[m] Turcaru[m] obtinuerit.*” ÖStA KA Best. Nr. 2487. (1688. május 22.)

⁸² „*Ad'ogni modo per mostrar io buon affetto à Mamucca, come in effetti lo portarei se fosse più moderato, gli hò fatto dono d'un cavallo, e gli hò promesso di sollicitare per suo figliulo che si*

Marc'Antonio Kuniz mellett maradt, a császárváros ostroma idején az oszmán táborban volt. Amikor a császári és a lengyel sereg elűzte Kara Musztafát és csapatait, Sobieski (III.) János lengyel király katonái rátámadtak Mamuccára, ugyanis — öltözete alapján — pasának nézték. Saját bevallása szerint Lubomirski hercegnek köszönhette életét.⁸³ Amint a Linzben tartózkodó császári udvarba ment, jelezte: fél attól, hogy — amennyiben visszatérne az Oszmán Birodalomba — kémnek tekintenék, és minden bizonnyal fel is akasztanák. Az október 22-i császári konferencián még szó esett arról, hogy Porphyritán és Cleronomén túl Mamuccát is visszaküldik Konstantinápolyba,⁸⁴ de később erről letettek, a tolmács Bécsben maradt, ahol a Haditanács munkájában vett részt. Itt több feladat is hárult rá. Ő fordította a budai pasától (1686-ig), a mindenkori magyarországi *szeraszker*től⁸⁵ és a perzsa sahtól érkezett levelek jelentősebb részét.⁸⁶ Marc'Antonio Mamucca della Torre azonban egy ennél sokkal fontosabb feladatot is ellátott. Még 1684-ben, amikor a császári udvar Linzben időzött, kapott megbízatást arra, hogy a „titkos levelezők” kallódó, elhaló — de mindvégig fennálló, jól-rosszul működő — hálózatát újjászervezze.⁸⁷ Az általa működtetett információs hálózat egészen 1698-ig, az első béketárgyalások megindulásáig fennállt, folyamatosan működött, és általában havi (néha kétheti) rendszerességgel érkeztek a jelentések. Életrajzírója művéből is kiderült, hogy Mamucca igen kiterjedt kapcsolatokkal rendelkezett, hiszen a tolmács a budai titkos levelező, Marko Radivovitz, az angol és holland portai követek, követségi alkalmazottak, konzulok, a genovaiak, a lengyelek, a moszkvaiak, illetve a franciák jóindulatát is élvezte, munkájukban néha segítséget nyújtott. Johann Christoph von Kindsberg 1673-ban így jellemezte: „*Igazából, Uram, ő angyal és ördög egyszerre, mivel képes ugyanakkor a törökök és a keresztények igényeinek is megfelelni.*”⁸⁸

dichiarì giovane di lingua,” Österreichische Nationalbibliothek, Handschriftensammlung [ÖNB-HAN] Cod. 8717. fol. 121r (1683. május 3. után és június 12. előtt)

⁸³ Lodi, 1701. O3

⁸⁴ ÖStA FHKa HKA Hoffinanzprotokollband 955. Reg. 1683. december 28. fol. 746v

⁸⁵ *Szerdár* vagy *szeraszker* (legfelsőbb katonai parancsnok). A hadsereg feje (általában egy beglerbég vagy egy szandzsákbég), ha a szultán vagy a nagyvezír nem vonultak személyesen hadba. Ha a nagyvezír töltötte be a funkciót, akkor őt *szerdár-i ekremnek* nevezték. A *szerdár* kötelessége volt, hogy megtegye a hadi előkészületeket, és hadjárat idején joga volt kinevezésekre, letételekre, valamint *timár* és *ziámet* birtokokat adományozhatott. Íslam Ansiklopedisi. İstanbul, 1967. Cilt 10. 512–513.

⁸⁶ A perzsa sah levelei: ÖStA HHStA Staatenabteilungen Türkei I. Kt. 153. Konv. 2. fol. 42–43. (1687. június 6.), ÖStA KA HKR Protokollband 404. Reg. 1698. szeptember 7. fol. 384r; egyéb levelek: ÖStA KA Best. Nr. 2487. (1688. május 22.)

⁸⁷ „*Approfittandosi nell'Essercitio Militare più con le notizie precedenti delle forze, et delli disegni de nemici, che con lo sforzo di grosse armate, sapientissimamente la M[ae]sta V[ost]ra mi comandò in Linz à provederla de fidi, e diligenti corispondenti in constantinop[oli], per poter esser avisata delli andamenti dell'inimico Ottomani. E mentre questi corispond[en]ti da me trovati, prontam[en]te, e pienam[en]te hanno corrisposto al desiderio della M[ae]sta V[ost]ra, inviando (senza riguardo di esporre ad evidente pericolo le loro vite, et alle rovine le loro case) li arcani più secreti del Divano, con ogni diligenza, e solectudine possibile venuti li dispacci alle Clementiss[i]me mani di V[ost]ra M[ae]sta, non stimo superfluo, ridotto il volume in cinq[ue] parti di anno in anno, rimetterlo di nuovo sotto li benignissimi acchi della medema, con tre necessarie relationi già datte. Supplicando humilissim[amen]te la M[ae]sta V[ost]ra à non sdegnare questa mia diligenza fatta à fine, che possa fare il confronto di quelli da quanto è successo. Et con profondissima humiltà genuflesso le bacio di Sacro Manto.*” ÖNB-HAN Cod. 6034. (A számozott foliók előtt két számozatlan található.)

⁸⁸ Lodi, 1701. F3

Ezalatt az időszak alatt, fiait, Leopoldot és Christophot felvették a tolmácstanoncok közé.⁸⁹ Mindketten Konstantinápolyban vállaltak szolgálatot, és egészen a visszafoglaló háborúk végéig ott tartózkodnak Nagyon valószínű, hogy az ebből a korszakból való „titkos levelek” egy része tőlük származott. Marc’Antonio 1687-ben, I. József magyar királlyá koronázása alkalmából a pozsonyi országgyűlésen magyar nemességet is kapott.⁹⁰ 1688-ban kérte az Udvari Kamarát, hogy magyarországi utazása költségeit térítsék meg, később 300 forintot kapott erre a célra.⁹¹ A visszafoglaló háborúk lezárása után, 1701. március 1-jén Marc’Antonio Mamucca della Torre, valamint fiai és leányai elnyerték a Német-római Birodalom grófi rangját (*d[er]s praedicat hoch und wohlgebohrn zugelegt haben*).⁹²

1683. december 22-én császári tanácsosi rangot kapott, amelynek használatára 1689. április 6-án a Haditanács ismételt felszólította a kamarát.⁹³ Tanácsosként közbenjárt I. Lipótnál Agostino Carlo Mamucca érdekében, és sikerült elintéznie, hogy rokona 1690. szeptember 4-én elnyerje a bisztriai Szent András apátság apáti méltóságát.⁹⁴ Ettől az időtől kezdve keleti ügyekben szakértőnek számított. Ezt jelzi az is, hogy az újonnan kinevezendő tolmácsok esetében a császári főtölmács, François Mesgnien de Meninski véleménye mellett Mamuccaét is kikérték,⁹⁵ és szerepe volt akkor is, ha tárgyalásba bocsátkoztak az 1688 után Bécsben, illetve annak környékén tartózkodó oszmán követséggel. 1692-től többször is császári főtölmácsnak címzik,⁹⁶ holott e rangot valójában csak 1698 novemberében, Mesgnien de Meninski halála után nyerte el.⁹⁷ 1699 júliusában a Haditanács is felvette tagjai közé.⁹⁸

Belgrád ostromát követően a császári seregek elfogták a várat védő pasát, akit Mamuccának kellett felügyelnie, illetve ő gondoskodott tartásáról is. 1688-tól egészen 1691-ig „élvezte” a várparancsnok a tolmács vendégszeretetét. Az ehhez szükséges összeget az Udvari Kamarának kellett előteremtenie és kiutalnia Mamucca számára, de ez is — akárcsak az egyéb pénzüsszegek — akadozott. Marc’Antonio többször fordult a kamarához azzal a kéréssel, hogy térítsék meg neki erre fordított költségeit.⁹⁹ 1691. március 3-án Mamucca császári parancsot kapott, hogy a nála „vendéges-

⁸⁹ Leopoldot 1684. január 31-én (ÖStA HHStA Staatenabteilungen Türkei I. Kt. 164. Konv. 5. fol. 168v); Christophot 1686. február 10-én (ÖStA HHStA Staatenabteilungen Türkei I. Kt. 164. Konv. 5. fol. 168v–169r)

⁹⁰ „*Illustrissimum Dominum Marcum Antonium Mamucha de Turri [et] alias etiam ex Antiquissima [et] Nobilissima Familia Mamucha*” Zedler, XLIII. 1998.; Nagy Iván: Magyarország családai czímerekkel és nemzékrendi táblákkal. Pest, 1860. L–O, 282. Nagy Iván az 1687. évi 29. törvénycikkre hivatkozik.

⁹¹ ÖStA FHKA HKA Hoffinanzprotokollband 973. Exp. 1688. május 18. fol. 267v (Mamucca beadványa); Hoffinanzprotokollband 975. Reg. 1688. június 28. fol. 364r (a kifizetés).

⁹² ÖStA FHKA HKA Familienakten M-24. fol. 5r (1716. november 6.)

⁹³ ÖStA FHKA HKA HFU r. Nr. 330. 1689. V–VIII. fol. 25–26. (1689. július 3.)

⁹⁴ Magyar Országos Levéltár [MOL] A 57 Libri regii 21. kötet 39–40. oldal

⁹⁵ Pl. Michael Tallmann-nal kapcsolatban (ÖStA KA HKR Protokollband 385. Reg. 1691. május 24. fol. 250r; Band 386/1 Exp. 1691. június fol. 336v)

⁹⁶ ÖStA FHKA HKA Hoffinanzprotokollband 993. Exp. 1693. (1692. október 10.) fol. 594v; Band 999. Reg. 1694. március 10. fol. 193r; Band 1001. Exp. 1695. január 12. fol. 11r–v, 14r

⁹⁷ ÖStA KA HKR Protokollband 402–403. Exp. 1698. november fol. 753r

⁹⁸ ÖStA KA HKR Protokollband 405–406. Exp. 1699. július fol. 401v

⁹⁹ Pl. ÖStA FHKA HKA Hoffinanzprotokollband 983. Reg. 1690. április 20. fol. 174r; Band 981. Exp. 1690. július 27. fol. 440v; Band 985. Exp. 1691. február 3. fol. 160r

kedő” pasát szállítsa át Bécsújhelyre, és „*ott arra a helyre kerüljön, ahol korábban Zrínyi és Frangepán volt fogságban*”.¹⁰⁰

Amikor az első komolyabb császári béketárgyalásokról szó esett, az angolokat kérték fel közvetítőnek. Ennek megfelelően utazott Konstantinápolyba John Paget, akinek megbízatása az volt, hogy fürkéssze ki a Porta békére való hajlandóságát. Pagetet a császári tolmács, a titkos levelezők tevékenységének összefogója, Marc’Antonio Mamucca della Torre is elkísérte az oszmán fővárosba. Ezzel igen nagy kockázatot vállalt, hiszen korábbi tevékenységéért a szeráj nem viseltett iránta jó szándékkal. Mamucca azonban az általa koordinált tevékenységet maga is kipróbálta, és a kémjelentések között az 1696. és 1697. évből több, a tolmács kezétől született jelentés maradt ránk.¹⁰¹ Mamucca utazásának egyik fő oka lehetett az is, hogy felesége és fiai, Leopold és Christoph oszmán földön tartózkodtak. Az eddigi adatok alapján nagyon valószínű, hogy Marc’Antonio Mamucca 1697 októberében tért vissza Bécsbe, mivel október 26-i, a császárhoz és Franz Ulrich Kinsky grófhhoz¹⁰² címzett levelében már azt írta, hogy tizenöt éve szolgálja a császárt udvarában.¹⁰³ Marc’Antonio Mamucca della Torre 1708-ban, hosszú és eredményes pályája végén hunyt el.

A másik nevezetes tolmács, Giorgio Cleronome, akárcsak Mamucca, régóta szolgált már a Habsburg uralkodóknak. Kettejük pályája egészen 1683-ig sok párhuzamosságot mutat. Cleronome is híroszi származású volt,¹⁰⁴ és az 1650-es években (1653–1656 között) került Konstantinápolyba, ahol tolmácstanoncként szolgált Reniger állandó követ mellett. Ő is részt vett az 1663–1664. évi hadjáratban. 1663-ban Konstantinápolyból Temesvárra ment, ahol a rendkívüli császári megbízott, Goes tárgyal, majd innen Renigerhez Belgrádba, és vissza. Többször is megtette ezt az utat. Ezért, valamint jó kvalitásai és jövőbeni szolgálatainak reményében 1663. július 3-án tolmácsi kinevezést kapott.¹⁰⁵ 1664 végén Reniger Belgrádból Bécsbe küldte. Egy csaus társaságában utazott Budáig, és közben a háború utáni hódoltságáról nyert benyomásait vetette papírra.¹⁰⁶ 1664. december

¹⁰⁰ „*dem nach allerhöchstgedacht Ihre Kay[serliche] May[estät] gnädigst resoluirt, daß der alhier schon einige jahr bey dem Marco Antonio Mamuca in der kost und verpflegung gestandter Türckh, gewesener bassa, oder commandant zu Belgrad nunmehr eheistens unter behöriger mannschafft und convoye in die Wienerische Neüstatt [...] überbracht, und aldorten an orth und end, wo noch vorhin Zrini und Frangepan in verhaftt gelegen, gleichfals logirt und in guete verwahrung und sicherheit genohmben, und bewachtet worden solle.*” ÖStA HHStA Staatenabteilungen Türkei I. Kt. 158. Konv. 2. fol. 126r (1691. március 30.)

¹⁰¹ Egyik levelében rámutat arra, hogy most már megértette, hogy milyen nehéz helyzetben vannak a levelezők, hiszen neki, aki nem levelezői minőségben ment most Konstantinápolyba, is nagyon nehéz a megélhetés, ugyanakkor a levelezők három éve nem kapnak semmiféle jövedelmet. ÖStA HHStA Staatenabteilungen Türkei I. Kt. 164. Konv. 4. fol. 21v

¹⁰² Franz Ulrich Kinsky gróf 1683-tól cseh udvari kancellár, 1689-től a Titkos Konferencia tagja, 1695-től az udvari politika egyik legfőbb irányítója volt.

¹⁰³ „*Sono già 15 anni S[ua] Ces[are]a M[ae]stà che godo l’honore di prestare li miei fedelis[si]mi servizii qui, nella Augustis[si]ma Corte*” ÖStA HHStA Staatenabteilungen Türkei I. Kt. 164. Konv. 4. fol. 67r

¹⁰⁴ „*aus der insul Scio gebürtig*” ÖStA HHStA Staatenabteilungen Türkei I. Kt. 136. Konv. 3. fol. 89r

¹⁰⁵ ÖStA FHKA HKA Reichsakten Fasz. 187/B fol. 793v–794r

¹⁰⁶ ÖStA HHStA Staatenabteilung Türkei I. Kt. 137. Konv. 3. fol. 133–135. (Kerekes Dóra: Egy császári tolmács megfigyelései. Giorgio Cleronome magyarországi utazása 1664-ben. In: Lymbus. Magyararságtudományi Forrásközlemények, Új folyam 2 [2004]. Megjelenés alatt.)

28-án érkezett meg a császárvárosba. Innen az 1665 elején Konstantinápolyba induló követséggel tért vissza az Oszmán Birodalomba. 1663-tól ő volt csak Reniger mellett,¹⁰⁷ hiszen Mamuccát — mint láttuk — a követ visszaküldte Konstantinápolyba. Ezalatt az idő alatt is, de ezt megelőzően is segítette a „titkos levelezőket”, hogy leveleiket biztonságban eljuttathassák Bécsbe.¹⁰⁸ Ezt követően, akár csak Mamucca, az Oszmán Birodalomban teljesített szolgálatot, ahol a mindenkori követ munkáját segítette. 1672-ben a szultán, IV. Mehmed, Lengyelországban Kameniec várát ostromolta. Johann Baptist Casanova, konstantinápolyi állandó császári követ, a timarovai (Bulgária) táborba küldte Cleronomét. Itt találkozott a Casanovát felváltó új követtel, Kindsberggel, aki egy igen fontos levelet bízott rá, hogy azt minél hamarabb juttassa el a Podóliában harcoló oszmán csapatokhoz. Ezt a távolságot oda-vissza 40 nap alatt tette meg. Mikor visszatért Kindsberghez, már odaérkezett a császári futár, Rudolph Dane, és a nagyvezír parancsára mindannyian útra keltek Moldvába. Miután Kara Musztafa fogadta Kindsberget, a követ és kísérete Edirnébe utazhatott. 1673-ban Cleronoménak ismét a szultáni hadsereggel kellett vonulnia, ebben az évben a moldvai Jászvásárig (Iasi, Románia), a fejedelem székhelyéig jutott. Csak a következő évben tért vissza Edirnébe, majd a költöző szultáni udvarral, illetve a követtel együtt Konstantinápolyba utazott. 1678-ban Kindsberggel együtt ismét Edirnébe ment, hogy a rendkívüli követet, Hans Peter Hoffmann von Ankerskront fogadják. Kindsberg halála után Hoffmann von Ankerskron mellett maradt, majd Carl Terlingo de Guzmán állandó követ elhunytá után Kuniz szolgálatába szegődött.¹⁰⁹ 1681-ben, Konstantinápolyban megnősült, erre Lipót császár 30 forintnyi nászpénzt utaltatott ki számára az Udvari Kamarával,¹¹⁰ illetve a Haditanács egy személyt Lipót képviselőjében elküldött a lakodalomra.¹¹¹

1683-ban ő is az oszmán seregekkel tért vissza Bécsbe, és az október 22-i tanácskozáson döntöttek arról, hogy Janakival és Mamuccával együtt Velencén keresztül térjen vissza Konstantinápolyba.¹¹² Neki és Janakinak a holland követ, Jacob Colyer házában találtak szállást.¹¹³ Itt élt Cleronome egészen 1696 végén bekövetkezett haláláig. Ő is, Janaki is részét képezték annak az információs hálózatnak, amelyet — többek között — a végül Bécsben maradó Mamucca tartott fenn.

¹⁰⁷ ÖNB-HAN Cod. 8717. fol. 107v; ÖStA FHKA HKA Reichsakten Fasz. 188. fol. 335r (1667. április)

¹⁰⁸ ÖStA FHKA HKA Reichsakten Fasz. 188. fol. 335r (1667. április)

¹⁰⁹ ÖStA FHKA HKA HFU r. Nr. 292. Fasz. 1683. III-V. fol. 344r–345v; 1678. június 15. és 1680. január 13. között összesen négy követ halt meg Konstantinápolyban vagy útközben, ezzel a Habsburg diplomácia képviselői komoly problémával álltak szemben. Johann Maximilian Sattler, akit Kindsberg utódjának szántak 1678. június 15-én az odavezető úton, Belgrádban halt meg; Kindsberg 1678. december 14-én Konstantinápolyban hunyt el, tőle Hans Peter Hoffmann von Ankerskron rendkívüli követ vette át az állandó követi tevékenységek továbbvitelét addig, amíg Carl Terlingo de Guzmán meg nem érkezett az oszmán fővárosba. Terlingo temette el az 1679. szeptember 10-én elhunyt Ankerskront, majd ő maga 1680. január 13-án lelte halálát oszmán földön. Utódja, Georg Christoph von Kuniz csak 1680. március 24-én foglalta el a követi állást.

¹¹⁰ ÖStA FHKA HKA Familienakten C-K 249. fol. 1r (1681. június 16.)

¹¹¹ ÖStA KA HKR Protokollband 361. Exp. 1681. november fol. 584v

¹¹² ÖStA KA HKR Protokollband 367. Reg. 1683. október 26. fol. 590r-v

¹¹³ ÖStA HHStA Staatenabteilungen Türkei I. Kt. 152. Konv. 2. fol. 2v

Cleronome konstantinápolyi évei alatt számos jelentést küldött a Haditanácsnak, ennek ellenére rendszeresen panaszkodott, hogy bérét — sokszor évekre visszamenőleg — nem kapta meg.

A harmadik tolmács, a görög származású Janaki Porphyrita esetében már neve írásmódja is bizonytalan. Még kevesebbet tudunk arról, hogyan került császári szolgálatba. Az biztos, hogy tolmácsi kinevezését 1668. május 14-én nyerte el, évi 100 forintos fizetéssel.¹¹⁴ Kinevezési irataiban utalást találhatunk arra, hogy 1667. május 1-jétől szolgált, de ekkor még nem kapott tolmácsi rangot, csak ilyen típusú feladatokkal bízta meg őt a Haditanács.¹¹⁵ 1668-ban ment az Oszmán Birodalomba, hogy nyelvi ismereteivel Casanova rezidens munkáját segítse. Az új követ, Kindsberg megérkezését követően Porphyrita mellette folytatta munkáját, bár 1677-ben a követ kifejtette, hogy — a szentföldi ügyek nem megfelelő intézése miatt — elégedetlen a tolmáccsal.¹¹⁶ A konstantinápolyi évek alatt ő is, akárcsak társai, fel-alá utazott a birodalomban, hogy a követ, a Haditanács és a császár szolgálatára legyen. Bérét folyamatosan emelték, de neki sem fizették ki a szolgálat miatti többletköltségeit. Terlingo és Kuniz mellett is tolmácskodott, majd — természetesen — Caprara konstantinápolyi és edirnei munkáját segítette. Mielőtt az internuncius és a rezidens elhagyták volna az oszmán fővárost, Caprara előreküldte Janakit, hogy találjon nekik szállást Edirnében, ugyanakkor próbálja meg a szeráj híreit is összegyűjteni.¹¹⁷ Amikor Kara Musztafa seregei Bécs ellen indultak, Janaki Kuniz mellett maradt, így a seregek felvonulását, a táborozást, illetve a császárváros ostromát is közvetlen közelből, a török táborból nézte. Az 1682 és 1683 közötti eseményeket feldolgozó munkájában Giovanni Benaglia követségi titkár, mivel neki magának Caprara internuncius mellett kellett maradnia, az 1683 márciusától szeptember 12-ig tartó eseményeket Janaki feljegyzései alapján írta meg.¹¹⁸

¹¹⁴ ÖStA HHStA Staatenabteilungen Türkei I. Kt. 164. Konv. 5. fol. 169v

¹¹⁵ ÖStA FHK A HKA Reichskasten Fasz. 188. fol. 516r (1668. június 18.); ÖStA HHStA Staatenabteilungen Türkei I. Kt. 149. konv. 4. fol. 101r (1679. szeptember 17., illetve 19.)

¹¹⁶ ÖStA HHStA Staatenabteilungen Türkei I. Kt. 147. Konv. 3. fol. 24v–25r (1677. március)

¹¹⁷ Janaki 1682. október 14. és 29. között ment el Edirnébe. ÖNB-HAN Cod. 8717. fol. 70r; *Benaglia, Giovanni*: Außführliche Reiß-Beschreibung von Wien nach Constantinopel und wider zurück nach Teutschland auch was sich merckwürdiges dabey zugetragen deß hochgebornen Grafen und Herrn Herrn Albrecht von Caprara [etc] welche er als Ihre Römisch-Keyserl. Maj. extraordinari-Gesandter und gevollmächtigter den Stillstand mit der Ottomanischen Pforten zuverlängern verrichtet, Beschrieben von Johanne Benaglia Gesandtschaftssecretario anietzo auf vielfaltiges Begehren auß dem Italienischen getreulich in die Hochdeutsche Sprache übersetzt. Franckfurt, zu finden bey Matth. Wagnern, A. 1687. 91.

¹¹⁸ „Wie wollen aber unsere Ráyse beschliessen mit einer außführ. und gründlichen Relation, von dem Marsch deß Ottomanischen Kriegs-Heers und seinen Verrichtungen von Osseck biß nach Wien auch was bey Belagerung dieser unüberwindlichen Stadt vorgangen, welches ich, weil ich nicht selbsten gegenwärtig gewesen auß deß Giannaki Porfirita käyserlichen Dolmetschens Bericht gezogen, der ein kluges und in seinen Verrichtungen verständiges Subjectum gewesen, der auch mit diesem türckischen Heer marschiret.“ *Benaglia*, 1687. 161.; *Teplý, Karl*: Die Einführung des Kaffees in Wien. Georg Franz Koltschitzky, Johannes Diodato, Isaak de Luca. München–Wien, Verein für Geschichte der Stadt Wien–Kommissionsverlag Jugend und Volk Wien, 1980. 38. (Forschungen und Beiträge zur Wiener Stadtgeschichte 6.)

*A konstantinápolyi császári tolmácsok mint „titkos levelezők”
a visszafoglaló háborúk idején*

A császári tolmácsok közül a fent említettek elsősorban a bécsi udvar és a Haditanács keleti információszerzésében játszott szerepük miatt érdemelnek az eddigiéknél nagyobb figyelmet a történetírástól.

A 16. század vége, a 17. század eleje felé kiderült, hogy sem a keleti missziók tagjainak alkalmazása a hírek megszerzésére, sem az alkalmi kémek kiküldése nem elegendő, hiszen a „hosszú török háború” (más néven tizenöt éves háború) idején, 1591 és 1606 között, a bécsi udvar sokszor maradt mindennemű híradás nélkül. Ennek leküzdése érdekében már a háború ideje alatt felmerült a gondolat egy, az előbbinél megbízhatóbb, jobban és főleg rendszeresebben működő hírszerző szolgálat létesítésére. A Haditanács és a császári adminisztráció főbb tisztviselői felismerték, mekkora szükség van arra, hogy jól működő hírszerző hálózattal rendelkezzenek az ellenséges területen. A 17. század huszas éveinek végéig azonban nem volt lehetőségük ennek kiépítésére. Megakadályozta az udvart ebben a folyamatos hadi állapot, valamint az, hogy az Oszmán Birodalomban és a szerájban semmi sem úgy működött, mint egy európai fejedelmi udvarban, így mindaddig kevés ismerettel és tapasztalattal rendelkeztek ezen a területen. 1623-ban a bécsi udvar útnak indította Konstantinápolyba Johann Jakob Kurz von Senftenaut, aki alkalmi követségén túl azt a feladatot kapta, hogy útja során Budán, Belgrádban, Szófiában és Konstantinápolyban olyan megbízható embereket keressen, akik hajlandók — megfelelő fizetség ellenében — Bécsnek híreket szolgáltatni.

A titkos levelezés (*geheimbe Correspondenz*) nem tekinthető önálló intézménynek. Szoros összefüggésben állt a Habsburgok oszmán diplomáciájának egyéb szerveivel, és illeszkedett a korábban kialakított struktúrákhoz. A Haditanács koordinálta a császári udvar keleti politikáját (ekkor még csak az oszmánt, de később ide tartozott az orosz politika is), így nemcsak a hivatalos, diplomáciai síkot, de az információszerzést és a kémkedést is. Önálló szervezetté akkor vált, amikor a 17. század végi háborúkban nem volt állandó követ Konstantinápolyban, így az ő összes addigi tevékenységét is a kémek végezték el.

A 17. században a titkos levelezés, többszöri zökkenőkkel ugyan, de folyamatosan működött. Az eddigi történetírás, illetve a Habsburg uralkodó konstantinápolyi titkos kapcsolati rendszerét vizsgáló kutatók véleménye szerint a „titkos levelezők” az 1670-es évek elején–közepén — elsősorban a megfelelő fizetség elmaradása miatt — beszüntették tevékenységüket.

Az 1684 és 1698 közötti időszakra mégis tizenöt kötetnyi titkos levelet sikerült találni az Österreichische Nationalbibliothek Handschriften-, Authographen- und Nachlasssammlungjában (az Osztrák Nemzeti Könyvtár Kézirat-, Autográf és Hagyatéki Gyűjteményében),¹¹⁹ az Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv Handschriftensammlungjában (Osztrák Állami Levéltár, Házi, Udvari és Állami Levéltár Kéziratgyűjteményében),¹²⁰ valamint az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtárban.¹²¹ Mindhárom helyen más címen tartják nyilván a

¹¹⁹ ÖNB HAN Cod. 6034–6040.

¹²⁰ ÖStA HHStA Handschriftensammlung R 132 (Böhm 1020)

¹²¹ Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár [EFK] Ms. II. 303. (Ennek mikrofilmre vett másolata: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Mikrofilmtár A 5528–5529.)

leveleket. A bécsi levéltárban a *Dispacci di Constantinopoli 1688–1698* címet viselik. Az Osztrák Nemzeti Könyvtár Kézirattárában az *Epistolae ad Leopoldum I. Imperatorem a legatis aliisque fide dignis datae Constantinopoli videlicet Vol. I–VII.* cím alatt találhatjuk meg őket. Esztergomban pedig a kötet *Constantinopolische Briefe* címen lelhető fel.

Mivel a visszafoglaló háborúk idején nem volt állandó követ Konstantinápolyban, nem volt, aki helyben összefogta volna a kémkedés szövevényes és finom hálóját. Ennek megfelelően a Haditanácsnak, amely nem maradhatott — úgy, mint a „hosszú török háború” idején — mindennemű információ nélkül, alkalmat kellett találnia arra, hogy valaki vagy valakik híreket szolgáltatassanak neki.

1683. október 22-én I. Lipót császár konferenciát hívott össze, amelyre a Titkos Konferencia rendes tagjain túl Alberto Caprara rendkívüli követ és Georg Christoph von Kuniz, az utolsó állandó követ is belépőt nyertek. Itt az elkövetkező háborús évek szempontjából is fontos döntéseket hoztak. Tárgyaltak egy együttműködési megállapodás lehetőségeiről, amelyben a császáron és a lengyel királyon kívül a pápa, Velence, Firenze, Málta, Perzsia, Oroszország, a kozákok, Havasalföld, Moldva és Erdély uralkodói, vezetői vennének részt. A következő évek folyamán az itt felsorolt államok jelentős részét sikerült megnyerni, és egy oszmánellenes keresztény szövetségben összefogni. Fontosnak tartották, hogy az ellenséges területen minél mélyebben találjanak diverzánsokat. Ezzel a feladattal a volt konstantinápolyi állandó követ, Kuniz káplánját, az albán származású Lucca Dabba de Sumagnit bízták meg. Elhatározták azt is, hogy a császári tolmácsok közül Marc’Antonio Mamucca della Torrét, Janaki Porphyritát és Giorgio Cleronomét visszaküldik Konstantinápolyba, ahonnan azok továbbra is híreket szolgáltatnak majd.¹²² Mamuccának az angol követ, James Brydges, Chandos bárója; Cleronoménak és Porphyritának pedig a holland követ, Jacob Colyer házában kerestek szállást.¹²³ Végül úgy alakult, hogy csak az utóbbi kettő indult útnak, és érte el az oszmán fővárost. Rajtuk kívül Marc’Antonio Mamucca della Torre fiai, Leopold és Christoph is az oszmán fővárosban tartózkodtak, és hírekkel szolgáltak a császári udvar számára.

A Haditanács 1684. február 15-én írásban fordult az Udvari Kamarához, amelyben kifogásolta, hogy a kamara olyan lassan kezdte el előteremteni a pénzt a tolmácsok utazásához, hogy közben egészen megváltozott a helyzet. A tolmácsok „korábban Velencén és Ragusán vagy Havasalföldön keresztül utazhattak volna, de a bizonytalanság miatt ezek az átjárók már nem állnak nyitva, ráadásul nem lehet tudni, hogy Havasalföld és a Velencei Köztársaság nem az ősellenség pártjára áll-e, más útvonal után kell nézni, Livornón vagy egyéb útvonalon” juthatnak majd el az Oszmán Birodalomba. A Haditanács arra is rámutatott, hogy

¹²² ÖStA KA HKR Protokollband 367. Reg. 1683. október 26. fol. 590r-v; Az albán ügyekről: ÖStA HHStA Illyrico-Serbica Fasz. 1.; A császár Kuniznak: „Die bey sich habende türkische dollmäschen können über Venedig in Türckhey gehen, undt was sie alda sagen solln instruiert werden.” ÖStA KA HKR Protokollband 367. Reg. 1683. október 26. 590r-v

¹²³ A Haditanács az Udvari Kamarának és a birodalmi alkancellárnak, Leopold Wilhelm zu Königsegg grófnak, Linz, 1684. február 15.: „Wie nun der dolmatsch Marco Antonio Mamucca della Torre seines orts vermaint sich bey dem engelländischen gesandten zu Constantinopl am besten, der Janaki Porfirita aber sambt dem Georgio Cleronome bey dem holändisch[en] anzuhenckhen, alß mit welchen sye bereits guete kundschaft und vertraulichkeit heten.” ÖStA HHStA Staatenabteilungen Türkei I. Kt. 152. Konv. 5. fol. 2r-v

ez bizony sokba fog kerülni a kamarának, hiszen az út így hosszabb lett, és a tolmácsok nem tudhatták, mennyi ideig kell majd várniuk, mielőtt olyan hajót találnak, amellyel biztonságosan eljuthatnak az oszmán fővárosba. Csak holland vagy angol hajón utazhattak, e két terület lakosai ugyanis még békében éltek a Portával, kereskedelmi kapcsolataikat is megőrizték. Mamucca ekkor beteg volt, Cleronome és Porphyrita viszont már el is indult Bécsbe, ahol nem kívántak több időt tölteni, mint amennyi arra szükséges, hogy embereiket és holmijukat összeszedjék. A Haditanács azt javasolta a kamarának, hogy megfelelő mennyiségű pénzzel bocsássa újtukra a tolmácsokat, hiszen nemcsak saját otlétüket kellett kifizetniük, de — anyagi lehetőségek híján — nem tudnak megfelelő információkhoz jutni. A hír megszerzését követően nem kevésbé volt nehéz annak hazajuttatása, így a Haditanács a Fiume–Velence (Giovanni Pietro d'Argento báró és Franz Ulrich von Thurn und Wlassasina gróf, velencei követ) útvonalat ajánlotta. Ugyanakkor felhívta a tolmácsok figyelmét arra, hogy bármely más útvonalat is igénybe vehetnek, ha a szükség úgy hozza, és ha biztonságosnak ítélik.¹²⁴ Március hónap folyamán a Konstaninápoly–Ragusa–Fiume–Velence útvonalat kezdte használni a Haditanács, mivel Ragusában Pietro Ricciardi, Lika grófjának apja, később öccse segítette a levelek elküldését, aki 1000 tallért kapott szolgálataiért.¹²⁵ Ricciardi apja azonban nemcsak egyszerűen továbbküldte Fiume felé a beérkező csomagokat, hanem Belgrád és Buda irányából maga is szerzett be híreket, és azokat is eljuttatta d'Argentóhoz. Sőt, arra is javaslatot tett, hogy a két nagyvárosban ülő informátorokon túl beszervez olyan embereket, akik az oszmán sereggel vonulnak, és ha hetente nem is, de kéthetente híreket, jelentéseket küldenek a budai és a belgrádi megbízotthoz, akik ezeket is továbbítják akár Ragusa, akár Fiume, akár Lotharingiai Károly felé.¹²⁶ A Ricciardi apja, majd öccse által kínált lehetőséggel egészen Buda elfoglalásáig élt a császári hadvezetés. A konstaninápolyi, a belgrádi és az edirnei hírszolgáltatást 1684-ben és 1685-ben ennek a kapcsolati rendszernek a tagjai végezték.

A Haditanács azzal is tisztában volt, hogy ellenséges területről senki sem fog megfelelő anyagi ellentételezés nélkül hírt szolgáltatni, így erről is írt a kamarának, megnevezte a kért összegeket, és arra is rámutatott, hogy nagyon fontos a császári udvar számára a megfelelő információ, ennek megfelelően a kamara ne késlekedjék az ehhez szükséges összegeket átutalni.¹²⁷ A kamara a lehető leggyorsabban reagált: január 31-i leiratában utasította a császári hadi fizetőmesteri hivatalt, hogy Kuniznak utalják ki a kért 500 forintot, hogy a levelezést Bécs, Esztergom és Buda között helyreállíthassa.¹²⁸

A legmegbízhatóbb híreket Konstaninápolyból azonban mégis a két volt tolmács, Giorgio Cleronome és Janaki Porphyrita szolgáltatták, hozzájuk csatlakozott 1696-ban Marc'Antonio Mamucca della Torre és a kezdetektől két fia, Leopold és Christoph. Marc'Antonnio 1697. évi hazatérését követően fiai továbbra is Konstaninápolyban maradtak.

¹²⁴ ÖStA FHKa HKA HFU r. Nr. 296. Fasz. 1684. III–V. fol. 18r–20r (1684. február 15.)

¹²⁵ ÖStA KA HKR Protokollband 369. Reg. 1684. március 12. Fol. 159v

¹²⁶ ÖStA FHKa HKA HFU r. Nr. 296. Fasz. 1684. III–V. fol. 370r–v. (Linz, 1684. március 12.)

¹²⁷ ÖStA FHKa HKA HFU r. Nr. 295. Fasz. 1684. I–II. fol. 269r (1685. január 15.)

¹²⁸ ÖStA FHKa HKA Hoffinanzprotokoll Band. 957. Exp. 1684. február 3. fol. 101r

A kötetekben található, összesen 213 levélnek csak kis hányadát, 10%-át sikerült eddig megnyugtatóan azonosítani. Ennek oka egyrészt az, hogy a kémek tevékenységéről nem szívesen adtak információkat, igyekeztek eltitkolni a híradó létét és személyét is, hiszen élete függött a rendszerben működők titoktartásán. Másrészt azonban az is hátráltatja az azonosítást, hogy a gondos haditanácsi alkalmazzottak a beérkezett leveleket bemásolták azokba a könyvecskékbe, amelyekben ránk maradtak, az eredetit viszont — általában — kidobták, vagy utódaik kiselejtezték. Így a mai kutató számára nagy értékkel bíró *rubrumok*, az irat hátoldalán található adminisztratív feljegyzések elvesztek. A jelentések egyes utalásából, a mégis fennmaradt és meglelt iratokból azonban néha azonosítani lehet a levélírókat. A 213 levél között Giorgio Cleronome, Janaki Porphyrita és Marc'Antonio Mamucca della Torre kezétől származót is találhatunk.

Mivel a jelzett időszakban nem volt állandó követ Konstantinápolyban, így a tolmácsoknak az eddigi, fent ismertetett feladatkörükön túlmenően kellett hatékonyan működniük. Jelentéseik a korábbi követjelentések mintáját követik, bár azt most még nem lehet egyértelműen megállapítani, hogy erre utasítást kaptak-e, tudatosan vagy ösztönösen követték-e ezeket. A császári követek jelentésírási szokásairól röviden elmondhatjuk, hogy ebben is a velencei hagyományokat követték. A jelentések írásánál alapvetően két kategóriát lehet megkülönböztetni: az elsőbe a rendszeresen, általában kéthetente hazaküldött beszámolók tartoznak, ezeket *dispacciónak* nevezzük, a másodikba a követi küldetés végén íródó, nagy összefoglaló jelentések, amelyek neve *relazione*.

Bár a velencei jelentések többé-kevésbé szigorú sémát követtek, el lehetett térni ettől, de alapvetően az alábbi témákat tárgyalták. Először az Oszmán Birodalom kiterjedését, majd a padisah (szultán) fizikai jellemzőit, neveltetését, képzettségét, feleségeit és gyermekeit kellett bemutatnia. Ezután következtek a nagyvezír és más divántagok, egymáshoz való viszonyuk, majd a hadseregről és a flottáról (Velencének ez utóbbi rendkívül fontos volt), végül a birodalom pénzügyi helyzetéről szóló információk. Általában igen részletesen jelentettek a hadsereg felépítéséről és állapotáról, a közigazgatásról, az adóztatásról, a szultáni szeráj belső szerkezetéről és a birodalom kiterjedéséről. Mivel a követek tudták, hogy *relazionéjukat* olyan emberek jelenlétében fogják előadni, akik maguk is rezideáltak korábban az Oszmán Birodalomban, igen nagy precizításra törekedtek.¹²⁹

A 17. században a császári követeknél is végleg megszilárdult a *dispaccio*-írás gyakorlata. A mindenkori megbízottak általában kéthetente-tizenöt naponta küldték Bécsbe híreiket. Ezek sem követhettek teljesen szigorú sémát, de — a velencei jelentésekhez hasonlóan — mégis bizonyos rendszeresség, egyes témák folyamatos jelenléte megfigyelhető. A 16. század folyamán a császári követek elsősorban a velencei tengeri utat használták jelentéseik Bécsbe juttatásához, de ezt a gyakorlatot hosszú távon nem lehetett fenntartani, mivel a velenceiek — saját érdekeik végett — rendszeresen felbontották a postát. A 17. századtól már elsősorban a császári futárok, illetve a követ saját embereinek segítségével továbbították az üzeneteket. Ez nem azt jelentette, hogy a velencei tengeri útvonal meg-

¹²⁹ Wertheimer Ede: A velencei diplomácia, különösen a XVI. és a XVII. században. In: Századok 1877. 114.

színt volna, csak azt, hogy Velencén keresztül — elsősorban az ottani császári követ közvetítésével — ekkor már inkább csak a másod-, illetve harmadpéldányokat küldték el, és az eredeti ment a futárok kezén. A 17. század első felében Johann Rudolf Schmid állandó követ maga is panaszkodott a velenceiekre, hogy postáját felnyitják: „*Brigido követ úr azt írta nekem Velencéből, hogy szinte minden küldeményem kinyitva érkezik meg hozzá olyan módon, hogy a leveleimet bárki elolvashatja.*”¹³⁰ Ugyanezt tapasztalta az útvonal másik végén „ülő” d’Asquier is.¹³¹ Ennek ellenére — a gyorsaság miatt, és a másod- és harmadpéldányok eljuttatására — a 17. század folyamán végig használták a tengeri útvonalat is, amelynek jelentősége a háborús időszakban újra megnőtt.

Nemcsak a *dispacciók* esetében, hanem a császári tolmácsok kémjelentéseinél is megfigyelhető, hogy vannak olyan témakörök, amelyeket a jelentésnek mindenképpen érintenie kellett, és ezek újra és újra megjelennek a különböző iratokban, még ha az nem is mondható el, hogy minden téma minden írásnál előfordul. Ekkorra már a korabeli császári kémek is rájöttek arra, amire a nyugati (elsősorban az angol és a holland) megbízottak a 17. század első felében rádöbentek: Európa keleti és délkeleti fele könnyebben megfigyelhető Konstantinápolyból, mint Bécsből vagy más, a nyugati és a keleti világ határán fekvő városból. A jelentésekben ennek megfelelően a következő főbb kategóriákat különböztethetjük meg (itt jelezve azt, hogy ezek a főbb kategóriák további alkategóriákra oszlanak): az Oszmán Birodalom történései; a Konstantinápolyban beszerezhető hírek a császári frontról, a Habsburgok udvarában és területein zajló események; a nagy ellenfél: a Francia Királyság; az angol és a holland viszonyok. Külön figyelmet szenteltek Velencének és Ragusának, és egyszerre tárgyalták a kozákoknak és a tatároknak a tevékenységét. Ugyanígy nagy figyelmet fordítottak a szultán közvetlen szomszédaira és egyben ellenségeire, akik ezzel egyidejűleg a császár szövetségesei voltak: Oroszországra (1686-tól volt a Szent Liga tagja) és a Lengyel Királyságra (már 1683-tól összehangolt hadműveleteket vezetett a császári udvarral). Az Oszmán Birodalom három vazallusát, az egymás mellett fekvő Moldvát, Havasalföldet és Erdélyt egyszerre tárgyalták, ugyanakkor mindig külön jelentek meg a Thököly Imre tevékenységével kapcsolatos hírek. Szintén elválasztva szerepeltek a magyarokról szóló, illetve a magyarországi hadszínteret és annak eseményeit bemutató híradások. A legérdekesebbek azonban

¹³⁰ „*Il [signor] resid[en]te Brigido mi scrive da Venetia che quasi tutti li miei pieghè li vengono aperti di maniera che si possono legger le mie [lette]re.*” Johann Rudolf Schmid Michel d’Asquier-hez, Konstantinápoly, 1635. augusztus 7. ÖStA HHStA Staatenabteilungen Türkei I. Kt. 114 Konv. 1. fol. 45.

¹³¹ „*Mandai questa mattina a Vestra Sua Illustrissima due lettere del [signor] Schmid per Sua Maesta per via di Venetia, che sono delli 2 di Gennaio e per la più breve ricevessimo quella delli 18. Sono gia 10 giorni, nel che si vede avanziamo 26 giorni die tempo (intervallo notevole) quando questa corrispondenza fossa ben coltivata. Ho osservato che dalle nuove che mi vengono per la più breve strada si da dalla nostra corte extracto di verbo ad verbum al [signor] ambasciatore Veneto, dal che parmi più proceder un grave inconveniente et ch il [signor] Schmid mandandomi il duplicato delle sue lettere per via di Venetia, quei [signor]i Pantaloni (che ne ritengono sempre qualche d’una) col mezzo della dichiarazione che anno gia havuto qui da noi possono dichiarare l’altre, e consequentemente venir in cognitione della nostra cifra, ch’ dal mio parere, un errore in gravamina notevole e che monita di farvi consideratione.*” Michel d’Asquier levele. H.n., é.n. ÖStA HHStA Staatenabteilungen Türkei I. Kt. 115. Konv. 1. fol. 233.

kétségtelenül a levelekről és a levélírókról szóló rövid, egy-két szavas, félmondatos megjegyzések. Itt „csíphetjük fölön” őket, kaphatunk információkat személyükről és műveltségükről. Az utóbbi kategóriát tekintve érdemesnek tartom bemutatni az alkategóriákat is: a levelek eljuttatása Bécsbe, az ottani posta megérkezése őhozzá; a levélíró nehézségei a postával; kapcsolatai, amelyeken keresztül információkat tud nyerni; képzettsége; utalások, amelyek segítik a levélíró személyazonosságát kideríteni; és végül a levélíró „filozofikus” elképzelései, magyarázatai, javaslatai.

A hírszolgáltatás szempontjából is alapvető volt a megfelelő anyagi ellentételezés. Mivel azonban a császári udvarban a pénzügyekkel még békeidőben is gond volt, a sok éves háború nem segítette elő a folyamatos, rendszeres fizetés kialakulását. Cleronome az első pillanattól kezdve folyamatosan kérelmezte bére átutalását. 1689-ben már arról írt, hogy három éve nem kapott bért, s rendkívüli költségeit senki sem fedezi.¹³² A Haditanács az összes kérelmező levelét továbbította a kamarához, amely azonban — a szűkös anyagi helyzetre tekintettel — nem tudta időben kifizetni Cleronome és tolmácutársra, Janaki Porphyríta bérét. Ugyanakkor nem csak a pénz kifizetése, de biztonságos eljuttatása is gondot okozott. Mivel a császári udvarnak, illetve az adminisztratív szerveknek nem volt arra módjuk, hogy „banki átutalással” fizessenek, más módszerek után kellett nézniük. Eleinte a még működő Keleti Kereskedelmi Társaság megbízottjai továbbították az összegeket (akárcsak a század második felében).¹³³ A társaság azonban a háborús időszakban hamar tönkrement, így mindinkább a holland és az angol követ(ség) közvetítését kérték, ami együtt járt azzal is, hogy a tolmács sokszor a holland rezidens költségén élt, mert nem volt pénze.¹³⁴

A pénz hiányára Janaki is, Cleronome is másképpen reagált. Cleronome folyamatosan szolgáltatott híreket, egészen 1696. évi haláláig, Janaki azonban — aki úgy tűnik, jóval ambiciózusabb volt társánál — nem elégedett meg az egyszerű, titkos hírszolgáltató szerepével. Úgy tűnik, hogy a szeráj mellett is vállalt munkákat, amelyekről a háborús évek alatt Konstantinápolyba látogató Luigi Fernando Marsigli rendkívüli követ, és a vele utazó Christoph Ignatius Quarient (von Rall) tudósított. Janaki nem volt túl jó véleménnyel Marsigliről, aki szerinte renegát volt, és akkor, amikor Civrani bailo mellett szolgált, körül is metélték(!).¹³⁵ Georg Christoph von Kuniz, az utolsó konstantinápolyi követ unokaöccse, Quarient viszont Janaki Porphyrítáról nem tartott túl sokat, szerinte a tolmács mindent megtett annak érdekében, hogy a Marsigli által vezetett békemisszió ne járasson sikerrel.¹³⁶ Sőt, Quarient szerint a havasalföldi úton, Veteranitól érkező és Marsiglinek címzett csomagok közül kettőt átadott a nagyvezír kihájájának, aki azonban visszaszolgáltatta azokat.¹³⁷ Maga a tolmácutárs, Cleronome is panaszkodott, hogy Janaki nem engedi neki, hogy azon az útvonalon keresztül küldje a

¹³² ÖStA HHStA Staatenabteilungen Türkei I. Kt. 153. Konv. 3. fol. 88v

¹³³ ÖStA KA Protokollband 371. Reg. 1685. október 27. fol. 491r [A lapszálon]: „Hoffcamer – Umb über machung der besoldtung für die türkh[ischen]. dollmätschen Joanaki, und Cleronome, durch die orientalische compagnia od[er] holländ[ischen]. residenten nacher Türkhey.”

¹³⁴ ÖStA HHStA Staatenabteilungen Türkei I. Kt. 157. Konv. 2. fol. 178r

¹³⁵ ÖStA HHStA Staatenabteilungen Türkei I. Kt. 162. Konv. 1. fol. 95v

¹³⁶ ÖStA HHStA Staatenabteilungen Türkei I. Kt. 162. Konv. 1. fol. 96r

¹³⁷ ÖStA HHStA Staatenabteilungen Türkei I. Kt. 162. Konv. 1. fol. 96v

leveleket, amelyik neki tetszik, nevezetesen a havasalföldi lehetőség kihasználásával.¹³⁸ Ennél is továbbmenve azonban Quarient azt írja Bécsbe, hogy Janaki Porphyrita nyíltan bevallotta neki: a francia királynak is szolgáltat információt, mert „*Franciaország képes volt a hű szolgálatért ellenszolgáltatást nyújtani, Ócsászári Felsége azonban nem*”.¹³⁹ Ezek a szavak egyértelműen jelzik, hogy menyire a pénztől és a pénz rendszeres küldésétől függött a rendszer működése, ugyanakkor az emberi kvalitásokra is jó például szolgálnak. Cleronome és Porphyrita egyaránt pénz nélkül voltak kénytelenek Konstantinápolyban szolgálni, míg azonban Porphyrita „átállt” az ellenfelekhez, addig Cleronome egészen haláláig hű maradt a bécsi udvarhoz. Ezzel egyidejűleg az is egyértelművé vált, hogy bár a pénz fontos, de nem kizárólag ez működtette a rendszert. Christoph Ignatius Quarient arra is választ próbált keresni, hogy miben rejlik Janaki Porphyrita indítéka, és azt a választ adta, hogy görög származása és személyes ambíciói egyaránt tehetnek arról, hogy abban az esetben, ha nincsen császári megbízott (azaz követ) Konstantinápolyban, akkor azonnal saját magát tartja a legnagyobb embernek, akinek joga van eldönteni, hogy kit szolgál, kinek ad át információkat és kinek nem. A görög származású tolmácsra nemcsak Quarient, de korábban Kuniz és Caprara is panaszkodtak. Mindketten elismerték tehetségét, használták kapcsolati rendszerét, de hűségét megvehetőnek tartották. Kuniz erre a tapasztalatra akkor tett szert, amikor 1678–1679-ben gyors egymásutánban meghaltak a császári követek, és a követség személyzetének a korábbiaknál jóval nagyobb szerepe volt a császári külképviselet működtetésében, mint a korábbi évtizedekben.

Konstantinápolyi császári tolmácsok Konstantinápolytól távol

A visszafoglaló háborúkat megelőző időszakban Mamuccán, Cleronomén és Porphyritán kívül is számos tolmács tevékenykedett Konstantinápolyban. Amikor azonban 1682/1683-ban kénytelenek voltak elhagyni az oszmán fővárost, és Kara Musztafa seregei előtt vagy azokkal együtt Bécs alá érkeztek, a Haditanács nem tudott nekik újra konstantinápolyi állást biztosítani. Ezeknek a tolmácsoknak — mint fentebb már említettem — így elsősorban a háborús időszakban nagy számban Bécsbe érkező rabok, valamint 1689-től az oszmán követség mellett adtak feladatokat; egyesek a végvárakban és a mezei seregnél teljesítettek szolgálatot. Ennek oka kettős volt: nyelvtudásuk mellett a már említett „kaderhiány” is indokolta ezt a lépést. A Haditanácsnak nem voltak olyan, alacsonyabb rangú alkalmazottai, akikre ezeket a feladatokat rábízhatta volna.

A nem Konstantinápolyban szolgálók közül, illetve az összes tolmácsot tekintve is, a legidősebb Ferdinand Heinrich Julius Wogin volt. Mint fentebb már

¹³⁸ ÖStA HHStA Staatenabteilungen Türkei I. Kt. 154. Konv. 3. fol. 88v „*Piu volte volevo servir per via di Valachia, mentre già che il mio nepote Mattea Clesitro [!] [Matthia Cleronome] va in servizio del prencipe di Valchia, e cadesso si trova nelli confini de Transilvania dalle parte dell prencipe, mà il Janachi Porfirir non mi a lasciato mentre lui haveva meglio comodità con li corrieri del prencipe,*”

¹³⁹ „*Es wahr ihme kein scheü in Adrianopel mir ganz vermessenlich zu sagen: Franckhreich wuste die threüe dienst zu recompensieren, Eüer Kay[serliche] May[estät] aber geben dises nit, waß Sye schuldigtig und versprochen zu geben.*” ÖStA HHStA Staatenabteilungen Türkei I. Kt. 162. Konv. 1. fol. 97r

említettem, ő volt az első, akiről biztosan tudjuk, hogy (1644-ben) tolmácstanonci képzésre érkezett Konstantinápolyba. Saját bevallása szerint 1652-ig tartózkodott itt, és sok feladata volt akkor, amikor az állandó rezidens, Alexander Greiffenklau von Vollrats, szerencsétlen módon — lováról, valószínűleg ittas állapotban leesve — meghalt. Ez alatt a nyolc év alatt az oszmánli nyelvben nagy jártasságot szerzett. Szolgálati ideje lejártakor visszatért a császári területekre, és a Haditanácsnak dolgozott. Az ő feladata volt az Oszmán Birodalomból Bécsbe küldött levelek fordítása. A hadszíntéren is tevékenykedett, az 1660-as évek elején Raimondo Montecuccolit, valamint Louis Raduit de Souches grófjának seregeit segítette munkájával. Ekkor járt Temesváron és Belgrádban, majd Augustin Mayerberg internunciussal — aki később követként egészen a cár udvaráig jutott — Burszában a szultánnál is.¹⁴⁰ Tolmácsi kinevezését 1663. március 16-án nyerte el,¹⁴¹ szolgálataiért évi 600 forintot kapott.¹⁴² Időközben minden bizonnyal megnősült, és gyermekei is születtek, hiszen amikor az 1665-ben az Oszmán Birodalomba utazó Walter Leslie-féle követség mellé beosztották tolmácsként, kérte az Udvari Kamarát, hogy fizessenek neki több pénzt, mert amit adtak, az az utazásra sem elég, neki pedig a családjáról is gondoskodnia kell még.¹⁴³ Miután Leslie-vel visszatért a szultáni fővárosból, ismét a Haditanács kötelékében dolgozott, mígnem 1678-ban, a Konstantinápolyba siető internuncius, Hans Peter Hoffmann von Ankerskron mellé adták tolmácsként.¹⁴⁴ Hoffmann halálát követően, 1679-ben visszatért Bécsbe, de már 1681. október 25-én parancsot kapott arra, hogy az újabb internuncius, Alberto Caprara kísérfője legyen.¹⁴⁵ Caprara nem volt elégedett Woginnal, akit — bár tudta róla, hogy öreg — egyszerűen lustának és hipochondernek tartott, akinek nincs kedve teljesíteni a szolgálatot.¹⁴⁶ Amikor Caprara hazatért, Wogin is ismét Bécsbe érkezett, ahol a továbbiakban újabb utazás terhét már nem rótták rá, és 1694 novemberében a császárvárosban is hunyt el.¹⁴⁷ Úgy tűnik, felesége nem élte túl, a neki járó pénzösszegért 1695 nyarán már Maria Elisabeth Benaglia, Wogin lánya folyamodott.¹⁴⁸

Az első nagyobb csoportba Johann Heinrich Boringe, Johann Adam Lachewitz és Pantaleone Cleronome tartoznak, akik már a háborút megelőzően is tolmácsi rangot birtokoltak. Pantaleone Cleronome Giorgio Cleronome testvére volt, aki 1678-ban fivére helyettesítésével állt császári szolgálatba.¹⁴⁹ Valószínű, hogy már előtte is tevékenykedett ezen a területen, de első említése ebből az időből származik. 1680 tavaszán Kuniz őt bízta meg azzal, hogy elhunyt elődje, Karl Terlingo de Guzmán hamvait és hagyatékát Bécsbe kísérje. Októberben még a császárvárosban tartózkodott, ahol kérte fizetésének emelését, és a konstantinápolyi kö-

¹⁴⁰ ÖStA FHKA HKA Reichsakten Fasz. 187/B fol. 777r-778r (1663. április 18.)

¹⁴¹ ÖStA HHStA Staatenabteilungen Türkei I. Kt. 164. Konv. 7. fol. 168r

¹⁴² ÖStA FHKA HKA Reichsakten Fasz. 187/B. fol. 775r (1663. április 8.)

¹⁴³ ÖStA FHKA HKA Reichsakten Fasz. 187/B. fol. 898r (1665. május 15.)

¹⁴⁴ ÖStA HHStA Staatenabteilungen Türkei I. Kt. 148. Konv. 2. fol. 98r

¹⁴⁵ ÖStA KA HKR Protokollband 362. Reg. 1681. október 25. fol. 581r-v

¹⁴⁶ ÖNB-HAN Cod. 8717. fol. 6r, 22r, 27v

¹⁴⁷ ÖStA KA HKR Protokollband 393. Exp. 1694. november fol. 519r-v

¹⁴⁸ ÖStA FHKA HKA Hoffinanzprotokollband 1003. Reg. 1695. július 14. fol. 362v; Band 1005. Exp. 1696. július 14. fol. 536r. Wogin lánya az apa korábbi útítársához, Caprara titkárához és az 1682/1683. évi utazás krónikásához, Giovanni Benagliához ment nőül.

¹⁴⁹ ÖStA HHStA Staatenabteilungen Türkei I. Kt. 149. Konv. 1. fol. 176r

vetség házi tolmácsi rangjának odaitélését.¹⁵⁰ 1681 januárjában mindkettőt megkapta, és visszaküldték az oszmán fővárosba.¹⁵¹ Képességeit tekintve azt mondhatjuk, hogy valószínűleg kevésbé volt tehetséges, mint testvére. Amikor ugyanis Caprara megmutatta Heinrich Julius Ferdinand Woginnak a Pantaleone Cleronome által, az internuncius kérésére írt oszmánli nyelvű, arab írásos levelet, az öreg tolmács nem ítélte megfelelőnek a levél nyelvi minőségét annál is inkább, mivel a diakritikus pontok egy része hiányzott, így a levél több helyen értelmetlenné, értelmezhetetlenné vált.¹⁵² Caprara röviden így jellemezte Pantaleone Cleronomet: „nem túl aktív ember, szótlán, teljes mértékben alkalmatlan erre a mesterségre [ti. a tolmácsolásra]”.¹⁵³ 1683-ban ő is visszatért a császárvárosba, és neki is parancsot adtak, hogy — testvérével együtt — térjen vissza Konstantinápolyba. Ezelől Pantaleone nem is zárkózott el, annyit kért csak, hogy immár teljes jogú tolmácsként küldjék vissza. Ezt a „szívességet” a Haditanács megtette, és 1684. március 6-án a császári tolmácsi címet neki adományozta.¹⁵⁴ Ezzel egyidejűleg az Udvari Kamara egy évre előre kifizette, hogy „a török hadsereget követhesse”.¹⁵⁵ Hamarosan azonban kiderült, hogy nem a török sereget kell követnie, hanem az oszmán haderővel szembeszálló császári sereghöz rendelték ki tolmácsnak.¹⁵⁶ Ettől kezdve Pantaleone Cleronome a császári haderő szolgálatában állt, és 1690 nyarán halt meg a szerbiai Nis alatt.¹⁵⁷

Johann Heinrich Boringert 1665-ben vették fel tolmácstanoncnak, nyelvi képességeit valószínűleg Konstantinápolyban csiszolta, majd 1678. december 28-án Győr és Komárom tolmácsa lett, az akkor leváltott Zemper helyén. Boringer a visszafoglaló háborúk teljes időszakában szolgált, és tanúja volt annak, ahogyan korábbi társai meghalnak vagy fogságba esnek. A határ menti diplomáciában több fontos küldetésnek is részese volt, így többször járt Budán is.¹⁵⁸ 1687. február 27-én a keresztények által visszafoglalt Budára helyezték, ahol 1688-ig teljesített szolgálatot. Ezt követően, 1688. július 28-án előbb Eszékre, majd Belgrád alá küldte a Haditanács.¹⁵⁹ Boringer el is jutott Eszékre, de — újabb döntés értelmében — nem utazott tovább Belgrádig, hanem visszafordult Székesfehérvár irá-

¹⁵⁰ ÖStA KA HKR Protokollband 359. Exp. 1680. október fol. 579r, 606r; Band 361. Exp. 1681. január 43r

¹⁵¹ ÖStA KA HKR Protokollband 362. Reg. 1681. január 16. fol. 18v

¹⁵² ÖNB-HAN Cod. 8717. fol. 42r „*Feci porre in Turco dall'Interprete Pantelino la sudetta scrittura, e la mostrai al Wogini, il quale mi disse non essere bene scritta per mancanza de' punti che formano il fondamento dell'intelligenza di tul idioma.*”

¹⁵³ ÖNB-HAN Cod. 8717. fol. 101r

¹⁵⁴ ÖStA FHKA HKA Hoffinanzprotokolle Band 957. Exp. 1684. március 6. fol. 283r

¹⁵⁵ ÖStA FHKA HKA Hoffinanzprotokolle Band 959. Reg. 1684. március 6. fol. 174v

¹⁵⁶ ÖStA KA HKR Protokollband 369. Reg. 1684. április 24. fol. 265v

¹⁵⁷ „alß wie der dollmetsch, Pantaleon Cleronome, elendiglich werde sterben und verderben müßen.” Petrus Dabba de Sumagni levele a kamarához. ÖStA FHKA HKA HFU r. Nr. 337. 1690. IX–X. fol. 169r (1690. október 13.) 1691. február 2-án Giorgio Cleronome kéri a Haditanácsot, hogy járjon közbe annak érdekében, hogy az Udvari Kamara fizesse ki Nis alatt meghalt testvérének bérhátralékát, aki a császár szolgálatában esett el. ÖStA HHStA Staatenabteilungen Türkei I. Kt. 157. Konv. 2. fol. 179v

¹⁵⁸ ÖStA KA HKR Protokollband 359. Exp. 1680. február fol. 87r; 361. Exp. 1681. november fol. 577r

¹⁵⁹ Buda: ÖStA KA HKR Protokollband 375. Reg. 1687. február 27. fol. 109r, 112r; Eszék és Belgrád: ÖStA HHStA Staatenabteilungen Türkei I. Kt. 164. Konv. 7. fol. 170r

nyába.¹⁶⁰ 1689 márciusában még mindig nem indult útnak a meghatározott állomáshelyre, inkább a Bécsben házi őrizet alatt álló örmény Johannes Diodato embere, Gabriel Sebinkarahiszári, által hozott leveleket fordította le.¹⁶¹ 1690. szeptember 29-én a Haditanács ráparancsolt Boringerre, hogy azonnal utazzon Belgrádba, és vegye ott fel a munkát.¹⁶² Végül — úgy tűnik — útra kelt, és 1692-ben már valóban Eszéken tartózkodott.¹⁶³ 1695-ben térhetett vissza onnan, amikor már a Haditanács is úgy találta, hogy Boringer túl öreg ahhoz, hogy ilyen nehéz szolgálatot teljesítsen; helyére Alvise Woldét vették fel.¹⁶⁴ A következő évben folyamatosan kérte a neki járó pénzüsszegeket, elfelejtett fizetését, különleges kiadásainak fedezését. 1696-ban az Udvari Kamara elismerte Boringer követeléseinek jogosságát, és utasította az Udvari Hadi Fizetőmesteri Hivatalt (*Hofkriegszahlamt*), hogy fizessen a tolmácsnak 1082 forintot és 13 krajcárt.¹⁶⁵ Ezzel azonban még mindig nem fedezték az összes követelést, amit a következő években folyamatosan, és részletekben fizettek ki Boringernek. 1698 szeptemberében kérte, hogy az elhunyt főtölmács, François Mesgnien de Meninski szálláshelyét neki utalják ki, de erre nem kapott választ.¹⁶⁶ Végül meg kellett érnie, hogy a korábbi ismerős, a futár és később tolmácsi minőségben is szolgáló Georg Michalowitz meghalt, temetését saját zsebéből fedezte, amely költség megtérítésére kérte az Udvari Kamarát.¹⁶⁷ A kamara 60 forintot utalt ki neki erre a célra.¹⁶⁸ Boringer életének alkonyáról jelenleg nincsen információnk.

Johann Adam Lachewitz császári tolmács volt, akit 1678-ban Peter Franz Hoffmann von Ankerskronnal küldtek be a Portára, majd 1679-ben azt az utasítást kapta, hogy *Sprachknabeként* maradjon az oszmán fővárosban; bérét 50 guldenben állapították meg.¹⁶⁹ Kinevezését azonban csak 1680. április 16-án kapta meg, amikor 300 forint éves bér mellett tolmácstanoncként császári szolgálatba vették.¹⁷⁰ Lachewitz már ekkor kérte, hogy ne tanoncként, hanem rendes tolmácsi minőségben szolgálhasson, de az Udvari Kamara és a Haditanács egyaránt azt a választ adták, hogy csak abban az esetben tudják felvenni, ha valamely jelenleg betöltött tolmácsi poszt valamilyen oknál fogva megürül. Ez a lehetőség 1681 végén nyílt meg előtte, amikor a korábbi portai tolmács, Giorgio Ridolfi d'Aleppino, szolgálat közben meghalt.¹⁷¹ Már 1681 novemberében kérte annak

¹⁶⁰ ÖStA FHKA HKA Hoffinanzprotokollband 973. Exp. 1688. augusztus 20. fol. 412r; Band 973. Exp. 1688. szeptember 18. fol. 468r; Band 975. Reg. 1688. szeptember 2. fol. 610r

¹⁶¹ ÖStA KA HKR Protokollband 379. Reg. 1689. augusztus 27. fol. 556r–v

¹⁶² ÖStA KA HKR Protokollband 384. Reg. 1690. szeptember 29. fol. 470r

¹⁶³ ÖStA FHKA HKA Hoffinanzprotokollband 989. Exp. 1692. június 20. fol. 316v–317r

¹⁶⁴ ÖStA KA HKR Protokollband 396. Reg. 1695. március 8. fol. 98v

¹⁶⁵ ÖStA FHKA HKA Hoffinanzprotokollband 1007. Reg. 1696. február 20. fol. 95r

¹⁶⁶ ÖStA KA HKR Protokollband 402–403. Exp. 1698. szeptember fol. 583v

¹⁶⁷ ÖStA FHKA HKA Hoffinanzprotokollband 1017. Exp. 1699. február 21. fol. 62v–63r

¹⁶⁸ ÖStA FHKA HKA Hoffinanzprotokollband 1019. Reg. 1699. március 17. fol. 152r

¹⁶⁹ ÖStA HHStA Staatenabteilungen Türkei I. Kt. 149. Konv. 3. fol. 126r; Kt. 150. Konv. 1. fol. 137v

¹⁷⁰ ÖStA HHStA Staatenabteilungen Türkei I. Kt. 164. Konv. 7. fol. 149v

¹⁷¹ Giorgio Ridolfi d'Aleppino, amint neve is jelzi Aleppóból (ma: Haleb, Szíria) származott.

Származásáról jelenleg annyit tudunk, hogy „*ex natione Maronita [...] sub monte Libanon geboren*”. Apja kereskedő volt, aki fiát az aleppói francia kapucinusokhoz adta. Itt tanulta meg a francia és a holland nyelveket. A holland rezidens hozta magával Konstantinápolyba, akinek 1665-ig szolgált. A rezidens halálát követően került a Keleti Kereskedelmi Társasághoz (*Orientalische Compagna*). 1672-ben, Belgrádban találkozott vele Johann Christoph von Kindsberg császári kö-

megüresedett tolmácsi posztját. A Haditanács azonban először a császári főtollmáccsal, Meninskivel véleményeztette ezt a kérést.¹⁷² Bár Meninski véleményezése nem maradt ránk, minden bizonnyal pozitív értékelést adott Lachewitzről, mivel 1682. április 28-án a Haditanács már arról értesítette a tanoncot, hogy évi 600 forintos bért utal ki neki, és a tolmácsi rangot is elnyerte.¹⁷³ Első konstantinápolyi útjára 1682 októberében került sor, és két tapasztalt futárral, Costával és Petrakki Danéval utazott.¹⁷⁴ Ezt követően hamarosan kiderült, hogy a Portán tárgyaló internuncius, Caprara, és a rezidens, Kuniz nem jártak sikerrel. Lachewitz Caprara mellett maradt, így az ostromot nem a török táborban, hanem Linzben élte át.¹⁷⁵ 1684. január 24-én bérét ismét megemelték, így összesen már 750 forintot kapott évente.¹⁷⁶ Májusban már Lotharingiai Károlyhoz küldték, hogy nyelvtudásával a mezei sereg hadműveleteiben segítsen, így részt vett Buda 1684. évi sikertelen ostromában is.¹⁷⁷ Innen 1687 áprilisában tért vissza előbb Budára, majd Bécsbe, amikor két török foglyot is szállított,¹⁷⁸ bár májusban még mindig a *Generalstab*, tehát mai fogalomhasználattal élve a „vezérkari főnökség” tolmácsként említik;¹⁷⁹ úgy tűnik, nem tért vissza a hadműveleti övezetbe, hanem május 27-én két foglyával együtt a császárvárosba érkezett, és ezt követően a Haditanács mellett vállalt szolgálatot.¹⁸⁰ 1689-ben őt is beosztották a Zülfikár efendi és Alexandro Mavrocordato, portai főtollmács által vezetett, Bécsbe érkező török követség mellé.¹⁸¹ Ezt követően folyamatosan a Komárom és Bécs közötti utat többször megtevő oszmán követség mellett maradt. Közben fordítási munkákat is vállalt a Haditanács számára. 1698-ban, mivel eddig részt vett az oszmán–Habsburg béketárgyalások előkészítésében, Michael Tallmann tolmáccsal együtt, a karlócai

---

vet, aki magával vitte Konstantinápolyba, és ettől az időtől fogva a császári követek szolgálatába állt. Kindsberg véleménye szerint Ridolfi tudott arabul, káldeus nyelven, perzsául és törökül a megszerzett francia és holland nyelvtudás mellett. Pantaleone Cleronome társaságában ő vitte meg Bécsbe Hoffmann von Ankerskron halálhírét, majd a visszafele úton, 1681. június 3-án a Keleti Kereskedelmi Társaság Budára menő megbízottja, Sebold von Sebaldstein mellé adták tolmácsként. Ezután folytatnia kellett volna útját az oszmán fővárosba. Nem tudjuk, pontosan mikor, de 1681. június 3. és októbere között Ridolfi elhunyt. ÖStA HHStA Staatenabteilungen Türkei I. Kt. 145. Konv. E. fol. 109v–110v; Kt. 150. Konv. I. fol. 1r; ÖStA KA HKR Protokollband 362. Reg. 1681. június 3. fol. 266v; ÖStA FHKA HKA Hoffinanzprotokollband 943. Exp. 1681. október fol. 377v

¹⁷² ÖStA KA HKR Protokollband 361. Exp. 1681. november fol. 576r

¹⁷³ ÖStA KA HKR Protokollband 365. Reg. 1682. április 28. fol. 181r–v; ÖStA HHStA Staatenabteilungen Türkei I. Kt. 164. Konv. 7. fol. 169v

¹⁷⁴ „Mit diesem käyserlichen Brieff-Paquet ist zugleich Johann Adam Lakowitz, so ein der Sprachen erfahrner Jüngling, und sich damahlehen in unserm Hause befanden, zu einem käyserlichen Dollmetschen erkläret worden, weil es eine sehr capable Person dabey auch Ih[er]er Käyserl[ichen] Maj[estät] Vasall und Lehenmann ware.” 1682. október 14-én érkeztek meg Konstantinápolyba. *Benaglia*, 1687. 90.

¹⁷⁵ ÖNB-HAN Cod. 8717. fol. 128r E szerint 1683. június 20-án voltak Budán, majd július 27. után Győrbe érkeztek.

¹⁷⁶ ÖStA KA HKR Protokollband 369. Reg. 1684. január 24. fol. 54r; az Udvari Kamara ezt megerősítette: ÖStA FHKA HKA Hoffinanzprotokollband 957. Exp. 1684. február 15. fol. 130v–131r

¹⁷⁷ ÖStA KA HKR Protokollband 369. Reg. 1684. május 10. fol. 310v; ÖStA FHKA HKA HFU r. Nr. 305. 1685. XI–XII. fol. 135r (1685. november 7.)

¹⁷⁸ ÖStA FHKA HKA Hoffinanzprotokollband 969. Exp. 1687. április 10. fol. 248r–v

¹⁷⁹ ÖStA KA HKR Protokollband 375. Reg. 1687. május 5. fol. 253r

¹⁸⁰ ÖStA FHKA HKA Hoffinanzprotokollband 969. Exp. 1687. május 27. fol. 359v

¹⁸¹ ÖStA FHKA HKA Hoffinanzprotokollband 977. Exp. 1689. június 1. fol. 296r–v

tárgyalások helyszínére küldte a Haditanács.¹⁸² 1699-ben a korábbi tolmács ringbe szállt a konstantinápolyi császári követi posztért, amelyet azonban nem nyert el. Lachewitzet titkárként küldték az ünnepélyes követséggel az oszmán fővárosba,¹⁸³ és ebben a minőségében több évet dolgozott, mígnem majd 30 éves szolgálataért, amelyből 16 évet a török háborúban töltött, 1707. október 30-án császári tanácsosi rangot kapott.¹⁸⁴

Bartholomeus Hueber és Heinrich Christoph Schwegler a visszafoglaló háborúkat megelőzően kerültek Konstantinápolyba, ahol harmadik társukkal, Christian Esaia Pezellivel (mh. 1681) együtt a tolmácstanoncok életét éltek, és tolmácsi rangot csak akkor nyertek, amikor a meginduló hadjárat miatt kénytelenek voltak visszatérni a császárvárosba. Őket sem küldték vissza a frontvonalra, hanem a Haditanács a visszafoglaló háborúban felmerülő sokrétű nyelvi problémák megoldásában számított rájuk is.

Hueberről, Schweglerről és Pezelliről is tudjuk, hogy 1679 júliusában Hans Peter Hoffmann von Ankerskron internunciussal küldték be őket a Portára, hogy a korábban Bécsben, Johann Baptist Podestà szemináriumán megszerzett nyelvtudásukat ott tökéletesítsék.¹⁸⁵ Huebert Caprara 1683. március 2-án — a követség több egyéb alkalmazottjával együtt — hazaküldte Konstantinápolyból, így sem az internuncius, sem a rezidens mellett nem vett részt az 1683. évi hadjáratban. A következő években a Haditanácsban dolgozott, majd 1687-ben a siklói várba került tolmácsként.¹⁸⁶ Minősítése még ekkor is *Sprachknabe* volt, fizetését pedig évi 200 forintról 300-ra emelték, egyúttal a siklói utazásra is kiutaltak neki 40 forintot.¹⁸⁷ Hueber sorsa azonban megpecsételődött a határvidéken: 1687. szeptember 1-jén már arról számolt be a Haditanács, hogy a tolmács tatár fogságba esett, és Vecchia haderő parancsnok azt a megbízatást kapta, hogy szabadítsa ki.¹⁸⁸ Ez, úgy tűnik, nem sikerült neki, mert felesége 1689-ben is még csak kérte a férje után neki járó éves pénzösszeget.¹⁸⁹ Nem tudjuk, mikor halt meg a fogságban, de azt igen, hogy felesége 1689 után már nem kérte férje járandóságának kiutalását.

Heinrich Christoph Schwegler, akárcsak Hueber 1679-ben, Hoffmann von Ankerskron internunciussal utazott be a Portára, és akárcsak társát, őt is hazaküldte Caprara 1683. márciusában. Sőt, az internuncius őt bízta meg azzal, hogy a hazatérőket vezesse.¹⁹⁰ Kuniz is bízott rá feladatot: az állandó követ áruit magával kellett vinnie Bécsbe.¹⁹¹ Hazatértekor a jól teljesített szolgálatot az Udvari

¹⁸² ÖStA KA HKR Protokollband 402–403. Exp. 1698. szeptember fol. 626r: a dolog pikantériája, hogy Lachewitzet édesanyja kérésére küldték el Karlócára.; Band 404. Reg. 1698. szeptember 25. fol. 399v: „Lachewiz wird alß türkh[ischer] dollmätsch zum fridens congress nacher Carlowitz beordret.”

¹⁸³ ÖStA KA HKR Protokollband 407. Reg. 1699. július 26. fol. 385v

¹⁸⁴ ÖStA FHKA Familienakten L-2

¹⁸⁵ ÖStA FHKA HKA Hoffinanzprotokollband 933. Exp. 1679. július fol. 426r

¹⁸⁶ ÖStA KA HKR Protokollband 375. Reg. 1687. március 7. fol. 128r

¹⁸⁷ ÖStA FHKA HKA Hoffinanzprotokollband 971. Reg. 1687. április 4. fol. 201r–v

¹⁸⁸ ÖStA KA HKR Protokollband 375. Reg. 1687. szeptember 1. fol. 400v

¹⁸⁹ ÖStA FHKA HKA Hoffinanzprotokollband 977. Exp. 1689. július 14. fol. 398r

¹⁹⁰ ÖStA HHStA Staatenabteilungen Türkei I. Kt. 152. Konv. 3. fol. 129r

¹⁹¹ ÖStA FHKA HKA Hoffinanzprotokollband 953. Exp. 1683. április 22. 345r; Kuniz korábban, testvérével együtt, a Keleti Kereskedelmi Társaság részvényesei közé tartozott. Így nyerte el

Kamara megjutalmazta: a tolmácsstanonc évi 100 forintnyi fizetését 100 forinttal megtoldotta.¹⁹² Ebben a minőségében munkálkodott egészen 1685. február 15-ig, amikor tolmácsi rangot kapott.¹⁹³ Török foglyok körül látta el feladatait, és a kamara többször is jelezte, hogy az általa eltartott és ellátott foglyok után mennyi pénz jár neki.¹⁹⁴ 1685 és 1687 között Jakob Leslie Horvátországban tevékenykedő hadtestében szolgált, amikor Boringer győri szolgálata lejárt, helyére 1687. február 27-én Schwegler neveztek ki a vár tolmácsává.¹⁹⁵ A foglyokkal itt is foglalkozott, ezt bizonyítja az, hogy vannak adataink, amelyek szerint az oszmán földre, váltságdíjuk összegyűjtésére küldött török foglyok számára a kamara Schwegleren keresztül utalta ki az utazáshoz szükséges összeget.¹⁹⁶ Schweglernek ugyanis az volt a feladata, hogy tizenkét törököt kísérjen el a Bécs–Győr–Kaposvár–Pécs útvonalon, hogy azok váltságdíjukat összeszedhessék.¹⁹⁷ Bére ekkor már 400 forint volt, amelyet az út előtt további 200 forinttal toldott meg a kamara. 1689 szeptemberében a Kanizsa alatti ostromló seregbe küldték, ahol nemcsak a tolmácsi feladatokat kellett ellátnia, de kinevezése szerint kimondottan azért küldték, hogy az elfoglalást követően a várban található török írásos anyagot, ezen belül is a gazdasági iratokat átnézze, és — amit szükségesnek tart — lefordítsa.¹⁹⁸ A rá rótt kötelezettségeket teljesítette, és 1690 júliusában a Haditanács már arról számolt be, hogy Schwegler újra Bécsbe érkezett, miután összesen 134 napot töltött el Kanizsa alatt, az ostromlók táborában,¹⁹⁹ és Kanizsa várából sok iratot hozott magával, amelyeket éppen elkezdett feldolgozni.²⁰⁰ A feldolgozást követően Schwegler jegyzéket adott át a Haditanácsnak, amely tartalmazta a magyar határvidéken fogságban lévő azon törökök jegyzékét, akik a kanizsai törököktől várták váltságdíjukat.²⁰¹ A fentebb bemutatott Johann Adam Lachewitz mellett a volt konstantinápolyi tolmácsok közül ekkorra már csak Schwegler szolgált a határvidéken, hiszen a rajtuk kívül szolgáló Hueber valószínűleg már elhunyt a tatár fogságban. A háború végén, 1699. július 27-én, a sok éves szolgálat meghozta gyümölcsét: az Udvari Kamara elismerte Schwegler minden anyagi követelését, és összesen 2200 forint kifizetésére tett ígéretet.²⁰²

A császári keleti nyelvek tolmácsainak harmadik nagy csoportját azok alkotják, akik a visszafoglaló háborút megelőzően nem jártak az oszmán fővárosban, nem szolgáltak sem a Haditanácsban, sem valamelyik végvárbán, hanem a hosszú háborús időszakban kerültek erre a posztra. Ha csak az itt említett krité-

---

1673-ban, Lelio de Lucca lemondását követően a konzuli tisztséget, amelyet egészen 1680-ig betöltött. Ekkor kapta követi kinevezését, de kereskedelmi érdekeltségei — amint a példa is jelzi — nem szűntek meg.

¹⁹² ÖStA FHKA HKA HFU r. Nr. 292. 1683. III–V. fol. 338r (1683. május 16.)

¹⁹³ ÖStA HHStA Staatenabteilungen Türkei I. Kt. 164. Konv. 7. fol. 170r

¹⁹⁴ Pl. ÖStA FHKA HKA Hoffinanzprotokollband 969. Exp. 1687. január 14. fol. 14v

¹⁹⁵ ÖStA FHKA HKA HFU r. Nr. 305. 1685. XI.; ÖStA HHStA Staatenabteilungen Türkei I. Kt. 164. Konv. 7. fol. 170r

¹⁹⁶ ÖStA FHKA HKA Hoffinanzprotokollband 971. Reg. 1687. március 11. fol. 140r

¹⁹⁷ ÖStA FHKA HKA Hoffinanzprotokollband 971. Reg. 1687. május 14. fol. 294r

¹⁹⁸ ÖStA FHKA HKA Hoffinanzprotokollband 979. Reg. 1689. szeptember 26. fol. 485r

¹⁹⁹ ÖStA FHKA HKA Hoffinanzprotokollband 985. Exp. 1691. február 10. fol. 60v

²⁰⁰ ÖStA KA HKR Protokollband 383. Exp. 1690. július fol. 291r

²⁰¹ ÖStA KA HKR Protokollband 385. Exp. 1691. február fol. 104r

²⁰² ÖStA FHKA HKA Hoffinanzprotokollband 1017. Exp. 1699. július 27. fol. 370r

riumokat vesszük figyelembe, akkor Marc'Antonio Mamucca della Torre két fiát, Leopoldot és Christophot is itt kellene tárgyalnunk, mivel azonban ők a visszafoglaló háborúk idején Konstantinápolyban tartózkodtak, és részt vettek a titkos levelezésben, őket az előző egységhez soroltam. Az utolsó csoport tolmácsait felvételük, azaz szolgálatuk megkezdésének kronológiai sorrendjében tárgyalom. Néhányuk életről többet, másokéről kevesebbet sikerült kideríteni, mégis mindannyian fontos szolgálatot teljesítettek vagy később magas karriert futottak be, így e tanulmány keretei között érdemes megemlékezni róluk is.

Közülük az első Petrus Dabba de Sumagni. Petrus Dabba a konstantinápolyi rezidens, Kuniz káplánjának, Luca Dabba de Sumagninak unokaöccse volt. Luca Dabba fontos szerepet játszott a bécsi udvar azon terveiben, amelyeket az 1683. október 22-i kibővített Titkos Konferencián szövögettek egy nagy, európai, keresztény törökellenes összefogásról. Luca Dabbára abban számítottak, hogy sokat tud majd tenni a balkáni keresztények fellázításában. Unokaöccsével 1684-ben találkozhatunk először, amikor tolmácstanonci tisztet nyert. Fizetése évi 200 forint volt.²⁰³ 1687. december 5-én tolmácsi rangot kapott, ennek megfelelően bérét is megemelték, immár 500 forintot fizettek neki évente.²⁰⁴ A tolmács 1690. augusztus 22-én az ezt megelőző két évre neki járó, de el nem nyert fizetését követte a kamarától. Ez alatt a két év alatt Nis volt az állomáshelye.²⁰⁵ Visszatérte után a Magyarországon állomásozó császári sereg mellett teljesített szolgálatot.²⁰⁶

Az 1686. december 17-én szolgálatba lépő Giuseppe d'Azzariáról nem sok adatot találtam. Azzariát eredendően Budára akarta küldeni a Haditanács, de helyette mégis inkább olyasvalakit keresett, aki nemcsak a török, de a magyar nyelvben is jártas volt.²⁰⁷ Azzaria Bécsben maradt, ahol 1687. április 6-án a perzsa sahtól érkező levelet ő fordította, amelynek hátuljára rávezette: „perzsa tolmács”.²⁰⁸ Egy évvel később Székesfehérvárra küldték tolmácsnak, de kérélmét, amely bérének javítását célozta meg, a kamara elutasította.²⁰⁹ Ezt követően nem rendelkezünk tevékenységére vonatkozó adattal.

Azzaria felvételét követően a Haditanács sokáig nem állított újabb tolmácsot szolgálatba, mígnem a régi, kipróbált emberek sorban meghaltak vagy fogságba estek, így a bécsi hadvezetésnek — tevékenysége eredményes folytatására — újabb tolmácsokra volt szüksége. 1691. augusztus 9-én lépett szolgálatba Alvis Wolde²¹⁰ (névét több alakban is megadták: Woldeh, Walde, Waldeck), aki 1691 augusztusában kérelmezte felvételét úgy, hogy Marc'Antonio Mamucca della Torre ajánlólevelét is be tudta mutatni.²¹¹ Mamucca, akinek Wolde rokona volt,²¹² valószínűleg tisztában volt Wolde nyelvi képességeivel, amelyeket a Haditanács évi 900 forintos bér meg-

²⁰³ ÖStA FHKA HKA Hoffinanzprotokollband 957. Exp. 1684. június 9. fol. 528v

²⁰⁴ ÖStA KA HKR Protokollband 375. Reg. 1687. december 5. fol. 520r

²⁰⁵ ÖStA FHKA HKA Hoffinanzprotokollband 981. Exp. 1690. augusztus 22. fol. 588v

²⁰⁶ ÖStA FHKA HKA Hoffinanzprotokollband 983. Reg. 1690. augusztus 22. fol. 416v

²⁰⁷ ÖStA FHKA HKA Hoffinanzprotokollband 967. Reg. 1686. december 17. fol. 713r

²⁰⁸ ÖStA HHStA Staatenabteilungen Türkei I. Kt. 152. Konv. 2. fol. 44–45.

²⁰⁹ ÖStA FHKA HKA Hoffinanzprotokollband 975. Reg. 1688. július 26. fol. 417r

²¹⁰ ÖStA HHStA Staatenabteilungen Türkei I. Kt. 164. Konv. 7. fol. 169r

²¹¹ ÖStA KA HKR Protokollband 385. Exp. 1691. augusztus fol. 450v

²¹² ÖStA FHKA HKA Hoffinanzprotokollband 1001. Exp. 1695. május 2. fol. 298r „*Marco Antonio Mamuca della Torre wegen] d[er] v[on] seinem Vettern, Aloysio Wolde*”

ajánlásával ismert el.²¹³ Első küldetéseként szeptember 25-én a Pottendorfban tartózkodó oszmán követséghez ment, hogy a szultáni megbízottak egyik levelét lefordítsa.²¹⁴ Három évvel később már Aeneas Caprara kérte, hogy Wolde kerüljön a magyarországi hadszíntérre, amire a tolmács parancsot is kapott.²¹⁵ Woldét Johann Heinrich Boringer helyére vették fel, aki már túl öreg volt ahhoz, hogy a hadszíntéren szolgáljon, így Wolde útja Eszékre és Péterváradra vezetett,²¹⁶ ahol egészen 1699 januárjáig, a karlócai békekötésig Eszéken szolgált. Fizetésére sokat panaszkodott, sőt, 1698 márciusára már 2350 forintnyi bérét nem fizette ki neki az Udvari Kamara,²¹⁷ amely összeget 1699-ben még mindig csak kérelmez, és amely ekkorra már 2575 forintra nőtt.²¹⁸ 1699. február 26-án parancsot kapott, hogy hagyja el addigi állomáshelyét, és a Maros mentén foglalja el új pozícióját.²¹⁹ Valószínű azonban, hogy Wolde — rokona, Marc'Antonio Mamucca segítségével — mindent megtett, hogy a Maros mente helyett a Konstantinápolyba tartó császári követséggel utazhasson. A kísérletet siker koronázta, mivel a Haditanács őt is felvette az oszmán fővárosba utazók névsorába.²²⁰

Woldéval egy napon lépett ugyan szolgálatba, de életpályája egészen másképpen alakult Michael Talman-nak. Tallmann már 1691 májusában kérte a Pantaleone Cleronome halálával megüresedett táborig tolmácsi rangot. Neki, Woldéval ellentétben, a császári főtolmács, François Mesgnien de Meninski volt az ajánlója, de a Haditanács kikérte Mamucca véleményét is.²²¹ Mamucca azonban azt nyilatkozta, hogy nem ismeri a kérelmezőt, ezért érdemben nem tudja minősíteni.²²² Végül 1691. augusztus 9-én évi 500 forintos fizetéssel felvették császári tolmácsnak.²²³ 1692-ben a holland küldött, Konrad Heemskerck, magával vitte Tallmannat az Oszmán Birodalomba,²²⁴ ahonnan — valószínűleg — csak 1693-ban tért vissza. Amikor Wogin meghalt, Tallmann kérte a volt tolmáctárs bérét.²²⁵ 1697-ben Tallmann mindent megpróbált, hogy valamiféle úton-módon fizetését a kamara megemlje. Ennek érdekében Meninskitől szerzett újabb ajánlást, majd a szász választófejedelem szolgálatába akart szegődni, végül az erdélyi császári tolmács rangjáért folyamodott.²²⁶ A Haditanács döntése értelmében a magyarországi hadsereg mellé nevezték ki.²²⁷ Tallmann azonban ennél nagyobb álmokat dé-

²¹³ ÖStA KA HKR Protokollband 386/1. Reg. 1691. augusztus 9. fol. 396r-v

²¹⁴ ÖStA HHStA Staatenabteilungen Türkei I. Kt. 160. Konv. 2. fol. 8-9.; Kt. 161. Konv. 3. fol. 111-112.

²¹⁵ ÖStA KA HKR Protokollband 394. Reg. 1694. augusztus 30. fol. 340r-v

²¹⁶ ÖStA KA HKR Protokollband 396. Reg. 1695. március 8. fol. 96r, 98v

²¹⁷ ÖStA FHKA HKA Hoffinanzprotokollband 1013. Exp. 1698. március 7. fol. 187r; Band 1015. Reg. 1698. április 8. dol. 179r-v

²¹⁸ ÖStA FHKA HKA Hoffinanzprotokollband 1019. Reg. 1699. április 30. fol. 241v

²¹⁹ ÖStA HHStA Staatenabteilungen Türkei I. Kt. 164. Konv. 7. fol. 169r

²²⁰ ÖStA KA HKR Protokollband 405-406. Exp. 1699. szeptember fol. 505v

²²¹ ÖStA KA HKR Protokollband 385. Exp. 1691. május fol. 294r

²²² ÖStA KA HKR Protokollband 385. Exp. 1691. június fol. 336v

²²³ ÖStA HHStA Staatenabteilungen Türkei I. Kt. 164. Konv. 7. fol. 169r; ÖStA KA HKR Protokollband 386/1. Reg. 1691. augusztus 9. fol. 396v

²²⁴ ÖStA KA HKR Protokollband 389. Reg. 1692. szeptember 25. fol. 493r

²²⁵ ÖStA KA HKR Protokollband 395. Exp. 1695. február fol. 108r

²²⁶ ÖStA KA HKR Protokollband 399-400. Exp. 1697. február fol. 108r; 1697. június 403r; 1697. december 753r

²²⁷ ÖStA KA HKR Protokollband 401. Reg. 1697. június 8. fol. 243v

delgetett. Már 1698-ban kérte, hogy a majdani békekötést követően őt nevezzék ki konstantinápolyi állandó császári rezidenssé.²²⁸ A Haditanács ekkor csak annyit szögezett le, hogy Tallmann számára havi 30 forintot hajlandó kiutalni bérként, de „*ez legyen neki elég*”.²²⁹ Szeptemberben újabb kéréssel állt elő: legalább a béketárgyalásokra küldjék el.²³⁰ Ezt a kérését a Haditanács teljesítette.²³¹ 1699. április 27-én Tallmann már Luigi Fernando Marsigli gróf mellett tartózkodott, és vele együtt utazott annak érdekében, hogy a leendő határvonalat — az oszmán biztosok jelenlétében — közösen kijelöljék.²³² Tallmann azonban alig néhány hónappal később már el is szőlította Marsigli mellől a hadvezetés, és azt a feladatot adta neki, hogy az Oszmán Birodalomból érkező ünnepélyes követséget Bécsbe kíséresse.²³³ Tallmann ezt meg is tette, a 18. század elején pedig egészen a konstantinápolyi rezidensi posztig jutott.

1693. június 22-én a Haditanács a következő sorokat küldte az Udvari Kamarának: „*nem szükséges, hogy további, a keleti nyelvekben jártas egyént vegyenek fel, [...] mivel ebben az esetben inkább az ausztriai gyermekekre, semmit külföldiekre kell építeni.*”²³⁴ Mit értett ezalatt a Haditanács? Azt, hogy — a megbízhatóság igen fontos aspektusát szem előtt tartva — inkább az ausztriai vagy egyéb, a Habsburg-ház uralma alatt álló tartományokból kívántak fiatalokat felvenni, akik a keleti nyelvekben jártasak voltak, de olyanokat is, akik még csak most tanulták, és Johann Baptist Podestà, volt konstantinápolyi tolmács nyelvi képzésére jártak. Ennek az irányelvnek megfelelően vették fel 1693. július 4-én Wolfgang Zacharias Cantigot és Lucas Franz Jagelskyt a haditanácsi tolmáccstanoncok csoportjába.²³⁵ Jagelsky évi 200, Cantig 150 forintot kapott szolgálataiért. Felvételüket követően továbbra is Podestà iskolájában tanultak,²³⁶ és szolgálatukat a karlócai békeszerződésre menő császári követség kötelékében kezdték meg.²³⁷ Cantig is, Jagelsky is tagja volt az ünnepélyes követségnek, amely a már megkötött béke megerősítésére, és az új rezidens működésének megkezdésére, Konstantinápolyba utazott. A Haditanács megadta azoknak névsorát, akik ezzel az ünnepélyes követséggel utaztak: a régi tolmácsok közül a fentebb már bemutatott Johann Adam Lachewitz és Alvisé Wolde, valamint Jagelsky és Cantig utaztak. A többiek mind új, a karlócai béketárgyalások idején vagy közvetlenül utána felvett tolmácsok voltak.²³⁸ A követség tagjai az ünnepélyes fogadtatást követően hamarosan

²²⁸ ÖStA KA HKR Protokollband 402–403. Exp. 1698. május fol. 328v

²²⁹ ÖStA KA HKR Protokollband 402–403. Exp. 1698. június [6.] fol. 405r

²³⁰ ÖStA KA HKR Protokollband 402–403. Exp. 1698. szeptember fol. 626r

²³¹ ÖStA KA HKR Protokollband 404. Reg. 1698. szeptember 25. fol. 399v; ÖStA FHKA HKA Hoffinanzprotokollband 1013. Exp. 1698. október 4. fol. 649r; október 9. fol. 649v

²³² ÖStA FHKA HKA Hoffinanzprotokollband 1017. Exp. 1699. április 27. fol. 191r

²³³ ÖStA KA HKR Protokollband 407. Reg. 1699. július 26. fol. 248r

²³⁴ ÖStA KA HKR Protokollband 391. Exp. 1693. július fol. 335v

²³⁵ ÖStA KA HKR Protokollband 392. Reg. 1693. július 4. fol. 224r; ÖStA HHStA Staatenabteilungen Türkei I. Kt. 164. Konv. 7. fol. 170v

²³⁶ Erre utal a következő feljegyzés: [A lapszálon]: „*Candig, orient. Sprachknab – bittet umb verordnung d[er] ihme seine besoldung so wohl pro praeterito alß in futurum ohne d[er] von dem Podesta zuproducieren praetendierenden attestat[ion] verabfolget werde.*” ÖStA KA HKR Protokollband 395. Exp. 1695. október 425v

²³⁷ ÖStA KA HKR Protokollband 402–403. Exp. 1698. szeptember 615r

²³⁸ ÖStA KA HKR Protokollband 405–406. Exp. 1699. szeptember fol. 505v

hazatértek, csak a rezidens és kísérte maradtak az oszmán fővárosban. Jagelsky és Cantig azonban azt az utasítást kapták, hogy — további parancsig — maradjanak a rezidens mellett, és évi 300 forint bérért ott teljesítsenek szolgálatot.²³⁹

A legutolsó, még a visszafoglaló háborúkhöz köthető tolmács Lucas Michalowitz, akit 1699 februárjában, tehát a karlócai béke megkötése után vettek császári szolgálatba, de nem volt addig sem ismeretlen személy, ugyanis korábban a bajor választófejedelem, II. Miksa Emánuel mellett működött (1689-től), és folyamatosan kérte, hogy hadd kaphasson császári tolmácsi rangot.²⁴⁰ A választófejedelem szolgálatába sem az ismeretlenség homályából került, hiszen azt megelőzően a konstantinápolyi császári rezidens, Georg Christoph von Kuniz mellett tevékenykedett. Bécs ostromát az oszmán tábor foglyaként élte meg, és ő is nagy anyagi veszteségeket szenvedett.²⁴¹ Végül 1699. február 26-án a Duna és a Száva közötti terület tolmácsává nevezte ki a Haditanács, és évi 600 forint fizetést utalt ki neki.²⁴²

Összefoglalóan tehát elmondható, hogy a császári tolmácsok szerepe a 17. század végére erősen megváltozott. Már nem csak arra alkalmazták őket, hogy a Konstantinápolyban tevékenykedő követeket nyelvileg segítsék, valamint helyettük kisebb ügyekben tárgyaljanak a Portán. A háborús időszak arra a sorsra szánta őket, hogy a korábban a követ által ellátott, illetve koordinált feladatokat (jelentésírás és hírszerzés) mostantól maguk vegyék kezükbe. Erre a két, legrégebben az oszmán fővárosban szolgáló tolmács, Giorgio Cleronome és Janaki Porphyrita bizonyultak a legalkalmasabbaknak. Hatalmas ismeretségi körrel, az Oszmán Birodalomról szerzett mély ismeretekkel, nyelvi képességekkel rendelkeztek, s a szultán birodalmának szokásait és hagyományait is ismerték. Az ő tevékenységük révén a bécsi udvar a visszafoglaló háborúk idején folyamatosan rendelkezett információkkal az Oszmán Birodalomról, ugyanakkor a levelek Bécsbe juttatásának gondja mindvégig megmaradt, így a hírek értékének vizsgálata további kutatásokat igényel majd. A tolmácsok második csoportja a Haditanács kötelékében szolgált továbbra is, ők a határvidéken, a hadműveleteknél, a Bécs környékére érkező szultáni követség mellett, a rabok körül, valamint közvetlenül a haditanácsi ügymenet megsegítésére (elsősorban levelek fordításával) teljesítettek szolgálatot. Amikor pedig — a karlócai béke megkötését követően — újra állandó császári rezidens indult az oszmán fővárosba, a tolmácsok hagyományos szerepköre is visszatért, de az Udvari Haditanács mellett is teljesítettek további szolgálatot.

²³⁹ ÖStA KA HKR Protokollband 407. Reg. 1699. július 26. fol. 247v–248r (Cantig), 248r (Jagelsky)

²⁴⁰ ÖStA KA HKR Protokollband 379. Reg. 1689. február 10. fol. 76v „*chur beyerisch[er] dollmät[s]ch*”; 1694-ben Wogin helyét kéri (ÖStA KA HKR Protokollband 393. Exp. 1694. november fol. 519v); 1697-ben Giorgio Cleronome helyét kéri (ÖStA KA HKR Protokollband 399–400. Exp. 1697. március fol. 168v); 1699 januárjában Mesgnien de Meninski főtollmács helyét kéri (ÖStA KA HKR Protokollband 405–406. Exp. 1699. január fol. 25v).

²⁴¹ ÖStA FHKA HKA Hoffinanzprotokollband 1001. Exp. 1695. június 27. fol. 372v

²⁴² ÖStA HHStA Staatenabteilungen Türkei I. Kt. 164. Konv. 7. fol. 170r

Balogh Piroska

„COMIUNCTIO INTERNA ORGANICA”

*Schedius Lajos állam- és társadalomelmélete a kora-reformkorból*¹

„Uralom és felejtés szövetsége”

J. Assmann kötetének alcíménél² találóbban aligha jellemezhető annak a két rövid szövegnek a fogadtatástörténete, melyek Schedius Lajos neve alatt jelentek meg 1817-ben, illetve 1830-ban. A korábbi Tudományos Gyűjteményben közzétett magyar nyelvű cikk³ és a későbbi latin nyelvű ünnepi szónoklat⁴ textusa számos ponton kapcsolódik egymáshoz: a kettő együttes olvasása révén egy sajátos, bölcséleti diskurzusra épülő társadalom- és államelmélet látszik (re)konstruálhatónak. Az interpretáció közelítésmódjának meghatározásakor tanulságos figyelembe venni azon kérdésfeltevéseket, melyek e szövegek kevés számú értelmezéseiben dominálnak, illetve azon motivációkat, melyek a széles körű nyilvánosság elé tárt, provokatív retorikájú tanulmányok visszhangtalansága mögött tételezhetők.

A' *Nemzetiségről* írott cikk kapcsán több kortárs reakció is ismert. Kazinczy Romy Károly Györgyhöz írott levelében lingvisztikai szempontú kritikát fejt ki, és a nehézkes magyar terminológia ürügyén a szöveg egészét érthetetlennek nyilvánítja.⁵ Hasonló megjegyzés olvasható gróf Dessewffy József Kazinczynak írt levelében is.⁶ A bécsi *Chronik der Oesterreichischen Literatur* című folyóirat ismertetése⁷ hasonlóan szarkasztikus, bár nem argumentatív kritika: egyetlen ellenér-

¹ A szerző a tanulmány elkészítésének idején a Habsburg Történeti Intézet ösztöndíjában részesült.

² Assmann, Jan: A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban. Budapest, 1999 72.

³ Schedius Lajos: A' Nemzetiségről. Tudományos Gyűjtemény 1817. I. 57–61.

⁴ *Uő.*: De notione atque indole organismi tamquam principii monarchici per universam naturam vivam vigentis, commentatio. Buda, 1830 — a szöveg csupán néhány magyarországi könyvtárban (Országos Széchényi Könyvtár [a továbbiakban OSzK], Evangélikus Országos Könyvtár [EOK]) hozzáférhető, az általam használt példány a bécsi Österreichische Nationalbibliothek [a továbbiakban ÖNB] *44.Mm.154. jelzetén található. A latin szöveg újbóli kiadásán, fordításán és kommentálásán a tanulmány szerzője az NKFP 5/0024/2002 program keretében dolgozik.

⁵ „Ich habe während des Lesens dieses Aufsatzes geschwitz und ihn doch schwer gefasst. Auch ist mir alles fast so schwer verständlich, wie einem Somogyi mein Ossian seyn kann. Und doch klagen diese Herren, dass ich unverständlich schreibe.” Kazinczy Ferenc levelezése. A Magyar Tudományos Akadémia irodalomtörténeti bizottsága megbízásából közléteszi dr. Váczy János. XV. Budapest, 1905 112.

⁶ „A Nemzetiségről írott darab tárgyának mélysége zavarba láttatik hozni szerzője képzelődését.” Uo. 146.

⁷ *Chronik der oesterreichischen Literatur 1817.* 29. Idézi Doromby Karola: Schedius Lajos mint német–magyar kultúrközvetítő. Budapest, 1933 89.

ve, hogy a tanulmány célkitűzése, azaz a nemzetiség fogalmának meghatározása eleve lehetetlen ekkora terjedelemben. A *De notione atque indole organismi* című értekezésnek pedig korabeli értelmezése nem ismert, annak ellenére, hogy publikálásának körülményei igen attraktívák: a pesti egyetem Mária Terézia által történt újjáalakításának 50. évfordulóján hangzott el ünnepélyes szónoklat formájában, majd nyomtatásban is megjelent. Figyelemreméltó ugyanakkor, hogy az értekezés egy példánya fellelhető még a Muséum National d'Histoire Naturelle könyvtárában, Párizsban is.⁸

A két szöveg első és ez ideig egyetlen együttes interpretációja Doromby Karola Schedius-monográfiájában olvasható.⁹ Ezt az értelmezést a klasszikus biográfia szabályait követve elsősorban az ismertető célzat szervezi: a magyar cikkről részletes, a latin szónoklatról vázlatos, néhány nyelvi félreértéssel terhelt kivonatot kap az olvasó, ismertetve a szövegek által hivatkozott forrásokat, továbbá egy bártortalan megjegyzéssel kapcsolódva némiképp a kortárs recepció elutasító–elimináló jegyeihez: „Kár, hogy Schedius nem fejt ki bővebben, mit tart egy nemzetből való származásnak, mert így mégsem tisztázódik az a kérdés, hogyan fogta fel pl. a magyarországi németiségnek a magyar nemzethez való viszonyát.”¹⁰

Míg a fogadtatástörténet eme korai és középső szakaszát a felejt(et)és mechanizmusai határozták meg, A' *Nemzetiségről* című cikk legfrissebb interpretációja az uralom stratégiáit alkalmazza. Vattamány Gyula a korporális metaforika társadalmi kontextusának száz évét vizsgáló esszéjében¹¹ kiindulópontként szerepelteti a Schedius-szöveget, pontosabban annak egy részletét, az „assimilare” terminusra fókuszálva. A Doromby-monográfiától eltérően azonban a fogalomértelmezésnél nem a nemzetiségi problematika kontextusát veti fel, hanem merész asszociatív vonalon haladva a darwini „fajközi harc” elmélete, majd Vörösmarty *Zsidóügy* című cikkének felidézése mentén eljut Kiss Sándor a „zsidókórság” fogalmával aposztrofálható fajelméletének értelmezéséig, kiegészítve némi aktualizáló Sartre-interpretációval.

Mindebből két következtetés tűnik levonhatónak:

Egyrészt a Schedius-szövegek olyan problematikát vetnek fel látens módon, melynek tematizálását a korabeli nyilvánosság formális és informális fórumai¹² elutasították, vagy érvek nélkül, vagy párhuzamosan futó diskurzusokból (nyelvújítás) kölcsönözve az argumentációt. Ennek következtében a Schedius-szövegek is fokozottabb gyanúval olvasandók, annál is inkább, mert olyan szerzői utasításokat tartalmaz szövegük, melyek sejtetik, hogy az elhallgatás és a közvetett (terminológiai, jegyzetek révén történő) utalásrendszer alakzatainak értelmezése itt különösen lényeges eleme lehet a szövegértésnek.

A hangsúlyosan alkalmazott metaforikus, néhol enigmatikus beszédmód értelmezésének metodikájában fontos lehet a kínálkozó kontextusok mérlegelése. Ilyen kontextus az a közéleti pozíció, mely a szerzőhöz asszociálva befolyásolja a

⁸ Central Bibliotheque, II 7 K jelzeten.

⁹ Doromby, i.m. 87–91.

¹⁰ Uo. 91

¹¹ Vattamány Gyula: A test és a bacilusok. A korporális metaforika társadalmi kontextusának száz éve. *Alföld* 2004. 3. sz. 89–100.

¹² Kazinczy Ferenc levelezéséről mint a korabeli nyilvánosság fontos informális teréről ld. Mezei Márta: Nyilvánosság és műfaj a Kazinczy-levelezésben. Budapest, 1994 23–111.

szövegek olvasatát, ide értve a biográfia egyes elemeit, az aktuális megszólalás formáját, megjelenési helyét. Így elkerülhetővé válik olyasfajta kapcsolatok túlin-terpretálása, mint a fajelmélet és a zsidókérdés irányvonala — olyan szerző írása kapcsán, kinek temetésekor életművét rendhagyó módon nemcsak saját felekezetének szónokai méltatták, hanem a pesti izraelita hitközség rabbijától is laudációt kapott.¹³ Másrészt a szövegeket meghatározó korporális metaforika kapcsán át-gondolandó, mely hagyományrétegek mozgósíthatók az értelmezés során, szem előtt tartva a szövegek utalásrendszerét, melyek kifejezetten nem az evolutív szemlélet korai klasszikusainak, W.C. Wells, S. Grimes stb. irányvonalához¹⁴ kapcsolódnak. Így kivédhető olyasfajta asszociatív sorok felbukkanása, melyek a korporális metaforika mentén esetleg lineáris sorba állítanak a 20. századi olasz korporatív rendszert Menenius Agrippa állammodelljével.

„Uralom és emlékezet szövetsége”¹⁵

A' *Nemzetiségről* írott cikk textusa a következőképp tematizálja a címben megjelölt fogalmat. A bevezető aktuálpolitikai példákkal vezeti fel a nemzetiség meghatározásának gyakorlati jelentőségét: az „Universalis Monarchia” kora lejárt, az országok megtartásának eszköze a „Nemzetiség” erősítése, amint ezt a német *Bundestag*, valamint a francia és olasz példa is bizonyítja — erre van szükség „Magyar Nemzetünk” esetében is.

Ezt követi egy szakirodalmi áttekintés, mely megállapítja, hogy az eddigi irodalom nem tett különbséget „Nemzet, Nép, Ország (v. Status)” fogalmi között. Rövid szerzőlista negatív minősítéssel: Arisztotelész, Platón, Ciceró, Montesquieu, Filangieri, Bonstetten, Zimmermann, Villers, Espiard.¹⁶

Célmegjelölés: a „nemzetiség (Nation und Nationalität)” fogalmának meghatározása. Ez először diakrón módon, történetiségében megy végbe: a szerződés-elméletek koncepciójának felidézésére épül a distinkció, miszerint ha a tulajdon és élet védelmére kialakított közösség „minden utóbbi határozásai csak a' társaságnak önnön belső vóltából, vagy-ís maga erejéből 's természetéből fejlődhetnek ki”, nemzet; ha azonban a közösség létrejötté, s „minden következő modificatioja 's kimiveltetése csak abból a' külső kútóból származott”, akkor nép („Volk, populus”) fejlődik ki. Ezt követi egy részletesebb, szinkrón szempontú, természetfilozófiai meghatározás. A deduktív sor az emberiség fogalmával indít, melyet „egész”-ként definiál. Ennek elemei az individuumok, melyek „moralis testeket”, azaz társasá-gokat alkotnak. Ezek lehetnek organikusak vagy anorganikusak, mechanikusak:

¹³ Beszédet mondott „a sírnál Lang Mihály pesti ev. Német lelkész és Bach pesti izraelita hitszónok, ki meg nem állhatá, hogy mind maga, mind gyülekezete nevében ki ne fejezze a határtalan tiszteletet és hálaingulatot a melyet a megboldogult iránt viseltetniök szives örömök vala”. Nevelési Emléklapok, kiadja Tavasy Lajos. Pest, 1847 150.

¹⁴ Ld. *Vattamány*, i.m. 93.

¹⁵ *Assmann*, i.m. 70.

¹⁶ Az utalások alapjaiként a következő szövegek azonosíthatóak: *Arisztotelész*: Politika; *Platón*: Állam; *Cicero, Marcus Tullius*: De re publica; *Montesquieu, Charles-Louis de Secondat*: L'esprit des lois. 1748; *Filangieri, Caietan*: System der Gesetzgebung. 1794; *Bonstetten, Carl Victor von*: Ueber Nationalbildung. 1802; *Zimmermann, Johann Georg*: Vom Nationalstolz. 1758; *Villers, Charles-Francois-Dominique de*: Coup d'oeil sur les Universités et le mode d'Instruction publique de l'Allemagne protestante. 1808.; *Espiard, Francois Ignace d'*: L'Esprit de Nations. 1753.

az előbbi belső kohéziós erő, az utóbbit „külső hatalom vagy másunnan eredett ‘s reájok ruházott kormányzás formája ragasztja össze” — az előbbi a nemzet, az utóbbi a nép. A nemzet, azaz az organikus testület működési elve pedig: „belső önkéntmunkás élet-principium az orgános testekben minden változásokat, mozgásokat és functioikat előhoz; a’ külső befolyásokat maga természete szerént meghatározza, az azokból származó akadályokat és sérelmeket elhárítja és helyrehozza, minden idegen elementumot vagy az organismus természetéhet hasonlónvá teszi (assimilat), vagy, ha oda épen nem fér, árthatatlanná teszi, avagy a’ testből egészen kiveti. Úgy épen a’ *Nemzet*-is. Mert tsak azt a’ köz társaságot, akár nagy legyen az, akár kicsiny, úgy lehet nevezni, a’ melly önnön magából veszi polgári életének minden formáit, változásait, functióit. — A’ *Nemzetben* pedig az orgános-erő, vagy élet-principiuma, áll a’ *Nemzet’ lelkében* (*National-Geist*) az az: a’ tagjainak és részeinek azon irányzásaikban, a’ mellyeket ‘Nemzet első eredetétől és szinte nemzésétől fogva az akkori környülállásokhoz képest kapott, és ezután állandóul követett.”

Ezt a fejtegetést mintegy félbeszakítja a zárás sajátosan retorizált csattanója: a bővebb magyarázat elutasítása, egyszersmind explicit felhívás az aktív, talányfejtés stratégiáját követő értelmezésre: „Sapienti sat.”

A cím mellett fontos peritextus a mottó és a lábjegyzetek szövege. A mottó ógörög idézet Arisztotelész *Politikájából*, magyarul: „Ezért hát iparkodjunk a már fölfedezett és kipróbált intézményeket lehetőleg alkalmazni, ami pedig még kimaradt a fejlődésből, azt kíséreljük meg pótolni.”¹⁷ Az első négy jegyzet azon műveket sorolja fel, melyek a negatív szakirodalmat képezik, azaz nem vagy nem kellőképpen foglalkoztak a „nemzetiség” definíciójával — az olvasó tehát nem azon művek jegyzékét kapja, melyekre a szöveg támaszkodik, hanem azokat, melyektől elhatárolódik. Az 5. jegyzet újfent ógörög nyelvű, arra vonatkozik, hogy az itt leírtak nem a teljesség igényével készültek, csupán „integetések”, melyek a nyersfordítás szerint „bár legyenek szétáradó gondolatok, melyek az élet szükségleteiben hasznosítva, forgatva elterjedjenek.” Az utolsó jegyzet pedig a fiziológia szakirodalmát adja meg (többek között Lenhossék Mihály és a kanti természetfilozófiát továbbíró C. A. Eschenmayer műveit¹⁸), mint az organikus test működésére vonatkozó forrásokat. A korporális metaforikát tehát ezen a ponton (a külső hatások és az idegen testek kezelése kapcsán) sem értelmezi a lábjegyzet, csupán terminológiai forrását mutatja fel.

A *De notione atque indole organismi* terjedelmesebb latin szövegéből elmaradnak a felvezető aktuálpolitikai utalások, helyette az organismus fogalmának bölcséleti pozícióját határozza meg a bevezetés, utalva a természetfilozófiai összefüggésekre, illetve Schedius esztétikai főművére, melyben e bölcséleti alapozás részletesebben olvasható. Ezt egy ontológiai tétel tudománytörténeti rendszerezésű érvekkel történő felvezetése követi: a létezők két alapelemből származtathatók, az anyagból (*materia*) és az erőből (*potentia*). Az alaptételt először egy Kant-idézet fejt ki, majd az ókori filozófia irányvonalainak citátumai következnek (Thalész, Anaximandrosz, Anaxagorasz, Parmenidész, Püthagorasz fennmaradt szövegeiből), egyszersmind jelezvén, hogy a materialistaként számon tartott irányzatok sem csak az

¹⁷ Arisztotelész: *Politika* VII, 10, Szabó Miklós fordítása.

¹⁸ Lenhossék, Mihály: *Physiologia medicinalis*. I–V, Pest, 1816–1818; Eschenmayer, Carl Adolph: *Psychologia*. 1814.

anyagot tartották a létezők alapelemének, hanem hallgatólagosan tételeztek mellett valamiféle immateriális szubsztanciát. Az alaptétel rögzítése után egy ontológiai struktúrát épít ki a szöveg, mely a következőképp vázolható fel:

1. Transzcendentális alapfogalmak: a létezők két alapelemre vezethetők vissza, a tiszta fogalmi anyagra (materia) és a tiszta fogalmi erőre (potentia). Ezek az empiriában nem léteznek, érzékszervekkel nem felfoghatók.
2. Az empirikus világ struktúrája: az empirikus testek a tiszta anyag és erő kapcsolatából jönnek létre. Ha ez a kapcsolat külsődleges, mesterségről/művészetről (ars) van szó, ha belső, természeti hatóerőről (natura). Az empirikus testek különbözősége az anyaghoz járuló erő minőségétől függ: lehet egy- vagy többirányú, intenzitását tekintve kicsi, nagy vagy változó. Ha az anyaghoz egy erő vagy homogén erők kapcsolódnak, alapelemek (elementa) jönnek létre, ha heterogén erők, akkor másodlagos testek (corpora secundaria). Anyag és erő kapcsolata lehet egyenrangú vagy nem egyenrangú. Az egyenrangú kapcsolatok lehetnek külsődlegesek: ekkor egy kényszerítő külső erő hatására jönnek létre, így keletkeznek a mechanizmusok. Belső egyenrangú kapcsolat esetén is van egyfajta vezérlő erő, de a többi erő ennek irányvonalát és fenntartását önként segíti elő: ez az organizmus legfőbb karakterisztikuma. A fizikai organizmus definíciója: benne „a különböző erők és az anyag között belső és egyenrangú kapcsolat van, mely azt eredményezi, hogy az erő és az anyag sajátosságai, habár egymással ellentétesek, mégis ugyanazon testben egymást kölcsönösen támogatva s kiegészítve egyesülnek.” Ennek eredménye három további járulékos tulajdonság: az organikus mozgás, azaz a testi élet, a biztos határvonalakkal elválasztott organikus egység, az egyedenként meghatározott speciális organikus karakter. Ilyenek a vegetatív, azaz növényi és az állati organizmusok.
Magasabb rendű, pszichikai organizmus jön létre akkor, ha több alacsonyabb rendű organizmus mintegy szervekként (organa) alkotják meg azt. Amennyiben az ezekben működő vezérlő erő nem öntudatlan, hanem ön-maga tudatában van, akkor pszichikai organizmus keletkezik: ezt pszichikai élet, pszichikai egység és organikus pszichikai karakter, azaz az értelem ösztöne jellemzi. Sok esetben az adott organizmus egyaránt fizikai és pszichikai, és a két természet alig elkülöníthető; így van ez az ember esetében, de az ember alkotta magasabb rendű organizmusoknál is: házasság, kisebb társaságok, társadalmak, államok, az emberiség és végső szinten az univerzum esetén.
3. Ahhoz, hogy az államok mint organizmusok teljes és tökéletes létet érjenek el, előbb a fizikai, majd a pszichikai organizmus természetét kell magukra öltetniük. Ennek két feltétele van: anyag és erő között belső, valamint egyenrangú kapcsolat létrejötte. Egyenrangú a kapcsolat akkor, ha csak egyetlen felsőbbrendű erő van, mely az alája rendelt organizmusokat egyenlő módon fogja össze, és ezek egymás megőrzését szolgálják, egyformán az egész részét alkotván. Ez a monarchikus elv, mely az országok és államok virágzásához szükséges (a monarchia elnevezés tehát itt nem államformára vonatkozik!). Belső kapcsolat pedig az ilyen-

fajta organizmusokban csak a természet által létrehozott kapcsolat lehet, azaz az egy nemzetségből való származás, melyet nemzetiségnek, nemzeti szellemnek és nacionalizmusnak is neveznek. Ha így létrejön a felsőbb erő és az alsóbb rendű organizmusok között a belső organikus kapcsolat, azt az uralkodó természetes örökösödésével lehet megőrizni, amely segítené a fejedelem és a polgárok közötti állandósult organikus szükségszerűséget.

Míg tehát A' *Nemzetiségről* szóló cikk a nacionalizmus fogalmát járja körül, az itt felvázolt modell egy olyan társadalom és állam struktúráját hivatott képviselni, mely integrálja önmagába a nemzet(iség) modelljét is. A modell és a megvalósítási feltételek ismertetése ezzel félbe is szakad, számos kérdőjelet hagyván az olvasóban. A zárás formális mentegetőzés (hogy ez a téma a közélet tekintetében mit jelent, a szerző majd másutt kifejti), mely az olvasóra hártja a természetfilozófiai terminusok politológiai értelmezését.

E tanulmány esetében öt típusú peritextussal szembesül az olvasó:

— a címmel: *Az organizmusnak, mint az egyetemes élő természetben működő monarchikus elvnek a fogalmáról és természetéről.*

— műfaji és kontextuális minősítéssel: ünnepi beszéd, mely a magyar királyi egyetem Mária Terézia által való megújításának 50. évfordulójára készült.

— a szerző megnevezésével: Schedius Lajos, a filokália és filológia professzora, több megye táblabírája, a charcovi akadémia tiszteletbeli, a göttingeni királyi társaság levelező és a jénai latin társaság rendes tagja.

— mottó Augustinus *Contra Iulianum* című művéből:

„Vajon nem azt látjuk-e, hogy az uralmat maga a természet is az alávetettek legnagyobb hasznára mindig a legjobbaknak juttatja? Ugyan miért az Isten parancsol az embernek, a lélek a testnek, az értelem a vágynak, a haragnak és a lélek más vétkes hajlamainak?”

— lábjegyzetek: főként a bevezetésnél részletesek, egyrészt megadják a citátumok pontos forrását, másrészt az ókori filozófusok kapcsán további idézeteket is közölnek annak igazolására, hogy az anyagi princípium mellett egy nem anyagi alaptényezővel is számoltak. A strukturális modell kifejtését három típusú lábjegyzet kommentálja: utalás Schedius *Principia Philolcaiae seu doctrina pulchri*. Pest, 1828 című munkájára, melynek szövege a felvázolt modellt részletesebben mutatja be; az ars kifejezés értelmezéséhez egy Bacon-idézet;¹⁹ az organizmus-modell terminológiájára egy fiziológiai szakkönyv²⁰ és természettörténeti tankönyv.²¹

Tehát a két szöveg alapján egy transzcendentálfilozófiai alapozású állammodellt ismerhet meg az olvasó, anélkül azonban, hogy a természettudományoktól kölcsönzött terminológiát a szöveg közvetlenül megfeleltetné politológiai terminusokkal. A két értekezés zárlatának retorikai csattanója felhívja a figyelmet, hogy a modell enigmaként van felvezetve, interpretációja a mellékelt para- és peritextusok révén az olvasóra bízatik.

¹⁹ Bacon, Francis (1561–1626) Verulam bárója, államférfi, ügyvéd, esszéíró. Idézett műve feltehetően az *Advancement of Learning* (1605) 1623-as bővített, latin kiadása: *De Dignitate et Augmentis Scientiarum*.

²⁰ *Burdach, Karl Friedrich*: *Physiologie als Erfahrungswissenschaft*. Leipzig, 1826.

²¹ *Oken, Lorenz*: *Naturgeschichte für Schulen*. Leipzig, 1821.

„Isméltés és interpretáció”²²

A szövegek által felkínált releváns kontextusok egyike az organizmus metaforikáját használó testületi modellek ókori (görög, római és ókeresztény szerzők műveiből építkező) kontextusa. Itt korántsem egységes hagyományról van szó: a Schedius-szövegek klasszikafilelogizáló utalásrendszere akkor válik felfejthetővé, ha az olvasó elhelyezi azt a különféle tradíciók komplexumában.

1. A test-szimbólum ókori és bibliai vagy ókeresztény párhuzamait keresve az első, jól átlátható csoportot azok a szövegek alkotják, ahol a corpus allegóriaként jelenik meg, mégpedig funkcionális szemléletben. E szövegcsoporthoz tartoznak a Menenius Agrippa beszéde (Livius 2,32) és Arisztotelész *Politikájának* az állam belső viszályairól szóló passzusa (5, 1302b-1303a). A test-szimbólum mindkét szövegben átpolitizált kontextusban jelenik meg, mindkét szöveg a test = állam, testrészek = társadalmi osztályok megfeleltetésre épül, s az allegorikus megfeleltetésekre mindkét esetben az államon belül, az egyes társadalmi osztályok között dülő viszály, egyenletlenség interpretációjához van szükség. A corpus mindkét esetben a kiegyensúlyozott állam(rend) allegóriájaként jelenik meg, azaz a rendezett mikrokozmosz (test) képe vetül rá a rendezett makrokozmosz (res publica, polis) képére. A Livius-szövegben a rend képzetét a testrészek funkcióinak („ministerium”) egymást kiegészítő és egymást feltételező volta, az Arisztotelész-szövegben pedig a testrészek helyes arányának szükségszerű volta kelti. A részek közötti „concordia” tehát létfeltétel, a „concordia” sine qua non-ja viszont az, hogy a részek megfelelő arányban legyenek egymással, és vonakodás nélkül ellássák funkciójukat: ezen organikus szemlélet háttérében tehát egy merev, determinált rendszer képzete áll, mely nem próbál magyarázatot adni a (társadalmi) rendszer felosztásának miérettjére, csupán szükségszerűségét igazolja a „concordia” (megkérdőjelezhetetlenül pozitív) fogalmára építő szillogizmussal. Olyan allegorikus értelmezést kínál tehát, mely a „concordia” varázsszavára építve az egész (állam, társadalom, közösség) érdekeit helyezi alkotórészei, azaz az individuumok érdekei elé (közérdeket a magánérdek elé).
2. A corpus-szimbolikát felhasználó szövegek második csoportja nem allegorikus, hanem metaforikus értelemben használja a corpus-motívumot. Bár tematikusan és kontextuálisan eltérő, e szempontból mégis egybetartozó szövegeknek tekinthető Aisopus 132. meséje, Platón *Phaidroszának* (265c) és Xenophón *Emlékeim Szókratészről*²³ című művének idevágó részlete. E szövegekben már nem a corpus, illetve annak részei válnak a metafora azonosítójává, hanem e részek egymás közötti viszonya, a „concordia” alkotja a metafora (elvont) képi síkját. Az Aisopus-mesében a gyomor és a lábak vetélkedése jelenik meg, s az interpretáció szerint „a hadviselésben semmit sem ér a nagy tömeg, ha a katonák nem gondolkodnak helyesen”. Míg tehát a gyomor és a láb önmagában (vetélkedve, egymástól elkülönülve) a nyers erőt jelenti, kettejük együttműködése, concordiaja az

²² Assman, i.m. 88.

²³ Xenophón: *Emlékeim Szókratészről*. Budapest, 1986 24–25.

értelemmel irányított erő metaforikus megfelelője: „corpus” = ‘adottság’, „concordia corporis” = ‘értelemmel használt adottság’. A *Phaidrosz* dialógusában Szókratész kimondja, és Phaidrosz is elismeri ama propozíciót, miszerint „minden beszédnek olyan felépítésűnek kell lennie, mint egy élőlénynek, amelynek összeillő testalkata van, úgyhogy nem hiányzik se feje, se lába, hanem törzse van és végtagjai, amelyek egymáshoz és az egészhez illenek”. Ez a propozíció az előző szövegcsoporthal kapcsolatban ismertetett allegorikus értelmezésre épül: a jó beszéd feltétele a beszédrészek közötti „concordia”, mely viszont a részek arányainak és funkcióinak megfelelő volta biztosít. Szókratész érvelése azonban elutasítja ezt a szillogizmust, mely a rétorikát a mérnöki mesterség egyik alfajaként jelölné meg. Mint argumentációja mutatja, az ő értelmezésében is a beszédrészek *concordiája* a jó beszéd feltétele, csak hogy e „concordia” a beszédet szervező értelemmel, mégpedig nem racionális, hanem daimoni ihletettséggel azonos. Azaz ebben az interpretációban is a *corpus* = ‘adottság’ (a szerkesztés mesterségbeli fogásai), „concordia corporis” = ‘értelemmel használt adottság’ (daimóni ihletettség biztosította szerves egybeartozás, belső szerkezet) metaforikus sémája van jelen. A Xenophón-szöveg szintén Szókratész szavait, illetve annak kétféle interpretációját idézi. A szókratészi metafora szerint ahogy „az emberek maguk távolítják el a körmüket, a hajukat, a bőrkeményedéseiket”, éppúgy „mit sem ér a barátok jóindulata, ha nem tudnak segíteni, és csak azok méltók a megbecsülésre, akik ismerik a szükséges dolgokat, és el is tudják őket magyarázni”. Szókratész vádlói mindezt úgy interpretálták, hogy Szókratész „így elhitette társaival, hogy hozzá képest mások semmit sem érnek”, míg Xenophón értelmezésében mindez azt jelenti, hogy a „ha valaki azt akarja, hogy apja, testvére vagy bárki más tisztelje, ne hanyagolja el, baráti érzésében bízva, hanem próbálja meg a lehető leghasznosabbá tenni magát annak számára, akinek a megbecsülésére számít”. A metafora értelmében a „corpus” (ellentétben a republikánus érveléssel) nem a priori egység, mely megbonthatatlan (hiszen egyes részei eltávolíthatók), hanem egységét az a „concordia” biztosítja, mely a tagok értelmes, nem öncélú, hanem egymás hasznára történő önkéntes (!) tevékenységéből származik. A „corpus” = ‘az összetartozás adottsága’, „concordia corporis” = ‘az adottságok értelmes összehangoltságából származó összetartozás’ metaforikus sémájának jelenléte mellett ez esetben a két eltérő értelmezés egybevetése is érdekes. Szókratész vádlóinak interpretációja konkretizál, a szöveg aktuális jelentését, *sensus litterarisát* keresi (s voltaképp igen megtisztelő Szókratészre nézve, amennyiben elismeri, hogy az értelmes összetartozás kritériumának legjobban Szókratész viselkedése felelt meg), míg a szerző interpretációja a szöveg *sensus accommodatusát* próbálja megragadni, amennyiben általános, ontologikus tanulságot von le a metaforából. Az előző szövegcsoporthal tehát a test mint rendezett mikrokozmosz vált determinált társadalmi rend allegorikus megfelelőjévé, e szövegekben nem a „corpus” rendezett mivolta, hanem a rendet biztosító „concordia corporis” került a metaforikus megfeleltetések centrumába —

talán nem véletlen, hogy épp olyan szövegek esetében, melyeket (az ezópuszi mesék kivételével) a filozófiai szakszövegek közé szokás sorolni. A rendezett kozmosz, így a test harmóniáját, *concordiáját* biztosító elv/létező, legyen az a hégemónikon, vezérlő lélekrész, vagy maga a (pythagoreus) lélek, központi probléma a görög, s később a hellenisztikus filozófia vizsgálódásaiban.²⁴

3. A harmadik csoportot az idevágó szentírási szövegek alkotják, mégpedig elsősorban Szent Pál leveleinek egyes részletei.²⁵ Az Ószövetségben nehéz lenne előképet találni a test-szimbolikához, mivel a héberben nincs a *corpus*nak pontosan megfelelő szó, a „basar” ‘hús, izomszövet’ pedig inkább az evilági kötöttség allegóriájává vált. Szent Pál leveleiben (Róm 12,5; 1Kor 10, 17; 12,27; Ef 1,23; 2,16; 3,23–30; Kol 1,18–24; 2,19; 3,15 illetve kiemelten 1Kor 12,12–24) jelenik meg a „szóma”, mégpedig az előzőekben elemzett filozófiai asszociációktól nem függetlenül. Az 1Kor 12,12–24 szövegének egyik interpretációs síkja, melyet talán a *sensus spiritualis* hermeneutikai terminus jelöl legkifejezőbbben, épp az előző szövegcsoportnál vizsgált „*concordia corporis*” metaforikus megfeleltetési révén közelíthető meg. E filozófiai szövegekben a „*concordia corporis*” önálló, szellemi összetartó erőt jelölt, amely a Szent Pál-szövegben a következőképp transzformálódik: „Mindannyiunkat egy Lélek itatott át”. A „*concordia corporis*” metaforikus azonosítottjai a szöveg során: Lélek, Krisztus, majd (bevonva az értelmezésbe az 1Kor 13 szövegét) a Szeretet. A „*corpus*” maga azonban nem determinált rend vagy nyersanyagszerű adottság metaforikus megfeleltetettje, hanem személyeket, mégpedig hangsúlyozottan sok és különböző személyt jelöl, „mert a test nem egyetlen tagból áll, hanem sokból”. A szöveg tehát nem a tagok funkcióját és arányait hangsúlyozza, hanem sokféleségüket, melyet az egész nem megszüntetni igyekszik (érdekeit a személyes érdekek elé helyezve), hanem a Szeretet toleranciájával összekötni. A részek sokfélesége nem a priori tényezőként jelenik meg, hanem Isten alkotásaként, az isteni rend mintájaképp, melynek sokfélesége az alkotó által beléteremtett képesség a szeretetre: „Isten alkotta így a testet, és azért részesítette az alacsonyabb rendű tagot nagyobb tisztességben, hogy a testben ne támadják meghasonlás, hanem a tagok törődjenek egymással. Ha szenved az egyik tag, valamennyi együtt szenved vele, s ha tiszteletben van része az egyik tagnak, mindegyik örül vele.” Nem véletlen talán, hogy ez az egyetlen szöveg, ahol maga a szerző is a „*corpus*” megtestesítette Rend tagjaként értelmezi önmagát: „Mi ugyanis mindnyájan egy Lélekben egy testté lettünk a ke-

²⁴ Filozófiai vonatkozásairól ld. Long, Anthony Arthur: Hellenisztikus filozófia. Budapest, 1998, különösen a IV. b) *A dolgok szerkezete: test, pneuma, lélek* és a IV. f) *A lélek és az emberi természet* című részletek, illetve Guthrie, William Keith Chambers: A History of Greek Philosophy Vol. 1. Cambridge, 1971 (reprint), különösen a *The Soul a 'Harmonia'* című fejezet.

²⁵ Az elemzés során felhasznált metodikai irodalom: Ricoeur, Paul: Bibliai hermeneutika. Budapest, 1995; A vizsály könyve? Egy Biblia — sokféle értelmezés. Szerk. Luz, Ulrich. Budapest, 1996; Frye, Northrop: Kettős tükör. A Biblia és az irodalom. Budapest 1996; Literary Theory and Biblical Hermeneutics. Ed. by Fabiny Tibor. Szeged, 1992.

resztséggel”. Azáltal, hogy test-lélek dualisztikus szemléletében az evi-
lági kötődés allegóriájává vált „szóma” mint az isteni Rend metaforája
jelenik meg ebben az olvasatban, a szöveg arról is hírt ad (sensus
plenior), hogy „az emberi univerzum részesül az isteni mű szentségé-
ben”.²⁶ Ehhez az interpretációhoz ószövetségi paralelizmus is kínálko-
zik („Isten újra szólt: Teremtsünk embert képmásunkra, magunkhoz
hasonlóvá” Ter 1,26), de szorosán összefügg a test — templom szintén
Szent Pál-szövegekben gyakori metaforájával (1Kor 6,19; 3,17; 2Kor
6,16), amennyiben a templom egyszersmind az istenség jelenlétével át-
itatott, azzal azonosuló univerzum térbeli manifesztuma:²⁷ „Apostolok-
ra és prófétákra alapozott épület vagytok, s a szegletkő maga Jézus
Krisztus. Ő tartja össze az egész épületet, belőle nő ki az Úr szent temp-
loma. Ti is benne épültök egybe a lélek közreműködésével az Isten haj-
lékává” (Ef 2,20–22). A „corpus” = ‘Isten univerzuma / maga Isten’
megfeleltetés élénken továbbél a kabbalisztikus hagyományban (a Kab-
bala szerint Isten végtelensége a „bölcesség 32 útjában” fejeződik ki, a
10 szefirotnban és a héber abc 22 betűjében, s a szefirák egy-egy testrészt
megfelelő: Keter - homlok, Hochmá, Biná - szemek stb.; Agrippa von
Nettesheim *Titkos bölcsélet* című műve szerint az ember „Isten legszebb
és legtökéletesebb alkotása és képmása az emberi test szimmetriája
alapján készítette volt a teljes világgépezetet. Ezért nevezik az előbbi-
t — a testet — mikrokozmosznak, az utóbbit pedig — a világegyetemet —
makrokozmosznak”) s majd a reneszánsz idején kerül újra felszínre,
mint művészeti és teológiai alapelv. Így Leonardo da Vinci híres ábráján
a *Vitruviusi emberről*, vagy Fra Luca Pacciolo *Divina proporzione* című
művében, mely szerint „az emberi testből származik minden mérték és
azok elnevezései, és benne található meg valamennyi arány és összhang,
mely által Isten kinyilatkoztatja legbelső titkait”.²⁸

Ez a három organizmus-alapú testületi modell és a Schedius-szövegekkel való
kapcsolatuk nem csupán történetiségében érdekes, hiszen a Schedius-szövegek
utalásrendszere explicit módon jelzi: nem egyszerűen filologizáló felvezetésekről
van szó, hanem működtethető kódrendszerekről. Ezek a kódrendszerek azon ala-
pultnak, hogy a fent említett modellek a 19. század eleji államelméleti közbeszéd ho-
rizontján mint legitimáló előképek tűnnek fel, így az előképek megidézésével lehe-
tővé válik a kortárs beszédmódok kódolása.

Az 1. pontban ismertetett funkcionális modell a 18–19. század folyamán a
cambridge-i eszmetörténet terminológiájában „republikánus beszédmód”, illetve
„republikánus szótár” megjelölésekkel illetett politikai beszédmódba épült be, el-
sősorban Cicero- és Plutarkhosz-szövegek közvetítésével.²⁹ Ennek létezik egy sa-

²⁶ *Eliade, Mircea*: A szent és a profán. Budapest, 1996 29.

²⁷ Vö. Uo. A szent tér és a világ szakralizációja című fejezet, illetve *Uő.*: Az örök visszatérés mítosz. Budapest, 1998 A területek, templomok és városok égi archetípusai című fejezet.

²⁸ Szimbólumtár. Jelképek, motívumok, témák az egyetemes és a magyar kultúrából. Szerk. Pál József, Újvári Edit. Budapest, 1997, a „kozmosz ember” és a „test/hús” címszavak.

²⁹ A koramodern politikai eszmetörténet cambridge-i látképe. Szerk.: Horkay Hörcher Ferenc. Pécs, 1997 (elsősorban *Skinner, Quentin*: Megértés és jelentés az eszmetörténetben; és *Pocock, John G. A.*: Burke és az ősi alkotmány az eszmetörténet tükrében című tanulmánya).

játos magyar változata, mely erőteljesen kötődik a rendi nemzettudathoz, és az 1790-es években uralta a politikai közbeszédet.³⁰ Eckhardt Ferenc jogtörténeti fejtegetése³¹ szerint tomista, vagy legalábbis skolasztikus közvetítéssel³² érkezett ez az organikus modell a magyar jogi hagyományba, és Werbőczy István alkalmazta először a Szentkorona-tan kiegészítéseképp. E jogi alapozású republikánus szótár középponti eleme a nemzetest (*corpus*), melynek funkcionális megoszlású orgánumait az egyes rendek alkotják, egységét pedig a Korona reprezentálja. A századfordulós években e beszédmód használatakor egy másik hagyományréteg is interferált: a német koraromantika államelméletei számos esetben szintén a funkcionalitást hangsúlyozó organikus modellt elevenítik fel. Elsősorban A. Müller³³ és F. Schlegel³⁴ rendiségkonceptiója említendő itt, de J. Görres³⁵ és A. Arnim³⁶ államelméletének is vannak funkcionális elemei. Az említett szerzők államelmélettel kapcsolatos munkái azonban arra is rámutatnak, hogy a funkcionális modell és a hozzá kapcsolódó szótár elemei nem elszigetelten vannak jelen a politikaelméleti közbeszédben.

Annak ellenére tehát, hogy ez a diskurzus, mely a hazai közéletet és a német romantika államelméleti irodalmát is meghatározta, kívülrekedni látszik mindkét Schedius-értekezés intertextuális körén. Az ebben felvázolt társadalom- és állammodellben explicit módon nem jelenik meg a funkcionalitás, az állam organizmusát alkotó alsóbbrendű organizmusok, testületek nincsenek funkció szerint determinálva. A *Nemzetiségről* Arisztotelész-mottója látványosan nem a *Politika* funkcionális modelljét rögzítő szöveghelyet idéz meg, Livius- vagy Plutarkhosz-utalások nem épülnek be a jegyzetekbe. A magyar cikk terminológiája kifejezetten elhatárolódik a „status” kifejezéstől, amely egyébként a latin értekezésben sem fordul elő. A „corpus” szó is csak ritkán bukkan fel, és egyik esetben sem az „organizmus” kifejezés helyettesítőjeként. Hiányzik a Schedius-szövegekből az állam antropomorfizált víziója is: az államalkotó orgánumok nem szerveződnek alá- és fölrendeltségi struktúrába, hanem egymás mellé rendelődnek az „aequalis et interna coniunctio” (a

³⁰ *Debreczeni Attila*: Nemzet és identitás a 18. század második felében. Irodalomtörténeti Közlemények 2001. 5–6. sz. 513–554.; *Takáts József*: Politikai beszédmódok a magyar 19. század elején. Uo. 1998. 5–6. sz. 668–686.

³¹ *Eckhardt Ferenc*: The Holy Crown of Hungary. Budapest, 1941, különnyomat a Hungarian Quarterly 1940. 12. számából.

³² Sarlós Márton vitatja a tomista közvetítés lehetőségét (*Sarlós Márton*: Az organikus és a Szentkorona-államelmélet a magyar jogtörténetírásban. Budapest, 1960, különnyomat a Magyar Tudomány 1960. 3. számából).

³³ *Müller, Adam*: Elemente der Staatskunst című, 1809-ben megjelent értekezésében fejt ki az egyháziak, művészek, nemesek és kereskedők négy rendje által alkotott ideális rendi állam modelljét, ahol a rendeknek nincs kontrollszerepe a kohéziós erőt megtestesítő királlyal szemben. Részletesen ld. Adam Müllers „Elemente der Staatskunst”. 1809. In: *Baxa, Jakob*: Einführung in die romantische Staatswissenschaft. Jena, 1931 164–174.

³⁴ 5 rendből építkező állammodelljét Friedrich Schlegel 1823-ban, *Signatur des Zeitalters* című értekezésében fejtette ki, részletesen ld. *Schwering, Markus*: Der Staat als Organismus. In: *Romantik-Handbuch*. Hrsg. Schanze, Helmut. Tübingen, 1994 521–523.

³⁵ A Reinischer Merkurban kifejtett államelméletét röviden reprezentáló antológia: *Gesellschaft und Staat im Spiegel deutscher Romantik*. Hrsg. Baxa, Jakob. Jena, 1924 248–467., különösen 362–368.; értelmezését ld. *Baxa*, 1931 194–200.

³⁶ Achim von Arnim funkcionális organikus állammodelljéről és kontextusáról ld. *Baxa*, 1924 216–224.; *Kluckhohn, Paul*: Persönlichkeit und Gemeinschaft. Studien zur Staatsauffassung der Deutschen Romantik. Halle-Saale, 1925. 82–111.

„concordia insuperabile” helyét átvevő tényező) követelménye mentén. Ez egyértelműen arra utal, hogy a két Schedius-értekezés interpretációja nem épülhet ki konzervatív rendi szemléletet tételezve, ahogyan az a Doromby-monográfiában történik,³⁷ biografikus elemek (Schedius nemessége, királyi tanácsosi rangja) alapján. Mint az újabb német romantika-kutatások igazolják, a német romantika államszemléletének organizmus-modellje sem szükségszerűen függ össze rendi szerveződésű, monarchikus állammodell tételezésével;³⁸ ezért az egyéb Schedius-szövegekben is jelentős F. Schelling-recepció nem jelenti okvetlenül a rendi modell acceptálását is. Ez az elhatárolódás annál is markánsabbnak látszik, mert Schedius, aki levelei³⁹ tanúsága szerint együttműködött Kovachich Márton Györggyel jogtörténeti gyűjtőmunkája során, jól ismerhette a magyar jogi szemlélet organikus szótárát.

A funkcionalitás mellett fontos sajátága az 1. pontban vázolt modellnek, hogy az organikus testületi modellek közül metaforikájában nemcsak a leginkább antropomorf, hanem a funkciók elosztásának indoklásánál többnyire folyamat-szerű, azaz történeti érveket alkalmaz, az általa reprezentált testületnek egyedi történetet tulajdonítván. Ez azért lehet érdekes, mert a magyar történeti szakirodalomban az „organikus nemzetszemlélet” terminus éppen ezt az antropomorf, egyéni fejlődéstörténettel felruházott modellt applikálja a nemzet fogalmához, az elmélet eredőjeként Herder munkáit jelölve meg.⁴⁰ Többek között Kölcsey értekező prózája kapcsán a szakirodalom⁴¹ jelezte, hogy ennek a modellnek a magyarországi recepciója igen széleskörű, éppen ezért feltűnő, hogy a *A' Nemzetiségről* szövege kifejezetten negligálni látszik azt. Az itt felvázolt organikus nemzetkonceptió nemcsak az antropomorf jegyeket nélkülözi, de fejlődéstörténeti háttérrel sem kap (többek között ezért is aggályos azt egybeolvasni az evolutív szemléletű organikus fajelméletekkel). Az egyetlen diakrónnak szemléletet tételező utalás a szövegben a társadalmi szerződéselméleteket evokáló bekezdés lehetne, azonban erre a szövegre is igaz az, amire a koraromantika társadalomelméleteinek kutatása figyelmeztet,⁴² nevezetesen hogy a társadalmi szerződés megkötése sem Schlözer, sem Kant, sem mások elméleteiben nem faktitív tényként szerepel.

³⁷ *Doromby*, i.m. 91.

³⁸ Markus Schwering szerint az organizmus-modell és a monarchikus irányítású rendi állam modelljének egymás mellé állítása a Novalis-szövegekben történt meg, a kettő későbbi gyakori együttes előfordulása nem funkcionális sajátosság, hanem az A. Müller, F. Schlegel és mások szövegeiben tetten érhető Novalis-recepcióval függ össze. Ld. *Schwering*, i.m. 523–524.

³⁹ Schedius levelei Kovachichoz: OSzK Kt. Fol. Lat. 92.; Quart. Lat. 43. XI. fol. 9., XII. fol. 88., XV. fol. 224., XIX. fol. 72–74., XXIII. fol. 181.; Quart. Lat. 2363. fol. 89.

⁴⁰ *Gángó Gábor*: Eötvös József az emigrációban. Debrecen, 1999 148–161.; *Uő.*: Eötvös József Ausztria nemzetiségeinek egyenjogúsításáról című röpirata és 1848–49 nemzetiségi mozgalmainak néhány aspektusa. Századok 1998. 2. sz. 374–396.; *Miskolcny Ambrus*: Mi a magyar? Nemzetkarakterológia és nemzeti mitológia válaszfűjtán. Századok 1998. 6. sz. 1263–1304. E felfogás német eszmétörténeti háttéréről ld. *Kluckhohn*, i.m. 82–111., különösen a *Die Individualität des Staates und Volkes, der Stämme und Stände* című alfejezet.

⁴¹ *S. Varga Pál*: „az ember véges állat”: a kultúrantropológia irányváltása a felvilágosodás után — Herder és Kölcsey. Fehérgyarmat, 1998.

⁴² *Schwering*, i.m. 521.

Schedius esetében, aki Göttingenben hallgatta Schlözer előadásait,⁴³ továbbá a magyarországi Kant-recepcióban igen lényeges szerep tulajdonítható neki⁴⁴ (jellegzetes Kant-allúzió az is, hogy a *De notione atque indole organismi* államelméletét transzcendentálfilozófiai terminológia bevezetésével és Kant-idézettel alapozza meg), a romantikus organizmus-konceptiókhoz nehezen illeszthető szerződéselmélet felidézése a fejlődéstörténeti narratíva helyén joggal tételezhető jelzésértékűnek. Egyfelől jelezheti a nyelvet középpontba helyező kulturális alapú nemzet-értelmezéstől való elhatárolódást, másrészt utalásként érthető Kant ismert államszövetség-elméletére, melyet a *Zum ewigen Frieden* című, 1795-ös értekezésében fogalmazott meg. Ez a föderaliztikus államszövetség-modell, melyet a szakirodalom az Európa-tervek egyik markáns változataként tart számon,⁴⁵ akkor válik érdekessé, ha a *De notione atque indole organismi* univerzalizstikussá táguló organizmus-konceptióját igyekszik értelmezni az olvasó. Emellett számolni kell azal, hogy a szerződéselmélet felemlítése korabeli olvasatban igen ambivalens lehet, hiszen az szerepel a 18. század második felének Habsburg-kommunikációjában a felvilágosult abszolutizmus módszertanának argumentumaként,⁴⁶ és az 1790-es országgyűlés nemesi–rendi alkotmányos elképzeléseinek érvrendszerében⁴⁷ egyaránt. Az utóbbi argumentációhoz közelíti a Schedius-cikket az, hogy a hatalom átruházásának gesztusa nem említettik meg benne, implikálván a társadalmat alkotó (ám rendi elkülönüléssel sem rendelkező!) közösség szuverén mivoltát.

A 2. modell ellenben, mely az ‘adottság’ — ‘értelemmel felhasznált adottság’ dualisztikus szemléletére épít, könnyen asszociálható a Schedius-modell materia — potentia dualizmusára építő szemléletével. Ez a szemléletmód egyértelműen kapcsolódik Schelling természetfilozófiai rendszeréhez⁴⁸ (elsősorban az *Ideen zu*

⁴³ Ez egyértelműen kiderül Schwartner Márton 1789-ben kelt, Schediushoz írt leveléből. Közli: Valjavec, Fritz: Briefe Deutscher Gelehrter und Schriftsteller an Ludwig Schedius. Jahrbuch des Graf Klebelsberg Kuno Institut für ungarische Geschichtsforschung in Wien. Budapest, 1933 261–265.

⁴⁴ Schedius szerepéről a Kant-recepcióban: Rohonyi Zoltán: A romantikus korszakküszöb. Budapest, 2001. Rohonyi Zoltán korábbi kötetének épp Kant-recepcióra vonatkozó állításaival és a posztkantianus korszakküszöb meghatározásával polemizál recenziójában S. Varga Pál (*Rohonyi Zoltán: „Úgy állj meg itt, pusztán”*. Közéltés XIX. századi irodalmunkhoz: Esszék és tanulmányok. Budapest, Balassi Kiadó, 1996. Irodalomtörténeti Közlemények 1999. 1–2. sz. 221–231.). Mészáros András: A filozófia Magyarországon a kezdetektől a 19. század végéig. Pozsony, 2000. A kötet Kant-recepcióra vonatkozó részleteinek bírálatát ld. S. Varga Pál: Magyar-e a magyarországi filozófia? Megjegyzések Mészáros András A filozófia Magyarországon című könyvéről. Vigília 2001. 4. sz. 314–317.; a Schediusra vonatkozó részletekkel polemizál Szilágyi Márton: Megjegyzések Mészáros András A filozófia Magyarországon című könyvének 18–19. századi fejezeteihez. Vigília 2001. 3. sz. 232–235. Továbbá: Balogh Piroška: „Artium pulchri essentia” Nyomozás Schedius Lajos kéziratot latin esztétika tankönyve körül. (Megjelenés előtt a Doctrina pulchri. Schedius Lajos János széptani írásai című kötetben, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó).

⁴⁵ Kiss Henrietta: Könyvek az Európa-gondolatról és megvalósulásáról. Századok 2003. 4. sz. 1017.; Szabó Máté: A birodalomtól a nemzetállamig. A német nemzetfelfogásokról (1767–1815). Világosság 1983. 8–9. sz. 497.

⁴⁶ H. Balázs Éva: Hungary and the Habsburgs 1765–1800. An Experiment in Enlightened Absolutism. Budapest, 1997 21–43.

⁴⁷ Vö. többek között Ócsai Balogh Péter programja. In: Magyarország története a 19. században. Szöveggyűjtemény. Szerk. Pajkossy Gábor. Budapest, 2003 46.; Pruzsinszky Sándor: Természetjog és politika a XVIII. századi Magyarországon Batthyány Alajostól Martinovicsig. Budapest, 2001.

⁴⁸ Baxa, 1931 41–46. Jól szemlélteti az összefüggést Schelling magyarul is olvasható tanulmánya: Schelling, Friedrich W.J.: Esmék a természet filozófiájához mint bevezetés e tudomány tanulmányozásához. In: Friedrich W. J. Schelling fiatalkori írásai. Ford. és szerk. Weiss János. Pécs, 2003 145–180.

einer Philosophie der Natur című 1797-es, és a *System des transcendentalen Idealismus* című, 1800-as értekezésében kifejtettekhez, amelyekre Schedius mással többször is hivatkozik⁴⁹), melyet megerősítenek mindkét szöveg esetében a fiziológiára, illetve a természettudományos terminológiára történő hivatkozások⁵⁰ is. Ugyanezen irányba mutat a Schedius-modell lépcsőzetesen kiterjesztett univerzalisztikus jellege, mely a mikroorganizmusoktól az univerzum teljességéig ugyanazon organizmus-modell strukturális egymásra épüléseként értelmezi a világot (Schelling esetében a szakirodalom ezt panteisztikus jelenségként értelmezi). Szintén Schelling említett értekezéseinek markáns retorikai oppozíciója mechanizmus és organizmus szembeállítására. A szerződéselméletekre épülő 18. századi államelméletekben, különösen a felvilágosult abszolutizmus érvrendszerében az állam (és sok esetben az univerzum) modellje gyakorta jelenik meg a tökéletesen működő mechanizmusok metaforikájával (óraszerkezet stb.),⁵¹ a korromantika paradigmaváltása azonban átértelmezi ezt a metaforát. Ahogy az individuumba vonatkoztatva negatív konnotációkat nyer (vö. Kleist műveiben a személyes elidegenedést kifejező marionett-motívum), úgy a társadalomra és az államra vonatkoztatva is. A mechanizmus és organizmus bináris oppozíciója⁵² megjelenhet állammodellek elkülönítésében: a Schedius-szövegekben az organikus és mechanisztikus állammodellek közötti különbség implicite az állam nemzeti vagy nem nemzeti kötődésre építő jellegéhez kapcsolódik, és az előbbi itt is pozitív konnotációt nyer. A kortárs diskurzusban ez az oppozíció többféleképp szerepel: míg Schedius, akárcsak Schelling vagy F. Schlegel, nem tett különbséget állam és társadalom között, Hegel *Altesten Systemprogramm des deutschen Idealismus* című, 1797-es értekezésében a mechanizmus modellje minden negatív asszociációjával együtt az állammal azonosítatják, szembeállítva a szabadsággal, mint alapvető társadalmi értékkel.⁵³

Figyelemreméltó továbbá, hogy az itt felvázolt kontextus nem szerepel explicit hivatkozásokként egyik értekezésben sem: ehelyett áthallásos, ugyanakkor filológiaiailag korrekt ókortudományi elemzést kap az olvasó, többek között a dualisztikus modell ógörög előzményeiről. Ez a sajátos hermeneutika, mely feltehetően J. Chr. Heyne szövegértelmező metodikáján⁵⁴ alapul, a Schedius-szövegek esetében korántsem ismeretlen: 1794–95-ös egyetemi Horatius-előadásait hasonlóan filológiaiailag korrekt és újszerű metodika jellemzi, ugyanakkor közvetett kapcsolódásuk a korabeli „forradalmi” Horatius-olvasatokhoz nem került el a Helytartó-

⁴⁹ A Principia philocaliae gyakori Schelling-hivatkozásai miatt Jánosi Béla tanulmánya kifejezetten Schelling-követőnek állítja Schediust. (*Jánosi Béla: Schedius Lajos esztétikai elmélete. Felolvasata 1915. évi márczius hó 1-én. Budapest, 1916 46.*)

⁵⁰ Az organizmus-modellek természettudományos változatának és a bölcséleti organikus modellek összefüggésére már a 19. század közepén felfigyeltek: *Helfferrich, Adolph: Der Organismus der Wissenschaft und die Philosophie der Geschichte. Leipzig, 1856.*

⁵¹ *Schwering, i.m. 518.*

⁵² Szintén természettudományos analógiákra épül, melyek összefüggéseit részletesen kifejti *Driesch, Hans: Die Maschine und der Organismus. Leipzig, 1935, különösen 29–47.*

⁵³ *Schwering, i.m. 518.*

⁵⁴ *Ld. Marino, Luigi: Praeceptores Germaniae. Göttingen 1770–1820. Göttingen, 1995. Zwischen Sagen und Wahrheit: Mythologie und Hermeneutik című fejezetét, 267–299.*

tanács figyelmét sem, mely betiltatta azokat.⁵⁵ A felvázolt klasszikafilológiai kontextus platonizáló retorikaelméleti részlete is sokatmondó lehet, különösen, ha az olvasó a *De notione atque indole organismi* utalásaira és *A' Nemzetiségről* mottójára is felfigyel. Az utóbbi ugyanis azonos a Schedius esztétikai főművének tartott *Principia philocaliae* mottójával,⁵⁶ az előbbieket pedig egyenes hivatkozásokat tartalmaznak e szövegre. Mindhárom jelenség azt jelzi tehát, hogy Schedius organikus államelméletének modellje és terminológiája nem csupán a természettudományos terminológiával asszociálódik, hanem strukturálisan azonosul a Schedius esztétikájában felvázolt organikus modellel. Ez korántsem egyedi jelenség a kortárs német államelméletek horizontján: elsősorban Adam Müller államelmélete kapcsán használja a szakirodalom a „politikum átesztétizálása” kifejezést.⁵⁷ A Schedius-szövegek egyébként a korábban feltételezettnél több ponton kapcsolódnak a Müller-féle modellekhez, így például a fizikai és szellemi organizmus megkülönböztetésében,⁵⁸ de utalásrendszerükben nem szerepelnek olyasfajta direkt képzettársítások, miszerint a nemeség és a polgárság polaritása a szépség és fenéségesség polaritása lenne.⁵⁹ Ugyanakkor, követve a *De notione atque indole organismi* utalásait, a *Principia philocaliae* idézett tételei egyértelműen leszögezik, hogy a tökéletesen működő szellemi organizmus jelenti az abszolút empirikus szépség megtestesülését a tapasztalati világban. A *Principia philocaliae* idevágó részletében már megjelennek antropomorfizáló vonások is, melyek feltételezhetően Hegel-hatás eredményei.⁶⁰ „Több alany egymással emberi természetük közös mivolta alapján társulva, abban az esetben, ha a legtöbb külső és belső körülmények tekintetében nagyjából ugyanazoktól függenek, és mintegy a kultúra ugyanazon fokán állanak, és ugyanazon szellem lelkesíti őket, szintén szellemi organizmust alkotnak, azaz valamiféle magasabbrendű alanyként gondolhatók el (171 §), melyet *közösségnek, közönségnek*, publicum szokás nevezni. Ez pedig hasonlóképpen többféle kort érhet meg: minél nagyobb, annál lassabban nő fel és lép érett korba, a szellemi táplálékok mértéke szerint, melyek többé-kevésbé hozzáillők; mely előrehaladásában tehát különféle eszközök, a kultúra különféle hordozói fel is tarthatják, segíthetik is (172 §). De minél inkább belső módon él ez az organizmus, annál termékenyebb, és a humanitásnak annál kitűnőbb gyümölcseit termi (212 §).”⁶¹

Mint a fenti idézetből kitűnik, a transzcendentálfilozófiai modell, miszerint a létező világ materia és potentia kettőségéből építhető fel, nem helyeződik át a

⁵⁵ Az előadások értelmezésére, Schedius és J.Chr. Heyne kapcsolatára, továbbá a helytartótanácsi eljárás dokumentumaira nézve ld. Balogh Piroška: Horatius noster. Schedius Lajos Horatius-előadása 1794–1795-ből. Antik Tanulmányok, 2002. 1–2. sz. 297–310.

⁵⁶ Schedius Lajos: Principia philocaliae, seu doctrina pulchri. Pest, 1828. A szövegnek e tanulmány szerzője által készített magyar fordítása hamarosan megjelenik az említett Doctrina pulchri. Schedius Lajos János széptani írásai (Debrecen Kossuth Egyetemi Kiadó) című kötetben.

⁵⁷ Schwering, i.m. 525–526.; Von Busse, Gisela: Die Lehre vom Staat als Organismus. Kritische Untersuchungen zur Staatsphilosophie Adam Müllers. Berlin, 1928, 55–60.

⁵⁸ Von Busse, i.m. 49–52.

⁵⁹ Schwering, i.m. 526.

⁶⁰ Schedius Hegellel való kapcsolatára ld. Vieweg, Klaus: Kis elbeszélések és „gondolkodó megemlékezés” — Hegel kapcsolatai Magyarországgal. Magyar Filozófiai Szemle 1994. 3–4. sz. 563–574.; Uő.: „Az ön érdekes hazája.” Hegel levele Schedius Lajoshoz. Gond 1996. 2. sz. 109–113.

⁶¹ Schedius, 1828 226.§

Schedius-szövegekben közvetlenül a társadalom/állam mint szellemi organizmus modelljére. A koraromantikus államfilozófiáknak, melyekhez Schedius szövegei láthatóan több ponton kapcsolódnak, egyik legproblematisabb vonatkozásuk individuum és társadalom szférája és érdekei közötti egyensúly fellelése. E tekintetben az 1820-as évekre sajátos változás megy végbe a német romantikus teóriákban: a kezdetben szélsőségesen individualista álláspontokat épp az organikus modell bevezetésével az „Egész”, azaz a közösség érdekeinek előtérbe helyezése váltja fel.⁶² A *De notione atque indole organismi* szövege azonban, a felvázolt modell piramisszerű mivolta miatt az államot/társadalmat alkotó individuumokat nem minősíti arctalan materiának, hanem önállóan létező organizmusokként jeleníti meg, melyek belső készletéből, önként munkálkodnak együtt, az irányító erő pedig csupán koordinációs feladatkört tölt be az organizmus működésében. A *Principia philocaliae* szövegére történő utalások nyomán pedig az olvasó eljuthat a fent idézett szöveg mellett a kötet számos más szöveghelyéhez, melyekből kitűnik, hogy a szellemi organizmus alkotórészei olyan esztétikai alanyok, akik képesek az általuk alkotott organizmusban megnyilatkozó abszolút empirikus szépség befogadására: azaz az organizmus önreflexiójának megtestesítői. A koordinatív összetartó erő pedig nem más, mint a „Nationalgeist”, azaz a „Nemzetiség”. Uralkodóról, mint személyről vagy testületről a magyar cikkben nem is esik szó. A *De notione atque indole organismi* tartalmaz ugyan egy meglehetősen szervesen utalást a princeps személyére, felvetvén az örökösödés elvét is, de az ő feladatként egyértelműen azt jelöli ki, hogy „nativam, perennemque necessitudinem organicam”, azaz „az eredendő, örök organikus szükségyszerűséget” (melyet a szöveg korábban már azonosított a „nationalismus”-szal) „procurat”, azaz gondozza, erősítse. Ez az erősen szubjektumelvű modell, mely jól megfeleltethető az Újtestamentum szövegére építő, 3. pontban ismertetett tradícióval — erre utalhat az Augustinus-mottó szövege is —, feltehetően valóban részint a bibliai hermeneutika hagyománya révén jutott el a szerzőhöz. Schedius ugyanis a göttingeni Georgia Augusta egyetemen teológus hallgatóként tanult, és pályadíjas tanulmánya⁶³ a neohumanista hermeneutikai módszereket alkalmazva dolgozott fel ókeresztény problematikát. Mint első Magyarországon publikált cikke, az Urániában megjelenő *A' Vallás' Szeretetre-méltó-volta*⁶⁴ is mutatja, Schedius szövegein sok esetben tettenérhető a pietista teoretikusok hatása (J. G. Zimmermann műveire *A' Nemzetiségről* szövege is hivatkozik⁶⁵), akikre jellemző az individualitás elvének hangsúlyozása.⁶⁶

⁶² *Schwering*, i.m. 508–516.; *Von Busse*, i.m. 28–30.; *Hertwig, Oscar*: Der Staat als Organismus. Gedanken zur Entwicklung der Menschheit. Jena, 1922 16–35.

⁶³ *Commentatio de sacris opertis veterum christianorum sive de disciplina, quam vocant arcani. A venerab. Ordine theologorum in certamine literario civium Academiae Georgiae Augustae die IV. Junii MDCCXC. Praemio a M. Britanniae Rege Aug. constituto ornata. Quam conscripsit Joannes Ludovicus Schedius Jaurino-Hungarus. Göttingen, 1790.*

⁶⁴ Első folyóirataink: Uránia. Szerk. Szilágyi Márton. Debrecen, 1999. 25–28. (Az első kötet indító közleménye, az egyetlen névaláírással rendelkező szöveg az Urániában.)

⁶⁵ Ld. 16. jegyzet.

⁶⁶ *Kluchhohn*, i.m. 25–47., különösen a *Moralphilosophie und Pietismus* című alfejezet.

„Az identitás szimbolikus megjelenési formái”⁶⁷

Az előbbi fejezet tükrében remélhetően kirajzolódtak azok a hagyományrétegek és diskurzusok, melyek horizontján a két Schedius-szöveg elhelyezhető. A szövegek értelmezésekor azonban legalább ilyen lényeges horizontot jelent a szerző neve révén kijelölt kontextus, azaz, államelméleti teóriák lévén, a szerző közéleti állásfoglalásai, politikai identitástudata. Schedius Lajos esetén e közéleti identitástudat rekonstruálása nem egyszerű feladat.

Mivel a Schedius biográfiájával foglalkozó szakirodalom jelentős részben a két világháború között keletkezett, rájuk nyomja bélyegét a korabeli historiográfia diskurzusának számos sajátága, többek között „nemzeti” és „idegen”, „udvarhú” és „reformer” oppozíciójának meghatározó mivolta. Jól szemlélteti ezt Doromby Karola monográfiájának⁶⁸ és Jánosi Béla értekezésének⁶⁹ implicit szembenállása. Jánosi szerint „a közjó előmozdítása Schediusnak mindig vezérelve maradt, de a nemzeti jellemző vonások megértő méltánylásának, a nemzeti törekvésekkel való együttérzésnek nyomait ritkán találjuk meg műveiben. Ha ezeket a kérdéseket mégis érintette néha, pl. a nemzetiségről írott cikkében a Tudományos Gyűjteményben (1817), az elmélet elvont és terméketlen általánosságainak szempontjából tekintette.”⁷⁰ Schedius pályájának „nemzetietlen” mivolta itt meghatározza életműve teljességének értékelését, mely silány utánzatként, szobatudósi fáradozásként jelenik meg az idézett értekezés lapjain.⁷¹ Doromby Karola monográfiája ellenben defenzív álláspontot képvisel, és „hőst” oly módon kívánja pozitívabb kontextusba helyezni, hogy „Schedius a magyar nemzeti reformtörekvések szolgálatában” címmel⁷² aposztrofálja Schedius pályájának utolsó szakaszát, és mellőz olyasfajta kitérőket, melyek tisztáznák Schedius intimátori tevékenységét. Ez utóbbi egyébként historiográfiai szempontból szintén érdekes vitát⁷³ eredményezett az 1970-es években: Taxner-Tóth Ernő tanulmánya megkérdőjelezte Schedius konfidensi tevékenységének tényét, Mályuszné Császár Edit ellenben Wertheimer Ede 1896-os értekezésére⁷⁴ hivatkozva állította, hogy léteztek Schedius által készített jelentések, ám azok elpusztultak. Fried István 1981-ben megjelent cikkében⁷⁵ szintén kételkedését fejezte ki, immár Wertheimer ta-

⁶⁷ Assmann, i.m. 138.

⁶⁸ Doromby, i.m.

⁶⁹ Jánosi, i.m.

⁷⁰ Jánosi, i.m. 8.

⁷¹ Mindemellett számos tévedéssel: a Principia philocaliae kapcsán a szövegben idézett szerzőket Jánosi elemzése úgy kezeli, mint pozitív referenciákat, ami arra enged következtetni, hogy nem olvasta a főszöveg azon megállapítását, miszerint a jegyzetekben elsősorban azon szerzők művei kerülnek citálásra, melyekkel Schedius nem ért egyet.

⁷² Doromby, i.m. 84.

⁷³ Az egymással vitázó feltételezéseket ld. Mályuszné Császár Edit: Vörösmarty Mihály: Dramaturgiai Lapok. Irodalomtörténeti Közlemények 1971. 1. sz. 253.; Taxner-Tóth Ernő: Schedius Lajos hatása a Csongor és Tünde filozófiájára. Irodalomtörténet 1975. 894.; Mályuszné Császár Edit: Schedius Lajos politikai magatartásának ürügyén Irodalomtörténet 1977. 201.

⁷⁴ Wertheimer Ede: Az 1807-ik évi magyar országgyűlés. Századok 1896. 293–309., 394–412. Schedius jelentéseinek némelyikére hivatkozott Domanovszky Sándor is: Domanovszky Sándor: József nádor élete. I. 2. Budapest, 1944. 331–332., 416.

⁷⁵ Fried István: Schedius Lajos és folyóirata (Zeitschrift von und für Ungern, 1802–1804). Magyar Könyvszemle 1981. 1–2. sz. 81–93.

nulmányának szavahihetőségét illetően. Mindeközben a *Polizeihofstelle* bécsi anyagában több Schedius-jelentés is olvasható.⁷⁶

A szakirodalom elbizonytalanodása nem ok nélkül való, hiszen önmagában véve is elgondolkodtató, miként válik valaki a jakobinus per potenciális vádlottjából királyi tanácsossá.

Az első momentum, melynek kapcsán Schedius Lajos kapcsolatba került a Habsburg-kormányzattal, egyetemi tanári kinevezése volt. A győri németajkú, de magyar nemességgel rendelkező polgárcsalád sarja a pozsonyi evangélikus líceum elvégzése után 1788 és 1791 között Göttingenben tanult, hivatalosan teológus hallgatóként, valójában inkább a klasszika filológia, illetve a történettudomány vonzáskörében. Hazatértekor írták ki a pályázatot a pesti egyetem esztétika professzori katedrájára, melyet 1792-ben el is nyert. A pályázathoz kapcsolódó iratok egy része nyomtatásban is olvasható,⁷⁷ a hivatalos döntéshozás menetét pedig a Doromby-monográfia részletesen ismerteti.⁷⁸ Mindössze két megjegyzés kívánczik ide: Schedius kinevezésében a szakmai érvek és protestáns mivolta mellett feltehetően döntő szerepe volt szociológiai háttérének (magyar nemes, ám németajkú), valamint korábbi tanára, Schwartner Márton támogatásának, aki, mint levelezésükből⁷⁹ kiténik, a szakirodalom által feltételezettnél sokkal aktívabban támogatta Schediust, és ekkor már a pesti egyetem diplomatika professzoraként a Helytartótanács és az udvar felé is megfelelő referenciának számíthatott.

A nem várt pozíciót azonban néhány év múlva kis híján elveszítette Schedius, hiszen, mint a „defenzív” szakirodalom rendszerint megemlíti, felkerült a jakobinus perben meggyanúsított egyetemi oktatók listájára, és „egyedül a nádor személyének köszönhetette, hogy hivatalában megmaradhatott”,⁸⁰ mivel József nádor a Németh János által készített felterjesztés átdolgozásakor többek között az ő nevét is kihagyta a királynak címzett feliratból. Áttekintve a vonatkozó iratanyagot,⁸¹ egyrészt kiténik, hogy aligha személyes nádori protekcióról van szó, mivel József nádor ekkor éppen újonnan lépett utódja helyébe, és az említett 1795. október 7-i felterjesztés volt az első felterjesztése, melynek során sokkal inkább Majláth József tárnokmester és Végh Péter országbíró véleményei jelenthettek kontrollt Németh János felterjesztéséhez, semmint személyes kapcsolatrendsze-

⁷⁶ Jelzeteik: Österreichisches Staatsarchiv, Wien; Haus-, Hof- und Staatsarchiv [a továbbiakban ÖStA HHStA], Kabinetarchiv, Kabinettskanzleiakten 1058/1810.; Uo. Allgemeines Verwaltungsarchiv [ÖStA AVA], Zensur- und Polizeihofstelle 1053/1810. és 29/1810 (163–174/99–110.); a jelentések szövegét közölte Szilágyi Márton kéziratos tanulmányában (*Szilágyi Márton: Újabb adalékok Schedius Lajos informátori tevékenységéről. Emlékkönyv Kerényi Ferenc tiszteletére.* Budapest, 2004, kézirat). Az Österreichisches Staatsarchivban végzett kutatások kapcsán a tanulmány szerzője ezúton mond köszönetet Fazekas István és Szilágyi Márton segítségéért.

⁷⁷ *Szauđer József*: Az esztétikai tanszék betöltésére kiírt pályázat és kritikai irányzataink 1791-ben. Irodalomtörténeti Közlemények 1971. 1–2. sz. 78–106., *Uő.*: Schedius és Szentjóni Szabó 1791-ben készült, ismeretlen esztétikai tanulmányai. uo. 216.

⁷⁸ *Doromby*, i.m. 18–26.

⁷⁹ Ld. 44. jegyzet.

⁸⁰ *Doromby*, i.m. 35.

⁸¹ A magyar jakobinusok elleni felség sértési és hűtlenségi per iratai. 1794–1795. Szerk. Benda Kálmán. Budapest 1952 II. köt. 741., 779–780.; III. köt. 252–253., 377–378.; Sándor Lipót főherceg nádor iratai. Kiadta Mályusz Elemér. Budapest, 1926 880–889.; József nádor iratai. I. köt. 1792–1804. Kiadta Domanovszky Sándor. Budapest 1925 37–53.

re.⁸² Mindkettő felhívta a figyelmet, arra, amire Eger és Zinzendorf tanácsosok is utaltak az államtanács vonatkozó ülésén, nevezetesen hogy a vizsgálati eljárás elkerülhetetlen mivolta fontossá teszi a bizonyítási eljárást: Schedius esetében pedig a terhelő tanú, Őz Pál már nem élt, az Őz-per iratai között pedig csak annyiban említették meg Schedius, mint „*inter amicos*”, akivel (testvére mellett) Őz kérte közölni az ítéletre reagáló *Reflexiones* kezdetű iratát.⁸³ Mint Schedius Horatius-előadásainak betiltása kapcsán már említettük, az általa oktatott tananyagban is csak túlzottan áttételes kifogásolnivalót sikerült találni (szemben Kreil Antal esetében a Kant-recepcióval⁸⁴). Bár Németh felterjesztésében nem említi, Schedius neve szerepelt Hajnóczy József barátainak listáján is, akikhez búcsúüzenetét kérte eljuttatni.⁸⁵ Figyelemreméltó, hogy Schedius neve ezen a listán Schwartner Mártonnal és Kovachich Márton Györggyel együtt olvasható, valószínűsíthetően tehát tudományos indíttatású kapcsolattartás áll a háttérben. Hasonló a helyzet Őz Pál barátságával: Őz Pál elkobzott leveleskönyvében a Schediusszal és Engel János Keresztéllyel váltott levelek⁸⁶ egyértelműen igazolják, hogy elsősorban tudományos információcsere zajlott közöttük, melyet alátámasztani látszanak Kazinczy Ferenc vonatkozó Szirmay-glosszái⁸⁷ is. Ennek alapján természetesen nem jelenthető ki, hogy Schedius intakt maradt volna a kátékban terjesztett szövegeket illetően, azonban az elbocsátásához szükséges vizsgálati eljáráshoz nem állt rendelkezésre elegendő terhelő bizonyíték, amint egyébként másik három tanártársa, a felterjesztettek listájáról szintén törölt Haliczky, Barics és Szaller esetén sem.

Mindezek után kevéssé meglepő, ámde azért váratlan, hogy az 1807-es országgyűlés előkészítése folyamán Ambruster udvari titkár a *Polizeihofstelle* Főnöknének, Sumerawnak többek között Schedius Lajost javasolja, mint a véleményformáló magyar értelmiségiek egyikét, aki megnyerhető lenne az udvar céljai számára.⁸⁸ Mint Szilágyi Márton tanulmánya⁸⁹ kimutatta, ez az első jele annak, hogy a *Polizeihofstelle* anyagaiban Schedius mint lehetséges együttműködő szerepel, a fennmaradt jelentések azonban későbbiek: 1810–11-ből származnak. Hogy a *Polizeihofstelle* számára miért tűnhetett Schedius ideális intimátornak, Ambruster szövege részint megválaszolja: kultúrpolitikai tekintetben nemcsak belföldi, de külföldi viszonylatban is fontos véleményformáló. E minősítést két momentum is alátámasztja, illetve konkretizálja. A 20. századi szakirodalom számára ugyan nyilvánvaló, hogy Schedius 1802–1804 folyamán kiadott *Zeitschrift von*

⁸² Az említett forráskiadások jegyzetein túl erre ld. még *Domanouszky*, 1944. I. 1. 197–200.

⁸³ Benda, i.m. II. köt. 725–745.

⁸⁴ Nem véletlen, hogy a hivatkozásaiban mindig korrekt Schedius 1800 táján ugyan felvonultat Kant-szövegeket is esztétikai előadásaiban, ám a referencia megjelölése nélkül. Ld. *Doctrina pulchri* (megjelenés előtt).

⁸⁵ Benda, i.m. II. köt. 779–780.

⁸⁶ OSzK Kt. Quart. Lat. 2312. fol. 148, 149. (Schedius Levelei Őz Pálhoz); fol.141. (Engel, Johann Christian levele Őz Pálhoz).

⁸⁷ Benda, i.m. III. köt. 377–378. Őz Pál kiterjedt tudományos érdeklődését igazolják az OSzK Kt Quart. Lat. 2313. jelzet alatt olvasható latin nyelvű jegyzetei is.

⁸⁸ *Wertheimer*, i. m. 293–309., 394–412.

⁸⁹ *Szilágyi*, 2004.

und für Ungern című folyóirata komoly nemzetközi recepcióval rendelkezett,⁹⁰ ám hogy ennek a *Polizeihofstelle* is tudatában volt, mi sem igazolja inkább, mint az a *Polizeihofstelle* anyagában található francia levél (Schedius válaszlevelével együtt), melynek szerzője franciaországi folyóirata számára kért Schediustól ismertetést a magyarországi kulturális viszonyokról.⁹¹ Feltehetően szintén folyóiratainak köszönhette Schedius a nádor figyelmét is, mint arra József nádor 1807. június 21-i feliratához kapcsolódó titkosrendőrségi kommentárokból⁹² következtetni lehet. Eszerint József nádor magán-informatori hálózatot tart fenn, melynek tagja többek között Schedius is, és — mint Baldacci kommentárjaiból kitűnik — e személyek esetleg egyéb, udvari célokra is felhasználhatók. Domanovszky olvasatában ez az informatori minősítés nem információszerzői tevékenységre utal Schedius esetén, sokkal inkább egyfajta háttéranyag előkészítésére a nádor felirataihoz és felszólalásaihoz, melyet épp Schedius folyóiratszerkesztői tapasztalata legitimálhat.⁹³ Mindenesetre feltűnő, hogy a Schedius által később az udvari *Polizeihofstelle* számára írt jelentések⁹⁴ sem rendszeresített információszerzői tevékenységre utalnak, sokkal inkább alkalmi felkérésekre készített, saját névvel ellátott intimatori véleményeknek. Úgy tűnik tehát, az udvar elsősorban Schedius tekintélyét kívánta önnön kultúrpolitikájának kontextusába kapcsolni — ha ugyanis ügynöki információszerzést vártak volna tőle, kifejezetten rossz taktika volt ama bizonyos nyilvános, és több kortársban is gyanút keltő aranszelenca-ajándékozás, mely még a jelentések megírása előttre keltezhető, és sokat ronthatott Schedius esetleges jakobinus nimbuszán.⁹⁵ Erre vallanak azon további felkérések is különféle udvari hatóságok részéről, melyek mintegy tudományos tanácsadóként tüntetik fel a megkérdezettet, többek között: a *Finanzhofkommission* felkérése Schediushoz, mint a selyemhernyótenyésztés szakértőjéhez⁹⁶ 1810-ből, vagy Mednyánszky Alajos báró megkeresése 1827-ben a felsőoktatás reformja ügyében, mely felkérésre Schedius kötetnyi javaslatot állított össze.⁹⁷ Ez

⁹⁰ Fried, i.m.; *Uő.*: Funktion und Möglichkeiten einer deutschsprachigen Zeitschrift in Ungarn. Die Zeitschrift von und für Ungern. In: Zeitschriften und Zeitungen des 18. und 19. Jahrhunderts in Mittel- und Osteuropa. Hrsg. István Fried, Hans Lemberg, Edith Rosenstrauch-Königsberg. Berlin, 1986.

⁹¹ ÖStA AVA Zensur- und Polizeihofstelle 2951/1813. Hogy Schedius folyóirata ismert lehetett Franciaországban, mutatja, hogy teljes sorozata megtalálható a Bibliothèque Nationale de France polcain (M-35861–35864).

⁹² József nádor iratai. II. köt. 1805–1807. Kiad. Domanovszky Sándor, Budapest, 1929 737–738.

⁹³ Domanovszky, 1944 I. 2. 111.

⁹⁴ Témájuk a 76. jegyzetben megadott jelzetek sorrendjében: Mária Lujza és Napóleon eljegyzésének viszhangja, általános hangulatjelentés; (pozitív) vélemény a budai könyvrevizori állásra pályázó Versegly Ferencről; javaslat az 1811-ben összehívandó országgyűlésen követhető udvari taktikához (ennek jelentőségéről ld. *Poór János*: Adók, katonák, országgyűlések 1796–1811/12. Budapest, 2003), illetve egy Magyarországon tartózkodó harkovi tudós lehetséges céljainak felvázolása.

⁹⁵ *Doromby*, i. m. 74–75. (téves dátummal); a gyanakvást kifejező reakciók: Horvát István és Ferenczy János levelezése. Kiad. Soós István. Budapest, 1990 158–159. Ld. még *Szilágyi*, 2004.

⁹⁶ *Doromby*, i.m. 73–74., mely felkérésre Schedius harmadikként ismertetett jelentésében is hivatkozott, ld. 77., 95. jegyzet. Mint az evangélikus egyház levéltári anyagaiból kitűnik, Schedius a kérdést az evangélikus iskolák természettudományi tantervének reformja keretében kezdhette tanulmányozni. Evangélikus Országos Levéltár, Budapest; Archivum generalis Ecclesiae [a továbbiakban EOL AGE] I c 18;31.

⁹⁷ *Doromby*, i.m. 101–104. még hivatkozik a kéziratos kötetre: Materialia ad elaboratum Subdeputationis in Literariis. 1827., mely a jegyzet szerint az Eötvös Kollégium könyvtárának tulajdona.

utóbbi azért is érdekes, mert feltűnően közel esik Schedius tanácsosi kinevezésének dátumához.⁹⁸

Sokkal nehezebben válaszolható meg az a kérdés, mi az oka annak, hogy Schedius eleget tett ezen felkéréseknek, még ha a szakmai tanácsadó szerepköre lényegesen értéktelítettebb is a korábban reárott ügynöki szerepkörnél. Anyagi ellenszolgáltatás nem fedezhető fel a háttérben:⁹⁹ nem véletlen, hogy Szilágyi Márton tanulmánya is, jobb híján, egyfajta nárcisztikus attitűdben véli fellelni a magyarázatot. Mindezt árnyalhatja, ha az értelmező szinkronban kezeli azokat az iratanyagokat, melyek Schedius szakmai szempontból látszólag nem idevágó, a szakirodalom által nem vagy alig ismertett tevékenységi köreit reprezentálják. Az 1800 és 1820 közötti időszakból számos dokumentum jelzi, hogy a pesti evangélikus egyház, illetve az egyetemes gyűlések keretein belül Schedius fontos kulturális intézmények létrehívását kezdeményezi: 1806-ra készíti el a valamennyi evangélikus intézményre vonatkozó reformtervet Pestalozzi rendszere alapján,¹⁰⁰ megszervezi a pesti egyház alapfokú oktatási intézményrendszerét, mely az 1810-es évek folyamán középfokúra bővül,¹⁰¹ Ócsai Balogh Péter felvetésére elkészíti az Evangélikus Országos Levéltár tervezetét, melyet jelentős részben az ő befolyására engedélyeznek — ennek ő lesz az első levéltárosa, és ilyen minőségben számos nagy értékű gyűjteményt szerez annak, például a nádorné támogatásával,¹⁰² 1813-ban megszerkeszti azt a kérvényt, melynek segítségével sikerült engedélyt nyerni egy magyarországi evangélikus felekezeti nyomda létrehozására, ámbar a

Jelenleg a kézirat a megjelölt könyvtárban nem található. További kutatások a Magyar Országos Levéltár, C 67, Helytartótanácsi Levéltár, Departamentum litterario-politicum anyagában esetleg feldelelhetik e javaslatok recepcióját. Schediust valószínűleg az evangélikus egyház körében kifejtett oktatásszervezői tevékenysége miatt is kompetensnek találhatták a feladatra, ezek összefoglalását ld. *Zomboryné Bazsó Rozália*: A pesti evangélikus oktatás krónikája. Budapest, 2000 9–21.; *Szelényi Ödön*: A magyar ev. nevelés története a reformációtól napjainkig. Pozsony, 1917 91–100., 117–133., 214–217.; *Hütterich Ödön*: A budapesti ágostai hitvallású evangélikus főgimnázium első száz esztendőjének története. Budapest, 1923 19–33., 111–115., 131–145.

⁹⁸ A kinevezés végül 1831-ben történt meg, de a felterjesztés 1829-ből való. Ld. ÖStA HHStA Kabinetsarchiv, Kabinettskanzleiakten 1580/1830.

⁹⁹ Szilágyi Márton is erre a következtetésre jut említett tanulmányában, *Szilágyi*, 2004. Hogy Schedius anyagilag nem is szorult rá erre, jelzi egyfelől, hogy a pesti egyetem ógörög tanszékén egyetlen professzorként még helyettes tanári, tehát töredékfizetésért is vállalta az oktatást évtizedeken át (*Balogh Piroska*: „Non sine fructu” Schedius Lajos klasszika-filológiai kezdeményezései. Antik Tanulmányok 2000. 1–2. sz. 271–284.). Ezt az anyagi függetlenséget feltehetően jövedelmező melléktevékenységei tették lehetővé: a Váczi utca 430. alatti ház tulajdonosaként birtokában volt a Gasthof von Palatin vendéglő (Budapest Főváros Levéltára [a továbbiakban BFL] IV. 1202 s. Pesti háztulajdonosok összeírás, 1830-as évek, valamint Uo. IV. 1202/C Intimata 11 270, illetve Adressen-Kalender Pest, Ofen und Altoben für die Jahre 1741 und 1842.), de a kőbányászatba is belevágott (BFL IV. 1202/C Intimata 10 026).

¹⁰⁰ A reformtervet és Prónay Gábor véleményét ld. EOL AGE I c 19: 13. A hivatalos érvényesítésről ld. *Haan Lajos*: A magyarországi ágostai hitvallású evangélikusok egyetemes gyűlései és az egyetemes világi felügyelői hivatal. Budapest, 1882 23–29. Az EOL vonatkozó anyagainak feltárássában nyújtott segítségért e tanulmány szerzője ezúton mond köszönetet Czenthe Miklósnak, a levéltár vezetőjének.

¹⁰¹ Ld. 97. jegyzet. A folyamatot egy anonim áttekintés is összefoglalja, mely azonosíthatóan Schedius tollából származik: Die Schule der evangelischen Gemeinde A.C. in Pest. Pest, 1816.

¹⁰² Az alapítás rövid összefoglalását ld. *Böröcz Enikő*: Az Evangélikus Országos Levéltár (EOL) kéziratkatalógusa. 1850 előtti kéziratok. Budapest, 1993 1–18. A vonatkozó iratokat az EOL anyagából kiemelt „EOL története. 1.” doboz tartalmazza.

kezdeményezés az egyház nehéz anyagi helyzete miatt nem valósul meg.¹⁰³ Az 1820-as, 1830-as években hasonló aktivitást fejt ki tanügyi téren, melynek eredménye az ún. zayugróci reformntanterv kidolgozása¹⁰⁴ — ennek előkészítésével és engedélyeztetésével párhuzamosan dolgozta ki Mednyánszky kérésére az említett felsőoktatási pedagógiai javaslatokat. Ugyanekkor megfigyelhető, hogy igen aktív a tudományos élet szervezése terén: ő tartja kézben és intézi az evangélikus egyház külföldi stipendiumainak ügyeit,¹⁰⁵ illetve 1841-ben, 73 évesen részt vesz egy bonni tudományos konferencián, ahol próbál külföldi érdeklődést teremteni a magyar tudományos élet irányában.¹⁰⁶

Nem zárható ki az életpálya eme egybeeséseinek olyan olvasata, miszerint Schedius az udvarral való együttműködése révén különféle kulturális és szociális reformterveinek megvalósításához szerzett (viszonzásképp) engedélyt vagy támogatást, egyszersmind (mint a Mednyánszky-javaslatokból kitűnik) megpróbálta azokat integrálni az udvar kultúrpolitikai koncepcióiba. Ezt támasztja alá, hogy hasonló taktika látszik kibontakozni a nádori családdal való kapcsolatában is. Feltűnően egybeesik például a nádornak tett „anyaggyűjtő” szolgálatok regisztrálása az „Ungarischen Gesellschaft für Naturkunde, Ökonomie und Medizin” tervezetének¹⁰⁷ felelevenítésével: az 1802-ben Izdenczy államtanácsos ellenszenvé miatt meghiúsult intézmény plánumát Schedius állította össze, akit 1807-ben a Helytartótanács felszólított, hogy aktualizálja újra tervét. A társaság ekkor meg is kapja a szükséges engedélyeket, végül azonban az anyagi alap elégtelensége miatt nem kezdte meg működését. És bár a szakirodalom¹⁰⁸ hajlamos József nádor harmadik feleségének, Mária Dorottyának egyedüli érdemeként ismertetni a Pesti, majd Budai Jótékony Nőegylet, majd csatolt intézményeinek: kerületenként tagolt szegényeket segítő szolgálat, árvák és nyomorékok gondoztatása bérért, idősek és betegek ápoló intézete, szegények iskolája, asszonyi kézi munkák lerakó helye, a vakok intézetének elődje, asszonyi gyámintézet, gyógyulók és lábadozók háza¹⁰⁹ létrehozását, több mint véletlen, hogy a testület titkára Schedius Lajos, aki ezidőtájt Mária Dorottya magyar nyelvtanára. Schedius készítette el 1833-ban a pesti nőegylet intézményeinek ismertetését és elszámolását is,¹¹⁰ ekkor ugyanis a fon-

¹⁰³ EOL AGE I d 5; 15 („EOL története. 1.” doboz).

¹⁰⁴ Systema Rei Scholasticae nyomtatott korabeli példánya: EOL AGE II c 11; 19; a zayugróci ülés jegyzőkönyve EOL AGE II e 1; 3.

¹⁰⁵ EOL AGE II d 11: 10.

¹⁰⁶ Schedius levele Toldy Ferenchez: Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára, Budapest; Történelm. 2-r.13. sz.

¹⁰⁷ A tervezet Schedius újabb anonim műve: Plan zu einer Ungarischen Gesellschaft für Naturkunde, Ökonomie und Medizin. Pesth, bey Franz Joseph Patzko 1802. A társaság sorsáról ld. *Doromby*, i.m.

¹⁰⁸ *Loesche, Georg*: Die evangelischen Fürstinnen im Hause Habsburg. Bécs, 1904 41–71.; *Payr Sándor*: Mária Dorottya nádorasszony, egykorú napló és eredeti levelek tükrében. Budapest, 1908.

¹⁰⁹ Részletesen ld. *Schedius Lajos*: Tudósítás az Asszonyi Egyesület által sz. k. Pest városban alapított jótévív intézetekről, azoknak belső elrendeléséről és fenn-állásáról 1817diki mártius elejétől 1833diki szeptember végéig. Bécs, 1834 — az általam ismert egyetlen példány: EOK 18224 coll. 2.

¹¹⁰ Ld. előző jegyzet, továbbá: *Schedius Lajos*: A Pesti Jótévív Asszonyi Egyesületnek előadása, mind a szegények segéllésére már előbb felállított intézetei, mind az utza-koldulásnak szabad királyi Pest városában a városi kormányval egyetértőleg végrehajtott eltöröltetése felől. 1830dik esztendei júniustól 1831dik esztendei augusztus végéig. Pest, 1831 — az általam használt példányt ld. EOK 18224 coll. 2.

tos szociális funkciót betöltő karitatív intézetek a város tulajdonába mennek át. Szintén jelen volt Schedius a József Nádor Vakok Intézete alapításánál is, és ő készítette el az intézmény működésének alapját jelentő első tantervet.¹¹¹

E rövid és vázlatos áttekintésből nemcsak sajátos taktika rajzolódik ki, hanem az is jól megfigyelhető, hogy Schedius kezdeményezései szinte kizárólag edukatív és szociális jellegűek, melyek a hagyományos intézményi keretek mellett gyakran önszerveződő társasági formában kerültek megvalósításra.¹¹² Ezt a stratégiát a *De notione atque indole organismi* modelljére vonatkoztatva értelmezhetővé válik az a tény, hogy a Schedius-szövegek miért nem foglalkoznak az államforma és az államigazgatás kérdésével. Úgy tűnik, olyan kultúrpolitikai és szociális koncepcióról van szó, melynek értelmében az ideális állam/társadalom eléréséhez kettős út vezet: egyrészt az alulról építkező, piramisszerű organikus modellt követő önszerveződés (ma civil kezdeményezésnek neveznék), másfelől, mivel e közösségek szellemi organizmusok, melyeket esztétikai alanyok alkotnak, és fejlődésükhöz elengedhetetlenek a kulturális javak és a befogadásukra szükséges (esztétikai) érzék, az ezeket előteremtő és csiszoló oktatás–nevelés lenne a másik tényező. Ebben a koncepcióban tehát az államhatalom valóban csak koordinátori(–mecénási) feladatokat lát el, és a felülről diktált intézkedéseknek, direkt politikai akcióknak nincs helye — aminthogy egyébként Schedius ilyesfajta akciókban tanácsadóként sem vett részt.

„Van-e a gondolkodásnak története?”¹¹³

Analógiákat keresve a kortárs társadalomelméleti szövegek között, felvetődhet Wesselényi Miklós *Balítéletekről* című művének modellje, mely szintén az edukáció és a társaságszervezés jelentőségének hangsúlyozásán alapul.¹¹⁴ Az analógiát továbbépítve a Wesselényi életmű keretei között, láthatóvá válik, hogy ebből a koncepcióból hogyan nő ki átpolitizált és a nemzetiségi kérdésre koncentrálnó kontextusban a Habsburg Monarchia nemzeti államokból szerveződő föderációvá alakításának modellje.¹¹⁵

A Schedius-modellt hasonlóan átpolitizált kontextusba helyezve, megállapítható, hogy implikálhat hasonló koncepciót. A felsőbb hatalomnak tulajdonítható koordinatív funkciót és a mindkét tanulmányban hangsúlyozott tény, mi-

¹¹¹ *Herodek Károly*: Emlékkönyv a Vakok József Nádor Kir. Orsz. Intézete 100 éves fennállásának ünnepe alkalmára. Budapest, 1826 5–16.

¹¹² Schedius Lajos tagja volt még többek között a Kelemen-féle első magyar szintársulatnak dramaturgként, később a Marczibányi Alapítvány bizottságának, az Auróra-körnek, a Hangászegyletnek, a Kisfaludy Társaságnak stb.

¹¹³ *Assmann*, i.m. 282.

¹¹⁴ *Wesselényi Miklós*: *Balítéletekről*. (reprintje: *A Társadalomtudományok Magyar Klasszikusai sorozat, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó*, Budapest 1986). Bár a szakirodalom a terjedelmes társasági életre, viselkedésre és a nevelésre vonatkozó fejtegetéseket hajlamos egyfajta ön- vagy előcenzúra kényszerének tekinteni (*Trócsányi Zsolt*: *Wesselényi Miklós*. Budapest 1965).

¹¹⁵ *Deák Ágnes*: *Wesselényi Szózata* a korabeli osztrák–német és szláv röpiratirodalom tengerében. In: *Wesselényi-émlékkülés*. Szerk. Takács Péter. Fehérgyarmat, 1996 17–38.o. és *Üő.*: *Miklós Wesselényi on the Future of the Habsburg Empire and Hungary*. In: *Geopolitics in the Danube Region. Hungarian Reconciliation Efforts, 1848–1998*. Ed. Ignác Romsics, Béla K. Király. Budapest, 1999. 21–40.

szerint az organikus államközösség akkor jön létre, ha a „nemzetiség” jelenti a kohéziós erőt, továbbá a lépcsőzetesen univerzálissá táguló organikus struktúra koncepcióját együtt értelmezve, az így formálódó modell olvasható egy nemzeti államokból építkező, központi hatalmi szerv (uralkodó?) által koordinált föderáció teoretikus megalapozásaként is. (A szövegekről való tartalmi párbeszéd kialakítását a korszakban feltehetően ez az asszociáció is gátolta.)

A nemzetiség fogalmát tekintve azonban nem evidens (bár a terminológia azt sugallja), hogy a modern nacionalizmus nemzetfogalma a Schedius-értekezésekben automatikusan behelyettesíthető. A terminológia mellett erre a másik érv az „assimilare” ige megjelenése lenne A' *Nemzetiségről* szóló cikk szövegében, mely a Vattamány-tanulmány¹¹⁶ olvasatának is alappilléret képezi. Érdeemes szigorúan a textushoz ragaszkodva megállapítani, hogy mire vonatkozik a nemzeti közösség ama cselekedete, hogy „az organismus természetéhet hasonlónvá teszi (assimilat), vagy, ha oda épen nem fér, árthatatlanná teszi, avagy a' testből egészen kiveti”. A szövegben tárgyként a „minden idegen elementom” kifejezés szerepel, melyet az előbb említett tanulmány automatikusan a fajelméletek mentén haladva a zsidóság metaforájaként értelmez. A Schedius-szöveg következő mondata meglehetősen egyértelműen tisztázza az „idegen elementom” vonatkozását: „Mert tsak azt a' köz társaságot, akár nagy legyen az, akár kitsiny, ugy lehet nevezni, a' melly önnön magából veszi *polgári életének minden formáit, változásait, functióit.*”¹¹⁷ [kiemelés tőlem — B. P.] Azaz az említett asszimilációs és kirekesztő folyamat a társadalmi önszerveződés és az államszervezet (mint a szöveg korábban utalt rá, esetleg külső befolyásra erőltetett) mintáira vonatkozik, nem pedig egyes népcsoportokra — annál is inkább, mert az organikus modell épp a különféle csoportok szuverenitását tekinti alapelvének. A kontextus ismeretében tehát nem tűnik relevánsnak egy kirekesztő nacionalista szemlélet feltételezése a Schedius-szövegek kapcsán.

Arra vonatkozóan azonban, hogy a „nemzetiség”, a „Nationalismus” alapját és kritériumait mi képezi, nem szolgál eligazítással egyik tárgyalt Schedius-szöveg sem. Egyéb Schedius-szövegek persze segíthetik az olvasót, így például listája az általa kiadott *Allgemeines Verzeichniss* hasábjain a „magyar írókról”,¹¹⁸ amely következetesen a hungarus-tudat területi alapelve szerint látszik szerveződni. Fontos lehet az *Zeitschrift von und für Ungern* előszava¹¹⁹ is, mely az „Ungern” fogalmat kiterjeszti a magyarországi nemzetiségekre is, és azok egybetartozását kulturális és történeti hagyományokon alapuló kohézióként láttatja. Ezek a szövegek azonban az 1800-as évek elejéről származnak, és hogy Schedius álláspontja változhatott többek között a nemzeti nyelv szerepét illetően, azt az is igazolja, hogy 1827-ben a Helytartótanács megkeresésére az egyetemi tanárok közül Schedius válasza

¹¹⁶ Vattamány, i.m.

¹¹⁷ Schedius, 1817 60.

¹¹⁸ Schedius, Ludwig: Allgemeines Verzeichniss Der Inländischen Bücher. Welche Auf Dem Pester Josephi Markt Des 1800 Jahres Entweder Ganz Neu Gedruckt, Oder Verbessert, Oder Sonst Wieder Aufgelegt, Erscheinen Sünd, Auch Künftig Noch Herauskommen Sollen. Pest Im Verlage Der Gebrüder Kilian.

¹¹⁹ A szöveg újabb kiadásban is hozzáférhető: Schedius, Johann Ludwig: Einleitung zur Zeitschrift von und für Ungern. In: Literatur und Kultur im Königreich Ungarn um 1800. Im Spiegel deutschsprachiger Prosatexte. Hrsg. András Balogh, László Tarnói. Budapest, 2000 70–76.

mondja ki egyértelműen, hogy támogatja a magyar nyelv oktatási nyelvvé válását – ugyanakkor, amikor Horvát István kijelenti, hogy ő heraldikát nem tud magyarul tanítani.¹²⁰ Emellett a napóleoni kísérletre, valamint a német és az olasz példára vonatkozó utalások is egyértelművé teszik, hogy A' *Nemzetiségről* szóló cikk a modern európai nacionalizmus jelenségét kívánja tárgyalni, nem pedig egyfajta hungarus-tudatra emlékeztető reminiszcenciáról van szó.¹²¹

Természetesen mindez nem jelenti, hogy a Schedius-szövegektől lineáris recepciós vonal vezetne Jászi Oszkár koncepciójáig.¹²² Sőt, mint a közvetlen fogadtástörténet mutatja, az itt értelmezett írások szinte visszhangtalanoknak mondhatók. Ugyanakkor a *Principia philocaliae* szövege, mely szintén tartalmazza a felvázolt koncepciót, bár nem tematikus egységben kifejtve, évtizedeken keresztül volt az esztétika tárgyának hivatalos tankönyve a pesti egyetemen, ráadásul a kötet nemcsak osztrák és német könyvtárakban, de a British Library polcain is megtalálható.¹²³ Hipotéziseket kedvelő olvasó azon az összefüggésen is eltöprenghet, hogy a 19. század egyik legnagyobb hatású föderatív államtervét később megfogalmazó Kossuth Lajos az evangélikus egyház egyetemes gyűlésein az 1840-es években együtt dolgozott az akkor evangélikus körökben már igen komoly megbecsülésnek örvendő Schediusszal: Schedius volt például az egyik megfogalmazója azon evangélikus gravameneket tartalmazó feliratnak, melyet Kossuth az 1843. évi országgyűlésre előkészített.¹²⁴ A gondolkodás története bizonyosan nem beszélhető el egyetlen narratívában, inkább különféle elemek variatív konstrukciójaként. Schedius állam- és társadalomelméletéről mindenesetre elmondható, hogy számottevő elemét képezheti a magyarországi állam- és társadalomelmélet történeti konstrukcióinak.

¹²⁰ *Szőgi László*: A reformkor, az 1848–49-es szabadságharc időszaka. In: Az Eötvös Loránd Tudományegyetem története 1635–1985. Szerk. Sinkovics István, Budapest, 1985 144–146.

¹²¹ A kérdés kontextusához ld. *H. Balázs Éva*: Zur Frage des ungarischen Nationalismus in der Habsburgmonarchie. Österreich in Geschichte und Literatur 1971. 134–146.; *Uő.*: A reformkori nacionalizmus XVIII. századi gyökerei. Történelmi Szemle 1960. 2–3. sz. 319–322.

¹²² *Vö. Romsics Ignác*: Plans and Projects for Integration in East Central Europe in the 19th and 20th Centuries: Toward a Typology. In: Geopolitics, 1–20.

¹²³ Többek között: ÖNB 32.W.79; British Library 11825.d.15 jelzeteken.

¹²⁴ Schedius felkérése a gravamenek összeállítására: EOL AGE II b 9; tervezete: EOL AGE II b 5; 27; 18; Kossuth kinevezése a sérelmek képviselőjére: EOL AGE II e 6; 14.

Barbarics Zsuzsa

KÉZIRATOS NEUE ZEITUNG-GYŰJTEMÉNYEK A HABSBERGOK KÖZÉP-EURÓPAI TARTOMÁNYAIBAN I. Bevezetés

A különböző típusú információk rendszeres, szisztematikus gyűjtésének és „archiválásának” kezdetei a reneszánsz korára nyúlnak vissza.¹ A kora újkori „információs forradalmat” vagy „információs robbanást” alapvetően a mozgatható betűkkel történő könyvnyomtatás feltalálásával és elterjedésével szokták magyarázni.² E nézet képviselői azonban túlhangsúlyozzák a nyomtatás hatásának jelentőségét, és figyelmen kívül hagyják azt a tényt, hogy a korábbi, hagyományos kommunikációs formák sem veszítették el a jelentőségüket, hiszen a kommunikációs folyamatok nagy része továbbra is a kéziratos médiumok segítségével zajlott.³ Sőt, a gazdasági, kereskedelmi kapcsolatok bővülésével,⁴ a kora újkori államok bürokráciájának,⁵ valamint az ún. „*respublica litteraria*”-nak⁶ a létrejöttével jelentőségük még inkább megnőtt.

Az ún. „*Neue Zeitungen*” kéziratos és nyomtatott formájának egymás mellett élése ugyancsak erről tanúskodik. A *Neue Zeitungok*ról szóló régi és új munkák többsége azonban nem tesz különbséget a kéziratos és nyomtatott forma között, hanem szinte kizárólagosan a nyomtatványok vizsgálatára koncentrál,⁷ és

---

* Jelen tanulmány a Habsburg-kori Kutatások Közalapítvány és a Habsburg Történelmi Intézet támogatásával készült és a szerző előkészületben lévő doktori disszertációjának első részeredményeit tartalmazza.

¹ *Burke, P.*: A Social History of Knowledge. From Gutenberg to Diderot. Cambridge 2000. 82–115., 123–142.

² *Chartier, R.*: Culture écrite et société. L'ordre des livres (XVIe–XVIIIe siècles). Paris 1996; *Giesecke, M.*: Der Buchdruck in der frühen Neuzeit. Eine historische Fallstudie über die Durchsetzung neuer Informations- und Kommunikationstechnologien. Frankfurt 1991; *Eisenstein, E.*: The Printing Press as an Agent of Change. Communication and Cultural Transformations in Early Modern Europe. Cambridge 1979.

³ A kéziratos médiumok szerepére hívja fel a figyelmet: *Neddermeyer, U.*: Von der Handschrift zum gedruckten Buch. Schriftlichkeit und Leseinteresse im Mittelalter und in der frühen Neuzeit. Quantitative und qualitative Aspekte. Wiesbaden 1998.

⁴ Erről bővebben lásd: *Braudel, F.*: Das Mittelmeer und die mediterrane Welt in der Epoche Philipps II. Bd. 2. Frankfurt a. M. 1990. 17–62.

⁵ *Pauser, J./Scheutz, M./Winkelbauer, Th.* (Hrsg.): Quellenkunde der Habsburgermonarchie (16.–18. Jahrhundert). Ein exemplarisches Handbuch. Wien; München 2004; *Burke, P.*: A Social History of Knowledge. 118–122.

⁶ *Jaumann, H.* (Hrsg.): Die europäische Gelehrtenrepublik im Zeitalter des Konfessionalismus. Wiesbaden 2001; *Bots, H./Waquet, F.*: La République des Lettres. Paris 1997.

⁷ *Oggodler, Chr./Vocelka, K.*: Flugblätter, Flugschriften und periodische Zeitungen. In: *Pauser, J./Scheutz, M./Winkelbauer, Th.* (Hrsg.): Quellenkunde der Habsburgermonarchie 860–874.; *G. Etényi, N.*: Hadszintér és nyilvánosság. A magyarországi török háború hírei a 17. századi német újságokban. Budapest 2003; *Pfarr, Chr.*: Die Neue Zeitung: empirische Untersuchung eines Informationsmediums der Frühen Neuzeit unter besonderer Berücksichtigung der Gewaltdarstellungen. Mainz 1994.

teljesen figyelmen kívül hagyja a régebbi, de továbbra is létező és fontos szerepet játszó kéziratos Zeitungokat. A történeti kutatás a 20. század húszas, harmincas éveitől nem sok figyelmet szentelt ezen utóbbi forrásoknak,⁸ ami valószínűleg a kutatásuk során felmerülő számos nehézséggel is magyarázható. Néhány újabb munka⁹ ellenére, amelyek erről a forrástípusról is szót ejtenek, a mai napig nincs egyetértés arra vonatkozóan, hogy mik is ezek a források és hogyan definiálhatnánk lényegüket. Egy-két kivételtől eltekintve a szerzők többsége nem is tekinti őket önálló médiumnak, hanem a politikai elit,¹⁰ és a kereskedők¹¹ információs hálózatának integráns részeként értelmezi. Tisztázatlan a kéziratos Neue Zeitungok kommunikációs hálózatának földrajzi kiterjedése, valamint kialakulásának és megszűnésének ideje is.

A kora újkor az információk tárolása és újbóli hasznosítása terén is jelentős változásokat hozott. Az információk, illetve az azokat tároló különböző típusú médiumok szisztematikus gyűjtése és tárolása terén a fogadók játszottak fontos szerepet. A nyomtatás elterjedésével párhuzamosan a kéziratosokat a nyomtatványoktól elkülönítve kezdték őrizni a könyvtárak külön részeiben, vagy az erre a célra létrehozott épületekben.¹² Ezen utóbbiakból jöttek létre az első levéltárak, amelyekbe a sokféle egyéb forrástípus mellett az általunk vizsgált kéziratos Neue Zeitungok is bekerültek, ott külön gyűjteményeket alkottak és az „*arcana imperii*” részévé váltak. A levéltárak mellett ma a könyvtárak kézirattári őriznek kéziratos Neue Zeitung-gyűjteményeket.

A történetírás mind ez ideig csak néhány ilyen kollektív létezéséről tudott,¹³ amelyeket csak külön-külön vizsgáltak, és ennek következtében teljesen egyedülálló, különleges jelenségként értelmeztek. Ez leginkább a többek által tanulmányozott Fuggerzeitungokra,¹⁴ igaz, amelyek keletkezésére, lényegére és funkciójára vonatkozóan nagyon különböző vélemények láttak napvilágot. Átfogó, szisztematikus feldolgozás a mai napig nem készült a Fuggerzeitungokról, és ez a többi gyűjtemény esetében is várat magára. Ennek következtében, valamint összehasonlító vizsgálatok hiányában csak a legkritikább esetben került realizálásra, hogy mindegyik gyűjtemény egy és ugyanazon forrástípust tartalmazza, valamint hogy

⁸ Az ekkor íródott munkák közül lásd: *Fitzler, M. A. H.*: Die Entstehung der sogenannten Fuggerzeitungen in der Wiener Nationalbibliothek. Baden bei Wien 1937; *Kleinpaul, J.*: Die Fuggerzeitungen 1568–1605. Leipzig 1921; *Schottenloher, K.*: Flugblatt und Zeitung. Berlin 1922.

⁹ *Infelise, M.*: Prima dei giornali. Alle origini della pubblica informazione (secoli XVI e XVII). Roma–Bari 2002; *Pieper, R.*: Die Vermittlung einer neuen Welt: Amerika im Nachrichtennetz des Habsburgischen Imperiums 1493–1598. Mainz 2000; *Werner, Th.*: Das kaufmännische Nachrichtenwesen im späten Mittelalter und in der Frühen Neuzeit und sein Einfluss auf die Entstehung der handschriftlichen Zeitung. Scripta Mercatorae 2 (1975), 3–51.; *Sporhan-Krempel, L.*: Nürnberg als Nachrichtenzentrum zwischen 1400 und 1700. Nürnberg 1968.

¹⁰ *R. Várkonyi, Á.*: A tájékoztatás hatalma. In: Petercsák, T./ Berecz, M. (szerk.): Információáramlás a magyar és a török végvári rendszerben. Eger 1999. 9–31.

¹¹ *Lindemann, M.*: Nachrichtenübermittlung durch Kaufmannsbrieve. Brief-Zeitungen in der Korrespondenz Hildebrand Veckinchusens (1398–1428). München 1978.; *Werner, Th.*: Das kaufmännische Nachrichtenwesen.; *Sardella, P.*: Nouvelles et spéculations á Venise au début du XVIe siècle. Paris 1948.

¹² *Burke, P.*: A Social History of Knowledge. 11.

¹³ Ezekről a későbbiekben bővebben lesz szó. lásd: III. 1. fejezet.

¹⁴ *Schilling, M.*: Die Fuggerzeitungen. In: In: Pauser, J./ Scheutz, M./ Winkelbauer, Th. (Hrsg.): Quellenkunde der Habsburgermonarchie 875–880.; *Werner, Th.*: Das kaufmännische Nachrichtenwesen.; *Fitzler, M. A. H.*: Die Entstehung.; *Kleinpaul, J.*: Die Fuggerzeitungen.

azok a bennük található kéziratos Zeitungokkal egy egész Európát átfogó, politikai határokon átívelő rendszer részét képezték.¹⁵

A szakirodalom által ismert Neue Zeitung-gyűjtemények többsége ma Itáliában, Angliában, valamint az egykor Habsburg uralom alatt álló Ibériai-félszigeten és a Habsburg Házból való császárok által irányított egykori Német-római Birodalom területén található. Bár a legismertebb kollekció, a Fuggerzeitungok köteteit ma Bécsben őrzik, eredetileg azok — mielőtt vásárlás útján a Habsburg uralkodók tulajdonába kerültek volna — Philipp Eduard és Oktavian Secundus Fugger augsburgi könyvtárának részét képezték.¹⁶ Ez alapján úgy tűnhet, hogy sem a Habsburg Birodalom keleti területei, sem pedig az Itália és a Német-római Birodalom közti közvetlen szárazföldi összeköttetést biztosító svájci territóriumok sem voltak részesei a kéziratos Neue Zeitungok kommunikációs hálózatának, amely távoli régiókat, kontinenseket, valamint különböző társadalmi csoportokat, foglalkozási ágakat kapcsolt össze. Az általunk fellelt kollekciók léte azonban ennek az ellenkezőjét bizonyítja.

A tanulmány célja, hogy a szóban forgó forrástípus jellemzőinek rövid ismertetése mellett bemutassa az említett területeken újonnan fellelt kéziratos Neue Zeitung-gyűjteményeket, azok helyét az európai kollekciók sorában, a keletkezésük körülményeit, az abban szerepet játszó személyek körét, a fogadók és egyben tulajdonosok társadalmi hierarchiában elfoglalt helyét, vallási hovatartozását. Minderre egy komparatív vizsgálat keretei között kerül majd sor.

II. A kéziratos Neue Zeitung mint forrástípus jellemzői

Mielőtt az egyes kollekciókról részletesebben szó esne, szükséges az általuk tartalmazott forrástípus általános jellemzőinek rövid ismertetése.¹⁷ Essen szó először a külső formai jegyekről, amelyek segítségével a legkönnyebben bizonyítható a fenti állítás, miszerint az összes gyűjtemény esetében ugyanazon forrástípusról van szó. Bizonyíthatóan a 16. század első felétől egészen a 18. század végéig szinte teljesen változatlanul létezett az a minta, amely a kéziratot Neue Zeitungokat a többi információt továbbító médiumtól egyértelműen megkülönbözteti. Mindegyik egy felirattal kezdődik, amely összeállításának a helyét és időpontját tartalmazza és az utolsó feljegyzéssel zárul. Hiányzik mind a címzett megszólítása, mind pedig szerzőjük aláírása. Ez az anonimitás a kéziratot Neue Zeitungok legfontosabb jellemzői közé tartozik, és egyszerre több célt is szolgált: a szerzők így megmenekülhettek a cenzúra szűrője alól,¹⁸ emel-

¹⁵ Ez alól a korábbi munkák közül Lore Sporhan-Krempel, az újabb szakirodalomból pedig Renate Pieper írásai alkotnak kivételt. Lásd: *Sporhan-Krempel, L.*: Nürnberg.; *Pieper, R.*: Die Vermittlung.

¹⁶ *Bastl, B.*: Das Tagebuch des Philipp Eduard Fugger (1560–1569) als Quelle zur Fuggergeschichte (CVP 7447). Bd. 2. Ungedr. Phil. Diss. Wien 1983. 7.

¹⁷ A kéziratot Neue Zeitungok kommunikációs hálózatának, valamint a szóban forgó forrástípusnak a részletes bemutatását a szerző készülő disszertációja tartalmazza. Az itt következő rövid bemutatás elsősorban a szerző által fellelt és a disszertációjában részletesen elemzett kollekciók összehasonlító vizsgálatán alapul.

¹⁸ A különböző kormányzatok minden erejükkel megkíséreltek gátat vetni a „Zeitungsschreibernek” tevékenységének, és a kéziratot Zeitungok terjesztésének, amire számos tiltó intézkedés és az avvisik készítői ellen indított per tanúskodik. Vö.: *Infelise, M.*: Prima dei giornali. 155.; *Werner, Th.*: Das kaufmännische Nachrichtenwesen. 27.

lett a címzés nélküli „*Neue Zeitungokat*” sokszorosítva más megrendelőkhöz is el lehetett juttatni.¹⁹ A felirat után több hír következik, amelyek különböző típusú levelek, jelentések, szóbeli közlések rövid összefoglalásait tartalmazzák. Ezek a gyakran csupán 2-3 mondatból álló rövid híradások csak a tények rövid közlésére szorítkoznak. A hírek elején a legtöbb esetben szerepel a hírforrás típusa — szóbeli közlés, vagy valamilyen írásos közlésforma —, illetve a hír származási helye is. Egy kéziratos *Zeitung* általában egy-két oldal terjedelmű. Gyakran előfordult az is, hogy több különböző helyen összeállított *Zeitungot* egyszerre továbbítottak a megrendelőhöz. Ezeket általában az utolsó feliratban szereplő helyen összemásolták, és úgy küldték el a fogadóhoz, akinek a nevét csak nagyon ritkán tüntetik fel az utolsó lap hátoldalán.

A nagyobb nyilvánosság elérése érdekében a kéziratos *Neue Zeitungokat* általában szerzőik anyanyelvén, a kialakulóban lévő „nemzeti nyelveken” írták, amiről a médium eltérő elnevezései is tanúskodnak. Az összeállítás helyének, illetve a szerző anyanyelvének függvényében a német nyelvterületeken „*Neue Zeitungnak*”, Itáliában és a spanyol nyelvterületen „*avvisinak*”, Németalföldön és Franciaországban pedig „*gazettenek*” hívták. A latin nyelv használata csak nagyon ritkán és elsősorban csak a korai időszakban, a 16. század első felében figyelhető meg. Egészen a 17. század közepéig az olasz, illetve a német nyelv dominanciája a meghatározó. A 17. század második felében ugyan megjelenik a francia, angol és holland nyelv is, azonban ezek a felhasználási gyakoriság tekintetében továbbra is a másik két említett nyelv mögé szorulnak.

A kéziratos *Neue Zeitungok* tartalma igen változatos. A hírek többségét a korabeli világ hadi- és politikai eseményeiről szóló tudósítások teszik ki. A központban a két korabeli nagyhatalom, a Habsburg és az Oszmán Birodalom, egymás ellen és egyéb ellenségeik ellen Európában és Európán kívül folytatott háborúi, valamint az említett birodalmak belső konfliktusai állnak. Ugyanez megfigyelhető a többi európai állam esetében is, ezek azonban kisebb szerepet kapnak. A pápai udvarban történtek, a különböző követek tevékenysége, házasságkötések és fontos szerepet játszó személyek halálhíre szintén szerepel témaként a kéziratos *Neue Zeitungokban*. Emellett gazdasági jellegű információk, járványok, természeti csapások, valamint a kedvezőtlen időjárási viszonyok is említésre kerülnek. (A mai újságolvasó szemével nézve talán csak a sportese ményekről szóló rendszeres híradások hiányoznak.)

E hírek a szóbeli közlések mellett elsősorban különféle kéziratos kommunikációs hálózatokból, főként a kereskedők, követek, humanisták és reformátorok levelezéséből származnak. Habár ezen hálózatokról külön-külön számos munka született,²⁰ a köztük fennálló kölcsönhatásokra alig történt utalás. A

¹⁹ Így nem állja meg a helyét az az állítás, miszerint csak a nyomtatás tette volna lehetővé, hogy azonos szövegeket különböző helyeken tartózkodó személyek olvassanak és tanulmányozzanak. A nyomtatás ezen szerepét hangsúlyozza: *Burke, P.*: *A Social History of Knowledge*. 11.

²⁰ Az ezekről készült számos munka közül a diplomáciai levelezésre lásd: *Hiller, I.*: *A Habsburgok török diplomáciaja a 17. század első felében*. In: Fodor, P./ Pálffy, G./ Tóth, I. Gy. (szerk.): *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére*. Budapest 2002, 215–227.; Frigo, D. (ed.): *Politics and Diplomacy in Early Modern Italy. The Structure of Diplomatic Practice 1450–1800*. Cambridge 2000.; *Mattingly, G.*: *Renaissance Diplomacy*. London 1955.; A humanisták levélváltására lásd: *Burke, P.*: *Erasmus and the Republic of Letters*. *European Review* 7. (1999) no. 1. 124–137.; Chartier, R./ Boureau, A./

kéziratos Neue Zeitungok léte viszont egyértelműen e kéziratos kommunikációs hálózatok szerves összefonódását, interakcióját bizonyítja. A követek, kereskedők, ágensek többször hivatkoznak jelentéseikben a kéziratos avvisikre, mint információik forrására,²¹ sőt tudósításaik mellé gyakran mellékelnek általuk beszerzett kéziratos Zeitungokat, amelyek tartalma azonban nem azonos a jelentésével és az íráskép is eltér a jelentés írójának kézírásától.²² Az Újvilágban történt eseményekről szóló híreknek az Ibériai-félszigetről való elterjedésének vizsgálata például azt mutatja, hogy a követek, a kereskedők, valamint a kéziratos avvisik szerzői legtöbbször valószínűleg ugyanazon, vagy legalábbis hasonló forrásokból merítettek.²³

A kéziratos Neue Zeitungok anonim mivolta miatt a legtöbb esetben név szerint sem a szerzők, sem pedig a küldők nem rekonstruálhatók. Készítésük alapján a szóban forgó források két csoportra oszthatók. Az egyik csoportot az ún. „Zeitungsbürökban” összeállított avvisik alkotják, amelyeket a külön foglalkozási ágat alkotó hivatásos „újságírók” írtak, kézzel sokszorosítottak, és fizetség fejében kétheti majd heti rendszerességgel adott számú megrendelhető továbbítottak. Ezek a „*hirkereskedők*”, akiket „*novellista*”-nak, „*scrittori d'avvisi*”-nak vagy „*Avvisenschreibernek*” neveztek a korban, Velencében már a 16. század első felében külön céhet alkottak.²⁴ Számuk a 16. század második felében jelentősen megnőtt, és ekkor jelennek meg az Itálián kívüli területeken is.²⁵ Az általuk készített kéziratos Zeitungok a mindenféle intézményi keretektől függetlenül készített és rendszertelenül továbbított Zeitungok példájára mennek vissza. Ezen utóbbiak esetében a szerzők gyakran név szerint is ismertek, akik a hozzájuk beérkező hírekből szintén kéziratos Zeitungokat állítottak össze, amelyeket aztán maguk, vagy pedig írnokaik több példányban lemásoltak és barátaiknak, ismerőseiknek, rokonaiknak mindenféle ellenszolgáltatás nélkül, időközönként eljuttattak.²⁶ Formai tekintetben ezek a Zeitungok semmiben sem különböznek az első csoportba tartozóktól.

Dauphin, C. (ed.): *Correspondence. Models of Letter Writing from the Middle Ages to the Nineteenth Century*. Cambridge 1997.; A kereskedők levelezésére: *Behringer, W.*: Fugger und Taxis. Der Anteil Augsburger Kaufleute an der Entstehung des europäischen Kommunikationssystems. In: Burkhardt, J. (Hrsg.): *Augsburger Handelshäuser im Wandel der historischen Urteils*. Berlin 1996. 241–247.; *Origo, I.*: „Im Namen Gottes und des Geschäfts.” *Lebensbild eines toskanischen Kaufmanns der Frührenaissance*. Francesco Datini 1335–1410. München 1995.

²¹ *Infelise, M.*: Prima dei giornali. 11.

²² Erre számos példát találunk a Haus-, Hof- und Staatsarchivban [Wien, a továbbiakban HHStA] őrzött követjelentések között. HHStA, Böhm 595 W 290, *Litterae et Acta Cesarea Italica*, 1553–1647.

²³ *Pieper, R.*: Die Vermittlung einer neuen Welt. 178–244.

²⁴ *Werner, Th.*: Das kaufmännische Nachrichtenwesen. 26.

²⁵ *Sporhan-Krempel, L.*: Nürnberg. 159–164.; *Fitzler, M. A. H.*, Die Entstehung. 66–67.

²⁶ Ilyen kéziratos Zeitungok származnak például Philipp Melanchthon wittenbergi és Ulrich Zwingli zürichi *Schreibstubéjából*. Vö.: *Kleinpaul, J.*: Die vornehmsten Korrespondenten der deutschen Fürsten im 15. und 16. Jahrhundert. Leipzig 1928. 3.; *Weisz, L.*: Der Zürcher Nachrichtenverkehr vor 1780. Zürich 1954. 12.–16.

III. Kéziratos Neue Zeitung-gyűjtemények

III. 1. A vizsgált gyűjtemények és azok helye az európai kollekciók sorában

Ahogy arra a fentiekben már utalás történt, a legismertebb kéziratos Neue Zeitung-gyűjteménynek a 16. század második feléből származó Fuggerzeitungok²⁷ tekinthetők. Ez a méltán híres kollekció azonban egyáltalán nem tekinthető egyedülálló és különleges jelenségnek a kora újkorban. A velencei Tizek Tanácsának egykori tagja, Marino Sanudo az 1497 és 1532 között vezetett „naplójába” a Signoriához beérkezett egyéb iratok mellett a kéziratos *avvisiket* is bemásolta.²⁸ A 16–17. századra vonatkozóan további kéziratos *avvisik* találhatóak a velencei levéltárban,²⁹ a 16. század közepétől pedig a Toszkánai Nagyherceg, Urbino hercege, valamint a Pápai Kúria is a kéziratos *avvisik* „gyűjtői” közé tartozott.³⁰ A Mediterráneum nyugati felében a spanyol Habsburgok simancasi levéltára is őriz ilyen forrásokat.³¹ Johannes Kleinpaul kutatásaiból ismeretes, hogy a legtöbb német fejedelmi levéltárban is találhatóak kéziratos Neue Zeitungok.³² Ezen felül a felnémet birodalmi városokban, amelyek egyben kereskedővárosok is voltak, a városi tanácsok információs politikájának fontos elemét képezte a kéziratos Neue Zeitungok beszerzése. A Fuggereken kívül az ezekben a városokban székelő egyéb jelentős kereskedőcsaládok, mint például a Welserek, Imhoffok, Baumgartnerek is a szokásos kétheti rendszerességgel „járattak” kéziratos Zeitungokat, amiről az augsburgi és a nürnbergi levéltárakban fellelhető források tanúskodnak.³³ Frank C. Spooner és Fernand Braudel a londoni Public Record Office-ban fellelhető kéziratos *avvisiket* tanulmányozta,³⁴ amelyek léte arról tanúskodik, hogy az angol királyi udvar is „gyűjtötte” és „archiválta” a hozzá beérkező kéziratos newslettereket. Bár a régebbi és újabb kutatásoknak köszönhetően tudunk ezeknek a gyűjteményeknek a létezéséről, szisztematikus és részletes feldolgozás azonban — ahogy arra a bevezetőben már utaltunk — egyik kollekció esetében sem áll rendelkezésre. Összehasonlító vizsgálatuk pedig ugyancsak várat magára.

Ezzel magyarázható az is, hogy a kutatók általában nem ismerték fel, hogy ezek a gyűjtemények egy nagyobb rendszer részét képezik, amely feltételezhetően az egész korabeli Európára, sőt az Európán kívüli területekre is kiterjedt. Így a fogadókat, illetve megrendelőket nemcsak Itáliában, Angliában, a Német-római Birodalom törzsterületein, valamint spanyol földön kell keresnünk. Az általunk részletesen vizsgált gyűjtemények — földrajzi elhelyezkedésüket tekintve — ma a 16–17. században a Habsburg-ház osztrák ágának fenn-

²⁷ Österreichische Nationalbibliothek, Wien [ÖNB]; Handschriftensammlung, Cod. 8949–8975.

²⁸ *Sanudo, M.*: I Diarii. 58. Bd. Venedig 1879–1903.

²⁹ *Infelise, M.*: Prima dei giornali.

³⁰ Ezekről a gyűjteményekről bővebben lásd: *Barbarics, Zs./ Pieper, R.*: Handwritten Newsletters as a Means of Communication in the Early Modern Age. (megjelenés alatt.)

³¹ *Pieper, R.*: Die Vermittlung einer Neuen Welt. 19.

³² *Kleinpaul, J.*: Das Nachrichtenwesen der deutschen Fürsten im 16. und 17. Jahrhundert. Leipzig 1930. 20–27.

³³ *Sporhan-Krempel, L.*: Nürnberg. 30–37.

³⁴ *Braudel, F.*: Das Mittelmeer. 32–35.

hatósága alá tartozó területeken található, konkrétan Bécsben, Grazban és Budapesten. Ez alól csak két kollektív kivétel: a Wickiana³⁵ és a Bullingerzeitungok,³⁶ amelyeket Zürichben a Zentralbibliothek kéziratárában, valamint az ottani levéltárban őriznek. Bár Svájc nem tartozott a 16–17. században közvetlenül Habsburg uralom alá, de 1648-ig, függetlenségének elismeréséig, a Habsburg családból származó császárok által irányított Német-római Birodalomnak volt alárendelve. E tény, valamint központi elhelyezkedése, a területén áthaladó kereskedelmi és egyéb útvonalak, illetve a reformációban játszott kiemelkedő szerepe ellenére az információáramlásról szóló szakirodalom általában egyáltalán nem tesz róla említést, mintha e terület nem is lett volna része az európai kommunikációs hálózatoknak.

Az említett Habsburg uralkodói központoknak a kora újkori információáramlásban játszott szerepét, valamint az uralkodók „tájékozottságának mértékét” általában főként csak a Velencében, Konstantinápolyban, valamint a spanyol udvarban székelő állandó császári követek beszámolóí, továbbá a Bécsben, illetve Prágában tartózkodó pápai nunciosok, és más államok követeinek jelentései alapján szokták vizsgálni.³⁷ A bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchivban előkerült kéziratosa Neue Zeitungok³⁸ ezt a hagyományos képet látszanak módosítani. Ehhez járul még hozzá a két németalföldi származású császári udvari könyvtáros, Hugo Blotius és Sebastian Tengenel avvisi-gyűjteménye szintén az Österreichische Nationalbibliothek kéziratárában.³⁹ A grazi Steiermärkisches Landesarchivban található, a stájer rendek és a főherceg által megrendelt kéziratosa avvisik⁴⁰ a protestáns rendek és a katolikus Habsburg főhercegek egymás ellen vívott harcát teljesen új megvilágításban láttatják, hiszen a legkritikusabb időszakban mindkét fél járatott kéziratosa Neue Zeitungokat. Az állandó oszmán fenyegetettségben élő és a Habsburg uralom alatt álló országrészt irányító magyar főurakra vonatkozóan csak azok saját, elsősorban hódoltság-beli hírszerzésére vannak adatok.⁴¹ Emellett Bécsből és általában erdélyi közvetítéssel az Oszmán Birodalomból is juthattak információkhoz, azonban az e fajta hírszerzést inkább nevezhetjük esetlegesnek, mint rendszeresnek. A Magyar Országos Levéltárban található kéziratosa Neue Zeitungok viszont arról

³⁵ Zentralbibliothek Zürich, Handschriftenabteilung, Ms. F. 12–35.

³⁶ Zentralbibliothek Zürich, Handschriftenabteilung, Ms. A. 43–69.; Staatsarchiv des Kantons Zürich, E II 335–383.

³⁷ Az erre vonatkozó terjedelmes szakirodalomból itt csak néhány újabb munkára történik utalás: *Edelmayer, F.*: *Gesandtschaftsberichte in der Frühen Neuzeit*. In: Pauser, J./ Scheutz, M./ Winkelbauer, Th. (Hrsg.): *Quellenkunde der Habsburgermonarchie 849–859*; *Niederhorn, J. P.*: *Die Berichte der päpstlichen Nuntien und der Gesandten Spaniens und Venedigs am kaiserlichen Hof aus dem 16. und 17. Jahrhundert*. Uo. 94–107.

³⁸ HHStA, Reichshofkanzlei, Geschriebene Zeitungen, fasc. 7, 7a, 10.; Böhm 595 W 290, Litterae et Acta Caesarea Italica, 1553–1647, Bd. 1., 2., 6., 8., 10.; Türkei, Turcica, Karton 57, 79–81., 87–88.; Venedig, Berichte 1575–1610., Karton 13–15.

³⁹ ÖNB, Handschriftensammlung, Cod. 8838, 5911, 5915, 8871.

⁴⁰ Steiermärkisches Landesarchiv, Graz, Landschaftliches Archiv [Laa] Antiquum IV. Sch. 98., 99.

⁴¹ *Erdélyi, Gy.*: *A magyar hírszerző-szolgálat a török hódoltság idején, különös tekintettel a budai pasalik területére*. In: *Török hódoltság-korabeli okmányok a Magy.-Kir. Hadilevéltárban* (Budavár visszafoglalásának 250. éves évfordulójának emlékére). Budapest 1936.; *Takáts, S.*: *A kalauzok és a kémeek a török világban*. In: *Rajzok a török világból*. II. köt. Budapest 1915. 133–212.

tanúskodnak, hogy az ország nádorai, a 16. században Nádasdy Tamás,⁴² a 17. század első felében pedig Thurzó György és Thurzó Szaniszló rendszeresen „járatottak” kéziratot újságokat.⁴³ Ez lehetővé tette számukra, hogy tájékozódjanak nemcsak az Európa nyugati felében, valamint az Oszmán Birodalomban, hanem a Közel-Keleten és az Újvilágban zajló eseményekről is. Ezáltal feltételezhető, hogy az említett magyar főurak sokkal nagyobb földrajzi és tematikai kategóriákban gondolkodhattak, mint ahogy azt a kutatás eddig feltételezte.

A felsorolt kollekciók mellett tudomásunk van arról, hogy az osztrák Habsburgok fennhatósága alá tartozó területeken Csehországban a Rosenberger család,⁴⁴ a királyi Magyarországon Lőcse város tanácsa,⁴⁵ valamint Sopron város jegyzője⁴⁶ is járatott kéziratot Neue Zeitungokat. A jelen tanulmány azonban a kollekciók terjedelmes mivolta miatt csak a fent felsorolt gyűjtemények bemutatására koncentrál, és hasonlítja össze őket a Fugger-zeitungokkal, ezáltal elősegítve ezen utóbbi kollekció lényegének és funkciójának a jobb megvilágítását is.

III. 2. A kollekciók fellelhetőségének, a kéziratot Neue Zeitungok kutatásának problémái

A kéziratot Neue Zeitungok kutatása számos nehézséget rejt magában. A kutató dolgát elsősorban az nehezíti, hogy e forrásokat a levéltári és kéziratári repertóriumokban csak ritkán tüntetik fel, illetve szerepelnek a fenti megjelölés alatt. A különféle elnevezések használata alapvetően a szakirodalomban is uralkodó bizonytalanságra, vagyis arra vezethető vissza, hogy máig tisztázatlan a szóban forgó forrás mibenléte és funkciója a kora újkori információáramlásban. Ezen felül gyakran előfordult, hogy a kéziratot avvisiket egyéb iratok mellékleteként juttatták el a fogadókhöz. Ilyen esetekben általában hiába keressük nyomukat a levéltári és kéziratári segédletekben.

Tárolásuk és fellelhetőségük tekintetében a Habsburgok kelet-európai tartományaiiban keletkezett, illetve őrzött kollekciókat két szempont alapján csoportosíthatjuk. Az első szempontra a fentiekben már történt utalás, vagyis, hogy önállóan, vagy pedig egyéb iratok mellé behelyezve találjuk-e a vizsgált forrásokat. Önálló gyűjteményt alkotnak a Fuggerzeitungok, Hugo Blotius és Sebastian Tengnagel „Zeitungssammlungja”, valamint a Bullingerzeitungok egy része. Egyéb iratoktól elkülönítve találjuk még a Magyar Országos Levéltárban a Nádasdy Tamás és a Thurzók számára küldött kéziratot avvisiket, valamint a Haus-, Hof- und Staatsarchivban a birodalmi kancellária levéltárában őrzött kéziratot Zeitungokat. Az utóbbiakról a levéltár ismertető szakirodalom úgy véli, hogy eredetileg a diplomáciai levelezés mellékletét képezték, amelyeket azután a későbbi korok levéltárosai távolították el a követjelentések

⁴² Magyar Országos Levéltár, Budapest [MOL], Magyar Kamara Archivuma, Lymbus, E 211. 134. cs. 119. t.

⁴³ MOL, Magyar Kamara Archivuma, Archivum Familiae Thurzó, E 196, 8. cs. 28., 29. fasc.

⁴⁴ E kollekció létezésére Vacláv Bůžek professzor úr hívta fel a figyelmemet, amiért ezúton is szeretnék köszönetet mondani.

⁴⁵ *Hajnóczy R., J.*: Lőcse szabad királyi város levéltárának tartalomjegyzéke. Lőcse 1904.

⁴⁶ *Kovács, J. L.*: Hírlevelek és Neue Zeitungok Sopronban a 16–17. században. Soproni Szemle 54. (2000). 1. 19–31.

mellől, és alkottak belőlük külön gyűjteményt.⁴⁷ Figyelembe véve azonban, hogy a kéziratós Zeitungok egy részét a hírekkel kereskedő, „hivatásos” újságírók készítették, akiktől azokat fizetség fejében bárki megrendelhetette, elképzelhető, hogy a császári udvar — Károly és II. Ferdinánd osztrák főhercegekhez hasonlóan — szintén közvetlen kapcsolatban állt a Zeitungsbürok tulajdonosaival, és egyenesen tőlük rendelte meg őket. E kérdés tisztázásához azonban még további kutatásokra van szükség. Ugyanez vonatkozik Nádasy Tamás és a Thurzók gyűjteményeire is.

A másik csoportot az egyéb iratok között fellelhető avvisik alkotják. Ezekre a Haus-, Hof- und Staatsarchivon belül a különböző kancelláriák egyes országokra vonatkozó diplomáciai jellegű iratainak gyűjteményeiben, mint a Törkei I., Spanien Varia, illetve Venedig, Berichte állagokban találunk példát. Esetükben a kéziratós avvisik a konstantinápolyi, madridi, illetve velencei császári követek jelentéseinek mellékletét alkotják. Ugyanez mondható el a „Litterae et Acta Caesarea Italica” állag kötetéről is, amelyekben az egyéb Itáliára vonatkozó iratok mellett a Rómában és Velencében székelő császári követek, illetve Velence esetében a követési titkárok jelentéseihez csatolt avvisikét találunk. A Bullingerzeitungok egy részénél és a Wickianában a kéziratós Zeitungok gyűjtőik szerteágazó, protestáns egyháziakkal, humanistákkal és államférfiakkal folytatott levelezése között lelhetők fel. A stájer rendek és az osztrák főhercegek által megrendelt kéziratós Zeitungok pedig a rendeknek, illetve a főhercegeknek a különböző városokban székelő ágenseikkel, valamint a „Zeitungsbürok” tulajdonosaival folytatott levélváltása között találhatók.

A másik szempont a fogadóknak a kollekciók megőrzésére való törekvéséről árulkodik, hiszen bizonyos gyűjteményeket külön kötetekbe kötve találunk. Erre a Fuggerzeitungok, a Bullingerzeitungok kötetei, a Wickiana, Blotius és Tengenel gyűjteménye, valamint a Habsburg császárok számára küldött kéziratós Zeitungok egy része jelent példát. A bennük található forrásokat fogadókik kötették be, ami arról tanúskodik, hogy azokat gyűjteményeik részeként a későbbi korok számára is meg kívánták őrizni. A többi kollekció esetében e fogadói szándék nem bizonyítható teljesen egyértelműen.

Méretüket tekintve a kollekciók nagyon különbözőek. A Fuggérzeitungok 27 kötetből állnak, egyenként 1000-2000 oldallal, ami azt jelenti, hogy évente több száz, illetve több ezer kéziratós Neue Zeitung érkezett a megrendelőkhoz Augsburgba. Méretét tekintve nem sokkal marad el a Fuggerek gyűjteményétől a Zürichben található Wickiana sem, amely 24 kötetet ölel fel. E kollekció esetében azonban a kéziratós Zeitungokat fogadjuk magánlevelezésével együtt, amelyeket elsősorban svájci és más országbeli protestáns humanistákkal és egyháziakkal folytatott, foglalták egy kötetbe. A Habsburg uralkodók számára küldött kéziratós avvisik mennyisége valamivel elmarad az előző két kollekciótól, de a „Böhm” kötetekben, a Reichskanzlei Geschriebene Zeitungen, valamint a „Turcica” és a „Venedig Berichte” állagokban fellelhető kéziratós Zeitungok száma igen jelentősnek mondható. Heinrich Bullinger, Hugo Blotius és Sebastian Tengenel avvisi-gyűjteménye már jóval kevesebb kötetből áll, mint pl. a Fuggerzeitungok

⁴⁷ Buzási, J.: A Birodalmi Udvari Tanács és a Birodalmi Udvari Kancellária Levéltára. Bp. 1979. 276.

vagy a Wickiana. Nádasdy Tamás, Thurzó György és Szaniszló, a stájer rendek, a belső-ausztriai főhercegek gyűjteménye, valamint a Bullingerzeitungok egyéb iratok között található része lényegesen kisebb mennyiségű avvisit tartalmaz.

III. 3. Keletkezésük körülményei és az abban szerepet játszó személyek köre

A leghíresebb és egyben legismertebb gyűjtemény, a „Fuggerzeitungok” keletkezéséről nagyon sokféle vélemény látott napvilágot.⁴⁸ Ma már egyetértés van arra vonatkozóan, hogy azok eredetileg Georg Fugger örökösei,⁴⁹ Philipp Eduard és Oktavian Secundus Fugger könyvtárának részét képezték és csak 1656-ban, vásárlás útján kerültek III. Ferdinánd császár tulajdonába.⁵⁰ Maga a „Fuggerzeitung” elnevezés Johann Gentilotti von Engelbrunn-tól származik, aki a 18. század elején elsőként tanulmányozta e gyűjtemény köteteit.⁵¹ Sokkal inkább vitatott, hogy a két Fugger testvér közül kinek köszönhető a kötetek létrejötte, illetve, hogy azok milyen célt szolgáltak. Az 1578-ban a fő Fugger-vállalkozásból kivált és önálló céget alapító⁵² Philipp Eduard és Oktavian Secundus Fugger közül a gyűjtemény létrejötte szempontjából az utóbbinak jutott nagyobb szerep. A halálakor (1600) készült hagyatéki leltár szerint Oktavian Secundus házában két könyvesládában 30 fehér pergamenbe kötött könyvet találtak, amelyek az 1569-től 1599-ig terjedő évekre vonatkozóan német és olasz nyelvű kéziratos Neue Zeitungokat tartalmaztak. Ez a gyűjtemény az 1569-től 1577-ig tartó időszakot felölelő első nyolc kötetet kivételével, amelyek gyűjtőjük, Oktavian Secundus Fugger halála után rejtélyes módon eltűntek, átkerült Philipp Eduard Fugger tulajdonába. Ezt a hiányt az új tulajdonos két saját kötettel pótolta, amelyek közül az elsőt még antwerpeni „gyakorlóévei” idején maga kezdte el összeállítani a hozzá elsősorban Itáliából érkező kéziratos avvisikból. E két kötet azonban csak az 1569–1573-as, valamint az 1575–76-os éveket öleli fel, így az 1574-es és az 1577-es évre vonatkozóan a kollekció nem tartalmaz kéziratos Zeitungokat. A szóban forgó „hiánypótló” köteteket — Kleinpaul feltételezésével ellentétben — nem Gentilotti, hanem maga Philipp Eduard Fugger köttette be fehér pergamenbe. Erről a köteteken szereplő PEF monogram is tanúskodik. Az Oktavian Secundus Fugger halálának évében (1600) Augsburgba érkezett kéziratos Zeitungok a hagyatéki leltár szerint az elhalálozott testvér íróasztalában feküdtek. Ezeket már Philipp Eduard Fugger köttette be, majd egé-

⁴⁸ A Fuggerzeitungokról készült legújabb munka szerzője, Michael Schilling sem tesz mást, minthogy a kötetek tényleges, behatóbb tanulmányozása helyett kritika nélkül átveszi és összefoglalja az eddigi szakirodalom eredményeit. *Schilling, M.: Die Fuggerzeitungen.*

⁴⁹ Kleinpaul még úgy gondolta, hogy ők Johann Jakob Fugger fiai voltak. *Kleinpaul, J.: Die Fuggerzeitungen.* 75.

⁵⁰ A két Fugger-testvér könyvtárának megvásárlása az annak részét képező Fuggerzeitungokkal együtt a Habsburg császárok udvari könyvtára részére Matthäus Mauchter udvari könyvtáros indítványára történt. A köteteket hajón szállították 1656-ban Augsburgból Bécsbe. *Fitzler, M. A. H.: Die Entstehung.* 11.

⁵¹ Schilling szerint Kleinpaul használja először a Fuggerzeitung megjelölést, ez az állítás azonban nem állja meg a helyét. *Schilling, M.: Die Fuggerzeitungen.* 876.

⁵² Kleinpaul ezt a tényt nem vette figyelembe, és ezért juthatott arra a téves feltételezésre, miszerint azokat a „Gemeinen Fuggerschen Handels” tulajdonában levő „Goldene Schreibstubéban” őrizték, készítették, illetve másolták. *Kleinpaul, J.: Die Fuggerzeitungen.* 5–6., 49.

szen 1604-ig folytatta az öccse által megkezdett gyűjtő- és archiváló-tevékenységet, amire az 1601-től 1604-ig terjedő időszakban hozzá beérkezett kéziratos Zeitungok három fehér pergamen kötete alapján következtetni lehet.⁵³ Valójában nem meglepő, hogy a két testvér itáliai tanulmányairól hazatérve egyszerre látott neki a kéziratos avvisik gyűjtésének, ami az ottani humanista neveletésükkel áll összefüggésben. Az Oktavian Secundus hagyatékából származó kéziratos Zeitungok először a vállalkozást irányító Philipp Eduardhoz futottak be. Ő azokat, áttanulmányozásuk után, továbbadta testvérének, aki azokat minden év végén beérkezési dátum szerint bekötötte.⁵⁴ Így tulajdonképpen csak az „archiváló-tevékenység” terén nagyobb Oktavian Secundus érdeme.

A Wickiana 24 kötetének megalkotóját ugyancsak egy ilyen „archiváló szándék” vezérelte. A „Fuggerzeitungokhoz” hasonlóan Hans Jakob Wick gyűjteményének létrejöttére és mibenlétére vonatkozóan nagyon különböző vélemények kerültek megfogalmazásra. Voltak, akik úgy gondolták, hogy egy 1560 és 1587 között íródott krónikáról, történetírói munkáról van szó, mások naplót láttak benne.⁵⁵ A bizonytalanság oka e kollektió esetében is abban keresendő, hogy a gyűjtő és egyben készítő zürichi kanonok, Hans Jakob Wick az 1560-tól 1587-ig, haláláig terjedő időszakban híres „könyveibe” nemcsak a hozzá beérkező leveket másolta, ragasztotta be (néhány nyomtatvánnyal együtt), hanem ugyanezt tette a számára küldött kéziratos Zeitungokkal, illetve azok mintájára a beérkező levelek alapján maga is állított össze kéziratos Zeitungokat. Ezen utóbbi források mibenléte okozta a legtöbb fejtörést a kutatóknak, és bizonytalanította el őket a „könyvek” műfaji meghatározásánál. Valójában e gyűjtemény, valamint a Bullingerzeitungok behatóbb tanulmányozása révén érthető meg igazán a kéziratot Neue Zeitungok készítése módja. A kötetek összeállításánál Wick is — hasonlóan a Fugger-testvérekhez — a kronologikus rendet követte, ami azt jelenti, hogy az egyes iratokat beérkezésük időpontja szerint helyezte be a kötetekbe, és rendezőelvként nem a tematikai szempontok játszottak szerepet. E mögött sokkal inkább „archiváló” szándék, mint történetírói indíttatás keresendő. Tematikai szempontból nézve a Wickiana is ugyanolyan sokrétű információkat tartalmaz, mint bármelyik másik kollektió. Jelentőségét mutatja, hogy Wick halála után a zürichi városi tanács elrendelte, hogy azt szállítsák át a Grossmünster könyvtárába, és létezését tartsák titokban.⁵⁶ Ennek konkrét oka nem ismert, de valószínűsíthető, hogy a benne található politikai és hadi hírek dominanciája játszhatott szerepet. Mai tárolási helyére, az egykori Stadtbibliothekba 1835-ben vásárlás útján került.⁵⁷

A Bullingerzeitungok, valamint az összes többi gyűjtemény keletkezésének körülményeiről sokkal kevesebb információval rendelkezünk, ami elsősor-

⁵³ Fitzler, M. A. H.: Die Entstehung. 8–11.

⁵⁴ Bastl, B.: Das Tagebuch. 4–5.

⁵⁵ Mauelshagen, F.: Wicks Wunderbücher. Entstehung-Überlieferung-Rezeption. Phil. Diss. Zürich 2000; Senn, M.: Die Wickiana. Johann Jakob Wicks Nachrichtensammlung aus dem 16. Jahrhundert. Zürich 1975.

⁵⁶ Bachmann, Chr.: Protokoll zur Diskussion zum Vortrag von Barbara Bauer. In: Harms, W./Messerli, A.: Wahrnehmungsgeschichte und Wissensdiskurs im illustrierten Flugblatt der Frühen Neuzeit (1450–1770). Basel 2002. 237.

⁵⁷ Senn, M.: Die Wickiana. 6.

ban azzal magyarázható, hogy egyik kollekciónál sem készült egyetlen átfogó munka sem. A zürichi egyház élén Zwinglit követő Heinrich Bullinger kapcsolatai az egész korabeli Európát behálózták. Levelezése nemcsak a protestáns egyháziakra, hanem humanistákra, a politikai elit vezető személyiségeire, uralkodókra is kiterjedt,⁵⁸ akik szintén továbbítottak számára kéziratoss avvisiket. A hozzá érkező kéziratoss Neue Zeitungok között azok mindkét típusa fellelhető. Emellett Bullinger — Wickhez hasonlóan — a hozzá érkező levelekben található hírek alapján maga is állított össze ilyen kéziratoss Zeitungokat, amelyek minden tekintetben megfelelnek a kéziratoss Neue Zeitungokra jellemző mintának. A 16. század első felében írt levelei végén még gyakran találunk politikai és hadi híreket tartalmazó postscriptumot, amelyből a kéziratoss Neue Zeitung, mint önálló médium eredeztethető. A gyűjtemény létrejöttéről közelebbi információk nem állnak rendelkezésre. Mivel azonban a Bullingerzeitungok egy részét fogadjuk — a Fuggerekhez és Wickhez hasonlóan — bekötette, így esetükben is megfigyelhető az „archiválásra” való tudatos törekvés. E kötetek Bullinger 1575. évi halála után először szintén a Großmünster könyvtárába, majd pedig a mai Zentralbibliothekba kerültek.⁵⁹ Az egyéb levelezés között fellelhető kéziratoss avvisiket a Staatsarchiv des Kantons Zürich őrzi.

A bécsi udvari könyvtárosok, Hugo Blotius és Sebastian Tengenel, avvisigűjteményének keletkezési körülményeiről szintén nagyon kevés adat maradt fenn. A fontosabb szerepet mindenképpen Blotius játszotta, ugyanis Tengenel nevéhez csak két kötet fűződik. E kollekción esetében is megfigyelhető a kéziratoss Zeitungok megőrzésére való törekvés: mind Blotius, mind pedig utóda, Tengenel, bekötötték az általuk rendszeresen „járatott” avvisik eredeti példányait. E kötetek később, a „gyűjtők” halála után, azok magánkönyvtárával együtt átke­rültek a Hofbibliothekba.⁶⁰ A Blotius-féle kötetekben — a fent említett kollekciónokhoz hasonlóan — megfigyelhető a kronológia elve szerinti rendszerezés is. Időben azok az 1573-tól 1582-ig terjedő időszakból származnak, ami arról tanúskodik, hogy Blotius már 1575. évi udvari könyvtárossá történő kinevezése⁶¹ előtt is a kéziratoss Neue Zeitungok fogadói közé tartozott. Kollekciónja esetében olyan szerencsés helyzetben vagyunk, hogy pontosan meg tudjuk nevezni a küldőket, akik egyben az avvisik készítői is voltak. Hugo Blotius két velencei hivatásos „újságíróval” állt kapcsolatban, akiktől fizetség fejében rendelte meg a szóban forgó forrásokat.⁶² Maguk a kötetek is ezen „novellisták” szerint vannak rendezve: három kötet Michele Ciliano,⁶³ egy pedig Nicolo Lucangelo⁶⁴ által

⁵⁸ Bullinger rendkívül széleskörű levelezésének kiadásán Zürichben az Institut für Schweizerische Reformationsgeschichte munkatársai dolgoznak. Eddig 10 kötet jelent meg, amelyek az 1524-től 1540-ig tartó időszakot ölelik fel. Bullinger kapcsolatrendszeréről bővebben lásd: *Mühling, A.: Heinrich Bullingers europäische Kirchenpolitik.* Bern 2001.; *Blanke, F./ Leuschner, I.: Heinrich Bullinger, Vater der Reformierten Kirche.* Zürich 1990.; *Weisz, L.: Der Zürcher Nachrichtenverkehr 12–16.*

⁵⁹ *Weisz, L.: Die Bullinger Zeitungen.* Zürich 1933. 12.

⁶⁰ *Benz, St.: Die Wiener Hofbibliothek.* In: Pauser, J./ Scheutz, M./ Winkelbauer, Th. (Hrsg.): *Quellenkunde der Habsburgermonarchie* 46.

⁶¹ Kinevezésére vonatkozóan lásd: *Uő.* 45–46.

⁶² Blotius *Adressbuchja* is tartalmazza e két velencei „novellista” nevét. Vö.: ÖNB, *Handschriftensammlung, Cod. 9690, fol. 23v.*

⁶³ ÖNB, *Handschriftensammlung, Cod. 8838, 5911, 5915.*

⁶⁴ ÖNB, *Handschriftensammlung, Cod. 8692.*

összeállított és Bécsbe küldött kézirat avvisiket tartalmaz. Tengenel gyűjteményére vonatkozóan ilyen adatok sajnos nem állnak rendelkezésre. Érdekes módon az ő Zeitungjai majdnem mind német nyelvűek, és igen jelentős részük foglalkozik az Oszmán Birodalomban történt eseményekkel és a magyarországi török elleni háborúkkal is.⁶⁵

A Habsburg császárok számára küldött kézirat Neue Zeitungok a Haus-, Hof- und Staatsarchiv Reichshofkanzlei, Staatenabteilungen, valamint Handschriften állagaiban lelhetők fel, ami utal keletkezésük körülményeire is. Időben mindhárom állag a 16. század ötvenes éveiben indul és alapvetően a század második felét öleli fel. Míg az utóbb említett két állag esetében a kézirat Neue Zeitungok a diplomácia iratok, elsősorban a Velencében, Rómában és Konstantinápolyban székelő császári követek jelentéseinek mellékleteként szerepelnek, addig a birodalmi kancellária „Geschriebene Zeitungjai” külön gyűjteményt alkotnak, bár nincsenek pergamenbe kötve. A kollekcio kialakulására vonatkozóan a levéltári szakirodalom úgy véli, hogy nagyrészt a követjelentések mellé behelyezett ún. kézirat Neue Zeitungokból, illetve „azokkal rokon” iratokból hozták létre. Bittner szerint már a Birodalmi Udvari Tanács regisztratórája is tartalmazott három fasciculus kézirat Neue Zeitungot, amely a gyűjtemény alapját jelentette.⁶⁶ Ezek valószínűleg az általunk vizsgált fasciculusok.⁶⁷ Az ezekben található kézirat Neue Zeitungokról feltételezhetjük, hogy azok „önállóan” érkeztek a császári udvarba, vagyis, hogy közvetlenül az ún. hivatásos „Zeitungsschreibernektől” rendelték meg őket, amire külső jegyek is utalnak. De e feltételezés bizonyításához további kutatásokra van még szükség. A másik két állag esetében valószínűleg ugyanerről van szó, vagyis nem a császári követek állították össze azokat, amiről a jelentéstől eltérő kézírás, valamint a papíron található vízjel is tanúskodik. Míg a birodalmi kancellária kézirat Neue Zeitungjai elsősorban német nyelvűek, addig a másik két gyűjtemény esetében az olasz nyelv dominanciája a meghatározó.

A grazi Steiermärkisches Landesarchivban található kézirat Neue Zeitungok keletkezése a protestáns rendek és a katolikus Habsburg főhercegek közti harcra vezethető vissza.⁶⁸ Valószínűleg nem véletlen, hogy a belső-ausztriai rendek 1582-től kezdve járatnak kézirat Neue Zeitungokat,⁶⁹ amikor is — Károly főherceg politikájának és a jezsuiták tevékenységének köszönhetően — végleg kiszorítják őket a döntési pozíciókból. Ettől kezdve az információáramlás „hivatalos kontrollja” átkerül a főherceg és kormányzata kezébe, a rendek sem a postamesterek, sem pedig a nyomdászok kinevezésére nem gyakorolhatnak befolyást.⁷⁰ Ezután kiépítenek maguknak egy saját információszerező hálózatot, és a

⁶⁵ Ezen nem is nagyon csodálkozhatunk, ugyanis Tengenel esetében az egyik első jelentős orientalistával van dolgunk. vö.: Römer, Cl.: An Ottoman Copyist Working for Sebastian Tengenel, Librarian at the Vienna Hofbibliothek, 1608–1636. Archív Orientálni 66 (1998), special issue. 331–350.

⁶⁶ Bittner, L.: Gesamtinventar des Wiener Haus-, Hof- und Staatsarchivs. Bd.1. Wien 1936. 371.

⁶⁷ HHStA, Reichshofkanzlei, Geschriebene Zeitungen, Fasc. 7, 7a, 10.

⁶⁸ Erről bővebben lásd: Zöllner, E.: Geschichte Österreichs. Von den Anfängen bis zur Gegenwart. Wien 1990. 191–198.; Franz, J.: Ferdinand II. Kaiser im Zwiespalt der Zeit. Graz 1989.

⁶⁹ Thiel, V.: Zeitungswesen in Steiermark bis 1848. Zeitschrift des Historischen Vereins für Steiermark. 34. (1941). 91.; Popelka, F.: Die älteste Grazer Zeitung. Blätter für Heimatkunde. 6. (1928). 76.

⁷⁰ Vö.: Puschnig, R.: Ein neuer Adel am Hof und in Innerösterreich. In: Die Steiermark. Brücke und Bollwerk. Graz 1986. 270–271.; Kelbitsch, F.: Die Residenzstadt Graz als Heimat des

különböző hírközpontokban székelő ágenseik egyik legfontosabb feladata lesz a kéziratok beszerzése. Emellett közvetlen kapcsolatot hoznak létre hivatásos „újságírókkal” is, amiről a velük folytatott és a grazi levéltárban őrzött levelezés is tanúskodik.⁷¹ Minderről a főherceg is tudomást szerzett. Erre utal a leobeni városi bíróság 1584-ben kelt jelentése, miszerint a főherceg parancsára elfogták a rendek futárát és elvették tőle a nála talált leveleket és kéziratokat is.⁷² Valószínűleg az sem véletlen, hogy a grazi udvar pontosan ettől az évtől kezdve tartozott a kéziratok avvisik megrendelői közé, amelyeket szintén nagyrészt ágensei révén szerzett be. Mindkét fél esetében a kéziratok az egyéb iratok, elsősorban a rájuk vonatkozó levelezés között maradtak fenn. Esetükben nem annyira a „gyűjtő” és „archiváló” szándék, hanem inkább a politikai és vallási okok játszottak szerepet.

A magyar gyűjtemények keletkezésére vonatkozóan sajnos nem rendelkezünk pontos információkkal. Mind a Nádasdy Tamáshoz, mind pedig a Thurzó Györgyhöz és Szaniszlóhoz érkezett kéziratok az egyéb iratoktól elkülönítve találjuk. Nádasdyét a Magyar Kamara Lymbus állagában, a Thurzóké pedig a Thurzó levéltár anyagában. Bár e gyűjtemények nincsenek kötetbe foglalva, mégis esetükben is megfigyelhető a kronologikus elrendezés, de kérdéses, hogy ez a fogadóknak vagy pedig későbbi korok levéltárosainak köszönhető. Nádasdy kéziratok az 1543. évvel kezdődnek, amikor is fogadójukat kinevezték dunántúli főkapitánynak, és halálának évével (1562) zárulnak. A Thurzó fennmaradt kollekcója az 1597. évvel indul, és 1619-ben ér véget. Mindkét gyűjtemény esetében valószínűsíthető, hogy azok az ún. „Zeitungsbürokból” származnak. Kérdés, hogy a fogadók közvetlen kapcsolatban álltak-e hivatásos „újságírókkal”, vagy csupán közvetítők útján jutottak hozzájuk. Mindkét esetben valószínűleg az utóbbiról van szó. A „Nádasdy-Zeitungok” közvetítőjeként a császári követ, Gerhard Veltwyck, a dalmát humanista, Francisco-Tranquillo Andreis, illetve Nádasdy kereskedelmi partnerei és egyéb ismerősei jöhetnek szóba. Sajnos konkrét adatok erre vonatkozóan még nem kerültek elő. A „Thurzó-Zeitungok” esetében annyit tudunk, hogy azok prágai közvetítéssel jutottak el fogadóikhoz, amire a források végén található feljegyzések utalnak.

III. 4. A készítők és közvetítők

A kollekciónak keletkezési körülményeinek bemutatásakor néhány példára már történt utalás. A Wickiana és a Bullingerzeitungok kivételével a gyűjtemények alapvetően csak hivatásos „hírkereskedők” által készített kéziratokat tartalmaznak. Bár láttuk, hogy a kivételnek számító két kollekciónak tartalmaz ilyeneket. A Fuggerzeitungok esetében az általánosan uralkodó véle-

steirischen Buchdruckes (1559–1618). Graz 1967.; *Graff, Th.*: Die Entwicklung des steirischen Buchdrucks bis zum Ende des 18. Jahrhunderts und ihre Auswirkungen in dem innerösterreichischen Raum. Zeitschrift des Historischen Vereines der Steiermark (1987). 189–192.

⁷¹ Steiermärkisches Landesarchiv Graz, Laa. Antiquum IV. Sch. 98., 99. Az ágensekkel folytatott levelezés ugyancsak ezekben az állagokban található.

⁷² *Thiel, V.*: Zeitungswesen in Steiermark. 94.

mény a szakirodalomban, hogy azokat a különböző városokban tevékenykedő faktorok írták, és küldték Augsburgba.⁷³ A faktorok azonban minden bizonnyal csak közvetítő szerepet játszottak: a „Zeitungsürókból” járatott kéziratot avvisiknek vagy az eredeti példányát, vagy pedig annak másolatát továbbították Philipp Eduard és Oktavian Secundus Fugger számára. David Ott, a Fuggerek velencei faktora például a két legjelentősebb velencei „novellistától”, Hieronimo Acconzaiccótól és Pompeo Romától szerezte be a kéziratot avvisiket, és küldte azokat Augsburgba.⁷⁴ A kölni és antwerpeni faktorok tevékenysége annyival bővült, hogy az ő feladataik közé tartozott a hozzájuk beérkezett holland nyelvű Zeitungok németre fordítása.⁷⁵ Emellett a Fuggerek bizonyos „novellistákkal” közvetlen kapcsolatot is fenntartottak, ezek közül az augsburgi Jeremias Krasser, Jeremias Schifflé és Marx Hörwart a legismertebbek.⁷⁶

E három „Zeitungsüró”-tulajdonossal a stájer rendek és az osztrák főhercegek is levelezésben álltak, és tőlük közvetlenül rendelték meg a kéziratot Zeitungokat.⁷⁷ Emellett ágenseik közvetítő feladatokat is végeztek, hasonlóan Bullinger és Wick megbízottaihoz. Elképzelhető, hogy a Thurzók is saját ágenssel rendelkeztek Prágában, aki beszerezte és továbbította számukra a kéziratot Zeitungokat. A Habsburg császároknak küldött kéziratot avvisik egy részénél, amelyek a diplomáciai levelezés mellékletét alkotják, a követekben nem azok szerzőit, hanem inkább csak közvetítőit kell feltételeznünk. Nekik — a Fuggerefaktorokhoz hasonlóan — lehettek kapcsolataik a székhelyükön működő hivatalos újságírókkal, akiktől azokat fizetség fejében megrendelheték. A Reichshofkanzlei „Geschriebene Zeitungen” állagában található források viszont — ahogy arra fentebb már utalunk — elképzelhető, hogy közvetlenül a különböző „Zeitungsürókból” származnak. A velencei „novellistákkal” való kapcsolatfelvételben a császár udvari könyvtárosa, Hugo Blotius is segíthetett, hiszen ő Michele Cilianótól és Nicolo Lucangelótól közvetlenül rendelte meg a kéziratot avvisiket.⁷⁸ E kérdés tisztázásához azonban további kutatásokra van szükség.

III. 5. A fogadók

A gyűjtemények tulajdonosai között különböző társadalmi csoportok képviseltetik magukat, amelyek vallási meggyőződés terén is eltéréseket mutatnak. Egy azonban közös bennük: mindannyian humanista nevelést kaptak, a humanista értékek hordozóivá és közvetítőivé váltak, magukat pedig egy politikai határok felett álló virtuális közösséghez, a *respublica litterariá*hoz tartozónak érezték. Közülük a németalföldi származású jogtudóst, Hugo Blotiuat szok-

⁷³ E véleményt elsősorban Kleinpaul képviseli, annak ellenére, hogy ő maga is említ név szerint is hivatalos újságírókat. A szerzők többsége pedig kritika nélkül átvette ezt az elgondolást. Vö.: Kleinpaul, J.: Die Fuggerzeitungen. 47–58.

⁷⁴ Fitzler, M. A. H.: Die Entstehung. 75–76.

⁷⁵ Uo. 28.

⁷⁶ Uo. 66–67.

⁷⁷ Erről a velük folytatott rendszeres levélváltás tanúskodik. Steiermärkisches Landesarchiv Graz, Laa. Antiquum IV. Sch. 98., 99.

⁷⁸ Rühl, E.: Die nachgelassenen Zeitungssammlungen und Gelehrtenkorrespondenz Hugo Blotius' des ersten Bibliothekars der Wiener Hofbibliothek. Phil. Diss. Wien 1958. 53–60.

ták igazi humanistaként emlegetni. II. Miksa (1564–1576) 1575-ben azzal a céllal hívja őt Strassburgból Bécsbe, hogy udvari könyvtárosként „gyűjtő-, szervező- és archiváló tevékenysége” révén egy olyan könyvtárat hozzon létre, amely a Habsburg uralkodóknak a *respublica litterariá*hoz való tartozását reprezentálja.⁷⁹ Így a Habsburg uralkodók tulajdonában levő kéziratos Neue Zeitung-kollekciók nemcsak a bennük foglalt információk miatt bírnak jelentőséggel, hanem a császároknak ehhez a politikai határok felett álló virtuális közösséghez tartozását is kifejezik.

Az uralkodók mellett — foglalkozásukat tekintve — Philipp Eduard és Oktavian Secundus személyében a kereskedők, Bullinger és Wick révén protestáns egyházi vezetők, illetve reformátorok képviseltetik magukat a fogadók között. A politikai elitet még az osztrák főhercegek, a stájer rendek képviselői, valamint a királyi Magyarország nádorai reprezentálják. Nádasdy Tamás és a Thurzók esetében azonban nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a tényt sem, hogy ők nemcsak politikusok és hadvezérek, hanem kereskedők is voltak.

A Fugger-testvérek és Nádasdy is hosszú időt töltött Itáliában, ahol is Rómában jártak egyetemre.⁸⁰ Itt tettek szert arra az ismeretanyagra és kapcsolatrendszerre, amely egész későbbi pályájukat alapvetően meghatározta. Ugyanez elmondható a német egyetemeken tanult Heinrich Bullingerről és Hans Jakob Wickről is, akik szintén egyetemi éveik alatt szívták magukba a humanista szellemiséget.⁸¹ A Thurzók esetében ehhez még hozzájárulnak a családnak a Fuggerekhez fűződő sokrétű kapcsolatai.⁸²

Vallási hovatartozásuk tekintetében a kollekciók tulajdonosai között a protestánsok vannak többségben. Közéjük tartozik Hans Jakob Wick, Heinrich Bullinger, Nádasdy Tamás, Thurzó György és Szaniszló, Hugo Blotius, valamint a stájer rendek. Ezzel szemben a Habsburg császárok, főhercegek, a Fuggerek, illetve Sebastian Tengenagel katolikusok voltak. Láttuk, hogy a protestáns stájer rendek és a Habsburg főhercegek egymás elleni harcában milyen fontos szerep jutott a kéziratos Zeitungoknak. A Svájcban is egyre inkább elő-

⁷⁹ Benz, St.: Die Wiener Hofbibliothek. 45. Emellett ő is azon személyek körébe tartozott, akiknek jelenléte és tevékenysége a császári udvarnál az egyre inkább előtérbe kerülő ellenreformációs törekvéseket volt hivatott ellensúlyozni. Blotius mellett ide tartozott a német származású Lazarus von Schwendi, II. Miksa egyik fő tanácsadója, az itáliai építész, Jacopo Strada, valamint Johannes Crato, a sziléziai származású orvos. Minderről bővebben lásd: Louthan, H.: The Quest for Compromise: Peacemakers in Counter-Reformation Vienna. New York; Cambridge 1997.

⁸⁰ Philipp Eduard Fuggert apja már 14 éves korában Padovába küldte tanulni, ahova később öccse, Oktavian Secundus is követte. Később a jezsuita Peter Canisius javaslatára a Fugger-fiúk a római Collegium Germanicumban tanultak tovább. Az egyetemi tanulmányok után a kereskedő szakma rejtelmeit Hans Georg Öttnél, a Fuggerek antwerpeni faktoránál sajátították el. Vö.: Fitzler, M. A. H.: Die Entstehung. 12–13.; Bastl, B.: Das Tagebuch. 44–60. Nádasdy Tamás először Grazban, majd pedig Bolognában és Rómában tanult. Vö.: Bessenyei, J.: Nádasdy Tamás a politikus és államférfi. In: Nádasdy Tamás (1498–1562). Tudományos emlékülés Sárovar, 1998. szeptember 10–11. Sárovar 1999. 10.; Horváth, M.: Gróf Nádasdy Tamás élete, némi tekintettel a korára. Buda 1838. 10–11.

⁸¹ Wick először Kappelben járt iskolába, ahol akkoriban Heinrich Bullinger is tanított. Később egyetemi tanulmányait Tübingenben és Marburgban végezte. Vö.: Senn, M.: Die Wickiana. 7–8.; Bullinger a kölni egyetemet látogatta, és ottani humanista tanárai, valamint a reformátorok és az egyházatyák írásainak tanulmányozása után fordult el a katolikus egyháztól. Blanke, F./Leuschner, I.: Heinrich Bullinger. 15–17.

⁸² Wenzel, G.: A Fuggerek jelentősége Magyarország történetében. Budapest 1882.

retörő ellenreformáció ellen küzdő Heinrich Bullinger számára is fontosak voltak a hozzá küldött kéziratok avvisik, amelyek tájékoztatták őt a korabeli világ eseményeiről, többek között a korban zajló vallási küzdelmekről. A protestáns magyar nádorok és a katolikus Habsburg uralkodó egymáshoz fűződő viszonyának alakulásában is fontos szereppel barhattak a mindkét fél által rendszeresen „járatott” kéziratok újságok. A fogadók vallási hovatartozásának vizsgálata számos további kérdést vet fel, mint például, hogy létezett-e külön katolikus és külön protestáns hálózat, vagy pedig a vallási ellentétek korában mindkét fél ugyanazon forrásból szerezte be a szóban forgó értesüléseket. E kérdés megválaszolása azonban további kutatásokat tesz szükségessé.

IV. Összegzés

Jelen tanulmány a Habsburgok közép-európai tartományaiban fellelhető kéziratok Neue Zeitung gyűjtemények bemutatására vállalkozott. A Fuggerzeitungokat leszámítva ezen — a történeti kutatás számára szinte teljesen ismeretlen — kollektciók léte bizonyítja, hogy nemcsak Itália, a spanyol Habsburgok területei, Anglia és a német fejedelemségek, hanem a Habsburg Birodalom közép-európai tartományai, valamint az 1648-ig a Habsburg császárok fennhatósága alá tartozó Svájc is részese volt a kéziratok Neue Zeitungok politikai határokon átívelő, különböző kontinenseket, régiókat, különféle társadalmi csoportokat és foglalkozási ágakat összekapcsoló hálózatának. Az ez ideig fellelt kollektciók összehasonlító vizsgálata révén bemutatásra kerültek a szóban forgó forrástípus jellemzői, valamint az egyes kollektciók keletkezésének körülményei, az abban szerepet játszó személyek köre, a közvetítők, a kéziratok Neue Zeitungok készítői, illetve a fogadók. A kéziratok Neue Zeitung-gyűjtemények azonban még számos egyéb aspektusból vizsgálhatók, amelyekre a szerző által írott disszertáció tesz kísérletet.

Edis Löw von 10 Januar 1704

Es ist ein vortreffliches Instrument, welches
 sich in der Welt findet, und das die
 Wissenschaften zu ihrem Nutzen
 und zur Erleichterung der
 menschlichen Arbeit sehr dienlich
 ist. Es ist ein Instrument, welches
 sich in der Welt findet, und das die
 Wissenschaften zu ihrem Nutzen
 und zur Erleichterung der
 menschlichen Arbeit sehr dienlich
 ist.

Es ist ein vortreffliches Instrument, welches
 sich in der Welt findet, und das die
 Wissenschaften zu ihrem Nutzen
 und zur Erleichterung der
 menschlichen Arbeit sehr dienlich
 ist.

Edis Löw von 10 Januar 1704

Es ist ein vortreffliches Instrument, welches
 sich in der Welt findet, und das die
 Wissenschaften zu ihrem Nutzen
 und zur Erleichterung der
 menschlichen Arbeit sehr dienlich
 ist.

Es ist ein vortreffliches Instrument, welches
 sich in der Welt findet, und das die
 Wissenschaften zu ihrem Nutzen
 und zur Erleichterung der
 menschlichen Arbeit sehr dienlich
 ist.

A kéziratós Neue Zeitung-gyűjtemények lelőhelyei

Péter Katalin

A REFORMÁCIÓ: KÉNYSZER VAGY VÁLASZTÁS?

Bp. 2004. Nemzeti Tankönyvkiadó, 124, 2 l. (Európai iskola)

Péter Katalin a 16–17. századi történelem szakértője, nem a copfos politikatörténet vagy a már majdnem hagyományos gazdaságtörténet oldaláról, hanem a (kissé körülhatárolhatatlan) művelődéstörténet terén, társadalmi helyzet, mentalitás, a gyermekek – a téma végtelen. De hát Péter Katalint a Századok olvasóközönségének nem kell bemutatni.

A könyv igazi telitalálat. Bevezetőben a reformáció eddigi két alapkoncepcióját kérdőjelezi meg, a Darwin-féle fejlődésméleletből kiindulót, meg Rankéét, aki a nyelvet tartotta alapvetőnek. Az Európát mintának tekintő szemlélettel szemben arra utal, hogy a civilizáció mára milyen óriási pusztítást visz véghez. A reformáció egyetemes (európai!) jelenség, de nincs általánosan elfogadott tartalma.

Ezek után érdemben áttér a magyarországi fejlődésre. Időrendi keretnek 1444-et és 1590-et tartja, az első egy oklevél, amelyből világos, hogy a templom felekezeti hovatartozása független a kegyúrtól, a második a Vizsolyi Biblia megjelenése. Elsőként a nyelvek és felekezetek együttélését tárgyalja: az uralkodó nyelv a magyar volt, az idegen királyoknak is meg kellett tanulniuk, de a parasztokra a nyelvtudás nem volt kötelező. A földesurak és a gazdatisztek tanulták meg a parasztok nyelvét. A reformáció előtt két felekezet létezett Magyarországon, a nyugati és a keleti egyház. Az utóbbinak hívei általában az alsóbb rétegekből kerültek ki. A nyugati egyház papjainak a helyzete jóval kedvezőbb volt. A nyugati egyház megkövetelte a házasságkötést, és ezt az örökösödés problémái miatt be is tartották. A keleti egyház nem ragaszkodott hozzá. A papválasztás a kegyúr joga volt, a felekezettől függetlenül.

Magyarországon a hatalom kérdésében a bizonytalan pont az a réteg, amelyet Luther *der gemeine Mann*-nak nevez. Péter szerint magyar vonatkozásban az együgyűek felelnek meg ennek a kategóriának. Mindenképpen a rendzavarókról van szó. A humanisták és az egyházi vezetők egyaránt az alsó rétegek műveltségi szintjének az emelésére törekedtek, és ennek volt is eredménye, a parasztok nem voltak tájékozatlanok a mindennapi élet és a vallás dolgaiban.

Külön fejezetben foglalkozik a szerző a Dózsa-felkeléssel, persze nem eseménytörténeti szinten. A felkelés Szűcs Jenő szerint a szabadságért tört ki. A keresztiesek kiváltságai vonzották a parasztokat, ismerték az üdvözülésre vonatkozó egyházi tanításokat. A leverés után a nemesek számára az volt a tanulság, hogy a parasztság nélkül a nemesség keveset ér. A felkelés után a nemesek féltek a parasztoktól, nem avatkoztak bele a névadásba, a házasságkötésbe. Ezért nem beszélhetünk második jobbágyságról, mert az Engels-féle *Leibeigenschaft* valójában a kora középkori rabszolgaságot jelentette, és az nem tért vissza, a jobbágy testével a földesúr nem rendelkezhetett. Gazdasági hatalma persze kétségtelen. Ezen a téren (szolgáltatások!) a földesurak fokozták igényeiket, mert itt volt a kisebb ellenállás, a parasztok személyi jogait nem próbálták csökkenteni. 1514 után a paraszti ellenállás a rendszer adta lehetőségeket használta ki, békés formában. A családsszerkezet egyébként húsz éven belül négyszer is megváltozott.

Idáig tart a könyv első, kisebbik fele, ezután tárgyalja a magyarországi reformációt. A kortársak sokáig nem annak nevezték, a reformáció a katolikus egyházon belüli reform összefoglaló elnevezése volt. Csak utal Luther és Kálvin fellépésére, hogy az országba kik hozták be a tanokat, azt nem tudjuk. Hogy mikortól használták a reformáció fogalmát mai jelentésében, nem tudjuk. Nemcsak prédikátorok terjesztették, hanem mindkét nembeli igehirdetők. Szerémi, a kortárs szerint 1520-ban hozták be az országba, és nyilvánosan hirdették. Az énekmondók is, tehát a szépirodalomban is megjelent. Általában a szegény község fogadta be – a fogalmat Péter már korábban is használta, az alsó rétegek jelölésére. De sokszor felsőbb rétegekbe is eljutott. A templomokba női prédikátorokat nem engedtek be. A katolikus apácákhoz hasonló réteg nem alakult ki, a diakonisszák idősebb asszonyok voltak, és betegápolással, gondozással foglalkoztak csupán. A nők illeténi kizárása teológiai érvekkel nem támasztható alá. A protestáns templomokban persze

nincsenek szent tárgyak, mint a katolikusoknál, de az evangélikusok a művészei tárgyakat meghagyták, csak a reformátusok hajították ki a templomból. A gyűlekezetre viszont az istentisztelethez mindenképpen szükség volt (a katolikus pap egymagában is misézhet). Az első időkben a katolikus papok is áldoztattak két szín alatt. A kegyurak senkit sem köteleztek áttérésre más felekezetbe. A birtokváltozások révén kálvinista kegyurak is akadtak, de ők meg nem szóltak bele a katolikus parasztok egyházi ügyeibe. A politikai reformáció a királyságban kezdődött a Habsburg-uralommal. Ferdinánd magyarul sem volt hajlandó megtanulni. (Egyébként nem 1558, hanem 1556, V. Károly lemondása óta császár.) A hódoltságban nincs kegyuraság. A licenciátus intézményét valószínűleg nem annyira a licenciátusok tudatlansága miatt vezették be, hanem azért, mert így meg lehetett kerülni a cölibátust és a paphiányon is lehetett segíteni. (Ezzel kritikai megjegyzéseink sorának vége is szakad.) A tan terjesztésében fontos szerepük volt a vándorprédikátoroknak, közülük sokat név szerint is ismerünk. A hódoltságban zajlott le a legtöbb hitvita, olykor török elnökléssel. A kegyúr szerepét a község vette át. Izabella királyné Erdélyben katolikusként a szászok kegyura volt, és megerősítette egyházi kiváltságaikat, 1557-ben itt mondták ki a szabad egyházválasztást. A minta nyilván a lengyel királyok toleranciája volt, amely az egyházak megosztását célozta. A község nem követte földesura vallását. A papság többségének igen alacsony volt az iskolázottsága. Valamiféle általános kényszerű vallásváltozáshoz egyszerűen nem volt elég pap.

Az utolsó fejezetben azt a kérdést veti fel Péter Katalin, mit hozott a reformáció a községnek, vagyis a széles rétegeknek. Megtanította őket a kételkedésre. A jobbágy-földesúr viszonylatban semmi sem változott. Az embereknek voltak szilárd vallási ismereteik. Hatósági erőszak nem volt. Fontos az Erdélyben kialakult tolerancia és a találkozás a keleti egyházzal. 1570–1600 közt egyértelmű a protestáns túlsúly. A reformáció a kételkedés lehetőségét hozta meg. Az világosan látszik, hogy a parasztoknak eléggé részletes vallási ismereteik voltak. Hatósági erőszak a reformáció érdekében nem volt. Erdély sajátossága a tolerancia és a találkozás a keleti egyházzal. A protestáns túlsúly kora ugyanakkor a magyar műveltség aranykora volt. A szerzők 80%-a protestáns. A könyvek az ország minden nyelvén megjelentek, amikor a Habsburg-uralkodók nem voltak hajlandók megtanulni magyarul. A megjelent könyvek 44,4%-a szépirodalom, ami kissé meglepő. Korábban még több mint 80% teológiai tárgyú volt. A szerzők tisztában voltak azzal, kinek írnak, ezért népszerű formában (mai fogalmaink szerint A/4-es formában) írtak, nagy betűkkel, a könnyebb olvashatóság érdekében, és a terjedelem legfeljebb 25 oldal volt. Ugyanekkor magyar nyelven katolikus szerző nem publikált, nem tudni, miért. De a magyar nyelvű könyveket bizonyára a katolikusok is olvasták.

Telitalát – ez a rövid véleményem a könyvről. Olvasás közben mindig magam előtt látam Péter Katalint, amint cseveg a témáról (mert ezt teszi forma szerint), nem tördöve sem igazi, sem álnagyságokkal és szakértőkkel. Mondja a magáét, és valóban igaza van. Érveinek súlyát ez a szeretetreméltó lazaság is fokozza. Ő maga mondja, hogy a reformáció mindenhol más volt. Mégis tőle várjuk a hasonló jellegű összefoglalást az európai reformáció egészéről.

Niederhauser Emil

Gizella Németh Papo–Adriano Papo

LUDOVICO GRITTI, UN PRINCIPE MERCANTE DEL RINASCIMENTO TRA VENEZIA, I TRUCHI, E LA CORONA D'UNGHERIA

Mariano del Frinli, Edizioni della Laguna, 2002. XXXI. +355

LUDOVICO GRITTI, EGY RENESZÁNSZ KERESKEDŐ HERCEG VELENCE,
A TÖRÖKÖK ÉS MAGYARORSZÁG KÖZÖTT

Gritti rejtélyes figurája, gyors felemelkedése és bukása évszázadok óta foglalkoztatta mind a történészek, mind pedig a szépírók fantáziáját. Annak ellenére, hogy az életére vonatkozó legfontosabb források már a 20. sz. elejére nyomtatásban hozzáférhetőek voltak, mindössze egyetlen teljes életrajz készült róla: Heinrich Kretschmayr bőséges forrásanyagra épülő, de napjainkra már meglehetősen elavult monográfiája. A magyar történetírásban az utóbbi időkben Barta Gábor és Szakály Ferenc tollából születtek elsősorban Gritti magyarországi szereplését elemző munkák. Mindketten jelentős mennyiségű új forrásanyagot és számos új szempontot vontak be a Gritti-kutatásba. A magyar történelem olaszországi megismertetésében komoly érdemeket szer-

zett szerzőpáros munkája hiányt pótol. Céljuk ugyanis az volt, hogy a lehetőség szerint teljes képet adjanak Gritti életéről, felfedjék tevékenységének mozgatórugóit, megválaszolják a személyiségét, szereplését mind ez ideig kielégítő válasz nélkül maradt kérdéseket. Ki volt is valójában ez a nem mindennapi képességekkel megáldott ember? A porta eszköze, a szultán hű szolgálója, János király megbízható hivatalnoka, Velence agense, vagy csupán kereskedőből lett, hatalomra törő, egy reneszánsz herceg minden jó és rossz tulajdonságait magában egyesítő kalandor, aki megpróbált a korszak szövevényes politikai életében részt venni, hogy még nagyobb gazdagságra tegyen szert? A jelentős mennyiségű régi és általuk feltárt új források alapján és szakirodalmon alapuló munka ezekre a kérdésekre kereste, és adta meg a választ. A mű tizenkét nagy fejezetet foglal magába, amelyekben a tudományos elemzések színes leírásokkal, terjedelmes forrásidézetekkel váltakoznak, közelebb hozva így a mai olvasóhoz ezt a rendkívüli személyiséget és korát.

Elsőként megismerkedhetünk Gritti családjával, neveltetésével, Isztambulban eltöltött fiatal éveinek eseményeivel, fizikai és szellemi habitusával, kora szellemi nagyságaival való kapcsolatával. A magyar és közép-európai politikával Szapolyai János Isztambulba küldött követe, Łasky Jeromos megjelenésével került először kapcsolatba. Ekkor már a nagyvezér, a birodalom külpolitikáját irányító Ibrahim pasa pártfogoltjaként Európa szerte komoly befolyást tulajdonítottak neki a portán. Gritti portai befolyása ismert volt Magyarországon is, mert különben János király nem küldött volna hozzá Łaskyval ajánlólevelet. Łasky portai tárgyalásaiban tevékenyen részt vett Gritti is, akit Ibrahim pasa a „szultáni diván tanácsosa”-ként mutatott be a magyar követnek. Łasky János királyhoz írott leveleiben a tárgyalások sikerében nagy szerepet tulajdonított Grittinek, azt állítva, hogy az ő segítsége nélkül semmire sem jutott volna. A szerzők hihetőnek fogadják el ezt a beállítást. Szakály Ferenc azonban más véleményen van Grittiről írott könyvében. Łasky emlékirataiból kitűnik — írja —, hogy a velencei sokkal inkább Ibrahim, semmint a követ javára köztetítet. Az adókövetelést nem annyira Gritti közbenjárására, hanem az ő jó tárgyalási taktikája háritotta el. Ha mégis Grittinek tulajdonította az érdemeket, az mással nem magyarázható, mint hogy a két ember között már ekkor megszületett a kölcsönös érdeken alapuló barátság.

A Łaskyval való találkozástól datálható Gritti magyarországi karrierjének kezdete. Ő maga kérte ugyanis Łaskyt, hogy a búcsúkihallgatáson János király ügyvivőjeként — „orator et rerum negotiorum procurator” — nevezze meg a szultán előtt. János király utóbb beleegyezését adta ehhez a tisztségéhez, amely egyébként nem bizonyult formálisnak. Gritti, miként a szerzők meggyőzően bizonyítják, mind Velence, mind János király érdekeinek megfelelően tevékenykedett a portán. A két hatalom érdekei egybeestek. Mindketten azon voltak, hogy a török mielőbb Bécs ellen támadjon.

Gritti az 1529. évi tavaszi török hadjárat alkalmával lépett először Magyarország földjére. Nem kísértette a szultánt és seregét Bécs alá, hanem Budán maradt. A szultán megbízottjaként részt vett Szapolyai trónra ültetési ceremóniáján, és ő illesztette fejére a koronát is. Szolgálatait mindketten megjutalmazták. 1529 ősze óta kezdte használni a királyi tanácsos, a főkinstartó és az egri püspök címeit. A szerzők több korabeli értékelés felvonultatásával jól érzékeltetik, hogy János király újdonsült hivatalnokával való viszonya korántsem volt egyértelmű. Sajnálatos módon azonban nem igazítják el az olvasót a tájékozódásban, melyik forrás közlését tartsa az igazsághoz közelebb esőnek. Tranquillo Andronico szerint a szultán döntése, hogy Gritti a magyar király mellett maradjon, egyáltalán nem találkozott Szapolyai tetszésével. A velencei titkár viszont azt állította, hogy ő maga kérte volna a szultánt, hagyja mellette a velencit. Akárhogyan volt is, egyelőre mind Velencében, mind Budán meg voltak elégedve a szultán és Gritti tevékenységével. János királyt Gritti főkinstartóvá való kinevezésében nyilván az a megfontolás vezette, hogy a pénzügyekben nagy hozzáértéssel rendelkező velencei majd rendbe hozza a meglehetősen ingatag alapokon álló államháztartást. Gritti pedig azzal a hátsó gondolattal vállalhata a tisztséget, hogy a vele járó előnyöket kihasználva, kisajátíthatja a jól jövedelmező magyarországi érc- és sóbányákat. Ezt a tervet csak részben valósíthatta meg, mert Szapolyai igyekezett gátat vetni magyarországi gazdasági terjeszkedésének. 1530 januárjában megújította a Fuggerek képviselőjével, Dernschwammal folytatott tárgyalások eredményeként a Besztercebánya környéki ércbányák bérletét a cég számára. Az ércbányászatot évtizedek óta bérlő Fuggerek azonban az erdélyi sóbányákra is ki akarták terjeszteni befolyásukat. A sóbányákat azonban többszöri próbálkozás után sem szerezhették meg Grittitől és embereitől. Szapolyai pedig hajlamos lett volna tisztségviselője érdekeit figyelmen kívül hagyni, és a Fuggerek kezére átjárszani a bányákat. Minderről részletesen tudósítanak a szerzők, nagy figyelmet szentelve a Szapolyai és Dernschwam között lezajlott

tárgyalásoknak. A tárgyalások menetéről kimerítő beszámolót készítő német észrevételei Szapolyai és Gritti kapcsolatáról ugyanis különösen értékesek, mert érzékeltetik Szapolyai kiszolgáltatottságát Grittinek. Dernschwam szerint Gritti nemcsak a jobb keze, hanem a szultán megbízásából ellenőre is volt Szapolyainak. A szerzők egy ismeretlen tollából idéznek két, Ferdinándnak címzett, 1528-ban, illetve 1529-ben kelt levelet, amelyek szerint a szultán fontolgatta volna Gritti Magyarország kormányzójává való kinevezését, sőt, Ibrahim pasa egyenesen azt javasolta volna a szultánnak, tegye meg Grittit Magyarország királyának. A szerzők szerint hasonló hírek juthattak Szapolyai fülébe is, ami magyarázza Grittivel szembeni gyanakvását, hatalma korlátozására tett lépéseit. Mindazonáltal 1530 januárjában a király követeként indult Isztambulba, és kilenchnapi távollét után 1530 októberében a szultán követeként tért vissza Budára.

Isztambuli tartózkodása alatt nem annyira Szapolyai, mint inkább Velence és a saját érdekeinek előmozdításán fáradozott. Minden valószínűség szerint ő volt az értelmi szerzője annak a meglehetősen fantasztikus, a realitásokkal kevésbé számoló tervnek, amely Velencéből Isztambulba kívánta áthelyezni a keleti Mediterraneum kereskedelmének központját. A szultán követeként azzal a megbízással jött újólág Magyarországra, hogy Szapolyai helyzetét az országban megszilárdítsa, és egy hamarosan várható újabb török hadjárat esetére megszervezze a sereg élelemellátását.

A szerzők aprólékos elemzését adják Gritti Magyarország kormányzójává történő kinevezése külső és belső körülményeinek, és Szapolyai indokait illetően maguk is hasonló következtetésre jutnak, mint Barta Gábor jutott. Eszerint Szapolyai a kinevezéssel nemcsak jutalmazta Grittit Buda védelmében tanúsított hőies magatartásáért, hanem meg akarta osztani vele a közügyek intézésében ránehezedő felelősséget is. Erre ösztönözhetta az is, hogy Gritti portai befolyása csak az előnyére válhat, megerősítheti ingatag alapokon nyugvó hatalmát az országban, a magyar urakkal szemben, és végső esetben segíthet elhárítani Magyarország közvetlen török fennhatóság alá kerülését. A szerzők jól érzékelik Szapolyai helyzetének reménytelen voltát, a kivezető út hiányát. Ha behődöl Ferdinándnak, az ország a Habsburgok játékszerévé válik, és maga is meglakol azért, hogy a törökhöz fordul segítségért. Ha viszont a törökök végérvényesen legyőzik Ferdinándot, Magyarország előbb-utóbb török tartomány lesz. Gritti kormányzóvá kinevezése azonban veszélyt is rejtett magában. Félő volt, hogy Gritti nem fog csupán eszköz maradni a király kezében, és maga is királyi hatalomra tör. Az erről keringő hírek nyilván nem voltak ismeretlenek Szapolyai előtt. A király ezt úgy próbálta megakadályozni, hogy mihelyt Gritti távozott az országból, lépéseket tett párthívei megnyerésére, vele szemben ellenpárt szervezésére, gazdasági pozíciói gyengítésére.

Gritti röviddel kinevezése után, 1531 elején újra visszatért Isztambulba. Második utazásának célja az volt, hogy elnyerje a szultán felhatalmazását a Poznańban tárgyaló felek — Szapolyai és Ferdinánd — között a fegyverszünet megkötésére. A szerzők úgy látják, hogy Gritti e második útja idején ért mind politikai, mind pénzügyi téren hatalma, befolyása csúcspontjára, Isztambulban és Budán egyaránt. Az újabb magyarországi utazásáig eltelt bő egy esztendőben a közép-európai térség problémái foglalkoztatták. A szerzők a tőlük megszokott alaposággal tudósítanak a korabeli európai politika bonyolult, ellentétekkel terhes folyamatáról és benne Gritti lépéseiről, amelyek lényegében hatalma, anyagi helyzete megszilárdítását és növelését célozták, nem egyszer kiváltva Velence ellenzését is. A francia és lengyel diplomácia közvetítésével folytatta a tárgyalásokat Ferdinánddal, próbálkozva osztrák kézben lévő dalmáciai birtokai megszerzésével. 1532 elején azzal foglalkozott, hogy békét közvetítsen a szultán megbízásából Lengyelország és Moldva között. Egyes hírek szerint a moldvai vajda letételére törekedett, hogy maga üljön, vagy valamelyik emberét — fiát, Antoniót vagy barátját, Łaskyt — ültesse a helyére. Ez a terv, ha sikerül, megerősítette volna pozícióit a magyar trónért folyó küzdelemben is. A magyar trón elnyerése korántsem volt teljesen reménytelen vállalkozás számára, mert a magyar főurak körében többen is voltak, akik jövőbeli királyságát támogatták volna. Mellette szólt, hogy biztosítja az országnak a török támogatást, és talán adódik lehetőség az 1526-ban elvesztett magyarországi véghelyek visszaszerzésére is. Isztambuli tartózkodása idején volt gondja arra is, hogy jó keresztényként értesítse a pápát a török újabb, Európa ellen készülő támadásáról. A vonatkozó források felsorakoztatásával a szerzők jól érzékeltetik, hogy francia kapcsolatai miatt ellenséges volt vele szemben a közhangulat Itáliában.

Gritti 1532-ben a Habsburgok ellen készülő szultánt megelőzve érkezett Magyarországra. Bár János király az Isztambulból érkezett, igaz, ellentmondásos hírek nyomán ekkor már egyértelműen ellenséget látott portai megbízottjában és kormányzójában, kitüntető szívéllyességgel fogadta, és újabb tisztséggel is felruházta, a magyar seregek főkapitányává nevezve ki őt. Gritti

nem sokat időzhetett Budán. Sebtében tett néhány intézkedést, amellyel a távolléte alatt némi-képp megrendült tekintélyét igyekezett helyreállítani, majd a szultán üdvözlésére a határra sietett. A szerzők újra egyetértenek Barta Gáborral abban, hogy nemcsak Szapolyai törökbarát politikájának, de Grittinek is köszönhető, hogy a szultáni sereg nem pusztította végig ez alkalommal Magyarországot. Az 1532. évi török előnyomulást Kőszeg vára hősie védői megállították, és Gritti sem tudta végrehajtani a szultán által neki kiosztott feladatot, Esztergom bevételét. Figyelemreméltó a szerzők vélekedése a török sereg Bécs alóli visszavonulásának okáról, amelyet egyrészt a Bécs alá összevont hatalmas császári sereg jelenlétével, másrészt a Peloponneszosz vizein bekövetkezett török csatavesztéssel hoztak összefüggésbe. A magyarok tartottak is attól, hogy ez a hatalmas császári sereg majd Magyarország ellen támad, és ismét Grittire várt a feladat, hogy a Szlavónián keresztül hazafelé tartó szultánt megfelelő török segéderők visszahagyására bírja, és ezzel János király uralmát megmentse. Az óvintézkedés ugyan feleslegesnek bizonyult, mert a császári haderő feloszlott, de Grittinek jól jött az erősítés, mert így könnyebben tudta véghezvinni despotikus kormányzatát.

E kormányzat bemutatása kissé vázlatosra sikerült. Többet szerettünk volna megtudni Szapolyai és Gritti kapcsolatáról, hogyan osztoztak a királyi hatalmon, hogyan alakult Gritti és az ország számottevő személyiségeinek viszonya. A munka legsikerültebb fejezeteinek az isztambuli béketárgyalásokról írott elemzéseket tartom, amelyek a források egymásnak ellentmondó közléseiből kihámozzák Gritti köpenyforgatásának, a Habsburgokhoz való közeledésének indítékait. A munka utolsó két fejezete Gritti pályafutásának utolsó évét tárgyalja. A szerzők a tőlük megszokott, minden apró részletre kiterjedő figyelemmel járnak körül a témát. Az olvasó újra csak azt szűrheti le, hogy nem könnyű eligazodni az események, az egymásnak ellentmondó híresztelések dzsungelében, amelyekkel a szerzők rendre megismertették. Az eligazodásban segítséget kapnak a szerzők a magyar történészekről, nevezetesen Barta Gábertől és Szakály Ferenc-től, akiknek az állásfoglalását többször is idézik, és helytállónak fogadják el. Ugyancsak egyetértenek velük akkor is, amikor megkísérlik megválaszolni a bevezetőben feltett kérdéseket. Így a szerzők is azon az állásponton vannak, hogy Gritti a megtévesztő látszat ellenére sem rendelkezett tényleges hatalommal, csupán eszköz volt a szultán és a nagyvezér kezében. Személye arra szolgált, hogy a porta magyarországi politikáját kibontakozni segítse, Magyarország felett a török ellenőrzést szorosabbá tegye. Gritti országlása következtében erősebb török befolyás érvényesült a János király uralma alá tartozó országrészben, mint a már évtizedek óta a porta vazallusának számító román vajdaságokban. Grittinek, nagyhangú kijelentései, a kereszténység védelmében tett javaslatai ellenére, egyáltalán nem volt szándékában szakítani a portával, mert politikai befolyása ennek erejéből táplálkozott. Azonos véleményen vannak a szerzők a magyarokkal Gritti magyar trónigényét illetően is. Nem rendelkezünk ugyanis perdöntő bizonyítékkal arra nézve, hogy Gritti a korona megszerzését célul tűzte volna ki magának, és ennek érdekében tett is lépéseket. Ha voltak is ilyen elképzelései, ezek megragadtak a tervezgetés stádiumában. Anélkül, hogy a koronát a fejére tette volna, amúgy is egy második erőközpont, egy második udvar szerveződött körülötte, amely 1532-re egyértelműen János királyé fölé kerekedett.

A szakirodalom egyes, ellentétes értelmű megállapításaival szemben a szerzők leszögezik, hogy Gritti török bérenként is megmaradt Velence polgárának, nem feledkezve meg a velencei érdekek szolgálatáról, miként ezt számtalan adat bizonyítja. Elfogadhatatlannak tartják a szakirodalom azon beállítását is, amely Grittit reneszánsz fejedelemtént látatja, egyenesen Cesare Borgiával helyezve egy sorba. Azok a tulajdonságok ugyanis, amelyekre véleményüket alapozzák, éppúgy sajátjai egy középkori, mint egy reneszánsz fejedelemtnek. Így érvelnek a szerzők, erősen túlzónak találva a Cesare Borgiával való párhuzamba állítást. Azt azonban elismerik, hogy hőjük több olyan tulajdonsággal rendelkezett, amelyekkel Macchiavelli szerint egy reneszánsz fejedelemtnek rendelkeznie kellett. Mégis úgy látják, hogy az a korabeli jellemzés, amelyet Júnusz bég adott róla, hogy ti. Gritti minden hatalma, urasága ellenére is csak kereskedő maradt, ragadja meg legjobban egyéniségének a lényegét. Bizonyosság erre az, hogy politikai pályafutása idején sem hagyott fel a kereskedelemmel, és a politikában is elsősorban eszközt látott gazdasági érdekei előmozdítására.

Összegzésként elmondhatjuk, hogy mind az olasz, mind a magyar történetírás értékes művel gazdagodott. Az olaszok betekintést nyerhetnek a magyar történelem egy tragikus, sorsdöntő századának, a 16. századnak a történetébe, a magyarok pedig az eddiginél pontosabb képet kaphatnak Grittinek az európai politikában játszott szerepéről, Velencével való kapcsolatáról. A kötetet a tárgyalás során előforduló fogalmakról, a magyar és török tisztségviselőkről készült glosszárium és a felhasznált források és feldolgozások bibliográfiája teszik teljessé.

DIE HUNGARICA SAMMLUNG DER FRANCKESCHEN STIFTUNGEN ZU HALLE

Teil 1: Porträits. Hallesche Quellenpublikationen und Repertorien 7.

Herausgegeben von Brigitte Klosterberg und István Monok.

Bearbeitet von Attila Verók und György Rózsa.

Verlag der Franckeschen Stiftungen Halle im Max Niemeyer Verlag, Tübingen, 2003.

30 oldal tanulmány + 269 oldal katalógus 180 szöveggözi képpel és 1 táblával.

A HALLEI FRANCKE-ALAPÍTVÁNY HUNGARIKA-GYŰJTEMÉNYE

A Hungarika-kutatás újabb eredményeinek közzététele mindig nagy öröm a hazai kutatók és érdeklődők számára. Jelen kötetben a neves pietista tudós pedagógus, August Hermann Francke (1663–1727) nevét viselő hallei székhelyű — szerteágazó kulturális tevékenységet folytató — alapítvány Hungarika-gyűjteményébe nyerhetünk betekintést, felelevenítve ezzel a magyar peregrinus diákok és a németországi egyetemek között a 17–18. században meglévő élénk szellemi kapcsolatot. Az Országos Széchényi Könyvtár és az Alapítvány közötti kapcsolat viszonylag új keletű, 2000-ben vette kezdetét. Az együttműködés első produktuma a kötet, mely a gyűjteményben fellelhető magyar vonatkozású portrékat adja közre. A tervek szerint a Hungarika-gyűjtemény további egységei is elérhetővé válnak a közeljövőben a nagyközönség számára, hiszen a különböző tematikájú nyomatok, térképek, kéziratok egyaránt kiadásra kerülnek.

A hallei egyetem, a német pietizmus fellegvára nagy hatást gyakorolt a korabeli magyar, illetve hungarus értelmiségre. Bél Mátyás, a 18. század talán legjelentősebb magyar tudósa is Francke tanítványa volt. A hallei egyetem mellett különösen jelentős volt a magyarok wittenbergi egyetemjárása. A német egyetemeken megfordult diákok nagy része, hazatérve jelentős szerepet töltött be a magyarországi tudományos, illetve egyházi életben, főleg Felső-Magyarország és Erdély városaiban – elnyerve ezzel együtt azt a dicsőséget is, hogy részbe metszett portréjuk fennmaradjon az utókor számára. A gyűjteménybe természetesen nagy számban kerültek be olyan személyek portréi, akiknek nem volt személyes kapcsolatuk német egyetemekkel, de Európa-szerte ismert személyiségek voltak, akikről nagy számú metszet készült, pl. uralkodók, katonák.

A hallei portrégyűjteményt a Francke-tanítvány Jakob Gottfried Bötticher (1692–1762) egykorú magángyűjteménye alapozta meg. A Bötticher-hagyaték 12895 portrét tartalmaz, főként rész- és fametszeteket, melyeket a gyűjtő saját kezűleg rendezett 146 mappába. Innen származik a kötetbe került 181 magyar vonatkozású kép nagy része is. Külön érdekessége az anyagnak, hogy a német alaposággal és szorgalommal megáldott Bötticher mindazon személyekről, akiket személyesen ismert, vagy akikről alaposabb információkkal, illetve saját véleménnyel bírt, pár soros verset szerzett, és ezt a gyűjtőmappába feljegyezte.

Bél Mátyásról így írt: Wenn im Beruff und Amt uns selbst die Wahrheit leitet
Wenn bey gebrauchten Witz uns Müh und Fleiß begleitet
So wird durch unsern Dienst viel guts hervor gebracht
Du hast die Prob hievon, men guter Bel gemacht.

A kötet bevezető-köszöntőjében Helmut Obst méltatja az Alapítvány és a hallei egyetem szerepét a nemzetközi kultúrtörténeti kutatásokban. Monok István Halle, illetve a hallei egyetem és Magyarország közötti kulturális hatásokkal kapcsolatos történeti források kutatásáról nyújt rövid áttekintést. A szerző kiemeli a német egyetemi források fontosságát a hazai peregrináció-kutatásban és a magyar pietisták életútjának feltárásában.

Brigitte Klosterberg a Bötticher-féle portrégyűjteményt mutatja be, Verók Attila pedig a portrégyűjtemény magyar vonatkozású anyagát tipologizálja. Az első csoportba sorolja a Magyarországon született személyeket – további alcsoportokban megkülönböztetve a Magyarországon élt és működött, a Magyarországon született, de külföldön híressé vált személyek képmásait, illetve magyarországi művész által készített portré jogán a gyűjteménybe bekerült portrékat. Külön csoportot alkotnak a magyar és az erdélyi uralkodók, külön a Magyarországon működött külföldiek — tudósok, diplomaták, katonák — Belgioioso tábornoktól Guido von Starhembergig, valamint azok az európai történelemben és kultúrtörténetben fontos szerepet játszó személyek, akik a korabeli Magyarországra is befolyást tudtak gyakorolni (pl. pápák). A portrék besorolásának elveit a gyűjtemény megoszlásának statisztikai adatai támasztják alá.

Rózsa György és Brigitte Klosterberg művészettörténeti szempontú elemzése a rézbe, fára metszett portrék technikai és művészi kivitelét veszi górcső alá, a neves és kevésbé ismert metszők rövid felvillantásával, kiemelve többek közt Kupecky János, Mányoki Ádám munkásságát.

A bevezető és a 4 rövid tanulmány után a kötet legfontosabb része következik, a gyűjtemény 181 magyar vonatkozású portréja, abc sorrendben közölve. A katalógus főbb adatai: a köztölt személy életrajzi adatai, a rá vonatkozó irodalom, a kép jellege, a metszőre vonatkozó adatok, méretek, feliratok, a képre vonatkozó irodalom, nyilvántartási szám, Bötticher jegyzetei. Az egyes tételeknél utalnak arra is, hogy az adott metszet párdarabja a Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Képcsarnokában megtalálható-e. Alfabetikus rendben Alaghy Menyhértől Zrínyi Péterig, kronológia szerint Luxemburgi Zsigmondtól Liszt Ferencig húzódik a közölt képek sora. Megtalálható a kötetben többek között Comenius, Dudith András, Köleséri Sámuel, Moller Károly, Pilarik István, Zsámboki János, Schmidt Dániel, Sutor Valentin, Szegedi Kiss István, Voigt Kristóf és Weber János portéja.

A kötet egyik legnagyobb erénye, hogy Magyarországon kevésbé ismert ábrázolásokat is behozhat a köztudatba, hiszen a Bötticher-gyűjtemény magyar vonatkozású portréinak kicsi az átfedése a Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Képcsarnokának hasonló anyagával. Bár a kötet gazdag anyaga igényesebb kiállítást is megérdemelt volna — mint például az Országos Széchényi Könyvtár Libri de libris sorozata — a képek minősége megfelelő. A kötetet hely- és névmutató, valamint irodalomjegyzék zárja.

Érdeklődve várjuk a hallei Hungarika-kutatás további forráskiadványait.

Csukovits Anita

Kovacsics József

BARANYA MEGYEI NÉPESSÉGTÖRTÉNETI LEXIKON

Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Budapest, 2003. 750 old. *

A lexikon megjelenésekor még nem tudhattuk, hogy a kiváló egyetemi tanár utolsó munkáját vesszük kézbe. Ugyanis az ELTE professzor emeritusa (DSc.) 2003. december 26-án, 84 éves korában elhunyt. Elsősorban statisztikusként volt ismert, de maradandót alkotott a történeti demográfia hazai művelőjeként is. Szerkesztője és szerzője volt a „Magyarország történeti demográfiaja” c. gyűjtemény 1963. és 1997. évi köteteinek, a németül, franciául és angolul közreadott Történeti Demográfiai Közlemények 9 évfolyamának, valamint a Magyarország Statisztikai Helységnevtára megyei sorozat 18 megjelent kötetének. Recenzióink megjelentetésével rójuk le tiszteletünket emlékének.

A kötet nem előzmény nélküli, ugyanis 2001-ben jelent meg a helységnevtár sorozat 18. köteteként a Baranya megyei gyűjtemény, a Központi Statisztikai Hivatal Népszámlálási Főosztály kiadásában 387 oldalon. A történeti helységnevtárak a települések névalakjaira, közigazgatási hovatartozására, a népesség számára, a község területére vonatkozó legfontosabb információkat tartalmazzák történeti távlatban. „A helytörténeti lexikonok — mintegy átmenetet képezve az előbb említett műfajhoz képest — lexikális rövideggel egy-egy nagyobb közigazgatási terület vagy kistérség helységeinek a múltját foglalják össze.” (21. old.) A két kötet terjedelmi összehasonlításából is láthatjuk a különbséget, ugyanis mintegy kétszeresére nőtt a lexikon oldalszáma a helységnevtárhoz képest. Ennyivel alaposabb és bővebb anyagot tartalmaz a mostani kötet.

A megye az ország azon határszéli közigazgatási egységei közé tartozik, amelyek jelentős részét elcsatolták a trianoni békeszerződés alapján. A déli terület, az ún. Drávaszög, másképpen „Baranyai háromszög” (Pándi /1995/: Köztes- Európa, 398. old.) Jugoszláviához került, napjainkban pedig Horvátország része. Ezért bármennyire is „történeti” az adattár, nem tartalmazza a leszakadt terület településeinek adatait, mert azok 1910 — az utolsó történelmi Magyarországon végrehajtott népszámlálás — óta nem állnak rendelkezésre. Még a megyének nevet adó Baranyavár község is a határon túlra került. A megye az Árpád korban a mostaninál jóval nagyobb területre terjedt ki, jelentős Dráván túli részeket foglalt magában. A Trianonban elcsatolt részeket a délszláv szakirodalom és köznyelv Baranyának nevezi, horvátul például Baranja névvel jelöli. Ez a terület a történelmi Baranya mintegy ötödrésze volt, az 5.106 négyzetkilométeres eredeti terü-

letből 1.143-at tett ki. Az elkerült lakosok száma 51.321 fő volt. Ezzel a megye 3.963 négyzetkilométerre csökkent, lakossága pedig 287.599 főre. 1941-ben mintegy 3 és fél esztendőre visszakerült a Drávaszög Magyarországhoz, ám de facto 1944 telén ismét jugoszláv territórium lett, amit az 1947. évi párizsi békeszerződés megerősített. 1950-ben újabb területi változások következtek be, mert a szigetvári járás Somogy megyétől Baranyához került. Két kisebb közigazgatási határmódosítás után, 1974-ben formálódott ki véglegesen a megye mai arculata. Mivel a lexikon adatainak gyűjtését 2001 novemberében le kellett zárni, a 2001 januári népszámlálás részletes adatai nem álltak még a szerző rendelkezésére. Annyit mindenesetre meg lehet állapítani, hogy 1990 óta jelentős népességcsökkenés következett be ebben a megyében is, akárcsak országszerte. Például a megyeszékhely, Pécs lakosságszáma 1990 és 2001 között 170.039-ről 162.502-re apadt. Természetesen még jelentősebb volt a népességcsökkenés a községekben, amelyek okait a következőképpen foglalta össze a szerző: „A baranyai falvak megrokkulásának legfőbb okaként Trianont és a második világháborút követő eseményeket, a németek kitelepítését, a mezőgazdaság erőszakos átszervezését, annak következtében az elvándorlást jelölhetjük meg. Nem mellőzhetjük az erkölcsi válságok hatását sem, azt a „járványt”, amely már régóta pusztította az Ormánság falvait: az „egyke”. Ma egész Baranya olyan képet mutat a természetes szaporodás terén, mint korábban az Ormánság.”(65. old.)

Korántsem volt harmonikus a városok népességfejlődése sem. Bár általánosságban a modernizáció egyik jellemzőjének tekintik az urbanizációt, ez a folyamat ebben a megyében sem volt egyenes vonalú és arányos. Különösen Pécs és Komló fejlődése volt ugrásszerű, miközben a kisebb városok elsősorban közigazgatási intézkedéseknek köszönhatték növekedésüket. Ma már 11 városa van Baranya megyének, de többségük sem népességszámában, sem külső megjelenésében nem mutat városi képet (Bóly, Pécsvárad, Sásd, Sellye, Szentlőrinc, Villány). A történelmi hagyományt is figyelembe véve 4 valódi városa van Baranyának: Pécs, Mohács, Szigetvár és Siklós. A megyeszékhely hatalmas súllyal nehezedik a megyére, a lakosság mintegy 40%-a pécsi. De ők sem mind a modernizációnak köszönhetik városi státuszukat — tudhatjuk meg a lexikonból —, mert Pécs lakossága ugyan több, mint kétszeresére gyarapodott 1949 és 2001 között, ám a 84.303 fős szaporulatból 16.776 fő a város környezetében található községek odacsatolása révén lett városlakó. (58. old.)

Baranya megye jellegzetessége lakosságának soknemzetiségű összetétele, ami ma már korántsem olyan nagymértékű, mint a korábbi évszázadokban, amikor átmenetileg olykor a lakosság többségét alkották a nem magyarok. Ilyen időszak volt a török hódoltság, amikor a régió csaknem teljesen elnéptelenedett, s a kevésszámú lakos is többnyire „rác” volt. A megye népességtörténetének összefoglalása Kovacsics József tapasztalata és fáradtságot nem ismerő alaposága nyomán monografikus igényű. Elemzései egy több társadalomtudományi diszciplínában jártas tudós magas gondolatái. Alkotói korszaka végén komoly érdeklődést mutatott a honfoglalás és az Árpád kori magyar népességszám problémája iránt. Részlet vett abban a meglehetősen széleskörű, olykor élesen polemikus vitában, amely során a szerzők egymástól jelentős mértékben különböző nagyságrendben határozták meg a kora középkori magyar populáció lélekszámát. Kovacsics József ebben, a közvéleményt is foglalkoztató kérdéskörben a konzervatív táborba tartozott, általában Györffy György kutatási eredményeihez hasonló következtetésekre jutott, azaz viszonylag magas számértékben adta meg a korabeli népességszámot, kihangsúlyozván a magyar etnikum majoritását.(K.J.: A történeti demográfia válszai és nyitott kérdései az Árpád-kori népesség számára vonatkozóan. In.: A honfoglalás és az Árpád-kor népessége, Budapest 1995. 8–36. old., ua.: Demográfia, 1995. 2–3. sz. 142–169. old.) Eszerint Baranya lakosságának száma a 14. század elején körülbelül 67.500 fő lehetett. Az elemzés azt mutatja, hogy a tatárjárás után hamar bekövetkezett az újjáéledés ezen a tájon, vagy az 1241. évi támadás fő vonalából kieső megye talán nem is vesztett annyit, mint az ország középső területei. Ez a népesség túlnyomórészt magyar volt és a viszonylag békés évszázadok alatt tovább növekedett. A 15. században azonban változások következtek be, mert az Oszmán Birodalom egyre jobban „ránehezedett” a Balkánra, s megindult az ottani szláv népesség északra húzódása. A középkorban a megye területén igen sok, de kis népességű falu létezett. A mű idézi Szabó István adatait, aki szerint a mohácsi csata előtti évtizedekben 909 helységet a pusztulás Baranyában. A szerző egy jeles helytörténész, Follajtár Ernő kutatásait idézve megállapítja, hogy az elpusztult falvak száma 283-at tett ki. Verancsics Antal

pécsi püspök 1553-ban, miután egy követség élén a Dunán Konstantinápolyba utazott, a következő képet festette a megyéről: „Jó Isten, a legjobb, s legtermékenyebb földnek mily szomorú képe tárul a szemlélődő elé, mily elhagyott itt minden: a földet s szőlőket a dudva benőtte, nagy területeken is ritka a földműves, ritka a barom, mindenütt elhagyottság tátong. Hajóunk egy rác ember mondja, hogy a birodalom elfoglalása előtt egy faluban több ember lakott, mint most harmincban. Mit mondjunk hát a teljesen elveszett falvakról, melyeknek még a neve is elveszett?” (29. old.)

A lexikon összeállítását megkönnyítette, hogy Baranya megyéről viszonylag sok eredeti forrás maradt fenn a hivatalos statisztikai felvételek előtti időszakokról. A 14. századig terjedő korszakról elsősorban az oklevelek nyújtanak információkat a birtokadományozások adatai és a helynevek vonatkozásában. Már I. István és I. László által a pécsvárad apátságnak juttatott adományokban maradtak fenn fontos adatok, amelyeket Györfy György és Csánki Dezső történeti topográfiai munkáira támaszkodva hasznosított Kovacsics József. Hézagpótló támogatást kapott Ódor Imrétől, a megyei levéltár vezetőjétől is, akivel a lexikon alapjait lerakó megyei helységnévtár anyagát együtt gyűjtötte össze.

A törökkori forrásbázist elsősorban a török defterek és a magyar adójegyzékek jelentették, bár népességtörténeti értékük csak továbbelemzés révén tárható fel. A szerző jól tudta hasznosítani a kötetben korábbi alap kutatásai, például a közel 40 évvel korábban, 1963-ban általa szerkesztett történeti demográfiai áttekintés vagy az 1997-ben kiadott gyűjteményes kötet eredményeit. Természetesen egy lexikon sohasem csak egy kutató munkásságának köszönhető, hanem tükrözi a téma művelőinek, nem utolsósorban a helytörténeti kutatóknak a munkásságát. Pécsen pedig hagyományai vannak a helytörténeti kutatásnak. A megyei könyvtár gazdag helytörténeti gyűjteménnyel rendelkezik. Itt őrzik az egykori, Krisztics Sándor vezette Szociográfiai Intézet hagyatékát, méghozzá rendezett állapotban.

A megye nemzetiségeiről tájékozódni kívánó érdeklődő minden elérhető adatot megtalál a lexikonban. A monografikus igényű tanulmányt követő lexikonrész a kötet 77. oldalától a 734.-ig tart és tartalmazza előbb a városok, majd a községek népességtörténeti adatait. Elsőként a település történeti nevei kerülnek felsorolásra. Ezeket követi a tömör, de teljességre törekvő történeti fejezet, majd a népességszám alakulásának közlése, számokban és grafikonon is. Táblázat foglalja össze a lakosság lélekszámának alakulását a legelső fellelhető adatoktól kezdve napjainkig. Sajnos még nem álltak a szerző rendelkezésére a legutóbbi census anyanyelvi adatai, így ezen a téren 1990 a végső dátum. A szócikkek végén a levéltári források lelőhelyei és a helytörténeti szakirodalom is fel van tüntetve! Minden szócikket a település népmozgalmának történeti alakulását ábrázoló grafikon zár le. Ebből kiolvasható a születések, a halálozások eredményeképpen a természetes szaporodás vagy fogyás alakulása.

Baranya elsősorban nem határszéli fekvése miatt lett soknemzetiségű, hanem a törökkori utáni telepítések következtében. Az ún. második honfoglalás keretében, a 18. században, német telepek érkeztek nagy számban ebbe, a szinte elnéptelenedett régióba. A megyén túl, Somogyba, Tolnába és a Duna-Tisza között fekvő Bácskába is nagy számban költöztek bevándorlók. Tulajdonképpen Dombóvártól a Ferenc József csatornáig olyan összefüggő vegyes lakosságú településterület keletkezett, ahol a lakosság körülbelül egyharmada a német nyelv valamelyik dialektusát beszélte. A legtöbben éppen Baranyába települtek közülük. Itt csaknem 40%-ot tett ki arányszámuk. A délszlávok kevésbé szervezett formában telepedtek le, és mint említettük, már igen korán, a 14. században megjelentek. Horvátok, szerbek, sokákok népesítették be számos falut, s színesítették a megye tarka etnikai-nemzetiségi szötteését. Olyan jellegű összefüggő enklávé az azonban sohasem alkottak, mint a Tolnába is átnyúló, zömmel kelet-baranyai — kialakulásakor a kortársak által *Swäbische Türkei*-nek is nevezett — településterület, amit az arányaiban mindig prominens magyar etnikum asszimilációs energiája sohasem tudott kikezdeni, szemben a diaszpórikusan elhelyezkedő délszláv falvak lakosságával. Csak a második világháború utáni kitelepítés ritkította meg radikálisan és jogos történelmi sérelmeket okozva a megyében a sváb lakosságot. Egyúttal valóságos harmadik honfoglalás ment végbe a nincstelen alföldi magyar népfelleg és a földönfutóvá vált bukovinai székelyek helyükre telepítésével. Az utóbbi évtizedekben pedig még egy etnikum jelenléte vált hangsúlyossá, az egykező magyarok és az előzőtt svábok falvait sok helyen — főként a Dráva mentén és az Ormánságban — „elfoglaló” cigányságé. Sajnálatos módon a nemzetiségek demográfiai adatait még ez a mintaszerűen pontos és igényes lexikon sem tudja nyomon követni, mert az 1941. évi népszámlálás nemzetiségi és nyelvi bevallási adatait törvénytelenül felhasználó kitelepítési akció nyomán oly mélyen gyökerező aggodalom alakult ki a kisebbségek, természetesen elsősorban a németek körében, ami meggátolja még demokratizálódó

viszonyaink között is a valóságnak megfelelő adatok összegyűjtését. Annak ellenére, hogy a cigányságot nem érte hasonló történelmi inzultus, az ő népességi adataikat sem lehet tradicionális statisztikai-demográfiai eszközökkel egybegyűjteni. Ebben szerepet játszik a szociológiai sajátosságok mellett a körükben tapasztalható felemelkedési igény, amelynek első lépcsőfokát a magyarsághoz való sokszor csak formális asszimilációban vélik megtalálni. Így még a cigány többségű falvak jórésztében sem mutatják ki a hivatalos népszámlálások a valós helyzetet. Az elmúlt évtizedben mégis pozitív irányú változás kezdődött ebben a tekintetben, mert a 2001. évi népszámlálás, melynek részletes adatait a szerző még nem használhatta fel, azt mutatja, hogy egyre többen vállalják országszerte igazi anyanyelvüket és nemzetiségüket. Különösen a németek körében, akik 2001-ben csaknem kétszer annyian vallották magukat német nemzetiségűnek, mint 1990-ben. Megyei, részletező adatok közzététele nélkül nem tudhatjuk, hogy ebből a 60 ezer főből hányan élnek Baranyában. De az alapos átrendeződés itt is végbemehetett. Tehát elmondható, hogy ezt a lexikont is elérte az adattárak — szerzőik érdemeitől teljesen független, ám törvényszerű — sorsa, az a körülmény, hogy már forgalomba kerülésük időpontjában némiképp elavulnak. A kutatómunka, az adatgyűjtés tehát folytatásra vár. Olyan szilárd alapokat rakott le azonban Kovacsics József professzor a népességtörténeti lexikonnal, amelyekre a jövő tudós nemzedékei tovább építhetik munkáikat.

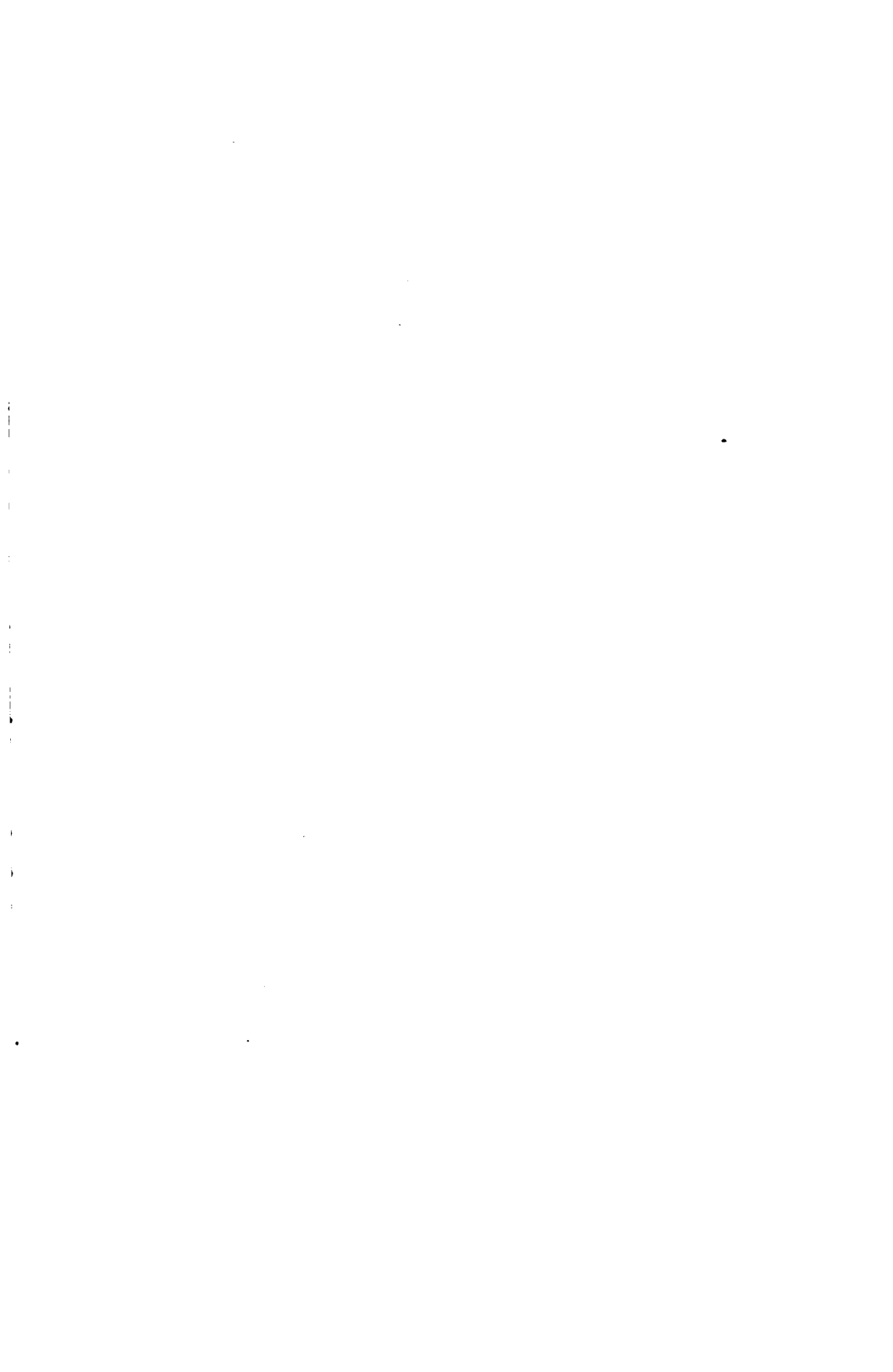
Szabó A. Ferenc

CONTENT

STUDIES – *Géza Pálffy*: Festive Coronation Banquets in Hungary in the 15th-17th Centuries. On the Survivance of the Table Ceremonial of the Independent Hungarian Court in the Early Modern Age and on the Representation of the Hungarian Political Élite – *István Kenyeres*: The Demesne (Dominium) of the King and Queen in the 16th Century – *Péter Sahin-Tóth*: Lotharingia and the Fifteen Years' War – ARTICLES – *Dóra Kerekes*: Imperial Interpreters During the Wars of Reconquest in Hungary – *Piroska Balogh*: „Coniunctio interna organica”. The Concept of State and Nation of Lajos Schedius from the Early Reform Era – ATELIER – *Zsuzsa Barbarics*: Manuscript Neue Zeitung Collections in the Central European Habsburg Provinces – HISTORICAL LITERATURE

Kiadó: Magyar Történelmi Társulat
Nyomdai előkészítés: Paulus-Publishing Bt.
1028 Budapest, Községház utca 37.
Nyomás, kötészet: Kurucz Gábor
1025 Budapest, Vöröstorony lejtő 5.
HU ISSN 0039-8098

Következő számunk tartalmából

- Pogány Ágnes*: Magyarország deviza- és árfolyam-politikája az „Új Gazdasági Rendben”, 1935–1945
Simon Attila: Földművesközösségek vagy határvédő katonai telepek. Legionárius telepítések Dél-Szlovákiában a két háború közötti időszakban
Majoros István: Az ellenség nyomában. Franciaország szövetségi politikájáról a két világháború között
Seres Attila–Vida István–Sipos Péter: V. M. Molotov szovjet külügyi népbiztos 1940. november 12–13-i tárgyalásai Berlinben. Dokumentumok
Karsai László: A magyarországi zsidó törvények és rendeletek, 1920–1944
Randolph L. Braham: Mentőakciók Magyarországon: mítoszok és a valóság
Katona Eszter: Az olasz fasizmus bukása és a Franco-rendszer

E számunk munkatársai

- Balogh Piroska*, PhD-hallgató, egyetemi tanársegéd (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) – *Barbarics Zsuzsa*, PhD-hallgató, egyetemi tanársegéd (Pécsi Tudományegyetem) – *Csukovits Anita*, főmúzeológus (Tragor Ignác Múzeum, Vác) – *Kenyeres István*, osztályvezető (Budapest Főváros Levéltára) – *Kerekes Dóra*, főosztályvezető (Magyar Országos Levéltár, Budapest) – *Niederhauser Emil*, az MTA rendes tagja, kutatóprofesszor (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) – *Pálffy Géza*, tudományos főmunkatárs (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) – *Sahin-Tóth Péter*, egyetemi adjunktus (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) – *Szabó A. Ferenc*, kandidátus, egyetemi tanár (Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem, Budapest) – *Teke Zsuzsa*, kandidátus, tudományos főmunkatárs (MTA Történettudományi Intézet, Budapest)

TÁJÉKOZTATÓ

Tisztelt Szerzőnk!

1. A szerkesztőség arra kéri Önt, hogy — lehetősége szerint — kézirati szövegét számítógépes szövegszerkesztővel készítse, és lemezen adja le. Amennyiben lehetséges, használja a Word for Windows szövegszerkesztő valamelyik verzióját, a szöveget rich text (*.rtf) formában mentse el. A szöveget balra zárja, a kurziválás, kövérítés és jegyzetszámemelés kivételével azt ne formázza. Külön kérjük, hogy a beszúrás menü szimbólum pontját ne használja, mert az így bevitt jelek vagy betűk a konvertálás során eltűnnek. Javasoljuk viszont, hogy az egyes betűcsoportokból a „Character Map” segítségével (alt+sz) válassza ki az Ön számára szükséges jeleket, betűket. Felhívjuk a figyelmét arra is, hogy az írásjelek szöveghez tartoznak, s azokat semmiképpen ne a jegyzetszámok után, hanem elé tegye.

2. A kéziratban az évszázadokat — idézetek, tanulmány- és könyvcímek eredeti előfordulásának kivételével — arab számmal tüntesse fel. A kiemelendő szöveget gépelés esetén aláhúzással jelölje számítógéppel készíti, használja a kurziválási lehetőséget. (A jegyzetekben csak a szerzők nevét kurziváljon szerkesztőkét, összeállítókat, valamint címet nem!) Az idegen nyelvű szöveget magyarra fordítva közölje eltérő értelmezés esetén mindkét nyelven.

3. Felhívjuk szerzőink figyelmét arra, hogy csak a fentiek alapján készült írásokat tudjuk átvenni közlésre, az attól eltérően formázott cikkeket javításra visszaadjuk szerzőnek.

4. Kérjük arra, hogy — a jelenlegi adózási jogszabályokat figyelembe véve — személyi adatait, valamint változásait (munkahelyi és lakáscímét, telefonszámát, beosztását, tudományos fokozatát, nyelvismeretét és érdeklődési körét [ez utóbbi kettő a szerkesztőség számára nyújt információt arra vonatkozóan, hogy milyen témájú és nyelvű könyvet tud ismertetni a folyóirat hasábjain]) közölje a szerkesztőségnek. Munkahely és a tudományos fokozat megjelölése az egyes számok munkatársi jegyzéke pontos összegyűjtéséhez, az esetleges reklamációk elkerüléséhez is szükséges. Kérjük, hogy adóazonosító és ún. TAJ-számát is adja meg, mert az adózási jogszabályok miatt csak ennek ismeretében fizethetjük ki szerzőink honoráriumát; ha rendelkezik bankszámlával, akkor számlaszámát is kérjük megadni, mert ebben az esetben honoráriumát átutaljuk. Szükségünk van egy olyan igazolásra is, amelyben munkaadója közli, hogy a Tbj-járulékát rendszeresen befizeti. A honorárium kifizetésekor bekért nyilatkozat nem lehet egy hónapról többi. Új szerzőinknek adatlapot küldünk, hogy a fenti adatokat közöljék velünk.

5. A tanulmányokról és cikkekről különlenyomatot készítettünk. A különlenyomatok mellett szerzőink egy tiszteletpéldányt is kapnak a megjelent számból.

6. Internetes honlapunk (www.szazadok.hu) beindulásával párhuzamosan arra is lehetőséget adunk szerzőinknek, hogy a Századok nyomtatott számában hely- és pénzhiány miatt nem közölt (akár szövegi mellékleteket honlapunkon megjelentessék. Ugyancsak módjuk van arra is, hogy dokumentumokat, újonnan fellelt forrásokat itt közöljenek.

7. Az internetes megjelenés olvasóink számára is biztosítja a véleménnyilvánítás lehetőségét az egyes számok egésze, akár egyes cikkek vonatkozásában. Szerkesztőségünk kifejezetten kéri a folyóirat olvasóit, hogy kritikai észrevételeikkel is segítsék munkánkat.

Terjesztés

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Üzleti és Logisztikai Központja (ÜLK). **Belföldi előfizetés:** Budapest, a Budapesti Postaigazgatóság kerületi Ügyfélszolgálati irodáiban, a hírlapkézbesítőknél és a lapelőfizetési Irodában (HELIR) Budapest, VIII. Orczy tér 1. **Levél cím:** HELIR 1900. Vidéken: a postai kézbesítőknél. **Külföldi előfizetés:** Hírlapelőfizetési Irodában (HELIR) Budapest, VIII. Orczy tér 1. **Levél cím:** HELIR 1900 Budapest, **e-mail:** hirlapelofizetes@posta.hu Példányonként megvásárolható a Kisgazda Könyvesboltban, 1053 Budapest, Magyar u. 40. Tel.: (06-1) 327-77-96. Külföldön terjeszti a Jóléti Kiadó Rt. 1053 Budapest, Magyar u. 40. Tel./fax: (00-36-1) 201-84-48 és a Batthyány Kultur-Press Kft., H-1053 Budapest, Szentháromság tér 6. T/F.: (00-36-1) 201-88-91.

Előfizetési díj egy évre: 3000,-Ft

Egy szám ára: 500,-Ft

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA

AZ ALAPÍTÁS ÉVE
1867

Karsai László: A magyarországi zsidótörvények és rendeletek, 1920–1944

Pogány Ágnes: Magyarország deviza- és árfolyampolitikája a német „Új Gazdasági Rend”-ben

Tóth Imre: Nyugat-Magyarország és Burgenland a német külpolitikában (1922–1939)

Simon Attila: Legionárius telepítések Dél-Szlovákiában a két háború közötti időszakban

Katona Eszter: Az olasz fasizmus bukása és a Franco-rendszer

Randolph L. Braham: Mentőakciók Magyarországon. Mítoszok és a valóság

Deák István: Hadviselők és ellenállók

Tisztelt Olvasóink!

Megjelent a *Századok 1867–1880 CD-ROM*, valamint a *Századok 1994–2003 CD-ROM* az Arcanum Kft kiadásában.

A folyóirat hatalmas anyagából: az első CD az indulás utáni tizennégy évfolyam (1867–1880), a második pedig az utolsó tíz év (1994–2003) nyomtatásban megjelenttel megegyező anyagát tárja elektronikus formában az olvasó elé.

Az adatbázis ún. teljes szövegű keresőprogrammal készült, amellyel az összes szóra, kifejezésre vagy az írások címre, szerzőire lehet keresni. A kiadvány tartalmazza az eredeti papírkiadvány oldalszámait is.

A CD-ROM-ok megrendelhetők, ill. megvásárolhatók az Arcanum Adatbázis Kft.-nél. Személyesen: 1115 Budapest, Fejér Lipót u. 12. (bejárat a Halmi utcáról)

Postai megrendeléssel: 1507 Budapest, Pf. 99.

Telefonon: 481-0900

E-mailben: arcadat@axelero.hu

Interneten: www.arcanum.hu/megrendelo.htm

Az egyes CD-k ára 6250 Ft/db (az ár tartalmazza a 20% ÁFÁ-t), postai megrendelés esetén a postaköltséget az Arcanum Kft állja.

***

**A SZÁZADOK INTERNETES HONLAPJÁNAK
CÍME:**

www.szazadok.hu

Magyar–brit kapcsolatok 1848-tól napjainkig. A Londoni Magyar Kulturális Központ és a Londoni Egyetem Közép-Kelet-Európai Tanszéke által 2004. április 16–17-én megrendezett konferenciáról (<i>Beretzky Ágnes</i>)	1431
Magyarország az I. világháborúban. Konferencia Szegeden 2004. június 28-án (<i>ifj. Bertényi Iván</i>)	1440
A Magyar Történelmi Társulat 2004. évi szeptemberi ülése (<i>Varga Gergely</i>)	1448
Nemzetközi konferencia az I. világháborúról a Hadtörténelmi Intézetben	1453
<i>Hajdu Tibor</i> : Emlékezet és valóság. A magyar politika vezéralakjai a világháborúban	1454
<i>Litván György</i> : A sajtó áthangolódása 1914 őszén	1462
<i>Vörös Boldizsár</i> : A jelen és a közelmúlt történetének tanítása – világháborúban és „világforradalomban”	1468

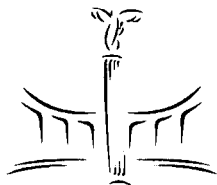
TÖRTÉNETI IRODALOM

<i>Lévai Csaba</i> : A republikanizmus-vita. Vita az amerikai forradalom eszmetörténeti háttéréről (Ism.: <i>Bödy Pál</i>)	1478
<i>Várdy Béla</i> : Magyarok az újvilágban (Ism.: <i>Csorba László</i>)	1481
<i>Ress Imre</i> : Kapcsolatok és keresztutak. Horvátok, szerbek, bosnyákok a nemzetállam vonzásban (Ism.: <i>Niederhauser Emil</i>)	1486
<i>Bödy Zsombor</i> : Egy társadalmi osztály születése. A magántisztviselők társadalomtörténete 1890–1938 (Ism.: <i>Szívós Erika</i>)	1490
<i>Gömbös Gyula</i> hatalomra kerülése és kormányzása 1932–1936. Antal István sajtófőnök emlékiratai (Ism.: <i>Pritz Pál</i>)	1498

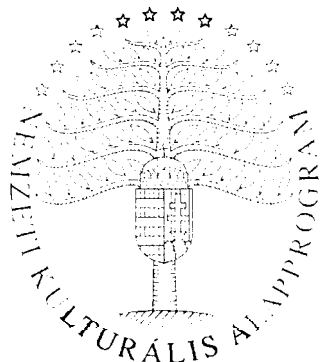
KRÓNIKA

Vass Henrik emlékére (1915–2004) (<i>Sipos Péter</i>)	1501
---	------

E számunk a Nemzeti Kulturális Alapprogram és a Habsburg-kori Kutatások Közalapítvány támogatásával jelent meg

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG
MINISZTERIUMA

SZÁZADOK

www.szazadok.hu

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA
SZERKESZTŐSÉG: H-1014 BUDAPEST, I. ÚRI U. 53.
TELEFON/FAX: (36-1) 355-77-72
138. ÉVFOLYAM 2004. 6. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BLAZOVICH LÁSZLÓ, BONA GÁBOR, FEITL ISTVÁN, FONT MÁRTA, GERŐ ANDRÁS, GYARMATI GYÖRGY, HILLER ISTVÁN, IZSÁK LAJOS, KALMÁR JÁNOS, KÓNYA SÁNDOR, KOSÁRY DOMOKOS, KUBINYI ANDRÁS, MONOK ISTVÁN, NIEDERHAUSER EMIL, PAJKOSSY GÁBOR, PÁLFFY GÉZA, PRITZ PÁL (a szerkesztőbizottság elnöke), ROMSICS IGNÁC, SIPOS PÉTER, SZÁSZ ZOLTÁN, SENDE KATALIN, VIDA ISTVÁN, ZSOLDOS ATTILA

Szerkesztők: PÁL LAJOS (felelős szerkesztő), PÁLFFY GÉZA, URBÁN ALADÁR, ZEIDLER MIKLÓS, ZSOLDOS ATTILA

E-mail: h5944pal@ella.hu

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

Karsai László: A magyarországi zsidótörvények és rendeletek, 1920–1944 1285
Pogány Ágnes: Magyarország deviza- és árfolyampolitikája a német „Új Gazdasági Rend”-ben 1305

KÖZLEMÉNYEK

Tóth Imre: Nyugat-Magyarország és Burgenland a német külpolitikában (1922–1939) 1327
Simon Attila: Legionárius telepítések Dél-Szlovákiában a két háború közötti időszakban. 1361
Katona Eszter: Az olasz fasizmus bukása és a Franco-rendszer. 1381

JELEN IDŐBEN A MŰLTRÓL

Randolph L. Braham: Mentőakciók Magyarországon. Mítoszok és a valóság 1393

FIGYELŐ

Deák István: Hadviselők és ellenállók. 1417

BESZÁMOLO

A kommunizmus és az eliten Közép-Európában. Konferencia a párizsi École Normale Supérieure-ön, 2004. április 2–3. (*Ablonczy Balázs*) 1427

Karsai László

A MAGYARORSZÁGI ZSIDÓTÖRVÉNYEK ÉS RENDELETEK, 1920–1944¹

A magyarországi zsidótörvényeket és -rendeleteket csak a magyar politikai elit 1920–1944 között folytatott politikájának keretein belül lehet és érdemes elemezni. Az ellenforradalmi rendszer vezetői 1919–1920 után elsősorban a Trianonban elvett területek visszaszerzésén fáradoztak. A rendszer propagandistái azt állították, hogy a békeszerződést a „zsidókommunisták” vezette forradalmakért, mintegy büntetésül rótták ki ránk. A trianoni Magyarországon a zsidók mellett a németek maradtak a különféle vallási, nyelvi stb. kritériumok alapján elkülöníthető, politikai-gazdasági szempontból fontos, jól megkülönböztethető kisebbség. A zsidók magyarosító szerepe a nemzetiségi területeitől megfosztott országban már nem érvényesülhetett, pozícióikat, vagyonukat viszont egyre többen akarták megszerezni. Az ország modernizálásában betöltött szerepüket gátlástalan, mohó térhódításnak nevezték az antiszemiták. A zsidókérdés radikálisabb elintézésétől, az *Endlösung*tól a magyar politikai elitet nemcsak konzervativizmusa, hanem a gazdasági-társadalmi zavaroktól való félelme is visszatartotta. A magyar antiszemita törvények fő célja az volt, hogy valódi társadalmi-gazdasági reformok helyett a társadalmi elégedetlenséget a zsidókérdés napirenden tartásával csillapítsák. Az 1933 után viharos tempóban erősödő szélsőjobbal való versenyfutásban, fél szemmel fő szövetségeseinket, a Német Birodalmat és Olaszországot, valamint szintén antiszemita politikát folytató szomszédainkat, Szlovákiát és Romániát figyelve születtek meg a magyarországi diszkriminatív törvények és -rendeletek. A náci Németország 1940 nyara-ősze előtt semmiféle nyomást sem gyakorolt hazánkra, inkább példát mutatott, zsidópolitikájával bátorította a hazai antiszemitákat. A magyar zsidótörvények és -rendeletek sem a társadalom, sem a zsidók részéről nem ütköztek nagyobb ellenállásba. A zsákmányszerző mohóság, az évtizedes antiszemita propaganda magyarazza a társadalom jelentős részének passzivitását, nem jelentéktelen részének aktív részvételét a zsidókérdés „rendezésében”. A zsidók reagálása is érthető: vezetőik abban reménykedtek, hogy ha elszegényítve, kifosztva, megalázva is, de a magyar zsidók túlélhetik a világháborút. A zsidó tömegek pedig ellenséges, legjobb esetben is közömbös társadalmi közegben nem tehettek sokat. 1944. március 19-ig, Magyarország német megszállásáig, miközben a náciak és cinkosaik több mint 4 millió zsidót már meggyilkoltak, a magyar zsidók zömének élete nem forgott közvetlen veszélyben.

---

¹ „A holokauszt Magyarországon 60 év után, európai perspektívában” c. nemzetközi konferencián Budapesten, 2004. április 16-án elhangzott előadás szerkesztett, bővített változata.

Lévai Jenő, Randolph L. Braham,² Yehuda Don, Nathaniel Katzburg, Karády Viktor, Vértés Róbert, Kovács M. Mária könyvei, tanulmányai után mi újat lehet még a magyarországi zsidótörvényekről és rendeletekről elmondani? Először talán azt, hogy hány zsidótörvényt szavaztak meg 1938–1944 között, illetve hány zsidórendeletet adtak ki a különféle miniszterek.

Arra a kérdésre, hogy hány zsidótörvényünk van, viszonylag könnyen és gyorsan tud a történész válaszolni, ha tudja, hogy létezik már CD-n, tehát számítógépes keresőprogrammal is használható formában a magyar *Corpus Juris*. Néhány kulcsszóval elindíthatjuk a keresőprogramot: 1938, 1939, izraelita, zsidó. Zsidótörvénynek minősíthetőek azok a törvények, amelyekben az úgynevezett „első” (1938. XV. tc.) vagy a „második” (1939. IV. tc.) vagy akármelyik, a köznyelvben és szakirodalom jó részében sem „sorszámozott” zsidótörvényre hivatkoznak.³ A választott módszerrel, bármily kényelmes is, egy zsidótörvény kimaradt volna. Az 1940. XXVII. törvénycikkben egyszer sem fordul elő az izraelita vagy a zsidó szó, zsidó tárgyú rendeletre vagy törvényre sem hivatkozik. Ellenben részletesen rendelkezik arról, hogy mely keresztény, illetve keresztyén vallásfelekezetek képviselői lehetnek a Felsőház tagjai. Nem említi az izraelita egyházakat, így zárva ki a zsidókat e tekintélyes testületből.

Az 1938–1944 közötti időszakban 21 zsidótörvény született. Az 1920-ban elfogadott, úgynevezett *numerus clausus* törvénnyel⁴ együtt a Horthy-korszakban 22 zsidó tárgyú törvényt szavazott meg a Nemzetgyűlés, illetve az Országgyűlés.

I. sz. táblázat – a magyarországi zsidótörvények 1920–1942⁵

1. 1920. évi XXV. törvénycikk a tudományegyetemekre, műegyetemre, a budapesti egyetemi közgazdaságtudományi karra és a jogakadémiaakra való beiratkozás szabályozásáról
2. 1938. évi XV. törvénycikk a társadalmi és a gazdasági élet egyensúlyának hatályosabb biztosításáról
3. 1939. évi IV. törvénycikk a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról
4. 1939. évi VIII. törvénycikk a gazdasági és hitelélet rendjének, továbbá az államháztartás egyensúlyának biztosításáról alkotott 1931:XXVI. törvénycikkben a minisztériumnak adott és utóbb kiterjesztett felhatalmazás további meghosszabbításáról

² A magyarországi zsidótörvényekről és a kérdéskörrel kapcsolatos szakirodalomról lásd: Randolph L. Braham: *A népirtás politikája. A Holocaust Magyarországon*. Ford. Zala Tamás, Berényi Gábor, Sz. Kiss Csaba, Garai Attila, Seres Iván, Hernádi Miklós. Budapest, Belvárosi, 1997. 120–136., 144–153., 192.

³ A 2004. áprilisi budapesti nemzetközi holokauszt konferencián Kovács M. Mária teljesen jogosan javasolta, hogy az 1920. XXV. tc.-t, a *numerus clausus* törvényt nevezzük legalább mi, történészek az első (I.) zsidótörvénynek.

⁴ 1920. évi XXV. törvénycikk a tudományegyetemekre, műegyetemre, a budapesti egyetemi közgazdaságtudományi karra és a jogakadémiaakra való beiratkozás szabályozásáról.

⁵ Vértés Róbert munkájában nyolc zsidótörvényt sorol fel. 1938:XV. tc., 1939:IV. tc., 1940:XXXI. tc., 1941:XV. tc., 1941:XIX. tc., 1942:VIII. tc., 1942:XIV. tc., 1942:XV. tc. Ld. *Magyarországi zsidótörvények és rendeletek 1938–1945*. Szerk. Vértés Róbert. Budapest, Polgár, 1997.

5. 1939. évi XVIII. törvénycikk a Magyar Szent Koronához visszacsatolt felvidéki területen országgyűlési képviselők választásáról
6. 1939. évi XIX. törvénycikk a törvényhatósági bizottsági tagsági jogról
7. 1940. évi IV. törvénycikk a kishaszonbérletek alakításának, kisbirtokok és házhelyek szerzésének előmozdításáról s más földbirtokpolitikai rendelkezésekről
8. 1940. évi XVII. törvénycikk a gazdasági és hitelélet rendjének, továbbá az államháztartás egyensúlyának biztosításáról alkotott 1931. évi XXVI. törvénycikkben a minisztériumnak adott és utóbb kiterjesztett felhatalmazás további meghosszabbításáról
9. 1940. évi XIX. törvénycikk művészeti kamarák felállításáról és szervezetük megállapításáról
10. 1940. évi XXVII. törvénycikk a keresztény vallásfelekezetek egyháznagyjainak és képviselőinek felsőházi tagságáról
11. 1940. évi XXXI. törvénycikk a törvényhatósági bizottsági tagsági jogról
12. 1940. évi XXXIX. törvénycikk az egyetemi és főiskolai hallgatók felvételének szabályozásáról
13. 1941. évi XI. törvénycikk a gazdasági és hitelélet rendjének, továbbá az államháztartás egyensúlyának biztosításáról alkotott 1931:XXVI. törvénycikkben a minisztériumnak adott és utóbb kiterjesztett felhatalmazás további meghosszabbításáról, valamint az 1931:XXVI. törvénycikk 7. §-a értelmében alakított országos bizottság tagjai számának újabb felemeléséről
14. 1941. évi XIII. törvénycikk az ügyvédekre, az ügyvédjelöltekre és az ügyvédi önkormányzatra vonatkozó egyes kérdések szabályozásáról
15. 1941. évi XV. törvénycikk a házassági jogról szóló 1894:XXXI. törvénycikk kiegészítéséről és módosításáról, valamint az ezzel kapcsolatban szükséges fajvédelmi rendelkezésekről
16. 1941. évi XIX. törvénycikk a törvényhatósági bizottsági és a községi képviselőtestületi tagsági jogról, továbbá a gyakorlati közigazgatási vizsgára vonatkozó átmeneti szabályokról
17. 1942. évi IV. törvénycikk az orvosi rendtartásról szóló 1936. évi I. törvénycikk egyes rendelkezéseinek módosításáról és kiegészítéséről
18. 1942. évi VIII. törvénycikk az izraelita vallásfelekezet jogállásának szabályozásáról
19. 1942. évi XI. törvénycikk a gazdasági hitelélet rendjének, továbbá az államháztartás egyensúlyának biztosításáról alkotott 1931. évi XXVI. törvénycikkben a minisztériumnak adott és utóbb kiterjesztett felhatalmazás további meghosszabbításáról
20. 1942. évi XII. törvénycikk a városi orvosokról, a községi orvosokról és a körorvosokról, valamint egyes közegészségügyi rendelkezések módosításáról és kiegészítéséről

21. 1942. évi XIV. törvénycikk a honvédelemről szóló 1939. évi II. törvénycikk, valamint az 1914–1918. évi világháború tűzharcosai érdemeinek elismeréséről szóló 1938. évi IV. törvénycikk módosításáról és kiegészítéséről
22. 1942. évi XV. törvénycikk a zsidók mező- és erdőgazdasági ingatlanairól

A zsidókat korlátozó jogszabályok közül három egészen rövid, alig egy-egy oldal terjedelmű.⁶ A kormány 1931 óta rendelkezett törvényes felhatalmazással arra, hogy egyes fontos, egyébként a törvényhozás jogköréhez tartozó kérdésekben rendeletek útján kormányozzon. Most ezt a felhatalmazást évenként meghosszabbították, 1943-ban csak azért nem, mert ebben az évben a törvényhozás munkája gyakorlatilag szünetelt.

A zsidótörvényhozás élén Teleki Pál járt: összesen tíz zsidótörvény született második miniszterelnöksége idején. Imrédy Bélának csak egy zsidótörvényre futotta rövid miniszterelnöksége alatt, Bárdossy László négyet, Kállay Miklós hat zsidótörvényt szavaztatott meg.

A zsidó tárgyú rendeletek feltárása már több munkát követelt. Végig kellett lapozni a *Magyarországi Rendeletek Tára* (MRT) 1938–1944 közötti vastos kötetit, majd a nyilas rendeletekért a hivatalos lapot, a *Budapesti Közlönyt* (BK) is. 1944. március 19-ig összesen 267 zsidórendelet (és egy, amelyben a cigányokat is említik) szerepel az MRT-ben, illetve a BK-ban.

II. sz. táblázat. 1938–1944 között Magyarországon kiadott rendeletek

Miniszterelnök	Hivatali időszak	Kiadott rendeletek száma	Kiadott zsidó tárgyú rendeletek száma	Kiadott zsidó tárgyú kormányrendeletek száma
Imrédy Béla	1938. május 14. – 1939. február 16.	422 ⁷	17	14
Teleki Pál	1939. február 16. – 1941. április 3.	1 660	100	62
Bárdossy László	1941. április 3. – 1942. március 9.	865	72	33
Kállay Miklós	1942. március 9. – 1944. március 22.	1 486	78	38
Sztójay Döme	1944. március 22. – 1944. augusztus 29.	413	85	36
Lakatos Géza	1944. augusztus 29. – október 16.	102	5	5
Szálasi Ferenc	1944. október 16. – 1945. március 27.	190	10	6

Az, hogy egy-egy minisztérium, vagy miniszterelnök hány zsidó tárgyú rendeletet ad ki, még nem sokat mond. 1944. március 19. után egyetlen egy rendelet,

⁶ 1940:XVII. tc., 1941:XI. tc., 1942:XI. tc.

⁷ Még Imrédy Béla miniszterelnöksége idején adta ki Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter az 1938–1944 közötti időszakban született egyetlen olyan nyilvános rendelet, amelyben a cigányokat megemlíti, de ez sem jogfosztó rendelet. Az 1939. január 3-án kiadott 247.700/1938. B. M. sz. rendelet a tetveség elleni védekezésről szól. Ld. *Magyarországi Rendeletek Tára* (a továbbiakban: MRT) 1939. 79–84. Ennek 2. §-a külön előírta: „A tetveség megállapítása céljából mindazokat, akiknél eltetvesedés veszélye fennáll, így különösen [a] cigánytelepek lakóit, kóbor cigányokat és csavargókat, továbbá szegényházak és tömeglakások lakóit a városi és községi orvosok (körorvosok), Budapesten pedig a kerületi szolgálatra beosztott tisztí orvosok időnkint megvizsgálni kötelesek.”

amely „a zsidók vagyonának bejelentéséről és zár alá vételéről” intézkedett,⁸ pusztítóbb hatású volt, mint a Teleki, vagy Kállay-kormány tucatnyi zsidórendelete. Csak további kutatásokkal lehet tisztázni, hogy a Magyarországi Rendeletek Tárában, illetve a *Budapesti Közlöny*ben közzétett rendeleteken kívül hány bizalmas rendelet, miniszteri leirat, körlevél stb. befolyásolhatta még a zsidók életét Magyarországon.⁹ Már 1938 márciusában feltűnt az iparügyi miniszternek, hogy a külföldi állampolgárok munkavállalási ügyeinek tárgyalásánál nem állnak rendelkezésre a kérelmezők vallási adatai. A belügyminiszter március 9-én kelt „bizalmas” rendeletében kénytelen volt megállapítani, hogy a jelenleg forgalomban lévő űrlapokon vallási „rovat jelenleg rendszeresítve nincs”, de jelezte, hogy utánnyomás esetén ilyen tartalmú rovattal ki fogják egészíteni az űrlapokat.¹⁰ A Belügyminisztérium 1942 tavaszán például „bizalmas leiratban” arra utasította az önkormányzatokat, hogy zártkörű versenytárgyalás esetén zsidó cégektől ne kérjenek be árajánlatot.¹¹

Az évenként kiadott csaknem EZER rendelet viszont némi magyarázatot igényel. Sokszor egészen triviálisnak tűnő ügyekben születtek rendeletek. A kereskedelmi miniszter például külön rendeletben tiltotta meg, hogy az üzletekben hámozott narancsot áruljanak.¹² Ugyanez a miniszter egy másik rendeletével az aprócska Jánoshalma községben eltiltotta a fodrászokat attól, hogy vasárnap dolgozzanak, vagy ha mégis, akkor hétfőn déltől kedd reggelig kellett zárva tartaniuk.¹³ A zsidórendeletek egy része pusztán határidő-módosításról intézkedik, a rendeletalkotók sorozatosan voltak kénytelenek belátni, hogy túlságosan rövid időt biztosítottak egy-egy intézkedésük végrehajtására.¹⁴

A magyarországi zsidókat korlátozó jogszabályokat, és a hozzájuk kapcsolódó csaknem 300 rendeletet három fő csoportra lehet osztani.

I. Gazdasági törvények és rendeletek

A legnagyobb csoportot az elszegényítés-kifosztás-hullarablás szavakkal jellemezhetjük. A nyilvánosan is meghirdetett céljuk az ebbe a csoportba tartozó zsidókat korlátozó jogszabályoknak és rendeleteknek a zsidók gazdasági hatalmának korlátozása, megtörése, majd megsemmisítése volt. Ide tartoznak azok a törvények és rendeletek, melyek alapján korlátozták egyes foglalkozási ágakban a

⁸ 1600/1944. M. E. sz. rendelet. (1944. április 14.) MRT 1944. 447–456.

⁹ A Belügyminisztérium reservált iratanyaga csak töredékesen maradt fenn. Ebben 23 zsidó tárgyú „bizalmas”, „szigorúan bizalmas” stb. jelzettel ellátott rendelet másolati példányai találhatóak. Ld. Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL), Belügyminisztérium reservált iratai (a továbbiakban: K 149), 1938–1944–20.000. BM körrendeletek 1931–1944.

¹⁰ MOL, K 149, BM 48/1938. res. VII./b. (1938. március 9. Pásztóy Ámon aláírásával).

¹¹ BM 55.285/1942. IV. (május 10.). Csongrád Megyei Levéltár, Főispáni iratok, 312/1942.

¹² 15.326/1940. K. K. M.

¹³ 54.611/1940. K. K. M.

¹⁴ A kormány 1.100/1939. M. E. sz. rendelete (január 28.) a visszacsatolt felvidéki területeken szabályozta az ipart, kereskedést üzök jogait. Eredetileg július 1-jén vesztették volna érvényüket a régi iparengedélyek. Március 11-én újabb rendeletben (2.850/1939. M. E.) a bankok, pénzváltó üzletek esetében működési engedélyüket december 31-ig meghosszabbították. Teleki Pál 1940. március 28-án (!) kiadott újabb rendeletében (2.270/1940. M. E.) június 30-ig adott újabb haladékot a felvidéki bankoknak és pénzváltó üzleteknek.

zsidók számarányát, bizonyos termékekkel és terményekkel nem, vagy csak meghatározott feltételek között kereskedhettek, illetve nem gyárthattak, készíthettek bizonyos árucikkeket. Zsidó orvosok, ügyvédek, mérnökök, újságírók, színészek ezrei veszítették el állásukat.¹⁵ A budapesti olasz követ 1938 novemberében jelentette, hogy a magyar kormány döntése értelmében 45 olyan heti és havilapot tiltottak be, amelyek zsidó tulajdonban voltak. Vinci követ külön kiemelte a *Színházi élet*-et, mint az egyik legnépszerűbb lapot, amelyet szintén betiltottak, mert főszerkesztője, Incze-Stein Sándor zsidónak minősült. Vinci arra is felhívta a figyelmet, hogy a betiltások érzékenyen érintették az Athenaeum kiadóvállalatot, amely az *Est*-lapcsoport kiadója is. A jólétesült olasz követ azt is megemlítette jelentésében, hogy e 45 lap betiltásával 90-re emelkedett a novemberben betiltott lapok száma.¹⁶

Hosszan lehetne sorolni, hányféle állásból bocsátottak el zsidókat, hányféle foglalkozást nem űzhettek. 1939-től, amikor az úgynevezett második zsidótörvény az egyes kamarákban, illetve foglalkozási ágakban 6%-ban maximálta a zsidók számarányát, a törvényhatóságok, a községek, a közttestületek, közintézetek és ezek üzeméinél is lázas „őskutatás” kezdődött. A II. zsidótörvény végrehajtási rendelete¹⁷ külön kiemelte, hogy a Magyar Nemzeti Banknál és a Pénzügyi Központnál is érvényesíteni kell a 6%-os *numerus clausus*. Zsidók nem árusíthattak állami egyedáruság alá tartozó termékeket, nem irányíthattak árveréseket, nem lehettek ingatlanközvetítők, megvonták mozi engedélyeiket is.¹⁸ Zsidók nem lehettek többé állandó bírósági szakértők,¹⁹ nem üzemeltethettek autótaxi (DROST) telefonhívó-rendszert,²⁰ nem árusíthattak bort, égetett szeszes italt,²¹ cementet,²² nem lehettek cukorkereskedők,²³ magándetektívek,²⁴ sőt még prostituáltak sem.²⁵ Földjeik elvételének módozatairól három törvény és 17 rendelet intézkedett.²⁶ Zsidók nem lehettek gépjárművezető-oktatók,²⁷ idegenvezetők,²⁸ nem

¹⁵ Kovács M. Mária: *Liberalizmus, radikalizmus, antiszemitizmus. A magyar orvosi, ügyvédi és mérnöki kar politikája 1867 és 1945 között*. Helikon, Budapest, 2001.

¹⁶ Ministero degli Affari Esteri (Róma), Archivio Storico Diplomatico, Affari Politici, Ungheria, Busta 25. Vinci távirati jelentése Galeazzo Ciano gróf külügyminiszternek. N. 6256. 1938. november 19. December 13-i újabb jelentésében 48 újabb időszaki zsidó lap betiltásáról tesz említést, hangsúlyozva, hogy ezek zöme technikai, műszaki, jelentéktelen lapok voltak.

¹⁷ 7.720/1939. M. E.

¹⁸ 1939:IV. tc. 12. §.

¹⁹ 2.900/1940. I. M.

²⁰ 219.000/1940. K. K. M.

²¹ 100.502/1940. K. K. M.

²² Uo.

²³ 59.000/1940. K. K. M.; 100.502/1940. K. K. M.; 105.000/1940. K. K. M.

²⁴ 90.000/1940. B. M.

²⁵ Uo.

²⁶ 1939:IV. tc., 1940:IV. tc. 1942:XV. tc., valamint 8.360/1939. M. E.; 9.140/1939. M. E.; 3.350/1940. M. E.; 4.990/1940. M. E.; 89.430/1941. F. M.; 99.000/1941. F. M.; 174.400/1941. P. M.; 279.000/1941. F. M.; 280.000/1941. F. M.; 190/1942. M. E.; 970/1943. M. E.; 390/1943. M. E.; 124.000/1943. F. M.; 537.800/1943. F. M.; 78.810/1944. H. M. – F. M.; 1141/1944. P. M.; 163.792/1944. P. M. sz. rendeletek.

²⁷ 90.000/1940. B. M.

²⁸ Uo.

foglalkozhattak gumiárukkal.²⁹ Az 1939. IV. tc. 12. §-a megvonta a zsidók gyógyszerári jogosítványait is, de ezen a téren 1944-ig még érvényesült némi ésszerű óvatosság. Csak a törvény hatályba lépésétől számított három év után kezdődött el az az öt éves időszak, amelynek végéig, tehát 1947-ig a zsidókat kirakták volna gyógyszerházaikból. A zsidó orvosokkal négy törvény és 17 rendelet foglalkozott.³⁰

Arról, hogy milyen lehetett a diszkriminatív törvények és rendeletek béklyójában vergődők hangulata, sokat elárul Hoffmann János naplója. Hoffmann jó módú szombathelyi zsidó polgárcsalád fia volt. Az 1930-as válság tönkretette szülei ecetgyárát, de apósa, akinek Zalaegerszezen virágzó textiláruháza volt, Nagykanizsán rábizta fiókáruháza vezetését. 1940 októberében Hoffmann János elkecseregetten írta naplójába: „1938 óta Magyarországon utcaseprő sem lehet zsidó-sivár a jelenünk és kilátástalan a sorsunk. Ilyen helyzetben a tehetetlenség, a passzivitás nyomasztó hangulatában sokszor szállnak gondolataim a múltba. Pedig ma, 45 éves koromban, erőm teljességében a jövőt kellene munkálnom, egészségem, tehetségem megvan hozzá, anyagi lehetőségem, szellemi felkészültségem, szakmai tudásom sem hiányzik, de zsidó számára mindez ma mit sem jelent.” Két hónappal később, 1940 decemberében egyik este a Normafa lejtőjéről nézte Budapestet, és ezt írta naplójába: „Egymillió ember él e fények alatt, él és tüzel és harcol az életéért, és tör egy kisebbség életére. A milliós lakosság egynegyede — a nürnbergi törvények szerint egyharmada — kárhozzatra, megsemmisülésre ítélve!”³¹ A varsói, vagy 3ódzi gettóban bizonyára értetlenkedve olvasta volna e sorokat egy mindenéből kifosztott, deportált zsidó, de magyar hitsorsosai egy részének ekkor elviselhetetlennek tűntek a megpróbáltatások.

A diszkriminatív törvényekből és ezek betűjéhez olykor csak nagyon lazán kapcsolódó zsidórendeletekből, Hamlettel szólva viszonylag ritkán derül ki, hogy a „hivatalnak packázásai”-ra ezek milyen tág teret biztosítottak. Özvegy Váron Péterné 1931 óta rendelkezett Pécssett élelmiszer-, gyümölcs-, déligyümölcs- és élőbaromfi-kereskedői engedéllyel. 1941 márciusában kérvényezte a pécsi illetékesektől, hogy engedélyezzék számára, hogy a piacokon árulhasson. Kérvényében világosan leírta, hogy 1885-ben zsidó anyától született, de már 1907-ben édesanyjával együtt római katolikus vallásra tért árt. „Tiszta keresztény származású” férje 1916-ban hősi halált halt, ő tehát hadiözvegynek minősül. Bár a hatályos törvényi és rendeleti előírások szerint kétszeresen is mentesítettnek minősült, a pécsi hatóságok mégsem adtak számára iparendélyt, arra hivatkozva, hogy zsidó. Az 1939. IV. törvény cikk 1. § 3. a) pontja értelmében nem zsidónak kellett tekinteni azokat, akik 1919. augusztus 1. előtt tértek át valamely keresztény felekezetbe. Ugyanezen törvény 2. § 5. pontja értelmében az I. világháborúban hősi halált haltak özvegyei és gyermekei sem minősültek zsidónak. Váronné fellebbe-

²⁹ 100.502/1940. K. K. M.

³⁰ 1938:XV. tc., 1939:IV. tc., 1942:IV. tc. 1942:XII. tc., valamint 4.350/1938. M. E.; 2.440/1939. M. E.; 7.810/1939. M. E.; 8.350/1939. M. E.; 190/1939. B. M.; 340/1939. B. M.; 640/1939. B. M.; 179.120/1939 B. M.; 7990/1940. M. E.; 180.232/1940. B. M.; 5.590/1941. M. E.; 8.010/1941. M. E.; 980/1941. B. M.; 1.000/1941. B. M.; 200/1942. B. M.; 2.250/1944. M. E.

³¹ Hofmann János: *Ködkárpit. Egy zsidó polgár feljegyzései 1940–1944*. Szombathely, Szombathely Megyei Jogú Város, 2001, 11., 27.

zését végül átküldték a pécsi illetékes honvéd hadtest-parancsnoksághoz, amely szintén nem engedélyezte a piaci árusítási engedély kiadását.³²

Ilyen nyílt törvényszegésre viszonylag ritkán találunk példát az eddig feltárt levéltári iratanyagban. Az illetékes hatóságoknak elegendő törvény és rendelet állt a rendelkezésükre ahhoz, hogy szabályosan, az előírásoknak megfelelően próbáljanak egy zsidó céget tönkretenni. A Baranya megyei Garé községben Wortmann István két éven keresztül beadványokkal, kérvényekkel, fellebbezésekkel küzdött azért, hogy nagyszülei szatócsüzletének iparjogositványát átvehesse. Mint 1939. március 6-án kelt, a pécsi járás főszolgabírájához intézett kérvényében írta: „- ezen szatócsüzlet családunk tulajdonában van már mintegy 200 éve. Ezen idő alatt családunk szerény megélhetését ez a szatócsüzlet biztosította, azonban mint szerény igényű emberek vagyont szerezni nem tudtunk, amit igazol az is, hogy mindössze 8 hold földünk van.” A kereskedelem és közlekedésügyi miniszter 1939. május 17-én kelt átiratában értesítette a pécsi járás főszolgabíráját arról, hogy Wortmann István kérvényét nem találta teljesíthetőnek. Varga Dániel garéi szatócs, kézzel írott feljelentéséből tudjuk meg, hogy 1940 áprilisában Wortmann István mégis megkapta a szatócsengedélyt. Mint Varga Dániel írta, Wortmann ezek után „- nekifogott piszkos módon (amit csak piszkos zsidó tesz) konkurálni”, vevőit az utcán elfogja, őket arról győzködi, hogy nála olcsóbban lehet vásárolni, ő pontosan mér stb. Varga szerint Wortmann a helybéli előjáróság utánjárásával kapta meg iparengedélyét. Figyelemre méltó a pécsi járás főszolgabírájának reagálása. A garéi jegyzőt 1940. szeptember 21-én utasította, hogy a panaszost világosítsa fel: Wortmann azért kaphatta meg az iparengedélyt, mert Garé községben a zsidók száma 6% alatt van. A főszolgabíró arra is utasította a garéi jegyzőt, figyelmeztesse a panaszost, hogy „- az előjáróság elleni burkolt gyanúsításával és 'piszkos zsidó' stb. kifejezéseivel maga is büntetendő cselekményeket követ el.”³³

A zsidók kifosztását, elszegényítését célzó törvények és rendeletek végrehajtása bonyolult, centralizált, ugyanakkor decentralizált bürokratikus rendszerben történt. Müller Emil mohácsi illatszerkereskedő (zsidó) 1941. június 17-én kelt, a polgármesterhez címzett kérvényében fényképészeti cikkek, játék és bijouterie árusítására is engedélyt kért. A polgármester a kérvényt véleményezésre kiadta a pécsi Kereskedelmi és Iparkamarának, amelynek főtítkára július 3-án arról tájékoztatta a mohácsi polgármestert, hogy az 1939. évi IV. tc. 14. §-a³⁴ alapján, ha egy városban a zsidó iparúzők aránya a 6%-ot nem éri el, a zsidók által benyújtott

³² Baranya Megyei Levéltár (a továbbiakban: BML), Pécs város I. fokú közigazgatási hatóság iratai, 4094/1945.

³³ BML, Pécsi járás főszolgabírájának iratai, 5399/1940.

³⁴ Az 1939:IV. tc. 14. §-a szerint ipar gyakorlására zsidónak iparigazolványt, illetőleg iparengedélyt mindaddig nem lehet kiállítani, amíg az illető községben a zsidóknak kiadott iparigazolványok és iparengedélyek együttes száma a községben fennálló összes iparigazolványok és iparengedélyek számának hat százaléka alá nem csökken. A kereskedelem- és közlekedésügyi, illetőleg az iparügyi miniszter közérdekből kivételt tehet. Foglalkozást közvetítő irodára, továbbá hitelhírszolgálatra és hiteltudósításra zsidó iparengedélyt nem kaphat. Foglalkozást közvetítő irodára a jelen törvény hatálybelépése előtt zsidónak adott iparengedély az 1940. évi december hó 31. napján megszűnik.

új kérvényeket a 12.400/1940. Ip. M. sz. rendelet 1. § a. pontja³⁵ alapján a kereskedelem- és közlekedésügyi miniszterhez kell felterjeszteni. E szakvélemény beérkezése után, még ugyanazon a napon, tehát július 3-án a mohácsi polgármester, ahelyett, hogy Müller Emil kérvényét a KKM-hez felterjesztette volna, egy 1922-es és egy 1923-as kereskedelmi miniszteri rendeletre hivatkozva az iparigazolvány bővítési kérelmet elutasította.

Nagy múltú, tőkeerős cégeket ilyen egyszerű módszerekkel nem lehetett tönkretenni. Pécs városában 1917. december 6-án írta alá a városi rendőrfőkapitány, mint elsőfokú iparhatóság Engel Richárd és dr. Engel Róbert engedélyét, mellyel gőzfűrés, parkettagyár, tűzifaaprító, gőzfürdő és fakereskedő iparok üzésére kaptak engedélyt. 1941. május 20-án az Engel testvérek egy újabb kormányrendelet³⁶ alapján kénytelenek voltak engedélyeztetésre benyújtani iparendedélyüket.³⁷ Egy héttel később azzal az eredeti okmányra kézzel, tintával rávezetett megjegyzéssel küldték vissza iparendedélyüket a polgármesteri hivatalból, hogy a fakereskedő iparukat „tűzifa kivételével” folytathatják. A sérelmes intézkedést június 21-én Engelék azzal támadták meg, hogy *szabályszerű határozat* helyett, pusztán az iparigazolványra történt *bejegyzéssel* fosztották meg őket tűzifakereskedési joguktól. A fellebbezők is elismerték, hogy az illetékes miniszternek joga volt kijelölni a tűzifakereskedőket,³⁸ őket pedig Varga József miniszter nem vette fel az ilyen termékkel kereskedni jogosultak listájára. Mint arra beadványukban külön is kitértek, az idézett rendeletek szövegében nincs szó az iparüzési jog végleges megvonásáról, csak a honvédelmi törvény³⁹ egyes paragrafusai alapján a „jelenlegi rendkívüli viszonyokra való tekintettel és ezen rendkívüli viszonyok tartamára” szabályozzák a tűzifával való kereskedést. A beadványt arra hivatkozva utasították el, hogy a fellebbezés határideje 15 nap volt, tehát legkésőbb június 15-ig be kellett volna azt nyújtani. Szeptember 21-én kelt újabb „felfolyamodás”-ukban az Engel testvérek előző beadványukat pusztán *kérésnek* minősítették, amelyben kellően megindokolt közigazgatási véghatározatot kértek. Ilyen kérelem benyújtása viszont nincs határidőhöz kötve, érveltek. Mint megírták, cégüknél egy alkalmazott vette át a tértivevényes iparendedélyt, a tulajdonosok figyelmét elmulasztotta felhívni a záradékra, amelyről akkor szereztek tudomást,

³⁵ A 12.400/1940. Ip. M. számú rendelete az egyes iparok tekintetében az iparigazolványok és iparendedélyek kiadásáról, továbbá a meglévő üzlethelyiségen felül új üzlethelyiség nyitásáról szóló 2.700/1940. Ip. M. számú rendelet kiegészítéséről és módosításáról (1940. március 29.) Ld. *MRT* 1940. 802–803.

³⁶ 1.510/1941. M. E. sz. rendelet.

³⁷ Ebben a rendeletben egyébként nincs szó arról, hogy újabb engedélyeztetésre be kellett volna mutatni az illetékes hatóságnál az iparendedélyeket. Az 1.510/1941. M. E. rendelet 1. §-a szerint: „...bármilyen árucikkal való nagykereskedés gyakorlására jogosító iparigazolvány vagy iparendedély kiadása a törvényes feltételek igazolása esetén is megtagadható, ha az iparigazolvány vagy az iparendedély kiadása a kivételes gazdasági viszonyok miatt közérdekből nem kívánatos.”

³⁸ Erre az 5.780/1940. M. E. sz. rendelet 5. § (1) pontja hatalmazta föl a kereskedelmi minisztert a tűzifakereskedők kijelölésére, illetve arra, hogy erre a kijelölésre a törvényhatóság első tisztviselőjét felhatalmazhassa.

³⁹ A beadvány az 1939:II. tc. 112., 113. és 212. paragrafusait jelölte meg. Érdemes talán utalni arra, hogy a honvédelmi törvény 212-es paragrafusa az 1944-es, végleges jogfosztást jelentő rendeletben is gyakran felbukkan.

amikor Engel Richárd egyik gazdasága tüzfát akart eladni, és egy „városi szerv” felhívta a figyelmüket arra, hogy ehhez már nincs joguk. A fellebbezés a polgármester elé került, aki elfogadta az elsőfokú iparhatóság álláspontját, és elutasította a kérvényt. Az 1942. január 15-én aláírt határozat ugyanazt emeli ki, amiről már az Engel fivérek 1941. májusi beadványukban is említést tettek: tüzfakereskedői engedélyüket azzal veszítették el, hogy a kereskedelmi miniszter nem vette föl őket az ilyen cikkel kereskedni jogosultak listájára.

Február közepén az Engel fivérek panaszos levélben fordultak a polgármesterhez, melyben előző beadványaikból már megismert érveiket adták elő. Levélükben kiemelték, hogy a polgármesteri véghatározat azért is téves, mert azzal érvel, hogy cégüket azért nem jelölték ki tüzfakereskedésre, mert az 1939:IV. tc. hatálya alá tartozó, tehát zsidó cég. Mint arra némi éllel a panaszos levél írói rámutatnak, azt csak a kereskedelmi miniszter úr tudhatja, hogy egyes cégeket miért nem jelölt ki, de a rendeletben még csak utalás sincs a zsidótörvényekre vagy vonatkozó rendeletekre. A pécsi polgármesteri iratok között nincs nyoma annak, hogy az Engel fivérek kaptak-e választ panaszos levelükre. De hogy egy nagy múltú, gazdag zsidó vállalkozást ilyen eszközökkel nem lehet gyorsan tönkretenni, arról az „Engel Adolf és fia továbbárusítási eng. kér” feliratú dossziében még található iratok is tanúskodnak. A következő beadvány már özv. Engel Róbertnél származik, aki arról tájékoztatta a „Tekintetes I. fokú Iparhatóság”-ot, hogy férje 1943. július 30-án elhunyt, és bejelentette, hogy özvegyi jogon a gőzfűrészt, tüzifaaprítót, gőzfürdőt és fakereskedői iparokat tovább folytatja. Az illetékes hatóság első fokon azzal utasította vissza a bejelentést, hogy az eredeti iparengedélyek közkereseti társaság nevére szóltak, ilyennek pedig sem házastársai, sem lemenői nem lehetnek.

Dr. Greiner József, a cég jogi tanácsadója fellebbezésében felhívta az illetékesek figyelmét arra, hogy a közkereseti társaságnak valóban nincs özvegye, viszont vannak tagjai, természetes személyek, ez utóbbiaknak adott esetben viszont lehetnek özvegyeik is. Az érvelés annyira meggyőző lehetett, hogy az iparigazolványt 1943 október végén kiadták Engel Róbert özvegyének. A Központi Statisztikai Hivatalnak 1944 októberében küldött értesítésből derül ki, hogy Engel Róbert testvére, az üzem társtulajdonosa, Engel Richárd, „a német rendőrség értesítése szerint” 1944-ben meghalt. Az utolsó kérvény dátuma 1945. szeptember 20. Ebben dr. Engel Róbertné azt kérvényezte a pécsi iparhatóságtól, hogy elhunyt férje fa-, tüzifa- és épületanyagok kereskedésére szóló iparengedélyeit folytathassa. Mint kérvénye indoklásában megírta: „A fenti iparokra boldogult férjemnek volt iparengedélye, de a deportálásom következtében, annak [ti. férjének – K. L.] halála után nem volt módomban azt eddig megszerezniem.”⁴⁰

Nagy múltú, erős cégek, különösen, ha a helyi hatóságok is elismerték érdekeiket, viszonylag jelentős összegű kártérítéshez juthattak az árjásítási procedúra során. A kecskeméti városi hatóság, a II. zsidótörvény előírásaira tekintettel, 1939 őszén a helyi szeszfőzde iparjogosítványát az üzemben tartó Führer Izidorótól megvonta. A városi törvényhatóság kisgyűlésének szeptember 27-én kelt jegy-

⁴⁰ BML, Pécs város polgármesterének iratai, 383/1946.

zőkönyve indoklása szerint: „Elismeri a jogügyi és pénzügyi bizottság, hogy a kecskeméti barackpálinka európai, sőt mondható világhírré szert tett neve jó részben Führer Izidor propaganda munkájának és ezzel kapcsolatos áldozatkészségének a következménye és tekintettel továbbá arra, hogy az ő költségein újjáépített városi szeszfőzde az ország legmodernebb szeszfőzdéjének tekinthető és végül tekintettel arra, hogy az érvényben lévő jogszabály és bírói gyakorlat értelmében szerződés megszűnése esetén a jóhiszemű szerződő féllel szemben az eredeti állapot állítandó helyre és a város az ily szerződő féllel szemben jogtalanul nem gazdagodhatik” – végül a korban igen tekintélyesnek számító 30 ezer pengő összegű végkielégítést szavaztak meg Führer Izidornak. Más kérdés, hogy a belügyminiszter és a pénzügyminiszter még két évvel később, 1941 novemberében sem tudott dönteni: Führer Izidornak Kecskemét városa kifizetheti-e a 30 ezer pengőt. Az iratokból úgy tűnik, hogy Reményi-Schneller Lajos pénzügyminiszter volt az, aki a kifizetést ellenezte, míg Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter elfogadta Kecskemét város érveit.⁴¹

Zsidók iparendélyét nem csak az illetékes iparhatóság, vagy a pénzügyigazgatóság, vagy a helyi közigazgatási hivatal vezetői vonhatták el. A harkányi körjegyző 1940 júliusában arról tájékoztatta feljebbvalóját, a siklói járás főszolgabíróját, hogy Balázs János pincér Fleischer Aladár harkányi lakostól három és fél évre bérbe vette a „Kakukk” vendéglőt, évi 2.000 pengőért, miután a Honvédelmi Minisztérium Fleischertől „az italmérési jogot megvonta, mert zsidó és a határsávban lakik.”⁴²

A magyar zsidókat hátrányosan megkülönböztető jogszabályokat nem csak abból a szempontból lehet vizsgálni, hogy a zsidó, vagy zsidónak minősített magyar állampolgárookra hogyan hatottak. 1941. szeptember 19-én a pécsi elsőfokú közigazgatási hatóság elutasította Grünbaum Vilmosné, sz. Kovács Ilona kérvényét, hogy férjétől megvont iparigazolványt átvehesse. Az indoklás szerint a kérvényező „iparát nem személyesen, hanem olyan személy részére kívánja folytatni, aki saját személyében nem kaphatna iparigazolványt.” Az őskeresztény, Kovács Ilona öt éves és hat hónapos gyerekei, valamint 60 éves édesanyja eltartására hivatkozva 1941 októberében fellebbezésében kérte a pécsi I. fokú iparhatóságtól, hogy a férjétől, (a zsidó) Grünbaum Vilmostól megvont rövidáru, kötött, szövöttáru, úri és női divatáru stb. kereskedésre jogosító iparigazolványt átvehesse. Mint kérvényében írta: „Amikor én férjhez mentem, szó sem volt zsidótörvényről, és sem a törvény, sem a társadalom ebben semmiféle kivetni valót nem talált. Házasságomból két gyermekem született. Mindketten szülői eltartásra szorulnak. A törvénynek nem lehetett az a szándéka, hogy én és gyermekeim, akik keresztények vagyunk, és akiket épp ezért a törvény teljes jogúaknak ismer el, elessünk megélhetésünket biztosító kereseti lehetőségtől. Nem másnak a részére akarom az ipart gyakorolni, hanem azért akarok dolgozni, hogy édesanyámat és két kisgyerekeimet eltarthassam, mert ezeknek nem tudom még megmagyarázni, hogy van egy zsidótörvény.” Kovács Ilona, gyerekei életkorából következtethetően 1935 tájékán

⁴¹ MOL, Belügyminisztérium általános iratai (a továbbiakban: K 150), 1941-IV-18-150.400.

⁴² BML, Siklói járás főszolgabírójának iratai, 4071/1940.

mehetett férjhez Grünbaum Vilmoshoz. Második gyerekük 1941-ben, három zsidótörvény után született. Kérvényében még csak nem is céloz arra, hogy hajlandó lenne gyermekei apjától elválni. Ezek után szinte természetesnek kell tartanunk, hogy 1942. január 20-án (egyébként a wannseei konferencia napján) a pécsi helyettes polgármester, dr. Vörös elutasította kérvényét.⁴³

Grünbaumné a stróman-rendszer elleni küzdelem egyik áldozata volt. 1938–1939-től árja rokonok, barátok, ismerősök sokasága segített önzetlenül — vagy nagyon sok pénzért — kijátszani a zsidótörvényeket és -rendeleteket. A jogi kiskapuk megtalálása képzett jogászok feladata volt. Dúsgazdag zsidó családba benősülő árja nevére úgy írták a házassági szerződéssel az egyik hírlapkiadó részvénytársaságot, hogy az ifjú férj meg sem kérdezte a részvénytársaságok számát, értékét, nem is tudta, hogy milyen gazdag lett.⁴⁴ A stróman-rendszer a gyakorlatban rendkívül nehezen volt felszámolható. Schleich Ferenc és Bauer Károly mohácsi keresztyén vaskereskedők a polgármesternek küldött feljelentő levelükben azt nehezményezték, hogy Lévai Istvánné csak névleg vezeti apósa, a zsidókat korlátozó jogszabályok hatálya alá tartozó Weiler Zoltán üzletét, az üzletvezetésben nem is vesz részt, ahhoz nem is ért. Schleich Ferenc a pécsi Kereskedelmi és Iparkamaránál is feljelentette konkurensét. Innen szakszerű választ küldtek a mohácsi illetékeseknek: azt, hogy egy üzletet ténylegesen ki vezet, csak annak alapján lehet megállapítani, hogy ha tisztázzák, ki adja le a megrendeléseket, ki fizet a megrendelt árukért, ki a tényleges eladó, ki rendelkezik a befolyt jövedelem felett, ki dönt a személyzet felfogadása és elbocsátása felett. Mindezeket a körülményeket viszont csak hites könyvszakértő tisztázhatja. A pécsi Kereskedelmi és Iparkamara azt javasolta a mohácsi illetékeseknek, hogy a könyvszakértő költségeit a panaszosok előlegezzék meg. A rendelkezésünkre álló iratokból nem derül ki, hogy végül is a feljelentőket felszólították-e egy hites könyvszakértő felfogadására. Saját hatáskörükben viszont a mohácsi hatóságok a helyi rendőrséghez fordultak. A rendőrkapitányság detektív csoportja rövid nyomozás során kiderítette, hogy Pantyata Mária 1932-ben kötött házasságot Lévai Istvánnal. 1938-ban jelentette be a római katolikus plébánia hivatalnál, hogy áttér az izraelita hitfelekezetbe. 1940-ben viszont bejelentette, hogy visszatért a katolikus vallásra. Mivel az izraelita vallásra való áttérésről a katolikus plébánia hivatal hivatalos értesítést nem kapott, a kilépés és a visszalépés között pedig nem telt el három év, így Lévai Istvánné továbbra is katolikus vallásúnak minősült. Nem tűnik túl merésznek a feltételezés: az első zsidótörvény előtt akart Lévainé áttérni a zsidó vallásra, a zsidókat korlátozó jogszabályok gazdasági hatásait felmérve viszont 1940-ben újra visszatért a katolikus egyház kebelére. A rendelkezésünkre álló iratokból nem derül ki, hogy végül is a feljelentők elérték-e céljukat, elvonták-e Lévai Istvánné iparendélyét.⁴⁵

Azok, akiknek sikerült a zsidóktól elvont iparendélyeket, kocsmákat, veőkört megszerezniük, nyilvánvalóan jól jártak. Azonban nem kevesen, és éppen

⁴³ BML, Pécsi I. fokú közigazgatási hatóság iratai, 568/1942.

⁴⁴ Gyáni Gábor – Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Osiris, Budapest, 2003, 251.

⁴⁵ BML, Mohács város polgármesterének iratai, 1141/1946.

a legkiszolgáltatottabbak, a szegényparasztok, munkások közül sokszor a tönkretett zsidóval együtt veszítették el állásukat. Klein Hermann pécsi cipésmester 1943 decemberében a polgármesterhez írott kérvényében többek között arra hivatkozva kért „egy kis műhelynek alkalmas lyukat”, hogy munkásait és családját eltarthassa. Mint kérvényében megírta, jelenleg is öt-hat munkással dolgozik, de volt idő, amikor 10-12 munkása volt. Ha most nem kap egy kis műhelynek való üzlethelyiséget, akkor „télvíz idején” maradék munkásai is, családos emberek az utcára kerülnek, koldusbotra jutnak. Az iratokból nem derül ki, hogy milyen okokból, de 1944. január 10-én Klein Hermann saját kezű aláírásával visszavonta kérvényét. Ő túlélte a holokausztot, 1945. december 17-én kérvényezte, hogy „árjásított” üzlethelyiségét visszakaphassa.⁴⁶

A zsidókat hátrányosan megkülönböztető jogszabályok gazdasági hatásait még ma sem ismerjük pontosan. Nem tudjuk, hogy pontosan hány ember jutott koldusbotra e „keresztény őrségváltás” következtében. A zsidók gyárait, bankjait, városi ingatlan vagyonukat, tehát a zsidó nagytőke döntő többségét ez a törvényhozás nem érintette. A szakirodalom egybehangzó véleménye szerint, bár pontosításához még további kutatásokra van szükség, a zsidókat hátrányosan megkülönböztető jogszabályok a kb. 800 ezres zsidó, vagy zsidónak minősített népességből kb. 250 ezer embert érintettek különösen hátrányos módon.⁴⁷ Az „ős-keresztény” fiatal diplomások, értelmiségiek körében az 1920-as években még tömeges volt a munkanélküliség. A diszkriminatív törvények következtében „felszabaduló” értelmiségi munkahelyekből már túlkínálat volt a világháború idején.⁴⁸ A bejártott praxissal, jó társadalmi-szakmai kapcsolatokkal rendelkező, nagyvárosokban élő ügyvédek, magánvállalatoknál dolgozó szakmunkások, művezetők, könyvelők, mérnökök általában jobban meg tudták védeni pozícióikat, mint a friss diplomások vagy kezdő vállalkozók.

Árja vezetésű vállalatok, hogy a 20, majd 6%-os zsidó arányszámot be tudják tartani, fiktív munkavállalók közbeiktatásával megőrizték a zsidó mérnököket, művezetőket, szakmunkásokat. Az 1939 után kibontakozó hadikonjunktúra körülményei között, hiába ágáltak a Képviselőházban és a sajtóban az antiszemiták, az „Aladár”-rendszer virágzott. Yehuda Don kutatásai szerint az állami vállalatoknál elbocsátották, illetve nyugdíjazták a zsidókat, a magánvállalatoknál nem.⁴⁹ Elsősorban a kistulajdonosokat, kiskereskedőket, kisiparosokat, a bérmunkából élő értelmiségieket, újságírókat, színészeket stb. érintették súlyosan a zsidókat hátrányosan megkülönböztető jogszabályok.⁵⁰

⁴⁶ BML, Pécs város I. fokú közigazgatási hatóság iratai, 4414/1945.

⁴⁷ Gyáni-Kövér: i. m. 275. A szerzők szerint: „Az antiszemita törvényhozás közvetlen hatásáról adatok hiányában is megállapítható... a magángazdaság kereskedőit a feltételezhetőnél kevésbé sújtotta, de megtizedelte számukat.” Uo.

⁴⁸ Uo. 280.

⁴⁹ Yehuda Don: *The Economic Effect of Antisemitic Discrimination: Hungarian Anti-Jewish Legislation, 1938–1944*. In: *Jewish Social Studies* (New York) 1986 Winter: 63–82.

⁵⁰ Karády Viktor: A magyar zsidóság helyzete az antiszemita törvények idején. *Medvetánc*, 1985. 2–3. sz. 48., 52–53. Túlzásnak tűnik Karády Viktor megállapítása, mely szerint a zsidótörvények, „...ha szó szerint alkalmazzák őket, a gazdaság összeomlásához vezetnek volna.” Ld. uo. 47. Csósz László újabb kutatásai szerint még a zsidó földbirtokok elvételénél is érvényesíteni igyekeztek a gazdasági rentabilitás elveit.

II. Állampolgári jogokat korlátozó törvények és rendeletek

E csoportba sorolhatóak azok a törvények és rendeletek, amelyeknek csak közvetve volt vagy lehetett gazdasági hatása. E jogszabályok hivatalosan meghirdetett célja a zsidók társadalmi-politikai befolyásának visszaszorítása volt. A zsidók képviselőházi és önkormányzati választójogát több törvény és rendelet is korlátozta.⁵¹ A választójog korlátozásánál csak azok a magyar állampolgárságú zsidók élveztek mentességet, akik Magyarországon születtek. Ha az illető szülei 1867. december 31. után születtek, igazolni kellett, hogy ők is Magyarország területén születtek. Csak próbáljunk meg egy kicsit visszafelé számolni az időben. Ha valaki 1939-ben 39 éves volt, és ezek szerint 1900-ban született, ha édesapja 1866-ban született, akkor akár 1830-ig, több mint 100 évre visszamenőleg kellett igazolni, hogy ős-talajgyökeresen magyarországi polgárcsaládról van szó.

Pontosan tudjuk, hogy a megyei és városi törvényhatóságokban hogyan alakult a II. zsidótörvény után a választójoggal rendelkező, illetve az önkormányzatok megválasztott testületeiben helyet foglaló zsidók száma. Legnagyobb adófizető (virilis) jogon zsidó többé nem lehetett önkormányzati tag. Az alábbi táblázatot kézzel, tintával, illetve ceruzával írva a Belügyminisztériumban készítették, 1941 őszén.

III. sz. táblázat

A trianoni országrészen fekvő törvényhatósági jogú városok adatszolgáltatása az 1939. IV. tc. rendelkezései végrehajtásának eredményeiről

A város neve	Helyhatósági választójoggal rendelkezők száma az 1939. IV. tc. hatályba lépése előtt	Ezek közül az 1939. IV. tc. alapján feljegyzett zsidók száma	Az 1939. IV. tc. alapján helyhatósági választójogukat elvesztettek száma	Törvényhatósági bizottság taglétszáma az 1939. IV. tc. hatályba lépése előtt	Törvényhatósági bizottság zsidó tagjainak száma és aránya az 1939. IV. tc. hatályba lépése előtt	Az 1939. IV. tc. alapján törvényhatósági bizottsági tagságukat elvesztettek száma
Budapest	358 970	75 353	71 130	172	36 – 20,9%	11
Baja	8 839	762	535	136	17 – 12,3%	14
Debrecen	33 291	3 072	2 945	202	21 – 10,4%	10
Győr	17 108	2 179	1 986	137	28 – 20,4%	23
Hódmezővásárhely	16 254	493	404	171	5 – 2,9%	4
Kecskemét	23 671	881	869	172	12 – 7,0%	10
Miskolc	19 480	2 952	2 873	137	50 – 36,5%	34
Pécs	21 792	1 709	1 591	140	17 – 12,1%	9
Sopron	16 156	970	841	141	8 – 5,7%	6
Szeged	40 314	1 836	1 616	204	39 – 19,1%	20
Székesfehérvár	10 517	870	786	136	19 – 14,0%	12
Összesen	566 392	91 077	85 576	1 748	252 – 14,4%	158

További kutatások szükségesek annak tisztázására, hogy az egyes nagyvárosokban miért alakult olyan eltérően a zsidók száma. Kecskemét, Hódmezővá-

⁵¹ 1939:IV. tc., 1939:XVIII. tc., 1939:XIX. tc., 1940:XXXI. tc., 1941:XIX. tc.

sárhely, Sopron szinte „zsidómentes”, és ezekben a városokban 1941-re gyakorlatilag alig maradt zsidó az önkormányzatok választott testületeiben. Ezzel szemben Budapesten, Debrecenben, Pécsen és Szegeden is a zsidókat korlátozó jogszabályok hatálya alól mentesített, vagyis tűzharcos, kikeresztelkedési érdemeket, keresztény házastársat, gyereket felmutatni tudó zsidók viszonylag jelentős számban meg tudták őrizni pozícióikat az önkormányzatokban. Ezzel szemben Baján, Győrött a zsidó törvényhatósági bizottsági tagok 82-82 %-át eltávolították.

IV. sz. táblázat

A trianoni országrészen fekvő megyei városok adatszolgáltatása az 1939. IV. tc.-re, egyes rendelkezései végrehajtásának eredményeiről

A város neve	Helyhatósági választójoggal rendelkezők száma az 1939. IV. tc. hatályba lépése előtt	Ezek közül az 1939. IV. tc. alapján feljegyzett zsidók száma	Az 1939. IV. tc. alapján helyhatósági választójogukat elvesztettek száma	A képviselőtestület taglétszáma az 1939. IV. tc. hatályba lépése előtt	A képviselőtestület zsidó tagjainak száma és aránya az 1939. IV. tc. hatályba lépése előtt	Az 1939. IV. tc. alapján képviselőtestületi tagságukat elvesztettek száma
Balassagyarmat	3 085	581	506	60	17	13
Békéscsaba	12 213	609	571	143	36	29
Budafok	5 043	147	42	73	6	5
Cegléd	11 798	208	168	100	0	0
Csongrád	6 101	219	214	68	9	6
Eger	10 568	785	748	90	12	12
Esztergom	5 091	276	258	72	2	1
Gyöngyös	4 612	575	470	60	20	17
Gyula	7 116	170	129	80	7	6
Hajdúböszörmény	6 824	246	195	86	8	7
Hajdúnánás	4 222	195	195	73	3	3
Hajdúszoboszló	3 968	164	157	74	4	4
Jászberény	6 263	233	233	97	17	15
Kalocsa	3 049	156	139	85	17	13
Kaposvár	10 382	1 153	1 020	91	24	19
Karcag	4 617	204	198	60	3	3
Kispest	12 162	1 094	1 094	120	20	19
Kiskunhalas	8 449	317	317	82	9	6
Kiskunfélegyháza	7 831	380	378	96	16	13
Kisújszállás	4 263	115	115	60	2	2
Kőszeg	3 372	38	14	69	3	3
Makó	7 814	369	347	126	20	18
Mezőtúr	7 647	248	212	80	3	3
Mohács	5 258	251	236	56	15	12
Mosonmagyaróvár	3 530	173	145	108	12	12
Nagykanizsa	6 712	847	707	76	25	20

A város neve	Helyhatósági választójog-gal rendelkezők száma az 1939. IV. tc. hatályba lépése előtt	Ezek közül az 1939. IV. tc. alapján feljegyzett zsidók száma	Az 1939. IV. tc. alapján helyhatósági választójogukat elvesztettek száma	A képviselőtestület taglétszáma az 1939. IV. tc. hatályba lépése előtt	A képviselőtestület zsidó tagjainak száma és aránya az 1939. IV. tc. hatályba lépése előtt	Az 1939. IV. tc. alapján képviselőtestületi tagságukat elvesztettek száma
Nagykőrös	7 117	198	198	91	6	4
Nyíregyháza	11 613	1 187	127	112	28	25
Pápa	4 991	703	592	75	20	17
Pestszenterzsébet	11 177	282	249	138	39	32
Pestszentlőrinc	6 017	148	148	100	10	10
Rákospalota	10 794	475	475	96	26	22
Salgótarján	6 768	411	403	72	15	11
Sátoraljaújhely	3 615	681	681	74	15	14
Szekszárd	4 888	238	229	72	9	8
Szentendre	2 689	93	90	70	8	7
Szentes	8 083	294	252	96	11	11
Szolnok	8 436	667	607	125	30	23
Szombathely	10 840	900	614	117	24	19
Túrkeve	3 665	72	69	60	2	2
Újpest	13 092	2 577	2 577	120	70	45
Vác	5 664	810	810	70	6	5
Veszprém	4 798	333	254	60	9	8
Zalaegerszeg	4 432	493	319	60	16	15
Összesen	296 149	20 315	17 502	3 793	654	539

Részletesebb elemzést érdemelne, hogy az egyes megyei városokban miért nem volt zsidó megválasztott képviselőtestületi tag? Nem indultak a választáson? Nem választották meg őket? Elegendő volt „a” zsidók számára, ha a legtöbb adót fizető hitsorsosaik képviselik őket? Biztosan állítható, hogy a virilisek között országos vagy városi számarányukat messze meghaladó módon voltak zsidók, míg a megválasztott képviselőtestületi tagok között alig akadt zsidó. Cegléden már a zsidókat korlátozó jogszabályok előtt megpróbálták megoldani legalább a zsidó városi képviselők ügyét. Mint a helyettes polgármester, a száraz megfogalmazásból is érezhető büszkeséggel jelentette, városában: „Egy személy, vagy képviselőtestületi tagsága sem szűnt meg, mert a legtöbb ad.[ó] fizetők közé a zsidókat már előző években sem vettük fel.”⁵² Az a tény, hogy ehhez nem volt joguk, szemmel láthatóan nem zavarta a ceglédi városi vezetőket.⁵³ E táblázat adatait is érdemes

⁵² MOL, K 150, 1941-IV-7-150.375. Cegléd polgármesterének 22.171. sz. jelentése a belügyminiszternek (1941. szeptember 9.).

⁵³ A városi adatokat részletezve következő jelentésében a ceglédi polgármester megírta, hogy 11 798 városi képviselőtestületi tagválasztó közül 208 volt zsidó (tehát még a 2%-ot sem érte el a zsidók számaránya), viszont: „Nem volt zsidó választott már évekkel azelőtt sem, a viriliseket pedig fokozatosan kihagytuk, úgy hogy a törvény hatályba lépése idején már virilis képviselőtestületi tag sem volt.” Uo. 23.100/1941. szeptember 19.

lenne részletesebben elemezni. Mint látható, több megyei városban siettek szinte, vagy valamennyi zsidó önkormányzati képviselőtől megszabadulni. Egerben, Hajdúnánáson, Hajdúszoboszlón, Karcagon, Kisújszálláson, Kőszegen, Mezőtúron, Mosonmagyaróváron, Pestszentlőrincen, Túrkevéen és Szentesen zsidótlanították az önkormányzati testületeket. Balassagyarmaton, Kalocsán, Rákospalotán, Salgótarjánban 4-4, Kaposváron, Nagykanizsán, Szombathelyen 5–5, Békéscsabán, Pestszenterzsébeten és Szolnokon 7-7, Újpesten pedig 25 zsidó őrizhette meg képviselőtestületi tagságát. Ezen száraz számok mögött is emberi sorsok, testületi állásfoglalások vannak, történetük feltárása még további levéltári kutatómunkát igényel. Mint annak megmagyarázása is, hogy az egyes városokban még a diszkriminatív törvények előtt miért alakult oly eltérően a zsidók és nem zsidók számára a képviselő testületekben.

Mint az Engel fivérek ügyéből is kiderült, egy-egy törvény vagy rendelet akkor is felhasználható a zsidók ellen, ha annak szövegében egyetlen szóval sem említik őket, vagy a korábban kiadott zsidórendeleteket és -törvényeket. Milyen alapon lehetne például az 1939. évi XIII. törvénycikket⁵⁴ a zsidókat korlátozó jogszabályok közé besorolni? Szövegében még csak nem is céloznak a zsidókra, pusztán azt szabályozzák, hogy milyen feltételek mellett szerezheti meg, vagy veszítheti el valaki a magyar állampolgárságot. A Magyar kir. Külügyminisztérium iratanyagában az egyes konzulátusok, nagykövetségek irataiban ezrével találhatók útlevel- és vízumkérelmek. Az 1939:XIII. tc. 2. § alapján elveszítették állampolgárságukat mindazok, akik megszakítás nélkül 10 évnél hosszabb ideig tartózkodtak külföldön. Abban az esetben, ha izraelita vallású kérte útlevele érvényességének meghosszabbítását, vagy állampolgársága elismerését, a Belügyminisztériumban a Külföldieket Ellenőrző Országos Központi Hatóság illetékesei „priorálták” a kérvényt, amelyet az esetek döntő többségében elutasítottak. Az indoklásban — ha nem csak annyit írtak, hogy „engedélyezhetőnek nem találtam” —, nem hivatkoztak a kérvényező vallására, csak arra, hogy 10 évnél hosszabb ideig tartózkodott külföldön.⁵⁵ Ha nem zsidó — vélelmezhetően magyar — kérte állampolgársága elismerését, és nem volt körözött kommunista, általában megkapta a magyar útlevelet.

A következetes antiszemita Teleki Pál második miniszterelnöksége idején sietett visszaállítani az egyetemi felvételeknél a *numerus clausus*.⁵⁶ A jogfosztó, megalázó zsidókat hátrányosan megkülönböztető jogszabályok közé sorolhatjuk a fentebb már idézett 1940. évi XXVII. törvényt, amellyel az izraelita hitfelekezet képviselőjét, a világhírű tudóst, az agg Löw Immánuel rabbit megfosztották felsőházi tagságától.⁵⁷ Már a Kállay-kormány idején fogadták el az 1942. évi VIII. tör-

⁵⁴ 1939. évi XIII. törvénycikk a magyar állampolgárság megszerzéséről és elvesztéséről szóló 1879:L. törvénycikk kiegészítéséről és módosításáról.

⁵⁵ Kollin Fülöp kérvényére Dr. Beszterczey-Jacobi Roland belügyminisztériumi miniszteri tanácsos csak annyit írt: „bejelentését [ti. állampolgársága fenntartására irányuló bejelentését – K. L.] nem vettem tudomásul”. Az elutasítás indoka csak a kérvényező feleségének nevéből derül ki, őt Löwy Reginának hívták. BML, Pécsi járás főszolgabírájának iratai, 6014/1939.

⁵⁶ 1940:XXXIX. tc.

⁵⁷ Erdemes megemlíteni, hogy a szegedi törvényhatóságból már 1939. szeptember 4-én eltávolították Löw Immánuel, aki pedig a közgyűlés örökös tagja volt. A főrabbi tehát egy évig még úgy volt

vénycikket, amellyel az izraelita vallásfelekezetet bevett vallásból elismert vallásfelekezetté minősítették vissza.

A magyar zsidó katonai munkaszolgálatnak gazdag a hazai és nemzetközi szakirodalma.⁵⁸ A magyar zsidókat megfosztották tartalékos katonai rangjuktól, majd végül saját civil ruháikban, sárga — a kitért zsidóknak fehér karszalaggal — ellátva, fegyvertelenül kellett szolgálniuk. A cionisták ezt akár természetesnek is vehették, megalázónak az asszimiláns, hazájukat őszintén szerető zsidók érezték a munkaszolgálatot. Sokan közülük bizonyára lelkesen harcoltak volna fegyverrel is, ha hagyják őket, a Wehrmacht és a Waffen SS katonáival együtt, a Vörös Hadsereg ellen.

Itt és most nincs mód a náci kollaboráns Sztójay-kormány végleges jogfosztást, kirablást és megbélyegzést tartalmazó rendeleteit ismertetni. Nyilvánvaló, hogy a nemzetből való végleges, végső kitzasztást a sárga csillag viselését előíró rendelet⁵⁹ jelentette. De arra talán érdemes utalni, hogy 1944-ben sem törvény, de még rendelet sem született arról, hogy a sárga csillagos, „bélyeges sereget”, a magyar zsidókat deportálják az országból. Randolph Braham szerint Horthy Miklós 1944. március 18-án Klessheimben, a Hitlerrel folytatott tárgyalásain csak abba egyezett bele, hogy 50-100 ezer munkaképes zsidót kivihetnek az országból. A Sztójay-kormány viszont, amelynek Horthy a zsidókérdés terén szabad kezét adott, már az első minisztertanácsokon (március 22. és 29.) sorozatban fogadta el a totális jogfosztást és gazdasági kirablást jelentő rendeleteket. Az újonnan kinevezett belügyi államtitkárok, Endre László és Baky László, harmonikus együttműködve Adolf Eichmann SS-Obersturmbannführerrel, a Birodalmi Biztonsági Főhivatal (Reichssicherheitshauptamt, RSHA) IV. (Gestapo) B-4 (zsidóügyi) osztályának vezetőjével, március végén, április elején kidolgozták Magyarország zsidótlanításának részletes tervét. Kizártnak tarthatjuk, hogy mindezt a kormány hallgatolagos beleegyezése, tudta nélkül tették volna.⁶⁰

III. fajvédelmi törvény

A magyar törvényhozók csak hat évvel a nürnbergi fajvédelmi törvények kiadása után szánták rá magukat arra, hogy a fajvédelem útjára lépjenek. Csak érdemességként említhető meg, hogy az 1941:XV. törvénycikk, eltérően a nürnbergi törvénytől, az árja férfiakat nem büntette, ha zsidó nővel követtek el „fajgyalázt”, csak a zsidó férfiakat fenyegette három év börtön, ha tisztességes, nem zsidó nővel nemi kapcsolatot létesítettek. Eddigi levéltári kutatásaink során rendkívül ritkán talákoztunk ilyen esetekkel. Nyilvánvaló, hogy a házasságkötési tilalmat sem az anyakönyvvezetők, sem az esetleg házasulni kívánók nem merték

---

a Felsőház tagjaként a zsidó hitközség képviselője, hogy szűkebb pátriája önkormányzati képviselői már kizárták maguk közül vallása miatt. Ld. Fülöp András: *A zsidótörvények hatása Szegeden, 1938-1944.* (Szakdolgozat. Szegedi Tudományegyetem, 2004.) 28.

⁵⁸ Erről részletesen ld. Braham: i. m. X. fejezet.

⁵⁹ 1.240/1944. M. E. számú rendelet a zsidók megkülönböztető jelzése tárgyában (március 29.). A történelmi egyházak vezetőinek tiltakozására egy héttel később a keresztény vallásfelekezetek papjait, a hadiözvegyeket és hadiárvaikat, a keresztény házassággal együtt élő, keresztény vallásra tért izraelitákat stb. mentesítették a sárga csillag viselése alól. (1450/1944. M. E. sz. 1944. április 4. – BK 1944. 04. 05.)

⁶⁰ Erről részletesen lásd: *Braham*: i. m. 1997, 371-519.

megszegni. Konszenzuális szexuális kapcsolat esetén pedig legfeljebb a feljelentőktől kellett félni. Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy az inkriminált törvénycikk büntető rendelkezése szerint a házassági tilalmat megszegőket öt évig terjedő börtönnel sújtották, valamint öt is, születendő gyerekeit is zsidónak minősítették.⁶¹

Érdekes ugyanakkor, hogy Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter már 1940. januárjában, tehát jó másfél évvel a fajvédelmi törvény elfogadása előtt külön rendeletben tiltotta meg, hogy rendőrtisztek, a detektív testület, illetve a rendőr őrszemélyzet tagjai az 1939. IV. törvénycikk hatálya alá eső nőt feleségül vegyenek.⁶² Még figyelemre méltóbb, hogy hasonló tartalmú rendeletet sem a hadsereg, sem a csendőrség vezetői nem tartottak szükségesnek kiadni. Nyilvánvalóan azért, mert még elvélve sem akadt olyan hivatásos katona vagy csendőr, aki 1938–1939 után zsidó nőt akart volna feleségül venni.

Összefoglalás

A magyarországi diszkriminatív törvényeket és -rendeleteket 1940 kora ősze előtt nem német nyomásra, legfeljebb a németeket és az olaszokat, románokat, szlovákokat másolva adták ki. A magyar antiszemita célja a zsidók elszegényítése, kivándoroltatása, megalázása volt. Százazreket aláztak meg, fosztottak ki, embereket, akiknek egyetlen bűnük az volt, hogy ők vagy szüleik, nagyszüleik zsidó vallásúak voltak. De voltak, akiknek mindez kevés volt. A zsidókat korlátozó jogszabályok és -rendeletek végrehajtásával kapcsolatban a szélsőjobboldali képviselők gyakran adtak hangot elégedetlenségüknek. Serényi Miklós gróf 1943 decemberében hosszan sorolta kifogásait: a zsidó földbérlok ellen szerinte a kormány semmit sem tesz, még mindig egymillió holdon „nyúzhatják a magyar parasztot”. A kereskedelemben sem történt érdemi változás Serényi szerint, hiszen például hosszúnappor „alig lehet Budapest utcáin nyitott kirakatú üzletet találni.” A gyáripar is még „mindig erősen zsidó kezekben van” – fejezte be felszólalását Serényi.⁶³ A magyar középosztály gerince ekkor roppant meg: hivatalnokok, csendőrök, rendőrök, polgárok, parasztok és munkások száz- és százazrei 1938 után szokták meg, hogy vagyonhoz, álláshoz, földhöz, pozícióhoz nem csak munkával, vállalkozással lehet jutni, hanem úgy is, hogy a szomszédos zsidótól állami segítséggel elveszik azt.⁶⁴ Ha van Magyarországon zsidókérdés, márpedig a hiva-

⁶¹ Az 1941:XV. tc. IV. 9. §-a szó szerint a következőket tartalmazza: „A jelen §-ban foglalt tilalom megszegésével kötött házassága következtében a zsidókkal esik egy tekintet alá az is, aki keresztény hitfelekezet tagjaként született és az is maradt, s e mellett mind a két szülője házasságkötésük idejében keresztény hitfelekezet tagja volt s nagyszülői közül csak kettő született az izraelita hitfelekezet tagjaként. A jelen §-ban foglalt tilalom ellenére kötött házasságból született gyermek is a zsidókkal esik egy tekintet alá. Az izraelita hitfelekezetbe a jelen törvény hatálybalépése után áttért olyan személy, akinek a jelen § értelmében tilos volna áttérése előtt zsidóval házasságot kötnie, ha az izraelita hitfelekezet tagjaként zsidóval köt házasságot, a zsidókkal egy tekintet alá eső személy marad akkor is, ha utóbb ismét keresztény hitfelekezet tagjává lesz.” Az öt éves börtönbüntetésről a törvénycikk 14. §-a rendelkezett.

⁶² 95.400/1940. B. M.

⁶³ *Képviselőházi Napló* 1939–1944. XIX. köt. 52. (1943. december 14.)

⁶⁴ Bibó István megfogalmazásában: „Ettől kezdve szokták meg a magyar társadalom széles rétegei azt, hogy nemcsak munkával és vállalkozással lehet egzisztenciát alapítani, hanem úgy is, hogy valaki másnak a már kialakított egzisztenciáját kinézi magának, s aztán az illetőt feljelenti, nagyszü-

talos és az ellenzéki szélsőjobb propagandája ezt hangoztatta, akkor azt állami segítséggel meg kell oldani, a zsidókat és vagyontárgyaikat, üzleteiket, földjüket nyilván kell tartani, adott esetben pedig az ingó és ingatlan vagyont árjásítani is lehet. 1944. március 19. után éppilyen logikusnak, törvényesnek és elfogadhatónak tűnt a hivatalnokok, csendőrök, de az átlagemberek többsége számára is, hogy a zsidókat el lehet távolítani az országból és az életből is.

HUNGARIAN ANTI-JEWISH LEGISLATION 1920–1944

by László Karsai
(Summary)

The study analyses the Hungarian anti-Jewish laws and decrees from a historico-sociological point of view. It is well known that after World War I Hungary was the first country in Europe to make anti-Jewish legislation by enacting the law called „*numerus clausus*”, which limited the number of people of Jewish religion admitted into the Hungarian higher education. It is less well known, however, that, despite the ever growing pressure coming from the extreme right, the Hungarian political elite refused to enact further anti-Jewish laws or decrees until 1938. In 1938, though, following the example of nazi Germany and fascist Italy, and in accordance with the anti-semitic policy of neighbouring Romania and Slovakia, it excluded the Hungarian Jews from the civic equality of rights by disriminative anti-Jewish legislation. The present study is the first to enumerate one by one all the pieces of Hungarian anti-Jewish legislation. At the same time it aims to reveal their economic, social and political consequences through the analysis of individual cases.

---

lőit kikutatja, állásból kidobhatja, üzletét kiigényli, őt magát esetleg internáltatja, egzisztenciáját pedig birtokba veszi.” Ld. *Bibó István: Zsidókérdés Magyarországon 1944 után*. In: *Uő: Válogatott tanulmányok*. 2. köt. Budapest, Magvető, 1986. 633.

MAGYARORSZÁG DEVIZA- ÉS ÁRFOLYAM-POLITIKÁJA AZ „ÚJ GAZDASÁGI RENDBEN,” 1935–1945¹

Az I. világháború kitörését követően megszűnt a nemzetközi aranypénzrendszer, amely a megelőző évtizedekben a gazdasági növekedés és a pénzügyi stabilitás biztos hátterének bizonyult. Felélesztésével sikertelenül kísérleteztek az 1920s években, a gazdasági világválság során végképp bebizonyosodott, hogy az új viszonyok között már nem képes betölteni korábbi funkcióit.² A globális arany standard vége azzal a fontos következménnyel járt, hogy az egyes országok monetáris hatóságai ezentúl önállóan alakíthatták a hazai devizaárfolyamokat, nem korlátozta őket többé az aranyparitás fenntartásának és a nemzetközi játékszabályokhoz való alkalmazkodásnak a kényszere. A két világháború közötti időszakban így a deviza- és az árfolyam-politika a kormányok és központi bankok gazdaságpolitikai gyakorlatának új, rendkívüli jelentős eszközévé váltak. A valuták kurzusainak alul- vagy túlértékelésével serkentették vagy fékezheték a gazdaság növekedését, befolyásolhatták a kereskedelmi mérleg egyensúlyát, az ország belső árszínvonalát, vagy a munkanélküliség alakulását.

Nem meglepő tehát, hogy a második világháború időszakában a német kül-gazdasági kapcsolatok kialakításában a valuta- és árfolyam-politika igen fontos szerepet kapott. Az eddigi kutatások során azonban sajnálatosan keveset foglalkoztak ezzel a kérdéssel. A történelmi tanulmányokban leginkább az úgynevezett „Új Gazdasági Rend” részeként kialakítani tervezett, Berlin központú, európai multilaterális elszámolási rendszer kapott figyelmet.³ A hazai kutatásban újabban Pritz Pál foglalkozott ezzel a kérdéssel.⁴ Kevésbé kutatták azonban azt a kér-

¹ Ezúton szeretnék köszönetet mondani az Alexander von Humboldt Alapítvány és a Bolyai János kutatási ösztöndíj (BO/00249/02) nagyvonalú támogatásáért, amely lehetővé tette számomra a tanulmány alapját képező levéltári és könyvtári kutatások elvégzését.

² *Barry Eichengreen: Golden Fetters, The Gold Standard and the Great Depression. 1919–1929.* New York, Oxford, 1992.; *Barry Eichengreen: Globalizing Capital, A History of the International Monetary System.* Princeton, 1998.

³ *Willi A. Boelcke: Die deutsche Wirtschaft 1930–1945, Interna des Reichswirtschaftsministeriums.* Düsseldorf, 1983. 266–267.; *Willi A. Boelcke: Deutschland als Welthandelsmacht 1930–1945.* Stuttgart, Berlin, Köln, 1994. 145–147.; *Mark Mazower: Hitler's New Order, 1939–45.* In: *Diplomacy & Statecraft, 1996.* Vol. 7. No. 1. (March), 37.; *Richard J. Overy: The Economy of the German „New Order”,* In: *Die „Neuordnung” Europas. NS-Wirtschaftspolitik in den besetzten Gebieten.* Herausgegeben von Richard J Overy, Gerhard Otto, Johannes Houwink ten Cate. (Reihe: Nationalsozialistische Besatzungspolitik in Europa 1939–1945). Berlin, 1997. 19–22.; *Harold James: Die Reichsbank 1876 bis 1945.* In: *Fünfzig Jahre Deutsche Mark. Notenbank und Währung in Deutschland seit 1948.* Herausgegeben von der Deutschen Bundesbank, München, 1998. 78.; *Derek H. Aldcroft: The disintegration of Europe 1918–1945.* In: *Europe in the international economy 1500 to 2000.* Edited by Derek H. Aldcroft, Anthony Sutcliffe, 1999. Aldershot, 162.

⁴ *Pritz Pál: Pax Germanica. Német elképzelések Európa jövőjéről a második világháborúban.* Budapest, 1999. 176–183.; A magyar és a német árfolyam-politikáról viszonylag hosszabban ír

dést, hogy a megszállt, illetve szövetséges országokkal kialakított gazdasági, kereskedelmi kapcsolatok szabályozásában hogyan éltek az árfolyam-politika eszközeivel a német hatóságok. A csere jellegét, egyenlő, vagy egyenlőtlen voltát ugyanis nemcsak az árak, vagy a külkereskedelem természetes nagysága, hanem a valuták átváltási arányai is nagymértékben meghatározták.

Tanulmányomban a német valuta- és árfolyam-politikai koncepció kialakulását és időbeni változásait szeretném megvizsgálni. A magyar-német kapcsolatok példáján szeretném bemutatni, hogyan érvényesültek a gyakorlatban a német árfolyam-politikai elképzelések, milyen alternatívák adódtak a magyar gazdaságpolitika számára az egyre határozottabb igényekkel jelentkező náci vezetéssel szemben, milyen szerepet játszott a magyar jegybank az éleződő konfliktusok során?

A tanulmány a vizsgált kérdést két időmetszetben vizsgálja. Az első, 1939 szeptemberéig tartó időszakban a magyar jegybank és a pénzügyi kormányzat viszonylag önálló döntéseket hozott a pengő árfolyamára vonatkozóan. A német fél nem kifogásolta, hogy Magyarország leértékelte a márkát a szabadon átváltható devizákhoz képest, és ezzel is igyekezett külkereskedelmét a konvertibilis piacokra irányítani. A második periódusban, a második világháború kitörését követően, Németország álláspontja megváltozott. Egyre nagyobb nyomást gyakorolt Magyarországra annak érdekében, hogy Magyarország a márka felértékelése révén ismerje el a német és a konvertibilis valuták egyenértékűségét, és ezzel demonstrálja a Reichsmark (RM) vezető szerepét a Németország által dominált gazdasági térben. 1940-től a berlini központi bank és a Külügyminisztérium másik fontos célja annak elérése volt, hogy Magyarország a pengő árfolyamát hozza a többi délkelet-európai valutáival egy szintre, hogy ezzel is megkönnyítse a Berlin központú multilaterális líring megvalósítását. A német törekvések másfél évi magyar ellenállás után, több lépésben, 1941 szeptemberére teljesültek, amikor Budapest teljesen megszüntette a márka diszázsióját a konvertibilis devizákkal szemben, és csatlakozott a Berlinben létrehozott európai központi líringhez. A világháború alatt a magyar kormány egyre kevésbé volt képes ellenállni a német kormány követeléseinek és 1941-től egyre több, ellentételezés nélküli erőforrást biztosított Németország háborús erőfeszítéseinek támogatására. 1944. március 19-én, amikor Magyarországot megszállták a náci csapatok, megszűnt az önálló magyar pénzügyi politika, és a kollaboráns kormányzat az ország összes emberi, anyagi és pénzügyi erőforrását a megszállók rendelkezésére bocsátotta.

1. A német devizapolitika 1931 és 1938 között

Németországban a kötött devizagazdálkodás bevezetésére nem Hitler hatalomra kerülését követően került sor, hanem ezt még az előző kormányoktól örökölte az új rendszer. A gazdasági világválság rendkívül súlyos, pénzügyi összeomlással fenyegető következményei hatására a Brüning-kormány függesztette fel a márka konvertibilitását, és tért át a központosított devizagazdálkodásra. Az 1932–33-tól megélénkülő gazdasági növekedés, a gyorsan emelkedő behozatal hatására

azonban 1934-re ismét súlyos devizahiány alakult ki. Az újabb krízis leküzdésére dolgozta ki Hjalmar Schacht, a Reichsbank elnöke a Neuer Plan elnevezésű gazdasági programot, amelynek életbe léptetése az államilag irányított, központosított valutagazdálkodás fenntartását, sőt további szigorítását jelentette.

A harmincas évek második felében Németország erőteljesen növelte külkereskedelmét azokkal az országokkal, amelyek hajlandóak voltak bilaterális kereskedelmi egyezményeket kötni, és elfogadták fizetési eszközként a nem konvertibilis német valutát. A bilaterális külkereskedelem azonban nem pótolta teljesen a konvertibilis piacokkal folytatott árucserét. Németország nem tudott valamennyi partnerével kétoldalú elszámolási egyezményt kötni, és gazdasága továbbra sem nélkülözhetette a konvertibilis piacokon beszerezhető nyersanyagokat, félkész- és késztermékeket.

1938 tavaszáig a birodalom 25 országgal kötött kétoldalú elszámolási egyezményt. A második világháború előtt a német külkereskedelem több mint fele ilyen csatornákon keresztül bonyolódott, főként Délkelet-Európa, Latin-Amerika, Észak-Európa és Elő-Ázsia országaival, másik fele viszont konvertibilis relációban. A harmincas évek második felében a bilaterális külkereskedelem aránya folyamatosan nőtt a másik terhére. Az elszámolási egyezményekben szinte minden árufajtára egyedi árfolyamot határoztak meg, ami lehetővé tette Berlin számára, hogy exportcikkeiért a világpiaconál magasabb árat követelhesen, cserébe a partnereknek is lehetővé tették magasabb ár megállapítását, főként a nyersanyagok és az élelmiszerek esetében, amelyek világpiacon árá a gazdasági válság miatt amúgy is igen alacsony volt. A konvertibilis forgalomban viszont Németországnak azzal a hátránnyal kellett megküzdenie, hogy belső árszínvonala 35–40%-kal a nemzetközi szint felett volt. A kényszer szülte devizagazdálkodás, és a márka túlértékeltségéből eredő árszínvonal eltérés komplikált és bürokratikus szubvenciók rendszer működtetését tette szükségessé.⁵ A kötött devizagazdálkodást Hjalmar Schacht, a központi bank elnöke, birodalmi gazdasági miniszter kényszerintézkedésnek tartotta és vissza akart térni a korábbi rendszerhez. 1936-ban azonban újabb krízis következett be, amely nem tette lehetővé a devizagazdálkodás és a külkereskedelem állami ellenőrzésének leépítését.⁶ 1933–1936 között romlottak Németország külkereskedelmi cserearányai, megdrágult a nyersanyag-behozatal, kevesebb bevétel származott a kivitelből. Nőtt az élelmiszerimport iránti igény is a rossz termések, a belső termelés hibás irányítása és a lakosság növekvő vásárlóereje miatt. A súlyos devizahiány ellenére sem lehetett az importot még jobban korlátozni, a nyersanyag-behozatal szűkítése ugyanis a foglalkoztatottság azonnali csökkenésével járt volna.⁷ A kötött devizagazdaság így az a német gazdaságirányítás hosszú-távon is megőrzendőnek ítélt részévé vált a nemcsak harmincas évek második felében, de a világháború idején is, sőt a békegazdaságra vonatkozó tervekben is átmeneti fenn tartását tervezték.

⁵ *Ludolf Herbst*: Das nationalsozialistische Deutschland 1933–1945. Neue Historische Bibliothek, Band 285. Edition Suhrkamp 1285, Frankfurt am Main, 1996. 123–124.

⁶ *Herbst*, 129.

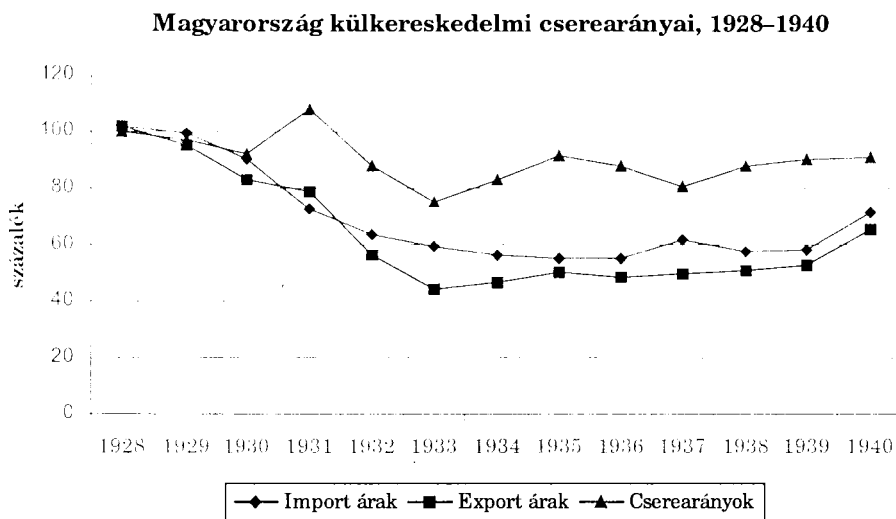
⁷ *Herbst*, 162.

2. A magyar devizapolitika 1931 és 1938 között

A magyar devizapolitikában is alapvető változásokat hozott a gazdasági válság. A húszas évek végétől jelentkező világméretű recesszió a magyar exportban kulcsszerepet játszó agrárszektor erőteljesen sújtotta, a mezőgazdasági termékeket 1928-tól egyre nehezebben lehetett értékesíteni. Világszerte nőtt az agrárprotekciónizmus, amit az értékesítési árak drasztikus csökkenése súlyosbított.⁸ A krízis jelentős cserearány-veszteséggel járt. A válság mélypontján, 1933-ban, Magyarország exportárai az 1928–29-es 44,5%-ára süllyedtek, miközben az import árak csak 59,2%-ára. Bár a cserearányok a válság elmúlásával javulni kezdtek, még a háború kitörésekor is több mint tíz százalékponttal az 1928–29. évi alatt maradtak.

1. ábra

(Külkereskedelmi forgalom ár- és cserearány indexei az 1928–29. évi átlagárak alapján)

Forrás: A Magyar Gazdaságkutató Intézet 50. helyzetjelentése. Budapest, 1942. alapján, 1938. november után: a területváltozások figyelembe vételével.

Az 1931-ben jelentkező adósságválság hatására Magyarország újra visszatért a külkereskedelem és a devizaforgalom hatósági szabályozásához. A kötött devizagazdálkodás bevezetésére Németországgal egy időben, 1931. július 17-én került sor. A pengő megszűnt szabadon konvertálható valuta lenni, a külföldi devizákkal kapcsolatos tranzakciók végzése a Magyar Nemzeti Bank monopóliuma lett, csak a jegybank engedélyével lehetett külföldre pénzt átutalni, be kellett jelenteni a külföldi tartozásokat és követeléseket. A belföldi pénzforgalom is ellenőrzés alá került.

⁸ Szuhay Miklós: A magyar mezőgazdaság a két világháború között. In: Gunst Péter (szerk.): A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadításától napjainkig. Budapest, (1998), 218.

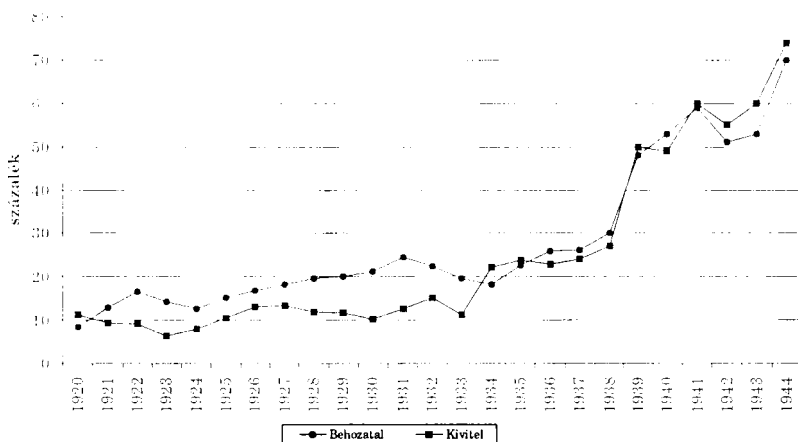

1931 után Magyarország aranyparitáson alapuló bilaterális klíring-szerződések kötött Svájjal, Ausztriával, Franciaországgal, Németországgal, Olaszországgal, Belgiummal és Romániával. A megállapodások azonban egyáltalán nem teljesítették be a hozzájuk fűzött várakozásokat. Bár eredetileg a szerződéseket azzal a céllal kötötték, hogy a kötött devizagazdálkodás hátrányos külkereskedelmi hatásait kivédjék, és a partnerországgal szemben kiegyensúlyozott fizetési mérleget érjenek el, a klíringrendszer tényleges működése nem teljesítette be ezeket a várakozásokat. Magyarország kivitele egyedül Németország irányában nőtt, itt jelentős külkereskedelmi aktívumot halmozott fel, míg a többi klíring relációban visszaesett a magyar kivitel és passzívumok keletkeztek, amelyeket viszont nem lehetett a nem konvertibilis német követelésekből fedezni.

A kiviteli piacait elvesztő magyar mezőgazdaság számára vonzó perspektívát nyújtott a német piac megnyitása. 1934-től Németország egyre növekvő mennyiségben igényelte a magyar élelmiszerek behozatalát és a magyar termékekért a világpiacit meghaladó árat fizetett, amely azonban alatta maradt a válság előtti, és a német belső árszintnek is. Magyarország cserében elfogadta, hogy a német importőr nem konvertibilis márkában fizet.⁹ 1934-től Magyarország első számú kereskedelmi partnere Németország lett, de a négy utódállammal (Ausztria, Csehszlovákia, Jugoszlávia és Románia) folytatott kereskedelem még 1937-ben is valamivel meghaladta a német relációt. Németország, Ausztria és Csehszlovákia bekebelezését követően azonban aránytalan túlsúlyra tett szert a magyar külkereskedelemben, miután magába olvasztotta az ország két, korábban legfontosabb kiviteli piacát.

2. ábra:

Németország részesedése a magyar külkereskedelmi forgalomban, 1920–1944

Forrás: Magyar Statisztikai Szemle 1938. 4. szám, 478–479. és Magyar Statisztikai Évkönyvek alapján

⁹ Ránki György: Gazdaság és külpolitika. Budapest, 1981. 247–251.

Az 1931 júliusában bevezetett új devizapolitika számos problémát rejtett magában. A gazdaság válságból való kilábalását nagyon megnehezítette a pengő túlértékelt árfolyama, illetve a jegybank vezetőinek indokolatlan féfelme a pengő leértékelésétől, ami a korábbi évtizedek inflációs tapasztalataira volt visszavezethető.¹⁰ A pengő külpiacokon történt leértékelődését el nem ismerő valutapolitika erősen hátráltatta a kivitel, hiszen a valóságosnál alacsonyabb árfolyamon váltotta be az exportból származó valutát és devizát pengőre, és egyidejűleg indokolatlan prémiumban részesítette az olcsón külföldi pénzhez jutó importőrt.

A létfontosságú kivitel növelése érdekében Magyarországon több intézkedést hoztak. Ezek közé tartozott a felárrendszer bevezetése. A valuta felár révén az elértéktelenedett pengő következtében az exportőrt ért veszteséget próbálták meg csökkenteni, a kivitel jövedelmezőbbé tenni. Az illetékes hatóságok határozták meg azon kiviteli cikkeknek a listáját, amelyek a pengő elértéktelenedése miatt, kompenzációs költségtérítés nélkül nem voltak nyereségesen exportálhatóak. A hatóságok határozták meg cikkenként és országonként a kompenzációs összeg nagyságát is. A kompenzációs költségtérítést a Kereskedelmi Minisztérium által kijelölt, importcikkeket feldolgozó iparvállalatok fizették.¹¹ A rendszer komoly hiányossága volt, hogy a kompenzációs összegek (felárak) nem kapcsolódtak a pengő külpiacokon kialakult tényleges értékéhez. Mindezek következtében a felárrendszer révén sem sikerült enyhíteni az exportőrök nehézségeit. A magyar külkereskedelemben egyre nőtt a klíring, illetve kompenzáció formájában lebonyolított forgalom. Míg 1932-ben kétharmados volt az aránya, 1935-ben már meghaladta a 3/4-es arányt (1. tábla). A legfontosabb nyersanyagok behozatalára azonban csak konvertibilis relációban volt lehetőség, aminek aránya viszont folyamatosan csökkent.¹²

A harmincas években a magyar gazdaságpolitikának voltaképpen kettős feladatnak kellett volna megfelelnie. Egyrészt új piacokat kellett találnia a magyar agrártermékek számára, másrészt növelni kellett a szabad piacokra irányuló kivitelét. Ezt a két feladatot azonban nem lehetett összeegyeztetni, mivel a konvertibilis reláció egyre kevesebb magyar mezőgazdasági terméket vásárolt, míg a megnyíló német és kisebb részben olasz piacon viszont csak kötött felhasználású valutát lehetett szerezni. A magyar valutáris helyzet 1935 nyarára ismét kritikussá vált, a konvertibilis valutaszükségletnek mindössze a felét tudta a jegybank kielégíteni. 1934 elejétől a fekete piaci árfolyamok 25%-kal emelkedtek. A klíringrendszer is rosszul működött, Németország kivételével minden viszonylatban behozatali többlet alakult ki, kiegyenlíthetlen magyar adósságok halmozódtak fel.¹³ 1934

¹⁰ Pogány Ágnes: Válságok és választások. (Pénzügyi politika Magyarországon és Ausztriában 1931–1936.) Aetas, 2000. 4. 32–49.

¹¹ Magyar Országos Levéltár ((MOL) Filmtár, Z6 MNB Főtanácsülési jegyzőkönyvek, 13.388. doboz, 1932. november 30.

¹² MOL Filmtár, Z6 MNB Főtanácsülési jegyzőkönyvek, 13.389. doboz, 1934. november 28.

¹³ A jegybank vezetése is rendkívül kedvezőtlennek ítélte a német clearing helyzetét: „Az agrártermékek németországi áremelkedése és a Sperrmárka ellenében való tranzitálás lehetősége nagy vonzerőt gyakorol, ami a magyar exportot majdnem teljesen Németország felé tereli, minek következtében a nyersanyagimport beszerzése nagy nehézségekbe ütközik. A Németországból való import pedig csökken és az exportból befolyó márkaellenérték felhasználási lehetősége erősen megcsappant.” MOL Filmtár, Z6 MNB Főtanácsülési jegyzőkönyvek, 13.389. doboz, 1934. augusztus 29.

végére minimális szintre, 2,4 millió pengőre csökkent a jegybank konvertibilis devizaállománya.

1935 elején a súlyosan megbetegedett Popovics Sándor helyét Imrédy Béla vette át a Magyar Nemzeti Bank élén. Az új elnök első céljai között szerepelt a devizagazdálkodás és a felárrendszer átalakítása, avégett, hogy csökkentsék a Németország felé irányuló kivitelt és növeljék a konvertibilis exportot. A felárrendszer megreformálására 1935 végén került sor. Imrédy úgy látta, hogy nem lehet egységes felárat bevezetni (ez voltaképpen a pengő leértékelését jelentette volna). „Az egységes felár bevezetése azzal járt volna, hogy a cikkeink kimentek volna oda, ahol a legkönnyebben értékesíthetők és nemes devizát egyáltalán nem kapunk volna.”¹⁴ A jegybank vezetői attól tartottak, hogy egységes felár esetén még nagyobb arányban terelődik a magyar kivitel Németország és Olaszország felé, ahol a magyarországinál nagyobb arányú infláció következtében magasabb volt a belső árszínvonal.¹⁵ Ezért az új felárrendszerben három kategóriát alakítottak ki:

1. A konvertibilis valutával rendelkező országok esetében volt a legmagasabb a felár (50–53%);
2. A klíringállamok (Ausztria, Franciaország, Svájc) esetében az importfelár 41%, az exportfelár 38% lett, az osztrák viszonylatban pedig a régi paritáson történt az elszámolás.
3. Az úgynevezett. kompenzációs országok (Olaszország és Németország) esetében nem állapítottak meg felárat, itt a valutaárfolyamok a kereskedelmi tranzakciók során alakultak ki. Olaszország esetében az árukompenzációra, Németország esetében pedig a devizakompenzációra tértek át.

A magyar–német fizetési egyezmény értelmében, a devizakompenzáció annyit jelentett, hogy: „a magyar exportőrök a Németországba kivitt árukból befolyó márkaösszegeket hat magyar bank útján a Nemzeti Bank ellenőrzése mellett lebonyolódó kompenzációs forgalomban, az ott kialakult felár mellett eladhatják olyan importőröknek, akik a Nemzeti Banktól márka vásárlására engedélyt nyertek.”¹⁶ A német devizakompenzációt az tette lehetővé, hogy a felhalmozódott magyar kereskedelmi aktívum következtében Magyarország jelentős összegű márkakészletekkel rendelkezett, ami lehetővé tette a valutaárfolyamok piaci szabályozását.¹⁷

A magyar devizapolitika legfontosabb célkitűzése 1935 után is a szabadon átváltható valutaállomány növelése, a konvertibilis kivitel elősegítése maradt. Erre elsősorban a gazdaság nyersanyagszükségletének fedezése miatt volt szükség. 1937-ben sikerült megállapodni Magyarország külföldi hitelezőivel az 1931-ben felfüggesztett adósságszolgálat újbóli megkezdéséről. Ezt követően Magyarországnak a korábban felvett kölcsönök törlesztése miatt is szüksége volt a konvertibilis devizát biztosító kiviteli fokozására.

A II. világháború kitöréséig Németország nem emelt kifogást a magyar árfolyam-politikával szemben, elfogadta, hogy a MNB 1935 decemberében leértékelte

¹⁴ MOL Filmtár, Z6 MNB Főtanácsülési jegyzőkönyvek, 13.390. doboz, 1935. december 10.

¹⁵ Buzás József – Nagy András: Magyarország külkereskedelme 1919–1945. Budapest, 1961., 44.

¹⁶ MOL Z6 MNB Főtanácsülési jegyzőkönyvek, 13.390. doboz, 1935. december 20.

¹⁷ MOL Filmtár, Z6 MNB Főtanácsülési jegyzőkönyvek, 13.390. doboz, 1935. december 10.; A felár rendszer egységesítéséről lásd még: Pogány: i.m. 47.

a márkát az összes többi valutához képest. A kompenzáció során ugyanis mindössze 18%-os márka felár alakult ki, miközben a konvertibilis devizák felára ennek a sokszorososa volt. Németország ebben az időszakban beírta azzal, hogy részesedése gyorsan nőtt Magyarország külkereskedelmében. 1933 és 1937 között azonban fokozatosan megszűnt a német piac árelőnye, mivel a világpiacon is megindul az agrárárak gyors emelkedése. A németek által kínált viszonylag kedvező ár már nem ellensúlyozta kellően azokat a hátrányokat, amelyeket a bilaterális, nem konvertibilis valutában lebonyolított kivitel jelentett az agrárexportőr országoknak. Ez mindenképpen gyengítette Németország alkupozícióit a második világháború előtti években. Az 1936 nyarán kitörő devizális válság miatt Németország egyre inkább rászorult a nem konvertibilis fizetési eszközt is elfogadó kereskedelmi partnerekre. Mindezek következtében a világháború kitöréséig Magyarország viszonylag erős tárgyalási pozíciókkal rendelkezett Németországgal szemben, és így hatékonyan küzdhetett a kliring adósságok növekedése ellen, és sikerült alacsonyban tartania a német tartozásokat, illetve 1940-re kiegyensúlyoznia külkereskedelmi forgalmát Németországgal.

3. A német devizapolitika a II. világháború első évében

A német monetáris és külpolitikai hatóságok számára a valutáris kérdések a náci terjeszkedés megindulásakor a korábbinál jóval fontosabbá váltak. A hódítások lehetővé tették, hogy a megszállt országokban saját elképzeléseik szerint alakítsák ki az új valutakurzusokat, hozzanak létre a számukra kedvezőbb cserearányokat. Az új árfolyamok meghatározásában ugyanakkor a politikai szempontok, illetve az adott területnek a későbbiekben szánt szerep gyakran nagyobb súlyt kapott, mint a pénzpiacokon korábban kialakult árfolyam vagy a vásárlóerő paritás aránya. A megszállt országok esetében ennek megfelelően differenciált gyakorlat alakult ki. A Német Birodalomba szervesen betagolandónak ítélt területek, így Ausztria vagy a Szudéta-vidék esetében kifejezetten a márka rovására lett az árfolyam megállapítva. Ausztriában Hitler döntött, keresztezve a német központi bank, a Reichsbank elképzelését, amely a piaci átváltási arányt akarta alkalmazni.¹⁸ A német jegybank azzal a szigorú utasítással küldte Bécsbe Wilhelm nevű igazgatóját, hogy a 2:1 Schilling-Reichsmark átváltási árfolyamhoz mindenáron ragaszkodjék, azonban a „Führer” parancsára az árfolyam végül 3:2 lett, ami 50%-kal magasabb átváltási arányt jelentett a schilling tulajdonosok javára.¹⁹ Hitler egyértelműen kedvezni kívánt, vagy legalábbis nem akart ártani egykori

¹⁸ A magyar jegybank vezetői nagy aggodalommal figyelték a német birodalom területi és pénzügyi térhódítását, és részletesen megtárgyalták az átváltási arányok kérdését. Budapesten nem tudtak Hitler személyes közbeavatkozásáról, így azt gondolták, „a schilling magasabb értékelésével azt a diszparitást kívánták nagyjából megszüntetni, amely a korábbi átszámítási kulcs mellett az alacsonyabb osztrák árszínvonal következtében a két ország árszínvonala közt fennállt.” MOL Filmtár, MNB Főtanácsülési jegyzőkönyvek, 13.391. doboz, 1938. március 30.; *James*: i.m. 79–80.

¹⁹ Bundesarchiv Berlin, (BA) Deutsche Reichsbank R 2501/6675 Bericht des Reichsbankdirektor Wilhelm über seine Mission in Wien vom 12. März 1938. bis 24. März 1938. einschließlich. Berlin, 12. April 1938.; A Bachinger-Matis szerzőpáros még ezt az átváltási arányt is túl alacsonynak tartja. *Karl Bachinger – Herbert Matis: Der österreichische Schilling. Geschichte einer Währung.* Graz, Wien, Köln, 1974. 167.

honfitársainak akkor, amikor csatlakoztak a „nagy német birodalomhoz.” A Szudéta-vidéknek a Német Birodalomba való pénzügyi és gazdasági betagolásakor, az 1938. november 15-ig végrehajtott pénzváltás során száz csehszlovák koronát (ČK) 12 márkára váltottak át, miközben a korábbi hivatalos berlini jegyzés 8,60 márka volt. Ez a ČK 39,5%-os felértékelését jelentette, és ezzel megszüntették a két állam nagykereskedelmi árai közötti jelentős diszparitást.²⁰ A pár hónappal később bekebelezett cseh-morva területek esetében már jóval alacsonyabb átváltási arányt határoztak meg. A Cseh-Morva Protektorátus létrehozásakor 100 csehszlovák koronát mindössze 10 márkára váltottak át. Ez az arány ugyan meghaladta az utolsó berlini jegyzést, hiszen 1939. március 16-án, amikor a koronát utoljára jegyezték Berlinben, az árfolyam 100 èk után 8,60 birodalmi márka volt, figyelembe véve azonban az alacsonyabb csehszlovák árszintet, komoly veszteséget jelentett a cseh korona tulajdonosainak (bár a ČK egyelőre forgalomban maradt).²¹ Még rosszabbul jártak a megszállt Memel-vidék lakói, ahol 1939. március 23-tól a márka lett az egyetlen hivatalos fizetési eszköz. 1 litast 40 pfennigre lehetett átváltani, ami valamivel alacsonyabb volt a 42 pfenniges berlini jegyzésnél.²² A többi kelet-európai megszállt területen is megfigyelhető a hazai valuta szándékos alulértékelése a márka javára, valamint az árak szigorú ellenőrzése és alacsonyan tartása, annak érdekében, hogy növeljék a gazdasági erőforrások kivonását az adott területről.

Míg a megszállt területek esetében egyszerűen a hódító diktátuma határozott arról, hogy milyen arányban váltják át a hazai valutát a márkára, és egyáltalán megmarad-e valamilyen önálló pénz az adott területen, a szövetséges országok esetében legfeljebb a nyomásgyakorlással élhettek az árfolyamok megváltoztatása érdekében. Többnyire ezzel is eredményt ért el a német tárgyaló fél, bár jóval lassabban, és nem mindig volt teljes a siker.

4. Magyarország árfolyam-politikája a II. világháború első évében.

Magyarország a második világháború kitörésekor újabb jelentős árfolyam módosításokat hajtott végre. 1939 szeptemberében az MNB a kivitel növelése érdekében 12%-kal felértékelte az amerikai dollárt, és hasonló arányban leértékelte a brit font sterlinget. Ennek hatására csökkent a francia frank, emelkedett a holland forint, svájci és a belga frank értéke. Az intézkedés révén a német márkát közvetve kb. 11%-os mértékben leértékelték.²³

1937-ben a mezőgazdasági árak világpiacon csökkenése miatt megnehezült a konvertibilis export, a kivitel mennyiségének és jövedelmezőségének fenntartása a felárak nagyarányú növelését tette volna szükségessé, ami meghaladta a jegybank anyagi erejét. A kivitel visszaesése miatt jelentős mértékben csökkentek a

²⁰ MOL, Filmtár, Z6 MNB Főtanácsulési jegyzőkönyvek, 13.391. doboz, 1938. október 26.

²¹ MOL, Filmtár, Z6 MNB Főtanácsulési jegyzőkönyvek, 13.392. doboz, 1939. március 29.; *Alice Teichova*: Instruments of Economic Control and Exploitation: the German Occupation of Bohemia and Moravia. In: Die „Neuordnung” Europas. NS-Wirtschaftspolitik in den besetzten Gebieten. Herausgegeben von R. J. Overly, G. Otto, J. Houwink ten Cate, Berlin, 1997. 90.

²² MOL, Filmtár, Z6 MNB Főtanácsulési jegyzőkönyvek, 13.392. doboz, 1939. március 29.

²³ *Botos János*: A Magyar Nemzeti Bank története II. Az önálló jegybank 1924–1948. Presscon Kiadó, Budapest, 1999. 237.

devizakészletek. A létfontosságú tengerentúli kivitel növelése, és a német kivitel csökkentése érdekében a magyar jegybank egyrészt a konvertibilis export premizálását szolgáló, 16–18 millió pengő összegű, rendkívüli pénzalapot hozott létre, másrészt a világháború kitörésekor leértékelte a pengőt. A dollár árfolyamát 3,40-ről 3,80-ra emelte, ami 12%-os felértékelést jelentett. Ugyanezt tették a balkáni államok is, leértékeltek valutáikat a dollárral szemben ugyanekkor. Ez a lépés még inkább megerősítette az exportverseny éleződésétől tartó magyar jegybankot abban az elhatározásában, hogy felértékeli a dollárt a pengővel szemben.²⁴

A magyar devizahelyzet feszültségéhez más tényezők is hozzájárultak. 1938 márciusában a magyar kormány öt éves beruházási programot hirdetett meg, amelynek elsődleges célja a magyar hadsereg felfegyverzése, illetve a hadsereget is szolgáló infrastruktúra fejlesztése volt. A kormányzati megrendelések hatására megélnékülő gazdasági konjunktúra, illetve az ennek következtében megnövekvő lakossági fogyasztás megnövelte a behozatalt, miközben a kivitel oldalán csökkenés következett be. Az Anschluss és Csehszlovákia feldarabolása után Magyarország elveszítette legfontosabb külkereskedelmi partnereit, és számos, alapvető nyersanyag beszerzése nagyon megnehezült. Németország viszont egyre csökkentette a Magyarországra irányuló nyersanyag- és félkésztermék-kivitelét. A szállítási és biztosítási díjak is megnövekedtek. Korábban a magyar kereskedők válogathattak az egymással versengő vasúti és hajózási társaságok ajánlatai között. Németország térhódítása után már csak a megnövelt díjú német tranzit utak álltak rendelkezésre. Az Anschluss után a Reichsbahn megszüntette a korábbi osztrák tarifakedvezményeket, majd ugyanez történt a cseh, illetve lengyel szállítási díjtételek esetében is 1939 folyamán. A németekkel tárgyaló magyar kormánybizottság eredménytelenül kérte a korábbi kedvezmények fenntartását.²⁵ Németország viszont a Magyarországon áthaladó tranzit utak fuvardíját már nem aranyban fizette, mint korábban.²⁶

5. Az első konfliktus Németország és Magyarország között

Míg 1935-ben Németország egyáltalán nem kifogásolta, hogy Magyarország a márka árfolyamát szándékosan leértékelte a többi valutával szemben, addig az 1939. őszi budapesti árfolyamváltozások igen heves reakciókat váltottak ki Berlinben. 1939. szeptember 30-án Carl von Clodius, a német Külügyminisztérium osztályvezető helyettese gr. Teleki Pál miniszterelnökkel folytatott megbeszélése során tiltakozott a német márka leértékelése ellen. A miniszterelnök azonban a kérdés megvitatása elől kitért. A megbeszélést követően Clodius találkozott Baranyai Lipót jegybankelnökkel is, aki teljes mértékben visszautasította az árfolyam-politika megváltoztatására irányuló német kérést, kijelentve, hogy inkább lemond a tisztségéről. Az eredménytelen megbeszélést követően, 1940. január 5-én Clodius többórás vita során igyekezett meggyőzni Baranyai Lipótot a márka

²⁴ MOL, Filmtár, Z6 MNB Főtanácsülési jegyzőkönyvek, 13392. doboz, 1940. január 16.

²⁵ BA Deutsche Reichsbank, R 2501/7092, Achtzehntes Vertrauliches Protokoll über die gemeinsame Tagung des Deutschen und Ungarischen Regierungsausschusses, in Budapest, vom 26. Juni bis 26. Juli 1940.

²⁶ MOL, Filmtár, Z6 MNB Főtanácsülési jegyzőkönyvek, 13392. doboz, 1940. január 16.

árfolyamának 11,5%-os emeléséről. A jegybank elnöke újra közölte, inkább lemond, de az árfolyam emeléséhez nem járulhat hozzá. Mivel azonban a kormány nem kívánta kiélezni a kétoldalú kapcsolatokat, ezért 1940. január 8-án úgy döntött, hogy kész felemelni a birodalmi márka árfolyamát 12%-kal, ha a németek beleegyeznek abba, hogy a márka felárát 10%-ra csökkentse. Ezt a javaslatot azonban Clodius nem fogadta el, mert megítélése szerint nem jelentett megoldást.

Az erősen feszült helyzetben végül az MNB 1940. január 26-i döntése kompromisszumos megoldást hozott, amibe átmenetileg a németek is beleegyeztek, noha az csak látszólag szüntette meg a márka alulértékelttségét. A magyar jegybank az összes nyugat-európai valuta árfolyamát leszállította, és ezzel az 1939. szeptemberi emelést hatálytalanította. Ugyanakkor azonban a kivitel szintjének fenntartása érdekében exporttámogatási rendszert vezetett be a konvertibilis viszonylatban, amely gyakorlatilag visszaállította a korábbi árfolyamkülönbségeket. Ezzel a márka árfolyama lényegében nem változott.²⁷ A német fél által nehezményezett exporttámogatási rendszert csak 1940 júliusában szüntette meg a magyar központi bank, miután a konvertibilis piacra történő export 1940. május elején, a világháború nyugati frontra való kiterjedésével, illetve Olaszország háborúba való belépése folytán lehetetlenné vált.²⁸ Ez a lépés 4-5%-kal felértékelte a márkát, és Németország számára 10 millió márka nyereséget hozott.²⁹

Az árfolyamok módosítása körül kirobbant igen heves vitát több forrás alapján viszonylag jól rekonstruálhatjuk. Rendelkezésünkre áll Baranyai Lipót bizalmas tájékoztatója, amelyet a MNB Főtanácsának tagjai számára készített. A tájékoztatón a magyar jegybank elnöke beszámolt a tárgyalások menetéről és a magyar álláspontot részletesen megindokolta.³⁰ A német felfogást ugyanakkor a Reichsbank Népgazdasági Osztályán készült feljegyzésből ismerhetjük meg.³¹

Baranyai Lipót azért ellenezte a márka felértékelését, mert véleménye szerint ez inflációs hatással járna, és a magyar gazdaság nagyfokú nyitottsága miatt komolyan veszélyeztetné a közgazdasági egyensúlyt. A megtermelt nemzeti jövedelemből a kivitel részesedése 25%-os volt, a mezőgazdasági export pedig egyenesen 45%-a volt a mezőgazdaság termelésének, a kivitel döntő hányada pedig Németországba irányult. A magyar központi bank elnöke szerint Németország külkereskedelmi érdekeit nem sértette a dollárárfolyam felemelése, mivel a Németországba irányuló kivitel árszintje nem változott, mennyisége pedig még nőtt is a világháború kitörését követő hónapokban. A márka árfolyamának emelése viszont beláthatatlan következményekkel járna az árszintre, és így a munkabérekre is.³²

Clodius, a Magyarországon tárgyaló német delegáció vezetője, presztízs szempontokra hivatkozott elsősorban. A náci Németország összeegyeztethet-

²⁷ A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944. Összeállították és sajtó alá rendezték: Ránki György, Pamlényi Ervin, Tilkovszky Lóránt, Juhász, Gyula, Budapest, 1968. 452, 465, 466.; Botos, 237–238.; Boelcke, 1994, 112.

²⁸ MOL, Filmtár, Z6 MNB Főtanácsülési jegyzőkönyvek, 13.392. doboz, 1940. június 26.; 1940. augusztus 28.

²⁹ A Wilhelmstrasse és Magyarország, 510.; Botos: 238.

³⁰ MOL, Filmtár, Z6 MNB Főtanácsülési ülések jegyzőkönyvek, 13392. doboz, 1940. január 16.

³¹ BA Deutsche Reichsbank, Volkswirtschaftliche Abteilung, R 2501/6324. Der Kurs der Reichsmark in Ungarn Berlin, den 11. Juni 1940. 318–325.

³² MOL, Filmtár, Z6 MNB Főtanácsülési jegyzőkönyvek, 13.392. doboz, 1940. január 16.

lennek tartotta egyre dominánsabbá váló európai helyzetével, hogy Magyarország még mindig előnyben részesíti a konvertibilis, nyugat-európai valutákat külkereskedelmében.³³ A német kifogások felsorolásából kitűnt, hogy Németország politikai szövetségésétől feltétlen gazdasági engedelmességet is elvárt.³⁴ Németország helytelenítette, hogy a magyar kormány az adósságtörlesztés érdekében támogatja a konvertibilis valutában folytatott kereskedelmet. A Reichsbankban készült feljegyzés szerint Magyarország ezzel az ellenséget erősíti pénzügyileg és kereskedelmileg, holott a nyugati hatalmak úgyszintén hamarosan összeomlanak. A német álláspont szerint nem a márka árfolyamát kellett volna csökkenteni, hanem a nyugati devizák felértékeltségét megszüntetni. Németország nemcsak azt kifogásolta, hogy a márka kimaradt a nyugat-európai valuták árfolyamainak 11–12%-os emeléséből, de azt is elfogadhatatlannak tartotta, hogy az árfolyamok közötti korábbi arány helyreállítása csak látszólagos volt, mivel a szabad devizák esetében a külön prémiumot burkoltan visszaállították, csak nem felpénznek, hanem exportösztönzésnek nevezték. A berlini dokumentum arra enged következtetni, hogy a német felet valóban elsősorban presztízs- és politikai szempontok vezérelték a tiltakozáskor, hiszen a magyar–német külkereskedelmet kevésbé érintette az árfolyamok módosítása miatti esetleges magyar árszínvonal változás. A magyar exportcikkeket, elsősorban élelmiszert ugyanis a Reichsnährstand-dal kötött megállapodás alapján, stabil áron, vette át Németország, az ár nem függött tehát a belföldi árváltozásoktól közvetlenül.

Magyarország ezzel szemben azt nehezményezte, hogy a német kiviteli árak 25%-kal drágultak átlagosan, ami meghaladta a magyar kiviteli árak emelkedését, Ennek következtében indokolatlan lett volna a magyarok vásárlóerejét még az RM árfolyam fölértékelésével tovább csökkenteni.³⁵

6. Árfolyamok az „Új Gazdasági Rendben”

A márka árfolyamának emelésére irányuló, 1940-től egyre erősödő nyomás háttérében több tényező állt. A náci Németország gyors katonai sikerei 1939–40-ben a gazdaság irányítóit is agresszívebbé és követelőzőbbé tette. 1940 nyarán nagyratörő tervek születtek a berlini minisztériumokban és a központi bankban. A hódítások és a katonai erőfölény nyomán előállt új helyzetet gazdasági előnyök megszerzésére kívánták felhasználni, a náci Németország által dominált új gazdasági rendet akartak létrehozni. Az „Új Gazdasági Rend”-nek elnevezett nagy gazdasági tér víziója legrészletesebben a monetáris vonatkozásokban került kidolgozásra, míg egyéb kérdések meglehetősen homályosak maradtak, különösen, mivel a későbbi katonai vereségeket követően Hitler, illetve Ribbentrop leállította

³³ „... dass es mit dem Ansehen des deutschen Reiches nicht vereinbar ist, bei einer Kursherabsetzung der westlichen Devisen, die Reichsmark unverändert zu lassen, sie also gegenüber der feindlichen Devisen niedriger zu bewerten.” BA Deutsche Reichsbank, Volkswirtschaftliche Abteilung, R 2501/6324. Der Kurs der Reichsmark in Ungarn.

³⁴ „Bei dem engen Anschluß Ungarns an die Achse Berlin-Rom dürfte man erwarten, dass die ungarische Regierung einem deutschen Verlangen in dieser Hinsicht Rechnung trägt.” BA R 2501/6324. Der Kurs der Reichsmark in Ungarn.

³⁵ BA R 2501/6324. Der Kurs der Reichsmark in Ungarn.

az ilyen tervezetéseket.³⁶ Az a tény, hogy a pénzügyi kérdések megkülönböztetett figyelmet kaptak, arra enged következtetni, hogy a birodalmi gazdaságpolitika kitüntetett szerepet szánt az elszámolási rendszernek, illetve az árfolyam-politikának a meghódított, illetve szövetséges gazdaságokkal kialakítandó kereskedelmi kapcsolatokban. A húszas évek folyamán elszenvedett folyamatos német pénzügyi kudarcok (infláció, jótétel, eladósodás, majd a súlyos pénzügyi válság 1931-ben) azt a meggyőződést alakították ki a III. Birodalom irányítóiban, hogy egy gazdasági térségen belül a kulcsvaluta pozíciójának birtoklása és a nemzetközi pénzügyi centrum létrehozása rendkívüli gazdasági előnyöket biztosíthat a domináns nemzet számára. A kialakítani tervezett új, a birodalmi márka hegemoniáját biztosító pénzügyi rend igen közel állt ráadásul a már a háború kezdetén is működő bilaterális elszámolási rendszerhez, amelyben a Deutsche Verrechnungskasse vezette egy sor ország kétoldalú kereskedelmi és pénzügyi elszámolásait. Kis változtatásokkal a már meglévő rendszer átalakítható volt egy multilaterális elszámolási rendszerré.

Bár sok szempontból eltérő nézetek kerültek az egyes hatóságoknál megfogalmazásra, az elképzelések abban megegyeztek, hogy a Reichsmark lesz az új gazdasági rend kulcsvalutája, amely átveszi a németek által dominált gazdasági térben az USA dollár és a brit font korábbi vezető szerepét. Berlin pedig a térség pénzügyi központja lesz, ahonnan a nemzetközi kereskedelmi és pénzügyi tranzakciókat, elszámolásokat irányítják. A birodalmi márka jelentőségét a délkelet-európai országoknak is el kellett ismerniük azzal, hogy árfolyamát azonos szintre emelik a dolláréval, és csatlakoznak az új európai elszámolási rendszerhez.³⁷

Németország nemcsak fantáziált a megteremtendő európai nagytérgazdaságról, hanem konkrét intézkedéseket is hozott ennek érdekében.³⁸ A német vezetés alatt álló, a márka vezető szerepét biztosító központi klíring előkészítésének egyik fontos feltételének tartották Berlinben a márka árfolyamának a délkelet-európai valutákkal szembeni felértékelését.³⁹ 1940 őszén Berlinben célul tűzték ki, hogy az összes délkelet-európai valuta esetében csökkenjen 20%-ra a márkának a konvertibilis valutákkal szembeni diszársziója.⁴⁰ Legkésőbb 1941. áprilisig pedig a márka árfolyamának el kellett érnie a paritást. Az árfolyam változtatás követelése részben azt is szolgálta, hogy a németnél alacsonyabb árszínvonalal rendelkező országokban az árakat a magasabb német árszínhez igazítsák, amely — felfogásuk szerint — „az európai nagytérgazdaság eszméjének felelt meg.”⁴¹ Nyilvánvalóan az is motiválhatta az erőteljes német nyomást, hogy a márka árfolyam felérté-

³⁶ 1941–42 telén, a moszkvai vereséget követően Hitler megtiltotta a jövőbeli békefeladatokkal kapcsolatos minden előkészület és tervezést. 1942. szeptember 22-én a Külügyminisztérium is szigorú utasítást adott arra, hogy Európa újrendezésének minden konkretizálását abba kell hagyni. *Boelcke*: Deutschland als Welthandelsmacht 1930–1945. Berlin, 1994, 151.

³⁷ 1941 elején már nyilvánosan is felszólították a térség országait a márkaárfolyam paritásra való emelésére: „Es geht nicht an, daß für die Basiswährung eines kontinentalen Verrechnungssystems in einzelnen Ländern verschiedene, von der offiziellen Parität mehr oder weniger abweichende Kurse festgesetzt werden, wie dies insbesondere im Verkehr mit Südosteuropa noch der Fall ist.” BA Deutsche Reichsbank, R 2501/7018 Neugestaltung der europäischen Währungsbeziehungen.

³⁸ *Overy*: The Economy of the German „New Order”. Berlin, 1997. 22–25.

³⁹ *Boelcke*, Deutschland als Welthandelsmacht 1930–1945. Berlin, 1994. 146–147.

⁴⁰ MOL, Filmtár, Z6 MNB Főtanácsülési jegyzőkönyvek, 13393. doboz, 1941. augusztus 5.

⁴¹ *Boelcke*, Deutschland als Welthandelsmacht 1930–1945. Berlin, 1994. 146–147.

kelése révén úgy növeljék meg a térségből származó áruki- vitelt, hogy azért ne kelljen több német áruval fizetni.

A kialakuló elképzeléseknek megfelelően, Németország 1940 őszén újabb kísérletet tett a délkelet-európai térség valutáinak leértékelésére. Bár az 1940. októberi feljegyzés elismerte, hogy a márka alulértékelttségének oka a nagy klíringadósságokban, és az emiatt megnövekedett nagy márkakínálatban rejlik, mégis „egy évi óriási katonai sikerek után” túrhetetlennek ítélte ezt a helyzetet.⁴² Az alulértékelttség másik okát abban látták, hogy a délkelet-európai országokba Németország beruházási javakat szállított hosszú fizetési határidővel, hitelbe, míg az ennek fejében behozott élelmiszert, nyersanyagot azonnal ki kellett fizetni. Bár a feljegyzés szerint a német kivitel nagyobb volt, mint a behozatal, mégis követelések halmozódtak fel, a klíring adósság pedig lenyomta az RM árfolyamát. Az alulértékelttség megdrágítja a német behozatalt, ezért Németország érdeke ennek megszüntetése.⁴³

Magyarország esetében az 1940 novemberében esedékes magyar–német kormánybizottsági ülés előkészítése adott alkalmat a „rendkívül fontos árfolyamkérdés”⁴⁴ felmelegítésére. A kormányközi tárgyalások egyik fő céljának jelölték ki annak elérését, hogy a magyar kormány emelje fel a márka árfolyamát, lehetőleg az aranyparitásának megfelelő értékre. Az aranyparitásnak megfelelő árfolyam elérése azért is lényeges volt a német hatóságok számára, mert ezzel akarták biztosítani a balkáni államok valutáinak egységes értékelését, amit a multilaterális klíring létrehozása miatt tartottak szükségesnek.⁴⁵ A november 8-i, Clodiusnak írt táviratból kiderül azonban az is, hogy a németek rövidtávon megelégedtek volna a márka felárának 18%-ról 24%-ra való emelésével is, amelynek révén a többi balkáni deviza esetében is meglevő 20%-os alulértékelttségi szintre lehetett volna hozni a márka budapesti jegyzését.⁴⁶ A november 17-én lezárult tárgyalásokon végül nem sikerült a német félnek elérnie a márka alulértékelttségének teljes megszüntetését, sőt a márka felára sem emelkedett a kívánt 24%-ra, a magyar fél

⁴² BA Deutsche Reichsbank R 2501/7017 Die Heraufsetzung der Reichsmark in Südosteuropa (unter besonderer Berücksichtigung der italienischen Interessen). Berlin, 8. Oktober 1940. 394–398.

⁴³ BA Deutsche Reichsbank, R 2501/7018 Zur Bewertung der Reichsmark im Verrechnungsverkehr mit den Südosteuropäischen Ländern – ein Rückblick und Ausblick. 10. Oktober 1940. 9–14. BA Deutsche Reichsbank, Volkswirtschaftliche Abteilung, R 2501/6448 Über das Clearing in zwischenstaatlichen Zahlungsverkehr, Berlin, 15. Dezember 1941. 127–128.

⁴⁴ BA Deutsche Reichsbank, R 2501/7135 Fernschreiben, an Gesandten Clodius und Direktor Rex, Wien, Hotel Imperial, Berlin, den 8. November 1940.

⁴⁵ „Reichswirtschaftsministerium und Reichsbank sind sich darüber einig, dass im Interesse des multilateralen Clearings unter allen Umständen das Ziel verfolgt werden muss, die Reichsmark auf einem Kurs zu bringen, der ihrer Goldparität entspricht.... Wichtig ist nur, dass die Hauptwährung des europäischen Clearings, nämlich die RM, in allen im angeschlossenen oder anzuschliessenden Ländern gleichwertig bewertet wird. Es ist deshalb erforderlich, dass bei den bevorstehenden Verhandlungen mit Ungarn das Ziel nicht die Herabsetzung des \$, sondern die Hebung der Mark auf die Goldparität sein muss”. BA R 2501/7135 Fernschreiben.

⁴⁶ „Die Heraufsetzung des RM-Aufgeldes (des Pengős, P. Á.) von 18 auf 24%, die nur eine Erhöhung des RM-Kurses von 6% bedeuten würde, entspräche dem derzeitigen Kursstand der RM in den Südoststaaten, wo wir uns mit einem 20%-igen Disagio bis auf weiteres einverstanden erklärt haben.” BA R 2501/7135 Fernschreiben; MOL Filmtár, Z6 MNB Főtanácsülési jegyzőkönyvek, 13392. doboz, 1941. augusztus 5.

viszont beleegyezett a diszázió 20%-ra való csökkentésébe.⁴⁷ Megállapodás született arról is, hogy Magyarország bekapcsolódik a berlini központi multilaterális elszámolási rendszerbe. Magyarország vállalta, hogy a megszállt Hollandiával, Belgiummal, a Lengyel Főköormányzósággal, valamint Norvégiával folytatott fizetési forgalmát Berlinen keresztül, a német–magyar fizetési forgalomba betagolva bonyolítja.⁴⁸ A németek ígéretet kaptak arra is, hogy a magyarok a pengő árfolyamát harmonizálják a balkáni országok devizaárfolyamaival.⁴⁹

Az „Új Gazdasági Rendről” készült tervezetekben a délkelet-európai államokat rendszerint nem sorolták azon országok csoportjába, amellyel a németek szorosabb pénzügyi együttműködést terveztek kialakítani a jövőben. 1940 nyarán a „belső Európa-blokk”-nak nevezett csoportba, amelyet a szűkebb körű központi klíringbe is be akartak vonni, valójában csak a Németország által katonailag és gazdaságilag is uralt, főként már megszállt országok kerültek (Belgium, Luxemburg, Hollandia, Dánia, Norvégia, Lengyel Főköormányzóság, Cseh-Morva Protektorátus és Szlovákia). A „tágabb Európa-blokkba” sorolt országok esetében úgy ítélték meg, hogy itt nehezebb lesz multilaterális rendszer bevezetése, hosszadalmas tárgyalások szükségesek, a nagy klíringadósságok, a hosszú fizetési határidők, az ingadozó márkaárfolyam által kiváltott ellenérzések, és a nemzeti presztízs-szempontok miatt.⁵⁰ A délkelet-európai országok kihagyása a szűkebb körű elszámolási rendszerből meglepőnek tűnhet, de talán részben magyarázhatja az a sikertelenség, amely a márka felértékelésére irányuló német próbálkozásokat kísérte ekkoriban a térségben. A szövetséges délkelet-európai államok nem szívesen engedtek a német nyomásnak, devizapolitikájukat nem akarták teljesen a német nagyterg gazdaság érdekeinek alárendelni. A német kormánynak bizonyos engedményeket sikerült ugyan elérnie a jugoszláv és a román kormánnyal szemben,⁵¹ a 2. tábla mégis azt mutatja, hogy a márka árfolyama még 1940 végén is igen távol állt a paritástól a délkelet-európai országokban, Románia esetében annak alig felét tette ki, a többi országban pedig a 2/3 és 3/4 között ingadozott. Bár Magyarország 1940 novemberében csatlakozott az európai központi klíringhez, de az elszámolási forgalomban résztvevő országok köre 1943-ig mindössze a meg-

⁴⁷ A tárgyaló felek megállapodtak a márka felárának emeléséről (18/19 1/2%-ról 21/22 1/2%-ra) és az USA dollár, a font, a svájci frank és a svéd korona, tehát a szabadon konvertálható devizák, felárának egyidejű csökkentéséről (50/53%-ról 47/50%-ra). A líra felára továbbra is 48 3/4% maradt. A Reichsmark diszáziója ezzel 22,8%-ról 19,2%-ra csökkent. Az egyezmény november 21-én lépett életbe. BA Deutsche Reichsbank, R 2501/7135 Vermerk über die wichtigsten Ereignisse und Veränderungen im Laufe des Monats November, Berlin den 30. November 1940. A német fél még 1941 márciusában is úgy ítélte meg, hogy ennél nagyobb engedményre a magyarok nem hajlandóak. BA Deutsche Reichsbank, R 2501/6324 Für den Besuch des ungarischen Nationalbankpräsidenten Baranyai, 20. März 1941.

⁴⁸ A multilaterális klíring létrehozására irányuló első nemzetközi egyezmény az 1940. szeptemberi német-olasz megállapodás volt, amelyben Olaszország vállalta, hogy minden fizetési forgalom Olaszország és Hollandia, Belgium, a Lengyel Főköormányzóság, valamint Norvégia között a német-olasz klíringben kerül elszámolásra. BA Deutsche Reichsbank, Volkswirtschaftliche Abteilung, R 2501/6448 Über das Clearing in zwischenstaatlichen Zahlungsverkehr, Berlin, 15. Dezember 1941.

⁴⁹ BA Deutsche Reichsbank, R 2501/7135 Vermerk über die wichtigsten Ereignisse.

⁵⁰ BA Deutsche Reichsbank, R 2501/6428 Der Zahlungsverkehr im europäischen Großwirtschaftsraum, Berlin, 20. Juli 1940. 9–21.; *Boelcke*: Deutschland als Welthandelsmacht 1930–1945. Berlin, 1994. 147.; *James*: i.m. 79–80.

⁵¹ MOL, Filmtár, Z6 MNB Főtanácsulési jegyzőkönyvek, 13.392. doboz, 1940. január 16.

szállt Szerbiával bővült.⁵² Az európai klíring aránya pedig eltörpült a német–magyar elszámolási forgalom mellett (3. tábla), és csak egész szórványosan került sor trianguláris, vagy multianguláris klíring-fizetési tranzakciókra.⁵³

A békeszerződés után kialakítani tervezett új gazdasági rendben stabil és kerek átváltási arányok bevezetésére készültek. Az árfolyamok stabilitását azzal akarták biztosítani, hogy az átváltási kulcsok megváltoztatását megtiltották, de legalábbis nagyon megnehezítették volna. A kurzusok módosítását mindkét partner beleegyezéséhez és hosszú várakozási időhöz tervezték kötni.⁵⁴ A kerek és stabil árfolyamokat azért is szükségesnek tartották, mert az megkönnyíti az egy-egy valutára való, egyelőre csak a távoli jövőben megvalósítandó áttérést.⁵⁵

7. Az árfolyamok kérdése 1941–1945 között

Az 1940. november 17-én létrejött német–magyar egyezmény aláírásakor szóbeli megállapodás született arról, hogy Németország az árfolyamok kérdését a háború végéig már nem fogja felvetni. E szóbeli egyezség létrejöttében nagy szerepe volt az olasz álláspontnak, amely nem értett egyet a kurzusok háború alatti megváltoztatásával.⁵⁶ Magyarország, az egyezményben vállaltaknak megfelelően, a náci Németország által megszállt, valamint a délkelet-európai országok devizáinak kurzusát hozzáigazította a pengő berlini jegyzéséhez. Ezzel teljesült az a német kívánság, hogy egységesen értékeljék a balkáni valutákat és egységesen 20%-ra csökkenjen a márka diszázsiója a konvertibilis valutákkal szemben.

A korábbi megállapodás ellenére Németország 1941 júliusában újra felvette a márkaárfolyam kérdését.⁵⁷ A német fél célja ezúttal az volt, hogy elérje a birodalmi márka kurzusának paritásra való emelését. Jugoszlávia megszállása következtében megváltozott katonai és politikai helyzetre hivatkozva, a német fél úgy látta, semmi sem indokolja többé a márka diszázsióját. A magyar fél elsősorban az árakra hivatkozva igyekezett elhárítani a német felvetést. A márka árfolyam emelése vagy a belföldi árszínvonalat emelné meg 25%-kal, vagy a magyar kivitel kellene német ellenszolgáltatás nélkül, jelentősen megemelni. A magyar tárgyaló fél egyik alternatívát sem tartotta elfogadhatónak. Az 1940. novemberi megállapodás után Magyarország az összes megszállt és balkáni állam devizaárfolyamát beállította a berlini paritásra. A márka felárának felemelése egyben azzal is járt volna, hogy mindezeknek, a vásárlóértékükben erősen leromlott pénzeknek az árfolyamát is 25%-kal fel kellett volna emelni.

⁵² BA Deutsche Reichsbank, R 2501/6449 Im mehrseitigen Verkehr verrechnen über die Deutsche Verrechnungskasse, Berlin, 30 April 1943.

⁵³ MOL Filmtár, Z6 MNB Főtanácsülési jegyzőkönyvek, 13392. doboz 1941. augusztus 5.

⁵⁴ BA Deutsche Reichsbank, Volkswirtschaftliche Abteilung, R 2501/6448 Über das Clearing in zwischenstaatlichen Zahlungsverkehr, Berlin, 15. Dezember 1941.; R 2501/7017 Die Festsetzung der Wertrelationen zwischen den Währungen des deutschen Großwirtschaftsraumes. 8. Juni 1940.; Reinhard Opitz (Hrsg.): Europastrategien des deutschen Kapitals 1900 – 1945. 2. Auflage, Bonn, 1994. 685–687.

⁵⁵ BA Deutsche Reichsbank, R 2501/7017 Die Festsetzung der Wertrelationen zwischen den Währungen des deutschen Großwirtschaftsraumes. 160–163.

⁵⁶ MOL Filmtár, Z6 MNB Főtanácsülési jegyzőkönyvek, 13392. doboz, 1941. augusztus 5.

⁵⁷ A kormánybizottságok tárgyalásaira 1941. július 7. és 29. között került sor Budapesten.

Az erőviszonyok alapján, végül ismét Magyarországnak kellett engednie. Magyarország 1941 őszén felértékelte a márka árfolyamát és megszüntette azt a diszparitást, amely korábban a márka és a konvertibilis valuták árfolyama között fennállt. Ezzel teljesítette azt a német követelést, amelyet 1939 őszén fogalmaztak meg először a magyar–német tárgyalásokon. Az 1941. július 29-i megállapodás úgy szüntette meg a márka és a szabad devizák közti árfolyamkülönbséget, hogy a magyar fél csökkentette a szabad devizák felárát. Az MNB megszüntette a dollár és font árfolyamjegyzését, 1941 augusztusától sem dollárt, sem fontot nem vásárolt és nem adott el. Az Amerikai Egyesült Államokkal és Nagy-Britanniával egyébként sem volt ekkor már Magyarországnak kereskedelmi kapcsolata. A Brit Birodalom Magyarországra is kiterjesztette a „trading with the enemy” törvényt, amely minden fizetési forgalmat lehetetlenné tett, az Egyesült Államok pedig befagyasztotta a magyar követeléseket, így a fizetési forgalom itt is lehetetlenné vált. A svájci frank és svéd korona felárát leszállították a márkafelár szintjére, 48 1/2%-ról, 21 3/4%-ra, az olaszokkal való egyeztetés után a líra felára 47-48 1/2%-ról, 21-22 1/2%-ra csökkent.⁵⁸ Az MNB 1941. szeptember 27-én fejezte be a devizafelárak 1940-ben elkezdett egységesítését. Ezzel a német márka korábbi alulértékelttsége minden valutával szemben megszűnt.

A július 29-i kényszeregyezményt a magyar jegybank vezetője keserűen fogadta. Baranyai Lipót szerint a megállapodást nehéz tárgyalások előzték meg, mivel két rossz között kellett választani. Tartalékokat kellett felhasználni, ami veszteségeket okozott.⁵⁹ A német fél ezzel szemben sikerként könyvelte el a több mint másfél éve követelt árfolyam változtatások elérését. Clodius elégedetten táviratozta Berlinbe: „megszűnik Magyarországon a birodalmi márka politikai és gazdasági szempontból tűrhetetlen leértékelése az úgynevezett szabad devizákkal szemben. (...) a tárgyalások eredménye lényeges lépés Magyarország beillesztésére azokba a német tervekbe, amelyek Európa gazdasági újjáalakítását német vezetés alatt valósítják meg. Ezt az irányadó magyar személyiségek is megérezték, és ezért a tárgyalások egyes szakaszai nehezek voltak.”⁶⁰

A Magyarországra kényszerített egyezmény aláírásakor, 1941 nyarán a nemzetközi fizetési forgalom mintegy 90%-a már kötött devizában, kétoldalú fizetési egyezmények keretében bonyolódott le.⁶¹ A konvertibilis export lehetőségei mindössze Svájcra és Svédországra szűkültek. Az árfolyam-politika elveszítette azt a funkcióját, hogy a szabad szektor felé terelte a magyar kivitelt. A külkereskedelem 70%-a Németországba irányult, az államközi megállapodások következtében. A magyar klíringkövetelések egyre gyorsuló növekedése ellen többé már nem lehetett hatásos az árfolyam-politika, amely a felárak egységesítésével amúgy is fegyvertelen maradt. Az egymást évente követő kereskedelmi egyezmé-

⁵⁸ MOL Filmtár, Z6 MNB Főtanácsülési jegyzőkönyvek, 13392. doboz, 1941. szeptember 30.

⁵⁹ MOL Filmtár, Z6 MNB Főtanácsülési jegyzőkönyvek, 13392. doboz, 1941. augusztus 5. Botos, 237–238.

⁶⁰ Clodius külügyminisztériumi osztályvezető-helyettes távirata a Külügyminisztériumnak, Róma, 1941. július 31. In: A Wilhelmstrasse és Magyarország, 609–610.

⁶¹ A magyar jegybank ehhez a következő megjegyzést fűzte: „Ebben a helyzetben szívesen látnuk a többoldalú clearing bevezetését célzó kezdeményezést; kár, hogy ez a kezdeményezés eddig igen kis körben valósult meg.” A Főtanács jelentése az 1941. évi üzletvitelről. In: A Magyar Nemzeti Bank közgyűlésének XVIII. rendes ülése 1942. február hó 9-én. Budapest, 1942. XXIX – XX.

nyek alapján Magyarország egyre nagyobb összegeket hitelezett Németország javára, 1941 nyarától gyorsuló ütemben nőtt az ellentételezés nélküli magyar áruszállítások értéke. A szaporodó hitelállomány az árszínvonal és a forgalomban levő pénztömeg emelkedésében is meglátszott. Baranyai jegybank elnök több figyelmeztetés után, 1943 februárjában lemondott. Utódja alatt tovább gyorsult a magyar követelések felhalmozódása, a magyar gazdaság kifosztása.

1942–1943-ban a valutaárfolyamok kérdése újra az érdeklődés homlokterébe került Berlinben. Míg 1940 nyarán még a létrehozandó európai elszámolási rendszer előfeltételeként merült fel a márka felértékelésének követelése, 1942 végén már az egyre növekvő német eladósodás, és az infláció importjának egyik ellenszerét vélték felfedezni egyes berlini hatóságok a kereskedelmi partnerek valutáinak újabb leértékelésében.⁶² A Reichsbank képviselői azonban élesen elleanyozták a Göring alá tartozó Forschungsstelle für Wehrwissenschaft egyik kutatójának javaslatát. Álláspontjukat a Pénzügyminisztériumon kívül a többi fontos reszort is magáévá tette. A Reichsbank véleménye az volt, hogy a hivatalos árfolyamról való letérés kockára tenné a birodalmi márka tekintélyét, és veszélyeztetné az exportőr országoknak Németország feltétlen fizetési szándékába vetett bizalmát, amit a német központi bank szerint mindenáron fenn kell tartani.⁶³ Az ekkoriban készített tanulmányok már nyíltan foglalkoztak az egyre halmozódó klíringadósságok problémájával. A szakértők egyértelműen azzal számoltak, hogy Németország a klíringadósságok legnagyobb részét, amelyet a megszállt országokban halmozott fel, a háború után sem fogja megtéríteni, hanem a jóvátétel terhére fogja leírni. Legfeljebb a szövetséges országok reménykedhetnek követeléseik áruszállításokkal kapcsolatos részének jövőbeni kifizetésében. A követeléseknek azonban ekkoriban már nagyobb részét kitevő egyéb tételek, mint például a Wehrmacht kiadásai, vasúti és más szállítások, a német civil és katonai szervek pénzszükséglete, a termelő egységek áttelepítésével (Auftragsverlagerung) járó költségek, a külföldi munkások bérátutalásai és hasonlók megtérítése már a szövetségesek esetében is bizonytalanoknak tűnt a berlini tervek alapján. Mindezt azonban nem akarták hitelezőik tudomására hozni, mivel ez feltétlenül aláásta volna áruszállító hajlandóságukat. A jegybank és más szervek vezetői ezért minden nyilvános alkalmat megragadtak arra, hogy Németország háború utáni fizetési szándékairól biztosítsák az adósságok növekedése miatt tiltakozó partnereiket.⁶⁴

***

A II. világháború alatti német árfolyam-politika egyszerre követett racionális és irracionális célokat. Szolgált a háborús gépezet ellátását azokkal a termékekkel, amelyeket az európai országok szállítottak, és amelyekhez Németország a devizapolitika jóvoltából igen kedvező cserarányokon és árakon jutott. A

⁶² BA Deutsche Reichsbank, R 2501/6448 Prof. Dr. Donner: „Belastung der deutschen Währung durch überhöhte Auslandspreise und Clearingschulden.” Vierjahresplan, Forschungsstelle für Wehrwissenschaft, Berlin, 3. November 1942.

⁶³ BA Deutsche Reichsbank, R 2501/6448 Stellungnahme zu den Vorschlägen der Oberregierungsrates Freiherrn von Fürstenberg zum Clearingproblem. Berlin, den 8 April 1943.

⁶⁴ BA Deutsche Reichsbank, R 2501/6448 Belastung der deutschen Währung durch überhöhte Auslandspreise und Clearingschulden; R 2501/6448 Stellungnahme.

birodalmi márka árfolyamának kérdése azonban végig nem pusztán gazdasági kérdés maradt a náci Németország számára, legalább olyan fontos volt az, hogy a márka a világgazdaság vezető pénznemeivel, a dollárral és a fonttal egyenértékű valutává váljék, ugyanolyan tekintélye legyen, mint azoknak a kulcsvalutáknak, amelyeknek a helyére kívánt lépni. A márka e pozícióját minden népnek, legyen az legyőzött, vagy szövetséges el kellett ismernie. Az egyre erőszakosabb eszközökkel elérni kívánt presztízst azonban a birodalmi márkának sohasem sikerült kivívnia. A márka nemcsak konvertibilissé nem tudott válni az alig-alig működő multilaterális klíringben, de sosem lett keresett és értékálló valuta sem. A megszállt területekre a hódító akaratából kényszerített fizetési eszköz az egyenlőtlen csere jelképévé vált. A szövetséges országokban is egyre inkább az erőforrások elmentételezés nélküli igénybe vételét, a gazdaság teljes kifosztását szolgáló eszköznek tekintették, amelyet csak a katonai erőfölény, a szövetségesi számítás és kollaboráció tartott működésben, amíg értékét veszítve el nem tűnt a világháború kataklizmái után.

FÜGGELÉK

1. tábla:

Fizetési módzatok százalékos megoszlása a magyar külkereskedelemben, 1932–1937

	Export					
	1932	1933	1934	1935	1936	1937*
Klíring	42,4	47,5	58,8	59,8	61,1	61,3
Kompensáció	24,3	21,5	15,2	15,5	18,0	15,1
Export pengő ellenében	1,8	10,3	10,0	5,1	3,6	4,6
Konvertibilis valuták	31,5	20,7	15,0	19,7	17,3	19
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

	Import					
	1932	1933	1934	1935	1936	1937*
Klíring	45,3	51,8	62,4	64,4	66,2	66,5
Kompensáció	30,1	28,7	18,3	18,7	19,9	18,3
Konvertibilis valuták	24,6	19,5	19,3	16,9	13,9	15,2
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

* január -június

Forrás: H. S. Ellis: Exchange Control in Central Europe. Cambridge, 1941. 121.; Gazdaságkutató Intézet jelentései 1932–1937.

2. tábla:

A német birodalmi márka (Reichsmark) értékelése Délkelet-Európában, a páritás százalékában¹ 1931–1940

Havi átlag	Románia	Jugoszlávia ²	Magyarország	Bulgária	Görögország
1931. augusztus	96	–	100	99	100
1932. december	100	–	–	100	99
1934. december	–	99	–	–	94
1935. december	69	74	79	85	95
1937. december	70	75	79	79	92
1938. december	48	72	78	73	89
1939. december	51	67	70	66	75
1940. január	51	66	71	–	76

¹ a brit font és a német birodalmi márka tényleges árfolyamai alapján számítva

² a hónap végén

Forrás: BA Deutsche Reichsbank R 2501/6324 Die Reichsmark in Rumänien, 1940. május 8.

3. tábla:

Magyar klíringkövetelések, 1934–1944, millió német birodalmi márka

	Német klíring	Európai klíring
1934. december	12,5	–
1935. december	17,2	–
1936. december	12,2	–
1937. december	11,0	–

	Német klíring	Európai klíring
1938. december	30,1	-
1939. december	50,5	-
1940. december	0,1	0,2
1941. június	46,9	3,0
1941. szeptember	103,8	8,2
1941. december	193,0	9,6
1942. január	220,5	11,1
1942. február	255,6	11,8
1942. március	288,6	12,4
1942. április	341,4	-
1942. május	442,9	-
1942. szeptember	522,0	-
1942. december	577,0	-
1943. június	747,3	-
1943. november	988,0	-
1943. december	1045,0	-
1944. július	1006,0	-

Forrás: BA Deutsche Reichsbank Volkswirtschaftliche Abteilung, R 2501/6329; 2501/6448; BA Geschäftsberichte der Deutschen Verrechnungskasse R 2/13691/a.

THE CURRENCY RATE AND FOREIGN EXCHANGE POLICY OF HUNGARY IN THE GERMAN „NEW ECONOMIC ORDER”, 1935–1945

By *Ágnes Pogány*
(Summary)

In the 1930s several Central and East European countries, such as Germany and Hungary, faced the necessity of regulating the exchange rate of their currency. Having accumulated an enormous amount of foreign debts and gone bankrupt, in 1931 these countries introduced a fixed exchange rate policy, suspended the convertibility of their currency, and centralized the regulation of the currency rates. These measures had a basically defensive character, and were intended to prevent the total collapse of the economic and financial system. Yet during World War II the foreign exchange policy assumed new significance for Nazi Germany. By modifying the exchange rates of the currencies Germany was able to profit from unilateral advantages in the exchange of goods, improve her balance of trade, and thus mobilise more resources in order to finance the war. At the same time Germany's foreign exchange policy frequently served direct political aims, such as forcing the allied and conquered peoples to acknowledge German superiority and dominance by revaluing the imperial Mark against their own currencies.

The present study analyses the emergence and development of the German currency rate and foreign exchange policy. It shows through the example of German-Hungarian relations the practical manifestations of the German conception of exchange rates, the alternatives which presented themselves for the Hungarian economic policy in the face of the increasing German demands of the nazi government, and the role that the Hungarian National Bank played throughout the ever sharpening conflicts.

The period in question can be divided into two roughly equal parts. From the end of 1935 until September 1939 the Hungarian National Bank and the financial administration was still able to make relatively independent decisions, in the framework of the fixed exchange rate policy, concerning the exchange rate of the non-convertible *pengő*. The German government made no objections when Hungary, during the transformation of the extra-charge system, devalued the Mark against the convertible currencies, thereby trying to transfer her foreign trade towards the convertible markets. After the outbreak of World War II, however, Germany's attitude gradually changed. The German government exerted ever increasing pressure on Hungary in order to force her to acknowledge the equality of the German Mark with the convertible currencies by revaluing the former, and thus to demonstrate the leading role of the *Reichsmark* (RM) in the economic area dominated by Germany. From 1940 another

important aim of the Central Bank in Berlin and of the Wilhelmstrasse was to pressure Hungary into coordinating her foreign exchange policy with the other Southeast-European countries, adopting a common course for the *Reichsmark*, thereby facilitating the emergence of a multilateral clearing centered in Berlin. The German plans were only gradually realised by September 1941. Then the Mark's dissuasion against the convertible currencies was abolished, and Budapest joined the European central clearing in Berlin. During the war the Hungarian government grew ever more impotent in the face of German demands, and consequently provided unilaterally several resources for the financing of Germany's war efforts. From 19 March 1944, when Hungary was occupied by German troops, there existed no independent Hungarian financial policy, and the collaboration government put all the human, material and financial resources at the Nazis' disposal.

Tóth Imre

NYUGAT-MAGYARORSZÁG ÉS BURGENLAND A NÉMET KÜLPOLITIKÁBAN (1922–1939)

Németország és Burgenland 1922–1932

Az első világháborút követően Ausztria és Magyarország a nyugat-magyarországi, aztán a soproni kérdés miatt átmenetileg ellenfelévé vált egymásnak. 1918 után az életképtelenségét hangoztató Ausztria, a Németországgal történő egyesülésben keresett kiutat válságából. Az egység megteremtését azonban az antant — elsősorban Franciaország — élesen ellenezte, és a versailles-i, majd a saint-germaini békeszerződés meg is tiltotta. A csatlakozási vágy elfojtása viszont olyan politikai fegyverré vált az osztrák politikusok kezében, melyet területi aspirációik valóra váltása érdekében forgathattak. Ennek nyomán a győztesekben is megérlelődött a gondolat, hogy Ausztriát zömében németek által lakott nyugat-magyarországi területek átadásával lehet kárpótolni az Anschluss elmaradása miatt. A térség Ausztriának való odaítélésével egyúttal meg lehetett akadályozni a — főleg — csehszlovák politikusok által propagált szláv korridor-elképzelések megvalósulását is.¹ Az elcsatolt magyarországi területekből létrejött tartomány (Burgenland) azonban kénytelen volt lemondani természetesnek tartott fővárosáról, Sopronról és közvetlen környékéről. A városban és a körülötte fekvő nyolc községben 1921. december 14–16. között a lakosság döntött állami hovatartozásáról. Mivel a terület ilyen megosztásával mind a magyar, mind az osztrák fél elégedetlen volt, a burgenlandi és a soproni kérdés a hivatalos rendezést követően nem jutott teljesen nyugvópontra annak ellenére, hogy a két ország hivatalos kapcsolatai példamutatóan kiegyensúlyozottá váltak. A Burgenland körüli viták ráadásul messze túlmutattak a két szomszédos állam viszonyán. Németország és az össznémetiség ügye, valamint a nagynémet gondolat párhuzamos kísérőjelenségei voltak a Burgenland kontra Nyugat-Magyarország vitának.

A frissen megalakult Burgenland tartományi identitásának megteremtésében a kezdetektől élénk hatása volt az össznémet gondolkodásnak. Erre utal a Burgenland zászlajával és címerével kapcsolatos 1922. június 20-i döntés is, mely a piros és arany színt, illetve a fekete sást tette meg az új tartomány jelképeinek. Bár a sással összefüggő hivatalos indoklás úgy szólt, hogy azt az egykori németújvári grófok címeréből emelték át,² a némettel rokon szimbolika mögöttes tartalma nehezen volt leplezhető. A zászló és a címer motívumaihoz és színeikhez ha-

¹ *Ormos Mária*: Civitas Fidelissima. Győr, Gordiusz, 1990. 17–20., 23–25.

² Osztrák interpretáció szerint ezek már a múltban is folyamatosan a terület Magyarországtól való elszakításáért küzdöttek.

sonlóan a tartományi ünnepnap kiválasztása³ is az össznémet azonosságtudat erősödését táplálta.

Az osztrák–német kapcsolatokat mindazonáltal jelentősen zavarta bizonyos német politikai csoportok magatartása és viszonyulása Burgenland létrejöttéhez. A nyugat-magyarországi kérdés felmerülése idején német ultrareakciós körök szoros kapcsolatokat áptak magyarországi radikálisokkal. Budapesti osztrák diplomaták tudomása szerint a német jobboldal szélsőségei annak idején élesen felléptek Burgenland osztrák bekebelezése ellen, amit politikai érvekkel támasztottak alá. Úgy vélték, ismét a vörös veszedelem rémét ébresztené fel, ha a magyarországi ellenforradalmi rendszer helyzetét a nyugati megyék elcsatolásával gyengítenék. Álláspontjuk szerint teljes fegyverzettel kellett volna támogatni a békeszerződésekkel szembeni magyar ellenállást. Német nemzeti körök a nyugat-magyarországi felkelés idején tehát a magyar ügy szolgálatába álltak, sőt egykori német tisztek a nyugat-magyarországi felkelés idején a magyar oldalon részt is vettek az akcióban. A kontaktus Burgenland átadása után is megmaradt. Héjjas Iván, Gömbös Gyula és társaik 1922 tavaszán és nyarán is közvetlen érintkezésben voltak a Erich Ludendorff és Gustav von Kahr nevével fémjelzett csoportokkal, sőt e kapcsolatok következményeként találtak menedékre Magyarországon a jobboldali német különítményesek által eltávolított Matthias Erzberger centрупárti német pénzügyminiszter gyilkosai is. Gyakori vendég volt ekkoriban Budapesten Max Bauer ezredes, valamint Reinhold Wulle Reichstag-képviselő (*a Deutsche Tageblatt* kiadója), Max Erwin von Scheubner-Richter és sokan mások. Hans Cnobloch budapesti osztrák követ 1922. augusztus 2-i jelentése szerint a német–magyar kapcsolatokat jól ismerő Bleyer Jakab is beszámolt a német nacionalisták magyarországi kötődéseiről. Cnobloch nem sokkal azelőtt Németország budapesti követénél, Franz Egon Fürstenberg-Stammheimnél vett részt egy beszélgetésen, melynek során Bleyer Gömböst, Wolff Károlyt, Pekár Gyulát, és az Ébredők néhány vezetőjét nevezte meg, mint akik élénk kapcsolatokat tartanak fenn erősen kompromittálódott német körökkel. Bleyer személyesen járt az előző évben Ludendorffnál, Georg Heimnél, a bajor Néppárt vezérénel, és Gustav Ritter von Kahrnál, akik — benyomása szerint — még akkor is ellenezték Burgenland Ausztriához csatolását. A hazai német nemzetiség vezetője megerősítette, hogy a szálakat még szorosabbra fonta az említett Erzberger-ügy is, melynek főszereplői (Erzberger gyilkosai) a Héjjas különítményesek védelme alatt álltak Magyarországon.⁴ Az osztrák diplomácia 1923 elején berlini hírforrásokból

³ A tartomány napjának kezdetben a trianoni szerződés jogerőre emelkedésének napját, július 26-át kívánták kijelölni, 1925-től azonban november 11-ét, Márton napját tették Burgenland ünnepévé. Szent Márton kultusza egyrészt a Szent István-nap korábbi tiszteletével szemben emeltetett magásra, másrészt azért, hogy ő volt azoknak a frank seregeknek a patrónusa, akik a 8. században birtokukba vették a későbbi Burgenland földjét. Vö: *Roland Widder: Anfangsidentität als Aufbauimpuls. Zur politisch-parlamentarischen Aufbruchstimmung im Burgenland von 1922–1926.* In: *Burgenland 1921. Anfänge, Übergänge, Aufbau. Symposium im Rahmen der "Schlaininger Gesprächsreihe" vom 24.–29. September 1991 auf Burg Schlaining.* Hg. Von Rufolf Kropf. Eisenstadt, 1996. 132–133.

⁴ Österreichisches Staatsarchiv, Archiv der Republik, Neues Politisches Archiv (NPA), Karton (Kt.) 791, Liasse Ungarn II/3. Verbindung der reaktionären Kreise Ungarns mit denen des deutschen Reiches, 193/pol. 1922. NPA, Kt. 791, 2634/7–VIII–1922.

is meggyőződhetett róla, hogy magyar felkelő csoportok körében még mindig felbukkantak német tisztek.⁵

Az osztrák külpolitika megkísérelte meggyőzni a magyar sovínisztákkal kacérkodó német nemzeti köröket, hogy tevékenységük sok százezer német egzisztenciájának veszélyeztetésére is alkalmas. A Ludendorff-féle társaság meggyőzése során elsősorban az Ausztriában megjelenő allddeutsch sajtóorgánumok segítségével, és burgenlandi nagynémet politikusok közbenjárását igyekeztek felhasználni.⁶ Arról Bécsben nem tudhattak, hogy a Gömbös megbízásából Németországban eljáró Kozma Miklós nem sok biztató hírt hozott a szétzilált és a magyar ügy támogatására teljesen alkalmatlan ottani szélsőjobboldali csoportosulásokról. Az idő haladtával ráadásul a magyarországi kommunista hatalomátvétel lehetősége is egyre inkább a ködbe veszett, ami 1921-hez képest nyilván más megvilágításba helyezte a burgenlandi kérdést a német radikálisok szemében. (erről Gömbös személyesen győződhetett meg 1925. évi berlini útja alkalmából.) Ausztriában a napi politikai gondolkodás is gyakran várta a burgenlandi problémák megoldását Németország égisze alatt. A Sopron megszerzésének gondolatát dédelgető osztrák elképzelések nagyobb része szintén a német külpolitika függvényeként kezelte a kérdést.

A versailles-i békerendszer leglényegesebb eleme az egykori Német Császárság birodalmi pozíciójának megvonása volt. Ennek részeként megszüntették az általános hadkötelezettséget, a hivatásos hadsereg létszámát pedig százezer főben határozták meg. A katonai meggyengítés mellett az állam területének egyhatedét, lakosságának tizedrészét szakították le, és gazdasági szankciókat vezettek be vele szemben.⁷ A győztesek — elsősorban a franciák — törekvései ellenére azonban Németország változatlanul rendelkezett mindazokkal az eszközökkel (hatalmas államterület, jelentős lakosság, a válságjelenségek ellenére óriási gazdasági potenciál), melyek segítségével újra az európai hatalmi rendszer fontos elemévé válhatott. Az Osztrák–Magyar Monarchia és Oroszország kiesésével ráadásul csak idő kérdése volt, hogy a korábbinál is komolyabb szerepet töltsön be Közép-Kelet-Európa térségében, így paradox módon az első világháború nyertese legyen.⁸ Az 1920-as évek elejére azonban drasztikusan leszűkült Németország külpolitikai akcióradiusza. Az Inn túlpartjáról átszűrődő hatások így inkább csak az évtized második felében erősödtek föl, hogy azután a következő évtizedben elemi erővel törjenek utat maguknak. E jelenségek elsődleges mozgatója az osztrák–német egyesülés kérdése volt.

1919-ben Bécsnek és Berlinnek is kényszerűen tudomásul kellett vennie az Anschluss tilalmát. A versailles-i békeszerződés után elsősorban a jóvátétellel, a katonai klauzulákkal és a területi veszteségekkel kapcsolatos problémák álltak a német külpolitika homlokterében. A gazdaság dezorganizációja, a növekvő inflá-

⁵ A berlini osztrák követség jelentése a Alfred Grünberger külügyminiszternek (1923. január 14.). NPA, Kt. 802, Liasse Ungarn 4/5, Z.36/1.1923.

⁶ Uo.

⁷ A pénzügyi korlátozások mellett előírták a német széntermelés hatvan százalékának elszállítását tíz éven keresztül, valamint a kereskedelmi flotta kilencven százalékának és szinte az összes modern mozdonynak az elkobzását. Németország nemzetközi szerződései 1918–1945. Dokumentumgyűjtemény. Összeállította: Németh István. Budapest, Universitas, 1994. 6.

⁸ Vö. Pritz Pál: Magyar–német viszony 1918–1945. Limes 2002. 1. sz. 7.

ció és munkanélküliség pedig belpolitikai válságot idézett elő. Németország számára csak a Ruhr-vidék 1923-as francia megszállását követően, a Dawes-terv révén bekövetkező pénzügyi szanálás után nyílt meg a felemelkedés perspektívája. Ekkor kapott nagyobb hangsúlyt a Német-Ausztriával való egyesülés is a német politikai gondolkodásban.⁹ Fontos megjegyezni, hogy a weimari köztársaság gyakori kormányváltásai közepette a húszas években a külpolitika irányítását viszonylagos folyamatosság jellemezte. Ennek lényeges személyi feltétele volt, hogy a külügyminisztérium élén 1923-tól 1929-ig a néppárti Gustav Stresemann állt, államtitkára pedig mindvégig Carl Schubert volt.¹⁰ Stresemann 1925 januárjában kifejtette, hogy Németország célja olyan birodalom megvalósítása, melynek politikai határai magukba foglalják Közép-Európa mindazon zárt német településterületeinek lakosságállományát, melyek a birodalomhoz kívánnak tartozni. A német külügyek irányítója egyúttal azt is hangsúlyozta, hogy az Anschluss nemcsak előnyökkel, hanem számottevő hátránnyal is járna számára Németország számára. (Stresemann a katolikus befolyás várható erősödésére, az osztrák szocialista és klerikális pártok túlsúlyának növekedésére valamint a bajor és osztrák területek Poroszországgal szembeni hegemoniájára figyelmeztetett.)¹¹ Mindez nem gátolta meg, hogy — főleg gazdasági téren — egyre élénkebb együttműködés jöjjön létre a két állam között. Az évtized közepén ráadásul az osztrák Seipel-kormány is módosított korábbi Anschluss-ellenes politikáján, s bár a vezető politikusok hangoztatták, hogy az egyesülés még nem aktuális, a gyakorlatban egyre több és egyre egyértelműbb állásfoglalás, sőt megállapodás született, mely a két állam közeledését szolgálta.¹²

Ezek a folyamatok felvetették annak a kérdését, vajon hogyan ítélik meg a nyugat-magyarországi (burgenlandi) problémát az osztrák–német határ túloldalán. A dolog egyik lényeges mozzanatáról, a soproni népszavazásról mindenesetre a németek is az osztrákokhoz hasonlóan nyilatkoztak. Fürstenberg budapesti német követ szerint az eszközök ismeretében egyáltalán nem az a csoda, hogy a szavazás Magyarország javára dőlt el, hanem az, hogy ez csupán a voksok 63 százalékának megszerzésével sikerült. Állítása szerint a magyarok pirruszi győzelmet arattak, az erkölcsi sikert Ausztria mondhatja magáénak.¹³

Ami a kérdés egészét illeti, német részről többször is hangot adtak annak, hogy az Anschlusst Burgenland megtartásával, azaz a nyugati magyar határok revíziója nélkül képzelik el. Magyar oldalon azonban sokan bíztak ennek az ellenkezőjében. Reményeik szerint, ha Ausztria és Németország a nem oly távoli jövőben egyesül, legalábbis egyeztetések kezdődhetnek a német kormánnyal Nyugat-Magyarország ügyében. Többen hivatkoztak a német nacionalisták korábbi állásfog-

⁹ *Andreas Hillgruber: Das Anschlussproblem (1918–1945) – aus deutscher Sicht. In: Deutschland und Österreich. Ein bilaterales Geschichtsbuch. Hrsg. von Robert A. Kann, Friedrich Prinz. Wien–München. Jugend und Volk, 1980. 163.*

¹⁰ *Fejes Judit: Magyar–német kapcsolatok 1928–1932. Budapest, Akadémiai, 1981. 14.*

¹¹ *Hillgruber: i. m. 164.*

¹² *Kerekes Lajos: Ausztria története 1918–1955. Budapest, Akadémiai, 1966. 48–49.*

¹³ Fürstenberg budapesti német követ beszámolója a külügyminisztériumnak (1921. december 21.). Politisches Archiv des Auswärtiges Amtes, Berlin (PAAA), Abt. II.b, Akten betreffend: Die westungarische Fragen, Bd. 3, Pol. 6, Österreich-Westungarn, vom Oktober 1921-Dezember 1923, R73414.

lalására, és úgy kombináltak, hogy Németország nem teszi majd presztízskérdésé Burgenland hovatarozását. Még a kevésbé optimisták is bíztak azonban egy újabb népszavazás bázisán nyugvó határmódosítás lehetőségében.

A tisztánlátást zavarta, hogy a német aktuálpolitika — ha érdekei úgy diktálták — esetenként meglehetősen szabadon bánt Burgenland ügyével. A kérdés magyar részről történt felmelegítését 1925 körül nagyban elősegítette, hogy épp ez idő tájt — addig először — német hivatalos részről is valamelyes biztatásban részesítették a magyar igényeket. A Wilhelmstrasse magyarországi megbízottja, Johannes Welczeck nyíltan kezdte hangoztatni, hogy országa elismeri a Burgenlandra vonatkozó magyar igényeket az Anschluss esetén, és ebből nem csinált titkot osztrák diplomatatársai előtt sem.¹⁴ A tartományról való jövőbeni lemondást azzal magyarázta, hogy a leendő Nagy-Németországnak elemi érdeke lesz mindent elkerülni, ami keserűségre adna okot vele szemben Magyarországon.¹⁵ Elképzelhető, hogy Berlinből megpróbálták kedvező Anschluss-hangulatot kelteni a magyar közvélemény körében, Ausztria mindenesetre értetlenül állt a nyilatkozatokkal szemben. A német sugallatban rejlő esetleges zsarolási szándékot nem ismerték fel, és nem gondoltak rá, hogy emiatt, az addigiaknál jobban elkötelezzék magukat az egyesülés gondolata mellett. Csak találgatni tudták, milyen valódi indítékok állhatnak a német külpolitika, számukra cseppet sem kedvező üzenete mögött.

Az osztrákok szerint a magyar sajtóban ez idő tájt megjelent cikkek egy része is német sugallatra született. Konkrétan utaltak az *Új Nemzedék* Berlinből datált egyik írására, melynek forrása, szerintük igazából a budapesti német követség volt. Franz Calice, a Cnoblochot 1922 végén felváltó, új budapesti osztrák követ meg volt róla győződve, hogy német kollégájának színeváltozása jórészt Paul von Hindenburg elnök megválasztásával áll összefüggésben. Mint írta, a magyar szélsőséges nacionalista politikával szemben korábban rendkívül kritikus Welczeck az utóbbi időben egyre jobban eltávolodott régi önmagától és felhagyott a magyarok bírálatával. A német követ magatartásán megütköző Calice és Theodor von Hornbostel ráadásul többszöri tájékozódást követően is olyan benyomásokkal távozott Welczeckről, hogy nyilatkozatai Berlin közvetlen utasítására hangzottak el.¹⁶ Azt sajnos nem részletezte, hogy a német fővároson belül kik instruálták Welczeckeket. Ha a nyilatkozatok valóban Hindenburg megválasztásával voltak kapcsolatosak, akkor Bécsben tartani lehetett attól, hogy a német és a magyar jobboldali politikai körök kapcsolatai állnak a háttérben.

Az 1925. július 3-i osztrák követi jelentés ezért is számolt be nyugtalansággal telve Gömbös Gyula németországi magánlátogatásáról. A radikális nézetei és nyugat-magyarországi ténykedése miatt az osztrákok érdeklődésének középpontjában álló politikus májusban, Hindenburg elnökké választásakor tartott beszé-

¹⁴ *Tilkovszky Loránt*: Az 1920-as évek magyarországi külpolitikája a budapesti osztrák követ-ség jelentései tükrében. In: In Memoriam Barta Gábor. Tanulmányok Barta Gábor emlékére. Szerk. Lengvári István. Pécs, JPTE Továbbképző Központ, 1996. 414.

¹⁵ Franz Calice budapesti osztrák követ jelentése Heinrich Mataja a külügyminiszternek (1925. július 10.) NPA, Kt. 17, Österreichische Vertretungsbehörden im Ausland. Politische Berichte der Österreichischen Gesandtschaft in Budapest, 55/pol. (fol. 584–585.)

¹⁶ Uo. Hinčenburg a szociáldemokrata Friedrich Ebert 1925-ben bekövetkezett halála után lett köztársasági elnök. Megválasztásával jelentős jobbrtolódás ment végbe a német belpolitikában.

dében valóban felemlegette a nyugati határok revíziójának ügyét.¹⁷ A beszéd több osztrák és német lapban is megjelent, bár — mint arról Gömbös Bethlen Istvánt tájékoztatta — a müncheni *Völkischer Beobachter* a Nyugat-Magyarországról szóló részeket teljesen kihagyta a szövegből. Gömbös arra is figyelmeztette Bethlent, hogy amikor német partnereivel a békeszerződések tarthatatlanságáról tárgyalt, utóbbiak nehézségeket támasztottak Nyugat-Magyarországgal kapcsolatban, ezért abban kénytelenek voltak kompromisszumos megoldást keresni. Javasolta, hogy az Anschluss esetén Magyarország a „legbrutálisabban” követelje Nyugat-Magyarországot, sőt állítsa kész helyzet elé a németeket.¹⁸ Gömbös nézetei korábbról már ismeretesebbek voltak az osztrákok előtt. Calice most azt is konstatálhatta, hogy ezek időközben mit sem változtak. Felidézte a Fajvédő Párt vezérének azon kijelentését, mely szerint „német barátainkkal csak addig maradhat meghitt a viszonyunk, ha azok jó barátokhoz illően is viselkednek. Amennyiben ez másként történne, mi tudni fogjuk a kötelességünket, amint azt már egyszer tudtuk Nyugat-Magyarországon”.¹⁹ Mivel ez ügyben már voltak rossz tapasztalataik, az osztrák politikusok számára félő volt, hogy a magyar és a megerősödő német jobboldal épp Burgenland kapcsán találja meg a közös hangot egymással. Bár Gömbös személyes tapasztalatai ezt nem támasztották alá, osztrák diplomaták a budapesti német követségről érkező információk egyik lehetséges magyarázatát ebben keresték.

A fordulat másik okát abban látták, hogy Németországban olyan közép-európai blokk életre hívásának gondolatával játszottak, melynek egyik lényeges szerepét Magyarországra kívánták osztani.²⁰ Ilyen blokk létrehozására akkor nem sok esély mutatkozott, hiszen épp 1924-től Franciaországnak sikerült kiépítenie a maga szövetségi hálózatát a térségben.²¹ A diplomáciai elszigeteltségből a francia biztonsági igények elismerésével kitörni készülő és Párizssal konstruktív együttműködés jegyében politizáló Stresemann-nak ugyanakkor nem volt kifejezett érdeke, hogy Németországot ilyen irányban elkötelezze. Ellenkezőleg, a megegyezéssel a segítségével a majdani békerevízió útját egyengető Weimari Köztársaság számára egyenesen terhes volt a potenciális agresszorként számon tartott Magyarországgal fenntartott túlságosan nyájas kapcsolat.²² Magyarországnak ezért ekkor különösebb szerepet sem szánhattak Közép-Európában. A német külügyminisztérium 1926 augusztusában elkészített ajánlásában a délkelet-európai kapcsolatok kiépítésének súlypontjául Romániát, Csehszlovákiát és Jugoszláviát jelölte meg.²³ Ká-

¹⁷ Az elhangzott beszéd a következőket tartalmazta: „Németországtól és a német nemzeti pártoktól csak azt kérjük, szereljék le a nagynémet agitációt és gondoljanak arra, hogy Nyugat-Magyarország kérdése is a békerevízió körébe tartozik. Köztünk a Lajta képezi a hátárt.” Ld. Bethlen István titkos iratai. Sajtó alá rend., bev., magy. Szinai Miklós és Szűcs László. Budapest, Kossuth, 1972. 57. sz. (167.)

¹⁸ Uo.

¹⁹ Calice jelentése a külügyminiszternek (1925. július 3.). NPA, Kt. 17, 54/pol. (fol. 581–583.)

²⁰ Calice jelentése a külügyminiszternek (1925. július 12.). NPA, Kt 17, ill. Kt. 797, Liasse Ungarn 2/6–2/8, Vorgänge im Ödenburger Gebiet 1925, 56/pol.

²¹ A szövetségi rendszer kialakítása 1924-ben francia-csehszlovák szövetségi és barátsági szerződéssel kezdődött, majd 1926-ban francia-román, 1927-ben pedig francia-jugoszláv megállapodás aláírásával folytatódott.

²² Pritz: i. m. 6.

²³ *Németh István*: Németország története. Egységtől az egyesítésig (1871–1990) Aula 2002. 136–137.

nya Kálmán berlini követ jóval később ugyan (1928 júliusában), de világosan meg is fogalmazta, hogy “a birodalom a locarnói politika iniciálása óta a dunai államokkal és nevezetesen Magyarországgal szemben politikailag csak kevés érdeklődést mutatott”.²⁴

A Budapestről érkező hírek hatására az osztrák külügyminiszter Ambrózy Lajos bécsi követtől helyben is érdeklődött az Anschluss és Burgenland kapcsolatainak hivatalos magyar megítéléséről. Ambrózy némileg kitérően reagált, a németekre hárítva a kérdés ódiomát. Megfogalmazása szerint: ismerve a német imperializmust, nem valószínű, hogy ahol Németország egyszer megvetette a lábát, onnan távozni fog. Emiatt semmilyen illúziót nem táplál Burgenland visszaszerzésével kapcsolatban. Egyéni megérzéseit hangoztatva, a követ mindenesetre gondosan került, hogy hivatalos jelleget adjon mondandójának.²⁵

Az évtized közepén érdeklődést kiváltó probléma — az Anschluss és Burgenland hovatartozásának kérdése — később rövid időre lekerült a napirendről. 1928-tól azonban az időközben a Rothermere-mozgalomtól is impulzusokat kapott revindikációs politika képviselői többször hangoztatták, hogy a területet az olasz-magyar kapcsolatok fejlődése és az Anschluss fogja visszaszolgáltatni Magyarországnak. A magyar kormány cserébe majd önkormányzatot ad az egykori Burgenlandnak — hangoztatták a derülátóbbak.²⁶ Hans Schoen budapesti német követ már 1927-ben jelezte, hogy bár magyar részről az Anschluss várhatóan nem fog ellenállásba ütközni, Budapest meg fogja kérni az ügy magyar támogatásának az árát. Utalt a közvéleményt az utóbbi időben orientáló politikai hangulatra, amely Burgenland ügyét ismét a felszínre hozta.²⁷ A német sajtó ezúttal igyekezett elejét venni a magyar találgatásoknak, amiben egyrészt a kisebbségi kérdés kapcsán kialakított újfajta német álláspont is szerepet játszhatott. Németországban 1928-tól egyre inkább felerősödött az aktívabb kisebbségi politikát követelők hangja, s ennek hatása alól a külügyminiszter sem vonhatta ki magát.²⁸ Másfelől Stresemann még 1927 decemberében úgy érvelt, hogy az Ausztriával való egyesülés magától értetődő, ám egyelőre nem esedékes, ezért a német külpolitika részéről hiba lenne jó előre engedményeket tenni annak fejében.²⁹ Nem csoda, hogy idehaza feltűnést keltett a külügyminiszterhez közel állóként számon tartott *Tägliche Rundschau* 1928. február 9-i írása, mely leszögezte, hogy a nyugat-magyarországi lakosság egyszer már nagyon határozottan állást foglalt az Ausztriához tartozás mellett. A magyarországi nemzetiségek 1918–19-ben ugyan nem határozhattak a sorsukról, ám félreérthetetlenül kinyilvánították ellenérzéseiket a régi Magyarországgal szemben, ahol nemzeti fejlődésüket akadályozták — állapította meg a lap cikke.³⁰

²⁴ Idézi *Juhász Gyula*: Magyarország külpolitikája 1919–1945. III. kiadás, Kossuth, Budapest, 1988. 113. o.

²⁵ Magyar Országos Levéltár (MOL), Külügyminisztérium Politikai Osztályának iratai (K 63), 1927–20/7–4716. *Peter Haslinger*: Der ungarische Revisionismus und das Burgenland 1922–1932. Europäische Hochschulschriften. Reihe III. Geschichte und ihre Hilfswissenschaften. Serie III. Bd. 616. Frankfurt/Main, Lang, 1994. 112. o.

²⁶ Calice jelentése a külügyminiszternek (1928. február 9.). NPA, Kt. 799, Liasse Ungarn 2/12, Z20–604–13/27.

²⁷ *Fejes*: i. m. 24.

²⁸ *Németh* 2002. 137–138.

²⁹ *Fejes*: i. m. 25.

³⁰ Idézi *Pester Lloyd* 1928. február 11

Az írás megkérdőjelezte a soproni népszavazás — “melyet olasz bajonettek és a Héjjas-csapatok árnyékában rendeztek” — legitimitását is. A *Tägliche Rundschau* határozottan visszautasította, hogy magyar részről hivatalos állásfoglalást provokáljanak ki Németországtól Burgenland ügyében. A cikk mindemellett kel­lőképp határozott hangnemben kifejtette, hogy a német nemzeti politika egyik fő célja a zárt német nyelvterületek összefogása. “Amennyiben a magyarok az álta­luk igen jól inscenált Rothermere-akció útján a szomszéd államoktól megszállott tiszta magyar területeket követelnek vissza, minden igazságos németnél pártfo­gásra fognak találni. Ennél többet nem lehet követelni tőlünk. [] Rothermere lord aligha fog síkra szállni a régi magyar határokért, hanem inkább arra fog töreked­ni, hogy az olasz határokat a magyar határral hozza érintkezésbe. Burgenland kívül esik a visszakövetelhető zónán, sőt Nyugat-Magyarország tekintélyes területei is még a zárt német nemzeti területhez tartoznak” — írta a lap.³¹

A cikkre reagáló *Magyarság* cikkírója arra figyelmeztette a hazai külpoliti­ka irányítóit, hogy mivel Németországtól nem várhatjuk a “ránk nézve talán leg­fájdalmasabb”, nyugat-magyarországi kérdés igazságos megítélését, máshol kell magunknak szövetségeseket keresni.³² Hogy hol, azt nem részletezte. A mérsé­kelt *Pester Lloyd* — amellet, hogy a soproni szavazás ellen felhozott érveket igye­kezett cáfolni — elsősorban a magyar nemzetiségi politikát ért bírálatokat utasi­totta vissza. Ezeket — közölte a lap — Robert William Seton-Watsonnak, Wickham Steednek és az ellenséges propaganda egyéb ügynökeinek az eszköztárából ismerte meg a világ.³³

A Magyar Nemzeti Szövetség hivatalos lapja, a *Nagymagyarország* 1929 fo­lyamán számos írásában latolgatta az Anschluss várható következményeit, nem­zetközi fogadtatását, vázolja egyúttal a majdan követendő magyar magatartást is. A két ország viszonya előbb vagy utóbb gazdasági unióvá érik, melyet a kül­képviseltek összevonása követhet, s így már csak a formális egyesítés marad hát­ra — állapította meg egyik cikkében a lap. Hozzátette azt is, hogy Magyarországnak nem érdeke útját állni az egyesülésnek, és összeveszni egykori szövetségesei­vel. Az elvett nyugati részeket ellenben nem lehet a terület lakosságának megkér­dezése nélkül átcsatolni. Referendum esetén Magyarország jó eséllyel szállna ringbe, mert — legalábbis az újság szerint — az elszakított térség 292 ezer lako­sából 27 ezer magyar, 44 ezer pedig magyarhú horvát. A kettő együttesen a tarto­mány népességének 25%-át teszi ki. Okkal feltételezhető ugyanakkor, hogy a 220 ezres némettség között is jócskán akadnak olyanok, akik nem felejtették el, “gaz­daságilag mennyivel jobb dolguk volt a régi hazában, ahol konzervatív, vallási meggyőződésüket nem kellett vörös színűre átfesteniük”. Az elemzés közölte ezeknek a “jobb érzésű” németeknek a számarányát is, mely mindent összevetve, a tartományban élők kerek egyharmadát teszi ki. Így egy népszavazás, semleges

³¹ Idézi *Magyarság* 1928. február 11. Stresemann maga egyébként a külföldi némettség négy csoportját különböztette meg. Ezek legfontosabbikát a Birodalom és Ausztria határainak közvetlen közelében élő népcsoportok jelentették. Rajtuk kívül a Balti-tenger partjának németységét, valamint a Duna-medencében és a Szovjetunióban élő német kolóniák népességét emelte ki. Ld. Németh 2002. 137–138.

³² *Magyarság* 1928. február 11.

³³ *Pester Lloyd* 1928. február 11.

ellenőrzés mellett valószínűleg Szent István koronája mellett döntene — vonta le a — még matematikailag is erősen elnagyolt — következtetést a *Nagymagyarország*.³⁴

A lap az ügy kapcsán egyébként nagy figyelmet fordított cseh külpolitika “mesterkedéseire” is. Arra figyelmeztetett, hogy a bizonytalan osztrák belpolitikai helyzet jó ürügyet fog kínálni Csehszlovákiának, hogy beavatkozzon Ausztria belügyeibe. Prága, melynek fő célja, hogy szomszédját bevonja a kisantant gazdasági érdekszférájába, inkább eléje megy az eseményeknek, hogy az “anschlussisták” szándékait megakadályozza. A lap szerint Magyarországnak fel kell készülnie arra, hogy az osztrák bomlás esetén, a rendteremtő államok között képes legyen cselekedni. “Nem engedhetjük meg, hogy a csehek, rendcsinálás ürügye alatt ide [értsd: az elszakított Nyugat-Magyarországra – T. I.] bevonulhassanak, mert jól tudjuk, hogy a szláv korridort szeretnék megvalósítani” – érvelt az írás.³⁵

Az idézett revíziós alternatívát elvető forgatókönyvek azonban — mint később bebizonyosodott — jobban igazodtak a realitásokhoz. Ezek szerint, a német-osztrák egyesülés nemhogy elősegítené a leválasztott Nyugat-Magyarország visszatérését, hanem a megerősödő Német Birodalom integráns részévé válva, minden esély elveszne a területek visszaszerzésére. Ezt a véleményt osztották a környező országokban és természetesen Burgenlandban is. A Bécsben működő Lerchenfeld német követ is olyan délszláv sajtóhíreket és osztrák vélekedéseket osztott meg Berlinnel, amelyek szerint Magyarország azért ellenzi az Anschluss, mert ez csökkenti a Burgenlanddal való újraegyesülés kilátásait. Emiatt viszont az Anschluss-gondolat terjed és egyre népszerűbb a burgenlandi lakosság körében — szögezte le a diplomata.³⁶

A húszas évek végén a hivatalos Németország egyébiránt igyekezett a semlegesség látszatát fenntartani a kérdésében. A német külpolitika részéről taktikai melléfogás lett volna az iránta szövetségi érzelmeket tápláló Magyarország elriasztása. Ezért hivatalos nyilatkozatban adták tudtára az érintetteknek, hogy Németország képviselői sem Trianonban, sem Saint-Germain-ben, sem pedig Velenecében³⁷ nem voltak jelen, és Berlin az ügyben közvetlenül nem is érintett. Siettek kijelenteni, hogy Németországot mind Ausztriához, mind Magyarországhoz szoros, baráti szálak fűzik, és a hivatalostól eltérő minden állásfoglalást illojálisnak tekintenek. A budapesti követségnek küldött utasításban a Wilhelmstrasse nyomtatékosan kérte, hogy német részről a hivatalos érintkezés során és a publicisztikában is kerüljék a burgenlandi kérdés nyilvános megvitatását, hacsak erre szigorúan szakmai jogcím nem adódik.³⁸

³⁴ Nagymagyarország 1929. március 1.

³⁵ Nagymagyarország 1929. július 1.

³⁶ Lerchenfeld bécsi német követ beszámolója burgenlandi útról (1926. szeptember 25.). PAAA, Abt. II.b, Akten betreffend: Die westungarische Fragen, Bd. 4, Pol. 6, Österreich-Westungarn, vom Januar 1923–12. 11. 1934. R73415. Oe. 1686.

³⁷ A Sopron környéki népszavazást eldöntő egyezmény helyszínén.

³⁸ A német külügyminisztérium nyilatkozata és iránymutatása a budapesti követségnek (1928. március 1.). PAAA II. b, Bd. 4, Pol. 6, R73415. Előző évben még a *Tägliche Rundschau* illetve annak szerkesztőjét, Heinz Reimescht is csak nagy erőfeszítések árán tudták semlegesíteni, amiért az rendszeresen közölt tendenciózus írásokat Burgenlandról és Nyugat-Magyarországról. A lap tevékenysége azért okozott komolyabb fejtörést a német kormánynak, mert azt külföldön a külügyminisztérium orgánumának tartották. Reimesch ráadásul 1922–1923-ban anyagi támogatásban része-

A német külpolitika eközben Burgenland megtartásával és megőrzésével számolt a majdani egyesülés esetére. Látták annak veszélyét, hogy — a hivatalos politikától függetlenül — a magyar nyilvánosság nem békélt meg Burgenland elvesztésével, sőt úgy gondolja, hogy Ausztria politikai széttagoaltsága és gyengesége láttán a tartomány a magyar revízió élharcosainak legkönnyebb prédája lenne. Lerchenfeld ezért megpróbált alaromot fűjni a Wilhelmstrassén, amikor személyesen győződött meg a kelet-ausztriai térség problémáiról. Ezek láttán módfelett aggasztónak találta, hogy Burgenland a legkisebb ellenállás irányába esik a magyar revízió szemszögéből, mi több, Ausztriában is találni olyanokat, akik nem hisznek a tartomány megőrzésében. Utóbbiak elsősorban azok közül kerültek ki, akiknek a körülményei romlottak az Ausztriához csatolás óta.³⁹ A helyzetelemzés mindenekelőtt Bécs számára tartalmazott fontos tanulságokat. A német követ úgy látta, hogy ha Ausztria a maga és a nagynémet gondolat számára meg akarja őrizni Burgenlandot, akkor a térség aktívabb támogatására lesz szükség. Ennek érdekében nem tartotta elegendőek a formális gesztusokat — például a kismartoni tartományi kormányépület felépítését —, hanem úgy vélte: átfogó gazdasági programra van szükség. Ismerve azonban az osztrák kormány szerény anyagi lehetőségeit, Lerchenfeld úgy ítélte meg, szükség van Németország részvételére a tartomány fejlődésének felgyorsításában. "Némelyek azzal vádolják Németországot — írta —, hogy az Anschluss megvalósulása érdekében lemondana Burgenlandról, mivel bizonytalanságba hozná a jövőhagyásért és a kicsi, Sopron nélkül ráadásul értéktelen tartomány miatt nem fogja kockáztatni a magyarok értékes barátságát."⁴⁰ (Egy évvel később ezzel szinte teljesen egybehangzó volt Schoen budapesti német követ jelentése is, amely a magyar sajtó és közvélemény hangulatát tolmácsolta. E szerint Magyarországon széles körben elterjedt, hogy Németországot nem különösebben érdekli Burgenland jövője. Schoen mellesleg azt tanácsolta, hogy Stresemann a Walko Lajos magyar külügyminiszterrel folytatandó genfi tárgyalásain is vesse fel a kérdést.⁴¹)

A külügyminisztérium álláspontjával nem teljesen egybehangzó módon Lerchenfeld úgy gondolta, hogy a fentiek miatt célszerű lenne — akár a pártatlanság látszatának feladása árán is — Burgenland német jellegét nyomatékositani, és a magyarok előtt is kifejezésre juttatni, hogy a tartomány az önrendelkezési jog

---

sült a magyar kormány részéről. 1926-ban Papp Antal helyettes külügyi államtitkár kapta a feladatot, hogy vegye fel a kapcsolatot az újságíróval, és próbálja megakadályozni, hogy az ugyanezen, nagynémet irányba sodródjon. (Abban, hogy ez utóbb mégis megtörtént, szerepet játszott, hogy 1923-ban a pénzért közvetítő budapesti német összekötő nem tudott elszámolni a Reimeschnek juttatott 40 ezer koronával.) Ottlik László és Papp Antal helyettes államtitkár levélváltása, 1926. szeptember 25. és október 4. MOL, Miniszterelnökség Nemzetiségi és Kisebbségi Osztályának iratai (K 28), 1926-S-160. fol. 182–183, 185–188.

³⁹ Lerchenfeld sajnos nem utalt rá, hogy mely rétegekre gondolt. Világos azonban, hogy a magyar iskolákat járt értelmiségi, köztisztviselői csoportok egzisztenciális gondjai mellett az alkalmazottaknak a népszövetségi kölcsön feltételül szabott szanálása (kb. 200 ezer ember elbocsátása), a kezdeti szédületes infláció, Ausztria kétségbeejtő anyagi helyzete és súlyos szociális válsága szaporította az elégedetlenek számát.

⁴⁰ Lerchenfeld bécsi német követ jelentése a külügyminiszternek (1927. február 10.). PAAA, II. b, Bd. 4, Pol. 6, R73415. Oe. 233. (K274482).

⁴¹ Schoen budapesti német követ jelentése a külügyminisztériumnak (1928. február 11.). PAAA, II. b, Bd. 4, Pol. 6. R73415.

szerint Ausztriához, következésképpen perspektivikusan a Német Birodalomhoz tartozó terület. Az osztrák kormánynak a tartomány pártolása fejében támogatnia kellene a német tőkét. A jelentés azt is javasolta, hogy német sajtóorgánumban foglalkozzanak többet a térséggel. A kapcsolatok erősítése érdekében kívánatosnak tartotta a közeljövőben német küldöttség menesztését Burgenlandba.⁴²

A követ által kívánatosnak tartott látogatást a következő év nyarán sikerült nyélbe ütni, ráadásul úgy, hogy az a Lerchenfeld által elképzelt politikai küldetést is betöltötte. Talán túl is lépett azon, s ez utóbb határozottabb jelleget adott a Wilhelmstrasse Burgenland-politikájának. 1927 júliusában a bécsi dalostalálkozó vendégeként Paul Löbe, a Reichstag elnöke, több német képviselő társaságában vett részt egy rövid burgenlandi kiránduláson. Az ünnepség már ezzel politikai színezetet kapott. Löbe azonban ezt még megtoldotta egy beszéddel, melyben biztosította hallgatóit — köztük a kijelentést úgyesen kiprovokáló Ludwig Lesert, Burgenland tartományfőnökének helyettesét — hogy nem csupán Német-Ausztria, hanem az egész német nép zárt sorokban áll Burgenland mögött. Löbe ezzel egyértelműen értésre adta, hogy az osztrák–magyar határ tekintetében nincs helye revízióknak. A politikus a Rothermere lord fellépése nyomán kibontakozott magyar revíziós mozgalmat is megemlítette szónoklatában.

Szavai vihart kavartak a magyar politikai közéletben. A magyar határszélen természetesen a nyugat-magyarországi irredenta szemszögéből kritizálták a német politikus szavait. Budapesten azonban úgy érezték, hogy a szerencsétlen időpontban elhangzott Löbe-nyilatkozat a Rothermere lord által felvetett revíziós törekvések jogosságát egészében kérdőjelezi meg. A *Budapesti Hírlap* azt fájlalta, hogy Löbe azt a nemzetet támadta hátba, amely négy éven át küzdött Németország világhatalmi céljaiért.⁴³ A lap értetlenül állt a nyilatkozat előtt, és hangoztatta: a német hűséghez nem illik, hogy ilyen kegyetlenül megsértse egy nemzet érzelmeit. Apponyi Albert a *Pester Lloyd* hasábjain támadta Löbét, amiért a lord akciója nyomán a magyar revíziós szándékok egészét bírálta. Apponyi nyíltan kijelentette, hogy a Rothermere-mozgalom Nyugat-Magyarországot egyáltalán nem érinti, a burgenlandi kérdés idehaza nyugvóponton van, és senki nem is akarja azt felbolygatni. Apponyi a következőképpen fogalmazott: “az incidenssel kapcsolatban szót sem vesztegetnék, és a történetek jelentőségét a legkevésbé sem becslném túl, ha az ott elhangzott megnyilatkozások csupán Burgenlandot érintették volna. Dr. Löbe azt a kijelentést tette, miszerint hetvenmillió német örködik azon, hogy lord Rothermere tervei meg ne valósulhassanak. [] Ez esetben nyilvánvalóan valami félreértéssel van dolgunk, különben a megmagyarázhatatlan, a német politika részéről logikátlan és barátságtalan nyilatkozatnak az ellenhatása sem fog elmaradni.”⁴⁴

A német politika az ügy kapcsán elsősorban attól tartott — s ez bizonyos fókig be is következett —, hogy a francia diplomácia igyekszik majd megragadni az alkalmat a két ország között támadt feszültség kihasználására, és megpróbálja

⁴² Budapesti Hírlap, 1928. július 7. Lerchenfeld bécsi német követ jelentése a külügyminiszternek (1927. február 10.). PAAA, II b, Bd.4, Pol 6, R73415. K274482–85.

⁴³ Budapesti Hírlap 1928. július 7.

⁴⁴ Pester Lloyd 1928. július 31.

rávenni a magyarokat a weimari köztársasághoz fűződő kapcsolatok lazítására.⁴⁵ A birodalom budapesti követe természetesen tájékoztatta feletteseit az Ausztriában lezajlott rendezvény magyarországi rezonanciájáról. Elmondása szerint a magyar sajtó általában baráti hangnemben tudósított a német dalosünnepéről, és hasonlóan melegen fogadták Magyarországon az oda látogató 2500 német vendéget is. Nem hallgatott azonban azokról a hivatalos és sajtó visszhangokról sem, amelyek a dalosok burgenlandi kirándulását és az ott elhangzott nyilatkozatokat kifogásolták. A követ Leser “tapintatlanságát” és az osztrák kormány ügytelenségét kárhóztatta a botrány kipattanása miatt. Attól tartott, hogy a fejleményeknek Németország lesz a vesztese, illetve a német–magyar jó viszony esik majd áldozatul.⁴⁶

Német részről ez idő tájt egyébként is tartottak attól a magyar külpolitika francia orientációjának erősödésétől. Schoen erre 1929. évi összefoglaló jelentésében is utalt. Mint írta, Magyarország számára valóban fontos volt a francia kapcsolat ápolása, elsősorban az optáns-ügy és a jóvátételi kérdések rendezése miatt, ez azonban semmiképp sem jelentett fordulatot a revízió mellett elkötelezett magyar politika külső irányultságában.⁴⁷ A francia kormányhoz közel álló *Le Temps* október 19-én ugyanakkor valóban megpróbálta bedobni Erisz almáját a két ország közé. Az egész Löbe-féle esetet az osztrák–német egyesülés problémájára vezette vissza, úgy állítva be, mintha a Reichstag elnöke benyújtotta volna a teljes német nemzet jogigényét Sopronra és környékére. Bethlen beszéde — írta a cikk — abból az elkeseredésből táplálkozott, melyet az okozott, hogy Németország a régi szövetséges, Magyarország rovására kívánja növelni területeit.⁴⁸ Bár erről a beszédben nem volt szó, a magyar közvélemény körében a francia szándék nélkül is csökkent a szimpátia Németország iránt. A Berlinnel rokonszenvező körök is rendkívül lehangoltan fogadták a vezető német politikus szavait, amelyek akkor hangzottak el, amikor épp kezdett erősödni a vonzalom a német külpolitika iránt.⁴⁹

Löbének gyorsan tisztáznia kellett kijelentését. A *Pester Lloyd* augusztus 7-i számában igyekezett megnyugtadni bírálóit, hogy beszéde semmilyen más nép ellen nem irányult, és a félreértés csupán egy tévedésen alapuló tudósításnak köszönhető. Ám azt is hangsúlyozta, hogy a Rothermere-mozgalom Burgenland helyzetét valóban nem befolyásolja, és mind az osztrák–német egyesülési kérdésekben, mind egyéb ügyekben a nemzeti önrendelkezés elve az irányadó.⁵⁰ A *Pester Lloyd* meglepéssel nyugtázta, hogy a Reichstag elnöke az ügyet Magyarország vonatkozásában “kielégítő módon” rendezte. Nyugat-Magyarország szempontjából az eset látványos példa arra, mit tartottak fontosnak a témával kapcsolatban érzékeny helyi politikusok és újságírók, s mit azok, akik a kérdést a teljes magyar revíziós komplexum felől közelítették meg. Utóbbiak közül is a kül-

⁴⁵ A német külügyminisztérium tájékoztatása a belügyminisztériumnak (1929. január 14.). PAAA, II. b, Bd. 4, Pol. 6, R73415. K274610–274612.

⁴⁶ A budapesti német követség távirata a berlini külügyminisztérium számára (1928. július 28.). PAAA, II. b, Bd. 4, Pol. 6, R73415.

⁴⁷ Fejes: i. m. 62–65.

⁴⁸ Idézi Bellér Béla: Az osztrák–magyar viszony és a burgenlandi kérdés (1927–1929). Századok 1985. 1. 72.

⁴⁹ Magyar sajtószemle. Adolf Kunz követségi tanácsos összeállításában (1928. július 27. és 31.) NPA, Kt. 788, Liasse Ungarn, I/1. 1926–1934. 42/pol.

⁵⁰ Pester Lloyd 1928. augusztus 7.

politikai szempontból véleményformálónak számító személyiségek jószereivel átsiklottak az inkriminált megnyilatkozás Burgenlandot érintő kitételei fölött.

Berlinben azonban nem választották külön az eset tanulságait. Német részről ezért nemcsak Löbe kényszerült óvatosságra. Ezt követően az egész német külpolitika nagyobb előzékenységet mutatott Magyarországgal szemben és nagyobb figyelmet fordított a magyar érzelmek tiszteletben tartására Burgenland ügyében. Bernhard Bülow külügyi államtitkár 1928. augusztus 18-án, Walko Lajos tervezett németországi látogatása előtt gondosan tájékoztatta miniszterét a Löbe-affér minden fejleményéről és lefolyásáról. Bülow szerint a helytelenül idézett kijelentés azt a látszatot keltette Magyarországon, hogy a német nép egy emberként fellép a trianoni béke sérthetlenségéért. A bajok okozójának voltaképpen ő is Lesert tartotta, ám a *Pester Lloyd*-ban megjelent cáfolat véleménye szerint elsimította az ügyet. A tanulság mindenesetre az volt, hogy csínján kell bánni a burgenlandi kérdés kezelésével, mivel annak az egész magyar revízióra nézve komoly áthallásai lehetnek.⁵¹

Amikor Schoen német követ hírül adta, hogy 1928. október 14-én Sopronban felavatják a Hűségkaput, valószínűleg sejtette, hogy az ünnepség szónokai nem rejtik véka alá a Löbe-incidens nyomán kialakult véleményüket, és e helyütt valószínűleg a meghívott Bethlen Istvánnak is reagálnia kell majd az ügyre. Schoen javasolta Berlinnek, hogy a német sajtó abban az esetben is tartózkodó magatartást tanúsítson, ha a rendezvény alatt a magyar sovinizmus hullámai magasra csapnának, és esetleg Burgenland visszaszerzésének igényét is kifejezésre juttatnák.⁵² Bülow kérte a sajtóosztályt, hogy a budapesti követ javaslatát megszívvelve hasson oda a német lapoknál, hogy a burgenlandi kérdés nyilvános taglalásától lehetőség szerint tekintsenek el. Ne firtassák, miként került Burgenland Ausztriához, hogyan zajlott a soproni népszavazás,⁵³ mert ez nem lehetséges anélkül, hogy az érintettek még be nem gyógyult sebei újból fel ne szakadnának, és érzékenységük ne sérülne. "Szorosan érdekünkben áll — írta Bülow —, hogy Magyarország irántunk táplált még meglévő szimpátiáját megőrizzük, ezért a német külpolitika eminens érdeke, hogy a sajtó a Burgenlanddal kapcsolatos fejtegetésektől lehetőleg tartózkodjék."⁵⁴

⁵¹ Bernhard Bülow külügyi államtitkár feljegyzése a külügyminiszternek (1928. augusztus 18.). PAAA, II. b, Bd. 4, Pol. 6, R73415.

⁵² Schoen budapesti német követ jelentése a külügyminisztériumnak (1928. október 6.). PAAA, II. b, Bd. 4, Pol. 6, R73415. K274567.

⁵³ Német elemzők egyébként időnként meglepő tájékozatlanságot árultak el a nyugat-magyarországi kérdés kapcsán. A *Tägliche Rundschau* korábban már említett egyik cikkében például azt taglalta, hogy a magyar lapok Burgenlandot mindig a németekkel hozzák összefüggésbe, ezért nem árt tisztázni, hogy — mivel Ausztria szuverén ország — Németországnak közjogi szempontból nincs joga hozzászólni a kérdéshez. Az igencsak helyénvaló megállapítás után azonban így folytatja: abban az esetben, ha Ausztria és Németország egyesül, szintén nem vetődhet fel Burgenland visszaadása Magyarországnak, mert a volt nyugat-magyarországi területek 251 község szavazása alapján csatlakoztak Ausztriához. Ezt az visszacsinálni nem lehet, mert ezzel Németország a népek örendelkezési jogát tagadná meg. MOL, Sajtó Levéltár (K 428), 172. köt., MTI Berlin, 1928. február 1.

⁵⁴ Bülow a külügyminisztérium sajtóosztályának (1928. október 11.). PAAA, II. b, Bd. 4, Pol. 6, R73415, K274569.

A várt Bethlen-nyilatkozat el is hangzott. Ebben a miniszterelnök cáfolta, hogy a kormány valaha is lemondott volna Nyugat-Magyarországról. "Amikor az akkori nemzetgyűlésben egy ellenzéki képviselő szemrehányást tett, hogy a megkötött trianoni szerződés után a velencei egyezmény a Nyugat-Magyarországról való lemondást jelenti, én magam állottam fel, és nyilvánítottam ki, hogy semmiről sem mondtunk le, csak Sopront és vidékét szereztük vissza." Nem mondtunk le a győzőkkel szemben, amikor a népek önrendelkezési jogára hivatkozva követelték tőlünk Nyugat-Magyarországot Még kevésbé mondtunk le volt szövetségestársainkkal szemben" – jelentette ki Bethlen, majd a továbbiakban így folytatta: "Meg vagyok győződve, hogy eljön az idő, amikor újból felragyog az igazság napja, és ezen a napon lehetetlenségnek tartom, hogy volt szövetséges társaink a győzők jogára hivatkozzanak, amit magukra nézve sem ismertek el. Lehetetlenségnek tartom, hogy azon a napon megtagadják, hogy Magyarországgal egyetértésben, vele megegyezve és a nép meghallgatásával döntsék el ezt a kérdést." Németországra utalva hozzátette: "hiába hallatszanak hangok át a határról, hogy e döntés mellett hetvenmillió ember áll őrt, én ezt nem hiszem, és nem tudom elképzelni."⁵⁵

A magyar sajtónak az esemény nyomán született írásaiból, minden előzetes óvatosság ellenére németellenes irányultság volt kiolvasható. A német követ érzelte, hogy a lapok hűen visszaadták azokat a francia sajtóvéleményeket is, melyek a magyar–német kapcsolatok megzavarását szándékoztak elérni. Schoen ezért is jeleskedett a soproni Bethlen-beszéd nyomán keletkezett kisebb diplomáciai feszültség elrendezésében. Nemcsak Walko külügyminiszterrel tárgyalt, hanem érintkezésbe lépett a miniszterelnökkel is, aki azzal igyekezett megnyugtatni őt, hogy a francia próbálkozások nem fognak sikerre vezetni.⁵⁶ Schoen mindemellett ismét javasolta, hogy a német sajtó tartózkodjon a magyarellenes hangvételtől. Negatív példaként említette a *Germania* című lap *Österreichs gutes Recht* című cikkét, utalva egyben a magyar reakciókra is.⁵⁷ A magyar miniszterelnök Sopronban elhangzott szavaival és Seipel válaszával foglalkozott egy sor német lap, köztük a *Reichspost* október 15-i, a *Berliner Tagblatt* október 19-i száma, a *Germania* október 17-én, és a *Vorwärts* ugyanaznapi száma. Schoen felhívta a figyelmet, hogy e cikkek zöme, kivált az utóbbi, ellenséges hangnemben tudósított Bethlen beszédéről, nem kevesebbet állítva, mint azt, hogy Magyarország soha nem mondott le Burgenlandról. A *Germania* Schoen által megnevezett cikke ezen kívül azt a benyomást keltette, hogy Németország a Burgenland határain kívül eső magyarországi német nemzetiségi területek felé is kinyújtja a karját. A *Pester Lloyd* ugyanakkor megütközve idézte az inkriminált írás azon részletét, mely szerint Bethlen beszéde mindazon hatalmak arculcsapása volt, melyek Európa új rendjét megalkották és fő feladatuknak tekintik annak megőrzését. A budapesti lap szerint Magyarországon ezt olvasva az emberek alig akarnak hinni a szemüknek, s akaratlanul felmerül mindenkiben a kérdés, hogy a *Germaniát* vajon nem

⁵⁵ Idézi Soproni Hírlap 1928. október 16. Vö. Bethlen István beszédei és írásai. I–II. kötet. Budapest, Genius, 1933. I. köt. 264–265.

⁵⁶ Schoen budapesti német követ távirata a külügyminisztériumnak (1928. október 20.). PAAA, II. b, Bd. 4, Pol. 6, R73415, K274575.

⁵⁷ Pester Lloyd 1928. október 18. esti és október 19. reggeli szám. Nemzeti Újság 1928. október 19.

Prágában, Bukarestben, vagy esetleg Párizsban szerkesztik-e.⁵⁸ Schoen az említett írásokat károsnak tartotta, és igyekezett elérni, hogy Németországban a sajtó híradásai is igazodjanak a kormány “jóindulatú semlegességéhez”, és lehetőleg akaratlanul se hajtsák a franciák malmára a vizet.⁵⁹

Mindezen előzmények után nem csoda, ha a német kormány különleges körültekintéssel járt el, amikor kiderült: a magyarellenesként ismert Leser hosszabb előadókörutat szándékozik tenni Németországban. Osztrák körök — köztük burgenlandiak — rendszeresen tartottak politikai tárgyú előadásokat Németországban, ahol meglehetősen előékeny fogadtatásban részesültek. Leser 1929 januárjára tervezte németországi látogatását. Az utazás előkészítője a *Volk und Reich* című újság szerkesztőseje volt. Leser a birodalom bécsi követénél előzetesen tájékozódott a hivatalos német fogadtatásról. Kérte a követet, hogy segítse az előadásaihoz szükséges engedélyek megszerzését, és az utat a külügyminisztériumban támogassa.

A bécsi követségben egyes érzelmekkel fogadták a már jól ismert politikust. Figyelmeztették az otthoniakat, hogy a szociáldemokrata Leser erősen nemzeti érzelmű, bár kötelezte magát, hogy bel- és külpolitikailag semleges előadásokat fog tartani.⁶⁰ Eközben Berlinben a *Volk und Reich* illetékeseitől érdeklődtek a kísérő programokról és az utazás valódi céljáról. Friedrich Heiss a lap szerkesztője és kiadója az Auswärtiges Amt referensének kérdésére elmondta, hogy az újság egy Burgenland-számot kíván megjelentetni, melyet a belügyminisztérium anyagilag is támogat. A kiadvány — mint ígérte — politikailag semleges lesz, csak gazdasági és közlekedési témák szerepelnek majd benne. Hírül adta, hogy Leser Berlin mellett Königsbergbe, Danzigba, Hamburgba és a Rajna-vidék több városába is készül, de újfent megígérte, hogy a felmerülő kényes témákat az út során visszafogottan kezeli. A később részletesebben ismertetett program szerint az osztrák politikus január 23-án érkezett volna Münchenbe, hogy azután többhetes programot bonyolítson le a fenti városokon kívül Frankfurtban és Stuttgartban. A körút folyamán számos rendezvényt és előadást terveztek zárt körben, és a nagy nyilvánosság előtt is; rádióban, sajtórendezvényeken, a helyi hatóságok fogadásain egyaránt. Az utazás célja — Heiss információja szerint — az volt, hogy Burgenlandot jobban megismertessék Németországban, valamint a német pénzügyi és gazdasági körökhöz fűződő szálakat szorosabbra vonják. A látogatással el kívánták érni, hogy az említett csoportok érdeklődését felkeltsék Burgenland gazdasági integrálása, infrastrukturális fejlesztése és ottani szállodák létesítése iránt.⁶¹

⁵⁸ Pester Lloyd 1928. október 18.

⁵⁹ Schoen budapesti német követ jelentése a külügyminisztériumnak (1928. október 19.). PAAA, II. b, Bd. 4, Pol. 6, R73415, II.Oe.1732 (K274578). Az óvó szándék mögötti aggodalom nem volt alaptalan. Nem sokkal az események után, 1929 januárjában Aristide Briand hivatalos látogatásra hívta meg Bethlent Párizsba, aki a várható olasz és német neheztelés miatt kitért az utazás elől, ám madridi útjáról hazafelé jövet megállt a francia fővárosban. Az év nyarán a *Le Temps* egyik cikke foglalkozott — addig nem tapasztalt megértéssel — trianoni béke kérdéseivel és a magyar külpolitika célkitűzéseivel. Bethlen külpolitikai taktikázása nem utolsósorban épp Németországnak szólt, mely nem a hazai elképzeléseknek megfelelően fogadta a magyar közeledést. Ld. *Romsics Ignác: Bethlen István külpolitikája 1921–1931. Századok* 1990. 5–6. 609–611.

⁶⁰ Lerchenfeld bécsi német követ jelentése a külügyminisztériumnak (1928. december 13.). PAAA, II. b, Bd. 4, Pol. 6, R73415.

⁶¹ Feljegyzés a német külügyminisztérium számára (Berlin, 1929. január 4.). Uo.

Miután a Wilhelmstrassén gondosan átolvasták Leser programját, és beszerzték a *Volk und Reich* Burgenland-számát — melyben Sopron hanyatlásáról is megjelent egy tendenciózus írás —, úgy ítélték meg, hogy a burgenlandi politikus minden fogadkozás ellenére feltehetően jelentős magyarelles propagandát is ki fog fejteni. Ez utóbbit semmiképp sem tartották kívánatosnak. Aggályokat kellett a nyilvános előadások nagy száma és az, hogy ezek “tematikája túllép majd azon a határon, ami még kívánatos lenne”. Ilyen nagyszabású programot akkor sem szándékoztak támogatni, ha annak rendezvényei — a várakozással ellentétben — valóban semleges hangneműek és témájúak lettek volna. Az utazás lemondása azonban beláthatatlan következményekkel járt volna, és károsan befolyásolta volna a burgenlandi anschluss-hangulat alakulását. Leser útja így vagy úgy mégiscsak a német–osztrák kapcsolatok elmélyítését szolgálta, ezért végső soron szívesen látták őt Németországban. Utasították viszont a bécsi misszió vezetőjét, hogy a felmerült aggályokra a legalkalmasabbnak tűnő módon hívja fel a figyelmet, és hasson oda, hogy az utazás részleteit az osztrák illetékesek újragondolják. Az útmutatás szerint: “el kell kerülni, hogy ez a lépés — amelynek érdemi indítók iránt, úgy hisszük, Leser is megértést tanúsít — a tartományfőnök-helyettest elkedvetlenítse.”⁶² Berlinből először megpróbálták csökkenteni az úticélok számát. Később azonban úgy vélték, elegendő lesz, ha a szervezők nyilvános rendezvényekkel szemben, elsősorban zártkörű előadásokkal és személyes találkozókkal töltik ki a program kereteit.⁶³ A külügyminisztérium illetékesei Leser tervezett rádióelőadásának szövegét is több ponton finomították, ügyelve arra, hogy az a magyar közvélemény érzékenységét semmi se sérthesse. Kigyomlázták a szövegből az “idegenuralom” kifejezést, és helyette az “elválasztott területek” terminus technicus használatát ajánlották. Legszívesebben azonban az egész — széles nyilvánosságának szánt — beszéd megtartását elkerülték volna.⁶⁴

A német külügyminisztérium ezzel egy időben az utat közvetve segítő belügyi apparátus illetékeseit is értesítette álláspontjáról. Állásfoglalásuk ismét hangsúlyozta, hogy a német–osztrák kapcsolatok kiépítése szempontjából egy német lap Burgenlandról szóló különkiadása csakúgy, mint a tartományfőnök-helyettes látogatása Németországban csak üdvözlendő lehet. Figyelmeztettek azonban, hogy az utazás lebonyolításakor további szempontokra is tekintettel kell lenni, legfőképpen a német kapcsolatok alakulására harmadik országgal. E kapcsolatokra hivatkozva igyekeztek emlékeztetni arra, hogy az előző években Burgenland témája ismételten feszültségeket okozott az osztrák, német és a magyar kormány között. Utaltak Löbe beszédének negatív visszhangjára Magyarországon, amely — mint a levélben megjegyezték — “még nem heverte ki a békeszerződések által okozott traumát”. Felidézték azt is, hogy a kialakult helyzetet milyen ügyesen

⁶² A német külügyminisztérium a bécsi követségnek (1929. január 10.). PA AA II. b. Bd. 4. Pol. 6. R73415, L274603–06.

⁶³ A német külügyminisztérium tájékoztatója a belügyminisztériumnak (1929. január 14.). Hasonló szellemben informálták a Volk und Reich szerkesztőségét, a birodalmi kormány müncheni képviselőjét, a porosz belügyminisztert, a hamburgi külügyi államhivatalt (Staatsamt für auswärtige Angelegenheiten), Hessen szabadállam elnökét és külügyminiszterét és a württembergi minisztériumot Stuttgartban. Ld. PAAA, II. b, Bd. 4, Pol. 6, R73415, K274610.

⁶⁴ Lerchenfeld bécsi német követ jelentése a berlini külügyminisztériumnak (1929. január 21.). PAAA, II. b, Bd. 4, Pol. 6, R73415. K274634.

használta ki a francia diplomácia, hogy Berlint kedvezőtlen színben tüntettesse föl Budapesten. “Hasonló fejlemények mindenképpen elkerülendők lennének, mivel általános politikai okokból élénk érdeklődésünk fűződik hozzá, hogy a magyarbarátságot a legteljesebb mértékben megtartsuk. A német külpolitikának semmi esetre sem tenne jót, ha a burgenlandi kérdést német részről taglalnák, és a Burgenland felé irányuló gazdasági és kulturális propaganda kifelé feltűnő méreteket öltene. Németországban nincs ok (magyarellenes) propagandát folytatni, mivel nem lehet arról beszélni, hogy a tartomány Ausztriához tartozását bármi is veszélyeztetné” – jegyezte meg az átirat.

Leser indulása előtt személyesen ismét felkereste Lerchenfeldet, akinek tanácsait megfogadva, végül is lemondott a rádióelőadás megtartásáról, és ígéretet tett rá, hogy szereplésének súlyát nem a nyilvános rendezvényekre helyezi. Megígérte, hogy ott, ahol a résztvevők köre előre nem ismert, a politikai témákat kerülni fogja.⁶⁵

A burgenlandi vendég ilyen előzmények után 1929 januárjában miniszterek, államtitkárok, főpolgármesterek előtt fejthette ki véleményét szűkebb hazája problémáiról. Előadásai nem minden esetben feleltek meg a német diplomácia előzetes elvárásainak. Danzigot (Gdańsk) felkeresve, a város vezető körei előtt a két térség helyzetének hasonlóságát igyekezett kidomborítani, különös nyomatékkal kiemelve a közös veszélytudatot. Beszélgetései során élénk és demonstratív érdeklődést mutatott a távol fekvő, a németiség megtartásáért küzdő vidékek problémái iránt.⁶⁶ A német sajtó többször idézte a vendégnek azt a gondolatát, melyet korábban Löbe szájába adva próbált népszerűsíteni a Burgenland szabadságát garantáló 70 milliós németiségről.⁶⁷ Erről a fordulatról Leser úgy látszik nem volt hajlandó lemondani. Hazatérve újra megismételte, hogy a burgenlandi kérdést Németországgal [értsd: az anchluss-szal – *T. I.*] nem érdemes összefüggésbe állítani. A tartomány feláldozására — mint mondta — senki sem gondol, és a “hetvenmilliós német lakosság zárt sorokban áll Burgenland mögött.”⁶⁸ Igaz, hogy a már jelmondattá vált kijelentést ismételve azokra a magyar igényekre reagált, melyek az esetleges német-osztrák egyesülés esetére újra és újra kilátásba helyezték a terület státuszának újrendezését. 1929-ben azonban sem az Anschlussnak, sem a területrendezések újra felvetésének nem volt realitása. A legkülönbözőbb német lapok ekkor is folyamatosan cáfolták a Burgenlandra vonatkozó magyar igények jogosságát.⁶⁹

A kérdés körüli konszenzus létrejöttét jelentősen megzavarta az is, hogy a nyugat-magyarországi kérdés alakulását a főleg Németországból kiinduló agitációs tevékenység is egyre jobban befolyásolta. Az erősödő propaganda idehaza erőszakos birodalmi-nagyhatalmi nézőpontú törekvések benyomását keltette. A német sajtóban ezek részeként 1925–1926 táján tűntek fel gyakrabban a Nyugat-

⁶⁵ Uo.

⁶⁶ A danzigi német főkonzulátus jelentése a német külügyminisztériumnak (1929. január 31.). PAAA, II. b, Bd. 4, Pol. 6, R73415. 275639

⁶⁷ Münchener Neueste Nachrichten és Münchener Post 1929. január 24. és 29.

⁶⁸ Grenzland Zeitschrift des Deutschen Schulvereines Südmärk 1929. 3.

⁶⁹ Deutsche Allgemeine Zeitung, Kölnische Zeitung, Tägliche Rundschau. Ld. *Bellér*: i. m. 56–57.

Magyarországról szóló cikkek. A tudósítás jellegű írások főleg a népszavazás utáni helyzetről, a gazdasági válságban “sorvadozó” (dahinwelkende) Sopronról szólnak.⁷⁰ A cikkek közül több, alldeutsch szervezetek szellemi sugallatára született. A német külügyminisztérium illetékesei ellentmondásos viszonyban álltak a határon túli németiséggel foglalkozó társadalmi szövetségek (Deutschtumsverbände) expanziós szándékokat is tükröző koncepcióival. Nyugat-Magyarország esetében úgy gondolták, hogy a kérdésbe való beavatkozás ronthat a német–magyar kapcsolatokon, különösen, ha azt nem kulturális, politikai, hanem területi jellegű propagandával kötik össze. Erre utal a Deutscher Schutzbund⁷¹ 1927 nyarán tartott regensburgi gyűlésével kapcsolatos epizód is. A rendezvényen részt vett Ludwig Leser is, aki azt követelte, hogy Németország fordítson nagyobb figyelmet Nyugat-Magyarországra, mivel ott a németiség állandó veszélynek van kitéve. A magyar irredenta a gyenge Ausztriával szemben nagyobb sikerre számíthat, mint máshol – mondta, s mindehhez kendőzetlenül hozzátette: “Ausztria soha nem mond le a 150 ezer törzsökös németről, aki a népszavazási komédia miatt Burgenland természetes fővárosával együtt Magyarországon maradt.”⁷² Von Loesch a Schutzbund részéről megnyugtatta vendégét, hogy Burgenland visszaadását Magyarországnak soha nem támogatja, és ebben számít a német parlament és kormány támogatására is. A német kormány azonban hajlamosabb volt budapesti megbízottjának tanácsait követni, aki ellenezte a kérdésbe való hangos beavatkozást. Szolgálati helyén tájékozódva könnyen beláthatta, hogy a nyilatkozatok nem csupán a két ország viszonyának nem tettek jót, hanem ártottak a magyarországi németiségnek is. A hasonló megnyilvánulások pángermánnak tűnhetnek Magyarországon, vélekedett Schoen, már ekkor kérve: odahaza hassanak oda, hogy az ügyben érintett körök ne avatkozzanak a burgenlandi kérdésbe, “amire Magyarország különösen érzékeny”.⁷³

A Budapestről kapott jelentést követően Loesch bekérték a Wilhelmstrasséra. Itt nem rejtették véka alá rosszallásukat és közölték, hogy a Schutzbund-rendezvényről tájékoztató magyar újságok közleményei nagyrészt helytállóak voltak. Hozzátették, hogy a regensburgi gyűlés nem volt előnyös a Magyarországhoz fűződő kapcsolatok szempontjából. Loesch — vonakodva bár — de ezt elismerte, ugyanakkor iparkodott Leserre háritani a felelősséget, aki — mint mondta — köztudottan magyarellenes, amivel Budapesten is pontosan tisztában vannak.⁷⁴

A hazai német nemzetiségi vezetők — köztük Bleyer Jakab — szintén nem tartották szerencsésnek a Burgenland–Nyugat-Magyarország polémia napirenden tartását. A burgenlandi kérdés aktualizálása szerinte nem szolgálta a ma-

⁷⁰ Vorwärts 1926. augusztus 17.

⁷¹ Deutscher Schutzbund für das Grenz- und Auslanddeutschtum.

⁷² Az 1927-es belpolitikai válság hatása alatt álló osztrák kormányzat — Seippel az élen — egyébként nem sietett elhatárolódni Leser nyilatkozatától, sőt a beszéd miatt tiltakozó magyar követ előtt védelmébe vette a burgenlandi politikust, és a magyar vádakra viszontvádakkal reagált. Ambrózy bécsi magyar követ jelentése a külügyminiszternek (1927. június 17.). MOL, Külügyminisztérium Politikai Osztályának rezervált iratai (K 64), 1927–20–272.

⁷³ Schoen budapesti német követ jelentése a külügyminisztériumnak (1927. június 9.). PAAA, II. b, Bd. 4, Pol. 6, Oe. 936, (K274490).

⁷⁴ A német külügyminisztérium tájékoztatása Schoen budapesti német követnek (1927. szeptember 8.). PAAA, II. b, Bd. 4, Pol. 6, K274496.

gyarországi németiség érdekeit. 1928 márciusában Gündisch Guidót bízta meg, hogy a Schutzbund berlini rendezvényén (Schutzabend) próbálja meg megakadályozni Leser újabb előadásának megtartását, mivel félőnek találta, hogy az a hazai német nemzetiségre nézve káros következményekkel jár. Bleyer úgy instruálta Gündisch-t (és erről Schoen birodalmi követet is tájékoztatta), hogy ha Leser referátuma mégis elhangoznék, már a helyszínen juttassa kifejezésre a magyarországi németiség ellentétes álláspontját, egyidejűleg Kánya Kálmánt berlini magyar követet⁷⁵ is tájékoztassa tiltakozásukról.⁷⁶ Erre nem volt szükség, mert Bleyer intervenciója nyomán és Schoen javaslatára a német külügyminisztérium helyettes államtitkára felszólította Loesch-t, hogy az esten tartózkodjanak a politikai tárgyú előadások megtartásától, így Leser tervezett felszólalása ezúttal elmaradt.⁷⁷

A magyarországi németiség vezetőjének a Verein für das Deutschtum im Auslande (VDA)⁷⁸ propagandamunkájával is meggyűlt a baja. A *Das Neue Politische Volksblatt* 1929. július 13-i száma főszerkesztői vezércikkben foglalkozott az egyesület által különböző újságoknak elküldött *Ödenburgs Jammer* (Soproni nyomorúság) című írással. A cikket egy bizonyos Paumkirchner nevű; hajdani soproni lakos írta. A *Volksblatt* a magyar hatóságok nyugat-magyarországi ténykedését igencsak lebecsülő publikáció nyomán, éles támadást intézett a VDA ellen. Az írás miatt Bleyer is felszólalt Schoen követnél. Elmondta, hogy a magyarországi németiségnek nem lesz egyszerű a VDA-val tovább együttműködni, ha a szervezet tevékenysége nem a német kisebbség kulturális támogatására szorítkozik, hanem irredenta mozgalmak céljait szolgálja. Bleyer jelezte, hogy küszöbön álló németországi látogatása alkalmával vissza fog térni az ügyre, és érintkezésbe lép a VDA vezetésével is.⁷⁹

E jelenségek ellenére a harmincas évek legelején, a politikai enyhülés időszakára köszöntött Nyugat-Magyarországra és a szomszédos Burgenlandra. Ennek fundamentuma az osztrák-magyar viszony további javulása volt. 1930. július 8-án Budapestre érkezett Schober kancellár. A magyar miniszterelnökkel folytatott villám tárgyalásai eredményeképpen, az 1923-as döntőbíróági egyezményt barátsági szerződéssé bővítették ki. Ahogy várható volt, Burgenland és Nyugat-Magyarország ügye egyik fél részéről sem került szóba, sőt a sajtó sem foglalkozott a kérdéssel. Azt a nyilvánvaló képtelenséget azonban többször hangoztatták — igaz csak a hatalmon kívül álló körökben —, hogy Mussolini Bécsben megígérte Dél-Tirol egy részének visszaadását, cserébe pedig Ausztriától a Sopron körüli területek átadását várta volna el.⁸⁰ Ezek az alaptalan híresztelések azonban még semmilyen zajt sem keltettek a kétoldalú kapcsolatokban.

⁷⁵ Kánya 1925 októberétől 1933 januárjáig töltötte be a berlini követi posztot.

⁷⁶ Schoen budapesti német követ távirata a külügyminisztériumnak (1928. március 12.). PAAA, II. b, Bd. 4, Pol. 6, R73415, K274549.

⁷⁷ A német külügyminisztérium levele Loesch-höz (1928. március 13.). PAAA, II. b, Bd. 4, Pol. 6, R73415, II. Oe. 412. A külügyminisztérium tájékoztatása a budapesti követség részére (1928. március 15.). Uo. K274551.

⁷⁸ 1933-tól Volksbund für das Deutschtum im Auslande.

⁷⁹ Schoen budapesti német követ jelentése a külügyminisztériumnak (1929. július 16.). PAAA, II. b, Bd. 4, Pol. 6, R73415, K274640.

⁸⁰ A budapesti német követség jelentése a külügyminisztériumnak (1931. július 10.). PAAA, II. b, Bd. 4, Pol. 6, R73415.

A “nyugat-magyarországi détente” idején ugyanakkor meghatározó változások zajlottak le mind Ausztriában, mind Magyarországon, mind pedig Németországban. Idehaza az 1930-as évek kezdetének legjelentősebb változása az volt, hogy a Bethlen István nevéhez fűződő hagyományos, konzervatív politikai irányvonal helyét egy új, egyelőre még sok ismeretlent tartalmazó politikai képlet váltotta fel. A váltás bel- és külpolitikai következményekkel is járt. A Burgenlandért aggódó osztrák és német körök számára alapkérdés volt, hogy a magyar politika változó széljárása mennyire érinti a nyugat-magyarországi térség helyzetének alakulását.

A miniszterelnöki székben Bethlen Istvánt felváltó Károlyi Gyula kevés tekintetben hozott változást. Károlyi Burgenlanddal kapcsolatos álláspontjának szondázására nemsokára kiváló alkalom kínálkozott: a soproni népszavazás tizedik évfordulója 1931 decemberében. Burgenland szempontjából mindig emblematicusnak számított a népszavazási ünnepségek hangvétele. Az, hogy Károlyi nem jelent meg személyesen Sopronban, akkor is megnyugtatónak számított, ha Bécsben tisztában voltak a kormány nehéz belpolitikai helyzetével. A legnagyobb válság közepette is nyílt volna alkalom egy rövid, ám demonstratív látogatásra, ha meglett volna rá a politikai akarat. Károlyit nyilván nem csupán bokros teendői tartották távol a megjelenéstől, hanem az is, hogy nem tartotta túlzottan fontosnak az ünnepségeken való részvételt. A miniszterelnök inkább a *Pester Lloyd* hasábjain emlékezett meg néhány szóban az évfordulóról, anélkül azonban, hogy bármi félreérthető kijelentést tett volna.⁸¹ A városhoz intézett levele — amint azt a budapesti osztrák követség is megkönnyebbüléssel nyugtázta — szintén mentes volt minden kellemetlen célozgatástól, Burgenlandra való utalástól. Talán ennek volt köszönhető a hazai sajtó visszafogott hangvétele is, mellyel a szomszédok véleménye szerint a magyar újságok “örvendetesen követték az osztrák példát”.⁸²

Az “osztrák példa” Burgenland fennállásának tízéves ünnepségeire, illetve azok lebonyolítására vonatkozott. Az osztrák kormány addig ritkán látott önmérsékletet tanúsított a jubileumi rendezvények kapcsán. A visszafogottság csak részben fakadt saját elhatározásukból. A hivatalos Ausztria magatartását befolyásolta az a mértéktartás is, amellyel Németország viszonyult a rendezvénysorozathoz. Az ünnepi aktus lebonyolítására 1932. szeptember 12-én és 13-án került sor. A fő helyszín természetesen Kismarton volt. Bár helyi társadalmi szervezetek, elsősorban alldeutsch csoportok buzgólkodtak azon, hogy a tartomány népiségét, és a mögötte álló Német Birodalom szilárd támogatását demonstrálják, a próbálkozás Berlinben nem talált túlzott támogatásra. Kismartonban a Deutscher Schulverein szervezett találkozót fiataloknak Az ifjúság nevében levelet fogalmaztak Hindenburg elnöknek, melyben hódolatteljes üdvözlétük kifejezése mellett kijelentették: a világ semmilyen hatalma sem kényszerítheti őket arra, hogy tartósan elfogadják az “egy nép két államban” doktrínáját.⁸³ Az államfő kabinetirodája utasította a Birodalom követségét, hogy az elnök köszönetét megfelelő formában tolmácsolja, de semmilyen egyéb biztató üzenetet nem továbbítottak

⁸¹ Pester Lloyd 1931. december 13.

⁸² NPA, Kt. 18, 78/pol. 1931.

⁸³ A kismartoni ifjúsági találkozó résztvevőinek távirata (1931. május 24.). PAAA, II. b, Bd. 4. Pol. 6, R73415.

Kismartonba. A német és az osztrák diplomáciának ezekben a napokban a két állam közötti vámunió körüli bonyodalmak és végül a tervek kudarca okozta a legfőbb fejtörést. A hágai Állandó Nemzetközi Bíróság szeptember 6-án — igaz csak elnöki szavazattal — kimondta, hogy a vámunió terve a német és az osztrák állam nemzetközi kötelezettségvállalásaival ellentétben áll. Ebben a pillanatban nem állt érdekében a Julius Curtius vezette német külügyi apparátusnak, hogy a tematikát az érdeklődés középpontjában tartsa.

Csakhogy a burgenlandi események — amint erre már korábbi példák számos alkalommal figyelmeztettek — nem kis mértékben épp e téma köré csoportosultak. Kurt von Rieth bécsi német követ óvatosságra intett a túlzott aktivitással szemben, egyszersmind azonban úgy gondolta, a hazafias német szervezetek felkérését nem lenne tanácsos kategorikusan visszautasítani. "Magyarországhoz fűződő kapcsolatainkra való tekintettel nem tartanám helyesnek, ha a Német Birodalom ezeken az ünnepeken képviselné magát. A nekem magánúton eljuttatott meghívásnak emiatt nem szándékozom eleget tenni. Hasonló okokból a Neues Wiener Extrablatt óhajának teljesítésétől is eltekintettem. A lap arra kért, lépjek fel a külügyminisztériumnál annak érdekében, hogy a birodalmi elnök, a kancellár és a külügyminiszter álljon rendelkezésre a lap szeptember 12-i különszáma részére. Most azonban az Österreichisch-Deutscher Volksbund⁸⁴ kérte, hogy a szövetség ez évi ülésén személyesen jelenjek meg. Az összejövetelre 12–13-án kerül sorra Kismartonban. Tekintettel az ÖDV különleges helyzetére, azokra a szolgálatokra, melyeket eddig teljesített nekünk Ausztriában, valamint azokra is, melyeket a későbbiekben még nagyobb mértékben teljesítenie kell, nem látom lehetőségét, hogy a meghívást visszautasítsam. Ez annál is inkább nehézségekbe ütközne, mivel a mellékelt program szerint Schürff igazságügy miniszter mellett az osztrák nemzetgyűlés elnöke, Renner is felszólal az ülésen, melyen Löbe mellett több Reichstag képviselő részt vesz. Nemcsak az ÖDV berkeiben, hanem jóval szélesebb körökben sem keltene kedvező benyomást, ha a német kormány egy ilyen, az osztrák–német közeledést érintő kérdésben visszafogottabbnak mutatkozna, mint maga az osztrák kormány. Kismartoni tartózkodásomkor természetesen igyekszem arra korlátozni jelenlétemet, hogy az ÖDV ülésén részt vegyek, és más egyéb ünnepi rendezvényeket el fogok kerülni. Ha időközben megkezdéném korábban kért szabadságomat, úgy Clodius [követségi tanácsos – *T. I.*] utazna Kismartonba az én képviseletemben. Ez azzal az előnnyel járna, hogy részvételünk kifelé kevésbé tűnne látványosnak, mintha személyesen vennék részt a gyűlésen. Tekintettel arra a különleges érdeklődésre, amelyet egyes országok — beleértve Franciaországot — a Volksbund ülésével kapcsolatban tanúsítanak, kívánatosnak tartom a külügyminisztériumot a fentiekről informálni."⁸⁵ A minisztérium nem lelkesedhetett a részvétel gondolatáért, mert Rieth újabb levélben hívta fel berlini főnökei figyelmét, hogy az ÖDV korábbi ülésein a követség egyetlen tagja, de még a helyben illetékes konzul sem vett részt. Nézete szerint Ausztria anschluss-barát köreiből és prominens német politikusi köreiből (a Löbe és

⁸⁴ A szervezet 1923-ban Berlinben jött létre, az Anschluss-gondolat terjesztésére. Elnöke Paul Löbe volt. 1925-ben, Bécsben megalakult a Volksbund osztrák tagozata. Ld. *Kerekes*: i. m. 50.

⁸⁵ Kurt Rieth bécsi német követ jelentése a külügyminisztériumnak (1931. szeptember 4.) PAAA, II. b, Bd. 4, Pol. 6, R73415, K274658.

Schreiber prelátus vezette csoportoknál) mindenképp idegenkedés fogadná, ha ez alkalommal sem tisztelné meg senki a rendezvényt. Rieth kompromisszumos megoldásként von Langent a linzi német konzuli képviselőt vezetőjét kérte meg, hogy a Burgenlandban illetékes, de éppen szabadságát töltő grazi konzul helyett tegyen eleget a Volksbund meghívásának.⁸⁶

Az ÖDV ülésén ezek után Langen vett részt. Tudatta Hermann Neubacherrel, a Volksbund osztrák elnökével,⁸⁷ hogy Rieth halaszthatatlan elfoglaltságára tekintettel nem hagyhatta el a követséget. Az ünnepen egyébként Löbe sem jelent meg személyesen, csak képviselője útján üdvözölte a megjelenteket. A szónokok kiváltképp az osztrák–német összetartozást emelték ki felszólalásaikban. Ezen kissé túlmutatott Schreiber képviselő figyelemre méltó beszéde, melyben arra emlékeztetett, hogy “az ilyen ünnepségeknek a legfőbb célja, hogy mértékletességet tanúsítsunk, és a baráti kapcsolatokat keressük.”⁸⁸ Másnap, szeptember 13-án, a Volksbund tartott Anschluss-tüntetést, erről azonban már Langen is kimentette magát.⁸⁹

A német diplomácia eme gesztusa természetesen hálás fogadtatásban részesült Magyarországon. Gerhard Köpke, a Külügyminisztérium munkatársa időben közölte a magyar illetékesekkel, hogy a német követ politikai okokból kitér az ünnepségeken való megjelenés elől, még ha ezzel német nemzeti körök erős támadásának teszik is ki magukat.⁹⁰ Károlyi elégedetten nyugtázta, hogy a német követ ezután valóban távol tartotta magát a kismartoni ünnepségektől. Schoen előtt is megjegyezte, mennyire fájdalmasan érintette volna, ha von Rieth személyesen jelent volna meg Kismartonban. Háláját fejezte ki amiatt, hogy a birodalmi kormány tekintettel van a magyar érzelmekre.⁹¹

Burgenland szerepe a német–magyar viszony alakulásában (1932–1939)

A Károlyi-kabinet tehát megtalálta a közös hangot Burgenland és Nyugat-Magyarország ügyében a német külpolitikával. Ezzel párhuzamosan tovább javult a kormány viszonya Ausztriához is, mely szintén hajlott a Magyarországgal való megegyezésre a fenti kérdésben. Mindezt figyelembe véve, a Bethlen–Károlyi váltás nem hozott drámai fordulatot a nyugat-magyarországi kérdés alakulásában. Nagyobb talányt jelentett minden szemlélő számára 1932 októberében a radikális nézeteiről ismert Gömbös Gyula miniszterelnöki kinevezése. A kérdőjeleket tovább szaporította a német bel- és külpolitika terén 1933. január végén bekövetkezett változás: a weimari köztársaság csődje, Hitler és a nemzeti-szocializmus hatalomra kerülése.

⁸⁶ Rieth bécsi német követ jelentése a külügyminisztériumnak (1931. szeptember 9.). PAAA, II. b, Bd. 4, Pol. 6, R73415.

⁸⁷ Az 1938-as Anschluss után Neubacher lett Bécs polgármestere.

⁸⁸ Rieth bécsi német követ jelentése a külügyminisztériumnak (1931. szeptember 17.). PAAA, II. b, Bd. 4, Pol. 6, R73415.

⁸⁹ Uo.

⁹⁰ Wettstein berlini magyar követségi tanácsos jelentése (1931. szeptember 11.). MOL, K 63, 1933–20/7.

⁹¹ Schoen budapesti német követ jelentése a külügyminisztériumnak (1931. szeptember 22.). PAAA, II. b, Bd. 4, Pol. 6, R73415, II, Oe. 2118.

Gömbös korábbi működése Nyugat-Magyarországgal kapcsolatban nem adott okot különösebb optimizmusra Bécsben. Magatartása 1921-ben, majd vélt szerepe az 1922. évi bandaharcokban, illetve újabb nyugat-magyarországi felkelések előkészítésében (melyet akkori kormánykapcsolatai, Egységes párti pozíciója miatt megnyugodva nem támasztottak alá következetesen) nem bízhattak semmi jóval a jövőre nézve. Ismeretesek voltak Gömbös német kapcsolatai is, s az is, hogy a húszas évek közepén már tárgyalt a Ludendorff-csoporttal a Nyugat-Magyarországra vonatkozó magyar kívánságokról. Akkor taktikai okokból egyelőre elismerte a német igényeket,⁹² valóságos nézetei szerint ellenben “Németországnak egy célja lehet, nem az, hogy Nyugat-Magyarországot elvegye tőlünk, hanem az, hogy szó nélkül visszaadja nekünk.”⁹³

Az aggodalmaskodókat nyugtalanította, az 1933 februárjában bekövetkezett kormányváltás is. A Gömbös-kabinet külügyminiszteri posztját 1932 októberétől, 1933 januárjáig Puky Endre, majd lemondása után 1933 januárjától egy hónapon át ideiglenesen maga Gömbös töltötte be. Február 7-én Kánya Kálmán személyében új, ambiciózus politikus került a tárca élére. Kánya aki rátermettségét, professzionalizmusát hamarosan bebizonyította, soproni születésű volt. Személyes kapcsolatai, a városhoz való kötődése nem volt ismeretlen az osztrák politikusok számára.⁹⁴ A népszavazás idején végzett tevékenysége pedig a lehető legrosszabb színben tüntette fel a bécsi kancellária és a Ballhausplatz illetékesei előtt.⁹⁵

A magyar külügyek új vezetője azonban berlini illetékesek előtt is rövidesen bebizonyította, hogy a nyugat-magyarországi kérdést személyes szívügyének tekintti. 1933. augusztus 8-án magához kérte Martin Schlimpert ügyvivőt, a budapesti német követség tanácsosát, hogy felhívja a figyelmét a *Montag* című újság augusztus 21-i számában Friedrich Hussong tollából megjelent, *Német városors Nyugat-Magyarországon* című cikkeire. Kánya keserűen panaszkodott az írás tendenciája miatt és kérte a követet, tájékoztassa a német külügyminisztériumot megütközéséről. A magyar külügyminiszter élesen megjegyezte: csodálkozik, hogy a német sajtó teljes kontrollja és gleichschaltolása ellenére ilyen sajnálatos kisiklások bekövetkezhetnek a két ország viszonyát érintő kérdésekben. Kánya egyszerűen kihasználta az alkalmat, hogy Németország Magyarországhoz való viszonyát — Schlimpert szerint túlzó módon — kritizálja. Felpanaszolta, hogy a német sajtó — ellentétben az olasszal és az angollal — soha egy baráti cikket nem közöl a magyar revíziós kívánságokról, a pángermán propaganda növekedni látszik, hogy egyes kisebbségi vezetők az elcsatolt területeken ellenséges magatartást ta-

⁹² *Pritz Pál*: A fajvédők külpolitikai nézetei (1918–1936). In: Uő: A magyar diplomácia a két háború között. Tanulmányok. Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1995. 180.

⁹³ Uo.

⁹⁴ Itt jegyezzük meg, hogy Gömbös Gyula családjának Vas megyei származása miatt szintén személyesen volt érintett a nyugat-magyarországi kérdésben, sőt mivel iskoláinak egy részét a soproni evangélikus líceumban végezte, a soproni kérdés is közel állhatott volna hozzá. Tevékenysége, megnyilatkozásai azonban nem utalnak arra, hogy itt szerzett élményei különösebben befolyásolták volna politikai célkitűzéseit. A város iránt nem mutatott nagyobb érdeklődést, sőt évekig halasztgatta személyes látogatását is. Sokkal erősebb volt a kapcsolat a régi soproni családból (Kania) származó Kánya Kálmán esetében, aki ezer szállal kötődött a városhoz, és halála után véglegesen ott is temették el.

⁹⁵ Leopold Hennele budapesti osztrák követ jelentése Dolfuss kancellárnak, (1933. február 10.) NPA, Kt. 19, 11/pol. 1933.

núsítanak Magyarországgal szemben. Nyomatékosan kérte, Berlinben gondoskodjanak róla, hogy a német sajtó olyan cikkekkel, mint a *Montag* legutóbbi írása ne szolgáltatson anyagot ellenfeleinek a magyar külpolitika elleni támadásra. Ellenkező esetben — hangsúlyozta Kánya — nehéz lenne a Németország iránti baráti politikát folytatnia. Előhozakodott azzal is, hogy a Ducével folytatott minapi római tárgyalásai során — tekintettel a német viszonyokkal kapcsolatos különleges ismereteire — hosszú és kimerítő előadása végén melegen ajánlotta partnerének a németbarát orientációt. Kánya utalt rá, hogy teljesített szolgálataiért igényt tarthatna akár némi elismerésre is, de a Sopronról szóló, illetve ahhoz hasonló egyéb német sajtóhíradások csalódást keltenek benne. Schlimpert tudomásul vette a panaszokat, de megjegyezte, hogy számára az idézett cikk csupán egyedi jelenségnek tűnt, és ismeretei szerint a német sajtó egyre növekvő mértékben közöl barátságos hangvételű cikkeket Magyarországgal kapcsolatban. A vezető lapok alaphangja pedig a fontosabb kérdésekben teljesen megfelel a két ország közötti baráti viszonyoknak. Hivatkozott a *Völkischer Beobachter* legutóbbi kezdeményezésére, melynek során 600 fős társaság érkezett Magyarországra, az itteni viszonyok jobb megismerése érdekében. Szerinte a lap minden megnyilatkozásában tanúbizonyságot tesz a Budapesthez fűződő baráti viszony mellett. Kérte Kányát, hogy egy általa kivételesnek tartott esetet ne általánosítson. A kisebbségi kérdésre reagálva megjegyezte: a magyar kormány következetlenül jár el, amikor azt kívánja Berlinton, hogy befolyásolja a német kisebbség vezetőségét, hiszen eddig magyar oldalról minden ilyesfajta ráhatást jogosulatlan beavatkozásnak bélyegezték. Schlimpert jelentése megjegyezte, hogy “Kánya élénk panaszkodása a vitatott *Montag* cikkel kapcsolatban részben arra vezethető vissza, hogy Kánya soproni születésű és a cikk személyesen sértette”. Mivel úgy vélte, hogy a magyar külügyminiszter különösen érzékenyen reagál a hasonló jelenségekre, jobbnak látta volna, ha az olyan cikkek, mint a Hussong-féle írás, nem jutnának el a megjelenésig, és a német sajtót alkalomadtán felvilágosítanák, milyen jelentőséggel bír a burgenlandi kérdés a német–magyar relációban.⁹⁶ Kánya utasítására egyébiránt Masirevich Szilárd berlini magyar követ is felvetette a Sopronnal kapcsolatos disszonáns német megnyilvánulások kérdését állomáshelyén. Szeptember 9-én Bülow külügyi államtitkárnál tett látogatása alkalmával panaszkodott a német újságcikkekre, majd szeptember 20-án, Hitler előtt is felvetette a *Montag* cikkének kérdését. A kancellár kijelentette, hogy vannak ugyan olyan rosszindulatú lapok, melyek a külfölddel fennálló német viszony megzavarására törekednek, de más újságokra — különösen saját pártjának lapjaira — ez egyáltalán nem mondható el. Mint megjegyezte, neki nem jut eszébe a tisztességes Magyarországot felelőssé tenni a németbarátnak egyáltalán nem nevezhető magyar zsidó sajtó kijelentései miatt.⁹⁷

Kányához képest kevésbé állhatatos intenciók jellemezték a miniszterelnököt a kérdés megítélését illetően. Amint láttuk, a burgenlandi kérdés Magyaror-

⁹⁶ Schlimpert budapesti német követségi tanácsos jelentése a külügyminisztériumnak (1933. augusztus 29.). PAAA, II. b, Bd. 4, Pol. 6, R73415, II. Ung. 536/33. (K274683–274687).

⁹⁷ Bülow külügyi államtitkár feljegyzése Hitler kancellár és Masirevich követ megbeszéléséről (1933. szeptember 20.). Közli A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944. Összeáll., sajtó alá rend., bev. Ránki György, Pamlényi Ervin, Tilkovszky Loránt, Juhász Gyula. Budapest, Kossuth, 1968. 15. sz.

szágra nézve kedvező rendezését Gömbös korábban a német külpolitika, nevezetesen az idővel elkerülhetetlenül bekövetkező német–osztrák egyesüléstől várta. A német–magyar kapcsolatok szorosabbra fűzésének idején azonban a Gömbös kormánynak nem volt érdeke a kérdés bárminemű aktualizálása. Az akkori kifejezetten hűvös osztrák–német viszony különben sem kedvezett az Anschluss megvalósulásának,⁹⁸ s ez a burgenlandi kérdést önmagában irrelevánssá tette. A probléma ettől függetlenül a “levegőben lógott” olyannyira, hogy a három közvetlenül érintett országon kívül más államok vezető köreit is foglalkoztatta. Magyarország szomszédai már ekkor aggódva figyelték, vajon tesz-e területi engedményeket, vagy igényvényeket a német külpolitika az Anschluss magyar jóváhagyásáért cserébe.⁹⁹

A birodalmi fővárosban nagyon is komolyan gondolták a magyar követelések elutasítását. Annál is inkább, mivel hosszú távú terveikben, illetve Hitler külpolitikai programjában a többé-kevésbé zárt német “néptalaj” részének tekintett területek további bekebelezése szerepelt, nem pedig az ilyenekről való lemondás. A program előkészítő fázisaként megkezdődött a nemzetiszocialista agitáció a kérdéses területeken. A német propagandagépezet különös figyelemmel kísérte a határ menti németek helyzetét, és nagy gondot fordított a befolyásolásukra akkor is, amikor nyíltan és konkrét formában még nem vetették fel területek bekebelezését. Rövidesen azonban ez utóbbira is példa akadt.¹⁰⁰

A német Burgenland-politikát illető folyamatosság, illetve változás megítélését nem könnyíti meg, hogy bár a náci Németországban elvileg minden döntéshozatali mechanizmus az ún. Führer-elvre épült, az állam és a párt párhuzamosan működő különböző szervezetei sokszor egymással ellentétes és egymásnak ellentmondó utasításokat adtak, terveket gyártottak; ez a még oly totálisnak gondolt államon belül is a “rendezett kaosz” benyomását keltette. Bizonyos állami

⁹⁸ Napi jelentés (1935. augusztus 21.). MOL, K 64, 1935–20–118., 578. res. pol/1935.

⁹⁹ A bukaresti német követ például kénytelen volt hivatalos cáfolatot kérni kormányától, miután megbízható forrásokból értesült róla, hogy bizonyos bukaresti körökben aggódnak a német kompenzációs ígéretek miatt. A forrás arról tájékoztat bennünket, hogy Romániában ez idő tájt lábra kapott hírek szerint, Franz von Papen Budapesten megígérte a magyar revíziós tervek teljes támogatását, sőt Burgenland visszaadását, ha Magyarország támogatja az osztrák–német egyesülést. A követ jelezte, hogy már bajorországi szabadsága alatt is hallott ehhez hasonló híreket, de Berlinben sem Neurath külügyminisztert, sem Bülow-t nem tudta elérni. A sajtóosztályon közölték ugyan vele, hogy az egész történetből egy szó sem igaz, Károly román királyt azonban ennek ellenére nyugtalanította a dolog, így a követnek hivatalos cáfolatot kellett kérnie Berlinből. Ld. Schulenburg bukaresti német követ Gerhard Köpkéhez, a német Külügyminisztérium II. osztályának igazgatójához (1933. november 3.). PAAA, II. b, Bd. 4, Pól. 6, R73415. (A szomszéd államoknak a kérdéssel kapcsolatos részletes álláspontja helyett csupán a reakciók változatos skáláját érzékelteti, hogy — Bukaresttel ellentétben — Belgrádban lehetőségként tekintettek az Anschlusra. Ez ottani felfogás szerint semmissé tette volna a Saint-Germain-i szerződést. A békerekviziótól azt várták, hogy általa mód nyílik a karintiai kérdés újrendezésére is. Jugoszláv felfogás szerint a népszavazás hatályát vesztené, így vagy új referendumot kellene rendezni, vagy az egyensúly érdekében egyszerűen Jugoszláviához kellene csatolni a területet. A belgrádi magyar követségen úgy tudták, hogy a Jugoszláviában uralkodó nézetek szerint az egyesülés a burgenlandi kérdést is érintené. Jellemző azonban, hogy a Karintia esetében javasolt megoldást utóbbira nem tartották volna érvényesnek ottani körökben. “Vannak, akik úgy vélik — áll a jelentésben —, hogy az Anschluss a korridor-tervek megvalósulását segítené, különösen mert ezzel Prágában el lehetne oszlatni a német–osztrák egyesüléssel szemben táplált bizalmatlanságot.” A belgrádi magyar követség Alth Waldemár belgrádi magyar követ jelentése a külügyminiszternek (1933. június 16.). MOL, K 63, 1933–20/7. 81.

¹⁰⁰ Ezek közül érdemes kiemelni Ewald Banse és Benno Graf írásait.

feladatok a náci párt hatáskörébe kerültek, anélkül, hogy az állam és a párt úgy összenőtt volna, mint más (pl. olasz vagy szovjet) diktatúrákban.¹⁰¹ 1933. január 30-a után mindennek tetejébe továbbra is a konzervatív von Neurath töltötte be a külügyminiszteri posztot Németországban, és így nem vált el élesen a Hitler előtti revíziós politika a nemzetiszocializmus faji alapokon nyugvó, expanzív törekvéseitől. A német külpolitika ráadásul kezdetben igyekezett az ország külső elszigeteltségét szövetségesek keresésével ellensúlyozni.¹⁰²

Ha az Auswärtiges Amt intézkedéseit elfogadjuk a “hivatalos” német külpolitikai irányzat kifejezési formájaként, akkor az kell látnunk, hogy a hivatal apparátusa nem tartotta szerencésnek a nyugat-magyarországi hangulatkeltés vehemenssé válását. Ennek ellenére az agitáció nem csillapodott, inkább erősödött. Németországi sajtótermékek tömege árasztotta el elsősorban a nyugati határszélt. A német kormány mindeközben azon buzgólkodott, hogy megőrizze a propaganda terjesztőitől való távolság látszatát. A Burgenland-vita eközben pedig már a célegyenesébe fordult, mégpedig magyar szempontból nem a legkedvezőbb módon. Ezt akkor ugyan még nem lehetett tisztán látni, sőt egyes megfigyelők éppen a kérdésben született kompromisszumban vélték felfedezni az egyre megítéltebbé váló német–magyar kapcsolatok egyik faktorát. Vittorio Cerruti berlini olasz nagykövet a német–magyar háborús kapcsolatok, és a politikusok személyes rokonszenve mellett azt tekintette a jó viszony egyik okának, hogy Németország az Anschluss esetére kilátásba helyezte az elszakított Nyugat-Magyarország visszaadását.¹⁰³ Tegyük hozzá: Hitler az osztrák náciak — Németországból támogatott — sikertelen puccsát követően rendkívül tartózkodó volt Ausztriával és az Anschluss-szal kapcsolatban. A Bécsben lejátszódott véres eseményektől magát elhatároló kancellár a *Daily Mail*nek adott augusztus 5-i nyilatkozatában határozottan cáfolta az egyesülés időszerűségét.¹⁰⁴

Az ügy megítélésének hullámzó voltára utal, hogy Burgenland Anschluss utáni visszacsatolásának kérdése 1935-ben újra terítékre került, ráadásul az addigi legbiztosabb formában. A magyar kormányok Bethlen és Gömbös vezetése alatt is óvatosan kezelték az Anschluss kérdését. Aggályosnak találták az ausztriai magyar gabonaexport veszélybe kerülése és a közvetlenné váló német nyomás miatt egyaránt. Elfogadták, hogy a csatlakozás előbb vagy utóbb be fog következni, de bíztak benne, hogy megvalósulásán Magyarország is nyerhet, esetleg a Burgenlandról való német lemondás révén. Amikor a magyar revíziós törekvések elsőszámú támogatója, Olaszország, abesszin kalandja miatt egyre kisebb gondot fordított magyar partnerére, a magyar kormány igyekezett erősíteni pozícióit Berlinben. Ennek kulcskérdése az Anschluss-szal kapcsolatos magyar álláspont határozott leszögezése volt. Gömbösnek színt kellett vallania, közben azonban megpróbálta finoman megfizettetni a berlini tervek támogatásának az árát. Ek-

¹⁰¹ A náci állam és társadalom működési kérdéseivel részletesen foglalkozik *Ormos Mária*: Hitler. Második kiadás. Budapest, Polgár, 1997. 214–215. és 262–285.

¹⁰² *Németh* 2002. 245–247.

¹⁰³ Cerruti berlini olasz nagykövet jelentése Mussolini kormányfőnek és külügyminiszternek (1934. szeptember 26.). Közli *Réti György*: A Palazzo Chigi és Magyarország. Olasz diplomáciai dokumentumok Magyarországról a Gömbös kormány időszakában 1932–1936. Szerk., ford., előtanulm. Réti György. Budapest, Szerző, 2003. 324. sz. (217.)

¹⁰⁴ *Ormos*: Hitler. i. m. 241.

kor úgy nézett ki, hogy a kompenzáció ügyében sikerül eredményt elérni. 1935 őszén Gömbös Berlinben állítólag szavát vette Hitlernek, hogy Németország visszaadja Magyarországnak Burgenlandot, ha az aktívan támogatja az osztrák–német egyesülést.¹⁰⁵

Nem sokkal később végleg megváltoztak a körülmények. A Gömbös által oly annyira óhajtott Berlin–Róma tengely létrejötte új helyzetet eredményezett. Az Észak-Afrikában megtépázott tekintélyű Olaszország, az átmeneti francia orientációval szakítva egyre határozottabban fordult a német birodalom felé. A Duce azonban már csak alárendelt partnere volt az egyre jobban előretörő Hitlernek. Olaszország és Németország Duna-medencei “barátságos kollaborációja” eldöntötte az Anschluss kérdését is.¹⁰⁶ Mussolini nem volt többé abban a helyzetben, hogy a csatlakozás elé akadályokat gördítsen, vagy feltételeket állítson. Németország elől elhárult a legnagyobb ellenállás, s ez közvetve eldöntötte a magyar kompenzáció kérdését is. Bár, mint látni fogjuk, Magyarországon nem mondtak még le teljesen arról, hogy az egyesülésbe való beleegyezésért ellentételezéshez lehet jutni, valójában ennek az esélye minimálisra csökkent. Burgenland tehát nem képezhetette tovább ilyen egyezkedés tárgyát.

Az Anschluss közvetlenül megelőzően Németország hivatalosan mellőzte minden olyan feszültség kiélezését, amely a területi polémiákkal összefüggött. Hivatalos körökben minden Nyugat-Magyarországra vonatkozó német igényt cáfolni igyekeztek, s kiálltak a kialakult határok mellett, ám ezzel egyúttal elutasítottak minden magyar határmódosító kezdeményezést is. A hangsúly ugyanis kezdetben változatlanul a magyar igényekre helyeződött. Ezt jelzi, hogy hazai körökben óvatos puhatolózások indultak meg a térség státuszával kapcsolatban. A közvéleményben nőttön-nőtt az igény, hogy a német–osztrák házasság a burgenlandi hozomány nélkül köttessen meg. Voltak, akik már régen követelték, hogy a kormány eszközöljön ki a Népszövetségtől olyan állásfoglalást, hogy a német–osztrák egyesülés esetén Magyarország visszakaphassa elvett nyugati megye-részeit.¹⁰⁷ Az Anschluss követően bizonyos — valószínűleg fajvédő — körök állítólag szemére is hányták a magyar vezetésnek, hogy az nem használta ki a kínálkozó lehetőséget, és nem vonult be csapataival legalább az elszakított területeknek magyarul lakta vidékeire. Szerintük a német kormány még ki is várt a térség bekebelezésével, hogy a magyarokat “helyzetbe hozza”, és lehetőséget biztosítson Burgenland túlnyomóan magyarok lakta területeinek elfoglalására. Csak miután a magyar honvédség nem mozdult, adtak parancsot a magyar határig terjedő térség megszállására.¹⁰⁸ Ilyen durva és előkészítetlen lépést Budapesten természetesen senki sem kockáztathatott meg.

Néhány diszkrét próbálkozás ennek ellenére mégis történt a nyugati revízió érdekében. Ezek közös jellemzője az volt, hogy a kormány holdudvarában működő személyiségek tettek óvatos lépéseket Burgenland megszerzése érdekében.

¹⁰⁵ *Juhász* 1988. 156. Vö. *Pritz Pál*: Magyarország külpolitikája Gömbös Gyula miniszterelnöksége idején 1932–1936. Budapest, Akadémiai, 1982. 232.

¹⁰⁶ *Juhász* 1988. 161–163.

¹⁰⁷ Győr–Moson–Pozsony k. e. e. vármegye alispánjának levele a miniszterelnöknek, 1927. május 2. MOL K 28 ME 1927- L-4034

¹⁰⁸ Wilhelmstrasse. I. m. 121. sz.

Március 14-én Malcomes Gyula nyugalmazott követségi tanácsos puhatolózott a német külügyminisztériumban a kérdéssel kapcsolatos esetleges diplomáciai tárgyalások esélyeiről. Ribbentrop hivatalában azonban azt a kitérő választ kapta, hogy a két ország baráti kapcsolatai megengedik, hogy a magyar kormány a határrevízióra vonatkozó igényeit ne csupán kerülő utakon, hanem hivatalos formában is kifejezésre juttassa. A próbálkozásoknak Angliában is visszhangja támadt. Az előbbivel csaknem egy időben, március 16-án Mecsér András országgyűlési képviselő emlékeztette Erdmannsdorff budapesti német követet arra, hogy a kancellár, Gömbös egyik németországi látogatása alkalmával kilátásba helyezte a terület visszacsatolását, amennyiben az Anschluss megvalósulna. Mecsér hangsúlyozta, hogy egy ilyen gesztus nem csupán az elszakított területek magyar lakosságára tenne mély benyomást, hanem egyúttal biztosíthatná a magyar szövetségi politika örök időkre való elkötelezettségét a birodalom mellett. Erdmannsdorff megjegyezte, hogy ez a lépés kétségkívül nagy visszhangra találna Magyarországon, mi több a szélsőjobboldal vezetője közelmúltban elhangzott beszédében máris hangot adott a visszacsatolással kapcsolatos reményeinek.¹⁰⁹

A — mint az hamar kiderült — hiú reményekkel szemben azonban hamarosan világossá vált, hogy a Führer nem lelkesedik a magyar elképzelésekért. Ezt a német külügyminisztérium politikai osztályának vezetője, Ernst Weizsäcker is megerősítette egy erre vonatkozó feljegyzésében.¹¹⁰ Feltűnő volt az is, hogy a német kormány illetve a kancellár külön kérés nélkül is elismerte a jugoszláv és svájci határok sérthetlenségét, az olasz–német Brenner-határt pedig már március 11-én garantálta Mussolininek. A leendő szomszédok közül csupán Csehszlovákia és Magyarország nem kapott megnyugtató garanciát határaitra. (Igaz 1937 novemberében a német kormány ígéretet tett arra, hogy a küszöbön álló Anschluss Magyarország német lakta területeit nem veszélyezteti.¹¹¹) A világ előtt meglehetősen ismert volt, hogy Hitler következő célja a cseh állam, illetve a Szudéta-vidék annexiója lesz. Nem volt mit csodálkozni azon, hogy a csehszlovák kormánynak magának kellett kieszközölnie a németek megnyugtatónak csak nehezen nevezhető biztosítékát, a határokat illetően. A német–magyar határ elismerésére azonban a csehekhez hasonlóan a magyar kormánynak is külön lépéseket kellett tennie. Március 14. után Sztójay berlini követ hozta szóba a garancia kérdését állomáshelyén. Erdmannsdorff budapesti német követ erre hivatkozva közölte Kányával, hogy a magyar–német határt magától értetődőnek ismerik el. Kánya nem kis megütközésére azonban hozzátette: a birodalmi kormány kéri, hogy a garanciát ne hozzák a nyilvánosság tudomására. Miután Kánya ragaszkodott hozzá, hogy a német deklarációt a közvélemény elé tárják, március 22-én Karl Werkmeister ügyvivő, a budapesti német követség tanácsosa megismételte, hogy a birodalmi kormány elismeri Magyarország határainak sérthetlenségét.

¹⁰⁹ Wilhelmstrasse. I. m. 117. sz. Vö. még *Kerekes Lajos*: Anschluss 1938. Ausztria és a nemzetközi diplomácia 1933–1938. Budapest, Akadémiai, 1963. 384–385.

¹¹⁰ Akten zur deutschen auswärtigen Politik. 1918–1945. Serie D (1937–1945). Band V. Polen, Südosteuropa, Lateinamerika, Klein- und Mittelstaaten. Juni 1937 – März 1939. Baden-Baden, Imprimerie Nationale, 1953. 182. sz. Erdmannsdorff távirata a Külügyminisztériumnak (1938. március 16.). 216. 1. lábjegyzet.

¹¹¹ *Tilkovszky Loránt*: Nemzetiségi politika Magyarországon a 20. században. Debrecen, 1998, Csokonai. 72.

Kánya ezt másnap a parlament külügyi bizottságában ismertette.¹¹² A határok kérdését Berlin ezzel a maga részéről elintézettnek tekintette.

A közben államtitkárrá kinevezett Weizsäcker, egy hónappal később, április 13-án, a követen keresztül mégis nyomatékosította magyar partnerei számára, hogy a Hitler a határt véglegesnek tekinti. Erdmannsdorffhoz írt levelében aláírta, hogy nincsenek Magyarországnak nemzetiségi alapon visszaadandó területek, mivel "bizonyos magyar helységek exklávéként ékelődnek be" a birodalomba [vagyis Burgenland örvidéki területeibe – *T. I*] és nem közvetlenül a határ mellett fekszenek. Weizsäcker mindazonáltal élénken ajánlotta, hogy mindazok, akik nagylelkű gesztust várnak Németországtól, gyógyuljanak ki a téveszméikből, mert ezek még vita tárgyát sem képezhetik. Mindehhez pedig érvként utalt az 1921-es népszavazás vitatható eredményére, továbbá arra, hogy a Fertő-tótól délnyugatra eső részeken tiszta német települések vannak. "Bárhogy álljon is a dolog, ha összeszámolnánk a burgenlandi magyar vérségű lakosságot és a határon túli német vérségűeket, ez nagymértékben Magyarország kárára ütne ki" – jegyezte meg az államtitkár.¹¹³ Weizsäcker iránymutatása Mecser András kísérlete nyomán született, és jóllehet feltételezhető volt, hogy a képviselő lépése nem tekinthető pusztán magánakciónak, Erdmannsdorff hangsúlyozta, hogy semmiféle kormányiszerv nem állt elő hasonló tartalmú javaslattal vagy igénnyel.¹¹⁴

Német részről nem ez volt az utolsó alkalom, hogy figyelmeztettek Nyugat-Magyarország etnikai összetételére. 1938 őszén, Csehszlovákia feldarabolása idején a magyar kormány Pozsonyra is benyújtotta az igényét. A közvélemény körében terjedő híresztelések szerint azonban a német hadsereg mozgolódni kezdett a csehszlovákiai Engerau térségében. Megfigyelők attól tartottak, hogy a birodalmi kormány a Dunától délre is be akar rendezkedni. Sztójay Döme Berlinben igyekezett Weizsäcker értésére adni, hogy Engerau a magyar koronázó város, Pozsony természetes hídfője, s amennyiben a hírek igaznak bizonyulnának, úgy ez óriási csalódást keltene Magyarországon. Burgenlandról való kényszerű lemondásunk Ausztria, majd nemrég Németország javára, önmagában is fájó sebet ütött kapcsolatainkon – érvelt Sztójay, majd így folytatta: Engerau Németországnak nem jelent semmit, Magyarországnak annál inkább. Németország megtette, hogy más területeken, Lengyelországban, Dél-Tirolban, Elzászban lemondott német népcsoportokról, s úgy látszik csupán Magyarországgal szemben alkalmaz más politikát. A követ szerint komoly gesztus lenne, ha a Führer Engereauról lemondana Magyarország javára. Az államtitkár erre ismétellen figyelmeztette Sztójajt, hogy ha a burgenlandi kérdést népi szempontból megvizsgálják, az Magyarországnak további területek elvesztésébe kerülne. Úgy tűnik — állapította meg Weizsäcker — a követ ismét figyelmen kívül hagyta a volkstum-jellegzetességeket.¹¹⁵

A birodalmi sajtó — hasonlóan a politikusokhoz — folyamatosan célozgatott rá, hogy a határ ugyan szilárdnak látszik, de Németországnak továbbra is van

¹¹² Wilhelmstrasse. I. m. 118–119. sz.

¹¹³ Wilhelmstrasse. I. m. 119. sz.

¹¹⁴ Erdmannsdorff budapesti német követ levele Weizsäcker külügyi államtitkárhoz (1938. április 21.). Wilhelmstrasse. I. m. 121. sz.

¹¹⁵ Feljegyzés Sztójay látogatásáról (1938. október 6.). PAAA, Büro des Staatssekretärs, Akten betreffend Aufzeichnungen des Herrn Staatssekretärs über Diplomaten-Besuche. Bd. 3, 1. Jänner 1938 – 31. Dez. 1938.

mit követelnie újdonsült szomszédjától. A német elemzések főleg, de nem kizárólag a népiség érvrendszerén nyugodtak. Bizonyos fejtegetések stratégiai indokok miatt érezték befejezetlennek a keleti terjeszkedést. A *Reichspost* 1938 tavaszán született egyik cikkében mindkét motívum fellelhető. Az írás részben azt fájlalta, hogy Karintia, Stájerország középső része és Burgenland felől nem sikerült egybe foglalni a zárt német volksboden teljességét. A birodalom határai déli és keleti oldalon a német néptalaj mögött húzódnak. Másrészről azonban aggodalmasnak találta, hogy a Közép-Stájer-dombság délkelet felé lezáratlan maradt. A cikk írója még rosszabbnak látta a helyzetet a kelet felé nyitott Burgenlandban is, mely “csak oly soká került vissza végérvényesen a német népi birodalomhoz”.¹¹⁶

Más motívumok is befolyásolták a helyi német vezetés állásfoglalását a kérdésben. A Burgenland vezetésével megbízott Tobias Portschynak (kommissarischer Landeshauptman) a határokkal kapcsolatos kezdeti nézetei akkor vettek offenzívabb irányt, amikor napvilágot látott Berlin terve az elfoglalt Ausztria közigazgatásának átszervezését illetően. Hitler elképzelései szerint az Ostmarknak keresztelt birodalomrészt, eredetileg négy körzetre (Gau) készültek felosztani, ami azonban heves ellenállást váltott ki a pozícióikat féltő helyi nemzetiszocialista vezetők körében. A Führer közigazgatási kérdések miatt egyelőre nem kívánta kockára tenni az osztrákok támogatását, ezért a területtel kapcsolatos terveket 1938 áprilisában “átmenetileg” megváltoztatták, és a volt Ausztriát hét Gaura tagolták. 1938. április végén mindazonáltal tartományfőnöki konferencián vitatták meg Josef Bürckel birodalmi biztos emlékiratát Ausztria geopolitikai helyzetéről és átszervezéséről. E tanácskozáson egyértelművé vált, hogy Vorarlberg — melyet Tirolhoz kívántak csatolni — és Burgenland napjai meg vannak számlálva. Portschy azonnal hozzáfogott, hogy a tartomány felosztási terve ellen hathatós érveket dolgozzon ki. A birodalmi belügyminisztériumhoz eljuttatott memorandumában, melynek a *Mission des Burgenlandes* (Burgenland küldetése) címet adta, keleti irányú területgyarapítást javasolt. A mai Burgenland még nem “kész” országrész — állította a tartományi biztos — ezért felületes szemlélő számára úgy tűnhet, hogy jelen állapotában alkalmatlan a fennmaradásra. Ismerve azonban Burgenland történelmi küldetését, szükségszerűen másképp kell megítélni annak jövőjét is. Sopron, Pozsony, Mosonmagyaróvár, Kőszeg, Szentgotthárd és még sok egy kisebb község a zárt német településterületen belül fekszik. Burgenland Pannónia részét képezi és mint határvidék arra hivatott, hogy küldetését a Duna és a Dráva közti területen, sőt azontúl is teljesítse – folytatta Portschy, majd hozzátette: Burgenland felosztását nem tartja indokoltnak, csak akkor, ha “számára ismeretlen oknál fogva Burgenland Magyarországgal szomszédos jelenlegi határait adottnak fogadjuk el.”¹¹⁷

A magyar fél — amely nem értesült e tervekről — még tápált némi remény a revízióval kapcsolatban. Egyes térképvázlatok változatlanul a visszakövetelendő területek között ábrázolták Burgenlandot is. Június 10-én Weizsäcker ezek miatt

¹¹⁶ Reichspost 1938. május 29.

¹¹⁷ August Ernst: Geschichte des Burgenlandes. Wien, Verlag für Geschichte und Politik, 1987. 127–128. Az 1938. október 15-én hatályba lépett törvény (Gebietveränderungsgesetz) végül is nem kegyelmezett az egykori burgenlandi tartománynak, melyet a racionalizálás jegyében feldaraboltak és két szomszédos Gau, a volt Alsó-Ausztria és Steiermark között osztottak el.

ismét kénytelen volt visszatérni a kérdésre. Határozott, sőt immár ingerült formában vetette oda Sztójajnak, hogy őt [Weizsäcker – T. I.] “nem érdekli, hogy az osztrákok annak idején mennyire törődtek bele a magyar propagandába, de mióta Ausztria a német birodalom részévé vált, másképp áll a dolog.” Egyben utasította Erdmannsdorffot, hogy ezt addig ismételje Budapesten, amíg annak eredménye nem lesz.¹¹⁸ Horthy augusztusi németországi látogatásakor a kancellár személyesen is elvágta a további puhatolózásokat azzal, hogy a kormányzónak is kijelentette: “a magyar és a német nép újra szomszédává válva, elérte végleges történelmi határait”.¹¹⁹ Ez utóbbi nyilatkozat azonban már inkább nyugtató célzatú volt, és a németek kelet felé menetelése miatti hazai szorongások feloldását szolgálta. 1939 januárjában Ribbentropnak, Kánya utóda, Csáky István előtt is el kellett ismételnie, hogy Németország délkeleti irányú aspirációi Ausztria bekebelezésével lezárultak.¹²⁰ A berlini megnyugtató szavak ellenére idehaza sokakban élt a félelem, vagy éppen a remény Sopron és Kőszeg körzetének átcsatolását illetően. Mindennek diplomáciai körökben egyelőre nem volt realitása, bár a nyugtalanságnak hosszú távon alapot adhatott, hogy az Anschluss követő magyar etnikai alapú felvetésekre válaszul Weizsäcker — mint láttuk — nem mulasztotta el, hogy a Magyarország nyugati határterületén élő jelentős német kisebbségre felhívja a figyelmet.

A diplomata többszöri kijelentése arra utal, hogy az etnikai érvek készen álltak a német külpolitika eszköztárában, de azokat egyelőre csupán “preventív” célokra használták fel, elhárítva és határozottan elvágva minden olyan kezdeményezést, amely az Ostmarkkal kibővített birodalom megbontására tett még oly tétova kísérletet is. Ezzel egy időben azonban már megkezdődtek azok a munkálatok, amelyek eredményeként később nagyon is megfontolt és megalapozott koncepciók álltak készen Nyugat-Magyarország jelentős részének elcsatolásával kapcsolatosan. Ezek tartalma természetesen rejtve maradt a magyar vezetés és az érintett lakosság elől. A német náci párt 1939 februárjában felállította határhivatalait (Gauamt) a birodalom keleti szélein. A “Gau Niederdonau” élére állított Helmut Triska, aki nem sokkal később a berlini Külügyminisztérium munkatársa lett, két javaslatot is készített Sopron és környéke, illetve egész Nyugat-Magyarország Németországhoz csatolásáról.¹²¹ A dokumentumokat érdemes részletesen is szemügyre vennünk. Nem lehet ugyanis kizárni, hogy amennyiben a világháború katonai eseményei német szempontból később kedvezőbben alakultak volna, a náci külpolitika előbb vagy utóbb hozzálátott volna a tervek megvalósításához.

A két elaborátum teljesen azonos formátumban és tematikával került a Külügyminisztérium iktatójába. A Sopronról szóló formás füzetecske (*Der Anschluss Odenburgs an das Reich*) első fejezete a város birodalomhoz csatolásának történeti előzményeit veszi sorra. A második rész Sopron és környéke német jellegét taglalja, a harmadik a határhelyzet illetve az 1921-es határmegvonás részleteit

¹¹⁸ Wilhelmstrasse. I. m. 125. sz.

¹¹⁹ Horthy Miklós: Emlékirataim. Budapest, Európa-História, 1990. 215.

¹²⁰ Wilhelmstrasse. I. m. 177. sz.

¹²¹ *Tilkovs-ky Loránt*: Ez volt a Volksbund. A német népcsoportpolitika és Magyarország 1938–1945. Budapest, Kossuth, 1978. 50.

tartalmazza. A negyedik szakasz a térség gazdasági viszonyait elemzi, míg az utolsó Sopron átcsatolásának (“visszacsatolásának”) kérdéseivel foglalkozik Délkelet-Európa (Südosteuropa) új rendjével kapcsolatban. A dolgozat a történelmi előzmények sorából kiemeli, hogy a német-ausztriai nemzetgyűlés a népek önrendelkezési jogára hivatkozva már 1918-ban követelte Sopron és környéke átadását, melyet azonban a Szövetségesek (antant) által nem kellően előkészített, terror és csalás jegyében megrendezett népszavazás megakadályozott. A szavazást még antant oldalán is bohózatnak minősítették. A német Sopron azóta is követeli “visszatérését”, s ezt erősíti a város nehéz gazdasági helyzete is. A lakosság elégedetlenségét kiváltó magyar terrorintézkedések, a német hivatalnokok és alkalmazottak elbocsátása, az iskolaügy rendezetlensége és az erőltetett névmagyarosítás tovább fokozzák a Magyarországtól való elszakadás vágyát.

A kiadvány a város és környéke etnikai adottságaival kapcsolatban statisztikai sorokat idéz 1880-tól 1910-ig. Ezeket folytatva adatokat hoz a városban zajló magyarosítás alátámasztására. A magyar anyanyelvű népesség növekedését bizonyító adatok nagyjából meg is felelnek a hivatalos magyar statisztikai kiadványokban szereplő számoknak,¹²² a németajkú népességre vonatkozó kimutatás azonban több mint tízezerrel haladja meg az 1930-as, itthoni népszámlálás során kimutatott értékeket.¹²³ A füzet szerzői ezt még meg is toldották azzal, hogy a VDA statisztikája szerint a németek száma ennél is magasabb (30 202 fő), sőt, ha az idehozott, “városidegen” elemeket (főiskolások, magyar hivatalnokok, zsidók stb.) leszámítjuk, Sopron népessége kb. 70%-ban németnek tekinthető.

A határkérdésekről szóló fejezet megállapítja, hogy a német birodalmi határ, Niederdonau Gau keleti részén hosszú szakaszon kettészeli a zárt német néptalaj területét. A lényegileg egyenes határvonal Sopron térségében egy mély bemetszést ír le. Ez esetben ráadásul nem kényszerű földrajzi okok vezettek a kb. 25 km hosszan húzódó és 15–17 km mélyen benyúló magyar határelőnyhöz. Az írás megállapítja, hogy a jelenlegi határviszonyok egy sor nehézséget szülnek a baráti Magyarországgal folytatott kapcsolatban, ezért a népi szempontok figyelembe vételével történő újraszabályozás a lehető legkívánatosabb lenne. A változtatás ugyanakkor határ- és közlekedéspolitikai szempontból megfontolásra érdemes.

A határmódosítás terve szerint a Fertőtől keletre, Hollingtól (Fertőboz) Deutschkreuzig (Sopronkeresztúr) húzódó, majd Niederdonaubra csatlakozó vonal Kópházát is magában foglalva kb. 50 km-rel lerövidítené a határszakaszt, s ezzel Sopron megszabadulhatna “határpolitikai veszélyhelyzetéből”. A fent körülírt államhatár a szerző szerint nem jelentene semmilyen komoly veszteséget a magyar érület és nemzeti érdekek számára, mivel az egyetlen magyar település, Nagycenk (a nemzeti szempontból elsőrendűen fontos Széchenyi-sírral) nem esne bele a leválasztandó területbe. A rendezéssel a veszélyeztetett Oberpullendorf (Felsőpulya) helyzete is megerősödne, és német hátországgal jobb összeköttetésbe kerülne.

¹²² *Thirring Gusztáv*: Statisztikai adatok Sopron városáról. Különlenyomat Dr. Heimler Károly. Sopron topográfiaja c. munkájából. Sopron, k.n. 1936.

¹²³ A füzetben 26 395 német ajkú lakos szerepel, szemben a magyar adatsorokban közölt 14 912-vel.

Már régóta kedvelt érvnek számított Sopron nehéz gazdasági helyzete. Az elaborátum e témával kapcsolatban arra tér ki, hogy a város siralmas állapotát már magyar körök is felismerték, de problémákat nem sikerült kiküszöbölniük. A város a magyar irredenta központjává vált, mivel a válságból való kilábalás egyetlen útját Burgenland (jelenleg Niederdonau és Steiermark) visszaszerzésében látják. Sopron a keleti Niederdonau természetes piaca – áll a projektumban. Legfontosabb feladata a Bécsi-medence és ipari településeinek ellátása mezőgazdasági cikkekkel, mint előállító és elosztó központ. A mai határvonal létfontosságú köz- és vasútvonalakat vág keresztül, aminek következtében Bécs és Felsőpulya elvesztette egymással a kapcsolatát. Sopron fontos közlekedési csomópont, ahol 5 vasútvonal keresztezi egymást. Sopron bekapcsolása a Birodalomba az etnikai elveknek is megfelel, és Súdosteuropa újárendezésével megnyílhat a lehetőség az etnikai határ meghúzására. A nehéz helyzetben lévő határnémetség a legsúlyosabb szorongattatás, üldöztetés és méltánytalan bánásmód ellenére is ragaszkodik németiségéhez. A város és környékének visszatérése véget vetne a legmagasabb körök által is támogatott magyar irredentának, mely folyamatos nyugtalanságot kelt a térségben. Összefoglalva: a határrendezés szabadságot, fellendülést és határstabilizációt eredményezne – áll a javaslatban.¹²⁴

A másik füzet, mely a *Die Eingliederung der deutschen Westungarn in das Deutsche Reich* (Német-Nyugat-Magyarország beillesztése a Német Birodalomba) címet viseli, a nyugat-magyarországi megyék, Győr-Moson-Pozsony, Sopron és Vas németiségéről ad ismertetőket, és tesz javaslatot új határvonalra. A szöveg leszögezi, hogy a Dunától a Muráig, Pozsonytól Szentgotthárdig német falvak és városok láncolata alkotja a határvidéket, melyen zárt német néptalaj található. Ezeket a településeknél veszi sorra öt nagyobb területi egységbe sorolva őket: a mosoni vidék (Heideboden, Wieselburg, Ungarisch Altenburg); Sopron (Ödenburg) és környéke; Kőszeg (Güns) és környéke; a Pinka-völgy települései (die deutschen Pinkatalgemeinden) és végül a Rába völgye Szentgotthárddal (die deutschen Raabtalgemeinden). A mosoni térségről megállapítja, hogy az a magyarosítási kísérletek ellenére német maradt, csupán a Magyaróváron működő mezőgazdasági ipar terjeszkedése eredményezett némi magyarosodást a század elején. A német paraszti települések továbbra is teljes egészében németek. Az utóbbi évek magyarosítási próbálkozásai közül a kormány telepítési programját kárhóztatta leginkább. Saint-Germain és Trianon megtörte a zárt német parasztvilág egységét, sőt a Határmegállapító Bizottság ténykedése — ami konkrét esetekben a magyar nagybirtokosoknak kedvezett — tovább rontott a helyzeten. A tervezetben javasolt határvonal német oldalára kerülne többek között Rajka, Magyaróvár és Kimle is.

A Sopron megyei helyzet elemzése során megismétli az előzőekben közölt helyzetértékelés főbb pontjait és kb. 1250 km² és mintegy 120 ezer lakos bekebelezésére tesz javaslatot. Ezzel helyreállnának a természetes kapcsolatok, a határszakasz megrövidülne, és megszűnne a gazdasági jelentőségét már rég elveszített "toten Winkel"-nek nevezett soproni kiszögellés. A vasi térségre is kiterjesztett

¹²⁴ Tervezet Sopron Németországhoz csatolásáról (d. n., az aktához csatolt utolsó dokumentum keltezése: 1940. szeptember 5.). PAAA, Pol. XII, 42. Der Anschluss Oedenburgs an das Deutsches Reich. R105162,

területi koncepció leginkább Sopron környékének megkaparintására koncentrál. A szerző szerint a változás így Magyarországot sem érintené érzékenyen, mert csupán etnikailag idegen, jelentős iparral, bányakincessel nem rendelkező, közlekedésileg lehetetlen helyzetű területről kellene lemondania. A fontosabb városok, úgymint Győr, Csorna, Szombathely és Körmend viszont Magyarországon maradnának.¹²⁵

A memorandumokból is kitűnik, hogy a határ magyar oldalán fekvő települések közül elsősorban Moson megye falvainak és városainak, valamint Sopronnak és környékének volt mitől tartania a konkrét német elgondolások ismeretének hiányában is. Széles körben ismertté vált azonban egy másik elképzelés, amely Magyarország etnográfiai viszonyainak átrendezését tartalmazta. Fritz Heinz Reimesch a VDA keretén belül működő, *Volksdeutsche Rundfunkreferat* vezetője számos, Berlin-Grünwald postai bélyegzővel ellátott levelet küldött dunántúli német falvakba. Ezekben Európa etnográfiai viszonyainak újjárendezését taglalta. Utóbbi részeként, alkalmasabb népi "elválasztóvonalak" (bessere Trennungslinien) megteremtését helyezte kilátásba, áttelepítések révén. A levél a svábok körében nagy ellenérzéseket váltott ki és jelentősen táplálta a Volksbund iránti bizalmatlanságot is. Az áttelepítéstől való félelem beárnyékolta a szervezet működését. A kétségeket fokozta, hogy Erdmannsdorff 1939. május 23-án 6 ezer magyar kitelepítését javasolta az egykori burgenlandi Engerau térségéből. A magyar kormány ugyanakkor Balf, Fertőboz, Harka és Fertőrákos községek összesen 6300 lakójának átköltöztetését fontolgatta. Ezzel azt kívánták elérni, hogy a hat — zömében németek által lakott — községgel körülvett Sopront összekössék a magyar településterületekkel.¹²⁶

A különböző tervek azonban Németország világháborús lekötöttsége és Magyarországgal való szövetségi együttműködése miatt nem valósultak meg. A német kormány számára hasznosabb volt külpolitikai programjának magyar támogatása, mintsem hogy az amúgy sem túlzottan nagy jelentőségű Sopron és a németek lakta határszél ügyét bolygassák. A nyugat-magyarországi kérdés újrarendezése ezért érdemi formában akkor és később sem került napirendre.

¹²⁵ PAAA, Pol. XII, 39. Die Eingliederung der deutschen Westungarn in das Deutsches Reich R105159.

¹²⁶ *Norbert Spannenberger: Der Volksbund der Deutschen in Ungarn 1938–1944 unter Horthy und Hitler. Schriften der Bundesinstituts für Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa. München, Oldenburg, 2002. 186–187.*

Simon Attila

LEGIONÁRIUS TELEPÍTÉSEK DÉL-SZLOVÁKIÁBAN A KÉT HÁBORÚ KÖZÖTTI IDŐSZAKBAN*

A (cseh)szlovák és a magyar szakirodalom eddig alig foglalkozott az első Csehszlovák Köztársaság időszakában a földbirtokreform keretén belül lezajlott kolonizációnak. A Dél-Szlovákiában lezajlott szláv telepítés azonban több figyelmet érdemel, hiszen egy olyan folyamat kezdetét jelentette, amelynek következtében az addig homogén magyar nyelvterület fokozatosan vegyes anyanyelvűvé vált. A jelen tanulmány a kolonizáció egész folyamatát felölelő kutatás részeként született, s a telepítések egyik szegmensével, a katonai megfontolások alapján Szlovákia déli határai mentén létrehozott legionárius kolóniák sorsával foglalkozik.

Az 1918 októberében megalakult Csehszlovák Köztársaság a közép-európai térség talán egyedüli szilárd parlamenti demokráciával rendelkező állama volt. Ennek egyik fontos elemeként a Saint-Germain-en-Laye-ben aláírt kisebbségvédelmi szerződés és az erre épülő alkotmánytörvények biztosították a nemzeti kisebbségek alapvető jogait: a nyelvhasználat, az oktatás és a kultúra területén is. A toleráns és sokszor példaértékű törvények mellett azonban számos olyan sérelem is érte a csehszlovákiai kisebbségeket, amelyek korántsem csak néhány túlbuzgó hivatalnoknak tudható be, hanem azoknak a hol nyíltan vállalt, hol pedig eltitkolt nemzetállami törekvéseknek, amelyek a csehszlovák kormányzatok kisebbségi politikáját alapvetően meghatározták. Különösen így volt ez 1920 tavaszáig (ekkor fogadták el az alkotmányt, s tartották meg az első parlamenti választásokat), ameddig a Csehszlovák Köztársaságot leginkább a cseh-szlovák többség nemzeti diktatúráként jellemezhetjük.

Csehszlovákia nemzetiségi politikáját elsősorban a cseh-német viszony határozta meg, s az amúgy is cseh szempontú és dominanciájú csehszlovák politikában a szudétánémetek¹ által lakott határszéli területek birtoklása meghatározó jelentőségűnek számított. A cseh politikában már a háború idején jelen voltak azok az elképzelések, amelyek a németek által lakott területek megtartásának legfontosabb garanciáját a földkérdésben látták. A cseh nacionalizmus számára a termőföld mindig is a „a nemzeti reneszánsz forrását” jelentette, ahonnan az ál-

---

* A tanulmány alapjául szolgáló kutatásokat az Illyés Közalapítvány támogatta.

¹ A „szudétánémet” kifejezés Csehszlovákia megalakulása előtt nem volt használatos. Meghonosodása csupán azután kezdődött, hogy az Ausztriával Saint-Germain-ben aláírt békeszerződés végleg lezárta annak lehetőségét, hogy a történelmi cseh országrészekben élő németek Német-Ausztria polgárai legyenek.

talában német többségű városok elszlávosítása kiindult.² Ennek fényében érthető, hogy Csehszlovákia létrejötte után a földkérdés azonnal terítékre került, s a vele kapcsolatos közbeszédben a jogos szociális igények megfogalmazása mellett a nemzeti motívumok is helyet kaptak. A közvélemény mellett a cseh sajtó sőt a politika egyik kedvenc tételévé vált, hogy a földreform az 1620-as fehérhegyi csatában elszenvedett vereségért való reváns eszköze.³ Szlovákiában, ahol ez az érv nem állhatta meg a helyét, a földreform nemzeti motívumát a termékeny Duna menti területekről a terméketlen hegyekbe szorított szlovák földművesek mítosza jelentette⁴

Az 1918 novemberében megalakult első csehszlovák kormány kissé megkésett, 1919 januárjában kihirdetett kormányprogramjában természetesen a földreform is kiemelt szerepet kapott.⁵ Az ezzel kapcsolatos törvényalkotás már 1918 novemberében megkezdődött, mégpedig oly lendülettel, hogy 1920 tavaszára a földreform összes alaptörvényét — a lefoglalási-, kiutalási-, kárpótlási- és hitel-törvényt, valamint az Állami Földhivatal (ÁFH) létrehozásáról intézkedő törvényt — megszavazták. Ennek a nagy sietségnek nemcsak az erőteljes szociális mozgalmak lecsillapítása volt az oka, hanem az is, hogy a nemzeti forradalom jegyében minden fontos törvényt — köztük az alkotmányt, a választási- és közigazgatási törvényt — a kizárólag cseh és szlovák képviselőkkel álló, ún. forradalmi nemzetgyűlés hozhassa meg. Az ekkor még törekenynek látszó csehszlovák többség, még a németeknek és magyaroknak a politikába való beengedése előtt (vagyis a végül 1920 áprilisában megtartott első nemzetgyűlési választásokig) olyan törvényekkel akarta magát körülbástyázni, hogy később is érvényesülhessen az akarata.

² Vö. *Jan Galandauer*: Vznik Československé republiky 1918. Programy, projekty, perspektivy. Praha, Nakladatelství Svoboda, 1988. 203.

³ Ez olyan erővel rögzült a cseh köztudatban, hogy a reform végrehajtása során a németektől elvett és cseheknek szétosztott birtokokon a földreform és a kolonizáció tiszteletére emelt emlékműveken gyakran utalnak a fehérhegyi csatára: „Fehérhegy 1620 – megtorolva!”, „Szabad nemzet szabad földön Fehérhegy után 300 évvel!” SÚA (Központi Állami Levéltár, Prága), fond SPU-VŠ (Állami Földhivatal – Általános Iratok), 116. doboz. A földbirtokreform revánsszerepének megfogalmazása lefoglalási törvény bizottsági előterjesztőjének, a szocialista párti Modráček képviselőnek a szavaiban is tetten érhető: „Azt mondják, hogy fehérhegyi csata utáni konfiskációk óta már közel 300 esztendő eltelt, s ennyi idő alatt minden sebnek be kellett gyógyulnia. Ám az egész nemzeten elkövetett vétkek és jogtalanságok sohasem évülnek el. Ilyen esetben nem a polgári törvények érvényesek, hanem egy magasabb erkölcsi parancs, amely a nemzeten esett sérelmek megtorlását követeli tőlünk. A történelemnek is megvan a maga igazsága, és a cseh nép a földreformban, amelyet most hajtunk végre, ezt a történelmi igazságtételt látja.” Ld. Digitální knihovna, NS RČS 1918–1920, stenoprotokoly [Közös Cseh-Szlovák Digitális Könyvtár, A Csehszlovák Köztársaság Nemzetgyűlése 1918–1920], 46. ülés, 1919. április 16.

⁴ „Amit a királyi despotizmus és önkényuralom népüktől elvett, azt most a demokrácia és a köztársaság visszaadja. A földművelő szlovákságnak, amelyet az Árpádok, az Anjouk és Habsburgok emberöltőkön keresztül a Kárpátok bérci közé űztek, ez a Duna menti, arisztokrata kézben lévő föld lesz az új hazája. A hegyvidéki észak az állattenyésztés és az ipar központja lesz, míg a mezőgazdasági termelés súlypontja Szlovákia déli részére a Duna partjára helyeződik át. Egyetlen lendülettel mezőgazdasági és nemzeti problémáinkat is megoldjuk.” Idézet a földreform egyik ideológusának, Milan Hodža az Agrárpárt befolyásos politikusának, későbbi mezőgazdasági miniszternek, majd miniszterelnöknek a nyilatkozatából. Venkov, 1919. március 2.

⁵ A novemberi kormányalakításkor még mindenki a közelgő választásokban bízott, januárra viszont nyilvánvalóvá vált, hogy a parlamenti választások késni fognak, s így a kormánynak is hosszabb időre kellett berendezkednie, vagyis programot kellett hirdetnie.

A földbirtokreform első lépéseként a Csehszlovákia első napjaiban ideiglenes törvényhozói és egyben végrehajtói szerepet betöltő Csehszlovák Nemzeti Bizottság már 1918. november 9-én bejelentette a nagybirtokok zárolását, amely intézkedés a földbirtokok nemkívánatos tulajdonosváltását volt hivatott megakadályozni. A csehszlovák földbirtokreform alaptörvényének az 1919. április 16-án elfogadott lefoglalási törvény számít. Ennek értelmében lefoglalás alá került minden 150 hektár fölötti szántóbirtok, illetve 250 hektár fölötti vegyes jellegű (szántó, legelő, erdő) birtok.⁶ A lefoglalás nem jelentett azonnali elidegenítést, csupán annak lehetőségét. A lefoglalt birtok az Állami Földhivatal (ÁFH) általi átvételig az eredeti tulajdonos kezelésében maradt, akinek a birtokkal kapcsolatos tulajdonjogai korlátozások alá kerültek. A tulajdonosok a lefoglalt birtokból 150 (250) ha-t területet visszaigényelhettek, a többiért pedig meglehetősen alacsony kárpótlás járt nekik.

A kolonizációra is jelentős kihatással volt az 1919/330. sz. törvény, amely a földreformot végrehajtó Állami Földhivatal létrehozásáról és jogköréről rendelkezett. A törvény a kormánynak alárendelt hivatalt szinte korlátlan jogkörrel ruházta fel, hiszen az ÁFH vezényelte le a teljes földbirtokreformot: kijelölte ki a lefoglalásra kerülő birtokot, felmentést adott a lefoglalás alól, kijelölte az új tulajdonosok személyét stb. A Földhivatal ellenőrzése egy a parlament által 3 évre választott 12 tagú felügyelőbizottság kezébe került.⁷ Ezt a bizottságot, azonban sohasem választották újjá, s tagjai a Földhivatal 1935-ös megszűnéséig gyakorolták feladatukat. Az ÁFH szerepét a kolonizáció folyamatában leginkább az növelte meg, hogy vezetői a telepítési célok megfogalmazói és erőteljes szorgalmazói közé tartoztak, miközben szinte ellenőrizhetetlen tevékenységüket teljes mértékben a földbirtokreform nemzeti célkitűzéseinek rendelték alá.

A kolonizáció szempontjából a legfontosabbnak a 81/1920-es ún. kiutalási törvény bizonyult, amely a kiutalások formáját és az igényjogosultak kategóriáit határozta meg. A törvény rendelkezése szerint a földet elsősorban „kisbirtokosok, zsellérek, kisiparosok, mezőgazdasági- és erdőmunkások, földnélküli nincstelenek, különösképpen a csehszlovák fegyveres erők tagjai vagy azok leszármazottai, akik a hazáért vesztették életüket a háborúban...” kapták.⁸ A törvény elsősorban a magántulajdonba való kiutalást támogatta, de az ÁFH döntése alapján lehetővé tette a bérletbe való kiutalást is. A törvény a kiutalás sajátos formájaként az önellátó és oszthatatlan parasztgazdaságok létrehozását nevezte meg, amelynek nagysága a föld minőségétől függően 6 és 15 ha között mozoghatott.⁹ Az így kialakított parasztgazdaságok ugyan az új tulajdonosok birtokába kerültek, akik azonban tulajdonjogukban korlátozva voltak, csupán az ÁFH engedélyével tudták eladni, örökíteni birtokukat. A kolonizáció során kiutalt birtokok kivétel nélkül a törvénynek ez alá a rendelkezése alá tartoztak. A kiutalási tör-

⁶ Šbirka zákonů a nařízení státu Československého. Praha, 1919. 289–290.

⁷ A 12 tagú testületben, amelyben kizárólag csehek és szlovákok kaptak helyet, a szlovák klubot 3 személy, Ferdinand Juriga, Ivan Dérer és Milan Hodža képviselte. A bizottság működésének 17 éve alatt 182 alkalommal ült össze, ebből több mint 100 alkalommal az első 6 évben. Vö. Závěrečná správa správního výboru Státního pozemkového úřadu. Pozemková reforma, 1935. 3. sz.

⁸ Šbirka zákonů a nařízení státu Československého. Praha, 1920. 135.

⁹ Uo. 138.

vény a kisparaszti gazdaságok létrehozása mellett ún. maradékbirtokok létrehozását is lehetővé tette, amelyek a lefoglalt nagybirtokok gazdasági udvarai köré voltak szervezhetőek, s a legjobb minőségű termőföldeket foglalták magukba. Kiterjedésük 30 és 100 ha közé esett, létrehozásuk és kiutalásuk teljes mértékben az ÁFH szándékától függött. A húszas évek folyamán maradékbirtokok kiutalása a politikai korrupció melegágyává vált állandó támadási felületet nyújtva a kormány ellenzékének.

A csehszlovák földreform eredményei kétségkívül impozánsak, hiszen a földreform véglegesnek szánt mérlege szerint. 1937. december 31-ig Szlovákiában összesen 1 407 361 ha földterület (Szlovákia összterületének több mint 28%-a) került lefoglalásra, amelyből 507 176 ha volt a mezőgazdasági terület.¹⁰ A lefoglalt területből az eredeti tulajdonosok 562 078 ha-t (ebből 178 190 ha mezőgazdasági területet) visszaigényeltek. Az összesen 189 424 új tulajdonos birtokába (ebbe az állam, a községek, az egyesületek stb. is beletartoznak) összesen 690 525 ha (ebből 323 196 ha mezőgazdasági terület) földtulajdon került. Ennek 42%-a, vagyis 290 453 ha terület kiskiutalás¹¹ formájában került az összesen 187 453 birtokoshoz. A mezőgazdasági jellegű területek esetében azonban a kiskiutalások aránya elérte a 76,6%-t. Összesen 325 328 ha terület, többségében erdő állami tulajdonba, a hadsereg birtokába stb. került. Maradékbirtokot összesen 611 esetben hoztak létre, amelyek összterülete 74 654 ha (ebből 60 002 ha mezőgazdasági terület) volt. Különösen sok maradékbirtok jött létre magyar vidéken. Az első bécsi döntést követő szlovák felmérések szerint a visszacsatolt területekre 324 maradékbirtok esett, amelyek összesen 41 750 hektár tettek ki.¹² A kimutatás szerint 1938. január 1-jén még 154 758 ha olyan terület (ebből 5 790 ha mezőgazdasági terület) volt továbbra is lefoglalás alatt, amelynek sorsáról még nem született döntés.

A földreform etnikai vonatkozásait meglehetősen eltérően ítéli meg az eddigi szakirodalom, amiben a hiányos és sokszor egymásnak ellentmondó adatok is közrejátszanak. Annak ellenére, hogy az Állami Földhivatal sohasem ismerte el a földreform nemzeti célkitűzéseit, ezek meglétét mégis számtalan forrás támasztja alá. A Cseh Nemzeti Tanács keretén belül, már 1920 tavaszán létrejött egy a földreformmal és kolonizációval foglalkozó bizottság, amelynek feladata a „köztársaság nemzetiségileg vegyesen lakott területein végrehajtandó földreformmal kapcsolatos nemzeti program” végrehajtása volt.¹³ A bizottság szorosan együttműködött az ÁFH-val, s annak vezetői rendszeresen részt vettek munkájában. A bizottságban folytatott viták anyagaiból pontos képet kaphatunk a reform nemzeti vonatkozású céljairól. Az itt ismertetett elképzelések szerint a földreform célja a szlovák lakosságú vidékeken a nagybirtokok helyi lakosság számára történő „intenzív felparcellázása”, a magyar nyelvterületen viszont a parcellázás elodázása és az „intenzív kolonizáció” volt.¹⁴ Noha az ÁFH által a reform eredményeiről

¹⁰ Antonín Pavel: Československá pozemková reforma. Pozemková Reforma, 1938. 3. sz. 38–39.

¹¹ A kiskiutalás alatt minden 30 ha alatti kiutalás értendő, tehát a már meglévő parasztgazdaságok kiegészítése és az új oszthatatlan parasztbirtokok is ide tartoznak.

¹² Vö. SNA, SPU [Szlovák Nemzeti Levéltár, Állami Földhivatal] 3290. doboz

¹³ SÚA (Praha), fond NRČ [Központi Állami Levéltár Prága, Csehszlovák Nemzeti Tanács], 413. doboz, 237. sz.

¹⁴ Uo.

közzétett kimutatások nemzetiségi adatokat nem tartalmaztak, a Földhivatal levéltári anyagaiból arra lehet következtetni, hogy ezeket mégis gondosan számon tartották. A csehszlovák kormányzat ezzel kapcsolatos kétszínű politikáját jól példázza az a levél, amelyet a Csehszlovák Külügyminisztérium küldött 1924 folyamán az Állami Földhivatal illetékeseinek.¹⁵ A bizalmas levélben a külügy arra kéri a Földhivatalt, hogy olyan választ dolgozzon ki egy a földreform ügyében a Nemzetek Szövetségéhez intézett német beadványra, amelyben hangsúlyozza, hogy a Földhivatal nem rendelkezik adatokkal a földreform nemzetiségi vonatkozásairól. A külügy azonban azt is fontosnak tartotta hangsúlyozni, hogy az ÁFH *továbbra is vezesse* (a kiemelés tőlem – SA) az adatokat arról, hogy a vegyes lakosságú területeken mely nemzetiséghez tartozók kaptak földet. Ezt a kérést azzal indokolták, hogy újabb panaszok várhatók, s az ilyen adatsorok kiszolgáltatását hosszú távon nem lehet visszautasítani.

A történelmi Magyarországtól örökölt birtokstruktúra, s a Felvidék természeti viszonyai miatt a szlovákiai magyarságot különösen érzékenyen érintette a földreform. A déli területeken különösen magas volt a mezőgazdasági munkások és cselédek száma, akik a nagybirtokok felszámolásával addigi megélhetőségüket elveszítették, megfelelő anyagok hiányában és a földhivatal diszkriminatív politikájának következtében viszont nem jutottak földkiutaláshoz. Szlovákiában a nagy- és középbirtokosok döntő többsége magyar volt, s a földbirtokreform hatálya alá eső birtokok többsége pedig a magyarok által lakott Dél-Szlovákiába volt található. Míg egész Szlovákiában a mezőgazdasági területek 20,46%-át foglalták le a földreform céljaira, addig a magyarok által lakott 20 déli járásban ez az arány átlagban elérte a 28,62%-ot, néhány járás esetében (az Ógyallai, a Párkányi vagy a Zselizi járásban) a 35%-ot is meghaladta. Az igazi veszteséget azonban a lefoglalt földek kiutalása során szenvedte el a magyarság, hiszen aránytalanul kevesebb földet kapott, mint ami járt volna neki. Egy az első bécsi döntést követően Jaross Andor által a budapesti minisztertanács elé terjesztett jelentés szerint Szlovákia és Kárpátalja 23 déli, magyarok által lakott járásában, az itt kiosztott 138 159 ha területből a magyarok mindössze 17 612 ha-t vagyis annak a 12,7%-t kapták.¹⁶ Más eredményt közöl egy 1935-ben megjelentetett írásában a korszak kiváló gazdasági szakembere, Hantos László. Az ő adatai szerint a magyarok által lakott területeken a földreform során kiosztott 130 280 ha termőterületből a magyarok részesedése 26 863 ha vagyis 20,6%-os volt.¹⁷ A Hantos által közzétetteket támasztják alá az ÁFH levéltári anyagiban talált töredékes adatok is. Egy 1931-es kimutatás szerint a szlovákiai magyarság összesen 27 540 ha területhez jutott a földreform során.¹⁸ Ebből 24 311 ha magántulajdonba, 3 229 ha pedig haszonbérletbe került. A magyar kisebbségnek juttatott földterületből 17 622 ha kiskiuta-

¹⁵ SÚA (Praha), SPU-Vš 85. doboz, i. sz. 5793/1924. sz. Csehszlovákiai Népszövetségi Liga.

¹⁶ Magyar Országos Levéltár MOL, K 200 (Felvidéki Földbirtokrendezési Ügyek Kormánybiztosa), FM 23/1939, 3766/o. Minisztertanácsi előterjesztés a Magyar Szent Koronához visszacsatolt felvidéki területeken végrehajtott földbirtokrendezéssel kapcsolatos kérdések szabályozása tárgyában.

¹⁷ Hantos László: A szlovákiai magyar mezőgazdaság helyzete. Magyar Gazdák Szemléje 1938. 9. sz. 203.

¹⁸ SÚA (Praha), SPU-Vš, 118. doboz, A nemzeti kisebbségeknek jutatott lefoglalt földterület.

lásként lett kiosztva, 9 918 ha nagyságú területet pedig maradékbirtokként kapott meg.¹⁹

A nemzetiségi vonatkozású adatok összevetése arra enged következtetni, hogy a földbirtokreform a magyar kisebbség számára még a szudétanémetekhez képest is rosszabb eredménnyel zárult. Ebben nyilvánvalóan közrejátszott az is, hogy a németek által lakott cseh határszél domborzati viszonyai Csallóközhöz vagy Bodrogközhöz képest kevésbé voltak vonzóak a földreform szempontjából. Emellett azonban felmerül a szlovákiai magyar kisebbség politikai érdekérvényesítő erejének a kérdése is, amely még további vizsgálatokat igényel. A kisebbségi pártoknak a földreformmal kapcsolatos parlamenti felszólalásai és interpellációi is a német pártok sokkal nagyobb aktivitásáról tanúskodnak, s annyi már az eddigi kutatások alapján is megállapítható, hogy a magyar politikai erők viszonylag megkésve reagáltak az eseményekre.²⁰

A Csehszlovák Köztársaságban lezajlott földreform nemzeti jellege különösen a németek és magyarok által lakott határ menti területek szláv kolonizációja során domborodott ki. A kolonizáció során a lakhelyükről áttelepülni hajlandók számára új, önellátó parasztgazdaságokat hoztak létre. A kolonizáció ugyan országos akcióként volt meghirdetve, súlypontja azonban egyértelműen Szlovákiára, s azon belül is Dél-Szlovákia magyarok által lakott területeire esett. Habár a hivatalos indoklás szerint a kolonizáció a ritkán lakott mezőgazdasági területek benépesítését szolgálta, a kolonizációs terület kijelölése egyértelműen nemzeti szempontok által vezérelve történt, hiszen kolonizációs területnek Szlovákia és Kárpátalja magyar többségű lakott falvai számítottak.²¹ A kolonizáció irányítása kezdetben az Állami Földhivatal területileg illetékes körzeti hivatalai végezték (Szlovákiában Trencsénteplic, Zólyom és Eperjes központtal), majd 1925-től minden a telepítésekkel összefüggő feladat a Pozsonyban létrehozott Telepítési Hivatal kezébe került. A Telepítési Hivatal legfontosabb feladata a telepesek kiválasztása és letelepítése volt, szerepe azonban ezzel nem fejeződött be, hiszen a Hivatal vezette a kolonisták nyilvántartását s folyamatos felügyeletet gyakorolt a telepesek gazdálkodása fölött.²² A telepítések súlypontja Dél-Nyugat-Szlovákia Po-

¹⁹ Az ÁFH kimutatása magyarázatot adhat a Jaross és a Hantos által közzétett adatok közti meglehetősen markáns eltérésre is. A minisztertanács elé kerülő jelentés adatai ugyanis nem tartalmazzák (legalább is erre következtethetünk a számokból) a lefoglalási törvény 7. paragrafusa által megengedett ún. rövidített kiutalási eljárás során a szlovákiai magyarok által megszerzett földterületeket. Az ÁFH adatai szerint ezek összterülete 11 232 ha, vagyis ha az idézett minisztertanácsi jelentés által feltüntetett 16 051 ha-hoz ezt hozzáadjuk, akkor 27 283 hektárt kapunk, megközelítőleg annyit, amennyivel Hantos is számolt, s amennyit a földhivatal kimutatásai tartalmaznak.

²⁰ Az ÁFH egyik prominens személyisége a Cseh Nemzeti Tanács földreformmal foglalkozó bizottságának 1922 októberében megtartott tanácskozásán a reform nemzeti vonatkozásáról szólva említi, hogy míg a németek a pártjaikon és a külföldi érdekvédelmi szervezeteiken keresztül keményen támadják a reform gyakorlatát, addig a „magyarok ellenállása a földreformmal szemben minimális”. SÚA (Praha), NRC 413. doboz, I. sz. 237. sz.

²¹ SNA, fond KR [Szlovák Nemzeti Levéltár, Telepítési Hivatal], 39. doboz, A kolonizációs területek települései az 1919-es népszámlálás alapján.

²² A gazdasági felügyelet szükségességét a Telepítési Hivatal egyik utasítása többek között a következőkkel indokolja: „A kolonizáció által Szlovákia összes határ menti járásában gyenge szláv kisebbség jött létre. Ez azonban nem elegendő az állami és a nemzeti érdekeink biztosításához. Ezt a kisebbséget olyan erőssé és nagy számúvá kell tenni, hogy hosszú távon is átütő erőt képezzen. Már

zsonytól Párkányig húzódó térségére esett, de jelentős szláv telepek keletkeztek Barsban, Nógrádban, Gömörben és a Bodroghközben is. A nagyobb kolonista telepeket céltudatosan helyezték egy-egy jelentősebb magyar jellegű város közelébe (pl. Komárom, Galánta), illetve lokalizálták úgy, hogy azok szétszabdalták az egyseges magyar nyelvterületet. A kolonisták a lefoglalt nagybirtokok legjobb minőségű földjeit kapták, átlagban 12 ha nagyságú területet. A kolonizáció irányítói arra törekedtek, hogy az általában hegyvidéki szlovák letelepülők közé néhány a síkvidéki gazdálkodásban tapasztalt cseh vagy morva család is kerüljön. Jelentős szerepet szántak a telepítésekben a cseh és szlovák reemigránsoknak, elsősorban a magyarországi, jugoszláviai és lengyelországi szlovákoknak, illetve az Amerikából hazatérőknek.

A kolonizáció végső mérlegét nehéz megvonni. Az bizonyos, hogy a valóság nem érte el a merész terveket, hiszen a különböző tervezetek 20 ezer illetve 100 ezer közé teszik a magyarok közé betelepítendő szláv családok számát, vagyis több százezres létszámú népesség átköltöztetésével is számoltak.²³ Az ÁFH Telepítési Hivatala által a húszas évek közepén elkészített prognózisa Szlovákia és Kárpátalja déli területein 121 telep létrehozásával számol.²⁴ Mivel a tervzetből hiányoznak a Zólyomi Körzeti Földhivatal területén tervezett és létrehozott kolóniák, a tervezett telepek számát 140 körülire tehetjük. A földreform során ténylegesen létrehozott telepek pontos számának meghatározása viszont rendkívül nehéz. A fellelhető adatok ugyanis hiányosak és sokszor egymásnak ellentmondóak, másrészt néha nehéz eldönteni, hogy a magyar nyelvterület belsejében letelepedő kisebb szlovák telepescsoportok a kolonizáció hatálya alá tartoztak-e vagy sem.²⁵ Noha az ÁFH hivatalos adatai szerint csupán 80 telep falu létrehozására került sor, a valóság ezt messze meghaladja. Az ÁFH illetve a magánkolonizátorok (ilyen volt például a magyarellenességéről ismert szervezet, a Szlovák Liga) által létrehozott nagyobb telepek mellett jelentős volt az ún. szörványtelepítés is, amikor csupán egy-két család költözött a magyar nyelvterületen található községekbe, majorságokba.²⁶ Ha az állami és a magánkolóniák adatait összesítjük 129 kolónia létrejöttét tudjuk dokumentálni, amelyeken összesen 3 264 család telepedett le. A

---

ma is előfordulnak vegyes házasságok, az eddigi tapasztalatok alapján azonban ezek nemzeti szempontból nemkívánatosak. Több kolónia jelentős létszámgyarapodást mutat fel, s ez felveti a kolonista gyerekek kérdését. Fennáll annak a veszélye, hogy az erős és rafinált többség asszimilálja őket. A populáció növekedése beláthatóan belül szükségessé fogja tenni a nagyobb, később pedig a kisebb kolonista parasztbirtokok felosztását. Ez azonban nem lesz elegendő, s szükségessé válik újabb földbirtokok megszerzése. A végső cél továbbra is az, hogy a gyenge kisebbséget minden szempontból erős többséggé változtassuk.” Ld. SNA, fond KR, 40. doboz, i. sz. 6228/35. sz. A kolóniák gazdasági felügyeletének szükségességéről.

²³ A kolonizációs terveivel kapcsolatban lásd bővebben: *Simon Attila*: Elképzelések és tervek Dél-Szlovákia szláv betelepítésére az első köztársaságban lezajlott földreform keretén belül. Fórum Társadalomtudományi Szemle, 2003. 2. sz. 103–118.

²⁴ SNA, fond KR, 39. doboz.

²⁵ A földreform irataiban nem mindig tüntették fel, hogy az adott kiutalás a kolonizációs akcióhoz tartozik-e vagy sem. Szintén eltérő adatokat eredményez az, hogy egyes kolonista telepeket később összevontak.

²⁶ A magánkolóniák számával kapcsolatban vö. SNA, fond KR, 32. doboz, A magánkolóniák jegyzéke.

korabeli családokra eső átlagosan 6 főt alapul véve ez megközelítőleg 20 ezer főt jelent. A kolóniák összterülete meghaladta a 44 ezer ha-t.

A Dél-Szlovákiai telepítések során kiemelt szerepet kaptak az ún. legionáriusok, vagyis az első világháború végén az antant-államok kötelékében harcoló cseh-szlovák katonai egységek tagjai. Noha a francia idegenlégió keretén belül már 1914 során létrejött egy cseh zászlóalj, a cseh-szlovák légiók megszervezése valójában csak 1917-ban kezdődött. A Franciaországban, Olaszországban és Oroszországban megszervezett csapatok közül ez utóbbi szerepe volt a jelentős, amelynek létszáma elérte az 50 ezret is. A legionáriusok fontos eszközei voltak a Csehszlovákia létrejöttéért folytatott küzdelemnek, hiszen a Beneš és Masaryk által irányított emigráció kezdeti diplomáciai sikertelenségeit éppen általuk lehetett ellensúlyozni. Különösen így volt ez 1918 tavaszán, amikor a véletlenek összejátszása folytán éppen ezek a légiók váltak a bolsevikellenes polgárháborús küzdelmek elindítóivá.²⁷ Az olaszországi és franciaországi légiók ezzel ellentétben csupán hazatértük után, épp a Felvidék elfoglalásában kaptak jelentősebb szerepet. Ők képezték a gerincét a Dél-Szlovákiába 1919 első napjaiban bevonuló csehszlovák csapatoknak, s ugyanígy az 1919 derekán a magyarországi vörös hadsereg ellen harcoló egységeknek is. Szerepük folytán a légiók részei lettek a Csehszlovákia megalakulása köré fonódó legendáknak, a legionáriusok pedig az igazi csehszlovák hazafiak prototípusaivá váltak. Erre a szerepre igyekeztek is rászólgálni, s a következő hónapokban és években nem hiányozhattak egyetlen olyan nemzeti vonatkozású incidensről sem, amely a németek által lakott cseh határszélen, vagy Szlovákia különböző helyszínein robbant ki.²⁸

Az oroszországi légiók feloszlását követően a hazatérő legionáriusok demobilizálása komoly próbatétel elé állította a csehszlovák kormányszerveket. Az 1919 júliusában elfogadott 462. számú törvény kritériumai alapján 88 683 személy számított legionáriusnak, akik közül 1918 és 1920 között 83 283-an tértek haza Csehszlovákiába.²⁹ A hazatérő legionáriusok között azonban nem sikerült egységet teremteni, így több szervezetük is létrejött. A Csehszlovák Legionáriusok Szövetsége (Zváz československých legionářů) a baloldali, sokszor bolsevik érzelmű, a Csehszlovák Legionáriusok Egysége (Jednota československých legionářů) a politikai paletta centrumában álló, a Csehszlovák Legionáriusok Csoportja (Družina československých legionářů) pedig a jobboldali gondolkodású legionáriusokat tömörítette. Ez utóbbi erősen nemzeti elkötelezettségű volt, s kompro-

²⁷ Az Oroszország központi területeiről a transzszibériai vasútvonalon Vlagyivosztk felé szállított cseh-szlovák legionáriusok 1918 májusában Cseljabinszkban először az ellenkező irányba tartó magyar és német hadifoglyokkal, majd a helyi szovjet képviselőivel kerültek konfliktusba, s rövid időre elfoglalták a várost is. Az incidenst követően a légiók nyíltan szembefordultak szovjethatalommal, s fegyveres harcot indított ellene. A bolsevik hatalom elleni cseh-szlovák fellépés jelentős mértékben hozzájárult ahhoz, hogy az antant-államok egyre inkább támogatni kezdték a masaryki emigráció terveit.

²⁸ A legionáriusok kezdeményező szerepet játszottak szinte valamennyi magyar vonatkozású emlékmű és szobor lerombolásában, például a losonci Kossuth-szobor vagy a pozsonyi Mária Terézia-lovasszobor ledöntésében is.

²⁹ *Ivan Šedivý: Družina československývh legionářů v počátcích legionářského hnutí v Československu.* In: Sborník k dějinám 19. a 20. st. Praha, 1993. 94.

misszumok nélküli eljárást szorgalmazott a németek, magyarok és minden más idegennel szemben.³⁰ 1921-ben több legionárius szervezet összevonásával jött létre a Csehszlovák Legionárius Közösség (Československá obec legionářská), amely a két háború közötti időszakban a legjelentősebb ilyen szervezetnek számított, s közel 50 ezer tagot tömörített. Ez a szervezet a Masaryk köztársasági elnök köré tömörülő ún. Vár-csoport politikájának egyik legmegbízhatóbb társadalmi támasza volt.³¹

Az 1919–1920-ban hazaérkező legionáriusok társadalmi presztízse ugyan nagy volt, de további sorsukat illetően megoszlottak a vélemények. Csehszlovákia első pénzügyminisztere, Alois Rašín ugyan kijelentette, hogy a hazáért tett szolgálatért nem jár fizetség, a legionáriusok megjutalmazása azonban mégsem maradhatott el. A forradalmi nemzetgyűlésben külön legionárius bizottságot hoztak létre, s a legionáriusok foglalkoztatásáról törvények sem késtek sokáig. A nemzetgyűlés által 1919 májusában elfogadott 282. számú majd az ennek a kiegészítését szolgáló 462. számú törvény megfogalmazta azt, hogy a legionáriusok igényjogosultak arra, hogy állami- vagy közalkalmazásban, illetve az állam által finanszírozott vállalkozásokban munkahelyet kapjanak.³² A törvény meghatározta, hogy a legionáriusoknak mely munkahelyek betöltésére van elsőbbségük, illetve kizárólagos joguk (hivatali szolga, fegyőr stb.). Érdekeiket azonban nem csupán a fenti ún. legionárius törvények által próbálták érvényesíteni, hanem más törvényekbe is bedolgoztak olyan paragrafusokat, amelyek ezeket a célokat szolgálták.

Habár a tisztviselői állások és a trafikok bizonyára népszerűbbek voltak, a legionáriusok számára a földbirtokreform kapcsán megnyíló lehetőségek is vonzóknak bizonyultak, s a földreform-törvények megalkotása során nem is feledkeztek meg róluk. A földbirtokreform törvényei közül a legionáriusok számára elsősorban az 1920. január 30-án elfogadott ún. kiutalási törvény volt fontos, hiszen ez határozta meg a reform során felosztott földbirtokok igényjogosultjainak kategóriáit. A legionárius szervezetek mindent elkövettek, hogy szempontjaik a törvényben meg is jelenjenek, s ennek érdekében szisztematikus nyomást gyakoroltak a döntéshozókra. Különösen fontos szerepet kapott ebben a munkában a Nemzetvédelmi Minisztérium mellett működő Csehszlovák Legionáriusok Irodája (CSLI),³³ amelyet a törvények kiterjedt jogosítványokkal ruháztak fel. A CSLI már 1919 nyarán memorandumot nyújtott be a nemzetgyűlés földbirtokreform bizottságához, amelyben elsőbbségi jogot és azonnali földosztást kért a legionáriusok számára.³⁴ A bizottságban ugyan jogosnak de a törvényesség szempontjából aggályosnak találták ezt a kérést, ezért egy külön legionárius albizottság létrehozását határozták el, amely megfelelő megoldást talál majd a problémára. Az Állami Földhivatal későbbi elnökének, Ján Voženíleknek a vita során elhangzott sza-

³⁰ Uo.

³¹ Vö. Miroslav Čaplovič: Branné organizácie v Československu 1918–1939. Bratislava, 2001. 21.

³² Natália Krajčovičová: K otázke zamestnávania legionárov a štátnych a verejných službách a v prvých rokoch ČSR. Česko-Slovenská Historická Ročenka, 1997. 187.

³³ A CSLI-t 1918 novemberében Klofáč nemzetvédelmi miniszter utasítására hozták létre. Arról, hogy ki számít legionáriusnak csak a CSLI adhatott ki igazolást.

³⁴ ANS, fond RNS ANS, fond RNS, Výbor pro pozemkovou reformu [Nemzetgyűlési Levéltár, Forradalmi Nemzetgyűlés], A földreform parlamenti bizottsága, 15. doboz, 597. sz.

vai azonban nem hagynak róla kétséget, hogy a megoldás során a legionáriusok érdekei vagy a törvényesség súlya lesz-e majd nagyobb: „azt akarjuk, hogy bizonyos, nemzetiségi és politikai szempontból különösen fontos térségekbe olyan emberek települjenek, akik ezeknek e feltételeknek megfelelnek, s úgy gondolom, hogy ez nem mindig a törvény előírásai által, hanem inkább *via facti* fog történni.”³⁵

A már fentebb említett kiutalási törvény első paragrafusa ugyan a legionáriusokat is az igényjogosultak közé sorolta, de elsőbbségi jogukat nem állapította meg, ami csalódást okozott köreikben. A Csehszlovák Nemzeti Tanács 1921. április 10-én a morvaországi Pøerovban a kolonizációról rendezett vitafórumának résztvevői éles bírálattal illették ezt,³⁶ és csalódottan jegyezték meg, hogy a német és magyar nemzetiségű hadirokkantak ugyanolyan eséllyel igényelhetnek földet, mint a legionáriusok.³⁷ A tanácskozáson elfogadott határozatban a kiutalási törvény olyan irányú módosítását javasolták, amely jobban elősegíti a kolonizációt, s egyértelműen előnyös helyzetbe hozza a legionáriusokat.³⁸ Ezzel a problémával a legionárius törvények betartását és a legionáriusok érdekeinek figyelembevételét felügyelő tárcaközi bizottság is foglalkozott.³⁹ A bizottság állásfoglalása szerint a legionáriusok esetében „liberális felfogásban” kell alkalmazni a kiutalási törvényt, vagyis az eredetileg nem földműves igénylők számára is nagyobb lehetőségeket kell nyújtani. A bizottság továbbá egy a legionárius és a hadirokkant földigénylőket érintő kormányrendelet kiadását is javasolta. A kormány a Nemzetvédelmi Minisztérium által előterjesztett javaslatot végül elfogadta. Az 1922. április 6-án kiadott 117-es számú kormányrendelet előírta, hogy a kiutalásokról szóló döntéseknél a legionáriusok és a hadirokkantak elsőbbséget élvezzenek, függetlenül attól, hogy földművesek-e eredetileg vagy nem. Hasonlóképp elsőbbséget biztosított a legionáriusoknak a kormányrendelet a kolonizációs során. A legionárius igénylők esetében nem számított hátránynak, ha nem rendelkeztek a földműveléshez szükséges épületekkel, eszközökkel.⁴⁰ Ezek a változtatások a földreform agrárszempontjainak elsikkadását és más, a mezőgazdasággal össze nem függő szempontok előtérbe kerülését erősítették.

Noha a kolonizáció gyakorlati megkezdése előtt csupán a telepítési törvény 1920. januári elfogadása nyitotta meg az utat, a szervezőmunka már 1919-ben elkezdődött. Már ekkor létrejöttek a földet igénylők szervezetei, amelyek a termőföld azonnali felparcellázását követelték, s amelyek a szocialisták szövetkezeti elképzeléseivel szemben az Agrárpárt hatékony politikai eszközeinek számítottak.

³⁵ Uo.

³⁶ A tanácskozás jelentőségét mutatja, hogy számos kormánytag és képviselő valamint az ÁFH vezetői is részt vettek rajta.

³⁷ Noha a kiutalási törvény nem tartalmazta a cseh és szlovák nemzetiségű igénylők elsőbbségét vagy kizárólagosságát, a gyakorlatban csak ők juthattak telepbirtokhoz. Erre utal Laube képviselőnek a földreform végrehajtására alakult szlovákiai tanácsadó testület előtti kijelentése, amely szerint az, hogy a törvény nem tesz különbséget az igénylők nemzetisége között csupán „formális”. SÚA (Praha), SPU-VŠ., 167. doboz, F VII/16.

³⁸ SÚA (Praha), fond NRČ, 413. doboz, I. sz. 237. sz.

³⁹ *Krajčovičová*: i. m. 192. Az említett bizottság a Nemzetvédelmi Minisztérium mellett működő CSLI javaslatára jött létre, s 1921. június 30-án tartotta első ülését.

⁴⁰ Sbírkva zákonů a nařizení o pozemkové reforme. Praha, 1932.

A különféle földigénylő szervezetek egyike az amerikai szlovák legionáriusok szervezete volt, amely 1919 augusztusában alakult meg, s első felhívásában kolóniák alapításához kért elegendő földet az ÁFH-tól, illetve Szlovákia tejhatalmú miniszterétől.⁴¹ Igényeikre a Nemzetvédelmi Minisztérium is felhívta az ÁFH figyelmét. A Földhivatal pozitívan fogadta a javaslatot, s a minisztériumnak küldött válaszában az „ellenséges lakosság által lakott határ menti területek biztonságának megerősítésében” jelölte meg a legionáriusok letelepítésének jelentőségét.⁴² Az ÁFH arra kérte az amerikai csehszlovák legionáriusok szövetségét, hogy készítse el a földet igénylő legionáriusok listáját, valamint jelöljön ki egy személyt, akinek a feladata a kapcsolattartás lesz. A Földhivatal jelezte, hogy a maradékbirtokokat is szívesen utal majdan ki Amerikából hazatért személyeknek, akik így Szlovákiában is meghonosíthatják az Újvilágban megismert farmergazdálkodás módszereit. A Földhivatal illetékesei feltehetően túlbecsülték az „amerikás” földigénylők számát, hiszen a levél szerint információs irodák létrehozását tervezték a nagyobb európai kikötőkben: Hamburgban, Amszterdamban, Rotterdamban, Brestben.⁴³ Ez azonban ilyen formában nem valósult meg, noha a nagyobb kikötőkben található konzuli hivatalok egyik legfontosabb feladata épp a reemigránsok informálása volt.

Habár a kolonizáció irányítása az Állami Földhivatal feladata volt, a legionáriusok letelepítéséből a kezdetektől fogva jelentős részt vállalt a Csehszlovák Legionáriusok Irodája. A CSLI keretén belül a Josef Kápar vezetése alatt álló földügyi szakosztály foglalkozott a földreform és ezen belül a kolonizáció kérdésével. Ennek a szakosztálynak volt a feladata a legionárius telepítések számára megfelelő objektumok kiválasztása, a legionárius földigénylők jegyzékének vezetése valamint a legionáriusoknak a földreform és a kolonizáció során nyújtott különféle anyagi támogatások intézése. A CSLI-nek a kolonizációban betöltött szerepe 1922-től vált egyre hangsúlyosabbá. Az erőteljesebb szerepvállalást valószínűleg a Nemzetvédelmi Minisztérium és a hadsereg legmagasabb helyeiről szorgalmazhatták, s az ő kezdeményezésükre hozták tető alá az ÁFH és a vezérkar képviselői között 1922. júniusában lezajlott tanácskozást is. Itt a felek megegyeztek arról, hogy együttműködnek a telepítések végrehajtásában. Ennek érdekében a Földhivatal a vezérkar rendelkezésére bocsátotta Szlovákia határ menti területeinek a térképét, amelyen bejelölték a lefoglalásra kijelölt birtokokat. Ennek alapján nevezte meg a vezérkar azokat az objektumokat, amelyeken kolonista telepek létrehozását javasolta, s feltüntette azt is, milyen ütemterv alapján szeretné ezt megvalósítani. Már ezen az előzetes tárgyaláson szóba került a Duna Pozsony és Komárom közötti bal partjának, illetve Losonc környékének a kolonisták általi betelepítése.⁴⁴ A Nemzetvédelmi Minisztérium szerepvállalásának indítékairól egy a CSLI-nek a kolonizációban betöltött szerepéről szóló 1925-ben megfogalmazott összefoglaló nyújt plasztikus képet, amely többek között a következőket szögezi le: „A Szlovákia

⁴¹ Slovenská Domovina, 1919. szeptember 1.

⁴² SÚA (Praha), SPU-VŠ, 244. doboz, i. sz. 2557/20. sz.

⁴³ Uo.

⁴⁴ SÚA (Praha), SPU-VŠ, 240. doboz, Szlovákia kolonizációja. Katonai szempontok.

déli határai mentén, főként a vasúti csomópontok mellett létrehozott kolóniák megfelelő kiépítése az állam biztonságának és presztízsének érdekét szolgálja.”⁴⁵

A földbirtokreform első, 1923 végéig tartó szakaszának meghirdetése után, megkezdődhetett a kolonizáció gyakorlati végrehajtása. A szlovákiai napilapokban 1920 őszén jelentek meg az első felhívások, amelyekben telepéseket kerestek a legionáriusok közül a Gömör megyei Rimaszécs melletti Koburg-birtokon lévő Gernyőpuszta benépesítésére.⁴⁶ A felhívás szerint elsősorban nős legionáriusok jelentkezését várták, s a földművesek mellett kézművesek, illetve tanítók letelepítésével is számoltak.⁴⁷ A gernyőpusztai legionárius-telep kiépítése a Nemzetvédelmi Minisztérium és a CSLI kolonizációs tevékenységének első eredménye és sok szempontból mintapéldája volt. Az ÁFH az átvett birtokon 4 közvetlen egymás mellett fekvő szláv telep (Leánymező, Gernyőpuszta, Kacagópuszta és Csobánka) létesítését határozta el, amelyekre részben a Lengyelországhoz került árvai szlovák falvak optánsait,⁴⁸ részben Gömör és Zólyom megyei szlovák földműveseket, részben pedig szlovák legionáriusokat terveztek letelepíteni. A legionáriusok letelepítésére kiszemelt Gernyőpuszta a szlovák források szerint is 97%-ban magyarok által lakott feledi járásban, a Losonc–Kassa vasútvonal mentén, a trianoni államhatártól mintegy 5 kilométerre terült el. A 447,11 ha nagyságú birtokrészre 35 legionárius családot (ebből 34 az orosz, egy pedig a francia fronton harcolt) telepítettek le, akiknek a fele az eredeti szándékoktól eltérően — mivel nem volt megfelelő számú szlovák jelentkező — morva és cseh területekről érkezett. A telepések, akiknek egy része korábban nem foglalkozott földműveléssel,⁴⁹ átlagban 11,7 ha birtokot kaptak,⁵⁰ amihez rendkívül jutányosan, hektáronként 1800 csehszlovák korona⁵¹ körüli áron jutottak hozzá.⁵²

A legionáriusok képviselői 1921 májusában tekinteték meg a számukra kijelölt birtokot, ami kisebbfajta riadalmat okozott a helyi lakosságnak, főleg a birtokon

⁴⁵ VHA (Praha), MNO pres. [Katonai Levéltár (Prága) Nemzetvédelmi Minisztérium, Elnökségi Iratok], 654. doboz, i. sz. 322/Kleg. Jelentés a CSLI-nek a földreform és a kolonizációs során végzett tevékenységéről.

⁴⁶ Az ÁFH és a Koburg-birtokok intézője közötti megállapodás értelmében a Koburgok a Rimaszécs melletti kb. 3 ezer kataszteri hold nagyságú birtokukat önként ajánlották fel erre a célra. Cserében viszont szlovák vidéken szabad kéz alatt árusíthattak ki az igénylőknek egy hasonló nagyságú területet.

⁴⁷ Slovenská vlast', 1920. december 10.

⁴⁸ Árvában és a Szepességben összesen 25 község került Lengyelországhoz.

⁴⁹ SNA, fond EMZ[Szlovák Nemzeti Levéltár, A Mezőgazdasági Minisztérium Kihelyezett Ügyosztálya], 122. doboz, A jegyzék szerint a Gernyőn letelepített legionáriusok között eredetileg 17 volt földműves, 3 munkás, 2 erdőmunkás, 2 kertész, 3 kőműves valamint 1-1 molnár, pék, gépész, cipész, asztalos, kereskedő és gazdasági hivatalnok.

⁵⁰ VHA (Praha), MNO, pres. [Katonai Levéltár (Prága), Nemzetvédelmi Minisztérium, Elnökségi Iratok], 654. doboz, i. sz. 322/Kleg. Jelentés a CSLI-nek a földreform és a kolonizációs során végzett tevékenységéről.

⁵¹ Štefan Očovský: Poľnohospodárske kolónie v Gemeri-Malohonte. Obzor Gemera, 1990. 4. sz. 189–194. Az ÁFH általában hektáronként 3–4 ezer korona közötti árat szabott meg a kiutalások során.

⁵² A különféle hitellehetőségeknek köszönhetően a telepések viszonylag kis indulótőkével is szépen jövedelmező birtokhoz juthattak, hiszen csupán a föld vételárának 10%-át kellett kifizetniük, a maradék 90%-ra hosszú lejáratú hitelt kaptak az ÁFH-tól. A Földhivatal a belső kolonizációs alaptól a parasztbirtok üzemeltetésére is nyújtott hitelt. A legionáriusok ezenkívül a Nemzetvédelmi Minisztérium által létrehozott két további hitelalaptól is meríthettek, valamint számos egyéb segélyakcióból is részesülhettek.

dolgozó béresek között. Valószínűleg a jövőbeli kolonisták megjelenése váltotta ki azt a tiltakozó gyűlést is, amelyet a Kisgazdapárt⁵³ szervezett 1921. június 21-én Rimaszécsen,⁵⁴ s ahol a párt gömöri vezéralakjai felszólaltak a legionáriusoknak és az árvaiaknak a helyi lakosság rovására történő földhöz juttatása ellen.⁵⁵

Az első 5 telepecsalád még 1921 végén átvette a nekik kiutalt birtokokat, a többi család azonban a legionáriusok mobilizációja miatt csupán 1922 tavaszán költözött be gerynyőpusztai gazdasági udvar épületeibe. A kolónia alapkövetésére 1922. október 1-jén került sor. Az ünnepségről, amelyen a megye, a Földhivatal és a Nemzetvédelmi Minisztérium prominensei is részt vettek, Masaryk elnöknek is táviratot küldtek. Ebben a jelenlévők fogadalmat tettek, hogy „hűséges őrei lesznek a felszabadított állam határainak.”⁵⁶ A kolónia tényleges kiépítése valójában csak 1923 elején kezdődött meg. Az építési munkálatokat a CSLI szervezte: szakembereket biztosított, beszerezte az építkezési anyagokat, biztosította az építkezés szakmai felügyeletét; az építési terveket az ÁFH illetékes osztályai készítették el. Az építési költségek egy részére szintén a CSLI nyújtott hitelt, másrészt 1923 nyarán az ÁFH javaslatára a kolonisták létrehoztak egy építési szövetkezetet, amely a Szociális Minisztériumtól az építési költségek 70%-ig kiterjedő támogatást kapott.⁵⁷ A kolonistáknak az építési költségek 30%-át kellett magukra vállalniuk, ezt az önrészt azonban le is dolgozhatták.

A gerynyőpusztai telep kiépítésénél egyértelműen felfedezhetők a katonai szempontok. A kolónia centrumát a régi majorsági épületek képezték, itt helyezték el az iskolát, a községházat és a raktárakat, valamint 7 telepesházat építettek ide. A maradék 28 kolonista háza a telep centrumától nyugat felé egy sorban épült ki, a már említett vasútvonallal párhuzamosan, úgy hogy a telepesházak frontja a kb. 4–5 kilométerre húzódó államhatárra irányult.⁵⁸ A házak derékszögben, mint megannyi kis erődítmény, fogták közre az udvart, úgy hogy egyik oldalt a lakóhelyiségek és az istálló a másik oldalt a csűr alkotta. A vastag betonalapokra épített házakban 2 lakószoba, konyha, előszoba, kamra, műhely, nagy padlás a ház alatt pedig tágas, szükség esetén több tucat személy befogadására alkalmas pince volt található. Az istálló 10–12 szarvasmarha elhelyezésére volt elegendő. A ház falai téglából épültek, amelyeket meglepő módon egy közeli magyarországi téglagyárból szállítottak vasúton az építkezés helyszínére.⁵⁹ A telepések az épít-

⁵³ Teljes nevén Országos Magyar Kisgazda Földmívelő és Kisiparos Párt. 1925-től Magyar Nemzeti Párt néven működött.

⁵⁴ Gemer-Malohont, 1921. június 25.

⁵⁵ Felszólalása miatt a rimaszombati törvényszék vizsgálatot kezdett Nagy Sándor ellen, akit azzal vádoltak, hogy a Földhivatal elleni engedetlenségre biztatta a lakosságot. A per végül felmentő ítélettel zárult. Vö. Prágai Magyar Hírlap, 1922. szeptember 23.

⁵⁶ České Slovo, 1922. október 7.

⁵⁷ VHA (Praha), MNO, pres. [Katonai Levéltár (Prága), Nemzetvédelmi Minisztérium, Elnökségi Iratok], 654. doboz, i. sz. 322/Kleg. Jelentés a CSLI-nek a földreform és a kolonizációs során végzett tevékenységéről.

⁵⁸ Ezt a szándékot egy a Mezőgazdasági Minisztérium által 1924-ben a gerynyőpusztai telepről készített jelentés is kiemeli: „A házak elhelyezésének ilyen lineáris módja mellett stratégiai szempontok is szóltak. Meg kell ugyanis jegyezni, hogy a kolónia 4–6 km-re terül el a magyar határtól.” SNA, fond EMZ, 122. doboz, i. sz. 604. sz.

⁵⁹ A magyarországi téglavásárláshoz az CSLI a Kereskedelmi Minisztériumtól kért engedélyt, amelyben külön hangsúlyozta, hogy az építkezések célja „az államhatárok megbízható lakosság általi bebiztosítása”. SÚA (Praha), SPU-VŠ, 249. doboz.

kezéshez a hitelakciókon kívül számos más segítséget is kaptak, a hadsereg például igavonó állatokat kölcsönzött részükre, az Csehszlovák Államvasutak pedig engedélyt adott, hogy az építőanyagot szállító tehervonatok a kolóniához legközelebbi nyílt pályaszakaszon is megállhassanak.

Az egy időre a köztársasági elnökről Masarykovóra (Masarykfalvára) átkelesztett telep gyors fejlődésnek indult. Az állami támogatásnak köszönhetően szlovák nyelvű állami iskola is nyílt a kolónián, amelybe a gernyőpusztai legionáriusok és a környező szlovák kolóniák gyerekei jártak. Sőt az 1924/25-ös iskolaévben már a közeli — a 18. században katolikus szlovákokkal újranepestített, de 1910-ben magát színmagyarnak valló — Dobóca községből is ide írtak 20 diákot. 1926-ban belügyminiszteri rendelettel Gernyőpusztát a szomszédos Leánymezőn létrehozott kolóniával összevonták, s a Ludovít Štúr köré tömörülő költők legfiatalabbjáról, Ján Bottórol elnevezve Bottovó néven önálló településsé nyilvánították. A község katasztere, ahol az 1930-as népszámlálás szerint 384 személy élt, 623 ha-t tett ki.

A gernyőpusztai legionárius kolónia az egyik legfontosabb elemét alkotta annak telepeshálózatnak, amely a Rimaszombattól délre lévő területen létrejött. A térségben létrehozott 5 állami és 17 magánkolónia 3 800 hektárt kitevő területén közel 350 család települt le. Az ide telepített kolóniák feladata a nyelvhatáron fekvő Rimaszombat körbeölelése, az egységes magyar tömb fellazítását és az államhatár védelme volt.⁶⁰

A gernyőpusztai kolónia kiépítésével párhuzamosan Dél-Szlovákia és Kárpátalja más régióiban is megkezdődött a legionárius telepek alapítása. A hely kiválasztásában a közös nevező általában a vasút volt, hiszen valamennyi nagyobb legionárius telep a fontosabb vasúti csomópontok mellett jött létre. A vasutak szerepe a trianoni határok megállapításában közismert, s az Ipolytól keletre a szlovák–magyar határ meghúzásánál, valamint Kárpátalja Csehszlovákiához való csatolásánál is ez játszotta a döntő szerepet.⁶¹ Ezért nem meglepő, hogy a magyar határ menti vasútvonalak és vasúti csomópontok biztosítása a csehszlovák határvédelem egyik prioritása volt. Ennek összefüggésében érthető meg a húszas években alapított nagyobb legionárius kolóniák, a persei, a tiszasalamoni, a battyáni, a csatai és bényi helyszínének a kiválasztása.

A már említett Losonc–Kassa vasútvonal mentén a gernyőpusztai kolóniától nyugati irányban légvonalban mintegy 30 km-re Perse falu mellett hozták létre a füleki vasúti csomópontot biztosító Bozita elnevezésű legionárius kolóniát, amelynek létrejötté a CSLI és az ÁFH közötti levelezésből jól követhető. A Nemzetvédelmi Minisztérium mellett működő CSLI 1922 novemberében jelezte az ÁFH-nak, hogy a Losonc–Fülek–Feled vasútvonal mentén szívesen telepítene le legionáriusokat. A Földhivatal egy a térségről készült térképet küldött a felkérésre, amelyen 20 olyan birtokot jelöltek ki, amely a földreform hatálya alá esett.

⁶⁰ A gömöri kolonizációval kapcsolatban lásd: Simon Attila: Cseh és szlovák kolonisták betelepítése Dél-Gömör falvaiba a két háború közötti időszakban. *Gömörország*, 2004. 1. sz. 40–45.

⁶¹ A vasutak szerepéről a trianoni határok megállapítása során lásd. *Majdán János*: A vasutak szerepe a határok kialakulásában. In: Pásztor Cecília (szerk.): „...ahol a határ elválaszt.” Trianon és következményei a Kárpát-medencében. *Salgótarján*, 2002. 100–115.

Ezek közül választotta ki a CSLI a Koburg család Perse község határában fekvő birtokát.⁶² Bozita kolonizációjának előkészítése közel két évig tartott, s 1924 végén kerülhetett sor a telep megalapítására. A kb. 2 ezer ha nagyságú birtokon öt ún. maradékbirtokot hoztak létre legionáriusok részére, a fennmaradó 528 ha területre pedig 32, többségében cseh legionárius családot telepítettek. A kolónián 1926-ban iskola létesült, a harmincas években pedig kultúrház is épült. A bozitai telep jelentőségét mutatja, hogy a CSLI által az 1925-ös évben a földreformra fordított közel 10 millió koronából 2,6 millió korona ennek a legionárius-telepnek a kiépítését szolgálta.⁶³ Bozitan kívül Nógrád Szlovákiához került területein még számos kolónia létesült, s Losonc és a magyar államhatár között szinte nem is volt olyan község, amelynek a határába ne települt volna néhány kolonista család. Ezeknek a telepítéseknek a döntő többsége ugyan magánkolonizáció volt, elhelyezkedésük azonban arra vall, hogy a központi szervek tudtával és tervei szerint történt alapításuk.⁶⁴

A Kassa és Beregszász közötti stratégiai szempontból is kiemelkedő jelentőségű vasútvonal mellett több legionárius telepet is létrehozottak: a Csap melletti vasúti csomópont biztosításának feladatát látta el a Tiszasalamon, Battyán és Bély melletti legionárius-telepek rendszere. A Kárpátalja területén Bályu mellett létrehozott Svoboda elnevezésű kolónia viszont a beregszászi és munkácsi vasutak találkozásánál lévő csomópontot biztosította.

A Tiszasalamon melletti Cifratanya több mint 430 ha-nyi területére a CSLI eredetileg 23 legionárius családot készült telepíteni, az ÁFH ungvári körzeti hivatala által 1922-ben végrehajtott telepítés során azonban csupán 7 legionárius kapott itt birtokot. A kolonisták által a telepnek adott Strá^{ca} (Őrhely) megnevezés azonban nyilvánvalóvá teszi, hogy a telep szerepe ettől függetlenül változatlan maradt.⁶⁵

A csehszlovák állam legnagyobb legionárius kolóniája Bályu mellett a vasúti pálya két oldalán épült ki Svoboda (Szabadság) néven. Az itt lefoglalt Lónyai-birtokból a CSLI 1 600 ha nagyságú termőföldet kapott kolónia létesítése céljára, amely terület eredetileg a trianoni Magyarországon maradt Nagylónya község kataszterébe tartozott. A birtokra az első két kolonista 1923 szeptemberében érkezett, az ő feladatuk volt, hogy a többiek számára a letelepedést előkészítsék. Az előzetes tervek alapján 3 legionárius 50 ha nagyságú maradékbirtokot kapott az államhatár közvetlen közelében lévő Bagolyszállás pusztán, a többieket pedig 3 csoportba osztották: 25 cseh telepes a volt Nagybakos tanyán, 19 morva telepes a volt Kisbakos tanyán, míg további 20 cseh és morva legionárius az újonnan létrehozott Dvorce tanyán telepedett le.⁶⁶ A kolonisták a hitelekhez való könnyebb

⁶² SNA, SPU (Praha), 3216. doboz.

⁶³ *Ivan Šedivý: Legionářská republika? K systému legionářského zákonodárství a sociální péče v meziválečné ČSR. Historie a vojenství. 2002. 1. sz. 176.*

⁶⁴ A térségben Perse mellett az alábbi magyar községek határába települtek kolonisták: Losonc, Mucsény, Ragyolc, Füle, Tőrincs, Fülekpilis, Rap, Vilke, Tótkelecsény, Panyidaróc, Gács, Alsósztrégová, Felsőzellő.

⁶⁵ Jócsik Lajos említi, hogy a kolónia egyik házán egy kivont kardú halinás szláv vitéz volt felfestve, alatta pedig a felirat: „Aki szlováknak érzi magát, ragadjon kardot!” Ld. *Jócsik Lajos: Idegen igában. Budapest, 1940. 61.*

⁶⁶ *Josef Kápar (szerk.): Kolonie a obec Svoboda. Její vznik a budování. Praha, 1933.*

hozzájutás érdekében építési szövetkezetet hoztak létre, s még 1923 decemberében nekikezdték a leendő falu kiépítéséhez. Ehhez, mivel stratégiaileg kiemelt jelentőségű kolóniáról volt szó, az államtól minden segítséget meg is kaptak. Az istállóval egybeépített, lőrészzerű ablakokkal ellátott házaik 30 méter hosszúságúak voltak, s a gernyőpusztai kolonisták házaikhoz hasonló beosztással rendelkeztek.⁶⁷ A kolónián (1927-től önálló község), cseh nyelvű iskola létesült, amely 1926-ban új épületet kapott. Az iskola fejlődését jól mutatja, hogy a kezdetben 1 osztályosként 34 tanulóval induló intézményben 1933-ban már 7 osztály volt (ebből 6 „csehszlovák” 1 pedig orosz nyelvű) és 206 tanuló. Az 1931-es adatok szerint az időközben 4 316 ha-ra nőtt Svoboda községben 909 lakos élt, akiknek nagy része csehszlovák anyanyelvűnek vallotta magát, noha a község kataszterébe tartozó tanyákon ruszin és magyar családok is éltek szép számmal.

A fentiekben felsorolt kolóniákkal együtt 33 a magyar határ mentén létrehozott szláv telepre költöztek legionáriusok,⁶⁸ összesen 224 család, vagyis kb. 1 200 személy. Ez nem túlságosan nagy szám ugyan, e kolóniák azonban a legerősebbek közé tartoztak, s különösen fontosak voltak az Agrárpárt számára, hiszen a legionáriusok döntő többsége ennek a pártnak a szavazója volt. Az 1923-as helyhatósági választásokon például a gernyőpusztai 95 választásra jogosult személy közül 84 erre a pártra adta le voksát, míg 11 személy lakóhelyétől távol lévén nem szavazott. Ennek következtében Dobóca község 15 fős képviselőtestületébe 3 az Agrárpárt jelöltjeként induló legionárius is bekerült.⁶⁹ Szintén az Agrárpárt érdekszférájába tartozott a Parasztlóvasság (Sedliacká jazda) nevű félkatonai szervezet, amely a kolonisták, főként a legionáriusok között népszerűnek számított. Ennek a Csehországból Szlovákiába begyűrűző szervezetnek az egyik fő feladata éppen a vidéki lakosságnak az Agrárpárt irányába való terelése volt. A Parasztlóvasság tagjai elsősorban a lovaglás gyakorlását tartották fontosnak, de lögyakorlatokra is jártak. A Parasztlóvasság szlovákiai meghonosításában nem csupán politikai szempontok játszottak közre, hanem a köztársaság védelmi szempontjai is. Mivel a szervezet tagjai csehszlovakista érzelműek voltak, egyfajta ellensúlyt képeztek a Szlovákia autonómiáját támogató Hlinka Szlovák Néppártjának félkatonai szervezetével, a Rodobranával szemben.⁷⁰

A Nemzetvédelmi Minisztérium által a kolonizáció katonai jelentőségével kapcsolatban megfogalmazott gondolatok igazából a harmincas évek második felében kaptak jelentőséget: „A kolonizáció szempontjai közül a legfontosabb a

⁶⁷ A telep katonai jellege a vidéket meglátogató Balogh Edgárnak is feltűnt, aki a Hármaskör című művében (Budapest, 1945) a következőket írja: „Hátulról közelítjük meg a rikitóan pirosfedeles telepet, egyelőre nincs előttünk más, mint a betonistállók fehér fala. Furcsa fal, furcsa ablaknyílásokkal. Mintha megannyi erődítmény állna előttünk, lőrészeivel vigyázva a széles nagydobronyi legelőt... Nagy katonás négszögben épült a telep, a közepe hatalmas tér. Olyan, mint valami szekértábor.” 27–28.

⁶⁸ Kutatásaim szerint legionáriusok a következő helyszíneken telepedtek le: Bény, Bozita, Gernyőpuszta, Csata, Cifratanya, Dögös, Eklipuszta, Fakópuszta, Galánta, Harcsáspuszta, Macháza, Annamajor, Mudronovo, Szenc, Kacagópuszta, Súly, Mihályfa, Bellova Ves, Okánikovo, Hurbanova Ves, Sárrépuszta, Sedimajor, Nemeskosút, Šrobárovo, Štúrová, Nagylég, Margitmajor, Viskimajor, Tallós, Bély, Battyán, Svoboda.

⁶⁹ SNA, fond EMZ 122. doboz, i. sz. 604.

⁷⁰ A parasztlóvasságról lásd bővebben: Čaplavič: i. m.

stratégiai szempont. Az állam iránt nem csupán elkötelezett, hanem hűséges személyeknek a veszélyeztetett határ menti területeken és a fontos vasúti csomópontok mentén való elhelyezésének szükségességéhez nem férhet kétség. Ha a veszélyeztetett határ menti területeken önálló határvédő egységek szervezésére elhivatott kolóniák hálózata fog a katonai parancsnokságok és a vezérkar rendelkezésére állni, akkor nem csupán a mozgósítás szervezetét lehet új alapokra helyezni, hanem a hadsereg készségi potenciálja is nőni fog. A határvédő kolóniák katonai szerepének betöltéséhez a katonai parancsnokságoktól csupán annyi szükségeltetik, hogy a megfelelő időben fegyvert és vezetőket biztosítsanak számukra.⁷¹ – igazából a harmincas évek második felében kaptak jelentőséget. A megváltozott nemzetközi viszonyok közepette a Csehszlovák Köztársaság egyre nagyobb figyelmet volt kénytelen fordítani a határok védelmére. S noha elsősorban a német határ mentén építettek ki erős betonerődítményekből álló védelmi vonalat, a magyar határszakaszon is mintegy 1 700 kisebb betonbunker készült el. Ekkor a telepítések második hullámának tervei kapcsán a újabb határvédő kolóniák létesítése is felvetődött,⁷² erre azonban már nem került sor. A 270/1936. sz. kormányrendelettel létrehozták viszont az Államvédelmi Őrség (Stráž obrany štátu) alakulatait, amely új elemként jelent meg a csehszlovák határvédelem rendszerében. Az Államvédelmi Őrség állományának alapját vámőrség, a rendőrség és a csendőrség tagjai képezték, akik békeidőben saját alakulataik keretében szolgáltak, s csupán veszély esetén aktivizálták őket. Feladataik közé a határok védelme mellett a közrend fenntartása is beletartozott. A határok védelme során egyes egységeik az államhatárok közvetlen közelében láttak el megfigyelő feladatokat. Egy esetleges támadás esetén a kisebb betonbunkerekkel is megerősített védelmi vonalba hátráltak, ahol az Államvédelmi Őrség feladata, a támadóknak a reguláris hadsereg egységeinek megérkezéséig való feltartóztatása volt. Tagjaik puskát, pisztolyt és 3–3 kézigránátot kaptak felszerelésként. Ezen kívül az egyes egységeket könnyű- és nehéz géppuskával és más szükséges felszereléssel is ellátták.⁷³ A vámőrség, rendőrség és csendőrség tagjain kívül az Államvédelmi Őrség kötelékébe megbízható, katonaviselt személyeket, általában tartalékos altiszteket is besoroltak a határ menti lakosság köréből, akik az egyes zászlóalj felét is alkothatták. Mivel a nemzeti kisebbségekhez tartozók ilyen szempontból szóba sem jöhettek, leginkább a Dél-Szlovákiába letelepedett állami alkalmazottakról (leginkább vasutasok) és kolonistákról volt szó. Katonai tapasztalataik és az állam iránti elkötelezettségük miatt a volt legionáriusok különösen megfeleltnek ennek a szerepnek, s ők szinte kivétel nélkül helyet is kaptak az Államvédelmi Őrség egységeiben, amelynek a csehszlovák–magyar államhatár mentén Pozsonyban, Érsekújváron, Léván, Losoncon, Rimaszombatban, Kassán és Nagymihályban voltak zászlóaljparancsnokságai.⁷⁴

⁷¹ VHA (Praha), MNO, pres.[Katonai Levéltár (Prága), Nemzetvédelmi Minisztérium, Elnökségi Iratok], 654. doboz, i. sz. 322/Kleg. Jelentés a CSLI-nek a földreform és a kolonizációs során végzett tevékenységéről.

⁷² SNA, KR 2. doboz, i. sz. 6997/36.

⁷³ Az Államvédelmi Őrség szerepéről és szervezeti felépítéséről lásd bővebben: *Ota Holub*: Organizace a příprava Stráže obrany štátu k bojové činnosti při zajištění státní hranice ČSR v letech 1936–1938. *Historie a vojenství*, 1991. 3. sz. 18–39.

⁷⁴ *Vladimír Pohorský*: O hranice se nejedná, o hranice se střílí! In: Jaroslav Beneš (szerk.): *Hraničáři pod Luží*. Sborník příspěvků. 2003. 105.

Az 1938 őszén bekövetkezett események közvetlenül is érintették a kolonistákat, hiszen telepeik 90%-a a visszacsatolt területeken épült fel. A magyar kormányzat és a felvidéki Egyesült Magyar Párt már a bécsi döntőbíróság előtt nyilvánvalóvá tették, hogy elsőrendű feladatnak tekintik a csehszlovák földbirtokreform felülvizsgálatát. A budapesti Földművelésügyi Minisztérium által 1938 októberének elején *Földbirtokpolitikai teendők a felszabaduló Felvidéken* címmel elkészített tervezet szerint az „1918. október 31-ke után betelepített idegen telepések gazdasági ingatlanainak megszerzése” kiemelt feladatnak számított.⁷⁵ Ezt másként, mint a kolonisták elűzésének útján nem lehetett végrehajtani, noha a tervezet a cseh telepésekkel ellentétben a szlovák kolonisták egy részének a helyben maradását nem zárta ki, ha ez a helyi őslakosság érdekeit nem sérti.

A csehszlovák hatóságok természetesen számoltak ezzel a forgatókönyvvel, s 1938 októberében már tudatosan készültek a telepek feladására. Ekkor, szinte már az utolsó pillanatban oldották fel a kolonista parasztbirtokokra vonatkozó tulajdonjogi megkötéseket,⁷⁶ amelyek eredetileg azért lettek kitalálva, nehogy a telepések eladják a birtokukat a helyi magyar lakosságnak. A visszacsatolás árnyékában azonban már ez a megoldás is elfogadhatónak tűnt. A Telepítési Hivatal már október 18-án elkészítette a várhatóan elcsatolandó területek telepeseinek evakuálási tervét.⁷⁷ A titkos tervezet a „határvédelemben túlságosan exponált” és a „magyarok ellen fegyverrel harcoló” telepéseken kívül nagyobb kolonista tömegek útra kelésével is számolt, s minden számba jöhető kolónia számára evakuációs helyszínt jelölt ki.⁷⁸ Erre a célra elsősorban olyan állami birtokok, maradvérbirtokok és egyéb nagybirtokok jöhettek számításba, amelyek a menekültek állatainak elhelyezésére megfelelő gazdasági épületekkel rendelkeztek, s közel voltak a vasúthoz. A legionáriusok helyben maradásának lehetetlenségét a CSLI is tudatosította, s már október végén megkezdte evakuálásuk előkészítését, valamint annak felmérését hogyan lehetne vagyonukat is kimenteni a köztársaság számára várhatóan elvesző területekről.⁷⁹

A kolonisták egy részének evakuációja már az első bécsi döntést megelőző napokban megkezdődött. Ezt a folyamatot határövezetben egyre gyakoribbá váló incidensek is felgyorsították. A gernyőpusztai kolonisták a visszacsatolást egy hónappal megelőző október 5–6-i határincidenssel indokolták telepük korai elhagyását. Ez a határincidens a bécsi döntést megelőző időszak talán súlyosabb konfliktusa volt a szlovák-magyar államhatáron, amelynek során a hangonyi háttárbiztosító szakasz egységei az államhatárt átlépve megtámadták a szlovák háttárvédő egységeket és Rimaszombat irányába nyomultak.⁸⁰ A támadók egy időre több községet is elfoglaltak, de a csehszlovák hadsereg könnyű harckocsikkal

⁷⁵ MOL, K 184 (általános iratok), FM 5264, 1939–35–22303.

⁷⁶ SNA, fond EMZ 41. doboz, i. sz. 8171/38.

⁷⁷ SNA, fond MH 950. doboz, sz. 14/38 taj.

⁷⁸ Az evakuációs terv 5 olyan telep kiürítésével is számolt, amely végül Szlovákia területén maradt. Ilyen a Pozsony melletti Miloslavov, valamint az akkori Nyitrai járásba tartozó Dögös, Polný Kesov, Tarán és Dolina Veľká kolóniák.

⁷⁹ VHA (Praha), fond Hlavný štáb [Katonai Levéltár (Prága), Nemzetvédelmi Minisztérium, Vezérkar], 283. doboz, A szlovákiai legionárius kolóniák ingóságainak evakuációja.

⁸⁰ Vö. *Sallai Gergely*: Az első bécsi döntés. Budapest, 2002. 86.

megerősített egységei végül kiszorították őket az országból. Mivel a támadás súlypontja épp a Rimaszécs mellett létrejött kolonista telepek (Gernyő, Leánymező, Kacagó és Csobánka) térségére esett, így az Államvédelmi Őrség feledi körzeti parancsnokságának előretolt egységeibe besorolt kb. 20 gernyői legionárius is részt vett a tűzharcban, s közülük négyen is a magyar csapatok fogságába estek.⁸¹ A támadás után a gernyői kolonisták többsége elhagyta a telepet, csupán a határvédelemben érintettek maradtak.

A bécsi döntés kihirdetését követően a csehszlovák hatóságok a cseh és morva telepeseket valamint a legionáriusokat a kolóniák elhagyására szólították fel, a szlovákoktól azonban azt kérték, maradjanak a helyükön. Így már november első napjaiban kisebbfajta népvándorlás indult meg kolóniákról, a legionáriusok, a Parasztlovasság, a Sokol és az Államvédelmi Őrség tagjainak nagy része nem várta be a magyar csapatokat.⁸² Noha előre megtervezett akcióról volt szó, a kolóniák kiürítése nem ment egyszerűen. A telepések ingóságaik egy részét már október utolsó napjaiban eladták, a többit pedig tehervagonokban szállították el a Szlovákia különböző vidékein kijelölt evakuációs birtokokra. Ez azonban nem mindig sikerült, s — mint a csatai legionárius telep vezetőjének jelentéséből kiderül — a helyi magyarokból álló nemzetőrség még a honvédség bevonulása előtt megszállta a telepet, és megakadályozta, hogy a telepések összes ingóságait magukkal vigyék.⁸³

A többségében cseh és morva származású legionáriusok helyzete az evakuálás által sem oldódott meg, hiszen a kijelölt átmeneti szállások sokszor alkalmatlanok voltak nagyobb mennyiségű menekült befogadására. A csataiak részére kijelölt, nagytapolcsányi járásban fekvő Vicsapátiban lévő birtokon az ide került 18 család egyszerűen nem fért el. A Gernyőpusztát⁸⁴ elhagyó legionáriusok számára Véglesen kijelölt birtokon pedig olyan fabarakkban helyezték el őket, amely alkalmatlan volt téli szállásnak.⁸⁵ A telepések gondjait az is növelte, hogy Szlovákia autonómiájának kihirdetését követően több helyen csehellenes megmozdulásokra került sor, s a cseh legionáriusokat sehol sem látták szívesen. Így aki tehetett, s volt hová mennie, azonnal továbbindult Cseh- és Morvaország felé. Az autonóm szlovák kormány a november 12-én megtartott ülésén végül úgy döntött, hogy a cseh és morva telepéseknek Szlovákia tovább már nem biztosít átmeneti szállást, s nekik azonnal tovább kell indulniuk. Így a legionáriusok nagy része újra útnak indult, s visszatért eredeti lakóhelyére, a cseh országrészekbe.

⁸¹ SNA, MH [Szlovák Nemzeti Levéltár, Gazdasági Minisztérium], 950. doboz, i. sz. 44.997-Kleg. 1938, A szlovákiai kolonisták evakuációja.

⁸² Ezt több az elmenekült kolonistáktól a szlovák hatóságok által felvett vallomás is megerősíti, így a bottovói Ignác D. kolonista vallomása is: „A mi kolóniánkról a legionáriusok és a csehek még a magyarok bejövetele előtt elmentek.” *Deák, Ladislav: Viedenská arbitráž*. 2. november 1938. Dokumenty II., Okupácia (2. november 1938 – 14. márc 1939). Martin, 2003. 214.

⁸³ SNA, MH [Szlovák Nemzeti Levéltár, Gazdasági Minisztérium], 950. doboz, i. sz. 44.997-Kleg. 1938, A szlovákiai kolonisták evakuációja.

⁸⁴ A sors fintora hogy a legionáriusok üresen maradt gernyőpusztai házaiba 1939 szeptemberében lengyel menekültek költöztek. Vö. *Mateusz Gniazdowski: Lengyel háborús menekültek az első bécsi döntés után Magyarországhoz csatolt szlovákiai területeken*. Fórum Társadalomtudományi Szemle, 2003. 1. sz. 35–50.

⁸⁵ SNA, MH [Szlovák Nemzeti Levéltár, Gazdasági Minisztérium], 950. doboz, i. sz. 44.997-Kleg. 1938, A szlovákiai kolonisták evakuációja.

Természetesen az első bécsi döntést követő napokban csak a kolonisták egy része hagyta el a telepeket. Más telepések, főleg a magánkolonisták, akik nem a Földhivattaltól hanem a volt nagybirtokostól vásárolták a birtokukat, a helyükön maradtak. Az ő sorsukkal kapcsolatban a szlovák szakirodalom véres incidensekről és a bevonuló honvédség által elkövetett atrocitások egész soráról számol be.⁸⁶ Habár ezek a munkák nem mentesek az egyoldalú túlzásoktól sem, a telepések egy részének erőszakos elűldözését mégsem lehet vitatni. Különösen a helyén maradt néhány legionárius vált a magyar katonai közigazgatás célpontjává, s őket — nem ritkán fizikai erőszakot alkalmazva — gyorsan át is tették az államhatár szlovák oldalára. Az eseményekről azonban az eddig feldolgozott források szerint nehéz egységes képet alkotni, mivel a kolonistákkal való bánásmód a különböző településeken más és más volt. Egyes kolóniákon tényleg elűldözték őket, vagyonukat pedig szétrabolták, míg máshol minden sérelem nélkül élhettek tovább. Kétségtelen azonban az, hogy a magyar kormányzat a visszacsatolt területek Trianon előtti etnikai képének visszaállítása érdekében távozásra akarta őket bírni. A telepések és vagyonuk kérdése így hosszú éveken átnyúló viták forrása lett Magyarország és Szlovákia között.⁸⁷

Az első bécsi döntés azonban csak látszólag zárt le egy fejezetet Dél-Szlovákia és az ide költözött telepések életében. A visszacsatolás ugyanis csak ideiglenes érvényűnek bizonyult, s a háború befejezése után Csehszlovákia visszakapta ezeket a területeket, és az elmenekült telepések többsége is visszatért a kolóniákba. Ekkor már azonban a két háború közötti kolonizációhoz képest sokkal direkter és durvább módszerei voltak napirenden szláv nemzetállam kialakításának. Megkezdődött a szlovákiai magyarság jogfosztottságának az időszaka. Erről azonban nem a kolonisták tehetnek. Ők csupán eszközei voltak egy szűklátókörű és tragédiákkal teli politikának.

⁸⁶ A kolonistákat ért sérelmekkel kapcsolatban hasznosan forgatható a Ladislav Deák által összeállított dokumentumgyűjtemény: *Deák, Ladislav*: i. m. E mű azonban más hasonló szlovák kiadványokhoz hasonlóan tendenciózusan válogat a fennmaradt források közül, s így a telepések helyzetével kapcsolatban meglehetősen egyoldalú kép bontakozik ki belőle.

⁸⁷ A kolonisták kapcsán folytatott magyar-szlovák tárgyalásokról lásd: *Tilkovszky Loránt*: A csehszlovák földreform magyar revíziója az első bécsi döntéssel átcsatolt területen (1938 — 1945). *Agrártörténeti Szemle*. 1964. 1–2. sz. 113–142.

AZ OLASZ FASIZMUS BUKÁSA ÉS A FRANCO-RENDSZER

1943. július 25. nemcsak az olasz fasiszta diktatúra bukását jelentette, hanem egy olyan politikai mozgalom végét is, amely több mint húsz éven át meghatározta Olaszország történelmét. Mussolini bukása nagy jelentőségű volt a második világháború további menetében, de talán még nagyobb hatást gyakorolt Spanyolország világháborúval szembeni álláspontjára. Jelen tanulmány célja bemutatni az olasz fasizmus bukásának spanyolországi hatását.

Mint ismeretes, a Franco-rezsim szoros kapcsolatokat tartott fenn az olasz fasiszta rendszerrel különösen a spanyol polgárháború (1936–1939) óta, melyben az olasz (és német) segítség nagymértékben hozzájárult a nacionalista tábor győzelméhez, s ezzel Franco hatalomra jutásához. A polgárháború vége után alig néhány hónappal robbant ki a világháború, melyben Spanyolország nem vett részt hadviselő félként.¹

Olaszország példáját követve a háború kirobbanásakor, 1939 szeptemberében Spanyolország deklarálta semlegességét, 1940 júniusában azonban, Olaszország hadba lépése után két nappal, a spanyol kormány a nem hadviselő pozícióra tért át.² A szövetségesek előtt is úgy tűnt, hogy Spanyolország az olasz mintát követve lépésről lépésre egyre inkább az intervenció felé sodródik.

Olaszország hadba lépése elsősorban Mussolini személyes döntése volt, és nem vette figyelembe az olasz katonai vezetők véleményét, akik szerint az olasz hadsereg felkészültsége mindössze 40%-os volt.³ A Duce álma mindig is egy mediterrán birodalom létrehozása volt, s ennek megvalósítására jó alkalomnak kínálkozott az ország hadba léptetése néhány héttel Franciaország összeomlása előtt. Mussolini reménye az volt, hogy kis véráldozattal nagy hadisákmányt fog szerezni országának. Az olasz diktátornak azonban hamarosan csalódnia kellett. Hitler érdekei ugyanis nem estek egybe Mussolini céljaival, tekintve, hogy a Führer számára a Földközi-tenger medencéje csak másodlagos hadszíntér volt. Olaszország hadiszereplése már az 1942-es esztendőben is kritikus volt, azonban 1943 elejétől kezdve megalázó vereségek sorát kellett elviselnie az olasz hadseregnek.⁴ A teljes megsemmisülés elől — Hitler nem kis bosszúságára — az olaszok csak a német beavatkozásnak köszönhetően tudtak megmenekülni. Az olasz kálvária utolsó állomása a szövetségesek szicíliai partraszállása volt 1943. július 10-én. Ekkor Mus-

¹ Spanyolország a második világháborúban csak a Kék Hadosztály (*División Azul*) szovjet frontra való kiküldésével vett részt. Franco azonban hangsúlyozta, hogy ezzel országa nem vált hadviselővé, csak a kommunizmus elleni harcban vállalt szolidaritását fejezte ki.

² Ezt 1940. június 14-én hozta nyilvánosságra a *Boletín Oficial del Estado*.

³ *Ormos Mária*: Mussolini. I–II. köt. Budapest, Polg-Art, 2000. II. köt. 464.

⁴ Januárban Líbiát, májusban Tuniszt veszítették el. Május 13-án 250 ezer német és olasz katona fegyverletételével Afrikában véget ért a háború.

solini természetesen már el akart volna szakadni német szövetségesétől, azonban ennek módját nem sikerült megtalálnia.

Az olasz belpolitika fordulatának bemutatásához utalnunk kell néhány előzményre. A fasiszta ellenzék egyszer már megkísérelte eltávolítani Mussolinit a hatalomból 1942/43 fordulóján. Ekkor Dino Grandi, Giuseppe Bottai, Galeazzo Ciano és Luigi Federzoni — akik a július 24–25-i eseményeknek főszereplői is lettek — terveket készítettek Mussolini hatalomból való kiiktatására. A királlyal is felvették a kapcsolatot, aki szintén megelégedte Mussolini politikáját, mely az országot a szakadék szélére sodorta. Az ellenzék ekkor még csak Mussolinit akarta eliminálni, a faszizmust nem állt szándékában lerombolni. Kis Aladár szavaival élve ún. „monarcho-faszizmust” akart, mely a rezsím bizonyos demokratizálását jelentette volna. A fasiszta ellenzék első kísérlete azonban nem járt sikerrel, a Duce értesült az összeesküvésről és idejében leszerelte az akciót. Egykori híveit leváltotta, még sógorától, Ciano gróftól is megvált. Ezután Mussolini a külügyi tárcát már magának tartotta fenn, hátba támadói helyébe pedig addig ismeretlen, másodvonalbeli fasisztákat állított. Ám ezek a döntések sem tudták már feltartóztatni az események menetét.⁵

Július 24-én este összeült a Fasiszta Nagytanács,⁶ ahol a résztvevők 19 igen és 7 nem szavazattal, 1 tartózkodás mellett elfogadták Grandi határozati javaslatát, mely kimondta, hogy a király veszi át a hatalmat a hadsereg felett, s hogy ugyancsak a királyt illeti meg a hadüzenet és a békekötés joga. Ez a javaslat egyet jelentett Mussolini teljes hatalomvesztésével. Ezek az események tehát már nemcsak az olasz belpolitikát érintették, hanem fontos következményekkel jártak Olaszország külpolitikájára és háborús pozíciójára nézve is.

Az olaszországi drasztikus változások másnapján, július 25-én Spanyolország fontos szereplőként került már szóba, ugyanis Grandi a király előtt azt is indítványozta, hogy Mussolini bukását azonnali fegyverszünet kövesse. E célból felajánlkozott, hogy személyesen utazik Madridba, ahol felkeresi a brit nagykövetet, Hoare-t — aki egyébként személyes ismerőse volt Grandinak —, hogy tárgyalásokat kezdjen a szövetségesekkel. Ugyanezen a napon III. Viktor Emánuel király kihallgatáson fogadta Mussolinit, akit a palotából távozóban letartóztattak. A bukott diktátor helyére a király Pietro Badoglio tábornagyot nevezte ki.

Az olasz nép az utcákat elárasztva ünnepelte Mussolini bukásának hírért, s az antifasiszta mozgalom erősödésének hatására a király augusztus 2-án betiltotta a Nemzeti Fasiszta Pártot, feloszlatta a fasiszta szervezeteket, milíciákat, osztagokat, vagyis eltörölte a fasizmus minden állami és jogi intézményét.⁷ A továbbiakban azt vizsgáljuk, hogy a fasizmus bukása milyen hatással volt a spanyolországi Franco-diktatúrára?

A spanyol kül-, és belpolitikára gyakorolt olasz befolyás a spanyol polgárháború óta igen jelentős volt.⁸ Mint ismeretes, Olaszország (a hitleri Németország-

⁵ *Kis Aladár: Olaszország története 1748–1970.* Budapest, Akadémiai, 1990. 225.

⁶ A Fasiszta Nagytanács gyűléséről részletesebben lásd: *Jacques De Launay: A fasizmus végnapjai Európában.* Budapest, Európa, 1975. 7–34.

⁷ *Kis: i. m.* 227–228.

⁸ A polgárháborús olasz segítség bemutatásával sok munka foglalkozik. E széles bibliográfiából csak néhány fontosabbat emelünk ki: *Antony Beevor: A spanyol polgárháború.* Budapest, Európa, 2002. *Hugh Thomas: The Spanish Civil War.* 3rd ed. London, Hamish Hamilton, 1977. *Gabriel*

gal együtt) a katonai felkelés első pillanatától jelentős támogatást nyújtott a nacionalista tábornak. E segítségnek köszönhetően Franco tábornok kettős értelemben is adósa volt Mussolininak: egyfelől anyagilag — hiszen vissza kellett fizetnie az olasz kölcsönt⁹ —, másfelől morálisan.

Amikor Olaszország még nem volt hadviselő (és Spanyolország semleges volt), Mussolini számított Francóra egy lehetséges semleges tömb megalakításában. Amikor Olaszország hadba lépett, Spanyolország a nem hadviselő pozícióra váltotta semlegességét.¹⁰ A háborúba lépés szándékáról Mussolini két hónappal korábban értesítette a Caudillót,¹¹ és Franco volt az egyetlen, akivel egy nappal annak megvalósítása előtt levélben közölte az olasz lépést.¹² A dokumentumok, valamint Spanyolország magatartásának ismeretében úgy tűnik, mintha Franco mindig egy lépés távolságból követte volna a Ducét s Olaszországot. Franco taktikája pedig, úgy tűnt, beválik: mindig kívárta az olasz lépések következményeit, és csak azok ismeretében szánta rá magát az újabb döntésre. Követte Olaszországot, amikor az a semlegességet a nem hadviseléssel váltotta fel, azonban — tanulva az olasz kudarcokból — nem vált hadviselővé, mint ahogy azt Mussolini tette 1940 nyarán. Ebből a szempontból Franco jó taktikusnak bizonyult.

A legújabb kutatások eredményei azonban megingatták a spanyol diktátorról kialakult mítoszt, mely szerint valóban Franco óvatossága és elővigyázatossága mentette meg Spanyolországot a háborús kalandtól.¹³ Nemrég megnyitott ka-

Jackson: The Spanish Republic and the Civil War, 1931–1939. Princeton, Princeton University, 1965. John F. Coverdale: I fascisti italiani alla guerra di Spagna, Bari, Laterza, 1977. Uő: I primi volontari italiani nell'esercito di Franco. Storia Contemporanea, settembre 1971. 545–554. Massimo Mazzetti: I contatti del governo italiano con i cospiratori militari spagnoli prima del luglio 1936. Storia Contemporanea, dicembre 1979. 1181–1194. Javier Tusell – Ismael Sáiz: Fascistas en España: la intervención italiana en la Guerra Civil a través de los telegramas de la „Misión militar italiana in Spagna”. Madrid, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1981. Anderle Ádám: Spanyolország története. Budapest, Móra, 1992. 130–131. Gömöri Endre: A „vezércsel” Franco és Hitler: a hirtapolitika iskolája. Budapest, Akadémiai, 1989. Ormos: i. m. II. köt. 417–429. A témában a legfrissebb mű, mely a legújabb kutatások eredményeit összegzi: Morten Heiberg: Emperadores del Mediterráneo. Franco, Mussolini y la guerra civil española. Barcelona, Crítica, 2003.

⁹ 1940. május 15-én került aláírásra az az egyezmény, mely rögzítette a kölcsön visszafizetésének feltételeit: az összeget 5 milliárd líraban állapították meg, a törlesztést pedig 1942. december 31-től kezdve 25 éven át kellett teljesíteni. E témára vonatkozó dokumentációt lásd: I Documenti Diplomatici Italiani. Nona Serie: 1939–1943. (DDI, IX. Serie.) Vol. I–X. Roma, Instituto Poligrafico e Zecca dello Stato, 1954–1990. I. köt. 363. sz. (222.), 656. sz. (408.), 708. sz. (442.), II. köt. 295. sz. (249.), III. köt. 298. sz. (253.), 365. sz. (310.)

¹⁰ A spanyol semlegesség módosítására közvetlenül Olaszország hadbalépése után került sor. Ez a lépés a szövetségesek szemében egyértelműen úgy tűnt, hogy Olaszországhoz hasonlóan Spanyolország is az intervenció felé halad. Hitler egyébként is fokozott nyomást gyakorolt Francóra, mivel Gibraltárra vonatkozó terveiben nem tudta volna nélkülözni Spanyolország részvételét. Két találkozóra is sor került, melyek célja Franco meggyőzése volt: az első Franco és Hitler között Hendaie-ban került megrendezésre (1940. október 23.), a második találkozó Franco és Mussolini között zajlott Bordigherában (1941. február 12.) Azonban ezek a találkozók nem hozták meg a Hitler által remélt eredményeket, Franco nem hozott konkrét döntést. A németek ezután megbizonyosodtak arról, hogy Franco ingadozó magatartása egyértelműen azt bizonyította, hogy — bizonyos garanciák nélkül — nem áll szándékában országot hadba léptetni. Ezek az igények (anyagi, katonai támogatás, területi revindikációk teljesítése) pedig túl magasak voltak ahhoz képest, amit a spanyol fél cserébe adni tudott volna a tengelyhatalmaknak háborús részvételével.

¹¹ DDI, IX. Serie. III. köt. 726. sz. (623–624.)

¹² DDI, IX. Serie. IV. köt. 827. sz. (620.)

¹³ A témában bővebben lásd: *Manuel Ros Agudo: La guerra secreta de Franco 1939–1945. Barcelona, Crítica, 2002.*

tonai levéltárak iratanyagaiból kiderült, hogy a spanyol diktátornak már a világháború kitörése előtt is voltak offenzív tervei. Konkrét katonai tervezetek születtek már 1939 nyarán Gibraltar elfoglalására,¹⁴ s ennek dokumentációja alátámasztja, hogy ezek nem légből kapott ötletek voltak.¹⁵ Az elmúlt öt évben számos olyan dokumentum került nyilvánosságra, melyek leleplezik, hogy Franco — minden óvatosságot feledve és a hároméves polgárháborúból alig kilábalva — már 1939 októberében háborúra készült, és korántsem akart semleges maradni. A Caudillo ekkor még mindezt pusztán saját „számlájára” tervezte, hisz a németek csak 1940 nyarától kezdtek komolyabb nyomást gyakorolni, hogy intervencióra bírják Spanyolországot. Hogy Spanyolország mégsem lett hadviselő állam, az jórészt a körülményeknek volt köszönhető, és nem teljesen Franco ügyességének, amint ezt a Franco-hagiográfia sokáig állította.

Az olasz–spanyol kapcsolatok vizsgálatakor meg kell említenünk Ramón Serrano Suñert,¹⁶ aki 1942. szeptember 12-ig viselte a spanyol külügyminiszteri tisztséget. Serrano Suñer igen kedvelt és szívesen látott személy volt az olasz politikai körökben, többször tett látogatást Olaszországban, vendégeskedett Mussolininál és Cianónál is. Az olasz sajtó nem véletlenül nevezte „Olaszország emberének” (*l'uomo d'Italia*) Serrano Suñert, aki egyébként a spanyol polgárháború befejezése után szinte azonnal baráti látogatást tett Rómában, kifejezve Olaszországnak a spanyol nép hálóját a polgárháborúban nyújtott támogatásért. Serrano Suñer révén az olasz befolyás a spanyol belpolitikában is jól érződött a világháború első éveitől. Azonban hatalmas 1942 szeptemberében véget ért, amikor Franco úgy döntött, hogy leváltja a külügyi poszt éléről. Ekkor úgy tűnt, többé nem lesz óvatos követője az olasz külpolitikának, hanem taktikát változtat, s egy lépéssel megelőzi Mussolinit. Ugyanis a Serrano Suñert váltó új külügyminiszterrel, Francisco Gómez-Jordana Souza gróffal a spanyol háborús külpolitika ismét a semlegesség felé vette az irányt, s távolodni kezdett az olasz modelltől. Gómez-Jordana megfontolt és mérsékelt — sokak szemében szürke — egyéniség volt, azonban nagyrészt neki köszönhetően tudta Spanyolország megőrizni semlegességét a második világháborúban.

Annak ellenére, hogy Serrano Suñer már jó egy éve nem töltött be vezető szerepet a spanyol külpolitikában, az olasz fasizmus összeomlásának pillanatában a két ország közötti kapcsolat még látszólag zavartalan volt. A Duce bukását megelőző közvetlen hónapokban Olaszország és Spanyolország kölcsönös figyelemmel fordult egymás felé. A római spanyol nagykövet, Raimundo Fernández Cuesta y Morelo,¹⁷ jó kapcsolatokat alakított ki olasz fasiszta vezetőkkel, így közvetlen közlelől lehetett tanúja a Mussolini által megálmódott rezsim széthullásá-

¹⁴ Hitler számára csak 1940 nyarától értékelődött fel és vált fontossá Gibraltar. Ennek elfoglalása céljából készült a Félix-terv, melyhez azonban elengedhetetlen lett volna a spanyolok hadba léptetése.

¹⁵ *Manuel Ros Agudo: Preparativos secretos de Franco para atacar Gibraltar (1939–1941). Cuadernos de Historia Contemporánea 2001/23. 299–313.*

¹⁶ A spanyol külpolitika egykori meghatározó egyénisége 2003. szeptember 1-én, 102 éves korában hunyt el.

¹⁷ Fernández Cuesta y Morelo gyerekkori barátja volt José Antonio Primo de Riverának, a spanyol Falange alapítójának. Személyében 1942 októberében egy élvonalbeli falangistát neveztek ki a római nagyköveti posztra.

nak. Első jelentései egyikében tájékoztatta a spanyol külügyminisztert arról, hogy az olasz katonai körök egyöntetű véleménye az, hogy lehetetlen a háború megnyerése, ezért a különbéke pártján állnak. Arról is beszámolt, hogy a katonai kudarcok hatására a fasizmus — és Mussolini — népszerűsége egyre jobban visszaesett. Ennek ellenére, összességében a spanyol nagykövet úgy vélte, nem valószínű, hogy felkelés következne be, mivel a Nemzeti Fasiszta Párt még képes a hatalom megőrzésére.¹⁸ Mussolini hanyatló népszerűsége ellenére Fernández Cuesta úgy vélte, hogy „Mussolini helyzete nagyon szilárd”¹⁹. Azonban azt is világosan látta, hogy „ha az olasz-német erők nem aratnak mihamarabb valamilyen katonai sikert, akkor [Olaszország], mely erkölcsileg egyébként is igen mélyen van, teljesen demoralizálódni fog”²⁰.

A szövetségesek szicíliai partraszállása után Fernández Cuesta az olasz hazafias reakció teljes hiányáról számolt be. Véleménye szerint hasonló esemény a spanyol népből igen heves érzelmeket és hősi cselekedeteket váltott volna ki, azonban „Olaszországban csak depresszió van”²¹ – írta pesszimista hangnemben.

Július 24–25. drámai eseményei, melyekről közvetlenül Dino Granditól, a Nagytanács egyik főszereplőjétől értesült, váratlanul érték a spanyol nagykövetet. Fernández Cuesta azonnal közölte a hírt Madriddal. Az olaszországi események természetesen Spanyolországban pánikhangulatot váltottak ki, hisz az analógia nyilvánvaló volt. Leginkább a falangista vezetők érezték veszélyben magukat. A fasizmus megbuktatását árulásnak minősítették, s attól tartottak, hogy Spanyolország is Olaszország sorsára juthat. A spanyol sajtó, mely a Falange ellenőrzése alatt állt, a váratlan következményektől tartva — érthető módon — csak július 27-én számolt be az olaszországi történésekről. Mussolini bukását csupán mint hírt közölték, kommentárok nélkül, s ezt is igen homályos megfogalmazásban tették, hogy az események súlyosságát némiképp palástolják a spanyol közvélemény előtt. A Falange legfőbb orgánumának, az *Arribának* első oldalán a következő hír állt: „Az olasz Király és Császár átvette a főparancsnokságot a fegyveres erők felett. Badoglio tábornaggal váltották le Mussolinit. Új kormány alakult.” Pusztá hírközlésen kívül azonban állásfoglalást, vagy véleményalkotást nem találhatunk az *Arriba* hasábjain. Az amerikai nagykövet, Carlton Joseph Huntley Hayes július 29-én egyértelműen közölte Francóval, hogy minden tengelybarát nemzetre Olaszországhoz hasonló sors vár. A Caudillo azonban nyugodtan válaszolt a nagykövet provokációjára, s kijelentette, hogy őt nem lepték meg a történetek, hiszen ő előre megjósolta a szövetségesek észak-afrikai sikereit. Némileg alátámasztja ezt az a tény is, hogy Franco 1942 szeptemberében Gómez-Jordana külügyminiszteri kinevezésével már valóban megsejthetett valamit a jövőről. A spanyol külpolitika, ha nem vett is ekkor száznyolcvan fokos fordulatot, lassan kezdett elmozdulni a semlegesség irányába. Franco válaszában azonban — Hayes provokatív mondatához hasonlóan — igyekezett az amerikai diplomata érté-

¹⁸ Fernández Cuesta római spanyol nagykövet jelentése Gómez-Jordana külügyminiszternek. Archivo del Ministerio de Asuntos Exteriores (AMAE), R. 1180-5. Róma, 1943. február 15. (63. sz.)

¹⁹ Uo.

²⁰ Uo.

²¹ Fernández Cuesta jelentése Gómez-Jordanának. AMAE, R. 1180-5. Róma, 1943. július 14. (Sz. n.)

sére adni, hogy a háború még koránt sincs megnyerve, s Németország még erős. A brit nagykövet, Samuel Hoare augusztus 19-én találkozott Francóval. Beszélgetésükről az alábbiakat írta: „A diktátor nyugodt, elégedett volt, és bizakodó a jövőt illetően.”²²

Előbb csak a falangistákat említettük, azonban az olasz fasiszmus bukása nem falangista spanyol körökben is okozott gondokat. Közöttük volt Gómez-Jordana is, akinek az olasz fasiszta rezsim bukása elsősorban diplomáciai problémát jelentett. Ugyanis, mint ahogy az várható volt, az olasz fasiszta vezetők közül sokan olyan országban akartak menedéket keresni, amely nemcsak barátja volt az olasz népnek, de amelynek politikai berendezkedése is hasonló volt a megbukott olasz rezsiméhez. Így egyértelmű volt, hogy Spanyolországba akartak utazni, s a kérés nem is sokat késlekedett: Fernández Cuesta már egy héttel Mussolini bukása után engedélyt kért Gómez-Jordanától, hogy néhány fasiszta vezető Spanyolországban kapjon menedéket. A kérvényezők között olyan élvonalbeli fasisztákat találhatunk, mint Dino Grandi, Galeazzo Ciano vagy Edda Mussolini. A spanyol nagykövet többször megismételte a kérést álnevek mögé rejtve az illető fasisztákat,²³ Madrid válasza, azonban elutasító volt. Egyértelmű volt, hogy a semlegesség mellett elkötelezett Gómez-Jordana nem akarta sem magát, sem országát kompromittálni. Természetesen a szövetségesek sem tartották volna baráti gesztusnak, ha Spanyolország menedéket nyújt a fasiszta vezetőknek.

A spanyol külpolitika újra a semlegesség felé sodródott tehát Mussolini bukása után, s az olasz események hatással voltak a spanyol belpolitikára is. 1943 szeptemberében úgy tűnt, hogy hasonló események, melyek az olasz diktátor bukását előidézték, Spanyolországban is bekövetkezhetnek. A spanyol tartományok katonai vezetői, Franco egykori tábornoktársai, levélben fordultak a Caudillóhoz, melyben feltették a kérdést: nem érkezett-e el a monarchia restaurációjának az ideje?²⁴ A hasonlóság egyértelmű: Olaszországban is a fasiszta vezetők voltak azok, akik véghez vitték a palotaforradalmat. Első pillantásra tehát úgy tűnhet, valóban veszély fenyegette Franco rendszerét. Azonban a spanyol diktátor már ismerte az olasz példát, mely ez alkalommal természetesen nem követendő (mint oly sokszor e kapcsolatok történetében), hanem éppen elkerülendő volt számára. Így Franco, tanulva Mussolini hibájából, nem esett ugyanabba a csapdába. Először is nem követte el azt a hibát, hogy a levél aláíróit összehívja, és az olasz nagytanács gyűléséhez hasonló alkalmat adjon nekik az együttes fellépésre. Ő egyenként hívatta magához tábornokait és sikerült visszavonattatnia velük a levélben foglalt javaslataikat. Így a viharfelhők elvonultak a Franco-rezsim feje felől.

Tény tehát, hogy az olasz események jelentős befolyással voltak Franco döntéseire és hozzájárultak ahhoz, hogy külpolitikájában Spanyolország egyre távo-

²² Aldo Albónico: La Spagna tra Badoglio e Mussolini (1943–45). Nuova Rivista Storica 1985/3–4. 232–233.

²³ Fernández Cuesta Grandit „Fernández” néven, a Mussolini családot „García” néven említi leveleiben. Ld. Fernández Cuesta jelentése Gómez-Jordanának. AMAE, R. 1180-5. Róma, 1943. augusztus 1. (Sz. n.)

²⁴ Ambró Ferenc madridi magyar követ jelentése Ghyczy Jenő külügyminiszternek. Magyar Országos Levéltár (MOL), Külügyminisztérium Politikai Osztálya iratai (K 63), 1943–29/1. 280. iratcsomó. Madrid, 1943. október 5. 49/pol.-1943.

lodjon a tengely politikájától. A spanyol nagykövet 1943 augusztusában távozott Rómából, feladatait Eduardo García Comín ügyvivőre hagyva.²⁵ Fernández Cuesta többet már nem is tért vissza az olasz fővárosba, bár formálisan 1945. januárig töltötte be a nagyköveti posztot.

Eközben Olaszországban a Badoglio-kormány szeptember 8-án aláírta a fegyverszünetet, de — mint ismeretes — Mussolini politikai karrierje sem fejeződött még be ekkor. Szeptember 12-én a németek kiszabádították Gran Sassói fogságából és először Münchenbe, majd Észak-Olaszországba vitték. Ez a terület még a németek ellenőrzése alatt állt. Itt hozta létre Hitler támogatásával Mussolini a rövid életű Olasz Szociális Köztársaságot (Repubblica Sociale Italiana), másikként a salò-i fasiszta köztársaságot. Az újfasiszta állam a valóságban azonban csupán egy bábkormány volt, teljes mértékben Hitler akaratának és érdekeinek alárendelve. Mussolini a Führer akarat nélküli kiszolgálójává vált, mind szellemileg, mind fizikailag szinte már csak árnyéka volt egykori önmagának.²⁶

Ezzel Olaszország gyakorlatilag két részre szakadt, és két kormány létezett egyidejűleg. A világháború tovább folyt, de ezzel párhuzamosan egy polgárháború is kirobbant az olasz félszigeten. Összességében tehát az olaszoknak három fronton kellett küzdeniük: a szövetségesekkel együtt a németekkel szemben, a németekkel együtt a szövetségesekkel szemben, valamint egy polgárháború keretében olaszok ellen harcoltak.

Ez a szakadás nemcsak Olaszországban volt jelen, hanem a spanyolországi olaszok között is érezhető volt. Központi kérdés volt, hogy a Spanyolországba akkreditált olasz diplomaták melyik oldalra állnak: hűek maradnak Mussolinihoz, vagy a törvényes Badoglio-kormány mellett foglalnak állást? Az olasz diplomaták nagy része a király mellett fejezte ki hűségét, vagyis a legális kormány képviselőit vállalták magukra. Közülük is ki kell emelni az olasz nagykövetet, Giacomo Paulucci di Calbolit, akit még Mussolini nevezett ki 1943 márciusában.²⁷ A salò-i fasiszta állam megalakulásakor Mussolini személyesen ajánlotta fel új kormánya külügyminiszteri tárcáját, azonban Paulucci di Calboli visszautasította a felkérést és a monarchiára esküdött fel. A madridi olasz nagykövetség személyzetének nagyobbik része is a hivatalos olasz kormány mellett foglalt állást, azonban más spanyol városokban — ahol olasz konzulátusok működtek, vagy egyszerűen olasz kolóniák éltek — az emigránsok magatartása nem volt ilyen egyértelmű. Barcelonában például az olasz konzul és az olasz kolónia Mussolini és a fasiszmus mellett tartott ki. Más városokban előfordult, hogy a konzuli testületen belül sem volt egyetértés. Ez történt például San Sebastián-ban is, ahol a konzul

²⁵ Fernández Cuesta 1943. augusztus 18-án írta meg utolsó jelentését (AMAE, R. 1717-3, 398. sz.). A következő jelentés már García Comín szignóját viseli.

²⁶ Az Olasz Szociális Köztársaság külpolitikájáról részletesebben lásd: *Marino Viganò: Il Ministero degli Affari Esteri e le relazioni internazionali della Repubblica Sociale Italiana 1943-1945.* Milano, Jaca, 1991. *Luigi Villari: Affari esteri 1943-45.* Roma, Magi-Spinetti, 1948. *Annibale Zambarbieri: La Repubblica di Salò e Mussolini visti da un osservatore spagnolo.* Humanitas 1982/2. 274-294. *De Launay: i. m. Candiano Falaschi: Az olasz fasiszmus végnapjai.* Budapest, Kossuth, 1975. *Ormos: i. m. 563-625.*

²⁷ Paulucci di Calboli „köpönyegforgatásáról” és az angolszász nagykövetek előtt is „visszatetsző magatartásáról” számol be Ambró jelentése. Ld. MOL, K 63, 1943-29/1. 280. iratszó, Madrid, 1943. október 16. 50/pol.-1943.

Badoglio-párti volt, az alkonzul azonban Mussolinira adta a voksát. Meglepő módon azonban a legharcosabb antifasiszta diplomata Sevilla olasz konzulja, Franco Farinacci, az egyik legrettegettebb olasz fasiszta vezető, Roberto Farinacci (Cremona „kiskirálya”) fia volt. A Spanyolországban élő olaszok közötti ellentétek gyakran okoztak politikai és diplomáciai problémákat, de — mivel nemegyszer nyílt összetűzésbe keveredtek egymással és a spanyol hatóságokkal — veszélyesek voltak a közrend fenntartása szempontjából is.²⁸

Míthogy Olaszországban 1943. szeptembertől párhuzamosan két kormány működött, felmerül a kérdés, hogy Spanyolország hogyan oldotta meg ezt a diplomáciai dilemmát? Tengelybarát országgént természetesen Mussolinit és új kormányát kellett volna elismernie. Azonban mint semleges ország — figyelembe véve, hogy a háborús események már nem a tengely számára voltak kedvezőek — a legitim olasz monarchia mellett kellett volna állást foglalnia. Hitlernek gyorsan sikerült elismertetnie Mussolini bábállamát a tengely csatlós országaival,²⁹ és a fasiszta sajtó közölte, hogy Spanyolország is hivatalosan elismerte a salói köztársaságot.

Azonban a valóságban nem így történt. Gómez-Jordana külügyminiszter a római spanyol ügyvivőnek azt az utasítást adta, hogy csak a legitim miniszterelnök előtt lássa el hazája képviseletét. Ezért Spanyolország a monarchiával tartotta fenn a hivatalos kapcsolatokat, sőt Gómez-Jordana még arra is utasította García Comínt, hogy kísérelje meg megszerezni az olasz külügyminisztériumtól az 1939–1941-es évek Spanyolországra vonatkozó dokumentációját, hogy ezzel elejét vegye a későbbi diplomáciai bonyodalmaknak.

Ekkor tehát Spanyolország már határozottan visszatért a semlegességhez, amivel a Caudillo igyekezett leplezni korábbi tengelyhatalmakhoz fűződő — és 1943-tól már egyre kompromittálódóbb — kapcsolatait. Ezt támasztja alá a spanyol Külügyminisztérium Nemzetközi Tanácsadó Hivatalának tizenegy oldalas feljegyzése, mely a következőképp definiálta a spanyol álláspontot: „Az olasz eseményekkel szemben Spanyolország jelenlegi magatartása semmi kétséget sem hagy maga után. A király testesíti meg az olasz állam nemzetközi személyiségét, aki jogköréből adódóan kinevezte a Badoglio-kormányt, mely ezáltal legitimmé vált. [...] következőképpen nemzetközi szinten csak ettől a kormánytól függő megbízottak és szervezetek képviselhetik az olasz államot. [...] Ez azt jelenti, hogy a Quirinale³⁰ melletti Spanyol Nagykövetség továbbra is törvényesen a király mellett van akkreditálva, anélkül, hogy ez utóbbinak fővárosból való eltávozása jogilag módosítaná ezt a helyzetet [...] És fordítva is: a spanyol államfő, valamint a kormány mellett csak azok a diplomáciai képviselők tevékenykedhetnek, akiket a király vagy a törvényes kormány nevezett ki, mindaddig, amíg a jelen helyzet fennáll.”³¹

²⁸ *Albònico*: i. m. 234–235.

²⁹ Német nyomásra Japán, Bulgária, Horvátország, Románia, Szlovákia, Magyarország, Kína, Mandzsúria, Thaiföld, Burma és San Marino ismerte el hivatalosan az Olasz Szociális Köztársaságot. *Viganò*: i. m. 532.

³⁰ Az egykori római királyi palota (ma a köztársasági elnök székhelye), ahol a külföldi diplomáciai képviselők átadják megbízólevelüket az olasz állam képviselőjének.

³¹ A Külügyminisztérium Nemzetközi Tanácsadó Hivatalának feljegyzése. AMAE, R. 2193-25. Madrid, 1943. szeptember 22. (400. sz.)

Ennek ellenére a németek igen erős nyomást gyakoroltak Francóra, hogy Spanyolország hivatalosan is ismerje el Mussolini bábkormányát. A madridi német nagykövet, Eberhard von Stohrer báró nem felejtette el emlékeztetni a Caudillót, hogy Mussolini annak idején egy pillanatra sem habozott elismerni Franco kormányát. Ez alkalommal Gómez-Jordana határozott semlegessége volt az, ami Francót végső soron meggyőzte, ugyanis a külügyminiszter lemondással fenyegette meg a Caudillót arra az esetre, ha elismerné Mussolini fasiszta köztársaságát.³² Így a szeptember 29-re összehívott minisztertanácson Gómez-Jordana akaratára kerekedett felül, és Spanyolország nem ismerte el a salói köztársaságot. Október 31-én Franco bejelentette Spanyolország visszatérését a semleges pozícióhoz, bár hangsúlyozta, hogy úgynevezett „éber semlegességről” van szó.³³

Jóllehet a hivatalos elismerés tehát nem történt meg, bizonyos közvetett képviselő mégis kialakult a fasiszta rezsimmel. A milánói spanyol konzul, Fernando Chantal³⁴ azt az utasítást kapta, hogy összekötő szerepet töltsön be — természetesen diszkrétén, írásos dokumentáció nélkül — a Mussolini kormány és a Franco-rezsim között. A konzul leveleiben hírt adott a spanyol külügyminiszternek az általános olasz helyzetről, a köztársasági fasiszta párton belüli korrupcióról és a belső egyetértés hiányáról, a német–olasz ellentétekről, az olasz városok folyamatos bombázásáról, valamint az olasz nép reményvesztett, kimerült lelki állapotáról.³⁵

Ugyanígy volt példa a spanyolországi olasz diplomáciai jelenlét kétarcúságára is. Egy bizonyos Eugenio Morreale³⁶ vállalta Mussolini kormányának madridi képviselőjét egészen a Duce haláláig. Morreale „az Olasz Szociális Köztársaság spanyolországi képviselője” címet vette fel, s madridi irodájában két akkreditált titkár (Antonio Boserman, Armando Carducci), egy kereskedelmi megbízott (Adolfo Marino), egy sajtóattasé (Giorgio Spotti), valamint három katonai attasé (Antonio Muffone, Michele Scopa, Marino Belloni) is tevékenykedett.³⁷ Természetesen ez, valamint a több más spanyol városban³⁸ megtalálható olasz hivatalnokok pusztán jelenléte felháborodást és tiltakozást váltott ki mind a legitim olasz kormányt képviselő nagykövet, mind az angolszász nagykövetek részéről. Gómez-Jordana ugyan elismerte az amerikai diplomata előtt, hogy Morreale az olasz fasiszta köztársaság képviselőjeként van jelen Madridban, azonban ez nem

³² Gómez-Jordana többször is fenyegetőzött lemondással külügyministersége idején, és úgy tűnik, taktikája bevált. Erről részletesebben lásd: *Javier Tusell: La etapa Jordana (1942–44). Espacio, Tiempo y Forma 1989/2. 169–189.*

³³ *Albónico: i. m. 233.*

³⁴ Fernando Chantal y Girón (1896–1964) már rendelkezett némi diplomáciai múlttal. Dolgozott a spanyol külügyminisztériumban, valamint a párizsi, a berni és a londoni nagykövetségen. Milánóban 1943. július 6-tól látott el konzuli feladatokat. Innen 1948-ban tért vissza Madridba, de haláláig diplomáciai tisztségeket töltött be.

³⁵ Chantal tevékenységéről részletesebben lásd: *Zambarbieri: i. m.* Ebben a cikkben a szerző közül két fontos bizalmas levelet, melyet a spanyol konzul felettesének küldött Madridba.

³⁶ Morreale Mussolini bukása előtt Málagában volt konzul. 1943 szeptemberétől hozzá fordulhattak azok az olaszok, akik politikai meggyőződésükben Mussolinihoz maradtak hűségesek.

³⁷ García Comín levele Gómez-Jordanának. AMAE, R. 2193-25. Róma, 1944. március 23. (118. sz.)

³⁸ Az Olasz Szociális Köztársaság Madridon kívül képviselőt tartott fenn az alábbi városokban: Málaga, Huelva, Sevilla, Zaragoza, Murcia, Valencia, Algeciras, Vigo, San Sebastián, Logroño, Barcelona, Bilbao, Estepona, Miranda del Ebro, Palma de Mallorca.

jelenti azt — érvelt a külügyminiszter —, hogy a spanyol kormány hivatalosan elismerte volna Mussolini államát. Gómez-Jordana azzal indokolta a félhivatalos kapcsolat fenntartását a fasiszta bábállammal, hogy a spanyol kormány nem hagyhatja, hogy az Észak-Olaszországban lévő spanyol állampolgárok képviselet nélkül maradjanak.³⁹

Az angolszász hatalmak, valamint a monarchista Olaszország nagykövetei többször megismételték tiltakozásukat Spanyolországban az olasz fasiszta állam képviseletével szemben tanúsított magatartása miatt, és követelték a fasiszta kormány képviselőinek spanyol területről való kiutasítását. Franco azonban halogatta a döntést. A spanyol hatóságok sokáig türelmesnek mutatkoztak a Mussolini képviseletében fellépő olasz tisztviselőkkel szemben és semmit nem tettek akcióik megfékezésére. Engedélyezték például, hogy Mussolini követői Badoglio ellenes pamfletet⁴⁰ jelentessenek meg (1943. november), és nem léptek fel királyellenes kampányukkal szemben sem. Ennek keretében a spanyolországi olasz fasiszták több lázító kiadványt adtak ki, közöttük például egy könyvet is *Poderes ocultos en acción* (Sötét erők akcióiban) címmel. A spanyol kormány nemcsak, hogy megtűrte az ilyen jellegű akciókat, hanem még arra is engedélyt adott, hogy az említett kiadványokat, röpiratokat az *Arriba* nyomdájában nyomtathassák, mint ahogy erről felháborodottan tájékoztatta Paulucci di Calboli a törvényes olasz kormányt.⁴¹ Ezenkívül Morreale sikereket ért el a fasiszta propaganda területén is: a falangista sajtóban befolyásos barátai voltak, akiknek köszönhetően olyan cikkek láthattak napvilágot az *Arriba* hasábjain, melyek „gyáva árulónak” minősítették az olaszokat, akik elárulták a fasizmust, és átálltak a király oldalára. Hasonló tematikával és céllal született meg Ismael Herraiz könyve is *Italia fuera de combate* (A kiugrott Olaszország) címmel. A falangista újságíró megvető hangnemben írt az olaszok „árulásáról”, de emellett hangot adott abbéli félelmének is, hogy esetleg a spanyol rezsim is hasonlóképpen fog összeomlani, mint ahogyan az Olaszországban történt.

Kétségtelen tehát, hogy a spanyol hatóságok túlságosan is toleránsak voltak az olasz fasiszták tevékenységével szemben, s emiatt a semlegességet hangsúlyozó Gómez-Jordana többször is hangot adott nemtetszésének. Am egy vadászbaleset következményeként Gómez-Jordana 1944. augusztus 3-án váratlanul elhunyt, s utóda José Félix Lequerica y Erquiza⁴² lett, aki nem éppen angolbarátságáról volt ismert a szövetséges diplomaták körében. Morreale ezt a helyzetet ki is akarta használni, megnövelte bizalmi embereinek a számát és egy új olasz iskola megnyitását tervezte Barcelonában, mely természetesen fasiszta irányítás alatt

³⁹ *Albònico*: i. m. 244. A cikk szerzője hasonló példaként említi azon félhivatalos kapcsolatot, melyet a spanyol kormány az észak-afrikai francia kormánnyal létesített. Ezen kormány is rendelkezett képviselővel Madridban, annak ellenére, hogy a vichyi nagykövet látta el a hivatalos francia képviseletet.

⁴⁰ *Albònico*: i. m. 269–271.

⁴¹ Paulucci di Calboli madridi olasz nagykövet jelentése José Pan de Soraluece külügyi államtitkárnak. AMAE, R. 2193-25. Madrid, 1944. május 1. (Sz. n.)

⁴² José Félix Lequerica y Erquiza külügyminiszteri megbízatása előtt a vichyi kormány előtt képviselte nagykövetként hazáját. A külügyi tárcát 1944. augusztus 12.–1945. július 20. között töltötte be.

működött volna.⁴³ Az olasz fasiszta diplomata egyre határozottabb lépéseket tett a spanyol katonai körök felé is. Lequericához azzal a kéréssel fordult, hogy nevezzenek ki egy spanyol katonai attasét a milánói spanyol konzulátusra, ez alkalommal azonban a külügyminiszter elutasító választ adott. Lequerica tartózkodó magatartása ellenére Morreale tovább tevékenykedett, és befolyásos falangista barátai révén igyekezett minél kedvezőbb helyzetet kialakítani az olasz fasiszta köztársaság számára.⁴⁴

A fenti példák is bizonyítják, hogy noha Franco nem ismerte el hivatalosan Mussolini államát, a diplomáciai színpad díszletei mögött fennmaradtak a kapcsolatok a fasiszta kormánnyal is, s a falangista körök nem is leplezték az Olasz Szociális Köztársaság képviselői iránt táplált szimpátiájukat. Csak 1945 első napjaiban tett Lequerica határozottabb lépéseket ebben az ügyben, amikor bejelentette a hadügyminiszternek,⁴⁵ hogy már nem látja indokoltnak Mussolini katonai attaséinak madridi jelenlétét, és időszerűvé vált Spanyolországból való kiutasításuk.⁴⁶ Mindezek ellenére a rendelet végrehajtását nem kapkodták el; még 1945 áprilisában is voltak fasiszta katonai ügynökök Spanyolországban.

Chantal Milánóban közelről nézhette végig az olasz fasizmus haláltusáját. Többször tett látogatást Mussolininál, és benyomásáról 1944 nyarán a következőket írta felettesének: „A diktátor külsőre megváltozott: lefogyott, megöregedett; hangja tompa, tekintete nyugodt.”⁴⁷ A tragikus sorsot megsejtve Mussolini spanyol útleveleket kért szeretője, Clara Petacci családjának.⁴⁸ Chantal segítségét felhasználva április 25-én még megkísérelte Svájcban keresztül felvenni a kapcsolatot a szövetségesekkel. A spanyol konzul erről is tájékoztatta Madridot: „25-én délután a Duce hívatott magához azzal a kéréssel, hogy egy kényes és nagyon titkos ügyben intézkedjek Svájcban. Az események felgyorsulása miatt azonban már nem tudtam eljárni ebben az ügyben. Arról lett volna szó, hogy beszéljek a berni brit követtel. Ehhez hozzá is járultam, tekintve, hogy személyesen ismerem Norton urat.”⁴⁹ Mussolini ekkor már meg akarta adni magát, ám nem feltételek nélkül – mint ahogy azt a szövetségesek követelték. Ez lehetővé tette volna számára, hogy a fasizmus fennmaradjon, és felhasználható legyen a bolsevizmus elleni harcban. Ez alkalommal „Mussolini nagyon ideges volt, szemei kidülledtek és világosan látható volt elkeseredettsége”⁵⁰ – írja a spanyol diplomata. Chantal

⁴³ A fasiszta olasz képviselő barcelonai irodájának levele a spanyol külügyminiszternek. AMAE, R. 2193-25. Barcelona, 1944. szeptember 8. (Sz. n.) A fasizmus spanyolországi kulturális hatásáról lásd még: *José Andrés Gallego – Luis de Llera: Instituciones culturales fascistas en España (1939–1944)*. Spagna Contemporanea 2000/18. 211–217.

⁴⁴ *Albònico*: i. m. 259.

⁴⁵ Ezt a tisztséget Carlos Asensio Cabanillas töltötte be 1942. szeptember 3. és 1945. július 20. között.

⁴⁶ Lequerica személyes és bizalmas közlése Carlos Asensio tábornoknak. AMAE, R. 2193-25. Madrid, 1945. január 5. (Sz. n.)

⁴⁷ *Zambarbieri*: i. m. 289. A cikk szerzője közli Fernando Chantal levelét is, melyet 1944. július 8-án írt Gómez-Jordana külügyminiszternek.

⁴⁸ Chantal jelentése Lequericának. AMAE, R. 1180-6. Milánó, 1944. szeptember 1. (93. sz.); Chantal jelentése Lequericának. AMAE, R. 2302-16. Milánó, 1944. szeptember 29. (Sz. n.); Chantal jelentése Lequericának. AMAE, R. 2302-16. Milánó, 1944. szeptember 29. (104. sz.)

⁴⁹ Chantal levele Lequericának. AMAE, R. 1705-2. Milánó, 1945. május 6. (24. sz.). Idézi *Zambarbieri*: i. m. 292.

⁵⁰ Uo.

valóban nem tudta már a kért közbenjárást teljesíteni, tekintve, hogy április 28-án partizánok fogták el Mussolinit szeretőjével és más fasiszta vezetőkkel együtt.

A levél második részében a spanyol konzul az észak-olaszországi kaotikus helyzetről számolt be, valamint írt arról a több száz spanyol állampolgárságú menekültől is, akik Németországból indulva az Olasz Szociális Köztársaságban rekedtek, s vagyon nélkül, nyomorúságos helyzetben várták hazatelepítésüket.⁵¹

Amikor Mussolini kivégzésének a híre eljutott Spanyolországba, Morreale bejelentette Lequericának, hogy spanyolországi küldetése véget ért, tekintve, hogy az állam, melyet képviselt megszűnt.⁵² Ezután a madridi olasz fasiszta képviselő és spanyolországi irodái feloszlottak.

Mussolini halála után az olasz–spanyol kapcsolatok történetében új fejezet kezdődött. Az olasz sajtó — nem feledve a spanyol falangisták Badoglióval és az olasz monarchiával szembeni ellenséges viselkedését — spanyolelles kampánytól volt hangos és a két ország közötti diplomáciai kapcsolatok azonnali felfüggesztését követelte. Ugyanígy a spanyol sajtóra sem volt jellemző a baráti hangvétel. Ennek ellenére — és főleg gazdasági okoktól motiválva — a diplomáciai kapcsolatok egy ideig még fennmaradtak. A spanyol kormány formálisan jó kapcsolatot alakított ki az olasz állam új nagykövetével, Tommaso Gallarati Scottival⁵³. Ezzel párhuzamosan Rómában is normalizálódott a helyzet az új spanyol nagykövet, José Antonio Sangróniz y Castro⁵⁴ kinevezésével. Ez utóbbi két diplomata munkásságának bemutatása 1945-től azonban már az olasz–spanyol kapcsolatok történetének újabb fejezetéhez tartozik.

---

⁵¹ Uo.

⁵² Morreale levele Lequericának. AMAE, R. 2193-25. Madrid, 1945. május 1. (Sz. n.)

⁵³ Gallarati Scotti 1945. február 15-én adta át megbízólevelét. 1946. december 28-ig képviselte hazáját Madridban.

⁵⁴ 1945. január 3-án nevezték ki nagykövetté, de csak májusban foglalta el római helyét.

Randolph L. Braham

MENTŐAKCIÓK MAGYARORSZÁGON

Mitoszok és a valóság

Tiszteletlen megjegyzéssel illeti a háborús évek magyarországi ellenállási mozgalmát önéletrajzában Kádár Gyula, a katonai hírszerzés egykori parancsnoka: „Ha annyi ‘ellenálló’ lett volna 1944. március 19. előtt, mint 1945. májusban és később, Hitler nem kockáztatta volna meg az ország megszállását, mert tartott volna attól, hogy megbénul a termelés, a szállítás, a fegyver alá kényszerítés.”¹ Kádár nyilvánvalóan arra a szép számú hősi ellenállási beszámolóra utal, amely a kommunista korszakban látott napvilágot. Nagyjából ugyanez áll azokra a mentőakciókra is, amelyekről a háború után publikáltak beszámolókat.

Ha az ország 1944–45-ös német megszállása alatt végrehajtott mentőakciók mítosza helyett inkább azok valóságára vagyunk kíváncsiak, először is tisztázniuk kell a „mentőakció” szó tartalmát, és legalább megközelítően pontos adatokkal kell rendelkezniük a ténylegesen megmentett zsidók számát illetően. „Megmentett” zsidóknak csak azokat tekintem, akiket a deportálástól és a koncentrációs táborok megpróbáltatásaitól keresztény barátaik, szomszédai, névtelen jóakaróik, állami tisztviselők, kormányzati vagy egyházi szervezetek tagjai, vagy más zsidók mentettek meg. Ebben a tanulmányban nem tekintem „megmentett” zsidóknak azokat, akik pusztán túléltek a koncentrációs táborot vagy a munkaszolgálatot, saját erejükből szöktek egy szomszédos országba, illetve mások segítségével, elrejtőzve éltek túl a háborút. Őket ugyanis nem „megmentették”, hanem felszabadították a diadalmas szövetséges csapatok; felszabadításuk nem öncél, hanem a sikeres hadműveletek következménye volt.

Csak becsülni lehet azoknak a zsidóknak a számát, akiket a fenti értelemben „megmentetteknek” tekintünk. Az 1941. évi népszámlálás szerint Magyarország zsidó népessége 725 007 fős volt, amihez kb. 100 000 fő járult, akiket a hatályos fajvédelmi törvények keresztény vagy áttért voltak ellenére is zsidókként kezeltek. Magyarország német megszállásakor, 1944. március 19-én az országban faji alapon 762 000 zsidót tartottak nyilván, közülük 231 450 élt a fővárosban. Az 1941. és 1944. évi adatok különbsége legnagyobb részben abból fakad, hogy a közbeeső időben igen sok zsidó férfit vezényeltek külföldre: ukrainai vagy szerbiai munkaszolgálatra.

---

¹ L. Kádár Gyula: *A Ludovikától Sopronkőhidáig*. Budapest, Magvető Kiadó, 1978. 665. Itt mondom köszönetet Richard Breitmannak, a washingtoni American University professzorának e tanulmányom elkészítése során tett érzékeny megjegyzéseiért és értékes javaslataiért.

A magyar zsidóság háborús emberveszteségét 565 000 elhalálozásra szokták becsülni. Ebből több mint 60 000 a német megszállás előtti évekre esett. A megszállás után elszenvedett emberveszteség 501 500-ra tehető, amelynek zöme a májusi-júliusi deportálások után, Auschwitzban meggyilkolt zsidókból adódik. Közülük 100 803 volt fővárosi lakos. A Holokausztot túlélte 260 500 magyar zsidó közül 130 650 volt fővárosi lakos, a többi, vagyis 129 850 vidéki volt.

Szinte lehetetlen meghatározni azoknak a magyar zsidóknak a számát, akik mások segítségével éltek túl a háborút, akár önzetlen humanitárius segítségről volt szó, akár fizetett szolgáltatásról. Nincsenek például számszerű adataink azokról a magyar zsidókról, akik szlovák vagy lengyel menekültekhez csatlakozva szöktek el Magyarországról akkor, amikor azok úgy ítélték meg, hogy saját országukban már nyugodtabbak a körülmények, mint Magyarország akkori területén. Ugyancsak nehéz meghatározni azoknak a zsidó férfiaknak a számát, akiket jóindulatú munkaszolgálatos parancsnokok mentettek ki a gettókból, a deportálás elől azzal, hogy behívták őket alakulatukba. Sokuk számára a menedék csak átmenetinek bizonyult, hiszen legtöbbször ők is koncentrációs táborokban kötöttek ki az 1944. október 15-i nyilas hatalomátvétel után.

Azt is csaknem lehetetlen számszerűen meghatározni, hogy hány zsidót mentettek meg keresztények akár pénzért, akár emberieségből, mindenesetre kockázatot vállalva. Az évek során a Yad Vashem ha nem is minden egyes, de igen sok humanitárius segítséget nyújtó személyt tüntetett ki a Világ Igaza címmel. A 600 magyar keresztény közül, aki 2003-ig bezárólag ebben a címben részesült, egy néhány azért a „humánus politikáért” kapta az elismerést, amelyet hivatali beosztásában folytatott. Ők azonban sem saját, sem családjuk életét nem tették kockára a zsidók sorsának megkönnyítése érdekében vállalt, közvetett akcióikkal.

A Világ Igazai által megmentett magyar zsidók többsége a fővárosban élt, ahol sokkal könnyebb volt a túlélés, valamint a mentés is, mint vidéken. A fővárosban a zsidók mentése csak a nyilas hatalomátvétel, 1944. október 15. után kapott erőre. A szovjet csapatok azonban ekkorra már szinte egész Észak-Erdélyt elfoglalták, és csupán napok-hetek kérdése volt, hogy mikor özönlük el az ország trianoni területét is.

A zsidók mentése sokkal veszélyesebb volt a vidéki településeken, mint a fővárosban a zártabb földrajzi viszonyok, a viszonylagos elszigeteltség, az antiszemita közhangulat és főként a gettósítás és a deportálás hallatlan gyorsasága miatt. Ez különösen az ortodox zsidóság lakta Kárpátalján és Észak-Erdélyben volt így, ahol először indultak meg a tömeges deportálások. Részben emiatt oly kicsiny a Világ Igazainak e területekre eső viszonylagos száma. Az eddig elismert 600 keresztény zsidómentő közül csupán 14 százalék volt vidéki.² A Világ Igazainak Magyarországon tanúsított, bármilyen gyér hősiessége azonban az ország sötét második világháborús történetének legfényesebb fejezetét alkotja.

Elég jelentős azoknak a magyar zsidóknak a száma, akik a német megszállás alatt magyar állami vezetők vagy zsidó hitközségi és cionista tisztségviselők mentőakcióinak köszönhették megmenekülésüket. Ezek közül az akciók közül különösen hat került szenvedélyes viták középpontjába már a háborús időszak-

² Hálás vagyok Sari Reuveninek, a Holocaust neves izraeli kutatójának ezért az információért.

ban is, valamint a háború után. A viták ma is éppúgy lázba hozzák a történezeseket, mint a laikusokat. Számos tudományos és polemikus tanulmány dolgozta fel e mentőakciók mítoszait és valóságát.

Ezek a következők: (1) Budapest zsidóságának megmentése; (2) 1 684 zsidó megmentése az ún. Kasztner-csoportban; (3) 18 000 zsidó Strasshofba való átirányítása; (4) nyolcvan prominens közösségi és hitközségi vezető megmentése Freudiger Fülöp által; (5) a Weiss- és Chorin-család megmentése; valamint (6) „sok ezer” magyar zsidó átszöktetése a magyar-román határon. Magyar és más hivatalos személyek csak egy akcióban, igaz, a legnagyobb szabásúban, Budapest zsidóságának a megmentésében vettek részt. Feltűnően távol maradtak az akcióktól a magyar zsidóság országos vezetői, éppen azok a személyek, akik a németek által létrehozott Központi Zsidó Tanács vezetőségét alkották. Freudiger volt az egyetlen kivétel, ő azonban az Eichmann-Sonderkommando egyik tisztjéhez, Dieter Wislicenyhez fűződő személyes „barátságát” főleg saját maga, családja és legközelebbi barátainak megmentésére használta fel.

Az, hogy a zsidóság országos vezetői sem a Holokauszt előtt, sem annak hónapjaiban nem vállalkoztak mentőakciókra, sőt, még a mentésre irányuló vésztervek kidolgozásával is adósak maradtak, a magyar zsidóság „aranykorában” meghonosodott elgondolásaiból és attitűdjeiből következett. Meggyőződéssel hitték, hogy a kormányzó konzervatív-arisztokrata elitel kiépített kapcsolataik biztos megóvják a magyar zsidókat attól a sorstól, amely Európa más országaiiban sújtotta hittestvéreiket. A két elit kölcsönösen előnyös, szimbiotikus kapcsolata biztonságérzetet keltett a zsidókban, miközben hazafias érzületeiket és asszimilációs hajlandóságukat is növelte.³

Miután a magyarokkal vállvetve harcoltak 1848–49-ben az ország függetlenségéért, a magyarországi zsidók igen fontos részt vállaltak az ország modernizálásából, kultúrájának felvirágoztatásából, s ami még ezeknél is fontosabb, hozzájuttatták az alapvetően feudális arisztokrata-dzsentrí vezetőréteget ahhoz a csekély politikai többséghez, amelyre a soknemzetiségű királyság kormányzásában annak feltétlenül szüksége volt. A magukat „mózeshitű magyarokként” meghatározó zsidók még az etnikai-nemzeti kisebbségek elmagyarosítására irányuló kormányzati törekvésekben is vezető szerepre vállalkoztak.⁴ A hálás és egyre hazafiasabb zsidók, de különösen a vezetőik, egykönnyen szemet hunytak a fölött, hogy az ország konzervatív-arisztokrata elitje — minden felvilágosult látszata ellenére — alapvetően antidemokratikus és reakciós alakulat, amely még köszönőviszonyban sem áll a tolerancia vagy a pluralizmus gondolatával.

A vezető elit és a zsidó elit „társadalmi szerződése” tehát ingatag, egyoldalú és rövid életű volt. A konzervatív-arisztokrata elit még formálisan is csak addig tartotta magát ehhez a „szerződéshez”, amíg politikai és gazdasági érdekei dik-

³ Paul Ignotus, a kitűnő író megjegyzése szerint az „aranykor” magyar zsidói „még a magyaroknál is magyarabbakká váltak”, l. *Ignotus, Paul: Hungary*. London, Benn, 1972. 93. A neves brit történész, Robert Seton-Watson is így vélekedett, amikor az 1908-ban megfigyelhető magyar nacionalizmusról így írt: „ma a magyar sovinizmus két bástyája a katolikus egyház, illetve a zsidóság”, idézi *Mendelsohn, Ezra: The Jews of East Central Europe Between the World Wars*. Bloomington, Indiana University Press, 1983. 91.

⁴ Jászi Oszkár, a világhírű szociológus gyakran írt „a zsidók intoleráns (magyar) nacionalizmusáról”, amely szerinte a háború előtt jelentősen hozzájárult a magyarok és a nemzetiségek viszonyának elmérgesedéséhez, l. *Mendelsohn: uo.*

tálták, a zsidó vezetők azonban teljes mértékben kötelezőnek tartották, hiszen ez kezeskedett a zsidóság biztonságáról. Bebeszélték maguknak, hogy a civilizált és lovagias magyarok sohasem fogják elfeledni, mit köszönhet nemzetük 1848 óta a zsidóság politikai, gazdasági és kulturális szolgálatainak.

Az, hogy mennyire egyoldalú és rövid életű volt ez a „szerződés”, az Osztrák-Magyar Monarchia 1918. évi összeomlása után azonnal megmutatkozott.⁵ Bár a magyar kormányzó elit egyértelműen nullifikálta az első világháború után, a zsidó vezetők úgy csüggték rajta, mintha még mindig létezne, és szilárdan kitartottak háború előtti hazafiasságuk mellett. Átmeneti eltévelyedést láttak a frissen elfogadott *Numerus clausus* törvénycikkben (ez volt egész Európa első zsidóellenes törvénykezése a háború után) éppúgy, mint a kéréséletű kommunista diktatúra után fellángolt antiszemita atrocitásokban, amelyekben Horthy vezette ellenforradalmárok is kitűntek. Ragaszkodva hazafiasságukhoz, a zsidó vezetők az ország belügyeibe való durva beavatkozásként hevesen elutasították, hogy nemzetközi zsidó szervezetek a békeszerződések megsértése címén büntető akciókat kezdeményezzenek Magyarország ellen.

A magyarországi zsidóság országos vezetősége még akkor is kitartott lojális álláspontja mellett, amikor a náci Németország nyomdokain haladó Magyarország 1938-tól egyre súlyosabb zsidóellenes intézkedésekbe kezdett. Az egyre szorongatóbb zsidóellenes törvények lavináját úgy értelmezték, hogy azok csupán „a kor szellemét” tükrözik vissza, továbbá úgy okoskodtak, hogy „érthető” ezek némelyikének, de talán valamennyinek is a parlamenti elfogadása az adott nemzetközi helyzetben, azon felül pedig „szükségesek” ezek az intézkedések, hiszen kifogják a szelet külföldön a nácik, idehaza pedig a nyilasok és szövetségeseik vitorlájából. Miközben a zsidóság vezetői sokat háborogtak „az új rend” nevében elkövetett kilengéseken — 1941 és 1944. márciusa között magyarok mintegy 60 000 zsidó halálát okozták —, továbbra is szilárdan hitték, hogy a lovagias Magyarországon elképzelhetetlen mindaz, ami a zsidókkal Lengyelországban és más, náci kézre került európai országokban történt.

Osztoztak vezetőik derülátásában a magyarországi zsidók, még a cionisták is. Alapvetően biztonságban érezték magukat. Kállay Miklós kormánya (1942. március 9 – 1944. március 19.) következetesen elutasította a németek makacsul ismételt követelését, hogy Magyarország is tegye magáévá „a zsidó kérdés végleges megoldásának” programját. 1943. őszére a zsidók — a vezetők éppúgy, mint a tömegek — még a korábbinál is biztosabbak voltak abban, hogy ha gazdaságilag végsőkig kifosztva is, de túlélik a háborút. Derülátásukat támasztotta alá, hogy 1943. januárjában és februárjában Voronyezsnél és Sztálingrádnál a szovjet csapatok felmorzszolták a magyar, illetve a német erőket, majd pár hónappal később Olaszország is kapitulált. Tovább fokozta derülátásukat, hogy úgy vélték, még a független Magyarország és a náci Németország szövetségi viszonya is biztonságuk mellett szól.

⁵ Theodor Herzl, a modern cionizmus Budapesten született megalapítója, előre megérezte ezt. 1903-ban, Mezei Ernőhöz, a magyar Parlament egyik zsidó képviselőjéhez írott levelében megjósolta, hogy „a sors keze a magyar zsidóságra is le fog csapni. Minél később történik ez, minél nagyobb erőre vergődik addig a zsidóság, annál kíméletlenebb és keményebb lesz a csapás, és annál vadabban fog lesújtani. Nincs menekvés.” *Mendelsohn*: 94.

Annyira biztosra vették a közösségi és cionista vezetők a zsidóság túlélési esélyét, hogy minden jel szerint tudatosan úgy határoztak, nem tájékoztatják a zsidó tömegeket Auschwitzról és a „végleges megoldásról”, noha ekkorra ezek titkairól teljes körű információkkal rendelkeztek.⁶ Mindvégig vakon bizakodtak, nem figyeltek fel a fejük fölött gyülekező sötét fellegekre, s így megelőző vészintézkedéseket sem tehettek. Meg sem fordult a fejükben egy olyan forgatókönyv, amelynek értelmében a náci Németország megszállhatná szövetségesét, Magyarországot, és leszámolhatna azzal a konzervatív-arisztokrata elittel, amelyre a zsidók biztonságuk egész reményét alapozták.

A német megszállás fölötti elképedésükben és megdöbbenésükben a zsidó vezetők a legutolsó szalmaszál után kaptak: megkönnyebbüléssel hallották a hírt, hogy Horthy államfőként hivatalában marad. A zsidók úgy gondolták, hogy „legfelsőbb hadúri” minőségében tovább élvezi majd a katonai és állami közigazgatás bizalmát és támogatását, s így, ha a hozzá lojális „zsidóhíttű magyarok” vagyonát nem is, de legalább pusztán életét képes lesz majd megmenteni. Nem tudhatták, hogy a kormányzó, akibe minden bizalmukat helyezték, a megszállás előtti napon, 1944. március 18-án a klessheimi kastélyban már megígérte Hitlernek, hogy több százezer zsidó „munkást” küld németországi „munkavégzésre”: éppen ezt az egyezséget aknázták ki a német és magyar nácik a „végleges megoldás” villámgyors magyarországi végrehajtásának álcázására. És ekkor már Horthy és Magyarország legfőbb kormányzati és politikai vezetői, valamint a zsidó közösségek országos vezetői is pontosan ismerték a „végleges megoldás” valóságát.⁷

A Horthy által 1944. március 22-én alkotmányosan kinevezett Sztójay-kormány tette lehetővé, hogy a német és magyar nácik olyan sebesen és olyan barbár módon likvidálják Magyarországot zsidóságát, ami páratlan volt a nácik megszállta Európában. Kevesebb, mint száz SS irányításával, a magyar rendőrség, csendőrség és a közhivatalnokai kar olyan begyakorlott és kíméletlen módszerekkel hajtotta végre a deportálásokhoz és a tömeggyilkossághoz vezető lépéseket, hogy az még a német nácikat is elismerésre készítette.

Nagy bel- és külföldi nyomásnak engedelmeskedve, Horthy július elején döntött úgy, hogy leállítja a deportálásokat. A világ több vezetője, köztük XII. Pius pápa, Roosevelt elnök és a svéd király, akkor lépett közbe a zsidók érdekében, amikor svájci és svéd lapok már beszámoltak a „végleges megoldás” magyar-

⁶ Kérdéses pszichológiai érveket felhasználva, Yehuda Bauer azt állítja, hogy a magyar zsidóság ismerte a végleges megoldás valódi természetét, de nem „internalizálta” ismereteit, s így azok nem válhattak „tudássá”. Azzal támasztja alá, hogy a magyar zsidóknak voltak idevágó ismereteik, hogy szelektíven idéz a túlélők visszaemlékezéseiből: olyan fiatal cionista futároktól és helyi közösségi vezetőktől idéz, akik állítólag „mentő- és figyelmeztető tevékenységet” fejtettek volna ki. Így merít például Moshe Weinberger (később Carmilly-Weinberger) beszámolójából, aki a kicsiny kolozsvári neológ közösség rabbija volt. Műve 1998-as papírfedelű kiadásában Bauer már „apokrifnak” nevezi a rabbi beszámolóját. A rabbi „mentőakcióira” később még visszatérek. Hogy csak Kolozsvár példájánál maradjunk, szinte valamennyi túlélő arról számolt be, hogy az ottani zsidók nemcsak hogy mit sem sejtettek az auschwitzi titkokról, de éppenséggel *félretájékoztatták* őket vezetőik. Miközben a vezetők közvetlenül a gettósítás, illetve a deportálás előtt kerekelt oldottak, hittestvéreiket azzal hitegették, hogy csupán „Kenyérmezőre” telepítik át őket. Nagy kár, hogy Bauer nem említi sem ezt, sem azt a nagy számú beszámolót, köztük Elie Wieselét is, amely azt bizonyítja, hogy senki sem figyelmeztette őket Auschwitz borzalmaira. L. Bauer, *Yehuda: Jews for Sale? Negotiations Between Jews and Nazis, 1933–1945*. New Haven, Yale University Press, 1994. 158–160., 199–200.

⁷ *Braham, Randolph L.*: A népiirtás politikája. A Holocaust Magyarországon. Budapest, Belvárosi Könyvkiadó, 1997. I–II. 23. fejezet.

országi borzalmairól. Horthyt döntően az készítette cselekvésre, hogy felismerte: a nyugati szövetségesek sikeres normandiai partraszállása és az oroszok könyörtelen előrenyomulása a keleti fronton most már elkerülhetetlenül a tengelyhatalmak vereségét jelzi előre. Horthy katonai helyzetértékelését a magyar főváros július 2-i amerikai bombázása is befolyásolhatta. De mire leállította a deportálásokat, Budapest szembetűnő kivételével már az egész országból elszállították a zsidókat.

Bár a nyilas korszakban (1944. október 15 – 1945. február 13.) még sok ezer zsidót gyilkoltak meg, a főváros zsidóságából több mint 130 000 túlélte a háborút. Valóságos történelmi hadviselés indult meg a háború után annak eldöntésére, hogy kit illet a túlélők „megmentésének” dicsősége. E mentőakció számos szereplőjének közvetlen vagy közvetett cselekedeteit mind a mai napig mítoszok kódosítják el. A Horthy-korszak tisztára mosásán fáradozó nacionalisták a Holokauszt ódiomát teljes egészében a németekre próbálják áthárítani. Azt állítják, hogy a magyar államfő mit sem tudott a „végleges megoldás” valódi természetéről, de amint július elején elolvasta az ún. „auschwitz-i jegyzőkönyvet”, rögtön leállította a deportálásokat, s ezzel megmentette Budapest zsidóságát.⁸

Horthy döntése nyilvánvalóan fontos volt a budapesti zsidóság nagy részének megmenekülése szempontjából, de azt is látnunk kell, hogy Edmund Veessenmayer, Hitler teljhatalmú magyarországi megbízottja közeljárt az igazsághoz, amikor Endre László, Baky László és Jaross Andor, a magyarországi „végleges megoldás” fő tetteleinek 1945–46-os népbíróeségi perében úgy nyilatkozott, hogy ha Horthynak, mint kitűnt, elegendő hatalom volt a kezében a deportálások leállításához, akkor, ha úgy kívánta volna, minden bizonnyal megakadályozhatta volna azok beindítását is. Vagyis csak akkor illeti meg Horthyt a budapesti zsidóság megmentésének dicsősége, ha egyúttal a deportálások ódiomájának nagy része is az ő vállait nyomja.

Ténykérdés, hogy Horthy kötelezettséget vállalt több százezer „zsidó munkás” Németországba küldésére. Hogyan fogadhatta el az ókonzervatív államfő náci barát kormánytagjainak azt az érvelését, hogy „humanitárius” okokból bővítik ki a transzportokat a deportáltak családtagjaival: még a betegekkel, aggokkal, megháborodottakkal és újszülöttekkel is? A faji alapokon álló antiszemiták arról próbálták meggyőzni az országot és a világot, hogy a „munkásokkal” együtt deportált családtagok megnyugtatólag hatnak rájuk, és ettől nőni fog a teljesítményük. Elsőprő erejű bizonyítékok tanúsítják, hogy Horthy az ország legfőbb vezetőihez hasonlóan mindent tudott a zsidókkal szemben alkalmazott brutális bánásmódról: elszigetelésükről, megkülönböztető jelzésük alkalmazásáról, kifosztásukról, gáttörésükről, összetömörítésükről és deportálásukról.⁹

Horthynak a deportálások leállítását elrendelő döntése időben egybeesett annak a nyilas puccskísérletnek a meghíúsításával, amely az ő hatalomból való kiszorítására irányult. A puccsot Baky László vezetésével azért szervezték meg szélsőséges elemek, hogy véget vessenek a konzervatív-arisztokrata rezsim uralmának. Radikális náci rezsimet akartak létrehozni, és a budapesti zsidóság össze-

⁸ Az auschwitz-i jelentésről l. *Braham*, i.m. 784–791. A szerecsenmosdató magyar történészek érveire nézve l. *Braham, Randolph L.*: „Magyarország és a Holokauszt. Erőfeszítések a múlt megszépítésére”. *Beszélő*, X. (2002. április), 68–82.

⁹ A részletekre nézve l. *Braham*: A népiirtás politikája, i.m. 386–389, 821–837.

fogását és deportálását is tervbe vették. 1944. július 2-án több ezer csendőrt vezényeltek a fővárosba azzal az ürüggyel, hogy részt vegyenek a galántai csendőregység tiszteletére rendezett ünnepségen. A tervek szerint már július 10-én megindult volna a budapesti zsidók deportálása annak a Paksy-Kiss Tibor és Péterffy Jenő csendőrezredesnek az irányításával, akik Észak-Erdély zsidótalanítását is irányították.

Horthy már július 1-jén értesült a csendőrzászlóaljak érkezéséről és a küszöbön álló puccskísérletről, ezért parancsot adott több csendőrségi főtiszt letartóztatására, majd Lázár Károly vezérőrnagyot, a testőrség parancsnokát nevezte ki a főváros legfelsőbb katonai parancsnokává. Az ő parancsára, Koszorús Ferenc ezredes vezetésével Budapestre érkezett Esztergomból egy páncélozott ezred, amely azután meghíúsította a puccskísérletet, és elszlatta a fővárosi zsidóságot fenyegető veszélyt.¹⁰

Több jóakarátú magyar személy, köztük a Koszorús család életben lévő tagjai szorgalmazták az utóbbi időben, hogy Koszorús Ferenc megkapja a Yad Vashemtől a Világ Igaza kitüntető címet. Arra hivatkoztak, hogy személy szerint ő mentette meg Budapest zsidóságát azzal, hogy kikényszerítette a fővárosba vezényelt csendőrzászlóaljak távozását.¹¹

A puccskísérlet kudarcától sem megrettent magyar és német nácik titokban tovább mesterkedtek, hogy végrehajthassák a fővárosi zsidóság deportálását. Sikerült kijátszaniuk a hatóságokat, amikor majdnem 3 000 zsidót deportáltak „törvényellenesen” a kistarcsai és sárvári internáló táborokból július 19-én, illetve 24-én, vagyis jóval a deportálások leállítását követően.¹²

Románia 1944. augusztus 23-i átállása arra készítette a magyarokat, hogy a sarkukra álljanak a zsidókérdés tekintetében. Már másnap közölték Eichmann-nal és Veesenmayerrel, hogy többé nem engedélyezik a zsidók deportálását, ami Heinrich Himmlert is azonnali meghátrálásra készítette. Az *SS-Reichsführer* már órákkal a románok átállása után visszarendelte Eichmannnt, és véget vetett a magyarországi deportálásoknak, hogy biztosítsa a balkáni német erők helyzetét, utánpótlási, illetve visszavonulási útvonalait.¹³ Az október 15-i Szálasi-puccsra következő események is arra utalnak, hogy Himmler utasításait nagyrészt taktikai és stratégiai megfontolások motiválták. Ez nem gátolta meg Wilhelm Höttl *SS-Sturmbannführer*-t, a politikai rendőrség hírszerzési szolgálatának Bécsben székelő parancsnokát abban, hogy Horthy helyett Himmlernek juttassa a budapesti zsidók megmentésének dicsőségét.¹⁴

¹⁰ I.m. 838–840.

¹¹ *Török Bálint*: „Legenda vagy tény? Mi az igazság a Koszorús akcióról?”. *Magyar Szemle*, V. (2000), 102–119; *Karsai László*: „Ők és mi. Holocaust Magyarországon”. *Élet és Irodalom*, 1998. március 6. 8–9. L. még *Csicsery-Rónay István*: „Magyar holokausz”. *Új Horizont*, 2004, 4. sz. 37–40.

¹² *Braham*: A népirtás politikája, 849–851. Bauer tévesen állítja, hogy egyetlen szerelvény indult, l. *Bauer*: *Jews for Sale?*, 182.

¹³ Bauer a deportálások leállításáért járó dicsőség nagy részét Bechernek és Kasztnernek juttatja. Bauer azonban összekeveri azt a szerepet, amelyet Becher Himmler augusztus 25-i utasításában játszott, Bechernek azzal az állításával, hogy érintkezésbe lépett Himmlerrel a budapesti zsidók ügyében „röviddel az után, hogy a svájci határnál Saly Mayerrel és Kasztnerrel találkozott”. Ez az első találkozás azonban, amelyet továbbiak is követtek, csak 1944. november 4-én történt. *Vö. Bauer*: i.m. 221.

¹⁴ L. Bokor Péterrel folytatott beszélgetését in: *Bokor Péter*: *Végjáték a Duna mentén*. Budapest, RTV-Minerva-Kossuth, 1982. 192.

Azok a mítoszok, amelyek Himmlernek a budapesti zsidók megmentésében játszott szerepe körül szövődtek, közvetett módon még két másik mentőakciók beszámolóiban is megjelentek. Az egyik Kurt A. Becher *SS-Obersturmbannführer*-rel, Himmler személyes magyarországi gazdasági megbízottjával kapcsolatos, a másik pedig Saly Mayerrel, aki a Joint (American Jewish Joint Distribution Committee, JDC) svájci képviselője volt.

Becher olyan fegyveres SS-alakulatban szolgált, amely 1942–43-ban állítólag sok atrocitást követett el a Szovjetunió megszállt zónáiban.¹⁵ Minden bizonnyal felismerte, hogy elkerülhetetlen a tengelyhatalmak veresége, ezért nyilvánvalóan úgy döntött, hogy 1944. évi magyarországi megbízatása során két fő célt fog megvalósítani: személyes vagyona és bombabiztos alibire tesz szert. Mindkét célját kitűnően szolgálták azok a tranzakciói, amelyeket magyar-zsidó iparmágnásokkal és a cionista budapesti Segélyező és Mentőbizottsággal (Vaada) bonyolított.

Becher, ez a hidegfejű realpolitikus, teljes mértékben kihasználta Himmlerhez fűződő szoros, személyes kapcsolatát, mert ez gyakorlatilag teljes védeltséget nyújtott a számára. A kapcsolat csak megszilárdult azzal, hogy május 17-én Becher megszerezte a német ellenőrzést a legnagyobb magyar ipari létesítmény, a csepeli Weiss Manfréd Művek fölött (l. alább). Bár nem ismeretes, mennyi volt a tranzakcióból Becher személyes haszna, pontos adatokkal rendelkezünk arra nézve, hogy milyen mértékben növelték gazdagságát a Kasztner Rezsővel (Rudolf) a Vaada tényleges fejével bonyolított tranzakciói. Becher június 20-án váltotta fel Eichmannat a németeknek a cionistákkal folytatott tárgyalásaiban.

Becher és Kasztner tárgyalásai azzal a nagy szabású „teherautókat életekért” ajánlattal indultak, amelyet még Eichmann tett hasonlóan nagy szabású „Európa terve” folytatásaként.¹⁶ A tárgyalások ezután áttelődtek annak az 1 684 zsidónak a szabadon bocsátására, akiket a Kasztner-csoport tagjaiként (l. alább) a bergen-belseni kivételezett lágerben tartottak fogva. A hónapok során Becher szoros munkakapcsolatot alakított ki Kasztnerrel, aminek révén a háború után olyan alibit tudott felmutatni, amely a nürnbergi per valamennyi vádpontja alól felmentette.¹⁷

Kasztner érthetően hálás volt, amiért Becher közreműködött 1 684 zsidó Svájcba juttatásában, és mivel akkoriban nem tudta ellenőrizni Becher állításait, minden jel szerint készpénznek vette annak korábbi mentőakciókra vonatkozó dicsekvését. Jelentésében¹⁸ és sok más háború utáni nyilatkozatában Kasztner megerősítette Bechernek saját mentőakcióira vonatkozó, alapvetően alibikonstruáló állításait. Önkéntelenül is elhitte, hogy Becher beszélt rá Himmlert 1944. augusztusában, hogy az megtúlta a budapesti zsidók deportálását, sőt, hogy általában is leálítsa a zsidók tömeges megsemmisítését két hónappal később. Kasztner ezen felül még azt a dicsőséget is ráaggatta az érdemtelen Becherre, hogy ő állította le az

¹⁵ Bechernek a Szovjetunióban és másutt kifejett cselekedeteit részletesen ismerteti *Bauer: Jews for Sale?*, 206–209.

¹⁶ L. alább. L. még *Braham: A népiért politikája*, i.m. 1023–1031.

¹⁷ I.m. 1047–1057.

¹⁸ *Der Bericht des jüdischen Rettungskomitees aus Budapest 1942–1945*. Basel, Ezra Vehazalah beBudapest, XIII. (1946).

óbudai téglagyárból indított halálmeneteket, továbbá ő mentette meg a budapesti gettó zsidóságát, és a még koncentrációs táborban tartott valamennyi európai zsidó elpusztítását is ő akadályozta meg.¹⁹

Noha bizonyára kedvére volt, hogy zsidómentőnek tartják, nürnbergi kihallgatása során Becher nem emlékezett rá, hogy részt vett volna a budapesti gettó zsidóinak megmentésében, mint ahogy gyakorlatilag letagadta, hogy Himmler őt nevezte volna ki valamennyi koncentrációs tábor különleges birodalmi felügyelőjévé. Nyilván tartott tőle, hogy őt fogják terhelni mindazok a gaztettek, amelyeket a náci az ő állítólagos hivatali ideje alatt követtek el a táborokban.

Nem vitás, hogy Becher Kasztner intervencióinak köszönhette börtönből való szabadulását.²⁰ Később ugyan megbánta, de még el is dicsekedett egyik levelében azzal, hogy ő szabadította ki Bechert. A levelet Eliezer Kaplanhoz, Izrael akkori pénzügyminiszteréhez írta 1948. július 26-án. Mindent egybevetve, Kasztner súlyos árat fizetett azért, hogy lojális maradt egykori náci tárgyalópartneréhez. Abban az érzelmeiktől és politikától terhelt légkörben, amelyben — egy rágalmozási per kapcsán, az ötvenes évek közepén — fény derült Bechert mentető tetteire, a Kasztner-ellenes szenvedélyek Izraelben új erőre kaptak, és 1957. március 4-én saját tel avivi otthona előtt lőtték le nacionalista-jobboldali aktivisták, majd 11 nappal később belehalt sérüléseibe. Becher viszont, akit Nürnbergben minden vádpont alól felmentettek, visszatért Hamburgba, és nagyon sikeres vállalkozóként érte a halál 1995-ben.

Saly Mayer döntő szerepet játszott a Becherrel és az SS más tisztjeivel folytatott tárgyalásokban, amelyek a Kasztner-csoport és a koncentrációs táborokban tartott zsidók kiszabadítását célozták.²¹ Mayer cselekvési szabadságát erősen behatárolták a JDC, a Háborús Menekültügyi Testület (War Refugee Board) és a svájci hatóságok által rárótt korlátozások. Az volt az alapvető feladata, hogy elhúzza a tárgyalásokat, és ne tegyen elkötelező ígéreteket az SS-nek a kifizetések vagy áruszállítások ügyében. Halogató taktikája főnökeinek meglegedésére szolgált, ám felbőszítette a náci fogságában lévő zsidó vezetőket, akik úgy vélekedtek, ma már látjuk: tévesen, hogy a náci leállították volna egész zsidóellenes hadjáratukat, ha Mayer határozottabban tárgyalta volna. A háború után Mayert, noha a szlovák és a magyar zsidó közösségek életben maradt vezetői csak megve-

¹⁹ Bechert éppen Kasztner „emlékeztette” zsidómentő akcióira egy 1947. július 7-én tartott kihallgatás alkalmával. Ekkor Becher még nürnbergi fogságban volt. A kihallgatás során mintha Kasztner kitanította volna Bechert arra a sok mentőakcióra, amelyben közösen vettek részt, mint ahogy azt korábban Kasztner Jelentése is részletesen kifejtette. A kihallgatás jegyzőkönyvét l. *Mendelsohn, John – Detweiler, Donald S. (szerk.): The Holocaust. Selected Documents in Eighteen Volumes.* New York, Garland Publishing, 1982. 15. kötet, 60–82. 1945. május 17-i FBI-átvilágítása során Kasztner azt állította, hogy Becherrel bonyolított tranzakciói révén „zsidók százazreit mentette meg”, l. US Igazságügyminisztérium, Szövetségi Nyomozó Hivatal, Hírszerzői jelentés. Országos Levéltár, Washington, RG 65, 47826–249 köteg (a továbbiakban: Hírszerzői jelentés).

²⁰ Bauer dokumentumokkal igazolja, hogy Kasztner nem csupán Becher érdekében interveniált, de számos más náci vezető és/vagy háborús bűnös érdekében is, így például Hans Jüttner *SS-Obergruppenführer*, Becher munkatársa, Herbert Kettlitz, továbbá az *Eichmann-Sonderkommando* két vezető tisztje, Hermann A. Krumey és Dieter Wisliceny érdekében. L. *Bauer*: i.m. 234–235, 250.

²¹ Saly Mayer tevékenységéről részletesen ír *Bauer*: i.m., különösen 11. és 12. fejezet. L. továbbá *Braham*: A népiértés politikája, különösen 29. fejezet. További információkat közöl *Weitz, Yehiam*: A férfi, akit kétszer öltek meg. Dr. Israel Kasztner élete, pere és halála (héberül). Jeruzsálem, Keter, 1995.

téssel beszéltek róla, a JDC hős zsidómentőként ünnepelte. Egy mítoszteremtő sajtóközlemény, amelyet a JDC New York-i központja adott ki 1945. október 4-én, nemcsak azt tulajdonítja Mayernek, hogy az 1 684 fős Kasztner-csoportot beengedték Svájcba, hanem azt is, hogy ő beszélt rá Bechert, vonja vissza a 200 000 budapesti zsidó Auschwitzba deportálására vonatkozó utasítást.²² Anélkül, hogy a legcsekélyebb mértékben kisebbítené Mayer érdemeit, Yehuda Bauer úgy véli, a budapesti zsidóság megmentésének érdeméből a svájci Sternbuch-fivéreknek, és mindenekfölött Kasztnernek is juttatni kell.²³ Bauer azt állítja ugyanis, hogy mivel Kasztner vette volna rá Bechert a Himmlernél való intervencióra — amire Becher csak nehezen tudott visszaemlékezni —, éppen Kasztner játszott volna alapvető szerepet a budapesti zsidók megmentésében.²⁴

A budapesti zsidóság zömének megmenekülésével kapcsolatos az a mítosz is, amely Raoul Wallenberg mentőtevékenysége körül alakult ki. A Holokauszt-korszaknak ez az autentikus hőse mentőküldetésének elvégzése céljából 1944. július 9-én, vagyis azon a napon érkezett Budapestre, amelyen Magyarország — a főváros szembetűnő kivételével — *judenrein*-né változott. Wallenberg mentőakciói csak akkor öltöttek komoly formát, amikor a nyilasok 1944. október 15-én a németek segítségével hatalomra jutottak, majd hősiessé magasodtak a főváros szovjet ostromának heteiben, 1944 decemberében és 1945 januárjában. A jelenleg rendelkezésre álló bizonyítékok arról szólnak, hogy a diplomáciai készségét és nagy személyes bátorságát kiaknázó Wallenberg 7 – 9 000 zsidót mentett meg.²⁵ Hősiessége a hidegháborús években vált legendává, amikor a szovjetek általi letartóztatását és meggyilkolását hatásosan aknázták ki a Szovjetunió ellen viselt nyugati propaganda. Azért túlozták el mértéktelenül Wallenberg mentőakcióit, hogy ezzel is kiemeljék a szovjetek bűnének vadállatiságát. A szabad világ számtalan hivatalos és nem-hivatalos közleményben tudatta, hogy Wallenberg egymaga mentette meg a magyar főváros valamennyi, vagy legalábbis 100 000 zsidóját. A számadatok hamarosan könyvekben, tanulmányokban, dokumentumfilmekben is megjelentek, s az így kialakult Wallenberg-mítosz hamarosan beárnyékolta, ha ugyan ki nem oltotta, sok más magyarországi zsidómentő tetteit.²⁶

²² L. Braham: i.m., 1055–1057.

²³ Bauer: i.m., 12. fejezet. Elias és Yitzhak Sternbuchnak, a svájci ortodox közösség vezetőinek mentőtevékenységéről l. Kranzler, David: Thy Brother's Blood: The Orthodox Jewish Response to the Holocaust. New York, Mesorah Publications, 1987.

²⁴ Bauer szerint „úgy tűnik, a Kasztner által kezdeményezett és szorgalmazott tárgyalások közvetlenül /kiemelés nem az eredetiben – R. L. B./ eredményezték a budapesti zsidók megmenekülését” (i.m., 221.). A 240. lapon azonban Bauer elismeri, hogy „Becher semmire sem emlékezett utolsó budapesti napjaiból. Kasztner szinte erőnek erejével 'emlékeztette', hogy ő járt közben Himmlernél a zsidók érdekében” (Ez a 18. jegyzetben említett kihallgatáson történt.) Egy másik könyvében Bauer azt írja, hogy „Mayer pusztán igérete ellenében, hogy utánanézz, teljesíthetők-e a németek igényei, Himmler kész volt eltekinteni a budapesti zsidók deportálásától”. L. uő: American Jewry and the Holocaust: A History of the American Jewish Joint Distribution Committee, 1939–1945. Detroit, Wayne State University Press, 1981. 415.

²⁵ Bauer összesítése szerint Wallenberg 4 500 zsidót mentett meg, l. Bauer: Jews for Sale? i. m., 237.

²⁶ L. pl. Braham, Randolph L. (szerk.): The Hungarian Jewish Catastrophe: A Selected and Annotated Bibliography. New York: Columbia University Press, 1984. 1471–1501. sz. tételek, valamint uő (szerk.): The Holocaust in Hungary: A Selected and Annotated Bibliography. New York: Columbia University Press, 2001. 1026–1071. sz. tételek.

Eltúlozták a megmentett zsidók számát a Vatikán, a Nemzetközi Vöröskereszt, illetve a semleges képviselők mentőakcióival kapcsolatban is. (Utóbbi kategóriában tevékenykedett a spanyol Angel San Briz és Giorgio (Jorge) Perlasca, illetve a svájci Carl Lutz.) Egy mítoszteremtő szerző például nem kevesebbet állított hőséről, a genfi salvadori képviselő első titkáráról, az erdélyi születésű zsidó George Mandel-Mantellóról, hogy ő volt az „a férfi, aki megállította az Auschwitzba induló vonatokat”.²⁷ Az idevágó beszámolók javarészt elmulasztják számításba venni, hogy a semleges országok képviselőinek mentőakciói a nyilas korszakban zömmel a fővárosra korlátozódtak, illetve hogy országaik a háborús években kivétel nélkül szoros, jól jövedelmező üzleti kapcsolatokat tartottak fenn a náci Németországgal.

A több cionista frakcióban is aktiválódott haluc ellenállási mozgalom egykori vezetői is „nagy számú” budapesti és vidéki zsidó megmentésével büszkélkedtek. Más zsidómentőkéihez hasonlóan az ő beszámolóikat is mitikus ködként lengi be az öngigazolás igyekezete. Mivel legtöbbször a nácik elől, Lengyelországból és Szlovákiából menekült Magyarországra, nyilvánvalóan tisztában kellett lenniük a „végleges megoldás” valóságával. Magyarország német megszállása előtt és azután is a Vaadával összehangolt módon a következő fő célokat követték: biztosították saját túlélésüket, a Magyarországra került zsidó menekülteket segélyezték, valamint zsidókat mentettek ki lengyel, szlovák és más koncentrációs táborokból.

E vezetők taktikája az idő során sokat módosult. A német megszállás előtti évben segélyező és mentő tevékenységük viszonylag könnyű volt, hiszen a magyarországi kormányzati szervek — biztosak lévén Sztálingrád után, hogy a németek elvesztik a háborút — zsidóellenes politikájukon sokat enyhítettek, miközben a tengelyszövetségből való tisztességes kiugrás lehetőségét keresték. A német megszállás után a haluc vezetők stratégiája drasztikusan megváltozott. Alighanem arra a meggyőződésre jutottak, hogy semmi remény nem maradt a zsidó tömegek megmentésére, ezért először egyes személyek megmentésére törekedtek, akik bajtársaik, cionista szimpatizánsok és családtagjaik közül kerültek ki. Később, a deportálások leállításától, és különösen a Szálasi-puccstól kezdve kiszélesítették tevékenységüket, és nagy számban állítottak elő, majd osztottak szét hamis, árja származást, semleges országok általi védeltséget, sőt, Gestapo-, SS- és nyilaskeresztes párttagságot igazoló okmányokat is.

Bár az ország megyéiben szélesebben hajtották végre a zsidóellenes intézkedéseket, a halucoknak több száz magyar zsidót sikerült Romániába és Szlovákiába menekíteniük, ahol akkor nyugodtabbak voltak a körülmények.²⁸ Mentőakciónk részeként jó néhány cionista fiataalt küldtek a vidéki gettókba, hogy felvilágosítsák az ottani zsidó vezetőket a fenyegető katasztrófáról. Ezek a kiküldetések általában kudarcot vallottak, mert a vidéki zsidóság vezetői jobban hittek a budapesti vezetőségtől, az akkori Központi Zsidó Tanácstól érkező megnyugtató üze-

²⁷ *Kranzler, David, The Man Who Stopped the Trains to Auschwitz. Mantello, El Salvador, and Switzerland's Finest Hour.* Syracuse, NY, Syracuse University Press, 2000. Részleteiben tárgyalja a Nemzetközi Vöröskereszt, a Vatikán és a semleges képviselők mentőtevékenységét *Braham: A népi-irtás politikája*, 1155–1194.

²⁸ Köztük volt Moshe Weinberger kolozsvári rabbi és felesége, valamint a kolozsvári hitközség több már vezetője, akik saját biztonságuk érdekében cserbenhagyták gyülekezetüket.

neteknek, mint a láthatólag jó szándékú, de számukra teljesen ismeretlen fiatal emberek apokaliptikus jóslatainak.

Jóllehet a halucok illegális tevékenysége nem volt veszélytelen, vezetőik, akik a mentési és segélyezési akciókat megtervezték, aránylag jó körülmények között éltek. A német megszállás első szakaszában irodájuk a Központi Zsidó Tanács főépületében működött, bizonyos mértékű immunitást és jó néhány személyes kiváltságot élveztek, így például nem kellett sárga csillagot sem viselniük. A Vaadához fűződő kapcsolataik révén sokaknak sikerült besoroztatniuk közvetlen családtagjaikat és híveiket a Kasztner-csoportba. Július végétől a svájci védettség alatt álló Vadász utcai „Üvegházba” tették át székhelyüket, amely — mivel területenkivüliséget élvezett — védelmet és még a korábbinál is nagyobb immunitást kölcsönzött illegális tevékenységük számára. Ez gyakorta fölkelte a tradicionális magyar cionista vezetők bosszankodását, mivel úgy érezték, hogy az „illegális” akciók veszélybe sodorhatják az ő „hivatalos”, svájci támogatást élvező mentőtevékenységüket.

A nyilas korszakban azonban éppen a cionista ellenállók hajtották végre a mentőakciók legfényesebb példáit. A halucok sorsdöntő szerepet játszottak egyes közvetlen életveszélybe került zsidók megmentésében, gyermekek ezreinek megmentésében és táplálásában. Lehetetlen pontos számadatban megadni, hány zsidót mentettek meg a halucok. Bármennyire szerény is ez a szám, a halucok mentő- és segélyező akciói messzemenően valóságosak voltak. A mítoszok csak a haluc vezetők alapvetően önmagasztaló, háború utáni beszámolóiból fakadtak, ezek ugyanis jócskán eltúlozták az akciók számát és eredményességét.²⁹

A budapesti zsidóság megmentésének érdemét még két nyilas vezető is magának követelte, illetve mások tulajdonították nekik ezt az érdemet. Az egyik aspiráns maga Szálasi Ferenc, a Nyilaskeresztes Párt vezetője volt, aki az 1944. október 15-i puccs után Nemzetvezetővé lépett elő. Fogságában, 1946. február 11-én, miközben háborús bűnök elkövetése miatt népbírói per folyt ellene, a következőket írta naplójába: „Lassan rájönnek a zsidók, hogy tényleg nekem köszönhetik életüket azok, akik az elmúlt zsidótragédiából élve visszajöttek vagy élve maradhattak.”³⁰ A másik nyilas vezető, akinek a zsidók megmentését tulajdonították, Szalai Pál volt, a szélsőséges párt rendőrségi összekötője, aki a háború vége felé átállt a zsidó vezetők oldalára. Szalainak úgy jutott ki 70 000 zsidó megmentésének dicsősége, hogy állítólag meghiúsította a német és magyar náciknak a főváros gettólakosságának még a Vörös Hadsereg érkezése előtti megsemmisítésére vonatkozó tervét — igaz, ezt a mentőakciót Wallenbergnek is szokás tulajdonítani.³¹

A hidegháborús korszak politikai szükségszerűségei, majd a szovjet rendszer összeomlása utáni kommunista- és zsidóellenes légkör miatt viszonylag kevés figyelem övezte azt a meghatározó szerepet, amelyet a Vörös Hadsereg játszott a budapesti zsidóság megmentésében. Magyarország poszt-kommunista korszakában

²⁹ L. pl. *Braham: The Catastrophe of Hungarian Jewry*, i.m., 1342–1377. sz. tételek. Efféle önmagasztaló beszámolók alapján írta Bauer, hogy Jozsef (Joshko) Meir, a Hasomér Hacair egyik tagja „szabotázsakciókat hajtott végre, vasúti szerelvényeket siklatott ki”, l. *Bauer: Jews for Sale?*, i.m., 235. Az állítást a mai napig egyetlen bizonyíték sem támasztja alá.

³⁰ *Karsai Elek – Karsai László (szerk.): A Szálasi-per*. Budapest, Reform Lap- és Könyvkiadó Rt., 1988. 255.

³¹ Szalai tevékenységének részleteit l. *Braham: A népirtás politikája*, i.m., 958.960.

politikai és egzisztenciális szempontból egyaránt célszerűbb a szovjet hódítást és az ország leigázását hangsúlyozni, semmint a zsidók felszabadulását.

E tanulmány most három olyan mentőakcióval foglalkozik, amely a zsidó vezetőknek az SS-szel folytatott tárgyalásain alapult. A felek erősen eltérő pozíciókból tárgyaltak egymással. Minden hatalmi adu az SS kezében volt, a megszállás után csapdába került zsidóság viszont tehetetlen és védtelen helyzetben volt. Nem utolsó sorban azért váltak tehetetlenné, mert a legfőbb hitközségi és cionista vezetők, noha tisztában voltak a náci kézre jutott európai országokban alkalmazott „végleges megoldás” valóságával,³² amíg tehették volna, sem tettek semmiféle vészintézkedést a mentés vagy az esetleges ellenállás irányában.³³ Védtelenné pedig azért váltak a magyar zsidók, mert a biztonságukkal kapcsolatos legutolsó reményeik is füstbe mentek, amikor a németek letartóztatták a kormány konzervatív-arisztokrata tagjait, illetve amikor elárulták őket azok a magyarok, akiktől biztonságuk függött. Horthy titokban hozzájárult zsidó „munkások” Németországba szállításához; a magyar államhoz mindig is hű zsidók azt hallották, hogy „teljesíteniük kell a németek minden utasítását”; a Horthy által kinevezett Sztójay-kormány lelkesen magáévá tette a „végleges megoldás” programját; az évtizedes antiszemita uszítástól megrészesült keresztény lakosság pedig legfeljebb tétlenül nézte végig a történéseket.

Közösségüket kétségbeesetten menteni próbálva, a zsidó vezetők úgy érezték, nincs más választásuk, mint tárgyalásokba bocsátkozni a Magyarországra küldött SS-képviselőkkel. Megkönnyítette elhatározásukat a szlovák zsidó vezetőkől kapott tanács is, bármennyire tévesnek és károsnak bizonyult is az a későbbiekben. A szlovákiai zsidó közösség vezetői ugyanis azt a később merőben tévesnek bizonyult illúziót táplálták, hogy az ottani deportálások leállítását Dieter Wisliceny megvesztegetése eredményezte.³⁴ Tanácsolták egy nagy szabású terv, az „Európa-terv”³⁵ felújítását is, amely megvesztegetés útján még több zsidó életet menthetett volna meg a náci kézre került európai országokban.

³² I. m., 23. fejezet.

³³ Jeruzsálemi rágalmazási perében Kasztner beismerte, hogy eljutott hozzá Moshe Sharett, illetve Izhak Ben-Zvi, Izrael későbbi miniszterelnökének és elnökének figyelmeztetése, mely szerint a magyar zsidóságnak fel kell készülnie a mentésre és az ellenállásra, csak éppen Kasztner nem továbbította ezt a figyelmeztetést kolozsvári hitsorsosaihoz, l. Benjamin Halevi bíró ítéletindoklásának 52. cikkelyét. A cionista vezetők nem szívlelték meg Menahem Badernek, az izsztambuli Jewish Agency egyik vezetőjének több hónappal a német megszállás előtt elküldött figyelmeztetését sem, vö. *Braham*: i. m. 776.

³⁴ Szlovákia zsidóit, akik közül sok volt a magyar ajkú, az elsők között deportálták Auschwitzba. 1942. március 26. és június között majdnem 60 000 zsidót, a közösség kétharmadát szállították a lublini kerületbe vagy Auschwitzba. Több oka is volt, hogy leállították a deportálásokat: a szlovák nemzeti vezetők meg akarták látogatni „a Keleten létesült új zsidó telepeket”, ami könnyen feltárhatta volna a „végleges megoldás” szörnyű valóságát; sikerült megvesztegetni több helyi Hlinka-gárdista vezetőt; a hátra maradt zsidóknak sikerült „védeleket” szerezniük, amelyek igazolták, hogy nemzetgazdasági szempontból nélkülözhetetlenek; nyomást fejtett ki a katolikus egyház és a Vatikán is. Michael Dov Weissmandel rabbi, a szlovák zsidók „munkacsoportjának” egyik vezéralakja, csak 1942 júniusában-júliusában kereste meg Wislicenyt, amikor a deportálások már véget értek. De még ez a megkezesés is közvetett volt, mert Karel Hochbergen, a SS-nek dolgozó zsidó áruházi keresztül történt. Wisliceny vette a lapot, és „szolgálatiért” két ízben is átvett 25 000 dollárt. A szlovák zsidóság katasztrófájának részleteiről l. *Bauer*: i. m., 5. és 6. fejezet, valamint *Braham*: i. m., 1027–1029.

³⁵ Felbuzdulva a szlovákiai deportálások leállításának vélt sikerén, a szlovákiai zsidó vezetők 1942 októberében, Hochbergen keresztül újra megkeresték Wislicenyt, hogy felajánlják neki az „Eu-

Szlovákiai hitsorsosaikhoz hasonlóan a magyar zsidó vezetők is abból a téves meggyőződésből indultak ki, hogy a *Sonderkommando* vezetőinek megvesztegetése elháríthatja, vagy legalább késleltetheti a náci zsidóellenes hadjáratát. Nem tudták, mert nem is tudhatták, hogy ezek az SS-tisztek a Birodalmi Biztonsági Főhivatalnak voltak alárendelve, amely elkötelezte magát a „végleges megoldás” mellett, vagyis a magyarországi SS-tiszteknek csak nagyon korlátozott döntési jogkörük volt arra nézve, hogy bizonyos zsidókat kiemeljenek a „végleges megoldás” hatóköréből.³⁶

Az SS tárgyalási pozíciója épp olyan világos volt, mint amilyen kíméletlen. Azzal, hogy tárgyalásokba bocsátkoztak a magyar zsidó vezetőkkel, és korlátozott számban el is engedtek zsidókat, csak még engedelmesebbé tették a zsidó lakosságot, elérve, hogy fel se merüljön benne az ellenállás gondolata, vagyis minden komolyabb zökkenő nélkül hajthassák végre a „végleges megoldás” programját. Ez volt az elsődleges, ha ugyan nem a döntő célja az SS-nek, amikor tárgyalásokba bocsátkozott a szlovákiai vagy a magyarországi zsidó vezetőkkel különböző mentőakciókról, így az „Európa-tervről” is. Nem hagyta hidegen a Magyarországra küldött SS-tiszteket az sem, hogy így minél nagyobb zsidó vagyonra tehetik rá a kezüket, és különböző álságos tervezetek révén a Harmadik Birodalom politikai és katonai érdekeit is előmozdíthatják.

Noha a zsidó tárgyalók tisztában voltak a „végső megoldással” és a végrehajtását célzó addigi SS-taktikákkal és -stratégiákkal, nekik is volt alapvető stratégiájuk: azzal próbálták megoltalmazni a zsidó közösség érdekeit, hogy megpróbálták megnyerni az idővel folytatott versenyfutást. Szemüket a szövetségesek, és különösen a Vörös Hadsereg előrenyomulásán tartva, azt remélték, megvesztegetésekkel és a tárgyalások minél szívósabb elhúzásával megnyerhetik ezt a versenyt.

A náciakat azonban nem lehetett lóvá tenni. Noha minden biztonnyal felismerték, hogy a tengely elveszíti a háborút, magyar cinkosaikkal együtt a fejükbe vették, hogy legalább a zsidók ellen indított háborújukat nyerik meg. Stratégiájuk egyszerű volt és hatékony. Mivel tisztában voltak a lengyelországi, illetve magyarországi zsidó-árja kapcsolatok különbözőségével³⁷, a náci Magyarországon úgy akarták népiirtó programjukat véghez vinni, hogy elkerüljék egy olyan, cio-

---

rópa-tervet”, amely két millió dollárt ajánlott fel arra az esetre, ha a németek leállítják az európai országok zsidóinak Lengyelországba való deportálását. Kollégáinak és főnökeinek egyetértését bírva, Wisliceny ismét vette a lapot: csak az SS érdekeit mozdította elő azzal, hogy rátette a kezét a zsidók vagyonára, miközben társaival – és a német náci helyi cinkosaival - karöltve rendületlenül folytatta a „végleges megoldás” programjának végrehajtását. Az „Európa-terv” részleteit l. *Braham*: i.m., 1027–1030.

³⁶ Az SS emberei, ideértve Eichmann *Sonderkommando*-jának tisztjeit is, minden jel szerint Hitler Himmlernek adott direktívájának szellemében kegyelmeztek meg bizonyos magyar zsidóknak. Himmler 1942. december 10-i feljegyzése szerint: „megkérdeztem a Führert, elengedhetünk-e zsidókat váltságdíj fejében? Teljes jogkört adott nekem, hogy ilyen eseteket jóváhagyjak, de csak akkor, ha valóban jelentős mennyiségű külföldi devizához jutunk általuk.” L. *Bauer*: i.m., 103. Nyilvánvaló, hogy Himmler már e feljegyzése előtt is, mint azt a szlovákiai példa tanúsítja, ebben a szellemben járt el. Az ő direktívája így szólt: „Vegyétek el, amit csak tudtok, a zsidóktól. Ígérjetez nekik, amit csak akartok. Más lapra tartozik, hogy ebből mennyit teljesítünk.” I.m., 167.

³⁷ Ellentétben Lengyelországgal, ahol a zsidó-árja kapcsolatok ellenségesek voltak, Magyarországon sokkal szimbiotikusabb kapcsolatok alakultak ki, különösen ami a zsidók és a nem-zsidók elitjét illette.

nista vezetésű lázadásnak még a lehetőségét is, amelyen egy évvel korábban Varsóban tört ki.³⁸ A jelek szerint nem volt okuk aggodalomra a tradicionális neológ és ortodox vezetők miatt, akik minden reményüket magyar jóakaróikba vetették. Ezért mindenekelőtt a cionista vezetők csapdába ejtése volt a céljuk. Egyidejűleg azzal is számoltak, hogy a cionista vezetők nemzetközi kapcsolatait nemcsak devizatartalékok és háborús felszerelések megszerzésére, hanem a Birodalom világpolitikai céljainak előmozdítására, például a szövetségesek egységének megbontására is ki lehet majd aknázni.

Utólag úgy tűnik fel, hogy a cionista vezetők csapdába ejtése két, jól elkülöníthető szakaszra tagolódott. Az első szakaszban, miközben a náci és magyar cinkosai a zsidók tömeges deportálásának előkészítésén munkálkodtak, az SS-vezetők úgy tettek, mintha a magyar cionistákkal szívesen újrakezdének a Szlovákiában „Európa-terv” néven elkezdett tárgyalásokat. Ahogy Szlovákiában, most is, legalábbis kezdetben, Wislicenyé volt a főszerep az SS és a magyar zsidó vezetők közti tárgyalásokban. Az ország német megszállása után néhány nappal Wisliceny ajánlólevelet adott át Freudiger Fülöpnek, amelyet Michael Dov Weissmandel, a magát az „Európa-terv” szellemi atyjának tartó rabbi írt, amely Wislicenyt olyan megvesztegethető SS-tisztként mutatta be, akivel a zsidó vezetők bizvást üzletelhetnek, mert „megbízható” tárgyalópartner.³⁹ Noha Freudiger egészen 1944 augusztusában végrehajtott szökéséig kapcsolatban állt Wislicenyvel, az SS-szel folytatott tárgyalásokat rövidesen Kasztner és a Vaada más vezetői vették át Freudigertől.⁴⁰

A cionisták és az SS első találkozója április 5-re, vagyis arra a napra esett, amelytől kezdve a magyar zsidókat megkülönböztető jelzés viselésére kötelezték. A szlovák zsidó vezetők végzetes tanácsát követő cionista vezetők azzal indították a tárgyalásokat, hogy felvetették az egész magyar zsidóságnak az „Európa-terv” alapján való megmentését.⁴¹ Az SS-ek habozás nélkül ráálltak a javaslatra, és cserében segítségük pusztá kilátásba helyezéséért hatalmas összegeket és értéktárgyakat kértek.⁴² Akármilyen „ígéretet” hangzottak is el az SS-tisztek szájából, ők maguk és magyar cinkosai háborítatlanul folytatták a „végleges megoldás” végrehajtásának első teendőit: a zsidók elszigetelését,⁴³ megkülönböztető megjelölését, kifosztását és gettóba zárását.

³⁸ Utólag nyilvánvaló, hogy a náci oktalanul tartottak ilyesmitől, mert a haluc fiatalok már 1944 januárjában úgy döntöttek, hogy nem szerveznek a varsóihoz hasonló lázadást, mert annak kudarca katasztrófális következményekkel járt volna, vö. *Bauer*: i.m., 235.

³⁹ Wisliceny azzal bizonyította be „puvoárját” Freudigernek, hogy szabadlábra helyezette annak fivéréit, akit a megszűlés bekövetkezése után a befolyásos zsidók közül az elsők között tartóztattak le.

⁴⁰ 1945. május 17-i FBI-átvilágítása során Kasztner tömören jellemezte a zsidóüldözés végett Magyarországra telepített SS-szervezetet. Azt állította, hogy Wisliceny kivételével, aki elfogadott jutatókat, „az összes többi SS-tiszt teljesen megvesztegethetetlen volt”. FBI Hírszerzői jelentés.

⁴¹ Bauer (i.m., 162.) tévesen datálja az első tárgyalást március 24-re.

⁴² Wisliceny a szlovákiai zsidó vezetők által az „Európa-terv” keretében felajánlott 2 millió dollárt kérte, ezen belül 200 ezer dollár azonnali, magyar pengőben való kifizetését a cionista vezetők jó szándékát és fizetőképességét bizonyítandó. A három millió pengős első részletet rövidesen átadták a *Sonderkommando* két vezető tisztjének, Hermann Krumeynek és Otto Hunschénak. A második, 2,5 millió pengős részlet ugyanők már csak április 21-én kapták kézhez, amikor Kárpátalján és Észak-Kelet-Magyarországon már teljes gőzzel gettósították a zsidókat, vö. *Braham*: i.m., 1030–1031.

⁴³ A zsidóknak megtiltották, hogy utazhassanak, illetve hogy bármilyen járművel vagy kommunikációs eszközzel (kerékpárral, autóval, rádióval, telefonkészülékkel) rendelkezzenek, hogy zökkenőmentesen deportálhassák őket, és csökkentsék szökési vagy ellenállási esélyeiket.

A cionista vezetők csapdába ejtésének második szakasza április végén vagy május elején vette kezdetét, amikor a cionisták már felismerték, hogy az SS nem tartja magát ígéreteihez. Az SS-tisztek úgy oszlatták el a csalódott cionisták haragját, hogy két különálló, de azért egymással összefüggő vigaszdíjat helyeztek nekik kilátásba: több mint egy millió európai zsidó megmentésének feltételes, illetve korlátozott számú magyar zsidó megmentésének konkrét tervét. Az első „életeket teherautókért” („blood for trucks”) néven, a második mint a Kasztner-féle mentőakció vált ismertté.

Az „életeket teherautókért” ajánlatot Eichmann tette Joel Branddal, a Vaada egyik vezetőjével folytatott, április 25-i megbeszélése során. Eichmann jelezte, hogy a náciik szívesen eladnának egy millió zsidót bizonyos, Magyarországon kívül beszerzendő árucikkekért cserében.⁴⁴ Egyebek között 10 000 teherautó is szerepelt az árucikkek között, amelyeket az SS ígérete szerint kizárólag a keleti fronton használtak volna fel.⁴⁵ Miután a Birodalmi Biztonsági Főhivatal VI. (kémelhárító) szekciójának főnöke, Walter Schellenberg jóváhagyta Brand küldetését,⁴⁶ a férfi az SS által hamisított útlevelet kapott, és engedélyezték, hogy május 19-én Isztambulba repüljön. Elkísérte Grosz Andor (Bandi), ez a kétes, több gazdának szolgáló hírszerző ügynök is, aki a beszámolók szerint még saját küldetését is el akarta Isztambulban végezni.⁴⁷

⁴⁴ Azokból a félvezető információkból, amelyeket Kasztner sugallatára Becher fogalmazott meg 1947. július 7-i kihallgatása során (l. a 18. lányszámú jegyzet), egyes Holokauszt-kutatók arra következtettek, hogy a cionisták ajánlották fel az „életeket teherautókért” tervet az SS-nek, l. pl. *Bauer*: i. m., 163–164.; *Breitman, Richard – Aronson, Shlomo*: „The End of the ‘Final Solution’?: Nazi Plans to Ransom Jews in 1944”. *Central European History*, 25. kötet (1992), 177–203. A bizonyítékok egyértelműen arra utalnak, hogy Eichmann tette az ajánlatot Brandnak. Meggyőzően domborodott ez ki pl. Brand tanuvallomásából és Halevi bíró ítéletindoklásából a jeruzsálemi Kasztner-Grünwald rágalmazási perben.

⁴⁵ Brand tanuvallomásából kiindulva, amelyet pedig „megbízhatatlannak” minősít, Bauer azt írja, hogy amikor Brand harmadjára találkozott Eichmann-nal, „minden bizonnyal május 8-án”, a *Sonderkommando* feje átadott neki „32 750 dollárt és egy köteg Svácból érkezett levelet”. Május 14-én Brand állítólag „újabb 50 000 dollárt, 270 000 svájci frankot és további leveleket” vett volna át Klagestől. Bauer maga is elismeri, hogy a mondott összegek „problematikusak, mert Saly Mayer áprilisban és májusban összesen legfeljebb 86 000 dollárt küldött Magyarországra”. Bauer azonban nem ad magyarázatot arra, hogy ezek az összegek miként kerültek az SS-tisztekhez, és különösen arra nem, hogy a külföldi devizákra nagymértékben rászoruló SS-tisztek miért voltak hajlandók visszaadni ezeket az összegeket a zsidóknak, vö. *Bauer*: i. m., 164.

⁴⁶ Schellenberg nyilván azért hagyta jóvá a küldetést, hogy „éket verjen a szövetségesek közé”, mint azt Karl Marcus, Hitler személyes, Rudolf Hess vezette hírszerzési irodájának korábbi munkatársa, Schellenberg politikai tanácsadója állította. L. „Memorandum for the Secretary of State”, 1944. december 28-i kelettel, National Archives, Washington D.C., 226. sz. okiratcsoport, 190. sz., 756. doboz.

⁴⁷ Túlnyomórészt annak a vallomásnak az alapján, amelyet Grosz tett, amikor a britek Kairóban kihallgatták, Bauer arra a meggyőződésre jutott, hogy a Groszra bízott küldetés lett volna a két férfi küldetésének *igazi* célja. Eszerint Himmler és más náci vezetők megbízása alapján Grosz az azért kellett volna megkeresnie a nyugati szövetségesek isztambuli képviselőit, hogy a náciik különbékét köthessenek velük, és így esetleg kapitalista „egységfront” jöhhessen létre a szovjet bolszevizmus ellen. L. *Bauer*: i. m., 10. fejezet. Röviddel 1964-ben bekövetkezett halála előtt Brand elismerte, hogy szörnyű hibát követett el, amikor átadta a briteknek Eichmann ajánlatát, hiszen „Himmler azért akarta elhinteni a gyanakvás magvait a szövetségesek között, hogy előkészítse a hön óhajtott náci-nyugati koalíciót Moszkva ellen”. L. *New York Times*, 1964. május 21., idézve *Braham*: i. m., 1107. Bauer figyelmen kívül hagyta Brand háború utáni konklúzióit. Részletesebben Brand küldetéséről l. *Braham*: i. m., 1032–1042.

Brand Isztambulban sem a helyi zsidó vezetőket, sem a nyugati hatalmak isztambuli képviselőit nem tudta meggyőzni az „életeket teherautókért” terv megvalósíthatóságáról.⁴⁸ Grosz küldetése is kudarcra végződött. Végül a britek mindkettejüket letartóztatták, Kairóba szállították, és ott hosszas kihallgatásoknak vetették őket alá.

Nyilvánvaló, hogy mit akartak elérni a náci az ajánlattal. Nyakig benne voltak a magyar zsidók tömeges deportálásában (ezek május 15-én, két nappal Brand elutazása előtt indultak meg), ezért egyebek között el akarták terelni a magyarországi zsidó vezetők és tömegek figyelmét a rájuk leselkedő katasztrófáról, és persze lehetőség szerint a szövetségeseket is meg akarták osztani, hiszen ekkor a Harmadik Birodalmat már nagyon közeli vereség fenyegette. A Brand-küldetés kezdettől kudarcra volt ítélve; a szövetségesek nyilvánvalóan nem engedhettek a náci zsarolásnak. Ezzel szemben a szlovákiai és magyarországi zsidó vezetők már a háború alatt is, de a háború után különösen azzal vádolták a szövetségeseket és a szabad világ zsidó vezetőit, hogy „a mentés nagy szabású alkalmát szalasztották el”.

A másik ajánlat, sokkal konkrétabb lévén, vonzóbb volt a cionista vezetők számára. Krumej-jel és Hunschével folytatott, április 21-i megbeszélésükön Krumej arról tájékoztatta őket, akik éppen akkor adták át a Wisliceny által megszabott váltásdíj második részletét, hogy Berlin hozzájárult, hogy 600-an, akik palesztinai beutazási igazolással rendelkeztek, kiutazási engedélyeket kapjanak.⁴⁹ Alighanem ennek a 600, vagy talán több embernek a megmenekülési esélye ejtette csapdába a cionista vezetőket, akik ekkorra már biztosak voltak benne, hogy semmi sem hátríthatja el, vagy akár csak késleltetheti a „végleges megoldás” bekövetkeztét.⁵⁰ Az első két transzportot már április végén Auschwitzba szállították.

A 600 zsidó megmentésére vonatkozó tárgyalások — ez a szám végül 1 684-re nőtt — cionista részről Kasztner Rezső (Rudolf) vezetésével folytak. Eichmann a „prominens” zsidók elengedését elsőrendű „birodalmi titoknak” minősítette. Nyilván biztos volt abban, hogy Kasztner nem fog fecsegni, nehogy kockára tegye csoportjának szabadulását, másfelől pedig az SS és magyar cinkosai úgy hajthatják végre a „végleges megoldás” programját, hogy nem kell tömeges szökésektől vagy ellenállástól tartaniuk.

Az ún. Kasztner-transzport 1944. júniusának végén hagyhatta el Magyarországot, de Eichmann eredeti ígéretétől eltérően a vasúti szerelvény nem egy sem-

⁴⁸ FBI-átvilágítása során, 1945. május 17-én Kasztner állítólag ezt mondta: „Amikor Eichmann értesült a szövetségesek álláspontjáról, utasítást adott, hogy Auschwitz 'lásson munkához'.” FBI Hírszerzői jelentés. Mondanunk sem kell, hogy a tömeges deportálások már május 15-én elkezdődtek, a szövetségesek reakciója viszont 1944. július 19. előtt nem volt ismert.

⁴⁹ Bauer azt írja, hogy az ajánlatot bizonyos Josef Schmidt (vagy Schmied), a budapesti *Abwehr*-csoport egyik tagja közvetítette, i. m., 163. Rozett azonban, aki Bauer irányításával írta doktori értekezését, azt írta, hogy Wisliceny tette meg ezt az ajánlatot, l. *Rozett, Robert: The Relationship Between Rescue and Revolt. Jewish Rescue and Revolt in Slovakia and Hungary During the Holocaust.* Doktori értekezés, Jeruzsálem, Héber Egyetem, 1987. június, 181. A Palesztinába szóló beutazási igazolásokat („certifikátokat”) a Jewish Agency isztambuli irodája még 1944 elején Krausz Moshénak (Miklósnak), a Palesztina Hivatal budapesti irodavezetőjének küldte el. Az SS csak akkor figyelt fel ezeknek az igazolásoknak a létezésére, amikor Carl Lutz, a budapesti svájci követség vezetője azzal kereste meg a németeket, hogy bocsássák ki a megfelelő kiutazási engedélyeket.

⁵⁰ A náci ajánlat elfogadása miatt jutott arra a következtetésre a Kasztner-perben Benjamin Halevi bíró, hogy Kasztner „eladta lelkét az ördögnek”, l. az ítéletindoklás 39. részét.

leges országba, hanem a hírhedt bergen-belseni tábor különleges szektorába szállította utasait. A végállomás megváltoztatása teljesen egybevágott Eichmann ördögi tervével, hogy az elengedett zsidókat túszokként használja fel, és így Kasztner továbbra is a kezében tartsa: a „birodalmi titok” Kasztner általi megszegése az elengedett, de még Eichmann ellenőrzése alatt maradt zsidók fizikai megsemmisítését vonta volna maga után.⁵¹

Kasztnernek az SS-szel folytatott tárgyalásairól a háború után olyan heves viták robbantak ki, amelyek hőfokuk tekintetében túlszárnyalták a budapesti mentőakciókról közreadott, egymásnak ellentmondó beszámolók kontroverziáit. Az ötvenes évek derekán különösen arról kezdtek folyni igen zajos viták, hogy mi volt Kasztner szerepe az 1 684 zsidó, köztük 388 kolozsvári zsidó (ez volt Kasztner szülővárosa) megmenekülésében. Sokan közülük barátai, rokonai voltak. Jóllehet egyetértés van a tekintetben, hogy ha nincs ez az akció, legtöbbször közülük biztosan az 1944. évi zsidóüldözés áldozataivá váltak volna, az igazi vita mind a mai napig inkább a megmenekülésükért fizetett állítólagos „árról” zajlik. A barikádokon mindkét oldalról mítoszokból is összetevődő igazság-verziójukért mélyen elkötelezett vitázók sorakoznak fel. A vitázók eredetileg mindannyian túlélők: a megmentettek vagy a meggyilkoltak életben maradt barátai vagy családtagjai. Ahogy telt az idő, úgy váltották fel a mélyen személyes érveket a közös történelemről folytatott összecsapások, amelyekben a szembenálló feleket rendre egy-egy izraeli vagy másutt működő politikai érdekcsoport vezette harcba. A küzdő felek a maguk egyéni vagy kollektív érdekeit rendre mitologikus, ideologikus, morálfilozófiai vagy teológiai érvekkel támasztották alá.

A Kasztner-ellenes erők kezdettől Benjamin Halevi bíró konklúziójára támaszkodnak. Ő volt az elnöke annak a jeruzsálemi kerületi bírói tanácsnak, amely Kasztnernek Malkiel Grünwald ellen folyt hosszadalmas rágalalmazási perét eldöntötte. Grünwald, ez az ortodox zsidó, akit kétségbe ejtett sok családtagjának elvesztése, kezdetleges technikájú, saját kiadásában előállított hírlevélben egyebek között a náccikkal való kollaborációval vádolta meg Kasztner. Halevi bíró hosszú, megsemmisítő ítéletindoklásában, amelyet 1955. június 22-én olvasott fel, egyebek között kimondta, hogy Kasztner „eladta lelkét az ördögnek”. Egyetértett a bíró Grünwald védőinek legfőbb állításával, jelesen hogy Kasztner több százezer magyar zsidó halálához járult hozzá azzal, hogy mélyen hallgatott a náci szándékairól, cserében a lehetőségért, hogy megmenthet néhány ezer „prominens” zsidót, köztük családtagjait és barátait. Halevi bíró következtetése éppúgy kapóra jött az izraeli Mapai-ellenes erőknek, mint a világ számos részében működő antiszemita és Izrael-ellenes, akár jobh-, akár baloldali erőknek.

A Kasztner pártoló erők ezzel szemben arra az ítéletre szeretnek hivatkozni, amely — megsemmisítve Halevi bíró alsóbb fokú ítéletét — az Izraeli Legfelsőbb Bíróságon született 1958 januárjának közepén. A tanács többségi ítélete szerint Kasztner valójában a lehető legnagyobb számú zsidó megmentésére töreke-

⁵¹ Bauer azt sejteti, mintha a szerelvényt katonai okokból irányították volna Bergen-Belsenbe. „A normandiai szövetséges hídfőállás egyre kiterjedtebbé vált, ezért a spanyol határ felé egyre problematikusabb lett a közlekedés”, i.m., 199.

dett, és ennek érdekében a saját életét is kockáztatta.⁵² Kasztnert tehát már csak egy évvel a halála után igazolta az idő.

A vita mégis tovább folyik, mert kisebbségi véleményében Moshe Silber főbíró azt fejtegette, hogy a nációk azért hajthatták végre oly könnyen és zavartalanul a „végleges megoldás” programját Magyarországon, mert „közvetlenül hozzájárult sikerükhöz, hogy rejtve maradt a szörnyű igazság az áldozatok előtt”. Külön megemlékezett a kolozsvári példáról: „Vagy Kasztner nem tárta fel a helyi vezetők előtt Auschwitz titkát, vagy a vezetők nem továbbították a tömegek felé a Kasztnertől megismert titkot. Nincs harmadik lehetőség.”⁵³

Nem teljesen világos, 1944 május eleji kolozsvári látogatása alkalmával Kasztner csakugyan tájékoztatta-e apósát, Fischer Józsefet, a helyi hitközség és zsidó tanács elnökét, valamint közvetve a zsidó tanács többi tagjait. Mindenesetre ők valamennyien teljes mértékben tisztában voltak ekkor már a „végleges megoldás” valóságával. A tanács világi és szellemi vezetői éppen azért szöktek meg és hagyták magukra a zsidó tömegeket még a tömeges deportálások megindulása előtt, mert ismerték Auschwitz titkát. Legtöbbjük a háború után váltig azt mondta, hogy fogalma sem volt a haláltáborok valódi természetéről. Azt állították, hogy a tömegekhez hasonlóan ők is biztosra vették, hogy csupán Kenyérmezőre (egy kitalált nyugat-magyarországi területre) szállítják őket, hogy ott a háború végéig mezőgazdasági munkákat végeztessenek velük. Tegyük fel, hogy csakugyan hittek az áttelepítési terv valódiságában. Akkor viszont miért nem maradtak a tömegekkel, hogy Kenyérmezőn is irányítsák, istápolják őket ahelyett, hogy — mint történt — kereket oldva magukra hagyják őket? Egyikük sem adott kielégítő választ erre a kérdésre a háború után.⁵⁴

Az SS még egy aduját kijátszotta a szerencsétlen Vaada-vezetőkkel szemben 18 000 zsidónak az ausztriai Strasshofba szállításával kapcsolatban. 1944. június 14-én Eichmann arról tájékoztatta Kasztnert, hogy a „prominens” zsidók transzportján felül (amely Kasztner barátait és rokonait is magában foglalta), kész hozzájárulni, hogy 30 000 zsidót Ausztriában „jégre tegyenek”, hogy ezzel is demonstrálja a nagy szabású „életeket teherautókért” ajánlatra vonatkozó jóakarátát.

Eichmann „nagyilelkű” jóakarati ajánlata valójában egy szörnyűséges zsarolási stratégia része volt. Azt az alkalmat lovagolta meg Eichmann, hogy Ernst Kaltenbrunner, a Birodalmi Biztonsági Főhivatal feje sürgősen több ezer magyar zsidót kért Ausztriába, hogy enyhítsék a súlyos munkaerő-hiányt, amely ausztriai, főként hadi célokra termelő mezőgazdasági és iparvállalatoknál lépett fel. Kaltenbrunner csupán azokra a kétségbeesett segélykérésekre reagált, amelyek osztrák vállalkozóktól és magas rangú hivatalnokoktól, például Karl Blaschke *SS-Brigadeführer*-től, Bécs város pogármesterétől érkeztek hivatalába.⁵⁵

⁵² Michal Shaked érzékeny érvekkel bizonyítja, hogy Halevi mind jogilag, mind pedig erkölcsileg helytállóbb ítéletet hozott, mint a Legfelsőbb Bíróság, l. *Shaked, Michal*: „Történelem a bíróságon és bíróság a történelemben: bírósági ítéletek és az emlékezet narratívái” (héberül). *Alpayim*, 2000/20. L. ugyanerről a volt izraeli oktatási és kulturális miniszter hasonlóan érzékeny szemleci-két, *Aloni, Shulamit*: „Roads Not Taken in the Province of Memory”. Ha'arec, 2001. február 16.

⁵³ Az izraeli Kasztner-per összefoglalását l. *Braham*: i.m. 1058–1066.

⁵⁴ Ő tudja, miért, de Bauer is hallgat erről.

⁵⁵ *Vö. Br.:ham (szerk.): The Destruction of Hungarian Jewry*, i.m., 184. tétel; l. még Benjamin Halevi bíró ítéletindoklásának 71. részét.

Kasztner, aki természetesen nem is sejtette, mi áll Eichmann ajánlatának háttérben, kapva-kapott az alkalmon, hogy újabb zsidókat menthet meg. A Központi Zsidó Tanács hozzájárulásával ötmillió svájci frank értékben ékszert, pengőt és külföldi devizát ajánlott Eichmann-nak, aki többet kért, de végül beleegyezett fejenként 100 dollárba. Kasztner azt remélte, véget vethet az éppen Észak-Magyarországon folyó deportálásoknak, ha azt javasolja, onnan szállítsák őket át Ausztriába, de mivel Észak-Magyarországon már teljes gőzzel működött a megsemmisítés gépezete, a transzportok zömét inkább a trianoni Magyarország dél-keleti vidékeiről indították Ausztriába. Hiába állt munkaerő-hiány a váltságdíjért Ausztriába irányított transzportok háttérben, a strasshofi deportáltak nagy részének életben maradása még ma is Kasztner és Becher nagy sikerű mentőakciójának rangját élvezzi.⁵⁶

A harmadik mentéssel kapcsolatos tárgyalás egy magyar zsidó vezető és az SS között felettébb személyes és diszkrét jellegű volt. Az egyik tárgyalófél Freudiger Fülöp volt, aki a Központi Zsidó Tanácsban az ortodoxiát képviselte, a másik pedig Dieter Wisliceny, az Eichmann-féle *Sonderkommando* deportálási szakértője. Az első hivatalos megbeszélésen Wisliceny átadta Freudigernek Weissmandel rabbi ajánlólevelét, aki — mint azt már említettük — tévesen hitte, hogy az SS-tiszt lefizetése révén döntő szerepe volt a szlovákiai zsidók deportálásának leállításában.⁵⁷

A zsidó vezető és az SS-tiszt érintkezése kölcsönösen gyümölcsözőnek bizonyult. Szlovákia és Görögország után Wisliceny Magyarországon is tevékenyen vett részt a zsidók összeszedésében és deportálásában. Ez nem tartotta vissza Freudigert attól, hogy minden egyes budapesti találkozásuk alkalmával sok ékszert és készpénzt adjon át neki, mely gesztusait a tiszt személyes szívességekkel hálálta meg. Így például mintegy 80 ortodox vezetőt emelt ki a különböző vidéki városok (Debrecen, Nagyvárad, Pápa, Sopron vagy Székesfehérvár) gettóiból, akiknek legtöbbje később belekerült a Kasztner-transzportba.

Wisliceny tette lehetővé Freudigernek, családjának és néhány barátjának a Romániába való átszökését is 1944. augusztus 9-én. A szökés jelentős pánikot keltett Budapest zsidói között, akik továbbra is a deportálások kiújulásának árnyékában éltek. Mivel Freudigert nemcsak Wislicenyhez fűzték szoros kapcsolatok, hanem a külföldi zsidó vezetőkhez is, széles körben tartották a Központi Zsidó Tanács egyik legtagékezőbb vezetőjének. Hirtelen eltávozását ezért széles körben a deportálások közeli kiújulásának jeleként értelmezték, és ebbeli félelmüket csak erősítette, hogy a Gestapo éppen ekkor tartóztatta le a Tanács felső vezetését.

Igaz, hogy Freudiger majdnem 100 zsidó megmenekülésében volt részes, de a mentőakció körülményei már a háború alatt, majd utána is élénk vitákra adtak alkalmat. Izraelben, ahol a vád egyik fontos tanúja volt az Eichmann-perben (1960–1962), beható vizsgálatnak vetették alá szökését, illetve a Zsidó Tanácsban és a Wislicenyvel folytatott tárgyalásokban betöltött szerepét. Ellenfelei egyebek közt arra hivatkoztak, hogy csalárd módon olyan útleveleket használt fel, amelye-

⁵⁶ L. Braham: A népirtás politikája, i. m., 697–701. l. Gyakorlatilag lehetetlen megadni az életben maradtak számát, mert „fegyelmi vétségekért” még a strasshofi körzből is meghatározhatatlan számú magyar zsidót szállítottak át Auschwitzba.

⁵⁷ Wisliceny szlovákiai ténykedéséről l. i. m., 1002–1007.

ket a román kormány Magyarországon rekedt román-zsidó állampolgárai számára bocsátott ki. Ezt a vádat Freudiger egyébként élete végéig tagadta.⁵⁸

Nem úgy, mint Eichmann, aki az „életeket teherautóként” tranzakcióban Magyarországon kívül beszerzett árucikkeket követelt, Becher Magyarország legnagyobb iparvállalatát, a csepeli Weiss Manfréd Műveket akarta az SS számára megszerezni. Himmler lelkes támogatását élvezve, aki a Waffen-SS biztos hadianyag-utánpótlását remélte a tranzakciótól, Becher azzal a Chorin Ferencsel kezdetű tárgyalni, aki a nagyvállalat négy tulajdonos-családjá közül az egyiknek a feje, de mind a négynek, az egész „rokoni csoportnak” a képviselője volt. Az SS-ben eltöltött hosszú szolgálatának minden tapasztalatát bevető Becher sikeresen küzdötte le a bonyolult tranzakció minden politikai és jogi akadályát. Magyarország névleges függetlenségét és önállóságát azzal honorálta, hogy az új igazgatótanácsba több keresztény magyart is beválasztott, hogy kijátssza a zsidó tulajdonok kisajátítását kimondó kormányrendeletet.

Az 1944. május 17-én aláírt megállapodás révén az SS megszerezte a négy család árja tagjainak tulajdonában lévő részvények 51 százalékát. A megállapodás azt is kimondta, hogy az SS 25 évig tartó „gondnokságot” gyakorol a nagyvállalat felett, s hogy „gondnoki” teendőinek végzéséért az SS (valamint Becher) a bruttó árbevétel 5 százalékára jogosult. A megállapodás értelmében a „rokoni csoport” 48 tagja közül negyvenötnek szabad távozást engedélyeztek a szabad világba. A megállapodás titkos záradéka szerint ők még 600 000 dollárnyi és 250 000 márkányi készpénzben is részesültek volna, de ennek jó részét sohasem kapták meg a németektől.

A „rokoni csoport” tagjai, akik néhány kivételtől eltekintve semmilyen módon nem kötődtek a zsidó közösséghez, Bécsbe repültek a megállapodás aláírásának napján. Épp ezen a napon repült Bécsbe Brand és Grosz is, hogy kétfajta küldetésüket megkezdhessék. Néhány hetes bécsi tartózkodás után 32 családtag Lisszabonba, egy kisebb csoport pedig Svájcba távozatott. Kilenc családtagot Bécsben tartottak, ők „tűszökként” kezeskedtek a többiek szabad világbeli „jó magaviseletéért”.⁵⁹

Nem úgy, mint az eddigi mentőakciók, amelyek többé-kevésbé valóságosak voltak, a magyar–román határon tömegesen átszöktetett zsidókra vonatkozó beszámolók minden valóságos alapot nélkülöztek. A mítoszoktól hemzseggő beszámolókat két idős úr ötlötte ki, majd román nacionalisták és kormányhivatalnokok karolták azokat fel sajátos bel- és külpolitikai céljaik előmozdítására a kommunista rendszer összeomlása előtt és után. Az egyik úr Carmilly-Weinberger Moshe rabbi volt, a kolozsvári neológ hitközség egykori vezetője, a másik pedig Raoul Sorban festő és bukaresti művészettörténész egyetemi tanár. A rabbi egyike volt a kolozsvári zsidó tanács vezetőinek, akik közvetlenül a tömeges deportálások kezdete előtt elszöktek a városból, tragikus sorsukra hagyva híveiket. A háború után a rabbi valóságos dezinformációs kampányt indított önmaga tisztára mosása céljából, hogy „bizonyítsa”, állítólag Kolozsvár zsidó vezetői kérték fel egy mentőakcióra, amely miatt távoznia kellett a városból. A hevesen magyarellenes, szenteskedő, opportunistá, nacionalista Sorban a maga részéről arra vágyott,

⁵⁸ L. „Five Months” című visszaemlékezését, in *Braham, Randolph L. (szerk.): The Tragedy of Hungarian Jewry*. New York, Columbia University Press, 1986. 237–294.

⁵⁹ Részletesen írja le a Weiss Manfréd Művek SS általi megszerzését, az ügylet politikai, gazdasági és diplomáciai bonyolalmait *Braham: A népiirtás politikája*, i.m., 532–541.

hogy valaki hitelt adjon merőben alaptalan állításának, hogy a háború idején részt vett az üldözött magyar zsidók mentésében.

A két férfi érdekeinek közössége oda vezetett, hogy bizonyos mentőakciókról koholt beszámolókat adjanak közre, amelyek rövidesen utat találtak a nyomtatott és elektronikus médiába. A féligazságoktól és durva hazugságoktól hemzsegő beszámolók idő teltével duzzadni kezdtek, és egyre eltúlzottabb „revelációkká” váltak.⁶⁰ Míg 1945-ben Sorban még csak azzal büszkélkedett, hogy közreműködött néhány zsidó (köztük Weinberger és neje) megmentésében (ezt az állítást még maga Weinberger sem erősítette meg), 1986 áprilisában, röviddel azután, hogy kapcsolatba lépett a rabbival, azonban már arra emlékezett, hogy „zsidók százainak” megmentésében vett volna részt. Mihelyt felismerték tökéletes érdekazonosságukat, Sorban és a rabbi már arról kezdtek beszélni, hogy ketten „sok ezer” zsidót mentettek meg. 1992-ben Sorban már odáig merészkedett, hogy kijelentette: személyesen vett részt „több tízezer” zsidó megmentésében. Kérdő nyilatkozatait Alexander Safran egykori romániai főrabbi hitelesítette. A román szenátus előtt Safran, aki akkor már Genf főrabbija volt, 1995. március 28-án úgy jellemezte Sorbant, hogy „ő mentette meg az auschwitzi deportálástól Észak-Erdély valamennyi zsidóját”.

Még arra sincs egyértelmű bizonyíték, hogy Sorban akár csak egyetlen zsidót is megmentett volna. Még maga Carmilly-Weinberger rabbi is erre a következtetésre jutott 1973 elején, vagyis még akkor, mielőtt együttműködése a román nacionalista professzorral elkezdődött volna. Amikor Avraham Ronen Tel Aviv-i régészprofesszor a rabbihoz fordult Sorbannak a Világ Igazai közé választása ügyében (Ronen csupán egy bukaresti útja alkalmával hallott Sorbantól annak „mentőakcióiról”), a rabbi ezt írta válaszlevelében: „*Nem tudom, valóban megmentette-e Raoul Sorban professzor akár csak egy zsidónak is az életét, csak azt tanúsíthatom, hogy az egyetlen nem-zsidó volt azokban a napokban, aki kész volt segíteni*” (kiemelés nem az eredetiben – R.L.B.).

Hiába nem támasztotta alá semmi, hogy Sorban „akár csak egy zsidónak az életét is megmentette volna”, a rabbi — mihelyt személyes érdekei ezt diktálták neki — a nyolcvanas évek közepétől Sorban egyik legbuzgóbb kortesévé lépett elő, a szó szoros értelmében rákényszerítve a Yad Vashemet, hogy a román professzort a Világ Igazai közé fogadja. Sorban meg is kapta az áhított címet 1986. november 6-án, noha az odaítélési eljárás a szokásos eljárási rendet több tekintetben is felrúgta. Sorban azzal mutatta ki háláját a címért, hogy azt azonnal pénzbeli és politikai előnyökre konvertálta. A poszt-kommunista korszakban átállt a nacionalista oldalra, és tekintélyes címét is közös politikai pecsenyéjük sütögetésére ajánlotta fel, arra, hogy tagadják a román Holokauszt létezését, követeljék Ion Antonescu marsall rehabilitációját, és a háború alatti román „emberiességet” a magyarok román- és zsidóellenes „barbarizmusával” állítsák szembe.⁶¹ 2003.

⁶⁰ Rozett a kolozsvári Új Kelet c. lap egykori főszerkesztőjének, Marton Ernőnek is juttat a magyar-román határon keresztül lebonyolított állítólagos mentőakciókból, l. *Rozett, Robert*: i.m., 139. Weinberger rabbihoz hasonlóan a helyi zsidó közösségben köztiszteletet élvező Marton is kerekelt oldott a gettószítások előtt.

⁶¹ *Braham, Randolph L.*: Román nacionalisták és a holocaust: kitalált mentőakciók politikai kiaknázása. Budapest, Múlt és Jövő Kiadó, 1998. Hernádi Miklós fordítása.

novemberében Sorban olyan emberként lepleződött le, aki több mint húsz éven át volt a Securitate, a kommunista Románia rettegett titkosrendőrségének besúgója.⁶²

Mindez nem jelenti azt, hogy a magyar–román határon át végrehajtott mentőakciókról szóló személyes beszámolók többsége ne lenne valóságos. Csak éppen nem Weinberger rabbi vagy Sorban nevéhez fűződtek. Számos zsidó szökött át ezen a határon 1944-ben, hogy a deportálást elkerülje. Egy 1944. december 28-án kiadott jelentés szerint, amelyet S. Bertrand Jacobson, a két amerikai zsidómentő szervezet, a HIAS és a HICEM bukaresti képviselője adott ki, hozzávetőleg 1 500 magyar zsidó kelt át titokban a magyar–román határon 1944-ben. Voltak, akiket haluc fiatalok csempészték át. Többségük mentőcsoportok segítségével, önállóan menekültek át.

Azzal szeretném befejezni, hogy eléggé gúnyosan átfogalmazom a bevezetőben idézett magyar katonai hírszerző eleve tiszteletlen megjegyzését. Ha a német megszállás időszakában Magyarországon csakugyan annyi tömeges mentőakció zajlott volna, mint amennyit a háború után állapítottak meg jórészt önjelölt zsidómentők, a magyar zsidóság túlnyomó többsége biztosan túlélte volna a Holokausztot. És ha a túlélő zsidók száma a mitikus mentőakciókban megjelölt számokhoz igazodnék, akkor Magyarország zsidó lakosainak száma a háború végeztével felülmúlhatta volna azt a lélekszámot, amelyet a magyar zsidóság a német megszállás napján tett ki. Még ma sem lebecsülendő veszély, hogy a mentőakciók mítoszai, ha nem vonjuk kérdőre őket, önálló életre kelnek, és felforgatják a Holokauszt egész történettudományi tanúságának integritását.

(Fordította Hernádi Miklós)

---

⁶² A felfedezést a Securitate archívumát tanulmányozó országos tanács (Consiliul National pentru Studierea Arhivelor Securitatii) tette közzé a bukaresti Evenimentul Zilei 2003. november 21-i számában.

Deák István

HADVISELŐK ÉS ELLENÁLLÓK*

Volt egy rövid időszak az európai történelemben, nagyjából a tizennyolcadik századtól 1941-ig, amikor meg lehetett különböztetni a hadviselőket a nem hadviselőktől, amikor a háborúkat az állam által egyenruhába bujtatott, felszerelt és kiképzett katonák vívták, és amikor azokat, akiket arra képeztek ki, hogy az állam érdekében embereket öljenek, súlyosan megbüntették, ha szolgálaton kívül próbálták értékesíteni az ölési tudományukat. Az utóbbi hatvan évben azonban az irreguláris erők fokozatosan felváltották, vagy legalábbis kiegészítették a reguláris hadseregeket. Ez a baljós változás a hadviselésben igen bonyolult kérdéseket vet fel mind a megszálló hadseregek, mind a fegyveres ellenálló mozgalom jogai-
val és erkölcsi kötelességeivel kapcsolatban. Újra és újra felmerül a kérdés: hogyan reagálnak a megszálló erők a legendás vietnami „fekete pizsamás parasztok” helyi megfelelőinek a jelenlétére, akik esetleg kézigránatokkal és bombákkal vannak felfegyverkezve? Hogyan viselkedjenek az átlagemberek egy egyre nagyobb rettegésben élő és ezért mindinkább brutális megszálló hadsereg jelenlétében? A megszállók és az ellenállók egyaránt nagy veszélyt jelentenek számukra, s ez megnehezíti, vagy teljesen lehetetlenné teszi, hogy semlegesek maradjanak a konfliktusban.

Robert Katz drámai leírásokban és gondolatébresztő elemzésekben gazdag könyve kiválóan mutatja be e dilemmák jelentkezését a 2. világháború idején. A mű lendületes stílusban íródott, s ugyanakkor alaposan dokumentált is. A közép-pontba állított kulcsfontosságú esemény 1944. március 23-án történt, amikor egy csapat kommunista partizán bombái és kézigránátjai széles rendet vágtak a Róma központjában felvonuló SS rendőrök soraiban. Az akció során 33-an haltak meg, és több mint százan megsebesültek. Az áldozatok között több járókelő is volt. Egy nappal később, a második világháború egyik leghírhedtebb megtorló akciójának a során, az SS rendőrök 335 olaszt végeztek ki egy Róma külvárosában található barlangban. A két incidens a Via Rasella-i bombatámadás és az Ardeatine-barlangokban elkövetett mészárlás néven vonult be a történelembe. Katz, aki hosszú ideig élt Toszkánában, minden tekintetben hivatott arra, hogy ismertetést adjon és véleményt mondjon e végzetes eseményekről. Korábban megjelent könyvei egyikében már bizonyította, hogy nem riad vissza a nehéz kérdésektől; ennek következményeként egy alkalommal a néhai XII. Pius pápa családja is beperelte őt a kato-

---

* *Robert Katz: The Battle for Rome: The Germans, The Allies, the Partisans, and the Pope, September 1943-June 1944. (Simon and Schuster, 418. o.) (Csata Rómáért: a németek, a Szövetségesek, a partizánok és a pápa, 1943. szeptember-1944. június)*

likus egyházfő „emlékének meggyalázásáért”. Amint Katz könyvében utal is rá, a per majdnem börtönbe juttatta őt.

Katz bölcsen az 1943. július végi események ismertetésével indítja könyvét, amikor III. Viktor Emánuel király, a hadsereg főparancsnoksága és a Fasiszta Nagytanács Rómában megbuktatta és bebörtönözte Mussolinit, aki az országot és a fasiszta mozgalmat romlásba vitte. Röviddel ezután az új kormány titkos fegyverszüneti megállapodást kötött a Szövetségesekkel, akik ekkorra már Dél-Olaszországban állomásoztak, majd a király az újonnan kinevezett miniszterelnök, Pietro Badoglio marsall társaságában a Szövetségesek által megszállt területre menekült. Az utasítások nélkül maradt olasz katonai parancsnokok nem akadályozták meg sem a német hatalomátvételt, sem azt, hogy Mussolinit egy csapat német ejtőernyős kiszabadítsa. A szabadlábra került Mussolini azonnal bejelentette egy fasiszta köztársaság megalakítását az észak-olaszországi Salò-ban. A sikeres német ellenlépéseket az Albert Kesselring tábornagy vezetése alatt végrehajtott ragyogó katonai hadműveletek tették lehetővé. Ezek során a németek nem csupán megállították a Szövetségesek katonai előrenyomulását, hanem sikeresen lefegyverezték és fogságba is ejtették a számbeli fölényben lévő olasz katonaságot. A németek pozíciói Dél-Olaszországban október közepére erősebbek voltak, mint korábban, amikor Olaszország még a nácik szövetségese volt.

Katz sorra bemutatja azokat az óriási nehézségeket, amelyekkel a többnemzetiségű — brit, amerikai, lengyel, francia, kelet-indiai, ausztrál, új-zélandi, brazil és marokkói — Szövetséges csapatok szembesültek a hegyes-völgyes olasz terepen. A két egymást követő partraszállás Rómától délre 1943 szeptemberében Salernónál és 1944 januárjában Anziónál majdnem katasztrófába torkollott, mert a Szövetségesek összetorlódott járművei egymást akadályozták a mozgásban, a hadvezetést pedig megosztotta a britek és az amerikaiak féltékenykedése, miközben a németek keményen ellenálltak. A Szövetségeseket sújtotta az a körülmény is, hogy a normandiai partraszállás előkészítéseként a legjobb csapatokat fokozatosan kivonták Olaszországból. Amikor a Szövetségesek végül 1944 májusában áttörték az olasz frontot, az Ötödik Hadsereg amerikai parancsnokának, Mark Clarknak az önzése megghiúsította, hogy körbezárják és megsemmisítsék a német erőket. Clark számára az ellenség legyőzésénél sokkal fontosabb volt az, hogy a briteknél előbb érjen Rómába; legalábbis ezt állítja Katz és számos katonai szakértő.

Miután Róma teljesen kormányzat nélkül maradt, az ún. Nemzeti Felszabadítási Bizottság próbálta kitölteni a hatalmi űrt. Az ellenállási ernyőszervezet a jelentősebb antifasiszta politikai pártok képviselőiből verbuválódott, ám miközben a Bizottságot a pártok közötti rivalizálás gyakran megbénította, a Bizottság égisze alatt működő, s annál sokkal aktívabb Katonai Bizottság habozás nélkül akciót rendelt el. Itt, csodálatosképpen, az elkötelezett antikommunista katonatisztek együtt tudtak működni haladó katolikusokkal, baloldali szocialistákkal, sőt még a kommunista GAP Központtal is. Az összes partizáncsoport közül a legjobban szervezettek, a legbátrabbak, és a legkíméletlenebbek a kommunisták voltak, akik forradalmi helyzetet kívántak teremteni és egyszer s mindenkorra megakarták változtatni Olaszországot. Ami igazán számított — ahogyan azt Katz is hangsúlyozza — az nem az ellenállás sikere volt, amely katonai szempontból el-

hanyagolható volt (habár később Észak-Olaszországban a partizánok sok bajt okoztak a németeknek), hanem az ellenállók önfeláldozó hősiessége. Monarchista tábournokok és fiatal kommunista értelmiségiek kockáztatták az életüket az akciók során, s amikor elfogták őket — ahogy a többség előbb vagy utóbb erre a sorsra jutott — a „Koch-banda” német és olasz tagjainak és Herbert Kappler SS-alvezredes Gestapójának legszörnyűbb kínzásai alatt sem törtek meg.

A Szövetségesek Róma 1944. június 4-én történt elfoglalását megelőzően többször is bombázták a fővárost. A támadások során több ezer ember meghalt vagy megsebesült, a lakosság pedig egyre jobban elkeseredett — nem is annyira az emberéletekben és a vagyontárgyaikban okozott károk miatt, hanem inkább azért, mert a légi bombázások ténye arra utalt, hogy a felszabadítás még késik. Valójában a Szövetségesek ügye általános népszerűségnek örvendett, ám az ellenállók által remélt általános náciellenes felkelésre soha nem került sor, mivel a rómaiak többsége egyszerűen a túlélést választotta; e tényt Katz jobban kiemelhette volna. Igaz azonban az is, hogy a német és az olasz fasiszták meglehetősen elszigetelve érezték magukat a fővárosban, ami csak növelte a partizán provokációra adott válaszuk kegyetlenségét.

A németek leghasznosabb szövetségese a jelek szerint a pápa volt, aki mindenekelőtt azt akarta, hogy a Vatikán semlegességét elismerjék, hogy Róma ne szenvedjen károkat, s hogy a felszabadulásakor ne a kommunisták vegyék át a hatalmat. A fenti okok miatt XII. Pius még akkor sem emelte fel a szavát, amikor 1943 októberében a szeme láttára deportáltak ezernél is több római zsidót, akik pedig hagyományosan a katolikus egyházfő védnöksége alatt álltak. Hozzá kell azonban tenni, hogy a pápa nem tiltotta meg azt, hogy több ezer más római zsidót rejtsenek el templomokban, kolostorokban és zárdákban, valamint katolikus egyházi személyiségek oltalma alatt. A római zsidóság egy részének deportálásáról elég jelentős tudományos irodalom született, közülük is kiemelkedik Susan Zucotti *Under His Very Windows: The Vatican and the Holocaust in Italy* (New Haven, Yale University Press, 2000) című műve. Katz a témához néhány új levéltári dokumentummal is hozzájárul. Ugyanakkor meggyőzően mutatja be, hogy a rómaiak milyen nagy mértékben bíztak a pápában, akiben a város megmentőjét látták. Valóban, a pápa jelentős szerepet játszott abban, hogy a németek nyílt várossá nyilvánították Rómát, amiből nem csupán a lakosság, hanem a Szövetségesek is hasznot húztak, mert júniusban gyakorlatilag puskalövés nélkül foglalhatták el a várost.

A Szövetségesek közül a britek vonakodtak a leginkább attól, hogy Rómát hivatalosan is megszentelt földnek tekintsék, ám abban az összes hadviselő fél hallgatólagosan megegyezett, hogy a várost a lehető legnagyobb elővigyázatossággal kezeljék. Rómát aránylag kevés kár érte, nem több, mint Párizst ahol a helyi német parancsnokság tagadta meg Hitler utasításának a végrehajtását a város felgyújtására. Róma esetében pedig Hitler a jelek szerint maga is el akarta kerülni a nagyarányú pusztítást. A németek ugyanakkor kíméletlenül bántak Belgráddal, Leningráddal és Varsóval, Budapestet pedig gondolkodás nélkül kitétték az elhúzódó ostromnak. A Via Rasella-i merénylethez és az Ardeatine-barlangokban végrehajtott mézszárláshoz hasonló események majdnem mindennaposoknak számítottak Kelet- és Délkelet-Európában. Olyan nyugati országokban, mint Olasz-

ország és Franciaország néhány száz békés polgár meggyilkolása óriási visszhangot váltott ki a közvéleményben; s ezekben az államokban az ilyen incidensek a nemzet hősiességének és szenvedésének jelképeivé váltak.

A Via Rasella-i támadást néhány fiatal férfi és nő tervelte ki és hajtotta végre – egy laboratóriumi dolgozó, egy kormánytisztviselő és több egyetemista. Megfigyelték, hogy a német katonai rendőrség egyik osztaga mindennap ugyanazt az útvonalat használja ugyanabban az időben, sőt még ugyanazt a dalt is éneklük, amint a Via Rasella keskeny kis utcáján visszamasíroznak a lőtérrel a barakkjaikba. A támadás végrehajtására, amelyet Katz lélegzetelállítóan izgalmasan ír le, a partizánok engedélyt kaptak az ellenállási mozgalombeli feletteseiktől. A robbanások borzalmas pusztítást végeztek, az életben maradtak között pedig leírhatatlan pánik tört ki. Mivel a németek nem tudták, honnan jött a támadás, golyózáport zúdítottak a környező épületekre, ami tovább növelte az áldozatok számát. Hitler és Himmler tömeges megtorlást követelt, miközben a római német diplomaták mindenféle megtorlást elleneztek, nehogy a helyi lakosságot még inkább felbőszítsék. A döntés, hogy minden egyes németért tíz olaszt kell agyonlőni, kompromisszumot jelentett, amelyet a déli front főparancsnokának, Albert Kesselringnek a javaslatára fogadtak el. Az eljárás ad hoc jellegű volt, mert ez volt a legelső német megtorló intézkedés Olaszországban.

A kivégzések végrehajtására Kapplert jölték ki, aki egy álló éjszakán át azon fáradozott, hogy összeállítsa az olasz Todeskandidaten névsorát, azaz azoknak a férfiaknak a listáját, akiknek a sorsa valami okból kifolyólag amúgy is meg volt pecsételve. Mivel ekkoriban mindössze három, németellenes cselekedetért halálraítélt ember volt Rómában, életfogytiglani börtönbüntetésre ítélt foglyot pedig egyet sem találtak, Kapplernek szélesebb körben kellett kivetni a hálóját, s ilyen módon a város börtöneiből az összes politikai fogoly sorra került. Az ellenállási mozgalom fogságban lévő női tagjait eleve figyelembe sem vették, ám hetvennyolc tökéletesen ártatlan zsidó férfit csatoltak a listához azzal a „logikus” érveléssel, hogy mivel a zsidók kollektív halálbüntetés alatt álltak, néhányat közülük erre az esetre hivatkozva fognak kivégezni. Az a gondosság, amellyel Kappler összeállította a listát, újfent mutatja azt az óriási különbséget, ahogyan a németek viselkedtek egyfelől Nyugat- és Dél-Európában, s másfelől Kelet- és Délkelet-Európában. Lengyelországban, Ukrajnában, Oroszországban, Jugoszláviában és Görögországban a németek egész falvakat gyűjtöttek fel és minden további nélkül civilek ezreit ölték meg a partizánakciók megtorlásaként.

Rómában az áldozatokat teherautókkal vitték ki Ardeatine-barlangokhoz, ahol ötös csoportokban, tarkólövessel végezték ki őket, ám mivel a legtöbb német rendőr járatlan volt az ilyen dolgokban, a kezdetben jól szervezett kivégzések részeg káoszba fulladtak.

Kappler az 1948-as perben azt állította, hogy kivégzéssel fenyegette azokat, akit vonakodtak részt venni a mézárulásban. Nyilatkozata következményeként az összes többi vádlottat felmentették, de később kiderült, hogy nem hangzottak el ilyen jellegű fenyegetések, s az egyik beosztott tiszt nem is volt hajlandó elsűtni a revolverét. Ezért a tisztet feljebbvalói nem büntették meg; sőt, mint tudjuk, a Hitler által megszállt Európában egyetlen más német katonát vagy rendőrt sem büntettek meg azért, mert nem volt hajlandó zsidókat vagy más áldozatokat meg-

gyilkolni. Később kiderült, hogy 335 (és nem 330) embert végeztek ki, közöttük egy tábornokot, számos katonatisztet, kommunistát, értelmiségit, zsidót, valamint egy papot is az ellenállási mozgalomból. Figyelemreméltó, hogy a főleg fiatal és politikailag elkötelezett kivégzendők egyike sem szállt szembe a hóhérjaival. (Ez is mutatja, mennyire téves a gyakran idős, gyermek vagy asszony zsidókat vádolni azzal, hogy engedelmesen hagyták magukat lemészárolni.) Mindössze egyetlen áldozat próbált elmenekülni; őt hamar elfogták, de nem vitték vissza a barlangokhoz, mert kiderült, hogy egy osztrák dezertőrrel volt szó, aki olaszoknak adta ki magát. A barlangokban kizárólag olaszokat öltek meg – a dezertőr túlélte a háborút.

Katz kimerítően foglalkozik a pápának a bombatámadásra és a tűszok kivégzésére adott reakciójával. A szerző kimutatja, hogy két német diplomata, Eitel Friedrich Möllhausen római német nagykövet és Eugen Dollmann SS-ezredes, aki Himmlert képviselte Rómában a fasiszta vezetőségnél és a Szentszéknél, XII. Pius pápához próbált folyamodni, hogy akadályozza meg a tömeges megtorlást. A két német attól félt, hogy a megtorlás lázadáshoz fog vezetni. Közvetítőjük, egy bajor származású szerzetes, aki már régen az összekötő szerepét játszotta a Vatikán és a német megszálló hatóságok között, eljutott XII. Pius pápáig, de az nem volt hajlandó közbelépni. A pápa hallgatásának oka, hogy a kommunista partizánakciót provokációnak tekintette Róma lángba borítására. Amellett igen valószínű, hogy a pápa a tűszok kivégzését kisebb rossznak tartotta annál, mint hogy a németek tömeges pusztításba fogjanak.

A pápával folytatott sikertelen német tárgyalások azt mutatják, hogy XII. Pius és hivatala tudott a készülő német retorzióról. Ezt az állítást — ami először Katz nagysikerű, *Death in Rome* (New York, MacMillan, 1967 — magyar nyelven először: *Halál a katakombában. A Kappler-ügy háttere*. Budapest, 1971) című könyvében fogalmazódott meg részletesen — a pápa védői erősen tagadták, és a család, mint említettük, beperelte Katzot, valamint azt a rendezőt és producert, akik Katz könyvéből filmet csináltak. A vádlottakat annak idején egy római bíróság rágalmozásért és becsületsértésért börtönbüntetésre ítélte, de az ítéletet egy fellebbviteli bíróság később megsemmisítette. A vád azóta tárgytalanná vált, mivel időközben a Vatikán kiadott egy tizenegy kötetes dokumentumsorozatot, *Actes et documents du Saint Siège relatifs à la seconde guerre mondiale* (Róma, 1965–1981) címen. A sorozat 10. kötetének 189–190. oldalán található az a 15. számú irat, amelyből kiderül, hogy a Vatikán legalább öt órával a megtorlás megkezdése előtt tudott a készülő tömeges kivégzésekről, de a pápa a fenti okok miatt a hallgatást választotta.

A Via Rasella-i támadást követő napon a Vatikán félhivatalos újságja, a *L'Osservatore Romano* óva intett a hasonló cselekedetek megismétlésétől, mert az számos ártatlan ember életét követelheti. Ez aztán Kesselring tábornagy haragját váltotta ki, aki — egyébként tévesen — azzal vágott vissza, hogy a kivégzettek nem ártatlan emberek, hanem elítélt bűnözők voltak.

A németek a Via Rasella-i támadást követően a Rómában állomásozó SS-ek létszámát néhány százzal néhány ezerre növelték, s ezek aztán számos fegyveres ellenállót tartóztattak le, kínoztak meg, sőt végeztek ki. Még Robert Katz főhőseinek, Peter Tompkinsnak, az Office of Strategic Services amerikai ügynökének is

— akinek római titkos rádióadásai jelentős mértékben lendítettek a Szövetségesek ügyén — el kellett rejtőznie, hogy az életét mentse. Amikor végül június 4-én az amerikaiak megérkeztek, örömmáorban úszó tömegek üdvözölték őket. Kétségtelen, hogy az éljenzők közül sokan korábban a Ducét éltették hasonló lelkesedéssel.

Kesselring tábornagyot, Kapplert és az Ardeatine-barlangokban elkövetett méészárlások néhány másik felelősét a háború után letartóztatták és vagy brit, vagy olasz bíróság elé állították. Kesselringet 1947-ben egy brit katonai bíróság békés polgárok meggyilkolására kiadott ismételt parancsai miatt halálra ítélte, de mivel Nyugaton sokan — köztük Winston Churchill is — elleneztek az ítéletet, azt életfogytiglani börtönbüntetésre változtatták a feltétellel, hogy sohasem kerülhet szabadlábra; 1952-ben mégis kiszabadult. Kappler perére 1948-ban került sor, azt követően, hogy a Nyugat kezdett egységesen fellépni a szovjet bolsevizmussal szemben. Akkorra már sok olasz elfelejtette Róma *Nyílt Város*-napjait, ahogyan azt Roberto Rossellini 1945-ben készült filmjében megörökítette. Rossellini megrázó filmjében egy hithű pap és egy ateista kommunista harcol együtt a náci és fasiszta pribékekkel, Anna Magnani pedig — a nép leányának a szerepében — támogatja a heroikus küzdelmet. 1948-ra azonban már sokak számára a kommunisták, s nem a németek jelentették az ellenséget.

A Kappler perét lefolytató bíróság a vádlott nyolc napig tartó részletes vallomásából sokat megtudott arról, hogy mi történt azokban az 1944. márciusi napokban. Mivel a halálbüntetést korábban eltörölték Olaszországban, Kapplert életfogytiglani börtönre ítélték úgy, hogy sohasem lehet szabadlábra helyezni. A büntetést lényegében nem is a 330, hanem a további öt ember megöléséért kapta. Katz magyarázata szerint az öt extra tús tévedésből került oda, de amikor a németek rájöttek a hibára, nem tehettek mást, mint hogy megszabadulnak attól az öt embertől is, akik mindent láttak. Kappler másik bűne — amely önmagában véve is a legsúlyosabb büntetést vonta volna maga után — a római politikai foglyokkal szemben alkalmazott kínzás volt.

A sors iróniája, hogy a Via Rasellá-n megtámadott SS-egység tagjainak a többsége egy bozeni (Bolzano, Dél-Tirol) zászlóaljhoz tartozott, ami azt jelentette, hogy jóllehet nemzetiségüket és meggyőződésüket tekintve német-osztrákok voltak, mégis olyan területről jöttek, amely Olaszország része volt. Hasonlóképpen, az a Waffen-SS század, amely több mint 600 francia polgári lakost méészárolt le 1944 júniusában Oradourban, többnyire elzászi katonákból állt, azaz, olyanokból, akik korábban és a háborút követően francia állampolgárok voltak. Az ő 1953-as perükben az elzász-lotaringiai közvélemény nyomására gyakorlatilag felmentették ezeket „a francia férfiakat, akiket akarattuk ellenére kényszerítették német szolgálatba”.

Nehéz megérteni, miért folyamodtak a németek tömeges kivégzéshez, főleg annak fényében, hogy utána a német főparancsnokság csak egy rövid közleményt adott ki. Akármilyen volt is a helyzet, az alatt a pár hét alatt, amíg az amerikai és a többi szövetséges csapat megérkezett, Rómában nem került sor komolyabb ellenállási tevékenységre. Azt is érdemes megjegyezni, hogy az egész tragédiát el lehetett volna kerülni, ha az amerikaiak gyorsabban törnek előre Róma irányába. 1944 januárjában, amikor a Szövetségesek partra szálltak Anziónál, alig harminc

mérföldnyire Rómától, annyira meglepték a németeket, hogy egy magányos amerikai dzsip egy hadnaggal és a sofőrrel a főországúton minden nehézség nélkül bejutott Rómába és onnan sértetlenül vissza is tért. Katz idézi Kesselring vezérkari főnökét, Siegfried Westphal tábornokot, aki később azt írta, hogy mindez megdöbbenetete a németeket, hiszen "senki sem tudott volna megállítani egy mérész előőrsöt abban, hogy behatoljon a Szent Városba". Az amerikai parancsnokok azonban sajnos hazóztak, Kesselring pedig elég nagy sereget tudott összegyűjteni az ellentámadás megindításához.

Az olaszországi német hadsereg mindössze néhány nappal azelőtt adta meg magát a Szövetségeseknek, hogy a teljes német haderő letette a fegyvert 1945 májusában. Ezt megelőzően jelentős gerillatevékenység folyt az ország északi részében, elsősorban a kommunista partizánok jóvoltából, akik nagy területeken tudták megvetni a lábukat. Claudio Pavone és más történészek szerint valódi polgárháború dúlt a partizánok és a fasiszták között, amelyet mindkét oldalon számos atrocitás kísért.

A bíróság előtt Kesselring és Kappler egyaránt a „felülről jött parancsokra” hivatkozott, ám ekkorra a nürnbergi Nemzetközi Bíróság már elutasította ezt a fajta védekezést, és még a háború alatti német katonai rendszabályok is világossá tették, hogy a felsőbb parancsok nem törvényesítik a gyilkosságot és más emberellenes cselekedeteket. Komoly vita folyik azonban arról, hogy az Ardeatine-barlangokban elkövetett mézárításokat a nemzetközi jog alapján igazolni lehet-e. Az 1907-es hágai Nemzetközi Egyezmény, amely szabályozta a megszállók és a megszállt ország polgári lakossága közötti kapcsolatokat, leszögezte, hogy az utóbbiaknak engedelmeskedniük kell a megszállók által kiadott ésszerű parancsoknak. Ilyen módon az ellenséggel való kollaborálást bizonyos mértékben szükségesnek tartotta. Ami a civil ellenállást illeti, az egyezmény mindössze ellenséges invázió alatt tartotta azt legálisnak, s akkor is kizárólag abban az esetben, ha a gerillák, egyenruha híján, valamilyen megkülönböztető jelzést vagy karszalagot viselnek, nyíltan hordják a fegyvereiket, jól felismerhető parancsnoki struktúrával rendelkeznek, s betartják a hadviselés nemzetközi szabályait. A második világháború alatt egyetlen földalatti harcosnak sem fordult meg a fejében, hogy betartsa ezeket az előírásokat. Ám egyértelműen következett a hágai egyezményből az is, hogy a megszálló hatalomnak jogában áll a fenti szabályok megszegőit közönséges bűnözőkként kezelni.

A túszedés, s így a túsok agyonlövése sem volt szükségszerűen törvényellenes; végül is, akár még aránylag humánus lépésnek is fel lehet fogni, ha a véletlenszerű bosszúval és megtorlással hasonlítjuk össze. Ezt a jogot elismerték az amerikai katonai hatóságok által rendezett egyik úgy nevezett utólagos nürnbergi perben, amikor Wilhelm List tábornagyot és több más, a délkelet-európai hadszíntéren működő német parancsnokot állították bíróság elé. Ám a bíróság nem mondta meg, hogy az egy-egy katona halála miatti megtorlás alkalmával hány tús kivégzése elfogadható. A második világháborúban a németek által a Szovjetunióban és a Balkánon követett gyakorlattal összevetve a Kesselring által alkalmazott 10:1 arány nem mondható a legbarbárabb lépésnek. Emlékeztetnünk kell arra is, hogy a háború vége felé, majd a német megadást követően, a Szövetséges megszálló erők — különösen a franciák és a szovjetek — maguk is szedtek és

időnként agyon is lőttek túszoikat, továbbá házakat, sőt falvakat gyújtottak fel tényleges vagy feltételezett német Wervolf-partizánakciók miatti megtorlás gyanánt.

A Robert Katz által nagyra becsült két hős, a partizán Elena (Carla Capponi) és Paolo (Rosario Bentivegna) a háború után a legmagasabb olasz katonai kitüntetésekben részesült; összeházasodtak és kommunista képviselők lettek a parlamentben. Sem ők, sem egyetlen más partizán sem adott nyilvánosan hangot a kétségeinek afelől, hogy a végzetes 1944. márciusi napon elkövetett tettük helyes volt-e. Hosszú távon azonban az olasz kommunisták nem húztak hasznot a háború alatti hősiességükből és kíméletlenségükből; a Pártnak nem sikerült hatalomra kerülnie. Nem valósult meg a partizánok álma az igazságos és egyenlőségben alapuló társadalomról sem. A Via Rasella-i támadás azonban az olasz nacionalizmus szempontjából nem volt hiábavaló. Megerősítette azt az olasz kormány, valamint az irodalom és a filmművészet által egyaránt gondosan ápolt mítoszt, mely szerint az olaszok bátor antifasiszták és a teuton barbárság ártatlan áldozatai voltak. Fel sem merült, hogy az olasz nemzeti jelképek között az abesszíniai falvak elgázosítását, az Albánia, Görögország, Franciaország és Jugoszlávia ellen elkövetett agressziót vagy az olaszok által elfoglalt Délkelet-Európában felállított koncentrációs táborokat kellene szerepeltetni.

A pereket és az ítéleteket követően az összes német politikai párt — a szociáldemokratákat sem kivéve — megpróbált nyomást gyakorolni az olasz kormányra Kappler szabadon engedése érdekében, aki — úgymond — „csak parancsoknak engedelmeskedett”. Az olasz közvéleményre való tekintettel azonban Kapplert csak 1977-ben szállították át egy alig őrzött katonai kórházba, ahonnan csakhamar megszökött – német felesége segítségével, akivel még a börtönévei alatt házasodott össze. Kappler a rákövetkező évben Stuttgartban halt meg.

Németországban további „mártírok” sorsa miatt is lehetett aggódni. Walter Reder osztrák születésű SS-őrnagyot a háború után letöltendő életfogytiglani börtönre ítélték, amiért 1944 októberében parancsot adott a Bologna tartományban található Marzabotto városában és annak környékén elfogott 200 partizán és 1600 ártatlan civil megölésére. Noha a németeket heves olasz partizántámadások érték ebben a körzetben, a marzabottói megtorlás nem túszedő akció volt, hanem közös gyűjtogatás és mészárlás – pontosan olyan cselekmények, amelyeket a túszedés fölöslegessé tett volna. Az osztrák közvélemény ennek ellenére Reder szabadon bocsátását követelte, s amikor 1985-ban csakugyan elengedték, a demokratikus Ausztria honvédelmi minisztere a bécsi repülőtéren személyesen üdvözölte a hazatérő „hóst”. Végül, ott volt Erich Priebke SS-századosnak, a római Gestapo-főhadiszálláson Kappler helyettesének az ügye, aki a háború végén Eva és Juan Perón Argentínájába menekült. Ehhez igénybe vette az egyház tisztviselői által létrehozott híres „patkányvonalat”, amely megkönnyítette a menekülést az olyan jelentősebb háborús bűnösök számára, mint Adolf Eichmann és Josef Mengele. Priebke azonban 1996-ban Argentínában lelepleződött, és kiadták őt Olaszországnak. Miután a pert követően a katonai bíróság szabadlábra helyezte, tömegmegmozdulások nyomására a következő évben újra bíróság elé állították háborús bűnösök és az emberiség elleni bűntettek elkövetéséért. A perben végül életfogytiglani büntetést kapott a szabadlábra helyezés lehetősége nélkül. Később

az ítéletet tizenöt évi házi őrizetre módosították. Most van szó arról, hogy Priebkét korára való tekintettel kiengedik a házi őrizetből, ami ellen újra erősödik a tiltakozás. Priebke ugyanis kirívóan kegyetlenül bánt foglyaival, s ez minden kétséget kizáróan bűncselekménynek számított.

A második világháború alatti partizántevékenységet, amely a gyűlölt náci ellen irányult, általában igazolhatónak tekintik, de fel kell tenni a kérdést, hogy akkor miért nem tekinthető ugyanilyen alapon jogosnak ugyanazoknak a lengyel partizánoknak a szovjetellenes gerillatevékenysége, akik korábban a német megszállók ellen harcoltak. És hasonlóképpen miért nem az a mudzsahedinek szovjetellenes háborúja Afganisztánban vagy a Vietkong amerikaiak elleni küzdelme Vietnamban, a palesztinok öngyilkos akciói Izraelben, vagy az amerikaiak ellen intézett gerillatámadások Irakban? A második világháború alatti fegyveres ellenállást azért tüntették fel romantikus színben, mert a náci annyira elvetemült ellenségek voltak, s mert ebben a háborúban a gerillák célpontjai még mindig elsősorban katonák voltak. Ártatlan áldozatok, mint például német katonák feleségei és gyermekei, akik azért haltak meg, mert éppen egy olyan katonai vonaton utaztak, amelyet a partizánok felrobbantottak, járulékos áldozatoknak számítottak. Ám az 1950-es évektől kezdődően, amikor a sokak által dicsőített algériai szabadságharcosok elkezdtek bombákat dobni zsúfolt üzletekbe és kávéházakba, ártatlan civilek váltak mindenhol a gerillák kedvelt célpontjaivá.

Terrorista támadások a jövőben is lesznek. A kérdés az, hogy teljes kegyelenséggel kell-e elfojtani őket, vagy bizonyos fokú mérséklettel esetleg meg lehet-e nyerni mind a partizánokat, mind a helyi lakosságot. Semmilyen bizonyíték sem szól amellett, hogy akár az egyik, akár a másik módszer hatékonyabb lenne a másikonál. A lidicei mészárlás többé kevésbé véget vetett a cseh ellenállásnak, de például Lengyelországban ugyanaz a német brutalitás csak erősítette az ellenállók elszántságát. Az amerikai erőszak Vietnamban ugyanúgy nem vetett véget a partizánháborúnak, mint a viszonylagos amerikai önmérséklet a szunnita háromszögben Irakban. Az irreguláris hadviselést szabályozó hágai konvenciókat inkább kudarcnak, semmint sikernek tekinthetjük. Amire szükség lenne, az a realitások felismerése, vagyis az, hogy a jövőben a háborúk egyre inkább úgy fognak lezajlani, hogy civilek lesből lőnek a katonákra, a megriadt katonák pedig ártatlan civilek életét fogják kioltani.

Mindezek miatt nem kétséges, hogy szükség lenne egy olyan új nemzetközi jogi keretre, amely hatékonyabban szabályozza e szörnyű hadviselési módot. S még ha ez a jogi keret esetleg hatástalan marad is, legalább lehet majd mihez mérni a mindkét oldalon elkövetett törvénytéseket.

A KOMMUNIZMUS ÉS AZ ELITEK KÖZÉP-EURÓPÁBAN

Konferencia a párizsi École Normale Supérieure-ön, 2004. április 2–3.

A fenti címmel szervezett konferenciát két fiatal történész, Nicolas Bauquet és François Bocholier Párizsban, a nagyhírű Ulm utcai elitképző történeti tan-
székének segítségével, a párizsi Magyar Intézet, a budapesti Francia Nagykövetség, valamint párizsi, nancyi egyetemi történeti intézetek támogatásával.

A konferencia mindkét szervezője az École Normale diákja, s személyükben is képviselik az elmúlt évek franciaországi Közép-Európa-kutatásának változásait. Úgy tűnik, hogy Franciaországban valamelyest lanyhult a kilencvenes években Közép-Európa iránt táplált érdeklődés. A hírlapok tudósításaitól kezdve, a kutatási pénzek elosztásáig sok minden jelzi ezt a visszaszorulást. Ugyanakkor vannak új, bizakodásra okot adó fejlemények: a rangos Institut des Études Politiques (népszerű nevén: „Sciences Po”) közép-európai specializációt indított Dijonban, s immár állandóvá vált térségbeli — köztük magyar — diákok franciaországi peregrinációja. A konferencia két szervezője életkoránál fogva is abba a francia történészgenerációba tartozik, amelyiket már sem régi ideológiai, sem személyes motívumok nem befolyásolnak a térség történetének elemzésében. Az általuk végzett munkáról csak elismeréssel lehet szólni, példásan szervezték meg a konferenciát: minden azért történt, hogy az elmélyült tudományos eszmecsere terepe lehessen az Ulm utcai két nap. A francia közszolgálati rádió több műsora hosszan tudósított a rendezvényről, s honlap is indult, amely a résztvevők életrajza, munkássága, közleményei mellett távlatilag a térséggel foglalkozó fiatal kutatók virtuális találkozóhelye lehet. (<http://perso.wanadoo.fr/elites-europecentrale>).

A konferencia első napját, az École Normale-tól némileg távolabb, az egykoron a francia új hullám filmjeinek népszerűsítésében nevet szerzett Cinéma-thèque épületében rendezték, ám a hely — az egyik szervező megfogalmazása szerint — piros műbőr üléseivel, és kissé szocialista minimal art-jával „egy pártkongresszusi teremre” emlékeztet, s kitűnően alkalmas a konferencia témájának illusztrálására.

Az École Normale történeti intézetének nevében Sophie Coeuré köszöntötte a szép számú (120–150) résztvevőt, majd a szervezők nevében Nicolas Bauquet köszöntötte az egybegyűlteket. Az első tematikus blokk (a Sciences Po professzora, Marc Lazar elnöklete alatt), *Politikai törések, társadalmi mozgások* címmel a kommunista hatalomátvétel társadalmi folyamatokra gyakorolt hatását vizsgálta. Francesco Guida római egyetemi tanár a román elitek szétverését mutatta be előadásában, Dariusz Jarosz (Varsó) angol nyelven vázolta a lengyelországi sztálinizmus berendezkedését. E két erősen pozitivistá szemléletű előadás után két fia-

tal történész: François Bocholier és az olasz (magyarul egyébként kitűnően beszélő) Stefano Bottoni közös (francia–angol) előadásban mutatta be az erdélyi elit-tek átváltozásait 1914 és 1950 között, s ismertették azt a folyamatot, amelynek révén Erdélyben a német és magyar elit, amely közigazgatási és politikai pozícióinak elvesztése után még a harmincas években is megőrizte helyét a régió társadalmában, a háborút követő években felszámolódott. Kitértek arra is, hogy 1945 után az erdélyi román elitet (amelynek legjellegzetesebb alakja Iuliu Maniu volt) hogyan semmisítette meg a totalitarizmus, miközben olyan vezető csoportokat is kialakított – ezek alkalmanként közvetítők, végrehajtók vagy maguk is áldozatok voltak a gépezetben –, ahol a magyar és a zsidó csoportok megőrizhettek bizonyos pozíciókat a kezdeti években. Egyszerűen azért, mert már a harmincas évektől mélyebben gyökereztek a romániai baloldali (kommunista, szociáldemokrata) mozgalmakban. A lendületes demonstráció nem nyerte el mindenki tetszését, a jelen lévő Dumitru Preda, a bukaresti külügyi levéltár volt vezetője, élénken kifogásolta Bocholier szóhasználatát, amennyiben az „annexió” szót alkalmazta Erdély Romániába való betagolására 1918–1920-ban. S az előadó hiába magyarázta, hogy az „annexion” franciául többé-kevésbé semleges értelmű szó (ellentétben a magyar és román jelentéssel), a Bukarestben egyébként nyugatos liberális hírében álló történész-kollégát ez láthatóan nem elégítette ki. Bernard Michel, a Sorbonne–Paris I emeritus professzora, a konferencián résztvevők közül többek tanára, hozzászólásában a cseh és a szlovák hatalomátvétel egyediségeit emelte ki. A tematikus blokk második felében e sorok szerzője tartott előadást, amelyben emlékiratok és naplók tükrében igyekezett bemutatni: a háború előtti magyar elit kollektív emlékezetében hogyan képeződött le a diktatúra berendezkedése és később a kádárizmus mindennapisága. Romsics Ignác legutóbbi, rendszerváltásról szóló könyvének gondolatait továbbgombolyítva tartott előadást elitek és rendszerváltás viszonyáról. A hazai szociológiai irodalom feltárásait hasznosítva hangsúlyozta az 1990 előtti és utáni politikai elit jelentős cseréjét, miközben gazdasági és kulturális téren jóval nagyobb kontinuitást állapított meg. (Az előadás írott formája megtalálható Romsics most megjelent, *Múltról a mának* című tanulmánykötetének 235–245. oldalán). Georges Mink lengyel származású francia politológus pedig a kilencvenes évek elején Jean-Charles Szurekkel együtt folytatott nagyszabású komparatív vizsgálatának egyes részeredményeiről számolt be. Előadásának summázata az volt, hogy a kommunista elitek gazdasági térre konvertált kapcsolati hálója és személyi állománya jelentős részben megmaradt a rendszerváltások után is. A pártállami múlttal rendelkező gazdasági csoportok nagyjából egyformán erősek a közép-európai térség (Csehország, Szlovákia, Magyarország, Lengyelország) országaiban, akármilyen módszert próbáltak is alkalmazni (lusztráció stb.) távol tartásukra. Szurek másnapi előadásában a lengyel kommunista elit múltképét vizsgálta, az általa végzett mélyinterjúk kutatások alapján. A blokk végén, Francesco Guida kérdése nyomán („A kommunista elitek rekonverziója sikeres volt Közép-Európában, de vajon igazságos volt-e?”) néhány ütköző vélekedés hangzott el (Romsics Ignác és e sorok írója szájából) az örökzöld téma, morál és politika összecsiszolhatóságának illetve összecsiszolhatatlanságának kérdésében.

A konferencia első napjának délutánján Kende Péter, Karády Viktor, Fejtő Ferenc részvételével, Paul Gradwohl elnökletével zajlott kerekasztal, amelynek során a franciaországi publicisztika, tudományos élet e jelesei személyes életútjukon keresztül igyekeztek megvilágítani egy-egy mobilizációs pályát, jellegzetes közép-európai életutat. Hozzájuk társult később Jean-François Noiville, Franciaország bukaresti, majd varsói nagykövete, aki diplomataélményeit osztotta meg hallgatóságával – úgy, ahogy ezt egy francia diplomatától elvárja a közvélekedés: szellemesen, iróniával, hallatlan erudícióval és udvarias távolságtartással. Az utolsó, délutáni blokk az értelmiségkutatás szaktekintélyének számító Christophe Charle elnöklete alatt az elitek kialakulásának/kialakításának útjaira kereste a választ. Antoine Marès a cseh elitek 20. századi formálódásáról beszélt, míg Paul Gradwohl, a Nancyban oktató, magyarul kitűnően beszélő egyetemi docens a rendszerváltó magyar elit formálódásáról beszélt, és arról, hogy az egyetemi-kutatói közeg milyen elsőrendű szerepet játszott e gárda szocializációjában, kiemelve a nyolcvanas évek magyar felsőoktatásának — a válságjelenségekkel párhuzamosan létező — pluralizmusát. Ezt követően a közép-európai katolikus egyetemek újjászületéséről, a képzés irányáról, szellemiségéről, diákképről beszélt Botos Máté, aki a PPKE oktatójaként belülről ismeri az intézményalapítás kínjait, a célok és az eredmények közti feszültséget, s az egyetemalapító egyház dilemmáit. Az előadását követő kérdések között – Kende Péter mindig problémaérzékeny és elegánsan megfogalmazott felvetései mellett – Karády Viktor némi provokatív éllel arról tudakozódott Botosnál: a magyar egyház miért nem hajtotta végre a maga „aggiornamento”-ját, amely Itáliában és másutt lezajlott a II. vatikáni zsinat nyomán, s a magyar egyház világképeének mekkora szerepe van abban, hogy a közelmúltban végzett (és sokat vitatott) szociológiai felmérések szerint a katolikus egyetem hallgatói között olyan sok az antiszemita. Az előadót láthatóan meglepte a kérdés, s érdemi válasz nem is született. Karády első kérdésére Nicolas Bauquet másnapi előadása szolgáltatta a választ: azért mert már a kádári Magyarországnak is tökéletesen megfelelt egy klerikális, saját világába zárkózó és minden belső demokratikus kísérlet ellen fellépő egyház. Bauquet az ÁEH irataira alapozva úgy látta: a magyar katolikus egyház struktúráinak megroggyanását nem a Rákosi-korszak, hanem a Kádár-korszak — saját szempontjából lényegesen hatékonyabb — egyházpolitikája idézte elő, amikor az egyházi vezetést a legváltozatosabb módszerekkel lojálissá vagy kollaboránssá lehetett tenni, s immár az egyházon belüli frontvonalak sem voltak áttekinthetőek.

A konferencia második napját Csernus Sándor, a párizsi magyar intézet igazgatója elnökölte. Ezt az ülést Genfben és Párizsban egyaránt oktató Sandrine Kott briliáns előadása nyitotta meg az NDK elitjeinek rekrutációjáról, hatalmi befolyásáról és hatalomgyakorlási technikáiról. Elemzése világosan megmutatta, hogy az NDK, bármennyire hierarchizált, rugalmatlan és a térségben talán a legerősebben szovjetizált társadalomnak látszik is, a társadalmi mobilitás bizonyos formái és a régi (háború előtti) hálózatok továbbélése jó darabig jellemezte működését. S az utolsó húsz év során inkább az egyes szektorok elitjeinek szakadatlan paktumai voltak azok, amelyek lehetővé tették a párhuzamos hatalomgyakorlást akár a központból irányított apparátussal szemben is. Marion Marmorat, a Sciences Po doktorandusza előadásában a bős-nagyymarosi vízlépcső szlovák és magyar

rendszer váltásban és az elitformálódásban játszott szerepét elemezte. Valentin Pelosse a konferencia egyik legérdekesebb előadását tartotta, amelynek során a kulturális antropológia eszközeivel mutatta be a kommunista hatalmi reprezentáció egyik legfontosabb terepét, a vadászatot. Kissé mentegetőzőt amiatt, hogy 1992-es *Communications*-beli tanulmánya óta nem végzett terepmunkát, de az előadás így is rendkívül gondolatébresztő volt, s rámutatott, arra hogy a kifejezetten arisztokrata, illetve nemesi időtöltés átvétele (s az 1990 utáni elit általi megőrzése), a „reprezentáció-politika” szerepét töltötte be s úgy vált fokozatosan giccsé, ahogy a „vad természet” is egyre inkább „környezetté” lett a társadalom szemében. Lucian Boia, a bukaresti egyetem tanára, több, Franciaországban is sikeres, a mítoszt és az imagináriust kutató könyv szerzője lendületes előadásában elsősorban a kommunista Románia elitképzési mechanizmusait vizsgálta, főleg az egyetemi világot, s kiemelte, hogy talán a kommunista Románia volt az új embertípus, a mérnök legszorgalmasabb gyártója az egész szocialista táborban (a diplomások kétharmada mérnök volt), s személyes, ironikus példákban tért ki a rendszer abszurditására. A téma frivolvnak ítélt megközelítése láthatóan irritált néhány résztvevőt, akik Boiát saját egyéni életpályájáról faggatták, valamint a konferenciának ebben a stádiumában felbukkantak a csaknem minden tudományos rendezvény környékén megjelenő megszállottak. Így az École Normale konferenciatermét elfoglaló közönség közelről láthatott egy büszke kommunista nézőt („nem értem az itt uralkodó, átható szovjetellenességet: végül is a Vörös Hadsereg szabadította fel ezeket az országokat a fasizmus alól”) és egy trockistát, aki hosszan fejtegette hatalom és erőszak viszonyát.

Karády Viktor előadásában a zsidó származású polgárság szerepét emelte ki Közép-Európában, és mint a modernizáció motorjait említette ezt a réteget: a könyvkiadók, újságszerkesztők és orvosok közti magas arányukat említette példaként. S mivel a közép-európai zsidóság egy adott pillanatban — a gazdasági és szakmai emelkedése mellett — társadalmi integrációja útjában egyre több akadályt talált, ezért fordult univerzalista eszmék (szabadkőművesség, szocializmus, eszperantó mozgalom stb.) vagy különböző zsidó nacionalizmusok felé (cionizmus, Bund stb.). A holokauszt lezárta a fejlődésnek ezt az útját és a berendezkedő kommunizmus a túlélők erőszakos integrációját hajtotta végre. Felszámolta a polgári réteget, tagjai pedig az emigráció, a marginális lét és a kommunizmushoz való csatlakozás között választhattak. Catherine Horel, a CNRS (a francia nemzeti kutatóközpont) kutatója, egy sikeres francia nyelvű Budapest története-könyv írója személyes emlékeken keresztül elevenítette fel, hogy miként kezdődött a zsidóság kulturális reneszánsza Magyarországon, és milyen esélye van egy új magyar-zsidó identitás elterjedésének. Árpád von Klimó – az egyik legszorgalmasabb felszólaló és kérdező – angol nyelvű előadásában a hagyományos magyar történeti kultúra haláláról és a feltámasztására tett 1990 utáni kísérletek kudarcáról beszélt. Tadeusz Cegielski pedig a többször betiltott — és 1961-ben duplán illegális körülmények között újból működő — lengyel szabadkőművesség megtett útjáról és új-jászületéséről beszélt angol nyelven. Lydia Coudroy de Lille (a Lyon III Egyetem oktatója) parádés előadása (a lengyel városi elitek földrajzárol) pedig tökéletesen illusztrálta azt a tényt, hogy – hangozzék bármilyen banálishan – nincs unalmas téma (a hallgatónak sem): kellő elmélyültséggel, multidiszciplináris megközele-

téssel és komoly tárgyismerettel, elgondolkodtató tanulságokat lehet nyújtani azoknak is, akiknek a téma nem szakterületük. A konklúzió nem tűnik falrengetőnek: az egyenlőségre épülő szocialista város is újratermel bizonyos egyenlőtlenégeket, s hamarosan kialakulnak az új (vagy éppen a régi alapokon nyugvó) elitnegyedek, amelyek a rendszerváltozás után is megőrzik presztízsüket. Ám az előadás módja, a mondanivaló, és az abból levont következtetések, a gondolkodásmód eleganciája olyan kutatói mentalitást villantottak fel, amelyet csak irigyelni lehet.

Az École Normale részéről Gilles Pécout zárta a konferenciát, amelynek tanulságait François Bocholer (doktorandusz és a Strasbourg-i Egyetem oktatója) foglalta össze valóságos „kremlinológiai” árnyalatokkal („ki hol állt a dísztribünön”): a figyelmes szemlélő az említések gyakoriságából pontosan érezkelhette, hogy a szervezők mely előadásokat tekintik a konferencia legjobbjainak, s melyeket kevésbé érdekesnek: mindezt úgy, hogy senki sem érezhette elhanyagoltnak témáját. Bocholer ugyanakkor kitért arra, hogy az előadásokat hallgatva maguk is érzik a konferencia bizonyos hiányait. Egyfelől egyes területek hiányát: Szlovákia és egyes délszláv területek kiestek a szervezők látköréből, s ez igazán kár. Másfelől bizonyossá vált: a közép-európai országok történetének elmúlt évtizedeit nem lehet értelmezni Moszkva és a Szovjetunió szándékainak és tetteinek elemzése nélkül. Ez volt talán a legkomolyabb hiánya a konferencia forgatókönyvének, amelyért Bocholer főúri grandezzával teljes felelősséget vállalt. Elmélyült reflexióihoz azt tehetjük hozzá, hogy a konferencia bizonyos értelemben új szakaszt jelöl a francia – s némi túlzással a nyugat-európai – Közép-Európa-kutatásban: olyan új kutatógeneráció jelentkezése volt, amelyet nem az egzotikum keresése hajt kelet felé, hanem egy jól piacósítható tudományos pálya ígérete. E csoport hozzáállása mentes a romantikától és a nemzeti elfogultságuktól. A térségbeli nyelvek (lengyel, cseh, román vagy éppen a magyar) elsajátítása nem (feltétlenül) térségbeli családi kapcsolatokból, exhibicionizmusból vagy szentimentalizmusból fakad, hanem abból, ami minden tudományos kutatás alapja: a megismerés mindennél hatalmasabb vágyából.

Ablonczy Balázs

MAGYAR–BRIT KAPCSOLATOK 1848-TÓL NAPJAINKIG

A Londoni Magyar Kulturális Központ és a Londoni Egyetem Közép-Kelet-Európai Tanszéke által 2004. április 16–17-én megrendezett konferenciáról

Közismert, hogy a magyarok a történelem folyamán önmagukat *minden* szempontból Európa részének tekintették. De vajon ugyanígy látták-e nyugati szomszédaik is? – tette fel a kérdést bevezető előadásában Péter László professzor, a Magyarország közelgő Európai Unió tagja kapcsán megrendezett konferencia házigazdája. Mivel az „Európához” való viszony hosszú ideig az egyes országokkal ápolt kapcsolatokat jelentette, a konferencián elhangzott előadások

azzal a céllal íródtak, hogy felelevenítsék, áttekintsék a brit–magyar kapcsolatok másfél évszázados történetének döntő mozzanatait.

A 19. század első felében Nagy-Britanniában a Magyarország iránti érdeklődést a hazánkban járt néhány angol utazó beszámolója tartotta fenn. Közülük egyedülálló a magyarul jól beszélő Joseph Andrew Blackwell (1798–1886) önjelölt magyarországi angol konzul személye, aki 1836 és 1849 között számos jelentést készített a magyar országgyűlésekről, s idegen állam küldöttjeként egyedül lehetett szemtanúja a forradalomnak. Mint ahogy Alan Sked¹ előadásából kiderült, Blackwell már 1836-os *A Few Remarks on our Foreign Policy (Néhány megjegyzés külpolitikánkról)* című pamfletjében is úgy vélekedett, hogy a „Kárpátoktól a Balkánig” terjedő független Magyarország állna leginkább ellen az orosz terjeszkedésnek, s mint, ilyen, szolgálná leginkább Nagy-Britannia érdekeit.

A magyarbarát utazónak azonban rövidesen kétszeresen is csalódnia kellett. A pesti angol konzulátus felállításának terve 1846-ban Metternich ellenállása miatt hiúsult meg, majd két év múlva az új bécsi angol követ, a magyarok iránt egyébként engesztelhetetlen gyűlöletet tápláló Lord Ponsonby is elutasította azt. 1848–49-es küldetése során pedig hiába igyekezett Blackwell számos jelentésében — saját szerepét és befolyását jócskán túlértékelve — Lord Palmerstont meggyőzni Magyarország alkotmányos függetlenségének fontosságáról. A külügyminiszter ugyanis osztotta a bécsi követ felfogását: Magyarország függetlensége Ausztria végét jelentené, s a rivális Oroszország veszedelmes megerősödésével járna, ezért brit érdekből elengedhetetlen a magyar szabadságharc leverése. „Az egyetlen hely — konstataulta szomorúan Blackwell —, ahol [az aradi és pesti kivégzéseket] mentegették, sőt nemcsak mentegették, hanem még helyeselték is, meg-alázó angolként kimondani, a bécsi angol nagykövetség volt.”

Blackwell személyes sorsának alakulása már korán rávilágított Magyarország angliai megítélésének egyik legalapvetőbb elemére: a Foreign Office Magyarország törekvéseit csak akkor támogatta, ha az egybeesett Nagy-Britannia érdekeivel, azaz az európai erőegyensúly fenntartásának elvével. A realpolitikai megfontolások tehát a 19. század közepén, és később is elnyomták a magyarokkal szimpatizáló és az országért tenni akaró brit utazók, politikusok, közéleti személyiségek törekvéseit. Ezért magyarbarátsága és kiterjedt kapcsolatrendszere ellenére Blackwell végérményben tehetetlenül szemlélte Magyarország 1848–49-es tragédiáját.

Nagy-Britanniában a „magyarkérdés” 1848-as felbukkanása után a szabadságharc leverésével rövidesen ismét kikerült az érdeklődés homlokteréből. Ezt a folyamatot lassította Rudolf Muhs² szerint az a tény, hogy — bár a diplomáciai és katonai segítség elmaradt — a brit közvélemény szimpátiájától övezve a megtorlás elől menekülők, mintegy ötszázan, Angliában második hazájukra leltek, s mindent megtettek a „magyar ügy” ébren tartására. Sikertelenül. Tevékenységük, Kossuth szónoki zsenialitása és a brit közvélemény szimpátiája ellenére Magyarország függetlenségének ügyét az 1850-es évek második felében még kevésbé támogatták a Foreign Office-ban, mint 1849-ben.

¹ Alan Sked: *Living On One's Wits: the Career of J. A. Blackwell*. Kézirat.

² Rudolf Muhs: *Pleading Hungary's Case: the Revolutionary Exiles and the British Public 1849–1866*. Kézirat.

Az elutasítás hátterében — mint láttuk — Ausztriának, mint az európai erőegyensúly sarkkövének a fenntartása állt, ami változatlanul a brit külpolitika axiómájának számított. Nagy-Britanniában azonban azt is felismerték, hogy hivatásának Ausztria csak akkor felelhet meg, ha belsőleg szilárd. A solferinói és königrätzi vereségek miatt éppen ezért Londonban is mind gyakrabban hangsúlyozták a dinasztia és a magyarok kibékülésének szükségességét. A függetlenség elutasításától a megegyezés támogatása felé való elmozdulást kiválóan érzékeltette John Eibner³ előadása a Times első bécsi tudósítójának, Thomas O'M. Birdnek a pályafutásáról. A magát angolnak és osztráknak egyaránt valló Bird — a Metternich család korábbi algoltanárára — 1848 októberétől a kiegyezésig heti két-három ízben tudósította a legbefolyásosabb brit napilapot a magyar belpolitika alakulásáról; nem bízott Kossuth államférfiúi képességeiben, s abban sem, hogy egy független Magyarország képes lenne sikeresen betölteni az addig Ausztriának tulajdonított egyensúlyi szerepet. Mindebből következett, hogy — összhangban a hivatalos brit állásponttal — cikkeiben Bird a magyar szabadságharc leverése mellett foglalt állást, majd hatásos érveléssel a Kossuth–Pulszky-féle propaganda ellensúlyozására törekedett, akár a magyar emigráció megosztottságának kihasználásával is.

Bird egyedül üdvözítő megoldásnak Ausztria és Magyarország egyesülését tartotta olyan liberális alkotmány alapján, amely egyenlőséget biztosít a nemzeti-ségeeknek. A valóságban azonban éppen az ellenkező tendencia érvényesült, s az 1850-es évek közepére ő is felismerte, hogy az osztrák abszolutizmus fokozatos térhódítása és a németesítés a magyarok passzív ellenállását vívta ki, ami tovább gyengítette a birodalmat. A hatvanas évek elejétől ezért tudósításaiban mind nagyobb teret nyert Bécs abszolutizmusának kritikája és a magyar alkotmány visszaállításának szükségessége. 1866 februárját a pesti *Angol Királynőben* töltötte, s — Eibner szavaival — a magyarok „bűvkörébe került”: elragadtatással szólt a magyar nemességről, különösen Deákról, akiben a magyar nemzeti érdek képviselőjének és az egészséges birodalom megőrzésének garanciáját látta. Innen már csak egy lépés választotta el a kiegyezéstől, melyről azonban megromlott egészségi állapota miatt már nem ő írt elismerő sorokat.

Az 1867:XII. törvénycikk, amelytől a Monarchia stabilitásának növekedését várták, ténylegesen igen kedvező fogadtatásban részesült a szigetországban. Az egyre szélesedő politikai–gazdasági kapcsolatokon túl azonban a kiegyezés jelentős kulturális hozadékkal is járt: nemcsak a magyar irodalmat népszerűsítette Nagy-Britanniában, hanem az angol nyelv magyarországi elterjesztéséhez is hozzájárult. A mindezekben úttörő szerepet vállaló Arthur J. Patterson tevékenységébe Frank Tibor⁴ előadása révén nyerhetünk betekintést. Patterson 1869-es — alapvetően útleírásnak szánt fő művében — a *The Magyars, Their Country and Institutions (A magyarok, országuk és intézményeik)* az elsők között tájékoztatta hazája olvasóközönségét a kiegyezéshez vezető útról és Ausztria–Magyarország új államberendezkedéséről. Könyvében a szerző magyar informátorai hatására — aligha meglepően — igen magyarbarát hangot ütött meg: a mű Európa egyik

³ *John Eibner*: From Our Own Correspondent: Thomas O'M. Bird of *The Times* and the Hungarian Question, 1848–1866. Kézirat.

⁴ *Frank Tibor*: Arthur J. Patterson and the Austro-Hungarian Settlement of 1867. Kézirat.

nagyhatalmának újjászületését élte, melynek a magyar egyik fő — ha nem a legfőbb — államalkotó eleme. Budapesten ezután mindent megtettek, hogy a művelt angol urat megnyerjék: Pattersont a Kisfaludy Társaság majd a Magyar Tudományos Akadémia tagjává választották, 1884-től pedig gyakorlatilag haláláig a budapesti egyetem első angol professzora volt. Ez utóbbi minőségében számos korszakos művet jegyzett (pl. *Angol nyelvtan és olvasókönyv*), s ő alapozta meg az angol tanszék könyvtárát is. A neves professor esetleges politikai tevékenysége — mint az előadásból kiderült — még feltáratlan. Az azonban felettébb valószínű, hogy a magyar kormány igénybe vette szolgálatait Magyarország angliai népszerűsítésében, mint ahogy az is, hogy a korabeli magyar politikai elit kevéssé szívelte meg a jószándékú idegen kritikáját: „nektek magyaroknak [...] egy nagy hibátok van, ami súlyos, sőt talán végzetes lehet. Az, hogy mindig visszafelé tekintettek a történelemben. Nem Rákóczi és Kálvin idejében élünk – még csak nem is Széchenyiében vagy Kossuthéban; [...] ha Magyarország nem lesz civilizált állam az alatt a rövid idő alatt, amíg a Török Birodalom fennáll, túl késő lesz. Ez az, ami elkésérít, amikor annyi magyart látok — jó hazafiakat — hátrafelé és befelé tekinteni, ahelyett, hogy előre és kifelé tekintenének.”

A kiegyezés utáni évtizedekben a Nagy-Britanniában állandósult kedvező Magyarország-kép az 1905-ös alkotmányos válság hatására megrendült, amin a két további destabilizáló tényező, a megoldatlan nemzetiségi és a választójogi kérdés előtérbe kerülése csak rontott. Az első világháború alatt pedig Magyarország megítélése soha nem látott mélypontra zuhant Angliában, s az 1916. augusztusi bukaresti egyezmény, melyben a Foreign Office is elismerte Románia jogát Erdélyre és a Partiumra, már Magyarország integritását fenyegette. Ennek hátterében azonban — mint azt Mark Cornwall,⁵ a dundee-i egyetem professzora is kiemelte — elsősorban nem a represszív magyar nemzetiségpolitikai gyakorlat, vagy Kelet-Közép-Európa nemzetiségi alapokon való átrendezésének koncepciója állt, (annál is inkább, mivel a nemzetiségekkel való bánásmód éppen 1913-tól érezhetően javult), hanem sokkal inkább rövidtávú stratégiai érdekek, azaz a háború megnyerésének szükségessége diktálták.

S bár a brit külügyminisztériumban a Monarchia és Magyarország jövőjét illetően a felosztás mellett egészen 1918 tavaszáig tovább élt a federalizációs elképzelés is, a liberálnacionalisták (Robert William Seton-Watson és köre) által unalomig sulykolt „soviniszta Magyarország”-kép az erkölcsi hadviselés részévé vált, s igazolni látszott a feltevést, hogy a történelmi Magyarország megcsonkítása nemcsak a háború megnyerése miatt szükséges, hanem igazságos is. E háborús propaganda hatására pedig az eddig bizonytalan vagy éppenséggel Magyarország iránt megértőbb brit diplomaták mind többen tették magukévá a kisebbségeit kíméletlenül elnyomó nemzet képét. A Foreign Office-ban velük ellentétesen vélekedő integritáspárti aktív „magyarszimpatizánsok” köre ezzel szemben — Cornwall szerint — már a háború kitörése óta eleve kisebbségben volt, 1917–18 fordulójára pedig minimálisra zsugorodott. Nem véletlenül, hiszen a háborús ellenfél, Magyarország népszerűsítésén fáradozók, többek között Arthur Delisle, Budapesten tartózkodó brit újságíró vagy Arthur Yolland professor — Patterson utód-

⁵ Mark Cornwall: Great Britain and the Splintering of Greater Hungary, 1914–1918. Kézirat.

ja — eleve „lépéshátrányból” indult. A hagyományos brit–magyar szimpátiára és az alkotmányfejlődés hasonlóságára alapozott érveléssel pedig inkább csak a magyarországi politikai elit megtévesztését szolgálhatták, a brit közvélemény és a döntéshozók megnyerését aligha.

A háborús vereség és a Foreign Office-ban általánosan uralkodó lesújtó Magyarország-kép következtében 1918-ban a történelmi Magyarország feldarabolásával a brit döntéshozók többsége egyetértett. Jeszenszky Géza⁶ Csallóköz példáján illusztrálta előadásában, hogy a trianoni rendezés visszasságai elsősorban nem az etnikai rendezőelv alkalmazásából, hanem az önrendelkezési jog magas szintű eszménye és a gyakorlatban alkalmazott nyers hatalmi politika közötti ellentmondásból fakadtak. A brit békedelegáció is annak köszönhette megosztottságát, hogy míg David Lloyd George miniszterelnök óva intett „bármilyen, az igazságosság alapelveivel szembehelyezkedő bosszúállástól, mohóságtól”, a küldöttség vezetője, Sir Eyre Crowe és nemegyszer többi tagja is — a francia képviselőkkel karöltve — Németország és Magyarország meggyengítését, valamint Szovjet-Oroszország elszigetelését tartotta legfőbb céljának, így többnyire szemet hunyt társult szövetségeseiknek a vesztesékek szembeni túlkapásai felett. A színmagyar Csallóköz esetében például — naplójának tanúsága szerint — a magyarokat egyébként korántsem szívelő Harold Nicolson következetesen ragaszkodott az etnikai elvhez, ám a brit küldöttség többi tagjával szemben alulmaradt. Így vált a kialakított határ a hatalmi érdekek mindenekfelettségéből fakadó kettős mérce alkalmazásának mintapéldájává: a győztesek a történelmi–földrajzi alapú magyar érvrendszert, mint anakronizmust elvetették, az azzal szembeállított nemzetiségi elvet pedig a győztes (szomszéd) nemzetek stratégiai érveivel sértették meg.

A két világháború közötti magyar külpolitika legfontosabb célkitűzése a trianoni határok revíziója volt, melyet a húszas években egyetlen döntéshozó pozícióban lévő brit államférfi sem támogatott. A brit külpolitika irányítóinak status quo álláspontja azonban nem jelentette azt, hogy a brit közvéleményben, főleg magasabb társadalmi körökben ne lettek volna jelen a főleg személyes kapcsolatokon nyugvó, a magyar revíziós törekvések jogosságát felismerő felfogások. Az egyik legnagyobb vihart kavaráó megnyilvánulás, amely szót emelt a Magyarországgal szemben elkövetett igazságtalanságok ellen kétségkívül Lord Rothermere, azaz Harold Sidney Harmsworth sajtómágnás és konzervatív politikus személyéhez kötődik. Mint ismeretes, Rothermere egyik lapjában, a *Daily Mail*-ben 1927. június 21-én egész oldalas cikket jelentetett meg *Hungary's Place in the Sun (Magyarország helye a Nap alatt)* címmel, melyben bírálta a trianoni békeszerződés etnikai elvet figyelmen kívül hagyó passzusait. A lord lehetséges indítékai, a cikke által közvetlenül kiváltott brit kritika — a túláradó, szinte bohózatba illő magyarországi lelkesedés, valamint a kisantant-államok hisztérikus reakciói — már kellő nyilvánosságot kaptak. Romsics Ignác⁷ előadásából azonban arra is fény derült, hogy a Rothermere kampány nemcsak Trianon revíziójának ügyét karolta fel, hanem előre jelezte a revindikáció brit szimpatizánsai és a magyar revíziós propa-

⁶ Jeszenszky Géza: *British Role in Assigning Csallóköz (Žitny Ostrov, Grosse Schütt) to Czechoslovakia*. Kézirat.

⁷ Romsics Ignác: *“Hungary's Place in the Sun”. Lord Rothermere's Article and its Hungarian Repercussions*. Kézirat.

ganda közötti nézetkülönbségeket. Míg ugyanis a magyar revíziós szervezetek, a közvélemény, sőt tulajdonképpen a hivatalos magyar kormány is a „mindent vissza” alapján álltak, Rothermere már 1927. augusztus 30-án megjelent, másodikképpen világosan kifejtette: „Amit Magyarországnak követelnek, nem más, mint az alapvető igazságosság. Az 1918 előtti határok visszaállítása szóba sem jöhet. Magyarországnak meg kell fizetnie a vereség árát. [...] Azonban teljesen jogos és elfogadható igénye, hogy visszakapja többségében magyarlakta területeit [...]”

Az integrális revízióhoz való ragaszkodás volt részben az oka annak, hogy a harmincas évek elején, a revindikáció szalonképesebbé válásával sem sikerült a megélénkült magyar propagandának a Foreign Office-t a magyar revízió melletti nyílt kiállásra bírni. A Horthy-korszak külpolitikáját elemző Bátonyi Gábor⁸ is kiemelte, hogy 1933-as angliai előadókörútján maga Bethlen is a „nagy változások” szükségességét hangsúlyozta, mellyel nemcsak a brit külügyminisztérium, de még a magyarbarát képviselőcsoport sem tudott azonosulni. Lord Newton például a következőket írta naplójába: „Ez [a nagyrevíziós terv] éppen a revindikáció ellenzőinek malmára hajtja a vizet – a Titulescukéra, akik még csak megfontolás tárgyává sem hajlandók tenni az ügyet”.

A magyar revízió angliai elfogadtatásának sikertelenségéért azonban — Bátonyi szerint is — legalább ennyire okolható Hitler hatalmi pozícióba kerülése. Az agresszív revindikációs politikát hirdető kancellár tevékenysége „visszafelé sült el”, hiszen tovább rontotta a négy nagyhatalom egyetértésén alapuló magyar revízió esélyeit. Nagy-Britannia ugyanis 1933 elején még hajlott a versailles-i igazságtalanságok orvoslására, az idő előrehaladtával azonban egyre kevésbé akarta a náci diktatúrát revíziós engedményekkel erősíteni.

A trianoni békeszerződés megváltoztatásának gondolata — mint ismeretes — csak 1937-től, a Neville Chamberlain vezette konzervatív kormány beiktatása után vált ismét szalonképessé Nagy-Britanniában. Az új kormány appeasementpolitikájából következő müncheni konferencia — mint ahogy Péter László professzor szemléletesen érzékeltette — a végletekig kiélezte a Csehszlovákia létrejötténél bábáskodó, s a status quohoz mereven ragaszkodó Seton-Watson, valamint a méltányos revíziót helyeslő Carlile A. Macartney viszonyát. Utóbbi, miután tudomására jutott, hogy Münchenben a britek és a franciák nem támogatják a magyar követelések napirendre kerülését, szeptember 19-én levelet írt a *Times*nak, melyben hangsúlyozta, hogy a magyar igények figyelmen kívül hagyása „igen szigorú a magyar kisebbségre nézve, mivel őket legalább annyira, mint a németeket, akaratok ellenére csatolták hozzá Csehszlovákiához”. Mivel a meggyengült Csehszlovákia — vélekedett — már nem képes az 1919-ben neki szánt Németországot ellensúlyozó szerepet betölteni, a legcélszerűbb az lenne, ha a Felvidék magyarlakta területei és a gazdaságilag Budapest felé gravitáló Kárpátalja visszaadásával a térségben megteremténék az együttműködés reális alapjait. Seton-Watsont olyannyira sokkolta a levél, hogy fiatalabb kollégájával minden kapcsolatot megszakított. Macartney pedig válaszlevelében hangsúlyozta: „Egy ismeretség nem lehet egyoldalú, ezért nem tehetek többet, mint reménykedem,

⁸ *Bátonyi Gábor: British Foreign Policy and the Problem of Hungarian Revisionism in the 1930's. Kézirat.*

hogy eljön majd a nap, amikor képes lesz különbséget tenni az Önétől eltérő vélemény és az erkölcsi fertő között. Remélem, akkor majd újra találkozzunk.” Ez a nap azonban — amint Péter László is kiemelte — soha nem jött el.

Ez a Münchent követő szakítás igazolni látszik a brit történész nagyság, Arnold Toynbee-nak a konferencia bevezetőjében is elhangzott feltevését. A Királyi Külügyi Intézet egykori vezetője *Acquaintances* (Ismerősök) című könyvében írja, hogy a 20. század minden angol történészgenerációja kitermelte a maga magyar-szakértőjét: a századelő magyarellenes Seton-Watsonját a második világháború előestéjén a velünk rokonszenvező Macartney váltotta fel, hogy azután a hetvenes-nyolcvanas években újra forduljon a kocka A. J. P. Taylor személyében. A konferencia számos tanulmánya azonban, ha meg nem kérdőjelezte is, de legalábbis árnyalta e magyarellenes/magyarbarát klasszifikáció létjogosultságát. Péter László a Macartney második világháború alatti tevékenységét elemző előadásában⁹ is hangsúlyozta, hogy a Horthy–Bethlen vezette Magyarország társadalmi–politikai berendezkedését nemcsak Seton-Watson, hanem Macartney is komoly kritikával illette; „Nevetséges volna úgy tenni, vélekedett az 1934-ben íródott *Hungary*-ben, mintha [...] bármilyen köze lenne a mi fogalmaink szerinti demokráciához”. Egykori mentorával ellentétben azonban Macartney a kisantant-államok antidemokratikus vonásait sem kímélte. A kettejük közti markáns különbség tehát nem is annyira Magyarország, hanem sokkal inkább az 1918–1919-ben életre hívott és megerősített környező államok megítélésében keresendő, és a nemzethez és a nemzetállami koncepcióhoz való eltérő viszonyulásukban gyökerezik. Seton-Watson gondolkodásának középpontjában a béke és a rend megteremtése és megőrzése állt, ami az ezeket garantálni hivatott, 1918–19-ben létrehozott nemzetállami struktúra fenntartásának szükségességével fonódott össze. Macartney ezzel szemben úgy vélte, hogy az etnikai elv alkalmazása önmagában nem képes orvosolni a Duna-medence problémáit, s az egyetlen tartós megoldás a politikai határok elválasztó jellegének csökkentésével egy, a nemzetek teljes egyenlőségén nyugvó állam létrehozása lenne. A határ-spiritualizáció fontosságát Seton-Watson is kiemelte, azonban míg szerinte a határok elválasztó jellege akkor csökkenhet, ha Magyarország lemond a revízióról, Macartney — az *igazságosság* és a gazdasági együttműködés szempontjait szem előtt tartva — éppen ellenkezőleg úgy vélekedett, hogy a határspiritualizáció sikerének záloga az utódállamok merev revízióellenes magatartásának megváltozásában rejlik.

Az első bécsi döntés — mint ismeretes — német segédlettel juttatta vissza a Felvidék magyarlakta vidékeit, s még két esztendő sem telt el Észak-Erdély

⁹ Péter László: *The political Conflict Between R. W. Seton-Watson and C. A. Macartney over Hungary*. Kézirat és *Beretzky Ágnes: A Devoted and Frustrated Friend of Hungary. C. A. Macartney's Service in the Foreign Office and the BBC, 1939–1945*. Kézirat. A Toynbee-féle klasszifikáció alátámasztására ld. Pók Attila előadását (*The Making of a British Army Manual on Hungary 1943–1944*), amely a brit katonáknak szánt Magyarországról szóló második világháborús katonai kézikönyv megszületésének körülményeit taglalja. A könyv első kötetének tizennégy fejezete, melyet az emigráns Károlyi Mihály közeli barátja, A. J. P. Taylor állított össze, igen negatív kritikát kapott: nemcsak Macartney, hanem Frank Roberts és Owen St. Clair O'Malley brit követ is rendkívül elfogult és nem a legfrissebb forrásokra támaszkodó írásként jellemezte. Ezért 1944 februárjában a Külügyminisztériumban végül a Macartney által írott, alternatív szöveg mellett döntöttek. A szerzőnek azonban néhány ponton így is változtatnia kellett művét, mivel a dualista Magyarország nemzetiségpolitikájának elemzését túl megengedőnek, a trianoni békét bíráló szakasz egyes passzusait pedig túl radikálisnak találták.

viSSZACSATOLÁSÁIG. Magyarországnek a Führer támogatásáért azonban ezúttal már súlyos árat kellett fizetnie: a háromhatalmi egyezményhez való csatlakozás 1940 novemberében az elnemkötelezettség elvének feladását jelentette és a háborúba való belesodródáshoz vezetett. A korszak brit külpolitikáját irányító Winston Churchill és Anthony Eden Magyarországgal kapcsolatos nézeteinek alakulását tárgyalta Lojko Miklós¹⁰ előadása. Mint ismeretes, Toynbee fentebb említett magyarbarát/magyarelles besorolását kiterjesztve, a szakirodalom a brit miniszterelnököt inkább az előbbi, külügyminiszterét pedig az utóbbi kategóriába sorolja. Szakítva ezzel a kategorizálással az előadó azt hangsúlyozta, hogy Magyarország részvételét az 1941. áprilisi Jugoszlávia-ellenes hadjáratban mindketten élesen elítélték („örökös szégyene”), az öngyilkosságba menekülő Telekiről azonban elismerően nyilatkoztak („az utolsó, akiben még bízunk”).¹¹ Lojko érvelése szerint az 1943-as magyar béketapogatózások megítélésében is nézetazonosság állapítható meg Churchill és Eden között abban, hogy a Magyarországgal kapcsolatos brit politikai irányvonal bármilyen módosulását — kényszerűségből — a Szovjetunióval összhangba kívánták hozni. A legfontosabb összetevője e két történelmi alak Magyarországhoz való viszonyulásának azonban — a két ország súlyának és prioritásainak eltéréséből fakadóan — nyilvánvalóan egy bizonyos fokú érdektelenség volt, amit kiválóan érzékeltet a potsdami konferencia egyik — jelentéktelennek tűnő — eseménye. Egy, a megszálló szovjet erők néhány magyarországi cég brit résztulajdonosának gazdasági érdekeit sértő tevékenységét helytelenítő iratra Churchill odafirkantotta: „Mit is akarunk Magyarországgal kapcsolatban?”, mire Eden a következő választ adta: „Ezen a konferencián semmi különöset.”

A második világháborút követő magyarországi kommunista hatalomátvétel és a diktatúra kiépülése¹² tartósítani látszott az 1941 tavasza óta uralkodó, igen kedvezőtlen Magyarország-képet Londonban. Az ország megítélésében az újabb fordulatot az 1956. októberi események váltották ki: a „szovjet Góliáttal szembe szálló kis magyar Dávid” méltán váltott ki elismerést a szigetországban. A forradalom és szabadságharc angliai fogadtatását tárgyaló Gömöri György¹³ azonban hangsúlyozta, hogy — brit tudósítók és magyar emigránsok tevékenysége ellenére — az 1960-as évek közepére az angliai politikai közvélemény már elvesztette érdeklődését a „magyar ügy” iránt: a forradalmat eltipró Kádár személye és rendszere szalonképesebbé vált, s figyelmét is más aktuálisabb nemzetközi események (vietnami háború, szovjet–kínai konfliktus) kötötték le. 1956 őszének ese-

¹⁰ *Lojko Miklós*: Churchill, Eden and Hungary. Kézirat.

¹¹ A diplomáciai kapcsolatok megszakítása után az egyetlen félhivatalos összekötő kapcsot Magyarország és Nagy-Britannia között C. A. Macartney magyar nyelvű BBC-előadásai jelentették, melyek eredetileg Budapest háborús részvételének csökkentésére születtek, ám „megengedő” hangnembük miatt hamarosan a csehszlovák és magyar emigráns körök heves rosszállását váltották ki. Blackwellhez hasonlóan tehát Macartney második világháború alatti szakértői tevékenysége is teljesen eredménytelennek bizonyult, mivel a Foreign Office reálpolitikai megfontolásai (és beszűkült mozgásterének ténye) ezúttal is háttérbe szorították tevékenységét.

¹² Az Edgar Sanderst, a Standard Electric Company-nál dolgozó brit állampolgárt elítélő koncepció persorozatról és az 1950-es évek elején a brit–magyar kapcsolatok teljes beszűküléséről ld. *Figder Éva*: Edgar Sanders: A Spy Behind the Iron Curtain. Kézirat.

¹³ *Gömöri György* (*George Gömöri*): The Reception of 1956 in the English Press and Public Opinion. Kézirat.

ményei csak a nyolcvanas évek derekán, a Kádár-rendszer gazdasági válságának és legitimációs problémáinak mind nyilvánvalóbbá válásával kerültek ismét előtérbe, s ekképpen Magyarország európai reintegrációjának kezdő lépéseként is értelmezhetők.

Összegezve megállapítható, hogy az áttekintett korszakban Nagy-Britanniában Magyarország megítélése mindig a szigetország nagyhatalmi érdekeinek függvényében változott, s egy-egy magyar vonatkozású esemény értékelése a Foreign Office-ban az európai hatalmi egyensúlyra gyakorolt hatásától függött. A dualizmus első húsz esztendejében a hivatalos magyar politika alakulása és célkitűzései többé-kevésbé egybeestek London célkitűzéseivel. A tartós érdekazonosság, vagy legalábbis együttműködés fenntarthatóságát azonban a hatalmi-katonai tömbök kialakulása megkérdőjelezte, a világháborús szembenállás pedig végleg megszüntette. 1919–20 után pedig a független Magyarország súlya a nemzetközi porondon olyannyira lecsökkent, hogy a háborús brit–magyar érdekellentét Londonban általános érdektelenség váltotta fel. Ezt a súlyvesztést azonban a magyar közvélemény és a politikai elit tagjai — néhány kivételtől eltekintve — egyszerűen nem vették tudomásul, aminek az lett a következménye, hogy Budapesten a brit hivatalos szervektől független magyarszimpatizánsok tevékenységét erőteljesen felnagyítva tálalták.

A nagyhatalmi érdek prioritása Nagy-Britanniában a magyar revindikációs törekvések megítélésekor, így Münchenben is érvényesült, a második világháború azonban új helyzetet teremtett. 1945-ben Nagy-Britannia úgy került ki a háborúból „nagyban”, mint 1918-ban Magyarország „kicsiben”: meggyengült, világhatalmi pozícióját veszített államként, így a brit–magyar viszonyt alakító érdekellentétéhez és bizonyos fokú (brit) érdektelenséghez a tehetetlenség nyomasztó tudata társult. Ez utóbbi 1956-ban is fennmaradt, sőt növekedett. A forradalom és szabadságharc (1848–49-hez hasonlóan) népszerűbbé tette Magyarországot a szigetországban, sőt a megtorlás elől menekülőket a tétlenség miatti „rossz lelkiismerete” megnyugtatóra London (1849 után ismét) jelentős támogatásban részesítette.¹⁴

A brit–magyar kapcsolatokban a magyarországi rendszerváltás egy újabb mérföldkő: Magyarország NATO, majd Európai Unió tagja új fejezetet nyit a brit–magyar kapcsolatok történetében azzal, hogy a tartós érdekellentét — *horribile dictu* szembenállás — időszakát hosszú időre e két ország együttműködése váltja fel. Nagy-Britannia vonakodó uniós szerepvállalása és a két ország nemzetközi súlya, valamint prioritásainak különbözősége miatt azonban nekünk, magyaroknak — reálisan — egy bizonyos fokú brit érdektelenség tartós fennmaradásával is számolnunk kell.

Beretzky Ágnes

¹⁴ A megtorlás elől Nagy-Britanniába menekülő magyar egyetemisták kedvező fogadtatására ld. *Czigány Magda*: 'Treated as Other Students'... 1956 Hungarian Refugee Students in the United Kingdom: a case study of Imperial College London. Kézirat.

MAGYARORSZÁG AZ I. VILÁGHÁBORÚBAN

Konferencia Szegeden 2004. június 28-án

A Szegedi Tudományegyetem, a Hadtörténeti Intézet és a Csongrád Megyei Levéltár összefogásának eredménye az a konferencia, amelyre pontosan a szarajevói merénylet 90. évfordulóján került sor Szegeden. A nyári időpont és a nagy hőség ellenére szép számú hallgatóság gyűlt össze, hogy meghallgassa az előadásokat és az azokat követő vitát.

Sajti Enikő levezető elnök rövid megnyitó köszöntője után Hornyák Árpád (Pécsi Tudományegyetem) *Szerbia külpolitikája a százazfordulón és a világháború előestéjén* című előadásában a 19. század közepéig visszatekintve bemutatta az előzményeket is. Az előadó Szerbia legfőbb külpolitikai célját a szerb egység megteremtésében, illetve a 20. század elejétől ezen felül a tengeri kijárat megszerzésében határozta meg, melynek legismertebb programját Ilija Garašanin akkori belügyminiszter 1844-es tervezetében (Načertanije) találhatjuk. Az ennek érdekében felhasználandó eszközök azonban az évtizedek során változtak: a kezdetben leginkább önerőből, esetleg nyugati nagyhatalmi támogatással gondolták kivihetőnek a tervet, az 1860-as évektől egy tágabb balkáni szláv összefogás keretei között képzelték el a szerb területek egyesítését. Ezt egyfelől a gyengülő Oszmán Birodalom, másfelől a délszláv területeit sokkal hatékonyabban védelmezni képes Osztrák–Magyar Monarchia akadályozta, mely az 1878-as okkupációval újabb jelentős szerb lakta vidékeket szállt meg. Belgrád alkalmazkodott az új nagyhatalmi erőviszonyokhoz: 1881-ben titkos szerződésben ismerte el a Monarchia vezető szerepét a térségben, cserébe pedig bírhatta annak támogatását az egyedül nyitva maradt út: a déli, délkeleti terjeszkedés megvalósításában. A bolgárok és az albánok egyre erősödő nemzeti mozgalmai miatt azonban 1900 és 1902 között Szerbia ismét megpróbált Bosznia és Hercegovina irányába tapogatózni. Titokban orosz segítséget kértek, ámde Pétervár ekkor — távol-keleti hódításai miatt — a balkáni status quóban volt érdekelt. Az orosz elutasítás miatt Szerbia visszasüllyedt a passzivitásba, és ezen a hírhedt 1903. májusi királygyilkosság, a dinasztiaaváltás sem változtatott.

Nikola Pašić miniszterelnök egy interpellációra válaszolva 1904-ben kijelentette: csak a nagyhatalmakkal együttműködve lehet tenni a törökországi keresztény testvérek helyzetének javításáért, s az európai hatalmakat kell meggyőzni arról, hogy Szerbia „kulturált jogállam, méltó tagja az európai közösségnek és érdemes a segítségükre, hogy fejlődjön és terjeszkedjen”. Ám miközben Belgrád a balkáni status quo elfogadásáról szónokolt, egy-egy védelmi egyezményt is aláírt Bulgáriával, illetve Montenegróval. Mielőtt azonban a tervekből bármi is megvalósulhatott volna, Szerbiát sokkhatásként érte 1908 őszén az annexió. Bár a hivatalos szerb vezetés tiltakozását végül a Monarchia melletti határozott német kiállás hatására megszülető közös nagyhatalmi jegyzék leszerelte, a szerb nemzeti társadalom forrongott. Titkos és félhivatalos szervezetek tucatjai alakultak meg,

melyek közül a Branislav Nušić irodalmár és színpadi író kezdeményezésére alakult Narodna odbrana a legismertebb.

Az annexió után Belgrád titokban felgyorsította a fegyverkezést, növelte a Monarchia elleni kémtevékenységet, és a tisztek által létrehozott új szervezet, a Fekete kéz (hivatalos nevén: Ujedinjenje ili smrt – Egyesülés vagy halál) átvette a Narodna odbrana felforgató célzatú feladatait. Az annexió után Belgrád előtt nyugat felé teljesen lezárult a terjeszkedés útja, míg a déli tengeri kijárat, az oszmán kézben lévő Szaloniki bizonytalan volt. Az ifjútörök hatalomátvétel után Szerbia a déli terjeszkedés megvalósítása érdekében közeledett Bulgáriához. 1912 márciusában Macedónia tervbe vett felosztásával kapcsolatban Pašić engedményeket tett Szófiának, mert albán területek bekebelezésével kívánta magát kárpótolni. Az oroszok által is helyeselt balkáni szövetség 1912 őszén ugyan sikert aratott a törökök fölött, de Szerbia a Monarchia éles ellenkezése miatt nem tudta megtartani az elfoglalt albán területeket, így az adriai kijáratot sem. Ezzel az előzetesen kigondolt balkáni erőegyensúly helyett Bulgária fölénye és Szerbia visszaszorulása következett volna be, de Szerbia szövetségesei segítségével a második balkán háborúban előnyre tudta változtatni a helyzetet. Amikor 1913. november 20-án rendeletileg is Szerbiához csatolták Macedónia nagyobb részét, tulajdonképpen befejeződött az Oszmán Birodalom területén élő szerbek egyesítése Szerbiával. Ezután pedig már a Monarchia következett.

Nagy érdeklődés előzte meg Pollmann Ferenc (Hadtörténeti Intézet) előadását *Az első világháború kitörésének kulisszatitkairól*. Pollmann két olyan, érdekes epizódot villantott föl a július végi lázas napokból, amely rávilágít egyes magyarországi katonai körök háborúpárti hangulatára.

A szerb hadsereg vezérkari főnöke, Putnik vajda 1914 nyarán egy stájer üdülőhelyen, Greichenbergben pihent, s hogy Szerbia békés szándékát ezzel is demonstrálja, a szarajevói merényletet követően sem utazott haza. Csak akkor indult útnak, amikor már a Monarchia megszakította diplomáciai kapcsolatait Belgráddal, és elrendelte a mozgósítást. Putnik 25-én este 10 órára ért Budapestre, ahol Tersztyánszky Károly lovassági tábornok parancsára feltartóztatták a pályaudvaron. Az esetről Ferenc József a bécsi lapokból értesült, és nagyon felháborodott, mivel úgy gondolta, hogy ezzel a „lovagiatlan” tettel meg nem engedhető előnyhöz jutna a Monarchia a háborúban. El is rendelte Putnik szabadon engedését, ám a parancsot egy, a szerbekre nézve dehonesztáló, budapesti eredetű értesülés miatt — mely szerint a szerb kormány osztrák és magyar állampolgárokat túszként tart vissza — eleinte vonakodtak végrehajtani. Amikor azonban a hír hamisnak bizonyult, a szerb vezérkari főnököt egy különvonaton Románián keresztül kiengedték Magyarországról.

Kevésbé ismert tény, hogy a Szerbiának küldött hadüzenet eredeti szövegét Berchtold közös külügyminiszter egy bekezdéssel megkurtította. A hadüzenetbe ugyanis — mint a háborúra feljogosító újabb érvet — először belevették azt a július 26-án éjjel Bécsbe érkezett hírt, amely szerint egy szerb hajóról támadást intéztek a temeskubini határőrök ellen. Az uralkodó aláírta a szöveget, időközben azonban Bécsben gyanút keltett az a körülmény, hogy a hír budapesti keltezésű volt, holott Temeskubin a temesvári hadtestparancsnokság illetékességébe tartozott, s amikor kiderítették, hogy az állítólagos atrocitásokból egy szó sem igaz,

Berchtold önhatalmúlag húzta ki a hamis adatra hivatkozó bekezdést. Minderről csak egy nappal később tudott beszámolni a császárnak, aki — megértve a kényyszerhelyzetet — nem kifogásolta minisztere eljárását.

Bizonyosan nem állítható, ezért Pollmann Ferenc is inkább csak sugalmazta, hogy Tersztyánszky Károly budapesti hadtestparancsnok (vagy környezete) a parancsok pusztá végrehajtásán túl is igyekezett mindent megtenni, hogy végre megtörténhessen a leszámolás Szerbiával.

A konferencia következő előadója, Marjanucz László (Szegedi Tudományegyetem) a hátország és a frontharcosok kapcsolatát elemezte. *A doberdói fa Szeged emlékezetében* c. előadásában először röviden áttekintette Olaszország és a Monarchia kapcsolatait a 20. század első másfél évtizedében, majd az isonzói csatákról szólt, melyekben a szegediekből is álló 46. császári és királyi gyalogezred katonái is küzdöttek, a San Martino melletti hegyes, sziklás terepen. A kevés fedezéket adó, kopár terület véres összecsapások színtere volt, s a heves harcokban elpusztult egy terebélyes fa is, amelyet Ceiss alezredes parancsára kivágtak, és hazaküldtek Szegedre. A „doberdói fa” búcsúztatásán megjelent, és lelkesítő beszédet mondott József főherceg is, majd 1916. július 16-án ünnepélyes keretek között került sor szegedi fogadására.

A „keményöklű szegedi fiúkra” emlékeztető fatörzset — ennyi maradt a fából — a kultúrpalota főbejárata előtt állították fel, a polgári és katonai hatóságoknak az „ország határait védő” doberdói harcosokról és a 14 ezer magyar hősi halottról megemlékező prominenseinek jelenlétében. Az ünnepséget követően a doberdói fát a kultúrpalota kupolacsarnokában, a nagy képtári teremben helyezték el.

A délelőtti ülészak utolsó előadója Balla Tibor (Hadtörténeti Intézet) volt. A fiatal hadtörténész *Magyar csapatok a caporettoi áttörésben* c. előadásában a rendelkezésre álló korlátozott időkeret miatt inkább a hadműveletek általános bemutatására törekedett. Az 1917. októberi, az olasz hagyomány által csak „caporettoi csodaként” emlegetett tizenkettedik isonzói csatában a korábbi isonzói csatáktól eltérően az osztrák–magyar és német csapatok léptek fel támadóan. A Franz Conrad von Hötzendorf egy korábbi tervére visszavezethető offenzíva kidolgozója a Monarchia új vezérkari főnöke, az erdélyi szász származású, magyar állampolgárságú báró Arthur Arz von Straussenburg gyalogsági tábornok volt. A hadműveletek végrehajtásához német segítséget is igénybe vettek, miután leküzdötték a fiatal uralkodó, Károly ellenkezését. Így az orosz és román frontról erősítésnek átcsoportosított hét osztrák–magyar hadosztály mellett hét, hegyi harcban tapasztalt és jól felszerelt német hadosztályt küldtek a frontra.

A „Waffentreue” fedőnevű hadműveletet alaposan előkészítették, és sikerült a megtévesztés is, ezért éppen Flitsch és Tolmein között csupán egy három hadosztályból álló hadtest védte az olasz vonalakat. Az olaszokat teljesen felkészületlenül érő gáztámadással párosuló rövid, de nagy erejű tüzérségi előkészítést követően 1917. október 24-én reggel indult meg a központi hatalmak seregeinek támadása, estére pedig a csapatok elérték Caporetto városát. Az olasz arcvonalat összességében harminckét kilométer szélességben és hat kilométer mélységben szakították át, az olasz arcvonal összeomlása 26-ra általánossá vált, ezért 27-én reggel Cadorna olasz vezérkari főnök elrendelte a visszavonulást a Tagliamento folyóig. A kudarc az egész frontot magával rántotta, az olaszok mindenhol

visszavonulásra kényszerültek és demoralizáltak, rendezetlenül özönlöttek vissza a Tagliamento irányába.

Az esőzésektől jócskán megáradt folyó azonban komoly természetes akadályt képezett, mivel hídjait a visszavonulók felrobbantották. Ez az időnyerés lehetőséget biztosított az olasz hadvezetésnek, hogy megmaradt csapattesteit november 4-től a Piave mögé rendezetten vonja vissza. A folyó mögött érezhetően megszilárdult a védelem, ráadásul október 28-án olasz kérésre hat francia és öt brit hadosztályt irányítottak át ide a nyugati hadszíntérről. Az erősítés segítségével az olaszok november folyamán visszaverték a központi hatalmak további támadásait, és a Piave folyónál megszilárdult a front. A hegyi frontszakaszon a harcok csak december végén ültek el az erős havazás és az utánpótlási nehézségek miatt.

A győztesek nagy mennyiségű hadianyag, felszerelés, rengeteg hadifogoly és nagy kiterjedésű észak-olaszországi területek birtokába jutottak. Mindkét részről magas volt az áldozatok száma. 1917. október 24. és november 10. között az olasz veszteség 10 ezer halott, 30 ezer sebesült, 300 ezer hadifogoly volt. Az olaszok demoralizálását jól mutatta, hogy mintegy 350 ezer csapattestétől elszakadt, rendetlenül menekülő és útközben fosztogató katonaszökevényt messze a hátszországban fogdostak össze. Cadorna helyébe új vezérkari főnököt neveztek ki (Armando Diaz), ő pedig később vizsgálóbizottság előtt felelt az elkövetett mulasztásokért.

A kiinduló állapothoz képest 240 kilométerrel megrövidült arcvonal tartására az osztrák–magyar erők elegendőnek bizonyultak, ezért a német csapatokat decemberben a nyugati frontra szállították át. Az osztrák–magyar és német veszteségek összesen 70 ezer főre rúgtak, ebből a Monarchia egyedül 30 ezer halottat és sebesültet veszített.

Az offenzíva sikere több tényezőnek volt köszönhető. A központi hatalmak hadvezérei — elsősorban Alfred Krauss gyalogsági tábornok — új harceljárást dolgoztak ki: az ellenség védelmét nagy erejű lökéssel a völgyekben törték át, majd lendületesen előretörve és annak hátába kerülve, megfosztották a manőverezés lehetőségétől, míg a térséget uraló magaslatokon található állásokat elszigetelték, de nem törekedtek azok minden áron való elfoglalására. A hadművelet főirányát szerencsésen választották meg, és jól álcázták az olaszok előtt. Míg a központi hatalmak kiválóan megszervezték a tüzéség és a gyalogság együttműködését, addig az olasz hadvezetés egy sor vezetési hibát követett el (pl. a rendelkezésre álló tartalékokat szétforgácsoltan alkalmazta). Balla Tibor kiemelte, hogy az osztrák–magyar csapatok kisebb létszámmal, kevesebb löveggel, szerényebb felszereléssel és ellátmánnyal is képesek voltak ugyanolyan harci teljesítmények végrehajtására, sőt komolyabb eredmények elérésére, mint a német hadosztályok.

Az ebédet követően a délutáni előadásokat — Marjanucz László elnökle mellett — ifj. Bertényi Iván (Pázmány Péter Katolikus Egyetem) kezdte. *Tisza István és a románkérdés az I. világháború előestéjén* című előadásában az 1910-ben kezdődő, és 1914 elején megghiúsuló tárgyalások rövid történetét és elsősorban azok politikai környezetét tekintette át. Tisza 1893-tól több ízben kiállt a szlávokkal szemben egymásra utalt magyarság és a románság összefogása mellett, ám — kortársainak túlnyomó többségével együtt — a magyar nemzeti állam integritását, a magyar szupremáciát megkérdőjelezhetetlen dogmának tartotta,

így engedményei csak ezen a szférán kívüliek lehettek. Ráadásul a Tiszát szélsőségesen elutasító, gyűlölködő magyar ellenzéki csoportok minden kompromisszumot a haza elárulásának, Bécs — esetleg Berlin — elvtelen kiszolgáltatásának állítottak be. A kormányfőt „nemzetvesztőnek” bélyegző ellenzékiek másik visszatérő vádja volt, hogy Tisza valójában csak választási paktumot akar kötni a románokkal, a magyarok rovására. Az Apponyitól, Bethlen Istvánon és ifj. Andrássy Gyulán át Károlyi Mihályig és Vázsonyi Vilmosig kivételes összhangban felcsendülő bírálatok jelentősen megnehezítették a miniszterelnök helyzetét.

A magyarországi román nemzeti párt vezetőinek alkupozíciója sokkal jobban függött támogatóik álláspontjától. Románia a második balkáni háború sikerei után megnövekedett önbizalommal és mozgástérrel már nem tekintette magát a Monarchia oldalán lekötött országnak, hanem kihasználva felértékelődött pozícióját, és az antant és a Hármas Szövetség között igyekezett minél kedvezőbb helyzetet teremteni, így a főleg Berlinből rájuk gyakorolt nyomást is ellensúlyozhatták a francia és orosz kapcsolatok előtérbe helyezésével.

Németország oroszellenes tervei miatt nagyon fontosnak tartotta, hogy Románia — szerződéses kötelezettségeinek megfelelően — hűen tartson ki a Hármas Szövetség mellett. Ennek érdekében Berlin igyekezett Bukarest kedvében járni, és Tiszát közvetve engedményekre szorítani. A bécsi külügyi vezetés is a megegyezést ajánlotta, ugyanis igyekezett elejét venni az esetleges oroszbarát román–szerb együttműködésnek. Ennek eszközeként egyfelől igyekezett a második balkáni háborúban vereséget szenvedett Bulgáriát a Monarchia mellé állítani, másrészt ezzel egyidejűleg Románia szövetségét is megtartani. Az — egyébként meglehetősen kilátástalan — elgondolás sikere érdekében jól jött volna Magyarország gesztusa a román nemzetiség irányában.

A Monarchiában élő románok fő patrónusának számító trónörökös, Ferenc Ferdinánd főherceg eközben kieszközölte, hogy bizalmas embere, Ottokar Czernin gróf legyen a Monarchia bukaresti követe. Bár Czernin — akivel szemben korábbi magyarelles kijelentései miatt nagy volt a bizalmatlanság Budapesten — lojális maradt Tiszához és minden eszközzel igyekezett elősegíteni a román–magyar megegyezést, egyes megnyilvánulásai inkább hátráltatták az ügy sikerét.

Végül a Román Nemzeti Komité 1914. február 17-én egyhangúan elvetette Tisza ajánlatát. A megegyezés kudarcának okai közül az előadó a trónörökös megváltozott hozzáállására hívta fel a figyelmet. Ferenc Ferdinánd 1914. január közepétől már nem támogatta annyira a paktum létrejöttét, mert megijedt annak veszélyétől, hogy a románok esetleg valóban megegyeznek a magyar kormánnyal, és közelinek érzett trónra lépése esetén eddigi leglelkesebb hívei mégsem őt, hanem legkeményebb ellenfelét, Tisza Istvánt fogják támogatni.

Tisza ezt követően véglegesítette elgondolásait a követendő balkáni politikáról. Március 15-i memorandumában Romániával már mint a Hármas Szövetség számára elveszett országgal számolt, melyet megnyerni nem lehet, ezért az a cél, hogy a Monarchia elrettentse a nyílt ellenséggé válástól. Tisza ennek érdekében a Bulgáriával kötendő szövetséget sürgette.

A konferencia legélvezetesebb előadását Hajdu Tibor tartotta *Emlékezet és valóság – a magyar politika vezéralakjai a világháborúban* címen, melyben néhány vezető magyar politikus emlékirataiban olvasható állítást igyekezett szem-

besíteni szerzőik valós tetteivel. A jellegzetesen „önigazoló” műfajnak tartható emlékiratok a világháborús vereség és a trianoni sokk után fokozott mértékben produkáltak a szépítés és csúsztatás példáit, ugyanakkor még mindig mértéktartóbban, mint pl. a kortárs német visszaemlékezések.

Tisza István ugyan nem írhatott — talán nem is írt volna — mentegetőző memoárt, de megtették ezt helyette hívei. Különösen érdekes, hogy bár egyértelműen Tisza volt a fő felelős Magyarország háborús részvételében, ezt a két világháború közötti politikai vezető garnitúra nem hangoztatta, holott ők korábban zömmel Tisza ellenfelei voltak. Mártíromsága miatt azonban ezt ízléstelennek tarthatták, és átengedték a terepet a Tisza-apológiáknak, mely túlhangsúlyozta a magyar kormányfő két hétig tartó vonakodását 1914 júliusában. Ugyanis ennek nem elvi ellenzés, hanem felelősségtudat állt a háttérében, hiszen Tisza érezte: az adott helyzetben valóban az ő döntése indítja majd el a háborús gépezetet. Hajdu szerint Tiszára a német császár nyomása mellett az volt hatással, hogy érezte: a kifelé gravitáló nemzetiségek miatt a történelmi Magyarország léte fog kockán. Az előadó nem is az 1914-es döntésben látta a magyar miniszterelnök személyes felelősségének lényegét, hanem későbbi, háborús magatartásában: IV. Károly különbéke-politikájának elutasításában és a német Durchhalten-hozzáállás vállalásában.

Tisza és Károlyi hívei (és maga Károlyi is) a két politikus párviadalként írták le a világháború korszakát, emberfeletti, jelképes alakokká növelve hőseiket, holott Tisza fő riválisa 1918-ig ifj. Andrassy Gyula volt. Az apjánál műveltebb, de politikai tehetséggel sokkal kevésbé rendelkező Andrassy terjedelmes visszaemlékezéseiben rendre kifejti, hogy ő ugyan ellenzékiként ellenezte a meghozott hibás lépéseket, de a nyilvánosság előtt nem akart defetizmust terjeszteni Károlyi módjára. Hajdu a korlátlan tengeralattjáró-háborúról folytatott vita példáján mutatta be Andrassy önigazoló koncepciójának gyenge pontjait. A Vilmos császárt csodáló politikus ugyanis (Apponyival és Rakovszkyval együtt) egy ideig megkapta Tiszától a legfontosabb híreket, ám a színpalak mögött gyakran együttműködött Károlyival – vejét olykor „mintegy a veszedelembe küldött előőrsként használva, hogy esetleg vele kapartassa ki magának a gesztenyét”.

Apponyi Albert emlékiratai Andrassyval ellentétben nem is tesznek kísérletet annak az ellentmondásnak a megválaszolására, ami pacifizmusa és Amerika-barátsága, illetve hírhedt 1914. július 28-i „Hát végre!”-kiáltása között húzódik. Kedves anekdoták sorát tartalmazó visszaemlékezései jellemző módon nem is említik Lansing amerikai külügyi államtitkár 1917. őszi, utolsó utáni béketárgyalóztatását, amikor F. E. Andersont Európába küldte, hogy tárgyaljanak az Amerika-barát magyar politikussal. Bár hatáskörét túllépve az amerikai diplomata még Budapestre is elutazott, Apponyi elzárkózott az érdemi megbeszélések elől.

Károlyi Mihály valószínűleg legalaposabb ismerője önkritikusan kijelentette, hogy több évtizede megjelent életrajzi könyvének hőse annak idején őt is megtévesztette. Hajdu ma már úgy látja, Károlyi egyáltalán nem volt olyan yira antant-barát és szocialista szimpatizáns 1918 előtt, mint azt emlékirataiban a támadásokkal szemben dacosan vállalta. (Erre különben barátja, Jászi Oszkár is rámutatott.) Szerepének átminősítését részben arisztokrata rokonai szándékos pukasztásának szándékával, részben későbbi fokozódó baloldaliságával magyarázta.

Az ellenfelei által démonizált Károlyi maga is örömmel vette, hogy valóságos súlyánál nagyobb jelentőségűnek tűnt. Ő maga is erősen eltúlozta 1913/14-es franciaországi tárgyalásainak fontosságát, és valójában egyetlen komoly békeakcióját, 1917. őszi svájci tapogatózásait is úgy állította be, mintha az kivételesen bátor tett lett volna, holott addigra maga az uralkodó is sokkal messzebb ment titkos lépései során.

A szociáldemokraták ugyan 1914 júliusában elleneztek a háborút, de a hadüzenet megküldésétől az orosz forradalomig készségesen beálltak a sorba, és 1917-ben is csak elvont békevágyról írt a *Népszava*, és még a munkásság spontán háborúellenes sztrájkjait sem merte vállalni. Az összeomlás után viszont egyértelműen pacifista álláspontra helyezkedtek. Böhm Vilmos ezzel szemben visszaemlékezéseiben egészen 1914-ig visszavetítette a párt háborúellenességét. A pár önkritikus sort is papírra vető Buchinger Manó Friedrich Adler véleményét idézve azzal mentegeti a magyar szociáldemokratákat, hogy jobbak voltak osztrák elvtársaiknál. A legvilágosabban és legőszintebben Garami Ernő fogalmazott, aki a párt háborút elfogadó fordulatát egy 1916-os cikkében Oroszország hadba lépésével magyarázta, hiszen a munkásságnak is érdeke az ország területi integritása, mert csak így kaphatja meg az utolsó esélyt a Monarchia a demokrácia megteremtésére. 1922-ben megjelent memoárjában azonban a narratívát 1918 őszével indítja, így mindezzel már nem is foglalkozik.

Sajti Enikő (Szegedi Tudományegyetem) *Impériumváltás a Délvidéken, 1918–1920 c.* előadásában arra keresett választ, hogy a Délvidéken (a Vajdaság — Vojvodina — szerb történelmi terminológia!) élő több mint félmillió magyar kisebbség hogyan élte meg a szerb katonai megszállást és a délszláv állam ottani kiépülését. A katonai megszállás hamar végbement: ivojin Miić szerb vajda csapatai november 5-én indultak meg és 13-án már Szabadka és Baja is szerb megszállás alatt volt. A régi magyar közigazgatás megbénult, a Károlyi-kormány nem tudott élni azzal a belgrádi katonai konvenció adta lehetőséggel, mely a közigazgatást a békeszerződésig a helyi, azaz magyar hatóságok kezében hagyta. A valós hatalom egy helyi kormány, a Bánát-Bácska-Baranya Nemzeti Igazgatóság kezében volt, melyet az Újvidéki Nagy Nemzetgyűlés által megválasztott Nagy Nemzeti Tanács bízott meg a terület igazgatási feladatainak ellátásával. Ez 1919 márciusáig végezte munkáját, amikor a Magyarországtól elcsatolt területek igazgatását Belgrádba, egy külön ügyosztály hatáskörébe utalták.

A Nemzeti Igazgatóság már 1918. december elején átvette a déli területek igazgatását és rövidesen megkezdte a Magyarországhoz lojális köztisztviselők, polgármesterek, jegyzők, illetve tanárok, tanítók tömeges elbocsátását, amit a hűségeskü megtagadásával indokolt. A Nemzeti Igazgatóság 1919. január 2-ai rendelete értelmében az eskü megtagadása azonnali elbocsátással járt, és elvileg a kitoloncolást is eredményezhette, amit annak az 58 zombori vármegyei tisztviselőnek az esete is bizonyít, akiket a jugoszláv hatóságok úgyszólván egy szál ruhában dobták át a határon.

A magyar kormányok 1919 szeptemberéig arra biztatták a délvidéki tisztviselőket — akiknek egyébként továbbra is Budapest folyósította a fizetését —, hogy tagadják meg az új hatalom által megkövetelt hűségesküt, és továbbra is csak a magyar kormánynak engedelmességedjenek, abban a reményben, hogy a bé-

keszerződés a területet Magyarországnak ítéli majd. Szeptember végén a Friedrich-kormány módosította álláspontját, az új államokkal szembeni ellenálást már csak Erdélyben tartotta kívánatosnak, a Felvidéken és a Délvidéken már „látszólagos beilleszkedésre” buzdította a tisztviselői kart.

Az álláspont változása azonban nem tudta befolyásolni a szerb nacionalizmusnak védtelenül kitett délvidéki magyarok helyzetét, az egyre inkább elszabaduló indulatokat, melyek illusztrálására Sajti Enikő egyebek mellett a szabadkai magyarok sérelmére elkövetett atrocitásokat mutatta be. A belső rendcsinálás céljából 1920 decemberében elrendelt sorozással szemben a Délvidéken kibontakozó fegyveres összetűzések idején a jugoszláv belügyminisztérium elrendelte a nem szláv lakosság fegyvereinek elkobzását, utazási korlátozásokat vezetett be Magyarországgal szemben, betiltotta a „megbízhatatlan elemek” összejövetelét, beleértve a családi összejöveteleket is, a „nem e vidékre való” tisztviselőket tömegesen tették át a határon, kijárási tilalmat vezettek be, a magyarok és németek lakta községekben pedig túsokat szedtek. A magyar szellemiség és szupremácia letörését az iskolahálózat államosításával, valamint az új állam „nemzeti szellemével” ellenkező tanári, tanítói kar elbocsátásával igyekeztek elérni.

Az üldözések hatására az Országos Menekültügyi Hivatal kimutatása szerint 1918 és 1924 között 44 903 kiutasított, menekült és optáns hagyta el az dél-szláv királyságot, vagyis az ottani magyarság közel 10%-a. Az első impériumváltással megkezdődött a délvidéki magyarok kisebbségi kényszerközösséggé formálódása, ami együtt járt azzal, hogy a társadalmi mobilitás eddig oly fontos, állami közigazgatáshoz kötődő csatornáit bezáródtak. A kisebbségi társadalom szerkezetének változásait ettől kezdve nem elsősorban a gazdasági folyamatok, hanem az erőszakos állami, politikai beavatkozások formálták.

Utolsóként beszélt Alessandro Rosselli (Szegedi Tudományegyetem), aki *L'Italia nella Guerra Mondiale 1915–1918, con un profilo di Emilio Lussu* címen olasz nyelven, szinkrontolmácsolással tartotta meg előadását. A felolvasás első része Olaszország első világháborús szereplését foglalta össze, kiemelve a háborúba lépés körülményeit. A háborúpártiakat, ún. interventistákat Rosselli két csoportra osztotta: az imperialista interventistákra, akik az olaszok által lakott területeken túl pl. az afrikai német gyarmatokra is igényt tartottak, és az ún. demokratikus interventistákra, akik csak etnikailag olasz területek megszerzését sürgették. Ezt követően nagy vonalakban vázolta az olasz front hadieseményeit, ezen belül a „caporettói tragédiát”, illetve az olasz közvélemény erre adott reakcióit is. Míg a kisebbségben lévő baloldal a kudarcot elsősorban az olasz fronton addig nem alkalmazott fojtógáz bevetésének tulajdonította, a többségi jobboldal a dezertőrök és árulók nyakába varrta a felelősséget. Rosselli szerint az egyetlen tényleges áruló az olasz tüzérségi parancsnok, Pietro Badoglio tábornok volt, aki parancs ellenére sem tüzelt a rohamba lendülő osztrák–magyar–német csapatokra, nem tette meg, s ezzel nagy mértékben hozzájárult az olasz arcvonallal megrendüléséhez. Badoglio azonban elkerülte a felelősségrevonást, és a második világháború alatt rövid időre kulcsszereplővé lépett elő. Ballához hasonlóan Rosselli is kiemelte, hogy a caporettói vereség nem törte meg az olasz hadsereget, és az 1918. júniusi piavei győzelem után már az olaszok tudtak egy hadtestnyi segítséget küldeni a franciaországi frontra. Előadásának végén Rosselli röviden bemutatta

a demokratikus interventista Emilio Lussut (1890–1975) és *Un anno sull'Altipiano* (*Egy év a fennsíkon*) című, 1938-ban Párizsban megjelent háborúellenes munkáját.

A konferencia, melynek gördülékeny lebonyolításáért és a barátságos légkörért elsősorban a fő szervező Bagi Zoltán levéltárosnak jár a köszönet, ugyan nem tudta a világháború minden vonatkozását tárgyalni, és az előadások színvonala sem volt egységes, mégis értékes és érdekes programot jelentett a kor történelme iránt érdeklődő hallgatóságának.

ifj. Bertényi Iván

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT 2004. ÉVI SZEPTEMBERI ÜLÉSE

Szeptember 15-én tartotta meg az 1867-ben alakult Magyar Történelmi Társulat a 2004/2005-ös évad első ülését. Kosáry Domokos, a Társulat elnöke megnyitójában elmondta, hogy az újonnan útjára indított előadássorozatnak – melyben egy témát több történész bemutatásában ismerhet meg a hallgatóság – célja nem a történelem problémái iránti érdeklődés felkeltése, hiszen az adott, hanem ennek az igénynek a helyes irányba való terelése. Hangsúlyozta a témák történelmi igényeket kielégítő, mások véleményét tiszteletben tartó tárgyalásának fontosságát. Bevezető szavai után felkérte az előadókat, Ablonczy Balázst, Ungváry Krisztiánt és Zeidler Miklóst, hogy tartsák meg az utóbbi időben mind a politika, mind a közvélemény által sokat vitatott Teleki Pál antiszemizmusát, valamint második miniszterelnökségének bel- és külpolitikáját elemző előadásait.

Az elnöktől először Ablonczy Balázs vette át a szót, aki bevezetésként emlékeztette a hallgatóságot, hogy két évvel ezelőtt már beszélt a Társulat egy ülésén Teleki Pál eszméinek alakulásáról.¹ Ezért úgy ítélte meg, hogy elsőként Teleki Pál miniszterelnöki kapcsolati hálójának kiépülését elemző legfrissebb, pár nappal korábban befejezett kutatásainak eredményeivel ismerteti meg hallgatóságát, másodszorban Teleki második miniszterelnökségének alig tárgyalt belpolitikáját ismerteti, majd pedig öngyilkossága problematikáját mutatja be új megközelítésből.

Teleki Pál kapcsolati hálójának elemzésére a határidőnaplójának bejegyzései adnak lehetőséget. Ez a Teleki titkára, illetve titkárának titkárnöje által vezetett napló ugyan régóta ismert forrás, ám új módszerrel újraértékelve érdekes eredményekre juthatunk. Ablonczy az 1939-es év 2564 adatából válogatta ki az 551 találkozóra vonatkozó bejegyzéseket, majd négy kategóriába osztva a személyeket (1. miniszterek, politikusok, 2. hivatalnokok, szakértők, 3. „mozgalmárok”, 4. rokonok, családtagok) megvizsgálta, hogy kikkel milyen szoros kapcsolatban állt a miniszter-

¹ *Ablonczy Balázs*: Teleki Pál. In: A magyar történelem vitatott személyiségei. A Magyar Történelmi Társulat által szervezett „Múltunk kritikus kérdései” című előadássorozat szerkesztett változata Kossuth, 2002.

elnök. Az elemzésekből az derült ki, hogy Teleki idejének 20%-át a „mozgalmárokkal”, azaz az egyesületi életből jövő támogatóival töltötte. Ezt a tényt az teszi figyelemreméltóvá, hogy minisztereivel sokkal ritkábban és a hivatalnoki, szakértői kar tagjaival is csak megközelítően ilyen gyakran találkozott. Ez – Ablonczy szerint – akár a publicisztika, de néha még a szakirodalom által is emlegetett Bethlen–Teleki csoport létét is megkérdőjelezheti, mert bár magával Bethlennel még csak-csak találkozott Teleki, de sokkal ritkábban, mint Darányival vagy Esterházy Móriccal, a Bethlenhez szorosan köthető személyekkel pedig szinte sohasem. A kutatás alapján az előadó arra következtetett, hogy Teleki önálló hatalmi csoport létrehozására törekedett.

Teleki kapcsolati hálójának elemzése után Ablonczy Balázs Teleki második miniszterelnöksége belpolitikájának néhány fontos elemével ismertette meg a hallgatóságot. Felhívta a figyelmet arra, hogy a 1939-es választások következtében a parlament szociálisan sokkal érzékenyebb lett, nem csak a nemzetiszocialista képviselők nagyobb száma, hanem a kormánypárt átalakulása miatt is. Teleki maga is programjába vette az erőteljesebben szociális irányú törvényalkotást. Ennek érdekében a szegénység csillapítására kormánya a Nagyatádi-féle földreformnál nagyobb földosztást tervezett, létrehozták az ONCSA-t, megállapították a legkisebb munkabéreket, harcoltak a tüdőbetegségek ellen és tervbe vették a nyolc osztályos általános iskola bevezetését.

Előadásának utolsó harmadában Ablonczy Teleki Pál sokat vitatott öngyilkosságának kérdéséhez szólt hozzá. Rámutatott, hogy a pszichológiában ismert preszuicidális szindróma 11-es skálájának hét eleme figyelhető meg Teleki Pál viselkedésében. Teleki eredendően szuicid hajlamú volt, már korábban is voltak öngyilkossági kísérletei, életének utolsó húsz évében súlyos krónikus betegséggel küzdött, és röviddel halála előtt értesült feleségének halálos betegségéről is. Lelki összeomlásának egyik jele az is, hogy utolsó napjaiban már nem csak saját politikusi, hanem földrajztudósi képességeiben is kételkedett. Utolsó segélykiáltása, a minden kétséget kizáróan saját kezűleg írt búcsúlevele annak a Horthy Miklósnak szólt, akiben sok olyan erény megtestesülését látta, amelyeket ő kívánt volna magának. Öngyilkosságában mindazonáltal nem játszott szerepet a zsidóságot ért kollektív meghurcoltatás, mert emiatt nem volt bizonyíthatóan lelkiismeretfurdalása, esetleg csak egyes emberek sorsának alakulása nyomhatták lelkét. A Teleki megöléséről szóló kitartó legendákkal ellentétben Ablonczy leszögezte, hogy a németeknek nem állt érdekükben a halála, és az események gondos pszichológiai elemzése kétségkívül bizonyítja, hogy Teleki öngyilkos lett.

Ablonczy Balázst követően Ungváry Krisztián lépett volna a közönség elé, ám szervezési nehézségek miatt nem tudott személyesen megjelenni, ezért dolgozatát Zeidler Miklós olvasta fel. Ungváry előadását Teleki Pál politikusi csődjei bemutatásának szentelte, elbeszélése szerint Teleki dilettáns, erkölcstelen és áltudományos politikus volt.

Elsőként Teleki – úgymond – erkölcstelenségét mutatta be. Nevéhez 12 zsidóellenes törvény, illetve 166 zsidóellenes rendelet kötődött, melyek nem német nyomásra születtek. A magyarországi zsidótörvények még szigorúbbak is voltak, mint a németországiak, mert kevesebb kivételezést engedtek meg. Teleki modern antiszemita volt, már a két világháború között is a zsidók teljes kitelepítését ter-

vezte, egyetemi tanárként pedig tiltakozott a numerus clausus törvény nemzeti-ségi kvótáinak módosítása ellen. Miniszterelnöksége idején a zsidókérdésben hajlandó volt még az általa nem szívlelt nációkkal is kollaborálni, akiknek az európai zsidóság teljes kitelepítését javasolta.

Teleki politikusi dilettantizmusát bizonyítandó, Ungváry Krisztián megemlítette a miniszterelnök felelősségét abban, hogy a Jugoszláviával kötött barátsági szerződés az „örök” jelzőt is megkapta. Egyetlen komoly politikus sem gondolhatta, hogy egy államközi szerződés örök érvényű lehet. Teleki elmulasztotta felkészíteni az országot arra, hogy az integer Magyarország megteremtése lehetetlen. Nemzetiségi politikájának koncepciója sem volt megfelelően kidolgozott, mert váltogatta a földrajzi és az etnikai elvet. Míg az elszakított magyarság sanyarú sorsát kárhóztatta, addig a magyarországi németesség asszimilálására, illetve kitelepítésére törekedett. A magyarországi németek sorsa rosszabb volt, mint a romániai magyaroké, mert nem volt egyetemük és középiskolájuk is csak egy. Ungváry Krisztián bírálta Teleki nemzetiszocialistákkal kapcsolatos politikáját is, mert nem elég határozottan lépett fel velük szemben, sőt miniszterelnöksége idején szabadult idő előtt Szálasi Ferenc is.

Teleki Pál áltudományossága a zsidóságról alkotott véleményében érhető tetten – folytatta előadását Ungváry Krisztián. Abból a maga korában elfogadott tudományos tételből, hogy a táj befolyásolja a nép lelkét, azt a hamis következtetést vonta le, hogy a zsidóság örökös vándorlása miatt hazaszeretetre képtelen faj. A zsidótörvények eme hamis indoklására tudományos tekintélyét használta fel, ezzel tudománypolitikai vétséget követett el, amiért – Ungváry szerint – akár a Magyar Tudományos Akadémia tagságától is meg lehetne fosztani. Telekit felelősség terheli abban is, hogy a rasszista közbeszéd megtelepedhetett Magyarországon. Előadásának zárásaként Ungváry Krisztián felhívta a közönség figyelmét arra, hogy Teleki munkásságát és személyét saját kortársaival összehasonlítva kell megvizsgálni és megítélni.

Az est harmadik előadójaként Zeidler Miklós olvasta fel Teleki Pál második miniszterelnökségének, területi revízió és külpolitikai függetlenség között őrlődő külpolitikájáról írt elemzését. Bevezetesként a Teleki kormány örökségét mutatta be: Magyarország helyzete ebben az időben kifejezetten bizonytalan volt. A kisantant államai még mindig ellenségesek voltak, ám a szövetség fokozatosan szétesett és a tagállamai is napról-napra gyengültek. Miközben Németország fenyegetően megerősödött, Olaszország egyre vesztett politikai súlyából, de a magyar politikusok számára a legfőbb veszélyt még mindig a Szovjetunió testesítette meg. Nagy-Britannia mind távolabb került Közép-Európától, Franciaország pedig tehetetlenül szemlélte az Európában zajló változásokat. Magyarország lassan-lassan a Német Birodalom érdekszférájába került.

Teleki első miniszterelnöki parlamenti beszédében a Berlin–Róma tengelyt nevezte meg Magyarország támaszának, ám titokban a britekhez kívánt közeledni. Az ország biztonságát viszontbiztosítási szerződésekkel kívánta szavatolni, azaz mind az antanttal, mind a tengelyhatalmakkal jó viszonyra törekedett. Kezdetben sikerült is megszereznie az angolok támogatását. Az olaszok által Magyarországtól követelt, általános konfliktus esetére érvényes támogatást megígérte, de röviddel ez után kimondta, hogy Magyarország távol marad a Lengyelország

elleni háborútól. A kibontakozó háborúban ugyan nem engedte át a német csapatokat Magyarország területén, ám ellentétben az angol elvárásokkal, nem semleges államnak, hanem nem hadviselő félnek nyilvánította az országot. A mindkét oldal felé gesztusokat tevő politikája nem hozta meg az általa várt eredményeket, mert sem a britek, sem a németek nem támogatták Romániával szembeni területi követeléseit.

Az 1940. augusztus 30-i második bécsi döntést Teleki egyszerre látta győzelemnek és vereségnek, mert túl nagynak érezte a németek által követelt árat, és úgy vélte, hogy a háború után vissza kell adni a megszerzett területeket. A németek újabb és újabb követelései pedig csak tovább növelték a visszacsatolás árát. Miközben Magyarországnak a háromhatalmi egyezményhez is csatlakozott, Teleki még mindig úgy érezte, hogy nem szakadt el véglegesen Angliától.

1940 végén Lengyelország már régen elbukott, Olaszország háttérbe szorult, ezért Magyarország Jugoszlávia irányában próbált nyitni, amit ismét mindkét féllel megpróbált elfogadtatni. A jugoszláv kormányválsággal azonban Teleki csapdába került, választania kellett Németország és Jugoszlávia között. A döntés, amely Teleki beleegyezésével született, kézenfekvő volt, ám ő valószínűleg az utolsó pillanatig reménykedett a csodában, aminek az elmaradása maga után vonta öngyilkosságát.

Teleki legfőbb célját Zeidler abban látja, hogy megtartsa Magyarország katonai erejét a háború végéig, amit csak saját érdekében szabad felhasználnia. Ezt az alapelvet azonban részben saját hibájából, részben Magyarország egyre szűkülő mozgásterére miatt nem sikerült következetesen megvalósítania. Teleki, bár korábban is foglalkozott külpolitikával, nem volt gyakorlott diplomata, sőt habitusa is akadályozta abban, hogy jó diplomata legyen, mert gyakran nem volt képes az eltérő vélemények elfogadására. Munkatársai nem voltak ideális partnerei, ezért a kormánytól független saját „külügyminisztériumot” épített ki, s még egy menekült magyar kormány felállítását is előkészítette. Munkájának ellátásában a válságos időszakban fokozódó depressziója is hátráltatta. Összegzésül Zeidler Teleki külpolitikáját reagálónak és nem előre elgondoltnak értékelte, melyet a kettős célrendszer (revízió és függetlenség) is gúzsba kötött.

Az előadások után ismét Kosáry Domokos kért szót, aki elmondta, hogy a fiatal történészek sokkal könnyebb helyzetben vannak, mint az idősebb generáció, mert ők a most tárgyalt kérdésről már mint történelemről beszélhetnek, és nem befolyásolják őket személyes élmények. Ez után élénk vita bontakozott ki elsősorban Ungváry Krisztián megállapításai, sőt személye körül. Többen az elnökségen kérték számon, hogy miként kaphatott szót, ám Kosáry Domokos figyelmeztette a felszólalókat arra, hogy Ungváry Krisztián elismert történész, akit éppen azért kértek fel erre az előadásra, mert fiatal. Arra is felhívta a hallgatóság figyelmét, hogy hallgassák meg, vegyék tudomásul a mások szakmailag megalapozott véleményét is, még akkor is, ha nem értünk mindenben egyet.

Ez után a közjáték után folytatódott a heves vita, de most már nem az előadók személyéről, hanem az előadásokról, illetve arról, ami azokból kimaradt, ugyanis többen hiányokat véltek felfedezni az elhangzottakban. Ők azt a választ kapták, hogy az este tudatosan csak Teleki Pál második miniszterelnökségével foglalkozott és elsősorban azt kellene megvitatni, ami elhangzott és nem azt,

hogy mi maradt ki. A földosztás sikerességét, a lengyel menekültek befogadását, Teleki titkos propagandaszervezetét és sok egyéb problémát feszegető kérdések és válaszok folyamának csak az Akadémia épületének közelgő zárása tudott véget vetni. Búcsúzóul Fellegi Ádám zongoraművész kért szót, aki megköszönte a hiteles és tárgyyszerű előadásokat, és a zsidó újév alkalmából boldog újévet kívánt minden jelenlévőknek.

Mindazok, akik eddig a pillanatig ott maradtak az Akadémia zsúfolásig megtelt előadótermében, azzal a megállapítással állhattak fel, hogy ha az este során nem jutottak is közös nyugvópontra a Teleki Pál személye és munkássága körül forrongó indulatok és narratívák, mégis igen érdekes, gondolatébresztő és tanulságos pár órában lehetett részük. A Magyar Történelmi Társulat új kezdeményezése ugyanis már az első alkalommal is megmutatta a benne rejlő előnyeit, hátrányait és lehetőségeit. A szervezők feltételezhetően azt úgy tervezték, ha mindhárom előadó hasonló módszerrel közelítsen vizsgálat tárgyához, miáltal egy több oldalról is megvilágított, bonyolult, ámde mégis egységes kép rajzolódhatott volna ki Teleki Pál második miniszterelnökségéről, ám egyszerre sajnálatos és szerencsés módon a felkért történészeknek nem sikerült maradéktalanul megfelelniük az elvárásoknak.

Sajnálatosan, mert még a tárgyalt rövid időszak bel-, kül-, és társadalompolitikáját sem sikerült egységes szempontok alapján megismerni, így a történelem iránt érdeklődő közönség továbbra sem kapta meg azt az egyes történész szubjektumától mentes, átfogó képet, amely az objektív történelmi valóság utáni vágyát kielégíthette volna. De a különböző elbeszélési módok következtében az előadások egymással folytatott párbeszéde is csak helyenként valósult meg. Mégis szerencsésnek nevezhette magát az este hallgatósága, mert három igen kiváló, tanulságos és jól felépített előadást hallhatott. Közülük talán Zeidler Miklósé felelt meg legjobban mind szerkezetében, mind témaválasztásában, mind pedig elbeszélésmódjában az eredeti elvárásoknak. Az adott szűk időkerettel jól gazdálkodva mutatta be Teleki külpolitikai elképzeléseit, azok megvalósítását és buktatóit. A kronologikus elbeszélés végére még néhány értékelő mondatra is jutott idő.

Ungváry Krisztián nem tartotta magát a tematikai korlátokhoz, a második Teleki-kormány zsidópolitikája helyett Teleki Pál személyiségét, antiszemitizmusát vette górcső alá és ábrázolta helyenként már publicisztikába illő retorikával. Mert ennek az előadásnak a leghatásosabb eszközei (miként a vitában elhangzott hozzászólások is mutatták) azok az egyértelmű, helyenként már-már sarkított kijelentések voltak, melyek Teleki antiszemitizmusát a végletekig felnagyították és munkásságát, egész életét ezen, az Ungváry elbeszélésében mindent érényt és gyengeséget felülíró zsidóellenességen keresztül láttatott. Azonban éppen ez a szakmai megalapozottsággal alátámasztott provokatív hangvétel tette Ungváry dolgozatát az este legnagyobb vitát kiváltó, így nyugodtan kijelenthetjük, hogy a legsikeresebb előadásává. Ezt az is alátámasztja, hogy bár a Zeidler Miklós által elmondottak szintén megkérdőjelezték Teleki Pál külpolitikusi kompetenciáját, de mert nem nevezte expliciten dilettánsnak, esetleg csak hozzá nem értőnek, nem indította vitára a közönséget.

Ablonczy Balázs előadása esett talán a legmesszebb a képzeletbeli standardoktól, ám módszertanilag ez volt a legérdekesebb, mert megmutatta, hogy egy

régóta ismert forrás (Teleki miniszterelnöki határidőnaplója) vagy egy régóta vitatott esemény (Teleki öngyilkossága) miként kerülhet új módszerekkel új megvilágításba. A szociológiából kölcsönzött hálózatelemzéssel és a pszichológia eredményeit felhasználó pszichohistóriával a történetírás új eszközeivel, lehetőségeivel ismertette meg az egybegyűlteknak. (Talán ennél az előadásnál volt a legérzékenyebb, de a másik kettőnek a befogadását is segíthette volna, ha az elhangzottak multimédiás eszközök is támogatták volna.)

Ha az itt elmondottakat a recenzens még azzal a személyes élménnyel is kiegészítheti, hogy az épület közelgő bezárása miatt bezárt ülés után hazafelé menet még másfél órás, olykor igen heves vitát folytatott egy hallgatótársával, akkor csak csatlakozni tud a közönség kórusához, amely Kosáry Domokos kérdésére: „Tartsunk-e még ilyen előadásokat?” minden kételyt elsöprő „Igen!”-nel választott.

Varga Gergely

NEMZETKÖZI KONFERENCIA AZ I. VILÁGHÁBORÚRÓL A HADTÖRTÉNETI INTÉZETBEN

A Budapesti Európa Intézet, a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum Hadtörténeti Intézete, valamint az MTA Történettudományi Intézete, 1914 címmel, az első világháború kirobbanásának kilencvenedik évfordulója alkalmából 2004. szeptember 28-án nemzetközi konferenciát rendezett a Hadtörténelmi Intézet és Múzeum dísztermében.

Holló József vezérőrnagy, a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum főigazgatójának köszöntője után *Glatz Ferenc* akadémikus, az MTA Történettudományi Intézet igazgatója „A világháború és Európa hanyatlása” címmel tartott előadásával nyitotta meg a konferenciát. *Pollmann Ferenc* a Hadtörténeti Intézet tanácsosa, tudományos főmunkatársa „A világháború kirobbanása és a Monarchia politikai-katonai vezetése”; *Hajdu Tibor* a Történettudományi Intézet tudományos tanácsadója „Magyar politikusok és a világháború kitörése” (előadását alább közöljük); *Balla Tibor* őrnagy a Hadtörténeti Intézet tudományos munkatársa „Az első világháború magyar tábornokai”; *Peter Broucek* a bécsi Hadi Levéltár tanácsosa „Historiographie und einige archivalische Funde der letzten Jahren zur Geschichte des Ersten Weltkrieges: die Sicht aus Wien”; *Krámlí Mihály* a Közlekedési Múzeum tudományos főmunkatársa „A Monarchia haditengerészete”; *Litván György* a Történettudományi Intézet tudományos tanácsadója „Sajtó és háború” (alább közöljük); *Vörös Boldizsár* a Történettudományi Intézet tudományos főmunkatársa „A háború és emléke a tankönyvekben 1914–1919”(alább közöljük); *Szabó Dániel* a Történettudományi Intézet tudományos főmunkatársa „Első világháborús katonadalok” címmel tartottak előadást. A konferencián *Szász Zoltán*, az MTA Történettudományi Intézete Tudományos Tanácsának társelnöke elnökölt.

A konferenciát elnöki zárszó és fogadás zárta.

Hajdu Tibor

EMLÉKEZET ÉS VALÓSÁG

A magyar politika vezéralakjai a világháborúban

Általában megszoktuk, hogy a politikusok memoárjainak fő célja az öngazolás, még akkor is, ha sikeres működésre tekinthetnek vissza, hát még olyan nemzeti katasztrófa után, mint az első világháború, az összeomlás és Trianon. A világháború magyar felelőseinek esete azonban komplikáltabb, mert Magyarország helyzete, viszonya a háborúhoz és a Monarchiához ellentmondásos volt, másrészt mert a kétségbeesett nemzeti közvélemény a realitásokkal nem számoló vádjai ellen kellett védekezniük.

Kétségtelen, hogy a magyarságot ért veszteség semmiképpen sem állt arányban a magyar politika mozgásterében józanul meghatározható felelősséggel, hiszen például önálló magyar külpolitika vagy hadsereg sem volt. Miután azonban Trianonról és okairól abban a kétségbeesett helyzetben nem lehetett nyugodtan tárgyilagosan érvelni — hiszen ez még ma sem könnyű —, annak elismerése helyett, hogy rossz helyre tett kis báb voltunk a nagyhatalmak sakktábláján, a közvéleménynek megfelelő magyarázatokat kellett találni.

Az összeomlás utáni első kétségbeesésben, más vesztes államokhoz hasonlóan, a közhangulat hajlott a pacifisták és szocialisták sematikus ítéletének elfogadására, miszerint a háborúk ellentétesek a népek érdekeivel, és véget kell nekik vetni valamiféle nemzetközi megegyezéssel. Miután azonban ez nem sikerült, a nacionalista gyűlölködés a háború után még hevesebb volt, mint előtte, és ahol a szocialisták kerültek hatalomra, nem tudták megakadályozni az új háborúkat, sőt maguk is kezdtek ilyeneket, az 1920-as évek ellenforradalmi, nacionalista hangulatában új magyarázatokra volt szükség.

A magyar közvélemény még mindig józanabb volt a németnél például, amely nem tudván elviselni a katonai vereség tényét, az ismert tördöfés-elméletbe menekült. Nálunk, ha el is hangzott a propaganda-frázisok szintjén ilyesmi, nem számított elfogadható magyarázatnak. Egyes katonai szakírók, mint pl. Werth Henrik — a *Hadtörténelmi Közlemények* legújabb számában ismertetett — háború utáni elemzéseiben, megpróbáltak azzal, hogy a politikusokat tegyék felelőssé, mert nem tudták diplomáciai úton elérni Anglia semlegességét.¹ Bármilyen komolytalan volt ez a vád a nem létező

---

¹ *Werth Henrik*: Elmélkedés a világháborúról. Magyar Katonai Közlöny 1921. 3. füzet. Idézi és elemzi *Dombrády Lóránd*: Akiről nem beszélünk: Werth Henrik. I. rész. *Hadtörténelmi Közlemények* 2004. 1. sz. 74–76. Werth egy-két évvel később alaposabb cikksorozatot közöl ugyanott, ebben rámutat a hadvezetés hibáira, melyek meggyorsították a vereséget. Párhuzamként hivatkozhatunk *Julier Ferenc* ismert munkájára: 1914–1918. A világháború magyar szemmel. Budapest, Magyar

magyar diplomáciával szemben, védekezésre készítette a politikusokat, akik nem dohatták vissza a labdát a katonáknak, hiszen mielőbb új hadsereget akartak velük szerveztetni. Az elfogadható magyarázat nehézségeit itt csak röviden vázolnám néhány vezető, felelős politikus példáján.

Tisza István

A legkülönösebb Tisza esete — miután ő nem védekezhetett (és talán méltatlannak is tartotta volna ezt magához) —, a fő felelős személyét azonban mégsem lehetett megkerülni. A számos Tisza-apológiát több okból sem tekinthetjük igazán őszintének. Tisza pártja megbukott a háborúval, annyira, hogy a Horthy-rendszer vezető politikusai kevés kivétellel nem Tisza hívei közül kerültek ki. A mérsékelt 48-as vagy a néppárti ellenzékhez tartoztak vagy olyan munkapártiak voltak, akiknek eszmeisége (pl. Teleki Pálé) közelebb állt az egykori ellenzékéhez. Tehát megtehették volna Tiszát bűnbaknak, ő azonban mártírrá magasztosult és ízléstelen lett volna azt hangoztatni, hogy övé a fő felelősség. Az apologetikus irodalom — pl. Horváth Jenő, Hegedüs Lóránt, Teleszky János és maga Szekfű Gyula (s még mai epigonjai is, mint pl. Tőkéczi László, aki Tisza-esszéjében egyet- értőleg idézi Teleszkyt, miszerint „Tisza mindent elkövetett, hogy megakadályozza a háború kitörését”²) — tehát a következő módszert választotta: hallgatott Tisza személyes felelősségéről — amelyet ma leginkább a német Durchhalten az utolsó percig való vállalásában látnék, olyan határozottsággal, hogy IV. Károly óvatos különbéke-politikájához nem is remélhetett tőle és parlamenti többségétől semmi támogatást —, és belekapaszkodott abba a ténybe, hogy Tisza két hétig kételyeit hangoztatta Szerbia megtámadását illetően.

Tiszának ezt az álláspontját vagy inkább az elhatározás halogatását nem az magyarázza, hogy háborúellenes lett volna, hanem az, hogy mint lelkiismeretes kormányfő érezte a felelősség súlyát; ő volt döntési helyzetben, tudta, ha ő beadja a derekát, nincs megállás. Ebben azonban az erőviszonyok mérlegelése vezette – ha elvben ellenzi a háborút, talán lemond a miniszterelnökségről és bevonul ezredéhez.

Tisza döntését a háború mellett két fő tényező motiválta: az egyik a német császár, aki nemcsak teljes támogatást ígért, de kifejezetten követelte a gyors cselekvést, másrészt annak a tudata, hogy a történelmi Magyarország léte forog kockán. 1848 és 1867 óta mindenki tudta, hogy a nemzetiségek egy része kifelé gravitál és külső segítségre vár, de erről 1918 előtt nem illett beszélni, Trianon után viszont ennek elismerése megkérdőjelezte volna a revíziós politikát.

A vezető politikusok, ha Tiszához hasonlóan kételyekkel is, elfogadták és támogatták 1914-ben a háborút, később azonban egy részük hajlott volna a kompro-

Szemle Társaság, 1933. 271. és 277. Julier ugyanúgy, mint Werth a háborúban vezérkari tiszt, s írásában nem hivatkozik személyes élményeire, az mégis tartalmazza az emlékezés elemeit. Julier kimutatva, milyen egyenlőtlen harcban bukott el a Monarchia, ezt így összegzi: „A tény az, hogy az osztrák-magyar monarchia már csak a térképen volt meg, mikor 1918 októberének utolsó hetében a haderő pontosan körülírható cél nélkül az ellenséggel utoljára megmérkőzött. Szabad volt-e még egy nagy csatára juttatni a dolgot?” Majd 6 oldallal később – a hivatalos nézetnek adózva ezzel – saját fejtegetéseivel szöges ellentétben így zárja történetét: ha a forradalmi Károlyi-kormány helyett „a szervezési munkát nemzeti alapon álló kormányzat 1918. novemberében végzi el, akkor Magyarország mindhárom ellenfelével szemben elegendő és jó haderőt tud állítani. Semmiesetre sem szorul mai szűk határai közé.”

² Tőkéczi László: Tisza István. Budapest, Kairosz, 2000. 226.

misszumos békére. Tisza és kormánya azonban ezt mereven elutasította, Tisza mártírhálála után pedig felháborodást kelthetett volna, ha Wekerle vagy Andrassy és más legitimisták rá hártják a felelősséget. Helyesen állapítja meg Romsics Gergely nemrég megjelent tanulmányában, hogy az utókor narratívájában Tisza és Károlyi alakja jelképes, „metaforikus jelentésre tett szert”, „összesűrítették mindazokat a tulajdonságokat, amelyekkel a szerzők az egyes rendszereket felruházni kívánták, és a róluk adott jellemzések számos esetben erkölcsrajzba »fordultak át«, azaz egy klasszikus mintákat idéző morális invektívába. Az eljárásból következően Tisza és Károlyi képe életnagyságnál nagyobbra nőtt.”³ Hozzátenném: Károlyi és Tisza híveinek előadásában az összeomlást megelőző évtized mintegy kettejük párviadalaként jelenik meg, noha Károlyi Tiszához hasonló súlyú kihívóvá csak 1917–1918-ban vált. Tisza igazi ellenfele vagy másfél évtizeden át ifjabb Andrassy Gyula volt.

Andrassy Gyula

Andrassy apja méltó utódának képzelte magát, és ambícióit ez határozta meg – noha annak éppen ellentéte volt, sokkal nagyobb műveltséggel és ismeretekkel, de sokkal kevesebb politikusi tehetséggel és határozottsággal, döntési képességgel. Ezért ha emlékiratait olvassuk, többet nézünk ki belőle, mint amennyit tetteivel tudott bizonyítani. Hosszan idézi háború előtti és alatti megnyilatkozásait annak bizonyítására, hogy ő mi mindent előre látott, s hogy milyen más lett volna, ha ő tudja befolyásolni a Monarchia utólag élesen bírált diplomáciáját, nem pedig Tisza. Így hivatkozik arra, hogy még 1913 őszén is azt mondta a delegációban: a hármasszövetségben „nekünk valamelyes önálló szerepet kell játszanunk, egyetértek ebben gróf Károlyi Mihály barátommal, aki azt mondta, hogy a mi szerepünk ebben a szövetségben az, hogy azokat az ellentéteket enyhítsük, amelyek a hármasszövetség és az antant között fennállnak. Valóban leginkább erre vagyunk hivatottak, mert köztünk és a többi nagyhatalom között a legkevesebb külön-érdekelletét áll fenn.”⁴ Ugyanakkor emlékirataiban kifejti: ekkor 1912–1913-ban már tudta, hogy az orosz külpolitika igen befolyásos francia körökkel együtt támogatja Szerbia területi aspirációit a Monarchiával (és Magyarországgal) szemben. Andrassy arra nem ad felvilágosítást, hogy miért nem lépett fel nyíltan e hibák ellen? Ennek egyik oka feltétlen németbarátsága, csodálata Vilmos császár iránt, amit nem is tagad.

Jellemző módon adja elő parlamenti beszédét a korlátlan tengeralattjáró-háború támogatásáról. „Én a parlamentben a kormány elhatározását tudomásul vettem, de beszédemben azt mondtam (1917. február 26.), hogy a tenger alatti háború használata »csak akkor volt helyes, ha oly hatályos, hogy esetleg új ellenségek beavatkozása kevesebb hátrányt okoz, mint amennyi haszonnal jár a fegyver. Hogy vajon így lesz-e, azt mi (az ellenzék) nem tudjuk, azért mi nem vállalunk felelősséget, azért a hadvezetőség felelős.« Utólagos, teljesen meddő kételyek hangoztatása által nem akartam a nemzet nyugalmit és önbizalmát aláásni, defaultizmust terjeszteni, mint ahogy Károlyi tette.” De „egészen más kérdés, hogy mint felelős tényező az elhatározáshoz elő-

³ *Romsics Gergely*: Mítosz és emlékezet. A Habsburg Birodalom felbomlása az osztrák és magyar politikai elit emlékirat-irodalmában. Budapest, L'Harmattan, 2004. 82.

⁴ *Andrassy Gyula gróf*: Diplomácia és világháború. Budapest, Göncöl-Primusz, 1990. 34. (Első kiadás: Budapest, Légrédy, 1921.)

zetesen hozzájárultam volna-e. Mindenesetre csak abban az esetben tettem volna ezt, ha a katonák meggyőztek volna számításaink helyességéről. Német nyomás miatt semmi esetre sem, mint ahogy azt Czernin tette, aki a végzetes következményeket megjósolta, és mégis felelősséget vállalt értök. [...] Inkább el kellett volna Németországtól válni, mintsem oly eszközökhöz nyúlni, melyek káros voltáról meg voltunk győződve.”⁵

Abban igaza van Andrásynak, hogy Czernin többször is jobb meggyőződése ellenére, gyávaságból engedett Berlinnek. Am attól tartok, ha Andrassy ül a hón áhított ballhausplatzi karosszékben, ugyanúgy engedett volna, igaz, nem megalkuvásból, hanem meggyőződésből. Hogy nem tartott defetista beszédeket, mint Károlyi, az igaz, de a családi villásreggeliken megbeszélte kedvenc vejevel fellépéseit és tárgyalásait, mintegy a veszedelembé küldött előrsként használva őt, hogy esetleg vele kapartassa ki magának a gesztenyét. Sőt kölcsönadta neki svájci és más informátorait az ellenség irányában való tapogatózáshoz, amit maga nem tett volna. Részt vett Károlyival együtt azokban a kísérletekben 1915-ben, amelyek célja Olaszország semlegességének megőrzése volt, itt azonban a német diplomáciával egyetértésben, sőt párhuzamosan járt el, igaz, sikertelenül – mint szinte mindig, ha a tettek mezejére lépett. A nyilvánosság előtt azonban visszautasította például 1915. december 7-én Károlyi békekezdeményezését.⁶ Ezért el is nyerte jutalmát: Tisza ettől kezdve vele, Apponyival és Rakovszky Istvánnal rendszeresen megbeszélte a háború fő problémáit, Andrassy nem volt tehát az az információk hiányában véleményt nyilvánítani nem tudó ellenzéki politikus, amilyenek memoárjában beállítja magát.⁷

Apponyi Albert

Andrassyval ellentétben Apponyi Albert valóban békebarát és Nyugat-barát, főleg Amerika-barát. 1895-től rendszeresen képviselte a magyar törvényhozást az Interparlamentáris Unióban. Emlékirataiban különösen hosszan foglalkozik amerikai útjaival, kapcsolataival, jó viszonyával Theodore Roosevelttel és Taft elnökökkel. Károlyi nem kis mértékben Apponyi hatására lett pacifista és az angolszász demokráciák értékelője. 1914-es körútja az USA-ban lényegében Apponyi 1912-es körútjának folytatása volt.

Emlékirataiban Apponyi sajnálkozik azon, hogy Wilson személyében a háború alatt egy szélsőséges demokrata az USA elnöke.⁸ A háború kitörése után, 1914 szeptemberében hosszú memorandumot intézett Roosevelthez, melyben igyekezett arról meggyőzni őt arról, hogy a háború egyedüli felelőse Oroszország, egyben igazolni a Monarchia hadüzenetét. Roosevelttel elég udvariatlan hangú válaszal utasította vissza érvelését, és ezzel barátságuk véget is ért.⁹ Apponyi sajnálkozik efelett és az olvasó

⁵ Uo. 93–94.

⁶ Az 1910. évi június hó 21-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója. XXVII. kötet. Budapest, Athenaeum, 1916. 322–324. (1915. december 7-ei ülés).

⁷ Andrassy tevékenységéről bővebben ld. *Szalai Miklós*: Ifjabb Andrassy Gyula élete és pályája. Budapest, MTA Történettudományi Intézete, 2003.

⁸ *Gróf Apponyi Albert*: Elmények és emlékek. Sajtó alá rend.: Jánoky-Madocsány Sarolta. Budapest, Athenaeum, [1933]. 150., 158.

⁹ *Horváth Jenő*: Magyarország felelőssége a háborúért és Apponyi akciója. In: Apponyi emlékv. Adalékok Apponyi Albert gróf közéleti működésének méltatásához születésének 80-ik évfordulója alkalmából. Budapest, Magyar Külügyi Társaság, 1926. 119–122.

számára meglepő módon nem is próbálja magyarázni az ellentmondást pacifista, nyugatbarát múltja és a hadüzenet melletti kiállása, hírhedt „végre!” kiáltása között. Emlékiratai ezért nem elvont diplomáciai spekulációkkal vannak teli, mint Andrassy könyve, nem ellenségei szidalmazásával, mint Károlyié, hanem kedves anekdoták sorozatával.

Károlyi ezt azzal magyarázza, hogy Apponyi világszemlélete egyszerű és átlátó volt, ellentmondások nélkül, egyértelmű prioritásokkal. Pacifista, '48-as és az angol parlamentarizmus híve, amíg ezek az eszmék nem zavarták királyhűségét és ragaszkodását a Monarchia külpolitikájának alapjához, a német szövetséghez.¹⁰ Nem ide tartozik, csak Apponyi megértésének kulcsaként említem: Ferenc József és katonai tanácsadói, még a magyar Fejérváry Géza is folytonosan gyanakodtak rá '48-as szónoklatai miatt. Hogy csodálkoztak volna, ha megérik, hogy pálfordulások és esküszegések idején Apponyi milyen szilárdan ragaszkodik majd Habsburg-hűségéhez, akkor is, mikor ennek már praktikus értelme nem volt; mert ő nem a praktikum, hanem az eszmék világában élt.

Az igazsághoz tartozik, hogy a háború során Apponyi kétszer kapcsolatba lépett az ellenséggel. Még az olasz hadüzenet előtt, 1915 januárjában Rómába küldte Szapáry Pált, aki a nevében ajánlatot tett az ottani angol követnek: felajánlotta volna, hogy Magyarország perszonálunióra változtatná államjogi helyzetét és így mint független állam különbékét kötne, ha az antant biztosítaná Magyarország területi integritását.¹¹ Miután nem kapott pozitív választ, felhagyott a diplomáciai aktivitással, de közvetlenül azelőtt, hogy az USA hadiállapotba került a Monarchiával, a demokrata kormányzat tett egy utolsó kísérletet Apponyival: Lansing külügyi államtitkár 1917 októberében Hágába küldte F.E. Anderson „special agent”-et, hogy ott találkozzon Magyarország információi szerint legjelentősebb Amerika-barát politikusával. Apponyi nem ment el Hágába, majd Svájcba sem, ahol Anderson várta, míg utóbbi már tényleg az utolsó percben, saját felelősségére Budapestre jött az Apponyi által biztosított *salvus conductus*-szal. Apponyi ekkor már elutasította a különbéke gondolatát is, utasítást kért IV. Károlytól és a külügyminisztertől, majd azt a képtelenséget javasolta Andersonnak, hogy háború idején üljenek össze az ellenséges hatalmak legfőbb vezetői.¹² Apponyi és méltatói egy szóval sem említik ezt a két akciót; Apponyinak még kevesebb oka volt beszámolni titkos tárgyalásairól, mint Andrásynak: hiszen nem történt semmi lényeges és a háborús elbeszélésekben az ellenséggel való cimborálás cselekménye Károlyira volt kiosztva.

¹⁰ *Károlyi Mihály*: Egy egész világ ellen. Utószó, jegyz. Kiss György. Budapest, Gondolat, 1965. 52–58.

¹¹ Az akcióról Apponyi később is hallgatott, s csupán angol és orosz levéltári forrásokból szerezhattünk róla tudomást, amennyiben az antanthatalmak közti diplomáciai levelezés tárgyát képezte. Public Record Office (London), FO 371–2505. Die Internationalen Beziehungen im Zeitalter des Imperialismus. Dokumente aus den Archiven der Zarischen und der Provisorischen Regierung. Hrsg. von Otto Hoetzsch. Reihe II. Vom Kriegsausbruch bis zum Herbst 1915. Band VII/1. Berlin, Habbing, 1935. (A cári külpolitikát leleplező, Pokrovszkij-féle nagy okmánypublikáció német kiadása.) Bővebben ld. Hajdu Tibor: Károlyi Mihály. Politikai életrajz. Budapest, Kossuth, 1978. 181–182.

¹² *Hajdu*: i. m. 229–235. Andersonnak a washingtoni National Archives-ban található jelentései alapján. (Egy részük publikálva: Papers Relating to the Foreign Relations of the United States. 1917. Supplement II. The World War. Washington, United States Government Printing Office, 1933. 277., 478.

Károlyi Mihály

Károlyi az egyéniségének megfelelő, sajátos módon reagált az őt ért vádakra: a konkrét rágalmakat — mint hazaárulás, a király és politikus-társai megtévesztése, március 21. előtti kommunista kapcsolatok vagy az, hogy azért kezdte a földosztást saját földjén, mert az már a hitelezőké volt — visszautasította ugyan, de a politikai vádakra, mint antantbarátság és szélsőbaloldaliság szinte ráduplázott. Emlékirataiban 1913–1914-es nyugati útjai és tárgyalásai jelentőségét erősen eltúlozta, ugyanúgy, mint ifjúkori szocialista szimpátiáit és 1914-es pacifizmusát. Ennek okait egyrészt arisztokratikus egyéniségében kereshetjük, amely baloldali meggyőződéssel párosulva különös tételekben jelentkezik, nem utolsó sorban őt megtagadó rokonai és barátai szándékos pukkasztására, másrészt, mert a háború után már tényleg olyan baloldali, amilyen korábban nem volt, s aktuális nézeteit szívesen vetítette vissza a múltba. Ráadásul az, ahogy őt démonizálták és olyan emberfeletti képességekkel ruházták fel, mintha rajta múlt volna 1918-ban a határok megvédése vagy az antant politikájának befolyásolása, tetszhetett neki, csakúgy mint az anti-Tisza szerep, hiszen nagyra tartotta Tiszát.

Védekezését memoárjában — melynek már címe is elég szerénytelen (*Egy egész világ ellen. Harcom a békéért*) — olyan hatásosan adta elő, hogy megtévesztette híveit és ellenségeit, sőt sokáig egyes történetkutatókat, például engem is. Kicsit meg is sértődött az emigrációban legjobb barátjára, Jászi Oszkárra, mert az saját memoárjában Károlyi büszkén vállalt állítólagos marxizmusát, nacionalizmus-ellenességét, békeharcát, általában politikája dimenzióit azok valódi értékére szállította le.¹³

Memoárjában külön fejezet foglalkozik másfél órás audienciájával Poincaré francia köztársasági elnöknel 1914. február 2-án. Ez siker volt, amennyiben a Francia Köztársaság elnöke először fogadott magyar ellenzéki politikust, de a francia irodalomból nem tűnik ki, hogy különösebb jelentőséget tulajdonítottak volna neki. 1914-es amerikai látogatásainál hosszan ecseteli hazatérése romantikus történetét. Elítéli Apponyi pálfordulását, de azt elfelejti megemlíteni, hogy 1914 novemberében ő olvasta fel a képviselőházban a '48-as pártnak a háborút támogató nyilatkozatát. Inkább arról ír, hogy mit gondolt és mit mondott baráti körben, önbírálatot gyakorolva azért, hogy 1916 nyaráig szolidáris maradt Apponyiékkal. Ettől kezdve valóban nyíltan fellépett a háború ellen, de emlékirataiból is kiderül, hogy egyetlen „titkos” akciójáról Svájcban 1917 őszén, előtte és utána is beszámolt a királynak és a külügyminiszternek, tehát jóváhagyásukat kérte. Tehette, hiszen IV. Károly messzebbre ment még 1917-ben, mint ő.

Károlyi és a történetírás is hajlamos elfelejteni, hogy a Függetlenségi Párton belül a régi Justh-pártiak, mint maga Justh Gyula vagy Holló Lajos, illetve Lovászy Márton kezdettől fogva háborúellenesek voltak és nem éreztek lojalitást a Monarchia hadicéljai iránt. Justh és Holló nem érték meg a háború végét, tehát nem írhatták meg öngazolásukat. Más a helyzet Lovászyval, akiről lapjának munkatársa, Krúdy Gyula beszélt el: „Lovászy Mártonnak a jelentős szereplése ott kezdődött, hogy körülbelül a háború első esztendejétől tudta, hogy a háborút elveszítjük”. A *Magyaror-*

¹³ *Jászi Oszkár*: Magyar kálvária – magyar föltámadás. A két forradalom értelme, jelentősége és tanulságai. Bécs, 1920, Bécsi Magyar Kiadó.

szág szerkesztője körül „egy furcsa addig sohasem látott társaság alakult ki, akik olyan titokban jártak-keltek mondanivalóikkal a még háborús kábulatban élő Buda-
pesten, mint valamely új vallásnak a tagjai [...] akik »megbízható« híreket kaptak a
frontról, akik mindig jobban megmagyarázták állásainkat a térkép előtt, mint a had-
vezetőség jónak látta közölni, akik francia meg angol hírlapokhoz jutottak, akik tud-
ták, hogy mit gondol magában az antant, akik azt keresték, hogy mi maradt ki a
Höfer-jelentésekből”; Lovászyt „a háború hitetlenjei vették körül”.¹⁴

Lovászy azonban 1918 végén elfordult Károlyitól, kilépett kormányából, sőt egy
ideig az ellenforradalmi Friedrich-kormány tagja lett, de hamarosan visszavonult a
politikától. Békében élhetett a '20-as évek Magyarországn, múltját megbocsátották,
de ennek ára a hallgatás volt: pedig ha megírja memoárjait, sok minden és sok min-
denki lelepleződött volna. Így elfelejtették: a baloldalnak nem kellett pálfordulása mi-
att, a jobboldal hőse nem lehetett antantbarát múltja miatt. Azért is szóltam róla pár
szót, mert a *Zeitgeschichte* sajnálatos betegsége, hogy a napi politika, a publicisztika,
a mainstream-irányzatok nyomása alatt a főszereplőkre összpontosít és homályban
hagy fontos mellékszereplőket, sőt a főirányoktól eltérő pártokat és irányzatokat is.
Küzdeni kell ez ellen a sematizáló nyomás ellen.

Károlyi elismeri, hogy a parlamenti és a parlamenten kívüli ellenzék sem volt
képes tettekre a háború ellen 1918 októberéig, hangsúlyozva, hogy ez nem rajta mú-
lott; ez igaz, de az 1919 utáni Károlyi nem érte volna be ennyivel.

A szociáldemokraták

A szociáldemokrata pártvezetőség több tagja is megírta emlékiratait a háború-
ról és a forradalmakról. Mondanivalójuk még ellentmondásosabb volt, mint Károlyié,
mert a párt és lapja óvott ugyan Szarajevó után a háborútól, ám a hadüzenet elküldé-
sekor készségesen felvette a cenzúra szájkosarát és 1917-ig, az orosz forradalomig,
tartózkodott az állásfoglalástól, akkor is csak békevágyát fejezte ki, tettek nélkül, sőt a
munkásság spontán háborúellenes sztrájkjait sem merte vállalni. Az összeomlás után
viszont egyértelműen háborúellenes, pacifista álláspontra helyezkedett, s erre a for-
dulatra magyarázatot kellett volna adni. A pártvezetőség egyetlen tagja, Kunfi Zsig-
mond, aki kezdetől fellépett — internacionalista alapon — a háború ellen, nem írta
meg memoárjait, mintegy igazolva a régi mondást, hogy akinek nincs letagadni valója,
az nem ír emlékiratokat. A problémát legegyszerűbben Böhm Vilmos oldotta meg:

„Végre megtörtént!» – ezzel a fölkiáltással üdvözölte a magyar parlamentben
Apponyi, Andrássy és a többi nagybirtokos a hadüzenetet. A munkásságnak egyetlen
képviselője sem ült a parlamentben s így egyetlen hang sem emelkedhetett az ország-
gyűlésen belül a háború és a háborúcsinálók ellen.” A hadüzenet után a pártot elné-
mítették. „De csak néhány hétig tartott a kényszerű némaság. A »Népszava« mind
erősebb és erősebb hangon írt a háború ellen [...] Az 1917. évi orosz forradalom még
nagyobb lendületet adott” – és így tovább.¹⁵ Tehát a párt háború utáni álláspontját
visszamenőleg kiterjesztette 1914-ig, nem törődve azzal, hogy mindenki másképp em-
lékezett.

¹⁴ *Krúdy Gyula*: Lovászy Márton legszebb éveai. In: Régi pesti históriák. Színes írások. Buda-
pest, Magvető, 1967. 411–412.

¹⁵ *Böhm Vilmos*: Két forradalom tüzeiben. Bővített kiadás, Budapest, Népszava, 1946. 26–27.

A párt külügyi titkára, Buchinger Manó, aki a legtöbb személyes felelősséget is érezhette, nem kerüli meg a kérdést, és a magyar szociáldemokrata pártot azzal védi, hogy még Fritz Adler szerint is jobb volt, mint osztrák elvtársai. Bár igyekszik kiemelni azt, amit később is vállalni lehetett, azért leírja: „a háború nagy katasztrófája szigorú önkritikát és önvizsgálatot, valamint a jövőbe mutató gondolatokat is váltott ki az egyes országok munkáspártjaiból. Becsületes megnyugtatót kerestek, vajon nem történtek-e mulasztások vagy hibák a mi saját táborunkban, s mit kellene vagy lehetne tenni, hogy az esetleges hibákat vagy mulasztásokat a jövőben ki lehessen küszöbölni.”¹⁶

Garami Ernő elég későn ugyan — két évvel a háború kitörése után — világosan és őszintén kifejtette a pártvezetés és a maga véleményét. Eszerint a párt tiltakozott a háború ellen, egészen Oroszország hadbalépéséig. „Az orosz beavatkozás pillanatában nálunk is megtörtént az, ami ugyanakkor megtörtént Ausztriában és Németországban és ami megtörtént a német hadüzenet pillanatában Franciaországban: az invázió fenyegető rémének elhárítását a párt mindenáron való és legelső rangú feladatának ismerte el, ezt nyíltan ki is mondotta, és attól a pillanattól fogva mindentől tartózkodott, ami ennek útjába nehézségeket gördíthetett volna. [...] a veszedelemnek ez a pillanata egy csapásra háttérbe szorította azt a politikai kérdést: kié a diplomáciai felelősség, mely ország kormánya bűnösebb a háborúban? Közeledő ellenséges haderők megállítására nincs más mód, csak a fegyveres.” És kimondta azt is, amit nem illett a háborús sajtóban: hogy mi az orosz győzelem tétje. Az ország sértetlen megtartása a munkásságnak is érdeke, és „kétségtelen: ha a központi hatalmak most győznek, akkor ez lesz a legutolsó alkalom, amelyet a történelem a Habsburg monarchiának nyújt, hogy egykori birodalmának rudimentumszerűen megmaradt részeit a demokrácia erőinek segítségével ismét fejlődő, erősödő államszervezetté tegye.”¹⁷

Érdekes lett volna, ha Garami megragadja az alkalmat, hogy az MSZDP 1914-es álláspontjának ezt az őszinte kifejtését szembesítse a párt háború utáni véleményével 1922-ben megjelent forradalmi memoárjaiban. Ehelyett a könyvet a háború végével kezdi, felidézve Kunfival együtt Andrassy palotájában tett látogatását 1918. október végén, mikor felajánlották Andrassynak: „amennyiben hajlandó mint külügyminiszter keresztülvinni a rögtönös fegyverszünetet, ha hajlandó azonnal béketárgyalásokra való felhívást intézni az ántánthoz és hajlandó ezt a két lépést megtenni akkor is, ha Németországgal emiatt szakítani kellene, akkor az alakulóban levő Nemzeti Tanács őt mint külügyminisztert nemcsak elfogadni, hanem erőteljesen támogatni is hajlandó. Andrassy erre olyan választ adott, amilyent vártunk tőle. Kijelentette, hogy az azonnal való fegyverszünetet katasztrófának tartaná és kijelentette, hogy nem hajlandó Németország nélkül egyetlen lépést sem tenni.

Becstelen dolog volna ebben a pillanatban cserben hagyni szövetségünket. Én ilyen becstelen dologra nem vállalkozom. Ha ezt kell csinálni, csinálja meg más, én nem.”¹⁸

Alig néhány nap telt el, és nem más, de Andrassy maga követte el külügyminiszterként ezt a „becstelenséget”. Mégpedig hiába – eredménytelenül.

¹⁶ *Buchinger Manó: Küzdelem a szocializmusért. I. köt. A magyar munkásmozgalom hőskora. Budapest, Népszava [1946]. 222.*

¹⁷ *Garami Ernő: Magyarország és a háború. Szocializmus 1916. március. 12., 16.*

¹⁸ *Garami Ernő: Forrongó Magyarország. Leipzig-Wien, Pegazus, 1922. 13–14. (Hasonmás kiadás: [Budapest] Primusz, 1989.)*

Litván György:

A SAJTÓ ÁTHANGOLÓDÁSA 1914 ŐSZÉN

Az első világháború kitörésének napjaiban a sajtó — akkoriban a falragaszok mellett gyakorlatilag az egyedüli tömegkommunikációs médium — két vonatkozásban is elsőrendű szerepet játszott. Az egyik a tájékoztatás funkciója volt az óráról órára változó-alakuló eseményekről, a szarajevói merénylettől kezdve a Monarchia ultimátumán és a szerb válaszon át az orosz fellépésig és a nagyhatalmak egymásra válaszoló hadüzeneteiig, egyszóval egy lokális konfliktustól az európai és világháború kibontakozásáig. A sajtó másik, nem kevésbé fontos funkciója természetesen a véleményformálás volt egy addig példátlan, drámai és beláthatatlan világtörténelmi helyzetben, amikor hirtelen véget ért a „meghosszabbított tizenkilencedik. Század”, amikor a civilizáció békés előrehaladásának perspektíváját egy csapásra felváltotta a kataklizmák, a tömeggyilkosságok új évszázada.

Természetesen nem vállalkozhattam a magyar sajtó egészének vagy akár csak az önmagában is hatalmas fővárosi sajtó nagy részének áttekintésére. S nem gondolhatunk a sajtónak az egész háborúban betöltött szerepének bemutatására sem, ahogy a konferencia-meghívóban feltüntetett cím sugallaná. A mintavétel időben és terjedelemben egyaránt korlátozott mértékű. Átnéztem a szarajevói merényletet követő napoktól, tehát gyakorlatilag július elsejétől az európai háború kibontakozásáig, azaz szeptember végéig a budapesti sajtó néhány jellegadó és befolyásos képviselőjét. Ezek: a szocialista *Népszava*, a radikális-demokrata *Világ*, a függetlenségi *Magyarország*, a polgári *Pesti Napló*, a populáris *Friss Újság*, valamint néhány reprezentatív folyóirat, mint a *Nyugat*, a *Magyar Figyelő*, a *Szocializmus* és a *Huszdik Század*.

Éppen e legutóbbi, a *Huszdik Század* 1914. november–decemberi számában írta Jászi Oszkár *Háború és kultúra* című cikke elején: „Az utolsó évtizedben Európa intellektuális közvéleménye egyre szélesebb köreiben egyre intenzívebb meggyőződésé kezdett válni az a felfogás, hogy kontinensünk ama részeiben, amelyeket immár közös kultúra, közös gazdaság, közös demokratikus érzület fűz össze, a háború lehetetlenné vált. Pontosabban meghatározva: mind biztosabb, mind szilárdabb alapokon látszott nyugodni az a hit, hogy Európa összes államai keleten Oroszorszáig és délen a Balkánig annyira egybeforrtak, hogy közöttük háború többé nem lehetséges, és az Európa keletén és déli részein még elintézendő bonyodalmak megoldást fognak találni egy világháború veszélyének fölidézése nélkül”.

Ha talán túl szép is az európai harmóniának ez a képe, Jászinak bizonyára igaza van, amikor a továbbiakban „a váratlanul explodált európai háború által kiváltott megdöbbenésről” beszél. Nem vitás, hogy a háborús válság alapján fel-

készületlenül érte a közvéleményt, s magát a sajtót is, amely azután gondoskodott a közhangulat áthangolásáról. A továbbiakban éppen azt igyekszem vizsgálni és illusztrálni, hogy milyen ütemben és sorrendben.

Célszerűnek látszik a *Népszavával* kezdeni, amely a szarajevói merénylet propagandisztikus és katonai-adminisztratív kiaknázására a leggyorsabban és legharciasabban reagált. *Statárium, népöldöklés, háború* című július elsejei vezércikkében „a Boszniában uralkodó szoldateszka” rémtetteit ostorozza, s felháborodva állapítja meg, hogy a hatalom képviselői „az emberszeretet nevében merészelnek beszélni a gyilkosok ellen, és ugyanakkor maguk készülnek arra, hogy ezerszeresen gyilkosokká legyenek”. „Egyedül a szociáldemokrácia nem kábul el a vérszagtól, s nem felejt el, hogy az emberélet az emberiség legdrágább kincse – hangoztatja a cikk. A másnap *Bosznia rémnapjai* címmel számol be a szerbek elleni, felülről engedélyezett véres népi pogromról és rablótámadásokról. A július 9-i vezércikk (*Minden elnyomás ellen*) már közvetlenül témánkhoz szól hozzá: „A merénylet után következő napok az osztrák és a magyar sajtó történelmének legvisszataszítóbb korszakát jelentik” – szögezi le, s azzal folytatja: „A szociáldemokráciának a maga érdekében is ragaszkodnia kell magasztos programjához, a minden elnyomás ellen szegeződő küzdelemhez”.

A magyar sajtó leleplezése a Szerbiához intézett ultimátum napján még erősebb hangsúlyt kap. „A magyar polgári sajtó legszegényesebb napja ez a mai nap – hangoztatja a július 25-i, *Nem akarunk háborút!* c. vezércikk. „Nem akadt egyetlen polgári lap az országban, amely elítélő szót talált volna a háborús veszedelem felidézőivel szemben. Se Ausztria–Magyarország népei, se Ausztria–Magyarország hatalmasai nem nyerhetnek semmit a Szerbia ellen vívott hadjáratban, de elveszhetnek mindent. A józan ész, a nemzetközi becsület, az értelmes előrelátás és a humanitás eszméje egyaránt azt parancsolja, hogy ezt az ultimátumot ne kövesse hadüzenet”. A másnap, július 26-i vezércikk már nem csupán azt állapítja meg címében is, hogy *Kitört a háború!*, hanem – az utca és a nacionalista polgári sajtó lelkesedésével szemben – azt is sejtí: „Talán világháború szakadéknak a szélén állunk [...], de] a szociáldemokrácia minden szívósságával ragaszkodunk magasztos programunkhoz, a világbékéhez!” S ezzel hosszú időre szünetel a vezércikk műfaja a *Népszavában*, s következnek a sajtójelentések és háborús tudósítások – egyelőre állásfoglalás nélkül. Amikor pedig augusztus 2-án a szocialista napilap Jean Jaurès-t gyászolja, már elég erősen francia- és oroszellenes hangot üt meg, noha még reméli, hogy a világháború elkerülhető.

Augusztus 6-án és 7-én, a hadüzenetek nyomán, a lap keserű, sőt tragikus hangon jelenti be olvasóinak az európai háború kitörését, s még tartja magát ahhoz, hogy „csak száraz mondatokban” adjon számot „a nagy-nagy világfelfordulásról”. De egy héttel későbbi, augusztus 13-i száma már „a belső forradalomtól mindig fenyegetett Oroszországról” ír, s megállapítja, hogy „Közép-Európának az orosz Ázsia ellen való küzdelme meg is pecsételődött”. A *Népszava* ezzel besorozott a Központi Hatalmak támogatóinak sorába, aminthogy ezt tették a magyarhoz hasonlóan az osztrák és a német szociáldemokrata pártok és lapjaik is. Az internacionalista elvek felrúgásának és a háború tevőleges támogatásának kö-

zős ideológiai platformja a cári önkényuralommal, a szabadságjogok e legfőbb ellenségével való szembenállás volt.

Augusztus 31-én visszatér a lapban a rég nélkülözött vezércikk, ezúttal az a céllal, hogy komolyabban megalapozza az irányváltozást. *Eszme nélkül* címmel Tomáš Masaryk Reichsrat-képviselőt, Csehszlovákia későbbi megalkotóját idézi, aki szerint az oroszok egy évtizeddel korábban is ezért veszítették el Japán elleni háborújukat. Győzelmük most is a barbárság győzelmét hozná a civilizáció fölött. Ezzel szemben, mondja a *Népszava*, „a mi háborúnk, amely az orosz cárizmus és vazallusai ellen folyik, nagy történelmi eszméje és gondolata van: végrehajtani az európai demokrácia régi, évtizedes politikai végrendeletét: az orosz cárizmus megtörését és széttiprását”. Másnap is hangsúlyozza a lap, hogy a Monarchia háborúja nem az orosz nép, hanem az orosz elnyomás ellen folyik, s ennek alátámasztására az *Emberséget!* című vezércikk az orosz hadifoglyokkal való humánus bánásmód mellett száll síkra. A szeptember 19-i szám vezércikke pedig azoknak a budapesti munkásoknak a dicsőségét hirdeti, „akik hősi harcot vívtak az északi barbárok tengernyi serege ellen”: „A galíciai harcmezőkön védi meg a magyar munkásosztály jobb mukabérét, rövidebb munkaidejét, csekély politikai jogait az orosz abszolutizmussal szemben”. Ezzel eljutottak a háború útján folytatott osztályharc képtelen tételéhez.

A *Népszava* tehát nagy fordulatot tett néhány hét alatt, de „az egész polgári sajtó” háborúpártiságáról júliusban kimondott szigorú ítélete sem állja meg a helyét. Kétségtelen, hogy a kormányzathoz közel álló és az irányában lojális lapok, mint az *Újság*, a *Budapesti Hírlap*, a *Pesti Hírlap*, a *Pesti Napló* vagy a *Friss Újság* már július elején ráhangolódtak a háborús perspektívára. A *Pesti Napló* már július 2-án *Einmarschieren!* című vezércikkben követelte a Belgrádba való bevonulást. 16-án *Történjék valami!* címmel nógatta a kormányzatot, 25-én pedig elégedetten nyugtázta, hogy *A hő elröpiült*. Az alacsonyabb színvonalú, bőséges illusztrációival is a tömegeknek szánt *Friss Újság* még harciasabb hangot használt. Első oldalas címei júliusban a következők voltak. Július 2.: *Világszerte Belgrádot vádolják*; július 3.: *A szerb vezérkar volt a felbújtó*; július 4.: *Hajszja az összekülvők után, Szemtelenkednek a szerbek*; július 7. *Melyik az igazi? (A hivatalos vagy a nem hivatalos Szerbia)*; július 24.: *A monarchia jegyzéke Szerbiához. Nem tűrünk huzavonát, halasztást!*; július 26.: *Szerbia válasza nem kielégítő. – Budapest népe a háború mellett. Szerbia elrendelte a mozgósítást*; július 27.: *A mozgósítás nagy eseményei. Viharos tüntetés a háború mellett*; július 30.: *Megszóltalt az ágyú Belgrád alatt. Lelkes tüntetés a fővárosban – mellette rajz: tüzérek a magyar koronás címerrel, „Itt vagyunk!” felirattal.*

Ezzel szemben a függetlenségi párti *Magyarország*, Károlyi Mihály és Lovász Márton lapja, mely eleve nem kedvelte a Monarchiát és a Habsburg-dinasztiát s kifejezetten németellenes volt, egészen más hangot ütött meg. Mindenekelőtt az a tüntetett, hogy — szemben valamennyi más lappal — itt július folyamán a szarajevói merénylet és a közelgő háború nem volt elsőoldalas téma. A július 22-i szám is csak belül, az 5. oldalon foglalkozik a Monarchia Szerbiához intézendő jegyzékének várható tartalmával. 25-én pedig azt írja a már ismert ultimátum kapcsán: világos, hogy „a monarchia le akar számolni Szerbiával. Szinte azt mondhatjuk, hogy a monarchia háborút akar. Nem lelkesülünk a háborúért. De

hiába: számolnunk kell vele”. De még másnap, 26-án is ez jelent meg Bakonyi Samu *A történelem ítélete* című vezércikkében: „Nem törődünk vele, ha gyávaságnak mondanák is, mi még most is a béke fennmaradását óhajtjuk”. Az ugyanazon napi rendkívüli kiadásban, amely már a háború kitörését jelentette be, a Magyarország szerkesztőségi cikke még megállapította: „Lehetett volna másképpen is, talán sok mindennek másképpen is kellett volna történnie, de most nincs ideje a rekriminációnak. Jöjjön aminek jönnie kell. És álljunk vele szembe hidegvérrel.”

Július 31-én a *Magyarország* megint csak belső tudósításban számol be a háború melletti budapesti tüntetésekről, ettől kezdve pedig rendszeres, tárgyilagos jelentéseket közöl a különböző frontok eseményeiről. Szeptemberben a legtöbb lap győzelmi jelentéseivel ellentétben viszonylag reális képet adott a Lemberg körüli keserves harcokról és a veszteségekről, majd az orosz csapatok kárpátaljai betöréséről. A lap később is elsősorban a magyar határvédelem, a területi integritás őrzése szempontjából kísérté figyelemmel az eseményeket s támogatta a háborús erőfeszítést.

A korabeli budapesti lapok közül alighanem a radikális-szabadkőműves *Világ* publicisztikája nyújtja a legszínvonalasabb képet, már csak azért is, mert itt többnyire névvel vállalt vezércikkekben reagáltak a mindenkori helyzetre, s a cikkek szerzői többnyire Ignotus, Jászi Oszkár, Bíró Lajos, Kosztolányi Dezső és Diner-Dénes József voltak. A *Népszava* mellett itt volt a legélesebb a kormány és a Monarchia háborús politikájának kritikája, de ez csak annál szembetűnőbbé tette a későbbi fordulatot is.

A július elsejei vezércikk (*A fekete hajó*) szerint a meggyilkolt trónörökös személyében „a Habsburg-család régi imperialista álmai öltöttek testet”, s nem lehetetlen, hogy a Monarchia hajója már a végzete felé úszik. Másnap Ignotus értekezik a szarajevói „császári-királyi pogromról” — melynek során mozlimok és katolikusok lerombolták az ortodox szerbek házait — s a szegényérzetről, amelyet ez belőle kivált. A következő három vasárnapi vezércikket – szokás szerint – Jászi írta. Július 5-én (*A délszláv tenger*) R. W. Seton-Watsont idézte, aki pár héttel korábbi budapesti látogatásán azt mondta neki: attól tartok önök elkéstek, azaz a magyar demokraták erőfeszítései a nemzetiségi kérdés békés megoldására már nem hozhatnak eredményt. A következő héten is (*Pogromhangulat* – július 12.) a Délvidékről érkező riasztó hírekkel foglalkozik. „Itt is, ott is mentik a hazát, és leplezik le az összeesküvéseket. [...] Gyanakodással és gyűlölködéssel van tele a levegő.” Eötvös József előrelátása fényesen bevált a zsidókérdésben, mégsem akarják ugyanezt alkalmazni a nemzetiségi kérdésben. Jászi harmadik és egyben utolsó cikke (*Háború vagy béke* – július 19.) kísérletet tesz ennek a nála szokatlan pesszimista hangnemnek a megfordítására, s már az első sorokban határozottan kijelenti, amiben alighanem már maga sem hisz: „Nem igaz, hogy a dolgozó vagy gondolkodó Magyarországnak a szerb háborúnak hívei volnának”. S mivel a következő napok alaposan rációfolnak erre a véleményre, Jászi több hónapra elhallgat. Mivel a háború ellen nyíltan egyelőre nem írhat, inkább lemond az írásról. Vezető publicistai szerepét Bíró Lajos és Diner-Dénes József, majd mindinkább Ignotus veszi át a lapban.

A (viszonylag) szabad sajtó és a független publicista fájdalmas kitörése, a megváltozott világ miatti segélykiáltása a *Világ* július 25-i, *A vörös kacaj* című névtelen vezércikkében kapott hangot. „Talán az utolsó óra, az utolsó alkalom, amikor őszintén és fenntartás nélkül beszélhetünk. Holnap ilyenkor, ha holnap békés kultúrország helyett háborús lázban égő hadviselő ország leszünk, lakat zárja le az ajkunkat. Nem idegen erő, hanem a saját lelkiismeretünk teszi ezt a lakatot a szánkra. [...] Most még mindenki boldog, mindenki örül, hogy ilyen bátrak és ilyen erélyesek vagyunk. De holnap? Ma még szabad kétségbeesve, panaszos indulattal számon kérni a monarchia vezetőitől, hogy miért vittek bennünket erre az útra, melyen mindent veszíthatunk, és semmit sem nyerhetünk”.

A másnapi, július 26-i vezércikkben (*A kockát elvetették*) Bíró Lajos még a saját hangján szólal meg, de ez már valóban a szabad újságírás búcsúja. „A budapesti utca tombolva ünnepli a háborút – írja –, de azoknak, akik az eseményekért a felelősséget viselik, reszketve szorulhat össze a szívük” De akik megborzadnak a háborútól, folytatja, gondolják meg, mit jelentett volna a háború rosszabb körülmények között, amelybe nem a győzelem biztos reményével mentünk volna bele. És a következő napon, 27-én, már *Masírozunk!* címmel jelenik meg a névtelen vezércikk. Mondanivalója: a döntés után már csak a mielőbbi győzelem a fontos. Másnap is az a pragmatikus bölcsesség kap hangsúlyt, hogy a nagy kataklizma már nem maradhat el, és jobb most, amikor az idő és a helyzet nekünk kedvez.

A *Világ* is elkezdte tehát a háborús viszonyok és a hozzájuk való alkalmazkodás elfogadtatását olvasóival. Bíró Lajos 30-i vezércikke (*A katonáink*) a háborús magatartási szabályokat összegezi s ezek célszerűségét elemzi. Most ez a lap „vonala”: különösebb lelkesedés nélkül tudomásul venni a végzetszerűt, s ezt az olvasóval is elfogadtatni. „Jött, aminek jönnie kellett – mondja az augusztus 1-jei, *Mozgósítás* című vezércikk. – Ha a mozgósított erőnek hadba is kell szállnia, megnyugtathatja őket az a tudat, hogy nem ők akarták a háborút, ők a világbékéért küzdenek”. De itt már kezd az ideologikus elem is betüremkedni. Az augusztus 4-i vezércikk címe: *Háború a békéért*. Bíró Lajos 2-án azzal indokolja a világháború szükségességét, hogy Oroszország a barbárság és az abszolutizmus szigete, Ignotus pedig 5-én azt fejtegeti, hogy ez a birodalom első olyan háborúja, amely egyben népeinek is háborúja. Ugyanő két nap múlva *Szabadságharc* címen ír vezércikket, szeptember 2-án pedig teljesen elveszti a mértéket. „Ez a csodaháború — lelkesedik — ahogy diadalról diadalra halad, kétszeresen megnyugtató. Azzal, hogy eléri célját, s azzal, hogy igazolja magát”.

Ignotus esetében nem pálfordulásról vagy a helyzethez való kényszerű alkalmazkodásról van szó, mint a *Világ* más vezető publicistájánál. Ez a ragyogó tollú közíró, aki – noha tudjuk róla, hogy Andrassy bizalmasa is volt, és névtelenül rendszeresen írt a saját meggyőződésétől eltérő cikkeket – alapjában véve Ady és Jászi radikális táborához tartozott, ám 1914 nyarán különös módon kezdettől fogva a háború szószólójának csapott fel, s még mielőtt a *Világot* elárasztotta volna fentebb idézett apologetikus laposságaival, ennél sokkal magasabb publicisztikai szinten, sorozatosan állt ki a szerb, majd az orosz háború melletti érvelésével, nem kisebb fórumon, mint a *Nyugat* élén, a neki fenntartott, eredetileg *A politika mögül* című vezércikkek rovatában.

Ferenc Ferdinánd meggyilkolása s az ő szerepének felmérése a Birodalom s a dualista rendszer melletti nyomatékos kiállásra adott alkalmat Ignotusnak. „Valóban – írja –, ide birodalom kell, és nem széttagolt, hanem kettősségében is összefogó és összefüggő. A dualizmusnak s a magyar gondolatnak birodalmi gondolatnak kell lennie. [...] Magyarországon minden tehetség megvan arra, hogy a birodalom védőbástyája legyen. Csak ne kelljen magát védenie a birodalom ellen”. A hadüzenet után írt következő cikkét azzal kezdi. „Ennek a háborúnak a dolga a legegyszerűbb a világtörténelemben”. Itt is megismétli, mennyire szüksége van a magyar nemzetnek és államnak a Habsburg-birodalomra, s meg is jelöli ennek fő okát a nemzetiségi törekvésekben, amelyek „túlkívánkoznak e monarchia határain”. „A becületes, az igazságos, a méltányos és modern magyar nemzetiségi politikának – hangsúlyozza – előfeltétele a háború, mely karddal vágja el az irredenták szárait, s ágyúval szoktatja le hosszú időre: a szomszédokat arról, hogy ideát kereskedjenek, a nemzetiségeket arról, hogy a határon túl reménykedjenek. Ha kifelé is, befelé is mindenki bizonyos benne, hogy Ausztria–Magyarország megmarad és testéből senki nem eszik, akkor minden lakosa e határokon belül keresi majd boldogulását.” Itt is megismétli, hogy ez a birodalom első háborúja, melyet nem csak népei által, hanem népeiért is folytat.

Ignotus az európai háború kibontakozása idején is úgy véli: „A dicsőség, a komolyság, a tanulság napjai ezek Magyarország számára. Ha valami, úgy ez a háború igazolja a kiegyezési politika lényegét, azt, hogy a nemzet, bár saját életét élve, mégis egy nagy birodalom erejével rendelkezék, ne legyen ide-oda lökött kis csónak...”

Szeptemberben pedig már arról értekezik: „A háborút meg kell szokni, már a háború kedvéért is, mert tovább kell táplálni. [...] A háború a legnagyobb erőfeszítés, amire teremtett emberek magukat összeszedhetik, s össze kelle szedniök magukat arra a hősiességre is, hogy háború idején úgy éljenek, mintha nem volna háború. A háborúhoz a szívnek nem csak hozzá emelkednie kell, hanem hozzá kérgesednie is”.

Az év végével, a hadiszerecsere fordultával s a háború érezhető elhúzódása, kegyetlen vonásainak előtérbe kerülése következtében Ignotus sem folytatta felelőtlen publicisztikáját a *Nyugatban*. A *Háborús jegyzetek* sorozatát 1915 első felében Ambrus Zoltán vette át. S az idők változását jelzi, hogy 1914 decemberében Jászi is újra megjelenik a *Világban*. *Kultúránk összeroppanása* című december 6-i cikke immár nem a diadalokról és nem a háború férfias szépségeiről szól. „Minden nap újabb borzalom. Minden nap újabb híre a nekivadult szenvedélyeknek, a gyűlölet és a kétségbeesés paroxizmusának” – írja, s nyomatékosan hangsúlyozza, hogy nem csupán és nem is elsősorban a harcterekre gondol: „nemcsak a vérszagú csatatereken roppant össze minden, amivel oly soká kérkedett európai civilizációnk, de a »békés« polgári lakosság körében is felfordult egész erkölcsi mérlegünk. [...] ma napról napra olyan dolgok történnek, melyeket pár hónap előtt képtelenek lettünk volna csak elképzelni is, s melyek hallatára elsápadnak azok, akik még emberileg gondolkozni és ítélkezni tudnak”.

A magyar sajtó – ha egyelőre csak egy kicsiny szögletében is – ekkor kezdett visszatérni valódi hivatásához.

Vörös Boldizsár

A JELEN ÉS A KÖZELMÚLT TÖRTÉNETÉNEK TANÍTÁSA – VILÁGHÁBORÚBAN ÉS „VILÁGFORRADALOMBAN”

Az I. világháború mint hivatalos tananyag Magyarországon 1917–1919 között

A még 1905-ben megjelent, de az I. világháború idején is forgalomban lévő¹ történelemtanítási kézikönyv, Dreisziger Ferenc munkája, részletesen foglalkozott a jelenkortörténet tanításának problémáival. A szerző szerint annak érdekében, hogy a diákok a mindennapi életben is hasznosítani tudják a történelemtanulás során szerzett tudásukat „a jelen állapotok megismertetésével is kell foglalkoznunk. De ha valahol, itt kell elsősorban takarékoskodnunk az anyaggal, s szigorú körütekintéssel kell kiválogatnunk a megbeszélendő tételeket.” Dreisziger a továbbiakban rámutatott: más tantárgyakban is helyet kap az aktuális viszonyok ismertetése. A történelemtanításnál e témakörhöz sorolta az utolsó kb. 50–60 év történetének tárgyalását és hangsúlyozta: „A történelem bármelyik részénél szigorúan kell ügyelnünk a tiszta igazságra; ennél az anyagrészletnél — ha lehet — még szigorúbban szem előtt kell ezt tartanunk. A pártatlan elfogulatlan-
ság általában nehéz, a történetírásban itt-amott észlelhető irányzatosság miatt; a legújabb idők s mondjuk, a jelen kor pártatlan előadásában ez a nehézség nagymértékben fokozódik.

Olyan közel áll még e kor hozzánk, hogy a történetírás igazmondásához szükséges távlat hiánya miatt alig egy-két esemény vált előttünk annyira tisztázottá, hogy az iskolában tárgyalás alá vehetnők. Ezen korszak döntő tényezői közül sokan még közöttünk járnak; többnek pedig még alig száradt föl a rög a sírhantján. A kor eseményeinek s egyes szereplők cselekedeteinek leírásában igen sok szubjektív vonást találunk; több esemény felől még ma is szerteágazók a vélemények; nem kevés dolognál a jelen politika érdekei kívánják az igaz okok földerítésének elhalasztását.”²

---

¹ Ld. ehhez a *Néptanítók Lapjában* az I. világháború idején megjelent könyvhirdetéseket, pl. Néptanítók (Népnevelők) könyvtára. Néptanítók Lapja 1915. április 1. 54.; Jó könyvek a könyvtár részére! Néptanítók Lapja 1916. június 8. 29.; Néptanítók (Népnevelők) könyvtára. Néptanítók Lapja 1917. szeptember 6. 26.

² *Dreisziger Ferenc*: A népiskolai történettanítás módszeréről. Tanítók és tanítónövendékek számára. Budapest, Lampel, 1905. (Népnevelők könyvtára 22–23.) 28–29., vö. még 16., 184–192. (A korabeli szövegeket a mai helyesírási szabályoknak megfelelően közlöm, a kurzívák az idézetekben az eredeti kiemeléseknek felelnek meg.) Ld. még általában pl. *Harry Ritter*: Dictionary of Concepts in History. New York–Westport–London, Greenwood, 1986. 65–70.; *Reinhart Koselleck*: „Újkor”. Modern mozgásfogalmak szemantikájáról. In: *Uő*: Elmúlt jövő. A történelmi idők szemantikája. Budapest, Atlantisz, 2003. 345–400.; *John Lukacs*: A történelmi tudat avagy a múlt emlékezete.

Mindezek a problémák az I. világháború idején is felmerültek, amikor az élet legkülönbözőbb területein bekövetkezett gyors változások, a hadiesemények nyomán létrejövő hatalmas információigény valósággal kényszerítették a tanárokat arra, hogy a jelenkor történetét valamiképpen megismertessék diákjaikkal. A Magyar Paedagogia 1915. március-áprilisi számának egyik írása már ekként buzdította a tanerőket: „Most arra van szükség, hogy ennek az évnak [ti. 1914. nyár – 1915. tavasz – V. B.] eseményeiről, az egyénekre nézve levonható tanulságairól, a sorsunkat illető reménységeinkről összefoglaló módon beszéljünk a tanulóknak előtt.”³ A vallás- és közoktatásügyi miniszter március 29-i, a különféle oktatási intézmények tanerőinek szóló felhívásában pedig így szerepelt a jelenkortörténet megismertetésének kívánalma: „Hirdessük nekik [ti. a tanulóknak – V. B.] nemzetünknek e háborúban kifejtett erényeit, hirdessük hadseregünk dicső tetteit.”⁴ A minisztérium kiadásában megjelenő *Néptanítók Lapja* május 13-i számának *Mintaleckék* rovatában látott napvilágot *A háború* című, követendő példának szánt beszélgetés-leírás. Szerzője szerint a népiskolába járó gyermekek érdeklődése indította őt arra, „hogy a IV–VI. osztállyal a háborúról az alábbi beszélgetést folytassam. E beszélgetés célja egyrészt az volt, hogy a gyermekek az *ő értelmi fokukhoz képest* lehetőleg tiszta képet szerezzenek a háború okairól, nagy vonásokban az eddigi eredményekről, melyekből a jövőre jósolhatnak, másrészt az egyes epizódok megfigyeltetésével érzésük nemesedjék.”⁵ A *Budapesti Szemle* 1915. októberi számában tette közzé Imre Sándor *A háború és a paedagogia* című írását, amelyben kifejtette, hogy a különböző típusú iskolákban, a közeljövőben az oktatóknak rendszerezetten kellene ismertetniük a világháború előzményeit, eddigi lefolyását, színtereit; bemutatni a résztvevő országokat, a háború gazdasági, politikai, egészségügyi, közművelődési hatásait, a hozzá kapcsolódó társadalmi mozgalmakat. Mindehhez erkölcsi fejtegetések illeszkednének, továbbá esetleg foglalozni kellene a jövőre vonatkozó kilátásokkal is. Imre szerint e tanítások (amelyeket a háború során rendszeresen ki kellene egészíteni) nyomán az oktatókban, a diákoknál, sőt a szélesebb közönségnél is kialakulna a jelenlegi helyzet egyfajta tisztánlátása, sőt ezzel az oktatással meg lehetne alapozni „a magyar politikai ne-

Budapest, Európa, 2004. 144–149., 465–466., továbbá: *Glatz Ferenc*: A kortörténetírás kérdése a magyar polgári történetírásban. Századok 1970. 3. sz. 579–583.; *Unger Mátyás*: A történelmi tudat alakulása középiskolai történelemtankönyveinkben a századfordulótól a felszabadulásig. Budapest, Tankönyvkiadó, 1979. 62., 288.

³ *i. s.*: Az 1914/5. iskolai év befejezése és története. Magyar Paedagogia 1915. 3–4. sz. 203. A cikk szerzője minden bizonnyal Imre Sándor. Ld. ehhez Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára (DRERL), C/39. Imre II. Sándor. Tanulmányok 35. köt. 35. sz., továbbá: *Unger*: i. m. 289. A Ráday Levéltárban lévő Imre Sándor-hagyatéokra Benda Gyula hívta fel a figyelmemet, szíveségéért ezúton mondok köszönetet. A korabeli pedagógiai irodalomról ld. A magyar pedagógiai irodalom 1914-ben. Összeáll. Hellebrant Árpád. Magyar Paedagogia 1915. 6–7. sz. 385–464.; A magyar pedagógiai irodalom 1915-ben. Összeáll. Hellebrant Árpád. Magyar Paedagogia 1916. 6–7. sz. I–LXIV.; A magyar paedagogiai irodalom 1916-ban. Összeáll. Hellebrant Árpád. Magyar Paedagogia 1917. 6–7. sz. I–LXII.; A magyar paedagogiai irodalom 1917-ben. Összeáll. Hellebrant Árpád. Magyar Paedagogia 1918. 7. sz. I–LIX.; A magyar paedagogiai irodalom 1918-ban. Összeáll. Hellebrant Árpád. Magyar Paedagogia 1919. 3–4. sz. I–XLVIII.; A magyar paedagogiai irodalom 1919-ben. Összeáll. Hellebrant Árpád. Magyar Paedagogia 1921. 4. sz. I–XVI.

⁴ Felhívás a Vallás- és Közoktatásügyi M. Kir. Minisztérium hatósága alá tartozó összes (mindenfokú) állami iskolák igazgatóihoz, tanáraihoz, tanítóhoz és tanítónőihez. Hivatalos Közlöny 1915. április 1. 125.

⁵ *Urhegyi Alajos*: A háború. Néptanítók Lapja 1915. május 13. 9–11.

velést”.⁶ A *Néptanítók Lapja* október 28-i számának *A legújabb kor ismertetése* című vezércikke pedig rámutatott: eddig „a legújabb korszak ismertetése mindenféle tanításból kimaradt”, mert a tanárok attól tartottak, hogy ezekről az időkről nem tudnak pártatlan, elfogulatlan véleményt kialakítani a diákokban – ám, ezen írás szerint, a nemzet jóléte szempontjából szükséges, hogy a polgárok ismerjék saját történelmi korszakuk előzményeit. A vezércikk hangsúlyozta: az oktatásban az elfogultságtól, a pártosságtól „csak egyetlen körülmény óvhat meg bennünket: az, ha *akarunk* tárgyilagosak, pártatlanok, elfogulatlanok lenni. Ez nem könnyű, mert hiszen benne élünk a legutóbbi korszak következményeiben és mert lehetetlen mindennek az indítóórákat tisztán látnunk. De éppen úgy, ahogyan az igazság voltaképpen az igazságra való becsületes törekvésben van, a tárgyiaság is akkor sikerül, ha ezt célul tűzzük ki és szakadatlan önbírálattal igyekszünk feléje. [...] Ha valahol, hát éppen ezen a téren szükséges, hogy a tanítás anyaga minden elfogultságtól menten, tisztán a nemzeti feladatokra való előkészítés szempontjából állapíttassék meg. Az legyen a kérdés: mit kell tudnia mindenkinek a legközelebbi múltból avégre, hogy a maga élete körülményeit és a nemzet mostani feladatait megérthesse s a nemzeti közös munkában részt venni tudjon. [...] A legújabb korból kétségtelenül az a legfontosabb, ami a háború kitörését és alakulását megérteti, meg ami a magunk helyzetének a megismertetésére szolgál.”⁷ Mindezen gondolatok, célkitűzések szerepeltek abban a felterjesztésben is, amellyel a *Magyar Paedagogiai Társaság* 1915 végén fordult a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez, arra kérve őt: rendelje el, hogy a tanárok az iskolásoknak ismertessék a háború előzményeit, eddigi történetét, valamint kapcsolatát a különféle gazdasági, társadalmi, politikai kérdésekkel. E tanítások folyamán általánosabb érvényű erkölcsi tanulságok megfogalmazására és a jövő nagy kérdéseinek tárgyalására is sor kerülne. A felterjesztés készítői szerint mindehhez szükség van egy, a szakemberek által készített „vezérfonalra”, amelynek segítségével a tanárok az oktatást végezhetnék – e kiadvány megszerkesztéséről pedig a Társaság készséggel gondoskodik.⁸

A „vezérfonalat” Imre Sándor szerkesztette 1915 és 1917 között; az egyes fejezetek szerzőivel folytatott levelezéséből pedig kiderül, hogy miként szembeültek e kötet munkatársai a jelenkortörténet-írás, illetve -tanítás legkülönbözőbb problémáival. A „vezérfonal” megjelentetésének céljairól, a feladat nehézségeiről Imre összefoglalóan ezt írta Márki Sándor professzornak azon levelében, amellyel a munkában való közreműködésre kérte fel őt: „legyen szíves Méltóságod a tervezett vezérfonal egyik legfőbb pontját, *az ország belső története a háború kitörése*

⁶ *Imre Sándor*: A háború és a paedagogia. Budapesti Szemle 1915. 466. sz. 141–144.

⁷ A legújabb kor ismertetése. Néptanítók Lapja 1915. október 28. 1–2. A cikk szerzője minden bizonnyal Imre Sándor. Ld. ehhez DRERL C/39. Imre II. Sándor: Tanulmányok 8. köt. 35. sz. A jelenkor történetének tanításával a háború időszakában foglalkozott még pl. *Szende Pál*: A jelenkor történetének tanítása. Huszadik Század 1915. 396–399.; *Szabolovszky István*: A háború hatása a tanítási tárgyakra. Család és Iskola 1915. október 15. 144–145.; *Dr. Haury István*: A háborús események tárgyalása az inasiskolában. Iskolák Újságja 1916. április 1. 2–3.; *Dékány István*: A történelem-tanítás új rendje Poroszországban. Magyar Paedagogia 1916. 6–7. sz. 305–315.; *Szentirmai Imre*: A középiskolai történettanítás. Magyar Paedagogia 1917. 10. sz. 534–539.

⁸ Az előterjesztés szövegét ld. Összefoglaló tanítások a háborúról. Magyar Paedagogia 1917. 5. sz. 291–294.

óta, a nemzeti tudatosság érdekében, a jövő okos és egyetértő nemzeti munkájának előkészítése céljából sillabusz alakjában kidolgozni. A feladat kényessége nemcsak tárgyi ismereteket, hanem nagy pedagógiai tapintatot, teljes elfogulatlanságot és az ifjúság lelkületével való ismeretséget kíván.”⁹ Márki válaszlevele pedig jól mutatja, hogy a tudós miként értékelte a jelenkortörténet-tanítás lehetőségeit és jelentőségét: „Kísérlete utat törhet annak a felfogásnak, hogy iskoláinkban az ó- és középkor történetének összefoglalásával inkább az új, különösen pedig a legújabb kor története tanításával foglalkozunk. Ezzel nem visszük be a politikát az iskolába, de erősebbé tesszük a polgári és a nemzeti érzést, s ezzel is erősebbé, okosabbá nevelhetjük a nemzetet.”¹⁰

A háború előzményeiről Balanyi György írt, akinek munkáját Imre Sándor átnézésre elküldte Angyal Dávidnak. A bíráló és a szerkesztő észrevételei jól mutatják, hogy a rendelkezésre álló adatok nem elegendő mennyisége és a politikai hatalom tényleges vagy csak vélt elvárásaihoz való igazodás miként befolyásolták a jelenkortörténet-írás művelőjét. Angyal Dávid ezt írta levelében Imre Sándornak: „Balanyi munkája igen alapos és okos. Csak a 3. lapon kérem, tessék törölni a mi külügyi politikánkra vonatkozó bírálatot, mert az nincs bebizonyítva és így nem is tanítható. De kényes dolog is.”¹¹ Válaszlevelének fogalmazványában Imre így reagált erre: „A jelzett részt mellőzöm, mert az a cél, h[ogy] komoly ellenvetést ne lehessen tenni a szöveg ellen, s ezért ezt a figyelmeztetést igen köszönöm.”¹²

A kötet hadtörténeti fejezetét készítő Pilch Jenő Imréhez írott leveléből pedig az derül ki, hogy a jelenkor történézének olykor a rendelkezésére álló adatok nagy mennyisége okoz problémát: „Nagy az anyag, de két éve már, hogy dül az eseményekkel teli iszonyú hadjárat, vagyis igen nehéz megválogatni azt, ami kivetnivaló és ami föltétlenül szükséges.”¹³ Pilch egy másik levele — amelyben a kéziratot kiegészítés céljából visszakérte a szerkesztőtől — jól mutatja azt, hogy a jelenkortörténet-író miként törekszik az események sorozatának folyamatos nyomon követésére, rögzítésére, tagolására és a műve megalkotásához szükséges történelmi távlat megtalálására: „Verdun ostromáról egy szót sem írtam. Utóbbiról pedig már meg lehet emlékezni, mivel a Somme menti harcokkal, bizonyos tekin-

⁹ Imre Sándor levele Márki Sándornak (Budapest, 1915. november 30.). Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár, Ms 5162/444. sz.

¹⁰ Márki még ezt írta Imre munkájáról idézett levelében: „Mostani kísérlete talán II. Józsefnek arra a gondolatára emlékeztet, hogy az iskolákban hírlapokat kellene olvastatni és magyaráztatni, de terve rendszeres; és újabb idők fuvallata van benne.” Márki Sándor levele Imre Sándornak (Kolozsvár, 1915. december 5.). DRERL C/39. Imre II. Sándor levelezése, 34. d. Márki Sándor, sz. n.

¹¹ Angyal Dávid levele Imre Sándornak (d. n.). DRERL C/39. Imre II. Sándor levelezése, 31. d. Angyal Dávid, 1. sz. A megfelelő adatok hiánya a kötet hadtörténeti fejezetét készítő Pilch Jenőnek is problémát jelentett, aki így írt erről Imrének: „Hozzáfogtam a tengeri harcokhoz, a légi háborúhoz és a gyarmati harcok leírásához is. Az utóbbi okoz nagy gondot, mert alig van róluk megbízható adatunk.” Pilch Jenő levele Imre Sándornak (Budapest, 1916. május 22.). DRERL C/39. Imre II. Sándor levelezése, 35. d. Pilch, 9. sz. Amikor később Pilch befejezte munkáját, ezt írta Imrének: „Egy dolog maradt el, nevezetesen a gyarmati háborúk, amelyekhez sehogy sem tudtam olyan adatokra bukkan- ni, hogy jó fejezetet hozhassak össze.” Pilch Jenő levele Imre Sándornak (Budapest, 1916. június 11.). DRERL C/39. Imre II. Sándor levelezése, 35. d. Pilch, 10. sz.

¹² Imre Sándor Angyal Dávidhoz intézendő levelének fogalmazványa (1916. április 11.?). DRERL C/39. Imre II. Sándor levelezése, 31. d. Angyal Dávid, 1. sz.

¹³ Pilch Jenő levele Imre Sándornak (Budapest, 1916. április 22.). DRERL C/39. Imre II. Sándor levelezése, 35. d. Pilch, 6. sz.

tetben lezárult egy időre e hatalmas várnak az ostroma. Szóval úgy szeretném ki egészíteni a dolgot, hogy ez évi [ti. 1916. – V. B.] szeptember 1-jéig minden esemény benne legyen. Ezt kívánja a mű tökéletessége is.”¹⁴

1917 tavaszán jelent meg *A világháború* című kötet, alcíme szerint „Vezérfonal iskolai tanításokhoz és tájékoztató a nagyközönség számára.”¹⁵ Szerkesztői előszavában Imre Sándor ekként határozta meg a mű szerepét: „A jelen története vonul be ezekkel a tanításokkal az iskolákba. Nagy feladatot kell ott teljesítenie. A nemzet sorsa ugyanis nem a harctereken dől el véglegesen, hanem az életben maradók lelkében. Ezért szükséges, hogy a közvetlenül előttünk álló feladatok megértésére megvessük az alapot, lehetően tisztává tegyük az új nemzedék látását. A sokféle iskolában szétoszló ifjúságot közös gondolatokra kell vezetnünk, közös elhatározások felé megindítanunk. Reméljük, hogy ez a kötet mindegyik jó szolgálatot tehet. Ezért keletkezett.”¹⁶

A könyv két fő részre tagolódt: az első a világháborúról szóló tanítás anyagát tartalmazta, a második pedig az iskolákban történő oktatásának módszereivel foglalkozott. Az első rész I. fejezetét, a háború előzményeiről Balanyi György írta, aki röviden bemutatta a szövetségi rendszerek kialakulását és fejtegetéseit a következő összefoglalással zárta le: „Az orosz terjeszkedési vágy, a francia bosszúszomj, az angol irigység és a japán mohóság, melyekhez utóbb az olasz alattomoság társul, elkövetik az emberiség ellen a legnagyobb bűnt: felidézik a világháborút.”¹⁷ E lezárásához kapcsolódhatott a háború hadtörténetét tárgyaló II. fejezet szerzőjének, Pilch Jenőnek, az a szövegkezdése, amely szerint „A háborúba kényszerített középponti hatalmaknak a szélrózsa minden irányába kellett fölvonultatniok fegyveres erőiket”.¹⁸ A továbbiakban a szerző a hadieseményeket a háború kitörésétől 1916 őszéig tekintette át: a nyugati, a keleti és a balkáni hadszínterek történetének bemutatása után foglalkozott az olasz háborúval, az antant erőinek 1916-os támadásával, az ázsiai harcokkal, valamint a tengeri és a légi háborúval. E résznél az olvasó tájékozódását számos térkép segítette.¹⁹ Az első rész III. fejezetében Márki Sándor ismertette Magyarország belviszonyainak történetét az 1914-től 1916. november közepéig tartó időszakban, mindenekelőtt „a nemzetnek csodálatosan visszatért egységé”-re mutatva rá, hangsúlyozva az „egyetértés”, a hazaszeretet és a vallásosság jelentőségét.²⁰ A IV. fejezetben Littke Aurél írt vázlatosan a hadviselő országok földrajzi viszonyairól, fejtegetései elején leszögezve: „a háború okai területi, etnikai, gazdasági viszonyokból erednek és ezektől függ az államok ereje is; viszont az elfoglalt országok gazdasági értéküknek meg-

¹⁴ Pilch Jenő levele Imre Sándornak (Budapest, 1916. augusztus 29.). DRERL C/39. Imre II. Sándor levelezése, 35. d. Pilch, 15. sz. Vö. még uo. 8., 9., 12., 16., 16–17., 18. sz.

¹⁵ A világháború. Vezérfonal iskolai tanításokhoz és tájékoztató a nagyközönség számára. Szerk. Imre Sándor. Budapest, Franklin, 1917. (A Magyar Paedagogiai Társaság Könyvtára 1.) A kötet elején olvasható volt: „A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter támogatásával”.

¹⁶ A szerkesztő: Előszó. In: *A világháború... i. m. VI.*

¹⁷ *Balanyi György*: A háború világtörténeti előzményei. In: *A világháború... i. m. 14.*

¹⁸ *Pilch Jenő*: A hadiesemények. In: *A világháború... i. m. 16.*

¹⁹ Uo. 16–105.

²⁰ *Márki Sándor*: Hazánk belső története. (1914–1916. november közepéig.) In: *A világháború... i. m. 106–110.*

felelő súllyal esnek a békekötés mérlegébe”.²¹ Hasonlóképpen állapította meg Rácz Gyula is, az általa írt V., a háború és a gazdasági élet kapcsolatát tárgyaló fejezetben: „a nagyhatalmak azért nyúltak fegyverhez, hogy a gazdasági hódítás után az állam hatalmát más nyelvű, más fajú, más szervezetű népekre politikai tekintetben is kiterjesszék (imperialis politika). A XX. sz. politikáját ez az imperalizmus szabja meg: a nagy államok arra törekednek, hogy hatalmukat a világ dolgainak intézésében és magoknak a szükséges világgpiacokat biztosítsák. Így tehát a háború világgazdasági mérkőzés is”.²² A VI–VII. fejezetben Kemény Ferenc írt a közművelődés, a társadalom és a háború kapcsolatáról, részletesen foglalkozva a különféle segélyszervezetek tevékenységével.²³ A VIII. fejezetet Imre Sándor állította össze a közegészségügy és a háború összefüggéseiről.²⁴

Az első rész IX. fejezete (*A közerkölcsiség és a háború*) szintén Imre Sándor munkája volt. Ebben a szerző a következő, határozott iránymutatást adta olvasóinak: „Tulajdonságaink és cselekedeteink értékének legfőbb, erkölcsi mértéke ma kétségtelenül a köz java. E megítélés alól semmi és senki sem vonhatja ki magát, s mindig az a kérdés: hol tehet valaki legtöbb hasznot”.²⁵ Ezzel kapcsolatban Imre számos, általa kedvezőnek tartott jelenségről írt (pl. nemzeti összetartozás, hazaszeretet, önfeláldozás, kötelelességérzés stb.), ugyanakkor foglalkozott azokkal is, amelyeket „szomorú”-aknak tekintett (pl. katonai szolgálat alól való kibújás, kapzsiság, hűtlenség, önzés stb.).²⁶

Az első rész X., egyben záró fejezete Angyal Dávid *Elmélkedések a jövőről* című írása volt. Szerzője hangsúlyozta: „A nagy küzdelem még nincs befejezve, még egy ideig harcolnunk kell az óhajtott békéért”, mert ha ellenségeink „győznek, nemzetünket nagy katasztrófa érné; nem volna remény arra, hogy egyhamar helyreállíthatnók a régi magyar területet és hogy újra felépíthetnők romjából a nemzeti életet”. Ám „Istennek hála, most már alapos az a remény, hogy szerencsésen fog végződni a háború.” Elmélkedéseit pedig Angyal a következőképpen zárta: „Ha szellemi és anyagi műveltségünket gyarapítottuk, nem kell félnünk a jövő viharoktól. Európa állapota sokáig nyugtalan lesz a nagy háború után is, résen kell állanunk, dolgoznunk kell minden erőnk megfeszítésével, hogy megvédjük nemzeti életünket a békében és a háborúban.”²⁷

A kötet első részéhez képest jóval rövidebb második részében Imre Sándor adott szempontokat az oktatóknak a háború kérdéseinek iskolai feldolgozásához, ekként határozva meg e tanítások céljait: „ki kell elégíteniök az ifjúságban meglevő érdeklődést, ki kell ezt terjeszteniök újabb területekre és eszméltetniök kell a tanulókat”, merthogy: „A nyújtott ismereti anyag csak eszköz a nemzeti tudatos-

²¹ *Littke Aurél*: A hadviselő országok földrajza. Szempontok és vázlat. In: A világháború- i. m. 123.

²² *Rácz Gyula*: A háború és a gazdasági élet. In: A világháború... i. m. 138. A világháború okai között a gazdasági tényezők jelentőségét további szerzők is elismerték. Ld. *Balanyi*: i. m. 4.; *Kemény Ferenc*: Közművelődés. Társadalom. In: A világháború... i. m. 185.

²³ *Kemény*: i. m. 175–199.

²⁴ *Imre Sándor*: A közegészségügy és a háború. In: A világháború... i. m. 200–212.

²⁵ *Imre Sándor*: A közerkölcsiség és a háború. In: A világháború... i. m. 214–216.

²⁶ Uo. 217–218.

²⁷ *Angyal Dávid*: Elmélkedések a jövőről. In: A világháború... i. m. 227., 231.

ság elősegítésére, erkölcsi érzelmek felkeltésére, a közös munkára való elhatározások megalapozására”.²⁸

Hasonlóan értékelte az e „vezérfonal” felhasználásával tartandó iskolai előadások jelentőségét a vallás- és közoktatásügyi miniszter 1917. március 31-i rendelete is, amely engedélyezte e tanításokat a különböző típusú oktatási intézményekben: „Az előadások célja elsősorban a tanulóifjúság rendszeres tájékoztatása a nagy világesemény [ti. a világháború – V. B.] jelentőségéről: olyan nézőpontok nyújtása, melyek máris képessé teszik az ifjúságot arra, hogy az események okait meglátva, könnyebben felfoghassák a már megérlelt kulturális, politikai, nemzetgazdasági és szociális hatásokat és könnyebben megérthessék azokat is, melyeket a háború változó folyása a nemzetek és emberiség jövőjében előkészít.”²⁹

A kötetről 1917 folyamán számos ismertetés jelent meg; nem egy közülük jól mutatja, hogy nemcsak e „vezérfonal” készítői, hanem recenzensei is szembe-sültek a jelenkortörténet-írás, illetve -tanítás fontosságával és problémáival. A *Világ* hasábjain közzétett ismertetés hangsúlyozta: „A nagy gonddal, hozzáértéssel és objektivitással készült könyvnek jelentőségét még nagyobbnak kell ítélnünk, ha meggondoljuk, hogy e tájékoztatás áttöri a magyar iskolák tanítástervének azt az indokolatlan strucc-eljárását, mellyel az utolsó évtizedek történetéről egyszerűen nem vett tudomást, s a kiegyezéssel (legjobb esetben a berlini kongresszussal) lezárta az eseményeket. A *Vezérfonal* ezzel szemben az *utolsó hónapokig* viszi az események elbeszélését.”³⁰ Az *Új Nemzedék* recenzense Balanyi Györgynek a jelenkortörténet-tanítás egy, már korábban is többször említett lehetséges hibáját: a szakmailag még nem teljesen rögzített nézetek iskolai anyagban történő közzétételét róta fel: „Balanyi látható objektivitásra törekszik [...], mégis ahol nem regisztrál, hanem ítéletet mond, nem írhatjuk alá minden mondatát. Hiszen ezekről a húsunkba vágó kérdésekről még nem is alakulhatott ki egységes felfogás!”³¹ 1917 végére a kötet elfogyott,³² és 1918-ban már megjelent a munka 2. kiadása, ezt azonban készítői nem egészítették ki a világháború legújabb fejleményeinek ábrázolásával.³³

Az ugyanezen év őszén lezajló polgári forradalomban létrejövő új rendszer közoktatásügyének illetékesei szintén foglalkoztak a közelmúlt — így tehát, töb-

²⁸ *Imre Sándor*: A háborús kérdések iskolai feldolgozása. Szempontok. In: A világháború... i. m. 236., 237.

²⁹ A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszternek 1917. évi 2293. eln. sz. rendelete a Magyar Paedagogiai Társulat [sic!] háborús előadásai tárgyában. Hivatalos Közlöny 1917. április 15. 141–142. Ld. még Imre Sándor rendelettervezetét: DRERL C/39. Imre II. Sándor. Tanulmányok 6. köt. 20. sz.

³⁰ Napjaink története a magyar iskolában. Világ 1917. május 5. 8. A jelenkortörténet-tanítás fontosságát más ismertetések is hangsúlyozták: „E kötet, mely a »Magyar Paedagogiai Társaság Könyvtára«-nak első számaként jelent meg, a jelen történetét akarja rendszeres tanítások formájában bevinni iskoláinkba.” *Molnár Oszkár*: Imre Sándor: A világháború. Család és Iskola 1917. május 15. 42. „Évvel a kötettel talán véglegesen megvetettük annak a fontos elvnek alapját, hogy az iskolában mindenféle történet (a magyar nemzet történet, világtörténet, irodalomtörténet, a pedagógia története) tanításában a mai napig menjünk.” *Frank Antal*: A világháború. Magyar Tanítóképző 1917. 7–8. sz. 268.

³¹ *Gesztesi Gyula*: A világháború az iskolában. (Imre Sándor könyve.) Új Nemzedék 1917. május 27. 334.

³² „A világháború”... Magyar Paedagogia 1917. 10. sz. 587.

³³ A világháború. Vezérfonal iskolai tanításokhoz és tájékoztató a nagyközönség számára. Szerk. Imre Sándor. 2. kiadás. Budapest, Franklin, 1918. (A Magyar Paedagogiai Társaság Könyvtára 1.)

bek között, az I. világháború — történetének iskolai oktatásával. A vallás- és közoktatásügyi miniszter 1919. január 12-i rendeletében, amelyben az 1918/19-es tanév megrövidülése miatt a középiskolák tanulmányi rendjében bekövetkező változtatásokkal foglalkozott, a történelem oktatását ekként szabályozta: „A mai idők és a közelmúlt ismerete és megértése oly fontos mozzanat, mely elől nem lehet kitérni. Ezért ajánlatos, hogy a IV. és VIII. osztályokban a 19. század, a VII-ben pedig a francia forradalomból napjainkig terjedő korszak történetét és a többinek rovására a rendes arányok szerint tárgyaljuk.”³⁴

Az 1919 márciusában létrejövő Magyarországi Tanácsköztársaság művelődéspolitikájának irányítói szintén fontosnak tartották, hogy a tanárok a rendszer szellemiségének megfelelő történelemoktatás keretében ismertessék a diákokkal a közelmúlt, így a világháború történetét is. A *Közoktatásügyi Népbiztosság* kiadásában megjelenő *Fáklya* című lap április 29-i számában látott napvilágot Bresztovszky Vilma cikke az új történelemtanításról. A szerző szerint eddig „A történettudomány éppen úgy, mint az iskolai történettantítás, egyszerűen a napi politika szolgálatába szegődött.” E történelemtantítás „keretében kapta a minden rendű és korú diák azokat a hangzatos jelszavakat, amelyek az egész emberiséget együvé fogó érzések helyett faji és nemzeti gyűlölködés alapját igyekeztek megvetni. A történettantítás a múlt nagy horderejű eseményeit egyesek: *királyok* tetteiként mutatja be, térdig embervérben gázoló hadvezéreket az emberiség jóltevőinek jelmezébe öltöztet, a háborúnak nevezett tömeges embermészárlást nemcsak jogosnak, hanem a legnagyobb szerű emberi megnyilatkozásnak minősíti, aminek a révén a tömegek felfogásának megmételtyezésével nagyban hozzájárult annak az előkészítéséhez, hogy a szemünk láttára, az uralkodó társadalmi osztályok imperialisztikus céljaiért lefolyt világborzalom kitörését Európa szerencsétlen népei nemhogy megakadályozni tudhatták volna, hanem a legtermészetesebb dologként fogadták el a hivatalosan megrendelt lelkesedés külső formái között.” Mindezzel szemben, Bresztovszky szerint, az új történelemtanításnak a tömegmozgalmak jelentőségét kell felismertetnie a diákokkal, a múltat pedig a történelmi materialista felfogás alkalmazásával kell bemutatni. A szerző hangsúlyozta, hogy az új történelemtanításban nem tulajdonít kiemelt jelentőséget a „nemzeti történelemnek”, mivel a „társadalom fejlődésének egyetemes törvényei Magyarországon éppen olyan szükségyszerűséggel érvényesülnek a múlt és jelen tényeiben, mint másutt”.³⁵ A közoktatásügyi népbiztosnak a diktatúra történelemoktatásának tárgyában kiadott május 13-i rendelete pedig leszögezte: „A Tanácsköztársaság valamennyi iskolájában a történelem tanításának az a feladata, hogy az ifjúságot minden eddigi társadalom gazdasági alapjairól, osztálytagozódásáról s elnyomott tömegeinek forradalmi megmozdulásairól tájékoztassa s ezzel a proletariátus felnövő nemzedékét előkészítse a társadalom átformálásának arra a hatalmas munkájára, mely most van folyamatban.” A népbiztosság arra utasította a

³⁴ A magyar vallás- és közokt. miniszternek 1919. évi 5695. számú rendelete a folyó iskolai évnél megrövidülése következtében a középiskolák tanulmányi rendjében szükségessé vált kivételes intézkedések tárgyában. Hivatalos Közlöny 1919. február 9. 51–55. Ld. még A forradalom és a tankönyvek. Néptanítók Lapja 1919. március 13. 24.

³⁵ *Bresztovszky Vilma*: A történelem az új iskolában. *Fáklya* 1919. április 29. 3. Vö. még pl. Új történelmet! Új Korszak 1919. május 9. 2.; Az új iskola. Új Világ 1919. 3–4. sz. 267.

történelemtanárokat, hogy már május folyamán ismertessék diákjaikkal — többek között — „a tőkés termelésből kinövő nemzetközi imperialista versenyt s a proletariátusnak a világháborúban viselt szenvedéseit s a világforradalomban vállalt szerepét”. A rendelet azt is közölte, hogy a *Néptanítók Lapjának* mellékleteként megjelennek az egyetemes és a magyar történelem új szempontok szerinti áttekintései, az oktatók pedig az iskolaév hátralévő részében ezek felhasználásával kötelesek tanítani az anyagot.³⁶

A *Néptanítók Lapja* április 24-i számában már megjelentek Bresztovszky Vilma „bevezető leckéi” az elemi, a polgári iskolák és a középiskolák alsó osztályai számára. Összefoglalásában a szerző érvényesítette azokat a szempontjait, amelyeket idézett *Fáklya*-cikkében megfogalmazott. A sorozat III. leckéje foglalkozott a világháború egyetemes történelmi vonatkozásaival, a IV. pedig a magyarországi fejleményekkel. A szerző mindkét leckében a háború okaiként a következő tényezőket jelölte meg: az uralkodó politikai erők ezáltal akarták biztosítani hatalmukat az elnyomottak felett és gyarapítani a vagyonukat – e törekvések eredményezték a világháború elhúzódását is. Mind az egyetemes, mind a magyar történelmi lecke határozottan elítélte a háborús propagandát és szembeállította vele a háború szörnyűségeit. Bresztovszky szerint a háború okozta szenvedések következtében robbant ki „az elnyomottak kétségbeesése”: az 1917-es februári orosz forradalom; ugyanezen ok miatt „isméltődött az nálunk, ami Oroszországban már korábban bekövetkezett”. A szerző foglalkozott az oroszországi és a magyarországi forradalmak történetével is,³⁷ írt az új diktatúrák létrejöttéről és intézkedéseikről. A Magyarországi Tanácsköztársasággal kapcsolatban ugyanakkor hangsúlyozta: „a hiányzó anyagot, a háború okozta szegénységet és rendetlenséget azonnal helyrehozni lehetetlenség”.³⁸

A *Néptanítók Lapja* június 26-i számának mellékletében jelent meg Sas Andor *A világháború; az orosz és a magyar forradalom* című összefoglalása, a felsőbb osztályok oktatói számára. E szerző is hangsúlyozta a háború gazdasági okait, de megjegyezte azt is: „Ha a hódítás dühe és a megsemmisítésre való törekvés eszméknek tekinthetők, akkor ilyenek is mozgatták a mérkőzésbe keveredett államokat.” A szöveg szerint a háborúból csak bizonyos, szűk társadalmi csoportoknak volt hasznuk, a tömegek azonban szenvedtek és „A háború hosszú tartama minden nép dolgozóit egyaránt diszponálta a forradalomra.” Ugyanakkor Sas nem hallgatta el, hogy „A háborús imperializmus elragadott egyes szocialistákat”, ám rögtön hozzátette: „később azonban felébredt a tömegekben a helyes belátás”. Bresztovszkyhoz hasonlóan Sas Andor is foglalkozott az oroszországi és a magyarországi forradalmakkal,³⁹ leckéje végén pedig azt hangsúlyozta: a Magyar-

³⁶ A közoktatásügyi népbiztosnak 1919. évi 91 609. számú rendelete a történelmi tanítás új iránya tárgyában. Hivatalos Közlöny 1919. május 15. 183–184. A rendeletben említett áttekintések a *Néptanítók Lapja* 1919. április 24-i, május 15-i és június 26-i számának mellékleteként jelentek meg.

³⁷ Ld. ehhez *Vörös Boldizsár*: Az 1918-as magyar polgári demokratikus forradalom ábrázolása a Magyarországi Tanácsköztársaság oktatási anyagaiban. Fons 1999. 3. sz. 329–336.

³⁸ *Bresztovszky Vilma*: Bevezető leckék a történelem tanításához. Az elemi, a polgári iskolák és a középiskolák alsó osztályai számára. Melléklet a „*Néptanítók Lapja*” [1919. április 24.] 17. számához V–VII. Az iskolai tanítás június 7-én fejeződött be (Ld. A tanév befejezése. Új Korszak 1919. június 6. 4., így tehát nem zárható ki, hogy ezen összefoglalás alapján a tanárok még taníthatták (esetleg nyári tanfolyamokon is) a világháború történetét. Vö. még Az új iskola i. m. 267.

országi Tanácsköztársaság „a tőke féltését készül véglegesen szétrombolni s a proletárdiktatúrával egy új embertípus, az igazi *homo socialis* kifermálását tűzte ki célul maga elé. Ez a törekvés szükségképpen adódott a társadalmi fejlődésből, mint egyetlen méltó válasz a világháború okozta katasztrófára, mint szenvedések egyetlen gyógyító szere, mint az embervilág eddigi meghasonlásainak egyetlen gyökeres kiküszöbölése.”⁴⁰

Az I. világháborúval foglalkozó, fentiekben vizsgált tananyagok áttekintése nyomán jól látható, hogy a különböző politikai rendszerek oktatásügyének illetékesei, egymáséól alapvetően eltérő eszmerendszereik terjesztése érdekében, ugyanazokat az eszközöket alkalmazták:⁴¹ az iskolai tanítást, a miniszteri (népbiztosi) rendelettel közrebocsátott „vezérfonalakat”. Sőt egyes történelmi jelenségek megítélésében a különböző világfelfogású szerzők hasonló álláspontra juthattak: így például a világháború okai között a gazdasági tényezők nagy jelentőségének elismerésében. Feltűnőek természetesen a különböző politikai rendszerekben létrejött világháború-ábrázolások ellentétes részei is: így például írásában Márki Sándor a „nemzeti egységet”, leckéikben a tanácsköztársasági szerzők a különböző társadalmi csoportok érdekelletéit hangsúlyozták.

Figyelemre méltó az is, hogy mind az Imre Sándor-féle „vezérfonal”, mind a tanácsköztársasági leckék a jelenkor történetével (is) foglalkoztak – mégpedig annak érdekében, hogy ezzel az ifjúságot felkészítsék az eljövendő korszak feladatainak megoldására. Ezzel kapcsolatban érdemes idézni Reinhart Koselleck gondolatmenetét: eszerint a 19. században „A napi események történetírásának természetesen nem szakadt vége, mindenesetre alacsonyabb rangú műfajjává süllyedt: újságírók kezeibe került, [...] vagy olyan történészek és filozófusok kezeibe, akiknek normatív vagy politikai indíttatásból megvolt a bátorságuk prognózisok készítéséhez. A történelmet, ha egyszer következetesen temporalizálódott, nem lehet többé anélkül »(jelen)kortörténet«-ként megismerni, hogy az ember ne tekintene ki a potenciális jövőre is. [...] Elég, ha csak Droysent, Lorenz von Steint és Marxot említjük, akik a bőrükön megtapasztalt idők történetének megírásához a jövőből nyerték az indíttatást — abból a jövőből, amelyet történelmi diagnózisai alapján befolyásolni akartak.”⁴² Úgy vélem, e gondolatok — amint a fenti példák önmagukon túlmutató érvénnyel is jelzik — még nagyobb mértékben érvényesek a jelenkor történetének tanítására is.⁴³

³⁹ Ld. ehhez Vörös: i. m. 330–336.

⁴⁰ *Sas Andor*: Leckék az újkori kapitalizmus s a bérmunkásság korából. Melléklet a „Néptanítók Lapja” [1919. június 26.] 26. számához XXI–XXII. Mivel e szöveg a Néptanítók Lapja június 26-i számának mellékletében jelent meg, a tanítás június 7-i befejezése miatt eszerint már csak nyári tanfolyamokon taníthatták a világháború történetét. Vö. még Az új iskola i. m. 267.

⁴¹ Vö. *Fináczy Ernő*: Négy hónap a magyar közoktatás történetéből. (1919. november.) In: Uő: Világnézet és nevelés. Tanulmányok. 1925. (Filozófiai Könyvtár 8.) 73–76., 90–92.; Vörös: i. m. 327–336.; Vörös *Boldizsár*: Új történelemtanítás – átértékelt történelmi hősök? Kiemelkedő személyiségek a Magyarországi Tanácsköztársaság hivatalos történelem-tananyagaiban. In: Tanulmánykötet Heckenast Gusztáv emlékére. A Miskolcon, 2000. március 24–25. napján megtartott emlékkonferencia előadásai. Szerk. Bessenyei József. Miskolc, Miskolci Egyetem, 2001. 187–199.; Vörös *Boldizsár*: „A múltat véggépp eltörölni”? Történelmi személyiségek a magyarországi szociáldemokrata és kommunista propagandában 1890–1919. Budapest, MTA Történettudományi Intézete, 2004. 85–111.

⁴² Koselleck: i. m. 386–387.

⁴³ Vö. *Imre*: A háborús kérdések... i. m. 245.

Lévai Csaba:

A REPUBLIKANIZMUS-VITA

Vita az amerikai forradalom eszmetörténeti háttéréről

Budapest: L'Harmattan, 2003. 443 o.

A szerző több mint tíz éve foglalkozik az Egyesült Államok történetével, elsősorban az amerikai forradalommal, valamint a 17–18. századi előzményekkel, és kiemelten a forradalom korszakára vonatkozó amerikai történetírás áramlataival. Négy alkalommal —1999-ben mint Fulbright-ösztöndíjas — végzett kutatásokat az Egyesült Államokban. Az elmúlt évtizedben több írása jelent meg a *BUKSZ*, az *Aetas* és a *Múltunk* című folyóiratokban és egy önálló kötetben — *Új rend egy új világban* (Debrecen 1997.) címmel — szöveggyűjteményt állított össze az amerikai forradalom politikaelméleti dokumentumairól. Ezért nem meglepő, hogy ebben a munkában, több éves kutatómunkájának eredményét összegezve, az amerikai forradalom eszmetörténeti átértékelését, ennek vitáját és hatását egy részletes tanulmány keretében ismerteti.

A tanulmány fő témája az a történetírói átértékelése az amerikai forradalmat meghatározó szellemi tényezőknél, amely 1967 és 1975 között bontakozott ki az Egyesült Államokban. Ezt három alapvető történettudományi munka fogalmazta meg: *Bernard Bailyn: The Ideological Origins of the American Revolution* [Az amerikai forradalom ideológiai gyökerei]. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1967; *Gordon S. Wood: The Creation of the American Republic, 1776–1787* [Az amerikai köztársaság megeremtése 1776–1787] *Chapel Hill*: University of North Carolina Press, 1969; és J.G.A. Pocock: *The Machiavellian Moment: Florentine Political Thought and the Atlantic Republican Tradition* [A machiavellianus tényező: a firenzei politikai gondolatrendszer és az atlanti republikánus hagyomány]. Princeton: Princeton University Press, 1975.

Összegezve e tanulmányok lényegét, röviden a következőt mondhatjuk. Bailyn az amerikai forradalom előtt és alatt megjelent pamfletirodalmat behatóan vizsgálta és arra a következtetésre jutott, hogy az elődök felfogásával ellentétben nem az angol common law, a puritán hagyományok, vagy a felvilágosodás eszméi határozták meg a forradalom programját, hanem azok a republikánus írók, akik a 17. századi angol polgárháború korszakában fejtették ki ellenzéki gondolatrendszerüket, valamint a 18. századi utódok, az úgynevezett „real whig” írók, akiknek nézőpontját az amerikaiak átvették és az amerikai ellenzéki álláspont kialakítására alkalmazták. Wood, Bailyn tanítványa és kollegája, egyetértve mesterével és elismerve annak munkáját, felkuttatta a forradalom korszakának szerteágazó forrásait és ezek értékelése alapján megerősítette Bailyn érvelését. A politikai pamflet irodalmon kívül megvizsgálta a korszak sajtóját, levelezését, helyi képviselők vitáját, a tagállamok alkotmányrendszerének forrásait, és arra a következtetésre jutott, hogy a 18. századi angol ellenzéki mozgalom írásai alakították az amerikai forradalmárok gondolatrendszerét. Ezenkívül azonban szintén megvizsgálta az 1780-as évek politikai mozgalmait — ez volt az az időszak, amikor az amerikai forradalom társadalmi mozgalmi kerültek előtérbe — és ezekről a mozgalmakról egy új, kiegyensúlyozott értékelést fogalmazott meg munkájában. Ez pedig azt hangsúlyozta, hogy ezek a mozgalmak túlléptek a forradalom előtti programon és egy olyan politikai rendszert alakítottak ki, amelyek az 1787-ben megalkotott szövetségi alkotmány alapelveivel harmonizáltak. Pocock lényegében elfogadta Bailyn és Wood értelmezését, könyvében azonban történeti távlatba helyezte a republikánus eszme fejlődését, kiindulva az antik szerzőktől, hangsúlyozva az olasz városállamok közvetítését, továbbá értékelve a 17. és 18. századi angol republikánizmust. Kiemelten foglalkozott a 17. századi angol ellenzéki író, James Harrington, eszméivel, aki jelentősen hatott a 18. századi angol és amerikai ellenzéki mozgalom eszmerendszerére. Pocock munkájának jelentősége abban jelölhető meg, hogy megerősítette Bailyn és Wood értékelését és hangsúlyozta a republikánizmus nemzetközi történelmi folyamatát.

Lévai Csaba tanulmánya elsősorban azzal a kérdéssel foglalkozik, hogyan értelmezhető a republikánizmus-vita szerepe az amerikai történetírásban. A kérdés tisztázása során a szerző be-

mutatja az amerikai történetírás jelentős áramlatait, melyek a 19. század kezdetétől a 20. század végéig állást foglaltak a forradalom eszmetörténeti háttéréről. Ezután pedig részletesen ismerteti az új történetírói értelmezést, utalva az elődök felfogásához kapcsolódó pontokra, és bemutatja a vita folyamatait és eredményeit. Befejező fejezetében pedig gondolatokat fogalmaz meg a vita háttéréről, jelentőségéről és kapcsolódásáról az amerikai történetírás áramlataihoz.

Mindenekelőtt jelentős teljesítménynek tartom a történetírói áramlatok elemzését. Ez két szempontból értékes alkotás. Először, mivel a közel 80 oldalas értékelés bemutatja az amerikai történetírás jelentős áramlatait, ezáltal alapvető tájékoztatást nyújt az amerikai történelemmel foglalkozóknak az amerikai történészek eszmetörténeti háttéréről, munkáik ideológiai álláspontjáról. Másodsor pedig elengedhetetlen az új történetírói elmélet megítélése szempontjából. Az amerikai történetírás különböző áramlatai alapján értékelhető az új elmélet jelentősége az amerikai történetírás és a forradalom szempontjából.

Röviden kitérek a történetírói áramlatok jelentős mozzanataira. Az első értékelést a forradalom nemzedéke fogalmazta meg. Ezek a szerzők természetesen az amerikai nép elkötelezettségét, szabadságszeretét hangsúlyozták. Olyan tényezőket említettek, mint az emberi jogok védelmét, az amerikai hagyományok tiszteletét, az angol szabadságesszme védelmezését. A forradalmi korszakot követően a romantikus-nacionalista néven ismert történésziskola készítette el a forradalom történeti értékelését. Ezek a történészek tudatosan használták az eredeti forrásokat és németországi tanulmányok alapján alkalmazták a 19. századi történettudomány módszertanát. Legismertebb képviselőjük George Bancroft (1800–1891) volt. Bancroft elfogadta az amerikai szabadságesszmét, mint a forradalom meghatározó szellemi tényezőjét, egyúttal azonban a 17–18. század *whig* történeti szemléletét nevezte meg mint a forradalom alapvető gondolatrendszerét. E szerint az elmélet szerint a germán népek körében alakult ki a demokratikus népképviselő és a szabad föld alapelve, ezeket azonban a norman hódítás megszüntette. A *whig* gondolat ezt az eredeti „angolszász örökséget” védelmezte a 17. századi uralkodókkal szemben és — így folytatódik az elmélet — az amerikai kivándorlók ezt az örökséget hozták magukkal az új világra. A 18. században pedig az amerikai utódok ugyanezt az örökséget védelmezték a forradalom korszakában. Bancroft forradalom-értelmezése ezt az elméletet alkalmazta, ennek alapján fogalmazta meg a forradalom ideológiai programját. Ez az elmélet különben jelentős szerepet játszott az amerikai közgondolkodásban a 19. és 20. század folyamán. Bancroft 10 kötetes amerikai története rendkívüli elfogadottságot élvezett Amerikában, de Európában is ismerték.

A 19. század folyamán több történetírói áramlat kritikával illette a Bancroft-szintézist, azonban nem hoztak létre egy alternatív elméletet. Ezt a kihívást a 20. század elején fellépő *progresszívista* történészcsoporthoz teljesítette. A *progresszívizmus* elsősorban egy országos jellegű reformmozgalom volt, amely az ipari nagyvállalatok által alakított új gazdasági, politikai és társadalmi rendszer ellen szállt síkra és biztonosságot akarta a demokratikus jogok érvényesítését, a nagyvállalatok ellenőrzését, a korrupció megfékezését, valamint több szociális és gazdasági kérdés megoldását. A *progresszívista* történészek kiemelten foglalkoztak az amerikai forradalom értékelésével, mivel szükségesnek tartottak egy tudományosan megalapozott történelmi kép megalakítását az amerikai társadalmi reform megvalósítása érdekében. A történészcsoporthoz legismertebb képviselője Charles Austin Beard (1874–1948) volt. Gondolkodására jelentős hatással voltak oxfordi tanulmányai, Ruskin és Marx írásai, valamint az ipari társadalom által létrehozott társadalmi problémák iránti érzékenysége. Nagyhatalú történettudományi munkája, *An Economic Interpretation of the Constitution of the United States* [Az Egyesült Államok alkotmányának gazdasági értelmezése] 1913-ban jelent meg. Ebben azt vizsgálta, milyen társadalmi csoportok támogatták és elleneztek az amerikai szövetséges alkotmány elfogadását. A források elemzése alapján igazolva látta azt a felfogását, hogy az alkotmányt elsősorban a gazdasági elit támogatta, viszont azok, akik kevésbé kedvező gazdasági helyzetben voltak, elleneztek. Azt is kifejtette, hogy az alkotmányozó konvenció résztvevőinek nézetei, valamint az alkotmányt védelmező politikai írárok igazolták azt a felfogását, hogy nem annyira politikai tényezők, hanem gazdasági érdekek határozták meg az alkotmány megalkotását, elfogadását és érvényesítését.

Ezt a felfogását későbbi műveiben módosította és elfogadta politikai, eszmei tényezők hatását társadalmi folyamatok alakítására. Beard történész társai, így Carl Becker és V. L. Parrington hasonló eredményekhez jutottak az amerikai forradalommal kapcsolatos vizsgálataikban. Beard műve hatalmas országos bírálatot és felháborodást váltott ki megjelenését követően, sőt a szerzőnek le kellett mondania egyetemi állásáról a Columbia egyetemen. Ennek ellenére az

ő és társainak értelmezése határozta meg az amerikai történetírás álláspontját az amerikai forradalomról az 1960-as évekig.

A második világháborút követően sajátos helyzet alakult ki az amerikai történetírásban. A szovjet-amerikai szembenállás hatására az a nézet fogalmazódott meg, hogy az amerikai történet-szek feladata egy olyan történelmi megközelítés kialakítása, amely Amerikát mint egy egységes, konfliktusmentes, öntudatos társadalmat mutatja be a nemzeti és nemzetközi közvéleménynek. Ez az elképzelés a *konszenzus* néven ismert történész áramlat megjelenését jelentette, mely az 1950-es évektől több évtizeden keresztül meghatározó módon alakította az amerikai történet-írást. Amint a szerző részletesen kifejti, ennek a szemléletnek egyik alapvető célkitűzése a *progresszívista* történész szemlélet elutasítása volt, és egy olyan Amerika-kép ábrázolása, amely elvetette azoknak a társadalmi konfliktusoknak a felemlítését, melyeket a Beard-Becker törté-
nész szemlélet hangsúlyozott. Annak ellenére, hogy az új szemlélet jegyében több kitüntetett, nagy népszerűséget élvező munka született, mint például *Daniel Joseph Boorstin*: Az amerikaiak című munkája, nem jött létre egy tudományosan megalapozott történelemszemlélet, amint ezt a szerző megállapítja: „Boorstin oly végleges formában s olyan direkt politikai töltettel képviselte a konszenzus-iskola alaptételeit, hogy az nem csupán az 1960–70-es évek megváltozott politikai au-
rájában, hanem általában véve is elfogadhatatlannak bizonyult.”

A konszenzus-szemlélet tudományos hiányosságai, elfogadhatatlansága készítette elő az amerikai forradalom új, megalapozott értelmezését, a republikánus-szintézist. A szerző részlete-
sen ismerteti azokat az előkészítő kutatásokat, amelyek már az 1940-es évektől foglalkoztak az új értelmezés egyes kérdéseivel. Több elismert történész munkájáról van szó, amelyek megalapozták a később kidolgozott szemléletet. Ezek között, a szerző véleménye szerint is, a legjelentősebb kutatót Caroline Robbins végezte, akire Bailyn, Wood és Pocock is elismerően hivatkozott. 1947 és 1959 között megjelent tanulmányaiban részletesen bemutatja a 17–18. századi elképzeléseket. Tehát munkája megalapozta a később megjelenő republikánus történeti szemléletet.

A szerző ezután nyomon követi annak a három meghatározó vizsgálatnak a létrejöttét, amely megalapozta a republikánus-szintézist, tehát Bernard Bailyn, Gordon S. Wood és J. G. A. Pocock művét. Elemzése részletesen és meggyőzően ismerteti a három szerző gondolatmenetét és munkájának eredményeit. Az ismertetés során bemutatja a szerzők kapcsolatát az elődök nézete-
ivel, ezáltal hiteles képet kapunk a szerzők szerepéről az amerikai történetírás folyamatában. Bailyn esetében például jelentős tényező, hogy kutatásai megerősítették azt a nézetét, hogy „az amerikai forradalom mindenekelőtt egy ideológiai, alkotmányos, politikai küzdelem volt, s elsőd-
legesen nem társadalmi csoportok közötti vita, amelynek célja a társadalom vagy gazdaság fenn-
álló szervezetének megváltoztatása lett volna.” Tehát elutasította a Beard-féle szemlélet egyik alapgondolatát, amely szerint gazdasági tényezők játszották a vezérszerepet. Amint említettük, munkájának eredménye abban foglalható össze, hogy a 18. századi angol ellenzéki írók meghatá-
rozó módon alakították az amerikai forradalmi szereplők szemléletét, elsősorban az 1776 előtti szakaszban. Ugyanakkor elismerte, hogy 1776 után egy új irányzat kezdődött, melynek jellege új kérdéseket vetett fel, erről a következőt állapította meg: „az amerikai történelem alapvető témái sokkal bonyolultabbakká váltak annál, mint amilyenek 1776 előtt voltak, s nem érthetők meg kizárólag ideológiai terminusokban.” Ez a megjegyzése arra enged következtetni, hogy Beard szemléletét megfontolva, azt teljesen nem utasította el.

Wood tanulmányával kapcsolatban a szerző kifejti, hogy Wood egyetértett Bailyn elemzésé-
vel a forradalom eszmei örökségével kapcsolatban, tehát azzal, hogy az angol alkotmányos rend-
szer, valamint annak sajátos, ellenzéki értelmezése alkotta gondolkodásuk alapvető elemét. Egyúttal azonban azt is hangsúlyozza, hogy Wood ezt az ideológiai értelmezést egyeztetni kívánta a *progresszívista* elmélettel. Munkájában elfogadta a Beard-féle gondolatmenetet, mely azzal ér-
velt, hogy társadalmi ellentét alakult ki 1776 után, sőt, azzal is egyetértett, hogy az alkotmány elfogadásával kapcsolatos vita szintén egy társadalmi jellegű konfliktust jelentett „az arisztokrácia és a demokrácia képviselői között.” Tehát Wood munkája lényegesen túljutott Bailyn álláspontján és arra törekedett, hogy átfogó és elfogadható értelmezést nyújtson a forradalom eszmei, társadalmi és politikai folyamatairól. Wood ugyanakkor több kérdésben nem értett egyet a *progresszívista* felfo-
gással és arra a következtetésre jutott, hogy a társadalmi ellentétek ellenére, valójában sajátos egyet-
értés jött létre a föderalista és republikánus csoport között, annak érdekében, hogy biztosítsák az amerikai köztársaság fennmaradását és jövőjét.

Egy korábban megjelent magyar nyelvű tanulmány hasonló értékelést fogalmazott meg Wood történelemszemléletéről. *Solt László*: 1787. Az amerikai történetírás évszázados vitájának

újabb állomásai című művében (Budapest 1985.) részletesen elemzi Wood tanulmányát az 1960-as évek történelemszemléletei szempontjából, és azt a nézetét fejt ki — amelyet Lévai Csaba tanulmányai is alátámasztanak — hogy a forradalom és az alkotmányalkotás jelentős társadalmi és politikai ellentétek kifejezéseként jellemezhető.

Pocock munkáját a szerző két szempontból elemzi: egyrészt, a *republikanizmus*-gondolatának nemzetközi és esztörténeti fejlődése szempontjából, másrészt pedig az amerikai forradalomhoz kapcsolódó felfogását. Mindkét szempont jelentős szerepet játszott az amerikai forradalommal kapcsolatos vitában. Az első megerősítette a Bailyn-Wood történetírói felfogást az angol ellenzéki áramlat elsődleges szerepéről, tehát az angol esztörténet szempontjából igazolta annak hitelességét. Mivel Pocock munkája 1975-ben jelent meg és a két történész munkáját jól ismerte, részletesen elemezte a megjelent tanulmányok álláspontját, valamint az elmélet jelentőségét az amerikai forradalom és alkotmányalkotás korszakában. Elemzésében egyetértését fejezte ki a két szerző felfogásával és az amerikai köztársaság létrehozásával kapcsolatos nézetei is alátámasztották az általuk kifejtett nézeteket.

A szerző az amerikai történetírás áramlatait, valamint a *republikanizmus*-elmélet alap gondolatait áttekinthetően, a források szakszerű értelmezése alapján mutatja be. Könyvének ez a szakasza képezi tulajdonképpen kutatásának egyik legértékesebb teljesítményét. Miután ismertetette a három szerző és több kevésbé ismert történész munkáját, részletesen bemutatja az elmélet által az amerikai történészek között előidézett vitát. Munkájának ez a szakasza is jelentős tudományos teljesítmény, azonban az olvasó szempontjából nem annyira áttekinthető és értékelhető, mint könyvének első fejezetei. A könyv befejező része két jelentős, az amerikai és európai történetíráshoz kapcsolódó kérdést vet fel. Először azt, hogy az 1960-as évek óta több újszerű történettudományi, társadalomtudományi áramlat lépett fel és alakította tudományos szemléletünket. Ezzel kapcsolatban a szerző kapcsolódási pontokat határoz meg ezek között az áramlatok és az amerikai *republikanizmus*-elmélet között. Ennek a kérdésnek felvetése természetesen hasznosnak tekinthető, azonban a rendkívül szerteágazó témakör ismertetése sajnos nem áttekinthető módon fogalmazódott meg. Ennek ellenére az olvasó részére eléggé egyértelmű, hogy ezek az áramlatok kölcsönösen alakították, módosították, cáfolták, illetve egyáltalán nem érintették az amerikai történetírás elméletét. A szerző második felvetése arra vonatkozik, milyen szerepet játszott a *republikanizmus*-vita az amerikai történetírás törekvéseiben egy általános amerikai történettudományi szintézis kialakításában. Ezek a gondolatok mindenképpen értékesek és érdekes képet nyújtanak arról, hogy az 1960-as évek óta számos történetírói áramlat jelentkezett és hatott a jelenlegi amerikai történetírás összességére. Egyúttal arra a kérdésre is választ adnak, milyen szerepet is játszik a *republikanizmus*-elmélet a jelenlegi amerikai történetírásban.

A szerző valóban értékes tudományos munkát végzett ennek a tanulmánynak elkészítésében. Munkája jelentős előrelépést jelent a magyar amerikanisztika tudomány megalapozásában és remélhetőleg tovább fogja növelni az amerikai tanulmányok színvonalát — oktatási és kutatási szempontból egyaránt — a magyar nyelvű egyetemeken és főiskolákon. A L'Harmattan kiadó dicséretet érdemel a kötet szakszerű kiadásáért.

Bödy Pál

Várdy Béla:

MAGYAROK AZ ÚJVILÁGBAN

Bp. 2000. A Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága. 840 o.

A magyar-amerikai kapcsolatok történetének kutatása régi diszciplína, a vele foglalkozó irodalom könyvtárnyi méretű. Ha valaki beleolvas, sajátos, egyenlőtlen viszony bontakozik ki szeméi előtt. Az Újvilág őriása, a 20. század szuperhatalma számára Magyarország egyike a távoli, zsúfolt, sokszor zavaros viszonyokba bonyolódó Európa kéttucatnyi kisállamának, amely jobbra csak olyankor kap némi reflektorfényt, ha a történelmi véletlen folytán éppen miatta, vagy legalábbis körülötte éleződik ki valamilyen nagyhatalmi konfliktus. A magyarok számára viszont az amerikai kapcsolat nagy, szélesre tárt ablak – politikailag esély a világtörténelemhez való kapcsolódásra, kulturálisan esély a modern, nyugati társadalmakat megteremtő angolszász értékvilághoz való kapcsolódásra.

E viszony krónikájának van egy kétfelől olvasható, nagy fejezete: az amerikai magyarság története. Ez része a magyar történelemnek, de része az amerikainak is. Az előbbi nem érthető az elvándoroltak sorsa, az ezeryni vissza- és kölcsönhatás nélkül, az utóbbi pedig a beköltözők szellemi és anyagi munciója, az új közösséghez való sajátos hozzájárulása nélkül. A kettős feladat folytán mindkét oldalról verbuválódtak a vele foglalkozó tudósok. Az adatok felhalmozása azonban nem sokat ér, ha időnként nem akad vállalkozó, aki összefoglalja elődei és pályatársai, vagy épp a saját részkutatásai eredményeit. Sors és téma sokévtizedes egybefonódása — no, meg kivételes szorgalma és tudása — juttatta el végül a pittsburgh-i Duquesne Egyetem professzorát, Várdy Bélát oda, hogy ő legyen a Magyar Amerika történetét elsőként összefoglaló tudományos szintézis megalkotója.

Az alapvetően kronológiai felépítésű munka az eddigi irodalom tényanyagának nagyívű, mégis részletgazdag, arányos összegzése olvasmányos, a nehezkesebb értekező modor helyett a beszélt nyelvhez közelebb álló stílusban. Vannak benne kisebb átfedések, mert a legtöbb fejezet már korábban folyóiratokban megjelent, de nem zavaró — sőt, sokszor épp a mondanandó nyomatékosító! — mennyiségben. A szerző munkájának szakmai bravúrja abban áll, hogy a téma „logikáját” követve, harmónikusan sikerült összeilleszteni a hagyományos kapcsolattörténi anyagot a gazdaság-, társadalom-, művelődés- és politikatörténeti fejezetekkel. Egybegyűjti a legkorábbi felfedezőkre és utazókra vonatkozó szöveghelyeket, tipizálja a Kossuth-emigráció nagy korszakának előbb reflektorfénybe kerülő, majd árnyba boruló alakjait, áttekinti a gazdasági kivándorlást meghatározó, a háttérben érvényesülő okokat éppúgy, mint azt a sok-sok emberi drámát, amely a hatalmas migrációs folyamatba belesodródó névtelen kisemberek százezreinek sorsát szükségképpen kísérte. A *bányaplécek* és a *burdosházak* világa mellett értő krónikása az egyleti és a vallásfelekezeti élet megindulásának is, azután az emigráns sajtó, irodalom, színházi élet megszűletésének és kibontakozásának, és méginkább annak az összetett társadalmi folyamatnak, amelynek egyik pólusán a kezdetben csupán ideiglenesen az Újvilágba érkezők letesznek a hazatérésről és a befogadó társadalom tagjaivá válnak, másik pólusán pedig már a bevándorlók második generációja veszi át a stafétabotot, kialakítva a nagyvárosok „Kis-Magyarország” negyedeit és a sok elemében máig fennmaradt, jellegzetes „amerikás magyar” életformát. Izgalmas politikatörténeti fejezetek tárgyalják azt a dilemmát, amelyet az I. világháború miatt kellett átélniük a szülőhaza és a fogadott haza iránti, egymással ellentétes lojalitással küszködőknek, továbbá azt a helyzetet, ahogyan ez a feszültség még sokkal bonyolultabb körülmények között újjászületett a II. világháború idején. A háborús években zajló politikai összecsapások korrekt rajzát újfent érdekes társadalomtörténeti fejezetek követik, belülről is megértve-jellemezve az ún. „negyvenötös”, „negyvenhetes” és „ötvenhatos” emigrációs csoportok sorsának alakulását a megélhetéstől kezdve a politikai és művelődési viszonyokig, a tágabb szociológiai meghatározóktól az érdekesebb, tipikusabb egyéni sorsokig. Különösen érdekes és meggyőző e csoportok egymásközi ellentéteinek magyarázata, a társadalmi és a politikai szempontok közös alkalmazása révén. A könyv utolsó fejezetei azután megint újabb műfaj, immár a politológia eszköztárát vonják be az ábrázolásba, jószerével napjainkig — a kettős millennium esztendejéig, 2000-ig — követve az amerikai emigráns magyarság és az „ókontri” viszonyának alakulását a rendszerváltozás után.

A módszertanilag is sokszínű, ám színvonalában mégsem egyenetlen alkotás minden sorát az összes irányzatoktól kellő távolságot tartó, a szélsőségektől ösztönösen irtózó, az őszinte emberi meggyőződést tisztelő, a józan észben mindig bizakodó tudós szemlélete hatja át. Azt kell mondjam, e vonásában a magyar hazafiságára méltán büszke Várdy Béla könyve jellegzetesen amerikai — pontosabban az amerikai historiográfia legjobb hagyományait követő — alkotás. Pedig nem hűvös kívülállóként szemléli kutatásainak tárgyát. Miként arra könyvében több helyen utal, a „negyvenötös” emigráció tizenéves tagjaként került Amerikába, így neveltetését, felnőtté válását, értékrendjének kialakulását alapvetően befolyásolta e csoport mikrovilága, az „úri” Magyarország társadalmi rendjét és szokásait a háború után évtizedekben is továbbéltető, a családi érintkezésben éppúgy, mint a közösségi intézményekben érvényesítő életrendje. Várdy a saját útját is belerajzolja könyvébe, amikor jelzi, hogy e csoport másodgenerációja hogyan vitte tovább a maga családi és érzelmi életében ennek az örökségnek az értékörzés értelmében konzervatív vonásait, ám szakított ugyanakkor az „úri” allűrökkel, előítéletekkel, vált nyitottá az amerikai környezet demokratikus mintáira, idővel egy olyan, modernebb magyarságtudathoz jutva el, amelynek híveként ugyan politikai fenntartásait soha fel nem adta, de képessé vált a kádárista Magyarország hivatalos képviselőivel is a jobbító célú együttműködésre.

A könyv jelenkortörténeti fejezetét az alábbiakban kiveszem a tárgyalásból, hiszen írásának ez a része — a sok fontos adat korrekt összefoglalása ellenére — természetesen nem történeti munka, hanem inkább kortárs emlékirat. A historiográfiai távlatlalt készített anyagban is vannak persze jócskán szubjektív elfogultságok, de csupán két helyen éreztem ezt oly mértékűnek, ami már kissé egyoldalúvá tette a történeti folyamatok magyarázatát. Úgy vélem, az a mély emberi szimpátia, amelyet Várkonyi megismerkedésük során az idős Habsburg Ottó személyisége kelte, „visszahatott” arra az ábrázolásra, ahogyan a II. világháború idején zajló emigrációs politikai összecsapások sorában a trónörökös főherceg akkori kísérletét kommentálta. Ugyanakkor meglepően nem mutat minimális megértést sem Vámbéry Rusztem és elvbarárai törekvései iránt, akik sikeresen paralizálták Eckhardt Tibornak azokat az erőfeszítéseit, amelyekkel a kisgazda politikus a Bethlen-Teleki-csoport megbízásából a korabeli „hivatalos” Magyarország átmentési stratégiáját próbálta előkészíteni az Egyesült Államok magasabb politikai köreiből. Az ún. „októbrista” emigráció a polgári demokráciának egy szociálisan különösen érzékeny ideálját képviselte, amelynek mércéjén a Horthy-rendszer megbukott, így hívei úgy vélték, nem lenne igazságos, ha a világháborúba az országot belerántó rezsim éppen e demokratikus ideálokat megtestesítő USA segítségével élné túl bűneit. Manővereikben pedig azért fogtak kezét a kisantant politikusaival, mert bennük nem revíziós ellenfeleket, hanem olyan partnereket láttak, akikkel a háború után, az egykori Duna-konföderációs elképzelések megújított alapján meg fogják majd oldani a területi problémákat. Természetesen a kérdés nem az, hogy Vámbéryéknek igazuk volt-e, vagy sem, hanem az álláspont pontos magyarázatának hiánya — enélkül ugyanis egyszerűen nem lehet megérteni, miért is szálltak szembe Eckhardtékkal.

A kötet grafikai terve tetszetős, és a sok érdekes kép is, bár közepes minőségben, de élvezhető. A nyomda ördöge csak egyszer tréfálta meg komolyabban a szerzőt, amikor — Hitlerről szólva — a népszónok ókori eredetű szinonimáját „néptribün”-re fordította (191.). Valószínűleg egyszerű elírás, hogy Kossuth amerikai előadókörútjának térképét Könyű László munkájaként jelzi (50.), noha Széplaki Józseftől való. Mivel a szintézis műfajából következik, hogy az elődök, kollégák, pályatársak munkáinak szövegeit dolgozza egybe a szerző, arra csupán véletlenszerűen — főképp saját egyéni kutatásai viszonylatában — lehet módja, hogy ellenőrizze az átvett adatok helyességét; ehelyett a hivatkozás biztosítja az eljárás korrektségét. Így pl. megemlíti könyvének az iowai New Buda település történetét bemutató, igen érdekes fejezetében azt a híradást, hogy még az 1930-as években is álltak falak a magyar emigránsok által egykor egyberótt blokkházakból a Thompson folyó völgyében (73–74.). Az információs lánc négy „gyűrűből” áll: Várdy hivatkozik Vasváry Ödönnek, az amerikai magyar múlt egyik legjelesebb kutatójának azon írására, amelyben ő Hegedűs Lórántnak azt a cikkét idézi, amelyben ez utóbbi kommentálja a *Des Moines Register* 1936. évfolyamában publikált, a New Buda-i romokat ábrázoló fotókat. Csupán a lehetséges problémák illusztrálásaként jelzem, hogy pár éve mikrofilmen átnéztem a jeles iowai periodika említett évfolyamát, de abban a Hegedűs által emlegetett fényképeknek nyoma sincsen! Valahol tehát hiba van az információs láncban — de erről Várdy természetesen a legkevésbé sem tehet.

A könyv fogalomhasználatában ugyanakkor vannak vitatható megoldások. Nem értem például, hogy miért használja a „war of independence” kifejezést „szabadságharc” formában (18., 20.), amikor ennek az itthon általánosan elterjedt magyar fordítása „függetlenségi háború” — amely amúgy még jobban is megfelel az eredetinek. A „hittérítők és más vallási megszállottak” kifejezés talán kissé bántó, hiszen a „megszállottak” szó ma pejoratív zöngésű (16–18.). Magyarország és Ausztria viszonyát tartalmi tévedés a „gyarmati viszony” szókapcsolattal jellemezni (20.). 1941-ben „kossuthista mezei hadak”-ról beszélni (372.) — bár persze világos, mire gondol a szerző —, mégis anakronizmus. Ezek azonban apróságok. Szintén szóhasználati kérdés, ám a fentiekkel ellentétben már szemléleti elemek is befolyásolják, amikor kijelenti, hogy a pártállami időkben felnövekvő új nemzedékekből „kiirtották a nemzeti érzést” (450.) Ha ez tényleg szó szerinti igaz lenne, akkor — hogy mindjárt saját véleményével szembeessem a túlzást — a kortörténeti fejezetben nem található olyan jobboldali és polgári erőt, amellyel szimpatizálhatna a „vörösből rózsaszínre festett szocialista uralom” ellenében.

Az egyes fejezetek bevezetésénél Várdy sokszor általánosabb történeti áttekintést ad, hogy azután könnyebben tudja hozzákapcsolni a „magyar amerikai” anyagot. Ám senki nem érthet minden részterülethez ugyanolyan mértékben, így ezek színvonala sajnos egyenetlen. Így pl. az 1848/49-es forradalom és szabadságharc irodalma olyan művek tucatjaival gyarapodott az utóbbi években, amelyek ismeretében a szerző aligha egyszerűsítette volna le a korszak alapkonfliktusait kizárólag a nemzetiségi ellentétekre — akármilyen fontosak is voltak azok —, és nem ítélte vol-

na el a cselekvő politikusokat olyan „fölismerések” alapján, amelyekre csupán a mindentudó utókor jöhetett rá (44–45.). Ugyanígy a Kállay-kormány rendkívül súlyos „kiugrási” dilemmáinak legújabb kutatási eredményei alapján ma egyre kevesebben kérik számon a németekkel való fegyveres szembe fordulást (497–498.) – többek között pl. arra az évrre is figyelmeztetve, hogyha a katonai erőviszonyok folytán ez szükségképpen elbukik, és a német megszállás március 19-éhez képest hónapokkal korábban következik be, akkor pl. a budapesti zsidóság deportálását vajon sikerült volna-e éppúgy lefékezni, mint ahogyan az 1944 nyarán történt, stb. Megint más példát hozva, az emigrációs felekezeti élet bevezetésénél a szerző röviden jellemzi a paraszti kivándorló tömegek vallásos tudat- és szokásviszonyait (275–277.) – sok olyan felesleges leegyszerűsítéssel, amelyeket könnyen elkerülhetett volna a különösen gazdag amerikai vallásszociológiai irodalom standard munkáinak használatával.

Utoljára hagytam egy érdekes problémát, amelyet jeles historikusoknál nem is mindig könnyű tetten érni: a negatív elfogultságot valamelyik ábrázolt történelmi személyiség iránt. Várdy esetében ez a figura Kossuth Lajos. Az elfogultság az ő szintjén természetesen nem a tényanyag manipulációjában jelentkezik, hanem a kommentárokból, azokban a nyelvi és stílári eszközökben, amelyek akaratlanul elárulják a mögöttes gondolatot. Kossuth, mint tudjuk, kísérletet tett arra, hogy megváltoztassa az Egyesült Államok akkoriban tradicionális távolságtartását az európai hatalmi harcoktól, és rávegye a magyar szabadságküzdelem melletti külpolitikai elköteleződésre. Ez a kísérlet azonban, mint szintén tudjuk, végül nem járt sikerrel. De magát az erre törekvést miért kell „végzetes tévedés”-nek minősíteni (52.)? Származott-e ebből bármi kár a magyar ügyekre vonatkozóan? Nem gyűjtött-e ez a politikai aktivitás mégiscsak valamennyi segítyt a haza felszabadítását célzó akciókra (még ha nem is annyit, amennyit a szervezők szerettek volna)? A felhalmozódó szimpátia nem hozott-e számos emigráns számára könnyebb beilleszkedési lehetőséget az Újvilágban? Mi több, nem teremtett-e a modern szabadságeszmények melletti akkori hatalmas demonstráció olyan hagyományt, amely a mai napig alkalmas az amerikai demokrácia-örökséggel való magyar szolidaritás hangsúlyozására? Tévedést nyilván elkövetett Kossuth, amikor úgy vélte, lesz elegendő politikai ereje remélt célja elérésére. De mi ebben a „végzetes”?

Vagy valóban a „ballépés” szó (53.) a megfelelő kifejezés arra, hogy Kossuth nem tette az első perctől világossá, hogy nem akar letelepedni Amerikában? És éppígy valóban „sokkal nagyobb jelentőségű hiba” (53.) volt részéről, hogy nem foglalt állást a rabzsolgóság elítélésének kérdésében? Most ne is arra figyeljünk, hogy hány komoly politikus figyelmeztette arra, hogy így tegyen. Abba gondoljunk bele őszintén: vajon addigi múltja, közismert elvei alapján Kossuth komolyan hihette azt, hogy nem tudja úgyis mindenki az óceán mindkét oldalán, hogy mi lehet ebben a kérdésben a valódi véleménye? Emiatt azt rögtön kitalálhatta, hogy hallgatását a rabzsolgóság hívei úgysem veszik egyértelműnek. És ugyanezért nem volt-e sokkal logikusabb tőle az a feltetelezés, hogy az abolitionisták viszont pontosan megértik és elfogadják, hogy miért nem nyilatkozik ebben a kérdésben? Nyilván igen. A formális semlegesség a külföldi látogató gesztusa volt: ismertek jól, de mivel az egész nemzet vendége vagyok, az illem azt kívánja, ne szóljak bele a köztetek zajló vitába. Az illemlen túl pedig azt becsülhette fel, hogy az abolitionisták melletti nyílt kiállítás propaganda-nyeresége valószínűleg kisebb lenne az illetéktelen „beleszólás” miatti támadásokból fakadó presztizsveszteségnél. A vitákat persze nem kerülhette el – de minden más döntésénél is ugyanez lett volna a helyzet, így sehol nem látom azt a nagy „hibát”, amit itt a szerző szerint Kossuth elkövetett.

Vagy helyese-e „megszállott”-nak nevezni azokat a politikusokat (100.), akik nem tértek haza 1867-ben Magyarországra, részben személyes okokból, részben mert sem akkor, sem később a dualizmus rendszerét messze nem találták olyan kedvezőnek a magyarság jövője szempontjából, mint a kompromisszum megkötői? A szerző itt figyelmen kívül hagyja a kiegyezés újabb vitairódmát, amely ma már nem használ kizárólagos minősítéseket, hanem az előnyök és hátrányok különböző arányáról, viszonyáról beszél, attól függően, hogy a korabeli gazdasági, társadalmi, politikai és szellemi élet éppen mely részlete kerül a vizsgálat fókuszába. Ennek megfelelően messzemenően akceptálja Kossuthék kiegyezés-kritikáját — amely tehát nem „képzelt ellenség” ellen irányult! —, csupán ahol lehet és kell, ellentételezi a változások pozitív tényeivel, fejleményeivel. Összegezve: a túl kemény, az eseményekhez képest aránytalan, a kossuthi dilemmákba való beleérzést kizáró kifejezések tehát — úgy vélem — bizony elárulják a szerző antipátiáját „hőse” iránt.

Ezt az ellenszenvet néhol a felhasznált tényanyag bizonyos hiányosságai miatti tévedések is alátámasztják. Így egyhelyütt azt írja, hogy a dualizmus idején Kossuthot „a politikai pragma-

tizmus határát sokszor túllépő Habsburg-ellenesség” jellemezte (500.). Ám az emigráns Kossuth valójában nem a Habsburg-háznak, hanem csakis a magyar és az osztrák trónok perszonáluniós összekapcsolásának volt az ellenfele. 1877-ben, a nála tisztelgő ceglédi „százas” küldöttségnek kijelentette: akár az aradi vértanúk hóhérára, Ferenc József-re is hajlandó lenne fölesküdni, ha csak és kizárólag Magyarország királya lenne! A Kossuth-kritikához ugyanakkor némi Habsburg-„kritikáltság” is járul, mert a szerző mintha még annak a konzervatív és dinasztikus legendának is hitelt adna, hogy a császári hadvezérek 1849-ben csak a fiatal uralkodó nevében, és nem a legteljesebb jóváhagyásával kegyetlenkedtek (499.). Végül pedig kijelenti, hogy Ferenc József monarchiája meg tudta adni „a nemzet egyedeinek azt az életkörülményt, biztonságérzetet, élniakarást és a jövőben való reményt”, amire ugyanakkor még nem képes a „megvalósított demokrácia” társadalma (506.). Mivel e „vallomás”-ra a Habsburg Ottó pályáját rajzoló fejezetben kerül sor, nyilván újfent a hiteles politikai személyiség iránti, már említett szimpátiája magyarázza ezeket az emelkedett szavait, semlegesítve máshol kifogástalanul működő kritikai érzékét, és így elmellőzve vele azt az alapvető tényt, hogyha mindez tényleg igaz lett volna, aligha robbantja szét éppen ezt a birodalmat az I. világháború...

E „szóhasználati” antipátiához képest jelentősen komolyabb kifogást fogalmaz meg a szerző Kossuth ellen Madarász Lászlónak, a 48-as idők egykori rendőrminiszterének szomorú sorsát összegezve (74–79.). Eszerint a kormányzó a híres Zichy-gyémántok balsikerű balkáni felhasználási kísérletét eltussolandó hagyta rászáradni a sikkasztás vádját Madarászra. Hogy a szerző írja: „a saját maga által megfogalmazott és saját személyében összpontosított magyar nemzeti célok érdekében tehát még azt is elfogadhatónak vélte, hogy egyik leghívebb követőjét az örök megbélyegzés és örök nemzeti kivetettség homályába taszítsa.” (78.) Ez a beállítás azonban immár túlhaladott kutatási állapotnak felel meg. Pedig Várdy is hivatkozik a manapság mérvadó irodalomra, Hermann Róbert könyvére – ám eredményeit mégsem használja. A korabeli iratanyagból ugyanis Hermann derítette ki, hogy ha a békepárti lapok fel is dobták a „gyémántos miniszter” gúnynevet — amelyhez azután máig ragaszkodik az utókor —, Madarászt hivatalosan sohasem vádolták a gyémánt gombkészlet eltulajdonításával, mivel az 1849 nyaráig nem is vészett el. (A Tardy Lajos által oly remekül feltárt Bolliac-Paléologue sztorinak tehát, amely azon a nyáron kezdődött, Madarász korábbi, tavaszi kálváriájához nincs is semmi köze.) A kincsesládákat azonban sajnos a rendőrség emberei korábban tényleg megdézsmálták, és ezért — nem személyes bűn, hanem hivatali felelősség következtében — került vád alá a radikális politikus. És Kossuth a személye mellett ki is állt, mert amikor Madarász újraválasztatta magát Fejér megyei választókerületében, a kormányzó melegen ajánlotta őt híveinek. Ám hivatali ténykedésében nemcsak hibásnak tekinthette, de külön fájhatott neki — és meglehet, ezt nem is bocsátotta meg neki soha —, hogy éppen egyik legközelebbi híve ad lehetőséget a bíróságok kérdéseiben a kormány elleni támadásokra! „Egyetlen szavad megmenthette volna becsületemet” — idézi a szerző Madarász nevezetes, a kormányzóhoz intézett szemrehányó levelének szavait. Ám Kossuth pontosan érezte, hogy nem avatkozhat bele hatalmi szóval és akarattal a büntetőjogi tisztázás folyamatába (ami egyébként a leveretés miatt végül félbeszakadt), mert csakis így őrizheti meg a szabadságharcot vezérlő kormány erkölcsi hitelét. Nem a kormányzó taszította tehát „örökös nemzeti kivetettség”-be a flamingók egykori vezérét. Ő maga tette ezt meg saját magával — még ha tényleges hibáját azután a korabeli zsmárnálújságírás kíméletlen „profijai”, az élükre szegődő Jókai Mórral, már igazságtalanul nagyították föl nemzeti vétékké. A Kossuth elleni vád így elesik, sőt érthetővé válik későbbi hallgatása is a forradalmi kormányzatot kompromittáló egykori politikustársra ügyében. Ugyanakkor hiteles marad Várdy Bélának az öreg farmer gondjairól, a büszke lélek mély fájalmáról rajzolt képe, hiszen hatvan esztendő örökös küszködése a napi betéví falatért, tetézve a sok családi bánattal, kétségkívül egy fajta vezeklésnek tekinthető az egykori hibáért.

A vitakérdések, kisebb kifogások végére érve, örömmel szögezem le, hogy ezek a nyolcszázoldalas szintézis alig pár megállapítását érintik csupán. Mit sem változtatnak tehát azon a véleményemen, hogy Várdy Béla írása kiváló kézikönyv, olyan alapmunka, amely alighanem hosszú-hosszú időre alfája lesz minden, a Magyar-Amerika történetét célzó kutatásnak, tájékozódásnak. A szerző még műve historiográfiai sorsát is előre jelezte könyvében, arra utalva, hogy az amerikai magyarság harmadik nemzedékében már nemigen várható olyan bölcsészek felbukkanása, akik egy ilyen összetett téma újabb szintézisére belátható időn belül vállalkozhatnának. A kötet tehát a jövőendő generációk történései számára alighanem „a Várdy” marad, ahol minden magyar amerikai témához az alapvető eligazítást és az irodalmi kiindulást meg lehet találni.

Az érzelmileg is motivált Madarász-portré végén a szerző így zárja mondandóját: „Lehet, hogy ma már sírjának helye is eltűnt. Lehet, hogy már azt sem lelné meg a magyar múlt emlékei után kutató kései utód.” (80.) Nos, 1993 nyarán a véletlen úgy hozta, hogy fölkereshettem a Missouri állambeli Good Hope település temetőjét. Hatalmas törzsű tölgyóriás emeli magasra koronáját a sírkert fölé, amelyben azonban a gondos kutatás végén sem kerül elő semmi nyom. Ahogy Várdy Béla megjósolta, a ritkán kaszált, öles gyp mára végképp benőtte a negyvennyolcas idők e különös sorsú alakjának végső nyughelyét.

Csorba László

Ress Imre:

KAPCSOLATOK ÉS KERESZTUTAK

Horvátok, szerbek, bosnyákok a nemzetállam vonzásában

Bp. 2004. L'Harmattan, 288 l. (A múlt ösvényén)

Ress Imre hosszú éveken át volt a magyar levéltárak bécsi kiküldöttje, alaposan beletanult szakmájába, munkáit mindig a primer források alapján írja. Ebben a könyvben persze ezeket ki kellett egészítenie kiadott forrásanyaggal, valamint a szerb és horvát nyelvű szakirodalommal. Itt összegyűjtött tanulmányai részben rövidebben jelentek meg eddig magyarul vagy még kiadatlanok. Érdeemben az 1848 és az 1880-as évek közti korszakkal foglalkoznak, az utolsó tanulmány kivételével.

Bevezetesként a nemzeti legitimitás elvi kérdéseit foglalja össze, a három délszláv nemzet magyarságképét elemzi, amely horvát vonatkozásban 1866–1867 óta negatív, a szerb felfogás már korábról negatív, az 1980-as évektől már a horvátok is negatív szerepet játszanak. A magyarok még most is úgy szerepelnek a szerb sztereotípiában, mint a szerbellenes genocidium ösztönzői, sőt végrehajtói.

A tanulmányokat a szerző három nagyobb csoportba foglalta össze. Az első rész a horvát vonatkozásokat tárgyalja. Az első, leghosszabb tanulmány az 1825–27-es országgyűlés fiemei követeit tárgyalja. Ljudevit Adamić módos kereskedő volt, Antun Mihanović pedig bírósági hivatalnok. Adamić már 1791-ben közreműködött a fiumei elaborátum kidolgozásában. Városukat és általában a horvát érdekeket képviselték. Ezért tettek sokat a Lujza-út kiépítése érdekében, ebben Úrményi Ferenc tengerparti kormányzó is támogatta őket. Megpróbálták kereskedőtársaságot alapítani. A magyar országgyűlésen inkább Mihanović szerepelt, mert Adamić, egyébként a vezető kettejük közül, nem tudott jól magyarul, de latinul sem. Széchenyivel is kapcsolatba kerültek. Általában a kormányt támogatták, a nyelvkérdésben a latin mellett álltak ki. A kormány támogatásáért Adamić, pontosabban fiai magyar nemességet is kaptak. 1827 után a kereskedelmi infrastruktúra fejlesztését sürgették. Mihanović Dél-Amerikában szerette volna terjeszteni a tokaji bort. A magyar gazdaság külső kapcsolataiban mindketten persze a fiumei összeköttetést javasolták. A többség azonban a Fekete-tengeri kapcsolatot pártolta. Az 1848/49-es magyar–horvát konfliktus kapcsán utal Ress a horvátok félelmére a magyar túlsúlytól. Az áprilisi törvények kapcsán robban ki a vita, az udvar hajlandó a követelések kielégítésére, nehogy a magyar forradalom radikalizálódjon. A horvátok az ausztroszláv megoldás mellett foglalnak állást. Ress szerint ez a magyar különállás ellen irányult, szerinte Magyarország nem adhatta fel területi integritását. (Ez azonban tisztára magyar álláspont!) A kényszerített olmtüzi (kremsieri) alkotmány persze csalódást okozott a horvátok körében. Viszont Világos után már a magyar különállásban látják a horvát jogok biztosítékát. A következő tanulmány két emigráns, Kossuth és Tkalac kapcsolatát elemzi. Kossuth 1861-ben már fontosnak látta a délszlávok megnyerését. A Duna-konföderációs-terv kapcsán Gajjal is megkísérelte az együttműködést, de ez nem sikerült. Tkalac viszont hajlandó volt az összefogásra. Tkalac egyébként 1848-ban Jellačić híve volt, az ötvenes években inkább szerb támogatásra számított. 1861-ben Bécsben adta ki Ost und West c. folyóiratát, a visszakerült Obrenović Mihály fejedelem támogatásával, ebben magyarbarát cikkeket is közölt. Kossuthtal ekkor már olyan jó viszonyba került, hogy Kossuth Tkalac lányának a keresztapja lett. 1861–1865 közt Kossuth párizsi kapcsolatai révén nyújt támogatást Tkalacnak. De a franciák a Monarchia vonatkozásában a status quo alapján álltak. Az 1866-os kudarc után viszont Tkalac Kossuthot

tette érte felelőssé. Tkalac ezután olasz külügyi szolgálatba lépett. Leveleket még váltottak egymással, de közös akcióban már nem vettek részt. Egy újabb tanulmány az 1868-as magyar–horvát kiegyezés létrejöttét elemzi. Horvátország ekkor a gyengébb fél. Magyar politikusok viszont hajlandók a kiegyezésre, Deák hajlandó odaadni Szlavóniát. A horvát Nemzeti Párt is kész a kiegyezésre. Andrassy már 1867-ben egyfajta szubdualizmust javasolt. A koronázáson viszont a horvátok csak akkor vesznek részt, ha a kiegyezést a horvát sabor is jóváhagyja, ebbe azonban a magyarok nem mentek bele. Ezt viszont még a szláv szövetségesek is rossz néven vették. A több hónapos tárgyalások eredménye közismert, a Határőrvidék polgárosítása közös érdek volt. A fiu-me kérdést a magyar szempont szerint az 1870-es provizórium zárta le. A kérdés rövid historiográfiaiánál a horvát egységesen negatív, a korabeli külföldi visszhang inkább pozitív volt. Végül Kállay Béni és a horvát történetíró és politikus Franjo Rački nézeteit veti össze a nemzeti hivatásról, Kállay 1883-as előadása alapján, amelyre Rački még az év őszén válaszolt. Kállay a nyugati és keleti (pravoszláv) civilizáció kettősségéből indult ki, a magyar küldetés a szomszédos népek civilizálása, europaizálása. Fontos a magyar türelmes politika. Rački elveti Kállay felfogását: Kállay túlbecsüli a római jogot. Kállay dualizmus-koncepciójával szemben Rački a trializmus híve.

A második nagy csoport a szerb vonatkozásokat tárgyalja. Az első Garašanin 1848/49-es politikájának nemzetközi hátterét deríti fel. Garašanin Miloš fejedelem embere volt, de alkotmányvédő. Híres 1844-es tervezetében Oroszországgal szemben is fenntartásai vannak, mert az a Habsburgok szövetségese. A magyarországi szerbek viszont magyar szövetségben képzelnek el törikellenes háborút. Ezt Garašanin ellenezte. A magyar forradalom megijesztette, ezért volt hajlandó szerb önkénteseket küldeni Magyarországra. Ellenezte a magyarországi szerbek magyarbarátságát. Gaj illír császárságra vonatkozó terve sem tetszett neki. 1848 júniusában újabb szerb katonákat küld Magyarországra. Törökország felosztásától is félt, az 1848 szeptemberi havasalföldi orosz intervenció is megijesztette. Bosznia megszerzésére törekedve szítja a horvát–magyar ellentétet. Az augusztusi itáliai osztrák győzelme után francia ösztönzésre modus vivendi próbál találni. A belgrádi francia konzul ellenezte az önkéntesek küldését. Ekkor egyszerre két levelet is írt, az egyiket a franciáknak szánta, itt a magyarokkal való együttműködést hangsúlyozta, valójában nem gondolt rá. A bécsi októberi forradalmat a „magyarok iránti sváb rokonszenv-zendülésnek” nevezte. A novemberi magyar békeajánlatra nem válaszolt. Újabb toborzást folytatott. A Vajdaság elérése után az önkénteseket vissza akarta hívni. Ezt gesztusnak szánta a magyarok felé. A magyar függetlenséget lehetetlennek tartotta. De a bukás után a magyar menekülteket segítette. A következő cikk a magyar liberálisok és a szerb fejedelemség viszonyát tárgyalja az 1860-as években. A magyar álláspontot a pánszláv fenyegetés határozta meg. Az Obrenovičok visszatérése és Mihály fejedelem magyar házassága elősegítette a kapcsolatokat. A szerbek még mindig félték a magyaroktól, különösen a Vajdaság megszüntetése után. Az 1861-es ausztrószláv megoldások miatt a szerbek a magyar liberálisok felé tájékozódnak. Nikola Krstić négy hónapig tárgyal a magyar politikusokkal, sikertelenül. Eötvös elképzelésére csak Belgrádból jött pozitív visszhang. Az ellentétek a kiegyezés és a nemzetiségi törvény után csak növekedtek, csupán a balkáni magyar expanzió elítélésében értettek egyet. A kölcsönös érdekelttség fokozatosan csökkent. A következő tanulmány a szerb külpolitika alakulását vizsgálja az 1865 és 1867 közti ausztriai változások kapcsán. Szóba került a magyar álláspont támogatása. A fejedelemség megszabadult az orosz fenyegetéstől. A magyar államot a balkáni szerb önállóság előfeltételének tekintették. 1866-ban attól félnek a szerbek, hogy az osztrákok itáliai területi veszteségeiért Szerbiával kárpótolják a Monarchiát. A magyarországi szerbek Habsburg-hűek, a hazai liberálisok a magyar Határozati Párttal lépnek kapcsolatba. Sv. Miletic a Magyarországon belüli föderációt kívánja. Garašanin a Monarchia felbomlásának esetére szélesebb konföderációt képzelt el, amelybe még Posen és Pomeránia is beletartozik. A magyar–horvát kiegyezés tárgyalásai során Garašanin közvetít. Szerb elképzelés, hogy görög területgyarapodás esetén Szerbia megkapja Boszniát. Andrassy mint miniszterelnök azonnal kapcsolatba lépett Garašaninnal, a közös orosz és német veszély kapcsán. Magyar területen Andrassy Mihállyal és Garašaninnal tárgyalt, a fejedelem hajlandó megegyezésre, de Garašanin szerint nem szabad hinni a magyaroknak. De a fegyveres fellépés kudarcra miatt Garašanin bukik. Ezután a magyar Balkán-politika 1870-es évekbeli módosulásának az indítékait veszi számba. 1871 után Szerbia Oroszország felé fordult, Andrassy nem támogatja többé a szerb politikát. A szerb kormány a horvát nemzeti párttal rokonszenvezik. Andrassy terve, hogy Bosznia szerb uralom alá kerüljön, nagy nemzetközi ellenállásba ütközik. Kállay ugyan továbbra is kitart a szlávok mellett, a cseh kiegyezést is pártolja. De szerinte a szerb és a horvát igények nem egyeztethetőek össze egymással. Ő a horvátok mellé állt. Andrassy

Gorcsakov orosz külügyminiszternél tiltakozik az orosz ügynökök Monarchia-beli tevékenysége miatt, Gorcsakov az ügynökök letartóztatását javasolja. A horvát kiegyezés ügyében Andrássy nem kívánja a módosítását, Ferenc József és Lónyay igen. Andrássy félt a szerbektől, úgy látta, 3–4 év múlva összecsapásra kerül a sor Oroszországgal, addigra meg kell békélni a hazai szerbekkel. 1872-re szerb képviselők bejutottak a magyar országgyűlésbe. A Monarchia vasútépítési ajánlatát a szerb vasúttal való összeköttetésre a szerbek elutasítják, inkább Szaloniki felé akarnak kapcsolatot. A szerbiai vámtételek 1871-es megemlése miatt Kállay a szerbiai sertéskivitelre is emelni akarja a vámot, de végül inkább egy összefoglaló kereskedelmi szerződéstől várják a megoldást. A szerb államiságra szükség van, de az országgal szemben mégis fennmarad a bizalmatlanság, a szerb veszélyt felnagyítják. Az utolsó tanulmány a magyarországi Svetozar Miletić és a szerbiai Vladimir Jovanović írásai alapján rekonstruálja a szerb liberalizmus értékvilágát. Miletić és társai 1860/61 után a Vajdaság felszámolása miatt az alkotmányosság hívei lesznek. Magyarország belső föderalizálását kívánták, a szabadságot a nemzettel kötötték össze. A magyar alkotmányosság megnöveli szerinte az asszimiláció lehetőségét. Miletić törökellenes háborút is akart, de ezzel egyedül állt. Féltek a Monarchián belüli délszláv egység lehetőségétől, ezért ellenzik a föderalizálást Magyarországon belül. Jovanović és a szerbiai liberálisok a liberalizmus másodlagos nyugati interpretátorait követik. Jovanović már 1870-ben Újvidéken adott ki egy politikai szótárt az elmélet ismertetésére. 1869-ben Szerbiában alkotmányos monarchiát akart. A liberalizmust a felzárkózás érdekében tartotta fontosnak. Ezt a kormányzó oligarchia elutasította. Jovanovićnak csekély társadalmi támogatottsága volt, csak az ifjúszerb liberálisok és a konzervatív faluközösség. A magyarországi eredetű Omladina ifjúsági csoport hamar széthullt. Ekkor a fejedelemségben alakult ki a Mlada Srbija (Ifjú Szerbia) mozgalom. Ez az egyház, a guzla és a modern tudomány összefogásától várta a fejlődést. Ress szellemesen patriarkális liberalizmusnak nevezi ezt a felfogást. Jovanovićék nemzetállamot akartak, nem birodalmat, és nemzeti egyesülést a fejlett nyugati hatalmak segítségével. De hamarosan már a balkáni szerb hegemoniát is igénylik. A muzulmánokkal nem számoltak. 1878 után a változás frusztrálta a szerbiai liberálisokat, ezért a nacionáldarwinizmustól már a pánszlávizmusig jutottak. A liberalizmust már nem lehetett újragondolni. Abban persze igaza van Ress Imrének, hogy mindkét országban a szerb liberálisok számára a liberalizmus a nemzeti mozzanat miatt volt érdekes, de azért a gyér számú egyéb kérdéseket is érdemes lett volna megnézni, már csak azért is, hogy miért ilyen csekély számban találhatók.

Az utolsó rész a bosnyákokról szól. Az első a közös pénzügyminisztériumban működött magyarokról, de nem valamiféle összegzés arról, hogy összesen hányan voltak és milyen beosztásokban. Ress Imre három portrét rajzol meg. Mindhárman persze nemesis származásúak voltak, kető közülük hosszabb, illetve rövidebb pedig miniszter is volt. Kállay Béni autodidakta, fiatalon J. S. Millt fordította, kapcsolatban állt az imént emlegetett Jovanović-csal is. Andrássy révén 1867-ben belgrádi főkonzul lett, megtanulta a szláv nyelveket, és mindvégig szláv szakértőnek számított. Boszniát a szerbek jogos tulajdonának tekintette. A hetvenes évek elején primér források alapján megírta a 19. század eleji szerb felkelés történetét, anyagával ma is számottevő alkotás. Az akadémia ezért választotta tagjai közé. 1875-ben országgyűlési képviselővé választották, de liberális felfogása ellenére konzervatív programmal, így nem is játszott komolyabb szerepet. A nagy keleti válság idején ellenezte a törökbarátságot. Az 1878-as rendezés alkalmával a Monarchia ruméliai fődelegátusa volt. 1879-ben került a közös pénzügyi minisztériumba, 1882-ben lett közös pénzügyminiszter és így Bosznia ügyeinek felelőse. A minisztériumban sok magyart és itteni származású nem magyart alkalmazott. Boszniában egyértelműen a modernizálást óhajtott elősegíteni. Ezért szorgalmazta a jobbágyok önkéntes megváltását, gazdasági szakiskolákat alapított, megpróbált a muzulmánokra támaszkodva valamiféle bosnyák identitástudatot kialakítani. Ezért hozta létre a nemzeti szimbólumokat (címer, zászló stb.), a tudomány és irodalom pártolására Nada (Remény) címen alapított folyóiratot, kiadott egy bosnyák nyelvtant, latin és cirill betűs kettős írással. Bécsben internátust hozott létre a fiatal bosnyák értelmiség kiképzésére. A magyar belpolitikára is volt befolyása, Ferenc József bizalmasaként, de miniszterelnök nem lehetett. 1903-ban bekövetkezett haláláig volt közös pénzügyminiszter. Utána Burian István vette át a tárcát és vele Bosznia igazgatását. A jobbágymegváltást meggyorsította, de a bosnyák identitást nem erősítette. De merev volt politikájában. 1912-ben le kellett mondania, mert a magyarországi illetőségű Berchtold lett a közös külügyminiszter, így pénzügyminiszternek osztrákot kellett ki nevezni. Tisza István kormányában a király személye körüli miniszter lett. Ferenc József bizalma révén sok kapcsolata volt a közös külügyminisztériummal. 1914-ben a háború híve volt. 1915-ben

külgügyminiszter lett, ő szervezte meg Bulgária belépését a háborúba. 1917-ben megint pénzügyminiszter, a következő évben pedig újra külgügyminiszter a Sixtus-affér miatti válság következtében. A harmadik szereplő Thallóczy Lajos, aki korán lesz levéltáros, megtanul szláv nyelveket, a gazdasági kapcsolatok fejlesztése érdekében sokat utazott külföldön. A közös pénzügyminisztérium vezető tisztségviselője lett, egyúttal, Kállay megbízásából, alapos forrástanulmányokat végzett a délszláv kapcsolatok ügyében, ezért lett 1885-ben az Akadémia tagja. Bécsben külön magyar kört alapított, évekig vezette. Együttműködött neves szláv tudósokkal, számos kötetben adott ki okleveleket. Kállay megbízásának, hogy bizonyítsa be a boszniai muzulmánok bogumil eredetét, nem tudott megfelelni, a történeti tények nem ezt mutatták. A világháborúban Szerbia polgári kormányzója volt, Ferenc József temetéséről hazamenet vasúti szerencsétlenség áldozata lett. Terjedelmes naplója a dualizmus korának számos kérdésére derít fényt. A második tanulmány Kállay bosnyák nemzet létrehozását célzó erőfeszítéseit mutatja be, bővebben, mint az előző tanulmány. 1882 óta a muzulmánokat tekintette a központi tényezőnek Boszniában. Tartományi patriotizmust próbált meghonosítani, ezért tartotta fontosnak a középkori bosnyák állam történetének kutatását. Erdemben voltaképpen a korabeli magyar politikai nemzet elvét kívánta ide átültetni. A szerb és horvát asszimilációs kísérletekkel szemben is igyekezett a szláv (bogumil)-muzulmán kontinuitást igazolni, Thallóczytól is ezt várta. A viták elkerülése érdekében korlátozta a nemzeti jelzők (szerb, horvát, stb.) használatát. Bosnyák nyelvrendeletét a kor legnagyobb szlavista tekintélye, Vatroslav Jagić is helyeselte. A szlávok bírálták Kállayt. 1900 táján már maga is szkeptikus volt a bosnyák nemzet kérdésében. A harmadik részt utolsó tanulmánya megítélésünk szerint az egész kötet legfontosabb írása. Az előzményeket már a középkortól figyeli, az etnogenezis kezdetét Bosznia 1463-as oszmán okkupációjával kezdi. Az iszlámizálás nem következett be azonnal, hanem másfél évszázados folyamat volt. Nem az egész nemesség tért át az iszlámra, jórészt a foglalás során kiirtották. A muzulmán arisztokrácia zömmel a balkáni délszláv területekről származott. Önkéntes áttérés még a 16–17. században is folyt. A nyelv viszont megmaradt, a tartományi tudat erős volt. A 18. századra megnőtt az ortodoxok száma, a szerb betelepülés miatt. Katolikusok is voltak a ferences rendtartomány gondozásában, de közülük sokan kivándoroltak. A három csoport elkülönülése megmaradt, bonjaninnak csak a muzulmánokat nevezték. A tartományi patriotizmust a kívülről behozott szerb vagy horvát identitás váltotta fel. Az elkülönülés érdekében a muszlimok továbbra is tüntetően az arab írást használták. A központi kormányzat reformtörekvéseit a muzulmánok elleneztek. Mehmed-bég Kapetanović elsőnek lépett fel az iszlám tradicionalizmus ellen, területi alapon akart egységet. Bošnjak címen hetilapot is adott ki elgondolásai terjesztésére, a szláv-bogumil eredetet hangsúlyozta. A horvát állam magyar meghódítása után Bosznia volt a horvát állam. Később a muzulmánok csakugyan horvátoknak tartják magukat (pl. Savfet-bég Bašagić). 1918 után a pártok is az etnikumok szerint alakultak ki. A korábbi horvátbarát muzulmánok közül sokan Jugoszláviában szerbeknek tartják magukat. A jugoszlávizmus ideológiáját elfogadták, a szerb és horvát asszimilációs igényekkel szemben is. 1941-ben a horvát uralmat elfogadták. Német támogatással is próbálkoztak, ezért 1945 után kollaboránsoknak számítottak. A partizánok soraiban valóban csak 2,5% volt a boszniai. A muzulmánokat 1968-ban ismerték el nemzetnek, ezzel Tito megnyerte az iszlám országokat. A muszlimok ekkor a tartomány 40%-át tették ki. 1974-ben az ikavicat (az egyik délszláv nyelvjárást) tették meg hivatalos nyelvvé, mint már a Monarchia idejében is. Ezt az ellenzék csak kigúnyolni tudja. Sok muszlim továbbra is jugoszlávnak vallotta magát. 1991-ben Jugoszlávia együttmaradása mellett foglaltak állást. Az önállóság után a három csoport képviseltette magát a politikai fórumokon. De az 1992/95-ös harcok után a köztársaság 49%-a szerb, 51%-a muzulmán és horvát. A városokban kétségtelenül van együttélés. Iszlám fundamentalizmus nincs. Van már nemzet nemzeti opera is. A címerben az (Anjou) lilium bogumil folytonosságra utal. A bogumil eredet is hangoztatják változtatlanul, a magyar királyok bogumilellenes hadjárait mélyszélesen elítélik. Ez a tanulmány két részben és különböző folyóiratokban jelent meg, ezért is fontos újrakiadása. A 275–286. lapon Rész Imre a legfontosabb művek bibliográfiáját közli. A könyv címében a „keresztutak” félreérthető, különösen Mel Gibson filmje nyomán is mindenki a Passióra gondol. Talán jobb lett volna „keresztvező utak”. A könyv bizonyos szakmai mozzanatokot tudottnak tételez fel, nem magyarázza. Ez is hozzájárul a „sűrű” stílushoz. A már közel két évszázados függetlenségi szemlélet, amelyet a pártállam kötelezővé tett, itt-ott nyomaiban fellelhető egyes tanulmányokban. De helyes, hogy a szerző az eredeti szövegeket tette közzé, így hiteles a szöveg.

Mint látható, a lelkiismeretes levéltáros valóban minden hozzáférhető anyagot összegyűjtött. Stílusa ezért nagyon sűrű, de tele van magyar utalásokkal is, ezért is látszott fontosnak a

részletes tartalmi ismertetés. Ress Imre egyike azoknak a ritkaságszámba menő történéseknek, akik a szomszédos népek nyelvét jól ismerik. Bárcsak minél több volna közülük, hiszen, mint ez a könyv is bizonyítja, eredményeik számbavétele a hazai történetírást is előreviszi.

Niederhauser Emil

Bódy Zsombor

EGY TÁRSADALMI OSZTÁLY SZÜLETÉSE

A magántisztviselők társadalomtörténete 1890–1938

L'Harmattan, Budapest, 1993. 277 o.

Bódy Zsombor könyve a magyar társadalomtörténet-írás egyik jól azonosítható vonulatába illeszkedik. E területen az utóbbi egy-másfél évtizedben több olyan munka született, amely valamely hivatáscsoport, illetve réteg vizsgálatát tűzte ki célul. Ilyenek például Benedek Gábor tanulmányai az 1848, illetve 1867 utáni minisztériumi tisztviselőkről, Vári András kandidátusi értekezése a 19. századi gazdatisztekről, vagy Gyáni Gábor könyve a két világháború közti városi cselelésegről; de ide sorolhatók a vállalkozókkal kapcsolatos egyes munkák is (Lengyel György, Bácskai Vera, Halmos Károly). Ide tartozik továbbá Hajdu Tibornak a dualizmus-kori magyar tisztikarról írott könyve is. A felsorolt művek keletkezése mögött nem nehéz felfedezni a közös szándékot. Az átfogó igényvel megírt, 19–20. századi magyar társadalmat tárgyaló összefoglaló munkák után — vagy mellett — szükség van olyan kutatásokra is, amelyek részleteiben pontosítják, árnyalják a magyar társadalomról alkotott képet.

A fenti történések munkássága és az általuk teremtett iskola nyomán a rétegtanulmányoknak módszertani értelemben változatos arzenálja alakult ki. Egy hivatáscsoportot meg lehet közelíteni statisztikai módszerekkel, oly módon, hogy a réteg tagjainak jellemző paramétereit (pl. származás, iskolai végzettség, jövedelem, életmód, lakáskörülmények stb.) nagyobb mintán, számszerű módon vizsgáljuk. Meg lehet ragadni kollektívumként — pl. szakmai közösségként —, amikor is a kollektív identitásra, érdekképviselőre és ezek fórumaira — szaklapok, egyesületi élet — kerül a hangsúly. Mindkét megközelítést kiegészítheti az egyéni esetek, élettörténetek mikroszintű vizsgálata, amely alkalmas a kvantitatív rétegelemzés kontrolljára és elmélyítésére, és amely a fenti két módszernél személyesebb, átélhetőbb képet ad, valamint felszínre hozza a rendhagyó eseteket is. (Nagyobb számú élet- és karriertörténet csoportos, összehasonlító elemzése az ún. prozopográfia.) Végül lehetséges az is, hogy egy adott réteget a rá vonatkozó törvényeken, jogi kategóriákon keresztül igyekszünk megragadni, azt vizsgálva, hogy tagjai miben különböztek a társadalom más csoportjaitól, s hogy mozgásterüket, érvényesülésüket milyen kényszerek, lehetőségek határozták meg.

Bódy Zsombor maga is annak a társadalomtörténeti iskolának a neveltje, amelyet a recenzió elején említett történések neve fémjelez. Ilyen irányú iskolázottságának is köszönhető, hogy az előzőekben vázolt módszerek mindegyikét felvonultatja magántisztviselőkről írott monográfiájában (mely egyébként doktori disszertációjának átdolgozott változata). A módszertani sokoldalúságra a nyilvánvaló előnyök mellett azért is van szükség, mert a szerző által vizsgált réteg nem egykönnyen határolható be — szemben az olyan csoportokkal, mint például a hadsereg tisztikara, amelyek esetében a réteghez tartozás kritériumai egyértelműek, s a kategóriához tartozók száma is viszonylag könnyen meghatározható.

Nyilván ezért tartotta indokoltnak Bódy, hogy könyve fókuszába azt a folyamatot állítsa, amelynek során többféle, eltérő jogi helyzetű foglalkozáscsoportból — boltossegédekből, iparvállalatok irodai alkalmazottaiból, banktisztviselőkből és másokból — kikovácsolódott a magántisztviselők közös identitással rendelkező, törvények által is definiált rétege.

Magyarországra e tekintetben a német és osztrák minták voltak a legnagyobb hatással, ezért indokolt, hogy Bódy könyvében Németországgal, illetve Ausztriával hasonlítsa össze e réteg kialakulásának itthoni sajátosságait. Miközben azt vizsgálja, hogy hogyan tematizálódott a magántisztviselő-kérdés a viszonyítási pontként szolgáló országokban, illetve nálunk, Bódy egyben kritikai észrevételeit is megfogalmazza a témát feldolgozó korábbi magyar szerzőkkel szemben. A

rétegtanulmány egyes elemző módszereinek, mint később látni fogjuk, az a jelentősége, hogy Bódy kritikáját empirikus adatokkal is alátámasszák.

Érdekes és tanulságos a kétféle (német és magyar) diskurzus egybevetése. Németországban a második világháborút megelőzően a fő kérdés az volt, hogy egy osztályba tartoznak-e a magántisztviselők a munkásokkal, és ha igen, miért különülnek el azoktól mégis. Ezek a kérdések a századfordulón először a szociáldemokrata diskurzus részeként jelentek meg; a weimari köztársaság értelmisége azután tovább boncolta a problémát. (A recenziest némileg meglepte, hogy a weimari korszak magántisztviselőkről érkező szerzőgárdájában olyan nevek is felbukkantak, mint Erich Fromm vagy Siegfried Kracauer.) A magántisztviselőknek szerintük — a dolgozó osztályok részeként — voltaképpen a munkásokkal kellett volna szolidaritást vállalniuk, és csak hamis tudatuknak köszönhető, hogy a valóságban sokkal inkább hajlamosak munkaadóikkal azonosulni. Bódy ezt az irányzatot összefoglalóan ideológiai kritikái megközelítésként azonosítja.

Az utóbbi évtizedek német társadalomtörténete szintén a magántisztviselő-réteg jellemzőjeként könyvelte el a lefelé való elhatárolódás igényét. Németországban a magántisztviselők a 19. század végétől kezdve mintegy kivívták azt, hogy a munkásoktól elkülönülő rétegeként ismerjék el őket. Ez annál is inkább sikerült nekik, mivel a munkaadónak is érdekében állt, hogy cégeiken belül a fenntartsák a tisztviselők kiváltságait és megerősítsék bennük különállásuk tudatát; hiszen így a konfliktushelyzetekben (pl. sztrájk) biztosak lehettek abban, hogy a irodai alkalmazottaik nem a munkások oldalára fognak állni. (Hasonló okokból az állam is támogatta a magántisztviselők mozgalmát.) A magántisztviselők hierarchiáján belül, illetve a magántisztviselő-tulajdonos viszonyban bizonyos rendies minták erősödtek meg, amire a német történetírás különféle magyarázatokkal szolgált. A társadalomtörténészeket az is izgatta, hogy a későbbiekben miért lett olyan sok német magántisztviselő náci szimpatizáns. Van, aki ezt összeköti a fenti jelenséggel – pl. Jürgen Kocka: ő a Sonderweg-elmélet jegyében azt az álláspontot képviseli, hogy a német magántisztviselők azért vonzódtak egy náci típusú tekintélyuralmi rendszerhez, mert polgári értékrendjük csökevényessége, rendies hagyományaik és a körükben általános tekintélytisztletet és szolgálékűséget erre ösztönözte őket.

Bódy rámutat arra, hogy Magyarországon a magántisztviselőkről szóló kortárs diskurzus más irányt vett, mint Németországban, és a későbbi történettudomány is más összefüggésben tárgyalta e réteget. Bár a század első évtizedeiben Magyarországon is előtérben állt az a kérdés, hogy a munkásosztály tagjai-e a magántisztviselők, „az első világháború után [...] magántisztviselő és munkás különbségének problémája háttérbe szorult” (35. old.). A magántisztviselőkről ekortól fogva a középosztály-viták keretei között esett leginkább szó. A huszadik század második felének történetírására e tekintetben a legnagyobb hatást — közvetve vagy közvetlenül — Erdei Ferenc kettőstársadalom-elmélete gyakorolta. Erdei mélyen megosztottnak látta a magyar társadalmat és azon belül a középosztályt, és a magántisztviselőket általában annak „polgári” oldalán helyezte el (szemben pl. a köztisztviselőkkel, akiket a „történelmi” vagy „úri” középosztályba sorolt). Bódy kritikusan viszonyul a kettős középosztály-elmülethez. Könyvének egyik deklarált célja éppen az, hogy megmutassa, mennyi mindenben hasonlítottak a magántisztviselők a köztisztviselőkhöz, és hogy az utóbbi csoport az előbbi számos tekintetben mintaadó rétegnek tekintette.

Hogyan alakult ki tehát a magántisztviselő-kategória Magyarországon? A dualizmus kezdeti időszakában még nem létezett ilyen. Bódy *A magántisztviselőkhöz előtt* című fejezetben a dualizmus-kori (illetve az azt megelőző) jogi szabályozáson keresztül mutatja be azt, hogy a korabeli jogfelfogás hová is sorolta azokat az alkalmazottakat, akiket a későbbi korszakokban magántisztviselőként definiálnak majd. Érdeme e fejezetnek, hogy világosan elmagyarázza, értelmezi a korabeli jogi kategóriákat; ezen értelmezések olvastán derül ki, hogy jelentésük mennyire nem magától értetődő. (Pl.: „A kereskedő- vagy iparossegédi mivoltot a végzett munka természete után ítélték meg, tehát egy könyvelő a gyárban is kereskedőségét maradt” – 73. old.) Bódy jól érzékelteti a nem munkás alkalmazottak közties helyzetét, jogi státuszuk felemésségét. A kereskedőségüket, iparossegédekét és az ún. fontosabb teendőikkel megbízott segédekét bizonyos többletjogok illették meg a gyárban vagy a kisebb műhelyekben dolgozó munkásokhoz képest, ám a munkás, illetve alkalmazotti kategória között húzódó választóvonal nem volt kimondottan éles. A tisztviselők, alkalmazottak nagy részének munkaviszonyát, jogait a dualizmus korában az 1872-es ipartörvény és az 1875-ös kereskedelmi törvény, majd az 1884-es új ipartörvény szabályozta.

A korabeli törvények értelmezése során Bódy kiemeli azt, hogy a kor liberális felfogásának megfelelően a cégtulajdonos és az alkalmazott közötti viszony kölcsönös kötelezettségeket magában foglaló, bár nem egyenlő viszony volt. Ezzel kapcsolatban főként két mozzanatot tart fontosnak hangsúlyozni. Egyfelől azt, hogy a törvények a jogokat szabályozták, a kölcsönös kötelezettségek nagy részét nem: azt, hogy mivel tartozik az alkalmazott a munkaadójának és viszont, magától értetődőnek tekintették, és csak arról rendelkeztek, hogy mi a teendő a köteleességek megszegésének esetén. (Jellemző módon a felmondással kapcsolatos jogok kiemelt hangsúlyt kaptak.) A kölcsönösség jegyében a munkaadó bizonyos keretek között köteles volt gondoskodni alkalmazottjáról. Másfelől a korabeli liberális jogfelfogás a magáncégeknél dolgozó alkalmazottak munkaviszonyát a magánjog részének tekintette, s ebből következően részleteiben nem szabályozta. Más szóval: a liberális jogalkotástól idegen volt az, hogy olyan ügyeket, mint pl. a munkaidő hossza vagy a túlóra és annak kompenzációja, törvényileg szabályozzanak. (Ennek fényében válik érthetővé, miért tanúsítottak a későbbiekben akkora ellánállást a munkaadói érdekképviseletek az olyan törvényekkel, rendeletekkel kapcsolatban, melyek a munkaviszonynak efféle részletkérdéseiről szólnak.)

A 19. század végi jogalkotás és joggyakorlat értelmezésének — a fogalmak tisztázásán túl — további hozadéka is van. Bódy elemzése nyomán reális kép bontakozik ki a 19. századi magán-gazdaság világának egy kevésbé ismert, pontosabban a történeti köztudatban kevésbé élő aspektusáról. A cégek világában uralkodó paternalizmusnak megvolt a jó oldala is: pl. a cégtulajdonos — alkalmazottai hűségéért és szolgálatáért cserébe — kötelességének tartotta, hogy a nála hosszú ideig dolgozó tisztviselőkről idősebb korukban gondoskodjon, nehéz helyzetekben pedig kiségitse őket. (A tisztviselőkhöz fűződő viszony minden bizonnyal személyesebb és emberibb volt, mint a munkásokkal szembeni tulajdonosi attitűd.) A 19. századi kapitalizmusnak ez az emberibb arca érthető okokból teljesen elszikkadt a marxista történetírásban. Az azt revidáló gazdaság- és társadalomtörténetben pedig általában maguk a vállalkozók, a cégtulajdonosok, az ő üzleti, családi stb. stratégiáik kerültek reflektorfénybe (lásd Bácskai Vera, Halmos Károly, Hanák Péter, Kövér György, Lengyel György írásait), és ehhez képest kevés szó esett arról, hogy a gazdaság e kiemelkedő szereplőinek milyen volt az alkalmazottaihoz való viszonyuk. Bódy e fejezetének fontos tanulsága az is, hogy a magyar törvények még a liberális korszakban is bizonyos gátat szabtak a tulajdonosi önkénynek; ha az alkalmazottak jogai korlátozottak voltak is, érdekérvényesítő képességük mégsem a nullával volt egyenlő.

Jogi besorolásukat tekintve tehát a magántisztviselők 19. századi elődei többféle kategóriába tartozhattak, és hosszú ideig tartott, míg a magyar jogalkotás egységes kategóriaként ismerte el őket. Az is időbe telt azonban, amíg maguk a magántisztviselők koherens csoportként kezdtek el gondolkodni saját magukról. A késő 19. század szemszögéből nézve valóban nehéz lehetett a boltosságát, a gyár irodai alkalmazottját és a banki osztályvezetőt közös nevezőre hozni, kivált mert a magasabb beosztású, nagyobb presztízsű munkahelyen dolgozó magánhivatalnokok többsége maga is húzódozott attól, hogy az alacsonyabb presztízsű alkalmazotti kategóriákkal közösséget vállaljon. Egy-két évtized leforgása alatt mégis sikerült a magántisztviselők különféle csoportjait meggyőzni arról, hogy érdekeik valójában összefűzik őket. A közös identitás kialakításában nagy szerepet játszottak a „mozgalmárok”, azok az emberek, akik megalapították és a későbbiek során összefogták a magyarországi magántisztviselő-egyesületeket, valamint megindították a szakma saját lapjait. (Megjegyzendő ugyanakkor, hogy noha e vezetők érdemei tagadhatatlanok, a könyvben kissé túl hosszú a szervezőmunkájuknak szentelt fejezet; a magántisztviselő-mozgalom mindennapjainak, belső vitáinak stb. hosszas ismertetése helyett a szervezkedés fegyvertényeinek, fontosabb állomásainak bemutatása is elegendő lett volna.)

A mozgalom az 1890-es években kezdődött, részben az ekkoriban induló ausztriai szervezkedés hatására. Ekkor tudatosult, illetve fogalmazódott meg a sajtóban nyilvánosan is az, amit a magántisztviselők helyzetük felemáságaként érzéltek: hogy munkafeltételeik, jogaik sok tekintetben a munkásokéra hasonlítanak, ugyanakkor az általuk végzett munka szellemi jellegű és másféle, magasabb szaktudást kíván; munkaadóik és a társadalom középosztályi életmódot, viselkedési és öltözködési normákat vár el tőlük, ugyanakkor a köztisztviselőkhöz képest sokkal alacsonyabb és bizonytalanabb a jövedelmük, és alig vagy egyáltalán nem részesülnek a közalkalmazottakéhoz hasonló plusz juttatásokban. 1893-ban a magántisztviselőknek saját szaklapjuk, valamint nyugdíjegyesületük lett, és ebben az évtizedben alakultak meg az első országos egyesületek is a hozzájuk kapcsolódó klubokkal. Ezen egyesületeknek a jelentőségét nem utolsósorban az adta, hogy a szakma lobbijaként működtek; a kormányok már tárgyalópartnernek tekintették őket, s a magán-

tisztviselőket érintő törvények előkészítéskor figyelembe vették érveiket, javaslataikat. Azonban az első világháborút megelőzően a magántisztviselő-egyesületek nem váltak még tömegszervezetté.

Bódy a magántisztviselő-mozgalom megindulásától, azaz az 1890-es évektől lépésről lépésre végigkíséri azt a folyamatot, melynek során a magántisztviselők munkajogi helyzete kodifikálódott, s maga a réteg is megjelent a köztudatban. Először szolgálati viszonyuk szabályozása került előtérbe egy 1900-as törvénytervezetben, ám ebből még nem lett törvény. A nagy áttörést az első világháború, egész pontosan annak utolsó két éve hozta. Ekkor vált valódi tömegszervezetté a Magántisztviselők Országos Szövetsége és a Magyar Kereskedelmi Alkalmazottak Országos Egyesülete. Ezekbe, valamint a velük párhuzamosan szerveződő szociáldemokrata magántisztviselő-szakszervezetbe ezrével léptek be az emberek.

A háború alatt a haditermelésben betöltött szerepük jobb alkupozícióba hozta a munkavállalókat. A kormány is törődni kezdett a magánalkalmazottak helyzetével, és a háború folyamán olyan, a magántisztviselőkre vonatkozó rendeletek születtek, amelyek a korábban szokásosnál jóval alaposabban szabályozták munkaadó és munkavállaló viszonyát. A termelés zökkenőmentessége érdekében számos üzemet katonai igazgatás alá helyeztek; ezekben ún. panaszbizottságok rendezték a munkások, illetve a tisztviselők munkaviszonnyal kapcsolatos problémáit. Egy 1916-os rendelet a fizetést és a túlóra díjazását is szabályozta az üzemeken belül, és előírta, hogy a dolgozókat szakképzettségüknek megfelelő munkakörben lehet csak foglalkoztatni. Konfliktus esetén az állam, a hadsereg, a munkaadók és a munkavállalók által delegált tagokból álló panaszbizottságok helyben igyekeztek eldönteni a kérdést – a helyzetből adódóan többnyire a munkavállalók javára.

Az őszirózás forradalom és a Tanácsköztársaság alatt azután tovább bővültek az alkalmazottak jogai. Egyúttal a szociáldemokrata irány diadalmaskodott a magántisztviselő-mozgalomban: az összes szervezet szocdem vezetés alatt egyesült Alkalmazotti Szakszervezetek Országos Egyesülete néven. Ez azt is jelentette, hogy átmenetileg háttérbe szorult a munkásoktól elkülönülő tisztviselő-identitás problémája, hiszen a szociáldemokrata magántisztviselő-szervezetek mindig is a két kategória voltaképpeni közössége mellett kardoskodtak.

A Károlyi-kormány alatt következett be a fordulat a magántisztviselő-kategória jogi intézményesítésében. Mintegy honorálva azt, hogy az akkor már egy szervezetbe tömörített magántisztviselők szolidaritást vállaltak a forradalommal, két egymást követő rendelet végleg rögzítette a magántisztviselők munkajogi státuszát, és előírásokat tartalmazott a munkaszervezés, a felmondás, a végkielégítés, a szabadság, a próbaidő stb. kérdéseiben.

A háború és a forradalom teremtette kivételes helyzetnek idővel vége szakadt ugyan, az ekori intézkedések mégis fontos precedensnek számítottak és hatással voltak a későbbi munkajogi küzdelmekre. Egyrészt az állam olyan területre – a cégen belüli munkaviszonyra – terjesztette ki szabályozó tevékenységét, amely korábban a magánjog részét képezte, s hagyományosan a cégtulajdonosok hatáskörébe tartozott. Először fordult elő, hogy az állam mintegy pártfogásába vette a munkavállalókat – a cégtulajdonosokkal szemben. (Tegyük hozzá, hogy a munkás- és alkalmazottbarát intézkedések egy része még a forradalmat megelőzően született; később tehát nem lehetett ezeket a lépéseket forradalmi intézkedésként diszkreditálni.) Másrészt a háború és a forradalom alatt született rendeletek újabb lépést jelentettek a magántisztviselő-kategória kikristályosodása irányába, hiszen – ha nem említették is még őket ezen a néven – a rendelkezések egy része kollektíve rájuk (és nem a munkásokra) vonatkozott.

Az 1927–1928-ban született törvények végleg a munkásoktól elkülönülő, más jogokkal rendelkező réteggé definiálták a magántisztviselőket. A munkások és a magánalkalmazottak társadalombiztosítása az említett törvények nyomán külön keretek között szerveződött meg (OTI, MABI), és az ezek által nyújtott biztosítás, annak feltételei és szolgáltatásai sem voltak egyformák. Ezzel végérvényes megerősítést nyert a magántisztviselők középosztálybeli helyzete. (E helyt megint csak indokolt Németországot és Magyarországot összehasonlítani; a munkásosztály és a magánalkalmazottak különválása előbb a csoportidentitás, majd a szociális törvényhozás terén hasonló módon ment végbe Németországban és Ausztriában is.)

Az 1890-es évek eleje az 1920-as évek vége között lezajló folyamat ismertetése során Bódynál kiemelt hangsúlyt kap a háború és különösen az 1918-as polgári forradalom fordulópontként való értékelése. Gyáni Gábor írja Magyarországtársadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig c. könyv második részében, hogy a Horthy-kor társadalmáról Erdei Ferenc, Weisz István és Szekfű Gyula, azaz a korabeli társadalomelemzők műveit leszámítva alig áll rendelkezésre átfogó munka. Más szóval a korszak társadalmára viszonylag kevésbé keltette fel a törté-

nészek érdeklődését ahhoz képest, hogy e periódus politikatörténete milyen szenvedélyes viták kereszttüzeiben állt fél évszázadon keresztül. Ennek fényében nincs mit csodálkozni azon, hogy az első világháború és az 1918/19-es forradalmak *társadalomtörténeti* jelentőségét sem méltatták eléggé a történészek. Bódy könyvének újdonsága, hogy felhívja a figyelmet e történeti kataliz-mák bizonyos hosszabb távú hatásaira.

Talán nem túlzás itt bizonyos párhuzamot vonni az 1848-as forradalommal és annak utóhatásával. Ahogyan az 1848-ban hozott törvények egy része a szabadságharc bukása ellenére is érvényben maradt, s alapvető változásokat indított el Magyarország gazdasági és társadalmi fejlődésében, az első világháborúnak és az 1918-as forradalomnak is voltak hasonló maradandó következményei. Bódy hangsúlyozza, hogy a világháború után, noha a kivételes körülmények között született szociális és munkajogi rendeletek egy részét érvénytelenítették, az 1914 előtti állapotokhoz mégsem lehetett már visszatérni. (Részben arról a már már említett tényről van szó, hogy a Károlyi-kormány alatt hozott törvények egy részét még az azt megelőző korszakban készítették elő, tartalmuk tehát a Horthy-korszak kormányai számára is elfogadható volt.) A szociális kérdések és a munkavállalók problémái iránt ettől fogva minden kormány mutatott bizonyos fogékony-ságot. A megváltozott légkörre utal például, hogy a korábban létrehozott Népjóléti és Munkaügyi Minisztérium a két világháború közötti korszakban is fennmaradt.

A fentebb vázolt folyamatnak van egy olyan, Bódy által kellőképp kihangsúlyozott aspektusa, amelynek jelentősége messze túlmutat a szorosan vett magántisztviselő-réteg történetén. A modern munkavállaló kategóriájának kialakulásáról van szó; illetve arról, hogy a 20. századi tömegtársadalmakban a történelmileg kialakult tagozódás egyre inkább átrendeződött, és alárendelődött két nagy blokk: a munkaadók és a munkavállalók alkotta erőternek. (Magyarországi sajátosság ugyanakkor, hogy a modern munkavállaló-kategória „kétosztatúan”, munkásokat és alkalmazottakat külön lefedve alakult ki.) Az erőter harmadik szereplőjeként az állam egyre fokozottabb mértékben vállalt szerepet a két oldal közti közvetítésben, és egyre inkább igényt tartott arra, hogy a munkaviszonyt és a dolgozók jogait törvények útján szabályozza. Ennek nyomán mind a munkaadó és alkalmazott közti paternalista kapcsolat, mind pedig a kettőjük közötti szabad egyezkedés gyakorlata fokozatosan megváltozott, és egy tárgyias, kívülről részletesen szabályozott, személytelenebb viszonyra alakult át. Új vonás volt továbbá, hogy a szabályozások jelentős része a munkavállaló érdekeit szolgálta. Ezzel, valamint a munkavállalóra háruló növekvő kötelezettségekkel (pl. járulékok) magyarázható, hogy a munkaadói érdekképviseltek miért vették olyan vonakodva tudomásul a megváltozott helyzetet, és miért tanúsítottak olyan vehemens ellenállást az állam „beavatkozó” munkajogi és szociálpolitikájával szemben.

A mai kor felől nézve a Bódy által leírt átalakulások jelentősége és relevanciája vitathatatlannak. Hiszen könyve közvetve éppen arról szól, hogy miként alakultak ki a mai társadalombiztosítás és szociális ellátórendszer gyökerei Magyarországon. Szemben a magántisztviselő-réteggel, amely — mint azt Bódy megállapítja — 1945 után eltűnt Magyarországon, a munkajog és a társadalombiztosítás azon alapjai, amelyeket a könyv által tárgyalt korszakban fektettek le, a későbbi korok rendszerének, törvényhozásának alapját is képezték. A mai olvasónak tanulságos szembe-szűlnie azzal, hogy mennyire nem volt magától értetődő számos olyan szabály, amelyet — leg-alábbis alapelv-szinten — ma már mindenki adótnak vesz. Legyen szó akár a záróráról, akár a munkaidő hosszáról, akár a felmondási jogokról, minden egyes eredményt több lépésben, gyakran évtizedek alatt sikerült csak kivívniuk a munkavállalói érdekcsoportoknak. (E tekintetben a tárgyalt korszak relatív hosszúsága kifejezetten szerencsés döntés, és egyben logikus is.)

Bódy könyve ezeket a kérdéseket nem elszigetelten, hanem nemzetközi kontextusban tárgyalja. Kiemeli azt is, hogy az első világháború utáni korszakban a magyar kormányoknak már bizonyos nemzetközi előírásoknak kellett megfelelniük. Bódy rámutat arra a kevésbé ismert tényre, hogy milyen hatása volt ezen a téren Magyarország világháborús vereségének és a trianoni békeszerződésnek. Magyarországnak mint legyőzöttnek ugyanis előírták, hogy milyen elveket kell érvényesítenie a hazai munkaügyi és társadalombiztosítási törvényalkotás terén. 1919-ben — korábbi előzmények talaján — létrejött a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet, amelyet a világháború győztes államai hoztak létre nemzetközi megállapodással. A szervezet alapokmányát belefoglalták a békeszerződésekbe, ilyen módon ösztönözve a vesztes országokat arra, hogy az egyezményhez csatlakozzanak. A szervezet határozatait, illetve ajánlásait a későbbiekben a tagállamoknak, így Magyarországnak is, ratifikálniuk kellett saját törvényhozásuk keretein belül. (Más kérdés, hogy ezeket valamilyen mértékben el lehetett szabotálni; a magyar törvényhozás például a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet határozatainak és irányelveinek csak egy részét fogadtatotta.) Figyelemre-

melő, hogy a trianoni békeszerződésnek ezek az aspektusai mennyire elsikkadtak a magyar történetírás fő kérdésként kezelt problémái mellett, és hogy a történeti köztudatba mennyire nem szivárogtak be.

Miután a magántisztviselő-réteg kialakulását és jogi intézményesülését ismertette, Bódy bemutatja a réteg különféle paramétereit a két világháború között. Főleg budapesti statisztikai anyagra alapozva összehasonlíttja a magántisztviselők jövedelmét, lakásvizonyait, kulturális és fogyasztási szokásait, iskolázottságát, családi állapotát, gyermeknevelési stratégiáit a középosztály más rétegeinek (köztisztviselők, szabadfoglalkozású értelmiség, ipari és kereskedelmi önállók), valamint a munkásságnak hasonló jellemzőivel. Ennek az elemzésnek kettős célja van. Bódy egyrészt arra kíváncsi, hogy joggal tekintette-e magát a magyar magántisztviselő-társadalom a középosztály részének. Másrészt azt a korábbi téziséit kívánja alátámasztani, mely szerint a középosztály kettéválasztása „polgári”, illetve „úri” középosztályra erősen problematikus. A statisztikai anyagból levonható következtetések egyértelműek. Míg a korábbi diskurzusban inkább a magántisztviselők és köztisztviselők különbözőségét volt szokás hangsúlyozni, Bódy elemzésében éppen a — gyakran szembeszökő — hasonlóságok domborodnak ki a jövedelem, az életforma, a családmodell stb. terén. Egyes paramétereiktől eltekintve — pl. tipikus iskolai végzettség, felekezeti hovatartozás — a két csoportnak Bódy szerint sokkal több köze volt egymáshoz, mint akár a szabadfoglalkozású értelmiséghez, akár az ipari és kereskedelmi önállókhoz. Az életmód terén a nagy választóvonal nem a köztisztviselők és a magántisztviselők, hanem a munkások és a magánalkalmazottak között húzódott. Mind a köz-, mind pedig a magántisztviselők hajlandóak voltak bármekkora erőfeszítésre annak érdekében, hogy a munkásoktól való elkülönülésük státuszszimbólumait megőrizték. Erre azért is volt szükség, mert — amint az a statisztikai anyagból világosan kiderül — mindkét réteg jelentős része valójában a középosztályinak tekintett életszínvonal alatt élt.

A statisztikai jellegű forrásokból kibontakozó képet kiegészíti a magántisztviselők munkahelyi világának, az ottani viszonyoknak a bemutatása, amely a könyv utolsó fejezetét alkotja. Ennek a fejezetnek — amely a könyvnek egyébként a legéletsebb és legolvashatóbb része — az érdekességét az adja, hogy a világ, amelyet bemutat, a mai olvasó számára egyszerre ismerős és különös. A két világháború közötti vállalatok viszonyai, amint az a könyvből kiderül, egyes dolgokban kísértetiesen emlékeztetnek arra, ami a mai multinacionális cégek berkeiben zajlik. Ilyen vonás pl. az alkalmazottak rendszeres túlóráztatása. (Annak, hogy ez a teljes kizsigerelésig fokozódjon, csak a korabeli munkajogi szabályozás vetette gátját, ami egyben a magántisztviselők jó érdekérvényesítő képességét is mutatja.) De ugyanide sorolható a hierarchia kultusza és a vállalati paternalizmus természetese.

Másfelől viszont a vállalatok vezetői a személyzeti ügyek és a dolgozókkal való bánásmód terén számos olyan eszközzel éltek, ami ma már teljességgel elfogadhatatlan volna. A vállalatvezetés például igen nagy mértékben szólt bele az alkalmazottak magánéletébe; s tette ezt a cég jó hírnevének, tekintélyének védelmében. Bevett gyakorlatnak számított például az, hogy a házasságot szándékozó alkalmazottnak írásban kellett cége hozzájárulását kérnie a házassághoz; nem volt ritka, hogy a cég kauciót kért a nőszülni szándékozó férfi alkalmazottól — akárcsak a hadsereg a tisztjeitől —, azt biztosítandó, hogy a tisztviselő képes legyen majd megfelelő szinten eltartani feleségét és gyermekeit mindaddig, amíg fizetése a megfelelő szintre nem emelkedik. Szintén nem volt ritka, hogy egy vállalat — pl. kereskedőcég vagy biztosító-társaság — magánéletükkel nyomoztatott vidéki fiókjában dolgozó alkalmazottja után, azt elkerülendő, hogy az illető kétes pénzügyekbe vagy rossz társaságba keveredjen. A házassági kaució és a magánnyomozás végső soron hasonló célt szolgált: a cég ezáltal igyekezett elérni azt, hogy alkalmazottai a középosztályi normáknak megfelelő, kifogástalan életet éljenek, s sem anyagi helyzetükkel, sem kétes ügyeikkel ne ejtsenek csorbát cégük hírnevén. (Arról az anyagi kárról nem is beszélve, amelyet az adósságokba keveredést és ezért zsarolható, sikkasztásra hajlamos tisztviselő okozhat.)

A vállalatirányítás stílusában, mint látható, a két világháború között jócskán érezte még a hatását a 19. századi paternalista hagyomány. Aminek megvoltak a — ma már szintén nehezen elképzelhető — jó oldalai is. A dolgozók például igen sokféle címen kérhettek előleget vagy vállalati kölcsönt: a kiskorú gyermekek szentesített iskolakezdése vagy a közelgő karácsony éppúgy legitim indok lehetett egy „áthidaló” kriziskölcsön kérelmezésekor, mint az alkalmazott felnőtt lányának küszöbönálló férjhezmenetele. Bódy az egyes cégek iratanyagából szerencsés kézzel válogatta ki azokat az eseteket, amelyeknek segítségével e fejezetben plasztikus, életszerű mozza-

natokban gazdag képet rajzol arról a munkahelyi miliőről, amelyben a két világháború közötti magántisztviselők dolgoztak Magyarországon.

Erényei mellett a monográfiának néhány hiányosságára, illetve problematikus vonására is utalni kell.

Első kritikai megjegyzésünk magával a könyv címével kapcsolatos. A főcím nem kifejezetten szerencsés, hiszen a magántisztviselők nem tekinthetők osztálynak, legfeljebb társadalmi rétegnek – ugyanilyen alapon a köztisztviselők vagy a szabadfoglalkozású értelmiségiek osztályként való aposztrofálása is problematikus lenne, még akkor is, ha tudjuk, hogy a huszadik század első évtizedeiben voltak olyan szerzők, akik az osztály fogalmát ilyen értelemben használták. A mai történeti gyakorlatban azonban az osztály szót a társadalom nagyobb szegmenseire szokás alkalmazni. Bódy előadásából egyértelműen az derül ki, hogy a magántisztviselők nem *köztes osztályt* alkottak a munkásság és a középosztály között, hanem a középosztály marginális, a 19. század végén még ellentmondásos helyzetű rétegeként sikerült helyzetüket a 20. században a középosztályon belül megszilárdítaniuk.

Szóvá kell tenni a könyv összehasonlító módszereinek bizonyos egyoldalúságát is. Mint arra már fentebb utaltunk, teljesen indokolt, hogy Bódy a német és az osztrák fejleményekkel veti össze a magántisztviselő-réteg hazai fejlődését, hiszen ezekben az országokban a magántisztviselő valóban sajátos, elkülönült társadalmi kategóriává vált, s a réteg intézményesülése igen hasonló módon ment végbe, mint Magyarországon. Ugyanakkor indokolt lett volna más európai országokat alaposabban is bevonni az összehasonlításba — ezt Bódy csak egy-egy rövid utalás erejéig teszi meg —, hiszen ha a magántisztviselő *mint önálló kategória* nem tett is szert mindenütt ugyanakkora jelentőségre, mint itthon, Ausztriában és Németországban, a munkavállalóknak ez a csoportja a 20. században a nyugati társadalmakban szinte mindenütt megjelent, s a század folyamán számszerűleg is egyre jelentősebb arányt képviselt a kereső népességben belül.

Az összehasonlításnak egy másik aspektusa is kimaradt a monográfiából. A magántisztviselők szervezkedése tudniillik nem csak külföldi magántisztviselő-mintákat követett, hanem Magyarország számos más szakmájának, hivatáscsoportjának egykorú példáira is támaszkodhatott. Mivel Bódy mindvégig inkább társadalmi rétegeként, mintsem hivatáscsoportként kezeli a magántisztviselőket, eléggé elcsúsz a szempont, hogy a magántisztviselők, amikor a századfordulón egyesületeket, lapokat alapítottak, sportklubokat és tanfolyamokat szerveztek, illetve amikor egyesületeiken keresztül a kormánynál lobbiztak, pontosan ugyanazt tették, amit más szakmák, hivatások tagjai ebben az időszakban. Noha természetesen nem kérhető számon a szerzőn az, hogy miért nem tekintette át a dualizmus-kori Magyarország számtalan szakmájának intézményesülését — a recenszen tapasztalatból tudja, hogy ez milyen végeláthatatlan feladat —, legalább utalhatt volna más hivatáscsoportok párhuzamos szervezkedésére. Már csak azért is, mert ez a szempont illeszkedett volna a könyv gondolatmenetébe: a munkásságtól elkülönülni igyekvő magántisztviselő-réteg, amely a munkásságra jellemző érdekérvényesítési formáktól — szakszervezet, sztrájk — többségében idegenkedett, logikus módon fordult más középosztályi, értelmiségi hivatások szervezeti mintái felé.

A történelmi-társadalmi kontextusnak van még egy olyan oldala, amelyről a monográfia nem szól. Olyan mértékben nem szól, hogy az olvasónak az az érzése támad: Bódy mintha szándékosan kerülni akarta volna a kérdés bármiféle felvetését.

A dualizmus idején a magánalkalmazásnak több okból alacsonyabb volt a presztízse, mint a közzszolgálatnak. Ezzel összefüggésben a magántisztviselői foglalkozást a dualizmus-korban igen nagy számban választották zsidók, viszont többnyire elkerülték az ún. úri középosztály gyermekei. Mindez a pálya társadalmi megítélésében is tükröződött. A Horthy-korban azután a köztisztviselői, illetve általában az értelmiségi pályák túltelítettsége miatt egyre több keresztény vállalt magánalkalmazotti, magántisztviselői állást, ami által a dualizmus-kori stigma részben elhalványult. De csak részben, mivel köztisztviselői pályákon továbbra is alig voltak zsidó származásúak, a magántisztviselőknek viszont a többségét, és még a Horthy-korszakban is mintegy a felét ők adták. Ha volt társadalmi szakadék a két réteg között, akkor az ezzel a ténnyel állt összefüggésben. És itt nem elsősorban a származásról van szó, hanem a neveletésnek, kultúrának, mentalitásnak számtalan kisebb-nagyobb különbségéről, valamint az elkülönülés szubtilis és kevésbé szubtilis formáiról. Bódy statisztikai anyagon alapuló elemzéseiben meggyőzően mutatja meg, hogy a köz-, illetve magántisztviselők lényegi dolgokban hasonlítottak egymásra. Arra azonban nem keres választ, hogy miért foglalkoztatta annyira Erdeit és a korabeli szerzőket a középosztály megosztottsága? Bódy érvelése és Erdei érvelése nem feltétlenül zárja ki egymást. A kérdést

a következőképp is fel lehet tenni: *helyzetük hasonlósága ellenére* miért különültek el a középosztály egyes csoportjai, illetve miért jelentek úgy meg a korabeli köztudatban, mint elkülönülő, egymással szemben távolságot tartó rétegek?

Kérdés az is, hogyan érintette a rejtett vagy nyílt antiszemitizmus a magántisztviselő-társadalmat. A téma olykor *en passant* felbukkan a könyvben, pl. abban a formában, hogy a két világháború közt voltak egyesítést „keresztény”, másrészt „országos” (azaz zsidó vallásúakat is tagjaik közt tudó) magántisztviselő-egyesületek – ez arra utal, hogy a keresztény magántisztviselők egy része nem volt hajlandó zsidó pályatársaival egy egyesületbe lépni. Azonban Bódy ennél részletesebben nem beszél a témáról. Pedig nagyon is releváns volna felvetni pl. azt, hogy a magántisztviselő-pályán, illetve a munkahelyeken belül milyen volt zsidók és nem zsidók viszonya? Még ha az volna is a konklúzió, hogy az egyes munkahelyeken belül az alkalmazottak fátylat borítottak a felekezeti — valamint szubkulturális, habitusbeli stb. — különbségekre és békésen megfértek egymással, akkor is indokolt volna feltenni például olyan kérdéseket, hogy az egy helyen dolgozó keresztény és zsidó tisztviselők a munka utáni társaséletben milyen mértékben vettek részt együtt, családjaik összejártak-e, sportoltak-e, nyaraltak-e közösen stb.

Erre talán lehet azt mondani, hogy megfelelő források híján nehéz e kérdéseket megválaszolni. Azonban az intézményesült antiszemitizmusról Bódy könyvében más formában sem nagyon esik szó. Pedig egy olyan könyvben, amely felerészben a két világháború közötti Magyarországról szól, nem lehet ezt a kérdést megkerülni. Kovács M. Mária — igaz, erre sokkal inkább kihelyezett — írásai figyelmeztetnek arra, hogy a Horthy-korszakban az értelmiségi pályákon az antiszemitizmus mennyire akut problémává válhatott. Kovács M. munkái olvastán nehéz elhinni, hogy a minden fronton értelmiségi állásinséggel küszködő Horthy-korban akadhatott olyan fehér-galléros szakma, amelyet a zsidó-nem zsidó ellentétek teljesen érintetlenül hagytak volna – különösen a harmincas években. Az olvasóban óhatatlanul felmerül a kérdés, hogy a magántisztviselői pályát is érintő intézményesült diszkriminációból vajon nem profitáltak-e azok a keresztény alkalmazottak, akik a Horthy-korszakban egyre nagyobb számban választották a magántisztviselői foglalkozást? Bódy a harmincas évekről szóló, amúgy is vázlatos záró rész *legutolsó* lábjegyzetében tesz egy rövid utalást, mely szerint egy 1940-es miniszteri rendelet, amely az alkalmazottak fizetésemeléséről rendelkezett, „nem vonatkozott azokra, akik a II. zsidótörvény alapján zsidónak minősültek”. Azonnal adódik a kérdés, hogy a zsidótörvényeknek milyen egyéb hatása volt a magántisztviselő-rétegre?

Mivel a zsidó problematika szinte teljesen kimarad a könyvből, a konklúzió némely következtetései is bizonyos mértékig naivnak tűnnek. Például egy helyen Bódy — a magyarázatot mellőzve — összegzi, hogy míg Németországban a magántisztviselők nagy része rokonszenvezett a szélsőjobboldallal, Magyarországon a magántisztviselők nem mutattak ilyen irányultságot. Miért mutattak volna, kérdi az olvasó, amikor a foglalkozáscsoport tagjainak — amint azt magából a monográfiából megtudjuk — a húszas-harmincas évek fordulóján Budapesten még a kikeresztelkedések ellenére is 45%-a volt izraelita vallású? Más oldaláról nézve a kérdést: nem világos, hogy miért nem radikalizálódott a szakma nem zsidó része a harmincas években úgy, ahogyan az az orvos szakmában történt – ahol is az antiszemitizmus megerősödése nyilvánvalóan a zsidó pályatársak kiszorításának igényével függött össze.

Fentebb jelzett néhány hiányossága mellett azonban Bódy Zsombor könyve fontos, hiánypótló monográfia. Egy mostanáig feldolgozatlan kategória sokszempontú bemutatása révén a könyv hozzájárul a két világháború közti társadalom és különösen a középosztály-problematika jobb megértéséhez. A munkavállalói tömb kialakulásának elemzése kapcsán Bódy a modern munkajog és társadalombiztosítás születésének folyamatába enged bepillantást, elősegítve ezzel egy ma is alakulóban lévő problémamező történeti értelmezését.

Nemcsak társadalomtörténeti, de politikátörténeti hozadéka is a könyvnek, hogy bizonyos nagy történelmi sorsfordulókat — jelesül az első világháborút és az azt követő forradalmakat — új megvilágításban tárgyalja, és feltárja azok — eddig kevés figyelmet kiváltott — hosszú távú társadalomformáló következményeit.

GÖMBÖS GYULA HATALOMRA KERÜLÉSE ÉS KORMÁNYZÁSA 1932–1936

Antal István sajtófőnök emlékiratai

A kötetet szerkesztette, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta,
az annotált névmutatót összeállította: Gergely Jenő
Új Palatinus-Könyvesház Kft., Budapest, 2004. 568 o.

A népbíróság dr. Kató Zoltán bíró által vezetett tanács 1946. április 5-én Antal Istvánt, a Gömbös-korszak „szürke eminenciás”-át, a Kállay-kormány tárca nélküli propaganda miniszterét, a Sztójay Döme vezette bábkormány kultuszminiszteri teendőkkel is megbízott igazságügy-miniszterét kötél általi halálra ítélte. Antal ezután több mint fél évig úgy élt, hogy bármikor a vesztőhelyre vihetik, majd Rákosi Mályás közbenjárására november 26-án Tildy Zoltán köztársasági elnök kegyelemből az ítéletet életfogytig tartó kényszermunkára változtatta. 1956-ban a forradalom napjaiban Antal szabadlábra került, a forradalom bukása után nem élt az emigrálás lehetőségével, helyette a büntetés-végrehajtási intézet felé vette lépteit, ahonnan 1960-ban közkegyelemmel szabadult.

Vajon miért tarthatta fontosnak Rákosi Mátyás, hogy megmentse ennek az embernek az életét, miközben — saját szavai szerint — a nyála csorgott azért, hogy az új hatalom mennél több háborús bűnöst bíróság elé állíthasson? Antal István Kenderesen, az ottani kocsmáros gyermekeként született. Jogászi pályára lépett, ám egyetemi tanulmányai hamar megszakadtak, katonaként alaposan megszenvedte a világháború poklát. Mélyről ismerte a magyar társadalom vérlázító igazságtalanságait, s ellene — mint nagyon sokan mások — szélsőjobboldali alapról akart tenni. Rákosi Mátyás vélhetőleg Antal István plebejus származása okán avatkozott bele a háborús bűnös sorsába.

Antal István tipikus példája annak a társadalmi demokratizálódásnak, amely a Horthy-korszakban Magyarországon lezajlott. Ennek a folyamatnak semmi köze nincs a politikai demokráciához, hiszen ez a folyamat egy autoriter, antidemokratikus rendszerben, többek között annak a Gömbös Gyulának a miniszterelnöksége alatt zajlott le, aki fehér radikális alapon, tehát a bethleni konzervatív liberális rendszer leváltásával akarta az országot modernizálni.

Antal — mint jeleztük — fontos szerepeket vitt, mégsem tartjuk a szó teljes értelmében szürke eminenciásnak, hiszen tevékenységében nem volt semmifajta önállóság, azt sokkal inkább a tőkélyre vitt alkalmazkodás jellemezte. Kezünkben lévő fontos emlékirataiban ez ugyanúgy tükröződik, mint a kéziratot szakavatottan sajtó alá rendező, a terjedelmes szövegből a szélesebb olvasó közönség várható érdeklődésére figyelemmel biztos kézzel válogató, a textúra megértését közel félezer jegyzettel mindenkor valóban informatívan segítő Gergely Jenő által írt, az életutató a korszak főlényes ismeretének birtokában bemutatató Bevezetésben.

Antal István tehetségével, műveltségével, szorgalmával kor- és pályatársai közül kiemelkedő ambiciózus ember volt, törekvésével maga mennél magasabbra szeretett volna emelkedni, ám ezt az ambíciót nem kamatoztatta arra, hogy a benne lobogó szociális indulattal a rendszer kiáltó igazságtalanságainak orvoslásáért önállóan, saját iniciatívából is tegyen valamit. Pályafordulói egyben a rendszer sajátos jellegét, jobboldal és szélsőjobboldal historiográfiánkban sokszor megállapított szimbiózisát is dokumentálják. Amikor Gömbös Gyula ellenzéki pozícióban van, akkor a Szózat c. lapban támadja Antal a rendszert. Amikor gazdája megtér a Gazdához, Bethlen Istvánhoz, az pedig befogadja Gömböst, akkor Antal számára nem jelent megrázkódtatást — és a Magyar Szemle liberális konzervatív jellegét sem veszélyezteti —, hogy a szorgos tollforgató a folyóirat belpolitikai rovatát tölti meg írásaival.

Még érdekesebb Antal tárca nélküli propagandaminisztersége. A kocsmáros gyereknek a harmincas években az volt a nagy vágya, hogy ő lehessen az igazságügyi miniszter, ám a hatalma teljében lévő Horthy Miklós számára (bár, mint közismert, a kormányzó sem büszkélkedhetett valami magas származással, államfősége kezdeti éveiben nemegyszer saját bőrén tapasztalhatta a született arisztokrácia felé áradó lenézését) elfogadhatatlan volt, hogy ilyen jött-ment figura számára engedélyezzen bársonyszéket. Amikor pedig miniszterségére sor kerül, akkor hazája már megszállt ország, a kormányzó akarata nagyon keveset számít.

Mivel visszaemlékezéseit Antal István az MTA Történettudományi Intézete megbízásából készítette, ezért azt szinte megszületése pillanatától ismeri, használja a szakma. E könyv megjelenésével mostantól a kézirat a kutatás számára egy másfajta életre kel. Nem csupán a megsár-

gult cédulák lapozgatásával lehet hasznosítani, egy kézmozdulattal bármikor levehető a könyvespolcra, az ismert elbeszélések, az annak idején oly impresszionáló részletek az újraolvasás sokszor átélt élményével ajándékozzák meg az embert. (A szükséges válogatás okán viszont éppen a kutatás szempontjából nem lényegtelen „apróságok” maradtak kéziratban, tehát a korszak specialistái bizony továbbra sem nélkülözhetik az eredeti kézirat bűvárlását.)

Annak idején is jól látható volt, hogy a megtört, börtönviselt ember nem tett engedményt Gömbös Gyula rovására a korszakellenek, elbeszélése tükrében volt vezére nem lett kisebb, portréjára nem rajzolt az akkori idők sugallta negatív vonásokat. Antal körülbelül ugyanúgy látja-látatja főhősét, mint ahogyan csodáló munkatársaként annak idején látta. Mégis — és erre a Bevezetés szerzője is felhívja a figyelmet (60–61.) — a szöveg egyes passzusai beszűremlik a hatvanas évek nézőpontja. A könyv olvasóját ez nemigen zavarja, mert a válogatás során ezek a részek többnyire kéziratban maradtak. A publikált szövegben elvétele fedezhető fel a megírás korának a hatása, s ezekben az esetekben is valamiféle sajátos amalgámról van szó. Vegyük két példát. A hatvanas évek magyar történetírásában Bethlen István még a ténylegesnél jóval negatívabb figura, ezt a nézőpontot Antal jelentős mértékben oszthatta, hiszen annak idején annak a „harmadik erő”-nek, amelyhez Antal is tartozott (bár másfajta okból, másfajta nézőpontból) szintén rossz véleménye volt a korszak meghatározó államférfijáról. A másik példánk 1932 nyaratól való. „A leg-sötétebb kérdőjel pedig — írja Antal István — Németország maradt, Hitler megnyergelve a szociális tömegnyomorúságot és a német nép oktanai versaille-i (sic!) megalázását, döngő léptekkel haladt a totális személyi hatalom megragadása felé.” (94. o.) A fogalmazáson nagyon érződik a hatvanas évek hangulata, ennek ellenére sem állítható, hogy a mondat nem adná vissza a harmincas évek atmoszférájának lényegi vonásait. Hiszen a német nép „oktanai versailles-i megalázása” akkortájt volt szokásos fordulat, s az is tény, hogy Hitler hatalomra kerülését széles európai körök nem csupán kombinálták, hanem a bekövetkezettnél korábbra várták.

Az újraolvasás során még szembeszökőbbé válik egyrészt az a naivitás, amellyel Antal és elvbárái annak idején politizáltak, másrészt pedig az a tartásnélküliség, amelyet vezérükkel szemben tanúsítottak. Gondolunk például arra a zavarodottságra, amellyel 1932 július elején a gömbösi kormányprogramot 1932 április dereka óta munkáló baráti kör fogadja azt a bethleni taktikai húzást, amely nyomán a miniszterelnökségből távozni akaró Károlyi Gyula lemondását a kormányzó nem fogadja el.

Antal ugyan egyfelől a 95 pontos program formálódását mint valami igen jelentős reformprogramot mutatja be, de a szövegből másfelől az is kiteszik, hogy a földkérdés — amely köztudottan a korabeli magyar társadalom rákfenéje volt — megoldását meg sem kísérelték napirendre tűzni, mivel Gömbös (arra hivatkozással, hogy azt Horthy semmiképpen sem tűri, még ugyanabban az órában kirepítené a Sándor-palotából) minden ilyen vitának azonnal elejét vette. Antal ugyan a maga részéről szóba hozta a kérdést, ám főnöke leintézte szokszó nélkül tudomásul vette (88.). Szürke eminenciás nem így viselkedik, hanem vitatkozik. A megalakult kormányban Imrédy Béla pénzügyminiszter hozta elő újfent a kérdést. Kállay Miklós földművelésügyi miniszter nyíltan ellene fordult, a többiek hallgattak, Gömbös pedig ismét hamar véget vetett a vitának (144.).

Antal István visszaemlékezéseit — mint jeleztük — az MTA Történettudományi Intézete megbízásából készítette, annak megírásánál emlékezete felrészítéséhez tanulmányozhatta a korabeli sajtót, a parlamenti anyagokat. Ennek ellenére a szöveg használatánál igen körültekintő forráskritikára van szükség. Erre itt csupán három példát említenénk. Gömbös 1932. októberi 11-i képviselőházi bemutató beszéde ismertetése kapcsán az emlékező azt állítja, hogy „a legnagyobb meglepetést” okozta számára a kormányfőnek a szociáldemokratákkal, illetve a zsidókérdéssel kapcsolatos „rögtönzése” (138.). A beállítás két szempontból is problematikus: kérdés, hogy valóban a „legnagyobb meglepetés”-t váltották ki az ismert, sokszor idézet szavak, és vizsgálni kell azt is, hogy helytálló-e rögtönzésről beszélni?

A beszéd teljes szövege a memoáriról Antal István számára rendelkezésre állt, annak alapján könnyen megállapítható, hogy a szociáldemokráciával kapcsolatos szavait Gömbös valóban rögtönözte. Az történt ugyanis, hogy Esztergályos János szociáldemokrata képviselő a beszédbe (amint azt Gömbös-életrajzában Gergely Jenő is elbeszéli – 231.) több ízben beleszólt, a nyugalmát elvesztett kormányfőt mindinkább régről begyökeredzett ellenszenvé keríthette hatalmába, így került sor az intermezzóra. („Ha becsületes kézzel megkondatom a lélekharangot a szociáldemokrácia felett és becsületese kézzel munkálom a magyar munkásság problémáit, ha beillesztem a magyar munkásságot a nemzeti társadalomba, Önök nem fognak többet politizálni Magyarorszá-

gon.”) A mondatnak nem csupán rögtönzés-jellege van, hanem — olvasva — szélsőségesen fenyegető is: Az előbeszédben azonban ennek a fenyegetésnek nem lehetett különösebben riasztó hatása, különben a szociáldemokrata képviselő nem ríposztzott volna azonnal így: „Eddig azt hittük, miniszterelnök, és most kiderül, hogy harangozó”.

A zsidókérdésben elhangzott szavakon ellenben semmiféle rögtönzés-jelleg nincs, azt nagyon is alapos átgondoltságra vall. Ennek ellenére itt teljesen hihetőnek tűnik, hogy annak idején Antal ez a fordulat valóban alaposan meglepte. Ha viszont így van, akkor ez arra mutat, hogy az Antal és Gömbös közötti bizalmi viszonyba ennek az igen lényeges kérdésnek az előzetes megtárgyalása nem fért bele. Ez is mutatja, hogy Antal nem volt igazi szürke eminenciás, a magyar sajtót annak idején befolyásoló hatalma Gömböstől eredő hatalom volt. (Gömbös-életrajzában Gergely Jenő a kormányfőt „támogató vagy inkább kiszolgáló” munkatársakról ír, s Antal Istvánt köztük név szerint is megemlíti. 291. o.) Antal sem akkor sem később nem tudott a pesti izraelita hitközség vezetőivel létrejött bizalmas megállapodásról. Az emlékiratban nincs jele annak, hogy Antal használta volna-e (az általa egyébként személyesen is ismert) C. A. Macartneynek a korszakról készített fontos — és ekkoron már két kiadást megélt, a Történettudományi Intézet könyvtárában a megírás idején is rendelkezésre álló — szintézisét.

Gömbös kísérlete a bethleni kormányzati rendszer szélsőjobbaldali alapon való átformálására irányult. A tömegpárt és a tömegsajtó megteremtése is ezt a célt szolgálta. Az előbbinél Marton Bélának és Sztranyavszky Sándornak, az utóbbinál Antal Istvánnak volt fontos szerepe. A Gömbössel szemben álló lapok 1936 őszén Marton-Sztranyavszky-Antal csoportról, annak manővereiről cikkeztek, azon manőverekről, amelyeknek az lett volna a céljuk, hogy Gömbös várható bukása után is hatalomban maradjanak. „Talán mondanom sem kell, hogy mindezekből a martoniádákból és centrumiádákból egy betű, egy árva betű sem igaz”(492.). E mesterkedések ellenben — Antal szerint — nem érték el céljukat: „sem Martont, illetve a pártszervezkedést nem sikerült leállítani, sem pedig a 'dömpingsajtót' megbuktatni”(493.). Antal kétszeresen félrevezeti olvasóit. Azon természetesen van még mit kutatni, hogy Gömbös halála előtt Antal konkrétan milyen nexusban volt a NEP ügyvezető főtítkárával, ám a történetírás — az utóbbi években főleg Vonyó József kutatásai — a tömegpártépítésben Marton Bélának és körének a szerepét alaposan dokumentálta. Az is pontosan ismert, hogy Martont 1936 novemberére a párton belül visszaszorították.

Az más dolog, hogy kudarcra ellenére is a gömbösi időszak mély nyomokat hagyott a magyar politikai életben. Gömbös 1936 augusztus végi jóslata ellenben arról, hogy idővel Antal István lesz Magyarország miniszterelnöke (490. o.) nem teljesegett be.

Pritz Pál

VASS HENRIK EMLÉKÉRE (1915–2004)

Valamikor ez év késő tavaszán találkoztam utoljára Vass Henrikkel. A Politikatörténeti Intézet folyosóján váltottunk néhány szót, miközben büszkén mutatta aktatáskáját, amely éppen készül legújabb műve kéziratát tartalmazta. Akik közelebről ismerték, csodálták szívósságát, kitartását, mert élete utolsó negyedszázadában a munka tartotta őt életben. Hiszen számos súlyos betegséggel küzdött, nem egyszer kelt híre, hogy a végórát éli, de ha valakire, úgy őreá igaz az a mondas, hogy akinek sokszor híresztelik távozását, az sokáig él. A sors azonban a családját nem kímélte. 2002-ben, 61 évi házasság után elvesztette feleségét, s egy évvel később, 56 esztendőskorában elhunyt elsőszülött fia, Vass György.

Vass Henrik mégis, továbbra is fáradhatatlanul, szó szerint az utolsó leheletéig dolgozott. Állandóan új és új kötetek anyagát gyűjtötte és publikálta elmélyült és igényes történeti műhelymunkával. 1980-ban igen méltatlan körülmények között, valótlan vádakkal valóságos koncepciós ügyet kreálva ellene, távolították el tisztségéből és a közéletből. Talpon maradt, fáradhatatlanul alkotott tovább, ahogy ezt az 1980 óta megjelent 8 könyve bizonyítja.

Vass Henrik a társadalom egészen más szférájából indult és emelkedett pártfunkcionáriussá, tudománypolitikussá és a történettudomány avatott művelőjévé. A cipésmesterséget sajátította el, de már ifjúkorában élt benne a szellemi igényességtől fűtött tanulási vágy; tanulni akart, hogy taníthasson.

Az 1945 utáni korszak kommunista munkáskádereinek szokványos útján indult el. 1948-ban bekerült a központi pártapparátusba mint a sajtópolitika egyik irányítója. Elvégezte a kétéves pártfőiskolát és annak történelem szakosítóját, ahol többek között Zsigmond László, a magyar külpolitika-történet megalapozója oktatta.

A könyvkiadással és később hobbijává vált hivatásával, a történelmi munkák menedzselésével 1951-ben került kapcsolatba mint a Szikra Kiadó egyik vezetője, majd 1956 júliusától igazgatója. Nevéhez fűződik 1957-től a kiadó megújítása, amely névváltoztatással kezdődött. Kezdeményezésére változott a bolsevik „Iszkrá”-ra utaló elnevezés Kossuth Kiadóra. Ezen túlmenően lényegesen módosult a kiadványstruktúra és fontos profilbővítésre is sor került. Persze pártkiadóról lévén szó, továbbra is voltak muszájkiadványok, de ezek mellett példásul megindult az Univerzum c. természettudományos ismeretterjesztő sorozat és a népszerű történelem köteteinek egyenként több tízezres szériája. A lapkiadás terén újdonságot hozott a *Vasárnapi Hírek* és a *Gazdasági Figyelő*.

1961 végén nevezték ki Vass Henriket a Párttörténeti Intézet igazgatójává. Kettős célt tűzött maga elé: ki akarta szabadítani a munkásmozgalom történetírását a kommunista párt történetére szorító párttörténetírás keretéből, s nem kevésbé fontos teendőjének tekintette, hogy a munkásmozgalom történetírásáról lehántsa az agit. prop. burkot, megszabadítsa attól a kötelezettségtől, hogy a párt

napi politikai céljait szolgálja. A munkásmozgalom historikumát a történetíráson belül tudományos diszciplínává kívánta fejleszteni, ami egyúttal azt a törekvést is magában foglalta, hogy a munkásmozgalom történetét beépítse a nemzeti történelem egészébe.

Búcsúztatom Vass Henriket és nem legendát gyártok róla. Ezért nem állítom, hogy ezek a koncepciók már kiforrott és teljes formában készen éltek benne, amikor elfoglalta az igazgatói széket. Elképzelései fokozatosan érlelődtek, csiszolódtak és a két évtizedes folyamat során többé-kevésbé megvalósultak.

Közben számos akadályt kellett leküzdenie. Mindenekelőtt önmaga előítéleteitől, gondolati béklyóitól kellett megszabadulnia, saját gondolkodását, történet-szemléletét kellett megtisztítania a megkövült dogmáktól. Újítási célkitűzései ellenszenvet váltottak ki a felső pártvezetés bizonyos köreiből, minden előrelépésért kénytelen volt megküzdeni az értetlenséggel és a „fellazítástól” való félelemmel. S talán a legnagyobb akadályokkal a Párttörténeti Intézetben belül találta szemben magát. Itt kialakult és begubózott egy nagyon kemény, elszánt dogmatikus-szektás mag, amely a felső pártvezetésben is támogatásra talált.

Persze az is legendagyártás lenne, ha azt állítanám, hogy Vass Henrik magányos harcos volt, netán ellenálló. Ő csupán ráértett arra, hogy az 1960-as évek közepétől meginduló kádári konszolidáció és annak hatása a szellemi életben, s azon belül a történetírásban milyen új lehetőséget és távlatokat nyit. Felismerte, hogy a kibontakozó pártvonal mind az 1950-es évekhez képest, mind a Szovjetunió és a szovjet övezet többi országához viszonyítva szélesebb utat nyit a kultúrában is, és a marxizmus-leninizmusra, mint változatlanul kötelező alaptémára több variációs lehetőség adódik.

Vass Henrik ezért nyitottá vált a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének friss, korszerű szellemisége iránt és szívélyes személyes kapcsolatokat épített ki többek között Ránki Györggyel, Pach Zsigmond Pállal, Makkai Lászlóval, Juhász Gyulával, Ember Győzővel, Szakály Ferencsel. Velük dolgozott együtt mint a Magyar Történelmi Társulat egyik alelnöke, lényegében az elnök első helyettese. S ebben a tisztségében bábáskodott a most már negyedszázados *História* c. folyóirat megszületésénél. Túlzás nélkül állíthatom, hogy igen sok szívességet tett történész kollégáinak, ajtaja mindig nyitva állott előttük, s amit mint a nomenklatura tagja, a Központi Bizottság osztályvezető rangú személyisége megtehetett, azt meg is cselekedte értük. Indokoltan állapította meg akadémiai doktori értekezésének egyik opponense, hogy „azt a funkciót és pozíciót, amelyet Vass Henrik a párton belül elfoglalt, maradéktalanul a magyar történettudomány érdekében használta fel majd két évtizeden át”.

Vass Henrik számíthatott a védőszárnyai alatt a Párttörténeti Intézetben összeverődött reformszemléletű csapatra. Ennek tagjai nem a pártosság, hanem a professzionalizmus követelményeit tartották mértékadónak munkájukban. Ide tartoztak azok a történészek, levéltárosok, könyvtárosok és dokumentátorok, akik nem alkalmilag történelemmel foglalkozó pártmunkásoknak tekintették magukat, hanem szakembereknek, akik történetesen egy pártintézményben kaptak állást.

Méltatlan dolog lenne bárkitől, így Vass Henriktől is ahistorikus követelményeket számon kérni. Ő a kor adottságaihoz igazodva lavírozott a bigottak és a másképpen gondolkodók között. Személyes ügyének tekintette, hogy az általa ve-

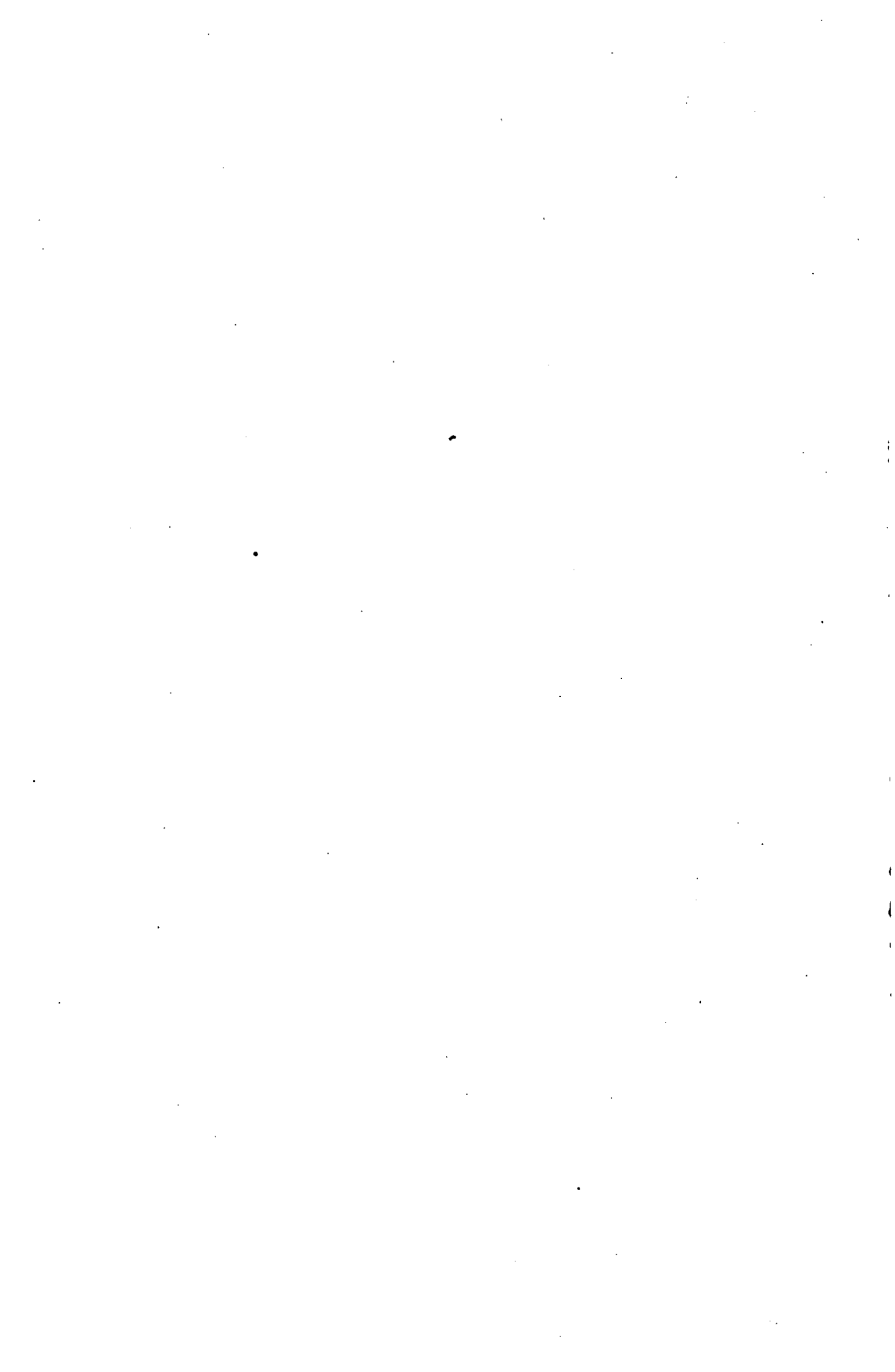
zetett intézmény ne legyen a maradiság erődje. Egyidejűleg attól is óvakodott, hogy az örökké lesben álló éberek az Intézetet a revizionizmus fészkeinek bélyegezhessék. A kör négyszögesítését oly módon kívánta megoldani, hogy a kötelező feladatokat a hitvalló elkötelezettekre bízta, míg a szabad szelleműeknek mozgásteret adott témaválasztásban, kutatásban és feldolgozásban egyaránt. Az egyensúlyozó taktika eredményeként alakult ki az Intézet kétarcúsága, amellyel napjainkban a közelmúltat csak dichotómiákban szemlélők és a csak fehéret vagy feketét ismerők nemigen tudnak mit kezdeni.

Vass Henrik munkásságának eredményeként a Párttörténeti Intézet tudományos műhellyé vált, amelyben sorra készültek a kézikönyvek, dokumentumkötetek, s megjelent néhány időtálló monográfia és tanulmánygyűjtemény is.

Persze voltak olyan területek, amelyeken nem sikerült frontáttörést elérnie. Ilyen volt az 1945 utáni korszak története, amelynek művelése a dogmatikus csoport kiváltsága maradt, s ilyen volt a magyar kommunista mozgalom historikuma. Az a vita, amely 1979-ben Borsányi György Kun Béla biográfiája körül kialakult, valójában arról szólt, hogy lehet-e a magyar kommunista mozgalom történetét új szempontok alapján, modern felfogásban, kritikai szemlélettel feldolgozni. Vass Henrik erről igenlően vélekedett és ezért támogatta a könyv megjelenését, de falba ütközött. A sértett hiúság, a tudatlanság, az elfogultság és egyéb alantas érzelmek tégláit együttes erővel helyezte egymásra vele és Borsányi Györggyel szemben a Kun-familia és több fegyverhordozójuk, néhány, a múlttal szembenézni képtelen veterán és a felső pártvezetés.

Vass Henrik a maga végső harcában vereséget szenvedett, leváltották és nyugdíjazták. Igazáról azonban nem mondott le. Torzóban maradt *Egy könyv elő- és utóélete* c. műve, amelyben a Kun Béla könyvvel kapcsolatos dokumentációt gyűjtötte össze. Remélem, hogy lesz olyan történész, aki befejezi a munkát, s talán kiadó is vállalkozik a megjelentetésére, hiszen ez a történet jellegzetes kor- és kór-képet ad a kései Kádár-korszak szellemi életéről. S egyúttal méltó megemlékezés lenne Vass Henrikről, a tudománypolitikusról és a történészről.

Sipos Péter

CONTENTS

STUDIES – *László Karsai*: Hungarian Anti-Jewish Legislation 1920–1944 – *Ágnes Pogány*: The Currency Rate and Foreign Exchange Policy of Hungary in the German „New Economic Order”, 1935–1945 – ARTICLES – *Imre Tóth*: Western Hungary and Burgenland in the German Foreign Policy (1922–1939) – *Attila Simon*: Legionary Settlements in Southern Slovakia in the Interwar Period – *Eszter Katona*: The Collapse of Italian Fascism and the Franco Regime – IN THE PRESENT ON THE PAST – *Randolph L. Braham*: Rescuing Actions in Hungary. Myths and Reality – OBSERVER – *István Deák*: Belligerents and Resistance – REPORT – HISTORICAL LITERATURE – CHRONICLE

Kiadó: Magyar Történelmi Társulat
Nyomdai előkészítés: Paulus-Publishing Bt.
1028 Budapest, Községház utca 37.
Nyomás, kötészet: Kurucz Gábor
1025 Budapest, Vöröstorony lejtő 5.
HU ISSN 0039-8098

Következő számunk tartalmából

Tilkowszky Loránt: A Deutscher Schutzbund és Magyarország

Seres Attila–Sipos Péter–Vida István: V. M. Molotov szovjet külügyi népbiztos 1940. november 12–13-i tárgyalásai Berlinben. Dokumentumok

Kovács Gábor: Szombathelyi Ferenc és a »balkáni megszállt hadosztályok ügye« 1943-ban

Belényi Gyula: A munkások állami ellenőrzése és a munkásellenállás (1949–1965)

Szabó Éva Eszter: A migráció szerepe az Egyesült Államok és Kuba kapcsolatában

E számunk munkatársai

Ablonczy Balázs a Teleki László Intézet tudományos főmunkatársa (Budapest) – *Beretzky Ágnes* PhD, Károli Gáspár Református Egyetem (Budapest) – *Bertényi Iván*, ifj. egyetemi tanársegéd, Pázmány Péter Katolikus Egyetem (Piliscsaba) – *Bödy Pál* egyetemi tanár, Debreceni Tudományegyetem – *Braham, Randolph L.* professzor emeritus (Graduate Center, The City University of New York), a holokauszt-kutató New York-i Rosenthal Intézet igazgatója – *Csorba László* egyetemi docens, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar (Budapest) – *Deák István* a New York-i Columbia Egyetem emeritusz professzora – *Hajdu Tibor* a történelemtudomány doktora, az MTA Történettudományi Intézet tudományos tanácsadója – *Katona Eszter* PhD-hallgató, Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Hispanisztika Tanszék – *Karsai László* egyetemi docens, Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Modern Történeti Tanszék – *Litván György* a történelemtudomány doktora, az MTA Történettudományi Intézet tudományos tanácsadója – *Niederhauser Emil* akadémikus, az MTA Történettudományi Intézet tudományos tanácsadója – *Pogány Ágnes* kandidátus, egyetemi docens Budapesti Közgazdasági Egyetem – *Pritz Pál* a történelemtudomány doktora, az MTA Társadalomtudományi Főosztályának vezetője – *Simon Attila* PhD-hallgató, Fórum Kisebbségkutató Intézet (Somorja, Szlovákia) – *Sipos Péter* a történelemtudomány doktora, az MTA Történettudományi Intézet tudományos tanácsadója – *Szívós Erika* egyetemi tanársegéd, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar (Budapest) – *Tóth Imre* PhD-hallgató (Sopron) – *Varga Gergely* PhD-hallgató (Budapest) – *Vörös Boldizsár* az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa

TÁJÉKOZTATÓ

Tisztelt Szerzőnk!

1. A szerkesztőség arra kéri Önt, hogy — lehetősége szerint — kézirati szövegét számítógépes szövegszerkesztővel készítse, és lemezen adja le. Amennyiben lehetséges, használja a Word for Windows szövegszerkesztő valamelyik verzióját, a szöveget rich text (*.rtf) formában mentse el. A szöveget balra zártan írja, s a kurzivalás, kövérítés és jegyzetszámemelés kivételével azt ne formázza. Külön kérjük, hogy a beszúrás menü szimbólum pontját ne használja, mert az így bevitt jelek vagy betűk a konvertálás során eltűnnek. Javasoljuk viszont, hogy az egyes betűcsoportokból a „Character Map” segítségével (alt+szám) válassza ki az ön számára szükséges jeleket, betűket. Felhívjuk a figyelmét arra is, hogy az írásjelek a szöveghez tartoznak, s azokat semmiképpen ne a jegyzetszámok után, hanem elé tegye.

2. A kéziratban az évszázadokat — idézetek, tanulmány- és könyvcímek eredeti előfordulásának kivételével — arab számmal tüntesse fel. A kiemelendő szöveget gépelés esetén aláhúzással jelölje, ha számítógéppel készíti, használja a kurzivalási lehetőséget. (A jegyzetekben csak a szerzők nevét kurzivaljuk, szerkesztőkét, összeállítókat, valamint címet nem!) Az idegen nyelvű szöveget magyarra fordítva közöljük; eltérő értelmezés esetén mindkét nyelven.

3. Felhívjuk szerzőink figyelmét arra, hogy csak a fentiek alapján készült írásokat tudjuk átvenni közlésre, az attól eltérően formázott cikkeket javításra visszaadjuk szerzőnek.

4. Kérjük arra, hogy — a jelenlegi adózási jogszabályokat figyelembe véve — személyi adatait, vagy annak változásait (munkahelyi és lakáscímét, telefonszámát, beosztását, tudományos fokozatát, nyelvtudását és érdeklődési körét [ez utóbbi kettő a szerkesztőség számára nyújt információt arra vonatkozóan, hogy milyen témájú és nyelvű könyvet tud ismertetni a folyóirat hasábjain]) közölje a szerkesztőséggel. A munkahely és a tudományos fokozat megjelölése az egyes számok munkatársi jegyzéke pontos összeállításához, az esetleges reklamációk elkerüléséhez is szükséges. Kérjük, hogy adóazonosító és ún. TAJ-számát is adja meg, mert az adózási jogszabályok miatt csak ennek ismeretében fizethetjük ki szerzőink honoráriumát; ha rendelkezik bankszámlával, akkor számlaszámát is kérjük megadni, mert ebben az esetben honoráriumát átutaljuk. Szükségünk van egy olyan igazolásra is, amelyben munkaadója közli, hogy az ön Tb-járulékát rendszeresen befizeti. A honorárium kifizetésekor bekért nyilatkozat nem lehet egy hónapnál régebbi. Új szerzőinknek adatlapot küldünk, hogy a fenti adatokat közöljék velünk.

5. A tanulmányokról és cikkekről különlenyomatot készítettünk. A különlenyomatok mellett szerzőink egy tiszteletpéldányt is kapnak a megjelent számból.

6. Internetes honlapunk (www.szazadok.hu) beindulásával párhuzamosan arra is lehetőséget adunk szerzőinknek, hogy a Századok nyomtatott számában hely- és pénzhiány miatt nem közölt (akár színes) mellékleteket honlapunkon megjelenessék. Ugyancsak módjuk van arra is, hogy dokumentumokat, újonnan fellelt forrásokat itt közöljenek.

7. Az internetes megjelenés olvasóink számára is biztosítja a véleménynyilvánítás lehetőségét akár az egyes számok egésze, akár egyes cikkek vonatkozásában. Szerkesztőségünk kifejezetten kéri a folyóirat olvasóit, hogy kritikai észrevételeikkel is segítsék munkánkat.

Terjesztés

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Üzleti és Logisztikai Központja (ÜLK). **Belföldi előfizetés:** Budapesten a Budapesti Postaigazgatóság kerületi Ügyfélszolgálati irodáiban, a hírlapkézbesítőknél és a Hírlapelőfizetési Irodában (HELIR) Budapest, VIII. Orczy tér 1. **Levélcím:** HELIR 1900. Vidéken: a postáknál és kézbesítőknél. **Külföldi előfizetés:** Hírlapelőfizetési Irodában (HELIR) Budapest, VIII. Orczy tér 1. **Levélcím:** HELIR 1900 Budapest, **e-mail:** hirlapelofizetes@posta.hu Példányonként megvásárolható a Kis Magister könyvesboltban, 1053 Budapest, Magyar u. 40. Tel.: (06-1) 327-77-96. Külföldön terjeszti a Jóbarát '92 BT. H-1277 Budapest, Pf.: 80. Tel/fax: (00-36-1) 201-84-48 és a Batthyány Kultur-Press Kft, H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6. T/F.: (00-36-1) 201-88-91.

Előfizetési díj egy évre: 3000,-Ft

Egy szám ára: 500,-Ft

